

અનુક્રમ-ભાગ ૨ નો

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪-કિષ્કિન્ધાકાંડ		
વાનરોની સાથે મૈત્રી		
૧	પાસરોવર-સીતાવિરહી રામચંદ્ર ...	૫૪૧
૨	રામ-લક્ષ્મણને ભેળેને સુગ્રીવની શોકા- હતુમાનને પ્રયોધન ...	૫૪૮
૩	રામ-લક્ષ્મણ અને હતુમાનનો સમાગમ ...	૫૪૯
૪	મૈત્રીનો પ્રસ્તાવ—રામ-લક્ષ્મણ-હતુમાનની પરસ્પર વાતચીત ...	૫૫૧
૫	રામ-સુગ્રીવની મૈત્રી-પરસ્પર સમાગમ ...	૫૫૩
૬	સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા-સીતાનાં વચ્ચાલરણો ભેળે રામચંદ્રને થયેલો શોક ...	૫૫૫
૭	સુગ્રીવે કરેલું રામચંદ્રનું આશ્વાસન ...	૫૫૭
૮	બળ મિત્રોની પરસ્પર વાતચીત ...	૫૫૮
૯	વાલી-સુગ્રીવનો પૂર્વજ્ઞાતાં-વેરનું કારણ...	૫૬૦
૧૦	વાલી અને સુગ્રીવનું વેર ...	૫૬૨
વાલીનો વધ		
૧૧	વાલીના પરાક્રમનું વર્ણન અને રામચંદ્રના બળની પરીક્ષા ...	૫૬૪
૧૨	રામચંદ્રનું અદ્ભુત બળ-સપ્તસાલછેદન અને વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધનો પ્રારંભ ...	૫૬૯
૧૩	યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન-સપ્તજન મુનિઓનું વર્ણન ...	૫૭૧
૧૪	વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-વાલીને આહવાન ...	૫૭૩
૧૫	વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-તારાનો હિતોપદેશ...	૫૭૪
૧૬	વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-ભયંકર રણસંગ્રામ ...	૫૭૬
૧૭	શરપીડિત વાલીનો રામચંદ્રને કપકો ...	૫૭૭
૧૮	રામચંદ્રનાં ન્યાયવચનો-વાલીનાં વાક્યોનું નિરસન ...	૫૮૧
૧૯	સતી તારાનું રજુશ્રીમાં આગમન ...	૫૮૫
૨૦	સતી તારાનો વિદાય ...	૫૮૬
૨૧	હતુમાને કરેલું તારાનું આશ્વાસન ...	૫૮૮
૨૨	વાલીનો પ્રાણુત્યાગ-વાનરોનો એક ...	૫૮૯

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩	સતી તારાએ કરેલો વિદાય ...	૫૯૧
૨૪	શોકાતુર સુગ્રીવ-તારાનું આશ્વાસન ..	૫૯૩
૨૫	સુગ્રીવાદિનું સાંવન અને વાલીનો અમિસંસ્કાર ...	૫૯૬
૨૬	સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક ...	૫૯૯
૨૭	રામ-લક્ષ્મણનો પ્રજ્ઞવણુગિરિ પર નિવાસ	૬૦૧
૨૮	વર્ષાઋતુનું વર્ણન ...	૬૦૩
૨૯	રામચંદ્રનાં કાર્ય માટે સુગ્રીવનું વિસ્મરણ અને હતુમાને આપેલી એતવણી ...	૬૦૭
૩૦	માલ્યવાન પર્વત પર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ-સીતાવિરહ-શરદઋતુનું વર્ણન ...	૬૦૯
૩૧	સુગ્રીવ પર લક્ષ્મણનો કોષ-તોમનું કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જતું...	૬૧૪
૩૨	હતુમાનનો સુગ્રીવને સદ્બોધ ...	૬૧૬
૩૩	લક્ષ્મણનો કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ અને તારાએ કરેલું સ્વાગત ...	૬૧૮
૩૪	વચન પાળવાની સુગ્રીવને યાદ-લક્ષ્મણનો કોષ	૬૨૨
૩૫	લક્ષ્મણનું સાંવન-તારાનાં વચનો ...	૬૨૩
૩૬	સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણ-પરસ્પર વાતચીત ...	૬૨૪
૩૭	સૈન્ય એકત્રિત કરવાની આજ્ઞા ...	૬૨૫
૩૮	સુગ્રીવનું રામચંદ્ર પાસે જતું-વાનરસેના આદિનું નિવેદન ...	૬૨૭
૩૯	વાનરસેનાનું એકત્ર થવું ...	૬૨૯

સુગ્રીવની યોજના

૪૦	પૂર્વ દિશામાં સીતાની શોધ કરવા માટે વાનરોને આજ્ઞા-પૂર્વ દિશાનું વર્ણન ...	૬૩૧
૪૧	દક્ષિણ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની હતુમાન વગેરેને આજ્ઞા ...	૬૩૫
૪૨	પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની સુષેણ વગેરેને આજ્ઞા ...	૬૩૭
૪૩	ઉત્તર દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાને શતબલ વગેરે વાનરોને આજ્ઞા...	૬૩૯

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૪	રામચંદ્રે હનુમાનને મુદ્રિકા આપી ...	૬૪૨
૪૫	સીતાની શોધ માટે વાનરચૈત્રી પ્રયાણ ...	૬૪૪
૪૬	સુગ્રીવે પોતાને સમગ્ર ભૂમંડળનું ગાન થવાનું કૌરવ દર્શાવ્યું
૪૭	વાનરચૈત્રી પાછા વળાવું—ગણ દિશાના સમાચાર ...	૬૪૬
દક્ષિણ દિશા તરફ શોધ		
૪૮	દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ—તે બાણ્ય ગયેલા કપિઓએ કરેલો રાક્ષસનો નાશ
૪૯	અંગદે કરેલું કપિઓનું આશ્વાસન—સીતાની શોધ માટે પુનઃ ઉદ્યોગ ..	૬૪૮
૫૦	ઋક્ષમિલ પ્રતિ ગમન—તપસ્વિનીદર્શન ...	૬૪૯
૫૧	હેમા અપસરાની સખી સ્વયંબ્રહ્માની ભેટ ...	૬૫૧
૫૨	તાપસી સ્વયંબ્રહ્મા ..	૬૫૨
૫૩	વાનરોનો ઝેદ ...	૬૫૩
૫૪	હનુમાનનાં વચનો—વાનરોના ઝેદનું નિવારણ ...	૬૫૫
૫૫	અંગદેના શોક—મરણાત નિશ્ચય ...	૬૫૭
૫૬	ભયભીત વાનરો—સંપાતિનો મેળાપ ...	૬૫૮
૫૭	વાનરો અને સંપાતિ—વૃતાંતનિવેદન ...	૬૫૯
૫૮	વાનરો અને સંપાતિ—સીતાની ભાળ ...	૬૬૦
૫૯	સીતાની ભાળ વિષે વધુ માહિતી—સંપાતિ—પુન સુપામ્વે ભેગેલું સીતાહરણ ...	૬૬૨
૬૦	સંપાતિનો પૂર્વવૃત્તાંત—નિશાકર મુનિનાં દર્શન ...	૬૬૪
૬૧	સંપાતિનો પૂર્વવૃત્તાંત—સ્વદુઃખવર્ણન ...	૬૬૫
૬૨	નિશાકર મુનિએ સંપાતિને આપેલું આશ્વાસન ..	૬૬૬
૬૩	સંપાતિના દુઃખની નિવૃત્તિ—સીતાની શોધ માટે વાનરોને તેલે આપેલો ઉત્સાહ ..	૬૬૭
૬૪	સાગર ઓળંગવાનું આહ્વાન—કપિઓને અંગદે આપેલો ઉત્સાહ ...	૬૬૮
૬૫	કપિઓએ કરેલું સ્વયંભુવનું વર્ણન ...	૬૬૯
૬૬	હનુમાન-જન્મકથા—સાગર ઓળંગવા માટે 'અંબવાને' તેને કરેલું પ્રયોધન ..	૬૭૦
૬૭	હનુમાને ધારણ કરેલું બૃહદ્ રૂપ—સાગર ઓળંગવા માટે મહેંદ્રાયણ પર આરોહણ	૬૭૨

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫—સુંદરકાંડ		
હનુમાનનું લંકા પહોંચવું		
૧	હનુમાનનું પરંક્રમ—સમુદ્રને ઓળંગ્યો ...	૬૭૫
૨	લંકાનગરી ..	૬૮૪
૩	લંકાનગરી—તેમા હનુમાનનો પ્રવેશ ...	૬૮૭
૪	લંકાનગરી—તેની રમણીયતા ..	૬૯૦
૫	લંકાનગરી—તેની વિલાસપ્રિયતા ...	૬૯૧
૬	લંકાનગરી—રાવણનો મહેલ ..	૬૯૩
૭	સવણનો મહેલ—તેની શોભા ..	૬૯૫
૮	રાવણનો મહેલ—પુષ્પક વિમાન ..	૬૯૬
૯	રાવણનો મહેલ—રાણીવાસ ...	૬૯૭
૧૦	રાવણનો મહેલ—શયનગૃહ ...	૭૦૧
૧૧	રાવણનો મહેલ—પાનભૂમિ ...	૭૦૪
૧૨	સીતાની શોધ માટે હનુમાનનો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન ...	૭૦૬
૧૩	સીતા નહિ મળવાથી હનુમાનને પરિતાપ	૭૦૮
૧૪	હનુમાનનો પ્રયત્ન—અશોકવાટિકા ...	૭૧૧
સીતાળનાં સંકેત		
૧૫	અશોકવાટિકામાં સીતાનું દર્શન ...	૭૧૪
૧૬	અશોકવનમાં સીતા—તેમને ભેળેને હનુમાનના મનમાં થયેલા વિચાર ...	૭૧૭
૧૭	અશોકવનમાં સીતા—તેમની ચોકી કરનાર રાક્ષસીઓ ..	૭૧૯
૧૮	અશોકવનમાં સીતા—રાવણનું આગમન ..	૭૨૧
૧૯	અશોકવનમાં સીતા—તેમની વિષમ અવસ્થા	૭૨૨
૨૦	અશોકવનમાં સીતા—કામણે રાવણનાં વચનો	૭૨૩
૨૧	અશોકવનમાં સીતા—રાવણને પ્રત્યુત્તર ...	૭૨૫
૨૨	અશોકવનમાં સીતા—રાવણનો ક્રોધ ...	૭૨૭
૨૩	અશોકવનમાં સીતા—તેમને વશ કરવા માટે રાક્ષસીઓનો પ્રયત્ન ...	૭૩૦
૨૪	અશોકવનમાં સીતા—રાક્ષસીઓના કઠોર વચન ...	૭૩૧
૨૫	સીતાનું રુદન ...	૭૩૩
૨૬	સીતાનો વિલાપ—રાક્ષસકુળ તથા લંકાને અભિશાપ ..	૭૩૪
૨૭	ત્રિજટાનું સ્વપ્ન—રાક્ષસકુળનાં વિનાશનાં ચિહ્નો ..	૭૩૬
૨૮	શોકાક્રુષ્ણ સીતા—અંતિમ વિચાર ...	૭૩૯
૨૯	સીતાને કયેલાં શુભ શુકન ...	૭૪૦

સર્ગ	વિષય -	પૃષ્ઠ
૩૦	સીતાને શી રીતે મળવું, તે વિશે હનુમાનનો વિચાર અને નિશ્ચય	૭૪૧
૩૧	હનુમાને ગાયેલી રામકથા	૭૪૩
૩૨	હનુમાનને ભેદી સીતાને ધણેલો ભ્રમ	૭૪૪
૩૩	હનુમાન અને સીતા-પરસ્પર વાતચીત	૭૪૫
૩૪	હનુમાનનું સીતાને આશ્વાસન	૭૪૭
૩૫	હનુમાન અને સીતા-રામચિહ્નવર્ણન અને સ્વવૃત્તાંતકથન	૭૪૮
૩૬	હનુમાન અને સીતા-ચુદ્ધિકાસમર્પણ	૭૫૩
૩૭	હનુમાનનું પરાક્રમ અને સીતાનું ધૈર્ય	૭૫૫
૩૮	હનુમાન અને સીતા રામપ્રત્યક્ષિમાન	૭૫૮
૩૯	હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્રને અલ્પ સમયમાં જ તમે મળશે	૭૬૨
૪૦	હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સીતાનો સંદેશ	૭૬૪
હનુમાને લંકા બાળવી		
૪૧	હનુમાનનું પરાક્રમ-પ્રમદાવનલ જન	૭૬૬
૪૨	હનુમાનનું પરાક્રમ-રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોનો નાશ	૭૬૭
૪૩	હનુમાનનું પરાક્રમ-ત્રૈતપ્રાસાદભંગ	૭૬૯
૪૪	હનુમાનનું પરાક્રમ-જાણીતો વધ	૭૭૦
૪૫	હનુમાનનું પરાક્રમ-સાત મ નીપુણોનો વધ	૭૭૧
૪૬	હનુમાનનું પરાક્રમ-પાંચ સેનાપતિઓનો વધ	૭૭૨
૪૭	હનુમાનનું પરાક્રમ-અક્ષકુમારનો વધ	૭૭૪
૪૮	હનુમાનનું પરાક્રમ-ઈર્ષાનિત સાથે યુદ્ધ-પ્રહારોથી હનુમાનનું બંધાવું	૭૭૬
૪૯	રાજસભામાં હનુમાન-રાવણનો પ્રભાવ	૭૭૯
૫૦	રાજસભામાં હનુમાન-પ્રહસ્તાનો પ્રશ્ન-તું કોણ છે ?	૭૮૦
૫૧	રાજસભામાં હનુમાન-રાવણને શિખામણ-રામ સાથે જે કર મા	૭૮૧
૫૨	રાવણનો ક્રોધ-વિભીષણની શિખામણ-હૃતનો વધ થાય નહિ	૭૮૩
૫૩	સળગતા પુષ્કળે હનુમાન લંકામાં ફરે	૭૮૫
૫૪	હનુમાન-કરેલું લંકાદહન	૭૮૬
૫૫	હનુમાનનો પશ્ચાત્તાપ	૭૮૮
હનુમાનનું પુનરાગમન		
૫૬	સીતાની આશા લઈ હનુમાનનું પાછા વળવું	૭૯૦
૫૭	સમુદ્રોદ્ધવન અને વાનરમિલાપ	૭૯૨
૫૮	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાને કહેલું સીતાશોધનું વૃત્તાંત	૭૯૪

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૯	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાનનો વિચાર	૮૦૦
૬૦	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-અંગદ તથા ભંજવાનનો વિચાર	૮૦૨
૬૧	વાનરોનું કિષ્કિન્ધા તરફ પાછા વળવું	૮૦૪
૬૨	મહાવિત વાનરો-મધુવનભંગ	૮૦૫
૬૩	મધુવનભંગનિવેદન અને સીતાશોધની સૂચના	૮૦૬
૬૪	વાનરોનું આગમન-રામસમાગમ	૮૦૮
૬૫	સીતાવૃત્તાંત	૮૦૯
૬૬	સીતાવૃત્તાંત-ચૂડામણ-રામચંદ્રનો વિલાપ	૮૧૦
૬૭	સીતાવૃત્તાંત-અભિમાનકથન	૮૧૦
૬૮	સીતાવૃત્તાંત-તેમણે કહેવડાવેલો સંદેશ	૮૧૨

૬-યુદ્ધકાંડ

લંકાનું વર્ણન-રાવણનો ઉચ્ચાર

૧	રામે કરેલી હનુમાનની પ્રશંસા	૮૧૫
૨	સુગ્રીવનાં વચનો-યુદ્ધ માટેનો ઉત્સાહ	૮૧૬
૩	લંકાનો કિલ્લો, આયુધો અને સૈન્યનું હનુમાને કરેલું વર્ણન	૮૧૭
૪	યુદ્ધ માટે પ્રયાણ-વાનરસૈન્યની કૂચ	૮૧૯
૫	સીતાવિયોગનો સંતાપ-રામચંદ્રનો વિલાપ	૮૨૪
૬	લંકાની રાજસભા-રાવણે પૂછેલી સલાહ	૮૨૫
૭	લંકાની રાજસભા-રાક્ષસોનો દુર્મોહ	૮૨૬
૮	લંકાની રાજસભા-ગર્વેન્મત રાક્ષસો	૮૨૭
૯	લંકાની રાજસભા-વિભીષણનાં હિત-વચન-સીતા પાછી આપો	૮૨૮
૧૦	વિભીષણનો હિતાપદેશ	૮૨૯
૧૧	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણે બોલાવેલી સભા	૮૩૧
૧૨	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો પ્રસ્તાવ-કુંભકર્ણનાં વચનો	૮૩૨
૧૩	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો ગર્વ	૮૩૪
૧૪	યુદ્ધમંત્રણા-વિભીષણનો અભિપ્રાય-સીતા પાછી આપો	૮૩૫
૧૫	યુદ્ધમંત્રણા-ગર્વેન્મત છંદ્રિત-શું રામ-લક્ષ્મણથી કરી ભરંશું ?	૮૩૭
૧૬	રાવણનું કંઠાર વચનો-વિભીષણનો તિરસ્કાર	૮૩૮
૧૭	વાનરજાવણીમાં વિભીષણ અને તેના આગમન વિશે સુગ્રીવ વગેરેના તર્કવિતર્ક	૮૩૯
૧૮	વાનરજાવણીમાં વિભીષણ-રામચંદ્રે આપેલો નિર્ણય-શરણાગતનું રક્ષણ કરવું જ ભેદીએ	૮૪૨

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯	રામ અને વિભીષણનો સમાગમ- રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા. ...	૮૪૪
૨૦	વાનરછાવણીમા રાવણનો દૂત-રામ- સુગ્રીવ વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન ...	૮૪૬
સેતુ બાંધી લંકા પહોંચવું		
૨૧	સમુદ્ર ઉપર રામનો ક્રોધ ...	૮૪૮
૨૨	સેતુબંધન અને સાગરસંતરણ ...	૮૪૯
૨૩	ભયાનક યુદ્ધનાં પૂર્વચિહ્નો-શકુનવિચાર... ..	૮૫૩
૨૪	વાનરસૈન્યની વ્યૂહરચના ...	”
૨૫	રામના સૈન્યમાં રાવણના યુધ્ધ દૂતો ...	૮૫૫
૨૬	રામના સૈન્ય વિશે રાવણે મેળવેલી માહિતી ...	૮૫૭
૨૭	વાનરબળનું વર્ણન ...	૮૫૯
૨૮	વાનરબળનું વર્ણન (ચાલુ) ...	૮૬૧
૨૯	શુક-સારણ પર રાવણનો ક્રોધ-રામ- સૈન્યની વધુ માહિતી માટે યુનઃ પ્રયત્ન ..	૮૬૩
૩૦	રામસૈન્ય વિશે વધુ માહિતી ...	૮૬૪
૩૧	સીતાને હળવા માટે રાવણનો નીચ પ્રયત્ન-કૃત્રિમ રામમસ્તક ...	૮૬૬
૩૨	કૃત્રિમ રામમસ્તક ભ્રષ્ટ્રને સીતાને થયેલો સત્તાપ ...	૮૬૮
૩૩	સરમાએ કરેલું સીતાનું આશ્વાસન ...	૮૭૦
૩૪	સરમા અને સીતા-સહ સમાચારનું નિવેદન ...	૮૭૨
૩૫	વૃદ્ધ મંત્રી માલ્યવાનનો હિતોપદેશ-સીતા પાછી આપી રામની સાથે સંધિ કરે ...	૮૭૩
૩૬	માલ્યવાનનો તિરસ્કાર-રાવણનો ગર્વ- રામવધની પ્રતિજ્ઞા-નગરરક્ષાનો પ્રબંધ ...	૮૭૫
૩૭	રાવણના સૈન્યબળની વ્યવસ્થા ધન્યાદિ વિશે રામચંદ્રે મેળવેલી માહિતી ...	૮૭૬
૩૮	લંકાનિરીક્ષણાર્થે રામચંદ્રનું સુવેલારોહણ ...	૮૭૭
૩૯	લંકાનું અવલોકન ...	૮૭૮
૪૦	યુદ્ધનું રણશિયું-સુગ્રીવ અને રાવણનું ઠંડક ...	૮૭૯
૪૧	યુદ્ધની તૈયારી-લંકાને ઘેરો-રાવણને ચેતવણી-અંગદવિધિ ...	૮૮૧
૪૨	લંકા પર આક્રમણ ...	૮૮૫
૪૩	વાનરો અને રાક્ષસોનું ઠંડક ...	૮૮૭
૪૪	ભયંકર ત્રિયુદ્ધ-છંદિત અદશ્ય ...	૮૮૮
૪૫	અદશ્ય રહેલા છંદિતનું પરાક્રમ ...	૮૯૦
૪૬	વાનરોનો શોક-રામલક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા ...	૮૯૧
૪૭	રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા-કૂર રાવણનું કારસ્તાન-સીતાસંતાપ ...	૮૯૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૮	રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા-સીતાવિલાપ ...	૮૯૪
૪૯	રામચંદ્રનું ભગવત થયું-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છાથી તેમને થયેલો સંતાપ ...	૮૯૬
૫૦	મરુકનું આગમન અને નાગપાશવિમોચન ...	૮૯૭
૫૧	ધૂમ્રાક્ષનું યુદ્ધે ચડવું ...	૯૦૦
૫૨	હનુમાનનું પરાક્રમ-ધૂમ્રાક્ષનો વધ ...	૯૦૧
૫૩	વજ્રદંડનું યુદ્ધે ચડવું ...	૯૦૩
૫૪	અંગદનું પરાક્રમ-વજ્રદંડનો વધ ...	૯૦૪
૫૫	અંકપનનું બળ-પરાક્રમ ...	૯૦૫
૫૬	અંક પનનો વધ ...	૯૦૭
૫૭	રાવણનો મુખ્ય સેનાપતિ પ્રહસ્ત-તેનું યુદ્ધે ચડવું ...	૯૦૮
૫૮	ભયાનક યુદ્ધ-સેનાપતિ નીલનું પરાક્રમ- પ્રહસ્તનો વધ ...	૯૧૦
૫૯	રણભૂમિ પર રાવણનું પ્રચંડ પરાક્રમ- સુગ્રીવાદિનું ધાયલ થવું ...	૯૧૨
કુંભકર્ણનો વધ		
૬૦	ચિતાતુર રાવણ-નિદ્રામા પડેલા કુંભકર્ણને પ્રબોધન ...	૯૧૯
૬૧	મહાકાય કુંભકર્ણ-તેનાં બળ-પરાક્રમ વિશે રામચંદ્રને માહિતી ...	૯૨૩
૬૨	કુંભકર્ણ અને રાવણ-રક્ષણ માટે પ્રાર્થના ...	૯૨૫
૬૩	કુંભકર્ણનો રાવણને હિતોપદેશ-રાવણનો ક્રોધ અને રક્ષણ માટે યાચના ...	૯૨૬
૬૪	કુંભકર્ણના સહબોધનો અનાદર-રાવણ પ્રતિ મહોદરનો દુબોધ ...	૯૨૯
૬૫	કુંભકર્ણનું યુદ્ધે ચડવું ...	૯૩૧
૬૬	કુંભકર્ણનું પરાક્રમ-વાનરસૈન્યમાં અંગાણ ...	૯૩૩
૬૭	કુંભકર્ણનું પ્રચંડ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યના હાલહવાલ-કુંભકર્ણનું મૃત્યુ ...	૯૩૫
૬૮	રાવણનો વિલાપ ...	૯૪૨
અનેક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ		
૬૯	રાવણના બળવાન મુનોનું યુદ્ધે ચડવું- ભયાનક યુદ્ધ-નરાતકનું મરણ ...	૯૪૩
૭૦	ભયાનક યુદ્ધ-દેવાતક, ત્રિશિરા, મહોદર અને મહાપાર્શ્વનો વધ ...	૯૪૭
૭૧	અતિક્રાંતનું પરાક્રમ-લક્ષ્મણના હાથે તેનો વધ ...	૯૪૯
૭૨	રાવણની ચિંતા-રામબળની પ્રતીતિ ...	૯૫૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭૩	રાવણનું આશ્વાસન-છંદજિતનું પ્રયત્ન : પરાક્રમ-રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસૈન્યનું મૂર્ચ્છિત થવું	૬૫૪
૭૪	હનુમાનનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-મૃતસંજીવની ઔષધિ-વાનરસૈન્યનું પુનરુત્થાન ...	૬૫૭
૭૫	લંકામાં લથાનક આગ-કાળરાત્રિ સમ ક્ષેત્ર	૬૬૦
૭૬	વાનરો અને રાક્ષસોનું સંક્રાણ્ણ યુદ્ધ-કુલ રાક્ષસનો વધ	૬૬૩
૭૭	હનુમાનને હાથે નિકુલ રાક્ષસનો વધ ...	૬૬૬
૭૮	ખરના પુત્ર-મકરાક્ષનું યુદ્ધ ચડવું ...	૬૬૭
૭૯	જૂના વેરની યાદ-રામચંદ્રના હાથે મકરા- ક્ષનો વધ	૬૬૮
છંદજિતનો વધ		
૮૦	છંદજિતનું યુદ્ધ ચડવું	૬૬૯
૮૧	છંદજિતની કપટભળ-રણુભૂમિ પર માયાવી (કૃત્રિમ) સીતાનો વધ	૬૭૧
૮૨	વાનરો અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ-હનુમાન-છંદ- જિતનું રણુભૂમિમાંથી પાછા વળવું ...	૬૭૨
૮૩	શોકમૂર્ચ્છિત રામચંદ્ર પ્રતિ વિકળ થયેલા લક્ષ્મણના વચનો અને આશ્વાસન ...	૬૭૩
૮૪	વિલીપણે કરેલું રામનું આશ્વાસન-સીતાનો વધ થયો જ નથી	૬૭૬
૮૫	રામચંદ્ર અને વિલીપણ-છંદજિતના વધ સંજ ધી મસલત	૬૭૭
૮૬	છંદજિતના યજમા ભાગણ	૬૭૮
૮૭	છંદજિત અને વિલીપણ-હાકાલગીબનો પરસ્પર તિરસ્કાર	૬૭૯
૮૮	લક્ષ્મણ અને છંદજિત-ગુપ્ત યુદ્ધ ...	૬૮૧
૮૯	લક્ષ્મણ અને છંદજિતનું ઘોર યુદ્ધ-વિલીપણ અને હનુમાન આદિનું પરાક્રમ ...	૬૮૪
૯૦	લક્ષ્મણનું અદ્ભુત પરાક્રમ-છંદજિતનો વધ	૬૮૬
૯૧	રામચંદ્રનો આનંદ-લક્ષ્મણની પ્રશંસા ...	૬૯૦
૯૨	પુનમરણથી દુઃખિત રાવણનો વિલાપ-સર્વ સંતાપનું કારણ સીતા જ છે ...	૬૯૩
૯૩	રામચંદ્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ-રાક્ષસસૈન્યનો સમૂળ વધ	૬૯૫
૯૪	રાક્ષસીઓનો શોક-રાવણની નિંદા ...	૬૯૭

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
રાવણનો વધ		
૯૫	રાવણનું યુદ્ધ ચડવું	૬૯૯
૯૬	સુગ્રીવનું પરાક્રમ-વિદ્યારાક્ષનો વધ ...	૧૦૦૧
૯૭	મહોદરનો વધ	૧૦૦૨
૯૮	સુવર્ણ અંગદનું પરાક્રમ-મહાપાર્શ્વનો વધ	૧૦૦૪
૯૯	રણુભૂમિ પર રામ અને રાવણનો ભેટો
૧૦૦	રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-લક્ષ્મણની મૂર્છા-રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા ...	૧૦૦૬
૧૦૧	રામનો વિલાપ-લક્ષ્મણનું સાવધ થવું	૧૦૦૮
૧૦૨	રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ	૧૦૧૧
૧૦૩	રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-રાવણ પ્રતિ રામચંદ્રનાં તિરસ્કારવચનો ...	૧૦૧૩
૧૦૪	બળમર્વિત રાવણનો સારથિ હિપર ક્રોધ	૧૦૧૫
૧૦૫	અગસ્ત્ય ઋષિએ રામને આપેલો પરાક્રમ- મંત્ર-આદિચક્રદંડ	૧૦૧૬
૧૦૬	રાવણના વિનાશના ચિહ્નો ...	૧૦૧૮
૧૦૭	અપ્રતિમ યુદ્ધ-રામ-રાવણનું યુદ્ધ તે રામ-રાવણનું જ યુદ્ધ	૧૦૧૯
૧૦૮	અદ્ભુતપ્રયોગ-રાવણનો વધ ...	૧૦૨૧
૧૦૯	રાવણની પ્રશંસાપૂર્વક વિલીપણે કરેલો વિલાપ-રામચંદ્ર કરેલું આશ્વાસન ...	૧૦૨૩
૧૧૦	રાવણની રાણીઓનું કલ્પાંત ...	૧૦૨૪
૧૧૧	મહોદરનો વિલાપ-રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર	૧૦૨૫
૧૧૨	વિક્ષિપણનો રાબ્યાલિપેક ...	૧૦૩૧
૧૧૩	રામવિજયની સીતાને બાણ ...	૧૦૩૨
૧૧૪	રામચંદ્ર પાસે સીતાનું આગમન ...	૧૦૩૪
૧૧૫	સીતાના દુઃખની પરિસીમા-રામચંદ્રનાં કંઠાર વચનો	૧૦૩૬
૧૧૬	સતીની કસોટી-સીતાનો અગ્નિપ્રવેશ ...	૧૦૩૭
૧૧૭	અદ્ભુત દેવોનું પ્રબોધન-રામચરિત્ર ...	૧૦૩૮
૧૧૮	સતી તરીકે સીતાની ખાતરી-અગ્નિની સાક્ષી-રામચંદ્ર અને સીતાનો મેળાપ	૧૦૩૯
૧૧૯	દશરથ રામનું દર્શન અને આશીર્વાદ	૧૦૪૦
૧૨૦	છંદન વરદાન-વાનરોનું સંજીવન થવું	૧૦૪૨
અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ		
૧૨૧	સત્વર પ્રયાણની ધ્વજા-પુષ્પક વિમાન	૧૦૪૩
૧૨૨	વાનરસૈન્યનો સંસ્કાર-વિમાનારોહણ	૧૦૪૪
૧૨૩	અયોધ્યા પ્રતિ પ્રયાણ-માર્ગનિરીક્ષણ	૧૦૪૫
૧૨૪	ભરદ્વાજ મુનિનાં દર્શન-ભરત વગેરેના સમાચાર-મુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ ...	૧૦૪૭

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨૫	રામચંદ્રના આગમનની ભરતને બાથુ	૧૦૪૮
૧૨૬	બ્રાહ્મવત્સલ ભરત-રામકથા	૧૦૪૯
૧૨૭	ભરતમેટ-રામચંદ્રનો સન્કાર	૧૦૫૧
૧૨૮	અયોધ્યામાં આનંદ-ગમનો રાજ્યાભિષેક	૧૦૫૪

૭-ઉત્તરકાંડ

લંકા સ્થપાયાની હકીકત

૧	રામચંદ્રને ઋષિઓનું અભિનંદન	૧૦૫૯
૨	મહર્ષિ પુલસ્ત્ય દ્વારા વિશ્વવાની ઉત્પત્તિ	૧૦૬૧
૩	કુબેરની ઉત્પત્તિ	૧૦૬૨
૪	રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ	૧૦૬૩
૫	રાક્ષસવંશની વૃદ્ધિ-લંકાની સ્થાપના	૧૦૬૪
૬	દેવ-દાનવોનું યુદ્ધ	૧૦૬૬
૭	દેવ-દાનવનું યુદ્ધ-માલીની વધ	૧૦૬૮
૮	દાનવોનો પરાજય-પાતાળમાં વસવાટ	૧૦૭૦

રાવણનું ચરિત્ર

૯	સુમાલીની કન્યા દૈક્ષી-તેના દારા રાવણ આદિની ઉત્પત્તિ	૧૦૭૨
૧૦	રાવણાદિની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ	૧૦૭૩
૧૧	રાવણે મેળવેલી લકા	૧૦૭૫
૧૨	રાવણ વજેરેનો શૂદ્રસ્થાશ્રમ	૧૦૭૭
૧૩	રાવણનો ઉત્પાત-કુબેરની શિખામણ	૧૦૭૮
૧૪	રાવણનો ઉત્પાત-યક્ષો સાથે યુદ્ધ	૧૦૮૦
૧૫	રાવણનો ઉત્પાત-કુબેર સાથે યુદ્ધ	૧૦૮૧
૧૬	રાવણનો ઉત્પાત-નંદીશ્વરનો શાપ	૧૦૮૩
૧૭	રાવણનો ઉત્પાત-વેદવતીનો શાપ	૧૦૮૪
૧૮	રાવણનો ઉત્પાત-મરુતરાજ સાથે યુદ્ધ	૧૦૮૬
૧૯	રાવણનો ઉત્પાત-અનરુદ્ધ રાજાનો શાપ	૧૦૮૭
૨૦	રાવણનો ઉત્પાત-યમપુરી ઉપર ચઢાઈ	૧૦૮૮
૨૧	યમપુરીમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૦૯૦
૨૨	યમપુરીમાં ધમસાણ રાવણનો વિજય	૧૦૯૧
૨૩	રસાતળમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૦૯૩
લેપક ૧	રાવણનો ઉત્પાત-અલિની શિખામણ	૧૦૯૫
૨	સૂર્યલોકમાં રાવણ	૧૦૯૯
૩	રાવણનો ઉત્પાત-માંધાતા સાથે યુદ્ધ	"
૪	ચંદ્રલોકમાં રાવણ-શિવગુપ્તિ	૧૧૦૧
૫	રાવણને મહાપુરુષનું દર્શન...	૧૧૦૩
૨૪	શૂર્પણખાનો વિલાપ અને સાંવન	૧૧૦૫
૨૫	છંદગિતનું તપ અને કુંભીનસીનું હરણ	૧૧૦૭
૨૬	રાવણનો ઉત્પાત-રંભા ઉપર બળાટકાર	૧૧૦૯

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૭	છંદલોકમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૧૧૧
૨૮	છંદલોકમાં ધમસાણ-લયાનક યુદ્ધ	૧૧૧૩
૨૯	મેઘનાદનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-છંદોનો પરાજય	૧૧૧૫
૩૦	બ્રહ્માનું આગમન-છંદોનો છુટકારો	૧૧૧૬
૩૧	નર્મદાતટે રાવણે કરેલું શિવપૂજન	૧૧૧૮
૩૨	રાવણનો ઉત્પાત-માહિષ્મતી નગરીના રાજા અર્જુન સાથે યુદ્ધ-રાવણનું કેદ પકડાવું	૧૧૨૦
૩૩	પુલસ્ત્યે કરેલો રાવણનો છુટકારો	૧૧૨૩
૩૪	રાવણનો વાલીએ કરેલો પરાજય	૧૧૨૪

હનુમાનનું ચરિત્ર

૩૫	હનુમાનચરિત્ર-જન્મસમયનું પરાક્રમ	૧૧૨૫
૩૬	હનુમાનને મળેલાં વરદાન અને શાપ	૧૧૨૮

શ્રીરામચંદ્રનું રાજ્ય

૩૭	મહાત્મા રામચંદ્રનું ચૈત્સવ્ય	૧૧૩૦
લેપક ૬	વાલી-સુગ્રીવની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	૧૧૩૧
"	૭ રાવણ અને સનતકુમારોનો સંવાદ	૧૧૩૩
"	૮ રામાવતારની ભવિષ્યવાણી	૧૧૩૪
"	૯ કથાની પરંપરા	૧૧૩૫
"	૧૦ રાવણનો સ્ત્રીઓને હાથે પરાજય	૧૧૩૬
૩૮	જનકાદિ રાજાઓની વિદાયગીરી	૧૧૩૮
૩૯	વાનરો વજેરેનો સન્કાર	૧૧૩૯
૪૦	વાનરો અને રાક્ષસોની વિદાય	૧૧૪૦
૪૧	પુષ્પક વિમાનનું વિસ્ફોર્ન	૧૧૪૧
૪૨	રામચંદ્ર અને સીતાનો વિહાર	૧૧૪૨

સીતાશ્લેષા વનવાસ

૪૩	સીતા સંબંધી લોકવાયકા	૧૧૪૪
૪૪	વિહ્વળ રામચંદ્ર અને લાર્ષીઓ	"
૪૫	વિહ્વળ રામચંદ્ર-સીતાત્યાગનો નિશ્ચય	૧૧૪૫
૪૬	સીતાને વનમાં મોકલવાની મોકલણ	૧૧૪૬
૪૭	રામારાની સીતાને બાથ	૧૧૪૮
૪૮	શોકાગ્રસ્ત સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સંદેશ	"
૪૯	સીતાનું વાલ્મીકિ મુનિએ કરેલું આશ્વાસન	૧૧૫૦
૫૦	લક્ષ્મણનું સુમત્રે કરેલું આશ્વાસન	૧૧૫૧
૫૧	રામ અને સીતાના વિયોગનું કારણ	"
૫૨	શોકાગ્રસ્ત રામચંદ્ર-લક્ષ્મણનું આશ્વાસન	૧૧૫૨

રાજ્યધર્મ વિષેની કથાઓ

૫૩	બ્રહ્માલનધર્મ વિષે દુગરાજની કથા	૧૧૫૩
૫૪	બ્રહ્માલનધર્મ-દુગરાજની શાપાવસ્થા	૧૧૫૪

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૫	વસિષ્ઠ અને નિમિના પરસ્પર શાપની કંથા	૧૧૫૫
૫૬	વસિષ્ઠનો પુનર્દેહ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન ..	૧૧૫૬
૫૭	વસિષ્ઠ અને નિમિને પુનર્દેહપ્રાપ્તિ ...	૧૧૫૭
૫૮	મ્થાતિયરિત્ર-શુક્લચાર્યનો શાપ ...	૧૧૫૮
૫૯	...પુરુને રાબ્યપ્રાપ્તિ અને યદુને શાપ ..	૧૧૫૯
૬૦	શ્લેષક ૧૧ રાબસભામાં કાર્યાર્થિને આમંત્રણ ..	૧૧૬૦
..	૧૨ શાનની ફરિયાદ-અપરાધીને દંડ ...	૧૧૬૧
..	૧૩ ગીધ અને બુલકની તકરાર ...	૧૧૬૨
૬૦	યમુનાતટવાસી ઋષિઓનું આગમન ...	૧૧૬૫
લેવણાસુરનું આપ્યાન		
૬૧	લવણાસુરનો ઉત્પાત ...	૧૧૬૬
૬૨	ઋષિઓનું આશ્વાસન ...	૧૧૬૭
શ્રીરામચંદ્રનું રાબ્ય (ચાહુ)		
૬૩	લવણાસુરને હણવાની પેરવી ...	૧૧૬૭
૬૪	શત્રુમત્રુ બુદ્ધે ચડતુ ..	૧૧૬૯
૬૫	કલ્યાણપાદ રાબનુ આપ્યાન
૬૬	સીતાએ આપેલી પુત્રજન્મ ..	૧૧૭૧
૬૭	લવણાસુરના શક્તિ મહાહત્ય ..	૧૧૭૨
૬૮	લવણાસુર અને શત્રુમ ..	૧૧૭૩
૬૯	શત્રુમનો વિબળ-લવણાસુરનો વધ
૭૦	મધુપુરીની સ્થાપના ..	૧૧૭૫
૭૧	શત્રુકને સાંભળેલું રામચરિત ...	૧૧૭૬
૭૨	શત્રુમનું મધુપુરીમાં જવું ...	૧૧૭૭
ધર્મશાસ્ત્ર્ય કેવું હોય ?		
૭૩	પુત્રમરણથી દુઃખી બ્રાહ્મણનો વિલાપ
૭૪	નારદજીએ કહેલું બાળમરણનું કારણ ...	૧૧૭૮
૭૫	બ્રાહ્મણના બાળકને જિવાડવાનો પ્રયત્ન ..	૧૧૮૦
૭૬	બ્રાહ્મણના બાળકને જીવનપ્રાપ્તિ
૭૭	અગસ્ત્યને આભરણ અપનારી કથા ...	૧૧૮૨
૭૮	અગસ્ત્યને આભરણપ્રાપ્તિ ..	૧૧૮૩
૭૯	દંડ રાબનું વૃત્તાંત ..	૧૧૮૪
૮૦	દંડ રાબનું કુષ્ટ કૃત્ય ...	૧૧૮૫

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૮૧	શુક્લચાર્યનો શાપ-દંડક રાબ્યનો નાશ	૧૧૮૬
૮૨	રામચંદ્રનું અયોધ્યામાં આગમન ...	૧૧૮૭
શ્રીરામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો		
૮૩	રાબસૂય યજ્ઞ સંબધી ચર્ચા ...	૧૧૮૮
૮૪	વૃત્રાસુરનું વૃત્તાંત
૮૫	વૃત્રાસુરવધ ...	૧૧૮૯
૮૬	અશ્વમેધપ્રથમ સા-બ્રહ્મહત્યાની નિવૃત્તિ ..	૧૧૯૦
૮૭	ઇલરાબનું આપ્યાન-સ્ત્રીત્વપ્રાપ્તિ ...	૧૧૯૧
૮૮	ઇલરાબનું આપ્યાન-સુધનો મેળાપ ...	૧૧૯૨
૮૯	ઇલા અને છુધેવથી પુરુરવાનો જન્મ ..	૧૧૯૩
૯૦	ઇલાને પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ ...	૧૧૯૪
૯૧	અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય ...	૧૧૯૫
૯૨	રાબ રામચંદ્રનો અશ્વમેધ યજ્ઞ ...	૧૧૯૬
૯૩	યજ્ઞપ્રસંગે વાલ્મીકિ મુનિનું આગમન...	૧૧૯૭
૯૪	યજ્ઞમંડપમાં રામાયણનું ગાન ...	૧૧૯૮
૯૫	સીતાને આમંત્રણ ..	૧૧૯૯
૯૬	સીતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી-વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા...	..
૯૭	સતીની આત્મશુદ્ધિ અને ભૂમિપ્રવેશ ...	૧૨૦૦
૯૮	રામચંદ્રને દેવેએ આપેલું આશ્વાસન...	૧૨૦૧
૯૯	રામચંદ્રની માતાઓનું સ્વર્ગગમન ...	૧૨૦૨
૧૦૦	ગંધર્વ પ્રદેશ પર ચઢાઈ ...	૧૨૦૩
૧૦૧	ભરતપુત્રનો રાબ્યાલિષેક ...	૧૨૦૪
૧૦૨	લક્ષ્મણકુમારોનો રાબ્યાલિષેક ...	૧૨૦૫
શ્રીરામનું સ્વર્ગારોહણ		
૧૦૩	રામચંદ્ર પાસે કાળદૂતનું આગમન ...	૧૨૦૬
૧૦૪	બ્રહ્મલોકમાંથી તેડું-પિતામહનો સંદેશ
૧૦૫	દુર્વાસાનું આગમન ...	૧૨૦૮
૧૦૬	લક્ષ્મણનું સ્વર્ગગમન ...	૧૨૦૯
૧૦૭	કોણલપ્રદેશ પર લવકુશનો રાબ્યાલિષેક	૧૨૧૦
૧૦૮	શત્રુમના પુત્રનો રાબ્યાલિષેક ...	૧૨૧૧
૧૦૯	રામચંદ્રદિ સર્વનું મહાપ્રસ્થાન ...	૧૨૧૨
૧૧૦	નિર્વાણ-પરમ પદની પ્રાપ્તિ ..	૧૨૧૩
૧૧૧	શ્રીરામાયણમાહાત્મ્ય ...	૧૨૧૪

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ક્રમ	ચિત્રનું નામ	પૃષ્ઠ
૨૨	શ્રીરામ અને સુગ્રીવની સહાય માટે પ્રતિજ્ઞા	૫૫૪
૨૩	શ્રીરામ લક્ષ્મણને આશ્રયણ આપવા કહે છે,	૫૫૫
૨૪	શ્રીરામના વિયોગે બૂરી રહેલાં મહાસતી સીતા અશોકવાટિકામાં... ..	૭૧૫
૨૫	જ્યારે અમોઘ બ્રહ્માજી જોયું ત્યારે જ સમુદ્ર રામને શરણ થયો... ..	૮૪૯
૨૬	લંકા જવા માટેનો સો યોજનનો સેતુ કેવી રીતે બંધાયો ?	૮૫૦
૨૭	રાવણ સીતાજીને મારી નાખવા તરવાર ખેંચે છે,	૯૯૩
૨૮	શ્રીરામવિલાપ	૧૦૦૯
૨૯	લવ-કુશ બંને ધ્યાનનિષ્ઠ મુનિ વાલ્મીકિનું દર્શન કરે છે,	૧૧૭૨
૩૦	અરણ્યમાં લવ-કુશની રમત અને સીતાજીની દેખરેખ	૧૧૭૬
૩૧	શ્રીરામચંદ્રની સલામત યજ્ઞપ્રસંગે 'લવ-કુશ'નું રામાયણગાન	૧૧૯૮
૩૨	સીતાજીનો ભૂમિપ્રવેશ	૧૨૦૧

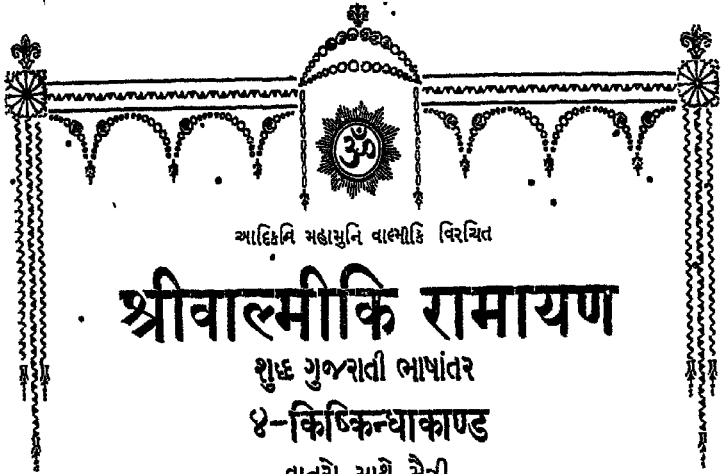

आदिकवि महामुनि वाल्मीकि विरचित

श्रीवाल्मीकि रामायण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

४-किष्किन्धाकाण्ड.

આદિકાવ્ય મહાકાવ્ય વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૪-કિષ્કિન્ધાકાण्ड

વાનરો સાથે મૈત્રી

સર્ગ ૧૯૦

પંપાસરોવર-સીતાવિરહી રામચંદ્ર

સ તાં પુષ્કરિણીં ગત્વા પદ્મોત્પલહાવાકુલામ્ ।

રામઃ સૌમિત્રિસહિતો વિલલાપાકુલેન્દ્રિયઃ ॥ ૧ ॥

સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ સહિત શ્રીમાન રામચંદ્ર રાતાં, કાળાં તથા ધોળાં વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં રંગબેરંગી કમળોથી અને મત્સ્યાદિ જળચરોથી વ્યાપ્ત એવા પંપાસરોવર પર જઈને, તેના તટે એક સુંદર શિલા પર બેસીને વિલાપ કરવા લાગ્યા. એ સરોવરની રમણીયતા બોધને અત્યંત હૃદયને લીધે તેમની ઇન્દ્રિયો વિકાર પામી આકુળ-વ્યાકુળ થઈ અને સીતાના વિરહને લીધે વ્યથ થઈને તે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ‘અહા ! હે સૌમિત્રિ ! ખીલેલાં રંગબેરંગી કમળોવાળું આ પંપાસરોવર કેવું શોભી રહ્યું છે ! અહા ! તેતું વૈદ્યુત્ત્વ સમાન અળકતું જળ કેવું પ્રકાશિત લાગે છે ! વળી તેની આરે ખાલુ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો કેવાં શોભી રહ્યાં છે !’-૨ હે સૌમિત્રિ ! આ પંપાના તીર પર આવેલાં રમ્ય વનોને તો તું જો, કે જેમાં જંગલોં મોટાં વૃક્ષો જોઈ શાખાવાળાં હોવાને લીધે બહુ શિખરવાળા પર્વતો જ હોય એવાં શોભી રહ્યાં છે ! તે વૃક્ષો જોનારને અવશ્ય આનંદમગ્ન કરી તારાં તેવાં છે.’-૪ પરંતુ હે તાત ! શોક વટે તપી રહેલા અને તો આ પંપાની શોભા બોધને ઊલટો વધારે સંતાપ ઉત્પન્ન થાય છે; કેમ કે ભરતતું વલ્કલ અને જટા વગેરે ધારણ કરી નંદિયામ સમીપ વસવું તથા સીતાતું હરણ એ વગેરે દુઃખોતું મને અત્યારે સ્મરણ થઈ આવે છે !’-૫ હે સૌમિત્રિ ! જોકે મારું ચિત્ત શોકવ્યાપ્ત છે, તોપણ વિચિત્ર ઉપવનવાળું આ રમણીય પંપાસરોવર કે જેના નિર્મળ અને શીતળ જળ ઉપર વૃક્ષો પરથી અરી પડેલાં ભતભતનાં પુષ્પો તથા કમળો છવાઈ રહેલાં છે અને જેના તટ પર અનેક સર્પો, શ્યાપદો તથા મૃગાદિ પ્રાણીઓ વિચરે છે, તે મને શોકાતને પણ હર્ષિત કરવા ધન્યતું હોય એવું જણાય છે. ૧, ૨ આ સરોવરના કિનારાઓ પરની ભૂમિ લીલી, પીળી, હરિયાળી

તથા વૃક્ષોનાં ખરી પડેલાં પુષ્પોથી છવાયેલી હોવાને લીધે બહુ હાથીની પીઠ પર નાખવાની બૂદ્ધિથી જ છવાયેલી હોય, એવી દેખાય છે ! હે લક્ષમણ ! આ સરોવરની આબુખાબુનાં સઘળા વૃક્ષો પુષ્પયુક્ત લતાઓ વડે એકબેર ઢંકાઈ ગયેલાં જણાય છે અને તેની મોટી મોટી શાખાઓ પુષ્પો તથા ફૂળોના ભારથી લચી રહી છે !^{૧૮} હે સૌમિત્રિ ! બે, બે ! આ સ્થળે વાયુ કેવો સુખરૂપ અને મંદ મંદ વાય છે ! હુ ધારું છું કે, હવે કામને ઉત્તેજિત કરનારી વસંતઋતુ બેઠી છે; વૃક્ષો પુષ્પો અને ફૂળોના ભારથી લચી રહેલાં હોવાને લીધે તું નિશ્ચય બહુ કે હવે ચૈત્ર માસ બેઠો છે.^{૧૯} હે સૌમિત્રિ ! આ વનમાં પુષ્પોના ભારથી લચી રહેલાં સુંદર વૃક્ષોને તો તું જો ! અહા ! મેઘ જેમ જળ વરસાવે છે, તેમ આ વૃક્ષો સુગંધયુક્ત પુષ્પો વરસાવી રહ્યાં છે ! અહો ! હે લક્ષમણ ! બે તો ખરો, વાયુના ઝપાટા વડે કંપાયમાન થતા આ વનનાં વૃક્ષો પૃથ્વી પર તથા શિલાઓ પર કેવી રીતે પુષ્પો વેરી રહ્યાં છે !^{૨૦, ૨૧} હે સૌમિત્રિ ! બેને, આ વનનો વાયુ વૃક્ષો પરથી પડેલાં, પડતાં અને વૃક્ષો પર રહેલાં પુષ્પોની સાથે કેવી ક્રીડા કરી રહ્યો છે !^{૨૨} એ વાયુ બ્યારે બ્યારે પુષ્પોથી ભરેલી વૃક્ષોની શાખાઓને કંપાવે છે, ત્યારે ત્યારે પુષ્પો પરથી બિડેલા બ્રમરો વાયુના સુસવાટા સાથે શુંભરવ કરી મૂકે છે, હે લક્ષમણ ! પર્વતોની કંદરામાંથી સુસવાટાભેર નીકળતો વાયુ, મહોન્મત્ત કૌકિલાના ટહુકાર બહુ વૃક્ષોને નચાવતા હોય અને પોતે ગાયન કરતો હોય, એવો જણાય છે !^{૨૩, ૨૪} વાયુના ઝપાટાથી અત્યંત હાલતાં વૃક્ષોની શાખાઓ પરસ્પર અથડાઈને એક-મેક થઈ જવાને લીધે બહુ તે વૃક્ષો એકબીજાની સાથે ગૂંથાયેલાં હોય, એવાં જણાય છે !^{૨૫} અહો ! અંદન સરખો શીતળ હોવાથી સુખકારક સ્પર્શવાળો આ વાયુ વનમાંથી પવિત્ર સુગંધની સાથે આવ્યો આવે છે અને સર્વ શ્રમ દૂર કરે છે !^{૨૬} મધુર સુગંધી ભરેલા આ વન વિષે વાયુએ કંપાયમાન કરેલાં વૃક્ષો બહુ શુંભરવ કરતા બ્રમરોની સાથે શબ્દ કરતાં હોય, એવાં દેખાય છે !^{૨૭} હે સૌમિત્રિ !

પર્વતોનાં શિખરો પર પુષ્પયુક્ત મનોહર મોટાં મોટાં વૃક્ષો બિગેલાં હોવાને લીધે, બહુ તે પર્વતોએ પોતાનાં મસ્તક પર સુકુટ ધારણ કરી હોય, એમ જણાય છે !^{૨૮} અહો ! જેનાં શિખરો પર પુષ્પો છવાઈ રહેલાં છે, એવા આ વનમાંનાં વૃક્ષો વાયુના સપાટાથી કંપાયમાન થવાને લીધે તથા બ્રમરોના શુંભરવને લીધે બહુ એકીસાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યાં હોય એમ જણાય છે !^{૨૯}

‘હે ભાઈ ! ચોતરફ બિગેલાં પીળાં પુષ્પવાળાં આ કરેણનાં વૃક્ષો તો તું જો ! અહો ! તે સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા પીતાંબરધારી પુરુષોના જેવાં જ શોભે છે. હે સૌમિત્રિ ! નાના પ્રકારનાં કૌકિલા આદિ પક્ષીઓના મધુર નાદવાળો આ વસંતઋતુનો સમય સીતાથી વિશેષ પામેલો, બે હું, તેના શોકમાં ખરેખર વૃદ્ધિ જ કરે છે.^{૨૧, ૨૨} અહા ! શોકવ્યાપ્ત થયેલા મને કામદેવ અતિશય સંતાપે છે અને મારી આવી દીન દશા બેઈ આનંદમાં ગરક થયેલો આ કૌકિલપક્ષી બહુ મારી સ્પર્ધા કરતો હોય તેમ બિડેલો વધારે ટોંકા કરી રહ્યો છે.^{૨૩} હે લક્ષમણ ! આ રમ્ય જળ-પ્રવાહ વિષે કુરનારો જળકુકડો મને કામપીડિત બેઈ અતિશય હર્ષ પામે છે અને વારંવાર શબ્દ કરીને બિડેલો મને વધારે શોક ઉપજાવે છે. પૂર્વે આપણા આશ્રમ વિષે રહેલી સીતા બ્યારે જળ-કુકડાને શબ્દ સાંભળતી, ત્યારે ઘણું જ હર્ષથી તેને બેવા સારુ મને યોલાવી અત્યંત આનંદ પામતી હતી.^{૨૪, ૨૫} હે તાત ! નાના પ્રકારના શબ્દ કરનારાં બીજાં પણ અનેક પક્ષીઓ ચોતરફથી બિડી આવી વૃક્ષો, શુદ્ધો તથા લતાઓ ઉપર બેસે છે અને ધ્વજામાં આવે ત્યારે પાછાં બિડી બળ્ય છે. તે તું જો.^{૨૬} હે સૌમિત્રિ ! તું જો, પોતપોતાના ચૂરખાં રહેવાને લીધે આનંદિત બનેલાં તથા બ્રમરોનો શુંભરવ સાંભળી હર્ષિત થયેલાં મધુર સ્વરવાળાં પક્ષીઓનાં નર-માદા આ પંખાતટ પર કેવી ક્રીડા કરી રહ્યાં છે ! અહો ! આ સરોવરના તટ ઉપર ભ્રમતભ્રમતાં પક્ષીઓનાં ટોળેટોળાં એકઠાં થયેલાં છે ! અહા ! આ વૃક્ષો પર રહેલાં કૌકિલા બગેરે પક્ષીઓ પોતાના મધુર સ્વર વડે મારી કામ-

પીડાને વધારે ઉત્તેજિત કરે છે. ખરેખર, આ અશોકવૃક્ષના શુભ્રાદરૂપી અંગારવાળો, બ્રમરાના શુભ્રવદરૂપી ભડભડાટ શબ્દવાળો તથા નવાંકુરરૂપી જવાળાઓવાળો વસંતઋતુરૂપી અગ્નિ અને બાળી નાખશે! હે સૌમિત્રિ! ઝીલી ઝીલી પાંપણોથી શોભીતાં નેત્રવાળી, મધુર લાષણ કરનારી અને સુંદર કેશવાળી મારી પ્રિયા બાંનકીને જોયા વિના હવે મારે જીવીને શું કરવું છે? હે નિદોષ લક્ષમણ! વનને શોભાવનારા આ વસંતઋતુનું દિવસો કે જેને વિષે કેાકિલાઓ પોતાના મધુર શબ્દો વડે આખા વનને ગબડી મૂકે છે, તે મારી પ્રિયાને અત્યંત પ્રિય છે! અરેરે, આ વખતે હું મારી પ્રાણપ્રિયાને ભેઈ શકતો નથી, તેથી કામપીડાને લીધે બિપજેલો અને વસંતઋતુની રમણીયતા આદિ શુભોને જોવાથી વૃદ્ધિ પામેલો શોકરૂપી અગ્નિ શોડા સમયમાં જ મને બાળી ભસ્મ કરશે! અરેરે, હાથ! હું મારી પ્રાણપ્રિયા વેદેહીને ભેઈ શકતા નથી; પરંતુ માત્ર રમણીય વૃક્ષોને જ ભેઈ છું, તેથી મારા મનમાં પ્રકટેલો કામ તથા શોક પ્રતિપળે વધતો જ બળ્ય છે! અરે, વારુંવાર પર-સેવા આણી શરીરને મલિન કરનારી આ વસંતઋતુ, હરિજીના બચ્ચાનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાળી સીતા અને ફૂર જોવા ચેત્ર માસનેા વનને વાયુ-ઓ ત્રણે ચિંતા તથા શોકમાં રહેલા મને અત્યંત સંતાપે છે! અહો! આ મદમત્ત મયૂરો કે જે પોતાનાં પી છડા પવન વડે બિહતાં હોવાને લીધે બાણે સ્ફટિકના ગરજામાં જ રહ્યાં હોય જોવા જણાય છે, તે પોતાની મયૂરીઓની સાથે અહીં-તહીં નૃત્ય કરતા કેવા શોભી રહ્યા છે! પણ રે, તેઓ કામપીડિત જોવા મને તો વિશેષ પીડા કરનારા જ છે! હે લક્ષમણ! પેલા પર્વતના શિખર પર નૃત્ય કરતા મયૂરની પાસે તેની ઢેલ કામા-ગુર થવાને લીધે કેવી નૃત્ય કરી રહી છે! અરે, જ્યારે એ ઢેલ નૃત્ય કરતી કરતી ધ્રુવ ખસી બળ્ય છે, ત્યારે તેને વિષે જ આસક્ત મનવાળો તેનો ભત્તા મયૂર પોતાની પચરંગી પાંખો ફેફડાવીને તથા મધુરા ગેહકા કરીને બાણે મારા ઉપહાસ

જ કરતો હોય, એમ તે ઢેલની પાછળ દોડી બળ્ય છે! અહો! એથી હું ધારું છું કે, ખરેખર, આ વખતમાં એ મયૂર લાજ્યશાળી છે; કેમ કે તેની પ્રિયાનું દેહધ રાક્ષસે હરણ કર્યું નથી અને તે પોતાની સ્ત્રીની સાથે આ રમ્ય વનમાં આનંદ-પૂર્વક નૃત્ય કરી રહ્યો છે! ખરેખર, આ વસંતઋતુના ચેત્ર માસને વિષે સીતાનેા વિયોગ મને ઘણું જ હંસહ થઈ પડ્યો છે. ૨૭-૪૧ હે લક્ષમણ! જોને, તિયંક (પશુ-પક્ષી)ઓને વિષે પણ સ્ત્રી-પુરુષોની પરસ્પર કેવી પ્રીતિ હોય છે! અહો! પેલી ઢેલ અતિશય પ્રીતિને લીધે નિરંતર પોતાના ભત્તા મયૂરની પાસે જ રહે છે; ૪૨ તે જ પ્રમાણે જો વિશાળ નેત્રવાળી મારી પ્રિયા સીતાનું હરણ ન થયું હોત, તો તે પણ અતિશય પ્રીતિને લીધે મારી પાસે જ રહેત! ૪૩

હે લક્ષમણ! જો આ વસંતઋતુને વિષે પુખ્તના ભારને લીધે લચી રહેલાં વૃક્ષો પરથી પૃથ્વી પર ઉપરાઉપરી ખરી પડતાં પુષ્પો પણ સીતાના વિયોગ થયેલો હોવાથી મારે તો નકામાં જ છે. ૪૪ અરે, આ વૃક્ષોનાં રંગબેરંગી સુંદર પુષ્પો બ્રમરો સહિત પૃથ્વી પર પડીને નકામાં બળ્ય છે. ૪૫ અહો! વસંતઋતુને લીધે હરિષ્ટ થયેલાં આ પક્ષીઓ ટોળે મળીને બાણે એકબીજાને ઘોડાવતાં જ હોય, એમ શબ્દ કરી રહ્યાં છે! અરે, તે પણ મારા મનમાં તો કામની વૃદ્ધિ જ કરે છે! ૪૬ અરેરે, હાલમાં મારી પ્રિયા બાનકી ક્યાં હશે? તે જ્યાં વસતી હશે, ત્યાં પણ જો વસંતઋતુ હશે તો ખરેખર તે પણ પરવશ થઈ મારી પેઠે જ શોથ કરતી હશે! ૪૭ પણ ના ના, જો મારી નીલકમળ-પુલ્પ નેત્રવાળી સીતા જ્યાં વસતી હશે, ત્યાં આ સમયે વસંતઋતુ નહિ જ હોય; કેમ કે જો વસંત હોય તો તે મારા વિના એકલી કેવી રીતે રહી શકે! ૪૮ કદાચ સીતા રહે છે, ત્યાં વસંતઋતુ હોય, તોપણ શત્રુઓને વશ રહેલી જો સુશ્રોણી સીતા શું કરી શકે એમ હતી! ૪૯ અરેરે, હાથ! હાથ! જો કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી અને મધુર-લાલિષ્ઠી મારી પ્રિયા શ્યામા સીતા વસંતઋતુના દિવસોમાં મારા વિરહને લીધે અવશ્ય પોતાના

જીવિતને ત્યજ દેશે!^{૧૦} હાય, મારા મનમાં દંઠ નિશ્ચય છે કે, મારો વિયોગ પામેલી સાધ્વી સીતા એકલી રહી કદી પણ જીવી શકે એમ નથી;^{૧૧} કેમ કે જેવો મારો દંઠ ભાવ તેને વિષે છે તેવો જ તેનો મારા પર છે.^{૧૨} હે તાત! આ પુષ્પોની સુગંધ-ને વહન કરનારો અને સુખકારક સ્પર્શવાળો હિંમ જેવો શીતળ વાયુ નિરંતર પ્રિયાનુજ ચિંતન કરતા એવા મને અગ્નિ સરખો ઉજ્જ્વળ દુઃખ આપનારો થઈ પડ્યો છે!^{૧૩} અહો! પૂર્વે બ્યારે સીતા સહિત હતો, ત્યારે જેને હું સુખરૂપ માનતો તે જ વાયુ આજે સીતાથી વિયોગ પામેલા એવા મને શોક ઉપભવે છે.^{૧૪} અરે! બ્યારે હું સીતા સહિત હતો, ત્યારે આ કાકપક્ષી બંધે અમારો ભાવિ પતિ-પત્નીનો વિયોગ જ સૂચવતો હોય એમ આકાશમાં ચોતરફ ઊડી ભયંકર શબ્દ કરતો હતો અને હવે પાછો તે જ પક્ષી વૃક્ષ પર બેસી હર્ષપૂર્વક શબ્દ ઉચ્ચારે છે; તેથી અમારો પતિ-પત્નીનો સંયોગ થવાનો હોય એમ જણાય છે!^{૧૫} અરે, હું તો માતું છું કે, મારી પ્રાણુપ્રિયાનું હરણ કરાવનાર આ કાકપક્ષી જ છે અને હવે વૈદેહીના સમાગમને અર્થે મને અહીંથી પ્રયાણ કરવાનું સૂચવનાર પણ તે જ છે. હે લક્ષ્મણ! આ પુષ્પના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષો પર બેસી શબ્દ કરતાં નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના મહત્તી વૃદ્ધિ કરનારા કદીલને તું સાંભળ. હે ભાઈ! જે તો ખરો, જેમ મહમત્ત અનેલી પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે કામી પુરુષ દોડી ભય છે, તેમ વાયુએ કંપાવેલી તિલકવૃક્ષની મંજરી પ્રત્યે આ ભ્રમર સપાટામંથ આલેખી આવે છે!^{૧૬-૧૮} અરે, આ અશોકવૃક્ષ તો ઊલટું કામી પુરુષોને વધારે શોક ઉપભવનારું છે! જોને, પવનથી કંપેલા પોતાના શુભ્રો વડે તે બંધે મારો તિરસ્કાર કરતું હોય, એમ દેખાય છે!^{૧૯} હે લક્ષ્મણ! ચોમેર મોર આવવાને લીધે સુશોભિત થયેલા આ આંખાનાં વૃક્ષો અંગરાગને ધારણ કરનારા તથા જેઓનાં ચિત્ત રતિકીડામાં આસક્ત છે એવા કામી પુરુષોના જેવાં દેખાય છે!^{૨૦} હે લક્ષ્મણ! આ પંખા-સરોવરની રળિયામણી વનપંક્તિઓને વિષે પોતા-

ની સ્ત્રીઓ-કિન્નરીઓ સહિત કિન્નરો આમતેમ વિચરી રહ્યા છે, તેઓને તું જો.^{૨૧} હે નરશ્રેષ્ઠ! જે તો ખરો, આ પંખાના જળને વિષે ચોમેર ખાળસૂર્યની પેઠે ખીલી રહેલાં ઉત્તમ સુખધવાળાં રક્ત કમળો કેવાં શોભી રહ્યાં છે!^{૨૨} અહો! સ્વેત, રક્ત આદિ રંગોરંગી કમળોવાળું, નિર્મળ જળથી ભરેલું અને હસ તથા કારંકવ પક્ષીઓએ સેવેલું આ પંખાસરોવર કેવું શોભી રહ્યું છે!^{૨૩} અહો! ભ્રમરોએ જેના પરાગને ઉરાઓ છે એવા ખાળસૂર્ય સમાન પ્રકાશી રહેલાં કમળો વડે ચોમેર વ્યાપ્ત થયેલું આ પંખાસરોવર કેવું રળિયામણું દીસે છે!^{૨૪} આ સરોવર મધુર સ્વરવાળી કૌતિલાઓથી, ચિત્રવિચિત્ર વનોથી તેમ જ જળપાન કરવા આવતાં હાથી તથા મુગના ટોળાંથી અત્યંત શોભી રહ્યું છે!^{૨૫} હે લક્ષ્મણ! આ સરોવરના નિર્મળ જળ ઉપર બ્યારે પવનના સપાટા આવે છે, ત્યારે તેમાં ઉત્પન્ન થતી મોટી મોટી લહરીઓના અથડાવાથી કંપાયમાન થયેલાં કમળો કોઈ ચોર રીતની જ શોભા આપે છે!^{૨૬}

અહો! કમળની પાંખડી સરખાં વિશાળ નેત્રોવાળી મારી પ્રિયા સીતા કે જેને નિરંતર કમળો ઘણા જ પ્રિય છે, તેને જોયા વિના મને જીવનું રચતું નથી.^{૨૭} અહો! કામદેવ ઘણો જ કુટિલ સ્વભાવનો છે કે જે અત્યંત પ્રિય જોલનારી અને શક્ષસથી હરાઈ જવાને લીધે પુનઃ પ્રાપ્ત થવી હર્લભ એવી મારી પ્રિયાનું મને વારંવાર સ્મરણ કરાવે છે!^{૨૮} અરે, વનમાના વૃક્ષોને પુષ્પોની સમૃદ્ધિથી સુશોભિત કરનારી આ ભસંતઋતુ જો મને અધિક દુઃખ આપતી ન હોત, તો એકાએક આવી પડેલા એકલા કામવેગને તો હું સહન કરી શકત!^{૨૯} અહો! સીતાની સાથે વસતા મને પૂર્વે જે જે વસ્તુઓ સ્મરણીય લાગતી હતી, તે સઘળી આજે સીતાના વિયોગથી અસ્મરણીય (ન ગમે એવી) થઈ પડી છે!^{૩૦} હે લક્ષ્મણ! આ કમળની પાંખડીઓ કામને ઉત્તેજિત કરનારી છે, તોપણ સીતાનાં નેત્ર સરખી હોવાને લીધે તેને જોવા માટે મારી દષ્ટિ વારંવાર દોભાય છે!^{૩૧} અહો, કમળો

ના પરગ વટે મિશ્રિત થવાથી સીતાજી તથા સુગંધ-
યુક્ત થયેલો અને વૃક્ષોમાં અથકાઈ નીકળવાને
લોધે મંદમંદ વાતો આ મનોહર વાસુ ખરેખર
મારી પ્રાણપ્રિયા સીતાના નિઃશ્વાસ સરણે જ લાગે
છે !^{૭૨} હે સૌમિનિ ! આ પંપાસરોવરના સામા
કિન્નરા પર આવેલા પર્વતના શિખર ઉપર પુષ્પોના
આરથી લચી રહેલી પેલી કરેણુ વૃક્ષોની શાખાઓ
કેવી શોભી રહી છે !^{૭૩} અહો ! નાના પ્રકારની
ગેર આદિ ધાતુઓથી શોભતા આ મોટા પર્વત
વાસુના સપાટા વડે હંજુાયેલી પથ્થરગી રજને
ઉપર કંદે છે !^{૭૪} હે સૌમિનિ ! આ સામે દેખાતા
પર્વતનાં શિખરો પોતાના ઉપર ઊગેલાં પાંદડાં
વગરનાં અને ચોતરફ પુષ્પોથી ઢંકાયેલાં ખાખરા-
નાં વૃક્ષોને લોધે અહિં વડે ચોમેરથી સળગી
ઊઠ્યાં હોય નહિ, એવાં જણાય છે !^{૭૫} વળી હે
લક્ષ્મણ ! જોને, આ પંપાસરોવરનું જ જળ પીને
મોટાં થયેલાં તેના તીર પરનાં સીકાં સુગંધવાળાં
માલતી (જાંબુ), મલ્લિકા, પદ્મ, કર્વીર, કેતકી,
નગેડ, પીળાં પુષ્પવાળી લતા, માતુલિંગ (ગિજેરુ),
લિંબુડી, ખટંગોશ, ચિરમિલ્લ, મહુડી, તમર,
ખડુલ, ચપ્પા, તિલક, નાગકેસર, પદ્મપણી અને
નીલાશોક વગેરે વૃક્ષો પુષ્પિત થવાને લીધે કેવાં
શોભી રહ્યાં છે ? તથા પર્વતોની તળેટીને વિષે
ઊગેલાં, સિંહની કેશવાળી સરખાં પીળા વર્ણનાં
લોખ, અંકોલ, કુરુટ, લીમડા, આંખા, પાટલ
તથા કોવિહાર આદિ વૃક્ષો કળીકૂલીને કેવા
રળિયામણાં લાગે છે ! તેમ જ પર્વતનાં શિખરો
પર ઊગેલાં નારંગી, અલૂન, પીળા વર્ણનાં પુષ્પ-
વાળી કેતકી, શ્વેતાતક, કોટિસળી, સીસમ, ધાવડો,
શીરબો, ખાખરો, રક્ત કુરબક, તિનિશ, બેચાતિ-
બતી, અંદન, સ્થંદન, હિંતાલ, બીજી ભલભાં
તિલકવૃક્ષ તથા નાગવૃક્ષ વગેરે ભલભલતાં વૃક્ષો
પુષ્પના શુન્ધોથી કેવાં શોભી રહ્યાં છે ! અહો, હે
લક્ષ્મણ ! આ પંપાસરોવર પરનાં સઘળા પુષ્પિત
વૃક્ષોને પુષ્પભારથી લથેલી લતાઓ વીંટાઈ વળી
છે, તેને તો તું જો ! અહો ! જેમ કોઈ મહામત્ત
અથેલી સુંદરી પોતાના પતિના સરીરને લપટાઈ

બંધ, તેમ આ લતાઓ વાસુથી કંપતી શાખાઓ-
વાળાં પાસેનાં વૃક્ષોને લપટાઈ બંધ છે ! અહો,
અનેક ભલભલ રસોના સ્વાદથી અહિં હંપિત થયેલો
હોય એવો આ વાસુ એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ પ્રત્યે,
એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં અને એક વન-
માંથી બીજા વનમાં જેમ સર્વત્ર વામ છે. હે
લક્ષ્મણ ! આ વનને વિષે મંદુર ગંધવાળાં કેટલાંક
વૃક્ષો પુષ્પભારથી લચી રહેલાં છે.^{૭૬-૮૧} અને
કેટલાંક માત્ર સુશોભિત કળીઓથી વ્યાપ્ત હોવાને
લીધે સ્થામવર્ણાં દેખાય છે. ‘આ મંદુર છે, આ
સ્વાહુ છે તથા આ પ્રકુલિત છે,’ એ પ્રમાણે રાગા-
સક્ત થયેલો જમર મધુના સુગંધમા લુબ્ધ થવાથી
આ સરોવરના વૃક્ષોના પુષ્પગુચ્છો પર ઝેસે છે
અને વળી શું જાણ કરતો ઊડીને બીજા પુષ્પગુચ્છો
પ્રત્યે બંધ છે.^{૮૭, ૮૮} પોતાની મેળે ખરી પડેલાં
પુષ્પોથી છવાયેલી આ ભૂમિ કામી પુરુષોને શયન
કરવાને બિછાવેલી શય્યાના બેવી દેખાય છે ! હે
સૌમિનિ ! આ પર્વતની તળેટીને વિષે તો પીળાં,
સાતાં તથા શ્યામ આદિ અનેક વર્ણનાં રંગબેરંગી
પુષ્પોના ઢગલા પડેલા હોવાને લીધે અહિં નાના
પ્રકારની શય્યાઓ જ ન બની રહી હોય, એમ
જણાય છે !^{૮૯, ૯૦} હે સૌમિનિ ! આ વસંતઋતુ
વિષે વૃક્ષો પર બીલી રહેલાં પુષ્પોની સમૃદ્ધિને તો
તું જો ! અહો ! આ ચેત્ર માસમાં તો પુષ્પગુચ્છો-
થી ખીચોખીચ ભરેલી શાખાઓવાળાં વૃક્ષો અહિં
પરસ્પર સ્પર્ધા જ ન કરતાં હોય, એમ બીલી રહ્યાં
છે-વળી હે લક્ષ્મણ ! તે વૃક્ષો પોતાના પર ભભળતા
જમરોના શું જાણવાને લીધે અહિં એકબીજાને
બોલાવતાં જ ન હોય, એવાં જણાય છે ! અરે,
આ કારકંડ વધી તો મારા કામને ઉત્તેજિત કરવાને
અર્થે જ નિર્મળ જળમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની
સ્રીની સાથે રમણ કરે છે !^{૯૧-૯૨} હે લક્ષ્મણ ! આ
પંપા મંડાકિની નદીના બેવા જ ઉત્તમ તથા
જગવિખ્યાત શુભોવાળી છે અને તેનું મનોહર
સ્વરૂપ યોગ્ય છે.^{૯૩} હે વધુશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ ! જો મને
મારી પ્રિય પત્ની સીતાનાં આ સ્થળે દર્શન થાય

• એ નામની પંપાસરોવરમાથી નીકળતી નહી.

અને જો હું તે સાધ્વી સહિત અહીં જ નિવાસ કરું, તો પછી ઇંદ્રની અમરાવતીને કિંવા આપણી અયોધ્યાનગરીને પણ ઇંદ્રે નહિ !^{૯૫} અહો ! આવી રમ્ય હરિયાણી પૃથ્વીને વિષે જો હું સીતાની સાથે રમણ કરું તો મને કંઈ પણ ચિંતા અથવા અન્ય સુખની ઇચ્છા થાય નહિ !^{૯૬} અહો ! આ વનમાંનાં વિવિધ પ્રકારનાં ખજો તથા પુષ્પોવાળાં વૃક્ષો કાન્તા વિનાના અને ચિંતા કરાવે છે.^{૯૭} હે સૌમિત્ર ! જો તો ખરો, શીતળ જળવાળું આ પંપાસરોવર નાના પ્રકારના કમળોથી અને ચક્રવાક, કારકવ, મંદુક, કૌંચ વગેરે પક્ષીઓ તથા મૃગાદિ પશુઓથી અધિક શોભી રહ્યું છે !^{૯૮, ૯૯} અહા ! આ હર્ષિત થયેલાં જાતજાતનાં પક્ષીઓ કમળ સરખાં નેત્રવાળી અને અંદ્ર સમાન સુખવાળી મારી પ્રિયા સીતાનું રમરણ કરાવીને મારા મનમાં કામનું ઉદીપન કરે છે ! જો, જો, પેલાં વિચિત્ર પર્વત-શિખરોને વિષે પોતાની સ્ત્રી-હરિણીઓ સાથે ક્રીડા કરતા હરિણો મારી મૃગ સમાન નેત્રવાળી પ્રિયા જાનકીથી વિયોગ પામેલા મારા ચિત્તને વધારે ખેદ પમાડે છે !^{૧૦૦, ૧૦૧} અરે, મદમત પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને અલ્પત રમણીય એવા આ પર્વત-શિખર વિષે જો હું મારી પ્રિયાને જોવા પામું તો જ ભાગ્યવાન કહેવાઉં !^{૧૦૨} હે સૌમિત્ર ! સુમધ્યમા સીતા જો મારી સાથે રહી, આ પંપાના શીતળ પવનને સેવે, તો જ મારું જીવિત સફળ ગણાય ! હે લક્ષ્મણ ! જે પુરુષ પોતાની સુંદરી સહિત કમળના સુગંધને વહન કરનારા અને શોકને શમાવનારા આ પંપાના પવિત્ર પવનનું સેવન કરે છે, તેને જ ધન્ય છે !^{૧૦૩, ૧૦૪}

અરેરે ! શત્રુને વશ પડેલી અને કમળ સમાન નેત્રવાળી મારી પ્રિયા સ્થામા-સીતા મારો વિયોગ પામીને પોતાના જીવિતને કેમ કરીને ધારણ કરતી હશે !^{૧૦૫} અરે, વનમાંથી ઘેર ગયા પછી, ધર્મજ તથા સત્યવાદી જનક રાજા મને સીતાનું કુશળ પૂછશે, ત્યારે મનુષ્યોની સલા વગેરે હું તેમને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ !^{૧૦૬} અહો ! ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી સીતા, કે જે પિતાએ વનમાં

કાઢેલા મારા સરખા મંદ ભાગ્યવાળા પતિની સાથે વનમાં આવી હતી, તે મારી પ્રિયા સીતા હાલમાં ક્યાં હશે !^{૧૦૭} હે લક્ષ્મણ ! સન્યસ્રથ થવાને લીધે વિકળ થઈ ગયેલા મારી સાથે જે વનમાં આવી હતી તે સીતા વિનાના થયેલા હું 'હવે દીનની પેઠે કેમ કરી જીવી શકું' !^{૧૦૮} હાય ! તેનું સુંદર કમળ સમાન નેત્રવાળું, ઉત્તમ સુગંધવાળું અને યજ્ઞરહિત નિર્મળ સુખ જોવા વિના હવે મારી મતિ મૂંઝાય છે.^{૧૦૯} અરેરે, જો લક્ષ્મણ ! મંદમંદ હાસ્યયુક્ત શુભવાળાં, મધુર અને હિતરૂપ એવાં સીતાના વાક્યો હવે હું ક્યારે સાંભળીશ !^{૧૧૦} અહા ! મારી પ્રિયા સાધ્વી સીતા વન વિષે મહાન દુઃખ પામવા છતાં પણ કામપીડિત એવા મારી સન્સુખ જોઈને તો જાણે દુઃખ વગરની તથા હર્ષિત જ હોય એવી રીતે મધુરાં વચનો બોલતી હતી !^{૧૧૧} હે લક્ષ્મણ ! આપણે બન્નારે અયોધ્યા જઈશું, ત્યારે શુદ્ધ મનવાળાં મારા માતૃશ્રી કૌશલ્યા સીતાને નહિ જોઈને પૂછશે : 'હે રામ ! મારી વહુવાર સીતા ક્યાં ?' ત્યારે હે ભાઈ ! હું તેમને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ !^{૧૧૨} મારે હે લક્ષ્મણ ! હવે તો તું એકલો જ અયોધ્યા પ્રત્યે પાછો જા અને ભાઈઓ પર પ્રીતિવાળા ભરતને મળ. જનકાત્મજ સીતા વિના હું તો કોઈ પણ પ્રકારે જીવી શકું એમ નથી.^{૧૧૩}

જો પ્રમાણે અનાથની પેઠે વિલાપ કરતા મહાત્મા રામચંદ્ર અતિશય, શોકાવેગને લીધે મૂંઝિત સરખા થઈ ગયા. રામચંદ્રની એવી દશા જોઈને તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે તેમનું સાત્વન કરવા અર્થે યોગ્ય અને યથાર્થ વચનો કહેવા માંડ્યા.^{૧૧૪}

લક્ષ્મણે કહ્યું : 'હે પુરુષોત્તમ રામ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે શોકનો ત્યાગ કરી ધૈર્ય ધારણ કરો; કેમ કે તમારા સરખા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષોની મતિ આવી રીતે શોકને લીધે કદી પણ મંદ થવી ઘટતી નથી.^{૧૧૫}

સ્મૃત્વા વિયોગજં દુઃખં ત્વજ સ્નેહં પ્રિયે જને ।
અતિસ્નેહપરિવ્હાદાદિતાર્દ્રાંપિ દહાતે ॥

હે ભાઈ ! તમે વિયોગથી થતાં દુઃખોનું

સ્મરણ કરી પ્રિય બેના પરના સ્નેહનો ત્યાગ કરે. લણ સમય સુધી સ્નેહ(તેલ-લી વળેરે રસ)નું અવલંબન કરવાથી તો બળમાં ભિભયેલી રૂની દિવેટ પણ બળે છે.^{૧૧૬} હે રાવણ ! સીતાનું હંરણ કરનાર રાવણ કદાચ પાતાળમાં જશે કિંવા જોથી પણ અધિક ગુપ્ત સ્થળે જશે, તેપણ તે હવે કોઈ પણ પ્રકારે જીવતો રહેશે નહિ;^{૧૧૭} પણ હે આર્ય ! પ્રથમ તો આપણે તે(રાવણ)નો પૂરેપૂરો ધત્તો મેળવવો જોઈએ. દુરાત્મા રાક્ષસ રાવણનું નિવાસ-સ્થાન આપણા બળવામાં આવ્યું એટલે તો તેને મૂળેલો જ બાણો ! કાંતો એ દુષ્ટ આપણા ભયથી સીતાને છોડી દેશે કિંવા આપણા હાથથી સંગ્રામમાં મરણને શરણ થશે.^{૧૧૮} હે આર્ય બ્રાતા ! કદાચ તે રાવણ સીતાને આપણે સ્વાધીન ન કરતાં તેને લઈને દિતિ(પૃથ્વી)ના ગર્ભમાં ભરાઈ જશે, તો ત્યાં જઈને પણ હું તેનો વધ કરીશ. હે કલ્યાણરૂપ વડીલ બંધુ ! તમે આવી દીન સરખી મતિનો ત્યાગ કરી સ્વસ્થ થાઓ. તમે બાણો જ છો કે, જેઓનો અર્થ નહ થયો છે એવા પુરુષો ઉલ્લેખ ક્રૂરો વિના પુનઃ તે અર્થને મેળવી શકતા નથી.^{૧૧૯, ૧૨૦} હે આર્ય !

ઉત્સાહો લલવાનાર્ય નાસ્તુત્સાહાત્પરં લલમ્ ।
સોત્સાહસ્ય હિ લોકેષુ ન કિચ્ચિદપિ દુર્લભમ્ ॥

સર્વ પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્સાહથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે; સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં એકલો ઉત્સાહ જ બળવાન છે; આ બળતમાં ઉત્સાહના કરતાં બીજું અધિક બળ કંઈ જ નથી. ઉત્સાહી પુરુષને ત્રેલોક્ય વિષે કંઈ પણ દુર્લભ નથી.^{૧૨૧} હે જ્યેષ્ઠ બંધુ ! ઉત્સાહવાળા પુરુષો ગમે તેવાં દુર્લભ કાર્યોમાં પણ મૂંગાતા નથી; માટે આપણે પણ ઉત્સાહનો આશ્રય કરી ઉલ્લેખ કરીશું, રી સીતાને નિશ્ચય મેળવીશું.^{૧૨૨} હે આર્ય ! તમે તમારી કામવૃત્તિનો ત્યાગ કરો અને શોકને પછવાડે મૂકો. શું તમે મહાત્મા અને કુતાત્મા એવા તમારા આત્માને નથી બાણતા ?^{૧૨૩}

મહાત્મા લક્ષમણનાં વચન સાંભળી શોકને લીધે અચેતન સરખા થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે

તુરત જ શોક તથા મોહનો ત્યાગ કરી ધૈર્યનું અવલંબન કર્યું.^{૧૨૪} પછી અચિત્ત પરાક્રમી રામચંદ્રે લક્ષમણ સહિત અવ્યગ્રચિત્તે વાણ્થી કંપતાં વૃક્ષોવાળા રમણીય પંપાસરૌવરનું અતિક્રમણ કરી ઋષ્યમૂક પર્વત તરફ ચાલવાં માંડ્યું.^{૧૨૫} લક્ષમણનાં યથાર્થ વચનોને વિચારી શાંત થયેલા, પરંતુ અતિશય દુઃખાવેબને લીધે ઉદ્વેગ પામેલા મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષમણની સાથે અનેક ઝરણાં તથા કંદરાઓવાળા અદ્ભુત વનનું અવલોકન કરતા, ઋષ્યમૂક પ્રત્યે આવ્યા. આ સમયે મહાન્મત હંસીના સરખી ગતિવાળા મહાત્મા લક્ષમણ કે જે નિરંતર અવ્યગ્રચિત્તે પોતાના વડીલ બંધુ રામચંદ્રને અનુકૂળ પડે તેવી જ ચેષ્ટા કરતા હતા, તે ધ્રમં તથા બળ વડે રામચંદ્રનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૨૬, ૧૨૭}

ચાલતાં ચાલતાં એ બંને વીરો કેટલીક વારે ઋષ્યમૂક પર્વતની સમીપ આવી પહોંચ્યા; ત્યારે તેઓ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવની દષ્ટિએ પડ્યા. તેઓનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોતાં જ મહાબળવાન સુગ્રીવ ‘અરે, મારો વિનાશ કરવા સારુ વાલીએ જ એમને મોકલ્યા હશે’ એમ ધારી અત્યંત ત્રાસ પામ્યો અને ભયને લીધે તેણે ખાનપાન વગેરે સર્વ ચેષ્ટાઓ મૂકી દીધી.^{૧૨૮} ઋષ્યમૂક પર્વતની નજીકમાં વિચરતા બંને ભાઈઓને જોઈને, ચિંતાતુર થયેલો સુગ્રીવ અત્યંત ખેદગ્રસ્ત થયો અને ભયને લીધે તેનો સહયોગ ઉત્સાહ ભાંગી ગયો.^{૧૨૯} વળી ત્યાં વસતા બીજા વાનરો પણ મહાતેજસ્વી રામ-લક્ષમણને જોઈને ‘એઓને વાલીએ મોકલ્યા હશે’ એવા ભયથી ત્રાસ પામ્યા અને નાસભાગ કરી વાનરોના આશ્રયસ્થાન-મતંગ ઋષિના પવિત્ર આશ્રમમાં સંતાવા લાગ્યા.^{૧૩૦}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના શિષિન્નામંડમાં ૧ લો સર્ગ સંપૂર્ણ

સુગ્રીવ રાજે

રામ-લક્ષ્મણને ભેઈને સુગ્રીવની

શંકા-હંતુમાનને પ્રબોધન

તો તુ દ્વર્ણા મહાત્માનોં જ્ઞાતરૌ રામલક્ષ્મણૌ ।

વરાયુષધ્વરૌ દીરૌ સુગ્રીવઃ શક્તિતોઽમવત્ ॥ ૧ ॥

ધનુષ્ય-બાણ વગેરે ઉત્તમ આયુધો ધારણ કરનારા મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણ બંને ભાઈઓને ઋષ્યમૂક પર્વત ભણી આવતા ભેઈને તેમને 'વાલીએ મોકલ્યા હશે' એવી શંકાથી વિહ્વળ થયેલો સુગ્રીવ પોતાના મનમાં બહુ ઉદ્વેગ પામ્યો અને ભયને લીધે 'હવે શું કરવું?' એમ વિચારતો ચોમેર દંષ્ટિ કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેને કાંઈ સૂઝ પડી નહિ.^{૧૨} ઋષ્યમૂક પર્વત પરથી સુગ્રીવ પોતાની તરફ આવતા બંને રાજપુત્રો તરફ વારંવાર ભેવા લાગ્યો અને જેમ જેમ તેઓ પર્વતની નજીકમાં આવતા ગયા, તેમ તેમ અતિશય ભયને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણું જ વ્યથ થવા લાગ્યું તથા કોઈ પણ પ્રકારે તેને ત્યાં રહેવું ઠીક લાગ્યું નહિ.^{૧૩} રામ-લક્ષ્મણને ભેઈને અતિ ઉદ્વેગ પામેલા ધર્માત્મા સુગ્રીવે પોતાનું રહેઠાણ બદલવું કે નહિ, એ બાબતને પોતાના સચિવો સાથે વિચાર કર્યો પછી તેઓને તથા બીજા સર્વ વાનરોને કહ્યું:^{૧૪} 'હે કપિવરો! તપસ્વી સરખા વેશવાળા પેલા કેઈ એ વીરપુરુષો આપણા તરફ ચાલ્યા આવે છે, તેને તમે ભુલ્યો. હું ધારું છું કે આપણો વિનાશ કરવા સારુ આપણા શત્રુરૂપ વાલીએ જ તેઓને આવા દુર્ગમ અરણ્યમાં મોકલ્યા છે, એમાં કાંઈ પણ શક નથી. વળી તેઓ આપણને વિશ્વાસ ઉપજાવવા માટે વદકલ વજ્ર વગેરે સજ્જને ઋષિ સરખા વેશથી વનમાં વિચરતા આ તરફ આવે છે.'^{૧૫}

સુગ્રીવનુ વચન સાંભળીને તથા શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય-ધારી રામ-લક્ષ્મણને ભેઈને અતિશય ભયભીત થયેલા સુગ્રીવના સચિવો તથા સઘળા યૂથપતિઓ

તુરંત જ સુગ્રીવની સાથે એ શિખર પરથી ભેડીને બીજા નિર્ભય શિખર પર ગયા અને ત્યાં વાનર-શ્રેષ્ઠ સુગ્રીવને ચોમેરથી વીંટાઈને બેઠા.^{૧૬} સર્વ સચિવો તથા યૂથપતિઓ સહિત સુગ્રીવ બીજા શિખર પ્રત્યે ગયો, ત્યારે એ ઋષ્યમૂક પર્વતના શિખર પર વસતા બીજા સર્વ વાનરો પણ એક શિખર પરથી બીજા શિખર પર ફૂટતા, પોતાના વેગથી પર્વતશિખરોને કંપાવતા, માર્ગમાં આડે આવતાં મોટાં મોટાં પુષ્પિત વૃક્ષોને લાંગતા તથા વનમાં, મૃગ, માર્બર અને સિંહાદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવતા પૂર્વોક્ત નિર્ભય શિખર પ્રત્યે જવા લાગ્યા. સઘળા વાનરો ભ્યારે નિર્ભય શિખર ઉપર એકત્ર થયા, ત્યારે સુગ્રીવના સર્વ સચિવો સ્થિરચિત્તે હાથ ભેડીને પોતાના અધિપતિની પાસે બેઠા.^{૧૭-૧૮}

પછી વાલીના કુર કમંથી શંકાશીલ અને ભયભીત થયેલા સુગ્રીવને શાંત કરવા અર્થે વાક્ય-ચતુર હંતુમાન કહેવા લાગ્યો:^{૧૯} 'હે કપિશ્રેષ્ઠ! સર્વ કપિઓ સહિત તું વાલીના નિમિત્તે થયેલા ભયનો ત્યાગ કર; કેમ કે સર્વ પર્વતોમાં સ્થેષ્ટ એવા આ ઋષ્યમૂક પર્વતમાં વસવાથી આપણને વાલીનો જરા પણ ભય નથી.^{૨૦} વળી હે હંરિપુંગવ! તું જેના ભયથી આટલો બધો ઉદ્વેગ પામી અહીં નાસી આવ્યો છે, તે કેર સ્વભાવવાળો અને પાપી દંષ્ટિવાળો વાલી તો અહીં કયાંય પણ મારા ભેવામાં આવતો નથી.^{૨૧} હે સૌમ્ય! અતિ પાપી અને દુરાત્મા તારો મોટો ભાઈ વાલી કે જેનાથી તને ભય ઊપજ્યો છે તે અહીં નથી, તો પછી તારે આમ ભય પામવાનું કંઈ કારણ નથી.^{૨૨} અહો! હે કપિવરો! આ ઉપરથી તો તારો મક્કંટ સ્વભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે; કેમ કે તું પોતાના ચિત્તની ચપળતાને લીધે પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર રાખી શકતો નથી.^{૨૩} હે સુગ્રીવ! તું બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનથી સંપન્ન છે, માટે પોતાની બુદ્ધિ વડે સામાની ચેપા-

૧૨ રામ-લક્ષ્મણના ભયને લીધે પોતાના નિવાસસ્થાન-માથી નીકળી બીજા કોઈ ગુપ્ત સ્થળમાં જઈ છૂપાવું કે નહિ ?

૧૩ અર્થાત ઋષ્યમૂક પર્વત પર વાલી આવે તો તેનું મૃત્યુ થાય, એવા ઋષિનો શાપ થયેલો હોવાથી વાલી અહીં આવી શકે એમ નથી

જોનો યથાર્થ વિચાર કરીને, જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર. બુદ્ધિબદ્ધ થયેલો રાજા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરી શકતો નથી.^{૧૮}

હનુમાનનાં યોગ્ય વચનો સાંભળી તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેવાજ યોગ્ય વચનો કપિરાજ સુગ્રીવ કહેવા લાગ્યો :^{૧૯} 'હે હનુમાન ! લાંબી જીવંત્યોવાળા, ધનુષ્ય, બાણ તથા ખડ્ગને ધારણ કરનારા, વિશાળ નેત્રવાળા અને સાક્ષાત્ દેવપુત્ર સરખી કાંતિવાળા આ બંને પુરુષોને જોઈને કેને લય ન થાય ?^{૨૦} આપણી તરફ આવતા એ બંને વીર પુરુષોને વાલી-જો જ મોકલ્યા હશે, જોવી હું શંકા કરાડું છું ; કારણ કે રાજાઓને આવા સહાયક મિત્રો ઘણા હોય છે; માટે આપણે જોમને વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી.^{૨૧} મનુષ્યોએ શુભ વેશે ફરનારા શત્રુઓને હંમેશાં જોળખવા જોઈએ; કારણ કે તેઓ પોતે કોઈના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં પોતા પર વિશ્વાસુ બનેલા શત્રુને લાગ કાઢ્યે પ્રહાર કરે છે.^{૨૨} હે કપિવર ! વાલી પણ કપટચુકત રાજનીતિનાં કાર્યોમાં ઘણું જ બુદ્ધિમાન છે. વળી સાધારણ રીતે જોઈતો તો છે જ, કે રાજાઓ પોતાના શત્રુને છળવાનું અનેક ભતનાં ઉપાયો બાણતા હોય છે અને તેઓ પ્રાયઃ તેવા ઉપાયો વડે જ શત્રુઓને હણે છે; માટે રાજાના શત્રુએ પ્રાકૃત-વેશધારી સેવકો દ્વારા તેના આંતર-ભાવ બાણવો જોઈએ.^{૨૩} હે હનુમાન ! પ્રથમ તું પ્રાકૃત-ઉદાસીન સરખો વેશ ધારણ કરીને વનમાં ફરતો ફરતો તે બંને પીડિતો પાસે જ અને તેઓની જોળખાણ કર; તેમ જ નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી હસ્ત, અરણ તથા નેત્ર આદિની ચેષ્ટાઓથી, શાંત વા ભયંકર રૂપથી અને પ્રસંગોપાત્ત ભાવણ દરવાથી તેઓના અંતરના ભાવને બાણી લે. એ તેઓ હર્ષિત થઈને તને ઉત્તર આપે તો તું યોગ્ય ચેષ્ટાથી તથા વારંવાર પ્રશંસનાં વાક્યોથી તેઓને વિશ્વાસ ઉપજાવજે. હે હરિવર ! 'તે ધનુષ્યધારી પુરુષો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે' એવું જો તારા બાણવામાં આવે તો મારા સામી દૃષ્ટિ સારખી તેઓને આ વનમાં આવવાનું પ્રયોજન પૂછજે. હે હનુમાન ! હવે તું સત્વર જો નરવીરોની પાસે જ અને તેઓની

સાથે પ્રસંગોપાત્ત ભાવણ કરવાથી તેઓના શાંત વા ભયંકર રૂપ ઉપરથી તથા તેઓની અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી આપણા વિષે તેઓને દુષ્ટ બુદ્ધિ છે કેંવા સફુબુદ્ધિ છે. તે વાત સારી રીતે બાણી આવ.^{૨૪-૨૭}

કપિરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા થવાથી પવનસુત હનુમાને રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૨૮} અતિશય ભયભીત થયેલા મહાબળવાન સુગ્રીવનાં વચનોને માન્ય કરી મહાપ્રતાપી હનુમાન અસહ્ય બળવાળા રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવા તત્પર થયા.^{૨૯}

ક્રિતી મીવાસ્ત્રીકિ મહાશનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨ જો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩ જો

રામ-લક્ષ્મણ અને હનુમાનનો સમાગમ

વક્ત્રો વિદ્યાય હનુમાન્સુગ્રીવસ્ય મહાત્મનઃ ।

પર્વતાદયમ્પ્રાક્તુસુ પુણ્ને યત્ર રાઘવૌ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા સુગ્રીવનાં વચનોનું તાત્પર્ય સમજીને મારુતસુત હનુમાન રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવા માટે ઋણમૂક પર્વત પરથી ફરીને નીચે ઊતર્યો અને તેઓ પરના અવિશ્વાસને લીધે તેણે પોતાના વાનરરૂપનો પરિત્યાગ કરી એક સાધારણ ભિક્ષુક- (તાપસ)નું રૂપ ધારણ કર્યું.^{૧-૨} પછી અતિ નમ્રપણે રામ-લક્ષ્મણની અમીષ જઈ તેઓને પ્રણામ કરી વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાને તેઓનું અથાવિધિ પૂજન કર્યું અને મનોહર તથા મધુરી વાણીથી તેમની પ્રશંસા કરી. સુગ્રીવનું હિત કરવા માટે જો સત્ય પરાક્રમી નરવીરો પ્રત્યે કૌમળ વાક્યો કહેવા માંડ્યાં : 'હે પાંવર તત્તવાળા તપસ્વી પુરુષો ! રાજવી' અને દેવર્ષિ' સરખા અપ્રતિમ સ્વરૂપવાળા તમે બંને વનમાં વસનારાં મૃગાદિ પ્રાણીઓ તથા બીજા અનેક વનવાસી રાક્ષસો વગેરેને ત્રાસ ઉપજાવતા આ પ્રદેશમાં શા માટે આવ્યા છો ? તમે બંને કે જે અત્યંત બળવાન હોમો છે અને પંખામરોવારના કિનારા પરનાં વૃક્ષોનું અવલોકન કરતા આવ્યા આવો છો, તેથી એ પવિત્ર જળવાળું રોષોવર ઘાટું જ શોભે છે.^{૩-૭}

હે સત્પુરુષો! તમે સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળાં, અડગ ધૈર્યવાળા અને મોટી ભુભજોવાળા છો; છતાં આવાં વલ્કલ વસ્ત્ર કેમ પહેર્યો છે? તમે પોતાના તેજે કરી વનમાંનાં સઘળાં કૂર પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવે એવા છો; છતાં વારંવાર નિસાસા કેમ મૂકે છે? હે વીર પુરુષો! તમે સિંહ સરખી તીક્ષ્ણ દષ્ટિવાળા છો, મહાન બળ તથા પરાક્રમ ધારણ કરે છે અને હાથમાં ઇંદ્રધનુષ્ય સરખાં ધનુષ્યો ગ્રહણ કરેલાં હોવાથી શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા સમર્થ યોદ્ધાઓ જેવા લાગે છે. તમે બન્ને પુરુષપંક્તિ અતિશય કાંતિવાળા, હાથીની સૂંઢ સરખી ભુભજોવાળા, શ્રેષ્ઠ વૃષભ સમાન પરાક્રમવાળા, રૂપસંપન્ન અને શ્રીમાન છો. તમારી કાંતિથી આ સામેનો અધ્યમૂક પર્વત ઝળહળી ઊઠ્યો છે! અહો! કમળ સરખા નેત્રવાળા અને રાન્યાસનને યોગ્ય દેવ સરખા તમે બન્ને ચીરવસ્ત્ર તથા જટા ધારણ કરીને શા કારણથી આ નિર્જન પ્રદેશમાં આવ્યા છો? હે વીરો! તમે બન્ને પરસ્પર તુલ્ય રૂપવાળા હોવાને લીધે સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવેલા સાક્ષાત્ દેવ સરખા લાગે છો; અથવા તો યદુછાએ અતરિક્ષમાંથી ભૂતલ પર આવેલા અંદ્ર-સૂર્ય જેવા જણાવ્યો છે. હે વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા વીર પુરુષો! તમારા સ્વરૂપ ઉપરથી તો તમે કોઈ દેવાંથી મનુષ્યો છો એમ ભાસે છે. ૧૦-૧૩ હે મોટા ઉત્સાહવાળા સુવાનો! તમે સિંહ સરખા રક્તધવાળા હોવાને લીધે પદોન્મત્ત વૃષભ સમાન જણાવ્યો છે. તમારા પરિઘ સરખા લાંબા અને ગોળ બાહુ કે જે સર્વ પ્રકારનાં આભૂષણોને ધારણ કરવા યોગ્ય છે, તેને તમે શા માટે શબ્દગાથાં નથી? હે વીરજનો! હું ધારું છું કે, તમે બંને વિધ્યાચળ અને મેરુ પર્વતથી શોભીતી તથા મોટા મોટા સસુદ્રો અને વનોથી વીંટાયેલી આખી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો; કેમ કે તમારા હાથમાં સુવર્ણથી શબ્દગારેલાં, વિચિત્ર રત્નજુના અંધનવાળાં તથા ઇંદ્રના વજ્ર સરખાં દંડ એવાં બે સુંદર ધનુષ્યો પ્રકાશી રહ્યાં છે; તેમ જ તમારાં રમ્ય લાઘાઓ પણ હળાહળ ઝેરવાળા સર્પ સરખા અને શત્રુઓના જીવિતનો અંત આણનારાં

તીક્ષ્ણ બાણોથી ભરેલા જણાય છે. તમારા કટિ-પ્રદેશ પર બાધેલાં અતિ મોટા પહોળાં અને સુવર્ણની મૂંઠવાળાં આ બે ખડ્ગો કાંચળી વિનાના સર્પ સરખાં શોભી રહ્યાં છે. હનુમાને આટલું કહ્યું છતાં રામ-લક્ષ્મણ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ત્યારે હનુમાને પુનઃ કહ્યું: 'અરે, હું આવી રીતે નિષ્કય-ટપણે પૂછું છું; છતાં તમે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી?'

ઘણી ઘણી રીતે પૂછવા છતાં રામ-લક્ષ્મણે કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ; પરંતુ તેઓ એક-બીજાની સાસું બેવા લાગ્યા, ત્યારે હનુમાને વિચાર્યું, 'આ વીર પુરુષો નિર્જન અરણ્યમાં આવેલા હોવાથી મને એકાએક પોતાનું વૃત્તાંત નહિ જણાવે; માટે લાવ, પ્રથમ હું જ તેઓને મારું વૃત્તાંત કહી સંભળાવું કે, જેથી વિશ્વાસ પામી તેઓ પોતાનું વૃત્તાંત જણાવશે.'* એમ વિચારી મહાબળવાન હનુમાન રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો: 'હે વીર પુરુષો! ધર્માત્મા, શૂરવીર અને સર્વ વાનર જાતિમાં શ્રેષ્ઠ એવો 'સુગ્રીવ' નામનો વાનર કે જે પોતાના મોટાભાઈ વાલીએ નગરમાંથી કાઢી મૂકવાને લીધે અતિ દુઃખિત થઈને જગતમાં બ્રમણ કરે છે, ૧૪-૨૦ તે મહાત્મા સુગ્રીવની પ્રેરણાથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને મારું 'હનુમાન' એવું નામ છે. મહાસમર્થ એ સુગ્રીવ સર્વ વાનરોના રાજા છે અને ને તમારી સાથે સખ્ય-મિત્રતા કરવા ઇચ્છે છે; માટે જ તમને દ્રુરથી ભેઈ ને સુગ્રીવનું પ્રિય કરવા સારું હું ભિક્ષુરૂપ ધારણ કરી ગુપ્ત વેશે અધ્યમૂક પર્વત પરથી અહીં આવ્યો છું. સ્વેચ્છાચારી અને ઇચ્છિત ગતિ કરનારો એવો હું વાયુનો પુત્ર છું.'

વાક્યોનુ રહસ્ય જાણનાર અને વાક્ય બોલવામાં અતુર એવો હનુમાન શૂરવીર રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે ઉપયુક્ત વચનો કહી વિરામ પામ્યો; ત્યારે અત્યંત હર્ષિત થયેલા શ્રીમાન રામઅંદ્ર પાસે ઊભેલા લક્ષ્મણ

* મહાચતુર હનુમાન રામ-લક્ષ્મણના શરીર પરનાં કેટલાક ચિહ્નો પરથી 'તેઓ સુગ્રીવના શત્રુ નથી કે વાલીએ પ્રેરેલા પક્ષુ નથી' એવું જાણી ગયો; તેથી જ તેણે પ્રથમ પોતાનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું.

સામું જોઈ કહ્યું : 'હિ, લક્ષ્મણ ! વાનરાના રાજા મહાત્મા સુગ્રીવનો આ હનુમાન' નામનો સચિવ મારી પાસે આવ્યો છે. હું એ સુગ્રીવને મળવા ઇચ્છુ છું; ૨૧-૨૨ માટે હે સૌમિત્રિ ! તું આ સુગ્રીવના સચિવ ! હનુમાનની સાથે સ્નેહયુક્ત મધુર ભાષણ કર; કારણ કે આ હનુમાન વાક્યોનું રહસ્ય જાણવામાં ચતુર અને મહાબળવાન હોવાથી શત્રુ-ઓનું દમન કરવા સમર્થ છે. ૨૭

'આ હનુમાનના ઉત્તમ સંભાષણ ઉપરથી જણાય છે કે, એણે વેદોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે; કેમ કે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદને નહિ જાણનારો કોઈ પણ પુરુષ આનું ઉત્તમ અને સ્પષ્ટ સંભાષણ કરી શકે નહિ. ૨૮ વળી એણે ઘણું કરીને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો જણાય છે; કારણ કે તેના આટલા બધા સંભાષણમાં કોઈ પણ સ્થળે એકાદ પણ અપશબ્દ-અશુદ્ધ શબ્દ આપણા સાંભળવામાં આવ્યો નથી; તેમ જ ભાષણ કરતી વેળાએ તેનાં સુખ, નેત્ર, લલાટ, ભૂકટી તથા ધીબાં પણ અંગે વિષે કોઈ પણ દોષ-વિકાર આપણા જોવામાં આવ્યો નથી. વળી એનાં મધ્યમારૂપે હૃદયદેશમાં રહેલાં તથા વૈષ્ણવરૂપે કંઠ પ્રદેશમાંથી બહાર આવતાં મધ્યમ સ્વરવાળાં વાક્યો વિસ્તાર વગરનાં, નિર્વિલંબે ઉચ્ચારતાં, સંદેહ વિનાના અને સાંભળનારના કર્ણને વ્યથા ન કરે એવાં છે. આ હનુમાન સ્પષ્ટ પદો તથા સ્પષ્ટ અક્ષરોવાળી જ્ઞાને સાંભળનારના મનને હર્ષ ઉપજાવે એવી કલ્યાણરૂપ વાણીને બહુ ઉતાવળે નહિ તેમ જ બહુ ધીમે પણ નહિ એ રીતે ઉચ્ચારે છે. ૨૯-૩૨ અહો ! હૃદય, કંઠ તથા સુખ એ ત્રણે સ્થળોમાં સ્પષ્ટપણે રહેલી આ હનુમાનની વાણીથી કયા પુરુષનું ચિત્ત પ્રસન્ન ન થાય ? ખરેખર, તરવાર ઉમાગી ઊભા રહેલા શત્રુનું ચિત્ત પણ અત્તી પાણી સાંભળીને તો પ્રસન્ન જ થાય ! ૩૩ હે નિબપા લક્ષ્મણ ! જે રાજાને હનુમાન જેવો દૂત ન હોય, તે રાજાનાં કાર્યો કેમ કરી સિદ્ધ થાય ? હે ભાઈ !

- કોઈ પણ બાલતી વેળા દિવા બાલતી વેળા મનતક કુણવડ, હાથ-પગ હલાવવા વગેરે અંગભેદ.

જે રાજાને હનુમાનના જેવા શુણવાળા કાર્યવાહક દૂતો હોય તે રાજાના સર્વ અર્થો સિદ્ધ થાય છે. ૩૪, ૩૫

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાક્યચતુર લક્ષ્મણ વાક્યનું રહસ્ય જાણનારા પવનસૂત હનુમાન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ૩૬ 'હે યુદ્ધિશાળી વાનર ! અચ્ચે-એ વાનરાધિપતિ મહાત્મા સુગ્રીવની ઉત્તમ શુણે જાણ્યા છે અને અમે તેની જ શોધમાં ફરીએ છીએ; અમારી તેની સાથે નિઃપ્રત્યક્ષાવથી મળવાની ઇચ્છા છે. ૩૭ માટે હે હનુમાન ! સુગ્રીવના કહેવાથી તું અમારા પ્રત્યે જે પ્રમાણે કહે છે તે જ પ્રમાણે અમે તારા કદાચી કરીશું, અર્થાત્ અમે સુગ્રીવની સાથે મિત્રતા બાંધીશું.'

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં ઉપયુક્ત નિર્દોષ વચન સાંભળી પવનસૂત હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને સુગ્રીવના જય માટે તેનું મન નિઃસંદેહ થયું; અર્થાત્ 'હવે સુગ્રીવને કાંઈ પણ ભય નથી, અવશ્ય તેનો જય થશે જ' એવો હનુમાનને નિશ્ચય થયો. પછી મહાત્મા હનુમાને રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓની સાથે સુગ્રીવની મૈત્રી કરાવવા ઇચ્છા કરી. ૩૮, ૩૯ ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિબંધેના અઠ્ઠાદશોઽધ્યાયોઃ સિન્ધુવાકાંડમાં ૩૯ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪ થી

મૈત્રીના પ્રસ્તાવ-રામ-લક્ષ્મણ-હનુમાનની પરસ્પર વાતચીત

તતઃ પ્રહ્લો હનુમાન્કૃત્યવાનિતિ તદ્વચઃ ।

શ્રુત્વા મધુરમાર્વં ચ સુગ્રીવં પ્રભાત ગતઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી 'સુગ્રીવ પર રામચંદ્રનો સૌમ્યભાવ છે તથા તેઓ પણ કાંઈ કાર્યને અર્થે સુગ્રીવને મળવા આવે છે' એવું જાણી પવનનંદન હનુમાનને અત્યંત હર્ષ થયો; તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો : ૧ 'આ રામચંદ્ર કોઈ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે જ સુગ્રીવની સહાય લેવા ઇચ્છે છે અને મહાત્મા સુગ્રીવને પણ કોઈ બળવાન પુરુષની સહાયની અપેક્ષા છે.' આમ બન્ને કાર્યોથી પુરુષો એક થવાથી

૯ વાણીનો પરાજય કરવા માટે સુગ્રીવ કોઈ બળવાનની સહાય શોધે છે.

અવશ્ય બેઠનાં કાર્ય સિદ્ધ થશે, મહાત્મા સુગ્રીવ-
ને અવશ્ય રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે અને આ મહાપુરુષ-
નું કાર્ય પશ્ચ સિદ્ધ થશે. ^{૧૨} એમ વિચારી અતિ
હર્ષિત થયેલા વાનરગ્રેષ્ઠ હનુમાને વાક્યાર્થ જાણુ-
નારા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું : ^{૧૩} 'હે વીર ! નાના
ભાઈ લક્ષ્મણ સંહિત તમે નાના પ્રકારનાં મૃગો તથા
સર્પોથી વ્યાપ્ત અને પંખાસુરોવર પરનાં રમ્ય વનો-
થી સુશોભિત જણાતા આ ગહન વનમા શા માટે
આવ્યા છો ? ^{૧૪}

^૧ હનુમાનના વચન સાંભળી રામચંદ્રની પ્રેરણા
થી મહાત્મા લક્ષ્મણ તેમની જોગબાણુ કરા-
વતાં કહેવા લાગ્યા : ^{૧૫} 'હે કપિગ્રેષ્ઠ ! અયોધ્યા-
નગરી વિષે મહાકાતિમાન અને ધર્મમાં પ્રીતિ
વાળા 'દશરથ' નામના રાજા હતા. તે નિરંતર
પોતાના ધર્મે કરી આદેવણી પ્રબળ પાલન કરતા
હતા. તેમના પર દેવભાવ રાખનાર તેમનો કેાઈ
પણ શત્રુ હતો નહિ, તેમ જ તે પોતે કેાઈના ઉપર
દેવભાવ ધરાવતા નહિ. સર્વ જૂતપ્રાણીઓ પ્રત્યે
તે સાક્ષાત જીવ પ્રદાદેવ સરખા હતા. હે હનુ-
માન ! તે મહારાજા દશરથના આ જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામ-
ચંદ્ર છે કે જે સર્વ લોકોમાં વિખ્યાતિ પામેલા
છે. ^{૧૬} હે કપિવર હનુમાન ! આ રામચંદ્ર સર્વ
જૂત-પ્રાણીઓના શરણરૂપ છે, મહારાજા દશરથના
સર્વ પુત્રોમાં જન્મના ક્રમથી તથા ઉત્તમ ગુણોથી
જ્યેષ્ઠ છે અને સઘળાં રાજચિહ્નોથી યુક્ત છે. અનેક
ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે તેમને રાજ્ય-
સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવાની હતી, એ વેળા કેાઈ એક
નિમિત્તને લીધે રાજ્યથી બ્રહ્મ થઈ તેમણે પોતાના
પિતાની આજ્ઞા પાળવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો છે અને
તે નિશ્ચયને પૂર્ણ કરવા ગયે, જેમ સૂર્ય આશ-
મતી વેળા પોતાની કાંતિ સંહિત અસ્તાચળ પ્રત્યે
જાય છે, તેમ પોતાની પત્ની સીતા તથા મારા
સહિત તે વનમાં આવ્યા છે. ^{૧૭-૧૯} કહેલા ઉપકાર-
ને જાણનારા અને સર્વજ્ઞ એવા આ રામચંદ્રના
ઉત્તમ ગુણોથી આકર્ષાઈને હું તેમનું હાથ્ય કરું
છું. હું તેમનો નકનિષ્ઠ બંધુ છું. ^{૨૦} હે વીર હનુ-
માન ! આ મારા આર્થ બ્રાતા રઘુવીર કે જે નિરં-

તર સુખ લોગવવા યોગ્ય, અમૂલ્ય વસ્ત્રાભુષણો
ધારણ કરવા યોગ્ય તથા સર્વ જૂત-પ્રાણીઓનું હિત
કરવામા દંડ ચિત્તવાળા છે, તે આજે રાજ્યએશ્વર્યથી
બ્રહ્મ થઈ મહાહુઃખરૂપ વનવાસ લોગવે છે. ^{૨૧} તેમાં
વળી અમારા વિના સૂતા પડેલા આશ્રમમાંથી તેમ-
નાં પત્ની સીતાનું કેાઈ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા રાક્ષસે
હરણ કર્યું છે. તે રાક્ષસની અમોચે ઘણી શોધ
કરી; પણ હજી તે સીતાને હરનાર રાક્ષસનો પત્તો
લાગતો નથી. ^{૨૨} તેની શોધમાં ને શોધમાં ફરતાં
ભાગમાં અમને એક 'દનુ' નામના દિતિપુત્રનો
સમાગમ થયો હતો, જે શાપને લીધે કૃપાંધ રાક્ષસ,
પણાને પારથો હતો. તેણે અમને કહ્યું : 'સ્થ-
મૂક પર્વત પર વસતો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ મહા-
સમર્થ અને મહાપરાક્રમી છે. તે અવશ્ય તમારી
ઝીનું હરણ કરી જનાર રાક્ષસની ભાળ મેળવી
શકશે. તમે તે સુગ્રીવની પાસે જાઓ અને તેની
સાથે મૈત્રી કરો.' એટલું કહીને એ કૃપાંધ દિવ્ય
દેહવાળો થઈ સ્વર્ગ પ્રત્યે સિધાવી ગયો. પછી અમે
સુગ્રીવને મળવાની ઇચ્છાથી આ તરફ આવ્યા
છીએ. ^{૨૫, ૨૬} હે હનુમાન ! તે મને જે કાંઈ પૂછ્યું
તે સઘળું મેં વધાર્યું રીતે કહી સંભળાવ્યું. અમે
જાણે ભાઈ સુગ્રીવને શરણે આવ્યા છીએ. ^{૨૭}

અહા ! કાળનું બળ કેવું છે ! પૂર્વે જેણે
બ્રાહ્મણાદિને અનેક પ્રકારનાં ધનદાન આપીને ઉત્ત-
મોત્તમ યથા પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જે સૌ કેાઈના
નાથ છે, તે રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે જઈ
તેને પોતાનો નાથ બનાવવા ઇચ્છે છે ! ^{૨૮} અહો !
સર્વ લોકોના આશ્રયરૂપ મહારાજા દશરથ કે જેની
પતિવ્રતાશિરોમણિ બનકનદિની સીતા તો સ્તુષા
(વહુઆર) છે, તે પ્રતાપી મહારાજાના મહાસમર્થ
પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે જાય
છે ! ^{૨૯} અહો ! સર્વ લોકના તથા મારા શરણરૂપ
તેમ જ શુરૂરૂપ શ્રીમાન રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને
શરણે જાય છે. ^{૩૦} અહો ! જેની કૃપારૂપ પ્રસાદી
મેળવી સર્વ પ્રબલ આનંદ પામે એમ છે, તે રામ-
ચંદ્ર આજે એક વનચર ભતિના રાજા સુગ્રીવની
કૃપારૂપ પ્રસાદી ઇચ્છે છે ! ^{૩૧} અહો ! પૂર્વે જેણે

પૃથ્વી પરના સર્વશુભપત્ર સઘળા રાજાઓનું સન્માન કર્યું હતું, તે મહારાજા દશરથના ત્રૈલોક્ય-વિખ્યાત જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચંદ્ર આજે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવનું શરણ ધરે છે. ૧૨-૨૪ અરે, જોવી રીતે શોકથી પીડિત થઈ શરણે આવેલા રામચંદ્ર પર સુગ્રીવે પણ પોતાના સઘળા વાનરચૂષપતિઓ સહિત અવશ્ય કૃપા કરવી ઘટે છે.’

એ પ્રમાણે કરુણ સ્વરે કહ્યા પછી શોકને લીધે મહાત્મા લક્ષમણનાં નેત્રોમાં આંસુ ભારાઈ ઝાંઝાયા, ત્યારે વાક્યતુર હંતુમાને કહ્યું : ૨૫ ‘હે લક્ષમણ ! તમે જોઈ ન કદા. અહો ! તમારા જેવા બુદ્ધિમાન તથા ક્રોધ અને ઈર્ષ્યોને છતેલા પુરુષોનું તો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે અવશ્ય દર્શન કરવું જ જોઈએ. તો પછી ધન્યભાગ્ય છે સુગ્રીવનું કે તમે પોતે જ તેને દર્શન દેવાને અહીં પધાર્યા છો. ૨૬ સૂર્યનો પુત્ર એ સુગ્રીવ પણ રામચંદ્ર બ્રહ્મ થયેલો છે. તેના મોટા ભાઈવાલીએ તેની સ્ત્રીનું હરણ કરી તેને નગરમાંથી વનમાં કાઢી મૂક્યો છે; તેથી તે વાલીની સાથે સહાનુ વેર બાંધીને તેનાથી ત્રાસ પામે છે; માટે તેને પણ તમારી પેઠે કોઈ બળવાન પુરુષની સહાયની જરૂર છે. અમે સર્વ વાનરા સહિત એ સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવારૂપ તમારા કાર્યમાં અવશ્ય સહાય કરશે; માટે હે રાણવ ! ચાલો, આપણે સત્વર સુગ્રીવની પાસે જઈએ.’

એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ અને મધુરી વાણીથી કહી હંતુમાન જ્યારે વિરામ પામ્યો, ત્યારે તેનાં વાક્યો યથાયોગ્ય રીતે માન્ય કરી ધર્મોત્તમા લક્ષમણે પોતાના વડીલ બંધુ રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું : ૨૭-૩૦ ‘હે આર્ય ! આ પવનપુત્ર હંતુમાન અત્યંત હર્ષ-ભરે જે કંઈ કહે છે, તે પ્રમાણે ભેતાં તો સુગ્રીવ પણ આપણા જેવો જ કાર્યોર્થી છે અને જો એમ હોય તો આપણે કૃતકૃત્ય જ થયા છીએ, અર્થાત્ જેવી આપણને ગરજ છે તેવી સુગ્રીવને પણ છે; એટલે જાણેનાં કાર્ય સુધરશે. વળી આ વાયુનંદન હંતુમાન પ્રસન્ન સુખસુદ્રાથી હર્ષભરે સ્પષ્ટપણે બોલે છે, તે પરથી જણાય છે કે, તેનું બોલવું અસત્ય નથી.’

મહાત્મા લક્ષમણનાં વચન સાંભળી, અત્યંત વિશ્વાસ પામેલા, મહાબુદ્ધિશાળી મારુતસુત હંતુમાને એ બન્ને ભાઈઓને સુગ્રીવની પાસે તેહી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૧-૩૩ પછી રામ-લક્ષમણની આજ્ઞા લઈને કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને તુરંત જ પ્રાકૃત-સિદ્ધરૂપનો ત્યાગ કરી, પોતાનું મૂળ વાનર-સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને મહાશરવીર જેવા બન્ને ભાઈઓને પોતાની પીઠ પર બેસાડી ઋધ્ધમૂક પર્વત તરફ ચાલવા માંડ્યું. ૩૪ રામ-લક્ષમણનાં દર્શન થવાથી જાણે કૃતકૃત્ય થયો હોય, એમ અત્યંત હરખાતો, મોટાં પરાક્રમવાળો, નિર્મળ બુદ્ધિવાળો અને મહાશસ્ત્રી જેવો પવનસુત હંતુમાન રામ-લક્ષમણ બન્ને બાંધવો સહિત ઋધ્ધમૂક પર્વત પર ચડવા લાગ્યો. ૩૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫ મો

રામ-સુગ્રીવની મૈત્રી-પરસ્પર સમાગમ

ઋણમૂકાનુ હનુમાન્નાત્વા સં મલયં ગિરિમ્ ।

માચ્છક્ષે તદા સીરી કપિરાજાય રાણવૌ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ હંતુમાન બન્ને રાણવોને ઋધ્ધમૂક પર્વત ઉપરથી સુગ્રીવને વસવાના મલયગિરિમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેમને એક સુંદર સ્થળે બેસાડી સુગ્રીવની પાસે જઈ તેણે રામ-લક્ષમણના સમાચાર જણાવતાં કહ્યું : ૧ ‘હે પરાક્રમી સુગ્રીવ ! તે દુરથી જે બે વીર પુરુષોને ભેળા હતા તેઓ વાલીએ ગ્રેલેલા આપણા શત્રુ નહિ; પરંતુ ‘રામ’ તથા ‘લક્ષમણ’ નામના સત્યપરાક્રમી બે બાંધવો છે અને તેઓ આપણી પાસે આવેલા છે.’ તેઓ બન્ને ધક્વાકુંકુળમાં જન્મેલા મહારાજા દશરથના પુત્ર છે. તેમના પિતાએ પોતાના સત્ય વાક્યરૂપ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવા અર્થે તેમને વનમાં મોકલ્યા છે અને તેઓ પણ પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું નિરંતર પાલન કર્યા કરવું, જોને જ પોતાનું ખરું કર્તવ્ય માને છે. ૨ હે વાનરાધિપતિ ! અયોધ્યા-નગરીનો રાજા દશરથ કે જેણે રાજસૂય તથા અંધ-મેધાદિ અનેક યજ્ઞો કરીને અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો છે,

જેણે બ્રાહ્મણને નાના પ્રકારની દક્ષિણ તથા સેવક હબરો ગાયો આપી છે અને જેણે સ્વધર્મથી તથા સત્યથી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું છે, તે દશરથની સ્ત્રી કૈકેયીને પ્રસન્ન કરવા તેના પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર વનમાં આવેલા છે.^{૧૫} હે સુગ્રીવ ! વનમાં આવ્યા પછી એ મહાત્મા રામચંદ્રની ઓતુ રાવણે હરણ કર્યું છે. એ કાર્યમાં તારી સહાય સાગવા માટે તેઓ તારે શરણે આવ્યા છે;^{૧૬} અને તારી સાથે મૈત્રી કરવા ઇચ્છે છે. હે વાનરેન્દ્ર ! અત્યંત પૂજ્ય એવા એ બંને લાઈઓને તું પોતાના નિવાસસ્થાનમાં તેડી લાવીને તેઓનો રૂડી રીતે સત્કાર કર.^{૧૭}

હનુમાનનાં વાક્ય સાંભળીને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અતિ હર્ષિત થયો. પછી તેણે અત્યંત દર્શનીય સ્વરૂપ ધારણ કરી મહાત્મા હનુમાન તથા સર્વ વાનરોની સાથે રામ-લક્ષ્મણની પાસે આવી પ્રણામ કરી કહ્યું : ‘હે મહાસમર્થ રામચંદ્ર ! તમે ધર્મ વિષે કુશળ, ઉત્તમ આચરણવાળા અને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પર પ્રીતિ રાખનારા છો. મેં તમારા ઉત્તમ શુભ વાચુપુત્ર હનુમાનના મુખથી સાંભળ્યા છે.’^{૧૮} હે પ્રભુ ! હું કે જે વાનરભતિ છું તેની સાથે તમે સ્નેહ કરવા ઇચ્છો છો, તેને જ હું મોટો લાભ તથા સત્કાર માનું છું.’^{૧૯} એટલું કહી સુગ્રીવે પોતાનો જમણે હાથ લંબાવી પુનઃ કહ્યું : ‘હે રામચંદ્ર ! જો કાર્યને અર્થે તમને મારી સાથે મૈત્રી કરવી જરૂરી હોય, તો તમે આ મારો હાથ ગ્રહણ કરી પરસ્પર કાર્ય કરવાની દંઠ પ્રતિજ્ઞા કરો.’ સુગ્રીવનું સુંદર વચન સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે તુરત જ સુગ્રીવને હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને સુહૃદ્ભાવ વિશ્વર કરવા માટે તેને પોતાના હૃદય સાથે આપ્યો. આ વેળા શનુઓનું દમન કરનાર મહાત્મા હનુમાન કે જેણે રામચંદ્રની પાસેથી સુગ્રીવની આગળ જતા પુનઃ પ્રાકૃત-લિહ્નુ રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેણે તે રૂપનો ત્યાગ કરી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વનમાંથી અરણ્યનાં સૂકાં કાષ્ઠો લાવી મંથનવિધિ વડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તેને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કર્યો અને

પુષ્પાદિ ઉપચારો વડે તે આગનું રૂડી રીતે પૂજન કર્યું. પછી વિધિપૂર્વક તયાર કરેલો એ અગ્નિ સ્થિરચિત્ત હનુમાને રામચંદ્ર અને સુગ્રીવની વચ્ચે લાવી મૂક્યો, ત્યારે પરસ્પર મિત્રતાને પામેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અને નરાધિપતિ રામચંદ્ર એ દેલીખ્યમાન અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી, અતિ પ્રસન્ન ચિત્તે પરસ્પરને ભેટાં તૃપ્ત થયા નહિ.

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ભાટાં પાંદરાંવાળી અને કૌંસળ પુષ્પોવાળી એક શાલવૃક્ષની ડાળી ભાંગીને પૃથ્વી પર બિછાવી, તે પર શ્રીમાન રામચંદ્રને બેસાડ્યા અને પોતે પણ બેઠો. પછી અતિ હર્ષ-પૂર્વક કહેવા લાગ્યો : ‘હે મહાપરાક્રમી વીર ! આપણે બંને સરખાં સુખ-હૃખવાળા છીએ, તેમાં તમે મારા પરમ પ્રિય મિત્ર થયા છો, એ ઘણું રૂઢું થયું છે,’ એમ કહી, બંને મિત્રો પરસ્પર આનંદ પામ્યા. આ વેળા અતિહર્ષિત થયેલા મારુતસુત હનુમાને એક સુગંધયુક્ત પુષ્પોવાળી, અંદનવૃક્ષની ડાળ પૃથ્વી પર બિછાવીને તે પર લક્ષ્મણને બેસાડ્યા. પછી કપીશ્વર સુગ્રીવ કે જેનાં નેત્ર હર્ષને લીધે વ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતાં, તેણે આનંદપૂર્વક મધુર વાણીથી કહ્યું : ‘હે રામ ! મારા ભાઈ-વાલીએ મને કિષ્કિંધાનગરીમાંથી કાઢી મૂક્યો છે. તેણે મારી ઓતુ હરણ કર્યું છે અને તેના ભયને લીધે પીડાતો હું નિરંતર આ પર્વતરૂપી દુર્ગને આશ્રય કરી રહું છું. હે રાઘવ ! મને વાલીએ કાઢી મૂકેલો હોવાથી તથા તેની સાથે મારે મોટું વેર બંધાયેલું હોવાથી હું તેના ત્રાસને લીધે ભયભીત થઈ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે આ વનમાં ઘણા સમયથી વસું છું. માટે હે મહાભાગ ! હું કે જે વાલીના ભયથી પીડાયા કરું છું, તેને હવે તમે નિર્ભય કરો.’^{૨૦-૨૩} હે કાકુત્સ્થ ! હું તમને વીનવીને કહું છું કે, મને વાલીથી પુનઃ કદી પણ ભય થવાનું કારણ રહે નહિ તેમ કરો.’

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી ધર્મ વિષે પ્રીતિવાળા અને અત્યંત તેજવાળા ધર્માત્મા રામચંદ્રે હસતા મુખે કહ્યું : ‘હે કપિવર ! હું બાણું છું કે મિત્રોથી ઉપકારરૂપી કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે; માટે હું અવશ્ય

શ્રીરામ લક્ષ્મણને આભૂષણો આજખવા કહે છે

રાવણથી ડરી જવાતા સીતાડાના આ ન પડ્યો પુરો પડેલા આભૂષણો. તે મુડીએ નાવ આપવા
ડાના, તે શ્રીરામને લાવી આપતા તેઓ લક્ષ્મણને એ આભૂષણો આજખવા કહે છે. આને લક્ષ્મણે કહે
'કેયુર કે કુટળને કું નથી આજખતો, પડું નિચ પાચવ દમ કંવળા કાંતો. કેવલ ન પડે તર કે, આ
કેવા મુદ્દા પ્રલયાગી ભાવ છે'.

શ્રીરામ અને સુગ્રીવની સહાય માટે પ્રતિજ્ઞા /

• સર્ગ કંકો-સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા-સીતાનાં વસ્ત્રાભરણે બેઠે રામચંદ્રને થયેલો શોક પપ્પ

તારો ઉપકાર કરીશ. તારી ઓનું હરણ કરનારા વાલીને હું વધ કરીશ. હે સુગ્રીવ ! હવે શોકા સમયમાં જ સૂર્યા સરખાં તેજસ્વી, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાં, સીધા પર્વવાળાં, કંકષત વડે આત્મહતિ કરેલાં, ક્રોધ પામેલા ઝેરી સર્પ સરખાં અને ઈંદ્રના વજ્ર જેવાં મારાં અમેઘ બાણો ઉપરાઉપરી એ દુરાચરણી વાલીના ઉપર પડશે અને સીથી તે તુરત જ છિન્નભિન્ન થયેલા મોટા પર્વતની પેઠે નાશ પામી પૃથ્વી પર શયન કરશે.’

પોતાનું હિત કરનારા રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયેલા સુગ્રીવે વળી પણ કહ્યું : ‘હે મનુષ્યોમાં સિંહ સરખા શરવીર ! હે રામચંદ્ર ! તમારી કૃપાથી હું અવશ્ય રાહ્ય તથા જી પામીશ; પરંતુ હે નરેવ ! જેમ કરવાથી મારો મોટો ભાઈ તથા મારા શત્રુરૂપ એ વાલી મને પુનઃ હણી શકે નહિ, તે પ્રમાણે કરો.’

રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવનું પ્રેમબંધન (મૈત્રી) થયું, તે સમયે લંકાની અશોકવાટિકામાં રહેલાં સીતા, કિષ્કિન્ધામાં રહેલો વાલી તથા લંકાધિપતિ રાવણ, એ ત્રણેનાં અનુક્રમે કમળ, સુવર્ણ અને અગ્નિ સરખાં કાળાં નેત્રો એકીવખતે ફરકવા લાગ્યાં. * ૨૪-૨૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિબળીતઆદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
શિષિન્ધાકાંડમાં ૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

૧ સર્ગ કંકો

સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા-સીતાનાં વસ્ત્રાભરણે

બેઠે રામચંદ્રને થયેલો શોક

પુનરેવામ્વતીતીતો રાઘવં રઘુતન્દનમ્, ।

અયમાભ્યાસિ તે રામ સેવકો મંચિસત્તમઃ ॥ ૧ ॥

અતિ પ્રસન્ન થયેલો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ પુનઃ રઘુકુલવંશન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘હે રામચંદ્ર ! તમે તમારા કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ સહિત જે નિમિત્તે આ નિર્જન વનમાં આવ્યા છો અને વનમાં વસતાં તમારાં પ્રિય પત્ની જનક-નંદિની સીતાને તમારાથી ને શુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ-થી વિખૂટી પાડી-છળીને દુષ્ટ રાક્ષસે તેનું હરણ કર્યું છે; તથા હે રામ ! રાક્ષસે ગૃધ્રરાજ જટાયુને હણીને તમને સ્ત્રીવિયોગરૂપી દુઃખસાગરમાં ડુબાડ્યા છે, એ સઘળું વૃત્તાંત આ તમારા સેવક અને મારા મંત્રીવર હનુમાને મને કહ્યું છે. ૧-૪ હે રાઘવ ! હવે તમે શોકા સમયમાં જ પત્નીવિયોગના દુઃખમાંથી મુક્ત થશો; કારણ કે પૂર્વે હરણ થયેલી વેદશ્રુતિઓને જેમ હુયગ્રીવ ભગવાને પાછી આણી હતી, તેમ હું તમારી પત્ની સીતાને અવશ્ય ગમે ત્યાંથી પણ તમને પાછાં આણી આપીશ. ૫ હે શત્રુહન ! ભલે, તમારાં પ્રિય પત્ની સીતા રસા-તળમાં કિંવા નલસ્તૂળમાં હશે, તોપણ હું તેમને શોધી લાવી તમારે સ્વાધીન કરીશ. ૬ હે રાઘવ ! તમે મારાં વચનોને યથાર્થ-સત્ય બોલો. હે મહા-બાહુ ! જેમ વિષમુક્ત અન્નને કોઈ પણ પ્રાણી છૂરવી શકતું નથી, તેમ તમારાં પત્ની સીતાને ઈદ્રાદિ દેવતાઓ તથા અસુરો પણ છૂરવવા શક્તિમાન નથી. હે મહાબાહુ ! હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો, હું નિશ્ચય તમારી પત્ની સીતાને લાવી આપીશ. ૭, ૮ હે રાઘવ ! તમારી પત્નીને કોઈ રાક્ષસ હરી ગયો છે, એમ તમે કહો છો તે ઉપરથી મને સાંભરી આવે છે કે. શોકાક દિવસ ઉપર એક રૌદ્ર ઈર્ષવાળો ‘રાવણ’ નામનો રાક્ષસ કોઈ એક સુંદરીને ઊંચકીને આકાશમાર્ગે ‘અહીં’ ઘંઘને આલેશો જતો હતો, તેને અમે સોએ આ પર્વત-

* કમળ સરખું નેત્ર સીતાનું, સુવર્ણ સરખું પીણું વાલીનું અને અગ્નિ સમાન લાલવર્ણું રાવણનું એમ સમજવું. સીતાના વામનેત્રે ફરકીને તેમને ‘લાડા સમયમાં રામચંદ્રનો સમાવેશ થશે’ એમ સૂચવ્યું અને વાલી તથા રાવણનાં વામ નેત્રોએ શોકા સમયમાં આવી પહોંચેલા તેઓનો કાળ સૂચવ્યો હતો; કેમ કે પુરુષનું જમણું અંગ ફરકે તો શુભ અને સ્ત્રીનું ડાણું અંગ ફરકે તો શુભ; તેથી એલકું અશુભ છે, એવું શકુનશાસ્ત્રમાં કહેલું છે

શિખર પર બેઠાં બેઠાં બેઠો હતો. એ રાવણ રાક્ષસ-
ની કેડમાં રહેલી એક સુંદર સ્ત્રી અતિ કરુણ
સ્વરે 'હા રામ ! હા રામ ! હા લક્ષ્મણ !' એવા
આતંનાદ કરતી હતી, તે ઉપરથી હું ધારું છું
કે, નિશ્ચય એ સુંદરી તમરી પ્રિયા બનકી જ હશે.
એ દુષ્ટ રાક્ષસ તે સ્ત્રીને બળાત્કારે હરણ કરી લઈ
જતો હોય એમ જ લાગતું હતું; કેમ કે તે સુંદરી
તે દુષ્ટના બોળામાં પાશ વડે બંધાયેલી નાગણીની
પેઠે તરફડિયા મારતી હતી.^{૯, ૧૦} વળી એ બાબત-
મા પૂરેપૂરે નિશ્ચય કરવાતું સાધન પણ મને
સાબરી આવ્યું છે અને તે એ કે. આકાશમાર્ગે
રાક્ષસથી હરાતી એ સુંદરીએ અમો પાંચ વાનરોને
એક શિલા પર બેઠેલા બોળેને, પોતાનાં ઉત્તમ
આભૂષણો તથા એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર અમારા પર
ફેંક્યાં હતાં કે જે અમોએ હજી સુધી સાચવી
રાખ્યાં છે. હે રાવણ ! હું તે સઘળા વસ્ત્રાભૂષણો
લઈ આવી તમને દેખાડું છું કે જેને તમે સારી
રીતે ઝોળાખી શકશો.^{૧૧, ૧૨}

સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત પ્રિય વચનો સાંભળીને
અતિ અધીરાઈથી રામચંદ્રે તેને કહ્યું : 'હે મિત્ર !
એમ છે તો પછી તું વિદગ્ધ શા માટે કરે છે ? તે
વસ્ત્રાભરણો સત્વર મારી આગળ લઈ આવ.' રામ-
ચંદ્રનું વચન સાંભળી વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ તેમનું પ્રિય
કરવા અર્થે તુરત જ ત્યાંથી ઊઠ્યો અને ઋધ્યમુક
પર્વત વિષેની પોતાની ગહન શુદ્ધિમાં ગયો. ત્યાંથી
તેણે સુંદર ઉત્તરીય વસ્ત્ર તથા આભૂષણો લઈ રામ-
ચંદ્રની પાસે આવી કહ્યું : 'હે પ્રિય ! જુઓ, આ
તે સુંદરીએ ફેંકેલા વસ્ત્રાભરણો.' એમ કહી સુગ્રીવે
એ વસ્ત્રાભરણો રામચંદ્રની આગળ મૂક્યાં.^{૧૩, ૧૪}
એ ઉત્તરીય વસ્ત્ર તથા આભરણો સીતાના જ હતાં.
તેને ભેટાં જ શ્રીમાન રામચંદ્ર ગદગદકંઠ થઈ
ગયા અને જેમ ઝાકળથી ચંદ્ર નિસ્તેજ થાય, તેમ
સીતાને સ્નેહ સંભરી આવતાં પ્રવૃત્ત થયેલા
અશ્રુબળથી તેમનું મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું. તે
વસ્ત્રાભૂષણોને પોતાના હાથમાં ઝાલણ કરી એકાએક
'હા પ્રિયા ! હા મૈથિલિ !' એ પ્રમાણે ઘાડા સ્વર-

થી રોદન કરતા શ્રીમાન રામચંદ્ર ધૈર્યરહિત થઈ
પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા અને વારંવાર વસ્ત્રાભૂષણોને
પોતાના હૃદય સાથે ચાપીને, કોઈએ કોપાવેલા
રાક્ષસોનાં રહેલા સર્પની પેઠે અત્યંત કુંદાડા મારવા
લાગ્યા, તેમ જ તેમનાં નેત્રોમાંથી અખંડિત અશ્રુ
ધારા વહેવા લાગી. એ વેળા અતિદીન બની ગયેલા
રામચંદ્ર પોતાની પાસે બેઠેલા લક્ષ્મણની સામે
બોળેને બેઠે ધરતાં કહેવા લાગ્યા :^{૧૫-૧૮} 'હું
લક્ષ્મણ ! રાવણ અતરિક્ષમાર્ગે હરણ કરી જતો
હશે, એ વેળાએ તારી ભાભી સીતાએ પોતાના
શરીર પરથી ઉતારી ફેંકી દીધેલા આ વસ્ત્રાભરણો
તું જો ! અહો ! આ વસ્ત્રાભરણો બગડી દિવા ભાંગી
બચ નહિ એટલા માટે તેણે એ લીલા તુલ્યાણી
ભૂમિ પર નાખ્યા હોય એમ લાગે છે; કેમ કે આ
વસ્ત્રાભરણો પ્રથમના જેવાં જ અખંડિત અને
નિર્મળ રહેલાં છે.^{૧૯, ૨૦}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે
કહ્યું : 'હે જ્યેષ્ઠ બંધુ ! હું મારી ભાભી સીતાનાં
કેયૂર તથા કુંડળ આદિ આભૂષણોને ઝોળાખી શકતો
નથી. પૂરતું હું નિત્યપ્રતિ તેમનાં અરણ્યવૃંદ વંદન
કરતો, તેથી માત્ર તેમનાં ન્યૂરુને જ ઝોળાખી
શકું છું.'^{૨૧}

એટલું જોહી મહાત્મા લક્ષ્મણ ન્યારે ગદ્-
ગદકંઠ થવાને લીધે આગળ જોહી શક્યા નહિ,
ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્રે સુગ્રીવને પૂછ્યું :^{૨૨} 'હે
સુગ્રીવ ! તે ક્યારેક રૂપવાળો રાક્ષસ મારી પ્રાણ-
પ્રિયા સીતાને કઈ તરફ લઈ જતો તારા ભેવામાં
આવ્યો હતો ? વળી મને મોટું દુઃખ આપનારો
એ રાક્ષસ કયે સ્થળે વસે છે ? ખરેખર, એકના
દોષને લીધે હવે હું સઘળા રાક્ષસોના સંહાર સ્તરીશ.
હે વાનરેંદ્ર ! જેણે સીતાનું હરણ કરીને મને દોષ
પમાડ્યો છે, તેના મૃત્યુવૃંદ દાર ખરેખર આપો-
આપ જ ઊધરી ગયું છે ! હે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ !

× યવમા પહેરવાતું ધરણ-ગ્રાહર

+ આ સ્થાને આપણા દેશના પ્રાચીન ગૌરવનું લાન
કરવે છે પૂર્વકાળમા આપણામાં દિગ્વિજય-સૌભાગ્ય વચ્ચે
કેવો આત્મનિભાવ હતો, તે આ ઉપરથી બહુદાં આવે છે

જે હૃદય રાક્ષસે બળાતકારથી મારી અત્યંત પ્રિય પત્ની સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે મારા શત્રુની સાળ તું મને શીઘ્ર જણાવ; એટલે હું તેને તુરત જ યમલોકમાં પહોંચતો કરું. ૧૨૩-૨૪

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬ હો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭ મો

સુગ્રીવે કરેલું રામચંદ્રનું આશ્વાસન

• વયસુકસ્તુ સુગ્રીવો રમેણાતેન વાનરઃ ।

અન્નવીત્સાહ્નિર્વાપ્ય સવાપ્નં વાપ્તગદ્ગદઃ ॥ ૧ ॥

અત્યંત શોકપીડિત થયેલા રામચંદ્રનાં દીનતા-યુક્ત વચન સાંભળી સુગ્રીવની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તેથી ગદ્ગદકંઠ થયેલા તેણે હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે રામચંદ્ર ! હું જો હૃદય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપકર્મી રાવણ રાક્ષસના નિવાસસ્થાનને બિલકુલ જાણતો નથી તેમ જ તેના સામર્થ્યને, તેના પરાક્રમને તથા તેના કુળને પણ જાણતો નથી; ૧,૨ તોપણ હે શત્રુદમન ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, જેવી રીતે તમે સીતાને પામશો, તેવી રીતેના હું પ્રયાસ કરીશ. તમે શોકનો ત્યાગ કરો. ૩ હે પ્રભુ ! હું મારા પૌરુષ-જળનો આશ્રય કરી શોકા સમયમાં જ પરિવાર સહિત રાવણનો નાશ કરી તમને સીતા લાવી આપીશ, જેથી તમે ખસત્ર થશો. ૪ હે રામ ! તમે પોતાના સ્વાભાવિક ધૈર્યનું અવલંબન કરી આવી અયોગ્ય વિઠલવતાનો ત્યાગ કરો. તમારા સરખા મહાન પુરુષને આટલું બુદ્ધિલાઘવ (બુદ્ધિનું દૂરકા-પણું) યોગ્ય નથી. ૫ હે રામ ! તમારી પેઠે જ મને પણ પત્નીવિશેષનું મોહનું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે, છતાં હું કાંઈ તમારી પેઠે ધૈર્યનો ત્યાગ કરીને શોક કરતો નથી. ૬ હે મહાત્મન ! હું પ્રાકૃત બુદ્ધિ-વાળો જોવો વાનર છું, તોપણ મારા ચોટા ભાઈ પાલીએ હરણ કરેલી મારી ભાથોના શોચ કરતો નથી, તો પછી તમે તો પવિત્ર અંતઃકરણવાળા, નમ્ર સ્વભાવવાળા અને ઉત્તમ ધૈર્યવાળા મહા-પુરુષ છો, છતાં આમ શોક કરો ‘એ શું યોગ્ય

કહેવાય ? ૭ હે રઘુવીર ! તમે ધૈર્ય ધારણ કરી તમારાં નેત્રમાંથી ખરતાં આંસુને રોકો અને ઉત્તમ સર્વશીલ પુરુષોની મર્યાદાનો ત્યાગ ન કરો; કેમ કે ઉત્તમ બુદ્ધિ વડે વિચાર કરનારો ધૈર્યવાન પુરુષ પ્રિયજનોના વિશેષાગમયે, દ્રવ્યાદિના વિનાશથી થતાં કષ્ટના સમયે, ચોર વગેરેના લત્થમ્ તેમ જ જીવિતનો અંત આણે જોવા ખીજા હરકોઈ સંકટના સમયે પણ પીડાતો નથી. ૮,૯ જે મૂર્ખ પુરુષ નિરંતર શોક અને ચિંતા કર્યો કરે છે; તે અતિશય ભારથી ભરેલા નાવની પેઠે શોકદૂષી સમુદ્રમાં ડૂબે છે. ૧૦ માટે હે પરમ સખા ! હું હાથ જોડીને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક તમને વીનવું છું કે, તમે પૌરુષજળનો આશ્રય કરો અને તમારા અંતઃકરણમાં શોકને અવકાશ ન આપો ! ૧૧ જેઓ નિરંતર શોકમાં રહે છે, તેઓને કદી પણ સુખ હોતું જ નથી અને તેઓનું તે જ પણ ક્ષીણ થાય છે; માટે હે રાઘવ ! તમે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૧૨ હે રઘુનંદન ! નિરંતર શોકઅસ્ત રહેનારા પુરુષના જીવિતમાં પણ સંશય રહે છે; માટે હે રાજેન્દ્ર ! તમે શોકનો ત્યાગ કરી કેવળ ધૈર્યનો જ આશ્રય કરો. ૧૩ હે કૌશલ્યાનંદવર્ધન ! હું તમને કાંઈ ઉપદેશ કરતો નથી; પરંતુ મિત્રભાવથી હિતવચનો જ કહું છું; માટે મારા મિત્રપણાનું માન જાળવવા સારુ પણ હવે તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૪

મહાત્મા સુગ્રીવે અનેક પ્રકારનાં મધુર વચનો-થી રામચંદ્રનું સાંત્વન કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મણના ચોટા ભાઈ રઘુવીર તુરત જ વચ્ચના છેડા વળી પોતાનાં નેત્રમાંનાં આંસુ લૂછી નાખી સ્વસ્થ થયા. પછી વાનરેન્દ્ર સુગ્રીવને લેટીને કહેવા લાગ્યા : ૧૫,૧૬ ‘હે સુગ્રીવ ! સ્નેહી તથા હિતેચ્છુ મિત્રે પોતાના મિત્રની દુઃખી અવસ્થામાં જે કંઈ કરવું ઘટે, તે પ્રમાણે તે મારો શોક સમાવવા અર્થે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. હે મિત્ર ! તારાં વચનો સાંભળીને મારો સઘળો શોક શાંત થયો છે અને હવે હું સ્વસ્થ થયો છું. હે મિત્ર ! વિશેષે કરી આવી વેળાએ તારા સરખો મિત્ર મળવો ઘણો જ દુર્લભ હોય છે. હે સુગ્રીવ ! હવે સીતાની શોધ કરવા માટે તથા દુરાત્મા અને

ફેર એવા રાવણ રાક્ષસનો સંહાર કરવા માટે તારે પ્રયત્નશીલ થવાની જરૂર છે; તેમ જ તારે જે કંઈ કાર્ય મારે કરવાનું હોય તે તું વિશ્વાસ-પાત્ર એવા સૂને નિર્ભયપણે જણાવ. હે કપિરાજ ! જેમ વર્ષાઋતુમાં સારા ક્ષેત્ર વિષે વાવેલું ખીજ સફળ થાય છે, તેમ મને સોંપેલું તારું સર્વ કાર્ય સફળ થશે. ૧૭-૨૦

હે હસ્થિનાદ્રુહ ! “હું વાલીનો વધ કરીશ.” એમ જે મેં અભિમાનપૂર્વક કહ્યું છે તે તારે સત્ય જ સમજવું.^{૨૧} હું પૂર્વે કદી પણ અસત્ય બોલ્યો નથી; અને ભવિષ્યમાં કદાપિ બોલીશ પણ નહિ. આ હું સત્યના સોગંદ લઈને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જ કહું છું.^{૨૨}

એવી રીતે શ્રીમાન રામચંદ્રનાં દેહ પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વકનાં વચન સાંભળી હંતુમાનાદિ સર્વ વાનર-સમાજ સહિત સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષિત થયો. પછી એકાંતમાં^{*} મિત્રભાવને પામેલા રામચંદ્ર અને સુગ્રીવ બંને મિત્રો પોતાના સમાન સુબદ્ધગ્રાની વાતો કરવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} યુદ્ધિસંપન્ન કપિશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે મોટા મોટા રાજાઓના પણ અધિપતિ મહાતુલાવ રામચંદ્રનાં પૂર્વોક્ત પ્રતિજ્ઞાવચન સાંભળીને પોતાના હૃદય વિષે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયેલું જ માન્યું.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત ઔદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮ મો

બંને મિત્રોની પરસ્પર વાતચીત પરિતુષ્ટસ્ય સુગ્રીવસ્તેન વાક્યેન હર્ષિતઃ ।

લક્ષ્મણસ્યામ્રજં શૂરમિદં વચનમગ્રવીવ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ શૂરવીર રઘુવીરનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા કપિવર સુગ્રીવે તેમને કહ્યું :^૧ ‘હે રઘુવીર ! તમારા સરખો શુભવાન મિત્ર પ્રાપ્ત થવાથી આજે હું સર્વથા દેવતાઓને પણ અનુચ્છેદ કરવા યોગ્ય થયો છું. હે નિષ્પાપ

* કપિઓમા શ્રેષ્ઠ.

x ગ્રુમ સ્થળે-અન્ય રાજ્યના હિતો કિંવા રાવણના હિતો ન હોય શકે એવા ગ્રુમ સ્થળે. •

રામચંદ્ર ! તમારી સહાયથી હું દેવતાઓના રાજ્યને પંજુ મેળવી શકું એમ છું; તો પછી મારું પોતાનું રાજ્ય મેળવી શકું એમાં તો શું જ આશ્ચર્ય ! વળી રઘુવંશમાં જન્મ પામેલા તમારી સાથે આજે મારી અગ્નિદેવની સમક્ષ સુદેહ મૈત્રી બંધાઈ, તેથી હું મારા બંધુવર્ગમાં તથા સુહૃદ્-વર્ગમાં પણ માનીતો થયો છું. હે રાઘવ ! હું તમારી આગળ મારા સુબધી જ મારા શુભો કહું એ યોગ્ય નથી. છતાં હું તમને યોગ્ય મિત્ર પ્રાપ્ત થયો છું, એમ તમે ધીમે ધીમે-પરિચયથી જાણશો.^{૨-૫} હે સંયમી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારા સરખા જિતેન્દ્રિય અને મહાત્મા પુરુષોની પ્રીતિ તથા ધીરજ નિશ્ચળ જ હોય છે. હે રઘુવીર ! જેઓ સન્મિત્ર હોય છે, તેઓ પોતાના કે મિત્રના સુવર્ણ, રૂપ તથા આભરણાદિ પદાર્થોમાં કંઈ પણ બુદ્ધાઈ જાણતા નથી. પોતાનો મિત્ર ધનવાન હોય વા દરિદ્રી હોય, દુઃખી હોય કિંવા સુખી હોય તેમ જ નિર્દોષ હોય અથવા સદોષ હોય, તોપણ સન્મિત્ર તો તેને જ પોતાની પરમગતિરૂપ માને છે.^{૬-૮} હે અનંદ ! મિત્રનો ઉત્તમોત્તમ સ્નેહ જોઈતોના અર્થે પુરુષો પોતાનાં ધન, સુખ તથા દેશનો પણ ત્યાગ કરે છે.^૯

પરમ મિત્ર સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી, ઈદ્ર સરખી શોભાવાળા યુદ્ધિમાન લક્ષ્મણના સાંભળતાં શ્રીમાન રામચંદ્રે સુગ્રીવ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે કપિરાજ ! તે કહ્યું તે યોગ્ય જ છે; અરેખર, મૈત્રી તેવી જ હોવી જોઈએ.’^{૧૦}

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પોતાનાં નિત્યકર્મ-થી પરવારી શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ બંને ભાઈ કંઈ પણ બિહાવ્યા વિનાની પૃથ્વી પર બેઠા હતા. તેમને જોઈને કપિવર સુગ્રીવ વનમાં પોતાની અપળ દષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો; એવામાં થોડેક દૂર એક સાલવૃક્ષ તેની નજરે પડ્યું. એ વૃક્ષ થોડાં પાંદડાંવાળું, પરંતુ ઘણાં પુષ્પોવાળું હતું અને તેના પર અનેક બ્રમરો શુંબરવ કરી રહ્યા હતા. એ સાલવૃક્ષની ઝાડાં પાંદડાંવાળી એક રમણીય શાખા ભાંગી-લાવીને, પૃથ્વી પર બિહાવી તેના ઉપર

મહાત્મા રામચંદ્ર સહિત સુગ્રીવ બેઠા. એ બેઈ નમ્ર સ્વભાવવાળા મહાત્મા હનુમાને ક્રોધ સાલ-વૃક્ષની શાખા લાંબી લાવી પૃથ્વી પર બિછાવી તે પર લક્ષ્મણને બેસાડ્યા. ૧૧-૧૬ સાલવૃક્ષનાં પુષ્પો-થી આત્મહાનિ થયેલા એ પર્વતશ્રેષ્ઠ ઋષ્યમૂક ગિરિના રમ્ય શિખર પર શ્રીમાન રામચંદ્ર શાંત થયેલા સસુદ્રની પેઠે સુખપૂર્વક વિરાજ્યા; ત્યારે અતિશય હર્ષિત થયેલા સુગ્રીવે પ્રેમ તથા હૃદયને લીધે ગદગદકંઠે પવિત્ર અને મધુર વાણીથી તેમને કહ્યું : ‘હે રાઘવ ! વાલીએ મને ઠાઠી મૂકવાથી તથા મારી સ્ત્રીનું હરણ કરવાથી અત્યંત દુઃખી થયેલો હું તે વાલીથી ભય પાત્રી આ પર્વતશ્રેષ્ઠ ઋષ્યમૂકમાં નિવાસ કરું છું. હે રાઘવ ! વાલીએ મને રાજ્યમાંથી ઠાઠી મૂકેલો હોવાથી મારે તેની સામે દંઢ વેર બધાયું છે. તેનાથી હું ઘણું જ ત્રાસ પાડું છું અને આ પર્વતમાં રહેવા છતાં મારા ચિત્તમાંથી તેના તરફનો ભય ટળતો નથી. માટે હે સર્વ લોકોને અભય આપનાર રામ ! હું કે જે નિરં-તર વાલીના ભયથી પીડાયા કરું છું અને અનાથ સરખો થઈ ગયો છું, તેના ઉપર તમે કૃપા કરવા ચોગ્ય છે. ૧૧-૧૯

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી ધર્મમાં પ્રીતિવાળા, ધર્મને બાણનારા અને અત્યંત તેજવાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું : ૨૦ ‘હે સુગ્રીવ ! ઉપ-કાર કરવો એ સન્મિત્રનું લક્ષણ છે અને અપકાર કરવો એ શત્રુનું લક્ષણ છે. હું તારી ભાયાનું હરણ કરનારા હુલ વાલીનો આબે જ વધ કરીશ. ૨૧ હે મહાભાગ ! આ મારાં ઇર્ષના વળ સરખાં તેજદાર ખાણે કે જે સરખટથી બનેલાં છે, કંકપત્ર વડે ઢંકાયેલાં છે, સુવર્ણથી સુશોભિત કરેલાં છે અને કોષ પામેલા જેરી સર્પનાં સરખાં તીક્ષ્ણ છે, તેનાં પ્રહારથી આબે ‘વાલી’ નામનો તારો અપરાધી શત્રુ હણારો અને છિન્નભિત્ર થયેલા પર્વતની પેઠે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડશે, તેને તું બેઈશ.’

ચક્રુકુળદીપક રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાનરો-નો રાજા સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહેવા લાગ્યો. પછી થોડી

વારે મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું : ‘હે રામ ! હું શોકથી ઘેરાયેલો છું અને તમે શોકચક્ષુ પુરુષોના પરમ આશ્રયરૂપ છો, તેમ જ મારા પરમ સખા છો; માટે હું તમારી આગળ મારું સઘળું દુઃખ નિવેદન કરું છું. હે પ્રિય રામ ! હું સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે, મેં અગ્નિની સાક્ષીએ મારો હાથ તમારા હાથમાં આપી તમને મારા પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય મિત્ર બનાવ્યા છે. ૨૨-૨૭ ‘તમે મારા વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર છો’ એમ માની હું તમને કહું છું કે, હે રામ ! મારા અતરનાં દુઃખો નિત્યપ્રતિ મારા મનને ક્ષીણ કરે છે. ૨૮ એટલું કહેતાં કહેતાં સુગ્રીવનાં નેત્રોમાં આસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. જેથી તે સ્પષ્ટપણે બોલી શક્યો નહિ. ૨૯ થોડી વારે મહાત્મા સુગ્રીવે એકાએક નહીના પૂરની પેઠે આવેલા અશ્રુપ્રવાહને ધૈર્ય વડે રોકીને તથા વચ્ચના છેડા વતી નેત્રો લૂછી નાખીને નિઃશ્વાસ મૂકતાં શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું : ૩૦,૩૧ ‘હે રામ ! મહાબળવાન વાલીએ ચોતાના રાજ્ય-માંથી મારો અધિકાર છીનવી લઈને તથા કઠોર વચનો કહીને મને ઠાઠી મૂક્યો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેણે મારી પ્રાણાધિક પ્રિય પત્ની રૂમાતું પણ હરણ કર્યું છે અને મારા સઘળા સ્નેહી-મિત્રોને કારાગૃહમાં નાખ્યા છે. હે રાઘવ ! એ વાલીના ભયથી ત્રાસીને હું આ ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવી રહ્યો છું, તોપણ એ મહાત્મા વારંવાર મારો વિનાશ કરવાને અર્થે યત્ન કર્યો જ કરે છે ! તેણે મારો વધ કરવા માટે કેટલીક વાર બળવાન વાનરોને અહીં મોકલ્યા, પણ હજી સુધી તો મેં તેઓ સર્વનો વિનાશ જ કર્યો છે. ૩૨-૩૪ હે રાઘવ ! વાલીના ભયને લીધે જ પ્રથમ તમને આ તરફ આવતા બેઈને મારા મનમાં શંકા ઉપજી હતી : ‘રજે ને મારો વધ કરવા અર્થે આ કોઈ બે બળવાન પુરુષો-ને વાલીએ મોકલ્યા હોય !’ એ શંકાને લીધે જ હું તમારી પાસે પ્રથમ આવી શક્યો નહિ; કારણ કે ભયના પ્રસંગમાં તો સૌ કોઈ ભય પામે છે જ. ૩૫ હે દશરથનંદન ! જેવી રીતે મહાન પ્રાણ-સંકટ આવી પડવા છતાં પણ કેવળ આ હનુમાનાદિ મારા સહાયકો હોવાને લીધે જ હું મારા પ્રાણોને

ધારણ કરી રહ્યો છું.^{૩૬} આ મારા સ્નેહી હનુમા-
નાદિ વાનરો નિરંતર ચોમેરથી મારી રક્ષા કરે છે.
તેઓ હું ચાહું છું ત્યારે ચાલે છે અને ઊભો રહું
છું ત્યારે ઊભા રહે છે.^{૩૭} હે રામ ! હું મારાં અનેક
હુંખોતું વિસ્તારથી કેટલુંક વર્ણન કરું ! માત્ર
સંક્ષેપમાં જ કહું છું કે, વિખ્યાત પરાક્રમવાળો મારો
જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલી કે જે મારો શત્રુ થઈ ચૂક્યો છે,
તેનો વિનાશ થાય ત્યારે જ મારાં સઘળાં હુંખ
શાંત થાય એમ છે. મારાં જીવિત તથા સુખ એ
બન્ને એ વાલીના વિનાશને અવલંબીને જ રહ્યાં
છે; અર્થાત્ વાલીનો વધ થાય તો જ હું જીવતો
રહી સુખ ભોગવી શકું એમ છું.^{૩૮, ૩૯} હે રામ !
હુંખી કિંવા સુખી અવસ્થામાં પુરુષને પરમ
સહાયક તેનો સખા જ હોય છે; માટે શોકથી
પીડાયેલા મેં તમને આ મારા શોકનો અંત
આણવાનો ઉપાય કહી સંભળાવ્યો.

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે
તેને પૂછ્યું : 'હે સુગ્રીવ ! તારે વાલી સાથે શા
નિમિત્તે વેર થયું, એ હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા
છું છું.' હે વાનરરાજ ! તમારા બન્નેનાં વેરનું
કારણ તથા તમારા બન્નેનાં બળાબળ બંધુતા પછી
હું તને સુખ થાય એમ કરીશ.^{૪૦-૪૨} હે મિત્ર !
વાલીએ વિના અપરાધે તારું અપમાન કર્યું એ
સાંભળીને તો હૃદયને કંપાવનારો મારો બળવાન
ક્રોધ વર્ષાઋતુમાના જળપ્રવાહની પેઠે વૃદ્ધિ પામે
છે.^{૪૩} હવે હું મારા ધનુષ્યને સંજ્ઞ કરું એટલા
સમયમાં તું મારા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપ. તારે
નિશ્ચય માનવું કે મારાં બાણોથી તારા શત્રુ વાલીનો
વધ થયો છે.

મહાત્મા રઘુવીરનાં વચન સાંભળીને હનુ-
માનાદિ ચારે વાનરો સહિત કપીશ્વર સુગ્રીવ અત્યંત
હર્ષ પામ્યો અને વાલીની સાથે પોતાને વેર થવાનું
કારણ લક્ષમણના મોટા ભાઈ રઘુવીરને પ્રસન્નવદને
કહેવા લાગ્યો.^{૪૪, ૪૫}

પતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

૧ સર્ગ ૯ મો

વાલી-સુગ્રીવનો પૂર્વવૃત્તાંત-વેરનું કારણ
વાલી નામ મમ ક્ષાત્રા જ્યેષ્ઠઃ શત્રુનિવર્હણઃ ।
પિતૃર્વહ્નમતો તિલ્યં મમ चापि तथा चपुरा ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે કહ્યું : હે રામચંદ્ર ! શત્રુઓનો નાશ
કરવામાં સમર્થ એવો મારો જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલી
પૂર્વે અમારા પિતાને તથા મને અત્યંત પ્રિય
હતો.^૧ જ્યારે અમારા પિતા નશ્વર હેઠળ ત્યાગ
કરી રવળે સિધાવ્યા, ત્યારે સઘળા મંત્રીઓએ
'વાલી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી રાજ્યનો અધિકારી
છે' એમ વિચારી, તેને રાજ્યાસન પર બેસાડી
સર્વ વાનરોનો રાજા કર્યો અને પિતૃ-પિતામહની
પરંપરાથી ચાલતા આવેલા મહાન રાજ્યનું પાલન
કરી રહેલા એ વાલીની પાસે હું સર્વકાળ સેવક-
જનની પેઠે અતિશય નમ્રપણે રહેવા લાગ્યો.^{૨, ૩}

એ સમયે મયાસુરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને હું હિસ-
નો મોટો ભાઈ 'માયાવી' નામનો એક રાક્ષસ
હતો. તેની સાથે વાલીને સ્ત્રીના નિમિત્તે મોટું
વેર બંધાયેલું હતું.^૪ એક દિવસે અર્ધરાત્રિના
સમયે જ્યારે સઘળા લોકો નિદ્રાવશ થઈ સૂતેલા
હતા, ત્યારે અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા એ માયાવી
અસુરે કિષ્કિંધાનગરીના દરવાજા આગળ આવીને
મોટી ગર્જના કરી અને વાલીને યુદ્ધ કરવા માટે
બોલાવ્યો.^૫ તેની ભયંકર ગર્જના સાંભળતાં જ
મારો ભાઈ વાલી નિદ્રામાંથી એકદમ જાગી ઊઠ્યો
અને તેની એ ગર્જનાને સહન નહિ કરતાં વેગથી
એ રાક્ષસની સામે જવા લાગ્યો.^૬ ક્રોધવશ થવાને
લીધે કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં રાત્રિના સમયે
વાલી જ્યારે રાક્ષસને હણવા માટે ચાલ્યો, ત્યારે
અંતઃપુરમાંની સઘળી સ્ત્રીઓએ તેમ જ અત્યંત
નમ્ર સ્વભાવવાળા મેં તેને જાહું બહું પ્રકારે વાર્યો;
છતાં કાંઈ પણ નહિ ગણકારતાં તે તો ઘરમાંથી
બહાર નીકળ્યો.^૭ પાછા વળવા માટે વીનવતી અને
પાછળ આવતી સ્ત્રીઓને તરછોડીને એ મહાબળ-
વાન વાલી કિષ્કિંધાનગરીમાંથી બહાર નીકળ્યો,
ત્યારે બ્રાતૃસ્નેહથી ખેંચાઈને હું તેની સાથે ચાલ્યો.
નગરીની બહાર નીકળીને અમે બન્ને ભાઈઓ યુદ્ધ

કરવા માટે સજ્જ થઈ ઊભા, ત્યારે અરેને ફરથી જ ભેઈને અત્યંત ત્રાસ પામેલો એ માયાવી અસુર એકાએક ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો. જ્યારે અમારાથી ભય પામીને એ અસુર નાઠો, ત્યારે અમે જાને છાઈઓ પશુ તેની પાછળ દોડ્યા. એ વેળા માગને પ્રકાશિત કરતો ચંદ્ર આકાશમાં ઉદય પામવા લાગ્યો હતો, તેથી અમે વગર અંધચણે સત્વર એ રાક્ષસની નજીક પહોંચી ગયા; છતાં એ માયાવી રાક્ષસ એકાએક માર્ગમાં આવેલા ઘણા ઘાસથી ઠંકાયેલા એક મોટા ભૂવિવરમાં પેસી ગયો. આ પ્રકારે ભેઈ અમે પશુ સત્વર એ ભૂવિવર આગળ જઈને ઊભા રહ્યા. પોતાના શત્રુને ભૂવિવરમાં પ્રવેશેલો ભેઈને વાલી મહાન ક્રોધને વશ થયો અને તેની સઘળી ઇર્ષ્યા દ્રોહ પામી; પછી તેણે મને કહ્યું: “૮-૧૨ ‘હે ભાઈ સુગ્રીવ! હું આ ભૂવિવરમાં પ્રવેશ કરી જ્યાં સુધી અંદર ગયેલા અસુરનો વધ કરી પાછો આવું ત્યાં સુધી તું સાવધાન થઈ આ ભૂવિવરના દ્વાર આગળ ઊભા રહેજે.’”

હે રઘુનંદન! એવું સાંભળી મેં તેની સાથે અંદર પ્રવેશ કરવા સારું તેને ઘણી ઘણી વિનંતિ કરી છતાં તે ન માનતાં, બહાર ઊભા રહેવા માટે મને પોતાના ચરણના સોગંદ આપીને તેણે એ ભૂવિવરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૪} વાલીની વાટ ભેતા, ભૂવિવર આગળ ઊભા રહેલા મને આજ્ઞાલ એમ કરતાં એક વર્ષથી યજ્ઞ અધિક સમય વહી ગયો; પણ વાલી બહાર આવ્યો નહિ.^{૧૫} ત્યારે બ્રાવુરનેહને લીધે મારા મનમાં મોટો સંગ્રમ ઊપજ્યો અને દીર્ઘકાળ પર્યંત મારા ભાઈને નહિ દેખવાથી ‘વાલી નિશ્ચય મરણ પામ્યો હશે’ એવી અનિષ્ટ શંકા મને થવા લાગી.^{૧૬} છતાં કેટલાક સમય સુધી વાલીની રાહ ભેતો હું ત્યાં ઊભો રહ્યો. એવામાં એક સમયે એ ભૂવિવરમાંથી એકાએક ક્ષીણ સંઘિત રેધિર નીકળતું મારા ભેવાનાં આવ્યું, એટલે મારી પ્રથમની શંકા દૃઢ થવાથી હું અત્યંત વિકળ થયો.^{૧૭} એ વેળા એ વિવરમાંથી અસુરોની મોટી મોટી ગજનાઓ મારા કણપથમાં આવવા

● ભૂમિમાં આવેલી મોટી ગુફા-લોંચક.

લાગી; પરંતુ સંગ્રામમાં બેઠાયેલા મારા વહીલ બંધુ વાલીનો એક પશુ શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો નહિ. એ સઘળાં ચિહ્નોના પરથી ‘અવશ્ય મારો ભાઈ મરણ પામ્યો હશે’ એવો મને નિશ્ચય થયો. ‘હવે અંદર ગયેલો રાક્ષસ પુનઃ બહાર આવી કિષ્કિંધાનાં લોકોને દુઃખી કરે નહિ’ એમ વિચારી મેં એક પવન બેવડી મોટી શિલા વડે એ ભૂવિવરના દ્વારને ઢાંકી દીધું. હે પરમ મિત્ર રામ! ત્યાર પછી શોકપીડિત થયેલો હું કેાઈ એક તીર્થ-જળાશય પર જઈ, વાલીની ઉદક્રિયા કરી કિષ્કિંધામાં આવ્યો. અને વાલીના મરણનું વૃત્તાંત શ્રુત પામવા માટે ઘણું ઘણું યત્ન કરવા લાગ્યો; તોપણ વાલીના વિચક્ષણ મંત્રીઓ એ વૃત્તાંત બતાવી ગયા.^{૧૮-૨૦} એટલે ‘રાત્ર્ય સૂત્ર રહે નહિ’ એવો વિચાર કરી તે સર્વ મંત્રીઓએ મળી મને અભિષેક કરી રાત્ર્યાસન પર બેસાડ્યો. હે રાઘવ! મેં વાલીની ઉત્તરક્રિયા મારા હાથે જ કરી; પરંતુ મેં કાંઈ તેને મરણ પામેલો નજરે ભેયો ન હતો, તેથી મને શંકા રહેતી કે, કદાચ વાલી જીવતો પશુ હોય; માટે ‘આ રાત્ર્ય વાલીનું જ છે’ એમ માની હું નિર્મળ બુદ્ધિથી ન્યાયયુક્ત રાત્ર્ય કરવા લાગ્યો.

હે રઘુવીર! મને રાત્ર્યાસન પર બેઠાને થોડોક સમય થયો, એટલામાં તો મારો ભાઈ વાલી માયાવી રાક્ષસને હંણીને નગરમાં આવ્યો અને મને રાત્ર્યાસન પર બેઠેલો ભેતા જ તેનામાં દોષે-શમ ક્રોધાગ્નિ સળગી ઊઠ્યો તથા તેનાં નેત્રો લાલ-શોળ થઈ ગયા.^{૨૧-૨૨} તુરંત જ તેણે મારા મંત્રીઓને બાંધી કેદ કરી અનેક કઠોર વચનો કહી તિરસ્કાર કર્યો. હે રાઘવ! એ વેળા તે પાપી વાલીને નિગ્રહ કરવા હું સમર્થ હતો, તોપણ બ્રાવુરનેહથી બંધાયેલો હોવાને લીધે હું તેને હણવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ શક્યો નહિ. ઊઘટું શત્રુને હંણી નગરમાં પાછા આવેલા એ મારા વહીલ બંધુ-વાલીને

● રાત્રનું મરણ પ્રસિદ્ધ થવાથી દેશમાં દંગે-તોફાન થવાનો તેમ જ બીલ રાત્રની ચઢાઈ થવાનો ભય રહે છે. એ કારણથી જ સુગ્રીવે વાલીનું મરણવૃત્તાંત જણાવવા યત્ન કર્યો.

બેઈને હું તેનું સન્માન કરવા અર્થે જિલો થયો; અને મેં તે મહાત્માના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો; છતાં તેણે પ્રસન્ન અતઃકરણે મને શુભ આશીર્વાચનો પણ કહ્યાં નહિ. ^{૨૩-૨૫} હે પ્રભુ! મેં તેને પ્રસન્ન કરવા તેના ચરણને મારા સુકુટ વડે સ્પર્શ કર્યો, તથાપિ અત્યંત ક્રોધવશ થયેલા વાલીએ મારા પર કૃપા કરી નહિ. ^{૨૬}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સુર્ગ ૧૦ મો

વાલી અને સુગ્રીવનું વેર

તતઃ ક્રોધસમાવિષ્ટં સંરચ્ચં તસુપાગતમ્ ।

અહં પ્રસાદયાઞ્ચક્રં ધ્રાતરં દ્વિતકામ્યયા ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે કહ્યું : ‘હે રામચંદ્ર! અતિ ક્રોધાગ્ર-માન થયેલા અને ક્ષુભિત અતઃકરણવાળા મારા ભાઈ વાલીને હું મારા હિતની ઇચ્છાથી પ્રસન્ન કરવા માટે કહેવા લાગ્યો : ‘હે ભયેષ બંધુ! તું શત્રુને હણીને કુશળક્ષેમ પાછો આવ્યો એ બહુ સારું થયું. હે અનાથના શરણરૂપ બંધુ! હું કે જે અનાથ છું તેના નાથ એક તું જ છે.’ હે ભાઈ! મેં ધારણ કરેલા, ઘણી સળીઓવાળા અને ઉદય પામેલા પૃથ્વીમાના ચંદ્ર સમાન ઝળકતા આ શ્રેષ્ઠ છત્રને તથા આમરને તું પાછો અંગીકાર કર. ^૨ હે નૃપ! તું વિવરમાં ગયો તે પછી અત્યંત પીડા પામેલો હું એક વર્ષ પર્થત એ વિવરના દ્વાર ઉપર જિલો રહ્યો; પરંતુ છેવટે તેમાંથી નીકળેલા રુધિરના પ્રવાહને બેઈ મારું હૃદય ઘણું જ શોકગ્રસ્ત થઈ ગયું અને મારી સઘળી ઇંદ્રિયો વ્યાકુળ થઈ ગઈ. પછી ‘રાક્ષસ બહાર નીકળી શકે નહિ!’ એટલા માટે એક મોટી શિલા વડે એ વિવરના દ્વારને બંધ કરી, હું ભાંધી કિષ્કિન્ધામાં આવ્યો અને મને રાત્ર્યાસન પર બેસવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તારા મરણ સબંધી મારી શંકાને શુભ ગણવા લાગ્યો. છતાં મને એકદે આવેલો બેઈને તથા મારી સુખસુદ્રા પર બેઠનાં ચિહ્નો બેઈને તારા મંત્રીઓએ મારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં બળાત્કારથી મને રાત્ર્યાસન

પર બેસાડ્યો. હું કે જે તારા રાત્ર્યને શાપણરૂપે સ્વીકારી તેનું પાલન કરતો આજ દિન પર્થત સિદ્ધાસન પર બેઠો છું, તેના અપરાધને તું ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. હે નૃપ! માન્ય કરવા યોગ્ય રાત્ર તો તું જ છે. હું તો પ્રથમ હતો તેવો જ તારો સેવક છું. ^{૪-૭} હે શત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં સમર્થ વાલી! તારો વિયોગ થવાને લીધે તારા પ્રતિનિધિ-રૂપે જ મંત્રીઓએ મને રાત્ર્યાસન પર બેસાડ્યો છે અને અમારો તથા પ્રબળનો સહિત આ તારું આશુ શત્રુ વગરનું રાત્ર્ય મારી પાસે શાપણરૂપે જ રહ્યું છે, તે હવે તને પાછું આપું છું. હે સૌમ્ય! હવે તું રાત્ર્યનો અંગીકાર કરી, મારા પરના ક્રોધનો ત્યાગ કર. ^{૮-૯} હે રાજન! હું જે હાથ બેડી મસ્તક વડે પ્રણામ કરી તારી યાચના કરું છું કે, રાત્ર વિનાના રાત્ર્ય દેશને બેઈ બીજા રાત્ર્યો તેને છત્રી હેવાને ચઢી આવે નહિ; એટલા માટે સઘળા મંત્રીઓએ તથા નગરવાસીઓએ મળી મને બળાત્કારથી રાત્ર્યાસન પર બેસાડ્યો છે; માટે ક્રોધ ત્યજ તું મારા પર પ્રસન્ન થા.’

એવી રીતે મેં તેને ઘણાં સ્નેહચુક્ત વચનો કહ્યાં, તોપણ વાનરોના રાત્ર વાલી તો ન ઘટે એવાં કેટલાંયે તિરસ્કારભર્યાં વચનો કહીને મને ધિક્કારવા લાગ્યો; એટલું જ નહિ, પણ પ્રબળાંના કેટલાંએક સભ્ય ગૃહસ્થોને તથા પોતાના વહાલા મંત્રીઓને બોલાવીને તેઓની મધ્યે મને અત્યંત નિહિત વાક્યો કહેવા લાગ્યો : ‘હે મારા પ્રિયજનો! થોડા સમય પૂર્વે ક્રોધ પામેલો એક ‘માયાવી’ નામનો મોટો રાક્ષસ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા સારું અર્ધરાત્રિના વખતે આપણી કિષ્કિન્ધાનગરીના દરવાજા આગળ આવ્યો હતો અને તેણે મોટી ગજના કરી મને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો હતો, એ બાબત તમારા સૌના જાણવામાં હશે જ. હે મંત્રીઓ! એ અસુરનો શબ્દ સાંભળી હું તેની સાથે યુદ્ધ કરવા સારું રાત્ર મહેલમાંથી નીકળ્યો, તે વેળા શુભ પણે દારુણ સ્વભાવવાળો આ મારો ભાઈ સુગ્રીવ મારી સાથે આવ્યો. બેઠે એ રાક્ષસ મહાબળવાન હતો, તોપણ રાત્રિના સમયે એઓ બંનેને ક્રોધભર્યા

આવેલા ભેઈને તે ભયભીત થઈ નાસવા લાગ્યો, ત્યારે અમેા બન્ને પશુ તેની પાછળ દોડ્યા; પશુ એટલામાં તે વેગથી આગળ દોડતો એ માયાવી રાક્ષસ માગેમાંના તુષ્થી દંકાયેલા એક ભૂવિવરમાં ભિતરી પડ્યો. એ ભેઈ મેં મારા કૂર સ્વભાવવાળા ભાઈ સુગ્રીવને કહ્યું: '૧૦-૧૭' હે સુગ્રીવ! ભૂવિવરમાં ભિતરી ગયેલા રાક્ષસને હું હણીને પાછો આણું ત્યાં સુધી તું મારી વાટ જોતો અહીંયાં ઊભો રહે. તેને હણ્યા સિવાય નગરમાં પાછું જવું એ મને યોગ્ય લાગતું નથી.' એવું કહી 'સુગ્રીવભાઈ ઊભા જ છે' એમ માનીને હું એ ભયંકર વિવરમાં પેહો. વિશાળ અને ભયંકર વિવરમાં સંતાઈ ગયેલા માયાવી અસુરને શોધતાં મને એક વર્ષ વીતી ગયું; પશુ તે કયાંય ભોવામાં આવ્યો નહિ. ૧૮, ૧૯ એક વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કર્યો છતાં એ અસુર જણ્યો નહિ, તોપશુ જરાયે કંટાળ્યા વિના હું તેની શોધ કરવા લાગ્યો. છેવટે તે વિવરના એક અતિચુપ લાગમાં બીબા કેટલાએક રાક્ષસો સહિત એ માયાવી અસુર મારા ભોવામાં આવ્યો. મને જોતાં જ તેઓએ મારી સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, તેઓ-માંના એક પછી એક એમ સર્વ રાક્ષસોને હણતાં મને કેટલોક સમય લાગ્યો. છેવટે મેં ઉપરાઉપરી સુદ્ધિપ્રહારોથી તે માયાવી અસુરને પશુ નાશ કર્યો. એ વેળા તેના સુખમાંથી નીકળતા રુધિર વટે આશુ વિવર ભરાઈ ગયું અને તે રુધિરપ્રવાહ બહાર નીકળ્યો; તે આ ભાઈ (સુગ્રીવ)ના ભોવામાં આવ્યો હશે. હે સહ્યજને! ભૂવિવરમાં અત્યંત ગર્ભના કરતા મહાભોરાવર માયાવી અસુરને હણીને હું સુખપૂર્વક તેમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યો; પશુ શિલા વટે તેનું દાર બધું કરેલું હોવાને લીધે મને બહાર આવવાનો માર્ગ જણ્યો નહિ. ૨૦-૨૨ ત્યારે મેં 'હે સુગ્રીવ! હે સુગ્રીવ!' એમ વારંવાર મોટેથી સાહ કર્યો; પરંતુ તેનો કાંઈ પશુ પ્રત્યુત્તર મારા સાંભળવામાં આવ્યો નહિ, તેથી હું અત્યંત વ્યાકુળ થયો. ૨૩ પછી આમતેમ ફાંફાં મારતાં જણ્યું કે, વિવરનું દાર શિલાથી ગંધ થયેલું છે; ત્યારે અતિશય ક્રોધથી મેં ચરણપ્રહાર (લાતો) થી

શિલાને ખસેડી નાખી દાર પુલ્લું કયું અને પછી તેમાંથી નીકળી હું ઠીક રસ્તે અહીંયાં આવ્યો છું. ૨૪ અરે! બરેબર, પોતાને રાક્ષસ પ્રાસ થાય એવું ઇચ્છતા આ કૂર સુગ્રીવે ભાતુરનેહને ભૂલી જઈ મને એ વિવરમાં ૩ થી મૂક્યો હતો (માટે હવે હું તેનો ત્યાગ કરું છું). ૨૫

હે કાકુત્સ્થ! એ પ્રમણ્ણ કહી સત્યાસત્યના વિચારરહિત એ વાલીએ મને તે જ સમયે એક વસ્ત્રોર કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. વળી હે રાઘવ! તેણે મારી પત્નીનું બળાતકારે હરણું કયું, અથાત તેને મારી સાથે આવવા લીધી નહિ. એવી રીતે વાલીથી તિરસ્કાર પામેલો હું તેના ભયને લીધે અનેક વનો તથા સમુદ્રોવાળી સઘળી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો; પરંતુ વાલીના ભય વિનાનું કોઈ પશુ સ્થળ મારા ભોવામાં આવ્યું નહિ. ૨૬, ૨૭ છેવટે આ પર્વતશ્રેષ્ઠ મધ્યમૂક ગિરિ કે જેમાં કોઈ કારણને લીધે વાલીથી પ્રવેશ થઈ શકે એમ નથી, તેમાં આવી મેં નિવાસ કર્યો છે. હે પરમ મિત્ર! મારે વાલીની સાથે વેર થવાનું સઘળું કારણ મેં તમને કહ્યું. તે ઉપરથી હે રાઘવ! તમે બાધ્યું જ હશે કે વિના અપરાધે મારા પર મોટું દુઃખ આવી પડ્યું છે. ૨૮, ૨૯ હે સર્વ લોકના-ભયને નિવૃત્ત કરનાર! હે શરવીર રામ! તમે એ કૂર વાલીને નિશહ કરી મને તેના ભયમાંથી મુક્ત કરવાની કૃપા કરો. ૩૦

સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત વચનો સાંભળીને અત્યંત તેજસ્વી અને ધર્મને બાણનારા શ્રીમાન રામચંદ્રે હસતા સુમે તેના પ્રત્યે ધર્મયુક્ત વાક્યો કહેવા માંડ્યાં: ૩૧ 'હે સુગ્રીવ! તું કાંઈ પશુ ચિંતા કરીશ નહિ. મારાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને ક્રોધથી ભરેલાં અંગેાષ બાણો દુરાચરણી વાલી ઉપર પડશે અને તેનો અવસ્થ ઘાત કરશે. ૩૨ હે મિત્ર! લોક તથા શાસ્ત્રની મર્યાદાને દ્વિષિત કરનાર પાપાત્મા વાલી કે જેણે તારી સ્ત્રીનું હરણું કયું છે તે ન્યાં સુધી મારી દષ્ટિએ પડ્યો નથી, ત્યાં સુધી જીવેતા છે, એમ તારે નિશ્ચય બાણવું. હે પરમ પ્રિય મિત્ર! હું મારાં પોતાનાં અનુભવથી જ બાણું છું, કે, તું

હાલમાં મહાન શોકરૂપી સસુદ્રમાં ડૂબેલો છે; પરંતુ તેમાંથી હું તને અવરૂપ તારીશ અને તું શોકા સમયમાં તારી પત્નીને તથા આખા કિષ્કિન્ધા રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈશ.^{૧૩૩,૩૪}

હર્ષ તથા પૌરુષબળની વૃદ્ધિ કરે એવાં રામ-અર્ધનાં વચન સાંભળી, અત્યંત પ્રસન્ન થયેલ સુગ્રીવ વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૩૫} ઇતિ શ્રીવાસ્ત્વીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૧૦મો સર્ગ સંપૂર્ણ

વાલીના વધ

સર્ગ ૧૧ મો

વાલીના પરાક્રમનું વર્ણન અને રામઅર્ધના બળની પરીક્ષા

રામસ્ય વચનં શ્રુત્વા હર્ષણીયવર્ણનમ્ ।

સુગ્રીવઃ પૂજયાસ્ત્રક્તે રાઘવં પ્રજાહસ્ય ચ ॥ ૧ ॥

હર્ષ તથા પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ કરનારાં રામ-અર્ધનાં વચનો સાંભળી મહાત્મા સુગ્રીવ તેમને વારંવાર પ્રશુભ કરવા લાગ્યો:^૧ ‘હે રામઅર્ધ! પ્રલયકાળના સૂર્ય સમાન તમે બ્યારે કોઇ પામે, ત્યારે તમારાં પ્રબલિત અસિ સરખાં તીક્ષ્ણ અને મર્મભેદી બાણો વડે સર્વ લોકને બાળી લસ્મ કરો, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.’^૨ છતાં વાલીનું બળ કેટલું છે, શત્રુઓનો સંહાર કરવાની તેની કેવી અફશુત શક્તિ છે તથા રણસંઘામ વિષે તેનું કેવું અડગ ધૈર્ય છે, એ સઘળું પ્રથમ તમે એકચિત્તે મારા સુખથી સાંભળો અને પછી ચોક્કસ લાગે તેમ કરો.^૩ હે રઘુવીર! મહાબળવાન વાલી આખી રાત્રિ સુખે નિદ્રા લઈ, પ્રાણસુહૃતમાં જીતે છે અને સૂર્યોદય થયા પૂર્વે પશ્ચિમસસુદ્રથી પૂર્વસસુદ્ર સુધી તેમ જ દક્ષિણસસુદ્રથી ઉત્તરસસુદ્ર સુધી ચોખ્ખા પૃથ્વીમાં ફરી વળે છે; છતાં તેને જરા પણ થાક લાગતો નથી.^૪ વળી તે પર્વતો પર ચઢી, તેનાં મોટાં મોટાં શિખરોને ઠહાની પેઠે જીવે ઉછાળી પુનઃ હાથમાં ઝીલી લે છે.^૫ તેણે વધી ગયેલા બળના ગર્વને લીધે પોતાના પરાક્રમે પ્રસિદ્ધ કરવા સારુ વન-માંનાં લીલાં લીલાં અનેક મોટા વૃક્ષોને ભાંગી નાખ્યાં

છે.^૬ હે હાથરથી! વાલીનું કેટલું બળ છે, એ બાણવા મઠે તેના સખેધી બનેલો એક ઇતિહાસ હું તમને કહું છું, તે સાંભળો.^૭

કેલાસ પર્વતના શિખર સરખા દેહવાળો એક મહાપરાક્રમી ‘હુંહુભિ’ નામનો પાક્ષસ હતો. તે નિરંતર મહિષનું રૂપ ધરીને ફરતો હતો અને પોતાના શરીરમાં એક હબાર હાથી જેટલું બળ ધરાવતો હતો.^૮ એ હુણ્તાત્મા પાક્ષસ કોઈ દેવના વરદાનમે લીધે મોહિત થયેલો હતો અને વધી ગયેલા પોતાના બળના ગર્વને લીધે કોઈને પણ ગણકારતો ન હતો. એક સમયે તે મહિષરૂપધારી હુંહુભિ પાક્ષસ રત્નોના ભંડારરૂપ અને મોટી લહરીઓવાળા નદીઓના પતિ સસુદ્ર પ્રવેશ ગયો અને તેને અપમાન આપતો કહેવા લાગ્યો: ‘અથા યો મૂર્ખ સસુદ્ર! તું મને યુદ્ધ આપ અથાત મારી સાથે તું યુદ્ધ કર.’^૯ હે રામ! એણે સાંભળી ધર્માત્મા સસુદ્રે પ્રત્યક્ષ રૂપ ધરી, જેનો કાળ સરપિ આવી પહોંચ્યો હતો એવા એ હુંહુભિને કહ્યું: ‘હે’ યુદ્ધ કરવાની રીતિ બાણનાર હુંહુભિ! હું તારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી; પણ તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને જે સમર્થ છે, તેનું નામ-હામ હું તને કહું છું.’^{૧૦,૧૧} ઉત્તર દિશામાં મહારણ્યને વિષે રહેલો શૈલરાજ હિમાલય પર્વત કે જે શંકરનો ન્યશ્વર છે, જેની અંદર તપસ્વીજનો નિવાસ કરે છે અને જે મોટા મોટા જળપ્રવાહો, શુકાઓ તથા નાનાં નાનાં ઝરણાંઓથી રમણીય લાગે છે, તે હિમાલય તારું યુદ્ધ વડે આતિથ્ય કરી તને પ્રસન્ન કરશે, માટે તું તેની પાસે જા.’^{૧૨,૧૩} એવું સાંભળી ‘સસુદ્ર મારાથી ભય પામ્યો છે’ એમ સમજી તે મહિષરૂપ-ધારી હુંહુભિ પાક્ષસ તુરંત જ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠે હિમાલય પર્વત પ્રવેશ ગયો. ત્યાં જઈ હુંહુભિ પાક્ષસે હિમાલયની ઔરાવત હાથી જેવી અનેક પ્રવેત શિલાઓને ઉખેડી ઉખેડી પૃથ્વી પર ફેંકવા માંડી અને મોટી ગર્જનાઓ કરવા માંડી; એથી અતિ ખિન્ન થયેલા હિમાલય પર્વતે સામાને પ્રીતિ ઉપજાવે એવું પ્રવેત મેઘ સરણું સંહર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને પોતાના શિખર પર રહીને જ તે પાક્ષસને કહ્યું:^{૧૪-૧૬} ‘હે ધર્મમાં પ્રીતિવાળા

હું હુલિ ! તારે અને હું ખી કરવો યોગ્ય નથી; કેમ કે માત્ર તપસ્વીઓના નિવાસસ્થાનરૂપ હું સુદૃઢકાર્યમાં કુશળ નથી.^{૧૧૭} બુદ્ધિમાન ગિરિરાજ હિમાલયનું વચન સાંભળી કોધને લીધે જેનાં નેત્રલાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા મહિષદેહધારી હું હુલિએ કહ્યું :^{૧૧૮} 'હે પર્વત ! જો તું સુદૃઢ કરવાને અસમર્થ હોય અથવા મારાથી લાયક થામતો હોય, તો હું કે જે સુદૃઢનો ઉત્સાહ ધરાવું છું. તેની સાથે યુદ્ધ કરી શકે એવો કેઈ સમર્થ પુરુષ મને બતાવ.' એવું સાંભળી જોલાવામાં અતુર ધર્મોત્તમા હિમાલય પર્વતે તેને પૂર્વે કેઈએ પશુ નહિ દર્શાવેલા ચોદાનું નામ બતાવતાં કોધથી કહ્યું :^{૧૧૯, ૧૨૦} 'હે મહા-બુદ્ધિમાન રાક્ષસ ! જો તું સુદૃઢ કરવા જ ઇચ્છતો હોય, તો શીઘ્ર અત્યંત કાંતિવાળી કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે જા. ત્યાં મહાપ્રતાપી, સુદૃઢકુશળ અને શૂરવીર એવો ઇંદ્રપુત્ર 'વાલી' નામનો વાનર વસે છે. તે વાલી રણકુશળ હોવાથી. જેમ નમુચિ રાક્ષસને સુદૃઢ આપવાને ઇંદ્ર સમર્થ છે, તેમ તને દ્રંદ્યુદ આપવાને સમર્થ છે.'

હિમાલયનાં વચન સાંભળી અતિશય કોપાવિષ્ટ થયેલો અને તીક્ષ્ણ શિંગડાંવાળું માંહપતું રૂપ ધરવાને લીધે લાયક કર દેખાતો એ હું હુલિ રાક્ષસ જેમ વર્ષાઋતુમાં જળથી ભરેલો મેઘ આકાશ ઉપર ચઢે, તેમ વાલીની કિષ્કિન્ધાનગરી ઉપર ચઢી આવ્યો. એ વેળા રાત્રિનો સમય હોવાથી નગરીનાં દ્વાર બંધ હતાં, તેથી એ મહાબળવાન હું હુલિ રાક્ષસ બહાર જીલો રહી હું હુલિ સરખા અવાજથી ગર્જના કરી ખરીઓના પ્રહારથી પૃથ્વીને જોડવા તથા કંપાયમાન કરવા લાગ્યો. મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે આસપાસનાં સઘળાં વૃક્ષોને ભાંગી નાખી તે રાક્ષસ પોતાનાં શિંગડાં વડે નગરના દરવાજા ઉપર પહોંચી પ્રહાર કરવા લાગ્યો. તથા મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યો.^{૧૨૧-૨૭} તેની એ ગર્જનાઓને અંતઃપુરમાં રહેલો મહાક્રોધી વાલી સહન કરી શક્યો નહિ. તે તુરંત જ તારાઓથી વીંટાયેલા ચંદ્રની પેઠે, પોતાની સર્વ સ્ત્રીઓ સહિત અંતઃપુરમાંથી નીકળી નગરીની બહાર આવ્યો અને તેણે યોગ્ય તથા રૂપક વાણીથી હું હુલિ પ્રત્યે કહ્યું :

'હે રાક્ષસ ! હું આ વનમાં રૂરનારા સર્વ વાનરોનો 'વાલી' નામનો રાજા છું. હું તને સારી રીતે જાણતું છું. હે મહાબળવાન ! તું આ મહિષનું રૂપ ધારી મારા નગરના દ્વારને રોડી શા માટે બંધાડે છે ? અરે, જો તારે જીવવાની ઇચ્છા હોય, તો અહીંથી સીધેસીધો પલાયન કરી જા.^{૧૨૮-૩૦} બુદ્ધિમાન વાનરરાજ વાલીનું વચન સાંભળી અત્યંત કોપથી રુદતનેત્ર થયેલા મહિષરૂપધારી હું હુલિ રાક્ષસે કહ્યું : 'હે વાલી ! તું તારી સ્ત્રીઓના સાંભળતાં તારા મુખથી જ આવાં અભિમાનનાં વચન જોલાવા યોગ્ય નથી. તું મારી સાથે સુદૃઢ કર, જોઈલે તારું બળ કેટલું છે. એ મારા બલવામાં આવશે; અથવા તો હે વાનર ! તું આ સ્ત્રીઓની સાથે આવેલો છે. માટે તારી તથા સ્ત્રીઓની દયા લાવીને હું આજની રાત્રિ મારા કોધને વશ રાખીશ કે જેથી સૂર્યોદય થતાં સુધી તું તારી સ્ત્રીઓની સાથે યથેચ્છ વિહાર કરીને તારી કામવાસનાને તૃપ્ત કરી શકે.^{૩૧-૩૩} વળી તું સર્વ વાનરોનો રાજા છે, માટે જોઈલા સમયમાં તારા સુહૃદ્વર્ગને તથા સઘળા વાનરોને મળી, તેઓની સાથે પ્રીતિવાતાં કરી લે,^{૩૪} તેમ જ રામચંદ્રની રક્ષા થવા સારું તું તારા પુત્રાદિ કોઈ ઉત્તરાધિકારીને રામચંદ્રાભિષેક પશુ કરી લે. હે વાલી ! હું સવારે આવશ્ય તારો ગર્વ ઉતારીશ અથોત હું તને મારી નાખીશ; માટે સૂર્યોદય થતા સુધીમાં તું તારી કિષ્કિન્ધાનગરીને સારી રીતે જોઈ લે અને સ્ત્રીઓની સાથે ક્રોડા પશુ કરી લે. હે વાનર ! સૂર્યોદય થતા સુધી હું તારે અર્થે મારા કોધને દબાવી રાખીશ; કેમ કે તારા સરખા મત્ત,^{૩૫} ઉન્મત્ત,^{૩૬} નાચી જનાર, શસ્ત્રાદિરહિત, હુબળા અથવા કામથી મોહ પામેલા પુરુષને હજીનાર આ લોકને વિષે બ્રૂહલ્યારોહ કહેવાય છે.^{૩૬૫, ૩૬૬}

સુચીવે કહ્યું : હે રામચંદ્ર ! મહિષરૂપધારી હું હુલિ રાક્ષસનાં ગર્વલયાં વચન સાંભળી ખડ-ખડાટ હસી પડેલા મહાત્મા વાલીએ તુરંત જ

* મદિરા વર્ગેરેશી મત્ત થયેલો

x જૂલાદિના આવેલથી ઉન્મત્ત-ગંડો.

- બાળહલ્યા કરનારો અથવા ગર્ભહલ્યા કરનારો

પોતાની તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓને ગુહ પ્રત્યે જવા આજ્ઞા આપી અને પછી અતિશય ક્રોધપૂર્વક એ મંદુલુક્ષિવાળા રાક્ષસને કહ્યું : 'હે હુણુલુક્ષિવાળા રાક્ષસ! જો તું મારાથી ગીતો ન હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઊભો રહે. શું તું મને મધપાનથી મત્ત થયેલો જાણે છે? પણ રે, સ્ત્રીઓના સમાગમથી થયેલા મારા કામમદને તું આ રણસંગ્રામ વિષે વીરપાનરૂપ સમજી દે.' હે રાઘવ! એટલું કહીને ક્રોધ પામેલો મહાસભ્ય વાલી તુરત જ પોતાના પિતા ઇંદ્રે આપેલી સુવર્ણની જથ્થાભાગ ગળામાં નાખી યુદ્ધ કરવા માટે સ્થિર થઈ ઊભો રહ્યો.^{૪૮, ૪૯} પછી મોટી ગર્જના કરતા કપિશ્રેષ્ઠ વાલીએ પર્વત સમાન દેહવાળા મહિષરૂપધારી એ હુંહુલિ રાક્ષસનાં બન્ને શિંગડાં પકડીને તેને ચોતરફ ભ્રમણી પૃથ્વી પર પાડ્યો અને તેના શરીર પર લાતો મારવા માંડી. આથી એ રાક્ષસના કણ્ઠમાંથી ઘણું જ રુધિર વહેવા માંડ્યું. પછી અત્યંત ક્રોધ પામી તે રાક્ષસ વેગથી ઊભો થયો અને વાલીની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. એ વેળા અતિશય ક્રોધે ભરાયેલા અને એકબીજાને જીતવાની ઇચ્છાવાળા હુંહુલિ રાક્ષસ અને વાલી વાનરનું તુચ્છ યુદ્ધ થવા માંડ્યું.^{૪૦-૪૨} ઇંદ્રના સરખો પરાક્રમી વાલી સુષ્ટિઓ, લીંચણો, લાતો. શિલાઓ તથા વૃક્ષો વડે હુંહુલિ રાક્ષસને પ્રહાર કરવા લાગ્યો અને હુંહુલિ પણ પોતાનાં શિંગડાં તથા ખરીઓના પ્રહાર વડે વાલીને પીડિત કરવા લાગ્યો.^{૪૩} પરસ્પર પ્રહાર કરતા એ બન્ને રાક્ષસ અને વાનરનું ઘણી વાર સુધી ઘોર યુદ્ધ થયું; અને ઇંદ્રપુત્ર વાલીના પરાક્રમથી હુંહુલિ રાક્ષસનું બળ નરમ પડ્યું. પછી અતિ ઉત્સાહ પામેલા વાલીએ તે હુંહુલિને ઉપાડીને વારંવાર મોટી શિલાઓ તથા વૃક્ષો ઉપર પછાડી પછાડીને તેના શરીરને ઘણું જ લીંચી નાખ્યું.^{૪૪, ૪૫} એ વેળા હુંહુલિ રાક્ષસનાં નાક,

કાન, નેત્ર તથા મુખ વગેરે દ્વારોમાંથી ખળખળ રુધિર વહેવા માંડ્યું અને મોટી કાયાવાળો એ હુંહુલિ રાક્ષસ અતિ વ્યાકુળ થઈ એકદમ પૃથ્વી પર પડ્યો અર્થાત્ મરણ પામ્યો.^{૪૬}

હે રામચંદ્ર! પછી મહાબળવાન વાલીએ એ મરણ પામેલા રાક્ષસના પર્વત સરખા દેહને પોતાના બન્ને હાથથી ઉપાડી મસ્તક પર ફેરવી પૂરબેસેથી લગભગ એક યોજન જેટલે દૂર ફેંક્યો.^{૪૭} પૂરબેસથી ફેંકેલા એ અસુરના દેહમાંથી બળતા રુધિરનાં બિંદુઓ વાયુથી ઊડીને છેક મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં પડ્યાં.^{૪૮} હે મહાભાગ રઘુવીર! મહાસુનિ મતંગ ઋષિ પોતાના પવિત્ર આશ્રમમાં એકાએક રુધિરબિંદુઓ પડેલાં જોતાં અત્યંત ક્રોધ પામ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે, 'અરે, આમ મારા આશ્રમમાં રુધિર વરસાવનાર કોણ છે?'^{૪૯} અરે, એવો કયો દુરાત્મા, દુર્યુધિ, અપવિત્ર અંતઃકરણવાળો અને મૂર્ખ છે કે જેણે મારા અંગ પર અપવિત્ર રુધિરનો આબે રૂપઈ કરાવ્યો!^{૫૦} એમ વિચાર કરી સુનિશ્ચિત મતંગઋષિ પોતાના આસન પરથી ઊડીને પર્ણશાળાની બહાર આવ્યા, ત્યારે તો પર્વત સરખા દેહવાળા મહિષરૂપધારી રાક્ષસને તેમણે પૃથ્વી પર પડેલો જોયો.^{૫૧} મહર્ષિ મતંગે પોતાના તપોબળથી બહુ લીધું કે આ હુકેમ વાલીએ જ કર્યું છે. આથી અત્યંત કેપાચ-માન થઈ તેમણે એ રાક્ષસના શબને ફેંકનાર વાલીને ઉદ્દેશી શાપ આપ્યો : 'અરે, દુષ્ટ વાલીએ રુધિરના છાંટા ઉડાડીને મારા આશ્રમને અપવિત્ર કર્યો, માટે તેણે હવેથી કદી પણ મારા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો નહિ. જો તે પ્રવેશ કરશે, તો તેનું મરણ થશે.'^{૫૨, ૫૩} વળી દુર્યુધિવાળા વાલીએ રાક્ષસનો પ્રચંડ દેહ ફેંકીને તે વડે મારા આશ્રમમાંનાં ટેંટલાયે વૃક્ષો ભાગી નાખ્યા છે. માટે અરે તરફ એકેક યોજનની હદમાં આવેલા મારા આશ્રમ વિષે વાલી જો પ્રવેશ કરશે, તો તે અવશ્ય જીવતો રહેશે નહિ; તેમ જ દુષ્ટ વાલીના સલાહકાર સચિવો અથવા મિત્રો જે કોઈ મારા વનમાં રહેતા હોય, તે સૌએ પણ મારાં અપવચન સાંભળીને મારા આશ્રમમાંથી

+ યુદ્ધમાં શરૂ થવાને અથવા ચડેલા શરને ટકાવી રાખવાને વીર પુરુષો જે માફ પદાર્થનું પાન કરે છે તે વીરપાન કહેવાય છે

૫ જેને પારણ કરવાથી સંગ્રામમાં અવસ્થ પોતાનો જથ્થા થાય એવી માળા

નીકળી પોતાની ઇચ્છાનુસાર બીજે સ્થળે આલ્યા જતું. એ કદાચ તેઓ અહીં રહેશે, તો હું તેઓને પણ અવશ્ય શાપ આપીશ; કેમ કે તેઓ પુત્રવત રક્ષણ કરેલા આ મારા વનમાં રહીને વનમાંનાં નવાંકુર પત્ર, ફળ, પુષ્પ તથા મૂળ વગેરેનો નાશ કરે છે. તેઓ પર દયા લાવીને હું આજનો દિવસ મારા શાપની મર્યાદા કરાવું છું; અર્થાત્ આજનો દિવસ શાપ નહિ આપું; પણ એ કાલે વાલીનો સ્નેહી કોઈ પણ વાનર આ વનમાં મારા જોવામાં આવશે, તો તે મારા શાપથી હજારો વર્ષ સુધી પર્વત (જડ) ધર્ષને રહેશે. ૫૪-૫૮

‘હે રામચંદ્ર ! મતંગ ઋષિનો શાપ સાંભળી આ વનમાં રહેલા વાલીના પક્ષના સર્વ વાનરો તુરત જ અહીંયાંથી ચાલી નીકળ્યા અને વાલીની પાસે ગયા. તેઓને વાલીએ પૂછ્યું : ૫૯ ‘અરે, તમે સૌ મતંગ વનમાં રહેનારા છો, છતાં એકીવખતે મારી પાસે કેમ આવ્યા ? તમે સર્વ વનવાસીઓ કુંડળા તો છો ને ? ૬૦ એવું સાંભળી સર્વ વાનરોએ મતંગ ઋષિના શાપ સંબંધી સઘળી હકીકત સુવર્ણની માળા પહેરનારા વાલીને કહી સંભળાવી. ૬૧ વાનરોના મુખથી પોતાને તથા પોતાના મિત્ર-સચ્ચિવોને અતિ ભયંકર શાપ મળેલો જાણી વાનરાધિપતિ વાલી અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યો અને તેણે મતંગ ઋષિની પાસે જઈ હાથ ભેડી, શાપ નિવૃત્ત કરવા માટે ઘણી ઘણી પ્રાર્થના કરી; પરંતુ મહર્ષિ મતંગ સુનિ તેનો અનાદર કરી પોતાની પર્જાશાળામાં આલ્યા ગયા. એ પ્રમાણે શાપ કાયમ રહેવાથી વાલી વ્યાકુળ થયો. હે નિરાધિપતિ રામ ! મતંગ ઋષિનો શાપ થયા પછી ભયભીત થયેલો વાલી આ મહા-ગિરિ ઋષ્યમૂક પર્વતમાં આવી પણ શકતો નથી, તેમ તે તરફ દૃષ્ટિ પણ કરી શકતો નથી. ૬૨-૬૪ હે રામ ! વાલી અહીં આવી શકે એમ નથી, એમ ધારીને જ હું મારા હૃતમાનાદિ સચિવોની સાથે ખેદરહિત ધર્ષ આ વનમાં વિચરું છું. હે રઘુવીર ! બળના ગર્વથી છછી ગયેલા વાલીએ કે કેલું પર્વતશિખર સરચું મોઢું હંકિ રાક્ષસના શરીરનું હાઠપિંજર હજી સુધી આ વનમાં પડેલું છે. ૬૫-૬૯

હે રામ ! વાલીનાં અફણુત પરાક્રમનું હું તમારી આગળ કેટલુંક વર્ણન કરું ! જુઓ, આ સામે જણાતાં હારોહાર ઊગેલાં સાત સાલવૃક્ષો કે જેનાં મૂળ ઘણાંજ ઊંડાં ઊતરેલાં તથા ચંદ્ર ઘણાં મજબૂત છે અને જેની મોટી મોટી શાખાઓ અત્યંત વિસ્તાર પામેલી છે, તેમાંનાં પ્રત્યેકને મહા-સમર્થ વાલી પૂર્વે પોતાની આથમાં ઘાલી કંપાવતો અને ઘણામત્રમાં પત્તરહિત કરી હેતો હતો. ૭૦ હે રામ ! એવી રીતે મેં તમને વાલીનું અપ્રતિમ પરાક્રમ કહી સંભળાવ્યું. હવે તમે વિચારી જુઓ કે એવા મહાબળવાન વાલીનો સુદમાં કેવી રીતે નાશ કરી શકશે ?

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે હસીને કહ્યું : ‘હે વાનરરાજ સુગ્રીવ ! તું મારા આર્થે બંધુ રામચંદ્રના પરાક્રમને જાણતો નથી, તેથી જ વાલીના પરાક્રમની પ્રશંસા કરે છે. પણ રે, રામચંદ્રના અતુલ પરાક્રમની આગળ વાલીનું પરાક્રમ તો સૂર્યના તેજની આગળ આગિયાના તેજ સરચું છુદ્ધ છે, એ તને પાછળથી સમજશે. પણ હે સુગ્રીવ ! ‘મારા આર્થે બંધુ રઘુવીર વાલીનો વધ કરશે જ’ એવા દંઢ વિશ્વાસ, તને તેમના કયા પરાક્રમથી ઊપજે તે તું મને કહે. ૭૧, ૭૨

એવું સાંભળી સુગ્રીવે તુરત જ કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! આ સામે જણાતાં સાલવૃક્ષોમાંના પ્રત્યેકને પૂર્વે વાલીએ આથમાં ઘાલી અનેક વાર કંપાવેલાં છે. એ રામચંદ્ર તેઓમાંના એકને પણ એક બાણ વડે છેદે તથા હે લક્ષ્મણ ! મરણ પામેલા હંકિ રાક્ષસના હાઠપિંજરને પોતાના ચરણ પર ચઢાવી ખસો ધૃત્ય બેટલું ફર ફેંકે, તો તેમના (રામચંદ્રના) પરાક્રમથી વાલી હણાયો જ છે, એમ હું માનું. ૭૩-૭૪ એટલું લક્ષ્મણને કહી, એક સુહૃદ્ પર્થ ત વિચાર કરી પછી વાનરેશ્વર સુગ્રીવ કમળનેત્ર એવા રામચંદ્ર તરફ ફરીને કહેવા લાગ્યો : ૭૫ હે રઘુવીર ! વાલી પોતાને શૂરવીર માને છે અને તે ખરેખર શૂરવીર પણ છે. તેના બળ-વીર્ય પ્રખ્યાત છે. સંગ્રામ વિષે તેનો કહી

* મતંગ ઋષિનો શાપ થયા પૂર્વે.

પણ પરાજય થયો નથી અને દેવતાઓથી પણ ન થઈ શકે એવાં તેનાં પરાક્રમ છે, તે વિચારીને જ ભયભીત થયેલો હું આ ઋષ્યમૂક પર્વતમા આવી વસ્યો છું.^{૭૪, ૭૫} હે રાઘવ ! અજ્ય, અધુષ્ય અને મહા ક્રોધવાળા એ વાલીને સંભારીને ભયભીત થતો હું આ ઋષ્યમૂક પર્વત છોડી બીજે કયાંય પણ જતો નથી.^{૭૬} વિરતર વાલીના ભયથી ઉદ્વિગ્ન તથા શંકિત રહેતો હું મારા પર પ્રીતિવાળા આ હનુમાનાદિ ઉત્તમ સન્નિવો સહિત આ મતંગ વનમાં જ ક્યાં કરું છું;^{૭૭} અને એટલા માટે જ હે મિત્રવત્સલ ! તમે કે જે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય સન્નિવ છો, અણુચિંતવ્યા પ્રાપ્ત થયા છો અને હિમાલયની પેઠે શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર છો તેનો મેં આશ્રય કયો છે. છતાં હે રાઘવ ! હજી સુધી મેં તમારા સમર્પીયને પ્રત્યક્ષ ભેયેલું નથી અને એ મારા દુષ્ટ ભ્રાતા વાલીનું પરાક્રમ તો પ્રત્યક્ષ ભેયેલું છે, તેથી મને તેનો ભય રહે છે.^{૭૮, ૭૯} હે રામ ! આમ કહીને કાંઈ હું તમે વાલીના સરખા બળવાન છો કે નહિ, એવી તમારી તુલના કિંવા તમારું અપમાન કરવા ધારતો નથી, તેમ જ વાલીથી તમને ઠરાવવા પણ ઇચ્છતો નથી; પરંતુ વાલીનાં ભયંકર પરાક્રમોને મેં પ્રત્યક્ષ ભેયેલાં હોવાને લીધે મારા મનમાં કાતરપણ^{૮૦} ઊપજેલું છે, જેથી બળાત્કારે પણ તેના પરાક્રમનું વર્ણન મારાથી થઈ જાય છે.^{૮૦}

હે રાઘવ ! વાલીના વધ કરવા સંબંધી તો તમારી વાણી જ ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ છે અને તમારાં ધૈર્ય તથા આકૃતિ એ બંને ભરમ વડે ઠંડાયેલા આશિની પેઠે તમારા પરમ તેજને સ્પર્શવે છે.^{૮૧}

મહાત્મા સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરે હાર્યપૂર્વક તેને રહ્યું :^{૮૨} હે વાનરેન્દ્ર ! જોકે મારાં પરાક્રમ સંબંધી તને વિશ્વાસ આવતો નથી, તોપણ સંગ્રામ વિષે હું તને પ્રશંસનીય વિશ્વાસ બેસાડીશ. એટલું કહી સુગ્રીવના મનનું સમાધાન કરી, લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીરે હુગત જ સર્વ સમાજની સાથે ઊભા થઈ સુગ્રીવ-

ની આગળ પેહું હું હંહિ રાક્ષસનું હાડપિંજર બેવાની ઇચ્છા જણાવી; ત્યારે મહાત્મા સુગ્રીવ તુરત જ તેમને એ હાડપિંજર પડ્યું હતું ત્યાં તેડી ગયો. હું હંહિના સૂકા હાડપિંજરને ભેળંને મહા-બાહુ શ્રીમાન રામચંદ્રે સૌના દેખતાં લીલાપૂર્વક તેને પોતાના ચરણના અંગૂઠા પર ચઢાવ્યું અને ધીમેથી હલાવી તેને એવી રીતે ફેંક્યું કે તે હાડ-પિંજર લગભગ દશ યોજન જેટલે દૂર જઈ પડ્યું ! સૂર્ય સમાન પ્રકાશતા મહાવીર્યવાન રામચંદ્રે ચરણના અંગૂઠાથી જ અસુરના સૂકા શરીરને ઘણું દૂર ફેંકેલું ભેળં સર્વ વાનરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા; તોપણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહિ પામેલા સુગ્રીવે પુનઃ પણ લક્ષ્મણના સાંભળતાં રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું :^{૮૨-૮૬} હે મિત્રવત્સ ! મારા ભાઈ વાલીએ બ્યારે આ હું હંહિના શરીરને ફેંક્યું હતું ત્યારે તો એ તુરત જ હોવાથી લીધું અને રુધિર તથા માંસથી ભરેલું હોવાને લીધે અતિશય ભારે હતું. વળી તે સમયે કામાસક્ત થયેલો વાલી મધ્યાન કરી મત્ત થયેલો તથા હું હંહિની સાથે યુદ્ધ કરી ચાકી ગયેલો હતો, છતાં પણ તેણે તેને આટલે દૂર ફેંક્યું હતું.^{૮૭} હે રાઘવ ! તે હું હંહિનું શરીર કે જે ઘણો કાળ વહી જવાને લીધે માંસ તથા રુધિર વિનાનું સૂકું થઈ જવાથી તુણ સમાન હલકું થયેલું છે, તેને તમોએ હર્ષથી આટલે દૂર ફેંક્યું, તેમાં શું આશ્ચર્ય !^{૮૮} એથી કઈ તમારું બળ અધિક છે કે વાલીનું જળ અધિક છે, એને નિષ્કૃંચ થઈ શકે નહિ. હે રાઘવ ! લીલામાં અને સૂકામાં તો ઘણો જ મોટો ફરક પડે છે. હે તાત ! વાલીનું બળ અધિક હશે કે તમારું, એવો પૂર્વોક્ત સંદેહ હજી પણ ટળતો નથી; માટે જો આ સાત સાલવૃક્ષોમાંનાં એકને પણ એક બાણ વડે તમે છેદો, તો તમારા તથા વાલીના બળાબળનું નિરાકરણ થાય.^{૮૯, ૯૦} હે રામચંદ્ર ! તમે તમારા હાથીની સૂંઠ સરખા ધનુષ્યને સજ્જ કરી તેને કણ પર્વત ખેંચી એક અસોધ શર મૂકો કે જેથી સાલવૃક્ષનું વિદારણ થાય અને અસો સર્વને તમારા બળ સંબંધી વિશ્વાસ આવે.

હે રઘુવીર ! તમોએ છોટેલું બાણ આ સામે

‘ સર્ગ ૧૨ મો-રામચંદ્રનું અદ્ભુત બળ-સપ્તસાલછેદન અને વાલી-સુગ્રીવના યુદ્ધનો... ૫૬૯

રહેલા સાલવૃક્ષનું અવશ્ય વિદારણ કરશે. એમાં પણ સંશય નથી. હવે તમારે કંઈ પણ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. હે રાજપુત્ર ! હું તમને મારા પોતાના સોગંદ આપીને કહું છું કે, તમે મારો સંશય દૂર કરી મારું પ્રિય કરો. ૯૧, ૯૨ હે દશરથનંદન ! જેમ તેજસ્વીઓમાં સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે, પર્વતોમાં હિમાલય શ્રેષ્ઠ છે અને ચાર પગવાળાં પ્રાણીઓમાં કેસરી સિંહ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પુરુષ-માત્રમાં તમે પરાક્રમવાળા છો. ૯૩

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનશ્રીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્કિંબાહમ ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨ મો

રામચંદ્રનું અદ્ભુત બળ-સપ્તસાલછેદન
અને વાલી-સુગ્રીવના યુદ્ધનો પ્રારંભ
પતક્ષ વચનં શ્રુત્વા સુગ્રીવસ્ય સુમાવિતમ્ ।
પ્રલયાર્યં મહાતેજા રામો જગદ્ધા કાર્યુકમ્ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનાં સુંદર વચ્ચને સાંભળી, તેને વિશ્વાસ બેસાડવા સારું મહોત્તેજસ્વી રામચંદ્રે તુરત જ પોતાનું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને તેમાં એક મહા-ભયંકર બાણ ચડાવ્યું. પછી ધનુષ્યની પ્રત્યંચાને કહ્યું ‘પથ’ ત એચીને તથા પોતાની સામે હારો-હાર આવેલાં સાત સાલવૃક્ષોમાંના પોતાની તરફના છેલા સાલવૃક્ષનું લક્ષ્ય બાંધીને, મહાબળવાન અને સર્વને માન આપનારા રામચંદ્રે ધનુષ્યના ટંકારવ વડે સર્વ દિશાઓને ગબવી મૂકતાં અમોઘ બાણ છોડ્યું. રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી છુટેછું સુવર્ણભૂષિત બાણ મહાવેગથી સુસવાટ કરતું ચાલ્યું. તે બાણ દૂર દૂર, પર્વત હારખંધ આવેલાં સાત સાલવૃક્ષોને છેદી છેદીને પૃથ્વી પર પાડતું, સામે આવેલા પર્વતનું વિદારણ કરીને તથા ભૂમિને છેદીને છેક રસાતળમાં પેઠું. ૧-૩ એ રીતે સાત સાલવૃક્ષ, પર્વત, ભૂમિ તથા સાત પાતાળ, એ સઘળાંને લેદવાનું કાર્ય માત્ર એક સુદૃઢ નેટલા સમયમાં કરીને, એ અમોઘ રામબાણ પૃથ્વીમાંથી પાછું નીકળી પુનઃ રામચંદ્રના ભાથામાં આવી પેઠું. ૪ રામચંદ્રના બાણના ડેગ વડે થોડી

વારમાં જ સાત સાલવૃક્ષોને પૃથ્વી પર પડેલાં એક વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ અત્યંત વિરમિત થયો; ૫ અને તેણે પૃથ્વી પર ઇંડવત પડીને રામચંદ્રના ચરણમાં સાદાંગ પ્રજ્ઞામ કર્યા. એ લેળા તેના કંઠમાંનાં આભૂષણો પણ લાંબાયમાન થઈને પૃથ્વી પર રગદોળાવા લાગ્યાં. ૬ પછી પૃથ્વી પર ઊભા થઈ મહારામા સુગ્રીવ પ્રસન્ન વૃદ્ધને ધર્મજ્ઞ રામચંદ્રની આગળ ઊભો રહ્યો અને અતિ નમ્રપણે કહેવા લાગ્યો : ‘હે સર્વ પ્રકારની અભાવિધાને બંધનાડના-ઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે શરવીર ! હે પુરુષર્ષભ ! તમે પોતાના અમોઘ બાણો વડે ઇન્દ્રદિ દેવતાઓનો પણ નાશ કરવા સમર્થ છો, તો પછી વાલીની તે શી ગણના ? હે કાકુત્સ્થ ! માત્ર એક જ બાણે કરી દેદ મૂળવાળાં સાત સાલવૃક્ષોને, પર્વતને તથા ભૂમિને વિદારણ કરનારા મહાસમર્થ એવા તમારી સામે સંશ્રામ વિષે ઊભો રહેવાને પણ કોણ સમર્થ હોય ? ૭-૮ અહો ! મહેંદ્ર અને વરુણની ઉપમાને યોગ્ય તમારા સરખા મિત્રને પ્રાપ્ત થવાથી આજે હું કૃત-કૃત્ય થયો છું’ અને મારો સઘળો શોક દૂર થઈ, મારું અંતઃકરણ હર્ષથી પરિપૂર્ણ બન્યું છે. ૧૦ હે કાકુત્સ્થ ! હું હાથ બેઠી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમે મારું પ્રિય કરવા અર્થે હવે મારા બંધુરૂપ શત્રુ વાલીનો સત્વર સંહાર કરો.’

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી મહાપુલ્કિશાળી રામચંદ્રે લક્ષમણના સરખા જ રનેહથી તેને કહ્યું : ૧૧, ૧૨ ‘હે સુગ્રીવ ! તું અમારા સર્વથી પહેલો કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે બાંધ અને ભાઈતું મિથ્યા નામ ધારણ કરનાર દુષ્ટ વાલીને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ. અમે સર્વ પણ તારી પછવાડે જ ત્યાં આવીએ છીએ. ૧૩ રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સુગ્રીવની આજ્ઞાથી હનુમાનાદિ સર્વ વાનરો તુરત જ કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે ગયા અને નગરીની બહાર આસપાસના વૃક્ષોની ઝોથમાં સંતાયા. રામ-લક્ષ્મણે પણ તેમ જ કહ્યું. ૧૪ સુગ્રીવ પણ વજ્ર વડે કર્મરક્ષીને પોતે એકલો કિષ્કિંધાનગરીના મુખ્ય દરવાજા આગળ ગયો અને વાલીને બોલાવવા સારું આકાશને લેહી નાખે એવી ભયંકર ગબંના કરવા લાગ્યો. ૧૫ શબ્દ ઉપરથી જ ‘આ બબંના

મારા ભાઈ સુગ્રીવની છે' એમ ધારી અત્યંત ક્રોધ પામેલો મહાબળવાન વાલી સૂર્ય જેમ અસ્તાચળ- (ઉદયાચળ)માંથી નીકળે તેમ કિષ્કિન્ધામાંથી નીકળી સુગ્રીવની સાથે આવી ભેલો રહ્યો.^{૧૬} પછી જેમ ત્રીકાશ વિષે બુધ અને મંગળ એ બન્ને ગ્રહેનું ધોર યુદ્ધ થાય, તેમ વાલી અને સુગ્રીવ બન્ને ભાઈઓનું તુચ્છલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૭} એ વેળા બન્ને ભાઈઓ પરસ્પર ઇર્ષ્યા વળ સરખી લાસો તથા મુષ્ટિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા, જેનો અશનિ^{૧૮} સમાન ધોર ધ્વનિ થવા લાગ્યો. આ વેળા સુગ્રીવને સહાય કરવા અર્થે ગ્રીસ સ્થળે ભેલેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે વાલીને મારવા સારૂ પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કર્યું; પરંતુ પરસ્પર સમાન આકૃતિવાળા હોવાને લીધે અધિનીકુમાર સરખા જણાતા એ બંને શરવીર ભાઈઓમાં 'સુગ્રીવ કયો? અથવા વાલી કયો?' એમ તેઓ ઝોળાખી શક્યા નહિ, તેથી હથરથનંદન રઘુવીરે એ સમયે વાલીનો અંત આણનારું બાણ મૂકવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો.^{૧૯, ૨૦} એટલામાં વાલીના તીવ્ર મુષ્ટિ-પ્રહારોથી જર્જરિત થયેલો સુગ્રીવ વાલીથી હારી જઈ તેના હાથમાંથી છટકી ગયો અને પોતાનું રક્ષણ કરનારા રામચંદ્રને એટલામાં કયાંય પહોંચી શક્યા નહિ તેથી ગભરાઈને અધ્યમૂક પર્વત પ્રત્યે

૧૬ શંકા : અહીં 'અસ્તાચળમાંથી જેમ સૂર્ય નીકળે' એવું કહ્યું, પણ તે યોગ્ય નથી, કેમ કે સૂર્યનું અસ્તાચળમાંથી નીકળવું કહી પણ સંભવતું નથી; ત્યાં તે અસ્ત જ સંભવે

સરખાધાન : અસ્તાચળમાં જઈ સૂર્ય જેમ ગ્રીસ રીતે પુનઃ નીકળી આવે છે, તેમ કિષ્કિન્ધામાંથી ગ્રીસ રીતે વાલી નીકળી આવ્યો અથવા ઉદયાચળને બદલે અસ્તાચળ કહીને મહર્ષિ વાલ્મીકિએ 'હવે વાલીનું મરણ સમીપ આવ્યું છે' એવું સૂચન કર્યું જણાય છે (સિ. ટી.) અથવા આપણા દેશનો ઉદયાચળ પણ બીલ દેશની અવેશ્વાએ અસ્તાચળ જ છે, એમ સમજીને આદિકવિએ 'અસ્તાચળમાંથી જેમ સૂર્ય નીકળે' એવી ઉપમા આહી લખી હશે

+ મેઘ ચૂંટે છે ત્યારે કોઈ વખત મોટા કડાકો થાય છે તેના સમાન

- લાગી ગયેલા વેલવાળો

નાહો. રુધિર વડે ખરડાયેલા સુગ્રીવને યુદ્ધથી કંટાળી નામતો ભેઈ બળવાન વાલી પણ તેને પકડવાને તેની પાછળ દોડ્યો; પરંતુ નાસતાં નાસતાં સુગ્રીવે મતંગ વનમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે મતંગ અધિએ આપેલા શાપના ભયને લીધે તેની પાછળ ન જતાં મહાબળવાન વાલીએ 'જા જા, આજે હું તને જતો કરું છું.' એમ કહી પુનઃ પોતાની કિષ્કિન્ધા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૧-૨૩}

આ પ્રકાર ભેઈને હતુમાનાદિ સર્વ વાનરો તથા લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીર પણ પાછા અધ્યમૂક પર્વત પર સુગ્રીવની પાસે ગયા. લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને આવેલા ભેઈ અતિ લજ્જાને લીધે સુગ્રીવ નીચું ભેઈ બયો અને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યો :^{૨૪, ૨૫} 'હે રામ! તમે મારી આગળ પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યું અને વળી 'તું વાલીને યુદ્ધ માટે બોલાવ' એમ કહી મને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો, છતાં મને મારા શત્રુના હાથે જ માર ખવાડાવી, અંતે આ શું કર્યું?'^{૨૬} હે રાજવ! જો તમારે આપું જ કરવું હતું, તો 'હું વાલીને મારીશ નહિ' એમ પહેલેથી સ્પષ્ટ જ કહેવું હતું કે જેથી હું તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે અહીંથી જાત જ નહિ.^{૨૭}

મહાત્મા સુગ્રીવનાં કરુણાજનક દીન વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું :^{૨૮} 'હે તાત સુગ્રીવ! તું કોધનો ત્યાગ કર અને મેં એ વેળા જે કારણથી બાણ મૂક્યું નહિ તે પ્રથમ સાંભળ.^{૨૯} હે સખા! તું અને વાલી બંને રૂપ, અલંકાર, પ્રમાણ,^{૩૦} ગમન, સ્વર, તેજ, દંષ્ટિ, પરાક્રમ તથા વચન, એ સર્વથી પરસ્પર એકસરખા જ હોખાઓ છો, તેથી યુદ્ધ સમયે હું તને કે વાલીને સ્પષ્ટપણે ઝોળાખી શક્યો નહિ.^{૩૦, ૩૧} હે વાનરશ્રેષ્ઠ! રૂપ-સાદૃશ્યથી^{૩૨} બ્રમણમાં પડવાથી મેં મારું મહાન અસોલ બાણ છોડ્યું નહિ; કેમ કે તમે બંને સરખા રૂપવાળા હોવાને લીધે શંકિત મને મેં છોડેલું શત્રુનો વિનાશ કરનારું જીવલેલું બાણ એ કદાચ

x શરીરની પુષ્ટતા તથા હિમ્મત વગેરે

ક સ્વરૂપનો સરખાપણો.

સર્ગ ૧૩ મો—યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન—‘સમજન’ મૂર્તિઓનું વર્ણન

તને વાગે, તો સઘળું જ ઊલટું થઈ જાય અને આપણા ખરેખરું કાંઈ નાશ પામે. ૩૨, ૩૩ હે વીર! આમ છુલાવામાં પડવા છતાં પણ જો મેં ઉછાં છળાપણાને વશ થઈ બાણ માયું હોત અને તેથી જો કંઠાય તારા જ નાશ થયો હોત, તો હે કપીશ્વર! આ જગત વિષે અવશ્ય હું મૂર્ખ અને બાળક ગણાત અને વળી જો ઉપરાંત અભય આપી શરણે રાજેલાનો વધ કરવાનું મને મોટું પાતક લાગત. માટે હે સખા! જે કંઈ થયું તે ઠીક જ થયું છે, એથી તું અન્યથા સમજતો ના. હે વાનરેશ્વર! હું તથા સુદરી સીતા અને મહાત્મા લક્ષ્મણ, જે ત્રણે જણાં તારે આધીન જ છીએ અને આ વનમાં તો અમારે તારો જ આશ્રય છે. માટે હે સુગ્રીવ! તું મારા પર કંઈ પણ શંકા ન લાવતાં હવે વાલી સાથે પુનઃ યુદ્ધ કર. ૩૪-૩૬ હું યુદ્ધને વિષે એક જ બાણ વડે વાલીને હણીશ અને તું એક સુહૃદમાં જ તેને પૃથ્વી પર તરફડિયાં મારતો બેઠશ. ૩૭ પરંતુ હે વાનરાધિપતિ! આ વખતે તું પોતાની જોળાબાણ માટે કંઈક ચિહ્ન ધારણ કર કે જેથી વાલી સાથેના લડાયુદ્ધ વખતે હું તને જોળાખી શકું! ૧ જોતલું સુગ્રીવ પ્રત્યે કહીને રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું: ૧ હે ભાઈ લક્ષ્મણ! તું આ સાથે જણાવી, ખીલેલાં પુષ્પોવાળી અને સર્વ શોકને નિવૃત્ત કરનારી ‘ગજપુષ્પી’ નામની લતાને ઉગેડી લાવી, મહાત્મા સુગ્રીવના કંઠમાં માળા રૂપે પહેરાવ. ૩૮, ૩૯

રામચંદ્રનું વાક્ય સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે તુરત જ સામેના પર્વતની તળેટીમાંથી પુષ્પોથી ભરેલી ગજપુષ્પી લતા ઉગેડી લાવી સુગ્રીવના કંઠમાં બાધી. ૪૦ એ વેળા કંઠમાં રહેલી એ લતાનાં શ્વેત પુષ્પોથી શ્રીમાન સુગ્રીવ બગલાઓની પંક્તિ સુકત સંખ્યાસમયના મેઘની પેઠે શોભવા લાગ્યો. ૪૧ પછી સુશોભિત દેહવાળો સુગ્રીવ રામચંદ્રનાં વચનો થી પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરી, એ બંને રાજપુત્રોને સાથે લઈ પુનઃ વાલીની કિષ્કિંધાનગરી

પ્રત્યે જવાને તૈયાર થયો. ૪૨
ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિંધાકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૩ મો

યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન—‘સમજન’ મૂર્તિઓનું વર્ણન

ઋગ્વેદસૂક્તાન્ત ધર્માત્મા કિષ્કિન્ધાં લક્ષ્મણાગ્રજઃ ।

જગામ સહ સુગ્રીવો વાલ્કિવિક્રમપાલિતામ્ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી લક્ષ્મણના વડીલ બંધુ રણવીર સુવર્ણથી શણગારેલું મોટું ધનુષ્ય તથા સંશ્રામમાં સિદ્ધિ આપનારાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી બાણોને ગ્રહણ કરી સુગ્રીવ આદિ સર્વ સમાજ સહિત વાલીએ પાવન કરેલી કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે ચાલતા થયા. ૧૨ એ વેળા મહાત્મા રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની આગળ દંડ શીવાવાળો મહાબળવાન સુગ્રીવ ચાલતો હતો; ૩ અને પાછળ શરવીર હનુમાન, પરાકંભી નલ તથા નીલ અને વાનરોના યૂથપતિઓનો પણ અધ્યક્ષ એવો મહાતેજસ્વી તાર, એ ચાર વાનરો ચાલતા હતા. ૪ તેઓ સર્વ રમણીય વનશોભાનું અપલોકન કરતા ચાલ્યા જતા હતા. વસંતઋતુ હોવાને લીધે ચોતરફનાં વૃક્ષો પુષ્પભારથી લચી રહ્યાં હતાં, સસુદ્રને મળનારી નદીઓ નિર્મળ જળ વહન કરી રહી હતી તથા પર્વતોની કંઈકો, કંઈકોનિર્મળોએ વસવા યોગ્ય સુંદર ગુફાઓ, સિંહાદિકોના વસવાટવાળી ભયંકર ખીણો અને મોટા પર્વતોનાં મુખ્ય મુખ્ય શિખરોમાંથી વહેતાં નિર્મળ ગરજાંઓ વનની શોભાને વધારી રહ્યાં હતાં. માગ્યાં કામકામ વૈદ્યશાસ્ત્રિ સરખાં નિર્મળ જળથી ભરેલાં સરોવરો શોભી રહ્યાં હતાં અને તેના પર ખીલેલાં તથા ગગર ખીલેલાં અસંખ્ય કમળો છવાઈ રહ્યાં હતાં; તેમ જ પ્રત્યેક સરોવરના કિનારા પર હંસ, કારંડવ, સારસ, વંજીલ, જળકુંઠકા, ચક્રવાક તથા ખીલ્ખાં પણ અનેક ભતના પક્ષીઓ ઠલરવ કરી રહ્યાં હતાં. કામળ તુણાંકુરોનો આહાર કરનારાં વનનાં હરિણો નિર્ભયપણે ચોતરફ ફરતાં હતાં; તેમ જ મોટા શ્વેત દંતશળો વડે સરોવરનાં તટોને ઉગેડી નાખવાને લીધે સરોવરના

૧ ‘આ રામ શત્રુ(વાલી)ના પક્ષમાં હશે’ એવું
૨ ગજપુષ્પી અથવા નાગપુષ્પી, શ્વેત પુષ્પોવાળી.

શત્રુરૂપ લયંકર હાથીઓ જ્યાંતાં એકલા જ વિચરતા હતા. બધું હાલતા-ચાલતા પર્વતો જ હોય એવા જણાતા મહોન્મત વાનરો કે, જેનાં શરીર પૃથ્વી પરની રજથી વ્યાપ્ત થયાં હતાં, તેઓ પર્વતની તળેટીમાંનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો પર કૂદીને ઢૂંકાઢૂંક કરતા હતા; તેમ જ વનમાંના બીજાં પણ અનેક પંશુઓ તથા પક્ષીઓ રથળે રથળે નાના પ્રકારની કીડા કરી રહ્યાં હતાં.

વનશોભાને નીરખતા સર્વ વાનરસમાજ સહિત રામ-લક્ષ્મણ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલ્યા જતા હતા, તેવામા માર્ગની બાજુ પર ઘાટા વૃક્ષ વાળું એક વન આવ્યું, તે જોઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે સુગ્રીવને પૂછ્યું; ૧-૧૩ 'હે સુગ્રીવ! આકાશમાં ચઢેલા મેઘસમૂહ સરખું ઘાટાં વૃક્ષોવાળું આ વન કે જે અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ચારે તરફ કદલી-વૃક્ષોથી વીંટાયેલું છે, તે શું છે? શું તેની અંદર કોઈ ઋષિને આશ્રમ છે? હે સખા! એ બધુંવાનું મને મોટું કુતૂહલ છે, માટે તું મને કહે.' ૧૪, ૧૫

મહાત્મા રઘુવીરનું વચન સાંભળી, માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં જ સુગ્રીવે એ મોટા વન સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું; 'હે રાઘવ! આ અતિ વિસ્તાર પામેલું રમ્ય વન કે જે એક સુંદર બગીચા જેવું હોવાથી શ્રમને નિવૃત્ત કરનારું તથા સુગંધયુક્ત પુષ્પો, સ્વાદિષ્ટ ફળો, કંદમૂળ અને મિષ્ટ જળથી પરિપૂર્ણ છે, તેમાં પૂર્વે 'સસજન' એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા નિમંજળ વ્રતવાળા સાત ઋષિઓ વસતા હતા. તે સાતે ઋષિઓ પૃથ્વી પર ભીષ્ટ મસ્તકે બિભા રહી ઉચ્ચ તપશ્ચરણ કરતા હતા. રાત્રિના સમયે તથા શીતકાળમા તેઓ જળને વિષે શયન કરતા હતા. ૧૬-૧૮ અને છ દિવસ સુધી નિરાહાર રહી સાતમે દિવસ કેવળ વાયુનો જ આહાર કરતા હતા. એવી રીતે સાતસો વર્ષ પથંત તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરીને તેઓ સદેહે સ્વર્ગે ગયા છે. તેઓનો આ શૂન્ય પડેલો આશ્રમ છે. ૧૯ એ મહર્ષિઓના દિવ્ય પ્રભાવને લીધે વૃક્ષોરૂપી કિલ્લાથી વીંટાયેલા આ આશ્રમસ્થાનનું, ઈંદ્રાદિ દેવતાઓ તથા અસુરોથી પણ આકેમણ થઈ

અશક્ય છે. ૨૦ પક્ષી આદિ-બીજાં વનચર પ્રાણીઓ પણ આ આશ્રમસ્થાનનો દ્રશ્ય જ ત્યાગ કરે છે; કેમ કે એ કોઈ પણ પ્રાણી અબાણતાં પણ તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તો તે પાછું બહાર આવી શકતું નથી. ૨૧ હે રાઘવ! આ આશ્રમની અંદરથી વાર-વાર અપ્સરાઓનું મધુરું ગાન તથા તેઓનાં આ ભૂષણોનો અણકાર સાંભળવામાં આવે છે. વાજિત્રો ના સુસ્વર સલાગાય છે; તેમ જ તેઓના શરીર પરનો દિવ્ય ગંધ આ વનમાં ફેલાઈ રહે છે. ૨૨ આ આશ્રમસ્થાનને વિષે સસજન મહર્ષિઓને નિત્ય હોમ કરવાનો નેતાશ્રિ-અગ્નિહોત્રનેા અગ્નિ પશું હજી સુધી પ્રકાશી રહ્યો જ; જેનો કપોતના વર્ણ સરખો ધૂસરો ઘાટો ધુમાડો આશ્રમનાં વૃક્ષોની ટાંચોમાં છવાઈ રહ્યો છે. ૨૩ અને તેને લીધે એ વૃક્ષો બધે મેઘસમૂહથી છવાયેલા વૈદ્યમંથિના પર્વતો જ ન હોય, એવા શોભી રહ્યાં છે! ૨૪ હે ધર્મોત્તમ! તમે તમારા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત હાથ જોડીને અતિ નમ્રભાવે એ સસજન મહર્ષિઓને ઉદેશી આ આશ્રમને પ્રણામ કરો. ૨૫ જે પુરુષો શુદ્ધ અંતાઃકરણવાળા એ મહર્ષિઓને ઉદેશી અહીં પ્રણામ કરે છે, તેઓના દેહમા કશું અશુભ-પાપ રહેતું નથી.'

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીરે ભત્રે હાથ જોડી સસ ઋષિઓને ઉદેશી પ્રણામ કર્યા ત્યાર પછી લક્ષ્મણ સહિત ધર્મોત્તમ રામચંદ્રે અતિહર્ષિત ચિત્તવાળા થયેલા સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરસમાજની સાથે ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલવા માંડ્યું. ૨૬-૨૮ સસજન ઋષિઓના આશ્રમથી તેઓ કેટલોક દૂર ગયા, ત્યારે કોઈથી પણ એકાએક પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી, વાલીઓ પાલન કરેલાં કિષ્કિન્ધાનગરી તેઓના જોવામાં આવી. ૨૯ ઉદય પામેલા ઉચ્ચ તેજવાળા મહાત્મા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સર્વ વાનરો પોતપોતાનાં શસ્ત્રો શ્રદ્ધા કરીને, શત્રુરૂપ વાલીનો વધ દરવાને અર્થે પુનઃ પણ વાલીના પરાક્રમ વડે રક્ષાયેલી કિષ્કિન્ધા-નગરી પાસે આવી પહોંચ્યા. ૩૦

ક્રિતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાપ્રભુની પ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૪ મો

વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-વાલીને આહ્વાન
લવેં તે ત્વરિતં ગત્વા કિષ્કિન્ધાં વાલિનઃ પુરીમ્ ।
વૃક્ષૈરાત્માનમાવૃત્ય વ્યતિપ્રત્યાહતે વને ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરસમાજની સાથે રામ-લક્ષ્મણ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધાનગરી આગળ જઈ પહોંચ્યા અને માત્ર એક સુગ્રીવ સિવાય બીજા સૌ કોઈ પોતાપોતાનાં શરીરોને ઘાટાં વૃક્ષોની ઝોથમાં સંતાડીને છુપાવી બેઠા. પછી મોટી શ્રીલાવાળા સુગ્રીવે વનની અંદર ઝોમેર દંદિ કરી તીવ્ર ક્રોધ ધારણ કર્યો, અને રણવીરના પરાક્રમથી ઉત્સાહ પામેલો એ સુગ્રીવ વાયુના પ્રચંદ વેગને લીધે અત્યંત ગર્જતા મેઘની પેઠે આકાશને ભેલી નાળે એવી ગર્જના કરવા લાગ્યો તથા વાલીને યુદ્ધ માટે યોદ્ધાવવા લાગ્યો. એ સમયે ભિગતા સૂર્ય સરખી કાંતિવાળો અને ગર્વ ભરેલા સિંહ સરખી ગતિવાળો સુગ્રીવ ઉદ્યોગમાં સાવધ રહેલા રામચંદ્રને કહેવા લાગ્યો : ‘હે હશરથનંદન ! વાનરોડ્ધી બળથી બાપ, સુવર્ણના કાંગરાવાળી અને મોટા મોટા ધ્વજ તથા ચત્રોથી શોભી રહેલી વાલીની કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ. હે વીર ! પ્રથમ મારી આગળ તમેજો વાલીનો વધ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને કાળ જેમ લતાઓને સફળ કરે છે, તેમ શીઘ્ર સફળ કરો.’

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી ધર્મોત્તમા રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે પરમ પ્રિય મિત્ર ! આજે તો મહાત્મા લક્ષ્મણે તને ઝોળખવા સાટે તારા કંઠમાં ગજ-પુખ્તી લતાનું ચિહ્ન બાંધેલું’ હોવાને લીધે તું બધું આકાશને વિષે નક્ષત્રમાલાથી વીંટાયેલો સૂર્ય જ હોય’ એવો શોભે છે ! હે વાનરેશ્વર સુગ્રીવ

હવે તું ફિકર કર નહિ; આજે હું સંગ્રામમાં એક જ બાણ મૂકીને તારા વાલી સંગ્રામી ભયનો તથા વેરનો અંત આણીશ. પ્રથમ તું તારા શત્રુરૂપ ભાઈ વાલીનું મને દર્શન કરાવ એટલે તે વાલી મારા બાણથી હણાઈને તુરત જ પૃથ્વી પર પડી ધૂળમાં તરફડિયાં મારશે. હે સુગ્રીવ ! મારી દંદિએ પડી ઝોળખવામાં આવ્યા પછી જો વાલી ઇવંતો વેર ભય, તો તું મને દોષયુક્ત ગણી, મારી નિંદા કરજે. મેં તારી નજરે એક જ બાણ વડે સાત સાત સાલવૃક્ષોનું વિદારણ કયું છે; એ બળ ઉપરથી જ તારે વાલીને હણાયેલો સમજવો ભઈએ. માત્ર ધર્મની જ કામનાવાળા મેં પૂર્વે ગમે તેવા કષ્ટમાં પણ અસત્ય ભાષણ કયું નથી અને હવે પછી કદાપિ તેમ કરીશ નહિ. હે મિત્ર ! તું સંગ્રમને ત્યાગ કર. ઈંદ્ર જેમ વરસાદ વરસાવીને ઉત્તમ શાળનાં ફોતોને સફળ કરે છે, તેમ હું આજે મારી પ્રતિજ્ઞાને સફળ કરીશ. હે સુગ્રીવ ! હવે તું સુવર્ણ-માળાને ધારણ કરનારા વાલીને અહીં યોદ્ધાવવા માટે મોટી ગર્જના કર; જેથી પૂર્વે કોઈથી પણ પરાભવ નહિ પામેલો નિર્ભય વાલી પોતાનો જથ્થાની ઇચ્છાથી નગરમાંથી શીઘ્ર બહાર નીકળે. હે સુગ્રીવ ! તારી ગર્જના સાંભળીને સંગ્રામને વિષે પ્રીતિવાળો વાલી અવશ્ય પોતાની સ્ત્રીઓને ત્યજીને બહાર આવશે; કેમ કે તેજસ્વી પુરુષો સંગ્રામમાં શત્રુઓએ કરેલા અપમાનને સહન કરી શકતા નથી. ૧-૧૮ તેમણે વળી પોતાના પરાક્રમના ગર્વવાળા વીર પુરુષો તો ઘણું કરીને એવા અપમાનને અને તે વળી સ્ત્રીઓની સમક્ષ કરેલા અપમાનને સહન કરી શકતા નથી જ.’^{૧૯}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળો સુગ્રીવ વાલીને આહ્વાન કરવા માટે આકાશને ભેલી નાળે એવી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો. સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જનાથી ભયને લીધે ભેળાકળી થયેલી ગાયો રાજાના સંરક્ષણની ખાતરીને લીધે પરપુરુષોથી પીડાતી કુલીન સ્ત્રીઓની પેઠે, આકુળબાકુળ ઘર્ષ નાસલાગુ કરવા લાગી અને વનમાંનાં હરિણ વગેરે પશુઓ પણ સંગ્રામમાં ત્રાસ પામેલા અશ્વોની પેઠે આમતેમ નાસી

૧ આ ઉપમા અશ્વોત્તમના છે; કેમકે સૂર્યના તેજથી અત્યંત થયેલા નક્ષત્રો દિવસે જણાતા જ નથી પરંતુ અહીં જો કાંત્ય સૂર્ય નક્ષત્રમાળાથી વીંટાયેલો દેખાય, તો તે તરફ સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા અને મ્નેત પુખ્તવાળી ગજપુખ્તી લતાને ધારણ કરનારા સુગ્રીવની ઉપમારૂપ થઈ પડે, એવી કવિએ કલ્પેલી અતિશયોક્તિ સમજવી

હુપાવા લાગ્યાં; તેમ જ યુધ્ધ સ્ત્રીણ થવાને લીધે આકાશમાંથી પડતાં નક્ષત્રોની પેઠે પક્ષીઓ અંત-રિક્ષમાંથી ધમેધમ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ગર્જના કરવામાં પૂરેપૂરો ખળવાન સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ કે જેનું તેજ રામચંદ્રના પરાક્રમની સહાયને લીધે વૃદ્ધિ પામ્યું હતું અને જેનો નાહ મેઘ સંરખેા ઘાટેા હતા તેણે વાયુના વેગથી પરસ્પર લહરીઓ ઊઠવાને લીધે ગર્જના કરતા નહીંઓના પતિ સસુદ્ર પેઠે વાલીના આહવાન માટેની ગર્જનાઓ આહુ જ રાખી. ૨૦-૨૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૧૪ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૫ મેા

વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-નારાનો હિતોપદેશ
મથ તસ્ય તિનાદં તં સુગ્રીવસ્ય મહાત્મના ।
શુશ્રાવાન્તપુરગતો વાલીઃ સ્નાતુર્મર્ષણ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જનાઓથી આયુ કિષ્કિન્ધાનગર ખળભળી ઊઠ્યું. એ વેળા અંતઃપુરમાં રહેલી મહાકોપી વાલી પણ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને કંપાવે એવી ગર્જનાઓ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યો અને એકાએક મદં બિતરી જવાથી કોધને વશ થયો.^{૧,૨} વાલીનાં રોમેરોમ કોધાગ્નિથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે તે પોતે સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળો છતાં રાહુએ ઝસેલાં સૂર્ય સમાન કાંતિ-રહિત થઈ ગયો.^૩ અતિશય ક્રોધાવેશને લીધે તેનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને દાંત પીસવાને લીધે તેની વિકરાળ ઢાંઢો બહાર જણવા લાગી. તેથી તે (વાલી) પક્ષનાલ સહિત ખીલેલા રક્ત કમળવાળા સરોવર જેવો દેખાવા લાગ્યો.^૪ પછી લેશ પણ ભય નહિ પામતાં મહાસમર્થ વાલી સુગ્રીવની ગર્જના સાંભળી તુરત જ ભિલો થયો અને પૃથ્વીને પણ ફાડી નાખે એવાં ધખકારાબધ પગલાં ભરતો ઉતાવળે પોતાના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૫ એ વેળા તેની પ્રિય પત્ની તારા કે જે સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જનાથી અતિ શ્વેભ પામી શંકાશીલ

થઈ ગઈ હતી, તેણે અતિ રોહથી પોતાના પતિ વાલીને બંને ભુબઓ વડે હૃદયસરસો ઢાળીને પોતાનો આંતરિક સફલાવ દર્શાવતાં પરિણામે હિતરૂપ વચનો કહેવા માંડ્યાં.^૬ 'હે વીરવર! આમ એકાએક શત્રુની ગર્જના સાંભળી ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી. હે સ્વામિન્! મારી આ નમ્ર યાચના લક્ષમાં લઈને જેમ પ્રાતઃકાળે નિદ્રામાંથી જાગેલો પુરુષ રાત્રે સેવેલી વાસી યુષ્મમાળાને ત્યાગ કરે છે, તેમ આ એકાએક નહીના વેગની પેઠે ચઢી આવેલા ક્રોધનો તમે ત્યાગ કરો.^૭ હે પ્રિય! ભેકે તમારો શત્રુ સુગ્રીવ તમારાથી અધિક ખળવાન કિંવા તમે તેનાથી ઓછા ખળવાન નથી, તોપણ આ વેળાએ (રાત્રિના સમયે) રણક્ષેત્રમાં ન જતાં કાલે સવારે તમે તેની સાથે યુદ્ધ કરવા જાઓ.' કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના એકાએક તમે યુદ્ધે જાઓ એ મને જરાયે રુચતું નથી. વળી જે નિમિત્તે હું તમને યુદ્ધે ચઢતા વારુ છું, તે તમને કહ્યું છું, સાંભળો.^૮ હે વાનરેશ્વર! એ સુગ્રીવે હમણાં થોડા જ વખત પહેલાં અહીંયાં આવી તમને યુદ્ધ માટે ઓલાવવા સારુ આવી રીતે જ ગર્જના કરી હતી અને તમારે પણ નગરમાંથી બહાર નીકળી તેને અત્યંત માર મારી નસાડી મૂક્યો હતો. એમ છતાં પણ હે સ્વામીનાથ! તે તરત જ પાછો આવી તમને પુનઃ યુદ્ધાર્થે ઓલાવે છે, એથી મને મોટી શંકા ઊપજે છે.^{૧૦,૧૧} વળી આ વખતે તેને ગર્વ, યુદ્ધનો ઉલ્ભોગ અને ગર્જનાઓનો વેગ કોઈ બુદ્ધિ જ પ્રકારનો છે; માટે એમાં તમારે નાનુસ્યતું કારણ સમજવું નહિ. હે શૂરવીર! હું નથી માનતી કે એ સુગ્રીવ આ વખતે સહાય વિના આવ્યો હોય! અવશ્ય તે કોઈની મોટી સહાય લઈને આવેલો જણાય છે અને તેના આશ્રયથી જ તે આવી મોટી ગર્જનાઓ કરે છે! ખરેખર, સુગ્રીવે કોઈ સમર્થ પુરુષની સાથે મૈત્રી ગાંધી હશે અને તે વળી પરીક્ષા કરીને જ ગાંધી હશે. તે સુગ્રીવ કહી પણ પરીક્ષા કર્યાં સિવાય મૈત્રી કરે એવો નથી; કેમ કે તે વાનર સ્વભાવે ઘણો ચતુર અને યુદ્ધિમાન છે!^{૧૨-૧૪} હે શૂરવીર! થોડા સમય ઉપર આપણે કુમાર અંગદ વનમાં ફરવા ગયો હતો, ત્યાંથી શુભ દૂતો દ્વારા

૪ અંત પુર વિષે સ્ત્રીઓની સાથે રહી પીધેલા માદક દ્રવ્યોને નરો।

બણેલું સુગ્રીવ સંબંધી વૃત્તાંત તેણે મને જણાવ્યું છે, જે તમારા હિતરૂપ છે, તે તમને હું કહી સંભળાઉં છું.^{૧૫,૧૬} અયોધ્યાનગરીના અધિપતિ મહારાજ દશરથના મહારૂરવીર પુત્ર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ કે જેઓ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે અને રણ વિષે દુર્બલ છે, તેઓ પિતાનું વચન પાળવા માટે વનમાં નીકળેલા છે.^{૧૭} સંગ્રામ વિષે દુરાસદ^{૧૮} એવા એ બન્ને ભાઈઓ વનમાં ફરતા ફરતા ઝખ્યમૂક પર્વત પર આવી, તમારા ભાઈ સુગ્રીવને બળ્યા છે અને સુગ્રીવનું પ્રિય કરવા અર્થે તેઓએ તેની સાથે મૈત્રી બાંધી છે. હે સ્વામીનાથ ! એ બન્ને ભાઈઓમાં પણ પોતાના ઉત્તમ શુભોચ્છે કરી વિખ્યાત એવા રામચંદ્ર કે જે સંગ્રામ વિષે તમારા ભાઈ સુગ્રીવને સહાય કરનારા છે, તે તો શુભોને ભંડાર જ છે.^{૧૯} હે વાનરેશ્વર ! એ રામચંદ્ર શત્રુઓની સેનાનું મર્દન કરવામાં સમર્થ છે, સંગ્રામસમયે પ્રલય-કાળના અગ્નિ પેઠે ડોહ કરનાર છે, સજ્જનોને આશ્રય આપનાર છે, શસ્ત્રે આવેલાની પરમ ગતિ-રૂપ છે;^{૨૦} શત્રુઓથી પીડાયેલા પુરુષોને પોતાના શત્રુઓના વિનાશ કરવા અર્થે આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, પવિત્ર યશને પાત્ર છે, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી યુક્ત છે તથા પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવામાં તત્પર રહેનારા છે.^{૨૧} વધારે શું કહું ? જેમ હિમાલય પર્વત સર્વ ધાતુઓનો ભંડાર છે, તેમ એ રામચંદ્ર સર્વ શુભોના ભંડાર છે. હે વાનરરાજ ! તમારે એ મહાત્મા રામચંદ્રની સાથે વિરોધ કરવો યોગ્ય નથી; કેમ કે તે અતુલિત બળવાન હોવાથી રણકર્મને વિષે દુર્બલ છે. હે સ્વામીનાથ ! આ વેળા હું તમને જે કંઈ કહું છું તે તમારા હોષોને બતાવવા માટે નહિ; પણ તમારા હિત માટે જ કહું છું, તે તમે ધ્યાનમાં લો અને તે પ્રમાણે કરો. હે શૂરવીર ! હે રાજન ! તમે તમારા કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવની સાથેના વેરનો ત્યાગ કરી યુદ્ધનો વિચાર માંડી વાળો અને તેની સાથે પ્રીતિ કરી તેનો સત્વર શુવરાજપદે અભિષેક કરો. એમ કરવાથી રામચંદ્રની સાથે પણ તમારો સ્નેહ બંધાશે, એ પણ ઘણું

યોગ્ય થશે.^{૨૨-૨૪} હે સ્વામીનાથ ! અત્યંત પ્રીતિને લીધે હું તમને બીજી વાર પણ કહું છું કે તમે સુગ્રીવ સાથેના વેરનો ત્યાગ કરી તેની સાથે પ્રીતિ કરો. એ સુગ્રીવ અમેતેવો હોય, તોપણ તમારો કનિષ્ઠ બંધુ હોવાથી તમારે તો તેના પર સ્નેહ ધરવો જ યોગ્ય છે.^{૨૫} અમે તો તે તમારી પાસે રહેતો હોય, વાં ફર, રહેતો હોય, તોપણ છેવટે તો તમારો ભાઈ જ છે. આખા જગતને વિષે એના જેવડો તમારે બીજો કોઈ ભાઈ સંબંધી હોય એમ હું ભેલી નથી.^{૨૬} માટે મારું કહેલું માન્ય રાખી તમે તેના પરના વેરને દૂર કરી તેનો દાન-માનાદિથી સત્કાર કરો અને તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ પડપે રાખો. ચોટી ઓવાવાળો સુગ્રીવ તમારો સગો ભાઈ છે, એટલે આખરે પણ તેની સાથે બ્રાતૃસ્નેહ બાંધ્યા સિવાય તમારો છૂટકો નથી.^{૨૭,૨૮} હે સ્વામીનાથ ! જો તમારે મારું પ્રિય કરવું હોય અને જો તમે મને તમારું હિત ઇચ્છનારી માનતા હો, તો આટલી મારી સ્નેહયુક્ત યાચનાને માન્ય કરો.^{૨૯}

છેલ્લે હાથ ભેડી કહું છું કે, હે પ્રિય ! તમે પ્રસન્ન થાઓ અને આમ એકાએક કોષને વશ ન થતાં મારાં હિતવચનો માન્ય રાખો. ઇંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને કૌશલદેશના અધિપતિ મહારાજ દશરથ રાજાના પુત્ર રામચંદ્રની સાથે વેર કરવું એ તમને જરા પણ યોગ્ય નથી.^{૩૦}

એ પ્રમાણે સતી તારાએ પોતાના પતિ વાલીને પરમ હિતરૂપ અને પથ્યરૂપ વચનો કહ્યાં; પરંતુ જેનો વિનાશકાળ પાસે આવેલો હતો એવા વાલીને તે વચનો રુચ્યાં નહિ. ખરું જ છે કે વિનાશકાળ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યની યુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે.^{૩૧}

હિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિન્નિ-પાકાંડમાં ૧૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

અર્ગ ૧૬ મો

વાલી-સુગ્રીવતું યુદ્ધ-ભયંકર રણસંગ્રામ

તામેવં મુવર્તી તારાં તારાધિપનિમાનનામ્ ।

વાલી નિર્મલ્લવામાસ વચનં વેદમન્ત્રવીહ ॥ ૧ ॥

અંદ્રસુગ્રી તારાએ હિતરૂપ વચનો કહ્યાં; પરંતુ તેને ન ગણકારતાં મહમત્ત વાલીએ ઊલટું તેનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું: ^૧ 'હે સુસુગ્રી ! સુગ્રીવ જેકે મારો ભાઈ છે છતાં તે હાલમાં શત્રુરૂપે ક્રોધ કરી મને ઉદેશી ગર્જના કરે છે, તેને હું કેઈ પણ પ્રકારે સાંખી શકું એમ નથી. ^૨ હે ભીરુ ! તું જાણે જ છે કે સંગ્રામને વિષે પરાભવ પામીને કદી પણ પાછા નહિ વળનારા શરવીર પુરુષોને શત્રુએ કરેલું ધર્ષણ* સહન કરવું એ મરણ કરતાં પણ અધિક છે. ^૩ હે પ્રિયા ! દુઃખી ગરહનવાળા એ સુગ્રીવે યુદ્ધની ઇચ્છાથી કરવા માંડેલી મોટી ગર્જનાને હું હવે સહન કરવા સમર્થ નથી. ^૪ હે અંદ્રસુગ્રી ! મને રામઅંદ્રથી ભય થશે એમ ધારી તું મારે માટે જરા પણ ખેદ કરીશ નહિ; કેમ કે ધર્મસ અને કૃતજ્ઞ એવા રામઅંદ્ર મને નિરપરાધે હણવાનું પાપ કેમ કરશે ? ^૫ હવે તું મારી પાછળ શા માટે આવે છે ? તું તારી સાથેના આ સર્વે સ્ત્રીસમાજની સાથે હવે પાછી વળ. તારી મારા પરની ભક્તિ તથા સ્નેહ જોઈને હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. ^૬ હે દેવી ! તું સંજમનો ત્યાગ કર. હું સુગ્રીવની આગળ જઈ તેની સાથે યુદ્ધ કરી માત્ર તેનો ગર્વ ઉતારીશ, પરંતુ તેને પ્રાણરહિત કરીશ નહિ. ^૭ હે તારા ! હું સંગ્રામ કરવાના ઉત્સાહમાં એ સુગ્રીવનો માત્ર ગર્વ જ ઉતારીશ અને તારું પ્રિય કરીશ; અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે હું તેને હણીશ નહિ; કેમ કે મારી સુષ્ટિ તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી પીડિત થયેલો તે સુગ્રીવ યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જશે એટલે મરશે તો નહિ જ. ^૮ ઘણું કરીને તો એ દુરાત્મા સુગ્રીવ મારા તીવ્ર ક્રોધને નહિ સહન કરવાને લીધે મને ભેતાં જ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જશે એટલે આખરે તારી ઇચ્છા સફળ થશે. એ સંબંધી તારં ઠરી

ચિંતા ધરવી નહિ. હે તારા ! તે તારી યુદ્ધિ પ્રમાણે મને હિતવચન કહીને મારા પરનો સ્નેહ પ્રકટ કર્યો છે અને મને સહાય કરી છે. ^૯ હવે હું તને મારા પ્રાણના સોગંદ આપીને કહું છું કે તું સર્વ સ્ત્રીસમાજ સહિત પાછી વળ. ^{૧૦} હું યુદ્ધમાં સુગ્રીવનો પરાજય કરીને પાછો આવીશ. ^{૧૧}

મહાસમર્થ વાલીએ પોતાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો, ત્યારે પ્રિયવાદિની અને અતુર એવી તારાએ મંદ સ્વરે રુદ્ધન કરતાં, પોતાના પતિની પ્રદક્ષિણા કરી પ્રણામ કર્યાં. ^{૧૨} ત્યાર પછી વેદમંત્રોને જાણનારી એ તારાએ પોતાના પતિનો વિજય થવા અર્થે વિધિપૂર્વક સ્વસ્તિવાચન કરી સર્વ સ્ત્રીસમાજ સહિત શોકાતુર હૃદયે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૧૩}

સર્વ સ્ત્રીઓ સહિત તારા અંતઃપુરમાં ગઈ. ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામવાને લીધે મોટા સર્પની પેઠ કૂંદાડા મારતો વાલી ઉતાવળે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને સુગ્રીવને ભેવા સારુ ચોરેર દંડિ દેરવવા લાગ્યો. ^{૧૪, ૧૫} એટલામાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી કમર કસી મેદાનમાં ઊભો રહેલો સુગ્રીવ તેના ભેવામાં આવ્યો. આ સમયે સુવર્ણ સમાન પીળા વર્ણુવાળા શ્રીમાન સુગ્રીવની કાંતિ પ્રભવલિત અગ્નિ સમાન લાગતી હતી. ^{૧૬} સુગ્રીવને ભેતાં જ અત્યંત ક્રોધપામન થયેલા મહા-બાહુ વાલીએ મજબૂત રીતે કમર કસી લીધી અને ભેરથી એક સુષ્ટિ ઉગામીને તુરત જ સુગ્રીવની સામે દોડ્યો. ^{૧૭, ૧૮} દંડ સુષ્ટિ ઉગામીને ક્રોધપૂર્વક પોતાની સામે ધસી આવતા હેમમાલી* વાલીને જોઈને, ક્રોધને લીધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા રણનિપુણ સુગ્રીવે પણ તેની જ રીતે દંડ સુષ્ટિ ખાંધીને તેની સામે વેગપૂર્વક દોટ મૂકી.

સુગ્રીવને પોતાની સામે દોડતો આવતો જોઈ વાલીએ કહ્યું: ^{૧૯, ૨૦} 'અરે, સુગ્રીવ ! સાવધાન થા, ચોચા રીતે ગોઠવેલી આંગળીઓવાળી આ મારી દંડ સુષ્ટિનો પ્રહાર તારા પર વેગથી પડતાં આજે તારા પ્રાણનો અવસ્ય વિનાશ થશે. ^{૨૧, ૨૨}

વાલીનું વચન સાંભળી ક્રોધ પામેલા સુગ્રીવે

તેવો જ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું : ‘ અરે, તારા પ્રાણને હરણ કરનારી આ મારી દંડ સુદ્ધિ તારા મસ્તક પર પડે છે ! ’ સુગ્રીવ એમ કહેતો હતો એટલામાં તો અતિ ક્રોધ પામેલા વાલીએ તુરત જ સુગ્રીવ ઉપર ભેરથી સુદ્ધિપ્રહાર કર્યો, જેથી અરણ્ય-વાળા પર્વતની પેઠે તેના શરીરમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું.^{૨૧,૨૨} પરંતુ એથી જરાયે ન ગભરાતાં મહાસમર્થ સુગ્રીવે તુરત જ પૃથ્વી પરથી એક મોટું સાલવૃક્ષ ઉભેલી કાલી, ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે પર્વત પર પ્રહાર કરે, તેમ એ વૃક્ષ વડે વાલીના શરીર પર પ્રહાર કરી તેનાં સર્વ અંગો શિથિલ કરી નાખ્યાં; જેથી મહાસમર્થ વાલી સસુદ્રની વચ્ચે જૂળ ભારથી ભરેલા જળમાં નાવમાં બેઠેલા ચાત્રાળોની પેઠે વિકળ બની ગયો.^{૨૩,૨૪} એક બીજાનાં છિદ્રોને શેષાનારા દીર્ઘ દેહવાળા એ બન્ને ત્રીર વાનરો કે જેઓ ગરુડ સરખા વેગવાળા, ભયંકર બળ-પરાક્રમવાળા અને શત્રુઓનું મર્દન કરવામાં સમર્થ હતા, તેઓ બન્ને આકાશ વિષે ચંદ્ર તથા સૂર્ય યુદ્ધ કરતા હોય નહિ તેમ અતિ દારુણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. કેટલીક વાર સુધી તો તેઓએ એકબીજાને પરાભવ કરવા માટે એક-સરખી રીતે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અતિ અતિશય બળ-પરાક્રમવાળા વાલીના પ્રહારોથી મહાબળવાન સૂર્ય-પુત્ર સુગ્રીવ નરમ પડવા લાગ્યો અને વાલીનું પરાક્રમ ભેદ તેનો ગર્વ ઊતરી જવાને લીધે તેનું યુદ્ધકૌશલ્ય મદ પડવા લાગ્યું. એ સમયે સુગ્રીવ શુભપણે રામચંદ્ર ઊભા હતા તે તરફ વારવાર દષ્ટિ કરી તેમને પોતાની અશક્તિ દર્શાવવા લાગ્યો. રામચંદ્ર પણ થોડીક વાર સુધી તો તે બન્ને ભાઈઓની તુલના કરતા ભેદ જ રહ્યા, એટલામાં તો મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષો, પર્વતશિખરો, વજ્ર સરખા નયો, સુદ્ધિઓ, ઘૂંટણો, લાતો તથા કાષ્ઠીઓના પ્રહારોથી વાલી-સુગ્રીવનું મહાતુમુલ યુદ્ધ ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરના દારુણ યુદ્ધ સરખું મચી રહ્યું. ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરતા, એ બન્ને ભાઈઓના શરીર

+ જળમાં નાવમાં હલ ઉપરાંત ભાર બરવાથી સસુદ્ર વચ્ચે ફળવાનો ભય રહે છે અને તેથી તેમાં ભેસી નુસાફરી કરનારા મનુષ્યો વિકળ થાય છે. *

રુધિર વડે રંગાઈ ગયાં, તોપણ મહાભેષની પેઠે ભયંકર ગર્જનાઓથી પરસ્પર ત્રાસ ઉપભવતા તેઓ યુદ્ધ કરતા વિરામ પામ્યા નહિ.

વાલીના વજ્ર સરખા પ્રહારોથી તથા યુદ્ધના પરિશ્રમથી વાનરેશ્વર સુગ્રીવ નિસ્તેજ થવા લાગ્યો અને સહાય માટે વારંવાર દિશાઓ તરફ એવા લાગ્યો, ત્યારે ‘ હવે મારો મિત્ર સુગ્રીવ થાક્યો છે ’ એમ ધારી મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે વાલીને વધ કરવા અર્થે પોતાનાં ભાથાં તથા ધનુષ્યને સંભાળ્યાં અને વૃક્ષની ઓથે રહીને જ તેમણે પોતાનું કાળચક્ર સરખું ધનુષ્ય સજ્જ કરી તે પર એક ઝેરી સપ જેવું તીવ્ર બાણ ચઢાવ્યું.^{૨૫-૨૭} એ વેળા રામચંદ્રના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના ટંકારવથી ત્રાસ પામેલાં વન-વાસી પશુ-પક્ષીઓ પ્રલયકાળ આવ્યો સમજીને ચોપાસ નાસવા લાગ્યાં.^{૨૮} પક્ષી શ્રીમાન રામચંદ્રે દેહીપ્રમાન અશ્વિને સરખું તેજસ્વી અયોધ બાણ વાલી પર લક્ષ્ય બાંધીને છોડ્યું કે તુરત જ વજ્રની પેઠે સુસવાટા કરતું તે બાણ વેગથી જઈને વાલીના વક્ષઃસ્થળ પર પડ્યું. રામચંદ્રના અયોધ બાણનો મર્મસ્થળમાં પ્રહાર થતાં જ અતિ પરાક્રમી અને મહાતેજસ્વી વાલી, જેમ જોયે ફરકતો ઇંદ્રધ્વજ આશ્વિન માસની પૂર્ણિમાના દિવસે પૃથ્વી પર તૂટી પડે છે, તેમ બળ તથા પરાક્રમરહિત થઈ પૃથ્વી પર તૂટી પડ્યો અને અતિ દુઃખને લીધે ગદગદ-કંઠ થઈ જવાને લીધે તે ‘ હાથા ! આ શું થયું ? ’ એમ ધીમેથી આતંનાદ કરવા લાગ્યો.^{૨૯-૩૭}

કાળ સમાન ક્રોધ પામેલા પુરુષોત્તમ રામચંદ્રે શંકર જેમ પોતાના ત્રીજા નેત્રમાંથી સર્વનો નાશ કરે એવા અશ્વિને છૂટો મૂકે, તેમ પોતાનું કાળ સરખું, શત્રુઓને મર્દન કરનારું અને સુવર્ણથી શભ્યારેત્રુ અયોધ બાણ વાલી ઉપર છૂટું મૂક્યું;^{૩૮} જેનો પ્રહાર થવાથી રુધિર વડે રંગાયેલા હોવાને લીધે, પુષ્પોથી ખીલેલા પર્વત પરના અશોકવૃક્ષ જેવો જણાતો ઇંદ્રપુત્ર વાલી ઈતસવને અંતે કોઈએ ભાગી પાડેલા ઇંદ્રધ્વજની પેઠે નિશ્ચેદ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૩૯}

ઇતિ શ્રીભાષાકે મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામભણુના ક્રિષ્ણાધ્યાયકંડમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૭ મો

શરપીડિત વાલીનો રામચંદ્રને ઠપકો

તતઃ શરેણામિહતો રામેણ રણકર્કશઃ ।

પપાત સહસ્રા વાલી નિકૃત્ત ઇવ પાદપઃ ॥ ૧ ॥

સમચંદ્રના બાણ વડે હણાયેલો, ઉત્તમ સુવર્ણ-
નાં આભૂષણવાળો 'અને વાનરો તથા રીંછોનો
રાજા રણકર્કશ' વાલી કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે કિવા
છેદાયેલી મોટી ધબળની પેઠે એકાએક પૃથ્વી પર
પડ્યો અને તેનાં સર્વ આભૂષણો ધૂળમાં રગદોળાવા
લાગ્યા. વાલી પરાક્રમહીન થઈ હેઠો પડવાને લીધે
પૃથ્વી ચંદ્ર વિનાના આકાશની પેઠે શેષારહિત થઈ
ગઈ.^{૧-૩} વાલી નિશ્ચેષ્ઠ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો હતો,
તોપણ તેનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય, પ્રાણ, તેજ અને
પરાક્રમ-એમણે તેના દેહને ત્યાગ કર્યો ન હતો.^૪
તેનું કારણ માત્ર તેને ઇંદ્રે આપેલી રત્નજડિત
સુવર્ણમાળા જ હતી. એ સુવર્ણમાળા કે જેનું
'વિજયમાળા' એવું શ્રેષ્ઠ નામ હતું તેને કંઠમાં
ધારણ કરીને વાલી બ્યારે બ્યારે યુદ્ધે ચઢતો, ત્યારે
ત્યારે તેનો વિજય જ થયો હતો. આ વેળાએ પણ
તેના કંઠમાં રહેલી એ વિજયમાળાએ જ તેના
પ્રાણ, તેજ તથા પરાક્રમને ટકાવી રાખ્યાં હતા.^૫
પૃથ્વી પર પડેલો વાનરેશ્વર વાલી પોતાના
કંઠમાં સુવર્ણમાળા વીંટાયેલી હોવાને લીધે
સંધ્યાસમયની રતાશથી વીંટાયેલા મેઘના સરખો
શેષાતો હતો.^૬ જોકે વાલી પૃથ્વી પર પડ્યો
હતો; તોપણ તે વિજયમાળા, તેના સુંદર દેહ અને
રણવીરનું મર્મઘાતી દેહીઅમાન બાણ, એ ત્રણેની
શેષાથી અધિક શેષાતો હતો.^૭ રામચંદ્રના ધનુષ્ય
માંથી છૂટેલું બાણ કે જે સ્વર્ગસાગર પ્રત્યે લઈ
જવાને સમર્થ હતું, તે બાણ શરવીર વાલીને પણ
ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડનારું થઈ પડ્યું. સમર-
ભૂમિ વિષે શિખા વિનાના અગ્નિની પેઠે નિશ્ચેષ્ઠ
થઈ પડેલો, સુવર્ણની વિજયમાળાને ધારણ કરનારો,
વિશાળ લક્ષ્મણવાળો, પ્રકાશિત સુખવાળો
અને પીળાં નેત્રવાળો, વાનરોનો રાજા ઇંદ્રપુત્ર

વાલી કે જે મહેંદ્રના સરખો દુર્ધર્ષ તથા
ઉપેંદ્રના સરખો દુઃસહ હતો તે બધું પુરુષ
ક્ષીણ થવાથી પૃથ્વી પર પડેલો યથાતિ જ હોય,
કિંવા યુગાંતસમયે કાળે કરીને ભૂમિ પર પડેલો
સૂર્ય જ હોય, એવો દેખાતો હતો.

બાળા વિનાના અગ્નિની પેઠે, શાંત થઈ
પૃથ્વી પર પડેલા ઇંદ્રપુત્ર વાલીને જોઈ તેની પ્રશંસા
કરતા મહાપરાક્રમી શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના
કનિષ્ઠબેનું લક્ષ્મણ સહિત ધીમે ધીમે તેની પાસે
જવા લાગ્યા અને થોડીક વારમાં એ બન્ને ભાઈઓ
વાલીની પાસે જઈને ઊભા રહ્યાં. મહાબળવાન
અને સંગ્રામમાં ગર્વવાળા રામ-લક્ષ્મણને પોતાની
પાસે આવી ઊભેલા જોઈને છેલ્લી અવસ્થામાં આવી
પડેલો વાલી પૃથ્વી પર પડ્યો પડ્યો તેઓ પ્રત્યે
નમ્રતા તથા ધર્મયુક્ત છતાં કઠોર વચનો અર્થ-
યુક્ત વાણીથી કહેવા લાગ્યા.

વાલીએ કહ્યું : 'હે રામ ! મને નિરપરાધીને
હણનાર તું જ છે કે ? અહો ! હું કે જે તારી સાથે
યુદ્ધ કરવા નહિ આવેલો હોવાથી પરાઘ્રુણ હતો,
તેનો વધ કરવાથી તને શું કળ પ્રાપ્ત થયું ? અને
હું બીજાની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તેમાં વચ્ચે
આવી તે મારો વધ શા માટે કર્યો ? હે દાશરથિ !
આ પૃથ્વી વિષે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના સુખથી મેં
તારો એવો પવિત્ર યશ સાંભળેલો છે કે દશરથ
રાજાનો પુત્ર રામ કુવીન, ઉત્તમ સત્વયુક્ત, વૈદિક
ધર્મનું આચરણ કરનાર, બીજાના કરુણપણને
બાણનાર પ્રજાઓના હિતમાં પ્રીતિમાન, દયાવાળો,
મોટા ઉત્સાહવાળો, સમયને બાણનાર તથા દૃઢ
પ્રતિજ્ઞાવાળો છે; છતાં હું આજે તારે જ હાથે
વિનાયુદ્ધે અન્યાયથી હણાયો, તેથી હું તારા પૂર્વોક્ત
યશને કલંકિત માનું છું.^{૮-૧૦} હે રામ ! શમ,
દમ, ક્ષમા, ધૈર્ય, સત્ત્વ, પરાક્રમ અને દંડ, એ
સઘળા ગુણો પૃથ્વીનું પાલન કરનાર રાજાઓ વિષે
વધે છે;^{૧૧} અને તું પણ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન

૧ જેનો પરાભવ ન થઈ શકે એવો.

+ બળિરાજને જળનાર વામનપ્રધારી વિષ્ણુ.

× જેનું તેજ કોઈથી સહન ન થઈ શકે એવો.

* સંગ્રામમાં કઠોર સ્વભાવવાળો.

શ્વેદો હોવાથી તારે વિશે પણ એ સર્વ શુદ્ધો હશે, એમ ધારીને જ હું મારી સ્ત્રી તારાએ વારવા છતાં સુશ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરવા આગ્યો; પણ રે, આખરે મારી તે ધારણા ખોટી જ પડી ! હે રામ ! મેં તને જોયો ન હતો ત્યાં સુધી તો ‘સુશ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરતાં મને તું આમ એકાએક ખાણ વડે નીંધશે’ એવો મારા મનમાં વિચાર પણ ઉદ્ભવ્યો ન હતો. અરે, આમ મને—નિરપરાધીને હણવારૂપ નિંધ કર્મ કરવાથી તો તું ખરેખર નીચાત્મા, અધર્મી, પાપયુક્ત આચરણવાળો અને તુલ્યથી ઠંકાયેલા કૃવાની પેઠે ક્રુપરથી જ ધર્મધ્વજપણું હાંખવનારો છે, એમ મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું.^{૧૦-૨૨} અરે, ભસ્મ વડે ઠંકાયેલા અગ્નિની પેઠે, અંતરમાંના પાપને છુપાવવા અર્થે માત્ર ઉપરથી જ સજ્જનોને જેવા વેષને ધારણ કરનારો તું આમ કેવળ ધર્મનો ડોળલાલ હોઈશ, એટલું હું પહેલેથી જાણતો ન હતો !^{૨૩} હે રામ ! મેં તારા દેશમાં કિંવા નગરમાં કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, તેમ જ કદી પણ તારું અપમાન કયું નથી, તો પછી મને—નિરપરાધીને તેં શા માટે હણ્યો ?^{૨૪} હું નિરંતર ક્ષણભૂળાકિ વનય પદ્માશૈની આહાર કરી સર્વકાળ વનમાં જ વાસ કરનાર વાનર છું તેમ જ આ સ્થળે હું કાંઈ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આગ્યો ન હતો ! માત્ર સુશ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, એવા અપરાધ વગરના મને હણવાનું તારે શું પ્રયોજન હતું ? અહો ! તું રાજાને પુત્ર હોવાથી તથા ઉત્તમ સ્વરૂપવાન હોવાથી વિશ્વાસપાત્ર દેખાય છે; પરંતુ માત્ર ધર્મનો ડોળ બતાવનાર આ તારું જટાવલકલ આદિ ચિહ્ન તો ખરેખર મને હણવામાં સાધનરૂપ થઈ પડ્યું હોય એમ જણાય છે !^{૨૫,૨૬} અરે, સર્વ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવાથી જેના સઘળા સંશયો ટળી ગયા હોય, એવો ક્ષત્રિયવંશી કંપો પુરુષ આવાં જટાવલકલ આદિ ધર્મના ચિહ્નો ધારણ કરીને પછી આટલું દૂર કર્મ કરે છે ?^{૨૭} હે રામ ! તું રણકુળમાં જન્મેલો હોવાથી અત્યંત ધર્મિષ્ઠ છે, એમ સર્વત્ર વિખ્યાત થયેલું છે; પરંતુ

અંદરખાનેથી તો તું અધર્મી જ જણાય છે ! અરે, એમ છતાં પણ તું આવો ધર્મિષ્ઠ પુરુષના સરણે વેષ ધારણ કરીને શા માટે દૂર છે ?^{૨૮} રાજાઓને વિશે તો શમ, દમ, દાન, ક્ષમા, ધર્મ, સત્ય, ધૈર્ય, પરાક્રમ અને અપરાધીઓને જ દંડ દેવો, એ સર્વ ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે; પણ તેં મને નિરપરાધીને હણ્યો, એથી હું તારે વિશે રાજાનો શુભ જોતો નથી.^{૨૯} હે રામ ! અરે કે જે માત્ર ક્ષણ-મૂળતુ જ ભક્ષણ કરનારા વનવાસી વાનર છીએ, તેઓની યુદ્ધિ પશુ તુલ્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ તમે મનુષ્યોના પણ રાજા છતાં આવો અધર્મ કરો એ શું યોગ્ય ગણાય ?^{૩૦} પૃથ્વી, સુવર્ણ અને સ્વરૂપવતી સ્ત્રી. એ ત્રણ વસ્તુઓ કન્યાનાં કારણરૂપ છે; પરંતુ હે રામ ! વનકુળનો આહાર કરનારા જમારી પાસેથી તેમાંની કઈ વસ્તુ તારે છતી લેવી હતી કે જેને માટે તેં મારો વધ કર્યો ! અરે, તને મારાં વનકુળમાં તો હોલ નથી ને ?^{૩૧} હે રાજપુત ! નીતિ, નમ્રતા, નિશ્ચલ અને અતુલ્ય, એ ચાર રાજધર્મો પણ સમયાનુસાર-યોગ્યપોષ્યનો વિચાર કરીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે; કેમ કે રાજાઓ યથેચ્છ આચરણ કરનારા હોતા નથી; અર્થાત્ રાજાઓ શાસ્ત્રાનુસાર યોગ્ય-યોગ્યતાનો વિચાર કરીને જ નીતિ વગેરે રાજધર્મોનું આચરણ કરે છે.^{૩૨} પણ તું તો કેવળ સ્વેચ્છાચારી, અતિક્રોધી, ચંચળ ચિત્તવાળો, રાજધર્મથી સર્વ પ્રકારે ભલટો તથા પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં અયોગ્ય બાણોને ફેંકનારો છે. વળી હે મનુજેશ્વર, તારી ધર્મને વિશે નિષ્ઠા નથી તેમ જ શાસ્ત્રોક્ત અર્થ વિશે તારી યુદ્ધિ સ્થિર નથી, પણ માત્ર યથેચ્છાચરણ કરનારો તું પોતાની દુષ્ટ ઇદ્રિયોના વેગમાં ખેંચાયા કરે છે.^{૩૩,૩૪} હે કાકુત્સ્થ ! હું કે જે કેવળ નિરપરાધી છું તેને હણવારૂપ આણું નિંધ કર્મ કરીને હવે તું સત્પુરુષોની વચ્ચે શું યોદ્ધી શકીશ ?^{૩૫} અરે, રાજાની હત્યા કરનારો, પ્રહલ્લતાચારો, ગોહત્યાચારો, ચોરી કરનારો, નિરપરાધી પ્રાણીઓને વધ કરનારો,

નાસ્તિક અને પરિવેતા,* એ સઘળા પાપીઓ નરકમાં પડે છે; તેમ જ પિશુન (ચાંડિયો), કદ્ય,^૪ મિત્રને હણનારો તથા ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો, એ સર્વ પણ મરણ પામ્યા પછી અવશ્ય પાપી જીવોના દોષ પ્રત્યે જાય છે. ^{૩૬,૩૭}

હે રામ ! કદાચ તું કહીશ કે, ' મેં 'તને મૃગયા-નિમિત્તે હણ્યો છે, ' તો તાર્ક' તે કથન પણ અયોગ્ય જ થશે; કેમ કે અમારાં ચર્મ-આમડીને સત્પુરુષો કદી પણ ધારણ કરતા નથી, તેમ જ અમારાં રૂંવાડાં તથા હાડકાંને સ્પર્શ' પણ કરતા નથી; તેથી અમારું માંસ તમારા જેવા ધર્મિષ્ઠ પુરુષોને અલક્ષ્ય છે. ^{૩૮} વળી હે રાઘવ ! બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને તો માત્ર ગે'ડો, શાહુડી, ઘો, સસણ' અને કાચળો. એ નખવાળાં પાંચ જ પ્રાણીઓ લક્ષ્ય છે. હે રામ ! અગે વાનરો એકે પાંચ નખવાળા છીએ, તોપણ અમારું માંસ તો સર્વથા અલક્ષ્ય જ છે; કેમ કે બુદ્ધિમાન પુરુષો અમારાં ચર્મ' તથા અસ્થિ-હાડકાં-ને સ્પર્શ' પણ કરતા નથી; માટે હે રાઘવ ! તે' મને વ્યર્થ જ હણ્યો છે. ^{૩૯,૪૦} અરે, સર્વજ્ઞ એવી મારી શ્રી તારાએ પ્રથમથી જ સત્ય અને હિતરૂપ વચનો કહીને મને વાણી હતો; છતાં મોહને લીધે તેનાં વચનોનું ઉલ્લંઘન કરીને હું' કાળને વશ થઈ અહીં' આંચો. કે જેથી મરણને શરણ થયો છું' ^{૪૧} હે કાકુત્સ્થ ! જેમ અધર્મી' પતિને પાલે પડેલી શિયળવતી શ્રી નિરંતર અનાથ સરખી જ રહે છે, તેમ તારા સરખા પતિ(રાજા)થી પાલન કરાતી પૃથ્વી પણ હમેશાં અનાથ સરખી જ ગણાય છે;

* પોતાનો મોટા ભાઈ કુવારો હોય છતા તેની પહેલા પગજીનાર નાનો ભાઈ તથા મોટા ભાઈને મૂંઝી પોતે જ રાખ્યાસને ઊસનાર નાનો ભાઈ.

> કદ્ય'તુ લક્ષણ-

આત્માનં ધર્મદૃષ્ટ્ય વ પુત્રદારાંશ ધીરવેત્ત ।

દેવતાતિથિદૃષ્ટ્યાથ સ કર્મ્યં ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

જે પુરુષ પોતાની પાસે વેણવ હોવા છતાં જ્વ તથા અતિથિ ગરેરોના સહાર ધ્યાનદિ ધર્મદૃષ્ટ્ય કરે નહિ; તેમ જ પોતાના શ્રી, પુત્ર અને નાકર-ચાકરાને પણ સુખી રાખે નહિ તથા પોતે-જનને પાલુ સુખ મોગવે નહિ, તે 'પુરુષ કદ્ય'-કર્મ્યસ' કહેવાય છે

અથાત્ હે રામ ! તું રાજ્ય કરવાને યોગ્ય નથી. ^{૪૨} અરે, અયોધ્યાનગરીના અધિપતિ મહારાજ દશરથ તો અત્યંત પવિત્ર અંતઃકરણવાળા મહાપુરુષ હતા, તેનાથી તારા સરખો, શુભ રીતે ધીજનુ બૂંડ' કરનાર, ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળો, અપવિત્ર અંતઃકરણવાળો અને મિથ્યા ધર્મને ડોળ દેખાડનારો શક પુત્ર કેમ જન્મ પામ્યો ? ^{૪૩} અરે, હાય ! સત્પુરુષોની ઉત્તમ આરિગ્યરૂપી મર્યાદાને તોડનારા, સદ્ધર્મમાર્ગ'નું ઉલ્લંઘન કરનારા અને ધર્મરૂપી અંકુશ વગરના રામરૂપી મહોન્મત હાથી વડે આજે હું' હણાયો. ^{૪૪} હે રામ ! મને હણવારૂપી મહા અશુભ, અયોગ્ય અને સબળનોએ નિ'દેહુ કર્મ' કરીને, તું' હવે સત્પુરુષોના સમાજમાં શું યોદ્ધી શક્ષી ? ^{૪૫} હે રામ ! હું' કે જેણે તારો કંઈ પણ ઉપકાર કિંવા અપકાર કર્યો નથી, તેના પર જે આવડું' ચોટું' પરાક્રમ ચલાવ્યું તેવું પરાક્રમ તું' તારા થતુ પર ચલાવી શકે એમ હું માનતો નથી. હે રાજપુત્ર ! સંગ્રામ વિષે તે' મારી સામે ઊભા રહી મારી સાથે યુદ્ધ કર્યું' હોત, તો હું' આજે તને અવશ્ય યમ-લોકમાં પહોંચાડી સૂર્યપુત્ર યમરાજનું દર્શન કરાવત' ^{૪૬,૪૭} હે રાઘવ ! સંગ્રામમાં જેની સામે ઊભા રહેવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી એવા મને, સૂતેલા પુરુષને ઠસી ખાનારા સર્પની પેઠે, તે' આજે અદશ્ય રહીને હણ્યો છે; માટે તું' મોટા પાપથી બધાઈ ચૂક્યો છે. ^{૪૮} હે રામ ! રાવણને હણી સીતાને લાવવા માટે તે' મારો વધ કરી આજે સુગ્રીવનું પ્રિય કથ્યું' છે; પરંતુ એ પ્રથમથી જ મારા મેળાપ કરીને મને સીતા લાવવાની આજ્ઞા કરી હોત, તો માત્ર એક જ દિવસમાં હું' સીતાને લાવી તારે સ્વાધીન કરત; ^{૪૯} તેમ જ તારી શ્રીતું' હરણ કરનારા એ દુરાત્મા રાવણ રાક્ષસનો સંગ્રામ માં પરાભવ કરીને તથા તેને પશુની પેઠે દોરડા વડે કંકમા બાંધીને જીવતો જ જે'થી લાવી તને અર્પણ કરત. અરે, એ પાપી રાવણે તારી શ્રી સીતાને સસુદ્રમાં આવેલા કોઈ પણ શુભ લીપમા કિંવા પાતાળ સરખા અગમ્ય સ્થળમાં રાખી હોત, તો ત્યાંથી હું' પૂર્વે હયગ્રીવે આણેલી શ્વેતાશ્વતરી

શ્રુતિની પેઠે, તેને અહીં લાવત. ૧૦, ૧૧ હે હાશરથિ ! આરા સ્વર્ગે જવા પછી મારા કનિષ્ઠ ધનુ સુગ્રીવ કિષ્કિન્ધ્યાનગરીનું રાજ્ય પામશે, એ તો બાલ્યે યોગ્ય જ છે; પરંતુ તે સંગ્રામ વિષે અધર્મથી મારા વધ કર્યો એ ઘણું જ અયુક્ત કથું છે. ૧૨ હે રામ ! કાળને વશ થવું, અર્થાત્ મરણ પામવું એ તો પ્રાણીમાત્રનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે; એટલે તે સંધર્મી મને જરાયે ખેદ થતો નથી; પરંતુ કાઈ પણ લાલ સિવાય તે મને અધર્મથી વ્યર્થ હૃદયો, તેવું શું કારણ છે એ હું તારા મુખથી સાંભળવા ઇચ્છું છું; માટે તું સારી રીતે વિચાર કરી દે અને પછી મને યોગ્ય ઉત્તર આપ. ૧૩

રામચંદ્રના તીક્ષ્ણ બાણના ઘાથી પીડાતો વાનરાધિપતિ મહાત્મા વાલી એટલું બોલતાં બોલતાં કંઠે સુકાવાને લીધે વિરામ પામ્યો અને સૂઈ સરખા તેજસ્વી શ્રીમાન રામચંદ્ર તરફ એકીટથે બોલો શાંત થઈને પડી ગયો. ૧૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપજીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મિષિન્ધાકાંડમાં ૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

• સર્ગ ૧૮ મો

રામચંદ્રનાં ન્યાયવચનો-વાલીનાં

વાક્યોત્તું નિરસન

इत्युक्तः प्रसिद्धं वाक्यं चर्मार्थवहितं हितम् ।

परं वाकिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના બાણથી હણાવાને લીધે આક્રુણ થયેલા વાનરશ્રેષ્ઠ વાલી કે જે કાંતિ વિનાના સૂઈ સરખો નિસ્તેજ, વરસી ગયેલા શેષ સરખો નિઃશબ્દ તથા શાંત થયેલા અગ્નિ સમાન પ્રકાશરહિત જણાતો હતા, તેણે પૂરોક્ત રીતે વિનય, ધર્મ, અર્થ અને હિતના આભાસવાળા કઠોર વચનો રામચંદ્ર પ્રતિ કહ્યાં. તે સાંભળી જરા પણ ખેદ નહિ પામેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યુત્તરરૂપે ધર્મ અને અર્થયુક્ત વચનો કહેવા લાગ્યા. ૧-૩

૩ પૂર્વે મધુ-કૈટભ દેવોએ હરેલી શ્રુતિ-વેદને લાવવા માટે જાવના હયગ્રીવ અવતાર ધારણ કર્યો હતો અને પાતાળમાં જઈ તે બંને દેવોને હણી તેઓ શ્રુતિને લાગ્યા હતા

રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! તું ધર્મ, અર્થ, કામ તથા લૌકિક આચારને બદલા સિવાય બાળક-પુદ્ગલને વશ થઈ મારી નિંદા કેમ કરે છે ? હે વાનર ! ઉત્તમ શિક્ષાચારુ શિક્ષણ આપનારા અને પુદ્ગલપત્ર એવા કોઈ વૃદ્ધ પુરુષોને પૂછ્યા વિના તું પોતાને જ પંડિત માનીને વાનરપણાની અપંગતાને વશ થઈ મને આર્વા અયોગ્ય કઠોર વાક્યો કેમ કહે છે ? ૧, ૨ હે વાલી ! ઇક્વાકુ વંશના મૂળપુરુષ મનુ રાજાએ પવંતો, વનો તથા ઉદ્યાનોવાળી આ સઘળી પૃથ્વી પોતાના વંશજોને આપેલી છે અને તે સાથે મુગપક્ષી તથા મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને દંડ આપવાનો, તેમ જ તેઓ પર અનુશ્ચલ કરવાનો અધિકાર પણ આપેલો છે. તે પ્રમાણે વંશપરંપરાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી આ પૃથ્વીનું હાલમાં ધર્માત્મા ભગત પાલન કરે છે. એ મહાત્મા ભરત સત્યવાદી, સરળ સ્વભાવવાળો, ધર્મ, અર્થ તથા કામના તત્ત્વને બાણનારો અને નિઃશ્વ તથા અનુશ્ચલ કરવામાં તત્પર છે; તેમ જ નીતિ, નમ્રતા અને સત્ય એ ગુણોએ તો તેનામાં સદૈવ નિવાસ કર્યો છે અને વળી તે દેશકાળને બાજુનાર તથા પ્રત્યક્ષ પરાક્રમી છે. હે વાલી ! હાલમાં તે ભરત આ પૃથ્વીનો રાજા છે. ૧-૮ હે વાનર ! ધર્મની રક્ષા કરવા અર્થે ભરતે કરેલી આજ્ઞાને વશ થયેલા અમે તેમ જ બીજા રાજાઓ ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાથી આ સઘળા ભૂમંડલ વિષે વિચરીએ છીએ. ૯ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એ ભરત કે જે ધર્મમાં પ્રીતિવાળો છે, તેના રાજ્યમાં અધર્મમાર્ગે ચાલવાને કોણ સમર્થ છે ? ૧૦ ઉત્તમ ધર્મમાર્ગે ચાલનારા અમે સર્વ રાજાઓ ભરતની આજ્ઞાને અનુસરી, ધર્મમાર્ગથી શ્રદ્ધ થયેલા પ્રાણીઓને અથાથોગ્ય વિચારપૂર્વક દંડ આપીએ છીએ. ૧૧ હે વાલી ! તું પોતાના નિંદિત આસ્થિયને લીધે ધર્મને પીડા કરનારો અને કામને જ પ્રધાન માનનારો હોવાને લીધે તથા રાજધર્મથી ભ્રષ્ટો ચાલવાને લીધે મહાપાપી છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૨

ज्येष्ठो भ्राता पिता वाऽपि यच्च विद्यां प्रयच्छसि ।
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मं च पथि वर्तिनः ॥

ધર્મને અનુસરનારા પુરુષે પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુને, પોતાના પિતાને તથા વિદ્યા ભણાવનારા શુરને પિતારૂપ ભણાવે.^{૧૭} તેમ જ—

યવીયાનાત્મજઃ પુત્રઃ શિષ્યઃપિ ગુણોદિતઃ ।

પુત્રવત્તે વ્ર્યચિન્ત્યા ધર્મસૈવાત્ર કારણમ્ ॥

જ્યેષ્ઠ બંધુએ પોતાના કનિષ્ઠ બંધુને, પિતાએ પોતાના પુત્રને અને શુરએ પોતાના સહશુભ્ર-સપ્ત શિષ્યને પુત્રરૂપે માનવો જોઈએ. આ બાબતમાં ધર્મ જ મુખ્ય કારણ છે.^{૧૮} હે વાનર ! સત્પુરુષોના એ અતિ સૂક્ષ્મ ધર્મને તીક્ષ્ણ યુદ્ધિ-શાળી વિદ્વાન પુરુષો જ જાણી શકે છે અને શુભ શું છે તથા અશુભ શું છે, તેને તો સર્વે પ્રાણીઓના હૃદયમાં વસનારો એક આત્મા-ઈશ્વર જ જાણે છે. અત્યંત અપળ સ્વભાવવાળો તું તારા જેવા જ અપળ સ્વભાવવાળા અને અકૃતાત્મા વાનરોની સાથે વસે છે, તેથી જેમ જન્માંધની સાથે વસનારો કોઈ બીજો જન્માંધ પુરુષ કશી વસ્તુને જોળખી શકતો નથી, તેમ તું ગમે તેટલા વિચાર કરવા છતાં પણ ધર્મના સ્વરૂપને જોળખી શકે તેમ નથી.^{૧૯,૨૦} હે વાલી ! આ મારાં વચ્ચનોનો અર્થ^{૨૧} હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તે તું લક્ષ્યમાં રાખ; માત્ર કોંઈને વશ થઈને તું મને નિંદવા યોગ્ય નથી.^{૨૦} મેં તને જે અર્થે કહ્યો છે, તેનું કારણ તું પ્રથમ સાંભળ. હે પાપકર્મ કરનાર વાનર ! તું સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરી તારો કનિષ્ઠ બંધુ મહાત્મા સુગ્રીવ કે જે જીવતા છે તેની સ્તુતિ રાખી બેઠો છે અને એ રૂઢા કે જે ધર્મની રીતિ પ્રમાણે તારી સ્તુતિ^{૨૨} છે, તેની સાથે તું કામભાવથી રમણ કરે છે, તેથી ધર્મબ્રહ્મ થયેલા અને કેવળ કામાધ બની ગયેલા તને, પોતાના જીવતા કનિષ્ઠ બંધુની સ્તુતિ સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર કરવાના અપરાધ માટે મેં આ દંડ આપ્યો છે । હે વાનરોના યુથન પાલન કરનાર વાલી ! હોકોના આચારથી બ્રહ્મ થયેલા અને હોકાં વિરુદ્ધ બનેલા તારા સરખા પુરુષને આંત્રી કરતાં બીજો દંડ આપવો યોગ્ય નથી, એમ હું માનું છું; અર્થાત તારા સરખા

પાપીને તો આવો પ્રાણાંત દંડ જ યોગ્ય છે. હે વાનર ! હું ઉત્તમ ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો હોવાથી તારા જેવા અધર્મને સહન કરી શકું તેમ નથી. શાઓમાં કહ્યું છે :^{૧૮-૨૧}

ઔરલ્લો મગિનો વાપિ માર્યાં વાપ્યનુજસ્ય યઃ ।

પ્રચરેત નરઃ કામાત્તસ્ય વણ્ડો વણઃ સ્મૃતઃ ॥

જે પુરુષ પોતાની પુત્રી, ભગિની અથવા કનિષ્ઠ બંધુની સ્ત્રીની સાથે કામવશ થઈ વ્યભિચાર કરે, તેનો વધ કરવો જ યોગ્ય છે. હાલમાં મહાત્મા ભરત આ પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને અમે સર્વે રાજાઓ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છીએ; માટે અમે ધર્મમાર્ગનું ઉદ્ધેશન કરનાર જેવા તારી ઉપેક્ષા કેમ કરી શકીએ ? પરમશ્રેષ્ઠ સનાતન ધર્મની મર્યાદાનું ઉદ્ધેશન કરનારા દુષ્ટ પ્રાણીઓનો વધ કરનાર શ્રીમાન ભરત હાલમાં ધર્મ-પૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને તારા સરખા કામાસક્ત થઈ અધર્મ કરનારાઓને દંડ આપે છે. હે વાનર ! અમે પણ તેની આજ્ઞાને માન્ય કરી તારા સરખા મર્યાદારહિત પુરુષોને દંડ આપવાના કાર્યમાં તત્પર રહીએ છીએ.^{૨૨-૨૫} વળી હે વાલી ! સુગ્રીવની સાથે મારે મૈત્રી બંધાયેલી હોવાથી તે મને મારા કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ સરખો પ્રિય છે અને તેણે પોતાને સ્ત્રી તથા રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાને અર્થે મારું કાર્ય કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૨૬} તેમ જ સઘળા વાનરોની સંમક્ષ મેં પણ સુગ્રીવનું પ્રિય કરવા માટે જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેની મારા સરખો ધર્મજન પુરુષ કેમ ઉપેક્ષા કરી શકે ? હે વાનર ! એ સઘળાં ધર્મયુક્ત કારણોને લીધે જ મેં તને કહેલું વધરૂપ શાસન યોગ્ય છે; માટે તું તેને માન્ય કર.^{૨૭,૨૮} હે વાનર ! મેં તને જે વધરૂપ દંડ આપ્યો છે તે સર્વથા ધર્મરૂપ જ છે. ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષે પોતાના મિત્રનો ઉપકાર કરવો જ જોઈએ; કેમ કે એ તેનો આવશ્યક ધર્મ છે.^{૨૯} હે વાલી ! મેં મારી મેળે જ તારું પાપ જાણીને તને દંડ આપ્યો, તે તો સારું જ થયું છે; નહિ તો તારા પોતાના પાપને અર્થે તારે પોતાને પણ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડેત. આ સંબંધમાં ધર્મશાસ્ત્રો-
ના આચાર્ય મહારાજ મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં
એ ઉત્તમ શ્લોકો કહેલા છે કે જે શ્લોકો ધર્મજ્ઞ
પુરુષોએ માન્ય કરેલા હોવાથી અદાપિ પર્થ ત
લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે સાક્ષણ. મેં પણ તે પ્રમાણે
જ કહ્યું છે.^{૨૦} મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે :

રાજમિર્ષુતદ્વંદ્વાચ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ ।
નિર્મલાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ સુકૃતિનો યથા ॥

પાપકર્મ કર્યા પછી, રાજાઓથી શિક્ષા
પામેલા પાપી મનુષ્યો નિર્મળ-પાપરહિત થઈને
પુણ્યવાનની પેઠે વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગ પ્રત્યે
બાંધ છે.^{૨૧}

શાસનાદ્વાપિ મોક્ષાદ્વા સ્તેનઃ પાપાત્મમુચ્યતે ।
રાજા ત્વશાસનપાપસ્ય તદવાપોતિ કિલ્લિષ્વમ્ ॥

પાપકર્મ કરનાર મનુષ્ય એ કદાચ રાજની
આગળ જઈને પોતાનું પાપ પ્રકટ કરે, અર્થાત્
રાજની સમક્ષ પોતાનું પાપ કહી સંભળાવે, તો
પછી આહે તો રાજા તેને દંડ આપે કિંવા છોડી
દે, તોપણ તે પાપી મનુષ્ય પોતાના પાપથી મુક્ત
થાય છે; જરૂર રાજા કદાચ કંઈ દ્રવ્યાદિના લોભથી
પાપીને તેના પાપની યોગ્ય શિક્ષા ન આપે, તો તે
અવશ્ય એ પાપીના પાપથી વ્યાપ્ત થાય છે; અર્થાત્
રાજા એ શુંનેચારને યોગ્ય શિક્ષા ન કરે, તો તે
શુંનેચારનું પાપ તે રાજાને વળગે છે.

હે વાલી ! એ પ્રમાણેનો શિક્ષાચાર પ્રાચીન-
કાળથી ચાલતો આવેલો છે. પૂર્વે કંઈએક શ્રમણે
તારા જેવું જ પાપકર્મ કયું હતું તેને અમારા
પૂર્વજ માધાતા રાજાએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઘોર
શિક્ષા આપી હતી;^{૨૨, ૨૩} તેમ જ બીજા પણ એ
જે દુહોએ પાપકર્મ કર્યા છે, તે તે સર્વને પૃથ્વી-
નું પાલન કરનારા ધર્મજ્ઞ રાજાઓએ યથાયોગ્ય
દંડ આપ્યો છે કે જેથી તે તે પાપીઓ પાપમુક્ત
થયા છે.^{૨૪} હે વાનરશાહી ! હવે તું પોતાના વધ
માટે મિથ્યા શોક કરીશ નહિ; કેમ કે અમે ક્ષત્રિયો
પોતાને અધીન નહિ પણ ધર્મને જ અધીન

છીએ, એટલે ધર્મને અનુસરી મેં કરેલો તારો
વધ પણ ધર્મયુક્ત જ છે.^{૨૫} હે વાનરપુંગવ ! તારો
વધ કરવામાં એક બીજું મોટું કારણ પણ છે,
તે સાંભળ કે જેથી તું મારા પર મિથ્યા દોષ કરીશ
નહિ.^{૨૬} હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મેં કંઈ કોધને વશ થઈને
તારો વધ કર્યો નથી તેમ જ મેં શુભપણે રહીને
સુશ્રીવની સાથે યુદ્ધમાં લાગેલા તારો વધ કર્યો
તેથી મારા મનમાં યશ્ચાતાપ થતો નથી; કારણ
કે માંસાહારી પુરુષો શુભ રહીને કિંવા પ્રત્યક્ષ
રહીને ભળ, પાશ તથા કૂટ* વગેરેની કપટયુક્ત
ક્રિયા વડે વનમાંનાં અનેક મૃગોને હણે છે. પછી
તે મૃગો ભલે ત્રાસ પામી નાસતા, વિશ્વાસથી
બેઠેલાં, બીસેલાં, સાવધ કિંવા અસાવધ હોય,
તોપણ તેઓને હણવાથી મૃગયા કરનારાઓને દોષ
લાગતો નથી. ધર્મપ્રવીણ મોટા રાજર્ષિઓ પણ
મૃગયા કરવા બાંધ છે અને જ્યે તેથી સ્થિતિમાં
રહેલાં મૃગોને હણે છે, છતાં તેઓને તે સંબંધી
કશો દોષ લાગતો નથી. હે વાનર ! મેં પણ યુદ્ધમાં
મૃગયારૂપે બાણ વડે તને લીધેલો છે; કેમ કે તું
શાખામૃગ છે. પછી ભલે, તું મારી સામે યુદ્ધ
કરવા આવ્યો નહોતો અને બીજાની સાથે યુદ્ધ
કરતો હતો તેથી શું ?^{૨૭-૪૦} હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! આ
લોક વિષે રાજાઓને અતિ દુર્લભ એવો ધર્મ જીવિત
તથા સર્વ પ્રકારનાં સુખ આપનાર છે; માટે કંઈએ
પણ તેઓની હિંસા, નિંદા કિંવા તિરસ્કાર કરવા
નહિ; તેમ જ તેઓનું કયું પણ અગ્રિય કરવું નહિ.
મનુષ્યદેહધારી રાજાઓ તો સાક્ષાત્ દેવતાઓરૂપે
જ આ ભૂતળ વિષે વિચરે છે.^{૪૧, ૪૨} હે વાનર !
સનાતન ધર્મની રીતિને બળુશા સિવાય તું માત્ર
કોધને વશ થઈને પિતા તથા પિતાસહોના વંશ-
પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ક્ષત્રિયધર્મમાં રહેલા
મને નિહિત વચનો કહીને વ્યર્થ દૂષિત કરે છે.^{૪૩}

રામચંદ્રનાં વચનો સાંભળીને એનો નિશ્ચય
ધર્મને વિષે અત્યંત દૃઢ થયો હતો એવો અને
બાણના પ્રહારથી ઘણો જ પીડાતો વાનરેશ્વર વાલી

* હાથી વગેરેને પકડવા માટે પૃથ્વીમાં મોટા ખાડો
બનાવી, તેને વૃક્ષ વગેરેથી આચ્છાદિત કરવામાં આવે છે તે.

પોતાના મન સાથે વિચાર કરતાં રામચંદ્ર વિષે કશો પણ દોષ જોઈ શક્યો નહિ. પછી પોતે અજ્ઞાનથી કહેલાં પુરુષ-કઠોર વચનો માટે ક્ષમા યાચતો તે (વાલી) હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો : ‘હે નર-શ્રેષ્ઠ ! તમે કહો છો તે સઘળું યથાર્થ અને સત્ય જ છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. હે રાઘવ ! ઉત્તમ જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા તમારા સરખા મહાન પુરુષની સામે મારા સરખો એક અધમ પુરુષ પ્રચુત્તર આપવા યોગ્ય જ નથી. પ્રમાદને લીધે મેં પ્રથમ તમને જે કઠોર અને અયોગ્ય વચનો કહ્યાં તે માટે તમે મને ક્ષમા કરશો અને મારા પર દોષદંપિત કરશો; કારણ કે હું અત્યંત અજ્ઞાની છું અને તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ધર્મોદ્ધિ આરે પુરુષાર્થો ભણનારા તથા પ્રબળ હિત કરવામાં આસક્ત છો. પાપી જનોના પાપકર્મને તથા તેઓને આપવા યોગ્ય દંડને નિશ્ચય કરવામાં તમારી યુદ્ધિ ઘણી જ તીક્ષ્ણ અને નિર્મળ છે. ૪૪-૪૭ હે ધર્મરાજ ! હું કે જે સઘળા ધર્મશ્રદ્ધોમાં અગ્રેસર ગણાઈ ચૂક્યો છું, તેનું તમે ધર્મચુક્ર વાણી વડે પાલન કરો; અર્થાત્ તમે મારા સર્વ દોષો માટે મને ક્ષમા આપો. ૪૮

એટલું બોલતા બોલતાં વાલીને કંઈ અશ્રુને લીધે રુંધાવા લાગ્યો; તોપણ કાઠવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથીની પેઠે પીઠા પામતો તે વાલી રામચંદ્ર સામે જોઈ ગર્ગદ કંઈ ધીમેથી કહેવા લાગ્યો : ‘હે રઘુવીર ! આ સમયે મને મારા આત્મા (શરીર) ને, મારી સ્ત્રી તારાને કિંવા બાંધવોને જરા પણ શોક થતો નથી; પરંતુ સુવર્ણના બાબુખંધને ધારણ કરનારો મારો ગુણવાન પુત્ર અંગદ મને સાંભરી આવે છે, તેથી હું મોટા શોકસાગરમાં ડૂબી જઈ છું. ૪૯, ૫૦ અરે, મેં તેનું બાળપણથી જ લાલન-પાલન કરેલું હોવાથી તે મારા વિશેગને લીધે દીન બની જશે અને શીખરજીતુમાં સૂર્યાનાં પ્રખર કિરણો વડે સુકાઈ ગયેલા જળવાળા સરોવરની પેઠે સુકાઈ જશે. ૫૧ હે રામ ! એ અંગદ મારો એકને એક જ પુત્ર હોવાથી મને અત્યંત પ્રિય છે અને વળી તે બાળક હોવાથી હજી કાચી યુદ્ધિને છે; માટે

હે રામ ! તમારે એની સારી રીતે રક્ષા કરવી. હે રઘુવીર ! તમે શાઓક્રત માર્ગે ચાલનારનું રક્ષણ કરનારા તથા વિરુદ્ધ માર્ગે વર્તનારોને શિક્ષા આપનારા છો, માટે તમારે સુશીલ અને અંગદ ઉપર એક-સરખી પ્રીતિ રાખવી. ૫૨, ૫૩ હે રાજકુમાર ! તમે તમારા ભાઈ ભરત તથા લક્ષ્મણ ઉપર જેવી વૃત્તિ રાખો છો તેવી જ વૃત્તિ આ સુશીલ અને અંગદ ઉપર રાખવા યોગ્ય છે. વળી અતિ વિચારશીલ મારી સ્ત્રી તારા કે જે મારે લીધે સુશીલને અપરાધ કરનારી ગણાય છે, તેનું કદી પણ સુશીલ અપમાન કરે નહિ એમ કરવાને તમે યોગ્ય છો. હે રામ તમારે અધીન રહી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો સુશીલ હવે તમારા અનુગ્રહને લીધે આ રાત્ર્યનું પાલન કરવા સમર્થ છે. ૫૪-૫૬ એટલું જ નહિ, પણ તમારી કૃપાને લીધે આખા ભૂમંડળનું તેમ જ સ્વર્ગનું રાત્ર્ય કરવાને પણ તે સમર્થ થયો છે. હે રઘુવીર ! મારી સ્ત્રી તારાએ મને યુદ્ધે આવતાં વાગ્યો, તોપણ હું સુશીલની સાથે દંડચુક્ર કરવા આવ્યો તો તમારાં દર્શન કરીને તથા તમારાં વચન સાંભળીને હું નિષ્પાપ અને અજ્ઞાનરહિત થયો છું અને હવે તમારી કૃપાથી હું ઉત્તમ લોક પ્રત્યે જવા ઇચ્છું છું. ૫૭, ૫૮ એટલું બોલી વાનરોનો રાજા વાલી વિરામ પામ્યો.

વાલીના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનબોધ પ્રકટેલો જોઈ શ્રીમાન રામચંદ્ર સન્નજનોને સંમત એવી અને ધર્મના તત્ત્વવાળી વાણી વડે તેનું આશ્વાસન કરતા કહેવા લાગ્યા : ૫૯ ‘હે વાનરસત્તમ ! હવે તું તારા મનમાંની સઘળી વ્યથા મૂકી દે. મેં તને ગુપ્ત રહીને હજી તે સંબંધી તથા તે તારી કનિષ્ઠ ખંડુની સ્ત્રીનું હરણ કર્યું તે સંબંધી પાપને તું તારા મનમાં હેશ પણ વિચાર કરીશ નહિ; તું એ પાપથી સુક્રત હેશ પણ વિચાર કરીશ નહિ; તું એ પાપથી સુક્રત થયો છે. વળી આવી ધર્મની બાળતમાં અમે તારા કરતાં વધારે પાકો નિશ્ચય કરેલો છે, એટલે તે સંબંધી પણ તારે ચિંતાનું કારણ નથી. ૬૦ દંડ દેવા યોગ્યને દંડનાર રાજા અને દંડ ભોગવનાર અપરાધી એ બંને જણ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેથી તેઓને જરા પણ કદેશ થતો નથી. ૬૧ એ જ પ્રમાણે હે

વાલી ! તું પણ મેં આપેલી વધરૂપ શિક્ષાથી નિષ્પાપ થઈ, દંડની તિથાન્નમાં કહેલી રીત પ્રમાણે હવે ધર્મયુક્ત શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છે. ^{૧૨} હવે હે કપિવર ! તું તારા હૃદયમાંના શોક, મોહ તથા ભયનો ત્યાગ કર; કેમ કે પૂર્વમાં કર્મોત્તું ઉદ્ધવન કરવા તું કોઈ પણ પ્રકારે સમર્થ નથી. ^{૧૩} હે વાલી ! તું તારા પ્રિય પુત્ર અંગદની જગ્યાએ ચિંતા કરીશ નહિ. તે અંગદ જેવી રીતે તારી સાથે વર્તે છે, તેવી જ રીતે સુગ્રીવની તથા મારી સાથે વર્તશે, એમાં સંશય નથી. ^{૧૪}

સંશય વિષે શનુઓનું મહન કરનારા મહાત્મા રામચંદ્રનાં મધુર, શાત અને ધર્મમાર્ગને અનુસરતાં વચનો સાંભળી વાનરોનો રાજ વાલી પુનઃ પણ ચોચા વાક્યોથી તેમની ક્ષમા યાચવા લાગ્યો. ^{૧૫} ‘હે ઇંદ્ર સરખા ભય કર પરાક્રમવાળા ! હે અમે વાનરોના પણ સ્વામીનાથ ! બાણની પીડાથી હૃતચિત્ત થવાને લીધે મેં અબલુથી તમારા પ્રત્યે જે કઠોર વચનો કહ્યાં તે માટે ક્ષમા આપી તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ !’ ^{૧૬} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રજ્ઞીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મિષિન્ધાકાંડમાં ૧૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૯ મો

સતી તારાણું રણભૂમિમાં આગમન

સ વાનરમહારાજઃ કુપ્યાનઃ હરપીઢિતઃ ।
પ્રત્યુક્તો હેતુમદ્વાક્યૈર્નૌત્તરં પ્રતિપદ્યત ॥ ૧ ॥

બાણની પીડાથી આકુળવ્યાકુળ થઈ પૃથ્વી પર સૂતેલો વાનરોનો મહારાજ વાલી રામચંદ્રનાં પૂરોક્ત શુદ્ધિયુક્ત વચનોના કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ. સુગ્રીવ સાથેના શુદ્ધમાં શિલાઓ તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી તેનું આપું શરીર કચ્ચરુ ઘાણ થવાને લીધે તથા રામચંદ્રના તીવ્ર શરપ્રહારની વેદનાને લીધે તે સંચારહિત થવા લાગ્યો હતો. ^{૧૨} આટલા સમયમાં આખી કિષ્કિન્ધાનગરી વિષે વાલીવધના સમાચાર ફેલાતાં અતપુરમાં રહેલી સતીશિવેરામણિ તારાને પણ બપુ થઈ

કે સુગ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરતો વાનરોનો રાજ વાલી રામના બાણથી હણાયો છે. ^{૧૩} પોતાના પતિના વધરૂપ અત્યંત દારુણ અને અપ્રિય સમાચાર સાંભળી સતી તારા અત્યંત ઉદ્વેગ પામી અને પોતાના પુત્ર અંગદને સાથે લઈને વાલીની યાત્રે જવા સારું કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી, બહાર નીકળી. ^{૧૪} રણભૂમિ આગળ આવતાં જ રાજપુત્ર અંગદ સાથે જે મહાબળવાન વાનરો અંગરક્ષક તરીકે આવતા હતા. તેઓ ધનુષ્ય શૂર્ય કરી ઊભેલા રામચંદ્રને જોતાં જ, જેમ પોતાના યુદ્ધપતિરહિત થયેલા મૃગો સિંહને જોઈ ત્રાસ પામી નાસનાસ દોડે, તેમ રામચંદ્રના ભયથી નાસનાસ કરવા લાગ્યા. ^{૧૫} બલે બાણથી વીંધાયા જ હોય નહિ એમ રામચંદ્રના ત્રાસને લીધે નાસલાગ કરતા વાનરોને જોઈ, અતિ દુઃખી થયેલી સતી તારા તેઓને કહેવા લાગીઃ ‘હે વાનરો ! જોકે મારા સ્વામીને તેના કૂર બધું સુગ્રીવે રાખ્યું ના હોયથી રામના હાથે શ્રમપણે કપટપૂર્વક-દૂર જનારા બાણ વડે હણાયો છે, તોપણ હે મહાબળવાન વાનરો ! તમે કે જેઓ સિંહ સરખા પરાક્રમી મારા સ્વામીના અગ્રેસર^૧ સેવકો છો, તેઓ આ વેળાએ આમ ભય પામી પોતાના રાજનો ત્યાગ કરી કેમ નાસો છો ?’ ^{૧૬-૨}

તારાનાં વચન સાંભળી, ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા એ સર્વ વાનરો એકમત થઈ સમયોચિત^૨ વચન કહેવા લાગ્યા. ^{૧૭} ‘હે પુત્રવતી તારા ! હવે તમે રામની આગળ શા માટે બંધો છો ? ત્યાં જવાની કશી આવશ્યકતા નથી. હવે તો તમે અહીંથી જ પાછા વળી નગરમાં બંધો અને રાજપુત્ર અંગદની રક્ષા કરો. અરેરે, રામરૂપ ડાળા આપણા રાજ વાલીને હણીને લઈ બંધ છે ! અરે બુઝો ને સંશય વખતે મહારાજ વાલીએ કેટલા મોટા મોટા વૃક્ષો તથા મોટી મોટી શિલાઓને પડે છેડી નાખીને ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે યવતને પાડે છે, તેમ જ રામચંદ્ર પોતાના વજ્ર દ્વારા બાણ

+ સ્વામી આયન વા

૨ રામચંદ્રે નુરૂત્તા.

+ ટણાયેલા ચિત્તવશો-બેભાન થયેલા.

વડે આપણા રાજા વાલીને પાડ્યા છે। વળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી એ કપિસિંહ વાલીને હણાયેલા બેઈને આ સઘળું વાનરસેન્ય બધે પરાભવ પામ્યું હોય નહિ એમ નાસી બળ છે. ૧૧-૧૩ હે સતી! હવે તમે ખીલું સઘળું કાઢી રહેવા દઈને, શૂરવીર વાનરો દ્વારા કિષ્કિન્ધાનગરીનું સારી રીતે રક્ષણ કરાવો અને રાજપુત્ર અંગદને રાજ્યાસન પર અભિષિકૃત કરો. અંગદને પોતાનો રાજા થયેલો બેઈને સર્વ વાનરો નિર્ભયપણે તેની આજ્ઞામાં વર્તેશો. ૧૪ હે સુમુખી! અમારો આ વિચાર બે તમને ગમતો ન હોય અને તમને અહીંયાં જ રહેવું રુચ્યું હોય, તો આ સર્વ વાનરો કે જેઓમાં કેટલાક ઔરહિત અને કેટલાક ઔરહિત છે, તેઓ આજે જ પર્વતોની ખીણોમાં ઉતાવળે નાસી જશે-સંતાઈ જશે; કારણ કે જેઓનો અમેએ પૂર્વે છળ કરેલો છે, એવા રાજ્યલોભી સુગ્રીવાદિ વાનરોનો અમને મોટો ભય રહે છે; અર્થાત્ બે અમે અહીંયાં જ રહીએ તો પૂર્વનું વેર સંભારીને સુગ્રીવ રામની સહાયથી અમારો અવશ્ય નાશ કરે એવો અમને મોટો ભય લાગે છે. ૧૫, ૧૬

નાસતાં નાસતાં ચોડેક દૂર ચાલી નીકળેલાં એ વાનરોનાં એવાં વચન સાંભળીને નિર્મળ હાસ્યવાળી તારા તેઓના પ્રત્યે પોતાના સતીત્વ ને શોભાવે એવાં ઉત્તમ વાક્યો કહેવા લાગી : 'અરે! વાનરમાત્રમાં સિદ્ધ સરખા મહાભાગ્યવાળા મારા પતિનો નાશ થયા પછી મારે મારા પુત્રનું, રાજ્યનું કે આ દેહનું પણ શું પ્રયોજન છે ૧૭, ૧૮ અરેરે, મહાસમર્થ મારા પતિ તો રામચંદ્રના બાણથી હણાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા છે! હું અવશ્ય તેમના ચરણકમળ પાસે જ જઈશ. ૧૯

એટલું કહીને અત્યંત શોક પામવાને લીધે રુદન કરતી તથા બંને હાથ વડે મસ્તક અને છાતી ઢંટવી સતીશિરોમણિ તારા પોતાના પતિ તરફ દોડી. ૨૦

ધાસલેર દોડતી તારા છેક રણભૂમિમા જઈ પહોંચી, ત્યારે ત્યાં સંશ્રામમાંથી કદી પણ પાછા ન વળે એવા મહાભગવાન દેવોને હણનારા પોતાના પતિ વાલીને તેણે પૃથ્વી પર પડેલા દીઠો

ભયંકર દેહવાળો વાલી ઇંદ્ર જેમ વળને ફેંકે તેમ યુદ્ધવેળાએ મોટા મોટા પર્વતોને ફેંકનારો, મહા-વાયુથી ભરેલા મેઘની પેઠે ગર્જના કરનારો તથા ઇંદ્રના જેવો પરાક્રમી હતો, તે આજે શૂરવીર રામ-ચંદ્રે હણવાથી વરસી રહેલા મેઘની પેઠે શાંત થઈને પડ્યો હતો. જેવી રીતે કેસરી સિંહ માંસને અર્થે હુલ્લપુલ મૃગને હણે છે અને જેવી રીતે સર્વ લોકોએ પૂજેલા તથા પતાકા અને વેદીથી સુ-શોભિત એવા વૃક્ષને તેની અંદર રહેલા સર્પને પકડવા માટે ગરુડ તોડી પાડે છે, તેવી રીતે રામચંદ્રે બાણ વડે હણીને વાલીને પૃથ્વી પર પાડ્યો હતો! સતી તારાએ ત્યાં આગળ અતિશ્રદ્ધ ધનુષ્યને ગ્રહણ કરી ઊભેલા રામચંદ્રને, લક્ષ્મણને તથા પોતાના પતિના કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવને પણ જોયો, પરંતુ તેઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કર્યા વગર સતી તારા પૃથ્વી પર હણાઈ પડેલા પોતાના પતિ પાસે દોડી ગઈ અને પોતાના પતિને અસ્તવ્યસ્ત થઈ પડેલો બેઈ અત્યંત દુઃખને લીધે પૃથ્વી પર ઢળી પડી. ૨૧-૨૨ થોડીક વારે ઊઠીને એ સતી તારા કાળપાશથી બંધાયેલા પોતાના પતિ ભણી દૃષ્ટિ કરી 'હા, આર્યપુત્ર! હા, સ્વામિન!' એમ બોલી રુદન કરવા લાગી. ૨૩

એ સમયે કુરરી પક્ષિણીની પેઠે તારાને આક્રોશ કરતી બેઈને તથા તેના પડખામાં રુદન કરતા ઊભેલા રાજપુત્ર અંગદને બેઈને સુગ્રીવના મનમાં પણ મહાન ખેદ ઉત્પન્ન થયો. ૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૧૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૦ મો

સતી તારાનો વિલાપ

રામચાપવિસૃષ્ટેન શરેણાન્તકરેણ તમ્ ।

દૃષ્ટ્વા વિનિહિતં મૂર્તી તારા તારાચિવાનના ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના ધનુષ્યમાથી છૂટેલાં, અંત આણે એવાં બાણ વડે હણાઈ, પૃથ્વી પર પડેલા પોતાના પતિ વાલીને બેઈ ચંદ્રસુખી તારા એકાએક તેની પાસે દોડી ગઈ અને તેને વારંવાર આલિંગન

કરવા લાગી. મોટા હાથી ઈંવા મોટા પર્વત સરખા દેહવાળા વાનરોના રાજ વાલીને જીખડી પડેલા વૃક્ષની પેઠે રામચંદ્રના બાણથી હણાઈ પડેલો ભેઈને અત્યંત દુઃખ તથા શોકયુક્ત થયેલી તારા વિલાપ કરવા લાગી :^{૧-૩}

હે સંઘામ વિષે દારુણ પરાક્રમ દર્શાવનારા ! હે શૂરવીર ! હે વાનરોત્તમ ! શું આજે મેં તમારો કંઈ અપરાધ કયો છે કે જેથી હું તમારી આગળ જીલી છું, છતાં તમે મારી સાથે બોલતા નથી ?^૧ હે વાનરોત્તમ ! ભોઠો, ભોઠો, બેઠા થાઓ અને ઉત્તમ શય્યા પર શયન કરો. તમારા સરખા શ્રેષ્ઠ રાજાઓ આવી રીતે પૃથ્વી પર કદી પણ સૂઈ રહેતા નથી !^૨ હે પૃથ્વીનાથ ! હુ ધારું છું કે મારા કરતાં પણ આ તમારી પૃથ્વીરૂપ સ્ત્રી તમને વધારે પ્રિય છે; કારણ કે આવા દેહત્યાગ કરવાના કઠિન સમયમાં પણ તમેજો મારો ત્યાગ કરીને તેણું જ આલિંગન કર્યું છે.^૩ હે વીર ! ધર્મથી યુદ્ધ કરનાર તમેજો આજે અવશ્ય તમારે વસવા માટે સ્વર્ગમાર્ગ વિષે કિષ્કિંધાનગરી જેવી જ બીજી નગરી નિર્માણ કરી છે કે જેથી તમે આજે કિષ્કિંધાનો ત્યાગ કરી જવાને તૈયાર થયા છો.^૪ હે સ્વામીનાથ ! સુંદર સુગંધી વનો વિષે મેં તમારી સાથે જે જે વિહારો કર્યા છે તે સર્વની આજે તમેજો સમાપ્ત કરી છે !^૫ હે પ્રાણપ્રિય ! હે મોટા વાનરયૂથોના અધિપતિઓનું શાસન કરનારા સ્વામીનાથ ! આજે તમને અંતિમ દશામાં પૃથ્વી પર પડેલા ભેઈને આનંદરહિત તથા નિરાશ થયેલી હું અપાર શોકસમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ છું.^૬ અરેરે ! હાય ! મારું હૃદય કેવું કંઠાર છે કે આજે તમને આમ પૃથ્વી પર પડેલા ભેઈને પણ શોકરૂપી તાપને લીધે તે વિઠીણું થઈ જતું નથી !^૭ હે વાનરરાજ ! તમેજો સુગ્રીવની ઓતું હરણ કરીને તેને કાલી મૂંઠવારૂપ જે અયોગ્ય કર્મ કર્યું; તેના પરિપાકરૂપે જ આ પ્રાણાત કષ્ટ તમને પ્રાપ્ત થયું છે !^૮ હે વાનરેન્દ્ર ! તમારું શ્રેય કરવામાં તત્પર અને તમારું જ હિત ધ્યાનપૂર્વક એવી મેં તમને સંજ્ઞાં ઘણા હિતવચનો કહ્યાં હતા, પરંતુ તમેજો

મોહને લીધે તે સ્વીકાર્યાં જ નહિ !^૯ અહા ! હે માન આપનાર સ્વામીનાથ ! તમે હવે સ્વર્ગે સિધાવ્યા છો, તેથી તમારું સુંદર સ્વરૂપ ભેઈને ત્યાંની રૂપ અને યોવનના ગર્વવાળી ચતુર અપ્સરાઓનાં ચિત્ત મોહને લીધે અવશ્ય પીડિત થશે.^{૧૦} હે વાનરરાજ ! સર્વત્ર સ્વતંત્રપણે વિચરનારો કાળ જ તમારા જીવિતનો અંત આણનાર છે કે જેથી મહાસમર્થ એવા તમે બળાત્કારે સુગ્રીવને વશ થઈ પડ્યા છો !^{૧૧} અરે, આ કકુત્સ્થકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો રામચંદ્ર સુગ્રીવની સાથે યુદ્ધમાં લાગેલા તમને હણવારૂપ નિહિત કર્મ કરીને પણ સંતાપ પામતા નથી, એ કેટલું બધું અયોગ્ય છે !^{૧૨} અરેરે, અત્યારે શોક તથા સંતાપ વડે પ્રાપ્ત થયેલી અને અત્યંત દીન બની ગયેલી હું કે જે પૂર્વે સુખ ભોગવીને જ જીછરેલી છું, તે હવે વિધવાપણું પારીને અનાથની પેઠે કેવી રીતે રહી શકીશ ?^{૧૩} નિરંતર લાડ લઠાવેલો, શૂરવીર અને સુકુમાર એવો મારો પુત્ર અંગદ કે જે સદાય સુખ ભોગવવાને યોગ્ય છે, તે હવે તેના અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળા કાકા સુગ્રીવની પાસે કેવી રીતે રહી શકશે ?^{૧૪} હે વત્સ અંગદ ! તું તારા ધર્મનિષ્ઠ પિતાનાં સારી રીતે દર્શન કરી લે; કેમ કે હવે પછી તેમનું દર્શન તને ફલેલ થશે.^{૧૫} હે નાથ ! તમેજો લાખા પ્રવાસે પ્રયાણ કર્યું છે, માટે તમે આ તમારા પુત્ર અંગદનું મસ્તક સૂઝીને આશ્વાસન કરો અને તેના માટે મને કાંઈ લલામણ કરો.^{૧૬} હે સ્વામીનાથ ! તમને હણીને રામચંદ્રે તો મોટું કાર્ય કર્યું છે; કેમ કે એમ કરવાથી તે સુગ્રીવ માટે કરેલો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી સુક્ત થયા છે.^{૧૭} હે સુગ્રીવ ! રામચંદ્રે તારા શત્રુરૂપ બ્યેષ્ઠ બંધુ વાલીને હણ્યો છે, તેથી હવે કૃતાર્થ થયેલો તું ઉદ્દેગરહિત થઈને રાજ્ય ભોગવ અને તારી સ્ત્રી રૂમાને પ્રાપ્ત થા.^{૧૮} (એણે કહીને તારા વળી વિલાપ કરે છે :) 'હે વાનરેન્દ્ર ! હું આટલો આટલો વિલાપ કરું છું, છતાં તમે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી ? આ

* તારા પોતાના પ્રિય પુત્ર અંગદ પ્રત્યે ભેઈને કહે છે.

† હવે તારા વાલી પ્રત્યે કહે છે.

+ તારા પોતાના દિયર સુગ્રીવને સંજ્ઞાથી કહે છે.

તમારી બીજી સઘળી શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ પશુ શોક કરતી તમારી આગળ ભૂલી છે, તેઓને તમે બુઝો ! ૧૨૨

તારાને વિલાપ કરતી બેઠીને અતિદીન તથા દુઃખી થયેલી બીજી સર્વ વાનરીઓ પશુ અંગદને અહંબુ કરી તથા તેની ચોભેર વીંટાઈને કરુણ સ્વરે આક્રોશ કરવા લાગી. ૨૩

સતીશિરોમણિ તારા પુત્ર : પશુ વિલાપ કરતી બોલી : ‘ હે વીર પુરુષોને હજી એવા બાહુબળ-વાળા ! હે બાબુબંધને ધારણ કરનારા વાલી ! તમે સુંદર વેષવાળા પ્રિય પુત્ર અંગદને તજીને આજે ઘણા કાળના લાંબા પ્રવાસે કેમ નીકળી પડ્યા છો ? અરે, પોતાના સરખા જ શુભવાળા આવા સરળ સ્વભાવના પુત્રને ત્યજીને આમ એકા-એક આદ્યા જવું, એ તમને જરાયે યોગ્ય નથી. હે લાંબી બુભઓવાળા ! હે વીર ! હે વાનરનાથ ! મેં વગર વિચારે તમારું કાંઈ અપ્રિય કયું હોય, તો તે તમે ક્ષમા કરો. હે સ્વામીનાથ ! છેવટે હું મારા મસ્તક વડે તમારા ચરણોને સ્પર્શ કરું છું.’ એવી રીતે સર્વ વાનરીઓ સહિત કરુણ સ્વરે વિલાપ કરતી આનંદિત સ્વરૂપવાળી તારાએ અજ્ઞબળને ત્યાગ કરી પોતાના પતિ વાલીની પાસે મરણ પથ તો બેસવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૨૪-૨૬

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૦ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૧ મે

હંતુમાને કરેલું તારાનું આનંદાસન
તતો નિપતિતાં તારાં જ્યુતાં તારામિવાશ્વર્યાન્ ।
શનૌરાશ્વાસયામાસ હસુમાન્ હરિયુથપઃ ॥ ૧ ॥

અનેકવિધ વિલાપ કરીને છેપટે મહાસતી તારા પોતાના પતિ વાલીની પાસે પૃથ્વી પર ઢળી પડી. એ વેળા તે આકાશમાંથી ખરી પડેલા તારા સરખી જણાતી હતી. વાલીની સ્ત્રી તારાને અત્યંત દુઃખ પામતી બેઠીને વાનરોના યૂથનું પાલન કરનારો હંતુમાન તેની આગળ આવી ધીમે ધીમે તેનું આનંદાસન સ્વરૂપ લાગ્યો. ૧

હંતુમાને કહ્યું : ‘ હે તારા ! આ લોકને વિષે શુભ-દોષથી બનેલાં તથા સ્વર્ગ અને નરકાદિ

ફળને પ્રાપ્ત કરાવનારા પુરુષનાં જે શુભ કિંવા અશુભ કાર્યો હોય છે, તે સઘળાં મરણ પામ્યા પછી પરલોક વિષે આપોઆપ મળી આવે છે. ૨ હે સતી ! આ જગત વિષે સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મોને અધીન હોવાને લીધે કેણુ કેનો શોક કરવા યોગ્ય છે ? હે તારા ! તું કે જે પોતાના કર્મોને વશ હોવાથી શોક કરવા યોગ્ય છે, તે તારા સરખા જ શોચનીય બીજા-પતિ વગેરેનો શોક શા માટે કરે છે ? વળી તું કે જે પોતાનાં કર્મ-ફળો-ભોગવતી હોવાથી દીન બનેલી છે, તે તારા સરખા જ દીન બનેલા બીજા-પુત્ર વગેરે ઉપર દયા કેવી રીતે કરી શકીશ ? અરે, આ પાણીના પરપોટા જેવા નાશવંત દેહને વિનાશ થયા પછી કેણુ કેનો શોક કરવા યોગ્ય છે ? અર્થાત સઘળું નાશવંત બણીને યુદ્ધિમાન પુરુષો કદી પશુ શોક કરતા નથી ૩ હે પુત્રવતી તારા ! હવે તું શોકને ત્યાગ કરી, રાજપુત્ર અંગદ ઉપર દષ્ટિ રાખ અને પોતાના પતિ વાલીના મરણ પછી જે કાંઈ ઉત્તમ કાર્યો કરવાના હોય તેનો વિચાર કર. ૪ હે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળી સતી ! આ લોક વિષે ભૂત-પ્રાણી-માત્રનાં જનનાગમન (જન્મ-મરણ) કેંવાં અવ્ય-વસ્થિત છે તેને તું સારી રીતે બજી છે; માટે રોદન વગેરે લૌકિક કર્મોના ત્યાગ કરીને હવે તું તારા પતિ વાલીને મરણ પછી પરલોકમાં શુભ ગતિ પ્રાપ્ત થાય તેનું કર્મ કરવા તત્પર થા. ૫ અહા ! જેના આશ્રય નીચે રહીને અસંખ્યાત વાનરો પોતાનાં જીવિતને ધારણ કરે છે, તે વાનરોનો રાજા વાલી આજે મરણધર્મને પ્રાપ્ત થયો છે ! ૬ હે તારા ! આ તારો પતિ ન્યાયદષ્ટિથી બેનારો તથા સામ, દાન અને ક્ષમા વિષે પરાયણ છે, તેથી ધર્મિષ્ઠ પુરુષો મરણ પામ્યા પછી જે સ્થાન પ્રત્યે જાય છે, તે સ્થાનને જ તે પ્રાપ્ત થયે; માટે તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૭ હે કલ્યાણી ! આ તારો પુત્ર અંગદ, સર્વ વાનરો અને આખું વાનરરાજ્ય, એ સઘળું તારાથી જ સુનાય છે. ૮ માટે હે ભામિની ! તું શોકને ત્યાગ કરી શોકતપ્ત થયેલા સુગ્રીવ

૬ શમ-નમ-શાંતિ-દયા વગેરે શુભો અને શમ-ઝેપ-કામ-કેમાદિ દોષો

તથા અંગદને વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરવાને આજ્ઞા આપ અને તારા હાથે રાજપુત્ર અંગદને રાજ્યાસને સ્થાપિત કર. શાસ્ત્રો વિષે જેને અર્થે સંતતિ હોવાની આવશ્યકતા જણાવી છે અને મરણસમયે તથા મરણ પછી જે જે કૃત્યો કરવાનાં છે, તે તે સર્વનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. માટે હે સતી ! હવે શોકનો ત્યાગ કરી તું સત્વર વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરાવ તથા અંગદને પટ્ટાભિષેક કરાવ. રાજપુત્ર અંગદને રાજ્યાસને વિરાજેલો જોઈને તારા હઃખની શાંતિ થશે. ૧૮-૧૯

પોતાની સંસુખ ઊભેલા વાયુસુત હંતુમાનનાં વચન સાંભળી પતિના હઃખથી પીડાતી સતી તારાએ તેને પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું :^{૧૨} 'હે હંતુમાન ! અંગદ સરખા સો પુત્રોત્ત' સુખ પ્રાપ્ત થાય તે કરતાં પણ આ હંહુઈ પડેલા મારા પતિના દેહને આલિંગન કરવાનું સુખ મને અધિક લાગે છે । વળી હું ત્રી હોવાને લીધે વાનરરાજ્યનું પાલન કરવાને કિંવા અંગદને પટ્ટાભિષેક કરવાને સમર્થ નથી. તેનો કાકો સુગ્રીવ એ સર્વ કાર્યોને વિષે સમર્થ છે. ૧૩, ૧૪ હે હંતુમાન ! 'હું અંગદને રાજ્યાભિષેક કરીશ' એવું તો તારે ઠીક પણ સમજવું નહિ; કેમ કે પુત્રને તેના પિતા જ સુખ આપનાર છે, માતા નહિ; માટે અંગદ પોતાના પિતાના સ્થાને રહેલા કાકા સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે. ૧૫ હે મારુતાત્મજ ! મારે તો હવે આ લોક તથા પરલોક વિષે વાનરોના રાજ અને મારા પતિ આ વાલીનો આશ્રય કરવા સિવાય બીજું કંઈ પણ બિલકુલ યોગ્ય નથી; માટે શત્રુના સંસુખ હંહુાયેલા તે શૂરવીરે સેવેલા આ રણાગણનું^{૧૬} સેવન કરવાથી જ મારું કલ્યાણ થાય એમ છે. ૧૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિહિમ્વ શ્રીરામાયણના મિષ્ટિમાહાકાંડા ૨૧ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨૨ મો

વાલીનો પ્રાણત્યાગ-વાનરોનો ખેડ

વીક્ષમાણસ્તુ મન્દાસુઃ સર્વતો મન્દસુહૃત્સન્ન ।
આદાવેવ તુ સુપ્રાંચં દદર્શાનુજમમતઃ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના બાણથી હંહુઈ પૃથ્વી પર પડેલા વાલીના પ્રાણ હવે છેક મંદ થવા લાગ્યા હતા અને તેનો આસોન્ધૈસ પણ લથો જ ધીસો પડી ગયો હતો; તોપણ તેણે ધૈર્ય રાખી પોતાની આખ ઉઘાડી તો પોતાની આગળ ઊભેલો સુગ્રીવ તેની દષ્ટિએ પડ્યો. ૧ પછી જયશાળી થયેલા પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવને અતિ મધુર વાણી વડે યાસે ભાલાવીને વાનરરાજ વાલીએ અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું :^૨ 'હે સુગ્રીવ ! પૂર્વજન્મના પાપને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધિસોહ વડે બળાત્કારે પાપકર્મ તરફ આકર્ષાયેલા મારા ઉપર તારે દોષદષ્ટિ કરવી યોગ્ય નથી; અર્થાત્ મેં તારી સાથે જે શત્રુતા કરી હતી, તે પૂર્વના પાપથી મલિન થયેલી બુદ્ધિને લીધે જ હતી. ૩ વળી હે તાત ! એકીવખતે પરસ્પર મળીને આ ઉત્તમ રાજ્યસુખ ભોગવવાનું આપણા ભાગ્યમાં વિધાતાએ નહિ જ લખ્યું હોય કે જેથી બાંધવોને ઉચિત એવો સ્નેહ ઊભટો જ થઈ ગયો । અસ્તુ. થયું તે ખરું, હવે એ સંબંધી શોક કરવો યોગ્ય નથી. હવે તું આ વાનરોના રાજ્યને શીઘ્ર પોતાના હસ્તગત કર. હું હવે આજે જ થમલોક પ્રત્યે જઈ છું. ૪, ૫ હે સુગ્રીવ ! હવે હું મારાં જીવિત, રાજ્ય, વિપુલ લક્ષ્મી તથા પવિત્ર યશ વગેરેનો શીઘ્ર ત્યાગ કરું છું. ૬ હે વીર ! આવી અવસ્થાને વિષે રહેલો હું તને જે કંઈ કહું તે પ્રમાણે તારે કરવું. જોકે કઠિન હશે, તોપણ તારે કરવું જ જોઈશે, ૭ અને તે એ કે સુખ ભોગવવાને યોગ્ય તથા સુખમાં જ ઊછરેલો આ મારો પુત્ર અંગદ કે જે બાળક હોવા છતાં અત્યંત બુદ્ધિમાન છે અને જે ચોધાર આંસુએ રડતો પૃથ્વી પર પડ્યો છે, તેને તું જો. ૮ મારા પ્રાણ કરતા પણ અધિક પ્રિય એવો એ મારો પુત્ર અંગદ હવે મારા વિનાનો થશે; માટે હે સુગ્રીવ ! તું તેને પોતાના ઔરસ પુત્ર તુલ્ય માનીને. તેને જશ પણ

ઓછું ન આવે એવી રીતે સર્વ પ્રકારે તેનું પાલન કરજે.^૬ હે જલવગેશ્વર! મારી પેઠે તું પણ તેનો સર્વ પ્રકારે દાતા, રક્ષક તથા ભય વિષે અભય આપનાર પિતા જ છે.^{૧૦} હે ભાઈ! તારા સરખો જ પરાક્રમી આ તારાનો પુત્ર અંગદ ભવિષ્યમાં તે ધન્યદેવ રાવણાદિ રાક્ષસોના વધસમયે તને સહાય કરનાર થશે;^{૧૧} તેમ જ અત્યંત તેજ અને બળ વાળો એ અંગદ યુવાન હોવાને લીધે સંગ્રામ વિષે મારા જેવાં જ પરાક્રમ કરશે.^{૧૨}

હે સુગ્રીવ! સુષેણ વાનરની પુત્રી તારા અર્થ-શાસ્ત્ર સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં તથા નાના પ્રકારના ઉત્પાતો થાય એ વેળા જે જે કાચો કરવાં બેઠો એ તેનો નિશ્ચય કરવામાં લણી જ પ્રવીણ છે.^{૧૩} માટે આ સતી તારા જે કાચું કરવું યોગ્ય જણાવે તેને તું નિઃસંશયપણે કરજે; કેમ કે તેનું વચન કદી પણ અન્યથા થતું નથી. વળી હે ભાઈ! તે પ્રતિક્ષા કરેલું આ રણવીરનું કાચું પણ તારે નિઃસંકે થઈને કરવું. જો તું તેમનું કાચું નહિ કરે, તો તને મોટો અધર્મ પ્રાપ્ત થશે; એટલું જ નહિ, પણ પોતાનું અપમાન થવાથી રામચંદ્ર તારો વિનાશ કરશે. હે સુગ્રીવ! તું મારા કંઠમાં રહેલી સુવર્ણની દિવ્ય જ્યમાળા મારા જીવતાં જ ધારણ કર; કેમ કે મારું મૃત્યુ થયા પછી મારા શબનો સ્પર્શ થવાથી કોમાં રહેલી મોટી જયશ્રી* એનો ત્યાગ કરશે.^{૧૪-૧૬}

બ્રાનુસ્નેહથી ભરેલાં વાલીનાં વચનો સાંભળી હર્ષરહિત થયેલો સુગ્રીવ અતિદીન બની ગયો અને રાહુએ ઝસેલા અંદ્રની પેઠે નિસ્તેજ થઈ ગયો.^{૧૭} પછી વાલીનાં સ્નેહાળ વચનોથી શાંત થયેલા સુગ્રીવે આગસરહિત થઈ ભાઈના સ્નેહને યોગ્ય આચરણ કરી, તેની આજ્ઞાથી સુવર્ણની જ્ય-માળા અહણ કરી.^{૧૮} સુગ્રીવને જ્યમાળા આપી પરલોક પ્રત્યે જવાને તત્પર થયેલા મહાત્મા વાલીએ પોતાના પ્રિય પુત્ર અંગદ ભણી દંષ્ટિ કરી અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:^{૧૯} હે તાત અંગદ! હવે તારે

* સંગ્રામમાં શત્રુનો પરાજય કરાવી પોતાના ખમનો જય કરાવનારી શ્રી.

સુખ-દુઃખ સહન કરવાનો સમય આવ્યો છે; માટે પ્રિય કિંવા અપ્રિય પ્રાપ્ત થાય એ વેળાએ તું સહનશીલ થઈ દેશકાળને અનુસરજે અને તારા કાકા સુગ્રીવની આજ્ઞામાં રહેજે.^{૨૦} હે મોટી ભુલ-વાળા પુત્ર! મેં તને નિરંતર જેવાં લાઠ લકાડ્યાં છે, તેવી રીતે તું સુગ્રીવ પ્રત્યે વર્તીશ, તો તે તને બહુમાન્ય કરશે નહિ; અર્થાત કોઈ કોઈ સમયે તું લાઠને લીધે બેઠું મારી આગળ અયોગ્ય આચરણ કરતો હોતો, તેવું જો સુગ્રીવની આગળ કરીશ તો તે તારા પર રાજી રહેશે નહિ; માટે તું સદૈવ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તજે. વળી હે શત્રુદમન! તું તારા કાકા સુગ્રીવના અભિનેતા તથા શત્રુઓ સાથે મિત્રાચારી ન કરતાં નિરંતર તેનો જ અર્થ સિદ્ધ કરવામાં તત્પર રહેજે અને બિરોદ્રિય રહી તેની જ સેવા કરજે. હે અંગદ! તું તારા કાકા સુગ્રીવની સાથે અતિશય સ્નેહ અથવા તો દ્વેષ કરીશ નહિ; કેમ કે એ બન્ને મહાન દોષરૂપ છે.* માટે એ બન્નેના મધ્ય-ભાગમાં રહેલી સાધારણ દંષ્ટિથી તું તેની સાથે વર્તજે.^{૨૧-૨૩}

એટલું કહેતાં કહેતાં તો આજીના પ્રહારથી અતિશય પીડાયેલા વાલીનો મરણસમય આવી પહોંચ્યો. તુરત જ તેનાં નેત્ર યુક્તિ થઈ ગયાં, તેના ભયંકર દાંત હોઠની પહાર દેખાઈ રહ્યા અને ભેતભેતામા તેનો અંતરાત્મા તથા દેહમાંથી વાલી નીકળ્યો.

વાલીને મરણ પામેલો બેઠો રાત્ર વિનાના થયેલા સર્વ વાનરો અતિશય ખેદગ્રસ્ત થઈ આકાશ કરવા લાગ્યા.^{૨૪, ૨૫} અરે, હાય! વાનરોનો રાત્ર વાલી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો તેથી આખો ટિપ્પણિકાંડ

* ઉપકાર કિંવા અપકાર નહિ કરનાર ઉદાસીન પુરુષો

+ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે

‘અભ્યાસતિર્વિનાશાય ત્વતિદુર તુ નિષ્ફળમ્ ।

સેવા મધ્યમમત્વેન રાજનહિતુરશ્ચિવામ્ ॥

રાત્ર, અગ્નિ, ગુરુ અને સ્ત્રી, એમનું મધ્યમ-ભાવ સાધારણ સ્નેહથી સેવન કરવું જ શ્રેયસ્કર છે; કેમ કે તેઓની સાથે અતિ સ્નેહભાવથી વર્તવું વિનાશકારક છે. અને તેઓથી અતિ દુર રહેવું નિષ્ફળ છે.’

નગરી શૂન્ય થઈ પડી છે; તેમ જ સઘળાં ઉધાનો, પવંતો અને અરણ્યો પણ શૂન્ય થઈ પડ્યાં છે।^{૧૯} અરેરે, હાય! વાનરોમાં સિંહ સરખા વાલીનું મરણ થવાથી અમે સર્વ નિસ્તેજ થયા છીએ। અહો! એના અમિત બળતું વળુન કરવા કેણુ સમર્થ છે? પૂવે એક સમયે મહાત્મા વાલીએ મહાસમર્થ 'ગોદાલ' નામના ગંધર્વને યુદ્ધ આપ્યું હતું ત્યારે એ બંને પૌદ્ધાઓનું મોટું યુદ્ધ પંદર વર્ષ પથંત-રાત્રિ કે દિવસ વિરામ લીધા સિવાય આટ્યું હતું.^{૨૦, ૨૧} છેવટે આ વિકરાળ દાદોવાળા આપણા રાજા વાલીએ સોળમાં વર્ષમાં એ દુરાચરણી ગોદાલને હણ્યો હતો અને આપણને સર્વને નિર્ભય કંથો હતા. હાય! એવો મહા-બળવાન આપણો રાજા વાલી આને કેમ કરીને હણ્યો પડ્યો? ^{૨૨}

વાલીનું મરણ જોઈને વિલાપ કરતા સર્વ વનચરો જેમ સિંહવાળા મોટા વનમાં પોતાનું રક્ષણ કરનાર ગોવાળનો નાશ થવાથી ગાયો દુઃખી થાય, તેમ દુઃખી થવા લાગ્યા. આ સમયે મરણ પામેલા મોતાના પતિનું સુખ જોઈને દુઃખસમુદ્રમાં ટૂંધેલી મહાસતી તારા પણ વાલીને આલિંગન કરી કપાયેલા વૃક્ષને વીંટાયેલી લતાની માફક પૃથ્વી પર ઢળી પડી.^{૩૦}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણાક્ષર ૨૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૩ મો

સતી તારાએ કરેલો વિલાપ

તતઃ સપ્તપદ્મિન્તી કપિરાજસ્ય તન્મુહમ્ ।

પતિ લોકશ્રુતા તારા મૃતં વચનમગ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

મૃત્યુ પામેલા પોતાના પતિ વાલીના સુખનું સુખન કરતી જગત્રસિદ્ધ મહાસતી તારા પોતાના પતિને સંબોધી વિલાપ કરવા લાગી :^૧ હે વીર! તમે મારાં વચનને અભાન્ય કરીને શિલાઓથી આમ હોવાને લીધે અત્યંત વિષમ અને દુઃખ-સુક્રા એવા આ સ્થળ ઉપર પૃથ્વીને આલિંગન

કરીને સૂતા છો અને મારી સાથે ભોલતા પણ નથી; જોથી હે વાનરેશ્વર! મને લાગે છે કે પૃથ્વી-રૂપ સી તમને મારા કરતાં પણ અધિક પ્રિય થઈ પડી છે।^૨ હે સાહસિક પ્રિય! આ રામરૂપી દેવ સુગ્રીવને જ વશ થયો એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે।^૩ હે વીર! હવે તમારો નાનો ભાઈ સુગ્રીવ જ આ રાત્ર્ય વિષે મહાપરાક્રમી બન્યોશે.^૪ હે સ્વામી-નાથ! ઋક્ષ (રીંછ) ભતિના તથા વાનરભતિના જે વીર પુરુષો તમારી સેવા કરતા હતા, તેઓ આ વેળા વિલાપ કરી રહ્યા છે, તેઓના તથા શોક કરતા આ અંગદના કષ્ટરૂપ વિલાપોને તેમ જ મારી આ દીન વાણી સાંભળી તમે કેમ ભયત થતા નથી? હે શુદ્ધ પરાક્રમી વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા! હે યુદ્ધમાં પ્રીતિવાળા પ્રિય સ્વામિન! પૂવે તમેજો જે રણભૂમિ વિષે તમારા શત્રુઓને સુવાધ્યા હતા, તે રણભૂમિ વિષે આને તમે પોતે જ મરણને વશ થઈ શયન કર્યું છે। હાય! આ કેટલું શોચનીય છે! ^{૫-૭} હે માનદ! તમે મને જોકલીને અનાથ બનાવીને આલ્યા ગયા છો, તેથી મને વિચાર થાય છે કે, બુદ્ધિમાન પુરુષે શસ્ત્રીરને કદી પણ પોતાની કન્યા આપવી નહિ.^૮ જુઓ ને, હું કે જે તમે-શસ્ત્રીરની સી છું તે હાલમાં વિધવા થવાને લીધે હણ્યો ગઈ છું! અરેરે! હાય! મારું સઘળું માન ખડિત થયું છે, મારું સદાનું સુખ નષ્ટ થયું છે અને હું અગાધ શોકસાગરમાં ટૂંળી છું. હાય! મારું હૃદય અવશ્ય પાષાણ સરખું કઠિન છે, જે મારા સ્વામીને હણાયેલા એવા છતાં પણ વિદીલું થઈ જતું નથી। અરે મારું હિત ઇચ્છનાર અને સ્વભાવથી જ પ્રિય એવા મારા શસ્ત્રીર પતિ સંગ્રામ વિષે શત્રુથી પરાભવ પામી નાશ પામ્યા તોપણ હું છડું છું, એ કેવું આશ્ચર્ય! અરેરે! હવે મારું જીવન નિરથક છે.

પતિહીના તુ યા નારી કામં મચતુ પુત્રિણી ।

ઘનધાન્યસમૃદ્ધાપિ વિધવેત્યુવ્યતે લુપ્તઃ ॥

જ તારાના આ વાક્યને ભાવ એવો છે કે, સુગ્રીવ-નો આશ્રય ન કરતાં, રામે જે વાલીને આશ્રય કર્યો હોત, તો તે ક્યારેનાયે પોતાની સી સીતાને પામ્યા હોત.

તિ. દી.

પતિ વિનાની સ્ત્રી ભલેને પુત્રવતી હોય અથવા
ધન-ધાન્યાદિ સમૃદ્ધિવાળી હોય, તોપણ બુદ્ધિમાન
પુરુષો તેને વિધવા જ કહે છે.

હે વીર ! હાલમાં તમે પોતાના શરીરમાંથી
નીકળેલા રુધિર વડે રંગાયેલી પૃથ્વી પર સૂતેલા
હોવાને લીધે, બાણે રાતા રંગના ઝોછાડવાળા
પોતાના બિછાનામાં સૂતા હો નહિ એમ જણાય
છે ! અરેરે, ચોચેર ધૂળ તથા રુધિર વડે ખરડા-
યેલા તમારા શરીરને હું મારી બન્ને બુબ્બા વડે
આલિંગન કરવા પણ સમર્થ નથી ! હે વાનરેન્દ્ર !
ખરેખર, આ ચોટા વેરને વિષે તમારો નાનો ભાઈ
સુગ્રીવ કૃતકૃત્ય થયો છે; કેમ કે મહાસમર્થ રામે
એક જ બાણ વડે તમને હણીને એના ભયને
નિવૃત્ત કર્યો છે ! હે સ્વામીનાથ ! બેઠે તમે મરણ
પારી પડ્યા છો, તોપણ તમારા હૃદય વિષે ચોટેલું
તીક્ષ્ણ બાણ મને તમારા અંગને સ્પર્શ કરતાં
વારે છે; અર્થાત્ તમારા હૃદયમાં બાણ ચોટેલું
હોવાથી હું તમારા દેહને ભેટી શકતી નથી.’

મહાસતી તારાનો વિલાપ સાંભળી સુગ્રીવના
સચિવ નીલ વાનરે, જેમ કોઈ પર્વતની શુક્રાને
વિષે સંતાઈ ગયેલા સર્પને ખેંચી કાઢે, તેમ વાલીના
શરીરને વિષે ખૂંચી ગયેલું રામચંદ્રનું તીક્ષ્ણ બાણ
ખેંચી કાઢ્યું. એ વેળા એ બાણની કાંતિ અસ્તા-
ચળ પર પડતાં સૂર્યનાં કિરણોની જેમ દેખાવા
લાગી. બાણ ખેંચી કાઢ્યા પછી વાલીના દેહમાં
થયેલા ત્રણમાંથી રુધિરની ધારાએ નીકળવા લાગી.
તે ધારા બાણે કોઈ પર્વતમાંથી તાઝાદિ ધાતુઓ
તથા જેઠ વગેરેથી મિશ્રિત જળપ્રવાહો જ ન
નીકળતા હોય એવી દેખાતી હતી ! પછી સ આમ-
ભૂમિની રજથી વ્યાપ્ત અને અસ્પર્શી હણધ પડેલા
પોતાના પતિ વાલીના દેહને લૂછતી મહાસતી
તારા પોતાના નેત્રમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહ વડે
તેનું સિંચન કરવા લાગી. પોતાના પતિની એવી
અવસ્થા જોઈને અતિ દુઃખી થયેલી તારા પ્રિય
પુત્ર અંગદ પ્રત્યે કહેવા લાગી : ‘હે પુત્ર ! તું
તારા પિતાની આ અતિદારુણ અંતિમ અવસ્થાને
જોઈ’” હાય ! પૂર્વનાં પાપકર્મને લીધે બ ધાયેલા

વેરનો આજે અંત આવ્યો છે ! હે તાત ! ઉદય
પામતા સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા અને સર્વને માન
આપનારા તારા પિતા વાલી કે જે પરલોક પ્રત્યે
આલ્યા ગયા છે, તેમના દેહનું તું અભિવંદન કર.’

પોતાની માતૃશ્રી તારાનાં વચન સાંભળી
રાજપુત્ર અંગદ તુરતજ બિભો થયો અને પોતાની
સ્થળ⁺ તથા વર્તુલાકાર⁺ બન્ને બુબ્બા વડે પિતાના
અરણને ગ્રહણ કરી દોલથો : ‘હે પિતા ! હું ‘અંગદ’
નામનો તમારો પુત્ર છું’ અને તમારાં અરણેનું
અભિવંદન કરું છું.’

રાજપુત્ર અંગદનાં નમ્રતાયુક્ત તથા હૃદય-
ભેદક વચન સાંભળીને તારાનું હૃદય બિલકું વધારે
ભરાઈ આવ્યું અને તે વિલાપ કરતી પુનઃ કહેવા
લાગી : ‘હે સ્વામીનાથ ! આ તમારો પુત્ર અંગદ
તમારું અભિવંદન કરે છે, તેને તમે પ્રથમની
પેઠે ‘હે પુત્ર ! તું સીધાંથુ થા’ એવો આશીર્વાદ
કેમ આપતા નથી ? અરે, જેમ વનને વિષે સિંહે
મારી નાખેલા વૃષભની સમીપ, પોતાના વાછરડા
સહિત ગાય બિભી રહે છે, તેમ આ રણભૂમિને
વિષે નાશ પામેલા તમારી સમીપ, હું રાજપુત્ર
અંગદ સહિત બિભી રહી છું, છતાં તમે મારા પર
કયા કેમ કરતા નથી ?^{૧૨૩-૨૬} હે પ્રિય ! હું કે જે
તમારી ધર્મપત્ની છું તેના વિના જ સંઆમરૂપી
ચરૂ કરીને રામનાં બાણરૂપી જળમાં તરોએ
અવભૂથસ્થાન⁺ કેમ કરું ?^{૧૪૨૭} હે સ્વામીનાથ !
યુદ્ધ વિષે પ્રસન્ન થયેલા દેવરાજ ઇંદ્રે આપેલી
તમારી પ્રિય સુવર્ણમાળા આજે તમારા કંઠમાં
કેમ દેખાતી નથી ?^{૧૫૮} હે માનહ ! જેવી રીતે મેરુ
પર્વતની ચારેકોર પરિભ્રમણ કરતા સૂર્યની કાંતિ
મેરુ પર્વતનો ત્યાગ કરતી નથી, તેવી જ રીતે આ
રાજ્યશ્રી પ્રાણુરહિત થઈ પડેલા તમારો ત્યાગ
કરતી નથી.^{૧૬૮} અરેરે, તમેજો મારા હિતવચનોને

+ બહી

* ગોળાકાર

- ચલને અંતે વિધિયુક્ત કરાણ સ્નાન

x સ્ત્રી સહિત પુરુષને જ ધર્મહિયા કરવાનો અધિ-
કાર છે, માટે સ આમને ચલનું રૂપ આપી તારાએ મૃત
પતિને રૂપકે આપ્યો.

‘આન્યાં નહિ; તેમ જ’ હું’ યજ્ઞ તમને વારી શકી નહિ, તેથી આ સંક્રામ વિષે તમારો નાશ થયો અને તેની સાથે રાજ્યુત અંગદ સહિત મારો યજ્ઞ નાશ થયો છે, તેમ જ આ રાજ્યશ્રી હવે મારો યજ્ઞ ત્યાગ કરે છે. ૧૩૦

હતિ શ્રીવાસ્તોદિ મહાસ્ત્રિમણિત આદિકાળ શ્રીરામાયજ્ઞના ક્રિષિન્નાલંકરમાં ૨૪ મો સર્ગ ૨૪૫૬

સર્ગ ૨૪ મો

શોકાતુર સુગ્રીવ-તારાણું આશાસન

તામાઘુ લેગેનંદુરાસલેન લ્લમિલ્લુના શોકમહાળવિન ।

પરસ્સ્તદા વાલ્મ્યુજસ્તરસ્વીધ્રાતુર્લેવેનાત્તિમેન તેપે ॥

સતી તારાને એકાએક આવી પહેલા હું; સહ શોકરૂપી મહાસાગરમાં ભૂગેલી ભેઈને વાલીનો નાનો ભાઈ સુગ્રીવ પોતાના બન્ધેષ જ્ઞાતાનો અયોગ્ય રીતે વધ થયેલો હોવાને લીધે અત્યંત પરિતાપ પામ્યો. ૧ મહાસતી તારાને ચોધાર આંસુએ રૂઠન કરતી ભેઈને પોતાના મનમાં અત્યંત એક પાયેલો તથા પશ્ચાતાપ કરતો મહાસમર્થ સુગ્રીવ પોતાના અત્યુચરો સહિત ધીમે ધીમે રામચંદ્ર પાસે જવા લાગ્યો. ૨ એરી સર્પ સરખાં બાણોથી ભરેલા બાણ તથા ધતુજને ધારણ કરનારા, ધીર અને ઉદાર સ્વભાવવાળા તથા સામુદ્રિક લક્ષણોથી સુજાત મહાધશસ્ત્રી રામચંદ્ર પાસે જવાને મહાત્મા સુગ્રીવ તેમના પ્રત્યે જવા લાગ્યો. ૩

‘હે રાજ્યુત ! તમોએ જેવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રમાણે જ મારું કાલ કંઈ અને તેનું કૃપ યજ્ઞ મારા ભવામાં આન્ય; પરંતુ હોકોને વિષે મારું અવિત નિંદ થવાને લીધે હવે હોગો પરથી મારું ચિત્ત છીડી ગયું છે. ૪ હે રાજકુમાર ! વાલીનો નાશ થવાને લીધે તેની રાણી તારા યજ્ઞ જ રૂઠન કરે છે અને તેની આગળ બિલેલાં સર્પ નગરવાથી શ્રી-યુરુષો યજ્ઞ રૂઠન કરી રહ્યાં છે. હોલમાં પિતાના વિશેષગદ્ગમથી પીડાતો અંગદ યજ્ઞ અવરો કે કેમ, એવો સંશય રહે છે; તો હે

રામ ! આવા મહાન શોકના સમયમાં મારું મન રાજ્યની અભિલાષા કેમ કરે ? ૧ હે ઇશ્વાકુવર ! ૨ પ્રથમ વાલીએ મારો મોટો પરાજય કર્યો હતો તેથી બિપ્લેલા કોપને નહિ સહન કરવાને લીધે હું તેને વધ કરવા યોગ્ય ધારતો હતો; પરંતુ હવે આ વનરાજ્યનો વધ થવાથી હું અતિશય પરિતાપ પામું છું. ૩ મારે હે રામ ! હવે હું મારી આભુવિકા અર્થે બીજી ગમે તે કોઈ વૃત્તિને આશ્રય કરી ઘણા કાળ થઈ ત અધ્યયન કરવું વિષે જ વાંસ કરવો એ શ્રેયસ્કર માનું છું. ૪ બન્ધેષ બધુનો વધ કરીને મેળવેલા સ્વર્ગના રાજ્યને યજ્ઞ હું હવે શ્રેયસ્કર માનતો નથી. ૫ વળી મહાભુલ્કિમાન અને મહાત્મા એવા મારા વડીલ બધુ વાલીએ મને પ્રથમ જ કહ્યું હતું : ‘હે સુગ્રીવ ! હું તારો વધ કરવા ઇચ્છતો નથી; મારે ભલે, તું તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ચાલ્યો જ. ૬ હે રામ ! એવું તેનું વચન અને તે પ્રમાણેનું મારા પ્રત્યેનું તેનું વર્તન તેને ચોક્કસ જ હતું; પરંતુ હાલ ! પોતાના જ બધુનો વધ કરાવવારૂપ આ અઘટિત કર્મ અને તેનું એ સત્ય વચન મને-દુષ્ટને તો અચોક્કસ જ થઈ પડ્યું. ૭ હે રામ ! જ્ઞાતા ભેકે સ્વાર્થપરાયણ હોય, તો યજ્ઞ રાજ્યસુખ અને પ્રાતુવધનું હું; જ એ બંનેના તોર તમને વિચાર કરી તે પોતાના યજ્ઞવાન જ્ઞાતાના વધને કેમ પ્રિય ગણે ? ૮ હે રઘુવર ! હું મારા બધું સુગ્રીવનો વધ કરીશ, તો જગતમાં મારી અપકીર્તિ થશે’ એવા વિચારથી વાલીએ મારો વધ કર્યો નહિ; પરંતુ મેં મારી દુષ્ટિના યોગે આજે મારા ભાઈનો વધ કરવારૂપ મોટો અન્યાય કર્યો છે. ૯ હે હાથરથિ ! હું ભ્યારે વાલીએ કરેલા વૃક્ષ-શાખાના પ્રહારથી પરાજય પામી એક યુદ્ધનું સુધી તમારી સહાય ઇચ્છતો બિલે રહ્યો હતો, ત્યારે તેણે મારા પર એક યજ્ઞ પ્રહાર ન કરતાં, મને સાંત્વનાયુક્તિ એટલું જ વચન કહ્યું હતું : ‘ભ, હવે હું તને હઠીશ નહિ, તું યુગ્મ મારી સાથે આવી દુષ્ટતા કરીશ નહિ. ૧૦’ એહો ! મહાત્મા વાલીએ પોતાના પ્રાતુવાવ, અર્થસાવ તથા ધર્મની

— સામુદ્રિક રાજ-શરીરના દુઃસાધુલ લક્ષણોના વર્ણન-થી ભરેલા અથવા કહેવા દુઃસાધુલ લક્ષણોના

• ઇશ્વાકુવરનાં શ્રેય.

રક્ષા કરી; પરંતુ એ તેના પર આહુત્ત્વ દુષ્ટ કર્મ કરી મારાં ક્રોધ, કામ તથા વાનરપણાને જ પ્રકટ કરી દેખાવ્યાં ।^{૧૨} હે મિત્ર ! પૂર્વે જેમ વિશ્વરૂપનો વધ કરવાથી દેવોનો રાજા ઇંદ્ર મહાન પાપકર્મને પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ મારા આર્થબંધુને હણવાથી હું; પણ સ્વર્ગેએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ચિંતન કરવાને, ઇચ્છવાને તથા જોવાને પણ અયોગ્ય જોવા મોટા પાપકર્મને પ્રાપ્ત થયો છું. ^{૧૩} અરે ! પણ ઇંદ્રના પાપકર્મને તો પૃથ્વી, જળ, વૃક્ષો તથા સ્ત્રીઓ, એ ચાર જણાએ સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યું હતું; પરંતુ હું કે જે વનચર છું, તેનાં પાપકર્મને સ્વીકારવાની કોણ ઇચ્છા કરે ? અથવા સહન પણ કોણ કરે ?^{૧૪} હે રાઘવ ! કુળનો નાશ કરનારું આહુત્ત્વ અધર્મચુક્રા કર્મ કરીને હું પ્રજાના સન્માન ને તેમ જ યુવરાજપદને પણ અયોગ્ય થયો, તો પછી રાજ્ય કરવાને યોગ્ય તો ક્યાંથી જ થાઉં ?^{૧૫} હે રઘુનંદન ! હું આ લોક વિષે નિર્દિષ્ટ, ક્ષુદ્ર તથા પરલોકના સુખનો વિનાશ કરનારું પાપકર્મ કરનારો થયો છું, તેથી જેમ વરસાદનું પાણી નીચાણમાં વહન કરે છે, તેમ મારા મનમાંનો મોટો શોક જીડો ભિતરતો જાય છે, અર્થાત્ મારો શોક પ્રતિક્ષણે દહ થતો જાય છે. ^{૧૬} જેમ મહોન્મત્ત હસ્તી નદીના તટને હણે છે, તેમ મારા ભાઈ વાલીના ઘાતરૂપી પુચ્છવાળો અને અનેક-વિધ સંતાપરૂપી સૂંઠ, નેત્ર, મસ્તક તથા હંત-શળવાળો વૃદ્ધ પામેલો પાપરૂપી હાથી મને હણે છે; અર્થાત્ વાલીના વધતું પાપ મારા હૃદયમાં ઘણું જ સાલે છે. ^{૧૭} હે નરોત્તમ ! હે રાઘવ ! જેમ મલિન સુવર્ણને અગ્નિમાં તપાવવાને લીધે તેનો મેલ દૂર થાય છે, તેમ બ્રાતૃવધરૂપ અસહ્ય પાપને લીધે મારા અંતઃકરણમાંની પૂર્વજન્માર્જિત અનેક પુણ્યવાસનાઓ દૂર થાય છે, અર્થાત્ બ્રાતૃવધના પાપને લીધે પૂર્વનાં સઘળાં પુણ્ય નષ્ટ થયાં છે. ^{૧૮} અરેરે, હે રાઘવ ! હું ધારું છું કે, મારા હૃંકર્મને લીધે તથા રાજપુત્ર અંગદના શોક-સંતાપને લીધે જ આ મહાભળવાન વાનરોતું કુળ અધર્મીઆ

સરખું થઈ ગયું છે ।^{૧૯} અરેરે, પુત્ર મળવો સુલભ છે અને સબળનને વશ કરવાનું કાર્ય પણ સુલભ છે; પરંતુ અંગદના સરખો શુભિચ્છલ પુત્ર મળવો તો ઘણું જ દુર્લભ છે. હે વીર ! હવે મારે માટે એવો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં જવાથી મને મારા સહોદર બ્રાતાનો સમાગમ થાય ।^{૨૦} અરેરે, શૂરવીર પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ અંગદ હવે જીવે એમ નથી. કદાચ તે જીવે તો તેની માતા તારા તેજું પાલન કરવાની આશાથી જીવે ખરી; પરંતુ તેના વિના તો તે અત્યંત પરિતાપને લીધે દીનતાચુક્રા થઈને નિશ્ચય પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે. માટે હે રઘુનંદન ! હવે હું મારા જીવિતને ધારણ કરવા ઇચ્છતો નથી. મારા મરણ પામેલા બાધવ તથા પુત્રના સપ્તને ઇચ્છતો હું હવે અતિ પ્રહીન જોવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ અને તમારી આજ્ઞામાં રહેલા આ હંતુમાન વગેરે શ્રેષ્ઠ વાનરો સીતાની શોધ કરવારૂપ તમારું કાર્ય કરશે. ^{૨૧, ૨૨} હે રાજપુત્ર ! મારું મૃત્યુ થવા છતાં પણ તમારું સઘળું કાર્ય સિદ્ધ થશે; માટે હે રાઘવ ! હું કે જે પોતાના જ કુળનો ઘાત કરનાર હોવાથી મહાન પાપી, ગણાયો છું અને હવે આ લોકમાં જીવવા યોગ્ય નથી, તેને તમે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા માટે આજ્ઞા આપો. ’

વાલીના મરણથી પીડાતા સુગ્રીવનાં અત્યંત ખેદચુક્રા વચ્ચેનાં સાંભળી રામચંદ્રનાં નેત્રોમાં અશ્રુ-જળ ભરાઈ આવ્યાં અને બનમાં અત્યંત ખેદ થવાને લીધે તેઓ એક સુહૃત્ પથ્થર કંઈ પણ યોલી શક્યા નહિ. ^{૨૩, ૨૪} એ વેળા પૃથ્વીના સરખા ક્ષમાશુભળવાળા અને પૃથ્વીનું પાલન કરનારા શ્રીમાન રામચંદ્રે ચોતરફ દૃષ્ટિ કરી તો મહાન હઃખમાં રૂખેલી અને રૂદન કરતી સતી તારાને જોઈ ત્યારે તેનો શોક નિવૃત્ત કરવાની તેમણે ઇચ્છા કરી. ^{૨૫} આ વેળા વાલીના સુખ્ય મંત્રીઓ સુંદર નેત્રવાળી વાનરરાજ વાલીની સ્ત્રી તારા કે જે પોતાના પતિના દેહને આલિંગન કરીને ભૂમિ પર આળી-ટલી હતી, તેને ઉઠાડીને રામચંદ્ર આગળ લઈ જવા લાગ્યા. મંત્રીઓની સહાયથી ચાલતી અને થરથર ધ્રુવતી તારાએ ધતુષ્ઠ તથા બાણને ધારણ કરનારા

અને પોતાના તેજ વડે સૂર્ય સમાન પ્રકાશતા શ્રીમાન રામચંદ્રને જોયા.^{૧૬,૨૭} આજ સુધી કદી પણ નહિ જોયેલા અને સંપૂર્ણ રાજચિહ્નોથી સુકત પુરુષશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રને જોઈને હરિચિત્રનાં બચ્ચાનાં નેત્ર જેવાં નેત્રવાળી મહાસતી તારાએ બચ્ચું : ‘મારા પતિને હજીનાર કંકુત્થવંશી રામ તે આ જ છે.’ ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમી અને મહાતુલાવ શમચંદ્રને જોળખ્યા, ત્યારે તો અત્યંત કષ્ટને લીધે પીઠાતી સતી તારા ધૂળતી ધૂળતી ઉતાવળે મહાસમર્થ રામચંદ્રની પાસે જવા લાગી. અતિશય શોકને લીધે જેને પોતાના દેહનું જ્ઞાન રહ્યું ન હતું. એવી મહાસતી તારાએ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સંગ્રામચતુર રામચંદ્રની સમીપ જઈને કહ્યું :

^{૧૮} હે હશરથનંદન ! તમે અમિત પ્રભાવવાળા, જિતેન્દ્રિય, શ્રેષ્ઠ ધર્મનું આચરણ કરનારા, અખંડિત કીર્તિવાળા, વિશ્વક્ષણ, પૃથ્વી સરખા ક્ષમાશુભ્રવાળા, પોતાના હાથમાં ધતુબ્ય-બાણને ધારણ કરનારા, દંઢ અંગવાળા, હુરાસદ, કમળ સમાન રક્ત નેત્રવાળા અને મહાબળવાન છે. હે રણવીર ! તમોએ મનુષ્યદેહના ઉત્તમોત્તમ સુખનો ત્યાગ કરી મંગળમય દિવ્ય દેહનો અંગીકાર કર્યો છે. ૨૮-૨૨ હે વીર ! તમોએ જે બાણ વડે મારા પ્રિય પતિ વાલીનો વધ કર્યો છે તે જ બાણ વડે મારો પણ વધ કરો. જોટલે હું સત્વર તેની સમીપ જાઉં; કેમ કે મારો પતિ વાલી મારા વિના સ્વર્ગમાં પણ હર્ષિત થશે નહિ. ૨૩ હે કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા રામ ! મારો સ્વામી વાલી સ્વર્ગમાં જઈને પણ મને ન જોવાથી, વિચિત્ર વેષવાળી તથા ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પોનાં અસ્તકાંભરણવાળી અસરાઓનું સેવન કરશે નહિ. હે વીર ! તમે જેમ વિદેહપુત્રી સીતાના વિયોગને લીધે પર્વતની રમણીય તળેટીને વિષે પણ શોક તથા વિવર્ણતાને પામો છો, તેમ મારો સ્વામી વાલી મારા વિયોગને લીધે સ્વર્ગને

વિષે પણ શોક તથા વિવર્ણતાને પામશે. ૨૪, ૨૫ હે હાશરથિ ! સુવાન પુરુષને સીતા વિયોગથી જે દુઃખ થાય છે, તેને તમે સારી પેઠે બણો જ છો; માટે તેનો યથાર્થ વિચાર કરીને તમે સત્વર મારો વધ કરો કે જેથી મારા સ્વામી વાલીને મારા વિયોગનું દુઃખ સહન કરવું પડે નહિ. ૨૬ હે મહાત્મા ! મને હજીવાથી તમને સીહતાનો દોષ લાગશે, એવું બે તમે માનતા હો તો તે પણ ઠીક નથી; કેમ કે ‘તારા પણ વાલીનું જ અંગ છે’ એમ ધારીને તમે મારો વધ કરશો તો હે રાજપુત્ર ! તમને કશો દોષ લાગનાર નથી. ૨૭ ‘અર્થ માર્યા મનુષ્યવ ! સી પુરુષનું અધુ’ અંગ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવાચ્યોથી તથા ‘અથો વા ઇષ બ્રાત્મનો યત્નતી ! સી એ પુરુષને બધો વિભાગ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવાચ્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે સી પુરુષથી બુદ્ધ સ્વરૂપવાળી દેખાવા છતાં તે પુરુષનું જ અંગ છે, અર્થાત્ સી પુરુષથી કદી પણ બુદ્ધી ગણાતી નથી. વિચારવાન પુરુષોએ કહ્યું છે : ‘આ લોકને વિષે સીદ્ધાન કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ પણ જ્ઞાન નથી. અર્થાત્ વિવાહને યોગ્ય થયેલી કન્યાનું યોગ્ય વરને જ્ઞાન કરવું કિંવા વિયોગી થયેલા પુરુષને તેની સીની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવી, એ ઉપરાંત બીજું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન નથી.’ ૨૮ માટે હે વીર ! તમે પણ એ ધર્મનો વિચાર કરી, મને હજી, સ્વર્ગને વિષે મારા પતિનો સમાગમ કરાવવારૂપે મારું જ્ઞાન આપશો તો મારો વધ કરવા સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ તમને લાગશે નહિ. ૨૯ હે રણવીર ! અત્યંત પીઠાતી તથા અનાથ બનેલી હું કે જેને ક્ષણે ક્ષણે પતિથી છેડું પડતું બધ છે તેને હજીવા માટે તમારે વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી. હે નરેન્દ્રપુત્ર ! હસ્તીના સરખી ગતિવાળા અમૃત્ય અને ઉત્તમ સુવર્ણમાળાને ધારણ કરનારા તથા વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધિમાન એવા વાલી વિના હું હવે ઘણો સમય છુટી શકું એમ નથી.’

+ તારા રામના પ્રભાવને પ્રયમથી જ બાણવી હતી અને વળી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાથી તેને વિશેષ ખાતરી થઈ, તેથી પોતાના પતિને હજીનારા રામ ઉપર જરા પણ દુર્ભાવ લાગ્યા સિવાય તારા હવે તેમની સ્તુતિ કરે છે.

મહાસતી તારાનાં ઉપયુક્ત કરણામય વચ્ચેનાં સાંભળી મહાસમર્થ મહાત્મા રામચંદ્ર તેનું આધ્યાસન કરી, હિતવચન કહેવા લાગ્યા : ૩૦, ૩૧, ૩૨ હે વીર

પુરુષની સી ! તું એવી કુસુદિત્ કરીશ નહિ. આ સર્વ લોકોને વિદ્યાતાએ નિર્માણ કર્યા છે અને તેની જ આસાથી પ્રાણીઓને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું વેદોમાં કહ્યું છે.^{૪૨} ભૂઃ આદિ^{૪૩} ત્રણે લોકોને વિષે વસનારાં પ્રાણીઓ વિદ્યાતાએ નિર્માણ કરેલાં સુખદુઃખાદિના વિધાનનું અતિક્રમણ કરી શકતાં નથી; કેમ કે એ સર્વ તેને જ અધીન છે. હે સતી ! તું કાંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. તારો પતિ તાલી ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે તથા તારો પુત્ર અંગદ યુવરાજપદ પામશે અને તું પ્રથમ જેથી જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિ પામીશ.^{૪૪} હે તારા ! ‘વિદ્યાતા-એ જે નિરન્ન્યુ’ હોય તે પ્રમાણે જ થાય છે’ એમ બાણી શરણીર પુરુષોની સ્ત્રીઓ કહી પણ શોચ કરતી નથી, માટે તું પણ શોકનો ત્યાગ કર.^{૪૫}

એવી રીતે શત્રુઓને સંતાપ આપનારા અને મહાપ્રભાવશાળી મહાત્મા રામચંદ્રે સુંદર વેષ તથા રૂપવાળી વીરપત્ની તારાનું આશ્વાસન કર્યું; ત્યારે તે મહાસતી વિલાપ કરતી અટકી.^{૪૫} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૫ મો

મુગ્રીવાહિનું સાંત્વન અને વાલીનો અગ્નિસંસ્કાર

સ સુગ્રીવં ચ તારાં ચ સામ્પદાં સહલક્ષ્મણઃ ।

સમોત્તરોકઃ કાકુત્સ્થઃ સાન્નવ્યશ્ચિદમ્ભવીત્ ॥ ૧ ॥

પછી લક્ષ્મણ સંહિત રામચંદ્ર મુગ્રીવની સાથે મૈત્રી હોવાથી સમાન શોકવાળા થઈ મુગ્રીવ, અંગદ તથા તારાનું સાંત્વન કરતા કહેવા લાગ્યાઃ^૧ અરે, મરણ પામેલાની પાછળ શોક અને પરિતાપ કરવાથી કાંઈ તેનું શ્રેય થતું નથી. હવે તો મરનારનું જેથી શ્રેય થાય એવું શાસ્ત્રોક્ત કાર્ય કરવાની જ આવશ્યકતા છે. વળી લોકાચાર પ્રમાણે કરવા યોગ્ય અશ્વપાતાદિ પણ તમે કરી ચૂક્યા છો; માટે, હવે તો મૃત્યુ પામેલા વાલીનું શ્રેય

થાય એવું કાર્ય કરો. જે સમયે જે કાર્ય કરવું ઉચિત હોય તે સમયે તે જ કાર્ય કરવું ભ્રષ્ટ્ર; અન્ય કાર્ય કરવાથી કે સમય વ્યર્થ જવા દેવાથી કાંઈ શ્રેય થતું નથી.^૨ કેમ કે :

નિયતિઃ કારણં લોકે નિયતિઃ કર્મસાધનમ્ ।

નિયતિઃ સર્વભૂતાનાં નિયોગેષ્વિહ કારણમ્ ॥

આ લોક વિષે સર્વનું નિયમન કરનાર કાળ એ જ ઈશ્વર છે. જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું મૂળ કારણ કાળ જ છે, તેમ વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક કર્મોનું સાધન તથા સર્વ ભૂત-પ્રાણી-માત્રને પોતાપોતાનાં કર્મ વિષે પ્રેરનાર પણ કાળ જ છે.^૩ આ જગત વિષે કૃષિ^૪ આદિ કોઈ પણ કર્મને કોઈ પણ પ્રાણી સ્વતંત્રપણે કરતાં નથી, તેમ જ કોઈને પ્રેરણા કરવાને કોઈ પણ સમય નથી; કેમ કે ભૂત-પ્રાણીમાત્રના સ્વભાવ વ્યવહાર પૂર્વજન્માર્જિત કર્મને અનુસરીને જ પ્રવર્તે છે અને તે કર્મના સહાયક કાળ છે.^૫ કાળરૂપ ઈશ્વર જીવોની જન્મ-મરણાદિ વ્યવસ્થાનું ઉદ્ધેધન કરતો નથી, તેમ જ પોતે કોઈ પણ પ્રકારે હીન થતો નથી; અર્થાત્ કાળની હાનિ કરનાર કોઈ નથી. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના દેવરૂપી સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈ તે પ્રમાણે જ અનુસરે છે.^૬ કાળને કોઈની સાથે બંધુત્વ નથી, એને ટાળવામાં મંત્ર-તંત્રાદિ કરી ક્રિયા ખપ લાગતી નથી,

+ ખેતી.

૭ આ વિષયને સૂતરાંહિતામાં શિવના વાલ્મીકી રૂપે વર્ણવેલો છે શિવજી અપિઓને કહે છે. ‘હે કિન્નેરસો ! આ સમગ્ર જગત એકલા સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, એવો જે કેટલાકનો મત છે તે સાચ નથી; કેમ કે જગત ઉત્પન્ન થવામાં સ્વભાવની સાથે દેશ-કાળાદિની અપેક્ષા પણ રહે છે માટે હે વિષેન્દ્રો ! કાળરૂપી મારી સહાયથી પોતાપોતાના કર્મોનુસાર જીવોના જન્મમરણાદિ થાય છે એવું નામ જ સ્વભાવ છે, આમ વેદોમાં નિર્ણય મેળેલો છે કે અપિઓ ! એકલા મારા (કાળ) થી કે એકલા કર્મથી કાંઈ જગતમાં ઉત્પત્તિ વગેરે થતા નથી; પરંતુ હે સુનિસત્તમો ! ત્યારે જીવોના કર્મોના પરિણામ થાય છે, ત્યારે જ મારી (કાળની) સહાયથી આ જગતમાં ઉત્પત્તિ, નિષ્પત્તિ તથા લય થાય છે.’

- દુ.ખથી ડરીને મરણ પામવાનો વિચાર.

x ભૌતિક, કુલલૈક અને સ્વર્ગલૈક.

જોની આગળ પરાક્રમીઓનું પરાક્રમ ચાલતું નથી; તેમ જ મિત્ર, જ્ઞાતિ તથા સંબંધી વગેરે કોઈપણ જોને નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ નથી. જો કાળ સર્વ વાતે સ્વતંત્ર છે.^{૧૭} પ્રાણીઓને સુખદુઃખાદિ પ્રાપ્ત થવાં જો સઘણું કાળજી જ પરિણામ છે; તેમ જ ધર્મ, અર્થ અને કામ પણ કાળક્રમે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ વિચારવાન પુરુષે સમજતું અને કહી કોઈનો પણ શોક કરવો નહિ.^{૧૮} આ લોક વિષે સામ, દાન અને અર્થના સંયોગ વડે પવિત્ર થયેલા પ્રારબ્ધના ભોગોને ભોગવી વાનરેશ્વર વાલી પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયો છે. મહાત્મા વાલી સંગ્રામ વિષે દેહત્યાગ કરી સ્વધર્મ વડે સંપાદન કરેલા સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થયો છે.^{૧૯} સંગ્રામ વિષે હજીવાથી વાનરરાજ વાલીને શ્રેષ્ઠ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે; માટે હવે શોક તથા પરિતાપનો ત્યાગ કરી જે કર્તવ્ય હોય તે જ કરો.^{૨૦}

જોટલું કહી મહાત્મા રામચંદ્ર વિરામ પામ્યા. ત્યારે શત્રુઓને હજીનાર મહાસમર્થ લક્ષ્મણ શોકને લીધે બેભાન સરખા થઈ ગયેલા સુગ્રીવ પ્રત્યે નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યા:^{૨૧} ‘હે સુગ્રીવ! હવે પરિતાપનો ત્યાગ કરી, રાજપુત્ર અંગદ તથા તારા સહિત તું વાલીને અગ્નિસંસ્કાર કરવા સંબંધી જે કાંઈ પ્રેતકાર્ય કરવાનું છે તે કર.’^{૨૨} વાલીને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે ઉત્તમ અંદનવૃક્ષનાં સૂકાં કાષો તથા બીજાં પણ ઘણાં સુગંધી કાષો એકઠાં કરવાની વાનરોને તું આજ્ઞા આપ. વાલીના વિશેષગ્રામી અતિ દીન થઈ ગયેલા રાજપુત્ર અંગદનું તું આશ્વાસન કર. હવે તું બાળકયુદ્ધિ રાખીશ નહિ; કેમ કે હવે આ આખી કિષ્કિન્ધાનગરી તારે જ આશ્રયે છે. હે સુગ્રીવ! તું અંગદને પણ આજ્ઞા કર કે જેથી તે પુષ્પો, નાના પ્રકારના વૃક્ષો, ઘૂત, તેલ તથા સુગંધી પદાર્થો વગેરે જે કાંઈ ભોઈએ તે સર્વ લઈ આવે.^{૨૩-૨૪}

જો પ્રમાણે સુગ્રીવને કહી મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવના ‘તાર’ નામના સચિવને આજ્ઞા કરી: ‘હે તાર! તું ઉતાવળે કિષ્કિન્ધામાં જઈ, વાલી

માટે એક શિબિકા^{૨૫} લઈ સત્વર પાછો આવ; કેમ કે આવે સમયે અહીં રાખવી જો શ્રેયસ્કર છે.’^{૨૬} જો શિબિકાને ઊંચકવામાં સમર્થ હોય એવા બળવાન વાનરોને પણ તું તૈયાર કર કે જેઓ વાલીના શબને શ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે લઈ જાય.^{૨૭} જોટલું કહીને શત્રુઓને. હજીનારા સુમિત્રનંદન લક્ષ્મણ પોતાના બ્યેથ બંધુ રામની સમીપ બેસા રહ્યા.^{૨૮} લક્ષ્મણનું વચન સાંભળીને ઉદ્વેગપ્રયુક્ત ચિત્તવાળો તાર વાનર શિબિકા આણવા માટે સત્વર કિષ્કિન્ધામાં ગયો અને ત્યાંથી એક ઉત્તમ શિબિકાને શરવીર વાનરો પાસે ઉચકાવી શૈલીક વારમાં જ પાછો આવ્યો.^{૨૯,૩૦} દિવ્ય રથ સરખી જો શિબિકા અત્યંત શોભાવમાન હતી, તેના મધ્યભાગમાં રાખેલ બેસવા યોગ્ય ઉત્તમ ભદ્રાસન રચેલું હતું, તેની ચારે બાજુ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ, વૃક્ષો તથા પદ્માત્મીનાં ચિત્રો ચીતરેલાં હતાં, તેની અંદર પ્રવેશ કરવાનાં દ્વાર ઘણાં જ સુખરૂપ જણાતાં હતાં અને વાસુ આવવા માટે તેમાં સુંદર બાળિયાં કરેલાં હોવાથી જો શિબિકા દેવતાઓના વિમાન સરખી દેખાતી હતી. ઉત્તમ શિલ્પીઓએ બનાવેલી જો સુંદર શિબિકા વિશાળ અને દૃઢ હતી. તેમાં કીકા કરવા અર્થે કાષના પર્વતો રચેલા હતા તેમ જ તેને વિષે બીજી પણ નાના પ્રકારની કારીગરી કરેલી હતી.^{૩૧-૩૨} જો શિબિકા ઉત્તમ સુવર્ણદારો, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો તથા રક્તચંદન વડે અલંકૃત કરેલી હતી અને તેના ઉપલા ભાગ પર મોટી ચુકા જેવો ગહન ઘુમ્મટ આવી રહ્યો હતો. જો શિબિકામાં ઉત્તમ અનેક તરેહનાં સુગંધી પુષ્પો વેરાયેલાં હતાં તથા ઉદય પામતા સૂર્ય સરખી કોતિવાળી કમળની સાળાઓ વડે તે સુશોભિત હતી.^{૩૩,૩૪} એવી રમ્ય શિબિકાને ભોઈ રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું: ‘હે લક્ષ્મણ! હવે વાલીના શબને સત્વર શ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે મોકલાવી તેનું સઘણું પ્રેતકાર્ય કરાવ.’^{૩૫}

ત્યાર પછી અત્યંત અઠોશ કરતા સુગ્રીવ

^{૨૫} વાલીના શબને કપાડી શ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે લઈ જવાને યોગ્ય શિબિકા—પાદપી

તથા રાજપુત્ર અંગદે મરણ પામેલા વાલીના દેહને વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પો, વસ્ત્રો તથા અલંકારો વડે વિભૂષિત કરી, પોતાના હાથ વડે ઉપાડી શિબિકામાં મૂક્યો. ૨૮, ૨૯ પછી એ શિબિકાને સમથ વાનરો પાંસે ઉચ્ચકાવીને સુગ્રીવાદિ સર્વ કપિઓ, રમશાનભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યા. આ વેળા વાનરોના રાજ સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમો! તમે સર્વ મળીને મારા આર્યબંધુ વાલીની શાસ્ત્રોક્ત સઘળી ક્રિયા કરો. ૩૦ નાના પ્રકારનાં પુષ્પગળ રત્નોની વૃદ્ધિ કરતા સુખ્ય સુખ્ય વાનરો શિબિકાની આગળ ચાલો. ૩૧ અને આ લોકને વિષે જેમ કરવાથી રાજાઓની શોભા-સમૃદ્ધિ વિશેષ દેખાય, તેવી રીતે તમે તમારા સ્વામી અને મારા વડીલ બંધુ વાલીની ઉત્તર-ક્રિયા કરો. ૩૨

સુગ્રીવની આજ્ઞા સાંભળી તાર વગેરે સચિવો રાજપુત્ર અંગદને સાથે રાખી શિબિકાની આગળ ચાલવા લાગ્યા; તેમ જ જેઓના રાજા હંબુધર્ ગયો છે એવા બીજા સર્વ વાનરો મહાન આકેશ કરતા શિબિકાની પાછળ જવા લાગ્યા. આ વેળા એકત્રિત થયેલી વાલીની તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ પતિમરણના દુઃખને લીધે છાતી અને મસ્તક ફૂટતી રહેન કરવા લાગી અને 'હા નાથ! હા શૂરવીર!' એમ મોટેથી બોલી કરુણા ઉપજે એવી રીતે વારંવાર આકેશ કરતી શિબિકાની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. એ સર્વ વાનરસ્ત્રીઓના એકીવખતના આકેશ-રહેનના કોલાહલથી આખું વન ભરાઈ ગયું અને પર્વતોમાં પ્રતિધ્વનિ થવા લાગ્યા. પછી સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરોએ એ વનમાંના એકાંત સ્થળે જઈ પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદીના તટ ઉપર સૂકાં કાષ્ઠોની ચિતા બંધકી. આ સમયે શોકચ્ચરત થયેલા વાલીને ઊંચકનારા વાનરો પોતાની કાંધ ઉપરથી શિબિકા ઉતારી પૃથ્વી પર મૂકી એકાંત સ્થળે બેઠા. આ વખતે પોતાના પતિને શિબિકામાં સૂતેલો જોઈને અતિ-દુઃખ પામેલી સતી તારા એકાએક શિબિકામાં પેસી ગઈ અને તેનું મસ્તક, પોતાના જોળામાં

લઈને વિલાપ કરવા લાગી : 'હા વાનરરાજ! હા મહારાજ! હા નાથ! હા પ્રિય ૩૩-૪૦ હા ઉત્તમ ભોગ ભોગવનાર! હા મહાબાહુ! હા સ્વામિન્! જરા મારી સાચું તો બુઝો! અરે, શોકથી પીડાતા આ તમારા સંબંધીઓને પણ તમે કેમ ભેટા નથી ૪૧ હે માનદ! તમે જીવતા હતા ત્યારે તમારું અસ્ત પામતા સૂર્ય સરખું સુખ જેવું દેખાતું હતું, તેવું જ અત્યારે તમે પ્રાણરહિત થઈ પડ્યા છો, તોપણ હસતું હોય તેવું દેખાય છે. હાજ! એકાએક આવી ચડેલો રામરૂપી કાળ તમને ખેંચી બાંધ છે કે જેણે સંગ્રામ વિષે તમને એક જ બાણ મારીને, અમો સર્વ રાજપત્નીઓને વિધવા કરી મૂકી છે ૪૨, ૪૩ હે રાજેન્દ્ર! કહી પણ ઉતાવળી ચાલથી નહિ ચાલનારી આ તમારી સઘળી રાણીઓ તમારે માટે પગે ચાલીને ધણેક દૂર અરણ્યમાં આવી છે, તેના પર તમે કયા કેમ કરતા નથી ૪૪ હે વાનરેશ્વર! આ સર્વ ચંદ્રસુખી સ્ત્રીઓ તમને અતિશય પ્રિય હોવા છતાં હાલમાં તમે તેમની તથા સુગ્રીવની સાચું પણ કેમ ભેટા નથી? હે રાજન્! આ તમારા તાર આદિ પ્રધાનો તથા નગરવાસી પ્રજાજનો તમને ઘેરીને બેઠા છે અને ઘણો જ ખેદ કરી રહ્યા છે. તેઓ સર્વને પોતા-પોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપો! એટલે હે શત્રુદમન! અમો સર્વ સ્ત્રીઓ કે જેઓ કામપીડિત છીએ, તેઓ તમારી સ્થાથે આ રમ્ય વન વિષે પૂર્વની પેઠે વિહાર કરીએ. ૪૫-૪૭

પતિમરણના શોક વડે વ્યાપ્ત થયેલી તારા અનેક જાતના વિલાપ કરતી પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે સમાન શોકવાળી તેની સહચરીઓ તેને ઉઠાડીને અનેક પ્રકારે આત્માસન કરવા લાગી. ૪૮ પછી પોતાના કાંઠા સુગ્રીવ સહિત રાજપુત્ર અંગદે શોકને લીધે ધોધાર આંસુએ રહેન કરતાં પોતાના પિતા-વાલીના દેહને ચિતા પર મૂક્યો. ૪૯ દીર્ઘ માર્ગ પ્રત્યે ચાલી નીકળેલા પોતાના પિતાનો વિધિપૂર્વક અગ્નિસ્થંભ કરી શોકથી વ્યાકુળ ઇંદ્રિયોવાળા અંગદે તેની અપસંખ્ય પ્રદક્ષિણા કરી. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વાલીને અગ્નિસ્થંભ કરીને

તેને જળપ્રદાન કરવા સારુ અંગદ તથા સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરો પવિત્ર જળવાળી નદીના તટ પર આવ્યા અને ત્યાં સુગ્રીવ તથા તારા સહિત સર્વ વાનરોએ રાબ્યુત્ર અંગદને મુખ્ય રાખીને વાહીને જળદાન કર્યું.^{૧૦-૧૨}

વાહીના મરણથી દીન થયેલા સુગ્રીવને ભેઈ સિતભાવથી પોતે પણ દીન બનેલા અને શોકથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાબળવાન રામચંદ્રે અંગદ તથા સુગ્રીવ વગેરે વાનરો પાસે વાહીનાં સઘળાં પ્રેત-કાર્ય કરાવ્યાં.^{૧૩}

રામચંદ્રના એક જ આજુ વડે હજારેલા અને શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા જગત્પ્રસિદ્ધ વાહીનો અશ્વિ-દાહ કર્યો પછી સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરો પ્રત્યક્ષિત અશ્વિ સમાન કાંતિવાળા લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રની આગળ આવ્યાં.^{૧૪}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપૂર્ણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૬ મો

સુગ્રીવનો રાબ્યાસિષેક

તતઃ શૌકમિલંબતં સુગ્રીવં દ્વિજવાસસમ્ ।
શાલામ્લગમહામાત્રા પરિવાર્યપતસ્પિરે ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરસમાજમાના સઘળા મુખ્ય મુખ્ય વાનરો ભિભયેલા વજ્રવાળા તથા શોક વડે સંતપ્ત થયેલા સુગ્રીવને વીંટાઈ વળ્યા અને જેમ ઋષિઓ પ્રજ્ઞાદેવની આગળ જઈ હાથ ભેડી ભીલા રહે, તેમ પવિત્ર કર્મવાળા મહાબાહુ રામચંદ્રની આગળ જઈ હાથ ભેડી ભીલા રહ્યા.^૧ એ સમયે તરણુ સૂર્ય સમાન મુખવાળા અને સુવર્ણના પર્વત સરખા પ્રકાશિત દેહવાળા વાસુસુત હંતુ-માને હાથ ભેડી રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું:^૨ ‘હે કાકુત્સ્થ ! અત્યંત બળવાળા અને તીક્ષ્ણ કૌપવાળા વાનરોતું પોતાના આપ-હાદાથી આલતું આવેલું આ મોટું હૃષ્ટાપ્ય રાબ્ય આપની કૃપાએ કરી આ સુગ્રીવના હાથમાં આવ્યું છે. હવે આપ તેને આજ્ઞા આપો એટલે તે પોતાના સહુદ-સંબંધી-વર્ગ સહિત પવિત્ર એવી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં

પ્રવેશ કરી સઘળાં રાબ્યકાર્ય કરે. હે પ્રભુ ! આ સુગ્રીવેનાના પ્રકારના મુગંધી પદાર્થો તથા ઔષધિ-ઓ વડે યથાવિધિ સ્નાન કર્યું છે, અને તે હવે અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો તથા રતનાદિ ઉપચારો વડે તમારું પૂજન કરવા ઇચ્છે છે. માટે આપ હવે રમણીય એવી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ કરો અને સુગ્રીવનો રાબ્યાસિષેક કરી સર્વ વાનરોની સાથે તેનો સ્વામિત્વ સંબંધ સ્થિર કરી સર્વને હર્ષ પમાડો.’

વાસુસુત હંતુમાનનાં વચન સાંભળી શત્રુની સેનામાંના વીર પુરુષોને હજારો વાક્યતુર તથા શુદ્ધિમાન એવા રણનંદને કહ્યું: ‘હે હંતુમાન ! મારા પિતાની આજ્ઞાનુ યથાર્થ રીતે પરિપાલન કરનાર હું ચૈદ્ર વર્ષ પૂરાં થાય ત્યાં સુધી નગર અથવા ગામમાં કદી પણ પ્રવેશ કરનાર નથી; માટે હે સૌમ્ય ! મારી આજ્ઞાથી વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ સમુદ્ધિથી ભરેલી દિવ્ય કિષ્કિન્ધાનગરીમાં મુખથી પ્રવેશ કરો અને તમે સર્વ મળી તેનો વિધિપૂર્વક રાબ્યાસિષેક કરો.’ હંતુમાન પ્રત્યે એટલું કહીને પછી મહાત્મા રામચંદ્રે સુગ્રીવને કહ્યું:^{૩-૧૧} ‘હે સુગ્રીવ ! શાસ્ત્રના અને લોકના વ્યવહારોને બહુ-નારો તું કિષ્કિન્ધાનગરીમાં જઈને સદાચરણ-યુક્ત અને અધિક બળ તથા પરાક્રમવાળા આ તારા ભત્રીજા અંગદને યુવરાજ્યવદ પર સ્થાપિત કર. ઉદાર ચિત્તવાળો આ અંગદ તારા બૈષ્ઠ બંધુનો યુત્ર હોવાથી તથા બળ-પરાક્રમમાં પણ પોતાના પિતા સમાન હોવાથી યુવરાજ્યવદને શોભ્ય છે.^{૧૨,૧૩} હે સૌમ્ય ! હાલમાં વર્ષાઋતુનો આરંભ થયો છે અને તેમાં વળી જળ વરસાવાનાં શ્રાવણ માસના દિવસો ચાલે છે;^{૧૪} એથી હાલમાં સીતાની શોધને અર્થે જીવિગ કરવાનો સમય નથી; માટે હે સુગ્રીવ ! તું સુખથી કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ કર. હે સૌમ્ય ! લક્ષ્મણ સહિત હું આ ઋષ્યમૂક પર્વત પર નિવાસ કરીશ.^{૧૫} આ પર્વતની ગુફા રમણીય, વિશાળ, શીતળ પવનવાળી અને નિર્મળ જળ તથા કમળોથી સુશોભિત છે; માટે હે સૌમ્ય ! એમાં નિવાસ કરવાથી અમને આનંદ રહેશે.^{૧૬} હે વાનર-

સત્તમ ! ચાતુર્માસ પૂરા થયા પછી કાર્તિક માસ આવે, ત્યારે તું રાવણના વધ માટે પ્રયત્ન કરજે. મારા અને તારા વચ્ચે સમયનું એટલું બંધન છે. હમણાં તું સુખથી પોતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કર. ^{૧૭} અને પોતાના આત્માને રાત્ર્યાભિષેક કરી સુવૃદ્ધ વર્ણને હર્ષિત કર.

શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ એટલે વાનર-શ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે તેમને પ્રણામ કરી વાલીની કિષ્કિન્ધા-નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા સુગ્રીવની સાથે હનરો વાનરોએ પણ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. વાનર-સમૂહોના અધિપતિ સુગ્રીવે નગરપ્રવેશ કર્યો, ત્યારે આનંદયુક્ત થયેલા સર્વ પ્રકૃતિવર્ગે ^{૧૮} પૃથ્વી પર પડી મસ્તક વડે તેને પ્રણામ કર્યો. એ સમયે પ્રત્યેક અધિકારીનાં નામ લઈ તેમને પૃથ્વી પરથી ઉઠાડી મહાપરાક્રમી સુગ્રીવે પોતાના ભાઈ વાલીના રમ્ય અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી જેમ દેવતાઓ ઇંદ્રને અભિષેક કરે, તેમ તેના સર્વ મહાજન્યો તેને રાત્ર્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

સુગ્રીવને રાત્ર્યાભિષેક કરવાના સાહિત્યોમાં પ્રથમ સુવર્ણાલંકૃત ચેત છત્ર, સુવર્ણ હંડવાળા ઉત્તમ એ આમર, સર્વ પ્રકારનાં રત્ન, સર્વ પ્રકારનાં ખીજ તથા ઔષધિ, દ્રુધવાળા વૃક્ષોની વડવાઈઓ, સુગંધી પુષ્પો, શ્વેત વત્રો, શ્વેત ચંદન, સુગંધયુક્ત કમળો, દિવ્ય ચંદન, નાના પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો, અક્ષત, ઘર્લ, મધ, ઘૂત, દહીં, વ્યાઘ્રચર્મ અને બે અમૃત્ય ઉપાનહ ^{૧૯} એટલી વસ્તુઓ વાનરોએ ઉતાવળે લાવી તૈયાર કરી. ^{૨૦-૨૭} વળી રાજના શરીરે લેપન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ ગોરોચન તથા મનઃશિલ વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો લઈ ને હર્ષયુક્ત થયેલી સ્વરૂપવતી સોળ કુમારિકાઓ ત્યાં આવી. ^{૨૮} વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવને યથાવિધિ અભિષેક કરવા સારું ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવી તેઓને રત્ન તથા વસ્ત્રાદિના દાન વડે સંતુષ્ટ કર્યો. પછી મત્રોને બહુનારા ઋત્વિજોએ દર્ભ વડે પરિસ્તીલું કરેલા કુંડ વિષે અગ્નિનું સ્થાપન કરી તથા તેને સારી રીતે પ્રભવલિત કરી મત્રો વડે પવિત્ર

થયેલા હૃતદ્રવ્યનો હોમ કર્યો. ત્યાર પછી ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પાદિનાં તોરણોથી અલંકૃત કરેલું રમણીય સભારથાન કે જે એક ઊંચા પ્રાસાદના શિખર પર આવેલું હતું, ત્યાં ઉત્તમ આસ્તરણયુક્ત ગાદી-તકિયાવાળા સુવર્ણના સિંહાસન પર વાનરોના રાજ સુગ્રીવને બેસાડ્યો. પછી અનેક નદી, નદ, આરે બાલુનાં તીર્થ તથા આરે મસુદ્રોમાંથી નિર્મળ બળ સુવર્ણકળશોમાં ભરાવી મંગાવ્યું અને મહર્ષિ-ઓએ કહેલા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સુગ્રીવને અભિષેક કરવા અનેક સુવર્ણનાં પાત્રો તથા વૃષભનાં શૃંગો તૈયાર કર્યા. ^{૨૬-૨૮} પછી દેવતાઓ જેમ સુગંધી બળ વડે ઇંદ્ર ઉપર અભિષેક કરે, તેમ બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી ગજ, ગવાક્ષ, ગવચ, ચરસ, ગંધમાદન, મેંદ, દિવિદ, હંતુમાન અને બંબલાવ, એ સુખ્ય કૃષિઓ નિર્મળ તથા સુગંધયુક્ત બળ વડે સુગ્રીવ પર અભિષેક કરવા લાગ્યા અને સુગ્રીવનો રાત્ર્યાભિષેક બેઈ ને હર્ષિત થયેલા હનરો વાનરો અનેક પ્રકારના મંગલ શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યા. ^{૨૫-૨૭} પછી રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા મહાત્મા સુગ્રીવે અંગદને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપીને એ જ વેળાએ તેને સુધરાજપદે અભિષેક કર્યો. ^{૨૯} એ બેઈ અંગદ પર પ્રીતિવાળા વાનરો અત્યંત હર્ષિત થયા અને સુગ્રીવને વારં-વાર ધન્યવાદ આપી તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ^{૩૦} આખી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં અભિષેકના મહોત્સવનો આનંદ વર્તાઈ રહેલો બેઈને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ કૃષિવરો રામ અને લક્ષ્મણની વારંવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ^{૩૦} એ વેળા પર્વતની સુકામાં આવેલી કિષ્કિન્ધાનગરી દૃષ્ટપુષ્ટ બનેથી વ્યાસ તથા પતાક અને ધન્યો વડે અલંકૃત થયેલી હોવાને લીધે અત્યંત રણિયામણી લાગતી હતી. ^{૩૧}

પોતાને થયેલા રાત્ર્યાભિષેકનું સમગ્રું વૃત્તાંત મહાત્મા રામચંદ્રને નિવેદન કરીને વાનરસૈન્યનો અધિપતિ મહાબળવાન સુગ્રીવ પોતાની પ્રિયા રૂમાને તથા રાન્યને પ્રાપ્ત થઈ ઇંદ્રની પેઠે હર્ષ પામવા લાગ્યો. ^{૩૨}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૯ થી ૩૧ સુધી સંપૂર્ણ

૧ અધિકારી વર્ગ.

૪ પગરખા.

સર્ગ ૨૭ મો

રામ-લક્ષ્મણનો પ્રસવવૃણિરિ પર નિવાસ
અભિષેકે તુ સુમીવે પ્રવિષ્ટે વાનરે ગુહામ્ ।
આજગામ સહ આતા રામઃ પ્રસવર્ણ ગિરિમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ વાનરસમાજે કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ
કયો અને ત્યાં સુથીવને રાઝ્યાભિષેક થયો એ
સમાચાર બહુયા પછી લક્ષ્મણ સહિત શ્રીમાન
રઘુવીર પ્રસવવૃણિ પર આવ્યા.^૧ એ પર્વત
ભયંકર શબ્દવાળા સિંહો, શાર્દૂલો તથા મૃગાદિ
પ્રાણીઓની ગર્જનાઓથી વ્યાપ્ત અને અદ્યો તથા
લતાઓથી ઢંકાયેલો; નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ઘાટો;
રીંછ, વાનર, ગોપુત્ર અને માભર વગેરેથી સેવા
યેલો; મેઘ સરખા વર્ણવાળો તથા ત્યાં વસનારને
પવિત્ર કરનાર અને સુખરૂપ હતો. એ પર્વતના
રમ્ય શિખરને વિષે એક મોટી અને વિસ્તીર્ણ શુક્ર
આવેલી હતી. તે શુક્ર સર્વ પ્રકારે સુખરૂપ હોવાને
હીધે લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રે તેમાં વસવાના નિશ્ચય
કયો.^{૨-૪} નિષ્પાપ રઘુવીરે સુઝીવની સાથે સીતાની
શોધ કરવા માટે કાર્તિક માસનો સમય કરાવ્યો
હતો; તેથી હવે તે પોતાના શુભ શુભસંપત્ત અને
નમ્ર સ્વભાવવાળા નાના ભાઈ લક્ષ્મણને કહેવા
લાગ્યા:^૫

‘હે શત્રુહન ! આ પર્વતની શુક્ર અતિ-
વિશાળ, પવનની છુટવુળી અને રમણીય છે; માટે
વર્ષાકાળ પૂર્ણ થશે, ત્યાં સુધી આપણે આમાં જ
નિવાસ કરીશું. વળી હે સૌમિત્ર ! આ પર્વતનું
શિખર પણ શ્વેત, કૃષ્ણ તથા રક્ત વર્ણની શિલા-
ઓથી સુશોભિત, નાના પ્રકારની ધાતુઓથી વ્યાપ્ત,
નદીનાં દેડકાના શબ્દવાળું, અનેક વૃક્ષખંડ તથા
ચિત્રવિચિત્ર લતાઓથી ઘાટું; નાના પ્રકારનાં પક્ષી-
ઓના અંભરવવાળું, મધુરોના કેકારવથી ગાજતું
અને પુષ્પયુક્ત માલતી, ડોહરના ગુણો, કાંટા-
સળી, નંગોડ, કંકભ, અર્જુન તથા રાજનાં વૃક્ષોથી
વ્યાપ્ત હોવાને હીધે ધણું જ રમ્ય લાગે છે.^{૬-૧૦}
હે નૃપાત્મજ ! આ શોરેક દૂર આવેલી ખીલેલાં
કમળોવાળી રમણીય તળાવડી બધાં વરસાદનાં

જળથી ખૂબ ભરાશે, ત્યારે આપણી નજીકમાં જ
આવી રહેશે.^{૧૧} હે સૌમ્ય ! આ શુક્ર ઇશાનકોણ
તરફ નીચાણમાં આવેલી હોવાથી તથા પશ્ચિમ
દિશા ભણી ઊંચી હોવાથી તેમાં પવનના સપાટા
આવી શકશે નહિ અને તેને હીધે આપણને વસવા-
માં તે સુખરૂપ થઈ પડશે.^{૧૨} હે સૌમિત્ર ! આ
શુક્રના દ્વાર આગળ લેદાઈ ગયેલા કાજળનાં પર્વત
સરખી શ્યામ વર્ણની વિશાળ અને સપાટ શિલા
પડેલી છે, તેને તું બે.^{૧૩} વળી હે તાત ! અમ
શુક્રની ઉત્તર દિશા તરફ બાણે શ્યામ મેઘ બઢ્યો
હોય એવું લેદાઈ ગયેલ કાજળના પર્વત સરખું
શ્યામ ગિરિશિખર કેવું શોભી રહ્યું છે.^{૧૪} વળી
એની દક્ષિણ દિશામાં બાણે વરસી રહ્યા પછી
શ્વેતપણાને પાચેલો મેઘ હોય એવું કેલાસપર્વતના
શિખર સરખું શ્વેત તથા નાના પ્રકારની ધાતુ-
ઓથી વિચિત્ર જણાતું શિખર કેવી શોભા આપી
રહ્યું છે.^{૧૫} હે લક્ષ્મણ ! આ શુક્રની પૂર્વ તરફ
ચિત્રકૂટને વિષે વહેલી મંદાકિની નદી સરખી કાદવ
વિનાની એક પ્રાચીવાહિની નદી વહન કરે છે,
તેને પણ તું બે. બોહો ! બે તો, એ નદીના બન્ને
તટો, અંહન, તિલક, સાલ, તમાલ, અતિસુકત,
પદ્મક, દેવદાર અને અશોકાદિ વૃક્ષોથી કેવા શોભાય-
માન થઈ રહ્યા છે.^{૧૬, ૧૭} એ નદી પોતાના કિનારા
પર ઊગેલાં વાનીર, ધાવડો, બકુલ, કેતકી, હિંતાળ,
તગર, કંકભ, વેતસ તથા ગરમાળો, એ વગેરે
વિવિધ જાતિનાં વૃક્ષો વડે સુશોભિત હોવાને હીધે,
બાણે વન્નો તથા અલંકારો વડે શણગારેલી કેઈ
ઉત્તમ સ્ત્રી જ હોય એવી જણાય છે.^{૧૮, ૧૯} વળી
હે તાત ! સેંકડો પક્ષીસમૂહના જુદા જુદા નાદ-
વાળી, પરસ્પર પ્રીતિવાળાં ચક્રવાકોથી અલંકૃત,
નાના પ્રકારનાં રત્નોવાળી, હંસો તથા સારસોએ
સેવેલી અને અત્યંત રમણીય રેતીવાળી એ નદી
કેઈ સ્થળે નીલ કમળોથી, કેઈ સ્થળે રક્ત કમળો-
થી, કેઈક સ્થળે દિવ્ય શ્વેત કમળોથી, તો કેઈક
સ્થળે વગર ખીલેલી કળીઓથી આજ્ઞાદિત હોવાને
હીધે બાણે હાસ્ય કરતી હોય એવી જણાય છે ।

વળી તેની અંદરના ભાગમાં ફરતાં અનેક જળ-
પક્ષીઓ તથા કિનારા પર વિચરતાં મયૂરો અને
કૌંત્યપક્ષીઓના મધુર કલરવથી એ નદી અત્યંત
રમણીય અને સુખરૂપ લાગે છે; તેમ જ અનેક
ઋષિગણો નિરંતર તેનું સેવન કરે છે.^{૨૦-૨૩} હે
લક્ષ્મણ ! તું જો તો ખરે, પેલી બધે મનના સંકલ્પ-
માત્રથી એકીવખતે જ ઊગી નીકળી હોય એવી
અંદનવૃક્ષ તથા અભૂતવૃક્ષની પંક્તિ કેવી શોભી
રહી છે ! હે શત્રુમર્દન ! આ પ્રદેશ સર્વ પ્રકારે
અત્યંત રમણીય જણાય છે; માટે હે સૌમિત્ર !
આપણે અહીંયાં નિવાસ કરવાથી અત્યંત આનંદ
પામીશું.^{૨૪, ૨૫} વળી હે રાજપુત્ર ! વિચિત્ર ઉપ-
વનોવાળી સુગ્રીવની કિષ્કિન્ધા પણ અહીંથી બહુ
દૂર નથી.^{૨૬} જો ને, કિષ્કિન્ધા નગરીને વિષે મુદ-
ગાદિ વાજિત્રોના નાદ સહિત ગાન કરતા વાનરો-
ના મુંદર શબ્દો અહીં સંભળાય છે !^{૨૭} હે લક્ષ્મણ !
વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ હાલમાં પોતાના સુહૃદ્વર્ગ સહિત
પોતાની આ રૂમા તથા રાત્ર્ય પામીને નિશ્ચય
આનંદ ભોગવતો હશે. તે સુગ્રીવ આપણા કાર્ય
માટે તૈયાર થાય ત્યાં સુધી આપણે આ પર્વત પર
નિવાસ કરીશું.^{૨૮}

એટલું કહી લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રે અનેક
દૃશ્યોથી ભરેલી શુક્રાઓ તથા કુંભેવાળા એ પ્રસ-
વણ પર્વતમાં નિવાસ કર્યો.^{૨૯} જોકે એ પર્વત
અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિવાળો હોવાને લીધે વસ-
નારને સુખ આપનાર હતો, તોપણ રાક્ષસોથી
હરાયેલી પોતાની પ્રાણપ્રિયા સીતાનું રમણજીવવાથી
મહાત્મા રામચંદ્રને તો તે જરા પણ સુખ આપ-
નાર થયો નહિ.^{૩૦} રાત્રિને વિષે પણ રઘુવીરને
શય્યામાં સૂવા છતાં નિદ્રા આવતી નહિ; કેમ કે
પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામતા શીતળ ચંદ્રને બેઈને
જિલ્લો તેમના હૃદયમાં ઢાલ થતો અને સીતાનું
સુખક્રમણ સાંભરી આવવાથી શોકને લીધે તેમનું
હૃદય વારંવાર ભરાઈ આવતું હતું. પોતાના જ્યેષ્ઠ
બંધુ રામચંદ્રને નિરંતર શોકમગ્ન થઈ પીડાતા
બેઈને, તેમના સરખા જ હુજિયા મહાત્મા લક્ષ્મણ
અત્યંત નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યા :^{૩૧-૩૩} 'હે વીર !

આમ અતિશય દુઃખ પામી શોક કર્યો કરવો એ
તમને યોગ્ય નથી. તમે બધો જ છો કે, નિરંતર
શોક કર્યો કરનાર મનુષ્યના સર્વ અર્થો નષ્ટ થાય
છે; અર્થાત ઉદય નહિ કરનાર મનુષ્યનાં કાર્યો
સિદ્ધ થતાં નથી.^{૩૪} હે રાઘવ ! આ લોકના વિષે
તમે પોતાનાં સંધ્યાદિ નિત્યકર્મોમાં તથા દેવપૂજન-
માં તત્પર રહેનારા છો; તેમ જ આસ્તિક, ધર્મનિષ્ઠ
અને ઉદમી છો, છતાં જો શોકને લીધે ઉદયમહીન
થશો, તો પરાક્રમના સ્થાનરૂપ સંગ્રામ વિષે કૂર
કર્મવાળા તમારા શત્રુઓને તમે હુણવાને સમર્થ
થઈ શકશો નહિ.^{૩૫, ૩૬} તમે પોતાના મનમાંના
શોકનો ત્યાગ કરી શત્રુને હુણવાના ઉદ્દેશમાં
પ્રવૃત્ત થાઓ, જેથી પરિવાર સહિત એ રાક્ષસરૂપ
શત્રુને તમે હુણી શકો.^{૩૭} હે કાકુત્થ ! સમુદ્રો,
વનો તથા પર્વતોવાળી આખી પૃથ્વીને પણ બીધી
વાળવાને તમે શક્તિમાન છો, તો એક રાવણ
રાક્ષસને હુણવાને શક્તિમાન હો, તેમાં તો શું
આશ્ચર્ય !^{૩૮} પરંતુ હાલમાં વર્ષોઋતુ આવે છે,
માટે તે ઊતર્યા પછી શરદઋતુ આવે ત્યાં સુધી
તમે ધૈર્ય ધારણ કરો. ન્યારે તમે ક્રોધ પામશો
ત્યારે રાત્ર્ય તથા અંધુવર્ગ સહિત રાવણના વિનાશ
કરશો, એમા કરશો સંદેહ નથી.^{૩૯} હે આર્ય બંધુ !
જેમ હોમ કરવા સમયે ભસ્મથી ઢંકાયેલા અગ્નિને
આહુતિઓ વટે બળત કરવામાં આવે છે, તેમ હું
શોકથી ઢંકાઈ ગયેલા તમારા પરાક્રમને આવાં
ઉત્તેજક વાક્યો કહી બળત કરું છું; અર્થાત હું
તમારા પરાક્રમનું તમને માત્ર રમણજી આપું છું;
કાંઈ ઉપદેશ કરતો નથી.

અત્યંત રનેહભાવવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણનાં
પવિત્ર અને હિતવચનોને માન્ય કરીને શ્રીમાન
રઘુવીરે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! અત્યંત પ્રીતિ તથા
રનેહવાળા સત્યપરાક્રમહિતેચ્છ પુરુષો આવા સંકટ-
સમયે પોતાના બંધુને જે રીતે કહેવું ઘટે તે
પ્રમાણે જ કહીને, તે પોતાનો બંધુભાવ દર્શાવે
છે.^{૪૦-૪૨} હે ભાઈ ! હવે હું સર્વ કાર્યોની વિનાશ
કરનારા શોકનો ત્યાગ કરું છું અને સંગ્રામને
વિષે અખંડિત રહેનારા મારા તીવ્ર તેજનું રમણજી

કરું છું.^{૪૭} હે લક્ષ્મણ! તારા કહેવા પ્રમાણે હું સુગ્રીવની પ્રસન્નતા અને નદીઓનાં જળને નિર્મળ કરનારી શરદઋતુની વાટ જોઈશ.^{૪૮} કૃતરા જોવો વીર પુરુષ ખીબાએ કરેલા ઉપકારને પ્રત્યુપકાર કરવાતું કદી પણ ચૂકતો નથી. ખીબાએ કરેલા ઉપકારને જૂદી જઈ પ્રત્યુપકાર નહિ કરનારો પુરુષ શાઓની આજ્ઞાતું ઉલ્લંઘન કરવાના પાપથી બંધાય છે.'

પવિત્ર દર્શનવાળા રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચનોને અતિ યોગ્ય સમજી તેને માન્ય કરીને મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાતું ઉત્તમ જ્ઞાન દર્શાવતાં હાથ બેઠી કહ્યું : ' હે રાજપુત્ર ! તમેાએ મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે. તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રેષ્ઠ થોડા સમયમાં કરશે. તમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો; કેમ કે તમેાએ શત્રુનો નિઝક કરવામાં સુગ્રીવની આગળ વર્ષાઋતુ પછીના સમયનો સંકેત રાખ્યો છે.^{૪૫-૪૭} તમે કોધતું નિયમન કરી, શરદઋતુની વાટ જુઓ અને વર્ષાઋતુના આર માસ પર્વત જે કાંઈ કષ્ટ થાય તે સહન કરો. હે આર્ય બંધુ ! સમય આવ્યે તમે શત્રુનો વધ કરવાને સમર્થ થશો, માટે હાલમાં ધૈર્ય ધારણ કરી મારી સાથે આ મુગરાએ સેવેલા પર્વતને વિષે નિવાસ કરો.^{૪૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ત્રિચિન્ધાકાંડમાં ૨૭ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨૮ મો

વર્ષાઋતુનું વર્ણન

સ તદા વાલ્મિકિં હત્વા સુગ્રીવમમિવિચય ચ ।

વતન્માલ્યવતઃ પૃષ્ઠે રામો લક્ષ્મણમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વાલીને હણીને તથા સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કરાવીને શ્રીમાન રામચંદ્રે વર્ષાઋતુ ગાળવા માટે માલ્યવાન પર્વતને વિષે નિવાસ કર્યો. ત્યાં એક દિવસ સુંદર શિલાતલ પર વિરાજેલા રણવીરે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું :^૧ હે લક્ષ્મણ ! વિયોગી જનોને ખેદ ઉપજાવનારો આ વર્ષાકાળ આવી પહોંચ્યો છે; તેથી પર્વત સરખા મેઘોએ આખા આકાશને

ઘેરી લીધું છે.^૨ હે સૌમ્ય ! આ આકાશરૂપી સૌ સૂર્યનાં કિરણો વડે સસુદ્રીનાં જળનું પાન કરી નવ માસ સુધી તેના ગર્ભને ધારણ કરે છે અને આ સમયે જળરૂપગર્ભને પ્રસવે છે!^૩ આ ઋતુમાં ઉપરાઉપરી છવાયેલાં વાદળોની પંક્તિઓરૂપી પગથિયાં વડે આકાશમાં ચઢીને, પુષ્પમાળાઓથી સૂર્ય ભગવાનને અલંકૃત કરવાતું કાર્ય ઘણું જ સુલભ ભાસે છે.^૪ સંધ્યાસમયના રંગથી લાલ બનેલાં અને છેવટના ભાગમાં પ્રવેત જણાતાં બળ-યુક્ત વાદળોરૂપી વજ્રખંડોથી, આકાશે બળે પોતાને થયેલા વજ્ર ઉપર પાટો બંધાવ્યો હોય એવું જણાય છે!^૫ અહો ! આ આકાશ ધીમે ધીમે ચાલતા પવનરૂપી મંદ નિઃશ્વાસવાળું, સંધ્યાકાળના રંગરૂપી ચંદન વડે લેપાયેલું તથા છેવટના ભાગમાં પીળા વર્ણના વાદળવાળું હોવાને લીધે બળે કામાતુર હોય એવું જણાય છે.^૬ જેમ મારા વિયોગને લીધે શોકતપ્ત થયેલી મારી પ્રિયા સીતા પોતાનાં નેત્રમાંથી અશ્રુજળ મૂકે, તેમ સૂર્યના તાપથી તપી રહેલી આ પૃથ્વી નવીન વર્ષાજળને સંયોગ થવાથી પોતામાંથી ઉષ્ણતા-બાદ્ મૂકે છે!^૭ અહો ! વાદળમાંથી છૂટેલો અને કપૂરદળ સરખો શીતળ આ ઉત્તમ વાયુ કે જે કેતકીપુષ્પના મુગધંતુ વહન કરતો આવ્યો આવે છે, તે ખરેખર જળની પેઠે અંબલિમાં ભરીને પી શકાય તેવો જણાય છે!^૮ હે વીર ! જેના પર કેતકીવૃક્ષનાં પુષ્પોની સુવાસ મહેકી રહી છે તથા જેના પર અનેક અભૂતનવૃક્ષો ખીલી રહ્યાં છે, એવો આ પર્વત વર્ષાજળની ધારાઓ વડે સિંચાવાને લીધે સુગ્રીવની પેઠે શત્રુસંહિત ચર્ષ સુખી થયો છે; અર્થાત વાલીરૂપ શત્રુનો નાશ થવાથી જેમ સુગ્રીવ સુખી થયો છે, તેમ વર્ષાજળથી પોતાનો તાપ શાંત થવાથી આ પર્વત પણ સુખી (ગરમી વિનાનો) થયો છે.^૯ આ ઋતુને વિષે સઘળા પર્વતો બળે વેદાધ્યયન કરનારા પ્રહા-ચારીઓ જ હોય ને એવારૂપાય છે; કેમ કે તેઓએ મેઘરૂપ કૃષ્ણાણન ધારણ કર્યો છે, વર્ષાજળની ધારારૂપી યજ્ઞોપવીત પહેર્યો છે અને બ્યાંત્યાં

શુક્રાઓમાં જતા-આવતા વાયુના શબ્દોરૂપી વેદ-
 ઘોષ તેઓ કરી રહ્યા છે।^{૧૦} વળી સુવર્ણ સરખી
 વીજળીઓરૂપી આબુકેના પ્રહારોથી તારિત થયેલું
 અને પોતાની અંદર થતા ભારે ગડગડાટરૂપી
 દોષવાણું આકાશ ભણે વેદના થવાને લીધે બરાડા
 પાડતું હોય એવું જણાય છે।^{૧૧} આ શ્યામ મેઘને
 વિષે ચમકતી વીજળી રાવણના અંકને વિષે તર-
 ફંટતી તપસ્વિની સીતા સરખી દેખાય છે।^{૧૨}
 ચેમ્પિર વાદળ છવાઈ જવાને લીધે જેમાંના ચંદ્રાદિ
 ગ્રહો ભેવામાં આવતા નથી તથા 'આ પૂર્વ કે
 આ પશ્ચિમ' એવી રીતે જે બિલકુલ ઓળખવામાં
 આવતી નથી, એવી દિશાઓ હાલમાં કામી-
 બનોને સુખ આપનારી થઈ પડી છે.^{૧૩} હે લક્ષ્મણ !
 કોઈ કોઈ સ્થળે બાબરૂ^x વ્યાપ્ત અને વર્ષાઋતુ
 આવવાથી પ્રકુલિત થયેલાં પુષ્પવાળા કુટંબ વૃક્ષો
 કે જે હાલમાં શોકાવિષ્ટ થયેલા મને કામપીડા
 ઉપબવી રહ્યાં છે તેને તું બે.^{૧૪} હે સૌમ્ય ! આ
 ઋતુમાં ભિંટતી રજ શાંત થઈ ગઈ છે, વાયુ શીતળ
 થયો છે, શ્રીખન્નુતુના તાપ વગેરે સર્વ દોષો શાંત
 થઈ ગયા છે, રાજાઓની યાત્રાઓ ખંધ પડી છે
 અને પ્રવાસે નીકળેલા વિરહી યુરુષો વિરહદુઃખ
 સહન ન થઈ શકવાથી પોતાના ગૃહ પ્રત્યે પાછા
 વળે છે.^{૧૫}

‘હે તાત ! માનસરોવરનાં તટ પર વાસ
 કરવાની ઇચ્છાવાળાં આ ચક્રવાક પક્ષીઓ પોત
 પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં જવા લાગ્યાં છે અને
 ઉપરાઉપરી વરસતા વર્ષાજળ વડે વનના માગોં
 નષ્ટ થવાને લીધે રથ વગેરે વાહનો આલી શકતા
 નથી.^{૧૬} આ ઋતુ વિષે કોઈ સમયે છૂટાછવાયા
 વાદળને ધારણ કરનારું આકાશ ક્યાંક પ્રકાશ-
 યુક્ત તો ક્યાંક પ્રકાશરહિત દેખાવાને લીધે, કોઈ
 કોઈ સ્થળે પર્વતોથી રૂંધાયેલા તરંગ વખરના સમુદ્ર
 જેવું શોભી રહે છે।^{૧૭} સખે અને કઠંબ વગેરે
 વૃક્ષોનાં પુષ્પોથી ભિન્નિત થયેલું, પર્વતની ગેર
 આદિ ધાતુઓના સંસર્ગથી લાલ અનેલું તથા

^x તાપથી તપેલી પૃથ્વી પર પહેલપહેલાં વરસાદ પડે
 અને તેમાંથી જે બાક નીકળે તે.

મયૂરોના ગેહકા વડે શબ્દાધ્યામન થઈ રહેલું આ
 પહોડી નદીઓતું નવીન જળ ઉતાવળે વહી રહ્યું
 છે। હે ભાઈ ! બ્રમર સરખાં શ્યામ વર્ણનાં અને
 રસથી ભરેલાં આ બંધુનાં રૂપો તથા પાકી ગયેલાં
 અનેક તરેહનાં આમ્રફળો વાયુના સંસારોને લીધે
 પૃથ્વી પર તૂટી પડે છે અને મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ
 સુખથી તેનું ભક્ષણ કરે છે. હે સૌમ્ય ! આકાશ
 વિષે ચઢેલા વીજળીઓરૂપી પતાકાવાળા, બગલાની
 પક્તિઓરૂપી માળાવાળા, પર્વતના શિખર સરખી
 પ્રોઠ અક્ષતિવાળા અને મોટા ગડગડાટ કરનારા
 આ મેઘો સંઆમભૂમિને વિષે રહેલા મહોન્મત
 હાથીઓની પેઠે ગરજ રહ્યા છે.^{૧૮-૨૦} હે તાત !
 વરસાદનું જળ પડવાને લીધે વૃદ્ધિ પામેલી હરિ-
 યાળીવાળાં, નૃત્ય કરતા મયૂરોની શોભાવાળાં અને
 સંપૂર્ણ રીતે વરસી રહેલાં વાદળવાળાં આ વનો
 અપરાહ્ણસમયે અધિક શોભી રહ્યા છે તેને તું
 બે.^{૨૧} હે સૌમ્ય ! બેને જળના મોટા ભારને ધારણ
 કરનારા આ મેઘો વારંવાર ગર્જના કરી રહ્યા છે
 અને પર્વતોનાં મોટાં શિખરો પર વિશ્રાંતિ કરી
 કરીને આદ્યા બંધ છે।^{૨૨}

‘હે લક્ષ્મણ ! ગર્ભ ધારણ કરવાની કામના-
 થી મેઘ પ્રત્યે જતી અને હર્ષ પામેલી આ
 બગલાઓની પક્તિ, બણે વાયુએ કંપાવવાને
 લીધે લંબાયમાન થયેલી આકાશનાં કમળોની
 સુંદર માળા જ હોય એવી શોભે છે।^{૨૩} અહો !
 ‘દંદ્રગોપ’ નામનાં લાલ જંતુઓની વચ્ચે વચ્ચે
 આગ્લાહિત થયેલી આ પૃથ્વી, બણે લાલ રંગના
 યુદ્ધાઓવાળી પોષટિયા રંગની સાડી ધારણ કર-
 નારી કોઈ સ્ત્રી જ હોય ને એવી શોભી રહી છે.
 હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે નિદ્રાદેવી વિષ્ણુ-
 ભગવાન પ્રત્યે બંધ છે, અર્થાત્ આતુર્ભાસમાં
 વિષ્ણુ ભગવાન શેષશય્યા પર શયન કરે છે, નદીઓ
 સમુદ્ર પ્રત્યે બંધ છે, હર્ષિત થયેલી અકપક્તિ
 મેઘ પ્રત્યે બંધ છે અને હર્ષ પામેલી સ્ત્રી ગર્ભ
 ધારણ કરવાની કામનાથી પોતાના પતિ પ્રત્યે
 બંધ છે. હે સૌમ્ય ! આ વર્ષાઋતુને વિષે સઘળાં
 વનો મયૂરોના નૃત્યથી શોભી રહ્યાં છે, કઠંબવૃક્ષો

પોતાની પુષ્પયુક્ત શાખાઓ વડે અલંકૃત થયાં છે, વૃષભો ગાયોને વિષે આસક્ત થયા છે અને પૃથ્વી અનાજના છોડ તથા હસ્થિાળી વડે મનને આનંદ આપનારી થઈ છે. હે લક્ષમણ ! આ ઋતુને વિષે નદીઓ ઉતાવળે વહન કરે છે, મેઘ જળ વરસાવે છે, મહામત હાથીઓ નાદ કરે છે, વનપ્રદેશો શોભી રહ્યા છે, સ્ત્રીવિદ્યોગી પુરુષો સ્ત્રીનું ધ્યાન કરે છે, મયૂરો નૃત્ય કરે છે અને સુગ્રીવને સંભવ મળવાથી વાનરો આનંદ પામે છે.

- વળી આ વન વિષેના જળના ઝસમોમાં ક્રીડા કરવાથી તથા કેતકીપુષ્પોની સુગંધ લેવાથી હર્ષિત થયેલા અને ઊંચેથી પડતા જળના ધોધની ગર્જનાઓથી આકૃષ્ટ થયેલા મહામત હાથીઓ વનમાંના મયૂરોની સાથે નાદ કરે છે. ૨૪-૨૮ હે લક્ષમણ ! કદંબવૃક્ષની શાખાઓમાં આસક્ત થયેલા આ જમરો વૃષ્ટિની ધારાઓથી હજીવાને લીધે, પોતે આનંદથી મેળવેલા પુષ્પરસોના મહાનો ધીમે ધીમે ત્યાગ કરે છે, તે તું જો. ૨૯ આ જળના વૃક્ષની શાખાઓ અંગાર (કોલસા) વૃક્ષના ઢગલા સરખાં અને રસથી ભરેલાં મોટાં મોટાં ફળોથી વ્યાસ હોવાથી જાણે જમરસમૂહોએ મેળેલી હોય એવી ભાસે છે. ૩૦ હે સૌમ્ય ! વીજળીઓડૂપી પતાકા વડે અલંકૃત થયેલાં અને મહાન ગર્જીર નાદ કરનારાં આ મેઘમંડળો સંઆમમાં તૈયાર થયેલા હસ્તીઓ સરખાં દેખાય છે. ૩૧ હે ભાઈ ! આ તરફ તો જો, પૈલો વનમાં અને પર્વતમાં વિચરનારો મહામત હાથી કે જે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સરખા જ કોઈ બળવાન હાથીને શોધતો માર્ગમાં આવ્યો બધ છે; પરંતુ પાછળથી મેઘગર્જના સાંભળી તેને કોઈ બળવાન હાથીની ગર્જના ધારી તે પાછો વળી યુદ્ધ કરવા સારુ દોડી રહ્યો છે. ૩૨ અહો ! આ વનપ્રદેશો કોઈ સ્થળે જમરોના શુભ્રવ પડે ગાજી રહેલા હોવાથી, કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરતાં મયૂરોના ટોળાંથી ભરેલા હોવાથી તથા કોઈક સ્થળે મહામત ગર્જીરો વેડે વ્યાસ હોવાથી અનેક પ્રકારની શોભાને ધારણ કરી રહ્યા

છે ! કદંબ, સર્જ, અજીન અને પૃથ્વી પરના કાદવ- માં ઊભેલાં કમળોથી વ્યાસ થયેલી આ વનપ્રદેશ- ની ભૂમિ સ્થળે સ્થળે મધ સરખા વર્ષાવાળા જળથી ભરેલી હોવાને લીધે તથા મહામત મયૂરોનાં અનેક ભાતનાં નૃત્ય અને શબ્દો થવાને લીધે આપાનભૂમિ સરખી જણાય છે. ૩૩, ૩૪ હે સૌમિત્ર ! વર્ષાજળથી ભિન્નવાને લીધે વિવર્ણ થયેલી પાષો- વાળા તરસ્યાં આતક પક્ષીઓ દેવોના રાજા છંદ્ર વરસાવેલા અને વૃક્ષોનાં પાંદડાંમાં ભરાઈ રહેલા મોટી સરખા નિર્મળ જળનું હર્ષભેર પાન કરે છે. ૩૫ હે લક્ષમણ ! સાંભળ તો ખરો, આ વનને વિષે જમરોના શુભ્રવડૂપી વીજળી મધુર ગાન આવી રહ્યું છે અને તેની વચ્ચે વચ્ચે ભોલતાં દેડકાં- ઓ સૂર્યધારની પેઠે તાલ આપી રહ્યાં છે તથા મેઘની ગર્જનાડૂપી મુદંગનો ધ્વનિ થઈ રહ્યો છે ! આ સઘળા ઉપરથી જાણે વનને વિષે ઉત્તમ સંગીત જ પ્રવૃત્ત થયું હોય એવું જણાય છે. ૩૬ આ વનને વિષે કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરતા, કોઈક સ્થળે મધુર નાદ કરતા તથા કોઈક સ્થળે વૃક્ષોની ટોચો પર બેઠેલા અને મુદ્રિત ચંદ્રિકાવાળાં લાંબાં પિંછાથી અલંકૃત થયેલા મયૂરોએ તો ખરેખર આગતું જ સંગીત મચાવી મૂક્યું હોય તેમ જણાય છે ! હે લક્ષમણ ! અનેક પ્રકારની આકૃતિ, સ્વરૂપ તથા વર્ણ- વાળા અને નાના પ્રકારના નાદ કરનારાં આ દેડકાં કે જેઓ લાંબા સમયથી મુકાયેલી ભૂમિમાં નિદ્રા કરતાં હતા, તે આ ઋતુને વિષે મેઘની ગર્જના સાંભળી બચત થયાં છે અને નવીન વર્ષાજળની ધારાઓ વડે હજીવાને લીધે અનેક પ્રકારના નાદ કરી રહ્યાં છે ! હે ભાઈ ! નવીન વર્ષાજળનું પૂર આવવાને લીધે ગર્વિત થયેલી અને પોતાના તટ પરનાં ચક્રવાક પક્ષીઓને ખસેડતી નદીઓ છૂલ્લું થયેલા તટોને ભેડીને નવીન ભોગ માટે સ્વીકારેલા પોતાના પતિ સમુદ્ર પ્રત્યે વહન કરે છે. હે તાત ! જો તો ખરો, આ આકાશને વિષે શ્યામવર્ણ મેઘની સાથે નવા જળથી પરિપૂર્ણ થયેલા મેઘો ભોળાઈ જવાને લીધે જાણે દાવાસિંથી બળી ગયેલા

પર્વતોની સાથે ખીભ તેવા જ પર્વતો લેળાઈ ગયા હોય, એવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે! અહો! મહામત્ત મયૂરોના ટોકાવાળાં, ઇંદ્રગોપ નામના જંતુઓથી વ્યાપ્ત હરિયાળીવાળા અને કદંબ તથા અર્જુન-વૃક્ષોની સુગંધથી સુવાસિત થયેલા આ રમણીય વનપ્રદેશોને વિષે હાથીઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરી રહ્યા છે.^{૪૭-૪૯} હર્ષિત થયેલા આ જામરો નવીન વર્ષાજળની ધારાઓથી ધોવાયેલાં પરાગ-વાળાં કમળોને ત્યાગ કરી નવાં પરાગયુક્ત કદંબ-વૃક્ષનાં પુષ્પો પર ભેસી તેના સુગંધતું પાન કરે છે.^{૪૮} આ ઋતુને વિષે હસ્તીઓ અતિશય મદ-મત્ત, વૃષ્ણો હર્ષિત, સિંહો અત્યંત પરાક્રમયુક્ત, પર્વતો રમણીય દેખાવવાળા અને રાબરો ઉલોગ-રહિત થયા છે તથા દેવોનો રાજા ઇંદ્ર મેઘોની સાથે ક્રીડા કરે છે.^{૪૩}

‘હે સૌમ્ય! સસુદ્રની ગર્જનાઓને પણ લબવે એવી ગર્જના કરનારા આકાશમાં ચઢેલા આ મેઘો મોટા જળસમૂહ વડે નદીઓ, સરોવરો, નાની તળાવડીઓ, વાવો તથા આખી પૃથ્વીને પ્રવાહવાળી કરી દે છે.^{૪૪} આ ઋતુને વિષે વર્ષા-જળની ધારાઓ વેગથી પડે છે, વાયુ અત્યંત ભેરશોરથી વાય છે અને તૂટી પડેલા તટોવાળી નદીઓ મતુખ્યોને આલવાના માગેને રોકતી આડે માગે શીઘ્ર ગતિથી વહન કરે છે.^{૪૫} હે લક્ષ્મણ! જેવી રીતે રાબરો પોતાના પુરોહિત તથા અમાત્યોની સહાયથી અભિષિકૃત થઈ પોતાનાં રૂપ તથા શોભાને દર્શાવે છે, તેવી રીતે આ ઋતુને વિષે પર્વતો ઇંદ્ર મોકલેલા તથા વાયુ-ઓ આણેલા વાદળરૂપી જળકુલોથી સિંચાઈને પોતાનાં રૂપ તથા શોભાને પ્રકટ કરે છે.^{૪૬} આકાશ વાદળ વડે છવાઈ જવાને લીધે રાત્રે તારાઓ તથા દિવસે સૂર્ય જોવામાં આવતા નથી. હે ભાઈ! પૃથ્વી નવીન જળથી તૃપ્ત થઈ છે તથા દિશાઓ અંધ-કારથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પ્રકાશતી નથી. વર્ષા-

જળની ધારાઓથી ધોવાયેલા પર્વતોનાં મોટાં શિખરો લાંબી મુક્તામાળા સરખાં પોતા પર વહેતાં મોટા ઝરણાઓથી અધિક શોભી રહ્યાં છે. હે સૌમ્ય! માર્ગમાં પડેલી શિલાઓમાં અથડાવાને લીધે જેને વેગ રખલિત થયો છે, એવા પર્વતોના મોટા અને નિર્મળ ઝરાઓ મયૂરોના નાદવાળી શુદ્ધાઓને વિષે તૂટી પડેલા મોતીના હાર સરખા દેખાય છે. વળી જેઓએ મોટા મોટાં પર્વતશિખરો-ને ઘોઈને સ્વચ્છ કર્યાં છે એવા અને ચોતીની સેરો સરખા દેખાતા શીઘ્રવેગી વિપુલ ઝરાઓ પર્વત પરથી નીચે પડતાં મોટી શુદ્ધાઓને વિષે રોકાઈ રહે છે.^{૪૭-૪૮} હે ભાઈ! આ ઋતુને વિષે આકાશમાંથી એરેર પડતી જળધારાઓ રતિક્રીડા-સમયે થતા પરસ્પરના મદનથી તૂટેલી સ્વર્ગની રમણીઓની મુક્તામાળા સરખી દેખાય છે.^{૪૯} હે લક્ષ્મણ! આ ઋતુને વિષે આકાશ મેઘની ઘનધોર ઘટાથી છવાયેલું હોવાને લીધે સૂર્યાસ્ત થયો હશે કે નહિ એ બરાબર બાણી શકાતું નથી; પરંતુ પક્ષીઓ પોતપોતાનાં નિવાસસ્થાનોમાં જવા લાગે છે, કમળો ખિડાવા લાગે છે અને માલતીનાં પુષ્પો ખીલવા માંડે છે; એ ઉપરથી સૂચિત થયાતું અનુમાન થઈ શકે છે.^{૫૦} વર્ષાઋતુને લીધે રાબ-ઓની યાત્રા પાછી ફરે છે તથા સેનાઓ માર્ગમાં જ અટકી પડે છે. એ પ્રમાણે વર્ષાજળે રાબરોનાં પરસ્પરનાં વેર તથા જવા-આવવાના માગેને રોકી લીધા છે.^{૫૩}

‘હે સૌમિત્ર! વેદપાઠ કરવા ઇચ્છતા સામ-વેદી બ્રાહ્મણોને ભારપદ માસને વિષે ઉપાક્રમ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે.^{૫૪} વળી સઘળા ગૃહકૃત્યોથી પરવારીને તથા વર્ષાઋતુમાં ઉપયોગી સર્વ સાહિત્યોના સંચય કરીને કેશલદેશાધિપતિ મહાત્મા ભરતે અપાહી પૂજિત્રીમાંથી આરંભી અવશ્ય કાર્ત્તિક વિશેષ ત્રતોનો આરંભ કર્યો હશે.^{૫૫} મને ઘેર ગયેલો ભેળને જેમ અયોધ્યાવાસીજનોનો હર્ષ વૃદ્ધિ પામે, તેમ આ વર્ષાઋતુના દિવસોમાં જળથી પૂર્ણ થયેલી સરયૂ નદીનો વેગ નિશ્ચય વૃદ્ધિ પામ્યો હશે.^{૫૬} હે લક્ષ્મણ! અત્યંત રળિયા-

૪૩ વર્ષાઋતુમાં કેટલીક અવગણે પડવાને લીધે રાબરો પરસુલક જીતવાને પ્રયાણ કરી શકતા નથી, તેથી અહીં રાબરોને ઉલોગરહિત કહ્યા છે.

મણી વર્ષાનું તુના સમયમાં ઉત્તમ રાત્ર્યાસન પર વિરાજેલા સુગ્રીવ કે જેણે પોતાના શત્રુ વાલીને જીત્યા છે તથા પત્ની રૂમાને પ્રાપ્ત કરી છે, તે શ્રેષ્ઠ સુખ લોગ્યે છે; પરંતુ હું તો મહાન રાત્ર્યથી ગ્રાપ્ત થયેલો તથા સ્ત્રીવિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી લોના થયેલા નદીના કિનારાની પેઠે જેક પાસુ છું.^{૧૭,૧૮} અરે, આ વર્ષાનું તુના દિવસે અત્યંત દુર્ગમ હોવાથી દિવસે દિવસે મારો શોક વધતો જાય છે તથા મોટો શત્રુ રાવણ જીતી ન શકાય એવો મને લાગે છે.^{૧૯} આ વર્ષાનું તુને વિષે યાત્રા કરવી અયોગ્ય સમજીને તથા માર્ગોને અતિ દુર્ગમ થયેલા જોઈને અતિ નમ્રતાવાળા સુગ્રીવને સીતાની શોધ કરવા સારું એ કંઈ પણ કહ્યું નથી અને વળી મારું કાર્ય અહીં સમયે તથા અવ્ય યત્ને થઈ શકે એવું નથી; એટલે હું હમણાં તો સંબંધી સુગ્રીવને કશું પણ કહેવા ઇચ્છતો નથી; કેમ કે વણા કાળ સુધી સ્ત્રીવિયોગનું કષ્ટ લોગવીને તે હમણાં જ સ્ત્રીસમાગમના સુખને પ્રાપ્ત થયા છે. મહાત્મા સુગ્રીવ સારી રીતે વિશ્રાંતિ લઈને મારું કાર્ય કરવાનો સમય આવી પહોંચતાં અવશ્ય મારા ઉપકારનું રમરણ કરશે જ. હે ઉત્તમ લક્ષણવાળા સૌમિત્રિ! એ સુગ્રીવની તથા નદીઓની પ્રસન્નતાને ઇચ્છતો હું તેણે કહેલા સમયની વાટ જોઈશ.^{૨૦-૨૨} જે શરવીર હોય છે, તે કેઈએ કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કર્યા વિના રહેતો નથી. જે અકૃતજ્ઞ હોય છે, તે ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર ન કરવાથી પરાક્રમી પુરુષોના મનને હણે છે; અર્થાત્ પ્રત્યુપકાર નહિ કરવાથી ઉપકાર કરનારાની ખીતિ તેના પરથી જોણી થાય છે.^{૨૩}

પવિત્ર દર્શનવાળા રામચંદ્રના ઉપકૃત વચ્ચેનો અતિ યોગ્ય સમજી તથા તેને માન્ય કરી મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનને દર્શાવતાં હાથ જોડીને કહ્યું:^{૨૪} હે નરેન્દ્રપુત્ર! તમેજો મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે, તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રેષ્ઠ અદ્ય

કાળમાં કરશે. તમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો; કારણ કે તમેજો શત્રુનો નિઝલ કરવામાં સુગ્રીવની આગળ વર્ષાનું વીત્યા પછીના સમયનો સંકેત કર્યો છે.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આર્યાવિદ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૯ મો

રામચંદ્રના કાર્ય માટે સુગ્રીવનું વિરમરણ અને હનુમાને આપેલી ચેતવણી

સમીક્ષ્ય ત્રિમલં ધ્યોમં ગતિવિચલ્લલાહકમ્ ।

સારસાકુલસંપ્રુટં રમ્યજ્યોત્સ્નાનુલેપનમ્ ॥ ૧ ॥

દિવસો વીતતાં વર્ષાનું સમાપ્ત થઈ અને શરદઋતુ પ્રાપ્ત થઈ, વાહણાંજો અને વીજળીઓના ચાલ્યા જવાથી આકાશ નિર્મળ થયું. જ્યાં ત્યાં સારસપક્ષીઓ શબ્દ કરવા લાગ્યાં અને રાત્રિમા રમણીય આંદનીરૂપી ચંદન વડે આકાશ લેપાઈ ગયું.^૧ વર્ષાનું વીતી ગઈ અને શરદઋતુનું દિવસો શરૂ થયા, તોપણ કિષ્કિન્ધાની રાત્ર્યસમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ તો ધર્મ તથા અર્થ એ બન્ને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં મંદ થઈને માત્ર અસપુરુષોએ સેવેલા કામનું જ સેવન કરી રહ્યો હતો. તેનું ચિત્ત કામલોગને યોગ્ય એકાંત સ્થળમાં જ આસક્ત થયું હતું.^૨ પોતાના શત્રુ વાલીનો વધ થવારૂપ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાથી અને પોતાને કિષ્કિન્ધાનું આશુ રાત્ર્ય પ્રાપ્ત થવાથી તે સુગ્રીવ નિરંતર સ્ત્રીઓને વિષે જ આસક્ત રહેતો હતો. પોતાની પ્રિય સ્ત્રી રૂમાને તથા અત્યંત ઇષ્ટ એવી તારાને પ્રાપ્તથવાથી તે પોતાના સર્વ ઇચ્છિત મનોરથોને સિદ્ધ થયા માનતો હતો અને નિશ્ચિંત થઈ, ઇન્દ્ર જેમ ગંધર્વીઓ અને અશ્વરાઓની સાથે ક્રીડા કરે, તેમ રાત્રિ-દિવસ તેઓની સાથે વિહાર કરતો હતો. તેણે સંપૂર્ણ રાત્ર્યકાર્યભાર મંત્રીઓને સોંપી દીધો હતો અને તેઓ શું કરે છે, તે વિષે તે કદી પણ દૃષ્ટિ કરતો ન હતો.^{૩-૫} મંત્રીઓ શ્રેષ્ઠ હોવાથી રાત્ર્યપાલન કરવા સંબંધી સુગ્રીવનો સંદેહ ગળી ગયો હતો. વાનરાધિપતિ સુગ્રીવને યથેચ્છાચરણી તથા ક્ષામા-

+ નદીના તટની લેખડો લોની વડેને પડે છે, તેથી આમ લેખેલા કરી છે.

સકત બની રહેલો ભેઈને અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને બહુનારો તથા વિશેષ કરી કાળધર્મને અને વાકયોના મર્મને સમજનારો મારેતસુત હનુમાન કે જેણે કર્ત્ત્વ્યનો નિશ્ચય સારી રીતે બણ્યો હતો, તેણે સુગ્રીવની પાસે આવી મનને આનંદ આપે એવાં તથા સત્ય હેતુવાળાં અનેક પ્રકારનાં વાક્યો વહે તેને પ્રસન્ન કરી સત્ય, સામ, ધર્મ, અર્થ તથા નીતિયુક્ત, હિતરૂપ, રુચિકર, પ્રીતિપૂર્ણ, વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય અને દૃઢ નિશ્ચયયુક્ત વચ્ચો કહેવા માંડ્યાં :

‘હે વાનરેન્દ્ર ! તને ઇચ્છિત રાજ્ય તથા યશ પ્રાપ્ત થયાં છે અને તારા કુળની સમૃદ્ધિ પણ વૃદ્ધિ પામી છે. હવે માત્ર મિત્રોનાં કાર્યો કરી તારે મિત્ર-સંગ્રહ કરવો જ બાકી રહેલો છે; અર્થાત્ ઉપકાર કરનાર મિત્રને પ્રત્યુપકાર કરી તારે તેની સાથેની મૈત્રીને સાચવવી એટલું જ કાર્ય કરવું બાકી છે. માટે તું હવે મિત્રોનાં બાકી રહેલાં કાર્ય કરવાને તત્પર થા. પ્રત્યુપકાર કરવાના સમયને બહુનારો પુરુષ બે નિરંતર પોતાના મિત્રોતું હિત કરવામાં લાગ્યો રહે છે, તો તેનાં રાજ્ય, કીર્તિ તેમ જ પ્રતાપની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થયા કરે છે. હે રાજન્ ! કૌશલ, કંડ, મિત્ર અને આત્મા, એ ચારે વસ્તુઓ જે રાજાને સ્વાધીન હોય છે, તે રાજા મહાન રાજ્યવૈભવ ભોગવે છે.^{૧-૧૧} સદાચરણ-સંપન્ન તથા સન્માર્ગે ચાલનારા તારે પોતાના મિત્રને માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને યથાર્થ રીતે પાળવી બેઈએ. જે પુરુષ પોતાનાં કાર્યોને મૂકીને અત્યંત ઉત્સાહભેર ઉતાવળે મિત્રના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેને મોટો અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨, ૧૩} તેમ જ જે પુરુષ સમય વીતી જવા પછી મિત્રનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે, એકે પાછળથી મોટો અર્થ સિદ્ધ કરે, તોપણ મિત્રત્વના ધર્મને યોગ્ય રહેતો નથી.^{૧૪} હે શત્રુદમન ! હવે આપણા મિત્ર રામચંદ્રની બી સ્ત્રીતાની શોધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, તે વહી બાથ નહિ તે પહેલાં આપણે તે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ બેઈએ.^{૧૫} હે

રાજન્ ! મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર એકે પોતાના કાર્ય માટે ઉતાવળા છે, તોપણ પોતે સમયને બહુનાર હોવાથી સ્ત્રીતાની શોધ કરવાનો સમય વહી જશે તે છતાં પણ કશું કહેશે નહિ, કેમ કે હાલમાં તેઓ તારે આધીન હોવાથી તારા અભિપ્રાયને અનુસરી શાંત રહ્યા છે. અમિત પ્રભાવવાળા તથા અપ્રતિમ શુણ્વળા એ રામચંદ્ર તારા કુળની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને લાંબા સમયના બંધુભાવને પ્રાપ્ત થયા છે. તેમનો કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ પણ તેવો જ શુણ્વળ છે.^{૧૬, ૧૭} હે હરીશ્વર ! એ રામચંદ્ર પ્રથમ તારું કાર્ય કયું છે; માટે હવે તેમનું કાર્ય કરવામાં તું વિલંબ કરીશ નહિ. હે રાજન્ ! ઉતાવળે તારે આધીન રહેલા બળવાન વાનરોને સ્ત્રીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપ.^{૧૮} હે સુગ્રીવ ! રામચંદ્ર પોતાનું કાર્ય કરવા માટે તને કહે તે પહેલાં બે તું તેમના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશ તો પછી તેમાં કદાચ વધુ કાળ વ્યતીત થશે, છતાં પણ તને કશો દોષ રહેશે નહિ; પરંતુ તેમના કદાચ પછી કાર્ય કરવાથી તો તું અવશ્ય ઠાલાતિકંમના દોષને પાત્ર થઈશ.^{૧૯} હે વાનરેન્દ્ર ! જેણે તારું કાર્ય ન કયું હોય એવા મનુષ્યનું કાર્ય કરવાને પણ તું પ્રવર્તે છે, તો પછી તારો ઉપકાર કરનાર રઘુવીરનો પ્રત્યુપકાર કરવામાં તું પોતાના રાજ્ય તથા પ્રાણને ગુમાવીને પણ પ્રવર્તે એમાં શું આશ્ચર્ય !^{૨૦} હે વાનર અને રીંછોના અધિપતિ ! અત્યંત પરાક્રમી એવો તું રામચંદ્રનું કાર્ય પાર પાડવાને શક્તિમાન છે, છતાં એમની આજ્ઞાની વાટ બેઈ એમનું કાર્ય શા માટે અટકાવે છે ! હે સુગ્રીવ ! એકે એ દશરથનંદન રામચંદ્ર પોતાનાં બાણો વડે સમગ્ર દેવતાઓ, અસુરો અને નાગલોક વગેરેને વશ કરવા સમર્થ છે, તોપણ તે કરેલી પ્રતિજ્ઞા સત્ય છે કે અસત્ય છે, તેની પરીક્ષા કરવા સારુ જ તે તારી સહાયની વાટ બેઈ રહ્યા છે.^{૨૧, ૨૨} હે કપિવર ! નિરપરાધી વાલોને હણવાનું કાર્ય ધણું જ અયોગ્ય હતું, તોપણ મહાત્મા રાધવે તેની તથા પોતાના પ્રાણોની કશી પણ શંકા રાખ્યા વિના તારું મોટું પ્રિય કયું છે; માટે આપણે તેમની પ્રિયા વેદેહીની શોધ આપી પૃથ્વી તથા આકાશને

વિષે પણ કરવી બેઈએ.^{૨૩} હે સુગ્રીવ ! યુદ્ધને વિષે મહાગુણો સહિત દેવતાઓ, દાનવો, મંધવો, યક્ષો તથા અસુરો પણ એ મહાસમર્થ રઘુવીરને ભય પમાડવા સમર્થ નથી તો પછી રાક્ષસો તેમને શું કરી શકે એમ છે ?^{૨૪} હે પિંગેશ ! એવા શક્તિમાન તથા તારા પર પ્રથમથી જ ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનું તારે સર્વ પ્રકારે પ્રિય કરવું યોગ્ય છે.^{૨૫} હે કપીશ્વર ! તારી આજ્ઞા થવાથી પાતાળ, પૃથ્વી, જળ તથા આકાશ વગેરે અગમ્ય સ્થળમાં જવાને પણ અમારામાંના કોઈ પણ વાનરની ગતિ અઘટકે એમ નથી. હે નિષ્પાપ ! તારા આધીનમાં કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે એવા કરોડો વાનરો છે, તેઓમાંના કોણ કયું કાર્ય કરે એ માટે તું સત્વર આજ્ઞા આપ.^{૨૬, ૨૭}

સમયને અનુસરી યોદ્ધાએલાં મહાત્મા હનુમાનનાં વચન સાંભળી, અત્યંત પરાક્રમી અને યુદ્ધિમાન સુગ્રીવે એ પ્રમાણે કરવાને તે જ સમયે દંડ નિશ્ચય કર્યો અને નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહેનારા પોતાના સચિવ નીલ વાનરને પોતાની પાસે યોદ્ધાની, સર્વ દિશાઓમાંના વાનરસૈન્યને એકત્ર કરવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું :^{૨૮, ૨૯}

‘હે નીલ ! મારી સર્વ સેના પોતપોતાના યુથપાદો તથા સેનાપીથો સહિત નિર્વિલંબે અહીંયાં એકત્રિત થાય તેમ તું કર.^{૩૦} વળી જે વાનરો દૂર દિશાઓ પ્રત્યે અતિ ઉતાવળી ગતિથી જઈ પહોંચે એવા તથા અતિ ઉઘોગશીલ હોય તેવાઓને તું મારી આજ્ઞાથી સત્વર તેડાવ. સઘળી સેના એકઠી થયા પછી તારે તેની ગણતરી વગેરે જે કોઈ કાર્ય કરવાનું હોય તે કરવું. હે નીલ ! આજથી આરંભી પદર રાત્રિની અંદર જે વાનર અહીં આવી નહિ પહોંચે, તેને નિઃસંદેહ પ્રાણ્ણત-દંડ દેવામાં આવશે.^{૩૧, ૩૨} આ મારી નિશ્ચયયુક્ત દંડ આજ્ઞાને માન્ય કરી તું અંગદને સાથે લઈને જ અને જાણવાને જવા વૃદ્ધોને પણ અતિસન્માન-પૂર્વક તેડી લાવ.’ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીને, ઉપ પરાક્રમી વાનરોના રાજ સુગ્રીવે પોતાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૩}

ધૃત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિમાનવ શ્રીરામાયણના મિષ્ટિમાધ્યમમાં ૨૯ મો સર્ગ સંજ્ઞા

સર્ગ ૩૦ મો

માલ્યવાન પર્વત પર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ

—સીતાવિરહ-શરદઃઋતુનું વર્ણન

ગૃહ પ્રવિષ્ઠે સુમોત્તે વિમુક્તે ગગને ઘર્ષે !

વર્ષરાત્રે સ્થિતો રામઃ કામજ્ઞોકામિપીલિતઃ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ હનુમાનના ઉપદેશ વડે સાવધ થઈ કપીશ્વર સુગ્રીવે વાનરોની સેના એકઠી કરાવવા માંડી. એ વેળા શરદઃઋતુ પ્રવૃત્ત થવાને લીધે આકાશ મેઘરહિત અને સ્વચ્છ થયું અને નિર્મળ અંદ્રમંડળની રમણીય જ્યોત્સ્નારૂપી સંઘન વડે લિપ્ત બન્યું. આ સમયે માલ્યવાન પર્વત પર રહેલા કામ તથા શોકથી પીડાતા શ્રીમાન રામચંદ્ર સમય વીતી જવા છતાં પણ સુગ્રીવને કામાસક્ત થયેલો બોઈને તથા નાશ પામ્યા સરખી વેદેહીને વિચાર કરીને અત્યંત કષ્ટને લીધે મૂર્છિત સરખા થઈ ગયા.^{૧-૩} યુનઃ એક મુહૂર્તમાં જ સચેત થઈ મહા-યુદ્ધિમાન રામચંદ્ર ‘અરેરે, સીતા છવતી હશે કે નહિ ? અરે, તે છવતી હશે તોપણ હું તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીશ ?’ એ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વારંવાર ચિંતા કરવા લાગ્યા. એક દિવસે દશરથ-નંદન રઘુવીર માલ્યવાન પર્વતની સુવર્ણ સરખી ધાતુ વડે સુશોભિત જણાતી એક રમ્ય શિલા પર બેઠા હતા, તેવામાં મેઘરહિત નિર્મળ આકાશમાં ઊડતાં સારસપક્ષીઓના શબ્દો સાંભળી તથા બીજાં પણ કેટલાએક શરદઃઋતુનાં ચિહ્નો બોઈને તેમને પોતાની પ્રાણપ્રિયા જનકનંદિની સાંભરી આવ્યાં; એથી અતિ પીડિત થઈને ઠીન વાણી વડે તેઓ વિદ્વાપ કરવા લાગ્યા :

‘અરેરે, સારસપક્ષીના શબ્દ સરખા સ્વર-વાણી જે વંદેહો પૂર્વે આશ્રમને વિષે સારસપક્ષી-ઓએ એકબીજાને યોદ્ધાવવા માટે કરેલા શબ્દો સાંભળીને જેવી હર્ષિત થતી હતી, તેવી શું તે આજે પણ હર્ષિત થતી હશે ?^{૪-૭} અરેરે. એ યાળા જનકનંદિની સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળા અને પ્રકુ-લિત પુષ્પોવાળા આસનવૃક્ષોનું સૌંદર્ય બોઈને મારો વિયોગ કેમ મહન કરી શકશે ?^૮ અરે, એ સર્વોત્તમ દર સીતા પૂર્વે કલહોસોના મધુકા નાદ

સાંભળીને નાથત થતી હતી તે આજે મારા વિના શું કરતી હશે ? અરેરે, આ સજ્જેડે કરનારાં અક-વાક પક્ષીઓના મધુર શબ્દ સાંભળવાથી એ કમળ સમાન વિશાળ નેત્રોવાળી મારી પ્રિયાની કેવી દશા થતી હશે ? અરેરે, હરિણના બાળકનાં નેત્ર સરખાં મેત્રવાળી એ બનકી વિનાનો હું હાલમાં અનેક સરોવરો, નદીઓ, વાવો, વનો તથા ઉપવનોમાં વિચરું છું; પરંતુ ક્યાંય સુખ પામતો નથી. ૧૦, ૧૧ મારો વિયોગ થવાને લીધે તથા પોતાની અતિ સુકુમારતાને લીધે મારી પ્રિયા સીતાને પણ શરદ-ઋતુના શુભોથી પ્રવૃત્ત થયેલો કામ અત્યંત પીડા કરી રહ્યો હશે ! ૧૨

એમ આતંક પક્ષી વરસાદના જળ માટે વિલાપ કરે, તેમ દશરથનંદન રઘુવીર એ પ્રભાણે સીતાને અર્થે વિલાપ કરી રહ્યા હતા. ૧૩ એવામાં વનફળ લાવવા માટે રમ્ય પર્વતશિખરોમાં વિચરી વનફળ લઈ પાછા વળેલા લક્ષ્મીવાન લક્ષ્મણે પોતાના મોટા ભાઈ રઘુવીરને ચિંતાચક્ત દીધા. એકાંત સ્થળને વિષે દુઃસહ, ચિંતાવશ થયેલા તથા સંજ્ઞા વિનાના થયેલા પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુને ભોંટાં જ અતિશય ખેદ થવાને લીધે દીન બની ગયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ એકાએક તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યા : ‘ હે આર્થ ! આવી રીતે તમે તમારા પોતાના પૌરુષભળનો પર્યાસ કરનારા કામને વશ થઈને કયુ પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકશો ? અરે, આમ શોકને વશ થવાથી તો ઊલટી તમારા ચિત્તની સ્થિરતા નષ્ટ થાય છે ! હે આર્થ ! બંધુ ! શું કર્મ-યોગના આશ્રયથી તમારાં સર્વ દુઃખ તથા શોક નિવૃત્ત થાય તેમ નથી ? ૧૪, ૧૫ હે ભાઈ ! હવે તમે શૌચસ્નાનાદિ ક્રિયા કરી તમારા પોતાના મનને પ્રસન્ન રાખો અને નિરંતર સમાધિયોગમાં આસક્ત રહો; તેમ જ આલસ્યરહિત થઈને પોતાના સહાયસામથ્યાદિ પૌરુષભળની વૃદ્ધિ થાય એવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. ૧૬, ૧૭ હે માનવવંશ-નાથ ! એવો તમે નિશ્ચય માનજો, તમારા સરખા પતિની સ્ત્રી વેટેહી બીજાથી કદી પણ છુરવી શકાય એમ નથી. હે શૂરવીર રાઘવ ! આ જગતમાં

એવો કયો પુરુષ છે કે જે પ્રબલિત અગ્નિશિખાને અહુણ કરીને દગ્ધ ન થાય ? ’

હં નિશ્ચયવાળા અને સત્ય અર્થવાળા શુભ લક્ષણસંપન્ન લક્ષ્મણના વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર તેને સામ, ધર્મ, અર્થ તથા નીતિયુક્ત તેમ જ રુચિકર અને હિતરૂપ વચનો કહેવા લાગ્યા : ૧૮, ૧૯ ‘ હે તાત ! તારું કહેલું ચથાર્થ છે. યુદ્ધિમાન પુરુષે તારા કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ; પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર પોતાના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા પૌરુષભળના ફળનું જ ચિંતન કરવું યોગ્ય નથી. ’

એટલું કહી થોડીક વાર શાત રહી કમળ-પત્ર સમાન નેત્રવાળાં બનકીનું પુનઃ સ્મરણ થઈ આવતાં મહાત્મા રામચંદ્ર સુકાતા સુખે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ૨૦, ૨૧ ‘ હે લક્ષ્મણ ! પૃથ્વી-દેવીને જળ વડે તૃપ્ત કરીને તથા નાના પ્રકારનાં તૃણધાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરીને ધંદ્ર હવે પોતાનું કામ પરવારી રહ્યો છે. ૨૨ હે રાજપુત્ર ! મોટા અને ગંભીર શબ્દવાળા તથા પર્વતો અને વૃક્ષોની પાસે ગતિ કરનારા મેઘો જળ વરસાવીને હવે શાત થયા છે. શ્યામ કમળદળ સમાન કાંતિવાળા એ મેઘો દશે દિશાઓને શ્યામવર્ણી કરી સદરહિત થયેલા હસ્તિઓની પેઠે શાત થયા છે. હે સૌમ્ય ! એ તો ખરો, જળખિંદુયુક્ત અને કુટજ તથા અર્જુન-વૃક્ષનાં પુષ્પોની સુગંધવાળા વૃષ્ટિ સખધી મહા-વેગવાન વાયુઓ ચોતરફ ફરી વળીને હવે શાત થઈ ગયા છે. ૨૩-૨૫ હે નિષ્પાપ લક્ષ્મણ ! મેઘોની ગર્જના, હાથીઓના ચિત્કાર, મયૂરોનાં ગેહકા તથા અરણ્યોઓના ખળભળાટ એ સઘળું હવે એકાએક શાંત થઈ ગયું છે. ૨૬ મેઘ વરસવાને લીધે નિર્મળ થયેલા અને વિચિત્ર શિખરોવાળા પર્વતો બધે ચંદ્રનાં કિરણોથી લેપાયા હોય એવા શોભી રહ્યા છે. ૨૭ હે સૌમિત્રિ ! સપ્તર્ષી વૃક્ષોની શાખાઓ, નક્ષત્રો સહિત સૂર્યચંદ્રની પ્રભા અને મહમત હાથીઓની લીલા, એ ત્રણેને વિષે પોતાની શોભા વહેંચી નાખીને શરદઋતુ પ્રવૃત્ત થઈ છે ! ૨૮ હે

લક્ષ્મણ ! જો ને, હાલમાં અનેક પદાર્થોમાં રહેલી વિચિત્ર શોભાવાળી આ શરદઋતુની લક્ષ્મી સૂર્યોદયથી વિકસેલાં કમળોના સમૂહમાં અધિક શોભે છે !^{૨૯} વળી પવનને અતુસરનારો આ શરદઋતુ કે જે સમપક્ષી વૃક્ષોનાં પુષ્પોના સુગંધથી તથા જમરસમૂહોનાં શુભ્રરવથી ભરપૂર છે, તે મદમત હસ્તીઓના ગર્વને ફર કરતો સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો છે. હે ભાઈ ! તું જો તો ખરો, સુંદર અને વિશાળ પાંખોવાળા, કસળપરાગથી વ્યાસ દેહેવાળા, નિરંતર કામાસક્ત રહેનારા અને માનસરોવરથી નીકળી મહાનદીઓનાં રમણીય તટ પર આવી અટકેલા આ ચક્રવાક પક્ષીઓની સાથે હું સો કેવી કીડા કરી રહ્યા છું !^{૩૦, ૩૧} હે સૌમિત્રિ ! મદથી પ્રીત બનેલા હસ્તીઓ, ગર્વિષ્ટ વૃષભોનાં ટોળાઓ અને નિર્મળ જળવાળી નદીઓ. એ વગેરેમા તો શરદઋતુની શોભા અનેક પ્રકારે વહેંચાયેલી જણાય છે.^{૩૨} આકાશને મેઘમંડળથી સુકત થયેલું ભેદને આનંદ-રહિત થવાને લીધે પોતાની પ્રિયામા આસક્તિ રહિત થયેલા તથા જેઓએ પોતાના અંદ્રિકાચુકત પિંછોડાપી આભૂષણોનો ત્યાગ કર્યો છે એવા શોભા વિનાના મોરલાઓ પવનોને વિષે હવે ધ્યાનમગ્ન થવા લાગ્યા છે.^{૩૩} આ ઋતુને વિષે મન તથા નેત્રને આનંદ ઉપભવે એવાં અને સુવર્ણ સરખા ગોરવણીં અસંખ્યાત પ્રિયકવૃક્ષો કે જેની મોટી મોટી શાખાઓ પુષ્પોના ભારથી લચી રહી છે તેને લીધે સઘળાં વનો દેહીપ્રમાન થઈ રહ્યાં છે.^{૩૪} કમળચુકત સરોવરો તથા વનોને વિષે પ્રીતિવાળા અને પોતાની હસ્તિનીઓની સાથે કામભોગ સંબંધી ઉલ્કટ ધગ્ગાવાળા મદોન્મત શ્રેષ્ઠ હસ્તીઓની ગતિ પશુ આજે મંદ પડેલી જણાય છે. હે સૌમ્ય ! આ શરદઋતુને વિષે આકાશ ચળકતી તરવાર જેવું નિર્મળ બની ગયું છે, નદીઓના જળને પ્રવાહ કૃશ થઈ ગયો છે, કલ્હાર પુષ્પોથી સુગંધ-ચુકત શીતળ વાસુ વાય છે અને અધકારથી સુકત

થયેલી દિશાઓ પ્રકાશચુકત થઈ છે.^{૩૫, ૩૬} હે લક્ષ્મણ ! સૂર્યના તાપને લીધે પૃથ્વી પરનો સઘળો કાદવ મુકાઈ ગયો છે, બ્યાંત્યા ઘાટી રજા ભિડવા લાગી છે અને પરસ્પર વેરવાળા રાજાઓને ઉલ્લોગ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. શરદઋતુને લીધે જેનાં રૂપ અને શોભામાં વધારો થયો છે એવા, રમેટાયેલાં શરીરવાળા અને પરસ્પર શુદ્ધ કરવાના લોભવાળા મદમત વૃષભો ગાયોના સમૂહોની વચ્ચે બસી રહ્યા છે. આ શરદઋતુને વિષે કામી થયેલી અને પોતાના પતિ પર તીવ્ર પ્રીતિવાળી કુલીન હસ્તિની વનમાં વિચરતા પોતાના મદોન્મત સ્વામીની પૂંઠે પૂંઠે મંદ ગતિથી ક્યોં કરે છે. હે લક્ષ્મણ ! પોતાના દેહને શોભાવનારા અંદ્રિકાચુકત પિંછોડો ત્યાગ કરી મથૂરો નદીના કિનારા પર બંધ છે; પરંતુ ત્યાં આગળ પશુ મેઘજળના સાંભળવામા નહિ આવવાથી ઉદ્વિગ્ધિત થઈ તેઓ ભણે સારસપક્ષીઓથી તિરસ્કાર પામ્યા હોય એમ દીનપણે પાછા વળે છે !^{૩૭-૪૦} મદ જરવાથી ઉન્મત બનેલા મોટા હસ્તીઓ પોતાના ભયંકર શબ્દો વડે વનમાંના કારંડવ તથા ચક્રવાકાંદિ ગ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપભવે છે અને પ્રકુલિત કમળોની શોભાવાળાં સરોવરોમાંનાં જળને વારંવાર ડહોળી નાખીને તેતુ પાન કરે છે.^{૪૧} હે સૌમિત્રિ ! જેના રેતાળ કિનારા પર ગાયોનાં ધણે ભોજાં રહ્યાં છે તથા સારસપક્ષીઓ નાદ કરી રહ્યાં છે, એવી કાદવ વિનાની નદીઓનાં નિર્મળ જળને વિષે હર્ષિત થયેલા હું સો જળકીડા કરવા માટે આવીને પડે છે.^{૪૨} હે સૌમ્ય ! વર્ષોન્મતુ અતીત થઈ જવાને લીધે હાલમાં નદીઓના, ઝરણાંઓના, મેઘોના, વૃદ્ધિ પામેલા મહાવાયુના, મથૂરોના અને દેહકાંઓના શબ્દો બંધ પડી ગયા છે.^{૪૩} વર્ષોન્મતુમાં પહેલવહેલાં મેઘમંડળનો ઉદય થતાં જ છુપાઈ ગયેલા, પોતાના દેહને નિર્વાહ નહિ કરી શકવાથી મરણ તુલ્ય થયેલા અને ઘણા સમય સુધી રાફડાઓમા જ રહેવાથી ક્ષુધા વડે પીડાતા રંગેરંગી મહાઝેરી સર્પો હવે પોતપોતાના રાફડાઓમાંથી બહાર નીકળે છે.^{૪૪} અહો ! જેમ પ્રીતિવાળી કોઈ કામી

* ભેકે હંસ અને ચક્રવાક પરસ્પર વેરી છે, તેપણુ શરદઋતુના પ્રભાવને લીધે પોતાનું વેર ભૂલીને સાથે મળી કીડા કરે છે
• રમાનુજીય

શ્રી પોતાના ઇચ્છિત પતિના હસ્તસ્પર્શના સુખથી પોતાનાં નેત્રોને અર્ધાં ઉઘાડી અનુરાગને લીધે પોતે જ વચ્ચેના ત્યાગ કરે છે, તેમ આ રક્તવર્ષી સંધ્યા શોભાયમાન ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી હર્ષિત થઈ, તારાઓને પ્રકાશિત કરી સ્વયમેવ આકાશનો ત્યાગ કરે છે! * હે લક્ષ્મણ! ઉદય પામેલા ચંદ્રરૂપી સુંદર સુખવાળી, તારાઓરૂપી પ્રકુલિત નેત્રવાળી અને ચાંદનીરૂપી સાડીને ઓઢનારી આ શરદઋતુની રાત્રિ રવેત વચ્ચેના ધારણ કરનારી સ્ત્રી જેવી દેખાય છે. ૪૫, ૪૬ અહા! પાકેલી શાળનાં કણુસલાંનું ભક્ષણ કરીને અત્યંત હર્ષિત થયેલી તથા વાયુએ કંપાવેલી માળા સરખી દેખાતી સારસ પક્ષીઓની લાંબી હાર શીઘ્ર વેગથી આકાશમાં ભીડી રહી છે! ૪૭ હે ભાઈ! આ સામે જણાતા મોટા ધરામાંનું નિર્મળ જળ કે જેમાં એક હંસ નિશ્ચિંતપણે તરતો સૂતો છે તથા જેના ઉપર કુસુમપુષ્પો છવાઈ રહ્યાં છે, તે જળ રાત્રિને વિષે તારાગણોથી છવાયેલા અને પૂર્ણચંદ્રથી પ્રકાશી રહેલા વાદળ વિનાના નિર્મળ આકાશ સરખું શોભે છે! ૪૮ આ ઋતુને વિષે પોતાના કિનારા પર છૂટક છૂટક ખેડેલા હંસોરૂપી મેખલાવાળી અને પ્રકુલિત રંગભેરંગી કમળોની માળાને ધરનારી મોટી વાપિકાઓ સોળે શબ્દગાર સજેલી શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ સમાન શોભી રહી છે. ૪૯ હે લક્ષ્મણ! પ્રાતાઃકાળના સમયમાં વાયુના વેગને લીધે પોલા વાંસડાઓનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતા શબ્દોરૂપી શરણાઈઓના સૂરથી ભિન્નિત થયેલા પવતોની શુક્રાઓનો તથા વનના વૃષભોનો નાદ પરસ્પર મળીને બંને એકબીજાને વૃદ્ધિ પ્રમાણે ન હોય એમ લાગે છે! ૫૦ આ શરદઋતુને વિષે નવેનવાં બિગેલાં, મંદ મંદ વાતા વાયુએ કંપાવેલાં, પ્રકુલિત રવેત પુષ્પોવાળાં અને ધોવાઈ જવાને લીધે નિર્મળ થયેલા રેશમી વસ્ત્ર સરખાં જણાતાં કાસડાનાં વૃક્ષોથી નદીના તટો અત્યંત શોભી રહ્યા છે. ૫૧ અહો! ત્યજીને વિષે વિચરનારા અને પુષ્પરસનું

પાન કરવામાં ચતુર એવા આ મહમત્ત બ્રમરો કે જેઓ કમળ તથા પ્રિયકવૃક્ષનાં પુષ્પોના પરાગથી ગૌરવણું બનેલા છે, તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત અત્યંત હર્ષિત થઈ સુગંધના દોહથી પવનની પાછળ પાછળ દોહ્યા કરે છે! ૫૨ હે સૌમ્ય! પ્રકુલિત પુષ્પોવાળું સરોવરોમાંનું નિર્મળ જળ, કૌંચપક્ષીઓના શબ્દોથી ભરેલાં અને પાકી ગયેલાં શાળક્ષેત્ર, † મંદ મંદ વાયુ તથા નિર્મળ ચંદ્ર, એ સર્વ વર્ષોકાળ વહી ગયેા એવું બતાવે છે. ૫૩ હે સૌમિત્રિ! જેમ રાત્રિને વિષે પતિ સાથે સંલોગ કરવાથી શિથિલ થયેલાં અંગવાળી સ્ત્રીઓની ગતિ પ્રાતાઃકાળે મંદ પડી જાય છે, તેમ મત્સ્યરૂપી મેખલાવાળી નદીઓરૂપી વહુઓની ગતિ પણ આ ઋતુ વિષે મંદ પડી ગઈ છે. ૫૪ હે ભાઈ! ચક્રવાક પક્ષીઓરૂપી પત્રદેખાવાળાં, શેવાળરૂપી ગોરોચનાવાળાં અને ખીલેલા કાસડોરૂપી રવેત વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત થયેલાં નદીઓનાં સુખ વહુવારુઓનાં સુખ સરખાં જણાય છે. ૫૫ હે સૌમ્ય! પ્રકુલિત ‘બાણ’ અને ‘પ્રિયક’ નામનાં વૃક્ષોથી વિચિત્ર જણાતાં તથા મહમત્ત બ્રમરોએ ગબવી મૂકેલાં વનોને વિષે આજકાલ પ્રચંડ ધનુષ્યવાળો કામદેવ પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કરી, વિરહીજનોને ફંડ-પીડા આપવામાં કૂર થઈ રહ્યો છે. ૫૬ હે સૌમિત્રિ! જળને ધારણ કરનારા મેઘ ઉત્તમ વૃદ્ધિ વડે દોહાને સંતુષ્ટ કરીને, જળાશયોને જળથી પરિપૂર્ણ બનાવીને તથા પૃથ્વીને ધનધાન્યાદિથી સંપન્ન કરીને આકાશમાં આવ્યા ગયા છે. ૫૭ જેમ પતિના નવીન સમાગમ વખતે કુલીન સ્ત્રી લલ્લજીને લીધે ધીમે ધીમે પોતાના જઘનસ્થળને દેખાડે છે, તેમ આ શરદઋતુની નદીઓ પણ ધીમે ધીમે પોતાના તટોને સુહા કરી દર્શાવે છે! ૫૮ હે સૌમ્ય! ‘કુરર’ નામનાં પક્ષીઓના નાદથી ભરેલાં તથા ચક્રવાક પક્ષીઓનાં ટોળાંથી વ્યાપ્ત નિર્મળ જળવાળાં સરોવરો આ ઋતુને વિષે અત્યંત શોભે છે. ૫૯ હે દશરથનંદન! પરસ્પર વેર ધરાવનારા અને એકબીજાને છતવાની ઇચ્છાવાળા પૃથ્વીપતિ

* કમુગ્રી સ્ત્રીના જ્વાંતનું સંધ્યામા આરોપણ કરવાથી અહીં સમાસોક્તિ અલંકાર વાપરે છે.

રાજાઓને હવે સુદ સંબંધી ઉલોગ કરવાનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે.^{૧૦} હે સૌમ્ય ! આ શરદઋતુ રાજાઓને શત્રુ પર ચઢાઈ કરવાનો સુખ્ય કાળ છે, પરંતુ હજી સુગ્રીવ મારી પાસે આવ્યો નથી, તેમ જ તેણે તે સંબંધી કંઈ પણ ઉલોગ આપ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી.^{૧૧} હે ભાઈ ! જો ને, આ પર્વતની તળેટીમાં પ્રિયક, સમ-પર્ણ, કાંચનાર, અપોરિયા અને રથામ વગેરે વૃક્ષો પ્રકુલિત પુષ્પયુક્ત થયાં છે તથા નદીઓનાં તટો હંસ, સારસ, ચક્રવાક અને કુરર વગેરે પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત થયા છે; અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે શરદઋતુનું સામ્રાજ્ય જામી રહ્યું છે, તોપણ હે લક્ષ્મણ ! મારા શોકનો અંત જણાતો નથી. અરેરે ! સીતાના વિયોગ સંબંધી તાપથી બળી રહેલા મારા આ વર્ષાઋતુના આર માસ તો સો વર્ષ સરખા ગયા છે ! જેમ ચક્રવાક પોતાના પતિ ચક્રવાકની પાછળ જાય, તેમ જો મારી પ્રિયા વૈદેહી વિષમ દંડકારણ્ય-ને પણ ઉધાન સરખું માનીને મારી સાથે ચાલી આવી હતી, તેના વિયોગનો શોક મને કેમ પીડે નહિ ?^{૧૨-૧૫} હે લક્ષ્મણ ! હું કે જે સ્ત્રીરહિત થવાને લીધે દુઃખપીડિત થયેલો તથા રાજ્યભ્રષ્ટ થઈને વનવાસમાં આવેલા છું તેના પર વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ હજી પણ કૃપા કરતો નથી ! હે ભાઈ ! મને લાગે છે કે, જો દુરાત્મા સુગ્રીવ મને અનાથ, રાજ્યભ્રષ્ટ, રાવણે પરાજય પમાડેલો, દીન, ઓવિયોગી, કામાસક્ત તથા પોતાના શરણે આવેલો માનતો હશે અને જો કારણથી જ તે મારી અવગણના કરતો હશે ! અરે, જો દુર્મતિ સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવા અર્થે પ્રથમ મારી આગળ સમયનો નિશ્ચય કરીને હવે પોતે કૃતાઈ જવાથી પ્રાપ્ત થયેલા સમયને બાજુતો નથી.^{૧૬-૧૯} માટે હે લક્ષ્મણ ! તું મારી આજ્ઞાથી કિષ્કિંધાનગરીમાં જા અને વિષયસુખમાં આસક્ત બનેલા જો વાનરા-ધિપતિ મૂર્ખ સુગ્રીવને કહે :^{૨૦} હે સુગ્રીવ ! બળ અને વીર્યાદિથી સંપન્ન અર્થાં પુરુષ કે જેણે પોતાનો પ્રથમ ઉપકાર કર્યો હોય, તેની આગળ તેવું ઈન્દ્રિય કાર્ય કરી આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા

પછી સમય આવ્યે જો પુરુષ તે પ્રમાણે વર્તતો નથી, તે આ લોકને વિષે મહા અધમ ગણાય છે. પોતાના સુખથી બોલાયેલા સારા કિંવા નરસા વચનનું જો પુરુષ યથાર્થ રીતે પાલન કરે છે, તે પુરુષ શૂરવીર તથા ઉત્તમ ગણાય છે.^{૨૧, ૨૨} બળી જો પુરુષ મિત્ર પાસેથી પોતાનું કાર્ય સાધી, લઈને પછી સમય આવ્યે મિત્રનું કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેતો નથી, તેને વિદાન પુરુષો ‘કૃતજ્ઞ’ કહે છે અને એવા કૃતજ્ઞ પુરુષનું મરણ થયા પછી તેનાં માંસને કૃતાર વગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓ પણ ખાતાં નથી.^{૨૩} હે લક્ષ્મણ ! બળી તું તેને કહેજે કે, ‘હે સુગ્રીવ ! શું તું રામચંદ્ર જેવેલા સુવર્ણ-ભૂષિત ધનુષ્યના વીજળીઓ સરખા ભયંકર રૂપને સંશ્રામને વિષે જોવા ઇચ્છે છે ?^{૨૪} અથવા તો સંશ્રામને વિષે ક્રોધયુક્ત થઈને તેણે કરેલા ધનુષ્યની પ્રત્ય આના વજ્ર સરખા નાદને સાંભળવા ઇચ્છે છે ?’ (હવે લક્ષ્મણને ઉદ્દેશીને કહે છે) : ‘હે વીર લક્ષ્મણ ! આટલો સમય વહી જવા છતાં અને તારી સહાયયુક્ત મારા મોટા પરાક્રમને બાજુ છતાં પણ જો સુગ્રીવને મારા કાર્ય માટે કંઈ પણ કાળજી થતી નથી જો કેવું આશ્ચર્ય છે !^{૨૫, ૨૬} હે પરપુરંજય ! આપણે સીતાની શોધ કરવા માટે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી કરી છે; પરંતુ તે પોતે કૃતાઈ થયો છે, એટલે આપણું કાર્ય કરવાનો સમય આવ્યા છતાં પણ જો તરફ લક્ષ્ય આપતો નથી. અરે, વર્ષાઋતુ વીર્યા પછી સીતાની શોધ કરવા માટે મારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને. હવે વર્ષાઋતુના આર માસ વીતી ગયા તોપણ વિહારસુખમાં હુબધ થયેલો સુગ્રીવ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરતો નથી !^{૨૭, ૨૮} અરે, અમારો તથા સભાસહો સહિત જો સુગ્રીવ નિરંતર મધ-પાન કર્યો કરે છે. જો કારણથી જ શોકને લીધે દીન થઈ ગયેલા આપણા ઉપર તે દયા લાવતો નથી.^{૨૯} માટે હે વીર ! તું સત્વર કિષ્કિંધામાં જા અને સુગ્રીવને મારા ક્રોધનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાવી, આ પ્રમાણે કહે :^{૩૦} ‘હે સુગ્રીવ ! તારો મોટો ભાઈ વાલી મરણ પામીને જે માર્ગે ગયો છે. તે

માર્ગ હવે કંઈ સાંકડો થઈ ગયો નથી ! હે સુગ્રીવ ! તું તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર અને નકામે તારા જ્યેષ્ઠ બંધુના માર્ગે જ નહિ. હે સુગ્રીવ ! યુદ્ધને વિષે વાલીની ઉપર એક બાજુ સૂઝીને તો મેં તેને એકલાને જ હજીયો છે; પરંતુ જો તું પોતાના સૂત્યથી ચલાયમાન થઈશ, અર્થાત્ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળીશ નહિ, તો હું સઘળા બંધુવર્ગ સહિત તારો નાશ કરીશ.' હે પુરુષર્ષભ ! હવે તું વધુ વિલંબ નહિ કરતાં, સત્વર સુગ્રીવની પાસે જ અને હે નરશ્રેષ્ઠ ! આપણા કાર્યમાં જે રીતે લાભ થાય તથા તેનું હિત થાય તેવી રીતે તેને સમજાવ.

હે સૌમિત્રિ ! તું સુગ્રીવને પુનઃ પણ આટલું કહેજે કે, હે વાનરેશ્વર ! તેં સીતાની શોધ કરવા માટે રામની આગળ જે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે, તેને શાશ્વત ધર્મ બાળીને તું સત્ય કર, અર્થાત્ સીતાની શોધ કરાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર. તું મારા બાજુ વડે હજીયોને યમલોક વિષે વાલીનાં કર્ષન કરવા જવાનું સાહસ કર નહિ. ૪૮-૮૪ જો પ્રમાણે પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામચંદ્રને વૃદ્ધિ પામેલા તીવ્ર ક્રોધને લીધે દીન બની વિલાપ કરતા જોઈને માનવચરણધન અને ઉચ્ચ તેજસ્વી લક્ષ્મણે વાનરોના રાજ સુગ્રીવ પર ક્રોધ ધારણ કર્યો. ૮૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૦ મો ન્વચ્છં સંપૂર્ણ

સુગ્રીવ ૩૧ મો

સુગ્રીવ પર લક્ષ્મણને ક્રોધ-તેમનું કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જનું

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकामिषपन्नं समुदीर्णकामम् ।
नरेन्द्रसुनुर्नरदैवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥

અર્થેધ્યાપતિ મહારાજ દશરથના પુત્ર રામાનુજ લક્ષ્મણે શોક તથા કામ વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે દીન સરખા બની ગયેલા પોતાના મોટા ભાઈ રઘુવીરને કહ્યું : ' હે આર્ય બંધુ ! હું ધારું છું કે, જો વાસ્તવ સુગ્રીવ આપણી સાથેના સ્નેહસંબંધને સ્થિર રાખી શકશે નહિ, હે પ્રભુ ! કર્મયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા રાજ્યવૈભવોને ભોગવતો સુગ્રીવ

આપની મૈત્રીને ભૂલી ગયો' છે, તેથી હવે તે લાંબા વખત સુધી-રાજ્યસુખ ભોગવી શકશે નહિ. તેની યુદ્ધિ સન્માર્ગથી વિરુદ્ધ થઈ છે. હે દાશરથિ ! જોકે જો સુગ્રીવને તમારી કૃપાથી રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તોપણ યુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થવાથી તથા આજ્ઞ સુખ વિષે આસક્ત થવાથી તે તમારો પ્રત્યુપકાર કરવા ઈચ્છા કરતો નથી; માટે તે હજીયોને પોતાના વડીલ બંધુ વાલીની ગતિને ભલે પામે. અરે, જોવા હજીનને રાજ્ય આપણું યોગ્ય નથી ! ૨૪ હે જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ! હું હવે મારા ક્રોધના પ્રચંડ વેગને રોકી શકતો નથી; માટે જો અસત્યવાદી સુગ્રીવને હું આજે જ હજીયો. પછી દેટલાએક શ્રેષ્ઠ વાનરો સહિત વાલીને. પુત્ર અંગદ સીતાની શોધ કરશે. ૨૪

પોતાનો વિચાર જણાવીને સંશ્રામ વિષે પ્રચંડ ક્રોધ કરનારા મહાત્મા લક્ષ્મણ ધનુષ્ય-બાણ ગ્રહણ કરી એકાએક પોતાના આસન પરથી ઊભા થયા; ત્યારે શત્રુપક્ષના વીર યોદ્ધાઓને હજીનાર શ્રીમાન રામચંદ્રે તેમને શાંત કરવા માટે સમયોચિત વાક્યો કહ્યાં : ' હે ભાઈ ! તારા સરખો ધર્મજ્ઞ પુરુષ કદી પણ આપણું મિત્રવધરૂપ પાપ કરવા તત્પર થાય નહિ. આ લોક વિષે જે પુરુષ છડેલા ક્રોધને વિવેકબળ વડે દાખી દે છે, તે પુરુષ જ શૂરવીર અને ઉત્તમ ગણાય છે. ૧ હે લક્ષ્મણ ! સદાચરણસંપન્ન જોવા તારે મિત્રને હજીવાનો વિચાર પણ કરવો યોગ્ય નથી; પરંતુ પ્રથમના વૃત્તાંતનું તથા તેની સાથેની મૈત્રીનું સ્મરણ કરી તેની સાથેની પ્રીતિ કાયમ રાખવી જો જ યોગ્ય છે. ૨ હે સૌમિત્રિ ! તું તેની પાસે જ અને કઠોર વાણીને ત્યાગ કરી શાંતિભરેલી વાણીથી તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવ. ૩

જો પ્રમાણે વડીલ બંધુ રામચંદ્રે શિખામણ આપી, ત્યાર પછી શત્રુપક્ષના વીરોને હજીવામાં સમર્થ, પવિત્ર યુદ્ધિવાળા પોતાના મોટા ભાઈનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળા અને સુગ્રીવ પર ક્રોધે ભરાયેલા યુદ્ધિમાન લક્ષ્મણે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાની તૈયારી કરી. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞામાં રહેતા અને જૃહસ્પતિ સમાન યુદ્ધિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણે

સુગ્રીવ પ્રત્યે ઘોલવાના ઉત્તર-પ્રત્યુત્તરરૂપ સઘળાં વાકયોના વિચાર કરી લીધો અને પછી ઈદ્રધનુષ્ય સરખું સુશોભિત તથા કાળ અને અંતકની પેઠે મહાભય ઉપભવનારું પર્વતશિખર સમાન મોટું ધનુષ્ય શ્રહ્ણ કરીને કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે ચાલવા માંડ્યું. એ વેળા બંધે પ્રધાણ કરતા મોટા શિખર-વાળો મંદરાચળ ન હોય, એવા જણાતા મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાના બ્યેક બંધુનો મનોરથ સુગ્રીવે પૂછ્યું કર્યો નહિ, એવા વિચારથી અત્યંત ક્રોધપૂર્ણ થઈ વાયુવેગે સુગ્રીવના ભવન પ્રત્યે જવા લાગ્યા. અત્યંત ઉતાવળે ચાલતા લક્ષ્મણના હસ્તી સરખા વેગને લીધે માર્ગમાના સાલ, તાલ તથા અશ્વકર્ણ વગેરે અનેક વૃક્ષો પડી જવા લાગ્યાં. પર્વતશિખરો ધસી પડવા લાગ્યાં અને ચરણપ્રહારોથી શિલાઓ ચૂર્ણ થવા લાગી. કાચની ઉતાવળને લીધે લાંબે પગલે ચાલતા મહાત્મા લક્ષ્મણ થોડી વારમા કિષ્કિંધાનગરી પાસે જઈ પહોંચ્યા. ૮-૧૫ વાનર-સૈન્યોએ રક્ષણ કરેલી સુગ્રીવની રાજધાની કિષ્કિંધા-નગરી કે જે પર્વતોની ખીણમાં આવેલી હોવાને લીધે અતિ દુર્ગમ હતી તેને તથા તેની બહાર વિચરતા* ભયંકર વાનરોને જોઈને મહાત્મા લક્ષ્મણના હોઠ સુગ્રીવ પ્રત્યેના ક્રોધથી અત્યંત ફેરકવા લાગ્યા. પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણને ક્રોધયુક્ત આવતા જોઈને હસ્તી સરખા દેહવાળા સર્વ વાનરો પ્રથમ શિલાઓ તથા મોટાં મોટાં વૃક્ષોને ગ્રહણ કરી પર્વતશિખરો પરચઢી ગયા. ૧૧-૧૮ શિલાઓ તથા વૃક્ષો ઉગારી તૈયાર થઈ જોડેલા વાનરોને જોઈને તો આઝા કાષવાળા અસિની પેઠે મહાત્મા લક્ષ્મણ દિશુભિત કૌપાયમાન થયા. એ વેળા તેમનું સ્વરૂપ કાળ અથવા મૃત્યુના સરખું ભયંકર બની ગયું. એ ભેતાં જ અત્યંત ભયભીત થયેલા સેંકડો વાનરો દશે દિશાએ નાસી જવા લાગ્યા. ૧૯, ૨૦ કેટલાએક શ્રેષ્ઠ વાનરોએ સુગ્રીવના અતઃપુરમાં જઈ તેની આગળ લક્ષ્મણનું આગમન અને તેના અતિશય ક્રોધ, એ સઘળી હકીકત નિવેદન કરી; ૨૧

- એ લક્ષ્મણ આપણને હણ્યો, તો આપણે તેના પર પ્રહાર કરીશું, એવા વિચારથી વાનરો પર્વત પર જઈ બેઠા.

પરંતુ તારાની સાથે ક્રોધમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા કામાસક્ત સુગ્રીવે તેઓના ઘોલવા પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ૨૨ એ વેળા હંતુમાનાદિ સુગ્રીવના સચિવોએ સઘળા વાનરોને આજ્ઞા કરી:

‘જ્યાં સુધી અમે આપણા રાજા સુગ્રીવને લક્ષ્મણના આગમન વિષે સાવધ કરીએ નહિ, ત્યાં સુધી તમે કોઈ પણ ઉપાયે લક્ષ્મણને નગરીમાં આવતા રોકો.’ એવું સાંભળી પર્વત, હસ્તી તથા મેઘ સમાન પ્રબોધ દેહવાળા, નખ તથા દાંદો-રૂપી આયુધવાળા અને ભયંકર સ્વરૂપવાળા શર-વીર વાનરો એક પછી એક એમ કિષ્કિંધામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. ૨૭, ૨૪ તેઓમાં કેટલાક દશ હાથી સમાન બળવાળા, કેટલાક સો હાથી સમાન બળવાળા અને કેટલાક હજાર હાથી સરખા બળવાળા હતા. ૨૫ થોડીક વારમાં જ ઉચ્ચ પરાકર્મી સર્વ વાનરો કિલ્લાની બહાર નીકળી, ખાઈને પશુ ઉછેલી, પ્રકટપણે ભ્રમી રહ્યા. ૨૬ વૃક્ષાદિ આયુધોને ગ્રહણ કરનારા મહાબળવાન વાનરોએ કિષ્કિંધા-નગરીને ઘેરેલી જોઈને ક્રોધ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણના મનમાં પોતાના વડીલ બંધુનું કાચું સાભરી આવ્યું અને સુગ્રીવ માટે વિશેષ શક ભરાયો; એથી તે પુનઃ પશુ અત્યંત ક્રોધવશ થયા. ૨૭, ૨૮ એ સમયે નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણનાં બન્ને નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં. તે હીર્ષ, ઉભય અને લાભા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા તથા તેમની ક્રાંતિ કુમાડાવાળા અસિ જેવી થઈ ગઈ. ૨૯ એ વેળા મહાત્મા લક્ષ્મણ ચળકતાં ખાણોરૂપી ચળકતી જિલ્લાવાળા, ધનુષ્યરૂપી દેહવાળા અને પોતાના તેજરૂપી વિષથી ભરેલા હોવાથી સાક્ષાત પાંચ ફણાવાળા નાગ સમાન દેખાવા લાગ્યા. ૩૦

મહાત્મા લક્ષ્મણને નાગોદ્રની પેઠે એકાએક ક્રોધ પામેલા તથા પ્રલયકાળના અસિ જેવા ઉદ્દિગ્ધ થયેલા જોઈને સુવરાજ અંગદ અત્યંત ત્રાસ પામ્યો અને ‘મારા કાકા સુગ્રીવે હજી સુધી રામચંદ્રનું કંઈ પણ કાચું કયું નથી’ એવા વિચારથી ખેદ-અસ્ત થયો. પછી વાલીપુત્ર અંગદ એકાએક લક્ષ્મણની પાસે દોડી આવ્યો અને અનેક પ્રકારનાં

નમ્ર વચ્ચનોથી તેને શાંત કરવા લાગ્યો.^{૩૧} ત્યારે મહાયશસ્ત્રી લક્ષ્મણે ક્રોધભરી દૃષ્ટિથી અંગદની સાચું જોઈ આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : 'હે વત્સ ! તું તારા કાકા સુગ્રીવને ઉતાવળે જઈને ખબર આપ કે પોતાના વડીલ બંધુ રામચંદ્રના હુઝારથી સંતાપ પામેલો લક્ષ્મણ તને મળવા માટે કિષ્કિન્ધા-નગરીનાં દ્વાર આગળ આવીને બેસે છે.^{૩૨,૩૩} જો તું તેના ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો હોય તો તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર. હે અંગદ ! સુગ્રીવને એટલું કહીને તું સત્વર પાછો આવ.^{૩૪}

સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણનાં તીવ્ર ક્રોધયુક્ત વચન સાંભળી ભયભીત, હીનતાયુક્ત તથા શોકાવિષ્ટ થયેલા અંગદે સત્વર ત્યાંથી નીકળીને કિષ્કિન્ધામાં આવી, પોતાના કાકા સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને પ્રથમ પોતાના પિતા તુલ્ય કાકા સુગ્રીવના તથા તેની સ્ત્રી રૂમાના અને છેવટે પોતાની માતા તારાનાં ચરણોત્તું વંદન કરી લક્ષ્મણના આગમન સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. એ સમયે પણ મહારૂપી નિદ્રાથી ઘેરાયેલા અને કામવશ થઈ પડેલા સુગ્રીવે અંગદનાં વચ્ચનો પર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.^{૩૫-૩૮} નગરની બહાર લક્ષ્મણને રોકવા સારુ બેસેલા અને લક્ષ્મણનો ક્રોધ જોઈ ભયભીત થયેલા સર્વ વાનરો તેમને ઘસણ કરવા અર્થે કિલકારીઓ કરવા લાગ્યા અને સુગ્રીવને બળુ કરવા સારુ મહામેઘ, વજ્રપાત કિંવા સિંહનાદ સરખી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. એમની એકસામટી ગર્જનાઓનો મોટો શબ્દ સાંભળી, પુષ્પમાળાને ધારણ કરનારો સુગ્રીવ એકાએક બગી બેઠો; અર્થાત્ સાવધ થયો. આ સમયે પણ મદને લીધે તેનાં નેત્ર લાલચોળ બણાતાં હતાં અને તે આક્રુણ્યાક્રુણ બની રહ્યો હતો.^{૩૯-૪૧}

આ વેળા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવના 'પલક્ષ' અને 'પ્રભાવ' નામના બે મંત્રીઓ કે જેઓ અંગદની સાથે જુઓ આવી હતા, ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા હતા, ધર્મ અને અર્થનાં કાર્યોમાં સુગ્રીવને નાનીમોટી સર્વ પ્રકારની સલાહ આપનારા હતા, તેઓએ

અંગદનું વચન સાંભળી દેવાધિપતિ ઇંદ્રની જેઠેલા સુગ્રીવને ઉત્તમ અર્થવાળાં વાક્યોથી પ્રસન્ન કર્યો અને પછી તેની પાસે બેસીને લક્ષ્મણનું આગમન નિવેદન કરતાં કહ્યું : 'હે મહારાજ સુગ્રીવ ! મહા સત્યવક્તા, રાજ્ય ભોગવવા યોગ્ય તથા મહાભાગ્યવંત એવા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ કે જેઓએ તારી સાથે મૈત્રી બાંધીને તને રાજ્ય અપાવ્યું છે, તેઓમાંના એક મહાત્મા લક્ષ્મણ ઉશ્ચ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી આપણી કિષ્કિન્ધાનગરીના દ્વાર આગળ આવી બેસે રહ્યા છે; જેના ભયથી કંપી બેઠેલા વાનરો આ મોટો નાદ કરી રહેલા છે. હે વાનરેંદ્ર ! મહાસમર્થ રામચંદ્રના વચનરૂપી સારથિએ ચલાવેલા પોતાના કર્તવ્ય અર્થનાં નિશ્ચયરૂપી રથમાં બેસીને, એ લક્ષ્મણ કે જે રામચંદ્રના કનિષ્ઠ ભ્રાતા છે તે તેમની જ આજ્ઞાથી અહીં આવેલા છે. હે નિષ્પાપ રાજન્ ! તારાના પ્રિય પુત્ર અંગદને એ લક્ષ્મણે જ તારી પાસે મોકલ્યો છે.^{૪૨-૪૮} હે વાનરાધિપતિ ! મહાપરાક્રમી અને ક્રોધને લીધે રક્ત નેત્રવાળા એ લક્ષ્મણ હાલમાં બળે પોતાની દૃષ્ટિથી વાનરોને બાળી મૂકતા હોય એમ આપણા નગરના દરવાજા આગળ બેસે છે.^{૪૯} હે મહારાજ ! તું તારા પુત્ર અને બાંધવગણ સહિત ઉતાવળે તેની પાસે જા અને તેના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર કે જેથી તેનો ક્રોધ આજે જ શાંત થઈ જાય.^{૫૦} હે રાજન્ ! તું કરેલા સંકેત પ્રમાણે સાવધ થઈ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર. જેમ કરવાથી ધર્મોત્તમા રામચંદ્ર શાંત થાય તે પ્રમાણે તું કર અને કરેલા સંકેત પ્રમાણે વર્તી, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો થા.^{૫૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૧ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૨ મો

હનુમાનનો સુગ્રીવને સદ્બોધ

મહાદેવ્ય વચઃ શ્રુત્વા સુગ્રીવઃ સચિવૈઃ સહ ।

લક્ષ્મણં કુપિતં શ્રુત્વા મુમોચાસનમાત્મવાન ॥ ૧ ॥

યુવરાજ અંગદ તથા મંત્રીઓનાં વચ્ચનો સાંભળીને તેમજ રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને

કેધ પામેલા બાણીને, દંઢ ચિત્તવાળો અને વિચાર કરવામાં કુશળ એવો સુગ્રીવ એકાએક પોતાના આસન પરથી ઊભો થયો અને પોતાના મંત્રીઓની સાથે કાર્યના શુરુલાઘવનો વિચાર કરી કહેવા લાગ્યો; ‘હે સચિવો! મેં રામચંદ્ર પ્રત્યે કંઈ પણ હુવંચનો કહ્યાં નથી, તેમ તેમનું કશું અપ્રિય પણ કશું નથી; છતાં તેમના કનિષ્ઠ બ્રાતા લક્ષ્મણ મારા પર શા માટે કેધ પામ્યા હશે એ સંબંધી મને ચિંતા થાય છે.’^{૧-૩} અરે, હું ‘ધારુ’ છું કે, નિરંતર મારું અહિત ઇચ્છનારા અને મારાં છિદ્ર શોધનારા મારા શત્રુઓએ જ મહાત્મા લક્ષ્મણને મારા મિથ્યા દોષો કહી સંભળાવીને એકાએક કેધાયમાન કર્યાં હશે!^૪ અસ્તુ, ગમે તેમ હો, પરંતુ તમે સર્વેએ પ્રથમ ધીમે ધીમે શુદ્ધિથી તેના કેધનું ખરું કારણ બાણું બેઠાં.^૫ હે મંત્રીઓ! રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ એ બન્ને મારા મિત્ર હોવાથી મને એકે તેમનો ભય નથી, તોપણ વિનાકારણે મિત્ર કેપાયમાન થાય એ વાત હરકેઈ મનુષ્યને ભય ઉપજાવનારી થઈ પડે છે.^૬ મૈત્રી બાંધવી એ સહેલી છે; પરંતુ તેનું પ્રતિપાદન કરવું ઘણું જ દુષ્કર છે; કારણ કે ચિત્તવૃત્તિઓ સ્થિર નહિ હોવાને લીધે અલ્પ કારણથી પણ મૈત્રીભેદ પામે છે-તુટી ભય છે. હે મંત્રીઓ! હું હાલમાં એટલા માટે જ ભયભીત થયો છું કે રજે ને, કોઈ પણ કારણથી રામચંદ્ર સાથેની મૈત્રી ભેદ પામે! અહો! મહાસમર્થ રામચંદ્રે મારો જે ઉપકાર કર્યો છે, તેના પ્રત્યુપકાર કરવા ને-અલ્હો વાળવાને હું કદી પણ સમર્થ થાઈ શકું નથી.^{૭,૮}

વાનરમંત્રીઓના સાંભળતાં, મહાત્મા સુગ્રીવે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, ભારે વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાને પોતાના તકથી કહ્યું: ‘હે વાનરસમૂહોના રાજા! શરવીર રામચંદ્રે નિર્વિશકંપણે કરેલા ઉપકારને તું ન ભૂલે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી; કેમ કે રામચંદ્રે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી વાલીનો જરા પણ ભય ન ધરતાં, માત્ર તારું પ્રિય કરવા અર્થે જ તેને હણ્યો છે.’^{૧૦, ૧૧} હે સુગ્રીવ! હાલમાં શ્રીમાન

રામચંદ્ર તારી મિત્રતા માટે શકે આવવાથી જ કોધે ભરાયા છે અને તે કારણથી જ તેમણે લક્ષ્મણને પોતાના બંધુ લક્ષ્મણને અહીં મોકલ્યા છે. હે કાલવિદ્વાંસર! તે સીતાની શોધ કરવા માટે રામચંદ્રની આગળ જે સમયની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે શરદઋતુનો પવિત્ર સમય આવી પહોંચ્યો છે; છતાં રાજમહથી મત્ત થયેલો તું તેને ગણકારતો નથી. હે રાજા! આ શરદઋતુ પ્રકુલિત સપ્તપર્ણનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત બની રહી છે, વાદળરહિત થયેલા નિર્મળ આકાશમાં શ્રેણી અને નક્ષત્રો સ્પષ્ટ જણાય છે; દિશાઓ પ્રકાશમાન થઈ રહી છે અને સરોવરો તથા નદીઓનાં જળ સ્વચ્છ બની ગયાં છે.^{૧૨-૧૪} હે વાનરશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે સીતાની શોધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યા છતાં તું તેને બાણતો નથી, માટે ખરેખર, તું રાજમહથી મત્ત બની ગયો છે બાણીને જ મહાત્મા લક્ષ્મણ અહીં આવેલા છે.^{૧૫} હે સુગ્રીવ! સીનું હરણ થવાથી પીડિત થયેલા મહાત્મા રામચંદ્ર તરફથી તે કદાચ તને કઠોર વચનો કહે, તોપણ તારે તેને સહન કરવાં અને બંને હાથ ભેરીને મહાત્મા લક્ષ્મણને પ્રસન્ન કરવા, કારણ કે તું રામ-લક્ષ્મણને અપરાધી થયેલો હોવાથી લક્ષ્મણને પ્રસન્ન કર્યો વિના તારું હિત થાય એવો બીજો કોઈ પણ ઉપાય મારા ભોવામાં આવતો નથી.^{૧૬, ૧૭} હે રાજા! રાજાએ પોતાનું હિત થાય એવો મારું દર્શાવવાને ચોએલા મંત્રીઓએ તો રાજાનું હિત થાય એવાં જ વચનો અવશ્ય કહેવાં બેઠાં. નીતિશાસ્ત્રમાં એમ કહેલું છે; માટે જ હું ભયરહિત થઈને તને આવાં દંઢ નિશ્ચય-યુક્ત વાક્યો કહું છું.^{૧૮} હે વાનરરાજા! એ દશરથનંદન રઘુવીર એ કેધ પામે તો પોતાનાં ધતુબ્ય-બાણો વડે દેવ, અસુર અને ગંધર્વાદિ સહિત આખા જગતને પણ વશ રાખવા સમર્થ છે.^{૧૯} હે રાજા! જેને કેપાવીને પાછળથી પ્રસન્ન કરવો પડે તેવા પુરુષને કેપાવવો જ નહિ, એ યુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય છે. તેમાં વળી તું કે જે કૃતજ્ઞ છે, તેણે તો રામચંદ્રના પ્રથમ કરેલા ઉપકારને સંભારી તેમને જરા પણ કેપાવવા બેઠાં નહિ.^{૨૦}

હે રાજન્ ! જેમ સ્ત્રી પોતાના પતિને વશ થઈને વર્તે, તેમ તું તારા મિત્ર-પુત્રાદિ સર્વ કુટુંબ સહિત તેમનાં (રામચંદ્રના) ચરણમાં મસ્તક વડે પ્રણામ કરીને તેમને વશ થઈ રહે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરે.^{૨૨} હે વાનરોના રાજા ! તું રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની આજ્ઞાનું મનથી પણ ઉઠાવન કરવાને યોગ્ય નથી; કેમ કે ઇંદ્ર સરખા તેજસ્વી એ બંને ભાઈઓના ઉત્તમોત્તમ માતૃપી બળને તારું મન કષણે છે.^{૨૨}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રજીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૩૨મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૩ મો

લક્ષ્મણને કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ અને તારાએ કરેલું સ્વાગત

અથ પ્રતિસમાદિષ્ઠો લક્ષ્મણઃ પરવીરહા ।

પ્રવિવેશ ગુહાં રમ્યાં કિષ્કિન્ધાં રામશાસનાત્ ॥ ૧ ॥

વાયુસુત હનુમાનનાં વચ્ચેના સાંભળી વાનર-રાજ સુશ્રીવે લક્ષ્મણને નગરમાં પ્રવેશ કરાવવાની આજ્ઞા આપી, એટલે તુરત જ સુવરાજ અંગદે નગરની બહાર લક્ષ્મણની પાસે આવી તેમને નગરમાં પ્રવેશ કરવા વિનંતિ કરી. શત્રુમર્દન લક્ષ્મણે પોતાના વડીલ બધુ રામચંદ્રની આજ્ઞાને માન્ય કરી, રમ્ય કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે નગરના દરવાજા આગળ ભિલેલા, મોટી કાચાવાળા અને મહાબળવાળા વાનરો કે જેઓ અત્યંત કોપને લીધે વારંવાર સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારી રહેલા લક્ષ્મણને ભેઈ ત્રાસ પામ્યા હતા, તેઓ માત્ર હાથ ભેડીને ફર જ ભિલા રહ્યા અને લક્ષ્મણની સાથે રાજમંદિર પ્રત્યે જઈ શક્યા નહિ. હવે શ્રીમાન લક્ષ્મણ અંગદની સાથે રમ્ય કિષ્કિન્ધાની શોભાનું અવલોકન કરતા અંદર જવા લાગ્યા. અનેક રત્નોથી વ્યાસ એ દિવ્ય નગરીને વિશે સ્થળે સ્થળે પુષ્પિત વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં, વિપરાઉપ્સૃતી મેડીઓ અને અગાશીઓવાળાં રત્ન-જડિત મોટાં મોટાં યૃહોથી એ નગરી ખીચાખીચ જણાતી હતી, તેમ જ સર્વ કાળ ઇચ્છિત ક્ષણો

તથા પુષ્પો આપનારાં વૃક્ષો પ્રત્યેક ગૃહના ઉદ્યાન-ને શોભાવી રહ્યાં હતાં. દિવ્ય પુષ્પો તથા દિવ્ય વચ્ચેનાં ધારણ કરનારા અને ઇચ્છિત રૂપે વિચરનારા સુંદર દેહવાળા વાનરો કે જેઓમાંના કોઈ દેવોના તો કોઈ ગંધર્વોના પુત્રો હતા, તેઓથી એ નગરી શોભી રહી હતી.^{૧-૧} અંદર, અગર તથા કમળોના સુગંધ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો હતો; તેમ જ રાજમાર્ગો પર મેરચમધુનો છંટકાવ કરવાને લીધે તેના ગંધ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો હતો.^૨ વિધ્યાચળ અને મેરુ પર્વત સરખા ભીંચ અને ઘણી મેડીઓવાળા મોટા મોટા પ્રાસાદોથી એ નગરી અત્યંત શોભી રહી હતી; વળી એ નગરી પર્વતોની મધ્યમાં આવેલી હોવાને લીધે પર્વત-માથી નીકળતી અનેક નદીઓ તેમાં વહેતી ભોવામાં આવતી હતી.^૩

અનેક પ્રકારની શોભા નીરખતા મહાત્મા લક્ષ્મણ કિષ્કિન્ધાના રાજમાર્ગ પર જવા લાગ્યા. આગળ જતાં એક પછી એક એમ રાજપુત અંગદ, મૈંદ, દ્વિવિદ, ગવય, ગવાક્ષ, ગજ, શરણ, વિભુન્માલી, સંપાતિ, સ્વર્ધાક્ષ, હનુમાન, વીરબાહુ, સુબાહુ, મહાત્મા નળ, કુસુદ, સુષેણ, તાર, ભંપુ-વાન, દધિવક્ત્ર, નીલ, સુપાલ તથા સુનેત્ર વગેરે શ્રેષ્ઠ પુરુષોવાળા સુખ્ય સુખ્ય કપિઓનાં રમ્ય અને દંઢ બાંધણીઓવાળાં મંદિરો લક્ષ્મણના ભોવામાં આવ્યાં. એ સર્વ મંદિરો થેત વાદળ સમાન ચળકતાં, સુગંધયુક્ત, પદાર્થો તથા પુરુષમાળાઓ વડે અલંકૃત કરેલા, ધન-ધન્યાદિ સમૃદ્ધિથી આબાદ અને ઔરતોનાથી શોભી રહ્યાં હતાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કપિરાજ સુશ્રીવને વસવાનું ઇંદ્રભુવન સરખું રમ-ભૂય રાજભુવન લક્ષ્મણની દૃષ્ટિએ પડ્યું. કોઈથી પણ પ્રવેશ કરી શકાય નહિ એવું એ રાજ-ભુવન રવેત સ્ફટિકમણિની શિલાઓ વડે રચાયેલું હતું.^{૪-૧૪} અને તેના ઉપર કેલાસ પર્વતના શિખર સરખાં રવેત શિખરો શોભી રહ્યાં હતાં. વળી દેવોના રાજા ઇંદ્રે આપેલાં, મેઘ સમાન સ્થાન

૮ ધાવકાના પુષ્પ, ગોળ, ધાણા અને ખડારાના મિશ્રણથી ખતાવવામાં આવતો આસવ.

વણીવાળાં, દિવ્ય પુષ્પોં તથા ફૂળોવાળાં, શીતળ છાયાવાળાં અને મનને આનંદ આપનારાં વૃક્ષોથી તેની શોભામાં વધારો થતો હતો. ^{૧૫,૧૬} અત્યંત બળવાળા વાનરો હથિયાર ઘડણ કરી તેના દ્વાર આગળ ઊભા હતા અને દિવ્ય પુષ્પો તથા ઉત્તમ સુવણનાં તોરણોથી તેને અલંકૃત કરવામાં આવ્યું હતું. ^{૧૭} સુગ્રીવના એ રમણીય રાજભુવનમાં, સૂર્ય જેમ મોટા વાદળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ મહાબળવાન લક્ષ્મણે વગર અટકાવે પ્રવેશ કર્યો. ^{૧૮} અંદર પ્રવેશ કરીને એક પછી એક એમ સાત દોહીઓ વટાવી ધર્માત્મા લક્ષ્મણ સુગ્રીવના અંતઃપુર પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ત્યાં સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારના સ્થો તથા વિમાનો વગેરે વાહનો અને તેમાં બિછાવવા યોગ્ય આસનોનો સંગ્રહ તેમના જોવામાં આવ્યો. યજ્ઞી મહાત્મા લક્ષ્મણ છેક સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ અમૂલ્ય બિંછાનાં બિંછાવેલા સોના તથા ચાંદીના ઘણાક પદ્મો તેમની દંષ્ટિએ પડ્યા. ^{૧૯,૨૦} વળી એ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરતાં જ વીણા વગેરે તત્તુવાદોનાં ગીતો સહિત તથા સમાન તાલ, પદ અને અક્ષરવાળો મૃદંગ વગેરેનાં મધુર ધ્વનિ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. મહાબળવાન લક્ષ્મણે સુગ્રીવના અંતઃપુર વિષે સુંદર આકૃતિવાળી અને ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઘણીક સ્ત્રીઓ પણ દીઠી. પોતાના સૌંદર્ય તથા સુવાવસ્થાના ગર્વવાળી, પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી અને ઉત્તમ આભૂષણો વડે અલંકૃત થયેલી એ સ્ત્રીઓ સુગઢિત પુષ્પહાર ગૂંથવાના કાર્યમાં રોકાઈ રહી હતી. ^{૨૧-૨૩} આગળ ચાલતાં વળી સુગ્રીવના અસંખ્ય અનુચરો લક્ષ્મણની દંષ્ટિએ પડ્યા. તેઓ પણ અત્યંત વૃદ્ધ, ઉત્તમ આભૂષણોથી ભૂષિત અને અનેક પ્રકારનાં કાંચોમાં ગૂંથાયેલા જોવામાં આવતા હતા. ^{૨૪} એ સુગ્રીવના અંતઃપુર વિષે એકાંતમાં સ્ત્રીઓનાં નૂપુરોના તથા કટિમેખલાના ઝળઝળાટયુક્ત મધુર સ્વર સાંભળીને શ્રીમાન સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ લલિત થઈ ગયા; ^{૨૫} અને ‘ઓજોથી ભરેલા અંતઃપુરમાં મારે કેમ કરી જવું તથા હજી સુધી સુગ્રીવ કે તેનો કોઈ અનુચર મારી

સારે કેમ આવતો નથી? આ શું?’ એવા વિચારથી તે અત્યંત ક્રોધે ભરાયા અને માત્ર સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોનો જ શબ્દ સાંભળીને ‘ન્યાં સ્ત્રીઓની સાથે જ વાર્તાલાપ થતો હોય ત્યાં મારાથી એકાએક કેમ જવાય?’ એવા શિષ્ટાચારનો વિચાર કરીને, વધુ આગળ જતાં અટકી ગયા. ^{૨૬} યજ્ઞી રામચંદ્રના કાર્યમાં વિલંબ થતો જોઈ ક્રોધાવિષ્ણુએ એકાંત સ્થળે ઊભા રહી. મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવને બાણ કરવા સારું પોતાના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાનો ટંકારવ કર્યો, એથી આણું અંતઃપુર ગાજી ઊઠ્યું. ^{૨૭}

આ તરફ અનેક સ્ત્રીઓની સાથે ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ લક્ષ્મણના ધનુષ્યનો ટંકારવ સાંભળી એકાએક પોતાના આસન પરથી ઊભો થયો અને લક્ષ્મણને આવ્યા બહુી અત્યંત ત્રાસ પામ્યો. ^{૨૮} વાનરરાજ સુગ્રીવ વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘આહો! પ્રિય પુત્ર અંગદે મને પ્રથમ જ જણાવ્યું હતું કે, મહાત્મા લક્ષ્મણ અહીં આવી પહોંચ્યા છે! આહો! તે પ્રમાણે જ પોતાના વડીલ બંધુને વિષે પ્રીતિ ધરાવનારા મહાત્મા લક્ષ્મણ અહીં આવી પહોંચ્યા છે! અરે, હું કેવો મૂર્ખ કે પ્રથમ અંગદે મને જણાવ્યું તે છતાં સાવધ થયો નહિ અને છેવટે મહાત્મા લક્ષ્મણનો ક્રોધયુક્ત ધનુષ્યનો ટંકારવ સાંભળીને જ સાવધ થયો છું!’ આમ વિચાર કરતાં વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ લક્ષ્મણના ભયથી થરથર ઝૂંજવા લાગ્યો અને સુકાતા સુખે પ્રિયદર્શના તારા પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ^{૨૯-૩૧} ‘હે સુભૂ! રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ કે જે સ્વભાવથી જ મુદ્દ મૃદુતિવાળા છે તે આજે ક્રોધયુક્ત થઈ અહીં આવ્યા છે, તેનું શું કારણ હશે? હે પ્રશંસનીય યુધ્ધવાળી! શું એ રાજકુમાર લક્ષ્મણને કોઈ ઉત્પન્ન કરે એવો મારો કોઈ અપરાધ તારા જોવામાં આવે છે? વિના કારણ તો એ નરશ્રેષ્ઠ કદી પણ ક્રોધ કરે તેમ નથી; ^{૩૨,૩૩} મારે હે તારા! બે કલાંક અમારાથી તેમનું કાંઈ અપ્રિય થયું હોય અને તે તારા બાણવામા હોય તો તું તુરૂં પુષ્કિન્ધી નિશ્ચય કરી અમને સત્વર જણાવી દે; ^{૩૪} અથવા તો હે ભામિની! તું પોતે જ એ મહાત્મા લક્ષ્મણને

મળ અને સાંત્વનાયુક્ત વચ્ચેનાથી તેમને પ્રસન્ન કરે.^{૩૫} શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા એ લક્ષમણ તને ભેટાં જ કોધરહિત-શાંત થઈ જશે; કેમ કે મહાત્મા પુરુષો સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કદી પણ ક્રોધ કરતા નથી.^{૩૬} હે અનિહિતા ! કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા શત્રુદમ્ભન લક્ષમણ જ્યારે તારાં સાંત્વનાયુક્ત વચ્ચેના સાંભળી પોતાની દંડિયો તથા મનને શાંત કરશે, ત્યારે જ હું મારી દંડિ વડે તેમનાં દર્શન કરી શકીશ.'

મહને લીધે* વિહુવળ નેત્રવાળી અને ઉત્તમ લક્ષણવાળી તારા કે જેના કટિએ બહા તથા સુવર્ણ-સૂત્રાદિ અલંકારો શિથિલ થઈ ગયા હતા અને સ્તનના ભારને લીધે જેતુ શરીર ઝોક લેતું હતું, તે સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત વચ્ચેના સાંભળી, ત્યાંથી તુરત ભણી થઈ અને મદદથી થતા પ્રમાદને લીધે ડગલે ડગલે ઠેસો ખાતી મહાત્મા લક્ષમણની સમીપ જઈ પહોંચી.^{૩૭,૩૮} વાનરરાજની સ્ત્રી તારાને પોતાની સમીપ આવેલી ભેટાં જ દશરથપુત્ર મહાત્મા લક્ષમણને ક્રોધ શાંત થઈ ગયો અને તે ઉદાસીનની પેઠે પોતાનું મુખ ફેરવી, નીચું જોઈ બિભા રહ્યા.^{૩૯} પછી પોતે કહેલા મધપાનના યોગથી તેમ જ રાજ-પુત્ર લક્ષમણની દંડિની પ્રસન્નતાથી નિર્લજ્જ થયેલી તારા સુગ્રીવની મૈત્રીને દંડ કરાવવા સારુ તથા તેના ધરના લક્ષમણના ક્રોધને શાંત કરવા સારુ અતિ-પ્રિય વચ્ચેના કહેવા લાગી :^{૪૦} 'હે રાજપુત્ર ! તમે-એ આટલો બધો ક્રોધ શા માટે ધારણ કર્યો છે ? હે સૌમિત્ર ! તમારી આરા પ્રમાણે કોણ વર્તતું નથી ? અરે, સૂકાં વૃક્ષોથી ભરેલા વનને ખાળી રહેલા દ્વાપરિમાં પ્રવેશ કરવાને કૌણ તત્પર થયુ છે કે જેણે તમને ક્રોધાયમાન કર્યો છે ?^{૪૧}

તારાનાં સાંત્વનાયુક્ત વચ્ચેના સાંભળીને શંકા-રહિત થયેલા મહાત્મા લક્ષમણે તેના પ્રત્યે ઉત્તમ અર્થયુક્ત અને સ્નેહભરી વાણીથી કહ્યું : 'પતિ-હિતમા તત્પર રહેનારી હે તારા ! તારો પતિ સુગ્રીવ હજારમાં અત્યંત કામાસક્ત થયેલો છે અને તેના ધર્મ તથા અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો હ્રુત-નષ્ટ

સરખા થઈ રહ્યા છે, એ શું તારા જાણવામાં નથી ? માત્ર રાજ્યપાલનનું કાર્ય નિભાવવા માટે એક સામાન્ય સભા નીમીને તારો પતિ સુગ્રીવ રાત્રિ-દિવસ કામતુ જ સેવન કરે છે અને શોકમ્મત થઈ ગયેલા અમારી પણ સંભાળ લેતો નથી.^{૪૨-૪૪} તે વાનરેશ્વરે સીતાની શોધ કરવા સારુ આતુર્મીસનો અવધિ કર્યો હતો તે ક્યારેનાયે વ્યતીત થઈ ગયો, તોપણ મધપાન કરી નિરંતર સ્ત્રીઓની સાથે વિહાર કરતો એ મદોન્મત સાવધ થતો નથી; અર્થાત્ અમારા કાર્યને સંભારતો નથી.^{૪૫} હે વાનરરાજપત્ની ! ધર્મ અને અર્થની સિદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરુષે કદી પણ મધપાન કરવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તેથી ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થનો નાશ થાય છે.^{૪૬} વળી પોતાના મિત્રે કહેલા ઉપકારને પ્રત્યુપકાર કરવામાં ન આવે તો મહાન ધર્મહીન થાય છે અને શુભવાન મિત્રોનો નાશ થવાથી અર્થાત્ શુભવાળા પુરુષની સાથેની મૈત્રી વૃદ્ધિથી મહાન અર્થહીન થાય છે.^{૪૭} આ લોક વિષે જે પુરુષ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરવારૂપ સત્ય ધર્મમાં પરાયણ હોય તેમ જ સમય આવ્યે મિત્રનું કાર્ય બળવવારૂપ શ્રેષ્ઠ શુભને ધરાવતો હોય, તે પુરુષ 'મિત્ર' કહેવાય છે; પરંતુ તારા પતિએ તો એ બંનેનો ત્યાગ કર્યો છે. અરે, તે મિત્રધર્મમાં પણ રહ્યો નથી !^{૪૮} માટે હે કાર્યો-ના તત્વોને જાણનારી તારા ! આ પ્રસ્તુત કાર્ય માટે અમારે હવે પછી શું કરવું યોગ્ય છે, તે તું જ કહે.^{૪૯}

લક્ષમણનાં ધર્મીયનાં નિશ્ચયયુક્ત મધુર વચ્ચન સાંભળી તારા રામચંદ્રના નહિ સિદ્ધ થયેલા કાર્ય માટે નિશ્વાસ ઉપભવે એવાં વાક્યો કહેવા લાગી : 'હે રાજપુત્ર ! કૌપ કરવાનો આ સમય નથી અને વળી પોતાના સ્વજન પર કૌપ કરવો એ પણ યોગ્ય નથી. હે વીર ! મારો ભર્તા સુગ્રીવ પોતાના અંતઃકરણપૂર્વક તમારું કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે. તે તમારો સ્વજન-મિત્ર છે, માટે પ્રમાદને લીધે તમારું કાર્ય નહિ કરવામાં થોડોક સમય વ્યતીત થવારૂપ તમારો એ અપરાધ તેનાથી

થઈ ગયો છે, તે તમારે સંતોષ છે. હે રાજકુમાર! ઉત્કૃષ્ટ શુભવાન પુરુષ નિર્ભય પુરુષ ઉપર ક્રોધ કેમ જ કરે ? હે વીર ! તમારા સરખો સત્વશુભી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિચારવાળો કયો પુરુષ આમ જોકાંજોક ક્રોધને વશ થાય ? ૧૦-૧૨ હે સૌમિત્રિ ! વાનરોના રાજા સુગ્રીવના સખા રામ-અર્જુને ક્રોધ થવાતું કારણ હું બાહ્યું છું; તેમ જ તેમના કાર્યમાં વિલંબ થવાતું કારણ પણ હું બાહ્યું છું. વળી તેઓએ મારા પતિ ઉપર જે ઉપ-કાર કર્યો છે તે પણ મારા બાણવામાં છે. અને હવે પછી તમારે જે કાંઈ કરવાતું છે તે પણ મારા બાણવામાં છે. ૧૩ હે નરશ્રેષ્ઠ ! શરીરમાં જ ઉત્પન્ન થતા કામતું જે અસહ્ય બળ છે તે તથા તેને લીધે હમણું જીવોને વિષે જ આસક્ત થયેલો સુગ્રીવ ખીલું કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં ધ્યાન આપતો નથી તે પણ મારા બાણવામાં છે. ૧૪ હે લક્ષ્મણ ! તમે ઘણા કાળથી સ્ત્રીસંગરહિત હોવાને લીધે કામી પુરુષોના સ્વભાવને બાણી શકતા નથી, જો કારણથી જ આમ જોકાંજોક કૌપાયમન થયા છો. હે સૌમિત્રિ ! કામાસક્ત થયેલો મનુષ્ય દેશ-કાળને તથા તેને અનુસરી પ્રાપ્ત કરાતા ધર્મ કે અર્થ જોડેને બાણી શકતો નથી. ૧૫ માટે હે શત્રુપક્ષના વીર યોદ્ધાઓને હણવા-માં સમર્થ લક્ષ્મણ ! વિષયાસક્તિને લીધે લજ્જા-રહિત અને ઉજ્જ્વલ સ્વભાવવાળો તથા તમારો બંધુરૂપ સુગ્રીવ કે જે વાનરવંશનો રાજા છે તે હાલમાં તમારે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. ૧૬ હે હાથ-રથિ ! ધર્મરૂપ તપશ્ચર્યામાં જ આનંદ માનનારા મહર્ષિઓ પણ કામલોગની અભિલાષાને વશ થઈ સ્ત્રીઓની સાથે મોહપાશથી બંધાય છે, ત્યારે અમારો પતિ સુગ્રીવ જે સ્વભાવે જ ચપળ અને વનચર છે તથા વિશેષ કરી રાજા છે, તે વિષયસુખમાં આસક્ત કેમ ન થાય ? ૧૭

અમાપ બળવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ પ્રત્યે મોટા અર્થથી ભરેલાં વાક્યો કહીને મદને લીધે વિહ્વળ નેત્રવાળી તારા પોતાના ભત્રાના હિતાએ પુનઃ પણ ખેદયુક્ત વાણીથી કહેવા. લાગી : ‘હે

નરોત્તમ ! મારો ભત્રી સુગ્રીવ ભેડે કામવશ છે, તોપણ તેણે તમારું કાર્ય કરવા માટે તમારા આવતા પહેલાં ક્યારેનાયે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે અને સીતાની શોધ કરવા સારું અનેકાનેક વાનરોને આજ્ઞા કરી છે કે જે આજ્ઞા સાંભળીને અનેક પ્રકારના પર્વતોમાં રહેનારા, ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા તથા મહાબળવાળા સેકંદો અને હબ્બરો-કરોડો વાનરો અહીં આવી પહોંચ્યા છે. ૧૮-૨૦ હવે તમે શાંત થઈ અંતઃપુરમાં આવો અને અમારા સ્વામી સુગ્રીવને મળો. હે લક્ષ્મણ ! જોકાંજોક સ્ત્રીઓવાળા અંતઃપુરમાં નહિ પ્રવેશ કરવાથી તમોએ શિષ્ટ પુરુષોના ચારિત્ર્યનું પરિ-પાલન કર્યું છે; પરંતુ હવે અંદર આવવામાં હરકત નથી; કેમ કે સત્પુરુષોને વિકારરહિત મિત્રભાવથી પરસ્પર અવલોકન કરવામાં કાંઈ પણ દોષ લાગતો નથી. ૨૧

વાનરરાજપત્ની તારાનાં વચન સાંભળીને મહા-બાહુ લક્ષ્મણ કે જેને રામચંદ્રે ઉતાવળ કરવા-નું કહ્યું હતું, તેમણે સત્તર સુગ્રીવના અંતઃપુર-માં પ્રવેશ કર્યો. ૨૨ ત્યાં અમૂલ્ય આસ્તરણથી બિછાવેલા ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણના આસન પર બેઠેલો સુગ્રીવ તેમના ભોવામાં આવ્યો. આ વેળા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા યશસ્વી સુગ્રીવે દિવ્ય આભૂષણો, દિવ્ય વસ્ત્ર તથા દિવ્ય પુષ્પોની માળા-ઓ ધારણ કરી હતી અને તે સાક્ષાત્ ધ્રુવ સરખો હૃદય અને દિવ્ય સ્વરૂપવાળો દેખાતો હતો. ૨૩, ૨૪ વળી તેણે પોતાની સ્ત્રી રૂપાને દંડ આલિંગન કર્યું હતું અને ખીલ પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ તેને વીંટાઈ વળી હતી. આમ સુગ્રીવને નિર્લજ્જપણે બેઠેલો ભેડે ક્રોધ થઈને લીધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા મહાત્મા લક્ષ્મણે કાળ સમાન ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ઉતાવળે તેની સાથે જવા લાગ્યા. સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળો અને વિશાળ નેત્રવાળો સુગ્રીવ વિશાલાક્ષ લક્ષ્મણને ક્રોધભર્યા પોતાની સાથે આવતા ભેડેને જોકાંજોક ચમકી ઊઠ્યો. ૨૫, ૨૬

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

મર્ગ ૩૪ મે

યથા પાળવાની મુશીબને

યાદ-હૃદયભુને કોથ

તમપ્રતિહત્તે કૃદ્ધ પ્રવિદ્ધે પુરરર્પમમ્ ।

સુગ્રીવો લક્ષ્મણે હૃદ્ધા વ્રમૂવ જ્વલિત્ત્રિગ્ધઃ ॥ ૧ ॥

અંતર્યુહનાં પ્રવેશ કરતાં જેમને કેઈએ પણ અટકાવ્યા ન હતા એવા પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણને કોથ પાછી પોતાની સામે આવવા ભેટને વનરરાજ મુશીબ ગચસવા હાથેયો. પછી પોતાના તેજ વડે દેશીધમન કાંતિવાળા કોથને લીધે વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકતા તથા વર્ણી બધુના કુખથી સંતાન થયેલા દશરથનંદન લક્ષ્મણને માન આપવા અર્થે તે મુશીબ શ્વેતગદેશ મહાન દંડધ્વજની પેઠે પોતાના સુવર્ણમય આમનને ત્યાગ કરી કિલો થયે. ૧ મુશીબને કિલો થયેલા જોઈને મહારાજામાં અંદરની પાછળ નક્કરગદ્દો ઉઠ્ય પામે, તેમ તેની રૂમા વગેરે સર્વ ઓછો પડુ લીધી શ્રદ્ધ પછી રાતાં નેત્રવાળો શ્રીમાન મુશીબ કાથ જોડીને મહાત્મા લક્ષ્મણની આગળ ગયો અને ચોટા કલ્પવૃક્ષની પેઠે તેની પાસે કિલો રજો. ૨ આ વેળા રૂમા આદિ ઓછોની મધ્યે કિલોડો મુશીબ કે જે તારાગદ્દોની મધ્યે ઉઠ્ય પામેલા અંદર સરળો શોભતો હતો, તેને મહાત્મા લક્ષ્મણે કોથપૂર્વક કહ્યું. ૩ હે મુશીબ !

સન્મામિજનસન્મત્તઃ સાસુકોશો જિતેન્દ્રિયઃ ।

કૃતઃ સન્યગી ચ રાજા લોકે નહીવત્ ॥

જે રાજા કિંતન બળવાળો તથા કુળવાન હોય, દયાશુકલ હોય, વિરોદ્ધિય હોય, કુતૂહલ હોય તથા સત્યવદતા હોય, તે રાજા જ આ લોક વિષે પ્રજામાં માન પામી પૂજ્ય છે. ૪

અધર્મમાર્ગે ચાલનારો જે રાજા પોતાના કપકારી મિત્રોની આગળ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞા કરે છે અર્થાત્ કાચું કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને પછી તે પ્રમાણે કરતો નથી, તેના કરતાં મહાકેરુ-મહાપાપી બીજો કોણ હોય ? હે પદ્મજેશ્વર ! ૫ અસત્ય ભાષણ-

* વાનરોનો દંકિર-વર્ણ.

થી કિપચરતા હોયોનું વર્ણન શાઓમાં આ પ્રમણે કર્યું છે : -

શતમશ્વાનૃતં હનિ સહસ્રં તુ ગવાનૃતે ।

આન્માનં સ્વજનં હનિ પુરપઃ પુરગાનૃતે ॥

જે પુરુષ એક અશ્વ માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તે મિથ્યા કરે છે, તે પુરુષ એ અશ્વને હણવાના પાપથી બંધાય છે તથા જે પુરુષ એક ગાય માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તે મિથ્યા કરે છે, તે પુરુષ હેતર ગાયોના વધના દોષને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ જે પુરુષ પુરુષ અંબધીનું પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પાળતો નથી, તે તો આત્મહત્યાના તેમ જ દ્વજનોની હત્યાના દોષને ભાગી થાય છે.

પૂર્વે કૃતાર્યો મિત્રાણાં ત ત્વત્પ્રતિજ્ઞાતેન કા ।

કૃતઃ સર્વમૃજાતાં ચ દવ્યઃ જ્વગોશ્વર ॥

હે પદ્મજેશ્વર ! પ્રથમ મિત્રોની પાસેથી પ્રોત્સાહન કાઢી સારી કરી પછી જે પુરુષ તેના બદલો વાળતો નથી, તે પુરુષ આ લોક વિષે કૃતવન હોઈ સર્વ પ્રાણીઓથી બહુપ્રકાર પામવા ધાન્ય થાય છે. ૬-૧૦

વળી હે પદ્મજેશ્વર ! કોઈએ કરેલા ઉપકારની સામે પ્રત્યુપકાર નહિ કરવાના કૃતક પુરુષને જોઈને અત્યંત કોથ પામેલા મહાત્મા મનુ કમવાને સર્વ લોકોને માન્ય એવો નીચેનો શ્લોક કહેલો છે; તે નું સાંભળ. ૧૧

ગોક્તે ચૈવ મુરારે ચ ચૌરે મમ્મતે વયા ।

નિષ્કૃતિર્વિચિત્તિ સન્નિઃ કૃતઃ તાન્તિ નિષ્કૃતિઃ ॥

જે વધ, મધ્યમન, ચોરી તથા નવજંગ આદિ પાપશ્રુ પ્રાપ્તિત્ત અપુરુષોએ કહેલું છે; પરંતુ કૃતક પુરુષના પાપનું પ્રાપ્તિત્ત કર્યાંય પણ કહેલું નથી. ૧૨

હં વાનર ! નું અનાર્થ, મિથ્યાવાદી અને કૃતવન

* અશ્વનું કેટલે દાન કરું એ વગેરે અર્થ સંબંધ કર્યો મતે.

- સુવર્ણ દાન કરું અથવા તેને જસુવરો એ વગેરે વગર અર્થથી કર્યો મતે.

* 'કુલક' આશ્લેષ કર્યો કર્યો એવી પ્રતિજ્ઞા કેટલાં પુરુષને નિષ્કૃત અપુરુષ, જે વગેરે ઉપર સંબંધ કર્યો મતે.

થઈ ચૂક્યો છે; કારણ કે મારા વહીવટ બંધુ રામ-
ચંદ્રે તારા પ્રથમ ઉપકાર કર્યો છે, છતાં તું હવે
તેનો પ્રત્યુપકાર કરવા તત્પર થતો નથી.^{૧૩} અલ્યા
વનચર! કૃતાચર થયેલા તારે રામચંદ્રનો પ્રત્યુપકાર
કરવાની ઇચ્છાથી સીતાની શોધ કરવાના કાર્યમાં
અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.^{૧૪} તું આમ્ય વિપથ-
લોગમાં આસક્ત થઈ કહેલો રુમય નહિ સાચવવા-
થી મિથ્યાપ્રતિજ્ઞ થયો છે, તેથી ખરેખર તું
દેડકાની પેઠે શબ્દ કરતા સર્પના સરખો વંચક^{૧૫}
નીવલ્યો છે ! અહો ! મારા આચર જાતા રામચંદ્રે
તારી આવી વંચકતાને બાણી નહિ.^{૧૬} હે દુરાત્મન !
કરુણામય સ્વભાવવાળા અને મહાભાગ્યવાન
મહાત્મા રામચંદ્રને તને પાપીને વાનરરાજ્ય આપાવ્યું,
તોપણ તું એ મહાત્મા રઘુવીરના ઉપકારને કેમ
બાણતો નથી ? મને તો લાગે છે કે, હવે તું થોડા
સમયમાં જ રામચંદ્રનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે હણાઈને
તારા ભાઈ વાલીનાં દર્શન કરીશ.^{૧૬, ૧૭} તારો
ભાઈ વાલી મરણ પામી જે માર્ગે ગયો છે, તે માર્ગે
હવે કાંઈ સાંકેટો થઈ ગયો નથી અથવા તો બંધ
થઈ બેસી નથી; માટે હે સુગ્રીવ ! તું આમ મિથ્યા-
પ્રતિજ્ઞ ન થતા પોતાના સુખથી કહેલા સમયનું
પાલન કર અને અર્થ હણાઈને વાલીના માર્ગે
જવાનું સાહસ કર નહિ.^{૧૮}

અરે સુગ્રીવ ! મને તો લાગે છે કે, ઇક્ષ્વાકુ-
વંશમા શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી
નીકળતાં વજ્ર સરખા તીક્ષ્ણ બાણોને તે કદી જોયાં
જ નથી અને તેથી જ તું સુગ્રીવી પેઠે, આમ્ય
વિપથો વિષે આસક્ત થઈ પડ્યો છે અને રામચંદ્રનાં
કાર્યનો વિચાર પણ કરતો નથી !^{૧૯}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આલિંગ્ય શ્રીરામાચલુના
હિષ્કિન્નાકારમા ૩૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

+ ઉપરનાર દેડકાને પકડવા માટે સાપ કોઈ કોઈ
વજાત દેડકાના જેવા શબ્દ કરે છે, જેથી દેડકાઓ 'અહીં
કોઈ આપણને સ્વલંબિય છે' એવા વિશ્વાસ પામી તેની
પાસે આવે છે, એટલે સર્પ તેને ટુટત જ પકડી લે છે,
એ 'વંચકતા' કહેવાય છે.

સર્ગ ૩૫ મો

લક્ષ્મણનું સાંત્વન-તારાનાં વચનો

તથા ભુવાળ લૌમિત્રિ પ્રદીપ્તમિત્ત તેજસ્વ !

અબ્રવીહ્લક્ષ્મણ તારા તારાચિપતિમાનના ॥ ૧ ॥

સ્વતેજે કરી પ્રકાશી દહેલા સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ-
નાં વચનો સાંભળીને ચંદ્રસુખી તારા તેમને કહેવા
લાગી :^૧ હે લક્ષ્મણ ! તમારે અમારા સ્વામી પ્રત્યે
આવાં કઠોર વાક્યો કહેવાં ઘટતાં નથી તેમ જ આ
વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ પણ તમારા સરખા રનેહીઓના
સુખથી આવા કઠોર વાક્યો સાંભળવાને યોગ્ય નથી.^૨
હે વીર ! અમારો ભત્રાં સુગ્રીવ અકૃતજ્ઞ, શકે કિંવા
દારણ પ્રકૃતિવાળો નથી; તેમ જ તે અસત્યવાદી
અથવા કૂર સ્વભાવવાળો પણ નથી.^૩ હે વીર લક્ષ્મણ !
તમારા મોટા ભાઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે ઘીન કોઈથી
ન થઈ શકે એવો સ આમને વિષે જે મહાન ઉપકાર
કર્યો છે, તેને કાંઈ આ વીર સુગ્રીવ ભૂલી ગયો નથી.^૪
હે પરતપ ! રામચંદ્રની કૃપાથી જ સુગ્રીવને પવિત્ર
કીર્તિ, નિષ્કંટક વાનરરાજ્ય તથા રૂમા અને હું
વગેરે સુખોની પ્રાપ્તિ થઈ છે.^૫ હે સૌમિત્રિ !
અમારો ભત્રાં સુગ્રીવ પૂર્વે અત્યંત દુઃખમાં રહીને
હમણાં જ ઉત્તમોત્તમ સુખ પામ્યો હોવાથી મહા-
સુનિ વિશ્વામિત્રની પેઠે પ્રાપ્ત થયેલા સમયને
બાણતો નથી.^૬ હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વે 'ઘૃતાચી' નામની
અસરને વિષે આચક્ત થયેલા ધર્માત્મા મહાસુનિ
વિશ્વામિત્રે એની સાથે ક્રોડ કરતાં વહી ગયેલા
દશ વર્ષના કાળને એક દિવસ બેટલો જ માન્યો
હતો.^૭ અહો ! કાળજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહા-
તેજસ્વી વિશ્વામિત્ર પણ સ્ત્રીમાં આસક્ત થવાને
લીધે પ્રાપ્ત થયેલા સમયને બાણી શક્યા નહિ, તો
પછી અન્ય-સાધારણ પ્રાણીની તો વાત જ શી ?^૮
હે લક્ષ્મણ ! આહાર, નિદ્રા તથા મૈથુન આદિ
દેહના ધર્મોનુ સેવન કરનારા અને દુઃખ ભોગવી
અત્યંત થાકી ગયેલા તથા કામભોગથી તૃપ્તિ નહિ
પામેલા આ અમારા ભત્રાં સુગ્રીવ ઉચ્ચ રઘુવીર
સમા કરવી ઘટે છે.^૯ હે તાત લક્ષ્મણ ! તમારે
નિશ્ચિત દેરેલા અર્થના તત્ત્વને બાધ્યા સિવાય

એકાએક કોધવશ થયું' યોગ્ય નથી.^{૧૦} હે પુરુષ
'જેલ ! તમારા સરખા બળવાન પુરુષો વિચાર કર્યા
વિના એકદમ કોધવશ થતા નથી.^{૧૧} હે ધર્મને
બાણનારા લક્ષ્મણ ! હું' મારા પતિ સુગ્રીવને અર્થે
અત્યંત નમ્ર થઈને, તમને પ્રસન્ન કરી વીનડું છું
કે, તમે મહાન રોષથી બિપજેલા તમારા મનના
મોટા ફોબને ત્યાગ કરી શાંત થાઓ. હે સૌમિત્રિ !
અમારો ભર્તા સુગ્રીવ શ્રીમાન રામચંદ્ર માટે પોતાની
'સ્ત્રી રૂમાને, મને, પ્રિય પુત્ર અગદને, રાખ્યને
તેમ જ ધન, ધાન્ય અને અશ્વાદિ સમૃદ્ધિને પણ
તણ દે એવો છે, એમ હું માનું છું'.^{૧૨, ૧૩} અમારો
પતિ સુગ્રીવ રાક્ષસાધમ એવા રાવણને હણીને, ચંદ્ર
અને રોહિણી સરખા રામચંદ્ર તથા સીતાનો મેળાપ
કરાવશે.^{૧૪} હે સૌમ્ય ! હાલમા લંકા વિષે ઇચ્છિત
રૂપ ધરનારા અને પરાભવ કરવાને અશક્ય એવા
દશ ખર્વ, ચાર લાખ અને સાઠ હજાર રાક્ષસો છે,
તેઓને હણ્યા સિવાય સીતાનું હરણ કરનારા
રાવણનો વધ કરવો અશક્ય છે.^{૧૫, ૧૬} હે લક્ષ્મણ !
અસંખ્યાત વાનરો તથા રણુવીરની સહાય વિના
એકલા સુગ્રીવથી તે સઘળા રાક્ષસોના વધ થવો
અશક્ય છે; તેમ જ તેઓનો રાજ કૂરકર્મી રાવણ
પણ એકલા સુગ્રીવના હાથે મરે તેમ નથી.^{૧૭} હે
સૌમિત્રિ ! 'રાવણને એટલા બધા બળની પ્રાપ્તિ
કેવી રીતે થઈ' એ સંખંધી' હું કાંઈ પણ બાણતી
નથી; પરંતુ સર્વ દેશોના વૃત્તાતને બાણનારા મારા
સ્વામી વાલીએ મને પ્રસંગોપાત રાવણનું બે બળ
કહી સંભળાવ્યું હતું તે જ મેં તમને કહ્યું છે.^{૧૮}
હે સૌમિત્રિ ! અમારા ભર્તા સુગ્રીવે યુદ્ધ વિષે તમને
સહાય કરવા અર્થે બળવાન વાનરોને તેડી લાવવા
સારું પોતાની આજ્ઞા ઉઠાવનારા ઉત્તમ સેવકોને
મોકલ્યા છે.^{૧૯} અને એ મહાપરાક્રમી તથા બળ-
વાન વાનરોના આગમનની વાટ જુઓ છે. એ
પ્રમાણે રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા જ સુગ્રીવ
બહાર નીકળતો નથી.^{૨૦} હે સૌમિત્રિ ! વાનરાધિ-
પતિ સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને અહીં આવી પહોંચવાનો
બે દિવસ નક્કી કર્યો છે તે આજનો જ છે; માટે
મહાબળવાન સર્વ વાનરો આજે જ અહીંયાં

આવશે. હવે તમે શાંત થાઓ.^{૨૧} હે અરિંદમ !
તમે કોધનો ત્યાગ કરો. આજે તમારા દેખતાં જ
હબરો અને કરોડો રીછો, અસંખ્યાત ગોલાંગૂલો
તથા અનેક કરોડ તેજસ્વી વાનરો અહીં આવશે.^{૨૨}
હે લક્ષ્મણ ! કોધને લીધે રુધિર સમાન લાલ થયેલાં
તમારાં બન્ને નેત્રોને તથા સિંહ સરખા વિકરાળ
બનેલા સુખને ભેટી અમે સઘળી વાનરરાજ સુગ્રીવ-
ની જીઓ પ્રથમના ભય સાંભરી આવવાથી⁺ શાંતિ
પામતી નથી.^{૨૩}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણાકાંડમા ૩૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૬ મો

સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણ-પરસ્પર વાતચીત
હત્યુક્તસ્તારયા વાક્યં પ્રશ્નિતં ધર્મસંહિતમ્ ।
મૃદુસ્વમાવઃ સૌમિત્રિઃ પ્રતિસપ્રાહ તદ્વાચ ॥ ૧ ॥

રાજપત્ની તારાનાં નમ્ર અને ધર્મયુક્ત વચનોને
ભાન્ય કરી, કૌમળ સ્વભાવવાળા સુમિત્રાનંદન
લક્ષ્મણ શાંત થયા. એ ભેઈ વાનરોના રાજ સુગ્રીવે
લક્ષ્મણથી પોતાને થયેલા મહાન ત્રાસનો ભીનાં
વચ્ચની પેઠે ત્યાગ કર્યો.^{૧, ૨} પછી પોતાના કંઠમાં
રહેલી અને કામવાસનાને બંધત કરનારી અનેક
પ્રકારની પુખ્તમાળાઓને તોડી નાખીને વાનરાધિ-
પતિ સુગ્રીવ મહરહિત થયો.^૩ ત્યાર પછી સર્વ
વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો કપિરાજ સુગ્રીવ ભયંકર
બળવાળા લક્ષ્મણને હર્ષ ઉપભવતાં નમ્ર વાક્યો
કહેવા લાગ્યો.^૪ હે સૌમિત્રિ ! હું રામચંદ્રની
કૃપાથી જ મારી નાશ પામેલી લક્ષ્મી તથા શીર્તિ
અને નિષ્કંટક વાનરરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું.^૫
હે રાજકુમાર ! પોતાનાં પરાક્રમોથી પ્રસિદ્ધ થયેલા
અને નિરંતર પ્રકાશમાન કાંતિવાળા શ્રીમાન રણુ-
નંદને કરેલા ઉપકારનો એક અંશમાત્ર બદલો
વાળવા આ જગતને વિષે કેાણુ સમર્થ છે!^૬ હે
લક્ષ્મણ ! રણુવીરને મારી સહાયતા માત્ર નામની
જ છે; કેમ કે ધર્મોત્તમા પોતે જ પોતાના પ્રભાવ
વડે રાવણનો વધ કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરશે. અહો !

+ વાલીના વધનો ભય સાંભરી આવવાથી 'શું
સુગ્રીવનો પણ લક્ષ્મણ વધ કરશે ?' એવી શંકાથી

જે રઘુવીરે માત્ર એક બાણ વડે સાત સાલવૃક્ષોને, પર્વતોને તથા પૃથ્વીને એકીવળતે જ હોલી નાખ્યાં, તેને મારા સરખા વનચરોની સહાયતું શું પ્રયોજન છે ૧૧૮ હે લક્ષ્મણ ! જે રઘુનંદનના ધનુષ્યના ટંકારવથી પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી કંપાયમાન શાય છે, તેને અન્યની સહાયતું શું પ્રયોજન છે ૧૧૯ તોપણ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પોતાના શત્રુરૂપ રાવણનો તેના અગ્રેસરો સહિત વધ કરવા જતાં હશરથ-નંદન રામચંદ્રની સાથે હું સૈન્ય સહિત જઈશ અને જનવી સર્વ મદદ કરીશ. ૧૨૦ હે સૌમિત્ર ! 'હશરથના પુત્ર મારા પરમ મિત્ર છે' એવા વિશ્વાસ-ને લીધે કિંવા અતિશય સ્નેહને લીધે મારાથી જો તમારો કંઈ અપરાધ થયો હોય, તો મને પોતાનો સેવક બાણી ક્ષમા આપશો; કેમ કે આ જગત વિષે એવો કોઈ પણ સેવક નથી કે જે પોતાના સ્વામી-ના અપરાધમાં કદી પણ આંચો ન હોય.'

મહાત્મા સુગ્રીવનાં ઉપચૂકૃત વચન સાંભળી, પ્રસન્ન થયેલા શ્રીમાન લક્ષ્મણે તેને પ્રીતિપૂર્વક કહ્યું : ૧૧૯, ૧૨૦ 'હે વાનરોના રાજા સુગ્રીવ ! તારા સરખા ધ્રુવચસંપન્ન મિત્રને લીધે મારા વડીલ બંધુ રઘુવીર ખરેખર સનાથ જ છે ૧૨૧ હે સુગ્રીવ ! તું આવો પ્રભાવસંપન્ન અને ઉત્તમ પવિત્રતાવાળો હોવાથી ખરેખર સમગ્ર વાનરરાજ્યની સમૃદ્ધિ સોગવવા યોગ્ય જ છે. ૧૨૨ હે વાનરેશ્વર ! તારી સહાય વડે મહાપ્રતાપી રામચંદ્ર હવે અદ્ય સમયમાં જ સંગ્રામ વિષે પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરશે, એમાં જરાયે સંદેહ નથી. ૧૨૩ હે સુગ્રીવ ! તું કે જે ધર્મ બળવાનો, કૃતક્રમ તથા સંગ્રામમાંથી પાછો નહિ હકનારો છે, તેણે આમ ઝુકિતયુક્ત બોલતું જ યોગ્ય છે. ૧૨૪ હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! આ લોકને વિષે મારા વડીલ બંધુ રઘુવીર અને તારા વિના બીજા કયો વિક્કાન પુરુષ પોતામાં સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ આમ નમ્ર વચનો બોલી શકે ૧૨૫ હે હરિપુંગવ ! બળ તથા પરાક્રમે કરીને તું રામચંદ્ર સરખો જ છે. અહો ! દેવતાઓએ જ ઘણા કાળ માટેનો તારા સરખો સહાયક મિત્ર અમને મેળવી આપ્યો છે. ૧૨૬ હે વીર ! હવે તું મારી સાથે જ અહીંથી

નીકળી ઉતાવળે તારા મિત્ર રઘુવીરને મળ અને તેમના મનમાંના સ્ત્રીવિયોગના શોકને શાંત કર. ૧૨૭ હે પરમ મિત્ર ! શોકાવેગને લીધે હુઃખી થયેલા રામચંદ્રનું કરુણાળુ કાષ્ઠ-વિલાપ સાંભળી તારા પર ક્રોધ ચડવાને લીધે મેં અહીં આવ્યોને જે કઠોર વાક્યો તને કહ્યાં છે તેની હું તારી પાસે ક્ષમા થાયું છું. ૧૨૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણધાકાડમાં ૩૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૭ મો

સૈન્ય એકત્રિત કરવાની આજ્ઞા

एवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।

हनुमन्तं स्थितं पाथं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી વાનરાધિ-પતિ સુગ્રીવે પોતાની પાસે જોડેલા હંતુમાનને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : ૧ 'હે હંતુમાન ! પૃથ્વી પરના સર્વ વાનરોને ઉતાવળે અહીં આવી પહોંચે એવો ફતો દારો તું પ્રબંધ કર. સ્વેત શિખરવાળા મહેંદ્ર, હિમાલય, વિંધ્ય, કૈલાસ અને મંદર, એ પાંચ પર્વતોમાં જે જે વાનરો વસે છે તથા સમુદ્ર મધ્યે પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા અને મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખાં પ્રકાશિત શિખરોવાળા પર્વતોને વિષે જે જે કપિઓ રહે છે, તે સર્વને તું શીઘ્ર અહીં બોલાવ. સંધ્યાકાળના વાદળ સરખા વર્ણવાળા ઉદયાચળ તથા અસ્તાચળને વિષે તેમ જ વદ્ધા-ચળના વનના વિષે ભયંકર દેહવાળા જે જે વાનરો વસે છે, તે સર્વને તું સત્વર તેડાવ । હે વાયુસુત ! કાજળ તથા મેઘ સમાન વર્ણવાળા અને મોટા હાથી સરખા બળવાન જે વાનરો અંબન પર્વત-માં રહે છે, તેમ જ સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા જે વાનરો ચેતુર્પર્વતની મોટી મોટી શુક્રાઓમાં તથા ધૂમ્રાચળ પર વસે છે, તે સર્વને તું ઉતાવળે તેડાવ. વગી 'મૈરેય' નામના મધતું પાન કરનારા, ભયં-કર વેગવાળા અને બાળસૂર્ય સરખી કાંતિવાળા જે વાનરો 'મહારુણ' નામક પર્વત ઝિમે રહે છે; તેમ જ જે વાનરો સુગંધવાળા તથા તપસ્વીઓના આશ્રમને લીધે અત્યંત રમ્ય જગુતાં મોટાં વનોને

વિષે નિવાસ કરે છે, તે સઘળા વાનરોને બોલાવી લાવવા સારુ અહીંથી આપણા મહાબળવાન વાનરોને મોકલી સામદાનાદિ દરેક ઉપાયથી સંતુષ્ટ કરી એને શીઘ્ર તેડાવ. ^{૨૫} હે હનુમાન ! જોકે એ સર્વ વાનરોને બોલાવવાને મેં પ્રથમથી જ મહા-વેગવાન વાનરોને આજ્ઞા કરી છે, તોપણ તેઓને વધુ ઉતાવળ કરાવવા માટે તું પુનઃ પણ બીજા વાનરફૂતોને મોકલ. ^{૧૦} વળી હે પવનસુત ! જે જે કપિશ્રેષ્ઠો કામાસક્ત ગનેલા તથા વિલંબ કરનારા હોય, તેઓ સર્વને મારી આજ્ઞાથી તું સત્વર અહીંયાં બોલાવી મંગાવ. ^{૧૧} રાબની આજ્ઞાને દ્વષિત કરનાર જે હુદ્ડ વાનરો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે દશ દિવસની અંદર અહીં ન આવે, તેઓનો તારે અવશ્ય નાશ કરવો. ^{૧૨} હે હનુમાન ! મેઘ અને પર્વત સરખાં શરીરવાળા, ભયંકર રૂપવાળા અને સર્વ પ્રકારના માગેનાં લોભિયા એવા જે કૌત્ય-વધિ વાનરો મારા આધીનમાં રહેનારા છે, તેઓ મારી આજ્ઞાથી બધા આખા નલોમંડળને આચ્છાદિત કરતા હોય એવી ગતિથી સઘળી પૃથ્વી પર ફરી વળેા અને સર્વ વાનરોને બોલાવી લાવે. ^{૧૩-૧૫}

વાનરોના રાબ સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી વાયુસુત હનુમાને તુરત જ સર્વ વાનરોને બોલાવી તથા મહાપરાક્રમી વાનરફૂતોને આજ્ઞા આપી દશે દિશાઓમાં મોકલ્યા. ^{૧૬} પક્ષીઓ અને નક્ષત્રોના માગે ગતિ કરનારા એ વાનરફૂતો ક્ષણમાત્રમાં આકાશમાગે ચાલતા થયા. ^{૧૭} રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે તેઓએ સમુદ્રના બેટોમાં વસનારા, પર્વતો પર વસનારા, વનોમાં વસનારા તથા નદીઓ અને સરોવરોના તટ પર વસનારા સર્વ વાનરોને સુગ્રીવની આજ્ઞા કહી સંભળાવી. ^{૧૮} સાક્ષાત મૃત્યુ અને કાળજેવા ઉગ્ર હંડવાળા વાનરોના રાબધિરાજ સુગ્રીવની તીક્ષ્ણ આજ્ઞા સાંભળી તેના ભયથી શંકિત થયેલા સર્વ વાનરો પોતપોતાનાં સૈન્ય સહિત તુરત જ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવાને નીકળી પડ્યા. ^{૧૯} એ વેળા અંજન પર્વત પર વસનાર અને અંજન (કાળજી) સરખા વર્ણવાળા મહાબળવાન ત્રણ કરોડ વાનરો રામ-

ચંદ્રના કાર્યાર્થે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા નીકળ્યા. વળી તપાવેલા સુવર્ણ સમાન કાતિવાળા અને અસ્તાચળ પર રહેનારા દશ કરોડ વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવાને ચાલી નીકળ્યા. ^{૨૦-૨૧} સિંહની કેશવાળી સમાન વર્ણવાળા દશ અબજ વાનરો કૈલાસ પર્વતનાં શિખરોમાંથી નીકળી કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા. ^{૨૨} હિમાલયમાં રહેનારા અને કૂળ-મૂળના આહારથી જીવનારા એક ખર્વ વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલી નીકળ્યા. ^{૨૩} વિદ્યાચળમાં ભયંકર રૂપવાળા, ભયંકર કર્મ કરનારા અને અંગારા સરખાં પ્રકાશિત શરીરવાળા દશ અબજ વાનરો અતિ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા; ^{૨૪} તેમ જ ક્ષીરસાગરના તટ પર રહેનારા તથા તમાલવનમાં વસી માત્ર નાળિયેરનું જ ભક્ષણ કરનારા અસંખ્યાત વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા. ^{૨૫} એ પ્રમાણે અનેક વનો, ગુફાઓ તથા નદીઓના તટોમાંથી ચાલી નીકળી મહાબળવાન વાનરોની મોટી સેના બધા સૂર્યનું પાન કરતી હોય એમ અતિ શીઘ્ર ગતિથી આકાશમાગે થઈ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગી. ^{૨૬}

મહાબળવાન હનુમાનની આજ્ઞાથી જે શૂર-વીર વાનરફૂતો સર્વ વાનરોને ઉતાવળે તેડી લાવવાને ગયા હતા, તેઓએ સર્વ વાનરોને કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે વિદાય કરી પાછા વળતાં હિમાલય પર્વત પર શ્રીશંકરના આશ્રમ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવું એક મોટું વૃક્ષ જોયું. પૂર્વે એ પંચિત્ર હિમાલયને વિષે શ્રીશંકરનો અત્યંત મનોહર યજ્ઞ થયેા હતા અને તેમાં સર્વ દેવોનાં મન સંતુષ્ટ થયાં હતા. ^{૨૭, ૨૮} યજ્ઞ થતી વેળા કુંડને વિષે હોમાત્તા હૃતદ્રવ્યમાંથી જે જે કૂળો તથા અન્ત્રો વગેરે વેરાઈ પડ્યાં હતાં, તે સર્વમાંથી ત્યાં આગળ અનેક પ્રકારનાં કંદમૂળ તથા વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં હતાં, તેનાં અમૃત સમાન સ્વાદિષ્ટ કૂળો આ વાનરોના એવામાં આવ્યાં. ^{૨૯} એ કંદમૂળ તથા કૂળોનો એવો તો દિવ્ય પ્રભાવ હતો કે તેનું એક વાર ભક્ષણ કરનારા મનુષ્યને એક માસ પર્થતુ ઉમિ રહેતી. એ કારણથી કૂળ-ફૂલોનું ભક્ષણ કરનારા તે વાનરફૂતોએ એ દિવ્ય કૂળો,

કંદમૂળો તથા ત્યાં ઉત્પન્ન થતી દિવ્ય ઔષધિઓ તેમ જ તે યજ્ઞસ્થાનમાંનાં સુગંધયુક્ત પુષ્પો વગેરે સુગ્રીવને પ્રસન્ન કરવા માટે અહંણુ કર્યાં. ૩૦-૩૨ પછી ઉતાવળે ગતિ કરનારા એ સર્વ વાનરફૂતો સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે પૃથ્વીમાંના સર્વ વાનરોને કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે રવાના કરીને પાછા વળ્યા અને પોતાની શીઘ્ર ગતિના પ્રભાવથી તેઓ સર્વની પહેલાં સુગ્રીવ પાસે આવી પહોંચ્યા. ૩૩, ૩૪ પોતે આણેલાં કૃણપુષ્પાદિ સર્વ પદાર્થો પોતાના રાજ સુગ્રીવને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી, એ વાનરફૂતો કહેવા લાગ્યા. ૩૫ ‘હે રાજન્! અયોએ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે પવતો, નદીઓ અને વનો વગેરે સર્વ સ્થળે ફરીને સર્વ વાનરોને તમારી આજ્ઞા જાણવી છે, જેથી સર્વ વાનરો હવે થોડા સમયમાં જ અહીંયાં આવી પહોંચશે.’ ૩૬

પોતાના ફૂતોનું વચન સાંભળી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેઓએ અર્પણ કરેલી ભેટને પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. ૩૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

સુગ્રીવહું રામચંદ્ર પાસે જવું-વાનર-સેના આદિહું નિવેદન

પ્રતિરુદ્ધા ચ તત્સર્વમુપાયનમુપાહૃતમ્ ।

વાનરાન્સાન્ત્વયિત્વા ચ સર્વનિવ દ્યસર્જયત્ ॥ ૧ ॥

ફૂતોએ આણેલી ભેટ લઈ લઈને તથા તેઓનું યથાથોગ્ય સાંત્વન કરીને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે કાચું કરી ચૂકેલા સર્વ વાનરોને વિદાય કર્યો અને પછી તે પોતાના મનમાં પોતાને તથા રામચંદ્રને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા. ૧-૨ આ વેળા અત્યંત બળવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે જે હંણુ સુધી કિષ્કિન્ધામાં સુગ્રીવની પાસે જ રહ્યા હતા, તેમણે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવને હર્ષ ઉપભવતાં નમ્ર વાક્ય કહ્યું. ૩ ‘હે સૌમ્ય! હવે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું કિષ્કિન્ધામાંથી નીકળી રણવીરને જઈ મળ.’ ૪

લક્ષ્મણનું સુભાષિત સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા સુગ્રીવે કહ્યું : ‘ભલે ચાલો, આપણે સાથે જ

જઈએ. મારે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જ બેઈએ.’ ૫

એ પ્રમાણે શુભ લક્ષણસંપન્ન લક્ષ્મણને કહીને સુગ્રીવે પોતાની પાસે બેઠેલી રૂમા તથા તારા વગેરે સ્ત્રીઓને વિદાય કરી અને ઊંચા સ્વરથી કહ્યું : ‘કેાણ છે તે...આટલામાં, આમ આવો.’ એ શબ્દ સાંભળતાં જ અંતઃપુરની બહાર બિલેલા ફૂતો કે જેઓ છેક અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓની પાસે જઈ શકતા હતા તેઓ હાથ ભેડી ઉતાવળે સુગ્રીવની આગળ હાજર થયા, ત્યારે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી વાનરરાજ સુગ્રીવે તેઓને કહ્યું. ૬-૮ ‘હે વાનરો! તમે મારી શિબિકા સત્વર અહીંયાં લાવો.’ સુગ્રીવની આજ્ઞા સાંભળતાં જ ફૂતોએ અતિ ઉતાવળે સુંદર દેખાવવાળી શિબિકા લાવી હાજર કરી, ત્યારે સૂર્ય સમાન કાંતિવાળી પોતાની સ્વર્ણશિબિકાને બેઈને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ‘હવે સત્વર આ શિબિકા પર આરોહણ કરો.’ એમ લક્ષ્મણને કહી તેમની સાથે પોતે એ સ્વર્ણશિબિકામાં બેઠા. પછી તુરંત જ મહાબળવાન વાનરસેવકો એ શિબિકાને ઉપાડી ચાલતા થયા. એ વેળા સુગ્રીવના મસ્તક પર પ્રવેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું, તેની બંને બાજુ પ્રવેત ચામરો ઢળી રહ્યાં હતા, તેની આગળ શંખ તથા ભેરી આદિના નાદ થતા હતા અને બંદીઓને સ્તુતિ વડે તેને પ્રસન્ન કરતા હતા. એ રીતે ઉત્તમોત્તમ રાજ્યશ્રીને પામેલો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ તીક્ષ્ણ શક્તે ધારણ કરનારા સેંકડો વાનરોથી વીંટાઈ, જ્યાં રણવીરે નિવાસ કર્યો હતો એવા પ્રસવણ પર્વત પ્રત્યે જવા લાગ્યો. કેટલીક વારે રામચંદ્રના નિવાસસ્થાનરૂપ પ્રસવણગિરિ આવી પહોંચ્યો; અર્થાત્ સુગ્રીવાદિ વાનરો પ્રસવણ પર્વત આગળ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જઈ મહાત્મા લક્ષ્મણ સહિત સુગ્રીવ શિબિકામાંથી ભિતરી પડ્યો અને પળે ચાલી શ્રીમાન રણવીરની પાસે જઈ તેને પોતાના બંને હાથ ભેડી તેમના ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. એ બેઈ તેની સાથે આવેલા બીજા સર્વ વાનરો પણ રણવીરન્યચરણમાં પ્રણામ કરી હાથ ભેડી બિભા રહ્યા.

બિંદાયેલાં કમળવાળા સરોવરની પેઠે એ

વાનરસૈન્યને પોતાની આગળ નિશ્ચળપણે ઊભેલું જોઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર સુગ્રીવ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પોતાના ચરણ આગળ પડેલા વાનરેશ્વર સુગ્રીવને અતિ માનપૂર્વક ઉઠાડીને પ્રીતિથી પોતાના હૃદય સાથે આંખેા. ત્યાર પછી તેને પોતાની પાસે પડેલા આસન પર બેસાડીને ધર્મોત્તમા રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠ! ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું સેવન કરવાના સમયના બુદ્ધિ બુદ્ધિ વિલાય પાડીને જે રાજા તે તે સમયે જ તે તે પુરુષાર્થનું સેવન કરે છે, તેને જ ખરે રાજા સમજવો. જે રાજા ધર્મ અને અર્થનો ત્યાગ કરી કેવળ કામનું જ સેવન કરે છે, તે વૃક્ષની ટોચે સૂતેલા પુરુષની પેઠે પડે છે અને ત્યારે જ તેને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે, એ સમભય છે. હે વીર! જે રાજા શત્રુઓનો વધ કરવામાં તત્પર રહે છે, સન્મિત્રોની સાથે મૈત્રી બેઠવામાં કુશળ હોય છે અને ધર્મ, અર્થ તથા કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું યથાકાળે સેવન કરી તેઓના ક્ષણે લોગવે છે, તે રાજાને જ શાશ્વત ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે શત્રુઓનું મર્દન કરનાર સુગ્રીવ! હાલમાં સીતાની શોધ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી તું તારા મંત્રીઓની સાથે મળીને તે વાતનો સારી રીતે વિચાર કર.’

રઘુવીરનાં વચન સાંભળી, વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે તેમના અત્યે હાથ બેડી કહ્યું :

‘હે મહાબાહુ! નાશ પામેલી સમૃદ્ધિ, કીર્તિ તથા વાનરોના નિષ્કંટક રાજ્યને હું તમારી તેમ જ તમારા બાઈ લક્ષ્મણની કૃપાથી જ પુનઃ પામ્યો છું. હે છત્રનારાઓમા શ્રેષ્ઠ! જે પુરુષ કોઈએ કરેલા ઉપકારનો સારી રીતે પ્રત્યુપકાર વાળતો નથી, તે ધર્મનો નાશ કરનાર કહેવાય છે. ૮-૨૭ હે શત્રુમર્દન! અતિ બળવાન આ સેંકડો વાનરો પૃથ્વીમાંના સર્વ કપિવરોને અહીંયાં આવવાની તાકીદ આપીને હમણાં જ પાછા આવ્યા છે અને બંધ કરેલા રૂપવાળા તથા હુગે મનમાર્ગોના લોભિયા એવા અસંખ્યાત રીછો, વાનરો તેમ જ શૂરવીર ગોલાંગૂલો આદિ કપિવરો પોતપોતાનાં સૈન્યો

સહિત આ તરફ આવવાને પોતપોતાના રહેઠાણ માથી નીકળી ચૂક્યા છે, તે હવે માર્ગમાં જ છે. તેઓ સર્વ વાનરાદિકો, દેવો અને મંધર્વાદિના પુત્રો છે તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરી સર્વત્ર વિચરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ૨૮, ૨૯ વળી હે પરંતપ! જે વાનરોમાંના કેટલાએક મોટા મોટા વાનરોની સાથે તો સેંકડો, હજારો, લાખો, કરોડો, અણુદો, ખવો, શંકુઓ, સસુદ્રો, અંત્યો, મધ્યો અને પશ્ચિમોની સંખ્યામાં વાનરોની સેનાઓ છે. ૩૦, ૩૧ હે રાજપુત્ર! મેરુ અને વિંધ્યાદ્રિ વગેરે પર્વતોમા નિવાસ કરનારા, મેઘ તથા ધર્વાત સમાન પ્રૌઢ શરીરવાળા અને ઈર્દ્ર સરખા પરાક્રમવાળા એ સર્વ વાનરો હવે અદ્ય સમયમાં જ અહીંયાં આવી પહોંચ્યો; ૩૨ અને રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તમારી સાથે આવશે. તેઓ યુદ્ધને વિષે અવશ્ય રાવણને હણીને જનકનંદિની સીતાને લાવશે. ૩૩

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવનાં વચન સાંભળીને તથા ‘તેણે મારી આસા પ્રમાણે સીતાની શોધ કરવા માટે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે’ એવું જાણીને દશરથપુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્રનું સ્વરૂપ હૃદયે લીધે પ્રકૃષ્ટિત નીલકમળ સરખું દેખાવા લાગ્યું; અર્થાત સુગ્રીવની પોતાના કાર્ય માટે તત્પરતા જોઈને રામચંદ્ર આનંદિત થયા. ૩૪

ધતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૩૮ થી ૩૯ સર્ગ સંપૂર્ણ

— આ શ્લોકમાં આવેલાં સંખ્યાવાચક નામના લક્ષણ ન્યોતિષશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યા છે :

‘एक दशतमस्तत् सहस्रमुत ततः परं लक्षं प्रयुतं कोटिमण्डुद्वन्द्वं क्षर्वं निखर्वं च । तस्मान्महासरोजं शकुं सरितो पतितस्तत्सन्त्यम् ॥

એક, દસ, સો, હજાર, અણુદ (દસ હજાર) લાખ પ્રયુત (દસ લાખ), કરોડ, અણુદ (દસ કરોડ), લક્ષ, ખર્વ (દસ લક્ષ), નિખર્વ, મહાપદ (દસ નિખર્વ), શંકુ, સસુદ્ર (દસ શંકુ), અંત્ય, મધ્ય (દસ અંત્ય) અને પશ્ચિમ, આ આકાર સંખ્યાવાચક રાક્ષસોના પ્રત્યેક અંગને પ્રથમથી ઉત્તરોત્તર (એક પછી એક એમ) દર્શાવિત સમજવા. ગો. લી.

સર્ગ ૩૯ મો

વાનરસેનાનું એકંત થયું

इति ब्रुवाणं सुप्रसन्नं रामो धर्ममृतां वरः ।
बाहुभ्यां सम्परिचय्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રે પ્રિય વાક્ય બોલનારા અને વિનયયુક્ત સુગ્રીવને અત્યંત પ્રીતિથી બંને જીભઓ વડે ભેટીને કહ્યું :^૧ 'હે સૌમ્ય ! દેવરાજ ઇંદ્ર વરસાદ વરસાવે, હુંજરો કિરણોવાળો સૂર્ય આકાશના અધકારનો નાશ કરે તથા અંદ્ર પોતાની કાંતિ વડે રાત્રિને ઉજ્જવળ બનાવે, તે જ પ્રમાણે હે પરતપ ! તારા સરખો યુરુષ પોતાના મિત્રોનું પ્રિય કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?^૨ હે સૌમ્ય ! તેં સીતાની શોધ કરવાનો જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે, તે તારા જેવા ઉત્તમ મિત્રો સંબંધી આશ્ચર્ય ઉપભવનાર નથી. હે સુગ્રીવ ! તેં જે કાર્ય આરંભ્યું છે તે ઘણું જ રૂઝું છે. હે મિત્ર ! તું કે જે પ્રિય વચન બોલવાના સ્વભાવવાળો છે તેને હું બહુ છું.'^૩ હે પરમ સખા ! યુદ્ધ વિષે તારી સહાયથી જ હું સર્વ શત્રુઓને છતીશ. હે સુગ્રીવ ! તું મારો ખરો સુહૃદ અને મિત્ર છે, માટે તારે મને સહાય કરવી યોગ્ય જ છે.'^૪ હે વાનરેશ્વર ! પૂર્વે જેમ પુલોમાને છેતરીને તેની પુત્રી શચીનું અનુહાદે હરણું કર્યું હતું.^૫ તેમ રાક્ષસાધમ રાવણે મને છેતરીને પોતાના જ વિનાશ માટે સીતાનું હરણું કર્યું છે; તેથી જ જેમ શચીના અહંકારી પિતા પુલોમાને તેમ જ શચીનું હરણું કરનાર અનુહાદનો ઇંદ્ર વધ કર્યો હતો. તેમ હું હવે થોડા સમયમાં જ તીક્ષ્ણ બાણો વડે ગર્વિષ્ઠ રાવણનો વધ કરીશ.^{૬, ૭}

રામચંદ્ર સુગ્રીવને એ પ્રમાણે કહેતા હતા એટલામાં દૂરથી આરે તરફ પૂળના ગોટેગોટા ઊડતા

૮ અનુહાદે શચીના પિતા પુલોમાને પોતાની વાગ્બળ-થી કબીને રખીતુ હરણું કર્યું, ત્યારે એ વાતથી અનવશ્ય ધટે અનુહાદ અને શચીના પિતા પુલોમા અને બંનેનો વધ કરી શચીને પોતાની અમરાવતીમાં આણી, એવી પુરાણોમાં કથા છે. રા. લી.

જણાવા લાગ્યા અને થોડી વારમાં તો આકાશને વિષે વિચરતા સૂર્યની ઉજ્જ્વળ પ્રભા ઠંકાર્થે જઈ સઘળી દિશાઓમાં અધકાર છવાઈ રહ્યો અને પર્વતો, વનો તથા ઉપવનો સહિત જાણીપૂજી કેપાયમાન થતી હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ત્યાર પછી થોડીક વારમા જ રાજાઓ સરખા કેળાક-વાળા, તીક્ષ્ણ દાંઢોવાળા અને મહાન બળવાળા અસંખ્યાત વાનરોનાં ટોળાથી આખી વનભૂમિ આગ્નિહૃદિત થઈ ગઈ.^{૮-૧૦} ભેટાઓમાં જ અનેક નદીઓ. પર્વતો તથા સસુદ્રોના તટોમાં જન્મેલા. એક સરખી ગર્જના કરનારા હિમાલય વગેરે પર્વતો તથા વનોમાં નિવાસ કરનારા અને સેંકડો તથા કરોડો વાનરોથી વીંટાયેલા અસંખ્ય વાનરમૂથ પાલકો^{૧૧} કે જેઓમાંના કેટલાએક ઉદય થતા સૂર્ય સરખા લાલ વર્ણવાળા, કેટલાએક અંદ્ર સમાન શ્વેત વર્ણના, કેટલાએક કમળના પરાગ જેવા રંગના હતા, તેઓથી આપું વન ભરાઈ ગયું.^{૧૧-૧૩}

તેઓમાં શૂરવીર અને શ્રીમાન એવો 'શત-બલિ' નામનો વાનર દશ ખર્વ વાનરસૈન્યથી વીંટાયેલો જણાતો હતો.^{૧૪} સુવર્ણનત પર્વત સરખી કાંતિવાળો મહાબળવાન તાશનો પિતા 'સુધેણ' નામનો વાનર અસંખ્યાત વાનરો સહિત ભેવામાં આવ્યો.^{૧૫} સુગ્રીવનો સસરો અને રૂમાનો પિતા 'તાર' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરો સાથે લઈ આવ્યો હતો.^{૧૬} કમળના પરાગ સરખી કાંતિવાળો, ઉદય થતા સૂર્ય સરખા સુખવાળો, શ્રેષ્ઠ ભુદિવાળો અને સર્વ વાનરોમા શ્રેષ્ઠ એવો 'કેસરી' નામનો વાનર કે જે હનુમાનનો પિતા થતો હતો તે અનેક હજારો વાનરસૈન્ય સહિત આવી પહોંચ્યો.^{૧૭, ૧૮} ભયંકર પશકંભવાળો ગોદાંગૂલ વાનરોનો રાજા 'ગવાક્ષ' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરસેના સહિત આવેલો જણાતો હતો.^{૧૯} શત્રુઓનો નાશ કરનારો ધૂમ્ર ભયંકર વેગવાળો બે ખર્વ રીંછો સહિત ત્યાં આવ્યો.^{૨૦} મોટા દેહવાળો મુશ્કપતિ 'પનસ' નામનો વાનર મોટા પર્વત સરખા પ્રૌઢ શરીરવાળા નજી કરોડ વાનરોને સાથે લઈને આવી પહોંચ્યો.^{૨૧} મોટી

૨ મોટા મોટા વાનરોના યુદ્ધોના આધપતિઓ.

કાચાવાળો યૂથપતિ 'નીલ' નામનો વાનર કે જે કાળજના પર્વત સરખો સ્થામવણું દેખાતો હતો, તે દશ કરોડ વાનરાથી વીંટાઈને આવ્યો હતો.^{૨૨} મહાપરાક્રમી અને સુવર્ણના પર્વત સરખા દેહ-વાળો યૂથપતિ 'ગવય' નામે વાનર પાંચ કરોડ વાનરા સહિત આવી પહોંચ્યો.^{૨૩} મહાભળવાન યૂથપતિ 'હરીસુખ' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનર-સૈન્ય સહિત સુગ્રીવ આગળ આવી પહોંચ્યો.^{૨૪} અશ્વિનીકુમારના પુત્રો મહાભળવાન મૈંદ અને કિષિદ એ બન્ને જણ એકએક ખર્વ વાનરસેના સહિત ત્યાં જોવામાં આવ્યા.^{૨૫} મહાતેજસ્વી 'ગજ' નામે વાનર ત્રણ કરોડ વાનરાને લઈને સુગ્રીવની પાસે આવી પહોંચ્યો.^{૨૬} નિરંતર સુગ્રીવને વશ વર્તનાર રીંછોનો રાજા મહાતેજસ્વી ભંબવાન દશ કરોડ રીંછોને સાથે લઈ આવ્યો. બળવાન વાનરા-થી વીંટાયેલો તેજસ્વી 'રૂપણ' નામે વાનર એક વૃંદ સેના લઈને ઉતાવળે આવી પહોંચ્યો. તેની પાછળ ને પાછળ જ એક શંકુ અને એકસો વાનરા સહિત 'ગદામાદન' નામનો વાનર આવી પહોંચ્યો. વાલીના સરખો પરાક્રમી યુવરાજ અંગદ એ અત્યંત સંખ્યા ભેટલા વાનરા સહિત ત્યાં આવ્યો. નક્ષત્ર સમાન તેજસ્વી 'તાર' નામનો વાનર ભયંકર પરાક્રમવાળા પાંચ કરોડ વાનરા સહિત દૂરથી આવતો જોવામાં આવ્યો. શૂરવીર યૂથપતિ 'ઇંદ્રજિત' નામનો વાનર અગિયાર કરોડ વાનરસૈન્ય સહિત જણાતો હતો. મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખી કાંતિવાળો 'રંભ' નામનો કપિ અગિયાર હજાર અને એકસો વાનરાથી વીંટાઈને આવ્યો હતો. શૂરવીર અને બળવાન યૂથપતિ 'હુસુ' નામે વાનર બે કરોડ વાનરાને સાથે લઈ આવી પહોંચ્યો. કૈલાસ પર્વતના શિખર સમાન પ્રોઠ દેહવાળા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા એક ખર્વ વાનરાથી વીંટાયેલો વાયુસુત હનુમાન અને વૃક્ષોમાં નિવાસ કરનારા એક વૃંદ, એક હજાર અને એક-સો વાનરાથી વીંટાયેલો 'નળ' વાનર એ બન્ને ત્યાં હાજર થયા અને દશ કરોડ વાનરાથી વીંટા-

યેલો શ્રીમાન 'હરીસુખ' નામનો બીજો વાનર મોટી ગજના કરતો મહાત્મા સુગ્રીવ સમીપ આવી પહોંચ્યો. વળી ઇન્ધિત રૂપ ધરનારા શરભ, કુંકુદ, વહ્નિ અને રંહ વગેરે બીજા ઘણા અસંખ્યાત યૂથપતિ વાનરા પૃથ્વી, પર્વતો તથા વનોને આગ્રહિત કરતા સુગ્રીવ પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેની આગળ પૃથ્વી પર બેઠા. તેમાંના કેટલાએક વાનરા તો કૂદતા, દોડતા અને ગજના કરતા, જેમ વાદળાં સૂર્ય પ્રત્યે આવે તેમ સુગ્રીવ તરફ આવતા હતા.^{૨૭-૪૦}

અનેક પ્રકારના શબ્દ કરનારા, મહાપરાક્રમી અને બાહુબળવાળા એ સર્વ વાનરા એક પછી એક એમ સુગ્રીવ આગળ આવી તેને પ્રણામ કરી પોતાનું આગમન જણાવવા લાગ્યા. કેટલાએક યૂથપતિ વાનરા સુગ્રીવ પાસે આવી-મળીને જવા લાગ્યા, તેમ જ હનુમાનદિ સુખ્ય વાનરા સુગ્રીવ પાસે આવી હાથ બેડી ભીસા રહ્યા.^{૪૧, ૪૨} પછી રાજધર્મને બજાવનારા સુગ્રીવે હાથ બેડી શ્રીમાન રઘુવીરને આવી પહોંચેલો સઘળો વાનરસેના નિવે-દન કરી, અર્થાત્ 'આ સર્વ સૈન્ય તમારું જ છે' એમ કહ્યું. પછી નિવાસસ્થળ માટે ઉતાવળા થતા સર્વ યૂથપાદોને સુગ્રીવે કહ્યું :^{૪૩} 'હે વાનરેન્દ્રો ! તમે પોતપોતાનાં સૈન્યોને સુખ થાય તેવી રીતે નાના પ્રકારનાં વનો તથા પર્વતોનાં ઝરણાંઓમાં યુક્તિપૂર્વક ગોઠવણીથી ઉતારા આપો કે બેથી સેનાને બજાવનારા સેનાધ્યક્ષ કોણ આવ્યું છે અને કોણ નથી આવ્યું, એ બાબતને સારી રીતે બહી શકે.'^{૪૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણાકાંડમાં ૩૯મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સુગ્રીવની યોજના

સર્ગ ૪૦ માં

પૂર્વ દિશામાં સીતાની શોધ કરવા માટે
વિનત વગેરે વાનરોને આજ્ઞા-
પૂર્વ દિશાનું વર્ણન

અથ રાજા સમુદાર્થઃ સુગ્રીવઃ કુવ્રજોશ્વરઃ ।
ઉવાચ નરસાવુંલં રામે પરવલાર્દનમ્ ॥ ૧ ॥

આખી પૃથ્વીમાના સર્વ વાનરો એકત્ર થયા
અને તેઓએ જુદે જુદે સ્થળે પોતપોતાનો ઉતારો
લીધો. ત્યાર પછી વૃદ્ધિ પામેલી સમૃદ્ધિવાળો
વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ શત્રુઓની સેનાનું મદન
કરનારા નરનીર રામચંદ્ર પ્રત્યે હાથ ભેડી કહેવા
લાગ્યોઃ^૧

‘હે રઘુવીર ! મારા રાબ્યમાં વસનારા, ઇન્દ્રિય
ગતિ કરનારા, ઇન્દ્ર સરખો શોભાવાળા અને
અત્યંત બળવાળા સર્વ વાનરો અહીં આવી ચૂક્યા
છે અને તેઓએ પોતપોતાની સેનાઓને ઉતારા
પણ આપ્યા છે.^૨ દૈત્યો અને દાનવો સરખા પરા-
ક્રમી અને ભયંકર સ્વરૂપવાળા એ યુધ્ધપતિ વાનરો
અત્યંત બળવાળા તથા ઘણા સ્થળે પરાક્રમ દર્શાવી
ચૂકેલા અસંખ્યાત વાનરસેન્યોને સાથે લઈ આવેલા
છે.^૩ હે રામ ! તે સર્વ વાનરો યુદ્ધ વિષે પ્રસિદ્ધ
શૌર્યવાળા, બળવાન, આગ્રસ વગરના, પરાક્રમથી
વિખ્યાત થયેલા અને ઉદ્ધોગ કરવામાં ઉત્સાહી
છે.^૪ હે રઘુવીર ! પર્વત વગેરે સ્થળોમાં વસનારા
તેઓ આખી પૃથ્વીમાં તથા જળમાં પણ ગતિ
કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેઓ કૌત્યવધિ સંખ્યામાં
તમારી આગળ કિંકરરૂપે હાજર થયેલા છે.^૫ હે
શત્રુદમન ! તે સર્વ વાનરો પોતાના સ્વામીની
આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તથા તેના હિતમાં તત્પર
રહેનારા છે. તેઓ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળું
કાર્ય કરી શકશે.^૬ (દૈત્યો અને દાનવો સરખા
આ સર્વ યુધ્ધપાલક વાનરો અત્યંત પરાક્રમવાળા
હજારો અને કરોડોની સંખ્યામાં વાનરસેન્યોને
લઈ અહીંયાં આવેલા છે.)^૭ માટે હે નરઆત્મા !

× આ સર્જના નીચે મુજબના જેવા જ લાવાઈ

હવે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓને સમયોચિત
આજ્ઞા આપો. એકત્ર થયેલું સર્વ સૈન્ય તમારું જ
છે અને તમારે જ વશ વર્તનારું છે; માટે તમારે જ
તેને આજ્ઞા આપવી યોગ્ય છે.^૮ હે રઘુવીર ! જોકે
સીતાની શોધના તમારા કાર્યને હું સારી રીતે
બાણું છું, તોપણ અમે સર્વના પ્રભુ હોવાથી
તમે જ સર્વને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય છો.^૯

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી દશરથનંદન રઘુવીરે
પોતાની બન્ને બુદ્ધિઓ પસારી તેને હૃદયસરસો
ચાંપીને કહ્યુંઃ^{૧૦} ‘હે સૌમ્ય ! હે મહાબુદ્ધિમાન
વાનરેશ્વર ! પ્રથમ તો જનકનંદિની સીતા છવતી
છે કે નહિ તેની તથા રાવણ કયા સ્થળે વસે છે
તેની તું ભાળ મેળવ. સીતા સંબંધી સન્માચાર
તથા રાવણના નિવાસસ્થળની માહિતી મળ્યા
પછી હું તારી સહાયથી સમયને અતુલરૂપે જે કાર્ય
કરવું યોગ્ય લાગશે તે કરીશ.^{૧૧,૧૨} હે વાનરેન્દ્ર !
આ કાર્ય કરવામાં હેતુ (કારણ) રૂપ તથા પ્રભુ
(સમર્થ) તું જ છે; હું અથવા લક્ષમણ તેમાં કંઈ
પણ વાતે સમર્થ નથી.^{૧૩} હે વાનરેશ્વર ! મારા
કાર્યનો નિશ્ચય કરીને તું વાનરસેનાને કાર્ય કરવા-
ની આજ્ઞા આપ. હે વીર ! મારા કાર્ય સંબંધી
તારાથી કંઈ પણ અજ્ઞાન નથી.^{૧૪} હે સુગ્રીવ !
અત્યંત પરાક્રમી, બુદ્ધિશાળી, દેશકાળને બદલનારો
તથા મારા હિતમાં તત્પર રહેનારો, સ્નેહવાળો,
હિતોપદેશ કરનારો અને સત્યાસત્યને નિષ્ઠુ
કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તું આ વનને વિષે મને
ખરેખર લક્ષમણ સરખો જ બીજો બંધુ મળી
આવ્યો છે.^{૧૫}

શ્રીમાન રામચંદ્રનાં સ્નેહભર્યાં વચન સાંભળી-
ને હર્ષિત થયેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે રઘુવીર
તથા લક્ષમણની સગીપમાં જ સીતાની શોધ કરવા
માટે જુદી જુદી દિશાઓમાં જવા સારું જુદા જુદા
વાનરયુથોની યોજના કરવા માંડી. પ્રથમ તેણે
પર્વત સમાન દેહવાળા અને મેઘ સરખી ગર્જના
કરનારા વાનરોના અધિપતિ ‘વિનત’ નામના

આ મીઠામાં પણ છે, જેથી પુનઃગતિ સમાન બધાવાથી
અહીં તે કૌંસમાં લીધો છે

યુથપતિને યોદ્ધાની કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમ ! તું કાચીનો નિશ્ચય કરવામાં ઘણો ચતુર છે, માટે સૂર્ય-ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને દેશ, કાળ તથા નીતિને બાજુનારા એક લક્ષ વાનરોને સાથે લઈને અનેક પર્વતો, વનો તથા ઉપવનોવાળી પૂર્વ દિશા તરફ જઈને ત્યાં આવેલા મર્વતોનાં હુર્ગમ સ્થળો, વનો તથા નદીઓને વિષે વિદેહપુત્રી સીતાની તેમ જ રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ કર.' હે વિનત ! પૂર્વ દિશામાં આવેલી રમણીય ભાગીરથી, સરયૂ, કૌશિકી, કલિંદ પર્વતમાથી નીકળનારી કલિંદી અથવા યમુના, માંજી સમાન નિર્મળ જળવાળો સિંદુ તથા શોણનદ, સરસ્વતી અને પર્વતો તથા વનોથી શોભી રહેલી મહી અને કાળમહી વગેરે નદીઓના પ્રદેશોને વિષે તેમ જ પ્રસાદાળ વિદેહ, માલવ, કાશીકોશલ, મોટાં ગામોવાળો મગધ, પુંડ્ર, આગ, કૌશકાદેની ભૂમિ તથા સોનારૂપાની ખાણવાળા દેશમાં જઈને તમે સર્વેએ અતિ પ્રયત્નથી રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની સીતાની સારી રીતે શોધ કરવી. વળી સમુદ્ર મધ્યે આવેલા પર્વતો અને દ્વીપોને વિષે તથા તેઓ પર વસેલાં શહેરોને વિષે તેમ જ મંદરાચળની તળેટીમાં આવેલા ગામોમાં પણ તમારે સીતાની ઘણે પ્રકારે શોધ કરવી. ૧૧-૨૫ કિરાત દેશોમાં વસતા કિરાતો

+ શંકા : સુગ્રીવ આખા ભૂમંડળને બાજુતા હતા, ત્યારે સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ માટે જુદા જુદા કપિઓને ચારે દિશામાં શા માટે મોકલ્યા ? માત્ર સીતાની હયાતી બાજુવા માટે દક્ષિણ દિશામાં આવેલી લંકા તરફ જ મોકલવાની જરૂર હતી.

સમાધાન : 'વરુવિજ્ઞ રાવણાલસ્યાનમેન સૂચિતમ્ । રાવણનાં નિવાસસ્થળો ભરતખંડની ચારે બાજુએ હતાં એવુ આ ઉપરથી જણાય છે.' પરંતુ મુખ્ય રાજધાનીનું શહેર તો લંકા જ હોય એવું જોઈએ. રાવણે ચારે દિશાઓમાંનાં નિવાસસ્થળો પૈકી કયા નિવાસસ્થળે સીતાને રાખ્યાં હશે, એ બાજુવા માટે સુગ્રીવે ચારે દિશામાં જુદા જુદા વાનરોને મોકલ્યા હોય એમ જણાય છે પ્રસંગવશાત્ તે તે દિશામાં આવેલા સ્થળોનું વિશેષ વર્ણન કવિએ ક્યું હોય એમ જણાય છે

(તિલક કીકાના આધારે)

~ રેશમના કીકાની ભૂમિ અર્થાત્, ચીનદેશ.

કે જેઓમાના કેટલાએક વચ સરખા લાંબા-લખડતા કાનવાળા, કેટલાએક હોંઠ સુધીના લાંબા કણવાળા, કેટલાએક લોહાના સરખા કાળા અને ભયંકર મુખવાળા તથા કેટલાએક એક ચરણવાળા હોઈ અત્યંત વેગથી ચાલનારા હોય છે. તેઓના નિવાસસ્થાનોને વિષે તથા અક્ષય સંતતિવાળા અને પુરુષોનું ભક્ષણ કરનારા મહાભયવાન રાક્ષસો સરખા કિરાતોના દેશો વિષે તેમ જ સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા, સુદર દેખાવવાળા સોમના સરખા તીક્ષ્ણ કેશવાળા અને કાચાં મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરનારા દ્વીપવાસી કિરાતો કે જેઓ પ્રાયઃ જળ વિશે જ ફરનારા હોય છે તથા 'નરબ્યાદ્ર' એવા નામથી ઓળખાય છે. તેઓના દેશોને વિષે પણ અતિ પ્રયત્નથી સીતાની શોધ કરવી. વળી વનવાસી જનોનાં નિવાસસ્થળો પણ શોધવા તેમ જ પર્વતોનું ઉદ્ધવન કરીને, ભીડીને કિ વા ફૂંદીને પણ જે જે દેશો પ્રત્યે જઈ શકાય એમ હોય તે તે દેશો પ્રત્યે જઈને પણ સીતાની શોધ કરવી. હે વાનરોત્તમો ! તમે સાત રાત્રીથી શોધતા યવદ્વીપ પ્રત્યે જઈ કે જ્યાં સોના તથા રૂપાની ખાણો આવેલી છે અને જ્યાં સુવર્ણની શોધ કરનારા મોટા મોટા કારીગરો વસે છે, ત્યાં પણ તમે રામપત્ની સીતાની ઓળા કરો. ૨૬-૩૦ યવદ્વીપનું ઉદ્ધવન કરી આગળ જશે એટલે દેવો અને હાનવોએ સેવેલા એક 'શિશિર' નામનો મોટો પર્વત આવશે કે જેનાં શિખરો આકાશને અડક્યા હોય એમ જણાય છે. ૩૧ હે કપિવરો ! એ દ્વીપોને વિષે આવેલા પર્વતોની મોટી મોટી યુક્તિઓ, જળના ઝરાઓ અને વનો વિષે તમે સૌ મળીને રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની સીતાની ઓળા કરો. ૩૨ ત્યાર પછી સમુદ્ર આવશે તેને ઉદ્ધવી તમે તેની સામે પાર જઈ શોડેક આવશો એટલે સિદ્ધ તથા ચારણાદિકોએ સેવેલા અને ઉતાવળે વહેનારા રાતા જળવાળા શોણનદ પર પહોંચશો. ૩૩ તેનાં રમ્ય તીર્થોમાં તથા વિવિધ વનોમાં ચારે બાજુએ સીતા સહિત રાવણની શોધ

- હાલમાં જેને 'નવા ખેટ' અથવા 'નવાનો ટાપુ' કહે છે તે.

કરજો. ૩૪ એ પ્રદેશમાં આવેલા પર્વતોમાંથી વહેતી નદીઓ કે જેના બન્ને તટો પર અનેક ઘોર જંગલો આવેલાં છે તેને વિષે, તેમજ મોટી મોટી શુક્રઓવાળા પર્વતો અને વનોને વિષે પણ તમારે સીતા સહિત રાવણની ખોળ કરવી. ૩૫ હે વાનરયૂથપાલક ! ત્યાંથી આગળ આવતાં અત્યંત ભયંકર સમુદ્રોના મોટા દ્વીપો તમારા ભવામાં આવશે તથા ઘણી લહરીઓવાળા અને વાયુના સપાટાથી ભારે ગર્જના કરનારો ઇન્દ્રસમુદ્ર* પણ તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. ૩૬ એ સમુદ્રને વિષે મોટી કાયાવાળા ને ઘણા કાળના જૂથા એવા અસુરો પ્રહલદેવની આજ્ઞાથી નિરંતર પ્રાણીઓની છાયાને ગ્રહણ કરે છે; અર્થાત્ પ્રાણીઓની છાયાને જોતા જ તે પ્રાણીઓને પકડી લે છે અને ભક્ષણ કરી ભય છે. ૩૭ એ સમુદ્રનું જળ શ્યામ હોવાને લીધે પ્રલયકાળના મેઘ સરખું લાગે છે અને તેમાં મોટા મોટા સર્પો નિવાસ કરે છે. તેમાં ઊતરવાના માર્ગથી અથવા ખીબા હરકેઈ ઉપાયથી† તમે તેની પાર જશો, ત્યારે રાતા જળવાળો ‘હોહિત’ નામનો મહાસાગર તમારા ભવામાં આવશે. તેને પાર કરી આગળ વધશો એટલે એક મોટા શાલ્મલીવૃક્ષને જોશો. ૩૮, ૩૯ ત્યાં આગળ દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ બનાવેલું ગરુડનું દિવ્ય ગૃહ કે જે નાના પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું તથા કેલાસ પર્વત સરખું સુશોભિત છે, તે પણ તમારા ભવામાં આવશે. ૪૦ એ દ્વીપને વિષે અનેક પ્રકારનાં ભયંકર રૂપવાળા અને પર્વત-પ્રાય દેહવાળા ‘મંદેહ’ નામના રાક્ષસો પર્વતોનાં શિખરો પર ઉપે મરતકે લટક્યા કરે છે ૪૧ અને નિત્યપ્રતિ સૂર્યોદયના સમયે સૂર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ભય છે, ત્યારે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી તપીને તથા પ્રાણીઓના ગાયત્રીમંત્રના જપના પ્રભાવથી હણાઈને તે મંદેહ રાક્ષસો જળમાં પડે છે અને પુનઃ પુનઃ શિખરો પર જઈને લટકાય છે.†

- * શેરડીના રસ જેવા જળથી ભરેલો મહાસાગર.
+ સમુદ્રમાં વસતા કાયાપ્રાણી અસુરો તથા સર્પોથી ઠંરકત થાય નહિ તેવા કૌપાયથી
- કિલેના આશ્રનિકસ ગ્રહ ગ્રંથના હજુ છે કે :
ગાયત્રી ચિરલા હોના મહાન્વાહતિર્લોકામ્ ।

હે મહાસમર્થ વાનરો ! ત્યાંથી આગળ જતાં શ્વેત મેઘ સરખો તથા ઉપરાઉપરી ઊંડતો લહરીઓને લીધે મોતીના હાર સમાન જણાતો ક્ષીરસમુદ્ર† તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. એ સમુદ્રની વચ્ચે દિવ્ય મુંગધવાળાં પુષ્પોથી ખીલેલાં વૃક્ષ વડે ઢંકાયેલો શ્વેત વર્ણનો ‘સપલા’ નામનો મોટો મર્વત આવેલો છે તેમજ સુવર્ણ સરખી રજવાળાં પ્રકાશમાન શ્વેત કમળોથી તથા રાજહંસોથી શોભતું ‘સુદર્શન’ નામનું રમ્ય સરોવર આવેલું છે, જેને વિષે દેવો, આરણ્યો, યક્ષો, કિન્નરો તથા અપ્સરાઓના સમૂહો ક્રીડા કરવા માટે અતિ હર્ષપૂર્વક ભય છે. હે વાનરો ! આ ક્ષીરસાગરનું ઉદ્ધંધન કયાં પછી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના ભયને નિવૃત્ત કરનારો શુદ્ધોદક-સાગર તમારા ભવામાં આવશે. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! એ સમુદ્રને વિષે ‘ઔર્વ’ નામના પ્રહર્ષિના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલા વડવાશિનુ* મહાન હયસુખ† પ્રકાશી રહ્યું છે. ૪૨-૪૮ મહાવેગવાળું આ સર્વભૂત ચરાચર જગત પ્રલયકાળ વખતે એ વડવાશિના ભક્ષ્યરૂપ થાય છે. એ અશિનુ ભયંકર હયસુખ ભેઈને સમુદ્રમાં તેમજ સમુદ્રના કિનારા પર વસનારાં સમર્થ અને અસમર્થ એવાં સર્વ પ્રાણીઓ નિરંતર મોટા આકોશ કથો કરે છે તે તમારા સાંભળવામાં આવશે. ૪૯ એ શુદ્ધોદક સમુદ્રથી ઉત્તર દિશા તરફ તેર યોજન ઉપર સુવર્ણ

પ્રગવલ્લભાં જર્પસ્તિઢ્ઢન્ ક્ષિપેન્નાં ભંજલિત્રયમ્ ॥

તેન વજ્રોદનેનાણુ મન્વેદા વામ રાક્ષસાઃ ।

સૂર્યોરવઃ પ્રલીયન્તે શૈલા વન્નહતા ઇવ ॥

‘આપો જ્યોતિર્લો’ ઇલાદિ ચિદૌશાગરહિત ત્રય મહાભ્યાહુતિ અને ઝંકારચુક્ર ગાયત્રીમંત્રનો ભક્ષા થઈ જપ કરતાં કિન્ને ત્રય વાર સૂર્યને અર્ધપ્રકાશ કરવું. આમ કરવાથી એ વન્નરૂપ જળ વડે સૂર્યના રત્ન ‘મંદેહ’ નામક રાક્ષસોના વજ્રથી હણાતા પર્વતોની જેડે નાશ થાય છે.

+ દૂધના જેવા જળથી ભરેલો સમુદ્ર.

† મીઠા જળનો સમુદ્ર.

* સમુદ્રના જળનું શોષણ કરનારા અશિનુ* વડવાશિ નામ પ્રસિદ્ધ છે.

- અથ સરખું મુખ.

સમાન કાંતિવાળો, 'ભતરૂપશિલ' નામનો એક મોટો પર્વત આવેલો છે.^{૧૦} હે વાનરો ! તમે ત્યાં જશો, ત્યારે આખી પૃથ્વીને ધારણ કરનારા અને ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળા અનંત(નાગ)દેવને બેસો. સર્વ દેવો જેને નમન કરે છે એવા અને પર્વતના અગ્રભાગ વિષે બેઠેલા એ અનંતદેવ કમળપત્ર સમાન વિશાળ નેત્રવાળા, હજાર મસ્તક-વાળા તથા નીલ વસ્ત્રને ધારણ કરનારા છે. એ પર્વતના શિખર વિષે ઉત્તમ વેદી બનાવીને તેના ઉપર સર્વ દેવોએ મહાત્મા અનંતદેવની ધન-રૂપે ત્રણ શાખાવાળાં સુવર્ણમય તામ્રવૃક્ષનું સ્થાપન કર્યું છે કે, જે ઉપરથી પૂર્વ દિશાની વ્યવસ્થાનું નિર્માણ થાય છે. ત્યાંથી આગળ જતા સુવર્ણમય શ્રીમાન ઉદયાચળ આવે છે.^{૧૧-૧૪} જેનો સો યોજનના વિસ્તારવાળો અને વેદીયુક્ત સુવર્ણમય દિવ્ય અગ્રભાગ આકાશનો સ્પર્શ કરી શોભી રહ્યો છે.^{૧૫} એ ઉદયાચળ પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પોવાળાં અને સૂર્ય સરખાં પ્રકાશમાન સાલ, તાલ, તમાલ તથા કર્ણિકાર વગેરેનાં સુવર્ણમય દિવ્ય વૃક્ષોથી શોભી રહ્યો છે.^{૧૬} એ ઉદયાચળના અગ્રભાગ ઉપર એક યોજન વિસ્તારવાળું અને દશ યોજન ઊંચું 'સૌમનસ' નામનું એક દઢ શિખર છે.^{૧૭} એ શિખર ઉપર પૂર્વ ત્રણ ડગલાં ભરતી વખતે પુરુષોત્તમ શ્રીવામનસ્વરૂપે પ્રથમ પગલું મૂકી બીજું પગલું ચેરુપર્વતના શિખર પર મૂક્યું હતું.^{૧૮} અસ્ત પામ્યા પછી ઉત્તર દિશાના માર્ગથી જંબૂદ્વીપની પરિક્રમા કરીને સૂર્યનારાયણ પુનઃ એ શિખર ઉપર આવી જંબૂદ્વીપવાસીઓને દર્શન આપે છે; અર્થાત્ ઉદય પામે છે. એ શિખર વિષે સૂર્ય સરખા વર્ણવાળા તપસ્વી અને વૈષ્ણવસંપ્રતિને ધારણ કરનારા વાલ્મીકિ મહર્ષિઓ પ્રકટપણે દર્શન દે છે. એ સૌમનસ શિખર કે જેની સમીપ-માં જ સુદર્શન દ્વીપ પ્રકાશી રહ્યો છે, તેના પર સૂર્યોદય થતાં સર્વ પ્રાણીઓના ચક્ષુ તથા તેજ પ્રકાશિત થાય છે.^{૧૯-૨૧} હે વાનરો ! એ ઉદયા-ચળના પાછલા ભાગમાં, તેની શુક્રાઓમાં તેમ જ

તેની આસપાસનાં વનોમાં, એમ સર્વ તમે સીતા સહિત રાવણની યોગ કરાજો. એ સુવર્ણમય ઉદયાચળ પર્વત તથા મહાત્મા સૂર્યનાં કિરણોના તેજ વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે પૂર્વ દિશા સંધ્યાસમયે સ્કતવર્ણી પ્રકાશે છે.^{૨૨, ૨૩} સ્વયંભૂ ષષ્ઠદેવે સમસ્ત ભુવનેને પ્રકાશિત કરવા સારું સૂર્યની આવશ્યકતા બાણીને પ્રથમથી જ આ ઉદયાચળને આખી પૃથ્વીના ક્ષારરૂપે નિર્માણ કર્યો છે. તેથી તે દિશાને પૂર્વ દિશા કહે છે.^{૨૪} હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! હું તમને પુનઃ પણ કહું છું કે, એ ઉદયાચળના પ્રાછલા ભાગમાં, તેની શુક્રાઓમાં તથા તેના ઝરાઓમાં તમારે સીતા સહિત રાવણની ચોતરફ યોગ કરવી.^{૨૫} હે વાનરો ! એ ઉદયાચળથી આગળની પૂર્વ દિશા સૂર્ય અને ચંદ્રાદિના પ્રકાશથી રહિત હોવાને લીધે અંધકારમય છે અને અદૃશ્ય છે; તેમ જ ત્યાં માત્ર દેવતાઓની જ ગતિ હોવાને લીધે તમારાથી જઈ શકાશે નહિ.^{૨૬} મેં વર્ણવેલા સર્વ પર્વતો, શુક્રાઓ, નદીઓ તથા દેશોમાં તેમ જ જેનું વર્ણન મેં ન કર્યું હોય એવાં વચમાં આવતાં સ્થળોમાં પણ તમારે જવું અને સર્વ ત્રીતાની શોધ કરવી.^{૨૭} હે વાનરોત્તમ ! આપણે-વાનરો એ ઉદયાચળ પર્વત જઈ શકીએ એમ છે. તે પછીનો ભાગ સૂર્યના પ્રકાશ વિનાનો તથા મર્યાદારહિત હોવાને લીધે આપણે તેને બાણી શકીએ તેમ નથી.^{૨૮} માટે તમે ઉદયાચળ પર્વત યોગ કરી, સીતાની તેમ જ રાવણના નિવાસસ્થાનની ભાળ મેળવી એક માસની અંદર પાછા આવજો.^{૨૯} કોઈએ પણ એક માસની ઉપરાંત રોકાવું નહિ. જે વાનર આ અવધિનું ઉદ્ધવન કરશે તે દેહહંતશિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે. હે વાનરો ! તમે સુખેથી બાણી અને સીતાશોધનું કાર્ય કરી સત્વર પાછા આવો.^{૩૦} હે વાનરો ! અનેક પ્રકારનાં વનોથી શોભતી ઈર્લંદની સીરૂપ પૂર્વ દિશા વિષે ચતુરાધથી ફરી વળીને તથા ધ્રુવશી શ્રીરામચંદ્રની પ્રિય પત્ની સીતાને પ્રાપ્ત કરીને તમે સત્વર પાછા વળશો અને સુખી થશો.^{૩૧}

ક્રિષ્ણ-ધાકાંડમાં ૪૦ માં સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૧ મો

દક્ષિણ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ
જવાની હંતુમાન વગેરેને આજ્ઞા

તતઃ પ્રસ્થાપ્ય સુગ્રીવસ્તન્મહદ્વાનરં વલ્મુ ।
દક્ષિણાં પ્રેવયાસાસ વાનરાનમિલક્ષિતાન્ ॥ ૧ ॥

મોટા કપિસૈન્ય સહિત વિનત વાનરને પૂર્વ દિશા તરફ પ્રસ્થાન કરવાનું કહીને કપિરાજ સુગ્રીવ સીતાશોધના કાર્યમાં સમર્થ ધારી રાખેલા ધીબ વાનરોને દક્ષિણ દિશામાં મોકલવા લાગ્યો.^૧ તેમાં અગ્નિનો પુત્ર નીલ. વાયુપુત્ર હંતુમાન, પિતામહનો પુત્ર મહાબળવાન બંધવાન,^૨ સુહોત્ર, શરારિ, શરશુભ, ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, સુષેણ, ઋષભ,^૩ મૈંદ, કિવિદ, વિજય, ગંધમાદન અને હંતાશનના પુત્રો ઉલ્કાસુખ તથા અનંગ વગેરે અત્યંત વેગવાળા અને પરાક્રમવાળા શૂરવીર વાનરોને નિયુક્ત કર્યા અને તે સર્વેના અગ્રેસર તરીકે સુવરાજ અંગદને નિયુક્ત કર્યો. શૂરવીર અંગદને કપિસેનાનો નાયક બનાવીને દેશ-કાળને ભણનાર કપીશ્વર સુગ્રીવે તેને દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જવાની આજ્ઞા આપતાં તે દિશામાં જે જે ડુંગ્રમ પ્રદેશો હતા તેનું વર્ણન કરવા માંડ્યું.^{૪-૭}

સુગ્રીવે કહ્યું :^૮ હે કપિવર ! દક્ષિણ દિશામાં પ્રથમ તમે હબરો શિખરોવાળા અને નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી શોભી રહેલા વિધ્યાચળ ઉપર જાઓ અને ત્યાં સતી સીતાની સારી રીતે શોધ કરજો. ત્યાંથી મોટા સર્પોએ સેવેલી રમ્ય નર્મદા નદી, તે પછી મહાનદી ગોદાવરી અને કૃષ્ણવેણી પ્રત્યે જઈ સીતાની શોધ કરજો. તે પછી મેખલ, ઉલ્કલ અને દશાણું વગેરે નગરો તથા આપ્રવંતી અવંતી આદિ નગરીઓ વિષે જઈ શોધ કરજો. ત્યાંથી વિદલ, ઋષિક, રમણીય માહિબત, મત્સ્ય, કલિંગ અને કૌશિકાદિ દેશો વિષે ચોતરફ ફરીને તમે સીતાની શોધ કરજો. અનેક પર્વતો, નદીઓ તથા શુક્રોવાળા સઘળા કંઠકારણ્યમાં તેમ જ ગોદાવરી નદીના મૂળ આગળ, એમ સર્વ ત્રણે પાશ્ર્વે પછી આંધ્ર, પુંડ્ર, ચૌલ, પાંડ્ય અને કેરળ

વગેરે દેશો પ્રત્યે જાઓ.^{૯-૧૨} ત્યાંથી તમારે અચો-
મુખ પર્વત પ્રત્યે જવું, એ મહાન પર્વત વિચિત્ર શિખરોવાળો, અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી શોભતો, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પોવાળો વૃક્ષોથી છવાયેલો તથા સુગંધીદાર અંદનવૃક્ષોનાં વનોથી સુશોભિત છે, તેને વિષે તમારે સીતાની સારી રીતે જોળ કરવી. ત્યાંથી આગળ આલતાં નિર્મળ જળવાળી દિવ્ય કાવેરી નદી તમારા ભોવામાં આવશે. એ નદીના કિનારો પર અસ્રારાના સમૂહો નિરંતર ક્રીડા કરે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં મલય પર્વત આવશે. એ મહાગિરિ વિષે આવેલા રમણીય આશ્રમમાં બેઠેલ ઋષિશ્રેષ્ઠ અગસ્ત્યનાં તમને દર્શન થશે.^{૧૩} એ મહર્ષિને પ્રમત્ત કરી તેમની આજ્ઞા મેળવી તમે આગળ જાઓ; ^{૧૪-૧૬} એટલે મગરોથી ભરેલી તામ્રપર્ણી નદી આવશે. એ મહાનદીનાં નિર્મળ જળ તથા વચ્ચેના વચ્ચેનાં આવેલા ઘોટા સુગંધિત અંદનવૃક્ષોથી ઢંકાયેલા છે અને જેમ કોઈ યુવાન સ્ત્રી પોતાના પતિ પ્રત્યે ભય, તેમ તે નદી સમુદ્ર પ્રત્યે ગમન કરે છે. હે વનચર ! તામ્રપર્ણી નદી ઊતરીને તમે આગળ જાઓ, એટલે પાંડ્યરાજ્યોનો મણિ અને સુકતાથી ભરેલો તથા કિલ્લાથી શોભી રહેલો સુવર્ણમય દિવ્ય દેશ તમારા ભોવામાં આવશે. તે પછી તમે દક્ષિણ સમુદ્રના કિનારા પર જાઓ. ત્યાં જઈ તમારે તેને સાથે પાર જવાની નિશ્ચય કરવો. ^{૧૭-૧૮} એ સમુદ્રના કાંઠા આગળ પૂર્વે મોટી ખાઈ હતી, તેથી વહાણ વગેરે સાધનોથી સમુદ્રમાં જતાં પ્રાણીઓને ઘણી જ અગવડ પડતી હતી. એટલા માટે મહાસુનિ અગસ્ત્યે ત્યાં વિચિત્ર શિખરવાળા મહેંદ્ર પર્વતનું સ્થાપન કરી તે ખાઈને પૂરી નાખી છે. એ પર્વત શ્રેષ્ઠનો ઘણો ભાગ હજી પણ સમુદ્રમાં જ છે. વળી એ મહેંદ્ર પર્વત તદ્દન સોનાનો છે તથા નાના પ્રકારનાં પ્રકુલિત વૃક્ષોથી અને લતાઓથી શોભી રહ્યો છે. ^{૨૦, ૨૧} એ પર્વતનાં મનોરમ સ્થળો વિષે દેવો, ઋષિઓ, યક્ષો, અસરાઓ, સિદ્ધી તથા આરણ્યો વગેરે નિરંતર વિહાર કરે છે એ અજાહારનો

+ આ અગસ્ત્ય બીજા સમજવા અથવા પ્રથમ જણાવેલા અગસ્ત્યનો જ, અહીં બીજો આશ્રમ હતો.

ઇદ્ર ત્યાં પ્રત્યેક પર્વણીને દિવસે આવે છે. હે વાન-
રાત્તમ! દક્ષિણ સમુદ્રની સામે પાર સો યોજનના
વિસ્તારવાળો એક પ્રકાશમાન દ્વીપ આવે છે. ભેકે
ત્યાં મનુષ્યે જઈ શકતા નથી, તોપણ તમારે તેને
ગમે તે ઉપાયે શોધી કાઢવો અને ત્યાં જઈ વિશેષ
કરી સ્ત્રીતાની શોધ કરવી.^{૨૨-૨૪} કેમ કે તે દેશ
ઇદ્ર સરખી કાંતિવાળા, દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા અને
વૃધ કરવા યોગ્ય રાક્ષસોના રાજા રાવણનું નિવાસ-
સ્થાન છે.^{૨૫} હે વાનરો! એ દક્ષિણ સમુદ્રમાં ઘણું
જ સાવધ રહેવા જેવું છે. રાવણની આસા ઉઠાવ-
નારી એક ‘અગારકા’ નામની રાક્ષસી એ સમુદ્ર-
માં નિવાસ કરે છે. તે રાક્ષસી આકાશમાં ભિડતાં
પ્રાણીઓની છાયાને ગ્રહણ કરી તેઓને નીચે પાડે
છે અને પછી તેઓનું ભક્ષણ કરે છે. એ સિવાય
ખીળાં પણ અનેક વિદ્યો એ સમુદ્રમાં રહેલાં છે.^{૨૬}
હે વાનરો! મેં વહ્યુંવેલાં સ્થળો તથા દેશોમાં,
તેમ જ ખીળાં પણ શક પડતાં સ્થળોમા જઈ અત્યંત
તેજસ્વી રામચંદ્રની શ્રી સતી સ્ત્રીતાની તમે શોધ
કરજો અને જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીતાનો પત્તો લાગે નહિ,
ત્યાં ત્યાંથી આગળ વધજો.^{૨૭} હે હનુમાનાદિ શૂર-
વીર વાનરો! સમુદ્રની મધ્યે આવેલા એ લંકા-
દ્વીપને ઓળંગીને પણ તમે બ્યારે આગળ જશો,
ત્યારે સિદ્ધી અને આરણ્યોએ સેવેલો શ્રીમાન
‘પુષ્પિતક’ નામનો પર્વત આવશે.^{૨૮} સમુદ્રજળનો
આશ્રય કરી રહેલો એ મહાન પર્વત ચંદ્ર-સૂર્ય
સરખા પ્રકાશવાળો તથા ઊંચાં શિખરોને લીધે
બહુ આકાશને અડકતો હોય એવો દેખાય છે।
એ પર્વતના સુવર્ણમય શિખરનું સૂર્યનારાયણ
નિત્ય સેવન કરે છે. કૃતમ્ભ, કૂર તથા નારિતક
પુરુષો તેને દિપ્તિથી ભેઈ શકતા નથી.^{૨૯,૩૦} હે
વાનરો! એ પર્વત પ્રત્યે જઈ તેને મસ્તક વડે
પ્રણામ કરી ત્યાં સીતાને સારી રીતે શોધજો. ત્યાર
પછી તેનું અતિકમણ કરી દુર્ગમ માર્ગે પ્રયાણ
કરતા ઔદયોજનજશો એટલે ‘સૂર્યવાન’ નામનો
પર્વત આવશે. ત્યાં શોધ કરી આગળ જશો એટલે
સર્વ ઋતુમાં ઇન્દ્રિય ક્ષણ આપનારા મનોહર
વૃક્ષોથી શોભી રહેલો ‘વૈદ્યુત’ નામનો રમણીય

પર્વત આવશે. એ પર્વત પર બેસી, તેનાં ઉત્તમ
સ્વાદવાળાં ફળ-મૂળોનો આહાર કરી તથા પીવા
યોગ્ય શ્રેષ્ઠ મધુ (પુષ્પરસ) નું પાન કરી તમે જશો
એટલે નેત્ર તથા મનને આનંદ આપનારો ‘કુજર’
નામનો પર્વત તમારી દિપ્તિએ પડશે.^{૩૧-૩૪} એ
પર્વત ઉપર દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ અગત્ય
ઋષિને રહેવા લાયક ઉત્તમ સુવર્ણમંદિર બનાવ્યું
છે. એ મંદિર નાના પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું,
એક યોજન વિસ્તારવાળું અને દગ યોજન ઊંચું
છે. એ કુજર પર્વતને વિષે સર્પોને વસવાની
‘ભોગવતી’ નામની નગરી છે. એ નગરીના રાજ
માર્ગે ઘણા જ વિશાળ છે અને તીક્ષ્ણ દાદવાળા
મહાઝેરી સર્પો તેનું ઓચેરથી રક્ષણ કરતા હોવાને
લીધે તેમાં પ્રવેશ કરવો અત્યંત કઠિન છે.^{૩૫-૩૭}
સર્પોનો રાજ વાસુકિ તેમાં નિવાસ કરે છે. હે
વાનરો! તમે ગમે તે ઉપાયે તે નગરીમા પ્રવેશ
કરી અતિ સાવધપણે તેમાં બે બે યુગ સ્થળો હોય
ત્યાં ત્યાં પણ સ્ત્રીતાની શોધ કરજો. હે કપિવરો!
ત્યાંથી આગળ જશો એટલે વૃષભ સરખી આકૃતિ-
વાળો ‘ઋષભ’ નામનો મહાન પર્વત આવશે.
અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી ભરેલા એ ઋષભ પર્વત
વિષે અગ્નિ સરખાં ચક્રચકિત ગોશીર્ષક, પશ્ચક
અને હસ્તિયામા નામનાં દિવ્ય ચંદનવૃક્ષો ઉત્પન્ન
થાય છે. હે વાનરો! તમે તે વૃક્ષોનો કઠાપિ સ્પર્શ
કરશો નહિ;^{૩૮-૪૧} કેમ કે રોહિત ભાતિના ગંધર્વો
એ વનનું રક્ષણ કરે છે. ત્યાં સૂર્ય સરખી કાંતિ-
વાળા શૈલ્પ, ગ્રામણી, શિક્ષ, શુક તથા બહુ એ
નામના પાંચ ગંધર્વપતિઓ નિવાસ કરે છે. હે
વાનરો! ત્યાંથી આગળ જતાં સૂર્ય, ચંદ્ર તથા
અગ્નિ સરખા પ્રકાશિત દેહવાળા પુણ્યજનોને વસ-
વાનો પ્રદેશ આવે છે. ત્યાં આગળ દક્ષિણ દિશાની
જૂમિનો અંત આવી રહે છે. તે પ્રદેશમાં જઈ
શકાય એમ નથી અને તમારે ત્યાં જવાની જરૂર
પણ નથી; કેમ કે ત્યાં તો બેઝોએ પુણ્યકર્મોથી
સ્વર્ગ જીત્યું હોય છે એવા સંતપુરુષો જ વસે છે.
તે પછી અત્યંત દારુણ અને અંધકારથી વ્યાપ્ત
એવો પિતૃલોક આવે છે; ત્યાં પણ તમારે જવું

નહિ, કેમ કે તે ચમરાળની રાજધાની છે.

હે વાનરોત્તમ ! મેં કહેલા પ્રદેશો સુધી જ તમારાથી જઈ શકાય, કિંવા શોધી શકાય તેમ છે. તેનાથી આગળ મોટા ગતિમાનોની ગતિ પણ આલતી નથી. ૪૨-૪૫ હે વાનરો ! મેં વર્ણન કરી બતાવ્યાં તે તથા અન્ય પણ જે જે સ્થળો તમારા ભેવામા આવે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર જઈ સીતાની શોધ કરજો અને કાર્ય જાળવીને પાછા વળજો. ૪૬ કે કપિવરો ! એક માસની અંદર જે વાનર પહેલો આવીને મને સીતાની ભાળ બતાવશે, તે મારા સમાન વૈભવવાળો થઈ અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવતો સુખપૂર્વક વિહાર કરશે અને તે વાનર મને મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય થઈ પડશે. કદાચ તેણે પૂર્વે મારા અપરાધ કર્યા હશે, તોપણ હું તેને ક્ષમા કરી મારા બંધુ તુલ્ય ગણીશ. માટે હે કપિવરો ! તમે સર્વ કે જે અમાય બળ તથા પરાક્રમસંપન્ન છો અને અધિક શુભવાન કુળ વિષે જન્મેલા છો તેઓ જનકતનયા સીતાની સત્વર પ્રાપ્તિ થાય તેવા ઉત્તમ પુરુષાર્થનો તુરત આરંભ કરો. ૪૭-૪૮

ઘતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ત્રિષ્તુપચાંદ્રમાં ૪૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૨ મો

પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની સુષેષ વગેરેને આજ્ઞા

અથ પ્રસ્થાપ્ય સ હરીન્સુગ્રીવો દક્ષિણં વિશમ્ ।
મન્નવીન્નેવસંકાશં સુવેળં નામ વાનરમ્ ॥ ૧ ॥

અંગકાદિક વાનરોને દક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા પછી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે પશ્ચિમ દિશામાં તારાના પિતા સુષેષ વાનરને મોકલવાની ઇચ્છા કરી. ભયંકર પરાક્રમવાળો અને મેઘ સરખા ગ્રીહ શરીરવાળો એ સુષેષ વાનર પોતાને સસરો થતો હોવાથી કપીશ્વર સુગ્રીવે સસરાને ઘટતા માનથી તેની સામે જઈને તથા હાથ ભેડીને નમ્રતાપૂર્વક તેને એ વાત કહી. વળી સાથે સાથે મહર્ષિ મરીચિનો પુત્ર ‘અર્ચિભાન’ નામનો

વાનર કે જે ઇંદ્ર તથા ગરુડ સરખી કાંતિવાળો, શસ્ત્રીર કપિઓથી વીંટાયેલો અને યુદ્ધિ તથા પરાક્રમસંપન્ન હતો તેને તથા એ જ મહર્ષિના ‘અર્ચિસાહ્ય’ નામના મહાબળવાન બીજા પુત્રોને પણ પશ્ચિમ દિશામાં જવાની આજ્ઞા આપતાં મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું :.

‘હે અર્ચિભાન વગેરે વાનરો ! આ સુષેષ વાનરને નેતા કરી તમે જે લક્ષ વાનરોને સાથે લઈ પશ્ચિમ દિશા તરફ સીતાની શોધ કરવા માટે જાઓ. એ દિશામાં જતાં પ્રથમ ખાલકિક દેશ સહિત સૌરાષ્ટ્ર; અદ્રશિત્ર, સોપારી, બેલસરી અને ઉદાલક વગેરે વૃદ્ધોથી ગાઠો કુસિંદેશ અને બીજા પણ સમૃદ્ધિવાળા દેશો તથા મોટાં મોટાં શહેરો આવશે, ત્યાં ત્યાં જઈ તમે સારી રીતે સીતાની શોધ કરજો. ૧-૭ પછી હે વાનરપુંગવો ! માર્ગમાં આવતાં કેતકીનાં વનો વિષે સીતાની ખોળ કરજો; તેમ જ પશ્ચિમ તરફ વહન કરનારી અને શીતળ જળવાળી કલ્યાણરૂપ નદીઓ, તપસ્વીઓના આશ્રમો તથા વનના દુર્ગમ પર્વતો વિષે પણ સીતાને શોધજો. વળી ઘણે ભાગે જળ વિનાની ત્યાની ભૂમિ વિષે તેમ જ અત્યંત જાત્રી અને શીતળ શિલાઓ વિષે પણ તમે સીતાની શોધ કરજો. ૮-૯ એ પ્રમાણે અનેક પર્વતો તથા વનોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દુર્ગમ એવી પશ્ચિમ દિશામાં ખોળ કરતાં કરતાં તમે આગળ જશે એટલે મોટાં મોટાં મન્ત્રો તથા જૂઠોથી ભરેલો પશ્ચિમ દિશાનો સસુદ્ર તમારા ભેવામાં આવશે. તે પછી કેતકી, તમાલ તથા નારિયેળનાં વનો આવશે. એ વનો વિષે કીડા કરતા તમે સર્વ કપિવરો સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની ખોળ કરજો. ૧૦-૧૨ સસુદ્રના કિનારા પર આવેલા પર્વતો, વનો, સુર-ચીપદ્રંબુ તથા જટાપુર વગેરે નગરો; અવંતી અને અંગલેષા આદિ નગરીઓ; ‘આલેક્ષિત’ નામનું વન તેમ જ બીજા પણ વિશાળ દેશો અને મોટાં મોટાં શહેરોની અંદર જઈ તમે એમને સીતાની શોધ કરજો. ૧૩, ૧૪ હે વાનરો ! ત્યાંથી થોડે દૂર જ્યાં સિંધુ નદી અને સસુદ્રનો સંગમ થાય છે,

ત્યાં આગળ સો શિખરવાળો મોટો સોમગિરિ પર્વત આવેલો છે, તે પર્વતની તળેટી વિષે અત્યંત મોટાં મોટાં અસંખ્ય વૃક્ષો ઊગેલાં છે.^{૧૧} એ પર્વતનાં રમ્ય શિખરો વિષે 'સિંહ' નામનાં મોટાં પક્ષીઓ નિવાસ કરે છે કે જેઓ મોટા મોટાં તિમિંગલ તથા હસ્તીઓને પણ પોતાના માળામાં ઘસડી ભય છે;^{૧૨} છતાં એ અતિશય મદોનમત અને ત્યાંનાં તૃપ્ત થઈ રહેલાં તિમિંગલો તથા હસ્તીઓ એ સિંહ પક્ષીઓનાં નિવાસસ્થળો આગળ ક્યો કરે છે અને મેઘ સમાન ભયંકર ગર્જનાઓ કરે છે. હે ઉગ્ગિષ્ઠ રૂપ ધરનાર કપિ-વરો ! એ સોમગિરિનું એક સુવર્ણમય શિખર કે જે વિચિત્ર વૃક્ષોથી શોભતું તથા આકાશ પથંત પહોંચેલું છે, ત્યાં જઈને તમે સીતાની સારી રીતે શોધ કરજો. એ પછી સસુદ્રના મધ્યભાગમાં 'પારિ-યાત્ર' નામનો એક પર્વત છે, ત્યાં જઈને હે વાનરો ! તમે એ પર્વતના સો યોજન વિસ્તાર-વાળા સુવર્ણમય અશ્વભાગને ભેજો. એને વિષે યોમેરથી એકત્ર થયેલા અશ્વિ સમાન તેજસ્વી અને તપસ્વી હોવા છતાં પાપકર્મ કરનારા યોવીસ કરોડ ભયંકર ગંધર્વો વસે છે.^{૧૭-૨૧} હે ઘોર પરા-ક્રમવાળા વાનરો ! તમારે તેઓની પાસે જઈ નહિ તેમ એ પ્રદેશમાંનાં કૃળ-મૂળાદિને અડકવું પણ નહિ;^{૨૨} કેમ કે એ મહાખળવાળા તથા શૌર્યવાળા ગંધર્વો કે જેઓ ભયંકર પરાક્રમવાળા અને કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે એવા છે, તેઓ એ વનમાંનાં કૃળમૂળાદિની રક્ષા કરે છે.^{૨૩} ત્યાં માત્ર જનક-તનયા સીતાની શોધ કરીને જ તમારે ચાલી નીકળવું. ત્યાં વનચરણે વર્તાવાથી તમને તેઓના તરફનો કશો પણ ભય રહેશે નહિ.^{૨૪} હે વનચરો ! એ પારિયાત્ર પર્વત વટાવીને તમે થોડેક આગળ જશે એટલે એ સસુદ્ર વિષે જ નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી વ્યાપ્ત, વજ્ર સરખો કઠિન અને વૈદૂર્યમંધુ સરખી કાંતિવાળો એક 'વજ્ર' નામનો મહાન પર્વત તમારા એવામાં આવશે.^{૨૫} અત્યંત સુશોભિત એવા એ પર્વતનો વિસ્તાર

સસુદ્રમાં વસતાં મલયાની એક ભતિ.

તથા ઊંચાઈ સો યોજન છે. હે વાનરો ! એ પર્વત-ની મોટી મોટી શુક્રાઓ વિષે તમારે અતિ પ્રયત્નપૂર્વક સીતાની શોધ કરવી.^{૨૬} હે વાનરો ! ત્યાંથી આગળ જતાં સસુદ્ર ન્યારે યોથા ભાગનો ખાકી રહેશે, ત્યારે 'ચક્રવાન' નામનો પર્વત આવશે. એ પર્વત ઉપર દેવોના શિદ્ધી વિશ્વ-કર્મોએ હજાર ધારોવાળું ચક્ર બનાવી રાખ્યું હતું. પૂર્વે પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ એ પર્વત પર વસનારા 'હયગ્રીવ' તથા 'પંચજન' નામના અસુરોને હણીને પૂર્વોક્ત ચક્ર અને 'પંચજન્ય' નામનો શંખ ગ્રહણ કર્યો હતો. એ પર્વતનાં રમ્ય શિખરોમાં તથા વિશાળ શુક્રાઓમાં તમારે સીતા સહિત રાવણની યોમેર શોધ કરવી.^{૨૭-૨૯} ત્યાંથી ચોસઠ યોજન ઉપર અગાધ સસુદ્રજળ વિષે સુવર્ણનાં શિખરોવાળો 'વરાહ' નામનો પર્વત છે.^{૩૦} એ પર્વત પર વસેલા 'પ્રાગભ્યૈતિષ' નામના સુવર્ણમય નગર વિષે દુષ્ટાત્મા નરકાસુર વસે છે.^{૩૧} એ વરાહ પર્વતનાં રમ્ય શિખરોમાં તથા વિશાળ શુક્રાઓમાં તમે સીતા સહિત રાવણ-ની યોમેર ખોળ કરજો. એ વરાહ પર્વતથી પણ તમે આગળ જશે, ત્યારે સુવર્ણની શુક્રાઓવાળો એક સુવર્ણ પર્વત આવશે. એ પર્વતમાં ગરણ-ઓનાં જળ ખળખળાટ વદ્યા કરે છે.^{૩૨,૩૩} હે વાનરોત્તમો ! એ પર્વત વિષે વસતા હાથીઓ, વરાહો, સિંહો અને વ્યાધો પોતાના શબ્દોના પ્રતિધ્વનિ સાંભળી અતિ મત્ત થઈ, નિર્વંતર અધિક ગર્જના કરે છે.^{૩૪} એ પર્વતનું નામ 'મેઘપર્વત' છે. એના ઉપર પૂર્વે સર્વ દેવોએ મળી પાક દૈત્ય-ને હણનારા શ્રીમાન ઇંદ્રનો અભિષેક કર્યો હતો.^{૩૫} હે વાનરો ! ઇંદ્રે પાલન કરેલા એ મેઘગિરિને વટાવી-ને આગળ ચાલતાં તમે સુવર્ણના સાઠંહજાર પર્વતો આગળ જઈ પહોંચશે.^{૩૬} યોમેરથી સુદૂર શોભા-વાળા એ પર્વતો મધ્યાહનના સૂર્ય સરખી કાંતિ-વાળા અને પ્રકુલિત સુવર્ણમય વૃક્ષોથી સુશોભિત છે.^{૩૭} એ સર્વની મધ્યમાં પર્વતોનો રાજા ઉત્તમ મેરુ પર્વત આવેલો છે. પૂર્વે પ્રસન્ન થયેલા ઇંદ્રે એ મેરુ પર્વતને વરદાન આપેલું છે કે, 'હે શૈલેન્દ્ર !

તારા આશ્રય કરી રહેલા સઘળા પર્વતો મારી કૃપાથી રાત્રિ-દિવસ સુવર્ણના જ રહેશે. વળી દેવતાઓ, ગંધર્વો અને દાનવાદિકો તારા વિષે ભક્તિપૂર્વક નિવાસ કરશે, તેઓ મારી કૃપાથી સુવર્ણ સરખી ક્રાંતિવાળા થશે. ૪૩૮-૪૦ એ પ્રમાણે ઇંદ્રથી વરદાન પામેલા એ પર્વત પર સાયંકાળના સમયે વિશ્વદેવતા, વસુઓ, વાયુદેવતા અને બીજા પક્ષ દેવતાઓ આવે છે અને સાયં-સંધ્યાપાસન કરી સૂર્યનું પૂજન કરે છે. તેઓની પૂજનો અંગીકાર કરી ભગવાન સૂર્યનારાયણ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને અદૃશ્ય થઈ અસ્તાચળ પ્રત્યે ભ્રમ છે. ૪૧, ૪૨ ભગવાન સૂર્યનારાયણ મેરુ પર્વતથી દશ હજાર ચોજન પર આવેલા અસ્તાચળ પ્રત્યે એક ઘડીમાં પહોંચી ભ્રમ છે. ૪૩ અસ્તાચળના શિખર ઉપર દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ પાશને ધારણ કરનારા મહાત્મા વરુણ-દેવને વસવા સારું એક દિવ્ય ભવન બનાવ્યું છે. સૂર્ય સરખું પ્રકાશમાન એ ભવન અત્યંત વિશાળ, અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત અને નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત છે. ૪૪, ૪૫ હે કપિવરો ! એ અસ્તાચળ અને પ્રથમ કહેલો મેરુ પર્વત એ બન્નેનો વચ્ચેની માર્ગ વિષે એક અત્યંત મોટું સુવર્ણનું તાલવૃક્ષ શોભી રહ્યું છે. એ વૃક્ષ ઘણું જ સુશોભિત, સુંદર વેદિકાવાળું અને મોટાં દશ ડાળાવાળું છે. ૪૬

હે કપિવરો ! મેં કહેલાં દુર્ગમ સ્થળો વિષે, સરોવરો તથા નદીઓ વિષે તમારે સીતા સહિત રાવણની આરે તરફ શોધ કરવી. ૪૭ વળી હે વાનરો ! મેરુપર્વત વિષે પોતાના તપોબળથી શુદ્ધ અંતાઃકરણવાળા, ધર્મ બાંધનારા અને સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ સરખા ‘મેરુસાવર્ણિ’ નામના મહર્ષિ રહે છે. ૪૮ હે કપિઓ ! તમે સૂર્ય સરખી ક્રાંતિવાળા એ મહર્ષિની પાસે જઈ, તેમના ચરણમાં પ્રણામ કરી સીતા સંબંધી સમાચાર પૂછજો. ૪૯ હે કપિ-શ્રેષ્ઠો ! ન્યારે રાત્રિ પૂરી થાય છે, ત્યારે ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઉદયાચળથી માંડીને મેરુપર્વત સુધીનાં સર્વ જીવલોકનાં સ્થાનોને અધિકારરહિત કરે છે અને વળી પાછા અસ્તાચળ પ્રત્યે જઈ

અદૃશ્ય થાય છે. ૫૦ હે વાનરપુત્રો ! આપણે વાનર-લોકો અસ્તાચળ સુધી જ જઈ શકીએ એમ છીએ. તે પછીનો પ્રદેશ સૂર્યના પ્રકાશ વિનાનો અને મર્યાદારહિત હોવાને લીધે ત્યાં શું છે તે બાંધવાને આપણે સમર્થ નથી. મારે હે વાનરો ! તમે સૌ અસ્તાચળ સુધી જઈ, જનકતનયા સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની ભાળ મેળવી, એક માસ પૂર્ણ થતામાં પાછા વળો. ૫૧, ૫૨ એક માસ ઉપરાંત કોઈએ પક્ષ રોકાવું નહિ. જે કોઈ રોકાશે તે દેહાંતઃકરને પ્રાપ્ત થશે. હે શુરવીર કપિવરો ! આ મારા સસરા સુપેણ વાનર તમારી માથે આવે છે. ૫૩ આજા પ્રમાણે વર્તનારા તમે સર્વે એ તેમનાં વચ્ચેનો માન્ય કરવાં; કેમ કે મહાબળવાન આ સુપેણ મારા સસરા હોવાથી શુરુષ્પ છે. ૫૪ હે વાનરો ! જોકે તમે સર્વ અત્યંત પરાક્રમી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યોના નિશ્ચય કરી શકો એવા છો. તોપણ આ વૃદ્ધ સુપેણ વાનરને સુખ્ય કરી તમારે પશ્ચિમ દિશામાં જોળ કરવા જવું એ ચોચા છે. ૫૫ હે કપિવરો ! આ રામચંદ્રે આપણા ઉપર જે મોટો ઉપકાર કર્યો છે તેનો પ્રત્યુપકાર કરીશું, ત્યારે જ આપણે કૃતકૃત્ય થઈશું; માટે હે વાનરો સીતાની શોધના કાર્યમાં મેં કહ્યું એથી બીજું પક્ષ જે કોઈ હિતાવહ જણાય, તે સર્વ દેશ-કાળને અનુસરી તમારે નિશ્ચયપૂર્વક કરવું. ૫૬

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ એટલું કહી વિરામ પામ્યો, ત્યારે તેનાં ઉત્તમ વચ્ચેનો માન્ય કરીને તથા તેની આજ્ઞા લઈને સુપેણ વગેરે વાનરો આનંદપૂર્વક પશ્ચિમ દિશા તરફ જવાને તૈયાર થયા. ૫૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રવૃત્તિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનાં દિગ્ગજાકાંડમાં ૪૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૩ મો

ઉત્તર દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાને શતબ્દ વગેરે વાનરોને આજ્ઞા

તત. સંદિવ્ય સુગ્રીવઃ શ્વશુરં પશ્ચિમાં દિગ્ગમ ।
વીરં શતયજ્ઞં નામ વાનરં વાનરેશ્વર । ૧૧ ॥

પોતાના સસરા સુપેણ વાનરને બળવાન

કપિઓ સહિત પશ્ચિમ દિશા પ્રત્યે જવાનું કહ્યા પછી સર્વ દેશોને જાણનારા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ઉત્તર દિશામાં ચોકલવા માટે શૂરવીર 'શતબલ' નામના વાનરયુથપાલને પોતાની પાસે જોલાવ્યો અને તેને પોતાના તથા રામચંદ્રના હિતની આજ્ઞા કરતાં કહ્યું :^{૧૨} 'હે મહાવીર શતબલ ! તારા સ્વરૂપા એક લાખ વાનરો અને તારા પોતાના મંત્રીઓ કે જેઓ યમરાજના અંશથી જન્મેલા છે, તેઓ 'સર્વ'ને સાથે લઈ તું હિમાલય પર્વતથી શોભી રહેલી ઉત્તર દિશા પ્રત્યે જા અને ત્યાં ચોતરફ પવિત્ર યજ્ઞવાળાં રામચંદ્રનાં પત્ની વૈદેહીની શોધ કર. ^{૧૩} હે અર્થજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ ! આપણે સીતાની શોધ કરવારૂપ કાર્ય બળવીને બ્યારે રામચંદ્રનું પ્રિય કરીશું, ત્યારે જ તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ કૃતાર્થ થઈશું. મહાત્મા રઘુવીરે પ્રથમથી જ આપણું પ્રિય કહ્યું છે, માટે હવે જો આપણે તેને બદલો વાળીએ, તો જ આપણું જીવિત સફળ થાય. સામા ધણીએ કાંઈ પણ ઉપકાર ન કર્યો હોય, છતાં પણ જે પુરુષ તેનું ઇચ્છિત કાર્ય કરી ઉપકાર કરે છે, તે પુરુષ જ પોતાના જીવિતને સફળ કરે છે; ત્યારે આપણે તો પ્રથમ ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનો પ્રત્યુપકાર કરીએ તેમાં શી જ નવાઈ છે !^{૧૪} હે શતબલ વગેરે વાનરો ! તમે કે જે મારું પ્રિય તથા હિત ઇચ્છનારા છો, તેઓએ ઉપયુક્ત વિચાર ધ્યાનમાં રાખીને, જેવી રીતે સીતાની ભાજ સત્વર મળે તેવી રીતે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. ^{૧૫} હે કપિવરો ! શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા રઘુવીર કે જે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ વિષે માન પામેલા તથા મારા મિત્ર છે અને આપણા સર્વની ઉપર અત્યંત સ્નેહ ધરાવે છે, તેમનું કાર્ય એ મારું જ કાર્ય છે એમ સમજીને, તમે સતી સીતાની શોધ કરો. ^{૧૬} હે વાનરો ! ઉત્તર દિશા વિષે નદીઓ તથા પર્વતો વગેરે જે જે અનેક દુર્ગમ સ્થળો છે, તે સર્વ વિષે હું તમને કહી સંભળાવું છું. ત્યાં ત્યાં જઈને તમે પોતાના યુદ્ધિબળ તથા પરાક્રમબળ વડે સતી સીતાની શોધ કરો. ^{૧૭} એ દિશા વિષે સ્નેહ, પુલિન્દ, શૂરસેન, પ્રસ્થલ, ભરત, કુરુ,

મદ્રક, કાંબોજ, વરહ અને યવનાદિ દેશોમાં તથા શક દોડાનો નગરોમાં સીતાની શોધ કરી તમે હિમાલય પર્વત પ્રત્યે જાઓ. એ પર્વત પર આવેલાં લોમ્ર, પન્નક, તથા દેવદારનાં મોટાં વનો વિષે સર્વત્ર સીતા સહિત રાવણની ખોળ કરાશે. ત્યાંથી દેવો અને ગંધર્વોએ સેવેલા સોમશ્રમ પ્રત્યે જાઓ અને ત્યાંથી મોટાં શિખરવાળા 'કાળ' નામના પર્વત પ્રત્યે જાઓ. ^{૧૮-૧૯} એ પર્વતનાં મોટાં શિખરો વિષે તથા શુક્રાઓ વિષે મહાભાગ્યવાળાં અને પ્રશંસનીય આચરણવાળાં રામપત્ની સીતાની તમે ખોળ કરાશે. ^{૨૦} 'કાળ' પર્વતનું ઉદ્ધવન કરી તમે શોડેક આગળ જશે એટલે સોનાની ખાણોવાળો 'સુદર્શન' નામનો મહાગિરિ તમારા જોવામાં આવશે. ^{૨૧} તે પછી જાતબાતનાં પક્ષીઓથી ભરેલા અને વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભી રહેલા 'દેવસખા' નામનો પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. ^{૨૨} એ પર્વત પરનાં વનો વિષે, ઝરણાંઓ વિષે તથા શુક્રાઓ વિષે ફરીને તમે સીતા સહિત રાવણની સારી રીતે ખોળ કરાશે. 'દેવસખા' પર્વતને મૂકીને આગળ ચાલતાં ચારે બાજુએ સો ચોજનના વિસ્તારવાળો અને પર્વત, નદી, વૃક્ષ તથા સર્વ જાતિનાં પ્રાણીઓ વગરનો શૂન્ય પ્રદેશ આવશે. ^{૨૩} રૂંવાડાં ખડાં કરે એવા એ દુઃખરૂપ પ્રદેશને તમે સત્વર એળંગી જશે એટલે સ્વેત વર્ણવાળો કેલાસ પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. તે ગિરિને જોઈ તમે હર્ષિત થશો. એ કેલાસ પર્વત ઉપર દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ બનાવેલું કુબેરનું રમ્ય ભવન છે. એ ભવન સ્વેત મેઘ સરખું ઉજ્જવળ અને સુવર્ણથી સુશોભિત કરેલું છે. ^{૨૪-૨૫} ત્યાં આગળ અનેક કમળોથી છવાયેલી, હંસો તથા કારંડવોથી વ્યાપ્ત અને અપ્સરાઓના સમૂહોએ સેવેલી એક વિશાળ નદિની^{૨૬} છે. ત્યાં આગળ સર્વ દોડાને વિષે પૂલ્ય એવો યજ્ઞોનો રાજા અને ધનના ભંડારવાળો શ્રીમાન કુબેર પોતાના યજ્ઞો સહિત કીડા કરે છે. ^{૨૭} એ કેલાસ પર્વતના અંતર્ગત પેટા પર્વતો વિષે

તથા તેની શુક્રાઓ વિષે ચોમેર તમારે સીતા સહિત રાવણની શોધ કરવી. ૨૩, ૨૪ એ પર્વતનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ જતાં તમે 'કૌંચ' પર્વત પર પહોંચશો. એ પર્વતમાં એક મોટી શુક્ર છે કે જેને વિષે પ્રવેશ કરવો ઘણો જ કઠિન છે અને તે કારણથી જ એનું 'દુઃપ્રવેશ' એવું નામ પડેલું છે. હે વાનરો ! તમે અત્યંત સાવધાનીથી તે શુક્રાની અંદર પ્રવેશ કરજો. ૨૫ હે વાનરો ! એ શુક્રાની અંદર દેવતાઓના જેવા જ રૂપવાળા અને સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા મહાત્મા મહર્ષિઓ વસે છે. ત્યાંજ તેઓને પ્રણામ કરજો અને સીતાની ખોળ કરજો. વળી કૌંચ પર્વતની ખીણ શુક્રાઓમાં તથા તેનાં નાનાં મોટાં શિખરો, ખીણો અને મધ્યભાગ વગેરે સ્થળોમાં તમારે સારી રીતે સતી સીતાની ખોળ કરવી. ૨૬, ૨૭ ત્યાર પછી તેના પડખામાં જ આવેલો વૃક્ષરહિત 'કામશૈલ' તથા પક્ષીઓની આવબવ વિનાનો 'માનસ' પર્વત તમારા જોવામાં આવશે. એ બન્ને પર્વતો અત્યંત શૂન્ય હોવાને લીધે તેના ઉપર સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ, દેવતાઓ તેમ જ રાક્ષસો વગેરે કોઈ પણ જાતું નથી; પરંતુ તમારે તો ત્યાં જઈને પણ સતી સીતાની શોધ કરવી. એ કૌંચ પર્વતનાં નાનાં મોટાં શિખરો, શુક્રાઓ અને ઉપપર્વતો વગેરે સર્વ સ્થળો શોધી જોવા. ત્યાંથી આગળ જતાં 'મૈનાક' નામનો પર્વત આવશે. ૨૮, ૨૯ એ પર્વત વિષે મયદાનવે પોતે જ પોતાને માટે નિર્માણ કરેલું એક રમ્ય ભવન છે અને ત્યાં ઠેકઠેકાણે અશ્વ સરખા સુખવાળી સ્ત્રીઓનાં નિવાસસ્થળો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. હે વાનરો ! એ મૈનાક પર્વતનાં નાનાં મોટાં સર્વ શિખરો અને શુક્રાઓ વગેરે સઘળાં સ્થળોએ તમારે રાવણ સહિત સીતાની ખોળ કરવી. ત્યાંથી આગળ આલ્યા પછી, સિદ્ધ પુરુષોએ સેવેલા એક પવિત્ર આશ્રમ આવશે, જેને વિશે તપશ્વર્યોના પ્રભાવથી નિષ્પાપ થયેલા સિદ્ધો, વૈખાનસો અને વાલ્મીકિય આદિ તપસ્વીઓ નિવાસ કરે છે. હે કપિવરો ! એ સિદ્ધ તપસ્વીઓની આગળ જઈ, તેઓના ચરણનું વંદન કરીને તમારે તેમને

અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક સીતાની ભાળ પૂછવી. એ આશ્રમની પાસે જ સુવર્ણવર્ણ કમળોથી ઢંકાયેલું અને સૂર્ય સરખા કાંતિમાન હંસોના વસવાટવાળું 'વૈખાનસ' નામનું એક સરોવર છે કે જેના કિનારાઓ ઉપર શ્રીમાન કુમેરને યેસવાનો 'સાર્વભૌમ' નામનો હાથી પોતાની હાથણીઓની મથે ક્રીડા કરે છે. એ આશ્રમ તથા સરોવરને વટાવીને તમે આગળ જશો એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા નક્ષત્રાદિના પ્રકાશ વિનાનો અને મેઘ વગેરેની ગર્જનાથી રહિત એવો એક પ્રદેશ આવશે. ૩૦-૩૫ તે પ્રદેશ સુખપૂર્વક ભેટો, તપશ્વર્યોથી સિદ્ધ થયેલા અને દેવ સરખી કાંતિવાળા સ્વયંપ્રકાશ સિદ્ધ પુરુષોનાં સૂર્યકિરણો સરખા તેજ વડે પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો છે. ૩૬ એ પ્રદેશ ઓળંગી તમે આગળ જશો એટલે 'શૈલોદ્ધ' નામની નદી આવશે. તેના બન્ને કિનારા ઉપર 'ક્રીચક' નામના વાંસ ઊગેલા છે. ૩૭ તે સિદ્ધ પુરુષોને આ પારથી સામે પાર અને સામે પારથી આ પાર ઉતારે છે. એ નદીને સામે કિનારે ઉત્તરકુદરેશ આવેલો છે. તેમાં સુવર્ણવર્ણ કમળોવાળી નલિનીઓના જળથી સ્નાનાદિ ક્રિયા કરનાર પુણ્યાત્મા લોકો નિવાસ કરે છે. ૩૮ ત્યાં સુવર્ણમય રક્ત કમળોનાં વનોથી શોભતી અને નીલવર્ણના વૈદૂર્યમણિ સરખાં પત્રોથી છવાયેલી હજારો નદીઓ વહન કરે છે. ૩૯ અને મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખાં ઝળહળતાં મોટાં મોટાં જળાશયો શોભી રહ્યા છે. અમૃત્ય મણિ, રત્ન, સુક્રતાદિ, કિંમતી હીરા અને સુવર્ણ સરખા પરાગવાળાં નીલવર્ણ કમળવનો, એ સર્વથી એ ઉત્તર કુદરેશ અત્યંત શોભી રહ્યો છે. ૪૦, ૪૧ એ દેશમાં વહેતી નદીઓ સુવર્ણની રેતીવાળા તેમ જ રત્નોથી તથા સુવર્ણથી ભરેલા અને અગ્નિ સરખા પ્રકાશિત ઉત્તમ પર્વતોથી વ્યાપ્ત છે. ત્યાંના હજારો વૃક્ષો અનેક પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, સર્વકાળ પુષ્પ અને ફળયુક્ત રહેનારા; જેઓના ગંધ, રસ તથા સ્પર્શ દિવ્ય છે એવાં અને સર્વ કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરનારાં છે: તેમાંનાં કેટલાંએક તો નાના પ્રકારનાં વસો ફળે છે, અર્થાત્ તેમના દેશા વગેરે.

થી વસો ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૨-૪૪ કેટલાંએક મોતી અને વૈદ્યમંથ્રિથી જડેલાં સ્ત્રીપુરુષોને પહેરવા યોગ્ય ઉત્તમ આભૂષણો કુળે છે. ૪૫ કેટલાંએક સર્વ ઋતુઓમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં કુળો આપે છે; કેટલાંએક અમૂલ્ય મથિઓ તથા ચિત્રવિચિત્ર રત્નો આપે છે; કેટલાંએક ઉત્તમ બિછાનાવાળાં શયનો આપે છે; કેટલાંએક મનને હર્ષ ઉપજાવે એવા યુગ્મહાર આપે છે અને કેટલાંએક પાન કરવાના અમૂલ્ય પદાર્થો તથા વિવિધ પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. એ દેશ વિષે સર્વ સ્ત્રીઓ રૂપ તથા યૌવનથી શોભતી અને શ્રેષ્ઠ શુભોવાળી હોય છે. ૪૬-૪૮ દેહીપ્રમાન કાંતિવાળા ગંધવો, કિન્નરો, સિદ્ધો, પક્ષો અને વિદ્યાધરો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં આવી નિરંતર રમણ કરે છે. એ ઉત્તર કુરુદેશ વિષે પુરુષો પણ પવિત્ર કર્મોવાળા તથા કામ અને અર્થનું સેવન કરનારા છે તથા પોતપોતાની સ્ત્રીઓની સાથે કીડા કરતા આનંદ વસે છે. ૪૯, ૫૦ એ દેશ વિષે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના મનને હર્ષિત કરે એવો અને ઉત્તમ હાસ્યયુક્ત સ્વદેશી મિશ્રિત થયેલો, ગીત તથા વાજિતોનો મધુર ઘોષ નિરંતર સાંભળવામાં આવે છે. ૫૧ ત્યાં આગળ કોઈ પણ પ્રાણી હર્ષરહિત તેમ જ અસત્ પદાર્થમાં પ્રીતિવાળું એવામાં આવતું નથી. ત્યાં મનને આનંદ આપનારા ઉત્તમ શુભો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૨ હે વાનરો! એ ઉત્તરકુરુદેશ વટાવી આગળ જતાં ઉત્તર દિશાનો સસુદ્ર આવે છે. તે મહાસસુદ્રની મધ્યે 'સોમગિરિ' નામનો સુવર્ણનો મોટો પર્વત આવેલો છે. ૫૩ એ પર્વતનો પ્રદેશ સૂર્ય વિનાનો છે; અથાત ત્યાં સૂર્યોદય થતો નથી. છતાં એ પર્વત પોતાના તેજથી જ સૂર્યની પેઠે પોતાના પ્રદેશને પ્રકાશિત કરે છે. ૫૪ એ સોમગિરિ વિષે ભગવાન વિષ્ણુ, બ્રહ્મર્ષિઓ સહિત બ્રહ્મદેવ તથા એકાદશ રેકરૂપ શ્રીશંકર વાસ કરી રહ્યા છે. હે વાનરો! ઉત્તર કુરુદેશથી ઉત્તર દિશામાં આવેલા એ પ્રદેશમાં તમારે જવું નહિ; કેમ કે કોઈ પણ ભૂતપ્રાણીઓથી ત્યાં જઈ શકાતું નથી. ૫૫, ૫૬ એ સોમગિરિ પર દેવતાઓ પણ જઈ શકતા નથી;

માટે હે કપિવરો! ઉત્તર કુરુદેશમાં શોધ કરીને જ તમે સત્વર પાછા વળજો. ૫૭ હે વાનરપુંગવો! મેં જણાવ્યું ત્યાં સુધી જ તમે વાનરોથી જઈ શકાય તેમ છે. તે પછીનો પ્રદેશ સૂર્યના પ્રકાશ વિનાનો અને મર્યાદારહિત હોવાથી આપણે તેને જાણી શકવા સમર્થ નથી. હે શતભલાદિ કપિવરો! મેં તમને જે જે સ્થળોનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું, તે તે સર્વ સ્થળોમાં તેમ જ મેં જેનું વર્ણન ન કર્યું હોય એવાં સ્થળોમાં પણ તમારે સીતા સહિત રાવણની શોધ કરવી. ૫૮, ૫૯ હે વાણ સરખા વેગવાળા! હે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી વાનરો! તમે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વત્ર શોધ કરી જનકનંદિની સીતાની ભાળ મેળવશો, એટલે તમે દશરથનંદન રઘુવીરનું તથા મારું મોટું પ્રિય કન્યું ગણશે. ૬૦ પછી હે વાનરો! મનને આનંદ પમાડે એવા ઉત્તમ પદાર્થો વડે ભારથી સત્કાર પામેલા તમે મારા તરફથી આજ્ઞાવિકાને પ્રાપ્ત કરી, કૃતાર્થ થઈ પોતાના બાંધવો તથા સ્ત્રીઓ સહિત નિષ્કંટક પૃથ્વી પર વિચરશો. ૬૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ -
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૪ મો

રામચંદ્રે હંતુમાનને મુદિકા આપી

વિશેષેણ તુ સુગ્રીવો હનૂમત્યર્થમુક્તવાન ।

સ હિ તસ્મિન્હરિષ્ટેષ્ટે નિશ્ચિતાર્થોઽર્પણાદને ॥ ૧ ॥

સીતાની શોધ માટે ભુલ્યા ભુલ્યા વીરોને ચારે દિશામાં જવાની આજ્ઞા કરીને પછી કપિરાજ સુગ્રીવ દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જનારા વાનરો પૈકી મહાબળવાન હંતુમાનને વિશેષ ભલામણ કરવા લાગ્યો; કેમ કે સર્વ કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીમાન હંતુ-

- એકે સીતાને રાવણ હરી ગયા છે અને રાવણનું નિવાસસ્થાન લંકાપુરી જ છે, એવું સુગ્રીવ પ્રથમથી જ નક્કી હતા, તેમજ સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ કરવા સારુ તેણે વાનરોને ચારે દિશામાં મોકલ્યા, તેનું કારણ એટલું જ હણ કે, રાવણે સમસ્ત ભૂમંડળમાં પોતાના સ્થાનો રાખ્યા હતાં, જેથી કદાચ રામના ભયને લીધે તેણે કોઈ ગુપ્ત સ્થળે સીતાને રાખ્યાં

માન અત્યંત બળવાન છે અને સર્વત્ર ગતિ કરી શકે એવા છે; માટે સીતાની શોધ કરવાનું કાર્ય તે અવશ્ય પાર પાડશે એવો સુગ્રીવના મનમાં નિશ્ચય હતો.^૧ સર્વ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને, મહાપરાક્રમી વાયુપુત્ર હનુમાનને કહ્યું:^૨ ‘હે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન! સમગ્ર પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દેવેના સ્વર્ગોદ્ધિ દોહો તથા જળ એ વગેરે કોઈ પણ સ્થળે તારી ગતિનો અટકાવ થાય એમ હું ભેતો નથી.^૩ વળી ઝાસુરો, ગંધર્વો, નાગલોકો, મનુષ્યો, દેવતાઓ, સસુદ્રો અને યવંતો સહિત સર્વ લોકો તારા બળુવામાં છે.’ હે મહાકપિ! હે વીર! ગતિ, વેગ અને કાર્યદાઘવન એ સઘળામાં ખરેખર, તું તારા મહાતેજસ્વી પિતા વાયુના સરખો જ છે.^૪ આખી પૃથ્વીમાં તારા સરખું તેજસ્વી કોઈ પણ પ્રાણી નથી; માટે સીતા પ્રાપ્ત થાય એવા ઉપાયનું તું સત્તર ચિંતન કર. હે નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ શુદ્ધિવાળા હનુમાન! બળ, શુદ્ધિ, પરાક્રમ, દેશકાળને અનુસરકું તથા ન્યાય, એ સઘળા ગુણોએ તારામાં જ વાસ કર્યો છે.’^{૫,૬}

— એ પ્રમાણે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે હનુમાન પ્રત્યે ભલામણ કરી. એ ભેઈ ‘સીતાની શોધ કરવારૂપ કાર્ય’નો સંબંધ વિશેષે કરી હનુમાન સાથે રહેલો છે’ એવું બાણીને તથા તેનું ચોટું સામર્થ્ય ભેઈને રણુવીર વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘અહો! વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ પવનસુત હનુમાનને જ મહાબળવાન અને સીતાની ભાળ મેળવવામાં સમર્થ માને છે; હું પણ ‘સીતાની શોધના કાર્ય’માં હનુમાન જ સમર્થ છે’ એમ ધારું છું.’^{૭,૮} વળી એ દક્ષિણ દિશામાં જનારો હોવાથી સીતાની શોધનું કાર્ય એની સાથે જ વિશેષ સંબંધ

હોય, કિંવા ચોતે પણ ત્યાં જઈને રહ્યો હોય; છતાં ઘણે ભાગે રાવણનું નિવાસસ્થાન વંકા હોવાથી તેમ જ ને વેળા તે સીતાને હરી જતો હતો તે વેળા સુગ્રીવે તેને દક્ષિણ દિશા તરફ જતો ભેળેલો હોવાથી સીતા દક્ષિણ દિશામાં જ હોવાં ભેઈએ એવી ધારણા બાંધીને સુગ્રીવે દક્ષિણ દિશામાં જનારા વાનરોને અને તેમાં વળી વિશેષ કરી પવનસુત હનુમાનને ખાસ ભલામણ કરી.

* સત્તર કાર્ય કરવાપણું

ધરાવે છે. તેના સ્વામી સુગ્રીવે પૂર્વે અનેક વાર તેનાં પરાક્રમોની પરીક્ષા કરી છે; એથી અવશ્ય આ હનુમાનના ઉદ્યોગનું કૃપા સત્તર ઉદય પામશે. ભે કહાય એને સીતાનાં દર્શન થાય, તો ‘એ મારા સ્વામીનો હૃત છે’ એવું સીતાના બળુવામાં આવે અને હનુમાન પણ સીતાને જલદી ઓળખી શકે, એટલા માટે મારે હનુમાનને કંઈક નિશાની આપવી ભેઈએ.’^{૧૦} એવો વિચાર કરી હનુમાનના સામું ભેઈ, શ્રીમાન રામચંદ્ર બાણે કૃતકૃત્ય જ થયા હોય એમ અત્યંત હર્ષિત થયા. આ વેળા તેમની સર્વ ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણ આનંદિત થઈ રહ્યાં.^{૧૧} પછી શત્રુઓને તપાવનારા રણુવીર પોતાના હાથની આંગળી પર રહેલી એક સુવર્ણસુદ્રિકા કે જે પોતાના નામના ચિહ્નરૂપી શોભી રહેલી હતી, તે ઉતારીને સીતાને અભિશાન આપવા માટે મહાબળવાન હનુમાનને આપતાં કહ્યું: ‘હે હરિશ્રેષ્ઠ! આ મારા નામના ચિહ્નવાળી સુદ્રિકા તું તારી પાસે રાખ. બ્યારે તને જનકતનયાનાં દર્શન થાય, ત્યારે તું એને આ સુદ્રિકા આપજે, એટલે તરત જ એ ઉદ્દેગરહિત થશે અને તને મારી પાસેથી આવેલો માનશે.’^{૧૨,૧૩} હે વીર! તારા ઉદ્યોગ અને શૌર્યશુક્ત પરાક્રમ તથા સુગ્રીવે તને આપેલો સંદેશો એ ત્રણે વાનાં મારા કાર્યની સિદ્ધિ સ્વયંવતાં હોય એમ બજાય છે.’^{૧૪}

રણુવીરનાં વચન સાંભળીને તથા તેમની પાસેથી સુદ્રિકા લઈને વાયુસુત હનુમાને બસે હાથ ભેડી તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો અને તેમની તથા સુગ્રીવની આસા લઈ દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જવા તૈયારી કરી.^{૧૫}

એ વેળા અસંખ્ય વાનરોના મોટા સૈન્યનું આકર્ષણ કરી તે વડે વીંટાયેલો પવનસુત હનુમાન, જેમ વાદળ વિનાના નિર્મળ આકાશ વિષે નક્ષત્ર-ગણો વડે વીંટાયેલો નિર્મળ તેજવાળો ચંદ્ર શોભે, તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૬} એ ભેઈ રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવે પુનઃ પણ કહ્યું: ‘હે અત્યંત-બળવાન પવનસુત! અમેાએ તારા બળનો જ આશ્રય કર્યો

* બોળપાણ-નિશાની.

છે; માટે હે શ્રેષ્ઠ સિંહ સમાન પરાક્રમવાળા હનુ-
માન ! તું તારામાં રહેલાં મોટામાં મોટાં પરાક્રમે
પ્રકટ કરીને તે વડે જનકતનયા સીતા આપણને
જેમ સત્વર પ્રાપ્ત થાય તેમ કર. ૧૭
હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૫ મો

સીતાની શોધ માટે વાનરયૂથાનુ પ્રયાણ
સર્વાશ્વાહ્ય સુગ્રીવઃ પ્લવાન્મૂલવર્ગવઃ ।
સમસ્તાઘ્નાઘ્રવીદ્રાજા રામકર્ણાર્થચિદ્વયે ॥ ૧ ॥
ત્યાર પછી વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે રામચંદ્રનું
કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ચારે દિશામાં જવા તત્પર
થયેલા સર્વ વાનરગણોને છેવટની આજ્ઞા આપતાં
કહ્યું : ' હે શ્રેષ્ઠ વાનરો ! મેં કહ્યું તે પ્રમાણે તમે
પોતપોતાની દિશામાં પ્રયાણ કરો અને મારી
આજ્ઞાને અનુસરી સીતાની શોધ કરો. ' પોતાના
રાજા સુગ્રીવની ઉચ્ચ આજ્ઞા સાંભળતાં જ સર્વ
વાનરોએ તીડોનાં ફળની પેઠે સર્વ પૃથ્વીને આચ્છા-
દિત કરતાં જુદી જુદી દિશા પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું.
પછી એક માસમાં પાછા વળવા માટે વાનરો સાથે
કરેલા સુગ્રીવના વાયદા પ્રમાણે સીતાની ભાળ
મેળવવાની વાટ જોતા શ્રીમાન રામચંદ્રે મહાત્મા
લક્ષ્મણની સાથે પ્રસ્રવણ પર્વત પર જ રહેવાનો
નિશ્ચય કર્યો.

શૂરવીર શતબલ્લે પોતાના વાનરો સહિત
પર્વતરાજ હિમાલયથી વ્યાપેલી ઉત્તર દિશા પ્રત્યે
પ્રયાણ કર્યું. વાનરયૂથપતિ વિનત પોતાના કપિઓ
સહિત પૂર્વ દિશા તરફ ચાલતો થયો. ૨-૫ તાર
અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાયુસુત હનુ-
માન મહાસુનિ અગરત્યે સેવેલી દક્ષિણ દિશા તરફ
ચાલતો થયો અને પોતાના વાનરગણો સહિત
વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રેણે વરુણ પાલન કરેલી પશ્ચિમ દિશા
તરફ પ્રયાણ કર્યું. ૬ એવી રીતે ચારે દિશાઓમાં
વાનરોને મોકલી અત્યંત સુખી થયેલો વાનરરાજ
સુગ્રીવ યજ્ઞાનંદ પામ્યો. ૭-૯ સુગ્રીવની આજ્ઞા પામેલા
સર્વ વાનરયૂથપાલકો પણ પોતપોતાના વાનરગણો
સહિત ચારે દિશાઓ પ્રત્યે ઉતાવળે જવા લાગ્યા. ૮

તેમાં કેટલાક વાનર મંદ મંદ શબ્દ કરતા, કેટલાક
ઉચ્ચ સ્વરે નાદ કરતા, કેટલાક મોટી ગજનાંઓ
કરતા, કેટલાક સિંહનાદ કરતા, કેટલાક દોડતા
તો કેટલાક વિવિધ પ્રકારના નાદ કરતા પોતપોતાની
દિશાઓમાં જવા લાગ્યા. ૧૦ અને પ્રસ્રવણગિરિ
પર રહેલા રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવ સાંભળે તેમ જાણે
સ્વરે પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ' અરે, આપણે રાવણને
હણીશું અને ઉતાવળે સીતાને લાવીશું. ' વળી કોઈ
કોઈ વાનર કહેતા હતા : ' અરે, હું એકલો જ
સંશ્રામમાં આવેલા રાવણનો નાશ કરીશ અને
પછી બીજા રાક્ષસોને પણ હણીને જનકનંદિની
સીતાને લાવીશ. ' ૧૧, ૧૨ એટલામાં વળી બીજા એક
કપિએ કહ્યું : ' અરે, તમે સર્વ અહીં જ રહો;
હું એકલો જ જઈશ અને દુષ્ટ રાવણના ભયથી
કંપી રહેલા વિદેહપુત્રી સીતાને પાતાળમાંથી પણ
લઈ આવીશ. હું વૃક્ષો તોડી પાડીશ, પર્વતો તથા
પૃથ્વીને ફાડી નાખીશ અને સસુદ્રોને જોશ પમા-
ડીશ. ' ૧૩, ૧૪ એટલામાં વળી કોઈ વાનર બોલી
ભલ્યો : ' અરે, હું એક યોજન પૃથ્વી ફૂંદી બઉં
એવો છું. ' ત્યારે બીજાએ કહ્યું : ' અરે, હું તો એ
યોજન ફૂંદું એવો છું. ' એટલે વળી ત્રીજાએ
કહ્યું : ' હું તો સો યોજન કરતાં પણ વધારે ફૂંદી
શકું એવો છું. ' ૧૫ વળી કોઈ વાનર બોલ્યો :
' સમગ્ર પૃથ્વી, સસુદ્ર, પર્વત તથા વન વગેરે વિષે
કિંવા પાતાળ વિષે પણ મારી ગતિ અટકે તેમ
નથી; અર્થાત્ હું સર્વત્ર જઈ શકું એવો છું. ' એ
પ્રમાણે પોતપોતાના બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો એક એક
વાનર સુગ્રીવ તથા રામચંદ્ર સાંભળે તેવી રીતે જાણે
સ્વરે બોલતો હતો. ૧૬, ૧૭

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૬ મો

સુગ્રીવે પોતાને સમગ્ર જૂથ ઇળનું
જ્ઞાન થવાનું કારણ દર્શાવ્યું
ગતેષુ વાનરેન્દ્રેષુ રામઃ સુગ્રીવમધ્રવીત ।
કથં મવાલ્ વિજાનીતે સર્વે વૈ મણ્ડલં મુવઃ ॥ ૧ ॥
વાનરગણો ચારે દિશાઓ પ્રત્યે ચાલ્યા ગયા,

ત્યાર પછી પ્રસવણ પર્વત ઉપર બેઠેલા રામચંદ્ર અને સુગ્રીવ પરસ્પર અનેક પ્રકારનો વાતાલાપ કરવા લાગ્યા. એ વેળા શ્રીમાન રઘુવીરે સુગ્રીવને પૂછ્યું: ‘હે સુગ્રીવ! તેં સર્વ વાનરોની આગળ જે આજ્ઞા ભૂમંડળનું વર્ણન કરી અતાવ્યું, તે જ્ઞાન તને કેવી રીતે મળ્યું?’

ત્યારે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે અત્યંત નમ્રતા-પૂર્વક હાથ ભેડી કહ્યું: ‘હે રઘુવીર! તમે પૂછો છો માટે તે સર્વ વૃત્તાત હું વિસ્તારથી કહું છું, તે તમે સાંભળો.’^૧ મેં તમને પૂર્વે કહી સંભળાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ્યારે મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલીએ મહિષ-રૂપ ધરીને આવેલા ‘હુંડલિ’ નામના દાનવને મલયાચળ તરફ નસાવ્યો, ત્યારે એ હુંડલિએ મલયાચળની મોટી શુક્ષ્માં પ્રવેશ કર્યો. એ બેઠો તે હુંડલિને હણવાની ઇચ્છાથી વાલીએ મને શુક્ષ્માં દ્વાર આગળ ઊભો રાખી એની અંદર પ્રવેશ કર્યો.^૨ હું પણ ત્યાં આગળ વિનીતની પેઠે શુક્ષ્માંની ચોક્કસાઈ કરતો ઊભો રહ્યો. આજ-કાલ કરતાં એક વર્ષ પૂરું થયું, તોપણ હુંડલિને મારીને દાલી બહાર આવ્યો નહિ.^૩ પરંતુ ઊભ-રાયેલુ રુધિર શુક્ષ્માં દ્વારની બહાર નીકળ્યું. એ બેઠો મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને ‘મારો ભાઈ વાલી મરણ પામ્યો’ એમ માનીને હું અત્યંત શોકસ્થિત થઈ ગયો. પછી મને મારી યુદ્ધિમાં સૂઝી આવ્યું, તે પ્રમાણે મેં એક પર્વત બેવડી મોટી શિલાથી એ શુક્ષ્માં દ્વાર બંધ કર્યું; તે એવા વિચાર-થી કે અંદર રહેલો માયાવી દાનવ બહાર નીકળશે નહિ, પરંતુ અંદર ને અંદર મરણ પામશે. ત્યાર પછી વાલીના જીવનની આશા છોડીને હું કિંચિન્ધા-માં આવ્યો અને તારા તથા રૂમા સહિત મોટા વાનરાસભ્યને પામી વાલીના મંત્રીઓની સલાહથી નિશ્ચિતપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.^૪ એવામાં દુષ્ટ દાનવનો નાશ કરી વાનરશ્રેષ્ઠ વાલી નગરમાં આવ્યો, ત્યારે તેના ભય તથા શુરુત્વને લીધે મેં નમ્રતાપૂર્વક તેને સઘળું રાજ્ય અર્પણ કરવા માંડ્યું; પરંતુ કોપને લીધે આકુળવ્યાકુળ થયેલા દુષ્ટાત્મા વાલીએ મારું એકે વચન બહિ માનતાં

મને હણવાનો જ નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે હું મારા સચિવે સહિત ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો. પછી વાલી મારી પૂંઠે પડ્યા.^{૫,૬}

હે દાશરથિ! હું આગળ અને વાલી પાછળ એ પ્રમાણે રાતદિવસ દોડતાં અનેક નદીઓ, પર્વતો, જાતજાતનાં વનો તથા નગરોને બેતો હું ભરીસા સરખી અથવા અગ્નિથી બળતા ઊંખાડિયા સરખી આખી પૃથ્વીને ગાયનાં પગલાંની પેઠે બેઠો વળ્યો; પ્રથમ હું પૂર્વ દિશામાં ગયો. ત્યાં નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો, શુક્ષ્માંવાળા રમણીય પર્વતો, વિવિધ પ્રકારનાં સરોવરો, અનેક ધાતુઓથી શોભતો ઉદયાચળ અને અશ્વરાઓને નિરંતર વસવાના સ્થાનરૂપ ક્ષીરસમુદ્રાદિ મારા ભેવામાં આવ્યાં.^{૭-૧૫} પરંતુ ત્યાં પણ વાલીને મારી પાછળ આવતો બેઠો તેનાથી ત્રાસેલો હું ત્યાંથી પાછો વળી દક્ષિણ દિશામાં નાઠો. એ દિશામાં વિંધ્યાચળ વગેરે પર્વતો અને અંકન વગેરેનાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે. ત્યાં પણ પર્વતો તથા વૃક્ષોના અંતરમાં વાલીને મારી પછ-વાડે જ દોડતો બેઠો હું ત્યાંથી પાછો પશ્ચિમ દિશા તરફ દોડ્યો. એ દિશામાં આવેલા અનેક પર્વતો તથા દેશોને બેતો હું છેક અસ્તાચળ સુધી ગયો; પરંતુ ત્યાં પણ વાલીને પાછળ આવતો બેઠો હું તેના ભયથી ત્રાસીને ઉત્તર દિશા તરફ નાઠો, ત્યાં પણ વાલીએ મારી પૂંઠે છોડી નહિ. નાસતાં નાસતાં હિમાલય અને મેરુ વગેરે પર્વતો તથા ઉત્તર દિશાનાં સમુદ્ર વગેરે સર્વ સ્થળોને હું બેઠો વળ્યો; પરંતુ કોઈએ મને શરણે રાખ્યો નહિ ત્યારે હું અત્યંત ગભરાઈ ગયો.^{૧૬-૨૦} પછી મારા યુદ્ધિમાન સચિવ હનુમાને મને કહ્યું: ‘હે રાજન્! મને હમણાં જ સાંભરી આવ્યું છે; તે એ કે પૂર્વે મતંગ ઋષિએ વાલીને શાપ આપેલો છે કે, બે વાલી તેમના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરશે, તો વાલીના મરતકના સો ઠટકા થઈ જશે.^{૨૧,૨૨} હે હરીશ્વર! એ મતંગ ઋષિના આશ્રમ વિષે આપણે ઉદ્દગ-રહિત અને સુખપૂર્વક વસીશું. તેથી આવે આપણે ત્યાં જ જઈએ.’ હે રઘુવીર! હનુમાનનું વચન સાંભળતાં જ હું મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં આવેલા

ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવીને રહ્યો અને ત્યારથી મતંગ ઋષિએ આપેલા શાપના ભયથી વાલી મારી પાસે આવ્યો નહિ. હે રાજપુત્ર! એવી રીતે વાલીના ભયથી હું જ્યારે આખા ભૂમંડળમાં ભગ્યો, ત્યારે આરે દિશાની પૃથ્વીને મેં પ્રત્યક્ષ ભેદી હતી અને તે પછી હું ઋષ્યમૂક પર્વતની શુક્રામાં આવીને વસ્યો હતો. ૧૨૩, ૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણાકાંડમાં ૪૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૭ મો

વાનરયુથોત્ પાછા વળવું-ત્રણ દિશાના સમાચાર

દર્શનાથ તુ વૈદેહા સર્વતઃ કપિકુક્ષરાઃ ।

ઘ્યાદિષ્ટા કપિરાક્ષેન યયોક્તં જમ્બુદ્વિપા ॥ ૧ ॥

કપિરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સીતાની શોધ કરવા માટે પૂર્વાદિ આરે દિશામાં ગયેલા સર્વ વાનરો આનંદપૂર્વક દેશોદેશ વિચરવા લાગ્યા. ૧ તેઓ પોતપોતાની દિશામાંનાં સરોવરો, નદીઓના સંગમો, વૃક્ષો અને પર્વતો વિનાના તથા નદીઓના પ્રવાહને લીધે જવાને અશક્ય એવા પ્રદેશો, નગરો અને પર્વતો, વન તથા ઉપવનથી શોભી રહેલા અનેક દેશોમાં જઈ ચોતરફ સીતાની શોધ કરવા લાગ્યા. સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સીતાશોધના કાર્યમાં બેઠાયેલા એ સર્વ વાનરો દિવસે જળસ્થળાદિ જુદા જુદા માર્ગે ફરી વૈદેહીની શોધ કરતા હતા અને રાત્રિ થતાં પ્રથમથી નિશ્ચિત કરી રાખેલા સ્થળે એકઠા થતા હતા. સીતાશોધ માટે નીકળેલા એ વાનરો સર્વ ઋતુમાં ઇચ્છિત ફળ આપનારાં વૃક્ષો પાસે જઈ દિવસ સુધીમાં વૃક્ષોનાં ફળ શ્રહણ કરતા અને રાત્રિએ નિશ્ચિત કરેલા સ્થળે જઈ સ્થાવર કરી સૂઈ રહેતા હતા. તેઓ જે દિવસે નીકળ્યા હતા તે દિવસથી આરંભી સીતાની શોધ કરતાં એક માસ પૂરો થવા આવ્યો, છતાં પણ જ્યારે સીતાની કાંઈ પણ ભાળ મળી નહિ, ત્યારે નિરાશ થઈને પાછા વળ્યા અને પ્રસવજીરિ પર આવી સુગ્રીવને મળ્યા. ૨-૧

પોતાના સચિવો સહિત મહાભગવાન વિનત

વાનર આખી પૂર્વ દિશામાં શોધ કરતાં પણ સીતાની ભાળ નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો; સુગ્રીવથી ભય પામેલો કપિશ્રેષ્ઠ શતબલ સઘળી ઉત્તર દિશામાં શોધી વળી નિરાશ થઈ પોતાની સેના સહિત પાછો આવ્યો. ૩ અને માસ પૂર્ણ થતાં આખી પશ્ચિમ દિશા શોધી વળી સુવેણ પણ પોતાના સૈન્ય સહિત પાછો આવ્યો.

સર્વ વાનરોએ પ્રસવજીરિ પર રામચંદ્રની પાસે બેઠેલા સુગ્રીવ પાસે આવીને તેને પ્રશ્નમ કરી નિવેદન કર્યું : ‘હે વાનરાધિપતિ ! અમેએ સર્વ પર્વતો, વૃક્ષોથી ઘાટાં બનેલાં વનો, નદીઓ, સમુદ્રના ક્ષીપો, તમોએ કહેલી સર્વ શુક્રાઓ અને લતાઓથી ચૂંથાયેલાં મોટાં મોટાં શુદ્ધો વગેરે સ્થળે ઘણી જ શોધ કરી; ૨-૧૩ તેમ જ હું પણ વડે જઈ શકાય એવા ગહન અને વિષમ દેશોત્તર વિષે જઈને મોટાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં પણ ખોળ કરી અને તેઓનો નાશ પણ કર્યો; છતાં જનક-નંદિની સીતાની ભાળ મળી નહિ. વળી જે પ્રદેશો ઘણા જ ગહન હતા, તેમાં પણ વારંવાર સીતાની શોધ કરી છતાં ક્યાંયથી પણ તેમના ત્સમાચાર મળ્યા નહિ. ૧૪ હે વાનરેન્દ્ર ! અત્યંત પરાક્રમવાળો અને ઉત્તમ કુળમા જન્મેલો વાહુયુત હનુમાન અવશ્ય સીતાની ભાળ લાવશે; કેમ કે હું શવણ સીતાને જે દિશા પ્રતિ હરી ગયો છું, તે જ દિશામાં તેણે પ્રયાણ કર્યું છે. ૧૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણાકાંડમાં ૪૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

દક્ષિણ દિશા તરફ શોધ

સર્ગ ૪૮ મો

દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ-તે બાળુ ગયેલા કપિઓએ કરેલો રાક્ષસનો નાશ

સહ તારાક્ષર્યા તુ સહસ્રા હનૂમાન્કપિઃ ।

સુમીલેષ યયોદિષ્ટં ગન્તું વૈશં પ્રવક્ત્રમે ॥ ૧ ॥

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાહુયુત હનુ-

આને દક્ષિણ દિશા ભણી પ્રયાણ કરું.^૧ પોતાની સાથેના ઉત્તમ કપિઓ સહિત તેમણે કેટલેક દૂર ગયા પછી વિધ્યાવ્યળની શુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં શોધભોળ કર્યા પછી એ પર્વતની આસપાસ આવેલાં ઘાટાં જંગલો, પર્વતનાં શિખરો, નદીઓ, કિણ્ણો, સરોવરો, ઘાટાં વૃક્ષો, વૃક્ષખંડો અને નાનામોટા પર્વતો વિષે ચોતરફ શોધ કરી, પરંતુ જનકનય્યા સીતાનાં ક્યાંય પણ દર્શન થયાં નહિ.^{૨-૪} પછી અનેક પ્રકારનાં ક્ષણ-મૂળોનું ભ્રમણ કરનારા તે વાનરો ત્યાંથી નીકળી જળ-તથા મનુષ્યો વગરનાં મહાભયંકર અને શૂન્ય એવા એક ગહન વન તરફ ગયાં.^૫ ત્યાં શોધ કરી પરંતુ સીતાની ભાળ મળી નહિ. એવી રીતે બીજાં પણ કેટલાંય અરણ્યો વિષે શોધી વળ્યા. એ પ્રદેશ શુદ્ધ્યોને લીધે ગહન હોવાથી તથા હઃખ વડે શોધી શકાય એવો હોવાથી અત્યંત શ્રમિત અને પીડિત થયેલા એ સર્વ કપિઓ ત્યાંથી નીકળી નિર્ભયપણે બીજા પ્રદેશમાં ગયા. એ પ્રદેશમાંનાં વૃક્ષો ક્ષણ, ગુપ્ત તથા પાંદડાં વિનાનાં હતાં અને નદીઓ જળ વિનાની હતી. કંઈમૂળાદિ ભક્ષ્ય પદાર્થ તો ત્યાં અત્યંત જ હુલ્લેસ હતાં.^{૬-૮} ત્યાં મહિષ, મૃગ, હાથી અને શાર્દૂલ વગેરે વનનાં પશુઓ અથવા કોઈ જાતનાં પક્ષીઓ પણ રહેતાં ન હતાં. વળી એ પ્રદેશ વિષે વૃક્ષો, ઔષધિઓ, લતાઓ, વેલાઓ તથા લીલાં પાંદડાં અને પ્રકૃષ્ટિત કમળોવાળી તળાવડીઓ તો ભોવામાં પણ આવતી ન હતી; તો પછી જામરોના મધુર શૃંગરવચ્ચુક્ત કમળોની સુવાસ તો ક્યાંથી જ હોય? એ વનમાં મહાસાગ્રવાળા અને તપશ્ચર્યાદ્રવી ધનવાળા ‘કંડુ’ નામના એક મહર્ષિ રહેતા હતા. એ મહર્ષિ સત્ય-વાદી, કૌર્ભએ કહેલા અપરાધને નહિ સહન કરનારા, નિયમોનું પાલન કરનારા અને કૌર્ભથી પણ પરાભવ પામે નહિ એવા હતા. એ વન વિષે પૂર્વે એ મહર્ષિનો દશ વર્ષનો પુત્ર મૃત્યુ પામતાં અત્યંત ક્રોધ પામેલા તે ધર્મોત્તમા મહર્ષિ કંડુએ આખા વનને શાપ આપ્યો હતો: ‘આ વન ઘટા

તથા પક્ષી આદિ પ્રાણીઓ વિનાનું, હઃખે કરી પ્રવેશી શકાય એવું અને કૌર્ભને પણ રહેવાને અયોગ્ય થાઓ.’ કંડુ ઋષિના એવા શાપને લીધે એ વન ઉજ્જડ-વેરાન બની ગયું હતું. એવા ભયંકર વનમાં પણ સ્થિર અંતઃકરણવાળા અને સુશ્રીવનું પ્રિય કરનારા મહાત્મા વાનરોએ પ્રવેશ કરી વનના ગહન ભાગો, પર્વતોની કંઠરાઓ તથા નદીઓનાં ઉત્પત્તિસ્થળો વિષે વારંવાર શોધ કરી; છતાં તેઓને જનકનંદિની સીતાનો તથા તેનું હરણ કરનારા રાવણનો ક્યાંય પત્તો મળ્યો નહિ. ત્યાર પછી તેઓએ લતાઓના શુષ્કોથી વ્યાપ્ત એવા એક ભયંકર વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ભયંકર કર્મ કરનારો એક રાક્ષસ તેઓના ભોવામાં આવ્યો. એ રાક્ષસ દેવતાઓથી પણ ડરે તેવો ન હતો. પર્વત સરખા દેહવાળા એ અસુર-ને ભેટાં જ હંબુમાન આદિ સર્વ કપિઓ પોત-પોતાનાં વસ્ત્ર સંભાળી કમર કસી યુદ્ધ માટે તૈયાર થયા. ત્યારે એ બળવાન રાક્ષસે પણ તેઓને ગર્વથી કહ્યું: ‘અરે વાનરો! તમે તો હવે મરણને શરણ થયા જ છો!’^{૧૦-૧૮} એટલું કહી દંડ મુદ્ધિ ઉગારી એ અસુર ક્રોધભેર વાનરોની સામે દોડ્યો. રાક્ષસને પોતાની સામે આવેતો ભેઈ ‘આ જ રાવણ હશે’ એમ જાણી તારાના પુત્ર અંગદે એકાએક બિછળી તેના ગુપ્ત પર ભેસ-ભેર એક લપડાક ખેંચી કાઢી. રાજપુત્ર અંગદની એક જ લપડાકથી હણાયેલો એ રાક્ષસ મોંમાંથી રુધિર ઓકતો, તરત જ ભેદાયેલા પર્વતની પેઠે ચક્કર ખાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો અને થોડીક વારમાં તેના પ્રાણ નીકળી જવાથી તેનો આસોચ્છવાસ બંધ પડ્યો. એ ભેઈ જય પામેલા વાનરોએ એ પ્રદેશનો બાકી રહેલો કેટલેક ભાગ શોધીને ત્યાંથી એક ગહન શુદ્ધ વિષે શોધ કરવા માંડી. ત્યાંથી પણ કશો પત્તો નહિ લાગવાથી નિરાશ થઈ સર્વ વનચરો બીજા એક ભોર શુદ્ધમાં ગયા. અને ત્યાં પણ ઘણી વાર સુધી બેઠાં કરી અતે નિરાશ થઈ તેઓ ખેદ કરતા એ શુદ્ધમાંથી પાછા નીકળ્યા અને દીન મનવાળા થઈ એકાંત

સ્થળે વૃક્ષોની છાયા નીચે આવી એકઠા મળી
એકા.^{૧૯}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણકાંડમાં ૪૮મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૪૯ મો

અંગદે કર્ણેષુ કપિએભતુ આત્માસન-

સીતાની શોધ માટે પુનઃ ઉદ્યોગ

મયાક્લદસ્તદા સર્વાન્વાનરનિદમબ્રહ્મત્ ।

પરિધ્રાપ્તો મહાપ્રાજ્ઞ સમાશ્વાસ્ય શૈતૈર્વચઃ ॥ ૧ ॥

ઘણી ઘણી શોધ કર્યા છતાં પણ સીતાની
લાગ નહિ મળવાથી ખેદ પામેલા સર્વ વાનરોનું
આત્માસન કરી, શ્રમિત થયેલો મહાબુદ્ધિશાળી
રાજપુત્ર અંગદ તેઓને ધીમે ધીમે કહેવા
લાગ્યો :^૧ ‘હે વાનરોત્તરો ! આપણ સર્વેએ
સઘળાં વનો, પર્વતો, નદીઓ, ગહન અને દુર્ગમ
સ્થળો, મોટાં મોટાં કોતરો તથા શુક્રાઓ વિષે
પ્રવેશ કરી, તે સર્વને સારી રીતે શોધ્યાં, તોપણ
જનકનંદિની બાજુ કિંવા તેને હરી જનારો
દુષ્કર્મી રાવણ ક્યાંય પણ આપણા ભ્રમમાં
આપ્યો નહિ.’^૨ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં
આપણને સમય પણ ઘણો લાગી ગયો છે અને
આપણા રાજા સુગ્રીવની આજ્ઞા ઘણી ઉચ્છ્રેષ્ઠ છે;
માટે આપણે સર્વેએ પુનઃ સીતાની ખોળ કરવાના
કાર્યમાં ભ્રમણાં ભ્રમણાં કરીએ.^૩ હે વાનરો ! આ વેળાએ
આમ નિરાશ તથા દીન થઈ બેસી રહેવું ભ્રમણું
નથી. ઊઠો; આજાણ, શોક તથા નિદ્રાનો ત્યાગ
કરો અને સીતાનાં દર્શન થાય તેવી રીતે ખતથી
શોધ કરો.^૪ હે કપિઓ ! અનિવેશ, ઉત્સાહ
અને આરભેલા કાર્યમાંથી પાછું ન હટવું તે, એ
ત્રણે શુભો કાર્યની સિદ્ધિ કરનારા છે, એવું વિક્રાનો
કહે છે; માટે જ હું તમને કહું છું કે, હે વન
વાસી કપિઓ ! તમે ખેદનો ત્યાગ કરી હવે પછી
આવનારાં સઘળાં ગહન વનોમાં શોધ કરો. હે
વાનરો ! આપણે સર્વેએ શોધેલા સ્થળોને પુનઃ
પણ ઉત્તેજાઈ ધરી શોધવાં ભ્રમણાં.^૫ સતત

* કાર્ય કરતા નિષ્પજ થવાય તોપણ ખેદ ધર્મ
સ્વિયારૂતે જ કાર્યમાં મંડ્યા રહેવું તે.

ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષને તે કાર્યનું ફળ અવશ્ય મળે
છે; પરંતુ કંટાળી જઈ ઉત્સાહરહિત ચનાર પુરુષ
ફળ મેળવી શકતો નથી.^૬ હે વાનરો ! આપણે
રાજા સુગ્રીવ ઘણો જ કોપી અને ઉચ્છ્રેષ્ઠ દેનારો
છે, માટે આપણે તેનાથી તથા મહાત્મા રામચંદ્રથી
ડરવું ભ્રમણાં.^૭ હે કપિવરો ! આ હું તમારા સર્વના
હિત માટે કહું છું; માટે ભે તે રુચે તો તેમ કરો
અથવા હે વાનરો ! આ સમયે આપણા સર્વને
ખીલું જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે બધુંયો.^૮

રાજપુત્ર અંગદનું ભાષણ સાંભળીને ગંધ-
માદન વાનરે તરમ અને શ્રમથી થતી પીડાને
લીધે લથળતી વાણીથી કહ્યું :^૯ ‘હે વાનરોત્તરો !
રાજપુત્ર અંગદે જે વચનો કહ્યાં તે આપણને અનુ-
કૂળ, યોગ્ય તથા હિતરૂપ છે; આપણે તે પ્રમાણે
જ કરવું ભ્રમણાં.^{૧૦} હે કપિઓ ! તમે ખેદનો
ત્યાગ કરી ઊભા થાઓ અને ચાલો. મહાત્મા
સુગ્રીવના કહ્યા પ્રમાણે આપણે સઘળા પર્વતો,
શુક્રાઓ, શિલાઓ, ઉજ્જડ વનો તથા પર્વતોના
ઝરાઓમાં પુનઃ શોધ કરીએ. ઉતાવળ કરો; ચાલો,
આપણે સર્વ મળી હમણાં જ આ પર્વતોના
આવેલાં દુર્ગમ સ્થળો વિષે શોધી વળીશું.’^{૧૧, ૧૨}

અંગદનાં વાચ્યોને પુષ્ટિ આપનારાં ગંધ-
માદન વાનરનાં હિ મતભર્યાં વચન સાંભળીને
મહાબળવાન સર્વ કપિઓ પુનઃ ઉત્સાહયુક્ત થઈ
ઊભા થયા અને વિધ્યાચળ તથા અનેક પ્રકારનાં
વનોથી ઘેરાયેલી દક્ષિણ દિશામાં ફરવા ગયા. સર્વે
શોધ કરતા તેઓ શરદઋતુના વાદળ સરખા
સ્વેત વર્ણવાળા અને શુક્રાઓ તથા શિખરોવાળા
રજતગિરિ પર ચઢ્યા. સીતાનાં દર્શનની આકાંક્ષા
વાળા તે વાનરો એ પર્વત પર આવેલા લોખવનો
તથા રમ્ય સપ્તર્ણનાં વનો વિષે સારી રીતે ખોળ
કરતા છેક પર્વતની ટોચ ઉપર જઈ પહોંચ્યા અને
ત્યા જઈને ઘણી ખોળ કરી છતાં રામપત્ની
સીતાના દર્શન થયાં નહિ.^{૧૫-૧૮} એ પ્રમાણે મોટી
શુક્રાઓવાળા એ રજતગિરિ પર શોધ કરી નિરાશ
થયેલા અને ચોતરફ દૃષ્ટિ કરતા એ વાનરો તે
પર્વત પરથી નીચે ઊતર્યાં અને એક વૃક્ષની છાયા

નીચે આવી ઠોઈ અંમિત પુરુષની પેઠે ઉદ્ભિન્ન થિતે જે ઘડી બેઠા.^{૧૯} જે ઘડી પછી ઠોઈકે સ્વસ્થ તથા શ્રમરહિત થઈ, તેઓ આખી દક્ષિણ દિશામાં શોધ કરવા યુનઃ પશુ ઉલુકત થયા.^{૨૦, ૨૧}

પછી એ સર્વ વાનરો કપિવર હંતુમાનને સુખ્ય કરી વિધ્યાચળથી આરંભી દક્ષિણ દિશા વિષે શોધ કરતા સર્વ વિચરવા લાગ્યા.^{૨૨}

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મૃતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્ષિન્ન-ભાગમાં ૪૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૦ મો

ઋક્ષબિલ પ્રતિ ગમન-તપસ્વિનીદર્શન

સહ વારાહદ્વાભ્યાં તુ લંગમ્ય હનુમાન્કપિઃ ।

વિચિનોતિ ચ વિધ્યસ્ય ગુહાન્ન ગહનતિ ચ ॥ ૧ ॥

તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાસુ-સુત હંતુમાને દક્ષિણ દિશામાં આવેલા વિધ્ય-પર્વતની શુક્રાઓ અને ગહન વનો વિષે સીતાની શોધ કરવા માંડી.^૧ સિંહો અને વ્યાઘ્રાદિ વનચર પશુઓએ સેવેલી એ પર્વતની શુક્રાઓ, વિષમ-~~ઓ~~ તથા મોટા મોટા અરાઓ વિષે ચોતરફ શોધ કરતા તે હંતુમાનાદિ કપિઓ છેક વિધ્યાચળના નૈઋત્ય શિખર પર જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જતા સુધીમાં તેઓને સુગંધે આપેલો એક માસનો અવધિ પૂરો થયો.^{૨, ૩} એ પ્રદેશ અનેક શુક્રાઓ તથા ગહન વનોથી ભરપૂર હોવાને લીધે મહાદુઃખે પશુ શોધી શકાય એવા ન હતો, તોપણ કાચથી પાછા ન હંકતાં વાસુસુત હંતુમાન ચોતરફ શોધ કરવા લાગ્યો.^૪ એ ભેઈ બીજા સર્વ વાનરો પશુ એકબીજાથી છૂટા પડી થોડે થોડે દૂર રહી ખંતથી શોધ કરવા મડી પડ્યા. સૈન્યમાંના સુખ્ય સુખ્ય નાયકો જેવા કે ગજ, ગવાક્ષ, ગવધ, શરભ, ગંધ-માહન, મૈંદ, દિવિદ, હંતુમાન, ભંબવાન, યુવરાજ અંગદ અને તાર વગેરે વાનરો પર્વતસમૂહોથી વ્યાપ્ત દક્ષિણ દિશામાં શોધ કરતા આવ્યા જતા હતા; એટલામાં એક ઉઘાડા દ્વારવાળું બિલ (કોતર) તેઓના જેવામાં આવ્યું; એ બિલમાં પ્રવેશ કરવો ઘણું જ કઠિન હતો; કેમ કે તેનું મથદાનવે રક્ષણ

કરેલું હતું. તેનું ‘ઋક્ષબિલ’ એવું નામ હતું. એ ઋક્ષબિલના દ્વારમાંથી કૌચો, હંસો, સારસો તથા કમળની રજથી રક્તવર્ણે ખનેલાં અને જળથી પલળેલી પાંખોવાળાં ચક્રવાકાદિ પક્ષીઓ આવબવ કરતાં હતાં. વળી મુગંધયુક્ત શીતળ પવન તેમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતો હતો. આ ઉપરથી ‘અહીં જળ હશે’ એવું અનુમાન બાંધી એ સર્વ કપિઓ કે જેઓ કુધા-તૃષાથી પીડિત થવાને, લીધે જળની શોધ કરતા હતા તથા અત્યંત શ્રમિત થયા હતા, તેઓ સર્વ તે બિલમા પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યા આગળ ભિભા રહ્યા. એટલામાં બીજા સર્વ વાનરો કે જેઓ સીતાની શોધ માટે દૂર દૂર ફરતા હતા, તેઓ પશુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને લતાઓ તથા વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત, નાના પ્રકારનાં પ્રાણી-ઓથી ભરેલા, ખાતાળ સરખા ગંભીર અને દુઃખે કરી પ્રવેશી શકાય એવા ઋક્ષબિલને ભેઈ વિચિત થયા. ‘આમાં જળ હશે’ એમ ધારી, એ મહા-બળવાન તેજસ્વી વાનરો તુરત જ તે ભયંકર બિલમાં પ્રવેશવાને તૈયાર થયા. ત્યારે પર્વતશિખર સમાન દંઢ દેહવાળો પવનસુત હંતુમાન કે જે દુર્ગમ વન-માર્ગોને શોધવામાં સમર્થ હતો, તેણે સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું : ‘હે વાનરો ! આપણે સૌ દક્ષિણ દિશામાંના પર્વતોથી ભરેલા સઘળા પ્રદેશો શોધી શોધીને થાકી ગયા, તોપણ સીતાની ભાળ મળી નહિ, માટે આ બિલમાં પ્રવેશ કરી આપણે શોધ કરવી ભેઈએ. ભેઈ આ બિલ ઘણું જ ભયંકર અને દુઃખપ્રેક્ષ જણાય છે, તોપણ તેમાંથી હંસો, કૌચો, સારસો તથા જળથી ભિભળેલી પાંખો-વાળાં ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ નીકળે છે અને એનાં દાર આગળ ભિગેલાં વૃક્ષો પશુ લીલાંછમ જણાય છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, એમાં અવશ્ય ઠોઈ જળવાળો દૂવો કિંવા ધરો હશે.’

હંતુમાનનાં વચ્ચેનાં સાંભળી જળની આકાંક્ષા-વાળા સર્વ વાનરોએ તુરત જ અંધકારથી વ્યાપી રહેલા એ બિલમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૫-૮} અંધ અને સુધાંદિના પ્રકાશરહિત હોવાને લીધે રુવાંટાં ભિભા કરે એવા એ બિલને વિષે પ્રવેશ કરતાં જ તે વાનરો-

એ ત્યાં રહેનારાં સિંહ અને મૃગ આદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓને નાસનાસ કરતાં બેઠાં. તેનાથી ન ડરતાં તે કપિઓ અધકારમાં આગળ ને આગળ વધ્યા. તેઓ જેમ જેમ આગળ ગયા, તેમ તેમ એકે તો ગાઢ અંધારું આવ્યું કે જ્યાં આગળ તેઓની દષ્ટિ જઈ થઈ ગઈ; અથવા તેઓ અધકારને લીધે એકબીજાને બેઈ શક્યા નહિ. તેઓનાં પશકેમ અને પ્રભાવ પણ મંદ થઈ ગયાં. અધકારને લીધે દષ્ટિ છવાઈ જવાથી તેઓ એકબીજાના હાથ ઝાલીને વાચુ સરખી ગતિથી ચાલવા લાગ્યા. મોટા વેગથી માર્ગ કાપતા એ કપિવરો નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત એવા એ લયંકર બિલમાં ને બિલમાં એક ચોજન સુધી ચાલ્યા ગયા, તોપણ અધકારને અંત જણાયો નહિ. હવે તેઓ સંસારહિત થઈ ગયા અને તુષાને લીધે ‘જળ, જળ’ એમ ઝંખવા લાગ્યા. અત્યંત થાકને લીધે દીન સુખવાળા તથા કૃશ બનેલા એ વાનરોએ અધકારમાં ને અધકારમાં જ ઘણી વાર સુધી ચાલ્યા કયું, ત્યારે છેવટે ચૌડેક દૂર પ્રકાશ બેવામાં આવ્યો. જ્યાં એ પ્રકાશ દેખાતો હતો તે અધકાર વિનાનો રમણીય વન-પ્રદેશ હતો. તેને બેતાં અત્યંત હર્ષિત થઈ તે સર્વ કપિઓ ઉતાવળી ગતિથી તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં અધકારનું તો નામનિશાન પણ ન હતું. ૧૮-૨૪ એ વનપ્રદેશ વિષે ભિગેલાં શાલ, તાલ, તમાલ, સોપારી, તગર, ધાવડો, અંબક, નાગકેશર અને કરેણ વગેરે વૃક્ષો, જાણે સુવર્ણમય જ હોય, એવાં દેખાતાં હતાં અને ઝળહળતા અગ્નિ સરખો તેમનો પ્રકાશ પડતો હતો. એ વૃક્ષો પરનાં રાતાં નવાંકુરો તથા યુગ્મયુગ્મ વનની શોભામાં વધારો કરી રહ્યાં હતાં. ૨૫, ૨૬ સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળાં દેહીઅમાન રૂપેરી વર્ણનાં વૃક્ષો કે જે ટોચ સુધી છવાયેલી લતાઓરૂપી સુવર્ણભૂષણોથી ભૂષિત હતાં અને જેના થડની આસપાસ ચારે બાજુ વૈદૂર્યમણિની વેદિકા રચેલી હતી, તેને બેઈ સર્વ કપિઓ હર્ષિત થયા. વળી ત્યાં આગળ જાત-જાતનાં પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને નીલવૈદૂર્યમણિ સરખા વર્ણવાળી કમલિનીઓ બેવામાં આવતી

હતી; ૨૭, ૨૮ તેમ જ ભિગતા સૂર્ય સરખાં પ્રકાશમાન સુવર્ણવૃક્ષોથી વીંટાયેલી તથા રૂપેરી અને સોનેરી રંગનાં મત્સ્યો તથા કમળોથી વ્યાપ્ત એવી નિર્મળ જળવાળી તળાવડીઓ દષ્ટિએ પડતી હતી. ત્યાં આગળ સોનું, ચાંદી તથા વૈદૂર્યમણિ વગેરે કિંમતી વસ્તુઓથી નિર્મોલ્ય કરેલાં સાત માળવાળાં સેંકડો ગૃહો શોભી રહ્યાં હતાં. પ્રત્યેક ગૃહમાં સુવર્ણના ગોખ મૂકેલા હતા અને તેમાં મોતીની સેરો લટકતી હતી. એ ગૃહોની આસપાસ આવેલા બગીચાઓમાં પ્રવાહ અને મણિ સરખાં યુગ્મ તથા કૃળના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં અને એ વૃક્ષોમાંથી નિરંતર ઝરતા મધુરસનું સેવન કરવા અર્થે આવેલા ભ્રમરો ત્યાં શુંબસ્વ કરી રહ્યા હતા. આ સર્વ શોભા નીરખી એ સર્વ કપિઓએ ત્યાંના એક સુખ ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો; ત્યારે ભાં મણિજડિત સુવર્ણના વિવિધ પ્રકારના પદ્મો તથા વિશાળ આસનો ઠેરઠેર પડેલાં બેવામાં આવ્યાં. વળી એ ગૃહમાં કૌર્ષ સ્થળે સોના, રૂપા તથા કાંસાનાં પાત્રોના મોટા ઢગ ગોઠવી રાખ્યા હતા; કૌર્ષ સ્થળે અગર વગેરે દિવ્ય ચંદનનો સંસ્કાર કરી રાખ્યો હતો; કૌર્ષ સ્થળે આહાર કરવા યોગ્ય પવિત્ર કંદમૂળ તથા ફળ વગેરે તેમ જ મધુરસનો સંચય કરી રાખેલો હતો; કૌર્ષ સ્થળે વિમાન, રથ, પાદળી વગેરે ઉત્તમ વાહનો પડેલાં હતાં; કૌર્ષ સ્થળે દિવ્ય અને અમૂલ્ય વસ્ત્રોના લંડાર ભરેલા હતા, તો કૌર્ષ સ્થળે ચિત્રવિચિત્ર ભિનનાં વસ્ત્રો તથા મૃગચર્મોના ઢગલા કરી મૂક્યા હતા.

ઋક્ષબિલ વિષે ઉપયુક્ત સર્વ શોભાને નીરખતા અને સર્વત્ર સીતાને શોધતા હતુમાન વગેરે સર્વ કપિવરો ચોતરફ ફરતા હતા, એવામાં પોતાના તેજે કરી અગ્નિ સમાન પ્રકાશતી કૌર્ષ એક શ્રી તેઓની દષ્ટિએ પડી. એ શ્રી નિયમિત આહાર કરનારી એક વૃદ્ધ તપસ્વિની હતી. તેણે પોતાના શરીર પર કૃષ્ણ મૃગચર્મ તથા વલ્કલવસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું. આવા શુભ અને નિર્જન સ્થળમાં એકલી એક વૃદ્ધા સીને બેઈ સર્વ કપિઓ વિસ્મિત થઈ ગયા અને જાણે લય પામ્યા હોય તેની પેઠે કૌર્ષ

પણ યોલ્યાઆલ્યા વિના જ બિલા રહ્યા. ૨૯-૩૯ પછી
પર્વત સમાન દેહવાળો મહા સમર્થ હંતુમાન તુરત
જ નિર્ભયપણે તેની આગળ ગયો અને તે વૃદ્ધ
તપસ્વિની હોવાથી તેને પ્રણામ કરી હાથ જોડી
પૂછ્યું : 'હે દેવી! તું કોણ છે? અને આ બિલ-
ભવન તથા રત્નો વગેરે કોનાં છે?' ૪૦

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિગ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણાક્ષરમાં ૫૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૧ મો

હેમા અપ્સરાની સખી સ્વયંપ્રભાની લેટ

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र चारुणाजिनाम्बराम् ।

अश्वरीणां महाभागां तापसां धर्मचारिणीम् ॥ ૧ ॥

અક્ષબિલમાં રહેનારીએ વૃદ્ધ તાપસી કે જેણે
વલ્કલવજ તથા કુણ સુગન્ધ ધારણ કર્યાં હતાં
અને જે ધર્મનું આચરણ કરનારી હતી તેને વાચુ-
સુત હંતુમાને પૂછ્યું : 'હે મહાભાગા ! કુધા-
તૃષાથી શ્રમિત થયેલા અને અત્યંત ખેદ પામેલા
અમેાએ 'અહીં જળમળશે' એમ ધારી, એકાએક
અધકારથી વ્યાપેલા આ બિલમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ૨
હૈતપસ્વિની ! અમે સૌ તૃષાથી પીડિત હોવાને
હીધે જળની આશાથી આ મોટા ભૂવિવરમાં
આવ્યા છીએ. તેમાં વળી આ અનેક પ્રકારની
અદ્ભુત ઉપમા અપાય એવા ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો
એઈને તો બિલટા અમે વધારે પીડિત અને શ્રમિત
થયા છીએ અને અમારું ચિત્ત વ્યાકુળ બની ગયું
છે. માટે હે દેવી ! અમારો ભય નિવૃત્ત કરવા
અથે અમે તને પૂછીએ છીએ કે, તરણ સૂચ
સરખા પ્રકાશયુક્ત આ સુવર્ણનાં વૃક્ષો અને આહાર
કરના યોગ્ય આ પવિત્ર કંદમૂળ તથા ફળો કોનાં
છે? વળી આ સાત ભૂમિકાવાળાં સુવર્ણમય તથા
રૌપ્યમય દિવ્ય ગૃહો કે જેની ભીતોમાં સુવર્ણના
ગોખ મૂકેલા છે તથા જેનાં દ્વારો પર મણિસુકતાનાં
તોરણો બાંધેલાં છે તે કોનાં છે? આ પુષ્પ તથા
ફળવાળાં અને સુંદર સુગંધવાળાં પવિત્ર વૃક્ષો તથા
સરોવર વિષેનાં દ્રમણો કોના પ્રભાવથી સુવર્ણમય
અનેલાં છે? ૩-૯ વળી આ જળમાંનાં કાચબા તથા
મત્સ્યો પણ સુવર્ણનાં કેમ દેખાય છે? આ સઘળી

શોભા તારા પ્રભાવથી થઈ છે કે કોઈ બીજાની
તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી થઈ છે? એ સર્વ અમે
અબલ્યાને યથાસ્થિત કહી સંભળાવ.' ૫

મહાત્મા હંતુમાનનાં વચન સાંભળી ધર્મા-
નુષ્ઠાનમાં તત્પર રહેનારી તથા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું
હિત ધૃષ્ટનારી એ વૃદ્ધ તાપસીએ કહ્યું : 'હે
વાનરર્ષભ ! મહાતેજસ્વી અને માયાવી મયદાનવે
પોતાની માયાના બળ વડે આ સઘળું સુવર્ણમય
વન નિર્માણ કર્યું છે. આ સુવર્ણમય ઉત્તમ ભવન
પણ તેણે જ બનાવેલું છે. એ મયદાનવ પૂર્વે દાનવો-
નો વિશ્વકર્મા હતો. હે વાનરપુંગવ ! એ મય-
દાનવે પૂર્વે કોઈ વન વિષે હબરો વર્ષ પર્વત ઉગ્ર
તપશ્ચર્યા કરી પ્રહારેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને
તેમની પાસેથી વિચિત્ર સંપ્તિ સ્વવાલું સામર્થ્ય
તથા શુકાચાર્યપ્રણીત શિલ્પશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ત્યાર પછી સર્વ કામલોગોનો
લોકતા એ મહાબળવાન મયદાનવ આ ભૂવિવરમાં
દિવ્ય વન તથા ભવન રચીને તેમાં સુખપૂર્વક
રહેતો હતો. આ દિવ્ય ભવનમાં રહેતાં કેટલોક
કાળ વીત્યા પછી એ જ્ઞાનવશ્રેષ્ઠ મય ઇંદ્રની હેમા
નામની અપ્સરા પર આસક્ત થયો. એ બંને
કોધે ભરાયેલા ઇંદ્રે તેની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. એ
યુદ્ધમાં ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારથી તેનો નાશ થયો.
ત્યાર પછી પ્રહારેવે આ ઉત્તમ વન, હૃલ્લેહ કામ-
લોગ તથા આ સુવર્ણ, ગૃહાદિ માયાસુરની મોટી
સમૃદ્ધિ હેમા અપ્સરાને સોંપી દીધી છે. હે કપિ-
વર ! આ ભવન વગેરે સર્વ દિવ્ય સમૃદ્ધિ એ
હેમાની છે. હે વાનરો ! હું તો મહાસુનિ મેરુ-
સાવર્ણિની પુત્રી છું, મારું નામ 'સ્વયંપ્રભા' છે.
હે વાનરોત્તમ ! તૃપ્ત તથા ગીતવિદ્યામાં કુશળ
એવી તે હેમા અપ્સરા મારી પ્રિય સખી હોવાથી
તથા તેણે પોતાના ભવનની રક્ષા કરવા સારું પૂર્વે
મારી પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી હું મારી એ પ્રિય
સખીના આ ભવનની રક્ષા કરું છું. હે વાનરો !
તમે આ ભયંકર વનમાં શા કાર્ય નિમિત્તે આવ્યા
છો? ૧૮-૧૯ અરે, આ અત્યંત હળુમ વન વિષે તમે
કેવી રીતે આવી શક્યા, એ સઘળું તમે મને જાણી

સંભળાવેા. હે વાનરો! તમે સર્વ ક્ષુધા-તૃષ્ણાથી પીડિત છો, માટે પ્રથમ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય આ કુળો તથા કંઠમૂળેાતું ભોજન કરી નિર્મળ જળાતું પાન કરો અને પછી તમારું સર્વ વૃત્તાંત મને કહો.^{૧૯} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના . . કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૧ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પર મેા

તાપસી સ્વયંપ્રભા

અથ તાનમ્ભવીત્સર્વાન્વિશ્વાન્તાન્હરિયુયપાન ।

इदं वचनमेकाग्र तापसी धर्मेचारिणी ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધ તાપસી સ્વયંપ્રભાની આજ્ઞાથી સર્વ વાનરોએ યથેચ્છ ભોજન-પાન કરી, થોડીક વાર વિશ્રાંતિ લીધી. ત્યાર પછી એકાગ્ર ચિત્તવાળી અને ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી સ્વયંપ્રભાએ તેઓને કહ્યું : ‘હે વાનરો! કુળોને આહાર તથા શીતળ જળપાન કરવાથી જો તમારો શ્રમ નિવૃત્ત થયેા હોય તથા તમારું વૃત્તાંત મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય, તો હવે તે સઘળું મને કહો.’ સ્વયંપ્રભાતું વચન સાંભળી પવનસુત હનુમાન અત્યંત નમ્રતા-પૂર્વક તેને સઘળું વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા.

હનુમાને કહ્યું : ‘હે દેવી! સર્વ લોકના રાજા અને ઇંદ્ર તથા વરુણની ઉપમા અપાય એવા હશસ્થનંદન રામચંદ્રે પોતાના લઘુ ભ્રાતા લક્ષ્મણ તથા પોતાની પત્ની મહાદેવી સીતા સહિત હંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ફરતાં ફરતાં જનસ્થાનમાં આવીને વાસ કર્યો હતો, એ વેળા તેમની નજર ચૂકવીને તેમની પત્ની સીતાતું રાવણ રાક્ષસે હરણ કર્યું છે.^{૧-૫} એ સીતાની શોધ કરતાં રામચંદ્રે કિષ્કિન્ધા પ્રવેશ આવી અમારા રાજા સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી બાંધી છે અને સુગ્રીવે સીતાની શોધ કરવા માટે અમોને અંગદના અધ્યક્ષપણા નીચે, અગસ્ત્યે સેવેલી અને યમરાજાએ રક્ષણ કરેલી આ હક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા છે. મહાત્મા સુગ્રીવે અમને આજ્ઞા કરી છે : ‘હે વાનરો! તમે સૌ ઇષ્ટિત રૂપ ધરનારા રાવણના નિવાસસ્થળની તથા જનકુતનયા સીતાની શોધ કરો.’^{૧-૮} સુગ્રીવની

આજ્ઞાને અનુસરી અમે સર્વ કપિઓ અત્યાર સુધી સઘળી હક્ષિણ દિશા શોધીશોધીને કંટાળી ગયા. અને છેવટે હક્ષિણ સમુદ્ર વિષે શોધ કરવાની ઇચ્છાથી તે તરફ જતા હતા; પરંતુ અત્યંત શ્રમને લીધે તથા ક્ષુધા અને તૃષ્ણાને લીધે અમારાં મુખ વિવશ થઈ ગયાં. અમે સર્વ કપિઓ એક વૃક્ષની છાયા નીચે બેસીને સુગ્રીવની આજ્ઞાને વિચાર કરતા ચિંતારૂપ મહાસાગરમાં ડૂબી ગયા. સુગ્રીવે આપેલો એક માસનો અવધિ પૂરો થવા આવ્યો, છતાં હજી સુધી અમે તેના કાર્યના પારને પામ્યા નથી.^{૯, ૧૦} પછી જળની આશાથી અમે ચોમેર દંષ્ટિ ફેરવતા હતા, એવામાં આ મોટું બિલ અમારા એવામાં આવ્યું. તુરત જ અમે સર્વ ભેડી તેના દ્વાર આગળ આવ્યા અને બેસીું તો તે અંધકારથી વ્યાપ્ત હતું; છતાં તેમાં લીલીછમ લતાઓ તથા વૃક્ષો જળાતું હતાં અને તેના દ્વારમાંથી પલળેલી પાંખોવાળા હંસો, કૈંસો તથા સારસ આદિ પક્ષીઓ નીકળતાં હતાં. એ બેઈ ‘અહીં જળ હશે એવી મને ખાતરી થઈ, ત્યારે મેં સર્વ કપિઓને અંદર પ્રવેશ કરવાતું કહ્યું. મારું વચન સાંભળી સર્વ કપિઓએ પણ ધાસું કે, ‘આ બિલમાં અવશ્ય કોઈ જળાશય હશે જ.’^{૧૧-૧૩} નિશ્ચય થતાં જ સીતાની શોધના કાર્ય માટે ઉતાવળા એવા અમોએ એકાએક આ અંધકારવાળા બિલમાં પ્રવેશ કર્યો. જેમ જેમ અંદર આવતા ગયા, તેમ તેમ અંધકાર વધતો ગયો. દંષ્ટિ અશક્ત થઈ જવાથી અમો સર્વ કપિઓ એકબીજાના હાથ ઝાલીને આગળ વધ્યા અને અંતે આ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. હે દેવી! આ અમારું વૃત્તાંત છે અને સીતાની શોધ કરવાતું અમારું મુખ્ય કાર્ય છે. માર્ગમાં ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાથી પીડા પામવાને લીધે અમો સર્વ એકાએક આ બિલમાં આવી ચઢ્યા છીએ. હે દેવી! અમે સર્વ કે જેઓ ક્ષુધાને લીધે ક્ષીણ થયેલા હતા, તેઓને તે આતિથ્ય ધર્મને અનુસરી જે કુળ-મુળાદિ આખ્યાં તેલું ભક્ષણ કરીને અમે ક્ષુધાના હંઝામાંથી મુક્ત થયા

છીએ. હે તપસ્વિની ! હુધાને લીધે ખરેખર અમે સર્વ મરણની દશામાં આવી પડ્યા હતા; પરંતુ તે મારું રક્ષણ કયું છે, માટે તે કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા અમે તારું શુ પ્રિય કરીએ, તે તું કહે.’

વાયુસુત હંતુમાન સહિત સર્વ કપિઓનાં વચન સાંભળી સર્વે સ્વયં પ્રભાએ તેઓને કહ્યું : ‘હે વાનર ! તમે સર્વ બળવાન વાનરોનાં પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છા બહુવાનારાં વચનો સાંભળીને જ હું સંતુષ્ટ થઈ છું. હે કપિવરો ! હું કે જે નિરંતર ધર્માતુલ્યનાં જ તત્પર રહેનારી છું, તેને કોઈ પણ પ્રિય પદાર્થની આવશ્યકતા નથી.’^{૧૬-૧૮}

તપસ્વિની સ્વયં પ્રભાનુ ધર્મયુક્ત વચન સાંભળી વાયુસુત હંતુમાન તેને કહેવા લાગ્યો : ‘હે દેવી ! તમે કે જે ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા છો, તેના શરણે અમે સર્વ કપિઓ આજે આવી પડ્યા છીએ.’^{૨૦, ૨૧} મહાત્મા સુગ્રીવે અમને સીતાની શોધ કરી પાછા વળવાનો જે અવધિ આપ્યો હતો, તે તો અહીં આજ પૂરો થયો છે. હવે અમારું આશુભ્ય ખૂટી ગયું છે; કેમ કે ‘એક માસની અંદર પાછા વળવું’ એવી સુગ્રીવની આજ્ઞાનુ અમે ઉલ્લંઘન કયું છે અને એક માસમાં પાછા નહિ વળનારને દેહાંતકંડ થવાનો છે; માટે હે ધર્મચારિણી ! અમે સર્વને તું આ બિલમાંથી બહાર કાઢ અને સુગ્રીવના ભયથી અમારું રક્ષણ કર. હે દેવી ! સીતાશોધરૂપ મોટું કાચું હજી અમારે કરવાનું છે અને તે કાંઈ અહીંયાં રહેવાથી થાય તેમ નથી.’

હંતુમાનનાં વચન સાંભળી વૃદ્ધ તાપસી સ્વયં પ્રભાએ કહ્યું :^{૨૨-૨૫} ‘હે વીર હંતુમાન ! આ બિલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈ પણ પ્રાણીએ જીવતાં બહાર નીકળવું બહુ જ ડુંકર છે, તોય પણ કંઠિન નિયમેનું પાલન કરીને મેળવેલા તપના પ્રભાવથી હું તમે સર્વ વાનરોને આ ભયંકર બિલમાંથી બહાર કાઢીશ.’ એટલું હંતુમાન પ્રત્યે કહીને પછી તેણે સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું : ‘હે વાનર-પુંગવો ! જે તમારે આ બિલમાંથી બહાર નીકળવું હોય, તો તમે સૌ પોતપોતાનાં દેવો મીચો;

તેમ કર્યા સિવાય અહીંથી બહાર નીકળી શકાશે નહિ.’

તપસ્વિની સ્વયં પ્રભાનાં વચન સાંભળતાં જ બહાર નીકળવાની ઇચ્છાથી હર્ષિત થયેલા સર્વ કપિઓએ નેત્ર મીચ્યાં અને ઉપરથી કોમળ આંગળીઓવાળાં કરકમળો વડે પોતાનાં નેત્ર તથા મુખ પણ આચ્છાદિત કર્યાં, એટલે સ્વયં પ્રભાએ એક નિમેષ જેટલા સમયમા જ તે સર્વ કપિઓને બિલમાંથી બહાર લાવી કહ્યું : ‘હે વાનરો ! હવે તમે તમારાં નેત્ર ઉઘાડો.’ સ્વયં પ્રભાનુ વચન સાંભળતાં જ સર્વ વાનરોએ નેત્ર ઉઘાડ્યાં અને એમણે તો પોતે પૂર્વે હતા ત્યાં-બિલના દ્વાર આગળ આવી બેઠા હતા.^{૨૬-૩૦} તપના અદ્ભુત પ્રભાવથી પોતાને એકાએક બિલની બહાર નીકળેલા બેઠેને વિસ્મિત થયેલા સર્વ કપિઓનું આશ્ચર્ય કરી સ્વયં પ્રભા કહેવા લાગી : ‘હે કપિકુન્વરો ! જુઓ, આ અનેક જાતની લતાઓ તથા વૃક્ષોવાળો વિંધ્યાચળ, પેટો દૂર જણાય તે પ્રસવણ પર્વત અને આ પાસે જ અગાધ જળવાળો દક્ષિણ સમુદ્ર છે. હે વાનરપંડિતો ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું મારા ભવન પ્રત્યે જઈશ.’ એટલું કહીને તપસ્વિની સ્વયં પ્રભાએ પોતાની પ્રકાશમાન શુક્રામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૧}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પઝ મો

વાનરોનો ખેદ

ततस्ते दृढयुवोरं सागरं ववणालयम् ।

अपारममिगर्जनं घोरैरुमिमिराकुलम् ॥ ૧ ॥

તપસ્વિની સ્વયં પ્રભાએ તપના પ્રભાવ વડે ભારે સર્વ વાનરો મક્ષબિલથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેઓએ જળના સ્થાનરૂપ અને ઉપરાઉપરી ઊઠતા તરંગોથી અત્યંત ગન્ધતા અપાર મહા-

* આ પ્રસવણ પર્વત કિષ્કિન્ધા પાસે આવેલા પ્રસવણથી જુદો, એમ કેટલાક કહે છે અને કેટલાક કહે છે કે, પ્રસવણ પર્વત ઘણો ઘણો હોવાથી દૂરથી પણ બેઠે શકતા હતા. તિ દી

સાગરને ભેયો.^૧ મથદાનવની માયાથી નિર્મોહ્ય થયેલા ઋક્ષગિલ વિષે શોધ કરતાં ભૂલા પડવાથી સુગ્રીવે આપેલો એક માસનો અવધિ ક્યારનોય વ્યતીત થઈ ગયો હતો; તેથી તે સર્વ મહાત્મા વાનરો પ્રકુલ્લિત વૃંદાવાળા વિશ્વાચળના દક્ષિણ તરફના છેક છેલ્લા છેડા પર ખેસીને ચિંતા કરવા લાગ્યા.^{૨,૩} વસંતઋતુમાં ફળનાર આંખા વગેરે વૃક્ષોને પુષ્પોના ભારથી લથેલાં તથા સેંકડો લતાઓથી વીંટાયેલાં 'ભેઈને એ સર્વ' વાનરો સમય વ્યતીત થવાનું માની સુગ્રીવ તરફનો ભય ધરવા લાગ્યા.^૪ 'અરે, એક માસ તો ક્યારનોય પૂરો થઈ ગયો, આ શરદઋતુ ખેડી અને વસંતઋતુના દિવસો પણ આવી પહોંચ્યા! અરે, સુગ્રીવે આપેલો અવધિ વ્યતીત થઈ જવા છતાં હજી સુધી આપણે સીતાશોધનું કાંઈ પણ કાર્ય કર્યું નથી! હવે આપણે અતઃ પાસે આવ્યો,' એમ પરસ્પર કહેતા તે કપિઓ અત્યંત શ્રમ તથા દુઃખને લીધે પૃથ્વી પર પડ્યા.^૫

ત્યારે મહાપુલ્હિમાન યુવરાજ અંગદ કે જેની કાંધ સિંહ કિંવા વૃષભ સરખી હતી તથા હાથ લાંબા અને સ્થળ હતા, તેણે શિષ્ટ તથા વૃદ્ધ કપિઓને મધુર વાણીથી સંબોધીને અને માન આપીને કહ્યું:^{૧,૭} હે કપિવરો! આપણે સૌ મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી એક માસનો અવધિ કરીને નીકળ્યા છીએ; પરંતુ તે અવધિનો એક માસ તો આપણને ઋક્ષગિલમાં જ પૂરો થઈ ગયો, એ શું તમારા બહુવામાં નથી? આપણે લગભગ આશ્વિન માસ પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે નીકળ્યા હતા. તેને આજદિન સુધીમાં તો એક માસ ઉપરાંત ઘણો સમય વીતી ગયો છે; માટે હવે આપણે શું કરશું? હે વાનરો! તમે સર્વ કે જેઓ નીતિમાર્ગ વિષે કુશળ, સ્વામીના વિશ્વાસપાત્ર, સ્વામીના હિતમાં તત્પર, સર્વ કાર્યોમાં કુશળ, અપ્રતિમ કર્મ કરનારા અને સર્વ દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા છો, તેઓ પીળાં નેત્રવાળા મહાસ્થાન સુગ્રીવની આજ્ઞાથી અને મુખ્ય કરીને નીકળ્યા છે; પરંતુ હજી સુધી આપણે અર્થ સિદ્ધ થયો નથી; માટે હવે આપણે સર્વેએ અવશ્ય મરણ

ને શરણ થવું ભેઈશે. મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ વર્તનારો કયો પુરુષ સુખી રહી શકે એમ છે? સુગ્રીવે કહેલો એક માસનો સમય વ્યતીત થઈ ચૂક્યો છે. હવે આપણે સર્વ વાનરોએ પાછા નહિ જતાં અહીં જ મરણ પર્થત એક આશ્રને ખેસવું યોગ્ય છે.^{૧૦-૧૩} આપણા રાજ સુગ્રીવ સ્વભાવે તીક્ષ્ણ હોવાથી, આપણે તેની પાસે જઈશું, તો તે કદી પણ આપણા અપરાધને સહન કરશે નહિ.^{૧૪} એક માસનો અવધિ વીત્યા છતાં આપણે સીતાની ભાળ મેળવ્યા વિના જ તેની પાસે જઈશું, તો તે અવશ્ય આપણા સંબંધી પાપાચરણ જ કરશે, અર્થાત્ આપણો વધ જ કરશે. માટે તેની પાસે પાછા ન જતાં યુગ્મ, સ્ત્રી, ધન તથા ગૃહાદિનો ત્યાગ કરીને આપણે મરણ પર્થત અહીંયાં જ ખેસવું યોગ્ય છે. કાર્ય કયો સિવાય પાછા ગયેલા આપણને તે સુગ્રીવ નિશ્ચય મારી નાખશે. માટે હે કપિઓ! રાજના અપરાધી થઈને મરવું એ કરતાં તો મરણ પર્થત અહીં જ ખેસી રહેવું ઉત્તમ છે. વળી હે વાનરો! મારી સાથે સુગ્રીવને પૂર્વનું વેર છે અને વળી તેણે પોતાની મરણથી યુવરાજપદ પર મારો અભિષેક કર્યો નથી; પરંતુ અસ્થિદંડક્રમો રામચંદ્રે બળાત્કારે મારો અભિષેક કરાવ્યો છે; એ કારણથી પોતાની આસાનું ઉલ્લંઘન કરનારા અને ભેઈને તે તો નિશ્ચયપૂર્વક વધરૂપ તીક્ષ્ણ હંડ આપશે. ભેડે કિષ્કિન્ધામાં કેટલાએક મારા સહજનો છે; પરંતુ રાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી થતા મારા અકસ્માત્ વિનાશને ભેનારા તેઓનું શું ચાલવાનું છે? માટે હું તો મરણ થતા સુધી આ પવિત્ર સંસૃદ્ધત ઉપર જ ખેસી રહી.'

યુવરાજ અંગદનાં વચ્ચેના સાંભળી, સર્વ કપિઓ કનેણુ સ્વરે બોલ્યા:^{૧૫-૨૦} 'અરે, ખરેખર સુગ્રીવ તીક્ષ્ણ પ્રકૃતિવાળો અને રામચંદ્ર સ્ત્રી વિષે આસક્ત છે, તેથી શોધ કરવાનો અવધિ વીતી ગયા પછી પણ સીતાની ભાળ મેળવ્યા વિના જ પાછા ગયેલા આપણને ભેઈને, રામચંદ્રને રાજ કરવા સારુ તે વાનરેશ્વર (સુગ્રીવ) અવશ્ય આપણો ઘાત કરશે.^{૨૧,૨૨} અપરાધ કરનારાઓ-

એ પોતાના સ્વામી પાસે જવું એ ઠીક નથી અને તેમાં પણ આપણે સુગ્રીવના સુખ્ય સેવક હોવાથી, તેણે આપણને વિશ્વાસપૂર્વક અહીં મોકલેલા છે.^{૨૭} એટલે સીતાનાં દર્શન કર્યાં સિવાય કિંવા સીતાની ભાળ મેળવ્યા સિવાય આપણે તેની પાસે જવું યોગ્ય નથી. માટે જ્યારે સીતાની ભાળ મેળવીશું, ત્યારે જ આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈશું; નહિ તો અહીંયાં બેસી રહીને જ મરણને શરણ થઈશું.^{૨૮}

ભયભીત થયેલા સર્વવાનરોનાં ઉપયુક્તવાક્યો સાંભળીને બુદ્ધિમાન તાર વાનરે કહ્યું: ‘હે કપિવરો! હવે ઝાંઝો ખેદ કરવાથી શું વળવાનું છે? માટે ખસ કરો. એ કાર્ય કર્યાં સિવાય તમને સુગ્રીવની પાસે જવું ન રહેતું હોય, તો ચાલો આપણે પાછા મથદાનવના નક્ષત્રિલમાં જઈને વસીએ.^{૨૯} એ બિલમાં યુધ્ધ, જળ અને કૂળ-મૂળાદિ પદાર્થો પુષ્કળ છે, એટલે નિવાહ માટે ચિંતા બેવડી નથી અને એ બિલ માયાસુરની માયાથી રચાયેલું તથા અત્યંત દુર્ગમ હોવાને લીધે તેમાં રહેવાથી આપણને દેવોના રાજા ઇંદ્ર કે મનુષ્યના રાજા રાઘવ કિંવા કપિઓના રાજા સુગ્રીવથી પણ ભય થાય એમ નથી.^{૩૦}

તાર વાનરનાં વાક્યો કે બે અંગદનાં વચનોને અનુકૂળ હતાં તે સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ કપિઓએ કહ્યું: ‘અરે, બે ઉપાય કરવાથી આપણે નાશ પામીએ નહિ, તે ઉપાય હવે સત્વર આજે જ કરો.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણાક્ષરમાં પડેલો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૪ મો

હંતુમાનનાં વચનો-વાનરોના

બેહુનું નિવારણ

તથા બ્રુવતિ તારે તુ તારાધિપતિવર્ચસિ ।

વય મેને હૃતં રાજ્યં હનુમાનજ્ઞેન તત્ ॥ ૧ ॥

ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી તાર વાનરે યુવરાજ અંગદનાં વચનોને મળતા જ અભિપ્રાય આપ્યો

અને સર્વ વાનરસમાજે પણ તે પ્રમાણે કરવાની પોતાની સંમતિ જણાવી; ત્યારે મૌન ધરી બેસી રહેલા પવનસુત હંતુમાને વિચાર્યું: ‘ખરેખર, હવે યુવરાજ અંગદ આપા વાનરરાજ્યને ગ્રહણ કરશે.^૧ એ વાલ્મીકિના પુત્ર અંગદ આઠ અંગવળી બુદ્ધિ,^૨ ચાર પ્રકારનું બળ^૩ તથા ચૈદ્ર પ્રકારના શુભોથી^૪ સુક્ત છે^૫ અને વળી તેજ, બળ તથા પરાક્રમ વડે નિરંતર વૃદ્ધિ પામતો એ અંગદ શુકલ-પક્ષના ચંદ્રની પેઠે દિનપ્રતિદિન લક્ષ્મી, કાર્તિ અને શોભામાં વધતો જ ભય છે.^૬ બુદ્ધિમાં મૂહરૂપિત સરખો અને પરાક્રમમાં પોતાના પિતા સરખો આ અંગદ હાલમાં દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ પોતાનાં ગુરુ મૂહરૂપિતાનાં વચન સાંભળે, તેમ તાર વાનરનાં વચનોને સાંભળી રહ્યો છે; માટે એ તે અંગદ પોતાના વિચારને દંઢ કરી, સર્વ કપિઓ સહિત પાછો નક્ષત્રિલમાં પ્રવેશ કરશે, તો સુગ્રીવનું કાર્ય અટકી પડશે; તેથી તેમ થાય એ ઠીક નહિ.^૭ એવો વિચાર કરી, સર્વ શાસ્ત્રોના તત્ત્વને બાજુનારા વાયુપુત્ર હંતુમાને સુગ્રીવના કાર્યથી વિમુખ થયેલા યુવરાજ અંગદને બીજા તાર વગેરે વાનરોથી ભેદ પમાડવાની ઇચ્છા કરી; અર્થાત્ યુવરાજ અંગદ સર્વ વાનરોની સાથે મસલત ચલાવી પોતાના વિચારને દંઢ ન કરી શકે એટલા માટે સામ આદિ ચાર ઉપાયોમાંના ત્રીજા ભેદ ઉપાય વડે અંગદ અને વાનરોની વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉપ-બાવવાની ઇચ્છા કરી. પછી સામ, દાન, ભેદ અને દંડ એ ચારે ઉપાયોમાંના ત્રીજા ભેદ ઉપાય-

૧ શુદ્ધતા, ક્વવળ, અર્ધજી, ધારણ, ગ્રહપ્રેરણ, અર્થ, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન, બે બુદ્ધિનાં આઠ અંગો છે.

૨ સામ, દાન, ભેદ અને દંડ, એ ચાર ઉપાયોને ‘બળ’ કહે છે.

૩ દેશ-કાળને બાજુવાપણું, દેશપણું, સર્વ પ્રકારના કથેશોને સહન કરવાની શક્તિ, સર્વ પ્રકારનાં વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, દક્ષતા, તેજસ્વીપણું, ચંદ્રને ગ્રહ રાખવાની શક્તિ, પ્રતિજ્ઞાનું પરિપાલન કરવાપણું, શીઘ્ર, બળિના સ્વરૂપે બાજુવાની શક્તિ, કૃતનપણું, શરણે આનલાત્ જીનિયો સંરક્ષણ કરવું, અમથિત્વ અને અચંચતા, એ ચૌદ ગુણો છે. રા. દી.

તું વણું ન કરતાં વાયુસુત હનુમાને પોતાના વાક-
આતુર્ય વડે સર્વ વાનરોને લેઈ પમાડી વિવિધ
પ્રકારનાં લથાનક અને કૌપદશક વચનોથી અંગ-
ને લથ પમાડતાં કહ્યું :^{૧૦} 'હે તારાના પુત્ર !
તું શુદ્ધ વિષે તારા પિતાના કરતાં પણ અત્યંત
સમર્થ છે અને વાનરરાજ્યનું પાલન કરવામાં પણ
તું તારા પિતાના સરખો જ છે;^{૧૧} તોપણ હે હરિ-
પુંગવ ! તારે આ કપિઓની સાથે અહીં વસવું
ચોચ નથી; કારણ કે તેઓ નિરંતર અંચળ સ્વભાવ-
વાળા હોવાથી તથા પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિથી વિખૂટા
પડેલા હોવાથી તારી આજ્ઞા સાંખી શકશે નહિ
તેમ જ તારને હર્ષિત પણ કરશે નહિ. હે અંગદ !
આ હું તને સર્વના સાંભળતાં જ કહું છું કે, જેમ
આ ભંખવાન, નીલ, સુહોત્ર અને હું વગેરે કપિ-
ઓને, સામદાનાદિ કૌર્ષ ઉપાય વડે પણ સુગ્રીવ-
થી લેઈ પમાડી, તું તારા પોતાના પક્ષમાં જેથી
લેવા સમર્થ નથી; તેમ જ આ બીજા સર્વ કપિ-
ઓને ઠંડથી પણ તું તારા પક્ષમાં જેવવાને
સમર્થ નથી.^{૧૨} વળી દુષ્યંતની સાથે વેરબાંધવા-
થી બળવાન તો સુખપૂર્વક રહી શકે છે; પરંતુ
પોતાના આત્માની રક્ષા કરવા ઇચ્છતા દુષ્યંતે બળ-
વાનની સાથે કદી પણ વેર બાંધવું નહિ, એમ વિદ્વાન
પુરુષો કહે છે.^{૧૩} હે યુવરાજ ! તું આ શુદ્ધ (ઋષ-
ભિલ) ને રક્ષા કરનારી માને છે* અને 'આ શુદ્ધ
'નિર્ભય છે, 'એવું તે તાર વાનરના સુખથી સાંભળ્યું
પણ છે; પરંતુ ખરેખર એમ નથી. આ શુદ્ધને
વિદ્યારણ કરવાનું કાર્ય તો મહાત્મા લક્ષમણનાં
બાણોને ઘણું જ સહેલું છે; અથવા મહાત્મા લક્ષમણ
પોતાનાં બાણો વડે આ બિલને વગર પ્રયાસે તોડી
શકે એમ છે.^{૧૪} પૂર્વે આ બિલ ઉપર વજ્ર ફેંકીને,
દેવરાજ ઇંદ્રે માત્ર મથદાનવનો જ નાશ કર્યો હતો;
પરંતુ મહાત્મા લક્ષમણ તો પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો
વડે પત્રપુટની પેઠે આ બિલને નાશ કરવા
સમર્થ છે. લક્ષમણ પાસે એવાં ઘણું બાણ છે કે જે

વજ્ર અને વીજળી સરખો પ્રહાર કરે અને પર્વતો-
ને પણ લેઈ નાખે.^{૧૫, ૧૬} એમ છતાં હે શત્રુ-
ઓને તપાવનાર અંગદ ! એ કદાચ તું આ બિલમાં
નિવાસ કરીશ, તોપણ આ સર્વ કપિઓ આખરે
તો તારે ત્યાગ કરશે.^{૧૬} હે યુવરાજ ! જો કે
અત્યારે તેઓએ તારી સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો
છે, તોપણ જ્યારે તેઓને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક
સાંભરી આવશે; અન્નપાનાદિ નહિ મળવાથી ક્રુધા
પીડિત કરશે; રામચંદ્ર, લક્ષમણ અને સુગ્રીવ
તરફનો ભય નિરંતર થયા કરશે તથા તારી સાથે
હું બી સ્થિતિમાં રહેવાથી હું ખર્ચા અતુલ્ય થશે,
ત્યારે તેઓ તુરંત જ તારે ત્યાગ કરશે.^{૧૭} એવી
રીતે તું જ્યારે પોતાનું હિત ઇચ્છનારા સુહૃદ્ભવનો
તથા સ્નેહી-સંબંધીઓ વિનાનો થઈ પડીશ, ત્યારે
વાયુથી કંપતા એક તણખલાથી પણ તું લથ
પામીશ.^{૧૮} હે અંગદ ! એ અવસ્થામાં એ કદાચ
તું તેની સાથે શુદ્ધ કરવાને ઉચિત થઈશ, તોપણ
જરાયે દ્રાવનાર નથી; કેમ કે અત્યંત ઉચ્ચ વેગવાળાં
બોર, તીક્ષ્ણ અને દુરાસદ એવાં લક્ષમણનાં બાણો
તારે વિનાશ કરશે.^{૧૯} માટે હે તારાપુત્ર-
અમારી સાથે નમ્રભાવથી સુગ્રીવની આગળ ચાલ;
તે તારા પર હયા કરશે અને જ્યેષ્ઠ પુત્રના અતુ-
ક્રમથી સમય આવ્યે તને રાજ્યાસન પર બેસાડશે.
હે અંગદ ! તારે કાંકો સુગ્રીવ ધર્મથી રાજ્ય
ચલાવનાર, પ્રીતિને ચાહનાર, દૃઢ વ્રતવાળો, પવિત્ર
તથા સત્યવાદી છે, તે તારે કદી નાશ કરશે નહિ.
વળી એ સુગ્રીવ નિરંતર તારી માતાનું પ્રિય થતું
હોય તેમાં રાહ રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ તેનું
આયુષ્ય જીવિત તારી માતા તારાનું પ્રિય કરવા
અર્થે જ છે. વળી હે યુવરાજ ! તારા સિવાય તેને
બીજો પુત્ર પણ નથી, એટલે સહયો આધાર માત્ર
તારા ઉપર જ છે; માટે હે અંગદ ! જેદને ત્યાગ
કરીને તું અમારી સાથે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે પાછો
ચાલ ૧૨૦-૨૨

* અર્થાત્ ઋષભિલમાં રહેવાથી આપણને સુગ્રીવાદિ-
નો ભય નહિ થાય એમ તું માને છે.

x પાદકાના પરિચાના સંપુટને કોઈ ભાગે તેમ

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત-
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પંચમે

અંગદનો શોક-મરણાંત નિશ્ચય

શ્રુત્વા હનુમતો વાક્ય પ્રચિત્તં ધર્મસંહિતમ્ ।
સ્વામિસત્કારેણયુક્તમક્લ્લરો વાક્યમમ્ભવીત્ ॥ ૧ ॥

વાયુસુત હનુમાને કહેલાં વાનરોના સ્વામી
સુગ્રીવનાં લાભયુક્ત તેમ જ ધર્મયુક્ત નમ્ર વાક્યો
સંભળી યુવરાજ અંગદે કહ્યું :^૧

‘હે વીર હનુમાન ! તમે કહો છો તે બુદ્ધિની
સ્થિરતા, આત્મા તથા મનની પવિત્રતા, અદ્ભૂતપણું,
સરળતા, પરાક્રમ અને ધૈર્ય ઇત્યાદિ ગુણો સુગ્રીવ
માં નથી.’^૨ નિહિત કર્મ કરનારા જે પુરુષ પોતાના
બ્યેષ અંધુની સ્ત્રી માતારૂપ જ ગણાય, તેને
પોતાના બ્યેષ અંધુના જીવતાં સ્ત્રીકારે તે ધર્મજ
કેમ જ કહેવાય ? મહિષરૂપધારી દુઃહલિ રાક્ષસની
સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મારા પિતા બિદ(યુદ્ધ)
માં હતા, તે સમયે સુગ્રીવે પોતાની માતા સરખી
તારાનો સ્ત્રીકાર કરી નિહિત કર્મ કયું’ છે. અરે !
તે સુગ્રીવ ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારો કેમ જ ગણાય ?^૩
અભિમાન વાદીએ દુઃહલિ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ
કરવા માટે યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતી વેળા યુદ્ધના
દારનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપવા છતાં જે
દુરાત્માએ તે યુદ્ધના દારને જ મોટી શિલાથી ઢાંકી
દીધું, તે સુગ્રીવ ધર્મના તત્ત્વને બાંધનારો કેમ જ
કહેવાય ?^૪ વળી અગ્નિની સાક્ષીથી મિત્ર કહેલા
અને પોતા પર મોટો ઉપકાર કરનારા મહાધરસ્ત્રી
રામચંદ્રને પણ જેણે વિસારી મૂક્યા હતા, તે
સુગ્રીવ કોનો ઉપકાર સંભારે એમ છે ?^૫ હે પવન-
સુત ! વાનરોના રાજાએ સુગ્રીવે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો
ભંગ થવારૂપી અધર્મના ભયથી ઠરીને જ નહિ;
પરંતુ લક્ષ્મણના ભયથી ઠરીને આપણને સર્વને
સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપી છે. કહો,
હવે તેનામા ધર્મ કયાં રહ્યો ! એ સુગ્રીવ કે જે
પાપી, કૃતજ્ઞ, ધર્મશાસ્ત્રના મતથી ભિન્ન અને
ચંચળ અતઃકરણવાળો છે, તેનો કયો આર્યપુરુષ
વિશ્વાસ કરે ? ખરેખર, તેના કુળમાં જન્મેલો પુરુષ
તો તેના કદી પણ વિશ્વાસ કરે નહિ. ^૬ હે પવન-

ત્મજ ! સુગ્રીવ સદ્ગુણી હો કેવા દુર્ગુણી હો,
તેનો વિચાર કરવાની મારે આવશ્યકતા નથી. હું
કે જે તેના શત્રુ વાલીનો પુત્ર છું તેને કદાચ તે
રાજ્ય પર સ્થાપિત કરશે, તોપણ અંતે તો જીવતો
રહેવા નહિ જ દે. વળી આ નક્ષબિદમાં નિવાસ
કરવાનો મેં કરેલો મંત્ર પણ હવે કાઈના ભુખથી
તેના બાણવામાં આવશે અને તેથી તે મને અપરાધી
જ ગણશે. એવી રીતે ભેદાયેલા મંત્રવાળો અને અપ-
રાધી બનેલો તથા સહાયરહિત હું હવે કિષ્કિન્ધા-
માં પાછો જઈને પણ અનાથની જેમ દુર્બળ અવ-
સ્થામાં કેવી રીતે જીવી શકીશ ? હે હનુમાન ! શક,
કૂર અને નિર્દોષ એવો સુગ્રીવ મને પોતાના
ભાઈનો પુત્ર બાંધીને કદાચ પ્રાણાંતક નહિ કરે,
તોપણ રાજ્યના સાધારણ કારણથી કંડરૂપે બંધનમાં
તો રાખશે જ. અરે, એટલું દુઃખ ભોગવવા કરતાં
તો મારે મરણ પર્થત અહીંયાં જ બેસવું એ શ્રેય-
સ્કર છે. હે વાનરો ! મને તેમ કરવાની આજ્ઞા
આપીને હવે તમે સર્વ સુખથી પોતપોતાનાં ગૃહ
પ્રત્યે આલ્યા બાજો. ^{૭-૧૧} હે કપિવરો ! હું તમારી
આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હવે હું કિષ્કિન્ધા
પ્રત્યે ન જતાં અહીં જ રહીશ; કેમ કે હવે તો મારું
મરણ થાય એ જ મને શ્રેયરૂપ છે. તમે સર્વેએ
અહીંથી પાછા જઈ રાજ સુગ્રીવને તથા બળવાનોમાં
શ્રેષ્ઠ રામ-લક્ષ્મણને અભિવંદનપૂર્વક મારું કુશળ
કહેવું. વળી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ કે જે મારા
પિતાનો લઘુ ભ્રાતા અને મારો કાકો થાય છે તેને
તથા મારી માતા રૂમાને મારા કુશળ સમાચાર
અવશ્ય કહેવા. ^{૧૨-૧૪} હે કપિવરો ! તમે મારી
જનની તારાનું સારી રીતે આશ્વાસન કરજો. અરે !
શોચ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં આવી પડેલી એ
મારી માતા સ્વભાવે કરીને જ મારા ઉપર પ્રીતિવાળી
અને અત્યંત માયાળુ છે. અરે, તે મારું મરણ
બાંધશે કે તુરંત જ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે.’
એટલું કહીને તથા બળવાન આદિ વૃદ્ધ વનચરોને
પ્રજ્ઞામ કરીને, યુવરાજ અંગદ દીનની જેમ રૂદન
કરતો દલ પાથરેલી ભૂમિ પર બેઠો.

આવો પ્રકાર બેઈ અત્યંત દુઃખી થયેલા સર્વ

વાનરો પણ પોતાનાં નેત્રોમાંથી ઉજ્જ્વળ અશ્રુધારા ખેરવવા લાગ્યા અને સુગ્રીવની નિદા તથા વાલીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અંગદનું છેવટનું પ્રતિજ્ઞા-સુક્રા વચન સાંભળીને સર્વ કપિવરોએ પણ તેની આસપાસ વીંટાઈ વળી મરણ પર્યંત ત્યાં બેસવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એ દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારાની ભૂમિ પર દક્ષિણ દિશા તરફ અગ્ર રહે સેવી રીતે દર્ભા પાથરીને તથા જળ વડે આચમન કરીને સર્વ વાનરો ‘અંગદની સાથે આપણે પણ મરણ પર્યંત અહીં જ બેસવું યોગ્ય છે’ એમ માની પૂર્વાભિમુખે બેઠા. મરણનો નિશ્ચય કરીને બેઠેલા તે સર્વ વાનરો અયોધ્યામાંથી શ્રીરામચંદ્રનું વનમાં નીકળવું, દશરથ રાજનું મરણ, જનસ્થાનમાં રામચંદ્રે કરેલો ઔદ હબ્બર રાક્ષસોના વધ, રાવણે કરેલું સીતાનું હરણ, જટાયુનો વધ, વાલીનો વધ અને રામચંદ્રનો સુગ્રીવ પર થયેલો કોપ ઇત્યાદિ વિષયોની પરસ્પર ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

એવામાં તેઓ પર અકસ્માત એક મહાન ભય આવી પડ્યો, જેને લીધે તેઓ એકાએક કંપી ઊઠ્યા. એ સમયે મોટાં પર્વતશિખર સરખા દેહવાળા અસંખ્યાત વાનરો ભયને લીધે નાસનાસ કરતા ઉપરાઉપરી ચીસો પાડવા લાગ્યા અને જેમ રોઘની ગર્જનાથી આકાશ ગાજી ઊઠે, તેમ અનેક વૃક્ષો તથા ઝરણાવાળો વિંધ્યાચળનો આખો પ્રદેશ ગાજી ઊઠ્યો. ૧૫-૨૩

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદ્મ

ભયભીત વાનરો-સંપાતિનો મેળાપ

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्राय गिरिस्थले ।

हरयो गुह्यराज्य तं देशमुपक्रमते ॥ ૧ ॥

અંગદ વગેરે સર્વ વાનરો જે પર્વતની તળેટીમાં પ્રાયોપવેશન^૪ કરી બેઠા હતા, તે જ પર્વતનો કંદરામાંથી નીકળી મોટા દેહવાળો એક ગૃધ્રપક્ષી તેઓની પાસે આવવા લાગ્યો.^૧ એ

^૪ મરણ પર્યંત એક આસને બેસવું તે.

ચિરંજીવી ગૃધ્રરાજનું ‘સંપાતિ’ એવું નામ હતું. તેનાં બળ અને પરાક્રમ વિખ્યાત હતાં અને એ જટાયુનો સહોદર હતો. તેને આવતો બેઈ કેટલાએક કપિઓ મોટેથી ચીસો પાડવા લાગ્યા અને અંગદને તેનું આગમન નિવેદન કરવા લાગ્યા. એટલામાં તો વિંધ્યાચળની ભયંકર કંદરામાંથી બહાર નીકળેલો એ ગૃધ્રરાજ સંપાતિ કપિઓના સમૂહની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેઓને બેઠેલા બેઈ અત્યંત હર્ષ પામી કહેવા લાગ્યો : ‘અહો !! આ લોક વિષે મનુષ્યને ક્રિયાનું ક્ષણ પૂર્વજન્મમાં સંપાદન કરેલાં કર્મ અનુસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે મારાં પૂર્વકર્મને અનુસરીને નિર્માણ થયેલો આ માસરૂપ ભક્ષ્ય મને આજે ઘણું કાળે પ્રાપ્ત થયો છે.^{૨-૪} હારખંધ બેઠેલા આ વાનરોમાંથી જે જે મરણ પામતા જશે તેનો હું ભક્ષ્ય કરતો જઈશ.’

ભક્ષ્યના લોભી ગૃધ્રરાજ સંપાતિનાં વચન સાંભળીને સર્વ વાનરો ભયભીત થયા. એ બેઈ અત્યંત ખેદ પામેલો અંગદ વાણુપુત્ર હનુમાન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^{૫-૬} ‘હે કપિવર ! જુઓને, આપણા સર્વ વાનરોને વિપત્તિ પમાડનાર સાક્ષાત્ આ યમરાજ જ ગૃધ્રપક્ષીનું રૂપ ધરીને અહીંયાં આવી પહોંચ્યો છે !^૭ અરે, હજી આપણે રામચંદ્રનું કાર્ય તો કયું નથી, તેમ રાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પણ પાળી નથી, એટલામાં આ અણધારેલી આપત્તિ આપણ સર્વ વાનરો પર એકાએક આવી પડી છે !^૮ અહો ! જનસ્થાન વિષે વિદેહપુત્રી સીતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ગૃધ્રરાજ જટાયુએ જે મહાકર્મ કયું હતું, તે તો તમારા સાહજવર્માં આવ્યું છે જ.^૯ તે પ્રમાણે તિથંક યોનિમાં જન્મેલાં બીજાં સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ પણ આપણી પેઠે, પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરીને પણ શ્રીમાન રામચંદ્રનું પ્રિય કરવામાં તત્પર રહે છે.^{૧૦} અરે, એક અને કરુણાના પ્રધનથી બેઠાયેલાં સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ પરસ્પર ઉપકાર કરે છે. અરે, મહાભારત રઘુવીરનો ઉપકાર કરવા માટે ધર્મજ જટાયુએ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરીને તેઓનું અત્યંત પ્રિય કયું છે ! આપણે પણ રાઘવના કાર્યની સિદ્ધિ

માટે ગહન વનોમાં શોધ કરી કરીને શાકી ગયા, તોપણ સીતાનાં દર્શન ન પામતાં છેવટે મરણનો નિશ્ચય કરી અહીં બેઠાં છીએ; એથી મહારાજા રઘુવીર આપણને પોતાનું પ્રિય કરનારા માનશે, પરંતુ ગૃધ્ર-રાજ જટાસુ તો યુદ્ધ વિષે રાવણના હાથથી હણ્યાને ખરેખર સુખી થઈ ગયો; કેમ કે બુદ્ધિ, આપણે અહીંયાં પ્રાયોગવેશન કરીને બેઠાં છીએ, તોપણ સીતાની ભાળ ન મેળવી શકવાને લીધે સુખીવ-ના ભયથી કેટલા બધા ડરીએ છીએ ! પરંતુ જટાસુ તો સુખીવના ભયમાંથી મુક્ત થઈ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થયો છે. ^{૧૧-૧૩} અરે, ગૃધ્રરાજ જટાસુ-નો તથા મહારાજા દશરથનો વિનાશ થવાથી અને સતી સીતાનું હરણ થવાથી જ આપણે સર્વ વાનરો ભવિતના સંશયમાં આવી પડ્યા છીએ; અર્થાત્ યુદ્ધ વિષે જટાસુ બે કાંઈક વધુ વખત રાવણને રાકી શક્યો હોત, તો રાવણ સીતાને લઈ આગળ બઈ શકત નહિ; તેમ જ મહારાજા દશરથ પણ બે પંદરેક દિવસ વધારે ભૂલ્યા હોત, તો ગમે તે ઉપાયે કરી રામચંદ્રને વનમાંથી પાછા લઈ બન-આને બે એમ બન્યું જ હોત તો આપણી સર્વ વાનરોની આવી પ્રાણાંત દશા પણ આવત નહિ. ^{૧૪} હે વાનરો ! સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણનો વનવાસ, રામચંદ્રના ક્રોધથી અનેક રાક્ષસોનો વધ અને તેમના એક જ આણથી વાલીનો વિનાશ તથા આપણને પ્રાપ્ત થયેલું આ પ્રાણાંત કષ્ટ, એ સઘળું કેટલીના વરદાનથી જ થયું છે; અર્થાત્ બે કેટલીએ દશરથ રાજાની પાસેથી વરદાન ન માગ્યું હોત તો ઉપયુક્ત વિકારો થાત નહિ.

સુવરાજ અંગદનાં દુઃખ ઉપભવે એવાં વચન સાંભળીને તથા ભયને લીધે વાનરોને પૃથ્વી પર પડી ગયેલા ભેંઈને અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયેલો, ઉઠાર ખુદિવાળો અને તીણી ચાંચવાળો ગૃધ્રરાજ સંપાતિ મોટા સ્વરે દીન વાણીથી બોલ્યો : ^{૧૫-૧૮} ‘અરેરે, આ સમયે મારા મનને કંપાવતો કયો પુરુષ મારા પ્રાણથી પણ અધિક એવા મારા પ્રિય બંધુ જટાસુના વધ સંબંધી વાણી ઉચ્ચારે છે ? ^{૧૯} અરે ! જનસ્થાન વિષે રાવણ રાક્ષસ અને જટાસુ-

નું યુદ્ધ શા માટે થયું તે મારે બહુવું બેઈએ. અહો ! મારા બાંધવ જટાસુના નામ મેં આજે ઘણે કાળે સાંભળ્યું. ^{૨૦} હે વાનરો ! હવે હું તમારે લક્ષણ કરવા ઇચ્છતો નથી. તમેજો મારા ગુણના નાના ભાઈના નામનું મારા સાંભળતાં ઘણે કાળે કીર્તન કર્યું છે, તેથી હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું. હે કપિઓ ! હવે તમે આ પર્વતના દુર્ગમ કાંગરા ઉપરથી મને નીચે ઉતારો. હે. વાનરશ્રેષ્ઠ ! જન-સ્થાનમાં વસનારા મારા બંધુ જટાસુનો વિનાશ કેમ થયો ? તથા ગુરુજનોને પ્રિય એવા શ્રીમાન રામચંદ્ર જેના પ્રિય પુત્ર છે, એવા મહારાજા દશ-રથની સાથે જો મારા બંધુનું સખ્ય કેમ કરી થયું, જો હું તમારા સુખથી સાંભળવા ઇચ્છું છું ; કૃપા કરી તમે મને નીચે ઉતારો; કારણ કે સૂર્યનાં કિરણોથી મારી પાંખો બળી ગયેલી હોવાને લીધે હું બિડી શકતો નથી અને તેથી હે અરિંદ્રો ! હું તમારી સહાયતા વડે આ પર્વતના કાંગરા ઉપરથી નીચે ઊતરવા ઇચ્છું છું.’ ^{૨૧-૨૪}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામયણના ત્રિષ્તુબ્ધાંકમાં ૫૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પૃથ્થો

વાનરો અને સંપાતિ-વૃત્તાંતનિવેદન

શ્લોકાદ્બ્રહ્મસ્વરમ્પિ શ્રુત્વા વાનરયુગપા : ।

બ્રહ્મચૈવ તત્ત્વાવ્યં કર્મણા તસ્ય શક્તિઃ ॥ ૧ ॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિએ શોકને લીધે ગફગફ સ્વરથી દીન વચનો કહ્યાં, તોપણ તેણે પ્રથમ કહેલાં વચનોથી ભયભીત થયેલા વાનરોને વિશ્વાસ આપ્યો નહિ; ^૧ છતાં મરણ પામવાનો નિશ્ચય કરી એક આસને બેઠેલા તે કપિઓએ વિચાર કર્યો : ‘આ ગૃધ્ર અવરય આપણું લક્ષણ તો કરશે જ; પણ રે, તેથી આપણે ડરડું શા માટે બેઈએ ? આપણે સર્વ મરવાને તો બેઠેલા જ છીએ. જો આ ગૃધ્ર આપણા સર્વનું લક્ષણ કરશે, તો આપણે ઇચ્છિત મરણને સત્વર પામીને કૃતકૃત્ય થઈશું, માટે આલો તેને નીચે ઉતારીએ.’ પછી સર્વ યુથપાલક વાનરો-એ પર્વત-શિખર પર ચઢી ગૃધ્રરાજ સંપાતિને

નીચે ઉતાયો. નીચે આળ્યા પછી તેનામાં કશો ફર ભાવ જોવામાં આવ્યો નહિ, ત્યારે શુવરાજ અંગદ તેને પોતાતું વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો. ૨-૪

અંગદે કહ્યું : ' હે પક્ષીરાજ ! ક્રિષ્કિન્ધાનગરી વિષે પૂર્વે મહાપ્રતાપી 'ઋક્ષરાજ' નામના એક વાનરોના રાજ થઈ ગયા છે, તે મારા પિતામહ થાય. તે ઋક્ષરાજના અત્યંત બળવાળા અને ધાર્મિક એવા 'સુગ્રીવ' અને 'વાલી' નામના બે પુત્રો થયા. તેમનાં મહાસમર્થ વાલી, જેનાં પરાક્રમે લોકોમાં વિખ્યાત છે, તે મારો પિતા થાય છે. ૫, ૬

ઇક્ષ્વાકુકુળ વિષે મહારથી અને સંપૂર્ણ પૃથ્વીના અધિપતિ એવા મહારાજ દશરથપુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર કે જે ધર્મના માર્ગને જ અતુ-સરનારા છે, તેમણે પિતાની આજ્ઞા પાળવા સાર પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા ધર્મપત્ની સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ૭-૮ દંડ-કારણ્યમાં આવેલા જનસ્થાન વિષે વસતા એ રામચંદ્રની સ્ત્રી સતી સીતાતું દુષ્ટાત્મા રાવણે બળાટકારે હરણ કર્યું અને આકાશમાર્ગે થઈને જવા લાગ્યો. જનકનંદિની સીતાને આકાશમાર્ગે હરાતાં જોઈને, રામચંદ્રના પિતાના મિત્ર ગૃધ્રરાજ જટાયુએ રાવણને રોક્યો અને તેને રથ સહિત રોકી સતી સીતાને પૃથ્વી પર આણ્યા; પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા-ને લીધે આખરે થાકી ગયેલા એ ગૃધ્રરાજ જટાયુ-ને રાવણે મારી નાખ્યો અને સતી સીતાને લઈને તે આકાશમાર્ગે ચાલ્યો ગયો. હે પક્ષીરાજ ! એવી રીતે મહાબળવાન રાવણે તારા ભાઈ જટાયુને હણ્યો. ત્યાર પછી સીતાને શોધતા શ્રીમાન રામ-ચંદ્ર કેટલીક વારે આવીને જટાયુને મળ્યા અને તેમણે પોતાના હાથથી તેના સંસ્કાર કર્યો, જેથી તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયો. ૯-૧૧ ત્યાર પછી મહાત્મા રઘુવીરે મારા કાકા સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી કરીને મારા પિતા વાલીને વધ કર્યો. મારા પિતાએ સુગ્રીવને તેના સચિવો સહિત રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, તેથી રામચંદ્રે મારા પિતાને નાશ કરી સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કર્યો. ૧૨, ૧૩ રામચંદ્ર-

ની સહાયથી સમગ્ર વાનરોના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા મારા કાકા સુગ્રીવે રામપત્ની સીતાની શોધ કરવા માટે અમે સર્વ વાનરોને આ દક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા છે. ૧૪ હે સંપાતિ ! શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવે સીતાની શોધ કરવા પ્રેરેલા અમે સર્વ વાનરો દક્ષિણ દિશામાં ઘણા દિવસોથી શોધીએ છીએ; પરંતુ રાત્રિ વિષે જેમ સૂર્યની પ્રભા જોવામાં આવતી નથી, તેમ સતીશિરોમણિ સીતા ક્યાંય પણ અમારા જોવામાં આવતાં નથી. ૧૫ હે ગૃધ્રરાજ ! અમે સર્વ કપિઓએ સ્થિરચિત્ત થઈ દંડકારણ્ય વિષે ચોતરફ શોધ કરતાં કરતાં અજ્ઞાનપણાને લીધે મયદાનને રચેલા ઋક્ષભિલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં આગળ શોધ કરતાં અમારા રાજ સુગ્રીવે આપેલી એક માસની સુદત પૂરી થઈ ગઈ; પરંતુ અમેને સીતાની ભાળ સરખી પણ મળી નહિ; તેથી સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અમે સર્વ કપિઓએ નિર્માણ કરેલી સુદત પૂરી થઈ જવાને લીધે સુગ્રીવના ભયથી ઠરીને પ્રાયોપવેશન કર્યું છે. ૧૬ કેમ કે રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવની આજ્ઞાને ભંગ કરી કદાચ અમે સર્વ ત્યાગ્ય-જઈએ, તો ત્રણેના ક્રોધ આગળ અમારામોને કોઈ છુતી શકે એમ નથી. ૧૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિમધ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૮ મો

વાનરો અને સંપાતિ-સીતાની ભાળ

હ્યુકઃ કર્ણ વાક્ય વાનરેત્યક્ષીવિત્ : ।

સવાળો વાનરાનૃપઃ પ્રત્યુવાચ મહાસ્વતઃ ॥ ૧ ॥

છવિતનો ત્યાગ કરવા માટે પ્રાયોપવેશન કરી

એકલા વાનરોનાં કરુણ વચનો સાંભળીને મોટા નાદવાળા ગૃધ્રરાજ સંપાતિની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પછી એદ્યુષ્ટ વાણીથી સંપાતિ કહેવા લાગ્યો : ૧ ' હે વાનરો ! મહાબળવાન રાવણ રાક્ષસે યુદ્ધ વિષે જેનો વિનાશ કર્યોનું તમે જણાવો છો, તે ગૃધ્રરાજ જટાયુ મારો નાનો ભાઈ થાય છે. ૨ અરે, ભાઈના મરણરૂપ અગ્રિય સમાચાર

આને હું સાંભળું છું અને તે હું સહન કરી રહ્યો છું! અરે, હવે હું વૃદ્ધ થયો છું અને વળી પાંખો વિનાનો થઈ ગયો છું, તેથી મારા ભાઈનું વેર દેવાની મારામાં શક્તિ પશુ રહી નથી! હે કપિ-વરો! પૂર્વે દેવોના રાજા ઇંદ્રે વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો, એ અરસામાં હું અને મારો નાનો ભાઈ જટાશુ બંને જણા પરસ્પર જય મેળવવાની ઇચ્છાથી પ્રાતઃકાળમાં જ આકાશ તરફ ઊઠ્યા અને અંત-રિક્ષમાં વેગથી ધ્રુમતા ધ્રુમતા, છેક કિરણોથી પ્રકાશી રહેલા સૂર્યમંડળ પાસે જઈ પહોંચ્યા. તે વેળા મધ્યાહ્નકાળ થવા આવેલો હોવાને લીધે સૂર્યમંડળ બરાબર આકાશના મધ્યમાં પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી મારો ભાઈ જટાશુ સૂર્યના તેજથી ખેદ પામવા લાગ્યો.^{૩-૫} મારા નાના ભાઈને સૂર્યનાં કિરણોથી પીડા પામેલો અને અત્યંત વિહ્વળ થયેલો ભેઈને સ્નેહને લીધે મેં તેને મારી પાંખો વડે ઢાંકી લીધે; એથી જટાશુ તો બચી ગયો; પરંતુ સૂર્યના તેજથી મારી પાંખો બળી જવાને લીધે હું તરત જ આ વિશ્વ પર્વત પર પડ્યો. હે વાનરશ્રેષ્ઠ! એ દિવસથી પાંખો વિનાનો થયેલો હું કેઈ સ્થળે જઈ શકતો ન હોવાથી અહીં જ નિવાસ કરી રહ્યો છું અને મારા બંધુ જટાશુ વિષે કશી પણ હકીકત બહુવા પામ્યો નથી.^{૬, ૭}

જટાશુના જ્યેષ્ઠ પ્રાતા ગૃધ્રરાજ સંપાતિનાં વચનો સાંભળી મહાશુદ્ધિમાન યુવરાજ અંગદે કહ્યું : ‘હે પક્ષીરાજ! ભે તું રામચંદ્રના ભક્ત જટાશુનો ભાઈ હોય અને મેં કહેલું રામચંદ્રનું સઘળું વૃત્તાંત તે સાંભળ્યું હોય, તો સીતાને હરનાર રાવણ રાક્ષસનું નિવાસસ્થળ અગ્રેમાં બતાવ.^{૮-૯} હે ગૃધ્રરાજ! લીધે વિચાર નહિ કરનારા અને રાક્ષસાધમ એવા એ રાવણના સ્થાનને તું બહુતો હોય, તો તે સ્થાન ભલે દૂર હોય, તોપણ અમને સત્વર જણાવ.’^{૧૦}

અંગદનું વચન સાંભળી જટાશુના જ્યેષ્ઠ બંધુ સંપાતિએ એ સર્વ વાનરોને હુપ ઉપબવતાં

+ ‘આપણા બન્નેમાથી સૂર્યમંડળની પાસે વહેંચા કોણ પહોંચી ન્ય છે અને એ વહેંચા પહોંચે તે બળવાન બહુશી, એવી રાતથી

પોતાને શોભતું વચન કહ્યું :^{૧૧} ‘હે વાનરો! મારી પાંખો બળી ગઈ છે અને વળી હું વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું, તેથી હું માત્ર વાણી વડે જ રઘુ-વીરને સહાય કરીશ. હે કપિઓ! હું વરુણના હોકાને, ત્રિવિક્રમાવતાર ધરી વિષ્ણુ ભગવાને આક્રમણ કરેલા ભૂઃ વગેરે ત્રણે લોકોને, દેવો તથા અસુરોના થયેલા સંગ્રામોને અને અમૃતમંથનાદિ કાર્યોને સારી રીતે બાણ છું.’^{૧૨, ૧૩} હે કપિવરો! ભેંકે રઘુવીરનું આ કાર્ય મારે પોતે જ કરવું ભેઈએ; પરંતુ શું કરું? પાંખો કપાવાને લીધે તથા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મારું સઘળું બળ હરાઈ ગયું છે અને મારા પ્રાણ પશુ શિથિલ થઈ ગયા છે, તેથી નિરુપાય છું.’^{૧૪} અત્યુ. હે કપિઓ! થોડા સમય ઉપર સર્વ આબુષણોથી અલંકૃત અને રૂપ-સંપન્ન એવી એક તરુણી દુરાત્મા રાવણથી હરાતી મારા ભેવામાં આવી હતી.^{૧૫} એ તરુણી-સ્ત્રી ‘હા રામ! હા લલમણ! હા રામ!’ એવો મોટો આકોશ કરતી હતી અને પોતાનાં ગાત્રો કપાવીને તથા તે પર રહેલાં આબુષણોને ઉતારી ઉતારીને ફેંકી દેતી હતી. પર્વતશિખર પર પડેલી સૂર્યપ્રભા સરણું તેના શરીર પર રહેલું વસ્ત્ર સ્થામવણું રાવણ રાક્ષસના દેહ વિષે લટકતું હોવાથી આકાશમાં ઝબૂકતી વીજળી બેટું શોભતું હતું. હે કપિઓ! એ સ્ત્રી વારંવાર ‘રામ’ નામનું જ કીર્તન કરતી હતી, તેથી એ ‘સીતા જ હતી’ એમ હું માનું છું. હે કપિવરો! હું તમને રાવણનું સ્થાન જણાવું છું, તે સાંભળો.’^{૧૬} હે વાનરો! વિશ્રવાનો પુત્ર અને કુબેરનો પ્રાતા રાવણ રાક્ષસ લંકાનગરી વિષે રહે છે. હે કપિઓ! રમ્ય લંકા-નગરી કે બેને દેવોના શિવથી વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરી છે, તે આ દક્ષિણ સમુદ્ર વિષે અહીંથી પૂરે-પૂરી સો યોજન પર આવેલા ક્ષીપમા વચેલી છે.^{૧૭-૨૦} એ નગરીમાં આવેલાં સર્વ મંદિરોનાં દ્વાર સુવર્ણમય છે અને ચોટલા પણ સુવર્ણના છે. વળી સોનેરી વણની, સરખી બંધણી-વાળી મોટી મોટી હવેલીઓ હોવાને લીધે એ લંકાનગરી એકસરખી જ શોભે છે. એ નગરી-

ની આરે તરફ સૂચ સમાન પ્રકાશતા કિલ્લો આવેલો છે. હે કપિવરો ! એ નગરી વિષે કૌશેય વચ્ચને ધારણ કરનારી અને દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલી જનકનંદિની સ્ત્રીતા રાવણના અંતઃપુરમાં રાક્ષસીઓના રક્ષણ હેઠળ વસે છે; તેને તમે ત્યાં જવાથી ભેડાશો. ૨૧-૨૩ હે વાનરો ! હું મારા દિવ્ય જ્ઞાન વડે ભેઈ શકું છું કે, તમે અવશ્ય સીતાને ભેઈ પાછા વળશો. મને એવું દિવ્ય જ્ઞાન હોવાનું કારણ એ છે કે, હું પક્ષી ભતિમાં છતાં દિવ્ય યોનિમાં જન્મેલો છું. જુદી જુદી ભતિમાં પક્ષીઓ જુદી જુદી ગતિથી વિચરી શકે છે; તેમાં ધાન્યનો આહાર કરી જીવનારો પારાવત (હોહા-કળૂતર) આદિ પક્ષીઓ પહેલા માર્ગે વિચરી શકે છે. ૨૪ કાગડાઓ તથા કુળોનું ભક્ષણ કરનારા પોપટ વગેરે પક્ષીઓ બીજા માર્ગમાં ભ્રમી શકે છે; કૌંચ, કુરર અને આસ પક્ષીઓ ત્રીજા માર્ગે ગતિ કરે છે; રથેન (બાજ) પક્ષી ચોથા માર્ગમાં અને ગૃધ્રપક્ષી પાંચમા માર્ગમાં વિચરી શકે છે. વળી બળ અને પરાક્રમથી યુક્ત તથા રૂપ અને સુવાવસ્થાથી શોભતા હંસો છક્રા માર્ગે ગતિ કરી શકે છે. ૨૫ અને વિનતાના પુત્ર ગરુડની ગતિ તો એ સર્વ પક્ષીઓ કરતાં પણ જીંઘી છે. હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! અમે સર્વ પક્ષીઓની ઉત્પત્તિ વિનતાના પુત્ર અરુણથી થયેલી છે, તેથી અમને દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. ૨૫-૨૭ હે વાનરો ! પરમીનું હરણ કરવારૂપ નિંદક કમં કરનારા માંસ-ભક્ષી રાવણ રાક્ષસની સાથે મારે મારા ભાઈ જટાસુ સંબંધી જે વેર બંધાયુ છે, તેનો બદલો તમને આમ લંકા પ્રત્યે ચોકલવાથી વળી રહેશે. હે કપિઓ ! હું અહીંયાં બેઠે બેઠે જ લંકાનગરીમાં રહેલા દુરાત્મા રાવણને તથા બનકીને ભેઈ છું; કેમ કે અમારી દષ્ટિ ગરુડ સરખી દિવ્ય અને અત્યંત દૂર પહોંચે છે, એ કારણથી અને માંસયુક્ત પદાર્થોનો આહાર કરવાના બળથી તથા સ્વભતિસિદ્ધ સ્વભાવથી અમે એક સ્થળે રહીને સો યોજન કરતાં પણ વધારે દૂર ભેઈ શકીએ છીએ. હે વાનરો ! વિધાતાએ

અર્થાત્ તે તે અંતિએ સુધી આક્રમમાં જઈ શકી શકે છે.

દૂર પહેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ભવાનું બળ અમારામાં મૂકીને અમારી વૃત્તિ નિર્મોહ કરી છે અને કૂકડા વગેરે પક્ષીઓની ટૂંકી દષ્ટિ કરીને, તેઓનું જીવન વૃક્ષના મૂળમાં જ (તેઓ રહેતા હોય ત્યાં જ) નિર્મોહ કર્યું છે. હે વાનરો ! હવે તમે આ ક્ષીરસમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરવાનો કાંઈક યત્ન કરો. તમે અવશ્ય સીતાને મળી કાચું સિદ્ધ કરીને પાછા વળશો. ૨૮-૩૨

હે કપિવરો ! તમે પ્રથમ મારું આટલું કાચું કરો. હું સસુદ્રકિનારે જઈને મારા સ્વર્ગસ્થ ભાતા જટાસુને ઉદકલાન કરવા ઇચ્છું છું; માટે તમે મને સસુદ્રકિનારે લઈ જાઓ. ૧ સંપાતિનું વાઙ્મય સાંભળતાં જ મહાબળવાન વાનરો બળી બધેલી પાંચેવાળા એ સંપાતિને જાણી સસુદ્રકિનારે લઈ ગયા. ત્યાં સંપાતિએ જટાસુને ઉદેશી સ્નાન-તર્પણાદિ ક્રિયા કરી. ૩૩, ૩૪ પછી મહાત્મા વાનરો તેને તેના મૂળ સ્થાન પ્રત્યે પાછો લઈ આવ્યા અને સીતાની ખરેખરી ભાળ મળવાને લીધે હર્ષિત થયા. ૩૫

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણાકાંડમાં પદ્યો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદ્મ મો

સીતાની ભાળ વિષે વધુ માહિતી—
સંપાતિપુત્ર સુપાર્શ્વે ભયેષુ સીતાહરણ

તતસ્તદ્સુતાસ્વાદં યુધરાજેન ભાષિતમ્ ।

નિશમ્ય વદતો હૃષાસ્તે વચઃ પૂર્વગર્ષમાઃ ॥ ૧ ॥

યુધરાજ સંપાતિનાં અમૃત સ્વપ્નાં મીઠાં વચ્ચને. સાંભળી સર્વ કપિવરો હર્ષિત થયા અને ‘સીતાની ભાળ મળી એ બહુ સારું થયું’ એમ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. ૧ પછી વાનરશ્રેષ્ઠ ભંજવાને સર્વ કપિઓની સંમતિથી ઊભા થઈને યુધરાજ સંપાતિને પૂછ્યું : ‘હે યુધરાજ ! હાલમાં બનકનંદિની સ્ત્રીતા કયાં છે ? તે કોના ભવામાં આવ્યાં

૧ આ સર્ગથી આરબી પાંચ સર્ગ પ્રક્રિયા બહુ છે, કારણ કે સર્વ કૌશભા તે ભવામાં આવતા નથી, વળી તે પાંચ સર્ગ ન હોય તોપણ ક્યાપ્રસંગ દ્વારા નથી; તેમ જ આ પાંચ સર્ગોમાં પ્રથમ વર્ણવેલા વિષયોથી વિરુદ્ધ અર્થ ભવામાં આવે છે. સૌ. ટી.

હતાં? અને તેતું કૈણે હરણ કર્યું? છે? એ સઘળું જણાવી તું અમે સર્વ વનચરોનું રક્ષણ કર. ૨,૩ અરે, સીતાનું હરણ કરનાર એવો તે કયો પુરુષ છે કે જે વળ સમાન પ્રહાર કરનારા રામ-લક્ષ્મણનાં ધતુખમાથી છૂટતાં બાણોના પરાક્રમે પણ ગણકારતો નથી?'

પ્રાયોપવેશનનો નિયમ તદ્દન સીતાના સમાચાર બાણવાને ઉત્સુક થઈ રહેલા સર્વ વાનરોનું આશ્વાસન કરતો ગૃધ્રરાજ સંપાતિ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ પુનઃ પણ કહેવા લાગ્યો: ૪,૫ 'હે કમ્પિઓ! વિશાળ નેત્રવાળાં સતી સીતાનું હરણ મેં જેવી રીતે સાક્ષ્યુ છે અને જેણે મને કહી સંભળાવ્યું છે, એ સર્વ હું તમને કહું છું; તેમ જ જનકનંદિની હાલમાં કયાં છે, એ પણ કહું છું તે સાંભળો.

હે કવિવરો! વૃદ્ધાવસ્થાથી જેનાં પ્રાણ અને પરાક્રમ ક્ષીણ થયેલા છે એવા હું ઘણા યોજનના વિસ્તારવાળા આ દુર્ગમ વિંધ્યાચળ વિષે લાંબા સમયથી પરેડેા છું. ૬,૭ અને હું પાંચો વિનાનો-અશક્ત હોવાથી પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ મારો પુત્ર સુપાર્શ્વ યથાસમુયે આહાર લાવીને મારું ચોખ્ખું કરે છે. ૮ હે વાનરો! હું ક્ષુધા સહન કરી શકતો નથી; કેમ કે જેમ ગાધવોને કામતું બળ તીક્ષ્ણ હોય છે, સર્પોને કોષ તીક્ષ્ણ હોય છે અને મૃગોને ભય તીક્ષ્ણ હોય છે, તેમ અમે પક્ષીભતિને ક્ષુધા તીક્ષ્ણ હોય છે. ૯ એક દિવસ એવું બન્યું કે, સૂર્યોદય થતાં જ મને ક્ષુધા લાગેલી જોઈ મારો પુત્ર સુપાર્શ્વ મારે માટે આહાર લેવા સારું ગયેા; પરંતુ કૌંઈ સ્થળેથી માંસ નહિ મળવાથી તે સાંજ પડતાં ખાલી હાથે જ મારી પાસે આવ્યો. ૧૦ એ જોઈ આહાર નહિ મળવાથી કૌંઈ ભરાયેલા મેં ઘણાં કઠોર વચનોથી તેના તિરસ્કાર કર્યો, છતાં તેણે મારી આગળ હાથ જોડીને ક્ષમા ચાચી કહ્યું: 'હે તાત! હું તમારે અર્થે માંસ લેવા સારું નિત્યના નિયમ પ્રમાણે અહીંથી આકાશમાં

ઊડ્યો હતો; પરંતુ ઘણી શોધ કરતાં જ્યારે કશું મળી આવ્યું નહિ, ત્યારે હું છેક મહેંદ્ર પર્વતના દ્વાર આગળ જઈ ઊભો રહ્યો. ત્યાં જઈ સમુદ્રમાં તેમ જ સમુદ્ર ઉપર વિચરનારાં અસંખ્ય પ્રાણીઓની ગતિ રોકવા અર્થે હું નીચું ઝુબ કરી ઊભો રહ્યો; અર્થાત્ મહેંદ્ર પર્વત ઉપર સહીને સમુદ્ર તરફ જોવા લાગ્યો. ૧૧-૧૩ એટલામાં ઊગતા સૂર્ય સરખી પ્રભાવાળી કોઈ બીને ઊંચકીને ત્યાંથી જતો કાજળના પર્વત સરખા પ્રોઠ અને શ્યામવર્ણી શરીરવાળો એક પુરુષ મારા જોવામાં આવ્યો. ૧૪ ત્યારે અત્યંત હર્ષ પામીને મેં વિચાર્યું કે, 'ઠીક થયું. આજે આ બેજત્રી પુરુષને પકડી મારા પિતાના આહાર માટે લઈ જઈશ. ' એવો વિચાર કરી હું તેના તરફ દોટ મૂકવા જતો હતો, એટલામાં જ તે શ્યામવર્ણી પુરુષે પોતાને જવા દેવા સારું અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક મને પ્રાર્થના કરી તેથી મેં તેને જવા દીધો. ૧૫ હે પિતાજી! આ જગત વિષે નીચ પુરુષ પણ નમ્રતાપૂર્વક પોતાની ક્ષમા ચાચનારને હણતા નથી, તો મારા જેવો કેમ જ હણે? હે તાત! મેં તેને જવા દીધો, ત્યારે તે પુરુષ સી સહિત અત્યંત વેગથી આકાશમાંગે ચાલી નીકળ્યો. એ સમયે આકાશમાં વિચરનારા સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓએ મારી પાસે આવી તથા મને માન આપી કહ્યું: 'હે પક્ષી! તારું કલ્યાણ થાયો! તારા સંપાટામાં આવેલી જનકનંદિની સીતા જીવતી રહી એ બહુ સારું થયું અને સીતા સહિત રાવણને તે જતો કર્યો, એ પણ સારું થયું. ૧૬-૧૮ વળી હે પિતાજી! સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓએ મને સાથે સાથે એ પણ જણાવી દીધું: 'તે' જેઓને જતાં કયાં તેમાં જે સી છે તે જનકનંદિની રામભાયા સીતા છે અને પુરુષ છે તે લંકાધિપતિ રાક્ષસરાજ રાવણ છે.' એટલું કહી એ સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ આવ્યા ગયા. ત્યાર પછી મેં આકાશમાંગે આવ્યા જતા રાવણ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો તેના અંક વિષે દશરથ-

* પૂર્વે સંપાતિએ આ બાબત કહેલી હોવાથી અહીં આવા પ્રશ્ન ધરતો નથી

+ પૂર્વે સંપાતિએ કહ્યું છે: 'મેં સીતાને હરાવી જોઈ છે' અને હવે પોતે બીજાના મુખથી એ વાત સાંભળી છે, એમ કહે છે, એ પૂર્વવાક્યનો વિરોધ દર્શાવે છે.

* પર્વતનું દ્વાર એટલે પર્વતમાથી નીકળી બહાર જવાનો માર્ગ, જેને 'દ્વાર' કહે છે

૯ કેમ કે તેણે જીવતા હોય, તો જ સમચંદ્ર લંકામાં બચ અને સર્વ રાક્ષસોનો વિનાશ કરે.

નંદન રામચંદ્રની પત્ની સીતા મારા જોવામાં આવી. એ વેળા સીતાના મસ્તકના કેશ છૂટી ગયા હતા, તેનાં આબૂપણે તથા રેશમી વસ્ત્ર શિથિલ થઈ ગયાં હતાં અને અત્યંત શોકને લીધે તે 'હા રામ ! હા રામ ! હા લક્ષ્મણ !' એવા મોટા આક્રોશ કરતી હતી. હે તાત ! હું એ બનાવ જોવા સારું ઘણી વાર સુધી ત્યાં બિચો રહ્યો, તેથી મને ઘેર આવતાં વિલંબ થયો છે.'

હે કપિચંજરો ! વાક્યચતુર મારા પુત્ર સુપ્રસન્ને એ પ્રમાણે મને સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું; તે સાંભળીને પણ મારી બુદ્ધિ પરાક્રમ કરવાને ઉશ્કેરાઈ નહિ. ^{૧૯-૨૨} હાથ, પાંખ વિનાનો પક્ષી કોઈ પણ કર્મને આરંભ કેમ કરી શકે ? અસ્તુ, પણ હજીયે હું મારી વાણી તથા બુદ્ધિના આશ્રયથી તમને બનતી સહાય કરીશ. હે વાનરો ! આ કાર્ય તમારા પુરુષાર્થબળથી થઈ શકે એમ છે. હે કપિઓ ! રામચંદ્રનું કાર્ય એ મારું જ કાર્ય છે, એમાં કોઈ સંશય જેવું નથી; માટે હું મારી વાણી તથા બુદ્ધિના બળ વડે તમારું પ્રિય કરીશ. હે કપિવરો ! તમે સૌ શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા છો, બળવાન છો, નિર્મળ અંતઃકરણવાળા છો, દેવતાઓથી પણ પરાજય ન પામે એવા છો અને મહાબળવાન સુગ્રીવના સેવકો છો; તેમ જ રામ-લક્ષ્મણનાં કંકપત્રવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોં પણ ત્રણે લોકની રક્ષા તથા નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ છે, તો પછી કેનો ભય ધરવા જેવું છે ? જોકે રાક્ષસોના રાજા રાવણ અત્યંત તેજસ્વી અને બળવાન છે, તોપણ સમર્થ એવા તમોને કોઈ પણ હુકર નથી. ^{૨૩-૨૭} હે વાનરો ! હવે સમય ન શુભાવતાં તમે તમારી બુદ્ધિને કાર્ય કરવામાં ચોક્કસ. હે કપિઓ ! તમારા સરખા બુદ્ધિમાનો કાર્ય વિષે કદી પણ ઢીલ કરતા નથી. ^{૨૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિગ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

કિષ્કિન્ધાકાંડમાં પદ્યો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૦ મો

સંપાતિના પૂર્વવૃત્તાંત-નિશાકર
સુનિર્નાં દર્શન

તતઃ કૃતોદકં સ્નાતં તં ગૃધ્રં હરિયૂથપાઃ ।

ઉપવિષ્ટા ગિરૌ રમ્યે પરિવાર્ય સમન્તતઃ ॥ ૧ ॥

પોતાના બંધુ જટાસુને ઉદેશીને ઉદકદાન તથા સ્નાનાદિ ક્રિયા કરી બેઠેલા ગૃધ્રરાજ સંપાતિને, સઘળા ચૂશપાલક વાનરો વીંટાઈને બેઠા હતા. ^૧ ચુશરાજ અંગદ પણ પોતાના કેટલાએક પરિવારકો-સેવકો સહિત તેની ખસે બેઠો હતો. એ વેળા અંગદાદિ કપિઓને વિશ્વાસ લાવવા સારું સંપાતિ કહેવા લાગ્યો. ^૨ 'હે વાનરો ! હું સીતાને બાણું છું.' એવું જે મેં કહ્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે; એવો તમને વિશ્વાસ આવે તે માટે હું મારું વૃત્તાંત કહું છું; તમે, સર્વ એકચિત્ત થઈ શાંતપણે સાંભળો. ^૩ હે નિષ્પાપ કપિઓ ! પૂર્વે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી દગ્ધ થઈ, હું આ વિધ્વાનબળના શિખર પર પડ્યો હતો. ^૪ ઘણે ભયથી પડવાને લીધે મારાં સર્વ અંગો ભાંગી ગયાં અને તેથી હું સંસારાહત થઈ ગયો. આખરે છંસાત્રિ વીત્યા પછી મને કાંઈ ભાન આવ્યું. એ સમયે પીડાને લીધે મારી સ્મૃતિ નષ્ટ થયેલી હતી; તેથી હું વ્યાકુળ થયેલાની પેઠે ચારે દિશાઓમાં જોવા લાગ્યો; પણ 'હું કઈ દિશામાં આવી પડ્યો છું' અને કયા સ્થળમાં છું' વગેરે કાંઈ પણ બાણી શક્યો નહિ. ^૫ ઘણીક વાર સુધી મનમાં ગડમથલ કરતાં બ્યારે કાંઈક બુદ્ધિ સ્થિર થઈ, ત્યારે આ પર્વત-શિખર પર રહીને દેખાતાં સસુદ્ર, પર્વત, સઘળી નદીઓ, સરોવરો, વનો અને ખીલ પણ કેટલા-એક પ્રદેશોને જોઈને હું તેઓને ઝોળાખવા લાગ્યો. 'એમ ધીમે ધીમે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો અને મને સમજાયું કે હજી પામેલા પક્ષીઓથી વ્યાસ અને મોટી શુદ્ધિઓ તથા અનેક શિખરોવાળો આ દક્ષિણ સસુદ્રના કિનારા પર આવેલો વિધ્વાન છે અને હું જે શિખર પર પડ્યો છું તે શિખર પણ તેણું જ છે. ^{૬, ૭}

હે અંગદાદિ કપિવરો ! પૂર્વે આ સ્થળે એક

અતિ પવિત્ર આશ્રમ હતો, જેનું દેવતાઓ પણ પૂજન કરતા હતા. તે આશ્રમ વિષે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરનારા 'નિશાકર' નામના ઋષિ રહેતા હતા. 'ધર્મ' બાણનારા એ નિશાકર ઋષિ સ્વર્ગે ગયા ત્યારથી માંડીને અહીં વસતાં આજ સુધીમાં મને આઠ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં છે. હે કપિઓ ! આકાશમાંથી પડ્યા પછી હું બ્યારે સાવધ થયો, ત્યારે અત્યંત વિષમ એવા આ વિધ્યાચળના શિખર પરથી ધીમે ધીમે ઊતરીને અતિ કષ્ટથી તીક્ષ્ણ દર્શવાળી પૃથ્વી પર આવ્યો. હે વાનરો ! નિશાકર ઋષિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી હું અતિ પરિશ્રમ વેઠીને પણ એવી રીતે નીચે ઊતરી આવ્યો અને નજીકમાં જ આવેલા તેમના આશ્રમ આગળ ગયો. હે વાનરો ! પૂર્વે મેં તથા જટાયુએ એ ઋષિની ઘણી વાર સેવા કરી હતી. ^{૧૦} નિશાકર ઋષિના આશ્રમની સમીપ સુગંધયુક્ત વાયુ વાતો હતો અને તેમાંનું કોઈ પણ વૃક્ષ પુષ્પ કિંવા ફળ વિનાનું જણાતું ન હતું. ^{૧૨} હું ત્યાં જઈ એક વૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠો અને વિચાર કરવા લાગ્યો : 'મને નિશાકર ઋષિનાં દર્શન થશે એટલે હું તેમને પ્રણામ કરી મારું દુઃખ નિવેદન કરીશ, જેથી તેમની કૃપા વડે મારું દુઃખ ઓછું થશે.' ત્યાર પછી હું ઋષિના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યો. ^{૧૩} થોડી વારમાં દેહીપ્યમાન તેજવાળા અને કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે એવા નિશાકર ઋષિ કે જે સમુદ્રસ્નાન કરીને કશિષુ દિશા તરફથી આવતા હતા, તેમને મેં દ્રશ્ય થયો. ^{૧૪} યાચક પુરુષો જેમ દાતાને વીંટળાઈને ચાલે છે, તેમ અનેક રીંછ, મૃગ, બ્યાઘ્ર, સિંહ તથા નાના પ્રકારના સર્પો એ નિશાકર ઋષિને વીંટળાઈને સાથે સાથે ચાલતા હતા. ^{૧૫} બ્યારે ઋષિએ પોતાના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે જેમ રાજા પોતાના અંતાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો પછી તેના અમાત્યો વગેરે સર્વ અધિકારીઓ પોતપોતાનાં સ્થાને ચાલ્યા બાદ છે, તેમ તેની સાથેનાં રીંછ વગેરે પ્રાણીઓ પણ પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યાં ગયાં. ^{૧૬}

હે કપિકુંજરો ! એ ઋષિવરે આશ્રમમાં

પ્રવેશ કરતી વેળાએ મને જોયો હતો; તેથી એક સુહૃતમાત્રમાં જ બહાર આવીને અતિ પ્રસન્ન વદને મને આવવાનું પ્રયોજન પૂછતાં કહ્યું : ^{૧૭} 'હે સૌર્ય ! તારાં રવાંટાંની આવી વિકળતા બેઠને હું તને ઓળખી શકતો નથી.' તારી બન્ને પાંખો બળી ગયેલી છે, તેમ જ તારા શરીર પરની ચામડી પણ તેવી જ થઈ ગયેલી છે. ^{૧૮} પૂર્વે મેં મે ગૃધ્રપક્ષીઓને જોયા હતા. તેઓ વાયુ સરખા વેગવાળા તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા હતા અને તેઓ સહોદર થતા હતા. ^{૧૯} મને કાંઈક ઓળખાણ પડે છે કે, એ ગૃધ્રોમાંના જ્યેષ્ઠ સંપાતિ તે તું છે અને જટાયુ તારો નાનો ભાઈ થાય છે. હે સંપાતિ ! પૂર્વે મહુષ્યરૂપ ધારણ કરીને તમે બન્ને ભાઈઓએ મારી સેવા કરી હતી; ^{૨૦} તેથી હું તમને પૂછું છું કે, હે ભાઈ ! તને શો વ્યાધિ થયો છે ? તારી પાંખો શા કારણથી નાશ પામી છે ? અરે, તને આવો ઉચ્ચ દંડ કોણે આપ્યો છે ? ^{૨૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિગ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ત્રિશ્ચિંખાકાંડમાં ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૧ મો

સંપાતિનો પૂર્વવૃત્તાંત-૨૧૬-અવધૂન

તતસ્તદ્ધાર્ણવ કર્મ દુષ્કરં સદ્ધસા કૃતમ્ ।

આવચ્છે મુનેઃ સર્વે સ્વર્ગાનુગમનં તથા ॥ ૧ ॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિ અંગદાદિ કપિઓને વળી પણ કહેવા લાગ્યો : 'હે કપિઓ ! મને નિશાકર ઋષિએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે મેં દારુણ અને બીભશી ન થઈ શકે એવું સૂચ્યું સામે જવાનું સાહસિક કાર્ય તેમને નિવેદન કરતાં કહ્યું : ^૧ 'હે ભગવન્ ! મેં મારા બળના ગર્વને લીધે એવું નિષ્ફળ કર્યું કયું છે, તેથી મારી પાંખો તથા શરીર પરની ચામડી બળી જવા સિવાય બીજું કંઈ પણ મને પ્રાપ્ત થયું નથી. વ્યાકુળ ઇન્દ્રિયોવાળો તથા ખેદ પામેલો હું લલભને લીધે મારું તે વૃત્તાંત કહેતાં પણ શરમાઈ છું. હે ઋષિવર ! તમે પૂછો છો તેથી મારે કાંઈક કહેવું બેઠશે. ^૨ હે ભગવન્ ! એક વખતે ગર્વ વડે મોહિત થયેલા હું

અને જટાયુ એકબીજાનાં પરાક્રમને જાણવાની ઇચ્છાથી સ્વપ્ના કરતા આકાશમાં ઊઠ્યા. તેમાં પ્રથમ કૈલાસ પર્વતના શિખર ઉપર ઋષિઓની સમક્ષ અમે બેઠેએ પ્રતિજ્ઞા લીધી : ‘ભગવાન સૂર્ય-નારાયણ બંન્માં સુધીમાં અસ્ત્રાચળ પર બંધ, તેટલા સુધીમાં અમારે તેને સ્પર્શ કરવો.’^{૧૩,૪} આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી અમે બેઠે ભાઈઓ એકાએક આકાશ તરફ ઊઠ્યા અને મહાવેગપૂર્વક સૂર્ય તરફ જવા લાગ્યા. ઘણેકે ઊંચે ગયા પછી અમેએ નીચે દિષ્ટિ કરી તો પૃથ્વી પરનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નગરો અમને સ્થના સ્થક સરખાં દેખાવા લાગ્યાં.^૫ એ સમયે આકાશ વિષે અમેને કોઈ કોઈ સ્થળે વાંજિત્રોના, તો કોઈ કોઈ સ્થળે આભૂષણોના ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા; તેમ જ કોઈ કોઈ સ્થળે રક્ત વસ્ત્રને ધારણ કરી મધુર ગાન કરી રહેલી ઘણી અશ્વસરાઓ અમારા જોવામાં આવી. આકાશ વિષે અત્યંત વેગથી ઊડતા અમે બ્યારે છેક સૂર્યના માર્ગની સમીપ પહોંચી ગયા, ત્યારે મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી છવાયેલી આખી પૃથ્વી કોમળ હરિયાળીવાળા એકાદ વન સરખી દેખાવા લાગી.^{૬,૭} પૃથ્વી પરના પર્વતો નાના પથ્થર સરખા જણાવા લાગ્યા; અનેક મોટી નદીઓથી વીંટાયેલી આ પૃથ્વી બહુે ઝીણા ઝીણા સૂતરના તાંતણાઓથી વીંટાયેલી હોય એવી દેખાવા લાગી; તેમ જ ભૂમિ પરના હિમાલય, વિંધ્ય તથા મેરુ વગેરે મોટા મોટા પર્વતો બહુે એકાદ મોટા જળાશયમાં હાથીઓ ઊભા હોય એવા હીસવા લાગ્યા.^૮ હે ભગવન ! અમે એટલે ઊંચે ગયા ત્યાં તો સૂર્યના ખરેખરા તાપથી અમે બળવા લાગ્યા. એકાએક અમારા શરીરે ભારે પરસેવા છૂટ્યો અને ખેદ, ભય તથા મોહથી અમે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયા. પછી અમેને તુરત જ દારુણ મૂર્છા આવવા લાગી.^{૯,૧૦} અને એલાન થવાથી દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે અગ્નિ દિશા કઈ, એની પણ અમને સૂઝ પડી નહિ. સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોને લીધે અમારાં શરીર બળવા માંડ્યાં; તેથી અમેએ વિચાર્યું કે અરે, સુખના અતસમયે બાળનારો અગ્નિ આજે જ સર્વલોકને બાળવા પ્રવૃત્ત થયો છે કે શું ?^{૧૧}

અમે જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ અમારી દિષ્ટિ સૂર્યના તેજને લીધે નષ્ટ થવી ગઈ અને અમારું મનોબળ પણ શિથિલ પડતું ગયું; અર્થાત્ સૂર્યમંડળને સ્પર્શ કરવાનો અમારો આશય એવો થતો ગયો. એમ છતાં પણ અતિ પ્રયત્નથી અમારાં નેત્ર તથા મનનું અતુલસંધાન કર્યું અને સૂર્ય સામે બેસ્યું; એ વેળા અમેને તે પૃથ્વી જેવડો દેખાયો.^{૧૨,૧૩} એ સમયે મારો નાનો ભાઈ જટાયુ તો ભયને લીધે આકુળ થઈ મને પૂછવા વિના જ પૃથ્વી તરફ ઊતરવા લાગ્યો. એ બેઈ મેં પણ મારા શરીરને તુરત જ આકાશમાંથી ઊતરવા હીધું. એ વેળા જટાયુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી મેં તેના શરીરને મારી પાંગો વડે ઢાંક્યું એટલે જટાયુ બળ્યો નહિ; પરંતુ પ્રકાશને લીધે મારી પાંગો બળી ગઈ, જેથી અચેતન થયેલો અને વાયુમાર્ગે લથકાતો હું આ વિધ્વાયળના છેક દક્ષિણ તરફના છેડા પર આવી પડછાયો. હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! હું પારે છું કે મારો ભાઈ જટાયુ જનસ્થાન વિષે પક્ષો હશે.^{૧૪-૧૬} હે સુનિશ્રેષ્ઠ ! એવી રીતે હું રાત્ર્યષ્ટ અને પાંગો તથા પરાક્રમ વિનાનો થયેલો હોવાથી હવે મરવાને જ ઇચ્છું છું. હવે હું આ સામે જણાતા પર્વતશિખર પર જઈને પડતું મૂકીશ.^{૧૭} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૨ મો

નિશાકર સુનિએ સંપાતિને આપેલું આશ્વાસન
પવસુક્ત્વા સુનિશ્રેષ્ઠમવંદં સુશાદુઃખિતઃ ।

મથ વ્યાત્વા મુદ્ધર્ત્તં ચ ધગવાનિદમન્નવીત ॥ ૧ ॥

સુનિશ્રેષ્ઠ નિશાકરને મારું વૃત્તાંત નિવેદન કરીને અતિશય દુઃખવાળો હું રુદન કરવા લાગ્યો, ત્યારે એક મુદ્ધર્ત્ત પર્વત ભગવાન નિશાકર સુનિએ વિચાર કરી મને કહ્યું : ‘તને ફરીથી બીજા પાંગો અને પીંછાંઓ આવશે; તેમ જ આંગણોનું તેજ, પ્રાણ, પરાક્રમ અને બળ પણ તને પ્રાપ્ત થશે. ^{૧,૨} મેં પુરાણોમાં સાંભળ્યું છે, તેમ જ તપોબળથી બાંધ્યું છે, તેથી મને જણાયું છે કે ભવિષ્યમાં એક અતિ મહાંબ ઘટના બનશે. ^૩ તે એ કે ઇક્ષ્વાકુકુળ-

ની વૃદ્ધિ કરનારા દશરથ નામે એક રાજ થશે. તેને રામ નામે મહોત્તેજસ્વી પુત્ર થશે.^૪ એ સત્યપરા-કર્મી રામચંદ્ર પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવા માટે પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં આવશે.^૫ ત્યારે ગોદાવરીને તીરે આવેલા જનસ્થાન પ્રદેશ-માંથી દેવ અને દાનવથી અવધ્ય રાવણ નામનો રાક્ષસેન્દ્ર તેની પત્ની સીતાને લંકામાં હરી જશે.^૬ તે સમયે રાવણ ભક્ષ્ય, લોભ્ય ને એવી જ ખીલુ લલચાવે તેવી વસ્તુઓથી સીતાજીને લોભાવવા પ્રયત્ન કરશે; પરંતુ દુઃખમાં રૂખેલી, યશસ્વિની અને મહાભાગ્યશાળી સતી સીતા તે સ્વીકારશે નહિ, એ સમયે દેવરાજ ઇંદ્ર સીતાની આ સ્થિતિ જાણીને દેવને પણ હલેલ, અમૃતના જેવું પરમ અન્ન (પાચસ) તેમને ચોકલાવશે.^{૭,૮} અને ઇંદ્ર પાસેથી આ અન્ન આપ્યું છે, એમ જાણીને સીતા તેનો સ્વીકાર કરશે. પછી તેનો ઉપલોભાગ મારા સ્વામી રામચંદ્ર અને દિયર લક્ષ્મણ જીવતા હોય અથવા તો દેવવ પામ્યા હોય, તોપણ તેમને આ અન્ન પ્રાપ્ત થાઓ,^૯ એવા સંકલ્પપૂર્વક ભૂમિ ઉપર મુકશે.^{૧૦} (અને શેષ રહેલું પ્રાશન કરશે). હે સંપાતિ! રામની આજ્ઞાથી સીતાજીની શોધ કરવા નીકળેલા વાનરો અહીં આવશે. તેમને મળીને તું રામપત્ની સીતાજીના સમાચાર આપજે. હાલ તારે અહીંથી ખીજે ક્યાંય જવું નહિ. આવી સ્થિતિમાં તું ક્યાં જઈશ? માટે દેશ અને કાળની રાહ જોતો તું અહીં રહે. અતે તને પાંખો આવશે જ.^{૧૧,૧૨} એકે હું તને અત્યારે પાંખો આપી શકું તેમ છું, પરંતુ અને આ અવસ્થામાં રહેવાથી તું લોકનું વધારે ભલું કરી શકીશ;^{૧૩} અર્થાત આથી તું એ બંને રાજપુત્રોનું, પ્રાહ્લણીનું, ચુરુઓનું, સુનિઓનું અને ઇંદ્રનું હિત સાધી શકીશ. હું પણ રામ અને લક્ષ્મણ એ બંને ભાઈઓનું પુણ્યદર્શન ઇચ્છું છું; પરંતુ ઘણા કાળ વીતવાથી દેહ બહુ જ લુભ્વું થઈ ગયો છે; તેથી હવે હું તેનો ત્યાગ જ કરીશ.^{૧૪} હે અંગદ! તત્ત્વદર્શી નિશાકર મહર્ષિએ આ પ્રમાણે મને કહ્યું હતું.^{૧૫,૧૬} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ભિખ્યાધ્યાયમાં ૬૨ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૩મો

સંપાતિના દુઃખની નિવૃત્તિ-સીતાની શોધ માટે વાનરોને તેણે આપેલો ઉત્સાહ
 ઇતૈરન્યૈશ્વઃ શુભિર્મિર્વાક્યૈર્વાન્યવિશારદઃ ।
 માં પ્રણસ્યામ્યનુજ્ઞાત્ય પ્રવિષ્ઠઃ સ્વસ્માલયમ્ ॥૧॥
 વાક્યવિશારદ નિશાકર સુનિએ એવાં ખીજાં અનેક વાક્યોથી મારી પ્રશંસા કરી તેમ જ મને ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞા આપી. પછી તેઓ પોતાના આશ્રમમાં ગયા.^૧ પછી પ્રીતે પ્રીતે હું તે પર્વત-ની ખીજામાંથી સરકીને બહાર નીકળ્યો અને આ વિંધ્યપર્વત ઉપર આવ્યોને તમારી રાહ જોવા લાગ્યો.^૨ એ સમયને સેંકડો વર્ષ વીતી ગયાં છે, છતાં હું સુનિનાં વચ્ચેના હૃદયમાં રાખીને દેશ તથા કાળની રાહ જોતો હતો.^૩ મહાપ્રસ્થાન કરીને નિશાકર સુનિ સ્વર્ગમાં ગયા ત્યારથી અનેક તર્કવિર્તક કરનારો હું સંતાપ વટે બળતો હતો.^૪ મારા પ્રાણરુદ્ધ રક્ષણ કરવા માટે તેમણે મને કહ્યું હતું, છતાં પણ ઘણી વાર હું કંટાળી જતો અને મરવા તૈયાર થતો; પરંતુ વળી એ સુનિનાં વચ્ચેનાં સ્મરણ કરી તેમ કરતાં હું અટકતો હતો. સળગતા અગ્નિની જ્યોતિ એમ અંધારાને દૂર કરે છે, તેમ આ યુદ્ધિ મારાં દુઃખોને દૂર કરતી હતી. હું મારા પુત્રના ઈળથી દુઃશત્મા રાવણનું બળ જોણું જાણતો હતો; તેથી મેં તેનો અનેક વચ્ચેનાંથી ફિટકાર કર્યો અને પૂછ્યું કે તે સીતાજીનું રક્ષણ કેમ ન કર્યું? સીતાજીને વિલાપ કરતાં સાંભળ્યાં તેમ જ રામ અને લક્ષ્મણ એ બંને સીતાજીથી વિયોગ પામ્યા છે, એ બધા છતાં તે સીતાને ઉદ્ધાર શા માટે ન કર્યો? ત્યારે એણે મને ઉત્તર આપ્યો: ‘મેં એમને બનકી ભણ્યાં ન હતાં, પણ તે ગયા પછી સિદ્ધ લોકોના મુખથી સાંભળ્યું કે એ તો સીતાજી હતાં.’^{૫-૭} આમ બનવાથી હું મારા મિત્ર દશરથ રાજના પુત્રનું પ્રિય કરી શક્યો નથી, તેમ મારો પુત્ર પણ આ હિતકાર્ષ કરી શક્યો નથી.^૮

ત્યાં એકઠા થયેલા વાનરોને સંપાતિ આ

પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, એટલામાં એ સર્વ વાનરોની સમક્ષ તેને બે નવી પાંખો ફૂટી નીકળી. પોતાના શરીર ઉપર આ પ્રમાણે અરુણ રંગનાં પીછાંઓ અને પાંખો આવેલી બેઈને સંપાતિને અતિશય હર્ષ થયો અને તે વાનરોને કહેવા લાગ્યો : ‘અમ્મપ તેજસ્વી રાજર્ષિ’ નિશાકરના પ્રસાદથી સૂર્યનાં કિરણોથી બળી ગયેલી મારી પાંખો અને આજે ફરી પ્રાપ્ત થઈ. પૂર્વે યૌવનકાળે મારામાં જે પરાક્રમ, બળ અને યૌરુષ હતું તે અત્યારે મને ફરી પ્રાપ્ત થયું છે; માટે હવે સીતાજીને શોધવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરો; તે તમને અવશ્ય મળશે. ૯-૧૨ મને પાંખો પ્રાપ્ત થઈ તે બનાવ તમોને સીતાની લાજ માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારો છે.’ પક્ષીમાત્રમાં ઉત્તમ સંપાતિ સર્વ વાનરોને એમ કહીને આકાશમાં ગતિ કરવાની પોતાની શક્તિની પરીક્ષા કરવાની જિજ્ઞાસાથી એકાએક આકાશભણી બીડ્યો, ત્યારે સંપાતિનાં વચ્ચેના સાંભળીને હર્ષિતચિત્ત થયેલા સર્વ વાનરસિંહો સીતાજીની શોધને અર્થે પોતપોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા તૈયાર થઈ ગયા. પવન સમાન પરાક્રમ કરનારા અને અતિ બળવાન વાનરશ્રેણી જનકસુતાની શોધ માટે અતિ ઉત્સાહ-ભરે અભિનિત નક્ષત્રની સન્મુખ રહેલી દક્ષિણ દિશા તરફ જવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રસૂતિ આદિમ્ભવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મો

સાગર ઓળંગવાનું આહ્વાન-કપિ-
ઓને અંગદે આપેલો ઉત્સાહ

આઘ્યાતા શૂબ્રપણેન સમુપ્સ્યુત્ય પ્લવંગમાઃ ।

હંગતા પ્રીતિસંયુક્તા વિનેદુઃ સિંહવિક્રમાઃ ॥ ૧ ॥

ગૃપ્રજાજ સંપાતિએ કહેલો સીતાવૃત્તાંત સાંભળીને આનંદ પામેલા અને સિંહ બેવાં પરાક્રમ કરનારા વાનરો કૂદીને હૂંકાહૂંક કરવા લાગ્યા. સંપાતિનાં વચ્ચેના સાંભળીને રાવણના નિવાસસ્થાનની ખજાર પહવાથી આનંદ પામેલા અને સીતાજીનાં દર્શનને ઇચ્છનારા વાનરો સાગરને કિનારે

આવી પહોંચ્યા. ભયંકર પરાક્રમ કરનારા વાનરો-એ સમુદ્રકિનારે આવીને બેસ્યાં તો સમગ્ર મહાન લોકનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડેલું જણાયું. ૧-૩ પછી દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારે આવીને તે મહા-બળવાન હરિવરોએ પકાવ નાખ્યા. કોઈ સ્થળે આ સમુદ્ર તેમને નિદ્રાવસ્થામાં જણાતો હતો, ત્યારે બીજે સ્થળે બાળકની માફક સામાન્ય તરગોથી કોંકા કરતો જણાતો હતો અને કોઈક સ્થળે તો પર્વત જેવડાં મોઝાંથી ભીજળી ગર્જના કરતો હતો. પાતાલમાં વસનારા દાનવેંદ્રોથી ઘેરાઈ ગયેલો અને રૂંવાડાં ભીસાં કરે એવો સાગર બેઈને કપિવરો વિષાદ કરવા લાગ્યા. ૪-૧ આકાશની માફક જેનો પાર ન પારી શકાય એવા સાગરને બેઈને એકઠા થયેલા સર્વ વાનરો વિષાદગ્રસ્ત થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા : ‘હવે આપણે કેમ કરવું ?’

સાગરનું નિરીક્ષણ કરવાથી ખેદ પાયેલા અને ભયથી પીડાતા વાનરોને બેઈને કપિશ્રેષ્ઠ અંગદે કહ્યું : ૭-૯ ‘તમારે મનમાં ખેદ ન કરવો બેઈએ; કારણ કે વિષાદ કરવો એ મહાન દોષ છે. જેમ છંછેકાયેલો સર્પ તેને રમાડનાર બાળકને દાશ કરે છે, તેમ જ વિષાદ પશુ પુરુષનો સંહાર કરે છે. ૯ પરાક્રમ કરવા તૈયાર થયેલો પુરુષ જો વિષાદ કરે, તો તે તેજહીન થઈ બળ અને તેથી તેના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય નહિ. ૧૦

અંગદે વાનરોની સાથે તે રાત્રિ ત્યાં જ વીતાવી. પછી વૃદ્ધ વાનરોની સાથે મળીને ફરીથી સમુદ્રનું ઉદ્દઘન કરવા વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો. એ સમયે ઇન્દ્રને વીંટાઈ બેઠેલી દેવસેનાની પેઠે અંગદને વીંટાયેલી વાનરસેના શોભતી હતી. ૧૧, ૧૨ અહો ! વાલીપુત્ર અંગદ કે મારુતસુત હનુમાન સિવાય બીજું કોણ એ વાનરસેનાને સ્થિર કરવાને શક્તિમાન થાય એમ હતું ૧૩ પછી વૃદ્ધ વાનરો તેમ જ અન્ય કપિઓનો સત્કાર કરીને શત્રુઓનો નાશ કરનાર અંગદે અર્થયુક્ત વચ્ચેના કહેવા માંડ્યા : ૧૪ ‘હવે કયો મહાતેજસ્વી વાનર આ સાગરને ઓળંગી જશે અને અરિંદમ સુગ્રીવ-ને સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો કરશે ૧૫ કયો મહાશૂર-

વીર વાનર સો યોજન પહોળા સમુદ્રને ઝોળળી જશે અને આ સર્વ યથાલોકોને મોટા ભયમાંથી મુક્ત કરશે?'' કૈના પ્રસાદથી આપણે કાપની સિદ્ધિ કરીને ઘેર જઈશું અને સુખવાળા થઈ આપણાં સ્ત્રીપુત્રાદિકને મળીશું?'' વળી કૈના પ્રસાદથી હુધ પામેલા આપણે સર્વ મહાભળવાન, રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને વનવાસી વાનરોની પાસે જઈ શકીશું?'' તમારામાંથી ભે કોઈ વાનર આ સમુદ્ર ઝોળળવા સમર્થ હોય, તો તે ઉતાવળથી સર્વ કપિઓને અભય કરવારૂપ પવિત્ર દક્ષિણા આપો.'

અંગદનાં વાહયો સાંભળીને કોઈ વાનર કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. આપું વાનરદળ સ્તબ્ધ થઈ ગયું હોય તેમ મીન રહ્યું, ત્યારે કપિશ્રેષ્ઠ અંગદે ફરીથી કહ્યું: 'તમે સર્વે દંડ પરાક્રમ કરનારા છો, બળવાન કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ છો અને કલંકરહિત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છો, તેથી સર્વે દ્વેષીઓમાં પૂજાઓ છો. સમુદ્રને ઝોળળવામા તમને ક્યારેય કોઈનો પશુ પ્રતિબંધ થઈ શકે તેમ નથી; માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠો! કૃદવામાં જેની જેટલી શક્તિ હોય તે મને જ્ઞાવો.' ૧૯-૨૨

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપૂણ ત્યાદિકાલ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણાધર્મકાંડમા ૬૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૫ મો

કપિઓએ કરેલું સ્વખળનું વર્ણન

અપાક્લવચઃ શ્રુત્વા તે સર્વે વાનરર્ચમાઃ ।

સ્વં સ્વં ગતૌ સમુત્સાહમૂચુસ્તન્ન યયાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ગજ, ગવાક્ષ, ગવ્ય, શરભ, ગંધમાદન, મૈંદ, દ્વિવિદ અને બળવાન આદિ સર્વ કપિશ્રેષ્ઠો અંગદનાં વચનો સાંભળીને ઉત્સાહ સહિત પોતા પોતાની ગતિની શક્તિનું એક પછી એક વર્ણન કરવા લાગ્યા. ૧ ગજે કહ્યું: 'હું એક ક્લંગે દશ યોજન ફરી શકું તેમ છું.' ગવાક્ષે કહ્યું: 'હું એક ક્લંગે વીસ યોજન ફરી શકું છું.' ૨ શરભે કહ્યું: 'હું એક ક્લંગે ત્રીસ યોજન ફરી શકું છું.' ૩ ગવ્યે કહ્યું: 'હું એક ક્લંગે ચાલીસ યોજન ફરી શકીશ

એમાં સંશય નથી.' ૪ મહાતેજસ્વી ગંધમાદને કહ્યું: 'હું એક ક્લંગે પચાસ યોજન ફરી શકીશ એમાં સંશય નથી.' ૫ મૈંદે કહ્યું: 'હું એક ક્લંગે સાઠ યોજન ફરી જવા શક્તિમાન છું.' ૬ મહાતેજસ્વી દ્વિવિદે કહ્યું: 'હું એક ક્લંગે ત્રિતોર યોજન જઈ શકીશ, એમાં જરાય સંદેહ નથી.' મહાભળવાન અને તેજસ્વી કપિવર સુપેણે કહ્યું: 'મારામાં એક ક્લંગે ચોવીસ યોજન ફરવાનું પરાક્રમ છે, એમ હું બહુ છું.' ૭ અંતે પૂર્વે કહી ગયેલા સર્વ વાનરોનું સન્માન કરીને વૃદ્ધ બળવાને કહ્યું: 'અમારામાં પશુ કંઈકે ગતિ કરવાનું પરાક્રમ હતું, પણ હમણાં તો અમે છેક વૃદ્ધ થઈ ગયા છીએ.' ૮ છતાં પણ સીતાલની શોધ કરવાના હેતુ માટે કપિરાજ સુગ્રીવે તેમ જ શ્રીરામચંદ્રજીએ નિશ્ચય કરેલો છે, તો એ કાપની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. ૯ હવે હું વૃદ્ધ થયેલો છું છતાં પણ એક ક્લંગે નેવું યોજન ફર સુધી જઈ શકીશ, એમાં સંશય નથી. ૧૦ વળી હે કપિશ્રેષ્ઠો! મારી ગતિનું પરાક્રમ પૂર્વે આટલું જ હતું એમ નથી. પૂર્વે મેં બલિયસ સમયે ત્રણ ડંગલાં જમીન ભરવા માટે ત્રિવિક્રમરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વે બાપી સનાતન વિષ્ણુ ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. હવે હું વૃદ્ધ થયેલો છું, તેથી કૃદવામાં મારું પરાક્રમ મંદ થયું છે; પણ યુવાવસ્થામાં મારું બળ અતિશય અપ્રતિમ હતું. ૧૧ છતાં હવે હું નેવું યોજન ફરી શકું તેમ છું; પરંતુ એટલાથી કાપ સિદ્ધ થાય તેમ નથી. ૧૨

પછી મહાપ્રાણ અંગદ મહાકપિ બળવાનનું સન્માન કરીને ઉદાર અર્થવાળાં વચનો બોલ્યો: 'નિઃશંક હું એક જ છલંગે સો યોજન ફરી જઈશ; પરંતુ ત્યાંથી પાછા આવવાની શક્તિ મારામાં રહેશે કે નહિ એનો મને નિશ્ચય થતો નથી.' ત્યારે વાક્યવિશારદ બળવાને કપિશ્રેષ્ઠ અંગદને કહ્યું: 'હે કપિવર! તમારી ગતિની શક્તિ હું બહુ છું; એટલું જ અંતર નહિ, પણ સેંકડો યોજન ફર જવાની અને પાછા આવવાની તમારામાં શક્તિ છે, પણ તમે આ સેનાના ઉપરી છો, તેથી એમ

કરવું યોગ્ય નથી. ૧૮-૨૧ હે તાત ! હે કપિશ્રેષ્ઠ ! આજ્ઞાપાલકોથી પોતાના સ્વામીને દૂદી જવાની આજ્ઞા આપી શકાય નહિ. તમે તો અમે સર્વને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. ૨૨ સ્વામીભાવમાં રહેલા છતાંય તમે અમારી સ્ત્રીની માફક અમારા વડે રક્ષ્ય છો. તેમ જ સૈન્યના સ્વામી હોવાથી સ્ત્રીરૂપ અમને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. હે પરંતપ ! એ લૌકિક વિધિ છે. ૨૩ હે અરિન્દમ ! તમે આ સીતાની શોધ કરવાના કાર્યના મૂળરૂપ છો, તેથી હે તાત ! અમારે તમારું સર્વદા સ્ત્રીની માફક રક્ષણ કરવું બેઠાં. ૨૪ 'કાર્યના મૂળરૂપ રક્ષણ કરવું બેઠાં' એ કાર્યને બાણનારા પુરુષોની નીતિ છે; કારણ કે બે મૂળ આબાદ હોય તો ગુણો અને ક્ષોભની સિદ્ધિ થાય છે. હે સત્યવિક્રમ ! હે પરંતપ ! યુદ્ધિ અને પરાક્રમ-સંપન્ન તમે જ આ કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં હેતુરૂપ છો. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! તમે અમારા શુરુ છો, શુરુપુત્ર છો; તમારો આશ્રય કરવાથી જ કાર્યની સિદ્ધિ કરવામાં અમે સમર્થ થઈશું. ૨૫-૨૭

મહાપ્રાણ બંધવાનનાં વચનો સાંભળીને વાલીપુત્ર અંગદે કહ્યું : 'બે હું ન બઉં તેમ જ બીજો કોઈ વાનરપુંગવ પણ ન બાય તો પછી આપણે સર્વેએ પ્રાણનો ત્યાગ કરવો બેઠાં; ૨૮ કારણ કે યુદ્ધિમાન સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ થાય તો કિષ્કિન્ધામાં પાછા જવાથી પણ આપણા પ્રાણનું રક્ષણ થવાનું નથી. સુગ્રીવ કૃપા કરવામાં તેમ જ ક્રોધ કરવામાં આપણા ઈશ્વર છે; તો એમની આજ્ઞાનું પરિપાલન કર્યો સિવાય ત્યાં જવાથી આપણો વિનાશ જ થાય. માટે આ સસુદ્રનું ઉદ્ધવન કરવાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ કરી; કારણ કે તમે જ સર્વ અર્થને સારી રીતે વિચાર કરવાને યોગ્ય છો. ૨૯-૩૨

અંગદનાં વચનો સાંભળી કપિશ્રેષ્ઠ બંધવાને કહ્યું : 'હે વીર ! આ કાર્યની સિદ્ધિમાં કાંઈ પણ આશી નહિ રહે. જે કાર્ય સિદ્ધ કરશે તેને જ હું જીમણાં પ્રેરણા કરું છું.' ૩૩, ૩૪ પછી વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ બંધવાને એકાંતનો આશ્રય કરીને સુખમાં બેઠેલા, પ્રખ્યાત દૃઢનારાઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ

મહાવીર હનુમાનને પ્રેરણા કરી. ૩૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આલ્કિચ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬ મો

હનુમાન-જન્મકથા-સાગર ઓળંગવા

માટે બંધવાને તેને કરેલું પ્રબોધન

અનેકશતસાહસ્રો વિવર્ણા હરિવાહિનીમ્ ।

જામ્બવાન્સુમુદીસ્તૈવ હનુમન્તમયાત્મવીત્ ॥ ૧ ॥

અનેક શત-સહસ્ર વાનરસેનાને શોકાકુળ બેઠાને બંધવાને હનુમાનને કહ્યું : 'હે સર્વ વાનરોમાં વીર ! હે સર્વશાસ્ત્રવિદ્વાંસર ! હે હનુમન ! તું એકાંતનો આશ્રય કરીને કેમ મૂંગો રહેલો છે ? આ વિષે તું કેમ બોલતો નથી ? ૧' હે હનુમન ! તું બળમાં અને તેજમાં વાનરરાજ સુગ્રીવ, મહાત્મા રામ અને લક્ષ્મણ બેવડા જ છે. ૨ કથ્યપવંશી અરિષ્ટનેમિના મહાબળવાન અને સર્વ પક્ષીઓમાં ઉત્તમ, વિનતાના પુત્ર ગરુડ બેવડા જ તું પ્રખ્યાત છે. ૩ હે મહાબળ ! મેં ઘણી વાર એ મહાબળ અને મહાબાહુ પક્ષીરાજ ગરુડને સસુદ્રમાંથી ત્રોટા સર્પો પકડેતો જોયો છે. ૪ તેની બન્ને પાંખોમાં જેટલું બળ છે તેટલું જ તારી બન્ને લુબ્ધોમાં છે, તેમ જ તારું પરાક્રમ અને તેજ પણ કાંઈ તેનાથી ઓછું નથી. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! બળ, યુદ્ધિ, તેજ અને સત્ત્વે કરી તું સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; છતાં તું સસુદ્ર ઓળંગવા કેમ સત્ત્વ થતો નથી ? ૫, ૭

હે તાત ! અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ પુન્નિકશ્ચલી નામની એક વિખ્યાત અપ્સરા હતી. કોઈ ઋષિના શાપને લીધે તેણે મહાત્મા કુંભરકપિને ત્યાં કામરૂપ ધારણ કરનારી વાનરીરૂપે જન્મ લીધો હતો. તેનું અંબના એવું નામ હતું. તે અંબના પૃથ્વી ઉપર અને ત્રણે લોકમાં રૂપમાં અપ્રતિમ હતી અને કેસરીવાનર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. એક વખત રૂપ-યૌવનયુક્ત તે અંબનાએ મનુષ્યરૂપે ધારણ કર્યો હતો. ૮-૧૦ એ સમયે તેણે વિચિત્ર માળા, આભરણ અને કૌમ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને વર્ષાઋતુનાં વાદળો સરખા પવનના શિખર

ઉપર તે વિચારતી હતી.^{૧૧} પર્વતની ટોચ ઉપર
ઝેંકેલી વિશાળ નેત્રવાળી તે અંજનાએ લાલ કોર-
વાણું પીણું, સુંદર કૌમ વસ્ત્ર પહેલું હંતુ. તેને
મરતે (પવને) પીમેથી દૂર ઉડાડી મૂક્યું. પવનદેવે
તેના ગોળ અને પરસ્પર મળેલા અન્ને સાથેના તથા
મૂળ આગળથી એકબીજાને અડકેલાં જે સ્તનો
અને તેવું સુરોક્ષિત મનોહર સુખ ભેળું.^{૧૨, ૧૩}
વિશાળ શ્રોણીવાળી, સર્વાંગસુંદર અને યશસ્વિની
તે અંજનાને ભેળેને પવનદેવ કામથી મોહિત
થઈ ગયો. અંગેઅંગમાં કામ વ્યાપવાથી પોતાના
આમાને ભૂલી ગયેલો અને મોહિત થયેલો પવન-
દેવ પોતાની લાંબી ભુભજોથી તે અનિદ્રિત
અંજનાને ભેટી પડ્યો. એકાએક પુરુષસ્પર્શ
થવાથી ભડકેલી સુવ્રતા અંજનાએ કહ્યું: 'મારા
એકપતિવ્રતનો નાશ કરવાતું કોણુ ઇચ્છે છે ?'
અંજનાને આ પ્રશ્ન સાંભળી મરતે ઉત્તર આપ્યો:
'હે સુશ્રોણિ ! તું તારા મનમાં જરા પણ ભય
પામ નહિ, હું તારા એકપતિવ્રતનો નાશ નહિ
કરું. હે યશસ્વિની ! હું તને ભેટીને મનથી જ
તારી ઉપર પ્રીતિવાળો થયો છું, એથી વ્રતભંગ
નહિ થતાં તને એક વીર્યવાન અને શુદ્ધિસંપન્ન
પુત્ર થશે. તે મારા જેવો જ મહાસત્ત્વ, મહાતેજસ્વી,
મહાભળવાન અને પરાક્રમી થશે; તેમ જ બિંદવામાં
અને કૂંદવામાં પણ મારા જેવો જ થશે.'^{૧૪-૧૮}

હે મહાકપિ ! આ વરદાનો સાંભળીને તારી
જનની સંતોષ પામી અને હે મહાબાહુ ! હે વાન-
રાત્તમ ! પછી શુદ્ધમાં જઈ તને જન્મ આપ્યો.
એ સમયે તે મહાવનમાં બિગતા સૂર્યને 'આ કંઈક
તેજસ્વી કૂળ છે' એમ ધારીને પકડવાની ઇચ્છાથી
તું બાળક હોવા છતાં આકાશમાં બિહો.^{૨૦, ૨૧}
હે મહાકપિ ! તું ત્રણસો ચોબીસ ગયો ત્યારે સૂર્યના
તેજથી અંબલો અરે, છતાં જરા પણ ખેદ પામ્યો
નહિ.^{૨૨} હે મહાકપિ ! બ્યારે તું એ પ્રમાણે શીઘ્ર
ગતિથી અંતરિક્ષમાં ચાલ્યો જતો હતો, ત્યારે
તેજસ્વી ઇંદ્રે કોપ કરી તારા ઉપર વજ્ર ફેંક્યું;^{૨૩}
તેથી તારું કાનું હંતુ (જડયું) તૂટી ગયું અને
એક પર્વતના શિખર ઉપર પડ્યું; તેમ લીધે તું

હંતુમાન નામથી પ્રખ્યાત થયો.^{૨૪} સુગંધ વહન
કરનાર પવનદેવ તને ઘાયલ થયેલો ભેળેને અતિ-
શય કોષે ભરાયો અને જોણે ત્રણે લોકમાં વાવાતું
ખંધન કયું. ત્યારે ત્રણે લોક અળસળી ક્રીડા અને
સર્વે દેવો ગભરાઈ ગયા. તેથી ઇંદ્રાદિ ભુવનેશ્વરો
કોપ પામેલા પવનદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૨૫, ૨૬}
પછી હે તાત ! હે સત્યવિક્રમ ! પવનદેવને પ્રસન્ન
કરવા માટે પ્રજ્ઞાજીએ વરદાન આપ્યું કે, 'આ
તારો પુત્ર શુદ્ધમાં કોઈ પણ શસ્ત્રથી કે અસ્ત્રથી
અવધ્ય થશે.'^{૨૭} પછી વજ્રોના ઘા મારવા છતાં
તને કાંઈ પણ પીડા થયેલી નહિ એવાથી પ્રસન્ન
ચિત્તવાળા ઇંદ્રે તને ઉત્તમ વરદાન આપ્યું: 'હે
તાત ! તું બ્યારે ઇચ્છા કરીશ ત્યારે જ તારું મૃત્યુ
થશે.' એ પ્રમાણે ભયંકર પરાક્રમ કરનારો તું
કેસરી વાનરનો ક્ષેત્રજ પુત્ર છે.^{૨૮, ૨૯} અને પવન-
દેવનો ઔરસ પુત્ર છે; તેથી તું તેજમાં એમના
સમાન જ છે; એટલું જ નહિ, પણ હે વત્સ ! વાસુ-
પુત્ર હોવાથી કૂંદવામાં પણ તેમના જેવો જ છે.^{૩૦}
હે વત્સ ! અમે તો આજે મૂંઝેલા સરખા છીએ
અને અત્યારે ચતુરાઈ તથા પરાક્રમસંપન્ન એવો
તું અમારા બધામાં ભણે બીજા કપિરાજ સુધીવ
જેવો છે.^{૩૧} હે તાત ! વામનજીએ ત્રણ પચાસ
ભરી આપું પ્રજ્ઞાંક માપી લીધું; ત્યારે મેં પર્વત,
વન અને જંગલો સહિત આખી પૃથ્વીની એકવીસ
વાર પ્રદક્ષિણા કરી હતી;^{૩૨} તેમ જ દેવોની
આસાથી ક્ષીરસાગરનું મંથન કરીને અમૃત કાઢવા
સારુ જે જે ઔષધિઓ ભેળંએ તે સર્વ મેં એકઠી
કરી હતી, તે સમયે મારામાં પુષ્કળ બળ હતું.^{૩૩}
હવે હું વૃદ્ધ થયેલો હોવાથી હીનપરાક્રમી થયેલો
છું, માટે અત્યારે તો એક તું જ અમારા બધામાં
સર્વશુભસંપન્ન છે.^{૩૪} તું જ કૂંદનારાઓમાં સૌથી
ઉત્તમ છે, તેમ જ તું જ સૌથી વધારે પરાક્રમ કરી
શકે તેમ છે; માટે બિંક, આ સર્વ વાનરસેના તારું
પરાક્રમ એવાની ઇચ્છા કરે છે. હે કપિશાર્દૂલ !
બિંક અને આ મહાસાગરને કૂંદી બ. હે હંતુત્રાન !
તારી સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિ સર્વ પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ
કરનારી થાઓ. હે હંતુમાન ! પોતાના મનોસ્થની

અસિદ્ધિને લીધે શોકાક્રુણ થયેલા આ સર્વ વાનરો-
ની તું કેમ ઉપેક્ષા કરે છે ? હે મહાવેગ ! જેમ
વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં ભરીને મહાન પરાક્રમ કર્યું
હતું, તેમ તું સસુદ્રનું ઉદ્ધ્વન કરીને મહાન
પરાક્રમ કર. ૧૩૫-૩૭

‘આ રીતે વૃદ્ધ બાંધવાને ગ્રેસેલા અને પોતાના
વેગની પ્રતીતિ પામેલા, મહાકપિ પવનકુમારે
‘વાનરસેનાને હર્ષ’ પમાડવા પોતાનું સ્વરૂપ વિશાળ
કરવા માંડ્યું.’ ૩૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૬૯ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૭ મેા

હતુમાને ધારણ કરેલું બુદ્ધિ રૂપ-સાગર ઓળ-
ગવા માટે મહેંદ્રાચળ પર આરોહણ

તં જુષ્વા જુમ્મમાણં સૈ ક્રમિતું શતયોજનમ્ ।
વેગેનાપૂર્વમાણં ચ સહસ્રા વાતરોત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

સેા યોજન સસુદ્રનું ઉદ્ધ્વન કરવા માટે દેહને
વૃદ્ધિ પમાડતા વાનરોત્તમ હતુમાનને સહસ્રા
વેગથી પરિપૂર્ણ બોઈને સર્વ વાનરો શોકનેા ત્યાગ
કરી હર્ષયુક્ત થઈ મોટા નાદો કરવા લાગ્યા અને
મહાબળી હતુમાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧-૨
ત્રિવિક્રમસ્વરૂપ ધારણ કરનારા નારાયણને બોઈને
જેમ પ્રભ ઉત્સાહમાં આવી જઈ ચોતરફ બેલી
હતી, તેમ મહાબળવાન હતુમાનને બોઈને
આનંદમાં આવી ગયેલા સર્વ વાનરો વિસ્મય પામી
ચારે તરફ બેઠા કરતા હતા. ૩ જેમ જેમ એ
વાનરો મહાબળી હતુમાનની સ્તુતિ કરતા ગયા,
તેમ તેમ તે પોતાનું સ્વરૂપ વધારતો ગયો અને
હર્ષથી પૂંછડાને પૃથ્વી ઉપર પછાડીને નહું બળ
મેળવવા લાગ્યો. વૃદ્ધ વાનરશ્રેણીથી સ્તુતિ કરાતા
કપિવર હતુમાનનું સ્વરૂપ તેજથી પરિપૂર્ણ અને
સર્વોત્તમ થયું, ત્યારે વિશાળ શુક્રમાં જેમ સિંહ
ગ્રાહે તેમ મારુતનો ઔરસપુત્ર હતુમાન ગ્રાહો
મારવા લાગ્યો. ૪-૬ તે બુદ્ધિમાનનું ગ્રાહો મારતું
અને ધુમાડા વિનાના અગ્નિ તેમ જ સૂર્ય સરણું

તેજસ્વી સુખ શોભવા લાગ્યું. ૭ પછી હર્ષથી રોમાં-
ચિત થયેલા હતુમાન વૃદ્ધ વાનરોને નમસ્કાર કરી
ઠહેવા લાગ્યો. ૮

‘પવંતોનાં શિખરોને તોડી પાડનાર, અગ્રમેય
બળવાન, આકાશમાં ગતિ કરનાર, અગ્નિમિત્ર
વાયુદેવ છે; ૯ એ શીઘ્ર ગતિ કરનાર મહાત્મા
મારુતનો હું ઔરસ પુત્ર છું; તેથી ગતિશક્તિમાં
હું તેના જેવો જ છું. ૧૦ હું જરા પણ વિસામો
ખાધા સિવાય એકીસાથે વિસ્તીર્ણ આકાશમાં
ફેલાઈ રહેલા મેરુ પર્વતની હબરો પ્રદક્ષિણા કરવા
સમર્થ છું. મારા બાહુબળ વડે બળભળાવેલા
સાગરમાં પર્વત, નદી અને પાણીના કુંડો સહિત
સર્વ લોકોને યોળી દેવા હું સમર્થ છું. ૧૧, ૧૨
સસુદ્રના ઉદ્ધ્વન સમયે મારી બાંધના વેગથી
આ સસુદ્ર બિછળશે અને તેથી તેમાંના ગ્રહો પાણી
ઉપર આવી જશે. ૧૩ સર્પનું ભક્ષણ કરનાર આકાશ-
માં બિડનાર પક્ષીરાજ ગરુડ બેટલી ગતિથી બીડી
શકે છે તેના કરતાં હબરગણી વધારે ગતિથી હું
બીડી શકું તેમ છું. ઉદયાચળ ઉપરથી સૂર્યની
સાથે જ પ્રયાણ શરૂ કરી તેના પહેલાં અસ્તાચળ
ઉપર જઈ પાછો એ સૂર્ય અસ્ત પાર્યો ન હોય
પણ પ્રત્યવલિત હોય, ત્યારે તેને સામે મળવા હું
શક્તિમાન છું; એટલું જ નહિ, પણ હે વાનરો !
ત્યાંથી પાછો પૃથ્વી પર આવી જરા પણ વિસામો
લીધા સિવાય મહાન અને ભયંકર વેગથી પાછો
સૂર્ય પાસે જઈ શકવા હું સમર્થ છું. આકાશમાં
આવેલા સર્વે ગ્રહો અને નક્ષત્રોને ઓળંગી જવા
હું સમર્થ છું. અહીંથી બિટેલો હું સર્વ સાગરોને
શોષીશ, પૃથ્વીને ચીરી નાખીશ તેમ જ મારા
બિરુદા મહાવેગથી મહાસાગરને સૂકવી નાખીશ.
ન્યારે હું આકાશમાર્ગે બીડીશ, ત્યારે વૃક્ષોનાં
વિવિધ પુષ્પો મારી પાછળ બિડશે; ૧૪-૧૬ તેમ જ
ન્યારે હું ઘોર આકાશમાં બિડતો હોઈશ, ત્યારે
મારો માર્ગ બિડતાં પુષ્પોને લીધે તારાથી પ્રકાશિત
આકાશ જેવો થશે. ૨૦ હે વાનરો ! તે સમયે મને
સર્વ પ્રાણીઓ બરાબર બોશે અને તમે પણ મહા-
મેરુ સરખી મહાકાય ધારણ કરનાર અને બરાબર

જોલે.^{૨૧} ત્યારે હું આખા આકાશને ઢાંકી જાણે અંબર આખાને ગળી જવા ઊઠતો હોઈ જોતું જણાશે. એક ચિત્તથી ઊઠતો હું તે સમયે વાદળાં-ને પીંછને ચૂરેચૂર કરી નાખીશ; પવનોને ધ્રુવની મૂકીશ અને સાગરને સૂકવી નાખીશ. ગરુડની, મારી અને પવનની ગતિશક્તિ પ્રાણીમાત્રથી વિશેષ છે. ત્યારે હું આકાશમાં ઊડું, ત્યારે સુપૃષ્ઠ-રાજ ગરુડ અથવા પવન સિવાય મારી સાથે ઊડવા બીજું કોઈ પ્રાણી સમર્થ નથી.^{૨૨, ૨૩} વાદળાંમાં અમંકતી વીજળીની માફક હું અહીંથી ફૂટીશ કે તુરત જ આધાર વિનાના આકાશમાં એકાએક ગતિ કરીશ.^{૨૪} સમુદ્રોદ્ધવન કરતી વખતનું મારું સ્વરૂપ વામને ત્રણ ઠગલાંથી બ્રહ્માંડ માપવા ધારણ કરેલા વિરાટ સ્વરૂપ જેવું થશે.^{૨૫} મારા અંતઃકરણની વૃત્તિ અને મનોઆધારથી મને ખાતરી થાય છે કે, હું વેદેહીની ખંભર લાવીશ. માટે હે વાનરો! તમે સા આનંદ પામે. હું મારુતદેવ તેમ જ ગરુડના જેવી ગતિવાળો છું; તેથી હથ હંબર ચોળન સુધી ફૂટી શકું તેમ છું.^{૨૬, ૨૭} હું પરાક્રમ કરીને વજ્ર ધારણ કરનાર ઇંદ્ર કે સ્વયંભૂ બ્રહ્માના હાથમાંથી એકા-એક અમૃત અહીં લઈ આવવા સમર્થ છું.^{૨૮} અરે, એટલું જ નહિ, પણ આખી લોકાને મૂળ-માંથી ઉખેડી લાવવા સમર્થ છું.’

અમિત તેજસ્વી, વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાન એમ કહીને ખૂબ ગર્જવા લાગ્યો. સ્વજ્ઞાતિ-વાનરસેનાના શોકોને નાશ કરનારાં તેનાં વચ્ચેના સાંભળીને સર્વ વાનરો હર્ષ પામ્યા અને વિસ્મય પામીને તેમના સાંજુ જ ભેઈ રહ્યા. એ સમયે અતિશય હર્ષ પામીને મહાકપિ બંબવાને કહ્યું: ‘હે વીર! હે કેસરી વાનરના ક્ષેત્રજ પુત્ર! હે વેગવાન મરુત-પુત્ર! હે તાત! તે’ પોતાની જ્ઞાતિના મોટા શોકોને નાશ કર્યો છે, માટે અહીં એકઠા થયેલા સર્વ

વાનરો તારું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. વળી તેઓ સર્વ તારી અર્થસિદ્ધિ માટે સ્થિરચિત્ત થઈને મંગળ કીર્તન કરશે. વળી ઋષિઓની કૃપાથી, વૃદ્ધ કપિ-ઓના મતથી અને ચુરજનની પ્રસન્નતાથી તું મહાસાગરની પાર જા. તું પાછો આવે ત્યાં, સુધી અમે સર્વ એક પળે ઊભા રહીશું; કારણ કે અમે સર્વ વનવાસી વાનરોનું જીવન તારે અધીન છે.’ ત્યારે કપિશાહ્ન હંતુમાને એ સર્વ વાનરોને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: ‘હે વાનરો! ઊઠવાની શરૂ-આતના સમયના મારા ધક્કાને આ લોકમાં કોઈ પણ સહન કરી શકે તેમ નથી; છતાં મને લાગે છે કે, આ મહેંદ્ર પર્વતનાં શિલાસમૂહવાળાં મહાન સ્થિર શિખરો એકસો ચોળન ફૂંદવાનો ધક્કો સહન કરી શકશે; માટે હવે હું એ મહેંદ્ર પર્વતનાં નાના પ્રકારનાં ઝાડો અને ધાતુઓનાં રજકણોથી ચળકતાં મહાન શિખરો ઉપર જઈશ.’ એમ કહી મારુતપુત્ર હંતુમાન પર્વતશ્રેષ્ઠ મહેંદ્ર ઉપર અઢ્યો.

આ પર્વત નાના પ્રકારનાં પુષ્પોથી ભરપૂર હતો. તુલ્યપૂર્ણ ભૂમિ ઉપર મૃગો ચરી રહ્યાં હતાં. વેલા અને પુષ્પોથી આખો પર્વત ઢંકાઈ ગયેલો હતો. તેના ઉપર નિરંતર ખીલતાં પુષ્પો અને ફૂળોવાળાં વૃક્ષો હતાં. તેમાં સિંહ, શાહજીવ અને મહોન્મત્ત હાથીઓ વિચરી રહ્યા હતા, વનસમૃદ્ધિ-થી ભરત પક્ષીઓ એ પર્વતને ગળાવી મૂકતાં હતાં અને ઝરણો ખળખળ કરતાં વહી રહ્યાં હતાં. પક્ષી કયુ શિખર ઉદ્ધનનો ધક્કો ખમી શકે તેમ છે, તે જોવા સારું મહેંદ્ર સમાન પરાક્રમી મહાખળવાન કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન મહેંદ્ર પર્વતનાં ઊંચાં શિખરો ઉપર ફરવા લાગ્યો.^{૨૯-૪૨} એ સમયે સિંહના ત્રાસથી મહોન્મત્ત હાથી ત્રાડો પાડે તેમ એ મહા-ત્માના બંને બાહુના આઘાતથી તે મહાપર્વત પીકા પામવા લાગ્યો,^{૪૩} અને લય પામેલાં મૃગો’ અને

મતંગોવાળો, વળી જેનાં મહાવૃક્ષો ધ્રુવ ઊઠ્યાં છે એવો એ પર્વત, પાષાણસમૂહો તૂટી પડવાથી પાણીનાં ઝરણાં વહેવડાવવા લાગ્યો. મદિરાપાનમાં અત્યંત અસક્ત ગંધર્વનાં જોડાંઓ, વિવાધરો અને આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓએ તેની કંદરાઓનો ત્યાગ કર્યો, તેમ જ ત્યાંના સર્પોએ પણ એ મહાગિરિનો ત્યાગ કર્યો. એ સમયે તેનાં શિખરોની શિલાઓ પડવાનો ઉત્પાત થયો, ૪૪-૪૬ અને રાક્ષસોમાંથી અર્ધો બહાર નીકળેલા કૂંદાડા ભારતા સર્પો વડે તે ધરણીધર પતાકાયુક્ત હોય

તેવો જણાવા લાગ્યો. ૪૭ સાથીઓથી વિષૂટો પડેલો વટેમાથુ જેવો ગભરાય તેવો જ આ પર્વત ત્રાસ પામેલા ઋષિઓના ત્યાગથી ગભરાવા લાગ્યો. ૪૮ વેગમાં જ દંઢ મનવાળો, શત્રુઓના વીર પુરુષોને હણનારો, વેગવાન, મહાસુભાવ, મનસ્વી અને કષિઓમાં મહાવીર હનુમાન સાવધાન ચિત્તે મનથી તો તે જ વેળાએ લંકામાં પહોંચી ગયો. ૪૯

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીકિષ્કિન્ધાકાણ્ડ સમાપ્ત

આદિકવિ મહાકવિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૫-સુન્દરકાન્ડ

હનુમાનનું ઘંટા પહોંચવું

સર્ગ ૧ લો.

હનુમાનનું પરિક્ષમ-સમુદ્રને ઓળંગવે.

તતો રાવણવીતાયાઃ સીતાયાઃ શત્રુકર્ષણઃ । દ્રવ્યેષ પદમન્વેષ્ટું ચારણાચરિતે પથિ ॥ ૧ ॥

હવે શત્રુઓનો વિનાશ કરનારો વીર હનુમાન, રાવણે હરેલાં સતીશિરોમણિ સીતાની શોધ માટે ચારણોનાં આવ-જવવાળા આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કરવા તત્પર થયો. કોઈની પણ સહાય વિનાનું અને મહાદુષ્કર કાર્ય કરવાને તત્પર થયેલો કપિવર હનુમાન પોતાની શ્રીવા અને મસ્તક ઊંચાં હોવાને લીધે એ સમયે મોટા વૃષભ સરળો દેખાતો હતો.^{૧૨} વેગમાં આવેલા કૈંસરી સિંહની પેઠે મૃગ, પક્ષી આદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપભવતો મહાભયવાન અને ભુદ્ધિમાન વાસુસુત હનુમાન વૈદ્યમણિ જેવા નીલવર્ણ હોવાને લીધે સમુદ્રના જળ સમાન દેખાતા સ્થામ હરિયાળીવાળા પ્રદેશોમાં સુખપૂર્વક વિચરવા લાગ્યો અને પોતાના વક્ષઃસ્થળના વેગ વડે વૃક્ષોને પાડી નાખવા લાગ્યો. અત્યંત રમણીય એવો મહેન્દ્ર પર્વત કે જે સ્થામ, રક્ત, મણકિયા, શુભાળી, શ્વેત, કૃષ્ણ તથા સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વચ્છ દેખાતી અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી સુશોભિત હતો અને જેમાં ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનાર તથા દેવ સમાન સ્વરૂપવાળા યક્ષ, ગંધર્વ, કિન્નર અને નાગલોકો પોતપોતાના પરિવાર સહિત વારંવાર ફીકા કરવા સારું આવતા હતા, તે પર્વતની શ્રેષ્ઠ હસ્તીઓથી શોભી રહેલી તળેટી વિશે ઊભેલો કપિવર હનુમાન પાણીના મોટા ધરામાં ઊભેલા એકાદ હસ્તીની પેઠે શોભતો હતો. પછી મહાવીર હનુમાને સૂર્ય, ઇંદ્ર, સ્વયંભૂ પરમાત્મા તથા સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને પ્રણામ કરીને તેમ જ પૂર્વાભિમુખ ઊભા રહી પોતાના પિતા વાસુદેવને પણ પ્રણામ કરીને દક્ષિણ દિશા તરફ ઊડવાની ઇચ્છાથી પોતાના શરીરને વધારવા માંડ્યું.^{૧૩} પર્વતોના દિવસે જેમ સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે, તેમ રામચંદ્રના કાર્યની સિદ્ધિ માટે સર્વ કપિવરોની સમક્ષ ઊડવાનો નિશ્ચય કરીને મહાભયવાન હનુમાને ઊડવા માંડ્યું.^{૧૪} સમુદ્ર

ઝોળ ગવાની ઇચ્છાથી અતિશય વધારેલા મોટા દેહવાળો વાચુસુત હનુમાન પોતાની અને ભુલ્લજો તથા ચરણો વડે મહેંદ્ર પર્વતને પીડિત કરવા લાગ્યો—
 ફૂંદવા લાગ્યો.^{૧૧} એ સમયે તે પર્વત એક સુહૃત્-ભર કંપાયમાન થઈ રહ્યો અને તેની ઉપર જે વૃક્ષો પુષ્પવાળાં હતાં તે પરથી સર્વ પુષ્પો ખરી પડ્યાં. સુગંધિત પુષ્પોના સમૂહથી છવાયેલો એ મહેંદ્ર પર્વત બાણ કેવળ પુષ્પમય જ ન હોય એવો શોભવા લાગ્યો. વળી જેમ મદમત હાથીના ગંઠ-સ્થળમાંથી મદ ઝરે છે, તેમ કપિવર હનુમાનના ઉત્તમ બળ વડે પીડિત થયેલા એ પર્વતમાંથી જળ ઝરવા માંડ્યું.^{૧૨-૧૪} મહાબળવાન હનુમાને પીડિત કરેલા એ પર્વતમાંથી સુવર્ણ સમાન પીતલવર્ણ, કાજળ સમાન શ્યામવર્ણ તથા રૂપા જેવાં ચેતવર્ણો ઝરણું નીકળવા લાગ્યાં.^{૧૫} એ સમયે એ મહેંદ્ર પર્વત જેમ મધ્યમા નામની બ્યાળાવાળો અગ્નિ પોતાના ધુમાડાના ગોરેગોટ આરે બાબુ ફેલાવે, તેમ મનશીલવાળી પોતાની મોટી મોટી શિલાઓને આરે બાબુ ફેંકવા લાગ્યો; અર્થાત મનશીલવાળી શિલાઓ એ પર્વત પરથી વીખરાઈ પડવા લાગી.^{૧૬} કપિવર હનુમાનના બળથી પીડિત થયેલા એ પર્વતની શુક્રાઓમાં વસનારાં સર્વ પ્રાણીઓ પણ પીડિત થઈને આતંશબ્દ કરવા લાગ્યાં.^{૧૭} એ વેળા તે પર્વતમાં વસતાં સર્વ પ્રાણીઓના એક-સામટા આતંનાદથી સઘળી દિશાઓ, વનો તથા ઉપવનો ગાજી ઊઠ્યાં અને આખી પૃથ્વી ખળભળી ઊઠી. વળી સ્વસ્તિક સરખી રેખાઓવાળી પોતાની વિશાળ કૃષ્ણાઓમાંથી ભયંકર અગ્નિનું વમન કરતા ઝેરી નાગો કોધને લીધે શિલાઓ પર દંશ કરવા લાગ્યા. કુપિત થયેલા મોટા વિષધર સર્પોના દંશ થવાથી એ પર્વતની શિલાઓ ભડભડાટ સળગી ઊઠી અને તેના હબ્બરે કંટકા થઈ જવા લાગ્યા. એ મહેંદ્ર પર્વતમાં સ્પર્ધાંત્રિ ઝેરી પ્રાણીઓના વિષનું શમન કરનારી અનેક ઔષધિઓ હતી, તોપણ એ વૃણાએ તેઓ અસંખ્યાત સર્પોના અતિશય વિષને શમાવી શકી નહિ.^{૧૮-૨૧}

આ પ્રમાણે આખો મહેંદ્ર પર્વત બ્યારે

ખળભળી ઊઠ્યો, ત્યારે ‘બ્રહ્મરાક્ષસાદિ ભૂતો આ પર્વતને ભાંગી-ચીરી નાખે છે’ એવું માનીને ત્યાં વસતા તપસ્વીઓ નાસાનાસ કરી રહ્યા અને ક્રીડા કરવા સારુ આવેલા વિદ્યાધરોએ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત આકાશ પ્રત્યે ગમન કર્યું.^{૨૨} વળી કંઠમાં રક્ત કમળોની માળા ધારણ કરનારા રક્ત ચંદન વડે ચર્ચેલા અને રક્ત કમળ સમાન નેત્રવાળા કેટલાક મધપાન કરનારા વિદ્યાધરો પાનભૂમિમાં ગોઠવેલાં સુવર્ણનાં આસનો, પાત્રો, કળશો, અનેક પ્રકારનાં ભક્ષ્ય પદાર્થો, આટણો, વિવિધ ભતના માંસો, ઋષભના ચર્મથી મઢેલી ઢાંઢો, સુવર્ણની મૂઠવાળી તરવારો ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓમાંથી કાંઈ પણ ન લેતાં આકાશમાં ચઢી ગયા. એ ભેદ વિસ્મિત થયેલી અને ચંદ્રહાર, ગંજર, બાબુબંધ તથા કંકણ વગેરે અલંકારો ધારણ કરનારી તેઓની સ્ત્રીઓ પણ તુરત જ આકાશમાં ઊડી ગઈ અને પોતપોતાના સ્વામી પાસે જઈ ઊભી રહી. એ વેળા અંતરિક્ષમાં વિચરનાર તપસ્વીઓની વાણી તે વિદ્યાધરોના સાંભળવામાં આવી : ‘અહો! પર્વત સરખા પ્રોઠ દેહવાળો અને મોટા દ્રેખાળો આ પવનસુત હનુમાન દશરથચંદન રામચંદ્રને અર્થે તથા વાનરોને અર્થે, દુઃખ કરીને પણ ન ઝોળગી શકાય એવા સસુદ્રને ઝોળગી સામે પાર જવારૂં હુકર કરી કરવા તત્પર થયો છે.’^{૨૩-૨૮}

ગગનગામી તપસ્વીઓની આ વાણી સાંભળી વિદ્યાધરોએ સ્વસ્થ ચિત્તે નિહાળી બેસું, તો મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર ઊભેલો અમાપ બળવાળો કપિવર હનુમાન તેઓની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ સમયે અગ્નિ સરખી કાંતિવાળો હનુમાન પોતાનાં શેખરે કંપાવતો અને મેઘની પેઠે ગબ્બના કરતો હતો; તેમ જ ગરુડ જેમ સર્પને હલાવે તેમ ચઢાવ-ઉતારના કમથી વર્તુળ આકારવાળા તથા શેખરથી વ્યાપ્ત એવા પોતાના પૂંછડાને હલાવતો હતો.^{૨૯-૩૧} પછી તેણે પોતાનું પૂંછડું વાંકું વાળી અસ્તક પર ચઢાવ્યું. એ સમયે તે પૂંછડું ગરુડે પકડેલા એકાદ મોટા સર્પ જેવું જણાતું હતું.^{૩૨} ફૂંદવાની તૈયારી કરતા એ કંપિતજરે પરિધ સરખા પોતાના અને

ખાહુને પર્વતશિખર પર દંડ રીતે ગોઠવ્યા અને પછી કસ્મરમાંથી વાંકા વળી બન્ને ચરણોને સંકેતી લીધા.^{૩૭} પોતાની ઝીવાને તથા ખાહુઓને ખલા આગળથી સંકેતીને મહાપરાક્રમી એ કપિવર પોતાનાં મનમાં શોધી, તેજ અને વીર્યનો ભુરસો આણ્યો. ત્યાર પછી કપિશ્રેષ્ઠ હતુમાને કૂંદવા માટે પોતાના ચરણોને પર્વત પર દંડ રીતે ઠેરવ્યા અને કહ્યુંને સંકુચિત કર્યાં. પછી સઘળા પ્રાણીઓને પોતાના હૃદયપ્રદેશમાં એકત્ર કરીને પોતાનો આગળનો માર્ગ તપાસી લીધો અને આકાશ સાગી નજર ધાંધી.^{૩૮-૩૯} એ પ્રમાણે કૂંદવાને તૈયાર થઈ કપિવર હતુમાને અંગદાદિ સર્વ વાનરોને કહ્યું :

હે અંગદાદિ વાનરો ! વાચુ સરખા વેગવાળા રઘુવીરના ખાણની પેઠે હવે હું રાવણે પાલન કરેલી લંકાનગરી પ્રત્યે જઈશ. ત્યાં એ જનકેતનયા સીતાનાં કર્શન નહિ થાય, તો ત્યાંથી આવા ને આવા જ વેગથી સ્વર્ગ પ્રત્યે જઈશ અને ત્યાં પ્રયત્નથી સીતાની શોધ કરીશ. એટલું કરવા છતાં પણ એ સીતા દહિયોચર થશે નહિ, તો હું પુનઃ લંકાસ્થાન જઈ રાક્ષસોના રાજા રાવણને બાંધીને અહીં લાવીશ; કિંવા રાવણ સહિત આખી લંકાનગરી ઉપાડીને અહીં લાવીશ. હે વાનરો ! મારાથી બનશે ત્યાં સુધી તો હું કાર્ય સિદ્ધ કરીને જ સીતા સહિત પાછો આવીશ.

એ પ્રમાણે વાનરોને કહીને મહાવેગવાળો મારુતસુત હતુમાન બીજો કાર્પ પણ વિચાર ન કરતાં ‘મારામાં ગરુડના સરખું આકાશમાં ગતિ કરવાનું સામર્થ્ય છે’ એમ ધારીને મહેંદ્ર પર્વત પરથી સંસકાટ કરતો ઊઠ્યો. જે વેળા હતુમાને વેગથી ઉઠ્યન કહ્યું, તે વેળા મહેંદ્ર પર્વત પરનાં વૃક્ષો તેના સપાટાના વાચુને લીધે ઊખડીને તેની સાથે ઊડવા લાગ્યાં.^{૪૦-૪૩} મહાવીર હતુમાન પણ મહામત કોકિલા વગેરે પક્ષીઓવાળાં અને ખીલેલાં પુષ્પોથી શોભી રહેલાં એ વૃક્ષોને પોતાના ઊરવેગના વાયુથી ઉડાડતો ઉડાડતો આકાશમાગે ગતિ કરવા લાગ્યો.^{૪૪} જેમ લાંબા પ્રવાસે જતા પોતાના સંબંધીને તેના સંબંધીજનો કેટલેક સુધી વળાવવા

બધ છે, તેમ હતુમાનના સપાટાથી ઊડેલાં કેટલાંક ભારે વૃક્ષો સુહૃદભર તેની પાછળ ગયાં અને પછી જેમ ઈર્ષના ભયથી પર્વતો સમુદ્રમાં પડે તેમ ટપોટપ સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યાં. હતુમાનના ઊરના વેગથી ઊખડી પડેલાં સાલ વગેરે કેટલાંયે હલકાં વૃક્ષો, સૈનિકો જેમ રાજાની પાછળ બધ, તેમ ઘણી વાર સુધી હતુમાનની પાછળ ઊઠ્યાં. અનેક પુષ્પિત વૃક્ષોથી વીંટાયેલો કપિવર હતુમાન એ સમયે પર્વત સરખા અદ્ભુત આકારવાળો દેખાતો હતો. મેઘ સરખા વર્ણવાળો એ કપિવર હતુમાન એ વેળાએ નાના પ્રકારનાં પુષ્પો તથા નવાંકુરોથી છવાયેલો હોવાથી આગિયાઓથી છવાયેલા પર્વત જેવો શોભતો હતો.^{૪૫-૪૮} જેમ સ્નેહીને શોઠે સુધી વળાવીને તેનાં સ્નેહીજનો આંસુ ખેરવતાં પાછાં વળે છે, તેમ હતુમાનના વેગથી ઊડેલાં વૃક્ષો શોઠેક સુધી તેની પાછળ જઈને પછી પુષ્પોરૂપી અશ્રુ ખેરવતાં સમુદ્રજળમાં પડવા લાગ્યાં. અત્યંત હલકાં હોવાને લીધે હતુમાનના વેગથી ઊડેલાં કેટલાંક પુષ્પો ઘણે દૂર સુધી તેની પાછળ જઈને છેવટે સમુદ્રમાં પડ્યાં.^{૪૯, ૫૧} એ વેળાએ વિવિધ રંગખેરગી સુગંધયુક્ત પુષ્પોથી છવાયેલો હતુમાન આકાશમા વીજળીથી શોભતા મેઘ સરખો દેખાતો હતો. હતુમાનના વેગથી ઊડી પડેલાં પુષ્પો વડે છવાયેલું સમુદ્રનું જળ ઉદય પામેલાં નક્ષત્રો વડે છવાયેલા આકાશ સરખું શોભતું હતું. આકાશમાં ઊડતી વખતે પહોળા કરેલા હતુમાનના બે હાથ પર્વતશિખરમાંથી નીકળેલા પાંચ ફણાવાળા બે સર્પ જેવા દેખાતા હતા. બ્યારે હતુમાન ઊંચું સુખ કરી ઊડતો હતો, ત્યારે બધે આકાશમંડળનો ગ્રાસ કરવા તત્પર થયો હોય એવો જણાતો હતો અને નીચું સુખ કરી ઊડતો હતો, ત્યારે બધે મોટાં મોટાં મોભવાળા સમુદ્રના જળનું પાન કરવા ઇચ્છતો હોય, એવો ભાસતો હતો.^{૫૨-૫૫}

વાયુમાર્ગમા રહી ગતિ કરનારા હતુમાનનાં વીજળી જેવાં ચમકતાં બે નેત્રો બધે કેઈ પર્વત વિષે ઉત્પન્ન થયેલાં બે અશિમંડળ હોય એવી રીતે શોભતાં હતાં.^{૫૬} વાનરશ્રેષ્ઠ એ વાચુરૂતનાં

પીળાં વર્ણવાળાં એ વિશાળ નેત્રો બાણે બીજા
ચંદ્ર-સૂર્ય જ હોય એવાં પ્રકાશતાં હતાં. શરીર
હતુમાનું લાલ નાસિકાવાળું લાલ મુખ સંધ્યા-
કાળના સૂર્યમંડળ સરખું શોભતું હતું.^{૧૭, ૧૮}
ઊંડી વેળાએ ઊંચું રાખેલું વાયુસુત હતુમાનું
પૂંછડું આકાશમાં ઉઠ્ય. પામેલા ઈંદ્રધન્ય જેવું
શોભતું હતું.^{૧૯} વળી વાંકું વળેલું એ પૂંછડું પ્રવેત
ફાટોવાળા યુદ્ધિમાન હતુમાનની આસપાસ ગોળા-
કારે રહેલું હોવાથી એ પવનસુત પરિવેષમાં
આવેલા સાક્ષાત સૂર્ય સરખો પ્રકાશતો હતો.^{૨૦}
મહાકવિ હતુમાન પોતાના કટિપશ્ચાદ્ભાગમાં
અતિશય રક્ત વર્ણવાળો હોવાથી, બાણે કોઈ
પર્વતમાં ગેરુની ખાણ ખોદેલી હોય, એવો જણાતો
હતો. સમુદ્રોદ્ધન કરતાં એ કપિસિંહની બગલો-
માં પ્રવેશતો વાયુ મેઘના સરખી ગર્જના કરતો
હતો.^{૨૧, ૨૨} ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ ગતિ કરતો
હતુમાન એ સમયે ઉત્તરમાંથી પ્રકટેલી મોટી
ઉલ્કા જેવો જણાતો હતો. આકાશ વિષે ગતિ
કરતાં સૂર્ય સમાન જણાતા દીર્ઘ દેહવાળો એ
હતુમાન વચ્ચે વડે કમર કસેલી હોવાને લીધે,
સંકળ વડે બાંધેલા મહોન્મત હરતી સરખો
શોભતો હતો. ઊંચે ઊડતાં એ કપિવરના શરીરથી
તથા નીચે સસુદ્રજળમાં પડતાં તેનાં પ્રતિબિંબથી
બાણે સસુદ્ર વિષે વાયુના વેગમાં આવેલી નૌકા જ
ચાલી જતી હોય, એવો તે જણાતો હતો.^{૨૩-૨૪}
એ કપિવર સસુદ્ર પર જે જે સ્થળે જતો હતો, તે
તે સર્વે સ્થળો તેના મહાન વેગને લીધે બાણે
ઉન્માદયુક્ત થયાં હોય, એવાં જણાતાં હતાં. કપિ-
વર હતુમાન એ સમયે પોતાના પર્વત સરખા
કઠિન વક્ષઃસ્થળ વડે સસુદ્રમાંના મોટા મોટા
તરંગોને નિવારતો મહાવેગથી ઊડ્યે જતો હતો.
હતુમાનના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા મેઘમંડળ-
માંથી નીકળેલો વાયુ ભયંકર ગર્જના કરનારા
સસુદ્રને અત્યંત ખળભળાવવા લાગ્યો. ક્ષારસસુદ્રના
મોટા તરંગોનું આકર્ષણ કરતો કપિસિંહ હતુમાન
બાણે આકાશ અને પૃથ્વીને ચીરી નાખતો હોય

એવા પ્રબળ વેગથી ઊડતો હતો.^{૨૫-૨૬} મેરુ તથા
મંદરાચળ સરખા સસુદ્રમાંના મોટા મોટા તરંગોને
ઉછાંચી ગતિ કરતો એ કપિ બાણે તે સઘળા તરંગો-
ની ગણના કરતો હોય એવો જણાતો હતો.^{૨૭}
હતુમાનના વેગને લીધે ઊડેલું સસુદ્રનું જળ આકાશ-
માં મેઘમંડળ સાથે મળીને શરદન્તુનાં વાદળ
સરખું શોભતું હતું, જેવી રીતે વચ્ચે જે ચી દેવાથી
મનુષ્યોનાં અંગ ઉઘાડાં દેખાય છે, તેવી રીતે હતુ-
માનના વેગથી સસુદ્રના જળનું આકર્ષણ થવાને
લીધે તેમાંનાં મગરો, મસ્ટ્યો અને મોટાં મોટાં
તિમિંગલ વગેરે જળચરો ઉઘાડાં દેખાતાં હતાં.
સસુદ્રમાં વિચરનારા સર્પો તો આકાશમાં ઊડતા
હતુમાનને સાક્ષાત્ ગરુડ સમજીને ભય પામતા
હતા. આકાશમાંગે ઊડતા હતુમાનની સસુદ્રજળ
પર પડતી છાયા દશ યોજન પહોળી અને ત્રીસ
યોજન લાંબી જણાતી હતી. ક્ષારસસુદ્રમાં પડેલી
અને વાયુસુત હતુમાનની પાછળ ત્વરાથી ગતિ
કરતી તેની છાયા પ્રવેત મેઘપંક્તિ સરખી જણાતી
હતી. કાંઈ પણ આધાર વિનાના વાયુપથમાં ગતિ
કરતો, મોટી કાયાવાળો અને અત્યંત મેઘવાળો
કપિવર હતુમાન એ સમયે પાંખોવાળા પર્વત જેવો
શોભતો હતો. કપિવર હતુમાન જે જે માર્ગે ઊડતો
હતો, તે તે માર્ગમાં વાદળો અથડાવાને લીધે
તેમાંથી જળપ્રવાહ પડતો હતો અને તેથી સસુદ્ર
જળદ્રોણી સરખો જણાતો હતો. પક્ષીઓના
માર્ગમાં ગરુડની જેઠે ઊડતો હતુમાન પોતાના
વેગથી વાયુની જેઠે વાદળોનું આકર્ષણ કરતો હતો.
એ સમયે પીળાં, રાતાં, કાળાં તથા મજ્જિયા
રંગનાં એ વાદળો પણ અત્યંત પ્રકાશતાં હતાં.
આકાશમાં ગતિ કરતો શરીર હતુમાન બ્યારે
વાદળોની ઘટામાં પ્રવેશતો, ત્યારે નજરે પડતો ન
હતો; પણ થોડી વારે તેમાંથી બહાર નીકળતો ત્યારે
દેખાતો હતો, તેથી બાણે આકાશમાં ગતિ કરતો
ચંદ્ર જ હોય એવું જણાતું હતું.^{૨૮-૨૯}

એ પ્રમાણે અત્યંત વેગથી ગતિ કરતા કપિ-
વર હતુમાન પર દેવ, દાનવ અને ગંધર્વોદિકો
પુખ્તવૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા.^{૩૦} રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ

* x ગોળ મંડળ, સૂર્ય-ચંદ્રની આસપાસનું ગોળ મંડળ.

કરવા માટે આકાશમાં ઊઠતા હતુમાનને એ વેળા સૂર્ય તપાવતો ન હતો. વળી તેના શ્રમ નિવૃત્ત કરવા સારું વાયુ પણ મંદ મંદ વાતો હતો.^{૮૨} અધિશ્લોકો તેની સ્તુતિ કરતા હતા અને દેવો તથા ગંધર્વો તેની પ્રશંસા કરી તેના શુભ ગાતા હતા. નાગલોકો તથા અસુરો પણ અનાયાસે એકાએક ઊડી રહેલા કપિવર હતુમાનને ભેટી તેનું યથોપાસન કરતા હતા.^{૮૩, ૮૪}

વાનરસિંહ હતુમાન ઇક્ષ્વાકુવંશી રામચંદ્રના કાર્ય માટે આકાશમાં ઊઠતો હતો; એ સમયે પોતાની વૃદ્ધિ કરનારા ઇક્ષ્વાકુકુળનો સત્કાર કરવાની ઇચ્છાથી સમુદ્રે વિચાર્યું :^{૮૫} ‘હું આકાશ-માર્ગે ઊઠતા હતુમાનને કાંઈ પણ સહાય નહિ કરું તો વાણીથી જોલી શકનારાં સર્વ પ્રાણીઓ મને ધિક્કારશે.’^{૮૬} મને ઇક્ષ્વાકુવંશના સગર રાજાએ વૃદ્ધિ પમાડેલો છે. આ હતુમાન પણ તે જ વંશમાં જન્મેલા રામચંદ્રનો દૂત છે; માટે મારે એને શ્રમિત થવા દેવો ભેઈંએ નહિ.^{૮૭} આ સમયે હતુમાનને જેવી રીતે વિશ્રામ મળે, તેવી રીતે મારે કરતું ભેઈંએ હું શૌલીક વાર એને વિશ્રાંતિ આપીશ, એટલે થાક કિતથો પછી તે મારા બાકીના ભાગને સત્વર ઝોળાંગી જશે.’^{૮૮} એવો ઉત્તમ વિચાર કરી મહાત્મા સમુદ્રે પોતાના જળ વિષે ઢંકાઈ રહેલા સુવર્ણમય મૈનાક પર્વતને કહ્યું : ‘હે પર્વતશ્રેષ્ઠ ! પાતાળમાં વસનારા અસુરો કે જેઓ પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા અને યુનઃ પણ બહાર નીકળી આવવાની ઇચ્છાવાળા છે, તેઓને અટકાવવા માટે દેવોના રાજા ઇંદ્રે તને અહીંયાં પરિધીની પેઠે સ્થાપિત કરેલો છે અને તેથી તું મારા જળ વિષે આવેલા પાતાળના મહાન ક્ષારને રોકીને રહેલો છે. હે મૈનાક ! તારામાં ચેતરફ વધવાની શક્તિ છે, એટલા માટે હે ગિરિવર ! હું તને ગ્રેરણા કરું છું. જો, આ હુધર કર્મ કરનારો કપિવર હતુમાન રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા અર્થે આકાશમાર્ગે ઊડીને લંકા તરફ બળ છે, તે લગભગ તારી ઉપર

૨ ઇક્ષ્વાકુવંશના સગર રાજાના સાહ હનર પુત્રોએ અમને ઝોળતી વેળા પૃથ્વી જોઈને સમુદ્રને બંધાર્યો હતો.

આવી પહોંચ્યો છે; માટે તેને વિશ્રામ આપવા અર્થે તું સત્વર ઊભો થા; અર્થાત્ તું જીંચો વધ કે જેથી એ કપિવર શૌલીક વાર તારા પર વિશ્રાંતિ કરે.’^{૮૯-૯૦}

સારસમુદ્રનું વચન સાંભળી મોટાં મોટાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી વ્યાપ્ત એવો સુવર્ણમય મૈનાક પર્વત તરત જ ઊભો થયો અને જેમ દેહીપ્રમાન કિરણોવાળો સૂર્ય વાદળો લેડીને બહાર નીકળે, તેમ સમુદ્રજળને લેડી બહાર નીકળી અત્યંત જાંચો વધ્યો.^{૯૪, ૯૫} સમુદ્રની આસાથી મહાત્મા મૈનાક પર્વતે એક સુહૃદમાત્રમાં જિયા વધીને પોતાનાં શિખરોને પાણી ઉપર પ્રકટ કર્યો.^{૯૬} એ વેળા કિન્નરો તથા મોટા સર્પોએ સેવેલાં, સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત અને બહુ આકાશને અડકી રહ્યાં હોય એવાં જણાતાં મૈનાકનાં સુવર્ણમય શિખરો વડે શસ્ત્ર સરખું સ્થામવશું આકાશ સુવર્ણની પેઠે ઝળહળી ઊઠ્યું.^{૯૭, ૯૮} અત્યંત કાંતિવાળાં તથા ઝળહળી રહેલાં પોતાનાં સુવર્ણમય શિખરો વડે એ મૈનાક પર્વત પણ સેંકડો સૂર્ય સરખો પ્રકાશવા લાગ્યો.^{૯૯}

મૈનાક પર્વતને એકાએક જાંચો વધી પોતાના માર્ગની આડે આવેલો ભેઈંને મહાવીર હતુમાને વિચાર્યું : ‘નિશ્ચય, મને આ કાંઈ વિઘ્ન પ્રાપ્ત થયું છે.’^{૧૦૦} આવો વિચાર કરી મહાવેગવાળા કપિવર હતુમાને વાયુ જેમ વાદળને ધસડી પાડે, અર્થાત્ વાયુ જેમ વાદળને નીચે ઉતારી નાખે, તેમ પોતાના વક્ષઃસ્થળના આઘાત વડે જાંચા વધેલા એ મૈનાક પર્વતના શિખરને તોડી પાડ્યું.^{૧૦૧} હતુમાને બ્યારે પોતાના દંઢ શિખરને તોડી પાડ્યું, ત્યારે તેનો એવો મહાન વેગ ભેઈંને એ મૈનાક પર્વત અત્યંત હર્ષિત થયો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. પછી જાંચો વધેલો અને હતુમાનનું જળ ભેઈંને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલો મૈનાકે પર્વત મધુખંડપ ધરીને પોતાના શિખર પર ઊભો રહ્યો અને આકાશ-માર્ગે ગમન કરતા વીર કપિવરને કહેવા લાગ્યો : ‘હે વાનરોત્તમ ! તેં આ મોટું હુધર કર્મ આદર્યું છે. હે વીર ! તું મારા શિખર પર કિતર-અને

હગાર વિશ્રાંતિ લઈ પછી સુખથી આગળ વધ. હે હનુમાન ! તું બાણતો જ હોઈશ કે, આ સસુદ્રને રણવંશી સગરપુત્રોએ વૃદ્ધિ પમાડેલો છે, તેથી રણવંશી રામચંદ્રનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તારો-કપિનો તે સત્કાર કરવા ઇચ્છે છે; કૌંઈએ ઉપકાર કર્યો-હોય, તેનો પ્રત્યુપકાર કરવો એ સનાતન ધર્મ છે. ૧૦૨-૧૦૬ હે હનુમાન ! રણવંશના રાજાઓએ કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છા રાખતો આ સસુદ્ર આજે તારાથી સન્માન પામવા યોગ્ય છે. તને વિશ્રાંતિ આપવા માટે સસુદ્રે મને બહુમાનપૂર્વક પ્રેરણા કરી કહ્યું છે : ૧૦૭ ‘આ કપિવર હનુમાન સો યોજન સુધી આકાશમાં ઊડવાને પ્રવૃત્ત થયો છે; માટે હે મૈનાક ! તું ઊંચો વધી તારાં શિખરો પર તેને વિશ્રાંતિ લેવા દે; એટલે પછી તે બાકીનો ભાગ સુખથી યોગગી જશે.’ એ પ્રમાણે સસુદ્રે કહેલું હોવાથી હે કપિ-શાર્દૂલ ! તું મારા પર ભેટી વિશ્રાંતિ લે અને પછી આગળ વધ. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મારા પર સુગંધ-વાળાં અને સ્વાદિષ્ટ એવાં ઘણાં કંદ, મૂળ તથા ફળો છે, તેનું લોજન કરી સુખથી તું આગળ જા. હે કપિઓમાં અગ્રણી હનુમાન ! તારી સાથેનો અમારો સંબંધ ત્રણે લોક વિષે પ્રખ્યાત અને મહાશુભ્યુક્ત છે. ૧૦૮-૧૧૦ હે વાલુસુત ! આકાશમાં વેગથી ગતિ કરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ વિષે હું તને અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૧૧૧ વળી ધર્મ-પ્રાપ્તિ ઇચ્છનારા વિદ્વાન-સાની પુરુષોની એવી નીતિ છે કે, પોતાને ઘેર આવેલો સાધારણ અતિથિ પણ પૂજ્ય છે. તેનો પણ સત્કાર કરવામાં આવે છે, તો પછી તારા સરખો અતિથિ તો પૂજ્ય કેમ ન ગણાય ? ૧૧૨ હે કપિકુંજર ! તું સર્વ દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા વાલુને પુત્ર હોવાથી વેગમાં તેના સરખો જ છે. ૧૧૩ આજે હું તારો જે સત્કાર કરીશ, તે વાલુને જ પ્રાપ્ત થશે. હે વાનર ! હું નિશ્ચય તારો સત્કાર કરવા ઇચ્છું છું. વળી આપણા બન્નેનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે, તે પણ તું સાંભળ. ૧૧૪ હે તાત ! પૂર્વે સતસુગ વિષે પર્વતોને પાંખો હતી; તેથી તેઓ ગરુડની પેઠે

અતિ વેગથી સર્વ દિશાઓમાં ઊડતા હતા. ૧૧૫ એ વખતે મોટા પર્વતોને આકાશમાં ઊડતા બેઈ દેવતાઓ, મહર્ષિઓ અને સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓ તેઓના પડવાની શંકાને લીધે ભયભીત રહેતાં હતાં. એક દિવસ અત્યંત ક્રોધ પામેલા દેવેનારાજ ઇંદ્રે પોતાના વજ્ર વડે સેંકડો અને હજારો પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી. ૧૧૬, ૧૧૭ ત્યાર પછી એક સમયે એ દેવરાજ ઇંદ્ર વજ્ર ઉગામી મારી પાસે આવ્યો અને ક્રોધપૂર્વક મારી પાંખોને પણ છેદવા લાગ્યો; પરંતુ મહાત્મા વાલુએ પોતાના વેગથી મને એકદમ ઉપાડીને આ ક્ષારસસુદ્રમાં નાખ્યો. ૧૧૮ હે વાનરોત્તમ ! એવી રીતે તારા પિતા વાલુએ મને આ ક્ષારસસુદ્રમાં નાખી સંપૂર્ણ રીતે બચાવ્યો છે અને મારી પાંખો પણ સહીસલામત રહી છે. હે મારુતિ ! એ કારણથી જ તું મારે માનનીય છે અને તેથી જ હું તારો સત્કાર કરવાને તત્પર થયો છું. હે કપિવર ! આપણા બન્નેના સંબંધ માટે જે બે કહ્યું છે તે પ્રમાણે એ છે. હે મહા-બુદ્ધિમાન ! રણવંશના રાજાઓએ કરેલા ઉપકારનો બહલો વાળવાનો આજે સસુદ્રને ઘણું કાળે અવસર મળ્યો છે તથા તારા પિતા વાલુએ કરેલા ઉપકારનો બહલો વાળવાનો મને પણ આજે ઘણું સમયે યોગ મળ્યો છે; માટે પ્રસન્ન થઈને તું અમારા બન્નેનો સત્કાર અહંણુ કર અને અમને પ્રસન્ન કર. ૧૧૯-૧૨૧ હે કપિસત્તમ ! હું તારાં દર્શનથી પ્રસન્ન થયો છું; માટે તું મારા પર વિશ્રાંતિ લે અને મારો સત્કાર અહંણુ કર. ૧૨૨

મૈનાક પર્વતનાં વચન સાંભળીને હનુમાને તેને કહ્યું : ‘હે પર્વતોત્તમ ! હું તારાથી પ્રસન્ન થયો છું. તારાં સ્નેહાળ વચનોથી જ મારો સત્કાર થઈ ચુક્યો છે, છતાં હે નગોત્તમ ! હું આ સમયે તારા કહેવા પ્રમાણે કરી શકતો નથી, તેથી જ તને ક્રોધ થયો હોય તો તારે દ્રર કરવો ઘટે છે. હું બે કાર્ય માટે બાઈ છું તે કાર્ય ઘણું જ ઉતાવળે કરવાનું છે. જોને, આ દિવસ પણ ચાલ્યો જાય છે. વળી ‘હું સો યોજનના સસુદ્રમાં કયાંય પણ વિશ્રામ લીધા વગર સાતે પાર જઈશ’ એવી

ચે' સર્વ વાનરો સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે; એથી આ સમયે હું તારા વચન પ્રમાણે વર્તી શકતો નથી. ૧૨૩, ૧૨૪ આપું કહી પોતાના હાથ વડે મૈનાક પર્વતને સ્પર્શ કરી-સંભાનિત કરી મહા-પરાક્રમી વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાન હસતો હસતો આકાશ-માર્ગે આહતો થયો. ૧૨૫ એ વેળા મૈનાક પર્વત અને સમુદ્ર બન્ને જણા હંતુમાનની તરફ બહુમાન-પૂર્વક જોવા લાગ્યા અને શુભાશીર્વાદ આપી તેને આનંદિત કરવા લાગ્યા.

મૈનાક પર્વત તથા સમુદ્રનો ત્યાગ કરી વાયુસુત હંતુમાન નિર્મળ આકાશમાં પોતાના પિતાના માર્ગનું અવલંબન કરી ઊડવા લાગ્યો. આ વેળા વાયુસુત હંતુમાન પ્રથમના કરતાં પણ ઊંચે ચઢીને કાંઈ પણ આધાર વિનાના આકાશમાર્ગે પાછળ મૂકેલા મૈનાક પર્વતનું અવલોકન કરતો ઊડતો હતો. હંતુમાને માર્ગમાં ક્ષણવાર પણ વિશ્રામ લીધો નહિ, એવું તેણે અફભુત પરાક્રમ બેઈ સર્વ દેવો, સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા; ૧૨૬-૧૨૭ તેમ જ મૈનાક પર્વત હંતુમાનને વિશ્રામ આપવા માટે સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો એ બેઈને સર્વ દેવો પ્રસન્ન થયા. મૈનાક પર્વતનું એવું ઉત્તમ કર્મ બેઈને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા શયીપતિ ઇંદ્ર સંતુષ્ટ થઈ તેને કહ્યું : 'હે હિરણ્યનાભ ! હે મૈનાક ! હે પર્વતશ્રેષ્ઠ ! આલે હું તારા પર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું. હે સૌમ્ય ! તને અલ્પ વર આપું છું કે, હવેથી તું સુખપૂર્વક નિવાસ કર. ૧૩૦-૧૩૨ હે પર્વત ! સૌ જોઈને સુધી ઊડનારા અને કાંઈ પણ ભય વિનાના હંતુમાનને 'કંઠાચ તે થાકી ગયા હશે' એમ ધારી તે' તેને ઉત્તમ સહાય કરી છે, તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું. ૧૩૩ હે મૈનાક !' આ કપિવર હંતુમાન રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા માટે બળ છે તેનો તે' યથાશક્તિ સત્કાર કર્યો છે, તેથી હું તારા પર અતિશય પ્રસન્ન થયો છું. ૧૩૪ દેવ-રાજા ઇંદ્રનાં વચન સાંભળીને તથા તેને પોતાના પર સંતુષ્ટ થયેલો બેઈને મૈનાક પર્વત અત્યંત હર્ષ પામ્યો. ઇંદ્રની પાસેથી વરદાન મેળવીને

મૈનાક પર્વત પુનઃ સમુદ્રમાં અંતર્હિત થયો અને હંતુમાન પણ એક મુહૂર્ત જેટલા સમયમાં જ તે સ્થળને ઝોળાગી જઈ આગળ વધ્યો. ૧૩૫, ૧૩૬

આ વેળાએ દેવતાઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓએ એકઠા મળીને સૂર્ય સરખા પ્રકાશ-વાળી નાગોની માતા સુરસાને કહ્યું કે, 'હે સુરસા ! શ્રીમાન વાયુસુત હંતુમાન સમુદ્ર પર આકાશમાર્ગે ઊડી રહ્યો છે, માટે તું અતિશય ભયંકર અને પર્વત સરખું પ્રોઠ એવું રાક્ષસીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તથા વિકરાળ દાદોવાળા અને પીળા ડોળા-વાળા પોતાના મુખને આકાશ સુધી પહોંચે એવી રીતે પહોળું કરીને તેને ક્ષણવાર વિશ્લ કર, જેથી તેનામાં કેટલું જળ તથા પરાક્રમ છે એ જણાઈ આવે. જો તે અત્યંત બળશાળી હશે, તો તો હરકેઈ ઉપાયે કરી તને છતશે, નહિ તો ખેદ પામશે. ૧૩૭-૧૪૦

ઇંદ્રાદિ દેવતાઓએ એવી રીતે અત્યંત સત્કાર-પૂર્વક આજ્ઞા આપી, ત્યારે નાગમાતા સુરસાએ તુરત જ વિકરાળ, વિરૂપ અને સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉપજાવે એવું રાક્ષસીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને સમુદ્ર વચ્ચે આવી હંતુમાનનો માર્ગ રોકીને ઊભી રહી. જ્યારે હંતુમાન તેની આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું : ૧૪૧, ૧૪૨ 'હે વાનરર્ષભ ! આલે દેવતાઓએ તને મારું ભક્ષ્ય બતાવ્યો છે, અર્થાત્ તારું ભક્ષણ કરવાની દેવોએ મને આજ્ઞા આપી છે; તેથી હું આલે તારું ભક્ષણ કરીશ. હે વાનર ! હવે તું મારા મુખમાં પ્રવેશ કર. ૧૪૩ હે કપિ ! પૂર્વે વિધાતાએ પણ મને આમ કરવાનું વરદાન આપેલું છે,' એવું કહીને નાગમાતા સુરસા પોતાનું વિશાળ મુખ પહોળું કરી હંતુમાનની સામે ઊભી રહી. ૧૪૪

ત્યારે પવનસુત હંતુમાને હસતા મુખે કહ્યું : 'હે દેવી ! મહારાજ દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા ધર્મપત્ની સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં આવી વસ્યા હતા. ૧૪૫ ત્યાં સૂર્યકુખા-ને વિરૂપ કરવાથી તથા ચૈદ હબ્દ રાક્ષસોને હણવાથી તેમને રાવણની સામે વેર બંધાયુ

છે અને તેથી તેમની યશસ્વિની પત્ની સીતાતું
રાક્ષસરાજ રાવણે હરણ કર્યું છે. ૧૪૧ શ્રીમાન
રામચંદ્રના હૃત તરીકે તેમની આજ્ઞાથી જનક-
તનયા સીતાની શોધ કરવા માટે લંકા પ્રત્યે હું
જઈ છું. 'હે સુરસા ! તું' પણ તેમના પ્રદેશમાં
રહેનારી હોવાથી તેમના કાર્યમાં સહાય કરવા
યોગ્ય છે. ભે કદાચ એમ કરવું તને રચતું ન
હોય, તો હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સત્ય વચન કરું છું
'કે, સીતાને તથા અદિલકર્મી શ્રીમાન રામચંદ્રને
મળીને હું પાછો આવીશ અને તારા સુખમાં
પ્રવેશ કરીશ.'

હતુમાનનાં એવાં વચન સાંભળી ધસ્તિત
રૂપ ધરનારી સુરસાએ કહ્યું : 'મારું ભક્ષ થયા
સિવાય અહીંથી આગળ કોઈ પણ પ્રાણી જઈ
શકે જ નહિ, એવું મને વિધાતાએ વરદાન આપેલું
છે; માટે હે વાનર ! તારે મારો ભક્ષ થવું જ
પડશે. ૧૪૭-૧૪૯

નાગમાતા સુરસા આ પ્રમાણે બોલતી હતી,
છતાં પણ કપિવર હતુમાન તો તેને કોઈ પણ ન
લેખવતાં સહસ્રકાંટ છિદ્રે જતો હતો. એ ભેઈ
માત્ર હતુમાનના બળને ભણવાની ધમ્મજાવાળી
સુરસાએ વળી તેની આગળ આવી કહ્યું : 'હે
વાનરોત્તમ ! પૂર્વે વિધાતાએ મને વરદાન આપેલું
હોવાથી તારે મારા સુખમાં પ્રવેશ કરીને જરૂં
યોગ્ય છે.' એવું કહી સુરસા તુરત જ પોતાતું
વિશાળ સુખ પહોળું કરી હતુમાનની આગળ
ભેળી રહી. એ ભેઈ કપિવર હતુમાને ક્રોધિત થઈ
કહ્યું : 'હે સુરસા ! તું મને ભક્ષણ કરવાની ધમ્મજા
ધરાવે છે, તો મારો દેહ સમાય એટલું તારા સુખને
પહોળું કર !' હતુમાનતું વચન સાંભળી સુરસાએ
તુરત જ પોતાતું સુખ દશ યોજનના વિસ્તારવાળું
કર્યું; એ ભેઈ ક્રોધ પામેલા હતુમાને પોતાના
દેહને તેટલા જ વિસ્તારવાળો કર્યો. ત્યારે સુરસાએ
પોતાતું સુખ વીસ યોજન પહોળું કર્યું, એટલે
હતુમાને પોતાના દેહને ત્રીસ યોજનનો બનાવ્યો.
એ ભેઈ સુરસાએ આખીસ યોજન એટલું સુખ
પહોળું કર્યું, ત્યારે હતુમાન પચાસ યોજન વધ્યો.

પછી સુરસાએ પોતાતું સુખ સાઠ યોજનતું કર્યું,
ત્યારે હતુમાન સિતેર યોજનનો થયો. ત્યાર બાદ
સુરસાએ પોતાના સુખને એ શી યોજનતું બનાવ્યું,
ત્યારે પર્વત સમાન દેહવાળો હતુમાન નેતું યોજન
જેવડો થયો. અંતે સુરસાએ પોતાના સુખને સો
યોજન જેટલું પહોળું કર્યું; એ પ્રમાણે દીર્ઘ
બિહ્વાવાળું, અત્યંત ભયંકર અને નરક સરખું
વિકરાળ એવું સુરસાતું પહોળું થયેલું સુખ ભેઈને
મહાપુષ્ટિશાળી હતુમાને તુરત જ પોતાના દેહને
સંકેતી અંશુમાત્ર કરી નાખ્યો અને પછી
એકદમ તેના સુખમાં પ્રવેશ કરી 'બહાર નીકળી
ગયો અને અંતરિક્ષમાં રહી કહેવા લાગ્યો : 'હે
દાક્ષાધિષ્ઠિ !' હું તારા સુખમાં પ્રવેશ કરી બહાર
નીકળી ગયો છું અને તને મળેલું વરદાન સત્ય
થયું છે, હવે હું તને નમન કરું છું અને સીતાની
પાસે જઈ છું. ૧૫૦-૧૫૮

રાહુના સુખમાંથી સુકત થયેલા ચંદ્રની જે
પોતાના સુખમાંથી નીકળી સુકત થયેલા હતુમાનને
ભેઈ સુરસાએ પોતાતું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું
અને બોલી : 'હે વાનરોત્તમ ! તું તારા આરેલા
કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે સુખથી બા. હે સૌમ્ય !
વિદેહતનયા સીતાનો તથા મહાત્મા રઘુવીરનો
સુખથી મેળાપ કરાવ. ૧૫૯, ૧૬૦

મહાબળવાન હતુમાનતું આ ત્રીભું દુષ્કર
કર્મ ભેઈને સઘળાં ભૂત-પ્રાણીમાત્ર તેને વારંવાર
ધન્યવાદ આપી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૬૧

અગાધ બળવાળા સસુદ્રની પાસે આવી દુષ્કર
કર્મ કરી, ગરુડ સરખા વેગવાળો કપિવર હતુમાન
પુનઃ આકાશમાં ચડી ગયો અને વેગથી દક્ષિણ
દિશા તરફ ઊડવા લાગ્યો. બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલો
'નિર્મળ વાયુમાર્ગ' કે જે અનેક વર્ષોજાળની ધારાઓ
તથા પક્ષીઓએ સેવેલો; સંગીતશાસ્ત્રમાં કુશળ
એવા તુંબુરુ આદિ ગંધર્વોના પદસંચારવાળો; ઈંદ્ર-
ધનુષ્ય વડે અલંકૃત; સિંહ, શાર્દૂલ, હસ્તી, પક્ષી
અને સર્પોદિથી ભેડેલાં વાહનો તથા નિર્મળ

— આ ગ્લોકો ક્ષેપક છે x અંગૂઠા જેવડા
+ દક્ષ પ્રબળતાની પ્રતીક.

વિમાનોની આવ-બવથી સુશોભિત; વજ તથા વીજળી સરખા સ્પર્શવાળા, પંચાગ્નિની પેઠે પ્રકાશતા મહાન બાબવાળા અને ઘણાં પુણ્યો કરવાથી સ્વર્ગને છતી ચૂકેલા પુરુષોથી અધિષ્ઠિત; દેવતાઓના હૃદયને વહેન કરનારા અગ્નિ, શ્રદ્ધા, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારાઓથી સુશોભિત; મહાપિંચો ગંધર્વો, નાગો અને યક્ષોથી ભરેલો; આવરણથી રહિત; નિર્મળ, વિશ્વના આધારરૂપ; વિશ્વાવસુ આદિથી સેવાયેલો; 'ઐરાવત' નામના ઈંદ્રના હસ્તીથી સુશોભિત, કલ્યાણરૂપ; સમગ્ર ભુવનના ચંદ્રવારૂપ અને વિદ્યાધર વગેરે દેવભતિઓએ જેને વારંવાર સેવેલો હતો, તેવા વાયુમાર્ગ-આકાશમાર્ગ વિષે કપિવર હંતુમાન ગરુડની પેઠે ઊઠતો હતો. તે કપિવર રંગભેરંગી વાદળોના સમૂહોને વાયુની પેઠે વિખેરી નાખતો હતો. હંતુમાનના વેગથી વીખરાયેલાં એ વાદળો અત્યંત શોભવા લાગ્યાં. ઘડીકમાં વાદળોની ઘટામાં પ્રવેશ કરતો અને ઘડીકમાં બહાર નીકળતો હંતુમાન વર્ષાસ્તુના ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો. કાંઈ પણ આધાર વિનાના આકાશને આશ્રય કરીને ઊઠતો કપિવર હંતુમાન એ વખતે સર્વ પ્રાણીઓની દૃષ્ટિએ પડતો હતો અને બધે પાંખવાળો કોઈ એક મોટો પર્વત હોય એવો દેખાતો હતો.

કપિવર હંતુમાનને આકાશમાર્ગે ઊઠતો ભેઈ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારી 'સિંહિકા' નામની એક ચૂદ્ધ રાક્ષસી પોતાના મનમાં વિચારવા લાગી : 'અહો ! આજે મને ઘણું કાળે પેટપૂર ભોજન મળશે. આ કોઈ સમય પ્રાણી ઘણા કાળે મારે હાથ લાગ્યું છે.' એવો વિચાર કરી તેણે તુરત જ હંતુમાનની છાયાને શ્રદ્ધા કરી. ૧૬૨-૧૭૫ સિંહિકા રાક્ષસીએ છાયાને પકડી ત્યારે હંતુમાનને લાગ્યું : 'અરે, જેમ પ્રતિફળ રીતે વાતો પવન સમુદ્રમાંની નૌકાની ગતિને અટકાવે છે, તેમ આ વેળા કોઈએ મારું પરાક્રમ અટકાવીને મને સ્તબ્ધ કરી દીધો છે.' આમ લાગવાથી મહાપરાક્રમી કપિવરે પોતાની આસપાસ તથા ઊંચેનીએ એમ સર્વત્ર દૃષ્ટિ કરી. એ સમયે પોતાની નીચે ક્ષારસમુદ્રના જળમાંથી

નીકળતું કોઈ એક મોટું પ્રાણી તેના ભેવામાં આવ્યું. તેને ભેતાં જ હંતુમાનને સાંભરી આવ્યું કે, સુગ્રીવે મને કહ્યું હતું કે સમુદ્ર વિષે છાયાને પકડનારું અને અદ્ભુત સ્વરૂપવાળું એક મોટું પ્રાણી રહે છે; નિશ્ચય તે પ્રાણી આ જ હશે. એવી રીતે અર્થતત્ત્વના યથાર્થ નિશ્ચયથી સિંહિકા રાક્ષસીને ઓળખ્યા પછી મહાબુદ્ધિમાન કપિવર હંતુમાન વર્ષાસ્તુના મેઘની પેઠે એકાએક વૃદ્ધિ પામ્યો. હંતુમાનના શરીરને વધતું ભેઈને, રાક્ષસી સિંહિકાએ પણ પાતાળ અને આકાશના પોલાણ સરખા પોતાના મુખને પહોળું કર્યું. પછી મેઘમાળા પેઠે ગર્જના કરવી તે રાક્ષસી હંતુમાન સામે ધસી આવી. પોતાનું આખું શરીર સમાઈ બચ એટલું તે રાક્ષસીનું મોટું સુખ તથા તેના આખા દેહમાંનાં મર્મસ્થળો ભેઈને વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા વજ્રદેહી હંતુમાને પોતાના શરીરને નાનકડું બનાવી દીધું. અને તે રાક્ષસીના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણ કળાવાળો ચંદ્ર જેમ રાહુના મુખમાં પ્રવેશે, તેમ હંતુમાનને સિંહિકા રાક્ષસીના મુખમાં પ્રવેશતો ભેઈ, સર્વ સિદ્ધ અને આરણ્યદિકે ચિંતાતુર થયા.

રાક્ષસીના શરીરમાં પ્રવેશ કરી મહાસમર્થ હંતુમાને પોતાના તીક્ષ્ણ નખ વડે તેનાં સઘળાં મર્મસ્થળો ચીરી નાખ્યાં અને પછી તુરત જ બહાર નીકળી તેણે મન સરખા વેગથી પુનઃ ઊડવાનું શરૂ કર્યું. એવી રીતે દેવાનુકૂળતાથી, ધૈર્યથી અને ચતુરાઈથી સિંહિકા રાક્ષસીને હણીને કપિવર હંતુમાને વેગથી આગળ વધવા માંડ્યું. હંતુમાનના પરાક્રમથી ગતપ્રાણ થયેલી સિંહિકા રાક્ષસી સમુદ્રના જળમાં પડી. પ્રહરેવે એ દૃષ્ટ રાક્ષસીને હણવા માટે જ હંતુમાનને સરભર્યો હતો. વાયુસુત હંતુમાને સિંહિકા રાક્ષસીને એકાએક હણીને સમુદ્રમાં નાખેલી ભેઈ, આકાશમાં વિચરનારાં પ્રાણીઓ પ્રસન્નવદને કહેવા લાગ્યા : 'હે કરિષ્ણે ! આજે તે મહાન પ્રાણી (છાયાગ્રાહી સિંહિકા) ને નાશ કરવારૂપ અતિ કઠિન કાર્ય કર્યું છે. હવે તું નિવિષપણે તારા ઇચ્છિત અર્થને સિદ્ધ કર. હે

વાનરેન્દ્ર ! જે પુરુષ વિશે તારા જેવું ધૈર્ય, હીલ્-દંદિ, યુદ્ધિ તથા દેશકાળને અનુસરી કર્મ કરવાની શક્તિ, એ ચાર સફળ્યો હોય છે, તે પુરુષ કોઈ પણ કાર્યમાં પરાજય પામતો નથી.’

સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓથી ઉત્તમ સન્માનને પ્રાપ્ત થયેલો તથા તેઓના આશીર્વાદ પામેલો કપિવર હનુમાન ગરુડની પેઠે આકાશમાર્ગે ઊડતો હતો. સસુદ્રને ઘણાં ખર્ચે ભાગ હવે તે યોગાંગી ચૂક્યો હતો. ત્યાર પછી ચોતરફ દંડિ કરતાં સો યોજન પર વનની પંક્તિ તેની નજરે પડી. ત્યાંથી વેગથી ઊડતાં ઊડતાં થોડીક વારમાં જ સામા કિનારા પર આવેલા મલય પર્વતનાં ઉપવનો તથા નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભતો લંકાદીપ પણ તેના જોવામાં આવ્યો. ત્યાંથી આગળ વધતાં વળી લંકાદીપ પાસેનો સસુદ્ર, તેની ખાડીઓ, તેના કિનારા પર ઊગેલાં વૃક્ષો અને તે ક્ષીપમાંથી આવી સસુદ્રને મળનારી નદીઓનાં સુખે મહાભળવાન હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. ૧૭૧-૧૮૪

એ વેળા મહાપ્રુદ્ધિમાન હનુમાને આખા આકાશને રૂંધી નાખે એવા મહામેઘ સરખા પોતાના પ્રોઠ દેહને ભેઈ વિચાર કર્યો: ૧૮૫ ‘મારું આવડું’ પર્વત સરખું મોટું શરીર ભેઈને તથા આવો ભારે વેગ ભેઈને, લંકાના રાક્ષસો અવશ્ય આશ્ચર્ય પામશે અને મને જોવાને ટોળે મળશે; માટે કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે હવે મારે નાનકડું રૂપ ધરવું ભેઈએ.’ એમ વિચાર કર્યા પછી જેને મોઢ ટળી ગયો છે, એવો યોગી જેમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે, તેમ કપિવર હનુમાન પોતાનું પ્રોઠ રૂપ બદલીને મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત થયો. ૧૮૬, ૧૮૭ જેવી રીતે ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માગી બલિ રાખના પરાક્રમનો નાશ કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાને વામન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેવી રીતે કપિકુંજર હનુમાને રાક્ષસોને છળવા માટે પ્રોઠ રૂપ બદલી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૧૮૮

વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર રૂપોને ધારણ કરનારા કપિવર હનુમાને કોઈથી પણ ન જઈ શકાય એવા સસુદ્રની સામે પાર પહોંચીને, પોતાના હીલ્ દેહનું

અવલોકન કર્યું અને કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે નાનકડું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૧૮૯ પછી મહાન મેઘમંડળ સરખા આકારવાળો મહાત્મા હનુમાન કેતકી, સ્લેષમાતક અને નાળાયેરીનાં વનોથી શોભી રહેલા ‘લંબ’ નામના પર્વતનાં નાના પ્રકારના શિખરોમાંના એક મોટા શિખર પર ઊતર્યો. ૨૦૦ લંકાદીપના કિનારા પર આવેલા પર્વતશિખર પર ઊતરી, ત્યાંનાં મૃગપક્ષીઓને ત્રાસ ઉપજવતાં હનુમાને ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર વસેલી લંકા-નગરીને ભેઈ, પોતાનો પ્રોઠ દેહ બદલી મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એવી રીતે અનેક દાનવો તથા પતંગોથી ભરેલા અને મોટી તરંગમાળાઓવાળા મહાસાગરને પોતાના બળ વડે ઉલ્લંઘીને, તેના સામા કિનારા પર ઊતરેલો કપિવર હનુમાન. અમરાવતી સરખી સુશોભિત લંકાનગરીને જોવા લાગ્યો. ૨૦૧, ૨૦૨

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧ લા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨જો

લંકાનગરી

સ સાગરમનાદ્યુપમતિક્રમ્ય મહાવલઃ ।

ત્રિકૂટસ્ય તતે લક્ષ્મી સ્થિતઃ સ્વસ્યો દર્શનં હ ॥ ૧ ॥

આગાધ જળવાળા સસુદ્રને યોગાંગી પછી ‘લંબ’ નામના પર્વતના શિખર પર ઊભેલો મહાભળવાન હનુમાન ત્રિકૂટાચળના શિખર પર વસેલી લંકાનગરી જોવા લાગ્યો. એ વેળા ત્યાંનાં વૃક્ષો પરથી ખરી પડતાં પુષ્પો વડે છવાયેલી હનુમાન પુષ્પમય વાનર સરખો દેખાતો હતો. ૧ સો યોજનના મોટા સસુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવા છતાં પ્રણુ મહાપરાક્રમી હનુમાનને જરાયે થાક લાગ્યો ન હતો; તેમ જ તેને શ્વાસ પણ અલ્પ ન હતો. ૨ એ તો પોતાના મનમાં એમ જ ધારતો હતો કે, હું સેંકડો અને હજારો યોજનના સસુદ્રને ઉલ્લંઘવા

+ ત્રિકૂટ પર્વતનું જ ‘લંબ પર્વત’ એવું બીજું નામ હતું એમ તિલક દીકાકાર લખે છે વસ્તુતઃ એ ત્રિકૂટાચળ ધણે જ મોટા હશે અને તેના કોઈ એક મોટા વિભાગનું ‘લંબ પર્વત’ એવું નામ હશે.

સમર્થ છું, તો આ ગંધાગાંધ્યા સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રનું મેં ઉદ્ધવન કર્યું, એમાં તે શી મોટી વાત છે ?^{૧૪} ત્યાર પછી યશસ્વી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને ભક્તનાઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી ઉતાવળે લંકા પ્રત્યે જવા લાગ્યો.^{૧૫} માર્ગમાં આવતાં સુગંધયુક્ત પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી ભરેલાં તથા સ્થામ હરિયાળીવાળાં વનોમાં થઈ વૃક્ષોથી ઢંકાયેલા પર્વતોને તથા પ્રકુલિત વનરાજીઓને ભેટો તેજસ્વી હનુમાન ઉતાવળે લંકા તરફ જવા લાગ્યો.^{૧૬} હનુમાન લંબ પર્વતના શિખર પર ભેલો હતો, ત્યારથી જ ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર રહેલી લંકાનગરી તથા તેની આસપાસ આવેલાં વનો તથા ઉપવનો તેના ભેવામાં આવ્યાં હતાં.^{૧૭}

લંકાનગરીની આસપાસ આવેલાં વનોમાં સ્વરલઙ્ગિકાર, પ્રકુલિત ખજૂર, પ્રિયાલ, નારંગી, કરંજ, કેવડો, સુગંધયુક્ત પ્રિયંજ, કદંબ, સપ્તપર્ણ, આસન, કાંચનાર અને પ્રકુલિત કરવીર વગેરે વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં. એ સર્વ વૃક્ષો અનેક પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતાં અને તેની મોટી મોટી શાખાઓ પવનને લીધે હલમલી રહી હતી. તેમાંનાં કેટલાંક વૃક્ષો પુષ્પોના ભારથી લચી રહ્યાં હતાં અને કેટલાંકને તો માત્ર પુષ્પની કળીઓ જ ફૂટી હતી.^{૧૮-૧૯} એ સર્વ વૃક્ષોને તથા વનોને ભેટો કપિવર હનુમાન લંકાનગરીનાં ઉપવનોમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ હંસ અને કારંડવ આદિ પક્ષીઓથી ભરેલી તથા વિવિધ પ્રકારનાં કમળોથી વ્યાપ્ત એવી અનેક વાવો, ખીલ પશુ અનેક પ્રકારનાં રમ્ય જળાશયો તથા ચિત્રવિચિત્ર કીડાપર્વતો^{૨૦} તેના ભેવામાં આવ્યા.^{૨૧} વળી સર્વ ઋતુમાં ફળપુષ્પ આપનારાં નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી રમ્ય જણાતાં ઉદ્યાનો પણ તેની દિશ્યે પડ્યાં.^{૨૨} ચાલતાં ચાલતાં કપિવર હનુમાન થોડીક વારમાં છેક રાવણની રાજધાની લંકાનગરીની સમીપ જઈ પહોંચ્યો. લંકાનગરીની આદે ખાબુ મોટી

* કીડા કવવા માટે બનાવેલા પર્વતો તથા દુનિપ પહાડો.

ખાઈ આવેલી હતી. તે ખાઈમાં ભેગેલાં રમ્ય કમળો વડે લંકાનગરી શોભી રહી હતી.^{૨૩} સીતાનું હરણ કરીને આવ્યા પછી રાવણે લંકાનગરીના સારી રીતે રક્ષણ માટે પોતાના સેવકોને આસા આપી હતી, તેથી તીક્ષ્ણ આયુધો ધારણ કરનારા બળવાન રાક્ષસો આદે ખાબુથી રક્ષણ કરતા હતા.^{૨૪} એ લંકાનગરીને ફરતો સુવર્ણનો કિલ્લો આવી રહ્યો હતો અને તેની અંદર પર્વત સરખાં ભીંચાં તથા શરદઋતુનાં વાદળ સમાન ધોળાં મંદિરો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૨૫} અટારીઓવાળાં સેંકડો ગૃહોથી તથા ધન-પત્તાકાઓથી શોભતી એ લંકાનગરીની મોટી મોટી શેરીઓ, તેમાંનાં અત્યંત ભીંચાં ધવલ મંદિરોથી ગળહળી રહી હતી.^{૨૬} વળી પ્રત્યેક ગૃહનાં દાર પર લતાઓનાં ચિત્રવાળાં સુવર્ણનાં દિવ્ય તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.

દેવ જેમ અમરાવતીને ભુજે, તેમ કપિવર હનુમાન રમણીય લંકાનગરીને ભેવા લાગ્યો.^{૨૭} પર્વતશિખર પર વસેલી હોવાને લીધે ભણે આકાશમાં ભેડતી હોય એવી, અથવા આકાશમાં વસેલી કોઈ એક નગરી હોય એવી જણાતી એ લંકાપુરી દિવ્ય અને ધવલ ગૃહોથી શોભી રહી હતી. સાક્ષાત્ દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ તેનું નિર્માણ કર્યું હતું અને રાક્ષસોના રાજા રાવણ તેનું રક્ષણ કરતો હતો.^{૨૮, ૨૯} ચોતરફ આવેલા કિલ્લાની અંદરની વેદિકાકોટી જઘનસ્થળવાળી ખાઈમાં ભરેલાં જળ અને ઉપવનોકોટી વચ્ચેના ધારણ કરનારી, કિલ્લા પર ગોઠવેલાં શતક્રી તથા ત્રિશળ વગેરે આયુધોકોટી કેશવાળી અને ભીંચી અટારીઓકોટી કણ્ઠાભૂષણવાળી એ લંકાનગરી ભણે કોઈ એક દિવ્ય સુંદરી જ હોય એવી શોભતી હતી.^{૩૦} શ્રીમાન વિશ્વકર્માએ પોતાના મન વડે જ તેનું નિર્માણ કરેલું હતું, એવી ઉત્તમ શોભાવાળી લંકાનગરીને નીરખતો કપિવર હનુમાન તેના ઉત્તર દિશા તરફના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો. એ દરવાજે કેલાસસ્થાન સરખો રમણીય અને અતિશય ભીંચાં ભવનોવાળો હોવાને લીધે ભણે આકાશતળને ધારણ કરી રહ્યો હોય એવો દેખાતો હતો.^{૩૧, ૩૨}

ઉત્તર દિશાના હરવાળા આગળ આવીને વાયુ-
સુત હનુમાન હળાહળ-વિષવાળા સર્પોથી ભરેલી
શુક્રાની પેઠે, કૂંર રાક્ષસોથી ભરેલી લંકાનગરીને
તથા તેના રક્ષણ માટે ચોળેલા મહાન શૂરવીર
સમૂહને અને ચોભેર આવેલા અગાધ મહાસાગર-
ને તેમ જ રાવણ સરખા ભયંકર શત્રુને ભેઈ
વિચાર કરવા લાગ્યો : ૨૪ ‘ કષિણો અહીં આવીને
પણ શું કરી શકવાના છે ? દેવતાઓએ પણ યુદ્ધ
કરીને આ લંકા છુટાવી અશક્ય છે. ૨૫ અરે,
કદાચ મહાસમર્થ રઘુવીર અત્યંત દુઃખે કરી પ્રવેશી
શકાય એવી, રાવણે રક્ષણ કરેલી અને અત્યંત
વિષમ સ્થળોવાળી આ લંકાનગરીમાં આવશે,
તોપણ તેમનાથી શું થઈ શકે એમ છે ? ૨૬ આ કૂંર
સ્વભાવવાળા રાક્ષસોની આગળ સામ, દાન, ભેદ
અને દંડ, એ ચાર ઉપાયોમાંનો એક પણ આલી
શકે એમ નથી. ૨૭ વળી અહીં સુધી આવવામાં
પણ માત્ર વાલિપુત્ર અંગદ, નીલ, કષિરાજ સુગ્રીવ
અને હું, એ ચાર જ વાનરાની ગતિ પહોંચી શકે
એમ છે. ૨૮ હશે, ગમે તેમ હો; પરંતુ ‘ સીતા
છવતાં હશે કે નહિ ’ તેની તપાસ મારે અવશ્ય
કરવી ભેઈએ. સીતાને જોયા પછી જ કાંઈ વિચાર
કરવો હશે તે કરીશ. ૨૯

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો અને પર્વતશિખર
પર જીએલો મારુતિ રામચંદ્રના કાર્ય માટે પુનઃ
પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો : ૩૦ ‘ બળવાન
અને કૂંર રાક્ષસોના ચોક્કી-પહેરાવાળી આ લંકા-
નગરીમાં હું આવા ને આવા સ્વરૂપે જ પ્રવેશ કરી
શકું એ તો અસંભવિત છે; માટે સીતાની શોધ
કરવા અર્થે મારે આ મહાબળવાન, મહાપરા-
ક્રમી અને મહાતેજસ્વી પહેરેગૌર રાક્ષસોને છેતરવા
ભેઈશે. ૩૧, ૩૨ મારે મહાન કાર્ય કરવાનું છે, માટે
રાક્ષસોના ભેવામાં ન આવે અને કાર્ય સિદ્ધ થઈ
શકે એવું શ્રમ સ્વરૂપ ધારણ કરીને હું આજે
રાત્રિના વખતે લંકાપુરીમાં પ્રવેશ કરીશ. ૩૩ એવો
નિશ્ચય કરીને વળી દેવતાઓ અને અસુરોથી
પણ જેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી લંકા સામે
ભેઈને, વાયુસુત હનુમાન વારંવાર નિસાસા મૂકવા

લાગ્યો અને પુનઃ પણ વિચારવા લાગ્યો : ૩૪
‘ અરે, દુરાત્મા રાવણની નજરે અઘા સિવાય હું
જનકનંદિની સીતાનાં દર્શન શી રીતે કરી શકીશ ?
અરે, મારે અહીંયાં કેવી રીતે વર્તવું કે જેથી
મહાસમર્થ રામચંદ્રભણું કાર્ય નાશ ન પામે ? હું
એકલો એકાંત વિષે સીતાને શી રીતે મળી
શકીશ ? ૩૫, ૩૬ આવા પ્રસંગો માટે નીતિશાસ્ત્રમાં
કહ્યું છે :

મૂતાશ્ચાર્ણિ વિનયન્તિ દેશકાલવિરોધિતા ।

વિઠ્ઠલ દૂતમાસાધ તમઃ સૂર્યેદ્યે યથા ॥

સૂર્યોદય થવાથી જેમ અંધકારનો નાશ થાય
છે, તેમ કાર્યોકાર્યના વિચાર વિનાના હૂતને લીધે
સિદ્ધ થવા આવેલો અર્થ પણ નાશ પામે છે.
અવિચારી હૂત જ દેશ-કાળને જોયા વિના કાર્ય
કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૭

અર્થાનર્થાન્તરે દુર્ચિનિશ્ચિતાપિ ન જોમતે ।

ઘાતયન્તીહ કાર્યાણિ દૂતાઃ પશ્ચિદ્વતમાનિનઃ ॥

રાત્રીએ પોતાના સચિવો સાથે મળીને કાર્યો-
કાર્ય વિષે પ્રથમથી નિશ્ચિત કરેલી યુક્તિ પણ
અવિચારી હૂતોને લીધે વ્યર્થ થાય છે; પોતાને જ
પંડિત માનનારા અવિચારી હૂતો રાત્રાના કાર્યનો
નાશ કરી નાખે છે; ૩૮ તો હવે મારે શી રીતે કરવું
કે જેથી રામચંદ્રનું કાર્ય ભાંગી ન પડે અને હું
લોકોમાં અવિચારી ન કહેવાઈ; તેમ જ મેં મહો-
દધિનું ઉલ્લંઘન કર્યું તે પણ વ્યર્થ ન બન્યો ૩૯
જે રાક્ષસો મને જોશે, તો રાવણનો નાશ કરવાની
ઇચ્છાવાળા શ્રીમાન રઘુવીરનું કાર્ય અટકી જ પડશે.
રાક્ષસોને છેતરવા અર્થે હું જો રાક્ષસનું રૂપ ધારણ
કરું, તો તે પણ તેઓની અબળતામાં બચ એમ
નથી. વળી બીજા કોઈ રૂપથી તો અત્રે ક્યાંય પણ
શી રીતે જ રહી શકાય ? ૪૦, ૪૧ અરે, રાક્ષસોના
રાત્ર રાવણની આજ્ઞા સિવાય વાયુ પણ લંકામાં
પ્રવેશ કરી શકતો નહિ હોય એમ મને લાગે છે.
વળી ભયંકર રમવાળા આ રાક્ષસોથી અહીં કાંઈ
પણ અભયનું નહિ રહેતું હોય એમ હું ધારું
છું. ૪૨ જો હું મારું આ ને આ રૂપ રાખીને અહીં
જ જીવો રહીશ, તો અવશ્ય મારો વિનાશ જ થશે

અને રામચંદ્રનું કાથું રહી જશે;^{૪૪} માટે રાત્રિ થશે ત્યારે જ રામચંદ્રનું કાથું સિદ્ધ કરવા અર્થે હું સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરીને લંકામાં પ્રવેશીશ. રાત્રિ સમયે દુરાસન જેવી લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી હું તેમાંના પ્રત્યેક સવનમાં પેસી પેસીને જનકતનયાની શોધ કરીશ.^{૪૪, ૪૫}

જો પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને જનકતનયાનાં દર્શનની આકંક્ષાવાળો કપિવર હંતુમાન સૂર્યોસ્ત થવાની વાટ બેવા લાગ્યો.^{૪૬} બ્યારે સૂર્યોસ્ત થયો અને રાત પડી, ત્યારે અફણત સ્વરૂપવાળા મહાપરીકરી મારુતિએ પોતાના હેલેને સંકેતી બિલાડાના બેવડા બનાવ્યો અને પ્રદોષસમય વીત્યો કે તુરત જ કિહો કૂદીને મોટા મોટા રાજમાગોવાળી રમ્ય લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. લંકાનગરી હારખંધ આવેલાં મોટાં મોટાં મહાલયોથી શોભી રહી હતી અને સુવર્ણ સરખા દેખાવવાળા સ્તંભો તથા બેળિયાં વડે ગંધર્વનગર સમાન બજારી હતી. તે નગરી વિષે રાક્ષસોની સાત અને આઠ માળની હવેલીઓ સ્ફટિક તથા સુવર્ણ વડે શણગારેલાં અનેક સ્થળોથી શોભી રહી હતી. એવી રમણીય શોભાવાળી લંકાનગરીને નીરખતો કપિવર હંતુમાન રાજમાગ પર બેવા લાગ્યો.^{૪૭-૫૦} પ્રત્યેક ગૃહનાં દારો પર લટકતાં સુવર્ણનાં તોરણોથી એ નગરી અત્યંત પ્રકાશતી હતી.^{૫૧} અચિંત્ય તથા અફણત આકારવાળી લંકાને બેઈ કપિવર હંતુમાન સીતાનાં દર્શનની ઉત્કંઠાને લીધે હૃષ અને શોકચુકત થવા લાગ્યો.^{૫૨}

મહાભળવાન હંતુમાને રાવણની જીભઓથી રક્ષણ કરાતી તથા ભયંકર બળવાળા રાક્ષસોના ચોક્કી-પહેરાવાળી રમણીય લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ નગરી વિષે જૂનાથી ધોળી સફેદ બનાવેલી અને સામસામી હારખંધ આવેલી સાત-સાત મજલાવાળી હવેલીઓ શોભી રહી હતી; તથા પ્રત્યેક દાર પર અમૂલ્ય સુવર્ણનાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.^{૫૩} કપિવર હંતુમાને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, એ વેળા હબર શીતળ કિરણોવાળો ચંદ્ર પશુ બને તેને સહાય કરતો હોય એમ

પોતાની આંહની વડે સર્વ લોકોને પ્રકાશિત કરતો નક્ષત્રસમૂહની વચ્ચે ઉદય પાર્યો.^{૫૪} કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન પશુ સરેવરમાં ફરતો હંસની પેઠે આકાશમાં ઉદય પામતા, શીતળ કાંતિવાળા અને શંખ, કૂંધ તથા કમળતંતુ સરખા સ્વેત વર્ણવાળા ચંદ્રને બેઈ આનંદ પાર્યો.^{૫૫}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદકાંકમાં ૨ બે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩ બે

લંકાનગરી, તેમાં હંતુમાનનો પ્રવેશ
અને લંકાની દેવી

સ લમ્બણિહરે લમ્બે લમ્બતોયવસન્નિમે ।

સત્ત્વમાસ્થાય મેઘાવી હનુમાન્માન્વતામ્ભજઃ ॥ ૧ ॥

લંબાયમાન મેઘ સરખા 'લંબ' પર્વતના અત્યંત ઊંચા શિખર પર ઊભા રહી દિષ્ટિગત્યર કરેલી લંકાનગરીની સરખી આવી, મહાભળવાન અને બુદ્ધિમાન હંતુમાને પોતાના પરાક્રમને આશ્રય કરી રાત્રિસમયે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. રાવણે રક્ષણ કરેલી એ લંકાનગરીમાં સ્થળે સ્થળે બળીયાઓ તથા રમ્ય જળાશયો દિષ્ટિગત્યર થતાં હતાં.^૧ શરદઋતુનાં વાહળ સરખી ધવલ હવેલીઓ શોભી રહી હતી. નગરજનોનો સમુદ્ર સરખો ગંભીર ઘોષ સંભળાતો હતો અને સમુદ્રનો શીતળ વાયુ યોગેર વાતો હતો.^૨ અત્યંત ભળવાન રાક્ષસોની સેનાથી રક્ષણ કરાતી હોવાને લીધે, યદ્યોથી રક્ષણ કરાતી અલકાપુરી (કુબેરની નગરી) સરખી બજારી એ લંકાનગરીનાં પ્રત્યેક ગૃહનાં મુખ્ય દાર આગળ મહમત હસ્તીઓ જૂલી રહ્યા હતા અને જૂના વડે ધોળાં સફેદ કરેલાં દારો પર સુંદર તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં. ઇંદ્રની અમરાવતી સરખી એ લંકાનગરી સર્વોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે પાતાળમાં આવેલી ભોગવતી નગરી જેવી બજારી હતી. વીજળી સહિત મેઘ-મંકળ, નક્ષત્રો અને શ્રેષ્ઠો તેજ સેવન કરતા હતા. તે નગરીમાં પ્રચંડ પવનનો સુસવાટ ધર્ધ રહ્યો હતો. સુવર્ણનો મહાન કિહો તેની આરે ખાલુ આવી રહેલો હતો અને બ્યાંત્યાં નાની નાની ઘંટડીઓના નાદવાળી પતાકાઓ ફરકી રહી હતી.

લંકાની આવી અપૂર્વ શૌભા ભોઈ હર્ષિત થયેલો તથા વિસ્મય પામેલો કપિવર હનુમાન તેના કિલ્લા પર ચઢ્યો અને ત્યાં રહીને ચોરેર દષ્ટિ કરવા લાગ્યો. લંકાનાં સઘળાં દારો સુવર્ણમય હતાં. તે(દાર)નાં ચોકઠાં પણ સુવર્ણથી જ બનેલાં હતાં. પ્રત્યેક દાર પાસેની ભીતો મણિ, માણિક્ય, સ્ફટિક અને સુક્રાદ્રુગોથી શણગારેલી હતી. દારો ઉપર સુવર્ણના કૃત્રિમ હાથીઓ ગોઠવેલા હતા અને રૂપેરી તથા સોનેરી નકશી કામથી પ્રત્યેક દાર અત્યંત શોભી રહ્યું હતું.^{૪૮} જિંઘાં દારોમાં જવા માટે વૈભવમણિનાં પગથિયાંવાળી નિસરણીઓ ગોઠવી રાખી હતી. ગૃહોની અંદરની ભીતો પણ સ્ફટિકમણિની બનેલી હતી. અત્યંત જિંઘે બનાવેલાં સભાગૃહો બધે આકાશમાં ઊડતાં જ હોય એવાં જણાતાં હતાં.^{૧૦} પ્રત્યેક દાર પર કૌચ, મધુર અને રાજહંસોના મધુર શબ્દો થઈ રહ્યા હતા તથા જ્યાંત્યાં અનેક પ્રકારનાં નગારાં, નોખતો વગેરે વાજિંત્રોના અને આભૂષણોના ઘોષ સાંભળવામાં આવતા હતા. કુબેરની અલકાપુરી જેવી શૌભાયમાન અને અનેક વાજિંત્રોના નાદથી તથા અનેક પ્રકારની સંપત્તિથી ભરેલી અને બધે આકાશમાં ઊડતી જ હોય એવી રાવણની લંકાનગરી ભોઈ કપિવર હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો:^{૧૧-૧૩} ‘ઉગારેલાં આયુધવાળા રાવણના સૈનિકોથી રક્ષણ કરાતી આ લંકાનગરી ઉપર ચઢાઈ કરવાને ભોઈ કોઈ પણ સમર્થ નથી,^{૧૪} તોપણ કુસુમ, અંગદ, મહાકેપિ સુષેણ, મૈંદ, કિવિદ, સુગ્રીવ, હર્ષ સરખાં રવાંટાવાળો વૃદ્ધ બંધુવાન અને હું એટલાઓની ગતિ તો અહીંયાં પહોંચી શકે એમ છે જ.^{૧૫} એવો વિચાર કરીને તથા મહાબાહુ રામ-લક્ષ્મણનાં પરાક્રમો સંભારીને કપિ-કુંજર મારુતિ આનંદ પામ્યો.^{૧૬, ૧૭}

રત્નોના કિલ્લારૂપી વચ્ચથી વીંટાયેલી; ગેદિયાળા, અશ્વશાળા તથા હસ્તીશાળાનાં શિખરો-રૂપી કણીભૂષણવાળી અને મોટી મોટી તોપો આદિ ચંત્રગૃહોના ઘૂમટરૂપી સ્તનવાળી એ સુશોભિત

લંકાનગરી આભૂષણોથી શણગારેલી પ્રમદા જેવી દેખાતી હતી.^{૧૮} અળકતી ભીંતોવાળાં મોટાં મોટાં મહાલયો અને પ્રકાશયુક્ત દ્વીપકોથી એ લંકા-નગરીમાં અધિકાર તો કયાંય પણ દેખાતો ન હતો.^{૧૯}

કપિવર હનુમાન જે વેળા લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરતો હતો, તે વેળા લંકાની અધિકારી દેવીની તેના પર નજર પડી.^{૨૦} તુરત જ એડોળ સુખવાળી તથા ભયંકર સ્વરૂપવાળી એ લંકાની દેવી ચોતાના સ્થાનમાંથી ઊઠી અને ઘોર ગર્જના કરતી વાયુયુક્ત હનુમાનની આગળ આવી ઊભી રહી. તેણે હનુમાનને કહ્યું:^{૨૧, ૨૨} ‘અલ્યા વનચર! તું કોણ છે અને અહીંયાં શા માટે આવેલો છે? જ્યાં સુધી તારા દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી એ સઘળું યથાર્થ રીતે તું કહી દે.^{૨૩} હે મૂખ વનચર! રાવણનું સૈન્ય જેવું ચોતરફ રક્ષણ કરે છે એવી આ લંકાનગરીમાં તું કોઈ પણ પ્રકારે પ્રવેશ કરી શકે એમ નથી.’

લંકાદેવીનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને કપિ-વર હનુમાને તેને કહ્યું: ‘હે ભયંકર સ્વરૂપવાળી! તું મને જે કાંઈ પૂછે તે સઘળું હું તને યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવીશ; પરંતુ પ્રથમ તો તું જ મને કહે કે આવાં બિહામણાં નેત્રવાળી તું કોણ છે અને આ નગરીનાં દાર આગળ આવીને શા માટે ઊભી છે? હે દારુણ મૂર્તિવાળી! તું મારા પર આપડો બધો ક્રોધ કરીને મારો તિરસ્કાર શા માટે કરે છે?^{૨૪-૨૬}

હનુમાનનું વચન સાંભળી ધનિષ્ઠ રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિવાળી લંકાની દેવી અત્યંત ક્રોધાધમાન થઈને હનુમાન પ્રત્યે ક્રોધ વાલ્ય કહેવા લાગી:^{૨૭} ‘હે વનચર! કોઈથી પણ પરાભવ નહિ પામનારી હું કે જે રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી તથા આ લંકાનગરીનું રક્ષણ કરનારી છું, તેની અવજ્ઞા કરીને તું કહી પણ આ નગરીમાં પ્રવેશ કરી શકીશ નહિ. અલ્યા, જંગલમાં વસનારા વાનર! આજે તું મારા હાથથી હણાઈને અહીંયાં જ શયન કરીશ. હે વાનર! હું ચોતે જ

આ લંકાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છું અને ચૌમેરથી તેમું રક્ષણ કરું છું; એ કારણથી જ હું તને પ્રથમથી ચેતવણી આપું છું.^{૧૨૮-૩૦}

લંકાદેવીનાં ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળીને વાયુ-સુત કપિવર હનુમાન પર્વતની પેઠે દંઠ થઈ ઊભો રહ્યો અને તેનો પરાજય કેવી રીતે કરવો, એ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૩૧} પછી એ લંકા-દેવીને ભયંકર સ્ત્રીના વેશમાં આવેલી ભેઈ મહા-શુદ્ધિમાન હનુમાને કહ્યું : ‘ હે દેવી ! જાથી જાચી અટારીઓ, કિંદલાઓ તથા તોરણવાળી લંકા-નગરીને ભેવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું; આ નગરી નિહાળવાની મને ઘણી જ ઉત્કંઠા છે. હે લંકાદેવી ! લંકામાં વનો, ઉપવનો, ઉદ્યાનો અને શ્રેષ્ઠ ગૃહાદિ ભેવા માટે જ હું અહીં આવ્યો છું. મને અહરં જવા દે.’

હનુમાનનું વચન સાંભળીને અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલી એ કામરૂપિણી* લંકાદેવી હનુમાન પ્રત્યે પુનઃ પશુ કઠોર વચન કહેવા લાગી :^{૩૨-૩૫} ‘ અલ્યા હનુશુદ્ધિવાળા નીચ વાનર ! રાક્ષસોનો રાજા રાવણ જેવું પાલન કરે છે એવી મને જાણ સિવાય તું આજે આ નગરીમાં પ્રવેશ કરવાને કે તેને ભેવાને સમર્થ નથી.^{૩૬}

લંકાદેવીનું વચન સાંભળી કપિવર હનુમાને પુનઃ પશુ તેને નમ્રતાથી કહ્યું : ‘ હે કલ્યાણી ! હું આ નગરી ભેવા માટે જ આવેલો છું, તેથી માત્ર તેને ભેઈને જ હું જેવી રીતે આવ્યો છું તેવી રીતે જ પાછો ચાલ્યો જઈશ, માટે મને પ્રવેશવા દે.’^{૩૭}

કપિવર હનુમાનનાં ઉપદાં વચનો સાંભળીને અતિશય ક્રોધ પામેલી લંકાદેવીએ ભયંકર મોટી ગર્જના કરી અને અત્યંત વેગમાં આવીને પોતાના હાથના તળિયા વડે હનુમાનના મુખ પર ભેરથી એક લપકાક મારી.^{૩૮} બ્યારે લંકાદેવીએ એ પ્રભણે ભેરથી પ્રહાર કર્યો, ત્યારે મહાભળવાન પવનસુત હનુમાને પશુ તેના જેવી જ ગર્જના કરીને તથા દંઠ મુદ્રિવાળીને ઘણા જ ભેરથી લંકા દેવીને મુક્કીનો સખત પ્રહાર કર્યો તેને સ્ત્રી બહુને

મહાપરાક્રમી હનુમાને અતિશય ક્રોધ કર્યો નહિ અને તેના પર ખીજ વાર મુદ્રિ ચલાવી નહિ, તોપણ તેના એક જ પ્રહારથી બેઠોળ મુખવાળી તથા ભયંકર સ્વરૂપવાળી એ લંકાદેવી વિકળ અંગ-વાળી થઈને એકદમ પૃથ્વી પર પડી ગઈ.^{૩૯-૪૧} તેને પૃથ્વી પર પડેલી ભેઈને અત્યંત તેજસ્વી અને શૂરવીર હનુમાને સ્ત્રી બહુને દયાની લાગણી-થી જીવતી મૂકી; અર્થાત્ પુનઃ તેના પર પ્રહાર કર્યો નહિ.^{૪૨} કપિવર હનુમાનનું એવું પરાક્રમ ભેઈને ગર્વરહિત થયેલી અને અત્યંત ઉદ્વેગ પામેલી એ લંકાદેવી હનુમાન પ્રત્યે ગદગદ વાણીથી કહેવા લાગી :^{૪૩} ‘ હે મહાબાહુ ! હે કપિસત્તમ ! હે સૌમ્ય ! મારા પર દયા કર, દયા કર; પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા. મહાભળવાન અને શૌર્મવાન વિવેકી પુરુષો ‘ સ્ત્રીને હણવી નહિ, ‘ સ્ત્રી શાસ્ત્રાનુષ્ઠ કદી પશુ ઉલ્લંઘન કરતા નથી.’^{૪૪} હે મહાભળવાન પવન-ગમ ! હું પોતે જ લંકાનગરી છું. હે વીર ! આજે તે તારા પરાક્રમ-ખળ વડે મને જીતી છે.^{૪૫} હે હરી-શ્વર ! હવે હું જે સત્ય વાત છે તે તને કહું છું. પૂર્વે પ્રહારે મને વરદાન આપ્યું છે કે, ‘ બ્યારે કોઈ વાનર પોતાના પરાક્રમે કરી તને જીતીને વશ કરે, ત્યારે તારે બહુવું કે, હવે રાક્ષસોના માથે મોટો ભય આવી પહોંચ્યો છે.’^{૪૬, ૪૭} હે સામ્ય ! હે વાનર ! આજે તારું દર્શન થવાથી હવે તે સમય નજીકમાં આવી પહોંચ્યો છે, એમ હું માતું છું. પ્રહારેનું વરદાન કદી પશુ મિથ્યા થાય નહિ. હું ધારું છું કે સીતાનું હરણ કયું* એ કારણથી હવે દુરાત્મા રાવણનો તથા સર્વ રાક્ષસોના વિનાશ-કાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો છે.^{૪૮, ૪૯} હે વાનર-શ્રેષ્ઠ તું રાવણે પાલન કરેલી લંકાનગરીમાં મુખથી પ્રવેશ કર અને જે જે કાર્યો કરવાની તારી ઇચ્છા હોય તે સર્વ મુખથી કર.^{૫૦} હે વાનરજંસ ! નંદિ-કેશરનો શાપ થવાથી હજારો વૃકેલી* અને રાક્ષસો-ના રાજા રાવણથી પાલન કરાતી આ લંકાનગરી-માં તું મુખેથી પ્રવેશ કર અને પોતાની ઇચ્છાનુ-

* ઇલિધર રૂપ ધરનારી.

* પૂર્વે નંદિકેશરે સાપ આપ્યો હતો કે, બ્યારે લંકા-નગરીમાં હનુમાન પ્રવેશ કરશે, ત્યારે તેના નાગ પશે.

સાર સર્વત્ર કરીને જનકતનયા સીતાની શોધ કર. ૧૧
 ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલો આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 સુ'કરકાંડમાં ૩૦૯ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪થો

લંકાનગરી-તેની રમણીયતા

સ નિર્જિત્ય પુરોઁ કલ્કાં શ્રેષ્ઠાં તાં કામરૂપિણીમ્ ।

વિક્રમેણ મહાતેજા હનૂમાન્કપિસત્તમઃ ॥ ૧ ॥

ઇન્ધિત રૂપ ધરનારી લંકાદેવીને પોતાના પરાક્રમ વડે છતીને મહાતેજસ્વી કપિવર હનુમાન રાત્રિસમયે દરવાજામાં નહિ પ્રવેશતાં કિછો જોળંગી લંકામાં ગયો. ૧ સુગ્રીવતું હિત કરનારા કપિકુંજર હનુમાને લંકામાં પ્રવેશતી વેળા પહેલ-વહેલાં જ પોતાનો ડાબો પગ પૃથ્વી પર મૂક્યો; કેમ કે એથી શત્રુઓના મસ્તક પર ચરણ મૂક્યો ગણાય. ૨-૩ રાત્રિસમયે લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી પવનસુત હનુમાન ખરી પહેલાં પુષ્પોથી શોભી રહેલા રાજમાજ પર ધડને નગરીમાં વિચરવા લાગ્યો. મેઘમંડળથી જેમ આકાશ શોભે છે, તેમ ઔસવત હાથી સરખાં શ્વેત જણાતાં અને મણિજડિત બાળિયાંવાળા તેમ જ અટ્ટહાસ્યની સાથે તથા અનેક પ્રકારનાં વાજિત્રોના નાદવાળાં ઉત્તમ મહાલયોથી એ નગરી શોભી રહી હતી. ૪-૬

* રાત્રિએ અથવા રાત્રિએ શત્રુના નગરમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ તેના દરવાજા ધડ નહિ પ્રવેશતાં, કોઈ પણ ઉપાયથી ખીલ માંડી પ્રવેશ કરવો શ્રેયસ્કર છે એ માટે કહ્યું છે કે, મામં વા નગરં વાપિ પત્તન વા પરત્વ હિ । વિશેષતઃ સમયે સૌમ્ય ન હારેણ વિશેન્નૃપઃ । રાત્રિએ અથવા રાત્રિપુરે શત્રુના ગામમાં, કસબામાં અથવા નગરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે દરવાજામાં ધડ પ્રવેશ કરવો નહિ. (રામાયણીય સંસ્કૃત ટીકા)

* બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે : પ્રયાણકાલે સ્વપ્ન-પ્રવેશે વિવાહકાલેડપિ ન દક્ષિણાક્ષમ્ । કૃત્યાપ્તઃ શત્રુપુર-પ્રવેશે વામં નિદધ્યાન્નરૂપં નૃપાત્મઃ ॥ પ્રયાણ કરતી વેળા, પોતાના ધરમાં પ્રવેશતી વેળા તથા વિવાહાદિ માંગલિક કાર્ય માટે જતી વેળા, મનુષ્યે પ્રથમ પોતાનો જમણો ચરણ ઉપાડી ગમન કરવું અને રાત્રિએ શત્રુના નગરમાં પ્રવેશતી વેળા પોતાનો ડાબો ચરણ ઉપાડી પ્રવેશ કરવો. ગો ટી.

શ્વેત વાદળ સરખા અને ચોતરફથી શણગારેલા રાક્ષસોનાં 'પદ્મ', 'સ્વસ્તિક', 'નંદાવત' અને 'વધેમાન' એવા નામનાં ચિત્રવિચિત્ર મંદિરોથી એ નગરી ઝળહળી રહી હતી. અનેક ભતનાં પુષ્પવૃક્ષોથી શોભતી લંકાનગરીને બોધ સુગ્રીવતું હિત કરનારા તથા સ્થુવીરના કાર્ય માટે કરનારા કપિવર હનુમાન અત્યંત આનંદ પામ્યો. મહાવીર હનુમાન એક ભવનમાંથી નીકળી ખીલ અને ખીલમાંથી નીકળી ત્રીભ એમ ત્રણેક ભવનમાં પ્રવેશ કરી અનેક પ્રકારનાં ભવ્ય મંદિરોને જોવા લાગ્યો અને અંતરિક્ષમાં થતા આપ્સરાઓના ગાયન સરખું, કામપીડિત રાક્ષસીઓનું ત્રણે સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થતા સ્વરવાણું ગાયન સાંભળવા લાગ્યો. એ વેળા રાક્ષસીઓની કટિયેજલાનો તથા નૂપુરોનો અવાજ અને નિસરણીઓનાં પગથિયાંનો ખડખડાટ તથા સ્થળે સ્થળે કીડા કરી રહેલા રાક્ષસોના પરસ્પર તાળી આપવાના અવાજ અને તેઓના સિંહનાદ પણ તેને શ્રવણગોચર થવા લાગ્યા. ૭-૧૨ કેટલાએક રાક્ષસ પોતાના ધરમાં બેઠાં બેઠાં મંત્રજપ કરી રહ્યા હતા, કેટલાએક સ્વાધ્યાયમાં નિમગ્ન હતા અને કેટલાએક મોટી ગજનાઓ કરી રાવણની સ્તુતિ ગાતા હતા. એ સર્વને જોતોજોતો કપિવર હનુમાન જ્યારે લંકા-નગરીની મધ્યમાં પહોંચ્યો, ત્યારે ત્યાં આગળ રાવણે રક્ષણ કરવા માટે રાખેલા અનેક રાક્ષસો તેના જોવામાં આવ્યા. એ યોદ્ધા કરનારા રાક્ષસો-માંના કેટલાક ત્રતધારી હતા, કેટલાક જટાધારી હતા, કેટલાક સુ'હિતસુ'હ હતા, કેટલાકોએ ગાયત્રું અમં જોડેલું હતું. ૧૩-૧૫ કેટલાકના હાથમાં દર્બંડૂંથી આયુધો હતાં, કેટલાકની આગળ અગ્નિ-કુંડોડૂંથી હથિયારો પડ્યાં હતાં અને કેટલાકના હાથમાં ગુપ્તિ, ઠંડ તથા સુફળર વગેરે આયુધો હતાં. ૧૬ એ યોદ્ધા કરનારા રાક્ષસોમાંના કેટલાકને માત્ર એક જ આંખ હતી, કેટલાકને એક જ કાન હતો અને કેટલાકની છાતી પર એક જ રતન લગડડું હતું. તેમાંના કેટલાક વિકરાળ રૂપવાળા, કેટલાકે કાથંકર સુખવાળા, કેટલાકે બેઠોળ અગ-વાળા અને કેટલાકે ઠીંગણા શરીરવાળા હતા. ૧૭

એ રક્ષકોમાંના કેટલાકે ધનુષ્ય, કેટલાકે તલવાર, કેટલાકે શત્રુ, કેટલાકે મુસળ અને કેટલાકે પરિધ વગેરે ઉત્તમ આયુધો ગ્રહણ કર્યા હતાં અને પોતા-પોતાનાં અંગ પર વિચિત્ર કવચો પહેર્યાં હતાં.^{૧૮} તેઓ બહુ બડા નહિ તેમ જ બહુ સુકાયેલા પશુ નહિ; બહુ ઊંચા નહિ તેમ બહુ નીચા પશુ નહિ; બહુ ગોરા નહિ તેમ જ બહુ કાળા પશુ નહિ અને બહુ દુબડા પશુ નહિ તેમ જ બહુ ઠીંગણા પશુ નહિ એવા હતા.^{૧૯} તેમાંના કેટલાક રૂપ વિનાના તો કેટલાક વળી રૂપાળા હતા. કેટલાક સુંદર રૂપવાળા અને કેટલાક તો દેહીઅમાન કાંતિવાળા હતા. કેટલાકોએ ધન્યો, કેટલાકોએ પતાકાઓ, કેટલાકોએ સાંગ અને વૃક્ષ વગેરે આયુધો, કેટલાકોએ પટ્ટિશ અને અશ્વનિ વગેરે હથિયારો તથા કેટલાકોએ બંદૂક અને પાશ વગેરે આયુધો ધારણ કર્યાં હતાં. એ સર્વ રક્ષકો યુગ્મમાળાઓને ધારણ કરનારા, અંદન વડે ચર્ચેલા, ઉત્તમ આભૂષણોથી ભૂષિત, નાના પ્રકારના વેષ ધારણ કરનારા અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરનારા હતા. તેઓની પાસે ત્રિશુળ અને વજ્ર વગેરે આયુધો જણાતાં હતાં. એ પ્રમાણે રાવણની આજ્ઞાથી લ'કાનગરીની મધ્યમાં આવેલી છાવણી પર રહેલા તથા સાવધાન-પણે રક્ષણ કરનારા સેંકડો અને હજારો રક્ષકો કપિવર હનુમાનના ભવામાં આવ્યા. આ સર્વ રક્ષકો રાવણના મહેલની-તેના અંતાપુરની રક્ષા કરતા હતા. હવે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન આ સ્થળે આવી પહોંચ્યા અને રક્ષકસરજા રાવણને મહાલય તેની દૃષ્ટિએ પહોંચ્યા. એ મહેલ પર્વતના ઊંચા શિખર પર આવેલી હતો, તેનાં પ્રત્યેક દ્વારો પર શુદ્ધ સુવર્ણનાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં; તેની ચારે બાજુ સ્વેત કમળોથી શોભી રહેલી ઊંડી ખાઈ હતી અને ચોતરફ ઊંચો કિલ્લો ઘીંટાયેલો હતો. સ્વર્ગના જેવી દિવ્ય શોભાવાળો અને દિવ્ય વાનિજોના નાદથી ગાળ રહેલો રાવણને આ રાજમહેલ જોઈને કપિવર હનુમાન હર્ષિત થયો.^{૨૦-૨૧} એ રાજમહેલની પાસે આવેલી અશ્વશાળાઓમાં અજણત આકાર-વાળા અશ્વો હણહણી રહ્યા હતા અને ગજશાળા-

ઓમાં શરદન્કતુનાં વાહન સરખા સ્વેત અને ચાર હંતુશળવાળા હસ્તીઓ તથા બીજા પશુ અનેક જાતના હસ્તીઓ ચિત્કાર શબ્દ કરી રહ્યા હતા. વળી તે રાજમહેલના ચોટા દરવાજા ઉપર મહામત્ત મુગો તથા પક્ષીઓ વિચરી રહ્યાં હતાં અને મહા-પરાક્રમી રક્ષકો તેની જ્યોત્તી કરતા બેઠા હતા. એવી રીતે અત્યંત સુરક્ષિત થયેલા રાવણના રાજ-મહેલને જોઈ કપિએ જર હનુમાને તેમાં પ્રવેશવાની ઇચ્છા કરી.^{૨૨-૨૬} રાવણને રાજમહેલ કે જેની ચારે બાજુ સુવર્ણનો કિલ્લો આવી રહ્યો હતો, જેનાં શિખરો અમૂલ્ય રત્નોથી શણગારેલાં હતાં અને જેમાં કલાશુર વગેરે કિંમતી સુગંધી પદાર્થોનો ધૂપ થઈ રહ્યો હતો તેમાં પ્રવેશ કરવા માટે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન તૈયાર થયો.^{૨૭}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દકાંકમાં ૪ થો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫ મો

લ'કાનગરી-તેની વિલાસપ્રિયતા

તતઃ સમયંગતમંશુમન્તં જ્યોત્સ્નાવિતાતં મુદુરુદ્ધમન્તમ્ ।
દર્શ્યં વીમાન્સુવિ માનુમન્તં ગોષ્ઠે વૃષં મત્તમિવ ભ્રમન્તમ્ ॥

લ'કાનગરી વિષે સીતાની શોધ કરવા માટે ચોતરફ ફરતા કપિવર હનુમાને આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો ગાયોના ટોળામાં ભ્રમણ કરતા મહોન્મત્ત વૃષભની પેઠે, તારાઓના સમૂહમાં ઉદય પામેલો શીતળ કિરણોવાળો અને સૂર્યના ચોગથી વારંવાર પોતાની જ્યોત્સ્નાને વિસ્તારતો^૧ ભગવાન અંદ્ર તેના ભવામાં આવ્યો.^૨ એ અંદ્ર શીતળ અને પ્રકાશયુક્ત કિરણોવાળો હોવાથી લોકોના પાપ-હઃખને નિવારતો, સસુદ્રને વધારતો અને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને પ્રકાશિત કરતો આકાશમાં ચઢવા લાગ્યો. તેને કપિવર હનુમાને ઠીકા.^૩ જે લક્ષ્મી-પૃથ્વી પર રહેલા મંદરાચળમાં શોભે છે, જે લક્ષ્મી પ્રદોષસમયે સસુદ્રમાં શોભે છે તથા જે લક્ષ્મી દિવસે જળમાં ઊગેલાં કમળો વિષે શોભે છે, તે લક્ષ્મી એ

૧ સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી અંદ્ર પ્રકાશે છે, એક જ્યોતિઃપ્રાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૨ સૂર્યનાં અથવા શોભા.

વેળા અંદ્રમામાં શોભવા લાગી. જેવી રીતે રૂપેરી પિંજરામાં હંસ શોભે, મંદરાચળની કંદરામાં સિંહ શોભે તથા મહમત હસ્તી પર બેઠેલા શરવીર શોભે તેવી રીતે અઘ્રકાશમાં રહેલો અંદ્ર શોભવા લાગ્યો.^{૩૫} કલંકરૂપ હરિશ્ચન્દ્રનાં શિર્ષામાંવાળો ભગવાન અંદ્ર તીક્ષ્ણ શૃંગવાળા વૃષભ જેવો, ઊંચાં શિખરોવાળાં સ્વેત પર્વત જેવો તથા સુવર્ણથી મઢેલા હંતુશળ-વાળા હાથી જેવો શોભવા લાગ્યો.^{૩૬} વર્ષાકાળ બ્યતીત થવાથી જેનો તુષારરૂપી^{૩૭} કાઠવ નષ્ટ થયો છે, સૂર્યનાં કિરણો મળવાથી જેના તેજની વૃદ્ધિ થયેલી છે તથા અત્યંત પ્રકાશને લીધે જેનું શ્યામવર્ણું તિલક પશુ ઉલ્લસન બની ગયું છે એવો ભગવાન અંદ્ર અધિક શોભવા લાગ્યો. જેમ મહાવનમાં શિલા પર બેઠેલો સિંહ શોભે છે, સંગ્રામભૂમિમાં ઊભો રહેલો હસ્તી શોભે છે અને રાજ્યગાદી પર બેઠેલો રાજા શોભે છે તેમ આકાશમાં ચઢેલો અંદ્ર શોભવા લાગ્યો.^{૩૮} અત્યંત પ્રકાશયુક્ત અંદ્રને ઉદય થવાથી જેનો અધકારરૂપી દોષ નાશ પામ્યો છે; પરંતુ રાત્રિ પ્રવૃત્ત થવાથી જેમાં રાક્ષસોની માંસ-ભક્ષણ કરવાની લાલસારૂપી દોષ વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને જેણે સ્ત્રીઓના પ્રભુચકલને શમાવી નાખ્યો છે એવો ભગવાન પ્રદોષ-રાત્રિસમય એ વેળા કામીજનોને સુખરૂપ થઈ પડ્યો હતો.^{૩૯}

એ સમયે મહાબુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાન લંકાનગરીમાં સર્વત્ર વિચરી રાક્ષસોનાં ગૃહો તપાસતો હતો. એ સમયે કાનને સુખ આપે એવા નીણાઓના મધુર સ્વર સંભળાતા હતા. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સાથે સુખપૂર્વક સૂતી હતી અને અત્યંત ફૂર કર્મ કરનારા રાક્ષસો આહાર શોધવા અર્થે ન્યાત્યાં નીકળી પડ્યા હતા. કેટલાક ગૃહો મોટા મોટા રથ, અશ્વ તથા ભદ્રાસન વગેરેથી ભરપૂર હતાં અને તેમાં શરવીરપણથી શોભતા, ઐશ્વર્યના મદથી છકી ગયેલા તથા મધપાન કરવાથી ઉન્મત્ત બનેલા રાક્ષસો વસતા હતા. એ મહમત રાક્ષસો પોતાની સ્થળ ભુલ્યો વડે એકબીજાની પીઠ શામકતા ને ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર કરતા પરસ્પર અસહ્ય

શબ્દો બોલી એકબીજાને તિરસ્કાર કરતા હતા. મધપાન કરવાથી ઉન્મત્ત થયેલા કેટલાક રાક્ષસો વારંવાર પોતાની છાતી ઠોકતા હતા, પોતાના હાથ-પગ વગેરે અંગોને સ્પર્શી પરનાખતા હતા, સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવા સારું નાના પ્રકારના વેપ ધરતા હતા તથા ધનુષ્યની પ્રત્યંચાને ખેંચતા હતા.^{૪૦-૪૨} વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના શરીર પર અંગરાગ લગાડતી હતી, કેટલીક સુખથી નિદ્રા-વશ થઈ હતી તથા સુંદર સુખવાળી અને સ્વરૂપ-વાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ હાસ્ય કરતી હતી. વળી કુપિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ નિઃશ્વાસ મૂકતી જણાતી હતી.^{૪૩} જેમ કૂંદાંકા નાખતા સર્પોથી જળના ધરાઓ શોભે, તેમ ચિત્કાર કરતા હસ્તીઓ-થી, સત્કાર પામેલા વિભીષણાદિ સન્નજનોથી તથા નિઃશ્વાસ મૂકતા શરવીરોથી લંકાનગરી અત્યંત શોભતી હતી.^{૪૪} એ નગરીમાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા, સત્ય વચનવાળા, વેદ અને શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધાવાળા, જગતમાં સુખ્ય ગણાયેલા, અનેક પ્રકારના વેપ-વાળા તથા સુંદર નામવાળા કેટલાએક રાક્ષસો વસતા હતા; તે સર્વને હનુમાને ભેટ્યા.^{૪૫} સુંદર રૂપવાળા તથા તેના રૂપને યોગ્ય ઉત્તમ શુભોવાળા એ રાક્ષસોને ભેઈ કપિવર આનંદ પામ્યો. કેટલાક રાક્ષસો અતિશય રૂપાળા હતા, તો કેટલાક કદરૂપા હતા.^{૪૬} ત્યાર પછી હનુમાને ભેટું તો અમૃત્ય આશ્પષણો ધારણ કરનારી એ રાક્ષસોની સ્ત્રીઓ પશુ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી, મહાન પ્રભાવવાળી, મધપાન કરવામાં આસક્ત મનવાળી તથા તારાઓ સરખી પ્રકાશિત કંતિવાળી ભવામાં આવી. અત્યંત હર્ષિત થયેલી પક્ષિણી જેમ પોતાના પક્ષી-પતિને ભેટી પડે છે, તેમ અત્યંત રૂપવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ અર્ધરાત્રિના સમયે પોતાના સ્વામીને ભેટીને લલ્લયુક્ત થઈ હતી, એ પશુ હનુમાનના ભવામાં આવી.^{૪૭, ૪૮} કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં વિલાસ-ભવનોમાં સ્વામીઓના જોખામાં સુખપૂર્વક બેસી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓને પ્રિય થઈ પડેલી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની

સેવામાં તત્પર હતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ કામ-પીડાને લીધે વિહ્વળ બની ગઈ હતી; તે સર્વને બુદ્ધિમાન હંતુમાને ભેઈ.^{૧૮} રાક્ષસોની સ્ત્રીઓમાં કેઈ સ્ત્રી ઉત્તરીય વચ્ચે વિનાની હોવાથી સુવર્ણ-રેખા જેવી અથવા તપાવેલા સુવર્ણ સરખા વર્ણ-વાળી જણાતી હતી; કેઈ સ્ત્રી ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળી તો કેઈ સ્ત્રી સુંદર દેખાવવાળી અને સ્વામીથી રિસાયેલી જણાતી હતી.^{૨૦} બહુ લાંબા સમયે પતિને સમાગમ થવાથી અત્યંત આનંદિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ મનોહર સ્વરૂપવાળી જણાતી હતી; તથા પુષ્પોના ગુચ્છોથી સુંદર અનેલી અને હર્ષિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના મનને આનંદ પમાડતી હતી; તે સર્વ કપિવર હંતુમાનના બેવામાં આવી.^{૨૧} લંકાનગરીમાં સર્વત્ર ફરતા કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને ભેળુ તો ચંદ્ર સમાન પ્રકાશવાળાં સ્ત્રીઓનાં સુખમંડળો, સુંદર પાંખણ-વાળી અને વાંકી દૃષ્ટિએ ભોનારી તેમનાં નેત્રોની પંક્તિઓ તથા વીજળીની જેમ ચમકતાં તેમનાં આભૂષણો દૃષ્ટિએ પડતા હતા.^{૨૨}

પવનસુત હંતુમાને સર્વત્ર ફરતે જોઈતી બધી સ્ત્રીઓ ભેઈ, પરંતુ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, ધર્મનું પ્રતિપાલન કરનારા રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, પ્રકુ-હિત લતાની જેમ સારી રીતે ઉછેરયેલા, કૃશ અંગવાળાં, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાં, પતિવ્રતધર્મનું પાલન કરનારાં, પોતાના પતિ રામચંદ્રને જ ઝખી રહેલાં અને રામચંદ્રના મનમાં વસી રહેલાં, સઘળી સ્ત્રીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ, રામવિયોગને લીધે ઊપજેલા વિરહોશિથી તપી રહેલાં, સુંદર પાંખણવાળાં, વનમાં ફરનારી મયૂરીના સરખા મધુરા કંઠવાળાં, પરંતુ હાલના સમયમાં અસ્પષ્ટ દેખાતી ચંદ્રલેખા સરખાં, ધૂળમા રંગદોળાયેલી સુવર્ણલેખા સરખાં, ઔષધાદિના ઉપચારો વડે રૂગાયેલી પ્રજ્વરેખા સરખાં અને વાણના વેગને લીધે આછી થયેલી ચેલલેખા સરખા જનકનંદિની સીતા કે જેનો કંઠ પૂર્વે ઉત્તમ ચંદ્રહાર વગેરે આભૂષણોથી અલંકૃત રહેતો હતો; તે કંઠ હમણાં રાવણને વશ પડવાને લીધે નિરંતર અશ્રુજળથી ભિન્નયેલો રહે છે, તે

સતી સીતા ક્યાંય પણ તેના બેવામાં આવ્યાં નહિ.^{૨૩-૨૬}

ઘણી વાર સુધી શોધ કરવા છતાં કપિવર હંતુમાને યોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મનુજેન્ધ્ર રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની સીતાને ક્યાં નહિ, ત્યારે તે ડુંખને લીધે થોડીક વાર મંદોત્સાહ થઈ ગયો.^{૨૭} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૫૭૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬ ફો

લંકાનગરી-રાવણના મહેલ

સ નિકામં વિમાનેષુ વિચરન્કામરૂપવૃક્ ।

વિચચાર કપિરેક્ષાં લાઘવેન સમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

લંકામાં આવેલી સાત સાત માળની હવેલી-ઓમાં પોતાની ધમ્મ પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી વિચરતો કપિવર હંતુમાન અતિ ઉતાવળે લંકા-નગરીમાં ફરવા લાગ્યો.^૧ ફરતો ફરતો અંતે તે સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળા કિલ્લાથી વેરાયેલા રાક્ષસા-ધિપતિ રાવણના રાજમહેલ આગળ આવી પહોં-ચ્યો.^૨ સિંહો જેમ મોટા વનનું રક્ષણ કરે, તેમ ભયંકર રાક્ષસો એ રાજમહેલનું રક્ષણ કરતા હતા. રાત્રિ હોવા છતાં પણ ચંદ્રનું અજવાળું પડવાને લીધે કપિવર હંતુમાન તે રાજમહેલને સારી રીતે ભેઈ શક્યો. વિચિત્ર દોહીઓથી રમણીય જણાતા એ રાજમહેલનાં પ્રત્યેક દ્વારો રૂપેરી નકશીકામથી ચિત્રવિચિત્ર દેખાતાં હતાં અને તેમના પર સુવર્ણથી શણગારેલાં તોરણો લટકી રહ્યા હતાં.^{૩,૪} એ રાજ-મહેલ હસ્તીઓ પર બેઠેલા મહાવતોથી, શ્રમરહિત શૂરવીર યોદ્ધાઓથી અને જેનો વેગ કદી પણ રખલિત થાય નહિ એવા રથમાં ભેડવાના અશ્વોથી શોભી રહ્યો હતો.^૫ રથને રથને જોડેલી કાંતની, સુવર્ણની તથા રૂપાની પ્રતિમાઓથી રમ્ય જણાતા એ રાજમહેલની આગળ નિરંતર સિંહો અને વ્યાક્રોના આમઠાથી મઢેલા તથા ઝીણી ઝીણી ઘંટીઓના નાદવાળા વિચિત્ર રથોની આવબાવ જામી રહેતી હતી.^૬ અમૂલ્ય આસનોથી અલંકૃત અને ઘણા રત્નોથી ભરેલો એ રાજમહેલ મોટો મોટો રથોના સંબંધસ્થાનરૂપ તથા મહારથીઓના

નિવાસરૂપ હતો.^૭ વળી તે રાજમહેલ જોવાલાયક અને અત્યંત સુંદર એવાં જાતજાતનાં હજારો મૃગ-પક્ષીઓથી ભરપૂર હતો.^૮ તેના બહારના વિભાગનું રક્ષણ કરનારા રાક્ષસો નામ સ્વભાવવાળા હતા; તેમાં ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી અનેક સ્ત્રીઓ વિરાજતી હતી.^૯ તે રાજમહેલ હર્ષદેવી પ્રમદાઓથી શોભી રહ્યો હતો અને સ્ત્રીઓનાં શ્રેષ્ઠ આભૂષણોના નાદથી સસુદ્રની પેઠે ગાળ રહ્યો હતો.^{૧૦} શ્રેષ્ઠ સુગંધી અંકુશોથી તથા છત્ર-ચામરાદિથી શોભી રહેલો એ રાજમહેલ સિંહોથી ભરેલા મોટા વનની પેઠે મહાજનોથી ભરપૂર હતો.^{૧૧} ભેરી, મૃદંગ તથા શંખ વગેરેના શબ્દોથી નાદિત થઈ રહેલા એ રાજમહેલમાં પર્વણીના દિવસે યજ્ઞને અર્થે સોમરસ વાટવામાં આવતો હતો; અથાત્ સોમવહ્નીને વાટી તેનો રસ કાઢવામાં આવતો હતો અને રાક્ષસો ત્યાં દરરોજ ઇષ્ટદેવ અગ્નિનું પૂજન કરતા હતા.^{૧૨} મહા-સમર્થ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને એ મોટો રાજમહેલ કે જે અમૂલ્ય રત્નોથી શણગારેલો, સસુદ્ર સરખો ગંભીર, વાંજિતો વગેરેના નાદથી સસુદ્રની પેઠે ગાળ રહેલો; હસ્તી, અશ્વ અને રથથી વ્યાપ્ત તથા અત્યંત પ્રકાશમાન હતો તેને બેઈ મહાકપિ હનુમાન 'અહો ! આ મહેલ આખી લંકાના શણગાર-રૂપ છે' એમ માનવા લાગ્યો અને તેની આસપાસનાં ઉદ્યાનો તથા પ્રાસાદોને નિર્ભયપણે નિહાળવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી સીતાની શોધ કરવાને કપિવર હનુમાન એ લંકાનગરીમાં એક ઘરમાંથી બીજા અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ દરેક ઘરમાં ફૂલી-ફૂલીને ફરવા લાગ્યો.^{૧૨-૧૭} મહાકપિ હનુમાન મોટા વેગથી પ્રહસ્તાના મંદિર પર અડી ગયો; ત્યાંથી ફૂલીને મહાપાર્શ્વના ગૃહમાં ગયો.^{૧૮} ત્યાંથી નીકળીને વળી મેઘ સમાન ગંભીર દેખાતા કુંભકર્ણના

* રાવણ અગ્નિહોત્રી હતો, તેથી તેને ત્યાં નિત્ય અગ્નિપૂજન થતું અને પ્રત્યેક પર્વણીના દિવસે મોટી ઇષ્ટિ કરવામાં આવતી હતી

† પ્રહસ્ત અને મહાપાર્શ્વ વગેરે રાવણના પ્રધાનો, વિશ્વર્ષણ વગેરે ભાઈઓ અને ઇદ્રજિત વગેરે પુત્રો હતા.

ગૃહમાં ગયો અને ત્યાંથી ફૂલીને વિશ્વર્ષણના મંદિરમાં ગયો.^{૧૯} ત્યાર પછી મહાવેગવાળો અને વાયુનો પુત્ર કપિવર હનુમાન મહોદર,^૨ વિરૂપાક્ષ,^૨ વિદ્યુન્નિજહ્વ,^૩ વિદ્યુન્માલી,^૪ બહુદંબ્ધ,^૫ શુક, બુદ્ધિમાન સારણ્ય,^૬ ઇદ્રજિત,^૭ જંબુમાલી, સુમાલી, રશ્મિ-કેતુ, સૂર્યશત્રુ,^૮ વજ્રકાય,^૯ ધૂમ્રાક્ષ,^{૧૦} સંપાતિ,^{૧૦} વિદ્યુદ્રુપ,^{૧૧} ભીમ, ઘન, વિઘન, શુકનાભ, ચક્ર, શક, કપટ, હસ્તકર્ણ,^{૧૨} દંબ્ધ, લોમશ,^{૧૩} યુદ્ધોન્મત,^{૧૪} મોટો નાદ કરનાર ધ્વજગ્રીવ,^{૧૫} વિદ્યુન્નિજહ્વ,^{૧૬} દ્વિવિહ્વ,^{૧૭} હસ્તિચુખ,^{૧૭} કરાળ, વિશાળ અને શોભિતાક્ષ^{૧૮} વગેરે રાક્ષસોનાં ગૃહોમાં ગયો. અને એ રીતે મહાકપિ હનુમાને લંકાનગરીના સમુદ્ધિ-વાળા સર્વ રાક્ષસોની સમૃદ્ધિ બેઈ લીધી.^{૧૯}

એ પ્રમાણે સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોના ગૃહોમાં ફરી, સર્વત્ર શોધ કરીને મહાબળવાન વાયુકુમાર હનુમાન પુનઃ રાવણના રાજમહેલ આગળ આવ્યો અને તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં આગળ તેણે બિહા-મણાં નેત્રવાળી અને ત્રિશૂળ, તોમર, સુદગર તથા શક્તિ વગેરે આયુધોને ગ્રહણ કરીને રાવણના શયન-સ્થાનનું રક્ષણ કરી રહેલી કેટલીક રાક્ષસીઓને લીડી; તેમ જ રાવણના અંતઃપુરમાં બીજા પણ કેટલીક રાક્ષસીઓ તેના જોવામાં આવી. ત્યાં આગળ નાના પ્રકારનાં હથિયારો ઉગામી પહેરે ભરી રહેલા મોટી કાયાવાળા કેટલાક રાક્ષસો હનુમાનની ઘણિ-એ પડ્યા; તેમ જ રાતા, ધોળા તથા સ્થામ વગેરે અનેક વર્ણના અને મહાવેગથી દોડનારા કેટલાક અશ્વો પણ તેના જોવામાં આવ્યા. વળી ભંચી ઓલાહના, સ્વરૂપવાન, શત્રુઓનાં હસ્તીઓને હા-વનારા, રણવિદ્યામાં શિક્ષિત કરેલા, યુદ્ધમાં ઔરા-

૧ મોટા ઉદરવાળો, ૨ બિહામણા નેત્રવાળો, ૩ વીજળી સરખી પ્રકારની માળા ધારણ કરનારો, ૪ બહુ મોટી કાંઠોવાળો, ૫ હાડને જાતનાં-જેવું મૂળ નામ મેઘનાદ (મેઘ સરખા નાદવાળો) હલ, ૭ સૂર્યનો શત્રુ, (વજ્ર સરખા હેલવાળો, ૮ ધુમાડા જેવી આંખોવાળો, ૧૦ સારી રીતે ગમન કરનાર, ૧૧ વીજળી જેવા રૂપવાળો, ૧૨ લંકા કનવાળો, ૧૩ ધણું મવાડાવાળો, ૧૪ યુદ્ધ કરવામાં મત્ત, ૧૫ ભંચી ગ્રીવાવાળો, ૧૬ બળિ, ૧૭ બે જણવાળો, ૧૭ હાથી સરખા સુખવાળો, ૧૮ અધિર જેવા લાલ નેત્રવાળો.

વત જેવા, શત્રુઓની સેનાનો નાશ કરનારા, મેઘ સમાન ચિત્કાર શબ્દ કરનારા અને જળ વરસાવતા મેઘની જેમ કિંવા ઝરણાવાળા પર્વતની જેમ મદ સ્થવનારા ઘણાક હરતીઓ; તેમ જ 'ભં' યુનહ ' નામના શુદ્ધ સુવર્ણ વડે શણગારેલી હંભરો સેનાઓ પણ તેની નજરે પડી. ૨૦-૨૪ વળી રાક્ષસરાજ રાવણુના રાજમહેલમાં ફરતાં કપિવર હંતુમાને ઉદય પામતા સૂર્ય જેવા પ્રકાશવાળી અને સુવર્ણની બળીઓથી શોભી રહેલી નાના પ્રકારની કેટલીક શિખિકાઓ-પાદળીઓ પણ દીડી, તેમ જ ચિત્રવિચિત્ર લતાગુહો, ચિત્રશાળાઓ, કોડાગુહો, વિહાર કરવા-યોગ્ય કૃત્રિમ ઠાકુપર્વતો, ૨૫-૨૭ વિલાસભવનો તથા દીવાનખાનાં વગેરે તેના જોવામાં આવ્યાં. ૨૫-૨૭ રાક્ષસરાજ રાવણુના મંદરાચળ સરખા ઊંચા રાજમહેલમાં કોડા કરવા માટે અનેક કૃત્રિમ મંથુરો ગોઠવી રાખેલા હતા, એ પણ હંતુમાનના જોવામાં આવ્યા. ૨૮ આગળ આદર્શ અનેક ધ્વજો તથા પત્રાકાઓથી શણગારેલી એક વિલાગ કપિવર હંતુમાનની દિગ્દિગ્ધે પડ્યો કે ત્યાં અસંખ્ય રત્નોથી ભરેલો રાવણુનો દ્રવ્યભંડાર રાખવામાં આવ્યો હતો. જેમ સ્થિર ચિત્તવાળા યક્ષો કુબેરના ભવનનું રક્ષણ કરે છે, તેમ સ્થિર ચિત્તવાળા અને ધીરજવાળા રાક્ષસો તે દ્રવ્યભંડારનું રક્ષણ કરતા હતા. જેમ સૂર્ય પોતાના તેજ વડે શોભે છે, તેમ એ રાજમહેલ રત્નોની પ્રભાથી તથા રાવણુના તેજથી શોભાયમાન થઈ રહ્યો હતો. રાજમહેલમાં વિચરતા કપિકુંજર હંતુમાને પ્રકાશમાન સુવર્ણની શય્યાઓ, આસનો તથા પાત્રો વગેરે જોયાં. ૨૯-૩૧

ત્યાં મંદુ અને આસવનો છ'ટકાવ થઈ રહ્યો હતો, જેમાં મધુમય પાત્રો ગોઠવેલાં હતાં, જે સંકટામણ વિનાનો હતો, જેમાં સેંકડો ઉત્તમ સ્ત્રીઓની હરફરને લીધે નૂપુર અને કટિમેખલાનો ગંભીર ઝણકાર થઈ રહ્યો હતો, જે મૃદંગ વગેરેના ઘોષથી ગાળ રહ્યો હતો, જેના પર જુદી જુદી અટારીઓ તથા અગાશીઓ આવેલી હતી, જેમાં મોટી મોટી દોહીઓ શોભી રહી હતી તથા અત્યંત

૬ ઘાકાના પર્વતો.

મનોહર દેખાવ હોવાને લીધે જે સાક્ષાત્ કુબેરના ભવન સરખો દેખાતો હતો એવા રાવણુના રાજમહેલમાં કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને પ્રવેશ કર્યો. ૩૨-૩૪

હતિ શ્રીવાસ્ત્વમિ મહાયુનિપત્યીત આદિકાવ શ્રીરામાયણના સુદર્શનમાં ૧ કો સર્ગ ૪ પૃષ્ઠ

સર્ગ ૭ મો

રાવણુનો મહેલ-તેની શોભા

સવેરમજાલં વલગાન્દ્રશ્યાસકવૈદ્યૈરુવર્ણજાલમ્
યયા મહત્પ્રાકૃપિ મેઘજાલં વિદ્યુત્પિનદં સવિહંગજાલમ્ ॥

મહાભગવાન કપિવર હંતુમાને વૈદ્યૈરુવર્ણ-થી જડેલી સુવર્ણની બળીઓવાળા અને વર્ષા-ઋતુ વિષે વીજળી તથા પક્ષીઓ સહિત ચલી આવેલા મેઘ સરખા દેખાતા રાવણુના રાજમહેલને જોયા પછી તેના અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧

ત્યાં આગળ ઉત્તમ શંખ, આયુધો અને ધનુષ્ય વગેરેથી શોભી રહેલી અનેક પ્રકારની નાની નાની શાળાઓ તથા પર્વત સરખાં પ્રાસાદશિખરો પર આવેલી અને મનને આનંદ આપે એવી વિશાળ ચંદ્રશાળાઓ તેના જોવામાં આવી. કાંઈ પણ ખાત્રી વિનાનાં એ રાજગૃહો રાવણુ પોતાના બાહુ-બળથી જ પ્રાપ્ત કરેલાં, દેવો અને અસુરોએ પૂજેલ તથા નાના પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી પરિપૂર્ણ હતાં, તેને કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને જોયાં પૃથ્વીતળ ઉપર આવેલ સર્વ ગૃહો કરતાં ઉત્તમ રચનાવાળાં લંકાધિપતિ રાવણુનાં એ રાજમંદિરો બધે મયદાનવે પોતાની સઘળી કારીગરી વાપરીને બનાવ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં, તે હંતુમાનના જોવામાં આવ્યાં. ૨-૪

આગળ આદર્શ ચલી આવેલા મેઘ સરખા દેખાવાળું, મનને આનંદ આપે એવું અને સુવર્ણથી શણગારેલું રાક્ષસાધિપતિ રાવણુનું અનુપમ ભવન હંતુમાનની દિગ્દિગ્ધે પડ્યું. એ ભવન ખાસ રાવણુ માટે જ હતું. ૫ અનેક રત્નોની કાંતિ વડે ઝળહળતું અને નાના પ્રકારનાં પુષ્પો વડે છવાયેલું એ રાજભવન બધે પૃથ્વી પર ભીતરી આવેલું સ્વર્ગ જ હોય, કિંવા પુષ્પોના પરાગથી ઢંકાયેલું કાંઈ પર્વતનું શિખર જ હોય એવું શોભતું હતું. ૬ સુંદર અંગવાળી સ્ત્રીઓથી શોભી રહેલું એ રાજ-

ભવન વીજળીઓથી શોભતા મેઘ સરખું પ્રકાશતું હતું; તથા અત્યંત ઊંચું હોવાને લીધે એ ભવન શ્રેષ્ઠ હુંસોથી આકાશમાં વહન કરતા સુંદર વિમાન જેવું શોભતું હતું. એવા અતુપમ રાજભવનને નિહાળતા કપિવર હંતુમાને ત્યાં પહેલુ પુષ્પક વિમાન દીઠું. એ વિમાન અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી જડેલું હોવાને લીધે નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતા પર્વતશિખર જેવું કિંવા અનેક ગ્રહો અને ચંદ્રમાથી ચિત્રિત જણાતા આકાશ જેવું અથવા જુદા જુદા રંગવાળા મેઘમંડળ જેવું જણાતું હતું. એ વિમાનમાં શોભા માટે રથગે રથગે પર્વતો બનાવેલા હતા, એ પર્વતોને વૃક્ષસમૂહથી શણગારેલા હતા, એ વૃક્ષસમૂહોને પુષ્પપુષ્પોથી અલંકૃત કર્યા હતા અને એ પુષ્પપુષ્પોને પરાગરજથી પૂર્ણ કરી દીધા હતા. વળી એ પુષ્પક વિમાનમાં સ્વેત મંદિરો, પુષ્પોવાળી નાની નાની તળાવડીઓ, ચિત્રવિચિત્ર વનો તથા સરોવરો બનાવેલાં હતાં અને તે સરોવરોમાં પરાગચુકત કમળો પણુ ગોઠવ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે અનેક રત્નોની કાંતિથી ઝળહળી રહેલું તથા સર્વ વિમાનો કરતાં શ્રેષ્ઠ એવું એ ‘પુષ્પક’ નામનું વિમાન કપિવર હંતુમાને ભેટુ. ૭-૧૧

ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક વિમાન ઉપરાંત રાવણના એ રાજભવનમાં બીજી પણુ અનેક શોભાઓ હંતુમાનની નજરે પડી. ત્યાં આદી, પ્રવાલ અને વૈદૂર્યમણિથી શણગારેલાં અનેક પક્ષીઓ ગોઠવેલાં હતાં. નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ચિત્રવિચિત્ર સર્પોની આકૃતિઓ રથગે રથગે ગોઠવેલી હતી તથા સુંદર અંગવાળા અને સાક્ષાત્ અશ્વ સરખા દેખાવવાળા કેટલાક કુત્રિમ અશ્વો પણુ ત્યાં ગોઠવ્યા હતા. ૧૨ એ રાજભવનમાં સુવર્ણની પાંખોવાળાં તથા આદાંચવળાં વળેલાં પીછાંવાળા અને સુંદર સુખવાળાં પક્ષીઓ કે જે સાક્ષાત્ કામદેવની પાંખો જેવાં જ લાગતાં હતાં, તેને પણુ કપિવર હંતુમાને ભેટ્યાં. ૧૩ કમળો વડે શોભી રહેલા સરો-

* નાના નાના કુત્રિમ પર્વતો અને તેના પર વૃક્ષ-ફિનાં ચિત્રો

વરમાં કમળપુષ્પોને ગ્રહણ કરી ખેંઢેલાં શ્રીલક્ષ્મી-દેવી ઉપર અભિષેક કરવા માટે પોતાની સુંદર સુગંધયુક્ત કમળોને ગ્રહણ કરી ઊભેલા હસીઓ પણુ ત્યાં ગોઠવેલા હતા. ૧૪

એવી રીતની અત્યુત્તમ શોભાવાળું રાવણનું રાજભવન જે સુંદર શુદ્ધઓવાળા પર્વત સરખું અને અત્યંત સુગંધયુક્ત હોવાને લીધે વસંત-ઋતુમાં પુષ્પોથી પ્રકુલિત થયેલા શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ જેવું જણાતું હતું, તેને ભેદ કપિવર હંતુમાન અત્યંત વિસ્મૃત થયો. ૧૫ પછી ત્યાંથી બહાર નીકળી વાસુસુત હંતુમાન રાવણની ભુબાઓથી પાલન કરાતી આળી લકાનગરીમાં દરવા લાગ્યો; પરંતુ પોતાના પતિ શ્રીમાન રામચંદ્રના શુભેચ્છા કીર્તન કરવાથી જેણે ડુંખને વિસારે પાડ્યું હતું એમાં મહાસતી સીતા ક્યાંય પણુ તેના એવામાં આવ્યાં નહિ; તેથી કપિવર હંતુમાન અત્યંત ડુંખી થયો. ૧૬

લંકામાં સર્વત્ર વિચરી સીતાની શોધ કરનારો, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, બિરોદ્રિય, નીતિ-માર્ગે ચાલનારો અને શ્રુતિ-સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનવાળો મહાત્મા હંતુમાન જનકેતનથાનુ ક્ષીન નહિ થવાથી અત્યંત ખેદ પાડ્યો. ૧૭

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૭ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮ મો

રાવણનો મહેલ-પુષ્પક વિમાન

સ તથ્ય મય્યે મવનસ્ય હંસ્થિતો મહાદિમાર્ગ
મળિરત્નચિત્રિતમ્ | પ્રતજ્ઞામ્વત્તજાલકુત્રિમંદવર્ષ
શ્રીમામ્વનાત્મજા કપિ. ૧ | ૧

રાવણના રાજભવનની મધ્યમાં આવી ઊભેલા મહાશુદ્ધિમાન કપિવર હંતુમાને મણિ અને રત્નોથી જડેલા ‘પુષ્પક’ નામના મોટા વિમાનને દીઠું. એ વિમાનમાં શુદ્ધ સુવર્ણની બાળીઓ બનાવેલી હતી. તેમાં અનેક પ્રકારની સુંદર પ્રતિમાઓ ગોઠવેલી હતી. વિશ્વકર્મોએ તેને પોતાના હાથથી જ બનાવેલું હોવાથી પૃથ્વીમાં એ સર્વોપરી ગણાયું

હતું. અંતરિક્ષમાં-વસુપથમાં ગતિ કરનારે હોવાથી એ વિમાન સ્પર્શમાર્ગના ચિહ્નરૂપે શોભતું હતું.^૨ એ વિમાનમાં કંઈ પણ વસ્તુ ચતુરાઈ વિના કરવામાં આવી હોય તેમ ન હતું; અર્થાત્ તેમાં સર્વ કંઈ પૂરેપૂરી કારીગરીથી બનાવવામાં આવ્યું હતું. વળી એ વિમાન બનાવવામાં જે પદાર્થો વપરાયા હતા તે અમૂલ્ય રત્નો સરખા કિંમતી જ હતા. તે વિમાનના જેવી કારીગરી દેવોનાં વિમાનોમાં પણ ન હતી. તેમાં સર્વ કંઈ શ્રેષ્ઠ શુભવાળું જ જણાતું હતું.^૩ મહાસમર્થ રાવણે પોતાના ચિત્તનો નિશ્ચય કરવારૂપી ઉત્તમ તપશ્ચરણથી એ વિમાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે વિમાન યેસનારની ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારું હતું. તેમાં અનેક પ્રકારની અફણત રચનાઓ રચવામાં આવી હતી અને અનેક સ્થળેથી મેળવેલા ઉત્તરોત્તમ પદાર્થો વડે તે બનાવ્યું હતું.^૪ એ વિમાન પોતાના સ્વામી(તેમાં યેસનાર)ની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ શકતું હતું. વાસુ સરખા વેગવાળું હતું. શત્રુઓ તેની ગતિ રોકવા અશક્ત હતા અને બધે પરમ આનંદવાળા, ઉત્તમ સમૃદ્ધિવાળા, પવિત્ર આત્માવાળા તથા નિર્ભય યશવાળા મહાત્મા પુરુષોત્તું નિવાસસ્થાન જ હોય, એવું તે જણાતું હતું.^૫ મનને આનંદ આપે એવું અને શરદઋતુના ચંદ્ર સરખું નિર્ભય એ પુષ્પક વિમાન ઘણી શાળાઓ તથા ઘૂમટો વડે શોભી રહેલું હોવાને લીધે નાનાં નાનાં અનેક શિખરોથી શોભતા એકાદા મોટા પર્વતના શિખર જેવું દેખાતું હતું, આશ્ચર્યકારક અનેક વસ્તુઓથી ભરેલું હતું અને આકાશ-માર્ગમાં વિચિત્ર ગતિનું અવલંબન કરીને ચાલતું હતું. કેંડળ વડે શોભતા સુખવાળા, અત્યંત આહાર કરનારા, આકાશમાં ગતિ કરનારા, મદને લીધે ઘૂમતાં અને કોટલાં વિશાળ નેત્રવાળા તથા ઉત્તાવળે ચાલનારા હંભરે ભૂતગણે કે જેઓ રાત્રિ-સમયમાં પણ દિવસની પેઠે ગતિ કરતા હતા તેઓ એ પુષ્પક વિમાનનું વહન કરતા હતા.^{૬, ૭} વસંત-

ઋતુના પુષ્પસમૃદ્ધ સરખું સુગંધયુક્ત તથા સુશોભિત જણાતું એ પુષ્પક વિમાન જે જે સાક્ષાત્ વસંતઋતુ કરતા પણ રણિયામણું દેખાતું હતું તેનું કપિવર હનુમાને સારી રીતે અવલોકન કર્યું.^૮ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯ મો

રાવણનો મહેલ-રાણીવાસ

તત્કાલ્યવરિષ્ઠસ્ય મય્યે વિમલમાયતત્ત્વ ।

વદર્શ્ય મવનશ્રેષ્ઠં હનુમાન્માહતાત્મજઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના વિશાળ રાજમહેલમાં આવેલું નિર્ભય, વિશાળ, અનેક શાળાઓવાળું, અર્ધો ચોખ્ખન પહોળું અને એક ચોખ્ખન લાંબું એ ખાસ રાજભવન ભેંદને કપિવર હનુમાન તેમાં દાખલ થયો અને સીતાને શોધતા ચોસેર ફરવા લાગ્યો. રાક્ષસરાજ રાવણના રાજભવનનું અવલોકન કરતો વાસુસુત હનુમાન છેવટે તેના અંતઃપુર આગળ ગયો. એ સ્થળ મેં દંતૂશળવાળા, ત્રણ દંતૂશળવાળા તથા ચાર દંતૂશળવાળા હસ્તીઓથી વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ સંકડામણુ વિનાનું હતું અને હથિયાર ઉગારીને ઊભેલા બળવાન રાક્ષસો તેનું રક્ષણ કરતા હતા. અનેક રાક્ષસીઓ તથા બળે કરીને આણેલી રાજકન્યાઓથી ભરેલું રાવણનું એ અંતઃપુર નકતં મગર, તિમિંગલ-મત્સ્ય તથા

કામાગત્સમપિ ચેતનશ્રેણ વિના અચેતનસંચારત્વાત્તત્ત્વમનુચિત્ત્વાત્ । અર્થાત્ જેમ શિબિકા-પાલખાનું વહન કરનારા પુરુષો તેનું વહન કરી સ્વામીની ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરે છે, તેમ બળવાન રાક્ષસો પુષ્પક વિમાનને જોઈને સ્વામીની મરજ પ્રમાણે ગમન કરતા હોવા ભેંદને એને એથી જ પુષ્પક વિમાનને ‘કામગ-ઈચ્છા મુજબ ગતિ કરનાર’ કહેલું હશે ચેતનની ગ્રેરણા સિવાય બંધન ગમનાગમન થઈ એ અત્યંત અસ્તુભવિત છે.’ આ સ્થળે રામાનુજય દીક્ષકર વહા ધાતુના અર્થમાં શક્તિ રહીને તેનો નિર્ણય કરવાનું વિક્ષાનોને જ સોંપે છે અને મહેશ્વર-તીર્થ દીક્ષકર રાક્ષસોને પુષ્પક વિમાન ઉપર પ્રતિમારૂપ માનીને બધે તેઓથી જ વિમાનનું વહન થતું હોય એની ઉચ્ચેષ્ટા કરે છે.

+ મગરની એક ભતિ. ૭ મત્સ્યની એક ભતિ .

+ અર્ધો શેવિંદરાજ પોતાની દીક્રામાં લખે છે :

‘શિવિકાવાહકા દ્વ મૂળગળા અયોમાળે વહન્તિ । તવદ્વારેણૈવ

સર્વોથી વ્યાપ્ત અને વાયુના સપાટાને લીધે ઊછળી રહેલા સમુદ્ર સરખું દેખાતું હતું.^{૧-૭} જે લક્ષ્મી કુબેર, ચંદ્ર અને ઇંદ્રનાં ભવનોમાં રહેલી છે, તે લક્ષ્મી રાવણના મહેલમાં નિરંતર અવિચ્છિન્નપણે વસતી હતી.^૮ જે સમૃદ્ધિ કુબેર, ચમ ને વરુણનાં ગૃહોમાં રહેલી છે તેની કિંવા તે કરતાં પણ અધિક સમૃદ્ધિ લંકાનગરીમાં રાક્ષસોનાં ગૃહોમાં દેખાતી હતી.^૯

અતઃપુરની શોભા જોતા કપિકુંજર હંતુમાન ત્યાં ફરતો હતો; એટલામાં એક સ્થળે અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું અને કૃત્રિમ હાથી-ઓની પ્રતિમાઓવાળું દિવ્ય પુષ્પક વિમાન પણ ત્યાં પડયું હતું તે તેના જોવામાં આવ્યું. એ વિમાનને પૂર્વે વિશ્વકર્માએ બ્રહ્મદેવ માટે નિર્માણ કર્યું હતું અને બ્રહ્મદેવ પાસેથી કુબેરે તપશ્ચર્યા કરીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું; પરંતુ કુબેરનો પરાજય કરી રાક્ષસરાજ રાવણે તે હસ્તગત કર્યું હતું. એ વિમાનમાં અનેક ઇલાસુગોની^x મૂર્તિઓ ચીતરેલી હતી અને રૂપાના તથા સુવર્ણના સુશોભિત સ્વર્ણોથી તે ઝળહળી રહ્યું હતું. મેરુ તથા મંદરાચળ સમાન ઊંચાં હોવાને લીધે બધે ગગનચુમિત હોય એવાં જણાતાં અને સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળા કેટલાંક શુભ ગૃહો તથા બીજાં કેટલાંક વિહાર-ગૃહોથી એ વિમાન અત્યંત શોભી રહ્યું હતું. તેમાં ઊંચેનીએ ચડવાઊતરવા માટે સુવર્ણનાં પગથિયા બનાવેલાં હતાં, સ્થળે સ્થળે સુંદર વેદિકાઓ રચેલી હતી, સુવર્ણ તથા સ્ફટિકમણિની બળીઓવાળા ગોખ શોભી રહ્યા હતા અને ઇંદ્ર નીલમણિ તથા બીજા પણ અમૂલ્ય મણિઓથી જડેલી બેઠકો શોભી રહી હતી. એ વિમાનની ભૂમિ વિચિત્ર પ્રકારનાં પરવાળાં, કિંમતી હીરા અને વર્તુલાકાર સુક્રાદ્ધિઓથી જડેલી હોવાને લીધે પ્રકાશમાન થઈ રહી હતી. મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળું એ વિમાન પવિત્ર સુગંધવાળા અને સુગંધ સમાન પીળા તથા રાતા ચંદન વડે અર્ચિત હતું.^{૧૦-૧૮}

• x વડે અથવા નહાર

ઉપયુક્ત શોભાવાળા દિવ્ય પુષ્પક વિમાનને જોઈને, કપિવર હંતુમાન તેની ઉપર ચડ્યો અને ત્યાં રહી નાના પ્રકારના પેય પદાર્થો તથા ભક્ષ્ય પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા ચોમેર પ્રસરી રહેલી પવનની દિવ્ય સુવાસ લેવા લાગ્યો. એ વેળા બહુ જેમ ચોતાના મિત્ર બંધુને કહે, તેમ સુવાસનું વહન કરનારા પવને કપિવર હંતુમાનને કહ્યું કે, જ્યાં રાક્ષસોનો રાજ રાવણ છે ત્યાં તું મારી સાથે ચાલ.^૧

તુરત જ પુષ્પક વિમાન પરથી નીચે ઊતરીને વાયુસુત હંતુમાન ચોડુંક આગળ ચાલ્યો; એટલે રાવણનું વિશાળ શયનગૃહ તેના જોવામાં આવ્યું. મંચિમય પગથિયાંવાળું અને સુવર્ણનાં બળિયાંવાળું એ શયનગૃહ મનોહર સ્વરૂપવાળી સુદરીની પેઠે શોભતું હતું.^{૧૯-૨૨} તેની ભૂમિ સ્ફટિકમણિ-થી જડેલી હતી અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે હાથીદાંત, સુક્રાદ્ધિ, વજ્ર, પરવાળાં, ચાંદી તથા સુવર્ણ વગેરેથી ભુલં ભુલં ચિત્રો પાડેલાં હતાં. એ શયનગૃહ સમાન, સીધા અને અત્યંત ઊંચા એવા અનેક મણિમય સ્તંભોથી શોભી રહ્યું હતું. એ સ્તંભો ઘણા જ ઊંચા હોવાને લીધે તે ગૃહ બધે પાંખો વડે આકાશમાં ઊડવાને ઉદ્યુક્ત થયું હોય એવું જણાતું હતું; તેમ જ પર્વતો, નદીઓ, વનો, સમુદ્રો, દીપો, નગરો તથા ગ્રામો વગેરેથી ભરેલી આખી પૃથ્વીનું દૃશ્ય જેના પર ચીતરવામાં આવ્યું હતું, એવું મોટું પાથરણું તેમાં પાથરેલું હતું; તેથી તે અનેક દેશો અને ગ્રામોથી ભરેલી વિશાળ પૃથ્વી સરખું જણાતું હતું. રાવણનું એ શયનગૃહ મદમત્ત પક્ષીઓના કલરપથી ગાળ રહ્યું હતું. તેમાં દિવ્ય સુગંધી પદાર્થોની સુવાસ બહેકી રહી હતી; વેદિકાઓ પર વિવિધ રંગનાં અમૂલ્ય પાથરણું પાથરેલાં હતાં; તે શયનગૃહ હંસ સરખું ધવલ છતાં અગરુ વગેરેના ધૂપને લીધે ધૂસરપણું જણાતું હતું; લતાઓનાં પત્રો તથા પુષ્પો વડે અલંકૃત હતું; સુંદર કાંતિવાળું હોવાને લીધે

— અર્થાત્ રાવણ જ્યાં સૂતો હતો, ત્યાંથી દિવ્ય સુવાસ આવવાને લીધે હંતુમાનનું મન તે તરફ જવા પ્રેરાયું

વસિષ્ઠ મુનિની 'શબ્દા' નામની ગાયની પેઠે મનને અતિ હર્ષ ઉપભવતું હતું; તેમાં પ્રવેશ કરનારના શરીરની ક્રાંતિ ઉત્તેજિત થતી હતી; ૨૩-૨૮ અને તે બધે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ હોય એવું દેખાતું હતું.

ઉત્તમ શોભાવાળું અને સર્વ શોકને શમાવનારું રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું દિવ્ય શયનગૃહ ભેઈને પુત્ર જેમ માતાને ભેઈ આનંદ પામે, તેમ કપિવર હનુમાન આનંદ પામે અને તેની પાંચે ઇંદ્રિયો પાંચે વિષયોથી તુર થઈ; અર્થાત્ વાનિત્રાનેા શબ્દ, શીતળ વાયુનો સ્પર્શ, ઉત્તમ સ્ત્રીઓના રૂપ, અનેક ભત્તાના ભક્ષ્ય પદાર્થોના રસ તથા પુષ્પાદિની સુગંધથી અત્યંત હનુમાનની કષ્ટ, ત્વચા, નેત્ર, બિહ્વળ અને નાસિકા એ પાંચે ઇંદ્રિયો સંતુષ્ટ થઈ. કપિવર હનુમાન 'અહો! આ તે સ્વર્ગ હશે કે દેવેાત્ વિહારસ્થાન હશે? અહો! આ તે ઇંદ્રની અમરાવતી હશે કે સિદ્ધ લોકોની ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધિ હશે?' એમ વિચારવા લાગ્યો. ૨૯-૩૦ જેમ કોઈ મહાધૂતથી ડગાયેલો નાનો ધૂત ઉઠાસીને બની બાંધ, તેમ એ શયનગૃહના સુવર્ણસ્તંભો પર મૂકેલા દીપકોએ વેળા રાવણના તેજથી નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા; તેથી કપિવર હનુમાને તેને ઉઠાસીને સરખા નિસ્તેજ દીકા. ૩૧ એ સમયે વાયુસુત હનુમાન દીપકોના પ્રકાશથી, રાવણના તેજથી તથા આભૂષણોની ક્રાંતિથી એ શયનગૃહને પ્રત્યક્ષિત થયેલું માનવા લાગ્યો. ૩૨ કપિકુંજર હનુમાને બીજી તરફ દંષ્ટ કરી બેસ્યું, તો રંગબેરંગી ગાલીચાઓ ઉપર રાત્રિની કીડા કરી રહ્યા બાદ સૂતેલી, નાના પ્રકારના રંગબેરંગા વસ્ત્રો તથા પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી, અનેક પ્રકારના વેષવાળી તથા અર્ધરાત્રિ-સમયે મધ્યાહન કરવાને લીધે ગાદ નિદ્રામાં પડેલી એક હબર સ્ત્રીઓએ એવામાં આવી. ગવણનાં શયનગૃહોમાં એ વેળા સર્વ મનુષ્યો નિદ્રાધીન થયેલાં હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ થતો ન હતો; તેથી એ ગૃહ શબ્દ નહિ ઉચ્ચારનારા હસે તથા બ્રમરોવાળા કમળવન મરણ્યું શોભતું હતું. કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન નિદ્રાવશ થઈ સૂતેલી એ સ્ત્રીઓ-

ના બીડેલા હોઠવાળાં, મીચેલી આંખોવાળાં અને કમળ સરખી સુગંધવાળાં મુખમંડળો ભેઈ વિચાર કરવા લાગ્યો: 'અહો! આ સ્ત્રીઓનાં મુખ ખરેખર દિવસે ભિલકતી પાંખડીઓવાળાં અને રૂત્રે બિહારતી પાંખડીઓવાળાં કમળો સરખાં શોભે છે! અરે, એટલું જ નહિ. પણ તેમાં કમળ સરખી સુગંધ હોવાને લીધે તે કમળ સરખાં (કમળ) જ છે અને મદમત્ત બ્રમરો જેમ કમળોને ઇચ્છે છે, તેમ અવશ્ય આ સ્ત્રીઓનાં મુખમંડળોને પણ તે વારંવાર ઇચ્છતા હશે જ!'

જેમ શરદઋતુનું નિર્મળ આકાશ વીખરાયેલા તારાઓથી શોભે છે, તેમ રાવણનું શયનગૃહ આમતેમ સૂતેલી સ્ત્રીઓથી શોભી રહ્યું હતું અને જેવી રીતે તારાઓથી વીંટાયેલો શ્રીમાન ચંદ્ર શોભે છે; તેમ સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ શોભી રહ્યો હતો. રાવણની આસપાસ પડેલી સ્ત્રીઓને ભેઈ કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં એમ જ માનવા લાગ્યો: 'જેમનું પુષ્પ બાકી રહ્યું છે એવા જે જે તારાઓ (નક્ષત્રો) આકાશમાંથી ખરે છે, તે સર્વ આ સ્ત્રીઓરૂપે અહીંયાં પડ્યા હશે; ૩૩-૪૨ કેમ કે આ સર્વ સ્ત્રીઓની ક્રાંતિ, વર્ણ અને નિર્મળપણું ઇત્યાદિ શોભા અળકતા તારાઓના સરખી જ છે! મધ્યાહન કર્યો પછી પ્રવૃત્ત થયેલ ગાન, નૃત્ય અને રતિકીડાના પરિશ્રમથી શ્રમિત થવાને લીધે ગાદ નિદ્રામાં પડેલી એ સ્ત્રીઓમાંની કેટલીકના કેશ છૂટી ગયા હતા, કેટલીકના અંદરના તૂટી પડ્યા હતા, કેટલીકનાં ઉત્તમ આભૂષણો વીખરાઈ ગયાં હતાં, ૪૩-૪૪ કેટલીકના લલાટમાંના આદલા લુછાઈ ગયા હતા, કેટલીકના પગમાંનાં નૂપુરો નીકળી પડ્યાં હતાં અને કેટલીકના કંઠમાંનાં સુવર્ણહાર નીકળીને તેમના પડખામાં જ પડ્યા હતા. ૪૫ જેમના મોતીના હાર તૂટી ગયા હતા તથા શરીર પરનાં વસ્ત્રો પણ ખસી ગયાં હતાં એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ, પલાલ કર્યાં અટ્ટી શ્રમ ઉતારવા માટે છેડી નાખેલા સાવજાળી થોડીઓ સરખી જણતી હતી. ૪૬ જેમનાં કુંડળ

તૂટી ગયાં હતાં અને પુષ્પમાળાઓ છિન્નભિન્ન થઈ ચોળાઈ ગઈ હતી, એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ અરણ્યમાં હસ્તીએ મહાન કરેલી પ્રકૃષ્ટિત લતાના જેવી દેખાતી હતી.^{૪૭} કેટલીક સ્ત્રીઓના ચંદ્ર સમાન ધોળા મોતીના હાર કંઠમાંથી નીકળીને તેમનાં બન્ને સ્તનોની વચ્ચે પડેલા હતા, જેથી તે હાર સૂતેલા હંસ સરખા શોભતા હતા.^{૪૮} કેટલીક સ્ત્રીઓના કંઠમાંથી નીકળી ગયેલા વૈકુંઠમણિના હાર તેમનાં બન્ને સ્તનો વચ્ચે પડેલા હોવાથી કાદંબ પક્ષી સરખા જણાતા હતા. વળી કેટલીક સ્ત્રીઓના કંઠમાંથી નીકળી ગયેલા સુવર્ણહાર તેમનાં બન્ને સ્તનો વચ્ચે પડેલા હોવાથી ચક્રવાક જેવા શોભતા હતા. મુક્તાહારરૂપી હંસોથી વૈકુંઠ-હારરૂપી કારંડવોથી, સુવર્ણહારરૂપી ચક્રવાકોથી અને જ્વનરૂપી તટોથી રમણીય જણાતી એ સ્ત્રીઓ હંસ, કારંડવ અને ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓથી તથા તટોથી રમ્ય જણાતી નદીઓ સરખી શોભતી હતી.^{૪૯} બિડાયેલાં નેત્રરૂપી તરંગોવાળી, સુવર્ણભૂષણરૂપી કમળોવાળી, કામવિલાસરૂપી મગરવાળી અને ચોમેર પ્રસરેલા પ્રકાશરૂપી તટવાળી એ સ્ત્રીઓ બહુ સ્તબ્ધ થયેલી નદીઓ જ હોય એવી શોભતી હતી ! ક્રોડા કરતી વેળા મહાન થવાને લીધે કેટલીક સ્ત્રીઓનાં સ્તનો તથા કોમળ અંગો ઉપર પડેલાં આભૂષણોના આકાર-રેખાઓ ઉત્તમ આભૂષણો જેવી શોભા આપતા હતા.^{૫૦-૫૨} કેટલીક સ્ત્રીઓના સુખ પર પડેલા વસ્ત્રના છેડાઓ-યાદવો તેમના જ સુખમાંથી નીકળતા શ્વાસને લીધે વારંવાર બિડબિડીને પાછા તેમના સુખ ઉપર પડતા હતા, તેથી તેઓ બહુ નાના પ્રકારના વર્ણવાળા સુવર્ણ-તાંતુઓથી બનાવેલી બિડતી ધન્યો હોય એવી રીતે શોભતા હતા.^{૫૩, ૫૪} સુંદર કાતિવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓનાં કુંડળો પાસે સૂતેલી બીજી સ્ત્રીઓનાં સુખમાંથી નીકળતા શ્વાસોન્મીસથી મંદ મંદ કંપાચમાન થતાં હતાં. એ સ્ત્રીઓનાં સુખમાંથી નીકળતો શકરા અને આસવના ગંધવાળો નિશ્વાસ કે જે સ્વભાવે કરીને જ સુગંધમય અને સુખકર હતો, તે એ સમયે

રાક્ષસરાજ રાવણનું સેવન કરી રહ્યો હતો.^{૫૫, ૫૬} નિદ્રાવશ પડેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ રાવણના સુખની પ્રાંતિથી પોતાના પડખામાં સૂતેલી સપત્નીઓ(શોક)ના સુખને પુનઃ પુનઃ સુંઘતી હતી; ત્યારે રાવણ પ્રત્યે અત્યંત આસક્ત થયેલા મનવાળી એ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ પણ મધપાન કરવાથી પરવશ-બેભાન થયેલી હોવાને લીધે પોતાનું સુખ સૂઘનારી પોતાની શોક પર ઈર્ષ્યા ન ધરતા તેને રાવણ સમજીને જ તેમનું પ્રિય કરતી હતી.^{૫૭, ૫૮}

કેટલીક સ્ત્રીઓ સુંદર કંઠબુવાળા પોતાના હસ્તોનાં ઉશ્કેર કંઠને સૂતી હતી; ત્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં વસ્ત્રોના જ ઉશ્કેર બનાવોને સૂતી હતી.^{૫૯} એ સ્ત્રીઓમાંની કેઈકે સ્ત્રી અન્ય સ્ત્રીના વક્ષઃસ્થળ પર તો કેઈકે સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીની ભુજ પર; કેઈકે અન્યના ખોળામાં તો કેઈકે કેઈકેના કુચ પર; કેઈકે બીજીના સાથળ પર તો કેઈકે અન્યના પડખામાં અને કેઈકે કેઈકેની કમર પર, તો કેઈકે બીજી એકાદીની પીઠ પર મસ્તક મૂકી નિદ્રાવશ થયેલી હતી. એ પ્રમાણે મદ અને રનેહને લીધે પરાધીન બનેલી એ સ્ત્રીઓ એકબીજીના અંગોના સ્પર્શ કરીને તથા એકબીજીનાં શરીર પર હાથ નાખીને આનંદપૂર્વક સૂતી હતી. પરસ્પરની ભુજઓરૂપી સૂત્ર વડે ચૂંચાયેલી એ સ્ત્રીઓની માળા મદમત ભ્રમરોના શુંભરવાળી અને સૂત્રમાં પરિવેલાં પુષ્પોની માળા સરખી શોભતી હતી.^{૬૦} વૈશાખ માસમાં પવનના સપાટાથી હલમલી જવાને લીધે પરસ્પર ચૂંચાઈ ગયેલી, મોટાં વૃક્ષોનાં ઠાળાને વીંટાઈ રહેલી અને ભ્રમરો વડે છવાઈ ગયેલી પુષ્પોવાળી લતાઓનું વન જેવું શોભે છે, તેવું જ રાવણનું સ્ત્રીમંડળ શોભી રહ્યું હતું.^{૬૦-૬૫} એકે એ સ્ત્રીઓનાં આભૂષણો, વસ્ત્રો અને માળાઓ યથાયોગ્ય સ્થાને જ પડ્યાં હતા, તોપણ તેમાંથી કયું આભૂષણ કઈ સ્ત્રીનું છે એ બાબતનો નિર્ણય કરવો અશક્ય હતો; કેમ કે

* સ્ત્રીઓની માળામાં તેમના કંથ અને નેત્રચુંબી મદમત ભ્રમરોના સ્થાને હતા. તિ. ટી.

સઘળાં આભૂષણો એક જ પ્રકારનાં હતાં અને સ્ત્રીઓ પણ એકબીજાને અડકીને સૂતેલી હતી. ૧૧ આમ રાવણુ બ્યારે સુખપૂર્વક સૂતો હતો, ત્યારે ત્યાંનાં સુવર્ણધીપકો બાજુ તેની સૂતેલી સ્ત્રીઓને અનિમેષપણે ભેતા હોય, એમ સ્તબ્ધ થઈ ઝળહળી રહ્યા હતા. એ સ્ત્રીઓમાં કેટલીક રાજાષિઓની, કેટલીક બ્રાહ્મણોની, કેટલીક કૈત્યોની, કેટલીક ગંધર્વોની અને કેટલીક રાક્ષસોની કન્યાઓ હતી; જેઓ રાવણુ પર મોહિત થઈ તેને વરી હતી. મહા-બળવાન રાવણુ યુદ્ધની ઇચ્છાથી કેટલીક સ્ત્રીઓને હરી લાવ્યો હતો અને કેટલીક તો કામવશ થઈને પોતાની મેળે જ તેને વરી હતી. ૧૭-૧૮

રાક્ષસરાજ રાવણુ એ સ્ત્રીઓમાંની એકેયને બળાત્કારથી લાવ્યો ન હતો; પરંતુ તેઓ સર્વ રાવણુના બળ અને શુભ્રથી લોભાઈને પોતાની મેળે જ તેને ત્યાં આવી હતી. માત્ર એક વરાહો જનકનંદિની સીતાને જ તે બળાત્કારે હરી લાવ્યો હતો. એ સર્વ સ્ત્રીઓ રાવણુ સિવાય બીજા પુરુષ-માં આસક્તિ રાખતી ન હતી, તેમ તેઓ બીજા પુરુષને બાજુથી પણ ન હતી. ૧૯ રાવણુની સઘળી સ્ત્રીઓ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી, અત્યંત સ્વરૂપ-વાળી, સફળશુક્રાત, શ્રેષ્ઠ અલંકાર અને વસ્ત્ર આદિથી સન્નિભત, ઉત્તમ ભાવનાવાળી અને સ્વામીનો સ્નેહ મેળવનારી હતી. ૨૦

રાવણુની સ્ત્રીઓને ભેઈને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા કપિવર હનુમાનના મનમાં વિચાર થઈ આવ્યો : ‘આરે, રાક્ષસોના રાજા રાવણુની આ સ્ત્રીઓમાં એ રમુવીરની ધર્મપત્ની સીતા પણ હશે અને તે મારા ભેવામા આવશે, તો તો રાવણુનું બહુ જ થઈ જશે! (અર્થાત્ હું રામચંદ્રની પાસે જઈને તેમને કહીશ કે, બ્રહ્મ થયેલી સીતા ‘રાવણુ-ના રાણીવાસમાં તેની બીજી સ્ત્રીઓની સાથે મારા ભેવામાં આવી.’ એટલે તેઓ રાવણુને હણવાનો વિચાર છોડી દેશે.) ૨૧ એટલે વિચાર થતાં તો વળી

● ‘સ્ત્રીઓનું હરણ કરવાથી પાછળથી તેમના બંધુઓ ગમે તેમની સાથે શુદ્ધ કરશે; એટલે હું તેઓને પરાભવ કરીશ એવી ઇચ્છાથી.’

+ ઉત્તમ વર-રમુવીરને શોધ્યો એવી

હનુમાનનું મન તુરંત જ પલટાઈ ગયું અને તે પુનઃ વિચારવા લાગ્યો : ‘ના, ના, એવું તો બને જ નહિ. જનકનંદિની સીતા તો અત્યંત શ્રેષ્ઠ શુભ્ર-વાળાં અને પતિવ્રતા છે. રાવણુ તેનું કપટથી હરણ કરી અહીં આવ્યાં છે, એ ઘણું જ અધર્મરૂપ અને અનાય કર્મ છે! ૨૨

ક્રિતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-ના મુદ્દરાંકમાં ૬ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦ મેા

રાવણુનો મહેલ-શયનચુલ

તત્ર દિવ્યોપમં મુખ્યં સ્ફટિકં રત્નમૂષિતમ્ ।

અવેક્ષમાણો હનુમાન્વદર્શી શયનાસનમ્ ॥ ૧ ॥

રાવણુના અંતઃપુરમાં ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં કપિવર હનુમાને સુખ્ય અને દિવ્ય એવું એક શયનસ્થાન દીઠું કે જે કેવળ સ્ફટિકમણિથી જ બનેલું હતું, જેના ઉપર નાના પ્રકારનાં રત્નો જડવામાં આવ્યાં હતાં તથા જેના પર હાથીકાંત અને સુવર્ણના પાયાવાળાં, વૈકુંઠમણિથી જડેલાં તથા અમૂલ્ય આસ્તરણોવાળાં નાનાં નાનાં શ્રેષ્ઠ આસનો ગોઠવેલાં હતાં. તે સ્થળના એક વિભાગમાં અંદ્ર સરખી કાંતિવાળું અને દિવ્ય પુષ્પમાળાઓથી શોભી રહેલું શ્રવેત છત્ર કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનના ભેવામાં આવ્યું. તે શ્વેત છત્રની નીચે અગ્નિ સરખો ઝળહળતો, સુવર્ણથી મઢેલો અને સર્વ પ્રકારના શોકને શમાવનારી પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત કરેલો એવો એક મોટો છત્રપલંગ હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ છત્રપલંગ અનેક પ્રકારની ઉત્તમ સુગંધીથી સુવાસિત હતો, તેની ચોમર સુગંધિત દૂધ મહેકી રહ્યો હતો. તેના પર અત્યંત સુંવાળાં ગાદલાં નાખીને તે પર સુંદર ગાલીયા બિછાવ્યા હતા. તેની ચારે બાજુએ શ્રેષ્ઠ પુષ્પોની માળાઓ લટકતી હતી અને યંત્રથી ગોઠવેલી પૂતળીઓ તેના પર આમર ઢોળી રહી હતી. એ પલંગ પર મેઘ સરખા સ્થામ વર્ણવાળો, ચક્રચકિત કુંઠળોને ધારણ કરનારો, અમૂલ્ય સોનેરી વસ્ત્ર પહેરેલો અને ‘હાલ નેત્રવાળો મહાબાહુ રાવણુ સૂતો હતો. રાવણુના શરીર પર સુગંધયુક્ત રક્ત ચંદન અર્ચેલું હોવાથી

તે વીજળી સહિત સંધ્યાકાળના લાલવણી મેઘ સરખો દેખાતો હતો.^{૧૮} રાવણે અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય આભૂષણો ધારણ કરેલાં હતાં. ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારો, સુંદર સ્વરૂપવાળો, રાક્ષસોની કન્યાઓને પ્રિય અને રાક્ષસોને સુખ આપનારો મહાત્મા રાવણ સત્રિકીડા કરીને. સૂતો હતો. તે વેળા બળે વૃક્ષો અને લતાઓથી વ્યાપ્ત મંદરાચળ સૂતો હોય એવો તે જણાતો હતો.^{૧૯} મધ્યપાન તથા રતિકીડા કરી રહ્યા પછી દેહીન્યમાન શય્યા વિષે સૂતેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણ નાગની પેઠે કૂંકાડા મારતો હતો. કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન ધીરે ધીરે તેની સમીપ ગયો; પરંતુ તુરત જ અત્યંત ઉદ્વેગ પામી ભયભીત થયો હોય તેમ તે ત્યાંથી જરા પાછો હલ્યો અને વેદિકાના પગથિયા પર ઊભો રહીને મદિરાના નિશામાં ચકચૂર થઈ પડેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણને નિહાળવા લાગ્યો.^{૧૧-૧૩} એ વેળા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું શયનસ્થાન, જેમાં ગંધહસ્તી-સૂતો હોય એવા પર્વતના મોટા ઝરણા જેવું શોભતું હતું.

રાક્ષસરાજ રાવણના પહેાળા કરેલા અને ઇન્દ્ર-ધ્વજ સરખા બંને હાથ કે જેના પર સુવર્ણના આબુચંદ્ર બાંધેલા હતા, તે કપિવર હનુમાનના બેવામાં આવ્યા.^{૧૬, ૧૫} રાવણના એ બંને હાથ સુદમાં જૈરાવત હાથીના હંડૂશળની અણીઓથી તથા ઇન્દ્રના વજ્રથી ઉઝરડાયેલા હતા તથા તેના પર વિષ્ણુ ભગવાનના સુહર્શન ચક્રના ધાવ પશુ પડેલા હતા.^{૧૬} વળી તે હાથ ઘણા સ્થૂળ, સમાન અને દંઢ બલાવાળા, બળથી ભરેલા, સુંદર નખ-ચુકત આંગળીઓવાળા, સુવર્ણની અંગૂઠીઓથી અલંકૃત, પરિધના સરખા ગોળાકાર, હસ્તીની સૂંઢ સમાન ઘાટીલા અને પાંચ કૂણાવાળા સપની પેઠે લંબાઈને ઉત્તમ શયન વિષે પડેલા હતા.^{૧૭, ૧૮} સુવર્ણના અલંકારો વડે શણગારેલા રાવણના એ બંને હાથ પર સસલાના રુધિર સરખું લાલ, અસ્તિશય શીતળ અને અત્યંત સુગંધવાળું અમૂલ્ય

ચંદન ચર્ચેલું હતું.^{૧૯} ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી સ્ત્રીઓ નિત્યપ્રતિ સુગંધી તેલ વડે તે હાથનું મર્દન કરતી હતી અને તે હાથ સશ્ચામ વિષે યજ્ઞો, સર્પો, ગંધર્વો, દેવતાઓ તથા દાનવોને 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પોકારાવતા હતા.^{૨૦} છત્રપલંગ પર સૂતેલા રાવણના બંને હાથ મંદરાચળની શુક્રામાં કોધ પામી સૂતેલા બે સર્પો જેવા જણાતા હતા. જેમ મોટાં મોટાં બે શિખરો વડે મંદરાચળ શોભે, તેમ ઉપ-ચુકત શોભાવાળા બંને હાથો વડે પર્વત સમાન પ્રીઠ જેહવાળો રાવણ અત્યંત શોભતો હતો.^{૨૧, ૨૨} એ વેળા નિદ્રાવશ થયેલા રાવણનાં વિશાળ મુખ-માંથી ઉત્તમ છપે રસચુકત અન્ન તથા પાનના સુગંધથી મળેલો અને આમ, બકુલ તથા પુષ્પાગના

* અહીં રાવણના બે હાથનું વર્ણન કર્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેને વીસ હાથ નહિ, પરંતુ બે જ હાથ હશે. કેટલેક સ્થળે તેને વીસ હાથવાળો કહ્યો છે તેનો હેતુ એવો જ હશે કે, તે પોતાના બે હાથમાં પશુ મહા-બળવાન પુરુષના વીસ હાથ જેટલું બળ ધરાવતો હશે.

સંસ્કૃત શ્રીકાંદકાંડે એ સ બંધી પોતાના ક્ષિત્ત ક્ષિત્ત મત ફર્યાવ્યા છે, જેમાંના બે-ત્રણ નીચે ટાકવામાં આવે છે :

‘અન્ન દ્વિમુલ્લવલ્લવનયુદ્ધાદિકાલ્પ એવ, વિંશતિમુલ્લવલ્લવનયુદ્ધાદિકાલ્પ મોખ્યમ્ ।

અન્ને રાવણના બે હાથનું વર્ણન કર્યું છે એ ઉપરથી આમ સમજવું કે, ચુક્ર વગેરે કરવાનું હોય તે વખતે જ રાવણ વીસ કુબ્જો અને દશ મસ્તકોવાળો બનતો હતો ।

‘અન્ન દ્વિમુલ્લવલ્લવનયુદ્ધાદિકાલ્પ : ક્ષીણાં કર્મનીવલ્લવ ।

અન્ને કહેલું રાવણને ‘બે હાથ અને એક મુખનું વર્ણન માત્ર રાવણે એ વેળા સ્ત્રીઓને પ્રિય થવા તેડે સ્વરૂપ ધ્યું’ હવ તેથી થટે છે ’ ગોવિંદરામીય દીકા

‘મુક્તામ્બાસિતિ દ્વિમુલ્લવલ્લવનયુદ્ધાદિકાલ્પ વલ્લવનયુદ્ધાદિકાલ્પ રાવણસ્ય કામરૂપલ્લવલ્લવનયુદ્ધાદિકાલ્પ ।

અન્ને રાવણને ‘બે હાથો વડે શોભતો હતો’ એટલું છે તથા હવે પછીના ૨૩ મા મ્થોકમાં ‘રાવણના વિશાળ મુખમાંથી નીકળતો શ્વાસાચ્છવાસનો વાયુ’ જેવું કહેવાશે; એ ઉપરથી ‘રાવણને બે હાથ હતા અને એક મુખ હતું’ એ આ સ્થળના વર્ણનથી જણાય છે તે જોઈએ છે; કેમ કે રાવણની પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ૩૫ ધરવાની શક્તિ હોવાથી તે ચક્રાય તેડે ૩૫ ધરવલ્લુ દેરે એ સંભવિત હતું ।

* જેની ગંધ સૂંધીને બીજા હાથીઓ નાસી નખ એવો હાથી.

સરખા સુગંધવાળો શ્વાસેચ્છવાસનો વાયુ બાણે આખા શયનશુલ્કને પૂરી ફેલો હોય એમ બેસખંધ નીકળતો હતો.^{૨૩,૨૪}

એ વેળા સુક્રતાકેળ અને હીરા વગેરે જડેલા હોવાથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતો તથા અત્યંત ગળ-હળી રહેલો સુવર્ણમય સુકુટ રાવણના મસ્તક પરથી ખસી ગયો હતો; દેહીઅમાન કુંડળોથી તેનું સુખ પ્રકાશી રહ્યું હતું.^{૨૫} અને રક્તચંદનથી ખરકાયેલો સુશોભિત હાર તેના હૃદયપુષ્પ તથા વિશાળ વક્ષસ્થળ પર પડ્યો હતો.^{૨૬} કેવિર સમાન લાલ નેત્રવાળા રાવણે પીળા રંગનું અને મૂલ્ય વાન રેશમી પીતાંબર પહેલું હતું. તેના અંગ પરનું રેશમનું શ્વેત ઉત્તરીય વસ્ત્ર ખસી ગયું હતું. તે અત્યંત શ્યામ હોવાથી અઠંહના ઢગલા જેવો દેખાતો હતો અને ચોટા સર્પની પેઠે ફેફસાં મારતો તે શ્વેત શય્યામાં સૂતેલો હોવાથી ગંગાજળમાં સૂતેલા હાથી સરખો જણાતો હતો.^{૨૭,૨૮} રાવણના છત્રપદ્મગની ચારે બાજુ આવેલા ચાર સુવર્ણસ્તંભો પર મૂકેલા દીપકોથી તેનાં સઘળાં અંગો પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં હતાં અને તેને લીધે તે વીજળીઓથી પ્રકાશતા ચેષ્ઠ સરખો ચોભતો હતો.^{૨૯}

કવિવર હનુમાને મહાત્મા રાવણના શયન-ગૃહમાં બીજી તરફ દષ્ટિ કરી, તો અંદ્ર સમાન સુખવાળી અને ઉત્તમ કુંડળાદિ આભૂષણોને તથા પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી તેની કેટલીક પ્રિય પત્નીઓને તેના ચરણ આગળ સૂતેલી દીડી.^{૩૦,૩૧} નૃત્ય અને વાલ્મીત્રેમાં કુશળ તથા શ્રેષ્ઠ અલંકારો ધારણ કરનારી કેટલીક સ્ત્રીઓ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના યોગામાં તથા તેની ભુભાગ્યો આગળ સૂતેલી હનુમાનના બેવામાં આવી.^{૩૨} એ સ્ત્રીઓનાં કાનમાં વજ્ર અને વૈશ્વંતરીથી જડેલાં સુવર્ણનાં કુંડળો શોભી રહ્યાં હતાં તથા ભુભાગ્યો પર બાણ-ખંધ પ્રકાશી રહ્યા હતા. તારાઓથી જેમ આકાશ શોભે, તેમ તે સ્ત્રીઓનાં અંદ્ર સરખાં પ્રકાશિત સુખમંડળોથી તથા નિર્મળ કુંડળોથી રાવણનું શયનશુલ્ક શોભી રહ્યું હતું. રાત્રિકીડા કરવાથી થાકી ગયેલી અને પાતળી ઠટિવાળી રાક્ષસરાજની સ્ત્રીઓ

જ્યાં જગા મળી ત્યાં જ નિદ્રાધીન થઈ ગઈ હતી. તેમાંથી કેટલીક સ્વરૂપસૌંદર્યવાળી સ્ત્રીઓ તો નિદ્રાવશ થયા છતાં પણ પોતાનાં કોમળ અંગોને આમતેમ હલાવતી હોવાથી બાણે નૃત્ય કરતી હોય એવી જણાતી હતી. કોઈક સ્ત્રી વીણાને આલિંગીને સૂઈ રહી હતી, તેથી બાણે મહાનદીના વેગથી અસ્તવ્યસ્ત થયેલી કોઈ કમલિની નાની હોડીના આશ્રયે તણાતી હોય એવી તે જણાતી હતી.^{૩૩-૩૬} શ્યામ નેત્રવાળી કોઈક સ્ત્રી પોતાની સોડમાં 'મંદુક' નામનું વાદ્ય લઈને સૂતેલી હતી, તે બાણે પોતાના વહાલા બાળકને સોડમાં લઈ સૂતેલી કોઈ માતા જ હોય એવી જણાતી હતી. સુંદર સ્વરૂપવાળી અને ઉત્તમ સ્તનવાળી કોઈક સ્ત્રી 'પટલ' નામના વાદ્યને આલિંગન કરી સૂતી હતી, તેથી તે બાણે ઘણા કાળે મળેલા પતિને આલિંગન કરી સૂતેલી કોઈ સ્ત્રી જ હોય એવી દેખાતી હતી.^{૩૭,૩૮} જેમ કામ-પીડિત થયેલી કોઈ સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિને બાથમાં ઘાલીને સૂઈ રહે, તેમ કમળ સમાન નેત્ર-વાળી કોઈક સ્ત્રી 'વીણા' નામના વાદ્યને બાથમાં ઘાલીને સૂઈ રહી હતી. નૃત્ય કરવામાં કુશળ એવી બીજી કોઈક સ્ત્રી વળી 'વિષંચી' નામનું વાદ્ય લઈને સૂતી હતી, તેથી તે પતિની સાથે નિદ્રા-વશ થયેલી સ્ત્રીના જેવી દેખાતી હતી. કોઈક સ્ત્રી કોમળ હૃદયપુષ્પ અને મનોહર એવાં પોતાનાં કનક-વર્ણાં અંગોથી 'મુદંગ' નામના વાદ્યનું આલિંગન કરી સૂતી હતી.^{૪૦-૪૨} સુરતકીડાથી શ્રમિત થયેલી કોઈક કુશોદરી પોતાની બન્ને ભુભાગ્યોથી 'પણવ' નામના વાદ્યને આલિંગન કરી સૂતી હતી. જેમ પોતાના નાના બાળક સહિત કોઈક સ્ત્રી પતિને ભેટી સૂઈ રહે, તેમ કોઈક સ્ત્રી પોતાની ભુભાગ્યો વડે 'ડિડિમ' નામના વાદ્યને ભેટીને તથા એક બીજું ડિડિમ વાદ્ય પોતાની પીઠ આગળ રાખીને સૂઈ રહી હતી. કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી મહામતી કોઈક સ્ત્રી 'આરંબર' નામના વાદ્યને બાથમાં ઘાલી સૂઈ રહી હતી.^{૪૩-૪૫} કેઈક સ્ત્રી જળસરોવો કળશ લઈને સૂતી હતી અને એ કળશ વાંકો વળી જવાને લીધે તેમાંથી ટપટપા

જળ વડે તે બિભતી હતી, તેથી જાણે જળ વડે બિભતેલી વસંતઋતુની પ્રકૃષ્ટિત લતા હોય એવી શોભતી હતી. નિદ્રાધીન થયેલી કૌર્મકે સ્ત્રી વળી સુવર્ણકળશ સરખાં પોતાનાં બંને સ્તનોને બે હાથ વડે ઢખાવીને સૂતી હતી; ૪૬, ૪૭ તેમ જ કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળી તથા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખા સુખવાળી કૌર્મકે સ્ત્રી ગાઠ નિદ્રાને લોધે બીજી સ્ત્રીને આલિંગન કરીને જ સૂતી હતી. ૪૮ કામપીડિત સ્ત્રીઓ જેમ કાગી પુરુષોને ભેટી શયન કરે, તેમ રાવણની એ સર્વ સ્ત્રીઓ એવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં વાજિત્રોને ભેટીને સૂતી હતી. ૪૯

ઉપર વર્ણવેલી સઘળી સ્ત્રીઓનાં શયનોથી અલગ એકાંતમાં બિઝાવેલા સુંદર શયનમા સૂતેલી કૌર્મકે એક સ્વરૂપસંપન્ન સ્ત્રી કપિવર હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડી. ૫૦ એ સ્ત્રી સુકતાકૃળ અને મહિષ વગેરેનાં આભૂષણોથી સારી રીતે શણગારાયેલી હતી અને પોતાની કાંતિથી આખા શયનગૃહને દીપાવી રહી હતી. ૫૧ તે સ્ત્રી ગૌર વર્ણવાળી અને સુવર્ણ સરખી દેહીપ્રમાન કાંતિવાળી હતી. રાવણના અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓની તે ઈશ્વરી હતી. સુંદર સ્વરૂપવાળી એ સ્ત્રી બીજી કૌર્મકે જ નહિ, પરંતુ રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરી હતી. કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને તેને રમ્ય શબ્દોમાં સૂતેલી કીડી. ૫૨ નાના પ્રકારના અલંકારો વડે અલંકૃત થયેલી તથા રૂપ અને સુવાવસ્થાના સૌંદર્યથી શોભતી મંદોદરીને જોઈને મોટી ભુજાવાળો પવનસુત હનુમાન ‘આ સીતા હશે’ એમ ધારી પોતાના મનમાં અત્યંત હર્ષિત થયો. ૫૩

રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરીને સીતા ધારી અત્યંત હર્ષમાં આવેલો કપિવર હનુમાન પોતાનો જાતિસ્વભાવ દેખાડવા લાગ્યો. તે વારંવાર પોતાના પૂંછડાને પછાડવા લાગ્યો અને આમ-તેમ ફરીને પુનઃ પુનઃ પૂંછડાને ચુંબન કરવા લાગ્યો તેમ જ થાંભલા ઉપર ચઢી ચઢીને પૃથ્વી પરચડવા લાગ્યો. ૫૪

શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧૦ શ્લોકો સ્વર્ણ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧ મો

રાવણનો મહેલ-પાનભૂમિ

અવધૂય ચ તાં શુદ્ધિ ધમ્મવાલસ્થિતસ્તદા ।

જગામ ચાપરાં ચિન્તાં સીતાં પ્રતિ મહાકપિઃ ॥૧॥

મંદોદરીને જોઈ ‘આ સીતા હશે’ એવો કપિવર હનુમાનના મનમાં બે વિચાર થયો હતો, તે જરા વારમાં જ શાંત થઈ ગયો અને તે સીતા સંબંધી પુનઃ વિચાર બાંધવા લાગ્યો : ‘અરે, રામચંદ્રથી વિખ્યાત પડેલાં સતીશિરોમણિ સીતા આ પ્રમાણે શયન, ભોજન, પાનસેવન તથા અલંકાર વગેરેને ધારણ કરે જ નહિ, ૫૫ ભલે ને દેવ-રાજ ઈંદ્ર પ્રાપ્ત થયો હોય, તોપણ સતી સીતા તેની પાસે જરા વાર પણ બિલાં રહે નહિ; કેમ કે રામચંદ્રના જેવો શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપવાન તથા શુભવાન પુરુષ દેવતાઓમાં પણ નથી. ૫૬ નિશ્ચય, ‘આ કૌર્મકે બીજી સ્ત્રી હશે.’ એવો નિશ્ચય કરી કપિવર હનુમાન સીતાનાં દર્શનની ઇચ્છાથી રાવણની પાનભૂમિ તરફ જવાને તૈયાર થયો. ૫

પાનભૂમિ તરફ જતાં પહેલાં તેણે પુનઃ પણ રાવણની સ્ત્રીઓ ઉપર દૃષ્ટિ કરી. તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ કીડા કરવાથી, કેટલીક ગીત ગાવાથી તથા કેટલીક નૃત્ય કરવાથી શ્રમિત થઈ નિદ્રાધીન થયેલી તેના ભેવામાં આવી. મહાપાનથી ચકચૂર બનેલી સ્ત્રીઓ મૃદંગ, મુરજ અને ચૈલિકા વાદ્યોને અટકી સૂઈ ગઈ હતી તથા કેટલીક સ્ત્રીઓ ગાલીચા પર જ સૂતી હતી. એ પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત થયેલી, નિદ્રામાં પડ્યાં પડ્યાં પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી, ગાયન કરવામાં પ્રવીણ, દેશકાળને અનુસરી વાક્ય યોજનારી અને અત્યંત કામવાસનાવાળી હોદાર સ્ત્રીઓથી વીંટાઈને સૂતેલા મહાત્મા રાવણને વાલ્યુસુત હનુમાને જોયો. પછી શ્રીમાન હનુમાને રાવણના શયનગૃહની બીજી બાજુએ જોયું તો ત્યાં પણ દેશકાળને અનુસરીને વાક્ય યોજનારી, બિંદમાં બે બિંદમાં જ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી રહેલી તથા સ્તિકીડા કરવાથી શ્રમિત

+ માંસ-મંદિર વગેરે પદાર્થો રાવણનું સ્થાન.

ચર્ધને સૂતેલી હંભરા સુવર્ણીએ દષ્ટિએ પડી. 'સીતા રાવણના શયનગૃહમાં જ હશે।' એમધારીને મહા-બાહુ હંતુમાન પુનઃ પશુ તે સ્થળે ગયો. ત્યાં ચોમેર નિહાળી બેસુ તો જેમ મોટા ગોપમાં બેઠેલી હંભરા ગાયોની મધ્યે રહેલો વૃષભ શોભે, તેમ હંભરા ઓઝોની મધ્યે સૂતેલો રાક્ષસરાજ રાવણ અત્યંત શોભી રહ્યો હતા. ૧-૧૧ ઓઝોથી વીંટાયેલો રાક્ષસે દ્ર રાવણ અવશ્યમાં હાથથીઓથી વીંટાયેલા મોટા હાથી સરખો શોભતો હતો.

એમ વારંવાર શોધ કરવા છતાં પશુ સીતાનું દર્શન નહિ થવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો કપિવર હંતુ-માન ત્યાંથી બહાર નીકળીને રાવણની પાન-ભૂમિમાં ગયો.

રાવણના રાજમહેલમાં વિચરતા કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થોથી ભરેલી રાક્ષસ-રાજ રાવણની પાનભૂમિ દીડી. ૧૨, ૧૩ એ પાન-ભૂમિમાં મૃગો, મહિષો અને વરાહોના માંસના જુદાં જુદાં દગલા કરી રાખેલા હતા તથા સુવર્ણનાં વિશાળ પાત્રોમાં કેટલાક મયૂરો અને કૂકડાઓ મૂકી રાખ્યા હતા કે જેનું કોઈએ પશુ ભક્ષણ કયું ન હતું, એ સર્વ કપિવર હંતુમાનને દીડું. ૧૪, ૧૫ દહીં અને સંચળ મેળવેલાં વરાહ, વાઘીજીસ, સાહુડી, મૃગ અને મયૂરોનાં માંસ પશુ ત્યાં હંતુ-માનના બેવામાં આવ્યાં. ૧૬ કુકલ, અનેક જાતનાં બકરાં, અઠધાં ભક્ષણ કરેલાં સસલાં, મહિષો તથા જેના કાંટા કાપી નાખ્યા હતા એવાં 'એકશત્રય' નામનાં મત્સ્યો ત્યાં આગળ રાંધીને તૈયાર રાખ્યાં હતાં, તે સર્વ હંતુમાનની દષ્ટિએ પડ્યાં. ૧૭ વળી એ પાનભૂમિમાં નાના પ્રકારના લેલું, પેય તથા ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થો તૈયાર કરી પાત્રોમાં ભરી રાખેલા હતા. એ ભૂમિ ખાટા, ખારા, તીખા અને મધુર આદિ રસોથી પરિપૂર્ણ હતી. ૧૮ ત્યાંનાં પાન કરવાનાં તથા ભોજન કરવાનાં કેટલાંક પાત્રોમાં મહામત્ત ઓપુરોએ કે કેલાં નૂપુર, બાલુખંધ તથા હાર વગેરે અમૃત્ય આભૂષણો પહેલાં હતાં અને કેટલાંક પાત્રો નાના પ્રકારનાં કૃષોથી ભરેલાં હતાં. ૧૯

સ્થળે સ્થળે પુષ્પોના દગલા કરેલા હોવાથી એ ભૂમિ અધિક શોભા આપતી હતી. વળી અનેક સ્થળે ગોઠવેલાં સુંદર સુવર્ણનાં આસનોને લીધે તે બધું અગ્નિ વિના જ સ્વગ્ની ભીડી હોય એવી પ્રકાશતી હતી. પાકશાકમાં કુશળ રસોઇયાઓએ વિવિધ પ્રકારના મસાલા નાખીને સ્વાદિષ્ટ બનાવેલાં અનેક પ્રકારનાં માંસ એ પાનભૂમિમાં બેવામાં આવતાં હતાં તથા વૃક્ષોમાંથી સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થતાં દિવ્ય અને નિર્મળ મધો ત્યાં આગળ અનેક પાત્રોમાં ભરી રાખેલાં હતાં. જુદાં જુદાં પ્રકારના કૃત્રિમ આસવો, બેવા કે સાકરથી બનાવેલો શર્ક-રાસવ, મધથી બનાવેલો માધ્વીકાસવ, દ્રાક્ષથી બનાવેલો દ્રાક્ષાસવ, મહુડાનાં પુષ્પ વગેરેથી બનાવેલો પુષ્પાસવ અને ખજૂર વગેરે કૃષોથી બનાવેલો ફળાસવ આદિ આસવો જુદાં જુદાં પાત્રોમાં ભરી રાખ્યા હતા. તે સઘળા આસવો અનેક પ્રકારનાં સુગંધી સુર્ણોની સુવાસથી બહેકી રહ્યા હતા. ૨૦-૨૩ સ્થળે સ્થળે પડેલી પુષ્પમાળાઓથી સુવાસિત થયેલી એ પાનભૂમિ સુવર્ણના, ચાંદીના અને સ્ફટિકના કળશો તથા કરવો વગેરે પાત્રોથી અત્યંત શોભી રહી હતી. ત્યાં આગળ સોનાચાંદીનાં અનેક પાત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના પદાર્થો ભરેલા હતા. તેને કપિવર હંતુમાને દીડા. એમાંનાં સુવર્ણપાત્રો તથા મણિમય પાત્રો વિશે તો શુદ્ધ મદિરા જ ભરેલી હતી. કેટલાંક પાત્રો અઠધાં ભરેલાં હતાં; કેટલાક કોઈએ પીવાથી અધૂરાં થયેલાં હતાં; ૨૪-૨૭ અને કેટલાંક કોઈએ પશુ પીધા વિના એમ ને એમ જ પડેલાં હતાં. એ સઘળું જોતો કપિકુલ્લર હંતુમાન ચોમેર ફરતો હતો. કેટલેક સ્થળે તૈયાર કરી રાખેલા અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો તથા કેટલેક સ્થળે જુદાં જુદાં ગોઠવી રાખેલા પાન પદાર્થો પશુ તેના બેવામાં આવ્યા; જે ભક્ષણ કરતાં અર્ધો અર્ધો ખાકી રહેલા હતા. એ પાનભૂમિમાં ખીણ તરફ દષ્ટિ કરતા કપિવર હંતુમાને કેટલીક શય્યાઓ દીડી કે જેને વિશે પતિ વિનાની એકલી સ્ત્રીઓ એકખીણને આદિગન કરીને સૂતી હતી. તેમાંની કોઈકે ઓ નિદ્રાને લીધે બેભાન થઈને પોતાની

શય્યામાંથી ઊઠી, બીજી સ્ત્રીની પાસે જતી હતી અને તેનું વસ્ત્ર ખેંચી પોતાના અંગ પર ઝોલતી હતી. ૨૮-૩૦ જેમ મંદમંદ ચાલતા પવનથી વૃક્ષોનાં પુષ્પો હાલે છે, તેમ એ સ્ત્રીઓનાં અંગ પર પડેલાં વસ્ત્રો તથા પુષ્પો તેમના શ્વાસોચ્છવાસના વાયુથી મંદમંદ હાલતાં હતાં. ૩૧

પાનભૂમિનું સારી રીતે અવલોકન કર્યા પછી - કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન ત્યાંથી નીકળી પુનઃ પુષ્પક વિમાન પર ગયો. ત્યાં શીતળ એવું અંકન, મધુ-રસ, મધ, પુષ્પમાળાઓ, પુષ્પપુચ્છો, સ્નાન કરવાનાં સુગંધયુક્ત શૂષ્કો અને ધૂપાદિ ઉત્તમ પદાર્થોની સુવાસવાળો વાયુ મંદમંદ ગતિથી વાતો હતો. ત્યાં સૂતેલી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક સ્વામ-ગૌર વર્ણ-વાળી અને કેટલીક સુદર શરીરવાળી, કેટલીક કૃષ્ણવર્ણી અને કેટલીક સુવર્ણ સમાન દેહીપ્રમાણ અંગવાળી હતી, એ સર્વને હનુમાને ભેઠ. રાવણના અંતઃપુરમાંની સઘળી સ્ત્રીઓ એ વેળા નિદ્રા-ધીન થયેલી હોવાથી તેમનું રૂપ બિહારેલી કમલિની-ઓ જેવું દેખાતું હતું. એ પ્રમાણે મહાતેજસ્વી હનુમાને રાક્ષસરાજ રાવણનું આશુ' અંતઃપુર તપાસી ભેટ્યું; પરંતુ બનકતનયા સીતા ક્યાંયે પણ તેના ભેવામાં આવ્યાં નહિ.

રાવણની સ્ત્રીઓને ભેતાં ભેતાં કપિવર હનુમાનને 'નશાવસ્થામાં પડેલી પરસ્ત્રીને ભેવી નહિ' એવું શાસ્ત્રવચન યાદ આવ્યું. એ સમયે મહાવીર હનુમાનના મનમાં ધર્મભંગનો મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો. ૩૨-૩૭ તે વિચાર કરવા લાગ્યો : 'અરે, આજે મેં ઘણે ભાગે નશાવસ્થામાં સૂતેલી પરસ્ત્રીઓને ભેઠ, માટે નિશ્ચય મારા ધર્મનો સમૂળો હોપ થઈ જશે; ૩૮ પણ દે, મારી દષ્ટિ પરસ્ત્રીનું નિરીક્ષણ કરવામાં ઠલી પણ આસક્ત થતી નથી, તેથી મને તે સંબંધી પાતક નહિ લાગે; પરંતુ પરસ્ત્રીઓનું હરણ કરી લાવનાર ચોર પાતકી આ રાવણ આજે મારા ભેવામાં આવ્યો, તેથી તો અવશ્ય મારા ધર્મનો હોપ જ થશે. ૩૯

નિશ્ચિત મતિવાળા અને સ્થિર ચિત્તવાળા હનુમાનના મનમાં ઉપયુક્ત વિચાર ચાલતો હતો,

એટલામાં વળી કાવોકાચ'નો નિષ્કર્ષ કરનારા એક બીજે વિચાર પણ તેને થઈ આવ્યો : ૪૦ અહીં નિઃશંકપણે સૂતેલી રાવણની સ્ત્રીઓને મેં ભેઠ; પરંતુ એથી મારા મનમાં કાંઈ પણ વિકાર ઊપજ્યો નથી. ૪૧ સઘળી ઈંદ્રિયોને શુભ ક્રિયા અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારું મન જ છે; મારું મન તો પ્રથમથી જ દંડ છે, એટલે મારે ભય રાખવા જેવું નથી. ૪૨ વળી બીજે ક્યાંય શોધ કરવાથી મને સીતાનાં દર્શન થઈ શકે એમ નથી. સ્ત્રીની શોધ કરવી હોય તો સ્ત્રીઓમાં જ દ્રવ્ય' ભેઠ એ. ૪૩ આ દોઢ વિષે જે બલતું પ્રાણી શોધી કાઢવું હોય, તેવી બલતાં પ્રાણીઓમાં જ તેની શોધ કરવામાં આવે છે. ખોવાયેલી સ્ત્રીની શોધ તો સ્ત્રીઓમાં જ કરવી ઘટે છે. ૪૪ એ નિયમને અનુસરીને મેં શુદ્ધ અંતઃકરણથી રાવણનું આશુ' અંતઃપુર તપાસી ભેટ્યું; પરંતુ બનકતનયા સીતા ક્યાંયે મારા ભેવામાં આવ્યાં નહિ. ૪૫

એ પ્રમાણે ચિંતા કરતો કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન રાવણના અંતઃપુરમાં રહેલી સઘળી દેવકન્યાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ, નાગકન્યાઓ તથા બીજી પણ કેટલીક ઉત્તમ સ્ત્રીઓને ભેઠ વળ્યો; પરંતુ ક્યાંયે પણ તેને સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ; ત્યારે હતાશ થઈને પરાક્રમી હનુમાન ત્યાંથી બહાર નીકળી બીજે સ્થળે જવા તત્પર થયો. ૪૬, ૪૭ રાવણના અંતઃપુરમાં અતિ યત્નપૂર્વક શોધ કરીને પવનસુત હનુમાન રાવણની પાનભૂમિમાંથી નીકળીને શોધ કરવા માટે બીજે સ્થળે જવા લાગ્યો. ૪૮

ધૃત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ સુ'દરકાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨ મો

સીતાની શોધ માટે હનુમાનનો

પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન

સ તસ્ય મય્યે મવનસ્ય સંસ્થિતો લતાગૃહાં
શ્ચિત્રગૃહાલિશામુદ્ગમ્ ॥ જગમ સીતાં પ્રતિદર્શનેષ્ઠકો
ન ચૈવ તાં પદયતિ ચારુદર્શનામ્ ॥ ૧ ॥

સીતાનાં દર્શન કરવા માટે ઉત્સુક થયેલી મહાકપિ હનુમાન પુનઃ પણ રાવણનાં કેટલાંક

લતાગૃહો, ચિત્રગૃહો તથા નિશાગૃહોમાં ગયો અને સીતાની શોધ કરવા લાગ્યો; પરંતુ પવિત્ર દર્શનવાળા બનકી ક્યાંય પહોં તેની નજરે પડ્યા નહિ. વારંવાર શોધ કરતાં પહોં રણનાથની પ્રિયા સીતાનું દર્શન થયું નહિ, ત્યારે તે વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘અરે, આટલી આટલી શોધ કરવા છતાં પણ મિથિલેશપુત્રી સીતા મારા ભોવામાં આવતાં નથી; એથી મને લાગે છે કે નિશ્ચય, તે જીવતાં નહિ હોય. અવશ્ય, અતિ દુઃખર્ષ કરનારા આ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના શિયળમતલુ^૧ રક્ષણ કરવામાં તત્પર. રહેનારાં અને ઉત્તમ સન્માર્ગે વર્તનારાં સતીશિરોમણિ સીતાનો વધ કંથો હશે.’^૨ અથવા તો રાક્ષસરાજ રાવણની અતિ-શય કદરૂપી, બિહામણી શરીરવાળી, તેજસ્વિત અને અભ્યંત દેખાવવાળી સ્ત્રીઓને એઈને એ જનકનંદિની કાંચને લીધે આપોઆપ જ મરણ પામ્યાં હશે.^૩ અરેરે, આટલા લાંબા વખત સુધી હું વાનરાની સાથે રમ્યો, છતાં પણ સીતાની શોધ લાગી નહિ; એથી તો સસુદ્ર ઉદ્ધંધવારૂપ મારું સઘણું પૌરુષભળ પણ બ્યથા થયું છે! અરેરે, હવે હું સુગ્રીવની પાસે જઈ શકું એમ નથી; કેમ કે વાનરાજ સુગ્રીવ અત્યંત બળવાન અને ઉચ્ચ દંડ દેનારો છે.^૪ અરેરે, હું રાવણનું આયુ અંતઃપુર શોધી વળ્યો અને તેની સઘણી સ્ત્રીઓને પણ ભોઈ વળ્યો; પરંતુ સતીશિરોમણિ સીતા મારા ભોવામાં આવ્યાં નહિ! અરે, આજે મારો સઘણો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો. હું બ્યારે પાછો જઈશ; ત્યારે સર્વ વાનરા એકઠા થઈ મને પૂછશે : ‘હે વીર! લંકામાં જઈને તે શું કહ્યું, તે અમને કહે.’ એ વેળા સીતાને ભોયા વિના પાછો ગયેલો હું તેઓને શું કહીશ? વળી સુગ્રીવે આપેલી સંદત પણ વીતી ગઈ છે, એટલે પાછો જઈ જીવવું ફલિત છે; માટે હવે તો મરણની વાટ ભોતો હું અહીંયાં જ પ્રાયોગવેશન કરીશ. અરે, હું સો ચોજનનો સસુદ્ર જોળાંગીને લંકામાં આવ્યો તોપણ સીતાનો પત્તો લાગ્યો નહિ; એથી વૃદ્ધ બળવાન, યુવરાજ અંગદ અને બીજા સર્વ વાનરા મને શું કહેશે?’

એ પ્રમાણે ખેદ કરતો કપિવર હંતુમાન વળી પોતાના મનમાં ઉત્સાહ આણીને વિચારવા લાગ્યો : ‘અરે, આ લોક વિષે લક્ષ્મી તથા મુખ પ્રાપ્ત કરવાનું ખરું સાધન ઉત્સાહ જ છે; માટે હવે તો બ્યાં બ્યાં શોધ કરવી’ બાકી રહી છે, ત્યાં ત્યાં જઈને હું ઉત્સાહભેર શોધ કરીશ. કહ્યું છે કે : ૧-૧૦

મનિવેદો હિ સતતં સર્વથિયુ પ્રવર્તકઃ ।
કરોતિ સર્વકં જન્તોઃ કર્મ યદ્ધ કરોતિ સઃ ॥

‘આ લોક વિષે મનુષ્યોને સઘળાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઉત્સાહ છે; અર્થાત્ ઉત્સાહ હોય તો જ મનુષ્યો કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને મનુષ્યમાત્રમાં કાર્યોને સફળ કરનાર પણ ઉત્સાહ જ છે.’^{૧૧} માટે હવે હું ઉત્તમ ઉત્સાહ ધરીને સીતાશોધને પ્રયત્ન કરીશ અને રાવણનાં જે જે સ્થાનો મેં જોયાં નથી, તે તે સ્થાનોમાં ફરીને શોધ કરીશ.^{૧૨} હું રાવણની પાન-ભૂમિ, પુષ્પગૃહ, ચિત્રશાળા, કૌંઠાગૃહ, શેરીઓ અને સાત સાત માળની હવેલીઓ વગેરે સર્વ સ્થળો શોધી વળ્યો છું છતાં તે તે સ્થળે પુનઃ શોધ કરીશ.’^{૧૩}

આવે વિચાર કરીને મારુતસુત હંતુમાન પુનઃ પણ સીતાની શોધ કરવા તત્પર થયો. આ વેળા તે અનેક લોંબરાં, દેવમંદિરો અને ચોટાં ચોટાં ગૃહોમાં જઈને શોધ કરવા લાગ્યો. કોઈ વખતે તે અત્યંત ઊંચે ચઢેતો તો કોઈક સમયે ભાંથી નીચે ઊતરી આવતો હતો; કોઈ વેળા ઊભો રહેતો તો કોઈ વેળા ઉતારવળે ચાલતો હતો;^{૧૪, ૧૫} કોઈક સ્થળે ખારણું ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કરતો તો કોઈક સ્થળે બહાર નીકળતી વેળા દાર બંધ કરતો હતો અને કોઈક વેળાએ અતિ ઊંચા સ્થળેથી ભણે ઊડતો હોય એમ કૂદકો મારી નીચે પડતો હતો.^{૧૬} આમ બ્યાં બ્યાં ભોવાનું હંતું ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર એ કપિવર ફરી વળ્યો. તેણે રાવણના રાજમહેલમાં ચાર આંગળ જેટલી જગ્યા પણ ભોયા વિના પહોંતી મૂકી નહિ.^{૧૭} કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને રાવણના કિલ્લાની અંદરની ગલીઓ, ચૈત્યવૃક્ષોના ચોતરા અને

જળના હોમ તથા તળાવડીઓ વગેરે સઘળાં સ્થળોમાં શોધ કરી; પરંતુ ક્યાંય પણ સીતા તેના ભવામાં આવ્યાં નહિ.^{૧૮} કપિવર હનુમાન બિહારમાં રૂપવાળી અનેક રાક્ષસીઓને પણ ભેઠ વળ્યો; પરંતુ જનકનંદિની સીતા ક્યાંય પણ તેના ભવામાં આવ્યાં નહિ.^{૧૯} વાયુસુત હનુમાને રાવણના અંતઃપુરમાં અપ્રતિમ સ્વરૂપસૌંદર્યવાળી વિદ્યાધરોની અનેક સ્ત્રીઓ દીઠી; પરંતુ મિથિલેશ-પુત્રી સીતાને તેણે ભેળ્યાં નહિ.^{૨૦} મહાબળવાન હનુમાને રાવણના અંતઃપુરમાં પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખા મુખવાળી તથા સુદર અંગવાળી જોવી કેટલીક નાગકન્યાઓને દીઠી; પરંતુ સતીશિરોમણિ સીતા તેની દષ્ટિએ પક્ષ્યાં નહિ.^{૨૧} મારુતસુત હનુમાન રાવણે બળાકારથી હરણ કરી આણેલી અને બંદીખાનામાં નાખેલી ઘણીક નાગકન્યાઓને ભેઠ વળ્યો; પરંતુ તેઓમાં પણ સીતા ભવામાં આવ્યાં નહિ.^{૨૨}

આમ સર્વત્ર શોધ કરતાં બીજી અનેક શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ કપિવર હનુમાનના ભવામાં આવી, પરંતુ જનકનંદિની સીતા ક્યાંય પણ તેની દષ્ટિએ પક્ષ્યાં નહિ; જોથી મોટી ભુભજોવાળો પવનસુત હનુમાન પુનઃ પણ ખેદ પામ્યો.^{૨૩} રામચંદ્રના કાર્ય માટે સુગ્રીવાદિ વાનરોએ ઉઠાવેલો પ્રયત્ન અને પોતે કરેલું સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન, એ સઘળું બ્યર્થ ગયું; જોમ ધારી વાયુસુત હનુમાન પુનઃ ઘણો ચિંતાતુર બન્યો.^{૨૪} શોક વડે હણાયેલા ચિત્તવાળો પવનસુત હનુમાન રાવણના દિવ્ય રાજમહેલમાંથી નીચે ઊતર્યો અને ‘હવે શું કરવું,’ એ સંબંધી ચિંતા કરવા લાગ્યો.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમ્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૩ મો

સીતા નહિ મળવાથી હનુમાનને થયેલો પરિતાપ

સ્વિમાનાસુ ચ સંકમ્ય પ્રાકારં હરિયુથપઃ ।

હનુમાન્વેગવાનાસીલથા વિદ્યુદ્ગતાંતરે ॥ ૧ ॥

વાનરયુથપતિ હનુમાન રાવણના રાજમહેલ-

માંથી બહાર નીકળી, તેની આસપાસ આવેલા અને ઇંદ્રનીલમણિથી બનાવેલા કિલ્લા પર ઉતાવળે ચલ્યો. એ વેળા જેમ વાઢળાંમાં વીજળી શેલે છે, તેમ તે શોકતો હતો.^૧ રાવણનાં સઘળાં ગૃહોમાં ફરી વળવા છતાં પણ સતી સીતાનાં દર્શન નહિ થવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો મારુતસુત હનુમાન કિલ્લા પર ભેઠોભેઠો પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો: ‘અહો ! રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા માટે આખી લંકાનગરી હું શોધી વળ્યો; પરંતુ સર્વાંગસુદર જનકતનયા સીતા મારી દષ્ટિએ પક્ષ્યાં નહિ. અરેરે ! હું નાની નાની તળાવડીઓ, મોટાં મોટાં સરોવરો, વહેણાઓ, નાની તથા મોટી નદીઓ, સસુદ્રની ખાડીઓ તથા તેની આસપાસ આવેલાં વનો, અગમ્ય પર્વતો ઇત્યાદિ સઘળી પૃથ્વી ફરી વળ્યો; પરંતુ સતી સીતા મારા ભવામાં આવ્યાં નહિ ! અરે, ગુપ્તરાજ સંપત્તિએ મને કહ્યું હતું કે સીતા રાવણને ત્યાં જ છે, તો પછી તે અહીંયાં મારી દષ્ટિએ કેમ પડતાં નથી ?^{૨-૫} અરે, રાવણે બળાકારથી હરણ કરેલાં અને અહીં આવવાથી પરવશ થઈ પડેલાં જનકનંદિની સીતા કે જે શુદ્ધ વિદેહવંશમાં જન્મેલાં છે, તે કહી પણ રાવણનું સેવન કેરે ખરાં કે ?^૬ અરે, હું ધારું છું કે સીતાને લઈ ઉતાવળે આકાશમાર્ગે ઊડેલા, પરંતુ રામચંદ્રનાં ખાણીના ભયથી થરથર ધ્રુજતા રાવણના હાથમાંથી તે માર્ગમાં જ પડી ગયાં હશે;^૭ અથવા તો સિદ્ધીએ સેવેલા આકાશમાર્ગે રાવણ બ્યારે સીતાને હરી જતો હશે, ત્યારે માર્ગમાં આવેલા સમુદ્રને ભેદ સીતાનું હૃદય ફાટી ગયું હશે; અથવા તો રાવણના ઊરુવેગથી તથા ભુભજોના દબાણથી પીકા થવાને લીધે વિશાળ નેત્રાળાં સીતાએ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કર્યો હશે;^૮ અથવા તો રાવણ એ જનકનંદિની સીતાને જીંચી બ્યારે સસુદ્રની ઉપર ઊડતો હશે, ત્યારે તરફડિયાં

* હનુમાને રાવણના રામનગદમા મંદિરનીને ભેઠ હતી, ત્યારે તેના સ્વરૂપસૌંદર્ય બપરથી ‘આ સીતા હશે’ એવા તેને આભાસ થયો હતો, તેવા જ આભાસ આ સમયે પણ તેને થઈ આવ્યો; તેથી તેનું નિરાશરૂપ થતો તેણે આ નામ્ય કહેલું છે. સિ. ડી.

મારતાં સીતાએ સસુદ્રમાં પહોંતું મૂક્યું હતું; ^{૧૦} અથવા તો પોતાના શિયળખતનું રક્ષણ કરનારાં અને સહાય વિનાનાં તપસ્વિની સીતાને આ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા દુરાત્મા રાવણ ભક્ષણ કરી ગયો હતો; ^{૧૧} અથવા તો દુષ્ટ ભાવવાળી રાવણની રાક્ષસી સ્ત્રીઓએ શોકનું સાલ ટાળવા માટે સીતાનું ભક્ષણ કર્યું હતું ^{૧૨} અથવા તો જેમ પિંજરમાં પૂરી રાખેલી મેના ટળવળે, તેમ રાવણના ઘરમાં એકાંતમાં ગોધી રાખેલાં સીતા ક્યાંય ટળવળતાં હશે? તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ સતી સીતા મારા ભોવામાં તો આવ્યાં જ નહિ. ^{૧૩} જનક રાજના વંશમાં જન્મેલાં અને કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળાં રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની સીતા રાવણને વશ તો કેમ જ થાય? અરે, રાવણે સીતાને કદાચ ગ્રામ લોચરામાં રાખ્યાં હોય, તેથી તે મારા ભોવામાં ન આવ્યાં હોય; અથવા તેમણે પોતે જ સસુદ્રમાં ઝપલાવીને ભવિતનો ત્યાગ કર્યો હોય, કિંવા રામવિરહના દુઃખે કરી કદાચ તે મરણ પામ્યાં હોય; તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ એ ત્રણે વાતોમાંથી એક પણ મારે રામચંદ્રની આગળ જઈ નિવેદન કરવી યોગ્ય નથી. શ્રીમાન રામચંદ્રને સીતા પર અશાળ પ્રેમ છે, ^{૧૪, ૧૫} તેથી એ હું અહીંથી પાછો જઈ તેમને જોમ કહું કે, ‘લંકામાં સીતા ક્યાંય પણ મારા ભોવામાં આવ્યાં નહિ,’ તો તેઓ નિશ્ચય પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે; માટે એમ કહેવું એ દોષરૂપ છે. વળી એ હું કાંઈ પણ કહું નહિ, તો સ્વામીની વચ્ચના કરવારૂપ દોષનો લોકતા થાઉં તેમ છે, તો હવે મારે શું કરવું એ કાંઈ સૂઝતું નથી. ^{૧૬}

આવે પ્રસંગે દેશકાળને અનુસરી શું કરવું અને શું બોલવું? એ માટે કપિવર હનુમાન પુનઃ વિચારવા લાગ્યો. ^{૧૭} તેને લાગ્યું: ‘અરે, અહીં સુધી આવ્યા છતાં પણ એ હું સીતાના દર્શન કયાં વિના જ પાછો કિષ્કિન્ધાનગરીમાં જઈશ, તો એમાં મારું શું પુરુષાર્થ-બળ કહેવાશે? ^{૧૮} અરેરે, એ એમ જ થશે, તો તો સો યોજનના સસુદ્રનું ઉદ્ધાર કરવાનો અને દુષપ્રવેશ લંકાગદમાં પ્રવેશ કરી લયંકર રાક્ષસોને ભોવાનો સઘળો શ્રમ મિથ્યા

જશે! ^{૧૯} અરે, હું બ્યારે આમ ને આમ જ પાછો કિષ્કિન્ધામાં જઈશ, ત્યારે એકંત થયેલા સુગ્રીવાદિ વાનરો અને દશરથનંદન શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ મને શું કહેશે? ^{૨૦} અરે, અહીંથી પાછો જઈને એ હું રામચંદ્રને જોમ કહીશ કે, ‘લંકામાં વારંવાર શોધ કર્યા છતાં પણ સતી સીતાનાં મને દર્શન થયાં નહિ,’ તો મારું એવું કંઠાર વાક્ય સાંભળીને રણવીર તુરંત જ પોતાના ભવિતનો ત્યાગ કરશે! ^{૨૧} ખરે જ એ દશરથપુત્ર રામચંદ્ર પોતાની ઈર્દ્રિયોને તપાવનારા, કંઠાર, તીક્ષ્ણ અને દારુણ એવા મેં કહેલા સમાચાર સાંભળીને મિલકુલ ભૂલી શકશે નહિ. ^{૨૨} પોતાના ભાઈ ઉપર અત્યંત પ્રીતિવાળા બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ પણ પોતાના ભાઈ રામચંદ્રને કષ્ટમાં આવી પડેલા તથા મરણ પામવાને તત્પર થયેલા બેઈને ભૂલી શકશે નહિ. ^{૨૩} શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણને મરણ પામેલા સાંભળીને કેંકેથીના પુત્ર ભરત પણ મરણને શરણ થશે અને તેના નાશ થયેલો બેઈ શત્રુક પણ ભવશે નહિ. આમ રામચંદ્ર વગેરે પોતાના પુત્રોને મરણ પામેલા બેઈને તેઓની માતાઓ કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કેંકેથી પણ ભૂલી શકશે નહિ, એ નિઃસંદેહ છે. ^{૨૪, ૨૫} રામચંદ્રને સ્વર્ગે સિધાવેલા બેઈને કૃપણ અને સત્યવાદી એવો વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ પણ પોતાના ભવિતનો ત્યાગ કરી તેઓની જ વાસે જશે અર્થાત મૃત્યુ પામશે. ^{૨૬} વળી તેમ થતા ઉદ્ધિસ મનવાળી, આનંદ વગરની, હીન થયેલી અને સ્વામીના શોકથી પીઠાતી રૂમા પણ પોતાના પ્રાણ તણ દેશે. ^{૨૭} વળી પોતાના પતિ વાલ્મીકીના મરણશોક વડે પ્રથમથી જ પીઠાતી અને મરણ પામવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલી તારા પણ આ લોકમાં રહેશે નહિ; ^{૨૮} અને પોતાનાં માતૃપિતાનો તથા પોતાના કાકા સુગ્રીવના કુટુંબનો વિનાશ થયો બાણીને યુવરાજ અંગદ પણ ભૂલી શકશે નહિ. ^{૨૯} આમ આખા રાજકુટુંબનો નાશ થવાથી દુઃખમાં આવી પડેલા સુખ્ય સુખ્ય વાનર કે જેઓને કપિરાજ સુગ્રીવે આવહિન સુધી સામ, દાન અને માનથી લાક કંદેલાં છે, તેઓ પણ હાથનાં તળિયાં તથા મુઠ્ઠીઓથી

પોતાનાં માથાં ફૂટી ફૂટી મરણ પામશે. વળી બાકી રહેલા વાનરો રાજકુટુંબના શોકને લીધે વનોમાં, પર્વતશિખરોમાં અને શુક્રાચો વગેરેમાં એકઠા મળી પ્રથમની પેઠે વિહાર-કીડા કરી શકશે નહિ. વળી તેઓમાંના કેટલાક તો સુશીવના મરણથી પીડિત થઈને પોતાના કુટુંબકથીલા સાથે પર્વતોનાં શિખરો પર ચઢીને અપાપાત કરશે; ૩૦-૩૩ કેટલાક એર ખાઈને મરશે, કેટલાક ગળે ફાંસી ખાઈને પ્રાણત્યાગ કરશે, કેટલાક અગ્નિમાં પ્રવેશી બળી મરશે, કેટલાક અન્નજળનો ત્યાગ કરી પોતાના જીવિતને અત આણશે અને કેટલાક કયિઓ શસ્ત્રોથી કપાઈ મરશે. ૩૪ બે હું અહીંથી પાછો જઈશ, તો આ પ્રમાણે શોકને લીધે રડારોળ થઈ રહેશે અને આખા ઇક્વાકુકુળનો તથા વાનરોનો અત આવી જશે. ૩૫ માટે હવે હું અહીંથી કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે જઈશ નહિ. વળી સીતાને મળ્યા વિના કપિરાજ સુશીવની આગળ જવાને હું હિંમત પણ ધરી શકતો નથી. ૩૬ બે હું કિષ્કિન્ધા ન જઈ તો મહાબળવાન અને ધર્મોત્તમા એવા એ બંને ભાઈઓ તથા સઘળા વાનરો સીતાની આશામાં ને આશામાં જીવતા રહેશે.

‘અહીં રહીને હજી હું પુનઃ પુનઃ સીતાની શોધ કરીશ; તેમ છતાં પણ બે મને સીતાનાં દર્શન નહિ થાય તો વાનપ્રસ્થાશ્રમી થઈશ અને હાથથી મેળવી શકાય એવાં અથવા આપોઆપ મુખમાં આવી પડે એવાં ફળોનો આહાર કરી, ઇન્દ્રિયોને વશ કરી વૃક્ષોનાં મૂળ આગળ નિવાસ કરીશ; અથવા તો બહુ ફળ-મૂળાદિવાળા સમુદ્રના કિનારા પર ચિંતા ખંડી તેને અગ્નિ વડે પ્રવચ્ચિત કરી હું બળી મરીશ, અથવા તો અન્ન-જળનો ત્યાગ કરીને પ્રાણપવેશન કરી લિંગ-શરીરવાળા આત્માને આ રજ્જુ શરીરનો વિયોગ કરાવીશ, એટલે કાગડાઓ અને બીજાં માંસાહારી પ્રાણીઓ મારા આ શરીરનું સુખથી ભક્ષણ કરશે; ૩૭-૪૦ અથવા તો ઘણી શોધ કરવા છતાં પણ મને સતી સીતાનાં દર્શન નહિ જ થાય તો હું જળમાં ડૂબી મરીશ. આ પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ

કરવાની રીતિ પણ કેટલાક ઋષિઓએ માન્ય કરેલી છે. અરે, રામચંદ્ર માટે સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરીને સારી રીતે મેળવેલી મારી પવિત્ર કીર્તિ-રૂપી પુષ્પોની માળા સતી સીતાની ભાળ નહિ લાગવાથી હવે ચિરકાળ માટે કરમાઈ જશે! અરે, હું મારી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી તપસ્વીપણું સ્વીકારી એકાદ વૃક્ષના મૂળ નીચે વસીશ; પરંતુ અહીંથી પાછો કિષ્કિન્ધામાં તો નહિ જ જઈશ. અરે, હું સીતાની ભાળ મેળવ્યા વિના જ પાછો જઈશ તો સર્વ વાનરો સહિત અંગદ પણ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.’ એ પ્રમાણે પાછા નહિ જવાનો દંઢ નિશ્ચય કરીને કપિવર હનુમાને પોતે જીવતા રહેવું કે નહિ એ સંબંધી પુનઃ વિચાર કર્યો : ‘અરે, પણ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવામાં તો ઘણા દોષો રહેલા છે; માટે મારે મરવું તો નહિ જ. જીવતા મનુષ્યોને અનેક મંગળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે હું મારા પ્રાણનો ત્યાગ નહિ કરું. હું જીવતા હોઈશ તો કેઈક કાળે પણ રામચંદ્ર વગેરેના સમાગમને પ્રાપ્ત થઈશ. એવી રીતના અનેક વિચારો કરી પોતાના મનમાં અત્યંત દુઃખ ધરતો કપિવર હનુમાન શોકસમુદ્રમાં ડૂબ્યા લાગ્યો. ૪૧-૪૬ છેવટે પોતાના ધૈર્યબળનો આશ્રય કરી તેણે વિચાર્યું : ‘અરે, મારે આમ ખેદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી બે હું મહાબળવાન રાવણનો વધ કરીશ, તો સીતાનું હરણ કરી લાવ્યાનું વેર વાળ્યું ગણાશે; અથવા તો જેમ કેઈક પશુને તેના ધણીને સ્વાધીન કરવામાં આવે છે, તેમ હું રાવણને ઉપાડીને સમુદ્ર ઉપર થઈ રામચંદ્રની પાસે લઈ જઈશ અને તેમને સ્વાધીન કરીશ. એમ કરશથી પણ મારો અહીં આવ્યાનો પ્રયત્ન સફળ થશે. ૪૭, ૪૮

ઉપર્યુક્ત વિચાર કર્યા પછી ચિંતા અને શોક વડે ઘેરાયેલો કપિવર હનુમાન પુનઃ પણ વિચાર કરવા લાગ્યો : ૪૯ ‘અરે, ન્યાં સુધી યથા-નિવની રામપત્ની સીતા મારી દિલ્લે પહોંચી નહિ,

- કહેવત છે કે, ‘જીવતા નર બડા પારે’ તથા ‘જીવસરોવરગતિનિ પદવેદા’ જીવતા પુણ્ય સેવકો માન-વિક પ્રસાદી જીવે છે.

ત્યાં સુધી હું લોકાનગરી વિષે જ તેની વારંવાર શોધ કરીશ.^{૧૦} માત્ર સંપાતિના પચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને રામચંદ્રને હું કદાચ અહીં તેડી લાવું અને સીતા તેમના કીકામાં આવે નહિ, તો તેઓ કોધાયમાન થઈને સર્વ વાનરોને બાળી ભસ્મ કરી નાખે.^{૧૧} માટે હવે તો મારે અન્ન-બળનો ત્યાગ કરીને તથા ઇંદ્રિયોતુ નિયમન કરીને અહીં જ રહેવું ઠીક છે; તેમ કરવાથી જ રામ-ચંદ્રાદિ રાજકુળનો તથા સુગ્રીવાદિ વાનરકુળનો નાશ થતો અટકશે.^{૧૨}

રાવણના રાજમહેલના ભિંયા કિંહા પર બેસી ઉપયુક્ત વિચાર કરતા પવનસુત હંતુમાનની દૃષ્ટિ ત્યાંથી થોડેક દૂર આવેલી અશોકવાટિકા પર પડી. તેને જોઈ હંતુમાનને વિચાર આવ્યો: ‘આ સામે મોટી અશોકવાટિકા દેખાય છે, જેમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે. હજી સુધી મેં એ સ્થળે શોધ કરી નથી, માટે હવે ત્યાં જઈ હું સીતાની શોધ કરીશ.’^{૧૩} પ્રથમ આંક વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, બે અશ્વિનીકુમારો અને વાયુદેવને નમસ્કાર કરીને હું રાક્ષસોના શોકની વૃદ્ધિ કરવા માટે અશોકવાટિકામાં જઈશ.^{૧૪} અને રાવણાદિ સર્વ રાક્ષસોને છોડીશ. પછી જેમ પ્રસન્ન થયેલા દેવ તપસ્વીને તપની સિદ્ધિરૂપ દળ-વરદાન આપે છે તેમ હું ઇલંકાકુળને આનંદ આપનારાં જનકનંદિની સીતા રામચંદ્રને આપીશ.^{૧૫}

પછી શોક અને ચિંતાને લીધે આકુળ ઇંદ્રિયો-વાળો વાયુપુત્ર હંતુમાન ક્ષણવાર ધ્યાન ધરીને ઊભો થયો.^{૧૬} અને બોલ્યો: ‘રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, રુદ્ર, ઇંદ્ર, યમ, અનિલ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને સર્વ દેવગણોને હું નમસ્કાર કરું છું.’ એ પ્રમાણે સર્વ દેવોને તથા કપિરાજ સુગ્રીવને પણ નમસ્કાર કરી કપિવર હંતુમાન ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અશોક-વાટિકા પ્રત્યે જવા તત્પર થયો. પવનસુત હંતુમાને પોતાના મન સાથે અશોકવાટિકામાં જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને ‘ત્યાં ગયા પછી શું કરવું?’ એ બાબતનો પણ વિચાર કયો કે મોટાં મોટાં વૃક્ષોવાળી અને સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોથી સંસ્કૃત

થયેલી^{૧૭} એ રમ્ય અશોકવાટિકામાં નક્કી ધણી રાક્ષસો હશે. વળી મહાસમર્થ રાવણે પ્રત્યેક વૃક્ષવૃક્ષ રક્ષણ કરવા માટે કેટલાક રખેવાળો પણ રાખ્યા હશે કે જેથી આખા વિશ્વમાં ગતિ કરનારા ભગવાન વાયુ પણ ત્યાં જોસણેર વાતો નહિ હોય! રામ-ચંદ્રનું કાર્ય કરવા માટે તથા રાવણ વગેરે રાક્ષસો મને ન દેખી શકે એટલા માટે મેં મારા શરીરને સૂક્ષ્મ કર્યું છે; એથી મને કોઈ પણ જોઈ શકશે નહિ. ઋષિગણ સહિત સર્વ દેવગણો મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. સ્વયંજી પ્રહાર, અગ્નિ, વાયુ, વજ્રધર ઇંદ્ર, પાશધર વરુણ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને અશ્વિનીકુમાર વગેરે સર્વ દેવતાઓ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો.^{૧૮-૧૯} પ્રભાપતિ પ્રહારદેવ, સઘળાં જૂતપ્રાણીઓ અને એ સિવાયના સર્વ અવ્યક્ત દેવતાઓ પણ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો.^{૨૦}

એવી રીતે દેવતાઓની પ્રાર્થના કરીને વળી કપિવર હંતુમાન સતી સીતાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો: ‘અહો! જનકનંદિની સીતાનું સુખ કે જે ભિંચી નાસિકાવાળું, સ્વેત હાંતવાળું, મણુ વિનાનું, શુદ્ધ હાસ્યવાળું, કમળપત્ર સમાન નેત્ર-વાળું અને નિર્મળ ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળું છે, તેનું દર્શન હું કયાં રૂ પામીશ?’^{૨૧} અરેરે, ક્રુદ્ધ, ક્રુદ્ધ અને ક્રુર સ્વભાવના તથા ભયંકર છતાં ઉપરથી સુશોભિત વેષ ધારણ કરનારા પાપી રાવણે બળાત્કારે હરણ કરી આવેલાં જનકનંદિની સીતાનાં દર્શન અને શી રીતે થઈ શકશે?’^{૨૨}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દસાંકમાં ૧૩મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૪ મો

હંતુમાનનો પ્રયત્ન-અશોકવાટિકા

સ મુદ્ગર્તમિવ ક્ષ્યાત્વા મનસા ક્ષાપિગમ્યતામ્ ।
અવપ્તુતો મહાતેજઃ પ્રાકારં તસ્ય વેશ્મનમ્ ॥ ૧ ॥
પોતાના મનમાં થોડીક વાર સીતાનું ધ્યાન ધરીને પછી તુરત જ મહાતેજસ્વી પવનસુત હંતુ-

+ વૃક્ષોની આસપાસ ક્રમાસ કરવા, બળસિંક્રાન કરવું, વગેરે સંસ્કારો જેમાં દરેકો જ થતા હતા એવો.

માન રાવણના રાજમહેલના કેટ પરથી કૂદીને અશોકવાટિકાના કેટ પર ગયો. તે વાડીમાં વસંત-ઋતુ વિષે પ્રકૃષ્ટિત થયેલાં સાલ, તાલ, અશોક, રમ્ય અંબક, ઉંદાલક, નાગકેસર, આંબા અને એ સિવાય બીજાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો હતાં તે હનુમાનના બેવામાં આઝ્યાં.^{૧૩-૧૪} અનેક આંબા-વાડિયાં તથા હબરો પ્રકારની લતાઓથી શોભી રહેલી એ વાડીને બેઈ, કપિવર હનુમાન જેમ ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટે, તેમ કેટ પરથી અંદર કૂદી પડ્યો.^{૧૫}

રમ્ય વાટિકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી કપિવરે બેથ્યું, તો તેમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં, મદમત હરિણો આમતેમ કૂદી રહ્યાં હતાં, પુષ્પો તથા ફળોથી લચી રહેલા અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો તે વાટિકાની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં, કોકિલા અને બ્રમર વગેરે પક્ષીઓનેા મધુર ધ્વનિ સંભળાતો હતો તથા સ્થળે સ્થળે ઊગેલાં સોનેરી અને ફેરેરી વૃક્ષોથી તે વાટિકા ઉદય યામતા સૂર્યની પેઠે ઝળહળી રહી હતી.^{૧૬-૧૭} વસંતઋતુ હોવાને લીધે એ વાટિકામાંનાં સર્વ મનુષ્યો હર્ષ-સુકૃત જણાતાં હતાં, મૃગો તથા પક્ષીઓ મદમત થઈ રહ્યાં હતાં અને મયૂરોના મધુર કેકારવ સાંભળવામાં આવતા હતા. એ સર્વ શોભા બેતો કપિવર હનુમાન પ્રશંસનીય આચરણવાળાં સતીશિરો મણિ સીતાની શોધ કરવા લાગ્યો. એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર જતો કપિવર હનુમાન રાત્રિ વિષે સુષે સૂતેલાં પક્ષીઓને જગાડવા લાગ્યો.^{૧૮} વૃક્ષો પણ પક્ષીઓના ઊડવાને લીધે તે પક્ષીઓની પાંખોના વાયુથી પોતા પરના રંગોરંગી પુષ્પોને ખેરવવા લાગ્યા. ખરી પડતાં પુષ્પોથી છવાયેલો પવનસુત હનુમાન બહુ અશોકવાટિકામાં પુષ્પનેા પર્વત જ હોય એવી રીતે શોભવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૧} વૃક્ષસમૂહમાં ઓપેર ફરતા કપિવર હનુમાનને બેઈને સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ એવા સમયે તેને સાક્ષાત દેહધારી વસંતઋતુ જ માનવા લાગ્યાં.^{૨૨} વૃક્ષો પરથી ખરી પડેલાં જાતજાતનાં પુષ્પોથી ઢંકાયેલી અશોકવાટિકાની ભૂમિ અલંકારોથી

અલંકૃત થયેલી ઉત્તમ સુંદરી જેવી શોભવા લાગી. મહાભગવાન હનુમાનના વેગથી કંપાયમાન થયેલા વૃક્ષો પરથી અનેક વર્ણનાં પુષ્પો એ સમયે ખરી પડ્યાં હતાં.^{૨૩-૨૪} એ પ્રમાણે પાદકાં, પુષ્પ તથા ફળ ખરી પડવાને લીધે અશોકવાટિકાનાં વૃક્ષો જુગારમા હારી જવાથી સ્ત્રી અને આભૂષણાદિ વગરના થયેલા જુગારી લોકો સરખાં દેખાતાં હતાં. કપિવર હનુમાનના વેગથી કંપાયમાન થયેલા વૃક્ષો પુષ્પ, ફળ તથા પત્ર ખરી પડવાને લીધે અને પક્ષીઓ ઊડી જવાને લીધે શુષ્ક સર્ધ રહ્યાં અને આશ્રય કરવાને અર્થોચ્ચ થઈ પડ્યાં.^{૨૫-૨૭} હનુમાનના લાંબા હાથ તથા ચરણના વેગથી જેમાંનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો લાંગી પડ્યાં હતાં એવી અશોકવાટિકા, એ વેળા જેના કેશ વીખરાઈ ગયા હોય, જેનો અંગરાગ જુસારી ગયો હોય, જેના અધરોધનું પાન કરેલું હોય, જેના અંગ પર નખ તથા દાંતના ક્ષત થયા હોય એવી કોઈ યુવતી સરખી જણાતી હતી. વર્ષાઋતુનેા વાયુ જેમ મેઘ સમૂહને વિખેરી નાખે છે, તેમ કપિવર હનુમાન મોટી મોટી લતાઓને વિખેરી નાખવા લાગ્યો.^{૨૮-૨૯} સીતાની શોધ કરવા માટે અશોકવાટિકામાં ફરતા હનુમાને કેટલેક સ્થળે મણિમય, રોષમય તથા સુવર્ણમય ભૂમિ દીડી.^{૩૦} વળી ત્યાં આગળ જુદા જુદા પ્રકારની કેટલીક વાવો પણ તેના બેવામાં આવી. એ વાવોમાં નિર્મળ જળ ભરેલું હતું, અમૂલ્ય મણિજડિત પગથિયાં તેમાં શોભી રહ્યાં હતાં,^{૩૧} મોતી અને પ્રવાહની તેમાં રેતી જણાતી હતી, તેની ભીંતો સ્ફટિકમણિની બનાવેલી હતી, તેના કિનારા પર સુવર્ણમય વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં,^{૩૨} ખીલેલાં કમળોની સુવાસ તેમાં બહેરી રહી હતી, ચક્રવાક પક્ષીઓ તેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં અને કોકિલા, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓના કલરવથી તે ગાળ રહી હતી. વળી એ વાવોની આસપાસ અનેક વૃક્ષોથી ઘેરાયેલી અને અમૃત સરખા સ્વાદિષ્ટ જળથી ભરેલી કેટલીક નહેરો પણ બેવામાં આવતી હતી. એ વાવો સંકેદ લતાઓથી છવાયેલી હતી, તેની આસપાસ કલ્પવૃક્ષો

શોભી રહ્યાં હતાં, તેનું જળ પુષ્પશુભ્રેથી ઢંકાયેલું હતું અને તેના પર કરવીરવૃક્ષોની જાળી પડી રહી હતી.

ઉપયુક્ત વાટિકાઓને ભેતો કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન શોકાક આગળ ચાલ્યો, ત્યારે મેઘ સરખા દેખાવવાળો એક રમ્ય પર્વત તેની દિશાએ પડ્યો. એ પર્વતની ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો જીગેલાં હતાં; ચિત્રવિચિત્ર શિખરો અજહળી રહ્યાં હતાં; તથા મોટાં મોટાં શિલાશુભો તેમાં આવી રહ્યાં હતાં.^{૨૪-૨૮} જેમ કોઈ કોઈ પામેલી સ્ત્રી પોતાના સ્વામીના ખોળામાંથી કીકળીને પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પર્વતમાંથી નીકળીને પૃથ્વી પર પડી વહન કરતી એક નદી પણ કપિવર હંતુમાનના ભોવામાં આવી.^{૨૯} એ નદીના જળમાં કિનારા પરનાં વૃક્ષોની શાખાઓ ઝૂકી રહી હતી; એથી બહુ સ્વામીથી રિસાઈને પિયરમાં ચાલી જતી સ્ત્રીને તેની સખીઓ વારતી હોય એમ લાગતું હતું.^{૩૦} કેટલીક વેળા વૃક્ષોની શાખાઓના અથડાવાથી એ નદીનું જળ પણ પાછું વળતું હતું; ત્યારે બહુ રિસાયેલી કોઈ સ્ત્રી પ્રસન્ન થઈ પુનઃ પોતાના સ્વામીની પાસે જતી હોય એવો પ્રતિભાસ થતો હતો.^{૩૧} એ પર્વતની નજીકમાં જ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓથી ભરેલી પક્ષિનીઓ^{૩૨} હંતુમાનની નજરે પડી; તેમ જ શીતળ જળથી ભરેલી એક દ્વીર્ધિકા^{૩૩} પણ તેના ભોવામાં આવી. તે દ્વીર્ધિકામાં ચોતીની રેતી હતી, ઉત્તમ મહિજડિત પગથિયાં હતાં; તેની ચોમેર આવેલાં વનોથી તથા અનેક જાતિનાં હરણોથી તે ચિત્રવિચિત્ર દેખાતી હતી; વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલા રમ્ય મહાલથી તેની આબુઆબુ શોભી રહ્યાં હતાં અને તે ચોમેર ખનવેલા લતા-મંડોપોથી અલંકૃત થયેલી હતી. એ દ્વીર્ધિકાની આસપાસ જે જે વૃક્ષો આવેલાં હતાં, તે તે સર્વ પુષ્પ તથા ફળયુક્ત હતાં અને તે સર્વ ગોળ છત્રાકાર હોવાથી ઘાટી છાયાવાળા હતાં. એ પ્રત્યેક

વૃક્ષની નીચે એસવા માટે સુવર્ણની વેદિકાઓ ખનાવેલી હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કપિવર હંતુમાને અનેક લતાઓ વડે વીંટાયેલું સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું એક 'શિશપા' નામનું વૃક્ષ જોયું. પવનસુત હંતુમાને દિશિ કરી. તો ત્યાં આગળ કેટલાક પ્રકાશમાન ભૂમિભાગ તથા ઘરણીઓ તેના ભોવામાં આવ્યાં; તેમ જ મયૂરના કંઈ સમાન દેખાવવાળાં બીજાં પણ કેટલાંક સુવર્ણવૃક્ષો તેની નજરે પડ્યાં.^{૩૪-૩૮} એ વૃક્ષોની મેરુપર્વત જેવી અજહળતી કાંતિને લીધે મહાકપિ હંતુમાન પોતાને સુવર્ણમય થયેલો માનવા લાગ્યો; તેમ જ વાયુથી કંપાયમાન થવાને લીધે સેંકડો ઘૂંઘરીઓની પેઠે નાદ કરતાં, પ્રકુલિત શાખાઓવાળાં અને નવીન અંકુરવાળાં એ સુવર્ણ વૃક્ષોને ભેઈં તે અતિ વિસ્મિત થયો. પછી તેણે અત્યંત વેગથી પૂર્વોક્ત શિશપા વૃક્ષ પર ચડીને વિચાર કર્યો:^{૪૦, ૪૧} 'દેવેન્દ્રાને લીધે દુઃખથી પીડાતાં અને રામચંદ્રનાં દર્શનની લાલસાથી આમતેમ દ્રાક્ષાં મારતાં વિદેહતનય સીતાને હું કહાવ્ય અહીં રહીને ભેઈં શકીશ.^{૪૨} અરે, ચંદન. ચંપક અને ગોરસલી વગેરેનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત જણાતી આ રમ્ય વાટિકા નિશ્ચય દુરાત્મા રાવણની જ હશે.^{૪૩} અહીંયાં પક્ષીઓએ એવેલી આ નલિની' પણ ઘણી રમ્ય જણાય છે. એ રામપર્વની સીતાને અહીં રાખવામાં આવ્યાં હશે, તો તે દુરતાં દુરતાં જરૂર અહીં આવશે. અરે, રઘુવીરથી વિશેષ પામેલા બનકી કે જે વનમાં ફરવામાં આનંદ માનનારાં છે, તે અવશ્ય અહીં આવશે.^{૪૪, ૪૫} જો સતી સીતાને અહીં રાખવામાં આવ્યાં હશે તો અહીંનાં સાહિતગાર થયેલાં અને મૃગનાં ખચ્ચા જેવા નેત્રવાળા એ બનકી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું ચિંતન કરતાં નિશ્ચય આ તરફ આવશે.^{૪૬} અરે, રામવિશેષજના શોકથી તપી રહેલાં રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની અને જનકરાજનાં પુત્રી સીતા જરૂર અહીં આવશે. રામપત્ની સીતા પ્રથમથી વનચર પ્રાણીઓ. પર પ્રીતિ થરાવે છે, તેથી તે અવશ્ય આ શિશપાવૃક્ષની પાસે આવશે.

૬ પર્વત તરફ પાછું જવું હતું

+ તરંગપક્ષીઓ.

* કિનારા પામેલી નાની તળાવડી અથવા હોળ.

રાત્રિ પૂરી થવા આવી છે તેથી સંધ્યા પાસન કરવા-
માં આસક્ત મનવાળાં સૌંદર્યવતી શ્રીમતી
સીતા પ્રાતઃકાળની સંધ્યા-ધ્યાન-ઉપાસના કરવા
માટે આ પ્રવિત્ર જળવાળી નદી ઉપર નિશ્ચય
આવશે જ. ૪૭-૪૯ રાવણે જનકનંદિની સીતાને
અહીં જ રાખ્યાં હશે; કેમ કે આ અશોકવાટિકા
અને નિર્મળ જળવાળી આ નદી એ પવિત્ર આય-
જ્ઞવાળાં સતીશિરોમણિ સીતાને વાપરવા યોગ્ય
છે. ૫૦ અંદ્રુણી સીતા જો જીવતાં હશે, તો પ્રાતઃ
કાળ થતાં અવશ્ય આ શીતળ જળવાળી નદી
પર આવશે જ. ૫૧

અશોકવાટિકામાં જઈ શ્રીમાન રામચંદ્રનાં
ધર્મપત્ની સતી સીતાના આગમનની વાટ જોતો
કપિવર હનુમાન પ્રકૃષ્ટિત શિંશપાવૃક્ષનાં પાંદડાંની
ઘટામાં સંતાઈને સઘળી રચના જોવા લાગ્યો. ૫૨
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકાંડમાં ૧૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સીતાજનાં સંકટ

સર્ગ ૧૫ મો

અશોકવાટિકામાં સીતાનું દર્શન

સ વીક્ષમાણસ્તત્ત્વયો માર્ગમાણઃ સૈથિલીમ્ ।

અવેક્ષમાણઃ મહીં સર્વાં તામનુવૈક્ષત ॥ ૧ ॥

શિંશપાવૃક્ષ પર બેઠેલો કપિવર હનુમાન
સીતાની શોધ કરવા માટે ચોતરફ જોવા લાગ્યો
અને નીચી નજર કરી અશોકવાટિકાની સઘળી
જૂમિ તપાસવા લાગ્યો. ૧ જેના પર ‘સંતાનક’
નામની ઘટાઓ વીંટાયેલી હતી; દિવ્ય ગંધો
અને રસોથી અલંકૃત હોવાને લીધે જાણી જાણી
નંદનવન જ હોય એવી તે જણાતી હતી; મૃગો
તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતી; તેમાં મોટાં મોટાં
મહાલયો તથા મંદિરો આવેલાં હતાં અને કૌકિલ
વગેરે પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી ગાજી રહી હતી; ૨
સુવર્ણમય કમળોવાળી વાષિકાઓથી તે અત્યંત
શોભી રહી હતી; તેમાં સ્થળે સ્થળે મોટાં મોટાં
આસનો તથા ગાદીઓના ઊંચાવી રાખ્યાં હતાં;
તેમાં ઘણાંક લોચરો પશુ બનાવેલાં હતાં ૩ અને

સર્વ ઋતુમાં પુષ્પ તથા ફળયુક્ત રહેનાં બૃ-
તેમ જ પ્રકૃષ્ટિત અશોકવૃક્ષની શોભાથી બે વ-
ઉદય પામેલા સૂર્યની પ્રભા સરખી બાંધી
હતી. ૪ એ અશોકવાટિકાની વૃક્ષઘટાઓ
વડે અલંકૃત થયેલાં હબરો પક્ષીઓ લીંકું
નીકળતાં હતાં, એથી તે વૃક્ષોની શાપડે
પાંદડાં વિનાની થઈ ગઈ હોય એમ જણા-
વળી થઈથી માંડીને ટોચ સુધી પુષ્પયુક્ત
હોવાને લીધે આનંદ ઉપભવનારાં અને કુખ-
ભારથી નર્મી જવાને લીધે પૃથ્વીને ચડી તેંક
અશોકવૃક્ષો તથા પ્રકૃષ્ટિત કવિંકારવૃક્ષો બે
ખાખરાનાં વૃક્ષોથી છવાયેલી એ જૂમિ જાણે એરો
થી પ્રત્યવલિત થઈ હોય એવી દેખાતી હતી. ૫
ત્યાં લાંબા મૂગવાળા પુષ્પાળ, સવપત્ર, ચંપત્ર અને
ઉદાલક વગેરે ખીખે ઘણાંક વૃક્ષો પ્રકૃષ્ટિત થયે
લીધે શોભી રહ્યાં હતાં. ત્યાં આવેલાં હબરો વૃક્ષો
વૃક્ષોમાંનાં કેટલાંક સુવર્ણના જેવી પ્રભાઓ ધરા-
કેટલાંક અગ્નિની શિખા સરખો તેજસ્વી હતાં
અને કેટલાંક કાજળ સમાન જ્વાલ રંગી હતાં.
દિવ્ય અને રમ્ય કાંતિવાળી એ વાટિકા દેવોના
નંદનવન કરતાં તથા કુબેરના ચેત્રવૃત્ત વન કરતાં
પણ અધિક શોભતી હતી. પુષ્પોદ્ભવે તાલઓથી
છવાયેલું એ વન જાણે ખીબું આકાશ જ એમ
અથવા તો જાણે હબરો રસ્તોથી ભરેલો પ્રભો
સસુદ્ર જ હોય એવું શોભતું હતું. ૬ સર્વ જુએમાં
પુષ્પ-ફળ આપનારાં અને મધુની સુગંધથી વહેલી
રહેલાં ઉત્તમ વૃક્ષોથી તે ભરેલું હતું; ૭-૧૦ તેમાં
મૃગાદિ પશુઓ તથા કૌકિલાદિ પક્ષીઓના બોલો
પ્રકારના નાદ થઈ રહ્યા હતા અને વિવિધ પ્રકારની
સુગંધ ફેલાયેલી હોવાથી તે વન ઘણું જ પવિત્ર
તથા મનોહર લાગતું હતું. ૧૧

સઘળી શોભા જોયા પછી વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાને
ખીજી તરફ દૃષ્ટિ કરી તો ત્યાંથી થોડેક દૂર વાટિકા
ના મધ્યભાગમાં ગોળ ધૂમટવાળો અને અત્યંત
ઊંચો એક શ્વેત મહેલ તેના જોવામાં આવ્યો. એ
મહેલમાં એટલી તો સુગંધ પ્રસરી રહી હતી કે
જાણે તે ખીબે ગંધમાદન પર્વત જ હોય એવું

વિથાગે ઝૂરી રહેલાં મહાસતી સીતા-અશોકવાટિકામાં

- કહ્યું, વિકરાળ અને આયુધવાળી રાક્ષસીઓ વચ્ચે સીતાનું દીનતા જેવા મેલા વચ્ચે, જાસ ને નિસ્તેજ ચહેરે, નિરાહારી દુર્બળ શરીરે અને અશ્રુ તથા નિઃશ્વાસ વરસાવતા શ્રીરામના ધ્યાનમાં બેઠા છે તે છતાં તેમણે સતીત્વ, શ્રાન-ચારિત્ર્ય, શરીરનું ચૂળ સ્વીકાર્યું અને વિશાળ નેત્ર, એ સર્વ જેવા તો અનુષ્ઠાન હતા કે જેથી તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવા અને મહાતપસ્વિની જેવા દેખાતા હતા

લાગતું હતું. મહેલ હજારો સ્તંભો વડે શોભી રહ્યો હતો. ૧૫,૧૬ વળી તેમાં પરવાળાનાં પગથિયાં બનાવ્યાં હતાં અને બધાંત્યાં સુવર્ણની વેદિકાઓ કરી રાખી હતી. પોતાની નિર્મળ કાંતિ વડે જળ-હળી રહેલો એ મહેલ ભોનારની આંખને આંજી દેતો હતો અને અત્યંત ઊંચો હોવાથી બધું આકાશને અડકતો હોય એવો જણાતો હતો. ૧૭

ઉપયુક્ત મહેલ દંડિએ પડતાં કપિવર હતુ-આને તે તરફ ધારીને બેઠું, તો ત્યાં આગળ અનેક રાક્ષસીઓના ટોળામાં ભેટેલી અને જેણે 'મલિન વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં' હતાં તેવી એક સ્ત્રી તેના ભવામાં આવી. (એ સ્ત્રી તે બીજી કેઈ જ નહિ, પરંતુ જેની શોધ માટે હતુમાને આટલો બધો શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો, તે સતીશિરોમણિ રામપત્ની સીતા જ હતાં.)

એ જનકનંદિની સીતા ઘણા ઉપવાસ કરવાથી કૃશ થઈ ગયાં હતાં અને રામચંદ્રનો વિયોગ થવાથી હીનની પેઠે વારંવાર નિસાસા નાખતાં હતાં. સુંદર કાંતિવાળાં હોવા છતાં પણ તે શુકલ-પક્ષના આરંભમાં જણાતા દ્વિતીયાના ચંદ્રની પેઠે મંદમંદ જ પ્રકાશતાં હતાં અને વિરહદુઃખથી પીડાતાં હોવાને લીધે ધુમાડાથી ઘેરાયેલી આશિ-શિખા સરખાં નિરતેજ જણાતાં હતાં. ૧૮-૨૦ તેમણે મલિન થયેલું અને ફાટી ગયેલું પીળા રંગનું એક રેશમી વસ્ત્ર ઓઢ્યું હતું. એ સમયે તે બાણે અલંકાર તથા કમળ વિનાની અને મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનારી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હોય એવાં શોભતાં હતાં. ૨૧ પતિવિયોગના દુઃખથી સંતપ્ત થયેલાં, રાક્ષસીઓથી પીડા પામેલાં અને અંગે અતિ કૃશ થઈ જવાને લીધે તપસ્વિની સરખાં દેખાતા એ બનકી રાહુથી પીડાયેલી રાહિણીની પેઠે નિરંતર પોતાનાં નેત્રમાથી અશ્રુ ઝેરવતાં હતાં, ભોજન-પાન નહિ કરવાથી તે અતિશય સુકાઈ ગયા હતાં છતાં પણ નિરંતર પોતાના સ્વામી રામચંદ્રના ધ્યાનમાં તત્પર રહેતાં હતાં. ૨૨ પોતાના પ્રિયજન રામ-લક્ષ્મણાદિથી વિખૂટા પડેલા અને રાત્રિદિવસ રાક્ષસીઓથી જ વીંટાયેલાં એ બનકી બાણે પોતાના

ટોળાથી વિખૂટી પડેલી અને કૂતરીઓથી વીંટા-યેલી મૃગલી જેવાં દ્વીસતાં હતાં. ૨૩, ૨૪ કાળા નાગ જેવી તેમની એક વેણી છક જલન સુધી લટકતી હતી, તેથી તે વર્ષાઋતુ વીટી ગયા પછી સ્થામ પડેલી વનરાણીથી જેમ વનભૂમિ શોભે તેમ શોભતાં હતાં. ૨૫

નિરંતર સુખ ભોગવવા યોગ્ય અને દુઃખ તો જેણે નજરે બેઠું પણ ન હતું, એવા વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા કે જે કદને લીધે અતિશય કૃશ થઈ ગયાં હતા અને જેણે મલિન વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતા, તેને ભેઈ કપિવર હતુમાને કેટલાંક કારણો ઉપરથી 'આ સીતા જ છે' એવો નિશ્ચય કર્યો. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારો રાવણ બધાંરે સીતાને આકાશમાર્ગે હરી જતો હતો, ત્યારે એ કપિવરે સીતાનું જેવું રૂપ બેઠું હતું, તેવું જ આજે પણ ભવામાં આવતું હતું. સતીશિરોમણિ સીતાનું સુખ પુણ્યમાના ચંદ્ર સરખું હતું. જૂકુટીઓ સુંદર હતી, સ્તન ગોળ અને મોઢક હતાં. ૨૬-૨૮ સતી સીતા પોતાની દિવ્ય કાંતિ વડે સઘળી દિશાઓને અધકારરહિત કરતાં હતાં. તેમનો કંઠ નીલવર્ણો હતો, તેમના ઝોઝ મિંઝકળ સરખા હતા અને તેમનો મધ્યભાગ ઘણો સુંદર હતો; તેમના સર્વ અવયવો નાજુક હતા. ૨૯ કામદેવની સ્ત્રી રતિના સરખાં સૌંદર્યવાળાં અને કમળની પાંખડી જેવા નેત્રવાળાં કૃશાંગી સીતા પૂણ્યચંદ્રની પ્રભાની પેઠે સર્વ જગતને આનંદિત કરનારાં હતા; નિયમ-વ્રત પાળનારી તાપસીની પેઠે તે પૃથ્વી પર ભેટેલાં હતાં; દુઃખને લીધે વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખતાં હોવાને લીધે તે મોટી નાગણના જેવાં લાગતાં હતાં અને અસિની શિખા જેમ ધુમાડાથી વીંટાઈ બધ, તેમ તે વૃદ્ધિ પામેલી મહાન શોક-બળ વડે વીંટાઈ ગયાં હતા. ૩૦-૩૨ એ વેળા વિદેહપુત્રી સીતા બાણે અર્થસંદેહયુક્ત થયેલી સ્મૃતિ જ હોય અથવા અન્યાયને લીધે નષ્ટ થવા માટેલી ઋદ્ધિ જ હોય; કિંવા નાસ્તિક યુક્તિથી હણાયેલી શ્રદ્ધા જ હોય અથવા ઇચ્છિત પદાર્થ નહિ મળવાથી ભંગ થયેલી આશા જ હોય; અથવા

જેમાં વિદ્ય આવી પડ્યું છે, એવી સિદ્ધિ જ હોય; અથવા રાગ-દેષાદિથી કલુષિત થયેલી યુદ્ધિ જ હોય, અથવા મિથ્યા અપવાદથી કલંકિત થયેલી ક્રીતિ જ હોય એવાં જણાતાં હતાં. પોતાના સ્વામી રામચંદ્રની સેવામાં અંતરાય પડવાથી તથા રાક્ષસી-ઓ તરફની પીડાથી આક્રુણ થયેલાં એ બનકી હરિણના બન્યા સરખાં પોતાનાં નેત્ર વડે આમતેમ જોતાં હતાં; ૩૩-૩૫ અને અશ્રુગિંદુઓ વડે ભિન્ન થેલા તથા શ્યામ અને વાંકી બ્રુકટિવાળા ઉદાસ જણાતા સુખથી વારંવાર નિસાસા નાખતાં હતાં. એ સમયે મલિન વસ્ત્ર તથા રજથી છવાયેલી શરીર-વાળાં સતી સીતા શ્યામ વાદળથી છવાયેલી ચંદ્ર-પ્રભા જેવાં દેખાતાં હતાં અને આભૂષણ પહેરવાને યોગ્ય છતાં આભૂષણ રહિત હતાં.

અભ્યાસ નહિ કરવાથી શિથિલ થયેલી વિદ્યા જેવી સીતાની અવસ્થા ભેદને, કપિવર હનુમાનના મનમાં મોટો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ઘણા ઘણા વિચારોને અંતે વ્યાકરણશાસ્ત્રના સંસ્કાર વિનાની હોવાથી અર્થોત્તરને પ્રાપ્ત થયેલી વાણીની પેઠે અલંકાર-આભારણુરહિત હોવાથી તેણે સીતાને મહાકષ્ટે ઓળખ્યાં. ૩૬-૩૮ વિશાળ નેત્રવાળાં અને પ્રશંસનીય આચરણવાળાં બનકીને ભેદને કપિ-શ્રેષ્ઠ હનુમાને બીજાં પણ કેટલાંક કારણો ઉપરથી ‘આ સીતા જ છે’ એમ નિશ્ચયપૂર્વક માન્યું. ૪૦ શ્રીમાન રામચંદ્રે નિશાનીને અર્થે સીતાના અંગ પરનાં જે જે આભૂષણો હનુમાનને કહી સંભળાવ્યા હતાં, તે સ્રઘળાં આભૂષણો એ સમયે સીતાના અંગને શોભાવી રહ્યાં હતાં, તે હનુમાનનાં જોવામાં આવ્યાં. સીતાના કાનમાં સુંદર ઘાટીલાં કુંડલ લટકતાં હતાં, તેમ જ ‘શ્વદંબ્ર’ નામના આભૂષણ પણ તેમણે યોગ્ય રીતે ધારણ કર્યાં હતાં. વળી તેમના બન્ને હાથમાં મણિ અને વિદુમથી જડેલાં સુંદર કંઠાં શોભી રહ્યાં હતાં કે જે કંઠા ઘણા સમયથી હાથ ઉપર ને હાથ ઉપર જ રહેવાથી ઝાંખાં થઈ ગયાં હતાં. એ સમયે ભેદને કપિવર હનુમાને વિચાર કર્યો: ‘શ્રીમાન રામચંદ્રે મને જે જે આભૂષણો કહી બતાવ્યાં હતાં તે જ આ છે અને સીતાએ તે પ્રમાણે જ તેને ધારણ કર્યો છે. ૪૧-૪૩ રઘુવીરે

વણુંવેલાં આભૂષણો પૈકી જે આભૂષણો સીતાએ સ્વયંમૂક પર્વત પર ફેંકી દીધાં તે આ વખતે તેમના અંગ પર જોવામાં આવતાં નથી અને જે જોવામાં આવે છે તે સર્વ રઘુવીરે વણવ્યાં હતા તે જ છે, જોમા જરા પણ સંદેહ નથી ૪૪ અરે. સીતાનું ઉત્તમ પીતલણું જરિયાનનું ઉપવસ્ત્ર કે જે આકાશમાર્ગે હસાતી વેળા તેમના શરીર પરથી ખસીને સ્વયંમૂક પર્વત પર પડ્યું હતું તેને એ વેળા સર્વ વાનરોએ દીઠું હતું; ૪૫ તેમ જ એ વેળા સીતાએ ફેંકી દીધેલાં ઉત્તમ આભરણો કે જે બહુ-ખજાટ કરતાં પૃથ્વી પર આવી પડ્યાં હતાં તે પણ સર્વ વાનરોનાં જોવામાં આવ્યાં હતા ૪૬ વળી સતીશિરોમણિ સીતાએ જે આ પીછું વસ્ત્ર પહેરેલું છે, તે ઘણા દિવસોથી પહેરેલું હોવાને લીધે અત્યંત મલિન થઈ ગયું છે; છતાં પણ તે બહુ નવું જ હોય એવું શોભે છે. ૪૭ અહો ! સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળાં રામપત્ની સીતા બેઠે રામચંદ્રની દંડિથી દૂર થયાં છે, તોપણ તેમના બનમાંથી દૂર થયાં નથી; અર્થાત્ રામચંદ્ર રત્નદિવસ સીતાનું ચિંતન કર્યાં કરે છે. ૪૮ અહો ! શ્રીમાન દશરથનંદન રઘુવીર જેના વિયોગને લીધે કારુણ્ય, આનુશંસ્ય, શોક અને મદન, એ ચારથી નિરંતર પીડાય છે, તે જ આ સીતા છે. ‘હાય ! મારી સ્ત્રીનું રાક્ષસોએ હરણ કર્યું’ એવા વિચારથી બિપજનું કારુણ્ય; ‘અરે, વનમાં પણ જે મારા જ આશ્રયે રહેતી હતી તેનું હું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ’ એવું આનુશંસ્ય; ‘ધર્મોદ્ધિ કાર્યોમા સકાંચબૂત થનારી પત્નીનો નાશ થયો’ એવા વિચારથી થતો શોક અને ‘હાય ! મારી પ્રિયાથી હું વિખેટો પડ્યો’ એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થતો કામ-એ ચારેથી મહાત્મા રઘુવીર અહર્નિશ પીડાયા કરે છે. ૪૯, ૫૦ અહો ! જેનું આ દેવીનું સ્વરૂપ છે તથા તેના પ્રત્યેક અંગોપાંગનું જેવું લાવણ્ય છે. તેનું સ્વરૂપ તથા લાવણ્ય રામ-ચંદ્રમાં પણ છે; માટે શ્યામ નેત્રવાળી આ સ્ત્રી અવશ્ય તેમની જ ભાર્યા હશે. ૫૧ અહો ! આ દેવીનું મન નિરંતર રામચંદ્ર વિષે જ રમણ કરે છે અને રામચંદ્રનું મન પણ આને વિષે જ રમ્યા કરે છે.

સર્ગ ૧૬ મો-અશોકવનમાં સીતા-તેમને જોઈને હનુમાનના મનમાં થયેલા વિચાર ૬૧૭

એ પ્રમાણે પરસ્પરનાં માનસિક સમાગમને લીધે જ ધર્મોત્તમા રઘુવીર અને સતીશિરોમણિ સીતા આટલા દિવસ સુધી જીવતાં રહ્યાં છે. એ જોમ ન હોય તો એ બંને જણાં એક સુહૃત્ પણ જીવી શકે નહિ.^{૧૨} અહો! સીતાનો વિયોગ થયા છતાં પણ મહાધૈર્યવાન રામચંદ્ર શોકથી ન હઠતાં પોતાના જીવિતને ધારણ કરી રહ્યા છે, એ ખરેખર તેમણે હૃદયર કમં કંઠુ^{૧૩} છે.^{૧૪}

ઉત્તમ સ્વરૂપસૌંદર્યવાળાં અને હરેક પ્રકારે પતિભક્તિમાં જ આસક્ત રહેલાં જનકતનયા સીતાને જોઈ વાચુસુત હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને પોતાના મન વડે શ્રીમાન રામચંદ્રને સંભારી તેમની લક્ષ્મી જ પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૧૫}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુવિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુસ્સંહ્યા ૧૫ મો સર્ગ ઇંદ્રજી

સર્ગ ૧૬ મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમને જોઈને
હનુમાનના મનમાં થયેલા વિચાર

પ્રશસ્ય તુ પ્રશસ્તવ્યાં સીતાં તાં હરિપુંગવઃ ।

ગુણમિદામં રામં ચ પુત્રચિન્તાપતેડમવત્ ॥૧॥

પ્રશંસનીય ચારિત્ર્યવાળાં સતીશિરોમણિ સીતાની તથા શ્રેષ્ઠ શુભવાળા મહાત્મા રઘુવીરની પ્રશંસા કરીને કપિવર હનુમાન પુનઃ ચિંતાતુર થયો.^૧ અને એક સુહૃત્ સુધી વિચારમાં તક્લીન થઈને પછી આંસુલયોં નેત્રે સીતા સાથે જોઈ વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૨

હનુમાન પોતાના મન સાથે વિચાર કરે છે : ‘અહો! વડીલ બનેાથી ઉત્તમ શિક્ષણ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ જેને પોતાના બેધક્ષમ્ધુની પત્ની સમજીને માન આપે છે એવાં સતીશિરોમણિ સીતા પણ બ્યારે આવી હુઃખદ અવસ્થામાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે તો ઠહેલું જ જોઈશે કે, આ લોક વિષે કાળજી અતિક્રમણ કરવું અશક્ય છે.’^૩ જેમ ગંગાનદી વર્ષાઋતુ વિષે ખીજી નાની નદીઓની જેઠે અત્યંત શોભા પામતી નથી, તેમ ધુલ્હિમાન રઘુવીર તથા મહાત્મા લક્ષ્મણના પરાક્રમને સારી રીતે બજાતાં હોવાથી આ સીતા પણ આટલું બધું

હુઃખ પડવા છતાં વિશેષ શોભા પામતાં નથી.^૪ શીલ, વય, કુળ, આચરણ અને સામુદ્રિક શાસોક્ત લક્ષણાદિમાં સમાન એવાં આ સતીશિરોમણિ સીતાને યોગ્ય રામચંદ્ર છે અને શ્યામ નેત્રવાળાં આ સીતા શ્રીમાન રામચંદ્રને યોગ્ય છે.’

નવીન સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળાં અને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના સરખાં મનોહર સ્વરૂપવાળાં જનક-તનયાને જોઈને કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં રઘુવીરનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો અને વળી વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘અહો, વિશાળ નેત્રવાળાં આ બાનકીને અર્થે જ શ્રીમાન રઘુવીરે વાનરાજ વાલી કે જે રાવણના સરખો પરાક્રમી હતો તેને હણ્યો છે; તેમ જ લથકર પરાક્રમવાળા કબંધને પણ એટલા માટે જ નાશ કર્યો છે. ઇંદ્રે જેમ શંખરા-સુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ મહાત્મા રાઘવે પોતાના પરાક્રમ-બળે કરીને યુદ્ધ વિષે લથકર કર્મવાળા વિરાધ રાક્ષસોના પણ આ સીતાને અર્થે જ નાશ કર્યો છે. જનસ્થાનમાં રહેતી વેળા પણ આ સીતાને અર્થે જ શ્રીમાન રામચંદ્રે પોતાનાં અગ્નિશિખા જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ચૌદ હજાર રાક્ષસોને હણ્યા હતા. મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે સંશ્રામભૂમિમાં ખરનો વધ કર્યો, ત્રિશિરાનો નાશ કર્યો તથા દ્રુપદને હણ્યો; એ પણ આ સીતાને અર્થે જ. વળી મહાસમર્થ વાલીના અધિકારમાં રહેલું વાનરાનું રાજ્યૈશ્વર્ય કે જે પ્રાપ્ત કરવું ઘણું જ કઠિન હતું, તે લોકવિખ્યાત કપિ સુગ્રીવને મળ્યું; એ પણ આ મહાસતીના પ્રતાપે જ.’^{૫-૧૧} અરે! હું પોતે પણ આ જનકતનયા માટે જ ચોટા ચોટા નદ અને નદીઓના પતિ સસુરને જોળાંબીને બહીં આળ્યો છું અને આખી લંકાનગરી શોધી વળ્યો છું!^{૧૨} ખરેખર, મહાસમર્થ રઘુવીર આ સીતાને અર્થે સસુર પયંતની આખી પૃથ્વીને તથા આખા જગતને ઊલટફૂલટ કરી નાખે તો તે પણ યોગ્ય જ ગણાય, એમ હું ધારું છું.’^{૧૩} એ ત્રણે લોકનું રાજ્ય અને જનકનંદિની સીતા, એ બંનેની સરખામણી કરવામાં આવે, તો આખું ત્રિલોકનું રાજ્ય સતીશિરોમણિ સીતાની એક રતી

બરાબર પણ ન થઈ શકે! પતિવ્રતધર્મમાં અઠગ રહેનારાં આ સીતા મિથિલાના રાજા અને ધર્મનું આચરણ કરનારા મહારાજા જનકરાયની પુત્રી છે અને કમળના પરાગ સરખી યજ્ઞભૂમિની ધૂળથી ઢંકાયેલાં તે હળની અણીથી ખેડાતા યજ્ઞક્ષેત્રમાંથી પૃથ્વી લેલીને નીકળેલાં છે.^{૧૪-૧૬} આ યજ્ઞસ્વિની સીતા મહાપરાક્રમી શ્રેષ્ઠ આચરણવાળા અને યુદ્ધમાં કહી પણ પાછી પાની નહિ કરનારા મહારાજા દશરથનાં પુત્રવધૂ અને ધર્મજ્ઞ, કૃતજ્ઞ તથા મહાપરાક્રમી રામચંદ્રનાં પ્રિય ધર્મપત્ની છતાં આજે તે રાક્ષસીઓને વશ પડ્યાં છે! અહો! સ્વામીના સ્નેહને લીધે મોટાં મોટાં દુઃખોને પણ ન ગણકારતાં મહાસતી સીતાએ સર્વ લોગવિલાસોને ત્યાગ કરી પોતાના સ્વામીની સાથે નિર્જન વનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અહો! સ્વામીની સેવામાં જ તત્પર રહેનારાં તેમણે કૂળ-મૂળથી સંતોષ માનીને દુર્ગમ વનને પણ પોતાના ઘર જેવું માન્યું છે!^{૧૭-૨૦} અહો! કનકવણીં અંગવાળાં અને સ્મિત હાસ્ય-પૂર્વક લાપણું કરનારાં આ જનકી કે જે આપત્તિ લોગવવાને અયોગ્ય છે, તે આ વેળા રાક્ષસીઓ તરફથી થતું દુઃખ વેડી રહ્યાં છે!^{૨૧} જેમ તૃષાતુર મનુષ્ય પાણીની પરખને ઇચ્છે છે, તેમ રાવણે દુઃખી કરેલાં આ શીલસંપન્ન સીતા શ્રીમાન રઘુવીરને ભેવા ઇચ્છે છે! જેમ રાત્ર્યથી બ્રહ્મ થયેલો રાજા પુનઃ રાત્ર્ય મળવાથી હર્ષ પામે, તેમ શ્રીમાન રઘુવીર પોતાને સીતાનો લાલ થવાથી અવશ્ય હર્ષ પામશે. કામલોગરહિત થયેલાં તથા પોતાના બંધુ-જનથી વિખૂટાં પડેલાં આ સીતા ‘મને રામચંદ્રનો પુનઃ સમાગમ થશે’ આ આશામાં ને આશામાં જ પોતાના જીવિતને ધારણ કરી રહ્યાં છે. અહો! આ સીતા પોતાની આગળ બેઠેલી રાક્ષસીઓને પણ ભેતાં નથી, તેમ કૂળકૂલવાળાં વૃક્ષો પ્રત્યે પણ દ્રષ્ટિ કરતાં નથી; પણ એકાગ્ર ચિત્તે પોતાના પતિ રામચંદ્રનું જ ધ્યાન કરે છે; અર્થાત્ તેમને જ જુઓ છે.^{૨૨-૨૫} ખરું જ છે કે-

મર્તા નામ પરં નાર્યાઃ શોભન્તં મૂષળાદપિ ।
વપઃ હિ રહિતા તેન શોભનાર્હાં ન શોભતે ॥ ૧ ॥

સ્વામી એ સ્ત્રીને આભૂષણો કરતાં પણ અધિક શોભાવનાર છે. ભલે ને, સ્ત્રી ગમે તેટલા અલંકારો ધારણ કરતી હોય, છતાં ભે તે સ્વામી વિનાની હોય તો શોભતી જ નથી. સતી સીતા પણ અત્યારે સ્વામી વિનાનાં હોવાથી શોભતાં નથી. મહાધૈર્ય-વાન રામચંદ્ર સીતાના વિયોગના દુઃખથી કંટાળી ન જતાં પોતાના જીવિતને ધારણ કરી રહ્યા છે, એ પણ એક દુહકર કાર્ય કરે છે. અરેરે, શ્યામ કૈશવાળાં અને કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળાં આ સીતા કે જે સુખ લોગવવાને જ યોગ્ય છે, તેમને આવી રીતે દુઃખમાં આવી પડેલાં ભેદને મારા મનમાં સંતાપ થાય છે.

‘અરેરે, જે પૃથ્વીના જેવી ક્ષમાવાળાં છે અને રામ-લક્ષ્મણ સરખા શૂરવીરો જેવું રક્ષણ કરનારા છે, તે કમળનેત્રા સીતા આજે વૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલાં છે અને બિહામણાં નેત્રવાળી રાક્ષસીઓએ ચોતરફથી તેમને ઘેરાં છે! અરેરે, હિમથી કરમાઈ ગયેલી કમલિનીની પેઠે શોભારહિત થઈ ગયેલાં અને ઉપરાઉપરી આવી પડતાં દુઃખોથી પીડાતાં આ વિદેહપુત્રી સીતા હાલમાં પોતાના પતિથી વિખૂટી પડેલી ચક્રવાક્રીની પેઠે હીન દશાને પ્રાપ્ત થયાં છે!^{૨૬-૩૦} અરે, પુષ્પના ભારથી લથ્થો ગયેલી શાખાઓવાળાં આ અશોકવૃક્ષો પણ સતી સીતાના શોકને દૂર નહિ કરતાં બિલટો વધારી રહ્યાં છે; તેમ જ શિશિર ઋતુ વ્યતીત થઈ જવાથી અત્યંત પ્રકાશતો ભગવાન ચંદ્ર પણ આકાશમાં ચલીને તેને સંતાપી રહ્યો છે! એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો પછી ‘આ સીતા જ છે’ એમ બાણીને મહાભળવાન અને વેગવાન કપિવર હનુમાન તે શિંશપાવૃક્ષ પર જ બેઠો.^{૩૧, ૩૨}

‘પતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧૬ માં સર્ગ’ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૭ મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમની ચોકી
કરનાર રાક્ષસીઓ

તતઃ કુસુવલ્લખાંમો નિર્મલં નિર્મલોદયઃ ।

પ્રજગામ નમસ્તદ્વો હંસો નીલમિલોદકમ્ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી જળમાં ગતિ કરતા હંસની પેઠે
આકાશમાં ગતિ કરતો પ્રવેત કમળવન સરખી
સ્વચ્છ કાંતિવાળો અંદર શનિ પૂર્ણ થવા આવેલી
હોવાથી અસ્તાચળ પ્રત્યે જવા લાગ્યો. એ અંદર
જાણે પોતાના નિર્મળ પ્રકાશથી હંતુમાનને સહાય
કરતો હોય એમ ગતિ કરવા લાગ્યો અને પોતાનાં
શીતળ કિરણોથી હંતુમાનની સેવા બજાવવા લાગ્યો;
અર્થાત્ તેના પ્રકાશને લીધે હંતુમાન સીતાનું દર્શન
કરવા લાગ્યો. કપિવર હંતુમાન અતિશય ભારથી
ભરેલા જળમાંની નૌકાની પેઠે ચોકડેપી ભારથી
ભરેલા જનકનંદિની સીતાના પૂર્ણ અંદર સરખા
સુખને બેવા લાગ્યો.

પછી યવનસુત હંતુમાને પ્રકટપણે સીતાની
પાસે જવાની ઇચ્છા કરી; એટલામાં સીતાથી
દૂર બેઠેલી ભયંકર રૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓ
તેના બેવામાં આવી. તે રાક્ષસીઓમાંની કેઈક
એક આંખવાળી હતી, ત્યારે કેઈક એક કાન-
વાળી હતી, કેઈક લાંબા કાનવાળી હતી, ત્યારે
કેઈક કાન વિનાની હતી અને કેઈકના કાન
તો થંકુ સરખા અણીદાર હતા. કેઈકને શ્વાસો-
મ્હવાસ લેવા માટે મસ્તક ઉપર જ ઊંઘ હતાં; ૧-૫
કેઈકનાં શરીર તથા મસ્તક ઘણાં જ મોટાં હતાં;
કેઈકની શ્રીવાઓ ઘણી જ લાંબી અને પાતળી
હતી; કેઈકના મસ્તક પર સુદૃઢ કેશ જ ન હતાં;
કેઈકના કેશ ખરી પહેલા હતા; કેઈક વળી પોતાના
લાંબા કેશને જ કામળાની પેઠે ઝોલનારી હતી;
કેઈકનાં લલાટ અને કાન ઘણા જ લાંબા હતાં;
કેઈકનાં સ્તન તથા ઉદર લાંબા હતાં; કેઈકના
હોઠ લાંબા હતાં; કેઈકના હોઠ સૂપડા જેવા પહોળા
હતાં; કેઈકનું સુખ લાંબું હતું અને કેઈકની
જ ઘાઓ લાંબી હતી. ૧-૭ વળી કેઈક ટૂંકડી હતી
તો કેઈક લાંબી તાઠ જેવી હતી; કેઈક વાંકા

શરીરવાળી હતી તો કેઈક ઠીંગણી હતી; કેઈક
વિકરાળ હોખાવની હતી તો કેઈક ખાડાવાળા
સુખવાળી હતી અને કેઈક પીળાં નેત્રવાળી હતી
તો કેઈક બિહામણ સુખવાળી હતી. ૮ એ
રાક્ષસીઓમાંની કેટલીક બેટાળ રૂપવાળી હતી તો
કેટલીક પીળા વર્ણવાળી હતી; કેટલીક કાજળ
જેવી કાળી હતી તો કેટલીક નિરંતર કોપીલી
તથા કલેશ કરનારી જ હતી. તેમાંની કેટલીક
રાક્ષસીઓએ પોતાના હાથમાં ત્રિશુળ, સુદગર, ગદા
અને તલવાર વગેરે આયુધો ધારણ કર્યાં હતાં. ૯
વળી એ રાક્ષસીઓનાં સુખ પણ જુદા જુદા પ્રકાર-
નાં હતાં. કેટલીકનાં સુખ વરાહના જેવાં હતાં તો
કેટલીકનાં હરિણનાં જેવાં હતાં; કેટલીકનાં વ્યાઘ્રના
જેવાં હતાં તો કેટલીકનાં પાઠાના જેવાં હતાં અને
કેટલીકનાં ખરસાના જેવાં હતાં તો કેટલીકનાં સુખ
શિયાળાના જેવાં હતાં; કેટલીકના અરણ્ય હાથીના
જેવા હતા તો કેટલીકના ઊંટના જેવા હતા, તો
કેટલીકના અશ્વના જેવા હતા, તો કેટલીકના
ફતરાના જેવા હતા. એ રાક્ષસીઓમાંની કેટલીકનાં
મસ્તક ઉદરમાં પેસી ગયેલાં હતાં. ૧૦ કેટલીક
રાક્ષસીઓને એક જ હાથ હતો તો કેટલીકને
એક જ અરણ્ય હતો; કેટલીકના કાન ગધેડીના
જેવા હતા તો કેટલીકના વળી ઘોડીના જેવા હતા;
કેટલીકના ગાયના જેવા હતા તો કેટલીકના હાથિણી-
ના જેવા હતા તેમ જ કેટલીકના કાન સિંહણના
જેવા હતા. કેટલીક રાક્ષસીઓને એક કરતાં વધારે
નાસિકાઓ હતી; કેટલીકની નાસિકાઓ વાંકી
હતી; કેટલીકને સુદૃઢ નાસિકા જ ન હતી, ત્યારે
કેટલીકને વળી હાથીની સુંઢ સરખી લાંબી નાસિકા
હતી અને કેટલીકને શ્વાસોમ્હવાસ લેવા માટે
લલાટની વચ્ચે નાસિકા હતી. કેટલીક રાક્ષસીઓના
પગ હાથીના જેવા મોટા હતા, કેટલીકના
આખલા જેવા હતા અને કેટલીકના પગો ઉપર
વાળના શુગ્રો ઊગેલા હતા. કેટલીક રાક્ષસીઓનાં
મસ્તક તથા શ્રીવાઓ ઘણાં જ મોટાં હતા. ત્યારે
કેટલીકનાં સ્તન અને ઉદર ઘણાં મોટાં હતા;
કેટલીકનાં સુખ અને નેત્ર ઘણાં મોટાં હતાં અને

કેટલીકની બિહવા તથા મુખ અત્યંત લાંબાં હતા. ભયંકર સ્વરૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓનાં મુખ બકરા જેવાં, કેટલીકનાં હંસતી જેવાં, કેટલીકનાં વૃષભ જેવાં, કેટલીકનાં ભૂંડણ જેવાં, કેટલીકનાં ઘોડી જેવાં, કેટલીકનાં ગધેડી જેવાં ને કેટલીકનાં ઊંઠણ જેવાં હતાં. બિહામણાં મુખવાળી અને નિદ્રાળ તથા ધુમાડા જેવા કેશવાળી એ રાક્ષસી-ઓએ ત્રિશૂળ અને સુદગર આદિ આયુધો શ્રદ્ધણ કર્યાં હતાં. તે રાક્ષસીઓ નિરંતર કબ્રિયા કરનારી અને કોમીલા સ્વભાવવાળી હતી અને વારંવાર મહિરાનું પાન કરતી હતી, જેને ભેતાં જ કંપારી છૂટે એવા બિહામણા રૂપવાળી, માંસ અને શોષિતવું જ ભક્ષણ કરનારી તથા માંસ અને અધિર વડે સર્વાંગે ખરડાયેલી એ રાક્ષસીઓને કપિવર હંતુમાને દ્વીડી. તેઓ સઘળી મોટી શાખા-ઓવાળા શિંશપાવૃક્ષ તળે ટોળે વળીને બેઠેલી હતી અને સતીશિરોમણિ સીતા પણ એ જ શિંશપા-વૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલાં હતાં. ૧૧-૧૮

હવે પવનસુત હંતુમાન એકીનજરે સીતાને નિહાળવા લાગ્યો. એ વેળા સીતા શોકથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે કાંતિરહિત થઈ ગયાં હતાં અને તેમના ચોટલામાં ઘણો જ મેલ ભરાયો હતો. પતિવ્રતાધર્મની ઉત્તમ કીર્તિ ધરાવનારાં અને સ્વામીનાં દર્શનને વિશેષ પામેલાં બનકી બાણે મુખ્ય ક્ષીણ થવાથી પૃથ્વી પર ખરી પડેલ કૌર્ષ તારાનક્ષત્ર હોય એવાં જણાતાં હતાં. ૧૯, ૨૦ બંધુ-જનોથી વિખૂટાં પડેલાં અને રાક્ષસોના રાજા રાવણે રોકી રાખેલાં સતીશિરોમણિ સીતા ટોળાથી વિખૂટી પડેલી અને સિંહે ઘેરેલી હાથિણી સરખાં શોભતાં હતાં. એ સમયે તે શ્રેષ્ઠ આંભરણોથી રહિત હતાં, તોપણ સ્વામી પરના વાત્સલ્યભાવ વડે શોભી રહ્યાં હતાં. પતિવિશેષના હુંખને લીધે તેમનું સૌંદર્ય ઘણા દિવસથી વાપર્યાં વિનાની વીણાના સરખું થઈ ગયું હતું. પતિના હિતમાં તત્પર રહેનારાં તથા રાક્ષસોને વશીભૂત નહિ થનારાં તે શરદઋતુનાં વાળોથી ઢંકાયેલા ચંદ્ર સરખાં નિસ્તેજ દેખાતાં હતાં. જેમ કૂર શ્રદ્ધાથી રોહિણી વીંટાયેલી

હોય, તેમ રાક્ષસીઓથી વીંટાયેલાં બનકી અશોક-વાટિકામાં બેઠેલા હોવા છતાં શોકસાગરમાં ડૂબેલાં હતા. ૨૧ એ વેળા સતીશિરોમણિ સીતા શરીરે અત્યંત મલિન હોવાને લીધે તથા ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપસૌંદર્ય વડે અલકૃત હોવાને લીધે, કાદવથી ખરડાયેલી કમલિનીની પેઠે શોભારહિત અને શોભાયુક્ત જણાતાં હતાં; અર્થાત જેમ કાદવથી ખરડાયેલી કમલિની શોભે પણ ખરી અને ન પણ શોભે, તેમ સીતાના અંગ પરની મલિનતા તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તે શોભાથી રહિત જણાતાં હતાં અને તેમનું સ્વરૂપસૌંદર્ય ભેતાં શોભાયુક્ત જણાતાં હતાં. અત્યંત મલિન અને છાંયે થયેલું એક વજ્ર પહેરેલાં બનકી કે જે પતિવિશેષને લીધે પુષ્પ વિનાની લતા જેવાં જણાતાં હતાં, તેમને પવનસુત હંતુમાને કીડાં. શ્યામ નેત્રવાળાં અને પોતાના શિયળ વડે જ રક્ષા પામેલાં સતીશિરોમણિ સીતા હુંખને લીધે ભેંકે દીન મુખવાળાં થઈ ગયાં હતાં; છતાં પણ પોતાના પાતિવ્રત્યના તેજને લીધે અદ્વીન સરખાં દેખાતાં હતાં. ભય પામેલી હરિલીની પેઠે તે આમતેમ ભેતાં હતાં અને પોતાના નિઃશ્વાસના વાયુથી બાણે લીલાંછમ વૃક્ષોને બાળી નાખતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો. એ સમયે સતીશિરોમણિ સીતા બાણે હુંખને સમૂહ જ હોય કિંવા હુંખરૂપી સામરને મોટો તરંગ જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. સુંદર અંગવાળાં કૃશાંગી સીતા કે જે આભૂષણો વિના પણ શોભી રહ્યાં હતાં, તેમને ભેઈ પવનસુત હંતુમાન ઘણો જ હર્ષિત થયો. મહિરેણુ* સીતાને ભેઈ હંતુમાનને હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં અને હર્ષના આવેશમાં શ્રીમાન રામ ચંદ્રનું રમરણ કરીને તેણે પ્રભામ કર્યા. ૨૧-૨૨ સીતાદર્શનથી અત્યંત હર્ષિત થયેલી મહાબળવાન કપિ હંતુમાન પોતાના મન વડે રામ-લક્ષ્મણને નમન કરીને ત્યાંની ચર્ચા ભેવા માટે શિશપા-

* અશોકવાટિકા એટલે ત્યાં શોક ન હોય એવી વાટિકા. તેમા વસનારને શોક ન રહેવો ભેઈને, છતાં સીતા તે શોકયુક્ત જ હતા.

x ખંજનપક્ષીનાં નેત્ર જેવા રંગવાળાં

વૃક્ષમાં જ સંતાઈ રહ્યો.^{૩૨}

કતિ બીલાભીકે મહામુનિપ્રણીત આદિત્ય બીરામાણના
સુંદરમંડમાં ૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૮ મો

અશોકવનમાં સીતા—રાવણનું આગમન

તથા વિપ્રેક્ષમાણસ્ય ઘનં પુષ્પિતપાદપમ્ ।

વિચિન્નવત્સ્ય વૈવેહી ક્ષિન્નિક્ષ્ણેષા નિશામવત્ ॥ ૧ ॥

વિદેહપુત્રી સીતાની શોધ કરતાં તથા પુષ્પ-
સુક્રત વૃક્ષવાળા અશોકવનને ભેતાં ભેતાં રાત્રિ
ઘણીખરી વ્યતીત થઈ ગઈ.^૧ ત્યારે માત્ર બે ઘડી
બેટલી રાત્રિ રહી, ત્યારે ષડંગવેદ બાણનારા અને
અગ્નિહોત્રથી યજન કરનારા વેદજ્ઞ રાક્ષસોનો વેદ-
ધ્વનિ કપિવર હનુમાનના સાંભળવામાં આવ્યો.
એ વેળા રાવણના અંતઃપુર આગળ કાનને આનંદ
આપે એવા માંગલિક વાજિંત્રાના ધ્વનિ તથા
જ્યેષ્ઠાશ થવા લાગ્યા. એ સાંભળીને મોટી ભુભ-
ઓવાળો અને અત્યંત પ્રતાપવાળો મહાબળવાન
રાક્ષસરાજ રાવણ નિદ્રામાંથી બગ્ગત થયો. પછી
નિદ્રાને લીધે ખસી ગયેલાં વચ્ચાભૂષણોને ઠીક
કરીને તેણે સીતાનું ચિંતવન કરવા માંડ્યું.^{૨-૪}
મદમત થઈ રહેલા એ રાવણનું મન કામવાસનાને
લીધે સીતા વિષે જ આસક્ત થયેલું હતું, તેથી તે
પોતાની કામવાસનાને પોતાના મનમાં સમાવી
શક્યો નહિ. પછી ઉત્તમ વચ્ચાભૂષણો વડે પોતાના
દેહને શણગારીને રાક્ષસરાજ રાવણ અંતઃપુરમાંથી
બહાર નીકળ્યો અને સર્વ ઋતુમાં ફળ-પુષ્પ આપ-
નારાં વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ભરેલી, નાની નાની
પુષ્કરિણીઓથી સુશોભિત, મદમત પક્ષીઓથી
ચિત્રવિચિત્ર, દંષ્ટિ તથા મનને હરણ કરે એવાં
કૃત્રિમ મુગોથી અલંકૃત અને મણિજડિત સુવર્ણ-
નાં તોચણવાળી અશોકવાટિકા પ્રત્યે જવા લાગ્યો.
અનેક મુગસમૂહોથી વ્યાપ્ત, ઘાટાં વૃક્ષોવાળી તથા
નીચે પડેલાં ફળોથી છવાયેલી ભૂમિવાળી અશોક-
વાટિકાના માર્ગને ભેટો રાવણ ત્યાં આગળ જઈ
પહોંચ્યો.^{૫-૮}

એ વેળા પુલસ્ત્યવંશી રાવણ અશોકવાટિકા

પ્રત્યે આવવા નીકળ્યો, તે વેળા જેમ દેવ અને
ગંધર્વની સ્ત્રીઓ ધંદૂની પાછળ બાંધ, તેમ એકસો
સ્ત્રીઓ તેની પાછળ ચાલવા લાગી.^{૧૦} તેમાંની
કેટલીક સ્ત્રીઓ સોનાની કીવીઓ ઝાલીને ચાલતી
હતી; કેટલીક ચામર ઢોળતી ચાલતી હતી; કેટલીક
પંખા વડે વાયુ ઢોળતી હતી;^{૧૧} કેટલીક જળની
ઝારીઓ અહંણ કરી, તે વડે છંટકાવ કરતી રાવણ-
ની આગળ ચાલતી હતી અને કેટલીક મણિજડિત
સુવર્ણનાં આસનો અહંણ કરીને પાછળ પાછળ
ચાલતી હતી.^{૧૨} અતુર એવી કેઈક સ્ત્રી મદિરાથી
ભરેલા રત્નમય કળશને પોતાના જમણા હાથમાં
અહંણ કરી ચાલતી હતી.^{૧૩} ત્યારે બીજી કેઈક
સ્ત્રી રાજહંસ સરખું ધ્રુવેત, પૂર્ણચંદ્ર સમાન કાંતિ-
વાળું અને સુવર્ણના ઢાંકાવાળું મોટું છત્ર ઝાલીને
રાવણની પાછળ ચાલતી હતી. એ પ્રમાણે નિદ્રા
તથા મદિરાના થેન વડે થેરાયેલાં નેત્રવાળી રાવણ-
ની એ માનીતી સ્ત્રીઓ, વીજળી જેમ મેઘની
પાછળ બાંધ તેમ રાવણની પાછળ જતી હતી.^{૧૪, ૧૫}
સ્ત્રીઓના ચંદ્રહાર તથા કેયૂર વગેરે આભૂષણો
સરકી ગયાં હતાં; તેઓનાં શરીર પરનો અંગરાજ
ભૂંસાઈ ગયો હતો; ચોટલાની લટો છૂટી ગઈ હતી;
સુખ પર પરસેવાનાં મિઠું દેખાતાં હતાં;^{૧૬} અવ-
શેષ રહેલા મથના તથા નિદ્રાના થેનથી તેઓ
લહેરાઈ જતી હતી; પરસેવાને લીધે તેઓના શરીર
પરનાં પુષ્પાભરણો કરમાઈ ગયાં હતાં, તેઓના
ચોટલાની લટો પુષ્પોથી ચૂંથેલી હતી.^{૧૭} અને
તેઓનાં નેત્ર અંજનપક્ષીનાં નેત્ર સરખાં રંગ-
વાળાં જણાતાં હતાં. રાવણની માનીતી એ
સ્ત્રીઓ, રાવણ અશોકવાટિકા પ્રત્યે જતો હતો
તે સમયે સ્વેચ્છાથી તેની પાછળ પાછળ ચાલતી
હતી એ સમયે કામને લીધે પરવશ થયેલા
અને સીતાને વિષે આસક્ત મનવાળો તેઓનો
પતિ મહાબળવાન રાવણ પણ મંદ મંદ ગતિથી
ચાલતો હતો.^{૧૮, ૧૯}

સર્વ સીસાજ સહિત રાવણ અશોકવાટિકા-
ની પાસે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સ્ત્રીઓની કટિ-
મેખલાને અને નૂપુરોનો રણચણાટ વાયુસુત હેનુ-

માનના કાને પડ્યો.^{૨૦} કપિવર હનુમાને માર્ગ તરફ દીધે કરી તો અપ્રતિમ કર્મ કરનારા અને અત્યંત્ય બળ-પરાક્રમવાળા રાવણને અશોકવાટિકાના દ્વાર આગળ આવતો દીઠો. એ સમયે જેમાં વારંવાર સુગંધી તેલ પૂરવામાં આવતું હતું એવી આગળ ધરેલી અનેક દીપિકાઓથી રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રદાશમાન થઈ રહ્યો હતો. કામ અને ગર્વના મદથી છકી ગયેલો અને વિશાળ તથા ફૂર દીધે ફેંકનારાં લાલચોળ નેત્રવાળો એ રાવણ બહુ મનુષ્યનો ત્યાગ કરી આવેલો સાક્ષાત્ કામદેવ જ હોય એવો જણાતો હતો.^{૨૧-૨૩} મથન કરેલા જળના ફીણ સરખું સફેદ, ધોઈને સ્વચ્છ કરેલું, સુક્રતાફળોથી શોભતું અને પુષ્પોથી છવાયેલું રાવણનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર જે બાબુળધર્માં ભરાઈ ગયું હતું તેને તે પોતાના હાથ વડે ખેંચીને યથાસ્થાને ધારણ કરતો હતો.^{૨૪}

અશોકવાટિકાના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઋષિઓથી વીંટાયેલો રાવણ બ્યારે શિંશપાવૃક્ષની સગીપ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે હબરો પત્રો અને પુષ્પોથી છવાયેલો અને શિંશપાવૃક્ષની શાખા પર સંતાયેલો વાયુપુત્ર હનુમાન તેને ભેવા માટે જાણી નીચો થવા લાગ્યો. રાવણને ભેથા પછી કપિવર હનુમાને તેની પાછળ ચાલતી રૂપ અને યૌવન-સંપન્ન ઋષિઓને પણ દીઠી.^{૨૫,૨૬} વિશ્રવાનો પુત્ર રાક્ષસરાજ રાવણ કે જે મહાપાન કરવાથી મદોન્મત્ત થઈ રહ્યો હતો, જેણે વિચિત્ર આભુષણો ધારણ કર્યાં હતાં અને જેના કાન શંકુ સરખા આભુષણ હતા, તેને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવતી ઋષિઓ સહિત મૃગ-પક્ષીઓથી ભરેલા અશોકવનમાં પ્રવેશ કરતો કપિવર હનુમાને દીઠો.^{૨૭,૨૮} તારાઓથી વીંટાયેલા ચંદ્રની પેઠે સ્વરૂપવતી ઋષિઓથી વીંટાયેલા અત્યંત તેજસ્વી રાવણને ભેઈંને મહાબળવાન કપિવર હનુમાને ‘મોટી ભુલભોલાણો રાવણ તે આ જ છે અને આને જ ચે’લ’ કાનગરીમાં ઉત્તમ ફાળમહેલમાં સૂતેલો ભેળો હતો’ એવો નિશ્ચય કર્યો; અર્થાત્ હનુમાને રાવણને ઝાળખયો. રાવણને ઝાળખયો એટલે તો કપિવર હનુમાન તુરત જ

ફૂધો અને બેઠો હતો ત્યાંથી ઉપરની શાખા પર ચઢી ગયો.^{૨૯,૩૦} પવનસુત હનુમાન ભેડે ઉઘ તેજસ્વી હતો, તોપણ રાવણના તેજને સહન નહિ કરી ચક્રવાથી શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં સંતાઈ બેઠો.^{૩૧}

લકેન્દ્ર રાવણ શ્યામ કેશવાળાં, સુંદર નિતંબ-વાળાં, પરસ્પર મળેલાં સ્તનવાળાં અને સૂઝનાં બચ્ચાના જેવાં નેત્રવાળાં સીતાને ભેવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળો ઉતાવળો તેમની સગીપ જઈ પહોંચ્યો.^{૩૨} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧૮ મો સર્ગ ‘સુપૂ’

સર્ગ ૧૯મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમની વિષમ અવસ્થા
તસ્મિન્નૈવ તતઃ કાલે રાજપુત્રી ત્વિનિવિતા ।
રૂપયૌવનસપન્ન મૂળ્લખોત્તમસૂપિતામ્ ॥ ૧ ॥

આભુષણોથી અલંકૃત થયેલા રૂપ-યૌવન-સંપન્ન રાક્ષસરાજ રાવણને પોતાની સગીપ આવતો ભેઈંને જેમ મહાવાયુથી કદળીવૃક્ષ કંપે, તેમ પવિત્ર કીર્તિવાળાં વિદેહપુત્રી સીતા ધરધર કંપવા લાગ્યાં.^{૧-૨} અતિશય સૌંદર્યવાળાં અને વિશાળ નેત્રવાળાં એ સીતા પોતાની બન્ને સાથળો વડે પોતાનું ઉદર ઢાંકીને તથા બન્ને હાથ વડે બેઠે સ્તન ઢાંકીને રુદન કરવા લાગ્યાં.^૩ રાક્ષસરાજ રાવણે રાક્ષસીઓથી રક્ષણ કરાવ્યું અને દીન થઈ ગયેલાં સીતાને સસુદ્રમાં ભાંગી ગયેલી નૌકાની પેઠે દુઃખી અવસ્થામાં દીઠો.^૪

જેમ વૃક્ષની શાખા કપાઈને પૃથ્વી પર પડેલી હોય, તેમ પ્રશંસનીય વ્રતવાળાં ભગત્રી કાંઈ પણ બિહાળ્યા વિનાની પૃથ્વી પર બેઠેલાં હતાં.^૫ જેનાં આભુષણો પહેરવા યોગ્ય અવયવો ચેલથી ઢંકાઈ ગયા હતા, એવાં અને અલંકાર ધારણ કરવાને યોગ્ય છતાં અલંકારસહિત એવાં એ સીતા કાઠવથી ખરડાયેલી કમલિનીની પેઠે સારી રીતે શોભતાં ન હતાં.^૬ સંકેશરૂપી અશોકો બેઠેલા મનરૂપી રથમાં બેસીને તે સીતા બહુ વિહિતાત્મા સ્થુવીરની પાસે જ જતાં હોય એવાં

જણાતાં હતાં; અર્થાત્ તે રાત્રિ-દિવસ પોતાના મનમાં શ્રીરામચંદ્રનું જ ચિંતન કરતાં હતાં.^૭ રામચંદ્ર વિષે આસક્ત હોવાથી માત્ર રામચંદ્રનું જ ધ્યાન કરનારાં, શોકને લીધે સુકાર્થ ગયેલાં. મંત્ર વડે રોકાયેલી નાગણની પેઠે ચેષ્ટા કરનારાં અને ધૂમકેતુ ગ્રહથી પીઠાતી રાહિણીની પેઠે સંતાપ પામેલાં વેદેહી દુઃખના પારને ભેઈ શકતાં ન હતાં.^૮ સતીશિરોમણિ સીતા ઉત્તમ આચાર તથા શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળા ધાર્મિક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હતાં અને તેવા જ કુળમાં લગ્નગાંઠથી ભેડાયેલાં હતાં; તોપણ આ વેળાએ બધે દુઃખગ્રસ્ત જાણેલાં હોય એવા જણાતાં હતાં.^૯ રામચંદ્રના વિરહથી સંતાપ થઈ રહેલાં સતીશિરોમણિ સીતા બધે કલંકિત થયેલી કીર્તિ હોય, અપમાન પામેલી અથવા ક્ષીણ થયેલી શ્રદ્ધા હોય, લંગ થયેલી આશા હોય,^{૧૦} વિપ્લવે લીધે હણાયેલી ધનપ્રાપ્તિ હોય, અનાદર પામેલી રાબની આજ્ઞા હોય, ઉત્પાતને સમયે પ્રભવલિપ્ત થયેલી દિશા હોય, ગ્રહ થયેલી પૂજા જ હોય,^{૧૧} રાહુએ જેના ચંદ્રમંડળને ગ્રાસ કર્યો હોય એવી પૃથ્વીમાની રાત્રિ હોય, તોડી નાખેલી પક્ષિની હોય, જેમાંના શર પુરુષે હણાઈ ગયા હોય એવી સેના હોય, અધિકાર વડે હણાયેલી પ્રભા હોય, સુકાયેલી નદી હોય, વેદરહિત-પતિત જનોએ ઝાળગંવાથી અપવિત્ર થયેલી વેદી હોય, શાંત થયેલી અગ્નિશિખા હોય,^{૧૨, ૧૪} અથવા હસ્તીએ પોતાની સૂંઠ વડે ઠંડોળી નાખવાને લીધે પત્રો તેમ જ કમળો વિનાની થયેલી અને ગ્રાસ પામેલાં પક્ષીઓવાળી નાનીસરખી તળાવડી હોય એવાં દેખાતાં હતાં. રામખતી સીતા પતિવિયોગના શોકની પીઠાથી સુકાર્થ ગયેલાં હોવાને લીધે, આઠાઅવળા કાંસ યોદ્ધાને જેમણું જળ ખીલે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યું હોય એવી નદીના જેવાં અને સ્નાનાદિથી અગ્નિદિ નહિ કરવાને લીધે કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિના જેવાં જણાતાં હતાં.^{૧૫, ૧૬} સુદર અંગવાળાં તથા સ્તનજડિત મહેલમાં વસવાને ચોગ્ય એવાં સુકુમારી બનકી દુઃખ વડે સંતાપ થતાં હોવાથી બધે તુરતમાં જ તોડી નાખેલી અને તાપ

વડે સુકાતી કમળની ઠાંડી જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. જનકેન્દ્રિની સીતા પોતાના યુથપતિ હસ્તી-રાજથી વિખૂટી પાડેલી, થાંભલે બાંધી રાખેલી, દુઃખપીડિત તથા નિસાસા નાખતી હાથિણી સરખાં જણાતાં હતાં. જેમ વધીકતુના અંતમાં સ્યામતા ભારતી વનરાજીથી પૃથ્વી શોભે. તેમ સતીશિરોમણિ સીતા ઓળ્યાઓળ્યા વિનાની અને પૃથ્વી સુધી લટકતી પોતાની વેણીથી શોભતાં હતાં.^{૧૭-૧૮} ઉપવાસથી. પતિવિયોગના શોકથી, રામચંદ્રના ધ્યાનથી તથા રાવણના લયથી ક્ષીણ થઈ ગયેલાં અને જળ કિંવા વાયુનો જ આહાર કરવાથી કૃશ તથા દીન બની ગયેલાં તપસ્વિની સીતા એ સમયે હાથ ભેડી ભેડા હતાં; તેથી બધે પોતાના શુદ્ધ મનથી તે ‘મારા પતિ રામચંદ્રથી રાવણનો પરાભવ થાઓ !’ એવી કુળદેવીને પ્રાર્થના કરતાં હોય એવાં જણાતાં હતાં.

મહાભળવાન રાવણ, જેમના શ્વેત અને વિશાળ નેત્રના છેડા લાલ રંગના હતા અને જેમની પાંપણે સુદર હતી તથા જે યોધાર આંસુએ રૂદન કરતાં ચોમેર નિહાળતાં હતાં અને જેમનું મન રામચંદ્ર વિષે જ આસક્ત હતું, એવાં પવિત્ર કીર્તિ-વાળાં સીતાને પોતાના જ વધને માટે લોભાવવા લાગ્યો.^{૨૦-૨૨}

હતિ ઓલાઈતી મહાકુનિમણીત આલિંગ્ય શ્રીરામાણુના સુદરકાંઠામાં ૧૯ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૦ મેા

અશોકવનમાં સીતા-કામાંધ રાવણનાં વચ્ચેનાં

સ તાં પરિવ્રુતાં દીનાં તિરાનન્દાં તપસ્વિનીમ્ ।
સાકારૈર્મંચુરૈર્વાપ્યૈર્દર્શયત રાવણઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં, દીન, આનંદરહિત તથા શોકગ્રસ્ત થયેલાં સીતાની પાસે જઈને લઈ શ્વર રાવણ ચેષ્ટાચુકત મધુર વાક્યોથી પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરવા લાગ્યો.^૧

લઈ શ્વર રાવણે સીતા પ્રત્યે કહ્યું : ‘હું હસ્તીની સૂંઠ સરખી જંઘાવાળી ! મને દેખીને તું ઉદર તથા સ્તન શા માટે હાકે છે અને બંધે

મારા ભયને લીધે તું પોતાના શરીરને શૂન કરી દેવા ઇચ્છતી હોય એવી એણે કેમ કહે છે? હે સર્વ લોકોનાં મનનું હરણ કરનારી! હે સર્વોચ્ચ-સૌંદર્યસંપન્ન! હે વિશાળ નેત્રવાળી! હું તને ખૂબ જ આહું છું. હે પ્રિયા! તું મારા પર પ્રેમ-ભરી દૃષ્ટિથી જો. હે સીતા! અહીંયાં ઇચ્છત રૂપ ધરનારા રાક્ષસો અથવા મનુષ્યો એમાંનું કોઈ પણ નથી; માટે મને જોઈને ઉત્પન્ન થયેલા ભયનો તું ત્યાગ કર. હે ભીરુ! પારકી સ્ત્રીઓમાં ગમન કરવું કિંવા બળાત્કારથી તેનું હરણ કરવું એ તો અગ્રે રાક્ષસોનો સનાતન ધર્મ જ છે, એ તારે નિઃસંદેહ જાણવું.^{૩-૫} હે મૈથિલી! અમારો એવો ધર્મ હોવા છતાં અને મારા શરીરમાં ગમે તેટલો કામ વ્યાપવા છતાં પણ મારા પર તારી ઇચ્છા વિના હું તને અડકીશ નહિ.^૬ હે દેવી! તારે જરા પણ ભય રાખવા જેવું નથી. હે પ્રિયા! મારા પર વિશ્વાસ લાવીને તું મારી સાથે ખરા દિલથી પ્રેમ કર. તારે આમ શોકપીડિત થવું યોગ્ય નથી.^૭ અરે, મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરવી, પૃથ્વી પર સૂઈ રહેવું, વિચારવનભમાં ડહોળાવું, મેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં અને નિરર્થક ઉપવાસ કરવા, એ તને જરાયે યોગ્ય નથી.^૮ હે મૈથિલી! તું મારી સાથે પ્રીતિ બાંધ અને ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ, અગરુ વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો, શ્રેષ્ઠ ચંદન, વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો, દિવ્ય આભૂષણો, અમૂલ્ય પાનપદાર્થો, શય્યાઓ, આસનો, ગીત, નૃત્ય તથા વાદ્ય એ સઘળું તારે સ્વાધીન કરી દે.^{૯, ૧૦} હે સુંદર દેહવાળી! તું સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ છે; માટે આમ વ્યર્થ ચિંતાતુર ન થા. તું તારાં અંગો પર સર્વ પ્રકારના અલંકારો ધારણ કર. અરે, મને પામીને તું આભૂષણ વિનાની કેમ રહી શકે? હે જનકી! આ તારું સુંદર ખીલેલું ચૌવન નહીંના પ્રવાહની પેઠે એમ ને એમ જ વહી જાય છે અને તે વહી ગયેલા જળપ્રવાહની પેઠે કદી પણ પાછું આવનાર નથી; માટે તું મારી સાથે પ્રેમ બાંધીને દિવ્ય લોગ લોગવ. હે શુભ દર્શના! હું તો ધારું છું કે, દિવ્ય રૂપનું નિર્માણ કરનારા બ્રહ્મદેવ પણ તને સરજીને વિરામ પામ્યા

છે; કેમ કે આ હુનિયામાં તારા સરખી રૂપવાળી બીજી કોઈપણ સ્ત્રીઓમાં આવતી નથી,^{૧૧-૧૩} હે વૈદેહી! રૂપ અને ચૌવન વડે શોભતી તને જોઈને સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ પણ કામવશ થઈ જાય, તો પછી બીજો પુરુષ કામને વશ થાય એમાં તો કહેવું જ શું? હે અંદ્ર સમાન સુખવાળી! હે વિશાળ નિતંબવાળી! હું તારાં જે જે અંગને જોઈ છું, તે તે અંગમાં જ મારી દૃષ્ટિ ચોંટી જાય છે; અર્થાત્ એક અંગ જોયા પછી ત્યાંથી નજર ફેરવવાની ઇચ્છા જ થતી નથી. હે મૈથિલી! તું મોહનો ત્યાગ કરીને મારી સ્ત્રી થા. ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી મારી અનેક સ્ત્રીઓ વિષે તું મારી સુખ્ય રાણી થા. હે ભીરુ! મેં ત્રણે લોકમાંથી બળાત્કારે જે જે રત્નો આણેલાં છે તે અને મારું આખું રાજ્ય હું તને આપી દઉં છું.^{૧૪-૧૭} હે વિલાસિની! તારી પ્રીતિને અર્થે અનેક નગરાથી ભરેલી આખી પૃથ્વી છતી હું તારા પિતા જનકને આપીશ. સંશ્રામ વિષે મને છતી શકે એવા કોઈ પણ પુરુષને હું જોતો નથી. અરે, વિચાર તો કર કે યુદ્ધભૂમિ વિષે કોઈ પણ પુરુષ મારા મહાન બળની આગળ ભણો રહેવા પણ સમર્થ નથી. સઘળા દેવો અને અસુરો પણ યુદ્ધ વિષે મારી સામા ભણા રહેવાને અશક્ત છે. અરે, ભાંગી ગયેલી ધન્યોવાળા તેજોને મેં કેટલીયે વાર સંશ્રામમાંથી નસાડી મૂક્યા છે! હે સીતા! તું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર, જોટલે તારા શરીરને સ્નાનાદિ ક્રિયાથી નિર્મળ બનાવવામાં આવે અને તારાં અંગો પર પ્રકાશમાન આભૂષણો પહેરાવવામાં આવે. હે વરાનના! હું અલંકાર વડે વિભૂષિત થયેલું તારું સૌંદર્યશુક્ત સ્વરૂપ જોવા ઇચ્છું છું; માટે તું મારા પર દયા લાવીને ઉત્તમ શણગાર ધારણ કર.^{૧૮-૨૨} હે ભીરુ! તું તારી ભ્રમ્હામાં આવે તેવા લોગ લોગવ, તારી ઇચ્છામાં આવે તેવા પદાર્થોનું પાન કર, તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી કીડા કર અને તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે આ રાજ્ય તથા ધનનું કોઈને દાન કરી દે.^{૨૩} હે જનકી! મારા પર વિશ્વાસ આણીને તું મારી સાથે પ્રીતિ બાંધ અને જરા પણ સંકેત ન ધરતા તારી ઇચ્છામાં

આવે તેવી મને આજ્ઞા આપ. જો મારા પર કયા કરીને તું એવી રીતે મારી સાથે પ્રેમ બેઠીશ, તો તારા બાંધવો પણ તારા જેવું જ સુખ ભોગવશે.^{૨૪} હે યશસ્વિની ! હે કલ્યાણી ! મારી પરાક્રમરૂપી સંપત્તિ તથા લક્ષ્મી તો જો ! હે રૂઝા ભાગ્યવાળી ! વલ્લભ વસ્ત્ર પહેરનારા રામની સાથે રહીને તું શું કરીશ ?^{૨૫} અરે, જેની પાસે શુદ્ધ કરવાનાં કાંઈ પણ સાધન નથી એવો રાત્ર્યશ્રદ્ધ થઈ વનમાં વસેલો અને ભૂમિ પર શયન કરનારો ત્રતધારી રામ હજી સુધી જીવતો હશે કે નહિ, એની જ મને તો ખોટી શંકા છે !^{૨૬} હે વૈદેહી ! શ્યામ વાદળથી છવાયેલા ચંદ્રની કાંતિ જેમ ચેઘની આગળ ચાલતો અગલો ભેઈ શકતો નથી, તેમ મારા વશમાં પડેલી તને ભેવાને રામ હવે શક્તિમાન નથી.^{૨૭} અરે, જેમ હિરણ્યકશિપુ ઈર્દના હાથમાં ગયેલી પોતાની કીર્તિ પુનઃ પામી શક્યો ન હતો, તેમ તારા પતિ રામ મારા પંજમાં સપડાયેલી તને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ નથી.^{૨૮} હે સુંદર હાસ્ય કરનારી ! હે સુશોભિત કંતપક્રિતવાળી ! હે અંચળ નેત્રવાળી ! હે વિલાસિની ! હે ભીરુ ! ગરુડ જેમ અગાધકારથી અમૃતવૃંદ હરણ કરે, તેમ તું મારા મનનું હરણ કરે છે.^{૨૯} હે સીતા ! તેં જીવું અને મલિન રેશમી વસ્ત્ર પહેરેલું છે તથા કાંઈ પણ અલંકાર ધારણ કર્યા નથી; તેમ છતાં પણ તારું સુકોમળ સ્વરૂપ ભેઈને મને મારી સ્ત્રીઓ વિષે જરા પણ પ્રીતિ થતી નથી.^{૩૦} હે જાનકી ! મારા અંતઃપુરમાં રહેનારી સર્વશુભસંપન્ન મારી જેટલી સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વ ઉપર તું આધિપત્ય ભોગવ; અથવા તું મારી વહાલી સ્ત્રી થઈને મારી બીજી સઘળી સ્ત્રીઓને આજ્ઞા આપનારી થા.^{૩૧} હે શ્યામ દેશવાળી ! અપસરાઓ જેમ લક્ષ્મીની સેવા કરે છે, તેમ ત્રૈલોક્યમાં ઉત્તમ એવી મારી સઘળી સ્ત્રીઓ તારી સેવા કરશે.^{૩૨} હે વૈદેહી ! કુબેરને ઘેર જે જે રત્નો અને ધન છે તથા આ લોક વિષે જેટલાં સુખ છે તે સઘળાંને તું મારી સાથે રહીને યથેચ્છ રીતે ભોગવ.^{૩૩} હે દેવી ! તારો પતિ રામ તપ, યજ્ઞ, પરાક્રમ, ધન, તેજ કિંવા કીર્તિમાં મારી બરાબરી

કરી શકે એમ નથી.^{૩૪}

‘હે લલના ! તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ પાન કર, ઇચ્છામાં આવે તેમ કીડા કર, ઇચ્છામાં આવે તેવા ભોગ ભોગવ. હે દેવી ! મારું સઘળું ધન અને આખી પૃથ્વી તને અર્પણ કરું છું; માટે તું મારી સાથે પ્રીતિ બાંધીને ઇચ્છિત સુખ ભોગવ અને તારા બાંધવોને પણ સુખ ભોગવવા દે.’^{૩૫} હે ભીરુ ! તું સુવર્ણના નિર્મળ હારથી પોતાના શરીરને શલ્યગારીને પુષ્પયુક્ત વૃક્ષસમૂહથી વ્યાપ્ત થયેલાં અને બ્રમરોનાં ટોળાંથી ભરેલાં સમુદ્રના કિનારા પરનાં વનોમાં ચાલ અને ત્યાં આગળ મારી સાથે યથેચ્છ વિહાર કર.’^{૩૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આલેખ્ય શ્રીરામાયણના સુરસાંકમાં ૨૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૧ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાવણને પ્રત્યુત્તર

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।

आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં વચન સાંભળી દુઃખને લીધે પીડિત થયેલાં, દીન સ્વરવાળાં, રુદન કરતાં, થરથર ખૂબતાં, સુંદર દેહવાળાં અને પોતાના પતિ રામથંદ્રનું જ ચિંતન કરતા તપસ્વિની સીતા ધીમેથી દીન સ્વરે પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યા.^{૧-૨}

સતીશિરોમણિ સીતાએ રાવણની અને પોતાની વચ્ચે પૃથ્વી પર એક તણખડું મૂકીને મંદ મંદ હાસ્ય કરતાં કહ્યું :^૪ ‘હે રાવણ ! તું તારા ચિત્તને મારા પરથી ખસેડી તારી સ્ત્રીઓ વિષે જ પ્રીતિયુક્ત કર.’^૩ જેમ પાપી મનુષ્ય સિદ્ધિની પ્રાર્થના

* જેવી રીતે પૃથ્વી પર મૃત્તાદિના ભાગ કરવા અચુક્ત છે, તેથી પોતાની અને પૃથ્વીની વચ્ચે સૂકું ઘાસ વગેરે પાથરીને મૃત્તાદિના ભાગ કરવાની શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, તેવી રીતે સ્ત્રીએ પરપુરુષની સાથે સાક્ષાત્ રીતે સંબાધક કન્ડ અચુક્ત હોવાથી અહીં સીતાએ રાવણ અને પોતાની વચ્ચે એક તણખડાની આડ મૂકી વળી રાવણની આગળ તણ મૂકીને છુદ્ધિમતી સીતાએ તેને એમ બતાવ્યું કે તેને તણ સરખો ગણીને હું પ્રત્યુત્તર આપું છું

તિ. દી. હપરંથી.

કરવાને અયોગ્ય છે, તેમ તું મારી પ્રાર્થના કરવાને અયોગ્ય છે. હું કે જે અતિ શ્રેષ્ઠ કુળમાં જન્મેલી છું અને અતિ પવિત્ર કુળમાં પરણેલી છું તથા પતિવ્રતધર્મ પાળનારી છું, તે નિંદા થાય એવું અયોગ્ય કર્મ કદી પણ કરીશ નહિ.’

એટલું કહ્યા પછી યશસ્વિની સીતાએ રાવણ તરફ પૂંક ફેરવીને યુગ્મ પશુ કહ્યું: ‘હે રાવણ ! હું સતી છું અને પારકાની સ્ત્રી છું; તેથી તારે ઉપલોગ કરવા યોગ્ય નથી.^{૪૯} હે નિશાચર ! તું ધર્મના વિચાર કરી રૂઝા આચરવાળો થા. જેથી રીતે તું તારી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે ધીબાઓની સ્ત્રીઓનું પણ તારે રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૫૦} હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું તારું જ દષ્ટાંત લઈને^{૫૧} તારી પોતાની સ્ત્રીઓ વિષે રમણુ કર. જે પુરુષ અંગળ સ્વભાવવાળો, ઇંદ્રિયોને વશ નહિ રાખનારો અને પોતાની સ્ત્રીથી અસંતુષ્ટ રહેનારો હોય છે, તેની બુદ્ધિને સંજ્ઞાને ધિક્કારે છે અને પરસ્ત્રીઓથી તેનો વારંવાર પરાભવ થાય છે.^{૫૨} અરે, હું ધારું છું કે, આ તારી લંકાનગરી વિષે કોઈ સાક્ષુપુરુષો રહેતા નથી; અથવા જો રહે છે તો તું તેઓની પાસે જઈને ધર્મધર્મ સંબંધી કાંઈ પણ પ્રશ્ન કરતો નથી કે જેથી તારી બુદ્ધિ આચારવિચાર-રહિત અને વિપરીત થઈ જઈ છે,^{૫૩} અથવા તો વિવેકી સત્પુરુષોએ કહેલાં હિતકર વચનોને સિધ્ધા માનનારો તું રાક્ષસોના વિનાશ અર્થે જ તે સત્પુરુષોનાં વચનોનો અંગીકાર કરતો નથી. જે રાજા સંજ્ઞાનેના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી અને અનીતિમાં તત્પર રહે છે, તે રાજાનાં મોટી સમૃદ્ધિવાળા રાજ્યો તથા નગરી પણ સ્વર નાશ પામે છે.^{૫૪, ૫૫} હે રાવણ ! રત્નસમૂહથી ભરેલી આ તારી લંકાનગરી કે જે તારા હાથમાં આવેલી છે, તે હવે તારા એકલાના જ અપરાધથી થોડા સમયમાં નષ્ટબ્રજ થઈ જશે.^{૫૬} હે રાવણ ! એ તો ખરું જ છે કે

× જેમ તું તારી સ્ત્રીઓને તારે વિષે જ પ્રીતિયુક્ત સંભવા પ્રયત્ન કરે છે અને એમ થવાથી જ આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ મળી શકે એવું માને છે, તેમ ધીબ પુરુષો પણ કરતા તથા માનતા હોવા જોઈએ એના વિચાર કર

દુઃકી દષ્ટિવાળો અને પાપકર્મ કરનારો કોઈ પુરુષ જ્યારે પોતાનાં જ પાપકર્મને લીધે મહાન આપત્તિમાં આવી પડે છે, ત્યારે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે.^{૫૭} તે જ પ્રમાણે તારાથી પીડા-યેલાં સર્વ પ્રાણીઓ તને તારાં જ પાપકર્મને લીધે મહાન આપત્તિમાં આવી પડેલો જોઈને અત્યંત હર્ષિત થશે અને કહેશે કે, ‘અહા ! ફૂર કર્મ કરનારો હવે રાવણ આવા કષ્ટમાં આવી પડ્યો એ ઘણું જ સારું થયું.’^{૫૮} હે રાક્ષસ ! તું તારા ઐશ્વર્યથી કે ધનથી મને લલચાવતાં સમર્થ નથી. જેમ સૂર્યની પ્રભા કદી પણ સૂર્યથી ભૂંડી શકી નથી, તેમ હું પણ કદી રામચંદ્રથી ભૂંડી પડનારી નથી.^{૫૯} અરે, સર્વ લોકના નાથ અને સર્વ લોકોથી સહકાર પામેલા રણવીરના હાથનું જોશીકું કરીને સૂઈ રહેનારો હું હવે કદી પણ ધીબ કોઈના હાથને જોશીકા તરીકે કેમ જ સ્વીકારીશ^{૬૦} જેમ બ્રહ્મચર્યવ્રતની સમાપ્તિ કરીને પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણ માટે જ વેદવિલા યોગ્ય ગણાય છે, તેમ હું પણ મહાસમર્થ રણવીરની જ યોગ્ય ભાવ્યો છું.^{૬૧} હે રાવણ ! હું તેને નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે, વનમાં કામપીઠિત થયેલી હાથિણીને જેમ હાથીની સાથે મેળવે, તેમ તું અતિશય દુઃખિત થઈ રહેલી મને મારા પતિ રામચંદ્રની સાથે મેળવ; તેમ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે.^{૬૨}

‘હે રાવણ ! જો તું આ લંકાનગરીનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હોય અને તારે પોતાને ઘેર પાતક માંથી બચવું હોય, તો તું પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામચંદ્રની સાથે મૈત્રી કર. સર્વ ધર્મને ભણનારા રામચંદ્ર પોતાના શરણે આવેલા ઉપર દયા કરે છે, એવું સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; માટે જો તું જીવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો તેની સાથે મૈત્રી કર. શરણે આવનાર પર દયા કરનારા રણવીરની આગળ જઈને તું શુદ્ધ અંતઃકરણથી તેમને પ્રસન્ન કર અને મને અહીંયાંથી લઈ જઈને તેમને સ્વાધીન કર.’^{૬૩-૬૪} જો તું મને યુગ્મ રણવીરને સોંપીશ તો તારું કલ્યાણ થશે અને જો એ પ્રમાણે નહિ કરે તો તું મોટી આપત્તિમાં આવી પડીશ.^{૬૫} અરે,

દેવરાજ છદ્ધે મૂકેલું* વજ્ર પશુ કદાચ તને જીવતો મૂકે અથવા અંતક-મૃત્યુ પશુ તને કદાચ ચિરકાળ પર્થત જીવતો રહેવા દે; પરંતુ સર્વ લોકના નાથ શ્રીમાન રામચંદ્ર ન્યારે ક્રોધ પામશે, ત્યારે તને ક્ષણવાર જીવતો રહેવા દેશે નહિ.^{૨૩} અરે, છદ્ધે છોડેલા વજ્રના નાહ જેવો રામચંદ્રના ધનુષ્યનો ટંકારવ હવે અલ્પ સમયમાં જ તારા સાંભળવામાં આવશે. વળી રામ-લક્ષ્મણના નામથી અંકિત, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાં અને સુખમાંથી અગ્નિજ્વાળા કાઢતા સર્પો જેવાં કાતિલ બાણો હવે 'સત્વર અહીંયાં પડશે.^{૨૪,૨૫} કંકપક્ષીઓનાં પીછાંથી શોભતાં એ બાણો આ નગરમાં પડીને સઘળા રાક્ષસોને હણશે, જેથી આ લંકાનગરી ઉજ્જડ થઈ રહેશે.^{૨૬} જેમ ગરુડ સર્પોને શોધીશોધીને મારે છે, તેમ રામચંદ્રરૂપી ગરુડ રાક્ષસોરૂપી સર્પોને શોધીશોધીને મારશે.^{૨૭} પૂર્વે જેમ ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપ-ધારી વિષ્ણુભગવાને ત્રણ પગલાં ભરીને અસુરોની પાસેથી શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મી પાછી વેળળી હતી, તેમ શત્રુ-ઓતું હમન કરનારા મારા સ્વામી રામચંદ્ર મને તારી પાસેથી સત્વર છોડાવી દેશે. હે રાવણ! ન્યારે મહાસમર્થ રઘુવીરે જનસ્થાનમાંના સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો અને તારા એ સ્થાનને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું, ત્યારે તું ક્યાં સૂઈ ગયો હતો? અરે, એ વેળાએ તો તું અશક્ત જ હતો કે જેથી તને આતુ નિંદા કમ કરવાનું સૂચ્યું. હે અધમ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ. ન્યારે વનમાં ગયા હતા, ત્યારે તેમના વિના શૂન્ય પડેલા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને તે મારું હરણ કર્યું; પરંતુ તેમની દૃષ્ટિ આગળ તું આતુ નિંદા કમ કરી શકત નહિ. અરે, તું એ રામ-લક્ષ્મણની આગળ ઊભો રહેવાને પણ સમર્થ નથી! સિંહની માત્ર ગંધ જ આવતાં દૂતરો જેમ તેની આગળ ઊભો રહી શકતો નથી, તેમ તું પણ રામ-લક્ષ્મણનાં દર્શન પામીને તેઓની આગળ ઊભો રહેવાને સમર્થ નથી. હે રાવણ! તું એટલો અધો બળહીન છે કે એ કદાચ તારે રામ-લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે, તો તારી સંહાધ અને

સંપત્તિ સ્થિર રહી શકે એમ નથી. હે રાવણ! જેમ છદ્ધના બે બાહુઓના બગ આગળ વૃત્રાસુરના એક બાહુનું* બગ આલ્યું ન હતું,^{૨૮} તેમ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓની સાથે યુદ્ધ કરતાં છેવટે તારો પરાજય જ થશે.^{૨૯-૩૨} સૂર્ય જેમ શેઠા રહેલા જાગને સત્વર શોધી લે છે, તેમ પોતાના બ્રાતા લક્ષ્મણ સહિત મારા સ્વામી તારા પ્રાણને પોતાનાં તીકણ બાણ વડે શીઘ્ર જેંચી લેશે.^{૩૩} હે રાવણ! કદાચ તું ભયનો મારો કેન્દ્રાસ પર્વત પર આલ્યો જઈશ અથવા વરુણદેવની સભામાં ભરાઈ બેસીશ; તોપણ વિનાશકાળે પહોંચી ચૂકેલું મોઢું* વૃક્ષ જેમ વજ્રના પ્રકારથી તત્કાળ તૂટી પડે છે, તેમ તું રામચંદ્રના બાણના પ્રકારથી નિશ્ચય પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ.^{૩૪}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુલકાંડમાં ૨૧ મો સર્ગ ચંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૨ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાવણનો ક્રોધ

સીતાવા વચનં શ્રુત્વા પત્ત્વં રાક્ષસેશ્વરઃ ।

પ્રત્યુવાચ તતઃ સીતાં વિપ્રિયં પ્રિયદર્શનામ્ ॥

પ્રિયદર્શના સીતાનાં કઠોર વચનો સાંભળીને રાક્ષસોનો રાજા રાવણ તેના પ્રત્યે અપ્રિય વચન કહેવા લાગ્યો.^૧ તે બેલ્યે: 'આ લોક વિષે પુરુષ સ્ત્રીની સાથે જેમ જેમ શાંત સ્વભાવથી વર્તેલો બન્યો છે, તેમ તેમ તે સ્ત્રીને પ્રિય થતો બન્યો છે; પરંતુ હે સીતા! તારા પ્રત્યે તો હું જેમ જેમ પ્રિય વચન બોલતો જઈ છું, તેમ તેમ તારાથી તિરસ્કાર પામું છું.^૨ અરે, પણ શું કરું? જેમ સારો સારથિ આડે માર્ગે દોડી જતા અશ્વોને રોકી રાખે છે, તેમ તારા વિષેની મારી કામાભિલાષા મારા ક્રોધને દાબી દે છે. ખરેખર, કામ એ ક્રોધ કરતાં પણ વિશેષ દૂર છે, કેમ કે જે મનુષ્ય ઉપર કામવાસના બધાય છે, તે મનુષ્ય પાછળથી ભલે ને પોતાનો શત્રુ હોય, તોપણ તેના પર કયા તથા રનેહ જીપજે

* ઇદ્રે વૃત્રાસુરનો એક હાથ કાપી નાખ્યો, ત્યારે વૃત્રાસુર એક હાથે જ તેની સાથે યુદ્ધ કરતો રહ્યો; પરંતુ છેવટે તેનો પરાજય થયો હતો.

છે. ૧૪ હે સુદર મુખવાળી ! પતિવિયોગ થવાને લીધે લોગવિલાસનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય ડોળ બતાવનારી તું મારાથી અપમાન પામવાને તથા નાશ પામવાને યોગ્ય છે, છતાં કામવાસનાથી અધા-યેલો હું તારા નાશ કરી શકતો નથી. ૧૫ નહિ તો હે મૈથિલી ! હાલમાં તો મારા પ્રત્યે જે જે કઠોર વચનો કહ્યાં છે, તે તે વચનોના બદલામાં તો તારા વધ કરવો જ યોગ્ય છે. ૧

કોધાવેશમાં આવેલા રાક્ષસરાજ રાવણ સીતા પ્રત્યે એટલું કહીને વળી પછુ કહ્યું : ‘ હે સીતા ! મેં પ્રથમ તને જે એક વર્ષનો અવધિ આપેલો છે, તેમાંથી હવે માત્ર બે માસ જ બાકી રહ્યા છે; માટે હવે હું બે માસ સુધી તારી વાટ જોઈશ; અર્થાત્ તેટલા સમયમાં જ તારે જે કાંઈ વિચાર કરવો હોય તે કરી દેવો. ત્યાર પછી હે વરવશ્ચિની ! તારે ગમે તેમ કરીને પણ મારા શયન પર આરોહણ કરવું જ પડશે. ૧-૮ જો બે માસનો અવધિ વ્યતીત થતા સુધીમાં તું મને પોતાના પતિ તરીકે નહિ સ્વીકારે, તો પછી મારા રસોડયાઓ મારા પ્રાતઃલોબન માટે તારા કંટકે કંટકા કરીને રાંધશે. ૧૯

રાક્ષસોનો રાજા રાવણ એવી રીતે સીતાનો તિરસ્કાર કરતો હતો, તે જોઈને ત્યાં રહેલી કેટલીક દેવકન્યાઓ તેમ જ ગૃધ્રવંકન્યાઓ ચક્રિત થઈ ગઈ તથા અત્યંત ખેદ થરવા લાગી. ૧૦ એ વેળા કેટલીક પોતાના હોઠની ચેષ્ટાઓથી, કેટલીક નેત્રના મચકારાથી તથા કેટલીક મુખની ચેષ્ટાથી રાવણથી તિરસ્કાર પામતાં સીતાનું આત્માસન દરવા લાગી. એ સ્ત્રીઓથી આત્માસન પામેલાં બનકી પોતાના સહાચરણથી તથા પોતાના સ્વામી રામચંદ્રના શૌર્યથી ગર્વચુકત થઈને રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રત્યે હિતકર વચન કહેવા લાગ્યાં : ૧૧, ૧૨ ‘ હે રાવણ ! આ લંકાનગરીને વિષે વસતી પ્રભ-માં તારું હિત ઇચ્છે એવો કોઈ પણ પુરુષ હોય એમ મને લાગતું નથી; કેમ કે તને આતું નિંદા કરતો કોઈ વારતું નથી. ૧૩ હે રાક્ષસ ! હું કે જે ઇંદ્રની પત્ની શચી જેવી અને ધર્માત્મા રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની છું; તેને તારા સિવાય ત્રણ લોકમાંને

બીજે કયો પુરુષ આ પ્રમાણે મન વડે પણ ઇચ્છી શકે ? ૧૪ હે રાક્ષસાધમ ! અમાય તેજવાળા રામ-ચંદ્રની લાચારીને તું આવાં નિંદા વચનો કહે છે, તે પાપમાંથી તું કેમાં જઈને છૂટીશ ? અરે, જેમ નિર્બળ સસલો પોતાની સાથે વનમાં વસનારા મહોન્મત હાથીની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે, એવી તારી રામચંદ્ર પ્રત્યે ઇચ્છા છે; અર્થાત્ રામ-ચંદ્ર મહોન્મત હસ્તી સરખા છે અને તું સસલા જેવો છે. ૧૫, ૧૬ હે રાક્ષસ ! બ્યાં સુધી તું ઇંદ્રાકુ-કુળદીવક રામચંદ્રની દૃષ્ટિએ પડ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ તું તેમની નિંદા કરી શકે છે. ૧૭ હે અનાય ! મારા પર કુદૃષ્ટિથી જોનારાં તારાં આ કુર, બિહા-મણાં અને પીળાં તથા કાળા રંગનાં નેત્રો કેમ નીકળી પડતાં નથી ? ૧૮ હે પાપાત્મા ! હું કે જે ધર્માત્મા મહારાજા દશરથની પુત્રવધૂ છું; તેને આવાં કુવચન કહેતાં તારી જીભ કેમ ત્લી પડતી નથી ? હે દશગ્રીવ ! હું તને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવાને સમર્થ છું; છતાં હાલમાં હું તપશ્વરણ-ના નિયયોત્તું પાલન કરું છું; તેથી અને મને રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ નથી, તેથી હું મારા પતિવ્રત-ધર્મના તેજ વડે તને બાળીને ભસ્મ કરતી નથી. હે રાવણ ! કેવે નિર્માણ કરેલા તારા વધને અર્થે જ તું મને અહીંયાં હરી લાગ્યો છે; નહિ તો હું કે જે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રની પત્ની છું; તેનું હરણ કરી લાવવાને તું જરા પણ સમર્થ નથી. હે રાવણ ! તું અત્યંત શરવીર છે, સાક્ષાત્ કુબેર-નો ભાઈ છે અને ઘણો જ બળશાળી છે; છતાં મારીચની સહાયથી રામ-લક્ષ્મણને વનમાં દૂર લઈ જઈને પછી તે તેમના ઘરમાંથી સ્ત્રીની ચોરી કરી અર્થાત્ મારું હરણ કર્યું એ શું તને છાએ છે ?

સતીશિરોમણ સીતાનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસોનો રાજા રાવણ અતિ ક્રોધાચ્છાન થઈ ગયો અને આંખો કાઢીને સીતા સામે જોવા લાગ્યો. ૧૯-૨૩ એ વેળા મોટી લુબ્ધા અને મોટી ગરહનવાળો રાક્ષસરાજ રાવણ કાળા મેઘ સરખો દેખાતો હતો; તેની જિહ્વા દેહીઅમાન અને અણીદાર હતી, તેનાં નેત્ર ઘણાં જ ઊંચ હોવાથી લાલચોળ બહુતાં

હતાં; તેની યતિ સિંહના સરખી હતી.^{૨૪} તેના મસ્તક પરના મુકુટનો અબ્બભાગ હાલતો હતો; તેના શરીર પર ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ શોભતી હતી અને મુંઝધી ચંદન ચર્યું હતું. તેણે રાતાં વસ્ત્ર, રાતાં પુષ્પ અને સુવર્ણના બાન્ધુ-બંધ ધારણ કર્યા હતા. તેણે પોતાની કમ્બરની આસપાસ નીલવર્ણવાળી કટિમેખલા બાધેલી હતી, તેથી તથા પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળી પોતાની બન્ને ભુભાગોથી તે અસુતમંથન સમયે વાસુકિ-નાગથી વીંટાયેલા અને બે શિખરોથી શૌભતા મંદરાચળ જેવો દેખાતો હતો.^{૨૫-૨૭} જેમ રક્ત નવપક્ષવ અને રક્ત પુષ્પવાળા બે અશોકવૃક્ષથી પર્વત શોભે, તેમ ઉદય પામતા સૂર્ય સરખાં પ્રકાશમાન બે કુંડળોથી તે શોભતો હતો.^{૨૮} રાક્ષસરાજ રાવણ મૂર્તિમાન વક્ષતન્નતુ સરખો તથા કલ્પવૃક્ષ સરખો સુશોભિત હતો અને સુંદર આભરણોથી અલંકૃત હતો; છતાં એ સમયે તે સ્મશાનગૃહ સરખો ભયંકર જણાતો હતો.^{૨૯}

પછી સર્પની પેઠે કૂંદાડા મારતો અને કોથને લીધે લાલ થયેલાં નેત્રો વડે સીતા પ્રત્યે કટાક્ષ કરતો એ રાવણ બોલ્યો : ‘અનીતિથી ભરેલા અને રાત્ર્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા રામને જ અતુસરનારી હે સીતા ! સૂર્ય જેમ પોતાના તેજ વડે પ્રાતઃસંધ્યાનો નાશ કરે, તેમ આજે હું તારો નાશ કરીશ.’

એ પ્રમાણે સીતા પ્રત્યે કહીને શત્રુઓને તથાવનારા રાવણે ત્યાં રહેનારી અને બિહામણા દેખાવવાળી રાક્ષસીઓની સામે બેઠું. તેમાંની કોઈક રાક્ષસી એક કાનવાળી, કોઈક એક આંખવાળી, કોઈક ગાયના જેવા કાનવાળી, કોઈક લાંબા કાનવાળી અને કોઈક વળી કાન વિનાની જ હતી તથા કોઈકના કાન વચ્ચના જેવા લટકતા હતા. વળી કોઈકના પગ હાથી જેવા હતા તો કોઈકના ઘોડા જેવા હતા; કોઈકના આબલા જેવા હતા, તો કોઈકના પગ પર વાળના શુષ્કા ભીંગેલા હતા; કોઈકને એક જ પગ હતો તો કોઈકના પગ ઘણા જ સ્થૂળ હતા અને કોઈક તો પંચ વિનાની

જ હતી.^{૩૦-૩૪} કોઈકનાં મસ્તક તથા ગરદન મોટાં હતાં, તો કોઈકનાં સ્તન અને ઉદર ઘણાં જ મોટાં હતાં; કોઈકનાં મુખ તથા નેત્ર અત્યંત વિશાળ હતાં તો કોઈકનાં બિહ્વા અને નખ ઘણાં જ લાંબાં હતાં.^{૩૫} કોઈક નાક વગરની હતી તો કોઈક સિંહ સરખા મુખવાળી હતી અને કોઈક ગાયના જેવા મુખવાળી હતી, તો કોઈક વળી ભૂંડણીના જેવા મુખવાળી હતી.

એ સર્વ રાક્ષસીઓ તરફ દંષ્ટિ કરીને રાવણે તેમને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : ‘હે રાક્ષસીઓ ! તમારામાંથી એકએક અથવા તો તમે સઘળી એકઠી થઈને સીતાને એવી રીતે સમભવો કે જેથી તે સત્વર મને વશ થાય. હે રાક્ષસીઓ ! સામ, દાન, ભેદ તથા બીજા ગમે તે સારા કે નરસા ઉપાયોથી કિંવા છેવટે દંડના ભયથી પણ એ બનકીની રામ વિષેની પ્રીતિમાં તમે ભેદ પડાવો.’

એ પ્રમાણે રાક્ષસીઓને આજ્ઞા આપી કામ તથા ક્રોધથી હણાયેલા ચિત્તવાળો રાવણ મોટી ગર્જના કરતો સીતા પ્રત્યે ધસવા લાગ્યો. એ બેઠાંને ત્યાં રહેનારી રાક્ષસીઓમાંની ‘ધાન્યમાલિની’ નામની એક રાક્ષસીને સીતા ઉપર દયા આવી; તેથી તે તુરત જ રાવણની પાસે દોડી ગઈ અને તેને આલિંગન આપીને કહેવા લાગી : ‘હે મહા રાજ ! હે રાક્ષસેશ્વર ! તમોએ પોતાના બાહુબળ વડે જે જે ભોગવિદાસો મેળવેલા છે, તેવા દિવ્ય ભોગ ભોગવવાનું આ સીતાના ભાગ્યમાં દેવે નહિ લખ્યું હોય, જેથી તમે કિંવા તે શું કરી શકો એમ છે ? માટે હે મહારાજ ! તમે મારી સાથે જ કોડા કરો. આ બિચારી કે જે શોકને લીધે ફિફ્કી પડી ગઈ છે, તેનું તમારે શું પ્રયોજન છે ? હે રાક્ષસેશ્વર ! કામના વિનાની સ્ત્રી વિષે આસક્તિ રાખનાર પુરુષનું શરીર સંતપ્ત થઈ જાય છે અને કામનાવાળી સ્ત્રીમા આસક્તિ કરનાર પુરુષ આનંદ ભોગવે છે; માટે હે દશાનન ! આ સીતા કે જે તમારે વિષે કામના વિનાની છે તેને તમારે દષ્ટિથી ગોળ્ય નથી.’ એવી રીતે કહીને જ્યારે એ ધાન્ય-

માલિની રાક્ષસીએ રાવણને શુભ રીતે સમજાવ્યો. ત્યારે મહાબળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ હસતાં હસતાં પાછો વળ્યો અને પોતાના રાજમહેલ પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો. ૨૧-૪૩

પોતાના પગના ધબકારાથી પૃથ્વીને કંપાવતા રાવણ પ્રકાશમાન સૂર્ય સરખા બળહળતા પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. પ્રથમથી સાથે આવેલી સઘળી દેવકન્યાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ તથા નાગકન્યાઓએ પણ તેની આસપાસ આલતાં પુનઃ તેની સાથે જ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. કામથી મોહિત થયેલા રાવણ ધર્મમાં તત્પર રહેનારાં, ભૂમિ પર બેઠેલાં, યશસ્વરૂપાં સતીશિરોમણિ સ્ત્રીતાનો તિરસ્કાર કરીને તેમની આગળથી પાછો વળ્યો અને પોતાના મહેલમાં ગયો. ૪૪-૪૬

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૨૨ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૩મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમને વશ કરવા

માટે રાક્ષસીઓનો પ્રયત્ન

હ્યુત્વવા મૈથિલી રાજા રાવણઃ શત્રુરાવણઃ ।

સંદિશ્ય ચ તતઃ સર્વા રાક્ષસીર્નિર્જગમઃ ॥ ૧ ॥

મિથિલેશપુત્રી સ્ત્રીતાને કઠોર વચનો કહીને તથા રાક્ષસીઓને પૂર્વોક્ત આજ્ઞા આપીને શત્રુઓને રાવડાવનારો મહાત્મા રાવણ ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. રાક્ષસરાજ રાવણ અશોકવાટિકામાંથી નીકળી પોતાના રાજમહેલ પ્રત્યે ગયો, ત્યારે લયકર રૂપવાળી સઘળી રાક્ષસીઓ કોધભેર સ્ત્રીતાની સામે ધસી આવી કઠોર વાણીથી તેમને કહેવા લાગી : ‘અલિ ઓ સીતા ! પુલસ્ત્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા રાવણની લાચારી થઈ, એ શું તું મોટા ભાગ્યની વાત નથી માનતી ?’

એટલામાં તેઓમાંની ‘એકજટા’ નામની રાક્ષસી કે જેનાં નેત્ર કોધને લીધે લાલગોળ થઈ ગયાં હતાં તેણે હચેળીના જેવા અપટા ઉદરવાળી સ્ત્રીતાને સંબોધી કહ્યું : ‘હે સીતા ! છ પ્રજાપતિ-

ઓમાં જે જોશો પ્રજાપતિ છે, તે બ્રહ્માનો માનસિક પુત્ર છે અને તેનું ‘પુલસ્ત્ય’ એવું નામ પ્રખ્યાત છે. ૧-૬ એ પુલસ્ત્યનો માનસિક પુત્ર ‘વિશ્વવા’ નામનો છે, એ વિશ્વવા અત્યંત તેજસ્વી તથા પ્રજાપતિના જેવો જ કાંતિમાન છે. ૭ હે વિશ્વળ નેત્રવાળી ! તે વિશ્વવાનો પુત્ર આ રાવણ છે કે જે સઘળા શત્રુઓને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારવે છે અને જે સર્વ રાક્ષસોનો રાજા છે, તે રાવણની સ્ત્રી થઈ એ તને યોગ્ય જ છે. ૮ હે સર્વોગ્રસ્ત્ર હરી ! તું મારા વચનને કેમ માનતી નથી ?’

એકજટા રાક્ષસી ઉપર પ્રમાણે કહીને વિરામ પામી કે તુરત જ બિલાડીના જેવાં માંભરાં નેત્રવાળી ‘હરિજટા’ નામની એક રાક્ષસી કોધથી ઠોળા ધુરકાવતી બોલી : ‘અલી ઓ ખાઈ ! જેણે તેત્રીસ દેવતાઓને તથા તેમના રાજા ઇંદ્રને છલ્લો છે, તે રાક્ષસરાજ રાવણની પત્ની થવાને તું યોગ્ય છે. રાવણ કે જે પરાક્રમને લીધે અત્યંત ગવિષ્ઠ છે, સંઆમમાંથી પાછી પાની કરે એવો નથી, યશસ્વી છે તથા ધણે જ બળવાન છે, તેની ભાથા થવાનું તું શા માટે ઇચ્છતી નથી ૧૬-૧૧ હે બનકી ! જે તું રાવણની સ્ત્રી થઈશ, તો મહાબળવાન રાવણ પોતાની સઘળી રાણીઓ કરતાં પોતાને અત્યંત પ્રિય થઈ પડેલી રાણીને ત્યજીને પણ તારી જ પાસે આવશે. અરે, હંબરો સ્ત્રીઓથી ભરેલા અને નાના પ્રકારનાં રેતોથી શીસલતા પોતાના અંતઃપુરને ત્યજીને રાવણ તારી જ પાસે આવશે.’

એટલામાં ‘વિકટા’ નામની બીજી એક રાક્ષસી કોધ કરી બોલી : ‘અરે, લયકર પરાક્રમવાળા અને સમગ્ર સમૃદ્ધિવાળા જે રાવણ સંઆમ વિષે નાગ, ગંધર્વ તથા દાનવોને ઘણી વાર છલ્લા છે, તે રાવણ આજે તારી પાસે આવ્યો છતાં હે નીચ ! તું તેનું ભાથાપણ સ્વીકારવા કેમ ઇચ્છતી નથી ?’

ત્યાર પછી ‘હુસુખી’ નામની રાક્ષસીએ કહ્યું : ‘હે વિશ્વળ નેત્રવાળી ! જે રાવણના લયથી સૂર્ય

૧ આદ્ય વનુ, બાર સૂર્ય, અગ્નિયાર મ્હ અને બે અગ્નિનિકુમાર, એ સર્ગ મળી તેત્રીસ દેવતાઓ કહેલા છે.

અત્યંત તપતો નથી અને વાયુ પશુ ઉતાવળો વાતો નથી, તે રાવણની આજ્ઞા તું કેમ માનતી નથી ? અરે, વૃક્ષો પશુ જેના ભયથી પુષ્પો વરસાવે છે, પર્વતો નિર્મળ જળનાં ઝરણો સવે છે અને મેઘ ઇચ્છા પ્રમાણે વરસાદ વરસાવે છે, તે રાક્ષસોના રાજના પશુ રાજા મહારાજા રાવણની ભાયાં થવાને તું કેમ ઇચ્છા કરતી નથી ? ૧૨-૧૮ હે સુંદર હાસ્ય કરનારી ! હે ભામિની ! અમે તારા હિત માટે આટલું આટલું કહીએ છીએ, માટે તું અમારા વચનને સારી રીતે માન; તેમ નહિ કરે તો તું હતી ન હતી થઈ જઈશ; અથાત્ તું રાવણની ભાયાં નહિ થાય તો રાવણ તને મારી નાખશે. ૧૯

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રજ્ઞીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણના સુલકાંઠમાં ૨૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૪ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાક્ષસીઓનાં કઠોર વચન

તતઃ સીતાં સમસ્તાસ્તા રાક્ષસ્યો વિક્રાન્તાનનાઃ ।
પરવં પરવાનહાં સુસ્તુત્વામ્યમપ્રિયમ્ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી બિહામણા સુખવાળી સઘળી રાક્ષસીઓ એકઠી થઈને કઠોર વચન સાંભળવાને અયોગ્ય એવાં સીતા પ્રત્યે કઠોર વચનો બોલવા લાગી : ‘ હે સીતા ! તું સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના મનને આનંદ આપે એવા અને અમૂલ્ય શયનોવાળા અંતઃપુરમાં રહેલાને શા માટે ઇચ્છતી નથી ? ૧૨ અરે મનુષ્યભક્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તું મનુષ્યની સ્ત્રી થઈ એને જ શ્રેષ્ઠ ગણે છે; પરંતુ હવે તું રામ વિષેની આસક્તિ છોડી દે. હવે કદાપિ તું રામનો સમાગમ પામવાની નથી. હવે તો ત્રૈલોક્યના દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરનારા રાક્ષસોના રાજા રાવણને તું તારા પતિરૂપ માન અને સુખથી વિહાર કર. હે શોશન સ્વરૂપવાળી ! તું માનુષી છે તેથી જ મનુષ્ય એવા રામને ઇચ્છે છે; પરંતુ એ રામ તો રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા છે અને તેના કોઈ પશુ કાચની સિદ્ધિ થઈ નથી. વળી તે ઘણો જ વિકળ થઈ ગયો છે. ૧૩-૧૫

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી કમળ સમાન નેત્રવાળાં સીતાએ આંસુભરી આંખે કહ્યું : ‘ હે રાક્ષસીઓ ! તમે સૌ એકઠી થઈને આ લોકમાં નિંદા થાય એવું બોલો છો. ભલે તમે તેવું બોલ્યા કરો; પરંતુ કદાંક લગાડનારાં તમારાં વચનો મારા હૃદયમાં જરા પશુ ઠરે તેમ નથી. ૧૬ અરે, મનુષ્યની સ્ત્રી કદી પશુ રાક્ષસની સ્ત્રી થવાને યોગ્ય નથી. ભલે, તમે મને ખાઈ બેઠો અથવા કટકે કટકા કરીને ફેંકી દો, છતાં હું કદાપિ તમારાં વચનોને તો માનીશ નહિ. ૧૭ મારા પતિ રામચંદ્ર ભલે દીન છે અથવા ભલે રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલા છે, અથવા ભલે વિકળ બની ગયેલા છે, છતાં પશુ મારે તો તે ઇશ્વર-ઉપાસ્ય દેવ છે. હે રાક્ષસીઓ ! સુવર્ચલા જેમ સૂર્યમાં અનુરક્ત રહે છે, તેમ હું રામચંદ્રમાં અનુરક્ત છું. ૧૮ જેવી રીતે મહાભાગ્યવતી શયી ઇંદ્રને અનુસરે છે, અરુંધતી વસિષ્ઠને અનુસરે છે, રાહિણી ચંદ્રને અનુસરે છે, ૧૯ લોપામુદ્રા અગસ્ત્યને અનુસરે છે, સુકન્થા વ્યવનને અનુસરે છે, સાવિત્રી સત્યવાનને અનુસરે છે, શ્રીમતી દેવી કપિલ મહર્ષિને અનુસરે છે, મહ્યંતી સૌદાસ રાજાને અનુસરે છે, કેશિની સગર રાજાને અનુસરે છે અને લીમ્બકપુત્રી દમયંતી નળ રાજાને અનુસરે છે, તેમ હું ઇક્ષ્વાકુકુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન રઘુવીરને અનુસરું છું. ’

સતીશિરોમણિ સીતાનાં વચન સાંભળીને અતિશય કૌપાયમાન થયેલી અને રાવણની આજ્ઞા પામેલી ક્રૂર રાક્ષસીઓ વળી પશુ કઠોર વચનો વડે સીતાનો તિરસ્કાર કરવા લાગી. ‘ શંષાપાવણની ઘટામાં સુખચુપ સંતાઈ બેઠેલો કપિવર હંડુમાન પશુ સીતાનો તિરસ્કાર કરી રહેલી એ રાક્ષસીઓનાં સઘળાં વચનો સાંભળતો હતો.

કોપયુક્ત થયેલી રાક્ષસીઓ થરથર ધ્રુણ રહેલાં સતી સીતાની ચોમેરની ટાઈ વળીને પાતાના લાંબા હોઠ વારંવાર ચાટવા લાગી અને ક્રૂરશીઓ ઉગામીને કોપપૂર્વક બોલવા લાગી : ‘ અરે, જો સીતા રાક્ષસરાજ રાવણ જેવો ભત્રીં પામવાને યોગ્ય જ નથી. ૧૧૧-૧૧૨

એ પ્રમાણે ભયંકર રૂપવાળી રાક્ષસીઓએ ઘણે ઘણે તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે આંસુ લૂછતાં અને શોકવ્યાપ્ત થયેલાં સતીશિરોમણિ સીતા ત્યાંથી ખસીને છેક શિંશપાવૃક્ષના મૂળ પાસે જઈને બેસી રહ્યાં. કૂર રાક્ષસીઓએ ત્યાં પહોં તેમનો કેડો મૂક્યો નહિ. સર્વ રાક્ષસીઓ તુરંત જ સીતાની પાસે આવીને વીંટાઈ વળી અને શોકને લીધે ક્રુશ થઈ ગયેલાં, દીન સુખવાળાં તથા મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનારાં શ્રીમતી સીતાનો અત્યંત તિરસ્કાર કરવા લાગી. ^{૧૭-૧૯}

પછી ભયંકર રૂપવાળી, વિકરાળ સુખવાળી અને ખિડામણી ઉદરવાળી 'વિનતા' નામની રાક્ષસી કોપાયમાન થઈને કહેવા લાગી : 'હે સીતા ! તેં તારા સ્વામી પ્રત્યે જેટલો બેઠલો બેઠલો તેટલો સ્નેહ દર્શાવ્યો છે; હવે બસ કર. હે કલ્યાણી ! સદ્ગુણી બાબતમાં આતિથયપણું છેવટે હું ખરૂં થઈ પડે છે. ^{૨૦, ૨૧} હે સીતા ! તારું કલ્યાણ થાઓ. પતિવ્રતધર્મ માટે મતુલ્યભતિથી જેટલું થઈ શકે તેટલું તેં કયું છે અને તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું; માટે હે મૈથિલી ! હવે હું પણ તને કંઈક હિતવચન કહું છું તે તું સાંભળ અને એ પ્રમાણે કર. ^{૨૨} સર્વ રાક્ષસોના અધિપતિ રાવણને તું તારા પતિ તરીકે સ્વીકાર. એ મહાબળવાન રાવણ દેવોના રાજા ઈંદ્ર સરખો પ્રતાપી છે અને વારંવાર તારી પાસે આવીને તારી પ્રાર્થના કરે છે. ^{૨૩} એ રાવણ ઘણો ચતુર છે, ઉદાર સ્વભાવવાળો છે અને સર્વ પ્રત્યે પ્રિય વચન બોલનાર છે. માટે હે બનકી ! દીન અને મતુલ્ય એવા રામનો ત્યાગ કરીને તું રાક્ષસરાજ રાવણનો આશ્રય કર. ^{૨૪} હે વૈદેહી ! આજથી આરંભીને તું તારા શરીરે દિવ્ય અંગરાગ લગાડે, દિવ્ય આભૂષણો ધારણ કર અને સર્વ લોકોની ઈશ્વરી થા. ^{૨૫} હે રૂડા સ્વરૂપવાળી ! જેમ અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહા છે અને ઈંદ્રની સ્ત્રી શચી છે, તેમ આજથી તું રાવણની સ્ત્રી થા. હે વૈદેહી ! અદ્ય આશુધ્યવાળા અને દીન એવા રામનું તારે શુભપ્રયોજન છે ^{૨૬} એ તું મારું કહ્યું માનીશ નહિ, તો અમે સૌ હમણાં ને હમણાં જ તને ખાઈ જઈશું. ^{૨૭}

એટલું કહીને વિનતા શૂંપ રહી, ત્યારે લટકતા સ્તનવાળી 'વિકટા' નામની બીજી એક રાક્ષસી કોપપૂર્વક સુષ્ટિ ઉગામીને સીતાને કહેવા લાગી : 'હે કુરાગ્રહવાળી સીતા ! રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રત્યે તેં જે જે અયોગ્ય વચન કહ્યાં તે તે તેણે તારા પ્રત્યેની દયાને લીધે તથા પોતાના સરળ સ્વભાવને લીધે સાંખી લીધાં છે; પરંતુ હાલમાં પણ દેશકાળને યોગ્ય એવાં અમારાં વચનો એ તું સ્વીકારીશ નહિ, તો તું નિશ્ચય બળબે કે તારું હિત થશે નહિ. અરે, કોઈથી પણ ન બોળાં શકાય એવા સમુદ્રના આ કાંડા પર આણીને રાવણે તને ભયંકર અંતઃપુરમાં ગોંધી રાખી છે અને અમે સૌ તારું રક્ષણ કરીએ છીએ; ^{૨૮-૩૧} જેથી સાક્ષાત્ ઈંદ્ર પણ તને બચાવવાને સમર્થ નથી. માટે હે મૈથિલી ! હું તને હિતવચન કહું છું તે તું સ્વીકાર. ^{૩૨} બહુ થયું, હવે તું અશ્રુપાત કરવો છોડી દે. અરે, તું વ્યથા શોક ન કર. હવે તું દીનતાને ત્યાગ કરી પ્રીતિ તથા હર્ષયુક્ત થઈ, ^{૩૩} રાક્ષસોના રાજા રાવણની સાથે યથેચ્છ વિહાર કર. હે ભીરુ ! આપણે બધીએ છીએ કે, આપણી સ્ત્રીઓનાં યૌવન ઘણાં જ અચળ છે; ^{૩૪} માટે જ્યાં સુધી તારું યૌવન વ્યતીત થયું નથી, ત્યાં સુધી તું સુખ ભોગવ. હે મદિરેક્ષણ ! રાક્ષસોના રાજા રાવણની સાથે તું રમ્ય ઉદ્યાનો, કીડા-પર્વતો તથા ઉપવનો વિષે યથેચ્છ કીડા કર. હે સુંદરી ! હે દેવી ! મારું કહ્યું માનીને એ તું રાવણની ભાથા થઈશ, તો હબરો સ્ત્રીઓ તારી આજ્ઞા ઉકાવશે; માટે હે સીતા ! રાક્ષસરાજ રાવણને તું પતિ તરીકે સ્વીકાર. હે મૈથિલી ! એ તું મારા વચનને નહિ માને, તો હું આજે તારું કાળજી કાઢીને ખાઈ જઈશ. ^{૩૫-૩૮}

ત્યાર પછી કૂર દેખાવવાળી 'અંદોહરી' નામની રાક્ષસી ચોમેર મોઢું ત્રિશુળ ફેરવતી કહેવા લાગી : 'અહો, રાવણે હરણ કરી આણેલી અને ત્રાસને લીધે કંપતાં સ્તનવાળી આ મૃગનયની સીતાને બેઠીને મને એક દોહડું થઈ આવ્યો છે

કે, હું એના શરીરના જમણા ભાગમાં તથા ડાબા ભાગમાં આવેલા માંસપિંડનું, ભરાઈ છાતીનું, નાડીઅંધે સહિત હૃદયકમળનું અને મસ્તક આદિ ગાત્રોનું બધું ભક્ષણ કરી બાઈ !^{૧૩૯-૪૧}

એટલામાં વળી 'પ્રથમા' નામની રાક્ષસી બોલી ઊઠી : 'અરે, વિદાંબ શા સારુ કરો છો ? ચાલો, આપણે આ જીને ગળું દાખીને મારી નાખીએ અને પછી રાબ રાવણને કહેવડાવીએ કે એ બાઈ તો મરી ગઈ. એમ કરીશું એટલે નિશ્ચય આપણે રાબ કહેશે કે, બલે, ત્યારે તમે સૌ તે બાઈના શરીરને ખાઈ બાજો.'^{૪૨, ૪૩}

ત્યાર પછી 'અભયુષી' નામની રાક્ષસીએ ધીમેથી કહ્યું : 'એ બાઈબો ! આમ વ્યથા વિવાદ કરવો મને ગમતો નથી. ચાલો, આપણે આ જીને મારી નાખીને એના શરીરના એકસરખા બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગ પાડીએ અને પછી આપણે સર્વ વહેચી લઈએ. બાજો, વિવિધ પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો તથા પાનપદાર્થો લઈ આવો.'^{૪૪}

તે પછી 'શૃંગ્ણુષા' નામની રાક્ષસી બોલી : 'હે બહેનો ! અભયુષીએ જે કહ્યું તે મને પણ ગમે છે; માટે ચાલો, સર્વ શોકને શમાવનારી મહિરા લાવો.'^{૪૫, ૪૬} આજે આપણને મનુષ્યનું માંસ મળ્યું છે, તેથી નિકુંસિલાની આગળ જઈને આપણે નૃત્ય કરીશું.'

એ પ્રમાણે બિહામણા રૂપવાળી રાક્ષસીઓએ ત્યારે ઘણો જ તિરસ્કાર કર્યો અને લાય બતાવ્યો, ત્યારે દેવકન્યા સરખા સ્વરૂપવાળાં સીતા ધૈર્ય પૂટી જવાથી રહેન કરવા લાગ્યાં.^{-૪૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુરકાંડમાં ૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

+ રાવણની ઇજ્જેલી

* તિલક ટીકા પ્રમાણે આ સર્ગના ૪૫ શ્લોક છે તે પ્રમાણે ભોલા ૪૪મા શ્લોક સાથે પ્રસંગ મળતો નથી; અહીં ૪૧ મા શ્લોક પછી ગોવિંદરાજની ટીકા પ્રમાણે ૪૨, ૪૩ એ બે શ્લોકોનું ભાષાતર હમિયું છે, તેથી જ શ્લોકસંખ્યા ૪૭ની થાય છે.

સર્ગ રપ મો

સીતાહું રહેન

અથ તાસાં વદન્તીનાં પરુષં વાચ્યં વહુ ।

રાક્ષસીનામસૌમ્યાનાં રુદોદ્ જનકાત્મજા ॥ ૧ ॥

ફૂર રાક્ષસીઓનાં અતિ દારુણ અને કઠોર વચન સાંભળીને જનકનંદિની સીતા રહેન કરવા લાગ્યાં.^૧ રાક્ષસીઓના તિરસ્કારને લીધે અત્યંત લાય પામેલાં મનસ્વિની સીતા ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યાં :^૨ 'મનુષ્યની સૌ રાક્ષસની ભાથો થવાને કદી પણ ચોગ્ય નથી. બલે, તમે સૌ મને સુખેથી ખાઈ બાજો; પરંતુ હું તમારું કંઈ કરનાર નથી.'^૩

રાક્ષસીઓના વશમાં પડેલાં અને શોકથી પીડાતાં દેવકન્યા સરખાં સીતા પ્રથમ રાવણે પણ પોતાનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી જરા પણ શાંતિ પામ્યાં નહિ.^૪ વન વિષે ટોળાથી વિખૂટી પડેલી અને વરુથી ઘેરાયેલી હરિશ્ચંદ્રી જેટ સતીશિરોમણિ સીતા રાવણના લયને લીધે થરથર ધ્રુજતાં હતાં અને બધું પોતાનાં અંગેમાં જ સમાઈ જતાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં. ઉત્સાહરહિત થયેલાં ભનકી અશોકવૃક્ષની પુષ્પપુક્ટ શાખાનું અવલંબન કરીને શોકમગ્ન થઈ ઊભાં રહ્યાં અને પોતાના પતિ રામ-ચંદ્રનું ચિંતન કરવા લાગ્યાં.^{૫, ૬}

સતીશિરોમણિ સીતા પોતાનાં નેત્રમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહ વડે પોતાનાં અંતરે સ્થૂળ સ્તનોને સ્નાન કરાવતાં હતાં અને ઘણો વિચાર કરવા છતાં પણ પોતાના શોકને અંત તેમને જણાતો ન હતો.^૭ જેમ અત્યંત વાસુવાવાથી કેળ જીખડી પડે, તેમ રાક્ષસીઓના લાયથી ત્રાસ પામેલાં સીતા પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને તેમનું સુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું.^૮ સતીશિરોમણિ સીતા લયને લીધે થરથર કંપતાં હતાં, તે વેળા તેમની અતિશય લાંબી વેણી નાગણની જેટ આમતેમ ડોલતી હતી.^૯ કેાંધ ચઢવાને લીધે તે ચેતનારહિત થઈ ગયાં હતાં અને શોકને લીધે વારંવાર નિસાસા નાખતાં હતાં. પછી ચોધાર આંસુએ રહેન કરતાં તે વિલાપ કરવા લાગ્યાં : 'હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા સામુદ્ર

કૌશલ્યા ! હા પૂજ્ય સુમિત્રા ! ‘આ લોક વિષે જીને
અથવા પુરુષને કાળ આત્મા વિના માગ્યું ચોત
મળતું નથી’ એવી પડિતોએ જે લોકવાયકા
પ્રસિદ્ધ કરેલી છે, તે સત્ય જ છે. એ તેમ ન
હોત તો ‘રામચંદ્રથી વિખૂટી પડેલી અને કૂર
રાક્ષસીઓથી પીડાતી હું આવા દુઃખમાં એક
સુદૂર્ત પશુ જીવન ધારી શકત ખરી કે ?’^{૧૦-૧૩}
નિશ્ચય, મારાં પુણ્ય થોડાં હશે, જેથી અતિશય
ભાર ભરેલી નૌકા જેમ વાયુના ઝપાટા લાગવા-
થી સમુદ્રમાં ડૂબી બળ છે, તેમ અત્યંત દીન થઈ
ગયેલી હું અનાથની પેઠે અહીં ને અહીં જ વિનાશ
પામીશ. ^{૧૪} અરેરે ! મને મારા ભત્રાનો વિયોગ
થયો છે અને તેમાં વળી હું આ રાક્ષસીઓના
વશમાં પડી છું ; એથી જળપ્રવાહના વેગથી ઘસાઈ
જતા કિનારાની પેઠે હું પીડાઈ છું. ^{૧૫} અરેરે !
કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા, સિંહના જેવી શ્રેષ્ઠ
ગતિવાળા, કૃતસ તથા પ્રિય વચન બોલનારા મારા
પ્રિય પતિ રઘુવીરનાં જેઓ દર્શન કરતાં હશે
તેઓને ધન્ય છે ! ^{૧૬} જેમ હળાહળ વિષતું પાન
કરીને કોઈથી જીવી શકાતું નથી, તેમ મહાસમર્થ
રામચંદ્રનો વિયોગ પામીને મારાથી જીવી શકાય
એમ નથી. ^{૧૭} અરેરે ! મેં પૂર્વજન્મમાં કેવાં
ઘોર પાપકર્મ કર્યાં હશે કે જેને લીધે આજે હું
આવા દારુણ દુઃખમાં આવી પડી છું. અરે, મહાન
શોકમાં આવી પડેલી હું મારા જીવિતને ત્યાગ
કરવા ઇચ્છું છું ; પરંતુ શું કરું ? આ રાક્ષસીઓ
રાત્રિદિવસ મારો ચોક્કીપહેરો કરે છે એટલે મારાથી
મરાતું પશુ નથી અને રામચંદ્રને મળાતું પશુ
નથી. ^{૧૮, ૧૯} અરેરે ! હાય ! ધિક્કાર છે આ મનુષ્ય-
પશુને અને આ પરતંત્રતાને કે જેને લીધે ઇન્દ્રા-
માં આવે ત્યારે મરી શકાતું નથી ! ^{૨૦}

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુંદરકાંડમાં ૨૫ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૬ મો

સીતાનો વિલાપ-રાક્ષસકૃત તથા

લંકાને અભિશાપ

પ્રસન્નાશ્રુમુખી ત્વેષં દ્રુવતી જનકાન્મજા ।

અયોગતમુખી લાલા વિલમ્બુમુપચન્નમે ॥ ૧ ॥

રેહન કરતાં કરતા જનકનંદિની સીતાનું મુખ
અશ્રુજળથી ભિભર્ષ ગયું. તે નીચું મુખ કરીને
પુનઃ પશુ વિલાપ કરવા લાગ્યા. એ વેળા શોકા-
વિષ્ઠ થયેલાં જનકી બાણે ઉન્મત્ત થયાં હોય કિંવા
બ્રમિત ચિત્તવાળાં થયાં હોય અર્થવા દિગ્મૂઢ બની
ગયાં હોય, એવી દશામાં દારુણ શોચ કરી રહ્યાં
હતાં અને જેમ થાકી ગયેલી ઘોડી પૃથ્વી પર
આળોટે, તેમ તે પૃથ્વી પર આળોટતાં હતાં. ^{૧, ૨}

મહાસતી સીતા વિલાપ કરે છે : ‘અરે,
માયાવી રૂપ ધરનારો મારીય રાક્ષસ બ્યારે શ્રીમાન
રામચંદ્રને આશ્રમમાંથી દૂર લઈ ગયો, ત્યારે હું
રાવણે બળાટકારથી મારું હરણ કર્યું અને રાતી-
કકળતી મને અહીં આણી. અરેરે ! અહીં પશુ
હું રાક્ષસીઓના પાલે પડી છું ; રાક્ષસીઓનો
દારુણ તિરસ્કાર સહન કરું છું અને અતિ દુઃખ-
ને લીધે ઘણી ઘણી ચિંતા કરું છું. હાય ! હવે
હું જીવવાનો ઉત્સાહ રાખતી નથી. ^{૩, ૪} અરેરે !
હું મહારથી રામચંદ્રથી વિખૂટી પડીને કૂર રાક્ષસી-
ઓને વશ પડી છું ; એથી હવે મારે જીવવાનું
કિંવા દ્રવ્યનું કે અલંકારોનું કશું પશુ પ્રયો-
જન નથી. અરેરે ! નિશ્ચય, આ મારું હૃદય પાષાણ-
થી બનેલું છે, કિંવા અવરોધ છે, કેમ કે આટલા
દુઃખમાં પશુ તે વિદીણું થતું નથી ! હું કે જે
અનાથ અને અસતી સરખી છું, તેને ધિક્કાર
છે ! કેમ કે મારા પૂજ્ય પતિથી વિખૂટી પડેલી હોવા
છતાં હું મારા પાપમય જીવિતને એક સુદૂર્ત પશુ
ટકાવી રાખું છું. ^{૫-૭} અરે ! હરામના રાવણને
હું મારો ડાઘો ચરણ પશુ અડકાડું નહિ, તો
પછી તેના પર પ્રીતિ તો કેમ જ કરું ? મેં ઘણીયે
વાર રાવણનો તિરસ્કાર કર્યો, તોપણ તે મૂર્ખ
સમજતો નથી ; તેમ જ તે ચોતાની અને ચોતાના

કુળની પ્રતિક્ષાને પણ વિચારતો નથી; પરંતુ ઊલટો નિર્લંબ થઈને વારંવાર મારી પ્રાર્થના કરે છે અને પોતાના કૂર સ્થાપાને વશ થઈ આ કૂર રાક્ષસીઓ દ્વારા મને પોતાની સ્ત્રી બનાવવા ઇચ્છે છે.^{૧૪} (રાક્ષસીઓ પ્રત્યે કહે છે:) 'હે રાક્ષસીઓ! અહાય તો તમે મને કાપી નાખો, મારા કકડા કરી નાખો, મને છૂંદી નાખો, કિંવા અગ્નિમાં બાળી નાખો, તોપણ હું રાવણને સ્વીકારનારી નથી. તમે વ્યર્થ બકવાદ મૂકી દો.^{૧૦} અરે, મારા રવામી રઘુવીર જગવિખ્યાત બુદ્ધિશાળી કુતરા, સદાચરણી તથા દયાળુ સ્થાપાના છે; પણ મારા હૃદયને લીધે આજે તે નિર્દય થયા હોય એમ મને લાગે છે! અરે, જેણે એકલાએ જ જનસ્થાનમાં વસતા ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે, તે રઘુવીર આજે મારું રક્ષણ કેમ કરતા નથી!^{૧૧, ૧૨} સસુદ્રની મધ્યે આવેલી હોવાથી આ લંકાનગરી ભલે દુઃપ્રધર્મ્ય છે; પરંતુ અહીં સુધી આવવામાં રામચંદ્રનાં બાણોની ગતિ અટકનારી નથી.^{૧૩} પણ રે! દંડ પરાક્રમવાળા રામચંદ્ર રાવણે હરણ કરેલી પોતાની પ્રિય લાગોની હણ સુધી સંભાળ લેતા નથી, એવું શું કારણ હશે!^{૧૪} હું ધારું છું કે, લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીર 'હું અહીંયાં છું' એવું બાણતા જ નહિ હોય. અરે, એ તેઓ બાણતા હોય તો પોતે અતિશય તેજસ્વી હોવાથી તેઓ પોતાના આવા અપમાનને સાંખી રહે ખરા કે!^{૧૫} 'રાવણ મારું હરણ કરી ગયો છે' એવું જે બાણતો હતો અને જે એ સમાચાર રઘુવીરને નિવેદન કરે તેમ હતો, તે ગૃધ્રરાજ જટાયુ પણ રાવણને હાથે સંશ્રામમા હણાયો છે.^{૧૬} અહો! એ દિવસે મારું રક્ષણ કરવા માટે રાવણની સાથે યુદ્ધમાં ઊતરેલા ગૃધ્રરાજ જટાયુએ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ મહાન પરાક્રમ કર્યું હતું.^{૧૭} 'હું અહીંયાં આટલી આટલી પીડા પામું છું' એવું જે રઘુવીર બાણતા હોય તો તેઓ આજે જ પોતાનાં બાણો વડે સઘળા લોકોને રાક્ષસ વિનાના કરે, લંકાનગરીને બાળીને ભસ્મ કરે, સસુદ્રને શોષી લે અને નીચ રાવણની કીર્તિને તથા તેના નામનો પણ નાશ કરે! એ એવું અને

તો પછી જેમના પતિ મરણ પામ્યા હોય એવી રાક્ષસીઓને ઘેરઘેર, હાલમાં જેમ હું રોકકળ કરું છું તેમ અને તેથી પણ અધિક રોકકળ થયા વિના રહે નહિ. એ રામચંદ્ર મારા સમાચાર બાણતા હોય તો લક્ષ્મણને સાથે લઈને અવશ્ય લંકાને શોધી કાઢે અને રાક્ષસોના સંહાર કરે.^{૧૮-૨૦}

એ બન્ને ભાઈઓની દંડિએ ચઢ્યા પછી શત્રુ થયેલો રાવણ એક સુહૃદ પણ છની શકનાર નથી.^{૨૧} અરે, રામ-લક્ષ્મણની ક્રોધદંડિ પડ્યા પછી અલ્પ સમયમાં જ ચિતાઓના ધુમાડાથી ભરાયેલા રાજભાગવાળી અને ગૃધ્રપક્ષીઓનાં ટોળાંથી વ્યાપ્ત થયેલી આ લંકાનગરી સ્મશાન સરખી બની જશે.^{૨૨} હે રાક્ષસીઓ! તમેા સૌની વર્તણૂક શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોવાથી હું મારા મનોરથને થોડા કાળમાં જ સિદ્ધ થયેલો બોધશૂ; અર્થાત્ તમે સર્વ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહો ને તેથી અલ્પ કાળમાં જ તમારો વિનાશ થશે. વળી આ લંકાનગરી વિષે જે જે અશુભ ચિહ્નો ભવામાં આવે છે, તે સર્વ ઉપરથી આતરી થાય છે કે, હવે થોડા સમયમાં જ તે નિસ્તેજ થઈ જશે.^{૨૩, ૨૪} જેમ કેાઈ મદમાતી સ્ત્રી વિધવા થવાથી સુકાઈ જાય છે, તેમ રાક્ષસોના રાજ રાવણનેા નાશ થવાથી આ લંકા દુર્ધર્મ છતાં નાશ પામશે.^{૨૫} હાલમાં જે લંકા પવિત્ર ઉત્સવોથી હરખાઈ રહી છે, તે જ લંકા સઘળા રાક્ષસોનેા તથા રાજ રાવણનેા નાશ થવાથી વિધવા સ્ત્રી સરખી થઈ રહેશે.^{૨૬} હે રાક્ષસીઓ! તમે નિશ્ચય માનજો કે, થોડા સમયમાં જ દુઃખી થયેલી અને ઘેરઘેર રુદન કરતી રાક્ષસ કન્યાઓના આત્મનાદ મારા સાલળવામાં આવશે. જેનાં નેત્રોના છેડા લાલ છે, એવા શુભવીર રામચંદ્ર જે મને રાક્ષસરાજ રાવણને ઘેર રહેલી બાણે, તો તેઓ પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે આખી લંકાનગરીને, રાવણને તથા સર્વ રાક્ષસોને બાળી નાખે અને આ નગરી અધકારયુક્ત અને શૂન્ય સરખી થઈ રહે.^{૨૭-૨૮} અરે! દુષ્ટ અને કૂર એવા રાવણે મારે માટે જે સમય નિર્માણ કર્યો છે, તે સમય પણ હવે આવી પહોંચ્યો છે.^{૩૦} અરે! સમય

આવી પહોંચતાં તો હુલ્લ રાવણે મારે વિનાશ કરવાનું નક્કી કરી રાખ્યું છે. અરે, પાપકર્મ કરનારા રાક્ષસો કાથ-અકાથને સમજતા નથી. ૩૧ અરે, આ અધર્મને લીધે અહીં શેઠા વખતમાં મોટો ઉત્પાત થવાનો છે તેને રાક્ષસો બાજુતા નથી. ખરેખર, માંસ-લક્ષણ કરનારા રાક્ષસો ધર્મધર્મને કયાંથી સમજે ? અરે હાય ! અવધિ પૂરે થયા પછી જ્યારે રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના પ્રાતઃકાળના ભોજન માટે મને કાપીને રંધાવશે, ત્યારે હું મારા પ્રિય પતિ રઘુવીર વિના શું કરીશ ૧૩૨, ૩૩ અરે ! હું કે જે રક્તકમળ-ફળ સમાન નેત્રવાળા મારા પતિ રામચંદ્રથી વિખૂટી પડી હૃન્નિયારી થઈ છું, તે નિશ્ચય પતિ વિના એકલી જ પરલોક પ્રત્યે જઈશ.

અરે ! ભરતના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર મને જીવતી બાજુતા જ નહિ હોય ! જે મને જીવતી બાજુતા હોય, તો તેઓ અને તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ મને આખી પૃથ્વીના પડ પરથી શેઠા કાઢ્યા વિના રહે જ નહિ; અથવા તો નિશ્ચય મારા વિયોગના શોકથી શરવીર રામચંદ્ર પોતાના દેહને ત્યાગ કરીને સ્વર્ગલોક પ્રત્યે ગયા હશે ! અહો ! સ્વર્ગમાં વસતા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિ વગેરેને પણ ધન્ય છે કે જેઓ નિરંતર કમળનેત્ર રઘુવીરનાં દર્શન કરતા હશે ! અથવા તો આત્મ અને અનાત્મ પદાર્થના વિવેકપૂર્વક જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થયેલા એ રાજર્ષિ રઘુવીર કે જે નિવૃત્તિધર્મની કામનાવાળા છે, તેમને મારા સરખી ભાયાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી; ૩૪-૩૬ અથવા તો હું રામથી ઘણે દૂર આવી પડી છું, એટલે શું તેમણે મારી પ્રીતિ છોડી દીધી હશે ? માણસોને પોતાની દષ્ટિ આગળ રહેનારા ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને દંષ્ટિથી દૂર થયેલા ઉપરથી પ્રીતિ ભીડી બળ છે. અરે, પણ એ લક્ષણ તો કૃતલ માણસોનું છે ! રામ કાંઈ તેવા નથી, એટલે તે મારી પ્રીતિનો નાશ નહિ જ કરે, ૩૭ અથવા તો શું મારામાં કંઈ ફેરવેલું નો પ્રવેશ થયો છે, કિંવા મારા ભાગ્યને ક્ષય થયો છે કે જેથી હું સતી સ્ત્રીતા, શ્રેષ્ઠ શુભવાળા રામચંદ્ર સરખા ભાગ્યથી વિખૂટી પડી છું ? ૪૦ અરે !

શત્રુઓનો સંહાર કરનારા, અતુકરણ કરવા યોગ્ય વ્યારિશ્વવાળા અને શરવીર એવા મહાત્મા રઘુવીરથી ભૂંડાં રહીને જીવવું એ કરતાં તો મરણને શરણ થવું એને જ હું શ્રેયસ્કર ગણું છું; ૪૧ અથવા તો મને શંકા થાય છે કે, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ ખરે બ્રાતાઓએ વૈરાગ્યને લીધે પોતાનાં અન્ન-શસ્ત્રો છોડી દીધાં હશે અને માત્ર કંદમૂળ તથા કૃળ વગેરેનો આહાર કરતા વનવિષે વિચરતા હશે; અથવા તો દુરાત્મા રાક્ષસરાજ રાવણે એ શરવીર ખરે ભાઈઓને કપટથી મારી નાંખ્યા હશે. ૪૨, ૪૩ અરે, હાય ! આવે વખતે હું સર્વ કરતાં મરણને જ ઉત્તમ ગણું છું; પરંતુ શું કરું ? વિધાતાએ આટલા આટલા દુઃખમાં પણ મારે માટે મૃત્યુનું નિર્માણ કર્યું નથી ? ૪૪ અહો ! આ જગતમાં બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થયેલાં તથા જેઓએ પોતાના અંતઃકરણને જીવ્યું છે એવા મહાભાગ્યવંત મહાત્મા સુનિઓને જ ધન્ય છે કે જેઓને પ્રિય અથવા અપ્રિય કંઈ પણ હોતું નથી. ૪૫ પ્રિયજનોનો સમાગમ થવાથી અથવા પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી સુખ થાય છે અને અપ્રિયજનોનો સંયોગ થવાથી કિંવા અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી દુઃખ થાય છે; એવા સુખદુઃખથી વિરક્ત રહેતા મહાત્મા પુરુષોને હું પ્રણામ કરું છું. ૪૬ અરે ! મારા પ્રિય ભાતો રઘુવીરથી વિખૂટી પડેલો અને પાપી રાવણના પાશમાં આવી પડેલો હું હવે મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. ૪૭

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત વાલ્મીકિય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડના ૨૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૭ મો

ત્રિજહાસુ સ્વમ-રાક્ષસકુળના
વિનાશનાં ચિહ્નો

इत्युक्ताः खीतवा घोरे राक्षस्यः कोधमूर्च्छिताः ।
कौञ्जमुस्तदाव्यानुं रावणस्य दुरात्मनः ॥ १ ॥

સતીશિરોમણિ સીતાએ જ્યારે પ્રાણત્યાગ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, ત્યારે કોષે ભરાયેલી કેટલીક રાક્ષસીઓ દુરાત્મા રાવણને એ સમાચાર જણાવવા માટે દોડી ગઈ. ત્યાર પછી ત્યાં

રહેલી ભયંકર રૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓ સીતાને ઠરાવવા માટે અને પોતાના વિનાશને અર્થે પુનઃ પશુ કંઠાર વચ્ચેનાં બોલવા લાગી : 'હે પાપી નિશ્ચય-વાળી ! હે અનાયો સીતા ! આજે હંમણાંજ અને સર્વ રાક્ષસીઓ તારા શરીરના માંસને સુખેથી ખાઈશું.'^{૧-૩}

અનાય^૧ સ્વભાવવાળી રાક્ષસીઓ સીતાને ઠરાવતી હતી, એવામાં 'ત્રિજટા' નામની એક વૃદ્ધ રાક્ષસી ઓશિંતી બગી બીડી અને કહેવા લાગી : 'ઓ પાપિણીઓ ! તમે તમારાં શરીરને જ પરસ્પર ભક્ષણ કરો. આ સીતા કે જે જનક-રાયની પ્રિય પુત્રી છે અને મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ છે, તેણે તમે ભક્ષણ કરી શકનાર નથી.'^૪ આજે રાત્રે મને એકું સ્વપ્ન આવ્યું છે કે જેથી સીતાના સ્વામીને ઉદય થાય અને રાક્ષસોને વિનાશ થાય તેમ લાગે છે.^૫

વૃદ્ધા ત્રિજટાએ ક્રોધ પામેલી રાક્ષસીઓને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સર્વ રાક્ષસીઓએ ભય-શીત થઈને તેને કહ્યું : 'બહેન ! તને આજે રાત્રે કેવું સ્વપ્ન આવ્યું, તે અમને કહે.'

રાક્ષસીઓનું વચન સાંભળી ત્રિજટા રાક્ષસી પ્રાતઃકાળે આવેલા^૬ પોતાના સ્વપ્ન સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત કહેવા લાગી. તે બોલી : 'હે રાક્ષસીઓ ! સાંભળો. બાણે હાથીકાંતના બનાવેલા હબાર ઘોડા-ઓથી ભેડેલા આકાશચારી દિવ્ય વિમાનમાં બેસી-ને શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના નાના ભાઈ લક્ષમણ સહિત અહીં લંકામાં આવ્યા. તેમણે પોતાના શરીર પર સ્વેત પુષ્પોની માળા અને સ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં. વળી આ સીતાને પશુ મેં સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને સસુરથી વીંટાયેલા સ્વેત પર્વત પર બેઠેલી દીકરી અને જેમ ઉદયાચળ પર આવતા સૂર્યની સાથે તેની પ્રજ્ઞાનો સમાગમ થાય છે,^૭

તેમ રામની સાથે સીતાનો સમાગમ થયો. એટલામાં વળી લક્ષમણ સહિત રઘુવીરને પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા તથા ચાર દંત્રણવાળા હાથી પર બેઠેલા મેં ભેટ્યા. પછી સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન તથા ચેત પુષ્પમાળા અને ચેત વસ્ત્ર ધારણ કરનારા એ બન્ને ભાઈઓ બાણે સીતાની પાસે આવીને ભિક્ષા રહ્યા, ત્યારે પૂર્વોક્ત સ્વેત પર્વત-શિખર પર આકાશમાં ભિલેલા અને રામચંદ્રે પકડી રાખેલા હાથીના સ્કંધ ઉપર આ સીતા ચઢી અને પોતાના પતિના બોળામાં બેઠી, એકું મારા બેવામાં આવ્યું. પછી કમળ સમાન નેત્ર-વાળી આ સીતાને પોતાના પતિના બોળામાંથી બીડીને પોતાના બાજુ હાથવતી ચંદ્ર-સૂર્યનું માળન કરતી મેં દીડી.^{૮-૧૫} ત્યાર પછી રાજ-કુમાર રામ-લક્ષમણ અને વિશાળ નેત્રવાળાં આ સીતા જે હાથી પર બેઠાં હતાં, તે હાથી બાણે આપણી લંકાનગરી ઉપર આવીને ભિક્ષા રહી. (એટલામાં વળી સ્વપ્નનો પ્રકાર બદલાયો.) બાણે સ્વેત વસ્ત્રોના આઠ બળદોથી ભેડેલા રથમાં બેસીને તથા સ્વેત વસ્ત્ર અને સ્વેત પુષ્પમાળા ધારણ કરીને લક્ષમણ સહિત રામ અહીં ચઢી આવ્યા. ત્યાર પછી સત્યપરાક્રમી અને મહાન વીર્યવાળા એ પુરુષોત્તમ રઘુવીર પોતાના બધું લક્ષમણ તથા પત્ની સીતા સહિત સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળા પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને ઉત્તર દિશા ભણી ચાલતા થયા; એકું સ્વપ્ન વિષે મારા બેવામાં આવ્યું. હે રાક્ષસીઓ ! મને જણાયેલા સ્વપ્ન ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે, મહાતેજસ્વી રઘુ-વીરને સઘળા દેવો અને અસુરો પશુ છતી શકે એમ નથી.^{૧૬-૧૮}

'ત્યાર પછી એ જ સ્વપ્નમાં મેં રાવણને પશુ ભેટ્યો. તેણે શરીરે તેલ ચોળ્યું હતું, રાતા વસ્ત્ર અને રાતી કરેણનાં પુષ્પોની માળા તેણે પહેરેલી હતી. તેણે મારું મૂડેલું હતું તે મદિરાપાન કરી મત્ત બનેલો હતો અને બાણે તે પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે પૃથ્વી પર પડેલો હતો. એટલામાં વળી મેં એણે ભેટ્યું કે આપણા

^૧ પ્રાતઃકાળે બેવામાં આવેલું સ્વપ્ન અતિ ઊંડાવળે ફળીભૂત થાય છે.

- એકે સૂર્ય અને તેની પ્રજ્ઞાનો નિત્ય સંબંધ છે, તેપણે પૂર્વ દિશામાં ઉદય થતો જોયો તે પુનઃ પ્રજ્ઞાસુક્ષ્મ થયેલો જણાય છે, એથી કવિએ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી લાગે છે.

ભયમાંથી પણ આપણું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. ૪૯ વળી આ વિશાળ નેત્રવાળાં સીતાનાં અંગોમાં શાન્તિનિષિદ્ધ એકે ચિહ્ન મારા ભવામાં આવતું નથી; અર્થાત્ સીતાના અંગમાં શ્રેષ્ઠ સાસુદ્રિક ચિહ્ન જ મારા ભવામાં આવે છે. માત્ર સ્નાનાદિ નહિ કરવાથી તેની શરીરકાંતિમાં જરા-તરા ફેર પડ્યો છે એટલું જ તેને હુઃખ હોય એમ મને લાગે છે; પણ રે, હુઃખ ભોગવવાને અણગમ્ય એવી આ વેદેહીને આજે મેં સ્વપ્ન વિષે અંતરિક્ષમાં બેઠેલી ભેઈ; એથી હું ધારું છું કે, હવે તેની અર્થસિદ્ધિ પાસે જ પહોંચી છે અને રાક્ષસરાજ રાવણનો વિનાશ તથા રણવીરનો વિજય પણ પાસે જ આવી પહોંચ્યો છે. ૫૦-૫૨ જુઓ, સીતાતું કમળપત્ર સરણું વિશાળ વામ નેત્ર સ્ફુરે છે, તે ઉપરથી પણ હવે શોકા કાળમાં આપણે સીતાતું પ્રિય થયેલું સાંભળીશું, એવું અતુ-માન થાય છે. વળી જુઓ, આ અતુર સ્ત્રી સીતા-ની રોમાંચિત થયેલી વામ જુલ પણ એકાએક જરા જરા સ્ફુરાયમાન થાય છે, તથા હાથીની સુંઠે સરખી તેની વામ જવા ફરકે છે. આ સઘળું સ્પષ્ટ રીતે જ જણાવે છે કે, હવે તેનો સ્વામી રામ સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે. ૫૪-૫૫ વળી આ વૃક્ષની શાખા પરના પોતાના માળામા પ્રવેશ કરતો પક્ષી વારંવાર મધુરી વાણી બોલતો હોવા-થી બાણે સીતાતું ઉત્તમ રીતે જ સાંત્વન કરતો હોય અને અત્યંત હર્ષભરે તે પક્ષી બાણે રણવીર-ના આગમનની વધામણી આપતો હોય એવો દેખાય છે. ૫૬

ત્રિજટાનાં વચન સાંભળીને ‘મારા સ્વામીનો વિજય થશે’ એમ ધારી હર્ષિત થયેલાં તથા ચત્કિ-ચિત્તલભળ પામેલાં સત્વીરિદેશી સીતાએ કેમળ વાણીથી કહ્યું : ‘ભે તમારું કહેવું યથાર્થ’ થશે, તો હું તમો સર્વવૃત્ત રક્ષણ કરીશ. ૫૭

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યમયીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ૩ સુસ્કાંધામ ૨૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૮ મો⁺

શોકાકુલ સીતા-અતિમ વિચાર

સા રાક્ષસેન્દ્રસ્ય વચો નિરામ્ય તદ્વાવળસ્યા-પ્રિયમપ્રિયાર્તાં। સીતા વિતત્રાસ યથા વનાન્તે સિદ્ધામિપન્ના ગજરાજકન્યા ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં અપ્રિય વચન સાંભળીને પોતાના પ્રિય પતિ શ્રીમાન રામચંદ્રના વિશેષથી પીડાતાં અને રાક્ષસીઓને વધ પડેલાં સીતા વન-માં સિંહે ઘેરેલી હરિણીની જેઠે અત્યંત ત્રાસ પામ્યાં અને નિર્જન વનમાં એકલી ત્યાગ કરેલી બાળ-કન્યાની જેઠે વિલાપ કરવા લાગ્યાં :^૧

અરેરે ! ‘આ લોક વિષે કાળના આઘાત વિના પ્રાણીનું સૃત્ય થતું નથી’ એવું જે શાસ્ત્ર સુનિઓ કહે છે, તે ખરેખર સત્ય છે. ભે એમ ન હોય તો પાપિણી એવી હું અહીંયાં આટઆટલો તિસ્કાર પામવા છતાં ક્ષણવાર પણ કેમ જીવતી રહું? અરે, પ્રિય સંયોગના સુખથી રહિત થયેલું અને ઘણાંક હુઃખોથી ભરેલું મારું હૃદય ખરેખર અત્યંત કઠોર છે; કેમ કે આટલું આટલું હુઃખ યડવા છતાં પણ વજ્રપ્રહાર થવાથી ફાટી જતા પર્વતના શિખરની જેઠે તેના હબરે દુઃકા થઈ જતા નથી ! આવે પ્રસંગે બળાત્કારે પ્રાણત્યાગ કરવામાં મને આત્મહત્યાનો દોષ લાગે તેમ નથી અરે, દુષ્ટાત્મા રાવણ તો મને મારવાનો છે જ, તો પછી દુષ્ટના હાથે મરીને દુર્ગતિએ જવું, તેના કરતાં પોતાના હાથે મરવું એ જ ઉત્તમ છે ! શૂદ્રને મત્રોપદેશ કરવા માટે કિંજ જેમ સમર્થ નથી, તેમ રાવણની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવા માટે હું કોઈ પણ રીતે સમર્થ નથી. ૨-૫ અરેરે ! ભે દોઢનાથ રણવીર વખતસર અહીંયાં નહિ આવી પહોંચે, તો શસ્ત્રવૈધ જેમ પીડાવી સ્ત્રીના ગર્ભ-માં રહેલા બાળકને કાપી કાઢે છે, તેમ મહાદુષ્ટ રાક્ષસરાજ રાવણ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વડે મારાં અંગો-ને કાપી નાખશે !^૬ હાથ ! હું કે જે ઘણા સમય

+ આજ પ્રસંગ અને આ સર્ગની રીતિ એટલા ૨૮ મો તથા ૨૯ મો એ બન્ને સર્ગો દેખા હોય એમ લાગે છે

થી હું ખી થઈ રહી છું, તેનો બે માસ જેટલો અવધિ તો હમણાં જ પૂરો થઈ જશે અને જેમ રાબની આજ્ઞાથી દેહાંતઠંને પાત્ર થયેલા તથા રાત્રે બાંધી રાખેલા તરકરનો પ્રાતાઃકાળ થતાં વધકાળ આવી પહોંચે છે, તેમ મારો વધકાળ આવી પહોંચશે !^{૧૭}

હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા સુમિત્રા ! હા સાસુજી કૌશલ્યા ! હા મારાં માતૃશ્રી ! વાચુના પ્રથમ વેગમાં સપકાયેલી નૌકા જેમ સમુદ્ર વિષે જ રૂબે છે, તેમ અભાગણી હું આજે અગાધ શોક-સાગરમાં ડૂબી રહી છું !^{૧૮} જેમ વીજળી પડવાથી બે સિંહોનો નાશ થાય, તેમ મારે માટે મૃગનુ રૂપ ધરનાર કૌર્ણવેય રાક્ષસરૂપી જીવથી નિશ્ચય એ બંને બળવાન રાજપુત્રોનો નાશ થયો હશે !^{૧૯} ખરેખર, પૂર્વે જનસ્થાનમાં મૃગનુ રૂપ ધરી આવેલા કાળે જ મને લોભાવી હતી, કે જેથી મેં મૂર્ખાંએ આર્થપુત્ર રઘુવીર તથા તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને આશ્રમમાંથી વનમાં મોકલ્યા ! હા, પૂર્ણચંદ્ર સમાન સુખવાળા ! હા, સર્વ જીવોનું પ્રિય તથા હિત કરનારા ! હા, દીર્ઘ જીવવાળા સત્યવ્રત રામચંદ્ર ! હું કે જે રાક્ષસોનો લોગ થઈ પડી છું, તેને તમે બચુતા નથી શું ?^{૨૦, ૨૧} અરે, મેં મારા પતિને જ પરચેત્વર માન્યા, શાપથી બાળીને ભસ્મ કરવાની શક્તિ હોયો છતાં હુદ્દ રાવણ પર આટલી બધી ક્ષમા રાખી, ભૂમિ પર શયન કર્યું અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના ધર્મનિયમ પાળીને પતિવ્રત સાધ્યું, એ સ્વછું કૃતજ્ઞ પુરુષ ઉપર કરેલા ઉપકારની પેઠે નિષ્કૃણ ગયું શું ?^{૨૨} હે રઘુવીર ! આજ દિન સુધી મેં જે પતિવ્રતધર્મ પાળ્યો, તે સર્વ નિષ્કૃણ ગયો અને હું ‘એકની જ પત્ની છું,’ એવો જે મેં ગર્વ ધર્યો તે પણ નિરર્થક નીવડ્યો ? કેમ કે તમારું દર્શન નહિ પામવાથી અત્યંત ક્રુશ તથા વિવર્ણ થઈ ગયેલી હું ‘હવે પુનઃ મારો અને તમારો સમાગમ નહિ થાય’ એમ બાળી નિરાશાના સમુદ્રમાં ડૂબી રહી છું !^{૨૩} હે સ્વામીનાથ ! હું ધારું છું કે, યથાર્થ રીતે પિતાનું વચન પાળીને તથા વનવાસનું વ્રત સમાપ્ત કરીને

કૃતાર્થ થયેલા તમે બ્યારેં ઘેર જશો, ત્યારે મારા કરતાં પણ સુંદર સ્વરૂપવાળી ઘણીક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરીને નિર્ભયપણે વિહાર કરશો !^{૨૪} પરંતુ હે રામ ! હું તો તમારે વિષે જ પ્રીતિ ધરાવું છું. અરે, મેં તો મારા વિનાશ માટે જ તમારી સાથે રહે બેઠ્યો છે, અર્થાત્ મારા આ દેહમાં જીવન છે, ત્યાં સુધી હું તમારા પરના રહેઠેને તજનારી નથી. પણ હાય ! આજ દિન સુધીનું મારું તપ બધું ગયું અને પતિવ્રત નિષ્કૃણ થયું, એથી મારા જીવિતને ધિક્કાર છે. હાય ! હવે હું આ મારા અભાગિયા જીવ તરનો ત્યાગ કરીશ. ^{૨૫} અરે ! હું હમણાં જ વિષ-પાન અથવા તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે મારા જીવિતનો ત્યાગ કરું; પરંતુ શું કરું ? હું રાવણને ઘેર પડી છું એટલે મને વિષ કે શસ્ત્ર લાવી આપે એવું પણ કૌર્ણવ નથી.

શોકથી સતપ્ત થયેલાં સીતાએ જીવિતનો ત્યાગ કરવા માટે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા. અંતે તેમની દષ્ટિ પોતાની વેણી પર પડી, ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો : ‘હીક થયું, આ વેણીનો મારે ગળે ફાંસો ઘાલીને હું સત્વર યમલોક પ્રત્યે જઈશ.’

કેમજ ગાત્રવાળાં સતીશિરોમણિ સીતા વૃક્ષની શાખા પકડીને જીભાં હતાં ને ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં હતાં; પોતાના પતિ રામચંદ્ર, દિવસ લક્ષ્મણ અને પોતાના સંબંધીઓનું સ્મરણ કરતાં જીભાં હતાં, એટલામાં તેમનાં પવિત્ર અંગેમાં શોકને શમાવી ધૈર્ય આપે એવાં તથા પૂર્વકાળમાં પણ સત્ય જણાયેલાં ઉત્તમ શકુન થયા હાજ્યાં. ^{૨૬-૨૭}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુદરકાંડમાં ૨૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૯ મો

સીતાને થયેલાં શુભ શકુન

તથાગતાં તાં વ્યથિતામનિવિતાં વ્યતીતહર્ષાં પરિ-
દીનમાનસામ્ । શુભાં નિમિત્તાનિ શુભાનિ મેનિરે-
નરં ભ્રિયા બુદ્ધમિવોપસેવિનઃ ॥

અતિથય વ્યથા પામેલાં, હર્ષથી રહિત થઈ

સર્ગ ૩૦ મે-સીતાને શી રીતે મળવું; તે વિષે હંદુમાનનો વિચાર અને નિશ્ચય ૭૪૧

ગયેલાં, દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલાં અને દુશ્મની શાખાનું અવલંબન કરીને ઊભેલાં મહાસતી સીતાને લક્ષ્મીવાન પુરુષને જેમ સેવકો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શુભ શકુન જણાવા લાગ્યાં.^૧ સુંદર કેશવાળાં ભનકીતુ વાંકી પાંખોની પંક્તિવાળું, શ્યામ કીકીવાળું, વિશાળ અને પડખા ઉપર રવેત જણાતું ડાચું નેત્ર, મસ્તકે હલાવેલા શતા કમળની પેઠે ફરકવા લાગ્યું.^૨ સુંદર દેખાવવાળી, માંસતા ભરાવવાળી, ગોળાકાર, અમૂલ્ય અગર-ચંદનના લેપનને યોગ્ય તથા ઘણીકવાર પોતાના પ્રિય પતિ રામચંદ્રના ઓશીકારૂપ થયેલી સીતાની ડાબી હાથ એકાએક ફરકવા લાગી.^૩ હાથીની સૂંઢ સરખી ભરાઈ અને સ્પર્શ એવી તેની ડાબી સાથળ પશુ ફરકી ફરકીને 'રામ આગળ આવીને ઊભા છે' એમ સૂચવવા લાગી.^૪ વળી સુંદર અંગવાળાં, વિશાળ નેત્રવાળાં અને હાડિમનાં બીજ સરખા હાંતવાળાં એ સીતાનું સુવર્ણના સરખા રંગવાળું તથા પૃથ્વી પર સૂવા-એસવાથી જરાતરા મેલું થયેલું વસ્ત્ર થોડી વારે સરકી જવા લાગ્યું.^૫

ઉપર વર્ણવેલાં અને બીજાં પશુ કેટલાંક ચિત્રો કે જે પૂર્વે પશુ ખરાં પડેલા હતાં, તે ભેઈને સતીશિરોમણિ સીતા વાચુ અને તાપથી શોષાઈ જતું બીજ જેમ વર્ષાજળ પડવાથી પુનઃ ખીલી નીકળે તેમ અત્યંત હર્ષિત થવા લાગ્યાં.^૬ એ વેળા બિંબકૂળ સરખા હોઠવાળું, સુંદર નેત્ર, બૂકટી તથા કેશવાળું, વાકી પાંખોવાળું અને રક્ષ્ટિક સરખા રવેત હાંતવાળું સીતાનું મુખ, રાહુથી સુકત થયેલા ચંદ્રમંડળની પેઠે અત્યંત શોભવા લાગ્યું.^૭ શુભ શકુનનું દર્શન થવાથી સીતાનો સવળો શોક શમી ગયો, ઉદાસીનતા નટ થઈ જતાં સંતાપ શાંત થઈ ગયો અને હર્ષને લીધે તેનું ચિત્ત પ્રકૃષ્ટિત બન્યું. જેમ શુકલપક્ષમાં ઉદય પામેલા ચંદ્રથી રાત્રિ શોભે, તેમ એ મહાસતી પોતાના પ્રસન્ન મુખથી શોભવા લાગ્યાં.^૮

હતિ શીવાસ્પીક મહાભુવિમળીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકમાં ૨૯ મે સર્ગ સંપૂર્ણ.

સર્ગ ૩૦ મે

સીતાને શી રીતે મળવું; તે વિષે હંદુ-માનનો વિચાર અને નિશ્ચય

હનુમાનપિ વિક્રાન્તઃ સર્વં શુભ્રાવ તત્ત્વતઃ ।
સીતાયામ્બિજટાયામ્ રાક્ષસીનાં ચ તર્જિતમ્ ॥

શિંશપાવુક્ષની ઘટામાં બેઠેલા મહાપરાક્રમી હંદુમાને સીતાનાં વચનો. ત્રિજટા રાક્ષસીના સ્વપ્નની કથા અને રાક્ષસીઓએ કરેલી સીતાનો તિરસ્કાર એ સઘળું સાંભળ્યું.^૧ પછી નંદનવનમાં રહેલી દેવી જેવાં સતીશિરોમણિ સીતાને અશોક-વાટિકામાં ઊભેલાં ભેઈને કપિવર હંદુમાન અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો.^૨

અહો ! હંભરો અને લાખો કપિઓ ચારે દિશાઓમાં જેની શોધ કરે છે, તે આ સીતા છેવટે મારી દિછીએ પડ્યાં !^૩ અહો ! રામચંદ્રની આજ્ઞાથી રાવણની શક્તિ એવા માટે ભસૂસ થઈ છાનો-માનો ફરતાં હું સઘળું ભેઈવળ્યો.^૪ આ લંકાનગરીમાં વસનારા રાક્ષસોનું ઐશ્વર્ય. તેઓનું બળાબળ તથા રાક્ષસરાજ રાવણનો પ્રભાવ. એ સઘળું મારા ભેવામાં આવી ગયું.^૫ હવે તો સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરનારા અને અપ્રસિદ્ધ બળવાળાં રણવીરનાં ધર્મપત્ની સીતા કે જે પોતાના પતિનાં દર્શન માટે તલસી રહ્યાં છે, તેમનું મારે આશ્વાસન કરવું ભેઈએ; માટે ચાલ, જેણે કદી પશુ દુઃખ ભોલું નથી તથા હાલમાં જેના ઉપર અપાર દુઃખ આવી પડ્યું છે, એવાં ચંદ્રમુખી સીતાનું હું આશ્વાસન કરું.^{૬, ૭} શોકથી હણાયેલાં ચિત્તવાળાં આ ભનકીતુ આશ્વાસન કયાં વિના ભે હું પાછો જઈશ તો મોટી હાનિ થવા સંભવ છે.^૮ તેમને મળ્યા વિના હું પાછો જઈશ તો યશસ્વિની સીતા અહીં દોઈ પશુ પોતાનું રક્ષણ કરનાર નહિ હોવાથી નિશ્ચય પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^૯ પૂર્વચંદ્ર સરખા મુખવાળાં અને સીતાનાં દર્શન માટે તલસી રહેલા મહાબાહુ રામચંદ્રનું જેવી રીતે મારે આશ્વાસન કરવું ઘટે છે, તેવી જ રીતે મારે સીતાનું પશુ આશ્વાસન કરવું ભેઈએ.^{૧૦} પરંતુ શું કરું ? આ

સઘળી રાક્ષસીઓ સીતાને ઘેરી વળી છે, એટલે રાક્ષસીઓની સમક્ષ મારે સીતાની સાથે સંભાષણ કરવું ઠીક નથી. અરે, ત્યારે મારે કેમ કરવું? આ તો હું મોટા કષ્ટમાં આવી પડ્યો!^{૧૧} અરેરે, આ બાકી રહેલી રાત્રિ પૂરી થતાં પહેલાં બે હું સીતાનું આશ્વાસન નહિ કરી શકું, તો નિશ્ચય તે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^{૧૨} વળી બ્યારે હું રામચંદ્રની પાસે જઈશ, ત્યારે તેઓ મને પૂછશે: 'સીતાએ મને ઉવેશી તારા પ્રત્યે શું કહ્યું?' ત્યારે આ સતીની સાથે વાતચીત કર્યા વિના પાછો ગયેલો હું રામચંદ્રને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ? અરે, સીતાનો સદેશો લીધા વિના બે હું અહીંયાંથી ઉતાવળે પાછો બાઉં, તો નિશ્ચય કકુત્સ્થકુલીત્પત્ન રઘુવીર પોતાની કૌંધપૂર્ણ દંપતી મને બાળીને ભરસ કરી નાખે!^{૧૩, ૧૪} અરે, સીતાનું આશ્વાસન કર્યા વિના હું રામચંદ્રને અથ્રે સુશ્રીવને કદાચ અહીં આવવાના કાર્યમાં પ્રેરીશ, તોયજી તેમના સહિત તેનું અહીં આવવું નિષ્ફળ થશે; કેમ કે તે આવી પહેાંચે તે પહેલાં તો આ બનકી પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે.^{૧૫} માટે બીજી કંઈ ન કરતાં હંમણું હું અહીંયાં જ બેસી રહું અને સીતાની સાથે વાત કરવાની તક મેળવું. બ્યારે આ રાક્ષસીઓનું ધ્યાન બીજી તરફ હશે, ત્યારે અત્યંત સંતાપ પાચેલાં સીતાનું હું ધીમેથી આશ્વાસન કરીશ. હાલમા હું અતિશય નાના રૂપમાં છું અને વળી વિશેષે કરી વનચર-વાનર છું; એટલે સાધારણ જનસમાજ બોલે છે તેવી પરતુ બ્યાકરણના ચોડાઘણા સંસ્કારવાળી વાણીથી જ હું બોલીશ. બે હું દિવ જાતિની પેઠે શુદ્ધ સંસ્કૃત વાણીથી જ બોલું તો આ સીતા મને રાવણ ધારીને ભયભીત થાય, માટે મારે સાધારણ મનુષ્ય બોલે છે તેવી જ વાણીથી અર્થસુકતા વચનો વડે સીતાનું સંતવન કરવું યોગ્ય છે. એ સિવાય સીતાનું સંતવન કરવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી.^{૧૬-૧૮}

“ રાક્ષસોથી ત્રાસી ગયેલાં આ બનકી મારું આતુ રૂપ ભેઈને તથા મારાં વચન સાંભળીને પુનઃ પણ અત્યંત ત્રાસ પામશે; કેમ કે ‘રાક્ષસો

બહુ માયાવી છે’ એવું તે બોલે છે.”^{૨૦} બે કદાચ મને ઇચ્છિત રૂપ ધરનારે રાવણ બાળીને અત્યંત ત્રાસ પાચેલાં મનસ્વિની સીતા આક્રંદ કરવા લાગે તો તેના આક્રંદનો શબ્દ સાંભળીને, કાળ જેવી ભયંકર આ સઘળી રાક્ષસીઓ અનેક પ્રકારનાં આયુધો ઉગામીને એકઠી થઈ ભય અને મને ઘેરી વળે તો મારે શું કરવું? બિહાંમણા સુખવાળી અને મહાન બળવાળી એ રાક્ષસીઓ મને જીવતો પકડી લેવાનો કિંવા હાર મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના રહે એવી નથી.^{૨૧-૨૩} એ વેળાએ બે કદાચ હું આ વાટકામાંનાં વૃક્ષોની એક શાખા પરથી બીજી અને બીજી પરથી ત્રીજી એમ નાનીમોટી સઘળી શાખાઓ પર કૂદાકૂદ કરતો દોડ્યા કરું, તો આ સર્વ રાક્ષસીઓ શકિત ધઈ ભય અને મારું મોટું રૂપ ભેઈ ભયભીત થઈ છુમરાણ કરી મૂકે.^{૨૪, ૨૫} અને પછી રાક્ષસરાજ રાવણના રાજમહેલના ચોકીદાર રાક્ષસોને અહીંયાં બોલાવે ત્યારે મારી શી દશા! રાક્ષસીઓના બોલાવ્યાથી ચોકીદાર રાક્ષસો બ્યારે ત્રિશૂળ, તરવાર અને સુદગર વગેરે વિવિધ શસ્ત્રો બહુજી કરીને શુદ્ધ માટે અતિ ઉતાવળે અહીંયાં દોડી આવે અને મને ઘેરી લે, ત્યારે મારે શું કરવું? હું તે સૌને મારા પરાક્રમબળ વડે હરાવું તો ખરે; પરંતુ શુદ્ધના શ્રમથી થાકી જવાને લીધે સમુદ્ર એળંગી જવાની શરિત મારામાં રહે નહિ તેનું શું કરવું? વળી સર્વ રાક્ષસો અતિ ઉતાવળે મને એકીવખતે વીંટાઈ વળીને કદાચ પકડી લે, તો આ સીતા રામચંદ્રના સમાચાર ભણ્યા વિનાનાં જ રહે અને હું પણ અંધનમાં પડું.”^{૨૬-૨૮} આમ થતાં સીતા પ્રત્યે શકારીલ બનેલા અને હિંસા ક્રવામાં પ્રીતિવાળા રાક્ષસો કદાચ સીતાને પણ મારી નાખે તો રામચંદ્ર અને સુશ્રીવનું સઘળું કાર્ય બચી ભય.^{૩૦} બે હું શુદ્ધમાં રાક્ષસોથી પકડાઈ ભેઈ, તો પછી મારાં વિનાના, રાક્ષસોથી રક્ષિત થયેલા અને સસુદ્રની વચ્ચે આવેલા આવા સુમ પ્રદેશમાં રહેલાં બનકીની અખર કોણ લે અને રામચંદ્રને અહીંયાં તેડી લાવવાના કાર્યમાં સહાયભૂત પણ

દેણુ થાય ૧૩૧ ને મારી પૂર્વોક્ત દશા થાય, તો સો ચોખનના વિસ્તારવાળા મહોદધિતું ઉદ્ધવન કરી શકે એવા કોઈ પણ વાનર વિચારી નેતાં મારી દિધેએ આવતો નથી. ૩૨, ૩૩ ને કદાચ યુદ્ધ થાય તો હું હજારો રાક્ષસોનો નાશ કરવાને તો સમર્થ છું; પરંતુ યુદ્ધનો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યા પછી સો ચોખનનો સમુદ્ર ઉદ્ધવી સાથે પાર જવાની મારામાં શક્તિ રહે એમ મને લાગતું નથી. ૩૪ યુદ્ધના કાર્ય ઘણાં જ સંશય ભરેલાં છે. તેમાં છેવટે કોનો જય થશે અને કોનો પરાજય થશે, એ કહી શકાતું નથી, એથી મને એવાં સંશયયુક્ત કાર્યો કરવાનું રુચતું નથી. એવો કયો ડાહ્યો પુરુષ છે કે જે વગરવિચારે શંકાભરેલું કાર્ય કરવા તત્પર થાય ૧૩૫

ને હું સીતાની સાથે વાતોલાપ કરું છું તો મારે માથે ઉપયુક્ત મહાન આપત્તિ આવી પડે છે અને ને નથી કરતો તો સીતા પ્રાણત્યાગ કરે છે. ૩૬ નેમ સુયોદય થવાથી અધકાર નાશ પામે છે, તેમ કાર્યકાર્યના વિચાર વિનાના ક્રૂતને લીધે સિદ્ધ થવા આવેલો અર્થ પણ નાશ પામે છે; કેમ કે અવિચારી ક્રૂત દેશકાળને ભેગા વિના જ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૭ રાબાએ પોતાના અધિવેા સાથે મળીને કાર્યકાર્ય વિષે પ્રથમથી નિશ્ચિત કરેલો યુદ્ધ પણ અવિચારી ક્રૂતોને લીધે વખણાતી નથી, કેમ કે પોતાને જ પડિત માનનાર અવિચારી ક્રૂતો રાબાના કાર્યને નષ્ટ કરી નાખે છે. ૩૮ માટે હવે મારે શું કરવું કે જેથી રામચંદ્રનું કાર્ય ભાંગી પડે નહિ, હું અવિચારી ગણાઉં નહિ અને સમુદ્રને જોળાવનારો મારો શ્રમ પણ વૃથા જાય નહિ; ૩૯ તેમ જ સતીશિરોમણિ સીતા જરા પણ ગભરાયા વિના મારાં વચનોને સાંભળે.

એ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા કપિવર હનુમાને નિશ્ચય કર્યો : 'ને હું અદિદેવ કર્મવાળા અને સીતાને પ્રિય એવા રામચંદ્રના શુભેત્તું કીર્તન કરીશ, તો જેવું ચિત્ત રામચંદ્ર વિષે જ આસક્ત થઈ રહ્યું છે એવાં આ સીતા જરા પણ ભય પામશે નહિ.' ૪૦, ૪૧ માટે

હું ઇક્ષ્વાકુકુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન રઘુવીરનાં ધર્મયુક્ત પ્રીતિવચનો સીતાને જેવી રીતે શ્રદ્ધા બિપલે તેવી રીતે મધુર વાણીથી કહી સંભળાવીશ. ૪૨

પછી પૃથ્વીપતિ રામચંદ્રનાં ધર્મપ્રતી સીતાનું દર્શન કરી હર્ષ પામેલો મહાપરાક્રમી કપિવર હનુમાન વૃક્ષની ઘટામાં બેઠાંબેઠાં મધુર અને સત્ય વચન બોલવા લાગ્યો. ૪૩

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રભૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુસ્તકાંડમાં ૩૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૧ મો

હનુમાને ગાયેલી રામકથા

एवं बहुविधौ चिन्तां चिन्तयित्वा महामतिः ।

संभवे मधुरं वाक्यं वैवेका व्याजहार ह ॥ १ ॥

એવી રીતે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા પછી મહાકુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાન વૃક્ષ પરથી જરા નીચે જાતરીને સીતાની પાસે આવી એકલાં સીતા સાંભળે એ પ્રમાણે ધીમેથી મધુર વચન બોલવા લાગ્યો : ૧

‘અવધપુરી વિષે રથ, હાથી અને અશ્વાદિની સમૃદ્ધિવાળો ‘દશરથ’ નામે રાબા હતો. એ રાબા ઇક્ષ્વાકુવંશમાં જન્મેલો, પવિત્ર આચરણવાળો, નિર્મળ કીર્તિવાળો, મહાધ્યશસ્ત્રી, અદ્વિ સાધર્મમાં પ્રીતિવાળો, ઉદાર સ્વભાવનો, દયાળુ અને સત્યવાદી હતો. સર્વ રાજવંશોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇક્ષ્વાકુવંશની શેભાને વધારનાર એ દશરથ સંપૂર્ણ રાજચિહ્નોથી યુક્ત, મોટી લક્ષ્મીવાળો, સર્વ પ્રકારમાં સુખ ભોગવનારો, પ્રબળ સુખી કરનારો અને સમુદ્ર પર્વતની પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત હતો.

એ દશરથ રાબાના અત્યંત વહાલા ભ્રેષ્ઠ પુત્ર ‘રામ’ નામે છે. ચંદ્ર સમાન સુખવાળા એ રામ સર્વ શાસ્ત્રોના તત્ત્વ ભણનાર અને સર્વ ધનુષ્યધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૨-૧ તે રામ પોતાનાં શુભ આચરણેત્તું, સ્વજનોત્તું, જીવંદોકનું તથા ધર્મનું રક્ષણ કરનાર અને શત્રુઓને તપાવનાર છે. ૨-૨ એ શૂરવીર રામે પોતાના વૃદ્ધ અને સત્યવાદી પિતાનું

૭ બીજીની સાખા પરથી છેક નીચેની સાખા પર આવીને.

વચન પાળવા માટે પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા તથા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત વનમાં પ્રયાણ કર્યું છે.^૭ હંકારવૃથમાં નિવાસ કરી મૃગયા અર્થે જતાં એ રઘુવીરે ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા ઘણાક શૂરવીર રાક્ષસોના સંહાર કર્યો છે.^૮ અચારે તેમણે જનસ્થાનમાંના ચૌદ હજાર રાક્ષસોના તથા તેઓના અધિપતિ ખર-દૂધણનો વધ કર્યો, ત્યારે કોષે ભરાયેલા રાવણે આઘાતી મૃગરૂપથી તેમને છેતરીને તેમનાં પ્રિય પત્ની સીતાનું હરણ કર્યું.

પવિત્ર આચરણવાળાં જનકનંદિની સીતાની શોધ કરતાં કરતાં રઘુવીર વનમાં ફરતા હતા, ત્યારે તેમને વાનરોના રાજા સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી બંધાઈ; શત્રુઓનાં નગરને છતાંનારા રાજા સુગ્રીવના શત્રુ વાલી વાનરને હણીને તેનું રાજ્ય મહાત્મા સુગ્રીવને સ્વાધીન કર્યું. હાલમાં રામના મિત્ર વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા હજારો અને લાખો વાનરો સતીશિરોમણિ સીતાની શોધ કરવા માટે સઘળી દિશાઓમાં નીકળી પડ્યા છે, તે પ્રમાણે હું પણ સીતાની શોધ માટે જ શૂંઘરાજ સંપાતિના કહેવાથી સૌ યોજનનો સમુદ્ર ઓળંગીને અહીં આવ્યો છું અને મને સીતાનાં દર્શન થયાં છે. અહો! રામચંદ્રે મારી આગળ સીતાનું જેવું રૂપ, જેવા વર્ણ તથા જેવાં લક્ષણ કહ્યાં હતાં, તેવાં જ રૂપ, વર્ણ તથા લક્ષણવાળાં આ સાધ્વી મારા ભેવામાં આવ્યાં છે. નિશ્ચય આ સીતા જ છે.^૯ એટલું જોહી કપિવર હનુમાન વિરામ પામ્યો.

પવનસુત હનુમાને ગાયેલી રામકથા સાંભળીને અત્યંત વિસ્મિત થયેલા અને સુંદર તથા વાંકડિયા કેશવાળાં જનકતનયા સીતા કેશના શુભ્રે-થી છવાયેલું પોતાનું સુખ જાણ્યું કરીને શિંશપા-વૃક્ષ પર ભેવા લાગ્યાં.^{૧૦-૧૧}

હનુમાનનાં વચન સાંભળીને અત્યંત હર્ષિત થયેલાં અને પોતાના અંતરમાં રામચંદ્રનું જ રટણ કરી રહેલાં સીતા દશે દિશાઓ તરફ ભેવા લાગ્યાં.^{૧૭} સતીશિરોમણિ સીતાએ આડુંઅવળું, જાણેનીએ એમ ભર્ષત્ર ભેટ્યું, ત્યારે શિંશપાવૃક્ષ પર બેઠેલો

હોવાથી ઉદયાચળ પર રહેલાં સૂર્ય સરખો શોભતો, અચિંત્ય યુદ્ધિમાન તથા સુગ્રીવના પ્રધાન વાયુસુત હનુમાનને તેમણે ભેળો.^{૧૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૧ થી ૩૭ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૨ મો

હનુમાનને ભેઈ સીતાને થયેલો ભ્રમ . .

તતઃ શાલાન્તરે કીર્તિં દદૃવા ચલિતમાનસા ।

વેદિતાસ્તુનવચ્ચં તં વિદ્યુલ્લંઘાતપિઙ્ગલમ્ ॥ ૧ ॥

શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં છુપાઈ બેઠેલા પ્રિય વાલી હનુમાનને ભેઈ સતીશિરોમણિ સીતા પ્રથમ તો ભયને લીધે કંપી ભટ્યાં; પરંતુ પછીથી ‘આ કોણ હશે’ એવી જિજ્ઞાસાથી તે સારી રીતે નિહાળવા લાગ્યાં. ત્યારે પ્રકૃષ્ટિત થયેલા અશોકના ફળ સરખો શોભતો, તપાવેલા સુવર્ણ સરખાં નેત્રવાળો, વીજળીના સમૂહ જેવા પીળા વર્ણવાળો, પ્રવેત વસ્ત્રવાળો અને નમ્રભાવથી બેઠેલો કપિવર હનુમાન તેમના ભેવામાં આવ્યો.^{૧૨}

કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનને નમ્રની પેઠે બેઠેલો ભેઈ અતિ વિસ્મિત થયેલાં સીતા પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યાં:^૩ ‘અહો! આ વાનરનું રૂપ ઘણું જ ભયંકર છે. હું તેના સામું પણ ભેઈ શકતી નથી.’ એટલા વિચાર કરતાં તે મૂંચિત ભેવાં થઈ ગયાં.^૪ એકાએક વાનરનું રૂપ ભેઈને ભય વડે મોહિત થયેલાં અને અત્યંત દુઃખપીડિત થયેલાં સીતા કરુણ સ્વરે ‘હા રામ! હા રામ! હા લક્ષ્મણ!’ એમ જોહી અત્યંત વિલાપ કરતાં મંદ-મંદ સ્વરે રુદન કરવા લાગ્યાં. પછી વિનીત મનુષ્યની પેઠે હનુમાનને નીચે ઊતરી આવેલી ભેઈને સ્વી-શિરોમણિ સીતા પુનઃ વિચારવા લાગ્યાં: ‘અરે, આ તે હું સ્વપ્ન ભેઈ છું કે શું?’^૫

રાક્ષસીઓના ભયથી આમતેમ દહિયાત કરતાં સીતાએ વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર, યુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાન પરાક્રમી પવન-સુત હનુમાનને ભેળો. હનુમાનનું સુખ ઘણું વિશાળ અને વાંકું થઈ ગયેલું હતું. તેને ભેતાં જ વિશાળ

નેત્રવાળાં સતી સીતા અતિથય દુઃખી થઈ ગયાં અને બાણ પ્રાણ ભીડી ગયા હોય તેમ નિશ્ચિત થઈ ગયાં. કેટલીક વાર પછી બ્યારે તે સ્વાધાન થયાં, ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યાં: ^{૧૮} ‘અરેરે, આજે મેં આ સ્વપ્ન ઘણું ખરાબ બોલ્યું. શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરેલા વાનરનું મને આજે દર્શન થયું; માટે રામ, લક્ષ્મણ અને મારા પિતા જનક રાજા બ્યા હોય ત્યાં કુશળ રહેજો. ^{૧૯} ના, ના, પણ આ કાંઈ સ્વપ્ન નથી. હું દુઃખ અને શોકથી પીડાતી હોવાને લીધે મને નિદ્રા તો આવતી જ નથી તો પછી સ્વપ્ન હોય જ ક્યાંથી? અરેરે, ચંદ્ર સરખા સુખવાળા શ્રીમાન રામચંદ્રનો વિયોગ થયો છે, ત્યારથી મને જરા પણ સુખ નથી. ^{૨૦} મારા મનમાં રાત્રિદિવસ રામ, રામ ને રામનું જ ચિંતન થયા કરે છે અને મારી જિહ્વા તેમના જ નામનું રટણ કર્યા કરે છે; એથી જ મારા કાને તેમની કથાના ભણકારા વાગે છે અને કાંઈ કાંઈ વખતે તેને મળતું બેવામાં પણ આવે છે. ^{૨૧} અરે, નિરંતર રામ વિષે જ ભાવ રાખનારી હું એમની કામનાથી જ પીડાઈ રહી છું અને રાત્રિદિવસ એમનું જ ચિંતન કર્યા કરું છું. હું તેમને જ દેખું છું અને તેમને જ સાંભળું છું. કદાચ હું જો કાંઈ સાંભળું છું અને બોલું છું તે સમયે મનની કલ્પનામાત્ર હોય એવો મને વિચાર થઈ આવે છે; પરંતુ ના, ના, કલ્પિત પદાર્થ કાંઈ સૂત્રિમાન હોય નહિ. અરે! હું મારી આંખે પ્રત્યક્ષ બોલું છું અને આ સામે બેઠેલા વાનર મને સ્પષ્ટપણે કહી રહ્યો છે; માટે આ મનની કલ્પના તો નથી જ, અસ્તુ. ગમે તેમ હો, પરંતુ વાચસ્પતિ. વજ્રધર ઈંદ્ર, સ્વયંભૂ અસિદેવને હું નમસ્કાર કરું છું અને તેમની પ્રાર્થના કરું છું કે, વનવાસી વાનરે મારી આગળ જો કાંઈ કહ્યું છે, તે યથાર્થ હો, અન્યથા ન હો. ^{૨૨-૨૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૩૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૩ મો

હંતુમાન અને સીતા-પરસ્પર વાતચીત

સોડવતીર્થ દુર્ગામ્તરમાદિદુર્ગમપ્રતિમાનન: |

વિનીતવેપ: ક્રુપણ: પ્રણિપત્યોપસૂત્ય ચ || ૧ ||

સીતાનું દુઃખ બોધને દુઃખી થયેલો, પરવાળાં જેવા લાલ સુખવાળો કધિવર હંતુમાન શિંશપાવૃક્ષની ઉપરની શાખા પરથી ભિતરીને છેક નીચેની શાખા પર આવ્યો અને સીતાની સન્મુખ રહી તેમને પ્રણામ કરી હાથ બેઠીને મધુર વાણીથી કહેવા લાગ્યો: ‘હે કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી! હે પવિત્ર આચરણવાળી! હે મલિન વસ્ત્રને ધારણ કરનારી! તું કોણ છે અને આમ્રવૃક્ષની શાખાને ગ્રહણ કરીને કેમ ભિલી છે? અરે, જેમ કમળપત્રોમાથી જળ સ્રવે, તેમ તારાં ખસે નેત્રોમાંથી શોકાશ્રુતું જળ શા માટે સ્તવી રહ્યું છે? હે સૌંદર્યવાળી! તું દેવ, અસુર, નાગ, ગંધર્વ, રાક્ષસ. યક્ષ અથવા કિન્નર, એ ભાતિઓમાંની કઈ ભાતિની સ્ત્રી છે? ^{૧-૫} હે સુંદર સુખવાળી! તું રુદ્રીમાંની કોઈ છે કિંવા મરુદ્ગણોમાંની કોઈ છે અથવા તો વસુઓમાંની કોઈ છે? ખરેખર, તું મને કોઈ દેવતાઓ સમાન લાસે છે; ^૬ અથવા તો હે સુંદરંગી! તું સર્વ તારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, સુણેથી અધિક અને ચંદ્રથી વિયોગ પામી આકાશમાંથી ખરી પડેલી સાક્ષાત રોહિણી છે શું? અથવા તો હે શ્યામ નેત્રવાળી! તું કોઈથી કિંવા રોહિણી પોતાના પતિ વસિષ્ઠને કોઈ પમાડીને અહીં આવેલી સાક્ષાત કલ્યાણી અરુંધતી છે શું? હે સુમધ્યમા! તારા પિતા, ભાઈ, પુત્ર કિવા સ્વામી કોણ છે? શું એમાંના કોઈને! પરલોકવાસ થયો છે કે જેથી તું આમ શોક કરે છે ^{૭-૮} હે સુંદર સુખવાળી! તું રુદન કરે છે, મોટા મોટા નિઃશ્વાસ મૂકે છે, પૃથ્વી પર આગેાટે છે તથા કોઈક રાજાનું નામ રટે છે, એથી હું તને જેવી તો માની શકતા નથી. ^{૧૦} તારા શરીરમાં જે રાજચિહ્નો જણાય છે, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે, તું કોઈ રાજાની પદસાધી અથવા રાજકન્યા છે. ^{૧૧} હે સ્ત્રી! તારું કલ્યાણ થાઓ.

જો તું રાવણે જનસ્થાનમાંથી બળાકારે હરણ કરી આણેલી સીતા હોય તો હું તને પૂછું છું, માટે સાચેસાચું કહે. ૧૨ હે કલ્યાણી ! તારા સુખ પર દીનતા જણાય છે, તારું રૂપ અપ્રતિમ છે અને તારો વેશ તપસ્વિની જેવો છે. એ ઉપરથી મને લાગે છે કે નિશ્ચય, તું શ્રીમાન રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની મહાસતી સીતા જ છે. ૧૩

શિશપાતુક્ષની નીચેની શાખા પર રહેલા કપિવર હનુમાનનાં વચન સાંભળીને તથા રામચંદ્રનું નામ સાંભળીને હર્ષિત થયેલાં સતીશિરોમણિ સીતાએ કહ્યું : ૧૪ ‘આ પૃથ્વીમાં જેટલા રાજસિંહો છે, તે સર્વમાં સુખ્ય અને શત્રુની સેનાનો નાશ કરનારા મહાત્મા દશરથ રાજની હું પુત્રવધૂ છું. ૧૫ હું મહાત્મા જનક રાજની પુત્રી છું. ‘સીતા’ એવું મારું નામ છે. હું બુદ્ધિમાન રામચંદ્રની પત્ની છું. ૧૬ મારું લગ્ન થયા પછી હું મારા પતિ રામચંદ્ર સાથે બાર વર્ષ સુધી રાજભવનમાં રહી, ત્યાં અનેક પ્રકારના લોગ લોગ-વ્યા અને મારી સઘળી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ. ૧૭ તે પછી તેરમા વર્ષમાં ઇક્ષ્વાકુવંશને આનંદ આપનારા મારા પતિ રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાનો મારા સસરા દશરથ રાજએ પોતાના પુરોહિત તથા મંત્રીઓની સાથે મળીને વિચાર કર્યો. ૧૮ જ્યારે રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાની સામગ્રી તૈયાર થવા લાગી, ત્યારે રાજા દશરથની ‘કૈકેયી’ નામની એક માનીતી રાણીએ પોતાના સ્વામીને કહ્યું : ૧૯ ‘જો રામને રાજ્યાભિષેક થશે. તો હું મારા નિત્યના ખાનપાનનો ત્યાગ કરી જીવિતનો અંત આણીશ; અર્થાત્ જો રામ ગાદીએ બેસશે, તો હું જમે તે પ્રકારે મરણ પામીશ. ૨૦ હે નૃપોત્તમ ! જો તમારે મને જીવતી રાખવી હોય અને તમોએ પૂર્વપ્રીતિથી મને જે જે વરદાન આપેલાં છે તે સત્ય કરવાં હોય, તો આજે રામ વનમાં બંધ અને મારા પુત્ર ભરતને રાજ્યાભિષેક થાય. ૨૧ કૈકેયીનાં એવાં કંર અને અપ્રિય વચન સાંભળીને તથા પૂર્વે તેને આપેલાં જે વરદાન-રૂપ પોતાનાં વચ્ચનોને સંભારીને સત્યવાદી મહા-

રાજ દશરથ મૂર્ચિત થઈ પડ્યા. પછી સત્ય ધર્મ-નું પાલન કરનારા વૃદ્ધ દશરથ રાજએ જેન કરતાં કરતાં પોતાના યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચંદ્રને વનમાં જવા કહ્યું. ૨૨, ૨૩ ત્યારે મહાસમર્થ રામચંદ્ર કે જેમને પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ રાજ્યાભિષેક કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય હતું, તેમણે પોતાના મન સાથે વનમાં જવાનો દંઠ નિશ્ચય કરીને વાણી વડે પિતાની એ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. ૨૪ સત્ય પરાક્રમવાળા શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના પ્રાણ જતા હોય, તોપણ આપેલું પાછું હેતા નથી તેમ જ અસત્ય બોલતા નથી. ૨૫ તુરંત જ મહાયશસ્ત્રી રઘુવીરે પોતાના શરીર પરથી કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણો ઉતારી નાખ્યા અને પોતાના મન વડે રાજ્યનો પણ ત્યાગ કર્યો. પછી મારાં સાસુજી કૌશલ્યાને મારી સોંપણી કરી; પરંતુ હું તો તેમની સાથે વનમાં જવાને પ્રથમથી જ આગળ થઈ; કેમ કે તેમના વિના સ્વર્ગમાં રહેવાનું પણ મને રુચતું નથી. ૨૬, ૨૭ જે વેળા નેત્રને આનંદ આપનારા અને મહાભાગ્યવાળા સુમિત્રપુત્ર લક્ષ્મણ પણ પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રના પહેલાં જ વંદકલવત્ર તથા દર્ભાં ધારણ કરીને તેમની સાથે વનમાં જવા તત્પર થયા. એ પ્રમાણે અમારા વડીલ દશરથ રાજની આજ્ઞાને મસ્તક પર ચઢાવીને તથા દંઠ વ્રત ધારણ કરીને અમે ત્રણે જણાં પૂર્વે કહી નહિ બોયેલા અને લય કરેલ ઠંકારણ્યમાં આવ્યાં. અમે ત્રણે જણાં ઠંકારણ્યમાં આવેલા જનસ્થાનમાં વસતાં હતાં, તે સમયે હું કે જે અભિત તેજવાળા રામચંદ્રની ભાયા છું, તેનું દુરાત્મા રાવણે હરણ કર્યું. હાલમાં રાવણે મને જે માત્ર સુધી જીવતી રાખવાનો અનુચ્છ હશે એવો છે. જો એટલા સમયમાં મારા સ્વામી રામચંદ્ર મારી સંભાળ નહિ લે, તો એ અવધિ વીત્યા પછી હું જીવિતનો ત્યાગ કરીશ. ૨૮-૩૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૩૩ માં સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૪ મો

હંતુમાનહું સીતાને આધાસન

તસ્પાસ્તદ્વચ્ચં શ્રુત્વા હનુમાન્હરિગુણવઃ ।

દુઃખાદ્દુઃખામિમૂતાયાઃ સાન્વસુત્તરમવ્રવીત્ ॥૧॥

ઉપરાઉપરી પડતાં દુઃખથી પીડાઈ રહેલાં

સતીશિરોમણિ સીતાનાં વચન સાંભળીને વાનર-
શ્રેષ્ઠ હંતુમાન તેનું સાંત્વન કરતાં કહેવા લાગ્યો :
‘હે દેવી ! હું રામચંદ્રનો હૃત હું અને તેમનો
સંદેશો લઈને તમારી પાસે આવ્યો છું. હે
વૈદેહી ! પૂજ્ય રણવીર ક્ષેમકુશળ છે અને તેમણે
તમારું ક્ષેમકુશળ પુછાવ્યું છે.’ હે દેવી ! જે
પ્રજ્ઞાએ બધું છે, ચારે વેદોને બધું છે તથા
સર્વ વેદસ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે દશરથનંદન
રામચંદ્રે તમને કુશળ કહાવ્યું છે; તેમ જ તમારા
પતિને પ્રિય અને તેમની સેવા ઉકાવનારા મહા-
તેજસ્વી લક્ષ્મણ કે જે શોક વડે તપી રહેલા છે,
તેમણે તમને પ્રણામ કહ્યા છે.’

હંતુમાનના સુખથી પુરુષોમાં સિંહ સરખા
રામ-લક્ષ્મણના કુશળ સમાચાર સાંભળીને શ્રીમતી
સીતાને અંગે આનંદ ઊભરાઈ જવા લાગ્યો.
તેમણે હંતુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘૩-૫’ અહો ! જીવતા
મનુષ્યને સો વર્ષે પણ આનંદ પામવા વારી આવે
છે, એવી જે લોકોમાં કહેવત આવે છે, તે આજે
મારા સંબંધમાં સત્ય નીવડી.’^૧

પરસ્પર પરિચય થવાથી સીતા અને હંતુ-
માનને અત્યંત આનંદ થયો અને વિશ્વાસ પામી
બસે જણાંએ પરસ્પર વાતચીત કરી. શોકથી
સંતપ્ત થયેલા સીતાનાં વચન સાંભળ્યા પછી
કપિવર હંતુમાન સીતા ઊભાં હતાં તે તરફ જવા
લાગ્યો.^૨ કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન જેમ જેમ સીતાની
પાસે જતો ગયો, તેમ તેમ સીતાને ‘રજો ને આ-
રાવણ હોય’ એવી શંકા ઊપજવા લાગી. તે
વિચાર કરવા લાગ્યા : ‘હા, મને ધિક્કાર છે કે
મેં આની સાથે વાતચીત કરી ! અરેરે, આ તો
ખીલું રૂપ લઈ આવેલો રાવણ જ છે !’^{૩-૧૦} આવે
વિચાર કરી શોકને લીધે સુકાઈ ગયેલાં નિદોષ

અંગવાળાં સીતા તુરત જ વૃક્ષની શાખાને છોડી
દઈને પૃથ્વી પર ઝેસી ગયાં. એ સમયે મહા-
બાહુ હંતુમાને પૃથ્વી પર ઝેઠેલાં જનકનંદિની
સીતાને પ્રણામ કર્યા; પરંતુ રાવણ હોવાની શંકાને
લીધે બચથી ત્રાસી ગયેલાં સીતાએ તેના સામું પણ
બેસ્યું નહિ.^{૧૧,૧૨}

પછી છેક પાસે આવી હંતુમાનને પણ પોતાનાં
ચરણોનું વંદન કરતા બેઈને ચંદ્રમુખી સીતાએ
ઠીઠ નિઃશ્વાસ મૂકી મધુર વાણીથી કહ્યું :^{૧૩} ‘બે
તું માયાથી રૂપ બદલીને આવેલો સ્વયં રાવણ હોય,
તો હું તને કહું છું કે તું મને આવી રીતે વારંવાર
સંતાપે છે એ ઠીક નથી; અર્થાત્ મને વારંવાર
દુઃખી કરવાથી તારું બહું થશે નહિ.’^{૧૪} પૂર્વે જન-
સ્થાનમાં પોતાનું ખરું સ્વરૂપ બદલીને લિહુરૂપ
ધારણ કરીને આવેલા જે રાવણને મેં બોલ્યો હતો,
તે જ તું રાવણ છે, હે ઇચ્છિત રૂપ ધરનાર નિશા-
ચર રાવણ ! હું કે જે શોકથી સંતાપ પામેલી તથા
ઉપવાસથી કુશ થયેલી છું, તેને તું આમ વારંવાર
સંતાપે છે, એ ઠીક નથી.’^{૧૫,૧૬}

એટલું કહેતાંમાં તે વળી ચપળ ચિત્તને
વિચાર કરી જતાં સતી સીતા બોલ્યાં : ‘ના, ના,
મારી એ શંકા સત્ય હોય એમ જણાતું નથી;
કેમ કે તને બોતાં જ મારા મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન
થાય છે.’^{૧૭} માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! બે તું રામચંદ્રનો
હૃત થઈને આવ્યો હોય, તો તારું કલ્યાણ થાઓ.
હું તને રામચંદ્ર સંબંધી જ પ્રશ્ન કરીશ. મને રામ
સંબંધી કથા ઘણી જ પ્રિય લાગે છે.’^{૧૮} હે વાનર !
તું મારા પ્રિય ભર્તા રામચંદ્રના શુભોનું વર્ણન
કર. હે કપિવર ! જેમ નદીનો વેગ કિનારાનું હરણ
કરે છે, તેમ તું મારા ચિત્તનું હરણ કરે છે; અર્થાત્
પ્રતિપણે મારું ચિત્ત તારા પર વિશ્વાસયુક્ત થતું
બળ છે. અહો ! આજનું આ સ્વપ્ન મને દેહું સુખ-
રૂપ યઈ પડ્યું છે, કે જેમાં રાવણે ઘણા વખતથી
હરણ કરી આવેલી હું મારા પતિએ ચોકલેલા
વનવાસી હૃતને દેખું છું !’^{૧૯,૨૦} અરે, સ્વપ્નમાં
પણ બે હું મારા પતિ રામચંદ્ર અને તેમના નાના
ભાઈ લક્ષ્મણને બેઈ, તો મને વધારે કદ થાય નહિ;

પરંતુ હાલમાં તો સ્વપ્ન પશુ મારાં વેરી થઈ પડ્યાં છે.^{૨૧} અરે, પશુ આ સ્વપ્ન છે એમ હું માનતી નથી; કેમ કે સ્વપ્નમાં વાનર ભેવામાં આવે તો અશ્વદુહ્ય થતો નથી; પરંતુ આથી તો મારો ખરે-ખરો અશ્વદુહ્ય થવાનો જણાય છે.^{૨૨} અરે, શું આ મને ચિત્તભ્રમ તો નહિ થયો હોય ? અથવા તો મારામાં કોઈ વાયુભૂતાદિનો આવેશ તો નહિ થયો હોય ? કિંવા ઉન્માદથી થતો કોઈ પ્રકારનો મનોવિકાર તો નહિ હોય ? અથવા શું મને આ મૃગતૃષ્ણા સરખું દેખાતું હશે ?^{૨૩} ના, ના, આ ઉન્માદ તો નથી જ, અરે ! આ ચિત્તભ્રમ પશુ નથી; કેમ કે તેનાં લક્ષણ પશુ ઉન્માદ જેવાં જ હોય છે. હું મને પોતાને તેમ જ મારી પાસે બેસેલા કપિને સારી રીતે ઓળખી શકું છું.^{૨૪}

રાક્ષસો ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા હોવાથી અત્યંત બળવાન છે, એ સંબંધી તથા રામચંદ્રના હૃત વાનરથી અહીંયાં આવી શકાય એમ નથી એ સંબંધી અનેક તર્કવિતર્ક કરીને વળી સતી-શિરોમણિ સીતાએ માન્ય, ‘રાક્ષસો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધરી શકે છે; માટે નિશ્ચય આ રાવણ જ છે.’^{૨૫} આમ માનીને પાતળી કટિવાળાં જનકનંદિની સીતાએ હનુમાન પ્રત્યે બોલવું બંધ કર્યું. સીતાની શંકા બાણી લઈને પવનસુત હનુમાન કાનને પ્રિય લાગે તેવાં વિશ્વાસ-પાત્ર વચ્ચેના બોલીને તેને હર્ષિત કરવા લાગ્યો.^{૨૬, ૨૭}

શૂન્ય સરખા તેજસ્વી, ચંદ્ર સરખા સર્વ લોકને પ્રિય, સાક્ષાત કુંભેરની પેઠે સર્વ લોકોને ઇચ્છિત આપી સંતુષ્ટ કરનાર,^{૨૮} વિષ્ણુ સરખા પરાક્રમી તથા યશસ્વી, સાક્ષાત દેવોના શુરે પૃથુ-સ્થિતિની પેઠે મધુર અને સત્ય બોલનાર,^{૨૯} મૂર્તિ-માન કામદેવના જેવા સ્વરૂપસૌંદર્યવાળા, અપ-રાધી જનો પર ક્રોધ કરી તેને દંડ દેનારા અને સર્વ લોકમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી રામચંદ્ર કે જેના રક્ષણ નીચે લોકો સુખપૂર્વક રહે છે તે મહાત્મા રામચંદ્રને મૃગતૃ રૂપ ધરીને જે આશ્રમથી લણે દૂર લઈ ગયો અને શૂન્ય પડેલા આશ્રમમાંથી જેણે તમારું હરણ કર્યું, તે દુષ્ટાત્મા રાવણને પોતાનાં

કર્મોનાં ફળ અવશ્ય મળશે અને તે હવે અલ્પ સમયમાં જ તમારા ભેવામાં આવશે. હે દેવી ! હવે અલ્પ સમયમાં જ કોધપૂર્વક અગ્નિ સરખાં પ્રજ્વલિત બાણો વડે મહાપરાક્રમી રથવીર કે જે રાવણનો વધ કરવાના છે, તેમને હૃત થઈને હું તમારી પાસે આવ્યો છું.^{૩૦-૩૩} હે બનકી ! તમારા વિયોગથી દુઃખી થઈ રહેલા રામચંદ્રે તમને કુશળ કહાવ્યું છે; તેમ જ સુમિત્રાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણે પશુ તમને અભિ-વંદન કરી કુશળ કહાવ્યું છે. હે દેવી ! ‘સુગ્રીવ’ નામનો વાનર કે જે અરો સર્વ કપિઓનો રાજા છે અને શ્રીમાન રામચંદ્રનો મિત્ર છે, તેણે પશુ તમને કુશળ કહાવ્યું છે. રામ, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ તમને નિરંતર સંભારે છે. હે વેદેહી ! આ એક મોટા ભાગ્યની વાત છે કે, રાક્ષસીઓને વશ પડવા છતાં તમે આજ સુધી જીવતાં રહ્યાં છો. હવે થોડા કાળમાં જ તમે અમિત તેજવાળા રામને, મહારથી લક્ષ્મણને તથા કરોડો વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવ-ને ભેશી. હું વાનરરાજ સુગ્રીવનો સચિવ છું અને મારું નામ ‘હનુમાન’ છે.^{૩૪-૩૮} હું સે યોજનનો મોટો સસુદ્ર ઓળંગી આ લંકાનગરીમાં આવ્યો છું અને દુરાત્મા રાવણને નહિ ગણકારતાં પોતાના પરાક્રમનો આશ્રય કરીને હું તમારી શોધ કરતો અહીં આવી પહોંચ્યો છું. હે દેવી ! હું રાવણ નથી. તમે શંકાનો ત્યાગ કરો અને મારાં વચન પર વિશ્વાસ રાખો.^{૩૯}

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૪ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૫ મો

હનુમાન અને સીતા-રામચિહ્નવર્ણન અને સ્વપ્નવાતાંતકથન

તાં તુ રામકથાં શ્રુત્વા વૈદેહી વાનરર્ષમાતૃ ।

ઉવાચ વચનં સાન્નર્વમિદં મધુરવા ગિરા ॥ ૧ ॥

વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાનના મુખથી રામકથા સાંભળી-ને સતીશિરોમણિ સીતા મધુરી વાણીથી નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યાં : ‘હે કપિ ! તને રામચંદ્રનો મેળાપ ક્યાં થયો ? તું લક્ષ્મણને શી રીતે ઓળખે

છે? તેમ જ વાનરોનો અને મનુષ્યોનો સમાગમ કેવી રીતે થયો? હે વાનર! રામ અને લક્ષ્મણનાં રાજાને ચોખ્ખાં શાં શાં ચિહ્નો છે, તે તું મને યથાર્થ કહે કે નેથી મારા શોક શાંત થાય. હે કપિ! રામ-લક્ષ્મણના અવયવો કેવા છે? તેમનું રૂપ કેવું છે? તેમના બિરુદો કેવા છે? તેમની ભુજાઓ કેવી છે, એ સઘળું મને યથાર્થ રીતે કહે. ૧૪

વિદેહતનયા સીતાએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે વાચસ્પત હંતુમાને યથાર્થ રીતે રામચંદ્રનું વર્ણન કરવા માંડ્યું. તે બોલ્યો : ૧૫ ‘હે કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળાં વેદેહી! તમે સઘળું જાણો છો છતાં મને પૂછો છો, તો હે વિશાલાક્ષિ! રામ તથા લક્ષ્મણનાં જે જે રાજચિહ્નો મારા જોવામાં આવ્યાં છે, તે સઘળાં હું તમને કહું છું. ૧૬ હે જનકનંદિની! રામચંદ્રનાં નેત્ર કમળપત્ર સરખાં છે, તેમનું મુખ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું છે અને રૂપ તથા દાક્ષિણ્ય આદિ ગુણો તેમના વિશે જન્મથી જ રહેલા છે. ૧૭ શત્રુઓને તપાવનારા એ રામચંદ્ર તેજમાં સૂર્ય સરખા છે, ગુહિમાં બુદ્ધસ્પતિ સરખા છે, ક્ષમામાં પૃથ્વી સરખા છે, ઉજ્જવળ યશમાં ઇંદ્ર સરખા છે અને સર્વ જીવલોકનું, સ્વર્ગનોત્તરું, સદાચરણનું તથા ધર્મનુરક્ષણ કરનારા છે. હે લામિની! શ્રીમાન રામચંદ્ર આતુર્વંશ્ય પ્રબળ રક્ષણ કરનારા છે; તેમ જ વર્ણશ્રમધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરનારા તથા કરાવનારા છે. ૧૮ એ રામચંદ્ર અત્યંત ઝોજસવાળા છે અને સર્વને પૂજ્ય છે. તે પ્રાદ્ય-ચર્ચ્યમતનું પાલન કરનારા છે; સર્જનોનો કહેલા ઉપકારને બહુનારા છે; કિંચકર્મના પ્રચારને બહુનારા છે. ૧૯ રાજનીતિમાં કુશળ છે, પ્રાદ્યભૂમિની ઉપાસના કરનારા છે અને જ્ઞાન, શીલ તથા વિનયથી યુક્ત છે. શ્રીમાન રામચંદ્ર યજુર્વેદ આદિ ચારે સેદામાં, વેદાંગોમાં તેમ જ ધતુર્વેદમાં પારંગત છે અને વેદજ્ઞ પુરુષોને પણ પૂજ્ય છે. ૨૦ હે દેવી! રામચંદ્રના બધા વિપુલ છે, ભુજાઓ બહુ પર્થત લાંબી છે, શ્રીવા શંખના જેવી છે, હાંસડી દેખાતી નથી, નેત્ર રક્તવર્ણ છે, મુખ સુંદર છે અને તેઓ લોકોમાં વિખ્યાત છે. ૨૧ શ્રીમાન રામચંદ્રનો વર્ણ

ચિન્નગ્ધ પ્રકાશનો છે; સ્વર હુંડલિ સરખો ગંભીર છે, તેમનું આખું શરીર ઘાટીલું છે, તેમનાં સર્વ અંગો પણ ઘાટીલાં છે અને તે શરીરે શ્યામવર્ણો છે. ૨૨ રામચંદ્રનાં બિરુદો કાંડું તથા મુદિ સ્થિર છે; બૂકટી, વૃષભ અને બાહુ દીર્ઘ છે; કેશના અગ્ર, વૃષભ તથા જાતુ સમાન છે; નાભિની અંદરનો ભાગ, કૂખ અને વક્ષસ્થળ બિપસેલાં છે; નેત્રના ખૂણા, નખ તથા હાથ અને પગનાં તળિયાં રાતાં છે; ચરણની રેખાઓ, મસ્તકના કેશ તથા લિંગનો મણિ એ ત્રણ સુવાળાં છે. સ્વર, ગતિ અને નાભિ ગંભીર છે. ૨૩ તેમના ઉદર તથા કંઠ ઉપર ત્રિવલી પડે છે; તેમના ચરણતળને મધ્યભાગ, ચરણની રેખાઓ અને સ્તનની ડીંટડીઓ એ ત્રણ જોડાં છે; શ્રીવા, જનનેન્દ્રિય, પીઠ તથા જંઘા એ ચાર ટૂકાં છે; તેમના મસ્તકમાં ત્રણ ભમરા છે; હાથના અંગૂઠાના મૂળ આગળ ચાર રેખાઓ છે; લલાટમાં ચાર રેખાઓ છે; તેમના બાહુ, જાતુ, બિરુ તથા ગંઠસ્થળ સમાન છે અને તે છત્તું આંગળ બિંધા છે. ૨૪ હે વેદેહી! રામચંદ્રનાં બે નસકેરાં, બે બૂકટીઓ, બે નેત્ર, બે કાન, બે હોઠ, બે સ્તનની ડીંટડીઓ, બે કાણીઓ, બે હાથનાં કાંડાં, બે હાથ, બે વૃષભ, બે કટિ, બે હાથ, બે ચરણ અને બે નિતંબ, એ ચૌદ યુગલ અંગ સરખાં છે. તેમના હાંતની બે પંક્તિઓના છેડા ઉપર શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચારચાર ઢાંઢો છે; તેમની ચાલ સિંહ, શાર્દૂલ, હાથી તથા વૃષભના જેવી છે; તેમના હોઠ, હડપચી અને નાસિકા એ ત્રણ સાસુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણવાળાં છે; તેમનાં વાણી, મુખ, નખ, જેવાંટાં તથા ત્વચા, એ પાંચ કૌમળ છે અને બે બાહુ, બે કનિષ્ઠિકા આંગળી, બે બિરુ તથા બે જંઘા એ આઠ અંગ દીર્ઘ છે. શ્રીમાન રામચંદ્રનાં મુખ, નેત્ર, ચોની અંદરનો ભાગ, જીભ, હોઠ, તાળડું, સ્તન, નખ, હાથ તથા ચરણ, એ દશે અંગો કમળ સરખા શૈલાયલાન છે; જાતી, મસ્તક, લલાટ, શ્રીવા, બાહુ, ખભા, નાભિ, ચરણ, પીઠ તેમ જ કાન, એ દશે અંગ વિશાળ છે; બગલ, કૂખ, જાતી, નાક, ખભા તથા લલાટ એ છ અંગો ઉર્જત છે;

તેમ જ આંગળીઓના વેઠા, મસ્તકના કેશ, રૂપાંટાં, નખ, ત્વચ્ચા, લિંગ, દાઢી-મૂછના વાળ, દંટિ તથા યુદ્ધિ, એ નવ સૂક્ષ્મ છે. એ રઘુવીર દેશ-કાળને આનુસરી ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે છે. તેમનાં માતા-પિતાનું કુળ ધણું જ શુદ્ધ છે. તે લક્ષ્મી, યશ અને તેજથી પરિપૂર્ણ છે.^{૧૬, ૨૦} વળી તે સ્વલ્પ ધર્મમાં પ્રીતિવાળા છે; ધનનો સંગ્રહ કરવામાં તથા મૂળનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર છે; દેશ-કાળને બળુનારા છે અને સર્વ લોકને પ્રિય હાથે તેનું મધુર ભાષણ કરનારા છે.^{૨૧} તેમના ઓરમાન ભાઈ લક્ષ્મણ પણ અમાપ તેજવાળા છે અને પ્રીતિ, રૂપ તથા શુભોમાં રામચંદ્રના જેવા જ છે.^{૨૨} માત્ર તેમના શરીરનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે અને મહાયશસ્ત્રી રામચંદ્ર શ્વામવર્ણના છે. પુરુષ-શિષ્ટ સરખા એ બંને રઘુવીરો તમારાં દર્શન માટે તલસી રહ્યા છે.^{૨૩}

તમારી જ શોધ કરતા તેઓ આખી પૃથ્વીમાં ફરતા ફરતા એક દિવસ અમારા વનમાં આવી ચઢ્યા.^{૨૪} એ સમયે પોતાના મોટા ભાઈ વાલીએ રાત્ર્યમાંથી કાઢી મૂકેલો હોવાથી અનેક વૃક્ષોવાળા સ્થળમૂક પર્વતની તળેટીમાં આવી રહેલો અને વાલીના ભયથી પીડાતો કપિશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ દ્વંદ્વથી તેમની દંટિએ પડ્યો. અમે વાનરો પણ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા એ સુગ્રીવની જે જેને વાલીએ રાત્ર્યમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો, તેની તે દિવસથી સેવા કર્યા કરીએ છીએ. વલ્લભવ અને ધારણ કરનારા તથા હાથમાં શ્રદ્ધ ધનુષ્ય ઘડણું કરી પોતાની તરફ આવતા રામ-લક્ષ્મણને ભેઈ વાનરવર સુગ્રીવ ભય-ભીત થયો અને સ્થળમૂક પર્વતના એક મોટા શિખર પર ચઢી ગયો. પર્વતશિખર પર ચઢી એકા પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે સામેથી આવતા એ બંને રાજપુત્રોની પાસે જવાની મને આજ્ઞા કરી. જેથી હું તુરત જ શાઓક્ત રૂપ તથા લક્ષ્ણવાળા એ બંને વીરોની પાસે ગયો અને હાથ ભેડી ઊભો રહ્યો. પરસ્પર વાતચીત કરી એકબીજાનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત જાણ્યા પછી એ રાજપુત્રોએ મારા પર પ્રીતિ દર્શાવી.^{૨૫-૩૦} પછી હું તેઓને મારી પીઠ

પર બેસાડી સુગ્રીવની પાસે લઈ ગયો અને મેં તેમનું વનમાં આવવાનું કારણ યથાર્થ રીતે સુગ્રીવને નિવેદન કર્યું.^{૨૧} પરસ્પર સંભાષણ થવાથી તે બંને વચ્ચે ઘાડી પ્રીતિ બંધાઈ અને તેઓ પોતપોતાનું અર્થેતિ વૃત્તાંત એકબીજાને કહીને પરસ્પર વિશ્વાસ પામ્યા. પછી લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીરે સુગ્રીવનું સાંત્વન કર્યું; કેમ કે અતિ તેજસ્વી તેના મોટા ભાઈ વાલીએ તેને ઓ સંબંધી તકરાર માટે નગરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. તમારો વિરોધ થવાથી અકલિદ્ધકર્મો રામચંદ્રને જે શોક થયો હતો, તે સર્વ બ્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવને જણાવ્યો. ત્યારે વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ, રાહુએ બળેલા સૂર્ય સરખો નિસ્તેજ થઈ ગયો. ત્યાર પછી રાવણ બ્યારે આકાશમાર્ગે તમારું હરણ કરી જતો હતો, ત્યારે તમે એ તમારા અંગ પરના જે જે અલંકારો પૃથ્વી પર નાખી દીધા હતા, તે સર્વ અમે સૌ વાનરોએ આનંદથી તમારા પતિ રામચંદ્રને ઘટાવ્યા; પરંતુ 'રાવણ તમને કર્યાં લઈ ગયો છે' એ અમે બળુતા ન હતા; એટલે અમે રામચંદ્રને ખીણ વિશેષ કંઈ પણ કહી શક્યા નહિ. તમારા શરીર પરથી પૃથ્વી પર વેરાઈ પડેલા અલંકારો કે જે મેં એકઠા કરી સાચવી રાખ્યા હતા, તે બ્યારે મેં રામચંદ્રની આગળ મૂક્યા, ત્યારે તેને ભેટાં જ તેઓ એકાએક મૂંઝાત થઈ ગયા. કેટલીક વારે સાવધ ધયા પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર એ દર્શનીય અલંકારોને પોતાના ઓળામાં રાખીને ઘણું જ રુદન કર્યું; એવી રીતે તમારાં આભૂષણો ભેવાથી રઘુવીરનો શોકાગ્નિ વધારે સળગી ઊઠ્યો. હે સ્ત્રીતા! એ સમયે હું ખી થઈ ગયેલા મહાત્મા રામચંદ્ર ઘણી વાર સુંધી શોકથી મૂંઝાત થઈ પૃથ્વી પર પડી રહ્યા. એ સમયે મેં તેમને અનેક પ્રકારનાં વાક્યોથી આશ્વાસન આપી મહામહેનતે સાવધ કર્યા.^{૩૨-૪૧} પછી રઘુવીરે તથા લક્ષ્મણે અમૂલ્ય આભૂષણોને ધારીધારીને ભેંયાં અને સુગ્રીવ વગેરે સર્વને દેખાડ્યાં ને સુગ્રીવને સાચવવા માટે આપ્યાં. હે આર્યો! જેમ મહાન અગ્નિથી જળતા બાળા-સુખી પર્વત મિર તર તપ્યા કરે છે, તેમ શ્રીમાન

રામચંદ્ર તમારું દર્શન નહિ થવાથી નિરંતર તપ્યા કરે છે. ૪૨, ૪૩ અગ્નિ જેમ અગ્નિશાળાને તપાવે છે, તેમ તમારા વિયોગથી થતા ઉભગરા, શોક અને ચિંતા, એ ત્રણે મહાત્મા રામચંદ્રને તપાવે છે. ૪૪ જેમ મોટા ધરતીકંપ થવાથી મહાન પર્વત કંપી જાય છે, તેમ તમારું દર્શન નહિ થવાથી તથા શોકાવાતને લીધે મહાત્મા રણુવીર કંપાયમાન થયા કરે છે. હે રાજપુત્રી! અત્યંત રમ્ય એવાં વનો તથા નદી-નાળાંઓ વગેરે સ્થળોમાં ફરવા છતાં પણ શ્રીમાન રામચંદ્ર તમારો વિયોગ જોવાને લીધે જરા પણ આનંદ પામતા નથી. હે જનકનંદિની! પુરુષોમાં સિંહ સરખા એ રામચંદ્ર રાવણને તેના બંધુઓ તથા મિત્રો સહિત વધ કરીને હવે અલ્પ-કાળમાં જ તમને મળશે. ૪૫-૪૮

તમારા સ્વામી રામચંદ્ર અને વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ બન્નેએ મળીને વાલીનો વધ કરવાનો તથા તમારી શોધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી શરૂનીર જોવા એ બન્ને રાજકુમારોએ સુગ્રીવની સાથે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જઈ યુદ્ધમાં એક જ બાણ વડે વાલીનો નાશ કર્યો. વાલીનો વધ કર્યો પછી મહાત્મા રામચંદ્રે કિષ્કિન્ધાના રાજ્યાસન પર સુગ્રીવનો અભિષેક કરી, તેને રીંછ અને વાનરોનો રાજ બનાવ્યો. હે દેવી! એ રીતે રામ અને સુગ્રીવનું સખ્ય થયું છે અને હું તેમના દૂત તરીકે તમારી પાસે આવ્યો છું. મારું ‘હંતુમાન’ એહું નામ છે, એ તમે નિઃસંદેહ જાણો. પોતાને રાજ્ય મળ્યા પછી કપિરાજ સુગ્રીવે મહાબળવાળા અનેક કપિઓને યોદ્ધાઓ છે અને તમારી શોધ કરવા તેઓને દશે દિશાઓમાં મોકલ્યા છે. વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા થવાથી મહાપરાક્રમી અને પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા અનેક કપિઓ તમારી શોધ કરવા માટે પૃથ્વી પર ચોમેર નીકળી પડ્યા છે. ૪૯-૫૩ સુગ્રીવની ઉગ્ર આજ્ઞાથી ભય પામેલા અમે સર્વ વાનરો ‘ગમે ત્યાંથી પણ તમને શોધી કાઢવાં’ એવો નિશ્ચય કરીને આખી પૃથ્વીમાં ફરીએ છીએ. તેમાં વાલીનો પુત્ર મહાબળવાન અંગદ નીજ ભાગની સેના લઈને તમારી ચોધ માટે

નીકળેલો છે. ૫૪, ૫૫ અંગદ આદિ અમે સૌ ફરતા ફરતા પર્વતશ્રેષ્ઠ વિધ્યાચળમાં આવ્યા. ત્યાં અમે ભૂલા પડ્યા અને શોકમાં ને શોકમાં જ અમારાં ઘણાં રાત્રિ-દિવસ વ્યર્થ નીકળી ગયાં. ૫૬ પછી ઘણો કાળ વ્યતીત થવાથી તમારી શોધમાં નિષ્ફળ થયા એમ માનીને તથા ‘હવે બે પાછા જઈશું તો સુગ્રીવ આપણને ઉગ્ર દંડ આપ્યા વિના રહેશે નહિ’ એવા ભયથી કરીને અમે સૌ પ્રાણત્યાગ કરવાને તૈયાર થયા. ૫૭ હે દેવી! મોટા મોટા પર્વતો, દુર્ગો અને નદીનાળાં વગેરે સર્વ સ્થળો અમે શોધી વળ્યા; પરંતુ ક્યાંય પણ તમારો પત્તો નહિ મળવાથી અતે અમેએ પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી અમે સૌએ વિધ્યાચળના શિખર પર જઈને પ્રાર્થોપવેશન કર્યું. સર્વ કપિઓને મરવાના નિશ્ચયથી અનશનનત ધરી બેઠેલા બેઈને યુવરાજ અંગદ અત્યંત શોકાતુર થઈ ગયો અને તમારું હરણ, વાલીનો વધ અને સુગ્રીવના ભયથી અમે સર્વનું મરણ તથા જટાયુનો વધ, એ સઘળું સંભારી સંભારીને વિલાપ કરવા લાગ્યો.

સુગ્રીવની આજ્ઞા નહિ પળાવાથી નિરાશ થઈ અમે સૌ મરવાનો નિશ્ચય કરી પર્વતશિખર પર બેઠા હતા; તેવામાં જટાયુનો સહોદર ભાઈ મહાબળવાન ગૃધ્રરાજ સંપાતિ કાઈ કાર્ય માટે ત્યાં આવી ચડ્યો. ૫૮-૬૨ અંગદની વિલાપ વચનોમાંથી પોતાના ભાઈ જટાયુનો વધ થયેલો સાંભળી, સંપાતિ અતિશય ક્રોધે ભરાયો અને બોલ્યો: ‘અરે, મારા નાના ભાઈને કાણે માર્યો અને તે કયા હુણાઈ પડ્યો છે? ૬૩ હે વાનરશ્રેષ્ઠ! આ બાળતમાં હું તમારા સુખથી સાંભળવા ઇચ્છુ છું.’ ગૃધ્રરાજ સંપાતિનું વચન સાંભળીને જનસ્થાનમાં લોકતાં રાક્ષસરાજ રાવણના હાથે તમારે માટે હુણાયેલા જટાયુની વાત તથા રાવણે કરેલું તમારું હરણ, એ સઘળું યથાર્થ રીતે યુવરાજ અંગદે તેને કહી સંભળાવ્યું; ત્યારે પોતાના ભાઈ જટાયુનું મરણ સાંભળીને તે અત્યંત દુઃખી થઈ ગયો. પછી તેણે તમારા સમાચાર આપતાં કહ્યું: ‘હે વાનરો! તમે જેની શોધ કરવા નીકળેલા છો, તે સતી સીતા હાલમાં રાક્ષસરાજ-

રાવણને ત્યાં લંકામાં છે. ૧૧૪, ૧૫

આનંદની વૃદ્ધિ કરનારું સંપાતિતુ વચન સાંભળીને અત્યંત હર્ષિત થયેલા અંગદ વગેરે અમે સર્વ વાનરો વિધ્યાથળ પરથી સમુદ્ર તરફ આવવા નીકળ્યા. તમારાં દર્શન કરવાના ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં અમે સૌ થોડીક વારમાં જ દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર આવી પહોંચ્યા; પરંતુ ઘુલવાટ કરી રહેલા મહાન સમુદ્રને ભેઈ સર્વ કપિઓ પુનઃ ચિંતાતુર થઈ ખેદ પામ્યા. પછી સર્વ વાનરોનાં ખેદ તથા ચિંતાને દૂર કરીને મેં સૌ યોજનનો દૂઢકો મારી સમુદ્ર ઓળંગ્યો અને રાક્ષસો-થી ભરેલી લંકામાં રાત્રિને સમયે પ્રવેશ કર્યો. તમને શોધતો હું આખી લંકાનગરીમાં ફરી વળ્યો. મેં રાક્ષસરાજ રાવણને ભોળો તેમ જ સઘળા રાક્ષસોને પણ ભેધા; પરંતુ ક્યાંય તમને ભેળ્યાં નહિ. ઘણી ઘણી શોધ કર્યો પછી છેવટે અહીં અશોક-વાટિકામાં આવતાં હું તમારાં દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થયો છું. ૧૧-૭૦

હે અનિહિતા ! એ પ્રમાણે બે કંઈ વૃત્તાંત બનેલું છે, તે સઘળું મેં તમને અથેતિ કહી સંભળાવ્યું. ૭૧ હે દેવી ! હું રામચંદ્રનો દૂત છું, માટે તમે મારી સાથે સંભાષણ કરો. હે સીતા ! રામચંદ્ર માટે આટલો પ્રયત્ન કરીને હું તમારી શોધ સારુ જ અહીં આવેલો છું. ૭૨ હે દેવી ! હું સુગ્રીવનો સચિવ છું; વાયુનો પુત્ર છું અને ‘હનુમાન’ એવું મારું નામ છે. શસ્ત્રધારી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમારા સ્વામી રઘુવીર કુશળ છે. ૭૩ વડીલ જ્ઞાતાની સેવામાં તત્પર રહેનારા અને શુભ લક્ષણવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ કુશળ છે. ૭૪ હે દેવી ! મહાપરાક્રમી તમારા ભત્રી રામચંદ્રનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળો હોવાથી જ હું સમુદ્ર ઓળંગીને અહીં આવ્યો છું અને સુગ્રીવની આજ્ઞા માન્ય કરી છે. હું સહાયથી રહિત હોવા છતાં ઇચ્છિત રૂપ ધરી તમારી શોધ કરવા અર્થે આખી દક્ષિણ દિશામાં ફરી વળ્યો છું. હે દેવી ! છેવટે પણ હું તમારું દર્શન પામ્યો, એ બહુ રૂઝું થયું. હવે હું તમારે માટે શોક કરતા વાનરોના સંતાપને દૂર

કરીશ. અહો મારાં સફલાઈ કે સમુદ્ર ઓળંગવાનો મારો શ્રમ નિષ્ફળ ન ગયો. હે દેવી ! મેં તમારાં પહેલવહેલાં જ દર્શન કર્યાં; તેથી તમારી શોધનો સઘળો થશ મને એકલાને જ મળશે. હે જનક-તનયા ! તમે નિશ્ચય માન્યો કે મહાપરાક્રમી રઘુવીર હવે સત્પર તમને મળશે અને રાક્ષસરાજ રાવણને તેના પુત્ર બાંધવાદિ સહિત હણશે.

હે વૈદેહી ! પર્વતોમાં ઉત્તમ એવો ‘માધ્યવાન’ નામનો એક પર્વત છે, તેમાં ‘કેસરી’ નામનો એક વાનર રહેતો હતો. તે કેસરી વાનર એક દિવસે ‘ગોકૃષ્ણ’ નામના પર્વત તરફ જતો હતો; તેવામાં દેવર્ષિઓએ તેને આજ્ઞા કરી : ‘સમુદ્રના પવિત્ર તીર્થમાં વસનારા ‘શંખસાદન’ નામના અસુરનો તું નાશ કર. ‘દેવર્ષિઓની આજ્ઞા થવાથી તેણે ત્યાં જઈ શંખસાદન અસુરને માર્યો હતો. એ મહાકપિ કેસરી મારા પિતા થાય છે. હે મૈથિલી ! એ કેસરી વાનરનાં ક્ષેત્રમાં હું વાસુથી ઉત્પન્ન થયેલો છું અને મારાં પરાક્રમ વડે આ લોકમાં ‘હનુમાન’ એવા નામથી વિખ્યાત છું. હે વૈદેહી ! તમારો મારા પર વિશ્વાસ બેસાડવા માટે મેં તમારા સ્વામી રામચંદ્રના શુભેત્તું વર્ણન કર્યું છે. હે દેવી ! હવે થોડા સમયમાં જ રામચંદ્ર તમને મળશે અને અહીંથી તમને સત્પર સ્વસ્થાન પ્રત્યે તેડી જશે. ૭૫-૮૨

શોકથી પીડાતાં સીતાને બ્યારે કપિવર હનુમાને એ પ્રમાણે ખરેખરી નિશાનીઓ આપી વિશ્વાસ બેસાડ્યો, ત્યારે સીતાએ બહુ : ‘આ મારા સ્વામી રામચંદ્રનો જ દૂત છે. ૮૩ પછી હર્ષ વડે યુલકિત થયેલાં સીતા અત્યંત આનંદ પામ્યાં અને તેમનાં પાંકી પાંખોવાળાં નેત્રમાંથી આનંદાશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં. ૮૪ એ વેળા વિશાલાક્ષી સીતા તું શ્વેત તથા રક્તવર્ણ નેત્રવાળું સુદર મુખ રાહુથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર સરખું શોભવા લાગ્યું ૮૫ સતી શિરોમણિ સીતા કપિવર હનુમાનને ‘ખરેખર, આ હનુમાન જ છે’ એમ માનવા લાગ્યાં; અશોભ તેમનો અન્યથાભાવ ટળી ગયો.

પછી કપિવર હંતુમાને પ્રિયદર્શના સીતાને કહ્યું :^{૮૧} 'હે મૈથિલી ! મેં તમને રામચંદ્રના સર્વ સમાચાર કહી સંભળાવ્યા છે; માટે હવે તમે શાંત થાઓ. કહો હવે હું શું કરું ? તમારી શી પ્રજ્ઞ છે ? હવે મારે અહીંથી સત્વર વિદાય થવાની જરૂર છે.'^{૮૨} હે મૈથિલી ! પૂર્વે મહર્ષિઓની આજ્ઞાથી જેણે શુદ્ધમાં 'શંખસાદન' નામના અશ્વર-નો નાથ કર્યો છે, તે કપિશ્રેષ્ઠ કેસરી વાનરનો હું વાણીથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્ઞાનજન્ય પુત્ર છું અને એ મહર્ષિઓના પ્રભાવથી હું પરાક્રમમાં પણ વાણીના જેવો જ છું.'^{૮૬}

પતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૬ મો

હંતુમાન અને સીતા-સુદિકાસમર્પણ

મૂલ યવ મહાતેજા હનુમાન્પવનામ્ભઃ ।

મન્વતીત્પ્રશિત્તં વાક્યં સીતાપ્રત્યયકારણાત્ ॥ ૧ ॥

અત્યંત તેજવાળો પવનસુત હંતુમાન સીતાને વિશ્વાસ ઉપભવવા માટે પુનઃ પણ નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યો :^૧

હે મહાભાગ્યવતી ! હું વાનરજાતિનો છું અને મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રનો હૂત છું. (ત્યાર પછી રામચંદ્રે આપેલી સુદિકા અતાવી યોદ્ધો :) હે દેવી ! શ્રીમાન રામચંદ્રના નામથી અંકિત થયેલી આ સુદિકા તમે જાણો. મહાત્મા રામચંદ્રે તમને મારો વિશ્વાસ આપે એટલા માટે આ સુદિકા આપેલી છે અને તે સારું જ હું આ સુદિકા તમારી આગળ મૂકું છું. હે દેવી ! તમે શાંત થાઓ, તમારું કલ્યાણ થશે. હવે તમારા હુઃખનો અંત આવી રહ્યો છે.^{૨,૩}

પોતાના ભાતો રામચંદ્રના હાથની સુદિકા એકદમ તથા તેને પોતાના હાથમાં લઈને સતી શિશોમણિ સીતા જાણે પોતાના સ્વામી જ મળ્યા હોય તેમ આનંદમાં આવી ગયા. એ વેળા જેમ નાહુંથી સુકત થયેલો ચંદ્ર પ્રસન્ન બહ્યાથ, તેમ નક્ત તથા શ્વેત વર્ણનાં નેત્રવાળું સીતાનું સુંદર

સુખ હર્ષપૂર્ણ જણાવા લાગ્યું.^{૪,૫} સ્વામીનો સંદેશો મળવાથી હર્ષિત થયેલાં તથા સુદિકા ગ્રહણ કરવાથી કંઈક લજવાતાં મહાસતી સીતા અતિ આદરપૂર્વક કપિવર હંતુમાનની પ્રશંસા કરતાં યોદ્ધાં : 'હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તેં એકલાએ જ રાક્ષસો-ના સ્થાનમાં નિર્ભયપણે પ્રવેશ કર્યો છે, એથી હું ધારું છું કે, તું મહાપરાક્રમી, મહાસમર્થ અને ઘણો જ બુદ્ધિમાન છે. મગર વગેરે મોટાં મોટાં પ્રાણીઓથી ભરેલા સો યોજનના સમુદ્રને તું જળથી ભરેલા ગાવની ખરીના ખાળોચિયાની પેઠે યોળંગી આવ્યો, એથી હું ધારું છું કે તારું પરાક્રમ અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છે.'^{૬-૮} હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! હું તને સાધારણ વાનર જેવો વાનર માનતી નથી; કારણ કે સો યોજનના સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને તું કંટાળ્યો નથી, તેમ જ તું રાવણથી પણ ડરતો નથી.^૯ હે કપિશ્રેષ્ઠ ! એ મહાસમર્થ રામચંદ્રે તને મારી પાસે મોકલ્યો હોય, તો તું મારી સાથે સંભાવણ કરવાને યોગ્ય છે;^{૧૦} કેમ કે અસહ્ય પરાક્રમવાળા મારા પતિ રઘુવીર પરીક્ષા કર્યો સિવાય તથા પરાક્રમ બહુથા સિવાય કોઈને પણ પોતાનો હૂત બનાવે નહિ તેમ જ વિશેષે કરી મારી પાસે તો મોકલે જ નહિ. સત્યવાદી અને ધર્મોત્તમા એવા મારા સ્વામી રઘુવીર અને સુમિત્રાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ એ બન્ને કુશળ છે એ મારા સંજ્ઞાભ્યની વાત છે.^{૧૧,૧૨} હે વાનર ! રઘુવીર કુશળ છે તો તું મને કહે કે પ્રલયકાળે ઉત્પન્ન થયેલા કાલાગ્નિની પેઠે તેઓ પોતાના કોષાગ્નિ વડે, સાગરરૂપી મેખલાવાળી આ પૃથ્વીને ખાળી-ને ભસ્મ કેમ કરી નાખતા નથી ?^{૧૩} હે વાનર-શ્રેષ્ઠ એ બન્ને ભાઈઓ દેવતાઓનો પણ નિઘ્રહ કરવાને સમર્થ છે, છતાં મને આ હુઃખમાંથી છોડા-વતા નથી; તેથી હું ધારું છું કે મને હુઃખ આપનારા મારા પાપનો હજી અંત આવ્યો નહિ હોય. હે વાનરોત્તમ ! પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામચંદ્ર અતિશય પીડિત તો થઈ ગયા નથી ? કિંવા ઘણો જ સંતાપ તો ધરતા નથી ? હે કપિવર ! મને હુઃખમાંથી મુક્ત કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે કે ?^{૧૪,૧૫} મારા સ્વામી

રામચંદ્ર અત્યંત દીન અને ગાભરા થઈને મારી શોધના કાર્યમાં મૂંઝાતા તો નથી ને ? એ રાજકુમાર પોતાને યોગ્ય પુરુષાર્થ કયે બદલ છે કે ? શત્રુઓને તપાવનારા રામચંદ્ર પોતાના મિત્રો પ્રત્યે પ્રીતિ-સુક્રા થઈને સામ અને દાનરૂપ ઉપાયો યોજે છે કે ? તથા શત્રુઓ પ્રત્યે જીતવાની ઇચ્છા રાખીને દાન, ભોદ અને દંડરૂપ ઉપાયો યોજે છે કે ? ૧૧૬, ૧૭ મારા સ્વામી રામચંદ્ર ઉત્તમ મિત્રોને સંગ્રહ કરે છે કે ? તેમના મિત્રો પણ એમને પ્રીતિથી સેવે છે ને ? વળી સન્મિત્રોથી તેઓ સત્કાર તો પામે છે ને ? ૧૮ એ રાજકુમાર રઘુવીર દેવતાઓની કૃપાનુ સંપાદન તો કરે છે ને ? વળી તેમણે પુરુષાર્થ અને દેવ, એ બંનેનો આશ્રય કરી રાખ્યો છે કે ? ૧૯ હું અત્યંત દૂર દેશમાં આવી પડેલી હોવાથી રામચંદ્રે મારા પરની પ્રીતિને ત્યાગ તો કયો નથી ને ? અરે, રઘુવીર મને આ કષ્ટમાંથી છોડાવશે શું ? ૨૦ અરે, નિરંતર સુખ ભોગવવાને યોગ્ય એવા રામચંદ્ર ઉપરાઉપરી દુઃખ આવી પડવાને લીધે મૂંઝાઈ તો ગયા નથી ને ? ૨૧ અયોધ્યાથી કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને ભરતના કુશળ સમાચાર વારંવાર સાંભળવામાં તો આવે છે ને ? ૨૨ સન્માન પામવાને યોગ્ય એવા રામચંદ્ર મારા વિયોગના શોકને લીધે અત્યંત સંતાપ તો પામતા નથી ને ? એમનું મન મારા સંબંધી ખલલાઈ તો ગયું નથી ને ? હે વાનર ! રામચંદ્ર મને આ દુઃખમાંથી છોડાવશે તો ખરા ને ? ૨૩ પોતાના ભાઈ ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારા મહાત્મા ભરત મારે અર્થે મંત્રીઓથી સુરક્ષિત થયેલી ભયંકર અક્ષૌહિણી સેના, રામચંદ્રને સહાય કરવા સારું મોકલશે કે નહિ ? ૨૪ હે વાનરવર ! કપિ-રાજ સુગ્રીવ, કાંત અને નખરૂપી આશુષોવાળા એવા અસંગ્રહાત વાનરોને લઈને મારા અર્થે અહીં સુધી આવશે કે ? અસ્તવિદ્યા બળનારા અને શૂરવીર એવા સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણ અહીં આવીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાક્ષસોને સંહાર કરશે કે ? ૨૫ મારા સ્વામી રામચંદ્રનાં અભાવ અને તીક્ષ્ણ બાણથી સંગ્રામભૂમિમાં પોતાના બંધુવર્ગ સહિત હુણ્ણાઈ પડેલા રાવણને શું હું થોડા સમયમાં દેખીશ

કે ? ૨૬ હે મારુતિ ! સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળું અને કમળ સરખી સુગંધવાળું શ્રીમાન રઘુવીરનું સુખ-કમળ બળને ક્ષય થવાથી તાપને લીધે જેમ કમળ સુકાઈ જાય, તેમ મારા વિયોગના શોકથી સુકાઈ તો ગયું નથી ને ? અહો ! ધર્મ માટે પોતાના રાજ્યને ત્યાગ કરી, મને સાથે લઈ, પગે ચાલી ભયંકર દંડકવનમાં આવવા છતાં પણ જેના મનમાં જરા સરખોયે શોક કિંવા ભય થયો નહોતો, તે રઘુવીર હાલમાં પોતાના હૃદયમાં ધીરજ ધારણ કરે છે કે નહિ ? ૨૭-૨૮ હે દૂત ! મારા સ્વામી રામચંદ્રનો મારા પર જેટલો પ્રેમ છે, તેટલો કિંવા તેથી વિશેષ પ્રેમ બીજા કોઈના ઉપર નથી એમ હું ધારું છું અને તેથી જ હું જ્યાં સુધી તેમની પ્રવૃત્તિ સાંભળું છું, ત્યાં સુધી જીવતી રહેવાની ઇચ્છા રાખું છું.

કપિવર હનુમાનને ગંભીર અને મધુર અર્થ-વાળાં વચન કહીને રામચંદ્ર સંબંધી વિશેષ સમાચાર સાંભળવાની ઇચ્છાથી સતીશિરોમણિ સીતાએ મૌન ધારણ કર્યું; ૨૭, ૨૮ ત્યારે ભયંકર પરાક્રમવાળા પવનસુત હનુમાને હોય બેસી કહ્યું : 'હે કમળ સરખાં નેત્રવાળાં સીતા ! 'તારે અહીં છો' એવું રામચંદ્ર બળતા નથી, તેથી જ ઇંદ્ર જેમ ઇંદ્રાણીને દુઃખમાંથી સુક્રત કરે, તેમ તે તમને અહીંથી સુક્રત કરીને લઈ ગયા નથી. પરંતુ અહીંથી પાછો જઈને હું જ્યારે તેમને સમાચાર આપીશ, ત્યારે તુરત જ તેઓ રીંછો અને વાનરોની થોટી સેના લઈને અહીં આવશે. ૩૨-૩૪ તેઓ સમુદ્ર પર સેતુ બાંધીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે આ લંકાનગરીમાં વસતા સર્વ રાક્ષસોને સંહાર કરશે. ૩૫ એ કાર્ય કરતાં બે કલાક દેવો, અસુરો કિંવા સાક્ષાત મૃત્યુ પણ તેમની આંધે આવશે, તો તેઓને પણ તે વધ કરશે. ૩૬ હે આર્થા ! જેમ વનમાં સિંહથી પીડાતો હરતી સુખ પામતો નથી, તેમ તમારા વિયોગથી જીવજેલા શોક વડે પીડાતા રઘુવીર જરા પણ સુખ પામતા નથી. હે દેવી ! હું તમારા, મંદરાચળના, મલયપર્વતના

~ પર્વતો વાનરજાતિના આશ્રયરૂપ છે અને જન-જન એમને ભક્ષ્ય છે, તેથી હનુમાને એવા સેવક લીધા

વિધ્યાચળના, મેરુપર્વતના, કદ્દુરપર્વતના તથા કૂળ-મૂળના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, સુંદર નેત્રવાળું, મધુર લાષણ કરનારું, ઊંખકૂળ સરખા હોઠવાળું, દેહીયમાન કુંડળવાળું અને ઉદય પામેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું રામચંદ્રનું મુખ તમે સત્વર જોશો. હે વૈદેહી ! ઐરાવત હસ્તી પર બેઠેલા ઇંદ્રની પેઠે પ્રસવણ પર્વત પરથી ભીતરી મારી પીઠ પર બેઠેલા રામચંદ્રને હવે તમે શીઘ્ર જોશો. હે બનકી ! શ્રીમાન રામચંદ્રને સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી થવાથી વનમાં પણ રાજ્યવૈભવ મળી શકે એમ છે, છતાં તે રાજ્યવૈભવ લોગવતા નથી; તેમ જ મધ્ય વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરતા નથી; પરંતુ માત્ર શાન્તમા કદ્દા પ્રમાણે વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા 'સામા' નામના અન્નનું તથા કૂળ-મૂળનું દરરોજ સાચકાળે લોભન કરે છે. ૪૭-૪૧

હે સીતા ! રામચંદ્રનું ચિત્ત તમારામાં જોટલું તો લાગેલું છે કે, તે પોતાના શરીર પરથી મધમાળોને, ચાંચડને, મચ્છરને, કીડાને અને વીંછી-સાપ વગેરે દુર પ્રાણીઓને પણ દૂર કરી શકતા નથી; અર્થાત્ તેમને પોતાના શરીરનું ભાન પણ રહ્યું નથી. ૪૨

કામને વશ થયેલા રણુવીર નિરંતર શોકમગ્ન રહે છે અને તમારું જ ધ્યાન ધરે છે; તે સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થનું ચિંતન કરતા નથી. ૪૩ પુરુષ-શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રને નિદ્રા તો આવતી જ નથી. કદાચ શોડીક વાર નિદ્રાવશ થાય છે, તોપણ 'હે સીતા ! હે સીતા !' એમ મધુર વાણી બોલતા બગી ભેઠે છે. ૪૪ વનમાં ફરતી વેળા બીજાને પ્રિય લાગે એવું બે કોઈ પુષ્પફળાદિ તેમના બેવામાં આવે છે, તો રામચંદ્ર 'હા પ્રિયા ! હા પ્રિયા !' એમ કહીને વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકે છે. ૪૫ હે દેવી ! ઉત્તમ મતનું આચરણ કરનારા એ રાજપુત્ર રણુવીર નિરંતર તમને સ ભારીને સંતાપ પામે છે અને તમને મળવા માટે પ્રયત્ન કર્યો કરે છે. ૪૬

હતુમાનના સુખથી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું વૃત્તાંત સાંભળીને, સતીશિરોમણિ સીતા કંઈક

હર્ષમાં આવ્યાં; પરંતુ રામચંદ્રજીનો શોક સાંભળીને વળી તેમના મનમાં પણ તેટલો જ શોક ઘટી આવ્યો. એ વેળા શરદઋતુના આરંભમાં આઠાં વાદળાંથી ઢંકાયેલા ચંદ્રવાળી રાત્રિની પેઠે તે સીતા હર્ષ અને શોકયુક્ત જણાવા લાગ્યાં. ૪૭

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાનુભવણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુખકંડમાં ૩૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૭ મો

હતુમાનનું પરાક્રમ અને સીતાનું દૈવ્ય
સા સીતા વચનં શ્રુત્વા પૂર્ણચન્દ્રનિમાનના ।
હનૂમન્તમુવાચેવં ધર્મર્થસહિતં વચઃ ॥ ૧ ॥

કવિવર હતુમાનનાં વચન સાંભળીને પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખા સુખવાળાં સતી સીતા ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યાં : ૧

'હે વાનર ! તેં જે જે વચન કહ્યાં તે સર્વ મને વિષની સાથે ભળેલા અમૃત સરખાં લાગે છે. રામચંદ્રનું મન મારામાં છે એ વચન મને અમૃત સરખું લાગે છે અને રામચંદ્ર નિરંતર શોકગ્રસ્ત રહે છે એ વચન વિષ સરખું લાગે છે.' મનુષ્ય ભલે મોટા ઐશ્વર્યમાં હોય કેવા કારણે દુખમાં હોય, તોપણ કાળ તો તેને દોરડી બાંધીને ધસડી જ ભય છે. ૩ હે પાવનોત્તમ ! જે ભાવિ હોય છે તેને કોઈ પણ પ્રાણીથી અન્યથા કરી શકાતું નથી. બે ને, મહાસમર્થ રામચંદ્ર, જિતેન્દ્રિય લક્ષમણ અને હું પણ આવા કષ્ટમાં આવી પડીને મૂંઝાઈએ છીએ. ૪ હે હતુમાન ! મહાસાગરમાં નાવ ભાંગી જવાને લીધે પોતાના બાહુબળથી તરનારો પુરુષ જેમ સાગરના પારને પામી શકતો નથી, તેમ મારા સ્વામી રણુવીર આ મહાન શોક-રૂપી સાગરના પારને કેવી રીતે પામી શકશે ? ૫ સર્વ રાક્ષસોને સંહાર કરીને, રાવણના વિનાશ કરીને તથા આ લંકાનગરીને હતી ન હતી કરી નાખીને મારા સ્વામી રણુવીર મને ક્યારે મળશે ? ૬ હે વાનર ! અહીંથી જઈને રામચંદ્રને કહેવું કે, આ વર્ષ પૂરું થતા પહેલાં તમારે અહીંયાં સત્વર આવવું; કારણ કે આ વર્ષ પૂરું થાય ત્યાં સુધી જ

• આ શ્લોકનો અર્થ રામાયણશિરોમણિ કીકાના આધારે લખવામાં આવ્યો છે.

મારે જીવવાતું છે. હે વાનર! હાલમાં આ વર્ષને કશો મહિનો નથી છે; હવે માત્ર બે મહિના જ બાકી રહ્યા છે અને બે મહિના સુધી જ ફૂર રાવણે મારા જીવિતને અવધિ નિર્મોણ કર્યો છે. રાવણના 'વિલીપણ' નામના એક ભાઈએ રાવણને ઘણું સમજાવ્યો કે, 'તું રામચંદ્રને સીતા પાછાં આપી દે; પરંતુ એમ કરવાને તેની ઇચ્છા જ થતી નથી.' અરે, હજી પણ મને મારા સ્વામીને પાછી સોંપવાની વાત રાવણને રજાતી જ નથી! તેથી જણાય છે કે, તેનો કાળ આવી ખૂટ્યો છે અને મૃત્યુ તેને સંજામમાં શોધે છે! હે કપિ! વિલીપણની 'કલા' નામની જ્યેષ્ઠ પુત્રી છે, તેને તેની માતાએ મારી પાસે મોકલી હતી અને તેણે મને આ હકીકત કહી હતી. વળી અત્યંત બુદ્ધિવાળો, ધૈર્યવાળો, શીલસંપન્ન, વૃદ્ધ, વિદ્વાન તથા રાવણનો માનીતો એવો 'અવિધ્ય' નામનો એક રાક્ષસ છે, તેણે પણ રાવણને સૂચવ્યું છે કે, 'હવે રામથી રાક્ષસોનો ક્ષય થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; છતાં દુષ્ટાત્મા રાવણ તે અવિધ્યનું એ હિતવચન સાંભળતો નથી. હે વાનર-શ્રેષ્ઠ! હું આશા રાખું છું કે, મારા સ્વામી રઘુ-વીર હવે થોડા સમયમાં જ મારી પાસે આવશે. મારો શુદ્ધ-પવિત્ર અંતરાત્મા પણ તે બાળતની સાક્ષી પૂરે છે. હે વાનર! મારા સ્વામી રામચંદ્ર વિષે ઉત્સાહ, પૌરુષ, બળ, સરળતા, કૃતજ્ઞતા, પરાક્રમ અને પ્રભાવ વગેરે અનેક ગુણો રહેલા છે. જે રામચંદ્ર પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણની સહાય વિના એકલા રહીને જ જનસ્થાનમાં બૌદ્ધબંધ રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો છે, તે રામચંદ્ર સાથે સંજામમાં આવેલો કયો શત્રુ ઉદ્ધિગ્ન થાય? અરે, દુઃખ દેનારા રાક્ષસોની સાથે પુરુષશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રની તુલના કરવી ચોંચ નથી. જેમ ઇંદ્રના પ્રભાવને ઇંદ્રાણી બાળે છે, તેમ મારા સ્વામી રામચંદ્રના પ્રભાવને હું બાળું છું.' હે વાનર! શૂરવીર એવો રામચંદ્ર પી સૂર્ય પોતાનાં બાણરૂપી કિરણો વડે શત્રુ થયેલા રાક્ષસોરૂપી જળને સત્તર શોષી લેશે.

એટલું બોલતાં બોલતાં તો રામચંદ્ર સંજામી શોકને લીધે કૃશ થઈ ગયેલાં સીતાતું સુખ આંસુથી છવાઈ ગયું. એ ભેદને તેમનું આશ્વાસન કરતાં કપિવર હવેમાને કહ્યું: 'હે દેવી! મારા સુખથી તમારા સમાચાર સાંભળ્યા પછી રીંછા તથા વાનરોની ચોટી સેના લઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર તુરંત જ અહીં આવશે. અથવા તો હે દેવી! તમે ચિંતા શા માટે કરો છો? હું તમને આજે જ રાક્ષસરાજ રાવણના કાચમાંથી અને મહાન દુઃખમાંથી છોડાવીશ. હે અનિદિતા! તમે મારી પીઠ પર બેસો. તમે મારી પીઠ પર બેસાડીને સો યોજનનો સસુદંત તરી જઈશ. રાવણ વગેરે રાક્ષસો સહિત આખી લંકાને પણ હું ઉપાડી જવા સમર્થ છું. હે મૈત્રિલી! જેમ આગ્રિ પોતાને વિષે હોયેલું હુંતદ્રવ્ય ઇંદ્રને પહોંચાડે છે, તેમ હું પ્રભવણ પર્વત ઉપર રહેલા રામચંદ્રની પાસે તમને આજે જ પહોંચાડીશ. હે વૈદેહી! દૈત્યોનો વધ કરવામાં રોકાયેલા વિષ્ણુની પેઠે રાવણવધના કાર્યમાં રોકાયેલા અને યૌરાવત પર બેઠેલા ઇંદ્રની પેઠે પ્રભવણ પર્વત પર આશ્રમ બાંધી બેઠેલા મહાબળવાન રામચંદ્ર કે જે તમારું દર્શન કરવાને ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યા છે, તેમને તથા તેમના ભાઈ લક્ષ્મણને તમે આજે જ બેસો. હે દેવી! તમે મારી પીઠ પર બેસો. તમે આરામવળા વિચાર મૂકી દો અને જેમ ચંદ્રની સાથે રોહિણીને સમાગમ થાય છે, તેમ રામચંદ્રની સાથે તમારો સમાગમ થાય એવી ઇચ્છા કરો. મને મારા સ્વામી રામચંદ્રની સાથે મેળવ' એટલું કહેતાં કહેતાં તો જેમ ચંદ્રની સાથે રોહિણીને મેળાવ થાય, તેમ હું તમને રામચંદ્રની સાથે મેળવી આપીશ; તમે મારી પીઠ પર બેસો અને આકાશ માર્ગે થઈને મહાસાગરનું ઉદ્ધવન કરો. હે સુંદરી! તમને લઈને ન્યારે હું અહીંથી ઊડીશ, ત્યારે આ લંકાનગરીમાં વસનારા સર્વ રાક્ષસો બે કદાચ મારી પાછળ પડશે, તો પણ તેઓ મને પકડી પાડવાને સમર્થ થશે નહિ. હે વૈદેહી! હું જેની રીતે અહીં આવ્યો છું, તેવી જ રીતે તમને લઈ

ને આકાશમાર્ગે થઈ, રામચંદ્રની પાસે પાછો આવ્યો. ૪૭૩. ૧૨૯

કપિવર હંતુમાનનાં અફણત વચનો સાંભળીને સતીશિરોમણિ સીતા અત્યંત વિસ્મય પામ્યાં અને તેમના અંગે અંગમા હર્ષ વ્યાપ્યો. પછી તેમણે હંતુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે હંતુમાન ! તું મને આટલા બધા દૂર પંથે ઊંચકી જવાને કેમ ઇચ્છે છે ? હે વાનરયુથપાલક ! આ તો તું તારું વાનરપણું દેખાડતો હોય એમ લાગે છે ! હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તારું શરીર તો ઘણું નાતું છે, છતાં તું મને અહીંથી મારા સ્વામી રામચંદ્રની પાસે ઊંચકી જવાની કેમ ઇચ્છા કરે છે ? ૧૩૦-૩૨

મહાસતી સીતાનાં વચન સાંભળીને પવનસુત હંતુમાને વિચાર કર્યો : ‘અરે, આ તો પહેલપહેલું જ મારું અપમાન થાય છે ! મારું નાનકડું સ્વરૂપ બેઈને, તે ઉપરથી જ સીતાએ મને અશક્ત ધાર્યો છે ! ૩૩ અહો ! શ્યામનેત્રવાળાં સીતા મારા પરાક્રમ અથવા પ્રભાવને બહુતા નથી, તેથી જ તે આમ બોલે છે ! મારે મારી ઇચ્છિત રૂપ ધરવાની શક્તિ સીતાને બતાવવી બેઈએ,’ એવો વિચાર કરી શત્રુમર્દન કપિવર હંતુમાને સીતાને પોતાનું મૂળ રૂપ દેખાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૪, ૩૫ પ્રથમ તો મહાપુલ્હિમાન કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન શિંશપાવૃક્ષ પરથી પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યો અને પછી સીતાને વિશ્વાસ બેસાડવા તેણે પોતાનો દેહ વધારવા માંડ્યો. ભૂત-ભોતામા તો દેહીપ્યમાન અગ્નિ સરખી કાંતિવાળો વાનરવર હંતુમાન મેરુ કિંવા મંદરાચળ બેવડો થઈ ગયો અને સીતાની આગળ બેસી રહ્યો. પછી પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળો, રાતા મુખવાળો, ભયંકર દેખાવવાળો અને વજ્ર સરખી ઢાંઢો તથા નખવાળો એ મહાબળવાન કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન બોલ્યો : ૩૬-૩૮ ‘હે દેવી ! અનેક પર્વતો, વનો, કિલ્લાઓ, હવેલી-ઓ, તોરણો અને રાક્ષસરાજ રાવણ સહિત આખી આ લોકોને ઉપાડી જવાની હું શક્તિ ધરાવું છું, તો પછી તમને ઊંચકી બઈ એમાં શું આશ્ચર્ય ! હે દેવી ! તમે સદેહને ત્યાગ કરો અને આઠા-અવળા વિચાર મૂકી દો. હે વૈદેહી ! તમે મારી

સાથે ચાલી રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણને શોધરહિત કરો. ૩૯, ૪૦

પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહ ધારણ કરી બેસેલા વાયુસુત હંતુમાનને બેઈને કમળ સમાન નેત્રવાળાં જનકનંદિની સીતાં બોલ્યાં : ૪૧ ‘હે મહાકપિ ! તારું બળ અને શૌર્ય મારા બહુવામા આવ્યું; તેમ જ અગ્નિ સરખું તારું જે અફણત તેજ છે તથા વાયુના સરખી તારી જે ગતિ છે, તે પણ મારા બહુવામાં આવી. એ એમ ન હોય તો બીજે સાધારણ વાનર મહાન વિસ્તારવાળા સમુદ્રને ઝોળાંગી આ રાક્ષસોની ભૂમિમાં શી રીતે આવી શકે ? હે વાયુસુત ! તારામાં ક્તવર ગતિ કરવાની તથા મને અહીંથી ઊંચકી જવાની શક્તિ છે. એ હું બહી ગઈ છું; પરંતુ તારી પેઠે મારે પણ મારા કાર્યની સિદ્ધિ થવાને વિચાર અવશ્ય કરવો બેઈએ. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મારે તારી સાથે ત્યાં આવવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તું ન્યારે વાયુ સરખા વેગથી ગતિ કરે, ત્યારે મને સૂરજાં આવી ભય. ૪૨-૪૫ વળી તું ન્યારે મને ઊંચકીને સમુદ્રની ઉપર આકાશમાર્ગે વેગથી ગતિ કરે, ત્યારે દેવયોગે હું કહાચ તારી પીઠ પરથી પડી બઈ, તો સમુદ્રમાં રહેલાં મત્સ્યો અને મગજો વગેરે જળચર પ્રાણીઓનો ભક્ષ થઈ પડું. હે શત્રુઓનો સંહાર કરવાની શક્તિવાળા ! એટલા માટે હું તારી સાથે આવવાની હામ બીડી શકતી નથી. વળી તને સી સહિત ઊડતો દેખે, એટલે ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોના મનમાં શંકા થયા વિના રહે જ નહિ અને ‘તું મારું હરણ કરી ભય છે’ એવું માનીને, દુરાત્મા રાવણની આજ્ઞાથી તેઓ અવશ્ય આપણી પાછળ પડે. ત્રિશૂળ અને મુદ્ગજ વગેરે આયુધોને અહણ કરનારા શસ્ત્રો રાક્ષસો ન્યારે તને ઘેરી વળે. ત્યારે હે વીર ! સી ભતિ એવી હું સાથે હોવાથી તું મહાન સંકટમાં આવી પડે. ૪૬-૫૦ હે હંતુમાન ! તું કે જે આયુધ વિનાનો અને એકલો જ છે તે આયુધધારી અસં-ખ્યાત રાક્ષસોથી આકાશમા જ ઘેરાઈ ભય, ત્યારે તું તે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાને તથા મારું રક્ષણ કરવાને કેવી રીતે શક્તિમાન થાય ? ૫૧ વળી

હે કપિસત્તમ ! જ્યારે તું ફેર કરમવાળા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગે, ત્યારે હું કદાચ ભયની મારી તારી પીઠ પરથી પડી જઈ તો મારી શી સ્થિતિ થાય ?^{૧૫૭} અથવા તો હે કપિશ્રેષ્ઠ ! ભય'કર રાક્ષસો અત્યંત બળવાળા હોવાથી યુદ્ધમાં કોઈ પણ ઉપાય-થી તને જીતી જાય તો પછી મારે શું કરવું ? હે કપિ ! તું યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હોય તે વેળા હું તારી પીઠ પરથી પડી જઈ કે તુરત જ એ પાપી રાક્ષસો મને ઊંચકીને નાસી જાય તો કેમ કરવું ? અથવા રાક્ષસો મને તારા હાથમાંથી જ પકાવી જાય કિંવા મારી નાખે તો પછી શું કરવું ? યુદ્ધમાં જય અથવા પરાજય ઘણે ભાગે અનિશ્ચિત જ હોય છે. હે હરિશ્રેષ્ઠ ! કદાચ રાક્ષસોના ભયથી જ મારા પ્રાણ નીકળી જાય તો તારો આ સઘળો શ્રમ નિષ્ફળ જાય, એ પણ વિચારવા જેવું છે.^{૧૫૮-૧૬૧} હે વાનર ! ભેકે તું સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરવાને સમર્થ છે તોપણ તારા હાથે એ કાર્ય થવાથી મારા સ્વામી રઘુવીરની ઉન્નવળ કીર્તિ ઝાંખી પડે;^{૧૬૨} અથવા તો રાક્ષસો મને તારા હાથમાંથી લઈ જઈને એવી કોઈ શુભ જગાએ સંતાડે કે જે સર્વ વાનરોના કે રામચંદ્રના પણ બાણવામાં આવે નહિ.^{૧૬૩} ભે એમ થાય તો પછી મારે અર્થે આરંભેલા તારા સઘળો શ્રમ બ્યર્થ જાય માટે હે કપિવર ! હું તારી સાથે આવું તે કરતાં તમો સર્વ વાનરો સહિત મારા સ્વામી રામચંદ્ર અહીં આવે તેમાં જ લાભ રહેલો છે.^{૧૬૪} વળી હે મહાબાહુ ! અમાપ તેજવાળા શ્રીમાન રામચંદ્રના, તેમના બ્રાતાઓના, તારા તેમ જ આખા રાજકુટુંબના જીવિતને આધાર મારા પર જ રહેલો છે.^{૧૬૫} ભે કદાચ હું ન હોઉં તો મારા શોક અને સંતાપથી કૃશ થઈને તે બન્ને ભાઈઓ સઘળા રીંછ અને વાનરોની સાથે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે.^{૧૬૬} હે વાનરોત્તમ ! પતિ ભક્તિને અનુસરનારી હું મારા પતિ રામચંદ્ર વિના અન્ય કોઈ પુરુષના અંગનો સ્વેચ્છાથી સ્પર્શ પણ કરવા ઇચ્છતી નથી.^{૧૬૭} મારું હરણ થયું તે વખતે મને જે રાવણના અંગનો સ્પર્શ થયો છે, તે તો માત્ર બળાત્કારથી જ થયેલો છે. એ વેળાએ હું કે

જે પરવશ પડેલી, બળસહિત અને નાથ વિનાની હતી, તેનાથી શું થઈ શકે એમ હતું ? હવે તો ભે રઘુવીર અહીં આવીને સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણનો સંહાર કરી મને લઈ અહીંથી પાછા જાય, તો જ તેમની જ્વલંત કીર્તિને ઝાંખપ લાગે નહિ

‘ હે વીર વાનર ! સંગ્રામ વિષે શત્રુઓનો સંહાર કરનારા મહાત્મા રામચંદ્રના અનેક પરાક્રમેને મેં ઘણી વાર સાંભળ્યા છે તથા ભેમાં પણ છે; તેથી હું કહું છું કે એમની સામે યુદ્ધમાં ભેલા રહેવાને દેવ, ગંધર્વ, સર્પ તથા રાક્ષસો પણ સમર્થ નથી. સંગ્રામમાં વિચિત્ર ધનુષ્યને ધારણ કરનારા ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી અને વાયુથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિની પેઠે કોપયુક્ત થયેલા રામ-લક્ષ્મણને કોણ સહન કરી શકે એમ છે ? હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! સંગ્રામ-ભૂમિ વિષે મહોન્મત દિગ્ગજની પેઠે દંડપણે ભેલા રહેનારા, શત્રુઓનો સંહાર કરનારા અને પ્રલય-કાળના સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા રામ-લક્ષ્મણનાં બાણોના તીમ તેજને સહન કરવા કોણ સમર્થ છે ? માટે હે કપિશ્રેષ્ઠ ! તું મારા પ્રિય સ્વામી રામચંદ્રને, મહાત્મા લક્ષ્મણને તથા વાનરમૂથનું પાલન કરનારા કપિરાજ સુગ્રીવને સત્વર અહીં તેડી લાવ અને હે વીર ! હું કે જે ઘણા સમયથી રામવિયોગના શોક વડે પીડાઈ રહી છું તેને હર્ષિત કર.^{૧૬૮-૧૮૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

હનુમાન અને સીતા-રામપ્રત્યક્ષિમાન તતઃ સ્વ કપિશાર્દૂલસ્તેન વાક્યેન તોષિતઃ ।
સીતામુવાચ તત્ક્રુણ્વા વાક્યં વાક્યવિશારદઃ ॥૧॥
સતીશિરોમણિ સીતાનાં વયન સાંભળીને સંતુષ્ઠ થયેલા વાક્યવિશારદ કપિવર હનુમાને કહ્યું : ‘ હે દેવી ! તરોએ મને જે જે વયન કહ્યાં તે સર્વ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓના વિષયને તથા સ્ત્રીસ્થાવ-ને યોગ્ય જ છે.^{૧,૨} તમે સ્ત્રી છો. એથી મારી પીઠ પર બેસીને સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્ર-

હું ઉદ્ધવન કરવાને સમર્થ નથી.^૩ હે વિનય-
મુકા ભાષણ કરનારાં સીતા! મારી સાથે નહિ
આવવામાં તમે બીજું પણ એ કારણ જતાવો છે
કે, 'હું મારા પતિ રામચંદ્ર સિવાય અન્ય પુરુષના
અંગનો સ્પર્શ કરતી નથી.'^૪ તે વચન પણ મહાત્મા
રામચંદ્રનાં ધર્મપત્ની એવાં તમને ચોક્કસ જ છે.
હે દેવી! તમારા વિના આવાં વચન બોલે એવી
બીજી કઈ બી છે? હે દેવી! તમે એ મારી
આગળ વિલાપ-રુદન વગેરે જે જે એકાએક કરી
છે તથા જે જે વચન કહ્યાં છે, તે સઘળું હું રામ-
ચંદ્રને કહી સંભળાવીશ.^૫ હે દેવી! તમારું હૃદય
બેઠને સ્નેહને લીધે મારું મન પીગળી ગયું છે.
જળી રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે મેં તમને મારી
સાથે તેડી જવાને જે આજ્ઞા કર્યો તેમાં અનેક
કારણો છે.^૬ પ્રથમ કારણ તો એ કે આ લંકા-
નગરીમાં પ્રવેશ કરવા એ કઠિન છે; બીજું મહો-
રધિને ઝોળાં જવાનું કાર્ય દુસ્તર છે; ત્રીજું એ કે
તમને અહીંથી ઊંચકી જવાનું મારામાં સામર્થ્ય
છે.^૭ હે દેવી! 'હું તમને આજે જ રામચંદ્રનો
સમાગમ કરાવવા ઇચ્છું છું,' એવું જે મેં કહ્યું
છે, તે પણ રામચંદ્ર પ્રત્યેના સ્નેહથી તથા ભક્તિ-
થી જ કહેલું છે; મારા બળના ગર્વથી કહ્યું નથી.^૮
હે અનિદિતા! એમ છતાં એ તમે મારી સાથે
આવવાને ઇચ્છતાં ન હો, તો રામચંદ્ર ભાણી શકે
એવું કાંઈ અભિમાન^૯ મને આપો.^{૧૦}

હતુમાનનાં વચન સાંભળી દેવકન્યા સમાન
સ્વરૂપવાળાં સતી સીતા ગદ્ગદકંઠ થઈ ગયાં અને
મંદમંદ વાણીથી કહેવાં લાગ્યાં: 'હે હતુમાન!
તને મારા તરફથી શ્રેષ્ઠ અભિશાન આપું છું, જે
શુભ વાતાવરણ છે, તે તું મારા પ્રિય પતિ રામ-
ચંદ્રને કહી સંભળાવજે.

'ચિત્રકૂટ પર્વતની તળેટીને ઇશાન કોણ
તરફનો એક વિભાગ કે બ્યાં આગળ ફળ-મૂળ
મણી થાય છે, બ્યાંનું જળ ઘણું જ મીઠું છે,
બ્યાં સિદ્ધ લોકો નિવાસ કરે છે અને જેની પાસે

+ હતુમાન સીતાની પાસે જઈ આવ્યો છે, એવા
રામને દ્વં નિશ્ચય થાય એવી નિશાની.

'મંદાકિની' નામની નદી વહે છે, ત્યાં આગળ
એક સમયે નાના પ્રકારનાં પુષ્પોના સુગંધવાળાં
વનો વિષે જળક્રોડ કરવાથી થાકી ગયેલા તમે
મારા જોળામાં સૂઈ રહ્યા હતા.^{૧૧-૧૪} તે વખતે
એક કાગડો માંસ ખાવાની લાલચથી ત્યાં આવીને
મારા સ્તન પર ચંચુપ્રહાર કરવા લાગ્યો અને હું
માટીનું ટેકું ઉગામી તેને ઉડાડવા લાગી;^{૧૫} પરંતુ
માંસભક્ષણ કરવાની લાલચને લીધે તે કાગડો
મારા અંગ પર વારંવાર ચાંચ મારીને ત્યાં ને ત્યાં
જ સંતાઈ જતો હતો.^{૧૬} એમ કરતાં બ્યારે મને
તે કાગડો પર ક્રોધ થયો અને લીધું પહેલું મારું
વજ્ર મારા શરીર પરથી સરકી જવા માંડ્યું, ત્યારે
મેં વજ્રને સરખું કરવા માટે મારી કટિમેખલા
ખેંચીને બાંધવા માડી. એ વેળા તમે એ મારા
સામું બેઠને હાસ્ય કયું,^{૧૭} તેથી હું લજવાઈ ગઈ
અને મને વિશેષ ક્રોધ થયો; પરંતુ ભક્ત્યના લાલચ
કાગડાએ મારા અંગ પર ઘણી ચાંચો મારેલી
હતી તેથી હું તમારે શરણે આવો.^{૧૮, ૧૯} હું થાકેલી
હતી તેથી તમારા જોળામાં સૂતી અને મને ક્રોધ
થટેલો બેઠને તમે એ મારું સાંત્વન કયું.^{૨૦} હે
નાથ! કાગડાએ મને પચેલી હોવાને લીધે એ
વેળા મારી આજોમાં અસુખજળ ભરાઈ આવ્યું
હતું, તેને હું લૂછવી હતી; એવી સ્થિતિમાં તમે એ
મને બેઠ હતી.^{૨૦} હે રાધવ! અત્યંત થાકી ગયેલી
હોવાને લીધે હું ઘણી વાર સુધી તમારા જોળામાં
સૂઈ રહી.^{૨૧} અને થોડી વાર પછી તમે પણ મારા
જોળામાં સૂઈ રહ્યા. બ્યારે હું તમારા જોળામાંથી
બગીને બેઠી થઈ, ત્યારે તે કાગડો પુનઃ પણ
ત્યાં આવ્યો અને એકાએક મારાં જઞ્જે સ્તને
પર ચંચુપ્રહાર કરવા લાગ્યો.^{૨૨} એ કાગડો બીડો-
બીડોને મને વારંવાર ચાંચો મારતો હતો, તેથી હે
સ્વામીનાથ! મારા સ્તનમાંથી રુધિરનાં ટીપા
ખરીને તમારા અંગ પર પડ્યા, એટલે તમે બગી
ભિડ્યા.^{૨૩} મારા સ્તન પર ઘાવ પડેલા બેઠને
તમને અત્યંત ક્રોધ થયો અને નાગની પે-
નિઃશ્વાસ નાળીને તમે એ કહ્યું: 'હે નાગનાસેન!'

* હાથીની સૂઠ સરખી સાથળવાળી

તારા સ્તન પર આ ક્ષત કૈાણે પાડ્યા ? અરે, છ'છેડાયેલા પાંચ કૃષ્ણવાળા નાગની સાથે કયેા પુરુષ કીડા કરે છે ?^{૧૨૪, ૨૫} એટલું કહીને આમ-તેમ ભેતાં પેલેા કાગડો તમારી દંષ્ટિએ પડ્યો. તેના તીક્ષ્ણ નખ રુધિર વડે ખરડાયેલા હતા અને તે મારી સામે ભેતો ઠેઠા હતો.^{૨૬} તે કાંઈ સાધારણ કાગડો ન હતો, પરંતુ તે ઇંદ્રનો પુત્ર હતો.^{૨૭} તેની ગતિ વાચુના સરખી હતી અને તે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી શકતો હતો.^{૨૮} હે મહાબાહુ રામચંદ્ર ! મને હુઃખ આપનારા એ કાગડાને ભેઈ કોધને લીધે તમારી આંખ ફરી ગઈ અને તમેાએ તેના પર ફૂર દંષ્ટિ કરી.^{૨૯} પછી તમેાએ એક હલ્ની સળી લઈને તેના પર પ્રહાર મન્ત્રનો પ્રયોગ કયો; એટલે તે સળી પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખી પ્રહીસ થઈ રહી. તમેાએ એ હલ્ની સળી પેલા કાગડા તરફ ફેંકી કે તરત જ તે કાગડાની પૂંઠે પડી. હલ્નમય શસ્ત્રને પોતાની પાછળ આવતું ભેઈને તે કાગડો આકાશ વિષે ભુદી ભુદી ગતિથી ભિડવા લાગ્યો. પોતાના આત્માતું રક્ષણ કરવા માટે તે કાગડો આ લોકમાં સર્વત્ર ફરી વળ્યો; પરંતુ કૈાંઈએ તેતું રક્ષણ કયું નહિ.^{૩૦-૩૧} અતે તે જ્યંત કાગડો પોતાના પિતા ઇંદ્રની પાસે ગયો. તેણે પણ તેતું રક્ષણ કયું નહિ, ત્યારે તે મહર્ષિઓને શરણે ગયો. મહર્ષિઓએ પણ રામચંદ્રના અપરાધી એ કાગડાને સંધર્યો નહિ. એ પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં રખડીને છેલ્લે તે તમારે શરણે આવ્યો. હે કાકુત્સ્થ ! તમારી આગળ પૃથ્વી પર પડેલો એ કાગડો કે જે દેહાંતશિક્ષા પામવાને યોગ્ય હતો, તેને તમે પોતાને શરણે આવેલો બાળી તેના પર ક્રૂપા કરી અને જીવતા મૂક્યો.^{૩૨, ૩૩} પછી અત્યંત બિચ્છ થઈ પૃથ્વી પર પડેલા એ કાગડાને તમેાએ કહ્યું : 'મારું આ પ્રહાર મિથ્યા થઈ શકશે નહિ; માટે તું કહે કે હું તારા કયા અંગને વિનાશ કરું ?^{૩૪} હે રઘુવીર ! કાગડાના કહેવાથી તમેાએ તેની જમણી આંખનો નાશ કયો. એ પ્રમાણે

x ઇંદ્રનો પુત્ર જ્યંત ઇંદ્રની આજ્ઞાથી કાગડાતું રૂપ ખરીને રામચંદ્રના બળની પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યો હતો. ત. દી.

પોતાની જમણી આંખ આંખીને કાગડાએ પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા.^{૩૫} પછી એ કાગડો તમને તથા તમારા પિતા દશરથ રાજને પ્રણામ કરીને તથા તમારી આજ્ઞા મેળવીને સ્વસ્થાન પ્રત્યે આવ્યો ગયો.^{૩૬}

‘હે હનુમાન ! મારા તરફની શુભ નિશાની તરીકે ઉપયુક્ત વાત કહીને પછી તું રામચંદ્રને મારી વતી પુનઃ કહેજે : ‘હે રાજપુત્ર ! મારે માટે કાગડા જેવા પ્રાણી ઉપર પણ તમેાએ પ્રહાર થેાવ્યું હતું, તો જેણે બળાતકારે મારું હરણ કયું છે, તે રાવણ ઉપર તમે કેમ ક્ષમા રાખી રહ્યા છો ? હે નરર્ષભ ! તમે અતિશય ઉત્સાહભેર મારા પર ક્રૂપા દર્શાવો. હે સ્વામીનાથ ! મારે માથે તમ સરખા નાથ હોવા છતાં હું અત્યારે અનાથ જેવી કેમ થઈ પડી છું ? હે રાઘવ ! ‘હયા એ પરમ ધર્મ છે’ એવું મેં વારંવાર તમારા મુખથી સાંભળ્યું છે, તો તમે મારા પર હયા કરો. હે સ્વામીનાથ ! તમે મહાન ધર્મ-ક્રમસંપન્ન છો, મોટા ઉત્સાહવાળા છો, અત્યંત બળવાળા છો, અસંખ્ય શુભોના ળકાર છો, સમુદ્ર સરખા ગંભીર સ્વાભાવવાળા છો, વિકારરહિત છો, સમુદ્ર પથંતની પૃથ્વીના અધિપતિ છો તથા ઇંદ્ર સરખા તેજસ્વી છો, એ સઘળું હું સારી રીતે બાળું છું. હે રાઘવ ! તમે અસ્ત્રવિદ્યા બાળુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, બળવાન છો અને શૌર્યવાન છો; છતાં હે રામ ! હાલમાં તમે રાક્ષસો પર તમારાં શસ્ત્રાંશ કેમ ચલાવતા નથી ?^{૩૭-૪૧}

‘હે કપિવર ! નાગો, ગંધર્વો, દેવતાઓ અને મરુજાણી પણ સંશ્રામમાં સામા ભિલેલા રામચંદ્રના વેગને સહન કરવા સમર્થ નથી.^{૪૨} મહાપરાક્રમી રઘુવીરને એ મારે માટે કાંઈ પણ લાગણી હોય, તો તે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કેમ કરતા નથી ?^{૪૩} અથવા તો શત્રુઓને તપાવનારા મહાબળવાન લક્ષ્મણ પોતાના વડીલ ભાઈ રામચંદ્રની આજ્ઞા લઈને શા માટે મારું રક્ષણ કરતા નથી ?^{૪૪} હે હનુમાન ! પુરુષોમાં વ્યાધ સરખા અને ભાઈઓ એ પોતાને વિષે વાચુ અને ઇંદ્ર સરખું તેજ ધરાવે છે તથા દેવતાઓથી પણ ધર્મ-

ભવ પામે જોવા નથી, તો પછી તેઓ આ સમયે મારી ઉપેક્ષા શા માટે કરે છે? શત્રુઓને તપાવનારા એ બન્ને ભાઈઓ સમય હોવા છતાં પણ મારી સંભાળ લેતા નથી; તેથી હું ધારું છું કે નિશ્ચય. હજી મારે કંઈક મોટું પાપ ભોગવવાનું બાકી રહેલું છે. ૪૧

સીતાએ શતાં શતાં કહેલાં દીન વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી હંતુમાને કહ્યું : ‘હે દેવી! હું તમારી આગળ સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે, તમારા વિયોગના શોકને લીધે રામચંદ્ર કંઈ પણ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને તેમને જોવી અવસ્થામાં આવી પડેલા જોઈને મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. ઘણીઘણી શોધ કરતાં મહાપ્રયત્નને હું તમારાં દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થયો છું. હવે તમારે શોક કરવાનો વખત નથી. હે શોભના! હવેથી તમે પ્રત્યેક ઘડીએ તમારાં એક એક દુઃખનો વિનાશ થતો જોશો. ૪૭-૪૯ હે બનકી! મહાન બળવાળા બન્ને રાજાપુત્રો તમને મળવાને ઉત્સાહથી આખી લંકાને બાળીને ભસ્મ કરશે. ૫૦ હે વિશાલાક્ષિ! સંઘાતને વિષે કૂંચ થઈ પડેલા રાવણને તેના બાંધવો સહિત હાણીને દશરથ-નંદન રામચંદ્ર અહીંથી તમને પુનઃ અયોધ્યા પ્રત્યે લઈ જશે. હે દેવી! હવે હું અહીંથી શીઘ્ર પાછો વળવા ધારું છું; માટે રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ કપિઓને તમારે જે કોઈ સંદેશો કહેવડાવવો હોય તે મને કહો.’

સીતાએ કહ્યું : ‘હે હંતુમાન! ઉદાર સ્વભાવવાળાં શ્રીમતી કૌશલ્યાએ જે લોકનાથ રઘુવીરને જન્મ આપ્યો છે, તેમને તું મારી વતી કુશળ પૂછજે અને તેમનાં ચરણમાં પ્રણામ કરજે. વળી સુકતા, તથા મંથિના હાર, અમૃત્ય રત્ન-સૌંદર્યવાળી પ્રિય સ્ત્રી અને આખી પૃથ્વીમાં પણ ન મળી શકે એવું જૈશ્વંત્ર્ય; એ સઘળું ત્યજી દઈને પોતાનાં માતા-પિતાનાં ચરણોત્તરું વંદન કરીને તથા તેમને પ્રસન્ન કરીને જે રામચંદ્રની સાથે વનમાં આવ્યા છે, જેનાથી સુમિત્રા પનોતાં છે, જે ઉત્તમોત્તમ સુખનો ત્યાગ કરી પોતાના બેધ બંધુ રામચંદ્રને અનુકૂળ

રહી તેમને સહાય કરવાને વનમાં ફરે છે, જેની ગરદન સિંહ સરખી છે, જેની ભુબંધો મોટી છે. જેનું મન અત્યંત પવિત્ર છે, જેની આકૃતિ દર્શનીય છે, જે પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રને પિતા સમાન તથા મને માતા સમાન ગણે છે, પંચવટીમાં રહેતી વેળા ‘હું આશ્રમ સુનો મૂકીને જઈશ, તો રાવણ સીતાનું હરણ કરી જશે’ એવું જેના બાણવામાં આવ્યું ન હતું, જે વહોની સેવા કરનારા છે, ક્રાંતિમાન છે, શક્તિમાન છે, થોડાથોડા છે, જે મારા સસરાના જેવા જ શુભવાન છે, મારા કરતાં પણ જે રામચંદ્રને અધિક પ્રિય છે, જે નિરંતર રામચંદ્રની સેવા કર્યે બંધ છે અને જેને જોઈને રામચંદ્ર પોતાના પિતા, અયોધ્યા વગેરે ભૂત અર્થને સંભારતા નથી, તે મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણને તું મારા વતી કુશળ પૂછજે. હે કપિવર! નિરંતર કૌમળ સ્વભાવવાળા, પવિત્ર અંતઃકરણવાળા અને ચપળ બુદ્ધિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે જે રઘુવીરને અત્યંત પ્રિય છે, તેમને મારાં દુઃખનો સત્વર અંત આણવાને કહેજે. ૫૧-૫૨ હે વાનરવર! આ કાર્ય કરવું તે તારા હાથમાં જ છે. તું અહીંથી જઈ રામચંદ્રને ઉત્સાહ આપીશ, તો જ તે મારું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય કરશે. હે કપિકુંજર! મારા પતિ શૂરવીર રામચંદ્રને તું મારી વતી આવડું તો ભાર દઈને વારંવાર કહેજે કે, હે દશરથનંદન! હવે હું તમારી વાટ જોતી એક મહિના સુધી મારા જીવિતને ધારણ કરીશ. ૫૩, ૫૪ એ મહિનો વીતી જશે અને તમારાં દર્શન નહિ થાય, તો હું મારા જીવિતનો ત્યાગ કરીશ. આ હું સત્ય જ કહું છું. હે શૂરવીર! વિષ્ણુભગવાને જેમ પાતાળમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેમ તમારે પાપકર્મી રાવણને ચેર રાક્ષસીઓથી દુઃખ પામી રહેલી તમારી પ્રિય પત્નીનો ઉદ્ધાર કરવો ઘટે છે. ૫૫

એટલું કહીને સીતાએ પોતાનો દિવ્ય ચૂડા-મણિ કે જે વજ્રમાં બાંધી રાખ્યો હતો, તે છોડીને હંતુમાનને આપ્યો અને કહ્યું : ‘તું મને મળ્યાની નિશાની તરીકે આ ચૂડામણિ શ્રીમાન રામચંદ્રને આપજે.’

સીતાની પાસેથી ઉત્તમ ચૂડામણિ લઈને શૂરવીર હનુમાને પોતાના હાથની આંગળી ઉપર પહેર્યો; કેમ કે હનુમાનના હાથ ઘણા જ બહા હોવાથી તે ઉપર તે ચૂડામણિ ચઢી શકે તેમ ન હતું. ત્યાર પછી સીતાનાં હર્શન થવાથી અતિશય હર્ષ પામેલા કપિવર હનુમાન સીતાને પ્રજ્ઞામ કરી તેમની પ્રહસિણા કરી પાસે ઊભો રહ્યો અને રામ-લક્ષ્મણ પાસે જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

મેંઘા મૂલ્યનો દિવ્ય ચૂડામણિ કે જેને રાક્ષસીઓ ન બાણે એવી રીતે જનકનંદિની સીતાએ આજ દિન સુધી મહાપ્રયત્ને સંતાડી રાખ્યો હતો, તેને શ્રહણ કરીને આનંદયુક્ત થયેલા કપિવર હનુમાન ત્યાંથી લંકાનગરીના કિલ્લા તરફ જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧૧-૭૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્રને અલંબ સમયમાં જ તમે મળશે.

મર્ણિ દત્ત્વા તતઃ સીતા હનુમન્તમયાગ્રવીન્દ્ર ।
અભિજ્ઞાનમભિજ્ઞાતમેતદ્ગ્રામસ્ય તત્સતઃ ॥ ૧ ॥

ચૂડામણિ આપ્યા પછી સૂતીશિરોમણિ સીતાએ કપિવર હનુમાનને કહ્યું : 'હે હનુમાન ! આ અભિજ્ઞાનને રામચંદ્ર સારી રીતે જોળખે છે. ^૧ આ અભિજ્ઞાન બેઈને શૂરવીર રામચંદ્રને પોતાની માતા કૌશલ્યા, પિતા હરશચ રાજા અને હું, એ ત્રણેયે એકીવખતે સ્મરણ થઈ આવશે. ^૨ હે કપિશ્રેષ્ઠ ! તું આ કાર્યમાં ઘણો જ ઉત્સાહ ધરાવે છે, તેથી ચૂડામણિ મળ્યા પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર પુનઃ પણ તને જ આ કાર્ય કરવા યોજશે; માટે આગળ ઉપર શું કરવું તેનો તું વિચાર કર. ^૩ હે વાનરવર ! આ કાર્ય કરવામા તું જ મુખ્ય છે; માટે જે ઉઘોગ કાર્યથી રામચંદ્રનો તથા મારા હુઝનો અંત આવે તેવો કુઠોગ વિચારી કાઢ. હે હનુમાન ! હવે તું તત્પર થા અને મારા હુઝનો નિવેડો લાવ.'

"સીતાનાં વચન સાંભળીને ભયંકર પરાક્રમ-

વાળા પવનસુત હનુમાને કહ્યું : 'હું તમારા કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ,' એમ કહી તેમને પ્રજ્ઞામ કર્યો અને ત્યાંથી વિદાય થવા તત્પર થયો. 'કપિવર હનુમાન ભય છે' એવું બાણી જનક નંદિની સીતાએ ગદ્ગદ વાણીથી કહ્યું : 'હે કપિશ્રેષ્ઠ ! શ્રીમાન રામચંદ્ર, મહાત્મા લક્ષ્મણ, અમાત્યવર્ગ સહિત સુશ્રીવ તથા સર્વ વૃદ્ધ વાનરોને તું મારા કુશળ સમાચાર કહેશે. ^૪ હે વાનરેશ્વર ! તું એવા ઉઘોગ કર કે જેથી હું મરણ પામું નહિ તે પહેલાં શ્રીમાન રામચંદ્ર મને આ હુઝસાગરમાંથી ઉગારી લે. ^૫ હે હનુમાન ! કીર્તિમાન રામચંદ્ર મને જીવતી મેળવે એવી રીતે તું તેમને મારો સંદેશો કહેશે. હે વાનર ! વાણી પડે સહાય કરવાથી પણ તને ઉત્તમ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે. ^૬ હે કપિવર ! તારા મુખથી મેં કહેલા વચન સાંભળીને નિર્નંતર ઉત્સાહવાળા રામચંદ્રનું ચૌરુપ મને પાછી મેળવવા સારુ ઉત્તેજિત થશે. મારો સંદેશો સાંભળતાં જ શૂરવીર રામચંદ્ર પરાક્રમ કરવાનો નિશ્ચય કરશે.'

સીતાનાં વચન સાંભળી પવનસુત હનુમાને હાથ ભેડી કહ્યું : ^{૧૧-૧૩} 'હે સીતા ! મહાજળવાન વાનરો અને રીંછો સહિત શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે સત્તર ઝડી આવશે અને સંજ્ઞામમાં થનુઓને જીવી તમારા શોકને સમાવશે. ^{૧૪} હે દેવી ! મૃત્યુલોક, દેવલોક કિંવા અસુરલોકમાં જોયે કોઈ પણ મારા ભવામાં આવતો નથી કે ને સંજ્ઞામ વિષે કોઈપૂર્વક બાણ મૂકનારા રામચંદ્રની મામે ઊભો રહી શકે. ^{૧૫} હે જનકી ! સંજ્ઞામમાં શ્રીમાન રામચંદ્ર યમ, સૂર્ય તથા ઈંદ્રના તેજને પણ સહન કરી શકે એવા છે; તો તમારા માટે તો તે વિશેષે કરી સહન કરે જોમાં શું આશ્ચર્ય ! હે જનક નંદિની ! શ્રીમાન રામચંદ્ર સસુર પર્થ તની આખી પૃથ્વીને જીતવા સમર્થ છે, એ તમારે નિશ્ચય બહુઈ હે દેવી ! તમારી પ્રાપ્તિ અર્થે રામચંદ્રનો અવશ્ય જ થશે. ^{૧૬, ૧૭}

હનુમાનનાં સુક્રિાલયો તથા ચથાર્થ વચન સાંભળી સીતાએ તેનો ઘણો આદર કર્યો અને

વારંવાર તેના સાચું જોઈને પોતાના પતિ રામ-ચંદ્ર પરનો પોતાનો સ્નેહ દર્શાવતાં કહ્યું : ૧૮, ૧૯
 'હે વીર ! હે શત્રુઘ્ન ! એ તારી ઇચ્છા હોય, તો તું આ અશોકવાટિકામાંના કોઈ શુભ પ્રદેશ-માં આજનો દિવસ રહી જ અને વિશ્વાતિ લઈને કાલે વિદાય થજે. ૨૦ હે વાનર ! તારા અહીં રહેવાથી હું જે અભાગિણી છું તેને થોડીક વાર પછી આ મહાન હુઝાર વિસારે પડશે. ૨૧ હે કપિ-શાહન ! અહીંથી ગયા પછી તું પાછો આવીશ કે નહિ, એ સંબંધી મને સંદેહ રહે છે; તેમ જ તું પાછો આવે ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ રહેશે કે કેમ એ માટે પણ સંદેહ રહે છે. ૨૨ હે વાનર ! તારા ગયા પછી તને નહિ ભેવાથી ઉત્પન્ન થયેલો શોક હુઝારપર પરામાં સપડાયેલી મને આથી પણ વધારે સંતાપશે. ૨૩ હે વીર ! આ કાર્યમાં સહાય કરનારા રીંછો તથા વાનરો માટે મારા મનમાં એક મોટો સંદેહ રહે છે. રીંછો અને કપિઓના સૈન્ય સહિત વાનરોના રાજ સુગ્રીવ મહાસાગરને કેવી રીતે તરી શકશે ? તેમ જ એ બંને રાજપુત્રો પણ અપાર સાગરને શી રીતે તરશે ? ૨૪, ૨૫ હે હંતુ-માન ! સસુદ્રને ઝોળાંગવામાં તો તું ગરુડ અને વાસુ એ ત્રણ જાણી જ સંમથ છે. ૨૬ હે વીર ! તું કાર્યકુશળ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે હું તને પૂછું છું કે, હુઝારથી પણ પાર ન પડી શકે એવા આ કાર્યમાં તું શો ઉપાય કરવા ધારે છે ? ૨૭ હે શત્રુઘ્નો ! વિનાશ કરનારા કપિવર ! આ કાર્યનો નિવેડો આણવાને તું એકલો જ સમથ છે; માટે વિચાર કર. આ કાર્ય કરવાથી તને ઉજ્જવળ યશ પ્રાપ્ત થશે ૨૮ હે હંતુમાન ! વાનરસેના સાથે અહીંયાં આવી સંઘ્રામમાં રાવણને છતી વિજ્ય. શાળી થયેલા રામચંદ્ર જ્યારે મને લઈને અયોધ્યા પાછા જશે. ત્યારે જ તેમના પરાક્રમે યોગ્ય કાર્ય શયુ ગણાશે. ૨૯ શત્રુઘ્નોની સેનાનો વિનાશ કરનારા શ્રીમાન રામચંદ્ર અહીં આવી, આખી લંકાનગરીને આક્રમ્યાક્રમ કરી જ્યારે મને લઈ જશે, ત્યારે જ તેમની કીર્તિને યોગ્ય કાર્ય શયુ કહેવાશે. હે વાનરવર ! સંઘ્રામમાં શૈય દાખવનારા મહાત્મા

રામચંદ્રને છાએ એવું યોગ્ય પરાક્રમ-કાર્ય તું તેમને હાથે કરાવ.

સતીશિરોમણિ સીતાનાં અર્થ તથા સ્નેહ-યુક્ત સકારણ વચ્ચે સાંભળીને હંતુમાને તેનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું : 'હે દેવી ! વાનરો અને રીંછોની સેનાના અધિપતિ સુગ્રીવે તમને મેળવવા માટે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. સત્ય પ્રતિસાવાળો એ સુગ્રીવ કરોડો વાનરોની સેના લઈ સત્તર અહીં આવશે અને રાક્ષસોનો સંહાર કરશે. હે વેદેહી ! પરાક્રમસંપન્ન, શૈયસંપન્ન, બળવાન તથા મન સરખા વેગવાળા લાખો અને કરોડો વાનરો સુગ્રીવની આજ્ઞામાં રહેલા છે. ૩૦-૩૧ તેઓની ગતિ આકાશ, પાતાળ કે ગરે તે દિશામાં જતાં અટકતી નથી. અમાપ તેજવાળા એ સર્વ વાનરો મોટા મોટા કાર્યોમાં પણ મૂંઝામ યોવા નથી. ૩૨ તેઓ મોટા ઉત્સાહવાળા છે. વાયુમર્ગે ગતિ કરનારા છે; તેમ જ તેઓએ અનેક પર્વતો તથા સસુદ્રો સહિત આખી પૃથ્વીની ઘણી વાર પ્રદક્ષિણ કરેલી છે. હે સીતા ! સુગ્રીવના આધિપત્ય નીચે રહેનારા સર્વ વાનરો મારા જેવા જ બળવાળા અને કેટલાક તો વળી મારા કરતાં પણ વિશેષ બળવાળા છે, ત્યાં મારા કરતાં ઓછા બળવાળો એક પણ વાનર નથી. ૩૩, ૩૪ હે દેવી ! જ્યારે હું અહીં આવી શક્યો, ત્યારે મારા કરતાં વિશેષ બળવાળા વાનરો અહીં આવી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ? સુગ્રીવની પાસે રહેલા વાનરો મારા કરતાં અધિક બળવાળા છે, એ તો હું પહેલવહેલો જૂત તરીકે અહીં આવ્યો તે ઉપરથી જ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે; કેમ કે અલ્પ બળવાળા પુરુષોને જ જૂત તરીકે મોકલવામાં આવે છે. ૩૫ હે દેવી ! હવે તમારે પરિતાપ કરવો યોગ્ય નથી; હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો. સઘળા વાનરો માત્ર એક જ છલંગમાં આખો સસુદ્ર કૂદીને અહીં આવશે. ૩૬ વળી ઉદય પામેલા સૂર્ય અને ચંદ્ર સરખી કાતિવાળા નરશાહ લ એ બંને રાજપુત્રો મારી ખાંધ પર બેસીને થોડી વાનર-સેના સાથે તમારી સમીપ આવશે, ૩૭ અને પોતાનાં વીરણ ખાણે વડે આખી લંકાનગરીને આક્રમ-

વ્યાકુળ કરી મૂકશે. હે વસારોહા ! નરશ્રેષ્ઠ રામ-
ચંદ્ર સંઆમમાં બંધુવર્ગ સહિત રાવણુનો સંહાર
કરીને તમને પોતાની અયોધ્યાનગરી પ્રત્યે લાઈ
જશે. ૪૩, ૪૪ હે દેવી ! તમે શાંત થાઓ અને
ધીરજ રાખો; તમારું કલ્યાણ થશે. હે સીતા !
હવે અદ્ય સમયમાં જ દેહીધ્યમાન અગ્નિ સરખી
કાંતિવાળા તમારા સ્વામી રામચંદ્રનાં તમને દર્શન
થશે. પુત્ર, અસાત્ય અને બંધુવર્ગ સહિત રાવણુનો
જ્યારે નાશ થશે, ત્યારે જેમ રોહિણીને ચંદ્રની
સાથે સમાગમ થાય છે, તેમ તમારો શ્રીમાન
રામચંદ્રની સાથે મેળાપ થશે. ૪૪, ૪૫ હે દેવી ! હે
મૈથિલી ! હવે થોડા જ કાળમાં તમે તમારા શોક-
નો અંત આવતો જોશો અને રાક્ષસરાજ રાવણુને
શ્રીમાન રામચંદ્રના હાથે હણાયેલો જોશો. ૪૬

જો પ્રમાણે સીતાત્રુ આત્માસન કરીને પવન-
સુત હંતુમાને ત્યાંથી વિદાય થવાનો વિચાર કર્યો.
જતાં પહેલાં તેણે સીતાને કહ્યું : ૪૭ હે દેવી ! તમે
ચિંતા કરશો નહિ. શત્રુઓનો સંહાર કરનારા
કૃતાત્મા રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ બન્ને બાઈઓને
હવે થોડા વખતમાં તમે હાથમાં ધનુષ્ય શ્રદ્ધણુ
કરી લંકાનગરીના દ્વાર આગળ આવી ઊભેલા
જોશો. ૪૮ હાથી સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા, સિંહ અને
શાર્દૂલ સમાન પરાક્રમવાળા તથા નખ અને ઠાઠો-
રૂપી આસુધોવાળા અસંખ્યાત વાનરોને પણ તમે
અહીંયાં એકઠા થયેલા જોશો. ૪૯ હે આર્ધા ! પર્વત
અને મેઘ સરખા વણુવાળા તથા લંકાના મલય-
પર્વતનાં શિખરો પર ચઢી જઈના કરતાં વાનરો-
નાં ટોળેટોળાં હવે અદ્ય સમયમાં જ તમારા
જોવામાં આવશે. ૫૦ હે સીતા ! જેમ સિંહથી
પીડાયેલો હાથી જરા પણ સુખ પામતો નથી,
તેમ કામદેવના બાણથી ભર્મસ્થળમાં લાયલ થયેલા
રામચંદ્ર જરા પણ સુખ પામતો નથી. ૫૧ હે દેવી !
તમે રૂઠન કરવું મૂકી દો. તમે તમારા મનમાં
સહેજ પણ ભય રાખો નહિ. હે શોભના ! ઇંદ્રાણી
પોતાના સ્વામી ઇંદ્રને મળે, તેમ તમે તમારા
ભર્તા રામચંદ્રને મળશો. ૫૨ હે દેવી ! આ પૃથ્વી
વિષે રામચંદ્ર કરતાં અધિક બળવાળો કોણ છે ?

તેમ જ મહાત્મા લક્ષ્મણના સમાન બળવાળો પણ
કોણ છે ? હે કલ્યાણી ! જેઓનો તમને આશ્રય
છે, તે બન્ને બાઈઓ અગ્નિ અને વાયુ સમાન
બળવાળા છે. ૫૩

‘ હે દેવી ! રાક્ષસોના વસવાટવાળા અને ભય-
કર જોવા આ દેશમાં હવે તમારે ઝાઝો વખત રહેવું
પડશે નહિ. તમારા ભર્તા શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે
અદ્ય સમયમાં જ અહીં આવી પહોંચશે. હે
મૈથિલી ! અહીંથી જઈને હું તેમને મળું અને
તમારો સંદેશો કહું એટલો જ વિલંબ છે, તો
એટલા સમય સુધી તમે ધૈર્ય રાખો. ૫૪

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિવૃણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૩૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૦ મો

હંતુમાન અને સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ
સીતાનો સંદેશ

શ્રુત્વા તુ વચનં તસ્ય વાયુસુતોર્મોહાત્મના ।

ઝવાચાત્મહિતં વાક્યં સીતા સુરસુતોપમા ॥ ૧ ॥

પવનસુત હંતુમાનનાં વચન સાંભળી દેવકન્યા
સમાન સ્વરૂપવાળાં સીતાએ પોતાના હિત માટે
કહ્યું : ૧ હે વાનર ! જેમ જળ નહિ મળવાથી
સુકાઈ જતા અનાજના છોડવાવાળી પૃથ્વી વૃષ્ટિ
થવાથી હર્ષ પામે છે, તેમ તારાં પ્રિય વચન સાંભળી-
ને હું અતિ હર્ષ પામું છું. ૨ હે કપિવર ! કામથી
પીડાતી હું શોક વટે સુકાઈ ગયેલાં મારાં અગોથી
પુરુષવ્યાઘ્ર રામચંદ્રનો સ્પર્શ કરી શકું એવો ચત્ર
કરવાની તું મારા પર કૃપા કર. હે વાનરવર !
શ્રીમાન રામચંદ્ર ક્રોધને લીધે દર્બની એક સળી
ફેંકીને કાગડાની આંખ ફેડી હતી, જો વાત તું
રામચંદ્રને અભિજ્ઞાનરૂપે કહેજો અને મેં તને જે
ચૂંકામણિ આપ્યો છે તે તેમને આપજો. ૩ વળી
વિશેષ અભિજ્ઞાન માટે આ વાત પણ કહેજો : ‘એક
સમયે જ્યારે મારું તિલક ભુસાર્ધ ગયું હતું, ત્યારે
તમોએ મારા ગંદસ્થળ પર મનશીલ તિલક
કંચુ હતું. ૪ હે રામચંદ્ર ! તમે ઇંદ્ર અને વરુણના
સરખા પરાક્રમી છો છતાં રાક્ષસે મારું હસ્થ કંચું

છે અને હું રાક્ષસોના દેશમાં રહી છું તેને કેમ સાંખી શકે છે? હે અનહ! આ દિવ્ય ચૂડામણિ-ને મેં ઘણા પ્રયત્નથી સંઘરી રાખ્યો છે અને આટલાટલા દુઃખમાં પણ એ ચૂડામણિને ભેઈ હું તમારાં દર્શન બેટલો આનંદ પામું છું; પરંતુ હવે તો તે પણ મેં તમારી પાસે મોકલાવ્યો છે, જેથી શોકને લીધે હવે હું વધારે વખત જીવી શકું એમ નથી. સહન ન થઈ શકું એવાં દુઃખ, રાક્ષસી-ઓનાં મર્મભેદી વચન અને કૂર રાક્ષસોના સહવાસ એ સઘળું તમને યુનઃ મળવાની આશાએ જ હું સહન કરી રહી છું. હે શત્રુદમન! હવે હું એક મહિના સુધી મારું જીવિત ટકાવી રાખીશ. હે નૃપાત્મજ! એટલા સમયમાં જ તમે નહિ આવો તો પછી હું મરણ જ પામીશ. હે સ્વામિન! આ રાક્ષસોના રાજ રાવણ ઘણો જ કૂર છે અને તેની વૃત્તિ મારા પ્રત્યે સારી નથી, તેથી એ તમે મારી પહારે ચઢવામાં વિલંબ કરશે, તો હું ક્ષણવાર પણ જીવનાર નથી. હે હનુમાન! શ્રીમાન રામચંદ્રને મારા તરફથી એટલું અવશ્ય કહેજે.

ગફગદ કંઠે કહેલાં સીતાનાં કરુણા બિપ્રભે એવાં વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી હનુમાને તેમનું આશ્વાસન કરતાં કહ્યું : ‘હે દેવી! હું સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે, તમારા વિશેષને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર કંઈ પણ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને તેઓને શોકાતુર ભેઈને શ્રીમાન લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. હે જનકી! ઘણી ઘણી શોધ કરતાં મહાપ્રયત્ને મને તમારું દર્શન થયું છે, તો હવે તમારે ખેદ કરવો યોગ્ય નથી. હે ભામિની! હવે તમે તમારા દુઃખના અંતને સત્વર ભેજો. હે વેદેહી! એ ખંડે હશરથ-નંદનો તમને મેળવવાના ઉત્સાહથી આખી લંકા-નમરીને બાળીને ભસ્મીભૂત કરશે. હે વિશાળ નેત્રા! સંઆમભૂમિમાં બંધુ તથા સુહૃદ્વર્ગ સહિત રાવણનો વધ કરીને શ્રીમાન રામ-લક્ષ્મણ તમને અહીંથી અયોધ્યા પ્રત્યે તેડી જશે. હે સતી શિરામણિ! હવે હું ભઈ છું. રામચંદ્ર સારી રીતે ઝોળખી શકે એવું બીજું પણ કંઈ અભિજ્ઞાન

હોય તો તે મને આપો કે જે ભેઈને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય. ૧૭

હનુમાનનું વચન સાંભળી સીતાએ કહ્યું : ‘હે હનુમાન! હવે હું બીજું અભિજ્ઞાન શું આપું? મેં તને જે ચૂડામણિ આપ્યો છે, તે ઉત્તમોત્તમ અભિજ્ઞાન છે. હે વીર! એ ચૂડામણિ ભેટાં જ રામચંદ્રને તારાં વચનો પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ આવશે. ૧૮

પછી સીતાએ આપેલો ચૂડામણિ ગ્રહણ કરીને કપિવર હનુમાન સીતાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી વિદાય થવા તત્પર થયો. મહાવેગવાળા હનુમાનને ભિડવા-ના ઉત્સાહમાં આવેલો અને પોતાના સ્વજન સ્વરૂપને ધારણ કરતો ભેઈને સીતાએ આંખમાં આંસુ લાવી ગફગદ કંઠે કહ્યું : ‘હે હનુમાન! સિંહ સમાન પરાક્રમવાળા રામ-લક્ષ્મણ બંને લાઈઓને તથા અમાત્યમંડળ સહિત સુગ્રીવને મારા કુશળ સમાચાર કહેજે. ૧૯-૨૨ અને એ મહાબાહુ રામચંદ્ર આ દુઃખસાગરમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરે તેવી રીતનેા પ્રયત્ન કરજે. હે વાનરવર! આ મારો તીવ્ર શોક અને રાક્ષસીઓથી થતો મારો તિરસ્કાર એ સઘળું તું રામચંદ્રને કહી સંભળાવજે. હે વાયુનંદન! તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન થાઓ. ૨૩, ૨૪

જનકરાજની પુત્રી સીતાનો સંદેશો લઈને તથા તેમનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત જાણીને કૃતાર્થ અને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા કપિવર હનુમાને વિચાર કર્યો : ‘હવે મારે રાવણનું સૈન્યમળ કેટલું છે એ ભેવાતું જ બાકી રહ્યું છે. એ જાણ્યા પછી હું ઉત્તર દિશાનો માર્ગ પકડીશ, અર્ધોત્તર અહીંથી પાછો વળીશ. ૨૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુલકાંડમાં ૪૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

હતુમાને લંકા ખાળવી

સર્ગ ૪૧ મો

હતુમાનવું પરાક્રમ-પ્રમદાવનહનન

સ ચ વાગ્મિઃ પ્રજાસ્તામિર્ગમિબ્યનૂજિતસ્તયા ।

તસ્માદ્દેશાદપાત્રમ્ય ચિન્તયામાસ વાનરઃ ॥ ૧ ॥

સતીશિરામણિ સીતાની મધુરવાણીથી સત્કાર પામેલા કેપિવર હતુમાન ત્યાંથી થોડેક દૂર જઈ વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘હું સ્થામ નેત્રોવાળાં સીતાને મળ્યો અને લંકાનગરીની રચનાને જોઈ વળ્યો. હવે મારે થોડુંક જ કાર્ય કરવાનું બાકી રહ્યું છે અને તે એ કે રાવણને યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ કેવો છે તથા તેનું સૈન્યબળ કેટલું છે એ બધી લેવું. જાડો વિચાર કરી જોતાં મને જણાય છે કે એ કાર્ય કરવામાં સામ, દાન અને લેહ, એ ત્રણે ઉપાયો કોરે મૂકી ચોથો દંડ ઉપાય ચોજવાની જ આવશ્યકતા છે; અર્થાત રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી મને તેઓનું બળાબળ જણાઈ આવશે. રાક્ષસોની સાથે સામ-શાંતિથી વાત કરવામાં કાંઈ પણ શ્રેષ્ઠ કૃપા આવે એમ જણાતું નથી, તેમ જ ધનવાન પુરુષોને દાન આપવું એ પણ અયોગ્ય છે; કેમ કે ધનવાન પુરુષો દાનથી લલચાતા નથી અને બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે લેહ પામતા નથી; માટે મને લાગે છે કે પરાક્રમ કરવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે.’^{૧-૩} પરાક્રમ કર્યો સિવાય મેં ધારેલા કાર્યનો કંઈ પણ નિષ્ફળ શર્ધ શકે એમ નથી. જો હું પરાક્રમ કરીશ, તો અહીંના રાક્ષસો પોતાના શૂરવીર ચોદાઓનો નાશ થયેલા જોઈને જરા નરમ પડશે.^૪ જોકે એ કાર્ય કરવા માટે મારા સ્વાગી સુશીલે મને કહ્યું નથી, તોપણ મારે તે કરવું જોઈએ; કેમ કે સ્વામીએ બતાવેલું તેનું મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી જે ફૂલ મુખ્ય કાર્યને હાનિ ન પહોંચે એવાં અન્યોન્ય કાર્યો પણ કરે છે તે જ ખરી રીતે ફૂલકાર્ય કરવાને યોગ્ય છે.^૫ જે ફૂલ ઘણી પરિશ્રમ કરીને સ્વલ્પ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, તે ફૂલ ખરે કાર્યસાધક ગણાતો નથી; પરંતુ જે થોડા પરિશ્રમથી ઘણું કાર્ય કરે છે, તે જ ખરેખરો

કાર્યસાધક ગણાય છે.^૬ માટે વાનરો અને રાક્ષસો એ બંને પક્ષમાં વધારે કિંવા એકા બળવાળો કયો પક્ષ છે, એ બાબત સારી રીતે બહુ પછી જ હું સુશીલની પાસે જઈશ. જો એમ થાય તો જ મેં મારા સ્વામીનું કાર્ય યથાર્થ રીતે બહુ કહેવાય; પણ રે, મારું અહીં આવવું સુખરૂપ શી રીતે થાય? અર્થાત રાક્ષસોની સાથે બળાત્કારે મારું યુદ્ધ કેવી રીતે થાય? અને સંજામમાં મારું બળ કેટલું છે, એ રાક્ષસરાજ રાવણને શી રીતે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે? ^૭ મંત્રી, સેના અને અનુચરો સહિત યુદ્ધ કરવા આવેલા રાવણની સાથે જો હું યુદ્ધમાં જિતરીશ, તો તેનું સૈન્યબળ કેટલું છે તથા તેનું હૃદયબળ કેટલું છે, તે સઘળું હું સુખેથી જાણી શકીશ અને તે પછી હું અહીંથી પાછો વળીશ.^૮ સારી આ ઇચ્છા પાર પાઠવા માટે ફૂર રાવણની આ નંદનવન સરખી વાટિકા કે જે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી ભરેલી છે અને જે મન તથા નેત્રને કંઠક આપનારી છે તેનો અગ્નિ જેમ સૂકા વનનો નાશ કરે તેમ હું નાશ કરીશ. એમ કરવાથી રાક્ષસ-રાજ રાવણ અવશ્ય કે પાથમાન થશે; ^{૧૦, ૧૧} અને ત્રિશૂળ તથા લોહાનાં પરિધ વગેરે આયુધ ધારણ કરનારા રાક્ષસો સહિત અગ્નિ, રથો અને હસ્તીઓનું મોટું સૈન્ય મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મોકલશે; એટલે તેની સાથે મારું ઘોર યુદ્ધ થશે. હું રાક્ષસોથી હારું તેવા નથી; માટે રાવણ મોકલેલા પ્રચંડ પરાક્રમવાળા રાક્ષસોની સેનાની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ અને સઘળી સેનાનો સંહાર કરીને નિશ્ચિંતપણે સુશીલની પાસે જઈશ.^{૧૨, ૧૩}

એ પ્રમાણે વિચાર કરી કોષ પામેલા અને લયંકર પરાક્રમવાળા પવનસુત હતુમાને મહાન વેગથી અશોકવાટિકામાંનાં વૃક્ષો લાંગી નાખવા માંડ્યાં.^{૧૪-૧૬} થોડીક વારમાં તો શૂરવીર હતુમાને મહોન્મત પક્ષીઓના નાદથી ગાળ રહેલા અને અનેક પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી ભરેલા રાવણના પ્રમદાવનને ઉત્તર કરી મૂક્યું.^{૧૭} કેપિ-

૧ અશોકવાટિકામાંનો કોઈ એક લાય અથવા તો અશોકવાટિકાનું જ ઉપનામ હશે

વર હંતુમાને એ વનમાંનાં સઘળાં વૃક્ષો ઉખેડી નાખ્યાં, જળાશયો તોડી નાખ્યાં અને સુંદર દેખાવવાળા કોડાપર્વતોના ચૂરચૂરા કરી નાખ્યા. જળાશયો અને વૃક્ષો ભાંગી જવાથી એ વનમાંનાં પક્ષીઓ ભયંકર ચીસો પાડવા લાગ્યાં. વૃક્ષોનાં નવપદ્ધતો અને લતાઓ ઠરમાઈ ગયાં; એથી એ વન બહુ દાવાનળથી બળી ગયું હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. પાંદડાં ખરી પડવાને લીધે લતાઓ પણ વચ્ચે વિનાની નક્કી થઈ સરખી દેખાવા લાગી. ૧૮

અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં લતાગુહો તથા ચિત્રગૃહોથી, નાસભાગ કરી રહેલા મૃગો અને સપોથી; ચીસો નાખતાં પક્ષીઓથી તેમ જ તોડી પાડેલાં શિલાગૃહો અને રમ્ય મંદિરોથી પ્રમદાવનની સઘળી શોભા નષ્ટ થઈ ગઈ. ઠંપાયમાન અશોકવૃક્ષ તથા લતાઓવાળી અશોકવાટિકાની ભૂમિ કે જે રાવણના અંતઃપુરમાં રહેનારી સ્ત્રીઓને વિહાર કરવા યોગ્ય અને તેઓના કામદેવને વધારનારી હતી, તે કપિવર હંતુમાનના પરાક્રમથી ઉલ્લસ-વેરાન સરખી થઈ રહી. તેમાંની સુકાઈ ગયેલી લતાઓ બેનારના મનને ખેડ ઉપભવવા લાગી. ૧૯, ૨૦ એ રીતે મહાત્મા રાવણનું અત્યંત અપ્રિય કરીને મહાબળવાન અનેક રાક્ષસોની સાથે પોતે એકલો યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો. કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન અશોકવાટિકાના સુખ દરવાજા આગળ આવીને બેસી રહ્યો. ૨૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૪૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૨ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-રાવણે મોકલેલા

રાક્ષસોનો નાશ

તતઃ પશ્ચિનિનાદેન વૃક્ષમહસ્ત્વનૈન ચ ।

વમ્બુલ્લાસસમ્પ્રાન્તાઃ સર્વે લક્ષ્મિનિવાસિનઃ ॥ ૧ ॥

અશોકવાટિકામાંના વૃક્ષો તૂટી પડવાથી થતા કંડાકા તથા મૃગપક્ષીઓનો કોલાહલ સાંભળીને લંકાનગરીમાં વસનારા સર્વ લોકો ત્રાસ પામ્યા અને ગભરાઈ ગયા. ૧ મૃગો અને પક્ષીઓ ભયભીત થઈ નાસભાગ કરતાં, ભયંકર ચીસો

પાડવા લાગ્યાં અને રાક્ષસોને બ્યાંત્યાં અપશુકન જણાવા લાગ્યાં. ૨

રાત્રિના ઉલ્લગરાથી કંઈક નિદ્રાવશ થયેલી અને બિહામણા સુખવાળી રાક્ષસીઓ મોટો કોલાહલ સાંભળીને ઝબકી ઊઠી. તેમણે બેચું તો આપું વન ઉલ્લસ થયેલું હતું અને શરવીર હંતુમાન દરવાજા આગળ બેસેલો હતો. ૩ આ વેળાએ રાક્ષસીઓને ભય ઉપભવવા માટે મહાબળવાન હંતુમાને પોતાનું મૂળ પ્રૌઢ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૪ પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા હંતુમાનને બેઈને રાક્ષસીઓએ સીતાને પ્રશ્ન્યુઃ ૫ ‘હે સીતા ! આ કોણ છે ? કોનો દૂત છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અને તે શું કરવા ઇચ્છે છે ? તેં એની સાથે વાર્તાલાપ શા માટે કર્યો ?’ ૬ હે વિશ્વાલાક્ષિ ! હે રૂઢા ભાગ્યવાળી ! જરા પણ ભય રાખ્યા વિના તું અમને કહે વળી હે અસિતાપાગી ! એણે તારી સાથે શી વાતચીત કરી ? ૭

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી મહાસાધ્વી સીતાએ કહ્યું : ‘હે રાક્ષસીઓ ! રાક્ષસો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરે છે, એથી હું તેઓને શી રીતે બાણી શકું ?’ ૮ જેમ સર્પના ચરણને સર્પો જ બાણ છે, તેમ એ કોણ છે અને શું કરવાનો છે, એ તમે જ બાણી શકો એમ છે ! એમાં હું શું બાણ ? ૯ ‘એ કોણ છે ?’ એ હું બાણુતી નથી, તેથી એને દેખ્યો છે ત્યારની હું ઘણો ભય પાત્રી છું. હું માનું છું કે એ કોઈ રાક્ષસ હશે અને ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરીને અહીં આવ્યો હશે. ૧૦

સીતાનું વચન સાંભળી ભયભીત થયેલી કેટલીક રાક્ષસીઓ ત્યાંથી ઉતાવળે નાસી ગઈ, કેટલીક ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગઈ અને કેટલીક રાક્ષસીઓ રાવણને સમાચાર કહેવા માટે દોડી ગઈ. બિહામણા સુખવાળી રાક્ષસીઓએ રાવણની પાસે જઈને કહ્યું : ‘હે રાજા ! આપણી અશોકવાટિકામાં ભયંકર દેહવાળો કોઈક વાનર આવ્યો છે. તેણે સીતાની સાથે કંઈક વાતચીત કરી છે અને હવે તે દરવાજા આગળ બેસેલો રહ્યો છે. એ ઘણો પરાક્રમી

હોય એમ અમને લાગે છે. એતું વૃત્તાંત બાબુવા માટે અમોએ સીતાને ઘણું પૂછ્યું; પરંતુ એ વાનર સંખ'થી તે કંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી. ૧૧-૧૪ અમને એમ લાગે છે કે એ ઈંદ્રને અથવા કુબેરનો ફૂત હશે કિંવા 'સીતા ક્યાં છે?' એ બાબુવા માટે રામે મોકલેલો કોઈ ફૂત હશે. ૧૫ હે મહારાજ! એ અફણુત રૂપવાળા વાનરે નાના પ્રકારનાં મુઝ અને પક્ષીઓથી ભરેલા આપણા મનોહર પ્રમદાવનને નષ્ટગ્રસ્ત કરી નાખ્યું છે. ૧૬ આખી અશોકવાટિકામાં એવો કોઈપણ ભાગ બેવામાં આવતો નથી કે જેને એ વાનરે રમણભમણ કયો ન હોય. છતાં જ્યાં સીતા બેઠેલી છે, એ વિભાગને તેણે જેમનો તેમ રહેવા દીધો છે. હે રાજન્! સીતાને હરકત ન થાય એટલા માટે કિંવા પોતે થાકી ગયો હોય તે કારણથી, એ વાનરે જ્યાં સીતા બેઠી છે તે ભાગને ઉજ્જડ કયો નથી; છતાં અમને તો કશું સમજાતું નથી. હે રાક્ષસેશ્વર! એ વાનરને શક તે વળી શેનો લાગે? અમને તો લાગે છે કે તેણે ચાહીને જ સીતાતું રક્ષણ કયું છે. ૧૭, ૧૮ વળી કોમળ નવાંકુરવાળું શિશુપાવૃક્ષ કે જેની નીચે સીતા બેઠેલી છે, તેને પણ એ વાનરે જરા સરખુંય ભાંગ્યું નથી. ૧૯ હે મહારાજ! ભયંકર રૂપવાળા એ વાનરને તમારે ઉચ્છેદ દેવો આવશ્યક છે. તેણે આખી અશોકવાટિકાને ઉજ્જડ કરી મૂકી છે અને સીતાની સાથે યુગ વાતચીત કરી છે. ૨૦ હે રાક્ષસોના અધિપતિ! જીવવાની ઇચ્છા રાખનારો કયો પુરુષ તમારા મનમાં વસેલી સીતાની સાથે વાતચીત પણ કરી શકે?'

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસરાજ રાવણ ક્રોધને લીધે ચિત્તાના અગ્નિની પેઠે પ્રભવલિત થયો અને તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં. એ વેળા જેમ દ્વીપકમાંથી બળતા તેલનાં ટીપાં પડે, તેમ રાવણનાં નેત્રોમાંથી ક્રોધજનિત અશ્રુ બિંદુ ટપકવા લાગ્યાં. પછી મહાતેજસ્વી રાવણે પોતાના સરખા પરાક્રમવાળા કેટલાક રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી: 'તમે એ વાનરને પકડી કેદ કરો.'

• રાવણની આજ્ઞા થતાં જ કિંકરતું કામ કર-

નારા એ શી હબર બળવાન રાક્ષસો હાથમાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોએ ગ્રહણ કરી રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૨૧-૨૫ મોટા ઉદરવાળા, વિકરાળ દાંઠોવાળા, બિહામણ રૂપવાળા, મહાન બળવાળા અને યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા એ સર્વ રાક્ષસો હંતુમાનને પકડવા માટે ઉતાવળે અશોકવાટિકા પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૨૬ ભેતભેતામાં સર્વ રાક્ષસો અશોકવાટિકાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા અને પતંગિયાં જેમ દ્વીપક પર ધસી બંધ, તેમ તેઓ હંતુમાન ઉપર ધસી ગયા. તેઓ પોતાનાં સોનાના કડાંવાળાં પરિધો, ચિત્રવિચિત્ર ગદાઓ, સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળાં બાણો, સુદૃઢ શે, પદ્મિશો, ત્રિશૂળો, પ્રાસો, તોમરો અને સાંગો વગેરે આયુધોથી કપિવર હંતુમાનને ઘેરીને ભ્રમા રહ્યા. ૨૭-૨૮

રાક્ષસો પોતાને ઘેરી વળ્યા એ ભેદને પર્વત સરખા દેહવાળા પવનસુત હંતુમાને ભેસભેર પોતાતું પુચ્છ પૃથ્વી પર પછાડ્યું અને મોટી ગર્જના કરી. તે ગર્જનાને લીધે આખી લંકાનગરી ખળભળી ઊઠી. ૩૦, ૩૧ હંતુમાનના પુચ્છપ્રહારનો તથા ગર્જનાનો એવો તો મોટો પ્રતિધ્વનિ થયો કે જેથી આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓ કંપિત થઈને પૃથ્વી પર પડ્યાં. એ વેળા મહાવીર હંતુમાન મોટા સ્વરે બોલ્યો: ૩૨ 'અભ્યંત બળવાળા રામચંદ્રનો જય થાઓ. મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણનો જય થાઓ. રઘુવીરશી સુરક્ષિત થયેલા વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય થાઓ. પવિત્ર કર્મવાળા કૌસલાધિપતિ રામચંદ્રનો ફૂંત ફૂંત છું, મારું નામ 'હંતુમાન' છે, હું વાસુનો પુત્ર છું અને શત્રુની સેનાનો સંહાર કરવાની શક્તિ ધરાવું છું.' ૩૩, ૩૪ હું જે સમયે યુદ્ધમાં હબરો શિલાઓ તથા વૃક્ષો વરસાવીશ, તે સમયે લંકાના રાજ રાવણ જેવા બીજા હબર રાવણ આવે તોપણ તેઓ મારા બળને પહોંચી વળે એમ નથી. હું આજે આખી લંકાનગરીને આક્રુણવ્યાક્રુણ કરીને તથા જનકનંદિની સીતાને પ્રણામ કરીને મારું કાર્ય સિદ્ધ કરીશ અને સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં જ સુખથી ચાલ્યો જઈશ. ૩૫, ૩૬

હંતુમાનની ભયંકર ગર્જના સાંભળી સર્વ રાક્ષસો ભયને લીધે થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા અને સંધ્યાકાળના મેઘ સરખા એ કપિવર સામું ભેઠ રહ્યા. ૭૭ પછી પોતાના સ્વામી રાવણની આજ્ઞા થયેલ હોવાથી તેમ જ હંતુમાને પોતે રામચંદ્રને ફક્ત છે, એવું બહાવવાથી નિઃશંક થયેલા એ રાક્ષસો ભયંકર અને ચિત્રવિચિત્ર આયુષો ઉગામી ઓગેરથી તેની ઉપર તૂટી પડ્યા. ૭૮ એ ભેઠ મહા-અળવાળા હંતુમાને ઓગેર દષ્ટિ ફેરવી તો એ વાટિકાના દરવાજાની બૂંગળ તેના બેવામાં આવી. તુરત જ તેણે બૂંગળ ઉપાડી તે વડે રાક્ષસોનો સંહાર કરવા માંડ્યો. વિનતાનો પુત્ર ગરુડ જેમ જીવતા સર્પોને પકડી આકાશમાં ઊડે, તેમ શૂરવીર હંતુમાન જીવતા રાક્ષસોને પકડી આકાશમાં ઊડવા લાગ્યો અને ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે દૈત્યોને હણે, તેમ બૂંગળ વડે રાક્ષસોને હણવા લાગ્યો. ૭૯-૪૧

રાવણે મોકલેલા સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરીને મહાવીર હંતુમાન યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પુનઃ પશુ દરવાજા પર બેઠોને ઊભો રહ્યો. ૪૨ હંતુમાનના સપાટામાંથી અથવા પાંચેલા ગણ્યાગાંઠ્યા રાક્ષસો ઉતાવળે રાવણની પાસે ગયા અને હંતુમાને રાક્ષસોનો કેવી રીતે નાશ કર્યો, એ વાત રાવણને અચેતિ કહી સંભળાવી. ૪૩

પોતાના મોટા સૈન્યનો એક જ વાનરે વિનાશ કર્યો, એ સાંભળી ક્રોધને લીધે રાવણનાં નેત્ર ફરી ગયાં. તેણે અમિત પરાક્રમવાળા તથા યુદ્ધમાં દુર્બલ એવા પ્રહસ્તના* પુત્ર જંબુમાલીને આજ્ઞા આપી : 'હે જંબુમાલી ! તું જ અને હંતુમાનને ખાંધી લાવ.' ૪૪

* ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિખીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શનમાં ૪૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૩ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-ચૈત્યપ્રાસાદભંગ

ततः स किङ्करान्धत्वा हनुमान् ध्यानमास्थितः ।

वन्नं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥

લ કાંધિપતિ રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોનો નાશ

* એ નામનો રાવણનો એક પ્રધાન.

કયો પછી હંતુમાનને વિચાર થઈ આવ્યો કે, એ આ અશોકવાટિકાને તો ભાંગી નાખી, પરંતુ તેની મધ્યે આવેલા આ ચૈત્યપ્રાસાદનો નાશ કર્યો નથી. ૧ હવે હું આ સુંદર પ્રાસાદને તોડી પાડીશ. આમ વિચાર કરીને પવનસુત હંતુમાન પોતાનું બળ દર્શાવતો એકાએક કૂદી અને મેરુ-પર્વતના શિખર બેટલા ઊંચા ચૈત્યપ્રાસાદ પર ચઢી ગયો. પર્વત સમાન પ્રાસાદ પર ચઢેલો મહાતેજસ્વી હંતુમાન બહોળે બીભે સૂર્યે ઊંચો હોય એવો શોભવા લાગ્યો. ૨-૪ ભેટભેટામાં એ અતિ ઊંચા ચૈત્ય પ્રાસાદને તોડી પાડીને પોતાની કાંતિ વડે બળ-હળતો કપિવર હંતુમાન 'પરિચાત્ર' નામના કુલ-પર્વતની પેઠે શોભવા લાગ્યો. ૫ પછી પવનસુત હંતુમાને પોતાના પ્રભાવથી અત્યંત મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને નિર્ભયપણે પોતાનું પૂંછડું પછાડી આખી લંકાનગરીને ગબાવી મૂકી. ૬ પૃથ્વી પર પૂંછડું પછાડવાથી થયેલો કાનને ફાડી નાખે એવો ભયંકર નાદ સાંભળીને આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓ ત્રાસ પાગી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં અને ચૈત્ય-પ્રાસાદનું રક્ષણ કરનારા રાક્ષસો કર્તવ્યશૂન્ય થઈ ગયા. પછી હંતુમાન હાક મારીને બોલ્યો : 'રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવનો બચ થાઓ. ૭-૮ શત્રુસેનાનું મર્દન કરનારો હું પવનપુત્ર છું અને રામચંદ્રનો ફક્ત છું, મારું નામ 'હંતુમાન' છે. ૯ શિલાઓ અને વૃક્ષોથી યુદ્ધ કરનારા મને એક રાવણ તો શું પશુ હબરે! રાવણો પશુ જીતી શકે એમ નથી. ૧૦ લંકાને રમણભ્રમણ કરીને તથા સીતાને મળીને હું સર્વ રાક્ષસોના ભેટાં સુખથી પાછો બધશ.' ૧૧

ચૈત્યપ્રાસાદ પર બેઠેલા કપિવર હંતુમાને વળી પશુ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપભવે એવી એક ભયંકર ગર્જના કરી. ૧૨-૧૩ એ ગર્જના સાંભળી ચૈત્ય-પ્રાસાદનું રક્ષણ કરનારા સેંકડો રાક્ષસો તરવાર, પ્રાસ તથા ફરશી વગેરે ભતભતનાં અસ્ત્રો ચક્રણ કરીને દોડી આવ્યા અને હંતુમાનને વીંટાઈ વળ્યા. તે રાક્ષસો ગદાઓ, પરિથો અને બાણો વડે ઓગેરથી હંતુમાનને પીડવા લાગ્યા. કપિવર હંતુમાનને વીંટાઈ ઊભેલો રાક્ષસોનો સમૂહ ગંગાના મોટા

તારંગ જેવો શોભતો હતો.

ત્યાર પછી અત્યંત કોષ પામેલા કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું અને એ પ્રાસાદના સુવર્ણથી મહેલા સો ધારવાળા એક મોટા સ્તંભને વેગથી ઉખેડી કાઢી હાથમાં ગ્રહણ કર્યો. મહાબળવાન હંતુમાને એ સ્તંભને વેગથી ફેરવવા માંડ્યો, તેથી એ સ્તંભમાંથી આગ્નિ પ્રગટ થયો અને આખો ચૈત્યપ્રાસાદ સળગી ઊઠ્યો. ^{૧૩-૧૮} પ્રાસાદને સળગતો ભેઈ ઇંદ્ર જેમ પોતાના વજ્રથી અશુરોનો નાશ કરે, તેમ કપિવર હંતુમાને પેલા સ્તંભથી સેંકડો રાક્ષસોનો નાશ કર્યો. ^{૧૯} અને પોતે આકાશમાં ઊઠ્યો. પછી ત્યાં રહીને તે કહેવા લાગ્યો : ' હે રાક્ષસો ! સુગ્રીવની આજ્ઞા ઉઠાવનાર અને મારા જેવા બળવાળા હબરો વાનરો છે, સુગ્રીવે તેઓ સર્વને સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપેલી છે અને તેથી હું તથા બીજા પશુ અસંખ્યાત વાનરો આ પૃથ્વી પર ફરવાને નીકળી પડ્યા છીએ. ^{૨૦, ૨૧} અમારામાંના કેટલાક વાનરો દશ હાથીના બળવાળા છે, કેટલાક સો હાથીના બળવાળા છે, કેટલાક હબર હાથીના જેટલું બળ ધરાવનારા છે. ^{૨૨} કેટલાક હાથીઓના એક બોધ જેટલા બળવાળા છે, કેટલાક વાયુના જેવા પરાક્રમી છે અને કેટલાક અમાપ બળવાળા છે. હે રાક્ષસો ! ઉક્ત બળવાળા અસંખ્યાત વાનરો કે જેઓની પાસે તીક્ષ્ણ નખ અને કાંતરૂપી આયુધો છે, તેઓ તમો સૌનો સંહાર કરવા માટે અમારા રાજ સુગ્રીવની સાથે અહીં આવશે. હે પાપાત્મકો ! તમારા રાજ રાવણે ઇલાકુલગદીપક શ્રીમાન રામ-ચંદ્ર સાથે વેર બાંધ્યું છે, તેથી હવે તમે આ લંકા-નગરી અને રાવણ એ સર્વ હતા ન હતા થઈ જશો. ^{૨૩-૨૫}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકમાં ૪૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૪ મો

હંતુમાનહં પરાક્રમ-જંબુમાલીનો વધ
સંવિદ્યો રાક્ષસેન્દ્રેણ પ્રહસ્તસ્ય સુતો વહી ।
જમ્બુમાલી મહાદંદ્રો નિર્જામઃ ઘટુર્લવ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા પામેલા મોટા દાદોવાળો મહસ્તનો પુત્ર જંબુમાલી હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો. ^૧ તે જંબુમાલીએ રાતાં વસ્ત્ર પહેતાં હતાં, કંકમાં ગુપ્તમાળાઓ ધારણ કરી હતી, કાનમાં સુંદર કુંડળ પહેતાં હતાં, તેની આંખો ઘણી જ મોટી તથા ગોળ હતી અને તે સ્વભાવે ધણો જ ઉશ્કેર તથા કોઈથી પશુ છતી શકાય નહિ એવો હતો. ^૨ એ જંબુમાલી વજ્ર અને અશનિ સરળો ળણકાર કરનારા તથા ઇંદ્રધનુષ્ય સરખી કાંતિવાળા પોતાના મોટા ધનુષ્યનો વેગથી ટંકારવ કરતો હતો અને એ ટંકારવના નાદથી ઘણે દિશાઓ બાજુ રહી હતી. ^{૩, ૪} એ જંબુમાલી ગણેશ જેટલા સ્થમાં જેટલો હતો. જંબુમાલીને પોતાના તરફ આવતો ભેઈ મહાબળવાન હંતુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. ^૫

અશોકવાટિકાના ક્ષાસ્ત્રા ઉપરના ભાગ પર જેટલા કપિવર હંતુમાનને ભેટાં જ મહાતેજસ્વી જંબુમાલીએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેને વીંધી નાખ્યો. ^૬ તેણે અર્ધચંદ્રાકાર એવા એક બાણ વડે હંતુમાનહં સુખ, અંકુશ સરખા બીજા એક બાણ વડે મસ્તક અને દશ બાણો વડે બન્ને હાથ વીંધી નાખ્યા. બાણથી વીંધાયેલું હંતુમાનહં રાતું મુખ સૂર્યકિરણોથી ખીલી જોડેલા શરદન્મુલના કમળ સમાન શોભવા લાગ્યું. હંતુમાનહં સુખ કે જે મૂળથી જ રક્ત વર્ણનું હતું, તે સ્વિરથી વિશેષ રાતું થયું અને બાણે આકાશમાં રક્ત ચંદનથી છંટાયેલું મોડું કમળ હોય એમ શોભવા લાગ્યું. ^{૭-૮} જંબુમાલીનાં બાણ વાગવાથી હંતુમાન અત્યંત કોપાયમાન થયો. તેણે આમતેમ દીધે કરીને ભોયુ તો એક મોટી શિલા તેની ઘડીએ પડી. ^{૧૦} ઠુરત જ મહાબળવાન કપિવર હંતુમાને

તે શિલા ઉપાડી લીધી અને વેગથી જ'ણુમાલી પર ફેંકી. ક્રોધ પામેલા એ જ'ણુમાલીએ દશ બાણ મૂકીને તે શિલાના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.^{૧૧} પોતાનું પરાક્રમ નિષ્ફળ થયેલું બેઠને અતિ તેજસ્વી હંતુમાને એક મોઢું શાલવૃક્ષ હાથમાં લઈ તેને ભેસભેર વીંઝવા માંડ્યું.^{૧૨} મહાબળવાન જ'ણુમાલીએ પણ ઘણાં બાણ મૂક્યાં. તેણે ચાર બાણ વડે હંતુમાનના હાથમાં રહેલું શાલવૃક્ષ કાપી નાખ્યું અને પાંચ બાણ વડે હંતુમાનનો હાથ, એક બાણ વડે વક્ષઃસ્થળ તથા દશ બાણ વડે છાતી વીંધી નાખી.^{૧૩} આમ ન્યારે આખું શરીર બાણથી ભરાઈ ગયું, ત્યારે અતિશય ક્રોધ પામેલા કપિવર હંતુમાને પ્રથમની પેઠે દરવાજાની ભૂંગળ બહણ કરી તેને વેગથી વીંઝવા માંડી.^{૧૪, ૧૫} અત્યંત વેગમાં આવેલા કપિવર હંતુમાને જ'ણુમાલીની વિશાળ છાતીમાં એ ભૂંગળનો ભેસભેર પ્રહાર કર્યો.^{૧૬} ભૂંગળનો પ્રહાર થતાં જ જ'ણુમાલીના હાથ, બાંધો, મસ્તક, ધતુખ, બાણ, રથ અને તેને ભેડેલાં ગધેડાં એમાંનું કંઈ રહ્યું નહિ; અર્થાત એ સર્વના એવા તો ઝીણા ચૂરા થઈ ગયા કે જે કાઈના ભેવામાં પણ આવ્યા નહિ.^{૧૭} જેમ છેદા ચેલું વૃક્ષ પૃથ્વી પર પડે, તેમ ભૂંગળ વાગવાથી ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલા અંગવાળો જ'ણુમાલી પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૧૮}

જ'ણુમાલી હણાયો અને સેવક રાક્ષસોનો પણ ઘણું નીકળી ગયો, એ સમાચાર સાંભળતાં જ રાવણુ અત્યંત ક્રોધ પામ્યો અને તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં.^{૧૯}

પ્રહસ્તના પુત્ર જ'ણુમાલીનો નાશ થયો બાણીને ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયેલાં નેત્રવાળા રાક્ષસરાજ રાવણે અત્યંત પરાક્રમવાળા પોતાના અમાત્યપુત્રોને હંતુમાનની સામે યુદ્ધ કરવા જવાની આજ્ઞા આપી.^{૨૦}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિષ્ણૃત આલિંગ્ય શ્રીરામાયણના સુદરમદમા ૪૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૫ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-સાત મંત્રીપુત્રોનો વધ
તતસ્તે રાક્ષસેન્દ્રેણ ચોદિતા મંત્રિણઃ સુતાઃ ।
નિર્યયુર્મવનાત્સમાત્સત્તસત્તાર્ચિવર્ચસઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા થવાથી અગ્નિ સરખી કાતિવાળા સાત મંત્રીપુત્રો સુવર્ણથી મહેલા, મોટી ધબ અને પતાકાવાળા, મેઘની પેઠે ગજવંતા તથા શ્રેષ્ઠ અશ્વોથી ભેડેલા પોતપોતાના રથમાં બેસીને તથા મોટી સેના લઈને રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા. તેઓ મોટા ધતુખને ધારણ કરનારા, અત્યંત બળવાળા, અજનિધા બળનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને એકબીજાની સરસાઈ કરવામાં ઉત્સાહવાળા હતા.^{૧-૩} જેમ વીજળીથી પ્રકાશતા મેઘો ગજવંતા કરે છે, તેમ આમાપ પરાક્રમવાળા એ મંત્રીપુત્રો સુવર્ણ વડે શબ્દગારેલાં પોતાનાં ધતુખોનો વારંવાર ટંકારવ કરતા હતા.^૪ અશોકવાટિકાને ઉજ્જડ કરનારા એક વાનરે રાવણે મોકલેલા સેંકડો રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો છે, એવું બાણીને એ મંત્રીપુત્રોની માતાઓ, બાધવો, સુહૃદ્જનો તો શોકને લીધે બેલાન થઈ ગયાં; પરંતુ ઉત્તમ સુવર્ણ-ભૂષણથી શબ્દગારાયેલા મંત્રીપુત્રો એકબીજાની સરસાઈ કરવાના ઉત્સાહને લીધે પોતાનાં માતાપિતા વગેરેના શોકને નહિ ગણકારતા એકદમ અશોકવાટિકાના દરવાજા પર ભેસેલા હંતુમાનની નજીક જઈ પહોંચ્યા.^{૫, ૬} જેમ વર્ષાઋતુમાં ગજવંતા કરતા મેઘ બળવૃદ્ધિ કરે, તેમ રથના ગડગડાટરૂપી ગજવંતા કરતા રાક્ષસોરૂપી મેઘ હંતુમાનની ઉપર બાણરૂપી બળ વરસાવવા લાગ્યા. રાક્ષસોનાં બાણથી છવાઈ ગયેલા હંતુમાન વર્ષાબળથી છવાયેલા પર્વત સરખો શોભવા લાગ્યો.^{૭-૮} એ સમયે અત્યંત વેગવાળો હંતુમાન ઉતાવળથી આમતેમ ખસીને રાક્ષસોએ મૂકેલાં બાણના સપાટામાંથી છટકી જતો હતો; તેમ જ નિર્મળ આકાશમાં જમણ કરવાથી તે હંતુમાન ચુરવીર રાક્ષસોના રથના ચપાટામાંથી પણ બચી જતો હતો.^૯ આકાશમાં રહીને ધતુધારી રાક્ષસોની સાથે ક્રીડા કરતો કપિવર હંતુમાન બાણે ઈર્ષધતુબવાળા મેઘની સાથે ક્રીડા કરતો સાક્ષાત

વાયુ જ હોય એમ શોધતો હતો.^{૧૦}

પછી મહાપરાક્રમી હનુમાને ભયંકર ગર્જના કરી સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપભવ્યો અને તેઓના પર પોતાનું બળ ચલાવ્યું.^{૧૧} શત્રુઓને તપાસનારા હનુમાને કેટલાક રાક્ષસોને લપડાકથી, કેટલાકને પાટુથી અને કેટલાકને સુષિથી તથા કેટલાકને નખથી મારી નાખ્યા.^{૧૨} કેટલાકને છાતીસરસા દબાવીને અને કેટલાકને સાથળો વચ્ચે ઘાલીને કચડી નાખ્યા. કેટલાક રાક્ષસો તો હનુમાનની ગર્જના સાંભળીને જ ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૩} આ પ્રમાણે સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડતા બેઈને ભયભીત થયેલ બાકીનું સૈન્ય એમર નાચી ગયું.^{૧૪} એ વેળા હસ્તીઓ ચીસો પાડવા લાગ્યા; અન્ધો લાંબા થઈ પૃથ્વી પર સૂતા; બેનો મધ્યભાગ, ધ્વજ તથા છત્ર લાંબી ગયાં હતાં એવા રથો વડે પૃથ્વી છવાઈ ગઈ.^{૧૫} રુધિરની નીકેલ વહેવા લાગી અને રાક્ષસો તથા રાક્ષસીઓની રદારોળથી આખી લંકાનગરી કંકળી ઊઠી.

એવી રીતે મહાગર્વિત થઈ ગયેલા રાક્ષસોને હણીને ઉચ પરાક્રમવાળો મહાબળવાન કપિવર હનુમાન પુનઃ પણ બીજા રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી વાટિકાના દ્વાર પર બઈને ઊભો રહ્યો.^{૧૬, ૧૭}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમા ૪૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૬ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-પાંચ સેનાપતિઓનો વધ જ્ઞાતાન્મનિસુતાનુકૂલા વાનરેણ મહાત્મના ।

રાવણઃ સંવૃતાકારશ્ચકાર મતિમુત્તમામ્ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ હનુમાને સાત મંત્રીપુત્રોનો વધ કર્યાના સમાચાર સાંભળીને રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના મનમાં અત્યંત ભય પામ્યો; છતાં ઉપરથી ધૈર્યનો ડોળ રાખી તેણે હનુમાનને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો.^૧ તેણે 'વિરૂપાક્ષ, યૂપાક્ષ, હુધંધ', 'પ્રધસ અને ભાસકણ' એ નામના પોતાના પાંચ સેનાપતિઓને તેડાવી તેઓને હનુમાનને પકડવા-

ની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું:^૨ 'હે વીર સેનાપતિઓ! તમે વાયુ સરખા વેગવાળા, નીતિકુશળ અને ઉતાવળે કાર્ય કરનારા છો; માટે તમે સૌ અધો, રથો, હસ્તીઓ તથા મોટું સૈન્ય લઈને જાઓ અને હનુમાનને કેદ કરો. હે શૂરવીરો! એ વન-ચરની સામે જઈને તમે સાવધ રહેજો અને દેશ-કાળને અનુસરી જે કરવું ઘટે તે કરજો. એ વાનરનું અજબુત કર્મ બેઈને હું તેને વાનર માનતો નથી; પરંતુ તે કોઈ મોટા દેહવાળું મહાબળવાન પ્રાણી હોય એમ મને લાગે છે.^{૩-૫} 'એ વાનર છે' એવું મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ તે વાત મારે ગળે ઊતરવી નથી. સર્વ કોઈ કહે છે કે, 'તે વાનર છે,' પણ હું તે વાત માનતો નથી.^૬ મને તો લાગે છે કે, ઇંદ્રે પોતાના તપોબળથી કોઈ મોટું પ્રાણી ઉત્પન્ન કરીને આપણા સૌનો વિનાશ કરવા માટે તેને મોકલ્યું હશે; અથવા તો મેં તમારી સહાયથી નાગ, યક્ષ, ગંધર્વ, દેવ, અસુર અને મહર્ષિઓને છવી વશ કર્યા છે; તેથી તેઓ સર્વેએ મળીને આપણું કંઈ અનિષ્ટ કરવા ધાયું' હશે.^{૭-૮} હે રાક્ષસો! એ વાનર નહિ પણ આપણો નાશ કરવા અર્થે ઇંદ્રાદિકોએ મોકલેલું કોઈ મહા-બળવાન પ્રાણી જ છે; માટે તમે તેને કોઈ પણ ઉપાયથી પકડીને કેદ કરો. હે સેનાપતિઓ! તમે હાથી, ઘોડા તથા રથ સહિત મોટી સેના લઈને જાઓ અને એ વાનરને બાંધી લાવો. તમારે એ કપિને તુરંત ગણવો નહિ; કેમ કે તે અત્યંત બળ-પરાક્રમવાળો છે.^{૧૦, ૧૧} મેં 'પૂર્વે' અત્યંત પરાક્રમ-વાળા ઘણા વાનરો જોયા છે. વાલી, સુગ્રીવ, મહા-બળવાન ભંજુવાન, વાનરોનો સેનાપતિ નીલ અને દિવિદ્ધ વગેરે અનેક વાનરો મારા જોવામાં આવ્યા છે; પરંતુ તેમાંના કોઈમાં પણ આ વાનર એવાં તેજ, ગતિ, પરાક્રમ, બળ, બુદ્ધિ કે ઉત્સાહ મેં જોયાં નથી તેમ જ ઇન્દ્રાનુસાર રૂપ બદલવાની શક્તિ પણ બેઈ નથી. માટે હું ધારું છું કે વાનરનું રૂપ ધરી આ કોઈ મહાન પ્રાણી આવેલું છે.^{૧૨-૧૪} મોટા પ્રયત્ને કરીને પણ તમે તેને પકડો. હે બળવાન રાક્ષસો! ભોંકે ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવો તથા

અસુરો સહિત આયુષ્ય ત્રેલોક્ય પશુ તમારી સામે સંઘામમાં ઊભું રહી શકે તેમ નથી, તોપણ જય મેળવવાની ધન્યાવાળા નીતિસુ યુરુએ પ્રયત્ન કરી પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું ભેઈએ. સંઘામમાં જય અથવા પરાજય અનિશ્ચિત જ હોય છે.'

રાવણના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી તથા તેની આજ્ઞા મસ્તક પર ચઢાવી અગ્નિ સરખા તેજસ્વી મહાભળવાન રાક્ષસો ઉત્તમ રથો, મહોન્મત હસ્તીઓ તથા વેગવાળા અશ્વો ઉપર આરૂઢ થયા અને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો અહુણ કરી મોટા સૈન્ય સહિત અતિ ઉતાવળે અશોકવાટિકા તરફ ચાલી નીકળ્યા. રાક્ષસો થોડીક વારમાં અશોકવાટિકા નજીક જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે ઊગતા સૂર્યની પેઠે પોતાનાં તેજસ્વી કિરણોથી પ્રકાશતો, મહાન શૌર્યવાળો, મોટા વેગવાળો અને અત્યંત બળવાળો કપિવર હંતુમાન તેઓના ભોવામાં આવ્યો. ૧૫-૨૦ તીવ બુદ્ધિવાળા, પ્રોઠ દેહવાળા, મોટા ઉત્સાહવાળા અને લાંબી ભુજઓવાળા હંતુમાનને ભેતાં જ તે સર્વ રાક્ષસો છુટાછુટા વહેંચાઈ ગયા અને પોતા-પોતાનાં ભયંકર હથિયાર ઉગામી ચોમેરથી તેની ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમાંના 'દુર્ધર્ષ' નામના સેના પતિએ કમળ સરખા આકારવાળા, પીળા મુખવાળાં અને તીક્ષ્ણ જોવાં પાંચ બાણ હંતુમાનના મસ્તકમાં માર્યાં. દુર્ધર્ષનાં પાંચ બાણોથી મસ્તકમાં વીધાયેલો હંતુમાન મોટી ગજના કરી હશે દિશાઓને ગભવતો આકાશમાં ઊઠ્યો. ૨૧-૨૩ રથમાં બેઠેલો શૂરવીર દુર્ધર્ષ રાક્ષસ પશુ ધનુષ્ય યજ્ઞ કરીને તીક્ષ્ણ અગ્રવાળાં અસંખ્ય બાણો વરસાવતો હંતુમાનની પાછળ પડ્યો. એ સમયે જેમ રથોસુના અંતેના વાયુ જળવૃષ્ટિ કરતા મેઘને વિખેરી નાખે છે, તેમ આકાશમાં રહેલો હંતુમાન એ દુર્ધર્ષ રાક્ષસે મૂકેલી બાણવૃષ્ટિ વિખેરી નાખતો હતો. દુર્ધર્ષ રાક્ષસે બ્યારે તેને અત્યંત પીડિત કર્યો, ત્યારે પવનમુત હંતુમાને મોટી ગજના કરીને પ્રથમ કરતાં પશુ અધિક પ્રચંડ રૂપ ધારણ કર્યું અને વીજળી જેમ પર્વત પર પડે તેમ મોટો કૂહકો મારીને દુર્ધર્ષ રાક્ષસના રથ પર

પડ્યો. હંતુમાનના પડવાથી દુર્ધર્ષના આઠ અશ્વો કચસાઈ ગયા, રથનાં પૈડાં તથા બેઠક લાંગી ગઈ અને દુર્ધર્ષ પોતે પણ પ્રાણરહિત થઈને નીચે પડ્યો. ૨૪-૨૮

દુર્ધર્ષને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડેલો ભેઈને કૌધયુક્ત થયેલા યુવાણ તથા વિદ્વાણ આકાશમાં ઊડી હંતુમાનની પાસે ગયા અને અંતરિક્ષમાં ઊભેલા હંતુમાનની છાતીમાં ભેસભેર મુઠ્ઠાગદોના પ્રહાર કર્યો. ૨૯, ૩૦ ત્યારે મહાભળવાન હંતુમાન ગરુડ સરખા વેગથી પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યો અને એક મોટું શાલવૃક્ષ ઉપાડીને તે વડે એ બન્ને રાક્ષસોને હાર કર્યો. ૩૧, ૩૨

મહાભળવાન હંતુમાને ત્રણે સેનાપતિઓને હણ્યા; એ સમાચાર સાંભળીને કૌપાયમાન થયેલા પ્રથમ તથા ભાસકણું પોતાના આયુધો ઉગામીને હંતુમાન તરફ દોડી આવ્યા અને યથાસ્વી જોવા હંતુમાનની એક બાણ્યુએ ઊભા રહ્યા. ૩૩, ૩૪ પ્રથમે હંતુમાન ઉપર તીક્ષ્ણ અણીવાળા પટ્ટિશનો અને ભાસકણું ત્રિશૂળનો પ્રહાર કર્યો. ૩૫ બન્ને રાક્ષસોએ ઠરેલા પ્રહારથી લોહીલુહાણ થયેલો હંતુમાન પ્રભાતકાળે ઉદય પામતા સૂર્ય સરખો દેખાવા લાગ્યો. ૩૬ પછી અત્યંત કૌધ પામેલા કપિવર હંતુમાને મૃગો, સર્પો અને વૃક્ષોવાળું એક પર્વત-શિખર ઉપાડીને તે બન્ને રાક્ષસો પર ફેંક્યું. તે શિખરનો પ્રહાર થતાં જ એ રાક્ષસોના તલ તલ જેવડા કટકા થઈ ગયા. ૩૭ એ રીતે પાંચ સેનાપતિઓનો નાશ કર્યો પછી હંતુમાને બાકી રહેલી સેનાના ક્ષણવારમાં સંહાર કર્યો ૩૮ ઇંદ્ર જેમ અસુરોના સંહાર કરે, તેમ કપિવર હંતુમાને અશ્વોથી અશ્વોનો, હસ્તીઓથી હસ્તીઓનો અને રથોથી રથોનો સંહાર કર્યો. ૩૯ એ સમયે હજારો પડેલા અશ્વો, હસ્તીઓ અને રાક્ષસોથી તથા લાંગી ગયેલા રથોથી અશોકવાટિકાના સર્વ માર્ગો રૂંધાઈ ગયા.

સેના તથા વાહન સહિત રાવણના પાંચે સેનાપતિઓને હણીને કપિવર હંતુમાન બચ્ચો સંહાર કરી નિવૃત્ત થયેલા કાળની પેઠે વિરામ પામ્યો અને

પુનઃ દરવાબના તોરણ પર જઈને બેઠો. ૪૦, ૪૧
 ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 સુ'દરકાંડમાં ૪૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૭ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-અક્ષકુમારનો વધ

સેનાપતીન્પજ્ઞ સ તુ પ્રમાપિતાન્હનૂમતા સાનુ-
 ચારાન્સવાહનાન્ । નિશમ્ય રાજા સમરોક્ષતોન્મુલ્લે
 કુમારમર્દ પ્રસન્નમ્પ્રતાપમ્ ॥ ૧ ॥

સેના તથા વાહન સહિત પાંચે સેનાપતિ-
 ઝોને હનુમાને માર્યા, એ સમાચાર બાણી રાક્ષસ-
 રાજ રાવણે સભામાં પોતાની સન્મુખ બેઠેલા,
 શુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા અને સંગ્રામમાં ઉદ્ધત
 એવા અક્ષકુમાર સામે દષ્ટિ કરી. ૧ રાવણની દંષ્ટિથી
 જ પ્રેરાયેલો અને સુવર્ણના ચિત્રવચિત્ર ધતુધ્ય
 વાળો અક્ષકુમાર શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ હુતદ્રવ્ય હોમી
 વૃદ્ધિ પમાડેલા અગ્નિની પેઠે એકાએક બિલો
 થયો. અત્યંત પરાક્રમી અક્ષકુમાર ભગવા સૂર્ય
 સરખી કાંતિવાળા અને શુદ્ધ સુવર્ણનાં પતરાંથી
 મઢેલા થોટા રથમાં બેસી કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન સામે
 શુદ્ધ કરવા આહ્વાયો. ૨,૩ અક્ષકુમારનો રથ મોટી
 તપશ્ચર્યા કરીને ચેળવેલો હતો, શુદ્ધ સુવર્ણની
 રચનાથી ચિત્રવિચિત્ર દેખાતો હતો, ચત્તનજડિત
 દંડવાળા નાનાથોટા ધ્વજથી શોભતો હતો, મન
 સરખા વેગવાળા ઉત્તમ આઠ અશ્વો તેને બેઠેલા
 હતા. ૪ દેવો અને અસુરો પણ તેનો પરાભવ
 કરવાને અશક્ત હતા. તે રથ આકાશમાર્ગે પણ
 ચાલતો હતો, જેથી ક્યાંય પણ તેની ગતિ
 અટકતી ન હતી. તે વીજળી સરખો પ્રકાશિત
 હતો, સ્વજ્જ કરેલા ધતુધ્ય તથા બાણથી ભરેલા
 ભાથાઓ તેમાં બેવામા આવતા હતા. આઠે દિશા-
 ઝોમાં આઠ તરવારો બાંધી રાખી હતી, યથા-
 ચોગ્ય સ્થાને શક્તિ અને તોમરાદિ શસ્ત્રો ગોઠવી
 રાખ્યાં હતાં; સૂર્ય-ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળાં સુવર્ણ-
 નાં દોરડાં વડે તેને મજબૂત બાંધેલા હતા અને
 શુદ્ધમાં ઉપયોગી સાહિત્યોથી તે ભરપૂર હતો. ૫, ૬
 દેવના બેવા પરાક્રમવાળો અક્ષકુમાર ઉપયુક્ત

દિવ્ય રથમાં બેસીને શુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. અધોના
 હણહણાટ, હંસરીઓના ચિત્કાર અને રથોના
 ખણખણાટથી પર્વત સહિત આખી પૃથ્વી તથા
 આકાશને ગભગભતો અક્ષકુમાર સઘળી સેના સહિત
 અશોઠવાટિકાના દરવાબ પર બેઠેલા હનુમાન
 આગળ આવી પહોંચ્યો; અને પ્રભાને સંહાર કરવા-
 માં પ્રવૃત્ત થયેલા કાળની પેઠે દરવાબના તોરણ પર
 બેઠેલા હનુમાનને ગર્ભભરેલી દંષ્ટિથી બેવા લાગ્યો.
 રાવણના પુત્ર અક્ષકુમારને ભેઈ કપિવર હનુમાન
 પણ વિરુદ્ધ તથા સંગ્રામ પામ્યો. ૭, ૮ મહાતમા હનુ-
 માને શત્રુઓ પ્રત્યે દર્શાવેલાં પરાક્રમ-બળની તથા
 પોતાનાં બળાબળની તુલના કરીને મહાબળવાન
 અક્ષકુમાર જેમ પ્રલયકાળે સૂર્ય વૃદ્ધિ પામે, તેમ
 વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો; અર્થાત્ પોતામાં શરાતન
 આણવા લાગ્યો. ૯ સંગ્રામમાં કૌંઠથી પરાભવ ન
 થઈ શકે એવા હનુમાનનું પરાક્રમ બાણીને અક્ષ-
 કુમાર અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. પછી સ્થિર ચિત્તે ભિલા
 રહી ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણ મૂકીને તેણે હનુમાનને શુદ્ધ
 આહવાન કર્યું. ૧૦ બાણનો પ્રહાર થયા છતાં જરા
 પણ વ્યથા નહિ પામેલા, શત્રુઓનો પરાજય કરવા-
 માં સમર્થ, શુદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહી અને ગર્ભભર
 ભિલા રહેલા કપિવર હનુમાનને રાવણપુત્ર અક્ષ-
 કુમાર થોડી વાર સુધી એકીટશે ભેઈ રહ્યો. ૧૧ પછી
 સુવર્ણના હાર, બાબુબંધ અને કુડળને ધારણ
 કરનારો મહાપરાક્રમી અક્ષકુમાર હનુમાનની ઉપર
 ધસી આવ્યો. એ સમયે દેવતાઓ અને અસુરોને
 ભય ઉપજાવે એવું ટુંટુંલ શુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૧૨ રાજ-
 કુમાર અક્ષ અને કપિવર હનુમાનનું દારુણ શુદ્ધ
 મંડાયાથી પૃથ્વી પરનાં સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યા,
 સૂર્યનું તેજ ઘટી ગયું, વાયુની ગતિ મદ પડી,
 પર્વતો કંપવા લાગ્યા, આકાશ ગાળી બેઠ્યું અને
 સંસાર ક્ષુભિત થયો. ૧૩

લક્ષ્ય તાકડું, બાણ ચડાવડું તથા બાણ છોડડું,
 એ ત્રણેની યથાર્થ ક્રિયા બાણનારા અક્ષકુમારે
 સુવર્ણની પૂંખોવાળાં અને જેરી સાપ જેવાં ત્રણ
 બાણ હનુમાનના મસ્તકમાં માર્યાં. એકસાથે ત્રણ
 બાણ વાગવાથી હનુમાનના મસ્તકમાંથી કધિર

ચહેવા લાગ્યું અને તેનાં નેત્ર ઘૂમવા લાગ્યાં. એ વેળા બાણરૂપી કિરણોને ધારણ કરનારો તથા રુધિર-થી રંગાયેલો હંતુમાન પ્રભાતકાળે ઊગતા સૂર્ય સરખો શોભવા લાગ્યો; સંગ્રામ વિષે ચિત્રવિચિત્ર શ્રેષ્ઠ હથિયાર તથા ધતુબળને ધારણ કરી ઊભેલા રાવણના પુત્રને ભેઈ યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલો કપિવર હંતુમાન હૃષીકેર વધવા લાગ્યો; ૧૪-૧૬ અને મધ્યાહ્નકાળે આકાશની મધ્યમાં આવેલા સૂર્યની પેઠે ક્રોધથી ઉગ થવા લાગ્યો. મહાબળવાન પવનસુત હંતુમાન પોતાનાં ક્રોધશર્માં નેત્રના અગ્નિ-થી સૈન્ય તથા વાહન સહિત અક્ષકુમારને સંતપ્ત કરવા લાગ્યો. ૧૭ એ ભેઈને ઇંદ્રધનુષ્યધારી- મેઘ જેમ પર્વત પર વૃષ્ટિ કરે, તેમ હાથમાં શ્રદ્ધા કરેલા ધનુષ્યરૂપી ઇંદ્રધનુષ્યવાળો અને બાણરૂપી જળ-ધારાવાળો અક્ષકુમારરૂપી મેઘ હંતુમાનરૂપી પર્વત ઉપર બાણરૂપી જળ વરસાવવા લાગ્યો. ૧૮

વધી ગયેલાં તેજ, બળ, વીર્ય અને બાણવાળા તથા સંગ્રામમાં ઉગ્ર પરાક્રમવાળા અક્ષકુમારને ભેઈને હૃષીકેર આવેલા હંતુમાને મેઘના જેવી ગંભીર ગર્જના કરી; પરંતુ કાચી યુદ્ધિને લીધે તે ગર્જનાને નહિ ગણકારતાં સ્વાભિમાનથી ક્રોધ પામેલો અને રુધિર સરખાં લાલ નેત્રવાળો અક્ષ-કુમાર હાથી જેમ ઘાસથી ઠંકાયેલા કૂવા પાસે આવે, તેમ અપ્રતિમ બળવાળા હંતુમાનની પાસે આવ્યો. અને તેણે હંતુમાન ઉપર ભેસલેર બાણોનો મારો ચલાવ્યો, ત્યારે પોતાના હાથપગ હલાવી ભયંકર રૂપ દર્શાવતો કપિવર હંતુમાન મેઘ સરખી ભયંકર ગર્જના કરી એકદમ આકાશ તરફ ઊઠ્યો. એ ભેઈને રથીશ્રેષ્ઠ અને મહાપ્રતાપી બળવાન અક્ષ-કુમાર હંતુમાનની પાછળ પછો અને મેઘ જેમ પર્વત ઉપર શિલાઓની વૃષ્ટિ કરે, તેમ હંતુમાન ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. શૂરવીર હંતુમાન મન સરખા વેગવાળો હોવાને લીધે વાણીની પેઠે બાણોની વચ્ચે થઈને નીકળી જઈ પોતાનો બચાવ

કરતો વાયુમાર્ગે વિચરવા લાગ્યો. ધતુબળ શ્રદ્ધા કરી યુદ્ધ કરવા મચેલા અને અનેક પ્રકારનાં બાણો વડે આકાશને છાઈ દેતા અક્ષકુમારને અત્યંત માનની દંદિથી ભેતો કપિવર હંતુમાન પોતાના મનમાં ચિંતા કરવા લાગ્યો. ૧૯-૨૪ અંતે મોટી ભુજાઓવાળા, કાર્યતત્ત્વને બાણનારા અને અક્ષ-કુમારના બાણથી વક્ષસ્થળમાં વીધાયેલા મહાત્મા હંતુમાને મોટી ગર્જના કરીને સંગ્રામ વિષે પરાક્રમ કરવાનો વિચાર કર્યો. ૨૫

હંતુમાને વિચાર્યું: ‘અહા! ઊગતા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો આ કુમાર બાળક છતાં મોટું પરાક્રમ કરે છે અને સઘળી યુદ્ધકળાઓ બાણે છે; તેથી હું એનો નાશ કરી શકતો નથી. ૨૬ આ કુમાર પોતાના પરાક્રમે કરી મહાન છે, સર્વ રીતે સાવધ છે, યુદ્ધમાં અત્યંત સહનશીલ છે અને તે પોતાના પરાક્રમના શુભોએ કરી નાગો, યક્ષો તથા ઋષિ-ઓથી પણ સત્કાર પામેલો છે. ૨૭ પરાક્રમ અને ઉત્સાહથી ઉશ્કેરાયેલા મનવાળો આ અક્ષકુમાર પોતાની સેનાને મોખરે ઊભો રહી મને તાકે છે. ઝડપથી ચાલનારા આ કુમારનું એવું તો પરાક્રમ જણાય છે કે જે ભેઈને દેવો અને અસુરોનાં મન પણ કંપાયમાન થાય. ૨૮ અરે. હું એ જે રાજ-કુમારની ઉપેક્ષા કરીશ, તો તે અવશ્ય મારો પરા-ભવ કરશે. સંગ્રામમાં એવું પરાક્રમ પ્રતિપળે વધતું બંધ છે, માટે હવે તો એનો નાશ કરવો એ જ આવશ્યક છે. વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની ઉપેક્ષા કરવી એ ઉચિત જ નથી.’

એ પ્રમાણે શત્રુના બળનો તથા તેની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું તેનો વિચાર કરીને મહાપરાક્રમી હંતુમાને અક્ષકુમારનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી વાયુમાર્ગમાં વિચરતા અક્ષકુમારના રથના આઠ અશ્વો કે જે સંગ્રામમાં પાછા નહિ હંદનારા, રિથરપણે ગતિ કરનારા અને ભારને સહન કરનારા હતા. તેને શૂરવીર હંતુમાને હાથની થપડાક લગાવી-ને મારી નાખ્યા. હંતુમાનની થપડાક વાગતા જ જેના આઠ અશ્વો મરી ગયા, પૈકાં સાંચી ગયાં અને બેસવાનો મધ્યભાગ પણ ચૂરેચૂરા થઈ ગયો, એવો

૧ વર્ષાઋતુમાં વાહનોમાં પથરોની પરિવેષ થાય છે તેને ‘ઇંદ્રધનુષ’ કહે છે. ઝુજરાતી ગ્રામ્ય ભાષામાં તેને ‘મહ તાવે’ એમ કહે છે. એ ઇંદ્રધનુષ સવારના વખતે પશ્ચિમ તરફ અને સાંજના વખતે પૂર્વ તરફ દેખાય છે.

અક્ષકુમારનો રથ આકાશમાંથી પૃથ્વી પર આવી પડ્યો. ૨૯-૩૨ ત્યારે જેમ કૌર્મીતપસ્વી મુનિ પોતાની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી પંચભૂતાત્મક દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગ પ્રત્યે બચ, તેમ ધતુબ્ય તથા અડગને ધારણ કરનારા અક્ષકુમાર ભાંગેલા રથનો ત્યાગ કરી તુરત જ આકાશમાં હંતુમાન તરફ ઊડ્યો. પોતાના પિતા વાલ્યુના જેવા પરાક્રમી કપિવર હંતુમાને પક્ષીઓ, સિંહલોકો તથા વાલ્યુએ સેવેલા અંતરિક્ષમાં વિચરતા અક્ષકુમારને ભેળેને તુરત જ તેની પાસે જઈ, ભેરથી તેના બેઠે પગ પકડ્યા અને ગરુડ જેમ મોટા સપને ફેરવે તેમ તેને પોતાના મસ્તક પર હબાર વાર ફેરવીને વેગથી પૃથ્વી પર ફેંક્યો. ૩૩-૩૫ પૃથ્વી પર પડતાં જ અક્ષકુમારનાં હાથ, ઊર, ફેર અને છાતી ભાંગી ગયાં, હાડકાં તૂટી ગયાં, નેત્ર બહાર નીકળી પડ્યાં, અવયવોના સાંધા વીખરાઈ ગયા, નાડીઓ તૂટી ગઈ, શરીરમાંથી રુધિર નીકળવા લાગ્યું અને તે મરણશરણ થઈ પડ્યો.

હંતુમાને અક્ષકુમારને માર્યો એ વાત બધી રાવણ અત્યંત ભયભીત થયો. એ વેળા જ્યોતિ-શ્રેકના માર્ગમાં બ્રમણ કરનારા મહર્ષિ, યક્ષ, પૂત્રા અને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ કે જેઓ હંતુમાનનું પરાક્રમ જેવા માટે સ્થિર થઈ ઊભા હતા, તેઓ શર્વ અક્ષકુમારને હણાયેલો ભેળેને વિરમય પામ્યા અને કપિવર હંતુમાનના સામું જેવા લાગ્યા. રુધિર સરખાં લાલ નેત્રવાળા અને ઇંદ્રના પુત્ર સરખા પરાક્રમી રાવણપુત્ર અક્ષકુમારને હણી શરવીર હંતુમાન વિશ્રાંતિ લેવા માટે દરવાબના તોરણ પર જઈને બેઠો. એ વેળા કપિવર હંતુમાન પ્રભનો ક્ષય કરીને શાંત થયેલા કાળ સરખો દેખાતો હતો. ૩૬-૪૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૪૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-ઇંદ્રજિત સાથે યુદ્ધ-
બ્રહ્માસૂત્રી હંતુમાનનું બંધાવું

તતસ્તુ રક્ષોઽધિપતિર્મહાત્મા હનૂમતાક્ષે નિહતે
કુમારે । મનઃ સમાધાય સ દેવકર્ણ સમાદિવેશેન્ન-
જિતં સરોષઃ ॥ ૧ ॥

હંતુમાને અક્ષકુમારનો વધ કર્યો એમ બધી રાક્ષસાધિપતિ રાવણ અત્યંત ખેદગ્રસ્ત થયો. પછી તેણે પોતાના મનને શાંત કરી કોપાયમાન થઈ દેવ સમાન કાંતિવાળા પોતાના પુત્ર ઇંદ્રજિતને આજ્ઞા આપી : ‘પ્રિય પુત્ર ! તું’ અભવિદ્યા બળે છે. શત્રુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, દેવો અને અસુરોને પણ શૈલ ઉપબળવાનો છે, ઇંદ્રાદિ દેવતાઓમાં પણ તારું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે અને બ્રહ્મ-દેવની તપશ્ચર્યા કરીને તે’ બ્રહ્માક્ષ મેળવેલું છે. ૧૨ હે ઇંદ્રજિત ! ઇંદ્રના આશ્રયે રહેનારા યોગશુ-પચાસ મરુદ્ગણો અને સઘળા દેવતાઓ પણ સંગ્રામમાં તારા અભ્રમળ આગળ ઊભા રહેવાને સમર્થ નથી. યુદ્ધ કરવાથી પાછો ન હોતો એવો તારા સિવાય ત્રણે લોકમાં અન્ય કોઈ નથી તેમ જ પોતાના ભુજબળથી રક્ષિત, તપોબળથી રક્ષિત, દેશકાળને બાંધનાર અને તીવ્ર બુદ્ધિમાન પણ તું જ છે. યુદ્ધસમયે કોઈ પણ કાર્ય કરવું તારે મન હુલેટ નથી અને બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને તું સમગ્ર રાજકાર્ય કરવાને સમર્થ છે. ત્રણ લોકમાં એવો કોઈ પણ નથી, જે તારા અભ્રમળને તથા સાહજિક બળને બાંધતો ન હોય. સંગ્રામ વિશે તારું અભ્રમળ, પરાક્રમ અને તપોબળ એ સઘળું મારા સરખું જ છે; તેથી ‘તું મોટા સંગ્રામમાં પણ જ્ય મેળવીશ’ એવો મને વિશ્વાસ રહે છે અને તને યુદ્ધમાં મોકલવાથી મારા મનમાં ખેદ થતો નથી. ૩-૬

‘હે ઇંદ્રજિત ! અશોકવાટિકામાં આવેલા એક વાનરે આપણા સર્વ કિંકર રાક્ષસોનો, જાનુમાલીનો, સાત અમાત્યપુત્રોનો, પાંચ સેનાપતિઓ અને અશ્વ, હસ્તી તથા રથથી ભરેલી મોટી સેનાનો નાશ કર્યો છે; તદુપરાંત મહોદર અને અક્ષકુમારને

પણ રણભૂમિ પર સુવાડેલા છે; પરંતુ હે શત્રુસંહારક! તારા પરાક્રમ માટે મને બેઠેલા વિશ્વાસ છે તેટલો તેઓ માટે ન હતો.^{૭૮} હે વીરપુત્ર! હવે તું આપણું સૈન્ય હણાયું તેને તથા એ વાનરનાં પ્રભાવ અને પરાક્રમ ભેંઈને પોતાના બળને વિચાર કર અને તારા બળને છાજે એવું પરાક્રમ કર.^{૭૯} હે અશ્વધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું એ વાનર હતુમાનને પરાજય કરવા માટે બા અને પોતાના તથા શત્રુના બળને વિચાર કરીને જેમ કરવાથી આપણી સેનાને નાશ ન થાય તેમ કર.^{૮૦} હે વીર! આ સમયે સેના ઉપર વધુ આધાર રાખવો ચોગ્ય નથી; કેમ કે એ વાનર એકીવખતે મોટી મોટી સેનાઓને સંહાર કરી નાખે છે. વળી એ વાનરના સંબંધમાં વ્યર્થ થયેલાં વળાદિ^{૮૧} આડુધો પણ આ સમયે વધુ વિશ્વાસપાત્ર નથી; કેમ કે એ વાનરની ગતિ વાયુ કરતાં પણ અધિક છે. એ વાનર અગ્નિ સરખો તેજસ્વી અને અપરિમિત બળવાળો છે; તેથી શસ્ત્રો વડે તેનો વધ થશે નહિ.^{૮૨} હે ઇંદ્રજિત! આ મેં કહ્યું તે બાબતને સંપૂર્ણ વિચાર કરી આવી પહેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે તું સાવધાનપણે કટિબદ્ધ થા. તું તારા ધતુબ્યના બળ ઉપર આધાર રાખીને શત્રુની સામે બા અને તને પોતાને હાનિ ન થાય એવી રીતે યુદ્ધને આરંભ કર.^{૮૩} હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા પુત્ર! હું તને આવા ભયંકર યુદ્ધમાં મોકલું છું, તે ભેટ પિતા-પુત્રના વ્યવહારથી ભેતાં અચોગ્ય છે; પરંતુ આવી રીતે ક્ષત્રિયો માટે તેમ જ મારા જેવા રાજધર્મીઓ માટે તો શ્રેષ્ઠ જ મનાયેલી છે.^{૮૪} સંગ્રામમાં જય મેળવવા ઇચ્છતા ક્ષત્રિયે અથવા રાજધર્મસુતાર વર્તનારા કોઈ પણ પુરુષે અનેક શસ્ત્રોમાં તથા યુદ્ધકળામાં નિપુણતા મેળવવી જ ભેંઈઓ.

પોતાના પિતા રાવણનાં વચન સાંભળીને દેવ સરખો પ્રભાવશાળી ઇંદ્રજિત ઉતાવળે તેની પ્રદક્ષિણ કરીને સંગ્રામમાં જવા તત્પર થયો.^{૧૪, ૧૫}

- જન્મ થતા જ હતુમાન સૂર્યને કળ માની તેને પકડવા ગયો. ત્યારે દેવતાઓ સાક્ષેના સંગ્રામમાં તેને વજ્રદિ આવુલો વાગ્યા હતાં, છતાં તેને નાશ થયો નહિ તેથી અહીં વજ્રદિને વ્યર્થ ક્યાં છે.

એ સમયે સલામાં બેઠેલા તેના ઇષ્ટ મિત્રોએ તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને સંગ્રામમાં જવાના તેના ઉત્સાહને વધાર્યો. પછી પર્વણીમાં વૃદ્ધિ પામના સમુદ્રની પેઠે હર્ષમાં આવેલા કમળ સરખા નેત્રવાળો ઇંદ્રજિત યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. અસહ્ય પરાક્રમવાળા ઇંદ્રજિતના રથને ગરુડ સરખા વેગવાળા અને તીક્ષ્ણ દાહવાળા ચાર સિંહો ભેડેલા હતા. તેમાં બેસીને ધતુધારીઓમાં તથા અશ્વવિદ્યા બળુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રજિત ઉતાવળે અશોકવાટિકા પ્રત્યે આઢ્યો. ઇંદ્રજિતના ધતુબ્યને ટંકારવ તથા તેના રથની ગર્જના સાંભળીને શૂરવીર હતુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો.^{૧૬-૨૦} સંગ્રામકુશળ ઇંદ્રજિત તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બાણો લઈને ઉતાવળે હતુમાન પ્રત્યે જવા લાગ્યો.^{૨૧}

અત્યંત હર્ષમાં આવેલા ઇંદ્રજિત ન્યારે હાથમાં ધતુબ્ય-બાણ લઈને સંગ્રામમાં જવા નીકળ્યો, ત્યારે દસે દિશાઓમાં અધિકાર છવાઈ ગયો અને શિયાળ વગેરે ભયંકર પ્રાણીઓ અમાંગલિક શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યાં. ઇંદ્રજિત અને હતુમાનનું યુદ્ધ ભેવા માટે આકાશમાં એકઠા થયેલા નાગો, યક્ષો, ન્યૈતિશ્વેકમાં વિચરનારા મહર્ષિઓ, સિદ્ધો તેમ જ આકાશને આગ્રહિત કરતાં પક્ષીઓનાં ટોળાં અત્યંત આનંદમાં આવી ઊભે સ્વરે બોલવા લાગ્યાં.^{૨૨, ૨૩}

ઇંદ્રની પ્રતિભાચુક્રત ધ્વજવાળા રથમાં બેસીને ઉતાવળે પોતાની તરફ આવતા ઇંદ્રજિતને ભેંઈ મહાબળવાન હતુમાને મોટી ગર્જના કરી અને અતિ પ્રોઠ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^{૨૪} હતુમાનને ભેંઈ ચિત્રવિચિત્ર ધતુબ્યવાળા ઇંદ્રજિતે વીજળીના સરખો નાદ કરનારું પોતાનું ધતુબ્ય ખેંચી ટંકારવ કર્યો. ભેંટભેટામાં અત્યંત તીક્ષ્ણ વેગવાળા, મહાન બળવાળા, સંગ્રામમાં જરા પણ ભય નહિ ધરનારા અને પરસ્પર વેરચુક્રત થયેલા પવનચુત હતુમાન તથા રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિત એ બન્ને મામસામાં આવી ગયા. એ વેળા બન્ને દેવરાજ ઇંદ્ર અને અમુરારાધિપતિ બલિરાજ પરસ્પર વેરભાવથી સામા થયા હોય એમ તેઓ શોભવા લાગ્યા.^{૨૫, ૨૬} અપ્રમૈય

બળવાળો કપિવર હંતુમાન સંગ્રામમાં માન પામેલા અને ધનુષ્યો ધારણ કરનારા મહારથી ઇદ્રજિતના બાણના વેગને પોતાની ચતુરાઈથી ચુકાવતો અતિરક્ષમાર્ગે વિચરવા લાગ્યો.^{૨૭} શત્રુપક્ષના વીર યોદ્ધાઓને હણનારો શૂરવીર ઇદ્રજિત લાંબી અણીવાળાં, તીક્ષ્ણ ધારવાળાં, સુવર્ણની પૂખવાળાં અને વજ્ર સરખાં વેગવાળા મજબૂત બાણો હંતુમાન પર ઉપરાઉપરી મૂકવા લાગ્યો. ઇદ્રજિતના રથનો, તેણે એ ચેલા ધનુષ્યનો તથા મુદ્ગાદિ રણવાહોનો ક્વનિ સાંભળતો કપિવર હંતુમાન આકાશમાર્ગમાં હોતો રહી ઇદ્રજિતનું લક્ષ્ય ચુકાવવા લાગ્યો. ૨૮-૩૦ ઇદ્રજિત બચારે ધનુષ્ય પર બાણ સાંધતો, ત્યારે હંતુમાન તેની આગળ આવીને ઊભો રહેતો અને બાણ છોડતો વખતે પોતાની બન્ને બુઝાઓ પસારીને ઊઠી જતો હતો.^{૩૧} એ પ્રમાણે સંગ્રામ કરવામાં કુશળ અને મહાબળવાન એવા એ બન્ને જણ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને ભોવાની ઉત્કંઠા કરાવે એવું અફશુત યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૩૨}

હંતુમાનને મારવાનો લાગ ઇદ્રજિતને મળતો ન હતો અને ઇદ્રજિતને હણવાનો લાગ હંતુમાનને મળતો ન હતો. એવી રીતે દેવ સરખા પરાક્રમવાળા બન્ને વીરો એકબીજાને અસહ્ય થઈ પડ્યા. અમોઘ બાણોનો મારો ચલાવવા છતાં પણ કપિવર હંતુમાનને બચી જતો ભોઈ ઇદ્રજિત ઘણો જ ચિંતાતુર થયો. તે એકાગ્રચિત્તે વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૩૩,૩૪} વિચાર કરતા તેને જણાયું : 'આ વાનર અશ્વ-શસ્ત્રોથી મરે એમ નથી, માટે એને ભવતો જ પકડી લેવો ભોઈએ; પણ રે, એ શી રીતે બની શકે ?'^{૩૫}

અશ્વવિદ્યાનાં તરવોને બાણનારા અને અત્યંત તેજવાળા મહાબાહુ ઇદ્રજિતે 'હંતુમાન કૈઈ પણ અશ્વ-શસ્ત્રથી મરશે નહિ' એમ વિચારીને તેને ભવતો બાંધી લેવા પ્રહ્લાસ ચડાવ્યું અને તે વડે હંતુમાનને બાંધી લીધો.^{૩૬,૩૭} ઇદ્રજિતે મૂકેલા પ્રહ્લાસના પાશથી બંધાઈને નિશ્ચેષ્ટ થયેલો હંતુમાન પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.^{૩૮} હંતુમાને બાણયુ :

'હું પ્રહ્લાસથી બંધાયો છું,' પ્રહ્લદેવે હંતુમાનને વરદાન આપેલું હોવાથી પ્રહ્લાસથી બંધાવા છતાં તે જરા પણ પીડા પામ્યો નહિ; ભલેહું પોતાના પર પ્રહ્લદેવનો અતુલ્ય હથે એમ તે માનવા લાગ્યો.^{૩૯} એ પ્રહ્લાસ અનેક મત્રો વડે અભિમંત્રિત કરેલું હતું. એ સમયે કપિવર હંતુમાનને વિચાર આવ્યો કે, પૂરે પ્રહ્લદેવે 'હે હંતુમાન! મારા અશ્વથી તારે થોડી વાર બંધાવું ભોઈશે,' એમ કહેલું છે; એટલે આ અશ્વથી તુરંતમા જ છૂટી જવાને હું સમર્થ નથી. પ્રહ્લદેવના આ વચનને મારે માન્ય કરવું જ ભોઈએ.^{૪૦,૪૧} એ પ્રમાણે પ્રહ્લાસની શકિત, પ્રહ્લદેવનું વચન અને તેમાંથી છૂટી જવાનું પોતાનું સામર્થ્ય, એ સર્વોનો વિચાર કરીને કપિવર હંતુમાન અસ્ખંધનમાં પડી રહ્યો.^{૪૨}

હંતુમાને વિચાર કર્યો : 'હું પ્રહ્લાસથી બંધાયેલો છું, છતાં મને તેનાથી કશી પીડા થતી નથી; કેમ કે પિતામહ પ્રહ્લા, દેવરાજ ઇદ્ર અને વાયુ, એ ત્રણે દેવોથી હું રક્ષિત છું.'^{૪૩} વળી રાક્ષસોને હાથે પકડાવામાં મારો મોટો લાભ રહેલો છે. હું ધારું છું કે રાક્ષસરાજ રાવણની સાથે વાતચીત કરવાનો મને પ્રસંગ મળશે; માટે રાક્ષસો મને ભલે બાંધી લે. ^{૪૪} આ પ્રમાણે વિચાર કરી મહાબળવાન હંતુમાન નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડ્યો; એટલે રાક્ષસો તુરંત જ તેની પાસે દોડી આવ્યા અને તેને બળાત્કારે બાંધીને પીડવા લાગ્યા. રાક્ષસોને તિરસ્કાર સાંભળી હંતુમાન વારંવાર ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૪૫}

શત્રુદમન હંતુમાનને નિશ્ચેષ્ટ થયેલો ભોઈને રાક્ષસો તેને વૃક્ષોની છાલ તથા શબ્દનાં દોરણ વતી બંધવા લાગ્યા.^{૪૬} મહાવીર હંતુમાન 'આમ થવાથી મને રાક્ષસોના રાજ રાવણનો સમાગમ થશે' એવું વિચારીને બંધાયો અને રાક્ષસોના તિરસ્કારોને સાંભી રહ્યો.^{૪૭} રાક્ષસોએ હંતુમાનને શબ્દનાં દોરણ વડે બાંધ્યો કે તુરંત જ તેનું પ્રહ્લા અતુ બંધન છૂટી ગયું; કેમ કે અન્ય બંધન બાંધ્યા પછી મંત્રિત અશ્વનું બંધન છૂટી જાય છે.^{૪૮}

પ્રહ્લાદનું બંધન છૂટી જવા છતાં હંતુમાન શણૂંનાં દોરડાંથી બંધારી રહ્યો. એ મુખે ઇર્ષાજિત ચિંતાતુર થયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો : 'અરે, આ રાક્ષસોએ અભિમનિત કરેલા પ્રહ્લાદની શક્તિને કંઈ પણ વિચાર ન કરતાં ઘણું જ અ-યોગ્ય કાર્ય કર્યું.' અરે, પ્રહ્લાદનું બંધન છૂટવા-થી હવે હંતુમાન ઉપર બીજું એકે અજ આકર્ષે નહિ ! હાથ ! હાથમાં અને સર્વ સંશયમાં આની પડ્યા છીએ. ૧૪૭,૫૦

હંતુમાન દોરડાં વતી બંધાયો અને તેનું પ્રહ્લાદનું બંધન છૂટી ગયું, છતાં તે બંધે કશું જ નહોતો જ નથી એમ પડી રહ્યો. પછી હંતુમાનના શરીર પર કાળ જેવી સુષ્ટિઓના પ્રહાર કરતા કૂર રાક્ષસો તેને રાક્ષસરાજ રાવણની પાસે ધસડી ગયા. ૧૪૭,૫૨ સભામાં જઈને ઇર્ષાજિતે પ્રહ્લાદથી સુક્રા થયેલા અને દોરડાંથી બંધાયેલા હંતુ-માનનાં રાક્ષસરાજ રાવણને તથા તેની સભામાં બેઠેલા બીજા સર્વ રાક્ષસોને દર્શન કરાવ્યા. ૧૪૭ રાક્ષસોએ મહોન્મત કાંથીની પેઠે બાંધી આણેલા હંતુમાનને રાવણની આગળ રજા કર્યો. ૧૪૭ એ વેળા 'આ કેણુ છે ? કોનો પુત્ર છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? એને કોનો આશ્રય છે ? એ અહીં શા માટે આવ્યો છે ?' એ સંબંધી રાક્ષસોમાં ધરધર વાતો થવા લાગી. ૧૪૭ રાવણની-સભામાં બેઠેલા કેટલાક રાક્ષસો તે કાંધ અર્ધાંને 'અરે, એને મારી નાખો, બાળી મૂકો, આઈબાજો,' એમ જોલવા લાગ્યા. ૧૪૭ બંધનમાં પડેલા મહાત્મા હંતુ-માને ચોમેર દૃષ્ટિ કરી બેસ્યો, તે કેટલાક વૃદ્ધ સેવકોને રાવણના પગ પાસે બેઠેલા દીકા અને અમૂલ્ય રત્નોથી શણગારેલું તેનું રમણીય રાજસવન પણ દીઠું. ૧૪૭ એ વેળા મહાતેજસ્વી રાવણ રાક્ષસોથી આમતેમ ખેંચાતા હંતુમાનને જોવા લાગ્યો. ૧૪૭ અને કપિવર હંતુમાન પણ સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતા અને તેજ તથા બળથી શોભતા રાવણને નીરખવા લાગ્યો. ૧૪૭

હંતુમાનને જોવા પછી જેનાં નેત્ર કોધને લીધે લાલ થયાં હતાં એવા રાવણે કુદ્રીન તથા ઉત્તમ

આચરણવાળા અને પોતાની પાસે બેઠેલા પોતાના મુખ્ય મંત્રીઓને આજ્ઞા કરી : 'તમે આ વાનરને પૂછી જુઓ કે તે કેણુ છે અને તેને અહીં આવવા-નું શું કારણુ છે ?' રાવણની આજ્ઞાથી બ્યારે મંત્રીઓએ તેને અતુલ્ય સમથું પૂછ્યું ત્યારે હંતુમાને ઉત્તર આપ્યો : 'હું વાનરોના રાજ સુગ્રીવનો ફૂત છું અને તેની આજ્ઞાથી અહીં આવેલો છું.' ૧૪૭,૬૧

પ્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદકાંડમાં ૪૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૯ મો

રાજસભામાં હંતુમાન-રાવણનો પ્રભાવ

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ।
हनूमान्कोचताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥

રાવણનું દુરાચરણ સાંભળી આવવાથી કોધને લીધે જેના નેત્ર લાલ થયાં હતાં અને ઇર્ષાજિતના પરાક્રમથી વિસ્મય પામ્યો હતો, તે લયકર પરા-ક્રમવાળો હંતુમાન રાક્ષસરાજ રાવણનો સામું જોવા લાગ્યો. ૧

મહાતેજસ્વી રાવણ મણિસુક્રતા જડેલા ભિંચા સુવર્ણના સુકુટથી શોભતો હતો. ૧ બંધે મન વડે જ નિમોણ દર્શાવે એવા મોંઘા મૂલ્યના હીરા વગેરે રત્નોથી જડેલા સુવર્ણના અલંકારો તેણે ધારણ કર્યા હતા. ૧ તેણે કિંમતી દેશમી વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. શરીર પર રક્ત ચંદનનો લેપ કર્યો હતો અને કેસર, કસ્તૂરી વગેરેથી મિશ્રિત ચંદન અચ્ચું હતું. ૧ રાતાં અને બિહામણાં નેત્રોથી તે વિચિત્ર દેખાતો હતો. તેની અગ્રકતી અને લાંબી હંતપંક્તિઓ પર લાંબા હોઠ આવે રહ્યા હતા. ૧ જેમ મંદર પર્વત અનેક સુગંધી ભરેલાં પોતાનાં શિખરોથી શોભે, તેમ મહાતેજસ્વી રાવણ પોતાનાં દશ મસ્તકોથી શોભતો હતો. ૧ તે કાળગના પર્વત જેવો દેખાતો હતો. તેના વક્ષસ્થળ પર સુંદર હાર શોભતો હતો અને પૂલ્કયક સરખા પ્રકાશવાળા સુખને લીધે તે ભ્રાગ્દા સૂર્ય સહિત મેઘમંડળ જેવો દેખાતો હતો. ૧ સુવર્ણના બાહ્યબંધવાળા

અને પ્રકાશમાન પૌંચીએને ધારણ કરનાર રાવણના હાથ પાંચ કૂણાવાળા સર્પોના જેવા દેખાતા હતા. એ રાવણ સુદર બિછાનાં બિછાવેલા અને રત્નોથી જડેલા ઊંચા સ્ફટિકના આસન પર બેઠેલો હતો. તેની આબુખાબુ ઊભેલી અલંકાર સજેલી ઉત્તમ સ્ત્રીઓ હાથમાં આમર લઈ તેના ઉપર ઢોળી રહી હતી.^{૮-૧૦} દુધર, પ્રહસ્ત, મહાપાશ્વ અને નિકુંભ એ ચાર મંત્રીઓ કે જેઓ મંત્રના તત્ત્વને જાણનારા હતા, તેઓથી એ અભિમાની રાવણ વીંટાયેલો હતો. તે જાણે ચાર સમુદ્રોથી વીંટાયેલું ભૂમંડળ હોય એવો શોભતો હતો.^{૧૧, ૧૨} દેવતાઓ જેમ ઇંદ્રની ઉપાસના કરે, તેમ મંત્રતત્ત્વને જાણનારા અને લાંબી દષ્ટિવાળા બીજા પણ કેટલાક મંત્રીઓ તેની ઉપાસના કરતા હતા.^{૧૩}

સેરુ પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા જળપૂર્ણ મેઘની પેઠે ઊંચા આસન પર બેઠેલા અત્યંત તેજસ્વી રાવણને હનુમાને જોયા. ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોથી પીડાવા છતાં પણ અતિ વિરમ્ય પામેલો હનુમાન રાવણને સ્થિર દષ્ટિથી જોવા લાગ્યો.^{૧૪, ૧૫} રાવણની કાંતિ જોઈને તેના તેજથી મોહિત થયેલો કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો:^{૧૬} ‘અહા, રાક્ષસોના રાજ રાવણનું શું રૂપ છે? એનું શું ધૈર્ય છે? શું એનું બળ છે? શી એની કાંતિ છે? અરે, એનામાં કેવાં ઉત્તમ લક્ષણો છે?’^{૧૭} જો આ રાવણમાં માત્ર એક અધર્મ ન હોય, તો એ ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવોનો પણ રક્ષણકર્તા થઈ પડે.^{૧૮} છતાં તેનાં ક્રૂર, નીચ તથા હોઠામાં નિહિત થયેલાં કર્મથી દેવો અને દાનવો સહિત સર્વ હોઠા ભય પામે છે.^{૧૯} આ રાવણ આખા જગતનો પ્રલય કરવા ધારે, તો તે તેમ કરવાને પણ સમર્થ છે.’

અમાપ તેજવાળા રાક્ષસરાજ રાવણનો પ્રભાવ જોઈને યુદ્ધિમાન હનુમાને એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા.^{૨૦}

—સ્ત્રી શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૪૯ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૦ મેા

રાજસભામાં હનુમાન-પ્રહસ્તનો

પ્રશ્ન-ઉં કોણ છે?

તમુદ્રીશ્ય મહાવાહુઃ પિત્તાક્ષં પુરતઃ સ્થિતમ્ ।
રોષેણ મહતાવિષ્ઠો રાવણો હોકરાવણઃ ॥ ૧ ॥

પોતાની આગળ ઊભેલા પીળાં નેત્રેવાળા તેજસ્વી હનુમાનને જોઈને સર્વ હોઠાને રક્ષાનારો રાવણ અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. પોતાના મનમાં શંકિત થઈને તે વિચારવા લાગ્યો : ‘અરે, મેં પૂર્વે જેની મરકરી કરી હતી અને જેણે મને શાપ આપ્યો હતો, તે મહાસમર્થ સાક્ષાત્ નંદી તો આ વાનરરૂપે અહીં નહિ આવ્યો હોય? અથવા તો બહિરાબનો પુત્ર બાણાસુર તો આ રૂપે અહીં નહિ આવ્યો હોય?’^{૧-૩}

પછી કોધને લીધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, એવા રાવણે પોતાના મુખ્ય મંત્રી પ્રહસ્ત પ્રત્યે સમયને અનુસરતું ઉત્તમ અર્થવાણું વચન કહ્યું:^૪ ‘હે પ્રહસ્ત! તું આ દુરાત્મા વાનરને પૂછ કે તે ક્યાંથી આવ્યો છે? શા માટે આવ્યો છે? અને આપણી અશોકવાટિકાને ઉજાડ કરવામાં તથા રાક્ષસોને મારવામાં એનો શો અર્થ સમાયેલો છે?’^૫ જેનું કોઈથી પણ આક્રમણ ન થઈ શકે એવી આ લંકાનગરીમાં આવવાનું તેમ જ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું એને શું પ્રયોજન છે, એ સવશું તું આ દુર્મનિયાને પૂછ.’^૬

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત મંત્રીએ હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે વાનર! તું શાંત થા, તારું ભણું થશે. તારે જરા પણ ભય ધરવો નહિ. હે વાનર, જો તને આ રાવણશાયની નગરીમાં ઇંદ્રે મોકલ્યો હોય તો તે અરેખરું કહે. હે ભાઈ! તને ફરીથી પણ કહું છું કે, તારે જરાયે ડગ્ગું નહિ, તને અમે છોડી મૂકીશું.’^{૭-૮} જો તું કુબેર, યમ કિંવા વરુણનો શુભ દૂત હોય અને વાનરનો વેપ ધરીને અહીં આવ્યો હોય, તો તે પણ યથાર્થ કહે; અથવા તો વિજય ઇંગ્રાનારા વિષ્ણુએ તને દૂત તરીકે અહીં મોકલ્યો હોય તો તે પણ સત્ય કહે.

તારું તેજ અને બળ વાનર જેવું નથી; માત્ર તારો દિપરનો વેષ જ વાનર જેવો છે. હે વાનર! જો તું ખરેખર કહીશ, તો તને આજે જ છૂટો કરવામાં આવશે અને જો જાહુ યોદ્ધીશ તો જીવડું દુર્લભ થઈ પડશે. ૯-૧૧ તારે અહીં આવવાનું જે કારણ હોય તે તું કહી દે.’

પ્રહસ્તનુ વચન સાંભળી હંતુમાને રાવણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર! હું ઇંદ્રનો, યમનો કે વરુણનો હૃત નથી, તેમ જ વિષ્ણુ કિંવા કુબેરની સાથે મારે મૈત્રી નથી કે જેથી તેઓએ મને અહીં મોકલ્યો હોય. ૧૨, ૧૩ હું વાનરજાતિમાં જન્મેલો માત્ર વાનર જ છું. હું રાક્ષસરાજના ઝોટલે કે તારાં દર્શન માટે અહીં આવ્યો છું. ‘મને રાવણનું દર્શન થયું’ ઘણું જ દુર્લભ છે’ એમ વિચારીને મેં તારાં દર્શન માટે તારી અશોકવાટિકા ભાંગી નાખી. જ્યારે બળવાન રાક્ષસો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યા, ત્યારે મારા દેહનું રક્ષણ કરવા અર્થે મેં તેઓનો સંહાર કર્યો. દેવો, અસુરો કે અન્ય કોઈ પણ મને અશ્વ કિંવા પાશ વડે બાંધી શકે એમ નથી. હું જે બ્રહ્માસ્થી બંધાયો છું તે તો મને તેમ થવા માટે બ્રહ્મદેવનું વરદાન મળેલું છે. વળી ઘણું કરીને તો તને જોવાની ઇચ્છાથી જ મેં બ્રહ્માજને માન્ય કર્યું છે. ૧૪-૧૭ હું બ્રહ્માસ્થી સુક્રત થયો હતો, છતાં રાક્ષસો મને બાંધેલા ની પેઠે જ તારી પાસે લઈ આવ્યા છે. હું રામચંદ્રના કોઈ એક કાથ માટે તારી પાસે આવ્યો છું. ૧૮ હે રાજન! તું મને અમાપ તેજવાળા રઘુવીરનો હૃત બાણ અને મારું હિતકર વચન સાંભળ. ૧૯

અતિ શ્રીવાહ્મીઃ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રકાંડમાં ૫૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૧ મો

રાજસભામાં હંતુમાન-રાવણને શિખામણુ-રામ સાથે વેર કર મા

તે સમીક્ષ્ય મહાસત્ત્વં સત્ત્વવાન્દરિસત્તમઃ ।

નાક્યમયેવદ્યવ્યગ્રસ્તમુવાચ દર્શાનમ્ ॥ ૧ ॥

મહાબળવાન રાવણને જોઈ જરા પણ નહિ

બલરાયેલો પરાક્રમી હંતુમાન રાવણ પ્રત્યે અર્થ-યુક્ત વચનો કહેવા લાગ્યો : ૧

‘હે રાક્ષસેન્દ્ર! કપિરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી હું તારી પાસે આવ્યો છું. તારા બાઈ સુગ્રીવે તારું કુશળ પુછાવ્યું છે. ૨ હે રાજન! તારા ભાઈ મહાત્મા સુગ્રીવે તારા પર જે સંદેશો કહાવ્યો છે તે તું મારા મુખથી સાંભળ. સુગ્રીવને સંદેશો ધર્મ તથા અર્થથી સુક્રત છે અને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં હિત કરનારો છે. ૩ હે રાવણ! અયોધ્યાનગરીમાં રથ, હાથી તથા ઘોડા વગેરેની સમૃદ્ધિવાળા અને ઇંદ્ર સરખી કાંતિવાળા ‘દશરથ’ નામના રાજા હતા. તે રાજા પિતા જેમ પુત્રનું પાલન કરે, તેમ પ્રબળ પાલન કરતા હતા. તેના ‘રામચંદ્ર’ નામે જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે. મહાતેજસ્વી અને ધર્મમાર્ગને અતુલસરનારા તે મહાબાહુ રામચંદ્ર પોતાના પિતાનું વચન પાળવાને વનવાસે નીકળ્યા છે અને પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા પત્ની સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં આવીને વસ્યા છે. ૪-૬ તેમનાં પત્ની સીતા મહાત્મા જનકરાજનાં પુત્રી છે. તે સીતા જનસ્થાનમાં ખોવાઈ ગયાં છે. ૭ તેની શોધ કરતા કરતા એ બંને રાજપુત્રો જ્યારે ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવ્યા, ત્યારે તેઓને સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી થઈ. ૮ એ સમયે સુગ્રીવે રામચંદ્રને સીતાની શોધ કરી આપવા વચન આપ્યું અને રામચંદ્રે સુગ્રીવને કિષ્કિંધાનું રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી યુદ્ધમાં વાલીને હણીને શ્રીમાન રામચંદ્રે કિષ્કિંધાની ગાદી પર સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તેને રીંછો તથા વાનરોનો રાજા બનાવ્યો. હે રાવણ! વાનરોના રાજા વાલીને તો તું પ્રથમથી જ જોળાળે છે. એ મહાસમર્થ વાલીને રામચંદ્રે એક બાણથી જ માર્યો છે. ૯-૧૧

‘હે રાવણ! વાનરરાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા માટે હવે સીતાની શોધમાં રોકાયો છે. તેણે અસંખ્યાત વાનરોને

* અહીં સુગ્રીવને રાવણને ભાઈ કહીને મહાબળનું હંતુમાને રાવણને બાણાવ્યું કે, સુગ્રીવ તારા પ્રત્યે ભાઈ જેટલી મીતિ ધરાવે છે, માટે તું તેણે કહાવેલો સંદેશો સાંભળીને તે પ્રમાણે કર

સીતાની શોધ કરવા માટે સર્વ દિશાઓમાં ચોકડ્યા છે. સુશ્રીવની આજ્ઞા પામેલા સેંકડો, હજારો અને લાખો વાનરો આકાશ, પાતાળ અને ખીણ સર્વ દિશાઓમાં સીતાની શોધ કરતા ફરે છે. ^{૧૨, ૧૩} એ સર્વ વાનરો મહાન બળવાળા છે અને તેઓની ગતિ ક્યાંય પણ રોકાતી નથી. તેમાંના કેટલાક ગરુડના સરખા વેશ તથા બળવાળા છે; તેમ જ કેટલાક વાયુની જેમ ઉતાવળે ચાલનારા છે. ^{૧૪} તેઓમાંનો 'હનુમાન' નામનો વાનર હું છું. હું વાયુનો ઔરસ પુત્ર છું. સીતાની શોધ કરવા માટે સૌ યોજનનો સમુદ્ર ઓળંગીને હું તારાં દર્શન કરવાને અહીં આવ્યો છું. તારા ઘરમાં સર્વત્ર શોધ કરતાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં છે. ^{૧૫, ૧૬}

'હે મહાબુદ્ધિમાન રાવણ! તું ધર્મ તથા અર્થ સારી રીતે જાણનાર છે તેમ જ તે ઉત્તમ તપોબળે કરીને સંપત્તિ પણ ઘણી મેળવેલી છે; માટે હે રાજન્! પરસ્પરી શત્રુ રાખવી એ તને ઘટતું નથી. ^{૧૭} તારા જેવા બુદ્ધિશાળી પુરુષો આવાં ધર્મવિરુદ્ધ અને સમૂળ હાનિ કરનારાં હાંખકર કાર્યોમાં કદી પણ પ્રવૃત્ત થતા નથી. ^{૧૮}

'હે રાક્ષસાધિપ! રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે રામચંદ્રની ઇજાને અનુસરીને ક્રોધપૂર્વક મહેલમાં બાણોની સામે ટકવાને દેવતાઓ કિંવા અસુરોમાં કોણ સમર્થ છે? ^{૧૯} હે રાજન્! આખા ત્રેલોક્યમાં એવો કોઈ પણ નથી કે જે રામચંદ્રનું અપ્રિય કરીને સુખી રહે! ^{૨૦} માટે હે નરશાર્દૂલ! મારું વચન કે જે ધર્મ તથા અર્થને અનુસરનારું અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન, એ ત્રણે કાળને વિષે હિત કરનારું છે, તેને માન્ય કરીને તું સીતા રામચંદ્રને પાછાં આપ. ^{૨૧} હે રાવણ! મેં અહીંયાં સીતાને જોયા છે, એથી હું ઉન્નવળ થશ પામ્યો છું.'

'હવે સીતાને પાછાં લઈ જવાને શ્રીમાન રામચંદ્ર સમર્થ છે. ^{૨૨} હે રાવણ! તારે ઘેર રહેલાં સાધ્વી સીતા નિરંતર શોક કરતાં મારા જોવામાં આવ્યાં છે. એ સીતા ઘરમાં ભરાઈ પડેલી પાંચ કૂણાવાળી નાગણ્ય જેવાં છે; તેને તું હજી સુધી જાણ્યો નથી. જેમ વિષયુક્ત અક્ષ તીવ્ર પાચન-

શક્તિવાળા પુરુષને પણ પચતું નથી, તેમ સીતા દેવતાઓ કે અસુરોને પણ પચે તેમ નથી. ^{૨૩, ૨૪}

'હે રાક્ષસરાજ! તે તપશ્ચર્યો કરી ને ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેનો આવી રીતે પરસ્પરીના સંગ્રહ પાપથી નાશ કરવો યોગ્ય નથી. ^{૨૫} 'મારી પાસે તપશ્ચર્યો બળ હોવાથી દેવતાઓ અને અસુરોથી પણ મારો વધ થઈ શકે એમ નથી,' એવું જે તું માને છે તેનું મૂળ ધર્મ જ છે.

'હે રાક્ષસરાજ! સુશ્રીવ એ કાંઈ દેવ, યક્ષ, અસુર કિંવા રાક્ષસ નથી. તે વાનરોનો રાજા છે અને રામચંદ્ર એ એક મનુષ્ય છે. તે વરદાન માગતી વેળા મનુષ્યોને ગણકાયાં નથી, પણ હવે તું તારા પ્રાણને શી રીતે બચાવી શકીશ? ^{૨૬, ૨૭} અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને તેણે પૂર્વે કહેલા સંકર્મનું ફળ પણ મળતું નથી; પરંતુ અધર્મનું જ ફળ મળે છે. હા, જો ઘણા મોટો ધર્મ કરે તો સ્વલ્પ અધર્મનો નાશ થાય ખરો. ^{૨૮} હે રાવણ! તને આ ઐશ્વર્ય હિંમે કાંઈ મળેલું છે તે સઘળું પ્રથમ કહેલા ધર્મનું જ ફળ છે અને તે હવે જે અધર્મ આદર્યો છે, તેનું ફળ તુરંતમાં જ તને મળશે. ^{૨૯} હે રાજન્! જનસ્થાનમાંના ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો સંહાર થયો. વાલી સરખા પરાક્રમીને પણ વધ થયો અને રામચંદ્ર તથા સુશ્રીવની મૈત્રી થઈ, એ વૃત્તાંત તારા જાણવામાં આવ્યું, તો હવે તું પોતાનું હિત વિચારી બે. ^{૩૦} હે રાવણ! હું એકલો જ રથ, હસ્તી અને અશ્વોથી ભરેલી આખી લંકાનગરીનો નાશ કરવા સમર્થ છું; પરંતુ લાચાર છું કે મારા સ્વામી રામચંદ્રની મને આજ્ઞા નથી. ^{૩૧} મહાબળવાન રામચંદ્રે શી છે અને વાનરોની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે જેણે સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે મારા શત્રુનો હું તેના કુળ સહિત સંહાર કરીશ. ^{૩૨} હે રાવણ! રામચંદ્રનો અપકાર કરનારો સાક્ષાત્ દેવરાજ ધર્મ હોય તો તે પણ સુષે રહી શકતો નથી, તો પછી તારા જેવાનું તે શું ગળ્યું? હે રાક્ષસેન્દ્ર! તું જેને 'સીતા' એવા નામથી ઓળખે છે અને જે સીતા તારે ઘેર રહેલાં છે, તેને તું સઘળી લંકાને ઉન્નવડ

કરનાર સાક્ષાત્ કાળરાત્રિ બાણ. હે લકેશ ! તું તારા પોતાના હાથે જ સીતાફી કાળપાશ કે જેને તે તારા હાથે કરીને જ તારા કંઠમાં નાખ્યો છે, તેને કાઢી નાખ અને પોતાના હિતનો વિચાર કર. તું નિશ્ચય બાણને કે મહાસતી સીતાના તેજસ્વ અગ્નિથી ધૂંધવાઈ રહેલી અને રામચંદ્રના કેપસ્વ વાયુથી ભડકાડાટ સળગી ઊઠેલી તારી આ લંકાનગરી હવે થોડા સમયમાં જ મોટી મોટી અટારીઓ અને શેરીઓ સહિત ભરમી-ભૂત થશે. ૩૩-૩૬

‘હે રાવણ ! હું તને સ્નેહપૂર્વક કહું છું કે તું તારા મિત્રોના, મંત્રીઓના, સગાંવહાલાઓના, ભાઈઓના, પુત્રોના, હિતેચ્છુ સુહૃદોના, અનેક જાતના વેશવોના, સ્ત્રીઓના અને તારી આખી લંકાનો નાશ ન કરાવ. ૩૭ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું કે જે વાનરજાતિના અને રામચંદ્રનો સેવક છું તેનું વચન તું સાંભળ. ૩૮ મહાયશસ્ત્રી રામચંદ્રજી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ સહિત આખા ત્રેલોક્યનો નાશ કરી તેને પુનઃ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન છે. ૩૯ હે રાવણ ! દેવોમાં, અસુરોમાં, રાજાઓમાં, યક્ષોમાં, રાક્ષસોમાં, સપ્તોમાં, વિદ્યાધરોમાં, ગંધર્વોમાં, મૃગાદિ વનચર પ્રાણીઓમાં, સિદ્ધોમાં, કિન્નરોમાં, પક્ષીઓમાં, સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં અને આખા ભૂમંડળમાં કોઈ પણ જોવો સમર્થ નથી. ૪૦, ૪૧ કે જે વિષ્ણુ સરખા પરાક્રમી રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા ઊભો રહી શકે ! હે રાવણ ! સર્વ લોકના ધર્મર અને રાજાઓમાં સિંહ સરખા રામચંદ્રનું અપ્રિય કરીને જીતી શકવું જો ફર્લભ છે. ૪૨ હે રાક્ષસરાજ ! ત્રિલોકના નાથ જોવા રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધમાં ઊભા રહેવાને દેવો, દેવો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, નાગો અને યક્ષો પણ સમર્થ નથી. ૪૩ અરે, રણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જો રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધમાં ઊભો રહેવાને સાક્ષાત્ ચતુર્ભુજ બ્રહ્મદેવ, ત્રિનેત્ર રુદ્ર, કૃષ્ણ તથા ઇંદ્ર પણ સમર્થ નથી. ૪૪

નિર્ભયપણે યોદ્ધતા કપિવર હનુમાનનાં સજ્જાવથી ભરેલાં ખરડું પોતાને અપ્રિય લાગતાં

વચનો સાંભળીને કોધને લીધે જેની આંખો ફરી. ગઈ હતી, જોવા અમિત પરાક્રમી રાવણે હનુમાનનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. ૪૫

પ્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય બીરામાવણના મુંદરાકંઠમાં ૫૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પરમેશ્વર

રાવણનો કેપ-વિલીપણની શિખામણ-ફૂતનો વધ થાય નહિ

સ તસ્ય ચવનં શ્રુત્વા વાનરસ્ય મહાત્મનઃ ।

આજ્ઞાપયઘ્નં તસ્ય રાવણઃ ક્રોધમૂર્ચ્છિતઃ ॥ ૧ ॥

કપિવર હનુમાનનાં વચન સાંભળી કેપાચમાન થયેલા રાવણે તેનો વધ કરવાની પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી. ૧ ‘હુ દ્રુતકાય’ કરવા માટે લંકામાં આવ્યો છું,’ એમ હનુમાને યથાર્થ કહ્યું, છતાં રાવણે તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. જો જોઈને સહામા ઘેઠેલા વિલીપણને રાવણની જો અધર્મયુક્ત આજ્ઞા રુચી નહિ. ૨ કેપાચમાન થયેલા રાક્ષસોના રાજ રાવણને દ્રુતવધ કરવાના નિંદક મંત્રીમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈને કાયકુશળ વિલીપણ ‘હવે શું કરવું યોગ્ય છે ?’ એનો પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩ થોડીક વાર વિચાર કર્યા પછી શત્રુઓને જીતનારા અને વાઙ્મય યોદ્ધાવામાં કુશળ જોવા વિલીપણે પોતાના પૂજ્ય વડીલમધુ રાવણ પ્રત્યે નમ્રતાયુક્ત વચન કહેવા માંડ્યાં. ૪

વિલીપણે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર ! ક્ષમા કર, કોધને ત્યાગ કરી શાંત થા અને મારું વચન સાંભળ. હે રાજા ! કાર્યકાર્યના વિવેકવાળા શ્રેષ્ઠ રાજાઓ શત્રુ તરફથી આવેલા ફૂતનો કદી પણ વધ કરતા નથી. ૫ હે વીર ! દ્રુત તરીકે આવેલા આ વાનરનો વધ કરવો જો કાયં ધર્મથી વિરુદ્ધ છે અને લોકોમાં પણ નિંદાપાત્ર છે. ૬ હે રાવણ ! તું ધર્મને બાણનારો અને પરાધર્મવેત્તા છે. તારા જેવા બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ ન્યારે આમ જોકા-જોક કોધને વશ થઈ જશે, ત્યારે તો શાઓ ભણીને પંડિત થઈ જો કેવળ શ્રમ જ ગણાયે; માટે હે શત્રુઓને હણનાર ! હે મહાપરાક્રમી રાક્ષસ-

રાજા ! શાંત થા અને યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરી શાસ્ત્રમાં ફૂત માટે જે કંઈ કહેલો હોય, તે જ કંઈ આ વાનરને આપ. ૧૭,૯

વિલીપણનું વચન સાંભળી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયેલો રાવણ બોલ્યો : ૧૮, ૧૦ ‘હે શત્રુ-સૂદન ! પાપીનો વધ કરવો એમાં કોઈ પણ પાપ નથી; માટે હું અવશ્ય આ પાપી વાનરનો વધ કરીશ. ૧૧

ધણા દોષોથી ભરેલું અને નીચ મનુષ્ય બોલે એવું રાવણનું અધર્મયુક્ત વચન સાંભળી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા વિલીપણે તેને હિતોપદેશ આપતા કહ્યું : ૧૨ ‘હે લક્ષ્મણ ! હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું પ્રસન્ન થા અને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત એવું મારું વચન સાંભળ. ‘સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરનારા ફૂતોનો કદી પણ વધ કરવો યોગ્ય નથી’ એમ સત્પુરુષો કહે છે. ભેદે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા આપણા ‘શત્રુરૂપ આ વાનરે આપણું’ ધણું જ અપ્રિય કયું છે, પરંતુ ‘ફૂતનો વધ કરવો નહિ’ એમ સત્પુરુષો કહે છે; માટે આ વાનરનો વધ કરવો એ ધર્મ-વિરુદ્ધ અને અન્યાયભરેલું છે. અપ્રિય કરનારા ફૂત માટે શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારના કંઈ બતાવ્યા છે. ૧૩, ૧૪ એવા કે નાક વગેરે કોઈ પણ અંગ ક્રોધીને વિરૂપ કરવો, કૂટકા મારવા, મસ્તક મૂકાવવું કિંવા ડામ દેવા અથવા તો એ સઘળી શિક્ષાઓ યોગ્યવી, આટલા કંઈ જ ફૂત માટે કહેલા છે; પરંતુ ફૂતનો વધ કરવાનું ક્યાંય પણ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ૧૫ ‘ધર્મ તથા અર્થ’ને વિષે પ્રવીણ બુદ્ધિવાળો અને લાલાલાભના તત્ત્વને બાણી ચૂકેલો તારા જેવો પુરુષ એકાએક ક્રોધ-વશ કેમ જ થાય ? સત્ત્વશાળી પુરુષો વગર વિચારે ક્રોધ કરતા નથી. હે વીર ! ધર્મ સંબંધી વાદ-વિવાદ કરવામાં, લોકવ્યવહારમાં તેમ જ શાસ્ત્રના મર્મને બાણવામાં તારા જેવો બીજો કોઈ નથી. સઘળા દેવતાઓ અને અસુરોમાં તું ઉત્તમ છે. ૧૬, ૧૭ હે રાક્ષસરાજ ! ફૂતકાંઈ કરવાને આવેલા આ વાનરનો વધ કરવામાં તને કોઈ ભતનો લાભ હોય એમ હું ભેતો નથી. જેઓએ આ

વાનરને અહીં મોકલ્યો છે, તેઓને તારે વધરૂપ કંઈ દેવો યોગ્ય છે. આ વાનર ભલે સંજ્ઞા હોવા છૂટ હો; પરંતુ આપણા શત્રુઓના મોકલવાથી તે અહીં આવેલો છે અને શત્રુના કહેવા પ્રમાણે જ બોલે છે; કોઈ પોતાના સ્વાર્થ માટે બોલતો નથી. હે રાજા ! આવા પરાધીન ફૂતનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. વળી હે શત્રુઓનાં નગરો પર વિજય મેળવનારા રાવણ ! જો આ વાનરનો વધ કરવામાં આવે, તો પછી એના સરખો આકાશચારી બીજો કોઈ પણ દેખાતો નથી; માટે તારે આનો વધ કરવામાં જરા પણ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી. એવો પ્રયત્ન તો તારે ઇષ્ટાદિ દેવો માટે કરવો ઘટે છે. ૧૮-૨૦ હે યુદ્ધ કરવામાં પ્રીતિવાળા રાજા ! આ વાનરનો વધ થયા પછી એવો બીજો કોઈ પણ મારા ભેવામાં આવતો નથી કે જે તારી સાથે વેર ધરનારા અને ઉદ્ધત સ્વભાવવાળા એ બંને રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણને તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને ઉરફેરે. ૨૧ વળી હે રાક્ષસોને આનંદ ઉપજાવનાર દેવતાઓ તથા દૈત્યોથી પણ પરાભવ નહિ પામનાર, તેમ જ પરાક્રમ અને ઉત્સાહયુક્ત મનવાળા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની આશાનો તારે ભંગ કરવો યોગ્ય નથી. તારા સર્વ સૈનિકો તારું હિત ઇચ્છનારા, શૂરવીર, સ્થિર ચિત્તવાળા, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, યુદ્ધ અત્યંત કરણવાળા, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, યોગ્ય સમયે ક્રોધ કરનારા અને પગાર વગેરેથી સારી રીતે પાલનપોષણ પામેલા છે. ૨૨, ૨૩ હે રાવણ ! શત્રુઓને તારો પ્રભાવ દેખાડવા અર્થે તારા સેનાપતિઓ તારી આસાથી કેટલુંક સૈન્ય લઈને ભરે ત્યાં ભંધ અને એ મૂર્ખ રામ-લક્ષ્મણને અહીંયાં પકડી લાવે. ૨૪

દેવતાઓના શત્રુ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના નાના ભાઈ વિલીપણનાં ઉત્તમ વાક્યો સાંભળી તેમાંથી ફૂત તરીકે આવેલા આ વાનરનો વધ કરવો યોગ્ય નથી, એવો સાર અહેણ કર્યો. ૨૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામચંદ્રા સુદરકાંડમાં પર મો સર્ગ સપ્તમું

સર્ગ પડ મો

સળગતા પુષ્પ હંતુમાન લ'કામાં ફર્યો

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા દશમીવો મહાત્મનઃ ।

દેશકાલહિતં વાક્યં બ્રાતુસ્તરમમવીત્ ॥૧॥

દેશકાળને અનુસરીને કહેલાં અને હિતકારક એવાં પોતાના બાઈ વિશીષણનાં વચન સાંભળી રાવણે કહ્યું :^૧ 'હે વિશીષણ ! તે' કહ્યું તે સત્ય છે. ફતને હણવાનું કર્મ' ઘણું જ નિંધ છે; માટે આ વાનરનો વધ નહિ કરતાં તેને બીજી કંઈ શિક્ષા કરો.'^૨ 'વાનરોને પોતાનું પૂછડું ઘણું મિથ હોય છે અને તેઓ પૂછડાથી શોભે છે; માટે તમે આ વાનરના પૂછડાને શીઘ્ર બાળી મૂકો. યજ્ઞી ભલે તે બળેલા પૂછડે અહીંથી પાછો બચ.'^૩ પૂછડું બળ્યા પછી આ વાનર બ્યારે તેના સ્વામી પાસે જશે, ત્યારે તેનાં સગાંવહાલાં, મિત્રો, બાંધવો અને સ્નેહીજનો તેને ક્ષીન, વિરૂપ તથા કૃશ થઈ ગયેલો જોશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને રાક્ષસરાજ રાવણે આજ્ઞા કરી : 'આ વાનરનું પૂછડું સળગાવી રાક્ષસોની ચોક્કી સાથે તેને લ'કાનગરીમાં ચોટાંઓમાં અને શેરીઓમાં ફેરવો.'^{૪,૫}

રાવણની આજ્ઞા થતાં કોધીલા અને ક્રૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસો હંતુમાનના પૂછડા ઉપર બૂનાં ફાટ્યાંતુટ્યાં લૂગડાં વીંટવા લાગ્યા.^૬ રાક્ષસો હંતુમાનના પૂછડા પર જેમ જેમ લૂગડાં વીંટતા ગયા, તેમ તેમ કપિવર હંતુમાન વધતા ગયો. પછી જેમ વનમાં રહેનારા ભીલ લોકો સૂકાં કાષ એકાં કરી તેને અગ્નિ વડે સળગાવે, તેમ રાક્ષસોએ હંતુમાનના પૂછડા પર સારી રીતે તેલ સિંચીને તેને અગ્નિ વડે સળગાવ્યું. બ્યારે તે ભડભડાટ સળગ્યું, ત્યારે ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાથી વ્યાપ્ત થયેલો તથા ભગતા સૂર્ય સરખા સુખવાળો હંતુમાન ત્યાં ભીલો રાક્ષસો પર પોતાનું સળગતું પૂછડું ઝાપટવા લાગ્યો. એ બેઈ ક્રૂર રાક્ષસોએ તેને બાંધી લીધો.^{૭-૮} હંતુમાનને બાંધાયેલો બેઈને લ'કાનાં સ્ત્રી, બાળ અને વૃદ્ધ રાક્ષસો પ્રસન્ન થયાં. એ વેળા હંતુમાને સમયોચિત વિચાર કયો : 'આ રાક્ષસોએ અને બાંધ્યો

છે ખરો, પણ વાસ્તવિક રીતે તેઓ મને બાંધી રાખવા સમર્થ નથી. હું હમણાં જ મારા બંધને તોડી નાખીને આ સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરું તેમ છું', પણ અત્યારે તેમ કરવું યોગ્ય નથી.^{૧૦,૧૧} હું મારા સ્વામીની આજ્ઞાથી અહીં આવ્યો છું. ભલે દુષ્ટ રાક્ષસો મને બાંધી રાખે, છતાં એટલું કરવાથી કાંઈ મારા પરતું તેઓનું વેર વળે એમ નથી. બેકે હું યુદ્ધ કરવામાં સર્વ રાક્ષસોને પૂરે પડું એમ છું, તોપણ મારા સ્વામી રામચંદ્રની પ્રીતિ માટે હાલમાં આવા બંધનને સહન કરીશ. વળી આ બંધન સહન કરવામાં મને બીજો પણ એક લાભ છે. બેકે લ'કામાં હું ફર્યો છું ખરો, પરંતુ રાત્રિને વખતે અને તે પણ શુભ રીતે ફરવાથી તેની રચના બરોબર રીતે બેઈ શક્યો નથી. આજે આ રાક્ષસો મને દિવસે લ'કામાં ફેરવશે, એટલે લ'કાની રચના સારી પેઠે મારાથી બેવાશે. રાક્ષસો ભલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મને યુનઃ બાંધે અને પૂછડું સળગાવી મને ગમે તેટલી પીડા કરે; પરંતુ મારા મનમાં તેથી જરાયે ગ્લાનિ થાય એમ નથી.'

શુભ અભિપ્રાયવાળા મહાબળવાન હંતુમાનને સાથે લઈ, રાક્ષસો લ'કાનગરીમાં ફરવા નીકળ્યા. એ વેળા શંખ અને હેરી વગેરેના નાદ કરીને તેઓ ભીંચેથી બોલતાં હતા : 'રાજદ્રોહ કરનારને આવી શિક્ષા થાય છે.'^{૧૨-૧૭} ક્રૂરકર્મી રાક્ષસો હંતુમાનને એ પ્રમાણે લ'કામાં ફેરવતા હતા, કેટલાક રાક્ષસો હંતુમાનની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા, છતાં જરા પણ ગ્લાનિ ન પામતાં હંતુમાન તેઓની સાથે આનંદભરે ચાલતો હતો.^{૧૮}

રાક્ષસોની સાથે ફરતી વેળા હંતુમાને લ'કાનગરીની સઘળી રચના બેઈ લીધી. સાત મજલાવાળાં રમણીય ગૃહો, શુભ મંદિરો, મંદિરના ઝોટલા, મોટાંમોટાં ગૃહોવાળી શેરીઓ, નાનીનાની પોળો, ગૃહોની વચ્ચે આવેલી ગલીઓ અને બજારો વગેરે હંતુમાનના બેવામાં આવ્યાં. પ્રત્યેક રાજમાર્ગ, ચોટાં તથા ચકલા આગળ બેઈને રાક્ષસો મોટે સાદે બોલતા હતા : 'આ શત્રુનો શુભ ફત

છે અને રાજાજ્ઞાથી તેને આ શિક્ષા થાય છે.’

જ્યારે હનુમાનના પૂછડાને અચ્છાગ પ્રબલિત થયો, ત્યારે બિહામણા નેત્રોવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓએ સીતાની પાસે જઈને તેને અપ્રિય સમાચાર કહ્યા : ‘હે સીતા ! તે રાતા સુખવાળા વાનરની સાથે વાતચીત કરી હતી, તે વાનરને તેનું પૂછડું સળગાવી લંકામાં ફેરવે છે.’

પોતાના પ્રાણ બચ જોવું રાક્ષસીઓનું કૂર વચન સાંભળતાં જ સીતા શોકચ્છત્ત થઈ ગયાં અને હનુમાનનું મંગળ કરવા માટે અગ્નિદેવની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. ૧૯-૨૫ વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરતાં બોલ્યાં : ‘હે અગ્નિદેવ ! જો મેં મારા પતિની ખરા દિલથી સેવા કરી હોય, ઉત્તમ તપ કર્યું હોય અને યથાર્થ રીતે પ્રતિવ્રતધર્મ પાળ્યો હોય, તો તમે હનુમાનના પુરુષ ઉપર શીતળ થજો.’

સતીશિરોમણિ સીતાએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે ભડભડાટ અગ્નિ બોલે ‘હું હનુમાનને પીડા નહિ કરું’, જોવું સીતાને કહેતો જ હોય, તેમ દક્ષિણાવર્તી જ્વાળાઓ ફેંકતો બળવા લાગ્યો; તેમ જ અગ્નિનો મિત્ર અને હનુમાનનો પિતા વાયુ પણ શીતળ થઈને સીતાને સુખ થાય તેવી રીતે વાવા લાગ્યો. ૨૧-૨૮

પોતાને કશી પણ પીડા જણાતી ન હતી તે બેઈને હનુમાનને વિચાર થયો : ‘આ અગ્નિ ભડભડાટ સળગે છે, છતાં હું કેમ ઢાઝતો નથી ? ૧૨૯ મારા પૂછડા ઉપર અગ્નિના મોટા ભડકા ઊઠે છે, છતાં મને જરાયે પીડા થતી નથી; પરંતુ બધા બરફનો ગોળો મૂક્યો હોય તેમ પૂછડા પર ઠંડક બરફનો ગોળો મૂક્યો હોય તેમ પૂછડા પર ઠંડક લાગે છે. ૩૦ હું જ્યારે સમુદ્ર ઓળંગતો હતો, ત્યારે ભરદવામાં રામચંદ્રના પ્રભાવથી મૈનાક પર્વત મને વિશ્રાંતિ આપવા ઊભો હતો, એ મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. ૩૧ અહો ! જ્યારે સમુદ્ર અને મૈનાક પર્વતે આ અગ્નિ શું તેમને અર્થે આદરભાવ નહિ દર્શાવે ? આ અગ્નિ શું તેમને અર્થે આદરભાવ નહિ દર્શાવે ? મહાસતી સીતાની દયાથી, રામચંદ્રના પ્રભાવથી અને મારા પિતા વાયુની મૈત્રીથી અગ્નિ મને

બાળતો નહિ હોય ? ૩૨, ૩૩

ચોડીક વાર પછી હનુમાનના મનમાં પુનઃ પણ વિચાર આવ્યો : ‘મારા સરખો બળવાન આવા નીચ રાક્ષસોના બંધનને કેમ જ સહન કરે ? મારામાં બળ છે, માટે મારે આ બંધનનો ઉપાય કરવો બેઈએ.’ એવો વિચાર કરીને કપિવર હનુમાન સઘળાં બંધન તોડી નાખી મોટી ગર્જના કરીને કૂધો અને રાક્ષસોની બીડ વિનાના તથા પર્વત-શિખર જેટલા ઊંચા દરવાજા પર ચઢી ગયો. તેણે પર્વત સમાન પ્રોઠ દેહ ધારણ કર્યો અને પછી અત્યંત સૂક્ષ્મ દેહ ધારણ કરીને બંધનમાંથી નીકળી ગયો. બંધનમાંથી નીકળ્યા બાદ તેણે પુનઃ પાસ નજર નાખી, તો દરવાજાની મોટી દોડમથ ભૂંગળ તેણે બેઈ. તરત જ તેને ગ્રહણ કરીને મહાબાહુ હનુમાને પોતાની સાથે ફરનાર સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો. ૩૪-૩૬

સાથે આવેલા સર્વ રાક્ષસોને હણીને કપિવર હનુમાન વાર વાર લંકા સામું જોવા લાગ્યો. સંશ્રામ-મા પ્રચંડ પરાક્રમવાળો હનુમાન એ સમયે પોતાના પૂછડે સળગતા અગ્નિની જ્વાળાઓને લીધે કિરણોથી પ્રકાશતાં મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખો શોભવા લાગ્યો. ૪૦

ધૃતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૫૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૪ મો

હનુમાને કરેલું લંકાકલ્હન

વીક્ષમાણસ્તતો લક્ષ્મી કપિઃ કૃતમનોત્થાઃ ।

વધેમાનસમુત્સાહઃ કાર્યદોષમચિન્તયત્ ॥ ૧ ॥

એનો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે અને ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામ્યો છે, એવો કપિવર હનુમાન લંકાનગરીને બેઈને બાકી રહેલા કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧

‘મારે હવે એવું શું કરવું બાકી છે કે જે કરવાથી રાક્ષસોને અધિક સંતાપ થાય ? મેં રાવણની અશોકવાટિકા ભાંગી નાખી, અત્યંત બળ વાળા કેટલાક રાક્ષસોને પણ હર્યા અને સેનાનો

એકાદ ભાગ યોગ્ય છે. હવે તો માત્ર આ લ'કાને નાશ કરવો જ બાકી છે. "૨૪" એ પરિશ્રમ વેલો છે તે આ લ'કા દુર્ગને નાશ કરવાથી સદૃગ થશે. " સારા પૂછડા પર જે અગ્નિ સળગી રહ્યો છે, તેને આ નગરીનાં મોટાં મોટાં મંદિરોથી તુલ કરવો યોગ્ય છે. "૫

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને વીજળી સહિત મેઘ સરખો શોભતો હંતુમાન સળગતા પુચ્છે લ'કાનાં રમણીય મંદિરો પર ફૂંકવા લાગ્યો. " યોગેશ્વર દંદિ કરતો હંતુમાન નિર્ભયપણે એકે ઘર પરથી બીજા ઘર ઉપર અને બીજા પરથી ત્રીજા ઉપર ફૂંકવા લાગ્યો. તે રાક્ષસોનાં ઉધાનો તથા મોટાં મોટાં મહાલયો ઉપર પહોં જવા લાગ્યો. વાણુ સરખા વેગવાળા બળવાન હંતુમાને પ્રથમ પ્રહસ્તના મંદિર પર ચડીને ત્યાં આગ લગાડી. "૬" ત્યાંથી ફૂલીને મહાપાશ્વના મંદિર ઉપર જઈ ત્યાં પહોં પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખી લાવ લગાડી. "૭" ત્યાંથી વજ્રધ્વજના મંદિર ઉપર જઈ અગ્નિ સળગાવ્યો, ત્યાંથી શુક્ર, સારણુ અને ધંદ્ર-જિતનાં મંદિરો ઉપર જઈ તે મંદિરોને બાળી મૂક્યાં. ત્યાર પછી કવિવર હંતુમાને અનુકેમે જ'બુ-માલી, સુમાલી, રવિમકેતુ, સૂર્યશત્રુ, હંસ્વકેશુ, મહાહંદ્ર, રોમશ, યુદ્ધોન્મત, મત્ત, ધ્વજાતીવ, વિદ્યુન્નિહવ, હસ્તિશુભ, કશળ, વિશાળ, ચૌહિ-તાક્ષ, કુંભકેશુ, મકરાક્ષ, નરાંતક, કુંભ, નિકુંભ, યજ્ઞશત્રુ અને બ્રહ્મશત્રુ વગેરેનાં મંદિરો બાળી મૂક્યાં. મહાતેજસ્વી હંતુમાને શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા વિભી-ષણનું મંદિર બચાવી બીજા સર્વ રાક્ષસોનાં મોટી મોટી સમૃદ્ધિવાળાં મંદિરોમાં આગ લગાડી. "૧૦-૧૭

સર્વ રાક્ષસોનાં મંદિરો સળગાવ્યા પછી મહાપરાક્રમી હંતુમાન રાક્ષસરાજ રાવણના મહેલ પર આવ્યો. "૮" મેરુ અને મંદરાચળ સરખા ભીયા, નાના પ્રકારના મંગળ પદાર્થો વડે શોભતા તથા અનેક ભાતના રત્નોવાળા રાવણના સુખ્ય મંદિરમાં પોતાના પૂછડા પરના અગ્નિ વડે લાવ લગાડીને શૂરવીર હંતુમાને પ્રલયકાળના મેઘની પેઠે ગજ'ના

* 'લ'કાનો નાશ કરવો' એટલે લંકાનગરીનાં મહેલો બાળી-તોડી નાખી રાક્ષસોને હેરાન કરવા. "

કરી. "૯, ૨૦" વાણુના ઝપાટા લાગવાથી વેગમાં આવેલો મહાસમર્થ અગ્નિ પહોં પ્રલયકાળના અગ્નિ-ની પેઠે વધવા લાગ્યો. "૧૧" યવનના ભેસભેર સપાટા આવવાને લીધે ભેતભેતામાં રાવણના આખા મહેલ-માં અગ્નિની જ્વાળાઓ ફેલાઈ ગઈ. સોનાનાં બળિયાંવાળાં, રત્નોથી જડેલાં અને સુક્રતા-મણિથી શોભતાં મોટાં મોટાં ભવનો બળીબળીને તૂટી પડવા લાગ્યાં. જેમ પુષ્પ ક્ષીણ થવાથી સિદ્ધ પુરુષોનાં સ્થાનો આકાશમાંથી નીચે પડે છે, તેમ સાત-સાત માળની હવેલીઓ તૂટી પડવા લાગી.

એ સમયે પોતપોતાના મંદિરોનું રક્ષણ કરવા દોડતા અને લક્ષ્મી તથા ઉત્સાહરહિત થયેલા રાક્ષસો યુમરાણુ કરવા લાગ્યા: 'હાય, હાય! આ તો વાનરનું રૂપ ધરીને સાક્ષાત્ અગ્નિ જ આવેલો છે! "૧૨-૨૫" છૂટી ગયેલા કેશવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાની આસપાસ અગ્નિની જ્વાળાઓ ફરી વળવા-ને લીધે યુમરાણુ કરતી પોતાનાં બાળકોને લઈ હવેલીઓમાંથી નીચે પડવા લાગી. "૨૬" મોટી મોટી હવેલીઓમાંથી નીચે પડતી સ્ત્રીઓ વાદળોમાંથી પડતી વીજળીઓ સરખી શોભતી હતી. હીરા, પરવાળાં, વૈદ્ય અને મોતી વગેરેથી શોભતાં મંદિરો બળવાને લીધે તેમાંથી પીગળીને બહાર નીકળતી કેટલીક ધાતુઓ હંતુમાનના બેવામાં આવી. અગ્નિ જેમ તુલ્ય અને કાષ્ઠથી તુલ થતો નથી, તેમ કવિવર હંતુમાન રાક્ષસોને આટલું આટલું હાંખ આપવા છતાં તુલ થયો નહિ અને પૃથ્વીદેવી હંતુમાને મારી નાખેલા રાક્ષસોનાં શબને ધારણુ કરવાથી તુલ થઈ નહિ. "૨૭, ૨૮

પૂર્વે શંકરે જેમ ત્રિપુર બાળ્યું હતું, તેમ બળવાન હંતુમાને આખી લ'કાનગરી બાળી મૂકી. પર્વતનાં શિખરો પર વસેલી લ'કાનગરીમાં હંતુ-માને મૂકેલી તીમ અગ્નિ યોગેશ્વર જ્વાળાઓ ફેંકતો ભડભડ સળગવા લાગ્યો. લ'કાનાં મંદિરોમાં સળ-

* આમ વર્ણન કરવામાં કવિને ભાવ એવો સમાયેલો છે કે, સીતા પૃથ્વીમાંથી જન્મેલા હોવાથી તેમની માતા પૃથ્વી સીતાના દુ:ખે દુ:ખી થયેલી હતી, જેથી એટલા રાક્ષસો-ના વધથી તુલ થઈ નહિ. રા. દી.

ગેહો. રાક્ષસોનાં ચરીરરૂપી થી હોનાવાને લીધે હુમારા વિનાની પ્રતિવક્તિ ત્વગાઓ કે'ંદતો અને પ્રત્યયકાળના અગ્નિ સ્વરોએ એ અગ્નિ વાયુની ચડાવ-થી બધું આકાશને અડકતો હોય એમ વધવા લાગ્યો. ૨૬-૨૭ વચ્ચેના જેવા કડાકા થવાને લીધે બધું પ્રજ્ઞાંકને ફાટી નાખતો હોય એમ ભડભડાટ સ્વગગતો અને કદોડો સૂર્ય સ્વરૂપા તેજવાળો અગ્નિ આખી લંકાનગરીને ઘેરી વળ્યો. ૨૮ ભયંકર સ્વરૂપવાળો અને કેમ્પાં સરખી લાલ શિખાઓવાળો અગ્નિ ઠેક આકાશ મુખી પહોંચી ગયો. એ વેળા સ્વગગીને હોલવાઈ જતાં ઘડોની કાળાં કમળ જેવી હુમારાની પંક્તિ આકાશમાં રહેલા શ્યામ વાદળની પેઠે શોભતી હતી. ૨૯

એ પ્રમાણે વૃક્ષો, શૃંગો અને પ્રાણીઓ સહિત આખી લંકાનગરીને એકાએક સ્વગગી કીટેલી નેઈને એકંદા થયેલા આગેવાન રાક્ષસો બોલવા લાગ્યા : 'અરે, શું આ દેવેનો રાજ ઈંદ્ર હશે, સાક્ષાત્ યમરાજ હશે, વરુણ હશે, વાસુદેવ હશે, શકરના ત્રીજા નેત્રમાંથી પ્રકટેલો અગ્નિ હશે, સૂર્ય હશે, કુબેર હશે કે એમ હશે ? એઓમાંથી ગમે તે હો, પરંતુ આ વાતર તો નથી જ; આ તો સાક્ષાત્ કાળ જ છે. અરે, આપણા પર કોપાયમાન થયેલા અને સર્વ-લોકને મરજનારા ચતુરુગ્ર પ્રહસદેવ તો આ વાતરનું રૂપ ધારણ કરીને નહિ આવ્યા હોય ? અથવા તો અપાર, અવ્યકત અને અચિંત્ય એકું વિહ્વલું ઉત્તરોત્તમ તેજ આપણો સંહાર કરવાને તો નહિ આવ્યું હોય ? ૨૯-૩૦

એ વેળા રાક્ષસો, અલ્લો, હસ્તીઓ, મૃગો અને વૃક્ષો સહિત બધાની લંકા દીન સ્વરે ગાલે રહેત કરતી હોય એવી જણાતી હતી. આખી લંકામાં 'હા તાત ! હા યુત ! હા કાંત ! હા મિત ! હા પ્રાણનાથ ! હા અંગ ! અમારાં સઘળાં પુણ્ય પરવાયાં !' એમ ઉપદાહિયરી બોલતા રાક્ષસો અને રાક્ષસીઓ અત્યંત લોર રહેત કરી રહ્યાં હતાં. ૩૦ અગ્નિની ત્વગાઓથી ઘેરાયેલો, હુમાનના કોથથી પરાલવ પામેલો, જેમાંના વીર પુરુષો કહુઈ ગયા હતા નથા ચેદાઓ નામ્રસાગ કરતા હતા એવી

એ લંકાનગરી, બધું કેઈ અધિના ગ્રાવથી ગળી જતી હોય એવી દેખાતી હતી. ૩૧, ૩૨

શંકરના કોથથી બળવા લાગેલી પૃથ્વીની પેઠે ભડભડાટ સ્વગગતા અગ્નિની ત્વગાઓવાળી અને ભય તથા ખેદશુકા થયેલા રાક્ષસોથી લંકેલી લંકા-નગરીને કપિવર હનુમાન આનંદપૂર્વક એવા લાગ્યો. ૩૩ અનેક ઉત્તમ વૃક્ષથી ભરેલો અરોહ-વાટિકાને અસ્તવ્યસ્ત કરીને, પોતાની શાખે શુદ્ધમાં આવેલા રાક્ષસોને હલ્લીને તથા સુવલ્કુઅમ મૂલો-વાળી લંકાને બાળી વાસુદેવ હનુમાન શાંત થયે અને પોતાના મનમાં સ્થવીરનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. ૩૪, ૩૫

મોટા બળવાળા, શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા, પવન સ્વરૂપા વેગવાળા અને સર્વ વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વાસુદેવ હનુમાનનું અદ્ભુત પરાક્રમ નેઈને સર્વ દેવતાઓ, સુનિવસે, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સપ્તો અને બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ અત્યંત હર્ષિત થઈને હનુમાનની પ્રથમા કરવા લાગ્યા. ૩૬, ૩૭ રાવણની હનુમાનની પ્રથમા કરવા લાગ્યા. ૩૮ સ્વગગતા વાટિકા સાંગી નાખી, રાક્ષસોનો સંહાર કરી તથા લંકાનગરી બાળીને હનુમાન પ્રસન્ન થયો. ૩૯ સ્વગગતા પુષ્પે કિંચા પ્રાસાદિયપર પર બેસેલો કપિ-વર હનુમાન પ્રકાશિત કિરણોવાળા મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો. ૪૦ લંકાનગરીને બાળ્યા પછી કપિવર હનુમાને પોતાના યુગ્મને અગ્નિ સમુદ્રમાં જઈને હોલવી નાખ્યો. લંકાનગરીને બળેલી નેઈ દેવતાઓ, મંદિરો, ગંધર્વો તથા મહર્ષિ-ઓ અત્યંત વિસ્મય થયા. ૪૧, ૪૨

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ સમુદ્રપ્રસ્થાવ અગ્નિકાંડે શ્રીરામચંદ્રના સંહારમાં મર મો ૩૧-૩૨

સર્ગ પચમે

હનુમાનનો પચ્ચાનાપ

લંકીયમાનાં વિવસ્તાં વસ્ત્રલોગનાં પુરિમ્ ।
અવેક્ષ્ય હનુમણ્નિદ્રાં ચિત્તવામાલ વાનરઃ ૧ ।
લંકાનગરી ચેન્નેરથી સ્વગગી છીડી અને તેમાં વસતા સર્વ રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા; એ નેઈને હનુમાન વિચારવમળમાં પડી ગયો. તેમ મનમાં મહાન ત્રાસ-ક્રિયાઓ અને તે પોતાને વિશ્લેષ

લાગ્યો કે, 'મેં' લંકાનગરી બાળી એ મોટો અનર્થ કયો?'

‘કન્ય છે તે મહાત્મા પુરુષોને કે એઓ જળ વટે જેમ અગ્નિ શાંત થાય તેમ સફલિચાર વટે પોતાના કોપને શાંત કરે છે. કોપને વશ થયેલો કયો પુરુષ પાપાચરણથી બચે છે? કોપવશ થયેલો પુરુષ પોતાનાં માતા-પિતા વગેરે ગુરુજનોનાં પણ વધ કરે છે અને સત્પુરુષોનો પણ તિસ્કાર કરે છે. કોપ પામેલા પુરુષને કાર્ય-અકાર્યનું અને વાચ્ય-અવાચ્યનું, જરા પણ ભાન રહેતું નથી. ૩-૫ સર્પ જેમ બૂની થયેલો કાંચળીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જ પુરુષ ભીખરેલા કોપને સ્થમારૂપી શુષ્ક વટે શાંત કરે છે તે જ પુરુષ ગણાય છે.’ ૬ હું કે જે નિર્લંબ, દુર્બુદ્ધિ અને અત્યંત યાપ કરનારો છું તેને ધિક્કાર છે! અરેરે, મેં મારા સ્વામી રામ-ચંદ્રને હાનિ પહોંચે એવું કાર્ય કર્યું; કેમ કે મેં આખી લંકામાં લાય લગાડી, પણ સીતાનાં સુખ-હઃખનો વિચાર કયો નહિ. ૭ અરે, આખી લંકા બળી ગઈ તેમાં મહાસતી સીતા પણ બળી ગયાં હશે. એ એમ બન્યું હશે તો અજ્ઞાનને લીધે મેં જ મારા સ્વામીનું કાર્ય બગાડ્યું ગણાશે. અરેરે, જેની પ્રાપ્તિને અર્થે મોટો પ્રયાસ કયો તે સીતાનો આમ અભણતાં નાશ કયો! અરે, લંકાનું દહન કરતાં મેં સીતાનું રક્ષણ કયું નહિ. ૮ લંકાનગરીને બાળી, એ તો ઘણું જ સહેલાઈથી થઈ શકે એવું કાર્ય છે, એમાં કાઈ મોટું ધરાક્રમ નથી; પરંતુ તેમ કરતાં કોપને વશ થઈને મેં મારા સ્વામીના કાર્યનો નાશ કયો છે. ૯-૧૦ આખી લંકા બળીને ખાખ થઈ ગઈ છે, એનો એક પણ એવો ભાગ જણાતો નથી કે જે બાળા વિનાનો હોય. મને લાગે છે કે સીતા પણ બળી ગયાં હશે. ૧૧ અચરે મેં મારી વિપરીત બુદ્ધિને લીધે આમ મારા સ્વામીનું કાર્ય બગાડ્યું, ત્યારે હવે મારા પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. ૧૨ શું હું આ સળગતી લંકાના અગ્નિમાં પડું કે ચિતાગ્નિમાં પ્રવેશ કરું કે મારા દેહ સમુદ્રવાસી બળચરોને અર્પણ કરું? સ્વામીના કાર્યનો સમૂળ નાશ કર્યો પછી અહીંથી

છવતો પાછો જઈને હું વાનરેશ્વર સુગ્રીવને તથા નરશ્રેષ્ઠ રામ-લક્ષ્મણને શું મેં દેખાડીશ ૧૩, ૧૪ અરે, વાનરજાતિનો અવ્યવસ્થિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ કે જે ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેને આજે મેં કોધાવેશમાં આવીને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી આપ્યો! નિરંતર અવ્યવસ્થિત કાર્ય કરાવનારા રમેશુણી સ્વભાવને ધિક્કાર હો કે જેને વશ થયેલો હું સમર્થ છતાં પણ સીતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. ૧૫, ૧૬

‘અરેરે, સીતાનો વિનાશ થયો બલ્લીને મહાપરાક્રમી રામ-લક્ષ્મણ અવશ્ય મરણ પામશે અને તે બંનેનું મરણ થતાં કપિરાજ સુગ્રીવ પણ પોતાના બંધુવર્ગની સાથે છવિતનો ત્યાગ કરશે. ૧૭ વળી બ્રાતૃવત્સલ ભરત-શત્રુઘ્ન પણ એ સમાચાર સાંભળશે એટલે શી રીતે છવી શકશે? ૧૮ એ ધર્મિષ્ઠ ઇશ્વાકુવંશનો નાશ થયા પછી સઘળી પ્રભા શોક અને સંતાપથી પીડિત થઈ જશે. ૧૯ એ એમ થશે તો કોધરૂપી દોષથી વ્યાપ્ત થયેલો હું ધર્મ અને અર્થનો દોષ કરનારો ગણાઈશ અને સર્વ લોકોનો વિનાશ કરવાનું પાતક મારે શિરે આવશે. ૨૦

હંતુમાન એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં પૂર્વે જણાયાં હતાં તેવાં શુભ શકુનો તેને જણાવા લાગ્યાં. તે પુનઃ વિચારવા લાગ્યો : ૨૧ ‘અરે, સર્વોગસુંદરી સીતા પોતાના તેજ વટે જ સુરક્ષિત રહ્યાં હશે; એ કલ્યાણી સીતાનો નાશ થઈ શકે એમ નથી. અગ્નિ કંઈ અગ્નિને બાળી શકતો નથી. અત્યંત તેજવાળાં, રામચંદ્રની ભાયાં સીતા કે જે પોતાના આરિચ વટે જ રક્ષાયેલાં છે, તેમને સ્પર્શ કરવાને અગ્નિ સમર્થ નથી. ૨૨, ૨૩ અહા! સર્વ વસ્તુને બાળી નાખનારો અગ્નિ રામચંદ્રના પ્રભાવને લીધે, સીતાના સુકૃત્યને લીધે ન્યારે મને પણ બાળી શક્યો નથી. ત્યારે ભરત, શત્રુઘ્ન અને લક્ષ્મણના પૂજ્ય દેવતારૂપ તથા રામચંદ્રનાં પ્રિય એવાં સીતાને તે કેમ જ બાળી શકે? અથવા તો મહાસમર્થ અગ્નિ મારા પૃછડાને બાળતો નથી, તો આખાં સીતાને કેમ જ બાળશે? ’

થોડીક વાર રહી વિસ્મયચક્રાત થયેલા હંતુ-

માને વળી વિચાર કર્યો : ‘ અહા ! જે દેવીના પ્રભાવ-થી ભરસસુદ્રમાં મને વિશ્રામ આપવા માટે મૈનાક-પર્વત ઊભો થયો હતો, તે દેવી સીતાને અગ્નિ બાળી શકે-શું ? અરે, એ મહાસાધ્વી સીતા પોતાના તપથી, સત્ય વાણીથી અને પોતાના પતિ પરના અનન્ય પ્રેમભાવથી અગ્નિને પણ બાળી નાખવા સમર્થ છે, તો પછી અગ્નિ તેને શી રીતે બાળી શકશે ? ’ ૨૪-૨૮

કપિવર હનુમાન સીતાના ધર્માચરણ સંબંધી એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એવામાં આકાશ-માં ફરતા ચારણોની પરસ્પર થતી વાતચીત તેના સાંભળવામાં આવી : ‘ અહો ! હનુમાને રાક્ષસરાજ રાવણની નગરીમાં ભયંકર અગ્નિ સળગાવ્યો ! ખરેખર, તેણે હુબકર કાયં કયું છે. ૨૯, ૩૦ લંકા-નગરીમાં ચોટા ચોટા રાક્ષસો, બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ યુમરાણ કરતાં આમતેમ દોડાદોડ કરે છે અને દોડોનાં રુદનનો ધ્વનિ પર્વતની શુક્રાઓમાં પ્રતિધ્વનિત થાય છે; એથી આ લંકા બધે આકેંદ કરતી હોય એમ જણાય છે ! અટારીઓ, કિંઠાઓ અને દરવાજાઓ સહિત આખી લંકાનગરી બળીને ભસ્મીભૂત થઈ છે; પરંતુ જનકેતનયા સીતાને કશી ઈર્ષા થઈ નથી, એ અમને આશ્ચર્ય સરખું લાગે છે. ’ ૩૧, ૩૨

આકાશચારી ચારણોની અમૃત સરખી વાણી સાંભળી હનુમાનના મનમાં અત્યંત હર્ષ થયો. ૩૩ વખતોવખત ખરાં પડેલાં શુક્રન સંભારીને અને આકાશચારી ચારણોનાં વચન સાંભળી કપિવર હનુમાન પ્રસન્ન થયો. ચારણોના કહેવા પરથી સીતાને જીવતાં બાળીને જેનો મનોરથ સિદ્ધ થયો છે, એવા કપિવર હનુમાને સીતાનાં પુનઃ પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યા પછી જ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૪, ૩૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૫૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

હનુમાનનું પુનરાગમન

સર્ગ પદ્મો

સીતાની આજ્ઞા લઈ હનુમાનનું પાછા વળવું તતસ્તુ શિશપામૂલે જાનર્કો પર્વવસ્થિતામ્ ।
અભિવાદ્યાન્નવીદિષ્ટ્યા પર્યામિ ત્વામિદ્વાક્ષતામ્ ॥

કપિવર હનુમાને અશેકવાટિકામાં આવી શિશપાવૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલાં સીતાને પ્રણામ કર્યાં અને બોલ્યો : ‘ હે દેવી ! મારા સદ્ગુણ્ય યોગે જ તમને આજે હું ક્ષેમકુશળ બેવા પાર્યો છું. ’ ૧

કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાને તૈયાર થયેલા હનુમાનને વારંવાર નિહાળતાં સીતા પોતાના સ્વામી પરના સ્નેહને લીધે કહેવા લાગ્યા : ‘ હે તાત ! બે તને ઠીક લાગતું હોય તો તું આજનો દિવસ અહીં રહે અને વિશ્રાંતિ લઈને કાલે વિદાય થશે. હે વાનર ! બે તું મારી પાસે રહીશ તો હું કે જે અલ્પ ભાગ્યવાળી છું તેનો શોક ધણવાર પણ શાંત થશે. હે હરિશાર્દૂલ ! તું અહીંથી જઈને પાછો આવીશ ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ ટકી રહે એવી મને આશા નથી. ૨-૫ હે વીર ! હું જે વારાફરતી પડતાં આશા નથી. ૨-૫ હે વીર ! હું જે વારાફરતી પડતાં

હુઃખોથી ઉદાસ અને કૃશ થઈ ગઈ છું તેને તારા વિયોગ થવાથી વધારે પીકા થશે. ૬ વળી હે વીર ! મને સંદેહ રહે છે કે મહાબળવાન રીંછો તથા વાનરોની સહાય હોવા છતાં સુગ્રીવ તેઓની સાથે હુબાર સસુદ્રને કેવી રીતે તરી શકશે ! તેમ જ બન્ને રાજકુમારો પણ અહીં શી રીતે આવી શકશે ૧૭, ૮ સસુદ્ર ઝાળંગવાની શક્તિ તો માત્ર એક તારામાં, તારા પિતા વાલુમાં અને ગરુડમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. હે હનુમાન ! તું કાયંકુશળ છે, માટે હું તને ધૂં છું કે આવા સંકટયુક્ત કાર્યમાં તું શો ઉપાય યોજવો શ્રેષ્ઠ ધારે છે ૧૯, ૧૦ હે શત્રુના વીર શેઠાં એને હણુનારા કપિવર ! રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું એકલો જ સમર્થ છે. ૧૧ માત્ર તારા પરાક્રમ જ પ્રશંસનીય છે. હે ભારત ! મારા સ્વામી રામચંદ્ર કપિસેના સાથે અહીં આવે અને લંકાને નષ્ટબ્રષ્ટ કરી મને પાછી લઈ લાય, ત્યારે તેમણે પોતાના પરાક્રમને યોગ્ય કાર્ય કયું ગણાય !

માટે હે વીર ! સંભ્રમમાં શરવીર જોવા સમચંદ્રના
પરાક્રમને યોગ્ય ગણાય તેહું કાચું તારે તેમને હાથે
કરાવવું ભેઈજો. ^{૧૨, ૧૩}

સીતાહું અર્થયુક્ત નમ્ર વચન સાંભળીને હંતુ-
માને કહ્યું : ^{૧૪} 'હે દેવી ! રીંછ તથા વાનરોની
સેનાઓના અધિપતિ સુઘોવે તમારું કાચું કરવા-
નો નિશ્ચય કયો છે. ^{૧૫} તે અસખ્યાત વાનરોને
સાથે લઈને સત્વર આવી પહોંચશે. નરશ્રેષ્ઠ સમ-
લક્ષમણ પણ સત્વર અહીં આવશે અને તીક્ષ્ણ બાણો
વડે લંકાને નષ્ટબ્રહ્મ કરી મૂકશે. હે વરારોહા ! સર્વ
રાક્ષસો સહિત રાવણને હણીને શ્રીમાન રઘુવીર
તમને અયોધ્યા પ્રત્યે લઈ જશે. ^{૧૬-૧૮} હે કલ્યાણી !
તમે થોડો સમય ધૈર્ય રાખો અને શાંત થાઓ.
તમારું શ્રેય થશે. હવે અદ્ય સમયમાં જ રાવણને
તમે સમચંદ્રને હાથે હણાયેલો ભોરો. રાક્ષસરાજ
રાવણ બ્યારે પોતાના પુત્રો, મિત્રો અને બંધુવર્ગ
સહિત મરણ પામશે, ત્યારે રોહિણી જેમ ચંદ્રના
સમાગમને પામે, તેમ તમે સમચંદ્રનો સમાગમ
પામશો. બળવાન રીંછો અને વાનરોની સેના લઈ
રઘુવીર સત્વર આવશે અને રાવણને રણમાં રોળી
તમારા શોકને દૂર કરશે. ^{૧૯-૨૧}

સીતાહું આશ્વાસન કયાં પછી પવનસુત હંતુ-
માન તેમને પ્રણામ કરી ત્યાંથી જવાને તૈયાર થયો.
સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોને હણી, પ્રખ્યાતિ કરી, પોતાહું
ઉત્કૃષ્ટ બળ દર્શાવી, લંકાનગરીને આકુળવ્યાકુળ
કરી, રાવણને છેતરી, સીતાહું આશ્વાસન કરી તથા
તેમને પ્રણામ કરી કપિવર હંતુમાન પુનઃ સસુદ્ર
ઝોળાળી કિંકિન્ધા જવા તત્પર થયો. પોતાના
સ્વામી સુગ્રીવ તથા સમચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠા-
વાળો હંતુમાન લંકાદ્વીપના ઉત્તર છેડા પર
આવેલા 'અરિષ્ટ' નામના પર્વત પર ચઢ્યો. એ
પર્વત પોતાના ઉપર ભિગેલાં ઊંચા પદ્મકવૃક્ષોની
સાથે મળેલી સ્થામ વનપંક્તિઓને લીધે બાંધે વચ
પહેરેલો હોય, ^{૨૨-૨૬} શિખરોની વચ્ચે લંબાયમાન
થયેલાં વાહળોને લીધે બાંધે ઉત્તરીય વચ્ચેનાં ધારણ
કરતો હોય, સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોથી બાંધે બાંધત
કરતો હોય, ^{૨૭} અનેક પ્રકારની ધાતુઓની ખાણોને

લીધે બાંધે નેત્ર ઉઘાડીને ભેતો હોય, ચોમેર વહેતી
નદીઓનો ખળખળાટ થવાથી બાંધે અધ્યયન
કરતો હોય, ^{૨૮} ઝીણાં ઝીણાં ઝરણાંઓનો ખળ-
ખળાટ થવાથી બાંધે ગાયન આલાપતો હોય, અતિ
ઊંચાં દેવદારનાં વૃક્ષોને લીધે બાંધે ઊંચા હાથ
કરીને ભિલેલો હોય, ^{૨૯} ઊંચેથી પડતા ધોધને લીધે
બાંધે આકોશ કરતો હોય, વાયુથી કંપાયમાન
થતા સપ્તપદ્મી વૃક્ષોથી બાંધે ધ્રુવતો હોય, ^{૩૦}
પોલા વાસડાઓમાં વાયુ ભરાવાને લીધે બાંધે
વાંસળી વગાડતો હોય, ઝેરી સર્પોના કૂંકાંડા થવાને
લીધે બાંધે રીસ ચડાવીને નિઃશ્વાસ મૂકતો હોય,
ધ્રુમસથી છવાઈ ગયેલી શુક્રાઓને લીધે બાંધે ઇંદ્રિયો-
ને રોકી ધ્યાનપરાયણ થયેલો હોય, મેઘ સરખા
પોતાના પ્રત્યેક પર્વતરૂપી ચરણથી બાંધે ચોમેર
ગતિ કરતો હોય ^{૩૧, ૩૨} અને આકાશ પર્વત પહોં-
ચેલાં તથા વાહળથી વીંટાયેલાં પોતાનાં શિખરો-
થી બાંધે બગાસાં ખાતો હોય જોવા જણતો હતો.
મોટી મોટી કરાડો, નાનાં નાનાં શિખરો, સાલ,
તાલ, તમાલ, કરેણ, વાંસ ઇત્યાદિ વૃક્ષો અને
અનેક ભતની પુષ્પયુક્ત લતાઓ ઇત્યાદિથી એ
પર્વત અલંકૃત હતો. ^{૩૩, ૩૪} એ પર્વત નાના પ્રકાર-
ના મૃગોથી વ્યાપ્ત, ગેર વગેરે ધાતુઓના રંગથી
રંગાયેલો, લણાં ઝરણાંવાળો, મોટી મોટી શિલાઓ-
થી ભરપૂર, ^{૩૫} મહર્ષિઓ, યક્ષો, કિન્નરો અને
સર્પોએ સેવેલો, લતાઓ તથા વૃક્ષોથી ઘાટો,
સિંહોથી ભરેલી શુક્રાઓવાળો; ^{૩૬} આમ, વરુ ઇત્યાદિ
પ્રાણીઓના ભયવાળો અને સ્વાદિષ્ટ ફળમૂળ તથા
જળથી યુક્ત હતો.

સમચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી પ્રેરાયેલો
કપિવર હંતુમાન અતિ ઉતાવળે અરિષ્ટ પર્વત પર
ચઢવા લાગ્યો. એ સમયે તેના ચરણ તળે આવતી
મોટી શિલાઓના ચૂરેચૂરા થઈ જવા લાગ્યા અને
તે શિલાઓ કડકડભૂંસ કરતી પૃથ્વી પર પડવા
લાગી. કપિવર હંતુમાન સારસસુદ્રના દક્ષિણ કિનારા
પરથી ઉત્તર કિનારા પર જવા માટે પ્રૌઢ દેહ ધારણ
કરી વાયુવેગે અરિષ્ટ પર્વતના ઊંચામાં ઊંચા શિખર
પર ચઢ્યો. ત્યારે ભયંકર સપોદિ પ્રાણીઓથી ભરેલો

અને ઘુઘવાટ કરતો દક્ષિણ સસુદ્ર તેની દિષ્ટિએ પડ્યો.

પછી દક્ષિણમાંથી ઉત્તર તરફ જવાનો દંઠ સંકલ્પ કરી વાયુસુત હંતુમાને વાયુની જેઠે આકાશમાં ઊડવા માટે પોતાનું સઘળું બળ એકત્ર કરીને છલંગ મારી. એ વેળા હંતુમાનના વેગથી એ અરિષ્ટ પર્વત એકાએક પૃથ્વીમાં પેસી ગયો, તેનાં શિખરો તથા વૃક્ષો કેંપાયમાન થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને તેમાં વસતાં પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. હંતુમાનના ઊરવેગથી ઊખડેલાં પુષ્પયુક્ત વૃક્ષો બધે ઇંદ્રના વજ્રથી કપાઈ ગયાં હોય એમ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ૪૭-૪૪ શુક્રાઓમાં વસતા મહાબળવાળા સિંહો પીઠિત થઈને ગગનભેદી ગર્જના કરવા લાગ્યા. ત્યાં કીડા કરતી વિદ્યાધરીઓ ભયને લીધે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ, તેમનાં વસ્ત્ર ખસી ગયાં અને આભૂ-પણાનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ. તેઓ એવી ને એવી સ્થિતિમાં એકદમ આકાશ તરફ ઊડી ગઈ. ૪૫-૪૬ અત્યંત લાંબા દેહવાળા, બળવાન અને દેહીઅ-માન બિહવાવાળા મોટા સર્પો માથાં તથા ગરહન અગ્રહાવાથી તરફડવા લાગ્યાં. ૪૭ કિન્નરો, ઉરગો, ગંધર્વો, યક્ષો અને વિદ્યાધરો પણ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં એ પર્વતોને ત્યાગ કરીને આકાશમાં ઊડી ગયા. ૪૮ અનેક વૃક્ષો અને શિખરોથી શોભતો એ અરિષ્ટ પર્વત જે દશ યોજનના વિસ્તારવાળો તથા ત્રીસ યોજનની ઊંચાઈવાળો હતો તે મહાબળવાન હંતુમાનના હારથી દબાઈને પૃથ્વીમાં પેસી ગયો.

જેના તરંગો વારંવાર કિનારા સાથે અથ-હાયા કરે છે, એવા ક્ષારસસુદ્રનું ઉર્જિતન કરવા માટે કપિવર હંતુમાન તુરંત જ આકાશ તરફ દૂધો. ૪૯, ૫૦

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુકરકાંડમાં ૫૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૭ મો

સસુદોર્જિતન અને વાનરમિલાપ

આપ્તુત્ય મ હતાવેગઃ પક્ષવાનિવ પર્વતઃ ।

મુજક્લયક્ષમર્ચવપ્રવુલ્લક્ષમલોતપલ્ભઃ ॥ ૧ ॥

અતિ વેગપૂર્વક આકાશ તરફ દૂધા પછી બધે પાંખોવાળો પર્વત જ હોય એમ કપિવર હંતુમાન ગગનરૂપી સાગરમાં ગતિ કરવા લાગ્યો. એ ગગનસાગરમાં યક્ષ, ભુજંગ અને ગંધર્વરૂપી પ્રકૃષ્ટિત દમયો હતાં; ચંદ્રરૂપી પોયણું, સૂર્યરૂપી કારંડવ પક્ષી અને પુષ્પ તથા શ્રવણ નક્ષત્રરૂપી કાદંબપક્ષીઓ હતાં; વાદળરૂપી શેવાળ અને ક્ષાસ હતાં; પુનર્વસુ નક્ષત્રરૂપી મરેલાં મત્સ્ય, મંગળ શ્રહરૂપી મગરમગ્જ, ભૈરાવત હસ્તીરૂપી મોટો દ્રીપ અને સ્વાતિ નક્ષત્રરૂપી હંસ હતાં; તેમાં વંટોળિયારૂપી તરંગો ઊઠતા હતા અને ચંદ્રકિરણો-રૂપી શીતળ જળ ભરેલું હતું.

અધર ઊઠતો હંતુમાન બધે આકાશનો આસ કરતો હોય, ચંદ્રમાને અંકિત કરવા ઇચ્છતો હોય તથા નક્ષત્રો અને સૂર્ય સહિત આખા ગગન-મંડળને ભાથમાં લેવા ધારતો હોય, એમ જરા થણુ થાક્યા વિના અપાર સસુદ્રને તરતો હતો. આકાશમાં પ્રકાશતાં ધોળાં, રાતાં, કાળાં અને મળદિયા વંચનાં વાદળો હંતુમાનના વેગથી ખેંચાઈ જતાં હતાં. કપિવર હંતુમાન ચંદ્રની જેઠે ક્ષણવારમાં વાદળની ઘટામાં પ્રવેશતો હતો અને વળી ક્ષણવારમાં બહાર નીકળતો હતો. જેત વસ્ત્ર પહેરેલો હંતુમાન વિવિધ પ્રકારનાં વાદળોમાં ગતિ કરતો એ વેળા આકાશ વિષે ક્ષણમાં શુભ થતા અને ક્ષણમાં પ્રકટ થતા ચંદ્ર સરખો શોભતો હતો. ૧-૮ વારંવાર વાદળોને ચીરી બહાર નીકળતો કપિવર હંતુમાન ગરુડના જેવા વેગથી ઊડતો હતો. ૧૦ અને મેઘ સરખી ગંભીરગર્જના કરતો હતો. રાવણના મુખ્ય શક્તિસેને હણી પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરી રાવણ સહિત આખી લોકોને આકુળવ્યાકુળ બનાવી, શક્તિસેની સેનાનો દાટ વાળી અને સીતાને પ્રણામ કરીને આકાશમાર્ગે ઊડેલો કપિવર હંતુમાન સસુદ્રના

મધ્યભાગે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પોતાને વિશ્રામ આપવાને ઊભા થયેલા મૈનાક પર્વતને પોતાના હાથ વડે સ્પર્શ કરીને ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠિ વેગથી આગળ ચાલ્યો. થોડીક વારમાં મેઘ-મંડળ જેવો મહેંદ્ર પર્વત તેની દષ્ટિએ પડ્યો. મહેંદ્ર પર્વતને ભેટાં જ મહાકપિ હંતુમાને મોટી ગજાના કરી દશે દિશાઓ ગબવી મૂકી. ૧૧-૧૫ પોતાના સુહૃદ્વર્ગનાં દર્શનની ઇચ્છાવાળો હંતુમાન ઉપરાઉપરી ગજાના કરતો અને પુચ્છ કંધાવતો ઉતાવળે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ૧૬ આકાશમાર્ગે ગમન કરતાં હંતુમાનની ગજાનાથી બાજુ સૂર્ય-મંડળ સહિત આપું આકાશ ફાટી જતું હોય એમ લાગતું હતું.

શસ્ત્રીર અને મહાન બળવાળા અંગદ વગેરે વાનરો કે જેઓ હંતુમાનના આગમનની વાટ ભેટા સમુદ્રતટ પર ભેસી રહ્યા હતા, તેઓએ વાચુથી અચ્ચડાયેલા મેઘની ગજાના જેવો હંતુમાનના ઊંચો સુસવાટ સાંભળ્યો. ૧૭-૧૮ થોડીક વાર પછી હંતુમાનની મેઘ સરખી ગજાનાઓ સાંભળીને સર્વ વાનરો પોતાના સુહૃદ્વર્ગ દર્શન કરવાને ઘણા જ ઉત્કંઠિત થઈ લાંબી નજરે ભેવા લાગ્યા. એ સમયે અત્યંત હર્ષિત થયેલા વૃદ્ધ ભંખવાને સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું : 'હે વાનરો, આપણા સૌનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને એ હંતુમાન જ આવે છે, એમા લેશ પણ સશય રાખવા જેવું નથી. ભે કાર્ય કર્યા પિના આવતો હોય, તો તે કદી પણ આવી ગજાના કરે નહિ. ૨૦-૨૩

મહાત્મા હંતુમાનના બાહુ તથા સાથળોનો સુસવાટ અને તેની ગજાના સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા એ સર્વ વાનરો આસતેમ ફૂંદવા લાગ્યા; ૨૪ અને હંતુમાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી મહેંદ્ર પર્વતનાં ઊંચામાં ઊંચાં શિખરો પર ચઢ્યા. ત્યાં ચઢ્યા પછી પહોં જવાને ભય ન રહે એટલા માટે વૃક્ષોની શાખાઓ પકડીને તે ઊભા રહ્યા અને હંતુમાનને નિશાની દેખાડવા માટે પોતાનાં શ્વેત વસ્ત્રો હલાવવા લાગ્યા. પર્વતની શુક્રાશા રહેલી વાચુ એમ ગજાના કરે તેમ ગજાના કરેતો હંતુમાન

મહેંદ્ર પર્વત તરફ આવતો હતો. મેઘ સરખા પ્રોઠ દેહવાળો હંતુમાન બ્યારે છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સર્વ વાનરો હાથ ભેડી ઊભા રહ્યા. ૨૫-૨૮ ત્યાર પછી હજારો આત્રેલો મહા-બળવાન કપિવર હંતુમાન અનેક વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત અને સુંદર ઝરણાવાળા મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર કપાયેલી પાંખોવાળા પર્વતની પેઠિ એકદમ ઊતરી પડ્યો. હંતુમાનને ભેઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા સર્વ વાનરો તેની પાસે ગયા અને તેને વીંટાઈને ઊભા રહ્યા. કેટલાક કપિઓ તો પ્રસન્ન વદને કૂળ-મૂળાદિકની ભેટ લાવી વાચુપુત્ર હંતુમાનનો સત્કાર કરવા લાગ્યા, કેટલાક વાનરો કિંકિયારી કરવા લાગ્યા અને કેટલાક વાનરો હંતુમાનને બેસવા માટે વૃક્ષની શાખાઓ લઈ આપ્યા. ૨૯-૩૪

મહેંદ્ર પર્વત પર ઊતર્યા પછી હંતુમાને ભંખવાન વગેરે વૃદ્ધ કપિઓને અને યુવરાજ અંગદને પ્રણામ કર્યો. ૩૫ ત્યારે ભંખવાન વગેરે વાનરોએ તથા યુવરાજ અંગદે તેને ઘણું જ માન આપ્યું. પછી મહાપરાક્રમી હંતુમાન 'મે સીતાનાં દર્શન થયાં છે' એટલા દુઃખ સમાચાર કહી, યુવરાજ અંગદને હસ્ત ઝલ્લુ કરી મહેંદ્ર પર્વતના રમ્ય વનપ્રદેશમાં બેઠો. પછી સર્વ વાનરોએ સીતાના સમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું : 'હે વાનરો ! લંકાનગરીમાં આવેલી અશોકવાટિકામાં મેં સીતાને ભેળ્યાં છે. ભયંકર રૂપવાળી રાક્ષસીઓ તેની ચોકી કરે છે. પોતાના પતિ રામચંદ્રનાં દર્શનની ઇચ્છાથી તેમણે મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરી છે અને ઉપવાસ કરવાથી તે કુશ, મલિન તથા દીન થઈ ગયાં છે.'

'મેં સીતાને ભેળ્યાં છે,' એવું હંતુમાનનું અમૃત સરખું વચન સાંભળીને સર્વ કપિઓ અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા. કેટલાક વૃષભના જેવા નાદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક કિંકિયારીઓ કરવા લાગ્યા, કેટલાક પોતાનાં પૂછાં ઊંચાં કરી, તેને વાંકાચૂકાં વાળીને હલાવવા લાગ્યા અને કેટલાક પર્વતશિખર પર ફૂંદીફૂંદીને હંતુમાનને આવી

અસંકવા લાગ્યા.

પછી સર્વ વાનરસમાજના સાંભળતાં યુવરાજ અંગદે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન પ્રત્યે મધુર વાણીથી કહ્યું : 'હે વાનરવર ! બળ અને પરાક્રમમાં તારા સરખા બીજા કોઈ નથી; ^{૩૬-૪૫} કેમ કે આ મોટો સસુદ્ર યોગળીને તું પાછો આવી શક્યો છે. હે વાનરોત્તમ ! અમે સૌનો જીવિતદાતા તું જ છે. ^{૪૬} હે વાસુસુત ! તારી કૃપાથી જ કાર્યસિદ્ધિ કરીને હવે અમે રામચંદ્રને મળવા પામીશું. અહો ! ધન્ય છે તારી સ્વામીભક્તિને ! ધન્ય છે તારા પરાક્રમને ! અને ધન્ય છે તારા ધૈર્યને ! ^{૪૭} અહો ! યશસ્વિની રામપત્ની સીતાનાં તું દર્શન પામ્યો એ ઘણું રૂઝું થયું ! હવે રામચંદ્ર સીતાવિયોગના શોકનો ત્યાગ કરશે એ પણ બહુ રૂઝું થશે. ^{૪૮}

પછી અતિશય હર્ષ પામેલા સર્વ વાનરો હનુમાને કહેલું સસુદ્રોદ્ધવને વગેરેની વાત સાંભળવા યુવરાજ અંગદને, હનુમાનને અને જાંબવાનને વીંટાઈને તથા નમ્રતાથી હાથ ભેંસીને હનુમાનના સુખ સામે ભેટા જુદી જુદી વિશાળ શિલાઓ પર બેઠા.

એમ સ્વર્ગમાં દેવરાજ ઇંદ્ર દેવતાઓથી વીંટાઈને બેસે, તેમ યુવરાજ અંગદ ઘણા વાનરોથી વીંટાઈને બેઠો. ઉત્તમવળ કીર્તિવાળો હનુમાન અને બાબુભંધ ધારણ કરનારો યશસ્વી અંગદ, એ બન્ને જણા વાનરસમાજ સહિત ન્યારે મહેંદ્ર પર્વતના ઊંચા શિખર પર બેઠા, ત્યારે તે ઉત્તમ શિખર અત્યંત શોભવા લાગ્યું. ^{૪૯-૫૨}

હતિ શ્રીવાદમીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૫૭મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૮ મો

મહેંદ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાને કહેલું સીતાશોધનું વૃત્તાંત

તતસ્તસ્ય ગિરેઃ શૃંગં મહેન્દ્રસ્ય મહાવલઃ ।

હનુમન્મુખાઃ પ્રીતિં હરયો જન્મુવત્તમામ્ ॥ ૧ ॥

મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર હનુમાનને વીંટાઈને બેઠેલા મહાબળવાન વાનરો અત્યંત આનંદ પામ્યા. ^૧ સઘળા વાનરો આનંદભેર બેઠા પછી

હર્ષિત થયેલા વૃદ્ધ જાંબવાન હનુમાનને અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક સર્વ વૃત્તાંત પૂછવા લાગ્યો. ^૨

જાંબવાને પૂછ્યું : 'હે હનુમાન ! તેં સતી સીતાને શી રીતે દીઠાં, તે ત્યાં શું કરે છે, કે કમ કરનારો રાવણ તેના પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખે છે, તેં સીતાની શોધ શી રીતે કરી અને તેણે તને શું કહ્યું, એ સઘળું અમને યથાર્થ રીતે કહે. તારું સમગ્ર વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી આપણે હવે શું કરવું, એ સંબંધી વિચાર કરીશું. ^{૩-૫} હે કપિવર ! અહીંથી પાછા જઈને આપણે રામચંદ્રને જે વાત કહેવાની હોય તે તથા જે ન કહેવાની હોય તે સઘળું અમને કહે. ^૬

જાંબવાનનાં વચન સાંભળી હનુમાન રોમાંચિત થયો અને તેણે પોતાના મન વડે સતી સીતાને નમન કરીને પોતાનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું. તે બોલ્યો : ^૭ 'હે મહાત્મા વાનરો ! આપ સર્વની સમક્ષમાં હું સસુદ્રની સામે પાર જવા માટે આ મહેંદ્ર પર્વત પરથી ઊઠ્યો હતો. કેટલેક દૂર ગયા પછી એક લગ્નકર વિદ્ધ આવ્યું. તે એ કે મારા માર્ગની વચ્ચે મનને હરણ કરે એવું એક સુવર્ણમય દિવ્ય શિખર મારા ભેવામાં આવ્યું. મારો માર્ગ રોક્યો હતો તેથી મને લાગ્યું કે, 'રાક્ષસોની પ્રેરણાથી આ કોઈ મને વિદ્ધ કરવાને જ ઊભું હશે.' પછી તેની પાસે જઈને મેં નિશ્ચય કર્યો કે મારે એને ભાંગી નાખવું. તરત જ મેં મારા પૂછડાનો તેના પર એવો તો સખત પ્રહાર કર્યો કે જેથી સૂર્ય સરથું તેજસ્વી એ દિવ્ય શિખર ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયું. મારું પરાક્રમ ભેંદને ભાંગીને મનને આનંદ આપે એવી વાણીથી મને કહ્યું : 'હે પુત્ર ! હું તારા પિતા વાસુદેવને હોવાથી તારો કાકો થાઉં છું. મારું નામ 'મૈનાક' છે અને હું આ સસુદ્રમાં જ રહું છું. હે તાત ! પૂર્વે ન્યારે પર્વતોને પાંખો હતી, ત્યારે તેઓ પોતપોતાની ઇંછામાં આવે તેમ સર્વત્ર ઊડીને પૃથ્વીને પીડા કરતા હતા. તે ભેંદ 'પાક' નામના દૈત્યને હણનારા દેવરાજ ઇંદ્રે પોતાના વજ્ર વડે સઘળા પર્વતોની પાંખો કાપવા માંડી. હે વત્સ !

સર્ગ ૫૮ મો-મહેન્દ્રપર્વત પર વાનરોની સભા-હસુમાને કહેલું સીતાશોધનું વૃત્તાંત ૭૯૫

એ સમયે તારા પિતા મહાત્મા વાયુદેવે મને આ સસુદ્રમાં નાખીને ઇંદ્રના ભયમાંથી મુક્ત કર્યો. આમ હોવાથી મારે તને સહાય કરવી જ ભેઈએ. વળી હે શત્રુદમન ! શ્રીમાન રામચંદ્ર કે જે સર્વ ધર્મધારીઓમા શ્રેષ્ઠ અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી છે તેમના કાર્યમાં પણ મારે સહાય કરવી ભેઈએ, તેથી તું મારા પર વિશ્રામ કર.’

હે વાનરો ! મહાત્મા મૈનાક પર્વતનું વચન સાંભળીને મેં તેને મારા કાર્યનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને આગળ જવાની ઉત્કંઠાથી મેં તેની આજ્ઞા માગી. ૮-૧૯ મનુષ્યરૂપધારી એ મૈનાકપર્વત પણ મને આજ્ઞા આપીને સસુદ્રમાં જ અંતર્હિત થયો, ત્યારે પછી હું અતિ ઉતાવળે આગળ જવા લાગ્યો. ઘણી વાર સુધી વેગપૂર્વક ગમન કરતાં હું ન્યારે સસુદ્રના મધ્યભાગમાં પહોંચ્યો, ત્યારે મધ્યસસુદ્રમાં વસનારી નાગોની માતા સુરસા મારા ભેવામાં આવી. સામે આવીને તેણે મને કહ્યું : ૨૦-૨૨ ‘હે કપિસત્તમ ! દેવતાઓએ તને મારું ભક્ષ્ય કલ્પેલો છે; માટે હું તારું ભક્ષણ કરીશ. આહ, મારા મોંમાં પેસ. ૨૩ સુરસા-નું વચન સાંભળીને મારું મુખ ઊતરી ગયું. હું તેની આગળ હાથ ભેડી ઊભો રહ્યો અને નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે સુરસા ! મહારાજ હશરથના પુત્ર રામચંદ્રે પોતાની પત્ની સીતા તથા બ્રાતા લક્ષ્મણની સાથે હંડકારણ્યમાં આવીને વાસ કર્યો હતો. એ વેળા દુરાત્મા રાવણ તેમનાં પત્ની સીતાનું હરણ કરી ગયો છે. શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થવાથી હું તેમના દૂત તરીકે તેમનાં પત્ની સીતાની પાસે જઈ છું. હે નાગમાતા ! રામચંદ્રના કાર્યમાં તારે અને તેટલો સહાય કરવી ઘટે છે. હે સુરસા ! એ તને આમ રુચતું ન હોય, તો હું તને પ્રતિસા-પૂર્વક સત્ય કહું છું કે, સીતાને મળી આવી રામ-ચંદ્રને તેના સઘળા સમાચાર નિવેદન કરી હું પાછો આવીશ અને તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ.’

હે વાનરો ! મારાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને ઈચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારી સુરસાએ મને કહ્યું : ‘હે વાનર ! મારી આગળ આવેલું કંઈ પણ પ્રાણી

જીવતું ભય જ નહિ, એવું મને દેવતાઓનું વરદાન છે, માટે હું તો તને ખાઈ જ જઈશ. ૧ સુરસાનું વચન સાંભળીને મેં મારા દેહને કથ થોજન જેટલો મોટો કર્યો. એ ભેઈ સુરસાએ મને ગળવા માટે મારા દેહ કરતાં પણ પોતાનું મુખ વધુ પહોળું કર્યું; એટલે હું તુરત અંગૂઠા જેવડું સૂક્ષ્મ રૂપ ધરીને તેના મુખમાં પેસી એકદમ બહાર નીકળી આવ્યો. એ ભેઈ સુરસાએ પોતાનું મુખ રૂપ ધારણ કરી મને કહ્યું : ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા સુખેથી જ અને સત્વર રામચંદ્રની સાથે સીતાનો મેળાપ કરાવ. ૨૪-૨૬ હે વાનર ! હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું; તું સુખી થા.’

એ સમયે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓએ ‘ખડું સારું થયું, ખડું સારું થયું’ એમ કહી મારી પ્રશંસા કરી. ૨૭ પછી હું ગરુડની પેઠે પુનઃ આકાશમાં ગમન કરવા લાગ્યો. થોડુંક ચાલ્યો હોઈશ એટલામાં તો કંઈએ મારી છાયા પકડીને મને અટકાવ્યો. ૨૮ એકાએક મારી ગતિ અટકી પડી તેથી હું ચોતરફ ભેવા લાગ્યો; પરંતુ મારી ગતિને અટકાવનાર કંઈ પણ મારી દિષ્ટિએ પડયું નહિ. ૨૯ પછી મને વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘અરે, અહીં કંઈ પણ રૂપ જણાતું નથી, છતાં મારા વેગને અટકાવનાર આ તે કેવું વિદ્ય !’ એમ વિચાર કરતાં ન્યારે મારી દિષ્ટિ નીચે પડી, ત્યારે ત્યાં સસુદ્ર-જળમાં સૂતેલી ભયંકર આકારવાળી એક રાક્ષસી મારા ભેવામાં આવી. મને ભેઈને એ રાક્ષસીએ ખડખડાટ હાસ્ય કર્યું અને નિર્ભયપણે સ્તબ્ધ થઈ ઊભેલા મને કંઠાર વચન કહ્યું : ૩૦-૩૯ ‘હે મોટી કાયાવાળા ! હું કે જે ઘણી જ ક્ષુધાતુર હોવાથી તને ખાઈ જવા આહું છું, તેની આગળથી હવે તું ક્યાં જવાનો છે ? ઘણાકાળથી ભૂખથી પીડાઈ રહેલા મારા દેહને તું આજે તૃપ્ત કર. ૪૦

છાયાગ્રાહી રાક્ષસીનું વચન સાંભળી ‘ખડું સારું, હું એમ જ કરીશ’ એમ કહીને મેં તેનું વચન સ્વીકાર્યું અને ભેતભેતામાં તેનું મોં જેટલું પહોળું હતું તેના કરતાં મેં મારું શરીર ઘણું જ મોટું કર્યું. ૪૧ એ રાક્ષસી પણ મને ગળવા માટે

પોતાનું સુખ વધારે ને વધારે પહોંચું કરવા લાગી; પરંતુ હું ધૃષ્ટિત રૂપ ધરનાર છું એ વાત તેણે બાંધી નહિ. ૪૨ પછી મેં તુરત જ મારું રૂપ બદલી નાખીને સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કર્યું અને તેના સુખમાં પ્રવેશ કરી તેણે હૃદય ચીરી નાખી પુનઃ આકાશમાં ઊડવા માંડ્યું. હૃદય ફાટી જવાથી પર્વત સરખા દેહવાળી એ રાક્ષસી હાથપગ તરફકાવતી સસુદ્રમાં પડી. ૪૩, ૪૪ એ સમયે આકાશચારી મહાવિજોની એવી વાણી મારા સાંભળવામાં આવી : 'હવેમાને સિંહિલકા નામની રાક્ષસીનો શબ્દવારમાં નાશ કર્યો. ૪૫'

પછી સીતાશોધરૂપી આવશ્યક કાર્યનું સ્મરણ કરતો હું ઉતાવળી ગતિએ ઊડવા લાગ્યો અને ઘણું જ લાંબો માર્ગ કાપી નાખ્યો. ત્યારે અનેક પર્વતોથી શોભતો અને ન્યાં લંકાનગરી આવેલી છે એવો સસુદ્રનો દક્ષિણ તટ મારી દષ્ટિએ પડ્યો. ત્યાં પહોંચીને ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો બહુ નહિ એ માટે મેં સ્થાયી થઈ પછી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ હે વાનરો ! હું જેવો લંકાના દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા બહિષ્કૃત છું, તેવામાં જ પ્રલયકાળના ચેષ્ઠ સરળી કોઈ એક સ્ત્રી ખડખડાટ હસતી મને હજીવા મારી આગળ આવી. પ્રભવલિત અગ્નિ સરખા કેશવાળી એ રાક્ષસીને જોતાં જ મેં મારા કાયા હાથની મુદ્રિનો પ્રહાર કરી તેને ચત્તીપાટ સુવાણી દીધી. મારું પરાક્રમ બેઠનને ભયભીત થયેલી એ રાક્ષસીએ મને કહ્યું : 'હે વીર ! હું લંકાદેવી છું. તે તારા પરાક્રમથી મને જીતી છે; માટે તું સર્વ રાક્ષસોને જીતીશ.'

પ્રદોષસમયે લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી મેં રાત્રિએ આખી લંકાનગરીમાં અને રાવણના અંતઃપુરમાં શોધ કરી; પરંતુ મને સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ. ૪૬-૪૮ બ્યારે રાવણના મહેલમાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ, ત્યારે હું શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો. હું શોકમગ્ન હતો તેવામાં જ સુવર્ણના કોટ-વાણ એક સુંદર ઉપવન મારા જોવામાં આવ્યું. ૪૯, ૫૦ તુરત જ હું કોટ જોળાઈને તેની અંદર ગયો. અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ભરેલા એ ઉપવનમાં એક મોટું શિંશપાવૃક્ષ મારી દષ્ટિએ પડ્યું. મેં એ

શિંશપાવૃક્ષ પર ચઢીને બેસ્યું તો નજીકમાં જ સુવર્ણ સરયું પ્રકાશતું કદળીવન મારા જોવામાં આવ્યું. એ જ સ્થળે સુંદર વર્ણવાળાં તથા કમળ-સરખા નેત્રવાળાં સોતાનાં મને દર્શન થયાં. ઉપવાસ કરવાથી તે કુશ થઈ ગયાં છે, તેમણે એક જ વચ્ચે ધારણ કર્યું છે, તેમના રમેટાંયેલા કેશ અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયા છે અને શોક તથા સંતાપને લીધે તેમનું અંગ સુકાઈ ગયું છે. પોતાના સ્વામીના હિંતમાં તત્પર રહેનારાં એ સીતા માંસ અને રોધિરુ ભક્ષણ કરનારી તથા બિહામણ રૂપવાળી કૂર રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં હોવાને લીધે વાઘભેડોથી ઘેરાયેલી હરિણી જેવાં દેખાય છે. કૂર રાક્ષસીઓ વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેમણે મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરી છે. સ્વામીની ચિંતાને લીધે તે દીન સરખાં થઈ ગયાં છે. તે પૃથ્વી પર શયન કરે છે. હેમંતઋતુની કમલિનીની પેઠે તેમનો વર્ણ બદલાઈ ગયો છે. ૫૧-૬૦ અને રાવણ તરફના ભયને લીધે મુખભોગ ત્યજીને તેમણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૬૧

હરિણના અગ્ન્યાનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાળાં રામપત્ની સીતાનાં મહાપ્રયત્ને દર્શન કર્યા પછી હું તેમને જ જોતો એ શિંશપાવૃક્ષમાં સંતાઈ બેઠો. થોડી વાર પછી સ્ત્રીઓની કટિમેખલા અને ઝાંઝરના ઝણકારથી ભિન્નિત એવો રાવણના મહેલમાં થતો ગંભીર નાદ મારા સાંભળવામાં આવ્યો; એથી અત્યંત હિલેગ પાસી મેં મારા પ્રૌઢ દેહને નાનો કરી નાખ્યો અને પક્ષીની પેઠે હું શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં છુપાઈ બેઠો. થોડી વાર થઈ એટલે સ્ત્રીઓ થી ટાંચેલો મહાભળવાન રાવણ બધાં સતી સીતા બેઠાં હતાં ત્યાં આવ્યો. રાવણને આવતો જોઈને સતીશિરોમણિ સીતા પોતાના બન્ને ભ્રુ સંકેતીને તથા હાથ વડે સ્તન ઢાંકીને બેઠાં. ૬૨-૬૧ એ વેળા અત્યંત ત્રાસ પાસેલાં તપસ્વિની સીતા પરમ ઉદ્વિગ્ન થઈને યોગેર દષ્ટિપાત કરતા હતાં, પરંતુ તેમનું રક્ષણ કરનાર કોઈ પણ તેમના જોવામાં આવતું ન હતું; તેથી તે ચરચર મૂંઝતાં હતાં. ૬૩ એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખી હયામાં આવી પડેલાં

સર્ગ ૫૮ મો-મહેન્દ્રપર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાને કહેલું સીતાશોધનું વૃત્તાંત ૭૯૭

સીતાને પોતાનું મસ્તક નમાવીને રાવણે કહ્યું :
'હે સુંદરી ! તું મને બહુમાનની દૃષ્ટિથી જો. ^{૧૮} હે
ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવવાળી સીતા ! જો તું ગર્વને લીધે
મારા સ્વીકાર કરીશ નહિ, તો જો માસ પછી હું
તારા રુધિરનું પાન કરીશ. ^{૧૯}

રાવણનું વચન સાંભળીને સીતાએ ક્રોધપૂર્વક
કહ્યું : ^{૨૦} 'હે રાક્ષસાધમ ! હું કે જે અમાપ તેજ-
વાળા રામચંદ્રની લાચારી છું અને મહારાજ દશ-
રથની પુત્રવધૂ છું, તેના પ્રત્યે આવું અયોગ્ય
વચન જોણતાં તારી જીભ કેમ તૂટી પડતી નથી ?
હે અનાર્થ ! મારા સ્વામી પાસે ન હતા, એવે
વખતે છાનોમાનો તું મને લઈ આવ્યો એમાં તે
તે શું મોઢું પરાક્રમ કયું ? હે નીચ ! તું રામ-
ચંદ્રના જેવો નથી; એટલું જ નહિ, પણ તું તેમનું
દાસત્વ કરવાને પણ લાયક નથી. ^{૨૧-૨૩} મારા
સ્વામી રામચંદ્ર સત્યવાદી, સંશ્રામકુશળ અને
અભેદ્ય પરાક્રમવાળા છે.'

સીતાનાં કઠોર વચન સાંભળીને રાક્ષસેશ્વર
રાવણ એકદમ ચિતાના અગ્નિની પેઠે ક્રોધથી ભજૂડી
છિલ્યો અને પોતાનાં કૂંર નેત્ર ફેરવી જમણા હાથની
સુષ્ઠિ ઉગારી સીતાને મારવા ધસી આવ્યો. એ
જોઈતેની સ્ત્રીઓમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો. દુરાત્મા
રાવણની મુખ્ય સ્ત્રી મંદોદરીએ આવી તેને તેમ
કરતાં અટકાવ્યો. તેણે કામપીડિત રાવણને મધુર
વાણીથી કહ્યું : 'હે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી ! તમારે
સીતાનું શું કામ છે ? મારી સાથે ક્રીડા કરો.
સીતા કંઈ મારા કરતાં રૂપાળી નથી. ^{૨૪-૨૮} હે
સ્વામીનાથ ! તમે દેવ, યક્ષ અને ગંધર્વકન્યાઓ
સાથે સુખપૂર્વક ક્રીડા કરો; આ સીતાની સાથે
રહીને તમે શું કરશો ? એમ કહીને મંદોદરી
વગેરે સ્ત્રીઓ રાવણને પોતાના મહેલમાં લઈ ગઈ.
રાવણના ગયા પછી બિહામણુ મુખવાળી રાક્ષસી-
ઓ દારુણ અને ક્રૂર વચનો વડે સીતાને તિરસ્કાર
કરવા લાગી. ^{૨૯-૮૧} પરંતુ સીતા તેમનાં વચનો
ને તૃષ્ણ સમાન ગણતાં હતાં; એથી રાક્ષસીઓ-
નો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ ગયો. સીતાને સમભવવા-
માં નિષ્ફળ નીવડેલી રાક્ષસીઓએ રાવણની

પાસે જઈને નિવેદન કયું : 'હે મહારાજ ! મરડું
પણ રાવણને તાણે થતું નહિ' એવો સીતાનો દંઢ
નિશ્ચય છે. ^{૮૨, ૮૩}

સીતાને સમભવતાં કંટાળી ગયેલી સર્વ
રાક્ષસીઓ નિરાશ થઈને સૂઈ ગઈ. ^{૮૪} સઘળી
રાક્ષસીઓ નિદ્રાવશ થઈ ત્યારે અતિશય દુઃખિયારાં
સીતા શોકને લીધે કરુણ સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યાં.
સીતાનો વિલાપ સાંભળી બગી જોડેલી રાક્ષસીઓ
તેમને ક્રૂર વચનો કહી ખાઈ જવાની ધીક દેખા-
ડવા લાગી. એટલામાં 'ત્રિજટા' નામની વૃદ્ધ
રાક્ષસીએ બગીને કહ્યું : 'હે રાક્ષસીઓ ! તમે
તમારા દેહને જ ખાઈ બાળો ને ! આ સીતાને
ખાવાને તમે યોગ્ય નથી. મને આજે રાત્રે સર્વ
રાક્ષસોનો નાશ થાય એવું અને સીતાના સ્વામી-
નો જય થાય એવું અતિ ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું છે.
આ સીતા આપણું સર્વ રાક્ષસીઓનું રામચંદ્ર-
ના ભયમાંથી રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. ^{૮૫-૮૮} માટે
આપણે સૌએ તેની પ્રાર્થના કરવી એ મને રુચે
છે. જે દુઃખચક્રત સ્ત્રીના સંબંધમાં મને થયું તેવું
સ્વપ્ન થાય તે સ્ત્રી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટોમાંથી મુક્ત
થાય છે. હે રાક્ષસીઓ ! જો આપણે જનકનંદિની
સીતાને પળે લાગીશું, તો તે આપણા ઉપર પ્રસન્ન
થશે અને રામચંદ્રથી થનારા મહાન ભયમાંથી
આપણને ઉગારશે.'

હે વાનર ! ત્રિજટા રાક્ષસીના મોઢેથી પોતાના
સ્વામી રામચંદ્રનો વિજય થશે એવું સાંભળીને
હર્ષિત થયેલાં સીતા શરમાતે મુખે જોણ્યાં : 'તમે
કહો છો તે સાચું હશે તો હું તમારું રક્ષણ કરીશ.'

હે કપિવર ! સીતાની કથામણી સ્થિતિ જોઈ-
ને મારું મન ગભરાવા લાગ્યું. મને લેશ પણ
શાંતિ વળી નહિ. પછી સીતાની સાથે મારે શી
રીતે વાતચીત કરવી તેનો વિચાર કરીને મેં અનેક
રાત્રિઓથી શોકતા ઇક્ષ્વાકુવંશનું યશોગાન કયું.
જો સાંભળીને આંસુભર્યાં નેત્રોથી મારી સામે જોઈ-
તે સતી સીતાએ કહ્યું : 'હે વાનરપુંગવ ! તું કૌણ
છે ? તને કૌણે મોકલ્યો છે ? તું શા માટે આવ્યો
છે ? ^{૮૯-૯૫} અને રામચંદ્રની સાથે તારે પ્રીતિ કેવી

રીતે થઈ છે ?

સીતાહું વચન સાંભળીને મેં તેમને કહ્યું : 'હે દેવી ! વાનરોનો રાજા મહાપરાક્રમી સુગ્રીવ તમારા સ્વામી રામચંદ્રને સહાય કરવા બંધાયે છે. ૯૭ તેના હું સેવક છું. મારું 'હતુમાન' એકું નામ છે અને તમારા સ્વામી રામચંદ્ર મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. હે યશસ્વિની ! શ્રીમાન કશ-રથનંદન રામચંદ્રે આ વીંટી નિશાની તરીકે મોકલેલી છે તેને તમે ઓળખ કરો. ૯૮, ૯૯ અને આજ્ઞા આપો કે, હું તમારું શું પ્રિય કરું ? બે તમારી મરજી હોય તો હું તમને આજે રામ-લક્ષ્મણની પાસે તેડી જઈશ. ૧૦૦

પછી સીતાએ મને ઉત્તર આપ્યો : 'રાવણ-ને હજીને રામચંદ્ર પોતે જ મને પાછી લઈ જાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ૧૦૧ સીતાને એવો ઉત્તર સાંભળી મેં તેમને પ્રણામ કર્યો અને રામ-ચંદ્રના મનમાં વિશ્વાસ આવે એવું કંઈક અભિ-જ્ઞાન માંડ્યું. ત્યારે સીતાએ મને કહ્યું : 'હે વાનર ! હો, તું આ ચૂકામણિ રામચંદ્રને આપજે. એને જોઈ મહાબાહુ રામચંદ્ર તારા પર વિશ્વાસ રાખશે અને તારો ઘણો જ સત્કાર કરશે.' એટલું કહી સીતાએ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે મને ચૂકામણિ આપ્યો અને રામચંદ્રને કહેવાનો સંદેશો પણ કહ્યો. પછી સીતાને પ્રણામ કરીને તથા તેમની પ્રદિક્ષણ કરી-ને હું આ તરફ આવવા તૈયાર થયો. ૧૦૨-૧૦૫ ત્યારે વળી તેમણે વિચારીને મને કહ્યું : 'હે હતુમાન ! રામચંદ્રને મારું યથાસ્થિત વૃત્તાંત કહેજે. ૧૦૬ હે કપિ ! મારું વૃત્તાંત સાંભળીને બન્ને લાઈએ સુગ્રીવની સાથે સત્વર અહીં આવે એમ કરજે. ૧૦૭ હે મારુતિ ! હવે મારે બે માસ જ જીવવાનું છે; માટે બે રામચંદ્રને અહીં આવતાં વિલંબ થશે, તો તે મને એવા પામશે નહિ અને હવે મારે શું કરવાનું બાકી છે તે મેં વિચાર્યું. પછી મેં મારા દેહને પર્વત સરખો પ્રોઠ બનાવી-ને યુદ્ધ જગાવવા અશોકવાટિકાનો નાશ કરવા

માંડ્યો. વાટિકાનો કેટલોઈ ભાગ ઉજ્જવ કર્યો, તેથી તેમાંનાં પક્ષીઓ તથા મૃગાદિ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. એ વેળા બિહારમણ સુખવાળી પેલી રાક્ષ-સીઓ જાગીને ચોસેર એવા લાગી. ૧૦૮-૧૧૧ મને જોઈને તે સર્વ રાક્ષસીઓ આમતેમથી એકઠી થઈને રાવણને સમાચાર કહેવા દોડી ગઈ. તેમણે રાવણને કહ્યું : ૧૧૨ 'હે રાજન ! તમારા બળ-ને નહિ જાણનારા કોઈ એક હુક વાનરે આપણી દુર્ગમ અશોકવાટિકા ભાંગી નાખી છે. હે રાજન ! તેણે પોતાની દુષ્ટિહિને વશ થઈને તમારું મોટું અપ્રિય કર્યું છે તમે સત્વર તેનો વધ કરવા-ની આજ્ઞા કરો કે જેથી તે અહીંથી જીવતો જવા પામે નહિ.' રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી રાવણે પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અને અત્યંત દુર્બલ એવા 'કિંકર' સંજ્ઞાવાળા રાક્ષસોને મારી સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. ૧૧૩-૧૧૫ તે મળીને એ શીઠભર રાક્ષસો હતા. તેઓ જ્યારે ત્રિશળ અને મુદ્ગર વગેરે હથિયારો લઈને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા, ત્યારે મેં અશોકવાટિકાના દર-વાબની ભૂંગળ વડે તે સઘળાનો સંહાર કર્યો. ૧૧૬ તેઓમાં જે જોછા બળવાળા હતા, તેઓ નાસી છુટ્યા અને 'સઘણ' સૈન્ય નાશ પામ્યું છે' એવા સમાચાર રાવણને નિવેદન કર્યા. ૧૧૭

હે વાનર ! એ અશોકવાટિકામાં એક ઉત્તમ ચૈત્યપ્રાસાદ હતો, તેને પણ મેં ભાંગી નાખ્યો અને તેના સ્તંભ વડે સો ચોક્કિદારોનો નાશ કર્યો. ૧૧૮ એ ચૈત્યપ્રાસાદ કે જે લંકાનગરીના શણગારરૂપ હતો તેના ધ્વંસ થયો જાણીને રાવણે લાયકર રૂપવાળા અનેક રાક્ષસો સહિત પ્રહસ્તના પુત્ર જંબુમાલીને મોકલ્યો. રણકુશળ અને બળ સંપન્ન જંબુમાલીનો પણ તેના અનુચરો સહિત રાજ રાવણે મોટા પાયેળ સહિત સાત મંત્રી-પુત્રોને મોકલ્યા. તેઓને મેં ભૂંગળ વડે યમ-લોકે પહોંચાડ્યા. ૧૧૯-૧૨૨ મહાપરાક્રમી મંત્રી-પુત્રોને સંગ્રામમાં હણાયેલા સાંભળી રાવણે શૂર-વીર એવા પાંચ સેનાપતિઓને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા.

સર્ગ ૫૮ મો-મહેન્દ્રપર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાને કહેલું સીતાચોધનું વૃત્તાંત ૭૯૮

તેઓને પણ તેઓની સેના સહિત મેં પરલોક પ્રવેશિત કર્યા. ત્યાર પછી લક્ષ્મણ રાવણે ઘણા રાક્ષસો સહિત પોતાના પુત્ર અક્ષુકમારને મારી સાથે મોકલ્યો. મહોદરીના પુત્ર એ અક્ષુકમાર સંઘામ કરવામાં અત્યંત કુશળ હતો. યુદ્ધ કરતાં તે બ્યારે મારી પાછળ આકાશમાં ઊઠ્યો, ત્યારે મેં તેના પગ પકડીને સો વાર આકાશમાં ફેરવ્યો અને પછી પૃથ્વી પર પડકર્યો કે જેથી તે મરણને શરણ થયો.

અક્ષુકમારનું મરણ થયું સાંભળીને અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા રાવણે મહાન બળવાળા અને યુદ્ધમાં ગર્વ ધરનારા 'ઇંદ્રજિત' નામના પોતાના બીજા પુત્રને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. તેને પણ તેની સેના સહિત નિઃસત્ત્વ કરીને હું હર્ષિત થયો. ઇંદ્રજિત ઘણો બળવાન છે, તેથી એ વાનરને જીતીને આવશે એવા વિશ્વાસથી રાવણે તેને ઘણા રાક્ષસોની સાથે મોકલ્યો હતો, પણ બ્યારે મેં તેના સૈન્યનો સંહાર કર્યો અને હું તેનાથી જિતાવો અશક્ય થઈ પડ્યો, ત્યારે તેણે બ્રહ્માસ્ત્ર વડે મને બાંધી લીધો. પછી મને દોરડાં વતી બાંધીને રાવણની આગળ લઈ ગયા, ત્યાં હુરાસા રાવણની સાથે મારે વાતચીત થઈ.^{૧૨૩-૧૨૪} રાવણે મને લંકામાં આવવાનું તથા રાક્ષસોને મારવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં તેને ઉત્તર આપ્યો કે, 'એ બધું મેં સીતાને અર્થે કર્યું છે.^{૧૨૫} હે રાજન! સીતાનાં દર્શન કરવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. હું વાનરજાતિમાં જન્મેલો વાણુનો ઔરસ પુત્ર છું. મારું નામ 'હનુમાન' છે.^{૧૨૬} હું સુગ્રીવનો સચિવ છું અને રામચંદ્રના હૃત તરીકે તારી પાસે આવ્યો છું.^{૧૨૭} હે રાક્ષસેશ્વર! સુગ્રીવે તારા હિતને અર્થે જે સંદેશો કહાવ્યો છે તે હું તને કહું છું.^{૧૨૮} સુગ્રીવે તારું કુશળ પૂછીને ધર્મ, અર્થ તથા કામયુક્ત અને તારું હિત થાય એવું વચન કહ્યું છે.^{૧૨૯} હે રાવણ! ઋત્યુમૂક પર્વત પર રહેતા મને રણ-કુશળ રામચંદ્રની સાથે મૈત્રી થઈ છે.^{૧૩૦} તેમણે 'મારી પત્ની સીતાનું રાવણ હરણ કરી ગયો છે, માટે તારે મને એ કાર્યમાં સહાય કરવી'

એમ કહ્યું અને વાલીને મારીને રાબત્ય અપાવવાનું વચન આપ્યું. પછી રામ-લક્ષ્મણે અગ્નિદેવની સાક્ષીએ મારી સાથે દંડ મૈત્રી બાંધી અને એક જ બાણ વડે વાલીને હણી મને વાનરોનો રાજા બનાવ્યો; એથી મારે પણ સર્વ પ્રકારે રામચંદ્રને સહાય કરવી જ જોઈએ; એટલા માટે જ આ હૃતને પ્રથમથી તારી પાસે મોકલ્યો છે. હે રાવણ! હવે તું સત્ત્વર શ્રીમાન રામચંદ્રને સીતા પાછાં આપ, નહિ તો શરવીર વાનરો તારી સેનાઓનો સંહાર કરશે. હે રાવણ! મહાસમર્થ વાનરો કે જેઓ નિમત્રણ થવાથી દેવતાઓની પાસે સ્વર્ગમાં પણ જઈ શકે છે, તેઓનો પ્રભાવ કોનાથી અનલ્પ્યો છે?^{૧૩૧-૧૩૨} હે રાવણ! એ પ્રમાણે વાનરોના રાજા સુગ્રીવે તને કહાવ્યું છે.'

હે કપિપુંજરો! એટલું કહેતાકમાં તો રાવણ મારા પર ક્રોધે ભરાયો અને જાણે પોતાની ફેર દૃષ્ટિ વડે મને બાળી નાખતો હોય એમ મારી સામુંજોવા લાગ્યો. તેણે મારે પ્રભાવ બળવા સિવાય જ મારો વધ કરવા માટે રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી, ત્યારે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા તેના ભાઈ વિભીષણે તેને વીનવી કહ્યું: 'હે રાક્ષસરાજ! તું આ નીચ વિચારનો ત્યાગ કર. હૃતને હણવો એ રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે.^{૧૩૫-૧૩૬} હે રાક્ષસ! નીતિશાસ્ત્રમાં હૃતનો વધ કરવાનું કહેલું નથી. હૃત પોતાના સ્વામી તરફનો જે કંઈ યથાર્થ સંદેશો કહે તે સાંભળી લેવાનો જ આપણો ધર્મ છે.^{૧૩૭} હે અતુલ પરાક્રમી! જે કદાચ શત્રુનો હૃત મોટો અપરાધ કરે, તો માત્ર તેને વિરૂપ કરવાની શિક્ષા કહેલી છે; પરંતુ વધ કરવાનું તો ક્યાંય પણ કહેલું નથી.^{૧૩૮}

હે કપિવરો! વિભીષણે રાવણને એ પ્રમાણે સમજાવ્યો, ત્યારે તેણે મારું પૂછડું બાળી નાખવાની રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી. રાવણની આજ્ઞા થવાથી ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો મારા પૂછડા ઉપર શણગાં અને સૂતરનાં કપડાં વીંટવા લાગ્યા. પોતાની ઇચ્છાનુસાર કપડાં વીંટી રહ્યા પછી તેઓએ મારું પૂછડું સળગાવ્યું અને લાકડીઓ તથા સુદ્ધીઓ

વડે મારવા લાગ્યા. ૧૫૧-૧૫૩ રાક્ષસોએ મને ઘણું દોરડાં વડે બાંધ્યો હતો, છતાં દિવસે લંકા ભોવાની ઉત્કંઠાને લીધે મને તેની લેશ પણ પીડા જણાતી ન હતી.

પછી રાક્ષસો 'આ રાખને! શુનેગાર છે,' એવી દાંડી પીટતા મને સળગતા પુરછે રાજમાર્ગ પર થઈને છેક લંકાના દરવાજા પર્થત લઈ ગયા. ત્યાં મારા મોટા દેહને ઘણો જ નાનો કરીને હું રાક્ષસોએ બાંધેલાં બંધનોમાંથી છૂટી ગયો અને યુનઃ પ્રૌઢ સ્વરૂપ ધારણ કરી લંકાના દરવાજાની ભૂંગળ બહાર કરી તે વડે સર્વ રાક્ષસોને સંહારી વેગથી દિશ્ઠા પર ચડી ગયો. પછી જેમ પ્રલય-કાળનો અગ્નિ પ્રબળે બાળે, તેમ મેં સળગતા પુરછે નિર્લયપણે આખી લંકામાં ઘેરઘેર અને દરવાજે દરવાજે ફરીને આગ લગાડી. ૧૫૪-૧૫૮ લંકા બાળ્યા પછી મને વિચાર થઈ આવ્યો કે, 'અરે! ન્યારે લંકાનો કોઈ પણ ભાગ બળ્યા વિના રહ્યો નથી, ત્યારે નિશ્ચય સીતા પણ બળી ગયાં હશે! અરેરે, જો એમ થયું હોય તો તો રામચંદ્રનું કાર્ય મેં જ વણસાડયું.' એવા વિચારથી શોકમગ્ન થયેલો હું ચિંતા કરતો હતો, એટલામાં આકાશ-ચારી ચારણોની વાણી મારા કાને પડી : 'અહા! આખી લંકા બળી ગઈ, છતાં સીતા જીવતા રહ્યાં એ આશ્ચર્ય સરખું થયું!'

હે કપિવરો! આકાશચારી ચારણોની અફ-ભુત વાણી સાંભળીને તથા કેટલાંક શુભ શકુને બોઈને મને નિશ્ચય થયો કે, સીતા બળી મૂઆં નથી. વળી મારું પુરછ સળગવા છતાં મને લેશ પણ પીડા થતી ન હતી. મારું હૃદય આનંદમાં હતું અને વાયુ પણ સુગંધયુક્ત વાતો હતો. એ પરથી તથા પૂર્વોક્ત ચારણોની વાણીથી હું અતિ હર્ષિત થયો અને યુનઃ સીતાને જઈ મળ્યો. પછી સીતાની આસા લઈને હું અરિષ્ટ પર્વત પર આવ્યો અને તમારાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી સસુદ્રને જોળ-ગવા ત્યાંથી ફર્યો. હે વાનરો! વાહુ, ચંદ્ર, સૂર્ય-સિદ્ધ અને ગ્રધવાદિએ સેવેલા આકાશમાર્ગે ગતિ કરતો હું સો યોજનનો સસુદ્ર જોળાગીને અહીં

આવી તમે સર્વને મળ્યો છું. ૧૫૯-૧૬૭ હે કપિ-કુન્વરો! રામચંદ્રની કૃપાથી અને આપ સૌની સહાયથી મેં સુગ્રીવનું કાર્ય સારી રીતે સંપાદન કર્યું છે. હે વાનરશ્રેષ્ઠ! લંકામાં જઈને મેં જે કંઈ કર્યું તે સઘળું આપ સૌને મેં યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું. હવે જે કાર્ય બાકી હોય તે સર્વ આપ સૌએ કરવાનું છે. ૧૬૮, ૧૬૯

ધૃતિ શ્રીવાલ્મીકિ સહાયનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૫૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૯ મો

મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-
હતુમાનનો વિચાર

પતવાચ્યાય તત્સર્વે હનુમાન્માલતાત્મજા ।

મૂયઃ સતુપન્નક્રામ વવર્જ વક્તુસત્તરમ્ ॥ ૧ ॥

સીતાશોધ સંબંધી વૃત્તાંત કહ્યા પછી પવન-સુત હતુમાને યુનઃ કહ્યું :^૧ 'હે વાનરવરો! સીતાનું પતિવ્રત ભઈને મારું મન અત્યંત પ્રસન્ન થયું છે અને મારી ખાતરી થઈ છે કે, સીતા માટે રામચંદ્રનો ઉલ્લેખ અને સુગ્રીવનો ઉત્સાહ ચોક્કસ જ છે.^૨ હે 'હવગર્વિણો! સીતાનું પતિવ્રતધર્મ-રૂપી તપોબળ અરેખર અરૂંધતી આદિ સતીઓના જેવું જ છે. તે પોતાના તેજ વડે ત્રણે લોક ધારણ કરવા તથા કોઈ વડે બાળવાને સમર્થ છે.^૩ રાક્ષસોનો રાજ રાવણ મોટા તપોબળવાળો છે, તેથી જ સીતાનો સ્પર્શ થવા છતાં તેના વિનાશ થયો નથી.^૪ ક્રોધાત્મક થયેલાં જનકનંદિની સીતા જે કંઈ કરવા સમર્થ છે, તે પ્રદીપ્ત અગ્નિ પણ પોતાને સ્પર્શ કરનારને કરી શકવા સમર્થ નથી; અર્થાત્ અગ્નિ કરતાં પણ સીતાનું તેજ વધારે છે. હે કપિ-વરો! સીતા સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત મેં તમારી આગળ નિવેદન કર્યું છે. હવે જો ભંજવાન આદિ વૃદ્ધ પુરુષોની આજ્ઞા હોય, તો આપણે સીતાને લઈને જ અહીંથી પાછા જઈએ અને રામ-લક્ષ્મણને મળીએ. હે વાનરો! ન્યારે હું' એકલો જ સર્વ રાક્ષસો સહિત લંકા અને રાવણને હણવા સમર્થ છું, ત્યારે તમારા સરખા બળવાન, જિતેન્દ્રિય, અઅધિધામાં નિપુણ, વિવશની ઇચ્છાવાળા

અને શૂરવીર વાનરોની સહાયથી તે કાર્ય પાર પડે
જોમાં તો શું જ આશ્ચર્ય ?^{૧૮} સંઘામમાં રાવણને
તેના પુત્રો, અમાત્યો, યોદ્ધાઓ અને ભાઈઓ
સહિત હણવાને હું સમર્થ છું. પ્રહ્લાદ, રાવણ,
વાયવ્યાસ, વારુણાસ^{૧૯} તથા જેના સાતું પણુ જોઈ
શકાય નહિ જોવાં ઇંદ્રજિતનાં અસ, એ સર્વથી હું
ડરું તેમ નથી. હું તમારી આજ્ઞાથી તે સર્વ અસો-
નું નિવારણ કરીશ અને રાક્ષસોના સંહાર કરીશ.
રાક્ષસોએ વરસાવેલી અખંડિત શિલાવૃષ્ટિને મેં
ઉઠાવી દીધી તથા અગ્નિને પણ ગણુકાયોં નહિ, એ
વગેરે મારું પરાક્રમ જોઈને રાવણ છલ્લ થઈ ગયો
છે.^{૨૦} હે વાનરો ! તમારી આજ્ઞા મળવાથી હું
દેવતાઓને હરાવવા પણ સમર્થ છું, તો પછી
રાક્ષસોના શા ભાર છે ? હું તમારી આજ્ઞાની વાટ
જોતો જ રોકાઈ રહ્યો છું.

હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! કદાચિત્ સમુદ્ર પોતાની
મયંદાનુ ઉઠીં ઘન કરે તેમ જ મંદરાચળ કંપાય-
માન થાય, તોપણ મહાસમર્થ જાંબવાન શત્રુની
સેનાથી ડરે એમ નથી.^{૨૧-૨૩} શૂરવીર વાલિપુત્ર
અંગદ જ સઘળા રાક્ષસો તથા તેઓના પૂર્વજોનો
નાશ કરવાને સમર્થ છે.^{૨૪} અરે, મહાત્મા પનસ-
વાનર તથા નીલવાનરના ઊરુવેગથી મંદરાચળ
પણુ પિસાઈ બચ, તો પછી યુદ્ધમાં તેમની આગળ
રાક્ષસો તે કોણ માત્ર !^{૨૫} હે વાનરવરો ! દેવતા-
ઓ, અસુરો, યક્ષો, ગંધર્વો, ઉરગો અને પક્ષીઓ
વગેરેમાં મંદવાનર અથવા કિવિદવાનરની સામે
યુદ્ધ કરવા ઊભો રહે, એવો મને એક તો ખતાવો !
મહાવેગવાન મેંદ અને કિવિદ નામના અજે વાનરો
અધિનીકુમારના પુત્રો છે તેઓની સામે પ્રતિપક્ષી
તરીકે યુદ્ધ કરે એવો કોઈ પણ મારા જોવામાં
આવતો નથી. હે વાનરો ! મેં એકલાએ જ બ્યારે
આખી લકાનગરીને બાળી ભસ્મ કરી, ત્યારે
આપણે સો મળીને શું નહિ કરી શકીએ ? હે
કપિવરો ! મેં લંકાના ચૌટેચૌટે અને ચકલેચકલે
હાક વગાડી છે કે, 'મહાભગવાન રામ-લક્ષ્મણનો
બચ થાઓ. અને રામચંદ્રના મિત્ર સુગ્રીવનો પણ
બચ થાઓ. હું રામચંદ્રનો સેવક છું, વાચુનો પુત્ર

છું અને મારું નામ 'હંતુમાન' છે.^{૨૬-૨૭}

હે કપિકુંજરો ! દુરાત્મા રાવણની અશોક-
વાટિકામાં શિશુપાલ નીચે મહાસાધ્વી સીતા
અત્યંત કરુણાવસ્થામાં બેઠેલાં છે. તે શોક અને
સંતાપથી કૃશ થયેલાં તથા રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં
હોવાને લીધે મેઘમંડળથી ટંકાયેલી ચંદ્રરેખા
સરખાં નિસ્તેજ દેખાય છે. બળગવિત રાવણે કેદ
રાખવા છતાં પતિવ્રતધર્મ પાળનારા સીતા રાવણને
ગણુકારતાં નથી. જેમ ઇંદ્રાણી ઇંદ્ર ઉપર અતુરકત
રહે છે, તેમ મહાસાધ્વી સીતા પોતાના પતિ રામ-
ચંદ્ર ઉપર જ અતુરકત છે. તે અત્યંત પુરુષવૃત્તિ તવન
પણુ કરતાં નથી. તેમણે એક જ વસ્ત્ર પહેરેલું છે,
તેમનું આપું શરીર રબેટાઈ ગયું છે, બિહામણી
રાક્ષસીઓ તેમનો વારંવાર તિરસ્કાર કરે છે, તેમણે
મસ્તક ઉપર વેણી ધારણ કરી છે, સ્વામીની
ચિંતાને લીધે તે દીન બની ગયાં છે, તે પૃથ્વી પર
શયન કરે છે, હિમકાળની પક્ષિનીની પેઠે તેમનો
વળું ફિલ્લો પડી ગયો છે અને તેમણે સર્વ સુખ-
લોગનો ત્યાગ કરી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હે
વાનરો ! એવી સ્થિતિમાં રહેલાં એ જનકનંદિની-
ને મળ્યા પછી મેં તેમને મહાપ્રયાસે વિશ્વાસ
એસાઓ હતો અને સઘળી હંકીકંત કહી સંભ-
ળાવી હતી. રામચંદ્ર અને સુગ્રીવની મૈત્રી થયેલી
બાણીને સતી સીતા અત્યંત આનંદ પામ્યાં હતાં.
હે કપિશ્રેષ્ઠો ! સીતાની પતિભક્તિના અને શ્રેષ્ઠ
પતિવ્રતના પ્રભાવ વડે હજી સુધી રાવણનો નાશ
થયો નથી તેનું કારણ માત્ર રાવણનું મોટું તપોભળ
છે; છતાં અધર્મ કરવાથી હવે તે મૂઝા સરખો
થઈ ગયો છે, એટલે તેને હણવામાં રામચંદ્ર નિમિત્ત-
માત્ર જ થશે. જેનાં અંગ પ્રથમથી જ નાબુક
હતાં, એવાં સીતા હાલમાં રામચંદ્રનો વિયોગ
થવાથી વિશેષ કૃશ થઈ ગયાં છે; તેથી પ્રતિપદાને
દિવસે અધ્યયન કરનારી વિદ્યાની પેઠે તે અત્યંત
ક્ષીણ થયેલાં જણાય છે.^{૨૮-૨૯} હે વાનરો ! લંકા
વિષે મહાભાગ્યવતી સીતા શોકમગ્ન જ રહે છે,
માટે હમણાં તે સંબંધી જે કંઈ કરવું ઘટવું હોય
તે કરો.^{૩૦}

સુંદરમંડા પદ્મ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૦ મો

‘મહે’દ પર્વત પર વાનરોની સભા-અંગદ
તથા બાળવાનનો વિચાર

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા વાલ્મીકિરમણત ।

અશ્વિપુત્રો મહાવેગો વલવન્તો પ્લવજ્જમૌ ॥ ૧ ॥

હનુમાનનાં વચન સાંભળીને વાલીપુત્ર અંગદ બોલ્યો : ‘હે વાનરો ! મોટા વેગવાળા અને આતિ-શય બળવાળા મૈંદ અને દ્વિવિદ નામના બન્ને વાનરો અશ્વિનીકુમારના પુત્રો છે અને બ્રહ્મદેવના વરદાનથી ગર્વિત થયેલા છે. પૂર્વે અશ્વિનીકુમારોનું સન્માન કરવા માટે બ્રહ્મદેવે એ બન્ને વાનરોને વરદાન આપેલું છે : ‘કોઈ પણ તમારો વધ કરી શકશે નહિ.’ બ્રહ્મદેવના વરદાનથી મત્ત થયેલા આ બન્ને વાનરોએ દેવતાઓની મોટી સેનાને હરાવી અમૃતપાન કરેલું છે. એ આ બન્ને વાનરો ક્રોધાચ્છાન થાય તો તેઓ અશ્વ, રથ અને હસ્તિઓથી ભરેલી લંકાનગરીનો નાશ કરવા સમર્થ છે. હે કપિવરો ! મહાબળવાન રાવણનો અને રાક્ષસોથી ભરેલી આખી લંકાનો નાશ કરવાને બ્યારે હું એકલો જ સમર્થ છું, ત્યારે અત્યંત બળવાન, શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત અને વિજ્યની ઇચ્છાવાળા તમે સૌની સહાયથી હું એ કાર્ય કરું એમા તો શું જ આશ્ચર્ય ! હે વાનરો ! હનુમાનના પરાક્રમથી લંકાનગરી બગી ગઈ એ આપણે જાણ્યું; પરંતુ અહીંથી પાછા જઈને ‘અમે સીતાને જોયા પણ તેને લાગ્યા નહિ’ એવું રામચંદ્રને કહેવું એ તમારા જેવા પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળાને યોગ્ય નથી. હે કપિસત્તમે ! જિડવામાં તેમ જ પરાક્રમ કરવામાં તમારી ભરાભરી કરી શકે એવો કોઈ પુરુષ દેવતાઓ અને અમુરો સહિત આખા ત્રેલોક્યમાં મારા બાણવામાં નથી; માટે હું તો ધારું છું કે રાક્ષસો સહિત લંકાને જીતીને, સંગ્રામમાં રાવણને હણીને તથા મહાસાધ્વી સીતાને લઈને કૃતકૃત્ય થયેલા આપણે સૌ હર્ષભેર રામચંદ્રની પાસે જઈએ એ જ શ્રેષ્ઠ છે. ૧-૧૦ હનુમાને સુખ્ય સુખ્ય બળવાન રાક્ષસોનો ઘાણ વાળી નાખ્યો છે, તો હવે આપણે ત્યાં જઈને બીજું શું કરવાનું બાકી છે ? આપણે

તો સીતાને પાછાં લાવી રામ-લક્ષ્મણને સોંપી શકીએ તેમ જીએ, તો પછી એકાંક થયેલા સર્વ વાનરોને વ્યથા પરિશ્રમ થા માટે આપવો ? આપણે અહીંથી લંકામાં જઈ રાક્ષસો સહિત રાવણને હણીને જ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ પાસે જઈએ એ જ યોગ્ય છે.’

સુવરાજ અંગદનો અભિપ્રાય બહુ વૃદ્ધ બાળવાને પ્રસન્ન થિતે કહ્યું : ૧૧-૧૪ ‘હે મહાભુક્તિ-શાળી અંગદ ! તું કહે છે તેમ કરવું યોગ્ય નથી. હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! આપણને માત્ર દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ કરવાની જ આસા થયેલી છે. ૧૫ સીતાને લઈ આવવાની આસા સુગ્રીવે કે રામચંદ્રે આપી નથી. વળી આપણે મહાપ્રયત્ને રાક્ષસોને જીતીને સીતાને કદાચ લઈ જઈએ છતાં એ કાર્ય રામચંદ્રને પસંદ પડે કે ન પડે તો શું કરવું ? ૧૬ નૃપશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રને પોતાના રાજકુળનું મોટું અભિમાન છે અને વળી તેમણે શત્રુને જીતી સીતાને પાછા લાવવા માટે સર્વ વાનરો સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; તો તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા કેમ કરશે ? હે અંગદ ! તારા કહેવા પ્રમાણે આપણે કાર્ય તો કરીએ; પરંતુ એથી બે રામચંદ્ર પ્રસન્ન થાય નહિ, તો આપણું કરેલું કાર્ય નિષ્ફળ બન્ય અને આપણું પરાક્રમ વૃથા ગણાય; માટે આપણે રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવની પાસે જઈને તેઓને આ સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કરવું એ જ યોગ્ય છે. ૧૭-૧૮ હે રાજપુત્ર ! જો કે તારો વિચાર અમેને ઘણો જ યોગ્ય લાગે છે; પરંતુ આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં રામચંદ્રની સંમતિ પ્રમાણે વર્તવું એ જ શ્રેયશ્લેષ થશે. ૨૦

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુદરકાંડમા ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૧ મો

વાનરોનું કિષ્કિન્ધા તરફ પાછા વળવું-
મધુવનમાં પ્રવેશ

તતો જામ્બવતો વાલ્મ્યમગ્નન્ત વનોક્તઃ ।

અજ્ઞવમુલ્લા વીરા હનુમાંસ મહાકપિઃ ॥ ૧ ॥

અંગદાદિ વાનરોએ તથા કપિવર હનુમાને

જાળવાનું કહેવું માન્ય કયું. 'પછી સર્વ આન-
દિત ચિત્તે મહેન્દ્ર પર્વતના શિખર ઉપરથી ઊતરી-
ને ફૂંટતા ફૂંટતા કિષ્કિન્ધા પ્રવેશ્યા. ૧૨ મેરુ
અને મંદરાચળ સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા વાનરો
મહોન્મત્ત હસ્તીઓ જેવા શોભતા હતા અને જાણે
આકાશમંડળને છાઈ દેતા હોય તેમ ઊછળતા
ચાલતા હતા. ૩ તે સર્વ વાનરો પોતાની દંડિથી
જાણે પ્રાણીમાત્રથી સત્કાર પામેલા મહાબળવાન
હનુમાનને વહન કરતા હોય એવા બચ્ચાતા હતા. ૪
સીતાનાં દર્શન થવાથી મદમસ્ત થયેલા વાનરો
'રામચંદ્રનું કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થશે અને આપણુ
સર્વને યશ મળશે' એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને રામ-
ચંદ્રને પ્રિય વાતાં કહેવા માટે વેગથી જતા હતા.
તે સર્વ યુદ્ધકુશળ હતા, ઉઠાર મનના હતા અને
રાવણ પરનું વેર લેવા માટે તેઓએ નિશ્ચય કર્યો
હતો. ૫ આકાશમાં ફૂંટતા ફૂંટતા એ હનુમાનાદિ
વાનરો સેંકડો વૃક્ષોથી ભરેલા નંદનવન સરખા
રમણીય એવા એક વન આગળ આવી પહોંચ્યા. ૬
એ વન તે ધીબું કોઈ નહિ, પણ મહાત્મા સુગ્રીવ-
નું મધુવન હતું. એ મધુવન ભૂત-પ્રાણીઓથી
એકાએક ન પ્રવેશી શકાય એવું તથા સર્વનાં
મનને હરણ કરે એવું રમ્ય હતું. ૮ 'દધિમુખ'
નામનો શરવીર વાનર કે જે કપિરાજ સુગ્રીવનો
માથો થતો હતો, તે નિરંતર મધુવનનું રક્ષણ
કરતો હતો. ૯

હનુમાન વગેરે વાનરો અત્યંત મનોહર એવા
મધુવનની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેઓને તેમનાં
કુળ વગેરે ખાવાની ઉત્કંઠા થઈ. મધુ સરખા પીળા
વણવાળા એ વાનરોએ યુવરાજ અંગદની આગળ
જઈ એ વનમાંનાં મધુરસ તથા કુળ વગેરે માટે
ચાચના કરી. રાજકુમાર અંગદે જાળવાન વગેરે
૧૬ કપિઓની સંમતિ લઈને સર્વ વાનરોને મધુ-
વનમાં જઈ કુળ વગેરે ખાવાની આજ્ઞા આપી.
અંગદની આજ્ઞા મળતાં જ સર્વ વાનરો એ વન-
માંના જમરાથી છવાઈ રહેલાં વૃક્ષો પર ચઢ્યા અને
ફળમૂળાદિ ખાવા લાગ્યા. સુગ્રીવે કુળ મૂળાદિનું
મક્ષણ કરવાથી મદમસ્ત થઈને તે સર્વ અત્યંત

હર્ષિત થયા. યથેચ્છ રીતે કુળ, મૂળ વગેરે ખાઈને
અતિશય હર્ષિત થયેલા તે વાનરો આખા મધુવનમાં
નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. કેટલાક વાનરો હંસવા લાગ્યા,
કેટલાક નૃત્ય કરવા લાગ્યા, કેટલાક રામચંદ્રને
ઉર્વશીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા, કેટલાક કપિરાજ સુગ્રી-
વનો સ્તુતિપાઠ લખવા લાગ્યા, કેટલાક ફૂંટવા લાગ્યા,
કેટલાક ખડવાદ કરવા લાગ્યા. ૧૦-૧૧ કેટલાક એક-
બીજાના પડખામાં આવીને એસવા લાગ્યા, કેટલાક
પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક એક વૃક્ષ
પરથી બીજા પર અને બીજાથી ત્રીજા પર એમ ફૂંદા-
ફૂંદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક વૃક્ષોની ટોચ પરથી પૃથ્વી
પર ભૂસડે મારવા લાગ્યા અને કેટલાક પૃથ્વી પરથી
વૃક્ષો પર ચઢી જવા લાગ્યા. કોઈક વાનર ગાયન
આલાપી રહેલા કોઈ એક વાનરની સામે હસતો
હસતો જવા લાગ્યો, ત્યારે કોઈક રોદન કરતા વાનર-
ની સામે રોતો રોતો જવા લાગ્યો, કોઈક વાનર
કોઈ એક વાનરને પીડા કરવા લાગ્યો, તો કોઈક
વળી ગર્જના કરતો તેની સામે ધસી જવા લાગ્યો,
એ રીતે આખું વાનરસૈન્ય ઉન્મત્ત બેઠું થઈ ગયું.
એ સમયે એ સેનામાં કોઈ પણ વાનર મદમસ્ત
અને ગર્વિત થયા વિનાના ન હતા. ૧૭-૧૮ મધુ-
વનને લેહી નાખેલું એઈને તથા સઘળાં વૃક્ષોને
પત્ર-પુષ્પરહિત કરી મૂકેલાં એઈને કોપાયમાન
થયેલા ત્યાંના રક્ષપાળ દધિમુખ વાનરે સર્વ કપિ-
ઓને વનમાંથી હાંકી કાઢવા માંડ્યા; પરંતુ અત્યંત
ઉન્મત્ત થયેલા એ સર્વ કપિઓ તેનો તિરસ્કાર
કરવા લાગ્યા. એ એઈ વૃદ્ધ દધિમુખ વાનરે વનનું
રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી લેશ પણ ભય
ધર્ષા વિના તેણે કેટલાકને કઠોર વચ્ચનો કહાં; કેટ-
લાકને ભેસભેર તમાચા લગાવ્યા; કેટલાકની સાથે
ટંટો કયો અને કેટલાકને શાંત વચ્ચનોથી સમજા-
વવા માંડ્યા; પરંતુ મદગર્વિત થયેલા એ વાનરોએ
તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેઓ તો પોતાને બળા-
ત્કારે વનમાંથી હાંકી કાઢનાર દધિમુખને પકડીને
રાજક્રોધનો લેશ પણ ભય નહિ ધરતાં પૃથ્વી પર
થસડવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩ મહા(નરા)થી ચક્રચૂર
થયેલા કેટલાક કપિઓ દધિમુખને નખ વટે ઉઝ-
રડા ભરવા લાગ્યા, કેટલાક ખચકા ભરવા લાગ્યા,

કેટલાક લયકાકો મારવા લાગ્યા અને કેટલાક લાતો મારવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે મહામરત કપિઓએ સુગ્રીવનું આપું મધુવન ઉજ્જડ કરી મૂક્યું.^{૨૪} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૬૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૨ મો

મહાગવિંત વાનરો-મધુવનભંગ

તાનુવાચ હરિશ્ચંદ્રો હનુમાન્વાનરર્ષભાઃ ।

અવ્યમ્મનસો યૂયં મધુ સેવત વાનરાઃ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી કપિવર હનુમાને સર્વ વાનરોને કહ્યું : ‘હે વાનરર્ષભો ! તમે અવ્યય ચિત્તે મધુ-રસનું પાન કરો તમને અટકાવનારાઓને હું પૂરો પડીશ. ’ હનુમાનનું એવું વચન સાંભળી રાજકુમાર અંગદે પ્રસન્ન ચિત્તે કહ્યું : ‘હે કપિકુંજરો ! તમે સુખથી મધુરસનું પાન કરો. કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા આ હનુમાનનું કહેવું કદાચ ન કરવા જેવું હોય, તોપણ અત્યારે આપણે કરવું જોઈએ, તો પછી આરું કાર્ય કેમ ન કરવું ? ’ અંગદનું વચન સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા સર્વ વાનરો ‘ખહું સારું, ખહું સારું’ એમ કહેવા લાગ્યા અને તેવું કહેવું માન્ય કરીને જેમ નદીનું પૂર સસુદ્રમાં જાય તેમ મધુવનમાં પેઠા. હનુમાને સીતાનાં દર્શન કર્યાં છે એ સમાચાર બાણીને અત્યંત હર્ષ પામેલા વાનરો યુવરાજ અંગદની સંહાયથી મધુવનના રક્ષ-પાળોનો પરાજય કરીને સ્વાદિષ્ટ મધુરસનું પાન કરવા લાગ્યા અને સ્વાદિષ્ટ ઉત્તમ ફળો ખાવા લાગ્યા. મધુરસ અને ફળનું લક્ષણ કરવામાં આસક્ત થયેલા વાનરોએ પોતાને પકડવા આવનારા રક્ષ-પાળોને અનેક પ્રકારનો માર મારીને હાંકી કાઢ્યા.

એ મહાવનમાંનાં વૃક્ષો પર ખાઝેલા એકેકે દ્રોણ જેટલા વજનના મધપૂડાઓને ગ્રહણ કરીને હર્ષિત થયેલા કેટલાક વાનરો ટોળે મળીને તેમાંનું મધ પીવા લાગ્યા.^{૧-૯} કેટલાક મધ પી ગયા પછી ખાલી થયેલાં ખોખાંને લાંગી નાખવા લાગ્યા, કેટલાક તો ખાઈ જવા લાગ્યા, કેટલાક ઠાલાં ખોખાંને આમતેમ ફેંકવા લાગ્યા,^{૧૦} કેટલાક પીતાં વધેલું મધ ખીજના ઉપર ઢોળવા લાગ્યા,

કેટલાક વૃક્ષની શાખા પકડીને હીંચવા લાગ્યા,^{૧૧} કેટલાક અત્યંત મદને લીધે વૃક્ષનાં પાંદડાંની પથારી કરી તે પર સૂઈ રહ્યા, કેટલાક મહામરત થઈ દુઢાકૂદ કરવા લાગ્યા,^{૧૨} કેટલાક પરસ્પર કાંકરા વગેરે ફેંકવા લાગ્યા, કેટલાક મદને લીધે અથ-ઠાઈ પડવા લાગ્યા, કેટલાક કોડા કરવા લાગ્યા, કેટલાક ઝીણા સ્વદે ગાયન આલાપવા લાગ્યા.^{૧૩} કેટલાક પૃથ્વી પર જ સૂઈ રહ્યા, કેટલાક ખડખડાટ હસવા લાગ્યા, કેટલાક રેલન કરવા લાગ્યા તથા કેટલાક કંઈ ને કંઈ બોલવા લાગ્યા, ત્યારે કેટલાક વળી કંઈક નું કંઈ સમજવા લાગ્યા.

એ વેળા એ વનનું રક્ષણ કરવા માટે દધિ-સુખ વાનરે જે રક્ષકોને મોકલ્યા, તે સર્વ ભયંકર વાનરોનો માર ખાઈ દશે દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા. કેટલાક બનુઓથી પિલાઈ ગયા અને કેટલાકે દેવમાર્ગ દીઠો.^{૧૪} વાનરોથી ત્રાસ પામી નાઠેલા કેટલાક વનરક્ષકોએ દધિસુખની પાસે જઈ કહ્યું : ‘હે વાનરવર ! હનુમાનની આજ્ઞા મળવાથી વાનરોએ બળાતકારે આપું મધુવન ઉજ્જડ કર્યું’ છે. તેઓએ અમને બનુઓથી પીસી નાખ્યા તથા પકડીપકડીને આકાશમાં ઉછાળ્યા. ’ રક્ષકોનું કહેવું સાંભળી ક્રોધ પામેલા તેઓના નાયક દધિ સુખે મધુર વચનોથી તેઓનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું, ‘ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું. ’ મધુવનને લાંગી નાખનારા એ મહાગવિંત વાનરોને હું માર પરાક્રમથી હાંકી કાઢીશ. ’ દધિસુખનું વચન સાંભળી વનરક્ષકો તેની સાથે પુનઃ મધુવનમાં આવ્યા.^{૧૪-૨૬}

દધિસુખ પોતાના હાથમાં મોટું વૃક્ષ લઈને તથા તેની સાથેના બીજા સર્વ વાનરો મોટી મોટી શિલાઓ, વૃક્ષો અને નાના પથ્થર લઈને ક્રોધ પૂર્વક અંગદાદિ વાનરો ઉપર ધસી આવ્યા. પોતાના નાયક દધિસુખની આજ્ઞા થતાં જ સઘળાં રક્ષક વાનરો ક્રોધને લીધે હોંક પીસતા હનુમાન વગેરે કપિઓની સામે દોડી ગયા અને પોતાના બળ વડે તેઓનું નિવારણ કરી તિરસ્કાર કરવા

+ હનુમાને રક્ષકોને ચરણકાલીને આકાશમાં ઉછાળ્યા, તથા તેઓએ દેવમાર્ગ જોડે આકાશમાર્ગ ભેગો

લાગ્યા. ૧૧-૧૨ એટલામાં વૃક્ષ લઈને ધમી આવતા દધિસુખને ક્રોધાયમાન થયેલા અંગદે બાથમા પકડી લીધા અને પોતે મદદ થયેલા હોવાથી 'આ મારા કાકા સુગ્રીવનો માગે થાય છે; માટે મારે તે પૂજ્ય છે; એ સંબંધી કરી પશુ વિચાર ન કરતાં તે દધિસુખને પૃથ્વી પર પટકી ખૂબ રગ-દોલ્યો. એથી દધિસુખના હાથ, સાથળ અને સુખ છું હાઈ ગયાં. તે લોહીલુહાણ થઈ ગયો અને મૂંછિત થઈ પડ્યો. થોડી વારે મૂંછા વળી ત્યારે હનુમાન વગેરે વાનરોના સપાટામાંથી બળાકારે નાચી છૂટેલા એ દધિસુખે એકાંતમાં જઈને પોતાના સેવકોને કહ્યું: ૧૫-૨૦ 'હે વાનરો! આલો, આપણે લાંબી ગ્રીવાવાળા આપણા સ્વામી સુગ્રીવની પાસે જઈએ કે જે સુગ્રીવ હાલમાં રામચંદ્રની સાથે રહે છે. ૨૧ આપણે ત્યાં જઈને આપણા રાજા સુગ્રીવને અંગદનો સઘળો દોષ કહી સંભળાવીશું. સુગ્રીવ ઘણો જ ક્રોધી સ્વભાવનો છે તેથી આ સર્વ વાનરોનો સંહાર કરશે. ૨૨ પોતાના બાપદાદાના વખતનું આ દિવ્ય મધુવન મહાત્મા સુગ્રીવને ઘણું જ પ્રિય છે અને તેમાં પ્રવેશ કરવાને દેવતાઓ પશુ સમર્થ નથી. ૨૩ એકે આ વાનરો સુગ્રીવના સુહૃદ્દો છે, તેપણુ મધુના લોહિયા અને જેનું આયુષ્ય આવી ખૂટ્યું છે, એવા આ સર્વ વાનરોને સુગ્રીવ વધરૂપી શિક્ષા આપી મારી નાખશે. રાજાની આજ્ઞાનું ઉદ્ધેધન કરનારા આ વાનરોને ત્યારે વધરૂપી શિક્ષા થશે, ત્યારે જ મારા છવને શાંતિ વળશે. ૨૪, ૨૫

વનરક્ષક વાનરોને એટલું કહીને દધિસુખ તેઓની સાથે ઉતાવળે આકાશમાર્ગે જીઓ અને નિમિષમાત્રમાં સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ પાસે જઈ પહોંચ્યો. શ્રીમાન રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને બેઠેલા બેઈને સર્વ વનરક્ષકોની સાથે દધિસુખ વાનર આકાશમાથી ભૂમિ પર ઉતર્યો અને હીન સુખે તેમની પાસે જઈ હાથ બેઠી સુગ્રીવના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું. ૨૪, ૨૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમલ્લિત આદિકાવ્ય શ્રીરામચંદ્રના રાવણનારમાં ૨૨ એ. ૨૩ સર્ગ

સર્ગ ૬૩ એ

મધુવનભંગનિવેદન અને સીતા-
દોષની સૂચના

તતો મૂર્ખા નિર્પતિત વાનર વાનરમ્ભઃ ।
દૃષ્ટ્વૈવોદિન્નદયો વાક્યમેતદુવાચ હ ॥ ૧ ॥
હીનની પેઠે મસ્તક નમાવીને ભૂમિ પર પડેલા દધિસુખને ભેતાં જ ઉઠિશ થયેલા વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું: ૧ 'હે દધિસુખ! ભીક, ભીક, શા કારણથી તું મારા ચરણમાં પડ્યો છે? સામેસાથું કહે, હું તને અલય આપીશ' ૨ 'શું' તને કાઈથી લય થયો છે કે જેથી તું મારી પાસે આવ્યો છે? હે વાનર! મધુવનમાં મૌ કુશળ તો છે ને? એ હું સાભળવા ઇચ્છું છું. ૩

મહાત્મા સુગ્રીવનાં વાક્યોથી આશ્વાસન પામેલો યુદ્ધિમાન દધિસુખ જીલો થયો અને બોલ્યો: 'હે રાજા! વૃદ્ધ બંબવાને, વાલીઓ કે તે જે વનનો યથેચ્છરીતે ઉપયોગ કરવા માટે પૂર્વે વાનરોને કહી પશુ આજ્ઞા આપી નથી તે મધુવનને આજે આપણા વાનરોએ નષ્ટબ્રહ્મ કયું છે. ૪ આ સર્વ રક્ષકોની સાથે હું આપણા તે વાનરોને મધુવનમાંથી બહાર કાઢવા લાગ્યો; પરંતુ મારા અનાદર કરીને તેઓ મધુરસ અને કૃપા વગેરેનું ભક્ષણ કરતા જ રહ્યા. ૫ આપણા મધુવનનો નાશ થતો બેઈને આ રક્ષકોએ તથા મેં તેઓને ઘણા પ્રકારે વાર્તા તોપણુ મારું અપમાન કરીને તેઓ કૃપા વગેરેનું ભક્ષણ કર્યો કરે છે. ૬ હે સુગ્રીવ! તેઓ મારા ખાચ છે એટલું જ નથી, પણ ખાતાપીત: વધેલું ફેંકી દે છે. તેઓને ત્યારે એમ કંવવાની મના કરીએ છીએ. ત્યારે પ્રૃથ્વી ચટાવીને આગા થાય છે. ૭ આ મારી સાથે આવેલા વનરક્ષકો ત્યારે ક્રોધ કરી તેઓને કાઢવા લાગ્યા. ત્યારે ક્રોધને ક્રીધે લાલ નેત્ર કરી એ સર્વ વાનરોએ મૂર્ખાને નેત્રને વનમાંથી દાંડી કાઢ્યા. ૮ મેં વાનરોના આ રક્ષકોમાંના કેટલાને કપકપે મારી, કેટલાકને બાતુ વગેરે ઘાલી કપાઈ અને કેટલાકને બાતુ વગેરે પકડીને આકાશમાં ઉડાવ્યા. ૯ મેં મારી નાંખ્યા

સરખો સ્વામી વિદ્યમાન છતાં વાનરોએ અમને આવી રીતે પીડિત કર્યા છે અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ આખા મધુવનનો નાશ કરે છે. હવે તારે કર્ણ હાથે તેમ કર.'^{૧૨}

દધિસુખ વાનર સુગ્રીવને મધુવનનું વૃત્તાંત કહેતા હતા, તેવામાં યુદ્ધિમાન લક્ષ્મણે સુગ્રીવને પૂછ્યું :^{૧૩} 'હે રાજન્! આ વનનો રણવાળ તારી પાસે શા માટે આવ્યો છે? અને તે હુખિયાસની પેઠે તને શું નિવેદન કરે છે?' ત્યારે વાલ્મીકિશાસ્ત્ર દધિસુખ વાનર કહે છે કે, 'અંગદ વગેરે વાનરોએ આપણા મધુનું લક્ષણ કયું છે.'^{૧૪-૧૬} હે લક્ષ્મણ! આ સમાચાર ઉપરથી હું ધારું છું કે દક્ષિણ દિશામાં ગયેલા વાનરો કાર્ય સિદ્ધ કરીને આવેલા છે. જો કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય તો તેઓ રાજની આજ્ઞા વિના કદી પણ આવી રીતે મધુવનનો નાશ કરે નહિ. નિશ્ચય, તેઓ કૃતકૃત્ય થઈને આવેલા છે. વારવા છતાં તેઓએ માન્યું નહિ, રક્ષકોને પીસી નાખ્યા અને મહાખળવાન દધિસુખ કે જેને મેં પોતે જ મધુવનની રક્ષા માટે નીમ્યો છે તેને પણ ગણકાર્યો નહિ. જો ઉપરથી હું ધારું છું કે વાનરોએ સીતાના દર્શન કર્યા જ છે. ખરેખર, શરવીર હંતુમાને જ સીતાનાં દર્શન કર્યા હશે; કારણ કે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં હંતુમાન સિવાય બીજું કોઈ સમર્થ નથી. જો વાનર શ્રેષ્ઠ વાસુસુત જ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં વિચક્ષણ યુદ્ધિમાનો છે. તેનામાં ઉલોમ, વીર્ય અને શાસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. અહો! જ્યાં જાંબવાન તથા અંગદ સરખા નેતા હોય અને જ્યાં હંતુમાન સરખો અધિક્ષાતા હોય, ત્યાં કાર્યસિદ્ધિ કેમ ન થાય? હે લક્ષ્મણ! દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ કરી આવેલા અંગદાદિ વાનરોએ મધુવનનો નાશ કર્યો, વનરક્ષકોને ધાવલ કર્યા તથા દળ-મૂળાદિનું લક્ષણ કયું?'.^{૧૭-૨૪} જો સઘળું મને કહેવા માટે મધુર ભાષણ કરનારો અને મહાપરાક્રમી આ દધિસુખ અહીં આવેલો છે.^{૨૫} હે સૌમિત્રિ! જો વાનરો નિઃશંકપણે મધુનું પાન

કરવા લાગ્યા છે, એથી તમારે નિશ્ચય માનવું કે તેઓ સીતાનાં દર્શન કરીને જ આવેલા છે.^{૨૬} હે પુરુષર્થભ! વિખ્યાત પરાક્રમવાળા જો વાનરો સીતાને જોયા વિના આટલો પ્રયત્ન ઉત્સાહ કરે નહિ, તેમ જ દેવોએ આવેલા દિવ્ય વનનો નાશ પણ કરે નહિ.^{૨૭}

સુગ્રીવની કહ્યુંપ્રિય વાલ્મી સાંભળી ધર્માત્મા રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત હર્ષિત થયા.^{૨૮} સુગ્રીવે પણ અત્યંત હર્ષિત થઈને દધિસુખને કહ્યું : 'હે દધિસુખ! કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા વાનરોએ મધુવનમાં ખાધું પીધું તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું. કાર્ય બબવનારા સેવકોનો ઉત્સાહ સ્વામીએ સહન કરવો જોઈએ. હે વાનરવર! હવે તું પાછો જઈને મધુવનનું રક્ષણ કર અને હંતુમાન આદિ વાનરોને સત્વર મારી પાસે મોકલ. સિંહ જેવા ગર્વિષ્ઠ અને કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા હંતુમાન આદિ વાનરોના સુખથી હું તથા રામ-લક્ષ્મણ સીતા સંબંધી સમાચાર સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.'^{૨૯-૩૨}

પછી આનંદને લીધે જેનાં નેત્ર પ્રકુલિત થયાં હતાં, જેવા રાજપુત રામ-લક્ષ્મણને હર્ષિત તથા કૃતાર્થ થયેલા જોઈને અને ખીળાં પણ કેટલાંક શુભ શકુન જોઈને વાનરરાજ સુગ્રીવ 'કાર્ય-સિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે' એમ માની અત્યંત આનંદ પામ્યો.^{૩૩}

પ્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રજ્ઞીત આદિભવ્ય શ્રીરામભવપુત્ર સુકરકાંડમાં ૬૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મો

વાનરોનું આગમન-રામસમાગમ

સુગ્રીવેનૈવસુકસ્તુ દ્રષ્ટો દધિસુખઃ કપિઃ ।

રાઘવં લક્ષ્મણં ચૈવ સુગ્રીવં વામ્યવાદયત્ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલો દધિસુખ વાનર રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને પ્રણામ કરી શરવીર વનરક્ષકોની સાથે આકાશમાં ઊડ્યો.^{૧-૨} પ્રથમના જેવા જ વેગથી ઊડીને તે મધુવન આગળ આવ્યો અને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર ઊતરી તેણે વનમાં પ્રવેશ કર્યો.^૩ મધુ-

વનમાં પ્રવેશ કરીને તેણે જોયું તો મહમત્ત થયેલા વાનરોને મદ્દ જિતરવા આવ્યો હતો અને તેઓ મધુને પેશાબ કરતા હતા.^૪ ધરતીર દધિમુખે હાથ ભેડી હર્ષયુક્ત મધુર વાણીથી અંગદ પ્રત્યે કહ્યું : 'હે સૌમ્ય ! આ મારા અનુચર વનરક્ષકોએ અજ્ઞાનને લીધે કોષમાં આવી તમે સૌને અટ-કાવ્યા એ માટે તારે શેષ કરવો યોગ્ય નથી.^૫ આ વાનરો દ્વરથી આવેલા હોવાથી શ્રમિત થયેલા છે; માટે યથેચ્છ રીતે તું તેમને મધુરસ પિવડાવ. હે મહાબળવાન ! ધ્રુવરાજ હોવાથી તું આ વનનો ત્વગામી છે. અમેાએ અજ્ઞાનને લીધે પ્રથમ કોષ કયો તે માટે તારે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. હે વાનર-સત્તમ ! પૂર્વે જેમ તારો પિતા વાનરોને રાજ્ય હતો, તેમ હાલમાં તું અને સુગ્રીવ વાનરોને રાજ્ય છે. હે નિખપાપ ! મેં તારા કાકા સુગ્રીવની પાસે જઈને સર્વ વાનરો આઘ્યાતા તેમ જ મધુવન ઉત્કલ્પાના સમાચાર કહ્યા. તે સાંભળી કોષ નહિ પામતાં બિલટો તે પ્રસન્ન થયો અને તેણે હર્ષપૂર્વક મને કહ્યું : 'હે દધિમુખ ! તું મધુવનમાં જઈને અંગદ વગેરે સર્વ વાનરોને સત્વર મારી પાસે મોકલ.''

દધિમુખ તું મધુર વચન સાંભળી વાક્ય-વિશાસ અંગદે વાનરો પ્રત્યે કહ્યું : 'હે કપિશ્રેષ્ઠ ! આ દધિમુખ આનંદથી વાત કરે છે એ ઉપરથી હું અતુમાન કરું છું કે, શ્રીમાન રામચંદ્રે આપણા સર્વ સમાચાર જણ્યા હશે. હે શત્રુઓને તપાવનારા કપિવરો ! કાર્ય સિદ્ધ કર્યા પછી હવે આપણે આમ રજાગુરુ યોગ્ય નથી.^{૭-૧૪} હે પરાક્રમી વનચરો ! તમેાએ યથેચ્છ મધુપાન કર્યું છે, હવે કંઈ પણ બાકી નથી; માટે હવે આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈએ.^{૧૫} હે વાનરપુંગવે ! તમે સૌ મને જેમ કહેશે તેમ કરવા હું તૈયાર છું.' કર્તવ્યઅર્થેના નિશ્ચય કરવામાં હું તમેા સૌને અધીન જ છું.^{૧૬} હે વાનરવરો ! હું સુવરાજ છું તોપણ હાલમાં તમને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા તમેાને તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કાર્યમાં બળાકારે ચોજવા એ ઠીક નથી.^{૧૭}

અંગદનું નમ્ર વચન સાંભળી સર્વ વાનરોએ હર્ષમાં આવી કહ્યું :^{૧૮} 'હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! હે રાજપુત્ર ! પોતે સમર્થ હોવા છતાં આવાં વચન કયો પુરુષ બોલે એમ છે ? એશ્વર્યના મહથી ગવિત થયેલા સર્વ કૌર્ષ 'હું સમર્થ છું,' એમ માને છે.^{૧૯} હે સુવરાજ ! આતુ બોલતુ એ તને અત્યંત શોભા આપનારું છે. હે અંગદ ! આ તારો વિનય ભવિષ્યમાં તારી ઉત્તિ થવાનું સૂચવે છે.^{૨૦} અમે સૌ વાનરાજ સુગ્રીવની પાસે જવા માટે તત્પર છીએ;^{૨૧} પરંતુ હે રાજપુત્ર ! તારી આજ્ઞા થયા વિના અમે સર્વ વાનરો ક્યાંય પણ જવા માટે એક પગલું પણ ભરવા સમર્થ નથી, એ તું સત્ય માન.^{૨૨}

વાનરોતુ' બોલવું સાંભળી અંગદે કહ્યું : 'ઠીક, ચાલો આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈએ,' એમ કહી અંગદ આકાશમાં બીજો એટલે તેની પાછળ સર્વ વાનરો પણ બીજા. આકાશને આચ્છાદિત કરતા તેઓ ભણે ગોફણમાંથી છૂટેલા ગોળા હોય એવા દેખાતા હતા.^{૨૩,૨૪} અંગદ તથા હંતુમાનની પાછળ બીકતા વાનરો વાયુએ પ્રેરેલા મેઘ પેઠે ગર્જના કરતા વેગથી જતા હતા.

અંગદાદિ વાનરોને પોતાની તરફ આવતા બેઠને વાનરરાજ સુગ્રીવે શોકસંતપ્ત થયેલા રામચંદ્રને કહ્યું : 'હે રજુતીર ! તમે શાત થાઓ, તમારું કલ્યાણ થશે. વાનરોને સીતાનાં દર્શન થયાં છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી.^{૨૫} હે શુભ-દર્શન ! એક માસનો અવધિ વીત્યા પછી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા વિના વાનરો પાછા આવી શકે એમ નથી. વળી અંગદની હર્ષયુક્ત આકૃતિ ઉપરથી પણ મને જણાય છે કે, તેઓ સીતાને બેઠને જ આવ્યા છે.^{૨૬-૨૮} કાર્ય બગડ્યું હોય તો મોટી જીભઓવાળો સુવરાજ અંગદ મારી પાસે આવે જ નહિ.^{૨૯} કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય છતાં વાનર-સ્વભાવને લીધે કદાચ બીજા વાનરો આતુ તોફાન કરે, પરંતુ અંગદ તો તેમ કરે જ નહિ. તેની સુખસુકાં બિતરી ભય અને તે બેદયુક્ત ધર્મભય સીતાને બોયા વિના અંગદ પોતાના બાપદાદાથી

સુરક્ષિત થયેલા મધુવનનો નાશ કરે જ નહિ. હે રામ ! તમારા જેવા રૂઢા આચરણવાળા પુત્રને લીધે તમારા માતાશ્રી કૌશલ્યા લાઝ્યશાળી છે. તમે શાંત થાઓ. હનુમાન સીતાદેવીનાં દર્શન કરીને જ આવે છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. ૩૦-૩૨ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં હનુમાન જેવો ખીલે કોઈ નથી. હે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા રામ ! કાર્ય કરવાની શક્તિ, ઉત્તમ યુદ્ધિ, ઉદ્યોગ, શૌર્ય અને રાજનીતિનું જ્ઞાન, એ શુભો હનુમાનમાં જ રહેલા છે. હે રઘુવીર ! બધાં વૃદ્ધ બંધવોન તથા અંગદ સરખા નેતા હોય અને હનુમાન સરખો અધિક્ષાતા હોય ભાં કાર્ય સિદ્ધ કેમ ન થાય ? માટે હે અમિત પરાક્રમવાળા રામ ! હવે તમે ચિંતા કરવી મૂઝી દો. ૩૩-૩૫ હે રાવણ ! મદમસ્ત થઈ ગઈના કરતા એ સર્વ વાનરો તથા તરફ આવે છે. બે કાર્ય ન કયું હોય તો તેઓ આવી રીતે હર્ષભર આવે નહિ. ૩૬ વાનરોએ મધુવન ભાંગી નાખ્યું અને તેઓ મધુરસ પી ગયા; એથી મને નિશ્ચય થાય છે કે તેઓએ કાર્ય સિદ્ધ કયું જ છે. ૩૭

હનુમાનના કર્મથી ગર્વિત થયેલા તથા ગર્જના કરતા સર્વ વાનરો કિષ્કિન્ધાનગરીની પાસે આવી પહોંચ્યા અને બધે સિદ્ધ થયેલું કાર્ય કહી બતાવતા હોય તેમ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા. વાનરોનો શબ્દ સાંભળીને કપિરાજ સુગ્રીવ હર્ષિત થયો અને તેણે પોતાનું પુરુષ લાંબું કરીને માલ્ય-વાન પર્વતના શિખર પર રાખ્યું. ૩૮, ૩૯ એટલામાં રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાવાળા સર્વ વાનરો પણ હનુમાન તથા અંગદને આગળ કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા; ૪૦ અને તેઓએ કપિરાજ સુગ્રીવ તથા શ્રીમાન રામચંદ્રનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. ૪૧ પછી મહાવીર હનુમાને રામચંદ્રના ચરણમાં મસ્તક નમાવી નિવેદન કયું : ‘ હે મહારાજ ! મેં સીતાનાં દર્શન કર્યાં છે. તેઓ કુશળોક્ષેમ છે અને પોતાના શિયળપ્રત્યું રક્ષણ કરે છે. ૪૨

‘ મેં સીતાનાં દર્શન કર્યાં છે, ’ એવું હનુમાનનું અમૃત સરખું વાક્ય સાંભળતાં જ રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત હર્ષિત થયા. હનુમાન ઉપર સુગ્રીવનો

ભરોસો ખરો પડ્યો; એ ભેદને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા લક્ષ્મણ સુગ્રીવને બહુમાનની દિપ્તિ ભેગા લાગ્યા. હનુમાનનું પરાક્રમ ભેદને આનંદ પામેલા શત્રુદમન રામચંદ્ર પ્રેમભરી દિપ્તિ હનુમાન પ્રત્યે ભેદ રહ્યા. ૪૩, ૪૪

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદરકાંડમાં ૬૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૫ મો

સીતાવૃત્તાંત

તતઃ પ્રસ્તવણં લૌલં તે ગત્વા ચિત્રકાનનમ્ ।

પ્રણમ્ય શિરસા રામં લક્ષ્મણં ચ મહાવલમ્ ॥ ૧ ॥

વિચિત્ર વનવાળા પ્રસવણ પર્વત પર જઈને અંગદાદિ વાનરોએ મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણને તથા સુગ્રીવને પ્રણામ કર્યા અને સીતાનું વૃત્તાંત કહેવાનો આરંભ કર્યો. ૧, ૨ તેઓએ રાવણને ઘેર રોકાઈ રહેલાં અને રાક્ષસીઓના તિરસ્કારોને સહન કરતાં સતીશિરોમણિ સીતાની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું; તેમ જ સીતાનો રામચંદ્ર વિષેનો પ્રેમ તથા રાવણે તેને બે માસ સુધી જ છવતી મૂકવાનો કરેલો અવધિ-એ સઘળું. પણ કહ્યું. ૩ વાનરોના સુખથી સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્રે પૂછ્યું : ૪ ‘ હે વાનરો ! હાલમાં સીતાદેવી ક્યાં છે અને તે મારા પર કેવો રોહ રાખે છે, એ સઘળું ’ મને સંવિસ્તર કહો. ૫

રામચંદ્રનેા અશ્રુ સાંભળી તેનો ઉત્તર આપવા માટે સર્વ વાનરોએ સીતાનું સઘળું વૃત્તાંત બધાનાર હનુમાનને પ્રેરણા કરી. ૬ વાનરોના કહેવાથી પવનસુત હનુમાને જે દિશામાં સીતા હતાં તે તરફ પ્રણામ કર્યા અને પછી સુવર્ણથી મટેલો સીતાએ આપેલો દિવ્ય ચૂડામણિ રામચંદ્રને ચરણે ધરી હાથ ભેડીને સીતાનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું.

હનુમાને કહ્યું : ‘ હે રઘુવીર ! સીતાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી સો યોજનનો સમુદ્ર જોળાંની જે લંકાનગરીમાં ગયો. એ લંકાનગરી સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલી છે, ત્યાં રાવણની અશોકવાટિકામાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં ૭-૧૧

હે રામ ! સીતાદેવી તમારું ચિતવન કરીને જ

પોતાનું ભવિત ધારણ કરી રહ્યાં છે. તે રાક્ષસી-
ઓની વચ્ચે રહે છે અને બિહામણા રૂપવાળી
રાક્ષસીઓ વારંવાર તેમને તિરસ્કાર કરે છે. હે
વીર! સુખ ભોગવવા યોગ્ય એવાં સીતા તમારા
વિના ત્યાં હું ખ પામે છે. ૧૨, ૧૩ સતીશિરોમણિ
સીતા રાવણની અશોકવાટિકામાં રાક્ષસીઓના
ચોક્કીપહેરા નીચે રહેલાં છે, તે નિરંતર તમારું
ચિત્તવન કરે છે. તેમણે મસ્તક પર વેણી ધારણ
કરી છે. ૧૪ તે પૃથ્વી પર શયન કરે છે. હેમંતઋતુ-
ની કમલિનીની પેઠે તેમના શરીરનો વર્ણ કિસ્કો
પડી ગયો છે અને રાવણને લીધે સર્વ સુખનો ભાગ
કરી તેમણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૫ હે કાકુત્સ્થ !
જેનું ચિત્ત તમારે વિષે જ ચોટાટું છે એવાં સીતાને મેં
મહાપ્રયત્ન શોધી કાઢ્યાં હતાં. હે અનંધ ! મેં અપાર
ધંધાકુવંશનું યશોગાન કરીને તેમને વિશ્વાસ ઉપ
જાવ્યો, ત્યારે જ તેમણે મારી સાથે સંભાષણ કર્યું.
પછી મેં તેમને અહીંના સર્વ સમાચાર કહ્યા. ૧૬, ૧૭
તમારી સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી થયેલી જાણીને તે
અત્યંત હર્ષિત થયાં છે. તેમનું શિયળમત તથા
ત્રેમભાવ નિરંતર તમારે વિષે જ સ્થિર છે. ૧૮ હે
પુરુષર્ષભ ! હે મહાભાગ ! પતિવ્રતધર્મ પાળનારાં
સીતાને મેં કુશળ બોલા છે. ૧૯ હે મહાપ્રાસ ! હે
રાઘવ ! ચિત્રદૃટમાં તમારી સમક્ષ કાગડા સંબંધી
જે વૃત્તાંત બન્યું હતું તે સઘળું તેમણે મને અભિ-
જ્ઞાન વરીકે કહેલું છે. ૨૦ વળી તેમણે કહ્યું છે કે,
'હે વાલ્યુસુત ! તું મારું જેવું વૃત્તાંત જુઓ છે, તેવું જ
રામચંદ્રને નિવેદન કરજે. મહાપ્રયત્નથી રક્ષણ કરી
રાખેલો આ ચૂડામણિ શ્રીમાન રામચંદ્રને આપીને
સુગ્રીવના સાંભળતાં તું તેમને કહેજે કે, ૨૧, ૨૨ 'હે
રઘુવીર ! સીતાએ અતિ ચત્તથી રક્ષણ કરી રાખેલો
આ ચૂડામણિ તમે ગ્રહણ કરો અને તમેજે મને
મનઃશિલનું તિલક કર્યું હતું તેને સંભારો. ૨૩ હે
રાઘવ ! આ ચૂડામણિ મેં તમારી પાસે મોકલ્યા છે.
તમેજે મોકલેલી સુરિકા જોઈને હું હુંખમા
હોવા છતાં પણ તમારાં દર્શન જોઈને અનંદ પામી
છું. ૨૪ હે દશરથનંદન ! હવે હું માત્ર એક માત્ર
પથંત ભવિત ધારણ કરીશ. તે પછી હું ભવવાની

નથી; કેમ કે રાક્ષસીઓના બંધનમાં પડીને હું ઘણી
જ રિખાઈ છું. ૨૫

હે રામચંદ્ર ! રાવણને ત્યાં રોકાઈ રહેલાં પતિ-
વ્રતા સીતાએ મને જે કહ્યું હતું, ૨૬ તે સઘળું મેં
તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રાઘવ ! હવે સો યોજન-
નો સસુદ્ર તરવા માટે તમે ચત્ત કરો.

સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળી ધૈર્ય પામેલા
રાબપુત્ર રામ-લક્ષ્મણને ચૂડામણિ આપીને તથા
સીતાનો સર્વ સંદેશો કહીને માર્ગમાં જે કાંઈ
બન્યું હતું, તે સઘળું હતુમાને યથાસ્થિત કહી
સંભળાવ્યું. ૨૭, ૨૮

પ્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકાંઠા ૬૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬ મો

સીતાવૃત્તાંત-ચૂડામણિ-રામચંદ્રને વિલાપ

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मनः ।

तं मर्षिं हृदयं कृत्वा करोद सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥

હનુમાનના સુખથી સીતાનું વૃત્તાંત સાંભળ્યા
પછી ચૂડામણિને પોતાના હૃદય સાથે આપીને રામ-
લક્ષ્મણ રાવા લાગ્યા. ૧ આંસુભર્યાં નેત્રે ચૂડામણિને
જોઈને શોકહર્ષિત થયેલા રઘુવીર સુગ્રીવ પ્રત્યે
કહેવા લાગ્યા : 'હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! જેમ વાછરડા ઉપર
પ્રીતિવાળી ગાયનાં સ્તન વાછરડાને જોઈ સ્વપ્ના
લાગે છે, તેમ આ શ્રેષ્ઠ મણિ જોઈ મારું હૃદય
પીગળે છે. મારા સસરા જનકરાજએ અમારા લક્ષ-
્મણે આ દિવ્ય ચૂડામણિ સીતાને આપ્યો હતો,
જે તેણે મસ્તક પર ધારણ કરેલો હોવાથી અત્યંત
શોભતો હતો. જળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને સજ્જનો-
એ પૂજેલો આ ચૂડામણિ પૂર્વે યજ્ઞમાં સંતુટ થયેલા
ઈંદ્ર મારા સસરાને આપ્યો હતો. ૨-૫ હે સૌમ્ય !
આને આ મણિને જોતા જ મને મારા પિતા દશ-
રથ રાજ તથા સસરા જનકરાજ સાંભરી આવે છે. ૬
ગાહો ૧ આ ચૂડામણિ મારી પ્રિયા સીતાના મસ્તક
પર કેવો શોભતો હતો ? આ મણિનું દર્શન થવા-
થી જાણે હું સીતાનું દર્શન જ પામ્યો હોઈ એમ
માનું છું. ૭

એમ વિલાપ કરતાં કરતાં વળી રામચંદ્રે હંતુ-
માન પ્રત્યે દંષ્ટ કરી કહ્યું : 'હે સૌમ્ય ! જેમ મૂર્છિત
થયેલ પ્રાણીને સાવધ કરવા માટે જળતુ સિંચન
કરવામાં આવે છે, તેમ શોકથી પીડાતા મને શાંત
કરવા માટે વાણીરૂપી જળ સિંચતાં સીતાએ શું શું
કહ્યું છે, તે સર્વ તું મને કહે.' વળી વિલાપ કરતાં
કરતાં શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે સૌમિત્રિ ! સીતા
વિના જ એકલા અહીં આવેલા આ ચૂડામણિને
હું જોઈ છું, તે કરતાં યીજી વધારે દુઃખ મને શું
હોય ? હે વીર ! સીતા જોઈ એક માસ જીવશે, તો
પછી તે ચિરકાળ સુધી જીવતી રહેશે, એમ હું માનુ
છું; પરંતુ હવે એ સ્થામ નેત્રવાળી સીતા વિના
ક્ષણવાર પણ હું જીવી શકું એમ નથી.' ૧૮-૧૦

પુનઃ પણ રામચંદ્રે હંતુમાન પ્રત્યે કહ્યું : 'હે
કપિવર ! તે મારી પ્રિયોને જ્યાં જોઈ હોય, ત્યાં તું
મને સત્વર લઈ જા; કેમ કે તેના સમાચાર બહુ
પછી હવે હું ક્ષણવાર પણ રહી શકીશ નહિ.' ૧૧
આરે, અત્યંત યીકણ સ્વભાવવાળી મારી પ્રિયા
સીતા ભયંકર દેહવાળી રાક્ષસીઓના ટોળામાં કેવી
રીતે રહેતી હશે ? ૧૨ જેમ કલંકરહિત થવા છતાં
શરદઃઋતુનો ચંદ્ર વાદળોથી ઘેરાઈ જવાને લીધે
શોભતો નથી, તેમ હાલમાં સીતાનું સુખ શોકછાયા
વડે છવાઈ જવાને લીધે શોભતું નહિ હોય. ૧૩ હે
હંતુમાન ! જેમ રાગી મનુષ્ય ઔષધના ટેકાથી જીવે
છે, તેમ હું સીતાનું વૃત્તાંત સાંભળીને જીવીશ; માટે
સીતાએ જે કંઈ કહ્યું હોય, તે સઘળું તું મને
યથાર્થ રીતે કહે. ૧૪ હે હંતુમાન ! મારાથી વિપ્રતી
પડેલી, મધુર ભાષણ કરનારી અને સુંદર સ્વરૂપ-
વાળી સીતાએ તને શું કહ્યું છે, તે મને કહે. આરે,
ઉપરાઉપરી આવી પડતાં દુઃખોથી પીડાતી તે કેમ
કરી જીવે છે ? ૧૫

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૧૧ થી ૧૫ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૭ મો

સીતાવૃત્તાંત-અભિજ્ઞાનકથન

પવસુકસ્તુ હનુમાન્પ્રવેશ મહાત્મના ।

સીતાયા માવિતં સર્વં ન્યવેદયત રાઘવે ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રનાં વચન સાંભળીને કપિવર
હંતુમાન સીતાએ જે કંઈ કહ્યું હતું, તે સઘળું તેમ-
ની આગળ કહેવા લાગ્યો. ૧

હંતુમાને કહ્યું : 'હે પુરુષર્ષભ ! પૂર્વે ચિત્રકૂટ
પર્વતમાં બનેલું એક વૃત્તાંત સીતાએ મને યથાર્થ
રીતે કહેલું છે. ૨ તે એ કે એક સમયે તમારી સાથે
સુખપૂર્વક સુતેલા સીતાં કેટલીક વારે તમારાથી
પ્રથમ જાગીને ઝેડાં થયાં; ત્યારે એક કાગડા-
એ આવી તેમના સ્તન ઉપર ચંચુપ્રહાર કર્યો. ૩ હે
ભરતાજી ! તમે ત્યારે સીતાના યોગામાં મસ્તક
મૂકીને સૂઈ ગયા, ત્યારે એ કાગડો વારંવાર
સીતાને પીડવા લાગ્યો. કાગડાએ જીડીજીડીને સીતા-
ના સ્તન ઉપર ઘણા ચંચુપ્રહાર કર્યા; જેથી તેમ-
ના સ્તનમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું. હે રામ ! એ
રુધિરનો જીજી સ્પર્શ થવાથી તમે જાગી ઊઠ્યા.
હે પરંતપ ! તમે કે જે સુષો સુતેલા હતા, તેમને
કાગડાથી અત્યંત પીડાયેલાં સીતાએ જગાડ્યા.
હે રઘુવીર ! હે મહાબાહુ ! સીતાના સ્તનપ્રદેશમાં
ઘાવ પડેલા જોઈને ઝેરી સર્પની જેટ ક્રોધ પામેલા
તમે એ સીતાને કહ્યું : ૪-૭ 'હે ભીરુ ! તારા સ્તન
ઉપર કોણે નખસત કયાં છે ? આરે, પાંચ દણવાળા
ઝેરી સર્પની સાથે ફેણ ફીડા કરે છે ? ૫' એમ
કહીને તમે એ જોતરફ દંષ્ટ કરી તો જેલો કાગડો
તમારા જોવામાં આવ્યો. એ કાગડાના નખ
તમારા જોવામાં આવ્યા હતા અને તે સીતાની સાથે
રુધિરથી ખરડાયેલા હતા અને તે સીતાની સાથે
ઝેડેલા હતા. એ કાગડાની ગતિ વાચુના જેવી
હતી અને તે ઇંદ્રને પુત્ર હતો. તમને જાણત
થયેલા જોયા કે તરત જ તે દુષ્ટાત્મા ત્યાંથી જીઓ.
હે મહાબાહુ ! હે ઉત્તમ છુદિવાળા રામ ! પછી
ક્રોધ ચઢવાને લીધે તમે એ તો કાગડા ઉપર ક્રૂર
દંષ્ટ ફેંકી, ૬-૧૧ અને આસનમાંથી એક દલની
સળી કાઢીને તેમાં બ્રહ્માજની યોજના કરી. પછી

પ્રથ્વાસિની પેઠે સળંગી ઊઠેલી એ હર્ભની સળીને તમેએ પેલા કાગડા ઉપર ફેંકી એટલે તે સળી તેની પાછળ પડી. ^{૧૨, ૧૩} પ્રવલિત હર્ભની સળી એઈને ગભરાઈ ગયેલા કાગડો પ્રાણ બચાવવા માટે દેવોની આગળ ગયે; પરંતુ તમારા ભયને લીધે દેવોએ તેનું રક્ષણ કયું નહિ. તે કાગડો ત્રણે દોકમાં ફરી વળ્યો, પણ તેને કોઈ રક્ષણ આપનાર મળ્યું નહિ. ^{૧૪} હે અરિંદમ ! છેવટે થાકીને તે પુનઃ તમારે શરણે આવ્યો અને પૃથ્વી પર પડી તમને પ્રણામ કરવા લાગ્યો. ^{૧૫} હે કાકુત્સ્થ ! બેઠે તે કાગડો વધ કરવા યોગ્ય હતો, તોપણ તેના પર હથા લાવીને તમેએ તેને છવતો મૂક્યો અને પોતાનું અસ્ત્ર વૃથા ન થાય એટલા માટે તમેએ તેની એક જ આંખ ફેડી. પછી તમને તથા તમારા પિતા હશસ્થ રાબને પ્રણામ કરીને એ કાગડો પોતાના સ્થાનમાં ગયો.'

હે રામચંદ્ર ! અભિજ્ઞાન તરીકે ઉપયુક્ત કાગડાનું વૃત્તાંત કહીને સીતાએ તમને કહાંબું છે કે, 'હે રાવણ ! તમે અસ્ત્રવિદ્યા બહુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, બળવાન છો, ઉત્તમ શૌર્યવાળા છો, છતાં રાક્ષસો ઉપર અસ્ત્રાસ્ત્ર કેમ ચલાવતા નથી ? હે રામ ! દેવતાઓ, ગંધર્વો, અસુરો અને મરુદ્ગણો પેલા કાગડાની પેઠે તમારી સામે યુદ્ધમાં ઊભા રહેવા સમર્થ નથી; માટે હે સ્વામિન્ ! જો તમારી મારે વિષે કંઈ પણ પ્રીતિ હોય, તો તમે પોતાનાં તીક્ષ્ણ આંખો વડે સંઆમમાં રાવણને હણો અને મને દુઃખમાંથી છોડાવો. અરે, શત્રુઓને તપાવનારા મારા દિયરજી મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ પોતાના મોટા ભાઈની આજ્ઞા લઈને મને આ દુઃખમાંથી કેમ છોડાવતા નથી ? અરે, અસિ અને વાયુ સરખા પ્રભાવવાળા એ બન્ને ભાઈઓ દેવતાઓથી જિતાવા અશક્ય છે, છતાં તેઓ મારી ઉપેક્ષા કેમ કરે છે ? અરે, તેઓ મહાસમર્થ છતાં મારું રક્ષણ કેમ કરતા નથી ? એથી મને લાગે છે કે, નહીં મારે મારા પૂર્વજ-મનુ' કંઈક દુષ્ટત્વ લોગવવાનું હેજી બાકી હશે.'

હે રઘુવીર ! સીતાનું એવું કરણ વચન સાંભળી

મેં તેમને પુનઃ પણ કહ્યું : 'હે દેવી ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, તમારા વિયોગના શોકથી રામચંદ્ર અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ રહ્યા છે. ^{૧૬-૨૫} રામચંદ્રને દુઃખી બોઈને લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. હે દેવી ! મહાપ્રયત્ને હું તમારા દર્શન પામ્યો છું. હવે તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ^{૨૬} હે ભામિની ! હવે અપ્પ સમયમાં જ તમારા દુઃખનો અંત આવશે. હે સીતા ! બન્ને રાજપુત્રો તમને પ્રાપ્ત કરવા માટે આખી લંકાનગરીને બાળીને ભસ્મ કરશે અને રાવણને તેના બંધુવર્ગ સહિત હણીને તમને અયોધ્યા લઈ જશે. હે સીતા ! હવે હું રામચંદ્ર પાસે બહિ' છું; તમે મને કંઈ એવી નિશાની આપો કે જેને રામચંદ્ર સારી રીતે ઓળખી શકે અને જે બોઈને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય.'

હે મહાબળવાન રામ ! મેં એવી માગણી કરી ત્યારે સીતાએ ચોતરફ નજર કરી બોલ્યું અને મસ્તક પર વેણીમાં બાંધવા યોગ્ય આ ચૂડામણિ એક વસ્ત્રના છેદથી છોડીને મને આપ્યો. હે રઘુનંદન ! તમને નિશાની તરીકે આપવા માટે બન્ને હાથે તે અહંણ કરીને મેં સીતાને પ્રણામ કર્યા અને આ તરફ આવવા હું તૈયાર થયો, એ વેળા મેં મારા દેહને મોટો કર્યો. એ બોઈને શોકાવેશમાં આવેલાં જનકનંદિની સીતાએ ગફગફ કંઠે મને કહ્યું : 'હે મહાકપિ ! ખરેખર, તું જ મહાભાગ્યવાન છે; કેમ કે કમળ સરખાં નેત્રવાળા મહાબાહુ રામચંદ્રને તથા યશસ્વી એવા મારા દિયર લક્ષ્મણને તું બેવા પામીશ.' સીતાનાં વચન સાંભળીને મેં તેમને કહ્યું : 'હે દેવી ! હે જનકનંદિની ! ચાલો, ત્યારે તમે મારી પીઠ પર બેસી બેસો; એટલે હું લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ સહિત તમારા સ્વામી રામચંદ્રનાં તમને દર્શન કરાવું.' મારું વચન સાંભળી સીતાએ કહ્યું : 'હે કપિવર ! હું મારી સ્વેચ્છાથી તારી પીઠ પર બેસું એ ધર્મયુક્ત કહેવાય નહિ; કેમ કે પરપુરુષનો સ્પર્શ કરવો એ સતી સ્ત્રીને યોગ્ય નથી. હે વીર ! પૂર્વે જ્યારે મારા અંગને રાવણનો સ્પર્શ થયો, ત્યારે હું પરત્ર

હતી; એટલે એ સમયે હું શુ કરી શકું? ૧૨૭-૨૮ માટે હે કપિશાર્દૂલ! જ્યાં રામ-લક્ષ્મણ છે ત્યાં તું જ ઉતાવળે બા.' એટલું કહીને વળી તેમણે મને સંદેશો કહેવા માંડ્યો કે, 'હે હનુમાન! અહીંથી જઈને તું સિંહ સરખા રામ-લક્ષ્મણને તથા બંધુવર્ગ સહિત સુગ્રીવને મારા કુશળ સમાચાર કહેજે. વળી મહાબળવાન રામચંદ્ર આ હુઝ-સાગરમાંથી મારા સત્વર ઉદાર કરે એ માટે પણ આરી રીતે કહેજે. વળી હે કપિવર! મને થતો તીવ્ર શોક અને રાક્ષસીઓથી થતો મારો તિરસ્કાર એ સઘળું તું રામચંદ્રને કહેજે. હે હનુમાન! તારો માગ તને સુખરૂપ થાઓ.' ૧૪૦-૧૪૨

હે રામચંદ્ર! શ્રેષ્ઠ પતિવ્રત પાળનારાં તમારાં પત્ની સીતાએ એ પ્રમાણે ખેદપૂર્વક મને કહ્યું હતું. હે રઘુવીર! પતિવ્રતાઓમાં અશ્રુથી સીતા કુશળ છે, એ તમે નિશ્ચય જાણો. ૧૪૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૬૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૮ મો

સીતાવૃત્તાંત-તેમણે કહેવડાવેલો સંદેશો

અયાહસુત્તરં દેવ્યા પુનસ્તત્ત્વઃ સર્વંધ્રમમ્ ।

તવ સ્નેહાભરણ્યાન્ન સૌહાર્દાદિસુમાન્ય ચ ॥ ૧ ॥

હનુમાને કહ્યું: 'હે નરવ્યાધિ! હું જ્યારે આ તરફ આવવા તૈયાર થયો ત્યારે સીતાએ સ્નેહ તથા સુહૃદ્ભાવને લીધે મારો સત્કાર કરી કહ્યું: 'હે હનુમાન! તું દશરથનંદન રામચંદ્રને ઘણા આગ્રહ-પૂર્વક કહેજે કે, સંશ્રામમાં રાવણને નાશ કરીને તેઓ મને સત્વર તેડી લાવ. ૧, ૨ હે અરિંદમ! જો તને ઠીક લાગતું હોય તો તું આજનો દિવસ અહીંયાં કોઈક સુમ સ્થળમાં રહી વિશ્રાંતિ લઈ કાલે જાજે. ૩ હે વાનરવર! હું કે જે અદ્ય લાગ્ય-વાળી છું તેને તું પાસે રહેવાથી થોડી પણ શાંતિ પાછો અહીંયાં આવે ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ રહેશે કે નહિ, એ વાતનો મને ચોટો ચડેલું રહે છે. ૪, ૫ હે વાયુસુત! હું કે જે ઉપરાઉપરી આવી પડતાં

હુઝોથી પીડાઈ છું તેને તારો વિશેષ થવાથી અધિક સંતાપ થશે. ૬ હે વીર! તારી સહાય હોવા છતાં પણ વાનરસૈન્ય માટે મારા મનમાં આ એક ચોટો સંદેહ રહે છે કે, રીંછો અને વાનરોનું સૈન્ય તથા રાજપુત રામ-લક્ષ્મણ એ સૌ આ હુઝપાર મહોદધિને કેમ કરી તરી શકશે? ૭, ૮ હે અનવ! સસુદ્ર ઓળંગવાની શક્તિ તો તું, ગરુડ અને વાયુ એ ત્રણ જાણી જ ધરાવો છો. ૯ હે વીર! હે વાગ્વિદા-વર! આપું કઠિન કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું શો ઉપાય શોધી શકે એમ છે, તે વિચારી મને કહે. ૧૦ હે શત્રુમર્દન! તારું પરાક્રમ યશસ્વી નીવડ્યું છે, એથી હું તો ધારું છું કે, આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું એકલો જ સમર્થ છે. ૧૧ અરે, જો રામચંદ્ર અહીંયાં આવી, રાવણને મારી, વિજય મેળવીને મને લઈ લાવ, તો તેમની કીર્તિને ઝાંખપ લાગશે નહિ. ૧૨ જેવી રીતે રાક્ષસોનો રાજ રાવણ શૂરવીર એવા રામચંદ્રથી કરીને મને કપટથી છાનોમાનો હરી લાવ્યો છે, તેવી રીતે રામચંદ્રે કરવું થોડું નથી. ૧૩ તેમણે તો વાનરસેના સહિત અહીં આવી, લંકાને ઉલ્લંઘન-વેરાન સરખી કરી તથા ચોતાનું પરાક્રમ દર્શાવી મને તેડી જવી ઘટે છે. ૧૪ હે હનુમાન! સંશ્રામકુશળ એવા મહાત્મા રામચંદ્રના પરાક્રમને છાજે એવું કાર્ય તારે તેમના હાથે કરાવવું જોઈએ. ૧૫

હે રામ! સીતાનું વચન સાંભળી મેં કહ્યું: 'હે દેવી! રીંછો અને વાનરોની સેનાના રાજ મહાપરાક્રમી સુગ્રીવે રાવણને વધ કરી તમને છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૬ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અસંખ્યાત કપિઓ ત્યાં એકઠા થયા છે. તેઓ સર્વ અત્યંત પરાક્રમવાળા, મહાન બળવાળા, મનના સરખા વેગવાળા અને અમાપ તેજવાળા છે. તેઓની યતિ ક્યાંય પણ રોકાતી નથી. તેઓ જામે તેવાં કઠિન કાર્યોમાં પણ સુઝાતા નથી તથા તેઓએ કેટલીયે વાર આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેલી છે. ૧૭-૨૦ હે દેવી! સુગ્રીવની પાસે રહેનારા સઘળા વાનરો મારા જેવા અને કેટલાક તો વળી મારાથી પણ અધિક બળવાળા

છે. મારાથી નળનો તો કોઈ જ નહિ. ^{૨૧} હે સીતા ! તમે વિચાર તો કરો કે, સૌથી ઓછા બળવાળો હું બ્યારે અહીં સુધી આવી શક્યો, ત્યારે મહાબળવાળા વાનરો અહીંયાં કેમ નહિ આવી શકે ? એ તો રિવાજ છે કે, અત્યંત બળવાળા પુરુષને ફક્ત તરીકે મોકલવામાં આવતો નથી, પણ ઓછા બળવાળાને જ ફક્ત તરીકે મોકલાય છે. ^{૨૨} માટે હે દેવી ! હવે શોક ન કરો ! ચિંતાનો ત્યાગ કરો ! સઘળા વાનરો એક કૂદકે લંકામાં આવી પડશે. ^{૨૩} હે મહાભાગ્યવતી ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા પરાક્રમી અને સૂર્યચંદ્ર સરખી કાતિવાળા રામલક્ષ્મણને હું મારી પીઠ પર બેસાડીને તમારી પાસે લાવીશ. ^{૨૪} હે દેવી ! હવે તમે શોકને ત્યાગ કરો. હવે અલ્પ સમયમાં જ ધનુષ્ય ધારણ કરનારા શત્રુદમન રામ-લક્ષ્મણને તમે લ કાનગરીના

દ્વાર આગળ બેશો; તેમ જ નંખ તથા ઢાઢોડપી આયુધોવાળા, સિંહ તથા શાર્ફલ સરખા પરાક્રમવાળા અને હાથી જેવી કાયાવાળા અને ક વાનરોને એકત્ર થયેલા બેશો. હે દેવી ! આ લંકાનગરી મલયાચલ પર ચડી આવી મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા બળવાન વાનરોના હાકોટા હવે થોડા સમયમાં જ તમારે કણે પડશે; ^{૨૫-૨૭} અને વનવાસનો અવધિ પૂરો થતાં શત્રુદમન રામચંદ્રને તમારી સાથે રાન્યાભિષિક્ત થયેલા પણ તમે સત્વર બેશો.

હે રઘુવીર ! તમારા વિયોગના શોકને લીધે અત્યંત પીડાતાં સતીશિરોમણિ સીતાતુ મેં બીજાં પણ કેટલાંક પ્રિય વચનો કહીને આશ્વાસન કયું, જેથી તેમને કંઈક શાંતિ વળી. ^{૨૮, ૨૯}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુરકાંડમાં ૬૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીસુન્દરકાણ્ડ સમાપ્ત

A large rectangular decorative border with a repeating floral or vine-like pattern surrounds the central text.

श्रीसुन्दरकाण्ड समाप्त

આદિકવિ મહાકવિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૬-યુદ્ધકાण्ड

લંકાનું વર્ણન-રાવણનો ઉત્થાપ

સર્ગ ૧ લો

રામે કરેલી હનુમાનની પ્રશંસા

શ્રુત્વા હનુમતો વાક્યં યથાવદ્મિમાપિતમ્ । રામઃ પ્રીતિસમાયુક્તો વાક્યમુત્તમમ્ભવીત્ ॥ ૧ ॥

હનુમાનના મુખથી સીતાનું યથાર્થ વૃત્તાંત સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્ર પ્રીતિયુક્ત વચ્ચન કહેવા લાગ્યા : ‘હે વાનરો ! આ હનુમાને અતિ મોટું અને દુર્લભ કાર્ય કર્યું છે કે જે ધીનથી તો મન વડે પણ થઈ શકે એમ નથી.^{૧૨} ગરુડ, વાયુ અને હનુમાન, એ ત્રણ સિવાય સમુદ્રને તરનારા કોઈ પણ મારા ભવામાં આવ્યો નથી. અહો ! રાવણે રક્ષણ કરેલી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરવાને દેવતાઓ, ગંધર્વો, ઉરગો, યક્ષો અને કાનવો પણ સમર્થ નથી, ત્યાં ધીનનું તો ગળું જ શુ^{૧૩} વળી પોતાના બળના આશ્રયથી લંકામાં પ્રવેશ કર્યો પછી પણ જીવતો બહાર નીકળી આવે એવો આ જગતમાં કોણ છે ? બળ અને પરાક્રમમાં જે હનુમાનના જેવો ન હોય તેનાથી તો લંકામાં પ્રવેશ જ કેમ કરી શકાય ? અહો ! લંકામાં જઈ પોતાનાં બળ અને પરાક્રમને ચોખ્ખું કરીને આ હનુમાને સુધીવ પ્રત્યેના પોતાનો ખરેખરો સેવકધર્મ બજાવ્યો છે. જે સેવક પોતાના સ્વામીએ સોંપેલું કાર્ય કરીને તે કાર્યને બાધ ન કરે એવું અન્ય કાર્ય પણ કરે છે, તે સેવક ઉત્તમ ગણાય છે. સ્વામીએ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આપી હોય અને પોતે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય, છતાં જે સેવક સ્વામીનું અધિક હિત થાય એવું કાર્ય કરતો નથી, તે મધ્યમ કહેવાય છે.^{૧૪} સ્વામીએ કાર્ય સોંપ્યું હોય અને પોતે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય છતાં જે સેવક એકાગ્ર ચિત્તે સોંપેલું કાર્ય પણ કરતો નથી, તે અધમ ગણાય છે.^{૧૫} હે વાનરો ! આ હનુમાને રાક્ષસોથી જરા પણ પરાભવ ન પામતાં પોતાના સ્વામીએ જે કાર્ય સોંપ્યું હતું તે સારી રીતે બજાવ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ તે કરતાં તેણે અધિક હિતવાળું કાર્ય કર્યું છે. આ હનુમાન રાક્ષસોથી લેશ પણ પરાભવ પામ્યો નથી અને તેણે સુધીવને સંતુષ્ટ કર્યો છે; માટે તે ઉત્તમ વર્ગનો સેવક છે.^{૧૬} આ હનુમાને સીતાની શોધ મેળવીને મારી-

લક્ષ્મણની, સીતાની અને આખા રઘુવંશની રક્ષા કરી છે. હે વાનરો ! મારી પ્રિયા સીતાનો સંદેશો લાવીને આ હંતુમાને મારું જે પ્રિય કથું છે તેનો યોગ્ય ખદલો વાળવા હું સમર્થ નથી; એથી મારા મનમાં ઘણેજ સંતાપ થાય છે, આ સમયે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને પ્રિય એવા મારા દેહથી હું મહાત્મા હંતુમાને આલિંગન માત્ર જ આપું છું.^{૧૧૧-૧૩}

એ પ્રમાણે કહીને હર્ષને લીધે પુલકિત થયેલા રઘુવીરે કૃતકૃત્ય થઈ આવેલા હંતુમાને આલિંગન આપ્યું અને જરા વિચાર કરીને સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરોના સાંભળતાં કહ્યું : 'હે હંતુમાન ! તો સીતાની શોધ કરી એ ખરેખર ઉત્તમ કાર્ય કથું છે; પરંતુ સો યોજનના સમુદ્ર તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મારું મન ભાંગી જાય છે.^{૧૨-૧૬} મને વિચાર થાય છે કે, એકત્ર થયેલા આ સર્વ વાનરો હસ્તર મહોદધિ તરીકે સામે પાર શી રીતે જઈ શકશે ?^{૧૭} હે વાયુપુત્ર ! તો મને સીતાનું વૃત્તાંત કહું. પણ આ વાનરોને સમુદ્ર પાર કેવી રીતે લઈ જવા એ સંખંધી તું શો વિચાર જણાવે છે ?^{૧૮} કપિવર હંતુમાને એટલું કહી શોકને લીધે હંતચિત્ત થયેલા શત્રુમર્દન રઘુવીર વિચારમગ્ન થઈ ગયા.^{૧૯} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આલિંગ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧ લો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨ જો

સુગ્રીવનાં વચનો-સુદ્ર માટેનો ઉત્સાહ તં તુ શોકપરિઘૂતં રામં દશરથાત્મજમ્ ।
 ઉવાચ વચનં શ્રીમાન્સુગ્રીવઃ શોકનાશનમ્ ॥ ૧ ॥
 દશરથનંદન રામચંદ્રને શોકને લીધે ઉદ્વિગ્ન થયેલા ભેઈને સુગ્રીવે એ શોકનો નાશ કરે એવું વચન કહ્યું : 'હે વીર ! તમે સાધારણ મનુષ્ય પેઠે સંતાપ શા માટે કરો છો ? તમારે એમ કરવું યોગ્ય નથી. હે રામ ! જેમ કૃતમ્ન માણસ મૈત્રી ત્યાગે, તેમ તમે સંતાપ ત્યાગો. હે રાઘવ ! આપણને સીતાની ભાળ મળી છે અને રાઘવના નિવાસસ્થાનની ખબર પડી છે, તો હવે તમારે સંતાપ કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી.^૨ હે રઘુવીર !

તમે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, વિચારવાન, શાસ્ત્ર, ભાવિ અર્થ બાણનારા અને પરિત છો; માટે જેમ યોગી પુરુષ પોતાના ઇષ્ટ અર્થને ક્ષિપ્ત કરનારી વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તમે પ્રાકૃત બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. મોટા મગરમત્સ્યેથી ભરેલા મહોદધિને જોળી જી અરે સર્વ વાનરો લંકા-નગરીના કિંદા પર ચઢી જઈશું અને તમારા શત્રુનો નાશ કરીશું; તમારે હેશ પણ ચિંતા કરવી નહિ.^{૩-૫} હે રાઘવ !

નિઘ્નસાહસ્ય દીનસ્ય શોકપર્યાકુલાત્મનઃ ।

સર્વાર્થાં વ્યવસીદન્તિ વ્યસનં વાંચિગચ્છતિ ॥

જે પુરુષ ઉત્સાહરહિત હોય, દીનપણું ભોગવતો હોય તથા શોકથી વ્યાકુળ હોય, તે પુરુષના સઘળા અર્થોનો નાશ થાય છે અને અર્થ તે મહાદુઃખમાં આવી પડે છે.^૬ હે રામ ! શૂરવીર અને સમર્થ એવા આ સર્વ વાનરો તમારું પ્રિય કરવામાં એટલો તો ઉત્સાહ ધરાવે છે કે તેઓ તમારે અર્થે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાને પણ તૈયાર છે ! હે રામ ! હવે તો અમે સૌ તમારા શત્રુ પાપાત્મા રાવણને હણીને સ્વપરાક્રમ વડે સીતાને પાછાં લાવીએ, એવો તમારે ઉત્સાહ આપવો ઘટે છે.^{૭-૮} હે રાઘવ ! સો યોજનના સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય અને અરે સત્તર રાવણની લંકાનગરીને એવા પાસીએ, એવો પ્રયત્ન તમારે કરવો ભેઈએ.^૯ ત્રિકૂટાચળના શિખર પર વસેલી લંકાનગરી અમારી દૃષ્ટિએ પડી એટલે તો તમારે નિશ્ચય બાણવું કે, યુદ્ધમાં રાવણનો વિનાશ થઈ ચૂક્યો જ છે !^{૧૦} હે રામ ! બે લયંકર જળવાળ સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય નહિ, તો હું ધારું છું કે ઇંદ્રાદિ દેવો અને અસુરોથી પણ લંકાનગરી પર વિજય મેળવાય નહિ.^{૧૧} હે રામ ! લંકાદ્રીમાં પહોંચાય ત્યાં સુધી બે સમુદ્ર પર સેતુ બાંધવામાં આવે અને તે પર થઈને મારું સૈન્ય ત્યાં પહોંચી જાય, તો તમારે આપણા વિજય જ ધારી ચૂક્યો. અહીં એકલા થયેલા સઘળા વાનરો અત્યંત શૂર વીર અને ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા છે. હે રાઘવ ! સર્વ અર્થનો નાશ કરનારી આ વિકળતાનો તમે ત્યાગ કરો. આ લોકમાં શોક કરવાથી પુરુષ

શૌર્ય નષ્ટ થાય છે. ૧૨, ૧૩ હે રઘુવીર ! મનુષ્યોએ
બે શૌર્યયુક્ત કાર્ય કરવાનું છે, તેનું તમે અવ-
લંબન કરો; કેમ કે શૌર્યયુક્ત કાર્ય પુરુષને સત્વર
શોભાવે છે. ૧૪ હે મહાપ્રાણ ! આ સમયે તમે
પોતાના તેજ વડે સ્વપરાક્રમને આશ્રય કરો, તમારા
સરખા શરવીર અને મહાત્મા પુરુષોએ તો સીતા
સરખા કોઈ પ્રિયજનનો વિયોગ થવાથી કે દશ
રથ રાજા સરખા કોઈ સંબંધીનું મરણ થવાથી
પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. શોક સર્વ અશોભા
નાશ કરે છે. ૧૫ હે રાઘવ ! તમે યુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ
છો અને સર્વ શાસ્ત્રોના તરવને બાણનારા છો;
તેથી હાલમાં મારા સરખા સહાયકો સાથે રાખીને
તમારે શત્રુને છતવા તત્પર થવું વડે છે. ૧૬ હે રામ !
આખા ત્રિભુવનમાં એવો કોઈ પણ મારા બેવામાં
નથી કે જે સંગ્રામમાં ધનુષ્ય ધારણ કરી બિલેલા
તમારી સાથે આવી બિલો રહે. હે રાઘવ ! અમોને
સોંપેલું તમારું કાર્ય કદી પળ બગડશે નહિ. તમે
આપાર એવા મહોદધિનું ઉદ્ધેધન કરી હવે સત્વર
સીતાને ભેજો. હે રાજકુમાર ! હવે તમે શોક કરવો
મૂઝી દો અને શત્રુઓ ઉપર ક્રોધ ધારણ કરો. જે
ક્ષત્રિયો શત્રુ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, તેઓ શત્રુ-
ઓથી પરાભવ પામે છે અને જે ક્ષત્રિયો ક્રોધ
ધારણ કરે છે, તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ ડરતાં રહે છે.
હે રઘુવીર ! સર્વ વાનરોની સાથે મળીને, તમે
લયંકર મહાસાગરનું ઉદ્ધેધન કરવા સંબંધી સૂક્ષ્મ
યુદ્ધિથી વિચાર કરો. ૧૭-૨૦ ત્યાં ગયા પછી તો
મારી સેનાએ બધે મેળવ્યો જ છે, એમ તમારે
નિશ્ચય માનવું. ૨૧ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અને શર-
વીર એવા આ વાનરો લંકામાં બર્ષ શિક્ષાઓ તથા
વૃક્ષો વરસાવીને તમારા શત્રુઓનો સંહાર કરશે. ૨૨
હે શત્રુમહાન ! બે કોઈ પણ ઉપાયે કરી આપણે
સચ્ચર જોળાંગી બર્ષએ, તો પછી રાવણ મૂંઝો જ
પડ્યો છે. ૨૩ હે રામચંદ્ર ! વધારે કહેવાની શી
જરૂર છે ? સર્વથા તમારો વિજય જ છે ! મને
હાલમાં શુભ શકુન બાણાય છે અને મારા મનમાં
પણ અત્યંત હર્ષ થાય છે. ૨૪

અર્થ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકંડમાં ૨ બે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩ બે

લંકાને કિલ્લો, આયુધો અને સૈન્યનું
હંતુમાને કરેલું વર્ણન

સુગ્રીવસ્ય વચઃ શ્રુત્વા હેતુમત્પરમાર્થવિત્ ।

પ્રતિજગ્રાહ કાકુત્સ્થો હનૂમન્તમયાત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનાં હેતુયુક્ત અને યથાર્થ વચન સાંભળી-
ને રામચંદ્રે તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી તેમણે
હંતુમાનને પૂછ્યું : ‘ હે હંતુમાન ! હું મારા સંકલ્પ-
બળ વડે સેતુ બાંધીને કિવા તેનું શોષણ કરીને
મહોદધિને જોળાંગવા સમર્થ છું; પરંતુ જેમાં
કોઈથી પણ પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી લંકાનગરીને
કેટલા દુર્ગ છે એ હું બાણવા ઇચ્છું છું; માટે તું
એવી રીતે કહે કે બાણે હું લંકાને પ્રત્યક્ષ ભેટો
હોઉં એવો મને અનુસવ થાય. ૧-૩ હે કપિવર !
તું સર્વ કાર્યોમાં કુશળ છે અને તે લંકામાં બર્ષ
ધ્યાનપૂર્વક સઘળું બોયું છે, માટે તું મને યથાર્થ
કહે કે રાવણનું સૈન્ય કેટલું છે, લંકાના દરવાજા
અને કિલ્લાઓની રચના કેવી છે, લંકાનું રક્ષણ
કરવા માટે તેના કિલ્લાઓ ઉપર યંત્રાદિ સાધનો
સહિત આયુધો કેવી રીતે ગોઠવી રાખેલાં છે અને
લંકામાં રાક્ષસોનાં મંદિરોની રચના કેવી છે ?’

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી વાક્યતુરોમાં
અગ્રણી મારુતસુત હંતુમાને કહ્યું : ‘ હે રઘુવીર !
ઉત્તમ દુર્ગરચના વડે લંકાનગરી કેવી સુરક્ષિત
છે તે હું કહું છું તે સાંભળો. રાવણની સેના લંકાનું
કેવી રીતે રક્ષણ કરે છે, રાક્ષસો રાવણ પર કેવી
પ્રીતિ ધરાવે છે, રાવણના તેજથી લંકાની સમૃદ્ધિ
કેવી આબાદ થયેલી છે, સસુદ્ર કેવો લયંકર છે,
રાવણે પોતાનાં સૈન્યોની કેવી કેવી દુકંડીઓ બાંધેલી
છે અને તેનાં વાહનો કેવાં તથા કેટલાં છે, એ
સઘળું હું કહું છું તે સાંભળો. ’ એ પ્રમાણે રામચંદ્ર-
ને સાવધ કરીને કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન તે સઘળું યથાર્થ
રીતે કહેવા લાગ્યો. ૪-૮

‘ હે રાઘવ ! લંકાનગરી મહામત્ત હસ્તીઓથી
તથા રથોથી ભરેલી છે, અતિવિશાળ છે અને તેમાં
હર્ષને લીધે પ્રકુદ્ધિત મનવાળા રાક્ષસો વસે છે.
લંકાનગરીને મજબૂત કર્યાંવાળા અને મોટી

ભુંગળવાળા ચાર મોઠા દરવાજા છે. ૧૦, ૧૧ એ દરવાજા ઉપર બાણ અને પથ્થર ફેંકવાનાં મોઠાં મોઠાં યત્રો ગોઠવી રાખ્યાં છે, જે વડે શત્રુનાં સૈન્યોને પાછાં હઠાવી શકાય છે. ૧૨ વળી પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર શૂરવીર રાક્ષસો સહિત અત્યંત અને ભયંકર યત્રોથી સુસજ્જિત કરેલી લોખંડની સેંકડો શતદ્રીઓ ગોઠવી રાખી છે. ૧૩ લંકાની ચારે બાજુ મણિ, વિદૂમ, વૈદૂર્ય અને સુક્રાકૃળ વગેરે અનેક પ્રકારના જ્વાહિરથી મુશોભિત કરેલી સુવર્ણના પ્રચંડ કિલ્લો આવેલો છે. એ કિલ્લો ઉપર કોઈથી પણ ચઢી શકાય તેમ નથી. ૧૪ તે કિલ્લાની ચોમેર શીતળ જળથી ભરેલી, અતિશય ઊંડી, મગર તથા મત્સ્ય વગેરે જળચરોએ સેવેલી અને અતિ ભયંકર એવી મોટી મોટી ખાઈઓ આવેલી છે. ૧૫ એ ખાઈઓ ઉપર લંકાના ચાર દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા માટે ચાર સેતુઓ બાંધેલા છે. એ રસ્તા ઘણા જ પહોળા છે અને તેની બન્ને બાજુએ અનેક પ્રકારનાં યત્રો ગોઠવેલાં હોઈ કોઈ રક્ષાયાળોનાં મોટાં મોટાં મંદિરો આવેલાં છે. બ્યારે શત્રુઓની સેના ચઢી આવે છે, ત્યારે યત્રોથી ગોઠવેલા સેતુઓ ખેંચી હેવામાં આવે છે; જેથી શત્રુસેના નગરમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી. ૧૬, ૧૭ નગરમાં પેસવાના સુખ્ય દરવાજા આગળનાં જે એક સેતુ છે, તે ઘણો જ દૃઢ અને અકંચ્ય છે. તેની નીચે સુવર્ણના સ્તંભો ગોઠવેલા છે, તેમ જ તેને રમ્ય વેદિકાઓથી શણગારેલો છે.

હે રામ ! લંકાને રાજા રાવણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, છતાં તે અત્યંત ધૈર્યવાન છે, નિરંતર સાવધાન રહે છે અને હથેશાં પોતાના સૈન્યની દેખરેખ રાખે છે. દેવોથી પણ પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી ભયંકર લંકાનગરી ત્રિકૂટાચ્છાના ઊંચા શિખર પર વસેલી છે, જેથી ત્યાં જહું ઘણું દુર્બંધ છે. તેની ચોમેર નદી અને પર્વતરૂપી કુંદરતી કિલ્લો હોવા ઉપરાંત બીજા પણ ચાર પ્રકારના કૃત્રિમ કિલ્લાઓથી તેનું રક્ષણ થાય છે. હે રાધવ ! અત્યંત વિસ્તારવાળા દક્ષિણ સમુદ્રની સામી પાર લંકા આવેલી છે અને લંકાની નજીકના સમુદ્રની

ખાડીમાં તો વહાણ વગેરે પણ જઈ શકે તેમ નથી. ૧૮-૨૧ હે રામ ! એ નગરી પર્વતના ઊંચા શિખર પર વસેલી હોવાથી તેમાં પ્રવેશ કરવો દુર્બંધ છે. કોઈથી પણ ન જિતાય એવી અને ઇંદ્રની અમરાવતી સરખી એ લંકાનગરી અનેક અથો તથા હસ્તીઓથી ભરેલી છે. ૨૨ દુરાત્મા રાવણની લંકાનગરી મોટી મોટી ખાઈઓથી, શતદ્રીઓથી અને વિવિધ પ્રકારનાં યત્રોથી સુસજ્જિત કરવામાં આવેલી છે. તેના પૂર્વ દરવાજા ઉપર દશ હજાર રાક્ષસો રહે છે. તેઓ કોઈથી પરાભવ નહિ પામનારા, ત્રિશુળ વગેરે આયુધો ધોરણ કરનારા ને તલવાર વડે યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. દક્ષિણ દરવાજા ઉપર એક લાખ રાક્ષસો રહે છે, જે ચતુરંગિણી સેના સહિત બળવાન ચોદાઓ જેવા છે. ૨૩-૨૫ પશ્ચિમ દરવાજા ઉપર દશ લાખ રાક્ષસો રહે છે, તેઓ સર્વ હાલતરવારને ધારણ કરનારા અને અત્રિવિદ્યામાં કુશળ છે. ૨૬ ઉત્તર દરવાજા ઉપર દશ કરોડ રાક્ષસો રહે છે, તેઓ સર્વ રથ તથા અશ્વ ઉપર ભેસનારા, કુળવાન અને રાવણના માનીતા છે. ૨૭ લંકાના મધ્યભાગમાં આવેલી છાવણીમાં એક કરોડ અને પચીસ લાખ રાક્ષસચોદાઓ રહે છે અને તેઓ અજેય પરાક્રમવાળા છે. વળી બીજા પણ સેંકડો અને હજારો રાક્ષસો ત્યાં ચોડી કરતાં જેવામાં આવે છે. ૨૮

‘હે રામ ! લંકાના દરવાજા આગળ આવેલા ચાર સેતુઓને મેં ભાંગી નાખ્યા છે, ખાઈઓ પૂરી નાખી છે, કિલ્લો તોડી પાડ્યા છે અને આખી લંકાને આખી મૂકી છે. ૨૯ હવે કોઈ પણ ઉપાયે આપણે સમુદ્રની સામે પાર જઈએ તો તમે નક્કી માન્યો કે, વાનરોએ રાવણની લંકાને છિન્નભિવ કરી છે જ. ૩૦ હે રાધવ ! આ સઘળી વાનરસેનાનું શું પ્રયોજન છે ? જો તમે આના આપો તો સુવશજ અગદ, મંદ, ક્રિવિદ, બાલુવાન, પનચ, નલ અને સેનાપતિ નીલ એટલા વાનરો જ લંકાને છોડવા સમર્થ છે ! તેઓ સમુદ્ર તરીને લંકામાં જશે અને પર્વતો, ઉપવનો, દરવાજાઓ તથા કોટ-કામરા સહિત આખી લંકાને ઉત્તજ કરીને સીતાને અહીં

લાવશે. હે રાવણ ! એમ છતાં પણ એ તમારે સર્વ સેના સહિત લંકામાં જવાની ઇચ્છા હોય, તો હવે શુભ સુહૃદ્ મોઢિ પ્રયાણ કરવા તત્પર થાઓ. ૧૨૧-૨૩

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૩ એ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪ થો

યુદ્ધ માટે પ્રયાણ વાનરસૈન્યની કૂચ

શ્રુત્વા હનૂમતો વાવ્યં યથાવલ્લુપૂર્વથા : ।

તતોઽબ્રવીન્મહાવૈજા રામઃ સ્વલ્પપરાક્ષમઃ ॥૧॥

હનુમાનતું કહેલું સાંભળીને સત્ય પરાક્રમવાળા મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘હે હનુમાન ! તું કહે છે કે ‘દુરાત્મા રાવણની લંકાનગરીને હું ક્ષણવારમાં નાશ કરીશ’ એ સત્ય છે. તારામાં તેટલું સામર્થ્ય છે, છતાં મારો અભિપ્રાય કહું છું તે સાંભળ. ૧, ૨ (એટલું હનુમાન પ્રત્યે કહીને પછી રામચંદ્રે સુગ્રીવને સંબોધી કહ્યું :) ‘હે સુગ્રીવ ! હવે આપણે લંકા તરફ જવું ઘટે છે; માટે આ સમયે જ તમે પ્રયાણ કરવા તત્પર થાઓ. અત્યારે સૂર્ય આકાશના મધ્યભાગમાં આવેલો હોવાથી વિજય આપનારું અભિજિત સુહૃદ્ ચાલે છે. આ સુહૃદ્માં જ આપણે શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરવી યોગ્ય છે. હે વાનરરાજ ! રાવણ સીતાને હરી ગયો છે; પરંતુ તે હવે જીવતો ક્યાં જવાનો છે ? હે સુગ્રીવ ! હું પ્રયાણ કરવાની ઉતાવળ કરું છું એવું કારણ એ જ છે કે, જેમ મરવા પડેલો રોગી મનુષ્ય અમૃતતું પાન કરીને જીવવાની આશા રાખે છે, તેમ જનકનંદિની સીતા મારું પ્રયાણ થયું બાણીને પોતાના જીવિતની આશા ધરે. ૩, ૪ હે સુગ્રીવ ! આજે ઉત્તરાશ્લેષ્ણની નક્ષત્રને ચંદ્ર છે અને આવતી કાલે હસ્ત નક્ષત્રને થશે; માટે સર્વ વાનરો સહિત આપણે આજે જ પ્રયાણ કરવું ઠીક છે. ૫ હાલમાં મને જે શકુનો જણાય છે, તે સર્વ ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, હું રાવણને હણી સીતાને અવસ્થ પાછી લાવી શકીશ. ૬ મારા નેત્રો ઉપલેહ

ભાગ ફરકે છે એથી જણાય છે કે, મારો વિજય સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો. ૭

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચ્ચોને વાનરરાજ સુગ્રીવે તથા મહાત્મા લક્ષ્મણે માન્ય કર્યાં, ત્યારે અર્થશાસ્ત્રમાં કુશળ રણવીરે પુનઃ પણ કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ ! આપણા માર્ગની તપાસ કરવા માટે અત્યંત બળવાળા એક લાખ વાનરો સહિત નીલવાનરને અગાઉથી વિદાય કર. ૮ (પછી રામચંદ્રે નીલને સંબોધી કહ્યું :) ‘હે સેનાપતિ નીલ ! રમ્ય વન તથા શીતળ અને મધુર બળવાળા અને કૃળમૂળ તથા મધુરસથી ભરેલા સુખદ્રેષ્ય માર્ગે થઈને તું આપણી સેનાને લઈ બા. ૯-૧૦ દુરાત્મા રાક્ષસો આપણા માર્ગમાં આવનારાં કૃળ-મૂળ વગેરેનો નાશ કરશે તથા જળ વગેરે પીવાના પદાર્થોમાં વિષ નાખશે; તે સર્વ બાબતોથી સાવધ રહીને તું આપણી સેનાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરજે. ૧૧ વનમાંનાં અતિશય નીચાણવાળાં રથગોમાં તેમ જ અગમ્ય પ્રદેશોમાં શત્રુઓએ શુભ રીતે રાખેલી સેનાઓને આપણા વાનરો કોઈ ભંચા વૃક્ષ પર કિંવા ટેકરા પર ચઢીને જોતા રહે એવી તું ગોઠવણ કરજે. ૧૨ આપણા સૈન્યમાં જે કોઈ નિર્બળ હોય તેણે અહીંયાં જ રહેવું; કારણ કે આ કાર્ય અતિ કઠિન છે. જેઓ પરાક્રમી હોય તેઓએ જ સૈન્યમાં જોડાવું. ૧૩ (પછી રામચંદ્રે સુગ્રીવ સુગ્રીવ કપિઓ પ્રત્યે કહ્યું :) ‘હે મહાબળવાન કપિશ્રેષ્ઠો ! સસુદ્રના યોધ સરખી હબરો વાનરોની ભથ્થકર સેના લઈને તમે આગળ ચાલતા થાઓ. જેમ મહમત વૃષલો ગાયોનાં ટોળાં આગળ ચાલે. તેમ પર્વત સરખા દેહવાળો ગજ, મહાબળવાન ગવય અને ગવાક, એ ત્રણ વાનરો પ્રયાણ સમયે સેનાને મોખરે ચાલશે. ૧૪-૧૫ કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ અપલ વાનરસેનાના જમણા ભાગનું રક્ષણ કરતો ચાલશે. ગંધહસ્તીની પેઠે કોઈથી પણ પરાભવ નહિ પામનારો વેગવાન ગંધમાહન વાનરસેનાના ડાબા ભાગનું રક્ષણ કરતો ચાલશે. ૧૬, ૧૭ દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ ઐરાવત હસ્તી પર બેસીને ચાલે, તેમ હું હનુમાનની પીઠ ઉપર આરૂઢ થઈને સેનાને લઈ

* શત્રુને ઘેરથી સીતાને છોડાવવા જ્યાં માટે ઉત્તરાશ્લેષ્ણની નક્ષત્ર સંકેત હલ.

ઉપજાવતો સેનાની મધ્યે આલીશ.^{૧૮} દ્રવ્યભંડારને. અધિપતિ કુમેરજેમ પોતાના 'સર્વભૌમ' નામના હસ્તી પર ભેસીને ચાલે, તેમ યમ સરખા ભયંકર પરાક્રમવાળો લક્ષ્મણ અંગદના સ્કંધ પર ભેસીને ચાલશે અને રીંછોના અધિપતિ ભંખવાન, મહા-બાહુ સુષેણ તથા વેગદર્શી-એ ત્રણ સેનાના પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરતા ચાલશે.^{૧૯-૨૧}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી કપિરાજ સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને પ્રયાણ કરવાની આજ્ઞા આપી. સુગ્રીવની આજ્ઞા થતાં જ મહાન પરાક્રમવાળા સર્વ વાનરો શુદ્ધાઓમાંથી નીકળી તથા શિખરો પરથી ઊતરી ચાલતા થયા. પછી સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણથી સત્કાર પામેલા રામચંદ્ર સઘળી સેના સહિત તે દિશામાં ચાલ્યા. હસ્તીના જેવાં શરીર તથા બળવાળા સેંકડો, હંભરો, લાંગો અને કરોડો વાનરોથી ઘેંટાઈને રણવીરે હક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. સુગ્રીવે પાલન કરવાથી આનંદિત થયેલી વાનરોની મોટી સેના રામચંદ્રની સાથે જવા લાગી.^{૨૨-૨૫} માર્ગનિરીક્ષા માટે કેટલાક વાનરો ઊંચાં વૃક્ષો પર ચઢી તથા ફૂંદીફૂંદીને જોતાં અને કેટલાક અનેક પ્રકારની ગર્જના કરતા હક્ષિણ દિશામાં જવા લાગ્યા. માર્ગમાં કેટલાક વાનરો સુગંધયુક્ત ફળ તથા મધુ વગેરેનું ભક્ષણ કરતા હતા, કેટલાક યુગ્મ અને મંજરીવાળાં વૃક્ષોને અહણ કરી ચાલતા હતા.^{૨૬, ૨૭} કેટલાક એકબીજાને ઊંચકીને ચાલતા હતા, કેટલાક એકબીજાને ધક્કો મારી પાડી દેતા હતા, કેટલાક ઉતાવળે ચાલતા હતા અને કેટલાક આકાશમાર્ગે ઊડતા હતા.^{૨૮} રામચંદ્રની સમીપ આવીને કેટલાક વાનરો ગર્જના કરી વારં-વાર બોલતા હતા: 'આપણે રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરવાનો છે.'^{૨૯}

કપિશ્રેષ્ઠ નીલ, સ્વપ્ન અને શસ્ત્રીર કુસુક ઘણા વાનરોને સાથે રાખીને માર્ગ શોધતા સેનાની આગળ ચાલતા હતા.^{૩૦} શત્રુઓનું મહાન કરનારા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા વાનરરાજ સુગ્રીવ બળવાન અને ભયંકર પરાક્રમવાળા અનેક વાનરોથી વીંટાઈને સેનાની મધ્યે ચાલતા હતા.

શસ્ત્રીર 'શતબલિ' નામનો વાનર કંઈ કરાઈ વાનરોને સાથે રાખીને ચોમેરથી સેનાની રક્ષા કરતો હતો.^{૩૧, ૩૨} સો કરોડ વાનરો પર આજ્ઞા ચલાવનાર પનસ તથા કેસરી વાનર સેનાના જમણા ભાગનું અને ગજ તથા અકે વાનર સેનાના ડાબા ભાગનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૩૩} અનેક રીંછોથી વીંટાયેલા સુષેણ અને ભંખવાન વાનર સેનાના પાછલા ભાગની રક્ષા કરતા હતા.^{૩૪} માર્ગમાં આવતાં આમ તથા નગર વગેરેમાં વાનરો ઉપદ્રવ ન કરે એટલા માટે ગતિ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો સેનાપતિ નીલ વાનર સઘળી સેનાને નિયમિતપણે ચલાવતો હતો.^{૩૫} શસ્ત્રીર બલીસુખ, પ્રજંગ, જંબ અને રક્ષસ, એ ચાર વાનરો ચોમેર થી કપિઓને ઉત્સાહ આપતા ચાલતા હતા.^{૩૬}

એ પ્રમાણે બળગર્વિત સર્વ કપિવરો ચાલતા ચાલતા બ્યારે લાગ્યા માર્ગ વટાવી ગયા, ત્યારે નાના નાના સેંકડો પર્વતોથી ઘેરાયેલો સહ્યાદ્રિ ને પ્રફુલ્લિત કમળવાળાં નાનાંમોટાં સરો-વરો તેઓની દંષ્ટિએ પડ્યાં. ભયંકર ક્રોધવાળા રામચંદ્રના ભયથી સર્વ સૈનિકો માર્ગમાં આવતાં આરો તથા નગરોથી દૂર ચાલતા હતા. બધે સમુદ્ર ઊલટો હોય જોવું એ પ્રચંડ વાનરસૈન્ય બંહીર ગર્જના કરતું સહ્યાદ્રિથી આગળ વધ્યું. શસ્ત્રીર વાનરો, આયુકનો પ્રહાર કરી ચલાવેલા તેજ અશ્વોની પેઠે રામચંદ્રની આસપાસ વેગથી ચાલતા હતા. વાનરોના સ્કંધ પર બેઠેલા રામ-લક્ષ્મણ, રાહુ અને કેતુથી અર્ધો ગ્રસેલા ચંદ્ર-સ્પર્શી પેઠે ચાલતા હતા. એ પ્રમાણે વાનરરાજ સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણથી પૂજાયેલા ધર્મોત્તમ રણવીર કપિસૈન્ય ઘેરને હક્ષિણ દિશામાં ચાલતા થયા. અંગદના સ્કંધ પર બેઠેલા અને શકુનનાં શુભા-શુભ ફળને બધુનારા મહાત્મા લક્ષ્મણે કૃતાઈ થયેલા રામચંદ્ર ત્ર્યે મધુર વાણીથી કહ્યું: 'હે આશ્વ! મને નિશ્ચય થાય છે કે તમે રાવણનો નાશ કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરશે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરીને સમૃદ્ધિવાળી અયો-ધ્યામાં પાછા જશો. હે રાવણ! આ વેળા આકાશ-

માં અને પૃથ્વી ઉપર જે જે શુભ નિમિત્તો-
શકુનો થાય છે, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે નિશ્ચય
તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. કામળ, હિતકર અને
સુખકર એવો આ સ્વચ્છ વાયુ આપણી સેનાને
અતુકું વાય છે; ૪૭-૪૯ મૃગો અને પક્ષીઓ
સંપૂર્ણ રીતે કાનને સુખ આપે એવો મધુર સ્વર
કરી રહ્યાં છે; દિશાઓ નિર્મળ-પ્રસન્ન બહુવાય
છે અને સૂર્ય તેજસ્વી કિરણો સાથે પ્રકાશે છે. ૪૭
સ્વચ્છ ક્રાંતિવાળો ભૂગણુ શુદ્ધ હોલમાં તમારી
પાછળ રહેલો છે તથા પવિત્ર સપ્તર્ષિઓ કુવની
પ્રદક્ષિણા કરતા પોતાના તેજથી ઝળહળી રહ્યા છે.
આપણા ઇક્ષ્વાકુવંશના મહોત્સાઓનો પિતામહ
આ ત્રિથંકુ પોતાના પુરોહિત વસિષ્ઠની સાથે
આપણી સામે પ્રકાશી રહ્યો છે. વળી આપણા
ઇક્ષ્વાકુવંશીઓનું કુળનક્ષત્ર વિશાખા પશુ દુષ્ટ
અહોના ઉપદ્રવ વિનાના નિર્મળ આકાશમાં પ્રકાશી
રહ્યું છે. ૪૮-૫૦

વળી હે રણવીર ! જુઓ તો ખરા, રાક્ષસોનું
આ મૂળ નક્ષત્ર ઉદય પામેલા લાંબી પૂછડીવાળા
ધૂમકેતુનો સ્પર્શ થવાથી અત્યંત પીડિત થયેલું
છે. ૪૧ હે પ્રભુ ! કાળથી ઘેરાયેલા રાક્ષસોનું કુળનક્ષત્ર
ધૂમકેતુથી પીડાયેલું છે; એથી રાક્ષસોના વિનાશ-
કાળ સમીપ જ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૨ હે આર્ય
જાતા ! આ સમયે અહીં આપણી સેના માટે
નિર્મળ અને સ્વાદિષ્ટ જળવાળાં સરોવર એવામાં
આવે છે, વનો તથા ઉપવનો કળ-પુષ્પની સંપત્તિ-
થી શોભી રહેલાં છે, સુગંધયુક્ત વાયુ મંદમંદ
વાય છે અને વૃક્ષો પુષ્પોના ભારથી ઝૂકી રહેલાં
છે. ૪૩ હે શઘવ ! પૂર્વે તારકાસુર સાથેના સંગ્રામ
સમયે જેમ દેવાની સેના શોભતી હતી, તેમ આ
સમયે વાનરસૈન્ય શોભી રહ્યું છે. આ સઘણું એઈ-
વિચારીને તમારે અત્યંત પ્રસન્ન થવું જોઈએ છે. ૪૪
એ પ્રમાણે કહીને સુમિત્રાનંદવર્ધન લક્ષ્મણે પોતાના
બેઠક બંધુ રણવીરનું આશ્વાસન કર્યું. ૪૫

વાનરોની સેના આખી પૃથ્વીને આચ્છા-
દિત કરતી આગળ વધતી હતી. એ વેળા નખ
તથા ઠાંઠાંપી આહુધાવાળાં રીંછો અને વાનરો

પોતાનાં ચરણો તથા હસ્તોથી એટલી તો રજ
ઉઠાડતા હતા કે તેથી સૂર્યની ક્રાંતિ છવાઈ બઈ
સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. જેમ મેઘની
પંક્તિ આકાશને આચ્છાદિત કરે, તેમ પર્વતો
અને વનો સહિત આખી દક્ષિણ દિશા ઘેરીને
વાનરસેના આગળ વધતી હતી. વાનરોની સેના
જ્યારે માર્ગમાં આવતી નદીઓ ઊતરતી હતી,
ત્યારે પ્રવાહની સામે તરતા વાનરોના વેગથી
બંધે તે નદીઓ કેટલાયે યોજનો સુધી ઊલટી
વહેતી હોય એમ જણાતું હતું. જ્યાં જ્યાં નિર્મળ
જળથી ભરેલાં સરોવરો, વૃક્ષોની ઘટાવાળા પર્વતો,
કળવાળાં વનો અને સમાન ભૂમિપ્રદેશો આવતા
હતા, ત્યાં ત્યાં વાનરો પોતાની ઇચ્છાનુસાર વિશ્રામ
કરતા હતા. ૪૬-૫૦ ‘હું’ રામચંદ્રનું કાર્ય અવશ્ય
કરીશ’ એમ યોલી પોતાનું પરાક્રમ પ્રગટ કરતા
પ્રસન્ન સુખમુદ્રાવાળા અસંખ્યાત કપિઓ વાહુ
સરખા વેગથી આખી પૃથ્વીને છાઈને ચાલતા
હતા અને પરસ્પર પોતાનાં હૃદય, વીર્ય તથા શૌર્ય
વગેરે દેખાડતા હતા. ૫૧, ૫૨ માર્ગમાં ચાલતા કેટ-
લાક વાનરો યૌવનના મદથી મસ્ત થઈને મોટા
મોટા હાંકોટા મારતા હતા, કેટલાક દોડતા હતા
અને કેટલાક ઊછળતા હતા. ૫૩ વનમાં વિચરનારા
કેટલાક વાનરો કિલકિલાટ શબ્દ ઉચ્ચારતા હતા.
અને પોતાના ચરણ તથા પુચ્છ પછાડતા હતા.
કેટલાક વાનરો હાથ વીંચીને મોટાં મોટાં પર્વત-
શિખરોને તથા વૃક્ષોને પાડી નાખતા હતા, કેટ-
લાક પર્વતશિખરો પર ચઢીને સિંહનાદ કરતા
હતા, કેટલાક પોતાના ઊરુવેગથી અનેક લતાઓ-
ને મસળી નાખતા હતા અને કેટલાક મોટી મોટી
શિલાઓ તથા વૃક્ષો પર ચઢી જતા હતા.

એ રીતે ભયંકર દેહવાળા લાખો અને કરોડો
વાનરોથી આખી પૃથ્વી છવાઈ રહી હતી. એ મોટી
વાનરસેના રાત્રિ-દિવસ ચાલતી હતી. યુદ્ધ કરવા-
ના ઉત્સાહવાળા સુગ્રીવે પાલન કરેલા, સીતાને
છાંઠાવી લાવવા ઇચ્છતા સઘળા વાનરો અતિ
ઉતાવળે ચાલતા હતા. તેઓ દિવસે એક સુદૃઢ
પશુ વિશ્રામ લેતા ન હતા. ૫૪-૫૮ દરમિયાન

કરતા તેઓ અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા વનો-
થી ભરેલા સહ્યાદ્રિ આગળ જઈ પહોંચ્યા અને
તેના પર ચઢવા લાગ્યા.^{૭૦} રામચંદ્ર પશુ
મલય તથા સહ્યાદ્રિનાં ચિત્રવિચિત્ર વનોને તથા
નદીનાળાંને જોતા જોતા આગળ જવા લાગ્યા. એ
પર્વતો પર ઊગેલાં ચંપક, તિલક, આંખા, અશોક,
નગોડ, ધાવડો, કચેણ, કરંજ, પીપળ, વડ, બાંધુ,
આમલી અને નાગકેસર વગેરે વૃક્ષોને વાનરો
ભાંગી નાખતા ચાલતા હતા.^{૭૧-૭૩} વાનરો જ્યારે
મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર ભેસતા હતા, ત્યારે
વાયુના ઝપાટાથી હાલતાં વૃક્ષો તેઓના ઉપર પુષ્પ-
વૃષ્ટિ કરતાં હતાં.^{૭૪} માર્ગમાં આવતાં મધુની સુગંધ-
વાળાં વનોમાં ભ્રમરો શુંભરવ કરી રહ્યા હતા અને
સ્પર્શ થતાં સુખ ઉપભવે એવો અંદન સમાન
શીતળ વાયુ વાતો હતો.^{૭૫} એ સહ્યાદ્રિ અનેક
-કારની ધાતુઓથી શોભતો હતો. ત્યાં આવેલી ગેરુ
વગેરેની ખાણોમાંથી વાયુના વેગને લીધે એટલી
તો ચિત્રવિચિત્ર રજ ભેડતી હતી કે જે વડે આખી
વાનરસેના છવાઈ ગઈ. એ પર્વતનાં સઘળાં શિખરો
ઉપર કેતકી, નગોડ, વસંતઋતુની મનોહર લતા,
સુવાસથી ભરેલી અતિસુગંધ વેલ, બટરોગરો, ચિર-
ખિલ્લ, મહુડો, નેતર, બોલસરી, રંજક, તિલક,
નાગવૃક્ષ, આંખા, રોહિડો, કાંચનાર, નારંગી,
અર્જુન, શિંશપા, કુટજ, હિંતાલ, તગર, આમળાં,
કદંબ, અશોક, સરલ, અંકેલ અને પંકજ
વગેરે વૃક્ષો એમર ખીલી રહ્યાં હતાં. પ્રકુલિત
થયેલાં એ વૃક્ષોને બેઈને હર્વિત થયેલા વાનરો
તેના ઉપર ચઢવા લાગ્યા અને વેગથી તેને હલાવી
નાખ્યાં. એ પર્વતમાં રમણીય ઝરાઓ અને નાની
નાની તળાવડી પશુ ઘણી હતી. તેના જળ વિષે
ચક્રવાક, કારંડવ, દેહકા અને કૌચ વગેરે પ્રાણી-
ઓ આનંદાનુભવ કરતાં હતાં; તેમજ વરાહ, મૃગ,
હીપકા, સિંહ, શાર્દૂલ તથા સર્પ વગેરે ભયંકર
પ્રાણીઓ તેની આસપાસ વસતાં હતાં.^{૭૬-૮૪} વળી
સુગંધયુક્ત જળથી ભરેલાં બીજાં કેટલાંક સરોવર
વગેરે ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં; જેમાં ખીલેલાં
કમળો, પોયણાં અને જળમાં ઉત્પન્ન થનારાં અનેક

પુષ્પો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૮૫} એ પર્વતશિખરો ઉપર
અનેક ભતનાં પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. એ
સ્થળે જરા વિશ્રાંતિ લઈ વાનરોએ ત્યાંના નિર્મળ
જળમાં સ્નાન કરી જળપાન કર્યું અને પછી અનેક
પ્રકારની કોડા કરવા લાગ્યા.^{૮૬} તેઓ પરસ્પર જળ
ઉછાળી એકબીજાને ભીંજવવા લાગ્યા અને પર્વત-
શિખરો ઉપર ચઢીને અમૃત સરખાં સ્વાદિષ્ટ ફળ,
મૂળ તથા પુષ્પોને તોડી નાખવા લાગ્યા. મહમત્ત
થયેલા વાનરો વૃક્ષો પર લટકતા એકેક દ્રોણ
જેટલા વજનના મધપૂડા તોડી તોડીને તેમાંના
મધનું પાન કરતા આનંદથી આગળ વધવા લાગ્યા.
આઠે આવતાં વૃક્ષોને ભાંગી નાખતા, લતાઓને
જેચતા અને મોટાં મોટાં પર્વતશિખરોને તોડી
પાડતા મહાગર્વિત વાનરો ચાલ્યા જતા હતા.
કેટલાક વાનરો ગર્જના કરીને એક વૃક્ષ પરથી
બીજા વૃક્ષ પર કૂદતા હતા અને કેટલાક મધુરસનું
પાન કરતા હતા. આ વેળા પૃથ્વી જેમ પાકેલી
હાંચરનાં ખેતરોથી શોભે, તેમ વાનરોની સેનાથી
શોભતી હતી.^{૮૭,૮૮}

ચાલતાં ચાલતાં તેઓ સર્વ મહેંદ્ર પર્વત
આગળ આવી પહોંચ્યા અને મહાબાહુ રામચંદ્ર
અનેક વૃક્ષોથી શોભી રહેલા એ પર્વતના શિખર
ઉપર ચઢવા માંડ્યું. દશરથનંદન રામચંદ્ર જ્યારે
મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર ચઢ્યા, ત્યારે અનેક
કાચળા, માછલાં અને મગર-મત્સ્યોથી ભરેલો
મહોદધિ તેમની દક્ષિણે પડ્યો. સહ્યાદ્રિ તથા મહા-
ગિરિ મલયને ઝોળાંગીને ગોચ્ય સ્થળે વિશ્રાંતિ
લેતા તેઓ સર્વ ભયંકર ગર્જના કરતા સસુદ્રની
નજીક આવી પહોંચ્યા. મહેંદ્ર પર્વત પરથી ઊતરી
ને રમણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીમાન રામચંદ્ર
લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરોની સાથે સસુદ્રના
કાંડા પર આવેલાં વનોમાં ઉતાવળે પ્રવેશ કર્યો.
સસુદ્રની ઊંડા આવવાથી જેના તટ પરની શિલા
ઓ નિરંતર ધોવાયા કરે છે, એવા મહોદધિના
વિશાળ તટ પર આવ્યા પછી રામચંદ્રે સુગ્રીવને
કહ્યું : 'હું સુગ્રીવ ! હવે આપણે સસુદ્રકિનારે આવી
પહોંચ્યા છીએ અને પ્રથમ જે ચિંતા થવી હતી,
તે જ અત્યારે ઉપસ્થિત થઈ છે.^{૮૯-૯૭} જો તો

અરે, નદીઓનો પતિ આ સમુદ્ર કેવો ગંભીર છે! તેનો સામે કિનારો દેખાતો નથી, મને લાગે છે કે, કાંઈ પણ ઉપાય કર્યો વગર આપણે આ સમુદ્રને ઝોળગી શકીએ એમ નથી. ૯૮ હવે આપણે અહીં-યા જ પડાવ નાખો. અને પછી ‘આ વાનરોની સેનાને સામે પાર શી રીતે લઈ જવી, એ બાબત નો વિચાર કરો.’

સમુદ્રના કિનારા પર આવીને સીતાવિયોગથી દુઃખી થયેલા મહાબાહુ રણવીરે પડાવ નાખવાની આજ્ઞા આપતાં સુગ્રીવને કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ! આ સમુદ્રના વિશાળ કિનારા પર આપણી સેનાનો પડાવ નાખાવ. હે હરિપુત્ર! હવે આપણે સમુદ્ર ઝોળગવા સંબંધી વિચાર કરવાની જરૂર છે. ૯૯-૧૦૧ હે સુગ્રીવ! તું સર્વ વાનરોને આસપાસ કે કોઈએ પોતપોતાની દુકડી મૂકીને જવું નહિ. બધી આપણી સેનાના શરવીર વાનરોએ આસપાસ ફરીને રાક્ષસો તરફથી આપણને હાનિ કરે એવી જે કાંઈ ગોઠવણ થઈ હોય તે બધી લેવી.’ ૧૦૨

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણે વૃક્ષોની ઘાટી છાંવાવાળા સમુદ્રતટ પર સેનાનો પડાવ નાખ્યો. ૧૦૩ સમુદ્રતટ પર પડેલું વાનરોનું સૈન્ય બધે મધુરસથી પીળા થયેલા જળવાળો બીજો સમુદ્ર જ હોય એવું શોભતું હતું! સમુદ્રની સામી પાર જવાની ધ્રુજાવાળા વાનરોએ સમુદ્રના કાંઠા પરનાં બેનોમાં આવીને વિશ્રામ કર્યો. ૧૦૪, ૧૦૫ પડાવ નાખેલી વાનરસેનાનો કોલાહલ એ સમયે સમુદ્રના ઘોઘાટ કરતાં પણ અધિક સંભળાવા લાગ્યો. ૧૦૬ સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરોની સેનાએ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈને પડાવ નાખ્યો હતો. એ સેના રામચંદ્રના કાર્યમાં જ વાતર હતી. ૧૦૭ અને વારંવાર અગાધ સમુદ્ર ઉપર દષ્ટિ ફેંકતી હતી. સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્ર વિષે વાયુના ગપાટાને લીધે મોટા મોટા તરંગો ઊઠતા હતા. રાક્ષસો તેનું સેવન કરતા હતા, ફર મગર-મત્સ્ય તથા ઝૂંડોથી ભરેલા હોવાથી તે અત્યંત ભયંકર જણાતો હતો. સંધ્યાસમયે ઊઠતા કોણના સમૂહથી તે બધું હસતો હોય અને તરંગો-

થી બધું નૃત્ય કરતો હોય એમ જણાતું હતું. ચંદ્રાદય વખતે તેનું જળહારો ચંદ્રના પ્રતિબિંબથી છવાઈ જતું હતું તથા પ્રચંડ વાયુના સરખા વેગવાળા તિમિ અને તિમિંગલ વગેરે જળચર પ્રાણીઓથી તે વ્યાપ્ત હતો. અનેક પર્વતોથી ભરેલા અને મોટાં મોટાં પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત એવો એ સમુદ્ર ચકચકિત કૃષ્ણવાળા સર્પોથી ભરેલા પાતાળ એવો શોભતો હતો. એ સમુદ્ર અગાધ હતો તેનો પાર જણાતો ન હતો, તેની અંદર અમુરો નિવાસ કરતા હતા, તેમાં લંકા વગેરે અનેક દ્વીપો આવેલા હતા અને મગરો તથા મોટા સર્પોના ઊછળવાથી તેમ જ પવનના સપાટાથી તેના જળની લહરીઓ વારંવાર ઊછળીને પછડાતી હતી. અમુરોના રહેઠાણરૂપ એ સમુદ્ર છેક પાતાળ સુધી ઊંડો હતો અને સર્પોની કૃષ્ણાના મણિઓના પ્રકાશથી બધું તેમાં અગ્નિના તણખા નાખ્યા હોય એમ જણાતું હતું! ૧૦૮-૧૧૪ વિશાળ અને અપાર હોવાને લીધે એ સમુદ્ર આકાશ એવો દેખાતો હતો અને આકાશ સમુદ્ર જેવું જણાતું હતું, અર્થાત સમુદ્ર તથા આકાશમાં કંઈ પણ ભેદ જણાતો ન હતો. ૧૧૫ સમુદ્રનું જળ આકાશને અડકેલું જણાતું હતું અને આકાશ સમુદ્રજળને અડકેલું જણાતું હતું. આકાશ બ્યારે તારાઓરૂપી રત્નોથી ભરેલું હતું, ત્યારે સમુદ્ર રત્નોરૂપી તારાઓથી વ્યાપ્ત હતો. એમ એ બંને સમાન રૂપવાળાં જણાતાં હતાં. ૧૧૬ આકાશમાં બ્યારે વાહન ચઢી આવતાં હતાં, ત્યારે સમુદ્રમાં તરંગોની પંક્તિઓ ઊઠતી હતી; એથી પણ આકાશ અને સમુદ્રની વચ્ચે જરા પણ ભેદ માલુમ પડતો ન હતો. સમુદ્રનાં મોઝાં પરસ્પર અથડાઈને આકાશમાં વાગતા મોટા ઢુંઢુંભિની પેઠે ભયંકર નાદ કરતાં હતા. ૧૧૭, ૧૧૮ વાયુથી ઊંચિત થવાને લીધે જળચર પ્રાણીઓથી ભરેલા એ સમુદ્રનું જળ બધું કોધાયમાન થયું હોય એમ રત્નો સહિત ઊછળતું હતું; ૧૧૯ તેમ જ વાયુથી ઊછળતી લહરીઓ પરસ્પર અથડાવાથી થતી ગર્જનાને લીધે

૮ સો યોજન લાખાં મત્સ્યો

૯ મોટા મત્સ્યોના એક ભતિ.

બધે સસુદ્ર પ્રલાપ કરતો હોય એમ જણાતું હતું. એ રીતે ભયંકર ઘુબવાટા કરી રહેલા દક્ષિણ સસુદ્રને ભેળંને સર્વ વાનરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ૧૨૦, ૧૨૧

કિંતુ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધકાંડમાં ૪ થો સર્ગ સ્પર્શ

સર્ગ ૫ મો

સીતાવિયોગનો સંતાપ-રામચંદ્રને વિલાપ સા તુ નીલેન વિધિવત્સ્વારક્ષા સુસમાહિતા ।

સાગરસ્યોત્તરે તીરે સા સેના વિનિવેશિતા ॥ ૧ ॥

સેનાપતિ નીલવાનરે જોગેરથી સારી રીતે રક્ષણ કરેલી તથા ઉત્તમ રીતે ગોઠવેલી વાનરસેના સસુદ્રના ઉત્તર તટ પર પહોં હતી અને વાનરશ્રેષ્ઠ મૈંદ તથા દ્વિવિધ તેનું રક્ષણ કરવા માટે જોગેર ફરતા હતા. ૧ નંદ અને નદીઓના પતિ સસુદ્ર-

નો કિનારે સેનાએ પહોં નાખ્યો, ત્યારે પોતાની પાસે ઊભેલા લક્ષ્મણને શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું : ૨

‘હે લક્ષ્મણ ! જેમ જેમ કાળ જતો બય છે, તેમ તેમ ઇષ્જનોના વિયોગનો શોક ઓછો થવાનું સર્વત્ર ભેવામાં આવે છે; પરંતુ મારી પ્રિય પત્ની સીતાને નહિ ભેવાથી તો મારો શોક ઊઠેલો દિનપ્રતિદિન વધતો બય છે. ૪ મારી પ્રિયાનું હરણ થયું છે તેનું તથા તે મારાથી ઘણું દૂર પડી છે તેનું મને લેશ પણ દુઃખ નથી; પરંતુ તેની યુવાવસ્થા વહી બય છે, તેનો જ મને શોક થાય છે. ૫ (વાયુને સંબોધી કહે છે :) ‘હે વાયુ ! મારી પ્રિયા સીતા જે સ્થળે છે ત્યાં તું જા અને તેના અંગને સ્પર્શ કરીને મને સ્પર્શ કર. એમ થવાથી સૂર્યના તાપથી તપેલા મનુષ્યને ચંદ્રનાં દર્શનથી શાંતિ વળે છે, તેમ મને શાંતિ વળશે. ૬ હાય, સીતાનું હરણ થયું એ વેળા તેણે ‘હા નાથ ! હા પ્રાણપ્રિય !’ એવાં જે આકંઠવચનો ઉચ્ચાર્યાં હતાં તે વચનો અત્યારે મને પીધેલા ઝેરની પેઠે સંતાપે છે. ૭ અરેરે, સીતાના વિયોગથી ઇષ્ઠનવાળો અને ચિંતાથી ઝળહળતી જ્વાળાવાળો કામાગ્નિ મારાં ગાત્રોને રાત્રિદિવસ ખાળે છે. ૮ (લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહે છે :) (હે સૌમિત્ર ! તું અહીં જ બેસી રહે.

હું એકલો સસુદ્રમાં જઈ સૂઈ રહીશ. એમ કરવાથી પ્રદીપ થયેલો કામાગ્નિ મને ખાળી શકશે નહિ. હે લક્ષ્મણ ! સીતા અને હું એક જ પૃથ્વી ઉપર છીએ, એવી જો મને ખબર ન મળી હોત, તો હું છવી શકત નહિ. હવે તો ગમે ત્યારે પણ હું સીતાને મળીશ, એવી આશાથી હું છલું છું એટલું જ બહુ છે. ૯-૧૦ જેમ જળથી ભરેલા ક્ષેત્રના સંસર્ગથી જળ વિનાના સૂકા ક્ષેત્રમાંતું ધાન્ય છલતું (લીછું) રહે છે, તેમ હું પણ ‘બાનક્રી છલતી છે’ એવા સમાચાર સાંભળીને પ્રાણને ટકાવી રહ્યો છું. ૧૧ અરે, શત્રુઓનો પરાજય કરીને હું પ્રકાશિત રાજલક્ષ્મી સરખી અને કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી સીતાને ક્યારે ભેળશે ૧૨ વ્યાધિથી પીઠાતો પુરુષ જેમ રસાયન(ઔષધ)નું પાન કરે તેમ સુદંડર કાંત તથા હોઠવાળા સીતાના વદનકમળને જરાક ઊંચું કરીને તેના અધરોખું હું ક્યારે પાન કરીશ ૧૩ તાલદ્વજ સરખાં સ્વલ અને પરસ્પર અઠકેલાં પોતાનાં ગમે સ્તનો કંપાવતી તથા હાસ્ય કરવી મારી પ્રાણપ્રિયા સીતા ક્યારે મને ભેટશે ૧૪ અરેરે, હું તેના સ્વામી વિદ્યમાન છતાં અનાથની પેઠે રાક્ષસોની વચ્ચે રહેલી શ્યામ નેત્રવાળી સીતાને દુઃખમાંથી છોડાવનાર કોઈ પણ મળતું નથી ૧૫ અરે, જનક રાજની પુત્રી, મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ અને મારી પ્રાણપ્રિયા સીતા રાક્ષસીઓની વચ્ચે શી રીતે રહી શકતી હશે ૧૬ જેમ ચંદ્રની કળા શરદઋતુનાં વાદળોનું વિકારણ કરીને પ્રકાશિત થાય છે, તેમ મારી પ્રિયા સીતા મારા હાથથી શત્રુઓનો સંહાર કરાવીને અવશ્ય મારી પાસે આવશે. ૧૭ અહો ! મારી પ્રિયા કે જે સ્વાભાવિક જ નાન્યુક અંજવાળી છે, તે હાલમાં શોક અને ઉપવાસ કરવાથી તથા દેશકાળનો ફેરફાર થવાથી વધારે કૃશ થઈ ગઈ હશે ! રાક્ષસોના રાજ રાવણના મર્મસ્થળમાં તીક્ષ્ણ બાણ મારીને હું સીતાના હૃદયમાં રહેલા શોકનો ક્યારે નાથ કરીશ ૧૮-૧૯ અહો ! દેવકન્યા સરથા સ્વરૂપવાળી સતીશિરોમણિ સીતા હવે ભેર મારા કંઠમાં વળગી ને આનંદાશુભ્ય ક્યારે વહેવડાવશે ૨૦ મનુષ્ય જેમ

મહિન વચ્ચેના ત્યાગ કરે છે, તેમ હું સીતા-વિયોગના ભયકર શોકનો ક્યારે ત્યાગ કરીશ ? અર્થાત્ સીતા વિયોગના હુઃખમાથી હું ક્યારે સુકૃત થઈશ ?^{૧૨}

પુદ્ગિમાન રામચંદ્ર સીતાને સંભારીને એવી રીતે વિલાપ કરતા હતા, એટલામાં દિવસ પૂરેા થવાથી મંદ થયેલા તેજવાળા ભગવાન સૂર્ય અસ્તા-ચળ ઉપર ગયા.^{૨૨} એ વેળા કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળાં સીતાને સંભારીને શોકગ્રસ્ત થયેલા રણવીરનું લક્ષમણે આશ્વાસન કયું. તે પછી બન્ને ભાઈઓ સાચસંધ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા.^{૨૩} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુકકાંઠમાં ૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬ ફો

લંકાની રાજસભા-રાવણે પૂછેલી સલાહ

હઠ્ઠાયાં તુ કૃત્તં કર્મ ઘોરં દૃષ્ટ્વા મયાવહમ્ ।

રાક્ષસેદ્ધો દુર્યમતા રાક્ષસૈવ મહાત્મના ॥

મન્નવીદ્રાક્ષવાન્સર્વાશ્વ દ્વિયા કિચ્ચિદવાહુસુભઃ ॥

લંકામાં કપિવર હેતુમાને મહાસમર્થ ઈંદ્રના જેવું ભયકર કાર્ય કયું, એ જોઈને લગ્નને લીધે કંઈક નીચું સુખ રાખી લંકાધિપતિ રાવણ પોતાના મંત્રીઓ વગેરે રાક્ષસોને કહેવા લાગ્યો: ‘હે રાક્ષસો ! આપણી લંકાનગરી કે જે દુર્ધર્ષ છે, તેમાં એક વાનરે આવીને પ્રવેશ કર્યો અને તેને ઉભા કરી મૂકી તેમ જ તે નિર્ભયપણે સીતાને પણ મળ્યો. એ વાનરે અશોકવાટિકામાંનો ચૈત્ય-પ્રાસાદ ભાંગી નાખ્યો; સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો અને આખી લંકાનગરીને આકુળ-આકુળ કરી મૂકી; તો હે રાક્ષસો ! હવે મારે તેમ જ તમારે સૌએ શું કરવું યોગ્ય છે કે જે કરવાથી આપણુ સૌનું શ્રેય થાય ?’^{૧૪} પુદ્ગિમાન પુરુષો કહે છે કે, ‘મંત્ર એ જ વિજય આપનાર છે; માટે હે મહાબળવાન રાક્ષસો ! રામને છતવા માટે આપણે શો ઉપાય લેવો, એ હું તમને પૂછું છું. આ લોક વિષે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ, એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો હોય છે. તેઓનો ભેદ તેઓનાં બુદ્ધિ-બુદ્ધિ લક્ષણો

બધ્યા વિના સમજતો નથી; માટે હે રાક્ષસો ! હું તેઓના શુભદોષનું વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો.’^{૧૫} જે પુરુષ કાર્યનો નિષ્ણય કરવામાં સમર્થ એવા પોતાના મંત્રીઓ, સમાન અર્થવાળા મિત્રો તથા હિત ઇચ્છનારા સંબંધી-બાંધવોની સાથે મંત્રવિચાર કરે છે અને પછી દૈવની અતુ કૃપતા મેળવીને કાર્યનો આરંભ કરે છે, તે પુરુષને ઉત્તમ બાણવો.^{૧૬} જે પુરુષ કોઈને પૂછ્યા વિના પોતે એકલો જ વિચાર કરે છે, એકલો જ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને કોઈની પણ સહાય લીધા વિના પોતે એકલો જ કાર્યનો આરંભ કરે છે, તે પુરુષને મધ્યમ સમજવો.^{૧૭} જે પુરુષ શુભદોષનો નિશ્ચય કર્યા સિવાય દૈવની પણ ઉપેક્ષા કરીને ‘હું એકલો જ કાર્ય કરીશ’ એમ ધારીને કાર્ય કરવામાં પ્રમાદ કરે છે, તે પુરુષને અધમ સમજવો. હે રાક્ષસો ! જેવી રીતે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો છે, તેવી રીતે મંત્ર પણ ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના છે.^{૧૮, ૧૯} નીતિશાસ્ત્રને અનુસરી વિચાર કરતાં સઘળા કુશળ મંત્રીઓ જે માટે એકમત થાય તે મંત્રને ઉત્તમ કહ્યો છે.^{૨૦} ભિન્ન ભિન્ન મત બાંધીને છેવટે એકમત થયેલા મંત્રીઓ જે અર્થનો નિષ્ણય કરે છે તે મંત્રને મધ્યમ કહે છે.^{૨૧} મતભેદ પડવાને લીધે એકબીજાની સાથે તકરાર થયા પછી મંત્રીઓ જેમાં મહાકંઠે સંમત થાય છે તે મંત્રને અધમ સમજવો. એવા અધમ મંત્રથી કશું જ શ્રેય થતું નથી.^{૨૨} હે પુદ્ગિમાન મંત્રીઓ ! સારી રીતે યોગેલો ઉત્તમ મંત્ર જ રાબતનું શ્રેય કરે છે, માટે તમે સર્વ એકમત થઈને જે કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરશો, તે મારે માન્ય છે. રણવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રામ-લક્ષમણ બન્ને ભાઈઓ ધીર, વીર એવા હજારો વાનરોની સેના લઈને જેમ બનશે તેમ સત્વર સુખપૂર્વક સસુદ્ર તરીને અહીંયાં આવશે અને આપણી લંકાનગરીને ઘેરી લેશે. અરે, એ રામ પોતાના પરાક્રમબળે કરીને સસુદ્રને સુકવી નાખશે, કિંવા તેના પર સેતુ બાંધશે ! ગમે તે ઉપાયે તે અવશ્ય અહીં આવશે જ આવશે. હે

મંત્રીઓ ! હજારો વાનરોની સહાયથી રામ આપણું
આહિત કરવા તત્પર થયો છે, તો હવે આપણા
આખા નગરનું અને આપણી સેનાનું હિત શી
રીતે થાય, તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને તમે સૌ
અને યોગ્ય સલાહ આપો. ૧૧૫-૨૦
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુહૃદ્કંઠમાં ૬ કો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭ મો

લંકાની રાજસભા-રાક્ષસોના હુમ્મલ

દ્યુત્યકો રાક્ષસેન્દ્રેણ રાક્ષસાસ્ત્રે મહાવલ્લાઃ ।

ઋણુઃ પ્રાજ્ઞલયા સર્વે રાવણં રાક્ષસેશ્વર ॥ ૧ ॥

રાવણનું વચન સાંભળી મહોન્મત રાક્ષસો

કે જેઓ નીતિરહિત તથા બુદ્ધિ વિનાના હતા,

એટલું જ નહિ, પણ જેઓ શત્રુપક્ષના બળાબળને

પણ બળતા ન હતા, તેઓએ હાથ ભેડીને

—તરણને કહ્યું : 'હે રાજન્ ! પરિથ, શક્તિ, ઋષિ,

ત્રિશલ, પદ્ધિશ અને કુંતલ* વગેરે આયુધોવાળું

સોદું સૈન્ય હોવા છતાં તમે આમ જોદ શા માટે

ધરો છો ? હે રાક્ષસેન્દ્ર ! પાતાળમાં આવેલી ભોગ-

વતીનગરીમાં જઈને પૂર્વે તમેએ યુદ્ધ વિષે નાગ-

લોકોને જણાવ્યા છે તેમ જ દેવાસમાં આવેલી

અલકાપુરીમાં નિવાસ કરનારા યક્ષરાજ કુબેરને પણ

તમેએ મહાન યુદ્ધ વડે વશ કર્યો છે. ૧-૪ હે

સમર્થ રાજન્ ! જોકે મહાબળવાન કુબેર મહા-

દેવજ સાથેની મિત્રાચારીને લીધે જગતમાં

પ્રશંસાપાત્ર થઈ પડ્યો છે તથા લોકપાલની પંક્તિ-

માં ગણાય છે, તોપણ તમેએ કોઈ વંદ સંશ્રામમાં

તેનો પરાલભ કર્યો છે. એ કુબેરના અતુચર ફેટલાક

યક્ષોના સંહાર કરીને, ફેટલાકને ધાયલ કરીને

તથા ફેટલાકને કેદ પકડીને તમેએ તેનું 'પુષ્પક'

વિમાન પણ અહીંયાં આણેલું છે. હે રાક્ષસપુંગવ !

તમારાથી ભય પામતા દાનવોના રાજ મયાસુરે

પણ તમારી સાથે મૈત્રી ભેઠવાને અર્થ પોતાની

'મંદોદરી' નામની પુત્રી તમને પરણાવી છે. વળી

હે મહાબાહુ ! તમારી બહેન કુંભીનગરીના સ્વામી
મધુદૈત્ય કે જે પોતાના વર્ષથી છઠ્ઠી ગયેલો અને
કોઈથી પણ ન જિતાય એવો હતો તેને પણ
તમેએ કેદ પકડીને વશ કર્યો છે. ૫-૮ હે મહાબાહુ !
છેકે રક્ષાતળમાં જઈને 'વાસુકિ, તક્ષક, શંખ
અને જટી' નામના મોટા મોટા સર્પોને તમેએ
વશ કર્યા છે. ૯ હે સ્વામિન્ ! તમેએ એકે વર્ષ
સુધી અખંડિત યુદ્ધ કરીને અક્ષય બળવાળા તથા
વરદાન પામેલા દાનવોને સ્વપરાક્રમ વડે વશ કર્યો
છે. હે રાક્ષસાધિપ ! તમેએ તે દાનવોની પાસેથી
અનેકવિધ માયાઓ પ્રાપ્ત કરી છે. ૧૦ હે મહાભાગ !
અતુરગિણી સેના સહિત યુદ્ધ ચરેલા, મહા-
બળવાળા અને શૂરવીર એવા વરુણના પુત્રોનો
પણ તમેએ પરાલભ કરેલો છે. વળી હે રાજન્ !
મૃત્યુદંડરૂપી મોટા મગરવાળા, શાલભિ વૃક્ષોથી
શોભતા, કાળપાશરૂપી તંત્રોવાળા, ચમત્કારરૂપી
સર્પોવાળા અને મહાભવરથી હૃદય જેવા યમલોક
રૂપી મહાભાગરમાં પ્રવેશ કરીને તમેએ યમરાજ-
ની સસુર સરખી સેના જીતીને મોટો વિજયધ્વજ
ફરકાવ્યો છે અને મૃત્યુનો અટકાવ કરીને સર્વ
લોકોને સંતુષ્ટ કર્યો છે. વળી હે રાક્ષસેશ્વર ! મોટાં
મોટાં વૃક્ષોથી પૃથ્વી છવાઈ ભય છે, તેમ ઇન્દ્ર
સરખા પરાક્રમવાળા અને શૂરવીર એવા અસંખ્યાત
ક્ષત્રિયોથી આ પૃથ્વી છવાઈ રહી હતી, તે
ક્ષત્રિયોના પણ સંહાર કરીને તમેએ પૃથ્વીને
મોકળી કરી છે; તો પછી હે રાજન્ ! રામ કાંઈ
તે રાજ્યોના બેટલો બળવાળો નથી કે જેથી
તમે આમ ચિંતા કરો છો. ૧૦-૧૭

હે મહારાજ ! નિશ્ચિંત થાઓ, ઠરો છો શા
માટે ? આ તમારા પાટવો કુમાર ઇન્દ્રજિત એકેકો
જ સમ્રાજા વાનરોનો સંહાર કરવા સમર્થ છે. ૧૮
હે મહારાજ ! આ ઇન્દ્રજિતે મહેશ્વર ચત્ર કરીને
અત્યંત દુર્લભ વરદાન મેળવ્યું છે; એ શું તમે
ભૂલી ગયા કે ? ૧૯ શક્તિ અને તોમર વગેરે આયુધો-
રૂપી મત્સ્યવાળા, વીખરાયેલાં આતરકંડૂપી શિવળ-
વાળા, હસ્તીઓરૂપી કાચમાવાળા, અશ્વોરૂપી
દેહકાંથી વ્યાપ્ત, જરૂર અને આદિત્ય જેવા દેવતાઓ-

* જે બાળુએ ધારવાળી તરવાર આ આયુધવાચક
સંસ્કૃત ઋષિ રાખ્દનો અર્થ કેટલાક 'વંદક' પણ કરે છે.

x સારો અથવા બરો.

રૂપી મોટા મગર-મસ્તવાળા, મહેઠ્ઠાગણ અને વસુકોરૂપી મોટા સર્પોવાળા; રથો, ગચ્છો તથા હસ્તીઓરૂપી જળથી ભરેલા અને પાયદળરૂપી િકનારાવાળા દેવતાઓની સેનારૂપી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરીને તમારા પુત્ર આ ઇન્દ્રજિતે દેવરાજ ઇન્દ્રને કેદ કરી આપણી લંકામાં આણ્યો હતો; એ શું તમે ભૂલી ગયા કે ૧૨૦-૨૨ પછી ન્યારે મહેન્દ્ર-ચંકેરે વણું કહ્યું; ત્યારે શંખરાસુર તથા વૃત્રાસુરને હણનારો ઇન્દ્ર તમારા પુત્રના હાથમાંથી જુઓ હતો; એ તમે કેમ ભૂલી બાળો છો ૧૨૧ માટે હે મહારાજ ! રામ-લક્ષ્મણ સહિત આખી વાનરસેના-ને સંહારવા માટે તમે તમારા પુત્ર ઇન્દ્રજિતને જ આજ્ઞા આપો. હે રાજન્ ! મનુષ્ય અને વાનરરૂપી પ્રાકૃત જનોથી આવી પડેલી આપત્તિ માટે તમારે ચિંતા ધરવી યોગ્ય નથી. તમે રામ વગેરે સર્વનો સંહાર કરવા સમર્થ છો. ૨૨૪, ૨૫

શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુક્રાંડમાં ૭ મો સર્ગ સ પૃષ્ઠ

સર્ગ ૮ મો

લંકાની રાજસભા-ગર્વોન્મત રાક્ષસો

તતો મીલામ્યુદપ્રલયઃ પ્રહસ્તો નામ રાક્ષસઃ ।
અબ્રવીત્ પ્રાજ્ઞલિર્વાક્યં શૂરઃ સેનાપતિસ્તદા ॥૧॥

ત્યાર પછી નીલ શેષ સરખા શ્યામ વર્ણવાળો શૂરવીર સેનાપતિ પ્રહસ્ત રાક્ષસ હાથ ભેડી કહેવા લાગ્યો : ૧ ‘ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તમે સંપ્રામમાં દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, પિશાચ, ઉરગ અને પક્ષગ આદિ સર્વ કોઈનો પરાભવ કરવા સમર્થ છો; તો પછી બે મનુષ્યોના શા ભાર છે ૧૨ હે રાજન્ ! હંતુમાન આભ્યો તે વખતે તો આપણે સૌ અસાવધ હતા; તેથી તે આપણને છેતરી ગયો; નહિ તો એ વન-ચરતું તે શું સામર્થ્ય હતું કે તે મારી આગળથી જીવતો બધ ૧૩ હે મહારાજ ! તમે મને આજ્ઞા આપો એટલે તુરત જ પર્વતો, વનો અને ઉપવનો થી જવચેલી સમુદ્ર પર્યંતની આખી પૃથ્વીને હું વાનરોથી સહિત કરીશ. ૪ હે રાજનીચર ! હું વાનરો-ના લાયથી સર્વને ઉગારીશ, બેથી ચીતાતું હંરણ

કરવાથી ઉપજેલું દુઃખ તમને નહીં. ૫ પછી ‘ હંચુખ ’ નામનો રાક્ષસ સુખસુદ્રાને શાંત રાખીને બોલ્યો : ‘ અરે, આપણા શત્રુ રામ તરફથી આવેલા એક વાનરે આપણા સૌનું બે મોટું અપમાન કર્યું છે, તે કોઈ પશુ રીતે સહન કરવા બેવું નથી. ૬ અરે, એકલા હંતુમાને આપણા રાજા શ્રીમાન રાવણરાયનો, તેમના અંતઃપુરનો તથા આખી લંકાનગરીનો મોટો પરાભવ કર્યો છે, તે આપણા-થી સાંખી રહેવાય તેમ નથી ૭ માટે હમણાં જ હું એકલો જઈને સઘળા વાનરો કે જેઓ રાવણ-ના ભયને લીધે ભયંકર સમુદ્રમાં, આકાશમાં કે રસાતળમાં ભરાઈ પેલા હશે, તેઓને શોધીશોધીને મારીશ અને આપણા રાજાના અપમાનનો બદલો વાળીશ । ’

ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલો મહાબળવાન વજ્રહંદ્ર રાક્ષસ માંસ અને રુધિરથી ખરડાયેલું-- પોતાનું લય કર પરિધ ઉપાડી બોલ્યો : ૮ ‘ હંચુખ-એવા રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ ન્યાં સુધી જીવતા છે, ત્યાં સુધી દીન અને તપસ્વી એવા હંતુમાનને હણવાથી શું વળે એમ છે ૧૦ આજે હું એકલો જ જઈશ અને આખી વાનરસેનાને ક્ષલિત કરીને તથા મારા આ પરિધ વડે રામ-લક્ષ્મણ સહિત સુગ્રીવને હણીને પાછો આવીશ. ૧૧ હે રાવણરાય ! બે તમારે જય મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો મારું એક બીજું વચન સાંભળો. બે પુરુષ આગસને ત્યાગ કરીને ઉપાય ચોખવામાં તત્પર રહે છે, તે પુરુષ જ શત્રુઓ પર વિજય મેળવે છે. ૧૨ હે રાક્ષ-સાધિપ ! વાનરસેના સહિત રામ-લક્ષ્મણને મારવા-નો બીજો એક ઉપાય એવો છે કે, ભયંકર સ્વરૂપ-વાળા, દંઢ નિશ્ચયવાળા અને ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા હજારો રાક્ષસો મનુષ્યના બેવું રૂપ ધરીને રામની પાસે બંધ અને નીડરપણે રામને કહે : ૧૩, ૧૪ ‘ તમારા નાના ભાઈ ભરતે અમને તમારી પાસે સહાય કરવા માટે મોકલ્યા છે અને તે પોને પશુ મોટી સેના સજા કરીને અમારી પાછળ આવે છે. ૧૫ ઇપ્તથી મનુષ્યવેશ ધરીને ગયેલા રાક્ષસો રામને એવું કહેતા હશે. એટલામાં તો ત્રિગૂળ.

શક્તિ, ગદા, ધનુષ્ય, બાણ અને તરવાર આદિ આયુધો અહણ કરીને અમે ત્યાં જઈ પહોંચીશું અને અંતરિક્ષમાં ઢુકીબંધ રહીને શિલાઓની તથા અજોની વૃષ્ટિ કરીને વાનરસેનાને યમક્રારમાં પહોંચતી કરીશું.^{૧૬, ૧૭} એ આમ થશે તો રામ-લક્ષ્મણ અવશ્ય આપણા અક્કરમાં આવી પડશે અને આપણા કપટ-પ્રહારથી તે પોતાના જીવિત-નો ત્યાગ કરશે.^{૧૮}

ત્યાર પછી અત્યંત કોષે ભરાયેલો અને વીર્ય-વાળો કુંભકણનો પુત્ર શરવીર નિકુંભ રાક્ષસ સર્વ દોકોને રહાવનારા રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘હે મહારાજ ! આ સર્વ રાક્ષસો અને તમે અહીંયાં જ રહો. હું એકલો જ જઈશ અને લક્ષ્મણ સહિત રામને તથા હનુમાનદિ વાનરો સહિત સુગ્રીવને મારીને પાછો આવીશ.’^{૧૯, ૨૦}

નિકુંભનું વાક્ય પૂરું થયું કે તુરત જ પર્વત-ચરખા દેહવાળો ‘વજ્રહનુ’ નામનો રાક્ષસ કોંધને લીધે હોઠ પીસતો બોલ્યો : ‘હે રાક્ષસો ! તમે સૌ નિશ્ચિત થઈ સ્વેચ્છાનુસાર પોતપોતાનાં કાર્ય કર્યા કરો.^{૨૧, ૨૨} હું એકલો જ સઘળી વાનરસેનાને ખાઈ જઈશ. હે નિશાચરો ! તમે સૌ ભેદિકર થઈ કીડા કરો અને સુખથી ‘વારુણી’ મહિરાતું પાન કરો. હું એકલો જ રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, અંગદ તથા હનુમાન આદિ સર્વ વાનરોના વધ કરીશ.’^{૨૩} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદ્ધાંડમાં ૮ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૯ મો

લંકાની રાજસભા-વિભીષણનાં હિતવચન-સીતા પાછી આપો

તતો નિકુમ્મો રમસઃ સૂર્યશર્માદાવલઃ ।

સુવ્રમ્નો યજ્ઞકોપય મહાપાશ્વો મહોદરઃ ॥ ૧ ॥

કુંભકણનો પુત્ર નિકુંભ, રમસ, સૂર્યશત્રુ, સુમસ, યજ્ઞકોપ, મહાપાશ્વ મહોદર, અશિકેતુ, રશ્મિકેતુ, મહાભળવાન ઇંદ્રજિત, પ્રહસ્ત, વિર-પાક્ષ, વજ્રહનુ, ધૂમ્રાક્ષ, નિકુંભ (બીભે) અને હનુમણ વગેરે રાક્ષસો કે જેઓ કોપાગ્નિથી પ્રલીપ્ત થઈ રહ્યા હતા, તેઓ પરિધ, પટિથ, ત્રિશળ, પ્રાસ,

શક્તિ, ફરશી, ધનુષ્ય, તરવાર તથા તીક્ષ્ણ બાણ-વગેરે શસ્ત્રોનો અહણ કરીને ભિલા થયા અને બોલ્યા :^{૧-૫} ‘હે રાજન્ ! જેણે આપણી લંકા-નગરીને ખાળી છે, તે કૃપણ હનુમાનનો, સર્વ વાનરો સહિત સુગ્રીવનો તથા રામ-લક્ષ્મણનો અને આજે જ વધ કરીશું.’^૬

એ પ્રમાણે આયુધ અહણ કરીને શુદ્ધ કરવા-તરપર થયેલા સર્વ રાક્ષસોને વારીને તથા તેઓને પુતઃ પણ નીચે બેસાડીને, મહાત્મા વિભીષણ કાથ બેઠી કહેવા લાગ્યો :^૭ ‘હે પ્રિય ભાઈ રાવણ ! સામ, કાન અને લેદ, એ ત્રણ ઉપાયોથી પણ જે અર્થની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે એમ હોય, તે અર્થની પ્રાપ્તિ માટે જ પરાક્રમ કરવારૂપ (દંડરૂપ) ચોથો ઉપાય યોગ્યો યોગ્ય છે, એમ નીતિસુ પુરુષો કહે છે.^૮ હે તાત ! જે પુરુષો અસાવધ હોય, ઘણા શત્રુઓથી ઘેરાયેલા હોય અને જેઓનું દૈવ પ્રતિ-કૂળ હોય, તેવા પુરુષો વિષે પરીક્ષા કરીને વિધિ-પૂર્વક ચોજેલું પરાક્રમ સિદ્ધ થાય છે;^૯ પરંતુ રામ તો અત્યંત સાવધ છે, જ્ય મેળવવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે, અનુકૂળ દૈવવાળો છે, શુદ્ધિમાન છે અને દિવ્ય અસ્ત્રવિદ્યા બાણનારો છે, તેનો પરાભવ કરવા-નું તું કેવી રીતે ધારે છે ? હે રાવણ ! તું તારા મન સાથે જ વિચાર કર કે નહ અને નહીંઓના પતિ ભયંકર સસુદ્રને ઝોળાળી હનુમાન અહીંયાં આવશે એવું સ્વમે પણ કોણ બાણતું હતું ?’^{૧૦, ૧૧}

‘હે રાક્ષસો ! શત્રુપક્ષના વીર્ય-શૌર્યનો કિંવા બળાબળનો સારી રીતે વિચાર કર્યા વિના આમ એકાએક તેની અવગણના કરવી, એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.’^{૧૨} હે રાક્ષસો ! તમે વિચાર કરો કે રામે રાવણનું પહેલવહેલું એવું તે શું અપ્રિય કયું હતું કે જેથી રામ જેવા યશસ્વી પુરુષની સ્ત્રી તેણે જનસ્થાનમાંથી હરણ કયું ?^{૧૩} ‘રામે ખરેખરે માર્થો એથી રાવણે સીતાનું હરણ કયું’ એમ ભે તમે કહેશો તો હું કહીશ કે, ખર રાક્ષસ પોતાનું રહેઠાણ છોડી રામના નિવાસસ્થાનમાં જઈ જ્યારે રામને પીડા કરવા લાગ્યો, ત્યારે રામે સંગ્રામમાં તેને માર્યો છે. ‘એમાં રામે શું ખોટું કયું’ છે ?

તો નીતિ જ છે કે પ્રાણીઓએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ અવશ્ય કરવું જ એઈએ. ૧૪

હે ભાઈ રાવણ ! તે સીતાનું હરણ કર્યું છે, એથી હાલમાં આપણા ઉપર મોટો ભય આવી ચડ્યો છે; માટે તું સીતાને પાછી આપ. વ્યથા કલહ કરવાથી શું વળે એમ છે ૧૧૫ હે રાવણ ! ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા અને મહાપરાક્રમી એવા રામની સાથે નિરર્થક વેર કરવું ઘટતું નથી; માટે તું સીતા પાછી આપ. ૧૧૬ રામચંદ્ર અહીંયાં ચડી આવીને અશ્વ, ગજ તથા અનેક રત્નોથી ભરેલી લંકાનગરીને જ્યાં સુધીમાં પોતાનાં બાણો વટે નષ્ટબ્રહ્મ ન કરે, ત્યાં સુધીમાં તું સીતા પાછી આપ. અત્યંત ભયંકર અને અભય પરાક્રમવાળી મોટી વાનરસેના જ્યાં સુધીમાં લંકાગઢને ઘેરી ન વળે, ત્યાં સુધીમાં તું સીતા પાછી આપ. ૧૧૭, ૧૧૮ જો તું પોતાની મેળે જ રામની પ્રિય પત્ની સીતાને તેના ખતિને પાછી નહિ સેપિ, તો શરવીર રાક્ષસો સહિત આખી લંકાનો અવશ્ય વિનાશ થશે; માટે પ્રથમથી સમજીને તું સીતા પાછી આપ. હે રાવણરાય ! હું તને બંધુભાવથી કહું છું કે તું પ્રસન્નતાપૂર્વક આરાં વચનોનો સ્વીકાર કર. હું તારું હિત થાય એવાં સત્ય વચનો જ કહું છું. તું રામને સીતા પાછી આપ. ૧૧૯, ૧૨૦ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તારો વધ કરવા માટે દશરથનંદન રામચંદ્ર જ્યાં સુધી શરદન્નતુના સૂર્યનાં કિરણ સરખાં પ્રકાશતાં ચક્રચકિત અગ્ર તથા પૂંખવાળાં અને અત્યંત દંઢ એવાં તીક્ષ્ણ બાણો ન મૂકે, ત્યાં સુધીમાં તું તેમને સીતા પાછી આપ. ૧૨૧ હે રજનીચર ! સુખ તથા ધર્મનો નાશ કરનાર ક્રોધનો તું સત્વર ત્યાગ કર અને રનેહ તથા પ્રીતિ વધારનારા ધર્મનું સેવન કર. હે રાજનું અમારા પર કૃપા કરીને તું સીતા રામને પાછી આપ કે જેથી પુત્રો, પૌત્રો અને બંધુ વર્ગસહિત અમે સૌ છવતા રહીએ. ૧૨૨, ૧૨૩

પોતાને અપ્રિય એવાં વિલીખણનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસોનો રાજ રાવણ સર્વ રાક્ષસોને વિદાય કરી પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. ૨૪

શુદ્ધકાંડમાં ૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦ મો

વિલીખણનો હિતોપદેશ

તત. પ્રત્યુષસિ પ્રાતે પ્રાતઃકર્મયનિશ્ચયઃ ।

રાક્ષસાધિપતેર્વૈશ્વમ મીમકર્મા વિમીલણઃ ॥ ૧ ॥

પ્રભાતકાળ થયો. ત્યારે જેણે ધર્મ અને અર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે એવો તથા દુષ્ટાત્મા રાવણને હિતવચન કહેવારૂપી દુષ્કર કર્મ કરનારો મહાત્મા વિલીખણ રાવણના રાજમહેલ આગળ આવ્યો. ૧ અનેક પર્વતશિખરોના સમૂહ સરખો રાવણનો રાજમહેલ આકાશની સાથે વાતો કરતો હતો. તેમાં સમાંતર વિભાગે મોટા મોટા ઓરકાઓ આવેલા હતા; રાવણ ઉપર પ્રીતિવાળા અને બુદ્ધિમાન એવા અમાત્યો તથા મહાજનો તેમાં વસતા હતા; કાર્યકુશળ રાક્ષસો યોગેશ્વરી રક્ષા કરતા હતા; મહોન્મત હસ્તીઓના નિઃશ્વાસ સાથે મળવાથી ત્યાંનો પવન હઠોળાઈ રહ્યો હતો; શંખના મહાનાદથી તે આછ રહ્યો હતો; તેમાં અનેક પ્રકારનાં વાન્જિત્રોના સ્વર સંભાળતા હતા; પ્રમદાઓની લીક બમેલી હતી; આવવા-જવાના માર્ગોમાં દાસ-દાસીઓનો કલરવ સંભાળતો હતો; તેનાં સર્વ દ્વારો શુદ્ધ સુવર્ણનાં હતાં અને નાના પ્રકારના ચંદ્ર-સ્વા તથા તોરણો વગેરે અલંકારોથી તે અત્યંત શોભતો હતો. એ રાજમહેલ વાન્જિત્રોના નાદથી ભરપૂર હોવાને લીધે બધે બંધવોની નિવાસભૂમિ જ હોય, મહાન ઐશ્વર્યસંપન્ન હોવાને લીધે બધે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ જ હોય અને રત્નજડિત હોવાને લીધે બધે નાગલોક જ હોય એવો શોભતો હતો. ૨-૧

અત્યંત પ્રકાશને લીધે વિસ્તાર પામેલાં કિરણોવાળો સૂર્ય જેમ મેઘમંડળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ અત્યંત કાંતિવાળા વિલીખણે પોતાના મોટા ભાઈ રાવણના રમ્ય રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨ ત્યાં આગળ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેલા પવિત્ર પુણ્યહવાચનના તથા ‘રાવણરામનો જય હો, જય હો’ એવા માંગલિક શબ્દો મહાતેજસ્વી વિલીખણના સાંભળવામાં આવ્યા; ૩ તેમ જ સંપૂર્ણ વેદને

બાણનારા પ્રાહ્લોએ કે જેઓનો યુગ્મ, અક્ષત, દહીં અને ઘી વગેરે પદાર્થોથી સત્કાર થયો હતો, તેઓનાં તેને દર્શન થયાં.^૯

રાક્ષસોથી સત્કાર પામતા મહાબાહુ વિભીષણે પોતાના તેજસ્વી પ્રકાશી રહેલા અને ભ્રાત્રી આસન પર બેઠેલા રાવણ પાસે જઈ તેને વંદન કર્યું.^{૧૦} વિનયના આચારને બાણનારા વિભીષણ 'રાબળોને વિનય થાઓ' એમ યોગ્ય પદ્ધતિ રાવણે દક્ષિ વટે બતાવેલા એક સુવર્ણના આસન પર બેઠો.^{૧૧} જ્યારે ઠાસઠાસીઓ વગેરે ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં, ત્યારે મહાત્મા વિભીષણે સઘળા મંત્રીઓની સમક્ષ રાવણને હિતકર અને સચુક્તિક વચન કહેવાનો વિચાર કર્યો.^{૧૨} પ્રથમ શાંતિકરેલાં વચનોથી પોતાના ભ્રેષ્ઠ બંધુ રાવણને પ્રસન્ન કરીને સારાસારનો વિવેક બાણનારા વિભીષણે દેશ-કાળ-અનુસરતાં વાક્ય કહેવા માંડ્યાં.^{૧૩}

વિભીષણે કહ્યું : 'હે શત્રુઓને તપાવનારા રાવણ ! જ્યારથી અહીંયાં વિદેહધુત્રી સીતાનાં પગલાં થયાં છે, ત્યારથી આપને અનેક પ્રકારનાં અપશુકન થયાં કરે છે.^{૧૪} હે રાજન્ ! કુમારો સહિત ઉત્પન્ન થયેલો મંથાશ્રિ^૧ મંત્રપાઠપૂર્વક સહિત હાથે પગે છતાં પણ સારી રીતે પ્રભવલિત થતો નથી; પણ તેમાંથી તણખા અને કુમારોના ગોટા જ ઊઠ્યા કરે છે.^{૧૫} આપણા રસોડામાં, અગ્નિ-હોત્રની શાળાઓમાં તથા વેદપાઠ કરવાનાં પવિત્ર સ્થળોમાં જ્યાંત્યાં સર્પ^૨ ભેવામાં આવે છે અને હૃતદ્રવ્યમાં ઘણી જ કીડીઓ ઊભરાય છે. ગાયો ઊંચી ગઈ છે, મદમત હસ્તીઓને ઝરતો મદ બંધ થયો છે, અન્ધો દીનપણે હણહણે છે અને ઘાસ ખાવા છતાં પણ તેઓ બળે જૂથ્યા જ હોય એમ નવાનવા ઘાસની ઇચ્છા કરે છે ! હે રાજન્ ! ગર્યેડાં, જાંટ અને ખચ્ચર વગેરે પ્રાણીઓ પોતાનાં રૂવાં ઊલાં કરીને નિર્વંતર આંસુ ઢાળ્યા કરે છે. પશુ-વેદકથાશ્રમાં કુશળ વૈદ્યોએ તેઓની સારી રીતે ચિકિત્સા કર્યા છતાં તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક

પ્રકૃતિમાં આવતાં નથી. કાગડાઓનાં ટોળેટોળાં ફૂર શબ્દ કરતાં ચોતરફ ફરે છે અને ચોટી ચોટી હવેલીઓ ઉપર આવીને બેસે છે.^{૧૬-૧૮} પીડિત થયેલાં હોય એમ શબ્દ કરતાં ગૃધ્રપક્ષીઓ આપણી લોકાનગરી ઉપર ભરે છે. પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે લંકાની પાસે આવીને શિયાળવાં અભાંગલિક શબ્દ કરે છે;^{૨૦} અને લંકાના દરવાજા આગળ ટોળે મળેલાં નહાર વગેરે માંસભક્ષી પ્રાણીઓના તથા મુગોના વીજળીના કડાકા જેવા ભયકર નાદ હરેશા સાંભળવામાં આવે છે.^{૨૧} હે વીર ! આ સર્વ અપશુકનોની શાંતિ માટે તારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ છે એમ હું ધારું છું અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત તે એ જ કે રામને તું સીતા પાછી આપ.^{૨૨} હે મહારાજ ! એ કદાચ મેં અજ્ઞાનથી કિંવા જીવવાના લોભથી તને આ વચન કહ્યું હોય, તોપણ તું અને હું દુઃખિવાળો બાણીશ નહિ; અથોત્ત હું શત્રુના પક્ષમાં મળેલો કિંવા શત્રુનું જ શુભ ઇચ્છનારો છું એમ તું માનીશ નહિ.^{૨૩} સીતાનું હરણ કરવાના દોષને લીધે થતા ઉત્પાતો સર્વત્ર ભેવામાં આવે છે. એ ઉત્પાતો સઘળા રાક્ષસો, રાક્ષસીઓ, રણવાસ અને આળી પ્રભ માટે અશુભ સૂચવે છે.^{૨૪} હે રાવણરાય ! બેઠે સર્વ મંત્રીઓ આ મેં જણાવેલો મંત્ર તને કહી શક્યા નથી, પરંતુ મેં તો મારી મતિ પ્રમાણે તારી આગળ મારા વિચાર પ્રકટ કર્યો છે. મેં જે કાર્ષ સાંભળ્યું હોય કિંવા બેયું હોય, તે સઘળું જ્ઞાતૃભાવને લીધે મારે તને અવશ્ય કહેવું જ જોઈએ. હવે મારાં વચનો પર યથાન્યાય વિચાર કરીને યજ્ઞ જેમ કરવું થતે તેમ કર.^{૨૫}

મંત્રીઓની વચ્ચે બેઠેલા પોતાના ભ્રેષ્ઠ બંધુ રાવણને ઉપર પ્રમાણે હિતકારક વચન કહીને, મહાત્મા વિભીષણ વિરામ પાડ્યો. સીતા પર કામા-સક્ત થયેલો લકેશ્વર રાવણ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં હિત કરનારાં, જંભીર અર્થવાળાં અને સુક્તિયુક્ત એવાં વિભીષણનાં વચન સાંભળીને એકાએક ડોપાચમાન થઈ ગયો. તે બોલ્યો :^{૨૬, ૨૭} 'ઓ વિભીષણ ! અને કોઈ બંધનો

+ અપરાધિ અને ઉત્તરાધિનું મંથન કરવાથી પ્રકટેલો અગ્નિ.

ભય હોય એમ લાગતું નથી. કદી પણ રામને સીતા મળવાની નથી, એ તારે નિશ્ચય બંધવું. રામ કદાચ ઈંદ્રાદિ દેવોને લઈને અહીં આવશે, તોપણ સંઘામમાં તે મારી સામે કેમ જ ટકી શકશે? ૧૨૮ એ પ્રમાણે કહીને ભયંકર પરાક્રમવાળા અને દેવતાઓના સૈન્યનો નાશ કરનારા મહાબળવાન રાવણે હિતવચન કહેનારા પોતાના નાના ભાઈ વિભીષણને ત્યાંથી વિદાય કર્યો. ૨૯

હતિ શ્રીનાસ્તીદિ મહાહિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દાંડમાં ૧૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧ મો

યુદ્ધમંત્રણા-રાવણે બોલાવેલી સભા

સ વમુવ કુવો રાજા મૈષ્ણીકામમોહિતઃ ।

અસન્માનાચ સુદર્દા પાપઃ પાપેન કર્મણા ॥ ૧ ॥

પરમીનુ હરણ કરવારૂપી દુષ્કર્મથી પાપી અનેલો રાવણ વિભીષણ સરખા સુહૃદ્ભવોનાના અપમાનથી તથા સીતા વિષેની કામપીઠાથી દિવસે દિવસે સુકાવા લાગ્યો. ૧ કામદેવથી અત્યંત પીડાતો અને વારંવાર સીતાનું જ ચિંતન કરતો રાવણ યુદ્ધ કરવા યોગ્ય સમય નહિ હોવા છતાં વિભીષણ સિવાયના અન્ય સુહૃદ્ભવો અને આમાયોની સલાહથી ‘રામની સાથે યુદ્ધ કરવું જ યોગ્ય છે’ એમ માનવા લાગ્યો. સુવર્ણથી મટેલા, મણિ તથા વિદુમથી શણગારેલા, કેળવાયેલા ઉત્તમ અશ્વોવાળા અને મેઘજળના સરખો ગણગણાટ કરતા મોટા રથમાં બેસીને રાક્ષસોના રાજા રાવણ પોતાની સભા પ્રત્યે જવા નીકળ્યો. ૨-૪ એ વેળા ઠાલ, તરવાર તથા બીજાં પણ અનેક આયુધો ધરનારા શૂરવીર યોદ્ધાઓ રાવણની આગળ ચાલતા હતા, ૫ અને વિવિધ પ્રકારના આભૂષણોથી શોભતા કેટલાક રાક્ષસો તેની બંને બાજુએ તેમ જ પાછળ ચાલતા હતા. ૬ કેટલાક અતિરથીઓ રથમાં બેસીને તથા કેટલાક મદમત હસીઓ પર બેસીને રાવણની બંને બાજુએ ઉતાવળે ચાલતા હતા અને ગદા, પરિધ, શક્તિ તથા તોમર આદિ હથિયારો ધારણ કરનારા કેટલાક સવારો પોતાના અશ્વોને ખેલાવતા

રાવણની પાછળ ચાલતા હતા. રાવણરાય સભા પ્રત્યે જવા નીકળ્યો, એ વેળા હબદો વાગિત્રો વાગવા લાગ્યાં અને તુમુલ શબ્દનાહ થવા લાગ્યો. પૈકાંના નાદથી હશે દિશાઓને ગળવતો રાવણનો મહાન રથ ભેતભેતામાં ભવ્ય રાજમાર્ગ પર આવી પહોંચ્યો અને સભાસ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યો. એ વેળા રાવણના મસ્તક પર ધરેલું નિર્મળ શ્વેત છત્ર પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું શોભતું હતું, સુવર્ણની મંજરીઓવાળાં અને શુદ્ધ સ્ફટિક સરખાં એ શ્વેત ચામરો રાવણની બંને બાજુએ ઢોળાતાં હતાં અને પૃથ્વી પર ભેલેલા રાક્ષસો રથમાં બેઠેલા રાવણને ભેઈ હાથ ભેડી મસ્તક વડે નમન કરતા હતા. ‘રાવણરાયનો જય હો! જય હો’ એ પ્રમાણે રાક્ષસોથી સ્તુતિ કરાતો શત્રુદમન રાવણ ચૈડીક વારમાં જ સભા આગળ આવી પહોંચ્યો. દેવોના શિદ્ધી વિશ્વકર્મોએ રચેલી રાવણની સભામાં શુદ્ધ-સ્ફટિકમણિની વેદિકાઓ બનાવેલી હતી, સોનક તથા રૂપાની ભીંતો હતી, જસ્થિાનનાં બિજાનાં પાયરેલાં હતાં અને છસો પિશાચ રક્ષકો તેની ચોક્રી કરતા હતા. એ સભામાં પ્રવેશ કરીને પોતાના તેજથી પ્રકાશતો રાક્ષસેંદ્ર રાવણ, જેના પર ઉત્તમ મુગ્ધચર્મ બિજાવ્યું હતું, એવા પોતાના વૈશ્વંમય શ્રેષ્ઠ આસન પર બેઠો. પછી તેણે ઉતાવળે ચાલનારા હૃતોને આજ્ઞા કરી. ૭-૧૭ ‘હે રાક્ષસો! આપણે શત્રુઓ સામે મોટું કાર્ય કરવાનું છે; માટે તમે સત્વર બાજો અને લંકાના સર્વ રાક્ષસોને અહીં તેડી લાવો.’

રાવણની આજ્ઞા સાંભળતાં જ હૃતો લંકામાં ફરવા નીકળી પડ્યા. તેઓએ લંકાનાં ઘેરઘેર, વિહારસ્થળોમાં, શયનસ્થાનોમાં તેમ જ બાગ-બગીચાઓમાં જઈને નિહાંચણે રાક્ષસોને કહ્યું: ‘તમે સૌને આપણા રાજા રાવણ ઉતાવળે બોલાવે છે. ૧૮, ૧૯

રાજાની આજ્ઞા સાંભળીને કેટલાક રાક્ષસો રથમાં બેસીને, કેટલાક અશ્વો પર આરૂઢ થઈને, કેટલાક મહોન્મત હાથીઓ પર ચઢીને અને કેટલાક પગે ચાલીને રાવણની સભામાં જવાને

નીકળ્યા.^{૨૦} જો સમયે અનેક રથો, હાથીઓ અને અશ્વોથી ભરપૂર થયેલી લંકાનગરી, જેમ ઊડતા ગરુડોથી આકાશ શોભે તેમ શોભતી હતી.^{૨૧} અનેક પ્રકારનાં રથાદિ વાહનો પર બેસીને તેમ જ પગે ચાલીને તેઓ સર્વ ઉતાવળે સભારથાન આગળ જઈ પહોંચ્યા અને સિંહો જેમ પર્વતની શૃંગમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેઓએ રાવણની સભામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૨} પછી રાવણનાં અરણ્યનું વંદન કરીને તથા રાવણથી સત્કાર પામીને તેઓ સર્વ યથાયોગ્ય આસનો પર બેઠા. કેટલાક ઊંચા આસન પર બેઠા, કેટલાક નીચા પર બેઠા અને કેટલાક પૃથ્વી પર બેઠા. રાવણની આસાથી સભામાં એકત્ર થયેલા સર્વ રાક્ષસો યથાયોગ્ય આસનો પર બેસીને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} અર્થનિશ્ચય કરવામાં કુશળ એવા સુખ્ય મંત્રીઓ, શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા અને પવિત્ર આચરણવાળા ઉપ-મંત્રીઓ તેમ જ બીજા યજ્ઞ સંકેટો શૂરવીર રાક્ષસો સર્વના સુખનો વિચાર કરવા માટે રાવણની રમ્ય સભામાં એકઠા થયા. એટલામાં સેનાથી મટેલા અને ઉત્તમ અશ્વો ભેટેલા રથમાં બેસીને યશસ્વી વિલીખણ યજ્ઞ પોતાના મોટા ભાઈની સભામાં આવી પહોંચ્યા. સભામાં આવી વિલીખણે પ્રથમ પોતાના નામનું ઉચ્ચારણ કરીને રાવણનાં અરણ્યમાં વંદન કર્યું અને પછી પોતાને યોગ્ય આસન પર બેઠો. આ વેળા ‘શુક’ અને ‘પ્રહસ્ત’ નામના મંત્રીઓ સભામાં આવનાર પ્રત્યેકનું સ્વાગત કરીને યોગ્ય આસનો પર બેસાડતા હતા.^{૨૫-૨૮}

જો સમયે નાના પ્રકારના મહિષ્વહિત સુવર્ણ-લંકાર ધારણ કરનારા અને સુંદર વસ્ત્ર પહેરેલા સર્વ રાક્ષસોનાં શરીર પર લગાવેલું અમૂલ્ય વંદન તથા પુષ્પમાળાઓની સુવાસ આપી સભામાં બહેરી રહી હતી. રાવણની સભા ઘણી જ શાંત હતી, ત્યાં કોઈ પણ સભાસદ ભ્રષ્ટ્રો બોલતો ન હતો, તેમ જ કોઈ પણ અસત્ય વક્તા ન હતો. અત્યંત યશસ્ક્રમવાળા તે સર્વ રાક્ષસો ભણે કૃત-કૃત્ય જ થયા હોય, એમ આનંદપૂર્વક રાવણના સુખ સામે ભેઈ રહ્યા હતા.^{૨૯, ૩૦} અનેક શસ્ત્રો

ધારણ કરનારા, મહાન બળવાળા અને મનસ્વી એવા રાક્ષસોની સભામાં બેઠેલા અભિમાની રાવણ દેવતાઓની સભામાં બેઠેલા વજ્રધારી ઇન્દ્રની પેઠે શોભતો હતો.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્ત્રિમણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨ મો

યુદ્ધમંત્રણ-રાવણનો પ્રસ્તાવ-કુંભ-કણ્ઠનાં વચનો

સ તો પરિવર્ત કૃત્તાં સમીપ્ય સમિતિજ્ઞયઃ ।
પ્રબોધયામાસ તવા પ્રહસ્ત વાહિનીપતિમ્ ॥ ૧ ॥

યુદ્ધમાં જય મેળવનારા રાક્ષસરાજ રાવણે આખી સભા ઉપર દંષ્ટ્ર ફેરવીને સેનાપતિ પ્રહસ્તને કહ્યું :^૧ ‘હે સેનાપતિ ! અત્રવિદ્યામાં કુશળ એવી આપણી અતુરગિણી સેનાને આપણા નગરની ચોતરફથી રક્ષા કરવાની તું આજ્ઞા આપ.’^૨

‘હુ હજાર ! જેવી આજ્ઞા’ એમ બોલી વિનય દર્શાવીને પ્રહસ્ત તુરત જ રાજસાનો અમલ કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠ્યો અને નગરની બહાર તથા અંદર સર્વત્ર રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યોની ગોઠવણ કરી.^૩ નગરરક્ષાને ઉત્તમ પ્રબંધ કરીને પ્રહસ્ત તુરત જ પાછો આવ્યો અને રાવણની આગળ બેસી વિનયથી બોલ્યો : ‘હે બળવાન રાજા ! તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે મેં નગરીની બહાર તથા અંદર રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યોની યોજના કરી છે. હવે ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને જે કાંઈ કરવું હોય તે કરો.’^{૪, ૫}

રાત્ર્યહિતૈષી પ્રહસ્તનું વચન સાંભળી સુખની લાલસાવાળા રાવણે પોતાના સુહૃદ્વર્ગને કહ્યું : ‘હે રનેહીજનો ! મિત્ર-અમિત્ર, સુખ-દુઃખ, લાભ-અલાભ, હિત-અહિત અને ધર્મ, અર્થ તથા કામના સંકટ સમયમાં શું કરવું યોગ્ય છે, એ બાબત તમે સારી રીતે બાણી છો. તમોએ મંત્ર (વિચાર) કરીને આજ દિન સુધીમાં મારા હાથે જે જે કાર્યો કરાવ્યાં છે, તેમાં હું હજી સુધી કદી પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી.’^{૬-૮} હે સુહૃદો ! હું ધારું છું કે, જેમ

ઈદ્ર, સૂર્યઘ્ન દ્રાહિ ઓહો, નક્ષત્રો તથા દેવતાઓની સહાયથી વિજયશ્રી પામે છે, તેમ હું પણ તમારી સહાયથી વિજયશ્રી પ્રાપ્ત કરીશ. ૯ હું તમો સૌની સાથે મસલત કરવા તૈયાર થયો છું, પરંતુ સીતા-હરણની આ વાત હજી સુધી મેં કુંભકર્ણને જણાવી નથી; કારણ કે તે નિદ્રામાં પડ્યો હતો. શસ્ત્ર ધારીઓમાં મુખ્ય એવો મારો ભાઈ કુંભકર્ણ છ મારા નિદ્રામાંથી હમણાં જ જાગ્રત થયો છે.

હે રાક્ષસો ! રામની પ્રિય પત્ની જનકનંદિની સીતાને હું ઈંકરણથી આલેદા જનસ્થાનમાંથી હરી લાવ્યો છું; ૧૦-૧૨ પરંતુ ગજગામિની એ સીતા મારી શય્યાને શોભાવવા ઇચ્છતી નથી. હે નિશાચરો ! હું તો ધારું છું કે સીતા જેવી સુંદર સ્ત્રી ત્રણે લોકમાં બીજી કોઈ પણ નથી. ૧૩ ભણે સાક્ષાત્ માયાસુરે નિર્મણ કરેલી માયા જ હોય એવી એ સીતા અત્યંત સૌંદર્યવાળી છે. તેની કેંદ્ર પાતળી છે, નિર્મળ વિશાળ છે, મુખ શરદઃસ્તુના ચંદ્ર સરખું છે અને તેનો આકાર સોનાની પૂતળી જેવો છે. ૧૪ સુંવાળાં, ઘાટીલાં, રાતાં તળિયાંવાળાં અને લાલ નખવાળાં સીતાનાં બે ચરણોને ભેળેને મારો કામાગ્નિ ઉત્તેજિત થાય છે. ૧૫ હે રાક્ષસો ! સાક્ષાત્ સૂર્યની પ્રભા સરખી અને હોમેલા અગ્નિની જ્વાળા જેવા પ્રભાવવાળી સીતાને ભેળેને મારો કામ પ્રતિક્ષણે વૃદ્ધિ પામે છે. અણીદાર નાસિકા-વાળું, સુંદર નેત્રવાળું અને મધુર ભાષણ કરનારું સીતાનું નિર્મળ મુખ ભેળેને હું ચોહિત થયો છું. હે સુહૃદ્જનો ! ક્રોધ તથા હર્ષને દબાવી દેનારા, શરીરકોતિનો નાશ કરનારા અને શોક તથા સંતાપ વધારનારા કામદેવે મને વિહ્વળ કરી મૂક્યો છે. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો ! વિશાળ નેત્રવાળી એ સીતાએ પોતાના સ્વામીની વાટ ભેવા માટે મારી પાસેથી એક વર્ષની અવધિ માગી લીધી છે અને મેં પણ તેને તેટલા સમયનું વચન આપ્યું છે. ૧૬-૧૮ પરંતુ હે રાક્ષસો ! લાંબો પંથ કાપવાથી જેમ અથ શાક્રી બળ, તેમ નિરંતરની કામપીડાને લીધે હું શાક્રી ગયો છું. હે સુહૃદ્જનો ! મેં સાંભળ્યું છે કે, દશરથનંદન રામ-લક્ષ્મણ સુગ્રીવાદિ વાનરોને

સાથે લઈને મારી સામે લડવા આવે છે ! મને વિચાર થાય છે કે, સ્થુભિત ન થાય એવા અને અનેક મગર-મત્સ્યોથી ભરેલા મહાસાગરને તેઓ શી રીતે તરી શકશે ? અરે, પણ માત્ર એક જ વાનરે અહીં આવીને મહાપીડા કરી હતી, તો પછી બીજા વાનરો અહીં કેમ નહીં આવે ? હે રાક્ષસવરો ! કાર્યની ગતિ કથામાં આવતી નથી; માટે તમે સૌ મને યથામતિ સલાહ આપો. ભેડે આપણને મત્સ્યોથી લય થાય એમ નથી, તો પણ પ્રથમથી વિચાર કરવો ચોખ્ખો છે. હે નિશાચરો ! પૂર્વે બ્યારે દેવો અને અસુરોનો સંગ્રામ થયો, ત્યારે તમારી સહાયથી જ હું વિજય પામ્યો હતો. આજે પણ તમે તેના તે જ છો; માટે હું અવશ્ય જ્ય પામીશ; સીતાની શોધ મળવાથી રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ સુગ્રીવાદિ વાનરોની સેના લઈને સમુદ્રને સામે પાર આવી બિતર્યા છે અને તેઓ સમુદ્ર જોળાંની અહીં આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૨૦-૨૪ હે રાક્ષસો ! મારે સીતા પાછી આપવી ન પડે અને એ બન્ને રાજ-કુમારો મૃત્યુ પામે એવો ઉપાય તમે શોધી કાઢો. તમે દંઢ નિશ્ચય કરીને જે કાંઈ કરવા ચોખ્ખો હોય તે મને કહો. ૨૫ ઇદ્રાદિ દેવોમાં પણ આપણને જીતવાની શક્તિ હોય એમ મને લાગતું નથી, તો વાનરો સમુદ્ર તરી આવીને પણ આપણને શું કરી શકે એમ છે ? હું ધારું છું કે નિશ્ચય આપણે વિજય થશે. ૨૬

કામપીડાથી આકુળ-વ્યાકુળ થયેલા રાવણનો ઉપયુક્ત પ્રભાવ સાંભળીને કુંભકર્ણ ક્રોધાયમાન થયો અને બોલ્યો : ૨૭ હે રાવણ ! રામ-લક્ષ્મણથી વિખૂટી પડેલી સીતાનું બ્યારે તે બળાત્કારે હરણ કર્યું, ત્યારે યમુના પોતાનું જળ સમુદ્રમાં વહી જતાં પહેલા જ જેમ પોતાના ધરાને પૂરે અર્થોત્ ચોખ્ખો વિચાર કરીને કામ કરે તેમ તે પોતાના મન સાથે નિશ્ચિત વિચાર કર્યો જ હશે. અરે. હવે પાણીનાં પૂર વહી ગયાં પછી અમને પૂછવાની શી જરૂર છે ? હે મહારાજ ! તે જે કમ કર્યું છે, તે ઘણું અયુક્ત છે. આ કામ કરતી વેળા જ તે અમારો વિચાર પૂછ્યો હોત,

તો અમે તેનો ઉપાય કરત; પણ હવે તો અયુ
તે ખરું. કાર્ય થઈ ગયા પછી વિચાર કરવો
એ પાણી વહી ગયા પછી પાળ ખાંધવા જેવું છે.
હે દશાનન! ને રાજા પ્રથમથી નીતિપુરસ્કર
કર્તા અર્થનો નિશ્ચય કરીને પછી રાજકાર્યો કરે
છે, તેને યશ્વત્તાપ કરવો યઠોત નથી. ૨૮-૩૦ હે
રાવણ! જેમ અભિચારાદિના પ્રયોગથી અપવિત્ર
થયેલા યજ્ઞમાં હોમેલું હુંતદ્રવ્ય યજ્ઞમાનનું જ
અનિષ્ઠ કરે છે, તેમ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યા
વિના કરેલાં ન્યાયવિરુદ્ધ કાર્યો રાજનું અનિષ્ઠ કરે
છે. ૩૧ જે મનુષ્ય પ્રથમ કરવાનાં કાર્ય પછીથી કરે
છે અને પછીથી કરવાનાં કાર્ય પ્રથમ કરે છે, તે
રાજનીતિમાં કહેવાતો નથી. ૩૨ હે રાજન! જેમ
પક્ષીઓ કૌંઘપર્વતના છિદ્રમાં પ્રવેશી પોતાનો
ભાગ સરળ બનાવે છે. તેમ વગર વિચારે કામ
કરનારો રાજા કદાચ અધિક બળવાળો હોય,
તોપણ તેના શત્રુઓ તેલું કાંઈ ને કાંઈ છિદ્ર કાઢી
પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ૩૩

હે રાવણ! ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના
તેં પરજોના હરણરૂપી જે મહાહારણ કાર્ય કર્યું
છે, તે ખરેખર વિષમિશ્રિત અત્ત સરણુ છે. હે
ભાઈ! આલું નિંદ કાર્ય કરવા છતાં હજી સુધી
રામે તારો વધ કર્યો નથી, એ તારું મોટું ભાગ્ય
સમજ. ૩૪ હે અનંદ! તેં શત્રુની સાથે આરંભેલું
કાર્ય ભેદે અત્યંત અણુઘટતું છે, તોપણ હું તને
સહાય કરીશ અને શત્રુઓને હણીશ. ૩૫ હે નિશા-
ચર! હું તારા સર્વ શત્રુઓનો સંહાર કરીશ. હે
રાવણ! એ રામ તથા લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ ભે
કદાચ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર અને સૂર્ય હશે અથવા અગ્નિ
અને વાયુ હશે કે કુબેર અને વરુણ હશે, તોપણ
હું તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ. પર્વતના સરળા
ગ્રીહ દેહવાળો અને લીક્ષ્ણ દાદોવાળો હું બ્યારે
મોટું પરિવ્રજા કરી યુદ્ધ કરવા લાગીશ, ત્યારે
મારી ગર્જના સાંભળીને દેવોનો રાજા ઇંદ્ર પણ

૧ કૌંઘપર્વત અતિ જંગમ હોવાથી પક્ષીઓ તેને
ભોળાંજી શકતા નથી; મટિ તેઓ કાર્તિકેયની રાત્રિથી તે
પર્વતમાં આરપાર પડેલાં છિદ્રની વાટ બહાર નીકળે છે.
જો. દી.

ભય પામ્યા વિના રહેશે નહિ. ૩૬, ૩૭ હે રાજન!
એ રામ મારા પર એક બાણનો પ્રહાર કરીને
ખીનું બાણ મૂકશે, તે પહેલાં જ હું તેલું
રુધિર પી જઈશ. હે ભાઈ! તું ધૈર્ય રાખ. ૩૮ હે
દશગ્રીવ! રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરીને તને સુખ
થાય તેવો વિજય મેળવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ
અને લક્ષ્મણ સહિત રામને હણીને સઘળા વાનરો-
ને ખાઈ જઈશ. ૩૯ માટે હે રાવણ! તું વધેગ્ધ
કીડા કર, ઇચ્છાનુસાર ઉત્તમ મહિરાનું પાન કર
અને સર્વ સંતાપોનો ત્યાગ કરીને હિતાવહ કાર્યોમાં
પ્રવૃત્ત થા. હું રામને યમદારમાં પહોંચાડીશ એટલે
સીતા તારે વશ થઈ રહેશે. ૪૦

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુલકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૩ મો

સુલકમંત્રણા-રાવણનો ગર્વ

રાવણ કુદ્રમાદ્યાય મહાપાશ્વો મહાવહઃ ।

મુહર્તમનુલંચિત્ય પ્રાજ્ઞલિવિવ્યમમ્મવીત્ ॥ ૧ ॥

‘તેં સીતાનું હરણ કરવારૂપી અયુક્તા કર્મ
કર્યું છે’ એવાં કુંભકર્ણનાં વચનથી રાવણને કોષ
પામેલો ભેદને અત્યંત બળવાળો મહાપાશ્વ એક
સુહૃત્સર વિચાર કર્યા પછી હાથ ભેડી કહેવા
લાગ્યો : ૧ ‘હે રાવણરાય! મૃગો અને હિંસક
પ્રાણીઓથી ભરેલા ભયંકર વનમાં જઈને ઉત્તમ
મધુ પ્રાપ્ત થવા છતાં જે પુરુષ તેનું પાન કરતો
નથી, તે ખરેખર મૂર્ખ છે.’ ૨ હે શત્રુમર્દન! તમે
કે જે સર્વના ઇન્ધર છો તેનો તે વળી ઇન્ધર કણ
હોય! તમે શત્રુઓને ન ગણ્યકારનાં સીતાની સાથે
સુખથી રમણ કરો. ૩ હે મહાભયવાન રાવણ!
એ સીતા ન માનવી હોય, તો તમે બળાત્કારે
તેની સાથે રમણ કરો અને કૂંકડાની પેડે તેનો
ઉપલોભ કરી સુખી થાઓ. તમારી કામવાસના
પૂર્ણ થયા પછી તમારી ઉપર શે ભય આવી
પડવાનો છે! કદાચ કાંઈ ભય આવી પડશે, તો

૧ વાત્સયાન કહે છે કે, કામસત્ત્વ કુદ્રા સર્વજ્ઞ
સંલોભ વખતે કુદ્રી રત્નભાગ્ય રીને જ કોષિત ભય છે
જતાં કુદ્રા સંલોભ કરીને સુખી થાય છે.

તે સમયે તમે સાવધાન હશે કેંવા અસાવધાન હશે, તોપણ તેના સઘળા ઉપાય થઈ રહેશે. હે મહારાજ! અમે સૌની સહાયથી તમારો ભાઈ આ કુંભકર્ણુ અને તમારો પાટવી કુમાર ઇંદ્રજિત એ બન્ને વળધર ઇંદ્રને હઠાવવાને પણ સમર્થ છે.^{૪-૬} હે રાવણ! બેઠે રાજનીતિ બાણનારા પુરુષોએ સામ, દાન અને ભેદે કરી કાર્ય સાધવાનું કહ્યું છે, પરંતુ મને તો કેવળ છેલા ‘દંડ’ ઉપાયથી જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું રહે છે.^૭ હે મહાબળ! બે તમારા શત્રુઓ અહીં આવશે, તો અમે અમારાં શસ્ત્રાસના બળે કરીને તેઓને વશ કરી દઈશું, એમાં લેશ પણ સંદેહ નથી.^૮

મહાપાશ્વનાં ઉપયુક્ત વચનોને માન્ય કરી રાવણે કહ્યું : ‘હે મહાપાશ્વ! તું કહે છે તે મને રહે છે, પરંતુ પૂર્વે મેં એક કામ કરેલું છે કે જેને મેં ઘણા સમયથી શુભ રાખેલું છે, તે હું આજે તારી આગળ કહું છું.^{૯, ૧૦} એક દિવસે ‘પુનિકચ્ચલા’ નામની અપ્સરા આકાશમાર્ગે થઈ પ્રહલદેવના ભવન પ્રત્યે જતી હતી. તે સાક્ષાત્ અગ્નિશિખાની પેઠે પ્રકાશતી જતી હતી. એ અપ્સરા મને ભેળેને મારા ભયથી આમતેમ છુપાવા લાગી; પરંતુ તેને ભેળું કામાંધ થઈ ગયો^{૧૧} અને તેનાં વજ્ર કાઢી નાખી હું તેની સાથે બળાત્કારે રમ્યો; પછી હસ્તીએ મસળી નાખેલી કમલિની સરખી તે પુનિકચ્ચલા અપ્સરા પ્રહલદેવને ઘેર ગઈ.^{૧૨} મને લાગે છે કે એ વાત પ્રહલદેવના બાણવામાં આવી જ હશે, જેથી હું એક દિવસે પ્રહલદેવની પાસે ગયો, ત્યારે તેમણે મને કોધપૂર્વક કહ્યું :^{૧૩} ‘હે રાવણ! આજ પછી બે તું કોઈ પણ સ્ત્રીની ઉપર બળાત્કાર કરીશ, તો તે જ ક્ષણે તારા મસ્તકના સો ટુકડા થઈ જશે.’^{૧૪}

હે મહાપાશ્વ! પ્રહલદેવના શાપના ભયથી જ હું બનકતનયા સીતાને બળાત્કારે મારી શક્યા પરંતુ એવી શકતો નથી.^{૧૫} સસુદ્રના જેવો મારો વેગ છે અને વાયુના જેવી મારી પ્રબળ ગતિ છે, એ વાતને રામ બાણતો નથી, એથી જ તે મારી સાથે લડવા આવે છે;^{૧૬} નહિ તો પર્વતની શુક્રામાં

સુષે સૂતેલા સિંહે સરખા તેમ જ કોધ પામીને યેસી રહેલા મૃત્યુ સરખા મને છંદેડવાને કોણ ઇચ્છે!^{૧૭} અરે, મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એરી સર્પ જેવાં મારાં બાણોને રામે હજી સુધી બેધાં નથી, તેથી જ તે મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવે છે.^{૧૮} હે મહાપાશ્વ! જેમ સળગતાં કાશોથી હાથીને ગભરાવવામાં આવે છે, તેમ મારા ધનુષ્યમાંથી ઉપરાઉપરી છૂટેલાં વળ સરખાં હબરો બાણોથી હું રામને ગભરાવી નાખીશ.^{૧૯} જેમ પ્રાતઃકાળે ઉદય પામેલો સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી નક્ષત્રોની કાંતિને નષ્ટ કરે છે, તેમ સેનાથી વીંટા-ચેલો હું મારા બાણો વડે રામની સેનાનો નાશ કરીશ.^{૨૦} અહા! સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર અને મહાબળવાળો વરુણ પણ મને યુદ્ધમાં હતી શકે એમ નથી, તો પછી રામના તે શા ભાર છે? અરે, આ લંકા-નગરી કે જે પૂર્વે કુબેરના અધિકારમાં હતી, તેને પણ મેં મારા બાહુબળથી હતી લીધી છે; તો પછી વાનરોની સેનાને હતવી એમાં તે શી મોટી વાત છે?^{૨૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકાંડમાં ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૪ મો

યુદ્ધમંત્રણા-વિલીંબણનો અભિપ્રાય-
સીતા પાછી આપો

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च
गजितानि । विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं
हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં પૂર્વોક્ત વચનો તથા કુંભકર્ણની ગળનાઓ સાંભળીને મહાત્મા વિલીંબણ રાવણ પ્રત્યે હિત અને અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજન્! વક્ષઃસ્થગ્નરૂપી દેહ-વાળો, ચિંતા-શોકરૂપી વિષથી ભરેલો મંદ, હાસ્થરૂપી તીક્ષ્ણ દાહવાળો, પાંચ આંગળીઓરૂપી પાંચ ક્રણવાળો અને મોટી કાયાવાળો સીતારૂપી મોટો નાથ તારા કંઠમાં કેણે નાખ્યો છે? એ રાવણ! પર્વતશિખરો જેવાં પ્રૌઢ શરીરવાળા અને દાહક તથા નજોરૂપી આયુષોવાળા વાનરો,

આપણી લંકાનગરી ઉપર ન ચડી આવે, તે પહેલાં
તું રામને સીતા પાછી સોંપ. ઓ મોટાભાઈ!
વજ્ર સરખાં તીક્ષ્ણ અને વાયુ સરખા વેગવાળાં
રામચંદ્રનાં બાણો રાક્ષસોનાં મસ્તકો છેલી ન નાખે
તે પહેલાં તું સીતા રામને આપણું કર. ૨૪ ઓ
રાવણરાય ! કુંભકર્ણ, ઇંદ્રજિત, અતિક્રાંત, મહા-
પાશ્વ, મહોદર, નિકુંભ તથા કુંભ, એમનામાનો
કોઈ પણ યુદ્ધમાં રામની સામે ઊભો રહેવા સમર્થ
નથી. ૨૫ ઓ રાવણ ! રામની સામે યુદ્ધે ચડ્યા પછી
તું કદાચ ભયનો માર્યો ઇંદ્ર, વાયુ, મૃત્યુ કિંવા
સૂર્યને શરણે જઈશ અથવા આકાશ કે પાતાળ-
માં સંતાઈ પેસીશ, તોપણ તું છની શકીશ નહિ. ૨૬

ત્યારે પ્રહસ્તે કહ્યું : ‘ અરે, સંગ્રામ વિષે
અમને દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, યક્ષો, મોટા સર્પો
તેમ જ પક્ષીઓ વગેરે પ્રાણીઓથી લેશ પણ ભય
ધાય એમ નથી; તો પછી મનુષ્યોના રાજા દશરથના
પુત્ર રામથી અમને યુદ્ધમાં શો ભય થવાનો છે ? ૨૭, ૨૮

પ્રહસ્તનાં અહિંતવચન સાંભળી રાજાનું હિત
ઇચ્છનારા અને ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં કુશળ
બુદ્ધિવાળા વિભીષણે ઉદાર અર્થવાળાં વાક્ય કહ્યાં : ૨૯
‘ હે પ્રહસ્ત ! જેમ અધર્મયુક્ત બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય-
થી સ્વર્ગ મેળવી શકાતું નથી, તેમ તું, રાજા,
મહોદર અને કુંભકર્ણ વગેરે રામના સંબંધમાં જે
કાંઈ યોદ્ધો છો, તેમાંનું તમારાથી કાંઈ પણ થઈ
શકવાનું નથી. હે પ્રહસ્ત ! અર્થકુશળ એવા
રામનો વધ મારાથી, તારાથી કિંવા આ સર્વ
રાક્ષસોથી પણ કેમ જ થઈ શકે ? નાવ વિનાનો
પુરુષ કદી પણ મહાસાગરને તરી શકે ખરે કે ?
ધર્મનિષ્ઠ, મહારથી અને ઇશ્વાકુવંશમાં ઉત્પન્ન
થયેલા એ રાજપુત્રની સન્મુખ યુદ્ધમાં આવી ઊભા
રહેતી વેળાએ દેવો પણ પોતાના કર્તવ્યમાં મૂક
ઈ જાય છે, તો પછી આપણું શું ગણું ? ૩૦-૩૨
હે પ્રહસ્ત ! પીછાંથી શોભતાં અને સહન ન થઈ
શકે એવાં રામચર મૂકેલાં તીક્ષ્ણ બાણો તારા
હૃદયને વીંધી પાછાં રામના ભાથામાં પેઠાં નથી
ત્યાં સુધી જ તું આમ પોતાની બઠાઈ કરે છે ! ૩૩
હે પ્રહસ્ત ! વજ્ર સરખા વેગવાળાં અને પ્રાણીનું

હરણ કરનારાં રામનાં બાણોએ તારા હૃદયમાં પ્રવેશ
કર્યો નથી, ત્યાં સુધી જ તું આમ બંકબઠાટ કરે
છે. હે નિશાચર ! આ રાક્ષસેંદ્ર રાવણ, અત્યંત
બળવાળો ત્રિશિરા, કુંભકર્ણનો પુત્ર નિકુંભ, ઇંદ્ર
જિત કિંવા તું પણ ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમી એ
રામની સામે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. દેવાંતક,
નરાંતક, મહાત્મા અને અતિરથી એવો અતિક્રાંત
તથા અકંપન પણ રામની સામે યુદ્ધમાં ઊભા
રહેવા સમર્થ નથી. ૩૪-૩૬ વળી હે શ્રેષ્ઠ રાક્ષસો !
આપણો રાજા રાવણ કે જે સ્વભાવે તીક્ષ્ણ છે,
વગર વિચાર્યે કાંઈ કરનારો છે અને હાલમાં
કામરૂપી વ્યસનથી ઘેરાઈ ગયો છે, તેને તમારા
જેવા મિત્રરૂપી શત્રુઓ સલાહકાર મળ્યા છે, એથી
હું તો ધારું છું કે સવળા રાક્ષસકુળનો વિનાશ-
કાળ સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે. ૩૭ હે
રાક્ષસવરો ! રામની સાથે વેર કરવાથી તમારો
રાજા રાવણ, બાણે મોટા દેહવાળા, હબર કૃષ્ણ-
વાળા અને અત્યંત બળવાળા ભયંકર નાગની
ચૂડમાં પકડાયો હોય એવી સ્થિતિમાં આવી
પડ્યો છે; માટે તમે તેને તેમાંથી છૂટો કરી
બચાવો. ૩૮ જેમ કોઈ બળવાન ભૂતથી પકડાયેલા
પુરુષને, તેનાં સગાંસંબંધીઓ તેના કેશ પકડીને
પણ છોડાવે છે, તેમ રાજાથી પૂણું થયેલી કામના-
ઓવાળા તમે સર્વેએ રાજાની સર્વ રીતે રક્ષા
કરવી બેઈએ. ૩૯ હે રાક્ષસો ! પવિત્ર ચારિત્ર્યરૂપી
જળથી ભરેલા રામરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબીને કાકુત્સ્થ-
રૂપી પાતાળના મુખમાં પડવાની આણી જ
આવેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણને તમે સૌએ ઉગારી લેવો
ઘટે છે. ૪૦ હું આજે મારો અભિપ્રાય કહી સંભ-
ળાવું છું, તે આ નગરીમાં વસતા સર્વ રાક્ષસોના
તથા સગાંસંબંધીઓ સહિત રાવણના હિત અર્થે
જ છે; માટે હે રાક્ષસો ! રામને સીતા પાછી
સોંપવાની તમે પણ રાવણને સલાહ આપો. ૪૧
શત્રુનું તથા પોતાનું વીર્યબળ બાળીને તથા બે
પક્ષનાં સ્થાન, ક્ષય અને વૃદ્ધિનો પોતાની

* સેના વગેરેની વૃદ્ધિ નહિ તેમ ક્ષય પણ નહિ
તેના સ્થિતિ + સેના વગેરેનું બોધપણ

- સેના વગેરેના વૃદ્ધિ

બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરી જે પોતાના સ્વામી-
ને હિતકર એવું વચન કહે, તેને જ 'મંત્રી'
કહે છે. ૧૨૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૫ મો

યુદ્ધમંત્રણા-ગર્વોન્મત ઇંદ્રજિત-શુ'
રામ-લક્ષ્મણથી ડરી જઈશુ' ?

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तच्चिदाम्य यत्नेन विभी-
षणस्य । ततो मदात्मा वचनं वमापे तन्नेन्द्रजितैर्ज्ञैत-
यूथमुत्थः ॥ १ ॥

બૃહસ્પતિના સરખી બુદ્ધિવાળાં વિભીષણનાં
અસહ્ય વચનોને અત્યાર સુધી પરાણે પરાણે સાંભળી
રહેલો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રજિત એકાએક બોલી બેઠો :
'હે નાના કાકા ! તમે અત્યંત બીકણુની પેઠે
આવાં અનર્થશુદ્ધ વાક્યો કેમ બોલો છો ? જે
પુરુષ આપણા કુળમાં ન જન્મેલો હોય અર્થાત્
હલકા કુળમાં જન્મેલો હોય, તે પુરુષ પણ આવાં
વાક્યો બોલતો નથી તેમ જ આણું કાચું કરતો
નથી, તો પછી આપણા શ્રેષ્ઠ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈને
તમે આ શું બોલો છો ?' (સર્વ રાક્ષસસભા પ્રત્યે
કહે છે :) 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! આપણા આખા રાક્ષસ-
કુળમાં સત્ત્વ, વીર્ય, પરાક્રમ, ધૈર્ય, શૌર્ય અને તેજ
વિનાનો બે કોઈ પણ માણસ હોય તો મારા
પિતાનો નાનો ભાઈ આ વિભીષણ જ છે.' (એટલું
કહી વિભીષણ પ્રત્યે કહ્યું :) 'હે બીકણુ સ્વભાવવાળા
કાકા ! મનુષ્યોના રાજા દશરથના પુત્ર એ રામ-
લક્ષ્મણ કે જેઓને આપણામાંનો એક સાધારણ
રાક્ષસ હણી શકે એમ છે, તેઓનાં નામ લઈને
તમે અમને ઠરાવો છો શું ? ના, ના, પણ અમે
એથી ડરી જઈએ એમ નથી.' વિચાર તો કરો !
ત્રૈલોક્યના અધિપતિ અને મહાસમર્થ દેવરાજ
ઇંદ્રને પણ હરાવીને મેં પૃથ્વીતલ પર લાવી કેદ
કર્યો હતો અને મારાથી ભય પામેલા સર્વ દેવતા-
ઓ પણ દશે દિશાઓમાં નાસી ગયા હતા !^૧ મેં
બળાતકારે ઐરાવત હાથીનાં દંતુશળ એવી કાઢીને

ચીસો પકાવી હતી અને તેને પૃથ્વી પર પછાડીને
દેવતાઓને ત્રાસ પમાડ્યો હતો !^૨ હું અત્યંત
પરાક્રમવાળો છું, દેવતાઓના ગર્વને પણ ઉતાર-
નારો છું અને મોટા મોટા દેવોને પણ શોક-
સાગરમાં ડુબાડનારો છું; છતાં મનુષ્યરાજના
સામાન્ય બળવાળા એ જે બાળકોને મારાથી કેમ
નહિ ભૂતી શકાય ?^૩

ઇંદ્ર સમ પરાક્રમવાળા અને અત્યંત તેજવાળા
ઇંદ્રજિતનાં વચન સાંભળી શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ
વિભીષણે ગંભીર અર્થવાણું વચન કહ્યું :^૪ 'હે
તાત ! તું હજી કાચી બુદ્ધિનો હોવાથી આવાં
મંત્રકાર્યોમાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવા
સમર્થ નથી અને તેથી જ તું પોતાના વિનાશ
માટે આવો અર્થહીન પ્રલાપ કરે છે.' હે ઇંદ્રજિત !
'રામથી રાવણની પડતી થવા લાગી છે' એવું
બાણવા છતાં તું મોહને લીધે આંધળો થઈ અમ
રાવણને અનર્થમાં પ્રેરે છે; તેથી હું ધારું છું કે
તું રાવણના પુત્રરૂપે અરેખર થતુ જ છે ! અરે, તું
કે બાળક હોવાને લીધે સાહસિક પ્રકૃતિવાળો
અને કાચી બુદ્ધિવાળો છે, તેને આવા મંત્ર-
કાર્યમાં કેણું દાખલ કર્યો છે ? જેણે તને આ
સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો, તેનો તથા તારો આ વેળા
વધ કરવો જ ઘટે છે ! હે ઇંદ્રજિત ! તું કર્તવ્ય-
અકર્તવ્યના વિચાર વિનાનો, હઠાપણુ વિનાનો,
વિનયરહિત, વીક્ષણુ સ્વભાવવાળો, દુઃક્રી બુદ્ધિવાળો;
અપવિત્ર અંતઃકરણવાળો અને મૂર્ખ છે. તું જે
કાંઈ બોલે છે તે સઘળું તારી કાચી બુદ્ધિને લીધે
જ બોલે છે. યુદ્ધ વિષે પ્રહ્લદંડના જેવા પ્રકાશવાળા,
કામાગ્નિ સરખાં જળહળતાં અને યમદંડ સરખાં
ઉગ્ર એવાં રામનાં બાણોને સહન કરવા કોણુ સમર્થ
છે ? (હવે રાવણને સંબોધીને કહે છે :) હે રાજન !
જે આપણે ધન, રત્ન, આભૂષણ, દિવ્ય વસ્ત્ર તથા
વિચિત્ર મંથિ-હીરા વગેરેની ભેટ સહિત મીતા-
દેવી રામને પાછી સોંપીશું, તો જ આપણે સૌ
શોકરહિત થઈ સુખ ભોગવીશું. ૧૮-૧૪

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૬ મો

રાવણનાં કઠોર વચનો-વિલી-
પણનો તિરસ્કાર

સુનિવિદ્યં હિતં વાક્યમુક્તવન્તં વિમીષણમ્ ।

અભ્રવીત્પત્ત્યં વાક્યં રાવણઃ કાલ્કચોદિતા ॥ ૧ ॥

અર્થ-તત્ત્વથી ભરેલાં હિતકર વચનો કહીને વિલીપણુ વિરામ પાડ્યો, ત્યારે કાળનો ત્રેયોં રાવણુ તેના પ્રત્યે કઠોર વાક્ય કહેલા લાગ્યો.^૧ ‘અરે, પુરુષને પોતાના શત્રુની સાથે કિંવા છ’છેડાયેલા એરી સર્પની સાથે વસતું સારું છે; પરંતુ શત્રુ-પક્ષમાં મળેલા મિત્રની સાથે વસવું ઠીક નથી. હે રાક્ષસ વિલીપણુ ! સર્વ લોકોને વિષે જ્ઞાતિઓનાં શીલ-સ્વભાવ કેવાં હોય છે તે હું સારી રીતે બાણુ છું અને જ્ઞાતિનાં મતુષ્યો હંમેશાં પોતાના જ્ઞાતિ-ભાઈનું ભૂંડું થાય એમાં જ આનંદ માને છે.^૨ હે વિલીપણુ ! જ્યેષ્ઠ હોવાથી રાજ્યાસનને પામેલા, પ્રોતાતુ’ રક્ષણુ કરનારા, વિદ્યાથી શોભતા, ધર્મનિષ્ઠ તથા શરવીર એવા મતુષ્યની પણુ તેના જ્ઞાતિ-ભાઈઓ અવજ્ઞા કરે છે અને તેનું કંઈ ને કંઈ છિદ્ર શોધીને તેનો પરાભવ કરવા ચૂકતા નથી.^૩ ખરેખર, જ્ઞાતિભાઈઓ એ ભયંકર આતતાથી શત્રુરૂપ જ છે. તેઓ હૃદયમાં દ્રેષ રાખી માત્ર મોઢથી મીઠું-મીઠું બોલે છે અને એકબીજાને દુઃખ પહોંતું બેઠીને પરસ્પર હર્ષિત-થાય છે.^૪ પૂર્વે પદ્મ-વનમાં વસનારા હસ્તીઓએ પાશ ગ્રહણ કરી આવેલા પુરુષોને બેઠીને કેટલાંક વાક્યો કહ્યાં હતાં, તે તને કહું છું.^૫ પાશધારી મતુષ્યોને બેઈ હસ્તીઓએ કહ્યું : ‘અગ્નિ, શસ્ત્ર કિંવા ભયંકર પાશથી અમને લેશ પણ ભય થતો નથી; પરંતુ કૂર અને સ્વાર્થ-પરાયણ એવા જ્ઞાતિભાઈઓ જ અમને ભય આપનારા છે. પ્રથમ પકડાયેલા અમારી જ્ઞાતિના હસ્તીઓ જ અમને પકડવાનો ઉપાય લોકોને બતાવે છે; એથી અમને તો સર્વ કરતાં જાતીલાનો ભય ધણો જ લાગે છે.’ હે વિલીપણુ ! ગાયોમાં દૂધ, દહીં વગેરે રહેલું છે, સ્ત્રીઓમાં આપલ્ય રહેલું છે, પ્રાણીઓમાં તપ રહેલું છે અને જ્ઞાતિઓમાં દ્રેષ વાસ કરી રહેલો છે-જેનો ભય લાગે છે. હે

સૌમ્ય ! હું સર્વ લોકમાં સત્કાર-માન પાડ્યો છું, એધર્થવાન થયો છું અને શત્રુઓનાં મસ્તક પર ચરણ મૂકીને બેલો છું; એ સઘણું બેઠીને તને દ્રેષ થતો હોય એમ મને લાગે છે.^{૭-૧૦} જેમ કમળપત્ર પર પડેલું જળ સ્થિર રહેતું નથી, તેમ અનાય પુરુષોનો સ્નેહ સ્થિર હોતો નથી. જેમ શરદઋતુમાં ગર્જતા તથા વરસતા મેઘથી પૃથ્વી પર કચો ઉપકાર થતો નથી, તેમ અનાય સાથેના સ્નેહથી કંઈ પણ શુભ ફળ મળતું નથી. જેમ પુષ્પમાંથી રસ મળવા છતાં પણ જમર એકના એક પુષ્પ પર ભેસી રહેતો નથી, તેમ અનાય પુરુષનો સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી. જેમ કાશપુષ્પને ચૂસવા છતાં તેમાંથી જમરને રસ મળતો નથી, તેમ અનાય પુરુષનો સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી. જેમ હાથી સ્નાન કર્યો પછી પોતાની સૂંઢ વડે ધૂળ ઉપાડીને પોતાના નિર્મળ હેઠને દૂષિત કરે છે, તેમ અનાય સાથેના સ્નેહ પાછળથી દોષરૂપ થઈ પડે છે. હે નિશાચર વિલીપણુ ! તેં કહ્યાં તેવાં વચન કહેનારો બે કોઈ બીજો પુરુષ આ ઠેકાણે હોત, તો તે આજે મારી આગળથી જીવતો બત નહિ; પરંતુ હે કુલપાંશુ ! હું તને એવી કશી શિક્ષા ન કરતાં એટલું જ કહું છું કે, હે કુલદૂષક ! તને ધિક્કાર છે ।^{૧૧-૧૬}

રાવણનાં કઠોર વચન સાંભળી સત્યવાદી વિલીપણુ પોતાની ગદા ઉપાડીને પોતાના ચાર મિત્ર રાક્ષસોની સાથે આકાશ તરફ ઊઠ્યો અને અંતરિક્ષમાં રહી કોધપૂર્વક બોલ્યો : ‘હે રાજન ! તારું ચિત્ત કામને લીધે ભ્રમિત થયું છે; મારે મને જે કહેવું હોય તે કહી લે. હે રાવણ ! તું મારો જ્યેષ્ઠ બંધુ હોવાથી મારા માનનીય પિતા સરજો છે એ વાત ખરી; પરંતુ તું અધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્ત થયો છે તેથી હું તારાં કઠોર વાક્યો સહન કરી શકતો નથી.’^{૧૭-૧૮} હે દશાનન ! મેં તારા

૧ નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘પુરોરચનસિલ્પ કાર્વાકાર્વસનનતઃ । ડલપપ્રતિપત્તસ્ય પતિભાગો વિચીવતે ॥ ગર્વને લીને કાર્યકાર્યના વિચાર કર્યા સિવાય ઉનાર્થ-અધર્મમાર્ગે પ્રવર્તેલા ગુરુનો પણ લાભ કરવો શક્ય છે.’

હિત માટે નીતિનાં વચન કહ્યાં; પરંતુ તે તું ગણ-
કારતો નથી. સત્ય જ છે કે કાળના કૃંસામાં આવી
પડેલા અકૃતાત્મા પુરુષો સુહૃદોનાં હિતવચનો
સ્વીકારતા નથી. હે રાજન્! આ લોક વિષે પ્રિય
વચન બોલનારા પુરુષો મળવા સુલભ છે; પરંતુ
અપ્રિય અને હિતકર વચન બોલનાર તથા સાંભળ-
નાર તો દુર્લભ જ છે.^{૨૦, ૨૧} જેમ સળગી ઊઠેલા
ઘરની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી, તેમ સર્વ ભૂત-
પ્રાણીઓનો સંહાર કરનારા કાળના કૃંસામાં કૃસા-
ચેલા તારી ઉપેક્ષા નહિ કરતાં મેં તને હિતવચન
કહ્યાં છે.^{૨૨} હે રાવણ! તું નિશ્ચય માન્યે કે
દેહીપ્રમાન અગ્નિ સરખાં અને સુવર્ણથી શોભતાં
રામનાં તીલણ બાણો વડે તારું મરણ થયેલું બેવા
હું ધન્ય છોતો નથી, એથી જ હું તને આવાં વચન
કહું છું.^{૨૩} ગમે તેવા બળવાન અને સંપૂર્ણ અસ્ત્ર-
વિદ્યાને ભણનારા શરવીર પુરુષો પણ કાળ આવી
પહોંચતાં વેણીની પેઠે નાશ પામે છે.^{૨૪} હે રાવણ!
'તું મારો મોટો ભાઈ છે' એમ ધારીને મેં તને
જે કંઈ અપ્રિય હિતવચન કહ્યાં છે તે માટે તું
મને ક્ષમા કર અને પોતાના આત્માનું તથા સર્વ
રાક્ષસો સહિત આખી લંકાનું રક્ષણ કર. હે
રાક્ષસરાજ! તારું કલ્યાણ થાઓ. ભલે તું મારા
વિના સુખી થા. હે નિશાચર! તારું હિત ઇચ્છીને
મેં તને અધર્મથી વારવાને હિતવચનો કહ્યાં; પરંતુ
તે તને અર્થાં નહિ તો ભલે. સત્ય જ છે કે જેઓનું
આયુષ્ય આવી રહ્યું હોય, એવા મરણપથારીએ
પડેલા પુરુષોને સુહૃદોનાં હિતવચન રુચતાં નથી.^{૨૫}
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુહર્ગકંઠમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

તેજ પ્રમાણે વિલીપણ પરત્વીહરણાદિ અધર્મભાગે પ્રવ-
ર્તેલા રાવણની સલાહો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયો

જેમ સળગેલા ઘર પર જળ નાખવું વગેરે ઉપાય
કરવાની આવશ્યકતા રહે છે, તેમ તને અધર્મમા પ્રવર્તેલા
ભઈ મેં તારી ઉપેક્ષા ન કરતાં તને હિતવચન કહ્યાં; કરતાં
તું માનતો નથી, તો હવે હું તારી ઉપેક્ષા કરીશ એ કાઈ
અચૂક નથી.

સર્ગ ૧૭ મો

વાનરછાવણીમાં વિલીપણ અને
તેના આગમન વિષે સુગ્રીવ
વગેરેના તર્કવિતર્ક

હૃત્યુક્તવા પર્ણ વાક્યં રાવણં રાવણાનુજઃ ।

આજગામ મુદ્ધતૈન યત્ર રામ. સલક્ષ્મણઃ ॥ ૧ ॥

રાવણને કઠોર વચન કહીને રાવણનો નાનો
ભાઈ વિલીપણ, જે પ્રદેશમાં રામ-લક્ષ્મણ ઊતર્યા
હતા તે પ્રદેશ નજીક એક સુહૃતમાં આવી
પહોંચ્યા.^૧ પૃથ્વી પર બેઠેલા વાનરોએ પર્વત
સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા અને વીજળી સરખી
કાંતિવાળા વિલીપણને આકાશમાર્ગે આવતો
બોલ્યો.^૨ તેની સાથે તેના ચાર અનુચરો પણ
ભયંકર પરાક્રમવાળા, ઉત્તમ આભૂષણોથી અલ-
કૃત અને કવચ તથા આયુધો ધારણ કરનારા
હતા. વિલીપણ પણ મેઘ અને પર્વત સરખા
પ્રૌઢ દેહવાળો, ઈંદ્ર સરખી કાંતિવાળો, ઉત્તમ
આયુધ ધારણ કરનારો તથા દિવ્ય આભૂષણોથી
અલંકૃત હતો.^{૩, ૪} ચાર મંત્રીઓ સહિત વિલી-
પણને પોતાની તરફ આવતો બેઠા વાનરોનો
રાજ બુદ્ધિમાન સુગ્રીવ સર્વ વાનરસમાજ સહિત
વિચારમાં પડ્યો. થોડીક વાર વિચાર કર્યા
પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે હંતુમાન વગેરે કપિ-
વરોને કહ્યું:

‘હે વીરશ્રેષ્ઠ! જુઓ, આયુધો સજેલો પેટો
કેઈ રાક્ષસ બીજા ચાર રાક્ષસોની સાથે આપણી
તરફ આવે છે. નિશ્ચય, એ આપણને હણવા માટે
જ આવતો હશે.’

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી સર્વ વાનરો મોટાં
મોટાં વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો ઉપાડી ઊભા થયા
અને કહેવા લાગ્યા:^{૫-૮} ‘હે રાજન્! એ પાંચ
રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે આપ અમેને આજા
આપો કે તુરંત જ તેઓ અમારા હાથેના માર
ખાઈ નિહાળ સરખા ઘઈ પૃથ્વી પર પડે.’^૯

વાનરો પરસ્પર એ પ્રમાણે બોલતા હતા
એટલામાં વિલીપણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર
સ્વસ્થ ચિત્તે ઊતર્યો^{૧૦} અને સુગ્રીવ વગેરેનો

ઉપયુક્ત વાર્તાલાપ સાંભળી મોટા સ્વરે બોલ્યો :
 ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! અત્યંત દુરાચરણુવાળો ‘રાવણ’
 નામનો રાક્ષસોનો રાજા છે, તેનો હું નાનો ભાઈ
 છું. મારું નામ ‘વિલીષણ’ છે. રાવણે જટાશુને
 મારીને જનસ્થાનમાંથી સીતાનું હરણ કર્યું છે
 અને દીન તથા પરવશ થયેલાં સીતાને રાક્ષસી-
 ઝોના પહેરામાં રૂંધી રાખ્યાં છે. રાવણને મેં
 અનેક પ્રકારનાં સયુક્તિક હિતવચનોથી વારંવાર
 સમજાવ્યો કે તું રામને સીતા પાછી આપીશ તો
 તારું શ્રેય થશે; પરંતુ જેમ મરવા પડેલી મનુષ્ય
 ઔષધને સ્વીકારતો નથી, તેમ કાળથી પ્રેરાયેલા
 રાવણે મારાં હિતવચનો સ્વીકાર્યાં નથી. ભલેહું
 તેણે એક હલકા સેવકની પેઠે મારું અપમાન
 કરી, મને અનેક કઠોર વચનો કહ્યાં છે; એથી
 શ્રી તથા પુત્રાદિનો ત્યાગ કરીને હું મહાત્મા રઘુ-
 વીરને શરણે આવ્યો છું. હે વાનર ! સર્વ લોકનું
 નક્ષણ કરનારા મહાત્મા રામચંદ્રને તમે સત્વર
 નિવેદન કરો કે, રાવણનો નાનો ભાઈ વિલીષણ
 આપને શરણે આવ્યો છે.’ ૧૧-૧૭

વિલીષણનાં વચન સાંભળી વાનરોના રાજા
 સુગ્રીવ ઉતાવળે રામ-લક્ષ્મણની પાસે ગયો અને
 કોષપૂર્વક કહેવા લાગ્યો : ‘હે રઘુવીર ! આપણા
 શત્રુપક્ષમાંનો કાંઈ એક રાક્ષસ અણચિંતવ્યો
 અહીં આવ્યો છે. જો તમે તેને આપણી સેનામાં
 પેસવા દેશો, તો જેમ કાગડાઝોના ટોળામાં પેઠા
 પછી ધ્રુવડ તેઝોનો નાશ કરે છે, તેમ લાગ કાવ્યે
 તે રાક્ષસ આપણો નાશ કરશે. હે પરંતપ !
 વાનરોને સુખી કરવા તથા શત્રુઓનો નિઝહ કરવા-
 ને મંત્ર, વ્યૂહ, નય અને આર, એ કાર્યોમાં તમારે
 અત્યંત સાવધ રહેવું જોઈએ. ૧૮-૨૦ રાક્ષસો અંત-
 ધાન થવાની વિદ્યા બાળનારા, ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા,
 શરવીર અને છળકપટથી શત્રુઓનો પરાલભ કર-
 નારા હોય છે. તેઓનો જરા પણ વિશ્વાસ કરવો
 યોગ્ય નથી, અવશ્ય આ રાક્ષસ રાવણનો ગ્રાસ ફૂત
 હશે અને તે આપની સેનામાં પ્રવેશ કરીને નિશ્ચય
 લેક પડાવશે; ૨૧, ૨૨ અથવા તો આપણી સેનામાં
 પ્રવેશ કર્યા પછી આપણો વિશ્વાસ મેળવી એ રાક્ષસ

પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને કંઈ પણ છિદ્ર શોધી
 કાઢી એકાએક આપણા પર પ્રહાર કરશે. ૨૩ હે
 રામ ! અવશ્યમાં વસનારા મિત્રની સેનાનો, પોતાના
 બંધુની સેનાનો તેમ જ પગાર બાંધી આપી તુરત-
 માં જ મેળવેલી સેનાનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે;
 પરંતુ શત્રુની સેનાનો સંઘ્રહ કરવો કદી પણ યોગ્ય
 નથી. હે સ્વામિન ! એ બંને રાક્ષસ છે અને વળી
 આપણા શત્રુનો ભાઈ છે એટલે તો તે સાક્ષાત્
 આપણા શત્રુ જ ગણાય. તેના પર વિશ્વાસ કેમ
 આવે ? હે રઘુવીર ! તેના કહેવા પરથી તો એવું
 સમજાય છે કે, ‘વિલીષણ’ નામના રાવણનો નાનો
 ભાઈ ત્યાર રાક્ષસોની સાથે આપને શરણે આવ્યો છે,
 પણ તેના એ વચન પર વિશ્વાસ કેમ આવે ? ૨૪-૨૬
 હે રામ ! તમે નહીં માનો કે રાવણ જ તેને અહીં
 મોકલ્યો છે; માટે હે ક્ષમાવાળા પુરોમાં શ્રેષ્ઠ
 રામ ! હાલમાં તેનો નિઝહ કરવો એ જ ઠીક છે.
 હે અનધ ! રાવણનો મોકલેલો એ માયાવી વિલી-
 ષણ હુદ્દ બુદ્ધિથી જ આવેલો છે અને વિશ્વાસ
 પમાડી તમારા પર પ્રહાર કરવા ઇચ્છે છે, માટે
 એનો તથા એના ચાર અનુચરોનો વધ કરવો
 યોગ્ય છે; કારણ કે તે અતિ કૂરકમાં રાવણનો
 ભાઈ છે. ૨૭-૨૮

કોધાવેશમાં આવેલો વાનરરાજ સુગ્રીવ વાક-
 ચતુર રામચંદ્રને એટલું કહી વિરામ પામ્યો, ત્યારે
 મહાબળવાન રઘુવીરે પોતાની સમીપમાં બેઠેલા
 હનુમાન વગેરે સર્વ વાનરો પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે
 વાનરો ! રાવણના નાના ભાઈ વિલીષણના સંબંધી
 કપિરાજ સુગ્રીવે જે કાંઈ હેતુ અને અર્થર્થો
 વચન કહ્યાં તે તમે સર્વેએ સાંભળ્યાં છે. પોતાના
 સુહૃદોની શાશ્વતી અડતી ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાન
 પુરોમાં એ જ ધર્મ છે કે, આપત્તિસમયે પોતાના
 સુહૃદોને હિતોપદેશ કરવો; માટે હવે આપણે યું
 કરવું, એ સંબંધી તમે સૌ પોતપોતાનો વિચાર
 પ્રકટ કરો. ૨૯-૩૩

રામચંદ્રે જ્યારે જુદા જુદા અભિપ્રાય માંચા,
 ત્યારે તેમનું હિત ઇચ્છનારા અને આળસ વિનાના
 વાનરોએ અદરબાવ દર્શાવતાં કહ્યું : ૩૪ ‘હે રાવ

આખા ત્રિભુવન વિષે તમારાથી કશું અબજનું નથી, તોપણ અમારા પર ગ્રેમ દર્શાવી તમે અમને સ્નેહભાવથી પૂછો છો, તો અમારે અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ.^{૩૫} હે રઘુવીર! તમે સત્ય વ્રતવાળા, શૂરવીર, ધર્મનિષ્ઠ, દંઠે પરાક્રમસંપન્ન, સ્મરણશક્તિવાળા, સુંદરો પર વિશ્વાસ રાખનારા અને વિચારીને કામ કરનારા છો.^{૩૬} હે રાઘવ! તમારું બુદ્ધિવાળા તમારા સચિવો તમને પોતા-પોતાના સચુક્તિકે અભિપ્રાય પૃથક્ પૃથક્ કહી સંભળાવશે.^{૩૭}

વાનરોએ એટલું કહીને મૌન ધણું, ત્યારે બુદ્ધિમાન અંગદે વિલીધણની પરીક્ષા શી રીતે કરવી એ વિષે કહ્યું.^{૩૮} હે રઘુવીર! વિલીધણ આપણા શત્રુની પાસેથી આવ્યો છે, એટલે તેના સંબંધી કંઈપણ નિશ્ચિત તો કહી શકાય નહિ જ; પરંતુ એટલું તો ખરું કે તેનો એકાએક વિશ્વાસ કરવો નહિ. શક્ય બુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાનો આંતરિક ભાવ શુભ રાખીને શત્રુનાં છિદ્ર શોધવા ફર્યાદ કરે છે અને લાગ ફાવી જાય તો પ્રહાર પણ કરે છે. આ વિલીધણ પણ એમ કરે તો મહાન અનર્થ થાય. કેઈ પણ મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરતાં પહેલાં તેના શુભદોષની પરીક્ષા કરી 'તે પોતાનો શત્રુ છે કે મિત્ર છે' એ સારી રીતે જાણી લેવું અને પછી તેની સાથે કામ પાડવું. શુભવાન હોય તો તેને રાખી લેવો અને દુષ્ટ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. હે રાજપુત્ર! તમે પણ વિલીધણની પરીક્ષા કરો અને જો તેનામાં દોષ જોવામાં આવે, તો તેના નિર્વિદ્ધે ત્યાગ કરો અને શુભો દષ્ટિએ પડે તો તેને આપણી સાથે રાખો.^{૩૯-૪૨}

પછી 'શરણ' નામનો વાનર વિચાર કરી અર્થયુક્ત વાક્ય કહેવા લાગ્યો : 'હે નરવ્યાધ્ર! આ સમયે વિલીધણની પરીક્ષા કરવામાં તમે સત્વર કેઈ શુભ દ્વંતરે ચોંટો. હે રાઘવ! સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા આપણા શુભ દ્વંત દ્વારા વિલીધણની સારી રીતે પરીક્ષા કરીને ચોંટી લાગે તો તમારે તેનો સંબંધ કરવો.^{૪૩, ૪૪}

ત્યાર પછી નીતિપ્રવીણ બંબવને શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી

વિચાર કરી શુભથી ભરેલાં નિર્દોષ વચન કહ્યાં :^{૪૫} 'હે રાઘવ! વિલીધણ આપણી સાથે વેર બાંધી બેઠેલા પાપાત્મા રાવણની પાસેથી અત્યારે દેશ-કાળ વિરુદ્ધ હોવા છતાં એકાએક આવ્યા છે. માટે સર્વ પ્રકારે તેના પર શંકા રાખવી એ જ શ્રેષ્ઠ છે.'

પછી ન્યાયાન્યાયનો નિર્ણય કરવામાં સમર્થ અને વાક્યતુર મૈત્ર વાનરે થોડીક વાર વિચાર કરી સચુક્તિકે વચન કહ્યું : 'હે રાજપુત્ર! અહીંયા આવેલો એ વિલીધણ રાવણનો ભાઈ છે; માટે પ્રથમ આપણે દ્વંત દ્વારા તેને મધુર વાણીથી રાવણ-નું વૃત્તાંત પુછાવી જોવું યોગ્ય છે. હે નરશ્રેષ્ઠ! એ દુર્જન છે કે સન્નત એ સંબંધી પ્રથમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી, તેનો આંતરિક ભાવ જાણીને તમને ચોંટી લાગે તેમ કરો.^{૪૬-૪૮}

ત્યાર પછી સર્વ શાસ્ત્રોના સંસ્કારવાળો સચિવોત્તમ હનુમાન સ્પષ્ટ અર્થવાળાં અને સારી રીતે જોડેલાં મધુર વાક્યોથી સંક્ષેપમાં કહેવા લાગ્યો :^{૪૯} 'હે રામ! તમે વાણી જોડનારાઓમાં સમર્થ છો અને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા છો; એથી સાક્ષાત્ પૃથ્વરૂપિ પણ તમને જોડવામાં છુટી શકે એમ નથી. હે રામ! કેઈ પણ પ્રકારનો વાદવિવાદ કરવા કે મારી મોટાઈ દેખાડવા કિંવા બીજા સચિવોની સાથે સ્પર્ધા કરવા હું તમારી આગળ જોડતો નથી; પરંતુ હું જે કાંઈ જોહું છું તે આરંભેલા કાર્યગૌરવને લીધે જ જોહું છું.^{૫૦, ૫૧} તમારા સચિવોએ વિલીધણના શુભદોષની પરીક્ષા કરવાનું કહ્યું. પણ તેમાં મને દોષ જણાય છે; કેમ કે હાલમાં તે કાર્ય યથા શક્ય એમ નથી. વિલીધણને તમારી પાસે જોડાવી પૂછ્યા સિવાય તેનું સામર્થ્ય જાણી શકાશે નહિ, પણ તેમ કરવું ઠીક લાગતું નથી; કેમ કે શત્રુપક્ષમાંથી આવેલાને એકદમ તમારી પાસે જોડાવી લાવવો એ અયુક્ત છે. વળી તમારા સચિવોએ શુભ દ્વંત દ્વારા વિલીધણને મનોભાવ જણાવવા કહ્યું તે પણ ઠીક નથી; તેમ કરવાથી કાંઈ વિશેષ અર્થ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. વિલીધણે આવતાવેત જ પોતાનું સ્વયં

વૃત્તાંત જણાવી દીધું છે, એટલે ફક્ત ચોકલવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી. વળી 'પોતાના ભાઈ રાવણના ઉપર આપત્તિ આવી છે એવા વિપરીત દેશ-કાળ-માં વિલીયણ આપણી પાસે આવ્યો છે, માટે શંકા ધરવા બેઠું છે,' એમ જે તમારા સચિવોએ કહ્યું તે સંબંધી મારે કંઈક યથામતિ કહેવાની ઇચ્છા છે તે તમે ધ્યાન આપી સાંભળો. ૫૩-૫૬ હે રામ ! દુષ્ટાત્મા રાવણ કરતાં તમને શ્રેષ્ઠ ગુણવાળા પુરુષ બહુને તથા યત્નેના ગુણદોષનો નિશ્ચય કરીને જ વિલીયણ અહીં આવ્યો છે. એ કાંઈ દેશ-કાળની વિરુદ્ધ નથી. ૫૭ રાવણનું દુરાત્માપણું જોઈને તથા તમારું ઉત્તમ પરાક્રમ બહુને વિલીયણ તમારે શરણે આવ્યો છે, તે દેશ-કાળને યોગ્ય અને તેની બુદ્ધિને ઘટતું જ છે. હે રાવણ ! 'અજાણ્યા હોતો કારા વિલીયણનું વૃત્તાંત પુછાવે' એવું જે તમારા મંત્રીઓએ કહ્યું છે તે વિષે પણ મેં જે કાંઈ વિચાર ગોઠવ્યો છે તે તમે સાંભળો. ૫૮, ૫૯ અજાણ્યો મારા સચિવોએ એકાએક 'તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ?' એવું કાંઈ બુદ્ધિમાનને પૂછે ત્યારે 'આ મને આમ શાથી પૂછે છે ?' એવી તેના મનને શંકા થયા વિના રહે જ નહિ અને એમ થવાથી તે આવનાર મારા સ્વ વિશ્વાસ પામેલો પોતાનો મિત્ર હોય તો પણ તેના મિત્રભાવ દૂષિત થાય છે. ૬૦ હે રઘુવીર ! ફક્તના સુએ પૂછપરછ કરવાથી શત્રુનો ભાવ બહુવેળા અશક્ય છે; કારણ કે તે પોતાનું યથાર્થ વૃત્તાંત કોઈને કહેતો જ નથી; માટે તમે વિલીયણને તમારી પાસે યોદ્ધાવો અને તેની વાણીના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો ઉપરથી તેનો મનોભાવ બહુ લો. ૬૧ મને તો વિલીયણના યોદ્ધાવા ઉપરથી તેના મનમાં દેશ પણ દુષ્ટભાવ હોય એમ લાગતું નથી. એના સુખની કાંતિ પ્રસન્ન છે એથી એના ઉપર મને કાંઈ પણ શંકા આવતી નથી. ૬૨ જે પુરુષ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોય તે વિલીયણની જેટ નિઃશંક થઈ સ્વસ્થ ચિત્તે પ્રતિપક્ષમાં આવી શકે જ નહિ. વિલીયણની વાણીમાં પણ કાંઈ દુષ્ટ ભાવ જણાતો નથી; એથી મને એના ઉપર, લેશ પણ શંકા આવતી નથી. ૬૩ ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં

પણ મનુષ્ય પોતાના મનોભાવ છુપાવી શકતો નથી. બળાત્કારે પણ તેની આકૃતિ તેનો મનોભાવ દર્શાવી આપે છે. ૬૪ હે કાર્યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ રામ ! દેશ-કાળને અનુસરી યુક્તિપૂર્વક ચોલેલું કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થયા વિના રહેતું નથી. ૬૫ હે રાવણ ! 'પોતાનો ભાઈ રાવણ દુરાચરણવાળો છે તથા તમે એ તેનો વધ કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે; તેમ જ તમે એ વાલીને મારીને સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો છે એ સઘણું બહુને જોઈ ધર્મનિષ્ઠ રામને શરણ જઈશ, તો દુષ્ટાત્મા રાવણને મારીને તે મને રાજ્યાસન પર સ્થાપશે' એવું વિચારીને જ વિલીયણ અહીં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. હે રામ ! એવી કામના થી આપણી પાસે આવેલા વિલીયણનો આપણે સ્વીકાર કરવો એ જ ઠીક છે. ૬૬, ૬૭ હે બુદ્ધિ-માનોમાં શ્રેષ્ઠ રઘુવીર ! વિલીયણના શુદ્ધાચરણ સંબંધી મેં મારી સમજ પ્રમાણે આપને યથામતિ નિવેદન કર્યું; હવે આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો. ૬૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુક્રાંદમાં ૧૭ મેં સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૮ મો

વાનરજાવણીમાં વિલીયણ-રામચંદ્રે આપેલો નિષ્કેય-શરણાગતનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ અથ રામ. પ્રસન્નાત્મા ધ્રુવા વાયુસુતસ્ય હ । પ્રત્યમાપત દુર્ચર્ય શ્રુત્વાનામતિ સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

પોતાના વિચારને મળતાં હંતુમાનનાં વચન સાંભળીને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા મહાપરાક્રમી રઘુવીર યોદ્ધા. ૧ 'હે વાનરોત્તમો ! તમે સૌ નિરંતર મારા હિતમાં તત્પર રહેનારા છો, માટે વિલીયણ સંબંધી હું જે કંઈ કહેવા ઇચ્છું છું, તે સાંભળો. વિલીયણ મિત્રભાવથી અહીં આવ્યો છે, માટે કદાચ તેનામાં કંઈ દોષ હશે, તોપણ હું તેનો ત્યાગ કરીશ નહિ. શરણે આવેલા શત્રુનું રક્ષણ કરવું એને સત્પુરોએ શ્રેષ્ઠ ગણે છે.'

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વાક્યો પર યોદ્ધીક વાર સુધી વિચાર કર્યો પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે વિલીયણના દોષ દર્શાવતાં કહ્યું : ૨-૪ 'હે રામચંદ્ર !

વિલીપણુ દુષ્ટ હોય કે સ્વજન હોય, પણ આખરે તો તે રાક્ષસ જ છે. આપત્તિના સમયમાં જેણે પોતાના ભાઈનો ત્યાગ કર્યો, તે બીજા કોને ત્યાગ ન કરે ?

સુગ્રીવનું વચન સાંભળીને સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રે સ્મિત-હાસ્યપૂર્વક સર્વ વાનરોની સામે બેસી અને પવિત્ર લક્ષણવાળા લક્ષમણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે લક્ષમણ ! શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યો વિના તથા વૃદ્ધબેનોના પરિચયમાં આવ્યા વિના આ સુગ્રીવના જેવાં વચન બોલવાં અશક્ય છે. ૧૮-૧૮ પરંતુ વિલીપણુ પોતાના ભાઈ રાવણને ત્યાગ કર્યો એ તો સઘળાં રાજકુળોમાં સામાન્ય જ છે; એટલે કે ભાઈ ભાઈનો ત્યાગ કરે એવું સર્વત્ર બોવામાં આવે છે. એ સંબંધી વિચાર કરતાં મને જે કંઈ જણાય છે તે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. હે સૌમિત્ર ! જ્ઞાતિજનો તથા સમીપવર્તી રાજાઓ, એમ બે પ્રકારના રાજાના શત્રુ હોય છે. તેઓ આપત્તિસમય આવે ત્યારે પ્રહાર કરે છે, એ કારણને લીધે જ વિલીપણુ અહીં આવ્યો હશે. ૧૮-૧૯ આ લોક વિષે એકબીજાનું અહિત નહિ ઇચ્છનારા પોતાના સંબંધીજનોને સૌ કોઈ પોતાના હિતસ્વી માને છે; પરંતુ રાજાએ તો તેઓને માટે શંકા રાખી એ જ શ્રેયસ્કર છે. ૧૧ હે સુગ્રીવ ! શત્રુપક્ષના માણસનો સંગ્રહ કરવામા તે જે દોષ બતાવ્યો તે માટે હું તને શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તર આપું છું. ૧૨ આપણે કાંઈ વિલીપણુના સંબંધી નથી, તેમ જ સમીપવર્તી પણ નથી; એટલે તે આપણને ઉપદ્રવ કરે એમ નથી. વિલીપણુ માત્ર રાજ્યની લાલસાવાળો હોવાથી આપણા હાથે દુષ્ટ રાવણનો વિનાશ કરાવવા ઇચ્છે છે. રાક્ષસો પણ વિચાર પૂર્વક કર્તવ્યકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ હોય છે, એટલા માટે વિલીપણુનો સંગ્રહ કરવો એ મને યોગ્ય લાગે છે. ૧૩ પરસ્પર વિશ્વાસ પામેલા બંધુઓ પ્રસન્ન ચિત્તથી એકસંપેરે રહે છે ખરા; પરંતુ સમય આવ્યે રાજ્યાર્હિના લોભથી એકબીજાથી જુદા પણ પડી જાય છે. તેઓમાં પરસ્પર મોટો વિભવાદ ઉત્પન્ન થઈ સુદ્ધ પણ બને છે અને એકબીજાથી લયમાં આવી પડે છે. એવા જ કારણ

થી ઘણા સમય સુધી રાવણની સાથે રહેલો વિલીપણુ આજે રાવણથી જુદો પડીને આપણી પાસે આવ્યો છે અને તેનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. ૧૪ હે કપીશ્વર ! સર્વે બંધુઓ કાંઈ ભરત જેવા, સર્વે પુત્રો કાંઈ મારા જેવા અને સર્વે મિત્રો કાંઈ તારા જેવા હોતા નથી. ૧૫

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી, લક્ષમણ સહિત સુગ્રીવે ભ્રમા થઈ હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે ભ્રમાવાળા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ સ્થુવીર ! એ નિશાન્યર વિલીપણુને રાવણે જ મોકલેલો છે; માટે હું તો ધારું છું કે તેનો વધ કરવો એ જ ઉત્તમ છે. ૧૬ હે અનંબ ! રાવણનો પ્રેરેલો એ રાક્ષસ દુષ્ટ યુદ્ધિથી અહીં આવેલો છે અને તે આપણો પૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવીને તમારા, મારા કિંવા લક્ષમણ ઉપર અવશ્ય પ્રહાર કરશે. હે મહાબાહુ ! એ વિલીપણુ અતિ દૂર સ્વભાવવાળા રાવણનો કનિષ્ઠ બંધુ છે, માટે તેની સાથેના ચાર રાક્ષસો સહિત તેનો વધ કરવો જ યોગ્ય છે.’ એટલું કહીને વાનરરાજ સુગ્રીવે મૌન ધર્યું. ૧૭-૨૦

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી, કાંઈક વિચાર કરી સ્થુવીરે તેને કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ ! એ રાક્ષસ ભલે દુષ્ટ હો કિંવા સ્વજન હો, પણ તે મારું ચત્કિચિત્ત પણ અહિત કરવા સમર્થ નથી. ૨૧-૨૨ હે વાનરરાજ ! જો હું ધારું તો, આ પૃથ્વીમાં વસતા સર્વ પિશાચો, દાનવો, યક્ષો અને રાક્ષસોને મારી એક આંગળીના અગ્રભાગ વડે હણવા સમર્થ છું. હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! સાક્ષળવામાં આવ્યું છે કે પૂર્વે કપોત-પક્ષીએ શરણે આવેલા પોતાના શત્રુ-પારશ્વીનો પણ સત્કાર કર્યો હતો અને તેને પોતાના શરીરનું માંસ લક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી. ૨૩-૨૪ હે કપિવર ! કપોત જેવા પક્ષીએ પણ પોતાની શ્રી કપોતીને હણનારા પારશ્વીનો બ્યારે સત્કાર કર્યો હતો, ત્યારે મારા જેવો ધર્મજ્ઞ ક્ષત્રિય શરણે આવેલા નિરપરાધીનો ત્યાગ કેમ જ કરી શકે ? વળી હે સુગ્રીવ ! કવચકપિના સત્યવાદી પુત્ર કંહુ મહર્ષિએ પૂર્વે ધર્મ સંબંધી ગાથા કહેલી છે તે સાંભળ : ૨૫-૨૬ ‘શત્રુ પણ બે દીન થઈ હાથ ભેડી

શરણે આવે અને નમી પડે, તો ધર્મની રક્ષા કરવા માટે તેને હણવો નહિ. ૨૭ શત્રુ ભલે પીઠિત હોય અથવા અભિમાની હોય; પરંતુ તે એ ધીબ કોઈ શત્રુના ભયથી શરણુ માગતો આવે, તો કૃતાર્થ પુરુષે પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ તે શરણુ આવેલા શત્રુનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. ૨૮ જે સમર્થ પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી, મોહથી કે લોભથી શરણુ આવેલાની પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યથા-યોગ્ય રક્ષા કરતો નથી, તે પુરુષ પાપભોક્તા થાય છે અને આ લોકમાં નિંદાપાત્ર બને છે. ૨૯ ‘આ મારું રક્ષણ કરશે’ એમ ધારી શરણુ આવેલો પુરુષ એ રક્ષણ કરનારના દેખતાં મરણ પામે, તો રક્ષણ કરનારનાં અણખાં પુણ્યકર્મ મરનારને મળે છે અને તે સ્વર્ગમાં જાય છે.’

હે સુગ્રીવ ! શરણુ આવેલાનું રક્ષણ ન કરવાથી ઉપયુક્ત મહાન દોષ લાગે છે અને તેનું કાર્ય સ્વર્ગથી બ્રહ્મ કરનારું, અકીર્તિ કેલાવનારું તથા બળ-નીચીનો નાશ કરનારું છે. ૨૯, ૩૧ માટે ઉપ-યુક્ત કે હું મહર્ષિનું કથન કે જે ધર્મયુક્ત, યશસ્કર અને અતે સ્વર્ગરૂપ ફળ આપનારું છે તે પ્રમાણે જ હું વર્તીશ. ૩૨ હે સુગ્રીવ ! જે કોઈ પ્રાણી એક જ વખતે માટે શરણુ આપીને ‘હું તમારો છું’ એમ કહે છે, તેને અભય આપવાનું મારું દૃઢ નિત છે. ૩૩ માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! ભલે, માટે શરણુ આવેલો એ નાલસ વિલીપણ હોય કે સ્વયં રાવણ હોય, તોપણ નેને તું મારી પાસે તેલી લાવ. મેં એને અભયદાન આપ્યું જ છે. ૩૪

રઘુવીરનાં વચન સાંભળી પ્રેમથી શિલારાઈ જતા અંતઃકરણવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું : ‘હે રાજાઓના શિરોમણિ ! હે ધર્મજ્ઞ ! તમે સત્વ-પરાક્રમસ્પર્ષ છો તથા અન્માર્ગે આલનારા છો, એટલે આવાં વચન કોણે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૩૫, ૩૬ વિલીપણનાં વચન સાંભળીને મારો અંતરાત્મા પણ તેવી જ સાક્ષી પૂરે છે કે તે શુદ્ધ છે. વળી આપણા પરમ અતુર સચિવ હનુમાને પણ કેટલાક અનુમાનોથી તેની આંતરી રીતે પરીક્ષા કરેલી છે. ૩૭ માટે હે રાવણ ! મહાશુદ્ધિમાન એ વિલીપણની

સાથે મેંત્રી કરવામાં આપણને કશી ક્ષાતિ જેવું નથી. તમે હવે તેને શીઘ્ર અમારા સરખો બોલો. ૩૮ પૂર્વે જેમ ગરુડે આણેલા હોળેંદ્રની સાથે છેંદ્ર મેંત્રી કરી હતી, તેમ વાનરોના રાજ સુગ્રીવનું વચન સાંભળી રાજપુત્ર રામચંદ્ર વિલીપણની સાથે સત્વર મેંત્રી કરી. ૩૯

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિશ્રી આલિંગ્ય શ્રીરામચંદ્રનું ચુકકાંડમાં ૧૮ મો સર્ગ ૨૧ શ્લોક

સર્ગ ૧૬ મો

રામ અને વિલીપણનો સમાગમ-
રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા

રાવણેનામવે વસ્તે સત્ત્વો રાવણાનુજઃ ।

વિભીષણો મહાપ્રાન્નો ભૂમિ સમવલોકાયન્ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્ર અભયદાન આપ્યું કે તુરત જ ભક્તિ વડે નમ્ર થયેલા અને મહાશુદ્ધિશાળી એવા રાવણના નાના ભાઈ વિલીપણે નીચે કિતરવા માટે પૃથ્વી પર દંડિત કરી. ૧ પછી અતિ હર્ષિત થયેલા ધર્મોત્તમા વિલીપણ પોતાના કિયર પ્રીતિવાળા આર અનુચરો સહિત આકાશમાંથી પૃથ્વી પર કિતરી રામચંદ્રના ચરણમાં પડ્યો અને હર્ષ ઉપજાવે એવાં ધર્મયુક્ત વચનો કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાવણ ! હું રાવણનો નાનો ભાઈ છું; મારું નામ વિલીપણ છે. મારા મોટાભાઈ રાવણે મારું અપમાન કર્યું છે; તેથી હું આપ કે જે પ્રાણીમાત્રના શરણરૂપ છો તેના શરણે આવ્યો છું. મેં લંકાનગરીનો, મિત્ર-મુદ્દોનો અને ધન આદિ સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો છે. ૨-૩ મારું છવિત, રાજ્ય અને મુખ એ સર્વજીવે આપના આધારે જ છે.’

વિલીપણનાં વચન સાંભળી રઘુવીરે મહુઃ વાક્યો વડે તેનું સાંત્વન કર્યું અને તેના પર ક્રોધ દંડિત નાખી બોલ્યા : ‘હે વિલીપણ ! નમ્રરોનું બળાબળ કેટલું છે, તેનું તું મારી આગળ વિનાશી થયાર્થે વર્ણન કર. ૪, ૫

અસ્તિત્વકર્મ રઘુવીરે ઉપયુક્ત પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે મહોત્તમા વિલીપણ રાવણના બળાબળનું વર્ણન કરવા લાગ્યો : ‘હે રાજપુત્ર ! ક્ષણકેન વરદાનથી દશગ્રીવ રાવણ ગંધર્વો, ઉરગ્રો, પક્ષીઓ

અને દુઃકમાં કહીએ તો સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રથી હણાય તેવો નથી.^૯ રાવણથી નાનો અને મારાથી મોટો ‘કુંભકર્ણ’ નામનો અમારો વચ્ચે ભાઈ અત્યંત પરાક્રમવાળો અને મહાતેજસ્વી છે. તે યુદ્ધમાં ઇંદ્ર સરખો બળવાન છે. હે રામ ! રાવણનો ‘પ્રહસ્ત નામનો સેનાપતિ છે, જેનું નામ કદાચ તમારા સાંભળવામાં પણ આવ્યું હશે. તેણે કૈલાસ વિષે રહેનારા મણિભદ્રને યુદ્ધમાં ભૂલ્યો હતો. રાવણનો પાટવીકુમાર ‘ધંત્રજિત’ છે, તે આંગળીઓના રક્ષણ માટે હાથ ઉપર ઘોના આમઠાનાં મોઢાં પહેરે છે, ભેદાય નહિ એવું કવચ ધારણ કરે છે અને ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી યુદ્ધ કરતાં કરતાં કૌર્ભ કૌર્ભ વાર અદૃશ્ય થઈ જાય છે.^{૧૦-૧૨} એ ઇંદ્રજિત મોટા સંગ્રામમાં જતી વેળા હતી-દ્રવ્યથી અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરી અંતધોનપણે રહી શત્રુઓનો નાશ કરે છે.^{૧૩} યુદ્ધ કરવામાં લોકપાલ સમાન બળવાળા ‘મહોદર’, ‘મહાપાર્થ’ અને ‘અકેપન’ નામના રાક્ષસો રાવણની સેનાનું રક્ષણ કરે છે.^{૧૪} લંકાનગરી વિષે દશ ખર્ચ રાક્ષસો રાવણના સૈનિકો તરીકે વસે છે. તેઓ સર્વ માંસ અને ઋષિરત્ન ભક્ષણ કરનારા તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા છે. એ રાક્ષસ-યોદ્ધાઓ સહિત રાવણે એક વેળા ઇંદ્રાદિ લોકપાલોની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, જેમાં સર્વ દેવો સહિત લોકપાલોને એ દુરાત્માથી નાસવું પડ્યું હતું.^{૧૫,૧૬}

વિલીષણનાં વચન સાંભળી રામચંદ્ર થોડીક વાર વિચાર કર્યો પછી બોલ્યા :^{૧૭} ‘હે વિલીષણ ! તે રાવણનાં જે જે પરાક્રમ કહ્યાં તે સઘળાં હું યથાર્થ રીતે બાળું છું;^{૧૮} પરંતુ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું તારી આગળ સાચેસાચી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું એ રાવણને તેના યુગ્મ ઇંદ્રજિત તથા સેનાપતિ પ્રહસ્ત સહિત હણીશ અને તને લંકાનું રાજ્ય આપીશ.^{૧૯} ભલે રાવણ કદાચિત પાતાળમાં કેવા રક્ષાતળમાં સંતાઈ પેસશે અથવા પ્રહ્લાને શરણે જશે, તોપણ હવે તે મારા હાથથી ભવતો જનાર નથી.^{૨૦} હે વિલીષણ ! હું મારા ત્રણ ભાઈઓના શપથ લઈને કહું છું કે, યુદ્ધમાં રાવણને તેના

યુગ્મ, સિત્ર અને બંધુવર્ગો સહિત હણ્યા સિવાય હું અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરીશ નહિ.^{૨૧}

અકલિદ્ધકમાં રામચંદ્રનાં વચન સાંભળીને ધર્માત્મા વિલીષણે મસ્તક વડે પ્રણામ કરતાં કહ્યું : ‘હે રઘુવીર ! રાક્ષસોના વધ કરવામાં તથા લંકા ઉપર ચઢાઈ લઈ જવામાં હું તમને યથાશક્તિ સહાય કરીશ અને સૌથી પ્રથમ જ રાવણની સેનામાં પ્રવેશ કરીશ.^{૨૨,૨૩}

એ પ્રમાણે પ્રિય વાક્ય બોલનારા વિલીષણને રામચંદ્રે આદિગન આપ્યું. તે પછી પ્રીતિપૂર્વક લક્ષમણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે માનદ ! હું વિલીષણ પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે તું સત્વર સસુદ્રમાંથી જળ લાવ અને મહાભુદિમાન આ વિલીષણને રાક્ષસોના રાજ તરીકે રાજ્યાભિષેક કર.^{૨૪,૨૫}

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ મહાત્મા લક્ષમણે સસુદ્રમાંથી જળ આણીને સર્વ વાનરોની સમક્ષ વિલીષણને રાજ્યાભિષેક કર્યો. વિલીષણ પર રામચંદ્રની કૃપા થયેલી બોઈને સર્વ વાનરો ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહી પોતાનો હર્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. પછી હનુમાન તથા સુગ્રીવ વિલીષણને પૂછવા લાગ્યા : ‘હે વિલીષણ ! મહાન બળવાળા આ સર્વ વાનરો સહિત આપણે ભુક્ષિત ન થાય એવા મહોદધિની સામે પાર કેમ જઈ શકીશું ? હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! જે ઉપાય કરવાથી નદો અને નદીઓના પતિ સસુદ્રને તરીકે આપણે સૌ લંકામાં જઈ શકીએ, તે ઉપાય તું અમને બતાવ.’

હનુમાન અને સુગ્રીવને ઉપશુક્રત પ્રશ્ન સાંભળી ધર્માત્મા વિલીષણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘હે વાનરવરો ! હાલમાં બીજો કોઈ પણ ઉપાય ન કરતા આપણા રાજ રામચંદ્રે સસુદ્રને શરણે જવું એ જ યોગ્ય છે. આ અમિત બળવાળા સસુદ્રને સગર રાજાના યુગ્રોએ ખોદેલો છે; તેથી એ સસુદ્ર સાગરપુત્રોના વંશમાં જન્મેલા રામચંદ્રનું કાર્ય અવશ્ય કરશે જ.^{૨૬-૨૭}

ભુદિમાન વિલીષણના વચન સાંભળી વિશાળ ઝીવાવાળા સુગ્રીવે રામ-લક્ષમણની પાસે જઈ સસુદ્ર પાર ઊતરવા માટે સસુદ્રને શરણ જવા સંબંધી

વિલીપણની સલાહ નિવેદન કરી. સ્વભાવથી જ ધર્માચરણ પર પ્રીતિવાળા મહાતેજસ્વી રઘુવીરને એ સલાહ ઘણી જ રુચિકર થઈ પડી. તેમણે કાચું-કુશળ સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણનો સત્કાર કરવા માટે સ્મિત-હાસ્યપૂર્વક કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! વિલીપણની સલાહ મને યોગ્ય લાગે છે; પરંતુ સુગ્રીવ ઘણી જ તીવ્ર યુદ્ધિવાળો છે અને તું પણ મંત્ર કરવામાં કુશળ છો; માટે આ કાચામાં તમે બન્ને વિચાર કરીને જે યોગ્ય લાગે તે મને જણાવો.’

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી શરવીર લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવે આદરપૂર્વક કહ્યું : ‘હે નરવ્યાધ્ર ! હાલમાં આપણ સૌને સુખરૂપ થઈ પડે એવી વિલીપણની સલાહ અમને કેમ નહિ રુચે ? ૧૩૨-૩૮ આ ભયંકર સસુદ્ર પર સેતુ બાંધ્યા વિના દેવતાઓ અને અસુરો સહિત ઇંદ્ર પણ લંકામાં પ્રવેશી શકે એમ નથી; ૩૯ માટે હે રામચંદ્ર ! તમે વિલીપણના કહેવા પ્રમાણે કરો અને વિલંબ ન કરતાં સસુદ્રની પ્રાચીના કરવાને તત્પર થાઓ, જેથી આપણે સર્વ સેના સહિત રાવણે રક્ષણ કરેલી લંકામાં પ્રવેશી શકીએ.’ ૪૦

સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી અગ્નિ જેમ વેદી ઉપર વિરાજમાન થાય, તેમ રામચંદ્ર સસુદ્રના કિનારા પર ઢલોસન પાથરી તેના ઉપર વિરાજમાન થયા. ૪૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકમાં ૧૬મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૦ મો

વાનરછાવણીમાં રાવણનો હત-રામ-સુગ્રીવ વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન

તતો તિવિદ્ધં ધ્વજિનીં સુગ્રીવેનામિપાહિતામ્ ।
વદર્શં રાક્ષસોઽપ્યેભ્ય શાર્ફલો નામ કીર્તિવાજ્ ॥

આ સમયે દુરાત્મા રાવણનો ‘શાર્ફલ’ નામનો એક શુભ હત સસુદ્રના કાંઠા પર ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પડાવ નાખી રહેલી અને સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરસેનાને તેણે ઘીટી. સર્વ પ્રકારે સાવધ રહેનારી વાનરસેના ચોમેરથી સારી રીતે નિહાળીને એ શાર્ફલરાક્ષસ ઉતાવળે લંકામાં ગયો

અને તેણે રાવણને જાણ કરી : ‘હે રાજન્ ! વાનર તથા રીંછોની મોટી સેના આપની લંકાની સમીપ આવી પહોંચી છે. અમાપ અને જેમાં કોઈથી પ્રવેશ ન કરી શકાય એવી એ સેના બધે બીજે સસુદ્ર જ હોય એવી દેખાય છે । હે મોટી ક્રાંતિવાળા રાવણરાય ! દશરથ રાજાના પુત્ર અને ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા ‘રામ-લક્ષ્મણ’ નામના બે ભાઈઓએ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં સસુદ્રકિનારે આવીને પડાવ નાખ્યો છે. ૧-૪ હે મહારાજ ! રામનું સૈન્ય ચોમેરથી દશ યોજનનો અવકાશવેરીને પકડ્યું છે. તેનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત તમારે યથાર્થ રીતે જાણવા જેવું છે. ૬ હે મહારાજ ! તમે તમારા ફતો દ્વારા રામની સેનાનાં બળાબળ સંખંધી શીઘ્ર માહિતગાર થાઓ અને સીતા પાછી આપવી કે સુગ્રીવનું સાંત્વન કરવું, કિંવા પરસ્પર ભેદ પડાવવો, એમાંથી જે યોગ્ય લાગે તે કરો.’ ૧૦

શાર્ફલનાં વચન સાંભળી રાક્ષસરાજ રાવણે ‘આ વેળા શું કરવું ?’ એ બાબતનો ચોક્કસ વાર વિચાર કર્યો અને પછી અર્થજ્ઞેમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના ‘શુક’ નામના હૂતને વ્યવચિત્તે કહ્યું : ‘ઓ શુક ! તું મારી આસાથી સત્તર વાનરોના રાજ સુગ્રીવની પાસે બા અને હું કહું તે પ્રમાણે મારો સંદેશો મધુર અને નમ્ર વાણીથી તેને કહે. ૧ હે સુગ્રીવ ! તું ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો છે, મોટા બળવાળો છે અને નક્ષરાજનો પુત્ર છે. રામને સહાય કરવામાં તને કોઈ લાભ નથી; તેમ જ રામને સહાય કરવાનું કાચું પડતું મૂકવામાં તને કોઈ હાનિ નથી; તો પછી તું મારા જેવા એક મહાબળવાન રાજાની સાથે વ્યર્થ વેર શા માટે કરે છે ? હે કપીશ્વર ! તું પાછો આવ્યો બા. હું તને મારા ભાઈ સરળે ગણું છું. હે સુગ્રીવ ! દશરથપુત્ર રામની ઓડું મેં હૃદય કહ્યું છે, તેમાં તારું શું બગડ્યું છે ? ભલા વનવર ! તું તારી કિષ્કિંધામાં સુગ્રીવ પાછો આવ્યો બા. ૧૦, ૧૧ દેવતાઓ અને ગંધર્વો પણ મારી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નથી, તો પછી તમે વાનરો અને રામ-લક્ષ્મણ મહુબ્યો તેમાં કેમ જ પ્રવેશ કરી શકશો ?’

રાવણનો સંદેશો લઈને શુકરાક્ષસ પક્ષીનું રૂપ ધરીને ઉતાવળે આકાશમાર્ગે ઊડ્યો અને કેટલીક વારે સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા ઉપર આવીને તેણે અદ્ધર રહેરહે રાવણનો સંદેશો સુગ્રીવને કહી સંભળાવ્યો. અંતરિક્ષમાં રહેલા શુકરાક્ષસના મુખથી દુરાત્મા રાવણનો સંદેશો સાંભળીને સર્વ વાનરો એ શુકરાક્ષસને મુદ્ધિપ્રહારોથી હણવા માટે આકાશ પ્રતિ ઊડ્યા અને તેની પાસે જઈને તેને બળાત્કારે પકડીને પૃથ્વી પર ખેંચી લાવ્યા. જ્યારે વાનરો તેને ગઠઠાપાટું કરી પીડવા લાગ્યા, ત્યારે એ રાક્ષસ રઘુવીરને સંબોધી બોલ્યો :^{૧૨-૧૭} ‘હે કાકુત્સ્થ ! રાજાઓ કદી પણ દૂતનો વધ કરતા નથી; માટે તમે આ વાનરોને વારો તો ઘણું સારું. જે દૂત પોતાના સ્વામીએ કહેલાં વાક્ય ન કહેતાં પોતાને મનમમતાં વાક્ય કહેતો હોય તેવા દૂતનો જ વધ કરવો યોગ્ય છે.’^{૧૮}

શુકરાક્ષસનું ખેદચક્રાત વચન સાંભળીને રામચંદ્રે કહ્યું : ‘વાનરો ! તમે એને મારશો નહિ.’^{૧૯} રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરોએ શુકરાક્ષસને છોડી મૂક્યો. વાનરોના લયમાંથી સુકત થઈને શુકરાક્ષસ તુરત જ પોતાની પાંખોના બળથી આકાશમાં ઊડી ગયો અને અંતરિક્ષમાં રહી કહેવા લાગ્યો :^{૨૦} ‘હે શૈયંસંપન્ન ! મોટા બળ તથા પરાક્રમવાળા સુગ્રીવ ! સર્વ લોકોને રહાવનારા રાવણને હવે મારે અહીંથી જઈને શૌ પ્રત્યુત્તર આપવો ?’^{૨૧}

રાવણના શુભ દૂત શુકરાક્ષસનું વચન સાંભળીને ઉચ્ચ પરાક્રમવાળા અને અત્યંત બળવાળા વાનર-રાજ સુગ્રીવે કહ્યું :^{૨૨} ‘હે રાક્ષસ ! તું મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજે : ‘હે રાવણ ! તું મારો મિત્ર નથી કે બેઠી હું તારા પર દયા કરું, તેમ જ તું મારો ઉપકર્તા નથી કે બેઠી તું મને પ્રિય હોય ! હે દયાનન ! તું તો મારા મિત્ર રામચંદ્રનો શત્રુ છે, એટલે વાલીની પેઠે સહકર્કુષ્મ તારો વધ કરવો યોગ્ય છે.’^{૨૩} હે રાક્ષસેશ ! હું તારા જ્ઞાતિજનોનો, બંધુજનોનો અને પુત્રોનો વધ કરીશ. તેમ જ મોટી સેના સહિત લંકામાં આવીને તારી આખી લંકા

નગરીને ભસ્મ કરીશ. હે મૂર્ખ રાવણ ! કદાચ ઇદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓ તારું રક્ષણ કરવા આવે, તોપણ હવે તું રામના હાથથી જીવતો છૂટનારો નથી; કદાચ તું સૂર્યમંડળમાં કિંવા પાતાળમાં ભરાઈ પેસીશ અથવા તો શંકરને શરણે જઈશ તોપણ રામ તને જીવતો મૂકનાર નથી. હે દુરાચરણી રાવણ ! તું નક્કી માનજે કે હવે તારું અને તારા ભાઈ કુલકર્ણનું આયુષ્ય આવી ખૂટ્યું છે. હે દશગ્રીવ ! ત્રણ લોક વિષે વસતા પિશાચ, રાક્ષસ, ગંધર્વ અને અસુર-એઓમાંનો કોઈ પણ રામચંદ્ર-રૂપી કાળથી તને બચાવી શકે એમ નથી.’^{૨૪-૨૬} હે રાવણ ! વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અશક્ત થયેલા જટાશુ-ને મારીને તું સીતાને લંકામાં હરી લાવ્યો એમાં તે તે શું પરાક્રમ કયું ? જો તારામાં બળ હોત તો તું રામ-લક્ષ્મણના દેખતાં જ વિશાલાક્ષી સીતા-નું હરણ કેમ ન કરત ? હે દુષ્ટ ! આમ છતાં તું કેમ લાજતો નથી ?^{૨૭} હે દુષ્ટ, મહાબળવાળા અને દેવોથી પણ ન જિતાય એવા મહાત્મા રઘુવીરને હજી તું જોળાજતો નથી. શ્રીમાન રઘુવીર તારા પ્રાણોને અવશ્ય હરશે.’^{૨૮}

આ વેળા વાલ્મીકિયુત્ર સુવરાજ અંગદે કહ્યું : ‘હે મહાપુદ્ગિમાન વાનરેશ્વર ! આ દૂત નથી, પરંતુ શુભચર હોય એમ મને લાગે છે. એણે અંતરિક્ષમાં રહીને આપણી સેનાની ગણના કરી છે; માટે એને લંકામાં ન જવા દેતાં અહીં જ પકડીને બાંધી રાખવો, એ મને રુચે છે.’^{૨૯,૩૦}

રાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા થતાં વાનરો તુરત જ એ રાક્ષસને પકડવા માટે ઊંચે ઊડ્યા અને અનાથ-ની પેઠે વિલાપ કરતા તેને પકડી બાંધી દીધા.^{૩૧} પછી લયંકર વાનરોથી પીડાયેલા શુકરાક્ષસે મોટો આકેશ કરી રઘુવીરને કહ્યું : ‘હે દશરથનંદન ! આ વાનરો બળાત્કારે મારી પાંખો તોડી નાખે છે તથા આંખો ફોડી નાખે છે, તમે એમને વારો.’^{૩૨} આમ કરતા જો મારા પ્રાણ નીકળી જશે તો હું જન્મે તો દિવસથી આરંભી આજ દિન સુધીમાં જે જે પાપકર્મો કર્યો હશે, તે તે સઘળાં તમને લાગશે.’^{૩૩}

શુકરાક્ષસનાં દીન વચન સાંભળીને રામચંદ્રે

તેને મરણમાંથી બચાવ્યો અને વાનરોને કહ્યું :
'હે વાનરો ! ગમે તેવો પથ તે દ્રવ્ય છે, માટે જોને
જીવતો છોડી સૂકો ! ૧૩૪

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૨૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સેતુ પાંધી લંકા પહોંચવું

સર્ગ ૨૧ મો

સસુદ્ર ઉપર રામનો કોપ

તતઃ સાગરવેળાયાં દર્શનાસ્તીર્ય રાઘવઃ ।

અર્જલિ પ્રાહ્મુલ્લઃ કૃત્વા પ્રતિશિરઃ મહોદયે ॥૧॥

હવે સસુદ્રના તટ પર દર્શ પાથરી, હાથ ભેડી,
પૂર્વ દિશા તરફ યુગ રાખી, રામચંદ્રે શયન કયું.^૧
એ વેળા શત્રુમર્દન અને રણકુશળ રણવીરે સર્પની
ફણા સરખા, અનેક પ્રકારનાં સુવર્ણનાં આભૂષણોથી
વિભૂષિત, મણિજડિત સુવર્ણના બાબુબંધ તથા
મોનીઓની સેરાથી અલંકૃત થયેલા, સ્વરૂપવતી
ધાર્મીઓના હસ્તો વડે સ્નાનસમયે અનેક વાર
મસળાયેલા, પૂર્વકાળમાં રક્તચંદન તથા અગર
વડે ચર્ચાયેલા, શયનવખતે ચીતાના મસ્તકને
સમાગમ થવાથી ગંજાજળ વડે સેવાયેલા, તક્ક
નાગ સરખા શોભતા, સંગ્રામ વિષે પ્રલયકાળ
સરખા, શત્રુઓના શોકને વધારનારા, સુહૃદ્વર્ગને
હર્ષ ઉપજાવનારા, આમતુલ્યિત, સસુદ્ર પર્વત-
ની પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, વારંવાર બાણ છોડવા-
ને લીધે ધતુબની પ્રત્યંબા અથડાવાથી જેની
આમડી પર આઠાં પડી ગયાં હતાં એવા, મોટી
પરિધ સરખા અને હજારો ગાયોનાં હાન આપનારા
પોતાના વામ બુજને મસ્તક નીચે રાખી યોશીકું
બનાવ્યું. 'આજે સસુદ્ર મને સેના સહિત સામે
પાર ઉતારશે કિવા (એમ નહિ થાય તો) તેનું
મરણ થશે.' એવો દંઠ નિશ્ચય કરીને રામચંદ્ર
સૂતા અને તેમણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી શુદ્ધ થઈને
મોન ધારણ કયું.^{૨-૬}

પૃથ્વી પર દર્શાસન પાથરી તે ઉપર સાવ-
ધાન ચિત્તે સૂતેલા રામચંદ્રની શાસ્ત્રોક્ત નિયમ
ક બનુ પર્વત લાંબા.

પ્રમાણે ત્રણ રાત્રિઓ વીતી ગઈ.^{૧૦} નીતિસ અને
ધર્મમાં પ્રીતિવાળા રામચંદ્રે ત્રણ રાત્રિ સુધી પૃથ્વી
પર શયન કરીને નદીઓના પતિ સસુદ્રની ઉપાસના
કરી.^{૧૧} એ પ્રમાણે રામચંદ્રે શુદ્ધ અતઃકરણપૂર્વક
સસુદ્રની યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી, તોપણ મંદ
પુદ્ધિવાળા સસુદ્રે તેમને દર્શન આપ્યું નહિ,^{૧૨}
ત્યારે રામચંદ્ર દેખાયમાન થયા. તેમનાં નેત્ર લાક્ષ-
ણીય થઈ ગયાં અને તે પોતાની પાસે ભિલેલા
લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા :^{૧૩} 'હે લક્ષ્મણ ! આ
સસુદ્ર ગર્વને લીધે મને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવતો
નથી. શાંતિ, ક્ષમા, સરળતા અને પ્રિય સંભાષણ
ઈલાદિ સંતુરુષના શુભો દુર્જનની આગળ નિષ્ફળ
નીવડે છે. જે માણસ આત્મસ્લાધા કરનારો હોય
છે, જેનાં ચારિત્ર્ય હલકાં હોય છે, જે અધર્મમાં
પ્રવૃત્ત થતાં અચકાતો નથી, જે અહીં તહીં પોતાના
શુભો ગાતો કર્યો કરે છે અને કોઈ પણ પ્રાણી પર
દયા રાખતો નથી, તેવા માણસનો સાધારણ જન-
સમાજ સત્કાર કરે છે, શાંતિ ધરી બેસી રહેવાથી
દેશાંતરમાં તેમ જ સ્વદેશમાં કીર્તિ ફેલાતી નથી.
હે લક્ષ્મણ ! શાંતિ રાખવાથી સંગ્રામ વિષે બ્ય
પણ મળી શકતો નથી; માટે હે સામિત્રિ ! આજે
હું મારા પરાક્રમ વડે સસુદ્રનો નાશ કરીશ. હે
લક્ષ્મણ ! બે, આજે મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી છેદાઈ
મરણ પામેલાં મોટાં મગરમત્સ્યો વડે આજો સસુદ્ર
છવાઈ જશે. હે લક્ષ્મણ ! આજે હું મોટા જળ-
સર્પોને, મત્સ્યોને તેમ જ હસ્તીઓની સૂઠોને છેડી
નાખીશ અને નાના પ્રકારના યંત્રો, છીપલીઓ,
મત્સ્યો તથા જૂંદોના ભરેલા આખા સસુદ્રને મારાં
બલંત બાણો વડે શોષી નાખીશ. હું ક્ષમા રાખીને
મેઠો છું તેથી સસુદ્ર મને નિર્ભય ધારે છે. આવા
દુર્જનની આગળ ક્ષમાશુણ્ય દર્શાવવો એ ધિક્કારને
પાત્ર છે. હે સૌમિત્રિ ! શાંતશુણ્ય દર્શાવવાથી સસુદ્ર
મને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડતો નથી; માટે લાવ,
મારું ધતુબ્ય અને જેરી સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણ !
આજે હું સસુદ્રને સૂકવી નાખીશ; એટલે સર્વ

- મરણમાથા પછી પ્રાણીઓનાં રાજ બળ હીન
તરે છે

હોડા-જવી માટેનો સો યોજનનો સેતુ કેવી રીતે બંધાયો ?

શીરામની આજ્ઞા અને તક્તીદાની યોજના મુજબ સેતુકેશ્વે તુરંત જ રડો વડે ચોટા ચોટા જમ, તો, રાખર વગેરે કાતીને સસુદ પૂરવા માંડ્યો; આથી પાંચ વર્ષ દિવસમાં સેતુ તૈયાર થયું.

જ્યારે અમોઘ બ્રહ્માન્ન જોયું ત્યારે જ સમુદ્ર રામને શરણ થયો.

તપ, ઉપાસના અને બાણોને પણ નહિ સંકારવાથી છેવટ શ્રીરામે બ્રહ્માનંદ સંતુ બ્રહ્માના ઉદ્યાન
પણ તે જોતા જ સમુદ્ર માનવરૂપે મંકડી મણિઓના ધાળ ભરાવી શરણે આવ્યો અને પ્રાર્થના કરી
તે અમોઘ બ્રહ્માન્ન ચોતાને બાંહે ચોર તથા પાપીઓની જ ઉપર સંકળ કરાવ્યું.

વાનરો પગે ચાલીને સુખપૂર્વક લંકામાં પ્રવેશ કરશે. હે લક્ષ્મણ! હંઝરો તરંગોવાળા આ અણુભય સસુદ્રને હું આજે મારા ક્રોધથી ક્ષુભિત કરીશ અને મારા બાણો વડે તેની મર્યાદા તોડી નાખીશ. કદાપિ બળવાન રાક્ષસો સસુદ્રનું રક્ષણ કરતા હશે, તોપણ હું આજે તેને નિશ્ચય શોષી નાખીશ. ૨૪-૧૧

પછી રઘુવીરે ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું. ક્રોધને લીધે તેમની દૃષ્ટિ ચિકરાળ થઈ ગઈ અને પોતે પ્રલયકાળના પ્રબલિત અગ્નિ સરખા દુર્ધર્ષ જણાવા લાગ્યા. ૨૪-૨૫ રામચંદ્રે ધનુષ્ય સંભળ કરી, તેના ઘોર ટંકારવથી આખા જગતને બળ-જાળાવી દીધું અને ઇંદ્ર જેમ વજ્રપ્રહાર કરે તેમ સસુદ્ર ઉપર તીવ્ર બાણ છોડવા માંડ્યાં. ૨૬ તેજથી ઝળહળતાં રઘુવીરનાં તીક્ષ્ણ બાણો ઉપશઉપરી સસુદ્રના જળમાં પડવા લાગ્યાં; તેથી તેમાંનાં જળ-ચર પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. એ વેળા મત્સ્યો અને મગરોથી ભરેલું સસુદ્રનું જળ ઊછળવા લાગ્યું તથા બાણોના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુનો મોટો મુસવાટો સંભળાવા લાગ્યો. એકાએક આખો સસુદ્ર ફોલ પામ્યો, મોટા તરંગો ઊછળીને એકબીજા સાથે અફળાવા લાગ્યા અને ધુમાડાના ગોટેગોટા જણાવા લાગ્યા. ચક્રચકિત નેત્રવાળા અને મોટી મોટી ફણાવાળા સર્પો તથા પાતાળમાં વસનારા બળવાન દાનવો ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકારવા લાગ્યા. જળચર પ્રાણીઓ સહિત સસુદ્રના હંઝરો તરંગો વિંધ્યાચળ અને મંદરાચળ જેટલા જિંચા ઊછળતા હતા. ૨૭-૩૧ એકસામટા ઊછળતા તરંગો પરસ્પર અથડાવાથી અને રાક્ષસો તથા જળચર પ્રાણીઓ એકાએક ગભરાઈ જવાથી સસુદ્રમાં ભારે ઘોંઘાટ મચી રહ્યો. ૩૨

વારંવાર પોતાનું મોઢું ધનુષ્ય ખેંચી બાણ વરસાવતા અને શ્રમને લીધે ફીફં આસ લેતા રામચંદ્રને બોઈ, સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણે તેમની પાસે જઈ તેમનું ધનુષ્ય પકડી રાખ્યું અને બાણ નહિ મૂકવા માટે વિનંતિ કરતાં કહ્યું: ૩૩ ‘હે શરવીરો-મા અશ્વગૃધ રઘુવીર! સસુદ્રને શોષણ કર્યા વિના પણ તમારું કાર્ય પાર પડે એમ છે; તો પછી

આમ ક્રોધ કરવાની શી આવશ્યકતા છે? તમ સરખા સાધુ પુરુષો ક્રોધને વશ થતા નથી. હે આર્ય! બ્રાતા! તમે તમારા લાંબા કાળના સદા-ચરણ તરફ દૃષ્ટિ કરો.’

આ વેળા અંતરિક્ષમાં શુભરૂપે જિભેલા પ્રહારિઓ તથા દેવર્ષિઓ પણ ‘હે રામ! આ કષ્ટરૂપ કાર્ય કરવું જવા દો,’ એમ મોટા સાદે બોલી હાહાકાર કરવા લાગ્યા. ૩૪, ૩૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આલેખ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દકાંડમાં ૨૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૨ મો

સેતુબંધન અને સાગરસંતરણ

અયોવાચ રઘુએઠઃ સાગરં દાક્ષ્યં વચઃ ।

અઘાહં શોષયિષ્યામિ સપાતાલં મહાર્ણવમ્ ॥ ૧ ॥

પછી રામચંદ્રે સસુદ્ર પ્રત્યે દારુણ વચન કહ્યાં : ‘હે સાગર! આજે હું પાતાળ પર્યંત તારા જળને શોષી નાખીશ. ૧ હે મહોદધિ! આજે મારાં બાણોથી તારું જળ સુકાઈ જવાને લીધે તારે વિષે રહેતાં હંઝરો પ્રાણીઓનો નાશ થશે અને જળને ઠેકાણે ધૂળ ઊડશે. ૨ હે દાનવોના નિવાસ-રૂપ સાગર! તું જળથી વૃદ્ધિ પામેલો હોવાને લીધે મારા પરાક્રમને બહુતો નથી, પણ આજે મારા ધનુષ્યમાંથી છુટેલાં અસંખ્યાત બાણસમૂહોથી તારા ઉપર સેતુ બાંધીશ અને વાનરો પગે ચાલતા સામે પાર જશે. હે ગર્વચુકત સસુદ્ર! તું નિશ્ચય માનને કે આજે મારા હાથથી તને મોટો સંતાપ થશે.’ એ પ્રમાણે કહી મહાબળવાન રઘુવીરે પ્રહારક સરખા એક બાણ વિષે પ્રહારાત્મનો પ્રયોગ કરી તેને ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું અને પ્રત્યંચા ખેંચી. ૩-૫ રામ-ચંદ્રે પ્રહાર અઢાવી ધનુષ્ય ખેંચ્યું, ત્યારે બાણે પૃથ્વી અને આકાશ ફાટતાં હોય તેવા ભારે કડાકા થયો. પર્વતો કંપાયમાન થયા, ૬ સર્વત્ર અધકાર છવાઈ ગયો, દિશાઓ પ્રકાશરહિત થઈ ગઈ, સરોવરો અને નદીઓનાં જળ ડહોળાઈ ગયાં, ૭ નક્ષત્રો સહિત સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિ ત્રાસી થઈ ગઈ, સૂર્યનો પ્રકાશ હોવા છતાં આકાશ અધકાર

વાણી જણાવા લાગ્યું અને આકાશમાં ઉપરાઉપરી વીજળીઓના ઝમકારા સાથે મોટા મોટા કંઠકા થવા લાગ્યા. ૮૯ પરિવહ વગેરે દિવ્ય વાયુઓ મોટા વેગથી વાવા લાગ્યા, વૃક્ષો તડાતડી પડવા લાગ્યાં; આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં, ૧૦ વાયુના સપાટાથી મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો તૂટી પડવા લાગ્યાં, આકાશ વિષે મોટો ગડગડોટ થવા લાગ્યો, વાદળોમાંથી વીજળીઓ પડવા લાગી, અગ્નિ વરસવા લાગ્યો, ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા અને દંડિ-ગેાચર યતારાં તથા દંડિગેોચર નહિ યતારાં પ્રાણી-ઓ ભયભીત થઈને વીજળી સરગો ઘોર નાહ કરવા લાગ્યાં. આવો ઉપાત ભોઈને સઘળાં ભૂત પ્રાણીઓ ઉદ્દેગ પામ્યાં અને પૃથ્વી પર લપાઈને સૂઈ ગયાં. તેઓ ભયને લીધે જરા પણ હાલતાં-ચાલતાં ન હતાં. એ વેળા હસ્તીઓ, રાક્ષસો અને જેળચર પ્રાણીઓથી ભરેલો ભયંકર ધ્રુવવાટ કરતો તથા મોટી મોટી છાળો નાખતો સસુદ્ર મર્યાદા ઝાળાંગીને એક ચોળન સુધી વધી ગયો. ૧૨-૧૫ નદીઓના પતિ સસુદ્ર મર્યાદા મૂકી; પરંતુ શત્રુ-મર્દન રઘુવીરને સ્થળે જિભા હતા, તે સ્થળેથી એક ડગલું પણ હલ્યા નહિ.

ત્યાર પછી જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય ઉદય પામે, તેમ જળના મધ્યભાગમાંથી તેજસ્વી કૃષ્ણ-વાળા સર્પો સહિત સસુદ્ર પોતાતું દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થયો. તેનો વર્ણ ચક્રચક્રિત વૈદુર્યમણિ જેવો હતો, તેણે જિંથી ભતનાં સુવર્ણ-નાં આભૂષણો પહેર્યાં હતાં, તેનાં નેત્ર કમળ સરખાં હતાં, તેણે રક્તવર્ણનાં પુષ્પ અને રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં તથા મસ્તક પર ભતભતનાં પુષ્પોથી ગૂંથેલો મુકુટ પહેર્યો હતો. એ સસુદ્ર બીજાં પણ ભતભતનાં સુવર્ણભરણો તથા તેમને પોતાને વિષે દિવ્ય થયેલા સ્ત્રીના હાર ધારણ કર્યા હતા. હિમાલયની પેઠે અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી શોભતો, મેઘસમૂહ તથા વાયુથી ભીજળતી છાંયોવાળો અને ગંગા તથા સિંધુ વગેરે સુખ્ય સુખ્ય નદીઓથી વીંટાયેલો એ સસુદ્ર ‘હે રામચંદ્ર’ હું તમારે શરણે છું’ એમ જોલતો બાણ સાંધી જિભેલા રામ-

ચંદ્રને શરણે આવ્યો અને હાથ ભેડી બોલ્યો : ‘હે રામચંદ્ર ! હે સૌમ્ય ! પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચે મહાભૂત નિરંતર પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહે છે. ૧૧-૨૩ તે પ્રમાણે હું મારી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહેલો હોવાથી અગાધ અને જિતરી ન થકાઈં તેવો છું. એ હું અગાધ ન હોઈ, તો મારામાં વિકાર થયો ગણ્યુ. હે રાજપુત્ર ! તમારે સેના સહિત સામે પાર જવું છે, પરંતુ હું કામનાથી, લોભથી કે ભયથી કંઈ એમ નથી; ૨૪, ૨૫ છતાં હે રઘુવીર ! મોહવશ હું ખમીને પણ હું તમને સામે પાર જવાનો માર્ગ કરી આપીશ. હે રામ ! તમારી સેના અને જિતરીને સામે પાર જશે, ત્યાં સુધીમાં મારે વિષે વસતાં મગર વગેરે જળચર પ્રાણીઓ તમારી સેના પર પ્રહાર કરશે નહિ. હે રામચંદ્ર ! સર્વ પ્રકારે હું વાનરોને સામે પાર જવામાં સહાય કરીશ.’

સસુદ્રનાં વચન સાંભળી રઘુવીરે કહ્યું : ‘હે સાગર ! તું ભલે આવ્યો; પરંતુ મેં ધનુષ્ય ઉપર જે આ અરોધ બાણ ચઢાવ્યું છે, તે કહી પાછું જિતરે એમ નથી; માટે તું જ કહે કે આ અરોધ બાણ હું કયા સ્થળે મૂકું ?’

રામચંદ્રનું વચન સાંભળીને તથા ધનુષ્ય પર ચઢાવેલું અરોધ બાણ ભોઈને મહોદધિએ કહ્યું : ‘હે રઘુવીર ! જેમ તમે સર્વ લોકમાં વિખ્યાત છો, તેમ સર્વત્ર વિખ્યાત એવો ‘દુર્મકુલ્ય’ નામનો એક અતિ પવિત્ર પ્રદેશ મારાથી ઉતરે આવેલો છે. ૨૬-૨૮ ત્યાં ભયંકર કર્મ કરનારા તથા ભયંકર રૂપવાળા આલીર આદિ ભતિના ઘણા જો લોકો વસે છે અને તે પાપીઓ મારું જળ પીએ છે. ૩૦ એ પાપકર્મી દુષ્ટોના સ્પર્શથી જીવજંતુ દુઃખ મારાથી સહન થઈ શકતું નથી, માટે હે રામ ! તમે આ દિવ્ય બાણને તેઓ ઉપર મૂકી સફળ કરો. ૩૧

મહોદધિનું વચન સાંભળી રામચંદ્રે પોતાનું દિવ્ય બાણ તેના કહેવા પ્રમાણે ઉતર દિશા તરફ મૂક્યું. ૩૨ વજ્ર સરખું પ્રકાશિત રામચંદ્રનું બાણ પૂર્વોક્ત ‘દુર્મકુલ્ય’ નામના પ્રદેશમાં જઈને પડ્યું;

એથી એ પ્રદેશનું 'મરુકંતાર' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું.^{૩૩} રામચંદ્રનું બાણ પડવાથી પૃથ્વી ફાટવાને લીધે મોટો ધડાકો થયો અને પાતાળ ફાટીને તેમાંથી જળ બહાર નીકળી આવ્યું.^{૩૪} બાણ પડવાના સ્થળે જે મોટો ખાડો પડ્યો તેનું 'ત્રણકૂપ' એવું નામ વિખ્યાત થયું. એ ત્રણકૂપમાં સમુદ્રના જેવું અષ્ટ જળ ભરાઈ આવ્યું.^{૩૫} બાણ પડતી વેળા પૃથ્વી ફાટવાથી અતિ કારુણ્ય શબ્દ થયો અને આસપાસનું જળ સુકાઈ ગયું.^{૩૬} જળરહિત થવાને લીધે તે પ્રદેશનું 'મરુકંતાર' નામ પ્રખ્યાત થયું. એવી રીતે 'મરુકંતાર દેશનું' જળ શોષી લઈને દેવ સરખા પરાક્રમવાળા દશરથનંદન રઘુવીરે તેને વરદાન આપતાં કહ્યું: 'આ મરુકંતાર પ્રદેશમાં જળ નહિ હોવા છતાં પણ તેમાં પશુઓ સુખથી રહેશે, ઘણા રોગો થશે નહિ. કૃષ્ણ, મૂળ તથા રસ વગેરેની નીપજ સારી થશે; પૃથ્વી રસાતળ રહેશે; ગાયો વગેરે દૂધ આપશે અને સુગંધવાળી ભત-ભતની ઔષધિઓ થશે.' એ પ્રમાણે રામચંદ્રના વરદાનથી એ મરુકંતાર પ્રદેશ સારા રસકસવાળો થયો છે.^{૩૭-૩૮}

રામચંદ્રના બાણથી મરુકંતાર પ્રદેશ જળરહિત થયો, ત્યારે નદીઓના પતિ સમુદ્ર સર્વ શાન્તોના તત્વને બહુનારા રઘુવીર પ્રત્યે કહ્યું: 'હે સૌમ્ય! તમારી સેનામાં રહેલો નલ વાનર વિશ્વકર્માને પુત્ર છે. તેણે પોતાના પિતા પાસેથી ઉત્તમ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે તમારા પર પ્રીતિવાળો પણ છે. એ નલ વાનર મોટા ઉત્સાહથી મારા પર સેતુ બાંધશે. હું તે સેતુને મારા જળ પર ટકાવી રાખીશ. હે રાઘવ! એ નલ વાનર તેના પિતા વિશ્વકર્માને જેવો જ ઉત્તમ કારીગર છે.'

એટલું કહી સમુદ્ર અંતરિક્ષે પડ્યો. પછી નલ વાનરે રામચંદ્રની આજ્ઞા આવી કહ્યું: 'હે રઘુવીર! સમુદ્રે જે કહ્યું તે સત્ય છે. મારા પિતાના વરદાનના પ્રભાવથી હું અત્યંત વિસ્તારવાળા આ સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીશ. હે રામ! આજે મને નિશ્ચય થાય છે કે આ લોક વિષે હજારો વર્ષ કરવા માટે દંડના જેવો બીજો એકે ઉપાય નથી. જે માણસો

કુતમ્બ હોય છે, તેઓ પર ક્ષમા રાખવી અથવા તેઓની સાથે શાંતિથી વર્તવું ફિંવા તેઓને સત્કાર કરવો એ સઘળું ધિક્કારવા લાયક છે.^{૪૦-૪૫} આ સમુદ્રને તમારા પૂર્વજ સગરપુત્રોએ ખોદેલો છે, છતાં તે આજે કુતમ્બ થયો છે, બન્યારે તમે તેને દંડ દેવા તૈયાર થયા, ત્યારે તેણે પ્રત્યક્ષ થઈને પોતાના પર સેતુ બાંધવાની સૂચના કરી છે.^{૪૬} હે રાઘવ! પૂર્વે મ દરાચળ વિષે મારા પિતાએ મારી માતાને વરદાન આપ્યું હતું કે, 'હે દેવી! તને મારા જેવો પરાક્રમી પુત્ર થશે.'^{૪૭} એ વિશ્વકર્માને હું ઔરસ પુત્ર છું અને મારું કળાકૌશલ્ય તેમના સરખું જ છે. આજ સુધી તમોએ મને આ બાબતમાં કંઈ પૂછ્યું ન હતું, એટલે વિનાપ્રસંગે મેં મારા શુભોત્તુ વર્ણન તમારી આજ્ઞા કર્યું ન હતું.^{૪૮} હે રામ! હું સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધવા સમર્થ છું, માટે તે કાર્ય કરવાની વાનરોને આજે જ આજ્ઞા આપો.^{૪૯}

નલ વાનરનાં વચન સાંભળીને રામચંદ્રે વાનરોને આજ્ઞા આપી, એટલે તુરત જ હર્ષિત થયેલા પ્રૌઢ દેહવાળા હંભરો અને લાખો વાનરો ઘાડાં જંગલોમાં નીકળી પડ્યા અને મોટા મોટાં વૃક્ષો ઉખેડી પાકી સમુદ્ર પ્રત્યે ખેંચી આણવા લાગ્યા. તે વાનરો સાલ, અશ્વકર્ણ, ધાવડો, વાંસ, કેવડો, અર્જુન, કરંદેણુ, તાલ, તિલક, તગર, બીલી, સમ-પર્ણ, આંખો અને આસોપાલવ વગેરે ભતભતનાં વૃક્ષો ખેંચી લાવી સમુદ્રને પૂરવા લાગ્યા.^{૫૦-૫૨} કેટલાક સુખ્ય વાનરો ઇર્ધ્વજ સરખાં મોટા વૃક્ષોને મૂળ સહિત તેમ જ મૂળરહિત ખેંચી આણવા લાગ્યા; કેટલાક વાનરો તાલ, દાહિમ, નારિયેળી, ખહેડો, કેરડા, ઔરસલી અને લોમડા આદિ વૃક્ષો ચોખેરથી ખેંચી આણવા લાગ્યા. મોટા દેહવાળા અને અત્યંત બળવાળા કેટલાક વાનરો હાથીના દેહ જેવડી મોટી મોટી શિલાઓ તથા પર્વતશિખરો ઉખેડીને સહેલાઈથી લાવી શકાય તેવાં સાધનો દ્વારા સમુદ્રમાં ઘસડી લાવવા લાગ્યા.^{૫૩-૫૬} બન્યારે મોટાં મોટાં પર્વત-શિખરો સમુદ્રમાં નાખવામાં આવતાં હતાં, ત્યારે સમુદ્રનું જળ જીંચે ઊછળતું હતું અને પાકું

નીચે પડતું હતું. મોટી મોટી શિલાઓ પડવાથી આખો સમુદ્ર ખળભળી ઊઠ્યો. કેટલાક વાનરોએ સેતુ વાંકાચૂકો ન થાય એટલા માટે લાંબી દોરીઓ આલો રાખી હતી. એ પ્રમાણે નલ વાનર નહ અને નદીઓના પતિ સમુદ્ર ઉપર સો ચોજનનો વિશાળ સેતુ બાંધવા લાગ્યો. એ વેળા રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા સર્વ વાનરો સેતુ બાંધવાના કાર્યમાં નલને સહાય કરવા લાગ્યા. કેટલાક દંડ ગ્રહણ કરી ઊભા હતા, કેટલાક વૃક્ષ વગેરે શોધતા હતા અને કેટલાક મેઘ તથા પર્વત જેવડાં મોટાં મોટાં ગુપ્તયુક્ત વૃક્ષ તેમજ સૂકાં કાષો લાવી આપતા હતા. ૫૭-૬૧ દાનવો સરખા પરાક્રમી કેટલાક વાનરો પર્વત જેવડી શિલાઓ તથા ગિરિ-શિખરો ઉપાડીને દોડ્યા આવતા હતા. તેઓ ન્યારે મોટી મોટી શિલાઓ અને પર્વતો ઉપરાઉપરી સમુદ્રમાં નાખતા હતા, ત્યારે ઘોર શબ્દ થતો હતો. ૬૨, ૬૩

સત્વર કાર્ય કરનારા, મોટી કાયાવાળા, ઉતાવળી ગતિવાળા અને લયંકર પરાક્રમવાળા બળવાન વાનરોએ પહેલે દિવસે ઔઠ ચોજન સેતુ બાંધ્યો. બીજે દિવસે બીજા વીસ ચોજન, ત્રીજે દિવસે બીજા એકવીસ ચોજન, ચોથે દિવસે બાવીસ અને પાંચમે દિવસે બાઝીના ત્રેવીસ ચોજન મળી કુલ સો ચોજન લાંબો સેતુ બાંધીને સામેના કિનારા સાથે સાંધી દીધો. ૬૪-૬૮

વિશ્વકર્માના પુત્ર અને વિશ્વકર્મા સરખા કાર્યકુશળ નલ વાનરે સો ચોજનનો સેતુ બાંધી સર્વને આશ્ચર્યચકિત કર્યા. ૬૯ સમુદ્ર પર નલ વાનરે બાંધેલા સુંદર સેતુ આકાશમાં રહેલા સ્વાતિપથ સરખો શોભતો હતો. ન્યારે સેતુ પૂરેપૂરો બાંધી રહ્યો, ત્યારે દેવતાઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ નલ વાનરનું એ અતિ હૃદયકાર્ય જોવા માટે અતરિક્ષમાં આવી ઊભા રહ્યા અને દશ ચોજન પહોળા તથા સો ચોજન લાંબા સેતુને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. કાર્ય સિદ્ધ થયેલું જોઈને સર્વ વાનરો દ્વંદ્વવા તથા ગર્જવા લાગ્યા. મનથી પથુ ન વિચારી શકાય એવી રીતે રચાયેલા અને અદ્ભુત હોવાથી રૂંવાં ઊભાં કરે એવા સેતુને

જોઈ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ આશ્ચર્યચકિત થયાં. અત્યંત બળવાળા કરોડો અને અખતો વાનરો તે સેતુ બાંધતાં બાંધતાં જ સમુદ્રને સાથે પાર પહોંચી ગયા. સમુદ્ર ઉપર સારી રીતે રચાયેલો વિશાળ સેતુ ઓના મરતકમાં પૂરેલા સીમંત (સેંધા) સરખો શોભતો હતો. ૭૦-૭૧

સેતુ બાંધી રહ્યા પછી વિભીષણ પોતાના મંત્રીઓ સહિત હાથમાં ગદા લઈને શત્રુઓના સુખ સમાચાર મેળવવા માટે સમુદ્રની સાથે પાર જઈ ઊભો. એ વેળા સુગ્રીવે સત્યપરાક્રમી રઘુવીરને કહ્યું : ૭૨ 'હે રાઘવ ! તમે હનુમાનના ખલા પર બેસો અને લક્ષમણને અંગદના ખલા પર બેસવા દો. હે શૂરવીર ! અનેક ભતનાં મત્સ્યોથી ભરેલો આ સમુદ્ર ઘણો વિશાળ છે, માટે આ બન્ને વાનરો તમને જીવંતીને આકાશમાર્ગે જશે. ૭૩ સુગ્રીવનું વચન માન્ય કરી ધનુષ્યને ધારણ કરનાર શ્રીમાન રામચંદ્ર લક્ષમણને સાથે રાખી વાનરસેનાની આગળ આલવા લાગ્યા. સુગ્રીવ પથુ તેમની સાથે ચાલતો થયો. બંધવાનાદિ કેટલાક સુપ્ત વાનરો સેનાના મધ્યભાગમાં ચાલતા હતા; કેટલાક પડપો ચાલતા હતા; ૭૪, ૮૦ કેટલાક જળમાં પડીને તરતા હતા; કેટલાક સાગની વચ્ચે ચાલતા હતા અને કેટલાક ગરુડની પેઠે આકાશમાં ઊડતા જતા હતા. સમુદ્ર જોળગતી એ વાનરસેનાના લયંકર કૌશલ્ય આગળ ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્રની ગર્જના દંકાર્ જતી હતી. ૮૧, ૮૨

નલ વાનરે બાંધેલા સેતુ ઉપર થઈને વાનરો ની મોટી સેના સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠા પર આવો પહોંચી અને ત્યાં તેણે ઘણાં મૂળ, ફળ તથા સ્વાદિષ્ટ જળવાળા સાગરના તટ પર સુગ્રીવની આજ્ઞાથી પહોંચી નાખ્યો. ૮૩ રામચંદ્રનું અદ્ભુત અને હૃદયકર્મ જોઈને સર્વ દેવતાઓ, સિદ્ધો, આસ્થો તથા મહર્ષિઓ તેમની આગળ આવ્યા અને આકાશગંગાના પવિત્ર જળ વડે તેમના પર પૃથક્ પૃથક્ અભિષેક કરી કહેવા લાગ્યા : ૮૪ 'હે નરદેવ ! તમે શત્રુઓ પર જય મેળવો અને સમુદ્ર પર્થતની પૃથ્વીનું લાંબાં કાળ સુધી પાલન કરો. એ પ્રમાણે

સેતુબંધનના કાર્યથી પ્રસન્ન થયેલા દેવતાઓએ બ્રાહ્મણોથી સત્કાર પામેલા રઘુવીરને આશીર્વાદ આપ્યો. ૮૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમા ૨૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૩ મો

ભયાનક યુદ્ધનાં પૂર્વચિહ્નો શકુંનવિચાર
નિમિત્તાનિ નિમિત્તઘ્નો હૃદ્વા લક્ષ્યણપૂર્વજઃ ।
લૌમિત્રિ લંપરિવ્યવ્ય રૂદં વચનમબ્રવીત ॥ ૧ ॥

પછી શકુંનશાસ્ત્ર જાણનારા શ્રીમાન રામ-
ચંદ્ર તે સમયે થતા શકુંનો ભેદ પોતાના નાના
ભાઈ લક્ષ્મણને ભેટી કહ્યું: ૧ 'હે લક્ષ્મણ! હવે
આપણે શીતળ જળવાળાં તથા ક્ષણ્યુક્ત વૃક્ષો
વાળાં સુંદર વન શોધીને તેમાં રીંછ-વાનર વગેરે-
ની સેનાને ભુદા ભુદા વિલાગમાં વ્યૂહરચના અનુ-
સાર ગોઠવવી ભેદભે. ૨ મને લાગે છે કે હવે થોડા
સમયમાં જ રીંછ, વાનર તથા રાક્ષસાદિ સર્વ
વીર પુરુષોના સંહાર કરે એવો મોટો ભય આવી
પડશે. ૩ હે ભાઈ! ભે ને, આ ધૂળ સહિત વટો-
ળિયો ચઢે છે, પૃથ્વી કંપે છે, પર્વતોનાં શિખરો
ધ્રુજે છે, વૃક્ષો મૂળમાંથી ઊખડી પડે છે. ૪ ધૂસરા
વર્ણવાળા અને ખરાબ દેખાવવાળા મેલો કઠોર
ગજના કરતાં ઋધિરમિશ્રિત જળ વરસાવે છે; ૫

રાતા ચંદનના સરખા વર્ણુવાળી સંધ્યા ઘણી જ
ભયંકર લાગે છે, પ્રત્યક્ષિત થયેલા સૂર્યમંડળ-
માંથી અગારા વરસે છે; ૬ દીન થયેલાં તથા કૂર
એવાં પશુપક્ષીઓ સૂર્યના સાચું ભેદને મોટો ભય
ઉપજાવે એવા અભાંગલિક શબ્દ કરે છે; ચંદ્ર
પોતાના પ્રકાશ ગાંધો પડવાને લીધે લોકોને સંતાપ
આપે છે અને જાણે સર્વ લોકોના ક્ષય થવાનું
સૂચવતો હોય એમ રાતાં કાળાં પરિવેશ સહિત
તે ઉદય પામેલો છે. ૭ હે ભાઈ! સૂર્યની આસ-
પાસ પશુ નાનું, ભયંકર, કઠી નહિ ભેગેલું તેમ
જ રાતા વર્ણુનું દૃઢાણું દેખાય છે. વળી હે
લક્ષ્મણ! નિર્ભય સૂર્યમાં કાળો ડાઘ ભેવામાં
આવે છે. ૮ ઘણી ધૂળ ઊડવાથી નક્કરો પ્રકાશ-

રહિત થઈ ગયાં છે. હે લક્ષ્મણ! આ સર્વ દુઃશકુંનો
ત્રણે લોકોના ક્ષય થવાનું સૂચવે છે. ૧૦ કાગડો,
ખાજ તથા ગૃધ્ર આદિ કૂર પ્રાણીઓ એકાએક
નિર્ભયપણે નીચે ઊતરી આવે છે અને શિયાળવાં
ભય ઉપજાવે એવા અભાંગલિક રવરે રહે છે. ૧૧
હે ભાઈ! આ સર્વ ઉત્પાતો ઉપરથી મને લાગે છે
કે હવે થોડા સમયમાં જ વાનરો તથા રાક્ષસોએ
પરસ્પર ફેટલાં પર્વતશિખરો, ત્રિશુળો અને તર-
વાર વગેરે હથિયારો વડે આ પૃથ્વી પર માંસનો
કીચડ થશે તથા લોહીની નીકો વહેશે. ૧૨ હે
લક્ષ્મણ! આ આજે જ આપણે સર્વ વાનરોને
સાથે ભઈને રાવણે પાલન કરેલી દુર્ધર્ષ લંકાનગરી
પર અતિ ઉતાવળે આક્રમણ કરીશું. ૧૧-૧૩

એટલું કહીને સંજામમાં શત્રુઓનો પરા-
ભવ કરનારા ધનુર્ધારી રામચંદ્રે લંકા તરફ ચાલવા
માંડ્યું. ૧૪ ત્યારે રાક્ષસોના વધ કરી રઘુવીરનું
પ્રિય કરવાની દંઠ ઇચ્છાવાળા સર્વ વાનરો પશુ
સુગ્રીવ તથા વિભીષણની સાથે મોટી ગજના
કરતા રામચંદ્રની પાછળ જવા લાગ્યા. અત્યંત
પરાક્રમવાળા વાનરોની આવી ચેષ્ટા ભેદને રામ-
ચંદ્ર અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. ૧૫, ૧૬

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમા ૨૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૪ મો

વાનરસૈન્યની વ્યૂહરચના-રાવણનો

ક્રોધ અને ગર્વ

સા વીરસમિતી રાક્ષા વિરરાજ વ્યવસ્થિતા ।

શશિના શુભનક્ષત્રા પૌર્ણમાસીશ શારદી ॥ ૧ ॥

નિર્ભય નક્ષત્રોવાળી શરદપૂનમની રાત્રિ જેમ
ચંદ્ર વડે શોભે, તેમ શૂરવીર યોદ્ધાઓવાળી અને
ઉત્તમ રીતે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલી વાનરસેના
રઘુવીર વડે અત્યંત શોભતી હતી. ૧ એ વેળા સમુદ્ર
સરખા વાનરસૈન્યના વેગથી અત્યંત પીડિત થયેલી
પૃથ્વી ત્રાસ પામીને કંપાયમાન થઈ. ૨

વાનરસૈન્ય આગળ વધ્યું અને લંકાનગરીની
લગભગ આખી, ત્યારે રૂવાં ઊભાં કરે એવો લંકામાં
થતો રાક્ષસોના તથા ભેરી, સૃદંગ વગેરેનો તુસલ

ધ્વનિ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. એ ધ્વનિ સાંભળી ભયભીત ન થતાં અત્યંત ઉત્સાહમાં આવેલા વાનરો તે ધ્વનિ સંહન ન થઈ શકવાથી તેની સામે મોટી મોટી ગજનાઓ કરવા લાગ્યા. વેગથી આકાશમાં ચઢેલા મેઘોની ગજના સરખી એ વાનરોની ગજનાઓ લંકામાં વસતા રાક્ષસોના પશુ સાંભળવામાં આવી. ૩-૫

ચિત્રવિચિત્ર ધન-પતાકાવાળી રાવણની લંકા-નગરી દૂરથી જોવામાં આવી કે તરત જ શ્રીમાન રામચંદ્રને સીતા સાસરી આવ્યાં. તેમના ચિત્તમાં એકાએક ખેદ થઈ આવ્યો અને તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા : ‘અરે ! જેમ મંગળ’ નામનો ગ્રહ રોહિણીને ઉપરોધ કરે, તેમ દુષ્ટાત્મા રાવણે મૃગના અગ્નિનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાળી મારી પ્રહ્લપ્રિયા સીતાને આ લંકામાં રોકી રાખી છે.’

પછી લક્ષ્મણના સાચું જોઈ લાંબો નિસાસો નાખી રામચંદ્રે સમયોચિત હિતવચન કહ્યાં : ‘હે લક્ષ્મણ ! આ સામે પર્વતશિખર પર વસેલી લંકા-નગરી તું જો. એ નગરી બધું ગગનતળને સ્પર્શ કરતી હોય તેવી મને દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ પોતાના સંકેતપગળથી જ નિર્માણ કરી હોય તેવી દેખાય છે. વિશ્વકર્માએ રચેલી આ લંકાનગરી સાત સાત માળવાળાં અસંખ્યાત મંદિરોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે સફેદ વાદળોથી લંકાયેલા આકાશ સરખી જણાય છે. વળી જાતજાતનાં પક્ષીઓના કલરવથી બાજી રહેલાં અને પ્રકુલિત પુષ્પો તથા ફળોથી લચી રહેલાં ઉત્તમ વૃક્ષોવાળાં ‘ચેત્રરથ’ નામના વન સરખાં રણિયામણાં અનેક વનો વડે આ લંકાનગરી ઘણી જ શોભી રહી છે. હે ભાઈ ! તું જો તો ખરે ! મહમસ્ત થયેલાં કેઠિલા વગેરે પક્ષીઓ જેના પર ઝોકેલાં છે અને ભ્રમરોનાં ટોળાં જેના પુષ્પગુચ્છોમાં સંતાતાં ફરે છે, એવાં લંકાનાં ઉપવનોનાં વૃક્ષો પવનની શાંત લહરીઓથી મંદ મંદ ટપે છે.

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહીને હશરથનંદન રામચંદ્રે નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે વાનરો-ની સેનાના વિભાગ પાડ્યા અને તેને વ્યૂહરચનાથી ગોઠવીને કપિઓને આજ્ઞા કરી : ‘આ વાનરસેના-

માંથી પોતાની ટુકડી લઈને યુવરાજ અંગદે નીલ વાનરની સાથે સેનાના વ્યૂહના મધ્યભાગમાં ભલા રહેલું; ૮-૧૪ ‘ઋષભ’ નામના વાનરે પોતાની ટુકડી લઈને આપણી સેનાના જમણા ભાગમાં રહેલું; ૧૫ અંધહસ્તી સરખા દુર્ધર્ષ અને અતિ વેગવાળા ગંધમાદન વાનરે પોતાની ટુકડી સાથે રાખીને આપણી સેનાના ડાબા ભાગમાં રહેલું; ૧૬ અને હુ તથા લક્ષ્મણ બન્ને જણા સાવધ થઈને સેનાના આગલા ભાગમાં રહીશું. રીંછોના અધિ-પતિ બંખવાન, સુરેષ્ઠ અને વેગદર્શી સેનાના કુક્ષિભાગનું રક્ષણ કરવું અને મહાન તેજસ્વી વરુણ-દેવ જેમ પશ્ચિમ દિશાનું રક્ષણ કરે છે, તેમ કપિરાજ સુગ્રીવે સેનાના પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરવું.’

એ પ્રમાણે રામચંદ્રની આજ્ઞાથી યથાયોગ્ય વિભાગમાં વ્યૂહરચનાથી ગોઠવાયેલી તથા મહા-બળવાન વાનરોથી સુરક્ષિત થયેલી એ કપિસેના સનધોર વાદળવટાથી છવાયેલા આકાશ સરખી શોભવા લાગી. ૧૭-૧૯ એ વેળા સંજામ વિષે લંકા-ના રાક્ષસોને વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા અનેક વાનરો મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો તથા વૃક્ષો ઉપાડી-ને આમતેમ ધૂમતા હતા અને મોટા સાદે ઘોડી પોતાનો નિશ્ચય પ્રગટ કરતા હતા કે, ‘અરે પર્વત-શિખરો તથા સુપ્રિપ્રહારોથી આ લંકાનગરીને તોડી પાડીશું.’

પછી મહાતેજસ્વી રઘુવીરે સુગ્રીવને કહ્યું : ‘હે કપિરાજ ! હવે આપણી સેના સારી રીતે ગોઠવાઈ રહી છે; માટે યેલા રાવણને લાંબી આવેલા શુક રાક્ષસને છોડી મૂક. ૨૦-૨૨ રામચંદ્રની આજ્ઞા થવાથી મહાબળવાન વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે શુક-રાક્ષસને છોડી મૂક્યો. વાનરોથી અત્યંત પીડાયેલો તથા ત્રાસ પામેલો એ શુકરાક્ષ રામચંદ્રની આજ્ઞાથી બંધનયુક્ત થઈ રાવણની પાસે ગયો. શુકને પોતાની પાસે આવેલો જોઈને રાવણે તેને હંસતા સુખે પૂછ્યું : ‘હે શુક ! આ તારી પંખો બંધાયેલી અને કપાયેલી હોય તેવી કેમ બળુખ છે ? ૨૩-૨૫ શું તું અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળા વાનરો-ને વશ તો થયો ન હતો ને ?’ રાક્ષસરાજ રાવણનું

વચન સાંભળીને ભયભીત થઈ રહેલા શુકરાક્ષસે કહ્યું : ‘હે રાજન ! સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર જ્યાં વાનરોની સેના પકડી હતી, ત્યાં જઈને મેં તમારા કહેવા પ્રમાણે તમારો સંદેશો શાંત વાણીથી વાનરોને કહી સંભળાવ્યો; ૨૬, ૨૭ પરંતુ મને જોતાં જ કોધાયમાન થયેલા એ વાનરો આકાશમાં મારી તરફ ફરી આવ્યા અને મને પકડી નીચે લઈ જઈ મારો વિનાશ કરવા માટે મારા પર યુદ્ધિપ્રહારો કરવા લાગ્યા. ૨૮ હે રાક્ષસાધિપતિ ! એ વાનરોની સાથે કઈ સંભાષણ કરવાનું કે તેઓને પૂછવાનું અને તેમ જ નથી; કેમ કે તેઓ સ્વભાવથી જ ઘણા કોપી અને ક્રૂર છે. ૨૯ હે લકેશ્વર ! વિરાધ, કંબધ તથા ખર વગેરે રાક્ષસોને હજીનારા એ રામ સુશીલા-દિ વાનરોને સાથે લઈ સીતાને શોધવા માટે આ તરફ આવેલા છે. હાલ તે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીને તે વડે સમુદ્ર જોળંગી આપણી લંકાનગરીની પાસે આવી પહોંચ્યા છે. ધનુર્ધારી એ રામ આપણા સર્વ રાક્ષસોને તૃણ તુલ્ય લેખે છે. પર્વત અને મેઘ સરખી કાયાવાળા રીંછો તથા વાનરોની હજારોની ટુંકડીઓથી આખી પૃથ્વી છવાઈ રહી છે. ૩૦-૩૨ હે રાવણરાય ! જેમ દેવો અને દાનવોની વચ્ચે સંધિ થવી હુલંકા છે, તેમ વાનરોની અને આપણા રાક્ષસોની સંધિ થવી હુલંકા છે. ૩૩ વાનરો આપણા લંકાગઢ પર ચડી આવે તે પહેલાં કાં તો તમે રામને સીતા પાછી આપો અથવા તો યુદ્ધ આપો. આ એ વાતમાંથી જે યોગ્ય લાગે તે સત્તર કરો. ૩૪

શુકરાક્ષસનું વચન સાંભળી કોધ ચઢવાને લીધે લાલચોળ થયેલાં પોતાના નેત્રોના અગ્નિથી જાણે સામાને બળતો જ હોય એમ રાક્ષસરાજ રાવણ કહેવા લાગ્યો : ૩૫ ‘અરે, તું આ શું બોલે છે ? જો કદાચ સર્વ દેવો, દાનવો અને ગંધર્વો મળીને મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે તોપણ હું તે કરીશ; તેમ જ ત્રણે લોકો તરફના ભયને પણ ખરીશ; પરંતુ હું રામને સીતા પાછી આપીશ નહિ. ૩૬ અરે, હું તો ઇચ્છું છું કે વસંતઋતુમાં પ્રકૃષ્ટિત ગુણવાળા વૃક્ષો ઉપર જેમ મહામત્ત બ્રમરો દોડ્યા જાય છે, તેમ મારાં તીક્ષ્ણ બાણો રામ ઉપર મુસ-

વાટ કરતાં ક્યારે જશે ? ૩૭ અરે, જેમ સળગતાં કાષ્ઠો (ઉંખારિયા) વડે હાથીને બાળવામાં આવે છે, તેમ હું મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં પ્રભવ-લિત બાણો વડે રામને ક્યારે બાળીશ ? ૩૮ હે શુક ! તું મારી આગળ રામનાં શાં વખાણ કરે છે ? અરે, ઉદય પામતો સૂર્ય જેમ નક્ષત્રોની કાંતિ હરે છે, તેમ મોટી રાક્ષસસેનાથી વીંટાયેલા હું રામના બળનું હરણ કરીશ. ૩૯ સમુદ્રના જેવો મારો વેગ છે અને વાયુના જેવું મારું બળ છે, એ વાત રામ જાણતો નથી; એથી જ તે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે ! ૪૦ અરે, એ રામે ઝેરી સર્પ જેવા મારાં તીક્ષ્ણ બાણોને પૂર્વે સંચામ વિષે કદી જોયાં નથી; એથી જ તે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે ! ૪૧ એ દાશરથી રામ મારાં પહેલાંનાં યુદ્ધના ધરાક્રમે જાણતો નથી, તેથી જ તે મારી નગરી ઉપર ચડી આવ્યો છે. હે શુક ! નદીના જેવી મારી શત્રુસેનારૂપી રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને હું ન્યારે મારી ધનુષ્યરૂપી વીણા વગાડીશ, ત્યારે મને આનંદ થશે. મારી એ ધનુષ્યરૂપી વીણા બાણરૂપી દંડ વડે વગાડાય છે અને તેની પ્રત્યંચાના શબ્દ-રૂપી તુમુલ બાણની ચોટ લાગવાથી ‘હાય હું હણાયો ! અરે હાય હાય !’ ઇત્યાદિ આતંત્રપ્રકાશ-રૂપી મહાનાદ તથા ઉપરાઉપરી છૂટતાં બાણોના મુસવાટારૂપી તીણા તોદ થાય છે. મારી એ વીણા વાગશે ત્યારે જ રામને મારાં ધરાક્રમેની ખબર પડશે. ૪૨, ૪૩ હે શુક ! સંચામ વિષે સહસ્ર નેત્ર-વાળા ઇંદ્રનાં, ચમનાં, વરુણના કે કુબેરનાં બાણોથી પણ હું જિતાઉં એવો નથી, તો એ રામના તે શા ભાર છે કે મને તે છોટી ભય ? ૪૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિવૃણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકંઠમાં ૨૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૫ મો

રામના સૈન્યમાં રાવણના ગુસ્સા દ્વેષ

સબલે સાગરં તીર્ણં રામે દશરથાત્મજે ।

અમાત્યો રાવણઃ શ્રીમાનબ્રવીન્નુકસારણો ॥ ૧ ॥

દશરથનંદન રઘુવીર વાનરસેના સહિત સમુદ્ર જોળંગી લંકા પાસે આવી પહોંચ્યા, એ ભ્રમાચાર

જાણી રાવણે 'શુક' અને 'સારણુ' નામના પોતાના બે અમાત્યોને કહ્યું : 'હે પ્રધાનો ! સમગ્ર વાનરસેના હસ્તર એવા મહોદધિને તરી અને રામે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો; એ બંને કાર્યો આબે પહેલવહેલાં થવા પામ્યાં છે.^{૧૧} રામથી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય એ વાતમાં મને કોઈ પણ પ્રકારે વિશ્વાસ આવતો નથી. અસ્તુ, તે ગમે તેમ હો; પરંતુ મારે પ્રથમ વાનરસેનાની સંખ્યા અવશ્ય જાણવી જોઈએ;^{૧૨} મારે તમે બંને જણ શત્રુઓ ન ઝોળાળી શકે એવું રૂપ ધરીને વાનરોની સેનામાં જાઓ અને તેઓની સંખ્યા કેટલી છે, બળ કેટલું છે, તેઓમાં મુખ્ય વાનરો કયા કયા છે, રામ તથા સુગ્રીવના મંત્રીઓ કોણ કોણ છે, તેઓમાં અગ્રેસર કોણ છે, શસ્ત્રી અને બળવાન કેટલાક છે, તથા તેઓએ સમુદ્ર પર સેતુ કેવી રીતે બાંધ્યો છે, એ સઘળું જાણી લાવો. વળી વાનરોના શિબિરો કેવા છે, સેનાની વ્યૂહરચના કેવી છે, રામ-લક્ષ્મણ હાલમાં શું કરે છે, તેઓનું બળ કેટલું છે, તેઓની પાસે કેવાં કેવાં અસ્ત્રશસ્ત્રો છે તથા સર્વ વાનરોના સેનાપતિ કોણ છે, એ સઘળું યથાર્થ રીતે જાણીને તમે સત્વર પાછા આવો.'

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા થઈ કે તુરંત જ શુક-સારણુ વાનર સરખો વેશ ધારણ કરીને વાનર-સેનામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૩} ત્યાં વાનરોની કેટલીક હુકડીઓ પર્વતશિખરો પર, કેટલીક ઝરણાં આગળ અને કેટલીક શુક્રાઓમાં બેઠેલી હતી. કેટલીક સમુદ્રને તરતી હતી, કેટલીક તરી ચૂકી હતી તથા કેટલીક તરવા મારે તત્પર થતી હતી. વળી કેટલીક હુકડીઓ વ્યૂહમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી અને કેટલીક ગોઠવાતી હતી. એવી ધોર નાદ કરતી ભયંકર વાનરસેના કે જે સમુદ્ર સરખી અક્ષબ્ય હતી, તેને શુક અને સારણુ જોઈ; પરંતુ તેઓ જ્ઞાનરત્નાં રૂપાં ખડાં કરે એવી એ વાનરસેનાની ગણના કરી શક્યા નહિ.^{૧૦-૧૨} ગુપ્તવેશે કરતા એ શુક-સારણુને મહાતેજસ્વી વિલોપણુ ઝોળાળ્યા અને તે બંનેને પકડી રામચંદ્રની પાસે આણી કહ્યું :^{૧૩} 'હે શત્રુ જ્ઞાનો નગરને છતનાર રઘુવીર ! 'શુક' અને

'સારણુ' નામના આ બંને રાક્ષસો રાવણના પ્રધાનો છે અને તેઓ રાવણના ભસૂસ થઈને ગુપ્તવેશ આપણી સેનામાં આવેલા છે.'^{૧૪}

રામચંદ્રને જોતાં જ ભયભીત થયેલા અને જેમને છવનની પણ આશા રહી ન હતી એવા એ બંને રાક્ષસો હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા :^{૧૫} 'હે સૌમ્ય ! હે રઘુનંદન ! રાવણની આજ્ઞાથી તમારી કપિસેનાને તથા તમારા બળને એવા અગ્રે જાણી આવેલા છીએ.'^{૧૬} ઉપયુક્ત વચન સાંભળી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરનારા શ્રીમાન દશરથ નંદન રઘુવીરે હસતા મુખે કહ્યું : 'હે રાક્ષસો ! રાવણના કહેવા પ્રમાણે જો તમે એ સઘળી વાનર-સેનાને તેમ જ અમારા બળને બરાબર જોઈ લીધું હોય, તો હવે સ્વેચ્છાથી ચાલ્યા જાઓ.^{૧૭,૧૮} જો કદાચ એવા-તપાસવામાં કોઈ પણ ખામી રહી હોય, તો તમે જોષકપણે પુનઃ તપાસી જુઓ. તમારી ઇચ્છા હશે તો આ વિલીપણુ તમને આખી સેના પુનઃ દેખાડશે.^{૧૯} હે રાક્ષસો ! તમે આમ પકડાઈ ગયા છો, એથી મરણનો ભય સમજી નહિ; કેમ કે શસ્ત્ર વિનાના અને પકડાઈ ગયેલા ફતોના વધ કરવો યોગ્ય નથી.'^{૨૦} એટલું શુક-સારણુના પ્રત્યે કહીને પછી રામચંદ્રે વિલીપણુને કહ્યું : 'હે વિલીપણુ ! રાવણના ભસૂસ થઈ આવેલા આ બંને રાક્ષસોએ જો કે ગુપ્તવેશે આપણી સેનામાં પ્રવેશીને સુગ્રીવાદિ વાનરોમાં ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તો પણ અત્યારે તું આ બંને રાક્ષસોને છોડી મૂક.'

પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે શુક-સારણુ પ્રત્યે કહ્યું : 'હે રાક્ષસો ! તમે લંકાનગરીમાં જઈ કુબેરના નાનાભાઈ રાવણને મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજો :^{૨૧,૨૨} 'હે રાવણ ! તે બળનો આશ્રય કંઈ મારી શી સીતાનું હરણ કયું છે, તે તારું સમજ બળ. તું, તારા બાંધવો તથા સૈન્યની સહાય થી મને બતાવ.^{૨૩} હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હવે કાલે સવારે જ મારા વીક્ષુ બાણો વડે ઉત્તમ તોણી તથા મોટા કિછાવાળી લંકાનગરી અને તારું આશુ રાક્ષસસૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ જશે.^{૨૪} હે રાવણ ! વજ્રધારી ઇંદ્ર જેમ પોતાનું વજ્ર કાનવો ઉપર મૂકે

છે, તેમ હું કાલે સવારે જ મારો ભયંકર ક્રોધ તારી સેના તથા તારા ઉપર ઠાલવીશ. ૨૨૫

ધર્મવત્સલ રઘુવીરનો ઉપયુક્ત સંદેશો-લઈને તથા 'રાઘવનો જય થાઓ' એમ યોદ્ધાને રામચંદ્રને અભિનંદન આપીને શુક-સારણ રાક્ષસો ઉતાવળે લંકામાં જઈ રાવણને કહેવા લાગ્યા : 'હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારા ભાઈ વિશીષ્ણુ અમારો વધ કરવા માટે અમને પકડ્યા હતા; પરંતુ અત્યંત તેજવાળા ધર્માત્મા રામચંદ્રની દૃષ્ટિએ પડતાં જ તેમણે અમને છોડાવ્યા છે. હે રાવણ ! કથસ્થનંદન શ્રી-રામચંદ્ર, મહાબળવાન લક્ષ્મણ, મહાત્મા વિશીષ્ણુ અને ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો મહાતેજસ્વી સુગ્રીવ, એ ચારે પુરુષર્ષભો એક સ્થળે મળેલા છે. તેઓ લોકપાલ સરખા શૂરવીર છે, અઘ્નવિદ્યામાં પારંગત છે અને દંડ પરાક્રમવાળા છે. હે લંકેશ ! ખીલ સર્વ વાનરો તો બાળુએ રહ્યા, પરંતુ એ ચાર પુરુષ-શ્રેષ્ઠો જ સુંદર તોરણોવાળી અને મોટા કિણાવાળી આપણી લંકાનગરીને જડમૂળમાંથી ઉખેડી સસુદ્રમાં ફેંકવાને સમર્થ છે. વળી હે રાવણરાય ! રામચંદ્રનું રૂપ અને તેમની પાસેનાં હથિયારો જોતાં તો અમને એમ જ લાગે છે કે, જો કદાચ વિશીષ્ણુ વગેરે ત્રણ જણાની સહાય ન હોય, તોપણ એ રઘુવીર એકલા જ આખી લંકાનગરીને છિન્નસિન્ન કરી નાખશે. હે રાક્ષસેશ્વર ! રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ થી સુરક્ષિત થયેલી વાનરસેના તો વળી દેવો તથા અસુરોથી પણ અજેય થઈ પડી છે. હે રાવણ ! જેમાં ના ચોક્કાઓ યુદ્ધ કરવા માટે હર્ષયુક્ત થઈ રહ્યા છે, એવી શૂરવીર વાનરોની સેનાએ હાલમાં યુદ્ધ કરવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો છે; માટે અમારું તો માનવું છે કે, તમારે રામચંદ્રની સાથે વિરોધ કરવો ઠીક નથી. તમે રામચંદ્રની સાથે સંધિ કરો અને સીતા પાછી આપો. ૨૨૬-૩૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રભૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૨૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૬ મો

રામના સૈન્ય વિષે રાવણે મેળવેલી માહિતી

तद्वचः सत्यमङ्गलं सारणेतामिमावितम् ।

निशम्य रावणो राजा पर्यमावत सारणम् ॥ ૧ ॥

સારણ રાક્ષસનાં યથાર્થ અને નિર્ભય વચન સાંભળી રાક્ષસેશ્વર રાવણ કહેવા લાગ્યો : 'હે સારણ ! તું આ શું મોઢે છે ! જો કદાપિ સઘળા દેવ, ગંધર્વ અને દાનવો મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તેમ જ સર્વ લોકો તરફથી એકસામટો મારે માથે ભય આવી પડશે; તોપણ હું રામને સીતા પાછી આપનાર નથી ! ૧૨ હે સૌમ્ય ! તું તો વાનરોથી અત્યંત પીડાવાને લીધે ભયભીત થયો છે, એથી 'આજે જ સીતા રામને પાછી આપવી' એવી મને સલાહ આપે છે; પરંતુ હું કાંઈ નિર્બળ નથી કે જેથી તારી તેવી સલાહને માન્ય કરું ! ૧૩ અરે, મારો એવો કોઈ પણ બળવાન શત્રુ નથી કે જે મને યુદ્ધ વિષે છતી શકે.'

એ પ્રમાણે કઠોર વચન કહીને કોધાયમાન થયેલો રાક્ષસાધિપ રાવણ વાનરસેનાને જોવા માટે અનેક તાલવૃક્ષ બેઠેલા ભિંયા તથા બરફ સરખા પ્રવેતવણવાળા પોતાના પ્રાસાદ ઉપર શુક-સારણની સાથે ચઢ્યો અને સસુદ્ર, પર્વતો તથા વનોને જોવા લાગ્યો. ૧-૨ રાવણે જોયું તો સમગ્ર પૃથ્વી વાનરોથી ખીજોખીચ ભરેલી દીડી. અપાર અને અસહ્ય એવી વાનરોની મોટી સેના જોઈને રાવણરાયે પોતાના પ્રધાન સારણને પૂછ્યું : 'હે સારણ ! આ વાનરોની મોટી સેના દેખાય છે, તેમાં કયા વાનરો સુખ્ય છે, કયા શૂરવીર છે, કયા મોટા બળવાળા છે તેમ જ કયા વાનરો મોટો ઉત્સાહ ધરાવી યુદ્ધ કરવામાં આગળ પડે એવા છે, એ સર્વ મને કહે. વળી હે સારણ ! સુગ્રીવ કયા વાનરોનું કહેવું વધારે માન્ય કરે છે, તેઓની નાની નાની દુકંડી-ઓનું પાલન કરનારા કયા વાનરો છે તથા એ સર્વ વાનરોનો પ્રભાવ, બળ, શીર્ષ વગેરે કેવાં છે, એ સઘળું તું મને કહે'

રાક્ષસાધિપ રાવણને ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી

વાનરસેનાને લેઈ જાણી આવેલા સારણે સુખ્ય સુખ્ય વાનરોની ઓળખાણ કરાવતાં રાવણને કહ્યું : 'હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનર આપણી લંકાનગરીની સામે ઊભો રહી ગર્જના કરી રહ્યો છે, જે સેંકડો અને હજારો યૂથપતિ વાનરોથી વીંટાયેલો છે, જેના ભયંકર નાદ વડે કિલ્લા, તોરણ, પર્વત અને ઉપવનોવાળી આખી લંકાનગરી ખળભળી રહી છે તથા જે વાનરરાજ સુગ્રીવની સેનાના અથણાગમાં ઊભેલો છે તે 'નીલ' નામનો શરવીર યૂથપતિ છે. વળી જુઓ, પેલો જે વાનર પોતાના બન્ને હાથ ઊંચા કરી ચરણ વડે પૃથ્વીને ચાંપતો ગમન કરે છે, ૭-૧૪ જે કોષને લીધે વારંવાર લંકાની સામે ભેઈ ગર્જના કરે છે, જે પર્વતના શિખર સરખા પ્રોઠ દેહવાળો તથા કમળના પરાગ સરખા વર્ણવાળો છે અને જે કોષપૂર્વક વારંવાર પોતાનું પૃછડું પછાડી, તેના શીખ વડે દશે દિશાઓને ગર્જવી રહ્યો છે તે અંગદ છે. કપિરાજ સુગ્રીવે તેને યુવરાજ પદ આપ્યું છે. જુઓ, એ યુવરાજ અંગદ તમને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવે છે. એ અંગદ વાલિનો પુત્ર છે અને વાલિના જેવો જ બળવાન છે તથા સુગ્રીવને એ ઘણો જ વહાલો છે. જેમ ઈર્ષ માટે વરુણ પરાક્રમ કરવા તત્પર થાય છે. તેમ એ યુવરાજ અંગદ રામચંદ્રને અર્થે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવા તત્પર થયો છે. રણવીરનું હિત કરનારા મહાબળવાન હનુમાને જનકનંદિની સીતાની જ શોધ કરી હતી, તે પણ એ યુવરાજ અંગદના બુદ્ધિબળનું જ પરિણામ છે. ૧૫-૧૯ એ વીર્યવાન અંગદ હાલમાં અનેક વાનરોમાં સૈન્ય લઈને પોતાના બળ વડે લંકાનગરીને ઉત્તેજ કરવા માટે તમારી સામે આવેલો છે. ૨૦ વાલિપુત્ર અંગદની પાછળ મોટી સેના લઈને જે ઊભેલો છે. તે મહાત્મા નલ વાનર છે. એ મંથ્રામમાં ઘણો જ શૂરવીર છે અને સસુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધવામાં પણ તેનો જ હાથ છે. ૨૧ વળી અંદનવનમાં નિવાસ કરનારા શૂરવીર વાનરો પોતાનાં ગાત્રોને સંકેતી અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરતા જેની પાછળ ગમન કરે છે તથા જેના

શરીરનો વર્ણ રૂપેરી છે, તે આ 'સ્વેત' નામનો સેનાપતિ છે. એ વાનર ભયંકર પરાક્રમવાળો, બુદ્ધિમાન, અથળ સ્વભાવનો તથા ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત છે. તે સુગ્રીવની પાસે વારંવાર આવ-જવ કરે છે અને વાનરોની સેનાના જુદા જુદા વિભાગ પાડી બ્યૂટરચનામાં ગોઠવી સર્વને હર્ષ પમાડે છે. તે સ્વેત વાનર પોતાના બળ વડે લંકાનગરીનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. વળી હે રાવણ રાજા! પૂર્વે ગોમતી નદીના તટ પર આવેલા 'રમ્ય' નામક પર્વતમાં જે રહેતો હતો અને હાલમાં નાના નાના અનેક પર્વતોથી વીંટાયેલા 'સરોચન' નામના પર્વતમાં રાજ્ય કરે છે, તે પેલો 'કુમુદ' નામનો યૂથપતિ છે. વળી જે લાખો વાનરોને વશ રાખે છે ને જેના મોટા પૂછડા ઉપર તાંબા-વણાં, પીળા, સફેદ તથા અકચડિત રંગના ઘણા જ લાંબા વાળના ભયંકર ગુચ્છો દેખાય છે, તે 'અંડ' નામનો વાનર છે; એ બ્યાંત્યાં યુદ્ધ કરવાનું જ શોધતો ફરે છે અને હાલમાં પોતાના બળ વડે આપણી લંકાને ઉત્તેજ કરવા ધારે છે. ૨૨-૨૮ હે મહારાજ! જુઓ, પેલો જે વાનર લાંબા કેશ-વાળો અને શ્યામ વર્ણવાળો છે તથા જે પોતાના નેત્રાંત્રિ વડે અણે લંકાને હલન કરવા ઇચ્છતો હોય એમ બેઠક બેઈ રહ્યો છે, તે 'રંલ' નામનો યૂથપતિ છે. એ મિંહ સરખો પરાક્રમી છે અને વિધ્યાચળ, કૃષ્ણગિરિ, સહ્યાદ્રિ તેમ જ સુદર્શન પર્વતમાં નિવાસ કરે છે. પોતાના બળ વડે લંકાને મસળી નાખે એવા ઉચ્ચ પરાક્રમવાળા ત્રીસ કરોડ વાનરો તેને અતુસરે છે. ૨૯-૩૧ હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનર પોતાના કાન હલાવે છે, પુનઃ પુનઃ ગર્જના કરે છે અને કોષથી પોતાનું થરીર કંપાવી વક્ર દિષ્ટિ વડે આ તરફ જુએ છે તથા જે વારંવાર પૃછડું પછાડી ગર્જના કરે છે, તે યૂથપતિ 'શરણ' નામનો વાનર છે. એ સૃષ્ટીથી પણ ડરતો નથી, સંગ્રામ વખતે પોતાની સેનાની પણ દરકાર રાખતો નથી; તેમ જ પોતાના ઔર્ધ્વના બળથી નિર્ભય થઈ 'શાલ્વેય' નામના રમણીય પર્વતમાં નિવાસ કરે છે. ૩૨-૩૪ હે રાજન્! અત્યંત બળ

વાળા એક લાખ અને ચાળીસ હજાર યૂથપતિ વાનરો એ શરભ વાનરની આસામાં રહે છે. વળી જેમ દેવતાઓની વચ્ચે ઇંદ્ર રહે છે, તેમ જે પેલો વાનરોની વચ્ચે રહેલો છે, જે પોતાના દેહથી મેઘની પેઠે આકાશમંડળને આગ્રહિત કરી બિલેલો છે.^{૩૫,૩૬} તથા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા વાનરોની ગર્જનાઓ સાથે મળેલો જેનો ભેરીના જેવો મહાન નાદ સંભળાય છે, તે ‘પનસ’ નામનો યૂથપતિ છે. એ વાનર યુદ્ધમાં અસહ્ય પરાક્રમવાળો છે અને તે ‘પારિયાત્ર’ નામના શ્રેષ્ઠ પર્વતમાં નિવાસ કરે છે.^{૩૭,૩૮} હે રાજન્! વાનરોની જુદી જુદી ટુકડીઓના પચાસ લાખ યૂથપતિઓ એ પનસ વાનરની સેવામાં હાજર રહે છે.^{૩૯} વળી હે રાવણ! સમુદ્રના તીર ઉપર પડાવ નાખી રહેલી, ખીબ સમુદ્ર સરખી અને યુદ્ધ કરવાના ઇત્સાહવાળી ભયંકર વાનરસેનાને શોભાવતો જે પેલો દુર્હર પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળો વાનર બિલો છે, તે ‘વિનત’ નામનો યૂથપતિ છે. એ નદીઓમાં ઉત્તમ એવી વેણુનદીના તટ પર વસે છે.^{૪૦,૪૧} વળી જુઓ, પેલો ‘કથન’ નામનો વાનર કે જે સાઠલાખ વાનરોની સેનાનો અધિપતિ છે, તે તમને યુદ્ધ માટે જોલાવી રહ્યો છે. એના હાથ નીચે વાનરોની જુદી જુદી ટુકડીઓના બળવાન યૂથપતિઓ છે. વળી હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનર જેવો રંગના દેહવાળો છે અને જે ક્રોધથી તમારી સામે ભેદ રહ્યો છે. તે ‘ગવય’ નામનો તેજસ્વી વાનર છે. એ પોતાના બળના ગર્વથી સર્વ વાનરોની અવગણના કરે છે. સિત્તર લાખ વાનરો એ ગવયના તાબામાં છે એ એકલો જ પોતાના બળથી લંકાનગરીને અગદી નાખવા ધારે છે.^{૪૨-૪૫} હે રાક્ષસાધિપ! એ સર્વ શૂરવીર વાનરો સંગ્રામમાં અસહ્ય પરાક્રમવાળા છે ને તેઓની તો ગણના જ થાય એમ નથી. મે ગણાવ્યા એ તો મોટા મોટા યૂથપતિઓ છે કે જેઓના હાથ નીચે અસંખ્યાત યુદ્ધનાથો છે વળી તેઓના તાબામાં અસંખ્યાત વાનરસેના જુદા જુદા વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે.^{૪૬}

૨૬ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨૭ મો

વાનરખળુડું વણુંન

તાંસ્તુ તૈ સંપ્રવક્ષ્યામિ પ્રેક્ષમાણસ્ય ગૃથપાન્ ।

રાઘવાયૈ પરાક્રાન્તા યે ન રક્ષન્તિ જીવિનમ્ ॥

(સારણે રાવણને કહ્યું :) ‘હે રાક્ષસાધિપ!

એ તમે રામની સેનામાંના યૂથપતિઓનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવા ઇચ્છો છો, તો હું તમને ખીબ પશુ બળવાન યૂથપતિઓનું વણુંન કહી સંભળાઉં છું. એ સર્વ યૂથપતિઓ પોતાના જીવિતની પશુ દરકાર નહિ રાખતાં રામચંદ્રને અર્થે પરાક્રમ કરવા તૈયાર થયા છે.’ હે રાજન્! જુઓ, પેલા જે વાનરના લાંબા પૂંછડા ઉપર તાબાવણી, પીળા, અળકતા, સફેદ, ચીકણા, અનેક હાથ લાંબા અને આછાઆછા વાળ દેખાય છે, તેનું નામ ‘હર’ છે. તે બ્યારે પોતાનું ‘પૂછડું’ બિંચું કરે છે, ત્યારે તેના પરના વાળ સૂર્યનાં કિરણો સરખા પ્રકાશે છે અને નીચું કરે છે ત્યારે પૃથ્વી પર ઘસડાય છે.^{૨,૩} જુઓ તો ખરા, સુશ્રીવળી સેનાના સેંકડો અને હજારો વાનરો હાથમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો લઈને લંકાગઢ પર ચઢી આવવા માટે એ હર વાનરની પાછળ ગમન કરે છે. વળી પેલા સ્થામ મેઘઘટા સરખા અને કાળજળના પર્વત સરખા જે ભયંકર રીંછો તમારા જોવામાં આવે છે, તેઓ યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળા છે. સમુદ્રતટ પરની રેતીની પેઠે તેઓની સંખ્યા કંથામાં આવે એમ નથી અને તેમાંના કેટલાક પર્વતોમાં, કેટલાક જુદા જુદા દેશોમાં તથા કેટલાક નદીઓના તટ પર ફરનારા છે. હે રાજન્! એ સઘળા રીંછો તમારી ઉપર ધસી આવવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે.^{૪-૭} સ્થામ વાદળ-ઘટાની વચ્ચે આવેલા ઇંદ્રની પેઠે એ સઘળાં રીંછોની વચ્ચે જે ભયંકર રૂપવાળો અને બિહામણી આજોવાળો બિલો છે, તે ‘ધૂમ’ નામનો રીંછોનો યૂથપતિ છે, તે સઘળા રીંછોના મહારાજ છે અને તે નર્મદા નદીના તટ પર આવેલા ‘ઋક્ષવાન’ નામના પર્વતમાં રહે છે.^{૮-૯} વળી પર્વત સરખા દેહવાળો પેલો બિલો તે ધૂમનો નાનો ભાઈ બંબવાન છે. એ રૂપમાં પોતાના ભાઈ ધૂમના જેવો જ છે; પરંતુ

પરાક્રમ કરવામાં તેનાથી અધિક છે. એ બંધવાન મોટા મોટા યૂથપતિઓના યૂથોનું પાલન કરનાર છે, શુરજનોને અનુસરનારો છે અને શાંત સ્વભાવનો છે; પરંતુ યુદ્ધમાં પ્રહાર કરતી વેળા તે ઉગ્ર સ્વભાવ ધારણ કરે છે.^{૧૦, ૧૧} એ બુદ્ધિશાળી બંધવાને પૂર્વે દેવો અને અસુરોના સંગ્રામ વખતે ઇંદ્રને મોટી સહાય કરી હતી, ત્યારે તેને ઘણાં વરદાન મળેલાં છે.^{૧૨} વળી રાક્ષસો સરખા કૂર અને પિશાચો સરખાં ઘણાં રુવાંવાળા પેલા જે તેજસ્વી સૈનિકો હેખાય છે, તેમ જ તેઓ મૃત્યુથી પણ નહિ ડરતાં પર્વતનાં શિખરો પર ચઢીને મોટાં મોટાં વાદળ સરખી શિલાઓ ફેંકી યુદ્ધ કરે છે, તેઓ સર્વ એ બંધવાનના સૈનિકો છે.^{૧૩, ૧૪} હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનર કૌપાયમાન થયેલાની પેઠે દુઢકા મારે છે અને વળી આમતેમ ફરી ઊભો રહે છે તથા સર્વ વાનરો જેને ઐકીનજરે ભેઈ રહ્યા છે, તે અત્યંત બળવાળો અને મોટી સેનાવાળો ‘રંભ’ નામનો યૂથપતિ છે. એ વાનર નિરંતર ઇંદ્રની ઉપાસના કરે છે.^{૧૫, ૧૬} વળી હે રાવણ! પેલો જે વાનર એક ચોજન જેટલા ઊંચા તથા એક ચોજન જેટલા પહોળા દેહવાળો છે અને ચોપગાં પ્રાણીઓમાં જેના સરખો બીજો કોઈ રૂપાળો નથી, તે ‘સંનાદન’ નામનો વાનર છે. એ સર્વ વાનરોનો ‘પિતામહ’ કહેવાય છે.^{૧૭, ૧૮} બુદ્ધિ-શાળી એ સંનાદન વાનરે પૂર્વે ઇંદ્રની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, પરંતુ તે ઇંદ્રથી હાર્યો ન હતો. એ મોટો યૂથપતિ છે.^{૧૯} વળી હે રાક્ષસાધિપ! જુઓ, પેલો મહાબળવાન શ્રીમાન વાનરશ્રેષ્ઠ ‘કથન’ નામનો યૂથપતિ છે. એ દેવાસુરના સંગ્રામ વખતે દેવોને સહાય કરવા માટે અગ્નિથી ગંધર્વકન્યા વિષે સહાય કરવા માટે અગ્નિથી ગંધર્વકન્યા વિષે ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેનું પરાક્રમ ઇંદ્ર જેવું છે, યુદ્ધમાં તે પોતાના સુખથી પોતાની બડાઈ કરતો નથી અને પર્વતશ્રેષ્ઠ કેલાસગિરિ કે જેમાં અનેક કિન્નરો ઢીકા કરે છે તથા જે તમારા ભાઈ કુબેરનું વિહાર સ્થાન છે, ત્યાં તે જંબુ નદીના તટ પર નિવાસ કરે છે.^{૨૦-૨૩} દશ અળખ વાનરોની સેનાથી વીંટાયેલો એ કથન યૂથપતિ પોતાના સામર્થ્ય-

બળ વડે આપણી લંકાને ઉત્તર કરવા ઇચ્છે છે.^{૨૪} હે રાજન્! પૂર્વે થયેલું હસ્તીઓ અને વાનરોનું વેર સંભારીને જે અનેક યૂથપતિ હસ્તીઓને ત્રાસ પમાડતો ગંગાનદીના પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરે છે,^{૨૫} જે પોતાની ગજનાથી ગિરિશૃંગોને ગજવી મૂકે છે, જે મોટા વાનરયૂથોનો સ્વામી છે, જે હસ્તીઓનો ઉપરોધ કરી મોટાં મોટાં વૃક્ષોને ભાંગી નાખે છે,^{૨૬} જે વાનરસેનાનો નેતા છે અને ઇંદ્ર જેમ સ્વર્ગમાં ઢીકા કરે તેમ જે ગંગાનદી આગળ આવેલા ‘ઉશીરળીજ’ નામક પર્વતમાં તેમ જ પર્વતશ્રેષ્ઠ મંદરાચળમાં ઢીકા કરે છે, તે પેલો અસહ્ય પરાક્રમવાળો ‘પ્રમાથી’ નામનો યૂથપતિ છે. એની પાછળ પોતાના પરાક્રમથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા અને અત્યંત બાહુબળવાળા દશ કરોડ વાનરોની સેના ચાલે છે. હે રાજન્! જુઓ તો ખરા, એ પ્રમાથી વાનર વાયુએ ઉઠાડેલા મેઘની પેઠે ગતિ કરે છે અને તેની આસપાસ બળવાન વાનરોનું સૈન્ય કોધભેર ગમન કરે છે; એથી ચોમેર અરુણ-વર્ણી રજ ઊડી રહી છે. વળી નલ વાનર ન્યારે સસુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધતો હતો, ત્યારે શ્યામ સુખ-વાળા અને મહાન બળવાળા એક કરોડ ગોલાંગૂલ બલિના જે વાનરો તેને સહાય કરતા હતા, તેઓના અધિપતિ પેલા ‘ગવાક્ષ’ નામના યૂથપતિને તમે જુઓ. સઘળા ગોલાંગૂલ વાનરો સહિત એ ગવાક્ષ પોતાના બળ વડે લંકાનો નાશ કરવા માટે ગએ છે. વળી હે મહારાજ! જે પર્વતમાં ભ્રમરોથી શુંલ રહેલાં અને સર્વ ઋતુઓ વિષે દૂળ આપનારાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે,^{૨૭-૩૪} સૂર્ય ભગવાન જેની દરરોજ પ્રદક્ષિણ કરે છે, જેની કાંતિ વડે ઉપર વસતાં યુગપક્ષીઓ પણ સોનેરી રંગનાં હેખાય છે,^{૩૫} મહાત્માઓ અને મહર્ષિઓ જેના શિખરોને કદી પણ ત્યાગ કરતા નથી, જેની ઉપરનાં દૂળયુક્ત વૃક્ષો સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે^{૩૬} અને ભ્યાં આગળ ઘણા જ મોંઘા મૂલ્યનું મધ મળી શકે છે, તે પર્વતશ્રેષ્ઠ રમણીય સુવર્ણમય મહામેરુ વિષે વસનારા પેલા ‘કેસરી’ નામના વાનરને તમે જુઓ. એ સુખ્ય વાનરોનો અગ્રણી તેમ જ યૂથપતિ છે.

હે નિખાપ રાવણ ! જેમ સર્વ રાક્ષસોમાં તમે ઉત્તમ છો, તેમ સર્વ પર્વતોમાં ઉત્તમ એવા 'સાવણી' નામનો મહાચેર સાઠ હજાર સુવર્ણમય રમ્ય પર્વતોની મધ્યે આવેલો છે. તેમાં અસંખ્યાત વાનરો વસે છે. તેમાંના કેટલાક વાનરો શ્યામ, કેટલાક શ્વેત, કેટલાક રાતા મુખવાળા અને કેટલાક મધુપિંગળ છે. તે સઘળા વાનરો નખરૂપી આયુધવાળા, સિંહ સરખી તીક્ષ્ણ ચાર ફાટોવાળા, બ્યામ્રના જેવા ફુરાસદ, અગ્નિ સમાન અસહ્ય, ઝેરી નાજ જેવા કૂર, અત્યંત દીર્ઘ પુચ્છવાળા, હસ્તી સરખા મહામર્ત, મોટા પર્વત સરખી કાયાવાળા, શ્વેદ સમાન ગજનારા અને વર્તુલાકાર પીળા નેનવાળા છે. તે સર્વનો ઉપરી તેઓની વચ્ચે ઘેટેલો પેલો 'શતખલિ' નામનો વાનર છે. એ વીરવાન શતખલિ પૃથ્વીમાં વિખ્યાત છે અને તે શત્રુઓને છતવા માટે દરદોજ સૂર્યનારાયણની ઉપાસના કરે છે. હે મહારાજ ! ભુજોને, પોતાની સેનાના સર્વ વાનરો સહિત એ શતખલિ બધે લોકોને યોગી નાખવા ઈચ્છતો જ હોય એમ આ તરફ ભેટો ઊભો રહ્યો. ૧૭૦-૪૪ વળી મહાન યજ્ઞવાળો, શસ્ત્રીર અને અત્યંત પરાક્રમસ્પન્ન પેલો 'હરિ' નામનો વાનર તો સમચંદ્રત્રિપ્રથ કરવા અર્થે પોતાના પ્રાણ ઉપર પણ દયા લાવતો નથી ! એ એકલો જ પોતાના યજ્ઞ વટે લંકાનગરીને મસળી નાખવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે. વળી હે રાવણરાય ! ગજ, ગવાક્ષ, ગવચ, નલ અને નીલ, એ સર્વ વાનરો પૈકી પ્રત્યેક વાનર દશ દશ કરોડ વાનરસેનાના અધિપતિ છે. એ સિવાય વિંધ્યાચળમાં વસનારા અન્યેય પરાક્રમવાળા ઘણા વાનરો છે, તેઓની તો ગણતરી જ શરૂ થકે એમ, નથી. હે મહારાજ ! રામની સેનામાં સઘળા વાનરો મહાન પ્રજાવવાળા અને પર્વત સરખા પ્રોઠ દેહવાળા છે તથા તેઓ એક ક્ષણવારમાં જ સર્વ પર્વતોના ત્રણ કરી પૃથ્વીને છાઈ દે તેવા સમર્થ છે. ૪૪-૪૮

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુક્રાંકમાં ૨૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૮ મો

વાનરખળુ વર્ણન (ચાહુ)

સારણસ્ય વચ. છુવા રાવણ રાક્ષસાધિપત્ત્વમ્.

લલમાદિરય તત્ત્વે શુકો વાન્યમથાત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વાનરસેનાનું વર્ણન કરી સાવણ નિરામ પામ્યો. એટલે શુકરાક્ષ્મ રાક્ષસાધિપ રાવણને પોતાની આંખળીથી સઘળી સેના બતાવીને કહેવા લાગ્યો : 'હે લંકાધીશ ! હસ્તીઓ સરખા મહાનમ્ત, ગંધાનદીના તટ પર ઊભેલાં વટવૃક્ષ સરખા દંડ અને હિમાલયનાં સાલવૃક્ષો સરખા લંથા આ સાથે ઊભેલા જે વાનરોને તમે ભુજો છો, તે સઘળા સંગ્રામ વિષે દુર્બલ, ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા, દૈત્યો અને દાનવો સરખા પરાક્રમી તથા દેવ સરખા તેજસ્વી છે. એ વાનરોની સંખ્યા એકવીસ અર્બ, હજાર શંકુ અને સો વૃંદ ભેટેલી છે. ઉપયુક્ત સંખ્યા માત્ર સુગ્રીવના આધિપત્ય નીચેના વાનરોની જ છે. એ સર્વ વાનરો નિરંતર કિષ્કિન્ધામાં જ રહે છે અને તે દેવો તથા ગધર્વોથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. વળી પેલા સાથે ઊભેલા દેવ સરખા રૂપાળા જે વાનરોને તમે ભુજો છો તે મૈંદ અને દિવિદ છે. એ બંનેના જેવા શુદ્ધકૃશ્ણ બીજા કેઈ નથી. ૨-૬ પ્રજાદેવની આજ્ઞાથી એ મૈંદ અને દિવિદ વાનરોએ અમૃતપાન કરેલું છે; એથી તેઓ પોતાના યજ્ઞ વટે આખી લંકાનગરીને કચરી નાખવા ધાદે છે. ૭ વળી મહાનમ્ત હસ્તીની પેઠે ઊભેલો પેલો જે વાનર તમારા ભોવામાં આવે છે, તે કેસરી વાનરનો બચેલ પુત્ર હંતુમાન છે. તેને હોઠો વાચુનો પુત્ર પણ કહે છે. હે રાજન્ ! જેણે પહેલવહેલો સસુર જોળાવ્યો અને સીતાની તથા તમારા નિવાસસ્થાનની શોધ લીધી, તે એ 'હંતુમાન' નામનો વાનર છે. એ જો ક્રોધાયમાન થાય, તો પોતાના યજ્ઞ વટે સસુરને પણ ખજાણાવી દે એવો યજ્ઞવાન છે. એ પુત્ર : અહીં આવ્યો છે, માટે તમે તેને સારી રીતે જોળાવો. ૮-૧૦ યજ્ઞ અને સ્વરૂપ સંપન્ન એ ઇપિથેય હંતુમાન ઇચ્છિત રૂપ ધારણ

કરી શકે છે અને વાયુની પેઠે તેની ગતિ ક્યાંય પણ આટકતી નથી.^{૧૧} ત્યારે એ બાલ્યાવસ્થામાં એક દિવસ ક્રુધાતુર થયો, ત્યારે ઊગતા સૂર્યને જોઈ, તેને કૃળ સમજી તેણે વિચાર કર્યો : ' આકાશમાંના આ સૂર્યરૂપી કૃળનું ભક્ષણ કર્યો વિના બીજા કશા વનકૃળથી મારી ક્રુધા શાંત થશે નહિ; માટે હું આજે સૂર્યને જ પકડીશ. ' એવો નિશ્ચય કરીને એ હંતુમાન પોતાના બળના ગર્વથી ક્રુધો અને દેવર્ષિઓ તથા રાક્ષસાદિથી પણ જેનો પરાભવ ન થઈ શકે એવા સૂર્યને પકડવા માટે ત્રણ-હજાર યોજન સુધી ઊંચે ગયો; પરંતુ સૂર્ય સુધી નહિ પહોંચતાં છેવટે તે ઉદયાચળ પર પડ્યો.^{૧૨-૧૪} પર્વત પર પડતી વેળા એ વાનરની હંતુ (હંતપચી) શિલાતલ સાથે અથડાવાથી ભાંગી ગઈ, તેથી તેનું 'હંતુમાન' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૧૫} હે રાજન્ ! એ વાનરના નામથી તથા તેના પૂર્વ-વૃત્તાંતના સ્મરણથી મેં તેને સારી રીતે જાણાવ્યો છે. એનાં બળ રૂપ કે પ્રભાવનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી.^{૧૬} એ હંતુમાન એકલો જ પોતાના શૌર્ય વડે આખી લંકાનગરીનો ઘાણ વાળવા ઇચ્છે છે. હે રાવણરાય ! તમેજો એને લંકામાં પકડ્યો હતો અને એણે જ લંકામાં ભયંકર અગ્નિ સળગાવ્યો હતો, એ વાનરને તમે કેમ ભૂલી બાંધ્યો છો ?^{૧૭}

' હે રાજન્ ! એ હંતુમાનની પાસે જ કમળ-સરખાં નેત્રવાળા તથા શ્યામ વર્ણવાળા પેલા જે પુરુષ ઊભેલા છે, તે જ ઇક્ષ્વાકુવંશમાં અતિરથી અને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા શૂરવીર રામચંદ્ર છે. તેમનાથી કદી પણ ધર્મ અલિપ્ત થતો નથી; તેમ જ તે કદી પણ ધર્મનું ઉદ્ધાધન કરતા નથી. જ્ઞાનવાળા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ રામચંદ્ર આરે વેદોને તથા બ્રહ્માસ્ત્ર વગેરે અઓને સારી રીતે બાંધે છે. એ રથુવીર પોતાનાં બાણો વડે આકાશ-તળ ભેદવાને તેમ જ પૃથ્વીતળને ચીરી નાખવાને સમર્થ છે; તેમના કોઇ યમરાજ સરખો છે અને તેમનું પરાક્રમ ઇંદ્ર જેવું છે. હે રાજન્ ! તમે જન-સ્થાનમાંથી જેની ભાથા સીતાનું હરણ કરી

લાવ્યા છો, તે જ રામ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા છે. એ રામચંદ્રની જમણી બાજુએ યુદ્ધ સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળો, વિશાળ વક્ષસ્થળવાળો, શ્યામ વાંકડિયા કેશવાળો, રાતા નેત્રવાળો અને પોતાના ચોટા ભાઈનું પ્રિય કરનારો રામનો કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ ઊભેલો છે. એ નીતિશાસ્ત્રમાં તથા યુદ્ધવિદ્યામાં ધણો જ કુશળ છે, સર્વ શસ્ત્રધારી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, ક્રોધી છે, દુર્જય છે, પરાક્રમી છે અને અત્યંત બળસંપન્ન છે. એ લક્ષ્મણ રામના જમણા હાથરૂપ અને બાણે તેમનો બહાર વિચરતો પ્રાણ જ હોય એવો છે.^{૧૮-૨૪} એ લક્ષ્મણ રથુવીર માટે પોતાના જીવિતની પણ હરકાર કરતો નથી. એ પોતે એકલો જ સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે.^{૨૫} વળી રામચંદ્રની ડાબી બાજુએ પોતાના આર અનુચર રાક્ષસોથી ઘીંટા-ચેલો પેલો તમારો નાનો ભાઈ વિભીષણ ઊભેલો છે.^{૨૬} એ વિભીષણને રાજધિરાજ શ્રીમાન રામચંદ્રે લંકાના રાજ્યાસન પર અધિકૃત કર્યો છે અને તે હાલમાં તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયો છે.^{૨૭} વળી હે રાક્ષસેશ્વર ! વાનરોની વચ્ચે પર્વતની પેઠે અઠગ ઊભેલા પેલા અમાપ તેજ-વાળા જે વાનરને તમે જીત્યો છો, તે સર્વ વાનરો નો રાજ સુગ્રીવ છે. એમ સર્વ પર્વતોમાં હિમાલય શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તેજ, યશ યુદ્ધિ, બળ અને ઉત્તમ કુળે કરી એ સુગ્રીવ સર્વ વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે (સુગ્રીવ) ઘાડાં વૃક્ષોને લીધે પ્રવેશ ન કરી શકાય એવી અને પર્વતના કિંહિવાળી કિંકિત્થા-નગરીમાં પોતાના પ્રધાનો તથા શૂરવીર સેનાપતિ-ઓની સાથે રાજ્ય કરે છે. જીઓ, દેવતા અને મનુષ્યોને ઇન્દ્રવા યોગ્ય લક્ષ્મીએ જેને વિષે નિવાસ કર્યો છે, એવી સો કમળપુષ્પોવાળી સુવર્ણની માળા એ સુગ્રીવના કંઠમાં શોભી રહી છે. એ વિજયમાળા, વાલિની સ્ત્રી તારા અને કિંકિત્થાનું નિષ્કંટક રાજ્ય, એ ત્રણે રામે વાલિને હાથે સુગ્રીવને આપ્યાં છે.^{૨૮-૩૨}

હે રાવણ ! યુદ્ધિમાન પુરુષોએ સંખ્યાતં સ્વરૂપ આ પ્રભાણે કહેલું છે : સો હજારે લાખ અને

સો લાગે એક કરોડ થાય છે. શતશુષિત હંભર કરોડે એક 'શંકુ' અને શતશુષિત હંભર શંકુએ એક 'મહાશંકુ' કહેલો છે. શતશુષિત હંભર મહાશંકુએ એક 'વૃંદ' અને શતશુષિત હંભર વૃંદે એક 'મહાવૃંદ' થાય છે. શતશુષિત હંભર મહાવૃંદે એક 'પદ્મ' અને શતશુષિત હંભર પદ્મે એક 'મહાપદ્મ' કહ્યું છે. શતશુષિત મહાપદ્મે એક 'ખર્વ' અને શતશુષિત હંભર ખર્વે એક 'સસુર' કહેવાય છે તથા શતશુષિત હંભર સસુરે એક 'મહોષ' થાય છે.

‘હે રાક્ષસાધિપ! ઉપશુકત સંખ્યા પ્રમાણે હંભર કરોડ, સો શંકુ, હંભર મહાશંકુ, સો વૃંદ, હંભર મહાવૃંદ, સો પદ્મ, હંભર મહાપદ્મ, સો ખર્વ, કરોડ સસુર અને કરોડ મહોષ સંખ્યાનુસાર સરખું સૈન્ય લઈને વાનરરાજ સુગ્રીવ રાક્ષસમંત્રીઓથી વીંટાયેલા તમારા ભાર્ગ શૂરવીર વિભીષણની સાથે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવે છે. હે રાવણરાય! મોટી સેનાથી વીંટાયેલો એ સુગ્રીવ અત્યંત બળ તથા પરાક્રમસપ્ત છે. હે મહારાજ! પ્રભવલિત ધૂમકેતુ સરખી આ લયંકર વાનરસેનાને બોઈને હવે શત્રુઓથી તમારો પરાભવ ન થતાં સર્વથા વિજય થાય એવો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરો.’ ૧૩૩-૪૨

ધતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૨૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૯ મો

શુક-સારણ પર રાવણનો ક્રોધ-રામ-સૈન્યની વધુ માહિતી મારે પુનઃ પ્રયત્ન

શુકેન તુ સમાધિદાન્દપ્રવા સ હરિયુથપાન્ ।
લક્ષ્મણં ચ મહાવીર્યં મુજં રામસ્ય દક્ષિણમ્ ॥ ૧ ॥

શુક-સારણે બતાવેલા વાનરયુદ્ધપતિઓને, રામચંદ્રની જમણી ભુભરૂપ મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણને, રામચંદ્રની પાસે જ ઊભેલા પોતાના બંધુ વિભીષણને, લયંકર પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવને, ઇંદ્રના પૌત્ર બળવાન અંગદને, મહાપરાક્રમી હનુમાનને, દુર્બલ એવા બાંબલાનને તેમ જ વાનર-

શ્રેષ્ઠ સુપેણ, કુસુદ, નીલ, નલ, ગજ, ગવાક્ષ, શરભ, મૈંદ તથા ક્ષિપિંદ વગેરે વાનરોને બોઈને કંઈક ભયભીત થયેલા રાવણે ક્રોધપૂર્વક શુક-સારણને કેટલાક તિરસ્કારભર્યાં વચ્ચો કહ્યાં. તે સાંભળી શુક-સારણ બંને રાક્ષસો નીચું સુખ રાખી રાવણને પ્રભામ કરી ઊભા રહ્યા, ત્યારે રાક્ષસાધિપ રાવણ અત્યંત ક્રોધને લીધે ગફગફ વાણી વહે તેમ્ણો પ્રત્યે કઠોર વચ્ચન કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાક્ષસો! નિઝહ તેમ જ અત્યુગ્રહ કરવામાં સમર્થ એવા રવાણીને અપ્રિય લાગે એવા વચ્ચો તેના પમારદાર સચિવો-એ કહેવાં થોડા નથી.’ ૧-૭ મારાથી પ્રતિકૂળ વર્તનારા અને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા મારા શત્રુઓની તમે બંને જણા આ સમયે પ્રશ્ન સા કરો છો, * તે શું થોડા લેખાય? તમે બંનેએ આચાર્યની, શુરુઓની તેમ જ વૃદ્ધોની જે કાંઈ ઉપાસના કરી છે, તે સઘળી બ્યથા ગઈ છે. એમ હું માનું છું; કેમ કે તમેએ રાજનીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો કર્યો છે; પરંતુ તેમાંના સાર ગ્રહણ કર્યો નથી. ૮-૯ કદાચ તમેએ રાજનીતિશાસ્ત્રનો સાર ગ્રહણ કર્યો હશે, તોપણ અત્યારે તમે તે ભૂલી ગયા છો અને માત્ર મિથ્યાજ્ઞાનનો જ આડંબર ધરાવો છો. અરે, તમારા સરખા મૂર્ખ સચિવો મને મળ્યા છે, છતાં હું આવું મોટું રાજ્ય ચલાવું છું એને હું મારું આહોભાગ્ય માનું છું! ૧૦ અરે, રાક્ષસો પર રાજ્ય કરનારો હું કે જેની જાણનો એક શબ્દ નિઝહ તથા અત્યુગ્રહ કરવા સમર્થ છે, તેને આવાં લાંછન લાગે એવાં કઠોર વચ્ચન કહેતાં તમને મોતનો પણ ડર નથી લાગતો શું? ૧૧ હે રાક્ષસો! વનમા અગ્નિની જવાળાઓ લાગવા છતાં પણ ઘણુંક વૃક્ષો બચી બાક છે. પરંતુ રાજતા હંડપાત્ર થયેલા અપરાધી-

* ‘યુદ્ધ કરવાની તથા રીતી ઢોળ, તે વેળા મરુદ્ધોનો પ્રશ્ન સા કરવો એ તદ્દન અગણ્ય છે અને વળી તે’ મારા તમને જેઓની યોગ્ય કરવાનું જ કહ્યું; છતાં તમે તે ઉપશંત-વચનપ્રકરે ‘એ વાનરો લોકોના નામ કરવા નહીં’ છે, એવી રીતે તેઓની મોટી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા’ એ તમને બધા પણ જાણ્ય નથી’ એવું રાવણના વચનનું વાત્સર્થ્ય છે

ઓ તો કેઈ પણ પ્રકારે બચી શકતા નથી. (બીજા રાક્ષસો પ્રત્યે કહે છે :) હે રાક્ષસો ! આ શુક-સારણના પૂર્વે કરેલા ઉપકારો અત્યારે મને સાંભરી આવે છે અને તેથી મારા ક્રોધ શાંત પડે છે; નહિ તો આ બંને પાપીઓને હું મારી નાખત; કેમ કે તેઓ મારી આગળ મારા શત્રુની પ્રશંસા કરે છે. (શુક-સારણ પ્રત્યે કહે છે :) હે પાપીઓ ! મારા પર રનેહ નહિ રાખનારા હે કૃતમ્નો ! તમારા કરેલા પૂર્વના ઉપકારોને સંભારી હું આપે તમને હણતો નથી. હે હુદ્દો ! તમે મૂઝા સરખા જ છો. મારી આગળથી સત્તર ચાલ્યા બાજો અને હવે પછી તમે મારી સલામાં આવી મને તમારું કાળું મોઢું ખતાવશો નહિ. ૧૨-૧૪

રાવણનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી લલિત થયેલા શુક-સારણ બંને રાક્ષસો ‘રાવણરાયનો જથ્થા થાઓ’ એમ બોલી અભિનંદન આપી સલામથી ચાલી નીકળ્યા. ૧૫ પછી પોતાની પાસે બિસેલા ‘મહોદર’ નામના પ્રધાનને રાવણે કહ્યું : ‘હે મહોદર ! મારા સઘળા બસૂસોને સત્તર મારી પાસે બોલાવ.’ રાવણની આજ્ઞા સાંભળી મહોદરે તુરત જ સઘળા બસૂસોને બોલાવી મંગાવ્યા. ૧૬ રાવણરાયની આજ્ઞાથી સઘળા બસૂસો ઉતાવળે રાવણની આગળ આવ્યા અને ‘મહારાબનો જથ્થા થાઓ’ એમ બોલી હાથ બેઠી બિસા રહ્યા. ૧૭ ત્યારે રાક્ષસોના રાજા રાવણે વિશ્વાસુ, ધીર, નિર્ભય અને શરવીર એવા પોતાના બસૂસોને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! શત્રુઓ હાલમાં શું કરે છે, એ બોવા માટે તમે અહીંથી રામની સેનામાં બાજો અને રામના મંત્રી તરીકે બેજો પ્રીતિપૂર્વક રામની સાથે આવેલા છે, તેઓ હાલમાં શું કરે છે, રામ કેવી રીતે સૂએ છે, કેવી રીતે બળે છે અને હવે શું કરવા ધારે છે, એ બધું સારી રીતે બાજીને તમે સત્તર પાછા આવો; કેમ કે બસૂસો દ્વારા શત્રુની હકીકત બાજી ચૂકેલા યુદ્ધિમાન રાજાઓ યુદ્ધ વિષે શત્રુને અલ્પ પ્રયત્ન જ છતી શકે છે.’

રાવણનાં વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા શાર્ફલાહિ બસૂસો રાવણની પ્રશિક્ષણ કરી તથા

‘છ હંબૂર ! આપના કહેવા પ્રમાણે કરીશું,’ એમ કહી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ૧૮-૨૨

રાક્ષસરાજ રાવણની પ્રશિક્ષણ કરી નીકળેલા એ શાર્ફલ વગેરે રાક્ષસો ન્યાં રામ-લક્ષ્મણ હતા ત્યાં આવ્યા ૨૩ અને ‘સુવેલ’ પર્વતની યોથમાં છુપાઈને રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ તથા વિભીષણ વગેરેને બોવા લાગ્યા. ‘રખેને કેઈ બાજી જશે’ એવા ભયથી થરથર ધ્રુજતા એ બસૂસો રામચંદ્રની સેનાને બેતા હતા, એવામાં જ ધર્મોત્તમા રાક્ષસે વિભીષણે તેઓને દીઠા. ૨૪, ૨૫ ‘રાવણના આ સર્વ બસૂસોમાં શાર્ફલ રાક્ષસ અત્યંત પાપિષ્ઠ છે’ એમ બાજી મહોત્તમા વિભીષણે બંને બઈતેને કેદ કરાવ્યો અને બીજા બસૂસોને પકડવા માટે વાનરોને કહ્યું. ૨૬ વાનરો પણ તરત જ એ બસૂસોને પકડી માર મારવા લાગ્યા. એ બેઈ દયાળુ સ્વભાવવાળા શ્રીમાન રામચંદ્રે શાર્ફલ રાક્ષસને તેમ જ બીજા સર્વ બસૂસોને છોડાવ્યા. મહાપરાક્રમી વાનરોના હાથનો માર ખાઈ અધમૂઝા થયેલા એ સર્વ બસૂસો હાંફતા હાંફતા યુનઃ લંકામાં નાસી આવ્યા. નિરંતર બહાર ફરી છૂપા સમાચાર મેળવનારા એ બસૂસોએ રાવણ પાસે બઈ સુવેલ પર્વતની સમીપ પડેલી રામસેનાનું સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ૨૭-૨૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુસ્કાંડમાં ૨૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૦ મો

રામસૈન્ય વિષે વધુ માહિતી-શાર્ફલે કહેલું વર્ણન

તતસ્તમશ્ચાશ્રયલં લઘ્વાધિપતયે ચરાઃ ।

સુવેલે રાઘવં કૌલે નિવિષ્ટં પ્રાયવેદયન્ ॥ ૧ ॥

રાવણના બસૂસોએ ‘રામચંદ્ર મોટી સેના સહિત સુવેલ પર્વતની પાસે આવી બેઠયા છે,’ એ વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું. ૧ બસૂસોના મુખથી સેના સહિત રણવીરને સુદ્ધ કરવા માટે આવેલા બાજી રાક્ષસાધિપતિ રાવણ કાંઈક ઉદ્વિગ્ન થયો અને શાર્ફલ રાક્ષસ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘હે નિશાચર ! તું નિસ્તેજ અને દીન થઈ ગયો છે,

તે માટે કહે તો ખરો કે કોધાયમાન થયેલા શત્રુ-
જ્ઞાના પંખમાં તો તું સપડાયો નથી ને ?^{૧૩}

રાવણનો ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી લયભીત
થયેલો શાફ્ટે રાક્ષસોમાં વ્યાઘ્ર સરખા પરાક્રમી
રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^{૧૪} ‘હે રાજન્ ! રામ-
લક્ષ્મણથી રક્ષિત થયેલા બળવાન અને પરાક્રમી
એવા એ વાનરોની આગળ આપણા બંસસોનું
કાંઈ પણ ચાલે તેમ નથી. હે રાવણરાય ! પર્વત
સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા વાનરો સેનામાં પ્રવેશવાના
સઘળા માગ્યોનું એવી રીતે રક્ષણ કરે છે કે જેથી
તેઓની સેનામાં પ્રવેશ કરી તેઓની સાથે વાતચીત
પણ થઈ શકે તેમ નથી !^{૧૫} હું રામની સેનામાં
પેઠો અને વાનરોનાં બળાબળ સંખંધી કાંઈક
વિચાર કરવા લાગ્યો; એટલામાં તો વિભીષણ વગેરે
રાક્ષસોએ મને જોળાખી લીધા અને મને બળાત્કારે
પકડી-બાંધી સેનામાં જોમેર ફેરવ્યો.^{૧૬} એ વેળા
કોંપીલા વાનરોએ ગઠાપાડું, ઝુઝી, દાંત તથા
લપડાકોથી મને અત્યંત માર માર્યો અને ‘આ
ઝોર છે, ઝોર છે’ એમ દાંડી પિટાવતાં મને આખી
વાનરસેનામાં ફેરવ્યો.^{૧૭} આખી સેનામાં ફેરવ્યા
પછી છેલ્લે તેઓ મને રામચંદ્રની આગળ લઈ
ગયા. એ વેળા વાનરોના મારથી હું લોહીહાણ
અને હીન થઈ ગયો હતો તથા મારી ઇંદ્રિયો
વિકળ થઈ ગઈ હતી.^{૧૮} પછી વાનરોના મારથી
ઝુકા થવા મેં હાથ ભેડી રણવીરની પ્રાર્થના કરી,
ત્યારે રણવીરે દયાની લાગણીથી મને છોડાવ્યો.^{૧૯}
હે રાવણ ! એ રણવીર અનેક શિલાઓ તથા વૃક્ષોથી
મહોદધિને પૂરી નાખી આશુધો સહિત આ તરફ
આવ્યા છે અને તેમણે આપણી લંકાનગરીના દ્વારને
રોડી પડાવ નાખ્યો છે.^{૨૦} હે રાક્ષસાધિપ ! મને
વાનરોના હાથમાંથી છોડવીને મહાતેજસ્વી એ
રણવીર ગરુડવૃહમાં જોડવાયેલી વાનરસેનાથી
વીંટાઈને આપણી લંકા તરફ આવવાની તૈયારી
કરતા હતા. હવે તે અદ્ય કાળમાં જ આવી પહોં-
ચશે અને લંકાને ઘેરો ઘાલશે;^{૨૧} માટે હે રાવણ-
સાથ ! રામચંદ્ર ! આપણી લંકાને ઘેરી લે એ પહેલાં
તમે સત્વર સીતા પાછી આપો અથવા તો યુદ્ધ

કરવા તત્પર થાઓ.^{૨૨}

શાફ્ટે રાક્ષસનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી
રાક્ષસોના રાજા રાવણે થોડીક વાર વિચાર કર્યો
પછી શાફ્ટેને કહ્યું :^{૨૩} ‘હે શાફ્ટ ! એ કદાચ
દેવો, ગંધર્વો અને દાનવો મળી મારી સામે યુદ્ધ
કરવા આવે, તેમ જ સર્વ લોકો તરફથી એકસામટો
લય મારા માથે આવી પડે, તોપણ હું રામને સીતા
પાછી આપીશ નહિ.’ એટલું કહી મહાતેજસ્વી
રાવણે યુગ : પણ શાફ્ટેને પૂછ્યું : ‘હે રાક્ષસ !
તું વાનરોની સેનામાં ફરી આવ્યો છે, માટે કહે તો
ખરો કે તેમાં શૂરવીર વાનરો કયા કયા છે ?^{૨૪, ૨૫}
તેઓ કેવા પ્રભાવવાળા છે, કેવા રૂપવાળા છે,
તેઓમાં કયા કયા વાનરો અતિશય બળસંપન્ન
હોવાથી દુર્ધર્મ છે તથા તેઓ કેના પુત્રો તેમ જ
કેના પૌત્રો છે ? હે સૌમ્ય ! એ સઘળું તું મને
યથાર્થ કહી સંભળાવ.^{૨૬} શત્રુની સામે યુદ્ધ
કરવા ઇચ્છનારા પુરુષે પ્રથમ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓની
સંખ્યા બહુવી ભેઈએ. હે શાફ્ટ ! તારા મુખથી
વાનરોનું બળાબળ બહુ પછી હું ચોચા લાગશે
તેમ કરીશ.’

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી પ્રહિષ્ણિષ્ઠ શાફ્ટે
રાક્ષસ કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજન્ ! રામની સેનામાં
સક્ષરાજનો પુત્ર અને ગમ્મદનો ક્ષેત્રજ પુત્ર
‘બંબવાન’ નામે રીંછ એક પ્રસિદ્ધ વીર છે. તે
બંબવાન યુદ્ધ વિષે કોઈથી પણ જિતાય તેવો
નથી. ગમ્મદનો બીજો એક પુત્ર ‘ધૂમ’ નામનો
રીંછ છે, તે પણ બંબવાનના જેવો જ દુર્જય છે.
વળી ઇંદ્રના શુરુષ્ટરૂપતિનો પુત્ર ‘કેસરી’ નામનો
એક વાનર છે કે જેના પુત્ર હનુમાને એકલાએ જ
પૂર્વે આપણી આખી લંકાનગરીને સળગાવો અનેક
રાક્ષસોના સંહાર કર્યો હતો.^{૨૮-૨૯} હે રાજન્ !
વળી એ સેનામાં ધર્મોત્તમ અને અત્યંત પરાક્રમી
એવો ‘સુપેશ્વ’ નામનો વાનર સાક્ષાત્ ધર્મનો
પુત્ર છે તથા બીજો એક ‘દધિસુખ’ નામનો વાનર
સાક્ષાત્ ચંદ્રનો પુત્ર છે. વળી સુસુખ, દુર્યુધ અને
વેગદર્શી, એ ત્રણ વાનરોને તો પ્રહરદેવે સાક્ષાત્

● પ્રહિષ્ણિ-પ્રમદ-પ્રમદ; પ્રહિષ્ણિ-પ્રમદ-પ્રમદ, નો કેન્દ્ર

મૃત્યુરૂપે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૨૨, ૨૩ હે રાવણરાય !
રામની સેનામાં 'નીલ' નામનો વાનર સાક્ષાત્
અગ્નિનો પુત્ર છે અને તે સેનાપતિ છે. વાયુનો
પુત્ર વળી હનુમાન છે, તે તો પોતાના પરાક્રમથી જ
પ્રખ્યાત થયેલો છે. ૨૪ અત્યંત બળવાન અને
યુવાન એવો 'અંગદ વાનર' ઈંદ્રનો પૌત્ર અને
વાલીનો પુત્ર છે; તેમ જ 'મૈક' અને 'દિવિદ' નામના
વાનરો અશ્વિનીકુમારના પુત્રો છે અને તેઓ
અત્યંત બળવાળા છે. ૨૫ વળી 'ગજ, ગવય,
ગવાક્ષ, ગંધમાદન' અને 'શરણ' નામના પાંચે
વાનરો યમ રાજના પુત્રો છે અને તેઓ કાલાંતક
સરખા લયંકર પરાક્રમસંપન્ન છે. ૨૬ હે રાવણરાય !
રામની સેનામાં બીજા પણુ દશ કરોડ શૂરવીર
વાનરો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે, તેઓ સર્વ
દેવતાઓના પુત્રો છે. તેઓનાં જન્મ તથા બળ-
પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરવા હું સમર્થ નથી. ૨૭
'હે રાક્ષસાધિપતિ ! આ મોટી વાનરસેના
લઈને આવેલા અને સિંહ સરખા દંઠ અગોવાળા
શ્રીમાન રામચંદ્ર દશરથ રાજના બ્યેથ પુત્ર છે. એ
રામચંદ્રે જ ખર, દ્રુપદ, ત્રિશિરા, વિરાધ તથા
કાળ સરખા કમંધ વગેરે રાક્ષસોને હણ્યા છે.
આખી પૃથ્વી વિષે એ રામના જેવો પરાક્રમી પુરુષ
બીજો કોઈ છે જ નહિ. ૨૮, ૨૯ હે રાવણરાય ! આખી
પૃથ્વીમાંનો કોઈ પણુ પુરુષ રામના શુણું વર્ણન
કરવા સમર્થ નથી. એ રામે જ જનસ્થાનમાં રહે-
નારા આપણા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કર્યો છે. ૩૦
વળી એ રામની સાથે તેમનો નાનો ભાઈ ધર્માન્ના
લક્ષમણુ શ્રેષ્ઠ હસ્તીની હેઠે અહળપણુ ઊભેલો છે.
એ લક્ષમણુના બાણની ચોટમાં આવતાં દેવરાજ
ઈંદ્ર, પણુ જીવતા રહી શકે એમ નથી, તો પછી
બીજાની શી ગણના ! ૩૧ વળી રામની સેનામાં
'સવેત' અને 'બ્યોતિષ્ઠ' નામના બે વાનરો
સૂર્યના પુત્રો છે તથા 'હેમકૂટ' નામનો વાનર
વરુણનો પુત્ર છે. ૩૨ વળી વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ નલ વાનર
વિશ્વકર્માનો પુત્ર છે અને બળવાન વેગવાન વાનર
તથા હુધીર વાનર વસુના પુત્રો છે. ૩૩ વળી રાક્ષસો-
માં શ્રેષ્ઠ એવો તમારો ભાઈ વિલીપણુ પણુ રામચંદ્ર

પાસેથી લંકાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને રામચંદ્રનું
હિત કરવામાં જ બેઠાયો છે. ૩૪ હે રાવણરાય ! એ
પ્રમાણે સુવેલ પર્વતની પાસે પડેલા વાનરસેન્યનું
સઘળું વૃત્તાંત મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. હવે
પછી જે કોઈ કાર્ય કરવાનું હોય, તે તમારા
અખત્યારમાં છે. ૩૫

છતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૩૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૧ મો

સીતાને છળવા માટે રાધણુનો નીચ
પ્રયત્ન-કૃત્રિમ રામમસ્તક

તતસ્તમક્ષોમ્બલં લંકાયાં નૃપતેશ્વરા ।

સુવેલે રાવણં શૈલે નિવિઙ્ઘં પ્રત્યવેદયન્ ॥ ૧ ॥

શાર્ફલ વગેરે બસુસોએ કોઈથી પણુ પરાજય
ન મેળવે એવી મોટી સેના સહિત મહાબળવાન
રામચંદ્ર સુવેલ પર્વતની પાસે આવી ઊતર્યાનું
સઘળું વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું. તે સાંભળી
કોઈકે ઊદ્વિગ્ધચિત્ત થયેલા રાવણે પોતાના સેવકોને
કહ્યું : ૧, ૨ 'હે રાક્ષસો ! તમે બહોળી સત્ત્વર ભાગો
અને મારા મંત્રીઓને ખબર આપો કે તેઓ સર્વ
એકઠા મળી કુતાવળે મારી પ્રાપ્તે આવે; કારણ કે
હવે એકઠા મળી મંત્ર (ચિત્તાર) કરવાનો સમય
આવી પહોંચ્યો છે.'

સેવકોના ઉત્તરથી રાવણની ઉપશુલ્કા આજ્ઞા
સાંભળતાં જ રામચંદ્ર મંત્રીઓ ઉતાવળે રાવણની
પાસે આવ્યા. રાવણે મહાબળવાન રાવણે પોતાના
મંત્રીઓની સમીક્ષા પોષિત વિચાર કરી તેઓને
વિદાય કર્યો અને તેમને રાજમહેલમાં ગયો. ભાં
એકાંતમાં રાવણે મહાબળવાન વિદુલ્લિપ્ત રાક્ષસ-
ને બોલાવ્યો. એ રાક્ષસ ઈંદ્રજીવિદ્યા બળવાન
હોવાથી માયાવી હતો. તેને રાક્ષસોના રાજ રાવણે
કહ્યું : 'હે નિશાચર ! આજે અશોકવાટિકામાં
જઈને રાક્ષસી માયા વડે, જનકનંદિની સીતાને
છળવી છે; માટે તું ધનુષ્ય-બાણ સહિત રામનું
કૃત્રિમ મસ્તક બનાવી હું સીતાની સાથે વાત કરતો
હોઉં તે વેળા અશોકવાટિકામાં આવજે.' રાવણ

વચન સાંભળી 'બહુ સારું' એમ કહી વિલુક્તિહવ રાક્ષસે થોડીક વારમાં જ પોતાની માથા વડે રામનું કૃત્રિમ મસ્તક તૈયાર કરી રાવણને દેખાડ્યું. એ જોઈ રાવણ ઘણો જ સંતુષ્ટ થયો અને તે રાક્ષસને અનેક આભૂષણો ઇનામમાં આપ્યાં. ૮-૯

પછી સીતાને વશ કરવાની લાલસાવાળો કુબેર-નો નાનો ભાઈ રાક્ષસરાજ રાવણ અશોકવાટિકામાં ગયો. ત્યાં દુઃખી અવસ્થામાં રહેવાથી દીન બની ગયેલાં સીતાને તેણે પૃથ્વી પર ખેડેલાં દીકાં. એ વેળા જનકનંદિની સીતા શોકને લીધે નીચું ઝુખ રાખી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું ધ્યાન ધરી રહ્યાં હતાં અને તેમની આસપાસ બિહામણા રૂપવાળી રાક્ષસીઓ થોડે થોડે ફર ભળી હતી. પછી 'મેં આજે રામને જીત્યો છે' એવા મિથ્યા હર્ષનાં વચનો બોલતો રાવણ સીતાની પાસે ગયો; ૧૦-૧૩ અને સીતા પ્રત્યે અસત્ય વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે કલ્યાણી ! હું તેને ઘણી વાર સમજાવતો હતો, પરંતુ જેના આશ્રયને લીધે તું મારું કંઈ માનતી ન હતી, તે ખર રાક્ષસને હણનારા તારા સ્વામી રામને આજે મેં સંક્રામમાં માર્યા છે અને તારા આશ્રય-આધારને તોડી નાખી તારા ગર્વ ઉતાર્યો છે. ૧૪, ૧૫ હે સીતા ! હવે દુઃખ પડવાથી તારી મેળે જ તું મારી જી થશે. હે મૂઠં સી ! હવે તું તારા સ્વામીની આશા મૂકી દે. એ મૂએલાની આશા ધરવાથી તારું શું વળે એમ છે ૧૬ હે કલ્યાણી ! હવે તું મારી સઘળી સ્ત્રીઓમાં પટરાણી થા. હે ટૂંકા ભાગ્યવાળી ! હે ભાંગી ગયેલા મનો-રથવાળી ! હે પોતાને પંડિત માનનારી મૂર્ખ સીતા ! ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુરનો વધ કર્યો હતો, તેમ મેં રામ-નો વધ કેવી રીતે કર્યો, તેનું લયકર વૃત્તાંત તું મારા ઝુખથી સાંભળ.' ૧૭-૧૮

'વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવે તૈયાર કરેલી વાનરોની મોટી સેનાથી વીંટાયેલો તારો સ્વામી રામ મને હણવા માટે સચુદ્ર સુધી આવ્યો હતો અને સાચકાળ થવાને લીધે સચુદ્રના ઉત્તર તટ પર સેના સહિત પહોંચ નાખી રહ્યો હતો. ૧૭-૧૮

માર્ગમાં ચાલવાના પરિશ્રમને લીધે થાકી ગયેલું

વાનરસૈન્ય બ્યારે સુખપૂર્વક નિદ્રાવશ થયું, ત્યારે અર્ધી રાત્રિના સમયે મેં મારા બસસો દ્વારા સેનામાં પ્રવેશ કરી સઘળી અર્ધાં જોઈ લીધી. પછી પ્રહસ્ત-ની સરહારી હેઠળના મારા મોટા સૈન્યે મધ્યરાત્રે જ એ રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસેના પર હુમલો કર્યો. ૨૦, ૨૧ અને રાક્ષસોએ પટ્ટિશ, પરિધ, ચક્ર, કષ્ટિ, કંઠ, બાણ, ત્રિશૂલ, દેહીશ્ચમાન કાંટાવાળી ગદા, લાકડી, તોમર, પ્રાસ. મોટાં ચક્ર તથા મુસલ આદિ અનેક શસ્ત્રો વડે વાનરોને મારવા માંડ્યા; ૨૨, ૨૩ એટલામાં મહાવેગવાન પ્રહસ્તે ચાલાકી વાપરીને નિદ્રાને આધીન થયેલા તારા સ્વામી રામનું મસ્તક તલવાર વડે કાપી નાખ્યું. રામનું મસ્તક કપાયેલું જોઈ વિભીષણ એકાએક બગી ઊઠ્યો અને નાસવા લાગ્યો; પરંતુ મારા ફૂતોએ તેને પકડીને કેદ કર્યો છે અને હે સીતા ! તારો કિંચર લક્ષ્મણ તો જીવતા-અગતા કેટલાક વાનરોની સાથે કયાંય પલાયન કરી ગયો છે. ૨૪, ૨૫ હે સીતા ! રાક્ષસોએ વાનરોના રાજા સુગ્રીવની લાંબી ઠોક લાંબી નાખીને તથા હંતુમાનની હંડપચી તોડી નાખીને તે ખત્રેને રણભૂમિમાં સુવાડી દીધા છે. ૨૬ વૃદ્ધ બંધવાન નાસવા જતો હતો, એટલા-માં રાક્ષસોએ તલવાર વડે તેની બંધા છેડી નાખી, જેથી તે કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો છે. શત્રુઓનો સંહાર કરનારા વાનરશ્રેષ્ઠ મૈંદ અને કિવિંદ વાનરોને રાક્ષસોએ કેદમાંથી કાપી નાખ્યા છે અને તેઓ રુધિરથી ખરહાઈ રુદન કરતા પડ્યા છે. 'પનસ' નામનો વાનર તો કપાયેલા કણ્ઠસના વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વીની ઉપર પડ્યો પડ્યો નિસાસા નાખે છે. ૨૭-૨૮ 'દધિસુખ' નામનો વાનર અનેક આણ્ણથી કપાઈને ગુફામાં પડ્યો છે અને મહાતેજસ્વી કુસુદ વાનર તો પૃથ્વી પર પડ્યો પડ્યો ચીસો નાખે છે. હે સીતા ! મારા સૈનિક રાક્ષસોએ નાસી જતા સુવરાજ અંગને બાણો વડે વીંધી નાખ્યા છે, જેથી લોહીક્રહાણ થઈને રુધિર એકઠો તે પૃથ્વી પર પડ્યો છે. ૨૯, ૩૧ હે સીતા ! વાણુના અપાટાથી જેમ ચેલના કટકેટકા થઈ બચ છે, તેમ મારી સેનાના હસ્તીઓના પગ તળે તથા રથનાં પૈદાં તળે ચઢવાથી નિદ્રાવશ પડેલા કેટલાક વાનરોના

સૂરેશ્વરા થઈ ગયા છે.^{૨૦} જેમ પાછળ પડેલા સિંહના ત્રાસથી હસ્તીઓ નાસે, તેમ પાછળ પડેલા રાક્ષસોના ત્રાસથી ત્રાસ પામેલા કેટલાક વાનરો બચાવ્યાં નાસી ગયા છે.^{૨૧} કેટલાક વાનરો સસુદ્રમાં જઈ પડ્યા છે, કેટલાક આકાશમાં ચઢી ગયા છે તથા કેટલાક રીંછો પણ વાનરોની પેઠે વૃક્ષો પર ચઢી ગયા છે.^{૨૨} પરંતુ બિહામણાં નેત્રવાળા રાક્ષસોએ તે સઘળા વાનરોને સસુદ્રના તટ ઉપરથી, પર્વતામાંથી અને અરણ્યોમાંથી ખોળીખોળીને મારી નાખ્યા છે. હે સીતા ! એ પ્રમાણે મારા રાક્ષસોએ તારા સ્વામીનો તથા તેની સેનાનો નાશ કર્યો છે અને તેની તને ખાતરી આપવા માટે મેં તારા સ્વામી રામનું પૂળમાં રગદોળાયેલું તથા ઋધિર વડે ખરકાયેલું મસ્તક અહીંયાં મંગાવ્યું છે.^{૨૩, ૨૪}

પછી રાક્ષસોના રાજા રાવણે સીતા સાંભળે તેમ પાસે બિલેલી એક રાક્ષસીને કહ્યું :^{૨૫} 'હે રાક્ષસી ! બ, તું કૂરકમીં વિદ્યુન્નિહ્વ રાક્ષસને અહીં બેલાવી લાવ. એણે સંશ્રામમાંથી રામનું મસ્તક આણેલું છે.'^{૨૬}

રાવણે ચોકલેલી દાસીના કહેવાથી રાક્ષસ વિદ્યુન્નિહ્વ તુરત જ રામનું કપાયેલું મસ્તક તથા ધતુખ્ય-ખાણુ ગ્રહણ કરી રાવણની આગળ આવ્યો અને પ્રણામ કરી બિલો રહ્યો.^{૨૭} પછી પોતાને પ્રણામ કરી પોતાની પાસે બિલેલા ચોટી છાલવાળા એ વિદ્યુન્નિહ્વ રાક્ષસને રાવણે કહ્યું :^{૨૮} 'હે રાક્ષસ ! આ રામનું મસ્તક તું સીતાની આગળ મૂક; એટલે તે બિચારી પોતાના સ્વામીની છેલી અવસ્થાને સારી રીતે જુએ !'^{૨૯}

રાવણનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળી વિદ્યુન્નિહ્વ રાક્ષસ સુંદર દેખાવવાળું રામનું મસ્તક સીતાની આગળ મૂકીને તુરત જ ત્યાંથી આવ્યો ગયો.^{૩૦} પછી વિદ્યુન્નિહ્વે આણેલું રામનું કૃત્રિમ ધતુખ્ય ઉપાડીને રાવણે સીતાની આગળ નાખ્યું અને કહ્યું : 'હે સીતા ! બે, બે, ત્રણ લોક વિષે વિચારાત થયેલું આ રામનું ધતુખ્ય છે કે જેને મારા પ્રધાન પ્રહસ્તે રાને તારા સ્વામીને હણીને અહીં આણ્યું છે.^{૩૧, ૩૨}

વિદ્યુતનિહ્વ રાક્ષસે માથાથી બનાવી

આણેલું રામનું મસ્તક તથા ધતુખ્ય યશસ્વિની સીતાની આગળ મૂકી રાવણે કહ્યું : 'હે બાનકી ! જે થવાનું હતું તે થયું. બસ, હવે તું મારે વશ થઈ બ; એટલે આનંદ ! આનંદ ! ! આનંદ ! !'^{૩૩} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુક્તકાંડમાં ૩૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૨ મો

કૃત્રિમ રામમસ્તક ભેદને સીતાને
થયેલા સંતાપ

સા સીતા તચ્છિરો દુષ્ટા લઙ્કા કાર્મુકમુચમમ્ ।
સુગ્રીવપ્રતિસંભર્ગમાલ્પાતં ચ હનુમતા ॥ ૧ ॥

પૃથ્વી પર પડેલું રામનું મસ્તક તથા શ્રેષ્ઠ ધતુખ્ય ભેદને સીતાને હાંતમાને કહેલી રામ અને સુગ્રીવની મૈત્રી સાંભરી આવી.^૧ પોતાની આગળ પડેલા મસ્તકનાં બંનેનેત્રો રામચંદ્રના નેત્ર જેવાં, ચહેરા પણ તેવા જ, સુખ, દેશ અને દલાટ પણ તેવા જ તથા મસ્તકનો રૂડામણિ પણ તે જ.^૨ એ સઘળી નિશાનીઓ ઉપરથી 'નાહી, આ રામનું જ મસ્તક છે' એમ ભાણી બનકેતનજા સીતા અત્યંત હુંખી થયાંને ટિટોડીની પેઠે કેકેથી ની નિંદા કરતાં રહન કરવા લાગ્યાં.^૩ 'એ સાચુલ કેકેથી ! હવે, આ રણકુળની પક હજીવા ! હવે તો તમને નિરાશ વળી ને ? અરેરે હાથ ! તમેજો પોતાનાં કંકણિયા સ્વસ્થાવને લીધે આને આખા રણકુળનો વિનાશ કરાવ્યો છે. ^૪ હે કેકેથી ! આ આર્થ રામચંદ્રે તમારું શું બગાડયું હતું કે જેથી તમેજો તેમને તથા મને ચીરવસ પહેરવી વનમાં કંઠાવ્યાં ?' એ પ્રમાણે રહન કરતાં તથા ચરચર ક્રૂણતાં તપસ્વિની સીતા કપાયેલી કહલીની પેઠે મૂંછિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યાં. બ્યારે મેં ઘડીએ મૂંઝાં વળી, ત્યારે કાંઈક સચેત થઈ પોતાના સ્વામીનું મસ્તક પાસે રાખી વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા વિલાપ કરવા લાગ્યાં.^{૫-૭}

સીતા વિલાપ કરતાં કહે છે : 'હે મહાબાહુ ! હે પિતાની આજ્ઞાને પાળનારા સ્વામીનાથ ! તમારું મરણ થવાથી આજે હું વિધવા થઈને તમની

અંતિમ અવસ્થા જોઈ છું; એ મારાં કેવા દુર્ભાગ્ય છે! સીતા પહેલાં તેના પતિનું મરણ થાય એ મોટો અનર્થ કહેવાય છે; પણ એ મારે કર્મે સર્જાયેલું હશે! અરેરે, હે સ્વામીનાથ! રૂઝા આચરણવાળી મને મૂકીને શુભ આચરણવાળા તમે કેમ સ્વર્ગસ્થ થયા, એ સમજી શકાતું નથી.^૧ હે સ્વામીનાથ! તમે કે એ મારું રક્ષણ કરનારા હતા, તેના તો રાક્ષસોએ વિનાશ કર્યો. હવે હું છૂત્તીને શું કરું? હે રાઘવ! મારાં સાસુલ કૌશલ્યા કે એ તમ સરખા પુત્રથી પનોતા હતા, તે આજે તમારો સ્વર્ગવાસ થવાથી નાછરડા વિનાની ગાય જેવાં થયાં છે. હે રઘુવીર! દેવજ પુરુષો કહેતા હતા કે, 'રામ-નું આયુષ્ય ઘણું જ લાંબું છે; પરંતુ તેઓનું વચન આજે ખોટું પડ્યું છે; કારણ કે તમે આજે દુઃખ આયુષ્યવાળા નીવડ્યા છો.'^{૨-૧૨} હે સ્વામિન્! તમે બુદ્ધિમાન હોવા છતાં આજે તમારી બુદ્ધિ નાશ પામી.^૩ એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના ઉત્પાદક કાળ જ પ્રત્યેક ભૂતપ્રાણીને પોતપોતાનાં કર્મફળ લોગવાને છે! હે રામ! તમે નીતિશાસ્ત્ર બહુનારા હોવાથી આવી પડતાં દુઃખોને ટાળવામાં કુશળ હતા, છતાં આજે આમ અચાનક મૃત્યુવશ કેમ થયા? અરેરે, અત્યંત અભાગિણી અને કર કાળનાત્રિ સરખી મેં જ કમળ-નેત્રવાળા તમને પ્રથમ આલિંગન આપીને પાછળથી તમારો નાશ કરાવ્યો છે!^{૪-૧૫} હે પુરુષર્ષભ! તપસ્વિની એવી મને તણને તમેજો આજે પોતાની લાંબી જીવંતી વડે પ્રિય પત્ની સરખી પૃથ્વીને આલિંગન કરી શયન કર્યું છે! હે વીર! મારી સાથે તમે નિરંતર જેનું ગંધપુષ્પાદિ ઉપચારોથી પૂજન કરતા હતા અને જે આપણ બંનેને ઘણું જ પ્રિય હતું, તે આ તમારું સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્ય

+ આ વાક્યનું વાતપર્યં જોડું છે કે 'સીતા પહેલાં પતિનું મરણ થાય, એ સીતા દુરાચરણનું ફળ છે; પરંતુ હું સદાચરણવાળી છતાં મારા પહેલાં તમારું મરણ કેમ થયું, તે સમજાતું નથી'

- વાતપર્યં કે શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કર્યા પછી શત્રુના સુલકમા રાત્રે અવસ્થ સાવધ રહેલું જોઈએ, જેનું બહુવા છતાં તમે કેમ ભૂલ્યા?

અહીંયાં પડ્યું છે! હે અનધ! આજે તમે સ્વર્ગ-માં બર્ષતમારા પિતા અને મારા સસરાજી હથથ રાબને તેમ જ બીબા પણ સર્વ પિતૃઓને મધ્યા હશે! હે રાઘવ! આકાશ વિષે નક્ષત્રરૂપે રહેલા રાજર્ષિ ત્રિશંકુના વંશમા જન્મ ગ્રહણ કરીને તમેજો પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવારૂપ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે; પરંતુ આજે તમે એ પવિત્ર રાજર્ષિના વંશનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં બંધો છો, તે તમને બરાબે છાજતું નથી.^{૧૬-૧૮} હે રાજપુત! બાલ્યાવસ્થાથી જ તમને વરી, તમારી સહધર્મ્યારિણી થયેલી આ રંક સ્ત્રીના સાસુ આજે તમે કેમ ભેટા નથી અને કાઈ બોલતા પણ નથી? હે કાકુત્સ્થ! મારા પાણિગ્રહણ વખતે 'હું' સઘળી ધર્મક્રિયાઓ તને સાથે રાખીને જ કરીશ,' એવી જે તમેજો પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને સંભારે અને મને દુઃખિયારીને તમારી સાથે જ લઈ બંધો.^{૧૯-૨૧} હે મતિ-મતાવર! મને દુઃખિયારીને તણને તમે આ લોકમાથી પરલોક પ્રત્યે કેમ સિંધાવી ગયા? હે સ્વામીનાથ! સુગંધી ચંદન તથા નાના પ્રકારના અલંકારોથી વિભૂષિત એવા તમારા શરીરને માત્ર હું જ આલિંગન કરતી હતી, તે શરીરને આજે માંસહારી દૂર પ્રાણીઓ ખેંચી રહ્યાં છે!^{૨૨, ૨૩} હે નાથ! વનવાસમાંથી ઘેર ગયા પછી સ પૂણું દક્ષિણવાળા અગ્નિહોત્રાદિ અનેક યજ્ઞો કરીને તમે અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી સંસ્કાર કેમ પામ્યા નહિ? હે સ્વામીનાથ! વનમા નીકળતી વેળા આપણે ત્રણ જણાં હતાં; પરંતુ હવે તો એકલા લક્ષ્મણ અયોધ્યામાં પાછા જશે! તેમને એકલાને જોઈ મારાં સાસુલ કૌશલ્યાના શોકનો પાર રહેશે નહિ. અરેરે, કૌશલ્યા સાસુલ તમારા સમાચાર પૂછશે, ત્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણ તમારા સહાયક વાનરોનો તથા તમારો રાત્રિના સમયે રાક્ષસોના હાથથી વધ થયો છે એવા અશુભ સમાચાર કેમ જણાવશે? હે રાઘવ! લક્ષ્મણના મુખથી તમને રાક્ષસોના હાથથી હણાયેલા બહુને તથા મને રાવણને ઘેર રહેલી બહુને મારાં સાસુલ કૌશલ્યા મુઠાઈ જશે અને છેવટે મરણ પામશે. અરેરે, મારા સરખી એક અભાગિણી સ્ત્રી માટે નિબ્ધાપ રાજકુમાર

રથુવીર આખો સમુદ્ર તરીને છેવટે એક ગાયના પગલા બેટલા ખાખોચિયામાં ફૂથી મૂચા ! અરે, ખર વગેરે મોટા મોટા રાક્ષસોને હણીને છેવટે એક છુદ્ધ પ્રહસ્તના હાથે મરણ પામ્યા ! એ તે શું ? ૧૨૪-૨૮ હાય ! હશરથનંદન રામચંદ્ર કુળને કલંક લગાડનારી એવી મને અબાણતાં જ પરણ્યા હશે બેથી છેવટે હું તેમના મરણતું કારણ થઈ પડી ૧૨૯ અરેરે, મેં પૂર્વજન્મમાં ગાય, પૃથ્વી, કન્યા તથા સુવણ્વ વગેરેનાં દાન નહિ કર્યાં હોય, તેથી જ સર્વંતું રક્ષણ કરનારા રામની સ્ત્રી હોવા છતાં આજે મારે આ પરભૂમિમાં બેસીને શોક કરવો પડે છે. ૩૦ હે રાવણ ! તેં મારા સ્વામી રામનો વધ કર્યો છે, તો હવે મારો પણ વધ કરી અમે પતિ-પત્નીનો મેળાપ કરવારૂપ પવિત્ર કર્મ કર. ૩૧ ઓ રાવણ ! મારા મસ્તકને મારા પતિના મસ્તક સાથે તથા મારા દેહને તેમના દેહ સાથે સત્વર ભેળાં કર. હવે હું મારા સ્વામીની પાછળ જ જઈશ.’

પૃથ્વી પર પડેલા રામચંદ્રના મસ્તકને તથા ધતુષ્ઠને ભેઈકું બેઠી સંતાપ થયેલાં વિશાળ નેત્રવાળાં બાનકી એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે વિલાપ કરતાં હતાં; ૩૨, ૩૩ એટલામાં રાવણની સેનામાંનો એક રાક્ષસ ત્યાં આવ્યો અને રાવણની સામે હાથ બેડી બોલો રહ્યો. પછી ‘હે આર્યપુત્ર ! આપને બળ થાઓ,’ એમ બોલ્યાં રાવણને પ્રસન્ન કરી તથા પ્રણામ કરીને તે રાક્ષસે કહ્યું : ૩૪, ૩૫ ‘હે રાજન્ ! સેનાપતિ પ્રહસ્ત અમાત્યો સહિત સર્વે અહીં આવેલા છે અને તે આપને મળવા ઇચ્છે છે. ૩૬ હે ક્ષમાયુક્ત મહારાજ ! મને લાગે છે કે તેમને કાંઈક રાજ્ય સંબંધી આવશ્યક કાર્ય આવી પડ્યું છે; માટે આપ તેમને દર્શન આપો. ૩૭ સંદેશો લઈ આવેલા રાક્ષસનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને રાવણ પ્રહસ્ત વગેરે મંત્રીઓને મળવા માટે અશોકવાટિકામાંથી ઉતાવળે બહાર નીકળ્યો અને મંત્રીઓની સાથે કાર્યકાર્યનો વિચાર કરીને પોતાની સલામાં ગયો. ત્યાં ગયા પછી પોતાના મંત્રીઓની સાથે રાવણે રામના બળ-પરાક્રમને પહોંચી વળવાનો ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો. ૩૮, ૩૯

અશોકવાટિકામાંથી રાવણ બહાર નીકળ્યો કે તુરત જ સીતાની આગળ પડેલું રામનું મસ્તક તથા ધતુષ્ઠ કૃત્રિમ હોવાથી અતર્ધાન થઈ ગયાં. ૪૦

હવે સલામાં બેઠેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણ બચકર પરાક્રમવાળા એવા પોતાના પ્રહસ્ત વગેરે મંત્રીઓની સાથે મળી રામને છુતવાના કાર્ય સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. ૪૧ એ વેળા કાળ સરખા રાક્ષસેંદ્ર રાવણે પોતાની પાસે બેઠેલા અને પોતાનું હિત ઇચ્છનારા સર્વ સેનાપતિઓને કહ્યું : ‘હે સેનાનાયકો ! તમે મળખૂત હંકા વડે સંશ્રામ નાં ઢોલ વગડાવીને આપણું સર્વ સૈન્યોને એકત્ર કરો; પરંતુ તેમ કરવાનું કારણ પ્રસિદ્ધ કરશો નહિ. ૪૨, ૪૩

રાવણની ઉપયુક્ત આજ્ઞાને સ્વીકારી ફોતોએ તુરત જ સંશ્રામનાં ઢોલ વગડી સૈન્ય એકઠાં કર્યો અને પછી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા પોતાના સ્વામી રાવણને કહ્યું : ‘હે મહારાજ ! સઘળાં સૈન્ય મળ થઈ રહ્યાં છે. ૪૪

હિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૩૨ થી ૪૩ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૩ મો

સરમાએ કરેલું સીતાનું આશ્વાસન
સીતાં તુ મોહિતાં દૃષ્ટ્વા સરમા નામ રાક્ષસી ।
માસસાદાય વૈદેહી પ્રિયા પ્રણયિની સજી ॥ ૧ ॥
અશોકવાટિકામાં અત્યંત દુઃખિયારાં સીતાને રાવણની માયાથી મોહિત થયેલાં ભેઈ, સીતા ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખનારી ‘સરમા’ નામની એક રાક્ષસી સીતાની પાસે આવી અને કેમળ વાણીથી તેનું આશ્વાસન કરવા લાગી. ૧-૨ રાવણની આજ્ઞાથી સીતાનું રક્ષણ કરવા અશોકવાટિકામાં રહેલી એ સરમાની સાથે સીતાને ગાંઠો સ્નેહ બંધાયેલા હતા અને સરમાએ પણ કયાની લાગણી બંધાયેલી હતો અને સરમાએ પણ કયાની લાગણી બંધાયેલી હતો. ૩ હજારે રાક્ષસ કર્ણને લીધે ‘મારે સીતાનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરવું જ’ એવો દંઢ નિયમ લીધો હતો. ૪ હજારે લીધે બેલાન થયેલાં અને પૃથ્વી પર આળોટવાથી રત્ન ટાયેલા શરીરવાળાં બનકનંદિની સીતાને ભેઈ સીતાના હુંબે હુંબી થયેલી સખી સરમા સ્નેહળ

વાણીથી સીતાનું આશ્વાસન કરવા લાગી : 'હે સખી સીતા ! રાવણે તને અને તે' રાવણને જે જે વચન કહ્યાં તે સઘળાં મેં રાવણનો ભય નહિ ધરતાં વૃક્ષની ઓથે સંતાઈને સાંભળ્યાં છે. હે વિશાલાક્ષિ ! તારું કાર્ય કરવા માટે હું રાવણથી પણ કરતી નથી.^{૧-૯} હે મૈથિલિ ! રાક્ષસરાજ રાવણ હમણાં એકાએક જેમાકળો થઈને જે કારણને લીધે અહીંયાંથી ચાલ્યો ગયો તે મેં બહાર નીકળી બહારી લીધું છે.^{૧૦} હે બહેન ! નિદ્રા, આળસ વગેરે દોષોને છોડેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર નિદ્રાવશ થયા હોય અને યુદ્ધ થાય, તેમ જ એવા સમયે પુરુષવ્યાધિ રામચંદ્રનો રાક્ષસોથી વધ થાય એ બન્ને વાતો અસંભવિત છે.^{૧૧} વળી ઇંદ્ર જેમ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રામચંદ્રથી સુરક્ષિત થયેલા અને વૃક્ષ આદિ આયુષોથી યુદ્ધ કરનારા વાનરો પણ રાક્ષસોના હાથથી મર્યાં બન્યા, એ વાત પણ માનવા જેવી નથી.^{૧૨} હે બનકી ! લીલ અને વર્તુલાકાર ભુજવાળા, વિશાળ ઉરઃસ્થળવાળા, પ્રતાપશાળી, કવચ તથા ધનુષ્ય ધારણ કરનારા, પોતાના પરાક્રમ વડે પૃથ્વીમાં પંકાયેલા, ધર્મોત્તમા, પોતાનું તથા પરનું રક્ષણ કરવામાં બહાદુર, નીતિશાસ્ત્ર બાણનારા, કુલીન, શત્રુઓની સેનાઓને હણનારા અને અત્યંત બળ-પરાક્રમવાળા શ્રીમાન રઘુવીર કે જેને પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણની સહાય છે, તેનો વાળ પણ વાંકો થયો નથી, એ તું નિઃસંદેહ બાણ.^{૧૩, ૧૪} પરંતુ આ તો નીચ છુલિ તથા નીચ કૃત્યવાળા સર્વ ભૂતપ્રાણીઓની સાથે વિરોધ કરનારા માયાવી ફૂર રાવણે માત્ર માયા જ રચી છે. હે સીતા ! તું મારું કહ્યું માની શોકનો ત્યાગ કર; કારણ કે હવે અલ્પકાળમાં જ તને સર્વ પ્રકારનાં કલ્યાણ, સુખ અને રામચંદ્રમીની પ્રાપ્તિ થશે, વળી હે સીતા ! હું તને બીજી પણ એક પ્રિય વાતો કહું છું તે સાંભળ.

‘હે બહેન સીતા ! તારા સ્વામી રામચંદ્ર વાનરસેના સહિત સમુદ્ર ઓળંગીને તેના દક્ષિણ તટ પર આવ્યાં છે અને મુલેલ પર્વતની તળેટીમાં છાવણી નાખી રહ્યા છે. પરિપૂર્ણ અથવાળા

શ્રીમાન રામ-લક્ષ્મણને મેં મારી બંધી મેડી ઉપરથી નજરોનજર બોધ્યા છે. તે બન્ને ભાઈ સમુદ્ર-તટ પર પહેલી વાનરસેનાથી સુરક્ષિત છે. રાવણે ઉતાવળી ગતિવાળા કેટલાક રાક્ષસોને બસૂસી કામ માટે મોકલ્યા હતા. તે દુટ્ટ રાક્ષસોએ આવી ‘રામ સમુદ્ર ઓળંગી લંકા નજીક આવી પહોંચ્યા છે’ એવા સમાચાર રાવણને કહ્યા છે, જેથી હાલમાં રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના સર્વ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો છે.^{૧૫-૧૮}

રાક્ષસી સરમા સીતાને એ પ્રમાણે કહેતી હતી, એવામાં યુદ્ધ માટે તૈયાર થતી રાક્ષસસેનાના ભયંકર શબ્દો તેના કાને પડ્યા. મોટા મોટા ઠંકાથી વગાડેલી ભેરીનો નાદ સાંભળીને સરમાએ મધુર વાણીથી સીતાને કહ્યું :^{૧૯, ૨૦} ‘હે ભીરુ ! આ ભયંકર ભેરીનો મેઘ સરખો ગંભીર નાદ થાય છે, તે તું સાંભળ. આ અવાજ યુદ્ધની તૈયારી સૂચવે છે.’^{૨૧} હે સીતા ! હાલમાં રાક્ષસો યુદ્ધ માટે મહા-ન્મત્ત હસીઓને તૈયાર કરે છે, અશ્વોને રથમાં બેડે છે અને બરછી, લાલ્લાં વગેરે આયુધો ગ્રહણ કરી આમતેમ કરે છે.^{૨૨} હજારો રાક્ષસયોદ્ધાઓ મજા થઈ ચોમેરથી એકઠા થાય છે અને વેગવાળા તથા શબ્દ કરતા બળપ્રવાહોથી જેમ સમુદ્ર ભરાઈ બન્યા, તેમ અફસુત દેખાવવાળાં સૈન્યોથી લંકાના રાજમાર્ગ ભરાઈ રહ્યાં છે. હે સીતા ! બેને, હવેને લીધે અત્યંત વેગમાં આવેલા રાવણના સૈનિકોનો તથા રથો, અશ્વો અને હસીઓનો આ મોટો કોલાહલ સંભળાય છે; તેમ જ ચક્રચક્રિત અક્ષો, શસ્ત્રો, ઢાલો તથા કવચો વગેરેની નાના પ્રકારના વલ્લવાળી કાતિ બેવામા આવે છે. હે બહેન ! રાક્ષસોના ઉપર હવે રુવાં ઊભાં કરે એવો મોટો ભય આવી પડ્યો છે; એથી જ આ સઘળી તૈયારીઓ થાય છે. (હે સીતા ! આ ઉપરથી રામનો વધ થયો નથી એ સાબિત થાય છે, માટે શોકનો ત્યાગ કર) હે સખી ! ઇંદ્ર જેમ દેવોની લક્ષ્મીને હરી લીધી હતી, તેમ અત્યંત પરાક્રમવાળા અને કામ-કેંદ્રાદિ શત્રુઓને છોડેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર યુદ્ધમાં રાવણને હણીને તને આહીંથી છોડાવી અયોધ્યા

હર્ષ જશે. જેમ વિષ્ણુની સહાયથી ઇંદ્રે દૈત્યોને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું, તેમ લક્ષ્મણની સહાયથી તારા સ્વામી રઘુવીર રાક્ષસોને પોતાનું પૂરેપૂરું પરાક્રમ દેખાડશે. ૨૨-૨૮ હે બહેન ! હું હવે દુષ્ટ શત્રુ રાવણના મૃત્યુ પછી તને સત્વર રામ ચંદ્રના ખોળામાં બેઠેલી બેવા ધ્રુવું છું. હે સખી ! તારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થશે. ૨૯ હે બાનકી ! વિશાળ વક્ષઃસ્થગ્ધવાળા તારા સ્વામીને ભેટીને તું હવે અદ્ય કાળમાં જ નેત્રમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવડાવીશ. ૩૦ હે દેવી ! ઘણા માસ પર્વત ધારણ કરી રાખવાથી નિતંબ સુધી પહોંચેલી તારી વેણીને હવે મહાભયવાન રામચંદ્ર અદ્ય સમયમાં જ છોડશે. હે દેવી ! સર્પિણી જેમ પોતાના શરીર પરની કાંચળીનો ત્યાગ કરે, તેમ ઉદય પામેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરથું રઘુવીરનું સુખ ભેળંને તું હવે થોડા વખતમાં જ શોકનો ત્યાગ કરીશ. હે મૈથિલી ! સુખ ભોગવવાને યોગ્ય શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે થોડા સમયમાં જ રાવણનો નાશ કરીને તારા સરખી પ્રિય પત્નીને મળી આનંદ પામશે. ૩૧-૩૩ અને જેમ પુષ્કળ વૃદ્ધિ થવાથી પૃથ્વી હર્ષિત થાય, તેમ તું પણ મહાત્મા રામચંદ્રથી સન્માન પામી પ્રસન્ન થઈશ. ૩૪ હે દેવી ! સુમેરુ પર્વતની ચોમેર અશ્વની પેઠે ગોળાકાર ગતિથી ત્રીસ સુહૃત્તમાં જે પ્રદક્ષિણા ફરી વળે છે, તે દિનંકર-સૂર્ય ભગવાનની તું પ્રાર્થના કર. સૂર્ય એ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના ઉત્પાદક તથા પોષક છે. ૩૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૩૩ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૪ મેા

સરમા અને સીતા-સાથ સમાચારનું નિવેદન
અથ તાં જ્ઞાતસંતાપાં તૈન વાક્યૈન મોહિતામ્ ।

સરમા દુલ્લાદવામાસ મહીં દગ્ધામિવામ્ભસા ॥ ૧ ॥

સૂર્યના તાપથી તમ થયેલી પૃથ્વીને જેમ મેઘ જળ વડે શાંત કરે છે, તેમ કૃત્રિમ રામમસ્તક ભેઈ શોકને લીધે સંતાપ થયેલાં સીતાને, તેનું હિત ધનુષનારી તથા દેશકાળ બણનારી સખી

સરમાએ મધુર વચનથી શાંત પાડ્યાં. પછી સીતાને આનંદમાં લાવવા માટે સ્મિત-હાસ્યપૂર્વક કહ્યું : ‘હે શ્યામ નેત્રવાળી સીતા ! હું અહીંથી ગુપ્તપણે રામની પાસે જઈ તેમને તારા કુશળ સમાચાર કહી પુનઃ કોઈ ન બોલે એવી રીતે પાછી આવવા સમર્થ છું. હે બહેન ! કોઈ પણ આધાર વિનાના આકાશ-માર્ગમાં હું ચાલું ત્યારે ગરુડ કિંવા વાયુ પણ મારી ગતિને પહોંચી વળવા સમર્થ નથી. ૧-૪

સરમાનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી કોઈક હર્ષિત થયેલાં સીતાએ કોનળ વાણીથી તેને કહ્યું : ‘હે બહેન ! તું આકાશમાં તેમ જ રસાતળમાં ગતિ કરવામાં સમર્થ છે, એ બહી મને ઘણું જ આનંદ થાય છે; પરંતુ હાલમાં મારે માટે તારે જે કાંઈ કરવા જેવું છે, તે હું તને કહું છું. ૫-૬ હે સખી ! ભે તારી યુદ્ધિ મારું હિત કરવામાં જ સ્થિર હોય, તો તું રાવણની પાસે જા અને તે જા વખતે શું કરે છે, એ ભેઈ જાવી મને નિવેદન કર. ૭ જેમ મદિરા તેના પીનારાને તુરત જ મોહિત કરે છે, તેમ શત્રુને રહાવનારો, ફૂર સ્વભાવવાળો અને માયા કરી બહુનારો એ દુષ્ટાત્મા રાવણ મને મોહિત કરે છે. ૮ એ પાપી રાવણ રાક્ષસીઓ દ્વારા નિરંતર મારું રક્ષણ કરાવે છે, અપમાન કરાવે છે તથા ઘણીક વાર તિરસ્કાર પણ કરાવે છે. ૯ હે બહેન ! તે દુષ્ટના ભયને લીધે મારું મન નિરંતર શંકિત અને અસ્વસ્થ રહે છે. અરે, આ અશોક-વાટિકામાં પણ હું શોક અને ઉદ્વેગયુક્ત રહું છું. ૧૦

એટલા માટે હે પ્રિય સખી ! ભે તું રાવણની યાત્રે જા અને મને અહીંથી સુકન કરવાની કે તમ સાથે મુક્ત કરવાની, જે કાંઈ વાત થતી હોય તે ત્વચ્છળી તું મને જણાવે, તો તે મારા પર યોગ્ય ઉપકાર કર્યો ગણાયો. ૧૧ જેમ મોહી સીતા બહુ-પાત કરવા લાગ્યાં. ત્યારે સીતાનાં આંસુ ક્ષણે સરમાએ મધુર વાણીથી કહ્યું : ‘હે મૈથિલી ! ભે તારી એવી અભિલાષા છે, તો આ હું બંદું છું અને રાવણનો અભિપ્રાય બહી પુનઃ તારી પાસે આવું છું.’

એટલું કહી સરમા રાક્ષસી તુરત જ રાવણની પાસે ગઈ અને તે દુરાત્મા પોતાના મંત્રીઓની

સાથે જે કાંઈ વિચાર કરતો હતો, તે સઘળો બાણીને પુનઃ ઉતાવળે અચોક્કવાટિકામાં આવી. ત્યાં પોતાની જ વાટ ભેઈ રહેલાં જનકનંદિની સીતાને તેણે કમળથી ભ્રષ્ટ થયેલી લક્ષ્મી સરખાં ઉદ્વિગ્ન દીકાં.^{૧૨-૧૬} પ્રિય ભાષણ કરનારી સરખાને પાછી આવેલી ભેઈને સીતા હુઈને લીધે તેને ભેટી પડ્યાં અને તેને બેસવા માટે આસન આપતાં કહ્યું :^{૧૭} 'હે સખી ! તું સુખથી આ આસન પર બેસ અને કૂર તથા કુરાતમા રાવણુનો શો નિશ્ચય છે, તે મને યથાર્થ રીતે કહે.'

શરશર ધ્રુજતાં સીતાનાં વચન સાંભળી સરખા, રાવણુ પોતાના મંત્રીઓની સાથે જે કાંઈ નિશ્ચય કર્યો હતો તે કહેવા લાગી : 'હે વેદેહી ! તને અહીંથી મુક્ત કરાવવા માટે રાવણુની માતા કૈકસીએ તથા રાવણુનું અત્યંત હિત ઇચ્છનારા તેના એક વૃદ્ધ મંત્રીએ રાવણુને ઘણું ઘણું સમભળવી કહ્યું :^{૧૮-૨૦} 'હે રાવણુ ! જનકતનયા સીતાને તું મરુથોના રાજા રામને પાછી સોંપ; રામે જનસ્થાનમાં જે અફલુત પરાક્રમ કર્યું છે, તે તેનું અચિંત્ય બળ સાબિત કરવા બસ છે.^{૨૧} વળી હંતુમાને સસુદ્ર ઝોળાંગી સીતાની શોધ કરી તેમ જ યુદ્ધમાં રાક્ષસોને માર્યા એ ઉપરથી જ તું બાણી દે કે, રામ અને હંતુમાન વગેરે દોઈ દેવાંશી પુરુષો જ છે; નહિ તો રાક્ષસોને હણવાનું કાચું તેઓ કેમ કરી શકે ?^{૨૨}

'હે વેદેહી ! વૃદ્ધ મંત્રીઓએ તથા કૈકસીએ રાવણુને એ પ્રમાણે ઘણી ઘણી રીતે સમભળ્યો, તોપણ લોભી પુરુષ જેમ દ્રબ્યને ત્યાગ કરી શકે નહિ, તેમ રાવણુ તારો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી.^{૨૩} હે મૈથિલી ! 'મરતાં સુધી પણ તને છેડતી નહિ', એવો હુદય રાવણુ પોતાના મંત્રીઓ સાથે નિશ્ચય કર્યો છે.^{૨૪} હે સીતા ! આ રાવણુદિ રાક્ષસોનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે, એથી જ તેઓએ ઉપયુક્ત નિશ્ચય કર્યો છે. સંશ્રામ વિષે સર્વ રાક્ષસોનો તથા પોતાનો વધ કરાવ્યા સિવાય રાવણુ માત્ર રામના ભયથી જ તારો છુટકારો કરે એમ નથી; પરંતુ હે શ્યામ નેત્રવાળી સીતા ! હવે તું ધૈર્ય રાખ, તારા

સ્વામી રામચંદ્ર સંશ્રામમાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણુને તથા સર્વ રાક્ષસોને હણીને હવે શીઘ્ર તને અયોધ્યામાં તેડી જશે.^{૨૫,૨૬}

સરખા સીતાની સાથે ઉપયુક્ત વાર્તાલાપ કરતી હતી, એટલામાં આખા ભૂમંડળને કંપાવે એવી વાનરસેનાનો ભેરી તથા શંખનો તુલુલ ઘોષ સાંભળાવા લાગ્યો.^{૨૭} વાનરસેનાનો કોલાહલ સાંભળીને લંકામાં રહેનારા રાવણુના સૈનિકો તેજ-હીન થઈ ગયા અને હીનતાથી તેઓની સઘળી ચોટાઓ નટ થઈ ગઈ તથા 'રાજા રાવણુના દોષથી પોતાનું અકલ્યાણ થશે' એમ માનવા લાગ્યા.^{૨૮} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિભણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના ચુક્રકાંડમાં ૩૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૫ મો

વૃદ્ધ મંત્રી માલ્યવાનના હિતોપદેશ-સીતા પાછી આપી રામની સાથે સંધિ કરે -

તેન શંકલિમિશ્રેણ મેરીશ્વ્યેન નાદિતા ।

વપયાતિ મહાવાહુ રામઃ પરપુરસ્જયઃ ॥ ૧ ॥

શંખની સાથે ભેરીના નાદ કરતા વાનરસૈન્ય સહિત શ્રીમાન રામચંદ્ર શત્રુના નગરને છતવા માટે તૈયારી કરી,^૧ ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણુ જે ઘડી વિચારમાં ગૂંથાયો અને મંત્રીઓ સાસું ભેઈ રહ્યો.^૨ પછી જગતને સંતાપ પમાડનારો મહા-બળવાન કૂર રાવણુ આખી સલાને ગભવી મૂકે એવી વાણીથી સર્વ મંત્રીઓને સમોધી રામની નિંદા કરતો બોલ્યો : 'હે પ્રિય મંત્રીઓ ! રામ સસુદ્ર ઝોળાંગીને અહીંયાં આવ્યો તે તથા તેનું બળ-પરાક્રમ તમેાએ જે કહ્યું તે સર્વ મેં સાંભળ્યું. હું બાણુ છું કે તમે સૌ યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળા છો; છતાં આજે રામના પરાક્રમ બાણીને તમે આમ ઘીબના સાસું બેતા છાનામાના કેમ ભેસી રહ્યા છો ?^{૩-૫}

રાવણુનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને મહા-પુદ્ધિશાળી 'માલ્યવાન' નામના તેના માતામહે કહ્યું :^૬ 'હે રાજા ! જે રાજા સર્વ વિદ્યાઓમાં કુશળ હોઈ ન્યાયમાર્ગને અનુસરે, તે લાંબા દાળ

સુધી ઐશ્વર્ય ભોગવે છે તથા શત્રુઓને વશ કરે છે. જે રાજા સમય ભેટને પોતાના શત્રુઓની સાથે સંધિ તથા વિશ્રહ કરે છે અને પોતાના પક્ષની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે, તે મોટા ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૭૮} શત્રુની સમાન બળવાળા તથા શત્રુથી હીન બળવાળા રાજાએ શત્રુની સાથે સંધિ કરવી યોગ્ય છે અને શત્રુના કરતાં વધારે બળવાળા રાજાએ વિશ્રહ કરવો શ્રેષ્ઠ છે.^{૭૯} હે રાવણ ! આ સમયે રામની સાથે સંધિ કરવી એ જ મને યોગ્ય લાગે છે; માટે સીતાને રાખવા માટે તે' જે વિચાર કર્યો છે તે મૂઠી છંદને તું સીતા રામને પાછો આપ.^{૮૦} હે રાવણ ! તું નિશ્ચય ભણકે દેવો તથા ગંધર્વો આદિ સૌ કોઈ એ રામને જય ધન્ય છે; માટે તું એની સાથે વિરોધ નહિ કરતાં સંધિ કર. પિતામહ પ્રહ્લદેવે ધર્મ અને અધર્મનો આશ્રય કરનાર દેવ અને અસુર એવા બે પક્ષ સરભ્યા છે. તેમાં મહાત્મા દેવોનો પક્ષ ધર્મ છે અને અસુરોનો પક્ષ અધર્મ છે, એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.^{૮૧-૮૩} ધર્મ ન્યારે અધર્મને ગળી ભય છે, ત્યારે સત્યુચ પ્રવર્તે છે અને અધર્મ ન્યારે ધર્મને ગળે છે, ત્યારે કળિયુગ પ્રવર્તે છે.^{૮૪} હે રાવણ ! તે' દ્વિવિજય કરવા સમયે ધર્મનો ત્યાગ કરી મહાન અધર્મ કરેલો છે; એથી જ આપણા શત્રુઓ હાલમાં બળવાન થયેલા છે.^{૮૫} હે રાજા ! તારા પ્રમાદ-દોષને લીધે વૃદ્ધિ પામેલો અધર્મરૂપી અજગર હાલમાં અમે સર્વ રાક્ષસોને ગળે છે અને દેવોએ આચરેલો ધર્મ તેઓની ઉત્તતિ કરે છે.^{૮૬} હે રાવણ ! રાત્રિદિવસ સીમુખ તથા મહિરાપાતાદિ વિષયભોગ ભોગવવામાં મસ્ત રહીને અને નિર્મયાદિપણે વર્તીને તે' અગ્નિ સરખા તેજસ્વી ઋષિઓના ક્રોધ સંપાદન કરેલો છે.^{૮૭} તપશ્ચર્યા કરવાથી જેઓનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે એવા અને ધર્મનો અત્યુચ્છ કરનારા એ મહર્ષિઓનો પ્રભાવ પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવો દુર્ધર્મ છે.^{૮૮} એ ઋષિઓ મોટા મોટા યજ્ઞો, વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્ર તથા રાક્ષસોને નહિ ગણકારતા ઉચ્ચ સ્વરે વેદાધ્યયન કરે છે.^{૮૯} ઋષિઓના એ વેદમંત્રોના ઘોષ સાંભળીને જેમ ઔષમઋતુમાં તાપથી વાદળો વેરાઈ ભય છે,

તેમ રાક્ષસો હવે દશે દિશાએ નાસી ભય છે. હે રાવણ ! અગ્નિ સરખા ઋષિઓના અગ્નિહોત્ર-માંથી ઉત્પન્ન થયેલો કુમારો રાક્ષસોના તેજનો નાશ કરીને દશે દિશાઓમાં હવેથી રહે છે. જે પ્રદેશમાં પવિત્ર મતવાળા ઋષિઓ યજ્ઞ-ચાળ કરે છે, તે તે પ્રદેશમાં તે ઋષિઓનું લીન તથોળળ રાક્ષસોને સંતાપે છે. હે રાવણ ! દેવો, દાનવો અને યજ્ઞો તને મારી શકે નહિ, એવું' એકે કે' પ્રહ્લદેવ પાસેથી વરદાન માગ્યું છે, પરંતુ આ તો મનુષ્યો, વાનરો, ગોદાંડુલો અને રીંછો એકકાં થઈ અહીં આવ્યાં છે અને તને જીતવા માટે ગજના કરે છે. એ સર્વ વાનરો દંડ પરાક્રમવાળા તથા અત્યંત બળવાળા છે, એટલે તેઓને તું જીતી શકે એમ નથી.^{૯૦-૯૩} વળી અનેક પ્રકારના જંતુ'કર ઉત્પાતો થતા ભેટને પણ મને નિશ્ચય થાય છે કે, હવે સર્વ રાક્ષસોના વિનાશકાળ સમીપમાં આવી પહોંચ્યા છે. હે રાવણ ! તું ભો તો ખરો ! કાનનાં પડળ તોડી નાખે એવી ભયંકર ગજના કરતાં ઘનઘોર વાદળ ચોમેરથી ઘડી આવે છે અને લંકાની ઉપર ભીના ભીના રુધિરોના વરસાદ વરસાવે છે.^{૯૪, ૯૫} હે રાવણ ! હાથી, ઘોડા વગેરે તારાં વાહનો પણ રાત્રિદિવસ જૂરીજૂરીને આંસુ વહેવડાવે છે; દિશાઓ ધૂળથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પ્રથમની પેઠે પ્રકાશતી નથી;^{૯૬} શિયાળવા તથા ગૃષ્મ વગેરે અશુભ પ્રાણીઓ નગરની આસપાસ ભેગાં થઈ ભયંકર શબ્દ કરે છે.^{૯૭} રાત્રિ વિષે પ્રથમમાં ભણે સ્વામ વર્ણવાળી સ્ત્રીઓ ધરમાં પ્રવેશ કરી દ્રવ્ય વગેરે ચોરી ભય છે અને સામે ભીસી રહીને ખઠખઠાટ કાઢ્ય કરતી બહુ અત્યુત્તર આવે છે.^{૯૮} ધરમાં દેવપૂજન માટે મૂકેલાં મૂર્તિ, હાડી, પુષ્પ વગેરે પદાર્થોને શ્વાન મૂંઢી ભય છે અને મૂકેલા અલિદાનને તેઓ જ ખાઈ ભય છે. ગધેડા ગાયોની સાથે, ઉંદરો ગિયાની માદા સાથે, ખિલાડા સિંહજીની સાથે, સ્વર્ગરૂપરૂપીની સાથે અને કિતરપુરુષો રાક્ષસો તથા મનુષ્યોની સ્ત્રીઓ સાથે વ્યભિચાર કરે છે.^{૯૯, ૧૦૦} લાલ ચરણવાળા અને ઘોળા વર્ણના કાળે ગ્રેહલા હોવાઓ ધરના મોભારા ઉપર કરે છે અને રાક્ષસો નો વિનાશ સૂચવનારા શબ્દ ઉચ્ચારે છે.^{૧૦૧} ધરમાં

રહેલી સેનાઓ લઈવા આવેલાં બીજાં પક્ષીઓની સાથે લડી, હારીને ચિચિારી કરતી પૃથ્વી પર પડે છે. મૃગો તથા પક્ષીઓ સૂર્ય સાચું જોઈ રહન કરે છે; તેમ જ વિકરાળ કેશ વિનાનો અને કાળા તથા પીળા વર્ણવાળો ભયંકર કાળપુરુષ દરદોષ સંધ્યાકાળને સમયે સર્વ રાક્ષસોના ઘર સામે જુઓ છે. હે રાવણ ! આ સિવાય બીજા ઘણા ઉત્પાતો જોવામાં આવે છે; ૩૨, ૩૩ માટે હવે તું સાવધાન થઈને વિચાર કર અને લવિષ્યમાં સુખ આપનારું થાય તેવું કાર્ય કર. ’

રાવણને ઉપયુક્ત હિતોપદેશ કર્યા પછી સર્વ મંત્રીઓમા શ્રેષ્ઠ એવો મહાબળવાન માલ્યવાન રાક્ષસ રાવણની ચેટા ઉપરથી તે રાવણતું મન કળી ગયો અને પછી કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ૩૪, ૩૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૩૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૬ મો

માલ્યવાનનો તિરસ્કાર—રાવણનો ગર્વ—રામ-વધની પ્રતિજ્ઞા—નગરરક્ષાનો પ્રબંધ

તત્તુ માલ્યવતો વાક્યં હિતમુક્તં વચ્ચાન ।

ન મર્યયતિ દુષ્ટાત્મા કાલસ્ય વચ્ચામગતઃ ॥ ૧ ॥

દુષ્ટાત્મા રાવણ કાળવશ થયેલો હોવાથી માલ્યવાનનાં હિતવચ્ચનો સંખી શક્યો નહિ. ૧

કોધને લીધે બ્રુકુટી ચઢાવી, આંખ ફેરવી માલ્યવાન પ્રત્યે તેણે કહ્યું : ‘ હે માલ્યવાન ! મારા શત્રુ પર સ્નેહભાવ રાખીને તેં હિતયુદ્ધિથી જ અહિત કરનારાં કઠોર વચ્ચન કહ્યાં તે મને જરા પણ રુચતાં નથી. હે રાક્ષસ ! હું તને પૂછું છું કે રામ એક મહુષ્ય છે, વનવાસ લોગવી દુઃખી થઈ ગયો છે, ઉત્તમ સહાય વિનાનો છે, માત્ર વાનરોનો જ આશ્રિત છે તેમ જ પિતાએ તેને વનમાં કાઢી મૂક્યો છે, એ રામને તું સમર્થ શાથી માને છે ? વળી હું કે જે રાક્ષસોનો રાજા છું, દેવોને પણ ભય આપનારો છું તથા સંપૂર્ણ પરાક્રમવાળો છું, તેને તું અસમર્થ કેમ ગણે છે ? ૨-૫ હે રાક્ષસ ! મને તો લાગે છે કે શૂરવીર એવાં મારા ઉપર તને

દ્રેષ આવવાને લીધે અથવા તો શત્રુના પક્ષમાં ભળી જવાને લીધે ક્રિંવા મને પાણી ચઢાવવા માટે તેં આવાં કઠોર વચ્ચન કહ્યાં છે. ૧ જો એમ ન હોય તો શાસ્ત્રના તરવને બાણનારો અને યુદ્ધિમાન એવો કયો પુરુષ મારા સરખા પ્રભાવશાળી અને ઉત્તમ પદવી પર રહેલાને કઠોર વચ્ચન કહે ? ૨ કમળથી ભ્રષ્ટ થયેલી લલમી સરખો સીતાને હું વનમાંથી અહીં લાવ્યો છું. તે શું રામના લયથી કરીને હવે હું તેને પાછી આપીશ ? ના, ના, કદી નહિ ૬ તું નિશ્ચય રાખજે કે કરોડો વાનરોથી વીંટાયેલા એ રામલક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને હું થોડા દિવસમા જ મારી નાખીશ. ૮ અરે, યુદ્ધસમયે જેની સામેથી દેવો પણ ટકી શકતા નથી, તે આ રાવણ શું રામથી કરી જશે ? ૧૦ હે માલ્યવાન ! આ એક મારો સ્વાભાવિક હોય છે કે ભલે, મારા બે કંટકો થઈ જાય; પરંતુ હું કોઈને શિર નમાવું નહિ ! બોલ, હવે તું શું કહેવા માગે છે ? હે રાક્ષસ ! શું કોઈ પણ પોતાના સ્વભાવને બદલી શકે છે ? ૧૧ અહા ! રામના હાથે સમુદ્ર ઉપર એક સેતુ બંધાઈ ગયો, એમાં શી મોટી વાત છે કે જેથી તું આટલો બધો કરી જાય છે ? ૧૨ ભલેને રામ વાનરોના સહિત સમુદ્ર યોગળી અહીં આવ્યો; પરંતુ તે હવે જીવતો જવાનો નથી. આ હું તને પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક કહું છું. ૧૩

કોધાત્મમાન થયેલા રાવણને વેગપૂર્વક બોલતો જોઈને લલિજત થયેલો માલ્યવાન કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ૧૪ અને ‘ રાજાજીને જય થાઓ ’ એમ બોલો આશીર્વાદ આપીને તથા રાવણની આજ્ઞા લઈ પોતાને ઘેર ગયો. ૧૫

પછી રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના મંત્રીઓની સાથે વિચારપૂર્વક કતવ્યનો નિશ્ચય કરીને લંકાની રક્ષા કરવાનો અંદોજસ્ત કરવા માલ્યો. ૧૬ લંકાના પૂર્વ દિશાના દરવાજા ઉપર પ્રહસ્તને નીચે, દક્ષિણ દિશાના દરવાજા ઉપર પરાક્રમી મહાપાર્શ્વ તથા મહોદરને રહેવા કહ્યું. પશ્ચિમ દિશાના દરવાજા ઉપર ઘણા રાક્ષસો સહિત પોતાના યુવ માયાવી ઇંદ્રજિતને રાખ્યો અને ઉત્તર દિશાના

દરવાજા ઉપર રહેવા માટે શુક-સારણને આજ્ઞા આપતાં રાવણે કહ્યું : 'શત્રુઓ ઉત્તર દિશા તરફથી આવે માટે હું બંને જ તે દરવાજા પર જઈશ.' વળી રાવણે મહાપરાક્રમી 'વિરૂપાક્ષ' નામના રાક્ષસને અસંગત રાક્ષસોના સહિત નગરના મધ્યભાગમાં રાખ્યો. ૧૭-૨૦ એ પ્રમાણે નગરરક્ષણનો બંદોબસ્ત કરીને કાળે પ્રેરાયેલા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો. ૨૧ સારી રીતે નગરરક્ષાની ગોઠવણ થયા પછી રાવણે સભા બરખાસ્ત કરી, ત્યારે તેના મંત્રીઓ 'રાવણરાયનો જય ! જય ! જય !' એમ ઝોલા આશીર્વાચનો વડે રાવણને વધાવવા લાગ્યા. પછી રાવણ ઉત્તમ સમૃદ્ધિવાળા પોતાના અંતઃપુરમાં ગયો. ૨૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સૂત્રકાંડમાં ૩૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૭ મો

રાવણના સૈન્યબળની વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ વિષે રામચંદ્રે મેળવેલી માહિતી નરવાનરરાજાનોં સ તુ વાયુસુતઃ કવિઃ । જામ્બવાનુક્ષરાજા રાક્ષસજા વિમીલનઃ ॥ ૧ ॥

મનુષ્યોના રાજા રામચંદ્ર, વાનરરાજ સુગ્રીવ, વાયુપુત્ર હંતુમાન, રીછોના અધિપતિ બંબવાન, રાક્ષસોત્તમ વિલીપણ, ૧ વાલીનો પુત્ર સુવરાજ અંગદ, સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ, શરણ, પોતાના બંધુઓ સહિત સુષેણ, મૈંદ, દ્રિવિદ, ગજ, ગવાક્ષ, કુંમુદ, નલ અને પનસ વગેરે સઘળા નર-વાનરો શત્રુના દેશમાં આવેલા હોવાથી એકઠા થઈ વિચાર કરવા લાગ્યા : 'રાવણ જેનું રક્ષણ કરે છે એવી આ લંકાનગરીની પાસે આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ. દેવો, અસુરો, નાગો અને ગંધર્વોથી પણ આ લંકાનગરી જિતાવી સુરકેલ છે ૨-૪ રાક્ષસરાજ રાવણ જેમાં વસે છે તે જ આ લંકા છે. માટે આપણે એ દુષ્ટાત્માને છતી શક્તીએ એવો ઉપાય શોધવો જોઈએ.' ૫

વાનરો ધરપર એ પ્રમાણે ઘોલતા ફંતા ત્યારે રાવણના કનિષ્ઠ બંધુ વિલીપણે ગંભીર અર્થ-

થી ભરેલાં સુંદર વાક્ય કહેવા માંડ્યા : ૬ હે વાનરો ! બનલ, પનસ, સંપાતિ અને પ્રમતિ નામના મારા આ ચાર અનુચર રાક્ષસો હંમણાં જ લંકામાં જઈ પાછા આવ્યા છે. ૭ તેઓ પશ્ચિમ દેશ ધારણ કરી રાવણની સેનામાં દાખલ થઈ, ત્યાંની સઘળી રચના બોઈ આવેલા છે. ૮ હે રામ ! દુરાત્મા રાવણે પોતાના સૈન્યની જેવી રીતે ગોઠવણ કરી છે, તે સઘળી હું તમને યથાર્થ કહું છું, તે સાંભળો. ૯

૧૦ હે રઘુવીર ! રાવણનો પ્રધાન પ્રહસ્ત રાક્ષસ-સૈન્ય સહિત લંકાના પૂર્વ દાર ઉપર રહ્યો છે, 'મહાપાર્શ્વ' અને 'મહોદર' નામના રાક્ષસો લંકાના દક્ષિણ દાર ઉપર રહેલા છે, ૧૦ પર્કિશ, તલવાર, ધનુષ્ય, ત્રિશૂળ તથા સુફંગર આદિ નાના પ્રકારનાં આયુધો હાથમાં લઈ બેસેલા ઘણા રાક્ષસોની સાથે સુવરાજ ઈર્ષાંત લંકાના પશ્ચિમ દારનું રક્ષણ કરે છે અને શત્રુઓ દક્ષિણ દારે રાક્ષસો સહિત રાવણ લંકાના ઉત્તર દાર પર બેસે રહ્યો છે. હે રામ ! રાવણ જોકે મંત્રવિદ્યા બળે છે, તોપણ શુક-સારણના કહેવાથી તમારું પરાક્રમ બાણી તે અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો છે. ૧૧-૧૩ વળા ત્રિશૂળ, સુફંગર તથા ધનુષ્ય વગેરે આયુધો ધારણ કરનારા મોટા લશ્કરની સાથે વિરૂપાક્ષ રાક્ષસ લંકાના મધ્યભાગનું રક્ષણ કરે છે. ૧૪ હે રામ ! લંકા વિષે ઉપર્યુક્ત રીતે સેનાની ગોઠવણ થઈ ગઈ છે, એ નિહાળીને મારા ચારે મંત્રીઓ હંમણાં જ પાછા આહી આવ્યા છે. ૧૫ હે રામચંદ્ર ! રાવણની સેનામાં હંશહંબર રાક્ષસો હાથી ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનારા છે, હંશહંબર રાક્ષસો રથમાં બેસનારા છે, થોડેસવાર રાક્ષસો વીસહંબર છે અને હથિયાર ગ્રહણ કરી યુદ્ધમાં સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવનારા એક કરોડ પાચહળ રાક્ષસો છે. આ સર્વ રાક્ષસો રાવણને ઘણા જ પ્રિય છે. હે વિશંપતિ ! એ પ્રત્યેક રાક્ષસના હાથ નીચે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા હંશ હંશ લાખ રાક્ષસ થોડાઓ છે. ૧૬-૧૮

લંકામાં જઈ આવેલા પોતાના ચાર મંત્રીઓએ કહેલી રાક્ષસોનાની વ્યવસ્થા રામચંદ્રને કહી સંભળાવ્યા પછી મહાબાહુ વિલીપણે પોતાના

તે ચારે મંત્રીઓ રામચંદ્રને દેખાડ્યા. ૧૯ ત્યાર પછી શ્રીમાન વિલીપણ કમળપત્ર સરખા નેત્રવાળા રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા માટે પુનઃ પણ કહેવા લાગ્યો : 'હે રામ ! દુરાત્મા રાવણ બ્યારે ધનાધ્યક્ષ કુબેરની સાથે યુદ્ધ ચડે છે, ત્યારે સાહસીય રાક્ષસોને સાથે લઈ બધ છે. તે સર્વ રાક્ષસો પરાક્રમ, બળ, તેજ ધૈર્ય અને ગર્વમાં રાવણના સરખા જ છે. ૨૦-૨૨ હે રઘુવીર ! મેં તમારી આગળ જે આ રાવણના બળનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે, તે તમને બધ પમાડવા નહિ; પરંતુ કૌપાયમાન કરવા માટે જ છે. હે રાધવ ! તમે તો પોતાના પરાક્રમ-બળથી દેવોને પણ છતવા સમર્થ છો, તો પછી તમારી આગળ રાક્ષસોની શી વિશાલ ૧૨૩ માટે હે રામ ! તમે આ મોટી વાનરસેનાની વ્યૂહરચના કરો, જેથી ચતુરગિણી રાક્ષસસેનાથી વીંટાયેલા રાવણનો નાશ કરી શકશો. ૨૨૪

વિલીપણનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી, રઘુવીરે શત્રુઓનો નાશ કરવાની ચેજના કરતાં કહ્યું : 'હે વિલીપણ ! ઘણા વાનરોથી વીંટાયેલો સેનાપતિ નીલ વાનર લંકાના પૂર્વ દ્વારનું રક્ષણ કરનારા મહંતરની સાથે યુદ્ધ કરશે; ૨૫ મોટી સેનાવાળો વાલિપુત્ર અંગદ લંકાના દક્ષિણ દ્વાર પર રહેલા મહાપાત્ર તથા મહોદરનો નાશ કરશે; અનેક કપિઓથી વીંટાયેલો તથા અમિત બળ-પરાક્રમવાળો પવનસુત હનુમાન પશ્ચિમ દ્વારનું રક્ષણ કરનારા ઇંદ્રજિતને કચડી નાખીને લંકામાં પ્રવેશ કરશે અને બ્રહ્મદેવે આપેલા વશદાનના બળને લીધે જે દેવો, દાનવો તથા મહાત્મા ઋષિઓને હું બ આપવામાં જ તત્પર રહે છે અને જે સર્વ લોકોને સંતાપે છે, તે દુષ્ટ રાક્ષસરાજ રાવણનો વધ કરવા માટે હું બંતે જ જઈશ. ૨૬-૩૦ લંકાના ઉત્તર દ્વાર પર બ્યાં સૈન્ય સહિત રાવણ રહેલો છે, ત્યાં હું તથા લક્ષ્મણ બન્ને જઈશું અને રાવણનો સંહાર કરીને લંકામાં પ્રવેશ કરીશું. ૩૧ વળી વાનરોનો રાબળ બળવાન સુગ્રીવ, પરાક્રમી બાંબાન તથા રાવણનો નાનો ભાઈ એવો તું, એ ત્રણે જણા લંકાના મધ્યભાગમાં રહેલા રાક્ષસોનો

વિનાશ કરવા જશો. વળી આપણા સર્વ સૈનિકોને હું પ્રથમથી જ સૂચના આપું છું કે, આ સંગ્રામમાં કોઈ પણ વાનરે મનુષ્યરૂપ ધરતું નહિ; કેમ કે વાનર એ આપણી સેનાની યોગળ છે. ૩૨, ૩૩ વાનરોએ વાનરોને પોતાના સ્વજન સમજવા અને બીબલોની સાથે યુદ્ધ કરવું; માત્ર આપણી સેનામાં અમે સાત જણા જ મનુષ્યરૂપે શત્રુ સામે લડીશું, એ વાત વાનરોએ ધ્યાનમાં રાખવી. આપણા પક્ષમાં મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ, હું અને ચાર મંત્રીઓ સહિત આ વિલીપણ મળીને માત્ર સાત જ જણા મનુષ્યરૂપે રાવણ સામે યુદ્ધ કરનાર છીએ. ૩૪, ૩૫

કાર્યસિદ્ધિ માટે વિલીપણને એ પ્રમાણે કહ્યા પછી મહાસમર્થ રામચંદ્રે સમીપમાં રહેલા અત્યંત રમણીય સુવેલ પર્વત પર ચઢવાની ઇચ્છા કરી. ૩૬ શત્રુરૂપ રાવણને વધ કરવાનો નિશ્ચય ક્યો પછી હર્ષમાં આવેલા મહાત્મા રામચંદ્રે આખી પૃથ્વીને છાઈ નાખતા પોતાના મોટા સૈન્ય સહિત સુવેલ પર્વત પર ચઢવા તૈયાર થયા. ૩૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્ધકાંડમાં ૩૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

લંકાનિરીક્ષણાર્થે રામચંદ્રનું
સુવેલારોહણ

સ તુ કૃત્વા સુવેલસ્ય મતિમારોહણં પ્રતિ ।

લક્ષ્મણાનુગતો રામઃ સુગ્રીવમિદ્રમન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

સુવેલ પર્વત પર આરોહણ કરવાનો વિચાર ક્યો પછી તે વિષે લક્ષ્મણનો મત લઈને શ્રીમાન રામચંદ્રે મંત્ર બાણનારા, કાર્યકુશળ, પોતાના ઉપર પ્રીતિવાળા અને ધર્મ બાણનારા એવા સુગ્રીવ તથા વિલીપણને મધુર વાણીથી કહ્યું : 'હે વાનરરાજ ! તથા હે રાક્ષસરાજ ! અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી ભરેલા આ સુવેલાચળ ઉપર આપણે ચઢીશું અને આજની રાત્રિ ત્યાં જ રહીશું; જેણે પોતાના મશ્વ માટે મારી સીનું હરણ કર્યું છે તથા જેણે ધર્મને, કુળને તેમ જ આચારને

પણ ન ગણકારતાં દેવળ નીચ રાક્ષસી બુદ્ધિથી નિંદા કરતું છે, તે હંરામા રાવણના નિવાસ-સ્થાનરૂપ લંકાનગરીને આ સુવેલાચળ પરથી સારી રીતે જોઈ શકાયો.

એ પ્રમાણે કહીને રાવણ ઉપર અત્યંત ક્રોધાચ-માન થયેલા રામચંદ્ર સુગ્રીવ તથા વિભીષણ આદિ સર્વ સમાજ સહિત ચિત્રવિચિત્ર શિખરોવાળા સુવેલ પર્વત પર ચઢવા લાગ્યા.^{૧-૧} રામચંદ્ર આલ્યા એટલે તેમની પાછળ મહાપરાક્રમી અને સ્થિર ચિત્તવાળા લક્ષ્મણ પોતાનાં ધનુષ્ય-બાણ ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યા.^૨ અને તેમની પાછળ સુગ્રીવ તથા મંત્રીઓ સહિત વિભીષણ પ્રયાણ કર્યું.^૩ વાયુ સરખા વેગવાળા બીજા સર્વ વન-ચરો પણ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ સુવેલપર્વત પર ચઢવા લાગ્યા. રામચંદ્ર વગેરે સૌ કોઈ થોડા સમયતાં જ પર્વત પર ચઢી ગયા અને ચોરેર દષ્ટિ ફેરવી જોયું તો ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર આવેલી હોવાને લીધે બાણે આકાશમાં જ રચાયેલી હોય, એવી લંકાનગરી તેમના જોવામાં આવી. સુશોભિત હરવાબળાળી, શ્રેષ્ઠ કિલ્લાવાળી અને રાક્ષસોથી ભરેલી લંકાનગરીને જોઈ વાનરો આશ્ચર્ય પામ્યા. ઊંચા કિલ્લા ઉપર બેસેલા શ્યામ વર્ણવાળા રાક્ષસોની પંક્તિ એવી તો શોભતી હતી કે બાણે લંકાને બીજે જ કિલ્લો હોયની!^{૪-૧૧} રાક્ષસોને જોઈ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા વાનરો રામચંદ્રની સમક્ષ મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા;^{૧૨} એટલામાં સંધ્યાકાળના તેજ વડે રક્તવર્ણનો થયેલો સૂર્ય અસ્તાચળ ઉપર ગયો અને પૂર્ણચંદ્રના પ્રકાશ વડે ઝળહળતી રાત્રિ શરૂ થઈ.^{૧૩} પછી વિભીષણનાં વાક્યોથી સત્કાર પામેલા લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર તથા વાનરાધિ-પતિ સુગ્રીવ આદિ વાનરો સુવેલ પર્વત પર સુખ-પૂર્વક રહ્યા.^{૧૪}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૩૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

લંકાનું અવલોકન

તો રાત્રિમુખિતાસ્ત્રજ સુવેલે હરિયુગપાત ।

લક્ષ્મણાં વદનુવીરત વનાન્યુપવનાતિ ચ ॥ ૧ ॥

સુવેલ પર્વત ઉપર રાત્રિદિવસ રહેલા સર્વ વાનરો પ્રભાત થયું ત્યારે લંકાની આસપાસ આવેલાં, સપાટ પ્રદેશવાળાં, વિશાળ, રમ્ય અને દષ્ટિને આનંદ ઉપજાવે એવાં વનોને તથા ઉપ-વનોને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યાં. અનેક પ્રકારનાં દરેશોથી લંકાનગરી સાક્ષાત ઇંદ્રની અમરાવતી સરખી રમણીય જણાતી હતી. વળી હતાઓથી વીંટાયેલાં, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો વડે શોભતાં અને રાતાં નવ પક્ષીવોવાળાં ચંપક, અશોક, બોલસરી, શાલ, તાલ, તમાલ, પનસ, નાગકેસર, હિંતાલ, અર્જુન, કદંબ, મરુહિત સમપર્ણ, તિલક, કરેણ અને રોહિડા વગેરે વૃક્ષોથી તથા શ્યામ વનરાજી-થી એ લંકા જોનારના ચિત્તને આનંદ આપતી હતી.^{૧-૧} મનુષ્યો જેમ આલુણ્ણ ધારણ કરે છે, તેમ લંકાની આસપાસ આવેલાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો સુગંધવાળા રમણીય પુષ્પોને તથા ફૂળોને ધારણ કરતાં હતાં.^૨ લંકાની આસપાસ આવેલાં સઘળાં વનો કુબેરના ચૈત્રય તથા ઇંદ્રના નંદનવન સરખાં રમણીય લાગતાં હતાં. તેમાંનાં વૃક્ષો સર્વ ઋતુઓ-માં ફળ આપતાં હતાં અને જમરોનાં ટોળાંથી શુભ રહ્યાં હતાં.^૩ લંકાના ઉપવનોમાં વહેતાં નિર્મળ ઝરણાંના કિનારા ઉપર કદલોલ કરતાં ચકવા-ચકવી, જળકૂકડા, ચોર અને કોયલ વગેરે પક્ષીઓના શબ્દ સંભાળાતા હતા.^૪

લંકાનાં ઉપવનોની રમણીય શોભા જોઈને ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા વાનરો અત્યંત હર્ષિત થયા અને મહામત જમરો, કોકિલો તથા કુરર વગેરે પક્ષીઓએ સેવેલાં એ ઉપવનો વિશે કાળક થયા. મહાબળવાન વાનરોએ ઉપવનોમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વેળા પ્રાણોને પ્રિય લાગે એવો અને પુષ્પો-ના સંસર્ગથી સુગંધી થયેલો વાયુ વાવા લાગ્યો. તે સમયે સુગ્રાવની આજ્ઞા થવાથી કેટલાક યુધ્ધપતિ

વાનરો લંકા તરફ ચાલતા થયા. નાદ કરનારાઓ મા શ્રેષ્ઠ એવા એ વાનરો ચાલતી વેળા ઘોડી ઘોડી ગળાનાઓ વડે પક્ષીઓને ત્રાસ પમાડતા હતા. મૃગોને તથા હસ્તીઓને ઉદ્વિગ્ન કરતા હતા. લંકાના કિલ્લાને ધ્રુબવતા હતા અને ચરણપ્રહારથી પૃથ્વીને નભાવી દેતા હતા. એ સમયે વાનરોના ચાલવાથી જીરેલી રજ વડે આકાશ છવાઈ ગયું હતું અને તેઓની ગળાના સાંભળી ત્રાસ પામેલાં રીંછ, સિંહ, મહિષ, હસ્તી, મૃગ તથા પક્ષીઓ વગેરે પ્રાણીઓ દશે દિશાએ નાસી જતાં હતાં.^{૧૦-૧૬}

અત્યંત જીંચું હોવાથી બાજુ આકાશને સ્પર્શ કરતું હોય એવું ત્રિફૂટાયળનું એક શિખર કે જે ચોથેર પુષ્પિત વૃક્ષોથી છવાયેલું, સુવર્ણ સરયુ સુશોભિત, સો ચોજનના વિસ્તારવાળું, નિર્મળ, સુંદર દેખાવવાળું, સુંવાળું, પક્ષીઓથી પથ્થુ બનાં ન બઈ શકાય એવું તથા જેના ઉપર ચઢવાનો મનસ્વળો પથ્થુ ન થઈ શકે એવું છે, તે મહાન શિખર ઉપર લંકાનગરી વસેલી હતી અને તેમાં રાજા રાવણ રાજ્ય કરતો હતો.^{૧૭-૧૮} એ લંકાનગરી વિશે રાવણનું રાજ્યકૃદ્દશ ચોજન પહોળાઈ તથા વીસ ચોજન લંબાઈમાં હતું અને પ્રવેત વાદળ સરખાં જિંચાં શિખરોથી તેમ જ સુવર્ણના કિલ્લાથી તે શોભી રહ્યું હતું. જેમ વર્ષાઋતુના આરંભમાં ચઢી આવેલાં વાદળોથી આકાશ શોભે છે, તેમ ઘોડી ઘોડી હવેલીઓ તથા સાત સાત મેડીઓવાળા મંદિરોથી લંકાનગરી અત્યંત શોભતી હતી.^{૨૦-૨૧} લંકાનગરીના મધ્યભાગમાં હજાર સ્તંભોથી સુશોભિત, અત્યંત જીંચું હોવાથી બાજુ ગગનતળને સ્પર્શ કરતો હોય એવો અને કૈલાસ પર્વત સરખો સફેદ એક મહેલ દૂરથી દેખાતો હતો.^{૨૨} એ ખાસ રાવણને રહેવાનો મહેલ હતો અને તે વડે આખી લંકાનગરી શોભતી હતી. એ મહેલની ચારે બાજુ હજારો રાક્ષસો ઘોડી કરતા હતા.^{૨૩}

સુવર્ણથી બનાવેલી, મનને આનંદ આપે એવી, નાના પ્રકારની ધાતુઓવાળા પર્વતો તથા બાગબગીચાઓથી શોભતી, જાતબંધતાનાં પક્ષીઓ-

થી ગાજી રહેલી, અનેક પ્રકારના મૃગોએ સેવેલી, સુગંધિત પુષ્પવૃક્ષોથી સુવાસિત થયેલી, ઘણા રાક્ષસોના વસવાટવાળી, સમૃદ્ધિથી ભરપૂર, અત્યંત જીંચી અને અમરવતી સરખી શોભાયમાન એવી લંકાનગરી જોઈને લક્ષમણના મોટાભાઈ શ્રીમાન રઘુવીર વિસ્મય પામ્યા.^{૨૪-૨૬} રત્નોશી ભરેલી, રાવણે સુરક્ષિત કરેલી, હવેલીઓની હારોથી શોભતી, મોટા મોટા દરવાજાઓ તથા કિલ્લા ઉપર ગોઠવેલાં યંત્રોથી સજ્જ કરેલી લંકાનગરીને શ્રીમાન રામ-ચંદ્ર તથા સુગ્રીવાદિ વાનરો એકીઠશે જોઈ રહ્યા.^{૨૭} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યની આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૩૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૦ મો

યુદ્ધનું રણશિ‘યુ’—સુગ્રીવ અને રાવણનું દંદયુદ્ધ
વતો રામઃ સુવેલાઝં યોજનદ્વયમણ્ડલમ્ ।
ઉપારોહત્સ સુગ્રીવો હરિયૂયૈઃ સમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરસેના સહિત રામ—લક્ષમણ તથા સુગ્રીવ બે ચોજન વિસ્તારવાળા સુવેલાઝળના સુગ્રંથ શિખર પર ચઢ્યા.^૧ ત્યાં બેએક ઘડી વિશ્રામ લીધા પછી તેમણે દશે દિશાઓમાં જોવા માંડયું, તો ત્રિફૂટ પર્વતના શિખર ઉપર દેવોના શિદ્ધી વિશ્વકર્મોએ ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલી અને રમણીય ઉપવનોથી શોભતી લંકાનગરી તેમના જોવામાં આવી. એ લંકાના ઉત્તર તરફના દરવાજા ઉપરની જીંચી ઝટારીમાં રાક્ષસરાજ રાવણ બેઠેલો હતો, તે સૌના જોવામાં આવ્યો.^{૨,૩} એ વેળા રાવણની બને બાજુએ શ્વેત ચામર ઢળી રહ્યાં હતાં, તેના મસ્તક પર શ્વેત છત્ર શોભતું હતું, તેણે પોતાના શરીર પર રક્ત અંદન ચર્ચીને રક્ત પુષ્પોની માળા ધારણ કરેલી હતી, તેના શરીરનો વર્ણ કાળા મેઘ સરખો હતો, તેણે જરિયાનનાં વસ્ત્ર પહેલાં હતાં, તેના વક્ષઃસ્થળમાં ઔરવત હાથીના દંત-શળના ધાવ લાગેલા હતા અને રુધિર સરખા રાતા રંગનું વસ્ત્ર એકાદેલું હોવાથી તે સંધ્યાકાળના રંગથી રાતા થયેલા મેઘ જેવો દેખાતો હતો.^{૪-૬}

લંકાના દરવાજા પર બેઠેલા રાવણને જોઈ

સર્વ કષિઓની તથા રામ-લક્ષ્મણની સમક્ષ વાનર-રાજ સુગ્રીવ એકાએક ઊભો થઈ ગયો; અને પોતાના પરાક્રમબળથી તથા રાવણ પર ચઢેલા ક્રોધના વેગથી તે એકાએક સુવેલ પર્વત ઉપરથી રાવણ ખેંઠા હતા ત્યાં જવા ફૂધો.^૮ લંકાના ઉત્તર તરફના હરવાળ ઉપર જ્યાં રાવણ બેઠેલો હતો, ત્યાં જઈ મહાત્મા સુગ્રીવ નીડરપણે થોડીક વાર ઊભો રહ્યો. પછી રાવણને એક તણખલા તુલ્ય માનીને તેણે કઠોર વચન કહ્યું.^૯ ‘હે રાક્ષસ! હું સર્વ લોકના નાથ એવા શ્રીમાન રામચંદ્રનો દાસ તથા સખા-મિત્ર છું. એ રાજેન્દ્ર રણવીરના પ્રતાપથી આજે હું તને જીવંત મૂકનાર નથી.’^{૧૦} એટલું કહી સુગ્રીવ એકાએક રાવણ પર ફૂંદી પડ્યો અને તેના મસ્તકનો સુકુટ પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યો.^{૧૧} પોતાની ઉપર વેગથી ધસી આવતા સુગ્રીવને ભઈ રાવણે કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ! તું મારી દષ્ટિએ પડ્યો ન હતો ત્યાં સુધી જ સુગ્રીવ (સારી શ્રીવાવાળો) હતો; પરંતુ હવે તું હીનશ્રીવ (શ્રીવા વિનાનો) થઈશ. હે સુગ્રીવ! હમણાં હું તારી શીવા મચ્છી નાખીશ.’^{૧૨} એમ કહી રાવણે પોતાથી બંને ભુલગ્રાથી સુગ્રીવને પકડી પૃથ્વી પર પછાડ્યો, ત્યારે અકળાયેલા હંસની પેઠે સુગ્રીવ એકાએક પાછો ઊછળ્યો અને રાવણને બે હાથે પકડી પૃથ્વી પર પટથો.^{૧૩} આમ રાવણ અને સુગ્રીવનું પરસ્પર દંડયુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ વેળા બંને જણા પરસ્પરથી નાહી ગયા હતા, બંને જણાનાં શરીર ઝધિર વડે રંગાઈ ગયાં હતાં, એક-એકને વળગી પડવાથી બંને જણા નિશ્ચેષ્ટ સરખા થઈ ગયા હતા અને લોહીઠુઠાણ થયેલા હોવાથી પ્રકૃતિવત શીમળા તથા ખાખરાના વૃક્ષ સરખા દેખાતા હતા. મહાબળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ અને વાનરરાજ સુગ્રીવ પરસ્પર સુષ્ટિઓ, લપડાકાં તથા ગડદાઓના પ્રકાર કરી ભયંકર યુદ્ધ કરતા હતા.

અતિ ઉચ્ચ વેગવાળા રાવણ તથા સુગ્રીવ ઘણી વાર સુધી કરવાબળની અટારીમાં યુદ્ધ કર્યા પછી એકએકના હેઠને નમાવીને તથા એકએકને ઊંચકીને ઉછાળવા લાગ્યા. વળી પરસ્પર ખાંચીને

તે બંને જણા હરવાળ આગળની ખાંચમાં પડ્યા. ત્યાં બે ઘડી સુધી રમી પુનઃ હંક્રતા હંક્રતા બહાર ઊછળી આવ્યા અને^{૧૪-૧૭} એકએકને વળગી પડી ભુલગ્રાથી દોરડાં વડે બાંધવા લાગ્યા. આમ ક્રોધ, યુદ્ધવિદ્યાનો અભ્યાસ અને બળ-પરાક્રમયુક્ત એ બંને જણા દંડયુદ્ધ કરતા હતા. હસ્તીનાં બે બચ્ચાંની પેઠે એકએકને ખાંચેલા તથા શાફૂલ અને સિંહના સરખી તીક્ષ્ણ દાદોવાળા એ બંને જણા પરસ્પર વળગીને વેગથી પૃથ્વી પર પડતા હતા. કસરત, યુદ્ધવિદ્યા તથા પરાક્રમને સારી રીતે બહુનારા એ બંને એકબીબને ઊંચકી-ઊંચકીને પટકતા હતા. આમ ઘણી વાર સુધી દંડયુદ્ધ કરવા છતાં તેઓ જરા પણ થાક્યા વહિ. મહમસ્ત હસ્તીઓની સૂંઠસરખી પોતાની ભુલગ્રા વડે ઘણી વાર સુધી દંડયુદ્ધ કર્યો પછી મંડળાકારે તેઓ ફરવા લાગ્યા.^{૧૮-૨૧} એકએકનો વિનાશ કરવાને ઇચ્છતા રાવણ તથા સુગ્રીવ, જેમ ભક્ષ માટે બે બિલાડાં લટે તેમ લડતા હતા.^{૨૨} યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ એવા રાવણ-સુગ્રીવ અનેક પ્રકારનાં મંડળ,^૧ સ્થાન,^૨ ગોમૂત્રિકા,^૩ ગતપ્રત્યાગત,^૪ તીરશ્ચિનગત,^૫ વક્રગત,^૬ પરિમોક્ષ,^૭ પ્રહોત્પન્ન,^૮ પરિધાવન,^૯ અભિરૂવણ,^{૧૦} આપલાપ,^{૧૧} સવિ-અહ,^{૧૨} પરાવૃત,^{૧૩} અપાવૃત,^{૧૪} અપદૃત,^{૧૫} અવદૃત,^{૧૬} ઉપન્યસ્ત^{૧૭} તથા અપન્યસ્ત^{૧૮} વગેરે દંડયુદ્ધની રીતિને અતુલસરી ફરવા લાગ્યા.^{૨૩-૨૬}

એ પ્રમાણે ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરતાં છેવટે કોઈ પણ ઉપાય ન આવ્યો, ત્યારે રાવણે માથાબળ દેખાડવાનો વિચાર કર્યો. રાવણનો તે વિચાર બાણવામાં આવ્યો કે તુરંત જ જ્ય પાયેલો વાનરરાજ સુગ્રીવ આકાશમાં ઊડ્યો અને રાક્ષસેશ્વર રાવણ તેનાથી છેતરાઈને પૃથ્વી પર એકલો જ ઊભો રહ્યો.

દંડયુદ્ધમાં રાક્ષસોના રાજ રાવણને થકવીને તથા વિજયકીર્તિ મેળવીને વાનરરાજ સુગ્રીવ એકાએક ત્યાંથી વિશાળ ગગનમાં ઊડ્યો અને અદ્ય સમયમાં જ પુનઃ વાનરસેનામાં આવી રામચંદ્રને

સાધ્વી. ૨૭-૨૮ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરી અત્યંત હર્ષિત થયેલો સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ રણવીરના યુદ્ધ-હર્ષને ઉત્તેજિત કરતો વાનરસેનાને મળ્યો, ત્યારે હનુમાનાદિ કપિઓએ તેને ભારે સત્કાર કર્યો.^{૨૦} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્ત્રિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૪૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૧ મો

યુદ્ધની તૈયારી-લંકાને ઘેરો-રાવણને ચેતવણી-અંગદવિધિ

અથ તસ્મિન્નિર્મિત્તાનિ દૃષ્વા લક્ષ્મણપૂર્વજઃ ।

સુગ્રીવં સંપરિવિષ્ણ્ય રામો લવનમબ્રવીત ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવના શરીર પર દંદયુદ્ધને લીધે થયેલાં રુધિરનાં ચિહ્નને જોઈ લક્ષ્મણના મોટાભાઈ રામ-અંદરે તેને આલિંગન આપતાં કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ ! મને પૂછ્યા વગર કે મારી સાથે વિચાર કર્યો વગર તેં આતુ સાહસ શા માટે કયું ? રાબાબો કહી પશુ આવાં સાહસિક કાર્ય કરતા નથી.^{૧૨} ‘હે સાહસપ્રિય હે વીર ! મને, વિલોપણને તેમ જ આખી વાનરસેનાને સંશયમાં નાખીને તેં અત્યંત કષ્ટરૂપ કાર્ય કયું છે.^૩ હે શત્રુદમન ! હવેથી તું આતુ સાહસ કહી પશુ કરીશ નહિ. હે મોટી ભુભવાળા વીર ! જો કદાચ તને કંઈક સંશય થાય તો પછી મારે સીતાતુ, ભરતતુ નાનાભાઈ લક્ષ્મણતુ શત્રુતુ તથા મારા આ દેહતુ પશુ શું પ્રયોજન રહે ? હે તાત ! તું ઇંદ્ર અને વરુણ સરખો પરાક્રમી છે એમ હું જાણું છું ; તોપણ સ્નેહઃ પાપજઘ્ની ।’^૪ એ ન્યાયને અનુ-સરી તું નહોતો આવ્યો, તે પહેલાં મેં નિશ્ચય કર્યો કે ‘ન કરે નારાયણ અને જો તને કંઈક થાય તો પછી રાવણનો તેના પુત્રો, સૈન્યો તથા વાહનો સહિત નાશ કરીને લંકાનું રાજ્ય વિભી-ષણને તથા અયોધ્યાતુ રાજ્ય ભરતને આપી હું દેહત્યાગ કરીશ.’

રામઅંદરનાં વચન સાંભળી સુગ્રીવે કહ્યું : ‘હે

* સ્નેહ પોતાના સબંધી-ઇષ્ટમિત્રોના અનિષ્ટનો જ શંકા ધરાવે છે

વીર ! હે રાઘવ ! તમારી પ્રિયા સીતાતુ હરણ કરનાર હૃદય રાવણને જોઈને હું મારું પરાક્રમ બાણવા છતાં કેવી રીતે સહન કરી શકું ?^{૧૨-૮} એમ મોલતા સુગ્રીવની પ્રશંસા કરીને, શ્રીમાન રામઅંદરે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું :^{૧૦} ‘હે લક્ષ્મણ ! આપણે શીતળ જળવાળાં તથા ઉત્તમ કૃણ-મૃણાદિવાળાં વનોમાં જઈ, ત્યાં આપણી સેનાની વ્યૂહરચના કરી જીભા રહીએ તો ઠીક ;^{૧૧} કારણ કે શરવીર એવા રીંછ, વાનર તથા રાક્ષસ વગેરેનો નાશ થાય એવો અને સર્વ લોકોનો ક્ષય કરે એવો ભયંકર ભય હવે સમીપ આવ્યો હોય એમ મને લાગે છે.^{૧૨} હે ભાઈ ! જો આ અત્યંત પ્રચંડ વાસુ વાય છે, પૃથ્વી કંપે છે, પર્વતશિખરો ધ્રુજે છે, પર્વતોમાં મોટા ધડાકા થાય છે,^{૧૩} કૂર દેખાવવાળા મેઘ માંસાહારી પ્રાણીઓની પેઠે ભયંકર ગર્જના કરે છે અને રુધિરમિશ્રિત જળ વર્ષે છે.^{૧૪} રાતા અંદનના રંગ જેવી સંધ્યા ઘણી જ ભયંકર ભાસે છે. સૂર્યમંડળમાંથી ગગગગતા અંગારા પડે છે. કૂર અને અભાંગલિક એવાં શિયાળવાં વગેરે તથા હીન થયેલાં મૃગપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓ મોટો ભય દર્શાવતાં સૂર્યની સામું જોઈ રુદન કરે છે. પ્રલયકાળની પેઠે કાળા અને રાતા ફુંડાળાવાળો અંદ્ર રાત્રિ વિષે શીતળ પ્રકાશ નહિ આપતાં ઊલટો પ્રાણીઓને સંતાપે છે. સૂર્યની આબુબાલુ અત્યંત રાતા વર્ણતું, ટુંકું, ભયંકર અને અભાંગલિક ફુંડાળું થાય છે તથા સૂર્ય વિષે કાળાં ધાળાં દેખાય છે.^{૧૫-૧૮} અને હે લક્ષ્મણ ! આ નક્ષત્ર તથા તારાઓ પશુ પ્રથમની પેઠે પ્રકાશતા નથી. આ ઉપરથી જાણે સર્વ લોકોનો ક્ષય થવાનો હોય એમ જણાય છે. વળી ગીધ, કાગડા તથા બાજ વગેરે પક્ષીઓ પૃથ્વી પર જીતરી આવે છે અને શિયાળો અભાંગલિક સ્વરે રૂએ છે. આ સર્વ ઉત્પત્તો ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે, કે હવે થોડા સમયમાં જ વાનરો તથા રાક્ષસોએ પરસ્પર મૂકેલાં પર્વતો, વૃક્ષો, ત્રિશૂળો, તરવારો અને પટ્ટિશો વગેરે શસ્ત્રાસ્રોથી પૃથ્વી ઉપર રુધિર તથા માંસનો ક્રીચક થશે ; માટે હવે આપણે સર્વ

વાનરો સહિત ઉતાવળે રાવણની લંકાનગરી પર અઠાઈ કરવી ઘટે છે. ૧૯-૨૨

લક્ષ્મણને એ પ્રમાણે કહીને મહાબળવાન રામચંદ્ર સુવેલ પર્વતના શિખર પરથી તુરત નીચે ઊતર્યા. પર્વત પરથી નીચે આવ્યા પછી ધર્મોત્તમા રઘુવીરે શત્રુઓથી ન છૂટી શકાય એવું પોતાનું મોટું સૈન્ય નિહાળી બેયુ. ૨૩, ૨૪ પછી શુભ સમય બહુનારા સુગ્રીવ સહિત રામચંદ્રે પોતાના વાનરસૈન્યને સમજ કરાવી, જ્યોતિઃશાસ્ત્રોક્ત શુભ સુહૃત્માં યુદ્ધ માટે અઠાઈ કરવાની આજ્ઞા આપી. મોટી વાનરસેનાથી વીંટાયેલા મહાબાહુ રઘુવીરે પોતાનું ધનુષ્ય સમજ કરી શુભ સુહૃત્માં લંકા પ્રત્યે પ્રયાણ કયું. ૨૫, ૨૬ રામચંદ્રની પાછળ વિક્ષીપણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, બળવાન, નલ, નીલ તથા લક્ષ્મણ વગેરે ચાલતા હતા. ૨૭ અને તેઓ સર્વની પાછળ પૃથ્વીને છાઈ નાખતી મોટી વાનર-સેના ચાલતી હતી. ૨૮ શત્રુઓનું દમન કરનારા અને હસ્તી સમાન ગ્રોહ દેહવાળા વાનરો માર્ગમાં ચાલતાં નજરે પડતાં મોટાં મોટાં પર્વતશિખરોને તથા વૃક્ષોને ઉપાડી પ્રયાણ કરતા હતા.

શત્રુઓનું દમન કરનારા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ રાવણે પાલન કરેલી, ધનપતાકાઓથી શોભતી, ઉદાન તથા ઉપવનો વડે રમણીય, જાડી ખાઈવાળી અને જિંચા કિહાવાળી હોવાથી દુઃખે કરી પ્રવેશી શકાય એવી લંકાનગરી પાસે થોડા સમયમાં જ આવી પહોંચ્યા. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સઘળા વાનરો દેવોથી પણ ન છૂટી શકાય એવી લંકાનગરીને યોગેર ઘેરે નાખી પડ્યા. ૨૯-૩૨

લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર રાવણે પાળેલી લંકાની પાસે આવ્યા અને ધનુષ્ય-બાણ અહણ કરી લંકાના ઉત્તર દિશાને દરવાજો રોકી બેસા રહ્યા. પર્વતના શિખર જેટલું જિંચું એ ઉત્તરદ્વાર કે જ્યાં આગળ રાવણ બેઠો જ બેસે રહ્યો હતો, તે દ્વારનું રામચંદ્ર સિવાય બીજો કોઈ પણ રક્ષણ કરી શકે એમ નહોતું. ૩૩, ૩૪ વરુણ જેમ સમુદ્રનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાવણ એ ઉત્તર દિશાના

દરવાજાનું રક્ષણ કરતો હતો. દાનવો જેમ પાતાળનું રક્ષણ કરે છે તેમ અનેક પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરનારા ભયંકર રાક્ષસો એ દ્વારની યોગેરથી ચોકી કરતા હતા અને એ કારણથી તે દ્વાર નિર્બળ પ્રાણીઓને ભયંકર લાગતું હતું. ત્યાં આગળ યોદ્ધાઓનાં વિવિધ પ્રકારનાં અકચકિત આયુધો તથા કવચો લટકતાં હતાં. એ સઘળું રામ-લક્ષ્મણે જોયું. વળી વાનરસેનાનો અધિપતિ નીલ વાનર મૈંદ અને કિપિહની સાથે લંકાને પૂર્વ તરફને દરવાજો રોકી બેસા રહ્યો. જયલ, ગજ, ગવાક્ષ અને ગવથને સાથે રાખીને યુવરાજ અંગદ લંકાના દક્ષિણ દરવાજા આગળ બેસા રહ્યો અને પ્રબંધ, તરસ તથા બીજા કેટલાય વાનરો સહિત મહાબળ વાન હનુમાન લંકાને પશ્ચિમ તરફને દરવાજો રોકી બેસા રહ્યો. ગરુડ અને વાયુ સરખા વેગવાળા અસંખ્યાત વાનરોને સાથે રાખીને કપિરાજ સુગ્રીવ લંકાના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશાના દરવાજાની વચ્ચે જેટલે કે વાયુકેણુમાં બેસા રહ્યો. ૩૫ મોટીના છત્રીસ કરોડ પ્રખ્યાત યૂધ્ધપતિઓ પણ સુગ્રીવને સહાય કરવા માટે તેની પાસે જ બેસા રહ્યા. વળી રામચંદ્રના કહેવાથી લક્ષ્મણ તથા વિક્ષીપણે લંકાના પ્રત્યેક દ્વાર આગળ એક એક કરોડ વાનરોને રાખ્યા હતા. બળવાન તથા સુપેણુ પણ ઘણા વાનરોને લઈને રામચંદ્રની પાછળ થોડેક દૂર જ બેસા હતા. હવે શાદ્દલના જેવી દાહોવાળા એ સઘળા વાનરો મોટાં મોટાં વૃક્ષો તથા શિખરો ઉપાડીને યુદ્ધની રાહ બેવા લાગ્યા.

રામચંદ્રની સેનાના સર્વ વાનરો દાહો તથા નખરૂપી આયુધવાળા, વિચિત્ર અંગોવાળા તથા વિચિત્ર સુખવાળા હતા અને તેઓએ પોતાનાં પૂછાં જિંચાં કરી રાખ્યાં હતાં. ૩૬-૪૨ તેઓમાંના કેટલાક વાનરો દશ હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા, કેટલાક સો હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા અને

૬ ઉત્તર દ્વાર ઉપર રાવણ અને પશ્ચિમ દ્વાર ઉપર ધૃત્વજિત હતા. એ બન્ને જિતાવા યુદ્ધેલ હોવાથી રામને તેમ જ હનુમાનને સહાય કરવા અર્થે સુગ્રીવ મધ્યશિ-ન્યાયથી વાયવ્યકેણુમાં બેસા રહ્યો.

કેટલાક હબર હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા હતા. વળી વાનરોના યુદ્ધપતિઓ પૈકી કેટલાક તો એક એક એવા હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા હતા; કેટલાક તેથી પણ સોગણા બળવાળા હતા અને કેટલાક અમાપ બળસ પૂજા હતા. લંકાની આસ-પાસ ભિભેલા વાનરોનાં ટોળાં બધે અસંખ્યાત તીરોનાં ટોળાં ભિભરાઈ નીકળ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં.^{૪૭-૪૮} પૃથ્વી ઉપર ફરતા અને આકાશમાં ભેડતા વાનરોથી પૃથ્વી અને આકાશ છવાઈ ગયાં હતાં. લાખો અને કરોડો રીંછ-વાનર-ની સેના લંકાને ઘેરો ઘાલી પડી હતી.^{૪૯, ૫૦} ચોમેરે ભિભેલા વાનરોથી આખો ત્રિકૂટાચળ ઘેરાઈ ગયો હતો. એક કરોડ વાનરો તો એક ટોળાની બળર બીજા ટોળાને પહોંચાડવા માટે લંકાની આસપાસ ફરતા હતા. હાથમાં વૃક્ષા ઉગામી ભિભેલા બળવાન વાનરો વડે લંકા ચારે બાજુથી એવી તો ઘેરાઈ ગઈ હતી કે, તેમાં વાયુ પણ પ્રવેશ કરી શકે એમ ન હતું. ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અને મેઘ સરખા પ્રોઠ દેહેવાળા વાનરોથી એકા-એક પીડિત થયેલા લંકાના રાક્ષસો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા.^{૫૨-૫૪} એ વેળા જેમ મર્યાદા તૂટવાને લીધે સમુદ્રનું જળ બળભળી ઊઠવાથી મોટો ધ્વનિ થાય, તેમ વાનરોની સેનાનો ભયંકર ધ્વનિ થવા લાગ્યો. એ મહાન કોલાહલ-ધ્વનિથી પર્વત, વન, ઉપવન, કિલ્લા તથા તોરણ સહિત આખી લંકા નગરી બળભળી ઊઠી.^{૫૫, ૫૬} રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવે સુરક્ષિત કરેલી કપિસેના સઘળા દેવો અને અસુરો-થી પણ ચિંતાય એવી ન હતી.^{૫૭}

રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે વાનરસેનાને એ પ્રમાણે ગોઠવીને સામ-કાનાદિ ઉપાયોને તથા તેના ફળને બાણનારા રામચંદ્રે પોતાના મંત્રી-મંડળની સાથે બેસી ‘હવે શું કરવું’ એ બાબતનો વાર વાર વિચાર કરીને તથા રાજધર્મનું સ્મરણ કરી નિશ્ચય કર્યો અને પછી વિભીષણની સંમતિ

+ યુદ્ધ માટે શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરનાર રાજ પ્રથમ રાત્રેને દૃત દ્વારા સાવધ કરે છે અને પછી યુદ્ધની માગણી કરે છે

લઈને વાલિપુત્ર અંગદને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું: ‘હે સૌમ્ય! તું કાંઈ પણ ભય ન ધરતાં લંકાના કિલ્લાને ઝોળાળી રાવણની પાસે જા અને મરણ પાસે આવેલું હોવાથી લક્ષ્મી, જ્યૈશ્વંત તથા જ્ઞાનરહિત થયેલા દુરાત્મા રાવણને મારી વતી કહે કે, ‘હે રજનીચર! પ્રહ્લદેવની પાસેથી વરદાન મેળવી ગર્વચુકત થઈ તે’ આજ્ઞાદિન પથ’ તમાં ઋષિઓ, રાજર્ષિઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો તથા યક્ષો વગેરેને પીડા કરીને જે પાપ એકઠું કર્યું’ છે, તે પાપને લીધે તારો ગર્વ ખડિત થઈ ચૂક્યો છે, એમ જ તું માન. તે’ મારી ઓતું હરણ કર્યું’ છે; તેથી હું તને દંડ-શિક્ષા દેવા આવ્યો છું’ અને તારી લંકાનું દ્વાર રોકીને પચ્ચો છું’ એ તું સંગ્રામમાં મારી સાથે સ્થિર ભિભે રહીશ, તો દેવો, મહર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓની ગતિને પ્રાપ્ત થઈશ’^{૫૮-૬૧} હે રાક્ષસાધમ! મને નહિ ગણકારતાં તે’ જે માયા અને બળના આશ્રયે સીતાનું હરણ કર્યું’ છે, તે બળ અને માયા હવે મને દેખાડ. હે રાવણ! એ તું સીતાને લઈ મારે શરણે નહિ આવે તો હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તારી લંકાનગરીને રાક્ષસ વિનાની કરી મૂકીશ; અને ધર્મોત્તમા રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તારો ભાઈ વિભીષણ કે જે મારે શરણે આવેલો છે, તેને હું લંકાનું સઘળું નિષ્કંટક રાજ્ય આપીશ.^{૬૨-૬૮} હે રાવણ! તારા મંત્રીઓ મૂખ છે, તારું ચિત્ત ધણું જ અચળ છે અને તે’ પાપ તથા અન્યાયનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે; માટે હવે તું ક્ષણવાર પણ રાજ્ય ભોગવી શકીશ નહિ.^{૬૯} હે રાક્ષસ! હવે તું ધૈર્ય ધરી મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થા. તારી છાતીમાં જ્યારે મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગશે, ત્યારે જ તું શાંત થઈશ. હે નિશાચર! તું કદાચ મારા ભયને લીધે પક્ષી થઈને ત્રણ લોકમાં ભરીશ, તોપણ મારી દષ્ટિએ પચ્ચા પછી તું છવતો જ નાર નથી.^{૭૦, ૭૧} હે રાવણ! આટલું કહેવા છતાં પણ એ તું નહિ સમજે તો છેવટે હું તને તારું હિત થાય તેવો માર્ગ બતાવું છું’ કે તું તારી મરણકિયા

૭ યુદ્ધમાં સાથે પગલે મરનારને હિતમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ શાસ્ત્રને અનુસરી રામે આમ કહ્યું.

તારે હાથે કરી લે, દાનપુણ્યાદિક શુભ કર્મ આચરી લે તથા તારી લંકા નગરને નેત્ર ભરી નિહાળી લે; કારણ કે મારી સાથે યુદ્ધમાં આવ્યા પછી તું જીવતા રહેનાર નથી.’

પવિત્ર કર્મવાળા રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી તારાને પુત્ર સુવરાજ અંગદ સાક્ષાત્ અગ્નિની પેઠે આકાશમાર્ગે ઊડ્યો અને લંકા તરફ ચાલ્યો. ૭૨, ૭૩ એક સુહૃત્માત્રમાંજ તે રાવણના મહેલ આગળ આવી નીચે ઊતર્યો અને અંદર પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં પોતાના મંત્રીઓની સાથે બેઠેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તેના ભેવામાં આવ્યો. પછી સુવણ્ના બાળ્યુષધ ધારણ કરનારો અને દેહીધ્મમાન અગ્નિ સરખી ઝળહળતી કાંતિવાળો વાનરશ્રેષ્ઠ અંગદ મંત્રીઓની સાથે બેઠેલા રાવણની પાસે જઈ ઊભો રહ્યો અને પોતાની યોગબાણ આપી, રામચંદ્રનાં સઘળાં વચન યથાર્થ રીતે તેને કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાવણ ! અહિલક્રમાં શ્રીમાન દશરથ-નંદન રામચંદ્રનો હું દ્રુત છું, પાલીનો પુત્ર છું અને મારું નામ અંગદ છે, એ તારા સાંભળવામાં આવ્યું હશે. ૭૪-૭૭ કૌશલ્યાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા રણવીરે તને કહાવ્યું છે કે, હે કૂર રાક્ષસ રાવણ ! તું લંકામાંથી નીકળી મારી સાથે યુદ્ધ કર અને તારું યુરુષાતન ખતાવ. ૭૮ હું તને તારા મંત્રીઓ, પુત્રો, બાધવો અને ક્ષાતિવર્ગ સહિત હણીશ. તારા વિનાશ થવાથી ત્રણે લોકો સુખ-શાંતિમાં રહેશે. ૭૯ દેવ, દાનવ, યક્ષ, ગંધર્વ અને નાગ વગેરેના શત્રુરૂપ તથા ઋષિઓને પીડિત કરનારા તને હવે હું નિશ્ચય મારીશ. હે રાવણ ! એ તું મારે શરણે આવી મને પ્રણામ કરી સીતા પાછી સોંપીશ, તો તું જીવતા રહીશ; તેમ નહિ કરે તો તું અવશ્ય મૃત્યુને વશ થઈશ અને લંકાનું રાજ્ય વિલીન થઈને મળશે. ૮૦, ૮૧

વાનરશ્રેષ્ઠ અંગદનાં કઠોર વચન સાંભળી કોપા-યમાન થયેલા દુષ્ટરૂઢિ રાવણે પોતાના સચિવોને આજ્ઞા કરી : ‘અરે ! આ વાનરને પકડો અને મારો જ મારો. ૮૨, ૮૩

રાવણની આજ્ઞા સાંભળતાં જ લયંકર રૂપ-

વાળા ચાર રાક્ષસોએ એકાએક ઊડી પ્રહીત અગ્નિ સરખી કાંતિવાળા અંગદને પકડ્યો. ૮૪ મહાસમર્થ અંગદ પણ પોતાનું બળ રાક્ષસોને ખતાવવું હતું માટે પોતાની મેળે જ પકડાયો. ૮૫ પરંતુ બ્યારે પેલા રાક્ષસોએ આવી અંગદના બન્ને હાથ પકડ્યા. ત્યારે તે અંગદ, જેમ પક્ષીઓ તરણું લઈ ઊડે તેમ રાવણના મહેલ ઉપર ઊંચ્યો. એ વેળા અંગદના ઊડવાના વેગથી ગભરાઈ ગયેલા રાક્ષસે અંગદના હાથ છોડી દઈ રાવણની સમક્ષ પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી મહાપ્રતાપી અંગદ પર્વતના શિખર સરખા ઊંચા રાવણના મહેલના શિખર ઉપર જઈ તેને લાતો મારી તોડી પાડવા લાગ્યો. ૮૬-૮૮ પૂર્વે જેમ ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારે થવાથી હિમાલય પર્વતનાં શિખરો તૂટી પડ્યાં હતાં, તેમ અંગદની લાતો વાગવાથી રાવણના મહેલનાં શિખરો તૂટી પડવા લાગ્યાં. આ સઘળો પ્રકાર રાવણને જાણી રહ્યો હતો. ૮૯ એ પ્રમાણે રાક્ષસોને પીડિત કરીને તથા રાવણના મહેલનું શિખર તોડી પાડીને તેમજ પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરીને સુવરાજ અંગદ મોટી ગજાના કરતો પુનઃ આકાશમાં ઊંચ્યો અને વાનરોને હર્ષ પમાડતો પોતાની સેનામાં આવી રામચંદ્રને મળ્યો. રામ-ચંદ્રને પ્રણામ કર્યા પછી અંગદે કહ્યું : ‘હે રાધવ ! એ દુરાત્મા રાવણ ઘણો જ ગર્વિત છે અને તે કોઈ પણ પ્રકારે સમજે એમ નથી, હવે તો તમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું જ ઘટે છે.’

અંગદે પોતાને મહેલ તોડી પાડ્યો એ ભેઈ રાવણ અત્યંત કોપાયમાન થયો અને ‘હવે નિશ્ચય મારો વિનાશકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો છે.’ એમ વિચારી ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો. ૯૦-૯૨

હવે શત્રુનો વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા રામ ચંદ્ર મોટી મોટી ગજાના કરતા બળવાન વાનરોને સંભળ કરી યુદ્ધ માટે તૈયાર થયા. ૯૩ ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા અસંખ્યાત વાનરોથી લીંટાયેલા અને પર્વતના શિખર જેવી કાયાવાળો મહાપરાક્રમી સુપ્રેક્ષ વાનર ચંદ્ર જેમ સર્વ નક્ષત્રો પ્રત્યે ફરે, તેમ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી લંકાનાં સઘળાં દ્વારેદરવા લાગ્યો. ૯૪, ૯૫ લંકાના કિલ્લાથી માંડીને છેક સસુર

સુધી પડાવ નાખી રહેલી વાનરોની સેંકડો અક્ષી-
હિણી સેનાઓને ભેઈને કેટલાક રાક્ષસો વિરમય-
પામ્યા, કેટલાક ત્રાસ પામ્યા તથા કેટલાકનાં હૃદય
ચુદ્ધ કરવાના હુકમના પૂરથી ઊભરાવા લાગ્યા. ૯૧, ૯૨
અસંખ્યાત વાનરો લંકાની આઈ ઓળંગી કિલ્લા
ઉપર પશુ ચઢી ગયા હતા; તેથી બધે આઈ તથા
કોટ વાનરોથી બનાવેલાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં;
એ ભેઈને દીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો ભયભીત થઈ
હાહાકાર કરવા લાગ્યા. ૯૩ જ્યારે અત્યંત ભયંકર
કેલાહલ થવા લાગ્યો, ત્યારે રાવણના યોદ્ધાઓ
મોટાં મોટાં આયુધો અહણ કરી પ્રલયકાળના વાયુની
પેઠે આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા. ૯૪
ધર્તિ શ્રીવાસ્તીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૨ મો

લંકા પર આક્રમણ

ततस्तो राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् ।

न्यवेद्यन्तुरीं सर्वारामेण सह वानरैः ॥ ૧ ॥

પછી રાક્ષસોએ રાવણની પાસે જઈ 'લંકા-
ની ચોમેર રામે વાનરસૈન્ય સાથે ઘેરા લાલ્યો છે,'
એવા સમાચાર કહ્યા. ૧ પર્વત, વન તથા ઉપવન
સહિત લંકાનગરીને વાનરોથી ઘેરાયેલી સાંભળીને
કોપાયમાન થયેલો રાવણ નગરરક્ષાનો પૂરો બંદો
બંદ કરાવીને પોતાના બેંચા મહેલ ઉપર ચઢ્યો
અને ભેંચું તો આખી લંકાનગરીને ચુદ્ધ કરવાના
ઉત્સાહવાળા અસંખ્યાત વાનરોથી ઘેરાયેલી દીડી.
વાનરોથી આખી પૃથ્વીને આચ્છાદિત થયેલી
ભેઈને રાક્ષસોના રાજ રાવણ 'અરે, આટલા
બધા વાનરોનો મારે કેવી રીતે નાશ કરવો ?'
એવી ચિંતામાં પડ્યો. ૨-૪ ઘણીવાર સુધી ચિંતા
કયાં પછી કાંઈક ધૈર્ય ધારણ કરી રાવણે લાંબી
નજરથી ભેંચું, તો મોટા મોટા સેનાપતિ વાનરોથી
વીંટાયેલા રામચંદ્રને દીડા.

હવે રામચંદ્ર વાનરસેના સહિત હજારો
ઉતાવળે લંકાના કિલ્લા પાસે આવ્યા; પરંતુ ચિત્ર
વિચિત્ર ધ્વજપટાકાઓથી શોભતી લંકાને રાક્ષસો-
થી ચોમેર રક્ષણ કરાતી ભેઈને સીતા સાંભરી

આવવાથી તે ખેદચુકત અંતઃકરણથી ચિંતા કરવા
લાગ્યા : ૫-૭ 'અરે, મુગનાં બચ્ચાંનાં નેત્ર જેવાં
નેત્રવાળી જનકનંદિની સીતા મારા વિશેષગને લીધે
શોક કરતી તથા પૃથ્વી પર શયન કરતી આ લંકામાં
પીડાય છે.' ૮ એ પ્રમાણે પીડા પામતાં સીતાનું
ચિંતવન કરીને રામચંદ્ર ઉતાવળે શત્રુઓને નાશ
કરવા માટે વાનરોને આજ્ઞા આપી. અકિલ્લ કર્મ-
વાળા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરો એકમેકની
સ્પર્ધા કરતા સિંહનાદથી દિશાઓને ગજવવા
લાગ્યા. ૯-૧૦ પછી સઘળા વાનરચૂથપતિઓ 'અમે
પર્વતનાં શિખરોથી અને સુષિપ્રહારોથી આખી
લંકાનગરીના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશું,' એવો પોતાનો
નિશ્ચય જણાવવા લાગ્યા. ૧૧ અસંખ્યાત વાનર-
ચૂથપતિઓ મોટાં મોટાં શિખરો તથા વૃક્ષો ઉપાડી
ચુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ રહ્યા. ૧૨ આ સઘળો પ્રકાર
રાવણ ભેઈ રહ્યો હતો; પરંતુ રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા
અર્થે કોઈની પણ દરકાર નહિ રાખનારા વાનરો
રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ લંકાના કિલ્લા ઉપર
ચઢી ગયા. ૧૩ વૃક્ષો અને પર્વતોથી ચુદ્ધ કરનારા
તથા રામચંદ્ર માટે પોતાના ભવિતનો ત્યાગ કરવાને
પણ તત્પર થયેલા લાલ મુખવાળા વાનરો એકા-
એક લંકા ઉપર ધસી ગયા. ૧૪ વાનરોએ વૃક્ષો,
પર્વતશિખરો તથા સુષ્કીઓના પ્રહારોથી લંકાના
અસંખ્યાત કાંગરા તથા તોરણો તોડી પાડવા
માંડયાં. ઘણાંક વાનરો તો લંકાની આસપાસ
આવેલી આઈને તથા નિર્મળ જળાશયોને; ધૂળ,
ઘાસ, કાષ્ટ તથા શિલાઓ નાખી પૂરવા લાગ્યા. ૧૫, ૧૬
હજારો, કરોડો તથા અબજો વાનરો લંકાના ગઢ
ઉપર ચઢી ગયા અને સુવર્ણમય તોરણોને તથા
કેલાસ સરખાં બેંચા ગોપુરોને તોડી નાખવા લાગ્યા.
મોટા હસ્તી સરખા વાનરો કૂદતા, ઠેકતા અને
ગજનાં કરતા લંકા ઉપર હલેલી કરવા માટે દોડવા
લાગ્યા. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અસંખ્યાત વાનરો
ઉપરાઉપરી ગજનાં કરીને 'અત્યંત બળશાળી
રણવીરનો જય થાઓ, મહાબળવાન લક્ષ્મણનો
જય થાઓ, વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય થાઓ,'
એમ બોલતા લંકાના કિલ્લા ઉપર દોડતા હતા.

આ વેળા વાનરોના યૂથપતિ વીરબાહુ, સુબાહુ, નીલ તથા પનસે લંકાને કાઢે તોડી પાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો અને વાનરસેનાને બૂહરચનામાં ગોઠવવા માંડી. અનેક વાર જય મેળવી પ્રસિદ્ધ થયેલા હશ કરોડ વાનરોથી વીંટાયેલો મહાબળવાન કુસુક વાનર ઇશાનકોણ રોડીને ઊભો રહ્યો અને તેને સહાય કરવા માટે પ્રસભ તથા પનસ વગેરે બીજા ઘણાક વાનરો તેની પાસે આવી ઊભા રહ્યા. વીસ કરોડ સેના સહિત શરવીર શતબલિ વાનર અગ્નિકોણમાં ઊભો રહ્યો. તારાનો પિતા મહાબળવાન સુષેણ વાનર સાઠ કરોડ વાનરોને લઈને નૈઋત્યકોણ તરફ ઊભો રહ્યો. ૧૭-૨૧ વળી લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર ઉત્તર દ્વાર આગળ આવી ઊભા રહ્યા; તે જ વેળા વાનરરાજ સુગ્રીવ તેમને સહાય કરવા અર્થે લંકાના વાયવ્યકોણમાં આવી ઊભો હતો. ૨૭ એ વેળા ભયંકર રૂપવાળો તથા મોટી કાયાવાળો મહાપરાક્રમી ગોલાંગૂલ ભતિનો ગવાક્ષ વાનર એક કરોડ વાનરોને લઈ રામચંદ્રને સહાય કરવા તેમના પડખામાં જ ઊભો રહ્યો. ત્રીસ કોધવાળા એક કરોડ રીંછોથી વીંટાયેલો મહાપરાક્રમી ધૂમ્ર પણ રામચંદ્રના પડખે ઊભો રહ્યો; ૨૮, ૨૯ તેમ જ કવચ ધારણ કરીને તથા હાથમાં ગદા ગ્રહણ કરીને મહાપરાક્રમી વિલીષણ પણ પોતાના ચારે મંત્રીઓની સાથે રામચંદ્રની પાસે આવી ઊભો રહ્યો. ૩૦ આ સમયે ગજ, ગવાક્ષ, શરભ, ગવય અને ગંધમાદન, એ પાંચ વાનરો ચારે તરફ ફરી સેનાનું રક્ષણ કરતા હતા.

વાનરસેનાએ જંગ મચાવેલો જોઈને કૌપાયમાન થયેલા રાક્ષસોના રાજા રાવણ પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને વાનરોની સેના ઉપર હુમલો કરવાની આજ્ઞા આપી. રાવણની આજ્ઞા મળતાં જ રાક્ષસો ભયંકર ગર્જના કરીને સુવર્ણના ડંકા વડે ચંદ્ર સમાન પ્રવેત સુખવાળી ભેરીઓ વગાડવા લાગ્યા તથા પોતાના સુખથી કૂંકીને સેંકડો અને હજારો શબ્દો વગાડવા લાગ્યા. સુવર્ણલંકાર ધારણ કરનારા, રથામ શરીરવાળા અને શંખ વગાડતા એ રાક્ષસો બાણે વીજળી અને બગલાની પંક્તિ સહિત ભેલ હોય એવા શોભતા હતા.

પછી જેમ પ્રલયસમયે સસુદ્રની છાંયો ઊછળે, તેમ રાવણની આજ્ઞાથી ઊછળતા રાક્ષસો વાનરસેના પર તૂટી પડ્યા. ૩૧-૩૭ એ જોઈ વાનરોએ પણ ચોમેરથી એવી તો ગર્જના કરી કે જેથી મલયાચળનાં શિખરો કંપી ઊઠ્યાં અને શુક્રાઓ ગાળ રહી. ૩૮ એ વેળા ઉભય પક્ષના બળવાન યોદ્ધાઓના સિંહનાદથી તથા એકસામટા શંખ અને હુંહુમિ વગેરેના તુસુલ ઘોષથી પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સસુદ્ર બળભંગી ઊઠ્યાં. ૩૯ હાથીઓના ચિહારથી, અગ્નિના હંબુહંબુટથી, રથોના ગડગડાટથી અને રાક્ષસોના પગના ધબકારાથી હશે દિશાઓ ગાળ રહી. ૪૦

ત્યાર પછી પૂર્વે જેમ દેવો અને અસુરોનું યુદ્ધ શરૂ થયું હતું, તેમ વાનરો અને રાક્ષસો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. ૪૧ પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવતા રાક્ષસો દેહીપ્રમાન ગદાઓ, શક્રિઓ, ત્રિશૂળો અને ફરસીઓ વડે વાનરોને હંબુવા લાગ્યા; ૪૨ ત્યારે મોટી કાયાવાળા વાનરો પણ વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો વડે રાક્ષસોનો વિનાશ કરવા લાગ્યા. કેટલાક વાનરો તો પોતાની દાઢો વડે રાક્ષસોને બચકાં ભરવા લાગ્યા તથા નખ વડે ઉગરડા કરવા લાગ્યા. ૪૩ એ વેળા સઘળા વાનરો પોતપોતાનાં નામ ઉચ્ચારીને ‘રાજા સુગ્રીવનો જય થાઓ!’ એમ પોકારતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો ‘રાવણનો જય થાઓ! જય થાઓ!’ એમ બોલતા હતા. ૪૪ કિલ્લા ઉપર ઊભેલા રાક્ષસો પૃથ્વી ઉપર ઊભેલા વાનરો ઉપર ગદાઓના તથા ત્રિશૂળોના પ્રહાર કરતા હતા. ૪૫ એ જોઈ અત્યંત કૌપાયમાન થયેલા વાનરો પણ પૃથ્વી પરથી ઊંચે ફૂંદી, રાક્ષસોને પોતાના હાથ વતી પકડી નીચે ગબડાવી પાડતા હતા. ૪૬ એ પ્રમાણે વાનરો અને રાક્ષસોનું એવું તો અદ્ભુત યુદ્ધ ભર્યું કે તેથી રણભૂમિ વિષે માંસ તથા ભૂધિરનો કીચડ થઈ રહ્યો. ૪૭

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ સુદર્શકમાં ૪૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૩ મો

વાનરો અને રાક્ષસોનું દ્વંદ્વયુદ્ધ

યુદ્ધવર્તા તુ તતસ્તૈર્વાં વાનરાणां महात्मनाम् ।
रक्षसां संवभूवाथ वल्लरोषः सुदाहणः ॥ ૧ ॥

યુદ્ધ કરતા મહાત્મા વાનરો અને રાક્ષસોનાં
અળ તથા કૌપ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યાં. રાવણનો
જય ઇચ્છનારા ભયંકર કર્મવાળા શૂરવીર રાક્ષસો
સુવર્ણના સાજવાળા અશ્વો, અગ્નિશિખા સરખા
હસ્તીઓ તથા સૂર્ય સમાન ઝળહળતા રથો પર
ઘેસીને અને કવચ વગેરે સંશ્રામનાં સાધનોથી
સજ્જ થઈ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર પડ્યા. એ ભેઈ
રામચંદ્રનો જય ઇચ્છનારી વાનરોની સેના પશુ
ભયંકર કર્મવાળા એ રાક્ષસોની ઉપર તૂટી પડી. ૧-૪
એ વેળા સામસામા દોડતા વાનરો અને રાક્ષસોનું
દ્વંદ્વયુદ્ધ આરંભાયું. ૫ પૂર્વે જેમ મહાદેવજીએ
અધકાસુરની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તેમ વાલીના
પુત્ર અંગદે મહાતેજસ્વી ઇંદ્રજિતની સાથે યુદ્ધ
કરવા માંડ્યું. સંશ્રામમાં ન જીતી શકાય એવા
સંપાતિ વાનરે પ્રબંધ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું.
મહાક્રોધી રાવણનો નાનો ભાઈ વિભીષણ તીક્ષ્ણ
વેગવાળા ‘શત્રુજ્ઞ’ નામના રાક્ષસની સાથે લડવા
લાગ્યો. મહાબળવાન ગજ વાનર ‘તમન’ નામના
રાક્ષસ સામે લીડ્યો. મહાતેજસ્વી નીલ વાનર
નિકુંભ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૬-૯
વાનરોનો રાજા સુગ્રીવ પ્રથમ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યો. શ્રીમાન રામચંદ્રના નાના ભાઈ
લક્ષ્મણ વિરૂપાક્ષની સાથે લડવા લાગ્યા. અગ્નિકેતુ,
રશ્મિકેતુ, મિત્રજ્ઞ અને યજ્ઞકૌપ એ ચાર રાક્ષસો
રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૧૦, ૧૧ કપિશ્રેષ્ઠ
મૈંદ વજ્રસુપ્તિ નામના રાક્ષસની સાથે અને દ્વિવિદ
અશ્વિનપ્રભ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.
સંશ્રામ વિષે અસહ્ય પરાક્રમવાળો શૂરવીર પ્રતપન
રાક્ષસ તીક્ષ્ણ વેગવાળા નલ વાનરની સાથે લીડ્યો.
ધર્મનો પુત્ર બળવાન સુપ્રેક્ષ વાનર વિદ્યુન્માલી
રાક્ષસની સાથે લડવા લાગ્યો અને ધીમૂળ પશુ અનેક
વાનરો ઘણા રાક્ષસોની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા મચી

પડ્યા. ૧૨-૧૫ તે વેળા પોતપોતાના વિજય ઇચ્છ-
નારા શૂરવીર વાનરો તથા રાક્ષસોનું જોનારને
રોમાંચિત કરે એવું મહાભયંકર યુદ્ધ થયું. ૧૬
સામસામા યુદ્ધ કરતા વાનરો તથા રાક્ષસોનાં
શરીરમાંથી રવાંટાં અને કેશરૂપી શેવાળવાળી
તથા કપાયેલાં અંગરૂપી કાઠોને વહેનારી રુધિરની
નદીઓ વહેવા લાગી.

ઇંદ્ર જેમ પોતાના શત્રુ ઉપર વજ્રનો પ્રહાર
કરે, તેમ કૌપાયમાન થયેલા ઇંદ્રજિતે શત્રુઓની
સેનાનું મર્દન કરનારા અંગદ ઉપર ગદાનો પ્રહાર
કર્યો. ૧૭, ૧૮ પરંતુ તે પ્રહાર બચાવીને અત્યંત
વેગવાળા અંગદે પોતાની ગદાના પ્રહારો વડે
ઇંદ્રજિતનો સુવર્ણથી મટેલો રથ લાંગી નાખ્યો
અને તેના અશ્વો તથા સારથિને મારી નાખ્યા. ૧૯
સંશ્રામભૂમિમાં ભયારે પ્રબંધ રાક્ષસે સંપાતિને
ત્રણ બાણ માર્યાં, ત્યારે સંપાતિ વાનરે ‘અશ્વ-
કર્ણ’ નામના વૃક્ષથી પ્રત્યંધને ઘણો જ ઘાયલ
કર્યો. મહાબળવાન જંબુમાલી રાક્ષસે રથમાં
બેઠાં બેઠાં જ ક્રોધ ચઢાવીને હનુમાનની છાતીમાં
શક્તિનો પ્રહાર કર્યો, એટલે તે પવનસુત હનુ-
માન તુરંત જ એ જંબુમાલીના રથ ઉપર ચઢી
ગયો અને લપકાકે તથા સુપ્તિઓના પ્રહારથી
તેને રથ સહિત કચડી નાખ્યો. ૨૦-૨૨ બિહા-
મણ રૂપવાળો પ્રતપન રાક્ષસ ગજનાં કરોતો નલ
વાનર સામે દોડી આવ્યો અને તેણે નલને તીક્ષ્ણ
બાણો વડે વીંધી નાખ્યો. ત્યારે નલ વાનરે એ
રાક્ષસની આંખો ફેડી નાખી. સેનાનો બધો કોળિયો
જ કરી જવા ઇચ્છતો હોય, એવા પ્રથમ રાક્ષસને
વાનરરાજ સુગ્રીવે ‘સપ્તપર્ણ’ નામના વૃક્ષથી મારી
નાખ્યો. શ્રીમાન લક્ષ્મણે ભયંકર રૂપવાળા વિરૂ-
પાક્ષને એક જ બાણ વડે હણ્યો તેમ જ અગ્નિકેતુ,
રશ્મિકેતુ, મિત્રજ્ઞ અને યજ્ઞકૌપ, એ ચાર રાક્ષસોએ
ભયારે રામચંદ્ર ઉપર બાણ મૂકવા માંડ્યાં. ત્યારે
કૌપાયમાન થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે અગ્નિની
જ્વાળા સરખાં પોતાનાં પ્રદીપ્ત બાણો વડે તે ચારે
રાક્ષસોનાં મસ્તક છેદી નાખ્યાં. મૈંદ વાનરે વજ્ર-
સુપ્તિ રાક્ષસને સુપ્તિપ્રહારથી જ મારી નાખ્યો અને

તે રાક્ષસ લાંગી ગયેલા વિમાનની પેઠે લાંગી ગયેલા રથ તથા અશ્વ સહિત પૃથ્વી પર પડ્યો. ૨૩-૨૮ સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણો વડે મેઘને લોદી નાખે છે, તેમ સંશ્રામમાં નિકુલ રાક્ષસે કાજળ સરખા સ્થામ વર્ણવાળા નીલ વાનરને તીક્ષ્ણ બાણો વડે લોદી નાખ્યો; ૨૯ અને પુનઃ પણ તે રાક્ષસ ઘણા વેગથી સો બાણો મૂકી નીલને વીંધીને ખડખડાટ હસવા લાગ્યો, ત્યારે વિષ્ણુ જેમ સુહર્શન ચક્ર વડે દેત્યોનાં મસ્તક છેદે, તેમ નીલ વાનરે એ નિકુલ રાક્ષસના રથના ચક્રથી જ તેનું તથા તેના સારથિનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. ૩૦, ૩૧ વળ અને વીજળી સરખો જેનો મુદિપ્રહાર છે, એવો દ્વિવિદ વાનર સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં અશનિપ્રલ રાક્ષસ ઉપર પર્વત-શિખરના પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૩૨ ત્યારે અશનિપ્રલે એ દ્વિવિદ વાનરને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ૩૩ અશનિપ્રલ રાક્ષસનાં બાણોથી વીંધાયેલા દ્વિવિદ વાનરે ક્રોધ ચઠાવી મોટા સાલવૃક્ષ વડે તે રાક્ષસને તથા અશ્વ સહિત તેના રથને તોડી પાડ્યો. ૩૪ રથમાં જેઠેલો વિદ્યુન્માલી રાક્ષસ સુવર્ણથી શણગારેલાં તીક્ષ્ણ બાણો સુષેણ ઉપર વરસાવીને વારંવાર ગર્જના કરતો હતો. વાનરશ્રેષ્ઠ સુષેણે એક મોઢું પર્વતશિખર ઉપાડીને તે વડે એ વિદ્યુન્માલીનો રથ લાંગી નાખ્યો, ત્યારે વિદ્યુન્માલી રાક્ષસ ઘણી જ ચાલાકીથી રથમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને હાથમાં ગદા લઈ યુદ્ધ કરવા માટે પૃથ્વી પર આવી બેસી રહ્યો. એ ભેઈ ક્રોધાચમાન થયેલો વાનરશ્રેષ્ઠ સુષેણ મોટી શિલા જાંચકીને વિદ્યુન્માલી સામે ધસી ગયો. વિદ્યુન્માલીએ પોતાની સામે ધસી આવતા સુષેણની છાતીમાં ભેસભેર ગદાનો પ્રહાર કર્યો; પરંતુ તે પ્રહારને નહિ ગણકારતાં કપિશ્રેષ્ઠ સુષેણે પોતાના હાથમાંની શિલા વિદ્યુન્માલીની છાતી કચરાઈ ગઈ અને તે ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૩૫-૪૧

એ પ્રમાણે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં શસ્ત્રીર વાનરોએ દેવો જેમ દેત્યોનો નાશ કરે, તેમ શસ્ત્રીર રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો. એ વેળા ત્યાં પડેલાં ભાલા, તરવારો,

શક્તિઓ, ગદાઓ, તોમરો, બાણો, લાંગી ગયેલા રથો, ચક્રો, આરાઓ, ધૂસરીઓ અને મૂએલા અશ્વો, હસ્તીઓ, વાનરો તથા રાક્ષસોનાં શરીરોથી રણભૂમિ અત્યંત ભયંકર દેખાવા લાગી. પૂર્વે થયેલા દેવાસુરના સંશ્રામ સરખા આ ટુચ્છ યુદ્ધ-પ્રસંગમાં જ્યાં ત્યાં શિયાળોનાં ટોળાં ભમવા લાગ્યાં અને મસ્તક વિનાના શસ્ત્રીર યોદ્ધાઓનાં ધડ નાચકુંદ કરવા લાગ્યાં. ૪૨-૪૫

વાનરોના હાથનો પૂરેપૂરો માર ખાઈ કધિર ઝોકતા નિશાચરો મૃગીત સરખા થઈ પડ્યા, પરંતુ સૂર્યને અસ્તાચળ પ્રવેશે જતાં ભેઈને કાંઈક વેગમાં આવી તેઓ પુનઃ વાનરોની સાથે લડવા તૈયાર થયા. ૪૬

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાચુનિયતીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૪૩ થી ૪૬ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૪ મો

ભયંકર રાત્રિયુદ્ધ-અંગદનું પરાક્રમ-
ધૈર્યજિત અદરશ

યુક્તયતામેષ તેષાં તુ તવા વાનરરક્ષણામ્ ।

રવિરસ્તંગતો રાત્રિઃ પ્રવૃત્તા પ્રાણહારિણી ॥ ૧ ॥

વાનરો અને રાક્ષસો યુદ્ધ કરતા હતાં જોડલામાં સૂર્યાસ્ત થયો અને વાનરોને કષ્ટ આપનારી રાત્રિ પ્રવૃત્ત થઈ, ત્યારે પોતપોતાને વિલય ઇચ્છનારા તથા જેઓને પરસ્પર દંડ વેર બંધા-યેલું છે એવા વાનરો અને રાક્ષસોનું રાત્રિયુદ્ધ શરૂ થયું. ૧-૨ કૃષ્ણપક્ષની ચોર રાત્રિના અંધકારમાં કોઈ કોઈને એળખી શકતું ન હતું; તેથી વાનરો ‘તું રાક્ષસ છે’ તથા રાક્ષસો ‘તું વાનર છે’ એમ બોલીને એકબીજાને પ્રહાર કરવા હતા. ૩ એ વેળા ‘મારો, કાપો, અલ્યા આમ આપ, કેમ નાસે છે?’ એવા એવા અનેક પ્રકારના પોકારોનો ટુચ્છ નાદ સંભળાતો હતો. ૪ રાત્રિના અંધકારમાં સ્થામ વાહણ સરખા, પ્રોઠ દેહવાળા, પરંતુ સુવર્ણનાં ચક્રચક્રિત કવચોથી તથા આભૂષોથી પ્રકાશતા

* અર્થાત્ રાત્રિમાં નિશાચરો-રાક્ષસોનું ભય વડે છે, એ કારણથી સૂર્યાસ્ત થતાં તેઓ કૃષી જોડવા આવી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા

રાક્ષસો બહુ ભયોતિભરી વગેરે દેહીખ્યમાન
ઔષધિઓથી પ્રકાશતા પર્વતો જ હોય એવા
જણાતા હતા. ઘેર અધારામાં કોધ પામેલા રાક્ષસો
હિતાવળે દોડી આવી વાનરોનું લક્ષણ કરતા હતા,
ત્યારે અત્યંત કોધમાં આવેલા વાનરો પણ રાક્ષસો-
ના સુવર્ણથી શણગારેલા અશ્વોને તથા સર્પ સરખી
ધબ્બોને ફૂદીફૂદીને પોતાની તીક્ષ્ણ દાંઠો વડે
ચીરી નાખતા હતા. ૧-૭ એ વેળા અત્યંત શરમાં
આવેલા વાનરોએ રાક્ષસોની સેનાને ગભરાવી
નાખી. ક્રોધાવમાન થયેલા વાનરો રાક્ષસોના હસ્તી-
ઓને, મહાવતોને તથા પતાકા અને ધ્વજ સહિત
રથોને ખેંચી પાડી દાંત વડે કચડી નાખવા લાગ્યા.
શ્રીમાન રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ પણ પરોક્ષમા તેમ
જ અપરોક્ષમા રહેલા બળવાન રાક્ષસોને પોતાના
તીક્ષ્ણ બાણો વડે હણતા હતા. ૮-૯

અત્યંત ભય'કર અને ભોનારને રોમાંચિત
કરે, એવા એ સંગ્રામ વિષે અશ્વોની ખરીઓથી
તથા રથોના ચાલવાથી ઊઠેલી પૃથ્વીની રજ સૈનિ-
કોનાં નેત્ર તથા કાનમાં ભરાઈ ગઈ અને રૂધિરના
પ્રવાહવાળી ઘેર નદીઓ વહેવા લાગી. વળી ત્યાં
આગળ ભેરી, મૃદંગ, રણશિંગા તથા શંખ વગેરે
પરાક્રમે ઉત્તેજિત કરે એવાં વાદ્યોના તુસુલ નાદ
થવા લાગ્યો; ૧૦-૧૨ તેમ જ અશ્વોના હણહણાટથી,
રાક્ષસોની ગર્જનાથી તથા કપાઈ જતા વાનરોના
આતંનાદથી દારણુ કોલાહલ મચી રહ્યો. ૧૩ શક્તિ,
ત્રિશૂળ અને ક્રૂરસી વગેરે આયુધોથી હણાયેલા
વાનરોના તથા ગતપ્રાણ થયેલા રાક્ષસોના પર્વત
જેવડા દેહ આમતેમ પડેલા હોવાથી તેમ જ રૂધિર
અને માંસનો કાદવ થયેલો હોવાથી તે યુદ્ધભૂમિ
પગ મૂકવાનો માર્ગ ન જડે તેવી તથા દુઃપ્રવેશ્ય
થઈ પડી હતી અને તેણે શત્રોરૂપી યુગ્ધોની માળા
ધારણ કરી હતી. અસંખ્યાત વાનરો અને
રાક્ષસોના વિનાશ કરનારી એ ભય'કર રાત્રિ
સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને સંહારનારી કાળરાત્રિ સમાન
ભાસતી હતી.

હવે ઘેર અધકારમાં હજી પામીને બાણોની
વૃષ્ટિ કરતા રાક્ષસો શ્રીમાન રામચંદ્ર સામે ધસી

આવવા લાગ્યા. ૧૪-૧૭ રામચંદ્રની સામે દોડી
આવતા અને ક્રોધભેર ગર્જના કરતા એ રાક્ષસોના
પ્રલયકાળે ક્ષુભિત થયેલા સાત સસુદ્રોના જેવો
મોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો. રાક્ષસોને પોતાની
સામે ધસી આવતા બાણી રામચંદ્રે ક્ષણવારમાં
અગ્નિની શિખા સરખાં છ બાણો મૂકી તેમાંના
યજ્ઞશત્રુ, મહાપાર્શ્વ, મહોદર, વજ્રહંત્ર, શુક અને
સારણ, એ છ રાક્ષસોને ઘાયલ કર્યા. રામચંદ્રનાં
બાણોથી મર્મસ્થળમાં ધવાયેલા એ છયે રાક્ષસો
જીવ લઈને યુદ્ધમાંથી નાસી ગયા. મહારથી રામ-
ચંદ્રે અગ્નિ સમાન ગળહળતાં અસંખ્યાત બાણો
મૂકીને તેના પ્રકાશથી દશે દિશાઓને ક્ષણવારમાં
અધકારરહિત કરી મૂકી. બીજા પણ જેટલા રાક્ષસો
રામચંદ્રની સામે ગયા હતા, તે સઘળા અગ્નિમાં
પડતા પતંગિયાની પેઠે નાશ પામ્યા. ચોતરફ
સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં બાણોની વૃષ્ટિ થતી હેતુને
લીધે એ રાત્રિ આગિયાઓથી ચમકતી શરદઋતુની
રાત્રિ જેવી ચિત્રવિચિત્ર લાગતી હતી. કૃષ્ણપક્ષની
એ ભય'કર રાત્રિ રાક્ષસોની ગર્જનાથી તથા ભેરીના
નાદથી વિશેષ કરી ભય'કર જણાતી હતી. બન્ને સેના-
ઓની ભારે ગર્જનાઓથી ત્રિફાલગળની શુક્રાઓ
પ્રતિધ્વનિત થતી હતી. ૧૮-૨૧ અધકારના જેવા
સ્થામ વર્ણવાળાં ગોલાંગુલ ભતિના વાનરો પોતાની
બન્ને જુલઓ વડે રાક્ષસોને પકડી પકડી ખાઈ
જતા હતા. ૨૭

હવે મહાપરાક્રમી અંગદ શત્રુઓને હણવા
માટે કટિબદ્ધ થયો. તેણે ઇર્દ્રજિતના સારથિને
તથા અશ્વોને મારી નાખ્યા. એ ભેઈ અત્યંત
ખેદયુક્ત થયેલો ઇર્દ્રજિત રથનો ત્યાગ કરી અંગદ-
ના દેખતાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયો. અંગદનું
પ્રશંસનીય પરાક્રમ ભેઈ સર્વ દેવો, ઋષિઓ તથા
રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેને
વારંવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. બીજાં પણ જે
પ્રાણીઓ ઇર્દ્રજિતના યુદ્ધપરાક્રમે બહુતાં હતાં
તેઓ સર્વ અંગદે ઇર્દ્રજિતને હરાવ્યો એ ભેઈને
અત્યંત સંતુષ્ટ થયાં. પોતાના શત્રુ ઇર્દ્રજિતનો
પરાજય થયેલી ભેઈ વિલીનજી સહિત સુગ્રીવાદિ

વાનરો 'બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું' એમ હર્ષના પોકાર કરવા લાગ્યા.

વાલિપુત્ર અંગદના ભયંકર પરાક્રમથી હારી ગયેલો ઇંદ્રજિત અત્યંત કૌપાયમાન થયો અને પોતાના મળેલા બ્રહ્મદેવના વરદાનના બળથી અત્યંત ધર્મ થઈને વજ્ર સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો. અદૃશ્ય રહેલા માયાવી ઇંદ્રજિતે ભયંકર નાગપાશ બાણ મૂકીને રામ-લક્ષ્મણને મોહિત કર્યા અને તેમનાં સઘળાં અંગ વીંધી નાખ્યાં.^{૨૮-૩૫} કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને નાગપાશથી બાંધી લીધા. સઘળા વાનરો ક્રોધાયમાન થયેલા ઇંદ્રજિતના નાગપાશ વડે રામ-લક્ષ્મણને બંધાયેલા બેઈને હુંખી થયા.^{૩૬}

હારાત્મા ઇંદ્રજિત બ્યારે સામે રહી રામ-લક્ષ્મણને છતવામાં ફાંચ્યો નહિ, ત્યારે તેણે માયાના ઔગાંધી રામ-લક્ષ્મણને બાંધ્યા.^{૩૭}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિગ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમા ૪૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૫ મો

અદૃશ્ય રહેલા ઇંદ્રજિતનું પરાક્રમ-
નાગપાશનું બંધન

સ તસ્ય ગતિમન્વિચ્છન્નાજપુત્રઃ પ્રતાપવાન્ ।

દિવેશાનિબલો રામો વશ વાનરયુગપાન્ ॥ ૧ ॥

પછી મહાપ્રતાપી અને અતુલિત બળવાળા દશરથનંદન રામચંદ્રે ઇંદ્રજિત ક્યાં છે, એ બાણવા માટે સુષેણના બન્ને પુત્રો, સેનાપતિ નીલ, વાલિપુત્ર અંગદ, વેગવાન શરભ, કિવિદ, હનુમાન, સાતુપ્રસ્થ, ઋષભ, સુંદ, એ દશ યુથપતિ વાનરોને આજ્ઞા આપી.^{૧-૩} રામચંદ્રની આજ્ઞા મળવાથી હર્ષિત થયેલા દશે વાનરો મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને આકાશમાં ભીડ્યા અને દશે દિશામા શોધ કરવા લાગ્યા.^૪ રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતે અત્યંત વેગવાળું બ્રહ્માષ્ટ્ર બાણ મૂકીને ઉતાવળે ગતિ કરનારા એ વાનરોની ગતિને પશ્ચ મંદ કરી નાખી.^૫ અદૃશ્ય રહેલા ઇંદ્રજિતનાં બાણોથી ઘાયલ થયેલા દશે કપિઓ ઉતાવળી ગતિથી ચોસેર શોધી વળ્યા;

પરંતુ મેઘથી ઢંકાયેલા સૂર્યની પેઠે અંધકારમાં રહેલો ઇંદ્રજિત ક્યાય પશ્ચ તેઓના ભેવામાં આવ્યો નહિ.^૬

આ તરફ યુદ્ધમાં વિનય મેળવનારો ઇંદ્રજિત અંગોને લેહી નાખે એવાં તીક્ષ્ણ બાણો રામ-લક્ષ્મણ ઉપર ઉપરાઉપરી મૂક્યે જતો હતો. ઇંદ્રજિતે ક્રોધભરે મૂકેલાં બાણોથી રામ-લક્ષ્મણ એવા તો વીંધાઈ ગયા કે શરીરને કોઈ પણ ભાગ વીંધાયા વિના ખાલી ન રહ્યો.^{૭-૮} તેઓનાં શરીરમાંથી ઘણું જ રુધિર સ્રવવા લાગ્યું, એથી તે બન્ને ભાઈ પ્રકુલ્લિત થયેલા ખાખરાના વૃક્ષ સરખા શોભવા લાગ્યા.

પછી લાલ નેત્રવાળા તથા કાળજના પર્વત જેવા શ્યામ વણવાળા ઇંદ્રજિતે અંતરિક્ષમાં અદૃશ્ય રહીને રામ-લક્ષ્મણને સંભોધી કહ્યું :^{૯-૧૦} 'હે રાઘવે ! હું બ્યારે અદૃશ્ય રહી યુદ્ધ કરું, ત્યારે સ્વર્ગના રાજા ઇંદ્ર પશ્ચ મને ભેવાને કિંવા પકડવાને સમર્થ નથી, તો પછી તમે તો કોણ માત્ર ?^{૧૧} હે રામ-લક્ષ્મણ ! મેં કંઈપણની પીછાં વાળાં બાણોવાળા તમને બાંધ્યા છે. જુઓ, હવે ક્રોધબ્યામ થયેલો હું તમને આજે જ યમલોકમાં પહોંચાડી દઉં છું !' એમ કહી શૂરવીર છતાં પાપાત્મા ઇંદ્રજિત પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચી પુનઃ પશ્ચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી રામ-લક્ષ્મણનાં મર્મસ્થળ વીંધેતા હર્ષપૂર્વક વારંવાર ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૧૨, ૧૩} સંશ્રામભૂમિ વિષે નાગપાશ વડે બંધાયેલા બન્ને ભાઈ એક ક્ષણમાત્ર પશ્ચ આડું આવળું ભેવાને અસમર્થ થયા.^{૧૪-૧૬} પછી બાણોનો અગ્ર વાગવાથી જેઓનાં સર્વ અંગ વીંધાઈ ગયાં છે, એવા અને મર્મસ્થળમાં ઘાવ થવાથી અશક્ત થયેલા રામ-લક્ષ્મણ ડોલાયમાન થતાં ઇંદ્રધ્વજની પેઠે કંપવા લાગ્યા અને થોડીક વારમાં જ એ બન્ને રાજકુમારો પોતાના કાંઠામાં ધનુષ્ય સહિત પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૭, ૧૮} રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ લોહીલુહાણ થઈ ત્રાંશ્રમ-ભૂમિમાં સૂતા હતા, એ વેળા તેઓને સર્વ અંગોમાં વાગેલાં બાણોના ઘાવથી અત્યંત વેદના થતી

હતી. તેઓનાં શરીર ઉપર એક આંગળ જેટલી જગ્યા પણ વીંધાયા વિનાની ન હતી. છેક હાથની આંગળીઓથી માંડીને આખું શરીર બાણોથી વીંધાઈ ગયું હતું.^{૧૯,૨૦} ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા કૂર રાક્ષસ ઇંદ્રજિતનાં બાણોથી વીંધાયેલા અને ભાઈઓના દેહમાંથી રુધિર સ્રવતું હતું; તેથી તેઓ બાણે જળને સ્વતા એ પ્રસવણ પર્વતો જ હોય એવા જણાતા હતા. પૂર્વે બેણે ઇંદ્રને જીત્યો હતો એવા ઇંદ્રજિતનાં બાણો વડે મર્મસ્થળમાં વીંધાયેલા રામચંદ્ર પ્રથમ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.^{૨૧,૨૨} ઇંદ્રજિતે બ્યારે 'સુવર્ણ' ખવાળાં, તીક્ષ્ણ અણીવાળા અને વાયુથી ઊંડતી ધૂળના એવા વેગવાળાં નારાય, અર્ધનારાય, ભદ્ર, અંજલિક, વત્સદંત, સિંહદંદ તથા છુર વગેરે બાણોથી રામચંદ્રને વીંધી નાખ્યા,^{૨૩} ત્યારે ઊતરી ગયેલી પશુછવાળું, શિથિલ પડેલી મૂઠવાળું તથા તણ કેકાણેથી નમેલું પોતાનું સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્ય ફેંકી દઈને રામચંદ્ર વીરશયન કરી સૂઈ રહ્યા.^{૨૪} એ પ્રમાણે સંગ્રામ-ભૂમિમાં રામચંદ્રને બાણશય્યા ઉપર સૂતેલા બેઈને મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાના જીવિત માટે નિરાશ થઈ ગયા.^{૨૫} કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા અને સંગ્રામમાં શત્રુઓને જીતનારા પોતાના મોટાભાઈ રામચંદ્રને પૃથ્વી પર પડેલા બેઈને લક્ષ્મણ અત્યંત શોક કરવા લાગ્યા;^{૨૬} તેમ જ રામની એવી સ્થિતિ બેઈને અત્યંત સંતાપ પામેલા સર્વ વાનરો પણ શોકચ્ચત થઈ ચોધાર આંસુએ રુદન કરવા લાગ્યા.^{૨૭} નાગપાશ વડે બંધાઈને વીરશયને સૂતેલા રામ-લક્ષ્મણને વીંટાઈ વળી હંતુમાન વગેરે સર્વ વાનરો અત્યંત ખેદ કરવા લાગ્યા.^{૨૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના, ચુક્રમંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૪૬ મો

વાનરોનો શોક-રામલક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા

તતો ઘાં પૃથિવીં ચૈવ લીક્ષમાણા વર્તીકલઃ ।

દદશુઃ સંવતૌ વાણેઞ્ઞાતરૌ રામલક્ષ્મણૌ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસોના લયને લીધે આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે નિહાળતા વાનરો રામ-લક્ષ્મણને બાણોથી

વ્યાપ્ત થયેલા બેઈ અત્યંત ખેદ કરતા હતા;^૧ એટલામાં ઇંદ્ર જેમ વૃષ્ટિ કરી વિરામ પામે, તેમ ઇંદ્રજિત પોતાનું કાચું કરી વિરામ પામ્યો ત્યારે સુગ્રીવ, વિભીષણ, નીલ, મૈંદ, દિવિદ, સુષેણ, કુમુદ, અંગદ તથા હંતુમાન વગેરે ત્યાં આવ્યા અને શોક કરવા લાગ્યા.^{૨,૩} પૃથ્વી પર તૂટી પડેલા સુવર્ણધ્વજની પેઠે સંગ્રામભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણ યોદ્ધારહિત થઈ સર્પની પેઠે મંદમંદ નિઃશ્વાસ મૂકતા હતા, તેઓનાં શરીર લોહીહ્રાણ થઈ રહ્યાં હતાં, બાણો વડે વ્યાપ્ત થઈ બાણોની પથારીમાં સૂતા હતા અને તેઓની આસપાસ યુદ્ધપતિ વાનરો વીંટાઈ રુદન કરતા બેઠા હતા.^{૪-૬} બાણોથી વીંધાઈને પડેલા રામ-લક્ષ્મણને બેઈ ખેદયુક્ત થયેલા સઘળા વાનરો અંતરિક્ષમાં તેમ જ આલ્બબાલ્ય સર્વ દિશાઓમાં બેવા લાગ્યા, પણ માયાથી અંતર્હિત થયેલો ઇંદ્રજિત તેઓના બેવામાં આવ્યો નહિ; પરંતુ રામ-લક્ષ્મણની સ્થિતિ બેઈને અત્યંત પીડિત થયેલા વિભીષણે ચોત્રે દંષ્ટિ ફેરવી જોયું તો પોતાની રાક્ષસી માયાના બળથી ઇંદ્રજિતને પોતાની આંગળ ઊલેલો દીડો. એ ઇંદ્રજિત પ્રક્ષદેવ પાસેથી મેળવેલા વરદાનના પ્રભાવથી તેજ, યશ તથા પરાક્રમસંપન્ન હતો અને તેની સામે સુદ્ધ કરવાને કોઈ પણ યોદ્ધો સમર્થ ન હતો.

પોતાનું પરાક્રમ બેઈને તથા રામ-લક્ષ્મણને નાગપાશથી બંધાયેલા બેઈને રાવણનો યુવ ઇંદ્રજિત ઘણો જ કુલાવા લાગ્યો અને સર્વ રાક્ષસોને હર્ષિત કરતાં કહેવા લાગ્યો:^{૭-૧૨} 'હે રાક્ષસો! જીઓ, ખર-ફૂંધણ વગેરે રાક્ષસોને હણનારા મહાબળવાન આ રામ-લક્ષ્મણને આજે મેં મારા બાણોથી વીંધી નાખ્યા છે! અરે, સઘળા મહર્ષિઓ સહિત દેવો અને અસુરો એકત્રિત થાય તોપણ તેઓ મારા બાંધેલા નાગપાશમાંથી રામ-લક્ષ્મણને મુક્ત કરી શકે એમ નથી. હે રાક્ષસો! જેને જીતવાની ચિંતાથી શોકચ્ચત થઈ રહેલા મારા પિતા રાવણશયને ઉઘગરામાં ને ઉઘગરામાં રાત્રિ એ કાઢવી પડે છે, તેમ જ વર્ષાઋતુમાં જેમ નદી

આકુળ થાય તેમ જેને લીધે આપણી લોકનગરી આકુળવ્યાકુળ થઈ રહી છે, તે સૌ અનર્થના મૂળરૂપ રામને આજે મેં લાંબો કરી સુવાલ્યો છે।^{૧૩-૧૫} જેમ શરદઋતુમાં મેઘ નિષ્કુળ નીવડે છે, તેમ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ સર્વ વાનરોનાં પરાક્રમ આજે નિષ્કુળ થયાં છે।^{૧૬}

એ પ્રમાણે અહંકારભર્યાં વચન કહીને વળી તે સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં રામચંદ્રની આભુખાણુ બેઠેલા સુખ્ય સુખ્ય વાનરોને પીઠવા લાગ્યો।^{૧૭} મહાવેગવાળા રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતે પોતાનું મોઢું ધનુષ્ય જેમીને નીલ વાનરને નવ બાણો માર્યાં; મેંદ તથા દ્વિવિદ વાનરોને ત્રણ ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એક બાણ વડે અંબવાનનું હૃદય વીંધ્યું; મહાબળવાન હનુમાન પર દશ બાણો નાખ્યાં; અમિત પરાક્રમવાળા બવાક્ષ તથા શરણ વાનરને બળે બાણોથી વીંધ્યા અને ગોલાંગૂલ વાનરોના અધિપતિ પૂષ્પને તથા વાલિના પુત્ર અંગદને અસંખ્યાત બાણો વડે વીંધી નાખ્યા. પછી એ પ્રમાણે સુખ્ય સુખ્ય વાનરોને વીંધી નાખીને તથા બીજા વાનરોને ત્રાસ પમાડીને મહાબળવાન ઇંદ્રજિત હજારે લીધે અડખડાટ હાસ્ય કરી જાણ્યો।^{૧૮-૨૩} 'હે રાક્ષસો! મેં આજે સંઘામ-ભૂમિમાં રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને શરણધનથી ખાંધી લીધા છે, તેને તમે બુઝો।' ઇંદ્રજિતનું વચન સાંભળી કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસો અત્યંત વિરમિત થયા અને તેનું પરાક્રમ બેઈ હર્ષિત થયા।^{૨૪, ૨૫} 'રામ મરણ પામ્યા' એમ ધારી તે સર્વ રાક્ષસો મેઘની જેઠે ગજના કરવા લાગ્યા અને ઇંદ્રજિતને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. ઇંદ્રજિત પણ રામ-લક્ષ્મણને હાલ્યાચાલ્યા વિના પડી રહેલા બેઈને એમ જ માનવા લાગ્યો કે, આ બન્ને ભાઈ હવે મરણ પામ્યા છે।^{૨૬, ૨૭} રામ-લક્ષ્મણને મરી ગયેલા માની હજારો આવેલો જયશાળી ઇંદ્રજિત સર્વ રાક્ષસોને હર્ષિત કરતો લોક તરફ પાછો વળ્યો.

રામ-લક્ષ્મણનાં પ્રત્યેક અંગમાં ઘણાં બાણો ખૂંચી ગયેલાં બેઈને વાનરરાજ સુગ્રીવના મનમાં

ભય ઉત્પન્ન થયો અને તે દીનપણે અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો; ત્યારે વિભીષણે તેને કહ્યું: 'હે સુગ્રીવ! હવે રક્ષવાથી શું વળે એમ છે? તું ધૈર્ય ધરી તારાં આંસુને અટકાવ. હે ભાઈ! સર્વત્ર યુદ્ધ તો આવાં જ હોય છે. તેમાં 'અસુકનો વિજય થશે જ' એમ નક્કી કહી શકાતું નથી. હે રામચંદ્ર! મહાબળવાન એવા આ રામ-લક્ષ્મણને માર મૂચ્છો જ આવેલી છે. જો આપણું કાંઈ સફળાચ બાકી હશે, તો તેઓ હમણાં જ અંત થશે; માટે તું તારું ચિત્ત ઠેકાણે રાખીને, હું કે જે અનાથ છું તેનું આશ્વાસન કર. હે વાનરરાજ! જે પુરુષો સત્ય ધર્માચરણમાં પ્રીતિવાળા છે, તેઓને યશ્વ તરફનો કાંઈ પણ ભય થતો નથી।^{૨૮-૩૨} એટલું કહીને સુગ્રીવને રાક્ષસો માર્યાનું જ્ઞાન થવા માટે ઉત્તમ મંત્ર વડે અભિમંત્રિત કરેલું શુદ્ધ જળ લઈ તે વડે વિભીષણે સુગ્રીવનાં નેત્ર ધોઈલૂંચી નાખ્યાં અને ધૈર્ય રાખીને કાલોચિત વચન કહેવા માંડ્યાં।^{૩૩-૩૫} 'હે કપિરાજ! અત્યારે આમ ગભરાઈને બેસી રહેવાનો સમય નથી. આવા વખતે અતિશય સ્નેહ રાખવો એ મરણનું કારણ થઈ પડે છે; માટે તું સઘળાં કાર્યોને બગાડનારા ગભરાટનો ત્યાગ કર અને રામચંદ્ર સહિત સર્વ સૈન્યનું હિત થાય એવો વિચાર કર; અથવા તો હે સુગ્રીવ! રામ-લક્ષ્મણ પુનઃ સંજ્ઞામા આવે ત્યાં સુધી તેમનું રક્ષણ કર. એ બન્ને ભાઈઓ ચેતનામાં આવશે એટલે આપણા ભયને દૂર કરશે।^{૩૬} હે વાનરેંદ્ર! જો તો ખરો, તેમને કાંઈ પણ થયું નથી. તેમને મરણનો ભય તો છે જ નહિ. તેમના શરીરની કાંતિ તેવી ને તેવી જ છે. સતપ્રાણ થયેલા પુરુષની આવી કાંતિ રહેલી જ નથી; માટે તું ધૈર્ય રાખી આપણી વાનર-સેનાનું આશ્વાસન કર. એટલામાં હું બીજા સેનાની વ્યવસ્થા કરું છું।^{૪૦} હે હરિસત્તમ! જો ઇંદ્રજિતના ભયથી ત્રાસ પામેલા આ પ્રકુલિત નેત્રવાળા વાનરો એકબેકના કાનમાં શ્રુત રીતે વાત કરે છે; માટે તું તેમને સશસ્ત્ર દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર. તને હજારો પોતાની સાથે આવતો બેઈને

વાનરો કરમાઈ ગયેલા પુષ્પહારની પેઠે ત્રાસને ત્યજ દેશે.^{૪૨} એ પ્રમાણે સુગ્રીવનું આશ્વાસન કરી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ વિલીપણું છિન્નભિન્ન થયેલી વાનરસેનાનું પણ અનેક પ્રકારે આશ્વાસન કયું.^{૪૩}

મહામાયાવી ઇંદ્રજિત પોતાની સર્વ સેના સહિત લંકામાં ગયો અને પોતાના પિતા રાવણ-રાયની આગળ જઈ પ્રણામ કરી હાથ ભેડી પ્રિય વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે પિતાજી ! આજે હું રામ-લક્ષ્મણને મારી આવ્યો છું'.^{૪૪, ૪૫} રાક્ષસોની સલામા ગેઠેલા રાવણે 'રામ-લક્ષ્મણ મૃત્યુ પામ્યા' એવા સમાચાર પોતાના પુત્રના સુખથી સાંભળ્યા કે તુરત જ તેણે હર્ષભેર ભીડી ઇંદ્રજિતને હૃદય-સરસો આપ્યો.^{૪૬} અને તેનું મસ્તક સૂઝી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. પછી રાવણે ઇંદ્રજિતને સંગ્રામનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહેવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે ઇંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને નાગપાશથી કેવી રીતે બાંધ્યા, તેમને ક્રાંતિહીન કરી નિશ્ચેદ બનાવી સમરાંગણમાં કેવી રીતે સુવાડ્યા, એ સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું.^{૪૭} મહારથી ઇંદ્રજિતના સુખથી રામ-લક્ષ્મણના મરણના સમાચાર સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા રાવણ રામચંદ્ર તરફના લયથી રહિત થઈને પોતાના પુત્ર ઇંદ્રજિતની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૪૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૪૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૭ મો

રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ખાઈ-કૂર રાવણનું કારસ્તાન-સીતાસંતાપ

તસ્મિન્નવિષ્ટે લંકાયૌ કૃતાર્યે રાવણાત્મજે ।

રાણવં પરિવાર્યાય રરક્ષુર્વાનરર્ષમાઃ ॥ ૧ ॥

યુદ્ધમાં કૃતાર્થ થયેલા ઇંદ્રજિતે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે હનુમાન, અંગદ, નીલ, સુષેણ, કેસુદ, નલ, ગજ, ગવાક્ષ, પનસ, સાનુપ્રસ્થ, બંબ-વાન, સ્વપ્ન, સુદ, રંભ, શતબલિ અને યુષ્ઠ વગેરે યૂથપતિ વાનરો સેનાની બ્યહરચના કરીને તથા હાથમાં આયુધો ગ્રહણ કરીને ચોતરફથી રામ-

લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.^{૪૯} ભીષે, નીષે અને ચોમેર દષ્ટિ ફેરવતા એ વાનરો વાયુથી કંપતા એક તણખલાને ખડખડાટ થાય તોપણ 'અરે, રાક્ષસો આવ્યા કે શું?' એવી શંકા લાવતા હતા.^{૫૦}

રાવણે પોતાના પુત્ર ઇંદ્રજિતના સુખથી સઘળું વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી તેને મહેલમાં જવાની આજ્ઞા આપી અને સીતાનું રક્ષણ કરનારી રાક્ષસીઓને પોતાની પાસે બોલાવી.^{૫૧} રાવણના હુકમથી ત્રિજટા વગેરે રાક્ષસીઓ ત્યાં આવી, ત્યારે રાવણે હર્ષ-પૂર્વક તેમને કહ્યું : 'હે રાક્ષસીઓ ! 'ઇંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે' એ સમાચાર તમે સીતાને સંભળાવો અને તેને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી રામ-લક્ષ્મણ સંગ્રામભૂમિમાં પડ્યા છે, તે દેખાડો. જેના આશ્રયથી ગવિષ્ઠ થઈ એ સીતા મારું વચન અંગીકાર કરતી નથી, તે રામ-લક્ષ્મણને આજે ઇંદ્રજિતે મારી નાખ્યા છે'.^{૫૨} હવે જો જનકપુત્રી સીતા રામની આજ્ઞા ત્યજીને, શંકા અને શોકથી રહિત થઈને તથા સર્વ આભૂષણો સજીને મારી પાસે આવશે જ આવશે.^{૫૩} આજે સંગ્રામ-ભૂમિમાં રામ-લક્ષ્મણને મરણ પામેલા બેઈ વિશાળ નેત્રવાળી સીતા નિરાશ થઈ પાછી વળશે અને પોતાને નિરાધાર થયેલી બેઈ તે મારી પાસે આવશ્ય આવશે જ'.^{૫૪}

કુરાતમા રાવણના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી 'બહુ સારું', જેવી મહારાજની આજ્ઞા, જોમ કહી પ્રણામ કરી સર્વ રાક્ષસીઓ બન્યાં પુષ્પક વિમાન હતું ત્યાં ગઈ.^{૫૫} પછી રાવણની આજ્ઞાથી પુષ્પક વિમાન લઈને તે રાક્ષસીઓ અશોકવાટિકામાં બેઠેલા સીતાની પાસે આવી અને સ્વામીના શોક-માં ગરક થયેલાં સીતાને ત્રિજટાની સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી, ધન-પત્રાકાથી અલકુત કરેલી લંકા ઉપર ફેરવવા લાગી. એ સમયે હર્ષિત થયેલા રાવણે 'ઇંદ્રજિતે સંગ્રામમા રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે' એવો દંડેરો આપી લંકામાં પિટાવવા માંડ્યો.

ત્રિજટાની સાથે વિમાનમાં બેઠેલા સીતાએ

સંશ્રામભૂમિ ઉપર આવીને ભેંચું તો વાનરસેનાને ઘાયલ થયેલી હીઠી, રાક્ષસોને હર્ષિત મનવાળા હીઠા અને પૃથ્વી પર નાગપાશથી બંધાઈને પડેલા રામ-લક્ષ્મણની આલ્પમાલુ મેઠેલા વાનરોને ડુંખ-થી રુદન કરતા જોયા. ૧૨-૧૭ બાણની પીઠાથી નિશ્ચેદ્ય થઈ રણભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણને ભેઈ સીતા અત્યંત ડુંખી થયાં. પૃથ્વી પર બાણશય્યામાં સુતેલા, કમળ સરખાં નેત્રવાળા રામ-લક્ષ્મણ બંને બે કાતિફેય જ હોય જોવા શોભતા હતા. તેઓનાં કવચ તૂટી ગયાં હતાં, ધતુખ્ય અવ્યવસ્થિત પડેલાં હતાં અને સઘળાં અંગોમાં બાણો ખૂંચેલાં હોવાથી તેઓ શસ્ત્રતંબ સરખા જણાતા હતા. આવી સ્થિતિમાં પડેલાં એ બન્ને પુરુષજોનાં ભેઈ સીતા અત્યંત ડુંખી થઈ ગયાં અને કરુણ સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ૧૮-૨૧ પોતાના સ્વામી રામજીને તથા લક્ષ્મણને ધૂળમાં પડેલાં ભેઈને ‘પ્રશસ્ત અંગેવાળાં બનકન’દિની સીતા રુદન કરવા લાગ્યાં. ૨૨ દેવપુત્રના સરખા પ્રભાવવાળા રામ-લક્ષ્મણને પૃથ્વી પર પડેલા ભેઈને ‘અરે, આ બન્ને ભાઈ મરણ પામ્યા છે.’ એમ વિચાર કરતાં સીતા ડુંખ તથા શોકચક્રત થઈ ગઈ ગઈ કે વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ૨૩

ઘતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદ્ધાંકમાં ૪૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મો

રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા-સીતાવિલાપ

મર્ત્યં નિહતં દૃષ્વા લક્ષ્મણં ચ મહાવલ્લમ્ ।

વિલલાપ મૃદ્ધાં સીતા કલ્પં શોકકાશિતા ॥ ૧ ॥

પોતાના ભાતાં રણુવીરને તથા મહાબળવાન લક્ષ્મણને હણી પડેલા ભેઈને શોકવ્યાપ થયેલાં સીતા કરુણ સ્વરે વિવિધ પ્રકારના વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ૧ ‘અરેરે, સાસુદ્રિકશાસ્ત્ર બાણનારા વિદ્વાનો મને કહેતા હતા કે, ‘તું પુત્રવાળી અને અખંડ સૌભાગ્યવાળી છે;’ પરંતુ હાય, રામનું મરણ થવાથી આજે તે વિદ્વાનો અસંભવકતા જણાયા છે.’ ૨ ‘અરે, દેવગ્રોએ મને કહ્યું હતું કે, ‘તું અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞ તથા અનેક સત્ર કરનારા વીર પુરુષની

સહકર્મચારિણી થઈશ;’ પણ અરે, હાય ! રામનું મૃત્યુ થવાથી આજે તે દેવગ્રો પણ બહાં પડ્યા છે.’ ૩ વળી બે ભવિષ્યવેતાઓએ મને કહ્યું હતું કે, ‘તું ઘણા સામંત રાજાઓની રાણીઓથી પૂબદશ અને તું તારા ભાતાંની માનીતી પદ્મરાણી થઈશ;’ પરંતુ હાય ! તે ભવિષ્યવેતાઓ પણ આજે રામના હણવાથી અનુતવાદી થયા છે.’ ૪ અરે, બ્યોતિ-વિદેશોએ મારા સાંભળતાં મારા પિતાને ‘આ તમારી દીકરી સૌભાગ્યવતી રહેશે’ એમ કહ્યું હતું; પરંતુ હાય ! આજે તે ભેઈઓનાં વચન પણ બહાં પડ્યા છે.’ ૫ સાસુદ્રિકશાસ્ત્રોક્ત કમળ વગેરે જે જે ચિહ્નો રાખની પદ્મરાણીના હાથપગમાં હોવાં ભેઈએ, તે સર્વ મારા હાથપગમાં છે; છતાં ફેણ બંધે આજે મને આ કથા ભવનાં પાપ નહ્યાં.’ ૬ વળી અસા ગિણી ઓળોને જે જે ચિહ્નોથી વિધવાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાંનું કાંઈ પણ ચિહ્ન મારામાં નથી; તેમ છતાં આજે મારાં શુભ ચિહ્નો કેમ હણી ગયાં.’ ૭ સાસુદ્રિકશાસ્ત્રોએ ઓળોનાં જે જે ચિહ્નોને અમોઘ કૃષ્ણ આપનારાં કહ્યાં છે, તે સઘળાં આજે રામનું મૃત્યુ થવાથી મારે વિશે નિષ્કૃળ નીવડ્યાં છે.’ ૮ મારા કેશ ઝીણા, સરખા અને સ્વામ-પણાં છે; મારી બન્ને બ્રમરે એકમેકને સ્પર્શ કરતી નથી; મારી જંઘાઓ રુવાંટાં વિનાની ગોળ-મટોળ છે; મારા હાંત હારખંધ અઢોઅઢ ગોઠવાયેલા છે; ૯ મારાં નેત્ર, હસ્ત, ચરણ, ગોઠણ અને સાશળ સરખાં તેમ જ વિશાળ છે; નખ અકચકિત અને ચઢાવઉતાર છે; આંગળીઓ સમાન છે; ૧૦ મારાં બન્ને સ્તન ઘણાં જ સ્થૂળ હોવાથી એકબીજાને અડકતાં તથા ફૂલતી ડીંટડીઓવાળાં છે; નાસિ જીંડી ગઈ હોઈ અને તેની આસપાસનો લાગ લીધે છે; મારાં પડખાં અને ઉરઃસ્થળ વિશાળ છે. ૧૧ મારા શરીરનો વર્ણ મહિ જેવો ઉત્તમજળ છે; રુવાંટાં કેમળ છે અને મારા ચરણની દશે આંગળીઓ તથા બન્ને ચરણતલ એ બારે વાનાં પૃથ્વીને અડકે છે. આ સર્વ લક્ષણો ભેઈને ભેઈ દોઢો મને સૌભાગ્યવતી કહેતા હતા. ૧૨ વળી સ્વરેખા સહિત અને અઢોઅઢ આંગળીઓવાળાં લાલચણાં

મારા હાથ-પગ ભેઈને સામુદ્રિકશાસ્ત્રવેતાઓ
મને સૌભાગ્યવતી કહેતા હતા અને દેવસ પુરુષો
મને મારા પતિની સાથે રાત્ર્યાભિષેક થવાનું
સૂચવતા હતા; પરંતુ હાથ, આંખે એ સઘળું અસત્ય
થઈ ગયું છે !

અરેરે, આખા જનસ્થાનમાં શોધખોળ કર્યા
પછી મારો પત્તો મેળવીને તથા અક્ષુબ્ધ મહોદધિ
પાર ભિતરીને છેવટે આ બંને લાઈઓ ગાયના
પગલામાં દૂધી મૂઆ ! હાથ, હું કેવી અભાગિણી !
અરે, અરે ! બંને લાઈની પાસે વરુણાશ્ર, આગ્રેયાશ્ર,
ઐંદ્રાશ્ર, વાયવ્યાશ્ર તથા પ્રહારાશ્ર વગેરે ઉપસ્થિત
હતાં; તે છતાં શું તે સર્વ અઓનો ઉપયોગ
તેઓ નહિ કરી શક્યા હોય ? હાથ ! હું અનાથ-
ના નાથ અને ઈંદ્ર સરખી કાંતિવાળા રામ
અને લક્ષ્મણને રક્ષા ઈંદ્રજિતે શુભ રહી કપટથી
હણ્યા છે !^{૧૩-૧૭} નહિ તો મનના જેવા વેગવાળો
શત્રુ પશુ રામની સાથે સંઘામમાં આવ્યા પછી
છવતો બધ નહિ.^{૧૮} અરેરે ! પોતાના બ્રાતા
લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર શત્રુના હાથે હણાઈને
સંઘામમાં પડ્યા છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે
કે પ્રાણીઓને શુભાશુભ ફળ આપવામાં કાળને કોઈ
બોલે ઉકાવવો પડતો નથી અને સુખ-દુઃખ
આપનારું દેવ કોઈથી જિતાય એમ નથી.^{૧૯}
અરેરે, આ વખતે મને મારાં તપસ્વિની સાસુભા
દુઃખનો બેટલો શોક થાય છે, તેટલો શોક મને
રામ-લક્ષ્મણનો, મારી માતાનો કિંવા મારા
પોતાનાં પશુ થતો નથી ! અરેરે ! મારાં સાસુભ
કોશલ્યા હમેશાં રટણ કરતાં હશે કે, ‘મારો રામ
ઔઘ વર્ષાનું વનવાસવત પૂરું કરીને સીતા તથા
લક્ષ્મણ સહિત ક્યારે ઘેર આવશે અને હું ત્રણેનાં
સુખ ક્યારે ભેઈશ ?’

એ રીતે શોક અને વિલાપ કરી રહેલાં સીતાને

* અવશ્ય માવિમાવાલા પ્રતીકારો મવેદ્યિ ।

તદા દુઃસ્વૈર્ન સ્થિરેરભ્રમમયુચિષ્ઠિરાઃ ॥

‘અવશ્યે કરી પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખોનો ભો કોઈ ઉપાય
થઈ શકતો હોત, તો નબ, રામ તથા શુભિષ્ઠિ જેવા સમર્થ
પુરુષો શા માટે દુઃખ ભોગવત ?’ એ બાવાર્થને મળતું
સીતાનું વચન છે

ત્રિજટા રાક્ષસી કહેવા લાગી : ‘હે દેવી ! તું શોક
ન કર. હે બહેન ! તારા મનમાં નિશ્ચય રાખ
કે તારા સ્વામી રામ તથા દિયર લક્ષ્મણ છવતા
જ છે. હે દેવી ! એ માટે હું તને યથાર્થ અને
મહત્વભર્યાં કારણ કહું છું. એ સેનાનો નાયક
ખરેખર મરણ પામીને પડ્યો હોય, તો સૈનિકોનાં
મુખ હર્ષ તથા કોપયુક્ત હોય નહિ.^{૨૦-૨૪} વળી
હે વેદેહી ! એ તું વિધવા થઈ હોય, તો આ દિવ્ય
યુગ્મક વિમાન તને ધારણ કરે જ નહિ. વળી એ
સેનાનો નાયક મરણ પામ્યો હોય, તો જેમ કર્ણ-
ધાર વિનાની નૌકા જળમાં આમતેમ ભ્રમણ કરે,
તેમ મુગ્ધ મુગ્ધ ચોદાઓ વગરની સેના ઉત્સાહ
અને ઉદ્યમરહિત તથા આકુળવ્યાકુળ થઈ બધ;
પરંતુ આ કપિસેના તો પ્રાતિ તથા ઉદ્વેગથી રહિત
જણાય છે અને રામ-લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરે છે. એ
સર્વ કારણો ઉપરથી હું નિશ્ચય કરી કહું છું કે,
તારા સ્વામી રામચંદ્ર તથા દિયર લક્ષ્મણ છવતા
છે.^{૨૫-૨૭} માટે એ બહેન ! તું શાંત થા અને
મારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ. હવે તારો ઉદય-
કાળ પાસે જ આવ્યો છે. હે સીતા ! હું તને સ્નેહથી
કહું છું કે, હવે તું અલ્પ સમયમાં જ રામ-લક્ષ્મણ-
ને મળીશ.^{૨૮} હે મૈથિલી ! મેં તને કદી પશુ અસત્ય
કહ્યું નથી અને હવે પછી પશુ અસત્ય કહેવાની
નથી. હે દેવી ! તું તારાં સત્ત્વાગ્નિઓથી તથા પવિત્ર
શિયળજતથી મને પ્રિય થઈ પડી છે.^{૨૯} હે સીતા !
ઇંદ્ર સહિત સઘળા દેવો અને અસુરો પણ રામ-
લક્ષ્મણને છતી શકે એમ નથી, તો પછી રાવણ
તે કોણ માત્ર ? આ હું તને રામની મુખકાંતિ
ભેઈને સાચેસાચું જ કહું છું.^{૩૦} હે મૈથિલી ! તું
એ તો ખરી કે ઇંદ્રજિતનાં બાણોથી વીંધાઈને
અચેત થઈ પડવા છતાં તેઓના મુખની કાંતિ
જરા પશુ ચિમળાઈ નથી. ખૂટેલા આશુબ્યવાળા
અને બતપ્રાણ થયેલા પુરુષોના મુખ તો બહુધા
વિકારયુક્ત થઈ બધ છે.^{૩૧,૩૨} આ તો એમાંનું
કશુંયે નથી; માટે હે જનકનંદિની ! તું રામ-
લક્ષ્મણ સંબંધી શોક તથા મોહનો ત્યાગ કર અને
દુઃખરહિત થા.^{૩૩}

ત્રિજટાંબુ વચન સાંભળી દેવકન્યા સરખાં
સીતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું : 'અહો બહેન, તારાં
વચન કળ્પજા.'^{૩૪}

પછી મન સરખા વેગવાળા પુષ્પક વિમાનને
પાછું વાળી ત્રિજટા અને સીતા લ'કામાં આવ્યાં.^{૩૫}
પુષ્પક વિમાનમાંથી ઊતરીને સીતા અને ત્રિજટા
બીજી સર્વ રાક્ષસીઓ સહિત પુનઃ અશોકવાટિકા-
માં ગયાં. ઘણા વૃક્ષસમૂહોવાળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ-
ની વિહારભૂમિ (અશોકવાટિકા)માં પ્રવેશ કર્યો
પછી રામ-લક્ષ્મણની સ્થિતિ સંભારી સંભારીને
સીતા અત્યંત ખેદ કરવા લાગ્યાં.^{૩૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિમંથ શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૪૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મો

રામચંદ્રનું બચત થવું-લક્ષ્મણની
મૃત્યુથી તેમને થયેલો સંતાપ

घोरेण शरकचेन बद्धो दहारयात्मजौ ।

निःશ्वस्तौ यथा नागौ शयितौ चधिरोल्लितौ ॥

ઉદ્રજિતના ભયંકર શરણધેથી બંધાઈ પડેલા,
રુધિરથી ખરડાયેલા દેહવાળા અને કૂંકડા નાખતા
એ સર્પોની પેઠે સૂતેલા મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણને
વીંટાઈ વળી શોકચ્ચસ્ત થયેલા સુશ્રીવાદિ બળવાન
વાનરો ઊભા હતા.^૧ એવામાં બાણથી વીંધાયેલા
છતાં અત્યંત બળવાન તથા દંઢ અંગેવાળા હોવાથી
શ્રીમાન રામચંદ્ર નબળા થયા;^૨ અને પોતાની
પાસે જ રુધિરથી ખરડાઈ તથા નાગપાશથી જક-
ડાઈ દીન વધને પડેલા પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણને ભેઈ
વિલાપ કરવા લાગ્યા : 'અરે, હાથ ! યુદ્ધમાં પરાજય
પામી પડેલા આ લક્ષ્મણને આજે હું મારી નજરે
ભેઈ છું; તો હવે મારે જીવીને કિંવા સીતાને પ્રાપ્ત
કરીને પશુ થું કામ છે ?^૩ અરે, પૃથ્વી પર
ખેળ કરતાં સીતા જેવી સ્ત્રી તો મળશે; પરંતુ
યુદ્ધમાં સહાય કરનારો લક્ષ્મણ નેવો બીજો ભાઈ
મળવો મુશ્કેલ છે ! સુમિત્રાના આનંદની વૃદ્ધિ કર
નારો આ મારો ભાઈ લક્ષ્મણ જો મરણ પામ્યો હશે
તો હું આજે સર્વ વાનરોના દેખતાં મારા પ્રાણનો
ત્યાગ કરીશ.^૪ અરેરે, લક્ષ્મણ વિના એકલો હું

અયોધ્યા જઈશ, ત્યારે કૌશલ્યા તથા કેટલીને શું
કહીશ ? અરે ! પુત્રકર્શનની લાસનાવાળાં સુમિત્રા-
ને તો હું મારું મોઢું જ કેમ કરી દેખાડી શકીશ ?
જો હું લક્ષ્મણ વિના પાછો જઈશ તો વાલ્મીકિ
વિનાની ગાયત્રી પેઠે કંપતાં તથા અન્યા વિના-
ની પશ્ચિણીની પેઠે ટળવળતાં સુમિત્રાનું આશ્વાસન
કેવી રીતે કરીશ ?^૫ યશસ્વી ભરત તથા શત્રુઘ
મને લક્ષ્મણના સમાચાર પૂછશે, ત્યારે શું હું જોમ
કહીશ : 'હું લક્ષ્મણને સાથે લઈ વનમાં ગયો
હતાં, પરંતુ તેને મૂકીને એકલો પાછો આવ્યો
છું !' હર ! હર ! મારાથી એવું કેમ કહેવાશે ?^૬
અરે, હું સુમિત્રા માતાના ઠપકો કેવી રીતે સહન
કરી શકીશ ? હવે હું જીવવા ઇચ્છતો નથી; મોટે
અહીંયાં જ પ્રાણત્યાગ કરીશ.^૭ અરે, મારા સરખા
દુપ્પ કરમ કરનાર અનાયનને ધિક્કાર છે; કેમ કે મારે
માટે આ મારો ભાઈ લક્ષ્મણ બલપ્રાણ સરખો થઈ
બાણશઆમાં સૂતો છે ! હે લક્ષ્મણ ! હું બ્યારે ખેદ-
યુક્ત થતાં, ત્યારે તું મારું આશ્વાસન કરતો; પરંતુ
આજે હું આટલો બધો પીડાઈ છું, તોપણ તું
મારી સાથે કંઈ પણ બોલતો નથી ! આ શું ?^{૮, ૯}
હે શૂરવીર ! આજે જે પૃથ્વી ઉપર તું ઘણા રાક્ષસો-
ને મારી નાખ્યા છે, તે જ પૃથ્વી ઉપર તું શત્રુ-
ઓથી બંધાઈને પચ્યો છે. આ શું ? હે ભાઈ ! આ
વેળા રુધિરથી ખરડાયેલો તથા બાણથી વીંટાયેલો
તું અસ્તાવ્યળ પ્રત્યે જતા સૂર્ય સમાન ચોભે છે.^{૧૦, ૧૧}
હે લક્ષ્મણ ! તારા મર્મચ્ચેદનમાં બાણ વાગેલાં છે,
તેથી તું મોલી શકતો નથી; પરંતુ અતિથય સર્વા
નેત્રો ઉપરથી તારી પીડા વ્યક્ત થાય છે.^{૧૨} અરે,
અત્યંત કંતિવાળો આ લક્ષ્મણ જેવી રીતે મારી
પાછળ વનમાં આવ્યો, તેવી રીતે હું પણ તેની
પાછળ પરલોકમાં જઈશ !^{૧૩} અરેરે, બંધુવર્ગ
ઉપર પ્રીતિ ધરાવનાર અને નિરંતર મારી ઇજા
પ્રમાણે વર્તનારો આ લક્ષ્મણ, હું અભાગિયાના હુકા
અરણ્યથી આવી દશા પામ્યો છે ! અહા, આ વીર
લક્ષ્મણે કોંધમાં આવીને કદી પણ મારા પ્રત્યે
અપ્રિય અથવા કઠોર વચન કહ્યા હોય એવું મને
સંભરતું નથી ! અહા, આ વીર લક્ષ્મણ એકીવખતે
પોતાના બે હાથથી પાંચસો બાણો મૂકી શકતો

હતો, માટે હબર હાથવાળા કાર્ત્તવીર કરતાં પણ તે વિશેષ બાણવાળી હતો ! અમૂલ્ય શયનમાં સૂવાને ચોગ્ય બે લક્ષમણ પોતાનાં અરોધ અચ્છે વડે ધંદના વળનું પણ નિવારણ કરતો હતો, તે લક્ષમણ આજે શત્રુઓથી હણાઈ પૃથ્વી પર સૂતો છે !

અરે, મેં વિલીષણને લંકાતું રાજ્ય આપવા માટે બે વચન આપ્યું છે, તે પણ હવે મિથ્યા થશે. એ કારણથી મારું હૃદય બળ્યા કરે છે !^{૧૮-૨૨} ઓ સુગ્રીવ ! હવે તું સત્વર પાછો બા; કારણ કે લક્ષમણના શોકથી હું સ્વર્ગસ્થ થઈશ; એટલે તને સહાય વિનાના નિર્બળ બની કુદરતે રાવણ વિના-કારણ પીડશે.^{૨૩} હે સુગ્રીવ ! નીલ તથા નલ વગેરે ચૂષપતિઓ સહિત તું યુવરાજ અંગદ તથા સઘળી સેનાને આગળ કરીને સસુર ઊતરી પાછો બા.^{૨૪} હે વાનરાઓ ! રીંછોના અધિપતિ બાંબવાન, ગોલાંગૂલ વાનરાનો રાજા ધૂમ, અંગદ, મૈંદ, દિવિદ, કેસરી, સંપતિ, ગવાક્ષ, શરભ અને ગજ વગેરે વાનરાઓ યુદ્ધમાં બીજાઓથી ન થઈ શકે એવું બે પરાક્રમ દર્શાવ્યું છે; તેમ જ બીજા પણ સર્વ વાનરાઓ પોતાના ઇચ્છિતની પણ દરકાર રાખ્યા વિના મારે અર્થે બે લય કરી ચૂક્યા છે, તેથી હું અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું.^{૨૫-૨૭} હે સુગ્રીવ ! મિત્રે અથવા તો શુભેચ્છ સુહૃદોએ બે કાંઈ કરવું થતે છે તે સઘળું તે અધર્મથી ડરીને- મારે માટે કહ્યું છે; પરંતુ ખરેખર, મનુષ્યો દેવનું ઉદ્ધવન કરવા અસમર્થ છે ! હે સુગ્રીવ ! હિ વાનરાત્તમો ! તમે સૌ મિત્રનું કાર્ય કરી ચૂક્યા છો; માટે હવે હું તમને આજ્ઞા આપું છું કે, તમે સૌ પોતપોતાને ઘેર બાજો.^૨

રામચંદ્રનો વિલાપ સાંભળી વાનરાનાં પીળાં નેત્ર આસુથી ભરાઈ આવ્યાં; એટલામાં સઘળાં વાનરસૈન્યોને સુખવચિત કરીને મહાત્મા વિલીષણ હાથમાં ગદા ચઢવું કરી ઉતાવળે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૨૮-૩૨} કાળા કાળજીના પર્વત સરખા

* 'એ હું રામનું કાર્ય' નહિ કહ્યું, તો મને પ્રતિજ્ઞા-હાનિ અને મિત્રવચના કર્યા પાતક દાગશે,' એવા અધર્મથી ડરીને

વિલીષણને ત્વરિત ગતિથી આવતો જોઈ તેને રાવણ-નો પુત્ર ઈંદ્રજિત ધારીને સઘળા વાનરો નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૩૨}

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દકાંડમાં ૪૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૦ મો

ગનેઠતુ આગમન અને નાગપાશવિમોચન

મયોવાક મહારોજા હરિરાજો મહાવલઃ ।

કિમિયં વ્યથિતા સેના મૃદવાતેવ નૌજિલે ॥ ૧ ॥

વાનરોને નાસભાગ કરતા જોઈને મહાતેજસ્વી સુગ્રીવે કહ્યું : 'અરે, પ્રતિકૂળ વાયુને લીધે અક-કાળે ચઢેલી નૌકાની પેઠે આજે આપણી વાનરા-ની સેના આમ કામોડાળ સ્થિતિમાં કેમ આવી પડી છે ?' સુગ્રીવનું વચન સાંભળી અંગદે કહ્યું : 'હે મહારાજ, દશરથનંદન રામ-લક્ષમણ બંને ભાઈ લોહીહીહાણ થઈને તથા બાણથી વીંધાઈને બાણશય્યામાં સૂતા છે, તે શું તમારા બાણવામાં નથી ?'^{૧,૨,૩}

યુવરાજ અંગદનું વચન સાંભળી સુગ્રીવે પુનઃ કહ્યું : 'હે તાત ! તું કહે છે તે સઘળું મારા બાણવા-માં છે; પરંતુ આ સર્વ વાનરો આમ એકાએક ભયભીત થઈ નાસભાગ કરે છે, તેનું કાંઈ વિશેષ કારણ હોવું જોઈએ.' જોને, શોકચુકત સુખાકૃતિ-વાળા અને ત્રાસને લીધે ફાટેલી આંખોવાળા આ વાનરો શત્રુ ફેંકી દઈને ચોમેર નાસે છે.^૪ તેઓ એકબીજાથી શરમાતા નથી, પાછું વળી જોતા નથી, આડે આવી વારનારને ગણકારતા નથી; તેમ જ પડી જતા વાનરાને પણ ફેંકીફેંકીને નાસી બાજ છે. આનું શું કારણ છે ?'^૫

સુગ્રીવ આમ બોલતો હતો, તેવામાં 'રામ તથા સુગ્રીવનો જય થાઓ,' એમ બોલતો મહાત્મા વિલીષણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૭ વિલીષણને જોઈ 'વાનરોને ભય પામવાનું કારણ આ વિલીષણ જ છે,' એવો નિશ્ચય કરીને વાનરાઓ સુગ્રીવે પોતાની પાસે ઊભેલા ઋક્ષરાજ બાંબવાનને કહ્યું : 'હે બાંબવાન ! આ વિલીષણને આવતો જોઈ 'તે રાવણનો પુત્ર ઈંદ્રજિત છે' એમ સમજી ભયભીત

થયેલા વાનરો નાસભાગ કરે છે; માટે તમે સેનામાં સત્વર ફરી વળો અને ત્રાસ પામી દોડી જતા વાનરોને વિભીષણ આપ્યાના સમાચાર કહી સમ-બળીને વારી રાખો. ૧૮-૧૦

સુગ્રીવના કહેવાથી ઋક્ષરાજ બંધવાને નાસી જતા વાનરોને પાછા વાળી સમબળ્યા. વૃદ્ધ બંધ-વાનનાં વચન સાંભળીને તથા વિભીષણને નજરે-નજર બેઠાંને સર્વ વાનરો નિર્ભય થયા. ૧૧, ૧૨

ધર્માત્મા વિભીષણ રામ-લક્ષ્મણને બાણથી વીંધાયેલા બેઠાંને અત્યંત શોક તથા ખેદચુકત થયો અને તેણે ભીના હાથ વટે રામ-લક્ષ્મણનાં નેત્ર લૂછીને વિલાપ કરવા માંડ્યો. અરેરે હાય! કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસોએ આવા રણધીર, સત્વસંપન્ન અને પરાક્રમી રાજપુત્રોને આવી દશામાં લાવી મૂક્યા છે! અરે રે, મારા ભાઈના પુત્ર નંદુરાત્મા ઇંદ્રજિતે કૂર રાક્ષસી છુદ્ધિનો આશ્રય કરીને આવા સત્યપરાક્રમી પુરુષોને છેતર્યા છે! હર હર, તેની કેવી ગતિ થશે! અરે, લોહી-લુહાણુ થઈ પૃથ્વી પર સૂતેલા તથા જેમના શરીર ઉપર ખીચાખીચ બાણો ચોટેલાં છે એવા આ બંને ભાઈ આ વખતે પૃથ્વી પર સૂતેલી બે શાહુડીઓ જેવા જણાય છે. હાય, જેના બળ-વીર્યનો આશ્રય કરીને મેં લંકાના રાજ્યની ઇચ્છા કરી છે, તે બંને નરવીરો તો અત્યારે દેહત્યાગ કરવાની અણી પર આવી પહ્યા છે! હાય હાય! આજે હું જીવતો મૂઆ જેવો જ થઈ પડ્યો છું અને આજે મારો મનોરથ નષ્ટ થયો છે. અરેરે, મારા શત્રુ રાવણની પ્રતિજ્ઞા આજે સત્ય થઈ છે અને તેના સઘળા મનો-રથ પણ સફળ થયા છે. ૧૩-૧૯

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા વિભીષણને ભેટી મહાપરાક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ કહેવા લાગ્યો : 'હે ધર્મસ વિભીષણ! તું ધૈર્ય રાખ. તને લંકાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે જ, એમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. રાવણના મનોરથ કદી પણ સફળ થશે નહિ; એ તો તેના પુત્રપૌત્રાદિ, પરિવાર સહિત નાશ જ પામશે. ૨૦, ૨૧ હે રાક્ષસશ્રષ્ઠ! આ રામ-લક્ષ્મણ કાંઈ મરણાંત બ્યાધિમાં પહ્યા નથી; તેઓ તો હવે

થોડીક વારમાં જ સાવધ થઈને સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણનો વધ કરશે. ૨૨

એ પ્રમાણે કહી, વિભીષણને શાંત કરી સુગ્રીવે પોતાના સસરા સુષેણ વાનરને કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમ! શત્રુઓનું દમન કરનારા આ રામ-લક્ષ્મણ બંન્ને થાય ત્યાં સુધી માર્ગમાં તેમનું રક્ષણ કરવા માટે કેટલાક શરવીર વાનરોને સાથે લઈને તમે કિષ્કિંધા બાજો; ૨૩, ૨૪ અને હું રાવણને, તેના પુત્ર, બાંધવાદિ પરિવાર સહિત હણીને, ઇંદ્ર જેમ દેવો પાસેથી શ્રીને લઈ આવે, તેમ સીતાને લઈ કિષ્કિંધા આવીશ. ૨૫

વાનરરાજ સુગ્રીવનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળી સુષેણ વાનરે કહ્યું : 'હે સુગ્રીવ! પ્રાચીન સમયમાં દેવો અને દેવોત્તુ ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું તેનો હું સાક્ષી છું. ૨૬ તે યુદ્ધમાં બેઠે દેવો લક્ષ્ય વીંધવામાં કુશળ અને અઘ્નવિદ્યા બાણનારા હતા, તોપણ અત્યંત બળવાળા દેવો પોતાની રાક્ષસી માયાથી વારંવાર અંતર્ધાન થઈને તેઓને હણતા હતા. ૨૭ એ વેળા દેવોના હાથથી વધાયેલા, મૂર્છિત થયેલા અને મતપ્રાણ થયેલા દેવોને, તેમના શુર બૃહસ્પતિ મૃતસંજીવની વિદ્યાથી તથા દિવ્ય ઔષધિથી પુનઃ સંજીવન કરતા હતા. ૨૮ હે સુગ્રીવ! એ દિવ્ય ઔષધિને અહીં લઈ આવવા માટે આપણી સેનામાંથી સંપાતિ, પનસ તથા હંતુમાન વગેરે વાનરોને ઉતાવળે ક્ષીરસસુદ્ર પ્રત્યે મોકલવા બેઠાં; ૨૯ કેમ કે ત્યાંના પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી 'વિશલ્યકરણી' અને 'સંજીવનકરણી' એ નામની ઔષધિઓને તેઓ ઝોળખે છે. ૩૦ જે ક્ષીરસસુદ્રનું બંધન કરી દેવોએ અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું હતું, ત્યાં 'સંદ્ર' અને 'દ્રોણ' નામના બે પર્વતો છે અને તે પર્વતોમાં એ ઔષધિઓ છે. ક્ષીરસાગરમાંના એ પર્વતોમાં દેવોએ અમૃતમય ઔષધિઓ ઉત્પન્ન કરેલી છે; માટે ત્યાં જવાથી આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે. હે રાજન! આ કાર્ય કરવા માટે આપણામાંથી એકલો હંતુમાન જશે તોપણ બસ છે.'

સુષેણ વાનર એવી વાત કરતો હતો, એટલામાં

તો પર્વતોને ક'પાવતો અને સમુદ્રના જળને ઉછા-
ળતો વાણ વાવા લાગ્યો, એકાએક વાહનાં ચડી
આવ્યાં અને વીજળીઓ ગ્રબકવા લાગી. ૩૧-૩૩
વેગથી ઊડતા ગરુડની પાંખોના વાયુથી મોટાં
મોટાં વૃક્ષ ભાંગી પડવા લાગ્યાં અને ભાંગી ગયેલી
શાખાઓ ભીડી ભીડીને સમુદ્રમાં પડવા લાગી.
મોટા મોટા સર્પો પણ ભયભીત થઈ ગયા અને
જળચર પ્રાણીઓ અપોચપ સમુદ્રમાં પેસી ગયાં.
આવો બનાવ જોઈ વાનરો કાંઈક ભયભીત થયા;
એટલામાં તો પ્રબલિત આગ સરખી કાંતિવાળો
મહાબળવાન ગરુડ તેઓની દિશ્વે પહોં. ૩૪-૩૬
એ ગરુડને આવતો જોઈ બાણરૂપે રામ-લક્ષ્મણના
દેહને વીંટાઈ રહેલા મહાબળવાન નાગો-સર્પો
નાસી ગયા. ૩૭ ગરુડે એ રામ-લક્ષ્મણ પાસે આવી
'તમારો જય થાઓ' એમ ઘોલી તેમના શરીરે
સ્પર્શ કર્યો અને પૂર્ણચંદ્રના સરખી કાંતિવાળા
તેઓનાં ગુણ ઉપર પોતાનો ભીનો હાથ ફેરવ્યો. ૩૮
ગરુડનો સ્પર્શ થતાં જ રામ-લક્ષ્મણના ધાવ
રુખાઈ ગયા અને તેઓનાં શરીર પૂર્વના બેવાં
સુંદર બની ગયાં. વળી તેઓનાં બળ, તેજ, વીર્ય,
કર્તિ, ઉત્સાહ, પ્રતિભા, બુદ્ધિ અને રચુતિ વગેરે
શુભો પશ્ચ દિશુચિત થયા. ૩૯, ૪૦ પછી મહાતેજસ્વી
ગરુડ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને પોતાના
હાથથી ઉઠાડીને લેત્યો, ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું: ૪૧
'અહો, ઇંદ્રજિતનાં બાણોથી બંધનમાં પડેલા
અમે આજે આપની કૃપાથી છૂટા થયા છીએ;
અમારું દુઃખ દૂર થયું છે અને પુનઃ આપે જ
અમેને બળવાન કર્યા છે. ૪૨ અહીં મને મારા
પિતા દશરથનો કે પિતામહ અજ રાબનો સમા-
ગમ થવાથી બેટલો આનંદ થાય, તેટલો આનંદ
આજે આપના સમાગમથી થાય છે. ૪૩ હું આપને
પૂજું છું કે, અત્યંત રૂપવાળા, દિવ્ય ચંદન તથા
દિવ્ય પુષ્પમાળા ધારણ કરનારા, દિવ્ય આભૂષણો-
થી શોભતા અને નિર્મળ વસ્ત્રો પહેરેલા આપ
કોણ છો? ૪૪

ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા પક્ષીઓના રાબ
મહાબળવાન વિનતાપુત્ર ગરુડે હૃષીકેર કહ્યું: ૪૫

'હે કાકુત્સ્થ! બહાર વિચરનારા તમારા બીભ
પ્રાણ જ હોય એવો હું તમારો વહાલો મિત્ર છું.
મારું નામ 'ગરુડ' છે અને હું તમને સહાય
કરવા અર્થે અહીં આવ્યો છું. ૪૬ હે રાઘવ! કૂર
કર્મ કરનારા ઇંદ્રજિતે રાક્ષસી માયાના બળથી
ઉપબવેલા નાગપાશ વડે તમને બાંધ્યા હતા; તેમાંથી
તમને મુક્ત કરવાને મહાબળવાન અશુરો, વાનરો,
ગંધર્વો કેવા ઇંદ્રાદિ દેવો પણ સમર્થ ન હતા. હે
રઘુવીર! તીવ્ર વિષવાળા અને તીક્ષ્ણ દાંડોવાળા
સર્પો ઇંદ્રજિતની માયાના પ્રભાવથી બાણરૂપ થઈને
તમને વીંટાઈ રહ્યા હતા. ૪૭-૪૮ હે ધર્મજ્ઞ! હે
સત્ય પરાક્રમી રામ! તમે તથા સંઆમમાં શત્રુઓ-
નો વિનાશ કરનારા તમારા ભાઈ આ લક્ષ્મણ પૂર્ણ
ભાગ્યશાળી છો. ૪૯ અને તેથી જ ઇંદ્રજિતે તમને
બાંધ્યા છે, એવા સમાચાર સાંભળતાં જ હું આપણા
બંનેનો સ્નેહસંબંધ સંભારીને મિત્રતાનો હ્રદય
બળવવા માટે ઉતાવળે અહીં આવ્યો છું. ૫૦ હે
રાઘવ! મેં તમને આજે ભયંકર શરબંધનમાંથી
છોડાવ્યા છે. હવેથી નિરંતર તમારે સાવધાનપણે
વર્તવું. હે વીર! શુદ્ધ સ્વભાવવાળા તમે સરળ
બુદ્ધિથી શુદ્ધ કરનારા છો, પરંતુ રાક્ષસો કપટથી
શુદ્ધ કરનારા છે; માટે હવે પછી તમેએ સંઆમમાં
કદી પણ રાક્ષસોના વિશ્વાસ કરવો નહિ. આ
બનાવથી જ તમારે ભાણી હેવું જોઈએ કે, રાક્ષસો
નિરંતર કપટી જ હોય છે. ૫૧-૫૪ એટલું કહીને
તથા રામચંદ્રને લેટીને મહાબળવાન ગરુડ
ત્યાંથી વિદાય થવા માટે સ્નેહપૂર્વક આજ્ઞા માગવા
લાગ્યો: ૫૫ 'હે શત્રુઓને પણ પ્રિય લાગે એવા
મૂર્તિવાળા રાઘવ! હે ધર્મજ્ઞ મિત્ર! હવે હું મારા
ધર્મિષ્ઠ સ્થળે જવા માટે તમારી આજ્ઞા માણું
છું. ૫૬ હે રાઘવ! આપણી મૈત્રીના સંબંધમાં
તમારે આશ્રય માનવા જેવું કંઈ જ નથી. હે
વીર! આ રણભૂમિમાં જ્યારે તમે પોતાનું પરા-
ક્રમ દર્શાવી કૃતકૃત્ય થશો, ત્યારે સઘનું તમારા
બાણવામાં આવશે. ૫૭ હે પ્રિય સખા! હું તમને
નિશ્ચય કરી કહું છું કે, તમે તીક્ષ્ણ બાણો વડે
બાળક અને વૃદ્ધ સિવાયના તમામ રાક્ષસોને થતા

શત્રુ રાવણને હણીને સીતાને મળશે. ૧૫૮

એ પ્રમાણે સર્વ વાનરોની સમક્ષ રામ-લક્ષ્મણને સાવધ કરીને તથા તેમની આજ્ઞા માર્ગને મહાભળવાન ગરુડ તેમની પ્રદક્ષિણ કરી વાયુની પેઠે ઉતાવળી ગતિથી આકાશમાર્ગે ચાલ્યો ગયો. રામ-લક્ષ્મણને પીઠારહિત થયેલા બેઈને સર્વ વાનરો અતિશય હર્ષમાં આવીને ઉપરાઉપરી સિદ્ધનાદ કરવા લાગ્યા, પૂછડાં હલાવવા લાગ્યા; હોરી, મૃદંગ તથા શંગ વગેરે વાદ્ય વગાડવા લાગ્યા અને પ્રથમની પેઠે નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. ૧૬-૧૨ વૃક્ષોથી યુદ્ધ કરનારા મહાપરાક્રમી કેટલાક વાનરો તો મોટાં મોટાં હબરો વૃક્ષો ઉપાડી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. કેટલાક વાનરો તો બધે રાક્ષસોને ઠરાવતા હોય તેમ મોટી મોટી ગર્જના કરતા લંકાના ઠરાવબળ આગળ ઢોડી ગયા. ૧૭, ૧૪ એ વેળા વાનરોની ગર્જનાઓનો તુલુલ ધોષ અધરાત્રિએ ગર્જતા આવાહ માસના મેઘ સરખો ગંભીર અને ભયંકર સંભળાવા લાગ્યો. ૧૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૭ો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૧ મો

ધૂમ્રાક્ષનું યુદ્ધ ચલુ

તેષાં તુ તુમુલં શબ્દં વાનરાણાં મહોજસામ્ ।

નર્દતાં રાક્ષસૈઃ સાર્થં તદ્વા શુશ્રાવ રવણઃ ॥ ૧ ॥

વિભીષણાદિ રાક્ષસોની તથા વાનરોની ગર્જનાઓનો ગંભીર અને તુલુલ શબ્દ સાંભળીને રાક્ષસોની સભામાં ઝેડેલો રાવણ પોતાના સચિવો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ૧ ‘હે રાક્ષસો! અત્યંત હર્ષમાં આવેલા હોય એમ આ વાનરો મેઘની પેઠે મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરે છે, એટલું શું કારણ છે? વાનરોની ગર્જનાઓના મોટા ધોષથી આખો સમુદ્ર ક્ષુભિત થઈ રહ્યો છે; એથી મને તો લાગે છે કે, નક્કી તેઓને કોઈ મોટો આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે.’ રામ-લક્ષ્મણને તો તીક્ષ્ણ બાણબળથી ઈર્ષ્યજિત બાંધી આવ્યો છે, છતાં વાનરો આવો મોટો કોલાહલ કરે છે; એથી મને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે રખે, રામ-લક્ષ્મણ બાણબળમાંથી છૂટ્યા

હોય! ૧૫

મંત્રીઓને એ પ્રમાણે કહીને રાવણ પોતાની પાસે ભિલેલા રાક્ષસોને કહ્યું : ૨ ‘હે રાક્ષસો! હાલમાં રામ-લક્ષ્મણ બંધાયેલા હોવાથી વાનરોને શોક કરવાનો સમય છે, છતાં તેઓ આટલી બધી હર્ષનાદ કેમ કરે છે, તેનું કારણ તમે સત્તર બાણી આવો.’ ૧૭

રાવણની આજ્ઞા સાંભળી ભયભીત થયેલા રાક્ષસો લંકાના કોટ ઉપર ચઢ્યા અને દંષ્ટિ કરી બેસું તો સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરસેનાને હર્ષ-યુક્ત હીડી : ૨ ‘તેમ જ મહાભાગ્યવાળા રામ-લક્ષ્મણને પણ બાણબળમાંથી યુક્ત થયેલા હીડા. એવો પ્રકાર ભેટાં જ રાક્ષસો ખેદયુક્ત થઈ ગયા. પછી અત્યંત ત્રાસ પામેલા વાંકચતુર તે રાક્ષસો કોટ ઉપરથી ઊતરી વીલે મોટે રાવણની આગળ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ૩-૧૧ ‘હે રાજન્! જે રામ-લક્ષ્મણને કુમાર ઇર્ષ્યજિતે બાણપાશ વડે બાંધીને હાલેચાલે નહિ તેવા કરી સંશ્રામમાં સુવાડ્યા હતા, તે બન્ને લાઈએ બાણપાશમાંથી છૂટા થઈને બંધનમાંથી મુક્ત થયેલા ગર્જેન્દ્રોની પેઠે વિચરે છે.’

રાક્ષસોનું વચન સાંભળી મહાભળવાન રાવણની મુખાકૃતિ નિસ્તેજ થઈ ગઈ. તે ચિંતા તથા રોષથી ચેરાઈને બોલ્યો : ૧૨-૧૪ ‘અહો, સારા પુત્ર ઇર્ષ્યજિતે સંશ્રામમાં રામ-લક્ષ્મણને ઠરાવીને ઝેરી નાગ સરખાં તીક્ષ્ણ, સૂચી જેવાં પ્રદીપ અને પ્રક્ષ-દેવના વરદાનવાળાં અરોધ બાણો વડે બાંધ્યા હતા; છતાં તેવા દૃઢ શરણધનમાંથી પણ બે મારા ને શત્રુઓ યુક્ત થયા છે, તો પછી માનો ન માનો પણ આપણા સર્વ રાક્ષસોનું બળ સંશયભર્યું છે. ૧૫-૧૬ ‘અરે, જે બાણોએ મારા શત્રુનું જીવિત ચૂસી લીધું હતું, તે જ અગ્નિ સરખાં પ્રદીપ બાણો આવે નિષ્કળ નીવડ્યાં! આ શું? ૧૭ એ પ્રમાણે બોલી છંછેડાયેલા નાગની પેઠે કૂંદાકા મારવા રાવણ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ધૂમ્રાક્ષને કહ્યું : ૧૮ ‘હે ભયંકર પરાક્રમવાળા ધૂમ્રાક્ષ! અનેક રાક્ષસોનું મોઢું સિંચ લઈને વાનરો તથા રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવા માટે તું સત્તર યુદ્ધભૂમિમાં બા. ૧૯ રાવણની આજ્ઞા

થઈ કે તુરત જ ધૂઆક્ષ રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો અને સેનાધ્યક્ષને કહ્યું : 'ચાલ, ભાઈ! આપણી સેનાને સત્વર તૈયાર કર. મારે હવે યુદ્ધ અદ્યુ' છે, તો પછી વિલંબ થા માટે કરવો ?'

રાવણની આજ્ઞાને અનુસરી ધૂઆક્ષ ન્યારે ઉપયુક્ત હુકમ કર્યો, ત્યારે સેનાધ્યક્ષે તુરત જ સૈન્યને સંજ્ઞા કહ્યું. જેઓએ હથિયારો ઉપર ઘંટાઓ બાંધી હતી એવા અને ભય કરે રૂપવાળા ભળવાન રાક્ષસો ધૂઆક્ષને વીંટાઈ વળ્યા અને હાથેરે સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. ત્રિશૂળ, મુદ્ગમર, ગદા, પદ્મિશ, દંડ, લોહાના મુશળ, પરિઘ, સિંહિ-પાલ, ભાલો, પાશ અને ફરશી વગેરે આયુધો અહુષ્ટ કરીને એ રાક્ષસો મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા યુદ્ધ અદ્યા. ૨૦-૨૫ કેટલાક રાક્ષસો ધબલ્યોથી શેભતા રથમાં બેઠા હતા; કેટલાક સુવર્ણના સાજથી સજેલા અને વિચિત્ર મુખાકૃતિવાળાં ખચ્ચરો ઉપર સવાર થયા હતા; ૨૬ કેટલાક ઉતાવળી ચાલવાળા અથો પર બેઠા હતા અને કેટલાક મદમત્ત હતરીઓ પર આરૂઢ થયા હતા. એ પ્રમાણે સત્વર સંજ્ઞા થઈને વ્યાપ્ત સમાન પરાક્રમી રાક્ષસો યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. ૨૭ એ વેળા ગદાંબના જેવા સ્વરવાળો મહાપરાક્રમી ધૂઆક્ષ સુવર્ણથી શલ્યગારેલા અને મૃગ તથા સિંહના સરખાં મુખવાળાં ખચ્ચરોથી ભેડેલા રથમાં બેસીને તથા ઘણા રાક્ષસોથી વીંટાઈને હનુમાનની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે લંકાના પશ્ચિમ દ્વારેથી બહાર નીકળ્યો. ૨૮, ૨૯

ખરના જેવા સ્વરવાળા ધૂઆક્ષ ન્યારે ખચ્ચર ભેડેલા રથમાં બેસી પ્રયાણ કરવા માંડ્યું, ત્યારે અંતરિક્ષમાં બેસનારા કૂંર પક્ષીઓ તેની સાથે આવી ફેલાહલ કરવા લાગ્યા. મોટી કાયાવાળો ભયંકર ગીધપક્ષી તેના રથ ઉપર બેસી ગયો. એકમેકને વળગી પડેલાં માંસાહારી પક્ષીઓ તેના ધ્વજ ઉપર ધડવા લાગ્યાં અને રુદિરમાં તરબોળ થયેલા એક ક્ષેત્ર કબંધ ભયંકર અવાજ કરતો તેની આગળ પડ્યો. એ સિવાય બીજા પક્ષ કેટલાક અપશુકન થવા લાગ્યા, પૃથ્વી ટપવા લાગી, મેઘમાંથી રુદિર વરસવા લાગ્યું, વજ્ર સમાન શબ્દ કરતો વાયુ પ્રતિ-

કૂળ વાવા લાગ્યો અને દિશાઓ અધકારથી છવાઈ ગઈ. રાક્ષસોને ભય ઉપભવે એવા ઉત્પાતો થતા બેઈને ધૂઆક્ષ પોતાના મનમાં ઘણું જ કષ્ટ પામ્યો અને તેની આગળ ચાલનારા સર્વ રાક્ષસો પક્ષ મૂંઝાઈ ગયા. ૩૦-૩૫ ભયંકર રૂપવાળા અને ઘણા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા ધૂઆક્ષ યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહભેર ઉતાવળે લંકાનગરીની બહાર નીકળીને બેયુ તો રામ-લક્ષ્મણના બાહુભળ વડે સંરક્ષિત થયેલી અને પ્રલયકાળે ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્રની પેઠે ગર્જના કરતી વાનરસેનાને દીડી. ૩૬

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આલ્કિચ શ્રીરામાયણના મુક્ષાંકમાં પા મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પર મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-ધૂઆક્ષનો વધ

ધૂઆક્ષ પ્રેક્ષ્ય નિર્વાન્ત રાક્ષસં મીમવિક્રમમ્ ।

વિનેતુર્વાનિરાઃ સર્વે પ્રહ્લાદા યુદ્ધકાંક્ષિણઃ ॥ ૧ ॥

ભયંકર પરાક્રમી ધૂઆક્ષને લંકાના ફરવાળમાં નીકળતો બેઈને યુદ્ધની ઇચ્છાથી હર્ષિત થયેલા વાનરો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. ૧ ભેતભેતામાં બેસે સેનાઓ એકઠી થઈ અને મોટાં મોટાં વૃક્ષો, ત્રિશૂળો તથા મુદ્ગમરો વડે વાનરો અને રાક્ષસોનું દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૨ રાક્ષસોએ પોતાનાં શસ્ત્રો વડે વાનરોને કાપવા માંડ્યા અને વાનરોએ મોટાં વૃક્ષો વડે રાક્ષસોને ભોંયભેગા કરવા માંડ્યા. ૩ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા રાક્ષસો કંકપત્રથી શેભતા, સડસડાટ ગતિ કરનારાં અને ભયંકર દેખાવવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે વાનરોને વીંધવા લાગ્યા. ૪ તેમ જ ગદા, પદ્મિશ, મુદ્ગમર, પરિઘ તથા ત્રિશૂળ વગેરે હથિયારો વડે હલુવા લાગ્યા. ૫ રાક્ષસોના હાથનો માર ખાઈ ઘાયલ થયેલા મહાભળવાન વાનરો પક્ષ ઘણી રીસ અઠાવીને શરતીર રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા. ૬ રાક્ષસોના ત્રિશૂળ તથા બાણથી કપાયેલાં અંગોવાળા મૃથપતિ વાનરો મોટાં વૃક્ષો તથા શિલાઓ ઉપાડીને શરતીર રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા અને પોતપોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી ગર્જવા લાગ્યા. ૭ વાનરો અને રાક્ષસોનું આ વખતનું યુદ્ધ મહા

ચેર હેતું. વિચિત્ર મેળવી ગર્જતા વાનરોએ અનેક વૃક્ષો તથા શિલાઓથી કેટલાયે રાક્ષસોને કચડી નાખ્યા કે એથી રુધિર ઓકતા એ નિશાચરો પૃથ્વી પર પડ્યા. વાનરોએ કેટલાક રાક્ષસોનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં, કેટલાકને ચમલોકમાં પહોંચતા કરીને તેઓના શબના દગલા કર્યા, કેટલાકને પથ્થર વડે પીસી નાખ્યા, કેટલાકને કાંતથી ચીરી નાખ્યા,^{૧૧-૧૨} કેટલાકના ધ્વજ લાંગી નાખ્યા, કેટલાકની તલવારો છીનવી લીધી અને કેટલાકના રથના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. એ પ્રમાણે વાનરોની શિલાઓ તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી પ્રાણરહિત થઈ પડેલા રાક્ષસોના દેહ, પર્વત જેવા પ્રૌઠ હસ્તીઓનાં શબ અને સવારો સહિત અશ્વોના શરીરથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ.^{૧૩} એ વેળા વેગમાં આવેલા વાનરોએ ફૂદીફૂદીને પોતાના નખ વડે રાક્ષસોનાં સુખ ઉઝારી નાખ્યાં.^{૧૪} એથી વિચિત્ર સુએ તથા જુટા કેશે રાક્ષસો ક્ષોધાધળ પૃથ્વી પર પડી રુધિરની ગંધથી મૂર્છિત થવા લાગ્યા. એ ભેઈ કોધમાં આવેલા બીજા કેટલાક રાક્ષસો વજ્ર સરખી સુધિઓ વાળીને વાનરો પર તૂટી પડ્યા; પરંતુ વેગમાં વાનરોએ સુધિઓ, લાતો તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી તે રાક્ષસોને પણ કચડી નાખ્યા અને કાંતોથી કૂચરૂકા સ્વર્ગ. આમ થવાથી રાક્ષસો કાયર થઈને નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૧૫-૧૭}

પોતાની સેનામાં ભંગાણ પડેલું ભેઈ રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ ધૂમ્રાક્ષ વાનરોની ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા.^{૧૮} ધૂમ્રાક્ષનાં પ્રાસ તથા સુફગરથી હંચાઈને રુધિર ઓકતા કેટલાક વાનરો પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૯} કેટલાક વાનરો ખરિબ, પટ્ટિશ અને ભિંદિયાલથી કપાઈને ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર તરફડવા લાગ્યા.^{૨૦} એ યુદ્ધ વિષે કોથ પામેલા રાક્ષસોએ કેટલાક વાનરોને લોહીલુહાણ કરી પૃથ્વી પર સુવાડી લીધા, કેટલાકને નસાડી મૂક્યા, કેટલાકનાં હૃદય ચીરી નાખ્યાં. કેટલાકનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં, કેટલાકને ત્રિશુળથી વીંધી નાખ્યાં અને કેટલાકનાં આંતરડાં બહાર ખેંચી કાઢ્યાં. વાનરો અને રાક્ષસોનું શિલાઓ, વૃક્ષો ને શસ્ત્રો-

થી થતું એ મહાન યુદ્ધ ઘણું જ લયંકર દેખાતું હતું. ધનુષ્યની પલ્લછરૂપી વીણાના મધુરા નાદવાળું, અશ્વોના હણહણારૂપી તાલયુક્ત અને મહોન્મત હસ્તીઓના ચિઠ્ઠારૂપી ગીતવાળું એ યુદ્ધગાંધર્વ અલંકાર શોભતું હતું.^{૨૧-૨૪}

ધનુષ્ય ધારણ કરનારો ધૂમ્રાક્ષ હસનાં હસતાં અસંખ્યાત બાણો વરસાવીને વાનરોને નસાડવા લાગ્યો.^{૨૫} ધૂમ્રાક્ષના શરપ્રહારથી વાનરોનાં પીડિત થતી ભેઈને, કોધને લીધે એના નેત્ર લાલચોળ થયાં હતાં એવો તથા પોતાના પિતા વાસુના ચરણો પચાકેરી હતુમાન એક મોટી શિલા ઉપાડી ધૂમ્રાક્ષની સામે દોડ્યો અને તેણે પોતાના હાથમાંની શિલા એકશબ્દે ધૂમ્રાક્ષના રથ ઉપર ફેંડી.^{૨૬-૨૭} શિલાને રથ ઉપર પડતી ભેઈને ધૂમ્રાક્ષ અતિ ઉતાવળે પોતાની ગદા ઉપાડી રથમાંથી જીતરી પડ્યો.^{૨૮} શિલા પડવાથી ધૂમ્રાક્ષનો રથ, પેડાં, ભેકે, ધ્વજ તથા ધનુષ્ય વગેરે આયુધો સહિત લાંગીને ભૂકે થઈ ગયાં.^{૨૯} પછી પવનમુત હતુમાન મોટાં મોટાં વૃક્ષોના પ્રહાર કરી રાક્ષસોને હણવા લાગ્યો. વૃક્ષોના પ્રહાર થવાથી અસંખ્ય રાક્ષસોનાં મસ્તક ફાટી ગયાં અને તેઓ લોહીલુહાણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. એ પ્રમાણે રાક્ષસોને નસાડી મૂક્યા પછી કપિવર હતુમાન પુનઃ પણ એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડીને ધૂમ્રાક્ષની ઉપર ધસી ગયો. હતુમાનને પોતાની સામે ધસી આવતો ભેઈને ધૂમ્રાક્ષ પણ ગદા ઉગારી ગર્જના કરતો તે ધૂમ્રાક્ષ પણ ગદા ઉગારી ગર્જના કરતો તે સામે ધસ્યો અને તેણે ઘણા કાંટાવાળી વઘ હતુમાનના મસ્તક પર ફેંડી. ધૂમ્રાક્ષની ભથ્થર ગદાનો પ્રહાર થયા છતાં પણ તેની પીડાને નહિ ગણકારતાં મહાબલી હતુમાને પોતાના હાથમાં પર્વતશિખર ધૂમ્રાક્ષના મસ્તક પર નાખ્યું. એ પર્વતશિખરનો પ્રહાર થતાં જ ધૂમ્રાક્ષનાં સ્વર્ગ અંગ લાંગી ગયાં અને ફાટી ગયેલા પર્વતની રેઠે ગતપ્રાણ થઈને તે પૃથ્વી પર પડ્યો. તારે વાનરોના હાથનો માર ખાતાં બચેલા રાક્ષસો ધૂમ્રાક્ષને હણાઈ પડેલા ભેઈને રાક્ષ પ્રાની

લંકામાં નાચી ગયા. ૩૦-૩૭

એ પ્રમાણે શત્રુઓને હણીને તથા રુધિરની નદીઓ વહેવડાવીને યુદ્ધમાં અમિત થયેલો કપિ-શ્રેષ્ઠ હનુમાન વાનરોથી સંહાર પામી આનંદ-સુક્રત થયો. ૩૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૫૨ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પડ મો

વજ્રહંદ્રુનું યુદ્ધે ચડવું

યુદ્ધાક્ષં નિહતં શ્રુત્વા રાવણો રાક્ષસેશ્વરઃ ।

ક્રોધેન મહતાવિદ્યો નિઃશ્વલચુરગો યથા ॥ ૧ ॥

ધુઆક્ષનો વધ સાંભળીને અત્યંત ક્રોધ પામેલો રાક્ષસેશ્વર રાવણ સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારવા લાગ્યો.^૧ અને લાળો તથા ગરમ નિસાસો નાખી તેણે મહાબળવાન વજ્રહંદ્ર રાક્ષસને ઘોલાવી કહ્યું :^૨ ‘હે શૂરવીર ! રાક્ષસોની મોટી સેના લઈને તું લંકામાંથી નીકળી યુદ્ધભૂમિ પ્રત્યે જા અને સર્વ વાનરો સહિત સુગ્રીવ તથા રામનો વધ કર.’^૩

રાવણની આજ્ઞા મસ્તકે ચડાવી માયાવી વજ્રહંદ્ર ધણા રાક્ષસોને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો.^૪ એ વેળા ચિત્રવિચિત્ર ધન-પતાકાઓથી અલંકૃત કરેલા રથ, હસ્તી, અશ્વ, ખગ્ગચર તથા જીંટ વગેરે વાહનો પર આરૂઢ થયેલા ઘણા રાક્ષસો તેને વીંટાઈ વળ્યા.^૫ પછી વિચિત્ર બાણ-બંધ, સુકુટ, કવચ તથા ધનુષ્ય વગેરે ધારણ કરીને એ વજ્રહંદ્ર રાક્ષસ ધન-પતાકાથી શોભતા અને શુદ્ધ સુવર્ણથી મટેલા રથની પ્રદક્ષિણ કરીને તેમાં બેઠો.^{૬,૭} એ સમયે વિચિત્ર વજ્ર ધારણ કરનારા અને દેહીપ્યમાન કાંતિવાળા અનેક રાક્ષસો ચળકતાં તોમર, છરા, સુસળ, સિંદિપાલ, ધનુષ્ય, શક્તિ, પદ્ધિ, તલવાર, ગદા તથા તીક્ષ્ણ દૂરસી વગેરે આયુધો ગ્રહણ કરીને વજ્રહંદ્રની સાથે ચાલતા થયા. વળી જેઓની ઉપર શૂરવીર રાક્ષસો તોમર તથા અંકુશ ગ્રહણ કરીને બેઠેલા હતા અને જેઓને યુદ્ધની કુશળતા શીખવેલી હતી એવા મહોન્મત હસ્તીઓ તો

બણે હાલતાચાલતા પર્વતો જેવા જ હતા; તેમ જ ઉત્તમ લક્ષણવાળા અશ્વો પણ પોતાની પર આરૂઢ થયેલા શૂરવીર સવારોથી અત્યંત શોભતા હતા.^{૮-૧૧} ચક્રચકિત આયુધોવાળું અને ગર્જના કરતું રાક્ષસસૈન્ય વર્ષોન્નતુમાં વીળણી સહિત ગર્જના કરતા મેઘની પેઠે શોભતું હતું.^{૧૨}

વજ્રહંદ્રનું સૈન્ય થોડીક વારમાં જ લંકાના દક્ષિણ દ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યું. યુદ્ધપતિ અંગદ એ દારતું રક્ષણ કરતો હતો. દરવાજામાંથી નીકળતાં જ રાક્ષસોને અપશુકનો થવા લાગ્યાં.^{૧૩} વાદળ વિનાના આકાશમાંથી ઉઠકાપાત થવા લાગ્યા, ભયંકર શિયાળવીઓ સુખમાંથી અગ્નિવાળા કાઠતી રોવા લાગી, મૃગો તથા પક્ષીઓ રાક્ષસોનું અમંગળ સૂચવવા લાગ્યાં અને રાક્ષસો ચાલતાં ચાલતાં ઠેસ ખાવા લાગ્યા.^{૧૪,૧૫}

યુદ્ધના ઉત્સાહવાળો અને અત્યંત બળવાળો તેજસ્વી વજ્રહંદ્ર એ સર્વ ઉત્પાતો જેવા છતાં ધૈર્ય રાખી વાનરસેનાની સામે આવ્યો.^{૧૬} રાક્ષસોને ઉતાવળે પોતાની સામે આવતા બેઈને જય-શાળી વાનરોએ મોટી ગર્જના કરી દિશાઓને ગભાવી મૂકી.^{૧૭} પછી પરસ્પર જય મેળવવા ઇચ્છતા અને ભયંકર રૂપવાળા રાક્ષસો તથા વાનરોનું દારુણ યુદ્ધ મંડાયું.^{૧૮} એકબીબના શત્રુપ્રહારથી અંગો કપાઈ જવાને લીધે લોહીહ્રહણ થયેલા શૂરવીરો ટપોટપ પડવા લાગ્યા. પરિઘ સરખી લુભઓવાળા અને સંઘામમાંથી પાછા નહિ હઠનારા કેટલાક યોદ્ધાઓ સામસામા આવીને એકબીબની ઉપર અનેક પ્રકારના શત્રુપ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૯,૨૦} એ સમયે શત્રો, વૃક્ષો અને શિલાઓના પ્રહાર થવાથી હૃદયલેહક ઘેર શબ્દ થવા લાગ્યો.^{૨૧} વળી શખ, ભેરી અને મૃદંગના શબ્દની સાથે રથચક્રોનો ગડગડાટ તથા ધનુષ્યોનો ટંકારવ મળવાથી તુમુલ નાદ થઈ રહ્યો. એ વેળા શત્રો ભાંગી જવાથી તેનો પરિત્યાગ કરીને કેટલાક યોદ્ધાઓ પરસ્પર બાહુયુદ્ધ કરતા હતા. એ સંઘામમાં મહાગ્રમર્થ વાનરોએ કેટલાક રાક્ષસોને લપડાકથી કેટલાકને લાતોથી, કેટલાકને મુઠિથી, કેટલાકને વૃક્ષથી,

કેટલાકને લીંચણથી તથા કેટલાકને શિલાઓથી મારી નાખ્યા. ૨૨-૨૪

રાક્ષસોનો વિનાશ થતો જોઈ ને વાનરોને ત્રાસ ઉપજાવતો વજ્રહંધ્ર રાક્ષસ પોતાની સેનાને મોખરે આવ્યો અને પાશને ધારણ કરનારો અંતક જેમ પ્રબળો સંહાર કરે, તેમ વાનરોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ૨૫ ત્યારે અશ્વવિદ્યા બાણનારા, અનેક પ્રકારનાં આયુધોવાળા તથા અત્યંત બળવાળા રાક્ષસો પણ કોષમાં આવીને વાનરોને હણવા લાગ્યા.

રાક્ષસોથી વાનરોનો નાશ થતો જોઈને મહા-બળવાન વાલીપુત્ર અંગદ પ્રલયાશિની પેઠે કોષથી ભભૂકી ઊઠ્યો અને તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં. પછી સિંહ જેમ નિર્ભય સુગોનો સંહાર કરે, તેમ વીર્યવાન અંગદ મોઢું વૃક્ષ ઉપાડી તે વડે રાક્ષસોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી અંગદ શ્રેયી વારમાં જ રાક્ષસોને ત્રાસત્રાસ પોકારાવી. એ વેળા અંગદના ગપાટામાં આવતાં જ રાક્ષસોનાં મસ્તક ચિરાઈ જતાં હતાં અને તેઓ કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા. આણું મહાદારણ્ય યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વેળા લાંગી પડેલા રથો તથા ધ્વજોથી તેમ જ મૂએલા અશ્વો, વાનરો અને રાક્ષસોનાં શરીરમાંથી નીકળતા રુદિરથી છવાયેલી રણભૂમિ ભયંકર ભ્રાસતી હતી; તેમ જ ખીલ ખાનુએ ભેંતાં ત્યાં પડેલા હાર, કેયૂર, વસ્ત્ર તથા છત્ર વગેરેથી એ રણભૂમિ શરદઃસ્તુની રાત્રિ જેવી રળિયામણી દેખાતી હતી. યવનના સપાટાથી જેમ સેવમંડળ કંપાયમાન થાય, તેમ અંગદના પરાક્રમથી એ સમયે રાક્ષસહળ કંપિત થઈ રહ્યું. ૨૬-૩૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૫૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૪ મો

અંગદનું પરાક્રમ-વજ્રહંદ્રનો વધ
સ્વબલસ્ય જ દ્વાતેન બહુદસ્ય વલેન જ ।
રાક્ષસઃ ક્રોધમાવિષ્ટો વજ્રવૃંદ્રો મહાબલઃ ॥ ૧ ॥

પોતાની સેનાનો સંહાર થતો જોઈને તથા અંગદનું બળ જોઈને ક્રોધાયમાન થયેલા મહા-

બળવાન વજ્રહંધ્ર રાક્ષસે ઇંદ્રના વજ્ર સરખી ક્રાંતિવાણું પોતાનું ભયંકર ધનુષ્ય સંભળ કહ્યું અને વાનરોની સેના ઉપર બાણની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. અનેક પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરનારા અને રથારૂઢ થયેલા શરવીર રાક્ષસો પણ વેગમાં આવી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૧-૩ ત્યારે વાનરોમાં જેઓ અતિ શરવીર અને યુગ્ધ ગણાતા હતા, તેઓ પણ હાથમાં મોટી શિલાઓ લઈને ચોરેરથી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા. ૪ આ વખતે રાક્ષસો યુગ્ધ યુગ્ધ વાનરો ઉપર હબરો આયુધોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ૫ ત્યારે મદોનમત હસ્તી સરખા શરવીર વાનરોએ પણ રાક્ષસો ઉપર પર્વતશિખરો, વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. ૬ એ પ્રમાણે શરવીર અને યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હંઠનારા રાક્ષસો તથા વાનરોનું મોઢું યુદ્ધ બમ્બું. એ યુદ્ધમાં ભાગેલા મસ્તકવાળા, કપાયેલા હાથપગવાળા તથા શઓથી ઘાયલ થયેલા અસંખ્ય વાનરો અને રાક્ષસો લોહીલુહાણ થઈને પૃથ્વી પર પડતા હતા, ત્યારે તેઓની આસપાસ હબરો કંકપક્ષીઓ, શૂદ્રો, કાગડાઓ તથા શિયાળવાં ફરતાં હતાં. ૭-૮ એ વેળા ખીકણને ભય પમાડે એવાં હબરો કખધો ઊછળતાં હતાં; હસ્ત, ચરણ અને દેહ કપાઈ જવાથી હબરો વાનરો અને રાક્ષસો ટપોટપ પૃથ્વી પર પડતા હતા, ભેતભેતામાં વાનરોનું બળ વધ્યું અને રાક્ષસોનો સંહાર થવા લાગ્યો; ત્યારે વાનરોના હાથનો ઘણો જ માર ખાઈને ત્રાસ પાયેલા રાક્ષસો વજ્રહંદ્રના દેખતાં યુદ્ધ મૂકી નાસી જવા લાગ્યા.

પોતાની સેનામાં ભંગાણ પડેલું જોઈને મહા પ્રતાપી વજ્રહંદ્રને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. તેણે વાનરસેનામાં પ્રવેશ કરી ધનુષ્ય ગેંચી સીધી ગતિવાળાં બાણો વરસાવી વાનરોમાં ત્રાસ વતોવ્યો. અત્યંત ક્રોધ પામેલા પ્રતાપી વજ્રહંદ્રના એકએક બાણથી પાંચ, સાત, આઠ અને નવ નવ વાનરો વીંધાવા લાગ્યા. વજ્રહંદ્રનાં બાણોથી વીંધાઈ ત્રાસ પામેલા વાનરો પીડિત થયેલી પ્રભ જેમ રાબની પાસે ભય, તેમ સુવરાજ અંગદની પાસે દોડી ગયા.

વાનરોને નાસભાગ કરતા બેઈને કૌધયુક્ત થયેલા વાલિના પુત્ર અંગદે વજ્રહંદ્ર ઉપર કરડી નબર કરી. ૧૦-૧૧ પછી જેમ સિંહ અને મદમત હાથી લહે, તેમ અત્યંત કૌધમાં આવેલા વજ્રહંદ્ર તથા અંગદે લલવા લાગ્યો. ૧૭ વજ્રહંદ્ર રાક્ષસે અગ્નિની જ્વાળા સરખાં એક લાખ બાણો મૂકીને અંગદનાં મર્મસ્થળ વીંધી નાખ્યાં. વજ્રહંદ્રનાં બાણો વાગવાથી અંગદનાં અંગે અંગમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું, ત્યારે મહાપરાક્રમી અંગદે એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડી વજ્રહંદ્ર ઉપર ફેંક્યું. ૧૮, ૧૯ વૃક્ષને પોતા ઉપર પડતું બેઈને બરા પથ નહિ ગણરાતા વજ્રહંદ્ર રાક્ષસે એક બાણ મૂકી તે વૃક્ષના કટકા કરી નાખ્યા. વજ્રહંદ્રનું એવું પરાક્રમ બેઈ કપિવર અંગદે મોટી શિલા ઉપાડીને તેના ઉપર નાખી અને ગર્જના કરી. શિલાને પોતાની ઉપર પડતી બેઈને વજ્રહંદ્ર ચાલોકીથી રથમાંથી ઊતરી પડ્યો અને હાથમાં ગદા ઝડપી કરીને પૃથ્વી પર ઊભો રહ્યો. ૨૦-૨૨ અંગદે ફેંકેલી શિલા પડવાથી વજ્રહંદ્રના રથના તથા અધોના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.

ત્યાર પછી અંગદે અનેક વૃક્ષોથી શોભતું મોટું શિખર ઉપાડીને વજ્રહંદ્રના મસ્તક ઉપર નાખ્યું, જે વાગવાથી રુધિરનુ વનન કરતો વજ્રહંદ્ર મૂર્ચ્છિત થઈ દીર્ઘ શ્વાસોચ્છ્વાસ હેતો પૃથ્વી પર પડ્યો. એક મુહૂર્ત પછી તેની મૂરછાં વળી અને સચેત થયો; ત્યારે તેણે પોતાની સામે ઊભેલા અંગદની છાતીમાં કૌધભેર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. પછી ગદાનો ત્યાગ કરીને એ બન્ને જણા પરસ્પર મુક્ષામુક્ષીથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૨૩-૨૭ એકબીજાને મુદ્ધિઓના પ્રહાર થવાથી રુધિર એકેતા તથા અત્યંત શ્રમિત થયેલા વજ્રહંદ્ર અને અંગદ એ બન્ને જણ આકાશમાં લડતા મંગળ અને ધુધની પેઠે શોભતા હતા.

પછી પરમ તેજસ્વી કપિશ્રેષ્ઠ અંગદે પુખ્તોથી અને કૃણોથી શોભતું એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડ્યું, ત્યારે વજ્રહંદ્રે પથ તેવું જ બીણું વૃક્ષ લઈને યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ૨૮, ૨૯ શૌરીક વાર યુદ્ધ કર્યો પછી વજ્રહંદ્ર રાક્ષસે ઋષભના આમડાની ઢાલ તથા

મજ્જૂત મ્યાનવાળી અને ઘૂઘરીઓ બાંધેલી મૂઠવાળી તરવાર ઝડપી કરી, ત્યારે અંગદે પથ તેવાં જ બીજાં ઢાલ-તરવાર લઈને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૩૦ એકમેકને જીતવાની ઇચ્છાવાળા અંગદ અને વજ્રહંદ્ર બન્ને જણા વિચિત્ર પ્રકારે ફરતા એકબીજાને પ્રહાર કરી ગર્જતા હતા. શરીરમાં ઘાવ થવાથી નીકળતા રુધિરને લીધે એ બન્ને જણા પ્રકુલિત થયેલાં ખાખરાનાં જે વૃક્ષ સરખા શોભતા હતા. યુદ્ધ કરતાં અત્યંત પરિશ્રમ પડવાથી તે બન્ને જણા શૌરીક વાર પૃથ્વી પર ઘૂંટણભેર થઈ રહ્યાં; ૩૧, ૩૨ પરંતુ કોધને લીધે દેહીપ્રમાન નેત્રવાળો કપિવર અંગદ તો ફંડ વડે હજાયેલા સર્પની પેઠે એક ક્ષણવારમાં જ ઊછળ્યો. ૩૩ અને તેણે અકચરિત પાણીહાર તરવાર વડે વજ્રહંદ્ર રાક્ષસનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. ૩૪ ત્યારે વજ્રહંદ્રના દેહમાંથી બળખળાટ કરતું રુધિર વહેવા માંડ્યું અને તરવારથી કપાયેલા તેના મસ્તકનાં જે કાચલીં ફર બઈ પડ્યાં. વજ્રહંદ્રને હજાર પડેલા બેઈ ભય તથા ત્રાસને લીધે અત્યંત મોહિત થયેલા બાકીના રાક્ષસો વાનરોના માર ખાતા ખાતા લંકામાં નાસી ગયા અને રાવણની આગળ શરમને લીધે નીચું બેઈ વીઢે મોઢે ઊભા રહ્યા. ૩૫, ૩૬

જેમ વૃત્રાસુરને મારીને દેવોની મધ્યે ઊભેલા ઈંદ્ર આનંદ પામે, તેમ હૃષ્ટ વજ્રહંદ્ર રાક્ષસને હણીને વાનરોની વચ્ચે ઊભેલા અંગદ હર્ષિત થયો. ૩૭ ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રજીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમા ૫૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પપ મો

અઠ-પનતું બળ-પરાક્રમ

વજ્રદંટ્રુ હર્ષ ક્રુત્વા વાલિપુત્રેણ રાવણા ।

લલાપ્યક્ષમુવાચેન્ન કૃતાક્ષાલિમુપસ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

અંગદે વજ્રહંદ્રને માર્યો એ સમાચાર સાંભળી રાક્ષસોના રાજા રાવણે પોતાની આગળ હાથ બેડી ઊભેલા સેનાપતિ પ્રહસ્તને કહ્યું: ૧ 'હે પ્રહસ્ત ! હવે તું ભયંકર પરાક્રમવાળા આપણા બળવાન રાક્ષસો ને અઘરિયામાં નિપુણ એવા અઠ-પન રાક્ષસની સરહારો હેઠળ યુદ્ધ કરવા મોકલ.' એ

અકંપન શત્રુઓને જીતવામાં તેમ જ પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ તથા નિયમન કરવામાં ઘણું જ કુશળ છે. વળી તે નિરંતર મારી આઘાતી ઇંગ્લે છે અને સંગ્રામમાં પ્રીતિવાળો છે.^૩ અને ખાતરી છે કે એ અકંપન રાક્ષસ યુદ્ધમાં જઈ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને અવશ્ય જીતશે અને સઘળા વાનરોને સંહાર કરશે.^૪

રાવણની આજ્ઞા શિરોવંધ કરીને મહાબળવાન પ્રહસ્તે રાક્ષસોની સેનાને યુદ્ધ માટે સત્તર સજ્જ થવાનો હુકમ કર્યો.^૫ સેનાપતિ પ્રહસ્તની આજ્ઞા થતાં જ મિહામણાં નેત્રવાળા અને ભયંકર રૂપવાળા અનેક રાક્ષસો નાના પ્રકારનાં આયુધ ગ્રહણ કરી યુદ્ધ માટે નીકળ્યા.^૬ એ વેળા મેઘ સરખા શ્યામ વર્ણવાળો, મેઘ જેવા પ્રૌઢ દેહવાળો અને મેઘના જેવી ગર્જનાવાળો અકંપન રાક્ષસ યુદ્ધ સુવર્ણથી મહેલા વિશાળ રથમાં બેસી કૂર રાક્ષસદળથી વીંટાઈ યુદ્ધ માટે નીકળ્યો. એ અકંપન અત્યંત તેજસ્વી હોવાથી રાક્ષસોની મધ્યે સૂર્યના સરખો જણાતો હતો અને યુદ્ધ વિશે દેવો તથા અસુરોથી પણ કંપાયમાન થાય એમ ન હતો.

યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહથી ઉતાવળે પ્રયાણ કરતા અકંપનના રથે એટલા અધો એકાએક દીન-દીલા થઈ ગયા, તેની કાખી આંખ ફરકવા લાગી. સુખા-કૃતિ નિસ્તેજ થઈ ગઈ અને તેનો કંઠ પણ ગળ ગળો થઈ ગયો. વળી નિર્મળ દિવસો છતાં એકદમ વાવાઝોડાની સાથે વાદળાં થઈ આવ્યાં અને ધ્રુમ્મસ વરસવા લાગ્યું. ઉપરાંત મૃગો તથા પક્ષીઓ કૂર અને અશુભ શબ્દ કરવા લાગ્યાં; છતાં એ ઉત્પાતોને ન ગણકારતાં સિંહ સરખી ગરહનવાળો અને શાર્પ્દના જેવો પરાક્રમી અકંપન રણભૂમિ પ્રત્યે આવ્યો. અકંપનની સાથે જતી રાક્ષસસેનાનો સમુદ્રને પણ ખળભળાવી મૂકે એવો મોટો કોલાહલ થતો હતો, જે સાંસળી વાનરોની સેના ત્રાસ પામી ગઈ.

જેતજેતામાં બંને સૈન્યો સામસામે આવી ગયાં અને વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો લઈ ઊભેલા વાનરો અને રાક્ષસોનું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું.^{૭-૧૫}

રામ તથા રાવણને અર્થે પોતાના પ્રાણોની પણ દરકાર નહિ કરનારા વાનરો તથા રાક્ષસો અત્યંત ખળવાળા અને પ્રૌઢ શરીરવાળા હતા. એકબીજાને હણવાની ઇંગ્લાથી તેઓ કોપભરે ચોટી ચોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા કે જેનો મોટો કોલાહલ ઘણે દૂર ઝંભળાતો હતો. યુદ્ધ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોના અરણ્યપ્રહારથી ઊઠેલી રુધિરચુકત રંગીન ધૂળથી ઘેરે દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ. એ સંગ્રામમાં રેશમી વસ્ત્ર જેવી લાલપીળી રજ એટલી બધી ઊડતી હતી કે જેથી કોઈ કોઈને દેખી શકતું ન હતું. રજને લીધે ધન, પતાકા, ઢાલ, અથ, હથિયાર તથા રથ એમાંનું કંઈ પણ જણાતું ન હતું. માત્ર એકબીજા સામે દોડી ગર્જના કરતા સૈનિકોનો મોટો કોલાહલ કાને પડતો હતો. એ વેળા વાનરો તથા રાક્ષસો કોઈ કોઈને ઝોળખી શકતા ન હતા, જેથી ક્રોધાયમાન થયેલા વાનરો વાનરોને અને રાક્ષસો રાક્ષસોને જ મારી નાખતા હતા. આમ એકબીજાને હણતા વાનરોએ તથા રાક્ષસોએ પૃથ્વી પર રુધિરનો કાઢવ કરી મૂક્યો. સંગ્રામભૂમિ રુધિર વડે ભિન્નઈ ગઈ, એટલે રજ પણ ઊડતી બંધ થઈ ગઈ. એ વેળા ઘવાયેલા તથા ગતપ્રાણ થઈ પડેલા વાનરો અને રાક્ષસોનાં શરીરોથી વ્યાસ થયેલી પૃથ્વી ભયંકર જણાવા લાગી. એ યુદ્ધમાં વૃક્ષ, શક્તિ, ગદા, પ્રાસ, શિલા, પરિઘ અને તોમરો વગેરે ગ્રહણ કરીને વાનરો તથા રાક્ષસો પરસ્પરને હણતા હતા. ભયંકર કર્મવાળા વાનરો યુદ્ધ કરતાં કરતા રાક્ષસોને પોતાની પરિઘ સરખી બંને ભુલ-ઓમાં ઘાલીને મસળી નાખતા હતા; ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા રાક્ષસો પણ શક્તિ તથા તોમર વગેરે શસ્ત્રોનો વડે વાનરોને કાપી નાખતા હતા. એ સમયે રાક્ષસસેનાનો સરદાર અકંપન ભયંકર પરાક્રમવાળા પોતાના સૈનિકોને શરૂ ચડાવતો હતો. વાનરો પણ પોતાના પરાક્રમબળથી રાક્ષસોનાં શરૂ છીનવી લઈને તેઓને ચોટાં વૃક્ષો તથા શિલાઓ વડે કચ્છી નાખતા હતા. એ અરસામાં અત્યંત ક્રોધ પામેલા કુસુદ, નલ તથા મેઠ, એ ત્રણે વાનરોએ એવો તો અપારો લગાવ્યો કે જેતજેતામાં વૃક્ષોના પ્રહારથી રાક્ષસોની સેનાનો મોખરો તોડી નાખ્યો

અને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો વડે ફેટલાયે
રાક્ષસોને અધમૂઆ કરી સુવાહી દીધા. ^{૧૬-૨૮}
ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુક્રાંડમાં ૫૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદ મો

અક'પનનો વધ

તત્ત્વદૃષ્ટ્વા સુમહત્કર્મ ફલં વાનરસત્તમૈઃ ।

કોવમાહારયામાસ યુધિ તીવ્રમક્ષપ્તનઃ ॥ ૧ ॥

વાનરોના હાથથી રાક્ષસોના વિનાશ થતો
જોઈને અક'પન રાક્ષસને ઘણો જ ક્રોધ અહ્યો. ^૧
પોતાના શત્રુઓનું પરાક્રમ જોઈને ક્રોધને લીધે
લાલચોળ થઈ ગયેલો અક'પન ધનુષ્યોના ટંકાવ
કરી પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો: ^૨ 'હે
સારથિ! બળવાન વાનરો આપણા ઘણા રાક્ષસોના
નાશ કરે છે; માટે સત્ત્વર તું મારા રથને વાનરોની
સેના આગળ લઈ જા. ^૩ અત્યંત બળવાળા, ભયંકર
ક્રોધવાળા તથા વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોથી યુદ્ધ
કરનારા આ વાનરો મારી સામે ઊભેલા છે. ^૪
તેઓએ આખા રાક્ષસદળને પીડિત કર્યું છે અને
તેઓ પોતાના પરાક્રમબળથી કુદારી રહ્યા છે, માટે
આજે હું તેઓના સંહાર કરવા ઇચ્છું છું. ^૫

પછી સારથિએ અક'પનનો રથ વાનરસેના
તરફ દોડાવ્યો; એટલે અક'પન દ્રરથી જ વાનરો
ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ^૬ અક'પનનાં બાણ
વાગવાથી વાનરો યુદ્ધ છોડીને નાસવા લાગ્યા.
અક'પનના શરપ્રહારથી વાનરોને મૃત્યુવશ થતા
તથા નાશી જતા જોઈને મહાબળવાન હનુમાન
તેઓની વહારે અહ્યો; ત્યારે સઘળા વાનરોને ધૈર્ય
આવ્યું અને તેઓ હનુમાનને વીંટાઈ વળ્યા. ^{૭-૮}
મહાબળવાન હનુમાનનો આશ્રય પ્રાપ્ત થતાં જ
સર્વ વાનરોનું બળ ભઠ્ઠી ઊઠ્યું. ^૯ પર્વત સરખી
મૌઠ કાચાવાળા હનુમાનને પોતાની સામે ઊભેલો
જોઈ, ઇંદ્ર જેમ મોટી ધારાઓથી જળ વરસાવે,
તેમ અક'પન રાક્ષસ તેના ઉપર બાણ વરસાવવા
લાગ્યો. પોતાના શરીર પર થતા બાણપ્રહારને નહિ
ગણકારતાં મહાબળવાન હનુમાને અક'પનનો વધ
કરવાની ઇચ્છા કરી. ^{૧૧, ૧૨} ત્યારે મહાતેજસ્વી

કપિવર હનુમાન જરા હાસ્ય કરીને તથા અરણ્ય-
પ્રહારથી પૃથ્વીને ધમધમાવીને અક'પન ઉપર
ધરતો. ^{૧૩} એ વેળા ઉપરાઉપરી ગર્જના કરતા અને
દેહીઅમાન તેજવાળા કપિવર હનુમાનનું રૂપ ગળ-
હળતા અગ્નિ જેવું દુર્ધર્ષ જણાવા લાગ્યું. પોતાની
પાસે કાંઈ પણ હથિયાર નહિ હોવાથી મહાબલિ
કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને ક્રોધભરે અક'પર્વત ઉપાહ્યો
અને મોટી ગર્જના કરી. પર્વતને પોતાના મસ્તકની
ચોથેર ફેરવતો કપિવર હનુમાન પૂર્વે ઇંદ્ર જેમ વજ્ર
ઉગારીને નસુચિને મારવા દોહ્યો હતો, તેમ
અક'પન રાક્ષસની સામે દોહ્યો. ^{૧૪, ૧૫} હનુમાનને
પોતાની ઉપર ધસી આવતો જોઈને અક'પને
'અર્ધચંદ્ર' નામનાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેના
હાથમાં રહેલા પર્વતના ચૂરચૂરા કરી નાખ્યા; એટલું
જ નહિ, પણ અક'પનનાં બાણો વાગવાથી પર્વતને
ભૂકેા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. એ જોઈને અત્યંત
ક્રોધાચ્છાન્ન થયેલા હનુમાને મોટા પર્વત જેવા
ભાથા 'અશ્વકર્ણ' નામના એક વૃક્ષને જોરથી સમૂળ
ખેંચી કાઢ્યું, મોટી શાખાવાળા એ વૃક્ષને
ઉપાડીને મહાતેજસ્વી હનુમાને ખૂબ વીંટોટવા
માડ્યું. ^{૧૬-૨૧} એ સમયે અત્યંત ક્રુદ્ધ થયેલો
કપિકુંજર હનુમાન ધમધમાટ ચાલીને પૃથ્વીને
કંપાચ્છાન્ન કરવા લાગ્યો તથા મોટાં મોટાં વૃક્ષોને
પાડી નાખવા લાગ્યો. ^{૨૨} એ વેળા કપિવર હનુમાન
માર્ગમાં આડે આવતા હસ્તીઓ, મહાવતો, અશ્વો,
સવારો, રથો, રથીઓ તથા પદાતિઓના સંહાર
કરતો હતો. ^{૨૩} સાક્ષાત્ કાળ સરખા, પ્રાણુ હરણ
કરનાર કપિવર હનુમાનને મોટું વૃક્ષ ઉગારી
આવતો જોઈને સઘળા રાક્ષસો નાસભાગ કરવા
લાગ્યા. ^{૨૪} રાક્ષસોને ભય ઉપભવીને નસાડી મૂકતા
અને પોતાની સામે ધસી આવતા હનુમાનને
જોઈને કાંઈક શોભ પામેલા અક'પન રાક્ષસ ગર્જના
કરી. ^{૨૫} અને પછી દેહને છેદી નાખે એવાં તીક્ષ્ણ
ચોદ બાણો મારીને હનુમાનને વીંધ્યો. ^{૨૬} તીક્ષ્ણ
અણીવાળાં બાણો હનુમાનની મૌઠ કાચામાં ચોંટવા-
થી તે ઘણાં વૃક્ષોવાળા પર્વત જેવો, કિંવા પ્રકુલિત

અશોકવૃક્ષ જેવો અથવા તો ધુમાડા વિનાના અગ્નિ જેવો દેખાવા લાગ્યો. ૨૭, ૨૮ પછી કોપયુક્ત થયેલા મહાત્મા હનુમાને ધીભૂં એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડીને અત્યંત બળપૂર્વક અકંપન રાક્ષસના માથામાં આપટયું. તેના પ્રહાર થતાં જ હુહાત્મા અકંપન ધ્રુણી પર ઢળી પડ્યો અને તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. ભૂકંપ થવાથી જેમ વૃક્ષ કંપાયમાન થાય, તેમ અકંપનને મરણ પામી પડેલો ભેઈને સઘળા રાક્ષસો કંપાયમાન થયા અને નાસવા લાગ્યા. ૨૯-૩૧ વાનરોએ જ્યારે રાક્ષસોની પૂંઠ પકડી, ત્યારે પરાજય પામેલા તે રાક્ષસો ત્રાસ પામીને તથા આયુષો ફેંકી દઈને લંકા તરફ નાઠા. ૩૨ પરાજય પામવાથી ઉદ્વેગયુક્ત થયેલા, છૂટા કેશવાળા, પર-સેવાથી ભીનાં થયેલાં અંગવાળા અને એકળીખની હંડફેટે ચઢતા એ રાક્ષસો વાનરોના ભયથી વારંવાર પાછું ફાળી ભેટા લંકાનગરીમાં પેસી ગયા.

રાક્ષસોના લંકામાં નાસી ગયા પછી સર્વ વાનરો એકઠા મળી હનુમાનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા; ત્યારે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને પણ સઘળા વાનરો-નો યથાચોગ્ય સત્કાર કર્યો. પછી રણભૂમિમાં મૂર્ચ્છિત થઈ (અધમૂઆ) પડેલા રાક્ષસોને વાનરો ભેરથી આમતેમ ખેંચવા લાગ્યા અને જય થવાથી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ૩૩-૩૭ જેમ વિષ્ણુ ભગવાન મહાબળવાન મધુકૈટભને હણીને શોભતા હતા, તેમ મહાબળવાન કપિકુંજર હનુમાન અત્યંત બળવાળા અકંપન રાક્ષસને હણીને વીર પુરુષોની શોભાને પ્રાપ્ત થયો. ૩૮ એ વેળા સર્વ દેવોએ, રામ-લક્ષ્મણે, વિભીષણે અને સુગ્રીવ આદિ કપિ-ઓએ હનુમાનનો ઘણો જ સત્કાર કર્યો. ૩૯ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૫૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૭ મો

રાવણનો મુખ્ય સેનાપતિ પ્રહસ્ત-
તેનું યુદ્ધ અંતુ

અકમ્પનવર્ણ શ્રુતા કુદ્ધો વૈ રાક્ષસેશ્વર ।
કિંચિદ્દીનમુલક્ષ્યાપિ સર્ચિવાસ્તાનુદૈક્ષત ॥ ૧ ॥
અકંપનનો વધ થયો. સાંભળીને રાક્ષસોના

રાજા રાવણનું મુખ કાંઈક ભિતરી ગયું અને તે મંત્રીઓની સામે ભેઈ રહ્યો. ૧ પછી મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરીને સવારના પહોરમાં તે સેનાઓની વ્યૂહરચના ભેવા અર્થે લંકામાં ફરવા નીકળ્યો. ૨ એ વેળા રાવણે ધન-પતાકાથી શોભતી પોતાની લંકાનગરીને પૃથક્ પૃથક્ વિભાગમાં ગોઠવાયેલી રાક્ષસસેનાઓથી સુરક્ષિત થયેલી દીડી, ૩ પરંતુ લંકાને ઓરેર વાનરોથી ઘેરાયેલી ભેઈને રાવણે યુદ્ધકુશળ પ્રહસ્ત પ્રધાનને પોતાનું હિત થાય તેવા વચનો કહેવા માંડ્યાં.

રાવણે કહ્યું : ‘હે પ્રહસ્ત ! શંતુઓની સેના છેક આપણા નગરની પાસે આવી ઘેરા ધાલીને પડી છે, એટલે હે યુદ્ધચતુર પ્રધાન ! આમ એકા એક આવી પડેલી આપત્તિમાંથી નગરને બચાવવા-નો યુદ્ધ સિવાય બીજો એકે ઉપાય મારા ભેવામાં આવતો નથી. ૪, ૫ હવે તો હું, મારા સેના પતિ તું, કુંભકર્ણ, ઈન્દ્રજિત અથવા નિકુંભ એટલા જણ જ આ ભાર ઉપાડવા સમર્થ છે; ૬ માટે તું એક મોટી સેના સજ્જ કરીને વિજય-પ્રાપ્તિ માટે વાનરોની સામે બ. ૭ તું રાક્ષસોની સેના લઈને લંકામાંથી બહાર નીકળીશ કે તુરંત જ અપળ સ્વભાવવાળા વાનરો રાક્ષસોની ભયંકર ગર્જનાઓ સાંભળીને પલાયન કરી જશે. ૮ જેમ હસ્તીઓ સિંહનો નાદ સાંભળીને નાસી ભય છે, તેમ અંચળ પ્રકૃતિવાળા એ અવિવેકી વાનરો તારો સિંહનાદ સાંભળીને કયાંય નાસી જશે. ૯ એટલે એકલા અને નિરાધાર થયેલા રામ-લક્ષ્મણ તારા એકલા અને નિરાધાર થયેલા રામ-લક્ષ્મણ તારા તાબામાં આવી જશે. હે મંત્રીશ્રેષ્ઠ ! યુદ્ધમાં તારું મરણ થાય એ શંકાભરેલું છે; પરંતુ શ્રેય થવાનું નિશ્ચિત છે; અર્થાત્ યુદ્ધમાં ઠોણ હારશે અને ઠોણ જીતશે, એ પ્રથમથી નિશ્ચિત થઈ શકતું નથી, પણ યુદ્ધમાં જીતવાથી રાખ્યાદિનો લાભ થાય અને મરણ થવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય એ તો નિશ્ચિત છે; માટે યુદ્ધ કરવા જવું એ નિઃસંશય શ્રેયસ્કર છે. હે પ્રહસ્ત ! આ મારો નિશ્ચય તને અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ છે ? ૧૦, ૧૧

ત્યારે સેનાપતિ પ્રહસ્ત શુકાચાર્ય જેમ બધે-

રાજાને કહે તેમ રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^{૧૦}
'હે રાજન્ ! આ સમયમાં પૂર્વે સઘળા કુશળ
મંત્રીઓની સાથે આપણે વિચાર કરેલો છે અને
તે વેળા સિદ્ધ સિદ્ધ મત પડવાથી વિવાદ પણ થઈ
ચૂક્યો છે.^{૧૧} એ સમયે મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે
ચીતા રામને પાછી આપવાથી જ આપણું શ્રેય થશે
અને જો એમ નહિ કરવામાં આવે તો મોટું યુદ્ધ
થશે. હે રાજન્ ! હમણાં એ પ્રમાણે જ થતું ભેવા-
માં આવે છે;^{૧૨} પરંતુ હે મહારાજ ! તમેાએ
વખતોવખત અનેક પ્રકારનાં દાન, માન તથા શાન્તિ-
ચુકત વાક્યોથી આરો સત્કાર કરેલો છે; એટલે હું
તમારું હિત ધ્યાન તેજુ કેમ ન કરું ?^{૧૩} હે રાજન્ !
તમારું કાચું કરવા માટે હું મારા પુત્રની, સ્ત્રીની,
ધનની કે ભવિતની પણ દરકાર રાખવા ઇચ્છતો
નથી. હે રાક્ષસેન્દ્ર ! ભુજો, હું આજે તમારે માટે
યુદ્ધમાં પ્રાણ અર્પણ કરવાને તૈયાર જ છું'.^{૧૪}

એ પ્રમાણે રાજા રાવણને ધૈર્ય આપીને સેના
પ્રતિ પ્રહસ્તે પોતાના હાથ નીચેના બલાધક્ષેને
કહ્યું :^{૧૫} 'અરે, યો બલાધક્ષે ! તમે ઉતાવળે
જાઓ અને રાક્ષસોની મોટી સેનાને સત્વર તૈયાર
કરી લાવો. આજે સંજામભૂમિ વિષે મારાં તીવ્ર
ખાણેથી હજાર પડેલા શત્રુઓનાં માંસનું ભક્ષણ
કરીને માંસાહારી જંગલી પશુ-પક્ષીઓ તૃપ્ત
થશે'.^{૧૬,૧૭}

સેનાપતિનેા હુંમ મળતાં જ સઘળા બલા-
ધક્ષેા ઉતાવળે રાક્ષસસૈન્યોને તૈયાર કરવા લાગ્યા.
જેતજેતામાં જ નાના પ્રકારનાં આયુધોવાળા ભય-
ંકર રાક્ષસોથી લંકાનગરીના રાજમાર્ગ ભરાઈ ગયા.
યુદ્ધમાં વિજય મળે એટલા માટે રાક્ષસો એ વેળા
શાંતિહોમ કરી અગ્નિને તૃપ્ત કરવા લાગ્યા તથા
પ્રાણેણનું પૂજન-અર્ચન કરવા લાગ્યા. એથી ત્યાં
આગળ પુષ્પોની તથા અગ્નિમાં હોમાતાં ઘૂત વગેરે
હુંતદ્રવ્યની સુગંધ ફેલાઈ રહી. ધનુષ્ય તથા કવચ-
થી સુસજ્જિત થયેલા રાક્ષસો મંત્રિત કરેલી પુષ્પ-
માળાઓ ધારણ કરી રાજમહેલ આગળ એકઠા
થયા અને રાજા રાવણને પ્રણામ કરી પ્રહસ્તને
વીંટાઈ વળ્યા. પછી રાવણની આજ્ઞાથી યુદ્ધની

ભયંકર ભેરી વગડાવીને પ્રહસ્ત પ્રધાન વેગીલા
અશ્વવાળા તથા ચતુર સારથિવાળા રથમાં બેઠો. તે
રથ મેઘ સરખા ગડગડાટવાળો અને ચંદ્ર-સૂર્ય
સરખો બળકતો હતો; તેમાં સઘળાં આયુધો ગોઠ-
વેલાં હતાં; તેના ઉપર સર્પના ચિહ્નવાળો ધ્વજ
ફરકતો હતો; તેમાં જોસવાનું સ્થાન ઘણું જ સુંદર
હતું; તેનાં પૈડાં મજબૂત હતાં અને સુવર્ણની મળી-
વાળો તે રથ પોતાની કાંતિથી કેમ જાણે હાસ્ય
કરતો હોય એવો દેખાતો હતો. એવા અનુપમ
રથમાં બેસી રાવણની આજ્ઞા લઈ, પ્રહસ્ત પ્રધાન
મોટી સેના સહિત ઉતાવળે લંકાની બહાર નીકળ્યો.
એ વેળા અનેક પ્રકારનાં વાજિત્રો તથા હુંહુભિ-
ઓના મેઘ સરખા ઘોષથી દરે દિશાઓ ગાજી
ઊઠી.^{૨૦-૨૮} સેનાપતિ પ્રહસ્ત યુદ્ધે ચડ્યો એ વેળા
ઉપશઉપરી શંખનાદો પણ થવા લાગ્યા. બિહામણા
રૂપવાળા અને ગ્રીહ કાયાવાળા ભયંકર રાક્ષસો
મોટી મોટી ગજાના કરતા પ્રહસ્તની આગળ ચાલતા
હતા. નિરાંતક, કુંભકનુ, મહાનાદ તથા સસુન્નત,
એ ચાર રાક્ષસો પ્રહસ્તના સહાયક હતા અને
તેઓ તેની આસપાસ ચાલતા હતા.^{૨૯,૩૦} એ
પ્રમાણે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલાં તથા હાથીના
ટોળા જેવા ભયંકર સૈન્ય સહિત પ્રહસ્ત રાક્ષસ
લંકાના પૂર્વ તરફના દરવાજેથી બહાર નીકળ્યો.^{૩૧}
સસુદ્ર જેવડી મોટી સેનાથી વીંટાયેલો અને
કાલાંતક સરખો કૂર પ્રહસ્ત રાક્ષસ ક્રોધભેર
લંકામાંથી બહાર નીકળ્યો. એ વેળા રાક્ષસોના
પગના ધમધમાટથી તથા ગજાનાથી લંકાનાં સઘળાં
ભૂતપ્રાણીઓ આકુળબાકુળ થઈ અમાંગલિક શબ્દ
કરવા લાગ્યાં; માંસ તથા રુધિરનું ભોજન કરનારાં
પક્ષીઓ નિર્મળ આકાશમાં પ્રહસ્તના રથ ઉપર
આવીને અવળા ફેરા ફરવા લાગ્યાં;^{૩૨-૩૪} ભયંકર
શિયાળવા સૂર્ય સન્મુખ રહી મોંમાંથી અગ્નિ
એકવા લાગ્યા; ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા; કઠોર વાયુ
વાવા લાગ્યો;^{૩૫} એકબીજા ઉપર ક્રોધે ભરાયેલા
બ્રહ્મા કાંતિહીન દેખાવા લાગ્યા; ભયંકર ગર્જના
કરતા મેઘમાંથી પ્રહસ્તના રથ ઉપર તથા તેના
સૈનિકો ઉપર રુધિર વરસવા માંડ્યું અને પ્રહસ્તના

રથની ધબ ઉપર દક્ષિણાભિમુખે ઝેઠેલો યુધ્ધપક્ષી
પોતાની ચાંચ વડે બન્ને પાંખોને ખોતરવા લાગ્યો.
વળી ઘણી વાર સંઘ્રામમાં જવાના અભ્યાસવાળો
પ્રહસ્તનો સારથિ કે જે અશ્વવિદ્યાનો શિક્ષક તથા
સૂતભતિમાં જ જન્મેલો હતો, તેના હાથમાંથી પથ્થુ
આધુક પડી ગંધ; તેમ જ યુદ્ધ કરવા નીકળતી વેળા
સેનાપતિ તથા સૈનિકોની કેલીપ્યમાન કાંતિ હતી,
તે એક ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઈ ગઈ તથા સરખી
ભૂમિમાં ચાલતા અશ્વો પથ્થુ અજડાઈ પડવા લાગ્યા.
છતાં એ સર્વ અપશુકનોને નહિ ગણકારતાં
પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળો પ્રહસ્ત વાનરો તરફ આંધ્યો.
મોટી સેના સહિત પ્રહસ્તને આવતો ભેઈ વાનર-
સૈન્ય પથ્થુ સંજ્ઞ થઈ ઊછું રહ્યું. ૩૬-૪૦

એ વેળા યુદ્ધ માટે પૃથ્વીમાંથી વૃક્ષોને ખેંચી
કાઢતા તથા શિલાઓને ઉખેડતા વાનરોના મોટા
કોલાહલ થતો હતો. ૪૧ એક તરફથી ગર્જતા
રાક્ષસો અને બીજી તરફથી ગર્જતા વાનરો પૂરેપૂરા
યુદ્ધના ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા. ૪૨ એ સમયે
વેગમાં આવેલા તથા એકબીજાનો વધ કરવાની
ઇચ્છાથી પરસ્પર મોટા સાદે બોલાવતા વાનરો
અને રાક્ષસોના મોટા કોલાહલ થઈ રહ્યો. ૪૩

પછી જેમ પતંગિયું પોતાના જ વિનાશ માટે
ઉતાવળે આગમાં જઈ પડે છે, તેમ હુર્મતિ પ્રહસ્ત
રાક્ષસ પોતાના જ વિનાશ અર્થે વ્યૂહરચનામાં
ગોઠવાયેલી વાનરસેનાની આગળ શીઘ્ર ગતિથી
જઈ પહોંચ્યો. ૪૪

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૫૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદમે

ભયાનક યુદ્ધ-સેનાપતિ નીલનું

પરાક્રમ-પ્રહસ્તનો વધ

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं द्रष्टुवा रणक्षतोद्यमम् ।

उवाच सस्मितं रामो विभीषणमरिन्दमः ॥ ૧ ॥

પ્રહસ્તને યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ થઈ આવતો ભેઈ
શુનુઓનું દર્શન કરનારા રામચંદ્રે જરા સ્મિતપૂર્વક
વિભીષણને પૂછ્યું: ૧ 'હે મહાબાહુ! મોટી કાયા-
વાળો તથા અત્યંત વેગવાળો આ રાક્ષસ મોટી

સેના લઈને આવે છે તે કૈણ છે અને તેનાં શીર્ષ,
બળ તથા પરાક્રમ કેવા છે?'

રઘુવીરનું વચન સાંભળી વિભીષણે કહ્યું: ૨
'હે રાઘવ! એ રાઘવનો 'પ્રહસ્ત' નામનો મુખ્ય
સેનાપતિ છે અને તે હાલમાં રાઘવની બધી સેના-
માંથી ત્રીજા ભાગનું સૈન્ય લઈને યુદ્ધે ચડ્યો છે.
એ રાક્ષસ પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળો, વીર્યવાન અને
અશ્વવિદ્યા બહુનારો છે. ૪'

પછી રાક્ષસોથી વીંટાયેલા, ભયંકર પરાક્રમ-
વાળા અને ગર્જના કરતા પ્રહસ્તને આવતો ભેઈ
બળવાન વાનરોની મોટી સેના તેના સામે ઉપરા-
ઉપરી ગર્જનાઓ કરવા લાગી. ૫-૬ એ વેળા
વિજયની ઇચ્છાથી વાનરોની ઉપર ધસી આવતા
રાક્ષસોના હાથમાં તરવાર, શક્તિ, ઝટ્ટિ, ત્રિશૂળ,
ખાણ, સુસલ, ગદા, પરિધ, ખાસ, તરફહતરફની
ફેરસીઓ અને વિચિત્ર પ્રકારનાં ધનુષ્ય વગેરે અક-
ચકિત આયુધો શોભી રહ્યાં હતાં. ૭-૮ વાનરો પથ્થુ
રાક્ષસસેનાને આવતી ભેઈ યુદ્ધ કરવા માટે પ્રકૃષ્ટિત
વૃક્ષો, પર્વતશિખરો તથા મોટી મોટી શિલાઓ
અહણ કરી સંજ્ઞ થયા. ૯

ભેતભેતામાં બન્ને સેનાઓ એકઠી થઈ અને
હારણ સંઘ્રામ મંડાયો ને અસંખ્ય ખાણો તથા
શિલાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી. એ સંઘ્રામમાં રાક્ષસો
અનેક વાનરોને તથા વાનરો ઘણા રાક્ષસોને હણવા
લાગ્યા. ૧૦-૧૧ રાક્ષસોએ કેટલાક વાનરોને ત્રિશૂળ-
થી વીંધી નાખ્યા, કેટલાકને ચક્ર વડે કાપી નાખ્યા,
કેટલાકને પરિધથી હણ્યા અને કેટલાકને ફેરસીથી
છેદ્યા. ૧૨ વળી રાક્ષસોનાં સચોટ ખાણો વાગવાથી
કેટલાક વાનરો હૃદય ચિરાઈ જવાને લીધે સૂચિત
થઈ પૃથ્વી પર પડતા હતા; ૧૩ તેમ જ શૂરવીર રાક્ષસો-
ની તલવારોથી કપાઈને બે ભાગ થયેલા કેટલાક
વાનરો પૃથ્વી ઉપર તરફડતા હતા અને પડ્યાં
ચિરાઈ જવાથી કેટલાક વાનરો ચીસો ધાડતા હતા.

ત્યારે અત્યંત ક્રોધ પામેલા બીજા વાનરોએ
વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરોના પ્રહારથી રાક્ષસોને
લોંચલોચા કરવા સંજ્ઞા. ૧૪-૧૫ વળ સરખી કોર
લપડાકો તથા કુટ્ટિઓના પ્રહારથી તેમણે રાક્ષસોને

એવા તો ઘાયલ કયાં કે તેઓની આંખો ચડી ગઈ, હાંત પડી ગયા અને તેઓ હોહી ઝોકતા પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૬} એ વેળા સિંહનાહ કરતા તથા આત્મનાહ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોનો મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૭} વીરમાર્ગને અનુસરનારા અને આનંદિત મુખવાળા રાક્ષસો તથા વાનરો અત્યંત ક્રોધમાં આવીને નિર્ભયપણે યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૮}

હવે નરાંતક, કુંભહનુ, મહાનાહ અને સમુન્નત એ ચારે પ્રદસ્તના મુખ્ય સચિવોએ વાનરોનો સંહાર કરવા માંડ્યો.^{૧૯} એ બેઈ ક્રોધ પામેલા દ્વિવિધ વાનરોએ મોટા પર્વતશિખરથી એ ચાર પૈકી નરાંતક રાક્ષસને માર્યો;^{૨૦} એટલામાં મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલો દુર્યુષ વાનર ચેતનામાં આવ્યો અને તેણે સાવધ થઈ એક મોટા વૃક્ષ વડે સમુન્નત રાક્ષસને કચડી નાખ્યો.^{૨૧} પછી અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા તેજસ્વી બંબવાને એક મોટી શિલા ઉપાડીને મહાનાહ રાક્ષસની છાતી ઉપર નાખી, જેથી તે પણ ધમલોકમાં પહોંચી ગયો.^{૨૨} પરાક્રમી વાર વાનરે એક મોટા વૃક્ષ વડે પરાક્રમી કુંભહનુને પ્રાણરહિત કર્યો.

વાનરોએ પોતાના ચારે સચિવોને માર્યા એ બેઈને ક્રોધમાં આવેલા પ્રદસ્તે રથમાં બેઠાં બેઠાં અસંખ્ય બાણો મૂકી વાનરોનો ઘાણ વાળવા માંડ્યો. એ વેળા બન્ને સેનાઓમાં ક્રુભિત થયેલા સમુદ્ર જેવો મોટો ઘોંઘાટ થવા લાગ્યો.^{૨૩-૨૪} એ યુદ્ધમાં ક્રોધ પામેલા પ્રદસ્ત રાક્ષસે અસંખ્ય બાણોની વૃષ્ટિ કરીને વાનરોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી દીધા.^{૨૫} એ સમયે પર્વતો સરખા વાનરો તથા રાક્ષસોનાં શબ્દો આખી રણમૃમિ છવાઈ ગઈ.^{૨૬} અને રુધિરથી રંગાઈ જવાને લીધે તે ભૂમિ બધે વૈશાખ સાસમાં પ્રકુંઠિત થયેલાં આખરાનાં વૃક્ષોથી જ છવાઈ ગઈ હોય એવી શોભવા લાગી.^{૨૭} રાક્ષસો તથા વાનરોએ રણભૂમિને નદીના જેવી બનાવી મૂકી. તે નદીને હથાઈ પડેલા શરૂનીરોના દેહરૂપી વટ હતા, ભાંગી ગયેલાં આયુધોરૂપી વૃક્ષો તેમાં તણાતાં હતાં; રુધિરરૂપી અગાધ જળ તેમાં વહેતું હતું; તે ધમલોકરૂપી સમુદ્ર પ્રત્યે જતી હતી; ખાસ, મજા

બગેરેનો તેમાં કીચક બમ્બેલો હતો; આંતરકંડરૂપી તેમાં શેવાળ હતી. તરફકંઠાં ધડ અને મસ્તકરૂપી મસ્ત્રો હતાં; હાથપગની આંગળીઓરૂપી ઘાસ તરતું હતું; યુગ્મપક્ષીઓરૂપી હંસો તથા કાગડોરૂપી સારસો તેના ઉપર લમતાં હતાં; તેમાં મેદરૂપી કીચ્છ વળેલું હતું અને ઘાયલ થયેલા સૈનિકોની ચીસોરૂપી બળભળાટ સંભળાતો હતો; જેમ હંસો અને સારસોથી સેવાતી શરદઋતુની નદીને હસ્તીઓ તરી બધ, તેમ બીકલું પુરુષોથી પાર ન ઊતરી શકાય એવી એ યુદ્ધરૂપી નદીને રાક્ષસો તથા વાનરો તરી ગયા. જેમ કમળસ્વથી રાતા થયેલા બળવાળા સરોવરમાંથી નીકળીને હસ્તીઓ રક્તવર્ષા થઈ રહે છે, તેમ વાનરો અને રાક્ષસો યુદ્ધરૂપી સરોવરોમાંથી પસાર થઈને રુધિર વડે પ્રાપ્ત થવાને લીધે રક્તવર્ષા થઈ રહ્યા.^{૨૮-૩૩}

હવે રથમાં બેઠા બેઠા બાણવૃષ્ટિ કરી વાનરોને પીડતા પ્રદસ્તને બેઈ નીલ વાનર એકાએક તેની સામે હોડ્યો.^{૩૪} આકાશમાં જેમ મોટા વાદળ સામે પ્રચંડ વાયુ વાય, તેમ નીલ વાનરને ધસી આવતો બેઈ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રદસ્ત રાક્ષસે પણ સૂર્યના સરખો બળહળતો પોતાનો રથ તેની સામે હોડાવ્યો અને પોતાનું મોઢું ધનુષ્ય ખેંચીને નીલ વાનરની ઉપર એકીવખતે અનેક બાણો મૂક્યાં. પ્રદસ્તનાં એ બાણો નીલને વીંધીને રાંધમાં આવેલા સર્પોની પેઠે ઉતાવળે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં અને અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો પોતાને વાગવા છતાં તેની પીડાને નહિ ગણકારતાં મહાબળવાન નીલ વાનરે એક મોઢું વૃક્ષ ઉપાડીને પ્રદસ્તના ઉપર ડાપટ્યું.^{૩૫-૩૬} વૃક્ષનો પ્રકાર થવાથી અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા પ્રદસ્તે મોટી ગર્જના કરીને નીલ વાનર ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૩૭} હરિતમા પ્રદસ્ત રાક્ષસે મૂંઝેલા બાણોનું ન્યાયે પોતાનાથી નિવારણ ન થઈ શક્યું, ત્યારે જેમ આખેલો શરદઋતુમાં એકાએક વરસતા મેઘને આંખો મીંચી સહન કરે, તેમ નીલ વાનરે પ્રદસ્તનાં તીક્ષ્ણ બાણોને આંખો મીંચી સહન કરવા માંડ્યાં.^{૩૮-૪૦} આમ ઘણી વાર સુધી બાણવૃષ્ટિને સહન કર્યા પછી મહા-

ખળવાન નીલને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો; એટલે તુરત જ તેણે એક મોટું સાલવૃક્ષ ઉપાડી દુરાત્મા પ્રહસ્તના અશ્વોને રામશરણ પહોંચાડ્યા અને પછી તેનું ધનુષ્ય ભાંગી મોટો સિંહનાદ કર્યો. ૪૩, ૪૪ નીલે ધનુષ્ય ભાંગી નાખ્યું ત્યારે પ્રહસ્ત રાક્ષસ ભયંકર સુશળ ગ્રહણ કરીને રથમાંથી ઊતરી પડ્યો અને પૃથ્વી પર ઊભો રહીને જ નીલ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૪૫

આ વેળા નીલ અને પ્રહસ્ત, એ બન્ને સેનાપતિઓ પરસ્પર વેર બંધાવાથી વેગમાં આવી યુદ્ધ કરતા હતા; લોહીછાહણ થયેલા હોવાથી બંને મંદઅરતા બે હસ્તીઓ જ હોય એવા દેખાતા હતા; પોતાની તીક્ષ્ણ દાદો વડે એકબીજાને બચકાં ભરતા હતા; તેઓ પરાક્રમ તથા યેષ્ઠામાં સિંહ અને શાહૂલ સરખા હતા; યુદ્ધમાંથી કદી પણ પાછી પાની ન કરે એવા હતા; તેઓએ અનેક વાર વિજય મેળવેલો હતો અને બંને વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રના જેવો યશ મેળવવા ઇચ્છતા હોય એમ યુદ્ધ કરતા હતા. ૪૬-૪૮ પછી અતિ સાવધ થઈને પ્રહસ્તે નીલ વાનરના લલાટમાં સુશળનો પ્રહાર કર્યો, જેથી તેના લલાટમાંથી ખળખળાટ રુધિર વહેવા લાગ્યું. ૪૯ ત્યારે લોહીછાહણ થયેલા નીલે એક મોટું વૃક્ષ ગ્રહણ કરીને ક્રોધપૂર્વક પ્રહસ્તની છાતીમાં આપટચું; ૫૦ પરંતુ તે પ્રહારને નહિ ગણકારતા પ્રહસ્ત રાક્ષસ સુશળ ઉગારીને નીલ ઉપર જ ધસ્યો. પ્રહસ્તને ઉતાવળે પોતાની ઉપર આવતો ભોઈને મહાવેગવાળા નીલ વાનરે મોટી શિલા ઉપાડી અને સુશળથી લકવા ઇચ્છતા પ્રહસ્તના મસ્તક ઉપર નાખી. એ શિલાનો પ્રહાર થતાં જ પ્રહસ્ત રાક્ષસના મસ્તકના હબારો ટુકડા થઈ ગયા. ૫૧-૫૩ જેનાં પ્રાણ, સત્ત્વ અને શ્રી ભિડી ગયાં હતાં, એવો પ્રહસ્ત નિશ્ચિંત થઈને કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો. ૫૪ જેમ પર્વતમાંથી જળ સ્રવે છે, તેમ પ્રહસ્તના શરીરમાંથી તથા ભાંગેલા માથામાંથી રુધિર સ્રવવા લાગ્યું.

સેનાપતિ પ્રહસ્ત મરાયો એટલે હર્ષરહિત થયેલું રાક્ષસોનું બાકીનું સૈન્ય લંકા સામે દોડી

ગયું. ૫૫, ૫૬ જેમ સેતુ તટી બધાથી જળ ચોરેર ફેલાઈ બચ છે, તેમ સેનાપતિ પ્રહસ્તનો વધ થવાથી રાક્ષસો બચાવ્યાં નાસી ગયા. ૫૭ સેનાધ્યક્ષના મરણથી નિરતસાહ થયેલા રાક્ષસો રાવણ પાસે જઈ શૂંપચાપ ભિલા રહ્યા. તેઓ મહાન શોક-સાગરમાં ડૂબેલા હોવાથી બેશન સરખા બની ગયા હતા. ૫૮

આ તરફ સંગ્રામમાં વિજય પામેલો મહા ખળવાન નીલ વાનર હર્ષભેર રામ-લક્ષ્મણને મળ્યો; અને તેનું ઉત્તમ કાર્ય બોધ રામ-લક્ષ્મણાદિ સર્વ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૫૯

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૫૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૯ મો

રણભૂમિ પર રાવણનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-સુશ્રીવાલ્મીકિ
લાયલ થયું-રામબાણથી ત્રાસી રાવણનું
લંકામાં પાછું જવું

તસ્મિન્નહતે રાક્ષસલૈન્યપાલે સ્વજન્મમાનામૃતમેળ
યુદ્ધે । મીમાયુષ્કં સાગરવેગતુલ્યં વિદુરુવે રાક્ષસરાજ-
લૈન્યમ્ ॥ ૧ ॥

સંગ્રામમાં કપિશ્રેષ્ઠ નીલ વાનરે રાક્ષસસેનાના અધિપતિ પ્રહસ્તને માર્યો; એટલે ભયંકર આશ્ચર્ય-વાળું અને સસુદ્રના જેવું મોટું રાક્ષસોનું સૈન્ય નાસી ગયું. ૧ રાક્ષસોએ લંકામાં જઈ રાવણને કહ્યું: ‘અશ્વિના પુત્ર નીલ વાનરે આપણા સેનાપતિ પ્રહસ્તને માર્યો.’ રાક્ષસોના સુખથી એવા મીઠા સમાચાર સાંભળતાં જ રાવણ અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયો. ૨ પ્રહસ્તનું મરણ સાંભળી શોકાવિષ્ટ થયેલા રાવણે ઇંદ્ર જેમ દેવોને કહે તેમ પોતાની સભામાં બેઠેલા સુખ્ય રાક્ષસોને કહ્યું: ‘હે રાક્ષસો! ઇંદ્રના ગર્વને પણ ઉતારે એવા મારા સેનાપતિ પ્રહસ્તનો, તેના અનુચરો તથા હસ્તીઓ વગેરે વાહનો સહિત જેમણે નાશ કર્યો તેવા શત્રુની હવે ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. હવે બીજો કોઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં શત્રુનો વિનાશ કરવા માટે હું ભતે જ સંગ્રામમાં જઈ અને પ્રદીપ થયેલો અશ્વિ જેમ

વનને બાળી નાખે, તેમ હું મારા બાણસમૂહ વડે સહજા વાનરોને તથા રામ-લક્ષ્મણને બાળી ભસ્મ કરીશ.^{૧૩-૧}

એ પ્રમાણે રાક્ષસોને પોતાનો અક્ષિપ્રાય જણવી દેવરાજ ઇંદ્રનો શત્રુ રાવણ અગ્નિ સમાન ઝળહળતી ક્રંતિવાળા અને ઉત્તમ અશ્વો ભેટેલા પ્રકાશમાન રથમાં બેઠો.^{૧૪} એ વેળા શંખ, ભેરી તથા પશુવના નાદ થવા લાગ્યા; રાક્ષસો પોતાનું સૌથી દર્શાવવા સારું સિંહનાદ કરી ખભા ધાબડવા લાગ્યા અને કેટલાક રાક્ષસો સ્તુતિવચનો ગોલી રાવણને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આમ ભારે કાંઠમાં પૂર્વેક રાક્ષસરાજ રાવણ યુદ્ધે ચઢ્યો.^{૧૫} પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા, મેઘ સમાન સ્થામવર્ણવાળા અને અગ્નિ જેવાં ઝગમગતાં નેત્રવાળા માંસાહારી રાક્ષસોથી વીંટાયેલો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ ભૂતગણોથી વીંટાયેલા રુદ્ર જેવો જણાતો હતો.^{૧૬} મહાતેજસ્વી રાવણે લંકાની બહાર નીકળી ભેટ્ય તો મોટા સાગરની પેઠે ગર્જના કરતું તથા વૃક્ષો અને પર્વતો ઉગમી સજ્જ થઈ બિલેહું બાંધકર વાનરસૈન્ય દીઠું.^{૧૭}

રાવણની પ્રયત્ન સેનાને આવતી ભેઈ અત્યંત ક્રંતિવાળા, વાનરદળથી વીંટાયેલા તથા મોટી ભુભંગોવાળા, રામચંદ્રે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ વિશ્વી-વશુને પૂછ્યું.^{૧૮} ‘હે વિશ્વીવશુ! અનેક પ્રકારના કેવળો તથા છત્રોથી આચ્છાદિત થયેલું, પ્રાસ, તરવાર, ત્રિશૂળ અને તોમર વગેરે આયુધોથી ચળકતું, ઇંદ્રના ઐરાવત સરખા હસ્તીઓથી ભરેલું તથા શૂરવીરોની નિર્ભય ગર્જનાથી ગાજતું આ અશ્ણુભય કોણું કોણું સૈન્ય આવે છે?’^{૧૯}

રામચંદ્રનો પ્રશ્ન સાંભળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો વિશ્વીવશુ મહાબળવાન રાક્ષસોની મોટી સેના સામે ભેઈ તેમને કહેવા લાગ્યો: ‘હે રાજપુત્ર! જુઓ, ઉઘ્ઘ પામતા સૂર્ય જેવા રાતા સુખવાળો અને પોતાના દેહના ભારથી હસ્તીના મસ્તકને કંપાવતો પેલો જે હસ્તી ઉપર ભેસીને આ તરફ આવે છે તે ‘અકંપન’ નામનો રાક્ષસ

છે.^{૨૦, ૨૧} વળી જેના ઉપર સિંહના ચિહ્નવાળી ધબા ફરતી રહી છે, એવા રથમાં ભેસી ઇંદ્રધનુષ્યના જેવા પોતાના ધનુષ્યને કંપાવતો તથા હાથીની પેઠે બહાર નીકળેલા દાંતવાળો જે રાક્ષસ ભેવામાં આવે છે, તે પ્રહ્લાદેવના વરદાનથી શ્રેષ્ઠ થયેલો ઇંદ્રજિત છે.^{૨૨} હે રામ! ધનુષ્ય ધારીને રથમાં બેઠેલો પેલો જે શૂરવીર રાક્ષસ શરીરે વિધ્યાચળ, અસ્તાચળ તેમ જ મહેન્દ્રાચળના જેવો પ્રૌઢ દેખાય છે અને જે પોતાના ધનુષ્યના ટંકારવ કરી રહ્યો છે, તે ‘અતિકાય’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૨૩} ઉઘ્ઘ પાયેલા સૂર્ય સરખાં લાલ નેત્રવાળો પેલો જે વીર રાક્ષસ ધાધેલી લંકાઓથી શબ્દાયમાન થયેલા કૂર હસ્તી ઉપર ભેસી ગર્જના કરી રહ્યો છે, તે મહાત્મા મહોદર છે.^{૨૪} હે રણવીર! સંધ્યાસમયના વાદળ સરખા પ્રકાશવાળો અને સુવર્ણના સાજવાળા અશ્વ ઉપર બેઠેલો પેલો જે ઝગઝગતું પ્રાસ હાથમાં લઈ વજ્રની પેઠે સહસ્રકાંટ ચાલ્યો આવે છે, તે ‘પિશાચ’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૨૫} વળી વજ્રના વેગને પશુ કોરે મૂકે એવા વેગવાળું તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ હાથમાં ધ્રુવણ કરી પેલો જે રાક્ષસ ચંદ્ર સરખા ધવલ પોઢિયા ઉપર ભેસીને આવે છે, તે યશસ્વી ‘ત્રિશિરા’ નામનો રાક્ષસ છે. વળી મેઘ જેવા વર્ણવાળો, રજ્જ અને વિશાળ છાતીવાળો, કવચ પહેરેલો તથા ધબામાં નાગના ચિહ્નવાળો જે રાક્ષસ પોતાના ધનુષ્યને ખેંચતો તથા ટંકારવ કરતો આવે છે, તેનું નામ ‘કુંભ’ છે. વળી સુવર્ણ અને હીરાઓ જડેલી મૂંઠવાળું, ચક્રચક્રતું તથા જેમાંથી ધુમાડો નીકળે છે એવું મોઢું પરિધ અશ્ણુ કરીને પેલો જે રાક્ષસ આવે છે, તે રાક્ષસોની સેનામાં શ્રેષ્ઠ અને આશ્ચર્યકારક પરાક્રમવાળો ‘નિકુંભ’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૨૬-૨૭} હે રણુવશવર્ધન! પેલો જે રાક્ષસ ધનુષ્ય-બાણ તથા તરવાર વગેરે આયુધોથી ભરેલા, પતાકાવાળા અને અગ્નિ સમાન પ્રકાશવાળા રથમાં ભેસીને ઉતાવળે આવે છે તે ‘નરાંતક’ નામનો રાક્ષસ છે એ

× આ ત્રિશિરા તે રામના હાથથી દંડકરણમાં ઢચાયેલો ત્રિશિરા નહિ, પરંતુ બીજો સમજાવો.

+ આ બીજો અકંપન સમજાવો.

રાક્ષસ પોતાને જ્યારે કાંઈ લડવૈયો મળતો નથી, ત્યારે પોતાની ભુલ્લગ્નોની ખરજ શમાવવા માટે મોટાં મોટાં પર્વતશિખરોની સાથે યુદ્ધ કરે છે.^{૨૨} વળી હે રઘુવીર ! તરેહતરેહનાં ભયંકર રૂપવાળા વ્યાઘ્ર, ઊંટ, હસ્તી, મૃગ તથા અશ્વ સરખા મુખવાળા અને મહથી ઘેરાયેલાં નેત્રવાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા પેલો જે રાક્ષસ ભૂતગણોથી વીંટાયેલા રુદ્ર જેવો દેખાય છે, તે દેવોના ગર્વને પણ ઉતારનારો રાક્ષસોનો રાજ રાવણ છે, જેના મસ્તક ઉપર ચંદ્ર સરખું ચેત અને ઝીણી સળીઓવાળું શ્રેષ્ઠ છત્ર શેઠી રહ્યું છે.^{૨૩, ૨૪} પર્વતશ્રેષ્ઠ હિમાલય સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળો અને ઈંદ્ર તથા યમના ગર્વને પણ હણનારો એ રાવણ કિરીટ તથા કુંડળ ધારણ કરેલાં હોવાથી સાક્ષાત્ સૂર્ય સરખો પ્રકાશે છે.^{૨૫}

રામચંદ્રે કહ્યું : ‘અહો, રાક્ષસોનો રાજ રાવણ તો અત્યંત દેહીપ્યમાન કાંતિવાળો છે !’^{૨૬} જેમ કિરણોને લીધે સૂર્યની સામે ભેઈ શકાતું નથી, તેમ આ રાવણ સામે ભેઈ શકાય એમ નથી. અહો ! રાવણની આસપાસ ઝળકતાં તેજસ્વી કિરણોને લીધે હું તેતું રૂપ ભેઈ શકતો નથી.^{૨૭} અહો, આ રાક્ષસરાજ રાવણના જેવું શરીર તો દેવ, દાનવ અને ગંધર્વોતું પણ ભાગ્યે જ હશે.^{૨૮} વળી મહાત્મા રાવણના સંઘોળા સૈનિકો પણ પર્વત સરખા દેહવાળા, ચળકતાં આયુધ ધારણ કરનારા અને દંઢ પર્વતના પણ ચૂસ કરી નાખે એવા છે.^{૨૯} પ્રકાશિત દેહવાળા અને બિહામણ રૂપવાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા આ રાવણ દેહીપ્યમાન શરીરવાળા ફૂર ભૂતગણોથી વીંટાયેલા યમરાજ સરખો શેઠો છે.^{૩૦} અહો, ઘણું જ સારું થયું કે આજે આ યાત્રી મારી દંષ્ટિએ પડ્યો. હું આજે આ દુષ્ટને હણીને સીતાનું હરણ થવાથી બિપજેલા મારા શોકને શાંત કરીશ.^{૩૧} એટલું ખોલી ભાથામાંથી ઉત્તમ બાણ કાઢી તથા ધનુષ્ય સંજ્ઞ કરીને લક્ષમણ સહિત શ્રીમાન રઘુવીર યુદ્ધની વાટ ભેટા બિલા રહ્યા.^{૩૨}

આ તરફ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના બળવાન

સૈનિકોને કહ્યું : ‘હે શૂરવીર રાક્ષસો ! તમારામાંના કેટલાક ચોદાઓ લંકાના ચારે દરવાજામાં રાજ-મહેલ આગળ તથા રાજમાર્ગોની ચોક્કીઓમાં નિભંચણે સંજ્ઞ થઈ બિલા રહો,^{૩૩} કારણ કે જો તમે બધા રાક્ષસોને સાથે લઈ હું આવ્યો છું, એટલું વાનરોના બલવામાં આવશે, તો તેઓ સામટા મળી એકીવખતે સૂની પટેલી લંકામાં પેચી જશે અને આખી નગરીને સ્વાધીન કરી દેશે.^{૩૪} એમ કહી રાવણે કેટલાક ચોદાઓને નગરરક્ષા માટે યોજ્યા. પછી મગરમચ્છ જેમ સસુદ્રને ડહોળી નાખે તેમ રાવણ અનેક બાણો મૂકી વાનરસેનાને પીડિત કરવા લાગ્યો.^{૩૫} રાક્ષસોના રાજ રાવણને ધનુષ્યબાણ સહિત એકાએક આવેલા ભેઈ વાનરો નો રાજ સુગ્રીવ મોટું પર્વતશિખર ઉપાડીને તેની સામે દોડ્યો^{૩૬} અને ઘણાં વૃક્ષોવાળું એ શિખર રાવણ પર નાખ્યું. પોતાની ઉપર પર્વતશિખર પડતું ભેઈને રાવણે તુરત જ સુવર્ણના પૂંખવાળાં બાણો મૂકી એને લાગી નાખ્યું.^{૩૭} મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી ભરેલું પર્વતશિખર છિન્નભિન્ન થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું, એટલે અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા રાવણે સુગ્રીવનો વધ કરવા માટે મોટા સર્પ જેવું ઝેરી તથા અંતકના સરખું પ્રાણ હરણ કરનારું એક તીવ્ર બાણ સાંધ્યું અને પછી ઈંદ્રના વજ્ર જેવું કઠોર, વાયુ સરખા વેગવાળું અને ભડભડાટ સળગતા અગ્નિ જેવું પ્રકાશિત એ બાણ સુગ્રીવ ઉપર છોડ્યું.^{૩૮} કાર્તિકેયસ્વામીએ મૂકેલી ઉચ શક્તિ જેમ કૌંચ પર્વતને ભેદી નાખે, તેમ રાવણના હાથથી છૂટેલા એ તીવ્ર બાણે સુગ્રીવને વીંધી નાખ્યો.^{૩૯, ૪૦} બાણ વાગવાથી જેનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું હતું, એવો સુગ્રીવ એ વેળા કારમી શ્વીસ નાખીને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા.^{૪૧}

વાનરરાજ સુગ્રીવને ઘાયલ થયેલો ભેઈ ગવાઈ, ગવચ, સુપેણ, જ્યોતિર્મુખ, સપ્તલ અને વલ વગેરે મોટા મોટા વાનરો પર્વતનાં શિખર ઉપાડી રાવણ ઉપર ધસ્યા.^{૪૨} ત્યારે રાક્ષસોના રાજ રાવણે સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વાનરોના પ્રહારોને નિષ્ફળ

કયાં. તેણે સુવણ્ણ પૂર્વવાળાં અસંખ્ય બાણો મૂકી
એ સર્વ વાનરોને પશુ વીંધી નાખ્યા, જેથી તેઓ
મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૪૩} વળી રાવણે
બાણોની વૃદ્ધિ કરીને વાનરોની આંખો સેનાને
છાઈ નાખી. એ વેળા લયંકર કાયાવાળા કેટલાક
વાનરો બાણથી વીંધાઈ ચીસો નાખતા પૃથ્વી પર
પડ્યા. પછી રાવણના લયંથી પીડિત થયેલા વાનરો
રામચંદ્રને શરણે ગયા.^{૪૪} પોતાની સેનાનો પોકાર
સાંભળીને ધનુર્ધારી રઘુવીર ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને
ઉતાવળે રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા. એ
વેળા મહાત્મા લક્ષ્મણે તેમની પાસે આવી હાથ
ભેડી અર્થસુક્ત વચન કહ્યું:^{૪૫} ‘હે આર્ય! ભેડે
આપ એકલા જ આ દુરાત્મા રાવણનો વધ કરવા
સમર્થ છો; પરંતુ એ નીચની સાથે હું યુદ્ધ કરવા
ઈચ્છું છું. હું જોનો નાશ કરીશ. હે પ્રભુ! આપ
મને તેની સાથે જવાની આજ્ઞા આપો.’^{૪૬}

લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી સત્ય પરાક્રમવાળા
મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે તેને કહ્યું: ‘હે લક્ષ્મણ!
ભલે, તારી ઇચ્છા છે તો તું સુખથી યુદ્ધ કરવા
જા;’^{૪૭} પરંતુ ભેળે, એ મહાસમર્થ રાવણ સંગ્રામ-
માં અદ્ભુત પરાક્રમવાળો છે અને તેના કોપની
સાથે આજીવન ત્રેલોક્ય પશુ ટકી શકે એમ નથી.^{૪૮}
મોટે હે બાઈ! યુદ્ધ કરવી વેળા તું તેનાં છિદ્રો
શોધતો રહેજે અને તારાં પોતાનાં છિદ્રો એ દુષ્ટને
દષ્ટિગોચર થવા દઈશ નહિ. હે લક્ષ્મણ! ચોમેર
નજર રાખીને તું ધનુષ્ય વડે પોતાની જાતનું
રક્ષણ કરજે.’^{૪૯}

જ્યેષ્ઠ બંધુની શિખામણ સ્વીકારીને તથા
તેમને પ્રેમથી ભેટીને અને પ્રણામ કરીને સુમિત્રા-
નંદન લક્ષ્મણ યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા. એ વેળા હાથીની
સૂંઠ સરખી છુલ્લોથી લયંકર અને દેહીપ્રમાન
ધનુષ્ય ખેંચીને બાણવૃદ્ધિ કરી વાચલ થઈ પડેલા
વાનરોના દેહને છાઈ નાખતો રાવણ લક્ષ્મણના
ભેવામાં આવ્યો.^{૫૦, ૫૧}

એ સમયે વાનરોનો નાશ થતો બોઈને મહા-
તેજસ્વી પવનપુત્ર હનુમાન પશુ બાણબળનું નિવા-
રણ કરતો રાવણની સાથે દોડ્યો.^{૫૨} હુદિમાન

હનુમાને રાવણના રથની પાસે જઈ પોતાનો
જમણો હાથ ઉગારી રાવણને ત્રાસ પમાડતાં
કહ્યું:^{૫૩} ‘હે પાપાત્મા રાવણ! ‘દેવ, દાનવ,
ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ તથા સર્પથી હું મરાઈ નહિ,’
એવું તે પ્રજ્ઞદેવની પાસેથી વરદાન મેળવ્યું છે;
પરંતુ એ નીચ! તું યાદ રાખ કે હવે વાનરોના
હાથે તારું આવી બન્યું છે; કેમ કે ‘મનુષ્ય કિંવા
વાનરોથી હું મરું નહિ’ એવું તે વરદાનમાં કહ્યું
નથી.’^{૫૪} ભે, મેં આ પાંચ આંગળીઓ રૂપી શાખા-
વાળો મારો જમણો હાથ ઉગાર્યો છે, તે આજે
લક્ષ્મણ કાળથી સુષ્પે રહેલા તારા જીવાત્માને દેહથી
જુદો પાડશે.’^{૫૫}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી લયંકર પરાક્રમ-
વાળા રાવણનાં નેત્ર કોપને લીધે લાલચોળ થઈ
ગયાં. તેણે ગંભીર સ્વરથી કહ્યું:^{૫૬} ‘અલ્યા, વન-
ચર! તું પહેલવહેલો મને પ્રહાર કરીને અવિચળ,
કીર્તિ પ્રાપ્ત કર. તારું પરાક્રમ ભોલા પછી જ હું
તારો નાશ કરીશ.’

ત્યારે હનુમાને હસીને કહ્યું: ‘ઓ અભિ-
માની નિશાચર! મેં પૂર્વે તારા અક્ષક્રમારને માર્યો
છે તે સંભારી બે અને મારા પરાક્રમની ખાતરી
કર.’ એ સાંભળતાં રાક્ષસરાજ રાવણે હનુમાનની
છાતીમાં એક લાત મારી. એ પ્રહાર થવાથી
હનુમાન વારંવાર કંપી ઊઠ્યો.^{૫૭-૫૮} એ સમયે
તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો હનુમાન થોડી વાર વિચરતા
પકડી ઊભો રહ્યો અને પછી કોપ કરી દેવાના
શત્રુ રાવણને એક લપડાક ખેંચી કાઢી.^{૫૯} મહા-
બલી હનુમાનની લપડાક વાગતાં જ જેમ ભૂકંપ
થવાથી પર્વત કંપી ઊઠે, તેમ રાવણ કંપી
ઊઠ્યો.^{૬૦} હનુમાને રાવણને મજબૂત ફેટકો
લગાવ્યો. તે ભોઈ વાનરો, ઋષિઓ, સિદ્ધો, દેવો અને
અસુરો હર્ષનાદો કરવા લાગ્યા.^{૬૧}

થોડીક વારમાં સાવધાન થઈને રાવણે હનુ-
માન પ્રત્યે કહ્યું: ‘શાબાશ છે, અલ્યા વાનર!
તારા બળને! તું મારો શત્રુ હોવા છતાં પ્રથમ સા
કરવા ચોગ્ય છે.’^{૬૨}

હનુમાને કહ્યું: ‘હે રાવણ! ધિક્કાર છે

મારા બળને કે હજી સુધી તું મારી આગળ જીવતો રહ્યો છે! ૧૪ હે હનુમંદિવાળા રાવણ! તું હવે વ્યર્થ બકવાદ મૂકી દે અને એક વાર મારા પર પ્રહાર કર; એટલે મારા સુષ્ટિપ્રહારથી હું તને યમદારમાં પહોંચાડી દઈશ. ૧૫

હનુમાનનું વચન સાંભળી રાવણના કૌપનો પાર રહ્યો નહિ; તેનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને તેણે જમણા હાથની દંડ સુષ્ટિ વાળીને હનુમાનની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ૧૬ પોતાની વિશાળ છાતીમાં પ્રહાર થતાં જ મહાબલી હનુમાન વારંવાર કંપાયમાન થઈને વિહ્વળ થઈ ગયો. તેની એવી સ્થિતિ જોઈને અતિરથી રાવણ પોતાના રથને સત્તર નીલ વાનરની સામે દોડાવી ગયો; ૧૭, ૧૮ અને શત્રુના મર્મસ્થળને લેદનારાં તથા સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી તેને પીડિત કર્યો. રાવણના બાણપ્રહારથી હુઃખી થયેલા કપિસેનાના અધિપતિ નીલ વાનરે એક પર્વતશિખર ઊંચકીને રાવણ ઉપર ફેંક્યું; ૧૯, ૨૦ એટલામાં તેજસ્વી હનુમાન સાવધ થયો અને રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેણે ચોમેર દષ્ટિ ફેરવી બોલ્યું, તો રાવણને નીલ વાનરની સાથે લડતો ઠીકો, ત્યારે હનુમાને રોષમાં આવી કહ્યું: ‘અલ્યા, એા નિર્લજ્જ રાવણ! મારી સાથે યુદ્ધ કરજું પરંતુ મૂકીને આમ બીભ્ભની સામે દોડી જવું એ તને છાજતું નથી.’

હનુમાનનાં વચન ઉપર લક્ષ્ય નહિ આપતાં મહાતેજસ્વી રાવણે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં સાત બાણો મૂકીને નીલ વાનરે નાખેલું પર્વતશિખર તોડી પાડ્યું. ૨૧-૨૩ પર્વતશિખર નિષ્કૂળ ગયું જોઈને વાનરોના સેનાપતિ મહાબળવાન નીલ કૌપાસિથી બહૂકી ઊઠ્યો. ૨૪ અને તેણે પ્રકુંઠિત થયેલાં અશ્ત્ર-કણ, શાલ, આંબા તથા તાડ વગેરે અનેક જાતનાં વૃક્ષો રાવણ ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં. રાવણે તે સઘળાં વૃક્ષોને કાપી નાખીને નીલ વાનર ઉપર બાણોની અખડિત વૃષ્ટિ કરી મૂકી. મેઘમાંથી વરસતી ધારાઓ સરખી રાવણની બાણવૃષ્ટિથી જ્યારે નીલ વાનર કાથર થયો, ત્યારે તે નાનું રૂપ ધારણ કરીને રાવણની ધબ પર ચડી ગયો. ૨૫-૨૭ અસિના પુત્ર નીલને પોતાની ધબ ઉપર બેઠેલાં જોઈ રાવણ

કોધથી લાલચોળ થઈ ગયો; ત્યારે નીલ વાનર મોટા તારૂંકા કરવા લાગ્યો. ૨૮ એ વેળા નીલ વાનર ઘડીકમાં રાવણની ધબ ઉપર તો ઘડીકમાં રાવણના ધનુષ્ય પર અને ઘડીકમાં વળી રાવણના કિરીટ ઉપર ફૂલીને બેસતો હતો. એ જોઈ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા. ૨૯ નીલ વાનરની એવી અપળતા જોઈને મહાતેજસ્વી રાવણ પણ વિસ્મિત થયો. પછી તેણે પોતાના ધનુષ્ય ઉપર દેહીખ્યમાન તથા ભયંકર એવું આગ્નેયાશ્ર બાણ ચડાવ્યું. ૩૦ સંઆમમાં નીલ વાનરના પરાક્રમથી રાવણને ગભરાયેલો જોઈને સઘળા વાનરો હુર્ષ્યાં આવી મોટી કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા. ૩૧ એ સાંભળીને વિરોધ કોપાયમાન થયેલા રાવણનું હૃદય ઘણું જ મુગાઈ ગયું અને હવે શું કરવું, તેની તેને સૂઝ પડી નહિ. પછી આગ્નેયાશ્રયુક્ત પોતાનું ધનુષ્ય એંચીને તથા ધબ ઉપર બેઠેલા નીલ વાનર સામે જોઈને મહાતેજસ્વી રાવણે કહ્યું: ‘હે વાનર! તું તારા માયાબળનો આશ્રય કરીને ઘણી ચાલાકી દર્શાવે છે અને પૃથક્ પૃથક્ રૂપ ધારણ કરે છે; પરંતુ હું તને ચેતાવું છું કે, જો તું શક્તિમાન હોય તો હવે તારા જીવિતનું રક્ષણ કરજે. અરે વાનર! તું તારી જાતનું ગમે તેટલું જતન કરીશ, તોપણ મારા હાથમાંથી છૂટેલું આ આગ્નેયાશ્ર પ્રયોગવાળું બાણ આજે તારા જીવિતનો અંત આણશે. ૩૨-૩૬ એટલું કહીને મહાબાહુ રાવણે નીલ વાનરને એ અગ્રોધ બાણ માર્યું. ૩૭ રાવણનું બાણ છાતીમાં વાગતાં જ નીલ વાનર બળું બળું થતો એકદમ ઘૂંટણે પૂંચી ઉપર ઢળી પડ્યો, પરંતુ પોતાના જિતા અસિના પ્રલાવને લીધે તેમ જ પોતાના તેજને લીધે તે પ્રાણયુક્ત થયો નહિ. નીલ વાનરને ભ્રાણ પડેલો જોઈને ઉત્સાહયુક્ત થયેલો રાવણ મેઘસમાન ગંઠગંઠાટ કરતા પોતાના રથને લક્ષ્મણની સામે દોડાવી ગયો. ૩૮-૪૦ આઠે આવતા વાનરોનું નિવારણ કરતો પ્રતાપી રાક્ષસે રાવણ ઉતાવળે લક્ષ્મણની સામે જઈ ઊભો રહ્યો અને વારંવાર ધનુષ્યનો ટંકારવ કરવા લાગ્યો. ૪૧

રાવણને પોતાની સામે આવી વારંવાર ધનુષ્ય

જેઓ તે બેઠેને અત્યંત ધરાક્રમી લક્ષ્મણે કહ્યું :
'હે નિશાચરોના રાજા રાવણ ! હું તારી સાથે
યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈને બેઠો છું, એ તું નિશ્ચય-
પૂર્વક બાણ હવે તારે વાનરોની સાથે યુદ્ધ કરવું
ઉચિત નથી.' ૧૮૨

કોષાયમાન થયેલા લક્ષ્મણનું શૌર્યપૂર્ણ વચન
તથા ધનુષ્યને ભયંકર ટંકારવ સાંભળી રાવણરાય
છેક તેમની પાસે જઈકહેવા લાગ્યો : ૧૮૩ 'હે રાવણ !
તું આજે મારી દંષ્ટિએ પડ્યો, એ બહું સારું' થયું
છે. હે લક્ષ્મણ ! તારી યુદ્ધિ વિપરીત થયેલી હોવા-
થી હવે તારો વિશાશકાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો
છે. હે દુર્યુધિ ! મારાં બાણોથી પીડાઈને તું હમણાં
જ યમલોક દેખીશ.' ૧૮૪

બહાર નીકળેલી તીક્ષ્ણ દાહોવાળા રાવણનાં
વચન સાંભળી ચત્કિચિત્ત પશુ વિરમ્ય ન પામતાં
લક્ષ્મણે કહ્યું : 'હે પાપીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! તું આપ-
વકાર્ષ શા માટે કરે છે ? પ્રભાવશાળી શૂરવીરો
આમ તારી પેઠે કદી પણ લવરી કરતા નથી. હે
રાક્ષસેન્દ્ર ! તારાં પ્રતાપ, પરાક્રમ, બળ તથા વીર્ય
ધત્વાદિ બાણીને જ હું ધનુષ્ય-બાણ અહણ કરી
તારી સાથે બેઠો છું. હવે મિથ્યા બકવાદ કરવાનું
શું પ્રયોજન છે ?' ૧૮૫, ૧૮૬

લક્ષ્મણનાં વાક્ય સાંભળી દોષ પામેલા રાવણે
તેના ઉપર સાત બાણો મૂક્યાં; ત્યારે લક્ષ્મણે સુવર્ણ-
પૂર્ણવાળાં અને તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બાણો વડે
રાવણનાં સાત બાણ કાપી નાખ્યાં. ૧૮૭ કપાર્ધ ગયેલા
સર્પોની પેઠે પોતાનાં બાણોના એકાએક ટુકડા
થયેલા બેઠેને લંકાધીશ રાવણ કોષાયમાન થયો
અને પુનઃ તીક્ષ્ણ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો.
એ બેઠે જરા પણ ફોલ નહિ પામતાં રામચંદ્રના
નાના ભાઈ લક્ષ્મણે ક્રુર, અધર્મચંદ્ર, કણે તથા ભક્ષ
વગેરે અનેક તરેહનાં બાણો મૂકીને રાવણનાં બાણોને
છેદવા માંડ્યાં. ૧૮૮, ૧૮૯ પોતાના સઘળા બાણસમૂહ-
ને નિષ્ફળ થતો બેઠેને તથા લક્ષ્મણની આલાકી
બેઠેને દેવરાજ ઇંદ્રને થતુ રાવણ અત્યંત વિસ્મિત
થયો અને પુનઃ પણ તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો,
ત્યારે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ

પણ રાવણનો વધ કરવા માટે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં,
અગ્નિ સરખાં પ્રદીપ અને ભયંકર વેગવાળાં અનેક
બાણો મૂકવા લાગ્યા. લક્ષ્મણનાં સઘળાં બાણો
છેદી નાખીને રાક્ષસરાજ રાવણે કાલાસિના સરખા
પ્રકાશવાળું અને પ્રહરેવે આપેલું એક બાણ તેમના
લલાટમાં માર્યું. ૧૯૦-૧૯૧ રાવણનું બાણ વાગતાં
જ શ્રીમાન લક્ષ્મણ અચેત થઈ ગયા અને તેમના
હાથમાંથી ધનુષ્ય સરકી પડ્યું; પરંતુ ક્ષણવારમાં
જ પુનઃ સચેત થઈને પોતાનું ધનુષ્ય અહણ કરી
તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણનું ધનુષ્ય કાપી
નાખ્યું. ૧૯૨ અને પછી તેને ત્રણ બાણ માર્યાં.
લક્ષ્મણનાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગવાથી રાવણરાય તુરત
જ મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો અને મહાકષ્ટે ઘણી વારે
તેનામાં પુનઃ ચેતના આવી. ૧૯૪ પછી જેનું ધનુષ્ય
કપાર્ધ ગયું હતું અને લક્ષ્મણના બાણપ્રહારથી જેનું
શરીર ચેદ તથા રુધિર વડે ખરડાઈ ગયું હતું એવા
રાક્ષસરાજ રાવણે લક્ષ્મણને હણવા માટે પ્રહરેવે
આપેલી ભયંકર શક્તિ અહણ કરી અને કુમારો
સહિત અગ્નિ સરખા પ્રકાશવાળી તથા વાનરોને
ત્રાસ ઉપભવનારી એ દેહીપ્રમાન શક્તિ લક્ષ્મણને
મારી. ૧૯૫, ૧૯૬ રાવણે ફેંકેલો શક્તિને પોતાની
ઉપર આવતી બેઠેને લક્ષ્મણે પ્રદીપ અગ્નિ સરખાં
બાણો મારીને તેના કટકા કરી નાખ્યા; તોપણ
તેનો આગલો એક લાગ આવીને લક્ષ્મણની વિશાળ
છાતીમાં વાગ્યો. ૧૯૭ શક્તિનો પ્રહાર થતાં જ
અત્યંત શક્તિવાળા રઘુકુળશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ મૂર્ચ્છિત
થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. તેમને વિહ્વળ દશામાં
પડેલા બેઠેને રાક્ષસરાજ રાવણ ઉતાવળે આવી
તેમને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા માટે પોતાની બંને ભુજ-
ઓથી ભિંચકવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૯૮ પરંતુ
જે પોતાની બે ભુજઓથી હિમાલય, મંદર, મેરુ
તેમ જ સર્વ દેવાસુર સહિત આખા ત્રેલોક્યને ભિંચ-
કવા સમર્થ હતો, તે રાવણ મહાત્મા લક્ષ્મણને
ભિંચી શક્યો નહિ. ૧૯૯

લક્ષ્મણની છાતીમાં બેકે પ્રાણી શક્તિનો
સચોટ પ્રહાર થયો, તોપણ તેણે અચિંત્ય તથા
અપ્રમેય એવા વિષ્ણુના અંશ-સાગરપે પોતાના

પછી રાવણના રથની પાસે જઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે તીક્ષ્ણ બાણે વઢેચક, દ્વજ, છત્ર, પતાકા, ત્રિશુળ, ખડ્ગ વગેરે આયુધો તેમ જ અશ્વો તથા સારથિ સહિત રાવણના રથને ભાંગી નાખ્યો.^{૧૨૫} ત્યાર પછી ઇંદ્ર જેમ મેરુ પર્વત પર વજ્રનો પ્રહાર કરે, તેમ રાવણની વિશાળ છાતીમાં વજ્ર અને વીજળી સરખા તીવ્ર બાણનો પ્રહાર કર્યો.^{૧૨૬} જે રાક્ષસ-રાજ રાવણ ઇંદ્રના વજ્રપ્રહારથી ડગતો નહિ, તે રાવણ આજે રામચંદ્રનું બાણ વાગવાથી અત્યંત પીડિત થઈ અચેત થઈ ગયો અને તેના હાથમાંથી ધનુષ્ય પડી ગયું. રાવણને વિહ્વળ થયેલો. બોઈ રામચંદ્રે જોકે અર્ધચંદ્ર બાણ મૂકીને તેના સૂર્ય સરખા પ્રકાશિત મુકુટને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો. મુકુટ કપાઈ જવાથી રાજશ્રીરહિત થયેલો રાવણ કે જે વિપરહિત સૂર્ય જેવો. જ્વાળારહિત આગિ જેવો તથા પ્રકાશરહિત સૂર્ય સરખો નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો તેને રામચંદ્રે કહ્યું : ' હે રાવણ ! આજે તે તારી સેનાના વીર યોદ્ધાઓને હણીને તથા મારા ભાઈ લક્ષ્મણને મૂઝાં પમાડીને મહા-ભારત કામ કયું છે; તેથી 'તું શ્રમિત થયો હશે' એમ ધારી હું તને ભવતા મૂકું છું. હે નિશાચરોના રાજા ! આજે તું થાકી ગયો છે, માટે લંકામાં પાછો જા ! જ્યારે તું બરાબર સાવધ થાય, ત્યારે રથમાં બેસી ધનુષ્ય લઈ પુનઃ રણમાં આવજે; એટલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડીશ. '

રામચંદ્રના વચન સાંભળીને જેનો હુર્ષ તથા ગર્વ નષ્ટ થયો હતો, જેના મુકુટ તૂટી ગયો હતો, જેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું અને જેના સારથિ તથા અશ્વો મરાઈ ગયા હતા, એવો શરપીડિત રાવણ જોકાજોક રણભૂમિમાંથી ઊડીને વીલે મોઠે લંકામાં આવ્યો ગયો. દેવ-દાનવો શત્રુ મહા-બળવાન રાવણ જ્યારે લંકામાં ગયો, ત્યારે રામ-લક્ષ્મણે સંઆમભૂમિમાં ઘાયલ થઈ પડેલા વાનરોના દેહમાં લોહાઈ ગયેલાં શસ્ત્રાશ્વો જેથી કાઢ્યાં અને ઘાવ રુઝાય તેવી ઝોપધિ વડે તેઓનું આશ્વા-સન કર્યું. ઇંદ્રના વેરી રાવણને રણમાંથી નાસી ગયેલો બોઈ દેવો, અસુરો, સર્પો તેમ જ દિશાઓ,

સસુદ્રો અને પર્વતોમાં વસનારાં સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓ હર્ષિત થયાં.^{૧૨૭-૧૨૮}
હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુસ્તકકંઠમાં ૫૯ મો રુબં સંપૂર્ણ

કુંભકર્ણુનો વધ

સર્ગ ૬૦ મો

ચિંતાતુર રાવણ-આપત્તિમાંથી ઊગરવાનો પ્રયત્ન-નિદ્રામાં પડેલા કુંભકર્ણુને પ્રભોધન સ પ્રવિણ પુરિં છઠ્ઠાં રામવાળમ્યાદિતઃ ।

મગ્નર્પસ્તવા રાજા વશુવ જ્યૈતૈન્નિયઃ ॥ ૧ ॥

રામબાણના ભયથી લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી મર્વરહિત થયેલા રાવણને ઘણી જ ચિંતા થવા લાગી.^૧ જેમ સિંહથી હસ્તી અને ગરુડથી સૂર્ય પરાભવ પામે છે, તેમ મહાત્મા રાવણથી પરાભવ પામેલો રાજા રાવણ કુંભકર્ણ સરખાં અને વીજળી, સમાન ચળકતાં રામચંદ્રનાં બાણોનું સ્પર્શ કરીને પીડાવા લાગ્યો.^{૨,૩} પછી પોતાના સુવર્ણમય દિવ્ય આસન પર બેસીને રાવણે રાક્ષસો પ્રત્યે કહ્યું : ' અહા, મેં જે કાંઈ ચોર તપશ્ચરણ કર્યું છે, તે સઘળું આજે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે; કેમ કે ઇંદ્ર જેવો હું આજે જોકે મનુષ્ય-રામથી પરાભવ પામ્યો !^૪ અરે, કુંભકર્ણ મને કહ્યું હતું : ' તને મનુષ્યોથી મોટો ભય થશે. ' હાથ ! આજે તે પ્રભાણે જ ભયંકર બનાવ બન્યો !^૫ અરે, મેં કુંભકર્ણની પાસેથી વરદાન માગતી વેળા 'દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ તથા સૂર્યથી મારો વધ થાય નહિ એમ કહ્યું હતું, પરંતુ તે વાક્યમાં મનુષ્યથી પણ મારો વધ થાય નહિ ' એવું મેં માન્યું નહોતું;^૬ માટે હવે મને નિશ્ચય થાય છે કે. દશરથપુત્ર આ રામ જ-મનુષ્ય જ મને ભય ઉત્પન્ન કરશે વળી પૂર્વે ઇંદ્રકુકુટગ્રમાં જન્મેલા અનરુપ્ય રાજાએ મને શાપ આપતાં કહ્યું હતું : ' હે રાક્ષસાધમ ! મારા વંશમાં જોકે એવો પુરુષ ઉત્પન્ન થશે કે જે તને તારા પુત્રો, અમાઓ, સેનાઓ, અશ્વો તથા સારથિ સહિત મારશે અને તારા કુળનો સંહાર કરશે. '^{૭,૮} વળી પૂર્વે મેં જ્યારે વેદવતી ઉપર અગાહાર

કયો હતો, ત્યારે તેણે મને શાપ આપ્યો હતો. ખરેખર, એ વેદવતી જ પોતાનું વચન સત્ય કરવા માટે જનકનંદિની સીતા થઈને મારે ત્યાં આવી છે. વળી ઉમાદેવીએ, નંદીશ્વરે, રંભાએ, પુષ્કિન્ધરાએ તેમ જ અનેક ઋષિમુનિઓએ મને શાપ આપતાં જે જે કહ્યું હતું તે સઘળું આજે આવી ખન્યું છે. અહો ! ઋષિઓનાં વચન કદી પણ મિથ્યા હોતાં નથી. હે રાક્ષસો ! આ મેં તમને બધું બજાવ્યું. તે ગમે તેમ છે, છતાં પણ હવે તો તમારે સૌએ મારું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. હે રાક્ષસો ! તમે હવે લંકાની યોદ્ધાઓ ઉપર ઘણી જ સાવધાનીથી ઊભા રહો; કેમ કે આપણે શત્રુ રામ દેવે તથા હાનવોના પણ ગર્વને ઉતારી નાખે એવા અપ્રતિમ બળવાળો છે.^{૧૦-૧૩} વળી હે રાક્ષસો ! બ્રહ્માના શાપથી નિદ્રામાં ઘેરાઈ પડેલા કુંભકર્ણને તમે સત્વર જગાડો.

પ્રહસ્તનું મરણ તથા પોતાના પરાજયનું સ્મરણ કરીને, વળી મહાબળવાન રાવણે પોતાની ભયંકર સેનાને આજ્ઞા આપી : ‘હે રાક્ષસો ! તમે સારી રીતે લંકાના દરવાજાનું રક્ષણ કરો અને કિલ્લા ઉપર સાવધાનીથી ઊભા રહો કે જેથી શત્રુઓ નગરમાં ઘૂસી ભય નહિ.^{૧૪, ૧૫} વળી મને આટલી બધી પીડા હોવા છતાં કામથી હણાયેલા ચિત્તવાળો કુંભકર્ણ નિશ્ચિત થઈ સુખથી જીવે છે તેને તમે સત્વર જગાડો.^{૧૬} મારો ભાઈ કુંભકર્ણ સાત, આઠ, નવ કે દશ માસ જેટલું જીવે છે. આ સમયે છેલ્લી ચાર મારી સાથે સંત્ર-વિચાર કરીને તે નવ માસ થયાં સૂતો છે; હવે તેને જાગ્યત કરો.^{૧૭} મોટી ભુજવાળો કુંભકર્ણ આપણા સર્વ રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ છે; માટે નિશ્ચય, તે સઘળા વાનરોનો તથા રામ-લક્ષ્મણનો સત્વર નાશ કરશે.^{૧૮} સર્વ રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધમાં એકો હોવા છતાં એ મૂર્ખો કુંભકર્ણ આશ્ચર્ય સુખમાં પ્રીતિ રાખીને સદાકાળ સૂતો રહે છે.^{૧૯} આ હારણ સંગ્રામમાં રામના હાથે હું પરાભવ પામ્યો છું તેમ છતાં પણ એ કુંભકર્ણ પરાભવ પામ્યો છું તેમ છતાં પણ એ કુંભકર્ણ જાગશે તો મારો સર્વ શોક શમી જશે.^{૨૦} અરે, આવા ભયંકર સંકટની વેળાએ પણ કુંભકર્ણ

કામમાં ન આવે, તો પછી ઇંદ્ર સરખા બળવાળો એ ભાઈનું મારે શું પ્રયોજન છે ?^{૨૧}

રાવણનાં વચન સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું હતું એવા રાક્ષસો કુંભકર્ણને ઘેર જવા નીકળ્યા.^{૨૨} માંસ અને રુધિરનો આહાર કરનારા એ રાક્ષસો રાવણની આજ્ઞાથી કુંભકર્ણને તૃપ્ત કરવા માટે ગંધ, પુષ્પ તથા ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થો લઈને કુંભકર્ણની શુદ્ધ આગળ બઈ પહોંચ્યા. કુંભકર્ણની સૂવાની શુદ્ધ એક યોજન સમચોરસ, એક દ્વારવાળી અને પુષ્પોની સુગંધથી ભરપૂર હતી, તેમાં રાક્ષસોએ પ્રવેશ કર્યો. શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતાં જ કુંભકર્ણના શ્વાસોચ્છ્વાસના વાયુથી રાક્ષસો ઊડીઊડીને પાછા પડવા લાગ્યા, ત્યારે એકએકને વળગીને મહાપ્રયત્ન શુદ્ધની અંદર ગયા. રત્ન અને સુવર્ણથી જડેલી બીંતોવાળી એ રમણીય શુદ્ધમાં ભયંકર પરાક્રમવાળો કુંભકર્ણ મોટા પર્વતની જેમ પડ્યો હતો અને ઘસઘસાટ જીવતો હતો. તેનું શરીર ઊભાં જવાંટાંથી વ્યાધ હતું, સર્પની જેમ લાંબા કુંકાશ નાખીને તે સર્વને ત્રાસ આપતો હતો, તેની બંને નાસિકા ઘણી જ ભયંકર હતી, તેનું મુખ પાતાળ સરયું વિશાળ હતું. રુધિર તથા મેદથી તેનું શરીર અલંકાર ઢગનું હતું. તેને સુવર્ણનાં બાલુખંધ તથા સૂર્ય સમાન પ્રકાશતો કિરીટ ધારણ કર્યો હતો અને તે પોતાનાં સઘળાં અંગ પસારી સૂતો હતો. શત્રુઓનું દમન કરનારા અંગ પસારી સૂતો હતો. શત્રુઓનું દમન કરનારા કુંભકર્ણને એ પ્રમાણે ભરનિદ્રામાં પડેલો જોઈ, રાક્ષસો તેને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પ્રથમ તો રાક્ષસોએ કુંભકર્ણની આગળ તે તૃપ્ત થાય એટલાં મુગ, મહિષ તથા વશહોના માંસનો ‘ઢગલો’ કર્યો તેમ જ ઉત્તમ અન્નના ઢગલા કયો. વળી તેને પીવા માટે રુધિરના ઘસાં ભરી તેથાર કર્યાં, તેમ જ ખીન્ન પણ જાતબતવાં માંસ તેથાર રાખ્યાં.^{૨૩-૨૪} પછી એ રાક્ષસોએ કુંભકર્ણના શરીર ઉપર ઉત્તમ સુગંધયુક્ત ચંદનનો લેપ કરીને તેને સુગંધયુક્ત પુષ્પમાળાઓ પહેરાવી.^{૨૫} અને તેની આસપાસ ધૂપ કરીને તેઓ સેવની જેમ જઈ આવ્યા હતા. ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કુંભ

કણુ' બાંધે નહિ, ત્યારે રીસમાં આવેલા સઘળા રાક્ષસોએ એકીવખતે ચંદ્ર સરખા શ્વેત શંખનો નાદ કર્યો તથા એકીવખતે મોટી ગજાના કરી મૂકી. ૩૫,૩૬ એ વેળા રાક્ષસો કુંભકણુ'ને જગાડવા માટે ગજાના હતા, ખસા થામડતા હતા, કુંભ-કણુ'ના દેહને હચમચાવતા હતા અને મોટો નાદ કરતા હતા. ૩૭ એકસામટા શંખ, હેરી, પલ્લવ, રાક્ષસોની ધમાચકડી તથા તેઓની ગજાનાના કોલાહલ સાંભળી ત્રાસ પામેલાં પક્ષીઓ બાં-ત્યાં આકાશમાં ઊડી જવા લાગ્યાં અને ત્યાં પલ્લ મોટો કોલાહલ સાંભળવાથી અભારાઈને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં.

મોટો કોલાહલ કરવા છતાં પલ્લ બ્યારે કુંભ-કણુ'ની ઊંઘ ઊડી નહિ, ત્યારે રાક્ષસોએ હુણ્ડી, સુસળ, પર્વતશિખર, ગદા તથા સુફગર વગેરે આગ્રુધો ગ્રહણ કર્યાં અને સુધે સૂતેલા કુંભકણુ'ની છાતી પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ તે બધું વ્યર્થ. ૪૦ તેના શ્વાસોચ્છવાસનો વાયુ એટલો બધો બેચસેર નીકળતો હતો કે તેની આગળ કોઈ પણ રાક્ષસ ઊભો રહી શકતો ન હતો. ૪૧ પછી બચકર પરાક્રમવાળા હથ હબાર રાક્ષસો એકીવખતે કમર કરીને કુંભકણુ'ની ગોચેર ઊભા રહ્યા અને તેને જગાડવા એકસામટાં અસંખ્ય મુદંગો, હેરીઓ, શંખો તથા ડમરુ વગેરે વગાડવા લાગ્યા. ૪૨,૪૩ આટલું આટલું કરવા છતાં પલ્લ કુંભકણુ' બાંધે નહિ, ત્યારે રાક્ષસોએ અત્યંત દારુણ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. હાથી, ઊંટ તથા ગધેડાં વગેરે પ્રાણીઓને લાકડી, ચાણુક તથા પદેણીઓ મારીને કુંભકણુ'ના શરીર ઉપર ચલાવવા માંડ્યાં; ગાલ ફાટી બચ એવી રીતે શંખ વગાડવા માંડ્યા અને સુફગર, સુસળ તથા મોટાં મોટાં કાંધો ઉગામીને તેના શરીર પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ મોટા નાદથી પર્વતો, વનો તથા ઉપવનો સહિત આખી લંકાનગરી ગાળ ઊડી; પરંતુ કુંભકણુ' બાંધે નહિ. ૪૪-૪૭ પછી શુદ્ધ સુવર્ણના ઠંકા વડે એક-સાથે હબારો હેરીઓ વગડાવી, તોપણ પ્રહારેવના શાપથી નિદ્રામાં પડેલા કુંભકણુ' બાંધે નહિ, ત્યારે

રાક્ષસોને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને તેઓએ કુંભ-કણુ'ને જગાડવા માટે બુદ્ધા બુદ્ધા ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. કેટલાક રાક્ષસો ભેરથી ઢોલ વગાડવા લાગ્યા, કેટલાક મોટી ચીસો પાડવા લાગ્યા, કેટલાક તેના કેશ ચૂંટવા લાગ્યા, કેટલાક તેના કાને બચકાં ભરવા લાગ્યા. ૪૮-૫૧ અને કેટલાકે તેના કાનમાં પાણીના સેંકડો ઘડા રેડ્યા; તોપણ ઘેર નિદ્રામાં પડેલા કુંભકણુ' જરા પણ સળવળ્યો નહિ. ૫૨ પછી તો કૂટ અને સુફગર લઈ ઊભેલા બળવાન રાક્ષસોએ તેનાં મસ્તક, છાતી તથા બીજાં અંગો ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા; તેમ જ કેટલાકોએ રબળુબ ધનો વડે બાંધેલી શતઘ્નીના પલ્લ પ્રહાર કર્યા, તોપણ કુંભકણુ'ની ઊંઘ ઊડી નહિ. છેવટે બ્યારે તેના શરીર ઉપર એક હબાર હાથીઓ દોડાવ્યા, ત્યારે ઘણો જ ભાર લાગવાથી તે કંઈક સળવળ્યો અને ધીરે ધીરે તેની ઊંઘ ઊડવા લાગી, રાક્ષસોએ કહેલા પર્વતશિખરના, વૃક્ષોના તથા શસ્ત્રોના પ્રહારોને ચત્કિચિત્ત નહિ લેખવતો એ કુંભકણુ' નિદ્રામાંથી બાગીને કુધાને લીધે બગાસાં ખાતો એકદમ ઝેઠો થયો. ૫૩-૫૬ અને મોટા સર્પ જેવી કિંવા બે પર્વતશિખર જેવી પોતાની બન્ને બુલબુલો ઊંચી કરીને બવાળાસુખી પર્વત જેવું મોં પહોંચું કરી બગાસું ખાધું. ૫૭ બાગ્યા પછી બગાસું ખાતી વેળા કુંભકણુ'નું પાતાળ જેવું સુખ, મેરુપર્વતના શિખર પર ઊભેલા સૂર્ય સરખું જણાતું હતું અને તેમાંથી બવાળાસુખી-માંથી નીકળતા ઊના પવન જેવો નિઃશ્વાસવાયુ નીકળતો હતો. ૫૮, ૫૯ નિદ્રામાંથી ઊઠેલા કુંભકણુ'નું રૂપ એ વેળા પ્રલયસમયે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને ખાળી નાખવા ઇચ્છતા સાક્ષાત્ કાળ સરખું જણાતું હતું. ૬૦ અસિ સરખાં ધગધગતાં અને વીજળી સમાન ચક્રચક્રિત તેનાં મોટાં બે નેત્રો પ્રકાશમાન બે શ્લેષો જેવાં દેખાતાં હતાં. ૬૧

પછી રાક્ષસોએ તૈયાર રાખેલા સર્વ ભક્ષ્ય પદાર્થો કુંભકણુ'ને દેખાડ્યા; એટલે તેણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વરાહ, મહિષ તથા મૃગ વગેરેનું ભક્ષણ કર્યું. ૬૨ ઉપરાંત બુદ્ધાં બુદ્ધાં માંસનું ભક્ષણ

કરીને બાકીની ક્ષુધા શાંત કરી. પછી તરસ છિપાવવા માટે એ દેવશત્રુએ રુધિરના તથા મદિરાના ઘડા ગટગટાવ્યા.^{૬૩} એ પ્રમાણે કુંભકર્ણને તૃપ્તિ પામેલો જાણી તેને જગાડનારા સર્વ રાક્ષસો તેની આગળ આવી પ્રજ્ઞામ કરી ઊભા રહ્યા.^{૬૪} આ વેળા રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ પોતાને એકાએક જગાડેલો હોવાથી કાંઈક વિસ્મિત થયો હતો. તેણે નિદ્રા વડે ઘેરાયેલાં પોતાનાં નેત્ર ચારે બાજુ ફેરવી સર્વ રાક્ષસોનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું :^{૬૫, ૬૬}

‘હે રાક્ષસો ! તમોએ મને ઘણા આદરથી કેમ જગાડ્યો ? રાજ રાવણુ ક્ષેમકુશળ તો છે ને ? અરે, શું તેને લય તો નથી આવી પડ્યો ? માનો ન માનો, પણ તમોએ આજે મને ઘણું જ ત્વરાથી જગાડ્યો છે, તે ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, રાવણુને માથે કાંઈક મોટો લય આવી પડ્યો છે, પણ કાંઈ ચિંતા નહિ. આજે હું રાક્ષસોના રાજ રાવણુનો સઘળો લય મટાડી દઈશ. ભલેને, રાવણુનો શત્રુ ઇંદ્ર હશે તોપણ હું તેને ચીરી નાખીશ અને અગ્નિ હશે તો તેને પણ શીતળ કરી નાખીશ ! હે રાક્ષસો ! નાનાસૂના કામ માટે રાવણુ મને જગાડે જ નહિ; માટે મને જગાડવાનું કાંઈક મોટું કારણ હશે, તે તમે મને યથાર્થ રીતે જણાવો.’^{૬૭-૭૦}

શત્રુદમન કુંભકર્ણનાં કોપલયાં વચન સાંભળીને રાવણુના ‘યૂપાક્ષ’ નામના સચિવે હાથ ભેડી કહ્યું :^{૭૧} ‘હે મહારાજ ! રાક્ષસોને દેવોથી કંઈ પણ લય થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ આજે મનુષ્યથી લય આવી પડ્યો છે, જેથી અસે સૌ પીકા પાત્રીએ છીએ.’^{૭૨} હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! હાલમાં મનુષ્યથી અમને જેવો લય પ્રાપ્ત થયો છે, તેવો પૂર્વે કદી પણ દેવો, દૈત્યો કે દાનવોથી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી. પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા વાનરોએ આખી લંકા ઘેરી લીધી છે અને સીતાના વિયોગથી પરિતાપ પામેલા રામથી અમોને ભારે લય આવી પડ્યો છે.^{૭૩, ૭૪} પ્રથમ એક વાનરે અહીં આવીને આખી લંકાને બાળી હતી અને સૈનિકો તથા વાહનો સહિત આપણા અક્ષકુમારને માર્યો હતો. વળી હાલમાં દેવોને પણ પીકા કરનારા

આપણા રાજ રાવણુશય ભતે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા, ત્યારે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી રામે તેમને હરાવીને ‘બબ, આજે તને જીવતો મૂકું છું !’ એમ કહીને જીવતા મૂક્યા છે.^{૭૫, ૭૬} હે રાક્ષસવર્ધ ! દેવો, દાનવો તથા દૈત્યોથી પણ આજનિ સુધીમાં રાવણુશયને જે લય થયો નહોતો તે આજે દશરથપુત્ર રામથી થયેલો છે ! વધારે શું કહું ? આપણા મહારાજ આજે પ્રાણસંકટમાંથી બચ્યા છે.’

યૂપાક્ષના સુખથી રાવણુનો પરાજય થયો સાંભળી કુંભકર્ણ કોપાયમાન થયો અને તેણે આખ ફેરવી કહ્યું : ‘હે યૂપાક્ષ ! આજે એ સર્વ વાનરોનો તથા રામ-લક્ષ્મણનો પરાજય કયાં પછી જ હું રાવણુને મળીશ. આજે હું વાનરોના માંસ તથા રુધિર વડે રાક્ષસોને તૃપ્ત કરીશ અને રામ-લક્ષ્મણના રુધિરનું પાન કરીને હું તૃપ્ત થઈશ.’^{૭૭-૮૦}

ગર્વ અને ક્રોધના આવેશને લીધે અનીતિ-ભરેલું કુંભકર્ણનું વચન સાંભળી રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ મહોદરે તેને હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! પ્રથમ તમે રાવણુશયને મળી ગુણ-દોષનો વિચાર કરો અને પછી શત્રુઓને જીતવા સારું યુદ્ધમાં બંધો તો ઠીક.’ ત્યારે મહોતેજસ્વી કુંભકર્ણ સર્વ રાક્ષસોની સાથે રાવણુ પાસે જવા તૈયાર થયો.

લયંકર રૂપ તથા પરાક્રમવાળો કુંભકર્ણ બગી-ને બેઠો થયો કે તુરંત જ કેટલાક રાક્ષસો રાવણુની પાસે દોડી ગયા. તેઓએ ક્વિંચ આસન પર બેઠેલા રાવણુને હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે રાક્ષસરાજ ! તમારો ભાઈ કુંભકર્ણ બંધો છે, તે ખારોખાર ચુદ્ધ બંધ કે અહીં તમારી પાસે આવી મળીને નય ?’ ત્યારે રાવણુ હર્ષભર કહ્યું : ‘હું કુંભકર્ણને મળવા ઇચ્છું છું, માટે તમે તેને યોગ્ય સત્કાર-પૂર્વક અહીંયાં તેડી લાવો.’ ‘જહું સારું, મહારાજ !’ એમ બોલી રાક્ષસોએ પુનઃ કુંભકર્ણની પાસે આવી કહ્યું : ‘હે રાક્ષસોત્તમ ! રાક્ષસોના રાજ તમને મળવા ઇચ્છે છે, માટે ત્યાં પધારી તેમને હર્ષ પમાડો.’^{૮૧-૮૮}

રાક્ષસોનાં સુખથી રાવણુની આજ્ઞા સાંભળી

‘બહુ સારું’ એમ કહી મહાપરાક્રમી કુંભકર્ણુ શર્યામાંથી ભીડી ભિલો થયો; ૯૦ અને ચોં ઘોષ સ્નાન કરીને બળની વૃદ્ધિ કરે એવું પેય લાવવા ની રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી. ૯૧ એટલે રાક્ષસોએ રાવણની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમથી જ તૈયાર કરી રાખેલા મધના ઘડાઓ તથા માંસ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થો તુરત જ તેની આગળ મૂક્યા, ત્યારે કુંભકર્ણુ મંદિરાના બે હબાર ઘડા ગટગટાવીને કાંઈક મદમત થયો અને કંઠધને લીધે યમરાજ સરખો ભય કર દેખાવા લાગ્યો. પછી તેજ તથા બળથી યુક્ત એવો એ કુંભકર્ણુ સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણને મળવા ચાલ્યો. એ વેળા તેના પગના પ્રહાર થી પૃથ્વી કંપાયમાન થતી હતી. ૯૨-૯૪ સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોથી પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ પોતાની દેહકાંતિથી રાજમાર્ગને પ્રકાશિત કરતો અને હાથ ભેડીને ચાલતા રાક્ષસોથી વીંટાયેલો કુંભકર્ણુ, ઇંદ્ર જેમ પ્રહલદેવને ઘેર ભય, તેમ પોતાના ભાઈ રાવણને ઘેર જવા લાગ્યો. ૯૫ શત્રુઓનો નાશ કરનારા અને પર્વતશિખર સરખા ઊંચા દેહવાળા મહાપરાક્રમી કુંભકર્ણુને લંકાના રાજમાર્ગ પર ચાલતો જોઈને લંકાની બહાર ભિલેલા વાનરો તથા તેઓના યૂથપતિઓ ત્રાસ પામ્યા. ૯૬ પર્વતશિખર સરખા ઊંચા, અદ્ભુત આકૃતિવાળા તથા સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા મુકુટધારી કુંભકર્ણુને જોઈને ભયભીત થયેલા કેટલાક વાનરો રામચંદ્રને શરણે દોડી ગયા; કેટલાક મૂંચિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા અને કેટલાક દશ દિશાએ નાસી ગયા. ૯૭, ૯૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણિત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૧ મો

મહાકાવ્ય કુંભકર્ણુ—તેનાં બળ-પરાક્રમ

વિષે રામચંદ્રને માહિતી

તતો રામો મહાતેજા ઘનુરુદાય કીર્તિવાન ।

કિરીટિનં મહાકાર્યં કુંભકર્ણુ દર્શનં ॥ ૧ ॥

ઘનુરુદાય અહુષ્ટ કરી ભિલેલા મહાતેજસ્વી રામ-ચંદ્રે મસ્તક પર મુકુટ ધારણ કરનારા તથા મોટી

કાયાવાળા કુંભકર્ણુને દ્રશ્યી ભયો. જળ ભરેલા મેઘ સરખો શ્યામ અને સુવર્ણના બાબુખંધને ધારણ કરનારો કુંભકર્ણુ કે જે પર્વત જેટલો ઊંચો હોવાથી આકાશનું આક્રમણ કરતા વામના-વતારધારી વિષ્ણુ સરખો જણાતો હતો, તેને દ્રશ્યી ભેતાં જ વાનરોની સેના નાસભાગ કરવા લાગી. પોતાની સેનાને નાસભાગ કરતી જોઈને તથા અતિ ઊંચી કાયાવાળા કુંભકર્ણુને દેખીને વિસ્મિત થયેલા રામચંદ્રે વિભીષણને પૂછ્યું: ‘હે વિભીષણ! પર્વત સરખો ઊંચો, પીળાં નેત્રવાળો અને મુકુટ ધારણ કરનારો આ સાચે જે રાક્ષસ લંકાના માર્ગમાં ચાલ્યો ભય છે, તે કોણ છે? અહો! તે વીજળી સહિત ચડી આવેલા મેઘ જેવો દેખાય છે! ૧-૨ આ પૃથ્વી પર સઘળાં ભૂત-પ્રાણી-ઓમા માત્ર એ જ રાક્ષસ કેતુભૂત (અતિ ઊંચો) હોય એમ જણાય છે! એને જોઈ વાનરો આમતેમ નાસી ભય છે. ૩ હે વિભીષણ! આના સરખું મોઢું ભૂત-પ્રાણી પૂર્વે કહી પણ મારા ભેવામાં આવ્યું નથી, માટે તું મને કહે કે, આ મોટા દેહવાળો કોઈ રાક્ષસ છે કે અસુર છે?’

અઠિલકટ્ઠ મર્મવાળા રઘુવીરનો પ્રશ્ન સાંભળી બુદ્ધિમાન વિભીષણે ઉત્તર આપ્યો: ‘હે રાવણ! એ વિશ્રવાનો પત્ર કુંભકર્ણુ છે, તે મારો તથા રાવણનો સગો ભાઈ છે. જ્યેષ્ઠ પૂર્વે યુદ્ધ વિષે થમ તથા ઇંદ્રને પણ હરાવ્યા છે અને રાક્ષસોમાં એના જેવો પ્રતાપી તથા પ્રૌઢ બીજો કોઈ નથી. ૭-૮ હે રઘુવીર! પૂર્વે મોટાં યુદ્ધોમાં એ કુંભકર્ણુ દેવ, દાનવ, યક્ષ, ભુવંજ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર અને સર્પો વગેરેને હબારો વાર મારીને નસાડી મૂક્યા છે. બિહાંમણાં નેત્રવાળા અને મહાન બળવાળા એ કુંભકર્ણુને ત્રિશૂળ પકડી સાચે આવતો જોઈ ‘અરે, આ કાળ આવે છે’ એમ માની મોહિત થયેલા દેવો તેનાથી અનેક વાર નાસી ગયા છે. ૧૦ બીજા સર્વ રાક્ષસો તો દેવતાઓના વરદાનથી બળવાન થયેલા છે; પરંતુ આ કુંભકર્ણુ તો જન્મથી જ તેજસ્વી અને બળવાન છે. ૧૧-૧૨ હે રામ! ભયારે એ મહાત્મા કુંભકર્ણુને જન્મ થયો ત્યારે તે ક્ષુધાથી અત્યંત પીડાતો હોવાથી તેણે હબારે

પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કર્યું હતું.^{૧૩} પછી પણ બ્યારે તેણે દરરોજ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરતું શરૂ રાખ્યું, ત્યારે તેના ભયથી પીડાતી સઘળી પ્રજા ઇંદ્રને શરણે ગઈ અને પોતાનું હૃંખ નિવેદન કર્યું.^{૧૪} પ્રજાને પોકાર સાંભળી કૌપાયમાન થયેલા ઇંદ્રે પોતાનું તીક્ષ્ણ વજ્ર કુંભકર્ણને માથું વજ્રને પ્રહાર થતાં જ મહાત્મા કુંભકર્ણ ઊછળ્યો અને તેણે મોટી ગજના કરી.^{૧૫} એ ગજના સાંભળી સઘળી પ્રજા પુનઃ પણ અત્યંત ત્રાસ પામી ગઈ.^{૧૬} પછી અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થઈને મહાબળવાન કુંભકર્ણે ઐરાવત હાથીને કાંત ખેંચી કાઢી તે વડે ઇંદ્રની છાતીમાં સખત પ્રહાર કર્યો.^{૧૭} કુંભકર્ણના હાથની ચોટ લાગવાથી લોહીછીકાણ થયેલા ઇંદ્ર બ્વાળાચુકત અગ્નિ જેવો દેખાવા લાગ્યો. એ ભેઈ દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ તથા દાનવો વગેરે અત્યંત ખેદ પામ્યા. પછી સમૂળી પ્રજાને સાથે લઈ ઇંદ્ર બ્રહ્મદેવની પાસે ગયો; અને તેણે બ્રહ્મદેવની આગળ કુંભકર્ણની દુષ્ટતા તથા તેણે કરેલું પ્રભલભક્ષણ, આશ્રમભંગ તેમ જ પરશ્વીકરણ વગેરે વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું.^{૧૮, ૧૯} પછી વિનંતિ કરી: 'હે મહારાજ! આ દુષ્ટ રાક્ષસ એ હંમેશાં આવી રીતે પ્રભળું ભક્ષણ કરશે, તો પ્રજાને ક્ષય થઈ જશે.'^{૨૦}

'હે રાઘવ! ઇંદ્રનું વચન સાંભળીને સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવે સઘળા રાક્ષસોનું આવા હન કર્યું, જેમાં કુંભકર્ણ પણ એવામાં આવ્યો. પ્રથમ તો કુંભકર્ણને ભોતાં જ બ્રહ્મદેવ ત્રાસ પામ્યા; પરંતુ તેમણે શાંત થઈને કુંભકર્ણને કહ્યું:^{૨૧, ૨૨} 'હે રાક્ષસ! પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવાએ તને બે લોકોને સંહાર કરવા માટે જ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો હું તને શાપ આપું છું કે, આજથી તું મરણ પામેલાની જેમ થોર નિદ્રામાં શયન કરીશ.'

બ્રહ્મદેવનો શાપ થતાં જ કુંભકર્ણ તેમની આગળ જ થોર નિદ્રામાં આવી પડ્યો, એ ભેઈ અત્યંત વ્યાકુળ થયેલા રાવણે કહ્યું: 'હે પ્રભુપતિ! જેમ કૌર્ક મનુષ્ય સુવર્ણવૃક્ષ વાવીને, તેને કૂળ આવવાના વખતે કાપી નાખે, તેમ તમોએ આ કામ કર્યું છે. હે મહારાજ! તમે પોતાના

પ્રપૌત્રને આવો શાપ આપો એ કીક નહિ. તમારાં વચન કહી પણ મિથ્યા જતાં નથી; એટલે હવે આ કુંભકર્ણ થોર નિદ્રામાં પડશે જ; પરંતુ હે પ્રભુ! એને ભગવા-ઉલ્લવાનો સમય કરાવો તો સારું.'^{૨૩-૨૪} બ્રહ્મદેવે કહ્યું: 'બ, આ તારો ભાઈ કુંભકર્ણ છ માસ સૂઈ રહી એક દિવસે ભગશે;^{૨૫} પણ ભગશે ત્યારે તે અત્યંત ભૂખ્યો હોવાથી આખો દિવસ પૃથ્વીમાં ભટકશે અને સળગતા અગ્નિ જેવું પોતાનું મુખ પહોળું કરીને પ્રભળું ભક્ષણ કરશે.'

વિલીપણે કહ્યું: 'હે રામચંદ્ર! એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનો શાપ થયો, ત્યારથી એ કુંભકર્ણ થોર નિદ્રામાં પડ્યો રહે છે; પરંતુ હાલમાં આપત્તિમાં આવી પડેલા તથા તમારા પરાક્રમથી ભય પામેલા રાવણે તેને જગાડ્યો છે. ભયંકર પરાક્રમવાળો એ કુંભકર્ણ હંમણાં જ પોતાની શુદ્ધમાંથી બહાર નીકળ્યો છે અને તે રાવણની પાસે ભય છે. હવે તે થોડી વારમાં જ કૌપાયમાન થઈ અહીં આવશે અને વાનરોનું ભક્ષણ કરશે.'^{૨૬-૩૦}

વિલીપણનાં વચન સાંભળી રામચંદ્રે કહ્યું: 'અરે, કુંભકર્ણને દૂરથી જતો ભેઈને જ વાનરો આમ નાસલાગ કરે છે, તો પછી એ બ્યારે સંગ્રામમાં આવશે, ત્યારે તેને કેમ કરી અટકાવી શકાશે?' ત્યારે વિલીપણે કહ્યું: 'કુંભકર્ણને ભેઈ વાનરો ભયભીત થયા છે એ ખરું, પણ તેઓને કહેવડાવો કે એ રાક્ષસ નથી, પરંતુ તમને ચૌને ઠરાવવા સારું રાવણે એક પ્રકારનું મોઢું યંત્ર ઊભું કર્યું છે. એમ કહેવાથી વાનરો શાંત થશે.'^{૩૧, ૩૨}

વિલીપણનું સચુક્તિક તથા વાનરોને મુખ કરે એવું વચન સાંભળી રણવીરે સેનાપતિ નીલ વાનરને કહ્યું:^{૩૩} 'હે અગ્નિસુત! તું આપણી વાનરસેનાને લંકાના દરવાજા, મોટી મોટી યોદ્ધાઓ તેમ જ શુભ માર્ગો આગળ લઈ જઈ બૃહસ્પતિનાં ગોઠવ.^{૩૪} વળી મોટાં પર્વતશિખરો, વૃક્ષો તથા શિલાઓ એકઠી કરાવી રાખ કે જે યુદ્ધ વખતે કામ લાગે. વળી હે રાક્ષસો! તમે સૌ પણ પર્વત વગેરે આયુધો લઈ તૈયાર થઈ ઊભા રહો.'

રામચંદ્રની આજ્ઞાથી સેનાપતિ નીલ વાનરે સઘળા વાનરોને સંજ્ઞ થવાનો હુકમ કર્યો ૩૫,૩૬ પછી પર્વત સરખા હેઠવાળા ગવાક્ષ, શરભા, અંગદ તથા હનુમાન વગેરે વાનરો મોટાં મોટાં શિખરો લઈને લંકાના દરવાજા તરફ ચાલ્યા. 'લંકામાં જિજ્ઞાસે દેખાય છે તે રાક્ષસ નથી; પરંતુ રાવણે જિજ્ઞાસું કરેલું મોટું થંન છે,' એવો રામચંદ્ર તરફથી ખુલાસો મળતાં જ નિર્ભય થયેલા વાનરો મોટાં વૃક્ષ ઉપાડી લંકા તરફ દોડી ગયા અને કિલ્લાની ચોમેર ચોકી કરતા રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા. પર્વત તથા વૃક્ષ ઉપાડીને લંકાના કિલ્લા પાસે જઈ પહોંચીલા વાનરોની ભયંકર સેના પર્વતની પાસે નહેલાં મોટી મેઘમાળા જેવી શોભતી હતી. ૩૭-૩૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રજીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધર્મકંઠા ૬૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૨ મો

કુંભકર્ણ અને રાવણ-રક્ષણ માટે પ્રાર્થના

સ તુ રાક્ષસચારૂકો નિદ્રામદસમાકુલઃ ।

રાજમાર્ગે શ્રિયા જુદું યયો વિપુલવિક્રમઃ ॥ ૧ ॥

અત્યંત પરાક્રમવાળો અને નિદ્રાના મદથી ચેરાયેલો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ હબરો રાક્ષસોથી વીંટાઈને શલ્યગારેલા રાજમાર્ગ પર જતો હતો. એ વેળા આભુખાભુનાં ઘરોમાંથી લોકો તેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૧-૨ થોડીક વારમાં સેનાની બાળીઓવાળા અને સૂર્ય સમાન જળહળતા રાક્ષસ-રાજ રાવણના રમણીય ભુવન આગળ તે જઈ પહોંચ્યો. ૩ અને સૂર્ય જેમ મેઘમંડળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેણે રાવણના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા ઇંદ્ર જેમ આસન પર બેઠેલા બ્રહ્મદેવને જુએ, તેમ કુંભકર્ણે ઉત્તમ આસન પર બેઠેલા રાવણને દ્રશ્યી ભેગો. ૪ રાક્ષસો સહિત કુંભકર્ણ પોતાના લાઈ રાવણ પાસે જતો હતો, એ વેળા તેના ચાલવાથી પૃથ્વી કંપાયમાન થતી હતી. ૫ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કેટલીક દોહીઓ વટાવીને કુંભકર્ણ અંદર ગયો, ત્યારે પોતાના ભયેષ્ઠ બંધુ રાવણને પુષ્પક વિમાનમાં

ઉદ્ધિમ થિતે બેઠેલો ભેગો. કુંભકર્ણને આવતો ભેઈ રાવણ ઉતાવળો જિલ્લો થઈ સામે ગયો અને હર્ષ-ભેર તેને પોતાના સિંહાસન પાસે તેડી લાવ્યો. ૬,૭

પછી આસન પર બેઠેલા પોતાના વડીલ બંધુ રાવણનાં ચરણોનું વંદન કરીને મહાભળવાન કુંભકર્ણે કહ્યું : 'હે લાઈ! આ વેળા મારું શું કામ પડ્યું છે તે તું મને કહે.' એણે સાંભળી હર્ષિત થયેલો રાવણ પુનઃ જિલ્લો થઈ કુંભકર્ણને લેટ્યો અને તેને આસન પર બેસવા કહ્યું. એ પ્રમાણે રાવણે ભેટીને સન્માન કર્યું, ત્યારે કુંભકર્ણે ત્યાં પડેલા ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠો અને પછી ક્રોધથી લાલચોળ આંગેા કરી બોલ્યો : 'હે રાજન ! તેં આજે મને ઘણા પ્રયત્નથી જગાડ્યો તેનું શું કારણ છે ૧૮-૧૯ હે રાવણ ! તું મને સત્વર કહે કે, તને કય આપનાર કોણ છે ? અરે, આજે મારે હાથે મરણ પામવા કોણ ઇચ્છે છે ?' ૨૦

પછી રાવણે લીધે લાલ નેત્રવાળા અને ક્રોધા-યમાન થયેલા કુંભકર્ણને રાવણ કહેવા લાગ્યો : 'હે મહાભળવાન ! તું ઘણા સમયથી ઘેર નિદ્રામાં સૂતો હતો, એથી મારે માથે રામ તરફનો ભય આવી પડ્યો છે, તે તારા બાણવામાં નથી. ૨૧ હે કુંભકર્ણ ! દશરથને પુત્ર રામ સુધીવાદિ વાનરો સાથે સસુદ્ર જોળંગી આપણી લંકાને ઘેરી વળ્યો છે અને આપણા કુળનો સંહાર કરે છે. ૨૨ પોતે બાંધેલા સેતુ ઉપર થઈ સુખથી અહીં આવીને રાત્રે લંકાનાં સઘળાં વનોતથા ઉપવનોને વાનરમય કરી મૂક્યાં છે તે તું જો. ચુદ્ધમાં આપણા મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને વાનરોએ મારી નાખ્યા છે. ઘણું યુદ્ધ કરવા છતાં એ વાનરોનો અંત આવતો નથી. અરે, વધારે શું કહું ? આપણા રાક્ષસો યુદ્ધમાં વાનરોને હણી સુધી છતી શક્યા જ નથી. ૨૫,૨૬ હે મહાભળવાન ! આમ મારે માથે મોટો ભય આવી પડ્યો છે, તેમાંથી તું મારું રક્ષણ કર અને વાનરોનો નાશ કર. ખસ, એટલા કાર્ય માટે જ મેં તને જગાડ્યો છે. ૨૭

'હે લાઈ કુંભકર્ણ ! આપણે લંકાર ખાલી થઈ ગયો છે અને આપણી લંકામાં માત્ર બાળકો

અને વૃહો જ રહ્યાં છે. બાકી સર્વનો ક્ષય થયો છે; માટે તું મારા પર દયા લાવી લ'કાનું રક્ષણ કર.^{૧૮} હે મહાબાહુ! મેં તને પૂર્વે કહી આ પ્રમાણે કહ્યું નથી; માટે આજે આ તારા રંક ભાઈ માટે તું દુઃખમં કર.^{૧૯} હે પ્રિય ભાઈ! તારા ઉપર મારો ઘણો સ્નેહ છે અને તું આ કાર્ય કરી શકીશ જ, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. હે રાક્ષસર્ષભ! પૂર્વે દેવા-સુરના સંઘામ વિષે તે ઘણી વાર દેવોની સામે થઈ તેઓને હરાવેલા છે;^{૨૦} માટે હે ભયંકર યરાકંભ-વાળા રાક્ષસોત્તમ! આજે તું તે સમયના જેવું યરાકંભ ધારણ કર અને વાનરોનો નાશ કર. હે ભાઈ! સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં તારા જેવો બળવાન કોઈ પણ મારા જેવામાં આવતો નથી.^{૨૧} હે ભાઈ પર સ્નેહ ધરાવનાર અને સંઘામમાં પ્રીતિવાળા કુલકર્ણુ! તું તારી ઇચ્છાથી આજે મારું આટલું હિંત કર અને ભયંકર વાયુ જેમ શરહંસતુનાં વાદળોને વિખેરી નાખે, તેમ તું પોતાના યરાકંભ વડે વાનરસેનાને નસાડી મૂક.^{૨૨}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૬૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૩મો

કુંભકર્ણુનો રાવણને હિંતાપદેશ-રાવણનો કોપ
અને રક્ષણ માટે રાવણના-કુંભકર્ણુ યુદ્ધની
પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કરેલું આશ્વાસન
તસ્ય રાક્ષસરાજસ્ય નિશામ્ય પરિક્ષિતમ્ ।
કુમ્ભકર્ણો બમાષેદ વચનં પ્રજહાસ ચ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસોના રાજા રાવણનું જેદયુક્ત વચન
સાંભળીને કુંભકર્ણુ જરા હસીને* કહ્યું :^૧ હે
રાજન! પૂર્વે આપણે ભ્યારે એકઠા થઈને વિચાર
કયો હતો, ત્યારે મેં તને કહ્યું હતું કે, તું સીતાનું
હરણ કરી આવ્યો છે તેથી તારે માથે મોટી
આપત્તિ આવશે; પરંતુ તે મારું એ હિંતવચન
સ્વીકાર્યું નહિ તેનું કૃણ આજે તને પ્રાપ્ત થયું
છે.^૨ જેમ પાપકર્મી મનુષ્ય પોતાનાં પાપને લીધે

* આહા, નિર્ભયપણે વચન સ્વીકાર્યું નહીં, એથી
રાવણને આહું કદા અતી પડયું છે! એવા વિચારથી
કુંભકર્ણુ હાસ્ય કર્યું.

નરકમાં પડે, તેમ તને તારા પાપકર્મનું કૃણ હવે
સત્વર પ્રાપ્ત થવા બેઠું છે.^૩ હે મહારાજ! તે તારા
ગર્વથી કુંભકર્ણુ જઈને સીતાહરણનું કાર્ય દોષ-
યુક્ત છે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યો નહિ; તેમ જ
તેનું પરિણામ શું આવશે તેનો પણ વિચાર કયો
નહિ!^૪ જે પુરુષ પ્રથમ કરવાનાં કાર્ય પછી
કરે છે અને પછી કરવાનાં કાર્ય પ્રથમ કરે છે,
તે નીતિજ્ઞ પુરુષ કહેવાતો નથી.^૫ જેમ વેદાદિના
અધ્યયનરહિત આપાત્રને આપેલાં દાન દુઃખરૂપ
થઈ પડે છે તથા અપવિત્ર આગ્રમાં અપવિત્રપણે
હોમક્રિયા હૃતદ્રવ્ય વિપરીત કૃણ જાણે છે, તેમ
દેશકાળનો વિચાર કયો વિના કરેલાં કાર્યો પણ
ધાર્યો કરતાં વિપરીત કૃણ આપનારાં થઈ પડે
છે.^૬ જે રાજા પોતાના મંત્રીઓની સાથે ક્ષય,
વૃદ્ધિ અને સ્થાન, એ ત્રણનો તથા પાંચ પ્રકારનાં
સાધનોનો નિશ્ચય કરીને સામ-કાનાદિ ઉપાયો
ચોજે છે, તે રાજા ઉત્તમ કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે.^૭
જે રાજા પોતાના મંત્રીઓની સાથે નીતિશાસ્ત્ર
પ્રમાણે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને
પોતાની યુદ્ધિથી આ મારો સુહૃદ છે તથા આ
માત્ર મને પ્રિય લાગે તેવાં વચનો જ જોડનારો
છે' એમ ભણી શકે છે, તે જ યુદ્ધિમાન કહેવાય
છે. હે રાક્ષસરાજ! સામાન્ય રીતે ભેટાં મનુષ્યો
પ્રાતઃકાળે ધર્મ, મધ્યાહ્નકાળે અર્થ અને રાત્રિકો
કામનું સેવન કરે છે; તેમાં કેટલાક વળી એક
સમયે ત્રણનું સેવન કરે છે અને કેટલાક એક
વખતે ધર્મ-અર્થ, અર્થ-ધર્મ કે કામ-અર્થ, એ
ત્રણ બંદોને સેવે છે; પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યે બધાનું
બેઈએ કે ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેમાં
પ્રથમ ધર્મ એ જ શ્રેષ્ઠ છે અને તેમ બધ્યા છતાં
પણ એ તે પ્રમાણે વર્તતો નથી તે ભલેને, રાજા
કિંવા મહારાજ હોય અથવા રાજકુમાર હોય
તોપણ તેનું બહુશ્રુતપણું વ્યર્થ છે. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ!
રાજા સામ, દાન, લોક, દંડ, પાંચ પ્રકારનાં સાધન,
ન્યાય, અન્યાય, ધર્મ, અર્થ તથા કામ, એ સર્વનો

* પાંચ પ્રકારનાં સાધન. ૧ ક્રોડોના આરભનો
ઉપાય, ૨ પુરુષદંવ્યસંપત્તિ, ૩ દેશકાળવિભાગ, ૪ વિષય-
પ્રતિકાર અને ૫ કર્તવ્યસિદ્ધિ.

દેશકાળને અનુસરી પોતાના મંત્રીઓની સાથે નિશ્ચય કરે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તેને દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે રાજા અર્થતત્ત્વને બળુનારા તથા યુદ્ધિની દ્રવ્યવાળા મંત્રીઓની સાથે પરિણામે પોતાનું હિત થાય એવો વિચાર કરી કાર્ય કરે છે, તે જ સુખી થાય છે.^{૮-૧૩} કેટલીક વાર રાજાઓના મંત્રીમંડળમાં નીતિશાસ્ત્રના તત્ત્વ નહિ બળુનારા પશુયુદ્ધના પુરુષો પણ હાજલ થઈ ગયેલા બેવામાં આવે છે અને ‘અરે રાજાના હિતેમ્મુ છીએ’ એમ માની ધૂષ્ટતાથી તેઓ પોતાનો નિશ્ચય બળુવે છે; પરંતુ દિનપ્રતિદિન આબાદી ઇચ્છનારા રાજાઓએ અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને નહિ બળુનારા મૂળ મંત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે કદી પણ કરવું નહિ.^{૧૪,૧૫} જે અહિત કરનારાં કાર્યોને હિતરૂપે કહેવાનું સાહસ કરે તેવા-કાર્યને દ્વિષિત કરનારા પુરુષોને રાજાએ પોતાના મંત્રીમંડળમાંથી દૂર કરવા બોધ્યો.^{૧૬} વળી કેટલાક મંત્રીઓ એવા હોય છે કે, જેઓ શત્રુની સાથે મળીને પોતાના રાજાની પાસે અવળાં કામ કરાવી તેનો નાશ કરાવે છે.^{૧૭} એવા ઉપરથી મિત્રોનો ડોળ રાખનારા, પરંતુ શત્રુનું કાર્ય કરનારા અને શત્રુની સાથે મળેલા દુષ્ટ મંત્રીઓને રાજાએ મંત્ર કરવી વખતે ઓળખી લેવા બોધ્યો અને તેઓનો તુરંત જ ત્યાગ કરવો બોધ્યો.^{૧૮} જેમ પક્ષીઓ કૌચ-પર્વતના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ દુષ્ટ મંત્રીઓના કહેવાથી વિચાર કર્યા વિના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા રાજાનાં છિદ્રોને તેના શત્રુઓ શોધી કાઢે છે અને પછી પ્રહાર કરે છે.^{૧૯} જે રાજા શત્રુને હલકો સમજી પોતાનું રક્ષણ કરતો નથી, તે રાજા અનેક કષ્ટ વેડી છેવટે રાજ્યભ્રષ્ટ થાય છે.^{૨૦} હે ભાઈ! રામને સીતા પાછી આપવાના સંબંધમાં તારી પ્રિયા મંદોદરીએ તેમ જ મારા મતને અનુસરનારા આપણા ભાઈ વિભીષણે તને જે વચનો કહ્યાં છે, તે જ આપણું હિત કરનારાં છે; પરંતુ તે વચનો તને રુચતાં નથી, તો હવે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર.^{૨૧}

કુંભકર્ણનાં વચન સાંભળી રાણુ ક્રોધાયમાન

થયો અને બૂકુટિ વ્યઠાવી બોલ્યો : ‘હે કુંભકર્ણ! હું તારા મોટા ભાઈ હોવાથી તારે મને શરુ તથા આચાર્ય જેટલું માન આપવું બોધ્યો; તેમ છતાં આજે તું મારા જ શરુ બનીને મને શિખામણ આપવા બેઠો છે શું! અરે, તું તારી વાણીને નિરર્થક શ્રમ આપવો મૂઠી હવે જે કરવું વટે તે કર.^{૨૨,૨૩} હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! પ્રથમ પણ તે મને આવાં જ હિત-વચનો કહ્યાં હતાં, પરંતુ તું ધાર કે તે વેળા મેં મારી ઊંધાઈથી કિંવા અજ્ઞાનથી કે બળ-પરાક્રમના ગર્વથી તારાં તે વચન સ્વીકાર્યાં નહિ, તો હવે એ ગર્ભવાતનો વિચાર કરવો વ્યર્થ છે.^{૨૪} હવે તો આ વખતે જે કરવાનું છે તેનો જ તું વિચાર કર અને મારી અનીતિથી આવી પડેલા દુઃખનું તું તારા પરાક્રમ વડે નિવારણ કર.^{૨૫} હે કુંભકર્ણ! એ તું મારા પર રનેહ ધરાવતો હોય, એ તું પોતાને પરાક્રમસંપન્ન માનતો હોય અને એ મારું કાર્ય કરવાની તને ખરી લાગણી હોય, તો તું સંઘ્રામમાં જા અને યુદ્ધ કર.^{૨૬} અર્થ નષ્ટ થઈ જવાથી હીનતાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને જે સહાય કરે છે, તે જ તેનો ખરો મિત્ર કહેવાય છે અને ગમે તેવા દુઃખમાં આવી પડેલા પુરુષને જે સહાય કરે છે, તે જ તેનો ખરો મિત્ર બંધુ કહેવાય છે.^{૨૭}

ક્રોધને લીધે જેનું અંગ લાલલાલ થઈ ગયું હતું, એવા રાવણનાં ધીર અને દારુણ વચન સાંભળીને ‘અરે, આ તો મારા પર ક્રોધાયમાન થયો’ એમ બળીને કુંભકર્ણ તેને મંજુલ વાણીથી શાંત કરતાં કહેવા લાગ્યો : ‘હે શત્રુઓનું દમન કરનારા રાજા! તારે સંતાપ કરવાની કશી જરૂર નથી; તું ક્રોધનો ત્યાગ કરીને શાંત થા અને સાવધાન થઈ મારું વચન સાંભળ.^{૨૮-૩૦} હે પાર્થિવ! હું જીવું છું ત્યાં સુધી તારે મનમાં જરાયે શોક કરવો નહિ. જે શત્રુને લીધે તને આટલો બધો સંતાપ થાય છે, તે તારા શત્રુને હું અવશ્ય નાશ કરીશ.^{૩૧} હે ભાઈ! તું ગમે તે અવસ્થામાં હોય, તોપણ મારે તો તને હિતોપદેશ કરવો બોધ્યો જ; એમ બળીને બંધુભાવથી તથા બ્રાતૃસ્નેહથી મેં તને પૂર્વોક્ત વચન કહ્યાં

છે. તે તને ન ગમ્યાં તો ભલે; ^{૩૨} પશુ હું તો આવા સમયે બ્રાહ્મણને લીધે જે કરવું ઘટે તે કરીશ જ અને મારે હાથે તારા શત્રુઓનો નાશ થયેલો તને ખતાવીશ. ^{૩૩} હે મહાબાહુ! આજે સંઘામમાં જઈને હું રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખીશ; એટલે પરાજય પામેલી વાનરસેનાને તું દશે દિશામાં નાસતી જોઈશ. હે રાવણ! આજે હું સંઘામમાંથી રામનું મસ્તક કાપી લાવીશ. તેને જોઈને તું સુખી થઈશ અને સીતા દુઃખી થશે. વળી જેઓનાં ભાઈ-ભાંડુઓ રણમાં મરી ગયાં છે, એવા દુઃખિયારા રાક્ષસો આજે રામનું મરણ થયેલું જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થશે. ^{૩૪-૩૫} હે રાક્ષસાધિપ! આજે હું સંઘામમાં રામને હણીને, પોતાનાં સંબંધી-જનોના મરણથી ડરતા રાક્ષસોનાં આંસુ લૂછીશ. ^{૩૬} હે રાવણ! પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા અને સૂર્ય સહિત મેઘના જેવી કાંતિવાળા વાનરોના રાજ સુગ્રીવને આજે હું તને રણમાં રંગદોળાતો દેખાડીશ. ^{૩૭} હે અનઘ! દશરથના પુત્ર રામને મારવાની દંઢ ઇચ્છાવાળા આ સઘળા રાક્ષસો અને હું; તારું આટલું આટલું આશ્વાસન કરીએ છીએ, તોપણ તું ચિંતા શા માટે ધરે છે? ^{૩૮} વળી હે રાક્ષસરાજ! તું વિચાર કર કે, હું સંઘામમાં જવા તત્પર થયો છું એટલે રામ પહેલો તો મને જ મારશે અને તને તો પછી મારશે; એમ છતાં હું કાંઈ શોક કરતો નથી, તો તારે શોક શા માટે કરવો પડે છે? ^{૩૯} હે પરંતપ! હે અતુલિત પરાક્રમવાળા રાવણ! તારે યુદ્ધ માટે બીજાની ઝાણિયાળી કરવાની જરા પશુ જરૂર નથી. આ ક્ષણે જ તું મને યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા આપ, હું તૈયાર છું. ^{૪૦} હે રાવણ! તારા શત્રુઓ ગમે તેવા બળવાન હશે, તોપણ હું તેઓનો સંહાર કરીશ. કદાપિ ઈંદ્ર, યમ, અગ્નિ, વાયુ, કુબેર તથા વરુણ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તોપણ હું તેઓને પહોંચી વળીશ. હે ભાઈ! હું કે જે પર્વત જેવા શરીર વળીશ. હે ભાઈ! હું કે જે પર્વત જેવા શરીર વાળો, તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ ધારણ કરનારો તથા બહાર નીકળેલી તીક્ષ્ણ દાઢોવાળો છું, તેને જોતાં જ તથા મારી ભયંકર ગર્જના સાંભળતાં જ દેવોના રાજ ઈંદ્ર પશુ થરથરી ભય ઓમ છે, તો પછી મનુષ્ય-

વાનરોનું તો ગળું જ શું? હે રાવણ! ભલે ને, મારી પાસે શસ્ત્ર કાંઈ પશુ ન હોય તથાપિ હું બ્યારે શત્રુઓનો સંહાર કરવા ધારું, ત્યારે જીવવાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પશુ યુરુષ મારી સામે જોભો રહેવા સમર્થ નથી. કદાપિ દેવોના રાજ ઈંદ્ર રામની કુમકે આવશે તોપણ શક્તિ, ગદા, તલવાર કે તીક્ષ્ણ બાણો વિના હું મારા એકલા હાથ વડે જ ઈંદ્ર તથા રામનો અંત આણીશ. સંઘામ વિષે રામ જો મારા સુષ્ટિપ્રહારને સહન કરી શકશે, તો જ તેનાં બાણ મારું રુધિર પીવા પામશે; અર્થાત મારા સુષ્ટિપ્રહાર થતાં જ રામનું મૃત્યુ થશે, એટલે મને તેનાં બાણ વાગવાનો સંભવ જ નહિ રહે. હે રાજન! મારા જેવો ભાઈ જીવે છે, ત્યાં સુધી તારે ચિંતા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? ^{૪૧-૪૨} હે ભાઈ! હું તારા શત્રુઓનો સંહાર કરવા તત્પર થયો છું, છતાં તું ખેદ શા માટે કરે છે? તું રામનો લેશ પશુ ભય રાખીશ નહિ. હું તેને સંઘામમાં મારી નાખીશ જ. મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવનો તેમ જ જેણે રાક્ષસોનો સંહાર કરીને લંકાને બાળી હતી તે હંતુમાનનો પશુ હું નાશ કરીશ; ^{૪૩, ૪૪} અને યુદ્ધ કરતી વેળા વાનરોનું ભક્ષણ કરીશ. હે ભાઈ! તું નિશ્ચય રાખજે કે, આ સંઘામમાં હું તને મોટો યશ અપાવીશ. ^{૪૫} હે રાજન! કદાપિ તને ઈંદ્ર કિંવા પ્રજ્ઞદેવ તરફથી ભય હોય, તોપણ તું કરીશ નહિ. હું સૌને સીધા દોર કરી દઈશ. આ યુદ્ધમાં દેવો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવશે તો તેઓને હું લાંબા કરી પૃથ્વી પર સુવાડીશ; ^{૪૬} સાક્ષાત યમરાજ આવશે તો હું તેનો નાશ કરીશ; અગ્નિ આવશે તો હું તેને ગળી જઈશ; નક્ત્રો સહિત સૂર્ય આવશે તો હું તેને નિસ્તેજ કરી પૃથ્વી પર પટકીશ; ઈંદ્ર તો હું તેને નિસ્તેજ કરી પૃથ્વી પર પટકીશ; તો આવશે તો હું તેનો વધ કરીશ; વરુણ આવશે તો હું તેને પી જઈશ; પર્વતો આવશે તો હું તેના ચૂરેચૂરા કરીશ અને પૃથ્વી આવશે તો તેના હું કટકા કરી નાખીશ. ^{૪૭, ૪૮} ઘણા કાળે નિદ્રામાંથી જાગેલા અને સર્વ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરનારા આ કુંભકર્ણનું પરાક્રમ આજે સર્વના જોવામાં આવશે! અરે, હું આખા સ્વર્ગને ગળી જઈ તોપણ મારું

પેટ ભરાય તેમ નથી.^{૧૪} હે રાવણ! કશરણપુત્ર રામને વધ કરીને તને અધિકાધિક સુખી કરવા સારુ આજે હું યુદ્ધ ચડું છું. હું સંશ્રામમાં રામ-લક્ષ્મણને હણીને સઘળા વાનરાનું ભક્ષણ કરીશ;^{૧૫} માટે હે રાજન! તું નિશ્ચિંત થા અને હું ખનેા ત્યાગ કરીને વારુણી મહિરાનું પાન કર તથા સ્વેચ્છાનુસાર ભોગવિલાસ કર. આજે રામ મારે હાથે મરણને શરણ થશે, એટલે સીતા ચિરકાળ સુધી તારે વશ થઈ રહેશે.^{૧૬}

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૬૩મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મો

કુંભકર્ણના સફળોપદેશ અનાદર-રાવણ પ્રતિ મહોદરના દુર્બોધ

તદુક્તમતિકાયસ્ય લલિતો વાહુશાલિનઃ ।

કુન્નમર્કર્ણસ્ય વચનં શ્રુત્વોવાચ મહોદરઃ ॥ ૧ ॥

પ્રોઠ કાયાવાળા અને અત્યંત બાહુબળવાળા કુંભકર્ણના વચન સાંભળીને ‘મહોદર’ નામના રાક્ષસે કહ્યું: ‘હે કુંભકર્ણ! તમે મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો, પરંતુ ધૃષ્ટતા તથા ગર્વને લીધે તમારી બુદ્ધિ ક્ષુદ્ર થઈ ગઈ છે અને તેથી તમે ઠર્તવ્ય-અઠર્તવ્યને સમજતા નથી.^૧ શુ તમારા ભાઈ આ રાવણરાય નીતિ તથા અનીતિ નથી સમજતા? અરે, એ તો બધું સમજે છે! છતાં તમે તેમને નીતિ અને અનીતિને બાબુનારા કહો છો; એથી તમારી બાળકબુદ્ધિ જણાઈ રહે છે.^૨ દેશકાળને અનુસરી ઠર્તવ્યાઠર્તવ્યને બાબુનારા આપણા રાબ આ રાવણરાય પોતાનાં તથા શત્રુઓનાં સ્થાન, વૃદ્ધિ અને ક્ષયને સારી પેઠે સમજે છે.^૩ જે પુરુષ માત્ર બળવાન જ હોય, પરંતુ જેણે વૃદ્ધોની ઉપાસના ન કરી હોય તથા જે પ્રાકૃત બુદ્ધિવાળો હોય તેવા પુરુષથી પણ ન થઈ શકે એવું કર્મ વીક્ષ્ણુ બુદ્ધિવાળો પુરુષ કેમ જ કરે!^૪ વળી હે કુંભકર્ણ! તમે ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેને પરસ્પર વિરોધી ગણો છો અને ‘એક જણાથી એકીસમયે એ ત્રણનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ’ એમ કહો છો; પરંતુ તેમાં તમારી મોટી

ભૂલ છે. એ ધર્મોદિ ત્રિવર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ બાણવાની હજી તમારામાં શક્તિ નથી.^૫ હે રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ! કર્મ એ જ સુખનાં સાધનરૂપ ધર્મોદિ ત્રણ પુરુષાર્થોનું પ્રયોજક છે; માટે એક જ પુરુષ કર્મ વડે ધર્મોદિ ત્રણેને પ્રાપ્ત કરી સુખ મેળવી શકે છે અને સારાંનરસાં કર્મોનું શુભ-અશુભ ફળ પણ એક જ પુરુષ ભોગવે છે; છતાં હે કુંભકર્ણ! તમે કહો છો કે, ‘ધર્મ અને કામ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી પુરુષ એકલા ધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરી શકે છે, કામનું નહિ;’ પણ એ કેમ ઘટે? વળી ધર્મ ને અર્થ કરતાં કામમાં કાંઈક વિશેષતા પણ બેવામાં આવે છે. જેમ કે જપ-ધ્યાન આદિ ધર્મ અને યજ્ઞ-યાગાદિ અર્થ એ બન્ને પુરુષાર્થ મોક્ષરૂપ ફળ આપનારા હોવા છતાં પણ બે તેઓનું સકામ વૃત્તિથી સેવન કરવામાં આવે, તો તેઓ સ્વર્ગોદિ ફળ પણ આપે છે; પરંતુ ત્રીજો પુરુષાર્થ કામ તો કદી પણ મોક્ષરૂપ ફળ આપી શકતો નથી. વળી જપ-ધ્યાનાદિ શાસ્ત્રવિહિત નિત્યકર્મરૂપ ધર્મચરણ નહિ કરવાથી પુરુષને પ્રત્યવાયદોષ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ કામ્ય કર્મ નહિ કરવાથી તેવું કશું જ થતું નથી. વળી આ લોક અને પરલોક સંબંધી શુભાશુભ કર્મોનું ફળ પુરુષને આ લોકમાં સુખ-દુઃખરૂપે તથા પરલોકમાં સ્વર્ગ-નરકરૂપે ભોગવવું પડે છે; પરંતુ કામને સેવનારા પુરુષને તો તેનું બળ આ લોકમાં તુરંત જ પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ ધર્મઅર્થના ફળની પેઠે કામનું ફળ પરલોકમાં નહિ મળતાં અહીં જ મળે છે.

હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે એક જ પુરુષ ધર્મોદિત્રણ પુરુષાર્થોનું સેવન કરી શકે છે તથા ધર્મોદિ ત્રણેમાં કામ એ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ છે, એમ વિચારીને જ રાવણરાયે કામનું સેવન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને અમેા સૌ મંત્રીઓએ પણ તેને સંમતિ આપી છે. વળી આપણા મહારાજ રાવણરાયે રામ બેવા શત્રુ સામે જે મોટું સાહસ ઉઠાવ્યું છે, તેમાં શું ખોટું કશું છે? રાબાએ શત્રુ માટે તો તેમ કરવું જ બેઈએ. વળી હે કુંભકર્ણ! તમે પોતાના બળના ગર્વથી એકલા જ

યુદ્ધે જવાનું કહો છો, તે પણ બહુ ભૂલભરેલું છે. તે સંખંધી હું તમને મારો વિચાર જણાવું છું. જે રામે પૂર્વે જનસ્થાનમાં અત્યંત બળવાળા ઘણા રાક્ષસોના વધ કર્યો હતો તે રામને તમે એકલા શી રીતે છતી શકશો ? ૧૮-૧૨ મહાપરાક્રમી જે રાક્ષસો જનસ્થાનમાં રામની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા અને ત્યાંથી પરાજય પામીને લંકામાં પાછા આવ્યા છે, તેઓ હજી પણ રામનું નામ સાંભળીને ભયથી કંપે છે, તે શું તમારા જાણવામાં નથી ? એ કુંભકર્ણુ ! કૌપાયમાન થયેલા સિંહ સરખો રામ કે જે સૂતેલા સર્પ જેવો છે, તેને તમે બાણી-ખૂંટીને શા માટે છેંકવા ઇચ્છો છો ? ૧૩, ૧૪ અરે, પોતાના તેજથી પ્રકાશિત, કોંધને લીધે દુરાસક્ત અને સાક્ષાત મૃત્યુ સરખા અસહ્ય પરાક્રમવાળા એવા રામની સામે યુદ્ધ ચડવા કોણ સમર્થ છે ? ૧૫ અરે, આપણું આયુ રાક્ષસસૈન્ય રામની સામે જઈને જીવતું આવશે કે નહિ, એ માટે જ પ્રથમ તો શંકા રહે છે; તેમ છતાં હે તાત ! તમે એકલા જ યુદ્ધે જવાનું કહો છો એ મને જરાયે રુચતું નથી. ૧૬ હે નિશાચર ! તમે વિચાર તો કરો કે, સહાય વિનાનો કયો પુરુષ, મોટી સહાયવાળા અને મરહુયા થઈ યુદ્ધ કરનારા શત્રુને પ્રાકૃત ગણી વશ કરવા ઇચ્છા કરશે ? હે રાક્ષસ ! જે ઈર્ષ અને સૂચ સરખો તેજસ્વી છે તથા મનુષ્યોમાં જેના સરખો બીજો કોઈ પરાક્રમી નથી, તે રામની સાથે યુદ્ધ કરવા તમે એકલા જવા કેમ ઇચ્છો છો ?

કોંધ પામેલા કુંભકર્ણુ પ્રત્યે એ પ્રમાણે કહી મહોદર સભામાં ભેટેલા રાવણને કહેવા લાગ્યો : ' હે મહારાજ ! તમે સીતા ક્યારનીયે હરી લાવ્યા છો, છતાં હવે તેને પોતાની સ્ત્રી બનાવવામાં શા માટે વિલંબ કરો છો ? એ તમારી ઇચ્છા એ પ્રમાણે જ હોય કે, સીતા મારે વશ થાય તો ઠીક' તો તેમ થશે જ. ૧૭-૨૦ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! સીતા તમારે વશ થાય એવો એક ઉપાય મેં શોધી કાઢ્યો છે, તે હું તમને કહું છું, તે સાંભળો અને એ રુચે તો તે પ્રમાણે કરો. ૨૧ હે રાજન ! તમે આપણી લંકા-નગરીમાં એવું બહાર કરાવો કે, ' મહોદર, કુંભકર્ણુ,

દિગ્બિહાર, સંહારી અને વિતર્કન, એ પાંચ જણ રામનો વધ કરવા ગયા છે. ૨૨ અમે પાંચે જણ સંગ્રામભૂમિમાં જઈને રામ સાથે યુદ્ધ કરીશું અને એ અમે શત્રુઓને છતીશું તો પછી સીતાને વશ કરવા માટે બીજા ઉપાયો ચોજવાની આવશ્યકતા નથી. ૨૩ પ્રયત્નપૂર્વક યુદ્ધ કરવા છતાં પણ એ કદાચ અમે રામને નહિ છતી શકીએ અને જીવતા રહીશું, તો પછી પ્રથમથી જ નક્કી કરેલા વિચાર અમલમાં મૂકીશું. ૨૪ ઘણું યુદ્ધ કર્યો પછી અમે અમારાં શરીરને રામનામનાં ચિહ્નવાળાં બાણોથી લોહીને લોહીક્રુણા થઈ અહીં આવીશું. ૨૫ અને ' અમે રામ-લક્ષ્મણનો ભક્ષ કર્યો ' એમ કહી તમારે પગે પડીશું. એટલે ' અમે વિજય કરી આવ્યા છીએ ' એવું લોકોને જણાવવા માટે તમે અમારું સન્માન કરજો. ૨૬ પછી હે પાર્થિવ ! તમે હાથી ઉપર નોખત મુકાવીને આખા નગરમાં બહાર કરાવજો કે ' રાક્ષસોએ રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનર-સેનાના નાશ કર્યો છે. ૨૭ હે અરિદમ ! એ વેળા તમે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સર્વ દાસ-દાસીઓને વિવિધ પ્રકારના લોખંડપદાર્થ તથા ધન-રત્ન વગેરે આપજો અને જે જે શૂરવીર ચોદાઓ હોય તેઓને ઉત્તમ ચંદન ચર્ચી પુષ્પહાર પહેરાવી મહિરાપાન કરાવજો; તેમ જ તમે ભતે પણ મધ-પાન કરીને મસ્ત રહેજો. ૨૮, ૨૯ આમ થવાથી ' રામ-લક્ષ્મણને તથા વાનરસેનાને રાક્ષસો ખર્ષ ગયા ' એવી વાત આખી લંકામાં પ્રસરશે અને તે સીતાના સાંભળવામાં પણ આવશે. ૩૦ પછી તમે અશોકવાટિકામાં જઈ સીતાનું આશ્વાસન કરજો અને તેને એકંતમાં બોલાવી અનેક પ્રકારના ધન-ધાન્ય, લોખંડ-વિલાસ તથા રત્નો આપવાનું કહી લલચાવજો. ૩૧ હે રાજન ! રામની પત્ની સીતા કે જે હાલમાં તમને ચાહતી નથી તે આવું કષ્ટ રચવાથી અધિક શોકમાં આવી જશે અને તેથી પોતાના પતિને મરણ પામેલા બાણી તમારે વશ થઈ રહેશે. ૩૨ પોતાના પ્રિય પતિ રામને મરણ પામેલા બાણી, સીતા નિરાશ થઈ જશે અને સીતી બુદ્ધિ પાનીએ હોવાથી તે તમારે વશ થશે. પ્રથમથી જ સીતા સુખમાં ભિરેલી છે અને સુખ

લોગવવા યોગ્ય છે, તે હાલમાં ઘણું જ દુઃખ પામે છે, એથી 'તમને અતુકૂળ થઈ રહેવાથી સુખ મળશે,' એમ માની તે તમારે વશ થઈ રહેશે. ૩૩, ૩૪ હે રાજન! મને મારી યુદ્ધિ પ્રમાણે આ યુદ્ધિ જ સારી લાગે છે. રામની સામે યુદ્ધ કરવા જવાથી તો મોટો અનર્થ થશે; માટે યુદ્ધ કરવાની વાત પડતી મૂકી મેં કહેલો ઉપાય જ કરો કે જેથી યુદ્ધ કયાં સિવાય ઘેરજોડે સુખ પ્રાપ્ત થશે. ૩૫ હે જનાધિપ! જે રાજા પોતાની બલતે સંશયમાં નહિ નાખતાં, યુદ્ધ કયાં સિવાય જ શત્રુને હતે છે તથા પોતાનાં સૈન્યોના નાશ કરાવતો નથી, તે જ રાજા ઉત્તમવળ યશ-કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ચિરકાળ પથ'ત રાજલક્ષ્મી લોગવે છે. ૩૬

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુમિપ્રધીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૬૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૫ મો

કુંભકર્ણુ'નું યુદ્ધ અડવું

સ તયોક્તસ્તુ નિર્મત્સ્ય કુમ્ભકર્ણો મહોદરમ્ ।

અબ્રવીદ્રાક્ષસ્રોઢં આતરં રાવણં તતઃ ॥ ૧ ॥

મહોદરનાં વચનનો તિરસ્કાર કરી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણુ પોતાના બ્રાતા રાવણ પ્રત્યે કહ્યું : 'હે રાજન! તારા શત્રુ રામનો વધ કરીને હું તારા ભય મટાડીશ. તું શાંત અને સુખી થા. ૧ શૂરવીર પુરુષો નિર્ભય મેઘની પેઠે વૃથા ગભ'તા નથી. ભે, આજે હું યુદ્ધમાં કાઢ્ય કરીને જ ગભ'ના કરીશ. ૨ શૂરવીર પુરુષો આત્મપ્રલાપ કરતા જ નથી. તેઓ તો શીઘ્રયુક્ત હુબકર ઝમ' કરીને જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૪

ત્યાર પછી કુંભકર્ણુ મહોદરને-કહ્યું : 'હે મહોદર! જે રાજા ધીકણ અને બુદ્ધિહીન હોવા છતાં પોતાને કુશાશ્ર બુદ્ધિવાળો માનતો હોય, તે રાજા જ તારા જેવાના વચનો માન્ય કરે, બીજો નહિ; ૧ નિરંતર મીઠું મીઠું બોલીને રાજાને રંજન કરનારા તમારા સરખા બાયલા મંત્રીઓએ જ સઘળું કાઢ્ય બગાડી નાખ્યું છે. ૨ હે મહોદર! રાવણના પડખે રહીને તે આખા રાજકુળનો સંહાર કરાવ્યો છે, ધનભંડાર ખાલી કરાવ્યો છે

અને સઘળાં સૈન્યોના પશુ વિનાશ કરાવ્યો છે. અરે, તે મિત્ર થઈને શત્રુની ગરજ સારી છે! તારા જેવા મંત્રીઓનાં પાપથી રાવણને માથે આવી પડેલી આપત્તિ ટાળવા માટે આજે હું શત્રુઓની સામે ભઠ' છું. ૩, ૪

બુદ્ધિમાન કુંભકર્ણુ'નું ભાષણ સાંભળી કાંઈક હસીને રાવણે કહ્યું : ૬ 'હે યુદ્ધનિપુણ! હે તાત! ખરે જ, તું કહે છે તેમ આ મહોદર રામથી ત્રાસ પામી ગયો છે અને તેથી જ તે યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે. ૧૦ હે કુંભકર્ણુ! મારા ઉપર સ્નેહ રાખનારો અને અત્યંત બળવાળો તારા સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ મારા ભવામા આવતો નથી; માટે હે ભાઈ! તું શત્રુનો વધ કરવા સારું જ અને વિજય મેળવી પાછો આવ. હે શત્રુદમન! રાક્ષસોને માથે ઘોર સંકેટ આવી પડ્યું છે, તે ટાળવા માટે જ મેં તને બગાડ્યો છે. ૧૧, ૧૨ માટે હે ભાઈ! હાંથમાં પાશ શ્રહણ કરનારા કાળની પેઠે તું તારું ત્રિશૂળ શ્રહણ કરીને રણભૂમિમાં જા અને સુગ્રીવ વગેરે વાનરોનું તથા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રામ-લક્ષ્મણ-નું ભક્ષણ કર. ૧૩ તારું રૂપ બોઈને જ સઘળા વાનરો પલાયન કરી જશે અને રામ-લક્ષ્મણનાં હૃદયો ચિરાઈ જશે. ૧૪

કુંભકર્ણુ'નાં બળ તથા પરાક્રમ બાજુનારો તેજસ્વી રાવણ એ પ્રમાણે કહીને પોતાને 'નવો અવતાર આવ્યો' એમ માનવા લાગ્યો અને નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે પ્રસન્નચિત્ત થયો. પછી ઉત્સાહી થયેલો મહાબળવાન કુંભકર્ણુ યુદ્ધે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેણે શત્રુઓને ચીરી નાખે એવું, યુદ્ધ સુવર્ણથી શણગારેલું, ગજવેલું બનાવેલું, ઇંદ્રના વજ્ર જેવું કઠોર અને ઘણું જ ભારે તથા દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, વક્ષ, પદ્મગ આદિનો નાશ કરે એવું તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ શ્રહણ કયું. ૧૫-૧૮ શત્રુના રુધિરથી રંગાયેલું, પ્રહીસ જવાળાવાણું અને રાતાં યુધ્ધોની માળાઓથી શણગારેલું મોટું ત્રિશૂળ શ્રહણ કરીને મહોદેવજી કુંભકર્ણુ' કહ્યું : 'હે રાક્ષસ-રાજ! આ મોટી સેના ભલે અહીંયાં જ રહી, મારે તેની જરૂર નથી; હું એકલો જ રણભૂમિમાં જઈશ

અને ઘણી ક્રુધા લાગેલી હોવાથી સર્વ વાનરોનું ભક્ષણ કરીશ.' ૧૯

ત્યારે રાવણે કહ્યું : ૨૦-૨૨ 'હે પ્રિય બંધુ ! ત્રિશૂળ તથા મુદ્ગર વગેરે આયુધોથી સજ્જ થયેલી રાક્ષસોનાને સાથે લઈને તું યુદ્ધ કરવા જા; કારણ કે સઘળા વાનરો મોટા પરાક્રમવાળા, શૂરવીર અને ઉલોભી છે. તેઓ તને ઝેડશે અને જરા પણ અસાવધ જોશે કે તુરત જ પોતાના હાંત વડે બચકાં ભરી હેરાન કરશે; માટે તું ભલે અજેય છે તોપણ સૈન્ય લઈને જ યુદ્ધમાં જા ને રાક્ષસોનું અહિત કરનારા શત્રુઓનો વિનાશ કર. ૨૨, ૨૪ એમ કહી મહાતેજસ્વી રાવણે આસન પરથી હૃષીકેશ ભીડી વચ્ચે વચ્ચે મંથિ જડેલી સુવર્ણમાળા કુંભકર્ણના કંઠમાં આરોપી; ૨૫ તેમ જ ખાલુબંધ, વીંટીઓ, ધવલ ચંદ્રહાર તથા બીજાં પણ ઉત્તમ આભૂષણો તેને પહેરાવ્યાં. ૨૬ વળી સુગંધયુક્ત દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ તેના કંઠમાં નાખીને કાનમાં સુંદર કુંડળ પહેરાવ્યાં. ૨૭ સુવર્ણના ખાલુબંધ, કેશૂર તથા હાર વગેરે આભૂષણોથી અલંકૃત થયેલો મોટા કાનવાળો કુંભકર્ણ વૃત્તની આહુતિઓ હોમવાથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિ સમાન શોભવા લાગ્યો. ૨૮ વળી શ્યામવર્ણી કટિસૂત્રથી કુંભકર્ણ સમુદ્રમંથનસમયે વાસુકિ નાગથી વીંટાયેલા મંદરાચળ જેવો જણાતો હતો. ૨૯ પછી મહાત્મા કુંભકર્ણે શાઓથી ન લેવાય એવું, મોટા પ્રહારો બમી શકે એવું, વીજળી સરખી કાંતિવાળું અને પોતાના પ્રકાશથી ચળકતું સુવર્ણનું કવચ ધારણ કર્યું. એ વેળા તે સંધ્યાકાળનાં વાદળોથી વીંટાયેલા હિમાલય જેવો શોભવા લાગ્યો. જેણે સર્વોંએ આભૂષણ ધારણ કર્યાં હતાં અને હાથમાં દંડ ત્રિશૂળ ચઢ્યું કર્યું હતું એવો એ કુંભકર્ણ ત્રણ પગલાંથી ત્રિભુવનનું આક્રમણ કરવા તત્પર થયેલા વામનાવતાર વિષ્ણુ ભગવાન સરખો શોભવા લાગ્યો. ૩૦, ૩૧ પછી પોતાના ભાઈ રાવણને ભેટી, તેની પ્રદક્ષિણ કરી તથા પ્રણામ કરીને મહાભગવાન કુંભકર્ણે યુદ્ધ માટે નીકળ્યો. ૩૨ એ સમયે રાવણે તેને ઘણી આશિષ આપી, શંખ અને

હંહુભિના નાદ અર્થ રહ્યા તથા તીક્ષ્ણ આયુધવાળા સૈનિકો તેને વીંટાઈ વળ્યા. ૩૩ એ વેળા અસંખ્ય રાક્ષસો, હરતીઓ, અશ્વો, મેઘ સમાન ગદગદાટ કરનારા રથો, સર્પો, ભીંટો, ગધેડાઓ, સિંહો, નહારો અને મૃગો વગેરે વાહનો ઉપર ભેડીને મહાભગવાન કુંભકર્ણની પાછળ ચાલતા થયા. ૩૪, ૩૫ દેવો અને દાનવોનો શત્રુ તથા ભેદિના અંધથી ભત્ત થયેલો કુંભકર્ણે ન્યારે તીક્ષ્ણ અણીવાળું ત્રિશૂળ ચઢ્યું દરી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે રાક્ષસઓ પુષ્પવૃદ્ધિ કરવા લાગી અને રાક્ષસોએ તેના મસ્તક પર છત્ર ધર્યું. ૩૬ બિહામણી લાલ આંખોવાળા, અત્યંત ભીંચા, કાજળના પર્વત સમાન દેહવાળા અને મોટા પરાક્રમવાળા અસંખ્ય પદ્માતિ સૈનિકો પણ ત્રિશૂળ, દરસી, તલવાર, ભિદિપાલ, પરિવ, ગદા, મુસલ, તાલચક્ર ધ તથા મોટી ગોઠણો વગેરે આયુધો લઈ કુંભકર્ણની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

મહાતેજસ્વી કુંભકર્ણે સુદે અચ્ચો તે વેળા તેણે અત્યંત બિહામણું અને કારણ રૂપ ધારણ કર્યું. ૩૭-૪૦ એક સો ધનુષ્ય જેટલા વિશાળ તથા છસો ધનુષ્ય જેટલા ભીંચા શરીરવાળા, ગાઠાનાં પૈડાં જેવાં નેત્રવાળા અને બળી ગયેલા મોટા પર્વત સરખા ગ્રીહ તથા શ્યામ દેહવાળા કુંભકર્ણે સઘળા રાક્ષસોને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવીને હમતા મુખે કહ્યું : 'હે રાક્ષસો! એમ અગ્નિ પતંગિયાના સમૂહો બાળી નાખે, તેમ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલો હું આને સઘળાં વાનરયૂથોને બાળી નાખીશ. ૪૧-૪૩ વળી તે મોટા સ્વરે બોલ્યો : 'અરે, પણ એ વાનરોએ મારો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, તો પછી મારે તેઓનો શા સારું સંહાર કરવો? માટે હું તેઓને નહિ હણતાં છતાં જ પકડી આણીશ કે જેથી તેઓ આપણી લડાઈ તથા બગીચાના અલંકારરૂપ અર્થ પડશે. ૪૪ આપણી લડાઈને ઘેરો ઘલાવનાર તો રામ-લક્ષ્મણ છે. આ બધા બનાવનું મૂળ કારણ પણ તેઓ જ છે; માટે હું એ બંને ભાઈઓનો નાશ કરીશ, એટલે સઘળું વાનરસૈન્ય વગરમાર્યું જ માર્યો સર્ખું અર્થ બશે. ૪૫

કુંભકર્ણુ'ના ઉત્સાહપ્રેરક વચન સાંભળી, સર્વ રાક્ષસો સસુદ્રને હુલિત કરે એવી ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યા. ^{૪૬} કુંભકર્ણુ' અતિ ઉતાવળે નગર-માથી નીકળતો હતો, એ વેળા તેને ભયંકર અપશુકન થવા લાગ્યાં. ^{૪૭} આકાશમાં ગદ્ગદના જેવા વર્ષવાળા મેઘ ચડી આવ્યા. વીજળીઓના કડાકા તથા ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા, સસુદ્રો તથા વનો સહિત પૃથ્વી કંપવા લાગી, ^{૪૮} શિયાળીઓ મુખ-માંથી અગ્નિજ્વાળા કાઢતી ભયંકર શબ્દ કરવા લાગી અને પક્ષીઓ તેના મસ્તક પર આવી અવળી પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યાં. વળી થોડુંક આગળ ચાલતાં કુંભકર્ણુ'ના ત્રિશુળ ઉપર ગૃધ્રપક્ષી બેસી ગયો, કુંભકર્ણુ' ડાણું નેત્ર તથા બાહુ ફરકવા લાગ્યાં, ^{૪૯, ૫૦} મોટા મોટા કડાકા સાથે પ્રભવલિત ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યો, સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યો અને વાયુ કઠોર વાવા લાગ્યો. ^{૫૧} એ પ્રમાણે રૂંવાં ઊભાં કરે એવા મોટા મોટા ઉલ્કાપાત થતા હતા, છતાં તેને નહિ ગણકારતાં કાળે પ્રેરેલો કુંભકર્ણુ' લંકાના કિલ્લાની બહાર નીકળ્યો. ત્યાં તેણે મેઘના સમૂહ જેવું ભયંકર વાનરસૈન્ય દીઠું! પર્વત સરખી કાચાવાળા કુંભકર્ણુ'ને ભેટાં જ વાનરો વાયુએ ઉડાડેલા મેઘની પેઠે ચોમેર નાસવા લાગ્યા. મેઘના જેવી ક્રાંતિ-વાળો કુંભકર્ણુ' વાનરસેનાને નાસભાગ કરતી બેઈને હથેલી પ્રચંડ ગર્જના કરવા લાગ્યો. કુંભકર્ણુ'ની ભયંકર ગર્જના સાંભળીને ઘણા વાનરો કંપાયેલા મૂળવાળા શાલ વૃક્ષની પેઠે મૂંઝાંચિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. જેમ પ્રલયસમયે કિંકરરૂપી ઢંડ ધારણુ કરનાર યમરાજ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને ત્રાસ આપે છે, તેમ મોટું પરિઘ ધારણુ કરી શત્રુઓને હણવા નીકળેલા મહાત્મા કુંભકર્ણુ' સર્વ વાનરોને ઘણો જ ત્રાસ ઉપભવ્યો. ^{૫૨-૫૭}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમુખ્યતઃ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ચુકકાંડમાં ૬૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬ મો

કુંભકર્ણુ' પરાક્રમ-વાનરસૈન્યમાં ભંગાણુ
સ હઠ્ઠવિત્તા પ્રાકાર ગિરિકૂટોપમો મહાન।
નિર્વયો નગરાત્તૂર્ણ કુસ્મકર્ણો મહાવલઃ ॥ ૧ ॥

પૂર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળો મહાબળવાન કુંભકર્ણુ' લંકાને કિલ્લો ઓળંગી ઉતાવળે બહાર આવ્યો અને બાણ પર્વતોને ફેડી નાખતો હોય તથા વીજળીના કડાકાની સ્પર્ધા કરતો હોય. તેમ મોટી ગર્જના વડે સર્વને હુલિત કરવા લાગ્યો. ^{૧, ૨} ઇંદ્ર, યમ અને વરુણથી પણ ન જિતાય એવા અને બિહામણાં નેત્રવાળા કુંભકર્ણુ'ને આવતો બેઈ વાનરો નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ^૩ વાનરસેના-મા ભંગાણુ પડતું બેઈને રાજકુમાર અંગદે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને કહ્યું: ^૪ 'હે વાનરો! તમે તમારાં પરાક્રમ તથા ઊંચા કુળને ભૂલી બઈ નિર્બળ, વાનરોની પેઠે ભય પામી આમ નાસભાગ શા માટે કરો છો? ^૫ હે શાત પ્રકૃતિવાળા વાનરો! તમે પાછા વળો. આવા સમયે તમે તમારા પ્રાણોની દરકાર શા માટે કરો છો? અરે, આ રાક્ષસને બેઈ તમે ઠરી બેજો છો, પરંતુ તે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ જ નથી! એ તો રાક્ષસોએ માત્ર તમને ડરાવવાનું સાધન જ ઊણું કર્યું છે. ^૬ હે વાનરો! તમે સૌ પાછા વળો. આપણને રાક્ષસો તરફથી આ જે ભય ઉપજતો થયો છે, તેનો આપણે આપણા પરા-ક્રમથી નાશ કરીશું. ^૭

અંગદનાં વચન સાંભળી વાનરો મહા-પ્રયત્ને શાંત થઈ પાછા વળ્યા અને મોટાં મોટાં વૃક્ષો ગ્રહણુ કરી રણભૂમિના મોખરે ઊભા રહ્યા. ^૮ પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા સઘળા વાનરો મહો-ન્મત હરવીઓની પેઠે કુંભકર્ણુ' ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ^૯ મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો, શિલાઓ અને પ્રકૃલિત વૃક્ષોના ઉપરઉપરી પ્રહાર થવા છતાં મહાબળવાન કુંભકર્ણુ' જરા પણ ડગ્યો નહિ. વૃક્ષો અને શિલાઓ કુંભકર્ણુ'ના શરીર સાથે અથ-કાવાથી ભાંગીને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. અગ્નિ જેમ વનને પીડિત કરે, તેમ અત્યંત ક્રોધમાં

આવેલો કુંભકર્ણુ વાનરોને પીડવા લાગ્યો. ૧૦-૧૨
કુંભકર્ણુના પ્રહારથી હથેણીલા અને લોહીલુહાણ
થયેલા અનેક મોટા વાનરો કપાયેલા પ્રકુલિત
ખાખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા
લાગ્યા. આગળપાછળ ભેગા વિના દોડતા કેટ
લાક વાનરો સમુદ્રમાં પડી ગયા અને કેટલાક
આકાશમાં ચડી ગયા. ૧૩, ૧૪ અનેક પ્રકારની
લીલાચુક્ત યુદ્ધ કરતા કુંભકર્ણુના મારથી ત્રાસ
પામેલા કેટલાક વાનરો તો જે સેતુ ઉપર થઈને
લંકામાં આવ્યા હતા, તે સેતુ ઉપર થઈને સામે
પાર દોડી ગયા. ૧૫ કુંભકર્ણુના ભયથી જેઓનાં
મુખ ફિસ્કાં પડી ગયાં હતાં, એવા કેટલાક વાનરો
નાસતાં નાસતાં જોડી ખાઈઓમાં સંતાયા, કેટલાક
પર્વતમાં ભરાઈ પેઠા, કેટલાક વૃક્ષો પર ચડી
ગયા; ૧૬ કેટલાક પર્વત પર ચડીને તેની બીજી
ખાબુએ ફૂલી પડ્યા, કેટલાક પાછું વાળીને પશુ
ભેવા ન રહ્યા, કેટલાક પૃથ્વી પર અખડાઈ પડ્યા
અને કેટલાક તો બાણે મરણ પામ્યા હોય એમ
ઠોંગ કરી પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યા. ૧૭ ત્યારે યુવરાજ
અંગદે કહ્યું : ‘હે વાનરો! જિભા રહે અને પાછા
વળો. ચાલો, આપણે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરીએ.
હે કપિઓ! તમે અહીંથી નાસીને આખી પૃથ્વી-
માં ફરશો, તોપણ તમે નિશ્ચિતપણે એસી શકો
એવું સ્થાન ક્યાંય પણ મારા ભેવામાં આવતું
નથી. ૧૮, ૧૯ હે અરબહિત વેગવાળા અને પ્રસિદ્ધ
પરાક્રમવાળા વાનરો! તમે જે આયુધો ત્યજીને
યુદ્ધમાંથી નાસીને ઘેર જશો, તો તમારી જીવો
પણ તમારી મરકરી કરશે અને જીવોના ઉપહાસ-
પાત્ર થવું એ તો જીવતા ખૂઆ જેવું જ છે. ૨૦ હે
‘લવ’ગમે! તમે ઉજ્જવળ કીર્તિવાળા મોટા કુળ-
માં જન્મેલા છતાં આમ ભયભીત થઈ નીચ કુળના
વાનરોની પેઠે કેમ નાસી જાઓ છો? તમે શૌર્યનો
ત્યાગ કરી નાસભાગ કરો છો એ ઉપરથી જણાય
છે કે, તમે સૌ સ્વામીદ્રોહ કરનારા અનાથ છો. ૨૧
હે વાનરો! તમે તમારાં બળપરાક્રમનાં મોટાં મોટાં
વખાણ કરતા હતા, તે સઘળાં બળ-પરાક્રમ આજે
ક્યાં ગયાં? ૨૨ અરે, આમ યુદ્ધમાંથી નાસી છૂટવા-

થી તો સત્યુરુષો તમને ધિક્કાર આપશે; માટે
તમે ભયનો ત્યાગ કરી સત્યુરુષોએ સેવેલા માર્ગનું
અવલંબન કરો. ૨૩ હે વાનરો! આપણે કદાચ
આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી શત્રુને હાથે કપાઈને પૃથ્વી
પર પડીશું, તોપણ બીકણ પુરુષોને પ્રાપ્ત ન થાય
એવા પ્રહલોહને પામીશું. ૨૪ હે કપિઓ! આપણે
જે જીવતા રહીશું અને શત્રુઓને સંઆમમાં
હણીશું, તો મોટી કીર્તિ મેળવીશું અને મરણ
પામીશું તો શરૂની પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા પ્રહલોહનો
આનંદ લૂંટીશું. ૨૫ હે વાનરો! જેમ પ્રકીર્ત થયેલા
અગ્નિ પાસે આવતાં પતંગિયાં જીવતાં જતાં નથી,
તેમ રામચંદ્રની સામે યુદ્ધે ચડી કુંભકર્ણુ જીવતા
જનાર નથી. ૨૬ આપણે સૌ મહાન શરૂની
ગણાઈએ છીએ; છતાં જે આમ યુદ્ધમાંથી નાસી
જઈ પ્રાણ બચાવીશું, તો ‘એક રાક્ષસે ઘણા
બળવાન વાનરોને નસાવ્યા.’ એવી આપણી મોટી
અપકીર્તિ થશે.’

સુવર્ણના બાળબાળ ધારણ કરનારા શરૂની
અંગદનાં વચન સાંભળી એમર નાસતા વાનરોએ
કાચરતાભર્યું વચન કહ્યું : ‘આ કુંભકર્ણુ રાક્ષસે
આજે અમને ઘણા જ પીડિત કર્યો છે, તેથી હવે
અમે યુદ્ધમાં જિભા રહેવા સમર્થ નથી. અમને
અમારું જીવન ઘણું જ વહાલું છે, માટે અમે
હવે નાસી જ છૂટીશું.’ એટલું બોલી જિહ્વામણી
આંગ્રેવાળા કુંભકર્ણુથી ત્રાસીને સઘળા બીકણ
વાનરો દશો દિશામાં પલાયન કરવા લાગ્યા. એ
જેઈ યુવરાજ અંગદે પુનઃ પ્રિય વચનોથી એ
સઘળા વાનરોને શાંત કરીને તથા રામ-લક્ષ્મણનાં
બળ-પ્રભાવનાં દાખલા આપીને પાછા પામ્યા. ૨૭-૩૧
વાલિના પુત્ર બુદ્ધિમાન અંગદની સમભવરથી
સઘળા વાનરો હવે પાછા અને વૃક્ષાદિ આયુધો
લઈને સંજન થઈ યુદ્ધ માટે આજ્ઞાની વાટ ભેગા
જિભા રહ્યા. ૩૨

કિતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકાંડમાં ૬૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૭ મો

કુંભકર્ણુ' પ્રચંડ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યના
હાલહવાલ-રામચંદ્રના હાથે કુંભ-
કર્ણુ' મૃત્યુ

તે નિવૃત્તા મહાકાયા: શ્રુત્વાક્લવચસ્તરા ।
મૈત્રિકીં બુદ્ધિમાસ્થાય સર્વે સંગ્રામકોક્ષિણ: ॥ ૧ ॥

રામકુમાર અંગદનું વચન સાંભળી મોટી કાયા-
વાળા સઘળા વાનરો શાંત થઈ બુદ્ધ કરવાનો અકબ-
નિશ્ચય કરી ઊભા રહ્યા. બળવાન અંગદના મુખથી
પોતાનાં પરાક્રમ-સાંભળી ઉત્સાહયુક્ત થયેલા અને
શરમાં આવવાથી મરણનો ભય છોડી ચૂકેલા વાનરો
હર્ષભેર રાક્ષસો ઉપર વટી પડ્યા. તેઓ અવિતની
પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય તુરુલ બુદ્ધ કરવા લાગ્યા.
મોઢ કાયાવાળા વાનરો મોટાં મોટાં શિખરો તથા
વૃક્ષો ઉગામીને ઉતાવળે કુંભકર્ણુની સામે કોઝ્યા.
મહાપરાક્રમી કુંભકર્ણુ પણ કોપાયમાન થઈ ગઢા
વડે ચોમેરથી વાનરોના સંહાર કરવા માંડ્યો. કુંભ-
કર્ણુના પ્રહારથી હણાયેલા આઠ હબાર અને સાતસો
વાનરો એકીવખતે પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા.
ગરબ જેમ સ્પોતું ભક્ષણ કરે, તેમ કુંભકર્ણુ
પોતાની બને ભુલઓમાં એકીસમયે આઠ, દશ,
સોળ, વીસ અને ત્રીસત્રીસ વાનરોને પકડી ખાઈ
જવા લાગ્યો. ^{૧૭} કુંભકર્ણુથી ત્રાસ પામેલા વાનરો
મહાક્રોધે ધૈર્ય રાખીને તથા એકઠા થઈને વૃક્ષો
અને શિલાઓથી ચુદ્ધ કરતા હતા. એ વેળા
મોટા મેઘના જેવી કાયાવાળો વાનરશ્રેષ્ઠ કિવિદ
એક પર્વત ઉપાડીને કુંભકર્ણુની સામે ધસ્યો
અને વેગથી એ પર્વત તેના ઉપર નાખ્યો; પરંતુ
કુંભકર્ણુને નહિ વાગતાં એ પર્વત રાક્ષસોની સેના-
માં પડ્યો, ^{૧૮} જેથી અનેક અશ્વો, હસ્તીઓ,
રથો, સારથિઓ તથા કેટલાક રાક્ષસોનો કચ્ચર-
વાણ વળી ગયો. ભેતભેતામાં કિવિદ વાનરે વળી
ખીબું એક પર્વતશિખર ઉપાડીને રાક્ષસોની સેના
ઉપર નાખ્યું, જેની તળે ઘણાક અશ્વો, રથો અને
સારથિઓ અગદાર્થ મૂક્યા અને આખું રણાંગણ
રાક્ષસોના રુધિરથી ભીંજઈ ગયું. ^{૧૯}

પછી ભયંકર નાદવાળા મહાસમયે રાક્ષસો

કોપાયમાન થયા અને પ્રલયાગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ
બાણો મૂકીને ગજના કરતા વાનરોનાં મસ્તક
છેદી નાખવા લાગ્યા. ^{૨૦, ૨૧} ત્યારે મહાત્મા વાનરો
પણ મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને તે વડે સામા
પક્ષના અશ્વો, હસ્તીઓ, રથો, છોટા તથા રાક્ષસો-
નો સંહાર કરવા લાગ્યા. ^{૨૨} એ વેળા વાસુસુત
હનુમાન અંતરિક્ષમાં રહીને કુંભકર્ણુના મસ્તક
ઉપર વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા;
પરંતુ મહાભગવાન કુંભકર્ણુ પોતાની ઉપર આવતાં
સઘળાં પર્વતશિખરોને તથા વૃક્ષોને ત્રિશૂળથી
કાપી નાખીને આખી વાનરસેનામાં ઘૂસવા લાગ્યો;
ત્યારે એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડી કપિવર હનુ-
માન તેની સામે આવી ઊભો રહ્યો. હનુમાને કુંભ-
કર્ણુની મોટી કાયા ઉપર એ પર્વતશિખરનો વેગથી
પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતાં જ કુંભકર્ણુનું શરીર
માંસ તથા રુધિરથી ખરકાઈ ગયું અને તે અત્યંત
ક્ષોભ પામ્યો; પરંતુ થોડીક વારમાં જ સાવધ થઈ
તેણે વીજળી સરખું ચળકતું ત્રિશૂળ ફેરવવા માંડ્યું,
જેથી તે પ્રભવલિત આસિવાળા શિખરને ધારણ કર-
નારા પર્વત જેવો ચોભવા લાગ્યો. પછી કાતિકેયે
જેમ પોતાની ભયંકર શક્તિ વડે કોઈપર્વતને લેહી
નાખ્યો હતો, તેમ કુંભકર્ણુ પોતાના ત્રિશૂળ વડે
કપિવર હનુમાનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. ^{૨૫-૨૮}
ત્રિશૂળથી છાતી વીંધવાને લીધે હનુમાન કાંઈક
વિહ્વળ થયો અને રુધિરનું વમન કરવા લાગ્યો;
પરંતુ તે પીડાને નહિ ગણકારતાં તેણે કોપથી
પ્રલયકાળના મેઘ જેવી ભયંકર ગજના કરી.
હનુમાનને પીડિત થયેલો ભેઈ સઘળા રાક્ષસો
એકાએક હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા અને ખીકણ
સ્વભાવના વાનરો કુંભકર્ણુથી ત્રાસી સંગ્રામ છોડી
નાસવા લાગ્યા. ^{૨૯, ૩૦} ત્યારે સેનાપતિ નીલ વાનરે
નાસલાગ કરતા કપિઓને સમભવી પાછા વાળ્યા
અને પોતે મોખરે આવી એક મોટું પર્વતશિખર
કુંભકર્ણુ ઉપર ફેંક્યું. પર્વતશિખરને પોતાની ઉપર
પડતું ભેઈ કુંભકર્ણુ તેના પર મુદ્ધિપ્રહાર કર્યો,
એટલે તુરંત જ એ શિખરમાંથી તણખા તથા ભવાળા
પ્રકટ થયાં અને ચૂરેચૂરા થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું.
એ ભેઈ નપથલ, ગવાક્ષ, ગંધમાદન, શરણ અને

નીલ, એ પાંચ બળવાન વાનરો કુંભકર્ણ ઉપર ધસી ગયા. ૨૨-૨૪ અને ચૌમેરથી વૃક્ષો, પર્વતો, લાતો, લપકાકો તથા સુષ્ટિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ વાનરોના એ સખત પ્રહારોને પણ પુષ્પની માળાઓના પ્રહાર સરખા માનતો કુંભકર્ણ જરાયે વ્યથિત થયો નહિ. કુંભકર્ણે, કપલ વાનરને પોતાની બન્ને ભુભાઓ વચ્ચે ઘાલી, છાતી સરસો દબાવ્યો કે જેથી રુધિર ઓકતો તે પૃથ્વી પર પડ્યો. વળી ઇંદ્રના શત્રુ કુંભકર્ણે શરભને એક મુક્કી મારી, નીલને પાટું મારી અને ગવાક્ષને લપકાક લગાવી; જેથી લોહીહાહા થયેલા એ વાનરો અત્યંત પીડિત થઈ ને કપાયેલા ખાખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. બ્યારે એ મુખ્ય વાનરોને કુંભકર્ણે પૃથ્વી પર પાડ્યા, ત્યારે બીજા હજારો વાનરો કુંભકર્ણ પર ધસી ગયા. પર્વત જેવી કાયાવાળા એ સઘળા વાનરો કૂંદકા મારીને પર્વત સરખા ઊંચા કુંભકર્ણના શરીર ઉપર ચડી ગયા અને પોતાના ફાંત વડે તેને બચકાં ભરવા લાગ્યા. સઘળા વાનરો કુંભકર્ણને પોતાના નખ, ફાંત, સુષ્ટિ તથા કોણીઓના ઉપરાઉપરી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હજારો વાનરો જેના શરીર પર ચડી ગયા હતા, એવો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ એ વેળા મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી છવાયેલા એકાદ પર્વત સરખો શોભતો હતો. પછી અત્યંત કૌપાયમાન થયેલા કુંભકર્ણે પોતાના બન્ને હાથથી ઘણા વાનરોને પકડ્યા અને ગરુડ જેમ સર્પોનું ભક્ષણ કરે તેમ તે વાનરોનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. ૨૫-૩૪ કુંભકર્ણે પોતાના પાતાળ જેવા વિશાળ મુખમાં વાનરોને નાખ્યે જતો હતો, ત્યારે વાનરો તેના કાન તથા નાકનાં છિદ્રો વાટે બહાર નીકળી જતા હતા. ૩૫ આમ ઘણા વાનરોનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ બ્યારે તેઓને અંત આવ્યો નહિ, ત્યારે અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ તેણે વાનરોને પકડી પકડીને મસળી નાખવા માંડ્યા. ૩૬ રણભૂમિને માંસ અને રુધિરના ક્રીચક વાળી કરતો મહાબળવાન કુંભકર્ણે કુંદ થયેલા કાલાગ્નિની પેઠે વાનરસેનામાં ધૂમતો હતો અને હાથમાં ત્રિશૂળ શ્રહણ કરેલું હોવાથી વજ્રધારી ઇંદ્ર

દિંવા પાશધારી ચમરાજ સરખો દેખાતો હતો. ૩૭ જેમ શીખમજ્જતમાં વનમાં પ્રકટેલો અગ્નિ સૂકાં કાષ્ટોને બાળી નાખે છે, તેમ કુંભકર્ણે વાનરસેન્યને બાળવા લાગ્યો. આમ ઘણા વાનરોને માથો પછી તે બ્યારે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને હણવા દોહ્યો, ત્યારે ત્રાસ પામેલા વાનરો ચીસેચીસ પાડવા લાગ્યા અને ભયને લીધે ઉદ્વિગ્ન થઈ રામચંદ્રની પાસે દોડી ગયા. ૩૮-૪૧

વાનરોને નાસી જતા જોઈ સુવરાજ અંગદ મોટું પર્વતશિખર ઉપાડી ઉતાવળે કુંભકર્ણ ઉપર ધસ્યો અને વારંવાર ગર્જનાં કરી કુંભકર્ણની સાથે આવેલા સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. ૪૨, ૪૩ અંગદે પોતાના હાથમાંનું મોટું પર્વતશિખર કુંભકર્ણના મરતક ઉપર નાખ્યું, ત્યારે તે ક્રોધથી ભભૂકી ભડ્યો અને ઉતાવળે અંગદની સામે ધસ્યો. મોટી ગર્જનાથી સર્વ વાનરોને ત્રાસ પમાડતા મહાબળવાન કુંભકર્ણે સુવરાજ અંગદ પર ત્રિશૂળ ફેંક્યું. ત્રિશૂળને પડતું જોઈ સુદ્ધવિશારદ અંગદ ચોલાક્રીથી ખસી ગયો અને એકદમ કૂંદકો મારી તેણે કુંભકર્ણની છાતીમાં નેશભેર એક ચપ્પડ લગાવી. અંગદની ચપ્પડ વાગતાં જ કુંભકર્ણે ભેભાન થઈ ગયો; ૪૪-૪૮ પરંતુ શૈલીક વારમાં જ તે સાવધ થયો અને પોતાના હાથની દંઠ સુષ્ટિ વાળી અંગદની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો, જેથી તુરત જ તે મૂંઝિત થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયો. સુવરાજ અંગદને ભેભાન કરી મહાબળવાન કુંભકર્ણ ત્રિશૂળ સાથે સુગ્રીવની સાથે સુદ્ધ કરવા દોહ્યો. કુંભકર્ણને પોતાની સાથે ધસી આવતો જોઈને વાનરરાજ સુગ્રીવ એકાએક કૂંચો અને એક મોટો પર્વત ઉપાડી કુંભકર્ણની સાથે વેગથી દોહ્યો. ૪૯-૫૦ સુગ્રીવને પોતાની સાથે આવતો જોઈ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ પણ પોતાનાં સર્વ અંગોને સંકોચી તેની સાથે દોહ્યો અને તેની સમીપ આવી ભિલો રહ્યો. ૫૧ મોટા મોટા વાનરોનું ભક્ષણ કરનાર તથા રુધિરથી ખરડાયેલા અંગવાળા કુંભકર્ણને પોતાની આગળ ભિલેલો જોઈ સુગ્રીવે કહ્યું; ૫૪ હે! કુંભકર્ણ તું

ઘણા શુભીર વાનરોને મારી મોટું દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે અને શત્રુસૈન્યના વિનાશ કરી મોટો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે; ^{૫૫} પણ હવે તું આ વાનરસેના સામે ન જો. એ સાધારણ વાનરોની સાથે તું શા માટે યુદ્ધ કરે છે ? હે રાક્ષસ ! મારા હાથમાંના આ પર્વતના એક જ પ્રહારને તું ખમશે એટલે બસ છે ! ^{૫૬}

વાનરરાજ સુગ્રીવનું શૌર્ય અને ધૈર્યશુક્ત વચન સાંભળી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણુ કહ્યું : ‘ હે વાનર ! તું બ્રહ્મદેવનો પૌત્ર અને ઋક્ષરાજ વાનરનો પુત્ર છે; તેમ જ ધૈર્ય અને પરાક્રમસંપન્ન છે, તેથી જ આટલી બધી ગર્જના કરે છે કે ? ’

કુંભકર્ણુનું વચન સાંભળી વાનરરાજ સુગ્રીવે પોતાના હાથમાંના વજ્ર અને વીજળી સરખો પર્વત ઋણ દુભાવીને તેની છાતીમાં માર્યો; પરંતુ કુંભકર્ણુની વજ્ર સમાન કઠોર છાતીમાં પછડાતાં જ તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. એ જોઈ વાનરો ખેદ પામ્યા અને રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ^{૫૭-૬૦} પર્વતનો પ્રહાર થવાથી કુંભકર્ણુ અત્યંત કૌપાયમાન થયો અને તેણે મોં ફાટીને વીજળી સરખું ચક્રચક્રિત ત્રિશુળ એસથી ફેરવી સુગ્રીવ પર ફેંક્યું. કુંભકર્ણુના હાથમાંથી છૂટેલા સુવર્ણના હાથાવાળા એ તીક્ષ્ણ ત્રિશુળને વચમાં ઊભેલા પવનસુત હંતુમાને ફટીને તુરત જ ઝડપી લીધું અને તેના બે ભાગ ફરી નાખ્યા. એક હબર ભાર ગજવેલનું બનાવેલું ત્રિશુળ હંતુમાને લીચણ દઈને ભાંગી નાખ્યું, એ જોઈને સઘળા વાનરો હર્ષ પામી ગર્જના કરવા લાગ્યા અને ચોમેરથી હંતુમાનની પાસે દોડી આવ્યા. ^{૬૧-૬૩} હંતુમાનનું અફ્રણુત પરાક્રમ જોઈ કુંભકર્ણુ અત્યંત ભયભીત થયો અને યુદ્ધમાંથી કાંઈક પાછો પશ્યું હત્યો. એ જોઈ હર્ષિત થયેલા વાનરો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને હંતુમાનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

હંતુમાને ત્રિશુળ ભાંગી નાખ્યું એ જોઈ કુંભકર્ણુના કોંધને પાર રહ્યો નહિ. તેણે તુરત જ લંકાની પાસે આવેલા મંલય પર્વતનું એક મોટું શિખર ઉપાડી સુગ્રીવને ઝાપટ્યું. ^{૬૪-૬૬} એ શિખર વાગતાં જ વાનરરાજ સુગ્રીવ બેભાન થઈ રણભૂમિ-

માં પડ્યો અને રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ^{૬૭} પછી કુંભકર્ણુ અફ્રણુત અને ભયંકર પરાક્રમવાળા સુગ્રીવની પાસે આવી, પ્રયત્ન વાધુ જેમ મેઘને ખેંચી બાધ, તેમ પોતાના બન્ને હાથથી તેને ઊંચકી જવા લાગ્યો. ^{૬૮} મોટા મેઘસમૂહ સરખા સુગ્રીવને ઉપાડી જતો પર્વત સરખો કુંભકર્ણુ અતિશય ઊંચા શિખરવાળા ચેરુપર્વત જેવો શોભવા લાગ્યો. ^{૬૯} સુગ્રીવને પોતાની બાથમાં પકડાયેલો જોઈ વિસ્મિત થયેલા દેવોના કૌલાહલ તથા રાક્ષસોનાં સ્તુતિવચનો સાંભળતો કુંભકર્ણુ ઉતાવળે રણભૂમિની બહાર જવા લાગ્યો. ^{૭૦} ઈદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો અને ઈદ્રનો શત્રુ કુંભકર્ણુ વાનરરાજ સુગ્રીવને પકડી પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો : ‘ સુગ્રીવને મારી નાખીશ એટલે રામ-લક્ષ્મણ સહિત આખું વાનરસૈન્ય મૂઆ જેવું જ થઈ રહેશે ! ’

કુંભકર્ણુ સુગ્રીવને ઉપાડી જતો હતો, તે જોઈને તથા વાનરોને નાસભાગ કરતા જોઈને પવનસુત હંતુમાને વિચાર કર્યો : ‘ અરે, આ કુંભકર્ણુ સુગ્રીવને પકડી લઈ બાધ છે ! હવે મારે શું કરવું ? ^{૭૧-૭૩} બસ, બીજી કાંઈ નહિ. આ સમયે મારે કુંભકર્ણુની સાથે યુદ્ધ કરી સુગ્રીવને છોડાવવો જોઈએ; હું તેમ જ દરીશ. હવે હું પર્વત જેવડો પ્રોઠ થઈને કુંભકર્ણુનો નાશ કરીશ. ^{૭૪} સંગ્રામમાં મારી સુદિને પ્રહાર થવાથી ભાંગી ગયેલાં અંગવાળો મહાબળવાન કુંભકર્ણુ બ્યારે મરણ પામશે અને તેના હાથમાંથી વાનરરાજ સુગ્રીવ મુક્ત થશે, ત્યારે જ સઘળા વાનરોને હર્ષ થશે. ^{૭૫} અરે, પણ મારે એવું સાહસ કરવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી; કેમ કે એ સુગ્રીવને કદાચ અસુરો, સર્પો અને દેવોએ બાંધ્યો હોય, તોપણ તે પોતાની મેળે જ છુટીને પાછો આવી શકે એમ છે. ^{૭૬} અત્યારે તો એ સુગ્રીવને શિલાનો સખત પ્રહાર વાગવાથી મૂંઝાં આવેલો છે, તેથી તે પોતાની સ્થિતિ બજીતો નથી; ^{૭૭} પરંતુ થોડીક વારમા જ તે સાવધ થશે અને પોતાનું તથા વાનરોનું હિત ધાય એવું કાર્ય કરશે. એ કદાચ

હું એને કુંભકર્ણના હાથમાંથી છોડાવું, તે તેની કીર્તિ સદા માટે ઝાંખી પડે અને તેમ થવાથી તે પોતે પણ મારા પર નારાજ થાય. ૭૮, ૭૯ માટે હસણાં હું સુગ્રીવને છોડાવવા નહિ જતાં તે પોતે રાક્ષસના હાથમાંથી છૂટીને કેવું પરાક્રમ કરે છે, એની વાટ જોઈશ અને ત્યાં સુધીમાં આ નાસ્તમાગ કરતી વાનરસેનાનું આત્માસન કરીશ. ૮૦ એવો વિચાર કરી પવનસુત હંતુમાને દશે દિશાએ નાસી જતી વાનરસેનાને રોકી રાખી. ૮૧

રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ તરફદિશાં મારતા સુગ્રીવ ને ભંચકીને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા એ જી અટારીઓ, ઝરૂખા, અગારીઓ તથા છબંઓમાં રહીને નગરવાસી લોકો તેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૮૨ લંકાના રાજમાર્ગ પર છાયેલી શીતળતાથી તથા કુંભકર્ણની ઉપર વરસતાં સુગંધ-યુક્ત પુષ્પો તેમ જ અંદનજળથી સુગ્રીવને ધીમે ધીમે શાંતિ વળી અને તે સાવધ થયો. ૮૩ મહા-કષ્ટે ચેતન આવ્યા પછી કુંભકર્ણની યાત્રામાં રહેલો સુગ્રીવ લંકાના રાજમાર્ગે એતો વિચાર કરવા લાગ્યો. ૮૪ અરે, આ રાક્ષસે મને આવી રીતે અહીં પકડી આણ્યો છે; હવે મારે તેનો ખટલો કેવી રીતે હેવો ? આજે હું વાનરોનું હિત થાય એવું ઉત્તમ કાર્ય કરીશ. ૮૫ એવો વિચાર કરી વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ કુંભકર્ણના હાથમાંથી લાગ જોઈ છટકી ગયો અને તેની સાથે શર્ધને પોતાના તીક્ષ્ણ હાંત વડે તેનાં નાક તથા કાન કરડી નાખ્યાં; તેમ જ હાથપગના નખથી તેનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં. નાક-કાન કપાઈ જવાથી અત્યંત કોપાયમાન થયેલો તથા સુગ્રીવના નખ વાગવાથી લોહીહીલુંહોણ થયેલો કુંભકર્ણ એકાએક સુગ્રીવને પકડી પૃથ્વી પર પટકી તેના પર ચડી બેઠો. ૮૬, ૮૭ સુગ્રીવ જ્યારે ભય કેર જળવાળા કુંભકર્ણની નીચે આવ્યો, ત્યારે રાક્ષસો તેને ઘણો જ મારવા લાગ્યા; પરંતુ થોડી વારમાં જ તે સુગ્રીવ કુંભકર્ણને ઉથલાવી નાખી દડાની પેઠે ઊછળી વાનરસેનામાં આવી રામ-અંદ્રને મળ્યો. જેનાં કપાયેલાં નાસિકા અને કર્ણમાંથી રુધિર સ્રવતું હતું એવો કુંભકર્ણ, એ

વેળા નાનાં નાનાં ઝરણાંવાળા પવત જેવો દેખાવા લાગ્યો. ભયકરરૂપવાળા એ કુંભકર્ણનું આપું શરીર રુધિરથી ખરડાઈ ગયું હતું અને તે રુધિરનું વમન કરતો હતો. તેણે 'કપાયેલાં નાક-કાન લઈ લંકામાં જવા કરતાં પુનઃ સુદમાં જવું એ જ ઠીક છે' એવો નિશ્ચય કર્યો. ૮૮-૯૧ સુગ્રીવને નાસી ગયેલો જોઈ બિહામણ રૂપવાળો કુંભકર્ણ પુનઃ રણભૂમિ પ્રત્યે દોડ્યો. એ વેળા પોતાની ખાસે કોઈ આયુધ નહિ હોવાથી તેણે એક મોટું સુફર હાથમાં લીધું. રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ ઉતાવળે લંકાની બહાર નીકળી પુનઃ રણભૂમિમાં આવ્યો અને જેમ પ્રદીપ થયેલો પ્રલયાગ્નિ પ્રબળું ભક્ષણ કરે, તેમ વાનરોનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. અત્યંત ક્રુધા લાગેલી હોવાથી રુધિર અને માંસ ખાવાની ઇચ્છા વાળો કુંભકર્ણ વાનરસેનામાં પ્રવેશ કરી, જેમ પ્રલયકાળે મૃત્યુ પ્રાણીમાત્રનું ભક્ષણ કરે છે તેમ નથો અંદવાને લીધે રાક્ષસો, વાનરો તથા પિશાચોનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. ૯૨-૯૪ કુંભકર્ણ એ વેળા ઘણો જ કોપાયમાન થયેલો હતો; તેથી તેણે વગર વિચાર્યે એક-એ-તણ અને એથી પણ વધારે વાનરો તથા રાક્ષસોને પકડીપકડીને મોંમાં મૂકવા માંડ્યા. ૯૫ એ સમયે મહાભળવાન કુંભકર્ણના મોંમાંથી વાનરો અને રાક્ષસોના માંસના ઢોઆ તથા રુધિર બહાર નીકળતાં હતાં. ઘણા વાનરો મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડી કુંભકર્ણને ઝાપટતા હતા; છતાં તે પ્રહારોને કાંઈ પણ ન લેખવતો એ રાક્ષસ અત્યંત કોપભેર વાનરોનું ભક્ષણ કરતો એમ દોહતો હતો. દુષ્ટાત્મા કુંભકર્ણ એકીવખતે સાત, આઠ, વીસ, ત્રીસ અને વખતે સો સો વાનરોને પણ બાથમાં ઘાલીને ખાતો ખાતો દોહતો હતો. પ્રલય-કાળે કોપાયમાન થયેલો કાલાગ્નિ નેત્ર જેમ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ પોતાની તીક્ષ્ણ હાથે વડે વાનરોનું ભક્ષણ કરતો કુંભકર્ણ સુફર લઈને ચોથેર ધૂમવા લાગ્યો. એ સમયે તેનું આપું શરીર માંસ, ચરબી ને રુધિરથી ખરડાઈ રહ્યું અને આંતરડાંનાં જાળાં તેના કાન ઉપર લટકવા લાગ્યાં. ૯૬-૯૮

કુંભકર્ણ વાનરસેનામાં ત્રાસ વર્તાવતો હતો, એ બેઈને શત્રુઓનો સંહાર કરનારા સુમિત્રા-નંદન લક્ષ્મણ કાંધાયમાન થયા અને કુંભકર્ણની સામે આવી ઊભા રહ્યા. તેમણે કુંભકર્ણને સાત બાણ મારી બીભાં પશુ બાણો ઉપરાઉપરી મૂકવા માંડ્યા; ૧૦૧ પરંતુ કુંભકર્ણે એ સઘળાં બાણોનું નિવારણ કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મણને અત્યંત ક્રોધ થયો. તેમણે વાયુ જેમ સંધ્યાકાળના વાદળને આવછાદિત કરે, તેમ અસંખ્ય બાણો મૂકીને કુંભકર્ણના સુવર્ણમય કવચને ઢાંકી દીધું. લક્ષ્મણનાં સુવર્ણભૂષિત બાણોથી આવછાદિત થયેલા કાળજના પર્વત જેવો કુંભકર્ણ સૂર્યનાં કિરણોથી આગ્રહાદિત થયેલા શ્યામ મેઘ સરખો શોભવા લાગ્યો. ૧૦૨-૧૦૪

પછી ભયંકર રૂપવાળો કુંભકર્ણ મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી બોલ્યો : ‘હે લક્ષ્મણ ! હું કે જે સંગ્રામમાં સામા આવેલા યમરાજને પણ સહેલાઈથી છતી શકું એવો છું, તેની સાથે નીંદરપણે યુદ્ધ કરીને તે તારું અર્કશરવીરપણું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે ! અરે, મૃત્યુની પેઠે કાંપાયમાન થયેલો હું ત્યારે આયુષ્ય ઘટણું કરી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઉં, ત્યારે માત્ર મારી સામે ઊભો રહેનાર પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે; તો પછી મારી સાથે યુદ્ધ કરનાર ધન્યવાદને પાત્ર કેમ જ ન હોય ! ૧૦૫-૧૦૭ હે લક્ષ્મણ ! ઔરાવત હાથી પર બેઠેલો દેવરાજ ઇંદ્ર પણ મારી સામે યુદ્ધ કરવા માટે કદી ઊભો રહ્યો નથી; પરંતુ હે સૌમિત્ર ! તું બાળક હોવા છતાં મારી સાથે લડ્યો છે અને તે તારાં વીર્ય, ઉત્સાહ તથા પરાક્રમથી મને પ્રસન્ન કર્યો છે; માટે હું તારી આજ્ઞા મેળવી તારા મોટા ભાઈ રામચંદ્રની સાથે જ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. ૧૦૮-૧૧૦ રામને માર્યા પછી આ સંગ્રામમાં જે કોઈ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તેને હું મારા પરાક્રમ-બળથી ચમલોકમાં પહોંચાડીશ. ૧૧૧

કુંભકર્ણનું બોલણ સાંભળી લક્ષ્મણે હસતા સુખે કહ્યું : ‘હે કુંભકર્ણ ! ઇંદ્રાદિ દેવો પણ તને છતી શકે એમ નથી, એ વાત યથાર્થ છે. મેં

આજે તારા એ પરાક્રમનો અનુભવ કર્યો છે. બહે, તારે રામની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો બે, પેલા દશરથનંદન રામચંદ્ર પર્વતની પેઠે અડગ ઊભા ! તેમની પાસે ભ. લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી મહાબળવાન કુંભકર્ણ પૃથ્વીને ધ્રુબવતો રામચંદ્રની ક્ષાત્રે દોડ્યો. ૧૧૨-૧૧૫

કુંભકર્ણને આવતો બેઈ દશરથનંદન રામચંદ્રે તેની છાતીમાં રૌદ્રાક્ષ માથું અને ઉપરાઉપરી બીભાં પશુ અનેક તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં. વેગથી દોડતા કુંભકર્ણને રામચંદ્રનાં બાણો વાગવાથી અત્યંત ક્રોધ થયો અને તેના મુખમાંથી તણખાવાળી અગ્નિજ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. રામચંદ્રના અક્ષપ્રહારથી વીંધાયેલો કુંભકર્ણ મોટી ગજાના કરી વાનરોને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. પીછાવાળાં રામચંદ્રનાં બાણો કુંભકર્ણની છાતીમાં વાગ્યાં કે તુરત જ તેના હાથમાંથી મુદ્ગાર પૃથ્વી પર પડી ગયું. વળી તેનાં બીભાં આયુધો પણ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં; ત્યારે આયુધરહિત થયેલો કુંભકર્ણ લપકાકે તથા મુદ્ધિપ્રહારો વડે વાનરોને પીડિત કરવા લાગ્યો. બાણો વડે વીંધાયેલાં અંગેમાંથી રુધિર ઝરતો કુંભકર્ણ પ્રસવણ પર્વત સરખો દેખાતો હતો. રુધિરની ગંધથી અત્યંત કુદ્ધ થયેલો કુંભકર્ણ વાનરો, રાક્ષસો તથા રીછોનું ભક્ષણ કરતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. ૧૧૬-૧૨૨

પછી ભયંકર પરાક્રમવાળા કુંભકર્ણે એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડીને ભેસભેર રામચંદ્રની ઉપર નાખ્યું; પરંતુ એ શિખર પોતાના ઉપર આવી પડે તે પહેલાં ધર્મોત્તમ રઘુવીર સહસ્રાટ ગતિ કરનારાં સાત બાણો મૂકી તેને લાંગી નાખ્યું. દેહીધ્મમાન કાંતિવાળું એ પર્વતશિખર પડતાં તેની નીચે બસો વાનરો અગદાઈ મૂક્યા. ૧૨૩-૧૨૫ એ વેળા ધર્મોત્તમ લક્ષ્મણે કુંભકર્ણનો વધ કરવા સંબંધી કેટલાક ઉપાયો વિચારીને રામચંદ્રને કહ્યું : ‘હે આર્ય ! આ રાક્ષસ રુધિરની ગંધથી તથા મંદિરાના નશાથી મદમત્ત થયેલો છે તેથી તે વાનરોને કે રાક્ષસોને ઝોળાળી શકતો નથી અને ઉભય પક્ષના સૈનિકોનું ભક્ષણ કરે છે, માટે સઘળા વાનરોને આ કુંભકર્ણ

ના હેઠ ઉપર ચડી જવા દો અને સુખ સુખ વાનરોને તેની આબુખાબુ ભિલા રહેવા દો. હે મોટાભાઈ! એમ ચવાથી આ હુમ્મતિ કુંભકણ્ણ પોતાના પર અધિક ભાર થવાને લીધે આમતેમ દોડીને બીજા વાનરોને મારી શકશે નહિ.'

પુરુષિમાન લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા મહાબળવાન વાનરો કુંભકણ્ણ ઉપર ચડી ગયા. ^{૧૦૯-૧૧૦} ત્યારે અતિશય ક્રોધ પામેલા કુંભકણ્ણ મહોન્મત હાથી જેમ મહાવતને ફેંકી દે, તેમ વાનરોને ફેંકી દેવા લાગ્યો. ^{૧૧૧} કુંભકણ્ણને ક્રોધેલા તથા વાનરોને ફેંકી દેતો. બોધને 'હવે રાક્ષસ ગભરાયો છે, ' એમ વિચારી રઘુવીર પોતાનું ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને તૈયાર થયા. ક્રોધને લીધે જેમનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, એવા રઘુ-ધીર રઘુવીર બાણે ક્રોધાગ્નિથી શત્રુને બાળતા જ હોય એમ ઉતાવળે કુંભકણ્ણની સામે ગયા. એ બોધને કુંભકણ્ણથી ત્રાસેલા સઘળા યુધ્ધપતિ વાનરો હર્ષ પામ્યા. ^{૧૧૨, ૧૧૩} જેમણે તીક્ષ્ણ બાણોથી ભરેલા લાથા બાધેલા હતા એવા રામચંદ્રે સુવણ્ણ વડે ચીતરેલું, મજબૂત પ્રલંચાવાળું અને સર્પ સરખું ઉચ ધનુષ્ય સજ્જ કરીને તથા વાનરોનું આશ્વાસન કરીને કુંભકણ્ણ ઉપર ધસારો કર્યો. અત્યંત હુલ્લેસ એવા વાનરોથી વીંટાયેલા મહા-બળવાન રામ-લક્ષ્મણ ઉતાવળે કુંભકણ્ણની સામે જવા લાગ્યા. ^{૧૧૪, ૧૧૫} શત્રુઓનું હમન કરનારા મહાબળવાન કુંભકણ્ણે સુકુટ ધારણ કર્યો હતો, તેની લાલચોળ આંખોની આબુખાબુ રુધિર ખર-ડાયેલું હતું, ક્રોધેલા મદમત હસતીની પેઠે તે વાનરોને શોધતો ચોમર દોડતો હતો, તેનો હેઠ વિંધ્ય તથા મંદર પર્વત જેવો પ્રૌઢ હતો, તેણે સુવણ્ણના બાબુમધ બાંધ્યા હતા, વરસતા મેઘ સરખો તેનો વણ્ણ સ્થામ હતો, તેના ચોંમાંથી લોહીની ધારાઓ નીકળતી હતી, તે પોતાની જિહ્વા વડે લોહિયાળાં ગલોડાં ચાટતો હતો અને યમરાજની પેઠે તે વાનર-સેનાનો સંહાર કરતો હતો. પ્રખલિત અગ્નિ સરખી ક્રાંતિવાળા એ કુંભકણ્ણને બોધને પુરુષશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રે ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો, ^{૧૧૬-૧૧૭} ત્યારે અત્યંત

ક્રુર થયેલો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકણ્ણ રીસ ચડાવીને રામ-ચંદ્રની સામે ધસી આવ્યો. સુસળધાર વરસતા મેઘના જેવા વણ્ણવાળા અને મોટા પર્વત સમાન પ્રૌઢ હેઠવાળા કુંભકણ્ણને પોતાની સામે આવતો બોધને શેષનાગ સરખો ભુલવાળા રઘુવીરે કહ્યું: 'હે રાક્ષસવર્ધ! તું બેધડક મારી સામે આવી ભિલા રહે. બે, હું પણ ધનુષ્ય સજ્જ કરીને ભિલા છું. હે કુંભકણ્ણ! હું કે જે રાક્ષસોના વંશને નિર્મૂળ કરનાર છું, તેને તું સારી રીતે જોળાખી દે.'

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી તથા તેમને જોળાખી કુંભકણ્ણ ખડખડાટ હસ્યો અને સર્પ વાનરોના મનમાં ત્રાસ ઉપજાવતો તે સત્તર રામચંદ્રની આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો: 'અલ્યા રામ! તું મને વિરાધ, કબંધ, ખર, વાલી કે મારીચ બાણીશ નહિ! આ તો કુંભકણ્ણ જ છે! બે, આ તારૂં ગળવેલું બનાવેલું મારું ભયંકર મુદ્ગર! પૂર્વે મેં આ મુદ્ગરની સહાયથી જ દેવો અને દાનવોને જીત્યા હતા. ^{૧૧૮-૧૧૯} હે રામ! મારા નાક-કાન કપાયેલાં બોધને તું મારી અવસા કરતો નહિ. અરે, નાક-કાન ગયા છતાં મારા મનમાં ચર્તિ-ચિત પણ પીડા થતી નથી. ^{૧૨૦} હે ઇશ્વાકુશાર્દૂલ! પ્રથમ તું તારું પરાક્રમ મને દેખાડ; પછી હું તારું ભક્ષણ કરીશ. ^{૧૨૧}

કુંભકણ્ણનાં વચન સાંભળી રઘુવીરે તેના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકવા માંડ્યાં; છતાં વજ્ર સરખા વેગવાળાં એ રામબાણથી તે રાક્ષસ જરા પણ ડગ્યો નહિ, તેમ તેને પીડા પણ થઈ નહિ. ^{૧૨૦} જે બાણથી સાત સાલવૃક્ષો કપાઈ ગયા હતાં અને વાનરશ્રેષ્ઠ વાલી હણાયો હતો. તે વજ્ર સરખાં રામબાણ કુંભકણ્ણના શરીરને જરા પણ ધમ્મ કરી શક્યાં નહિ. ^{૧૨૧} પર્વત જેમ વરસાદની ધારા સહન કરે, તેમ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકણ્ણ રામચંદ્રની બાણ-વૃષ્ટિને સહન કરતો પોતાનું ભયંકર મુદ્ગર ફેરવીને રામચંદ્રનાં બાણોનું નિવારણ કરવા લાગ્યો. ^{૧૨૨} પછી દેવોની સેનાને ત્રાસ ઉપજાવે એવું અને રુધિરથી ખરડાયેલું પોતાનું ભયંકર મુદ્ગર ફેરવીને કુંભકણ્ણ વાનરસેનાને નસાડવા લાગ્યો; ^{૧૨૩} ત્યારે

રામચંદ્રે તેને વાયવ્યાસ માયુ'. તે અસ વાગવાથી કુંભકર્ણુ'ના હાથ મુદ્ગર સહિત કપાઈ ગયો. એ વેળા તેણે ભયંકર ચીસ પાડી. ૧૫૪ રામબાણથી કપાયેલો અને પર્વતશિખર જેવો પ્રોઠ કુંભકર્ણુ'ના હાથ વાનરસેનામાં પડ્યો. એ વેળા તેની નીચે ફેટલાક વાનરો ચગદાઈ ગયા. ૧૫૫ કુંભકર્ણુ'ના હાથ નીચે ચગદાવા છતાં જીવતા રહેલા કેટલાક વાનરો દૂર જઈને ઊભા રહ્યા અને રામ તથા કુંભકર્ણુ'નું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા. પછી કપાયેલા હાથવાળો કુંભકર્ણુ' કે જે વજ્રથી કપાયેલા શિખરવાળા મોટા પર્વત જેવો દેખાતો હતો, તે પોતાના બીજા હાથથી એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડીને રણવીર સામે ધસ્યો. ૧૫૬, ૧૫૭ ત્યારે રામચંદ્રે 'ઐક્રાન્ન' નામનું બાણ મૂકી મોટા સર્પ જેવો કુંભકર્ણુ'નો બીજો હાથ પણ કાપી નાખ્યો. પર્વતશિખર જેવો કુંભકર્ણુ'નો બીજો હાથ વૃક્ષ સહિત કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો, ત્યારે તેની નીચે આવેલાં વૃક્ષો, શિલાઓ, રાક્ષસો તથા વાનરોના કન્યરવાણુ વળી ગયો.

બન્ને હાથ કપાઈ જવા છતાં પણ મોટી ઝળેના કરતો કુંભકર્ણુ' રામચંદ્રની સામે ધસી આવ્યો; ત્યારે રામચંદ્રે 'અધંચંદ્ર' નામનાં બે બાણો મૂકીને તેના બન્ને પગ છેદી નાખ્યા. ૧૫૮-૧૬૦ કુંભકર્ણુ'ના બન્ને પગ કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા અને તેના ધબકારાથી દશે દિશાઓ, પર્વતની શુક્રાઓ, સમુદ્ર, આખી લંકા અને વાનરો તથા રાક્ષસોની સેના ખળભળી ઊઠી. ૧૬૧ હાથપગ કપાઈ જવા છતાં પણ કુંભકર્ણુ' હિંમત હાર્યો નહિ. આકાશમાં જેમ રાહુ ચંદ્રની સામે ઢોઢે, તેમ તે વરવાનલના જેવું પોતાનું મુખ પહોળું કરીને રામચંદ્રની સામે ધસ્યો. ૧૬૨ પછી રામચંદ્રે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણો વડે તેનું મુખ પૂરી નાખ્યું; જેથી એ કુંભકર્ણુ' કાંઈ પણ મોલ્યા સિવાય ઝીણા અવાજ કરતો મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૧૬૩ પછી રામચંદ્રે સૂર્યના કિરણુ જેવા પ્રકાશવાળું પ્રહારંક, અંતક અને કાળ સરણું ઉઘાડી, વાયુ સમાન વેગવાળું, શત્રુઓને સંહારનારું, હીરા તથા સુવર્ણથી જડેલી પૂંખ

વાળું, સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન ઝળહળતું તથા વજ્ર અને વીજળી જેવું કઠોર 'ઐક્રાન્ન' નામનું બાણ કુંભકર્ણુ' ઉપર મૂક્યું. ૧૬૪, ૧૬૫ પ્રખલિત અગ્નિ સરણું ભભૂકતું અને પોતાના તેજથી દશે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતું એ બાણ રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી છૂટીને વજ્રની જેટ સુસવાટ કરતું કુંભકર્ણુ'ના કંઠમાં જઈને ચોટ્યું. ૧૬૬ પૂર્વે જેમ ઇંદ્રના વજ્રે વૃત્રાસુરનું મસ્તક કાપ્યું હતું, તેમ મોટા પર્વતશિખર જેવા, મજબૂત દાઢોવાળા અને કંપાચમાન તથા સુંદર કુંડળવાળા, કુંભકર્ણુ'ના મસ્તકને તેણે ધડથી ભુલું ધસ્યું. ૧૬૭ એ વેળા કુંડળથી અલંકૃત થયેલું કુંભકર્ણુ'નું મસ્તક પ્રાતઃકાળે આકાશની મધ્યે રહેલા ચંદ્ર સરણું નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યું. ૧૬૮ રામચંદ્રના બાણથી કપાયેલું પર્વત જેવું કુંભકર્ણુ'નું મસ્તક ઊછળીને લંકા ઉપર પડ્યું કે જેથી તેમાંનાં કેટલાંક મંદિરો, ગોપુરો તથા કિલ્લાઓ પડી ગયાં. કુંભકર્ણુ'નું મોટું ધડ ઊછળીને સમુદ્રમાં પડ્યું, જેથી ઠરીને તેમાંનાં મત્સ્ય વગેરે અનેક પ્રાણીઓ કચડાઈ મૂક્યાં અને તે ધડ છેક સમુદ્રના તળિયે જઈને ઘેડું. ૧૬૯, ૧૭૦ ગ્રાહ્યો અને દેવોના શત્રુ મહાબળવાન કુંભકર્ણુ' સંગ્રામમાં મરણ પામ્યો, ત્યારે સર્વ પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી કંપાચમાન થઈ અને સઘળા દેવો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૭૧ રામચંદ્રનું અફણુત પરાક્રમ જોઈને દેવો, પક્ષીઓ, શુદ્ધાકો, યક્ષો, ગંધર્વો અને બીજાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ અત્યંત હર્ષિત થયાં. કુંભકર્ણુ'નું મરણ થયેલું જોઈને અત્યંત પીડિત થયેલા સઘળા રાક્ષસો, હસ્તીઓ જેમ સિંહને જોઈ ચીસ પાડી નાસી ભાથ, તેમ રામચંદ્રને જોઈરાડ પાડી નાસવા લાગ્યા. રાહુથી મુક્ત થયેલો સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરી પ્રકાશે છે, તેમ કુંભકર્ણુ'ને હણીને રણવીર વાનરસેનામાં પ્રકાશવા લાગ્યા. ભયંકર બળવાળા કુંભકર્ણુ'ના મરણથી હર્ષિત થયેલા સઘળા વાનરો પ્રકુલિત કમળ સરખા મુખથી જયશાળી થયેલા રામચંદ્રની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૭૨-૧૭૫ જેમ વૃત્રાસુરને મારી ઇંદ્ર હર્ષ પામે, તેમ દેવસેનાનું મદન કરનારા અને મોટાં મોટાં યુદ્ધોમાં પૂર્વે કદી

નહિ હારેલા કુંભકર્ણને હણીને રામચંદ્ર હર્ષ પામ્યા. ૧૭૧

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૮ મો

રાવણનો વિલાપ

કુમ્ભકર્ણે હૃત્ દહ્વા રાઘવેન મહાત્મના ।

રાક્ષસા રાક્ષસેન્દ્રાય રાવણાય વ્યવેદયન્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રે કુંભકર્ણને માર્યો એ
ભેદને જાણતા રહેલા રાક્ષસો રાવણની પાસે ગયા
અને બોલ્યા : ‘હે રાજા ! કાળથી ત્રેસરેલા
તમારા ભાઈ કુંભકર્ણે રણસંઘામમાં પોતાનું પરા-
ક્રમ દર્શાવી, વાનરોનું ભક્ષણ કરી તથા વાનર-
સેનામાં ભાગણ પાડી અતે રામના તેજથી શાંત
થયા છે. તેમનું ધડ અગાધ સચુદ્રમાં પડ્યું છે.’ ૧-૩
અને કપાયેલાં નાક-કાનવાળું તથા લોહીભરતું
તેમનું મોઢું મસ્તક લંકાના હરવાબમાં આવી
પડ્યું છે. રામનાં બાણ વાગવાથી જેના હાથપગ
તથા મસ્તક કપાઈ ગયાં છે; એવું તમારા ભાઈ
કુંભકર્ણનું ધડ દાવાસિથી બળેલા વૃક્ષ જેવું
થઈ રહ્યું છે. ૪, ૫

‘મહાબળવાન કુંભકર્ણે યુદ્ધમાં મરાયો,
એ સમાચાર સાંભળતાં જ શોકથી સંતાપ પામેલી
રાવણ મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૧ પોતાના
કાકા કુંભકર્ણનું મરણ સાંભળી દેવાંતક, નરાંતક,
ત્રિશિરા અને અતિક્રાંત વગેરે રાવણના પુત્રો પણ
શોકથી રૂદન કરવા લાગ્યા. ૨ અઠિલક કમંવાળા
રામચંદ્રના હાથે કુંભકર્ણે હણાયો એવું સાંભળી
‘મહોદર’ અને ‘મહાપાશ્વ’ નામના તેના બન્ને
ભાઈ પણ અત્યંત શોકાવિષ્ટ થયા.

શોકી વારે ભ્યારે રાવણની મૂંઝાં વળી, ત્યારે
તે સાવધ થઈને કુંભકર્ણનું મરણ સંભારી આકુળ
વ્યાકુળ થવા લાગ્યો અને દીનપણે વિલાપ કરવા
લાગ્યો : ‘હા, મહાબળવાન કુંભકર્ણ ! હા, શત્રુઓ-
ના ગર્વને ઉતારનાર શસ્ત્રીર ! આજે તું મને મૂકીને
દેવથોગથી પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો છે. હે મહા-

બળ ! મારું તથા આપણું સંબંધીઓનું દુઃખ
મટાઢ્યા સિવાય માત્ર શત્રુઓને સંતાપ પમાડી-
ને જ આજે તું એકલો મને મૂકીને ક્યાં બધ
છે ? ૧-૧ અરે ! જેની સહાયથી હું દેવો તથા
અસુરોથી પણ ઠરતો ન હતો, તે મારી જમણી
ભુભરૂપ મારો ભાઈ કુંભકર્ણ આજે હણાયો !
હાય, હવે હું જીવનાર નથી. ૧૨ અરે, હાય !
દેવો અને દાનવોના ગર્વને ઉતારનારા તથા પ્રલ-
યાશિ સરખા ભયંકર પરાક્રમવાળા મારા ભાઈને
રામે માર્યો ! આ શું ? ૧૩ હા, કુંભકર્ણ ! વજ્રપ્રહાર-
થી પણ તને કદી પીડા થતી ન હતી, છતાં
રામબાણ વટે આજે તું મરણ પામીને પડ્યો !
એ શું ? ૧૪ અરે, સંઘામમાં તારો વધ થયેલો
ભેદને આકાશમાં રહેલા આ દેવો તથા મહર્ષિઓ
વારંવાર હર્ષનાદ કરે છે ? ૧૫ અરે, તારું મરણ
થયું ભેદ હર્ષિત થયેલા વાનરો હવે લાગ ભેદને
નક્કી લંકાના કિલ્લા ઉપર ચઢી આવશે અને દર-
વાબમાં પણ પ્રવેશ કરશે ? ૧૬ હાય, હવે મારે
જીવને પણ શું કામ છે અને સીતાને પણ શો
ખપ છે ? મારા ભાઈ કુંભકર્ણથી વિખૂટો પડીને
હું હવે જીવવા ઇચ્છતો નથી. ૧૭ અરે, મારા
ભાઈને હણનારા રામને જો હું યુદ્ધમાં ન મારી
શકું, તો પછી મારે મરતું જો જ એથસ્કર છે.
વ્યથા જીવિને શું કરવું ? ૧૮ અરે, મારો ભાઈ
કુંભકર્ણે ભ્યાં હશે ત્યાં હું આજે જ બઈશ. મારા
ભાઈવિના મને ક્ષણવાર પણ જીવવું ગમતું નથી. ૧૯
ઓ કુંભકર્ણ ! પૂરે પૂરે જેઓને અપકાર કર્યો
છે, એવા દેવો પણ હવે મને ભેદને હાસ્ય કરશે.
હે ભાઈ ! તારી સહાય વિના હવે હું ઈર્ષને કેવી
રીતે જીવી શકીશ ? ૨૦ અરે, મારા ભાઈ વિભી-
ષણે મને જે જે પવિત્ર વચનો કહ્યાં હતાં, તે
સઘળાં આજે મારી આગળ ખડાં થયાં છે ! દે,
જે અભાગિયાએ મૂંઝાઈને લીધે તે મહાત્માનાં
વચન માન્યાં નહિ ! ખરેખર, આજે હું તેમ કળ
લોગતું છું. ૨૧ અરે, પ્રહસ્તા અને કુંભકર્ણના
મરણનો મને કારી ધા લાગ્યો, ત્યારથી હું વિભી-
ષણનાં વચન યાદ કરીને સ્વર્માઈ ભઈ છું. અરે-

ખર, પરમ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા વિવેકીયજીને મેં
અપમાનપૂર્વક કાઢી મૂક્યો, તે પાપકર્મનું અનિષ્ટ
કૃપા આજે મને પ્રાપ્ત થયું ! ૧૨૨, ૨૩

કુંભકર્ણુ જે ઇંદ્રનો શત્રુ હતો, તેનું મરણ
સાંભળીને અત્યંત પીડિત તથા ઉદ્વિગ્નિત થયેલો
રાક્ષસાધિપતિ રાવણુ કરુણ રવરે અનેકવિધ વિલાપ
કરી પુનઃ મૂર્ચિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ૨૪
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિભક્ત્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૬૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

અનેક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ

સર્ગ ૬૯ મો

રાવણના બળવાન પુત્રોત્તુ' યુદ્ધે અહવુ'-
ભયાનક યુદ્ધ-નરાંતક' મરણ

પર્વ વિલપમાનસ્ય રાવણસ્ય દુરાત્મનઃ ।

શ્રુત્વા શોકાભિમૂતસ્ય ત્રિશિરા વાક્યમ્પ્રગ્વીત્ ॥

કુંભકર્ણુના મરણથી શોકપીડિત થયેલા
દુરાત્મા રાવણુનો વિલાપ સાંભળી ત્રિશિરા કહેવા
લાગ્યો : ૧ 'હે રાજન ! તમે કહો છો તેવા જ
શુણવાળા અને મહાપરાક્રમી એવા મારા કાકા
કુંભકર્ણુ રણમાં પડ્યા એ શોકની વાત છે; પરંતુ
તે માટે તમે જેમ વિલાપ કરો છો, તેમ સત્પુરુષો
વિલાપ કરતા નથી. ૨ હે પિતાલ ! બ્રહ્માદેવે તમને
શક્તિ, કવચ, બાણ અને ધનુષ્ય આપેલાં છે; તેમ
જ મેં સરખા નાહવાળો અને હંબર અગ્નિરેથી
બેઠેલો રથ આપેલો છે અને તમે ત્રણે લોકોને
જીતવા સમર્થ છો; છતાં પ્રાકૃત પુરુષની પેઠે શોક
શા માટે કરો છો ? ૩, ૪ હે રાક્ષસાધિપ ! તમે
પોતાનાં શસ્ત્ર વડે અનેક વાર દેવદાનવોને હરાવ્યા
છે, તો હવે સહવાં અશ્વત્થાથી સજ્જ થઈને
તમારે રામને શિક્ષા કરવી એમાં શું કઠિન કાર્ય
છે ? ૫ હે મહારાજ ! તમે ચિતાને ત્યજી શાંત
થાઓ. હમણાં હું પોતે જ રણસંઘામમાં જઈશ
અને ગરુડ જેમ સર્પોનો વિનાશ કરે, તેમ શત્રુઓ-
નો સંહાર કરીશ. ૬ પૂર્વે જેમ દેવરાજ ઇંદ્રના
હાથે હણાયેલો શંખરાસુર અને વિષ્ણુ ભગવાને
મારેલો નરકાસુર રણભૂમિમાં સૂતા હતા, તેમ

આજે મારા હાથથી હણાઈને રામ રણભૂમિમાં
શયન કરશે ! ૭

ત્રિશિરાનાં વચન સાંભળીને કાળથી ત્રેસાયેલો
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતાને નવો અવતાર આણ્યો
માની શાંત થયો. ૮ ત્રિશિરાનાં વાક્ય સાંભળી
દેવાંતક, નરાંતક અને અત્યંત તેજસ્વી અતિક્રાંત
પણુ યુદ્ધ કરવાના હર્ષમાં આવી ગયા. એ વેળા
ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા રાવણના ઘીબ પુત્રો પણ
'હું પહેલો યુદ્ધે ચડું' ! હું પહેલો લડવા બઠું !'
એવી રીતે ગર્જના કરવા લાગ્યા. રાવણના પુત્રો
આકાશમાં ગતિ કરનારા, માયા બળુનારા, દેવોનો
ગર્વ ઉતારનારા, યુદ્ધની અભિલાષાવાળા, અત્યંત
બળવાળા, પ્રખ્યાત કીર્તિવાળા, સંઘામમાં દેવ,
ગંધર્વ, કિન્નર અને ઉરગોથી પણ પરાભવ નહિ
પામેલા, અશ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ, યુદ્ધચતુર, ઉત્તમ
પ્રકારના જ્ઞાનવાળા તથા અનેક વરદાન મેળવેલા
હતા. સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, શત્રુઓનાં બળ તથા
લક્ષ્મીનો નાશ કરનારા અને મોટા મોટા દાનવોનો
પણુ ગર્વ ઉતારનારા પોતાના પુત્રોથી વીંટાયેલો
રાક્ષસોનો રાબ રાવણુ દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની
પેઠે શોભતો હતો.

પછી રાવણ પોતાના પ્રિય પુત્રોને છાતી-
સરસા ચાંપી, અલંકારોથી શણગારી, શુભ આશી-
ર્વાદ આપી યુદ્ધમાં જવા આજ્ઞા આપી અને
તેઓની સહાય માટે મહોદર તથા મહાપાર્શ્વને
સાથે જવા કહ્યું. ૯-૧૧ મોટી કાયાવાળા, અત્યંત
બળવાળા અને કાળે ત્રેસેલા ત્રિશિરા, અતિક્રાંત,
દેવાંતક, નરાંતક, મહાપાર્શ્વ અને મહોદર, એ છયે
રાક્ષસો રાવણરાયની પ્રદક્ષિણ કરીને તથા તેને પ્રણા-
મ કરીને અને આયુષોના ઘાવને રૂપવતી ઉત્તમ
ઔષધિઓ સાથે લઈને યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. ૧૭-૧૯
સર્વ આયુષો તથા બાણોનાં લાથાં બાંધી સજ્જ
થયેલો મહોદર ઐરાવતના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો
અને શ્યામ વાદળઘટા સરખા 'સુકર્ણ' નામના
હાથી ઉપર આરૂઢ થયો, ત્યારે તે અસ્તાત્મજ ઉપર
રહેલો સૂર્ય જેવો શોભવા લાગ્યો. ૨૦, ૨૧ રાવણુનો
પુત્ર ત્રિશિરા હાથમાં ધનુષ્ય ધારણુ કરી ઉત્તમ

અધોથી જોડેલા તથા સર્વ પ્રકારનાં આયુષોથી ભરેલા શ્રેષ્ઠ રથમાં બેઠો; ત્યારે તે વીજળી, ઉલ્કા જ્વાળા અને ઇંદ્રધનુષ્ય સહિત યોધની પેઠે શોભવા લાગ્યો. જેમ સુવર્ણમય ત્રણ શિખરોથી હિમાલય પર્વત શોભે, તેમ ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો ત્રિશિરા પોતાનાં ત્રણ મસ્તકો પર ધારણ કરેલા ત્રણ મુકુટોથી શોભતો હતો.^{૨૨} ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત તેજવાળો રાવણનો પુત્ર અતિકાય સુહર ચક્રવાળો, તેણે ઘોડા જોડેલા, મજબૂત ઊંટડા તથા ધૂંસરીવાળા અને બાણનાં ભાથાં, ધનુષ્ય, પ્રાસ, તરવાર તથા પરિઘ વગેરે આયુષોથી ભરેલા દેહી-ખ્યમાન રથમાં બેઠો.^{૨૩-૨૪} એ વેળા એ અતિકાય રાક્ષસ સુવર્ણના મુકુટથી તથા ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણોથી દેહીખ્યમાન કાંતિવાળા ચેર પર્વત જેવો જણાતો હતો.^{૨૫} મોટા મોટા રાક્ષસોથી વીંટાયેલો રાવણનો પુત્ર મહાબળવાન એ અતિકાય દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.^{૨૬} નરાંતક રાક્ષસ મોટી ઉલ્કા જેવું ભયંકર પ્રાસ અહણ કરીને ઉચ્ચૈઃશ્રવા સરખા શ્વેત, મોટી કાયા વાળા અને સુવર્ણના સાજવાળા મનોવેગી અશ્વ પર બેઠો; ત્યારે તે હાથમાં શક્તિ અહણ કરીને મયૂર ઉપર વિરાજમાન થયેલા કાર્તિકેયની પેઠે શોભવા લાગ્યો.^{૨૭,૨૮} સુવર્ણથી મહેલું મોઢું પરિઘ અહણ કરી સજ્જ થયેલો દેવાંતક રાક્ષસ સમુદ્ર મંથન સમયે પોતાના બન્ને હાથથી મંદરાચળને પકડી ઊભેલા વિષ્ણુ ભગવાનની રૂપધોં કરતો હતો. હાથમાં ગદા અહણ કરી યુદ્ધ કરવા નીકળેલો અત્યંત તેજસ્વી મહાપાર્શ્વ સંગ્રામમા ગદા લઈ ઊભેલા કુબેરની પેઠે શોભતો હતો.^{૨૯,૩૦}

એ પ્રમાણે સજ્જ થઈને તેઓ, જેમ દેવો અમરાવતીમાંથી નીકળે, તેમ લંકામાંથી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. એ વેળા તીક્ષ્ણ આયુષો અહણ કરીને તેમ જ રથ, હસ્તી વગેરે વાહનો પર બેસીને અસંખ્ય રાક્ષસો તેમની પાછળ આવ્યા. સૂર્ય સરખા મુકુટને ધારણ કરનારા અને રાજ્યપ્રીતીથી શોભતા રાવણના પુત્રો આકાશમાં રહેલા પ્રકાશ-માન ઝહોની પેઠે શોભતા હતા. વળી રાક્ષસોએ

પહેરેલાં શરદન્નતુનાં વાહન સરખાં શ્વેત વઝોની પંક્તિ આકાશમાં ઊડતા હંસોની પંક્તિ સરખી શોભતી હતી. ‘આપણે મરહું કિંવા શત્રુઓને મારવા’ એવો દંઢ નિશ્ચય કરી યુદ્ધ કરવા નીકળેલા એ મહમત્ત રાક્ષસો મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા, શત્રુઓને ઉદ્દેશી તિરસ્કારભર્યાં વચન ઉચ્ચારતા હતા અને તીક્ષ્ણ બાણો ધનુષ્ય પર ચડાવતા હતા. રાક્ષસોના ચરણના ધમકારથી તથા સિંહ નાદથી આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ અને આકાશ બાણે ફાટી જતું હોય એમ પ્રતિધ્વનિ કરવા લાગ્યું. મહાબળવાળા રાક્ષસોએ લંકામાંથી બહાર નીકળી જાય, તો મોટી મોટી શિલાઓ અને વૃક્ષો ઉભાની સજ્જ થઈ ઊભેલી વાનરસેનાને ઘીડી. મહાત્મા વાનરોએ પણ હાથી, ઘોડા તથા રથોથી ભરેલું, સેંકડો ઘંટાઓના નાદથી ગાળ રહેલું, એકએક થકી આવેલી રથામ શેઘઘટા સરખું, ચક્રચકિત મોટાં હથિયારવાળું અને સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવી કાંતિવાળા રાક્ષસોનું ભયંકર સૈન્ય જોયું. પોતાની તરફ આવતા રાક્ષસસૈન્યની ગર્જનાઓ સાંભળી તેને નહિ સહેનારા વાનરો પણ ઉપરાઉપરી ગર્જવા લાગ્યા. વાનરસૈનિકોની મોટી ગર્જના સાંભળી રાક્ષસો તે સાંખી શક્યા નહિ અને તેઓ પણ વાનરો સાથે ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યા.

ત્યારે રાક્ષસસૈન્ય સમીપ આવી પહોંચ્યું, ત્યારે શિખરવાળા પર્વત સરખી પ્રોઠ કાયાવાળા યૂથપતિ વાનરોએ મોટાં મોટાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. કેટલાક વાનરો આકાશ માં ઊડીને રાક્ષસસૈન્યમાં પડવા લાગ્યા અને કેટલાક લાગ તપાસીને અંદર ધસી જવા લાગ્યા. પર્વતશિખરો તથા મોટી શાખાવાળા વૃક્ષોદ્દીપી આયુષોવાળા કેટલાક વાનરો ઊંચે ઊડતા હતા અને કેટલાક પૃથ્વી પર દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. આમ વાનરો અને રાક્ષસો એકઠા થવાથી એ વેળા ભયંકર યુદ્ધ બન્યું.^{૩૩-૪૦} રાક્ષસો અનેક બાણો મૂકી વાનરોને વારતા હતા, તોપણ ભયંકર પરા-ક્રમવાળા વાનરો રાક્ષસોની ઉપર વૃક્ષો, પર્વતો અને શિલાઓની અખંડિત વૃષ્ટિ કરતા હતા.

રાક્ષસો તથા વાનરો સામસામા સિંહનાંદ કરતા હતા અને વાનરો મોટી મોટી શિલાઓ નાખીને રાક્ષસોનો ઇન્ધ્રધણ્ણ વાળતા હતા. એકાએક કોપમાં આવેલા વાનરો સુવર્ણનાં કવચ તથા આભૂષણથી શોભતા અને રથ, અશ્વ તેમ જ હસ્તી ઉપર બેઠેલા શૂરવીર રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા. એ વેળા વાનરોના શિલાપ્રહારથી તેમ જ મુદ્ધિપ્રહારથી મોટા મોટા રાક્ષસોની આંખો બહાર નીકળી જતી હતી અને તેઓ કંપાયમાન યથા જઈ ચીસ પાડી પૃથ્વી પર પડતા હતા. રાક્ષસોએ પણ તીક્ષ્ણ બાણ, ત્રિશૂળ, પ્રાસ, શક્તિ, સુફગર તથા તરવાર વગેરે અસ્ત્રશસ્ત્રથી વાનરોને હણવા માંડ્યા. એ યુદ્ધમાં હોહીથી છંટાયેલા અને પરસ્પર છતવાની ઇચ્છાવાળા રાક્ષસો તથા વાનરો એકબીજાને પ્રહાર કરવામાં કમી રાખતા ન હતા. વાનરો અને રાક્ષસો-એ ચલાવેલા તરવાર તથા શિલાઓ વગેરે આયુધોના પ્રહારથી, ભેતભેતામાં આખી રણભૂમિ રુધિર વહે રંગાઈ ગઈ; તેમ જ યુદ્ધના મદ્યથી ભરેલા અને ક્રોધી પડેલા પર્વત સરખા દેહવાળા હણાઈ પડેલા ચોદાઓનાં શરીરથી તે ખીચાખીચ ભરાઈ ગઈ.

યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ્યારે પર્વતો તથા શિલાઓના સૂરેશ્વર યથા ગયા, ત્યારે વાનરો પોતાના હાથ વડે રાક્ષસોને ઊંચકી ઊંચકીને પૃથ્વી પર પછાડવા લાગ્યા. ૪૮-૫૧ એ ભયાનક યુદ્ધમાં રાક્ષસો વાનરોને ઊંચકી વાનરો ઉપર અને વાનરો રાક્ષસોને ઊંચકી રાક્ષસો ઉપર નાખવા લાગ્યા. ૫૭ વાનરો જ્યારે રાક્ષસોનાં શસ્ત્રાત્ર પડાવી લઈ તે વડે તેઓને જ મારતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો વાનરોનાં વૃક્ષ, શિલા વગેરે પડાવી લઈ તે વડે જ તેઓને હણતા હતા. ૫૮ વાનરો અને રાક્ષસો એકબીજાને પર્વતો તથા શસ્ત્રાત્રોના પ્રહારો કરીને સિંહનાંદ કરતા હતા. ૫૯ વાનરોના પ્રહાર થવાથી એઓનાં કવચ તૂટી ગયાં હતાં અને એઓનાં શરીરમાંથી રુધિર વહેતું હતું, એવા રાક્ષસો રસઝરતાં વૃક્ષો જેવા દેખાતા હતા. ૬૦ કેટલાક વાનરો તો રથ વડે રથને, હસ્તી વડે હસ્તી-ને અને અશ્વ વડે અશ્વને કચડી નાખતા હતા. ૬૧ એ વેળા રાક્ષસો પણ ક્ષુર અને અર્ધચંદ્ર વગેરે

તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમ જ ભાલા વગેરે આયુધોથી વાનરોએ નાખેલાં વૃક્ષ તથા શિલાઓને છેદી નાખતા હતા. એ સમયે કપાઈ પડેલાં વૃક્ષો તથા પર્વતોથી અને હણાઈ પડેલા વાનરો તથા રાક્ષસો-થી રણભૂમિમાં ચાલવાનો માર્ગ પણ જડતો નહોતો. ૬૨, ૬૩ હર્ષ અને ગર્વભરી ચેષ્ટા કરતા અમાપ પરાક્રમવાળા વાનરો ભયનો ત્યાગ કરીને તથા અનેક પ્રકારનાં આયુધો ચક્રણ કરીને રાક્ષસોની સાથે લડતા હતા. ૬૪ એ પ્રમાણે તુમુલુ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં રાક્ષસોના સંહાર થવાથી વાનરોને અત્યંત હર્ષ પામતા ભેઈ દેવો અને મહર્ષિઓ હર્ષનાંદ કરતા હતા. ૬૫

રાક્ષસોના સંહાર થતો ભેઈ પવનવેગી અશ્વ ઉપર બેઠેલા નરાંતકે હાથમાં શક્તિ ચક્રણ કરી મગરમચ્છ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ ભયંકર વાનરસૈન્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ૬૬ ઇંદ્રના શત્રુ નરાંતકે પોતાના દેહીખમાન પ્રાસથી ક્ષણવારમાં સાતસો વાનરોને કાપી નાખ્યા. ૬૭ અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઈ નિર્ભયપણે વાનરસૈન્યમાં ત્રાસ વતા-વતા નરાંતકને ભેઈ વિદ્યાધરો અને મહર્ષિઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ૬૮ નરાંતક જે જે માર્ગે જતો હતો, ત્યાં ત્યાં સર્વજન માંસ તથા રુધિરનો કાદવ ધઈ રહેતો અને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા પ્રચંડ વાનરોના દેહ આદે આવવાથી ચાલવાનો માર્ગ પણ જડતો ન હતો. ૬૯ જ્યાં વાનરો કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી પરાક્રમ કરવા તૈયાર થતા, ત્યાં તો નરાંતક તેઓને પુનઃ પૃથ્વી પર સુવાડી દેતો હતો. ૭૦ જેમ અગ્નિ વનને બાળી ભસ્મ કરે, તેમ નરાંતક વાનરસૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યો. બિચારા વાનરો જ્યાં યુદ્ધ કરવા માટે વૃક્ષો અને પર્વતો ઉપેસવા જાય. ત્યાં તો વજ્રના પ્રહારથી જેમ પર્વતો ક્રોધી પડે, તેમ તેઓ નરાંતકે કરેલા પ્રાસના પ્રહારથી કપાઈ પડતા હતા. જેમ વર્ષાઋતુનો વાણ ચોમેરથી વૃક્ષોને ભાંગી નાખી વનમાં પ્રસરે છે, તેમ દુષ્ટતાના નરાંતકે રાક્ષસ હાથમાં ગ્રગહળનું પ્રાસ લઈને વાનરોના સંહાર કરી સંઘામમાં વૃમ્ભવા લાગ્યો. ૭૧-૭૩ મહાપરાક્રમી નરાંતકે લિખા રહેલા, નાસતા તેમ જ ડિચે ડિચા

સર્વ વાનરોનો ઘણુ વાળવા માંડ્યો, જેથી વાનરો તેની સાથે ભેલવા કે ભેલા રહેવાને પશુ સમર્થ થયા નહિ, તો પછી તેની સાથે લડવાને સમર્થ તો ક્યાંથી જ થાય ?^{૭૪} નરાંતકના હાથમાં રહેલા સૂર્ય સરખા તેજવાળા અને કાળ જેવા ભયંકર એકલા પ્રાસથી જ વાનરોની સઘળી ઢૂંકડીઓ હણાઈ ગઈ. વજ્રપ્રહાર સરખો પ્રાસનો પ્રહાર સહન ન થવાથી વાનરો ચીસાચીસ પાડતા હતા. સંઘ્રામમાં કપાઈ પડતા વાનરોનાં શરીર બધે વજ્રથી કપાયેલાં શિખરવાળા મોટા પર્વતો જ ફાટી પડતા હોય એવાં જણાતાં હતાં.

હવે અંગદાદિ શરવીર વાનરોને પૂર્વે કુંભ કળે સંઘ્રામમાં મૂર્ચ્છિત કર્યા હતા, તેઓ સર્વ સાવધાન થયા અને સુઘ્રીવને શરણે ગયા. સુઘ્રીવ પોતાની વાનરસેનાને નરાંતકના ભયથી ત્રાસેલી અને આમતેમ નાસભાગ કરતી ભેઈને આશ્ચર્યચકિત થયો અને કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો, પશુ એટલામાં તો નરાંતક રાક્ષસને પવનવેગી અશ્વ પર બેસીને તથા હાથમાં પ્રાસ લઈને પોતાની સાથે ધસી આવતો દીઠો, ત્યારે મહાતેજસ્વી સુઘ્રીવે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અંગદ પ્રત્યે કહ્યું :^{૭૫-૮૧}

‘હે અંગદ ! તું આ અશ્વ પર બેસીને આવતા તથા વાનરોનો સંહાર કરતા રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા જ અને તેને સત્વર યમદોકમાં પહોંચાડ.’^{૮૨}

સુઘ્રીવનું વચન સાંભળી સૂર્ય જેમ વાહનમાંથી બહાર નીકળે, તેમ યુવરાજ અંગદ નરાંતક સાથે યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યો. પર્વત સરખા દેહવાળો અને સુવર્ણનાં બાલુખંધ ધારણ કરનારો યુવરાજ અંગદ એ વેળા ધાતુવાળા પર્વતશિખર જેવો શોભતો હતો. ^{૮૩, ૮૪} નખ અને દાઢરૂપી આયુધ-શોભતો હતો. ‘હે હુદ્ર રાક્ષસ ! તું ક્ષણવાર મારી સામે જઈ કહ્યું : ‘હે હુદ્ર રાક્ષસ ! તું ક્ષણવાર મારી સામે ભેલો રહે. આ પ્રાકૃત વાનરોની સાથે શા માટે જુએ છે ? મારી છાતીમાં તારા વજ્ર સરખા પ્રાસનો પ્રહાર કર; એટલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડું.’

અંગદનું વચન સાંભળી નરાંતકને ઘણું જ ક્રોધ બઢ્યો અને તે પોતાના હોઠ પીસી સર્પની

પેટે કૂંકાડા મારવા લાગ્યો. અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા નરાંતકે અંગદની પાસે દોડી જઈ તેની છાતીમાં એકાએક અગ્રગ્રંથ પ્રાસ માણ્યું; પરંતુ અંગદની વજ્ર સરખો કઠોર છાતીનો સ્પર્શ થતાં જ તે પ્રાસ ભાંગીને પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૮૫-૮૮} ગરુડે કાપેલા સર્પની પેટે નરાંતકનું પ્રાસ ભાંગી પડ્યું, ત્યારે વેગમાં આવેલા અંગદે એકાએક ભિછળીને તેના અશ્વના કપાળમાં પોતાના પાંખનો પ્રહાર કર્યો.^{૮૯} અંગદનો પંખો વાગતાં જ પર્વત જેવા પ્રૌઢ શરીરવાળા અશ્વનું માથું ફાટી ગયું, આંખો ફૂટી ગઈ, જીભ બહાર નીકળી પડી, પગ મરશાઈ ગયા અને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.^{૯૦} પોતાના અશ્વને અંગદે મારી નાખ્યો એ ભેઈ નરાંતક વધારે ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે પોતાની હઠ સુષ્ટિ અંગદના મસ્તકમાં મારી.^{૯૧} રાક્ષસની સુષ્ટિ વાગવાથી અંગદનું મસ્તક ચિરાચ્છ અને તેમાંથી ભિત્તું ખળખળતું રુધિર વહેવા લાગ્યું, જેથી તે બેભાન થઈ પડ્યો. થોડોક વારે સાવધ થતાં તે પોતાના મનમાં વિસ્મય પામ્યો.^{૯૨} પછી વાલીપુત્ર અંગદે પર્વતશિખર જેવી કઠોર સુષ્ટિ વાળી વેગથી નરાંતકની છાતીમાં મારી, જેથી વજ્રપ્રહાર થતાં ભાંગી ગયેલા પર્વત જેમ પૃથ્વી પર વીખરાઈ પડે, તેમ એ નરાંતક રાક્ષસ છાતીનાં હાઠકાં તૂટી જવાને લીધે લોહી ઓકતો પૃથ્વી પર પડ્યો અને તેનું આયુ શરીર લોહીહ્રાહણ થઈ ગયું.^{૯૩, ૯૪}

વાલિપુત્ર અંગદે ભિત્તું પરાક્રમવાળા નરાંતકને માર્યો એ ભેઈ, અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવો તથા પૃથ્વી પર ભેલેલા વાનરો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા.^{૯૫} અંગદે રામચંદ્રના મનને હર્ષ પમાડે એવું ‘અતિ દુઃખર કામ કહ્યું’, એથી સુઘ્રીવાદિ વાનરસમાજ સહિત રામ-લક્ષ્મણને ઘણો જ આનંદ થયો અને ભયંકર પરાક્રમવાળા અંગદનો સુહૃત્સાહક પશુ અત્યંત વધી પડ્યો.^{૯૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુક્તકાંડમાં ૬૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૦ મો

ભયાનક યુદ્ધ-દેવાંતક, ત્રિશિરા, મહોદર
અને મહાપાર્શ્વના વધ

નરાત્મકં દર્શનં દૃષ્વા જુકુચુર્નૈર્જાતર્ષમાઃ ।
દેવાન્તકસ્તિમૂર્ધાં ચ પૌલસ્ત્યઃ મહોદરઃ ॥ ૧ ॥

નરાંતકનું મરણ થયેલું જોઈને દેવાંતક,
ત્રિશિરા અને મહોદર વગેરે સુખ્ય રાક્ષસો અત્યંત
કદવાંત કરવા લાગ્યા. ^૧ શેડી વારે શાંત થયા પછી
અત્યંત વેગવાળો મહોદર મેઘ સરખા વર્ણવાળા
મોટા હાથી ઉપર બેસીને તથા પોતાના ભાઈના
મરણથી સંતાપ પામેલો દેવાંતક મોટું પરિઘ ઘડી
કરીને તેમ જ શૂરવીર ત્રિશિરા ઉત્તમ આદ્યો જોડેલા
અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતા રથમાં બેસીને વાલીના
પુત્ર અંગદ ઉપર ધસ્યા. ^{૨-૪} દેવોના ગર્વને પશુ
ઉતારી નાખે એવા ત્રણ રાક્ષસોને ધસી આવતા
જોઈ, યુવરાજ અંગદે મોટી શાખાએવાળું એક
વૃક્ષ ઉપાડ્યું; ^૫ અને ઇર્ધ જેમ ઝળહળતું વજ્ર ફેંકે,
તેમ તે વૃક્ષ દેવાંતક ઉપર ફેંક્યું. ^૬ ત્યારે ત્રિશિરાએ
સપ્ત સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોથી એ વૃક્ષને વચમાં જ
છેદી નાખ્યું. એ જોઈ અંગદ એકાએક ફૂલો અને
તેણે રાક્ષસો ઉપર અનેક વૃક્ષો તથા શિલાઓની
વૃષ્ટિ કરવા માંડી; ત્યારે અત્યંત ક્રોધેલા ત્રિશિરાએ
પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે અને મહોદરે પોતાના
પરિઘ વડે એ સઘળાં વૃક્ષો તથા શિલાઓના ચૂરે-
ચૂરા કરી નાખ્યા. પછી ત્રિશિરાએ અંગદ ઉપર
ધસારા કરી તીક્ષ્ણ બાણ મૂકવા માંડ્યાં. ^{૭-૮} મહો-
દરે પોતાનો હાથી અંગદ સામે દોહાવી તેની
છાતીમાં વજ્ર સરખા તોમરના પ્રહાર કરવા
માંડ્યા. ^૯ અને ક્રોધાયમાન થયેલો દેવાંતક અંગદ-
ની પાસે જઈ તેને પરિધનો વારંવાર પ્રહાર કરી
નાસી આવવા લાગ્યો. ^{૧૧} આમ એકીસમયે
અત્યંત બળવાળા ત્રણ રાક્ષસોથી ચેરાવા છતાં
મહાપ્રતાપી વાલીપુત્ર અંગદ જરા પશુ સુઝાયો
નહિ. ^{૧૨} અત્યંત દુર્બળ એવા અંગદે દોટ મૂકી
મહોદરના હસ્તીના મસ્તક પર એક સચોટ થપ્પડ
લગાવી દીધી, જેથી તે હાથી ચક્કર ખાઈને પ્રાણ-

રહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. પછી તે જ હાથીના
કંતૂશળ ખેંચી કાઢી વાલીપુત્ર અંગદે દેવાંતકના
ઉપર ભેસથી પ્રહાર કર્યો, જેથી વાચુથી જેમ
વૃક્ષ ભાંગી પડે, તેમ દેવાંતક મૂર્ચ્છિત થઈ ધરણી
ઉપર ઢળી પડ્યો અને તેના મુખમાંથી લાક્ષારસ
જેવું બીકળતું દોહી વહેવા લાગ્યું. શેડીક વારે
ન્યારે ડ્રોને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે બળવાન રાક્ષસ
મહાકબટે ભિલો થયો અને તેણે પોતાનું પરિઘ
ફેરવી વેગથી અંગદને માથું. ^{૧૩} દેવાંતકનું પરિઘ
વાગતાં જ વાલિપુત્ર અંગદ દીચ્છણેર પૃથ્વી પર
બેસી ગયો ને ક્ષણવારમાં સ્વસ્થ થયો; પરંતુ ભિલો
થવા ગયો, ત્યાં તો ત્રિશિરાએ સીધી ગતિવાળાં
ભયંકર ત્રણ બાણો તેના લલાટમાં માર્યાં.

આમ અંગદને મહાબળવાળા ત્રણ રાક્ષસોથી
ચેરાયેલો જોઈ મહાત્મા હનુમાન અને નીલ વાનર
તેની વહારે ધાયા. નીલ વાનરે એક મોટું પર્વત
શિખર ભિંચકી ત્રિશિરા ઉપર ફેંક્યું; ^{૧૪-૨૦} પરંતુ
બુદ્ધિમાન ત્રિશિરાએ એ શિખરને તીક્ષ્ણ બાણ
વડે ભાંગી નાખ્યું. સેંકડો બાણોથી છિન્નભિન્ન થયેલું
તથા જેમાંથી તણખા અને નવાળાઓ નીકળતાં
હતાં, એવું એ પર્વતશિખર ચૂરેચૂરા થઈ પૃથ્વી
પર પડ્યું. ત્રિશિરાનું પરાક્રમ જોઈ હર્ષમાં આવેલો
મહાબળવાન દેવાંતક હાથમાં પરિઘ લઈ હનુમાન
સામે ધાયો. દેવાંતકને આવતો જોઈ કપિશ્રેષ્ઠ
હનુમાને એકાએક ફૂલી તેના મસ્તકમાં પોતાની
વજ્ર જેવી સુષિને પ્રહાર કર્યો અને પછી મોટી
ગર્જના કરી રાક્ષસોને ધ્રુબવી દીધા. હનુમાનની
સુષ્ટિ વાગતાં જ દેવાંતકનું મસ્તક ચિરાઈ ગયું,
તેના હાંત પડી ગયા, તેની આંખો તથા જીભ
બહાર નીકળી પડી અને તે અચેત થઈ પૃથ્વી
પર પડ્યો. ^{૨૧-૨૫}

દેવોનો શત્રુ અને રાક્ષસસૈન્યમાં સુખ્ય દેવાં-
તક હણાયો, એ જોઈ અત્યંત કુંદ થયેલા ત્રિશિરા-
એ નીલ વાનર ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ વરસાવવા
માંડ્યાં. ^{૨૬} એ વેળા ક્રોધાયમાન થયેલો મહોદર
પણ સૂર્ય જેમ મંદર પર્વત પર આરોહણ કરે,
તેમ પર્વત સરખા પ્રોઠ બીજ હાથી ઉપર બેસી

નીલ વાનર ઉપર ધસી આવ્યો અને જેમ ગર્જના કરતો મેઘ પર્વત ઉપર વીજળી સહિત વરસાદ વરસાવે, તેમ બાણુની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ચોતરફથી રાક્ષસોનાં બાણો વાગવાને લીધે સેનાપતિ નીલ વાનરનું પરાક્રમ મંદ પડી ગયું અને તેનાં ગાત્ર લીલાં થઈ ગયાં. ૨૭-૨૯ પરંતુ શોહીક વારુમાં જ સ્વસ્થ થઈ તેણે અનેક વૃક્ષોવાળો એક પર્વત ઉપાડી વેગથી મહોદરના મસ્તક પર પછાડ્યો. ૩૦ એ પર્વતને પ્રહાર થતાં જ મહોદરનાં અંગ ભાંગી ગયાં અને તે હસ્તી પરથી પ્રાણુરહિત થઈ વજ્ર વડે તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.

મહોદરનું મરણ થયું જોઈ અત્યંત ક્રુદ્ધ થયેલા ત્રિશિરાએ પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કરી તીક્ષ્ણ બાણો વડે હનુમાનને વીંધ્યો; ત્યારે હનુમાને ક્રોધે ભરાઈ એક પર્વતશિખર તેના ઉપર નાખ્યું, પરંતુ ત્રિશિરાએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેને છિન્નછિન્ન કરી નાખ્યું. ૩૧-૩૩ પર્વતશિખરને વ્યથા ગયું જોઈને કપિવર હનુમાને ત્રિશિરા ઉપર અનેક વૃક્ષો વરસાવ્યાં; ૩૪ પરંતુ મહાપ્રતાપી ત્રિશિરાએ એ સઘળાં વૃક્ષોને તીક્ષ્ણ બાણોથી કાપીને મોટી ગર્જના કરી ચૂકી. ૩૫ પછી સિંહ જેમ હસ્તીને ચીરી નાખે, તેમ ક્રોધાવમાન થયેલા હનુમાને ક્રૂદ્ધકે મારી પોતાના નખ વડે ત્રિશિરાના અશ્વને ચીરી નાખ્યો; ત્યારે અતંક જેમ કાળરાત્રિને પ્રેરે, તેમ ત્રિશિરાએ ક્રોધ કરી ભયંકર શક્તિ હનુમાન પર ફેંકી. ૩૬, ૩૭ આકાશમાંથી પડતી ઉલ્કા સરખી એ શક્તિને કપિવર હનુમાને વચ્ચેથી જ પકડીને ભાંગી નાખી અને મોટી ગર્જના કરી. પ્રલયાગ્નિ સરખી ભયંકર શક્તિને હનુમાને ભાંગી નાખી એ જોઈને હર્ષિત થયેલા વાનરો પણ મેઘની પેઠે ગંધીર ગર્જના કરવા લાગ્યા. પછી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ત્રિશિરાએ મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી કાઢી હનુમાનની છાતીમાં તેનો પ્રહાર કર્યો. તલવારના પ્રહારને નહિ ગણકારતાં મહાબળવાન પવનસુત હનુમાને ત્રિશિરાના મસ્તકમાં એક ચપ્પડ લગાવી દીધી, જેથી મહોત્તેજસ્વી ત્રિશિરાના હાથમાંથી હથિયાર સરકી પડ્યું અને તે મૂર્ચ્છિત થઈ ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. ત્રિશિરાને પડતો જોઈ કપિવર હનુમાને તેના હાથમાંથી

તરવાર ઝૂંટવી દીધી અને સર્વ રાક્ષસોને ત્રણ ઉપજાવે એવી ભયંકર ગર્જના કરી. હનુમાનની ગર્જના સહન નહિ થવાથી ત્રિશિરા એકાએક ઊભો થયો અને તેણે ઊછળીને હનુમાનની છાતીમાં સુષ્ટિપ્રહાર કર્યો. ૪૦-૪૪ ત્રિશિરાનો સુષ્ટિપ્રહાર થતાં હનુમાનને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો અને તુરત જ તેણે ત્રિશિરાને મસ્તકેથી પકડ્યો. ૪૫ પછી ઇંદ્ર જેમ વિશ્વરૂપનાં ત્રણ મસ્તક છેદ્યાં હતાં, તેમ કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને પોતાના હાથમાં રહેલી તીક્ષ્ણ તલવાર વડે ત્રિશિરાનાં કિરીટ અને કુંડળવાળાં ત્રણે મસ્તક છેદી નાખ્યાં. ૪૬ ઝગઝગતા અગ્નિ-સરખાં, વિશાળ નેત્રવાળાં અને પર્વત જેવાં મોટાં ત્રિશિરાનાં ત્રણે મસ્તક આકાશમાંથી ખરેલા તારાની પેઠે તુરત જ પૃથ્વી પર પડ્યાં. ૪૭ ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી હનુમાને દેવોના શત્રુ ત્રિશિરાને માર્યો, ત્યારે વાનરો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા, પૃથ્વી ડોલવા લાગી અને રાક્ષસો ચોમેર નાસભાગ કરવા લાગ્યા. અત્યંત બળવાળા ત્રિશિરા, મહોદર, દેવાંતક અને નરાંતક, એ ચારે મુખ્ય રાક્ષસોને હણીચેલા જોઈ ક્રૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહાપાર્શ્વને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે દેવીપ્રમાન કાંતિવાળી લોહાની ગદા ગ્રહણ કરી. ૪૮-૫૦ એ ગદા સુવર્ણનાં પતરાથી મઢેલી હતી, તેના ઉપર માંસ અને રુધિર ચોટેલું હતું, શત્રુઓના રુધિરમાં તે તરખોળ થયેલી હતી, તે ઘણી મોટી હતી. ૫૧ તેનો અશ્વભાગ અત્યંત બળહળતો હતો, તેના ઉપર રાતાં પુષ્પોની માળા લટકતી હતી અને ઐરાવત, મહાપદ્મ તેમ જ સાર્વભૌમ વગેરે દિગ્ગજોને પણ તે ભય ઉપજાવનારી હતી. ૫૨ તે ગદાને ગ્રહણ કરી પ્રલયાગ્નિ પેઠે પ્રકાશતો મહાપાર્શ્વ વાનરોની સામે ઢોલ્યો. ૫૩

એ વેળા મહાબળવાન અપ્સલ વાનર એક એક કૂંદીને રાવણના નાના ભાઈ મહાપાર્શ્વની આગળ આવી ઊભો રહ્યો. ૫૪ પર્વત સરખા અપ્સલને પોતાની સામે ઊભેલો જોઈ, અત્યંત ક્રોધેલા મહાપાર્શ્વે તેની છાતીમાં વજ્ર જેવી ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ૫૫ રાક્ષસની ગદા વાગતાં જ અપ્સલ વાનર લેદાચેલી છાતીએ એકાએક ચક્કર ખાઈ પૃથ્વી

પર પડ્યો અને સુખમાંથી ઘણું રુધિર ઓઠ્યો.^{૧૬}
 પછી જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે પોતાના
 હોઠ પીસી કરડી નજરે મહાપાશ્વની તરફ જોવા
 લાગ્યો. પર્વત સરખા દેખાવવાળો અને વાનર-
 સેનિકોમાં સુખ્ય એવો મહાબળવાન વૃષભ વાનર
 તુરત જ ઊભો અને ઠોટ મૂકી મહાપાશ્વની પાસે
 જઈ તેની છાતીમાં પોતાની સુધિને પ્રહાર કર્યો.
 એ પ્રહાર થતાં જ હોહીહોહો થયેલા મહાપાશ્વ
 કપાયેલા મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે મૂર્ચ્છિત થઈ
 પૃથ્વી પર પડ્યો; ત્યારે ઋષભ વાનરે તેના હાથ-
 માંથી યમદંડ સરખી ભયંકર ગદા લઈ લીધી
 અને મોટી ગર્જના કરી.^{૧૭-૧૮} સંધ્યાકાળનાં
 વાદળ જેવા વર્ષાવાળો દેવેનો શત્રુ મહાપાશ્વ
 થોડી વાર સુધી મૂઝોલાની પેઠે પડ્યો રહ્યો; પરંતુ
 પુનઃ શુદ્ધિમાં આવતાં તુરત જ ઊભો અને તેણે
 વરુણના પુત્ર ઋષભ વાનરને સચોટ સુદ્ધિપ્રહાર
 કર્યો.^{૧૯} એથી ઋષભ વાનર મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો;
 પરંતુ ક્ષણવારમાં જ તે પુનઃ સાવધ થયો અને
 એણે મોટા પર્વત જેવડી મહાપાશ્વની ગદાનો જ
 તેની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૦} ભયંકર ગદાનો
 પ્રહાર થતાં જ દેવ, ચક્ષુ અને બ્રાહ્મણના શત્રુ
 મહાપાશ્વની છાતી ફાટી ગઈ અને પર્વતમાથી
 જેમ સત્તા ઝરણા નીકળે, તેમ તેમાંથી રુધિર
 વહેવા માડ્યું.

મહાપાશ્વની ભયંકર ગદા લઈ તેને ફેરવતો
 ફેરવતો ઋષભ વાનર પુનઃ પણ મહાપાશ્વની ઉપર
 દોડી ગયો અને તેને વારંવાર પ્રહાર કરવા લાગ્યો.
 પોતાની જ ગદાના પ્રહારથી જેના હાંત પડી ગયા
 હતા, આંખો બહાર નીકળી ગઈ હતી અને સઘળાં
 અંગ ભાંગી ગયાં હતા, એવો મહાપાશ્વ વજ્રથી
 હથેલેલા પર્વતની પેઠે ગતપ્રાણ થઈ ધરણી પર
 ઢળી પડ્યો. એ રીતે રાવણના નાના ભાઈ મહા-
 પાશ્વનું મરણ થયું, ત્યારે બાકી રહેલું રાક્ષસસૈન્ય
 હથિયાર પડતાં મૂકી પોતાના જીવિતની રક્ષા કરવા
 સારું નિર્મયાદ થયેલા સમુદ્રની પેઠે નાસવા
 લાગ્યું.^{૨૨-૨૫}

ધૃતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભૂતનિપ્રણીત આલેખ્યશ્રીરામાયણના
 ચુક્રાંકમાં ૭૦મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૭૧ મો

અતિકાચનું પરાક્રમ-લક્ષમણના હાથે તેનો વધ
 સ્વર્ણલંકાથી દટ્ટવા તુલુસું હોમહર્ષણમ્ ।

આતુલ્ય નિહતાન્ દટ્ટવા શકતુલ્યપરાક્રમાન્ ॥૧॥

પોતાના ભયંકર સૈન્યને નાસભાગ કરતું
 જોઈને તથા ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી દેવાંતકાદિ
 ભાઈઓને તેમ જ ‘મહોદર’ અને ‘મહાપાશ્વ’
 નામના પોતાના કાકાઓને હથેલેલા જોઈ બ્રહ્મ-
 દેવનું વરદાન પામેલા પર્વત જેવી પ્રૌઢ કાયાવાળો
 અને દેવ-દાનવોના ગર્વને ઉતારનારો મહોદરજેવી
 અતિકાય રાક્ષસ ઘણો જ કોપાયમાન થયો. દેહીપ્ર-
 માન મુકુટ તથા કુંડળ ધારણ કરનારો અને
 હજારો સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા રથમાં યેઠેલા
 ઈંદ્રનો શત્રુ અતિકાય પોતાના ધનુષ્યને ટંકારવ
 કરતો વાનરોને નસાડવા લાગ્યો અને મોટી ગર્જના
 કરી ઘોઘવા લાગ્યો : ‘ઓ વાનરો ! ઊભા રહો;
 હું રાવણનો પુત્ર અતિકાય તમારો સંહાર કરવા
 આવ્યો છું.’ એ પ્રમાણે સિંહનાદ કરી તથા
 ધનુષ્યને ભયંકર ટંકારવ કરી તેણે સઘળા વાનરો-
 ને ત્રાસ પમાડ્યો.^{૧-૨} ત્રણ પગલાંમાં ત્રેલોક્ય
 લેવાને વૃદ્ધિ પામેલા ત્રિવિક્રમ ભગવાન જેવું અતિ-
 કાયનું મોઢું શરીર જોઈને ‘અરે, આ તો કુંભ-
 કર્ણુ પુનઃ જીવતો થયો !’ એમ ધારી ભયભીત
 થયેલા વાનરો આમતેમ નાસવા લાગ્યા તથા એક
 બીજાને આશ્રય લેવા લાગ્યા. અતિકાયને જોઈ
 ત્રાસ પામેલા વાનરો શરણાગતના રક્ષક રામ-
 ચંદ્રની પાસે દોડી ગયા. રથમાં યેઠેલા પર્વત જેવી
 કાયાવાળા અને બ્રહ્મકાળના મેઘની પેઠે ગર્જતા
 ધનુષ્યધારી અતિકાયને જોઈ રામચંદ્ર પણ વિસ્મિત
 થઈ ગયા. તેમણે વાનરોનું સાત્ત્વન કરી વિભીષણને
 પૂછ્યું :^{૩-૧૨} ‘હે વિભીષણ ! પીળાં નેત્રવાળો,
 પર્વત જેવડી કાયાવાળો અને હજાર ઘોડા યેઠેલા
 વિશાળ રથમાં યેઠેલો આ ધનુષ્યધારી કોણ છે ?
 એ રાક્ષસ અત્યંત લીક્ષ્ણુ ધારવાળાં અને ચળકતાં
 પ્રાસ, તોમર તથા ત્રિશૂળ વગેરે આયુધો સહિત
 હોવાથી ભૂતગણોથી વીંટાયેલા સાક્ષાત મહોદેવજી
 સરખો દેખાય છે.’^{૧૩,૧૪} વળી તેના રથમાં કાળની

જિહ્વા સરખી ચળકતી શક્તિઓ લટકી રહી છે;
 એથી તે વીજળીયુક્ત મેઘ જેવો શોભે છે.^{૧૪}
 ઈંદ્રધનુષ્યથી જેમ આકાશ શોભે છે, તેમ સુવર્ણનાં
 પૃથ્વાળાં સુસન્નિવૃત્ત ધનુષ્યોથી તેના રથ અત્યંત
 શોભી રહ્યો છે.^{૧૫} હે વિભીષણ! સૂર્ય સરખા
 પ્રકાશમાન રથમાં એસી રણભૂમિને શોભાવતી આ
 જે રાક્ષસ આપણી સામે ધસી આવે છે તે કોણ
 છે? ^{૧૬} જેના ધ્વજમાં રાહુની મૂર્તિ વિરાજમાન
 છે અને જે સૂર્યકિરણ સરખાં પોતાનાં બાણોથી
 દશ દિશાઓને પ્રકાશિત કરે છે, તે રાક્ષસ કોણ
 છે? ^{૧૭} તેના હાથમાં ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકું, મેઘ
 સરખા ટંકારવાળું, સુવર્ણના પૃથ્વાળું અને ઈંદ્ર-
 ધનુષ્ય જેવું રૂપાળું ધનુષ્ય શોભી રહ્યું છે.^{૧૮} વળી
 મજબૂત ધૂસરીવાળો અને મેઘ સમાન ગઠગઠાટ-
 વાળો, એના રથ સુંદર ધન્ય-પતાકાથી શોભી રહ્યો
 છે; તેમ જ તેને ચલાવનાર ચાર તો સારથિ છે.^{૧૯}
 વળી એ રાક્ષસના રથમાં બાણોથી ભરેલાં આહનીસ
 તો ભાથાં બાધેલાં છે તેમ જ તરેહતરેહનાં ભયંકર
 ધનુષ્યો અને સુવર્ણ જેવા પીળા રંગની પલ્લોઓ
 પણ લટકે છે. વળી એ રાક્ષસની બન્ને બાજુએ
 પ્રકાશિત બ્યોતિ સરખી, ચાર હાથના પ્રમાણની
 મૂઠાવાળી અને દશદશ હાથ લાંબી બે તરવારો
 શોભી રહી છે. કાળ સરખા બિહામણા મુખવાળો
 અને શ્યામવર્ણી પર્વત જેવો એ રાક્ષસ મેઘમાં
 રહેલા સૂર્ય સરખો દેખાય છે અને તેણે પોતાના
 કંઠમાં રાતાં પુષ્પોની માળા પહેરેલી છે.^{૨૦-૨૨}
 તેણે પોતાની બન્ને ભુજાઓ પર સુવર્ણના બાણ-
 બંધ બાંધ્યા છે, એથી તે જાંચા બે શિખરવાળા
 હિમાલય પર્વત સરખો શોભે છે.^{૨૩} વળી બે કુંડળો-
 થી શોભતું તેનું ભયંકર મુખ પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં
 આવેલા પૂર્ણ ચંદ્ર સરખું શોભી રહ્યું છે.^{૨૪}
 હે મહાબાહુ! એને જોઈ સમળ્યા વાનરો ભયભીત
 થઈ ચોમેર નાસભાગ કરે છે; માટે તું મને કહે
 કે એ રાક્ષસ કોણ છે? ^{૨૫}

અતિ તેજવાળા દશરથનંદન રામચંદ્રનો
 પ્રશ્ન સાંભળી મહાતેજસ્વી વિભીષણે કહ્યું; ^{૨૬} હે
 રણવીર! ભયંકર કર્મવાળા કુબેરના નાના ભાઈ

રાવણનો આ મહાપરાક્રમી પુત્ર છે. તે રાવણના
 જેવો જ બળવાન છે, વૃહીની સેવા કરનાર છે,
 પ્રખ્યાત મહાપરાક્રમવાળો છે અને અભવિદ્યા બાણ-
 નાશઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.^{૨૭} વળી તે અશ્વ ઉપર સવારી
 કરવામાં, હાથી ઉપર બેસવામાં, તલવાર પકડવામાં,
 ધનુષ્ય ખેંચવામાં, શત્રુઓની સાથે સામ, દાન,
 અને લેહનના પ્રયોગ કરવામાં, નીતિમાં તેમ જ
 મંત્રકાવ્યમાં ઘણો જ પ્રવીણ છે.^{૨૮, ૨૯} વળી જેના
 બાહુબળના આશ્રયથી આખી લંકાનગરી નિર્ભય
 રહે છે, તે જ આ સામે આવતો રાક્ષસ રાવણની
 ધાન્યમાલિની નામે રાણીનો પુત્ર છે અને તેનું નામ
 ‘અતિકાય’ છે. રાવણપુત્ર એ અતિકાયે પોતાના
 આત્માને સ્થિર કરી તપશ્ચર્યાથી બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન
 કરી તેમની પાસેથી ઉત્તમ અગ્નિ મેળવી સર્વ
 શત્રુઓનો પરાજય કર્યો છે.^{૩૦, ૩૧} બ્રહ્મદેવે પ્રસન્ન
 થઈને આ અતિકાયને દેવો તથા અસુરોથી
 નિર્ભય બનાવવા ઉપરાંત દિવ્ય કવચ તથા
 સૂર્ય સમાન ગળહળતો રથ પણ આપેલો છે.^{૩૨}
 આ અતિકાયે પૂર્વે સેંકડો વાર દેવો, દાનવો
 તથા યક્ષોનો સંહાર કરીને રાક્ષસોનું રક્ષણ કરેલું
 છે.^{૩૩} પૂર્વે એણે પોતાનાં બાણ વડે ઈંદ્રના
 વજ્રને પણ રોક્યું હતું અને સુદૃઢ વિષે વરુણના
 પાશને પણ નિષ્ફળ કર્યો હતો.^{૩૪} હે રામચંદ્ર!
 દેવ-દાનવના ગર્વને શમાવનારો અને અતિ બળ-
 વાન રાવણનો પુત્ર આ અતિકાય ધર્યો આવે
 છે.^{૩૫} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! હવે તમે સાવધ થાઓ અને
 સત્વર તેને છતવાનો પ્રયત્ન કરો, નહિ તો હમણાં
 જ તે પોતાનાં બાણો વડે આપણા સૈન્યનો સંહાર
 કરશે.’

તેઓ એ પ્રમાણે વાત કરતા હતા, એટલામાં
 તો મહાબળવાન અતિકાયે વાનરસૈન્યમાં પ્રવેશ
 કર્યો અને ધનુષ્યનો ટંકાર કરી વારંવાર ગર્જના
 લાગ્યો. રથમાં બેઠેલા ભયંકર દેહકવાળા અતિકાયને
 જોઈ મુગ્ધ મુગ્ધ વાનરો સુદૃઢ કરવા માટે તેની
 સામે દોડ્યા.^{૩૬-૩૮} કુસુક, દિવિક, મેંદ, નીલ
 અને શરભ વગેરે વાનરો ચોટા પર્વતશિખરો
 તથા વૃક્ષો લઈને એકીબળે અતિકાય ઉપર વીર્ય

ચક્ષુઃ^{૨૬} પરંતુ અશ્વિનિદા બાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ
જોવો મહાતેજસ્વી અતિકાય સુવર્ણથી શશ્વગારેલાં
પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે એ સઘળાં વૃક્ષો તથા
શિખરોને તોડી પાડવા લાગ્યો. લયંકર દેહવાળા
સુદૃઢતુર અતિકાય રાક્ષસે પોતાની સામે આવેલા
સર્વ વાનરોને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વીધી નાખ્યા.
બાણો વાગવાથી જેઓનાં અંગો લાંગી ગયાં હતાં,
જોવા વાનરો પરાજય પામી તેની સામે ઊભા
પણ રહી શક્યા નહિ. ^{૪૦-૪૨} સિંહ જેમ મૃગના
ટોળામાં ત્રાસ વર્તાવે, તેમ અતિકાયે વાનરોની
સેનામાં ત્રાસ વર્તાવ્યો. એ વેળા વાનરસેનામાં જે
કોઈ પોતાની સામે લડતા ન હતા, તેમાંના કોઈને
પણ અતિકાય મારતો ન હતો. પછી ધનુષ્યબાણ
ધારણ કરનારા એ રાક્ષસ ઉતાવળે પોતાના રથને
રામચંદ્રની સામે દોડાવી ગયો. ત્યાં જઈને તેણે
ગર્વભયું વચન કહ્યું : ‘અદ્યા રામ! હું રથમાં
ઝેઠેલો છું અને મારા હાથમાં ધનુષ્યબાણ વગેરે
આક્રુષ્ટો છે, તેથી હું સાધારણ સૈનિક સાથે યુદ્ધ
નહિ કરું; તો તમારામાં જે અતિશક્તિશાળી અને
અવસાથી હોય, તેણે સત્વર મારી સામે આવી મને
સુદ્ધ આપવું.’

અતિકાયનું ગર્વિત વચન નહિ સાંળી શકવા-
થી શત્રુઓને હણનારા મહાત્મા લક્ષમણને અત્યંત
ક્રોધ વ્યાપ્યો અને તેમણે એકાએક ઊભા થઈ
પોતાનાં ધનુષ્યબાણ સંભાળ્યાં. પછી તુરત જ
અતિકાય સામે જઈ લક્ષમણે બાયામાંથી બાણ
જેઞ્ઞ અને આખી પૃથ્વી, દિશાઓ, સસુદ્ર તથા
આકાશને પૂરી નાખે એવો પ્રચંદ ટંકાર કરી
રાક્ષસોના મનમાં ત્રાસ ઉપજાવ્યો. ^{૪૩-૪૮} લક્ષમણના
ધનુષ્યને લયંકર ટંકાર સાંભળી મહાબળવાન
અતિકાય વિસ્મિત થયો અને લક્ષમણને પોતાની
સામે આવેલા બેઈ તેને અત્યંત ક્રોધ ચક્ર્યો.
તેણે ધનુષ્ય ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવી લક્ષમણ
પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે લક્ષમણ! તું હંધ બાળક છે,
તેમ જ પરાક્રમ દર્શાવવામાં પણ પ્રવીણ થયો
નથી; માટે પાછો જા! તું મારા જેવા કાળપુરુષની
સાથે શા માટે લડવા ઇચ્છે છે? ^{૪૯-૫૧} મારા

હાથથી સુકાયેલાં બાણોના વેગને હિમાલય પર્વત,
પૃથ્વી તેમ જ અંતરિક્ષ પણ સહન કરવા સમર્થ
નથી; તો પછી તારું તે શું બળું? અરે, તું સુખે
સૂતેલા સિંહને છાંછેલવાનો ચત્ત શા માટે કરે
છે? તું ધનુષ્યબાણ મૂકી મારી આગળથી નાસી
જા અને પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કર. હે સૌમિત્ર!
આટલું આટલું કહેવા છતાં પણ એ તું મિથ્યા
ગર્વને લીધે પાછો ન ફરી શકતો હોય, તો ભલે
ઊભો રહે; હમણાં જ તું પોતાના પ્રાણ બોઈને
યમલોકમાં જઈશ! હે લક્ષમણ! સુવર્ણથી શશ્વ-
ગારેલાં, શત્રુઓના ગર્વને ઉતારનારાં અને મહા-
દેવજના ત્રિશુળ સરખાં આ મારાં તીક્ષ્ણ બાણો
સામે તું દંષ્ટિ કર. કોપેલો સિંહ જેમ મોટા હાથીનું
રુધિર પીએ છે, તેમ આ સર્પ સરખું મારું બાણ
તારા રુધિરનું પાન કરશે.’ એમ બોલતા અતિ-
કાય રાક્ષસે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવ્યું. ^{૫૨-૫૬}

અતિકાયનું રોષ અને ગર્વભયું વચન
સાંભળી કેાપાયમાન થયેલા, અત્યંત બળવાળા,
મોટી શોભાવાળા અને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા
લક્ષમણે કહ્યું : ^{૫૭} ‘હે દુરાત્મા! મારા બોલ બોલ
કરવાથી જ તું બળવાન ગણાવાનો નથી. આત્મ-
શ્લાઘા કરવાથી કંઈ સત્પુરુષ થવાતું નથી. હે
નીચ રાક્ષસ! હું ધનુષ્ય-બાણ લઈને તારી સામે
ઊભેલો છું. તું તારું બળ દર્શાવ. હે રાક્ષસ! તું
કર્મ કરીને જ તારું બળ દેખાડ; નિરર્થક બકવાદ
કરવો મૂકી દે. જે સમય આવ્યે પોતાનું પરાક્રમ
દર્શાવે છે, તે જ શૂરવીર કહેવાય છે. તું ધનુષ્ય-
ધારી છે, રથમાં ઝેઠેલો છે તેમ જ તારી પાસે
સઘળાં શસ્ત્રો છે તો ભલે; પરંતુ તે સઘળું કહી
બતાવવાની શી આવશ્યકતા છે? તું તારાં શસ્ત્રો
વડે મને પોતાનું બળ દર્શાવ એટલે બસ! ^{૫૮-૬૦}
પછી પવન જેમ કાળે કરી પરિપક્વ થયેલાં ફળને
તેના ડીંટકાથી છુટું પાડે છે, તેમ હું મારાં તીક્ષ્ણ
બાણો વડે તારા મસ્તકને તારા દેહથી છુટું
કરીશ. ^{૬૧} હે રાક્ષસ! તું નિશ્ચય માનજે કે સુવર્ણ-
થી શોભતાં મારાં બાણ આવે તારા શરીરમાં
પડેલા ઘાવમાંથી નીકળતા રુધિરનું પાન કરશે. ^{૬૨}

હે અતિકાય ! મને બાળક સમજી તારે બેદરકાર રહેવું ઠીક નથી. હું બાળક છું કે વૃદ્ધ છું, પણ તું નિઃશંક માન કે આજે ચુદ્ધમાં હું તારા કાળ-રૂપ જ છું. વિચાર કર કે, પૂર્વે બાળક સરખા રૂપ-વાળા ત્રિવિક્રમાવતારધારી વિષ્ણુએ પોતાનાં ત્રણ પગલાંથી જ ત્રણે દોકને ઢાળ્યા હતા.' ૧

લક્ષમણનાં સારગર્ભિત અને સચુક્રિતકવચન સાંભળી અતિકાયને ક્રોધ અલ્પ અને તેણે પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડ્યું. એ સમયે દેવો, વિદ્યાધરો, મહર્ષિઓ, ગુણકો અને અસુરો વગેરે આકાશમાં રહી લક્ષમણ તથા અતિકાયનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા. ૨૩-૨૫

પછી જાણે આકાશને ગળી જવા તત્પર થયે હોય, એમ ક્રોધાયમાન થયેલા અતિકાયે પોતાના ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવી લક્ષમણ ઉપર મૂક્યું; ૨૬ ત્યારે શત્રુસૈન્યને હણનારા લક્ષમણે ઝેરી સર્પ સરખા એ તીક્ષ્ણ બાણને અર્ધચંદ્રાકાર બાણ વડે છેદી નાખ્યું. કપાયેલી ક્ષણવાળા સર્પની પેઠે પોતાના બાણને કપાઈ પડેલું ભેતાં જ, અત્યંત આવેશમાં આવેલા અતિકાયે ધનુષ્ય પર પાંચ બાણો ચડાવ્યાં અને વેગથી લક્ષમણ ઉપર મૂક્યાં; ત્યારે મહાત્મા લક્ષમણે તે પાંચે બાણો છેદી નાખીને પોતાના ધનુષ્ય ઉપર એક દેહીયમાન તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને કહ્યું 'પર્યંત ખેંચી અતિકાય ઉપર મૂક્યું. નમેલા પર્વવાણું મહાત્મા લક્ષમણનું બાણ અતિકાયના લલાટમાં ચોટ્યું. ૨૭-૨૮ અતિકાયના લલાટમાં ચોટેલું બાણ જાણે પર્વતમાંથી અર્ધો બહાર નીકળેલો અને રુધિર વડે ખરડાયેલો સર્પ બહાર નીકળેલો અને રુધિર વડે ખરડાયેલો સર્પ હોય એવું જણાતું હતું. પૂર્વે જેમ શંકરનું બાણ વાગવાથી ત્રિપુરાસુરનું નગર કંપાયમાન થયું હતું, તેમ લક્ષમણના બાણથી અતિકાય કંપાયમાન થયો. તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો: ૨૯, ૩૦ 'ધન્ય છે, મારા શત્રુ લક્ષમણ ! તે મને એક જ બાણથી પીડિત કર્યો છે ! ખરેખર, તારાં પરાક્રમ પ્રશંસનીય છે.' પોતાનો એ વિચાર લક્ષમણને પ્રકટ રીતે કહી સંભળાવી તથા સાવધાન થઈ બળવાન અતિકાય પોતાના રથને આમતેમ ફેરવવા લાગ્યો. ૩૧

પછી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અતિકાય એકીવખતે ત્રણ, પાંચ અને સાત સાત બાણો ધનુષ્ય પર ચડાવી ઉપરાઉપરી લક્ષમણ પર છોડવા લાગ્યો. અતિકાયના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, કાળ સરખાં ઉગ્ર અને સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી બાણોથી આકાશ પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું. ૩૨, ૩૩ અતિકાયે મૂકેલાં અનેક બાણોને રામચંદ્રના નાના ભાઈ મહાત્મા લક્ષમણે જરા પણ ગભરાયા સિવાય પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે છેદી નાખ્યાં. ૩૪ પોતાનાં ઘણાં બાણોને વ્યર્થ થયેલાં જોઈ કોપાયમાન થયેલા ઈંદ્રના શત્રુ અતિકાયે એક તીક્ષ્ણ બાણ અહણ્યું કહ્યું અને તેને ધનુષ્ય પર ચોળી પોતાની સામે લડતા લક્ષમણની છાતીમાં માર્યું. અતિકાયનું બાણ વાગવાથી જેમ મહોન્મત હસ્તીના દેહમાંથી મદ્ધ ઝરે, તેમ લક્ષમણની છાતીમાંથી શિવું ખળખળતું રુધિર વહેવા લાગ્યું; છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતાં લક્ષમણે પોતાના હાથથી તે બાણ ખેંચી કાઢી પોતાના ધનુષ્ય પર એક તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને તેને અગ્ન્યાશ્રયી અભિમંત્રિત કહ્યું. એ વેળા લક્ષમણના હાથમાં રહેલાં એ ધનુષ્ય-બાણ અત્યંત તેજસ્વી જણાતાં હતાં. ૩૫-૩૬ અત્યંત પરાક્રમી અતિકાયે પણ સુવર્ણની પૂંખવાણું સર્પ સરખું તીક્ષ્ણ બાણ પોતાના ધનુષ્ય પર ચડાવી તેને સૂર્યાક્ષ વડે અભિમંત્રિત કહ્યું. ૩૭ પછી જેમ યમરાજ કાળ-કંઠ ફેંકે, તેમ લક્ષમણે લથંકર અગ્ન્યાશ્રય અતિકાય ઉપર ફેંક્યું. ૩૮ ત્યારે તેને ટાકવા માટે અતિકાય રાક્ષસે સૂર્યાક્ષ છોડ્યું. તુરંત જ પ્રહીસ અસિ સરખાં બંને બાણો આકાશમાં એકબીજા સાથે અથડાયાં અને જેમ ક્રોધ પામેલા બે સર્પો લડે તેમ લડવા લાગ્યાં. ૩૯, ૪૦ અંતે એ બંને બાણો બળીને નીચે પડ્યાં. 'લોકે એ બંને બાણો અત્યંત પ્રકાશમાન જણાતાં હતાં, તોપણ બળીને નીચે પડ્યા પછી પ્રકાશ રહિત થઈ ગયાં. ૪૧

પછી રાવણના પુત્ર અતિકાયે ક્રોધ ચડાવી ત્વષ્ટાદેવનું ઐવીકાશ્ર મૂક્યું, ત્યારે પરાક્રમી લક્ષમણે એકાશ્ર વડે તેને કાપી નાખ્યું. ૪૨ પોતાના ઐવીકાશ્રને વ્યર્થ ગયું જોઈ અતિકાયે યાગ્યાશ્ર ઐવીકાશ્રને વ્યર્થ ગયું જોઈ અતિકાયે વાયવ્યાશ્ર મૂક્યું; ત્યારે લક્ષમણે તેને વાયવ્યાશ્ર વડે છેદી

નાખ્યું. ૯૦, ૯૧ પછી એથ જેમ પર્વત ઉપર જળની વૃદ્ધિ કરે, તેમ કૌપાયમાન થયેલા લક્ષ્મણે અતિકાય ઉપર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા માંડી; ૯૨ પરંતુ વજ્ર સરખા અતિકાયના કવચની સાથે અથડાઈને જેનાં અગ્ર ભાગી જતાં હતાં, એવા લક્ષ્મણનાં સઘળાં બાણો પૃથ્વી પર પાછાં પડ્યાં. પોતાનાં બાણોને વ્યર્થ થતાં બેઠાં મહાયશસ્ત્રી લક્ષ્મણે પુનઃ પશુ અત્યંત ક્રોધ કરી હલારો બાણ મૂક્યાં; છતાં અતિકાયને જરા પશુ પીડા થઈ નહિ, તેમ જ તેનું કવચ પશુ તટ્ટયું નહિ. ઘણો પ્રયાસ કરતાં પશુ લક્ષ્મણે એ રાક્ષસને કિંચિત્ પશુ વ્યથા કરી શક્યા નહિ, ત્યારે વાયુદેવે લક્ષ્મણ પાસે જઈ કહ્યું; ૯૪-૯૫ ‘હે લક્ષ્મણ! આ અતિકાયને પ્રહારેનું વરદાન મળેલું છે અને તેણે શસ્ત્રો વડે લેલાં નહિ એવું કવચ પહેલું છે. એ કવચ પ્રહાર વિના બીજા કોઈ પશુ અચ્ચી લેલાં નહિ; માટે પ્રહાર વડે તેને હણો. ૯૭

વાયુદેવનું વચન સાંભળી ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણે તુરંત જ પ્રહારથી અભિમંત્રિત કરેલું વીક્ષુ અણીવાળું બાણ ધનુષ્ય પર ચડાવ્યું. એ વેળા સઘળી દિશાઓ, ચંદ્રસુધાદિ મોટા ગ્રહો સહિત આકાશ અને આખી પૃથ્વી ત્રાસ પામી ચીસ પાડી ઊઠ્યાં. સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણે કાળ અને વજ્ર સરખું એ પ્રહાર રાવણના પુત્ર અતિકાય ઉપર છોડ્યું. લક્ષ્મણના ધનુષ્યમાંથી છટીને પ્રચંદ વાયુની પેઠે સુસવાટા મારતું અને સુવણ્ તથા અમૃત્ય હીરા જડેલ પૂંખવાળા પ્રહારને આવતું બેઠું તેને રોકવા માટે અતિકાય રાક્ષસે સેંકડો બાણો મૂક્યાં; તોપણ ગરુડ સરખા વેગવાળું પ્રહાર બાણ તે સઘળાં બાણોનું નિવારણ કરી અતિકાયની પાસે આવી પહોંચ્યું. દેહીધ્યમાન પ્રલયાગ્નિ સરખું પ્રહાર લગભગ છેક આવી પહોંચ્યું હતું, તોપણ જરાયે નહિ ગભરાતા મહાબળવાન અતિકાયે શક્તિ, ઋષ્ટિ, ક્રુહાહી, ત્રિશુળ અને બલ-બલતાં બાણોનો તેના પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો; પરંતુ તેના એ સઘળા પ્રહારોને નિષ્ફળ કરી લક્ષ્મણે ચોબેલા એ પ્રહારો તેનું સુંકટ્યુક્ત મસ્તક

છેદી નાખ્યું. ૯૮-૧૦૪ અતિકાયનું સુંકટ સહિત કપાયેલું મસ્તક હિમાલયનું શિખર તટ્ટી પડે તેમ એકાએક પૃથ્વી પર પડ્યું. જેનાં વજ્રાબૂધો બસી ગયાં હતાં. એવા અતિકાયના મસ્તકને તથા ધડને પૃથ્વી પર પડેલાં બેઠાં બાકી રહેલા રાક્ષસો અત્યંત ત્રાસ પામી શોક કરવા લાગ્યા. સુદમાં માર ખાઈ થાકી ગયેલા અને અતિકાયનું મરણ બેઠું ને ગેદયુક્ત તથા દીન થઈ ગયેલા ઘણા રાક્ષસો પોદેપોદે રડવા લાગ્યા. ૧૦૫-૧૦૭ પછી પોતાનો અગ્રેસર હણવાથી ભયભીત થયેલા રાક્ષસો સુદ મૂંઝી લંકા તરફ નાસી ગયા.

ભયંકર બળવાળો અતિકાય હણાયો એટલે હર્ષને લીધે પ્રકુલિત કમળ સરખાં મુખવાળા વાનરોએ જ્યજ્યકારપૂર્વક વિવિધ મેળની આવેલા લક્ષ્મણને ઘણો સત્કાર કર્યો. ૧૦૮, ૧૦૯ ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કુશ્મંડમાં ૭૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ.

સર્ગ ૭૨ મો

રાવણની ચિંતા-રામબળની પ્રતીતિ

અતિકાર્યં હવં શ્રુત્વા હક્ષ્મણેન મહાત્મના ।

હ્રદયેગમમદ્રાજા વચનં ચેદમત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણે અતિકાયને માર્યો એ સમાચાર સાંભળી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યો અને કહેવા લાગ્યો: ‘અરે હાય! અચ્ચારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર, અકંપન, પ્રહસ્ત તથા કુંભકર્ણ વગેરે મહાબળવાન રાક્ષસો કે જેઓ નિરંતર સુદ ઈન્દ્રનારા, શૂરવીર અને શત્રુઓથી કદી પશુ પરાજ્ય નહિ પામેલા હતા, તેઓને તથા તેઓનાં સૈન્યને અદિલકર્મો રામચંદ્રે મારી નાખ્યાં છે. વળી અનેક શસ્ત્રોને બંધુનારા અને મેટી કાયાવાળા બીજા પશુ કેટલાયે શૂરવીર રાક્ષસો માર્યા ગયા છે. પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળા મારા પુત્ર ઈંદ્રજિતે પ્રહારેવના વરદાનવાળા ભયંકર બાણોથી એ રામ-લક્ષ્મણને બાંધ્યા હતા અને તે બંધનમાંથી અત્યંત બળવાળા દેવો, અસુરો, યક્ષો, ગંધર્વો તથા સર્પોથી પશુ છુટા થ તેમ ન હતું; તેમ છતાં પશુ એ બન્ને ભાઈઓ

પોતાના પ્રભાવથી કે માયાબળથી કિંવા મોહન-
મંત્રથી કેણુ બાણે કેવી રીતે તે શરખંધમાંથી છૂટી
ગયા ! મારી આજ્ઞા માથે ચઢાવી બે બે રાક્ષસો
ચુલ્લ કરવા ગયા, તે તે સઘળાને મહાબળવાન વાન-
રોએ મારી નાખ્યા છે ! અરેરે, હવે એવો કોઈ પણ
શૂરવીર મારા બેવામાં આવતો નથી કે જે રામ-
લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિભીષણ તથા આખી ધાનર-
સેનાનો સંહાર કરી ચુલ્લમાંથી પાછો આવે ! અહો !
રામ ઘણો જ બળવાન છે અને એના અસ્ત્રબળને
પણુ ધન્ય છે ! એ રામના પરાક્રમથી મારા સઘળા
રાક્ષસો મરણને શરણ થયા છે. હે રાક્ષસો ! હવે
તમો સર્વેએ મળી સાવધાન થઈ આખી લંકાનું
રક્ષણ કરવું તેમ જ બધાં સીતાને રાખવામાં આવેલી
છે, તે અશોકવાટિકાની પણ તપાસ રાખવી. ^{૧-૧૧}
આપણી સેનાઓના વ્યૂહમાંથી કોઈ બહાર નીકળે
જીથવા તો તેમા પ્રવેશ કરે, તેની તમારે ઘણી જ
સંભાળ રાખવી. ^{૧૨} રાક્ષસોની મોટી મોટી ટુકડીઓ
રાખી ચોતરફથી લંકાની રક્ષા કરાવવી અને લંકા-
માં કોઈ ધૂસી બંધ નહિ તેની તબવીજ રાખવી.
હે રાક્ષસો ! સંધ્યાકાળે, અર્ધી રાત્રે તેમ જ પરા-
હિત્રે પણ તમારે સાવધાન રહેવું અને વાનરોની
ઉપેક્ષા કરવી નહિ. ^{૧૩, ૧૪} વળી આપણા શત્રુનું
સૈન્ય શી ગોઠવણ કરે છે, તે યથાર્થિત પંચયું
છે કે લંકામાં પ્રવેશવાની ખટપટ કરે છે, એ
તમારે બાણી લેવું.

લંકેશ્વર રાવણનાં વચન સાંભળી મહાન
બળવાળા સર્વ રાક્ષસો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય
કરવા લાગ્યા. રાક્ષસોને આજ્ઞા કર્યા પછી પુત્ર-
શોકને લીધે દીન થયેલો રાવણ સભામાંથી ઊઠી
પોતાના અંતઃપુરમાં ગયો. અતિકાંચતું મરણ
થયું સાંભળી જેનો કોષાગ્રિ અધિક પ્રભવલિત
થયો હતો, એવો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ વારંવાર
પોતાનો પુત્રને સંભારી લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકવા
લાગ્યો. ^{૧૫-૧૭}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ચુલ્લકમાં ૭૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૩ મો

રાવણનું આધીસન-ઇર્ષજિતનું પ્રચંડ પરાક્રમ-
રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસૈન્યનું મૂર્ચિત થવું

તતો હતાન્નાક્ષસપુંગવાંસ્તામ્બેવાન્તકારિત્રિશિરો-
વ્રતિકાયાન્ ! રક્ષોગણાસ્ત્વર હતાવશિષ્ટાસ્તે રાવણાય
ત્વરિતાઃ શ્વાસુઃ ॥ ૧ ॥

રણસંગ્રામમાંથી બચેલા રાક્ષસોએ ઉતાવળે
રાવણની પાસે જઈ દેવાંતક, ત્રિશિરા તથા અતિકાંચ
વગેરે રાક્ષસોના મરણના સમાચાર કહ્યા. ^૧ ત્યારે
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતપોતાના પુત્રો તથા લાઈઓનું
મરણ સંભારી સંભારીને મોટા શોકસાગરમાં ડૂબી
ગયો અને ચોધાર આંસુએ રસવા લાગ્યા. ^૨ પોતાના
પિતાને એ પ્રમાણે શોકસાગરમાં ડૂબેલા તથા દીન
થઈ ગયેલા ભઈ મહારથી ઇર્ષજિતે કહ્યું : ' હે
તાત ! બધાં સુધી તમારો પુત્ર આ ઇર્ષજિત છવે
છે, ત્યાં સુધી તમારે જરા પણ શોક કરવો યોગ્ય
નથી. ચુલ્લમાં ઇર્ષજિતનાં બાણથી થવાયેલો કોઈ
પણ પુરુષ છવવા સમર્થ નથી. ^{૩, ૪} હે પિતાભા !
આજે મારાં બાણોથી કપાયેલા ડેહવાળા અને
રણભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણને તમે મૂએલા જ
ભેશો. હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું મારા પુરુષાર્થબળનો
તેમ જ વરદાનબળનો આશ્રય કરી તમારી આગળ
પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હું મારાં અપોષ અને
તીક્ષ્ણ બાણ વડે રામ-લક્ષ્મણને આજે જ લાંબા
કરીને સુવાડીશ. પૂર્વે અહિ રાબ્દના યજ્ઞમાં ત્રિવિક્રમ
ભગવાને જેવું ઉચ પરાક્રમ કયું હતું, તેવું પરાક્રમ
હું આજે કરીશ અને તે ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ,
ધ્રુવ, વિષ્ણુ, રુદ્ર તથા સાધ્યાદિ સઘળા દેવો સારી
પેઠે ભઈ રહેશે.'

રાવણને ધૈર્ય આપી તથા તેની આજ્ઞા લઈ
ભયંકર પરાક્રમવાળો ઇર્ષજિત અનેક આયુષો
ભરેલા, ઉત્તમ ખચ્ચરો ભેડેલા તથા પવન સમાન
વેગવાળા રથમાં બેસી ઉતાવળે ચુલ્લભૂમિમાં જ્યા
નીકળ્યો. ^{૫-૮} એ વેળા અત્યંત હૃષ્ટમાં આવેલા
મહાબળવાન રાક્ષસો હાથમાં ઉત્તમ ધતુર્ય શ્રેષ્ઠ
કરી તેની પાછળ ચાલ્યા. પ્રાસ, સુદમર, તલવાર

ફરતી તથા ગદા વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં હથિયારો ધારણ કરનારા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા કેટલાક રાક્ષસો હાથી ઉપર બેઠા હતા, કેટલાક તેજ થોડા પર સવાર થયા હતા અને કેટલાક ઊંટ, વ્યાઘ્ર, નીંછી, બિલાડા, ગધેડા, સર્પ, વરહ, નાહાર, સિંહ તેમ જ ચોટા શિયાળ ઉપર બેઠા હતા.^{૧૦-૧૨} મહાપરાક્રમી ઇંદ્રજિત રણભૂમિ પર જવા નીકળ્યો, ત્યારે ઉપરાઉપરી શંખ તથા હોરિઓના નાદ થવા લાગ્યા. ઇંદ્રજિતના મસ્તક ઉપર ચંદ્ર સરખું શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું, તેથી તે પૂર્ણિમાના ચંદ્રથી જેમ આકાશ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૩, ૧૪} વળી સુવર્ણના અલંકારોને ધારણ કરનારા અને ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ ઇંદ્રજિતના મસ્તક પર સુવર્ણની હાંડીવાળાં શ્વેત ચરમરો ઢાળવા લાગ્યાં. એ વેળા આકાશ જેમ સૂર્યથી શોભે, તેમ અપ્રતિમ પરાક્રમવાળા અને સૂર્ય સરખા તેજસ્વી ઇંદ્રજિતથી આખી લંકાનગરી શોભાયમાન થઈ રહી.

પછી યજુઓનું દમન કરનારા અને અગ્નિ સરખી કાંતિવાળા મહાતેજસ્વી ઇંદ્રજિતે યજ્ઞભૂમિ પર આવી રાક્ષસોને પોતાના રચની ચેતરફ ઊભા રાખ્યા અને પોતે વૈદિક મંત્રોથી વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં આહુતિઓ આપવા માંડી. મહાપ્રતાપી ઇંદ્રજિત ચંદન, અક્ષત તથા પુષ્પ વગેરેથી અગ્નિની પૂજા કરીને તેમાં આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. એ વેળા તેણે હર્ષને બદલે શન્નો પાથર્યાં હતાં, બહેડા ના વૃક્ષની સમિધ તૈયાર કરી હતી, શરીર પર લાલ વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને લોહાનો સરવો ગ્રહણ કર્યો હતો. એ પ્રમાણે બાણ વગેરે શસ્ત્રોથી અગ્નિને આશ્વાદિત કરી મહાપરાક્રમી ઇંદ્રજિતે સ્થામવણું બકરાને છવતો જ અગ્નિમાં હોત્ર્યો.^{૧૫-૨૧} અખંડિત અવયવવાળા બકરાની એક જ ચોટી આહુતિથી પ્રબલિત થયેલા અગ્નિની ધુમાડા વિનાની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને પૂર્વે દેખાયા હતાં તેવાં વિજયચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં.^{૨૨} પોતાની ગેળે જ બંડબંડાટ સળગેલા અને તપાવેલા

સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા અગ્નિએ દક્ષિણવર્તી જ્વાળાથી હૃતદ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યું.^{૨૩} એ વેળા અન્ન-વિદ્યામાં કુશળ ઇંદ્રજિતે પ્રશ્નદેવે આપેલાં પોતાનાં ધનુષ્ય, રથ તેમ જ શસ્ત્રોનું પુનઃ અભિમંત્રણ કર્યું.^{૨૪} ઇંદ્રજિતે જ્યારે અગ્નિમાં હોમ કરીને પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને અભિમંત્રિત કર્યાં, ત્યારે સૂર્યોદિ ગ્રહો અને તારાઓ સહિત આખા નભોમંડળમાં ત્રાસ વતોયો. એ પ્રમાણે હોમ કરી, અગ્નિ સરખી દેહી-ખ્યમાન કાંતિવાળો, ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમવાળો અને અફલુત શૌર્યવાળો ઇંદ્રજિત પોતાનાં ધનુષ્ય, બાણ, તલવાર, ત્રિશૂળ, રથ તથા અશ્વ સહિત આકાશમાં અતંધાન થયો;^{૨૪-૨૬} અને અશ્વો તથા રથોથી વ્યાપ્ત તેમ જ ધન-પટાકાથી શોભતું રાક્ષસોનું સૈન્ય યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ગર્જના કરતું આગળ વધ્યું.^{૨૭}

રણભૂમિમાં પહોંચ્યા પછી મહાબળવાન રાક્ષસો શીઘ્ર ગતિ કરનારાં પોતાનાં ચિત્રવિચિત્ર બાણ, અંકુશ, મુદ્ગર તથા તોમર વગેરે હથિયારોથી વાનરોને મારવા તત્પર થયા. રાક્ષસોને યુદ્ધ માટે ઉતાવળ થયેલા ભેદ તેઓના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે ઇંદ્રજિતે આવેશપૂર્વક કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! તમે સૌ પૂર્ણ ઉત્સાહ ધરી વાનરોની સાથે યુદ્ધ કરો અને તેઓને યમલોકમાં પહોંચાડો.’

પછી વિજય ઇચ્છતા રાક્ષસો ચોટી ગર્જનાઓ કરી વાનરો પર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રાક્ષસ-સેનાનો નાયક ઇંદ્રજિત પણ નલિકા, બાણ, ગદા અને મુસળ વગેરેથી વાનરોને હણવા લાગ્યો;^{૨૮-૩૧} ત્યારે વાનરો પણ ઇંદ્રજિત ઉપર વૃક્ષો અને પર્વતોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.^{૩૨} એ ભેદ અત્યંત કૌપાયમાન થયેલા મહાતેજસ્વી ઇંદ્રજિત એકએક બાણથી નવનવ તથા સાતસાત વાનરોને વીંધી રાક્ષસોને હર્ષ પ્રમાડવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતે સુવર્ણથી શોભતાં સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી બાણો વડે વાનરોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારાવ્યા.^{૩૩-૩૫} શરપ્રહારથી શરીર વીંધાઈ જવાને લીધે યુદ્ધોત્સાહ-રહિત થયેલા વાનરો દેવોએ મારેલા દેત્યોની જેમ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^{૩૬} સૂર્ય જેમ

પોતાનાં કિરણોથી પ્રાણીઓને સંતાપે છે, તેમ આણુ-
વૃદ્ધિથી વાનરોને સંતાપતા ઇંદ્રજિતને ભેઈ કોધ
પામેલા સુખ્ય સુખ્ય વાનરો એકીવખતે તેની સામે
દોડ્યા. એ સમયે કપાયેલા દેહવાળા કેટલાક વાનરો
મૂર્ચ્છિત થઈ પડતા હતા અને કેટલાક લોહીલુહાણ
થઈ નાસણાગ કરતા હતા. ૩૭, ૩૮ રામચંદ્રને ભયે
પોતાના જીવિતનો પણ ત્યાગ કરવાનો મિશ્રિય
કરી અનેક વાનરો પરાક્રમ કરવા તત્પર થયા
અને તેઓ શિલાઓ વગેરે ઘડણુ કરી ઇંદ્રજિત-
ની સામે ભીડ્યા. ૩૯ મહાબળવાન વાનરો ઇંદ્ર-
જિતની સામે રહી તેના ઉપર મોટાં વૃક્ષો તથા
પર્વતશિખરોની વૃદ્ધિ કરતા હતા; પરંતુ યુદ્ધમાં
વિજય મેળવનાર મહાતેજસ્વી ઇંદ્રજિત પ્રાણીનું
હરણ કરે એવી એ વૃક્ષ વગેરેની વૃદ્ધિનું પોતાનાં
આણુથી નિવારણ કરતો હતો. ૪૦, ૪૧ મહાસમર્થ
ઇંદ્રજિતે 'ઝેરી સર્પ' જેવાં તીક્ષ્ણ આણુ વડે વાનર-
સેનાને વીંધવા માંડી. ૪૨ મહાપરાક્રમી ઇંદ્રજિતે
અઘાર આણુથી ગંધમાદનને, નવ આણુથી દૂર
ભિલેલા નલને, સાત આણુથી મૈકનને, મર્મસ્થળ-
ને ચીરી નાખે એવાં પાંચ આણુથી ગજને, દશ
આણુથી ભંબવાનને, ત્રીસ આણુથી નીલને અને
પોતાને વરદાનમાં મળેલાં લયંકર આણુથી સુગ્રીવ,
ઋષભ, અંગદ તથા કિવિદ વગેરે વાનરોને વીંધી-
ને ચેતનારહિત કર્યા; તેમ જ બીજા પણ અનેક
સુખ્ય વાનરોને ઘણાં આણુ મૂકીને પીડિત કર્યા.
પ્રલયાગ્નિની જેઠે કોપેલા ઇંદ્રજિતે સૂર્ય સરખાં
અને ઉતાવળી ગતિવાળાં પોતાનાં તીક્ષ્ણ આણુ
વડે વાનરોની સેનાને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકી.
આણુપ્રહારથી લોહીલુહાણ થયેલી અને પૃથ્વી પર
તરફડતી વાનરસેનાને ભેઈ ઇંદ્રજિત ઘણો જ હર-
ખાયો અને તે પુનઃ પુનઃ આણુની તેમ જ બીજાં
શસ્ત્રોની દારુણ વૃદ્ધિ કરીને બાકી રહેલા વાનર-
સૈન્યને પીડવા લાગ્યો. ૪૩-૫૦ પછી રાવણનો પુત્ર
ઇંદ્રજિત પોતાની સેનામાંથી નીકળીને અદૃશ્ય-
રૂપે વાનરોની સેનામાં ઘૂસી ગયો અને શ્યામ મેઘ
જેમ જળ વરસાવે, તેમ વાનરો પર તીક્ષ્ણ આણુ
વરસાવવા લાગ્યો. ૫૧ અદૃશ્ય થયેલા ઇંદ્રજિતનાં

આણુથી કપાયેલા દેહવાળા વાનરો, જેમ ઇંદ્ર-
ના વજ્રથી કપાયેલા પર્વતો પડે તેમ ચીસ પાડી
ને પડવા લાગ્યા. સંગ્રામ વિષે વાનરો માત્ર ઇંદ્ર-
જિતે મૂકેલાં તીક્ષ્ણ આણુવાળાં આણુને જ દેખતા
હતા; પરંતુ માયાથી ઠકાયેલા ઇંદ્રજિત તેઓના
ભેવામાં આવતો ન હતો. ૫૨, ૫૩ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ
ઇંદ્રજિતે સૂર્ય સરખાં પ્રકાશિત તીક્ષ્ણ આણુ વડે
સઘળી દિશાઓને છાઈ નાખી વાનરોને કાપવા
માંડ્યા. ૫૪ એ સમયે ઇંદ્રજિતે પરસ્પર અથડાવા-
ને લીધે જેમાંથી અગ્નિના તણખા ભીડતા હતા એવાં
અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખાં પ્રકાશમાન ત્રિશૂળ, બાણ,
તરવાર, તોમર, દુરશી વગેરે શસ્ત્રોની તીવ્ર વૃદ્ધિ
વાનરસેના ઉપર કરી મૂકી. પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખા
ઇંદ્રજિતનાં શસ્ત્રોથી ઘવાયેલા વાનરો એ વેળા પ્રકુ-
લિત થયેલાં ખાખરાનાં વૃક્ષો જેવા દેખાતા હતા.
આકાશમાંથી બાણ આવતાં ભેઈ વાનરો ભીંચી દધિ
કરતા કે તુરત જ તેઓનાં નેત્રોમાં બાણ આવીને
વાગતાં હતાં, જેથી તેઓ એકબીજાને અથડાઈને
પૃથ્વી પર પડી જતા હતા.

રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રજિતે હનુમાન, સુગ્રીવ, અંગદ,
ગંધમાદન, ભંબવાન, સુષેણ, વેગદર્શી, મૈક,
કિવિદ, નીલ, ગવાક્ષ, ગવય, કેસરી, હરિલોભા,
વિદુર્વંશ, સૂર્યાનન, જ્યોતિસ્કંબ, દક્ષિણ, પાવ-
કાક્ષ, નલ અને કુંમુદ વગેરે સુખ્ય વાનરોને પણ
અભિમંત્રિત કરેલા પ્રાસ, ત્રિશૂળ તેમ જ તીક્ષ્ણ
આણુથી વીંધી નાખ્યા. ૫૫-૬૧

સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળાં બાણ તથા ગદા
વગેરે હથિયારોથી વાનરોને માથાં પછી ઇંદ્રજિતે
રામ-લક્ષ્મણ ઉપર સૂર્યનાં કિરણ સરખાં આણુ
વરસાવવા માંડ્યાં. ૬૨ પોતાની ઉપર પડતી બાણ-
વૃદ્ધિને વરસાદની ધારાઓ સમાન ગણીને અદ-
ભુત શૈલાવાળા શ્રીમાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણનાં સાથુ
ભેઈને કહેવા લાગ્યા : 'હે લક્ષ્મણ ! ઇંદ્રનો શત્રુ
અને રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ ઇંદ્રજિત દિવ્ય
અશ્વશસ્ત્રોથી આખી વાનરસેનાને પીડિત કરીને
હવે આપણી ઉપર આણુ વરસાવી રહ્યો છે તોથી
કાયાવાળા ઇંદ્રજિતને પ્રહરેવલ વરદાન મળેલું'

છે અને તે હાલમાં અંતધોન રહીને આપણી સાથે ચુક કરે છે; માટે આપણે તેને કેવી રીતે મારી શકીશું? ૧૩-૧૫ હે હાઈ! હું તો માનું છું કે, સમગ્ર જગતના ઉત્પાદક અને સંહારક બ્રહ્મદેવનો અત્યંત પ્રભાવ છે; તેમ જ તેમનાં અઓનો પ્રભાવ પણ અદ્ભુત છે; માટે હે બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ! હાલમાં ખીલું કાંઈ પણ નહિ કરતાં પરમાત્માના ધ્યાનમાં એકચિત્ત થઈને તું પણ મારી સાથે આ બ્રહ્માસ્ત્રના પ્રદારને સહન કર. ભલે, મહાબળવાન રાક્ષસેંદ્ર ઇંદ્રજિત પોતાની શરભળથી આપણને આગ્રહિત કરે! હે હાઈ! મોટા મોટા શૂરવીરો જેમાં ઘવાઈ પડ્યા છે, એવું આપું વાનરસૈન્ય હાલમાં જરાયે શોભતું નથી. આપણે પણ તેઓની પેઠે અચેતન થઈ પડવાની જરૂર છે; કેમ કે આપણને હર્ષશોક-રહિત તથા ચૈતન્યરહિત પડેલા બેઈને પોતાનો વિજય થયે માની ઇંદ્રજિત લંકાનગરીમાં પાછો જશે. ૧૬-૨૮

શ્રીમાનરામચંદ્રજી આમ કહેતા હતા, એટલામાં તો તેઓ બન્ને ઇંદ્રજિતની બાણબળથી ગૂંથાઈ ગયા અને મૂંઝિત થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. એ બેઈ ઇંદ્રજિત અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો. એ પ્રભાણે આખી વાનરસેનાને તથા રામ-લક્ષ્મણને પૃથ્વી પર પાડીને રાક્ષસગણોથી સ્તુતિ કરાતા ઇંદ્રજિતે હર્ષભરે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના પિતા રાવણરાયને સ્વર્ણ-વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ૨૯, ૩૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનિખૂલિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુકકાંડમાં ૭૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૪ મો

હંતુમાનવું પ્રથમ પરાક્રમ-મૃતસંજીવની ઔષધિ-વાનરસેનાતું પુનરુજ્જીવન

તયોસ્તવાસાદિતયો રણાગ્રે મુમોહ સૈન્યં હરિ-યુથપાનામ્ । સુગ્રીવનીલાંગદામ્બવન્તો ન જ્ઞાપિ કિંચિત્પ્રતિવેદિરે સૈ ॥ ૧ ॥

રામ-લક્ષ્મણ સંશ્રામભૂમિમાં એણારહિત થઈ પડ્યા, ત્યારે આપું વાનરસૈન્ય બેશાન સરખું થઈ ગયું. સુગ્રીવ, નીલ, અંગદ તથા બંબવાન

વગેરે મુખ્ય વાનરો પણ ઘાયલ થઈ પડ્યા હતા, એથી તેઓ એકબીબની સ્થિતિ બાણવા અસમર્થ હતા. ૧ એ વેળા બુદ્ધિમાનોમાં ઐષ વિલીધણુ ઘાયલ થયા વિનાનો હોવાથી સાવચેત હતા. તેણે સર્વ વાનરોનું આશ્વાસન કરી મધુર વચન કહ્યું. ૨ 'હે જ્ઞાનરો! તમે જરા પણ ભય કરશો નહિ. આ અમરે જેઠ કરવો યોગ્ય નથી. રામ-લક્ષ્મણ ઇંદ્રજિતના બાણથી વીંધાઈ પરવશ પડ્યા છે. તે માત્ર બ્રહ્મદેવના વરદાનને માન આપવા માટે જ છે. હે વાનરો! બ્રહ્મદેવે ઇંદ્રજિતને પોતાનું અમોઘ વીર્યવાળું બ્રહ્માસ્ત્ર આપેલું છે તેને માન આપીને આ બંને રાજકુમારો પરવશ પડ્યા છે, તેમાં વિષાદ કરવાનું કારણ નથી. ૩, ૪ એ સમયે પવનસુત હંતુમાન જે બ્રહ્માસ્ત્રને માન આપી રણભૂમિમાં સૂતો હતો છતાં સાવધ હતો, તેણે કહ્યું: 'હે વિલીધણુ! આલો આપણે ઇંદ્રજિતના અસ્ત્રથી હણાઈ પડેલા આખા વાનરસૈન્યમાં ફરી વળીએ અને તેમાં જે વાનરો પીડિત હોય, તેમનું આશ્વાસન કરીએ.' ૫, ૬

પછી હંતુમાન અને વિલીધણુ હાથમાં મશાલ લઈને રણભૂમિમાં ફરવા લાગ્યા. ૭ જેઓનાં પૂછકાં, હાથ, પગ, સાથળ, આંગળીઓ તથા ગ્રીવાઓ કપાઈ ગયાં હતાં, એવા અને પર્વત જેવી કાયાવાળા અનેક વાનરો ત્યાં પડ્યા હતા અને તેઓના શરીરમાંથી બળખળાટ કરતું રુધિર વહેતું હતું. વળી ત્યાં પડેલાં હથિયારો પણ અત્યંત ચળકાટ મારતાં હતાં. શોધતાં શોધતાં હંતુમાન અને વિલીધણુ બન્ને જણા બધાં સુગ્રીવ, અંગદ, નીલ, શરસ, ગંધમાહન, બંબવાન, સુપેણુ, વેગદશી, મૈંદ, દિવિદ તથા નલ અને બ્યોતિ-સુખ વગેરે યુથપતિઓ પડ્યા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૮-૧૧ બ્રહ્મદેવનું વરદાન પામેલા ઇંદ્રજિતે બ્રહ્માસ્ત્રના બળ વડે માત્ર દિવસના પાંચમો ભાગમાં અડસંઠ કરોડ વાનરોને સુવાડી દીધા હતા. ૧૨ સસુદ્ર સરખા ભયંકર સૈન્યને બાણથી પીડાતું બેઈને હંતુમાન તથા વિલીધણુ બંબવાનને શોધવા લાગ્યા. ૧૩ શોધતાં હતારે બાણોથી બ્યાસ અને

સ્વાભાવિક વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શાંત થવા આવેલા અગ્નિ સરખા વૃદ્ધ ભંખવાનને તેમણે દ્વંશથી ભેયો. પછી વિલીપણુ તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : 'હે આય' ભંખવાન ! તીક્ષ્ણ બાણુ વાગવાથી તારા પ્રાણુ તો ગયા નથી ને ?' ૧૫, ૧૫

ત્યારે રીંછામાં શ્રેષ્ઠ ભંખવાને મહાકૃષ્ણથી કહ્યું : 'હે પરાક્રમી રાક્ષસેન્દ્ર ! હું તને તારા સ્વર ઉપરથી જ ઓળખી શકું છું, પણ બાણુ વડે વીંધાયેલો હોવાથી હું તને નજરે ભેઈ શકતો નથી. હે સુનત ! હું તને પૂછું છું કે અંજના અને વાયુ જેનાથી લાગ્યશાળી છે, એવો કપિવર હંતુમાન જીવે છે કે કેમ ?'

ભંખવાનનો પ્રશ્ન સાંભળી વિલીપણુ આશ્ચર્ય સહિત કહ્યું : 'હે ભંખવાન ! રામ-લક્ષ્મણના કુશળ સમાચાર ન પૂછતાં હંતુમાનના સમાચાર કેમ પૂછે છે ? હે આય' ! તું આપણા રાજ સુઝીવ, અંગદ કે રામ-લક્ષ્મણ ઉપર સ્નેહ નહિ દર્શાવતાં પવનસુત હંતુમાન ઉપર આટલો બધો સ્નેહ કેમ દર્શાવે છે ?' ૧૬-૨૦

ત્યારે ભંખવાને કહ્યું : 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! હું સૌના પહેલાં હંતુમાનના કુશળ સમાચાર પૂછું છું, તેનું કારણ તું સાંભળ. હે તાત ! જો હંતુમાન જીવતો હશે તો આપણું સૈન્ય હજારો છતાં પણ જીવતું જ છે અને જો તે મરણને શરણ થયો હશે, તો આપણે સૌ જીવતા છતાં મૃત્યુ લાગે જ છીએ. હે તાત વિલીપણુ ! તું મને કહે કે હંતુમાન જીવે છે કે નહિ ? પવન સમાન વેગવાળો અને અગ્નિ સમાન શૌર્યવાળો હંતુમાન જો જીવતો હશે, તો જ આપણા સૌના જીવનની આશા છે.' ૨૧-૨૩

વૃદ્ધ ભંખવાનનાં વચન સાંભળી પવનસુત હંતુમાને વિનીતભાવથી તેની પાસે જઈને તેના ચરણમાં મસ્તક મૂકી, 'હું પવનનો પુત્ર હંતુમાન તમને પ્રણામ કરું છું,' એમ ઘોલી અભિવંદન કર્યું. ૨૪ જેની ઇંદ્રિયો આકુળઆકુળ થયેલી હતી, એવો વૃદ્ધ ભંખવાન હંતુમાનનું વાક્ય સાંભળી નવો અવતાર આવ્યો હોય એમ માનવા લાગ્યો. ૨૫ પછી તેણે હંતુમાનને કહ્યું : 'હે કપિશાહી ! તું બંધ

આવ્યો. હે તાત ! હવે તું આ સર્વ વાનરોનું રક્ષણ કર. ૨૬ આખી વાનરસેનામાં હું તારા જેવો પરાક્રમી બીજા કોઈને ભેટો નથી. તું જ આ વાનરોનો પરમ મિત્ર છે અને આજે તારે પરાક્રમ દાખવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. માટે તું રીંછ તથા વાનરોના સૈન્યને હર્ષિત કર અને મૂર્ચ્છિત થઈ પટેલા રામ-લક્ષ્મણને પણ પીડાથી સુક્ત કર. હે હંતુમાન ! તું સસુદ્ર ઓળંગી, લાંબો માર્ગ વટાવી હિમાલય પર્વત ઉપર ભ. ૨૭-૨૮ હે શત્રુદમન ! ત્યાં અત્યંત ભયંકર કાંચનમય 'સપલા' નામનું પર્વતશિખર તથા કૈલાસશિખર તારા ભેવામાં આવશે. ૨૯ એ બંને શિખરોની વચ્ચે અઠારભાર ઔષધિઓથી ભરેલો અને અતુલિત કાંતિવાળો 'ઔષધિપ્રસ્થ' નામનો પર્વત તારી દંષ્ટિએ પડશે. ૩૦ હે વાનરશાહી ! એ ઔષધિપ્રસ્થ ઉપર મૃતસંજીવન, ૩૧ વિશલ્યકરણી, ૩૨ સુવર્ણકરણી તથા સંધાની ૩૩ નામની ચાર ઔષધિઓ છે કે જેની કાંતિથી દરો દિશાઓ પ્રકાશિત થાય છે, તે ઔષધિઓને તું ત્યાંજ ઓળખાશે. ૩૪, ૩૫ હે હંતુમાન ! એ ચારે ઔષધિઓ લઈને તું સત્વર પાછો આવ અને વાનરોને જીવંતદાન આપી તેઓનું આશ્વાસન કર. ૩૬

ભંખવાનનાં વચન સાંભળી જેમ વાયુ વડે સસુદ્ર ભીજળે, તેમ પવનસુત હંતુમાનના હૃદયમાં બળનો વેગ ભીજળવા માંડ્યો. ૩૭ એ સમયે ત્રિકુટાચળના શિખર પર ભીસેલો અને પર્વતને દબાવતો હંતુમાન બાણુ બીજો પર્વત જ હોય એવો દેખાવા લાગ્યો. ૩૮ હંતુમાનના ભારથી પીડિત થયેલો પર્વત એકાએક પૃથ્વીમાં પેસી ગયો અને તે પુનઃ ભીસે થઈ શક્યો જ નહિ. હંતુમાનના વેગથી પર્વત પરના વૃક્ષો ભીખડી પડ્યાં અને શિખરો તૂટી પડ્યાં. હંતુમાનના પરાક્રમથી આજો પર્વત ડોલવા લાગ્યો. ત્યારે વાનરો તેના પર સ્થિર રહી શક્યા નહિ.

+ શ્રુત્ય માર્ગેદાન વિવાહનારી

* માવને સત્વર મંત્રાવનારી

- ક્ષિપ્રો પડેલી કાંતિને અપ્રાપ્તિત બનાવનારી

* કપાયેલાં અંગોને પુનઃ સાધનાર

આખો ત્રિકૂટાચળ કંપી ઊઠવાથી લંકાના દરવાજા ધક્કાધક્કી ગયા. મોટાં મોટાં શૃંગો તથા ગોપુરો તૂટી પડ્યાં અને આખી લંકા બાંધે નૃત્ય કરતી હોય એમ કંપાયમાન થઈ રહી. રાત્રિમાં આવો પ્રકાર થવાથી સઘળા રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા. પર્વત જેવા પ્રૌઢ દેહવાળા હંતુમાને પર્વતને દબાવીને સમુદ્ર સહિત આખી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરી મૂકી. પોતાના બન્ને પગ પછાડીને તથા વડવાનળ સરખું પોતાનું ભયંકર સુખ પહોંચું કરીને કપિવર હંતુમાને મોટી ગર્જના કરી, જે સાંભળી સઘળા રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા. હંતુમાનની ભયંકર ગર્જના સાંભળીને લંકામાં રહેલા રાક્ષસો રાત્રિમાં એવા તો ઠયા કે તેઓ જરા પણ હાલ્યાચાલ્યા વિના સ્થિર થઈ રહ્યા. ૪૭-૪૮ હવે સમુદ્રને નમન કરીને ભયંકર પરાક્રમવાળો શત્રુદમન હંતુમાન રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા તત્પર થયો. તેણે સર્વ સરખું પોતાનું પૂંછડું ઊંચું કરી, પીઠ નમાવી, કાન સંકોથી, સુખ પહોંચું કરીને આકાશમાં ફૂંદકો માર્યો. તેણે પોતાના હાથ અને સાથળના વેગથી કેટલાંક વૃક્ષો, શિલાઓ તથા સાધારણ વાનરોને ઉડાડી મૂક્યા અને કેટલાંક નિર્બળ વાનરો તો છેક સમુદ્રમાં જઈ પડ્યા. ગરુડ સમાન વેગવાળો હંતુમાન બાંધે દિશાઓને માપતો હોય એમ મોટા સર્પ સરખા બન્ને હાથ પસારીને સહસ્રાંશ કરતો હિમાલય પ્રત્યે જવા લાગ્યો. વિષ્ણુ ભગવાનના હાથમાંથી છૂટેલા ચક્રની પેઠે ગતિ કરતો કપિવર હંતુમાન, જળ ક્ષુભિત થવાથી જેમના તરંગો પરસ્પર અથડાતા હતા અને જળચરો આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યાં હતાં, એવા સમુદ્રને ભેટો ઊઠયે જતો હતો. વાયુ સરખા વેગવાળો હંતુમાન મોટા મોટા પર્વતો, પક્ષીઓ, સરેવરો, નદીઓ, તળાવડીઓ, નજરો અને સમૃદ્ધિવાળા દેશોને ભેટો ભેટો ઊઠયે જતો હતો. શરવીર હંતુમાન સૂર્યમાર્ગનો આશ્રય કરીને વિના-પરિશ્રમે અતિ શીઘ્ર ગતિથી દિશાઓને ગજવતો ઊઠયે જતો હતો. બંધવાનના વાઙ્મયનું સ્મરણ કરતા મહાકપિ હંતુમાને થોડી જ વારમાં દૂરથી હિમાલય પર્વત દ્વિઠા. ૪૪-૪૨

હિમાલય પર્વત શ્વેત વાદળ સરખાં રમણીય શિખરોથી તેમ જ અનેક બતનાં વૃક્ષોથી શોભી રહ્યો હતો અને તેની કંદરાઓમાંથી ઘણાં ગરજાં નીકળતાં હતાં. કપિવર હંતુમાન અતિ ઊંચા ગયેલા સુવર્ણશિખરોવાળા એ પર્વતરાજ ઉપર થોડી વારમાં જ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં અનેક મહર્ષિઓએ, સેવેલા મોટા મોટા આશ્રમો તેના ભેવામાં આવ્યા. ૪૩, ૪૪ વળી બ્રહ્મદેવનું સ્થાન, કૈલાસશિખર, ઇંદ્રનું કીડાણુવન, શુક્રે ન્યાં રહીને ત્રિપુરાસુરના વધ માટે બાણ ફેંક્યું હતું તે સ્થાન, હંધગ્રીવની આરાધના કરવાનું સ્થાન, બ્રહ્મકપાલનું સ્થાન, યમરાજના ક્રિકેરાનું સ્થાન, અશ્વિનુ ગૃહ, સૂર્ય સરખી પ્રકાશમાન કુબેરની અલકાનગરી, ન્યાં ત્વષ્ટાએ સૂર્યને બાંધ્યો હતો તે સ્થાન, ઋષિમુનિઓના આશ્રમ, શંકરના પિનાક ધનુષ્યનું સ્થાન અને પાતાળનું સુખ એ સઘળું કપિવર હંતુમાનના ભેવામાં આવ્યું. ૪૫-૪૬ વળી બંધવાનના કહેવા પ્રમાણે કાચનમય ઋષભપર્વત તથા કૈલાસપર્વતનાં શિખર પણ દેખાયાં અને તે બન્નેની વચ્ચે પ્રકાશમાન અઢારભાર વનસ્પતિવાળો 'ઔષધિપ્રસ્થ' નામનો પર્વત પણ ભેવામાં આવ્યો. ૪૭ અશિ-શિખા સમાન ગળહળતા એ દેવીપ્રમાન પર્વતને ભેઈ કપિવર હંતુમાન વિસ્મય પામ્યો અને તેના પર ચડીને પૂર્વોક્ત ઔષધિઓને શોધવા લાગ્યો. વાયુસુત હંતુમાન હંબરો થોજન વટાવીને બ્યારે દિવ્ય ઔષધિવાળા પર્વત પર આવ્યો, ત્યારે 'પોતાને લઈ જનાર કોઈક આવે છે' એમ બાણીને ત્યાંની સઘળી ઔષધિઓ અલોપ થઈ ગઈ. ૪૮-૬૦ ઘણી શોધ કરવા છતાં એક પણ દિવ્ય ઔષધિ ભેવામાં આવી નહિ, ત્યારે મહાત્મા હંતુમાનને અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યો અને તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં. પછી પર્વતના એ અવિનયને નહિ સાંભતાં કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને કહ્યું : 'અલ્યા જડ મતિવાળા પર્વત! શું તે નિશ્ચય જ કયો છે કે, મને ઔષધિ ન આપવી અને રામનું કાર્ય ન કરવું? શું તને રામ ઉપર પણ દયા નથી આવતી? પણ હે મૂર્ખ પર્વત! ભે એમ જ હોય, તો હું આજે તને મારું બાહુબળ દેખાડું છું! અરે, મારી ભુબળી હાથાઈને

હમણાં જ તું પોતાને છિન્નભિન્ન થયેલો. ભેદશ.' એમ કહીને કપિવર હનુમાને અનેક હસ્તી, વૃક્ષ, સુવર્ણ વગેરે ધાતુની ખાણો અને દેહીઅમાન નાનાં શિખરોવાળા એ ઔષધિપ્રસ્થ પર્વતના મોટા શિખરને પકડી વેગથી હંચમચાવી નાખ્યું અને તેને મૂળમાંથી ઉખેડી લઈ સર્વ લોકોને ત્રાસ આપતો હનુમાન ગરુડ સરખા વેગથી આકાશમાર્ગે ઊઠ્યો. એ સમયે આકાશચારી જૂતપ્રાણીઓ તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં. ૧૧-૧૪ સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળું શિખર ગ્રહણ કરીને સૂર્ય સરખો તેજસ્વી કપિવર હનુમાન ન્યારે આકાશમાં ઊડતો હતો, ત્યારે તે જાણે એક સૂર્યની સગીપમાં બીજો સૂર્ય ઊઠ્યો હોય તેવો દેખાતો હતો. હાથમાં ધારણ કરેલા, અગ્નિની જ્વાળાવાળા અને હજાર આરાવાળા અકંથી વિષ્ણુ ભગવાન શોભે, તેમ હાથમાં ગ્રહણ કરેલા મોટા પર્વતથી હનુમાન શોભતો હતો.

લંકાના ત્રિકુટાચળ પર રહેલા વાનરોએ દૂરથી હનુમાનને આવતો ભેદને હર્ષનાદ કર્યો અને હનુમાને પણ તેઓને ભેદને મોટી ગર્જના કરી; ત્યારે સર્વેના સામટો કોલાહલ સાંભળી લંકાના રાક્ષસો ભયને લીધે ચીસ પાડી ઊઠ્યા. પછી મહાત્મા હનુમાન મોટું પર્વતશિખર લઈને ન્યાં વાનરોની સેના પકી હતી ત્યાં ઊતર્યો અને મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને પ્રજ્ઞામ કરી વિલીંબણને પ્રેમથી લેત્યો. હનુમાને આશ્વેલા પર્વતમાંની દિવ્ય ઔષધિઓની સુગંધ પ્રસરી કે પુરત જ રામ-લક્ષ્મણ સચેત થયા અને તેમના ઘાવ વગેરેની પીડા મટી ગઈ. ઔષધિની ગંધ આવવાથી બીજા પણ જે વાનરો હણધી પડ્યા હતા, તે સઘળા ક્ષણવારમાં જ પીડા-રહિત થયા અને જાણે રાત્રે સૂઈને ઊઠ્યા હોય એમ આળસ મરડીને ઊઠ્યા થયા. ૧૫-૧૭

ન્યારથી વાનરો અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ શરૂ થયું.

* રણમાં પડેલા વાનરો ઔષધિની સુગંધ આવવાથી જ જીવતા થયા; તે પછી ત્યા પડેલા રાક્ષસો પણ સજીવન થયા. ભેદીએ, એવી રીતેનું સમાધાન હવે પછીના જ શ્લોકમાં કવિ પોતે જ કરે છે; અર્થાત્ ધાતલ થયેલા રાક્ષસો રણભૂમિ પર હતા જ નહિ.

ત્યારથી વાનરોના હાથે જેટલા રાક્ષસો મરણ પામતા હતા, તે સઘળાને રાવણના હુકમથી રાક્ષસો દરરોજ સમુદ્રમાં ફેંકી દેતા હતા; કેમ કે એથી 'રાક્ષસો કેટલા હણ્યા' તેની સંખ્યા શત્રુના જાણવામાં આવે નહિ.

એ પ્રમાણે સર્વને સજીવન કર્યા પછી વાયુ-પુત્ર હનુમાન, એ ઔષધિપ્રસ્થ પર્વતને પુનઃ હિમાલયમાં ન્યાં હતો, ત્યાં મૂકી આવી રામ-ચંદ્રને મળ્યો. ૧૧-૧૪

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૭૪મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૫ મો

લંકામાં લયનાનક આગ-કાળરાત્રિ સમ કેર તતોઽમ્ભવીન્મહાલેજાઃ સુગ્રીવો વાનરેશ્વરઃ ।

અર્થઃ વિજ્ઞાપયંશ્ચાપિ દ્વનૂમન્તમિદં વચઃ ॥ ૧ ॥

પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે હવે શું કરવું એ જણાવતાં હનુમાનને કહ્યું : ૧ 'હે હનુમાન ! રાવણના લણ્ણાક પુત્રો અને લાઈઓ યુદ્ધમાં હણધી ચૂક્યા છે, જેટલે તે પુરતમાં આપણી સામે યુદ્ધ કરવા નીકળે તેમ નથી. ૨ માટે આપણી સેનાના નાનામોટા સર્વ વાનરો આજે હાથમાં સળગતાં કાષ્ઠ લઈ લંકા પર ચડી જાઓ અને તેને ચોસરથી સળગાવી મૂકો. ૩ સુગ્રીવની આજ્ઞા થતાં, સૂર્ય અસ્તાચળ પર ગયો અને ભયંકર અધકારવાળી રાત્રિ શરૂ થઈ, ત્યારે અસંખ્ય વાનરો હાથમાં સળગતાં કાષ્ઠ લઈ લંકા તરફ ચાલ્યા. ૪ ચોતરફથી બળતાં ઉંખાડિયાં લઈ આવતા વાનરોને ભેદને લંકાની ચોક્કી કરનારા બિહામણ રૂપવાળા રાક્ષસો તે એકાએક જીવ લઈને નાસી ગયા; ૫ જેટલે પુરત જ વાનરોએ લંકામાં પ્રવેશ કર્યો અને ગોપુરો, અટારીઓ, શેરીઓ, મોટી મોટી ચોક્કીઓ તેમ જ પ્રાસાદોમાં આગ લગાડવા માંડી. અગ્નિ પ્રસર્યો કે પુરત જ રાક્ષસોનાં હજારો યુદ્ધો બળવા માંડ્યાં અને પર્વત જેવી જિંવી હવેલીઓ બળીબળીને તૂટી પડવા માંડી. ૬, ૭ એ આગમાં અચૂર વગેરે સુગંધી પદાર્થો, હીરા, મોતી, પ્રવાહ, માણિક, રેશમી વસ્ત્ર, બાંડી કાંબળ, ઊનની શાલો, સુવર્ણના,

હથિયાર, અન્નાદિ ભરવાના કોઠાર, અધોનાં પદાણુ, અશ્વશાળા, ગજશાળા, રથશાળા, યોદ્ધાઓનાં કવચ, અશ્વ તથા હસ્તીનાં કવચ, તરવાર, ધનુષ્ય, પશુછ, આણુ, તોમર, અંકુશ, શક્તિ, ચામર. વ્યાઘ્રાંખર, કસ્તૂરી અને હીરા-મોતીનાં લંકાર, એ સઘણું બળીને જમીનદોસ્ત થવા લાગ્યું. વળી એ આગમાં અનેક પ્રકારનાં હથિયારોનાં કારખાનાં અને ચિત્રવિચિત્ર મંદિરો પણ બળીને ખાખ થઈ ગયાં.^{૧૩} વળી સુવર્ણલંકાર તથા પુષ્પહાર ધારણ કરનારા, મંદિરાપાન કરવાથી ચપળ નેત્રવાળા, મહને લીધે લથડતી ચાલવાળા, સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર પકડી રતિહીંકામાં મસ્ત થયેલા, શત્રુ પર દોષ ચડવાને લીધે ગદા, ત્રિશૂળ અને તરવાર વગેરે હથિયાર લઈને યુદ્ધ કરવા માટે સંભજ થયેલા, માંસ વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતા, મંદિરા પીતા અને પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે અમૂલ્ય શસ્ત્રાઓમાં સૂતેલા અનેક રાક્ષસોનાં હલ્લરો મંદિરો એકાએક સળગી ઊઠ્યાં, જેથી તેઓ ત્રાસ પામી પોતાનાં ખાળ-અચ્ચાંઓને લઈને ઉતાવળે નાસ-ભાગ કરવા લાગ્યા. એ સમયે આખી લંકામાં અગ્નિના મોટા ભડકા ઊઠતા હતા; તેમાં શુભ ધનલંકારવાળાં, એકાએક ન પ્રવેશી શકાય એવાં, સુવર્ણમય, પૂર્ણચંદ્ર તથા અર્ધચંદ્રના ચિહ્નવાળાં ઉત્તમ, અંદ્રશાળાયુક્ત ચિત્રવિચિત્ર ગોખવાળાં, ઠેકઠેકાણે હાંચોળા-ખાટવાળાં, ભણિ અને વિદુમથી ચિત્રિત, કૌંચ, મયૂર, વીણા તથા અલંકારોના નાદથી ગાણ રહેલાં તેમજ સૂર્યનો સ્પર્શ કરતાં હોય તેવાં ઊંચાં હલરો ગૂંઠા બળતાં હતાં. અગ્નિથી ભડભડકાટ સળગતાં તોરણો, શ્રીખન્નતુમાં વીજળીયુક્ત વાદળ સરખાં શોભતાં હતાં અને મોટાં મોટાં ગૂંઠા ઠાવાગ્નિથી સળગી ઊઠેલાં મોટાં પર્વતશિખરો જેવાં દેખાતાં હતાં. સાતમે માળે સૂતેલી સ્ત્રીઓ બચારે અગ્નિથી બળવા લાગી, ત્યારે પોતાનાં વસ્ત્રાણુપણુ ફેંકી દઈને 'હાય હાય' ઘેલી ચીસો પાડવા લાગી. જેમ ઇંદ્રનું વજ્ર વાયવાથી પર્વતનાં શિખરો તુટી પડે, તેમ અગ્નિથી બળેલાં મોટાં મંદિરો, ધબોધળ તુટી

પડવા લાગ્યાં. બધું હિંમલયનાં શિખરો ચોમેરથી સળગી ઊઠ્યાં હોય. તેમ દૂરથી લંકાનાં મંદિરો જણાતાં હતાં. રાત્રિમાં અગ્નિવાળાઓથી હવેલી-ઓના અગ્નિભાગ સળગી ઊઠવાથી લંકાનગરીમાં બધું પ્રકુંદિત થયેલાં ખાખરાનાં વૃક્ષો જ ઊંચાં હોય એમ જણાતું હતું. એ વેળા મહાવતોએ છોડી મૂકેલા હાથીઓથી તેમજ સ્ત્રવારોએ છોડી મૂકેલાં અર્ધાથી લંકાનગરી પ્રલયકાળે આકુળ-વ્યાકુળ થયેલા મગર-મત્સ્યવાળા સમુદ્ર સરખી દેખાતી હતી.^{૧૪-૨૭} છૂટેલા અર્ધા ભેઈ હાથી ભયભીત થઈ નાસતો હતો, ત્યારે હાથીને ભેઈ અર્ધા પણ ત્રાસ પામી પલાયન કરી જતા હતા.^{૨૮} લંકામાં ઊડતી અગ્નિવાળાઓની છાયા પડવાને લીધે સમુદ્ર બધું રાતા જળથી ભરેલો હોય એવો શોભતો હતો.^{૨૯} વાનરોએ સળગાવેલી લંકાનગરી બે ઘડીમાં જ પ્રલયસમયે સળગી ઊઠેલી પૃથ્વી જેવી થઈ રહી.^{૩૦} એ વેળા કુમારાદી ગણરાઈ ગયેલી, અગ્નિથી સંતપ્ત થયેલી અને મોટી ખૂસો પાડતી રાક્ષસસ્ત્રીઓની ચીસો સો સો યોજન મુઠી સંભળાતી હતી.^{૩૧}

અર્ધો બળેલાં શરીરવાળા કેટલાક રાક્ષસો કોપલેર લંકામાંથી બહાર નીકળી આવ્યા; ત્યારે યુદ્ધ કરવા સંભજ થઈ રહેલા વાનરો તેઓની સામે થયા.^{૩૨} એ સમયે વાનરો અને રાક્ષસોના મોટા નાદથી દશે દિશાઓ, સમુદ્ર તથા આખી પૃથ્વી બળભળી ઊઠી.^{૩૩} પીડારહિત થયેલા મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણે તુરંત જ પોતાનાં શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય સંભાળ્યા.^{૩૪} રામચંદ્રે ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો તેથી રાક્ષસો અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા.^{૩૫} ધનુષ્ય સંભજ કરી યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા રઘુવીર એ સમયે વેદમય ધનુષ્ય ધારણ કરી જોલેલા સાક્ષાત મહાદેવજી સરખા દેખાતા હતા.^{૩૬} રામચંદ્રના ધનુષ્યનો ટંકારવ વાનરો અને રાક્ષસોની ગર્જનાથી પણ વધારે સંભળાતો હતો.^{૩૭} વાનરોની ગર્જના, રાક્ષસોની ચિચિયારી અને રામચંદ્રના ધનુષ્યનો ટંકારવ, એ ત્રણેએ એકીવખતે દશે દિશાઓ ગબવી મૂકી.^{૩૮}

રામચંદ્રના એક જ આશુથી કૈલાસ પર્વતના
શિખર જેવો લંકાનો ભગ્નો દરવાજો તૂટી પડ્યો.
રામચંદ્રનાં વીક્ષ્ય આશ્રુને પીતાનાં ગુહોમાં અને
હવેલીઓમાં આપતાં ભેદને રાક્ષસો યુદ્ધ માટે
તૈયારી કરવા લાગ્યા. યુદ્ધ માટે સજ્જ થતા અને
સિંહનાદ કરતા રાક્ષસોને એ રાત્રિ કાળરાત્રિ
સરખી દુઃખદ ધર્ષ પડી. ૩૯-૪૧

એ વેળા યરાખર લાગ સાધીને સુઠીવે વાનરો.
 ને આત્મા આપી : ‘તમે બધા સગીપમાં આવેલા
 લોકાના ફરવાળ પર જઈ ત્યાં બિસેલા રાક્ષસોની સાથે
 યુદ્ધ કરો અને જે વાનર કાયર થઈને પાછો ફરે
 તેને મારો અનેગાર સમજી મારી નાખજો.’^{૪૨, ૪૪}

સુશીવની આજ્ઞા થતાં જ વાનરે લંકાના દરવાજા પર દોડી ગયા અને રાક્ષસોને હજુવા લાગ્યા. ‘વાનરો સળગતાં કાઠ લઈને લંકાના દરવાજા તરફ જોવા છે’ એ સમાચાર સાંભળતાં જ રાવણના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. એ સમયે રાવણે જોયું તો અગાસું આધું કે જેથી દશે દિશા-ઓ ગાળી જોડી અને તે કોઈને લીધે સાક્ષાત્ રુદ્ર જેવો દેખાવા લાગ્યો.

એ સમયે રાવણે કુંભકર્ણના 'કુંભ' અને 'નિકુંભ' નામના બે પુત્રોને ઘણા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધે ચઢવાની આજ્ઞા આપતાં યૂવાક્ષ, શોણિતાક્ષ, પ્રજ્ઞંધ તથા કંપનને પણ તેમની સાથે જવા કહ્યું; ત્યારે તુરંત જ તેઓ સર્વ યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા. ૪૪-૪૭ એ વેળા રાવણે મોટી ગજનાં કરીને કહ્યું: 'હે રાક્ષસો! તમે બધા અત્યારે ને અત્યારે જ યુદ્ધ કરવા બાજો.' ૪૮

રાવણની આજ્ઞા સાંભળી અગ્રજગતાં આશુધૈ
 લઈને રાક્ષસે ઉપરાષ્ટ્રિપરી ગચ્છના કરતાં યુદ્ધ
 કરવા નીકળ્યા.^{૪૬} એ સમયે વાનરોના હાથમાના
 સળગતાં કાષોના તેજથી અને રાક્ષસોનાં આભૂ-
 પળોની કાંતિથી આકાશ પ્રકાશયુક્ત થઈ રહ્યું.^{૪૭}
 ચંદ્ર, નક્ષત્રો, વાનરોનાં ઉભાડિયાં અને રાક્ષસોનાં
 આભૂષણ, એ બધાંના પ્રકાશથી અતરિક્ષ અગ્રહણી
 બિંદુ.^{૪૮} ચંદ્રાદિ ઔહોના પ્રકાશથી અને આભૂ
 પળોના અગ્રકાંઠથી બને સૈન્યો શેષભતાં હતાં.^{૪૯}

એ સમયે લોકાનાં અર્ધાં બળેલાં શૃહોની કાંતિ
જેના બળમાં પડતી હતી, એવા સસુદ્ર તરંગો
ઉઠવાથી અધિક શોભવા લાગ્યો. ૫૪

હવે સુસજ્જિત થયેલું રાક્ષસોનું સૈન્ય લંકા-
માંથી બહાર નીકળ્યું. પતાકા અને ધ્વજથી
શોભતું; ભયંકર અશ્વ, રથ, હસ્તી તથા પાયદળ-
વાળું; તરવાર, ફરસી, ત્રિશૂળ, ગદા, છરા, પ્રાચ,
તોમર અને ધનુષ્ય વગેરે શસ્ત્રસોવાળું; સેંકડો
ધૂધરીઓના શબ્દથી ગાળ રહેલું; ભયંકર પરાક્ર-
વાળા સૈનિકોથી ભરેલું; સુવર્ણના આભુષણ
બાધેલા ચોદાઓવાળું; ઉગામેલી ફરસી અને તર-
વારવાળું; ધનુષ્ય-પ્રાચ ચડાવેલું તથા રાક્ષસોએ
ધારણ કરેલાં સુગંધી ચંદન, પુષ્પહાર તથા મંદિરા
ના ગંધ વડે મધમધી રહેલા વાતાવરણવાળું,
શૂરવીર પુરુષોથી વ્યાપ્ત અને યોદ્ધા મેઘની જે
ગજના કરતું રાક્ષસોનું સૈન્ય ઉતાવળે રણભૂમિ
પ્રવેશે જવા લાગ્યું. રાક્ષસસૈન્યને પોતાની તરફ
આવતું ભેદને વાનરીની સેના સુદ્ધ કરવા તત્પર
થઈ અને ભયંકર ગજના કરવા લાગી. પછી
પતંગ જેમ અગ્નિમાં આવી પડે, તેમ રાક્ષસોનું
સૈન્ય ઉતાવળે કપિદળ પર ધસી આવ્યું. એ વેળા
રાક્ષસો પોતાના હાથમાં રહેલાં તરવાર, પરિશ
અને અશ્વને વગેરે આયુધોથી પટા ખેલતા હતા;
તેથી તે અધિક શોભતું હતું. પછી સુદની ધમધમ-
વાળા વાનરો ભણે મહોન્મત થયા હોય એમ
રાક્ષસો ઉપર તપ્તી પડ્યા અને વુદ્ધો, પર્વતો તથા
સુષ્ટિપ્રહારોથી થતુઓને હણવા લાગ્યા, ત્યાર
ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો પશુ વીક્ષુ બાંધે
મૂકીને એકાએક વાનરોનાં મસ્તકો ઉઠવા લાગ્યા.
એ વેળા વાનરીએ જેઓના કાન કરડી લીધા હતા
અને સુષ્ટિપ્રહારથી જેઓનાં મસ્તક ચિરાઈ ગયાં
હતા, એવા રાક્ષસો શિલાપ્રહારથી કચાઈને રણ-
ભૂમિમાં રોળાતા હતા. ભયંકર રૂપવાળા રાક્ષસો
એમેરથી સુખ્ય સુખ્ય વાનરોને શીધીને તરવાર વડે
કાપી નાખતા હતા. ૪૪-૪૬ કેટલાક રાક્ષસો વાનરો-
ને મારતા હતા અને તેઓના હાથથી પોતે પણ
મરાતા હતા; કેટલાક પોતાને પાંડવા આવાનને

લઈને જ પડતા હતા; કેટલાક પોતાનો તિરસ્કાર કરનારો તિરસ્કાર કરતા હતા; કેટલાક શત્રુથી કરડાઈને સામા કરડવા દોડતા હતા.^{૧૫} કોઈ બોલતો : ‘તું મને યુદ્ધ આપ.’ બ્યારે બીબે કહેતો ‘લે, આ ઊભો, આવી જા!’ વચમાં વળી ત્રીબે બોલી ઊઠતો : ‘અલ્યા, આમ આવ; હું તને યુદ્ધનો સ્વાદ ચખાડું!’ કોઈ બોલતો : ‘બચ’ શાને બૂઝે છે! જશ મારી સામે ઊભો તો રહે!’ એ પ્રમાણે સૈનિકો પરસ્પર બોલતા હતા.^{૧૬} વાનરો અને રાક્ષસોનું મહાભયંકર યુદ્ધ જાન્યુ. મોટાં મોટાં પ્રાસ, તરવાર, ત્રિશૂળ અને કુંડલ વગેરે આયુધો ઉપાડ્યાં; સામસામાં શસ્ત્રો અથડાવા લાગ્યાં તથા સૈનિકોનાં કવચો તૂટી પડવા લાગ્યાં. રાક્ષસો એકે સપાટે સાત સાત અને કશ કશ વાનરોને મારી નાખતા હતા, ત્યારે વાનરો પણ તેનું જ પરાક્રમ કરતા હતા.^{૧૭, ૧૮} જેઓનાં કવચ અને ધબબો તૂટી પડ્યા હતાં, એવા રાક્ષસો બ્યારે નાસતા હતા, ત્યારે વાનરો તેમનાં વસ્ત્ર પકડી-ખેંચીને મારતા હતા. એ પ્રમાણે વાનરોએ આખી રાક્ષસોનાને ઘેરી લીધી.^{૧૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં બીજો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૬ મો

વાનરો અને રાક્ષસોનું સંકીર્ણ યુદ્ધ-સુગ્રીવનું

પ્રચંડ પરાક્રમ-કુંભ રાક્ષસનો વધ

પ્રવૃત્તે લંકુલે તસ્મિન્વીરે ઘોરજનક્ષયે ।

અન્નદઃ કમ્પર્સ લીરમાલસાદ રણોત્તુલ્કા ॥ ૧ ॥

શરવીર યોદ્ધાઓના એ ભયંકર સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા યુવરાજ અંગદ ‘કંપન’ નામના રાક્ષસ ઉપર દોડી ગયો; ત્યારે કંપન રાક્ષસે પણ તેને બોલાવીને વેગથી ગદાનો પ્રહાર કર્યો જેથી તે અચેત થઈ ગયો. થોડી વારે જાન આવતાં તેજસ્વી અંગદે એક પર્વતશિખર ઉપાડીને કંપન રાક્ષસને માર્યું, જેનો પ્રહાર થતાં તે રાક્ષસ મરણ પામી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.^{૨૦-૨૩} કંપનને હણાયેલો બોઈ ‘શોણિતાક્ષ’ નામનો રાક્ષસ રથમાં બેસી ઉતાવળે અંગદ સામે ધસી આવ્યો અને તેણે

વેગથી તીક્ષ્ણ બાણ વડે અંગદને વીંધી નાખ્યો. શરીરને ચીરી નાખે એવાં અને પ્રલયાગ્નિ સરખાં પ્રદીપ્ત, છુર, અર્ધચંદ્રાકાર, નારાય, વત્સકંત, શિલિચુખ, કણી, શલ્ય તથા વિષાઠ વગેરે અનેક પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધાયેલા મહાપ્રતાપી અંગદે, તુરત જ શોણિતાક્ષના ધનુષ, બાણ તથા રથ છાંડી નાખ્યાં;^{૨૪-૨૭} ત્યારે મોટા વેગવાળો શોણિતાક્ષ ઢાલ-તરવાર ગ્રહણ કરીને કોધભરે અંગદ ઉપર ધસ્યો.^{૨૮} બળવાન અંગદે પણ એકાએક કૂદકો મારીને તેના હાથમાંથી તરવાર બૂંટવી-લીધી અને મોટી ગબ્બા કરી.^{૨૯} પછી કપિશ્રેષ્ઠ અંગદે શોણિતાક્ષના સ્કંધ ઉપર તરવારનો સખત પ્રહાર કરીને તેને યજ્ઞોપવીતની પેઠે કાપી નાખ્યો. છતાં તે મૃત્યુ પામ્યો નહિ. પછી તરવાર ફેરવતા વાલીપુત્ર અંગદ બીજા રાક્ષસોને હણવા માટે સંગ્રામભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. એ બોઈને કોધ પામેલા પ્રજ્વલ અને ચૂપાક્ષ રથમાં બેસીને અંગદ સામે આવ્યા. એ સમયે સુવર્ણના બાણબંધવાળો શરવીર શોણિતાક્ષ પણ સાવધ થયો અને લોઢાની મોટી ગદા લઈ પુનઃ અંગદ ઉપર ધસી આવ્યો. શરવીર પ્રજ્વલ અને ચૂપાક્ષ પણ ગદા ઉગામી અંગદની સામે દોડ્યા.^{૩૦-૩૪} એ વેળા શોણિતાક્ષ અને પ્રજ્વલની વચ્ચે આવેલો વાલીપુત્ર અંગદ વિશાખાના બે તારાની વચ્ચે આવેલો પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખો શોભતો હતો.^{૩૫} યુદ્ધની વાટ ભેતા મેંદ અને કિવિદ વાનરો અંગદને સહાય કરવા માટે તેની પડખે જ ઊભા હતા.^{૩૬} પછી તરવાર બાણ તથા ગદા ધારણ કરનારા, મોટી કાથાવાળા અને અત્યંત બળવાળા રાક્ષસો સાવધાન થઈને કોધભરે વાનરો ઉપર તૂટી પડ્યા. પ્રજ્વલ, ચૂપાક્ષ અને શોણિતાક્ષ, એ ત્રણે બળવાન રાક્ષસોની સાથે અંગદ, મેંદ તથા કિવિદ, એ ત્રણ વાનરોનું ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. વાનરો જે જે વૃક્ષો નાખતા હતા, તે સઘળાને મહાબળવાન પ્રજ્વલ તરવારથી કાપી નાખતો હતો.^{૩૭-૪૦} વાનરોએ ફેંકેલાં વૃક્ષ, રથ, પર્વત વગેરેને ચૂપાક્ષ પોતાનાં બાણો વડે છિન્નચિન્ન કરતો હતો;^{૪૦} અને મેંદ તથા કિવિદે નાખેલાં વૃક્ષોને મહાપ્રતાપી શોણિતાક્ષ

પોતાની ગદા વડે ચૂણું કરતો હતો.^{૨૧} પછી શત્રુ-
ઓનાં મર્મસ્થળને કાપી નાખે એવી તીક્ષ્ણ તરવાર
ઉગારીને પ્રજ્વલ રાક્ષસ ઉતાવળે અંગદની સાથે
દોડ્યો. પ્રજ્વલને આવતો બેઈ અતિશય બળવાળા
વાલીપુત્ર અંગદે એક મોટું શાલવૃક્ષ લઈ તેના પર
ઝાપટ્યું;^{૨૨, ૨૩} અને સખત સુષ્ટિપ્રહાર કરી
તરવાર સહિત તેને હાથ તોડી પાડ્યો. અંગદના
સુષ્ટિપ્રહારથી મુસળ સરખી પોતાની તરવારને
પૃથ્વી પર પડેલી બેઈને મહાબળવાન પ્રજ્વલે વળ
સરખી દંઢ મૂઠી વાળીને અંગદના લલાટમાં પ્રહાર
કર્યો, જેથી વાલીપુત્ર અંગદ બે ઘડી સુધી નિશ્ચેષ્ટ
થઈ ગયો. થોડી વારે લાન આવ્યું ત્યારે મહાતેજ-
સ્વી અંગદે કોષે ભરાઈને પ્રજ્વલ ઉપર એવો તો
સખત સુષ્ટિપ્રહાર કર્યો કે જેથી તેનું મસ્તક ધડથી
બુઢું થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું.

પોતાનો કાઠો પ્રજ્વલ મરાયો એ વેળા
પોતાની પાસે બાણ ખૂટી પડેલાં હોવાથી ચૂપાક્ષ
તરવાર લઈ રથમાંથી ભૂમિ પર ઊતરી પડ્યો.
ચૂપાક્ષને ધસી આવતો બેઈ હોધાયમાન થયેલા
દિવિદ વાનરે એકાએક તેની છાતીમાં પ્રહાર કરી
તેને આથમાં પકડી લીધો.^{૨૪-૨૯} પોતાના ભાઈ
ચૂપાક્ષને પકડાયેલો બેઈ શોણિતાક્ષ કોષે ભરાયો
અને તેણે દિવિદ વાનરની છાતીમાં વેગથી ગદાથી
પ્રહાર કર્યો.^{૩૦} એ પ્રહારથી દિવિદ વાનર અલાય-
માન થયો, પણ તેણે ટટાર રહીને અયળતાથી
શોણિતાક્ષના હાથમાંથી ગદા છીનવી લીધી.^{૩૧}
એ વેળા મૈંદ વાનર પોતાના ભાઈ દિવિદની પહારે
ચડી આવ્યો. શોણિતાક્ષ અને ચૂપાક્ષ બન્ને રાક્ષસો
મૈંદ તથા દિવિદની સાથે એકબીજાને ખેંચી-
પટકીને ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૩૨} દિવિદ
વાનરે પોતાના નખ વડે શોણિતાક્ષનું મોં ઊઝરડી
નાખ્યું અને તેને પૃથ્વી પર પછાડી ખૂબ રગદોળ્યો,
જેથી તે પ્રાણુરહિત થઈ નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડ્યો.
વાનરશ્રેષ્ઠ મૈંદે પણ કોષે ભરાઈને ચૂપાક્ષને પોતાની
બન્ને ભુજાઓ વચ્ચે બેરથી દબાવ્યો, જેથી તે પણ
ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૩૩, ૩૪}

એ પ્રમાણે જ્યારે શરવીર અને સુખ્ય રાક્ષસો

હણ્યાયા, ત્યારે આકુળવ્યાકુળ થયેલી રાક્ષસસેના
કુંભ રાક્ષસની પાસે દોડી ગઈ.^{૩૫} મહાબળવાન
વાનરોએ જેમાંના શરવીર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા
હતા એવી રાક્ષસસેનાને પીઠિત થયેલી તથા
પોતાને શરણે આવેલો બેઈને કુંભ રાક્ષસે તેનું
સાંત્વન કયું અને પોતે દુહ્કર કાર્ય કરવા તૈયાર
થયો. ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુંભ રાક્ષસે તુરત
જ પોતાનું ધનુષ્ય સંભળ કયું અને શરીર વીધી
નાખે એવા ઝેરી બાણો છોડવા માંડ્યાં. એ વેળા
બાણ સહિત તેનું ધનુષ્ય, બાણે વીજળી અને ઝેરા-
વતના યોગથી પ્રકાશિત થયેલું બીજું ઇંદ્રધનુષ્ય
જ હોય એવું શોભતું હતું.^{૩૬-૩૯} તેણે પોતાના
કર્ણ પર્વત ધનુષ્ય ખેંચીને સુવર્ણનાં પીંછાવાળું
લીન બાણ દિવિદને માણું.^{૪૦} એકાએક તે બાણ-
નો પ્રહાર થતાં જ પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળો
વાનરશ્રેષ્ઠ દિવિદ વિહ્વળ થઈ પૃથ્વી પર લથડી
પડ્યો.^{૪૧} દિવિદને રણમાં પડેલો બેઈ મૈંદ વાનર
મોટી શિલા ઉપાડીને વેગથી કુંભ સાથે દોડી
આવ્યો અને તે શિલા કુંભ ઉપર ફેંકી.^{૪૨} પરંતુ
કુંભે પાંચ બાણ મૂકીને તેના કટકેકટકા કરી
નાખ્યા અને એક તીક્ષ્ણ બાણ મૈંદ વાનરના મર્મ-
સ્થળમાં માણું.^{૪૩} તે બાણનો પ્રહાર થતાં જ
મૈંદ વાનર મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.
પોતાના બન્ને મામાઓને પડેલા બેઈ યુવરાજ
અંગદ વેગથી કુંભ સાથે દોડ્યો. અંગદને આવતો
બેઈ કુંભે પ્રથમ તેને પાંચ બાણો માર્યાં, પછી
ત્રણ માર્યાં અને વળી ત્રણ માર્યાં—એવી રીતે
હાથીને જેમ અંકુશના પ્રહાર કરે, તેમ ઉપરા-
ઉપરી અનેક બાણો મૂકીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભે અંગદ-
ને વીંધી નાખ્યો.^{૪૪-૪૭} અકુટિત ધારવાળાં તીક્ષ્ણ
બાણોથી અંગદનું આણું શરીર ભરાઈ ગયું
તોપણ તે જરાયે કંપાયમાન થયો નહિ.^{૪૮} બીજા
તે કુંભ રાક્ષસ ઉપર અનેક શિલાઓ અને વૃક્ષોની
અખંડિત વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. કુંભકર્ણના ગુપ્ત
કુંભ રાક્ષસે અંગદનાં વૃક્ષો તથા શિલાઓને કાપી
નાખીને જેમ અશનિથી હાથીને લાયલ કરે, તેમ જ
બાણ વડે અંગદની બન્ને બૂકડી વીંધી નાખી,
જેથી અત્યંત રુધિર વહેવા લાગ્યું અને તેની બન્ને

આખો મિચાઈ ગઈ. ૧૮-૧૧ પછી રુધિરથી તરખોળ થયેલાં પોતાનાં નેત્રને એક હાથ વડે ઢાળીને મહા-બળવાન અંગદે બીભ હાથથી પાસે ઊગેહું એક શાલવૃક્ષ જેથી કાઢ્યું અને તેની શાખાઓને નમાવી તેને પાંદડાં વિનાતું કંચું. પછી સર્વ રાક્ષસો-ના દેખતાં મંદર પર્વત જેવું મોટું અને ઇંદ્ર-ધ્વજ સરખું ઊંચું એ શાલવૃક્ષ કુંભ ઉપર નાખ્યું. કુંભે એ વૃક્ષને સાત બાણોથી છેદી નાખીને અંગદ પર ઉપરાઉપરી તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં; જેથી તે મૂચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. અંગદને ઘાયલ થયેલો બેઈ વાનરોએ તે વૃત્તાંત રામચંદ્રને નિવેદન કયું. ૫૨-૫૬ યુદ્ધમાં અંગદને પીડિત થયેલો સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરે બાંધવાન વગેરે સુખ્ય સુખ્ય સૈનિકોને કુંભ સામે જવાની આજ્ઞા આપી. રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરો કોધથી કુંભ રાક્ષસની સામે ધસ્યા. ૫૭,૫૮ કોધને લીધે જેઓનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા વાનરો હાથમાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈને અંગદની રક્ષા કરવા માટે યુદ્ધ ચડ્યા. બાંધવાન, સુષેષ અને વેગદર્શી, એ ત્રણ વાનરો કૌપ કરી કુંભ રાક્ષસ સામે દોડ્યા. મહા-બળવાન ત્રણ વાનરોને આવતા બેઈને પર્વત જેમ જળપ્રવાહને રોકે, તેમ કુંભ રાક્ષસે અસંખ્ય બાણો મૂકી તેઓને પોતાની સામે આવતા રોક્યા. ૫૯-૬૧ સમુદ્ર જેમ પોતાની મર્યાદાથી આગળ વધી શકતો નથી, તેમ કુંભ રાક્ષસનાં બાણોના સપાટામાં આવેલા વાનરો જરા પણ આગળ વધી શક્યા નહિ. ૬૨ વાનરોને રાક્ષસનાં બાણોથી અટકી પડેલા બેઈને સિંહ જેમ હસ્ટીની સામે દોડે, તેમ વાનરો-નો રાજ સુગ્રીવ અંગદને પાછળ મૂકીને કુંભ રાક્ષસ સામે દોડ્યો અને અશ્વકૃષ્ણ આદિ અનેક પ્રકારનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને તેના ઉપર ફેંકવા લાગ્યો. ૬૩-૬૫ આખા આકાશને છાઈ નાખે એવી સુગ્રીવની વૃદ્ધિને કુંભ રાક્ષસે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને છિન્નભિન્ન કરી નાખી. ૬૬ રણભૂમિમાં કપાઈ પડેલાં વૃક્ષો મોટી થતદ્વારો જેવાં દેખાતાં હતાં. પોતાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયેલો બેઈને તથા પોતાના દેહને કુંભનાં બાણો વડે વીંધાયેલો બેઈને મહાપરા-

ક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ જરા પણ ન ગભરાતાં એકા-એક ઊછળ્યો અને ઇંદ્રધનુષ્ય સરખું કુંભતું ધનુષ્ય જૂંટવી લઈને ભાંગી નાખ્યું. પછી વાનર-રાજ સુગ્રીવે ભાંગી ગયેલા દંતશળવાળા હરતી જેવા કુંભ રાક્ષસને કોધપૂર્વક કહ્યું : 'હે નિકુંભના મોટા ભાઈ! તારું પરાક્રમ અને બાણોનો વેગ અફ-ભુત છે. ૧૭-૭૦ રાક્ષસો ઉપર રનેહ અને પ્રભાવ એ બન્ને તારામાં તથા રાવણમાં જ એવામાં આવે છે. તું પ્રતાપમાં પ્રહ્લાદ, બલિરાબ, વૃત્રાસુર, કુબેર તથા વરુણ સરખો છે. ૭૧ અત્યંત બળવાળો તું તારા પિતાનો એક જ પુત્ર છે. હે શત્રુહનન! જેમ જિતેન્દ્રિય યુરુષને આધીઓ પીડા કરતી નથી, તેમ હે મહાબાહુ! તું યુદ્ધમાં ત્રિશુળ પકડી ઊભો રહે, ત્યારે દેવતાઓ પણ તને પીડિત કરવા સમર્થ નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન! હવે તું તારું પરાક્રમ દેખાડ અને મારું પરાક્રમ પણ બો! હે કુંભ! તારો કાકો રાવણ તો પ્રહ્લાદેવના વરદાનના પ્રભાવ-થી સંઆમમાં દેવન્દાનવની સામે ઊભો રહે છે; પણ તારો પિતા કુંભકર્ણ તો પોતાના પૌરુષ-બળથી જ દેવ-દાનવની સામે ટક્કર ઝીલતો હતો. હે રાક્ષસ! તું ઇંદ્રજિત સરખો ધનુધારી છે અને રાવણ જેવો પરાક્રમી છે. સર્વ રાક્ષસોમાં તું જ અત્યંત બળ તથા પ્રાક્રમવાળો છે. ૭૨-૭૫ ઇંદ્ર અને શંભરાસુરના યુદ્ધ સરખા આપણા બન્નેના ભયંકર યુદ્ધને આજે સઘળા લોકો જોશે. ૭૬ તે તારું અભકૌશલ્ય દર્શાવ્યું છે અને ભયંકર પરાક્રમ-વાળા શ્રેષ્ઠ વાનરોને હણીને અપ્રતિમ કર્મ કંચું છે. ૭૭ પરંતુ 'ઘણાઓની સાથે યુદ્ધ કરીને થાકી ગયેલા કુંભ રાક્ષસને સુગ્રીવે માર્યો, એમાં તે શું મોટું પરાક્રમ કંચું?' એવા લોકપવાદનાં ભયથી હું તને હમણાં હણતો નથી તું ઘણું પરાક્રમ કરીને થાકી ગયો છે; માટે થોડીક વાર વિશ્રાંતિ લઈને પછી મારું પરાક્રમ બો. ૭૮

સુગ્રીવનાં અપમાનભયાં વચન સાંભળી જેમ ઘૂત હોમાવાથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે, તેમ કુંભ રાક્ષસ-તું બળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યું. ૭૯ પછી તેણે એકાએક સુગ્રીવને પોતાની બાથમાં પકડયો.

પછી જેમ મહાભરતેલા જે હાથી લહે તેમ એ બન્ને જણા લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકતા લડવા લાગ્યા; તેઓ એકબીજાને વળગીને પીડા કરવા લાગ્યા અને પરિશ્રમને લીધે સુખમાં ધુમાડા સહિત અગ્નિ-જ્વાળાતું વમન કરવા લાગ્યા. ^{૮૦, ૮૧} એ વેળા કુંભ અને સુગ્રીવના પગના પ્રહારથી પૃથ્વી ઠેલવા લાગી અને સસુદ્ર પશુ શોભ પામ્યો. ^{૮૨} સુગ્રીવે કુંભને ઊંચકીને એવા ભેરથી ફેંક્યો કે તે રાક્ષસ છેક સસુદ્રમાં જઈ પડ્યો અને તેના તળિયા સાથે અથડાયો. ^{૮૩} કુંભના પડવાથી સસુદ્રનું જળ મંદ-રાચળ તથા વિંધ્યાચળ જેટલું ઊંચું ઊછળ્યું અને ચોમેર ઊભરાયું; ^{૮૪} પરંતુ કુંભ રાક્ષસ તુરંત જ સસુદ્ર-માંથી બહાર તરી આવ્યો અને સુગ્રીવની સામે આવી તેની છાતીમાં વજ્ર સરખો સુષ્ટિપ્રહાર કર્યો. ભેસખંધ સુષ્ટિપ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની આમડી તૂટી ગઈ, હાડકાં ભાંગી ગયાં અને ખળખળાટ રુધિર વહેવા માંડ્યું. વજ્રપ્રહાર થવાથી જેમ પર્વતમાંથી જ્વાળા નીકળે, તેમ કુંભની સુષ્ટિનો પ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની છાતીમાંથી એકાએક અગ્નિ સરખું તેજ પ્રગટ્યું. ^{૮૫-૮૭} આવો સખત પ્રહાર થયા છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતાં મહા-ખળવાન સુગ્રીવે હબરે સૂર્યમંડળ સરખી કાંતિ-વાળી વજ્ર જેવી દંડ મૂઠી વાળીને કુંભ રાક્ષસની છાતીમાં એવી તો લગાવી કે તેને પ્રહાર થતાં જ જેમ દેહીખમાન કાંતિવાળો મંગળશ્રદ્ધ દેવે-ચાથી એકાએક તૂટી પડે, તેમ તે રાક્ષસ ગતપ્રાણ થઈને તુરંત જ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ^{૮૮-૯૧} સુગ્રીવના સુષ્ટિપ્રહારથી હજુધી પડેલો કુંભ રાક્ષસ શંકર-થી પરાભવ પામી પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો. ભયંકર પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કુંભ રાક્ષસને માર્યો, ત્યારે પર્વતો તથા વનો સહિત આખી પૃથ્વી કંપી ઊઠી અને રાક્ષસોના મનમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો. ^{૯૨, ૯૩}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદ્ધાંકમાં ૭૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૭ મો

હંતુમાનને હાથે નિકુંભ રાક્ષસનો વધ
નિકુમ્મો જ્ઞાતરં દ્વૃષ્વા સુગ્રીવેન નિપાતિતમ્ ।
પ્રવહન્નિવ કોપેન વાનરેન્દ્રમુદૈક્ષત ॥ ૧ ॥

પોતાના ભાઈ કુંભને સુગ્રીવે હણ્યો, એ બોધને નિકુંભ રાક્ષસ બાણે ક્રોધથી ખળતો હોય એમ વાનરરાજ સુગ્રીવની સામે એવા લાગ્યો. ^૧ તેણે પુષ્પમાળાથી અલંકૃત કરેલું, મહેંદ્ર પર્વતના શિખર સરખું, સુવર્ણથી મહેલું, હીરા અને પર-વાળાં જેટલું, યમદંડ સરખું ભયંકર અને રાક્ષસો ના ભયને નિવૃત્ત કરનારું મોટું પરિધ પોતાની દંડ મૂઠીમાં પકડ્યું. ^{૨, ૩} ઇંદ્રવજ્ર સરખું પરિધ શ્રદ્ધ કરીને મહાતેજસ્વી નિકુંભે મોં પહોંચી કરી ગબ્બેના કરી. એ વેળા નિકુંભ રાક્ષસ પોતાના કંઠમાં લટકતા સુવર્ણપદ્મકથી, ભુલ પર બાધેલા બાળુખંધથી, કાનમાં લટકતાં કુંડળોથી, ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પમાળાથી અને દેહીખમાન પરિધથી બાણે વીજળી અને ઇંદ્રધનુષ સહિત ગબ્બેનાં ચેષ જ હોય એવો શોભતો હતો. તેવું પરિધ એટલું તો મોટું હતું કે જેના અશ્વાગથી અંતરિક્ષમાંની વાતવ્રાણિ છિન્નભિન્ન થતી હતી. ગબ્બેના કરતો એ રાક્ષસ ધુમાડા વિનાના અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. ^{૪-૭} તે પોતાના પરિધને ફેરવતો હતો ત્યારે બાણે ઉત્તમ ગંધર્વનગર, અમરાવતી, તારાગણ, નક્ષત્ર અને અંદ્રાદિ શ્રદ્ધે સહિત આપું આકાશ-મંડળ ફરતું હોય એમ જણાતું હતું. ^૮ પરિધ અને આભૂષણોની કાંતિવાળો તથા અત્યંત તેજવાળો નિકુંભરૂપી અગ્નિ ક્રોધરૂપી કાષ્ઠથી પ્રલયાગ્નિની પેઠે લાભૂકી ઊઠ્યો. ^૯ એ વેળા ભયને લીધે વાનરો કે રાક્ષસો કોઈ પણ તેની સામે આવી શક્યા નહિ; પરંતુ મહાખળવાન હંતુમાન છાતી ઠોકીને તેની સામે આવી ઊભો રહ્યો. ^{૧૦}

મોટી ભુલવાળા નિકુંભે પોતાની સામે આવી ઊભેલા હંતુમાનની છાતીમાં વજ્ર સરખા પરિધનો પ્રહાર કર્યો; ^{૧૧} પરંતુ હંતુમાનની વજ્ર સરખી દંડ છાતીમાં અથડાતાં જ તેના પરિધના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા અને જેમ આકાશમાંથી ઉલ્કાપાત થાય

તેમ તે લાંગેહું પરિધ પૃથ્વી ઉપર પહંચું.^{૧૩}
 ખરતીકંપ થવાથી જેમ પર્વત કંપાયમાન થતો
 નથી, તેમ પરિધ વાગવા છતાં હંતુમાન યત્કિંચિત્
 પણ કંપ્યો નહિ.^{૧૪} પછી મહાબળવાન હંતુમાને
 ૬૬ મૂઠી વાળીને જોશથી નિકુંભની છાતીમાં
 મારી;^{૧૫} જેથી તેની ચામડી ફાટી ગઈ અને મેઘ-
 માંથી વીજળી નીકળે, તેમ તેમાંથી ઊઠતું રૂધિર
 નીકળ્યું. હંતુમાનના સુષ્ટિપ્રહારથી વ્યથા પામેલા
 નિકુંભે થોડી વારે સાવધ થઈને હંતુમાનને પોતાની
 આથમાં પકડ્યો.^{૧૬-૧૭} હંતુમાનને પકડાયેલા
 જોઈને સઘળા રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા.^{૧૮}
 નિકુંભ પોતાને પકડી ખેંચી જતો હતો એ વખતે
 કપિવર હંતુમાન તેને વજ્ર સરળી મુઠ્ઠીથી વારંવાર
 મારતો હતો.^{૧૯} પછી કપિવર હંતુમાન પોતાની
 આલાકીથી નિકુંભના પંજમાંથી છૂટી ગયો અને
 તેને પૃથ્વી પર પટકી ખૂબ રગટોળી તેની છાતી
 પર ચડી બેઠો તથા બંને હાથથી નિકુંભની ઝીવા
 પકડી ખૂબ મરડીને તેનું મસ્તક ધરથી લુટું કયું.

વાયુસુત હંતુમાને મોટી ગર્જના કરનાર
 નિકુંભને મારી નાખ્યો, ત્યાર પછી અત્યંત દોષમાં
 આવેલા રામચંદ્ર અને મકરાસનું ભયંકર યુદ્ધ થવા
 લાગ્યું.^{૨૦-૨૩} નિકુંભ ગતપ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર
 પડ્યો, ત્યારે હર્ષમાં આવેલા વાનરોના જયજય-
 કારથી દિશાઓ ગાલ ઊડી, પૃથ્વી કંપાયમાન
 અર્ધ, આકાશ ખળભળી ઊઠ્યું અને રાક્ષસોના
 મનમાં મોટો ભય પેસી ગયો.^{૨૪}

શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિમાખ્ય શ્રીરામાયણના
 સુસ્કંધમા ૭૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૮ મો

બરના પુત્ર મકરાસનું યુદ્ધે ચરણું

નિકુમ્ભં નિહતં દૃષ્ટ્વા કુમ્ભં ચ વિનિપાતિતમ્ ।
 રાવણઃ પરમાર્ષિ પ્રજ્ઞવાલાતલો યથા ॥ ૧ ॥

કુંભ-નિકુંભને રણમાં મરાયેલા બાણી અત્યંત
 કેધી સ્વભાવવાળો રાક્ષસેન્દ્ર સવણ અગ્નિની પેઠે
 બળવા લાગ્યો.^૧ દોષ અને શોકથી વેશાયેલા બરના
 પુત્ર 'મકરાસ' નામના રાક્ષસને યુદ્ધે જવાની

આજ્ઞા આપતાં તેણે કહ્યું :^૨ 'હે પુત્ર! તું મારી
 આજ્ઞાથી રાક્ષસોનાને સાથે ઈર્ષ યુદ્ધ કરવા બા
 અને સઘળા વાનરો સહિત રામ-લક્ષ્મણોના
 સંહાર કર.'^૩

રાવણનું વચન સાંભળી પોતાને ગૂંચવીર માન-
 નાદો મકરાસ 'જેવી આજ્ઞા' એમ મોટી દાવણને
 પ્રણામ કરીને તથા તેની પ્રદક્ષિણ કરીને રાજ-
 મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. બહાર આવીને બરના
 પુત્ર મકરાસે સેનાધ્યક્ષને કહ્યું : 'હે સેનાધ્યક્ષ !
 તું રથ તથા સેનાને સત્વર તૈયાર કરી લાવ.'^{૪-૬}
 મકરાસનું વચન સાંભળી સેનાધ્યક્ષ થોડી વારમાં જ
 રથ તથા સેના સત્ત્વ કરી લાવ્યો.^૭ ત્યારે રથની
 પ્રદક્ષિણ કરીને મકરાસ તેમાં બેઠો અને સારથિને
 કહ્યું : 'હવે તું સત્ત્વર આપણા રથને રણભૂમિમાં
 ઈર્ષ ચાલ.'^૮

પછી મકરાસે સર્વ સૈનિક રાક્ષસોને કહ્યું :
 'હે રાક્ષસો! આજે તમે મારી સરદારી નીચે
 રડીને વાનરોની સાથે યુદ્ધ કરો.'^૯ મહાતમા રાવણ-
 રાયની આજ્ઞા થવાથી આજે હું યુદ્ધમાં રામ-
 લક્ષ્મણને હણવા બહિષ્કૃત છું.^{૧૦} હે ત્રિશૂલચર !
 આજે હું સારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રામ-લક્ષ્મણ
 તથા સુગ્રીવ આદિ સઘળા વાનરોનો સંહાર
 કરીશ^{૧૧} અને અગ્નિ જેમ સૂકાં કાષ્ટને બાળી નાખે.
 તેમ હું મારા ત્રિશૂળના પ્રહારથી વાનરનેનાને
 વિનાશ કરી નાખીશ.'

મકરાસનું વચન સાંભળી રિયરચિત્ત ધર્યેલા,
 નાના પ્રકારનાં આયુધવાળા, અત્યંત બળવાળા,
 ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા, ફર સ્વભાવવાળા, તીક્ષ્ણ
 દાદોવાળા, પીળાં નેત્રવાળા, છટા કેશવાળા, બિંદા-
 મણા રૂપવાળા. હરનીની પેઠે ગર્જતા અને મોટી
 કાયાવાળા રાક્ષસો બરના પુત્ર મકરાસને વીંટાઈ
 વળી પૃથ્વીને ટપાવતા હર્ષસેન્દ્ર રણભૂમિ પ્રત્યે
 જવા લાગ્યા.^{૧૨-૧૪} એ વેળા મેનરૂપી દમરો
 શંખ તથા બેરીઓના નાદ થવા લાગ્યા અને
 રાક્ષસોની ગર્જન એ તથા ખસા ધાબરવાના મોટા
 શબ્દ સંભળાવા લાગ્યા.^{૧૫} એ સમયે મકરાસના
 સારથિના હાથમાંથી એકાએક આયુધ પડી ગઈ.

તેમ જ દેવયોગથી તેના રથ ઉપરનો ધ્વજ લાંગી પડ્યો. ૧૭ તેના અરવો પશુ આંસુભર્યા સુખવાળા તથા દીન સરખા થઈ ગયા અને ચાલતાં ચાલતાં અપહાઈ પડવા લાગ્યા. ૧૮ વળી એ સમયે અત્યંત ભયંકર અને ધૂળવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો. એવાં ઘણાં અપશુકન થવા છતાં તેને નહિ ગંભીરતા મકરાક્ષ સર્વ રાક્ષસો સહિત રામ-લક્ષ્મણની સાથે જવા લાગ્યો. ૧૯, ૨૦ મેઘ, હાથી અને મહિષના જેવા સ્થામ વર્ણવાળા, યુદ્ધમાં ગદા તથા તરવાર વગેરે આયુધોથી અનેક વાર ઘવાયેલા અને સંગ્રામમાં કુશળ એવા રાક્ષસો ‘હું વાનરોને મારીશ, હું વાનરોને હણીશ,’ એમ ઘોસતા રણભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા. ૨૧

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિખૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૭૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૮ મો

જૂના વેરની યાદ-રામચંદ્રના

હાથે મકરાક્ષનો વધ

નિર્ગતં મકરાક્ષં તે દુષ્ટવા વાનરપુંગવાઃ ।

આપ્ત્ય સહસા સર્વે યોદ્ધકામા દ્યવસ્થિતાઃ ॥૧॥

સેના સહિત મકરાક્ષને આપેલો ભેઈ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા વાનરો એકાએક દૂદીને તેની સાથે હોઝ્યા; ૧ એટલે બેનરને રામાય કરે એવું દેવ-દાનવ સરખું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. વાનરો તથા રાક્ષસો વૃક્ષો, પર્વતોશિખરો તથા ત્રિશૂળ, ગદા અને પરિઘ વગેરે આયુધોથી સામસામા પ્રહાર કરવા લાગ્યા. રાક્ષસો શકિત, તરવાર, ગદા, ભાલાં, તોમર, પરિઘ, પદ્મશ, શિંદિપાલ, ખાણ, પાશ, સુફળ, કંઠ અને બીજાં પશુ અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વડે કપિઓને ચોમેરથી હણવા લાગ્યા. ૨-૫ મકરાક્ષનાં તીક્ષ્ણ ખાણો વાગવાથી પીડિત થયેલા વાનરો ભયભીત તથા ઉદ્વેગગ્રસ્ત થઈ કંઈ દિશામાં નાસવા લાગ્યા. વાનરસેનામાં લગાણુ પડેલું ભેઈને પોતાનો વિજય થયો માની રાક્ષસો સિંહની માફક ગજના કરવા લાગ્યા. ૬, ૭ વાનરોને ચોમેર નાસભાગ કરતા ભેઈને રામચંદ્રે અનેક ખાણો વરસાવી રાક્ષસોને વાનરો પર ધસી

આવતા અટકાવ્યા. રામચંદ્રનું પરાક્રમ ભેઈને કોપાશિથી વ્યાપ થયેલા મકરાક્ષે કહ્યું : ૮

‘હે રામ ! તું બિલો રહે, મારી સાથે તારે યુદ્ધ કરવું પડશે. આજે હું મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં ખાણો વડે તને પ્રાણરહિત કરીશ. અલ્યા રામ ! તે કંઠકારણ્યમાં મારા પિતાને માર્યો છે, ત્યારથી તારું એ ભયંકર કર્મ સંભારીને મારો કોષ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. હે રાઘવ ! તે મારા પિતાને માર્યો તે વેળા તું કંઠકવનમાં મારી દષ્ટિએ પડ્યો નહોતો; એથી જ હે દુરાત્મા ! મારાં અંગેજ્ય કોપાશિમાં બળી રહ્યાં છે. ૧૦-૧૨ ઘણું સારું થયું કે આજે તું મારી નજરે પડ્યો છે ! હવે મારો કોપાશિ શાંત થશે. જેમ હરિણ પોતાની મેળે જ ભૂખ્યા સિંહની આગળ બંધ, તેમ આજે તું પોતાની મેળે જ મારી આગળ આવી બિલો છે ! ૧૩ આજે મારાં ખાણોથી હણાઈને તું ધમ્મલોકમાં જઈશ અને પૂર્વે તે જે એ શૂરવીરોને માર્યાં છે, તેઓની સાથે વસીશ. હે રામ ! બહુ કહેવાની કાંઈ પશુ જરૂર નથી, માત્ર મારા બે બોલ સાંભળ. આજે સર્વ લોકો આપણા બેઠનું યુદ્ધ બોધે, માટે અસ્ત્રયુદ્ધ, ગદાયુદ્ધ અને ત્રણે બાહુયુદ્ધમાંથી તને જે પ્રિય હોય, જેનો તને મહાવરો હોય, તે પ્રમાણે તું મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૧૪-૧૬

બહુબોલા મકરાક્ષનાં વચન સાંભળી રામચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું : ૧૭ ‘હે મકરાક્ષ ! તું અયોગ્ય અને મિથ્યા બઠબઠાટ શા માટે કરે છે ? સંગ્રામમાં યુદ્ધ કયાં સિવાય માત્ર વાણીના બળ વડે જ કાંઈ છતી જવાતું નથી. ૧૮ મેં કંઠકારણ્યમાં ચોદ હજાર રાક્ષસો સહિત તારા પિતાને તથા દૂષણ અને ત્રિશિરને મારેલા છે, તેવો જ રીતે હે પાપી ! આજે હું તને મારીશ. તીક્ષ્ણ ચાંચ તથા નખવાળા ગૂંધ્ર અને શિયાળવાં વગેરે પ્રાણીઓ તારું માંસ ખાઈને આજે વૃત્ત થશે. ૧૯

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી મહાબળવાન મકરાક્ષે અસંખ્ય ખાણોની વૃદ્ધિ કરી; ૨૦ પરંતુ રામચંદ્રે પોતાનાં તીક્ષ્ણ ખાણો વડે તેની બાહુ-વૃદ્ધિને છિન્નભિન્ન કરી નાખી અને મકરાક્ષનાં

સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં બાણો કપાઈને ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં.^{૨૧,૨૨} એ વેળા ખરપુત્ર મકરાક્ષ અને દશરથનંદન રામચંદ્રનું બચકર યુદ્ધે બંધ્યુ. એકબીજાના ધનુષ્યમાંથી છૂટતાં બાણોનો તથા આકાશમાં થતી ચેદગજના જેવી પ્રત્યંચાનો શબ્દ આખી રણભૂમિમાં સંભળાવા લાગ્યો. એ સમયે રામ અને મકરાક્ષનું યુદ્ધે ભવાની ઇચ્છાથી દેવો, અંધવો, દાનવો, કિન્નરો અને ઉરગો અંતરિક્ષમાં આવી ઊભા રહ્યા. પરસ્પર પ્રહાર થવાથી રામ અને મકરાક્ષનાં બળ તથા ઉત્સાહ દ્વિચ્છિત બનવા પામતાં હતાં અને તેઓ એકબીજાથી વધી જઈને પરાક્રમ દાખવતા હતા. રામચંદ્રનાં બાણોને મકરાક્ષ પોતાનાં બાણોથી કાપી નાખતો હતો, ત્યારે રામચંદ્ર પણ પોતાનાં બાણોથી તેનાં બાણોનાં સેંકડો ટુકડા કરી નાખતા હતા. એ વેળા દશે દિશાઓ તથા પૃથ્વી બાણોથી છવાઈ ગઈ અને સર્વત્ર અંધકાર સરખું થઈ રહ્યું.^{૨૩-૨૮} પછી ક્રોધાયમાન થયેલા રઘુવીરે એક બાણ મૂકી મકરાક્ષનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું; આઠ બાણ વડે તેના સારણિને વીંધી નાખ્યો^{૨૯} અને બીજાં કેટલાંક બાણો વડે તેના અધને હણીને રથ ભાંગી નાખ્યો. ત્યારે રથરહિત થયેલો મકરાક્ષ હાથમાં ત્રિશુળ લઈ પૃથ્વી પર ઊભો રહ્યો. પ્રલયાગ્નિ સરખી કાંતિવાળું તેનું ત્રિશુળ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપભવે એવું હતું.^{૩૦,૩૧} બીજાઓને મહાકંઠે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું એ ત્રિશુળ તેને મહાદેવજી પાસેથી મળ્યું હતું અને તે બળે બીજું સંહારાત્ર જ હોય એમ ઝળહળી રહ્યું હતું.^{૩૨} એ ત્રિશુળે એઈને અંતરિક્ષમાં ઊભેલા દેવો ભય યાત્રી નાસણાગ કરવા લાગ્યા. મકરાક્ષે એ પ્રભવ-હિત ત્રિશુળને ખૂબ ફેરવીને ક્રોધથી રામચંદ્ર ઉપર છૂટું નાખ્યું. મકરાક્ષના હાથમાંથી છૂટેલા અને અને શુદ્ધ સુવર્ણથી મહેલા ત્રિશુળને આવૃત્તું એઈને રઘુવીરે તેને ચાર બાણો વડે છેદી નાખ્યું; એટલે જેમ ચોટી ઉઠ્યા પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે ત્રિશુળ છિન્નભિન્ન થઈને પૃથ્વી પર ઝડપ્યું. ત્રિશુળને કપાઈ પડેલું એઈ આકાશચારી પ્રાણીઓ જ-

જ્યકાર કરવા લાગ્યાં.^{૩૩-૩૪}

પોતાનું ત્રિશુળ વ્યથે ગયું એ એઈને કોપેલો મકરાક્ષ મૂઠી વાળી ‘ઊભો રહે, ઊભો રહે,’ એમ બોલતો રામચંદ્ર સામે દોડ્યો. મકરાક્ષને ધસી આવતો એઈને રામચંદ્રે ધનુષ્ય પર અગ્ન્યાત્ર બાણ સંધી તેના પર મૂક્યું.^{૩૭,૩૮} એ બાણોને પ્રહાર થતાં જ મકરાક્ષનું હૃદય ચિરાઈ ગયું અને તે ગતપ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૩૯}

પ્રથમથી જ રામચંદ્રનાં બાણોથી ત્રાસેલા રાક્ષસો મકરાક્ષને રણમાં પડેલો ભોતાં જ જીવ લઈને લોકા તરફ નાસી ગયા.^{૪૦} વજ્રથી હણાઈ પડેલા પર્વતની પેઠે ખરના પુત્ર મકરાક્ષને રામબાણથી હણાઈ ગયેલો એઈ સર્વ દેવો હર્ષ પામ્યા.^{૪૧} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધાંકમાં ૭૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ.

ઇર્દ્રજિતનો વધ

સર્ગ ૮૦ મો

ઇર્દ્રજિતનું યુદ્ધે ચરણું

મકરાક્ષે હત્તં ક્રૂત્વા રાવણઃ સમિતિજ્ઞયઃ ।

રોષેણ મહત્તવિષ્ટો દન્તાન્કટખટાચ્ચ ॥ ૧ ॥

મકરાક્ષ રણમાં હણાયો એ સાંભળી રાવણ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને ‘હવે શું કરવું ?’ તેનો વિચાર કરતાં હાંત કંકડાવીને ઇર્દ્રજિત પ્રતિ બોલ્યો :^{૧,૨} ‘હે વીર ! તું સૌથી અધિક બળવાન છે; માટે યુદ્ધે ચઢ અને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે દૃશ્ય કિંવા અદૃશ્ય રહીને રામ-લક્ષ્મણનો સંહાર કર.’^૩ અપ્રતિમ પરાક્રમવાળા ઇર્દ્રને પણ તે સંયામમાં જીતેલો છે, તો શું બે મનુષ્યો—રામ-લક્ષ્મણને તું નહિ મારી શકે ?^૪

રાવણની આજ્ઞા થતાં ઇર્દ્રજિત તુરંત જ રાજલવનમાંથી નીકળી યજ્ઞભૂમિમાં ગયો અને વિધિપૂર્વક હવનક્રિયા કરવા મંડ્યો.^૫ ઇર્દ્રજિતને સહાય કરવા અર્થે રાતાં વજ્ર ધારણ કરનારી કેટલીક રાક્ષસીઓ ઉતાવળે ત્યાં આવી અને યજ્ઞ સામગ્રી તૈયાર કરવા લાગી.^૬ એ વેળા ઇર્દ્રજિતે

દહ્મ પાથરવાને બદલે શસ્ત્ર પાથર્યાં, બહેડાંની સમિધ તૈયાર કરી, રાતાં વસ્ત્ર પહેધ્યાં અને લોહાનો સ્તંભ ગ્રહણ કર્યો.^૭ અગ્નિની ચોથેર શસ્ત્રા-શ્ચોત્ત આગ્રહાદાન કરી તેણે સ્થામવણુંના બકરાને છાવતો પકડી અગ્નિમાં હોમ્યો.^૮ એ આહુતિ પડતાં જ પ્રભવલિત અગ્નિમાં વિજયદશક ચિહ્ન દેખાયાં.^૯ સુવણું સરખી કાંતિવાળા અગ્નિએ ભડભડાટ સળગીને દક્ષિણાવર્તી જવાળાથી હુત-દ્રવ્યને ગ્રહણ કર્યું.^{૧૦}

એ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરી દેવ, દાનવ તથા રાક્ષસોને તૃપ્ત કરી ઇદ્રજિત અગ્રોચર ઘર્ષ શકે એવા રથમાં બેઠો.^{૧૧} ચાર અશ્વો બેઠેલા ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો અને સુસજ્જિત ધતુબ્યબાણ ધારણ કરેલો ઇદ્રજિત એ વેળા અત્યંત શોભતો હતો.^{૧૨} સુવણુંથી મટેલો દેદીપ્યમાન કાંતિવાળો તેનો રથ પણ આલેખેલાં મૃગ, અર્ધઅંદ્ર તેમ જ પૂર્ણચંદ્રની આકૃતિઓથી ઘણો જ શોભતો હતો.^{૧૩} પ્રભવલિત અગ્નિ સમાન કાંતિવાળો અને વેદ્યથી અલકૃત કરેલો તેના રથનો ધ્વજ ચોટા સુવણું-કળશોથી શોભી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે સૂર્ય સમાન રથ તથા બ્રહ્માસ્ત્રથી સુરક્ષિત અનેલો મહાભગવાન ઇદ્રજિત શત્રુઓને અજેય ઘર્ષ પચ્યો.^{૧૪, ૧૫} પછી સંગ્રામમાં જય પ્રાપ્ત કરનારા ઇદ્રજિતે લંકામાંથી બહાર નીકળી રાક્ષસો પ્રત્યે જણું : ‘રામ અને લક્ષ્મણ કે જેઓ મિથ્યા વનવાસમાં નીકળેલા છે, તેમને મારીને હું આજે મારા પિતાના યથાની વૃદ્ધિ કરીશ.’^{૧૬, ૧૭} આજે રામ-લક્ષ્મણનો નાશ કરીને હું આખી પૃથ્વીને વાનરરહિત કરી મૂકીશ અને મારા પિતાની પ્રીતિ સંપાદન કરીશ.’ એટલું કહીને તે અતર્ધાન થયો.

રાવણની આજ્ઞાથી પ્રેરાયેલો અને તીક્ષ્ણ બાણ ધારણ કરનારો ઇદ્રજિત રણભૂમિમાં આવીને વાનરસેનાની મધ્યે ઊભેલા, અસંખ્ય બાણો મૂકનારા અને ત્રણ ફણાવાળા સર્પની જેમ શોભતા રામ-લક્ષ્મણને જોવા લાગ્યો.^{૧૮-૨૦} ‘રામ-લક્ષ્મણ તે આ જ છે’ એવો વિચાર કરીને ઇદ્રજિતે ધતુબ્ય સજ્જ કર્યું અને ચોથ જેમ જળાની વૃદ્ધિ કરે, તેમ બાણવૃદ્ધિ કરીને દશે દિશાઓને છાઈ નાખી. આકાશમાં ગતિ

કરનારા, રથમાં બેઠેલા અને અદૃશ્ય રહેલા ઇદ્ર-જિતે તીક્ષ્ણ બાણોથી રામ-લક્ષ્મણને વીંધી નાખ્યા. ઇદ્રજિતનાં બાણોથી ઘેરાયેલા રામ-લક્ષ્મણે પણ પોતાના ધતુબ્ય ઉપર દિવ્ય અસ્ત્ર સાંધીને અસંખ્ય બાણો મૂકી આકાશને છાઈ દીધું; પણ સૂર્ય સરણું પ્રકાશિત એકે બાણ ઇદ્રજિતને વાગ્યું નહિ.

પછી ઇદ્રજિતે માયાબળ વડે ધુમ્મસા જેવા અંધકારથી આકાશ છાઈ નાખ્યું અને ધુમ્મસથી દશે દિશાઓને ઢાંકી દીધી. આકાશમાં વિચરતા ઇદ્રજિતના ધતુબ્યની અત્યંત શબ્દ કે તેના રથનો ગડગડાટ કોઈના સાંભળવામાં આવતો ન હતો તેમ જ તેનું ચિહ્ન પણ જોવામાં આવતું ન હતું.^{૨૧-૨૬} જ્યારે સર્વત્ર ગાદ અંધકાર વ્યાપી ગયો, ત્યારે મહાબાહુ ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણ ઉપર શિલાઓની વૃદ્ધિ સરખી બાણવૃદ્ધિ કરવા માંડી; તથા વરદાનમાં મળેલાં ભયંકર અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેમનાં સઘળાં અંગો વીંધી નાખ્યાં. વરસાદની ધારાઓથી ઢંકાયેલા પર્વતની જેમ ઇદ્રજિતનાં બાણોથી ઢંકાયેલા રામ-લક્ષ્મણ પણ અંતરિક્ષમાં તેના પ્રત્યે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા લાગ્યા. એ વેળા સુંદર પીંછાવાળાં રામ-લક્ષ્મણનાં બાણો આકાશમાં રહેલા ઇદ્રજિતને વીંધીને રુધિરથી ખરડાઈ પાછાં પૃથ્વી પર પડતાં હતાં.^{૨૭-૩૦} ઇદ્રજિતની બાણવૃદ્ધિથી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયેલા રામ-લક્ષ્મણ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેનાં બાણોને કાપી નાખતા હતા અને જે જે દિશા તરફથી બાણો આવતાં હતાં, તે તે દિશા તરફ તેઓ બાણો ફેંકતા હતા.^{૩૧-૩૨} પરંતુ અતિરથી ઇદ્રજિત પોતાના રથને ચોથેર ઢોકાવતો હતો, એટલે રામ-લક્ષ્મણનાં બાણો તેને વાગતાં ન હતાં. સુવણું પૂર્ણવાળાં ઇદ્રજિતનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધાયેલા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને લાઈ પ્રકુલિત થયેલા આજરાના વૃક્ષ જેવા શોભતા હતા. જેમ વાદળમાં ઢંકાયેલા સૂર્યની ગતિ કે કાંતિ જોવામાં આવતી નથી, તેમ અદૃશ્ય રહેલા ઇદ્રજિતની ગતિ, રૂપ, ધતુબ્ય, રથ કે બાણ એમાંનું કશુંયે દેખાતું ન હતું. ઇદ્રજિતનાં બાણોથી વીંધાયેલા સેંકડો વાનરો ગત-

આણુ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. ૩૩-૩૪

પછી કોધ પામેલાં મહાત્મા લક્ષ્મણે રણવીરને કહ્યું : ‘હે આર્થ ! હવે હું સઘળા રાક્ષસોના વધ કરવા માટે બ્રહ્માન્ન મૂકું છું.’ ૩૭

ભારે રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે ભાઈ ! એક ઇંદ્રજિત માટે પૃથ્વી પરના બધા રાક્ષસોને હણવા એ યોગ્ય નથી. ૩૮ વળી હે લક્ષ્મણ ! સામે રહી યુદ્ધ નહિ કરનારા, છુપાઈ રહેલા, હાથ ભેડી શરણે આવેલા, નાસી જતા તેમજ મદમત્ત થયેલા શત્રુને હણવો એ યોગ્ય નથી. ૩૯ હે મહાબાહુ ! મેં ઇંદ્રજિતના વધનો ખરે ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે, જેથી હવે આપણે તેનો સત્વર નાશ કરી શકીશું. આપણે હંમણા મોટા વેગવાળાં અને સર્વ સરખાં જેરી બાણો મૂકીશું, જે સાધાબળથી અંતધોન થયેલા નીચ રાક્ષસ ઇંદ્રજિતને શોધીને મારશે. જો એ ક્રુદ્ધાત્મા ઇંદ્રજિત વાનરોના ભોવામાં આવશે, તો પછી તે છવતો જનારો જ નથી. ઇંદ્રજિત પાતાળમાં, સ્વર્ગમાં, અંતરિક્ષમાં કે રક્ષાતળમાં ગમે ત્યાં સંતારાં પેસશે તોપણ મારાં બાણોથી દગ્ધ થઈ તે અવશ્ય પૃથ્વી પર પડશે જ પડશે.’

એ પ્રમાણે અર્થભર્યાં વચન કહીને વાનર-એકોથી વીંટાયેલા રામચંદ્રે ફૂર કંઈવાળા ઇંદ્રજિતના વધ માટે વિચાર કરવા લાગ્યા. ૪૦-૪૩

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુસ્માંદમાં ૮૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૧ મો

ઇંદ્રજિતની કપટબળ-રણભૂમિ પર માયાવી (કૃત્રિમ) સીતાનો વધ

વિદ્વાય તુ મનસ્સ્વય રાઘવસ્ય મહાત્મનઃ ।
સ નિવૃત્ત્યાહવાત્સમાન્નવિવેશં પુરં તતઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રણવીરનો અભિપ્રાય બાણવામાં આવતાં તરત જ ઇંદ્રજિત યુદ્ધ પડતું મૂકી ભયને લીધે લંકામાં પાછો ગયો; ૧ પરંતુ પોતાના બળવાન સૈનિકોનો વધ સાભરી આવવાથી તેને યુગ્મ અતિશય કોધ ચડ્યો અને તેનાં નેત્ર લાલ-ચોળ થઈ ગયા. પછી દેવોને હુઝા આપનારો મહા-

પરાક્રમી ઇંદ્રજિત અનેક રાક્ષસોને સાથે લઈ લંકાના પશ્ચિમ દરવાજેથી યુગ્મ કંપવા નીકળ્યો; પણ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને યુદ્ધ માટે સબળ થઈ બિભેલા બેઈ તેણે એક માયા રચી. ૨-૪ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ઇંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણાદિને મોહિત કરવા માટે માયાથી એક બીજી સીતા બનાવી, તેને પોતાના રથમાં બેસાડી અને સર્વ વાનરોના દેખતાં તેનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કરી રણભૂમિ તરફ આવ્યો.

ઇંદ્રજિતને આવતો બેઈને કોપાયમાન થયેલા સઘળા વાનરો યુદ્ધ કરવા માટે શિલાઓ વગેરે ગ્રહણ કરી તેની સામે દોડ્યા. એ સમયે વાનર-શ્રેષ્ઠ હનુમાન ઘણું જ મોટું એક પર્વતશિખર ઉપાડી સૌની આગળ દોડ્યો; ૫-૮ પરંતુ ઇંદ્રજિતની પાસે જતાં જ તેણે આનંદ વિનાની, એક વેણીને ધારણ કરનારી, દીન થઈ ગયેલી, ઉપવાસ કરવાથી કૃશ શરીરવાળી, ફાટેલા એક વસ્ત્રવાળી, રનાનાદિ સંસ્કારથી રહિત અને ધૂળ તથા મેલથી વ્યાપ્ત છતાં કાતિયુક્ત સ્ત્રીના સરખી બહુતી સીતાને ઇંદ્રજિતના રથમાં બેઠેલી લીધી. પોતે થોડો સમય પહેલાં જ સીતાને બેથેલાં હોવાથી ‘આ જનક નંદિની સીતા જ છે,’ એમ માની હનુમાન થોડીક વાર બેઈ જ રહ્યો. ઇંદ્રજિતના રથમાં બેઠેલી, આનંદરહિત અને દીન આકૃતિવાળી સીતાને બેઈ તેને ચિંતા થઈ; ૯-૧૨ ‘અરે, આ દુષ્ટ રાક્ષસે શું કરવા ધાધું હશે ?’ પછી કપિવર હનુમાન સર્વ વાનરો સહિત ઇંદ્રજિત પર ધસી ગયો. કપિ-દળને પોતાના પર આવતું બેઈને કોપાયમાન થયેલા ઇંદ્રજિતે આનમાંથી તરવાર જોયું કાઢીને સીતાનો ચોટલો પકડ્યો અને વાનરો દેખે એવી રીતે સીતાને મારવા લાગ્યો. એ વેળા રથમાં બેઠેલી કૃત્રિમ-માયાવી સીતા પણ ‘હા રામ ! હા રામ !’ એવો આકોશ કરવા લાગી. ૧૩-૧૫ સીતાનો ચોટલો પકડેલો બેઈને હનુમાન ગળગળે થઈ ગયો અને તેનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. સુદર અંગ-વાળી રામની પ્રિયા સીતાને આવી અવસ્થામાં બેઈને કપિવર હનુમાને કોધપૂર્વક ઇંદ્રજિતને કઠોર

વાક્યો કહેવા માંડ્યાં : 'હે હરાત્મન ! તે' પોતાના જ વિનાશ માટે સીતાના કૈશ પકડ્યા છે ! જોકે તું બ્રહ્મર્ષિના કુળને વિષે ઉત્પન્ન થયો છે, તોપણ છેવટે તારો જન્મ તો રાક્ષસી યોનિમાં જ છે ને ? એ કારણથી જ તારી આવી નીચ મતિ થઈ છે. હે પાપી આચરણવાળા ! તને ધિક્કાર છે. હે નૃપાંસ ! હે અનાથ ! હે ક્રુદ્ધ ! હે હરાચરણી ! હે નિલંબ ! આવું અનાથ સરખું કાર્ય કરતાં તને લાજ કેમ આવતી નથી ? હે નિર્દય ! પોતાના પિતાના ઘરથી, સાસરામાંથી અને રામચંદ્રથી વિખૂટાં પડેલાં સીતાએ તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે જેથી તું એમને મારવા તૈયાર થયો છે ? અરે ઇંદ્રજિત ! તું યાદ રાખજે કે સીતાને હણ્યા પછી તું ક્ષણવાર પણ જીવતો રહેવાનો નથી. આજે તારું આયુષ્ય મારા હાથમાં જ છે; માટે હું તારો વધ કરીશ. તારાં કર્મ જોતાં તો તારો વધ થવો જ યોગ્ય છે. ચોરી વગેરે અધમ કૃત્ય કરનારા પુરુષો પણ જે ગતિને ધિક્કારે છે, તે ગતિની પ્રાપ્તિ ઓહત્યારા-ઓને થાય છે. હે પાપી ! આજે તું પણ મરણ પામીને તે હઃઅર્પ ગતિને પામીશ.'

એ પ્રમાણે કહીને શિલા અને વૃક્ષો લઈ આવેલા વાનરો સહિત હંતુમાને કોષલેર ઇંદ્રજિત ઉપર ધસારો કર્યો.^{૧૬-૨૩} અત્યંત બળવાળા વાનર-સૈન્યને આવતું જોઈ ઇંદ્રજિતે પોતાની સેના દ્વારા તેને અટકાવ્યું.^{૨૪} પછી હજારો બાણો વડે કપિ-સેનાને પીડિત કરીને હંતુમાન પ્રત્યે કહ્યું :^{૨૫} 'હે હંતુમાન ! તું, સુગ્રીવ અને રામ-લક્ષ્મણ જે સીતાને અર્થે અહીં સુધી આવ્યા છે, તે સીતાનો હું તારા દેખતાં આજે જ વધ કરું છું'.^{૨૬} હે વાનર ! આ સીતાને માર્યા પછી હું રામને, લક્ષ્મણને, સુગ્રીવને, તને તેમ જ મારા કાકા અનાથ વિભીષણને પણ હણીશ.^{૨૭} હે વાનર ! સીતાને હણવી યોગ્ય નથી એમ તું કહે છે તે યથાર્થ છે; પરંતુ જે કાર્ય કરવાથી શત્રુને પીડા થાય તેમ હોય, તે કાર્ય તો અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. 'એટલું કહી ઇંદ્રજિતે રુદન કરતી માયાવી-કૃત્રિમ સીતા ઉપર પોતાની તીક્ષ્ણ તરવારનો ઘા કર્યો.^{૨૮, ૨૯} ત્યારે

તુરત જ એ તલવાર યજ્ઞોપવીતની પેઠે ઊતરી ગઈ અને સુંદર સ્વરૂપવાળી કૃત્રિમ સીતા કપાઈને પૃથ્વી પર પડી.^{૩૦} પછી ઇંદ્રજિતે હંતુમાનને કહ્યું : 'હે કપિ ! જો, મેં તારા રામની પ્રિયા સીતાને આજે તારા દેખતાં કાપી નાખી છે. હવે તમે સૌ જે પરિશ્રમ કરશો તે મિથ્યા જ છે'.^{૩૧}

એ પ્રમાણે માયામયી સીતાનો વધ કરીને ઇંદ્રજિત હર્ષિત થયો અને પોતાના રથમાં બેસી ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૩૨} રથમાં બેઠેલા અને પહોળું સુખ કરીને ગર્જતા ઇંદ્રજિતની મોટી ગર્જનાઓને સાંભળતાં જ સર્વ વાનરો ચંચળી ગયાં.^{૩૩} સીતાનો વધ કરીને પ્રસન્ન થયેલા હંતુમતિ ઇંદ્રજિતને જોઈને ખેદ પામેલા વાનરો નાસવા લાગ્યા.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુનિર્મલજીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૨ મો

વાનરો અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ-હંતુમાન-ઇંદ્રજિતનું રણભૂમિમાંથી પાછા વળવું

શ્રુત્વા તં મીમનિર્હૃદં શક્ષાશનિસમસ્વનમ્ ।

વીક્ષમાણા વિશઃ સર્વા હ્રુદુહુર્વાનરા મૃગમ્ ॥ ૧ ॥

વીજળીના કંઠાકા જેવી ઇંદ્રજિતની ભયંકર ગર્જના સાંભળી ચોમેર દીધે કરતા વાનરો જેમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા.^૧ ત્યારે ઊતરી ગયેલા સુખવાળા, ત્રાસને લીધે ઠીન થયેલા અને પૃથક્ પૃથક્ વેરાઈ જતા વાનરોને હંતુમાન કહેવા લાગ્યા : 'હે વાનરો ! યુદ્ધના ઉત્સાહથી રહિત થઈ તમે આજે વીલે મોઢે આમ કેમ નાસો છો ? અરે, આજે તમારું શૌર્ય ક્યાં ગયું ? ચાલો, હું તમારી આગળ ચાઉં છું. તમે સૌ મારી પાછળ આવો.'

યુદ્ધમાન હંતુમાનનાં વચન સાંભળી વેગમાં આવેલા વાનરો કોષે લારાઈને વૃક્ષો અને પર્વત શિખરો લઈ ને ગર્જના કરતા હંતુમાનને આગળ કરી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા. વાનરોથી વીંટા પેડો અને કાલાંતક તથા યમરાજ સરખો કપિવર હંતુમાન પ્રબલિત અગ્નિ જેમ વનને બાળે, તેમ શત્રુસેનાને, હણવા લાગ્યો.^{૨-૭} શેક તથા કોષથી વ્યાપ્ત થયેલા હંતુમાને એક મોટી શિલા

ઉપાસીને ઇદ્રજિતના રથ ઉપર નાખી; પરંતુ ઇદ્ર-
જિતના સારથિએ અધોની લગામ ખેંચીને રથને
પાછો હઠાવી લીધો, જેથી તે શિલા રથ, સારથિ
કે ઇદ્રજિતને નહિ વાગતાં વ્યર્થ ગઈ અને પૃથ્વી
પર પડી. ૮-૧૦ તે શિલા પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે તેની
નીચે ઘણા રાક્ષસો ચગદાઈ મૂઆ અને રાક્ષસ-
સેનામાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો, પછી પ્રૌઢ કાયાવાળા
હબરો વાનરો મોટાં વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો
લઈને ઇદ્રજિત ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેઓએ
વૃક્ષો તથા શિખરોની વૃદ્ધ કરીને ઇદ્રજિતને
અકળાવી નાખ્યો. ૧૧-૧૩ એ વેળા વાનરો અત્યંત
શૂરમા આવીને રાક્ષસોના સંહાર કરવા લાગ્યા.
ભયંકર રૂપવાળા હબરો રાક્ષસો વાનરોના પ્રહાર-
થી હણધારેને પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા.
પોતાની સેનાને પીડિત થયેલી જોઈને ઇદ્રજિત
ઘનુષ્ઠ ઉપાસી વાનરો સામે ધાવ્યો અને અનેક
આણે મૂકીને ઘણા વાનરોના સંહાર કરવા લાગ્યો.
દંઢ પરાક્રમવાળો ઇદ્રજિત ત્રિશૂળ, તલવાર, વજ્ર,
પદ્ધિ, લાલા અને મુદ્ગાર વગેરે આયુધોથી વાનરો-
ને હણતો હતો; તેમ જ વાનરો પણ વૃક્ષાદિના
પ્રહારથી રાક્ષસોને મારતા હતા. ૧૪-૧૭ મહાબળ-
વાન હનુમાન મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષો, પર્વતો તથા
શિલાઓથી ભયંકર કર્મવાળા રાક્ષસોને સંહારતો
હતો. ૧૮ પોતાના પરાક્રમ-બળ વડે રાક્ષસોનાને
પાછી હઠાવી કપિવર હનુમાને વાનરોને કહ્યું :
“હે વાનરો! હવે આપણે આ રાક્ષસોનાને છતવા-
ની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી; કેમ કે સઘળી
આજીબગી ગઈ છે, માટે પાછા વળો. સીતા
પ્રાપ્ત કરવારૂપી રામચંદ્રનું પ્રિય કાર્ય કરવા માટે
આપણે આપણા પ્રાણોની પણ દરકાર રાખ્યા વિના
યુદ્ધ કરીએ છીએ; પરંતુ જનકનંદિની સીતાનો
તો આજે આ પાપી ઇદ્રજિતે વધ કર્યો છે. હવે
આલો, આપણે આ સઘળું વૃત્તાંત રામચંદ્ર તથા
સુગ્રીવને નિવેદન કરીએ અને પછી તેઓ આજ્ઞા
કરે તેમ કરીએ. ૧૯-૨૧ એ પ્રમાણે કહી સર્વ વાનરો-
ને યુદ્ધ કરતા અટકાવી કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન સૌની
સાથે રામચંદ્ર પાસે આવ્યો, ત્યારે દુષ્ટાત્મા ઇદ્ર-

જિત પણ યુદ્ધમાંથી પાછો વળ્યો અને હવન કરવાની
ઇચ્છાથી નિકુંભિલાના મંદિર આગળ ગયો. ૨૨, ૨૩
ત્યાં તેણે યજ્ઞભૂમિમાં કુંડ બનાવી અગ્નિનું સ્થાપન
કર્યું અને પછી આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. ઇદ્ર-
જિતે જ્યારે હૃતદ્રવ્ય હોમવા માંડ્યું, ત્યારે રુધિર-
નુ ભક્ષણ કરનાર અગ્નિ અત્યંત પ્રભવલિત થયો.
એ વેળા રુધિરની આહુતિથી અત્યંત તૃપ્ત થઈ
ભડભડાટ સળગતો અગ્નિ સંધ્યાકાળના સૂર્ય સરખો
દેખાતો હતો.

વિધિને બાબુનારો ઇદ્રજિત રાક્ષસો સુખને
અર્થે જ્યારે વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરવા
લાગ્યો, ત્યારે યુદ્ધસંમથની નીતિ-અનીતિને બાબુ-
નારા સઘળા રાક્ષસો તે જોવા માટે ત્યાં આવી
બેસા રહ્યા. ૨૪-૨૭
ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુંદરકાંડમાં ૮૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ.

સર્ગ ૮૩ મો

શોકમૂર્ચિત રામચંદ્ર પ્રતિ વિકળ થયેલા

લક્ષ્મણનાં વચનો અને આશ્વાસન

રાઘવશ્ચાપિ વિપુલં તં રાક્ષસવૃત્તિક્ષામ્ ।

શ્રુત્વા સંધ્યામનિર્ધોર્વં જામ્બવન્તમુવાચ હ ॥ ૧ ॥

આ તરફ સંગ્રામમાં રાક્ષસ અને વાનરોની
મોટી ગજના સાંભળીને રામચંદ્રે બંબવાનને
કહ્યું : ૧ ‘ સૌમ્ય ! આ વેળા આયુધોનો મોટો
ખડખડાટ સંભળાય છે, એ ઉપરથી મને લાગે
છે કે, સંગ્રામ વિષે હનુમાને અતિ દુષ્કર કાર્ય
કરવા માંડ્યું છે. હે બંબવાન ! તું પોતાનું સૈન્ય
લઈને યુદ્ધ કરતા હનુમાનને સહાય કરવા
ઉતાવળે બા.’

ત્યારે બંબવાન તુરત જ પોતાની સેના
સહિત જ્યાં હનુમાન યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યાં જવા
નીકળ્યો; ૨-૪ પણ થોડુંકે આગળ ચાલતાં જ
સંગ્રામ કરી શ્રમિત થયેલા અને લાંબા શ્વાસ
લેતા વાનરોથી વીંટાયેલા કપિવર હનુમાન તેને
સામે મળ્યો. ૫ મહાયશસ્ત્રી હનુમાન શ્યામ વાદળ
જેવા અને સંજ્ઞ થઈ આવતા બંબવાનના સૈન્યને
પણ પાછું વાળી તેની સાથે સત્વર રામચંદ્રની

પાસે આવ્યો અને ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો :
'હે રામચંદ્ર ! અમે સંશ્રામમાં યુદ્ધ કરતા હતા તે સમયે અમારા દેખતાં જ રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતે આજે રુદન કરતાં સીતાને મારી નાખ્યાં છે. ૧-૮ હે શત્રુદમન ! સીતાની જોવી દશા થયેલી ભેઈ મારું ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું અને મને ઘણો ખેદ થયો, જેથી હું આપને તે વૃત્તાંત મિલેદન કરવા આવ્યો છું.'

'ઇંદ્રજિતે સીતાને મારી નાખ્યાં છે' એવું હેતુમાનવું કથન સાંભળતાં જ એકાએક વ્યાપેલા શોકને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર સંશારહિત થઈ, જેમ કપાયેલા મૂળવાણું વૃક્ષ તટ્ટી પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યા. ૯, ૧૦ દેવ સમાન કાંતિવાળા રઘુવીરને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા ભોતાં જ સઘળા સુખ્ય વાનરો તેમની પાસે દોડી ગયા અને એકાએક મૂળવલિત થઈ આસપાસના પહાડોને ખાળવા લાગેલા અનિવાર્ય અગ્નિને જેમ જળ વડે શાંત કરે, તેમ કમળોના સુગંધવાળું શીતળ જળ છાંટીને રઘુવીરને શાંત કરવા લાગ્યા. એ વેળા અતિશય દુઃખયુક્ત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિવાળા પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રને બન્ને ભ્રાતૃઓથી ભેટીને હેતુ અને અર્થ-યુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા : ૧૧-૧૩ 'હે આર્ય ! તમે નિરંતર શુદ્ધ ધર્મનું જ અનુસરણ કરો છો અને ઇંદ્રિયોનો નિયંત્રક કરો છો, છતાં તમારો પાળેલો તે ધર્મ તમને દુઃખમાંથી ઉગારી શકતો નથી, તો પછી એ ધર્મ નિરંતર જ છે ? ૧૪ વળી સ્થાવર-જંગમ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ દષ્ટિએ પડે છે, તેમ ધર્મ ક્યાંય પણ આપણા ભોવામાં આવતો નથી; માટે ધર્મ છે જ નહિ એમ હું માનું છું. ૧૫ ધર્મોચ્ચરણ કર્યા વિના પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર અને પશુ આદિ જંગમ પ્રાણીઓને સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. એથી હું ધારું છું કે, ધર્મ એ કાંઈ સુખનું મૂળ કારણ નથી. ભો સુખનું કારણ ધર્મ હોય તો તમારા ભોવા ધર્મિયને વિપત્તિ આવવી જ ન ભેઈએ. ૧૬ ભો અધર્મનું

ફળ દુઃખ અને ધર્મનું ફળ સુખ જ હોય, તો રાવણ ભોવા અધર્મીને દુઃખ પડતું ભેઈએ અને તમારા સરખા ધર્મોત્તમાને નિરંતર સુખ જ રહેવું ભેઈએ; પણ આ તો તેથી ઊલટું જ ભોવામાં આવે છે. એટલે કે રાવણને દુઃખ થવું ભેઈએ તેના બદલે સુખ થાય છે અને તમને સુખ રહેવું ભેઈએ તેના બદલે દુઃખ થાય છે. મને લાગે છે કે, ધર્મ અને અધર્મ પરસ્પર વિરોધી અને વિરુદ્ધ ફળ આપનારા છે. ૧૭-૧૮ ધર્મથી સુખની જ પ્રાપ્તિ થાય અને અધર્મથી દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય એવો જ નિયમ હોય, તો રાવણ ભોવા પુરુષોને દુઃખ પ્રાપ્ત થવું ભેઈએ; અને જેઓની અધર્મમાં કદી પણ રુચિ થતી નથી એવા તમ સરખા પુરુષોને સદાકાળ સુખ રહેવું ભેઈએ; પણ તેવું તો ભોવામાં આવતું જ નથી. જેઓ અધર્મી હોય છે તેઓના અર્થ-સુખ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે અને જેઓ ધર્મનિષ્ઠ હોય છે, તેઓને અનેક પ્રકારે કલેશ નડે છે, માટે હું કહું છું કે, ધર્મ અને અધર્મ એ બન્ને વિપરીત ફળ આપનારા અને નિરંતર છે. ૨૦, ૨૧ હે રાધવ ! ભો પાપકર્મ કરનારા પુરુષો પોતાના અધર્મથી જ નાશ પામે, તો તેઓના નાશની સાથે જ અધર્મનો પણ વિનાશ થવો ભેઈએ અને તે પ્રમાણે પોતે જ નાશ પામેલો અધર્મ ઊભા કોનો નાશ કરી શકે એમ છે ? ૨૨ વળી ભો કોઈ પુરુષ શાઓકત વિધિ વડે કોઈ પ્રાણીને મારે, તો તેના આત્માને દોષ લાગતો નથી, પણ તે વિધિ જ દોષપાત્ર થાય છે. ૨૩ હે શત્રુદમન ! જેનું કાંઈ ચિંત્ન નથી, જે પ્રત્યક્ષ જણતો નથી, તેમ જ જે અસતરૂપ છે, તે ધર્મથી કેવી રીતે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે ? ૨૪ હે સત્યરુષોમાં શ્રેષ્ઠ રામ ! ધર્મથી સુખ થાય છે, ભો વાત ભો સત્ય હોય, તો તમને કદી પણ આવા દુઃખની પ્રાપ્તિ ન થવી ભેઈએ; પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ ભોવા તમને પણ દુઃખ આવી પડવું છે, એ ઉપરથી હું માનું છું કે, પૂર્વોક્ત વાત અસત્ય છે. ૨૫ ભો કદાચ પુરુષ પાર્થભાળની સહાય લીધા સિવાય ધર્મ કાંઈ પણ ફળ ન આપી શકતો હોય, તો ભોવા દુર્બળ અને સુખસાધન આપવામાં અસમર્થ ભોવા નિર્મોષ

x રામને ઉત્તેજિત કરવા માટે મહાત્મા લક્ષ્મણ પુરુષાર્થનું જ પ્રામાણ્ય દર્શાવે છે

સર્ગ ૮૩ મો-શોકમૂર્ચિત રામચંદ્ર પ્રતિ વિકળ થયેલા લક્ષ્મણનાં વચનો અને... ૯૭૫

ધર્મનું સેવન શા માટે કરવું? ન જ કરવું; અથવા તો હે ભાઈ! ભે તમે ધર્મને પુરુષાર્થભળના ગૌણ સહાયક માનતા હો, તો સ્વપરાક્રમથી ધર્મને ત્યાગ કરીને જેવી રીતે આજ સુધી ધર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા આવ્યા છો, તેવી જ રીતે હવેથી પુરુષાર્થ કરવામાં તત્પર રહો. હે પરંતપ! ભે તમે સત્ય વચનને જ ધર્મ માનતા હો, તો આપણા પિતાએ પ્રથમ તમને સુવરાજપદ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે માટે તમને કહ્યું પણ હતું, પરંતુ તમે આપણા પિતાનું તે વચન પાળ્યું નહિ, જેથી તે તમામ વિયોગથી મરણ પામ્યા. શું તમે પિતાની એ આજ્ઞા નહિ પાળવારૂપ અધર્મ વડે નથી બંધાયા? હે શત્રુદમન! સૂત્રિયને ભે એકલા અધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું યોગ્ય હોત, તો ઈર્દ્ર વિશ્વરૂપનો વધ કરીને યજ્ઞ કરત નહિ; એટલે કે ભે એકલો ધર્મ જ કરવો યોગ્ય હોત, તો ઈર્દ્ર એકલા યજ્ઞ જ કર્યા કરત અને ભે એકલો અધર્મ જ સેવવા યોગ્ય હોત, તો તે વિશ્વરૂપનો વધ કર્યા પછી યજ્ઞ કરત નહિ. હે રાઘવ! પુરુષાર્થ-સુક્ત ધર્મથી જ શત્રુનો નાશ કરી શકાય છે; માટે જ પુરુષે સમયને અનુસરી પુરુષાર્થ અને ધર્મ બન્ને આચરવા યોગ્ય છે. ૨૧-૩૦ હે રાઘવ! દેશકાળને અનુસરી ધર્મ અને પુરુષાર્થ બન્નેનું સેવન કરવું એવો મારો મત છે, પરંતુ તમે તો રાત્ર્યને ત્યાગ કરીને ધર્મનું મૂળ જ કાપી નાખ્યું છે. ૩૧ હે રામ! જેમ પર્વતમાંથી નદીઓ નીકળે છે, તેમ અહીં તહીંથી એકઠા કરેલા ધનથી સઘળી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે અને જેમ શ્રીભક્તમાં શોઠા જળવાળી નદીઓ સુકાઈ જાય છે, તેમ અહ્ય યુદ્ધિવાળા અને દ્રવ્યથી રહિત થયેલા પુરુષની સઘળી ક્રિયાઓ નષ્ટ-બ્રષ્ટ થઈ જાય છે. હે આર્ષ! અર્થનો પરિત્યાગ કરવાથી કેવળ ધર્મને જ હાનિ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજો દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખમાં ભીષ્ટરેલો જે પુરુષ સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનો ત્યાગ કરે છે, તેને પાછળથી બ્યારે સુખ ભોગવવાની અભિલાષા થાય છે, ત્યારે તેની વૃત્તિ પાપકર્મથી અર્થ

મેળવવામાં દોરાય છે, એટલે તે મોટા દોષમાં આવી પડે છે. ૩૨-૩૪ વળી જે પુરુષની પાસે અર્થ-દ્રવ્ય હોય છે, તે પુરુષના અનેક મિત્રો થતા આવે છે, બંધુઓ પણ તેના સગા થાય છે અને તેને જ લોકો સાચો પુરુષ તથા પંડિત કહે છે. ૩૫ જે પુરુષની પાસે દ્રવ્ય હોય, તે પુરુષ જ આ લોકમાં પરાક્રમી, યુદ્ધિમાન અને શુભલક્ષણસંપન્ન ગણાય છે, તેમ જ શુભવાન પણ તે જ મનાય છે.

હે ધીર! અર્થનો પરિત્યાગ કરવામાં મેં ઉપર કહ્યા તેટલા દોષો રહેલા છે; છતાં તમે કોણ બળે શા કારણથી રાત્ર્યરૂપ અર્થનો પરિત્યાગ કર્યો, એ મને સમજાતું નથી. હે ભાઈ! જેની પાસે દ્રવ્ય હોય છે, તે પુરુષના ધર્મ તથા કામ વગેરે સઘળા અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને તે પુરુષને સઘળું અનુકૂળ થઈ રહે છે; પરંતુ જેની પાસે દ્રવ્ય નથી અને જે તેને મેળવવા આશ્ચર્ય રાખે છે, તે પુરુષ મોટો પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૩૬-૩૮ હે મહારાજ! હર્ષ, કામ, ગર્વ, ધર્મ, ક્રોધ, શમ અને દમ, એ સઘળું અર્થમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કેવળ ધર્મ-ચરણ કરનારા તપસ્વીઓનો આ લોક નષ્ટ થાય છે; કેમ કે તેઓની પાસે અર્થ હોતો નથી. હે ભાઈ! જેમ મેઘાડંબરવાળા દિવસોમાં સૂર્યાદિ ગ્રહો દેખાતા નથી, તેમ હાલમાં તમારી પાસે સુખના સાધનરૂપ અર્થ દેખાતો નથી. હે વીર! બુદ્ધિને, પિતાનું વચન પાળવારૂપ ધર્મની અધશ્રદ્ધાથી તમે વનમા નીકળ્યા, ત્યારે તમારા પ્રાણોથી પણ અધિક પ્રિય એવાં સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું અને આજે વળી ધ્રુવજિતે તેનો વધ પણ કર્યો! આ બધું તમારી ધર્મની ચેલછાનું જ પરિણામ છે; પરંતુ કાઈ હરકત નહિ. હે રાઘવ! તમે સાવધ થાઓ. ધ્રુવજિતે આપણા માટે જે મોટું દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેનો હું મારા પરાક્રમ વડે નાશ કરીશ. ૩૯-૪૨ હે નરશાહ! હે મહાબાહુ! હે શુભ વ્રતવાળા રઘુવીર! તમે ભીલા થાઓ. તમે સન્ધ્યાકાલે રૂપે પોતાના આત્માની મહત્તાને કેમ વીસરી જાઓ છો? ૪૩ હે અનન્દ! જનકતનયાનો.

વધ સાંભળી કૌપાયમાન થયેલો હું તમારું પ્રિય
કરવા તત્પર થયો છું અને હમણાં જ હું મારાં
તીક્ષ્ણ બાણોથી રથ, હસ્તી, અશ્વ તથા રાક્ષસોથી
ભરેલી લંકાને રસાતળમાં પહોંચાડી દઈશ. તમે
શોકનો ત્યાગ કરો. ૧૪૪
-કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદ્ધકાંડમાં ૮૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૪ મો

વિલીપણું કરેલું રામનું આશ્વાસન-
સીતાનો વધ થયો જ નથી

રામમાશ્વસમાને તુ લક્ષ્મણે આતુવસ્સલે ।

નિશ્ચિન્ય ગુલ્માન્સ્વસ્થાને તત્ર ગચ્છદ્વિમીષણઃ ॥

બ્રાતૃવત્સલ લક્ષ્મણ રામચંદ્રનું આશ્વાસન
કરતા હતા ત્યાં લંકાના પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર પૃથક્
પૃથક્ વાનરસૈન્યોને ગોઠવીને મહાત્મા વિલીપણું
ત્યાં બોલ્યો. યૂધ્ધપતિ હસ્તીઓ સરખા શ્યામ
વર્ણવાળા અને અનેક પ્રકારનાં આસુધો ધારણ
કરનાર તેના આર રાક્ષસમંત્રીઓ તેની સાથે જ
હતા. ૧ શોકાકુળ થયેલા મહાત્મા રણવીરની પાસે
આવતા વિલીપણું ત્યાં રહેલા વાનરોનાં નેત્રો
આંસુથી ભિભયેલાં દીકાં. ૨, ૩ તેણે ઇક્વાકુકુળનંદન
રામચંદ્રને મૂર્ચ્છિત સરખી અવસ્થામાં લક્ષ્મણના
ખોળામાં સૂતેલા દીકા. ૪ અંતર્ગત શોકને લીધે
લનિજત થયેલા રણવીરને જોઈને દીન થયેલા
વિલીપણું ‘અરે, આ શું છે?’ એમ પૂછ્યું, ત્યારે
વિલીપણું, સુગ્રીવ તેમ જ સર્વ વાનરોની સામે
જોઈ મહાત્મા લક્ષ્મણે મંદ સ્વરથી ગદગદ કંઠે
કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! ‘ઇદ્રજિતે સીતાનો વધ કર્યો
છે’ એવું હનુમાનના સુખથી સાંભળી રામચંદ્ર
મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યા છે. ૧૫-૭

માયામય સીતાવધનું વૃત્તાંત વિલીપણુના
બળુવામાં પ્રથમથી જ હતું, તેથી તેણે લક્ષ્મણનું
કથન પૂરું થતા પહેલાં જ મોહમાં પડેલા રણવીર
પ્રત્યે સૂચક વચન કહેવા માંડ્યાં : ‘હે રામચંદ્ર !
દીન થયેલા હનુમાને તમને જે સીતાવધની વાત
કહી છે, તે સસુદ્રનું શોષણ થયા જેવી છે; અર્થાત્
જેમ સસુદ્રનું શોષણ થવાની વાત મિથ્યા મનાય

છે, તેમ સીતાવધની વાત મિથ્યા છે. ૬ હે મહા-
બાહુ ! હરાત્મા રાવણને સીતા પ્રતિ કેવી આસક્તિ
છે, તે હું સારી રીતે બાણ છું; તેથી હું નિઃશંકપણે
કહું છું કે, તે સીતાનો વધ કહી પણ કરશે નહિ,
તેમ જ કોઈને કરવા પણ દેશે નહિ. ૧૦ રાવણનું
હિત ઇચ્છીને મેં તેને અનેક વાર કહ્યું હતું : ‘હું
સીતા રામને પાછી આપ;’ પણ તેણે મારું કથન
સ્વીકાર્યું નથી. હે રામ ! સામ, દાન, ભેદ કે
બીજા કોઈ ઉપાયથી સીતાનું કથન સરખું થાય
તેમ નથી, તો પછી રાક્ષસો તેને અહીં તો લાવી જ
કેમ શકે ૧૧, ૧૨ હે મહાબાહુ ! આ તો માયાની
ઇદ્રજિત વાનરોને મોહ પમાડી ચાલ્યો ગયો છે
અને તેણે કૃત્રિમ સીતાનો જ વધ કર્યો છે. હમણાં
તે ઇદ્રજિત પોતાની નિકુંસિલાદેવીના મંદિર
આગળ જઈ હોમ કરવા બેઠો છે. બે એ હોમ
પૂર્ણ કરીને તે રણમાં આવશે, તો પછી ઇદ્રાદિ
દેવોથી પણ તે અજેય થઈ પડશે. હે રાવણ !
પોતાના યજ્ઞમાં આવી વાનરો વિદ્ધ ન કરે, તે સાર
ઇદ્રજિતે વાનરોને મોહ ઉપભવવા માટે કૃત્રિમ
સીતાવધનો પ્રપંચ રચ્યો હતો. ૧૩-૧૫ માટે હે
નરશાર્દૂલ ! તમે મિથ્યા થઈ પડેલા સંતાપનો
ત્યાગ કરો. તમને શોક કરતા જોઈ આ સર્વળ
વાનરસૈન્ય પણ પીડા પામે છે. તમે સ્વસ્થથિત
થઈ ધૈર્ય ધરી બિભા થાઓ અને સેના સહિત
લક્ષ્મણને અમારી સાથે મોકલો. હે રાવણ ! ઇદ્ર-
જિતનો યજ્ઞ સમાપ્ત ન થાય તે પહેલાં અમારે
સૈન્ય સહિત ત્યાં પહોંચી જવું જોઈએ. હે નર
શાર્દૂલ ! આ મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાનાં તીક્ષ્ણ
બાણો મારીને ઇદ્રજિતને યજ્ઞમાંથી ઉઠાડશે, એટલે
તે હણવા યોગ્ય થઈ રહેશે. સુદર યૌજ્ઞવાળાં અને
તીક્ષ્ણ અણીવાળાં લક્ષ્મણનાં ભયંકર બાણો બાજ-
પછીની રીતે ઇદ્રજિતના રુધિરનું પાન કરશે. હે
મહાબાહુ ! ઇદ્ર જેમ પોતાના વજ્રને પ્રેરે, તેમ
તમે ઇદ્રજિતનો વિનાશ કરવા માટે શુભ લક્ષણ-
વાળા લક્ષ્મણને અમારી સાથે મોકલો. હે મનુજવર !
શત્રુના વધ માટે હવે જરા પણ કાળક્ષેપ કરવો
યોગ્ય નથી; માટે જેમ ઇદ્ર દેવને હણવા માટે
વજ્રને પ્રેરે, તેમ તમે ઇદ્રજિતને હણવા માટે

લક્ષમણને મોકલો. બે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇદ્રજિતની હવન-
ક્રિયા પૂર્ણ થશે, તો તે દેવો તેમ જ અસુરોથી
પણ ન બેઈ શકાય એવી રીતે અદૃશ્ય થશે અને
સુદર્ભાં તેનો પરાજય કરવા માટે દેવોને પણ મોટો
આશ્ચર્યશય થઈ પડશે. ૧૧૫-૧૨૨
હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિભવ્ય શ્રીરામચણુના
સુદર્ભાંમા ૮૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૫ મો

રામચંદ્ર અને વિલીપણુ-ઇદ્રજિતના વધ
સંખ્યા મસલત-લક્ષમણુ' હૃદય અહુ'

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા રાઘવઃ શોકકાશિતઃ ।

નોપધારયતે ધ્યક્તં યદુક્તં તેન રક્ષા ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રે વિલીપણુનાં વચન સાંભળ્યાં
ખરાં; પરંતુ શોક વટે પીઠાતા હોવાને લીધે તે
વચનને સારી રીતે સમજી શક્યા નહિ. પછી
શત્રુઓના નગરને જીતનારા રામચંદ્રે ધૈર્ય રાખી
વિલીપણુને કહ્યું : ૧૨૨ 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! તેં મને
હમણાં બે કહ્યું, તે સઘળું હું પુનઃ સાંભળવા ઇચ્છું
'છ', માટે તું મને ફરીથી કહે.'

ત્યારે વાક્યતુર વિલીપણુ પુનઃ તેની તે જ
હકીકત કહેવા માંડી : 'હે મહાબાહુ ! તમેજી
આપણાં સૈન્યોને જે પ્રકારે ગોઠવવા આજ્ઞા કરી
હતી, તે પ્રમાણે મેં સઘળું કયું છે. આપણી
સેનાની ટુકડીઓને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી રાખી છે
અને મોટા યુદ્ધપતિઓને પણ યથાયોગ્ય સ્થળે
જોડા રાખ્યા છે. ૧૨૨ હે પ્રહુ ! હવે મારે તમને
બીજી બે વિનંતિ કરવાની છે, તે જોજ કે તમે
સંતાપ ધરો છો તેથી અમને હુઃખ થાય છે. ૭
માટે હે મહારાજ ! મિથ્યા શોક-સંતાપને ત્યજી
દો અને શત્રુઓના હૃદયની વૃદ્ધિ કરનારી ચિંતાનો
પણ ત્યાગ કરો. હે શરવીર ! તમારે બે સીતાને
પ્રાપ્ત કરવાં હોય અને શત્રુઓને હણવા હોય તો
હૃષીકેશ ઉલ્લેખ કરો. ૧૨૩ વળી હે રઘુનંદન ! હું
બીજાં પણ તમારા હિતાનાં વચન કહું છું તે પણ
સાંભળો. તમારા ભાઈ મહાત્મા લક્ષમણુને મોટી
સેના લઈ નિકુંભિલાદેવીના મંદિરમાં, જ્યાં ઇદ્ર-
જિત બેઠેલા છે ત્યાં મોકલો. ત્યાં જઈ તે સર્પ

સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ઇદ્રજિતને હણશે. શરવીર
ઇદ્રજિતે તપથી પ્રહરેવને પ્રસન્ન કરી 'પ્રહાશિર'
નામનું અસ્ત્ર અને ઇચ્છિત ગતિ કરનારા અસ્ત્રો
પ્રાપ્ત કર્યા છે; છતાં અધિક બળવાન થવા માટે
હાલમાં તે મોટી સેના સહિત નિકુંભિલા આગળ
હોમ કરવા બેઠો છે. બે તે બે કાર્યની પૂર્ણાહુતિ
કરીને જીશે, તો આપણે સૌ મૂએલા જ છીએ,
એમ તમારે નિઃશંક માનવું. પ્રહરેવે તેને વરદાન
આપતાં કહેલું છે કે, 'ઇદ્રજિત, તું નિકુંભિલામાં
ગયા પહેલાં અને હવનકાર્ય કર્યા પહેલાં શસ્ત્ર
અહણ કરીને જે શત્રુની સામે યુદ્ધ કરીશ, તે શત્રુ
તારો વધ કરશે.' ૧૨૦-૧૪ સર્વ લોકના ઇશ્વર પ્રહર-
દેવે તેને એવું કહેલું છે, માટે જ તે હાલમાં
નિકુંભિલાના મંદિરે યજ્ઞ કરવા ગયો છે. તેનું
યજ્ઞકાર્ય અધૂરું રહે, તો તેનો વધ અવશ્ય થાય
જ થાય. ૧૫ માટે હે રામ ! ઇદ્રજિતનો વધ કરવા
તમે લક્ષમણુને મોકલો. મહાત્મા ઇદ્રજિત મરશે
એટલે રાવણ અને, બીજા સર્વ રાક્ષસો તો મૂઝા
જ પડ્યા છે. ૧૧૬

ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે સત્ય પરાક્રમી !
હું એ દુરાત્મા ઇદ્રજિતની માયાને સારી રીતે
બાણ છું. ૧૭ તે રાક્ષસ પ્રહારાને પ્રયોગ કરી
બાણ છે, યુદ્ધિમાન છે, મોટી માયાવાળો છે તેમ
જ અત્યંત બળસંપન્ન છે અને સંગ્રામ વિષે સઘળા
દેવોને તથા વરુણને પણ પાછા હઠાવે તેવો છે. હે
મહાયશસ્ત્રી વિલીપણુ ! એ ઇદ્રજિત બ્યારે રથમાં
બેસીને આકાશમા ગતિ કરે છે, ત્યારે જેમ વાહનથી
ઠંકાયેલા સ્વર્ગની કાંતિ ભોવામાં આવતી નથી,
તેમ તેની ગતિ કોઈના પણ બાણવામાં આવતી
નથી. ૧૮, ૧૯

વિલીપણુના કહેવાથી દુરાત્મા ઇદ્રજિતનું
માયાબળ બાણીને મહાત્મા રામચંદ્રે પવિત્ર કીર્તિ-
વાળા લક્ષમણુને કહ્યું : ૨૦ 'હે લક્ષમણુ ! આ સુબોવની
મોટી સેનાને, હંતુમાન વગેરે સુગ્ર્ય કપિઓને
તથા ત્રક્ષપતિ બંબવાન અને તેની સેનાને લઈને
તું નિકુંભિલાના મંદિરે જ અને માયાવી ઇદ્ર-
જિતને ક્વંસ કર. ૨૧, ૨૨ રાક્ષસી માયાનો બાણ

કાર આ વિલીપણુ પણુ તેના રાક્ષસમંત્રીઓ સહિત તારી સાથે આવશે.' રામચંદ્રનું વચન સાંભળી ભયંકર પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણે વિલીપણુની સાથે જવા માટે બીજું એક મોટું ધતુબ્ય ગ્રહણ કર્યું.^{૨૨,૨૪} કવચ, તરવાર અને ખાણનાં ભાથાથી સજ્જ થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના કાબા હાથમાં એ ધતુબ્ય ગ્રહણ કર્યું અને રામચંદ્રને પ્રણામ કરતાં હૃષ્પૂર્વક કહ્યું :^{૨૫} 'હે રામ ! આજે મારા ધતુબ્યમાંથી છૂટેલાં ખાણો ઇંદ્રજિતના શરીરને વીંધીને હું સ જેમ તળાવડીમાં પડે, તેમ લંકામાં જઈ પડશે. અરે, મારાં તીક્ષ્ણ ખાણો આજે જ રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતના દેહને છિન્નભિન્ન કરી નાખશે.'^{૨૬,૨૭}

એટલું કહીને મહાત્મા લક્ષ્મણ ઇંદ્રજિતનો વધ કરવા જવા સારું તત્પર થયા. રામચંદ્રને પ્રણામ કરી તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરી મહાત્મા લક્ષ્મણ ઇંદ્રજિતે રક્ષણ કરેલા નિકુંભિલાના મંદિર તરફ જવા નીકળ્યા.^{૨૮,૨૯} રામચંદ્રનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરીને મહાપ્રતાપી લક્ષ્મણ ઉતાવળે નિકુંભિલાના મંદિર તરફ ચાલતા થયા. એ વેળા હજારે વાનરોથી વીંટાયેલો કપિવર હંતુમાન અને પોતાના આરે મંત્રીઓ સહિત રાક્ષસશ્રેષ્ઠ વિલીપણુ તેમની યાછળ ચાલવા લાગ્યા. થોડુંક ચાલતાં માર્ગમાં જ મોટી વાનરસેનાથી વીંટાયેલા લક્ષ્મણને અંગવાનનું સૈન્ય મળ્યું.^{૩૦-૩૨} તેને સાથે લઈ વિલીપણુ તથા હંતુમાન વગેરે વાનરો સહિત લક્ષ્મણ કેટલોક માર્ગ કાપીને આગળ ગયા, ત્યારે વ્યૂહરચનામાં ગેરકાબેજી રાક્ષસસૈન્ય તેમના જોવામાં આવ્યું.^{૩૩}

બ્રહ્મદેવના વરદાનને અનુસરી કપટયુદ્ધ કરનારા ઇંદ્રજિતને છતવા માટે શત્રુદમન લક્ષ્મણ હાથમાં ધતુબ્ય ગ્રહણ કરી ઊભા રહ્યા. એ સમયે વિલીપણુ, અંગદ અને હંતુમાન પણ મહાપ્રતાપી લક્ષ્મણની પાસે જ ઊભા હતા. પછી અનેક પ્રકારનાં અળકતાં શસ્ત્રોથી પ્રકાશતી, અસંખ્ય ધ્વજ તથા મોટા રથોથી ખીચાખીચ ભરેલી, અતુલિત વેગવાળી અને ગાદા અધકાર સરખી ભયંકર

રાક્ષસસેનામાં લક્ષ્મણે પ્રવેશ કર્યો.^{૩૪,૩૫}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ ગદ્યસુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૬ મો

ઇંદ્રજિતના યજ્ઞમાં ભંગાણુ

અથ તસ્યામવસ્થાયાં લક્ષ્મણં રાજગણુજા :

પરેવામહિતં વાક્યમર્થસાધકમનવીત ॥ ૧ ॥

નિકુંભિલાના મંદિર આગળ પહોંચ્યા પછી મહાત્મા વિલીપણુ શત્રુઓનું અહિત કરનારું વચન બોલ્યો : 'હે લક્ષ્મણ ! આ મેઘ સરણું સ્થામ જે રાક્ષસસૈન્ય દેખાય છે, તેની સાથે તમે શિલા આદિ આયુધવાળા વાનરો સહિત યુદ્ધ કરો. હે લક્ષ્મણ ! તમે આ મોટા રાક્ષસસૈન્યમાં ભેદ પાડવાનો પ્રયત્ન કરો. એ એમ થશે તો જ ઇંદ્રજિત દંષ્ટિએ પડશે. ઇંદ્રજિતનું હોમકર્મ સંપૂર્ણ ન થાય તે પહેલાં તમે વજ્ર સરખાં ખાણો વરસાવીને રાક્ષસોમાં ભંગાણુ પાડો અને સર્વ લોકોને ભય આપનાર, ક્રૂર કર્મવાળા, માયાવી, અધર્મી તથા દુરાત્મા ઇંદ્રજિતનો વધ કરો.'^{૧-૫}

વિલીપણુનું વચન સાંભળી શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણે રાક્ષસસેના પર ખાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી.^૬ અને રીંછા તથા વાનરો મોટાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈને રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા.^૭ વાનરસેનાને હણવાના ઉત્સાહવાળા રાક્ષસો પણ તીક્ષ્ણ ખાણ, તલવાર, તોમર અને શક્તિ વગેરેથી કપિઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^૮ એ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોના યુદ્ધમાં ભારે કોલાહલથી આખી લંકાનગરી ગાણુ ઊઠી. વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રો, અસ્ત્રો તથા વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોથી આકાશ ભરાઈ ગયું. બિહામણા સુખવાળા અને વાંકા હાથપગવાળા રાક્ષસો અનેકવિધ શસ્ત્રપ્રહાર કરીને વાનરોને ભય ઉપભવતા હતા અને વાનરો પણ મોટાં વૃક્ષો તથા શિખરોનો પ્રહાર કરીને રાક્ષસોનો સંહાર કરતા હતા.

અત્યંત બળવાળા અને મોટી કાયાવાળા વાનરો તથા રીંછાની સાથે યુદ્ધ કરતા રાક્ષસો ઘણા જ ભયભીત થઈ ગયા.^{૯-૧૩} પોતાની સેનાને

શત્રુઓથી પીડિત થયેલી તથા ભયભીત થયેલી ભેઈને મહાપરાક્રમી ઇર્દ્રજિત યરકર્મ પૂર્ણ કર્યા વિના અધવચ જ ભલો થયો અને વૃક્ષા છવાઈ જવાથી અધકારથી વ્યાપ્ત થયેલા યજ્ઞસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી રથમાં બેઠો. એ વેળા કોધને લીધે જેના નેત્ર તથા મુખ લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવો, કાળજીના પર્વત સરખા શ્યામ વર્ણવાળો અને ભયંકર ધતુબ્યભાણુ ધારણુ કરનારો ઇર્દ્રજિત સાક્ષાત્ યમરાજ જેવો ભયંકર દેખાતો હતો. ૧૪-૧૬ ઇર્દ્રજિતને રથમાં બેઠેલો ભેઈ લક્ષમણની સાથે યુદ્ધ કરતા રાક્ષસો પાસે આવીને ચેતેર ઘેરાઈ વળ્યા.

એ વેળા પર્વત સરખી કાયાવાળા શત્રુહન હનુમાને એક મોટું વૃક્ષ લઈને રાક્ષસોનાનો ઘણુ વાળવા માંડ્યો અને પ્રલયાગ્નિ જેમ પ્રજ્વળેના સંહાર કરે, તેમ ધીભાં પણુ અનેક વૃક્ષાથી તેણે રાક્ષસોને મૂર્ચ્છિત કરી પાડી દીધા. હનુમાનને રાક્ષસોના સંહાર કરતો ભેઈને હજારો રાક્ષસો એકીસમયે તેની ઉપર ધસી આવ્યા અને શત્રુની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. ત્રિશૂળધારી રાક્ષસો ત્રિશૂળ વડે, તરવારવાળા તરવાર વડે, શક્તિ ધારણુ કરનારા શક્તિ વડે અને પટ્ટિશવાળા પટ્ટિશ વડે હનુમાનને પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હનુમાનને વીંટાઈ વળેલા સેંકડો રાક્ષસો પરિવ, ગદા, ભાલા, શત્રુ, લોહાનાં મુદ્ગ, તીવ્ર ફરસી, બિંદિપાલ, વજ્ર સરખી સુદ્ધિ અને લપડાંક વગેરેના પ્રહાર કરતા હતા; પરંતુ તેને નહિ ગણુકારતા કપિવર હનુમાને ઘણા રાક્ષસોના સંહાર કરી નાખ્યો. ૧૭-૨૪

જરા પણુ ભય નહિ ધરતા પવનપુત્ર હનુમાનને રાક્ષસોના સંહાર કરતો ભેઈને ઇર્દ્રજિતે પોતાના સારથિને કહ્યું : 'તું મારા રથને હનુમાનની સાથે લઈ જા. ભેઈ એની ઉપેક્ષા કરીશ, તો એ વાનર મારી આખી સેનાનો અંત આણુશે.' ૨૫, ૨૬

ઇર્દ્રજિતની આજ્ઞા થવાથી સારથિ તેના રથને હનુમાનની સાથે લઈ ગયો. પછી અત્યંત દુઃખથી એવા ઇર્દ્રજિતે હનુમાનની ઉપર અનેક ભાતનાં બાણ, તરવાર, પટ્ટિશ, છરા અને ફરસી વગેરેની વૃદ્ધિ કરવા માંડી; પરંતુ ઇર્દ્રજિતનાં સઘળાં શસ્ત્રો

એનો પ્રહાર સહન કરીને હનુમાને તેને કોધપૂર્વક કહ્યું : ૨૭-૨૮ 'હે દુર્મતિ ! ભેઈ તું ખરો શરવીર હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કર. આ વાયુપુત્રના સપાટામાં આવેલો તું હવે જીવતો જવાનો નથી ! હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ! ભેઈ તારી ઇચ્છા હોય તો તું મારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર અને મારા બળને ભેઈ !'

હનુમાનના વચન સાંભળી ઇર્દ્રજિતે તેને હણવા માટે પોતાનું ધતુબ્ય ઉપાડ્યું. એ ભેઈને વિલીપણે લક્ષમણને કહ્યું : ૨૯-૩૦ 'હે લક્ષમણ ! રાવણનો પુત્ર ઇર્દ્રજિત કે જેણે ઇર્દ્રને પણુ જીતેલો છે તે રથમાં બેસીને હનુમાનનો વધ કરવા તૈયાર થયો છે. ૩૩ માટે તમે શત્રુના જીવિતનો અંત આણુ એવાં તીક્ષ્ણ અને કુશળ કારીગરે બનાવેલાં ભયંકર બાણો મૂકીને તેનો નાશ કરો.'

શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા વિલીપણુ વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષમણ પર્વત સરખા પ્રોહ દેહવાળા, ભયંકર પરાક્રમવાળા અને રથમાં બેઠેલા ઇર્દ્રજિત પ્રતિ અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયા. ૩૪, ૩૫ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમાં આદિત્ય શ્રીરામાચરણના ચુકાંકમાં ૮૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૭ મો

ઇર્દ્રજિત અને વિલીપણુ-કાકાભત્રીજનો

પરસ્પર તિરસ્કાર

પ્રવચ્ચવા તુ સામિત્રિ જાતહર્ષો વિમીષણ. ૧

ચતુષ્પાણિ તમાદાય ત્વરમાણો જગમ સઃ ॥ ૨ ॥

પછી હણિત થયેલો વિલીપણુ ધતુબ્યધારી લક્ષમણને ભયાં ઇર્દ્રજિત હોતો ત્યાં તેડી ગયો. ૧ થોડેક દૂર જઈ નિકુંભિલાના ઉપવનમાં પ્રવેશ કરી વિલીપણુ લક્ષમણને ઇર્દ્રજિતનું હવનસ્થાન દેખાડવા માંડ્યું. તેણે શ્યામ વાદળની ઘટા સરખા ભયંકર વટવૃક્ષને દેખાડી લક્ષમણને કહ્યું : ૨, ૩ 'હે લક્ષમણ ! રાવણનો પુત્ર બળવાન ઇર્દ્રજિત આ વટવૃક્ષ નીચે ભૂતોનાં બલિદાન આપીને પછી સંજ્ઞામમાં આવે છે. ૪ અને એ કારણથી જ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓથી અદ્વંશ્ય રહી પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી શત્રુઓને મારે છે. ૫ હે સૌમિત્રિ ! તમે આ સાથે દેખાતા વટવૃક્ષ નીચે જઈ ઇર્દ્રજિત તેમાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં તીક્ષ્ણ

ખાણુ વડે તેને રથ, અશ્વ તથા સારથિ સહિત મારી નાખે.^{૧૧}

વિલીધણુનું વચન સાંભળી મહાતેજસ્વી લક્ષમણુ એ વટવૃક્ષ નીચે જઈ ઊભા રહ્યા અને ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યા.^{૧૨} લક્ષમણુના ધનુષ્યનો ટંકાર સાંભળીને ધનશી શેાભતા અને અગ્નિ સમાન ઝળહળતા રથમાં બેઠેલો ઇંદ્રજિત ક્રવચ તથા તરવાર વગેરે આયુધો સહિત ત્યાં ધસી આવ્યો,^{૧૩} ત્યારે મહાતેજસ્વી લક્ષમણુ સંશ્રામમાં પરાજય નહિ પામેલા ઇંદ્રજિતને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસ ! હું તારી પાસે યુદ્ધની માગણી કરું છું; માટે તું મને સારી રીતે યુદ્ધ આપ.’

લક્ષમણુ વચન સાંભળ્યા પછી તેની પાસે ઊભેલા વિલીધણુને બેતાં ઇંદ્રજિતે કઠોર વાક્ય કહેવા આંખ્યાં :^{૧૪, ૧૫} ‘હે વિલીધણુ ! તું અમારા રાક્ષસકુળમાં જન્મીને મોટો થયો છે, તેમ જ તું મારા પિતાનો સગો ભાઈ અને મારો કાકો થાય છે; છતાં પોતાના ભત્રીજાને દ્રોહ કેમ કરે છે ?^{૧૬} હે ધર્મને દ્વિષિત કરનાર હુણ્ડિ ! તને પોતાની ભતતુ અભિમાન નથી, બાતિ તેમ જ સંબંધીઓ ઉપર સ્નેહ નથી, કર્તવ્યકર્તવ્યનો વિચાર નથી તેમ જ પોતાના સહોદર ભાઈ ઉપર પણ સ્નેહભાવ નથી.^{૧૭} વળી તું સ્વજનોને ત્યજીને શત્રુનો દાસ થયો છે, એટલા માટે તું સત્પુરુષોથી નિંદવાલાયક તથા શોક કરવા યોગ્ય છે.^{૧૮} હે વિલીધણુ ! પોતાનાં સ્વજનોમાં નિવાસ કરવો એ ક્યાં અને નીચ શત્રુનો આશ્રય કરવો એ ક્યાં ? એ બંનેના લાભલાભને મોટો ફેરફાર તારી શિથિલ યુદ્ધિથી સમજવામાં આવતો નથી, એથી જ તે શત્રુનો આશ્રય કર્યો છે. ભલે ને, પરજન ગુણવાન હોય અને સ્વજન ગુણહીન હોય, તોપણ ગુણવાન પરજન કરતાં ગુણહીન સ્વજન શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે પરજન તે પરજન જ છે.^{૧૯, ૨૦} જે મહાત્મ્ય સ્વપક્ષને ત્યજી પરજન જ છે.^{૨૧, ૨૨} જે મહાત્મ્ય પોતાના પક્ષનો પક્ષતું સેવન કરે છે, તે મહાત્મ્ય પોતાના પક્ષનો ક્ષય થયા પછી પરપક્ષના હાથે જ નાશ પામે છે. હે રાવણાતુજ ! તું મારો સ્વજન હોવા છતાં તે લક્ષમણુને અહીં આણીને મારા પર જે નિર્દયતા

ખતાવી તે તને જ શેાભે ! અને તું જે પરાક્રમ દર્શાવવા તૈયાર થયો છે તે પણ તને જ ધટે !^{૨૩, ૨૪}

પોતાના ભત્રીજાનાં કઠોર વચન સાંભળી વિલીધણુ કહ્યું : ‘હે ઇંદ્રજિત ! તું મારા સ્વભાવને બાણુતો હોવા છતાં અબલ્યાની પેઠે શા માટે બડબડાટ કરે છે ?^{૨૫} હે નીચ વૃત્તિવાળા ! બે મને પોતાનો કાકો માનતો હોય, તો મારા પ્રત્યે આવાં કઠોર વચન બોલે જ નહિ. હું બેકે ફેર કર્મવાળી રાક્ષસયોનિમાં જન્મ્યો છું; તોપણ સ્વસ્ અને તમસ ગુણવાળા રાક્ષસોને દુર્લભ એવો સત્વગુણ કે જે સત્પુરુષોમાં જ હોય છે તે મારામાં છે; માટે મારો સ્વભાવ રાક્ષસકુળને મળતો નથી;^{૨૬} તેમ જ મારી વૃત્તિ પણ દારુણ કર્મ કરવામાં તથા અધર્મમાં જતી નથી. હે ઇંદ્રજિત ! તું જ વિચાર કર કે પોતાનો ભાઈ કદાચ પોતાની વિરુદ્ધ સ્વભાવનો હોય, તોપણ તેને તિરસ્કારપૂર્વક વરમાંથી કાઢી યુકાય ખરો કે ? કદાચ પોતાનો ભાઈધર્મથી સ્ખલિત થયેલો અને પાપી નિશ્ચયવાળો હોયતોજેમ હાથમાં પકડેલા સર્પનો ત્યાગ કરવાથી સુખ થાય છે, તેમ તેનો ત્યાગ કરવાથી સુખી થવાય છે; પરંતુ હું કાંઈ તેવો ન હોતો કે જેથી તારા પિતા રાવણે મારો ત્યાગ કર્યો.^{૨૭, ૨૮} હે ઇંદ્રજિત ! પરદ્રવ્ય અને પરત્રીનું હરણ કરનારા દુરાત્મા પુરુષો સળગેલા ધરની પેઠે ત્યાગ જ કરવો એમ સત્પુરુષો કહે છે.^{૨૯} પરદ્રવ્યનું હરણ કરવું, પરત્રીનો સંઘર્ષ કરવો અને પોતાના સુહૃદ્-આત્મજનો ઉપર અવિશ્વાસ રાખવો, એ ત્રણે દોષ પુરુષનો ક્ષય કરાવનારા જ છે. હે ઇંદ્રજિત ! મહર્ષિઓનો વધ કરવો, સર્વ દેવોની સાથે વેર બાંધવું, નિરંતર અભિમાન અને ક્રોધ ધારણ કરવો, લાંબું વેર ચલાવવું અને હિંતોપદેશ કરનારથી વિરુદ્ધ વર્તવું; એ સઘળા દોષો મહાત્મ્યનાં ભવિત અને ઐશ્વર્યનો નાશ કરાવનારા છે, અને તે દોષો મારા ભાઈ અને તારા પિતા રાવણમાં છે. જેમ વાદળથી પર્વત ઢંકાઈ બચ છે, તેમ ઉપયુક્ત દોષોથી રાવણના શુભ ઢંકાઈ ગયેલા છે;^{૩૦-૩૨} અને એ દોષોને લીધે જ મેં મારા ભાઈ તથા તારા પિતા રાવણનો ત્યાગ

કથો છે. હવે તારે નિશ્ચય માનવું કે, તું, રાવણ અને આખી લંકાનગરી એ ત્રણેમાંથી કોઈનું પણ અસ્તિત્વ રહેનાર નથી.^{૨૧} હે રાક્ષસ ! બાળક હોવા છતાં તું બહુમાની અને ઘણો જ અવિનયી બન્યો છે, માટે તારી ધૃત્તિમાં આવે તેટલું મને કહી દે. હે રાક્ષસાધામ ! તેં મને જે કઠોર વચન કહ્યાં છે, તેનું ફળ તને આજે જ મળશે. હવે તું આ વટવૃક્ષ તળે જઈ શકે એમ નથી.^{૨૭, ૨૮} હે હુદ્ર ! મહાત્મા લક્ષ્મણની સામે થઈને તું હવે જીવતા રહી શકે એમ નથી. ચાલ, હવે તું નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કર અને તેના હાથથી મરણ પામી યમલોકમાં જઈ દેવોને પ્રસન્ન કર.^{૨૯} હે ઇંદ્રજિત ! તું ઘણા સમયથી એકત્ર કરી રાખેલું તારું બળ આજે દર્શાવ અને તારાં સહળાં આયુધોને તથા બાણોને પૂરાં કર. લક્ષ્મણના બાણના સપાટામાં આવ્યા પછી આજે તું અને તારું સૈન્ય લંકામાં પાછાં જવાનાં નથી.^{૩૦}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ ગદ્યભુવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૮ મો

લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત-પ્રમુલ યુદ્ધ

વિભીષણવચઃ ક્ષુભા રાગણિઃ ક્રોધમ્મૂલ્લિતઃ ।

અન્નવીત્પરુષં વાક્યં ક્રોધેનાભ્યુત્પપાત જ ॥ ૧ ॥

વિભીષણના વચન સાંભળી કોપાયમાન થયેલો ઇંદ્રજિત કઠોર વાક્ય બોલતો એકાએક આગળ ધસ્યો.^૧ તરવાર વગેરે ચક્રચક્રિત આયુધોથી ભરેલા અને શ્યામ અશ્વો ભેડેલા મોટા રથમાં બેઠેલો તથા ભયંકર પરાક્રમવાળો ઇંદ્રજિત અત્યંત મોઢું, દંઢ અને વેગવાળું ધનુષ્ય તથા તે પર સાંધેલાં તીક્ષ્ણ બાણો ઉગ્રાગ્રીને વિભીષણની સાથે ભિલેલા લક્ષ્મણની સરખી આવી પહોંચ્યો. પછી તેણે હનુ-માનના સ્કંધ પર બેઠેલા હોવાથી ઉદ્ધતચળ પર રહેલા સૂર્ય સરખા ચોભાતા લક્ષ્મણને, વિભીષણને તથા સર્વ સુખ્ય વાનરોને કોધપૂર્વક કહ્યું : ‘તમે આજે મારું પરાક્રમ જુઓ. આજે મારા ધનુષ્ય-માંથી છુટેલી અને વરસાદની ધાર સરખી તીવ્ર

બાણવૃષ્ટિને તમારે સહન કરવી પડશે અને જેમ અગ્નિ કપાસના ઢગલાને બાળી નાખે તેમ મારાં બાણો તમારાં ગાત્રોને બાળી ભસ્મ કરી નાખશે. આજે હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણ, શક્તિ, ત્રિશૂળ અને પરિવ્ર વગેરે આયુધોથી તમને સૌને હણીને યમ-લોકમાં પહોંચતા કરીશ.’ સંગ્રામમાં બ્યારે મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો હું ચપળતાથી બાણવૃષ્ટિ કરીશ, ત્યારે મારી આગળ ભિલો રહેવાને કોણ સમર્થ છે ? હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વે રાત્રિયુદ્ધ વિષે મેં વળ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તમે બન્ને બાઈઓને સુગ્રીવાદિ વાનરો સહિત મૂર્ચ્છિત કરી પૃથ્વી પર સુવાડ્યા હતા;^{૨-૧૦} એ શું તને સાંભરતું નથી ? અરે, સર્પની પેઠે ક્રોધાયમાન થયેલા મારી સાથે તું લડવા આવ્યો છે; એથી મને લાગે છે કે, તું અવશ્ય યમલોકમાં જવા ધવ્લે છે.^{૧૧}

ઇંદ્રજિતનાં ગર્જનાયુક્ત વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે ક્રોધપૂર્વક કહ્યું :^{૧૨} ‘હે ઇંદ્રજિત ! તેં શત્રુવધરૂપી કાર્યે વાણી વડે તો પૂરું કયું, પણ તેને કમંથી કરી દેખાડવું એ તારાથી બને તેમ નથી. જે મનુષ્ય ક્રિયા કરી કાર્યનો અંત આણે છે, તે જ બુદ્ધિમાન ગણાય છે.^{૧૩} હે હુમંતિ ! કોઈથી પણ ન થઈ શકે એવું કાર્ય માત્ર બોલવાથી થઈ ગયું, એમ ધારીને તું તારા આત્માને કૃતકૃત્ય માનતો હોય તો ભલે, પરંતુ તે કાર્ય કરવાને તો તું અસમર્થ છે.^{૧૪} પ્રથમ તેં સંગ્રામ-માં અંતર્ધાન રહીને જે કાર્ય કયું હતું, તે કાર્ય તો માત્ર ચોરના સરખું જ હતું; એ કાંઈ શરવીર-પણું ગણાય નહિ.^{૧૫} હે રાક્ષસ ! હાલમાં હું તારી સામે આવીને જ ભિલો છું. તું હવે તારું પ્રથમના જેવું પરાક્રમ દર્શાવ, મિથ્યા બકવાદ શા માટે કરે છે ?^{૧૬}

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી મહાબળવાન ઇંદ્રજિતે ધનુષ્ય ખેંચીને તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યા.^{૧૭} અત્યંત વેગવાળાં અને સર્પ સરખાં ઝેરી બાણો લક્ષ્મણના કવચ પર અથડાઈને ફૂંટાડા મારતા સર્પની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યા. પોતાનાં બાણો નિષ્ફળ ગયેલાં જોઈ ઇંદ્રજિતે યુનઃ ખીખાં તીક્ષ્ણ બાણો

મૂકીને મહાત્મા લક્ષ્મણને વીંધી નાખ્યા. ઇંદ્રજિત-
નાં બાણોથી અત્યંત વીંધાયેલા અને રુધિરથી
છંટાયેલા શ્રીમાન લક્ષ્મણ ધુમાડારહિત અગ્નિની
પેઠે શોભવા લાગ્યા. ૧૮-૨૦ પોતાના એ પરાક્રમથી
ઇંદ્રજિત અત્યંત કુલાર્ધ ગયો અને મોટી ગજના
કરી લક્ષ્મણની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : ૨૧ 'હે
સૌમિત્રિ ! આજે મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં છવ-
લેણ તીક્ષ્ણ બાણો તારા પ્રાણુ લેશે; ૨૨ અને
નિર્જીવ થઈ પડેલા તારા શબને ગીધ, શિયાળવાં
તથા બાજ વગેરે પક્ષીઓ ખાશે. ૨૩ હે લક્ષ્મણ !
હજી યુદ્ધિવાળો તારો ભાઈ રામ પોતાને અતુલ્લખ
વર્તનારા અને ક્ષત્રિયોમાં કનિષ્ઠ એવા તને આજે
મારા હાથે હણાયેલો જોશે. ૨૪ હે સૌમિત્રિ ! આજે
હું તારું કવચ તોડીને, ધનુષ્ય ભાંગીને તથા મસ્તક
છેદીને તને પૃથ્વી પર સુધાડીશ, જે જોઈને રામ
ધણું રંદન કરશે. ૨૫

ઇંદ્રજિતનાં કઠોરવચન સાંભળી કોધ પામેલા
અર્થશ લક્ષ્મણે તેના પ્રત્યે સહેતુક વચન કહ્યું : ૨૬
'હે કૂર કર્મવાળા અને હજી યુદ્ધિવાળા રાક્ષસ !
હવે તું તારું વાણીબળ દેખાડવું મૂકી દે. આમ
વ્યર્થ બડબડાટ શા માટે કરે છે ? પરાક્રમ કરી
બતાવ. ૨૭ હે રાક્ષસ ! કાચ કયાં વિના નિરર્થક
લવરી શા માટે કરે છે ? મને તારા બોલવા ઉપર
વિશ્વાસ આવે એવું કાર્ધક તો પરાક્રમ કરી
બતાવ. ૨૮ હે મનુષ્યતું ભક્ષણ કરનારા નીચ રાક્ષસ !
તું જો કે કઠોર વચન કહીને તારી જરા પણ નિંદા
કયાં સિવાય તેમજ મારી બતની પ્રશંસા કયાં
સિવાય હું આજે તારો વધ કેમ કરું છું ?' એટલું
કહી મહાત્મા લક્ષ્મણે ધનુષ્યની પ્રત્યંચને કણું
પથંત ખેંચી વેગવાળા પાંચ બાણો ઇંદ્રજિતની
છાતીમાં માર્યાં. પૂખ આગળ બાધેલાં પીછાંથી
જેનો વેગ વૃદ્ધિ પામ્યો હતા, એવા જેરી સર્પ
સરખાં લક્ષ્મણનાં બાણો ઇંદ્રજિતની છાતીમાં જઈ
ચોંટ્યાં એ વેળા તે બાણો સૂર્યકિરણ સરખાં
શોભતાં હતાં લક્ષ્મણનાં બાણોથી વીંધાયેલા ઇંદ્ર-
જિતને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને તેણે સામાં ત્રણ
બાણો મારી લક્ષ્મણને ઘાવલ કર્યો. ૨૯-૩૨ એ

પ્રમાણે એકબીજાને જીતવા ઇચ્છતા નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ
અને રાક્ષસર્ષભ ઇંદ્રજિતનું મહાદારુણ યુદ્ધ થવા
લાગ્યું. સમાન બળવાળા, સમાન પરાક્રમવાળા,
કોઈથી ન જિતાય એવા અને અપ્રતિમ તેજવાળા
એ બન્ને વીરો આકાશમાં બે ઘડોની પેઠે, કિંવા
ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરની પેઠે અથવા તો બે સિંહોની
પેઠે યુદ્ધ કરતા હતા. પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ અને
રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રજિત એ બન્ને જણ સામસામા
અનેક બાણો મૂકી હજારો લડતા હતા.

પછી છંટેડાયેલા સર્પની પેઠે કૂંડાં
નાખતા અને શત્રુઓને હાંવાનારાં લક્ષ્મણે ધનુષ્ય
પર તીક્ષ્ણ બાણો ચઢાવી ઇંદ્રજિત પર મૂકવા
માંડ્યાં. ૩૩-૩૭ એ વેળા લક્ષ્મણના ધનુષ્યનો ટંકાર
સાંભળીને જ ઇંદ્રજિતનું સુખ જિતરી ગયું અને તે
લક્ષ્મણ સાસું જોઈ રહ્યો. ૩૮ રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતની
સુખસુદ્રા ખેંદયુક્ત થયેલી જોઈ વિભીષણે યુદ્ધમાં
જોડાયેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું : ૩૯ 'હે લક્ષ્મણ !
હાલમાં ઇંદ્રજિત નિરતોજ થઈ ગયો છે અને તેના
સંબંધમાં બીજાં પણ કેટલાંક અપશુકનો જોવામાં
આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, હવે તે ચોક્કસ
સમયમાં જ હણાયો; તમે સત્વર તેનો વધ કરવા
તૈયાર રહો. ૪૦

વિભીષણનું વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે
સર્પ સરખાં જેરી બાણો ઇંદ્રજિતને માર્યાં. ઇંદ્રના
વજ્ર સરખાં લક્ષ્મણનાં બાણોનો પ્રહાર થતાં જ
ઇંદ્રજિત બે ઘડી સુધી મૂર્ચ્છિત સરખો થઈ રહ્યો
અને તેની ઇંદ્રિયો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. સાવધ
થયા પછી કોંધને લોધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થયાં
હતા એવો ઇંદ્રજિત ઉતાવળે લક્ષ્મણ ઉપર ધસી
આવીને પુનઃ પણ કઠોર વચન કહેવા લાગ્યો :
'હે લક્ષ્મણ ! મેં તને તથા તારા ભાઈને શરણમાં
થી બાંધીને યુદ્ધમાં સુધાડ્યા હતા, એ મારું પ્રથમનું
પરાક્રમ તને સાંભરતું નથી શું ? છતાં તું આજે મારી
સામે આવીને પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવે છે ૪૧-૪૪
મેં તે દિવસના મહાયુદ્ધમાં સઘળા વાનરો સહિત
તમને બન્ને ભાઈઓને વજ્ર સરખાં બાણો મારીને
પૃથ્વી પર સુધાડ્યા હતા એ તને સાંભરતું નહિ

હોય । અથવા તો તું આજે મારા પર એકાએક
ધસી આવ્યો છે એથી મને લાગે છે કે, હવે
ચમત્ક્રીકમાં જવા ઇચ્છે છે ।^{૪૫} હે લક્ષ્મણ ! જો તે
પ્રથમના યુદ્ધમાં મારું પરાક્રમ ન બોધું હોય, તો
આજે મારી સામે ઊભો રહે એટલે હું તને મારું
પૂરેપૂરું પરાક્રમ દેખાડું ।^{૪૬, ૪૭} એટલું કહી ઇંદ્ર-
જિતે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં સાત બાણો વડે લક્ષ્મણને
તથા દશ બાણો વડે હંતુમાનને વીંધી નાખ્યા ।^{૪૮}
અને પછી કોધને લીધે બમણા વેગમાં આવીને
એકસામટાં સો બાણો મૂકીને વિધીપથને પથ
વીંધ્યો ।^{૪૯} ત્યારે ઇંદ્રજિતના એ પરાક્રમને કાંઈ
પણ નહિ લેખવતાં શ્રીમાન લક્ષ્મણે ‘અરે, એમાં
તે શું મોટું પરાક્રમ કહ્યું ?’ એમ હસતાં હસતાં
ઝાલી ભયંકર બાણો મૂકવા માંડ્યાં । જરા પણ
પણ ભય નહિ ધરતાં તેઓ બોલ્યા :^{૫૦, ૫૧} ‘હે
નિશાચર ! યુદ્ધે ચઢેલા શૂરવીર પુરુષો આમ તારી
પેઠે મિથ્યા પ્રહાર કરતા નથી । પુષ્પની માળા સરખાં
હલકાં અને તેજરહિત તારાં બાણો મને જરા પણ
અસર કરતાં નથી ।^{૫૨} સંજ્ઞામમાં જય ઇન્ધનારા
શૂર પુરુષો કાંઈ આમ તારી પેઠે યુદ્ધ કરતા નથી ।
તેઓ તો શત્રુહૃદયને ચીરી નાખે એવા પ્રહાર કરે
છે ।’ એટલું કહી ધનુષારી લક્ષ્મણે ઇંદ્રજિત ઉપર
બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી । લક્ષ્મણનાં બાણો વાગવાથી
ઇંદ્રજિતનું કવચ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું અને જેમ
આકાશમાંથી તારાઓનો સમૂહ વીખરાઈ પડે, તેમ
તે કવચ રથમાં વીખરાઈ પડ્યું । કવચ તૂટી પડવાથી
ઇંદ્રજિતનું આયુ શરીર બાણ વડે વીંધાઈ ગયું અને
તેમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું ; જેથી તે સમયે
ઇંદ્રજિત પ્રભાતકાળના સૂર્ય સરખો દેખાવા લાગ્યો ।
પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતે
એકસામટાં હજાર બાણો મૂકીને લક્ષ્મણને વીંધી
નાખ્યો ।^{૫૩-૫૬} એ બાણોના પ્રહારથી લક્ષ્મણનું
દિવ્ય કવચ પણ છિન્નભિન્ન થઈ પડ્યું । આમ સામ-
સામા સરખું પરાક્રમ દર્શાવીને બન્ને વીરો યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા ।^{૫૭} બાણોના પ્રહાર થવાથી જેઓનાં
સઘળાં અંગ વીંધાયેલાં હતાં એવા, વારંવાર ઘાસ
મૂકતા અને લોહીહીકાણુ થયેલા ઇંદ્રજિત તથા

લક્ષ્મણ લાંબા સમય સુધી યુદ્ધ કરતા રહ્યા ।^{૫૮} યુદ્ધ-
વિદ્યામાં કુશળ અને ભયંકર પરાક્રમવાળા એ બન્ને
વીરો પોતપોતાનો જય થવા માટે પ્રયત્ન કરવા
લાગ્યા । જેમનાં કવચ અને ધ્વજ છિન્નભિન્ન થઈ
ગયાં હતાં, એવા એ બન્ને વીરો પરસ્પરનાં બાણોથી
એવા તે ભયલ થયા કે જેમ પર્વતમાંથી ઝરણાં
સવે, તેમ તેઓના હેઠમાંથી ખળખળતું રુધિર
વહેવા માંડ્યું । જેમ ગર્જના કરતા પ્રલયકાળના
મે શ્યામ મેઘ મુસળધારાએ જળ વરસાવે, તેમ
ઇંદ્રજિત અને લક્ષ્મણ ભયંકર ગર્જના કરીને એક-
બીજા પર તીવ્ર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા । એ પ્રમાણે
એ બન્ને વીરોને યુદ્ધ કરતાં ઘણો સમય વીતી ગયો ;
પરંતુ બેમાંથી એક પણ પાછો હત્યો નહિ, તેમ
થાક્યો પણ નહિ ।^{૫૯-૬૨}

પછી અસુવિદ્યા બળુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
એ બન્ને વીરો પોતપોતાની અસુકુશળતા દર્શાવીને
આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં બાણોથી બળ ગૂંથવા
લાગ્યા । જરા પણ પ્રમાદ કર્યા વિના ઉપરા-
ઉપરી સારી રીતે બાણો ફેંકતા લક્ષ્મણ અને ઇંદ્ર-
જિત બન્ને તુસુદ સંજ્ઞામ કરવા લાગ્યા । બન્ને વીરોની
ગર્જનાનો ભયંકર શબ્દ પૃથક્ પૃથક્ સંભળાતો
હતો અને મોટા વજ્રપાતથી જેમ ભૂકંપ થાય,
તેમ તેઓના નાદથી રણભૂમિ કંપાયમાન થતી
હતી ।^{૬૩-૬૫} યુદ્ધમાં મસ્ત થયેલા લક્ષ્મણ અને
ઇંદ્રજિતની ગર્જના અષાઠ માસના શ્યામ મેઘની
ગર્જના સરખી સંભળાતી હતી । વિજય મેળવવાને
અધીરા થઈ રહેલા એ બન્ને વીરોનાં શરીર સુવર્ણ-
પૂંખવાળાં બાણોથી વીંધાયેલા હોવાને લીધે તેમાંથી
રુધિરની છોળો ઊડતી હતી ।^{૬૬, ૬૭} એ વેળા સુવર્ણ-
પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો એકબીજાનાં શરીર વીંધી
રુધિરથી ખરડાઈ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં । વળી
કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો એકબીજાની સાથે આકાશમાં
ગૂંથાઈ જતાં હતાં, ત્યારે બીજાં હજારો બાણો તે
બાણને કાપી નાખતાં હતાં । જેમ પ્રબલિત થયેલા
ગાહંપત્ય અને આહવનીય અગ્નિની આગળ દહીંનો
ઢગલો પડ્યો હોય, તેમ ક્રોધાગ્નિથી પ્રબલિત
થયેલા એ બન્ને વીરોની આગળ પરસ્પર મૂકેલાં

ખાણોનો ઢગલો વળ્યો. ઘાયલ અને રુધિરઝરતાં
અને વીરોનાં શરીર બાણે વનને વિષે પત્ર વિનાનાં
પરંતુ પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પવાળા શીમળા અને ખાખરાનાં
વૃક્ષ જ હોય તેમ શોભતાં હતાં. પરસ્પર જીતવાની
ઈર્ષ્યાવાળા ઈર્દ્રજિત તથા લક્ષ્મણ ચઢીચઢીને યુદ્ધ
કરતા હતા અને એકબીજાને પ્રહાર કરતાં ચાકતા
ન હતા. ૧૮-૭૨ શરીરમાં પૂંચી રહેલાં ઘણાં બાણો-
ને લીધે મહાપરાક્રમી એ અને વીરો ખીચોખીચ
જિગેલાં વૃક્ષવાળા એ પર્વતોની પેઠે શોભતા હતા
અને તીક્ષ્ણ શરપ્રહાર થવાથી લોહીલુહાણ થયેલાં
તેઓનાં ગાત્ર ધગધગતા અંગારા જેવાં દેખાતાં
હતાં. ૭૩-૭૫ આમ એ અને વીરોને યુદ્ધ કરતાં
ઘણો કાળ વ્યતીત થઈ ગયો; પરંતુ એકે જણ
યુદ્ધમાંથી પાછો હલ્યો નહિ તેમ જ શ્રમિત પણ
થયો નહિ. ૭૬

એ વેળા કદી પણ પરાજય નહિ પામનારા
શ્રીમાન લક્ષ્મણને વિશ્રાંતિ આપવા અર્થે તેમ જ
પ્રિય તથા હિત કરવા અર્થે મહાત્મા વિલીષણ
સંશ્રામના મોખરે આવી જિલો રહ્યો. ૭૭
કિતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૮૮ સો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૯ મો

લક્ષ્મણ અને ઈર્દ્રજિતનું ઘોર યુદ્ધ-વિલીષણ
અને હંતુમાન આદિતું પરાક્રમ
યુધ્યમાનો તતો દૃષ્ટ્વા પ્રસક્તો નરરાક્ષસો ।
પ્રમિજ્ઞાવિવ માતંગૌ પરસ્પરજયવિષ્ણૌ ॥ ૧ ॥

મદમત હસ્તીઓની પેઠે યુદ્ધમાં ભીડેલા અને
પરસ્પર જીતવા ઇર્ષ્યાતા લક્ષ્મણ તથા ઈર્દ્રજિતનું
ઘોર યુદ્ધ જોવા માટે તેમ જ લક્ષ્મણને વિશ્રાંતિ
આપવા માટે શૂરવીર વિલીષણ હાથમાં ધનુષ્ય
ઘડણ કરીને સંશ્રામના મોખરે આવ્યો. તેણે
સાવધાનીથી ધનુષ્યનો ટંકાર કરી રાક્ષસો પર
તીક્ષ્ણ બાણો મૂકવા માંડ્યાં. એ વેળા વજ્ર જેમ
મોટા પર્વતોને તોડી પાડે, તેમ અગ્નિ સરખાં
ગળહળતાં વિલીષણનાં બાણો રાક્ષસોને કાપી
નાખવા લાગ્યાં. વિલીષણના આર અનુચર રાક્ષસો
પણ ત્રિશૂળ, તરવાર અને પદ્ધિશ વગેરે આયુધ

વડે રાક્ષસોના નાશ કરવા લાગ્યા. પોતાના સેવક
રાક્ષસોથી વીંટાયેલા વિલીષણ ઉન્મત્ત થયેલા
કરભોથી* વીંટાયેલા હસ્તીની પેઠે શોભતો હતો.
પછી કાલજ વિલીષણ રાક્ષસોનો વધ થવાથી
પ્રસન્ન થનારા વાનરોને ઉશ્કેરવા કહેવા લાગ્યો. ૧-૭
'હે કપિવરો ! હવે રાક્ષસોના રાજ રાવણને સહાય
કરનારો અને આધારરૂપ એકલો ઈર્દ્રજિત જ રહ્યો
છે અને તેની સેના પણ આ ઈર્દ્રજિતની સાથે
આવી છે તેટલી જ બાકી રહેલી છે; માટે શું
ભેદ રહ્યા છે ? એકદમ તૂટી પડો.' સંશ્રામમાં
આ પાપી ઈર્દ્રજિત મરાય એટલે રાવણ સિવાય
બાકીના બધા રાક્ષસો મરાયેલા જ છે. હે વાનર-
વરો ! શૂરવીર પ્રહસ્ત, મહાબળવાન નિકુંભ, કુંભ-
કર્ણ, કુંભ, પૂષ્પાક્ષ, ૬, ૧૦ જંબુમાલી, મહામાલી,
તીક્ષ્ણ વેગવાળો અશનિપ્રભ, સુપ્રભ, ચક્ષુકેપ, વજ્ર-
દંધ, ૧૧ સંદ્રાહી, વિકટ, અરિક્ષ, તપન, મંદ,
પ્રધાસ, પ્રધસ, પ્રજંઘ, જંઘ, ૧૨ અગ્નિકેતુ, શિમ-
કેતુ, વિલુન્નિહવ, દિન્નિહવ, સૂર્યશત્રુ, ૧૩ અકં-
પન, સુપાર્શ્વ, ચક્રમાલી, કંપન, દેવાતક તથા
નરાતક ઇત્યાદિ અત્યંત બળવાન રાક્ષસોને હણીને
તમે પોતાના બુજબળથી સમુદ્ર તરફ જેવું મોકું
કાઢ્યું કંથુ છે; તો હવે ગાયતું પગલું બોળ-
ગવા જેવા આ નાનકડા કાઢ્યું માટે વિલંબ શા
માટે કરો છો ? સત્વર આટલા રાક્ષસસૈન્યનો ઘણ
વાળી નાખો, એટલે બસ જયજયકાર છે ! બળભી
ગર્વથી ભરેલા મોટા સર્વ રાક્ષસો હણાઈ ચૂક્યા
છે. હવે જે કાંઈ જીતવાનું બાકી છે, તે માત્ર
આ ઈર્દ્રજિત અને તેની સાથેનું આ ગણચૂંકાંડું
રાક્ષસસૈન્ય જ છે. હું ઈર્દ્રજિતનો કાકો છું એટલે
મારે તેનો વધ કરવો અચૂક છે; તોપણ રામ
અંદ્રના કાર્ય અર્થે હું દયાનો લાગ કરી તેને
હણવા તૈયાર થયો છું; પરંતુ મારાં નેત્રમાં રત્ન-
નાં અશ્રુ ભરાઈ આવવાથી હું પાછો પડું છું; માટે
હે વાનરો ! મહાબાહુ લક્ષ્મણને હણશે અને તમે
સૌ આ રાક્ષસસૈન્યનો સંહાર કરો.'

અતિ યશસ્વી વિલીષણનાં ઉત્તેજક વચનો

* હાથીનાં બચ્ચા અથવા નાનકડાં હાથીઓ

સાંભળી જેમ મેઘને ભેઈ મચ્છર હર્ષિત થાય, તેમ વાનરો અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા અને પૂછડાં ઊંચાં કરી અનેકવિધ શબ્દ કરવા લાગ્યા. ૧૪-૨૦ પોતાના યૂથથી વીંટાયેલો મહાબળવાન બંધવાન મોટી શિલાઓ ફેંકીને રાક્ષસોના કન્યર-ઘાણુ વાળવા લાગ્યો અને તેના સૈનિકો નખ તથા દાંત વડે રાક્ષસને ઉભરડવા લાગ્યા. ૨૧ એ ભેઈ અનેક ભતનાં આયુધોને ધારણ કરનારા મહાબળવાન રાક્ષસો પણ ભયને ભણ રાક્ષસોને હણનારા બંધવાનનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા અને બાણ, ફરસી, પટ્ટિશ, યદિકા તથા તોમરાદિ શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ૨૨, ૨૩ પૂર્વે જેમ દેવો અને અસુરોનું ભયંકર યુદ્ધ બન્યું હતું, તેમ આ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોના ઘોર સંઘામ થવા લાગ્યો. એ સમયે ઉદાર મનવાળા મહાત્મા હંતુમાને પણ લક્ષ્મણને પોતાના રક્ષક ઉપરથી નીચે ઉતારીને એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડી હબરો રાક્ષસોના કન્યરઘાણુ વાળી નાખ્યો. ૨૪, ૨૫

હવે પોતાના કાકા વિલીધણની સાથે યુદ્ધ કરીને શત્રુના વીર યોદ્ધાઓને હણનારા બળવાન ઇંદ્રજિત પુનઃ લક્ષ્મણની સામે આગ્યો. એટલે એ બંને વીરોનું ભયંકર યુદ્ધ પુનઃ શરૂ થયું. ૨૬, ૨૭ બાણ વરસાવતા મહાબળવાન એ બંને વીરો પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા અને વર્ષાઋતુમાં મેઘ સૂર્યઅંદરને ઢાંકી નાખે છે, તેમ બાણબળથી એક-એકને ઢાંકી દેતા હતા. એ બંને વીરોનું એવું તો હસ્તલાઘવ હતું કે તેઓ ભાથામાંથી બાણ ક્યારે લે છે, તેને ધનુષ્ય ઉપર ક્યારે ચોલે છે, ધનુષ્ય સળ્યાપસળ્ય ક્યારે પકડે છે, પછાછ ક્યારે ખેંચે છે, આ અસુક પ્રકારનું બાણ છે, એ ક્યારે તપાસે છે, બાણ ક્યારે મૂકે છે, દંઢ સુષ્ટિ ક્યારે બાંધે છે અને નિશાનને ક્યારે વીંધે છે, તેમાંનું કશું પણ જોવામાં આવતું ન હતું. બંનેના ધનુષ્યોમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે આયુ અંતરિક્ષ છવાઈ ગયું હતું, જેથી અંધકાર થવાને લીધે કોઈ પણ પદાર્થ દેખાતો ન હતો. લક્ષ્મણની સામે ઇંદ્રજિત અને ઇંદ્રજિતની સામે લક્ષ્મણ ન્યારે

શરપ્રહાર કરતા હતા, ત્યારે 'ખેમાંથી કેનો બચશે અને કેનો પરાબચશે' એ કોઈથી કળી શકાતું ન હતું. બંને વીરોએ વેગથી મૂકેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી આકાશ છવાઈ ગયું અને સઘળી દિશાઓ પણ ઘેરાઈ ગઈ, જેથી અંધકાર થતાં સર્વ ઘણું જ ભયંકર ભાસવા લાગ્યું. ૨૮-૩૫

સૂર્ય અસ્તાચળ પર ગયો અને ઘોર અંધકારવાળી રાત્રિ પ્રવૃત્ત થઈ. એ વેળા રુધિરની હબરો નદીઓ વહેવા લાગી; ૩૬ માંસભક્ષણ કરનારાં ગીધ વગેરે ભયંકર પ્રાણીઓ ફૂર ચીસો પાડવા લાગ્યાં; વાયુ વાતો બંધ પથ્યો; અગ્નિ શાંત થયો; ૩૭ અગ્નિહોત્ર કરીને મહર્ષિઓ 'સર્વનું' કલ્યાણ થાઓ' એમ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને ચારણો સહિત આકાશમાં ફરનારા ગંધર્વો ભયને લીધે પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ૩૮

પછી સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણે સુવર્ણભૂષિત ચાર બાણો મૂકી ઇંદ્રજિતના સ્થામવર્ણા ચાર અશ્વોને વીંધી નાખ્યા અને 'ભદ્ર' નામનું બીજું એક બાણ કે જે મીળા વર્ણવાળું, અત્યંત તીક્ષ્ણ, દેહીપ્રમાન કાંતિવાળું અને ઇંદ્રના વજ્ર સરખું ઉગ્ર હતું, તેને ધનુષ્ય પર ચોળ, કણું પથ્થર જે ચીએવી કુશળતાથી ચલાવ્યું કે તેનો પ્રહાર થતાં જ આમતેમ રથ ફેરવતા ઇંદ્રજિતના સારથિનું મસ્તક ધડથી ભુલું થઈ પડ્યું. પોતાના સારથિને હણાયેલો ભેઈ મહોદરીનો પુત્ર ઇંદ્રજિત જરા પણ નહિ ગભરાતાં સારથિની જગ્યાએ પોતે જ બેસી ગયો અને હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતને સારથિની જગ્યાએ બેઠેલો ભેઈ સો કોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા. ૩૯-૪૩

ઇંદ્રજિત ન્યારે અશ્વોને ફેરવવામાં રોકાયો હતો, ત્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણ તેને તીક્ષ્ણ બાણો વડે વી ધતા હતા અને તે ન્યારે અશ્વોની લગામ મૂકીને ધનુષ્ય લેતો હતો. ત્યારે લક્ષ્મણ તેના અશ્વોને બાણો મારતા હતા. ૪૪ લક્ષ્મણનાં બાણોથી અશ્વો ઘણા જ વી ધાઈ ગયા; છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતાં મહાસમર્થ ઇંદ્રજિત યુદ્ધ કરતો હતો અને અતિશય વેગવાળા લક્ષ્મણ પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેને પીડિત કરતા હતા; ૪૫ પરંતુ

પથ'ત જેએલાં શ્રેષ્ઠ ધતુષ્યો કૌંચ પક્ષીની પેઠે
અવાજ કરવા લાગ્યાં. બન્ને વીરોએ પોતપોતાનું
ધતુષ્ય જેએનીને બચારે ખાણે છાંવ્યાં, ત્યારે તે
અતિશય તેજથી ઝળહળી ઊઠ્યાં. ૪૩-૫૦ ધતુષ્ય-
માંથી જુટીને આકાશને પ્રકાશિત કરતાં ભયંકર
રૂપવાળાં એ બંને ખાણે સામસામા આવી પરસ્પર
અથડાયાં. એ વેળા તેમાંથી તણખા અને ધુંમાડા
સહિત અગ્નિ પ્રકટ થયો. ૫૧-૫૨ એ બન્ને ખાણે
મોટા બે ગ્રહોની પેઠે એકબીજા સાથે અથડાઈને
રણભૂમિ પર પડ્યાં અને તેના સેંકડો કટકા થઈ
ગયા. ૫૩ પોતાનાં ખાણેને નિષ્કુળ થયાં બોઈ
ઇંદ્રજિત અને લક્ષ્મણ કંઈક લબ્ધચુક્ર અને
કોષયુક્ર થયા. ૫૪

પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા લક્ષ્મણે વરુણાશ
સાંધીને ઇંદ્રજિત ઉપર મૂક્યું, ત્યારે ઇંદ્રજિતે રૌદ્રાશ
મૂકીને તે વરુણાશને છેદી નાખ્યું અને પછી બાણે
લોકોને પ્રલય કરવા તૈયાર થયો હોય એમ ઘણો જ
કેાપ કરીને તેણે આગ્રેયાશ ચડાવ્યું; ત્યારે શૂરવીર
લક્ષ્મણે સૂર્યાશ વડે તેનું નિવારણ કયું. એ બોઈ
અતિશય ક્રોધે ભરાયેલા ઇંદ્રજિતે શત્રુઓનું વિદ્વા-
રણ કરનારું અસુરાશ ચડાવ્યું. એ દિવ્ય અશ્ત્ર-
માંથી દેહીઅમાન કાંતિવાળા કૂટ, સુદગર, ત્રિશુળ,
ભુશુંડી, ગદા, છરા અને ફરસી વગેરે આયુધો
ઊછળવા લાગ્યાં. સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓથી નિવારણ
ન થઈ શકે એવાં અને સઘળાં શસ્ત્રોનું વિદ્વારણ
કરે એવાં અસંખ્ય શસ્ત્રોએ અસુરાશમાંથી
ઊછળતાં બોઈ મહાત્મા લક્ષ્મણે માહેશ્વરાશ વડે
તેનું નિવારણ કયું. ૫૫-૬૦

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિતનું તુલુલ
યુદ્ધ થતું હતું, તે સમયે આકાશચારી સઘળાં ભૂત-
પ્રાણીઓ લક્ષ્મણને વિનય ઇંગ્લવા લાગ્યાં. 'મારો,
કાપો 'ના ભયંકર શબ્દ કરતા વાનરો અને રાક્ષસો
સામસામા યુદ્ધ કરતા હતા; એ બોઈ આકાશને
ઘેરી ઊભેલાં ભૂતપ્રાણીઓ વિરિભત થવા લાગ્યાં.
ઇંદ્ર સહિત સઘળા ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવો, ગંધર્વો,
સર્પો અને પક્ષીઓ સંઆમમાં યુદ્ધ કરતા લક્ષ્મણ-
ની રક્ષા કરવા લાગ્યાં.

પછી રામચંદ્રના લઘુ બ્રાતા મહાત્મા લક્ષ્મણે
અગ્નિ સરથું તીવ્ર અને ઇંદ્રજિતને યમદોકમાં
પહોંચાડે એવું એક બાણ ધતુષ્ય પર ચડાવ્યું. ૬૧-૬૪
સુંદર પી'છાંવાણું, ઘાટીલું, તીક્ષ્ણ અણીવાળું અને
સુવર્ણથી શોભતું એ બાણ શત્રુઓના શરીરનું
વિદ્વારણ કરે એવું, કશાથી પાછું વળે નહિ એવું,
ક્રોધથી સહન થાય નહિ એવું, રાક્ષસોને ભય
ઉપભવનારું, ઝેરી નાગ સરથું અને દેવોએ પણ
પૂજેલું હતું. પૂર્વે દેવાસુરસંઆમમાં મહાપરાક્રમી
દેવરાજ ઇંદ્રે એ જ બાણથી અસુરોને હરાવ્યા
હતા. ૬૫-૬૭ યુદ્ધમાં કહી વ્યથા નહિ ગયેલું એ
ઐંદ્રાશ બાણ પોતાના મોટા ધતુષ્ય પર ચડાવીને
તથા પ્રત્યંચાને કષ્ણ પથ'ત જેએનીને મહાત્મા,
લક્ષ્મણે પોતાના હિતનાં વચન ઉચ્ચાર્યાં : 'હે
ઐંદ્રાશ ! બે દશરથનંદન રામચંદ્ર ધર્માત્મા,
સત્યસંધ અને આખી પૃથ્વીમાં અતુલિત પરાક્રમ-
વાળા હોય, તો તું આજે ઇંદ્રજિતનો વધ કરજે.'
એમ કહી શત્રુદમન લક્ષ્મણે સીધી અતિવાણું
ઐંદ્રાશ કષ્ણ પથ'ત જેએનીને ઇંદ્રજિત ઉપર મૂક્યું.
સડસડાટ કરતું એ બાણ ઇંદ્રજિતના કંઠમાં બઈ
ચોટયું અને તેણે દેહીઅમાન કુંડળ તથા સુકુટથી
શોભતા ઇંદ્રજિતના મસ્તકને ધડથી ભુલું કરી
પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યું. એ વેળા રુદ્રિરથી ખરડાઈ
પૃથ્વી પર પડેલું ઇંદ્રજિતનું મોઢું મસ્તક સુવર્ણ-
ના ગોળા જેવું દેખાતું હતું. ૬૮-૭૨

એનું ધતુષ્ય અસ્તવ્યસ્ત થઈ તૂટી પડ્યું
હતું એવો અને સુંદર સુગટવાળો ઇંદ્રજિત બચારે
હજારોને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે વૃત્રાસુરનો વધ
થવાથી જેમ દેવો હર્ષિત થયા હતા, તેમ વિભી-
ષણ સહિત સર્વ વાનરો હર્ષયુક્ત થયા અને
ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. એ વેળા અંતરિક્ષમાં
ઊભેલા દેવો, ઋષિઓ, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ
જયજયકાર કરવા લાગ્યાં. ઇંદ્રજિતને રણમાં પડેલો
બોઈ વિજયથી શોભતા વાનરોના હાથનો માર
ખાતી રાક્ષસોની મોટી સેના દરો દિશાઓમાં
નાસવા લાગી. વાનરોએ બચારે તેમની પૂંઠ
પકડી, ત્યારે સ્થયભીત થયેલા રાક્ષસો પદ્ધિશ-

કુરુક્ષેત્ર તથા તલવાર વગેરે પોતપોતાનાં શસ્ત્રોએને ફેંકી હથેલીને જેમ ફાંચું તેમ લંકા તરફ દોડી ગયા. ૭૩-૭૮ વાનરોના મારથી ત્રાસીને કેટલાક રાક્ષસો લંકામાં પેસી ગયા, કેટલાક સસુદ્રમાં જઈ પડ્યા અને કેટલાક પર્વતોમાં ભરાઈ પેઠા. ૭૯ રણભૂમિમાં ઇદ્રજિતને હણી પડેલાં બેઈને અત્યાર પહેલાં જે હજારો રાક્ષસો ભવામાં આવતા હતા, તે પૈકી હવે એક પણ દિગ્ધિએ પડતો નહોતો. જેમ સૂર્યાસ્ત થયા પછી તેનાં કિરણો દેખાતાં નથી, તેમ ઇદ્રજિતનું મરણ થયા પછી રાક્ષસો રણમાં દેખાતા ન હતા. ૮૦, ૮૧ નિજીવ થઈ પડેલાં ઇદ્રજિત બધે કિરણ વિનાનો સૂર્ય હોય અથવા શાંત થયેલી જ્વાળાવાળો અગ્નિ હોય તેવો દેખાતો હતો.

દુરાત્મા રાવણનો પુત્ર ઇદ્રજિત બ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે જેની સઘળી પીઠા શાંત થઈ હતી, એવું આખું જગત શનુરહિત થવાથી આનંદ પામ્યું. સર્વ મહર્ષિઓ સહિત દેવરાજ ઇદ્ર હર્ષિત થયો; ૮૨-૮૪ આકાશમાં દેવતાઓનાં હુંદુલિ વાગવા લાગ્યાં. ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા અને નૃત્ય કરતી અંબરાઓ યુગપૃષ્ઠિ કરવા લાગી. કૂર કર્મવાળો અને સર્વ લોકને લય ઉપજાવનારો ઇદ્રજિત મરણને શરણ થયો. ત્યારે ભીડતી રજ શાંત થઈ ગઈ, જળ અને આકાશ નિર્મળ થયાં તેમ જ હર્ષ પામેલા દેવ, ગંધર્વ અને દાનવો એકઠા મળી બોલવા લાગ્યા : 'હે પ્રાણેશ ! હવે તમારું સઘળું કષ્ટ નિવૃત્ત થયું; હવે તમે નિશ્ચિંત થઈ સુખે વિચરો.'

અપ્રતિમ બળવાળા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇદ્રજિતને હણાયેલાં બેઈ સઘળા યૂથપતિ વાનરો હર્ષિત થયા. વિજય થવાથી આનંદમાં આવેલા વિલીપણ, હનુમાન તેમ જ બંધવાન વગેરે પણ લક્ષમણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પોતાને હર્ષનો સમય પ્રાપ્ત થવાથી બધા વાનરો ફૂટતા, જબ્બતા અને કિકિ-ચારીઓ કરતા મહાત્મા લક્ષમણને વીંટાઈ વળ્યા; અને પોતાનાં પૂછડાં પછાડી રામ-લક્ષમણનો જયજયકાર બોલવા લાગ્યા. વળી એ વાનરો હર્ષભેર ચરચર ભેટીને રણવીરોનું યશોગાન કરવા લાગ્યા.

મહાત્મા લક્ષમણના અદ્વિત્ય પરાક્રમ-બળથી ઇદ્રના શત્રુ ઇદ્રજિતને હણાયેલાં બેઈને લક્ષમણના ઇદ્રમિત્રો તથા ઇદ્રાદિ દેવોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ૮૫-૮૭

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૯૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

● આદિકવિ શ્રીવાલ્મીકિવિરચિત આ રામાયણ સિવાય બીનું સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત રામાયણોમાં કેટલાક રસમય અને બોધદાયક પ્રસંગો વર્ણવેલાં ભવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાં કવિજ્ઞાની કલ્પનાનું જ પ્રાધાન્ય હોઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ દિગ્ધિએ પડતું નથી. તે પ્રસંગો શ્લેષ અથવા પાછળથી ભેરવાયેલાં ભવાં હોવા છતાં મળી આવતી સંસ્કૃત મતોમાં પણ હોવાથી ઉપયુક્ત થટનાને લગતા તેમાંના બેત્રણ પ્રસંગો અહીં આપ્યા છે : (૬૧. ૬.)

પ્રસંગ ૧ લો : ઇદ્રજિતનો વધ કરવા માટે બ્યારે રામચંદ્ર તૈયાર થયા, ત્યારે વિલીપણે તેમને તેમ કરતાં અટકાવી કહ્યું 'હે મહારાજ ! જેણે બાર વર્ષ સુધી નિદ્રા તથા આહારને ત્યાગ્યા હોય, તેના હાથે જ ઇદ્રજિત મરી શકશે, એવું તેને વરદાન મળેલું છે; માટે તમે લક્ષમણને જ યુદ્ધ કરવા મોકલો; કારણ કે તેમણે બાર વર્ષ થયાં આહાર અને નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો છે.' એ સાંભળી આશ્ચર્ય પામેલા રામચંદ્રે લક્ષમણને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે લક્ષમણે જણાવ્યું : 'પંચલીમાં એક રાત્રિએ મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે, બધે મારો હાથ સીતાને અડક્યો છે. એ મહાપાતક થયું માનીને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા મેં તે દિવસથી આહાર-નિદ્રાને પરિત્યાગ કર્યો છે.' સીતા અને રામચંદ્ર પ્રત્યે લક્ષમણનો અતીત ભક્તિભાવ દર્શાવનારા આ પ્રસંગમાંથી મનુષ્યે પોતાનાં હાઈ-સોલ્ડર્ડ પ્રત્યે કેવો સદ્ભાવ રાખવો તે શીખવાનું છે.

પ્રસંગ ૨ લો : બ્યારે લક્ષમણે ઇદ્રજિતને માર્યો, ત્યારે તેનો એક હાથ તેની સ્ત્રી મહાસતી સુલોચનાના મહિરના ચોક્કમાં જઈ પડ્યો પોતાના પતિનો હાથ બોળખતાં જ સુલોચનાને સંત ચડચડ અને તેણે એ હાથની પાસે કાચળ તથા કલમ મૂકીને 'આપનું મરણ થાથી થયું તથા આપનું મરતક વગેરે ક્યાં છે, તે લખી જણાવો,' એમ પ્રાર્થના કરી સગીના મલાવથી મૃત હસ્તે 'મને લક્ષમણે માર્યો છે અને મારું મરતક રામની પાસે છે,' એવું લખી જણાવ્યું. એટલે પોતાને સતી થઈ હતું, માટે સુલોચનાએ પોતાના સસરા રાવણને રણમાંથી ઇદ્રજિતનું મૃદ તથા મરતક મંગાવી આપવા કહ્યું; ત્યારે રાવણે

સર્ગ ૯૧ મો

રામચંદ્રનો આનંદ-લક્ષમણની પ્રશંસા

સચિરક્ષિત્તગાત્રસ્તુ લક્ષ્મણઃ શુભલક્ષણઃ ।

બભૂવ હૃદયસ્તં હત્વા શત્રુજેતારમાહુવે ॥ ૧ ॥

શત્રુઓને જીતનારા ઇન્દ્રજિતને હૃદયને ઘ્રોહી-
હૃહાણ થયેલા મહાત્મા લક્ષમણ અત્યંત હર્ષિત
થયા. ^૧ પછી બાંબવાન અને હનુમાન વગેરે વાનરો-
ને સાથે લઈને તથા વિભીષણ અને હનુમાનના

રામ-લક્ષમણને મારીને ઇન્દ્રજિતનું મરતક લઈ આવવા
રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેમ બનતુ અસંભવિત માનીને
મ દોહરીના કહેવાથી સુદોષ્યાના પોતે જ રણભૂમિ પર આવી
અને રામચંદ્ર પાસે પોતાના પતિનું મરતક માગ્યું ત્યારે
રામચંદ્રે પૂછ્યું 'તે શાથી બન્યું કે તારા પતિનું મરતક
અહીં છે?' ત્યારે સુદોષ્યાનાએ ઇન્દ્રજિતના હાથે કરેલું
ઔદ્યુત કાર્ય કહી સંભળાવ્યું; પણ એ વાત પર વાનરોને
વિશ્વાસ આવ્યો નહિ અને કેઈ એક વાનરે કહ્યું 'જો
ઇન્દ્રજિતનું મરતક એક વાર હાંસ્ય કરે, તો 'તેના હાથે
લખ્યું' એ વાત અમે સત્ય માનીએ.' ટૂંક જ સુદોષ્યાનાએ
પોતાના પતિના મરતકને પ્રાથના કરીને તેને હસવા માટે
કહ્યું, 'પણ મરતક હસ્યુ નહિ અતે તે પ્રાણી 'હે
સ્વામીનાથ' જો તમારું મરતુ થવાની મને ખબર પડી
હોત, તો હું પાતાળમાંથી મારા પિતા શેષનાથને સંકાપે
તેડાવત.' એ વાક્ય સાંભળતાં જ ઇન્દ્રજિતનું મરતક ખડ-
ખટાટ હતી પડ્યું; એટલે રામચંદ્રે ટૂંક જ તે મરતક
સુદોષ્યાનાને સ્વાધીન કરાવ્યું અને તે પોતાના પતિના જેઠને
સાથે લઈ સતી થઈ. સુદોષ્યાનાએ ઘણી ઘણી પ્રાથના કરવા
છતાં પણ ઇન્દ્રજિતનું મરતક હસ્યુ નહિ અને છેવટે એક જ
વાક્ય સાંભળતાં તે ખડખટાટ હતી પડ્યું; તેણે કારણ
વાનરોએ રામચંદ્રને પૂછ્યું; ત્યારે તેમણે જણાવ્યું 'હે
વાનરો! સુદોષ્યાના શેષનાથની પુત્રી છે અને આ લક્ષમણ
શેષનાથનો અવતાર છે, એણે ઇન્દ્રજિતના બાળવામાં જ
હલ અને તેથી જ 'મારા પિતાને તમારું રક્ષણ કરવા
તેડાવત' એવું સુદોષ્યાનાનું વચન સાંભળી ઇન્દ્રજિતનું
મરતક હસ્યું કે, 'તારા પિતાએ જ મને માર્યો છે; તો પછી
તેના હાથે તું મારું રક્ષણ શી રીતે કરાવત?'

આ ઘટના સતી સ્ત્રીને પ્રભાવ દર્શાવે છે અને પતિ-
લક્ષિતો સાચો પાઠ શીખવે છે.

પ્રશ્ન ૩ કો: ઇન્દ્રજિતના વધ થયા પછી રાવણ

હાથનું અવલંબન કરીને મહાતેજસ્વી લક્ષમણ
જ્યાં રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવ હતા ત્યાં જવા
લાગ્યા. ^{૨,૩} રામચંદ્રની પાસે આવી તેમને પ્રણામ
કરી ઉપેન્દ્ર જેમ ઇન્દ્રની પાસે ભ્રાતા રહે, તેમ
લક્ષમણ પોતાના વડીલ બંધુની પાસે ભ્રાતા રહ્યા.
એ વેળા બંધુ પોતાની ગતિથી જ રામચંદ્રને
શુભ સમાચાર જણાવતો હોય, એમ મહાત્મા
વિભીષણ હર્ષણેર કહેવા લાગ્યો: 'હે મહારાજ!
શ્રીમાન લક્ષમણ આજે ઇન્દ્રજિતનું મરતક છેદી

ઘણો જિંતાવર થયો અને તેણે 'અહિરાવણ-મહિરાવણ'
નામના બે ભાઈઓને તેડાવી કેઈ પણ ઉપાયથી રામ-લક્ષમણ-
નો વધ કરવા આજ્ઞા કરી ત્યારે અહિ-મહિરાવણે રાત્રિમાં
રામ-લક્ષમણનું હરણ કરી તેઓને પોતાના નગરમાં લઈ જઈ
ભદ્રકાળીને ભોન આપવાને નિશ્ચય કર્યો. આ વાત વિભી-
ષણની બાજુમાં આવતા તેણે સુગ્રીવાઈ કષિઓને રાત્રિમાં
સાવધાન રહેવા સૂચવ્યું. રાત્રિમાં રામ-લક્ષમણનું રક્ષણ
કરવા અર્થે તેમની આસપાસ વાનરોએ એકબીબ પર
બેસીને અગનમંડળ સુધી પહોંચે તેવો ભયો કેટ
બનાવ્યો. અહિ-મહિરાવણ ઘણા જ માયાવી અને આકાશ
તથા પાતાળમાં પણ ગતિ કરવા સમર્થ હતા તેઓ રાત્રિ
સમયે રામચંદ્રની છાવણીમાં આવી વાનરોને નિદ્રાતુ ધારણ
નાખી આકાશમાં ^૪ નીચે ભેટ્યાં અને રામ-લક્ષમણને પણ
ધારણ નાખી પોતાની મહિલાવતી નગરીમાં જાયકી ગયા
ત્યાં તેઓએ રામ-લક્ષમણને પોતાના રમણીય મહેલમાં
રાખ્યા અને બેત્રણ દિવસ પછી ભદ્રકાળીને ભોન આપવા
નિશ્ચય કર્યો

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થયો, ત્યારે વાનરો ભગ્યા
અને રામ-લક્ષમણના હરણની બાજુ થતા જ ગજરાઈ ગયા
પછી હનુમાન વગેરે કેટલાક મુખ્ય વાનરો રાક્ષસોનું પગલું
દ્રષ્ટિએ પડવાથી તેને અનુસરી શોધ કરવા લાગ્યા કેટલેક
દૂર જતા તે પગલું એક અધકારમય ભયંકર યુક્તમાં જઈ
હય, એથી વાનરો ગજરાઈ ગયા, પણ હનુમાન તેઓને
પૂછે બાધી હતાવળે ધસી ગયો ત્યારે તેઓ યુક્તમાંથી
બહાર નીકળ્યા, ત્યારે સંયુક્તેત્તે ભોવામાં આવ્યો એ સ્થળે
'મકરન્ધવજ' નામનો અહિ-મહિરાવણનો એક સેવક ચોક્કી
કરતો હતો હનુમાને કાપડિયાના વંશે સહિલાવતીમાં પ્રવેશ
કરવા માંડ્યો, પરંતુ શક પડવાથી મકરન્ધવજ તેની સામે
થયો. ત્યાં હનુમાન અને મકરન્ધવજનું દાંતુલ યુદ્ધ થયું અતે
હનુમાને મકરન્ધવજને પૃથ્વી પર પાડીને તેની છાતી ઉપર
પોતાનો પગ દબાવ્યો ત્યારે મકરન્ધવજ નિશ્ચય નાખતો

નાખું છે. ૧૫,૧

પોતાના ભાઈએ ઇંદ્રજિતને માર્યો એ સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! તે' જે અતિદુઃખકાર કાર્ય' કહ્યું', એ ભણી હું' ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું'. ઇંદ્રજિતનો નાશ થવાથી હવે આપણો વિજય થઈ ચૂક્યો જ છે. ૭,૮

પોતાની પ્રશંસા સાંભળી લક્ષ્મણમાન થતા લક્ષ્મણને પરાણે ખોળામાં બેસાડી દશરથનંદન રામચંદ્રે સ્નેહથી તેમનું મસ્તક સૂઘ્ય અને શર-

ખાણે કે, આ વેળા બે મારો પિતા હંતુમાન હોય, તો મને બચાવે' એવું સાંભળી હંતુમાન આશ્ચર્ય પામ્યો અને મહત્ત્વજને છૂટો કરી સમગ્ર વૃત્તાત પૂછ્યું, પરંતુ પોતે અજ્ઞાણ હોવાથી મહત્ત્વજે પોતાની માતા મંદીરી (મધરી) ને તેડાવી હંતુમાનને ખુલાસો આપવા કહ્યું. ત્યારે મંદીરીએ જણાવ્યું : 'હે હંતુમાન ! લક્ષ્મણને ક્યારે પછી તમે ન્યારે સળગતું પુત્રજી હોલવવા અથર્ સુસુદૃતટે આપ્યા હતા ત્યારે તમારા લલાટમાંના મસ્તકમિત્રુ જળમા પડ્યા હતા અને તેને હું ગળી ગઈ હતી, જેથી આ મહત્ત્વજને જન્મ થયેલો છે; માટે તે તમારો પુત્ર છે.'

આ વૃત્તાત સાંભળી હંતુમાન અને મહત્ત્વજ પ્રસન્ન થયા અને પ્રેમથી એકબીજાને ભેટયા મંદીરીએ હંતુમાનને પ્રણામ કરી સેવાની આજ્ઞા મારી હંતુમાને તે માનીકરારને પોતાના આગમનનું પ્રયોજન જણાવ્યું; ત્યારે મહત્ત્વજે કહ્યું : 'આજથી ત્રણ દિવસ ઉપર જ અહીંના રાજા અહિ-મહિરાવણે કોઈ બે તેજસ્વી રાજકુમારોને આપ્યા છે અને આવતી કાલે તેઓ ભદ્રકાળી માતાના મંદિરે તેનું અર્પણ આપવાના છે'

આ સમાચાર ભણી કપિવર હંતુમાન સૂક્ષ્મ કૃપધરીને મહિલાવતી નમરીમા ગયો અને ભદ્રકાળીનું મંદિર જોયા પછી રામ-લક્ષ્મણનું રક્ષણ લેવી રીતે કરવું, તેના નિશ્ચય કર્યો બીજે દિવસે સવારમા જ મોટી ધામધૂમ સાથે વરચોડા ચઢ્યો અને અહિ-મહિરાવણે રામ-લક્ષ્મણને ભદ્રકાળીના મંદિરે આપ્યા આ વેળા હંતુમાન સૂક્ષ્મકૃપે લેવીની પાછળ સતાર્થ મેટો રામ-લક્ષ્મણની લિષ્ટ હંતુમાન પર પડી હતી અને તેઓ પોતાના અનમા પવનકુમારની ધણી જ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા પછી અહિ-મહિરાવણે રામ તથા લક્ષ્મણને છેવટની પ્રાર્થના કરવા સૂચ્યું; ત્યારે તે બંને કહ્યું : 'આ જેવી જ અમારો રક્ષણ કરશે' દુરત જ પ્રીતે રૂપ

પ્રહારથી પીડિત થયેલા એ લક્ષ્મણને ભેટી વાર-વાર સીડી દંદિથી નિહાળવા લાગ્યા. શરપ્રહારની વેદનાથી પીડાતા લક્ષ્મણ કે જેમનાં સર્વ ગાત્રોમાં ધાવ પડેલા હતા અને જે દુઃખને લીધે નિસાસા નાખતા હતા. તેમનું પુનઃ પણ મસ્તક સૂઘીને તથા તેમના શરીર પર પોતાનો કૌમળ હાથ ફેરવીને પુરુષર્ષભ રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે પ્રિય ભાઈ ! ખરેખર, તું દુઃખકર કર્મ કરનાર છે. આજે તે' ઘણું ઉત્તમ કાર્ય' કહ્યું છે. રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત

ધારણ કરી મોટી ગર્જના કરતો હંતુમાન ત્યાં ફરી પડ્યો અને તેણે ગમ-લક્ષ્મણને પોતાના સ્કંધ પર જીવંતી લીધા. પછી ત્યાં મહાપ્રભુ સંપ્રામ ભગ્નેશ અહિરાવણ તો માર્ગભમા જ મરણને શરણ થયો; પરંતુ મહિરાવણ કેમે કરી મરાયો નહિ રામ-લક્ષ્મણના બાણોના પ્રહાર થતાં મહિરાવણના શરીરમાંથી બે કધિરમિત્રુ પૃથ્વી પર પડતા હતા તેમાંથી તેના જેવા જ બીન હનરો મહિરાવણ પ્રકટી ચૂક્યમા અજૂમતા હતા એ જોઈ તેને લેહ બળવા માટે હંતુમાન રામ-લક્ષ્મણે ચુક કરવાનું કહી પોતે પેલી મંદીરી પાસે ગયો અને તેની પાસેથી મહિરાવણના મૃત્યુનું કારણ બળવા માગ્યું મંદીરીને અહિ-મહિરાવણની જન્મકથાનું જ્ઞાન હતું પણ તેનું મરણ તેના બળવામા ન હવ, તેથી તેણે હંતુમાનને મહિરાવણની સ્ત્રી ચંદ્રસેનાની પાસે જવા કહ્યું, ત્યારે હંતુમાન દુરત જ ત્યાં જવા નીકળ્યો

અહિ-મહિરાવણ ન્યારે રામ-લક્ષ્મણને શણગારીને ભદ્રકાળીના મંદિરે લઈ જતા હતા, ત્યારે રામચંદ્રની કાતિ જોઈ ચંદ્રસેના નિહવળ થઈ ગઈ હતી અને તે રામચંદ્રનું જ ચિંતન કરતી બેઠી હતી એ વેળા કપિવર હંતુમાને તેની પાસે જઈ પ્રણામ કરીને કહ્યું : 'હે માતાજી ! તમે જેનું ચિંતન કરો છો, તે રામ તો હાલમા તમારા સ્વામી મહિરાવણના પત્નિમા સંપ્રકાઈ પડ્યા છે. તેનો કાઈ જવાબ બતાવો તો બહુ સાર' ત્યારે ચંદ્રસેનાએ : 'બે રામચંદ્રની સાથે માંડે સમાગમ કરાવી આપો, તો હું ઉપાય બતાવું' એમ કહ્યું એ સાંભળી હંતુમાને કાર્ય સાધવા માટે વગર વિચાર્યો તેમ કરી આપવા હા કહી ત્યારે ચંદ્રસેનાએ કહ્યું : 'મારા પતિ મહિરાવણને શ કરવું વરદાન મળેલું છે કે, સંપ્રામમા તેનાં જેટલા સ્ત્રીમિત્રુ પડે, તેમાંથી તેના જેવા જ સેકડો મહિરાવણ ઉપન થાય; કાગ્યુ કે પાતાળમાના અમૃતકુંડમાંથી લાખે ભ્રમરો અમૃત લાવીને તેના સ્ત્રીમિત્રુ

મરાયો એટલે રાવણ હવે હંણુઈ ચૂક્યો છે, એમ હું માતું છું. હે લક્ષ્મણ ! દુરાત્મા ઇંદ્રજિતનો વધ થવાથી આજે જ આપણો વિજય થયો છે, એમ હું માતું છું. હે વીર ! આજે તેં દૂર રાવણની જમણી ભુજા કાપી નાખી એ ઘણું જ સારું થયું છે; કેમ કે ઇંદ્રજિત રાવણનો ખરેખરો આધાર રૂપ હતો. વળી સંગ્રામ વિષે હંતુમાન તથા વિશી-

હ્વર રહે છે. એ જમરોને જો તેમ કરતાં અઠકાવાજ તો જ તે મરે.’

હંતુમાન દુરત જ પાતાળમા આવેલા અમૃતકુંડ જપર ગયો અને સઘળા જમરોના નાયકને પકડી મારવા મંજ્યો. અતે જમરનાયક હંતુમાનને શરણ થયો અને તેણે હંતુમાનના કહેવા પ્રમાણે જમરોને અમૃત લઈ જતા અઠકાવાજ હંતુમાન તાલિ થયેલા જમરનાયકને પોતાની સાથે લઈ રામચંદ્રની પાસે આપ્યો અને તેમને એક જ દિવ્ય બાણ મૂકવા સૂચવ્યું. ત્યમ્ભર્તૃદિ બંધ થઈ હતી; તેથી રામચંદ્રના એક જ દિવ્ય બાણથી સઘળા મહિરાવણ અલોપ થઈ ગયા અને છેવટે સુગ્રજ મહિરાવણને મારીને રામ-લક્ષ્મણ વિજય પામ્યા.

હવે હંતુમાને ચંદ્રસેનાને લેર જવાની મતિજ્ઞા રામચંદ્રને કહી સંભળાવી, ત્યારે રામચંદ્ર એકપત્નીમતવાળા હોવાથી ખેંદ્યુક્રત થયા; પરંતુ ભક્તની મતિજ્ઞા આડે પોતાની મતિજ્ઞાને મહંત્ર નહિ આપતા શ્રીમાન રામચંદ્ર હંતુમાનની સાથે ચંદ્રસેનાના મંદિર ચાલ્યા આ સમયે હંતુમાને પ્રથમથી જઈ ચંદ્રસેનાને કહ્યું ‘તારે લેર રામચંદ્ર આવે છે; પણ જો કાઈ વિનં થશે, તો તે તારી ઇચ્છા પૂરી કર્યા વિના દુરત જ ચાલ્યા જશે.’ એ સાંભળી ચંદ્રસેનાએ રામચંદ્રને ધસવા માટે હાથીદાંતને મજબૂત પલંગ બિઠાવ્યો; પણ હંતુમાને પેલા જમરનાયકને મોકલી એ પલંગના ચારે પાયાને અંદરથી પોલાકુંડ કરાવી મૂક્યા રામચંદ્ર ચંદ્રસેનાના ઘરમા જઈ પલંગ પર બેઠા કે દુરત જ તે પલંગ કકડાવીને જમીનદોસ્ત થઈ ગયો, ત્યારે રામચંદ્ર એકાએક ભ્રષ્ટા થઈ ગયા અને હંતુમાનની સૂચના પ્રમાણે ચાલતી પકડી એ જોઈ ચંદ્રસેના હંતુમાનને શાપ દેવા તત્પર થઈ, પરંતુ રામચંદ્રે તેને તેમ કરતાં અઠકાવાજે કહ્યું : ‘આ અવતારમા મારે એકપત્નીમત છે. તેથી હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકતો નથી; પરંતુ બીજા અવતારમા હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ’ પછી જ્યારે ક્ષાપરચુગમા કૃષ્ણાવતાર થયો, ત્યારે ચંદ્રસેના સત્વસારમા થઈને કૃષ્ણ ભગવાનને વરી હતી.

પણે પણ ઘણું પરાક્રમ કરેલું જણાય છે. ૯-૧૧ હે લક્ષ્મણ ! તેં ત્રણ અહોરાત્ર લાગલાગટ યુદ્ધ કરી મહાકળે ઇંદ્રજિતને હણી મને આજે શત્રુ વિનાનો કર્યો છે; છતાં હવે આપણે બહુ જ સાવધાન રહેવું ઘટે છે; કેમ કે પોતાના પુત્રને મરાયેલો સાંભળી રાક્ષસોના રાજા રાવણ હવે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલી પોતાની મોટી સેના લઈને યુદ્ધ કરવા આવશે કે જે રાવણ ઘણો જ દુર્બલ છે, તોપણ હાલમાં પુત્રવધથી સંતાપ પામેલો હોવાથી હું તેનો તેની સઘળી સેના સહિત નાશ કરીશ. ૧૧-૧૮ હે લક્ષ્મણ ! ઇંદ્રને જીતનારો ઇંદ્રજિત મરાતાં હવે તારી સહાયથી મને સીતા અને પૃથ્વી સહજ પ્રાપ્ત થઈ છે. ૧૧૮

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણનું આત્માસન કરી તથા તેને આલિંગન આપી હૃષિત થયેલા રઘુવીરે સુષેણને બોલાવી કહ્યું : ૨૦ ‘હે સુષેણ ! મહાપુલ્કિમાન લક્ષ્મણ બાણપીડાથી રહિત થઈ સ્વસ્થ થાય તેમ તું સત્વર કર. ૨૧ હે કપિશ્રેષ્ઠ ! લક્ષ્મણના શરીર પર પડેલા ઘાવ સત્વર રજાઈ જાય એમ કર; તેમ જ વૃક્ષથી યુદ્ધ કરનારા બીજા પણ જે જે શૂરવીર રીંછ, વાનરો ઘાવથી પીડાતા હોય તેઓને પ્રયત્ન-પૂર્વક ઔષધિ આપી સુખ કર.’

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી મહાત્મા સુષેણે દુરત જ લક્ષ્મણને દિવ્ય ઔષધિના નાસ લેવડાવ્યો. ઔષધિની સુવાસ સૂંઘતાં જ લક્ષ્મણ દુઃખરહિત થયા. તેમના શરીરના ઘાવ એવા તો રજાઈ ગયા કે તેનાં ચાકાં પણ રહ્યાં નહિ. પછી રઘુવીરની આજ્ઞાથી સુષેણે વિભીષણ વગેરે બીજા જે જે લાયક થયેલા હતા, તે સૌની તે જ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરી. ક્ષીણવારમાં જ સઘળા ઘાવ રજાઈ જવાથી પીડારહિત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ પ્રથમની જેઠે જ સ્વસ્થ થઈ ગયા અને અત્યંત આનંદ પામ્યા. લક્ષ્મણને સ્વસ્થ થયેલા જોઈ રામચંદ્ર, સુગ્રીવ, વિભીષણ, બાંખવાન અને હંતુમાન વગેરે બીજા પણ સર્વ કપિવંશો અત્યંત હર્ષિત થયા. હશસ્થ-નંદન મહાત્મા રામચંદ્ર લક્ષ્મણનું દુષ્કર કર્મ સંભારી વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને

છઠ્ઠીજિતના મરજીથી રાવણ કોષે ભરાયો સીતાને કુળનું કારણ માની તલવાર ખેંચીને ધર્યો. મીતાળ પ્રભુરમણ કરવા લાગ્યા એ જ સમયે મહામત્રી જેવા મંદોદરી હિંમતથી આગળ આવી હાથ પકડી બાંધ્યા હે નાથ ! આપ કુબેર જેવાના ભાઈ અને ચાર વેળના અગ્નિપ્રસાદી વહન થી સીવધનુ મહાપાતક કર્યો ! ચાલો ચુક મઠો અને સધળો કોષ ગમ પર જ ઉતારો. આ સાબળતા જ રાવણ પાછો વળ્યો (આ રવિવર્માના ચિત્રમાં 'મંદોદરી' હોવાથી જ અહીં તેમ લખ્યું છે)

ઈંદ્રજિતને રણમાં હણાયેલો બાણી વાનરાજ
સુગ્રીવના હૃદયને પાર જ રહ્યો નહિ. ૨૨-૨૯
કદિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિગ્ધીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૬૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૨ મો

પુત્રમરણથી હું ખિત થયેલા રાવણનો વિલાપ-
સર્વ સંતાપનું કારણ સીતા જ છે એમ
આની તેના વધનો વિચાર-સીતાનો
વિલાપ-સુપાશ્વનો સદ્ગોષ્ઠ

તતઃ પૌલસ્ત્યસંવિવાઃ ક્રુત્વા ચેન્દ્રજિતો વધમ્ ।

આચક્ષુરવજ્રાય દશમીવાય સત્વરાઃ ॥ ૧ ॥

ઈંદ્રજિતનો વધ થયો સાંભળીને રાવણના
સુપાશ્વ આદિ મંત્રીઓએ યુદ્ધભૂમિમાં જઈ તે
બાળતની બંતે તપાસ કરી અને પછી સત્વર
રાવણરાયની આગળ જઈ કહ્યું : ‘હે મહારાજ !
બહુ ખોટું થયું ! વિશીષણની સહાયથી લક્ષ્મણે
તમારા તેજસ્વી પુત્ર ઈંદ્રજિતનો વધ કર્યો છે
અને તે અયોગ્ય નજરેનજર બેસ્યું છે. ૧-૨ અરેરે,
હાય ! સંગ્રામમાં કદી પણ પરાજય નહિ પામેલો
અને ઈંદ્રને પણ હરાવનારો તમારો પુત્ર ઈંદ્રજિત
આજે શરવીર લક્ષ્મણના હાથે મરાયો છે. ૩ તેણે
પોતાના બળ-પરાક્રમથી લક્ષ્મણને ત્રાહ્ય પોકરાવી
અને શરવીર સુરેણને પ્રાપ્ત થનારા પરલોકમાં
વાસ કર્યો છે. ૪’

ઈંદ્રજિતનું અવસાન સાંભળતાં જ રાવણ
અતિશય દુઃખને લીધે એકાએક મૂર્ચ્છિત થઈ
પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. જ્યારે ઘણી વારે તેને જાન
આવ્યું, ત્યારે પુત્રશોકને લીધે આકુળવ્યાકુળ થતો
તે વિલાપ કરવા લાગ્યો. ૫

રાવણ વિલાપ કરતો બોલ્યો : ‘હા, મારા
પ્રિય પુત્ર ! હા, અત્યંત બળસંપન્ન ! હા, રાક્ષસ-
સેનામાં મુખ્ય ! તે’ ઈંદ્રને પણ હત્યો હતો, છતાં
આજે તું લક્ષ્મણને ત્રણ કેમ થઈ પડ્યો ? અરેરે,
પુત્ર ! તું કોઈ પાપે ત્યારે પોતાનાં બાણો વડે કાળ
તથા અંતકને પણ લેહવા સમર્થ હતો અને મંદ-
રાચળનાં શિખરોને પણ તોડી પાડવાની હામ
ખીંડતો હતો, છતાં જાણે યુદ્ધમાં તું લક્ષ્મણને

કેમ હતી થક્યો નહિ ? હે મહાબાહુ ! અત્યંત
બળવાન છતાં તું સર્વને મારનાર મૃત્યુદેવને
સ્વાધીન થયો, તેથી આજે હું તને અધિક પ્રશંસા-
પાત્ર થયેલો માનું છું. હે પ્રિય પુત્ર ! તે જ લોકમાં
વાસ કર્યો છે, તે જ લોકને યુદ્ધમાં મરનારા દેવતા-
ઓ ! પૂજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જે યોદ્ધો પોતાના
સ્વામીના કાર્યે અર્થે યુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યજે છે, તે
સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬-૮ અહા ! આજે કૃષ્ણ,
લોકપાલો અને મહર્ષિઓ તારો નાશ થવાથી
નિર્ભય થઈ સુખે શયન કરશે. ૧૦ હા પુત્ર ! તારા
વિના આજે મને ત્રણે લોક અને વનોપવન સહિત
આખી પૃથ્વી શૂન્યવત્ લાગે છે. ૧૧ અરેરે, જેમ
પર્વતની શુક્રમાં પીકાતી હાથણીઓનો આકંઠ
સાક્ષળ્યમાં આવે, તેમ આજે અંતઃપુરમાં રહેન
કરતી રાક્ષસકન્યાઓનો આકંઠ મારે સાર્ણળવો
પડશે ! ૧૨ હે પરંતપ ! યુવરાજપદને, લંકાને,
સગાંસંબંધીઓને રાક્ષસોને, તારી માતાને, મને
તેમ જ તારી સ્ત્રીઓને ત્યજીને તું આજે કયાં
ગયો ? હે વીર ! તારે તો મારા મરણ પછી મારી
ઉત્તરક્રિયા કરવી જોઈએ, તે છતાં તું આમ વિપ-
રીત કેમ કરે છે ? ૧૩, ૧૪ અરેરે, હાય ! એ પ્રિય
પુત્ર ! સુગ્રીવ, લક્ષ્મણ તથા રામને જીવતા મૂંઝીને,
મારી આઠળીલી-હુઃખ ટાળ્યા સિવાય તું અમને
ત્યજીને કયાં ગયો ? ૧૫

આ રીતે અનેકવિધ વિલાપ કરતા રાક્ષસોના
રાજા રાવણનો શોક થોડીક વારમાં એકાએક કંઠ-
ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. ૧૬ મૂળથી કોપી સ્વભાવ-
વાળા રાવણને પુત્રમરણના દુઃખે અત્યંત તપાવી
નાખ્યો. ૧૭ જેમ વૃત્તાસુરના સુખમાંથી ધુમાડા
સહિત અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી હતી, તેમ
કોપને લીધે ઉપરાઉપરી બગાસાં ખાતા રાવણના
સુખમાંથી ધુમાડાવાળી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીક-
ળવા માંડી. ૧૮ પુત્રમરણના શોકથી સંતપ્ત થયેલા
અને કોપાયમાન થયેલા રાવણે ‘આ બધા દુઃખનું
મૂળ કારણ સીતા જ છે !’ એમ માની તેનો વધ
કરવાનો વિચાર કર્યો. ૧૯ મૂળે તો રાવણનાં નેત્ર
સતાં હતાં જ, તેમાં વળી કોપાગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી
વધારે રક્તવર્ણી થયાં અને તે ઘણાં જ ભયંકર

દેખાવા લાગ્યાં.^{૨૦} રાવણનું રૂપ કે જે મૂળથી જ ભયંકર હતું, તેમાં કોધાગ્નિ પ્રકટવાને લીધે અતિ-શય ભયંકર ભાવ ઉમેરાવાથી તે કોધ પામેલા રુદ્ર સરપું જણાવા લાગ્યું.^{૨૧} ઝળહળાટ સળગતા હીપકમાંથી જેમ તેલનાં બિંદુ ટપકે, તેમ કોધાય માન થયેલા રાવણનાં નેત્રોમાંથી એ વેળા અશ્રુ બિંદુ ટપકવા લાગ્યાં.^{૨૨} રાવણે જ્યારે હાંત પીસ્યા, ત્યારે દેવ-દાનવોએ સમુદ્રમંથન વેળા વાસુકિ નાગથી ખેંચાયેલા મંદરાચળ જેવો તેના હાંતનો કચકચાટ થયો.^{૨૩} એ વેળા સચરાચર વિશ્વનું ભક્ષણ કરવા તત્પર થયેલા અંતકની પેઠે કોપ પામેલા અને ચોમેર દષ્ટિ કરતા રાવણની પાસે મોટા મોટા રાક્ષસો પણ જઈ શક્યા નહિ.^{૨૪}

પછી અત્યંત કોધાયમાન થયેલો રાવણ સઘળા રાક્ષસોને સંગ્રામમાં અડગ રહી યુદ્ધ કરવા માટે કહેવા લાગ્યો:^{૨૫} ‘હે રાક્ષસો! મેં હજારો વર્ષ પર્વત તપશ્વરણ કરીને બ્રહ્મદેવને સંતુષ્ટ કરેલા છે;^{૨૬} અને તેમણે પ્રસન્ન થઈને મને તપનું ફળ આપેલું છે, તેથી દેવ કે ઐસુર મને કદી પણ ભય આપી શકે એમ નથી. તેજસ્વી બ્રહ્મદેવે આપેલું મારું સૂર્ય સરપું કવચ પૂર્વે દેવાસુરના સંગ્રામમાં વળ સરખી સુષ્ટિઓના પ્રહારથી પણ તટસ્થ નથી.^{૨૭,૨૮} તે કવચ ધારણ કરીને તથા રથમાં બેસીને હું આજે યુદ્ધે અડવાનો છું. એ વેળા મારી સામે આવવા કોણ સમર્થ છે? અરે, સાક્ષાત્ ઇંદ્ર આવશે, તોપણ હું આજે તેનો વધ કરીશ.^{૨૯} હે રાક્ષસો! પૂર્વે દેવાસુરસંગ્રામ વખતે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવે મને જે બાણ સહિત મોકું, ધતુર્ય આપેલું છે, તેને તમે વાળિત્રોના નાદ સાથે અહીં ઉઠાવી લાવો. આજે રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવામાં હું તેનો ઉપયોગ કરીશ.^{૩૦,૩૧}

એમ કહી પુત્રમરણથી સંતાપ પામેલો કોધ-ભયો રાવણ ‘આ હું:ખનું કારણ સીતા જ છે’ એમ માની તેનો વધ કરવા તૈયાર થયો. કોધને લીધે લાલચોળ નેત્રવાળા અને ભયંકર રૂપવાળા રાવણે ચોતરફ દષ્ટિ ફેરવીને હીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો પ્રત્યે ગફગદ કંઠે કહ્યું: ‘હે રાક્ષસો! મારા પુત્ર

ઇંદ્રજિતે વાનરોને છળવા માયાવી સીતાનો વધ કરી બતાવ્યો હતો, પણ હું તો એ વાતને સત્ય કરી બતાવીશ! અરે, એ જે નીચ ક્ષત્રિયોને અનુ-સરનારી સીતાનો આજે હું વધ કરીશ.’ એમ કહી તુરત જ તેણે તરવાર ખેંચી.^{૩૨-૩૫} પુત્રશોકથી આકુળવ્યાકુળ થયેલો અને કોધ પામેલો રાવણ મ્યાનમાંથી ઝગઝગતી તીક્ષ્ણ તરવાર કાઢીને તેને હાથમાં પકડી સ્ત્રીઓ તથા મંત્રીઓ સહિત બધાં સીતા હતાં ત્યાં જવા નીકળ્યો.^{૩૬,૩૭} કોધભયો રાવણને સીતાનો વધ કરવા જતો બોઈને રાક્ષસો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાનો હાથ પકડી કહેવા લાગ્યા:^{૩૮} ‘આજે આપણા રાજ રાવણને બોઈ રામ-લક્ષ્મણ નિશ્ચય કંપાયમાન થશે. આપણા રાજ રાવણરાયે ચારે દોઢપાલોને છોડેલા છે અને ઘીના પણ ઘણા શત્રુઓનો સંહાર કરેલો છે.^{૩૯} ત્રણે દોઢમાં રહેલી ઉત્તમ વસ્તુઓનું હરણ કરીને આપણા રાજ તેને હોગવે છે. આખી પૃથ્વી વિષે એના જેવો પરાક્રમી કોઈ પણ નથી.’^{૪૦}

રાક્ષસો માંહોમાંહે ઉપયુક્ત વાત કરતા હતા, એટલામાં અશોકવાટિકા આવી, ત્યારે કોધથી આત્મચયેલો રાવણ સીતાની સામે દોડ્યો. એ વેળા તેના હિતેચ્છુ એવા કેટલાક સુહૃદોએ તેને વારવા છતાં તે નહિ ગળ્યુંકારતાં જેમ મંગળ વગેરે ગ્રહ રોહિણી સામે ભય, તેમ તે સીતા સામે જવા લાગ્યો.^{૪૧,૪૨} રાક્ષસીઓથી રક્ષણ કરાતાં અને પવિત્ર આચરણવાળાં જનકનંદિની સીતા મોકું ખડગ ધારણ કરી રાવણને કોધભેર પોતાની સામે ધસી આવતો બોઈને કંપાયમાન થયાં. સુહૃદોનો રાવણને વારતા હતા, તોપણ પાછો નહિ હઠતાં તે જ્યારે સીતાની લગોલગ આવ્યો, ત્યારે અત્યંત હું:ખયુક્ત થયેલાં સીતાએ વિલાપ કરતાં કહ્યું: ‘અરેરે, આ હુષ્ટ રાવણ અતિશય કોધભયો મારી ઉપર ધસી આવે છે, એ પરથી હું માનું છું કે આજે હું સનાથ હોવા છતાં તે રાવણ અનાથની પેઠે મારો વધ કરશે!^{૪૩-૪૫} અરે, હું કે જે રાત્રિ-દિવસ મારા સ્વામીનું ભજન કરું છું, તેને આ હુષ્ટાત્મા રાક્ષસે પોતાની ભાષાં થવાને ઘણીઘણી

વાર કહેલું, પરંતુ મેં તેનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી મને વશ કરવામાં નિરાશ થવાને લીધે આજે કોધાયમાન થઈને તે નિશ્ચય મારે વધ કરવા આવે છે।^{૪૧, ૪૨} અરે, હવેમાં આવેલા આ ઘણા રાક્ષસો બધે રાવણને સારું લગાડતા હોય એમ મોટી મોટી બળના કરે છે. એ ઉપરથી મને શંકા થાય છે કે, શું આ દુષ્ટે મારે માટે રામ-લક્ષ્મણ બંને લાઈઓને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા હશે ? હાય, બે મારે માટે એ બંને રાજપુત્રોનો વિનાશ થયો હોય, તો હું અભાગિનીને ધિક્કાર છે ! ના, ના યલુ એમ તો નહિ જ હોય. પુત્રમરણના શોકને લીધે રામ-લક્ષ્મણને મારવા નહિ જતાં આ કૂર રાવણ વેર લેવા માટે મને હણવાને જ આવતો હશે. અરે, હાય ! આ પાપી નિશ્ચયવાળો રાક્ષસ મને મારી નાખશે કે શું ? અરેરે, મેં મારી છુદ્ડ યુદ્ધિને વશ થઈ હતુમાનનું કહ્યું માન્ય નહિ. ^{૪૮-૫૧} બે તેના કહેવા પ્રમાણે તેની મીઠી ઉપર બેસીને હું તેની સાથે ગઈ હોત, તો મારા સ્વામીને આટલો બધો શ્રમ કરવો પડત નહિ; પરંતુ આજે હું શોકથી રહિત થઈ તેમના ખોળામાં બેસી આનંદ કરતી હોત ! ^{૫૨}

અરેરે, મને શોક થાય છે કે, એકના એક પુત્રવાળાં મારા સાસુલુતુ હૃદય રામનું અશુભ સાંભળતાં જ ફાટી પડશે ! ^{૫૩} અરેરે, મારાં સાસુ કૌશલ્યાણ રામનાં જન્મ, ખાળકીઠા તથા યૌવન અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરેને સંભારી સંભારીને રેહન કરશે ! ^{૫૪} અરેરે, પુત્રમરણ સાંભળીને નિરાશ અને નિર્ભય સરખા થયેલાં મારા સાસુલુ પુત્રનું શ્રાદ્ધકર્મ કરીને કાં તો અગ્નિમાં પડશે કિંવા જળમાં પડી મરણ પામશે. ^{૫૫} રે, પાપી નિશ્ચયવાળી રંઠા, મંથરાને ધિક્કાર છે કે બેને લીધે કૌશલ્યાને આવો શોક કરવો પડશે ! ^{૫૬}

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં અને અહંથી ઘેરાયેલી ચંદ્ર વિનાની રોહિણી સરખાં સીતાને બેઈ, ^{૫૭} યુદ્ધિમાન અને શુભ આચરણવાળો રાવણને ‘સુપાર્શ્વ’ નામનો મંત્રી બીભક્ષોએ ના કહેવા છતાં સૌથી આગળ પડી કહેવા લાગ્યો : ^{૫૮} ‘હે

રાજન્ ! તમે સાક્ષાત્ કુબેરના નાના ભાઈ છો; છતાં ધર્મનો વિચાર નહિ કરતાં કોધને વશ થઈ આજે સીતાને હણવા કેમ ઇચ્છો છો ? ^{૫૯} તમે ચારે વેદોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે તેમજ અગ્નિહોત્રાદિ નિત્યકર્મમાં પ્રીતિમાન છો; છતાં હે રાક્ષસેશ્વર ! આજે સ્ત્રીવધનું મહાપાતક કરવા કેમ તત્પર થયા છો ? ^{૬૦} હે પાર્થિવ ! તમે સીતાનાં અપ્રતિમ સ્વરૂપસૌંદર્ય સામે તો દંષ્ટિ કરો ! તેનો વધ કરવાથી તમારું શું વળે એમ છે ? હે રાજન્ ! ચાલો, અમારી સાથે યુદ્ધે ચડીને તમે તમારો સઘળો કોધ આજે રામચંદ્ર ઉપર ઉતારો. ^{૬૧} હે મહારાજ ! આજે કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી છે; માટે સઘળી સેનાને સજ્જ કરીને યુદ્ધની તૈયારી કરો અને કાલે અમાવાસ્યાને દિવસે વિજય પ્રાપ્ત કરવા અર્થે યુદ્ધે ચઢો. ^{૬૨} હે રાજન્ ! તમે શસ્ત્રવીર છો અને અત્યંત યુદ્ધિમાન છો; માટે તરવાર વગેરે શસ્ત્રો લઈ રથમાં બેસી યુદ્ધ ચક્રશે, તો દશરથ-પુત્ર રામને હણીને તમે સીતાને અવશ્ય સ્વાધીન કરશો. ^{૬૩}

સુપાર્શ્વનું ધર્મયુક્ત વચન માન્ય કરીને મહાપરાક્રમી રાવણ ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને રાજમંદિરમાં આવી મંત્રીઓ સહિત સભાસ્થાનમાં આવ્યો. ^{૬૪}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકંડમાં ૯૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૩ મો

રામચંદ્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ-રાક્ષસસૈન્યનો

સમૂળ વધ

સ પ્રવિશ્ય સમાં રાજા દીનઃ પરમદુઃખિતઃ ।

નિવસાદાસને મુચ્યે સિંહઃ ક્રુદ્ધઃ હ્રિ વ્રવસન્ ॥ ૧ ॥

સભામાં આવીને પુત્રમરણથી અત્યંત દુઃખી અને દીન થયેલો રાક્ષસેશ્વર રાવણ કોધ પામેલા સિંહની જેઠે કૂંદાકા મારતો મોટા આસન ઉપર બેઠો. પછી તેણે પોતાના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને હાથ બેંદી વીનવીને કહ્યું : ‘હે સૈનિકો ! હસ્તી તથા અશ્વ આદિ વાહનો પર બેસીને તમે અનેક રથ તેમજ પદાતિકોથી શીભતું આપણું સઘળું

સૈન્ય લઈ યુદ્ધ કરવા માટે જાઓ; ^{૧-૩} અને વર્ષા-
ઋતુમાં જેમ મેઘ જળવૃષ્ટિ કરે, તેમ રામને ઘેરી
વળીને તેના પર બાણવૃષ્ટિ કરી તેનો નાશ કરેા;
અથવા તો હે રાક્ષસો! તમારી સહાયથી કાલે હું
સર્વ લોકના દેખતાં સંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે
રામનો વધ કરીશ.’

રાવણની આજ્ઞા થતાં સઘળા રાક્ષસો^૧ વિવિધ
પ્રકારનાં સૈન્ય લઈને સંગ્રામભૂમિમાં આવ્યા અને
પરિઘ, પટ્ટિથ, બાણ, ફરસી તથા તરવાર વગેરે
શરીરને કાપી નાખે એવાં શસ્ત્રોથી વાનરોને
મારવા લાગ્યા. વાનરોએ પણ મોટાં વૃક્ષો અને
પર્વતો નાખીને રાક્ષસોનો કપ્પચરધાણુ વાળવા
માંડ્યો. એ પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાં રાક્ષસો અને
વાનરોનું અતિ લય કર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. વાનરો
અને રાક્ષસો શિલાઓ, વૃક્ષો, પ્રાસો, ગદાઓ,
ફરસીઓ, તરવારો અને બાણો વગેરેથી એકબીજા-
ને મારવા લાગ્યા. એ વેળા યુદ્ધ કરતા વાનરો અને
અને રાક્ષસોનાં ચરણથી ઊડેલી રજ તેઓનાં જ
રુધિર વડે છંટાઈને શાંત થઈ ગઈ; ^{૪-૧૦} અને
હાથી તથા રથરૂપી તટવાળી, બાણરૂપી મત્સ્ય-
વાળી, ધ્વજરૂપી વૃક્ષોવાળી અને કપાયેલાં ધડરૂપી
હોડીવાળી લોહીની નદીઓ વહેવા માંડી. રુધિરમાં
તરબોળ થયેલા વાનરો રાક્ષસોનાં ધ્વજ, કવચ,
રથ, અથ તોમ જ અનેકવિધ હથિયારો ફૂલીફૂલીને
ભાંગી નાખવા લાગ્યા; ^{૧૧, ૧૨} અને પોતાના તીક્ષ્ણ
દાંત તથા નખ વડે રાક્ષસોનાં કેશ, નાસિકા, કણ^{૧૩}
તેમ જ લલાટ વગેરેને તોડી નાખવા લાગ્યા. જેમ
ફળયુક્ત વૃક્ષ ઉપર સેંકડો પક્ષીઓ તૂટી પડે છે,
તેમ એ વેળા એકએક રાક્ષસ પર સેંકડો વાનરો
તૂટી પડ્યા. ^{૧૩, ૧૪} તે સમયે પર્વત સરખી પ્રીઠ
કાચાવાળા રાક્ષસો મોટી ગદા, પ્રાસ, તરવાર તથા
ફરસી વગેરેથી વાનરોને હણવા લાગ્યા. ^{૧૫} એ
પ્રમાણે રાક્ષસોના હાથને માર પડવાથી ત્રાસ
પામેલી વાનરોની સેના શ્રીમાન રામચંદ્રને શરણે
દોડી ગઈ. ^{૧૬} ત્યારે મહાતોજસ્વી રઘુવીર પોતાનું
ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધે ચડ્યા અને રાક્ષસો પર બાણ
વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ^{૧૭} એ વેળા મેઘમંડળમાં પ્રવે-

શેલા સૂર્યને જેમ મેઘ ભેઈ શકતો નથી, તેમ
રાક્ષસોનામાં પ્રવેશ કરી બાણરૂપી અગ્નિથી રાક્ષસો-
નું દહન કરી રહેલા રામચંદ્રને રાક્ષસો દેખી
શકતા ન હતા. ^{૧૮} સંગ્રામમાં રાક્ષસો રામચંદ્રનાં
અદ્ભુત પરાક્રમને જ ભેઈ શકતા હતા, પણ તેમને
દેખતા ન હતા. ^{૧૯} જેમ વનમાંના વાયુને કોઈ
દેખી શકતું નથી, તેમ મોટી સેનાનો સંહાર કરતા
અને રથોને ભાંગી નાખતા રઘુવીરને કોઈ પણ
રાક્ષસ દેખી શકતો ન હતો. ^{૨૦} રામચંદ્રના બાણ
પ્રહારથી છિન્નભિન્ન થયેલું, ખળી ગયેલું, ઘાયલ
થઈ પડેલું અને નાસલાગ કરતું^{૨૧} રાક્ષસસૈન્ય જ
સર્વત્ર એવામાં આવતું હતું; પણ અપળતાથી યુદ્ધ
કરનારા રામચંદ્ર કોઈના એવામાં આવતા ન હતા.
મનુષ્યો જેમ શબ્દાદિ વિષયોમાં સાક્ષીરૂપે રહેલા
પોતાના આત્માને ભેઈ શકતા નથી, તેમ રાક્ષસો
પોતાના જ શરીર પર પ્રહાર કરનારા રઘુવીરને ભેઈ
શકતા ન હતા. ^{૨૨, ૨૩} પછી તો અત્યંત આકુળ-
બ્યાકુળ થયેલા રાક્ષસો બ્યાંત્યાં રામચંદ્રને જ
દેખવા લાગ્યા ‘અરે, ભુઓ, આ રામ હાથીઓની
સેનાને મારે છે! વળી આ રામ મોટા મોટા મહા-
રથીઓને તેઓના રથ સહિત સંહારે છે! અરે,
ભુઓ તો ખરા! આ તરફ વળી તે પોતાનાં તીક્ષ્ણ
બાણો વડે ઘોડા સહિત ઘોડેસવારોનો નાશ કરે
છે!’ આમ બોલતા અને રણભૂમિમાં સર્વને રામ-
રૂપ જ દેખતા રાક્ષસો કેાપાયમાન થઈને માહો-
માંહે જ લડી મરવા લાગ્યા. ^{૨૪, ૨૫} મહાત્મા
રઘુવીરે આખી રાક્ષસોનાને ગાંધર્વાસથી સોહિત
કરી હતી, તેથી રાક્ષસો પોતાના સૈન્યનું^{૨૬} દહન કરી
રહેલા રઘુવીરને દેખી શકતા ન હતા. ^{૨૭} પળવારમાં
રાક્ષસો એકને બદલે હજારો રામ દેખતા, તો
પળવારમાં વળી એક જ રામ તેઓની દૃષ્ટિએ
પડતા હતા. કોઈ કોઈ વખત તો ચક્રાકાર ફરતા
ઊંબાડિયા સરખી રામચંદ્રના ધનુષ્યની રેખા જ
દેખાતી હતી, પરંતુ તે પોતે દેખાતા ન હતા. ^{૨૮, ૨૯}

• રાક્ષસો રાક્ષસોને પણ રામરૂપ દેખતા હતા,
એથી માંહેમાહે ‘રામને હણીએ છીએ’ એમ માની
લડવા લાગ્યા.

શરીરરૂપી નાભિવાળા, બળરૂપી બળાળાનું વચન કરનારા, બાણરૂપી આશરાવાળા, ધતુબ્યરૂપી નેમિવાળા, પ્રત્યંચના શબ્દરૂપી ઘોષવાળા, પરાક્રમરૂપી ધરીવાળા, શરીરની કાંતિરૂપ તેજવાળા, દિવ્ય અગ્નિરૂપી ધારવાળા અને રાક્ષસોનો સંહાર કરનારા એ રામચંદ્રરૂપી કાળચક્રને આકાશચારી દેવો તથા ગંધર્વો વગેરે ભોતા હતા. ૨૮, ૨૯

આ યુદ્ધમાં રામચંદ્રે એકલાએ દિવસના આઠમા ભાગમાં જ અગ્નિશિખા સરખાં પોતાનાં બાણોથી વાયુવેગી દશહબ્બર રથીઓ, મદમાતા હાથી પર બેઠેલાં આઠારહબ્બર રાક્ષસો અને ચૌદહબ્બર ઘોડેસવારોને તથા બે લાખ પદાતિઓને મારી નાખ્યા. ૨૩૦-૩૨ રામચંદ્રે બ્યારે આવેા ભયંકર સંહાર કર્યો, ત્યારે હજીયેલા અશ્વવાળા, ભાંગેલા રથવાળા અને કપાયેલી ધબવાળા જીવતા રહેલા રાક્ષસો લંકા તરફ નાસી ગયા. ૩૩ એ વેળા હજારો પડેલા હાથી, ઘોડા અને રાક્ષસોના દેહથી છવાયેલી રણભૂમિ, બહુ ક્રોધ પામેલા કાલાગ્નિરૂપ રુદ્રની ક્રોડાભૂમિ જ હોય એવી દેખાતી હતી. ૩૪ રામચંદ્રનો વિજય થયેલો ભેઈ દેવો, ઋષિઓ, ગંધર્વો અને સિદ્ધી વગેરે 'બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું' એમ મોલી રણવીરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૩૫ એ વેળા મહાત્મા રામચંદ્રે પાસે જીલેલા સુગ્રીવ, વિશ્વિષ્ણુ, હનુમાન, ભંબવાન, મૈંદ તથા કિવિંદ વગેરેના સાંભળતાં કહ્યું : 'આનું અન્નબળ તો મારામાં અને શંકરમાં જ છે !' ૩૬, ૩૭

શત્રુના વિદ્યામાં પારંગત થયેલા અને ધંદ્ર સરખા પરાક્રમી રામચંદ્રે રાવણની ભયંકર સેનાને નાશ કર્યો, ત્યારે હર્ષિત થયેલા દેવલોકો તેમની ઘણી જ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૩૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૯૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

x આ રથને સંસ્કૃત ટીકાકારો 'મનીક' શબ્દને પ્રત્યેક સંખ્યાની સાથે યોજીને એવો અર્થ કરે છે કે, ૭૨,૯૦૦,૦૦૦ થીઓ, ૧૩૧,૨૨૦,૦૦૦ હસ્તી પર બેઠેલા રાક્ષસો, ૧૦૨,૦૬,૦૦૦ સવારો, ૧,૪૫૮,૦૦૦,૦૦૦ પદાતિ; એ સર્વનો રામે દિવસના આઠમા ભાગમાં સંહાર કર્યો.

સર્ગ ૯૪ મો

રાક્ષસીઓનો શોક-સર્વનાશની

પ્રતીતિ-રાવણની નિંદા

તાનિ નાગસહસ્રાણિ સારોહાણિ ચ વાજિનામ્ ।

રથાનાં ત્વગ્નિવર્ણાનાં સઘ્વજાનાં સહસ્રશઃ ॥ ૧ ॥

અંકિલદ્ધ કર્મવાળા રામચંદ્રે તપાવેલા સુવર્ણ સરખાં તેજસ્વી બાણો વડે બ્યારે હબ્બરે હસ્તી-સવારો, હબ્બરો ઘોડેસવારો, અગ્નિ સમાન બળ-બળતા અને ધ્વજથી શોભતા રથમાં બેઠેલા હબ્બરો રથીઓ તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા, સુવર્ણભૂષણથી શોભતા અને ગદા તથા પરિધ વગેરે આયુધોથી યુદ્ધ કરનારા હબ્બરો પદાતિરાક્ષસોનો સંહાર કર્યો, ત્યારે માક્રી રહેલા રાક્ષસો ભયભીત થઈ જીવ લઈને લંકામાં નાસી ગયા. તેઓના સુખથી પોતા-પોતાના સંખંધીઓનું મરણ સાંભળી દીન બની ગયેલી લંકાની રાક્ષસીઓ એકઠી થઈને શોક કરવા લાગી. ૧-૪ જેમના પતિ, તથા બાંધવો મરી ગયા હતા, એવી રાક્ષસીઓ પરસ્પર મળીને કે:બને લીધે આકેશ કરતી એ દશીવવા લાગી : ૫

અરેરે, હાય ! વિકરાળ રૂપવાળી અને નમેલા ઉદરવાળી ઘરડી શૂર્પણખા કામદેવ સરખા રૂપવાળા રામની પાસે શા માટે ગઈ ? ૬ અરેરે, લોકોએ વધ કરવા જોયો કદરૂપી એ રંડા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરનારા તથા અત્યંત પરાક્રમવાળા સુકુમાર રામ ઉપર શા માટે મોહિત થઈ ? ૭ અરેરે, પોતે શુભ વિનાની તેમ જ બિહા-મણા સુખવાળી હોવા છતાં એ રાક્ષસી સુંદર સુખવાળા રામ ઉપર કામાસક્ત કેમ થઈ ? ૮ હાય ! વૃદ્ધાવસ્થાથી જેના શરીર ઉપર કરચલીઓ વળેલી છે એવી અને શ્વેત કેશવાળી એ રંડા શૂર્પણખા-એ આ અજાગિયા રાક્ષસોનો તેમ જ ખર-દ્રવ્ય વગેરેનો વધ કરાવવા અર્થે જ રામને છ છેડવારૂપી નિંદા અને હાંસી કરવા જેવું કૃત્ય કર્યું છે ! ૯, ૧૦ અરેરે, તે શૂર્પણખાનું ઉપરાણું લઈને જ દશ મોહાવાળા રાવણ પોતાના રાક્ષસકુળનો વધ કરાવવા સારું સીતાનું હરણ કરી મોકલું વેર બાંધ્યું છે ! ૧૧ સીતાને હરી લાવ્યા છતાં તે રાવણને સ્વાધીન થઈ

નહિ અને જાલદું બળવાન રઘુવીરની સાથે નિરં-
તરતું વેર બંધાયુ.^{૧૨}

અરેરે, દંડકવનમાં સીતાતું હરણ કરવાની
ઇચ્છાવાળા વિરાધ રાક્ષસને એકલા રામે જ મારી
નાખ્યો હતો, એ વાત જાણ્યા છતાં રાવણરાય
સમજ્યો નહિ.^{૧૩} વળી જનસ્થાનમાં ભયંકર પરા-
ક્રમવાળા ચૌહાન-હનર રાક્ષસોનો અગ્નિશિખા સરખાં
તીક્ષ્ણ બાણો વડે રામે સંહાર કર્યો હતો, તે
જાણ્યા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ.^{૧૪}
રામે સૂર્ય સરખાં પ્રભવલિત બાણોથી યુદ્ધમાં ખર,
દૂષણ તથા ત્રિશિરને પણ માથો હતો, તે જાણવા
છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ.^{૧૫} વળી ક્રોધ-
ને લીધે મોટેથી ગર્જતા તેમ જ રુધિર-માંસનું
ભક્ષણ કરનારા કબંધ રાક્ષસને રામે હણ્યો હતો,
એ વાત જાણવા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો
નહિ.^{૧૬} અત્યંત બળવાળા અને મેઘ સરખા વણ-
વાળા ઇંદ્રના પુત્ર વાલિને રામે મારી નાખ્યો હતો,
એ જાણવા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ.^{૧૭}
અરે, ઋષ્યમૂક પર્વત પર વસનારા અને નષ્ટ થયેલા
મનોરથવાળા દીન સુગ્રીવને રામે રાજ્ય અપાવ્યું,
એ જાણ્યા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ.^{૧૮}
અરેરે, ઘણા રાક્ષસો ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાક્ય
કહી તેને હિતોપદેશ કરે છે, પરંતુ દેવબળથી મોહિત
થયેલા રાવણરાયને તે રુચતું નથી; તેમ જ પૂર્વે
વિભીષણે જે હિતવચન કહ્યાં હતાં, તે પણ હજી
સુધી તેને રુચતાં નથી!^{૧૯} અરેરે, રાવણે જે વિભી-
ષણનું કહ્યું માન્યું હોત, તો આ લંકાનગરી દુઃખ-
પીડિત અને રમશાન સરખી ન થઈ હોત!^{૨૦} અરે,
રામે મહાબળવાન કુંભકણને માર્યો અને લક્ષ્મણે
અતિ ક્રોધી સ્વભાવવાળા અતિક્રાંધને તથા શૂર-
વીર ઇંદ્રજિતને માર્યો, તેમ છતાં હજી પણ રામનું
બળ રાવણના સમજવામાં આવતું નથી.

અરે, આખી લંકામાં ઘેરઘેર રુદન કરતી
રાક્ષસીઓની 'હાય, મારો પુત્ર મરાયો! હાય,
મારો ભાઈ હણાયો! હાય, મારો ધણી મરાયો!'
એવી પોકો સંભળાય છે, તેમ છતાં રાવણરાયને
હજી કંઈ ભાન આવતું નથી!^{૨૧, ૨૨} શૂરવીર રામે

સંગ્રામ વિષે હનરો રથો, અન્ધો, હસ્તીઓ તથા
પદ્ધતિઓને મારી નાખ્યા છે.^{૨૩} એ ઉપરથી લાગે
છે કે, સાક્ષાત્ રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર કે યમરાજ પોતે
જ રામરૂપે અહીં આવી આપણો સંહાર કરે છે!
રામે આપણા શૂરવીર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે,
તેથી આપણે આપણા જીવિત માટે પણ નિરાશ
થઈને 'હવે આ દુઃખનો અંત ક્યારે આવશે?'
એમ ચિંતા કરતાં અનાથની પેઠે વિલાપ કરીએ
છીએ. શૂરવીર રાવણ વરદાનના ગર્વથી છટ્ટી
ગયો છે અને તેથી તેને રામ તરફથી ઉત્પન્ન થયેલો
ભય સમજવામાં આવતો નથી;^{૨૪-૨૬} પણ યુદ્ધ-
માં જ્યારે રામ તેને મારવા તત્પર થયો, ત્યારે દેવ,
ગંધર્વ, પિશાચ કિંવા રાક્ષસ પણ તેનું રક્ષણ કરી
શકશે નહિ.^{૨૭} વળી લંકામાં વારંવાર ભયંકર
ઉત્પાત થતા જોવામાં આવે છે, જે ઉપરથી માલ્ય-
વાન વગેરે વૃદ્ધ મંત્રીઓ 'રામના હાથે રાવણનો
નાશ થશે' એમ કહે છે.^{૨૮} બ્રહ્મદેવે પ્રસન્ન થઈને
રાવણને માગવા પ્રમાણે તેને દેવ, દાનવ અને
રાક્ષસથી નિર્ભય બનાવ્યો છે; પરંતુ તેમાં મનુષ્યની
ગણના કરેલી નથી.^{૨૯} માટે સર્વ રાક્ષસોના અને
રાવણના જીવિતનો અંત આણે એવા મનુષ્યથી જ
હાલમાં આપણે માથે ભય આવી પડ્યો છે, એટલે
અવશ્ય આપણો નાશ થવાનો જ થવાનો.^{૩૦}

બ્રહ્મદેવનું વરદાન પામી ઉન્નત બનેલા
રાવણે જ્યારે દેવોને ઘણી જ પીડા કરી, ત્યારે
તેઓએ તીવ્ર તપશ્ચર્યા વડે બ્રહ્મદેવનું આરાધન
કયું. એથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવે દેવોના હિતાર્થે
ઉત્તમ વાક્ય કહ્યું: 'હે દેવો! આજથી માંડી
સઘળા દેવો-રાક્ષસો તમારાથી ભય પામી ત્રણ
લોકમાં વિચરશે.'

બ્રહ્મદેવનું વચન સાંભળી ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવોએ
પુનઃ તપશ્ચર્યા કરી શંકરને પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા.
દેવોની ભક્તિથી ત્રિપુરનો નાશ કરનારા વૃષભધજ
શંકરે પ્રસન્ન થઈ તેઓને કહ્યું: 'હે દેવલોકો!
તમારા હિતને અર્થે અને રાક્ષસોના ક્ષયને અર્થે
એક ત્રી ઉત્પન્ન થશે.'

હે બહેનો! શંકરે કહેલો, રાક્ષસોનો ક્ષય

કરનારી સ્ત્રી તે જ આ સીતા છે અને તે સીતા જેમ પૂર્વે દેવોએ સરભેલી ક્રુધાએ દાનવોનો નાશ કર્યો હતો, તેમ રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરશે. અરેરે, હાય ! દુષ્ટ મતિવાળા રાવણનાં અનીતિભરેલાં કૃત્યોથી જ રાક્ષસોને માથે શોક કરાવે એવો ભયંકર વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે. ૨૧-૩૭ જેમ પ્રલયસમયે કાળથી ઘેરાયેલાં પ્રાણીઓનું કોઈ શરણ હોતું નથી, તેમ રામથી ઘેરાયેલાં આપણ સૌનું શરણ ક્યાંય પણ ભેવામાં આવતું નથી. ૩૮ જેમ વનમાં દાવાગ્રિથી ઘેરાયેલી હાથથીઓને ઊગરવાનો માર્ગ હોતો નથી, તેમ મોટા ભયમાં સપહાઈ પડેલી આપણ સૌને ઊગરવાનો એક પણ માર્ગ નથી. મહાત્મા વિશ્વપ્રભુને ધન્ય છે કે, તેણે જેના તરફથી ભય દીધો, તેને જ શરણ જઈને પોતાનું રક્ષણ કર્યું. ૩૯, ૪૦

એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખથી તથા ભયથી પીડિત થયેલી સઘળી રાક્ષસીઓ પરસ્પર વળગી પડી શોક કરવા લાગી અને ઊંચે સ્વરે ઠારણું કેલ્પાંત કરવા લાગી. ૪૧

કવિ મીનાક્ષમીઃ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મીરામાયણના ચુકાદામાં ૯૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

રાવણનો વધ

સર્ગ ૯૫ મો

રાવણનું યુદ્ધ ચરણું

ઝાઝાનાં રાક્ષસીનાં તુ લંકાયાં વૈ કુલે કુલે ।

રાવણઃ કલ્પ્ય શર્વ્વ શુભ્રાવ પરિવેવિતમ્ ॥ ૧ ॥

લંકાનગરીમાં ઘેરઘેર પીડિત થયેલી રાક્ષસીઓનાં શોકપૂર્ણ કર્ણ સ્વર સાંભળી ભયંકર રૂપવાળો રાવણ વિચારવમળમાં અટવાઈ ગયો. થોડી વારે લાંબો નિસાસો મૂકીને તે અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયો. ૧-૨ ક્રોધથી તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં અને તે સાક્ષાત્ કાલાગ્નિ સરખો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. એ વેળા તેની સામે રાક્ષસો પણ ભેઈ થક્યા નહિ. પછી બધે પોતાના નેત્રાગ્રિથી સામાને આળતો જ હોય એમ રાક્ષસરાજ રાવણ હોઠ પીસીને ભેલેલા મહોદર, મહાપાશ્વ અને વિર-

પાક્ષને કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાક્ષસો ! બન્નો, મારી આજ્ઞાથી સર્વ સૈન્યોને સભ્ય કરી યુદ્ધ માટે નીકળવાની ઉતાવળ કરો.’

રાવણનું વચન સાંભળી ભયભીત થયેલા એ રાક્ષસોએ બ્યારે સર્વ સૈન્યોને રાવણની આજ્ઞા સંભળાવી, ત્યારે ‘અમે સૌ રણમાં જવા તૈયાર છીએ’ એમ બોલીને નિરંતર સાવધાન રહેનારા અને ભયંકર રૂપવાળા સર્વ રાક્ષસો સ્વતિતવાચનની માંગલિક ક્રિયા કરી રણમાં જવા નીકળ્યા. ૩-૭ પોતાના સ્વામી રાવણરાયનો વિભય ધ્રુવજનારા સર્વ રાક્ષસો રાવણની-આગળ આવી તેને યથા-યોગ્ય પ્રણામ કરી હાથ ભેડી ઊભા રહ્યા. ત્યારે ક્રોધથી ધમધમી રહેલા રાવણે સઘળા સૈનિક-રાક્ષસો પ્રત્યે તેમ જ મહોદર, મહાપાશ્વ અને વિરૂપાક્ષ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! આને હું પ્રલય-કાળના સૂર્ય સરખાં મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે રામ-લક્ષ્મણને યમદૌઢાકમાં પહોંચાડીશ. આને મારા શત્રુનો વધ કરીને હું ખર, કુંભકર્ણ, પ્રહસ્ત તથા ઈર્લજિતના મરણનું પૂરેપૂરું વેર લઈશ. આને સંગ્રામમાં મારાં બાણોરૂપી મેઘથી છવાયેલાં અંતરિક્ષ, દિશાઓ કે સમુદ્ર એમાંનું કશું દેખાશે નહિ. ૮-૧૨ આને હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી સઘળા સુખ્ય સુખ્ય વાનરોનો તેમ જ તેઓની ટુકડીઓનો સંહાર કરીશ. આને પવન-વેગી રથમાં બેસીને હું ધનુષ્યરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બાણરૂપી લહરીઓથી વાનરસૈન્યનું મંથન કરીશ. ૧૩, ૧૪ હે રાક્ષસો ! પશ્ચાત્ પરાગ સરખા વણ્ણવાળા વાનરોનાં યુધ્ધરૂપી સરોવર કે જેમાં તેઓનાં સુખરૂપી વિકસિત કમળ છવાયેલાં છે, તેઓને હું આને હાથીની પેઠે હાણી નાખીશ. આને મારાં બાણો વાનરોનાં સુખમાં વાગવાથી તેઓ બ્યારે ટપોટપ પૃથ્વી ઉપર પડશે, ત્યારે સંગ્રામભૂમિ બધે નાળ સહિત કમળોથી છવાયેલી હોય એવી શોભી ઊઠશે. ૧૫, ૧૬ હે રાક્ષસો ! આને હું મારા એકેએક બાણ વડે પ્રચંડ યુધ્ધવાળા અને વૃક્ષ વગેરેથી યુદ્ધ કરનારા સો સો વાનરોને ભેદી નાખીશ. ૧૭ આને હું શત્રુનો નાશ કરીને જેમના

ભાઈ, પુત્ર તથા પતિ વગેરે સંબંધીઓ મરી ગયા છે તેમનાં આંસુ લૂછીશ. આજે મારાં બાણથી કપાઈ પ્રાણરહિત થયેલા વાનરોથી હું આખી પૃથ્વીને ઢાંકી દઈશ. ૧૮, ૧૯ આજે મારાં બાણો વડે હંથારીયા શત્રુઓના માંસથી કાગડા, ગીધ તેમ જ બીજાં માંસાહારી પ્રાણીઓને હું વૃક્ષ કરીશ. માટે હે રાક્ષસો! તમે સૌ સત્વર મારો રથ તૈયાર કરાવો; સત્વર મારું ધનુષ્ય લઈ આવો અને જીવતા રહેલા સર્વ રાક્ષસો મારી સાથે યુદ્ધમાં ચાલો. ૨૦, ૨૧

રાવણનું વચન સાંભળી મહાપાત્રે ત્યાં બિલેલા સેનાધ્યક્ષોને કહ્યું : 'તમે બાકીનાં સૈન્યોને સત્વર સજ્જ કરો. ૨૨' ત્યારે સેનાધ્યક્ષો આખી લોકોમાં ઘેરઘેર ફરી વળ્યા અને યુદ્ધ માટે સજ્જ થવાની આજ્ઞા જણાવી. ૨૩ પછી શૈલીક વારમાં જ ભયંકર પચાકેમવાળા, બિહારમણાં સુખવાળા અને મોટી ગર્જના કરતા રાક્ષસો તરવાર, પદ્ધિશ, ત્રિશુળ, ગદા, સુસળ, હળ, તીક્ષ્ણ ધારવાળી શક્તિ, મોટાં કૂટ, સુફગર, યથિષ્ઠા, નાના પ્રકારનાં ચક્ર, તીક્ષ્ણ ફરસી, સિંહિપાલ અને બીજાં પશુ અનેકવિધ આયુધ ગ્રહણ કરી યુદ્ધ માટે ગઠાર નીકળ્યા. એ સમયે રાવણની આજ્ઞાથી ચાર સેનાનાયકોએ એક લાખ રથ, ત્રણ લાખ હસ્તી અને સાઠ કરોડ અશ્વ, ખચ્ચર તથા બેટ વગેરે તૈયાર કર્યાં તેમ જ અસંખ્ય પદ્ધતિઓને પણ આગળ લાવી બિલા રાખ્યા. ૨૪-૨૮ એ પ્રમાણે સેનાધ્યક્ષોએ રાવણનાં સર્વ સૈન્યને સજ્જ કર્યાં. એટલામાં રાવણના સારથિએ દિવ્ય અશ્વોથી ભરેલા, નાના પ્રકારના અલંકારોથી શોભતો, અનેક ભતનાં આયુધોવાળો, વૃદ્ધરીઓથી અલંકૃત, અનેક પ્રકારનાં અમૂલ્ય રત્નો તથા રણસ્ત્રોતોથી પ્રકાશતો અને સુવર્ણના હબરો કળશોથી શોભતો રાવણનો રથ રાજમંદિર આગળ લાવી બિલો રાખ્યો. ૨૯-૩૧ કરોડો સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા, અગ્નિ સમાન ગળહળતા, ચતુર સારથિવાળા, પોતાના તેજથી જ પ્રકાશતા તથા આઠ અશ્વો ભેટેલા એ દિવ્ય રથને ભઈ રાક્ષસો વિસ્મિત થયા અને રાક્ષસરાજ રાવણ તુરંત જ બિલો થઈ

એ ભયંકર રથમાં બેઠો. ૩૨, ૩૩

પછી પોતાના અતિશય બળથી પૃથ્વીને ચીરી નાખતો હોય એવો રાવણ અસંખ્ય રાક્ષસોને લઈ યુદ્ધભૂમિ તરફ ચાલ્યો. ૩૪ એ વેળા ચોતરફથી રાક્ષસોની ગર્જના સહિત શંખ, મૃદંગ અને ઢોલ વગેરે રણવાદોનો મોટો નાદ થવા લાગ્યો; તેમ જ 'સીતાનું હરણ કરનાર, બ્રાહ્મણોને હણનાર અને દેવોને દુઃખ દેનાર દુરાચરણી રાક્ષસરાજ રાવણ છત્ર-આમર સહિત રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે' એવો ઘોર ધ્વનિ ચોમેરથી સંભળાવા લાગ્યો. ૩૫, ૩૬ રાક્ષસોની મોટી ગર્જનાથી પૃથ્વી કંપવા લાગી અને ભયંકર નાદ સાંભળીને વાનરો ભયથી નાસવા લાગ્યા. ૩૭

મંત્રીઓથી વીંટાયેલા મહાતેજસ્વી રાવણ વિભય કરવા માટે સંગ્રામભૂમિમાં જવા નીકળ્યો; ત્યારે મહાપાત્રે, મહોદર અને વિરૂપાક્ષ પશુ જીવો રથમાં બેસી તેની સાથે ચાલ્યા અને બાણે પૃથ્વીને ફેડી નાખવા ઇચ્છતા હોય તેમ હર્ષભર ગર્જના કરવા લાગ્યા. રાક્ષસસૈન્યથી વીંટાયેલા કાળ તથા અંતક જેવો ફૂર રાવણ મોટું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી પવનવેગથી અશ્વો ભેટેલા રથમાં બેસી જે દરવાજે રામની છાવણી હતી, તે દરવાજેથી લંકા ગઠાર નીકળ્યો. ૩૮-૪૨ એ વેળા સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યો; દિશાઓ અંધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ; ભયંકર પક્ષીઓ ફૂર શબ્દ કરવા લાગ્યાં; ભૂકંપ થવા લાગ્યો; ૪૩ મેઘમાંથી રુધિર વરસવા લાગ્યું; રાવણના રથમાં અશ્વો અખડાઈ પડવા લાગ્યા; ધબ ઉપર ગુરૂપક્ષી બેસી ગયો; શિયાળો અમાંગલિક નાદ કરવા લાગ્યો; રાવણનો ડાંગ્રો હાથ અને ડાણું નેત્ર એકાએક ફરકી બેઠું; સુખાકૃતિ ફિક્કી પડી ગઈ અને કાંઈક સ્વરસંગ પશુ થઈ ગયો. રાક્ષસરાજ રાવણ જ્યારે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે તેણે મૃત્યુ સૂચવનારા એવા હબરો અપશુકન થવા લાગ્યા. વળી અંતરિક્ષમાંથી વજ્રાઘાત સરખી કંકડંતી વીજળી પડવા લાગી અને ગીધ તથા કાગડા વગેરે ફૂર પક્ષીઓ અમાંગલિક શબ્દ કરવા લાગ્યાં; છતાં કાળથી પ્રેરાયેલો

રાવણ મોહને લીધે એ સઘળા ભયંકર ઉત્પાતોને નહિ ગણકારતાં લંકામાંથી નીકળી યુદ્ધભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો. ૪૪-૪૮

રાક્ષસસેનાનો કોલાહલ તથા રથનો ગડગડાટ સાંભળી ક્રોધમાં આવેલા અને વિજયને ઇચ્છતા વાનરો પણ એકબીજાને ઘોલાવી યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયા. પછી ક્રોધાચમાન થયેલા રાવણે સુવર્ણ-થી શોભતાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વાનરોનો મોટો સંહાર કરવા માંડ્યો. રાવણનાં બાણો વાગવાથી કેટલાક વાનરોનાં મસ્તક કપાઈ ગયાં, કેટલાકનાં હૃદય વીંધાઈ ગયાં, કેટલાકના કાન કપાઈ ગયા; કેટલાકનાં પડખા વીંધાવાથી શ્વાસોચ્છવાસથી રહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા; કેટલાકની ખોપરીઓ તૂટી ગઈ અને કેટલાકનાં નેત્ર કૂટી ગયાં. ૪૯-૫૨ એ પ્રમાણે ક્રોધથી ફાટેલી ઝાંખોવાળો રાવણ પોતાનો રથ ફેરવતો બ્યાં બ્યા જતો હતો, ત્યાં ત્યાં ભિભેલા વાનરો સેના બાણવેગને સહન કરી શક્યા નહિ. ૫૩

ધર્મ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૬૫ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૯૬ મો

સુગ્રીવજીવનું પ્રથમ પરાક્રમ-વિરૂપાક્ષનો વધ

તથા તૈ. કુત્તમાત્રૈસ્તુ દશગ્રીવેણ માર્ગણૈઃ ।

ઘમ્ભ વસુધા તત્ર પ્રકીર્ણાં હરિમિસ્તવા ॥ ૧ ॥

રાવણનાં બાણોથી કપાયેલા શરીરવાળા અને આમતેમ પડેલા વાનરોથી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ. જેમ પતંગિયાં પ્રભવલિત અગ્નિને સહન કરી શકતાં નથી, તેમ ઉપરાઉપરી પડતા રાવણનાં બાણોને વાનરો સહન કરી શક્યા નહિ. જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓથી દાઝતા હસ્ટીઓ ચીસ પાડી નાસ-ભાગ કરે છે, તેમ રાવણનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડાતા વાનરો ચીસેચીસ પાડી નાસભાગ કરવા લાગ્યા. જેમ વાયુ વાદળ સમૂહને વીખેરી નાખે છે, તેમ તીક્ષ્ણ બાણોથી વાનરસેનામાં ભંગાણ પાડતો રાવણ રણમાં ઘૂમવા લાગ્યો. યુદ્ધમાં વાનરોનો સંહાર કરતો રાવણ ઉતાવળે રામચંદ્રની સાથે

ધસી ગયો. ૧-૫

વાનરસેનાનો સંહાર થતો જોઈને તેમ જ કપિઓને નાસભાગ કરતા જોઈને વાનરાજ સુગ્રીવે સુષેણને છાવણીની રક્ષા કરવાનું કાર્ય સોંપી યુદ્ધ ચઢવાનો વિચાર કર્યો. ૧ પોતાના સરખા જ પરાક્રમી સુષેણ વાનરને છાવણીમાં રાખીને સુગ્રીવ એક મોટું વૃક્ષ લઈને શત્રુઓ સામે ઢોલ્યો; ત્યારે બીજા સુગ્રીવ વાનરો પણ મોટા મોટા પર્વતો અને વૃક્ષો ઉપાડી તેની સાથે તથા પાછળ પાછળ ઢોલ્યા. સંગ્રામમાં આવીને સુગ્રીવે ભયંકર ગર્જના કરી અને મોટા મોટા રાક્ષસોને તથા બીજા પણ અનેક રાક્ષસોને પીસી નાખ્યા. પ્રલયકાળનો વાયુ જેમ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલાં વૃક્ષોને તોડી પાડે છે, તેમ મોટી કાયાવાળા સુગ્રીવે ઘણા રાક્ષસોને કચડી નાખ્યા. વળી જેમ વનમાં પક્ષીઓનાં ટોળાં ઉપર મેઘ પથ્થરને વરસાદ વરસાવે, તેમ તેણે રાક્ષસોનાં સૈન્ય ઉપર પથ્થરોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી. ૭-૧૧ સુગ્રીવે નાળેદી શિલાઓથી કેટલાયે રાક્ષસોનાં મસ્તકો તૂટી ગયાં અને લાંગી ગયેલાં શિખરોવાળા પર્વતની પેઠે તેઓ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ૧૨

સુગ્રીવના પ્રહારોથી રાક્ષસસૈન્યનો ક્ષય થવા લાગ્યો. અનેક રાક્ષસો રણમાં પડ્યા અને કેટલાક ચીસ પાડી નાસવા લાગ્યા ત્યારે ધનુર્ધારી વિરૂપાક્ષ પોતાનું નામ સંભળાવીને રથનો ત્યાગ કરી હાથી ઉપર જોડો અને ભયંકર ગર્જના કરી વાનરસેના સામે ધસી આવ્યો. સેનાના મોખરે આવીને વિરૂપાક્ષ સુગ્રીવ પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા માંડ્યાં અને ભયભીત થઈ નાસી જતા રાક્ષસોનું આશ્વાસન કરી તેઓને પાછા વાળ્યા. વિરૂપાક્ષનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા સુગ્રીવે ક્રોધભરે મોટો નાદ કર્યો અને તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૩-૧૭ ઉત્તમ પ્રકારથી યુદ્ધ કરનારા શૂરવીર સુગ્રીવે એક મોટું વૃક્ષ લઈને વિરૂપાક્ષની સાથે ઢોડી તેના હાથીના માથામાં ઝાપટ્યું. ૧૮ એ પ્રહાર થતા જ વિરૂપાક્ષનો હાથી મોટો ચિત્કાર કરી ચાર હાથ પાછો હડી પૃથ્વી પર ઝેસી ગયો; ૧૯ ત્યારે તુરત જ એ અધમૂઆ હાથી પરથી નીચે ઊતરી

વિરૂપાક્ષ હાથમાં ખળહના ચામડાની દાલ અને તરવાર લઈ સુગ્રીવની સામે દોડી આવ્યો અને તેના તિરસ્કાર કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૨૦,૨૧} સુગ્રીવે પણ એક મોટી શિલા ઉપાડીને વિરૂપાક્ષ ઉપર નાખી.^{૨૨} શિલાને પડતી બેઈને મહાપરાક્રમી વિરૂપાક્ષ ત્યાંથી ખસી ગયો અને સુગ્રીવ ઉપર તરવારનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} એ પ્રહારથી સુગ્રીવ મૂર્ચ્છિત થઈ એક સુદૃઢ સુધી પૃથ્વી પર પડી રહ્યો;^{૨૪} પરંતુ મૂર્ચ્છા વળી કે તુરત જ તે ઊભો થયો અને દંઢ મૂઠી વાળીને વિરૂપાક્ષની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૫} સુગ્રીવની મૂઠી વાગવાથી અત્યંત સંતાપ થયેલા વિરૂપાક્ષે પુનઃ સુગ્રીવ ઉપર ખડ્ગનો પ્રહાર કરીને તેનું કવચ તોડી પાડ્યું. એ વેળા સુગ્રીવ દુઃખને લીધે લીંચણેર પૃથ્વી પર ભેસી ગયો. ક્ષુણ્ણવારમાં જ પુનઃ ઊભા થઈને સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષ પર વજ્રપ્રહાર સરખા પોતાના પંખને પ્રહાર કર્યો; પણ સુગ્રીવે હાથ ઉઘાડ્યો એટલે તુરત જ વિરૂપાક્ષે પોતાની હોશિયારીથી ખસીને તેના પ્રહાર યુદ્ધાવ્યો અને પુનઃ સુગ્રીવની છાતીમાં બેસણેર મૂઠીનો પ્રહાર કર્યો. પોતાનો પ્રહાર વ્યર્થ ગયો અને ઊલટો રાક્ષસનો મુઠિપ્રહાર સહન કરવો પડ્યો એથી વાનરરાજ સુગ્રીવ અત્યંત ક્રોધે ભરાયો અને વિરૂપાક્ષને મારવાનો લાગ તપાસવા લાગ્યો. પછી સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષના લલાટમાં પોતાના પંખનો વજ્ર સરખો સચોટ પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતાં જ રુધિરનું વમન કરતો વિરૂપાક્ષ લોહીલુહાણ થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો અને જેમ પર્વતમાંથી જળનાં ઝરણું નીકળે, તેમ તેનાં નાસિકા વગેરે નવ દ્વારોમાંથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. ક્રોધને લીધે વિરૂપાક્ષનાં નેત્ર દ્વારો રહ્યાં હતાં, તેના મુખમાં ફીણ આવી ગયું હતું, તેનું આપું શરીર રુધિરથી ખરડાઈ ગયું હતું અને તેનાં નેત્ર ઘણાં જ બિહામણાં દેખાતાં હતાં. રણભૂમિમાં તરફડિયાં મારતા, આમ-તેમ લોટતા અને કરુણ સ્વરે ચીસો પાડતા વિરૂપાક્ષને વાનરો હર્ષણેર બેતા હતા.^{૨૬-૩૪} અત્યંત વેગવાળા સુગ્રીવ અને વિરૂપાક્ષ બંને જણ લડાઈમાં સામસામા આવી ગઈના કરતા હતા, એ સમયે

બાણે મયોદારહિત થયેલા બે મોટા સસુદ્ર જ હોય એવા તે શોભતા હતા.^{૩૫} વાનરરાજ સુગ્રીવે બિહામણાં નેત્રવાળા મહાખળવાન વિરૂપાક્ષને મારેલો બેઈ વાનરોની સેના હર્ષને લીધે અને રાક્ષસોની સેના શોકને લીધે પૂરમાં આવેલી ગંગા સરખી દેખાવા લાગી.^{૩૬}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૯૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૭ મો

મહોદરનો વધ

હન્યમાને બલે તૂર્ણમન્યોન્યં તે મહામૃચે ।

સરસીવ મહાધર્મે સ્પર્ક્ષીણે વમ્બુવતુઃ ॥ ૧ ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈને સરોવર જેમ ક્ષીણ થઈ બચ છે, તેમ એકબીજાનો નાશ કરતાં વાનરો અને રાક્ષસોનાં સૈન્યો ક્ષીણ થવા લાગ્યાં.^૧ પોતાની સેનાનો નાશ થવાથી તથા વિરૂપાક્ષનો વધ થવાથી રાવણ બમણો ક્રોધે ભરાયો.^૨ વાનરોથી હણાયેલા પોતાના સૈન્યને ક્ષીણ થઈ ગયેલું બેઈને અને દેવની પ્રતિકૂળતા વિચારીને રાવણના મનમાં અત્યંત પીડા થવા લાગી.^૩ તેણે પાસે બેસેલા મહોદરને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ! આજે સંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાની મારી સઘળી આશા તારા ઉપર જ છે; માટે હે વીર! તું તારું પરાક્રમ દર્શાવ અને વાનરસેનાનો સંહાર કર. સેવકોએ પોતાના સ્વામીનું બે લણ-પાણી ખાધું હોય તેનો મદદો વાળવાનો આ વખત છે; માટે હે શૂરવીર! તું આજે સારી રીતે યુદ્ધ કર.’

રાવણનાં પરાક્રમપ્રેરક વચન સાંભળી પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, તેમ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદરે કપિસેનામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪-૬} રાવણના વચનથી કુલાઈ ગયેલો અને પોતાના શૈર્ષ્યખળથી વેગમાં આવેલો મહોદર વાનરોનો સંહાર કરવા લાગ્યો; ત્યારે મહાપરાક્રમી વાનરો પણ મોટી શિલાઓ લઈને રાક્ષસસૈન્યમાં હાખલ થયા અને રાક્ષસોનો કચ્છરવાણ વાળવા લાગ્યા.^{૭-૯} અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલો મહોદર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને વાનરોનાં

હસ્ત, ચરણ, નાસિકા અને સાથળ વગેરેને કાપવા લાગ્યો.^૯ યુદ્ધમાં મહોદરના મારથી વાનરો ગભરાઈ ગયા, તેથી કેટલાક ઈશ દિશામાં નાસવા લાગ્યા અને કેટલાક સુગ્રીવને શરણે દોડી ગયા.^{૧૦} વાનરસૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈ વાનરરાજ સુગ્રીવ પર્વત સરખી એક મોટી શિલા લઈને મહોદરની સામે દોડ્યો અને એ શિલા તેના ઉપર ફેંકી. શિલાને આવતી જોઈને જરા પણ નહિ ગભરાતાં રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદરે અનેક બાણો વડે તેને ભાંગી નાખી, જેથી તેના હાથરો ટુકડા થઈ આકુળ થયેલુ ગૃધ્રોતું ટોણું જેમ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પૃથ્વી પર પડ્યા. શિલાને વ્યથ ગયેલી જોઈને અત્યંત ક્રોધેલા સુગ્રીવે એક સાલવૃક્ષ ફેંક્યું, ત્યારે મહોદરે તેના પશુ અનેક ટુકડા કરી નાખ્યા અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે સુગ્રીવને વીધી નાખ્યો. પછી ક્રોધાયમાન થયેલા સુગ્રીવે આમતેમ દષ્ટિ ફેરવી જોયું, તો ત્યાં એક પરિઘ પડેલું દીકું. તુરત એ દેહીયમાન પરિઘ ઉપાડીને તેને જૂથ ઘુમાવી સુગ્રીવે તેના પ્રહાર વડે મહોદરના રથના ઘોડાને મારી નાખ્યા;^{૧૧-૧૭} ત્યારે હણાયેલા અયોવાળા રથમાંથી તુરત જ ફૂદી પડી એક મોટી ગદા ગ્રહણ કરીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદર સુગ્રીવની સામે આવી ઊભો રહ્યો.^{૧૮} એ વેળા બળે એકબીજા સાથે લડતા બે આખલા જ હોય અથવા તો વીજળીયુક્ત એ મેઘ જ હોય તેમ ગર્જના કરતા એ બન્ને વીરો હાથમાં ગદા અને પરિઘ ગ્રહણ કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૧૯} પછી ક્રોધેલા મહોદર રાક્ષસે સુગ્રીવ પર અત્યંત ભયંકર અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતી ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ગદાને પડતી જોઈ મહાબળવાન સુગ્રીવે તેના પર પોતાના હાથમાં રહેલા પરિઘનો પ્રહાર કર્યો; પરંતુ ગદાની સાથે અથડાતાં જ તે પરિઘ ચૂરેચૂરા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું; ત્યારે તેજસ્વી સુગ્રીવે ત્યાં પડેલું એક ભયંકર મુસળ ગ્રહણ કર્યું અને તેને મહોદરની ગદા ઉપર ઝાપટ્યું; પણ એકબીજાને અથડાઈને મુસળ તથા ગદા બન્ને ભાંગીને પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૨૦-૨૪} બન્નેનાં આશુધ ભાંગી ગયાં તેથી બન્ને પ્રત્યક્ષિત અગ્નિ જ

હોય એવા તેજસ્વી અને બળસંપન્ન એ બન્ને વીરો ધ્વંસ્યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} વારંવાર ગર્જના કરતા મહોદર અને સુગ્રીવ પરસ્પર સચોટ લપડાકો ખેંચી કાઢતા હતા, જેથી તેઓ પૃથ્વી પર પડી જતા હતા અને વળી તુરત જ ઊડીને એકબીજાને પ્રહાર કરવા મંડી પડતા હતા. એકબીજાથી પરાબળ નહિ ત્યામનારા એ બન્ને વીરો પરસ્પરને ઊંચકીને પૃથ્વી પર પછડાતા હતા.^{૨૬, ૨૭} ઘણી વાર સુધી ધ્વંસ્યુદ્ધ કરવાથી બન્ને વીરો થાકી ગયા, ત્યારે ત્યા પડેલી તલવારો ગ્રહણ કરીને તેઓ લડવા લાગ્યા.^{૨૮} શત્રુવિદ્યામાં કુશળ અને ક્રોધે ભરાયેલા એ બન્ને વીરો હર્ષભેર ગર્જના કરતા તલવાર ઉગારીને એકબીજાની સામે દોડવા લાગ્યા. જય મેળવવાને આતુર તથા એકબીજા પર ક્રોધે ભરાયેલા મહોદર તથા સુગ્રીવ, એ બન્ને જણા દક્ષિણ અને વામ મંડળાકાર ગતિથી સત્તર ઘૂમવા લાગ્યા. શરવર્ષ, પ્રશંસનીય પરાક્રમવાળા અને અત્યંત વેગવાળા મહોદરે સુગ્રીવના કવચ ઉપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો અને સુગ્રીવના કવચમાં ભરાયેલી પોતાની તલવારને ખેંચવા લાગ્યો; એટલામાં તો કપિશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે પોતાની તલવાર વડે કુંડળથી શોભતું અને મોટા શિરચાણવાળું “રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદરનું મસ્તક છેદી નાખ્યું.”^{૨૯-૩૨} મહોદરનું કપાયેલું મસ્તક પૃથ્વી પર પડ્યું અને તે રાક્ષસોના ભવામાં આવ્યું કે તુરત જ ભયભીત થઈ તેઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. મહોદરને હણાયેલો જોઈ સુગ્રીવાદિ વાનરો હર્ષિત થઈ ગર્જના કરવા લાગ્યા અને રામચંદ્ર પણ આનંદ પામ્યા; પરંતુ એ સમાચાર બાણી રાવણના કોષને પાર રહ્યો નહિ. મહોદરના મરણથી ભય અને ત્રાસને લીધે દીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો ઊતરી ગયેલા મુખે ચોમેર નાસભાગ કરવા લાગ્યા. મોટા પર્વતશિખર સરખા મહોદર રાક્ષસને હણી સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોથી શોભે, તેમ કપિરાજ સુગ્રીવ વિજયશ્રીથી શોભવા લાગ્યો.^{૩૩-૩૬} સમરભૂમિમાં વિજયી થયેલા વાનરરાજ સુગ્રીવને અતરિક્ષમાં ઊભેલા દેવો, સિદ્ધો અને યક્ષો હર્ષ-

શેર નીરખવા લાગ્યા; તેમ જ પૃથ્વી પરનાં સર્વ
ભૂત-પ્રાણીઓ પણ સ્તુતિવચનોથી તેને વધાવવા
લાગ્યાં. ૭૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદ્ધાંડમાં ૯૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૮ મો

સુવરાજ અંગદેનું પરાક્રમ-મહાપાશ્વની વધ

મહોદરે તુ નિહતે મહાપાશ્વોં મહાબલઃ ।

સુગ્રીવેણ સ્મીધ્યાય કોષાત્સંસ્કલોચનઃ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે મહોદરને માર્યો એ બેઈને કોધને
લીધે રાતાં થયેલાં નેત્રવાળા અને અત્યંત બળવાન
મહાપાશ્વ રાક્ષસ અનેક બાણો મૂકી વાનરસૈન્યને
ક્ષુભિત કરવા લાગ્યો. ૧ વાયુ જેમ ફળને ડીંટામાંથી
તોડી પાડે છે, તેમ અત્યંત ક્રોધેલા મહાપાશ્વ
વાનરોનાં મસ્તક તોડી પાડવા માંડ્યાં. તેણે કેટલાક
વાનરોના હાથ કાપી નાખ્યા અને કેટલાકનાં
પડખાં ચીરી નાખ્યાં. મહાપાશ્વની બાણવૃષ્ટિથી
પીડાયેલા સઘળા વાનરો બેભાન અને ખેદયુક્ત
થઈ ગયા. રાક્ષસથી પીડાયેલા પોતાના સૈન્યને
ઉદ્દેશ પામેલું બેઈને સુવરાજ અંગદ પૂર્ણિમાના
સમુદ્રની પેઠે વેગથી મહાપાશ્વ ઉપર ધસી
ગયો અને સૂર્યકિરણ સરખું ગંગાગતું એક મોટું
પરિધ ઉપાડીને મહાપાશ્વ ઉપર નાખ્યું. પરિધને
પ્રહાર થતાં જ મહાપાશ્વ અને તેનો સારથિ
રથમાંથી નીચે પડ્યા; તેમાં સારથિ તો થમ-
લોકમાં જ પહોંચી ગયો. ૨-૭ એ વેળા કાળજના
પર્વત સરખી કાંતિવાળો અને અત્યંત પરાક્રમી
બળવાન પોતાના યુધ્ધમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો
અને પર્વતના શિખર જેવી એક મોટી શિલા લઈને
મહાપાશ્વના રથ ઉપર નાખી, જેથી તેનો રથ
લાંગી ગયો ને અત્યો મરણ પામ્યા.

થોડી વારે મહાપાશ્વની મૂંઝાં વળી અને
તે સાવધ થયો. તેણે ઘણું બાણોથી અંગદને વીંધી
નાખ્યો અને બળવાનની છાતીમાં ત્રણ બાણો
માર્યાં; તેમ જ ગવાક્ષને પણ ઘણું બાણોથી વીંધી
નાખ્યો. ગવાક્ષ અને બળવાનને પીડિત થયેલા

બેઈ કોધને લીધે રક્ત નેત્રવાળા અંગદે મહાપાશ્વ-
નો વધ કરવા માટે પરિધ બહુ કંટુ. સૂર્યકિરણ
સરખા પ્રકાશવાળા એ લોકમય પરિધને પોતાની
બંને બુજાઓથી પકડી વેગથી ઘુમાવીને મહાબળ-
વાન અંગદે મહાપાશ્વ ઉપર ફેંક્યું. અંગદે ફેંકેલા
પરિધની ચોટ લાગતાં જ મહાપાશ્વનું શિરઆણુ
તથા બાણ સહિત ધતુષ્ય લાંગીને પૃથ્વી પર પડ્યાં.
એ વેળા મહાપ્રતાપી અંગદે વેગથી મહાપાશ્વની
સામે દોડી જઈ કુંડળથી શોભતા તેના કણ્ઠમૂળ-
લમણામાં એક લપડાક લગાવી દીધી. ૮-૧૧ અંગદેનું
પરાક્રમ બેઈ કોધે ભરાયેલા મહાપાશ્વ રાક્ષસે તેલ
ચોપડેલું હોવાથી સ્વપ્રજ્વલિતવાળી તથા ગજવેલની
બનાવેલી દંઢ ફરતી ઉગામી તેના ડાબા ખભા પર
ઝાપટી; પરંતુ અંગદે અપળતાથી પાછા હટીને તે
પ્રહાર ચુકાવ્યો. ૧૨-૧૬ પછી વાલીના સરખા જ
પરાક્રમવાળા વાલીપુત્ર અંગદે કોધથી વજ્ર જેવી
મૂઠી વાળી અને મહાપાશ્વનું મર્મસ્થળ શોધીને
તેની ઉપર એનો વજ્ર સરખો સખત પ્રહાર કર્યો.
અંગદને મુદ્ધિપ્રહાર થતાં જ મહાપાશ્વ રાક્ષસનું
હૃદય ફાટી ગયું અને તે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર
પડ્યો. મહાપાશ્વનું મરણ થવાથી રાક્ષસસૈન્ય બળ-
ભાળી ઊડ્યું અને રાવણને અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યો.
એ વેળા હર્ષિત થયેલા વાનરો અટારીઓ અને
અગાશીઓ સહિત આખી લંકાને ફાડી નાખે એવા
મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા; તેમ જ આકાશમાં
રહેલા દેવો પણ જયજયકાર કરવા લાગ્યા. એ
પ્રમાણે દેવો તથા વાનરોનો હર્ષનાદ સાંભળી
અત્યંત રોષમાં આવેલો રાક્ષસરાજ રાવણ પોતે
સુદ્ધ કરવા માટે મોખરે આવી ઊભો રહ્યો. ૨૦-૨૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદ્ધાંડમાં ૯૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૯ મો

રણભૂમિ પર રામ અને રાવણનો યોદ્ધા

મહોદરમહાપાશ્વોં હતો દૃષ્ટ્વા સ રાવણઃ ।

તર્ક્ષિમથ નિહતે વીરે વિરૂપાક્ષે મહાબલે ॥ ૧ ॥

મહાબળવામ વિરૂપાક્ષ, મહોદર તથા મહા-

પાશ્વને સંઆમમાં હણાયેલા ભેઈને અત્યંત ક્રોધા-
વેશમાં આવેલા રાવણે પોતાના સારથિને આજ્ઞા
આપતાં કહ્યું :^{૧૨} ‘હે સુત ! આજે હું રામ-
લક્ષ્મણનો નાશ કરીને મારા હણાયેલા અમાત્યાદિ-
નાં મરણ તથા લંકાના ઘેરાવાથી ઊપજેલા દુઃખનો
અંત આણીશ. તું મારો રથ સેનાને મોખરે લઈ
જા. હે સારથિ ! સીતારૂપી પુષ્પ તથા ફળવાળા
અને સુગંધ, જાંબવાન, કુસુમ, નલ, દિવિદ, ચૈંદ,
અંગદ, ગંધમાદન, હનુમાન તથા સુપેણ વગેરે
વાનરોરૂપી શાખાવાળા રામરૂપી વૃક્ષને આજે હું
મૂળમાંથી કાપી નાખીશ.’^{૧૩-૧૪}

રાવણની આજ્ઞા થતા સારથિએ તુરંત જ
રથ હંકાર્યો અને રથના ગડગડાટથી દશે દિશા-
ઓને જળવતો મહારથી રાવણ ઉતાવળે સેનાને
મોખરે આવી રામચંદ્રની સામે દોડ્યો. એ વેળા
રાવણના રથના ગડગડાટથી નહીંઓ, પર્વતો ને
વનો સહિત પૃથ્વી કેંપાયમાન થઈ ગઈ, તેમ જ
સિંહ, મૃગ તથા પક્ષીઓ ત્રાસ પામી ગયાં.^{૧૫}

સંઆમમાં આવી રાવણે અતિ ભયંકર તામ-
સાજ મૂકી સર્વ વાનરોને બાળવા માહ્યા; ત્યારે
વાનરો ગતગ્રાણ થઈ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા
અને કેટલાક ભયભીત થઈને નાસવા લાગ્યા. એ
વેળા ઊડેલી રજથી દિશાઓ લંકાઈ ગઈ. બ્રહ્મ-
હેવે નિર્માણ કરેલા ભયંકર તામસાજને વાનરો
સહન કરી શક્યા નહિ.^{૧૬} રાવણનાં તીક્ષ્ણ બાણો-
થી ધાયલ થયેલાં સેંકડો ટોળાંને નાસતાં ભેઈ
કઢી પરાજય નહિ પામેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર યુદ્ધ
કરવા અર્થે સેનાને મોખરે આવી ઊભા રહ્યા.
વાનરોને નાસાડતાં રાવણે દંષ્ટિ કરી બેઠું તો
જેમ વિષ્ણુ સહિત ધંદ ઊભો હોય, તેમ લક્ષ્મણ
સહિત રણવીરને રણગણમાં ઊભેલા દીકા. કમળ-
પત્ર સરખાં નેત્રવાળા અને દીર્ઘ છુબવાળા શત્રુ-
દમન રામચંદ્ર બાણે આકાશને સ્પર્શ કરતા હોય
એમ મોહું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને ઊભા હતા. વાનર-
સેનામાં લંગાણ પડેલું ભેઈને તથા રાવણને
પોતાની સામે આવતો ભેઈને લક્ષ્મણ સહિત
રામચંદ્રે પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કરી આખી પૃથ્વી-

ને ફાટી નાખે એવો મહાધોર ટંકાર કર્યો. એ
સમયે રાવણનાં હજારો બાણોથી અને રામચંદ્રના
ભયંકર ટંકારથી ગભરાઈને સેંકડો વાનરો તથા
રાક્ષસો રણમાં પડવા લાગ્યા.^{૧૦-૧૧} રામ-લક્ષ્મણની
સમીપમાં આવી ઊભેલા રાક્ષસરાજ રાવણ બાણે
સૂચ અને ચંદ્રની સમીપમાં આવેલા રાહું જ હોય
એવો શોભતો હતો.^{૧૭}

રાવણની સાથે ઝૂઝવાની ઇચ્છાથી મહાત્મા
લક્ષ્મણે પોતાનું ધનુષ્ય કાન સુધી ખેંચીને અગ્નિ-
જ્વાળા સરખાં પ્રત્યલિત બાણો મૂકવા માંડ્યા;^{૧૮}
પરંતુ મહાતેજસ્વી રાવણ લક્ષ્મણનાં બાણોને તેના
ધનુષ્યમાંથી છૂટતા વાર જ કાપી નાખવા લાગ્યો.
લક્ષ્મણના એક બાણને એક બાણ વડે; ત્રણને ત્રણ
વડે અને દશને દશ વડે રાવણે કાપી નાખ્યાં.^{૧૯, ૨૦}
એ રીતે સંઆમમાં વિજય મેળવનારો રાવણ લક્ષ્મણ-
ના બાણોનું નિવારણ કરીને પર્વતની પેઠે નિશ્ચિન
ઊભેલા રામચંદ્રની સામે યુદ્ધ કરવા આહ્વાન.^{૨૧}
ક્રોધથી લાલ થયેલા નેત્રવાળા રાવણે રણવીરની સામે
આવી તેમના પર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી. રાવણના
ધનુષ્યમાંથી અખંડિત બાણધારાને પકડી ભેઈ
રામચંદ્રે ‘લક્ષ્’ નામનાં બાણો ગ્રહણ કર્યાં અને
તે વડે રાવણનાં અત્યંત દેહીપ્રમાન તથા તીક્ષ્ણ
બાણોને છેદી નાખ્યાં.^{૨૨-૨૪} રામચંદ્ર રાવણ ઉપર
અને રાવણ રામચંદ્ર ઉપર અનેક ભતનાં તીક્ષ્ણ
બાણો વરસાવવા લાગ્યા. પરાજય નહિ પામનારા
અને એકબીજા ઉપર બાણવૃષ્ટિ વરસાવનારા
રામ-રાવણ બંને જણા રણમાં સબ્ધ-દક્ષિણ મંડળ
ફરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અને અતંક સરખા
રામ-રાવણ બ્યારે ક્રોધ પામી સામસામા યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા, ત્યારે સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓ ત્રાસ
પામી ગયાં;^{૨૫-૨૭} અને તેઓની અખંડિત
બાણવૃષ્ટિથી ગગનમંડળ જેમ વીજળી સહિત મેઘ
વડે છવાઈ બધેતેમ છવાઈ ગયું.^{૨૮} એ વેળા ગૃધ્ર-
પક્ષીનાં પીંછાવાળાં અને અત્યંત વેગવાળાં તીક્ષ્ણ
બાણોની બળથી છવાયેલું આકાશ કેઈ એક
ગોખ સરખું દેખાવા લાગ્યું.^{૨૯} દિવસ હોવા છતાં
પણ ચઢી આવેલા મેઘની માફક એ બંને વીરોએ

બાણબળથી સર્વત્ર અધિકાર કરી મૂક્યો.^{૩૦} પૂર્વે જેમ વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રનું ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું, તેમ એકબીજાનો વધ કરવા તત્પર થયેલા રાવણ અને રામચંદ્રનું પૂર્વે કદી નહિ થયેલું અત્યંત-નીચ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૩૧} મોટા ધતુબ્યવાળા, યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ અને શસ્ત્ર બળનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ બંને જણા યુદ્ધ વિષે જુદી જુદી ગતિથી વિચરવા લાગ્યા.^{૩૨}

લોકોને રહાવનારા રાવણે પોતાનું હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવતાં રામચંદ્રના લલાટમાં અનેક બાણો માર્યા,^{૩૩} પરંતુ તેથી જરા પણ વ્યથા નહિ પામતાં શ્રીમાન રામચંદ્રે રાવણના ભયંકર ધતુબ્ય-માંથી છૂટેલાં શ્યામ બાણો પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યાં. પછી અતિશય ક્રોધયુક્ત થયેલા પરાક્રમી રામચંદ્રે રુદ્રમંત્રોને જપ કરીને ધતુબ્ય પર રૌદ્રાત્મ બાણ ચઢાવ્યું અને કાન સુધી ખેંચી રાવણ ઉપર અનેક બાણો મૂક્યાં.^{૩૪-૩૭} રામચંદ્રનાં એ બાણો રાવણના અલેષ કવચ પર જ અથડાયાં અને તેને જરા પણ પીડા થઈ નહિ, ત્યારે સર્વ અંગોમાં કુશળ એવા રણવીર રણવીરે રથમાં બેઠેલા રાવણના લલાટમાં બીજાં શ્રેષ્ઠ બાણો માર્યાં.^{૩૮,૩૯} એ બાણો પણ રાવણનાં કેટલાક અંગોને કાપી છેવટે રાવણથી પરાસ્ત થઈ કૂંદાડા અસુરાત્મ ચઢાવ્યું; જેમાંથી સિંહ, વ્યાઘ્ર, કંક, કાગડા, ગીધ, બાજ, શિયાળ તેમજ ઇલામુગ વગેરે પ્રાણીઓના સુખના જેવા આકારવાળાં અને પાંચ સુખવાળાં અનેક બાણો ઉત્પન્ન થયાં.^{૪૦-૪૩} વળી સર્પની પેઠે કૂંદાડા નાખતા મહાતેજસ્વી રાવણે પોતાની રાક્ષસી માયાથી ગધેડા, વરાહ, કૂતરા, કૂંકડા, મગર તથા સર્પ વગેરેના સુખના સરખાં આકારવાળાં બાણો ઉત્પન્ન કરીને રામચંદ્ર પર મૂકવા માંડ્યાં.^{૪૪,૪૫} એ પ્રમાણે રાવણના આસુરાત્મ વડે ઘેરાયેલા રામચંદ્રે પાવકાત્મ ચઢાવ્યું, જેમાંથી અગ્નિસુખાં, સૂર્યસુખાં તેમજ અહ, નક્ષત્ર,

મોટી ઉલ્કા તથા વીજળી સરખાં પ્રકાશિત અનેક પ્રકારનાં બાણો ઉત્પન્ન થયાં અને તેઓએ રાવણનાં ભયંકર બાણોનો નાશ કર્યો. રામચંદ્રનાં બાણોથી એ કે રાવણનાં બાણો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં; પરંતુ તેઓના હુકડા વાગવાથી હંભારે વાનરો તથા રાક્ષસોનો નાશ થઈ ગયો. અઠિલક્રમાં રણવીરે આસુરાત્મનો નાશ કર્યો એ બોઈ ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા સુગ્રીવાદિ વાનરો રામચંદ્રને વીંટાઈ વળીને મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. મહાકબ્જે આસુરાત્મનું નિવારણ કરી મહાત્મા રણવીર આનંદિત થયા અને વાનરો મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા.^{૪૬-૪૯}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદકાંડમાં ૯૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૦ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘર્ષ-લક્ષ્મણની મૂર્છા-
રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા

તસ્મિન્પ્રતિવૃત્તેન્ને તુ રાવણો રાક્ષસાધિપઃ ।

ક્રોધં ચ દિગ્વિપ્રં ચક્રે ક્રોધાન્નાત્મનન્તરમ્ ॥૧॥

આસુરાત્મને વ્યથે ગયું બોઈ રાક્ષસોનો રાજ રાવણ બમણો ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે બીજું ભયંકર અત્ત સાંધવાનો વિચાર કર્યો.^૧ તુરંત જ મહાતેજસ્વી રાવણે રામચંદ્રને હણવા માટે મયાસુરનું બનાવેલું ભયંકર રૌદ્રાત્મ ચઢાવ્યું.^૨ તેમાંથી અનેક ત્રિશૂળ, ગદા, સુસળ, સુફગર, ફેટ, પાશ અને અશ્વિનિ વગેરે વજ્ર સરખાં દેહી-પ્રમાન શસ્ત્રો જેમ પ્રલયકાળે અનેક વાયુઓ નીકળે છે તેમ નીકળવા લાગ્યાં; પરંતુ અત્ત-જોમાં શ્રેષ્ઠ રણવીરે ઉત્તમોત્તમ ગાંધર્વાત્મી રાવણના રૌદ્રાત્મનો નાશ કર્યો.^{૩-૫} એ બોઈને ક્રોધથી રક્તનેત્ર થયેલા રાવણે સૌરાત્મનો પ્રયોગ કર્યો;^૬ એટલે ભયંકર વેગવાળા રાવણના ધતુબ્યમાંથી અત્યંત પ્રકાશવાળાં મોટાં ચક્રો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. એ વેળા જેમ અંતરિક્ષમાંથી પડતા ચંદ્રસૂર્યાદિ ગ્રહોથી દિશાઓ છવાઈ બધ, તેમ યોગેર ભેડાં એ ચક્રોથી આકાશ છવાઈ ગયું.^{૭,૮} મહાસમર્થ રણવીરે પોતાનાં બાણો વડે એ ચક્રોને પણ છેદી

નાખ્યાં તેમજ રાવણનાં બીજાં કેટલાંક આયુષોનો પણ નાશ કર્યો, ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણે દશ બાણો મૂકીને રામચંદ્રનાં સઘળા મર્મસ્થાનો વીધી નાખ્યાં. રાવણના મોટા ધનુષ્યમાંથી નીકળેલાં દશ બાણો વડે પોતાનાં મર્મસ્થળ વીધાયા છતાં રણવીર જરા પણ કંપાયમાન થયા નહિ. ૯-૧૧ પછી અતિશય ક્રોધેલા રામચંદ્રે ઘણાં બાણો મૂકીને રાવણનાં સઘળાં અંગેા વીધી નાખ્યાં. ૧૨ આ સમયે ક્રોધાયમાન થયેલા અને શત્રુઓને હણનારા રામચંદ્રના નાના ભાઈ શ્રીમાન લક્ષ્મણે અત્યંત વેગવાળાં સાત્ર બાણો મૂકીને મનુષ્યના મસ્તકના ચિહ્નવાળા રાવણનો ધ્વજ ભાંગી નાખ્યો અને દેહીપ્યમાન કુંડળવાળું તેના સારથિનું મસ્તક ઉઠાવી દીધું તેમજ બીજાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને હાથીની સૂંઠ સરખા રાવણના ધનુષ્યને પણ છેદી નાખ્યું.

એવામાં વિભીષણે એકાએક દોડી આવીને પોતાની ગદાનો પ્રહાર કરી રાવણના શ્યામવર્ણાં અશ્વોને મારી નાખ્યા. ૧૩-૧૭ ત્યારે હણાયેલા અશ્વવાળા રથમાંથી રાવણ ઊતરી પડ્યો અને પોતાના ભાઈ વિભીષણ ઉપર અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. પછી પ્રતાપી રાવણે દેહીપ્યમાન અશ્વનિ સરખી એક શક્તિ અહણ કરીને વિભીષણ ઉપર ફેંકી. રાવણની શક્તિ વિભીષણને વાગે તે પહેલાં જ લક્ષ્મણે ત્રણ બાણો વડે તેના કંટકેટકા કરી નાખ્યા. એ બેઈ વાનરોએ હર્ષનાદ કરી આકાશને ગળવી મૂક્યું. દેહીપ્યમાન કાંતિવાળી અને સુવર્ણથી શોભતી રાવણની શક્તિ લક્ષ્મણનાં બાણોથી ભાંગી આકાશમાંથી પડતી વીજળીની પેઠે પૃથ્વી પર પડી અને તેમાંથી તણુખાવાળી અગ્નિવાળાઓ નીકળવા લાગી.

શક્તિ વ્યર્થ જવાથી ક્રોધેલા રાવણે કાળથી પણ સહેન ન થઈ શકે એવી એક બીજી અસાધ્ય શક્તિ હાથમાં લીધી. ૧૮-૨૨ દુરાત્મા રાવણની અત્યંત વેગવાળી એ શક્તિ વીજળી સરખી અમકતી હતી. ૨૩ આ વેળા વિભીષણને પ્રાણસંકટમાં આવી પડેલા બેઈને તેને બચાવવા

માટે મહાત્મા લક્ષ્મણ તુરંત જ વિભીષણની પાસે આવી ઊભા રહ્યા અને પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચી હાથમાં શક્તિ અહણ કરી ઊભેલા રાવણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૨૪, ૨૫ વિભીષણને મારવાનો પોતાનો પ્રયાસ લક્ષ્મણે વ્યર્થ કર્યો તે બેઈને લક્ષ્મણના બાણથી ઘેરાયેલા રાવણે લક્ષ્મણને હણવાનો વિચાર કર્યો. ૨૬ ક્રોધે ભરાયેલા રાવણ લક્ષ્મણની સામે ઊભો રહીને કહેવા લાગ્યો : ‘પોતાના બળની પ્રશંસા કરનારા હે લક્ષ્મણ ! તે’ આજે વિભીષણને બચાવ્યો છે તો ભલે, હવે હું તેને નહિ મારતાં આ શક્તિનો તારા ઉપર જ પ્રહાર કરીશ. ૨૭, ૨૮ હે લક્ષ્મણ ! રુધિરથી ખરડાયેલી આ શક્તિ મારા હાથમાંથી છૂટશે એટલે તે અવશ્ય તારું હૃદય લેદી નાખી તારા પ્રાણ લેશે. ૨૯ એટલું કહીને અત્યંત ક્રોધાવેશમાં આવેલા રાવણે આઠ ઘંટાવાળી, મોટો સુસવાટ કરનારી, શત્રુને હણનારી, પોતાના તેજ વડે જ પ્રકાશતી અને મયાસુરે પોતાની માથા વડે રચેલી એ અસાધ્ય શક્તિ લક્ષ્મણ ઉપર મૂકી અને મોટી ગજના કરી. રાવણે મૂકેલી શક્તિ વળ અને વીજળીની પેઠે સડસડાટ કરતી લક્ષ્મણ ઉપર આવવા લાગી. ૩૦-૩૨ શક્તિને લક્ષ્મણ ઉપર પડતી બેઈ શ્રીમાન રણવીર બોલ્યા : ‘લક્ષ્મણ તુ કલ્યાણ થાઓ અને રાવણની શક્તિ નિષ્ફળ થાઓ. ૩૩ ક્રોધેલા રાવણે મૂકેલી અને સર્પ સરખી તીક્ષ્ણ એ શક્તિ નિર્ભયપણે રણમાં ઊભેલા લક્ષ્મણની છાતીમાં આવીને વેગથી વાગી. દેહીપ્યમાન કાંતિવાળી રાવણની શક્તિ નાગરાજની જિહ્વાની પેઠે વેગથી આવીને લક્ષ્મણના હૃદયમાં પેસી ગઈ. રાવણે પૂરા ભેસથી ફેંકેલી હોવાથી એ શક્તિ લક્ષ્મણના હૃદયમાં ઊંડી ખૂંચી ગઈ, જેથી હૃદય લેહાઈ જવાને લીધે મહાત્મા લક્ષ્મણ મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. ૩૪-૩૬

લક્ષ્મણને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા બેઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર બ્રાતૃસ્નેહને લીધે અત્યંત ખેદચુકત થઈ ગયા. ૩૭ તેમનાં નેત્રમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને એ ઘડી સુધી તો વિચારવમળમાં ગૂ થઈ રહ્યા.

પછી જેમ પ્રલયકાળનો અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે તેમ રણવીરનો ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે. ૩૮ તેમણે 'આ ખેદ કરવાનો સમય નથી' એમ વિચારી લક્ષ્મણ સાચું જોઈ રાવણને હણવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તુરંત યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. શ્રીમાન રણવીર બધે સર્વ-યુક્ત પર્વત જ પડ્યો હોય એમ શક્તિથી એકાંઈ પડેલા તથા રુધિરથી ખરડાયેલાં અંગવાળા લક્ષ્મણને ટગરટગર ભેટા હતા. ૩૯, ૪૦ વાનરો ઘણા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ બળવાન રાવણે મારેલી એ શક્તિને લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી ખેંચીને બહાર કાઢી શક્યા નહિ; પરંતુ તેઓ ઉપરાઉપરી છૂટતાં રાવણનાં બાણોથી વીંધાયા. એ ભયંકર શક્તિ લક્ષ્મણના હૃદયને આરપાર વીંધીને પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગઈ હતી; તેથી વાનરો તેને ખેંચી બહાર કાઢી શક્યા નહિ; પરંતુ મહાબળવાન રામચંદ્રે પોતાના બન્ને હાથથી એ શક્તિને પકડી ખેંચી કાઢી અને સર્વના દેખતાં જ લાંગી નાખી. ૪૧-૪૩ શ્રીમાન રામ ચંદ્ર લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી શક્તિ કાઢવાને રોકાયા એટલા વખતમા રાવણે ઘણાં બાણો મૂકીને તેમનાં સઘળાં મર્મસ્થળ વીંધી નાખ્યાં; પરંતુ તે પીડાને નહિ ગણકારતાં રણવીરે લક્ષ્મણને ભેટીને સુશ્રીવને તેમ જ કપિવર હનુમાનને કહ્યું: ૪૪, ૪૫ 'હે કપિવર! તમે લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરવા અથે તેને વીંટાઈને ભિલા રહો. હું રાવણની સાથે યુદ્ધ કરું છું. ઘણા વખતથી હું જે સમયને ઇચ્છતો હતો તેવો પરાક્રમ કરવાનો સમય આજે મને પ્રાપ્ત થયો છું. ૪૬ આતકપક્ષી જેમ શ્રીમન્નતુના અંતમાં ગ્રેષ્મને ભેવાને ઉત્સુક થાય છે, તેમ હું રાવણનો વધ કરવા માટે ઉત્સુક થયેલો છું. હવે એ પાપી નિશ્ચયવાળા દુરાત્મા રાવણને હું જીવતો મૂકનાર નથી. ૪૭ હે વાનરો! હું આ ક્ષણે તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આજે તમે પૃથ્વીને કાં તો રામ વિનાની થયેલી બેશો, અથવા તો રાવણ વિનાની થયેલી બેશો. ૪૮ હે કપિઓ! રાભ્યબ્રથ થવું, વનવાસ વેઠવો, ઠંડકારણ્યમાં રખડવું, સીતાનું શત્રુના હાથ-માં પડવું અને રાક્ષસોની સાથે વેર થવું, આદિ આવી પડેલાં નરક સરખાં અનેક દુઃખોનો આજે હું

રાવણને મારીને અંત આણીશ. અહો! જેને અથે મેં આ વાનરસેન્યને અહીં આણ્યુ છે, વાલીને મારી સુશ્રીવને રાભ્ય અપાવ્યુ છે તેમ જ સસુદ્ર પર સેતુ બાંધી તેને જોળાંજોળાં છે, તે જ પાપાત્મા રાવણ આજે સંગ્રામમાં મારી દંડિયે પડ્યો છે! અરે, હવે તેને હું જીવતો કેમ જવા ઇષ્ટ? જેમ અત્યંત ઝેરી નાગની દંડિયે પડેલા મનુષ્ય અને ગરુડની દંડિયે પડેલા સર્પ જીવતો જતો નથી, તેમ મારી દંડિયે પડેલા રાવણ આજે જીવતો જશે નહિ. ૪૯-૫૩ હે અભય પરાક્રમવાળા વાનરો! તમે સૌ આજે પર્વતશિખરો ઉપર ભેસીને મારું અને રાવણનું યુદ્ધ સુખથી જુઓ. સિદ્ધ, ગંધર્વ, ચારણ અને ત્રણે લોકો આજે રામનું ખરું રામપણું બેશે. આજે હું એવું પરાક્રમ કરીશ કે જેથી આ પૃથ્વી પ્રાણીમાત્રને ધારણ કરશે ત્યાં સુધી દેવતાઓ સહિત સત્યરાચર જગત તેને સંભારશે. ૫૪-૫૬

એ પ્રમાણે કહી સાવધાન થયેલા રણવીરે સુવર્ણભૂષિત તીક્ષ્ણ બાણોનો રાવણને પ્રહાર કર્યો; ત્યારે મેઘ જેમ જળ વરસાવે, તેમ રાવણ પણ રામચંદ્રના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો અને સુસળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. એ વેળા રામ અને રાવણે મૂકેલાં તીક્ષ્ણ બાણો તથા સુસળોનો વરસાદ અથડાવાથી તુરંત નાદ થતો હતો. ૫૭-૫૯ રામ-રાવણનાં શસ્ત્રો એકબીજાને અથડાઈ ભાંગીને બલવદ્યમાન થતાં પૃથ્વી ઉપર પડતાં હતાં. ૬૦ રામ અને રાવણનાં ધતુઓની પ્રત્યંચોનો ટંકાર સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવે એવો અદ્ભુત થતો હતો. ૬૧ મહાત્મા રામચંદ્રની બાણબળથી ઘેરાઈ ગયેલા અને તેમના દેહીખમાન ધતુઓથી છૂટતાં તીવ્ર બાણોથી પીડાયેલા રાક્ષસરાજ રાવણ છેવટે ઘણો જ ગભરાયો; ત્યારે 'હવે રામ મને અવશ્ય મારી નાખશે' એવા ભયથી, જેમ વાલુથી વાઢળ નાસે છે, તેમ તે સંગ્રામમાંથી પલાયન કરી ગયો. ૬૨

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુક્તકાંડમાં ૧૦૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીરામવિલાપ

રાવણની અમોઘ શક્તિ વાનતા લક્ષ્મણ મુશ્કેલ પર્થ ગયા, ત્યારે રામચ દ્રુતએ અસ પય આણે। મૂર્છા દુરાત્મા રાવણને યુદ્ધમાંથી નસાવી મૂક્યો। પછી તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા, પરંતુ પાસે બેઠેલા સુષેણે હતુમાનને ઓપધિપ્રસન્ન પર્વત પરથી દિવ્ય ઓપધિ લેવા મોકલ્યો અને પવનવેળી હતુમાન સત્વર લઈ પાછો કર્યો।

સર્ગ ૧૦૧ મો

રામનો વિલાપ-લક્ષ્મણનું સાવધ થવું
શક્ત્યા નિપાતિતં દૃષ્ટ્વા રાવણેન લઘીપસા ।
લક્ષ્મણં સ્મરે શૂરં શોણિતૌઘપરિચ્છુતમ્ ॥ ૧ ॥

બળવાન રાવણની શક્તિથી ઘવાયેલા અને
રુધિરમાં તરબોળ થયેલા શૂરવીર લક્ષ્મણને ભેઈ
કોપેલા રામચંદ્રે અસંખ્ય બાણોથી દુરાત્મા રાવણ-
ને યુદ્ધમાંથી નસાડી સુપેષ પ્રત્યે કહ્યું :^{૧૨} ‘હે
સુપેષ ! રાવણના પરાક્રમથી લોહીલુહાણ થઈ પૃથ્વી
પર પડેલો મારો ભાઈ આ લક્ષ્મણ સર્પની પેઠે
તરફડે છે, તેને ભેઈ મારો શોક વૃદ્ધિ પામે છે.’^૩
અરે, રુધિરથી વ્યાપ્ત એવા મારા પ્રાણધિક પ્રિય
ભાઈને રણભૂમિમાં આવી રીતે પડેલો ભેઈને મારું
ચિત્ત વિહ્વળ બન્યું છે. આવા વખતે મને યુદ્ધ
કરવાની શક્તિ પણ ક્યાંથી હોય ! યુદ્ધપ્રવીણ અને
ઉત્તમ લક્ષણવાળો આ મારો પ્રિય ભાઈ જો મરણ
પામે, તો પછી મારે મારા પ્રાણનું કિંવા સુખનું
શું પ્રયોજન છે ? અરેરે, આ વેળા મારું શૌર્ય
લજવાય છે; મારા હાથમાંથી ધનુષ્ય સરકી પડે છે,
આણ પડી જાય છે અને નેત્ર અશ્રુજળથી ઘેરાઈ
જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં ગતિ કરતા મનુષ્યનાં અંગ
કંપી જીકે છે, તેમ મારાં અંગ શિથિલ થઈ કંપે
છે. મારા મનમાં ઘણી ચિંતા થયા કરે છે અને મને
મૂંઝાણ પણ આવી જાય છે.’

દુરાત્મા રાવણે મર્મસ્થળમાં તીવ્ર પ્રહાર
કરવાથી પૃથ્વી પર ધૂળમાં પડેલા અને દુઃખને
લીધે ઝીણો આત્મા હરતા લક્ષ્મણને ભેઈ રણ-
વીર અત્યંત વિશાદ પામ્યા અને આકુળવ્યાકુળ
થઈ વિલાપ કરવા લાગ્યા :^૪ ‘હે શૂરવીર !
તારો વિયોગ થવાથી હવે મને વિજય પ્રાપ્ત કરવા-
માં પણ પ્રીતિ થતી નથી. અરે, અસ્ત થયેલો
અંદ્ર પ્રાણીઓને શી રીતે પ્રીતિ ઉપભવી શકે ?^{૧૦}
હાય ! મારો ભાઈ લક્ષ્મણ આજે રણભૂમિમાં લાખો
થઈ સૂઈ રહ્યો છે ! હવે મારે યુદ્ધ કરવાનું કેળવવા
નું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહ્યું નથી.’^{૧૧} એ વાનરો-
અત્યંત કાંતિવાળો લક્ષ્મણ જેમ મારી પાછળ
વનમાં આવ્યો, તેમ હું પણ આજે તેની પાછળ

પરલોકમાં જઈશ.^{૧૨} અરેરે, જેને પોતાના બંધુ-
જનો ઘણા જ પ્રિય હતા અને જે નિરંતર મને
અનુકૂળ વર્તતો હતો, તેને કપટથી યુદ્ધ કરનારા
રાક્ષસોએ આવી અતિમ દશામાં આણી મૂક્યો
છે !^{૧૩} અરે, હાય ! એ વાનરો ! દેશે દેશમાં સી-
ઓ મળે છે તેમ જ ઇષ્ટ મિત્રો પણ મળી આવે છે;
પરંતુ સહોદર ભાઈ મળે એવો એક દેશ. મારા
ભવામાં આવતો નથી.^{૧૪} હે શૂરવીર કંપિયો !
લક્ષ્મણ વિના હવે મારે રાજ્યનું પણ શું પ્રયોજન
છે ? અરેરે, પુત્ર પર પ્રેમવાળા માતાજી સુમિત્રાને
હું શો ઉત્તર આપીશ ?^{૧૫} સુમિત્રા મને કપકો
આપશે તેને હું કેમ સાંભળી શકીશ ? વળી માતાજી
કૌશલ્યા, કૈકેયી, લવત તેમ જ શત્રુઘ્નને પણ હું
શું કહીશ ? અરે, તેઓ પૂછશે : ‘તું લક્ષ્મણની
સાથે વનમાં ગયો હતો અને એકલો કેમ આવ્યો ?’
ત્યારે મારે તેઓને શો જવાબ આપવો ?^{૧૬, ૧૭}
હું તેઓને લક્ષ્મણના મરણના સમાચાર કહીશ, તો
તેઓ મારી વિદા કરશે અને તે મારે સાંભળવી
પડશે ! અરે, તે કરતાં તો અહીં મરણ પામવું
એ જ શ્રેયસ્કર છે. અરેરે, રો’ પૂર્વજન્મમાં શાં
પાપ કયાં હશે કે જે દોષથી મારો ધર્માત્મા ભાઈ
આજે મારી આગળ રણમાં પડ્યો છે ! હા, પ્રિય
ભાઈ ! હા, શૂરવીરોમાં અશ્રુણી ! હા, મારા વહાલા
બંધુ ! તું મને ત્યજીને એકલો જ પરલોકમાં કેમ
જાય છે ? હે ભાઈ ! હું આટઆટલો વિલાપ કરું
છું, છતાં તું મારી સાથે કેમ જોલતો નથી ?^{૧૮-૨૦}
હે મહાબાહુ ! પર્વત અને વન વગેરે સ્થળોમાં
ફરતી વેળા હું બ્યારે બ્યારે શોકયુક્ત થતો, ત્યારે
ત્યારે તું મારું આશ્વાસન કરતો હતો; પરંતુ આજે
તું કેમ આમ સૂઈ રહ્યો છે ? હે ભાઈ ! જીક અને
મારી દીન અવસ્થાને જો.’

શોકથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા અને વિલાપ
કરતા રણવીરનું આશ્વાસન કરી સુપેષે કહ્યું : ‘હે
નરશાહ ! તમે વિકળતાને આણનારી આ શોક-
બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. શોકને ઉત્પન્ન કરનારી ચિંતા
સંશ્રામ વિષે વાગતા બાણના જેવી જ પીડા કર-
નારી છે; માટે તેનો ત્યાગ કરો અને ધૈર્ય કરો.

લક્ષ્મીને વધારનાર લક્ષ્મણ મરણ પામ્યા નથી. જુઓ, તેમની સુખકળામાં જરા પણ વિકાર થયો નથી, તેમ જ તેમની કાંતિ પણ શ્યામ પડી નથી. જુઓ, જુઓ, લક્ષ્મણનું સુખ પ્રથમના જેવું જ કાંતિવાળું અને પ્રસન્ન દેખાય છે, ૨૧-૨૫ તેમ જ તેમની હથેળીઓ કમળપત્ર સમાન લાલ અને નેત્ર પણ પ્રકૃષ્ટિત જણાય છે. હે રાજપુત્ર! મરણ પામેલા મનુષ્યનું રૂપ આણું રહેતું જ નથી. ૨૬ માટે હે શૂરવીર! તમે વિવાહ ન કરો. શત્રુદમન લક્ષ્મણ હજી જીવે છે. જોકે લક્ષ્મણ મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા છે, તોપણ શ્વાસોચ્છવાસને લીધે વારંવાર કંપનું હૃદય સાંભિતી આવે છે કે, લક્ષ્મણ હજી જીવે છે.’

રઘુવીરનું આશ્વાસન કરીને અત્યંત યુદ્ધિ-માન સુષેણે હનુમાનને કહ્યું: ‘હે સૌમ્ય! પૂર્વે ભંજવત્તે તને જે ઔષધિપર્વત બતાવેલો છે, ત્યાં તું સંવર જા અને તે પર્વતના દક્ષિણ શિખર પર થનારી દિવ્ય ઔષધિ ઝાઢી લઈ આવ. ૨૭-૨૯ હે વીર! (ત્યાં થતી વિશલ્વંકરણી, સંધાની, સાવર્ણ્યકરણી તથા સંજીવની) એ ચારે ઔષધિ-ઓને તું લક્ષ્મણને સાવધ કરવા માટે શીઘ્ર લઈ આવ.’

સુષેણનું વચન સાંભળી કપિવર હનુમાન ત્યાંથી તુરત જ ઊઠ્યો અને પૂર્વોક્ત ઔષધિપ્રસ્થ પર્વત પર ગયો; પરંતુ પોતે ઔષધિને નહિ જોળખી શકવાથી ચિંતામાં પડી ગયો. શેડીક વારે તેને વિચાર આવ્યો કે, ‘સુષેણે કહેલું શિખર તે આ જ છે અને સુખ આપનારી દિવ્ય ઔષધિ આમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ હું ધારું છું; પણ જો હું વિશલ્વંકરણી વગેરે ઔષધિ લીધા વિના કે બહુચાળૂચા વિના ગમે તે ઔષધિ લઈને જઈશ, તો મારી મૂખે તો ગણાશે અને જો ઔષધિ જોળખામાં વિચાર કરવા રહીશ, તો લણે સમય વ્યતીત થવાથી લક્ષ્મણનું મરણ થશે; માટે આણું આ પર્વતશિખર જ ઉપાડી બાઉ, એ જ ઉત્તમ છે.’ એમ વિચારી પર્વત પાસે જઈ કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને પ્રકૃષ્ટિત વૃક્ષોવાળા શિખરને ત્રણ વાર

હચમચાવીને ઉપાડી નાખ્યું અને પછી જળભરેલા શ્યામ મેઘ સરખા એ પર્વતશિખરને બેઠે હાથમાં ઘૂંટણ કરીને તે ત્યાંથી ઊઠ્યો. અત્યંત વેગથી ગતિ કરતો કપિવર હનુમાન બધાં રામચંદ્ર વગેરે હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પર્વતશિખરને પૃથ્વી પર મૂકીને તથા શેડી વિશ્રાંતિ લઈને તેણે સુષેણને કહ્યું: ‘હે વાનરપુંગવ! હું ઔષધિ-ને જોળખી શક્યો નહિ; એથી આણું પર્વતશિખર જ ઉપાડી લાવ્યો છું.’ ૩૦-૪૦

હનુમાનનું કથન સાંભળી સુષેણે તેને ધન્યવાદ આપ્યો અને પર્વતશિખરમાંથી ઔષધિ શોધી કાઢી. ૪૧ દેવેથી પણ ન થઈ શકે એવું હનુમાનનું અદ્ભુત કર્મ જોઈને સર્વ વાનરો વિસ્મય થયા. પછી અત્યંત કાંતિવાળા સુષેણે તે ઔષધિને કચરી તેના રસ લક્ષ્મણની નાસિકામાં રેલ્યો. ઔષધિ-નો ગંધ જતાં જ જેના શરીરમાં બાણો વાગેલાં હતાં એવા શત્રુદમન લક્ષ્મણ તત્ક્ષણ પીડારહિત થઈ બેઠા થયા. ૪૨-૪૪

લક્ષ્મણને સાવધ થઈ બેઠેલા જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા વાનરો ‘બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું,’ એમ બોલી લક્ષ્મણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શ્રીમાન રામચંદ્રે પણ ‘ભાઈ, આમ આવ, આમ આવ,’ એમ કહીને લક્ષ્મણને ગાઢ આલિંગન આપ્યું. એ વેળા તેમનાં નેત્રોમાં પ્રેમનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પછી રઘુવીરે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું: ‘હે વીર! મારા સફળાચ કે આજે મેં તને મરણમાંથી પાછો ઊઠેલો જોયો. હે ભાઈ! તારા વિના મારે જય મેળવવાનું, સીતાનું કે મારા જીવિતનું પણ કંઈ પ્રયોજન નથી. તું આ લોકમાં ન હોય તો પછી મારે જીવવાનું શું કારણ રહે?’ ૪૫-૪૮

મહાત્મા રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી વિવાદ પામેલા લક્ષ્મણે ગદગદ કંઠે કહ્યું: ૪૯ ‘હે સત્યપરાક્રમવાળા આશ્વ! રાવણને હણવાની પ્રતિજ્ઞા ક્યો પછી તમારે આમ નિર્મલ્ય અને હલકા પુરુષની પોંઠે બોલવું ચોજ્ય નથી. ૫૦ સત્યવાદી પુરુષો પોતાની પ્રતિજ્ઞા કદી પણ વ્યથા થવા દેતા નથી. પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને પાળી એ જ મહારવ-

નું લક્ષણ છે. ૧૧ હે અનલ ! મારે માટે તમેએ નિરાશ થવું યોગ્ય નથી. હવે તમે સબળ થાઓ અને રાવણનો વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો. હે રણવીર ! જેમ તીક્ષ્ણ કાઠવાળા અને ગર્જના કરતા સિંહ આગળથી હાથી જીવતો જતો નથી, તેમ તમારાં બાણોની ચોટમાં આવેલો રાવણ હવે જીવતો જનાર નથી. હે વહીલ બંધુ ! હું તો ધન્ય છું કે સર્વ જગતના ઉપર ઉપકાર કરનારા આ ભગવાન શ્રી સૂર્યનારાયણ અસ્ત ન પામે તે પહેલાં દુરાત્મા રાવણનો સત્વર વધ થવો ભોઈએ. હે આર્ય ! હે વીર ! જો તમે સંગ્રામ વિષે રાવણનો વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા તેમ જ જનકતનયાને મેળવવા ધન્યતા હો, તો તમે આજે સત્વર મારા કહેવા પ્રમાણે કરો. ૧૫૨-૧૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમયે રામાયણે શ્રીરામરાવણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૨ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ

લક્ષ્મણેન તુ તદ્વાક્યમુક્તં શ્રુત્વા સ રાવણઃ ।
હંત્રે પરવીર્યો ઘનુરાદાય વીર્યવાન્ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી શત્રુના વીરોને હણનારા રામચંદ્રે ધનુષ્ય ઘડણું કરીને રાવણની સેના પર ભયંકર બાણો મૂકવા માંડ્યાં. આ વેળા રાક્ષસોનેા રાજા રાવણ પણ ખીજ રથમાં બેસીને રાહું જેમ સૂર્યની સામે આવે, તેમ રામચંદ્રની સામે આવી ઊભો રહ્યો અને મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળધારા વરસાવે, તેમ રામચંદ્ર ઉપર વજ્ર સરખાં બાણો વરસાવવા લાગ્યો. ૧-૨ રામચંદ્રે પણ પ્રબલિત અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો રાવણ ઉપર મૂકવા માંડ્યાં. ૪ શ્રીમાન રણવીર પૃથ્વી પર ઊભા હતા અને રાવણ રથમાં બેઠેલો હતો એ ભોઈને દેવો, ગંધર્વો અને કિલરો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ‘આ યુદ્ધમાં સમાનતા ભેગામાં આવતી નથી; કારણ કે રાવણ રથમાં બેસી યુદ્ધ કરે છે અને રામચંદ્ર પગપાળા લડે છે.’

દેવ-ગંધર્વોદિતું વચન સાંભળી દેવરાજ ઇંદ્રે પોતાના સારથિ માતલિને બોલાવી કહ્યું : ‘હે સારથિ ! તું મારો રથ ભેડી પૃથ્વી પર બધાં રામચંદ્ર ઊભા છે ત્યાં જ અને મારી વતી તેમને કહે કે, ‘હે રાવણ ! દેવરાજ ઇંદ્રે આ રથ તમારે માટે મોકલ્યો છે; માટે તમે તેમાં બિરાજી યુદ્ધ કરો.’ હે માતલિ ! આટલું કાર્ય કરી તું દેવોનું મહાનંદિત કર.’ દેવરાજ ઇંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ માતલિએ પ્રણામ કરી કહ્યું : ‘હે દેવેંદ્ર ! હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે રથ ભેડી સત્વર રામચંદ્રની પાસે જઈશ અને તેમનો સારથિ થઈને યુદ્ધમાં રથ હાંકીશ.’

પછી માતલિએ સુવર્ણના સાજવાળા લીલા વર્ણના અમ્વેા ભેડી રથ તૈયાર કર્યો. એ રથ સુવર્ણથી મઢેલો, સેંકડો ઘ ટડીઓથી શોભતો, મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય સમાન ગળહળતો, વૈદ્યથી જઢેલા ઊંટડાવાળો, સુવર્ણકંઠ પર ફરકતી ધબાવાળો અને સુવર્ણની દાડીવાળા મ્વેત ચામરાથી અલંકૃત હતો. પછી દેવરાજ ઇંદ્રની આજ્ઞા પામેલો માતલિ હાથમાં ચાલુક લઈને રથ પર બેઠો અને અંતરિક્ષમાંથી નીચે ઊતરી રામચંદ્ર પાસે આવી હાથ ભેડી બોલ્યો : ‘હે શત્રુદમન ! હે અત્યંત પરાક્રમવાળા ! હે રામચંદ્ર ! તમારો વિજય થવા માટે દેવરાજ ઇંદ્રે આ રથ મોકલાવ્યો છે; ૫-૧૪ અને તેની સાથે પોતાનું મોઢું ધનુષ્ય, અગ્નિ સરણું પ્રકાશનું કવચ, સૂર્ય સમાન ચળકતાં બાણો તથા નિર્ભય શક્તિ પણ મોકલાવી છે. માટે હે વીર ! હે દેવ ! હું તમારો સારથિ થાઉં છું.’ તમે રથમાં વિરાજી ઇંદ્ર જેમ દાનવોનેા નાશ કરે છે, તેમ રાવણનો નાશ કરો. ૧૫, ૧૬

માતલિનાં વચન સાંભળી રથની પ્રહક્ષિણ કરી તથા તેને નમન કરીને શ્રીમાન રામચંદ્ર તેમાં વિરાજ્યા. એ વેળા પોતાની કાતિથી ત્રણે લોકને તે શોભાવતા હતા. ૧૭ હવે સામસામા રથમાં બેઠેલા મહાબાહુ રામચંદ્ર અને રાક્ષસરાજ રાવણનું ભનારને રેમણિત કરી દે એવું અદ્ભુત યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ઉત્તમ અસ્ત્રવિદ્યા બળનારા રણવીર રાવણના ગાંધર્વાજને ગાંધર્વોજથી અને દેવાજને

દેવાસ્યથી કાપી નાખ્યાં, ત્યારે અત્યંત હુંદ થયેલા રાવણે લયંકર સર્પોત્ત મૂક્યું. એ વેળા રાવણના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં સુવર્ણભૂષિત બાણો ઝેરી સર્પનું રૂપ લઈને રામચંદ્રની ઉપર જવા લાગ્યાં. પહોળા મુખવાળાં અને અગ્નિજ્વાળાનું વમન કરતાં એ સર્પોત્ત બાણો સુસવાટા કરતાં, રઘુવીર પર છૂટ્યાં. ૧૮-૨૨ પ્રકાશિત અગ્નિવાળાં અને વાસુકિ નાગ સરખાં ઝેરી સર્પોત્ત બાણોથી સઘળી દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ.

એ પ્રમાણે સંગ્રામમાં જ્યાંત્યાં સર્પરૂપ બાણોને ભેઈને શ્રીમાન રામચંદ્રે સર્પોત્તો નાશ થાય એવું લયંકર ગરુડાસ મૂક્યું. ૨૩, ૨૪ તુરંત જ રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અગ્નિ સરખી કાતિવાળાં સુવર્ણમય અનેક બાણો ગરુડરૂપે થઈ સર્પોત્તું ભક્ષણ કરતાં ઊડવા લાગ્યાં. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારાં રામનાં બાણોએ ગરુડરૂપે વિચરીને રાવણના સર્પરૂપ સઘળાં બાણોનો નાશ કર્યો. ૨૫, ૨૬

સર્પોત્ત નિષ્કળ થયું, ત્યારે કૌપાયમાન થયેલા રાવણે રામચંદ્ર ઉપર લયંકર શરવૃષ્ટિ કરવા માંડી. ૨૭ તેણે એકસામટાં રામચંદ્રને હંભર બાણો માર્યો અને બીજાં અનેક બાણો મૂકી સારથિશ્રેષ્ઠ માતલિ-ને પણ વીંધ્યો. વળી તેણે એક પ્રચંડ બાણ મારીને ઇંદ્રના રથનો સુવર્ણધ્વજ કાપી નાખ્યો તથા ઘણાં બાણો મૂકી અશ્વોને પણ પીડિત કર્યો. ૨૮

રાવણનાં બાણોથી રામચંદ્રને પીડિત થયેલા ભેઈને દેવ, ગંધર્વ, આરણ્ય, સિદ્ધ, ઋષિ, દાનવ તથા વિલીષણ સહિત સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત વિષાદયુક્ત થયા. ૨૯ રામરૂપી ચંદ્રને રાવણરૂપી શહુએ ગ્રસવા માંડ્યો, ત્યારે પ્રજાતું અકલ્યાણ કરનારા 'બુધ' નામના ગ્રહે ચંદ્રની પ્રિયા શેહિણી નક્ષત્ર કે જેના દેવતા પ્રજાપતિ છે તેનું આક્રમણ કર્યું. સમુદ્ર પશુ બાણે પ્રભવલિત થયો હોય એમ તેમાંથી ધુમાડા સહિત તરંગોની જ્વાળા નીકળવા લાગી અને સૂર્યને સ્પર્શ કરે એટલે જાગે તેનાં મોભાં ઊછળવા લાગ્યા. સૂર્ય પણ મંદ કિરણોવાળો, ઠંઠાર અને ધૂમકેતુની છાયામાં આવ્યા જેવો થઈ ગયો અને તેમા કાળાં ધાળાં દેખાવા

લાગ્યાં; તેમ જ કંઠાંધનું ચિહ્ન પણ જણાવા લાગ્યું. વળી ઇંદ્ર જેના દેવતા છે એવું આકાશમાં રહેલું 'વિશાળા' નામનું નક્ષત્ર જે કૌસલ દેશના રાજાઓનું ગણાય છે, તે નક્ષત્ર ઉપર 'મંગળ' નામના ગ્રહે આક્રમણ કર્યું. એ સમયે દશ મુખવાળો અને વીસ ભુજાઓમાં વીસ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરેલો રાવણ-રાય બાણે બીજો મૈનાક પર્વત જ હોય એવો દેખાતો હતો. રાવણના પ્રહારથી રામચંદ્ર એવા તો શિથિલ થઈ ગયા કે તેમનામાં ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવવાની શક્તિ પણ રહી નહિ. ૩૦-૩૭

આ સ્થિતિ જણવારમાં જ પલટાઈ ગઈ. એકાએક રામચંદ્ર સ્વસ્થ થઈ ગયા અને અતિશય ક્રોધથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે તેમનાં નેત્ર લાલચોળ બની ગયાં. એ વેળા બાણે સર્વ રાક્ષસોને બાળી નાખતા હોય એમ તેમણે ક્રોધથી ભૂકુટિ ચલાવી. રઘુવીરની એ પ્રમાણેની ક્રોધયુક્ત મુખાકૃતિ ભેઈને સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં; પૃથ્વી કંપવા લાગી; સિંહ, શાર્દૂલ અને વૃક્ષાદિથી ભરેલા પર્વત કંપાયમાન થયા; સમુદ્ર ખળભળી ઊઠ્યો ૩૮ અને આકાશમાં અનેક ઉત્પાત સૂચવનારા લયંકર મેઘ ઠંઠાર ગજના કરતા ચોમેરથી ચઢી આવવા લાગ્યા. રામને ક્રોધયુક્ત થયેલા ભેઈને તથા ચોમેર થતા લયંકર ઉત્પાતો ભેઈને સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં અને રાવણના મનમાં પણ ધ્રાસકો પડ્યો. એ સમયે વિમાનમાં બેઠેલા દેવો, ગંધર્વો, ઉરગે, ઋષિઓ, દાનવો, દૈત્યો અને ગરુડાદિ આકાશ-ચારી પ્રાણીઓ અનેકવિધ આયુધોથી સામસામા યુદ્ધ કરતા રામ-રાવણનું પ્રલયકાળ સરખું લયંકર યુદ્ધ કરતા હતા. ૩૯-૪૩ રામ-રાવણનું યુદ્ધ ભેવા આવેલા દેવો ભક્તિભાવથી હર્ષભેર 'રામનો જય થાઓ' એમ વારંવાર બોલતા હતા અને અયુરો 'રાવણનો જય થાઓ' એમ પોકારતા હતા. ૪૪, ૪૫

પછી રામચંદ્ર પર પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા મહાક્રોધી રાવણે એક મોટું ત્રિશૂળ ગ્રહણ કર્યું. એ ત્રિશૂળ વળે જેવું દંડ, મોટો સુસવાટો કરનાર, શત્રુઓને હણનાર, તીક્ષ્ણ અણીઓવાળું, ધુમાડા-યુક્ત પ્રલયાગ્નિ સરખું, અતિલયંકર, ક્રોધથી પણ

સહન ન થઈ શકે એવું, સાક્ષાત્ કાળને પણ અસહ્ય, સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવે, વીંધી નાખે, તથા ચીરી નાખે એવું અને પર્વતશિખર જેવી ત્રણ અણીઓથી ભેનારના ચિત્તને તથા દૃષ્ટિને ભય ઉપજાવે એવું હતું, કોપથી ધગધગતા લાલચોળાને ત્રવાળા અને રાક્ષસોથી વીંટાયેલા મહાપરાક્રમી રાવણે એ ભયંકર ત્રિશૂળ ઉગારી પોતાના સૈન્યને ઉત્સાહ આપવા માટે મોટી ગબ્બા કરી. ૪૧-૫૨ મોટી કાયાવાળા દુરાત્મા રાવણની ગબ્બાના ભયંકર શબ્દથી આખી પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સમુદ્ર અને સઘળી દિશાઓ ખળભળી ઊઠ્યાં; તેમ જ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ત્રાસ પામી ગયાં.

મહાપરાક્રમી રાવણ હાથમાં મોટું ત્રિશૂળ લઈને તથા મોટી ગબ્બા કરીને રામચંદ્ર પ્રત્યે કંઠેર વચન કહેવા લાગ્યો : ‘અલ્યા રામ ! વળ એવું કંઠેર આ ત્રિશૂળ મેં તારા ઉપર ઉગાર્યું છે તે તારા તથા તારાં ભાઈ લક્ષ્મણના પ્રાણ લેશે. હે રણમાં પોતાની પ્રશંસા કરનારા ! આજે હું તને હણીને સંગ્રામમાં હણાયેલા શરવીર રાક્ષસોનું વેર લઈશ. ૫૩-૫૭ હે રાવણ ! તું ઊભો રહે; હમણાં જ હું આ ત્રિશૂળથી તારો નાશ કરું છું.’ એમ કહીને રાક્ષસરાજ રાવણે રામચંદ્ર ઉપર એ ભયંકર ત્રિશૂળ ફેંક્યું. ૫૮ આઠ ઘંટાવાળું, મોટો નાદ કરતું અને વીજળી સરખી જવાળાવાળું એ ત્રિશૂળ રાવણના હાથમાંથી છૂટીને આકાશમંડળમાં અત્યંત શોભવા લાગ્યું. ભયંકર દેખાવવાળા ત્રિશૂળને આવતું ભેઈ મહાપરાક્રમી રઘુવીરે ધનુષ્ય ખેંચી અનેક બાણો મૂક્યાં અને ઇંદ્ર જેમ ઉત્પત્ત થતા પ્રલયાગ્નિને જળ વરસાવી શાંત કરે, તેમ તેને શાંત કરવા માંડ્યું. ૫૯-૬૧ પરંતુ અગ્નિ જેમ પતંગિયાને બાળી નાખે, તેમ એ મોટા ત્રિશૂળે રામચંદ્રનાં સઘળાં બાણોને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યાં. આકાશમાં ઊડતાં પોતાના સઘળાં બાણો રાવણના ત્રિશૂળનો સ્પર્શ થતા જ ભસ્મીભૂત થઈ ગયાં; ત્યારે રામચંદ્રના કોધનો પાર રહ્યો નહિ. તુરંત જ તેમણે માતલિએ રથ સાથે બાણેલી ઇંદ્રની શક્તિ લીધી અને તેને વેગથી ઉપાડી રાવણના ત્રિશૂળ

ઉપર ફેંકી. એ વેળા આઠ ઘંટાઓના નાદવાળી અને પ્રલયકાળની પ્રકાશિત ઉદકા સરખી એ શક્તિ-એ ગગનમંડળને પ્રકાશમાન કરી મૂક્યું. રામચંદ્રે મૂકેલી શક્તિને પ્રહાર થતાં જ રાવણનું ત્રિશૂળ નિસ્તેજ થઈ ભાંગીને પૃથ્વી પર પડ્યું. પછી અત્યંત સાવધાન થઈને રઘુવીરે સીધી ગતિ કરનારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણના અધોને વીંધી નાખ્યા; તેમ જ તેની છાતી પણ વીંધી નાખી તથા ત્રણ બાણો વડે તેનું લઢાક ફેડી નાખ્યું. એ સમયે રામચંદ્રનાં બાણોથી લેહાઈ ગયેલાં બેનાં સઘળાં અંગોમાંથી રુધિર સ્રવતું હતું એવો અને રાક્ષસસૈન્યમાં ઊભેલો રાવણ પ્રકુલિત અશોકવૃક્ષના સરખો શોભતો હતો. રામબાણથી બેનાં સઘળાં ગાત્રો ઘણાં જ વીંધાઈ ગયાં હતાં તથા બેનું આખું શરીર રુધિરથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું એવો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ એ વેળા અત્યંત ખેદ પામ્યો કે તેના કોધનો પાર રહ્યો નહિ. ૬૨-૭૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુક્યાંડમાં ૧૦૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-રાવણ પ્રતિ રામચંદ્રનાં તિરસ્કારવચનો-
રાવણનું મૂર્ચ્છિત થવું

સ તુ તેન તદા ક્રોધાત્ક્રાન્તસ્થેનાદિતો મુશ્મ ।

રાવણઃ સમરક્ષાષી મહાક્રોધમુપાગતમ્ ॥ ૧ ॥

ક્રોધ પામેલા રામચંદ્રે મુદ્રમાં ઉત્સાહવાળા રાવણને અત્યંત પીડિત કર્યો, ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો. ક્રોધને લીધે ફાટેલી આંખોવાળો રાવણ પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચીને રામચંદ્રને પીડવા લાગ્યો. જેમ મેઘ જળવૃષ્ટિથી નાના તમાકવને ભરી નાખે છે, તેમ રાવણે અખંડિત બાણવૃષ્ટિથી રઘુવીરને ભરી નાખ્યા; છતાં જેમ જળની ધામગોળથી પર્વત જરા પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમ રાવણની બાણવૃષ્ટિથી રામચંદ્ર જરા પણ ચલાયમાન થયા નહિ. સંગ્રામમાં અડગ થઈ ઊભેલો રઘુવીરે પોતાનાં બાણોથી રાવણનાં ઘણાં બાણોનું નિવારનું કર્યું અને સૂર્યના તડકામાં ઊભેલો મનુષ્ય જેમ

તેનાં કિરણોને સહન કરે છે, તેમ રાવણનાં કેટલાંક બાણોને સહન પણ કર્યો. પછી ક્રોધ પામેલા રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાની કુશળતાથી એકીબખતે રામચંદ્રની છાતીમાં હબરો બાણો માર્યો.^{૧-૧} એ બાણો વાગવાથી લોહીક્રંકાણ થયેલા રઘુવીર વન વિષે પ્રકુંહિત થયેલા મોટા આખરાના વૃક્ષ સરખા દેખાવા લાગ્યા. રાવણનાં બાણો વાગવાથી અતિશય ક્રોધેલા રામચંદ્રે પણ તેના ઉપર પ્રલય-કાળના સરખાં તેજસ્વી બાણોથી પ્રહાર કરવા માંડ્યો. એકબીજા પર ઘણા જ ક્રોધે લરાયેલા રામ અને રાવણ બાણબળથી અધકાર છવાઈ જવાને લીધે એકબીજાને દેખી શકતા પણ ન હતા.

પછી ક્રોધ પામેલા રામચંદ્રે જરાક હસીને રાવણ પ્રત્યે કઠોર વચન કહેવા માંડ્યાં: ‘હે રાક્ષસોમાં નીચ રાવણ! મારું બળ બાણ્યા વિના તે’ શુભ રીતે એકલી પડેલી મારી પ્રિયા સીતાનું જનસ્થાનમાંથી હરણ કર્યું છે; એથી હું’ માતું છું કે તારામાં કંઈ પરાક્રમ નથી. હે હુદ્ડ! મારાથી વિખૂટી પડેલી અને હંડકારણ્યમાં રહેવાથી દીન થઈ ગયેલી સીતાનું બળાતકારે હરણ કરીને તું પોતાને શૂરવીર માને છે! અરે, ધિક્કાર છે તને! જેનો પતિ પાસે ન હોય એવી એકલી સ્ત્રી ઉપર પોતાનું શૂરવીરપણું દાખવનાર હે અધર્મી! પરત્વીનું હરણ કરવારૂપ નિંદ્ય અને બીકણના જેવું કર્મ કરીને તું પોતાને શૂરવીર માને છે! એ હુદ્ડ! તને ધિક્કાર છે! હે ધર્મની મર્યાદા તોડનારા! હે નિર્લજ્જ! હે સદાચરણબ્રહ્મ! ગર્વને લીધે તું પોતે જ પોતાનું મોત વહોરીને પોતાને શૂરવીર ગણાવે છે! ધિક્કાર છે તને! હે રાવણ! ઘણા બળવાળો, શૂરવીર અને કુબેરનો ભાઈ થઈને તે આ સીતાહરણરૂપી પ્રશંસનીય (?) અને યશની વૃદ્ધિ કરે એવું (?) કાચું કંચું છે! વાહ રે વાહ, ધન્ય છે તને! (૧) તે’ પોતાના બળ-પરાક્રમના ગર્વને વશ થઈને નિંદાપાત્ર અને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં અહિંત કરનારું કર્મ કર્યું છે, તેનું દેળ તને આજે જ મળશે.^{૭-૧૧} હે દુર્મતિ! તું’ પોતાને શૂરવીર માને છે; પરંતુ

ચોરની જેમ સીતાને હરી લાવવા છતાં તને જરાયે લાજ કેમ આવતી નથી? ^{૧૧૭} એ અધર્મી! એ મારા દેખતાં તે’ સીતા સામે આવી નજર પણ કરી હોત, તો તે જ વેળા મારાં બાણોથી હણીઈને તું તારા ભાઈ ખરને મળવા જાત.^{૧૮} હે મંદ બુદ્ધિવાળા! આજે તું’ મારી દષ્ટિએ પડ્યો એ બહુ સારું થયું; હું’ તને મારાં બાણોથી હણીને આજે જ યમલોકમાં પહોંચતો કરીશ.^{૧૯} આજે મારાં બાણોથી કપાઈને રણભૂમિની રેતીમાં પડેલા દેહીન્ધમાન કુંડળવાળા તારા મસ્તકને માંસાહારી પ્રાણીઓ આમતેમ ખેંચશે. વળી હે રાવણ! મારાં બાણો વાગવાથી ગતપ્રાણ થઈને તું’ જ્યારે પૃથ્વી પર પડીશ, ત્યારે ગ્રીધ વગેરે હબરો પ્રાણીઓ તારી છાતી પર તૂટી પડશે અને વાગેલાં બાણોના ઘાવ-માંથી નીકળતું રુધિર પીને તૃપ્ત થશે; તેમ જ ગરક જેમ સર્પને ખેંચે, તેમ તે પક્ષીઓ તારાં આંતરડાંને ખેંચશે.^{૨૦-૨૨}

એ પ્રમાણે કહી શત્રુદમન રઘુવીરે પાસે રહેલા રાવણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી. સંગ્રામમાં શત્રુનો વધ કરવા ઇચ્છતા રામચંદ્રનાં બળ, વીર્ય અને ઉત્સાહ એ વેળા ઘણાં જ વૃદ્ધિ પામ્યાં. તેમનું અશ્રબળ અને હાથોની ચપળતા પણ વધી પડી અને તેમની આગળ સઘળાં અસ્ત્રો પ્રકટ થયાં. ‘પોતાને માટે આ સઘળાં શુભ શુકન થાય છે,’ એમ બાણી શ્રીમાન રામચંદ્ર રાવણને અત્યંત પીડવા લાગ્યા.^{૨૩-૨૫} એક બાણુ વાનરોએ ફેંકેલાં વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિથી તથા બીજા બાણુથી રઘુવીરની બાણવૃષ્ટિથી રાવણ ઘણો જ ગભરાઈ ગયો. ગભરાટને લીધે રાવણ કંઈ પણ પરાક્રમ કરી શકતો નહોતો. તે પોતાના ભાથામાંથી બાણ લઈ શકતો ન હતો તેમ જ ધનુષ્ય પણ ખેંચી શકતો ન હતો; ત્યારે રામચંદ્ર પણ તેના પર પ્રહાર કરતા ન હતા.^{૨૬-૨૮} રાવણને મૂંઝાં આવી પહોંચ્યાં જ રામચંદ્રે જે જે શસ્ત્રો માર્યાં હતાં, તે સઘળાં તેનું મરણ આણે તેવાં જ હતાં, જેથી રાવણ અતિમ અવસ્થામાં આવી પડ્યો.^{૨૯} પોતાના સ્વામીની એવી સ્થિતિ જોઈને

સારથિએ જરા પશુ ન ગણરાતાં રાવણના રથને
ધીમેથી પાછો ફેરવ્યો અને રણભૂમિમાંથી ફર
લઈ જઈ ઊભો રાખ્યો. રાવણને મૂંઝવિત થઈ
પડેલા ભેદને તેનો સારથિ ભયને લીધે મેઘ
સમાન ગડગડાટવાળા તેના રથને તરત જ પાછો
વાળી સમરભૂમિમાંથી ફર હાંકી ગયો. ૪૦,૩૧
કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૪ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘામ-બળગવિંત
રાવણનો સારથિ ઉપર કોપ

સ તુ મોહાત્સુરંક્રુદઃ કૃતાન્તબલ્લવેદિતઃ ।
ક્રોધસંરક્તમયો રાવણઃ સુતમન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

જ્યારે રાવણની મૂર્છા વળી, ત્યારે કાળ-
બળથી પ્રેરાયેલા તેણે વગર વિચારે ક્રોધને લીધે
લાલ નેત્ર કરી પોતાના સારથિને કહ્યું :^૧ ‘હે
હુણ્દિ ! તું તું મને ધીરંદીન, અશક્ત, પુરુષાર્થ
વિનાનો, ભીરુ, ક્ષુદ્ર, નિર્જળ, તેજ અને માયા-
થી રહિત તથા અશ્વવિદ્યા વગરનો સમજે છે,
જેથી સારી અવજા કરીને તું તારી ઇચ્છામાં
આવે તેમ વર્તે છે ? અરે હુણ્દ ! મારો અભિપ્રાય
અજ્ઞા સિવાય તું મારું અપમાન કરીને મારા
શત્રુની આગળથી રથને અહીં શા માટે લઈ
આવ્યો ?^{૨-૪} હે અનાર્થ ! આજે મારા રથને
રણમાંથી પાછો વાળીને તેં ઘણા કાળથી મેળ-
વેલાં મારાં યશ, વીર્ય, તેજ તથા લોકોના મારા
પરના વિશ્વાસને ખેડા લગાવ્યો છે ।^૫ હું નિરંતર
યુદ્ધમાં પ્રીતિ ધરાવું છું, તેમ છતાં પ્રખ્યાત પરા-
ક્રમવાળા અને શૌર્યબળથી પ્રસન્ન કરવા ચોક્કસ
મારા શત્રુના દેખતાં તેં મારો રથ પાછો વાળીને
મને ભીરુ-બીકણુની પંક્તિમાં ખપાવ્યો છે ।^૬ હે
હુર્મતિ ! હજી પશુ જો તું મોહને લીધે કિંવા
હઠને લીધે મારા રથને સત્વર શત્રુની સામે નહિ
લઈ જાય, તો ‘તું શત્રુને મળેલા છે,’ એ મારા
તકને હું સત્ય માનીશ. હે સારથિ ! તેં આજે
મારા શત્રુની ગરજ સારી છે; કેમ કે હિત ઇચ્છ-
નારો સુહૃદજન કદી પશુ આહું કર્મ કરે નહિ. ૭, ૮

જો તું ઘણા સમય સુધી મારી પાસે રહેલો હોય
અને મારા ઉપકાર તને સાંભરતા હોય, તો મારો
શત્રુ રામ રણમાંથી પાછો વળે નહિ, તે પહેલાં તું
મારા રથને સત્વર તેની સામે લઈ જા. ૧૯

યુદ્ધિહીન થયેલા રાવણે પોતાનું હિત ચાહ-
નારા સારથિને કઠોર વચન કહ્યાં, ત્યારે સારથિએ
તેનું હિત થાય તેવાં વાક્યો કહેલાં માંડ્યાં :^{૧૦}
‘હે રાજા ! હું કોઈથી ભય પામેલો નથી. હું
મૂખ નથી, શત્રુની સાથે મળી ગયેલો નથી,
આળસુ થયેલો નથી, તમારા પર અપ્રીતિવાળો
નથી તેમ જ તમારા ઉપકારોને ભૂલી પશુ ગયેલો
નથી; પરંતુ માત્ર તમારું હિત કરવા માટે તથા
તમારા યશનું રક્ષણ કરવા માટે મેં સ્નેહભાવથી
‘તમને પ્રિય લાગીશ’ એમ માનીને આ કૃત્ય
કયું છે. છતાં તે તમને અપ્રિય ભાસે છે, તો
પછી મારાં હુલાંચ ! હે મહારાજ ! હું નિરંતર
તમારું પ્રિય-હિત કરવામાં જ અનુરક્ત રહું છું
અને જોથી જ મેં, આજે આ કર્મ કયું છે. માટે
કોઈ એક હલકા અનાર્થની પેઠે તમેાએ મને
હુણિત ગણવો ચોક્કસ નથી. હે રાક્ષસરાજ ! જેમ
ચંદ્રોદય થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા સસુદ્રના ઉછાળાથી
નદીનો પ્રવાહ પાછો વળે છે, તેમ મેં યુદ્ધમાંથી
તમારા રથને પાછો વાળ્યો, તેનું કારણ હું તમને
કહું છું. ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરવાથી જ્યારે મેં
તમને શ્રમિત થયેલા જોયા અને પરાક્રમ કરવામાં
પાછા પડતા જોયા; તેમ જ શત્રુના કરતાં તમારું બળ
તથા શક્તિ પશુ જોલાં થયેલાં જોયાં, ત્યારે મેં
તમારા રથને પાછો વાળ્યો. વળી ઘણી વાર સુધી
રથનું વહન કરવાથી અત્યો પશુ થાકી ગયા હતા.
અને જેમ અકાળ વૃષ્ટિથી બિભર્ષને ગાયો અક-
ળાય, તેમ ગરરીથી અકળાઈને તમે દીન થઈ
ગયા હતા તેમ જ હાલમાં જે જે શત્રુનો શાય
છે, તે સર્વ પશુ આપણને પ્રતિકૂળ હોય એમ
મને જણાય છે. હે મહાબાહુ ! દેશ, કાળ, શુભા-
શુભ, શત્રુન, રથીનાં ઇગિત, દૈન્ય, હર્ષ, ખેદ,

* ઇગિત-મનના સંઘળા વિચારોનું ચહેરા કે શરીર
ઉપરથી સમજી જવું તે.

[રથળોતું નીચાઊંચાણે. પૃથ્વીની સમ-વિષમતા, યુદ્ધનો સમય, શત્રુનું હિંસ્ર, રથને ક્યારે શત્રુ આગળ લઈ જવો, ક્યારે પાછો વાળવો, ક્યારે દંડ ઊલો રાખવો તેમ જ ક્યારે પલાયન કરવું, એ સર્વ આખત સારથિએ બાણવી બેઠે. ૧૧-૨૦ હે મહારાજ ! આપનો આ સારથિ સઘળી બાળતોને બણે છે; તેથી જ મેં આપને તથા આપના અશ્વોને વિશ્રામ મળે અને આપનો ખેદ દૂર થાય એટલા માટે જ રથને પાછો વાળવારૂં પી દેશ-કાળને ચોંચ કાઢ્યું કયું છે, તેમાં આપને દૂષણ લગાડવા જેવું કંઈ જ નથી. ૨૧ હે વીર સ્વામિન ! મેં જે કંઈ કયું છે, તે સ્વામી પરના સ્નેહભાવને વશ થઈને જ કયું છે; કંઈ સ્વેચ્છાથી જ રથને પાછો વાળ્યો નથી. ૨૨ હે શત્રુદમન ! હવે આપ મને જેવી આજ્ઞા કરશો તે પ્રમાણે હું મારા ખરા અંતઃકલ્પથી કરીશ. ૨૩]

સારથિનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા યુદ્ધના હોણી રાવણે તેનાં વખાણ કરીને કહ્યું : 'હે સૂત ! તું મારા રથને સર્વર રામની સામે લઈ બ; કારણ કે આજે હું શત્રુને માર્યા વિના પાછો વળવાનો નથી.' એટલું કહીને રથમાં બેઠાં બેઠાં જ રાવણે પોતાના સારથિને એક સોનાડું કડું પારિતોષિક તરીકે આપ્યું. રાવણની આજ્ઞા પામેલા સારથિએ સર્વર રથના અશ્વોને રણભૂમિ તરફ હાંક્યા અને ક્ષણવારમાં જ રાવણના રથને સેનાને મોખરે રામચંદ્રની સામે લાવીને ખડો કર્યો. ૨૪-૨૭

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૪ થો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૫ મો

અગસ્ત્ય ઋષિએ રામને આપેલા

પરાક્રમમંત્ર-આદિત્યહુકથ

તતો યુદ્ધપરિભ્રાન્તં સમરે ચિન્તયા સ્થિતમ્ ।

રાવણં વાગ્રાતો દૃષ્ટ્વા યુદ્ધાય સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ પુનઃ યુદ્ધ કરવા

આવીને ઊભો રહ્યો, ત્યારે રામચંદ્ર ચિંતાતુર થઈ ગયા; કારણ કે તે યુદ્ધ કરીને શ્રમિત થયેલા હતા.

એ વેળા દેવલોકોની સાથે ભગવાન શ્રીઅગસ્ત્ય સુનિ યુદ્ધ બેવા અર્થે આવેલા હતા. તેમણે રામ-ચંદ્રની ચિંતાતુર અવસ્થા બેઠે તેમની પાસે આવી કહેવા માંડ્યું : ૧, ૨

× 'હે રામ ! હે રામ ! હે મહાબાહુ ! હું

× આદિત્યહુદયમ્

। અગસ્ત્ય ઉવાચ ।

રામ રામ મહાબાહો શુણ શ્રુમ વ્રજાતનમ્ ।

યેન સર્વાત્રીન્વસ્ત સમરે વિજયિષ્યસે ॥ ૩ ॥

આદિત્યહુદય પુણ્યં સર્વશત્રુવિનાશનમ્ ।

જયાવહ જય નિત્યમસ્ય પરમ શિવઃ ॥ ૪ ॥

સર્વમજ્જલમાક્લિત્યં સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ।

ચિન્તાશોકપ્રસાનનમાયુર્વર્ધનમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

રક્ષિમન્તં સમુચ્યત દેવાસુરનમસ્કૃતમ્ ।

પૂજ્યસ્વ વિવસ્વન્તં માસ્કર મુનેશ્વરમ્ ॥ ૬ ॥

સર્વદેવાત્મકો બ્રેષ તેજસ્વી રક્ષિમાવનઃ ।

એષ દેવાસુરગણોક્ષોકાન્પાતિ ગમસ્તિમિઃ ॥ ૭ ॥

એષ મહા વ વિષ્ણુશ્ચ શિવઃ સ્કન્દઃ પ્રજાપતિઃ ।

મહેન્દ્રો ધનદઃ કાલો યમઃ સોમો હામાપ્તિઃ ॥ ૮ ॥

પિતરો વસવઃ સાન્ધ્યા અશ્વિનો મરુતો મનુઃ ।

વાયુર્વહિઃ પ્રજાઃ પ્રાણઃ શ્વતુર્કર્તા પ્રમાત્રકઃ ॥ ૯ ॥

આદિત્યઃ સવિતા સૂર્યઃ સ્રગઃ પૂષા ગમસ્તિમાન્ ।

સુવર્ણસદૃશો મહુર્હિરપ્યરેતા દિવાન્કરઃ ॥ ૧૦ ॥

હરિદશ્ચઃ સહસ્રાભિઃ સપ્તતિમિરીચિમાન્ ।

તિમિરોન્મથનઃ શમ્સુલ્લસ્યા માતૈષ્વકોઽશ્રુમાન્ ॥ ૧૧ ॥

હિરણ્યગર્ભઃ શિશિરસ્તપનોઽહસ્કરો રવિઃ ।

અગ્નિગર્મો વિદેઃ પુત્રઃ શશ્ચઃ શિશિરનાશનઃ ॥ ૧૨ ॥

વ્યોમનાથસ્તમોમેશી ઋગ્વજ્રઃસામપારગઃ ।

ધનવૃદ્ધિર્વા મિત્રો વિન્ધ્યવીથીઠ્ઠવંગમઃ ॥ ૧૩ ॥

આતપી સન્ધલો મૃત્યુઃ પિત્રઃ સર્વતાપનઃ ।

કવિર્વિશ્વો મહાતેજા રક્ષઃ સર્વનયોદ્ધવઃ ॥ ૧૪ ॥

નક્ષત્રપ્રમહતારાણામગિરો વિશ્વમાવનઃ ।

તેનસામપિ તેનસ્વી દ્વાદશાભિન્ન નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧૫ ॥

નમઃ પૂર્વાય ચિત્રે પશ્ચિમાચાદ્રે નમઃ ।

જ્યોતિર્ગંગાનાં પતયે દિનાચિપતયે નમઃ ॥ ૧૬ ॥

જયાય જયમદ્રાય હૃદયશ્ચ નમો નમઃ ।

નમો નમઃ સહસ્રાંશો આદિત્યાય નમો નમઃ ॥ ૧૭ ॥

નમ પ્રમાય વીરાય સારજ્ઞાય નમો નમઃ ।

નમ. પદપ્રમોદાય પ્રચન્દાય નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧૮ ॥

મહાશાનાયુરોશાય સુરાયાદિત્યવર્ચસે ।

માસ્તવે સર્વસંધાય રૌદ્રાય વપુષે નમઃ ॥ ૧૯ ॥

તમને એક સનાતન શુદ્ધ કહું છું તે તમે સાંભળો. હે વત્સ! એથી તમે સંક્રામમાં સર્વ શત્રુઓને છૂટી શકશો. હે રામ! ‘આદિત્યહૃદય’ નામનું પવિત્ર સ્તોત્ર સર્વ શત્રુનો વિનાશ કરનારું, વિજય આપનારું અને નિરંતર જપ કરવાથી કેવલ્ય-સુકૃતિરૂપ પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. ૧૪ વળી આ સ્તોત્ર ઉત્તમોત્તમ મંગળ આપનારું, સર્વ પ્રકારનાં પાપ, ચિંતા તથા શોકનો નાશ કરનારું અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારું છે. અનેક કિરણોવાળા, ઉદય પામનારા, સર્વ ભુવનોના ઈશ્વર તથા દેવ અને અસુરો પણ જેને નમન કરે છે એવા વિવસ્વાન ભાસ્કરનું તમે પૂજન કરો. એ સૂર્ય સર્વ દેવોના આત્મારૂપ છે, તેજસ્વી છે, પોતાનાં કિરણો દ્વારા યોગી પુરુષોને કેવલ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તેમ જ પોતાનાં કિરણો દ્વારા દેવો અને અસુરગણ સહિત સર્વ લોકોનું પાલન-પોષણ કરનાર છે. ૧૫ વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સ્કંદ, પ્રભાવતિ, ઇંદ્ર, કુબેર, કાળ, યમ, સોમ, વરુણ, યિતુઓ, મરુદગણો, સાધેા, અશ્વિની-કુમારો, મનુ, વાયુ, અગ્નિ, પ્રભ, પ્રાણ. છએ નકુ-કતા, પ્રહાકર, આદિત્ય, સવિતા, સૂર્ય, ખગ, પૂષા, ગલસ્તિમાન. સુવર્ણસંદેશ, ભાતુ, હિરણ્ય-રેતા, દિવાકર, ૧૬ હિરણ્ય, સહસ્રાર્ચિ, સમ-સાસિ, મરીચિમાન, તિરિદો-મથન, શંકુ, ત્વષ્ટા,

તમોદ્રાવ્ય હિમદ્રાવ્ય શત્રુદ્રાવ્યમિતત્વને ।
 કૃતગ્રાવ્ય વેદાય યજોતિર્ણ પતયે નમઃ ॥ ૨૦ ॥
 તત્તત્તમીકરામાય હરયે વિશ્વકર્મણે ।
 નમસ્તમોશિનિદ્રાવ્ય રુનયે લોકસાક્ષિણે ॥ ૨૧ ॥
 નાશાયત્વેપ વૈ મૂત તમેવ સજ્જતિ પ્રભુ ।
 પાલ્યત્વેપ તત્તત્તેવ વર્ણ્યત્વેય રામસ્તિથિઃ ॥ ૨૨ ॥
 એ સુમેષુ જાગર્તિ મૂતેષુ પરિનિદ્રિતઃ ।
 એ વૈવાશ્વિદ્રોઢ વ ફલ વૈવાશ્વિદ્રિવાન્ ॥ ૨૩ ॥
 વેદાશ્વ કનકધંવ મનુના કનકેદ વ ।
 વામિ હૃત્વાનિ લોકેષુ સર્વેષુ પતનમ્મુઃ ॥ ૨૪ ॥
 જનમાનસા કુન્દેષુ કાન્તારેષુ મયેષુ વ ।
 સૌતિવન્નુવર. કથિગારસૌદતિ રાવન. ॥ ૨૫ ॥
 પૂજયત્વેનૈકપ્રો વેદવંશ જગત્સન્નિ ।
 પતન્નુ દ્રિયુર્ગતિં તત્ત્વા રુદ્રેણ વિજક્તિશ્ચમિ ॥ ૨૬ ॥
 અમિન્દ્રયો મહાદાદો રાવણ દઃ હર્ષિન્દ્રયમિ ।
 પરન્નુત્ત્વા ત્તોડગસ્થો જગામ ન કર્પાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

માતૃંડ. અંશુમાન, ૧૧ હિરણ્યગર્ભ, ગિશિગ. તપન. અહસ્કર, રવિ, અગ્નિગર્ભ, અદિતિ. પુત્ર, મંથ, શિશિરનાથન, ૧૨ વ્યોમનાથ, તમેભેદી, મગ્યવત્. સામપારગ. ઘનવૃદ્ધિ. અપામિત્ર, વિંધવીધી. ૧૩ સર્વગમ, ૧૪ આતપી, મંડલી, મૃત્યુ. પિંગલ, સર્વતાપન, કવિ, વિશ્વ. મહાતેજ. રક્ષા. સર્વભયો-ક્ષણ, નક્ષત્રચંદ્રતારાધિપ, વિશ્વભાવન, કાદશા-ત્મન્ વગેરે નામેવાળા ઉત્તમોત્તમ તેજસ્વી દે આદિત્ય! આપને નમસ્કાર હો. ૧૫ પૂર્વગિરિ, પશ્ચિમગિરિ, જ્યૈષ્ઠિગિરિ, દિનાધિપતિ, જ્ય. જયભદ્ર, હૃયંશ્વ. સહસ્રાંશુ, આદિત્ય. ઉશ્વ. વીર, સારંગ, પદપ્રભોધ, પ્રચંડ, બ્રહ્મશાસનચુતેષ, સુર, આદિત્યવર્ચસુ. ભાસ્વાન, સર્વભક્ષ, શ્રૈષ્ઠવપુ, તમમ્. હિમમ્, શત્રુમ્, અભિતાત્મન્. કૃતમમ્. દેવ, જ્યૈષ્ઠિધિપતિ, તમચારીકરામ, હરિ, વિશ્વકર્મા. તમેભિનિમ્ન. રવિ અને લોકસાક્ષી ધૃત્યાદિ નામ-વાળા હે સૂર્ય ભગવાન! આપને વારંવાર નમ-સ્કાર હો. ૧૬-૨૭

એ સૂર્ય જ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને સરળે છે, સર્વનો સંહાર કરે છે, સર્વનું પાલન કરે છે, સર્વને તપાવે છે તેમ જ પોતાનાં કિરણો દ્વારા જળ વરસાવે છે. ૨૦ એ ભાસ્કર સર્વ જનપ્રાણીઓ શયન કરે છે, તે સમયે તેઓને વિષે અંતર્ધામી-રૂપે રહીને બેઠે છે: એ જ અગ્નિહોત્ર છે અને અગ્નિહોત્રીઓને તેનું કૃપા આપનાર પણ તે જ છે. દેવો, યજ્ઞો, યજ્ઞોનાં કૃપા અને યીત્વ પણ સર્વ કર્મોનાં કૃપારૂપ તે સૂર્ય જ છે તથા સર્વ વિષ્ણુ રૂપ પણ તે જ છે. ૨૩, ૨૪

હે ગધવ! મોટી આપત્તિનાં. દુઃખના કિંવા ભયંકર વનમાં સપડાયેલા પુરુષ-એ મરુ જો આ આદિત્યહૃદયના પાઠ કરે, તો તેમનું દુઃખ દૂર થઈ જાય છે. ૨૫ માટે હે રામ! તમે જગતના પતિ અને દેવના દેવ શ્રીમધ્વનારાયણનું જો પૂજન-સ્તવન કરો. જો આ મોહનારાયણનું પૂજન કરશો તો મુદ્ધમાં જય લેવાવડા અને આ જ રૂપે રાવણનો વધ કરી મારશો! એટલું કરીને શ્રીમ ન અગસ્ત્ય શ્રુતિ પાદ વ્યાસી આજ્ઞા દ્વારા ને મહાન આદ્યા ગમ્યા. ૨૬ આદિત્યહૃદય સંસ્કરણે ૨૭

તેજસ્વી રામચંદ્ર શોકરહિત થયા અને તેમણે શુદ્ધચિત્તે તેનો જપ કરવા માંડ્યો. ૧૮ પવિત્ર થઈ આચમન કરી તથા સૂર્યની સાસું બેઈને ઉપયુક્ત સ્તોત્રનો તેમણે ત્રણ વાર જપ કર્યો અને પછી પરમ હર્ષને પ્રાપ્ત થઈ પોતાનું ધતુષ્ઠ અહણ કયું. ૨૦ હવે રાવણના સાસું બેઈ તેને જીતવા અર્થે રામચંદ્ર તેની સામે આવ્યા અને તેનો વધ કરવા માટે મોટો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ૨૦

રામચંદ્રની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલા અને દેવ-સમૂહમાં જોડેલા ભગવાન સૂર્યનારાયણે પણ હર્ષભેર રામચંદ્રની સામે દષ્ટિ કરીને તથા 'હવે રાવણનો વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે' એવું બાણીને, 'હવે તમે રાવણનો વધ કરવા સત્વર તૈયાર થાઓ' એમ કહ્યું. ૨૧

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૬ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-રાવણના
વિનાશનાં ચિહ્નો

સારથિઃ સ રથં હૃષ્ટઃ પરસૈવ્યપ્રધર્ષણમ્ ।
ગન્ધર્વનગરાકારં સમુચ્છ્રૂતપતાકિતમ્ ॥ ૧ ॥

હવે હર્ષિત થયેલા રાવણના સારથિએ શત્રુના સૈન્યનો પરાભવ કરે એવો, ગંધર્વનગર સરખા આકારવાળો, કાંચી પતાકાવાળો, સુવર્ણના સાજવાળા અને શ્રેષ્ઠ લક્ષણોવાળા અશ્વો ભેડેલી, યુદ્ધનાં સાહિત્યોથી ભરેલી, ધ્વજયુક્ત, બાણે આકાશનો આસ કરતો હોય એવો, પૃથ્વીને ગભવતો, શત્રુના સૈનિકોનો સંહાર કરનારો તેમ જ પોતાના સૈન્યને હર્ષ ઉપજાવે એવો રાવણનો રથ સત્વર સંગ્રામમાં હાંકાયો. રથમાં અશ્વો ભેડેલા, લયંકર કાંતિવાળા, મોટા ધ્વજવાળા, ગદગડાટ નાક કરનારા, વીજળી સરખી ફરકતી પતાકાવાળા, ઇંદ્રધનુષ્ય જેવી શોભાવાળા, જેમ મેઘમાંથી જળધારા છૂટે તેમ જેમાંથી શરધારા છૂટતી હતી એવા, વજ્રપ્રહારથી ચિરાતા પર્વત સરખા નાકવાળા અને બાણે સૂર્ય સમાન કાંતિવાળું વિમાન

જ હોય, એવા રાવણના મોટા રથને પોતાની સામે આવતો બેઈને શ્રીમાન રામચંદ્રે બીજના ચંદ્ર સરખા પોતાના ધતુષ્ઠનો ટંકાર કર્યો અને સારથિ-શ્રેષ્ઠ માતલિને કહ્યું : 'હે માતલિ ! આ સામેથી કાંધ પામેલા શત્રુનો રથ ટોચો આવે છે તેને તું બે. ૧-૮ અપસવ્ય પ્રહક્ષિણાથી પોતાના રથને પાછો પાળી વેગથી આવતા રાવણે મને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે, માટે તું પણ સાવધાન થઈને આપણા રથને તેના રથની સામે લઈ બા. જેમ વાયુ ચઢી આવેલા મેઘનો નાશ કરી નાખે છે, તેમ હું આજે રાવણનો નાશ કરવા ઇચ્છું છું. ૧૦, ૧૧ હવે તું જરા પણ લય નહિ ધરતાં આગસ તજીને તથા મન અને નેત્રોને સ્થિર રાખીને તેમ જ હાથમાં લગામ અહણ કરીને રથને સત્વર હાંક. હે માતલિ ! તું ઇંદ્રનો કુશળ સારથિ હોવાથી તને શિખામણ આપવાની કાંઈ જરૂર નથી; પરંતુ હું યુદ્ધના ઉત્સાહવાળો હોવાથી તને સહેજસાજ સૂચનાકરું છું; કાંઈ શિખામણ આપતો નથી.'

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા માતલિએ તે શ્રેષ્ઠ રથને રાવણના મોટા રથની અપસવ્ય પ્રહક્ષિણા થાય તેમ હાંક્યો અને ચક્રથી જોડેલી રજ વડે રાવણને હાંકી નાખ્યો. એ બેઈ રાવણના કોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેનાં લાલચોળ નેત્રો કાંચાં ચઢી ગયાં અને તેણે પોતાની સામે આવી જોડેલા રઘુવીરને બાણવૃષ્ટિથી હાંકી દીધા. રાવણના હુમલાથી રોષે ભરાયેલા રામચંદ્રે ધૈર્ય રાખી મોટા વેગવાળું ઇંદ્રનું ધતુષ્ઠ અહણ કયું અને સૂર્યકિરણ સરખાં તેજસ્વી બાણો ચઢાવ્યાં. એ વેળા સામસામા આવેલા મહોન્મત યે સિંહાની પેઠે એકબીજાનો વધ કરવા ઇચ્છતા રામ અને રાવણનું અતિ લયંકર યુદ્ધ શરૂ થવા લાગ્યું. એ સમયે રાવણનો ક્ષય ઇન્દ્રનારાદેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને ઋષિઓ વગેરે એ યે મહાન રથોચ્છાન યુદ્ધ બેવા માટે આકાશમાં આવી જોડા રહ્યાં; ૧૨-૧૯ અને રાવણનો નાશ તથા રામચંદ્રનો ઉદય સૂચવનારા રોમાંચિત કરે એવા હારણ ઉત્પાતો થવા લાગ્યા. ૨૦

રાવણના ૨૫ ઉપર રહિરનો વરસાક પડવા

લાગ્યો. ભયંકર વંટોળિયાફે વાયુ રાવણની અપસવ્ય પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, આકાશમાં ઊડતાં ગીધપક્ષીનાં ટોળાં રાવણના રથની પાછળ પાછળ ભમવા લાગ્યાં; દિવસ હોવા છતાં બસૂદીના યુગ્મ જેવી રાતા વર્ણવાળી સંધ્યાથી ઘેરાયેલા ધનભંડારવાળી લંકાનગરી બધે એકાએક સળગી ઊઠી હોય એવી દેખાવા લાગી;^{૨૧-૨૩} રાવણનું અહિત સૂચવનારી મોટા કંઠાકા કરતી વીજળીઓ રાવણની આગળ પડવા લાગી અને તે બેઈ રાક્ષસો ત્રાસ પામવા લાગ્યા.^{૨૪} રાવણ જ્યાં જ્યાં જતો હતો, ત્યાં ત્યાં ભૂકંપ થતો હતો, પ્રહાર કરતાં કરતાં રાક્ષસોના હાથ ખંધાઈ જતા હતા; પર્વતમાંથી નીકળતી ધાતુઓ જેવાં તાંબાવર્ણાં, પીળાં, કાળાં અને ઘોળાં સૂર્યકિરણો રાવણની આગળ પડવા લાગ્યાં. ગીધ પક્ષીઓનાં ટોળા સહિત પોતાના યુગ્મમાંથી અગ્નિનું વમન કરતી શિયાળવીઓ રાવણના યુગ્મ સામે બેઈને ફર શબ્દ કરવા લાગી; વાયુ પ્રતિકૂળ વાવા લાગ્યો; સર્વ જીવંતી રજથી રાવણનાં નેત્ર ભરાઈ ગયાં; આકાશમાં મેઘ નહિ હોવા છતાં આખી રાક્ષસેનામાં સર્વત્ર કઠોર ગજના કરતી વીજળીઓ પડવા લાગી;^{૨૫-૨૯} દશે દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપ્ત થઈ ગયો; ધૂળ ઊડવાથી આકાશ ઢંકાઈ ગયું;^{૩૦} ભયંકર ચિચિયારી નાખતી સેંકડો સારિકાઓ લડતી લડતી રાવણના રથ પર પડવા લાગી;^{૩૧} અને રાવણના અધેાની બંધમાંથી અગ્નિના તણખા તથા નેત્રમાંથી અશ્રુજળ એકીવખતે નીકળવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે રાવણનો વિનાશ સૂચવનારા અતિભયંકર ઘણા ઘણા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા; તેમ જ રામચંદ્રનો જય સૂચવનારાં શુભ શકુનો પણ આદે બાબુ દેખાવા લાગ્યા.^{૩૨-૩૪} રામચંદ્રનો જય થાય એવાં શુભ શકુન બેઈને લક્ષ્મણ, વિભીષણ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત હર્ષ પામ્યા અને ‘હવે રાવણનું આવી જ બન્યું’ એમ માનવા લાગ્યા. શકુનશાસ્ત્રને બળુનારા રામચંદ્ર પણ સંઘામમાં પોતાનો વિજય સૂચવનારાં શુભ ચિહ્નો થતાં બેઈને અત્યંત હર્ષયુક્ત થયા અને યુદ્ધ કરવામાં

વધુ પરાક્રમ દાખવવા લાગ્યા.^{૩૫,૩૬}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાપુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૬ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૭ મેા

રામ-રાવણનો રણસંઘામ-અપ્રતિમ યુદ્ધ-
‘રામ-રાવણનું’ યુદ્ધ તે રામ-રાવણનું જ યુદ્ધ’

તતઃ પ્રવૃત્તં સુક્તં રામરાવણયોસ્તદા ।

સુમહદ્ દૈરઘ્યં યુદ્ધં સર્વલોકમયાવહમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ લોકને ભય ઉપબળે એવું રામ અને રાવણ બન્ને રથીઓનું અતિ દારુણ યુદ્ધ શરૂ થયું.^૧ એ વેળા રાક્ષસોનું તથા વાનરોનું સૈન્ય બેકે હથિયાર અહંણ કરીને ઊભું હતું, તોપણ તે રામ-રાવણનું યુદ્ધ બેવાને સ્થિર થઈ રહ્યું.^૨ રામ-રાવણને ભયંકર રીતે યુદ્ધ કરતા બેઈને સઘળા સૈનિકોનું ચિત્ત તે તરફ આકર્ષાયું અને તેઓ આશ્ચર્ય પામી હાથમાં નાના પ્રકારનાં ઉગામેલાં આયુધો સાથે સ્થિર થઈ ગયા. તેઓ એકબીબ પર પ્રહાર કરી જ શક્યા નહિ.^{૩,૪} રાક્ષસોનું સૈન્ય, રાવણ અને વાનરોનું સૈન્ય રામચંદ્રને આશ્ચર્યભરે એકીટથે ભેટું ઊભું હતું; તેથી એ વેળા એ બન્ને સૈન્યો ચિત્રવત્ દેખાતાં હતાં.^૫

સંઘામમાં શુભાશુભ શકુન થતાં બેઈને રામ અને રાવણ કોઇ આશીને તથા અઙ્ગ નિશ્ચય કરીને નિર્ભયપણે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રામચંદ્રે જીતવાનો અને રાવણે મરવાનો નિશ્ચય કરીને યુદ્ધમાં પોતાનું સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવવા માંડ્યું. રાવણે રામચંદ્રનો ધ્વજ છેદવા માટે ઘણાં બાણો મૂક્યાં, પરંતુ તે બાણો ધ્વજને નહિ વાગતાં રથની સાથે અથડાઈને પૃથ્વી પર પડ્યાં.^{૧-૯} એ વેળા કોઇ પામેલા રામચંદ્રે પણ રાવણનો ધ્વજ છેદી નાખવાનો નિશ્ચય કરીને દેહીપ્રમાણ કાંતિવાળું અને સર્પ સરખું એક ઝેરી બાણ મૂક્યું.^{૧૦,૧૧} તેજસ્વી રણવીરે મૂકેલું બાણ રાવણના ધ્વજને છેદી પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૨} ધ્વજને કપાઈ પડેલો બેઈ મહાબળવાન રાવણ તીવ્ર ક્રોધાગ્નિથી ભગ્નકી ઊભો અને બધે સામાને બાળી ભસ્મ કરતો હોય

એમ રામચંદ્રના રથ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ૧૩, ૧૪ રાવણે તીક્ષ્ણ બાણોથી રામચંદ્રના રથના અશ્વોને વીંધી નાખ્યા; પરંતુ તે અશ્વો દેવતાઈ હોવાને લીધે બાણે પોતાને પક્ષનાળને બ્રહ્માર થયો હોય, એમ જરા પણ ગભરાયા નહિ તેમ તલપૂર પણ પાછા હજ્યા નહિ. એવો પ્રકાર બેઈવધારે કોષમાં આવેલો રાવણ અસંખ્ય બાણ, ગદા, પરિશ, ચક્ર, સુસળ, પર્વતશિખર, વૃક્ષ, ત્રિશૂળ તથા ક્રૂરથી વગેરે માયારચિત શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ૧૫-૧૮ સંક્રામમાં લય કર નાહ કરતી અને સર્વને ત્રાસ ઉપભવનારી એ શસ્ત્રવૃષ્ટિથી સહળા સૈનિકો અકળાઈ ગયા. ૧૯ રામચંદ્રના રથને પડતાં મૂકી રાવણ વાનરસૈન્ય ઉપર ચામેરથી શસ્ત્રવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. એ વેળા તેનાં બાણોથી આયુઃ આકાશ છવાઈ ગયું. ૨૦ રાવણ મરણિયો થઈ બાણવૃષ્ટિ કર્યે જતો હતો, ત્યારે રામચંદ્રે પણ સ્મિતપૂર્વક પોતાના ધતુખ્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો ચઢાવ્યાં અને એકસામટાં સેંકડો તથા હબરો બાણો છાંડવા માંડ્યાં. ૨૧, ૨૨ એ બેઈને રાવણે યુનઃ પણ પોતાના બાણોથી આકાશને છાઈ નાખ્યું. એ વેળા રામ-રાવણનાં પ્રકાશમાન બાણો એકબીજાની સાથે યૌથઈ જવાથી બાણે પ્રકાશ-યુક્ત બીજું આકાશ જ હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. રામ-રાવણે છાંડેલાં બાણો પૈકી એકે બાણ કાર્યે કયો વિના નિષ્ફળ જતું ન હતું. તે બાણો પોત-પોતાનાં કાયો બળવીને પૃથ્વી પર પડતાં હતાં. એ રીતે જમણી-ડાબી બન્ને બાણોએ અખંડિત શરવૃષ્ટિ કરતા રામ-રાવણનાં બાણોથી આકાશ ખીચેખીચ લારાઈ ગયું. ૨૩-૨૬ સમય સાધી રામચંદ્ર રાવણના અશ્વોને તથા રાવણ રામચંદ્રના અશ્વોને પ્રહાર કરી સામસામો બદલો વાળતા હતા. ૨૭ અત્યંત કોષમાં આવેલા રામ-રાવણનું શેખાંચિત કરે એવું તુલસી યુદ્ધ એક સુહૃત્લર આવ્યું. ૨૮ એ વેળા સમરભૂમિમાં રામ-રાવણને યુદ્ધ કરતા બેઈને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ વિરમય પામ્યાં. એકબીજાના રથ ઉપર પ્રહાર કરતા, એકબીજા પર કોષે લરાયેલા અને એકબીજાની સાથે

દોડતા રામ-રાવણ પરસ્પરનો વધ કરવાના આવેશ-થી અત્યંત રવરૂપવાળા દેખાવા લાગ્યા. એ વખતે બન્નેના સારથિઓ પણ પોતપોતાના રથને ચક્રાકાર, સીધી તેમ જ અવળી-સવળી ગતિએ ફેરવી પોતપોતાનું પ્રાવીણ્ય દર્શાવતા હતા. પરસ્પર બાણો વરસાવી રામ-રાવણ એકબીજાને હઠાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ વેળા જેમાંથી શરવૃષ્ટિ થતી હતી, એવા બન્નેના રથ જળ વરસાવતા જે મેલો જ હોય એમ સંક્રામભૂમિમાં ગભરાતા હતા. એવી રીતે પોતપોતાની અનેક તરેહની થતી નિપુણતા બતાવ્યા પછી યુનઃ બન્નેના રથ સામસામો આવી જિલા રહ્યા. તેઓના રથની ધૂંસરીની સાથે ધૂંસરી, પતાકાની સાથે પતાકા અને અશ્વોનાં યુખની સાથે અશ્વોનાં યુખ બડી રહ્યાં; ત્યારે રામચંદ્રે અતિ દેહીધ્યમાન કાંતિવાળાં ચાર બાણો મૂકીને રાવણના ચારે અશ્વોને પાછા હઠાવ્યા. એ બેઈરાવણ અત્યંત કોષે લરાયો અને તેણે રામચંદ્રને તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. એ બાણોથી રઘુવીર અત્યંત વીંધાઈ ગયા, પણ તેથી તેમને જરાયે વિકાર કે પીડા થઈ નહિ. રાવણે યુનઃ પણ વજ્ર સરખાં સુસવાટા કરનારા તીક્ષ્ણ બાણો સારથિને માર્યાં. રાવણનાં બાણો વાગતાં છતાં માતલિને જરા પણ વ્યથા કે મોહ થયો નહિ. માતલિ પરનો પ્રહાર બેઈ રઘુવીર અતિશય ક્રોધાચમાન થયા. ૨૯-૪૧ તુરંત જ તેમણે અનેક બાણો મૂકી રાવણને અકળાવો નાખ્યો અને એકીસામટાં વીસ, ત્રીસ, સાઠ, સેંકડો અને હબરો બાણો રાવણના રથ પર ફેંકવા માંડ્યાં; ત્યારે રથમાં બેઠેલા રામચંદ્રે રાવણે પણ ગદા અને સુસળ વરસાવી રામચંદ્રને પીડવા માંડ્યા. એમ રામ-રાવણનું શેખાંચિત કરે તેવું તુલસી યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

એ વેળા ગદા, સુસળ, પરિશ અને બાણની ધૂંખના મોટા સુસવાટાથી સાતે સસુર બળભળવા લાગ્યા. ૪૨-૪૫ સસુર બળભળવાથી પાતાળમાં વસનારા હબરો દાનવો અને પક્ષોને પણ પીડા થવા લાગી; ૪૬ પર્વત, વન અને ઉપવન સહિત

આખી પૃથ્વી કંપવા લાગી, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો તેમ જ વાયુ બંધ પડી ગયો. એ સમયે દેવો, ગંધર્વો, કિન્નરો, સિદ્ધો, આસુરાઓ, ઉરગો તેમ જ મહર્ષિઓને ચિંતા થવા લાગી અને તેઓ સર્વ 'ગાયો તથા બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વ લોકો દુઃખરહિત થઈ ચિરકાળ પર્યંત સુખ લોભવો અને રાવણને હણી રામચંદ્ર વિજય પામો,' એમ વારંવાર ઘોઘી રોમાંચિત કરે એવું રામ-રાવણનું યુદ્ધ ભેવા લાગ્યા. પૂર્વે કદી પણ નહિ ભયેલું અને અતુલ્ય એવું રામ-રાવણનું યુદ્ધ ભેદને તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા: 'સસુદ્ર આકાશ જેવો છે અને આકાશ સસુદ્ર જેવું છે; પરંતુ રામ-રાવણનું યુદ્ધ તો રામ-રાવણના યુદ્ધ જેવું જ છે; અર્થાત તેને કાંઈની પણ ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. ૧૦૪-૧૨

પછી રણવંશની કીર્તિ વધારનારા રામચંદ્રે ક્રોધ કરી એક સર્પ સરયુ' એરી બાણ પોતાના ધનુષ્ય પર ચઢાવી રાવણ સામે મૂક્યું. એ બાણનો પ્રહાર થતાં જ દેહીચ્ચમાન કુંડળવાળું રાવણનું મસ્તક કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યું, તેને ત્રણે લોકોએ જોયું. ૧૨, ૧૪ પણ રામચંદ્રે રાવણનું મસ્તક છેલ્લું કે તુરત જ તેના જેવું જ બીજું મસ્તક તેના ધડ પર કૂટ્યું. એ ભેદ અતિ શીઘ્ર પ્રહાર કરનારા અને ઉત્તમ ઝડપ ધરાવનારા રણુવીરે તે મસ્તકને પણ છેદી નાખ્યું. બીજું મસ્તક કેપાયું કે તુરત જ રાવણના ઉપર ત્રીજું મસ્તક દેખાયું. તેને પણ વળ સરખાં બાણો વડે રામચંદ્રે કાપી નાખ્યું. એ પ્રમાણે એક પછી એક એમ એક-સરખી કાંતિવાળા સો મસ્તકો કૂટ્યા અને તે સઘળાંને રામચંદ્રે કાપતા જ રહ્યા; પરંતુ રાવણનું મૃત્યુ થયેલું જણાયું નહિ, ત્યારે સર્વ અજ્ઞાનો

સાતા કૌશલ્યાન હવથન રણુવીરે ધનુષ્ય પર ઘણી બાણો ચઢાવીને વિચાર કરવા માંડ્યો: 'અહો, જે બાણો વડે મેં મારીય, ખર અને દૂષણને ૫૫-૫૬ તેમ જ કૌંચાવટ આગળ વિરાધને તથા હંડકારણ્યમાં કબંધને માર્યો હતો, સાત સાલવૃક્ષને છેદી નાખ્યાં હતાં, ૫૫તોને લેલા હતા, વાલિને હણ્યો હતો અને સસુદ્રને ક્ષુભિત કર્યો હતો, ૬૦ તે જ મારાં અમોઘ બાણો આજે રાવણનો વધ કરવામાં કેમ નિષ્ફળ બન્ય છે? અરે, આનું શું કારણ હશે? ૧૧૨

એ પ્રમાણે વિચારશ્રત થયેલા રામચંદ્રે પુનઃ સાવધ થઈને રાવણની છાતીમાં અનેક બાણો મારવા માંડ્યા; ત્યારે રથમાં બેઠેલો રાવણ પણ ગદા અને મુસળ વગેરે વરસાવીને રામચંદ્રને પીડવા લાગ્યો. ૧૨, ૧૩ એ રીતે દેવ, દાનવ, યક્ષ, સર્પ અને સિદ્ધ વગેરેની સમક્ષ રામ-રાવણનું અતિ ભયંકર યુદ્ધ ઘડીકમાં અંતરિક્ષમાં, ઘડીકમાં પૃથ્વી પર અને ઘડીકમાં વળી પર્વત પર, એમ રાત્રિદિવસ ચાલુ જ રહ્યું. રામ-રાવણનું યુદ્ધ રાત્રિએ કે દિવસે એક સુહૃદ્ કિંવા એક સ્વભર પણ વિરામ પામતું ન હતું. ૧૪-૧૬ હશરથનંદન રામચંદ્ર અને રાક્ષસરાજ રાવણનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલતું હતું તેમા બ્યારે રામચંદ્રનો જય થાય એમ જણાયું નહિ, ત્યારે ઈંદ્રના સારથિ મહાત્મા માતલિએ યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા રામચંદ્રને સંભોધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
પુસ્કકારમાં ૧૦૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૮ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘામ-બ્રહ્માસ્ત્રપ્રયોગ-
રાવણનો વધ

અથ હંસ્મારયામાત્ર માતલી રાઘવં તદ્વા ।

મજાતશિવ કિં વીર ત્વમેતમનુવર્સે ॥ ૧ ॥

માતલિએ રામચંદ્રને સ્મરણ કરાવતાં કહ્યું :

'હે વીર રાઘવ ! તમે સઘળું બાણો છો, છતાં આમ ચિંતા શા માટે કરો છો ? ૧ હે મહારાજ ! દેવોએ રાવણના મૃત્યુનો જે સમય કહેલો છે, તે જ અત્યારે પ્રવર્તે છે, તો તમે રાવણનો વધ કરવા

* કેઈ દેહાણે આવો પાક પણ છે કે

ગગન ગગનાકારં સામટઃ સામરોપમઃ ।

રામરાવણયોર્યુદ્ધ રામરાવણયોરિવ ॥

'એમ આકાશને આકાશની જ અને સસુદ્રને સસુદ્રની જ ઉપમા આપી શકાય, તેમ રામ-રાવણના યુદ્ધને રામ-રાવણના યુદ્ધની જ ઉપમા આપી શકાય તેમ છે

અથે પ્રહાસ્ય મૂકેા.’

માતલિના કહેવાથી રમરણ થઈ આવતાં શ્રીમાન રામચંદ્રે તુરત જ કૂંદ્રાંડા મારતા સર્પ સરખું દેહીપ્રમાન પ્રહાસ્ય હાથમાં લીધું. પૂર્વે પ્રહસ્યેવે એ અમેઘ અચનું નિમણ કરીને ત્રિલોકનો જ્ય કરવા ઇચ્છતા દેવરાજ ઇંદ્રને આપ્યું હતું અને મહાપરાક્રમી ઇંદ્રે અગસ્ત્ય મુનિ દ્વારા રામચંદ્રને આપ્યું હતું. તે જ બાણને રામચંદ્રે બહાર કાઢ્યું.^{૨-૫} એ બાણનાં પીંછામાં વાયુ વસતો હતો, તેના ક્ષણ-ક્રણમાં અગ્નિ અને સૂર્યનો વાસો હતો, તેના મધ્યભાગ આકાશમય હતો તથા તેના ગૌરવમાં મેરુ અને મંદરાચળનો નિવાસ હતો. એ બાણમાં વાયુ સરખો વેગ હતો, અગ્નિ અને સૂર્ય સરખી તીક્ષ્ણતા હતી તથા આકાશ સમાન લઘુતા હોઈ મંદરાચળ તથા મેરુપર્વત જેવું તેણે ગૌરવ હતું. એ પ્રહાસ્ય અત્યંત ઝળહળતું, સુંદર પૂંખવાળું, સુવર્ણથી શોભતું, સૂર્ય સરખી કાંતિવાળું, પૃથ્વી આદિ ચંચળૂતોનાં તરવાથી બન્યુંવેળું, ધુમાડાયુક્ત પ્રલયાગ્નિ જેવું ભયંકર, નાગ સરખું ઝેરી, મનુષ્ય, હસ્તી તથા અશ્વાદિને ભેદનારું, સત્વર ગતિ કરનારું; ચોટા ચોટા ઢરવાળા, પરિધ અને પર્વતોને તોડનારું; અનેક પ્રકારનાં રુધિર તથા માંસથી ખરડાયેલું, અતિ ભયંકર, વજ્ર જેવું દઢ, ચોટા નાદ કરનારું, અનેક યુદ્ધોમાં શત્રુઓને ચીરી નાખનારું, સર્વને ત્રાસ ઉપભવનારું, કૂંદ્રાંડા મારતા સર્પ જેવું ભયંકર; કાગડા, ગીધ, બગલા તથા શિયાળવાં વગેરે પ્રાણીઓને નિરંતર ભક્ષ અપાવનારું અને યુદ્ધ વિષે યમરાજના સરખું ઉથ હતું.^{૧-૧૧}

પક્ષીઓનાં ચિત્રવિચિત્ર પીંછાંથી શોભતા તથા અત્યંત વેગવાળા એ પ્રહાસ્યને ભેઈ વાનરોને ઘણો જ આનંદ થયો અને રાક્ષસોને શોક થઈ આવ્યો.^{૧૨}

પક્ષી મહાબળવાન રામચંદ્રે ઇક્ષ્વાકુવંશીઓના ભયને નિવૃત્ત કરનારા અને શત્રુઓની કીર્તિને વિનાશ કરી પોતાના આનંદને વધારનારા એ ઉત્તરોત્તમ પ્રહાસ્યને વેદોક્ત મંત્રોથી અભિમંત્રિત

કરી ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું.^{૧૩, ૧૪} રામચંદ્રે પ્રહાસ્ય ચઢાવ્યું એ વેળા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં અને પૃથ્વી કંપવા લાગી.^{૧૫} પક્ષી અતિ કોપાયમાન થયેલા રઘુવીરે સાવધાન થઈને તથા ધનુષ્યને કણ પર્થત ખેંચીને શત્રુના મર્મસ્થળનું વિહારણ કરે એવું એ અસ્ત્ર છોડ્યું.^{૧૬} ઇંદ્રે કેંદેલા વજ્ર સરખું રામચંદ્રના હાથમાંથી છૂટેલું એ પ્રહાસ્ય કે જે કોઈ પણ ઉપાયથી પાછું વળે એવું નહોતું, તે વેગથી આવીને રાવણની છાતીમાં ચોંટ્યું.^{૧૭} અત્યંત વેગવાળા અને શત્રુના શરીરનો નાશ કરનારા એ અસ્ત્રે દુરાત્મા તાવણતું હૃદય ભેદી નાખ્યું અને શરીરમાંથી આરપાર નીકળી રુધિરથી ખરડાયેલું એ અસ્ત્ર તેના પ્રાણ લઈ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૮, ૧૯} રાવણને હજીને કૃતકૃત્ય થયેલું રામચંદ્રનું તીક્ષ્ણ બાણ શાંત થઈ પુનઃ તેમના ભાથામાં આવીને પેહું.^{૨૦} રામબાણથી હજાયેલા રાવણના હાથમાંથી તુરત જ ધનુષ્યબાણ પડી ગયાં અને પ્રાણ નીકળી જવાથી જીવનરહિત થયેલો રાક્ષસરાજ રાવણ ઇંદ્રના વજ્રથી હજાયેલા વૃત્રાસુરની પેઠે પોતાના રથમાંથી પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૧}

રાક્ષસેંદ્ર રાવણને રણમાં હજાયેલ પડેલો ભેઈ જીવતા રહેલા રાક્ષસો ભયભીત થઈ ચોગેર નાસી ગયા. એ વેળા રાવણનો વધ થયેલો ભેઈ વિજય પામેલા વાનરો ચોટાં ચોટાં વૃક્ષો લઈને રાક્ષસોની પાછળ પડ્યા. પોતાનો આશ્રય નહીં થવાથી નિસ્તેજ મુખવાળા અને આંસુ ખેરવતા રાક્ષસો વાનરોના માર બાઈને લંકામાં પેસી ગયા. પક્ષી હર્ષમાં આવેલા વાનરો ‘રામચંદ્રનો જ્ય થયો અને રાવણ મરાયો’ એમ બોલી ચોટી ગબ્બના કરવા લાગ્યા. એ વેળા આકાશમાં દેવદંડુલિ ગઠગઠવા લાગ્યાં; દિવ્ય સુગંધનું વહન કરનારો સુખરૂપ વાયુ વાવા લાગ્યો; બીભઓને દુર્લભ એવી મનોહર પુષ્પવૃદ્ધિ અંતરિક્ષમાંથી રામચંદ્રના રથ પર પડવા લાગી અને આકાશમાં ઊભેલા મહાત્મા દેવોની ‘બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું’ એવી રામચંદ્રની સ્તુતિયુક્ત વાણી સંભળવા લાગી. સર્વ લોકોને ભય આપનારો રાવણ હજાયેલો, ત્યારે આરણ્યગણ

સહિત દેવોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણને હજી પ્રસન્ન થયેલા રઘુવીરે સુગ્રીવ, અંગદ તથા વિલીખણની કામનાઓને પૂર્ણ કરી. ૨૨-૩૧

દેવોના શત્રુ રાવણ મરણ પામ્યો, ત્યારે તેઓને શાંતિ વળી, દિશાઓ નિર્મળ થઈ, આકાશ સ્વચ્છ થયું, પૃથ્વી સ્થિર થઈ, પ્રચંદ વાયુ વાતો બંધ થયો અને સૂર્યની કાંતિ યથાયોગ્ય થઈ રહી. રઘુવીરનો વિજય થયેલો ભેઈ હર્ષિત થયેલા સુગ્રીવ, વિલીખણ, લક્ષ્મણ તથા અંગદ વગેરે સુહૃદ્ગજનો સર્વને પ્રીતિ ઉપભવનારા રામચંદ્રની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. એ વેળા પોતાના શત્રુને હજી સત્ય-પ્રતિજ્ઞ થયેલા રઘુકુળનંદન શ્રીમાન રામચંદ્ર રણ-ભૂમિમાં પોતાના સુહૃદ્ગજોથી વીંટાઈ દેવગણોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની પેઠે શોભવા લાગ્યા. ૩૨-૩૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુક્રાંડકા ૧૦૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૯ મો

રાવણની પ્રશંસાપૂર્વક વિલીખણે કરેલો
વિલાપ-રામચંદ્રે કરેલું આશ્વાસન

આત્મરં નિવૃત્તં દૃષ્ટ્વા શ્વાયન્ નિર્જિતં રમે ।

શોકભેગવરીતાત્મા વિલ્લપણ વિમીષણઃ ॥ ૧ ॥

રણભૂમિમાં પોતાના ભાઈ રાવણને હજી પડેલો ભેઈ શોકાકુળ થયેલો વિલીખણ વિલાપ કરવા લાગ્યો : 'હે વીર ! હે પોતાના પરાક્રમથી પ્રખ્યાત ! હે સમર્થ ! હે નીતિનિપુણ ! અમૂલ્ય શયનમાં સૂનાર તું આજે રામના બાણથી હજીને તથા બાણબંધથી શોભતા તારા બન્ને હાથ પસારીને પૃથ્વી પર કેમ સૂતો છે ? અરેરે, સૂઈ સરખો તેજસ્વી તારો સુકટ પણ તારા મસ્તકથી દૂર જઈને પડ્યો છે ! ઓ વીર ! મેં તને પૂર્વે જે વચન કહ્યાં હતાં, તે તને રુચ્યાં નહિ; કારણ કે તું કામજન્ય મેઘમાં તલ્લીન થઈ રહ્યો હતો, તેવું જ આજે આહું ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે ! અરેરે, મારાં હિતવચનોને પ્રહસ્તે, ઇંદ્રજિતે, કુંભકર્ણે, અતિક્રાંતે, નરાતકે, તેં તેમ જ બીજા કોઈએ પણ ગર્વને લીધે માન્યાં નહિ, તેવું આજે આહું અનિષ્ટ

ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે ! ૨-૫ હાય ! આજે ન્યાયની મર્યાદા હ્રાસ થઈ છે, ધર્મની મૂર્તિ નષ્ટ થઈ છે, સર્વતું સંબંધસ્થાન નાશ પામ્યું છે અને વીરોત્તું આશ્રય-સ્થાન હુસારી ગયું છે. ૬ હાય ! શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તું રણમાં પડવાથી આજે ભણે સૂર્ય પૃથ્વી પર પડ્યો છે, ચંદ્ર રાહુથી ઘેરાઈ ગયો છે, અગ્નિવાળાઓ શાંત પડી ગઈ છે અને ઉત્સાહ-શક્તિ મંદ થઈ ગઈ છે. રાક્ષસોમાં સિંહ સરખો તું રણભૂમિની રજમાં સૂતો છે, તેથી હવે નિરાધાર થઈ પડેલી લંકાનગરી અને તેની પ્રભા શૂન્યકાર થઈ પડી છે. અહા ! ધૈર્યંદ્રી નવાંકુરવાળા, હંકંદ્રી પુષ્પવાળા, તપંદ્રી ત્રિશરતાવાળા અને શૌર્યંદ્રી મૂળવાળા રાક્ષસરાજ રાવણંદ્રી વૃક્ષને આજે રામંદ્રી વાયુએ જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યું છે ! હાય ! તેજંદ્રી હંતુશળવાળો, પિતૃ-પિતામહાદિના વંશંદ્રી પૃથ્વભાગવાળો, ક્રોધંદ્રી હસ્તચરણાદિ અવયવવાળો, કૃપાંદ્રી સૂંઠવાળો અને રામચંદ્રંદ્રી સિંહે જેના દેહને ચીરી નાખ્યો છે એવો રાવણંદ્રી હાથી આજે પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યો છે ! અરેરે, પરાક્રમ અને ઉત્સાહંદ્રી ભડ ભડવી જવાળાવાળા, નિઃશ્વાસંદ્રી ધુમાડાવાળા અને બળંદ્રી ઉજ્જ્વલતાવાળા પ્રતાપી રાવણંદ્રી અગ્નિને આજે રામંદ્રી મેથે ઓલવી નાખ્યો છે. ૭-૧૧ હાય ! રાક્ષસોંદ્રી પુગ્ગ, ખૂંધ અને શિંગડાંવાળો, શત્રુઓને હલાવનારો, પરાક્રમમાં વાયુ સરખો તથા ચપળતાંદ્રી નેત્ર અને કણ્ઠવાળો રાવણંદ્રી વૃષભ આજે રામંદ્રી વ્યાઘ્રથી હજી પૃથ્વી પર પડ્યો છે !'

એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ અર્થવાળાં અને હેતુસુક્ત વાક્યો યોદ્ધા વિલાપ કરી રહેલા વિલીખણને રામચંદ્રે કહેવા લાગ્યા : 'હે વિલીખણ ! ભયંકર પરાક્રમવાળો, મોટા ઉત્સાહવાળો અને મૃત્યુથી નહિ ડરનારો તારો ભાઈ રાવણ સંજામમાં કાંઈ અશક્તની પેઠે હજી પડ્યો નથી, જેથી તેનો શોક કરવો ઘટે. ૧૨-૧૪ હે વિલીખણ ! આ રાવણ-

● રાવણ અગ્નિકોટી અને મોટો તપસ્વી હતો એથી વિલીખણે તેને ધર્મની મૂર્તિ કહ્યો.

ની પેઠે પોતાનો જથ્થો ઇન્દ્રનારા જે પુરુષો-
ક્ષત્રિયોના ધર્મને અતુલસરી સંગ્રામમાં પ્રાણ ત્યજે
છે, તેઓનો શોક કરવો ઘટતો નથી.^{૧૫} યુદ્ધિમાન
આ રાવણે તો ઇન્દ્રાદિ દેવો સહિત ત્રણે દોહને
ત્રાહ્મનાદ્ય પોકરાવી હતી. આવો વીર પુરુષ કાળ-
ધર્મને પ્રાપ્ત થતાં શૌચનીય થતો નથી.^{૧૬} વળી
યુદ્ધમાં અસુકનો જ જથ્થો થાય એવું કહી પણ
નિશ્ચિત હોતું નથી. સંગ્રામમાં શૂરવીર પુરુષ તો
મરે કિંવા ધીજીઓને મારે એ જ તેનો ધર્મ છે.^{૧૭}
હે વિભીષણ! તારા ભાઈ રાવણને તો મહાત્મા
મનુષ્યે કહેલી ક્ષત્રિયસંમત* ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત
થઈ છે; તો યુદ્ધમાં ક્ષાત્રધર્મથી હણાયેલા રાવણનો
તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. વળી 'પ્રાણીમાત્ર
પર મરણ તો છે જ' એવો નિશ્ચય કરીને તું
શોકને ત્યાગ કર અને હવે જે કાંઈ કરવા યોગ્ય
કાર્ય હોય તેમાં ચિત્તને પરેવ.^{૧૮, ૧૯}

પરાકરત્રી રઘુવીરનું વચન સાંભળી શોકસંતપ્ત
થયેલાં વિભીષણે પોતાના ભાઈ રાવણનું હિત
થાય એવું વચન કહ્યું.^{૨૦} 'હે મહારાજ! આ
રાક્ષસરાજ રાવણ કે જે પૂર્વે ઇન્દ્ર સહિત સઘળા
દેવોથી પણ પાછો હતો ન હોતો, તે આજે તમારી
આગળ આવી સસુર જેમ કિનારા આગળ
આવી પાછો પડે, તેમ પરાજય પામી હણાઈ
પડ્યો છે. હે રાધવ! આ રાવણે યાચકોને દાન
દીધાં છે, સંપૂર્ણ ભોગો ભોગવ્યા છે, સેવકોને
સંતુષ્ટ કર્યાં છે, સુહૃદો તથા મિત્રાદિ વર્ગને ધન-
ધાન્ય વહેંચી આપ્યાં છે તેમ જ શત્રુઓનાં વેર
પણ ચુકાવી દીધાં છે. વળી હે રામચંદ્ર! આ
રાવણ મોટો તપસ્વી, અગ્નિહોત્રી તથા ઉપનિષદોના
જ્ઞાનવાળો હોઈને કર્મકાંડમાં અથગણ્ય હતો;
એવા મહાત્માનો શોક કરવો યોગ્ય નથી, એ
ખરું છે. હવે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું તેની
ઉત્તરક્રિયા કરવા ઇચ્છું છું'.^{૨૧-૨૩}

વિભીષણનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રામ-
ચંદ્રે રાવણને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય તેવું કર્મ કરવાની

* યુદ્ધમાં મરનાર ક્ષત્રિયને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે
-આ ગતિ ક્ષત્રિયોને પ્રિય હોય છે.

આજ્ઞા આપતાં કહ્યું.^{૨૪} 'હે વિભીષણ! વેર
મરણ સુધી જ રહે છે અને મરણ પછી વેર રાખવું
એ નિરર્થક છે. આમારું પ્રયોજન આજે સિદ્ધ
થઈ ચૂક્યું છે. હવે તો રાવણ ભેટદો તને પ્રિય
છે તેટલો જ મને પણ પ્રિય છે; માટે તેનો વિધિ
પૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરો'.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૦ મો

રાવણની રાણીઓનું કંપાંત

રાવણ નિહતં દૃષ્ટ્વા રાવણે મહાત્મના ।

અન્તઃપુરાદિનિષ્કેત રાક્ષસ્યઃ શોકકર્પિતાઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રે રાવણને માર્યો એ સમા-
ચાર સાંભળી શોકવ્યાપ્ત થયેલી રાક્ષસીઓ
(રાવણની સ્ત્રીઓ) અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી
અને જેમ વાછરડાના મરણથી માય શોક કરે,
તેમ તેઓ છૂટા કેશ મૂકી વાથો છતાં ધૂળમાં
આગોટી શોક કરવા લાગી.^{૧-૨} કેટલાક રાક્ષસોને
સાથે લઈ રાવણની સ્ત્રીઓ લંકાના ઉત્તર દરવાજેથી
બહાર નીકળી રણભૂમિમાં આવી પોતાના
પતિના દેહને શોધવા લાગી. 'હા આર્યપુત્ર!
હા નાથ!' એ પ્રમાણે પોકારતી રાક્ષસીઓ
માથાં વિનાનાં ધકથી ભરેલી તથા માંસરૂપિરના
કાદવવાળી રણભૂમિમાં આમતેમ ભટકવા લાગી.
ચૂશપતિ હસ્તીના નાશથી હાથભીંચેલી ચીસો પાડે,
તેમ પતિમરણના શોકથી ઘેરાઈ ગયેલી અને અશ્રુ-
પૂર્ણ નેત્રવાળી એ સ્ત્રીઓ આકંઠપૂર્વક રુદન કરતી
હતી. આમ શોક કરતી એ રાક્ષસીઓએ મોટી
કાયાવાળા, અત્યંત પરાક્રમવાળા અને કાજળના
પર્વત જેવા મહાતેજસ્વી રાવણને પૃથ્વી પર
હણાઈ પડેલો દીડો.^{૩-૬} પોતાના પતિને રણની
ધૂળમાં સૂતેલો જોતાં જ રાક્ષસીઓ એકાએક તેની
પાસે દોડી ગઈ અને કપાયેલી વનલતાની પેઠે
ધમોધમ તેના શરીર પર પડવા લાગી.^૭ કૌંઈક
સ્ત્રી અતિશય પ્રેમને લીધે રાવણના દેહને આદિ-
ગન કરીને, કૌંઈક વળી તેનાં શરણોને વળગીને
અને કૌંઈક તેનાં કંઠે વળગીને પૃથ્વી પર આગો-

ટવા લાગી; તેમ જ કોઈક વળી તેનું સુખ ભોઈને જ મૂચિત થઈ પડી. કોઈ સ્ત્રી રાવણનું મરતકે ખોળામાં રાખી રુદન કરવા લાગી અને જેમ ઝાકળ નું બળ કમળને સ્નાન કરાવે છે, તેમ રાવણના મસ્તકને અશ્રુજળથી સ્નાન કરાવવા લાગી. ૮-૧૦

રાવણને પૃથ્વી પર હણી પડેલા ભોઈ પીડિત થયેલી રાક્ષસીઓ શોકને લીધે કદ્દમાંત કરવા લાગી : ૧૧ 'હાય ! હાય ! અરેરે ! જેણે ઇંદ્ર તથા ચમને ત્રાસ આપ્યો હતો, કુબેરનું પુષ્પક વિમાન છીનવી લીધું હતું' ૧૨ અને ગંધર્વો, ઋષિઓ તથા દેવોને પણ હથેલ ઉપજાવ્યો હતો, તે રાવણરાય આજે રણમાં હણી પડ્યા છે ! ૧૩ અરે ! સુર, અસુર તથા ઉરગાદિથી જેને હથ ન હતો, તે રાવણરાય આજે એક મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા છે ! ૧૪ હાય ! દેવો, દાનવો અને રાક્ષસો પણ જેનો વધ કરવા સમર્થ ન હતા તે રાવણરાયનો આજે એક મનુષ્યના હાથે વધ થયો છે ! ૧૫ અરેરે ! દેવો, અસુરો અને યક્ષો પણ જેને હણવા શક્તિમાન ન હતા, તે રાવણરાય આજે એક નિર્બળ પુરુષની પેઠે રામના હાથે હણાઈને પડ્યા છે ! ૧૬

એ પ્રમાણે કદ્દમાંત કરતી રાવણની સ્ત્રીઓ અત્યંત દુઃખને લીધે રુદન કરતી ક્ષણવાર શાંત રહી; પરંતુ યુનઃ શોકના ઉદ્ગારો કાઢતી વિલાપ કરવા લાગી : 'હે નાથ ! સુહૃદોના હિતોપદેશને શ્રવણ ન કરતાં-ન માનતા તમેજે પોતાના મરણ માટે જ સીતાહરણ કર્યું હતું અને તે દોષથી જ આજે તમેજે સઘળા રાક્ષસો તથા પોતાના આત્મા સહિત અમારો પણ નાશ કરાવ્યો છે ! ૧૭, ૧૮ હે સ્વામીનાથ ! તમારું હિત ઇચ્છનારા તમારા ભાઈ વિશીષ્ણુ તમને ઘણાં ઘણાં હિતવચનો કહ્યાં હતાં, પણ મોહવશ થયેલા તમેજે પોતાનો જ નાશ કરાવવા અર્થે તેનું કહેવું નહિ માનતા તેને કઠોર વચન કહી કાઢી મૂક્યો, તેનું કૃણ આજે પ્રાપ્ત થયું છે. અરેરે, ઓ પ્રાણનાથ ! વિશીષ્ણુ વચન માન્ય કરી તમેજે જો રામને સીતા પાછી આપી હોત, તો આખા રાક્ષસકુળનું નિર્દન કરે એવું

આ મોહનું દુઃખ આવી પડત નહિ. હે નાથ ! તમેજે વિશીષ્ણુનું કહેવું માન્ય હોત તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી તે શત્રુપક્ષમાં ભળી ભત નહિ, રામ તમારા મિત્ર થાત, અરે પણ સૌભાગ્યસુખ ભોગવત અને આપણા શત્રુઓ રાજ ન થાત; ૧૯-૨૧ પરંતુ હે નાથ ! તમેજે તમારો કુર સ્વભાવ છોડ્યો નહિ અને બળાત્કારે સીતાને રાખી મૂકી, તેનું કૃણ એ જ મળ્યું કે, રાક્ષસોનો સંહાર થયો, તમે રણમાં રોળાયા અને અમને વેધવ્ય પ્રાપ્ત થયું ! ૨૦ અથવા તો હે રાક્ષસપુંગવ ! આ બાળતમાં તમારા સ્વેચ્છાચરણનો કાંઈ પણ દોષ નથી; કેમ કે સારું-માહું સઘળું દેવની પ્રેરણાથી જ થાય છે. દેવથી હણાયેલું જ બીજા કોઈ નિમિત્તથી હણાય છે. હે મહાબાહુ ! આ રણભૂમિમાં વાનરોનો, રાક્ષસોનો તેમ જ તમારો વિનાશ થયો, એ સઘળું દેવયોગથી જ બનેલું છે. ૨૩, ૨૪ આ લોક વિષે 'કર્મનાં કૃણ આપવાને તત્પર થયેલા દેવની ગતિને રોકવામાં દ્રવ્ય, કામ, પરાક્રમ કે સત્તા પણ કામ આવતાં નથી. ૨૫

એ પ્રમાણે દુઃખથી દીન થયેલી અને ચોધાર આંસુએ રોતી રાક્ષસેંદ્ર રાવણની સ્ત્રીઓ ટિટોડી-ઓની પેઠે વિલાપ કરતી હતી. ૨૬

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિનિમ્બીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૧૦ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૧ મો

રાવણનાં રૂપ અને બળ-શુભના કથનપૂર્વક મ'દોહરીનો વિલાપ-રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર તાસાં વિલપમાનાનાં તદા રાક્ષસયોપિતામ્ ।
જ્યેષ્ઠપત્ની પ્રિયા દીના મતર્તરં સસૃદૈક્ષત ॥ ૧ ॥

વિલાપ કરતી રાવણની સ્ત્રીઓમાં પટરાણી મ'દોહરી પણ અતિ દીનપણે પૃથ્વી પર પડેલા પોતાના સ્વામીને ટગરટગર ભોઈ રહી હતી. ૧ અચિંત્ય પરાક્રમવાળા રામચંદ્રે પોતાના પતિ રાવણને માર્યો એ ભોઈને દીન થયેલી મ'દોહરી વિલાપ કરવા લાગી : ૨ 'હે મહાબાહુ ! હે કુબેરના નાનાભાઈ ! સંગ્રામમાં કોધ પામેલા તમારો આગળ ઇંદ્ર પણ જીલો રહેતાં ત્રાસતો હતો; ૩ તેમ જ મોટા

મોટા ઋષિઓ, યશસ્વી ગંધર્વો તથા આરણ્ય તમારાથી ત્રાસીને દશે દિશામાં નાસી જતા હતા, તે જ તમે આજે એક રામ જેવા મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા છો, તો હે રાક્ષસેશ્વર ! તમને લજ્જા કેમ આવતી નથી ? આ શું ? હે રાજન્ ! તમે ત્રણે લોકને વશ કર્યા હતા તથા લક્ષ્મી અને પરાક્રમ-સંપન્ન હતા, તેમ છતાં એક વનમાં રખડતા મનુષ્ય રામના હાથે તમે હણ્યાયા ? આ શું ?^{૧૪-૧} જ્યાં મનુષ્યને પ્રવેશ પશુ ન થઈ શકે એવા લંકાદ્વીપમાં કામરૂપે વિચરનાર એવા તમને સુદ્ધાંત રામ મારી શકે એ સંભવતું નથી.^{૧૫} સર્વત્ર જ્ય મેળવનારા તમને હણવાનું પરાક્રમ રામે કયું હોય એ મારા માનવામાં આવતું નથી.^{૧૬} હે પ્રાણનાથ ! કોઈના તકમાં ન આવે એવી માયા રચીને સાક્ષાત્ કાળ જ રામનું રૂપ ધરીને તમારો નાશ કરવા અર્થે ઊતરી આવ્યો હશે !^{૧૭} કિંવા હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારા ધર વેર ધરાવનારા ઈંદ્ર તમારો પરાભવ કર્યો હશે ! પશુ ના, ના, એ પશુ સંભવતું નથી. અત્યંત બળ-પરાક્રમવાળા અને દેવોના શત્રુ એવા તમારી આગળ સુદ્ધાંત આવી ઊભા રહેવાની ઈર્ષ્યામાં શક્તિ ક્યાંથી હોય ? ત્યારે તો મને છેવટે નિશ્ચય થાય છે કે, સત્ય પરાક્રમવાળા, સર્વ લોકના ઈશ્વર, આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, મહાયોગી, સનાતન પરમાત્મા, મહાનથી પશુ મહાન, પ્રકૃતિથી પર, જગત્કર્તા, શંખ-ચક્ર-ગદા વગેરેને ધારણ કરનાર, શાશ્વત, ધ્રુવ તથા શ્રીવત્સલાંઘનપ્રુક્ત લક્ષ્મી સહિત શ્રી-વિષ્ણુ ભગવાને જ સર્વ લોકના હિત માટે મનુષ્ય-રૂપ ધારણ કરી, વાનરરૂપધારી દેવોની સહાયથી સર્વને લય ઉપજાવનારા અને દેવોના શત્રુ એવા તમારો તમારા પરિવાર સહિત નાશ કર્યો છે. પૂર્વે તમેએ તમારી ઈર્ષ્યોને વશ કરી ત્રિલુપ્ત ઉપર જ્ય મેળવ્યો હતો, તે જ ઈર્ષ્યોએ પૂર્વેનું વેર સંભારીને આજે તમારો પરાજય કરાવ્યો છે. જન-સ્થાનમાં વસતા ચૌદ હજાર રાક્ષસો સહિત મહા પરાક્રમી અને રામે માર્યો, ત્યારથી જ મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ‘રામ મનુષ્ય નથી.’ વળી હે નાથ ! દેવોથી પશુ પ્રવેશી શકાય નહિ એવી

લંકાનગરીમાં હણુમાને બ્યારે બળાત્કારે પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી જ આપણે સૌ દુઃખી થઈ ગયા છીએ. હે રાજન્ ! ‘તમે રામની સાથે સંધિ કરો.’ એવું હું તમને વારંવાર કહેતી હતી, પણ તે તમારા માનવામાં આવતું નહિ. હે રાક્ષસપુત્ર ! તમે પોતાના ઐશ્વર્યનો, દેહનો તથા સ્વજનોનો વિનાશ કરાવવા અર્થે જ એકાએક સીતા ઉપર કામમોહિત થયા હતા. હે સ્વામીનાથ ! અકેધતી અને શેહિણી-થી પણ અધિક પાતિત્યવાળી, પૃથ્વી દેવીથી પણ અધિક ક્ષમાશુભવાળી, લક્ષ્મીની પણ લક્ષ્મીરૂપ તથા પોતાના પતિ પર દંઠ પ્રેમવાળી સર્વમાન્ય સીતાને તમેએ તમારી હુક પ્રુદ્ધિને વશ થઈ ઘણું જ દુઃખ આપ્યું, એ મોટું વિપરીત થયું છે. નિર્જન અરણ્યમાં પતિથી વિપરીત પહેલી હીન સીતાને કપટથી હરી લાવીને તમેએ પોતાના કુળને કલંક લગાડ્યું છે. હે નાથ ! સીતાસમાજમની તમારી અભિલાષા તો પૂર્ણ થઈ નહિ; પરંતુ એ પતિ-મતાના તપરૂપ અગ્નિમાં તમે જ બળી મૂક્યા છો ! હે સ્વામિન્ ! તમેએ સીતાનું હરણ કર્યું તે વેળા જ તમે બળી ગયા નહિ તેનું કારણ માત્ર એટલું જ હોય છે એજે કે, અગ્નિ અને ઈંદ્ર વગેરે દેવો તમારા લયથી ધ્રુજતા હતા; એટલે પતિમતા સીતાને સ્પર્શ કરવા છતાં અગ્નિ વગેરે દેવો તમને પાપનું ફળ આપી શક્યા નહિ;^{૧૮-૨૪} પરંતુ હે રાજન્ ! આજે તમારું મરણ થતાં મને એ નિશ્ચય જ થયો છે કે, સમય આવ્યે કતાં પુરુષને તેના પાપનું ફળ અવશ્યમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. શુભ કર્મ કરનારને શુભ-સુખરૂપ ફળ અને પાપકર્મ કરનારને અશુભ-દુઃખરૂપ ફળ મળે છે. જુઓ, વિલીષણ સુખ પામ્યા છે અને તમે રણમાં રેગાયા છો. હા, સ્વામીનાથ ! તમારા અંતઃપુરમાં સીતાથી પણ અધિક રૂપવાળી બીજી ઘણીયે સ્ત્રીઓ છે; પણ મોહને લીધે કામવશ થઈ પડેલા તમને એ સૂઝ પડી નહિ.^{૨૫-૨૭} જનકનંદિની સીતા કુળ, રૂપ કે કાશ્મિર્યમાં મારાથી અધિક છે કે સમાન છે, તે પણ તમે મોહને લીધે સમજી શક્યા નહિ;^{૨૮} પણ રે, એમાં તમારો કાંઈ પણ દોષ નથી; કારણ કે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું કોઈ પણ નિમિત્ત વિના

મૃત્યુ થતું નથી, તેમ તમારું મરણ સીતા નિમિત્તે થવાનું લખાયું હશે. ^{૨૬} જો તેમ ન હોત તો પોતાના મૃત્યુના નિમિત્તરૂપ સીતાને દૂરથી તમે અહીં સુધી શા માટે હરી લાવત ? હે નાથ ! મિથિલેશ-તનયા સીતા હવે શોકરહિત થઈને પોતાના પતિની સંગે વિહાર કરશે અને અભાગિણી હું શોકસાગરમાં પડીને નિરંતર રહેન કરીશ. ^{૩૦}

‘અરેરે, અતુલ સમૃદ્ધિવાળી અને ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ તથા સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોને ધારણ કરનારી હું તમારી સાથે ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક વિમાન-માં બેસી કૈલાસશિખર, મંદરાચળ, મેરુપર્વત, ચૈત્રરથ તથા નંદનવન વગેરે સઘળાં દિવ્ય સ્થળો-માં વિહાર કરતી, અનેક દેશોનું અવલોકન કરતી હતી, તે હું આજે તમારો વધ થવાથી વિધવા થઈને સઘળા કામોપલોગથી વચિત થઈ છું ! હાથ, સુખલોગમા રહેલી તે જ હું મહોદરી આજે દુઃખી અવસ્થામાં આવી પડી છું ! ધિક્કાર છે આવી અંચળ રાજલક્ષ્મીને ! હે રાજન ! અતિ સુકોમળ, સુંદર ભૂકુંટિવાણું, સુવાળી ચામડીવાણું, ભીચી નાસિકાવાણું, અંદ્ર સમાન કાંતિવાણું, કમળ સરખી શોભાવાણું, સૂર્ય જેવું તેજસ્વી. સુકુંટથી શોભતું, લાલવસ્તું, દેહીઅમાન કુંડળ-વાણું, પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત અને હાસ્યયુક્ત મધુર વાતાંલપ કરનારું તમારું સુખ કે જે પાન-ભૂમિમાં મધપાન કર્યા પછી મહને લીધે અપળ નેત્રવાણું હોઈને અત્યંત શોભતું હતું, તે જ સુખ આજે રામના બાણોથી કપાઈને લોહીહ્રહાણ થવાને લીધે તથા મેઠ અને મજબૂતી રહિત થઈ ધૂળમાં રગદોળાયેલું હોવાને લીધે જરા પણ શોભતું નથી. અરેરે, મને આવી દુઃખમય વૈધવ્યદશા પ્રાપ્ત થશે એવું મેં મૂર્ખાંએ સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું ન હતું. અરે, ‘દાનવોનો રાજા મયાસુર મારો પિતા છે, રાક્ષસોનો રાજા રાવણ મારો પતિ છે અને ઇંદ્રજિત જેવો મારો પુત્ર છે’ એવો મોટો ગર્વ મારા મનમાં રહ્યા જ કરતો ! અરે, લલસલા શત્રુને પણ હેંફવી નાખે એવા પ્રખ્યાત બળ-પરા ક્રમવાળા અને કૌણ્દીથી પણ નહિ ડરનારા રાક્ષસો

મારું રક્ષણ કરનારા છે. તો પછી મારે તે શું દુઃખ છે, એવો મને નિશ્ચય હતો; પણ હાથ ! આજે એ સઘળું ધૂળમાં મળી ગયું છે. હે રાક્ષસ-પંજ ! તમે એટલા મોટા પ્રભાવવાળા હોવા છતાં તમારે માથે એકાએક આ એક મનુષ્યથી જ ભય કેમ આવતી પડ્યો ? હે રાજન ! અકબ્જિત ઇંદ્રનીલ-મણિ જેવું શોભતું, પર્વત સરખું ભીંચું; બાણ-બંધ, પોંચી તથા વૈદૂર્યમણિ અને મોતીના હારથી ઉજ્જવળ કાંતિવાણું, વિહારમા પ્રિય થઈ પડનારું, સ આમભૂમિમાં કોધથી લજ્જી ઊઠનારું તેમ જ આભૂષણોની કાંતિથી વીજળી સહિત મેઘ સરખું શોભતું તમારું શરીર કે જે હાલમાં અનેક બાણોથી ખીણીખીચ ભરાયેલું હોવાને લીધે શાહુડીના જેવું દેખાય છે; તેમ જ મર્મસ્થળમાં વાગેલા બાણોથી જેના સ્નાયુબંધન તૂટી ગયા છે અને જે સ્થામ-વસ્તું હોવા છતાં રંધિરથી રંગાઈ લાલ થઈ પૃથ્વી પર પડેલું છે, તેને હાથથી સ્પર્શ પણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી આલિંગન તો કેમ જ આપી શકાય ? ^{૩૧-૪૧} હાથ ! જેમ વજ્રથી હણાયેલી પર્વત વીજારઈ પડે, તેમ તમે રણભૂમિમાં હણાઈ પડ્યા છો ! આ તે સ્વપ્ન છે કે સત્ય છે ? હે નાથ ! તમે રામના હાથે કેમ હણાયા ? ^{૪૭} હે રાજન ! તમે મૃત્યુના પણ મૃત્યુ હતા; તેમ છતાં આજે મૃત્યુને વશ કેમ થયા ? હે સ્વામીનાથ ! ત્રણે હોકની લક્ષ્મીને ભોગવનાર, ત્રૈલોક્યને ઉદ્દેગ પમાડનાર, હોકપાલોને છતપાર, શકરને પણ ભય આપનાર, ગર્વિણોના ગર્વને ઉતારનાર, પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા, સર્વલોકને ક્ષુભિત કરનાર. સજ્જનો-ને સંહારનાર, શત્રુની સમક્ષ ગર્વભર્યાં વાક્ય બોલનાર, પોતાની સેના તથા સેવકોનું રક્ષણ કરનાર, ભયંકર પરાક્રમવાળા દાનવો તથા હજારે યજ્ઞોને હણનાર, યુદ્ધમાં નિવાત-કવચોને છતનાર, અનેક યજ્ઞોના વિધ્વંસ કરનાર, સ્વજનોના રક્ષક, ધર્મમયોદાને તોડનાર, યુદ્ધમાં માયા રચનાર; દેવ, અસુર અને મનુષ્યની કન્યાઓને આમતેમથી હરી લાવનાર, શત્રુની સ્ત્રીઓને શોક ઉપભવનાર, સ્વ-જનોને સુખી કરનાર, લંકાદીપનું રક્ષણ કરનાર, ભયંકર કર્મ કરનાર, અમને—સ્ત્રીઓને ઇન્દ્રિય

કામલોગ આપનાર અને રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમે કે જે મારા પ્રિય પતિ છે, તેને આમ રણમાં રાજાઈ પડેલા દેખવા છતાં હું હજી મારા જીવિતને ધારણ કરું છું, એથી મને લાગે છે કે, મારું હૃદય વજ્રથી ઘડાયેલું હશે ! તેમ ન હોય તો તે સહસ્રધા વિહીણ કેમ ન થઈ જાય ? હે રાક્ષસેશ્વર ! તમે અમૂલ્ય શસ્ત્રામાં સુનાર હોવા છતાં આજે આવી રેતાળ પૃથ્વી પર કેમ સૂતા છો ? અરેરે, જ્યારે લક્ષ્મણે ઇન્દ્રજિતને માર્યો, ત્યારે મને કારી ધા થયો હતો, પણ આજે તો હું હજી ધૈર્ય ગઈ છું. હે નાથ ! બંધુજનેા વિનાની અને સ્વામીની સહાને મારે વિયોગ પામેલી હું હવે કામલોગથી વચિત રહીને લાંબા સમય સુધી શોક કરીશ. હે રાજન ! તમે આજે દુર્ગમ એવા દીર્ઘ પથે સિધાવ્યા છો, તો મને દુઃખિયારીને પણ સાથે જ લઈ જાઓ. હું તમારા વિના રહી શકવાની નથી. અરેરે, તમારા વિયોગથી દીન થઈ ગયેલી મને તજીને તમે એકલા જ પરલોકમાં જવાતું કેમ પસંદ કરો છો ? એ નાથ ! દીન અને વિલાપ કરતી હું કે જે અભાગિણી થઈ પડી છું, તેની સાથે તમે બોલતા કેમ નથી ? હે પ્રભુ ! ઉત્તરીય વચ્ચે ઓઢ્યા વિના પગે ચાલી નગરમાંથી બહાર આવેલી મને જોઈને તમને કોઈ કેમ ચઢતો નથી ? અરે, ઉત્તરીય વચ્ચે વિનાની, નગરની બહાર આવેલી આ તમારી બીજી પણ વહાલી સ્ત્રીઓને જોઈને તમે કેમ કોઈ પામતા નથી ? રે, તમારી સાથે જ ક્રીડા કરવામાં મસ્ત રહેનાર આ સહજો સ્ત્રીસમાજ આજે અનાથની જેમ વિલાપ કરી રહ્યો છે, તેવું તમે આશ્વાસન કેમ કરતા નથી ? તેમજ માન-આવકાર પણ કેમ આપતા નથી ?

‘હે રાજન ! તમેજો શુરજનની સેવા કરવામાં પ્રીતિવાળી અને પતિવ્રતધર્મ પાળનારી અનેક ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓને વેધવ્ય આપી તેમના નિસાસા લીધા હતા; જો શાપથી જ આજે તમારી આવી શોચનીય દશા થઈ પડી છે ! તમેજો રંજાડેલી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ તમને જે જે શાપ આપ્યા હશે, તે સર્વજીવ દ્વારા આજે આવી મળ્યું છે ! હે

રાજ ! ‘પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનાં અશ્રુજીંદું અકસ્માત પૃથ્વી પર પડતાં નથી’ એવી લોકવાયકા આજે તમારા સંબંધી સત્ય પડી છે. હે રાજન ! તમે પોતાના પરાક્રમથી ત્રણે લોકોને વશ કરી પોતાને શૂરવીર માનતા હતા તેમજ તમને ચુલકાંડે કોઈથી પણ ભય હોય એમ મને સાંભરતું ન હતું; તેમ છતાં કપટથી મારીચ્છને મુગ બનાવીને તથા રામ-લક્ષ્મણને આશ્રમમાંથી ફર કરાવીને તમેજો રામની પત્ની સીતાનું હરણ કરવારૂપ ક્ષુદ્ર કૃત્ય કર્યું, તે દિવસથી જ મને નિશ્ચય થયો હતો કે, હવે તમારું ભાગ્યબળ વિપરીત થયું છે અને મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે.

‘જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને યથાર્થ રીતે બાણનાર સત્યવાદી મારા દિયર વિલીયણે તો તમે સીતાને હરણ કરી આણી કે તુરંત જ થોડીક વારે વિચાર કરી તથા લાંબો નિસાસો મૂકી કહ્યું હતું : ૪૮-૭૧ ‘હવે મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને વિનાશકાળ સમીપ આવ્યો છે.’ અરેજ, આજે તે સત્ય થયું છે. કામ-કોષથી થયેલા દેષને લીધે આજે અરેખર આખા રાક્ષસકુળનું સમૂળ ઉત્પ્રેક્ષન થયું છે અને તમારે લીધે જ રાક્ષસકુળ અનાથ થઈ ગયું છે. ૭૨, ૭૩ મારે તમારો શોચ કરવો યોગ્ય નથી; કેમ કે તમે બળ-પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ મેળવી સ્વર્ગે ગયા છો; છતાં સ્ત્રી-સ્વભાવને લીધે કરુણ થયેલી મારી યુદ્ધિ મને શોચ કરાવે છે. ૭૪ હે નાથ ! તમે તો તમારાં પાપ-પુણ્યને સાથે લઈ પરલોકના પથે સિધાવ્યા છો; પરંતુ તમારા વિયોગથી દુઃખી થયેલી હું મારા પોતાના આત્માને શોચ કરું છું. ૭૫ હે દશાનન ! હિતેન્દ્ર સુહૃદોના તથા ભાઈઓના હિતોપદેશને તમારો સ્વીકાર્યો નહિ તેમજ શાસ્ત્રને અનુસરનાર, શાંતિથી ભરેલું અને યુક્તિ તથા પ્રયોજન સહિત એવું વિલીયણનું શ્રેયસ્કર વચન પણ તમને રૂબરૂ નહિ. ૭૬, ૭૭ વળી મારીજ, કુંભકર્ણ અને મારા પિતા મથાસુરે પણ જે જે હિતવચન કહ્યાં હતાં, તે તે સર્વને પોતાના પરાક્રમના મર્વને લીધે તમેજો સ્વીકાર્યો નહિ. અતે આ અનિદ્ર દ્વંષ પ્રાપ્ત થયું.

હે શ્યામ મેઘ સમાન વણ્ણવાળા! હે પીતાંબર તથા સુવર્ણના બાલુખધને ધારણ કરનારા! તમે લોહીહ્રાંતર થઈને તેમ જ ગાત્ર પસારીને આજે કેમ સૂઈ રહ્યા છો? હે સ્વામીનાથ! તમે આજે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી? શું તમને આજે ગાઠ નિદ્રા આવી છે? અરે! મયાસુરની પુત્રી હું મ'દોહરી કે જે શુદ્ધમાંથી કદી પણ નહિ હઠનારા મહાપરાક્રમી સુમાલીની ભાણેજ છું, તેની સાથે તમે કેમ બોલતા નથી? હે નાથ! તમારો આજે પહેલવહેલો જ પરાજય થયો છે, છતાં તમે નિશ્ચિંતપણે કેમ સૂતા છો? ભઠો, ભઠો. ૭૮-૮૧ ભુજો, આજે સૂર્યઠિરણોએ નિર્લય થઈને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો છે. હે મહારાજ! ઇંદ્રને જેમ વળ પ્રિય લાગે છે, તેમ નિરંતર તમને પ્રિય એવું સુવર્ણથી મટેહું અને અનેક શસ્ત્રોની ગરજ સારનારું તમારું સૂર્ય સરણું તેજસ્વી પરિઘ કે જે વટે શુદ્ધમાં શત્રુઓનો સંહાર કરતા હતા, તે પણ આજે રામનાં બાણોથી કપાઈને ચૂરેચૂરા થઈ પડ્યું છે! અરેરે, આજે તમે પોતાની પ્રિય પત્નીની પેઠે પૃથ્વીને આદિગન કરીને કેમ સૂતા છો અને અળખામણી સ્ત્રીની પેઠે ગણી મારી સાથે બોલતા પણ કેમ નથી? હાય રે, હાય! તમારું મરણ થયું છતાં આ મારું વળ સરણું હૃદય શોકને લીધે ફાટી પડતું નથી, તેથી તેને હબરોહબર ધિક્કાર છે! ૮૨-૮૫

સ્નેહથી ભરાઈ ગયેલા હૃદયવાળી મ'દોહરી આંસુભર્યાં નેત્રે વિલાપ કરતી અત્યંત દુઃખને લીધે મૂર્ચ્છિત થવાથી રાવણની છાતી પર પડી ગઈ. રાવણના હેઠ પડેલી મ'દોહરી એ વેળા સંધ્યાકાળથી રંગાયેલા વાદળમાં ઝબકતી બીજાની જેવી દેખાતી હતી. પછી મૂર્ચ્છિત થયેલી એ મ'દોહરીને તેની સખતીઓએ ધીરેથી ઉઠાડીને સ્વસ્થ રીતે બેસાડી અને રુદન કરતાં કરતાં કહેવા લાગી : 'હે દેવી! લોકોની રિશ્તિ અધુવ છે, એ શું તમે નથી જાણતાં? દશાચક્રનું પરિવર્તન થવાની સાથે રાજાઓની લક્ષ્મી પણ અંચળ હોવાથી પરિવર્તન પામે છે, માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૮૬-૯૦

પોતાની સખતીઓનું વચન સાંભળવા છતાં મ'દોહરીને ધીરજ આવી નહિ અને તે અશ્રુજળથી પોતાના નિર્મળ સુખને તથા સ્તનોને લીંબવતી ઝીણે સાદે રુદન કરતી જ રહી. આ સમયે શ્રીમાન રામચંદ્રે વિશીષણને કહ્યું : 'હે વિશીષણ! હવે તારા મોટા ભાઈને અગ્નિસંસ્કાર કર અને તેની સ્ત્રીઓનું સાંત્વન કર.'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી બુદ્ધિમાન વિશીષણે વિચાર કરીને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત, હિતકર અને નમ્ર વચન કહ્યું : 'હે રામ! જેણે ધર્મ તથા ઉત્તમ વ્રતોનો ત્યાગ કર્યો એવા કૂર, નીચ, અમત્યવાદી તથા પરત્નીગામી રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાને શું હું યોગ્ય છું? અરે, સર્વનું અહિત કરનારો એ તો ભાઈરૂંપે મારો શત્રુ જ હતો. રાવણ મારો ભાઈ હોવાથી પૂન્ય છતાં તેના દોષને લીધે તે મારે હાથે સંસ્કાર પામવાને અયોગ્ય છે. હે રામ! ભાઈ પ્રત્યે મારું આત્મ વર્તન ભેદને મનુષ્યો અને કૂર કહેશે, પણ રાવણના દોષોને જાણનારા તો 'વિશીષણે મારું કયું જોમ જ કહેશે.' વિશીષણનું વચન સાંભળી ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ રઘુવીરે કહ્યું : ૯૧-૯૬ 'હે વિશીષણ! સુગ્રીવની પેઠે મારે તને રાજ્યાભિષેક કરવો જ ભેદભેદ; કેમ કે તારી સહાયથી જ મેં જય મેળવ્યો છે. ૯૭ માટે હે રાક્ષસેશ્વર! તું તારા ભાઈ રાવણને અગ્નિસંસ્કાર કર. રાવણને અગ્નિસંસ્કાર થયા પૂર્વે તને રાજ્યાભિષેક થઈ શક્યો નહિ. હે વિશીષણ! તું કહે છે તેમ ભેકે આ રાવણ અધર્મોદિ અનેક દોષોથી ભરેલો છે, તોપણ તે અત્યંત તેજસ્વી, બળવાન. શરવીર, સંગ્રામમાં ધંધાદિ દેવોથી પણ પરાજય નહિ પામેલો, સર્વ લોકોને રહાવનાર તેમ જ મહાત્મા હતો; માટે તારે તેને અગ્નિસંસ્કાર કરવો યોગ્ય છે. વળી હે રાક્ષસરાજ! વેર મરણાન્ત હોય છે. હવે આપણું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું છે, માટે તું રાવણની ઉત્તરક્રિયા કર. હવે તો તે જેવો તારો બધુ છે તેવો મારો પણ છે. હે વિશીષણ! હવે તું આ રાવણને સત્વર ધર્મપૂર્વકે અગ્નિસંસ્કાર કર. તને મોટા યશની પ્રાપ્તિ થશે.'

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી રાક્ષસેંદ્ર વિલી-
પણે મરણ પામેલા પોતાના ભાઈ રાવણની ઉત્તર-
ક્રિયા કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. તેણે ઉતા-
વળે લંકામાં જઈને રાવણના અગ્નિહોત્રના અગ્નિ-
ને શ્મશાનભૂમિમાં મોકલ્યો; તેમ જ કાષ્ઠનાં યજ્ઞ-
પાત્રોથી ભરેલાં ગાડાં સહિત યાજ્ઞિકોને શ્મશાનમાં
જવા કહ્યું. વળી અંદન તથા અગર વગેરે સુગંધી
કાષ્ઠો તેમ જ કેસર-કસ્તૂરી આદિ અનેક જાત
ના સુગંધીદાર પદાર્થોને શ્મશાનમાં પહોંચતા કયાં.
મણિ, સુકતા તથા પ્રવાલ વગેરે રત્નો પણ શ્મશાન-
માં મોકલાવ્યાં. પછી અનેક રાક્ષસોની સાથે
મહાત્મા વિલીપણ થોડીક વારમાં જ જ્યાં રાવણ-
નો દેહ પડ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો; ૯૮-૧૦૧
અને તેણે માલ્યવાનને સાથે રાખી રાવણની ઉત્તર-
ક્રિયા કરવા માંડી. ચિત્રવિચિત્ર પતાકા વડે શેભતી
અને પુષ્પમાળાઓથી શણગારેલી સુવર્ણની દિવ્ય
શિબિકામાં રાવણના શયને રેશમી વસ્ત્ર પહેરાવીને
મેઝાડ્યું. એ વેળા રાક્ષસો વાજિંત્ર વગાડતા હતા
અને ખંડીજનો રત્નતિવચન ઉચ્ચારતા હતા. પછી
સેવકો પાસે રાવણની શિબિકા ઉપડાવી રેઠન કરતા
દિવ્ય શ્મશાનભૂમિ પ્રતિ આલતા થયા. વિલીપણ
વગેરે રાવણના સંખંધીઓ પણ હાથમાં કાષ્ઠલઈને
દક્ષિણાભિમુખે આલતા થયા. એ સમયે અધ્વર્યુએ
પ્રદીપ કરેલા અને તાબાના હવનકુંડમાં રહેલા
રાવણના અગ્નિને લઈ વિલીપણ આગળ આલતો
હતો. રેઠન કરતી રાવણની રાણીઓ પણ આલવા
નો અભ્યાસ નહિ હોવા છતાં પડતી-આખડતી
ઉતાવળે શિબિકાની પાછળ પાછળ આલતી હતી.
શ્મશાનભૂમિમાં પહોંચ્યા પછી રાવણની શિબિકાને
શુદ્ધ ભૂમિમાં મૂકી વિલીપણ વગેરે રાવણના પરિ-
જનો ગાદ રેઠન કરવા લાગ્યા.

પછી વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે અંદન, યજ્ઞક
વગેરે સુગંધી કાષ્ઠોથી તેમ જ વીરણના વાળા
વગેરે સુગંધીદાર પદાર્થોથી ચિતા ખડકી તેના
ઉપર રંકું મૂગનું ચર્મ પાથર્યું. ૧૦૭-૧૧૩ પછી
ચિતાના અગ્નિ ખૂણામાં એક વેદી બનાવી તેની
ઉપર વાયવ્યમાં ગાહપત્ય, આગ્નેયમાં આહવનીય

અને નૈઋત્યમાં દક્ષિણાગ્નિનું સ્થાપન કર્યું. ૧૧૪ પછી
પૃષ્ઠાભ્યંથી ભરેલો સરવો રાવણના સ્કંધ પર
મૂક્યો. યજ્ઞ શકટને બેઠે ચરણે રાખ્યું અને ઉદ્ગ્રપદ*
ભરુ ઉપર મૂક્યો. વળી અરણિ, ઉત્તરારણિ તથા
સુસળ વગેરે ખીબાં પણ સઘળાં યજ્ઞચંદ્ર કાષ્ઠ-
પાત્રોને યથોક્ત સ્થાને રાખી વિલીપણ મહર્ષિ-
ઓએ કહેલા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે પિતૃમેધ† કરવા
માંલ્યો. તેમાં પ્રથમ પવિત્ર પશુને મારી તેની ચરણી
ધીમાં ઘોળી રાવણના સુખમાં મૂકી. પછી વિલી-
પણાદિ પરિજનોએ રાવણના શયને અંદન-પુષ્પ
વગેરેથી અલંકૃત કરી ઉત્તમ શાલ ઓઢાડી ચિતા-
માં સુવાડ્યું અને આંસુભર્યાં નેત્રે તેના પર અક્ષત
વધાવ્યા. ત્યાર પછી વિલીપણે વિધિપૂર્વક ચિતા-
માં અગ્નિ મૂકી રાવણનો અગ્નિદાહ કર્યો. અગ્નિ-
દાહ થઈ રહ્યા પછી વિલીપણાદિ પરિજનોએ ન્નાન
કરી ભીના વસ્ત્રે જ રાવણનાં તામ-ગોત્રનું ઉચ્ચા-
રણ કરી દહાં અને જળ સહિત તિલાંજલિ આપી.
ત્યાર બાદ રાવણની ઓઝોતું પુનઃ પુનઃ સાંત્વન
કરી તેઓને સમભવીને વિલીપણે કહ્યું: ‘હવે
તમે શોકને ત્યાગ કરી લંકામાં બઝો.’ પછી
રાત્રી-કકળતી રાવણની ઓઝોતો બ્યારે લંકામાં ગઈ,
ત્યારે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ વિલીપણ જ્યાં રામચંદ્ર હતા, ત્યાં
આવીને નમ્રપણે બિલે રહ્યો.

આ વેળા ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુરને મારી આનંદ
પામ્યો હતો, તેમ રાવણને હણીને સઘળી કપિ-
સેના સહિત રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આનંદ-
મગ્ન થઈ રહ્યા હતા. પછી શત્રુદંભન રામચંદ્રે
પોતાનાં ધનુષ્ય-ખાણ નીચે મૂકી દીધાં, ઇંદ્રે આપેલું
દિવ્ય કવચ પણ ઉતારી મૂક્યું અને શત્રુનો વધ થવા-
થી કોપનો ત્યાગ કરી તેઓ શાંત થયા. ૧૧૫-૧૨૪

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણેતા આદિકાવ્ય ભીરામયણના
પુટકાંડમાં ૧૧૧ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

+ દહીંમિશિત ધૂતને ‘પૃષ્ઠાભ્ય’ કહે છે.

- સોમયજ્ઞમાં ઉપયોગી શકટ.

● ચક્ષુમાં ડામર વગેરે ખાડવાનો ખાણિયો.

× ચક્ષુ સંખંધી.

† શયના અગ્નિસંસ્કારને ‘પિતૃમેધ’ કહે છે.

સર્ગ ૧૧૨ મો

વિલીધણુનેા રાજ્યાભિષેક

તે રાવણવંશ દટ્ટવા લેવગન્ધર્વદાનવાઃ ।

જન્મુઃ સ્વૈ સ્વૈર્વિમાનૈસ્તે કથયન્તઃ સુમાઃ કથાઃ ॥૧૥

રામ-રાવણુનું શુદ્ધ ભેવા મળેલા દેવેા, દાનવેા અને ગંધર્વેા રાવણુનેા વધ થયેલોા બેઈ રામચંદ્રની પવિત્ર પ્રીતિનું જ્ઞાન કરતા પોતપોતાનાં વિમાન લઈ ચાલતા થયા. રાવણુનેા લયંકર વધ, રામચંદ્રનું પરાક્રમ, વાનરેા અને રાક્ષસેાનું તુલુદ શુદ્ધ, સુગ્રીવની મંત્રશક્તિ, હંતુમાન તથા લક્ષ્મણની રામચંદ્ર ઉપરની પ્રીતિ, સીતાનું પાતિવ્રત્ય તેમ જ હંતુમાનનું પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરતા વિમાનચારી દેવેા હર્ષભેર પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૨-૪

પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે ઇંદ્રે મોકલેલા અગ્નિ સરખા ઝળહળતા દિવ્ય રથને પાછો લઈ જવા માતલિને આજ્ઞા આપી તેનેા મોટો સહકાર કર્યો; ત્યારે ઇંદ્રસારથિ માતલિ એ દિવ્ય રથ પર બેસીને સ્વર્ગ પ્રત્યે વિદાય થયેા. માતલિના ગયા પછી મહાત્મા રણુવીર અત્યંત ગ્રેમથી સુગ્રીવને લેખ્યા, એ વેળા લક્ષ્મણે પણ રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યા. ૫-૭

વાનરસેનાથી સત્કારાયેલા રામચંદ્ર હવે છાવણીમાં આવ્યા અને સ્વસ્થ થઈ બેઠા. પછી તેમણે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને કહ્યું: ‘હે ભાઈ! આપણા પર અત્યંત પ્રીતિ તથા ભક્તિવાળા તેમ જ મોટો ઉપકાર કરનારા આ વિલીધણુની સાથે જ લંકામાં જા અને તેને લંકાના રાજ્યાસન પર અભિષેક કર. હે સૌમ્ય! રાવણુના કનિષ્ઠ બંધુ આ વિલીધણુને હું રાજ્યાભિષેક થયેલોા બેઈશ ત્યારે જ ‘મારી સઘળી કામનાઓ પૂર્ણ થઈ’ એમ હું માનીશ.’

મહાત્મા રામચંદ્રની આજ્ઞા સાંભળી હર્ષિત થયેલા લક્ષ્મણે એક સુવર્ણઘટ લઈ મન સરખા વેગવાળા મુખ્ય વાનરેાને આપ્યેા અને તેમાં સસુદ્રજ બળી ઉતાવળે એ સુવર્ણઘટમાં શુદ્ધ સસુદ્રજ બળી

લાવ્યા. પછી મુખ્ય મુખ્ય વાનરેાને સાથે લઈ સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ વિલીધણુ સહિત લંકામાં ગયા. ત્યાં જઈ એક ઉત્તમ આસન પર સસુદ્રજ બળી ભરેલા સુવર્ણઘટનું સ્થાપન કર્યું. સર્વ રાક્ષસેા તથા વાનરેા સહિત લક્ષ્મણે રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે લંકાના રાજ્યાસન પર વિલીધણુને બેસાડી વૈદિક મંત્રોથી વિધિપૂર્વક એ જળ વડે અભિષેક કર્યો. વિલીધણુને રાજ્યાભિષેક થવાથી તેના પર પ્રીતિવાળા મંત્રીઓ ઘણેા જ આનંદ પામી રામચંદ્રની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૮-૧૭ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ વિલીધણુને લંકાના રાજ્યાસન પર અભિષેક થયેલોા બેઈને લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર પણ અત્યંત આનંદમુગ્ધ થયા. ૧૮

પોતાના હાથમા રાજ્યતંત્ર આવ્યા પછી મહાત્મા વિલીધણુ નગરમાં તથા આખા દેશમાં વસતી પોતાની પ્રજાનું સાત્વન કરી રામચંદ્ર પાસે આવવા નીકળ્યેા. એ વેળા નગરવાસી રાક્ષસેા વિલીધણુને દધિ, અક્ષત, મોહક, ડાંગર તથા મુખ્ય સહિત અમૂલ્ય ભેટ અર્પણ કરવા લાગ્યા. તે સર્વનેા સ્વીકાર કરીને મહાત્મા વિલીધણુ રામ-લક્ષ્મણની પાસે આવ્યા અને પોતાને મળેલી સઘળી માંગલિક ભેટ રામ-લક્ષ્મણને અર્પણ કરી. વૃદ્ધિ પામેલા ઐશ્વર્યવાળા વિલીધણુને કૃતકૃત્ય થયેલા બેઈને મહાત્મા રામચંદ્રે તેની ઇચ્છાને અનુસરી સઘળી ભેટ સ્વીકારી.

ત્યાર પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે પોતાની આગળ હાથ બેડીને બેઠેલા વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાનને કહ્યું: ‘હે સૌમ્ય! તું હવે મહારાજા વિલીધણુની અનુસા લઈ જનકન દિની સીતાની પાસે જા અને તેમને આપણા કુશળ સમાચાર કહે. હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું સીતાની પાસે જઈ તેમને સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણ સહિત મારું કુશળ જણાવ તેમ જ રાવણુવધનું વૃત્તાંત પણ નિવેદન કર. હે કપિવર! સીતાને આ પ્રિય ખબર કહી તથા તેમનેા સંદેશો લઈ તું સત્વર પાછો આવ. ૧૯-૨૪

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના શુદ્ધકાંડમા ૧૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૩ મે।

રામવિજયની સીતાને જાણ

હતિ પ્રતિસમાધિદો દનુષ્માન્તાસ્તામ્ભઃ ।

પ્રવિવેશ પુર્વે હંકાં પૂજ્યમાનો નિશાચરઃ ॥૧॥

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં પવનસુત હનુમાન રાક્ષસોના સત્કારને શ્રદ્ધા કરતો તુરત જ લંકામાં ગયો અને ત્યાંથી વિલીપણની આજ્ઞા મેળવી તેણે અનેક વૃક્ષાથી શોભતી અશોકવાટિકામાં પ્રવેશ કર્યો. સીતાએ પણ જાણ્યું કે કોઈક વાનર આવે છે. અશોકવાટિકામાં ગયા પછી હનુમાને એક વૃક્ષના મૂળ આગળ ગ્રહસ્થ પીકાચેલી રોહિણીની પેઠે આનંદરહિત અને સ્નાનાદિ સંસ્કારથી રહિત બનકીને રાક્ષસીઓની વચ્ચે બેઠેલાં બેઠ્યાં. એ વેળા ધીમે ધીમે નમ્રતાથી સીતાની પાસે જઈ તેમને પ્રણામ કરી કપિવર હનુમાન હાથ ભેડી બિલો રહ્યો; મહાખળવાન હનુમાનને બેવા છતાં સીતા મૌન રહ્યાં; પરંતુ ક્ષણવારમાં જ સ્મૃતિ આવતાં ‘આ હનુમાન છે’ એમ જાણતાં તેમનાં હૃદયો પાર રહી નહિ. ૧-૪

સીતાની શાંત સુખાકૃતિ પરથી ‘મને સીતા-એ જોળાયો છે’ એમ નિશ્ચય કરી કપિવર હનુમાન રામચંદ્રનો સંદેશ કહેવા લાગ્યો : ‘હે વેદેહી ! સુશ્રીવ સહિત રામ-લક્ષ્મણ કુશળ છે. તેમણે શત્રુને છૂટી પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કરી તમને કુશળ પુછાવ્યું છે. ૫-૭ હે દેવી ! સુશ્રીવાદિ વાનરો તથા વિલીપણની સહાયથી મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણે મહા-ખળવાન રાવણને માર્યો છે. ૮ હે દેવી ! હું તમને અધિક પ્રસન્ન કરવા માટે ખાસ રામચંદ્રનો જ સંદેશ કહું છું. મહાત્મા રામચંદ્રે તમને કહ્યું છે : ‘હે ધર્મજ્ઞ સીતા ! તમારા ઉત્તમ પાતિપત્યના પ્રભાવથી જ મેં સંક્રામમાં મોટો વિજય મેળવ્યો છે. હવે તમે શોકરહિત તથા સ્વસ્થ થાઓ. યુદ્ધમાં રાવણ માર્યો ગયો છે અને લંકાનુ રાજ્ય આપણા તાળામાં આવ્યું છે. ૯-૧૦ હે સીતા ! તમને રાક્ષસના હાથમાંથી છોડાવવા માટે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેને રાત્રિ-દિવસ સતત પ્રયાસ કરીને સમુદ્ર

પર સેતુ બાંધી આજે મેં પૂર્ણ કરી છે. ૧૧

વળી હનુમાને કહ્યું : ‘હે દેવી ! તમે રાવણના ઘરમાં છો એવો ભય હવે ધરણી નહિ; હવે તો લંકાનું સઘનું ઐશ્વર્ય વિલીપણના હાથમાં આવ્યું છે. ૧૨ તમે શાંત થાઓ. હવે તો તમે પોતાના ઘરમાં જ છો. મહાત્મા વિલીપણ પણ હમણાં જ તમારાં દર્શનાર્થે આહી આવશે. ૧૩

હનુમાનનાં વચન સાંભળી સતીશિરોમણિ સીતા અત્યંત હૃદયે લીધે કંઈ રૂંધારી જવાથી કાંઈ પણ બોલી શક્યાં નહિ; ૧૪ ત્યારે હનુમાને કહ્યું : ‘દેવી ! તમે શા વિચારમાં પડ્યાં છો ? તમે શા માટે મારી સાથે બોલતાં નથી ? ૧૫

હનુમાનનું વચન સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયેલાં અને ધર્મમાર્ગમાં વર્તનારાં સીતાએ ગદ્ગદ કંઈ કહ્યું : ૧૬ ‘હે હનુમાન ! સ્વામીના વિજયની વધા-મણી સાંભળી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયે લીધે હું ક્ષણવાર બોલી શકી નહિ; વળી હે વાનરવર ! આવા પ્રિય સમાચાર કહેનાર તને વધામણીમાં આપવા બેવી મારી પાસે કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. એ વિચારથી પણ હું બોલી શકી નહિ. હે વાયુ-સુત ! આખી પૃથ્વીમાં તને આપવા યોગ્ય હું કાંઈ પણ દેખતી નથી કે જે તને આપીને હું રાજ થાઉં. ૧૭, ૧૮ હે શુરવીર ! સોનું, રૂપું, હીરા, મોતી અથવા ત્રણે લોકનુ રાજ્ય પણ આ વખતે તને વધામણીમાં આપવા પૂરતું નથી.’

ત્યારે સીતા સન્મુખ વિનીતભાવે બિલેલા કપિવર હનુમાને કહ્યું : ૧૯-૨૧ ‘હે શ્રેષ્ઠ શુભવતી ! પોતાના સ્વામીના પ્રિય તથા હિતમાં જ તત્પર રહેનારાં અને સ્વામીનો વિજય ઇન્દ્રનારાં તમે મારા પ્રત્યે આટલાં બધાં સ્નેહભર્યાં વચન બોલો છો, તે જ મારે માટે ઉત્તમ પારિતોષિક છે. ૨૨ એવું સાંભળી જનકેન્દ્રિની સીતાએ પવનકુમાર હનુમાનને કહ્યું : ૨૩ ‘હે હનુમાન ! સર્વલક્ષણ-યુક્ત વ્યાકરણના નિયમવાળું, માધુર્યથી ભરેલું અને અષ્ટાંગ શુદ્ધિ સહિત ઉત્તમ લાપણું કરવામાં તું ઘણો જ કુશળ છે. વળી અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તું વાયુનો પ્રશંસા કરવા યોગ્ય પુત્ર છે.

હે વીર! બળ, શૌર્ય, વિદ્યા, સત્ત્વ, પરાક્રમ, હઠા-
પણ, તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, સ્થિરતા તથા નમ્રતા વગેરે
અનેક ઉત્તમ ગુણોએ તારામાં વાસ કરેલો છે;
માટે તું મને ઘણો જ પ્રિય લાગે છે.’

આ પછી વિનીત કપિવર હનુમાને અતિ
નમ્રતાથી નિર્ભયપણે કહ્યું : ‘હે માતૃશ્રી! ઘેર
રૂપવાળી, કૂર કર્મવાળી અને બિહામણાં નેત્રવાળી
આ રાક્ષસીએ કે જેમણે પૂર્વે તમારો ઘણો
તિરસ્કાર કરેલો છે, તેમને જો તમારી સંમતિ
હોય તો હું હણવા ઇચ્છું છું. હે દેવી! બિહામણાં
સુખવાળી આ રાક્ષસીએ પતિવિયોગથી શોચ
કરતાં અને પતિને જ માનનારાં તમને રાવણની
આજ્ઞાથી વારંવાર કઠોર વચન કહી દુઃખ આપતી
હતી, તે મેં પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યું તથા જોયું છે; માટે
કૂર કેશ તથા નેત્રવાળી અને અતિ દારુણ પ્રકૃતિ-
વાળી આ રાક્ષસીએને હું અનેક જાતના પ્રહારથી
હણવા ઇચ્છું છું. હે દેવી! તમે મારી જોટલી
ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. હે બનકી! આજ હું તમારો
અપ્રિય કરનારી આ રાક્ષસીએને ઠાંત તથા નખ
વડે નાક-કાન કરડીને તેમ જ કેશ તોડી નાખીને
સુષ્ટિ, લાત, કોણી અને ઢીંચણ વગેરેના પ્રહારથી
મારી નાખવા ઇચ્છું છું. હે યશસ્વિની! ભયંકર
રૂપવાળી આ રાક્ષસીએએ તમને ઘણું કષ્ટ આપ્યું
છે; માટે અનેક પ્રકારના પ્રહારથી તેમને હણવાની
મને આજ્ઞા આપો.’

હનુમાનનાં વચન સાંભળી હીનપણાને પામેલાં
છતાં હીનજનો પર પ્રેમભાવવાળાં સીતાએ થોડીક
વાર વિચાર કરી કહ્યું : ‘હે વાનરોત્તમ! રાજના
આશ્રયે રહેલી અને રાજની આજ્ઞાને અનુસરી
સારું કે માહું કર્મ કરનારી હાસીએ ઉપર કોણ
કોઈ આણે? તે તો સ્વામીની આજ્ઞાને જ અધીન
હોઈ તેમ ન કરે, તો સ્વામીની શિક્ષાને પાત્ર થાય;
માટે આ રાક્ષસીએ ઉપર માહું લગાડવું યોગ્ય
નથી. વળી મને જે કોઈ દુઃખ પડ્યું છે, તે
સઘળું મારા ભાગ્યદોષનું તેમ જ પૂર્વજન્મનાં
કર્મોનું ફળ છે. મનુષ્ય યોતે પોતાનાં કર્મોનાં કર્મ-
ફળને જ ભોગવે છે. હે મહાબાહુ! સર્વથી

દેવની ગતિ ન્યારી છે; માટે તારે રાક્ષસીએને
દોષ આપવો યોગ્ય નથી. હે કપિવર! રાવણની
હાસીએએ મને જે જે દુઃખ આપ્યું છે, તે
તે સઘળું મારા કર્મના યોગથી મને મળવાનું
જ હતું એમ હું માનું છું અને તેથી જ હું તેમને
ક્ષમા જ્ઞાપું છું. વળી હે પવનસુત! આ રાક્ષસી-
એ રાવણની આજ્ઞાથી જ મારો તિરસ્કાર કરતી
હતી, પણ હવે રાવણ હણાયા પછી તેઓ મને
જરાયે તુચ્છકારતી નથી. ૨૪-૪૦ હે વાનરવર!
પૂર્વે કોઈ એક વ્યાઘ્રની આગળ કોઈ એક રીંછ
અતિ પ્રાચીન અને ધર્મચુક્રત શ્લોક કહેલો છે,
તે સાંભળ. ૪૧

‘ખીનઓને અપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા
મનુષ્યે કરેલા અપકાર સાનું સમજી પુરુષો જોતા-
નથી અપકાર કરનારા ઉપર પણ સામો અપ-
કાર કરવો નહિ, એ સબળનોનો આચાર છે.
સત્ પુરુષોનું ભૂખણ સદાચાર જ છે. ૪૨ પાપી-
વધ કરવા યોગ્ય અને નિંદ્ય કરનાર ઉપર
પણ સત્ પુરુષે કયા રાખવી ઘટે છે. સર્વ કોઈ
અપરાધ કરે છે, એમ માનીને સઘળા પર કયા.

૩ કોઈક સમયે એક પારથી વ્યાઘ્રના ભયથી એક
વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયો; પણ વ્યાઘ્રે તેને પાછો ઠાઓ નહિ
હવે ખન્યું એવું કે પારથી જે વૃક્ષ ઉપર ચઢ્યો હતો, તે
વૃક્ષની ટોચ ઉપર એક રીંછ હવે તેને જોઈ નીચેથી પેલા
વ્યાઘ્રે કહ્યું : ‘હે વૃક્ષ! આ પારથી આપણા સૌ વનપશુ-
ઓને ક્ષણ છે, માટે તું એને નીચે ગળાડાવી પાડ’ ત્યારે
રીંછે ઉત્તર આપ્યો : ‘આ પારથી મારા નિવાસ-
સ્થાનમાં આવ્યો છે, માટે મારે તેનું સ્થાન છોડવું જોઈએ.’
થોડી વારે રીંછે નિંદાવશ થયા ત્યારે વ્યાઘ્રે લાગ જોઈને
પારથીને કહ્યું : ‘હે પારથી! તું રીંછને નીચે ઠોળી પાડ.
જોઈએ હું તને માર્યા વિના જ અહીંથી પાસેના જાડું’
તુરંત જ પારથીએ રીંછને ધક્કો મારી નીચે પાડ્યું; પરંતુ
ધક્કો લાગતા જ રીંછે બચત થઈ ગયું અને પડતા પડતા
વૃક્ષની સાખા હાથમાં આવી જવાથી બચી ગયું
પછી વ્યાઘ્રે રીંછને સંબોધી કહ્યું : ‘હે વૃક્ષ! આ
પારથીએ તારું પૂરેપૂરું વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, માટે હવે
તું એને નીચે નાખીને વેર લે’ એ સાંભળીને રીંછે કહ્યું :
‘ભલે તેણે મારું અપકાર કર્યો છે; પરંતુ હું તેને સામો
અપકાર કરીને અધર્મ કરીશ નહિ’

રાખવી.^{૪૭} વળી પ્રાણીઓની હિંસા કરીને આનંદ પામવું, ફૂર થવું અને પાપકર્મ કરવું એ તો રાક્ષસોનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે, એટલે તેઓને શિક્ષા ન કરતાં તેઓ પર દયાની લાગણી રાખવી એ મનુષ્યોનો ધર્મ છે.’

સીતાનાં વચન સાંભળી વાક્યતુર હનુમાને કહ્યું :^{૪૮, ૪૫} ‘હે દેવી ! શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળા રામચંદ્રની ધર્મપત્નીના મુખમાં આવાં જ વચન શોભે. ધન્ય છે તમને ! હવે તમારે જે સંદેશો કહેવો હોય તે કહીને મને આજ્ઞા આપો, એટલે હું સત્વર રામચંદ્રની પાસે જાઉં.’^{૪૬}

હનુમાનનું વચન સાંભળી જનકનંદિની સીતાએ એટલું જ કહ્યું : ‘હે કપિશ્રેષ્ઠ ! હું ભક્તજનો પર પ્રીતિ ધરાવનાર મારા સ્વામી રામચંદ્રના દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’

પછી પવનસુત હનુમાને સીતાને હર્ષ ઉપજાવતાં કહ્યું :^{૪૭, ૪૮} ‘હે જનકી ! જેમ શત્રુઓનો સંહાર કરીને તથા મિત્રપક્ષને સ્થિર કરીને આવેલા ઇંદ્રને તેની સ્ત્રી સચી હંપીથી બુઝાવે, તેમ શત્રુને હણી મિત્રને પ્રાપ્ત થયેલા પૂર્ણચંદ્રાનન રઘુવીરનાં તથા લક્ષ્મણનાં તમને આજે જ દર્શન થશે.’^{૪૯}

સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સરખાં શોભતાં સીતાને એ પ્રમાણે કહી મહાતેજસ્વી હનુમાન રામચંદ્રની પાસે આવ્યો.^{૫૦} અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી રામચંદ્રને જનકનંદિની સીતાએ કહેલાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં.^{૫૧}

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૪ મો

રામચંદ્ર પાસે સીતાનું આગમન

તમુવાચ મહાપ્રાજ્ઞઃ સૌઽમિવાચ દુર્લભમઃ ।

રામં કમલપત્રાક્ષં વરં સર્વેષુતુષ્પતામ્ ॥ ૧ ॥

મહાશુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાને સર્વ ધનુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળા રામચંદ્રને પ્રણામ કરી કહ્યું : ‘હે રાઘવ ! જેને

માટે સેતુબંધ વગેરે કાર્યો કર્યાં અને જે રાવણ-વધના દુર્ગત્રેષ છે તે શોકસંતાપ થઈ રહેલાં સીતાને હવે તમારે મળવું ઘટે છે. હે મહારાજ ! શોકથી ઘેરાઈ રહેલાં સીતાનાં નેત્રમાં તમારો વિજય સાંભળી હર્ષનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં છે અને તે તમારાં દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. પ્રથમના પરિચયને લીધે વિશ્વાસયુક્ત થયેલાં તેમણે ગદ્ગદ કંઠે મને કહ્યું : ‘હવે હું મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’^{૧-૪}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરનાં નેત્રમાં સ્નેહાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેઓ એકાએક વિચારમાં પડી ગયા. થોડી વારે લાંબા નિસાસો મૂકી નીચું બેઠી રહી તેમણે પાસે બેસેલા વિલીપણને કહ્યું : ‘હે વિલીપણ ! તું લંકામાં જા અને સીતાને મંગળસ્નાન કરાવી, દિવ્ય અંગરાગ યોગાળી તથા સુંદર અલંકાર સજ્જીને સત્વર મારી પાસે તેડી લાવ.’^{૫-૭}

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં વિલીપણે સત્વર લંકામાં બેઠી પોતાની પરિચારિકા સ્ત્રીઓ દ્વારા સીતાને રાજમંદિરમાં તેડાવ્યાં. સીતાને આવેલાં બેઠી રાક્ષસરાજ વિલીપણે હાથ બેડી નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે વૈદેહી ! તમારું કલ્યાણ યાચો; તમારા સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે તમે મંગળસ્નાન કરી, અંગરાગ યોગી તથા વસ્ત્રાભૂષણ સૃષ્ટિ આ શિખિકામાં બેસો અને તમારા સ્વામી રામચંદ્ર પાસે ચાલો. હે દેવી ! રામચંદ્ર તમને મળવા ઇચ્છે છે.’^{૧૦, ૧૧}

એવું સાંભળી સીતાએ કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેશ્વર ! હું સ્નાનાદિ સંસ્કાર કર્યા વિના જ સત્વર મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’ ત્યારે વિલીપણે કહ્યું : ‘હે માતા ! રામચંદ્રે કહ્યું છે તે પ્રમાણે જ તમારે કરવું ઘટે છે.’

વિલીપણનું વચન સાંભળી પતિને જ દેવ માનનારાં સાધ્વી સીતાએ ‘જહું સારું’ એમ કહી સ્નાનાદિ સંસ્કાર કર્યા. પછી મંગળસ્નાન કરેલાં, સૌભાગ્યદર્શન ચિહ્નને તથા અંગરાગને ધારણ કરેલાં અને અમૂલ્ય વસ્ત્રાભૂષણો પહેરેલાં સીતાને વિલીપણે શિખિકામાં બેસાડ્યાં અને આગળ-

પાછળ આલતા રાક્ષસોથી રક્ષણ કરાતાં સીતાની શિબિકા રાક્ષસો દ્વારા જીવકાવીને વિલીધણુ રામચંદ્રની પાસે આવ્યો. વિલીધણુ સીતાને લઈ આવ્યો એવું બધા જાણતા મહાત્મા રામચંદ્ર ધ્યાન-પરાયણ જ રહ્યા; ત્યારે વિલીધણુ હર્ષભેર તેમની પાસે જઈ પ્રણામ કરી કહ્યું : 'હે મહારાજ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સીતા અહીં આવ્યાં છે.' ૧૧૧-૧૨

આ વેળા મહાત્મા રામચંદ્ર 'ઘણા સમય સુધી સીતા રાક્ષસને ઘેર એકલા રહી આવેલાં છે' એમ વિચારી એકાએક રોષ. હર્ષ અને ઠીંગતામાં ટૂંપી ગયા. ૧૧૭ સીતા સંબંધી વિચારમાં મૂંઝાયેલા રઘુવીરે પ્રકટ હર્ષ નહિ જણાવતા વિલીધણુને કહ્યું : 'હે સૌમ્ય ! હે મારો વિજય કરાવનાર રાક્ષસે દ્રુપદ સીતાને સત્વર મારી પાસે આવવા દે.'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી ધર્મવેત્તા વિલીધણુ ત્યાં બેઠેલા વાનરોને દૂર ખસેડી ભાગ કરવા માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી તુરત જ અંગ-રમાં તથા પાઘડીને ધારણ કરનારા અને હાથમાં છડી લઈને નેક્રી પોકારનારા રાજસેવકોએ યોગેર ફરીફરીને વાનરો-દ્વારોને દૂર ખસેડવા માંડ્યા. દૂર ખસી જવાની આજ્ઞા થવાથી રીંછો, વાનરો અને રાક્ષસો સહારમાંથી બહાર નીકળીને દૂર જવા લાગ્યા. ૧૨૦-૨૨ એ વેળા જેમ વાયુથી ક્ષુભિત થયેલા સયુદ્ધમાં મોટો ઘેંઘાટ થાય, તેમ રામચંદ્રની છાવણીમાં મોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો. દૂર ખસેડવામાં આવતા વાનરોને આક્રુણ્યાક્રુણ થયેલા બેઈને પોતાના લક્ષ્યજનો પર પ્રીતિ ધરાવનારા રઘુવીરથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ. બધું પોતાના નેત્રાશિથી બાળી નાખવા ઇચ્છતા હોય એવો ક્રોધ કરી રામચંદ્રે ખુદિમાન વિલીધણુને કહ્યું : ૨૩-૨૫ 'અરે વિલીધણુ ! મારો અનાદર કરી તમે આ સર્વને કેમ કહેશ આપો છો ? તમે સૌના ઉદ્દેશને સત્વર શમાવી નાખો. તમે બધું છો જ કે આ સર્વ મારા સ્વજનો જ છે. ૨૬ હે વિલીધણુ !

ન ગુહાણિ ન વક્ષાણિ ન પ્રાકારસ્તિરક્તિયા ।

નૈદશા રાજસત્કારા વૃત્તમાવર્ણં ક્ષિયઃ ॥

ઓજોને મંદિરની મેડીઓમાં કે પહેલાંમાં

રાખવી અથવા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાવવાં તેમ જ સ્વજનોને આવી રીતે દૂર ખસેડવા એ કાંઈ તેનું હાકણુ નથી. એ તો માત્ર રાબરો અને શ્રીમંતોના ઘરની વડાઈ દેખાડવા પૂરતું જ છે. ઓજોનું ખરું હાકણુ તો તેઓનું વૃત્ત-શીલ-સદ્વાચરણ જ છે. ૨૭ વળી—

દ્યુક્તનેપુ ન કૃષ્ણેપુ ન યુદ્ધેપુ સ્વર્ગવરે ।

ન ક્રત્વી નો વિવાહે વા દર્શનં દૂષ્યતે ક્ષિયઃ ॥

વિપત્તિના સમયમાં, ભયંકર રોગાદિ દુઃખમાં, યુદ્ધમાં, સ્વર્ગવરમાં, યજ્ઞમાં અને વિવાહમાં ઓજો અન્ય પુરુષોની દૃષ્ટિએ પડે, તો તે દૂષિત ગણાતું નથી; ૨૮ માટે સીતા જે આપત્તિમાં આવી પડેલાં છે અને ઘણું જ કષ્ટ ભોગવે છે. તેને ભેવામાં બીબાઓને કંઈ પણ દોષ નથી. વળી તે મારી સન્નિધિમાં છે, એટલે તો જરા પણ હરકત નથી. સીતા શિબિકામાંથી ઉતરીને ભલે પગે ચાલીને મારી પાસે આવે અને સઘળા વનવાસીઓ ભલે તેને બુલે. ૨૯, ૩૦,

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વિલીધણુ મોટા વિચારમાં પડી ગયો અને લદમણ. સુશ્રીવ તથા હનુમાનના મનમાં પણ અત્યંત ખેદ થયો; છતાં રામચંદ્રની આજ્ઞાને અનુસરી વિલીધણુ સીતાને શિબિકામાંથી ઉતારી રામચંદ્રની પાસે લઈ આવ્યો. ૩૧, ૩૨ પગે ચાલીને રામચંદ્રની પાસે જતી વેળા સર્તાશિરોમણિ સીતા લક્ષ્મણને લીધે સ કૌચાર્થ જતાં હતાં. એ સમયે વિલીધણુ સીતાની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. સુંદર સુખવર્ણો અને પતિને જ પ્રણુ માનનારાં જનકનંદિની સીતાએ આજે ઘણા દિવસે સ્વામીનાં દર્શન કર્યાં. તેઓ વિરમય, હર્ષ તથા સ્નેહથી રામચંદ્રના સૌમ્ય મુખને નીરખવા લાગ્યાં. ચિરકાળથી નહિ ભોળેલું પોતાના પ્રિય પતિ રઘુવીરનું પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરણું સુખ ભેતાં જ સીતાના મનને ખેદ શાંત થઈ ગયો અને તેમનું સુખ શરદપૂનમના નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે ઝળહળી રહ્યું. ૩૨-૩૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત અલંકાર શ્રીરામચરિત્રામૃત સુહર્ણમાં ૧૧૪ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

અને પ્રાણજીને પ્રણામ કરી, હાથ ભેડી અગ્નિ સમીપ જઈ બોલ્યાં :^{૨૩, ૨૪} 'હે સર્વ લોકના સાક્ષી અગ્નિનારાયણ હેવ ! ભે મારું મન કૌંઈ પણ દિવસ રામમાંથી અલાયમાન થયું ન હોય, તો તમે મારું રક્ષણ કરજો.^{૨૫} મારું આરિય શુદ્ધ હોવા છતાં મારા પ્રિય રામ મને દુષ્ટ મને છે, માટે ભે હું શુદ્ધ હોઉં તો હે દેવ ! મારું રક્ષણ કરજો.^{૨૬} આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી સીતાએ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી નિઃશક હૃદયથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૭}

ત્યાં એકઠા થયેલા આબલવૃદ્ધ સર્વ લોકોએ જનકનંદિની સીતાને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં.^{૨૮} તપાવેલાં નવા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળાં તથા આભૂષણોવાળાં સીતાદેવી સર્વ લોકની સામે પ્રબલિત અગ્નિમાં પેઠાં. સર્વ પ્રાણીઓએ વિશાળ મેત્રવાળાં અને સુવર્ણવેદિકા સમાન કાંતિવાળાં સીતાને અગ્નિમાં પડતાં જોયાં. ઋષિઓ, દેવો અને ગંધર્વોએ યજ્ઞકુંડમાં પડતી પૂર્ણહૂતિની પેઠે મહાભાગા સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં. પવિત્ર વેદમંત્રોથી સંસ્કારી થયેલી યજ્ઞકુંડમાં પડતી વસુધારાની માફક સતી સીતાને અગ્નિમાં પડતાં જોઈ સર્વ સ્ત્રીઓ આકોશ કરવા લાગી.^{૨૯-૩૨} દેવ, ગંધર્વ તથા દાનવ, એ ત્રણે લોકોએ સ્વર્ગમાંથી નરકમાં પડતા શાપિત થયેલા દેવતાની પેઠે સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં.^{૩૩} આવી રીતે સીતાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વાનરો અને રાક્ષસોએ એકાએક મોટો હાહાકાર કર્યો.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય રામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૭ મો

બ્રહ્માદિ દેવોહ પ્રબોધન-રામસ્તુતિ

તતો હિ દુર્મના રામઃ સ્તુત્વૈવં વદતાં તિર ।

વૃષ્યૌ મુદ્ધર્તે ધર્માત્મા વાણવ્યાકુલ્લોચનઃ ॥ ૧ ॥

મોટો હાહાકાર થતો સાંભળી ધર્મોત્તમ રામચંદ્ર ઉદાસ થઈ ગયા, તેમની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા.^૧

કુબેર, ચિત્રાએ સહિત ધર્મરાજ, યમ, સહસ્રમેત્રવાળા દેવરાજ ઈંદ્ર, જળના સ્વામી વરુણદેવ, ત્રણ નેત્રવાળા વૃષધ્વજ ભગવાન મહાદેવ અને સર્વ લોકના કર્તા તથા બ્રહ્મવાહીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્માદિ સર્વ દેવતાઓ પોતપોતાનાં, સૂર્ય સરખી કાંતિવાળાં વિમાનમાં બેસી મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આવ્યા. એ દેવાધિપતિઓ પોતપોતાના અલંકૃત કરેલા મોટા હાથો ઊંથા કરી સામે નમસ્કાર કરી બિલેલા રામચંદ્રને કહેવા લાગ્યા :

હે દેવ ! તમે સર્વ લોક-સૃષ્ટિને સર્જનારા છો તેમ જ જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, છતાં અગ્નિપ્રવેશ કરતાં સીતાની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ? દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમારા આત્માને તમે કેમ ભૂલી ગયા છો ?^{૨-૬} તમે પહેલા કલ્પમાં વસુદેવોમાં ઋતુધામા નામે પ્રજાપતિ હતા. તમે ત્રણે લોકના કર્તા સ્વયં પ્રજાપતિ છો.^૭ રુદ્રોમાં આઠમા રુદ્ર મહાદેવ તમે જ છો અને સાધ્યગણોમાં વૈશંવાન નામે પાંચમું સાધ્યરૂપ પણ તમે જ ધારણ કર્યું હતું. હે દેવ ! તમે બ્યારે વિરાટરૂપ ધારણ કર્યું હતું, ત્યારે બંને અગ્નિનીકુમારો તમારા કણરૂપ અને સૂર્ય-ચંદ્ર નેત્રરૂપ થયા હતા.^૮ હે દેવ ! તમે પ્રાણી-માત્રના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં દૃશ્યમાન છો; છતાં એક પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે સીતાની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ?

ધર્મોત્તમ રામચંદ્ર લોકપાલોનાં આવાં વચન સાંભળી તેમને કહેવા લાગ્યા :^{૯, ૧૦} 'હું મહારાજ દશરથનો રામ નામનો પુત્ર છું અને મારા આત્માને એ જ રૂપે સમજું છું; એથી વિશેષ બે તમે બાબુતા હો તો મને કહો કે હું ખરેખર કૌણ છું ?'^{૧૧}

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી બ્રહ્મવાહીઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્માજીએ કહ્યું : 'હે સત્યપરાક્રમ ! અમે જે ખરી વાત કહીએ છીએ તે તમે સાંભળો.^{૧૨} હે રામ ! તમે જ જળમાં શયન કરનારા વિરાટરૂપ નારાયણ છો. શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મધારી દેવદેવેશ વિષ્ણુ અને જન્મમૃત્યુરૂપ શનુનો નાશ કરનારા એકદંત વરાહરૂપ તમે જ છો.^{૧૩} જેઓ સર્વ લોકના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં વિરાજ-

માન રહે છે એવા અક્ષર, પ્રહારસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ તથા સર્વ લોકના પરમ ધર્મસ્વરૂપ ચતુર્ભુજ વિશ્વકર્મેન તમે જ છો. ૧૫ શાહુર્ગ નામના કાળરૂપ ધતુબ્ધને ધારણ કરનારા, ઇન્દ્રિયોના નિયામક હુષી-કેશ, પુરાણપુરુષોત્તમ, અન્વિત, અડળ ધારણ કરનારા, વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, મહાભયવાળા સેનાની, આમણી વગેરે સર્વસ્વરૂપ તમે જ છો. તમે યુદ્ધ છો, ક્ષમા છો, દમ છો, પ્રભાવ છો, અવ્યય છો, તમે જ ઉપેન્દ્ર અને તમે જ મધુસૂદન છો. ૧૬, ૧૭ દિવ્ય મહર્ષિઓ તમને જ ઇન્દ્રકર્મા, મહેન્દ્ર, યજ્ઞનાભ, રણાતકૃત, શરણ્ય તથા શંદણ કહે છે. તમે હનુરો શાખા વાળા વેદસ્વરૂપ છો, તમે હનુરો મસ્તકવાળા મહર્ષભા છો, તમે ત્રણે લોકના આદિકર્તા સ્વયં પ્રભુ છો. ૧૭, ૧૮ સિદ્ધી તથા સાધ્યોને આશ્રય આપનારા, પૂર્વજ, યજ્ઞસ્વરૂપ, વષટ્કારસ્વરૂપ, ઝંકારસ્વરૂપ તથા ધરાત્પસ્વરૂપ તમે જ છો. તમારા આદિ અને અંતને તથા તમે કોણ છો તેને કોઈ પણ બળતું નથી. તમે પ્રાણીમાત્રમાં, ગાયોમાં, પ્રાણીઓમાં, સર્વ દિશાઓમાં, પર્વતોમાં અને નદીઓમાં વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર દગોચર થાઓ છો. તમે હનુરો અરણ્યવાળા, હનુરો મસ્તકવાળા તથા હનુરો નેત્રોવાળા છો. ૧૯-૨૧ સર્વ પ્રાણીઓ તથા સર્વ પર્વતો સહિત આ પૃથ્વીને તમે જ ધારણ કરો છો અને પ્રલયાતે તમે જ શેષશય્યા પર શયન કરો છો. ૨૨ હે રામ ! તમે જ વિરાટમૂર્તિ થઈ દેવ, દાનવ તથા ગંધર્વો સહિત આ ત્રિલોકને ધારણ કરો છો. હે રાઘવ ! હું તમારું હૃદય, દેવી સરસ્વતી તમારી શુભ અને મેં ઉત્પન્ન કરેલા સર્વ દેવો તમારાં રુવાંટા છે. તમારા નેત્રોનો નિમેષ (મિચાડું) એ રાત્રિ છે અને ઉન્મેષ (ઊઘડડું) એ દિવસ છે. સર્વ વેદો પણ તમારા જ સંસ્કાર છે. જગતમાં તમારા સિવાય ખીલું કંઈ છે જ નહિ. સર્વ જગત તમારું શરીર છે. આ પૃથ્વી તમારી સ્થિરતા છે. અગ્નિ તમારો કોપ છે, શ્રીવત્સલાંછનવાળો ચંદ્ર તમારી પ્રસન્નતા છે, પૂર્વે તમે ત્રણ પગલાંથી જ ત્રણે લોક વ્યાપી દીધા હતા. ૨૩-૨૬ અને દારુણ સ્વભાવવાળા બલિરાજને યાંધી ઇન્દ્રને દેવોના રાજ

બનાવ્યા હતા. સીતા સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે અને તમે પણ તે જ પ્રભાપાલક સ્વયં પ્રકાશ વિષ્ણુ છો. તમે રાવણનો વધ કરવા માટે આ મતુલ્યદેહ ધારણ કર્યો છે. હે ધર્માત્મા ! જે કાર્ય માટે તમે અવતાર ધારણ કર્યો હતો, તે તમે સિદ્ધ કર્યું છે. ૨૭, ૨૮ હે રામ ! રાવણનો વધ થયો છે એટલે હવે તમે આનંદથી પ્રહલોકમાં પધારો. હે દેવ ! તમારું પરાક્રમ અસોધ છે અને તે કદી પણ નિષ્ફળ જતું નથી હે રામ ! તમારું દર્શન કદી પણ વ્યર્થ જતું નથી, તેમ તમારી સ્તુતિ પણ કદી નિષ્ફળ થતી નથી. વળી જેઓ ભક્તિપૂર્વક તમારી આરાધના કરે છે, તેઓને પણ અસોધ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે સાક્ષાત્ પુરાણપુરુષોત્તમ દેવ એવા આપનું જે લોકો ભક્તિપૂર્વક ધ્યાન કરે છે, તેઓ આ લોક તથા પરલોક બન્ને ઠેકાણે ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૯-૩૧ જે લોકો આ દિવ્ય મહર્ષિઓથી સ્તવન કરાયેલા પુરાતન ઇતિહાસનું ગાન કરશે, તેમનો કદી પણ પરાભવ થશે નહિ. ૩૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુક્કમ્ભમાં ૧૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૮ મો

સતી તરીકે સીતાની ખાતરી-અગ્નિના સાક્ષી-રામચંદ્ર અને સીતાનો મેળાપ

પતચ્છુન્વા શુભં વાક્યં પિતામહસમીરિતમ્ ।

અક્ષેનાદ્રાય વૈદેહીમુગ્ધપાત વિભાવસુઃ ॥ ૧ ॥

પ્રહાલના શુભ વચ્ચેના સાબળી વિભાવસુ ભગવાન અગ્નિદેવ સીતાને મેળામાં લઈ એકદમ પ્રકટ થયા. હવ્યવાહન-અગ્નિ ભગવાન ચિતાને ઠંડી કરી મૂર્તિસ્વરૂપ થઈ જનકાત્મજ સીતાને લઈ એકદમ બહાર નીકળ્યા. તરુણ સૂર્ય સમાન કાતિવાળા, તપાવેલા સુવર્ણના અલંકારો તથા લાલ વસ્ત્ર પહેરેલાં, કાળા કેશકલાપવાળાં, પ્રકુલિત કૂટોની માળા પહેરેલાં અને આનંદિત સ્વરૂપ-સૌંદર્યવાળાં વૈદેહીને ભગવાન વિભાવસુએ પોતાના મેળામાંથી ઉઠાડી શ્રીમાન રામચંદ્રને અર્પણ કર્યા. ૧-૪

સીતાને આપતાં આપતાં સર્વ લોકના
-સાક્ષી ભગવાન અગ્નિએ રામચંદ્રને કહ્યું : 'હે રામ !
-હો આ તમારી વૈદેહી સીતા ! તમે ખાતરી
રાખજો કે તેનામાં કંઈ પણ પાપ નથી.' હે
આરિયના અભિમાની રામ ! આ શુભલક્ષણયુક્ત
સમ્પત્તિના સીતાએ વાણી, મન, યુદ્ધ કે નેત્રોથી
પણ તમારું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી.^૧ નિર્જન વનમાં
-જ્યારે તમે પાસે નહોતા, ત્યારે તે બિચારી નિરુ-
પાય અને વિવશ હતી અને એથી જ બળગવિત
-રાવણ તેને બળાકારે હરી લઈ ગયો હતો. જો કે
તેને અંતઃપુરમાં શૂન્ય રીતે ગોંધવામાં આવી
-હતી, કૂરમાં કૂર સ્વભાવવાળી રાક્ષસીએ તેના
પહેરે ભરતી હતી, તેને અનેક પ્રકારની લાલચો
-આપી તેના તિરસ્કાર કરવામાં આવતો હતો;
-છતાં તમારામાં જ ચિત્તવૃત્તિ રાખતી તથા તમારે
જ આશયે રહેલી આ સીતાએ તમારા સિવાય
-અન્યને મનથી પણ વિચાર કર્યો નથી.^{૭-૯} તેનું
અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તે નિષ્પાપ છે; માટે તમે
તેને શ્રદ્ધા કરો. મારી તમને આજ્ઞા છે કે એ
-સંધર્ષમાં તમારે કંઈ પણ શંકા કરવી નહિ.^{૧૦}
અગ્નિનારાયણનાં વચન સાંભળી વાક્યતુર
-રામચંદ્ર પ્રસન્ન થયા. તેમનાં નેત્રો હર્ષથી ભરાઈ
ગયાં અને તેઓ ક્ષણવાર વિચારમાં પડ્યા. પછી
મહાતેજસ્વી, મહાપરાક્રમી, ધૈર્યધારી, ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ
રામચંદ્ર દેવતાઓમાં સુપ્રથમ એવા અગ્નિદેવ
પ્રત્યે બોલ્યા :^{૧૧,૧૨} 'હે અગ્નિદેવ ! આ સીતા
રાવણના અંતઃપુરમાં ઘણા કાળ સુધી રહેલી છે,
-એટલા માટે તેની શુદ્ધિ થવી આવશ્યક હતી.^{૧૩}
જો આ પ્રમાણે શુદ્ધિ થયા સિવાય જ મેં તેના
સ્વીકાર કર્યો હોત, તો લોકો એમ કહેત કે દશ-
-રથ રાખને પુત્ર રામ મૂર્ખ અને કામવશ-કામી
છે,^{૧૪} હું બાહ્ય જ છું કે જનકનંદિની સીતા
અનન્યહૃદયા છે અને તે હમેશાં મારી મરણ
પ્રમાણે વર્તનારી છે.^{૧૫} સસુર જેમ પોતાની
-મયાદાતું અતિક્રમણ કરી શકતો નથી, તેમ જ
પોતાના તેજથી જ રક્ષણ કરાયેલી વિશાળ નેત્રો-
વાળી આ સીતાને રાવણ અતિક્રમ કરી શક્યો
-નથી.^{૧૬} હું બાહ્ય છું કે હુષ્ટાત્મા રાવણ પ્રહીત

અગ્નિની જ્વાળા સમાન અપ્રાપ્ય એવી સીતાને
જીવે તેમ નહોતો.^{૧૭} સૂર્ય સમાન
કાંતિવાળી આ સીતા મારાથી અસિદ્ધ છે; એથી
રાવણના અંતઃપુરમાં રહેતાં છતાં પણ તે સતી
વિકલવત્તાને પામે નહિ. જેમ આત્મવાન પુરુષ
ક્રીતિ નથી છોડી શકતો, તેમ જ હું પણ ત્રણે
લોકમાં વિશુદ્ધ એવી જનકાત્મજ સીતાને ત્યજ
શકતો નથી.^{૧૮,૧૯} આપતું અને હિતકારક વચનો
કહેનારા આ લોકનાથોનું કહેવું મારે અવશ્ય
માન્ય કરવું જોઈએ.^{૨૦}

મહાભળવાન, મહાકીર્તિવાળા, વિજયી અને
પોતાનાં પરાક્રમથી જ પ્રકાશિત મહાત્મા રામ-
ચંદ્ર સદા સુખ પામવા યોગ્ય પોતાની પ્રિયા
સીતાને સ્વીકારી સુખ-આનંદ પામ્યા.^{૨૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિભ્ય શ્રીરામાયણના
પુસ્કાંડમાં ૧૧૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૯ મો

સ્વર્ગે ગયેલા પિતા દશરથ રાજાનું દર્શન
અને આશીર્વાદ

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेणानुभाषितम् ।

ततः शुभतमं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥

શ્રીમાન રામચંદ્રે કહેલાં શુભ વાક્યો સાંભળી,
મહેશ્વર ભગવાન શુભ વચનો બોલ્યા : 'શત્રુઓને
સંતાપ આપનારા, વિશાળ વક્ષઃસ્થળથી સુશોભિત,
મહાબાહુ, કમલલોચન તમે ધર્મોત્તમાઓમાં શ્રેષ્ઠ
છો. તમે રાવણનો વધ કરવારૂં કાચું પૂરું કર્યું
છે, એ પરમ સૌભાગ્યની વાત છે. હે રામ ! સર્વ
લોકના સદ્ગુણો તમે રણસંગ્રામમાં રાવણથી
ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર અંધકાર સમાન ભય દૂર કર્યો
છે.^{૧-૩} હે રામ ! હવે બ્રાવૃત્સલ ભરતનું તથા
યશસ્વિની માતા કૌશલ્યાનું સાંત્વન કરી, માતા
કૈકેયીનાં તથા લક્ષ્મણની માતા સુમિત્રાનાં દર્શન
કરી તમે અયોધ્યાના રાજ્યાસન પર વિરાજો અને
મિત્રોને આનંદ આપી ઇક્ષ્વાકુકુળનો વંશ વધારી
અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી, અતુલ્ય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી,
બ્રાહ્મણોને દાન આપી અતે સ્વર્ગમાં પધારજો. હે
કાકુત્સ્થ ! મનુષ્યલોકમાં પિતા હોવાને લીધે જેઓ

તમારા વડીલ હતા, તે મહાકીર્તિવાળા મનુજેંદ્ર દશરથ રાજા આ વિમાનમાં બેઠેલા છે. તમારા જેવા યોગ્ય પુત્રથી ઉદ્ધાર પામી તેઓ ઇર્ષલોક પામ્યા છે. લક્ષમણ સાથે તમે જોમને નમસ્કાર કરો.’

મહેશ્વર ભગવાનનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે તથા લક્ષમણે વિમાનમાં બેઠેલા દશરથ રાજાને નમસ્કાર કર્યો. પોતાના તેજથી જ પ્રકાશતા અને નિર્મળ વસ્ત્ર પહેરેલા પોતાના પિતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્રે તથા લક્ષમણે ધારી-ધારીને જોયા. ૪-૧૦ તે વખતે વિમાનમાં બેઠેલા દશરથ રાજા પોતાના પ્રાણથી પણ પ્રિય જોવા પુત્રોને જોઈ ઘણા આનંદ પામ્યા. ૧૧ ઉત્તમ આસન પર બેઠેલા મહાબાહુ દશરથ રાજા રામ-લક્ષમણને પોતાના ખોળામાં ઘેસાડી બે હાથ વડે આલિંગન આપતા બોલ્યા : ‘હે રામ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, તારા સિવાય મને સ્વર્ગ કે દેવતાઓની સમાનતા પણ ગમતી નથી. હે વાક્યતુર રામ ! તને વનવાસ મોકલવા માટે કૈકેયીએ જે દારુણ વચનો કહ્યા હતાં, તે હજી મારા હૃદયમાં ઠંબે છે. આજ તને લક્ષમણ સહિત ક્ષેમકુશળ જોઈને તથા ભેટીને કુમ્ભસમાંથી બહાર નીકળતા સૂર્યની માફક હું દુઃખમાથી મુક્ત થયો છું. હે પુત્ર ! જેમ અષ્ટાવકથી તેના પિતા ધર્માત્મા કહોલક્ષ્મિ તરી ગયા હતા, તેમ તે મહાત્મા સુપુત્રે મને તારો છે. ૧૨-૧૭ હે સૌમ્ય ! હમણાં જ આ દેવતાઓ પાસેથી સર્વ વાત મારા જાણવામાં આવી છે કે, તે રાવણનો વધ કરવા માટે તારું ખરું પુરુષોત્તમસ્વરૂપ શુભ રાખ્યું છે. હે રામ ! કૌશલ્યા કૃતાર્થ થશે કે જે તને, શત્રુને મારી વનથી પાછો ફરેલો અને ઘેર આવેલો જોશે ! ૧૮-૧૯ હે રામ ! તે અયોધ્યાવાસીઓ પણ કૃતાર્થ થશે કે, જેઓ નગરમાં આવેલા અને રાજ્ય પર અભિષિક્ત થયેલા તું ભૂપતિનાં દર્શન કરશે. ૨૦ હે રામ ! બ્રાતૃવત્સલ, બળવાન, પવિત્ર અને ધર્મચારી ભરત સાથેનો તારો સમાગમ જોવાની મને ઉત્કંઠા છે. ૨૧ હે રામ ! મારું વચન પાળવા માટે સીતા તથા લક્ષમણ સાથે તે ચૌદ વર્ષ વનમાં ગાળ્યાં છે. ૨૨ હવે એ સમય પૂરો થયો છે

અને તે તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે તથા રણમાં રાવણને મારી દેવતાઓને પણ સંતુષ્ટ કર્યા છે. ૨૩ હે શત્રુસૂદન ! તે તારું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે અને વખાણવા યોગ્ય કીર્તિ મેળવી છે. હવે તું તારા ભાઈઓ સાથે રાજ્ય ચલાવી દીર્ઘ આયુષ્ય પામ. ૨૪

આ પ્રમાણે બોલતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્રે નમસ્કાર કરી કહ્યું : ‘હે ધર્મજ્ઞ ! તમે કૈકેયી તથા ભરત પર પ્રસન્ન થાઓ, જેથી તમે કૈકેયીને કહ્યું હતું કે, ‘હું પુત્ર સહિત તારા ત્યાગ કરું છું’ તે શાપની નિવૃત્તિ થાય. ૨૫, ૨૬

રામચંદ્રની વિનંતિ સાંભળી રાજા દશરથે કહ્યું : ‘ભલે તેમ થશે. ૨૭ પછી લક્ષમણને ભેટીને કહ્યું : ‘વત્સ ! તમે વિદેહનંદિની સીતા સહિત શ્રીરામની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરીને મને ઘણો પ્રસન્ન કર્યો છે. તમને ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. ૨૮ હે ધર્મજ્ઞ ! રામ પ્રસન્ન રહેશે તો તું આ પૃથ્વી ઉપર ઘણું પુણ્ય, યશ અને કિંમત મહિમા મેળવીશ. ૨૯ હે સુમિત્રાના આનંદને વધારનાર લક્ષમણ ! તું રામની સેવા કરજે, જેથી તારું કલ્યાણ થશે. શ્રીમાન રામચંદ્ર સર્વ લોકનું હિત કરવાવાળા છે. ૩૦ આ ઇર્ષ સહિત ત્રણે લોકો, સિદ્ધો અને મોટા ઋષિઓ તે મહાત્મા પુરુષોત્તમસ્વરૂપ રામચંદ્રનું અભિવંદન કરી તેમની પૂજા કરે છે. ૩૧ વેદમા જે અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મને દેવતાઓનું હૃદય અને શુભ તત્ત્વ કહી તેનું ગાન કર્યું છે, તે જ આ પરમ તપસ્વી રામ છે. ૩૨ હે લક્ષમણ ! તે સીતા સહિત રામચંદ્રની શુશ્રૂષા કરીને પરમ ધર્મ અને વિપુલ યશ મેળવ્યા છે. ૩૩

દશરથ રાજા આ પ્રમાણે લક્ષમણને કહી સારે હાથ જોડી બિલેલાં સીતાને ‘પુત્રી’ જોવા મધુર શબ્દોથી સંબોધી કહેવા લાગ્યા : ૩૪ ‘હે પુત્રી ! આ ત્યાગ માટે તારે રામ પર ક્રોધ ન કરવો; કેમ કે તારા હિતની ઇચ્છાથી જ તારી શુદ્ધિ માટે તેમણે આ કાર્ય કર્યું છે. ૩૫ હે પુત્રી ! તારા સમ્યક્-ચિત્તને સિદ્ધ કરવા માટે તે જે હુકમ કાર્ય કર્યું છે, તે સમસ્ત ઓળખતિના યશની વૃદ્ધિ કરશે. ૩૬

પતિસેવા અને પતિભક્તિ સંબંધી તો તને કાંઈ કહેવું પડે તેમ નથીજ, તોપણ વહીવટ તરીકે હું તને કહું છું કે, જોજ તારું પરમ દેવત છે. ૧૭

જો પ્રમાણે દશરથ રાજા પોતાના બન્ને પુત્ર તથા સીતાને શુભાદેશ આપી વિમાનમાં બેસી ઇંદ્ર લોકમાં ગયા. ૨૦ સ્વતેજ વડે પ્રકાશતા મહાનુભાવ રાજર્ષિ દશરથ સીતા સહિત બન્ને પુત્રોની વિદાય લઈને યુક્તિકત વહને દેવરાજ ઇંદ્રના લોકમાં આલ્યા ગયા. ૨૬

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદકાંડમાં ૧૧૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૦ મો

ઇંદ્રત્વં વરદાન-વાનરોત્વં સજીવન થત્વં

પ્રતિપ્રયાસે કાકુત્સ્થે મહેન્દ્રઃ પાકશાસનઃ ।

• અન્નર્વાત્પરમપ્રીતો રાવર્ષ પ્રાક્ષર્ણિ સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

દશરથ રાજાના ગયા પછી દેવરાજ ઇંદ્ર પરમ પ્રસન્ન થઈ હાથ ભેડી જીએલા રામચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે નરશ્રેષ્ઠ રામ ! તમને અમારું દર્શન સફળ થવું ભોઈએ. તમે રાવણનો વધ કરી સર્વ દેવોત્વં હિત કર્યું છે, માટે અમે પ્રસન્ન થઈને કહીએ છીએ કે, તમારી ઇચ્છામાં આવે તે વર માગી લ્યો.’

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા ઇંદ્રરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્ર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા : ‘હે વિષ્ણુધૈશ્વર ! જે આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો હું જે કહું છું તે વચન સફળ થાઓ. ૨-૪ હે દેવરાજ ! જે વાનરો મારે માટે પરાક્રમ કરી આ રણભૂમિમાં હજીયા છે, તે સર્વ ફરીથી જીવતા થાઓ. ૫ હે માનહ ! જે વાનરો મારે માટે પુત્ર-હીથી વિખૂટા થયા છે, તે સર્વને સુખી થયેલા બેવા હું ઇચ્છું છું. ૬ હે પુરંદર ! જે પરાક્રમી શરા વાનરો મારા વિજય માટે પોતાના મૃત્યુને પશુ ન ગણકારી અત્યંત યત્ન કરી મરણ પામ્યા છે, તે સર્વને તમે જીવતા કરો. ૭ હું તમારી પાસે જોજ વર માગું છું કે, જે વાનરોએ મારા હિત માટે પોતાના મૃત્યુને પશુ નથી ગણકાર્યું,

તે સર્વ આપની કૃપાથી સજીવન થાઓ. હે માનહ ! હું તે સર્વ રીંછો તથા વાનરોને પહેલાંના જેવાજ નીરાગી, મજ્જુરહિત તથા બળ અને યૌરવયુક્ત થયેલા બેવાની ઇચ્છા રાખું છું. વળી મારી એવી ઇચ્છા છે કે, જે સ્થાનમાં તે વાનરો રહે તે સ્થાન અકાળે પશુ કંઈ, ફળ, ફૂલ તથા મૂળાદિથી પરિપૂર્ણ રહે અને નદીઓ પશુ હરેશાં નિર્મળ જળવાળી રહે.’

મહાત્મા રામચંદ્રત્વં વચન સાંભળી દેવરાજ ઇંદ્ર પ્રીતિયુક્ત વચન બોલ્યા : ૮-૧૧ ‘હે તાત ! તમે જે વર માગ્યો છે તે ફલેભ છે; પરંતુ હું કહી જે વખત બોલ્યો નથી; માટે તમારું ઇચ્છિત પરિપૂર્ણ થશે. ૧૨ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરતાં જેમના હાથ, મોઢું વગેરે અવયવો છેદાઈ ગયા છે, તે સર્વ રીંછો તથા વાનરો જીવતા થાઓ. ૧૩ તે બધા વાનરો પૂર્વવત્ બળ-વીર્યસંપન્ન થાઓ અને બાણે નિદ્રામાથી બળ્યા હોય, તેમ રોગરહિત તથા મજ્જુરહિત થઈને બેઠા થાઓ. તે સર્વ પોતાના મિત્રો, બંધુઓ વગેરે સ્વજનોને પરમ પ્રસન્ન થઈ લેટશે. ૧૪, ૧૫ હે મહાધનુષ્યને ધારણ કરનાર રામ ! આ વાનરો જે સ્થળે વાસ કરશે, તે સ્થાનનાં વૃક્ષો ઋતુ વિના પશુ ફળફૂલ વગેરે ઉત્પન્ન કરશે અને નદીઓમાં પાણી લયું રહેશે. ૧૬

દેવરાજ ઇંદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે હજીયેલા સર્વ વાનરો બાણે ઊંઘમાંથી ઊઠ્યા હોય, તેમ પહેલાંના જેવાજ નીરાગી-મજ્જુરહિત શરીર સાથે બેઠા થયા. ૧૭ આ અમરકાર ભોઈ બધા વાનરો આશ્ચર્ય પામ્યા કે, આ શું થયું ? તે પછી સર્વ દેવતાઓ કાકુત્સ્થ રામચંદ્રને સિદ્ધાર્થ થયેલા ભોઈ પરમપ્રસન્ન થઈ લંકમણ સહિત રામચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે રાજન ! હવે તમે અયોધ્યા પ્રત્યે બાઓ અને આ સર્વ વાનરોને રજા આપો. તમારા પર ગ્રેમ રાખનારી આ યશસ્વિની સીતાત્વં સાંત્વન કરો તથા બ્રાતૃવત્સલ ભરતને લેટો; તે જ પ્રમાણે મહાત્મા શત્રુઘ્ન તથા સર્વ માતાઓનાં પશુ હે પરંતપ ! તમે દર્શન કરો અને અયોધ્યામાં જઈ રાજ્ય પર અભિષિક્ત થઈ નગરવાસીજનોને આનં-

હિત કરે. ૧૮-૨૧

સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને આ પ્રમાણે કહી બીજા દેવતાઓ સાથે સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા વિમાનોમાં બેસી ચાલ્યા ગયા, ૧૨ ત્યારે રામચંદ્રે પણ લક્ષ્મણ સાથે તે સર્વ દેવતાઓનું અભિવંદન કરી પોતાની સેનાને વિશ્રાંતિ લેવા રજા આપી. ૨૩ એ વખતે રામ તથા લક્ષ્મણથી પરિપાલન કરાયેલી અને પરમ પ્રસન્ન થયેલી એ વિજયી મહાસેના પૂર્ણ ચંદ્રચુક્રા રાત્રિ સમાન ચારે બાજુથી પ્રકાશિત થતી ચોક્કસ લાગી. ૨૪ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધકાંડમા ૧૨૦ મો સર્ગ સપૂર્ણ

અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ

સર્ગ ૧૨૧ મો

સત્વર પ્રયાણની ઇચ્છા-પુષ્પક વિમાન

તાં રાત્રિસુપિતં રામં સુલોદિતમર્મિદમ્ ।
અબ્રવીત્સાક્ષલિર્વૌક્યં જયં પ્રૃઢ્વા વિમીષણઃ ॥ ૧ ॥

તે રાત્રિ સુખથી વિતાવી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રામચંદ્ર નિઃસ્રત થયા, ત્યારે વિકીષણે 'જય જય' કરી હાથ બેડી કહ્યું. ૧, ૨ 'હે રાઘવ ! ઉત્તમ અંગરાગ, દિવ્ય લેપનો, કિંમતી વસ્ત્રો, દિવ્ય અલંકારો અને નાના પ્રકારનાં ચંદન તથા પુષ્પોની માળાઓ સહિત આ ચતુર કમળનયની સ્ત્રીઓ હાજર છે. તેઓ આપને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવશે.'

વિકીષણનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું : 'તમે સુગ્રીવ વગેરે વાનરોને સત્કાર કરો. હે મિત્ર ! સત્યનિષ્ઠ, મહાવીર, સુખ પામવા યોગ્ય, સુકુમાર અને ધર્મોત્તમાઓવા મહાબાહુ ભરત મારે માટે દુઃખ ભોગવે છે. તે ધર્મચારી કેકેયીના પુત્ર ભરતના દર્શન વિના સ્નાન, વસ્ત્ર તથા અલંકારો મને ગમતા નથી. ૩-૧ હવે તો એ જ ગોઠવણ કરો કે, જેથી અમે સત્વર અયોધ્યા પહોંચીએ. ત્યાં જવાનો માર્ગ ભેંકે ઘણો દુર્ગમ છે, પરંતુ હવે સત્વર ત્યાં પહોંચવાની મારી ઇચ્છા છે. ૪

ત્યારે વિકીષણે કહ્યું : 'હે રાજપુત્ર ! આપનું મંગળ થાઓ. હું આપને માત્ર એક જ દિવસમાં અયોધ્યા પહોંચાડીશ. ૫ મારા ભાઈ કુબેરનું સૂર્ય સમાન કાંતિવાળું વિમાન કે જે બળવાન રાવણે તેને સુદર્માં છતીને હરી આપ્યું હતું, તે ઇચ્છિત ગતિ કરનાર દિવ્ય વિમાન મેં આપને માટે તૈયાર રાખ્યું છે. ૬, ૧૦ મેઘ સરખું એ દિવ્ય વિમાન અહીંયાં તૈયાર છે કે, જેમા બેસી આપ કોઈ પણ જાતના દુઃખ વિના સત્વર અયોધ્યા પહોંચી જશો. ૧૧ હે ભુદ્ધિમાન રામચંદ્ર ! એ હું આપના અનુશ્રવને યોગ્ય હોઈ, એ આપને મારા શુભ સંકલિત હોય તો તથા મારામાં એ આપનો સ્નેહ હોય, તો આપ અહીં થોડો વખત રહો. લક્ષ્મણ તથા સીતા સહિત આપની હું પૂજા કરવા ઇચ્છું છું. ૧૨ બીજીથી હે રામ ! આપ સુખથી જાઓ. હે રામ ! આપના સૈન્ય તથા મિત્રો સાથે આપ મારા ચત્કિચિત સત્કારને સ્વીકારો. હે રામ ! હું આપને આજ્ઞા નથી કરતો; પરંતુ સ્નેહ, માન અને મિત્રતાને લીધે એક સેવકની માફક આપની પ્રસન્નતાની અભિલાષા રાખું છું. ૧૩-૧૫

વિકીષણે જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રામચંદ્રે સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોના સાંભળતાં બોલ્યા : ૧૬ 'હે વીર ! તમે તો મને ઉત્તમ મંત્રી-પણું કરી સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોથી તથા ઉત્કૃષ્ટ મિત્રતાથી અત્યાર પહેલાં જ પૂજેલો છે. હે રાક્ષસેશ્વર ! હું અત્યારે તમારું વચન સ્વીકારી શકતો નથી. મારું મન મારો ભાઈ ભરત કે જેણે મને પાછો વાળવા માટે ચિત્રકૂટ પર્વત પર્થત આવી મારી પાસે પાછા ફરવાની યાચના કરી હતી અને મેં જેનું વચન માન્યું નહોતું, તેને મળવા ઉત્સુક થઈ રહ્યું છે. હું હવે યજ્ઞસ્વિની કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કેકેયી, શુરભેા, મિત્રા તથા નગરજનોને ઘણી જ ઉતાવળે બોલા ઇચ્છું છું; તો હે વિકીષણ ! મને રજા આપો, તમે મને સ્નેહપૂર્વક પૂજેલો જ છે. હે મિત્ર ! હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમારે આથી દુર્નિખત ન થવું. ૧૭-૨૧ હે રાક્ષસેશ્વર ! તમે જલદીથી તે વિમાન અહીં લાવો; હવે મારું કાર્ય

સિદ્ધ થયું છે, એટલે વધારે દિવસ રહેવું મને કેમ સંભવ થાય ? ૧૨૨

રામચંદ્રનું આરું વચન સાંભળી રાક્ષસરાજ વિલીષણે ઘણી જ ત્વરાથી સૂર્ય સમાન ક્રાંતિવાળું પુષ્પક વિમાન મગાવ્યું. ૧૨૩ સુવર્ણથી જ ઘડેલું, વૈદુર્યમણિથી જડેલું, જુદી જુદી જાતના ઝોરડાઓ વગેરે વિભાગોવાળું, સર્વ બાજુથી ચાંદી સરખી પ્રવેત ક્રાંતિવાળું; ૧૨૪ શ્વેત ધન-પતાકાઓથી અલંકૃત કરેલું, સુવર્ણનાં કમળોથી શણગારેલું, સુવર્ણની બારીઓથી યુક્ત, ૨૪, ૨૫ ઝીણા પદ્મકાઓથી સુશોભિત, મણિયુક્તામય ઝડખાવાળું, ચારે બાજુ મધુર શબ્દ કરનારી નાની નાની ઘંટડીઓ લટકાવેલું, ૨૬ ચેતુરવર્તના શિખર સરખું, વિશ્વ-કર્માએ નિર્માણ કરેલું, મોતી તથા રૂપાથી સુશોભિત કરેલાં મોટા અનેક શૃંગોવાળું, ૨૭ જેની નીચેની ફરસબધી સ્ફટિકની બનાવેલી હતી, જેમાં વૈદુર્યમણિના ઉત્તમ આસનો તથા કિંમતી બિજાનાં હતાં, જે ઘણા ધનથી ભરપૂર હતાં, ૨૮ એવું મનના વેગ સરખા વેગવાળું અને કોઈથી રોકી ન શકાય એવું પુષ્પક વિમાન આવ્યું એટલે વિલીષણ રામચંદ્રને નિવેદન કરી હાથ ભેડી ભણે રહ્યા. ઇન્છાનુસાર ગતિવાળું, પર્વતશિખર જેવું તે વિમાન ભેઈ ઉઠાર ચિત્તવાળા રામચંદ્ર લક્ષ્મણ સહિત અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા. ૨૯, ૩૦

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૨૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૨ મો

વાનરસૈન્યનો સહાર-વિમાનારોહણ

उपस्थितं तु तं कृत्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् ।
अविदूरे स्थितो राममित्युवाच विभीषणः ॥ १ ॥

પુષ્પોથી સુશોભિત કરેલા પુષ્પક વિમાનને રામની પાસે લાવી રાક્ષસેશ્વર વિલીષણે હાથ ભેડી શીઘ્રતાપૂર્વક કહ્યું: ‘હે રાઘવ ! હવે આપની શી આજ્ઞા છે ?’ ૧૨૨ ત્યારે મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર થોડો વિચાર કરી લક્ષ્મણ સાથે તેવી રીતે રનેહ

સહિત કહ્યું: ‘હે વિલીષણ ! આ સર્વ વનવાસી-ઓએ પોતપોતાથી થતા પ્રયત્નપૂર્વક કાર્ય કરેલું છે; માટે તેમને અનેક પ્રકારના રનો તથા કિંમતી વસ્તુઓથી સંતુષ્ટ કરો. ૨૩ હે રાક્ષસરાજ ! આનંદ-પૂર્વક મૃત્યુના ભયને છોડી સંગ્રામમાં લડનારા વાનરોની સહાયતાથી જ તમે લંકા જીતી છે. ૨૪ જેમણે કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે, તે આ સર્વ વાનરોને ધનરત્નાદિનાં દાન આપી તેમના પરિશ્રમને તમે સફળ કરો. ૨૫ એ રીતે તમે એમનું સન્માન કરશો, એટલે તેઓ આનંદ પામી કૃતાર્થ થશે. ૨૬ આ પ્રમાણે કરવાનું હું તમને એટલા માટે કહ્યું છું કે, તેમ કરવાથી તેઓ તમને દાન કરવામાં પ્રીતિવાળા તથા ન્યાયપૂર્વક ધનનો સંગ્રહ કરનારા અને દયાવાળા તથા જિતેન્દ્રિય સમજી તમારાં વખાણ કરશે. ૨૭ હે રાજન્ ! પ્રીતિવર્ધક ઉદારતા વગેરે શુભરહિત તથા દૂર સ્થલાવના રાજની એના ઉદાસી થઈને તેનો ત્યાગ કરે છે. ૨૮

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી રાક્ષસરાજ વિલીષણે રત્ન તથા કિંમતી વસ્તુઓની વહેંચણી કરી સર્વ સૈનિકોને સંતોષ્યા. ૨૯ ધન-રત્નાદિથી વાનરોને સન્માનિત થયેલા ભેઈ શરમાતાં એવાં વિચાર-શીલ સ્ત્રીતાને ખોળામાં લઈ પરાક્રમી લક્ષ્મણ સાથે મહાત્મા રામચંદ્ર તે જ વખતે એ ઉત્તમોત્તમ વિમાન પર અઢ્યા. ૧૧, ૧૦ પછી રામચંદ્ર સર્વ વાનરોનો સંતકાર કરી વિલીષણ સહિત મહાપરાક્રમી સુગ્રીવ પ્રત્યે બોલ્યા: ૧૩ ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તમે સર્વેએ મિત્રકાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. હવે તમને મારી આજ્ઞા છે કે, તમે બધા તમારી ઇન્છાનુસાર પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે જાઓ. હે સુગ્રીવ ! તું કે જે અધર્મથી દૂર રહી હિત કરનાર છે, તેણે તો ગ્રેમપૂર્વક મિત્રકાર્ય પાર પાડ્યું છે. ૧૪, ૧૫ હવે તું સર્વ સૈન્ય સાથે જલદીથી કિંકિધા નગરી પ્રત્યે જા. હે વિલીષણ ! તમે પણ મારી આપેલી આ નગરીમાં સુખથી વસો. હવે ઈંદ્ર સહિત દેવો પણ તમારા પર અદાઈ કરી શકશે નહિ. ૧૬ હું હવે મારા પિતાની રાજધાની અયોધ્યા પ્રત્યે જવા માટે તમારી આજ્ઞા માણું છું અને તમે સર્વને

ત્યાં આવવાનું આમ ત્રણ આપું છું.^{૧૭}

રામચંદ્રે આ રીતે કહ્યું, ત્યારે સર્વ વાનરો તથા વિભીષણાદિ હાથ ભેડી બોલ્યા : ‘હે રામચંદ્ર! અમે સર્વ હાલ જ અયોધ્યા આવવા ઇચ્છીએ છીએ. આપની સાથે જ અમને તેડી બોલો. અમે ત્યાં આનંદથી વન તથા ઉપવનાદિ-માં ફરીશું. આપનો અભિષેક ભેઈ અને કૌશલ્યા માતાનું અભિવંદન કરી હે નૃપોત્તમ! અમે સત્વર અમારે ઘેર જઈશું.’

વિભીષણ સહિત સર્વ વાનરોએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ધર્માત્મા રામચંદ્ર સુગ્રીવ તથા વિભીષણ સહિત સર્વ વાનરો પ્રત્યે બોલ્યા : ‘ભે હું તમારા જેવા મિત્રો સહિત અયોધ્યા નગરીમાં જઈ આનંદ મેળવું, તો હું બમણો પ્રસન્ન થાઉં. હે સુગ્રીવ! તમે વાનરો સાથે જલદીથી વિમાનમાં બેસી બોલો અને હે રાક્ષસરાજ વિભીષણ! તમે પણ તમારા પ્રધાનો સાથે વિમાનમાં ચઢો.^{૧૮-૨૩} પછીથી વાનરો સહિત વિભીષણ હુપિત થતાં વિમાનમાં ચઢ્યા. તે સર્વ ચઢી રહ્યા, એટલે કુબેરના તે ઉત્તમ વાહનને રામચંદ્રે આકાશમાં ઊડવા આજ્ઞા કરી. રામચંદ્ર બ્યારે તે હંસયુક્ત તેજસ્વી વિમાન વડે આકાશમાં ચઢ્યા, ત્યારે તેઓ કુબેરની માફક આનંદિત થઈ શોભવા લાગ્યા. વાનરો, રીંછો અને રાક્ષસો વગેરે સર્વ લોકો તે દિવ્ય વિમાનમાં કોઈ ભતની હરકત વિના નિરાંતે બેઠા હતા.^{૨૪-૨૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશ્વિનપૂર્ણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના શુદ્ધાંકમાં ૧૨૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૩ મો

અયોધ્યા પ્રતિ પ્રયાણ-માર્ગનિરીક્ષણ-
તે તે સ્થાનો અને પ્રસંગો વિષે
રામચંદ્રનું સીતાને પ્રબોધન

અનુજ્ઞાંતં તુ રામેણ તદ્દિમામનુત્તમમ્ ।

હંસયુક્તં મહાનાદ્મુત્પપાત વિહાયસમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થતા તે હંસયુક્ત દિવ્ય વિમાન મહાનાદ કરતું આકાશમાં ઊડ્યું.^૧

શ્રીમાન રામચંદ્ર વિમાનમાંથી ચારે બાજુ દિપિ નાખતા ચંદ્રસુખી મૈથિલીને કહેવા લાગ્યા :^૨

‘હે વૈદેહી! કૈલાસશિખર સરખા ત્રિકુટાચળના શિખરે વસેલી, વિન્ધકર્માએ નિર્માણ કરેલી આ લંકાનગરી ભે. હે સીતે! આ માંસ અને રુધિરન્યા ક્રીચડવાળી રણભૂમિ ભે દે, જેમાં રાક્ષસો અને વાનરોનો મોટો ઘાણ વગ્યો હતો. હે વિશાલાક્ષી! વરદાનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો રાક્ષસેશ્વર રાવણ તારા નિમિત્તથી મારા હાથે માર્યો જઈ રણભૂમિમાં સૂતો છે તે ભે. અહીંયાં કુંભકર્ણ મરાયો, અહીંયાં પ્રહસ્ત હણાયો અને અહીંયાં વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાને પૂષ્પાક્ષને માર્યો;^{૩-૬} આ ઠેકાણે મહાત્મા સુષેણે વિદ્યુન્માલીને માર્યો અને અહીંયાં લક્ષમણે રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતને યુદ્ધમાં માર્યો.^૭ આ દેખાય છે એ જગ્યાએ અંગદે વિકટ નામનો રાક્ષસ માર્યો. વળી પણે વિરૂપાક્ષ, દુષ્યોક્ષ, મહાપાર્થ, મહોદર, અકંચન અને ધીજ રાક્ષસો માર્યા ગયા. ત્રિશિરા, અતિક્રાચ, દેવાતક, નરંતક, રાક્ષસો-માં શ્રેષ્ઠ યુદ્ધોત્તમ તથા મત્ત કુંભકર્ણના બળવાન પુત્રો નિકુંભ અને કુંભ, વજ્રદંડ અને દંડ વગેરે ઘણા રાક્ષસો અહીંયાં હણાયા. આ ઠેકાણે મેં મકરાક્ષ નામનો દુર્ધર્મ રાક્ષસ માર્યો; તેમ જ પેલી તરફ અકંચન, વીર્યવાન શોભિતાક્ષ, યૂપાક્ષ અને પ્રજંબને માર્યા. ભયંકર દેખાવનો વિદ્યુન્નિમજ્જ્વલ, યજ્ઞશત્રુ અને મહાબળવાન સુમધ્વ તેમ જ સૂર્યશત્રુ અને બ્રહ્મશત્રુ પણ અહીંયાં માર્યા ગયા. અહીં રાવણની પટરાણી મંદોદરીએ બીજી હબરો રાણીઓ સાથે રાવણ માટે વિલાપ કર્યો હતો. હે સુંદરાંગી સીતા! ભે, આ સસુદ્રુતી તીર્થસ્થાન દેખાય છે.

આ સસુદ્રમાં પાળ બાંધી અમે આ રથને રાતવાસો કર્યો હતો. આ ખારા સસુદ્રમાં અમે બાંધેલો સેતુ આ રહ્યો.^{૮-૧૧} હે વિશાલાક્ષી! તારા માટે જ મહાત્મા નરવાનરે આ દુષ્કર પુલ બાંધેલો છે. હે વૈદેહી! અપાર ગર્જના કરતા અને શંખ, છીપ વગેરેથી ભરેલા આ વરણના રથાનરૂપ અશ્વેશ્વ સાગરને ભે દે મૈથિલી! આ પર્વત-

રાજ સુવર્ણમય હિરણ્યનાભ મૈનાકપર્વતભે. ૧૭, ૧૮ તે પર્વત કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનને વિશ્રાંતિ આપવા માટે પોતાની મેળે જ સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો. આ કિનારે અમારી સેનાની છાવણી હતી. ૧૯ મહેશ્વર ભગવાન પ્રથમ આ સ્થળે અમારા પર પ્રસન્ન થયા હતા. બે, પેલું મહાત્માનું તીર્થ-સ્થાન દેખાય છે. ૨૦ આગળ જતાં તે સેતુબંધ નામે પ્રખ્યાત થઈ સમગ્ર લોકથી પૂજાયે. તે તીર્થસ્થાન પરમ પવિત્ર છે અને મોટા પાપનો નાશ કરનાર છે. ૨૧ આ સ્થળે રાક્ષસરાજ વિશી ધણુ મારી પાસે આવ્યા હતા. હે સીતા ! બે, પેલી નાના પ્રકારના પનવાળી કિષ્કિન્ધા નગરી દેખાય છે. તે નગરી સુગ્રીવની છે. ત્યાં મેં વાલીને માર્યો હતો. ૨૨

વાલીએ પાલન કરેલી કિષ્કિન્ધા નગરીને ભેઈ સીતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! તારા વગેરે સુગ્રીવની સ્ત્રીઓ તથા બીજા વાનર-શ્રેણીની સ્ત્રીઓને ધણુ આપણી સાથે લઈને આપણે અયોધ્યામાં જઈએ, એવી મારી ઇચ્છા છે.’ ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્ર ‘ભલે તેમ થાઓ’ એમ કહી કિષ્કિન્ધા નગરી આવતાં વિમાનને નીચે ઉતારી ઊંચું રાખ્યું. પછી સુગ્રીવની સામે ભેઈ કહ્યું : ‘હે વાનરરાજ ! તમે સર્વ વાનરો-ને કહો કે તમે સર્વ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે અયોધ્યા આલો. વળી હે મહાબલ ! તમે ધણુ તમારી સ્ત્રીઓને સાથે લઈ દેશો. ૨૩-૨૪ તમે સૌતલરા રાખો; કેમ કે આપણે સત્વર અયોધ્યા પહોંચ્યું છે.’ અમાપ તેજસ્વી રામચંદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું : એટલે વાનરરાજ સુગ્રીવ સર્વ વાનરો સાથે વિમાન-માંથી ઊતર્યો અને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી તારા-ને કહ્યું : ૨૬, ૨૭ ‘હે પ્રિયે ! સતી સીતાની પ્રિય કામનાથી મહાત્મા રામચંદ્રે આજ્ઞા કરી છે કે, તમે સર્વ મુખ્ય મુખ્ય વાનરોની સ્ત્રીઓ અમારી સાથે આલો. અમે તમને અયોધ્યા નગરી તથા દશરથ રાજની સ્ત્રીઓ દેખાડીશું.’ સુગ્રીવનું વચન સાંભળી સર્વ અંગેથી શોભતી તારાએ વાનરોની સર્વ સ્ત્રીઓને બોલાવી કહ્યું : ‘વાનરરાજ સુગ્રીવે

સર્વ વાનરોની સાથે આપણુ સૌને સીતાદેવીની સાથે અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે. એ નગરી એવાની મને ઘણી અભિલાષા છે. વળી સર્વ નાગરિકોની સાથે રામચંદ્ર અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરશે, તે મહોત્સવનાં અને દશરથ રાજની સર્વ સ્ત્રીઓની વિભૂતિઓનાં ધણુ આપણને દર્શન થશે.’ તારાનું કહેવું સાંભળી સર્વ વાનરોની સ્ત્રીઓ વિધિપૂર્વક શણગાર ધારણ કરીને અને વિમાનની પ્રદક્ષિણા કરીને સીતાદર્શનની ઇચ્છાથી વિમાનમાં ચઢી.

તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે વિમાન આકાશ-માં ઊડ્યું. ત્યાર પછી સ્થબ્ધ પર્વત પાસે આવતાં રામચંદ્રે વેદેહીને કહેવા માંડ્યું : ‘હે સીતે ! આ વીજળીયુક્ત મોટા મેઘ સમાન અને સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓથી યુક્ત એવો સ્થબ્ધ પર્વત દેખાય છે તે બે. આ પર્વત ઉપર વાનર-રાજ સુગ્રીવની સાથે મારો પ્રથમ મેળાપ થયો હતો. આ ઠેકાણે જ મેં વાલીના વધ માટે નિશ્ચય કર્યો હતો. બે આ ચિત્રકાનનવાણું આ પંખાસરોવર જણાય છે, જ્યાં મેં તારા વિરહથી અતિ દુઃખિત થઈ વિલાપ કર્યો હતો. આ પંખાસરોવરના કિનારા પર જ મેં ધર્મિષ્ઠા શબરીને ભેઈ હતી. હે સીતે ! આ ઠેકાણે મેં એક ચોખ્ખા લાંબા હાથવાળો કબંધ નામનો રાક્ષસ માર્યો હતો. બે, પેલું જન-સ્થાન અને વનસ્પતિ-વટવૃક્ષ જણાય ! હે વિલા-સિની ! આ ઠેકાણે બળવાન અને મહાતેજસ્વી વૃદ્ધ પક્ષીરાજ જટાકુને દુરાત્મા રાવણે તારા નિમિત્તે માર્યો હતો. હે શુભદર્શના સીતા ! બે પેલું આપણું આશ્રમસ્થાન અને સુંદર ધર્મ-શાળા દેખાય. રાક્ષસરાજ રાવણુ અહીંથી જ તને બળાત્કારે હરી ગયો હતો. બે, આ પ્રસન્ન જન-વાળી કલ્યાણકારિણી રમ્ય ગોદાવરી નદી ૩૧-૪૫ અને પેલી કેળોથી વીંટાયેલી અગત્યસુનિનો આશ્રમ જણાય છે. હે વેદેહી, બે પેલી મહર્ષિ શરભાંજનો આશ્રમ જણાય છે. હે સુમધ્યમા સીતા ! એ સ્થળે જ સહસ્રાક્ષ ઈંદ્ર આવ્યા હતા. બે પેલા એક તપસ્વીઓ જણાય ! ૪૬ સૂર્ય તથા અગ્નિની

ઉપમાને યોગ્ય એવા કુશલિતિ અત્રિ ઋષિ ત્યાં વાસ કરે છે. આ સ્થળે મેં મહાકાવ્ય વિરાધનો વધ કર્યો હતો. હે સીતે ! આ સ્થળે તે ધર્મચારિણી તપસ્વિની અનસુયાના દર્શન કર્યો હતો. હે સુતતુ ! જો, આ પર્વતરાજ ચિત્રકૂટ દંડિએ પકે છે. આ ઠેકાણે ઠેકેયીનંદન ભરત મને પ્રસન્ન કરવા માટે આવ્યા હતા. આ નાના પ્રકારના મનવાળી રમ્ય યસુના નદી દેખાય છે. હે મૈથિલી ! આ મહર્ષિ ભરદ્વાજ સુનિના આશ્રમ જણાય છે. વળી આ ત્રણ માર્ગે વહેનારી યુષ્મસલિલા બહુનવી દેખાય છે. આ શૂંગવેશ્વર છે કે જેમાં મારો પરમ મિત્ર શુદ્ધ રહે છે. હે સીતે ! જો, જો, આ મારા પિતાની રાજધાની અયોધ્યા નગરી દેખાય છે ! હે વૈદેહી ! વનવાસ પૂરો કરીને આવેલી તું તેને નમસ્કાર કર. ૧૪૭-૫૨

શ્રીમાન રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાનરો અને વિલીંબણ સહિત સર્વ રાક્ષસો ઊંચા ઊંચા ચર્ધીપુરી થતા અયોધ્યા પ્રતિ ભેવા લાગ્યા. સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોએ શ્વેત વર્ણવાળી, મોટી મોટી હવેલીઓવાળી, વિશાળ રાજમાર્ગવાળી, હાથી તથા ઘોડાઓથી ભરેલી અને ઇંદ્રની અમરાવતી જેવી અયોધ્યાનગરીને દ્રશ્યી ભેળે.^{૫૩, ૫૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
પુસ્કાકમાં ૧૨૩ મો સર્ગ ચ'પ્પું

સર્ગ ૧૨૪ મો

ભરદ્વાજ સુનિનાં દર્શન-ભરત વગેરે સ્વજનોના સમાચાર-સુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ

પૂર્ણં ચતુર્વંશો વર્ષં પચ્ચમ્યાં લક્ષ્મણાગ્રજઃ ।

મરહાજાશ્રમં પ્રાપ્ય વવન્દે નિવતો મુનિમ્ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રામચંદ્રે બરોબર ચૌદ વર્ષ પૂરા થતાં પંચમીને દિવસે ભરદ્વાજ સુનિના આશ્રમે આવી વિનયપૂર્વક સુનિને પ્રણામ કર્યો.^૧ ભરદ્વાજ સુનિને નમસ્કાર કરી રામચંદ્રે પૂછ્યું :
‘હે ભગવન્ ! અયોધ્યા નગરીમાં સુકાળ અને કુશળતા તો છે ને ? ઠેકેયીનંદન ભરત ધર્મચુક્ત ચર્ધી પ્રબલ પાલન કરે છે ને ? વળી અમારી સર્વ

માતાઓ કુશળ છે ને ?’ રામચંદ્રનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાસુનિ ભરદ્વાજ આનંદ પામી સ્મિતપૂર્વક કહેવા લાગ્યા :^૨

‘હે રામ ! ભરત તો જટા ધારણ કરી તમારી પાહુકાતું પૂજન કરતો તમારી વાટ જ ભુલ્યો છે. બીજાં સર્વ પણ કુશળક્ષેમ છે.’ હે સ્મિતિંજય રામ ! ઠેકેયીનાં વચનથી ચીર-વચ્ચ ધારણ કરી સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત મહાવનમાં પ્રયાણ કરતા અને રાત્રયથી ચ્યુત થયેલા, પગપાળા, સર્વસ્વને ત્યાગી પિતાની આજ્ઞા પાળનારા, સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થયેલા, દેવની પેઠે સર્વ લોગવિલાસોથી ત્યજ-યેલા અને વનમાં કૃળ-કૂલનું ભોજન કરનારા તમને ભેળે પ્રથમ મને કયા આવી હતી; પરંતુ હવે તમને શત્રુને છુટી મિત્રો અને ખંધુઓ સાથે સમૃદ્ધ થયેલા ભેળે મને ઘણો આનંદ થાય છે.^{૫-૮} હે રાવણ ! જનસ્થાનમાં નિવાસ કરીશ તમે જે મહાન સુખ-દુઃખો અનુભવ્યાં, તે સર્વ મારા ભણવામાં છે.^૯ બ્રાહ્મણો તેમ જ સર્વ સુનિઓનું રક્ષણ કરવાને તમે નિયુક્ત થતાં બળગર્વિત રાવણે તમારી આ અનિદતા ત્રી સીતાનું હરણ કર્યું હતું, તે પણ હું બાણું છું.^{૧૦} તે પછી મારીચનું દર્શન, સીતાનું હરણ, કમંધુનું દર્શન,^{૧૧} પંપાસરોવર તરફ ગમન,^{૧૨} સુશીવ સાથેની મેત્રી, વાલીનો વધ, સીતાની શોધ, વાયુપુત્ર હંતુમાનનું પરાક્રમ,^{૧૩} સીતાની ભાળ મળવા પછીની તૈયારી, નલે બાંધેલો સાગર-સેતુ, હર્ષિત થયેલા વાનરોએ કરેલું લંકા-હંહન,^{૧૪} પુત્ર, ખંધુઓ, અમાત્યો, સૈન્યો અને વાહનો સાથે બળગર્વિત રાવણનો વધ,^{૧૫} દેવકંટક રાવણ હણાતા દેવતાઓ સાથેનો તમારો સમાગમ, તેમણે આપેલું વરદાન^{૧૬} ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાંત, હે ધર્મવત્સલ રામ ! તપના સામર્થ્યથી મારા ભણવામાં જ છે. મારા શિષ્યો સમાચાર લાવવા લઈ જવા માટે હંમેશાં ત્યાં બ-આવ કરે છે. હે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ રામ ! હું તમને વરદાન આપવા ઇચ્છું છું; તમે આજે અહીંયાં રહી મારો અર્ધ-અતિથિસત્કાર સ્વીકારી કાલે અયોધ્યા જાઓ. ૧૧૧, ૧૭

શ્રીમાન રામચંદ્રે ભરદ્વાજ સુનિનું કહેલું માથે ચઢાવી ત્યાં રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો. પછી વરદાન માગ્યું:^{૧૮} ‘હે ભગવન! અયોધ્યા જતાં માર્ગમાં આવતાં સર્વ વૃક્ષો અકાળે ફળે તથા મધુર મધુરસ ગરે, તેનાં ફળો અમૃત સમાન સુગંધીવાળાં અને ઘણાં તથા વિવિધ પ્રકારનાં થાય.’ રામચંદ્રે આવો વર માગતાં ઋષિજીએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું અને તુરત જ ત્યાંનાં સર્વ વૃક્ષો સ્વર્ગના વૃક્ષ-કલ્પ-વૃક્ષના જેવાં થઈ ગયાં.^{૧૯, ૨૦} જે વૃક્ષો ફળફૂલ વિનાનાં હતાં તે સર્વ ફળફૂલવાળાં થયાં, જે વૃક્ષો સુકાઈ ગયાં હતાં તેને પાંદડાં આવ્યાં અને તેમાંથી મધુરસ ગરવા લાગ્યાં. અયોધ્યાની આસપાસ ત્રણ ચોજન પર્વત એવાં વૃક્ષોની ઘટ્ટા છવાઈ રહી.^{૨૧} એમ થતાં તે હજારો વાનરશ્રેષ્ઠો આનંદિત થઈ ઇચ્છાતુસાર અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય ફળો ખાવા લાગ્યા અને જાણે સ્વર્ગે જીવ્યું હોય તેમ હર્ષ પામ્યા.^{૨૨, ૨૩}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુહૃદકાંડમાં ૧૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૫ મો

રામચંદ્રના આગમનની ભરતને જાણ

મયોધ્યાં તુ સમાલોક્ય ચિન્તયામાસ રાઘવઃ ।

પ્રિયકામઃ પ્રિયં રામસ્તત્સવરિતવિક્રમઃ ॥ ૧ ॥

પ્રિય કામનાવાળા અને ત્વરિત પરાક્રમવાળા રામચંદ્ર વિમાનમાંથી અયોધ્યાને જોઈ વિચાર કરવા લાગ્યા.^૧ ક્ષણવાર વિચાર કરી વાનરો સામે નજર નાખતાં તેમણે પવનસુત હંતુમાનને કહ્યું : ‘હે વાનરોત્તમ ! તમે જલદીથી અયોધ્યા જાઓ અને ખબર કાઢો કે રાજકુટુંબમાં સર્વ માણસો કુશળ તો છે ને ?^{૨, ૩} વળી શૃંગવેરપુરમાં જઈ શુભ વાતોને પણ જાણનારા મારા મિત્ર નિષાદાધિપતિ શુહને મળી તેનું પણ ક્ષેમકુશળ પૂછો;^૪ મારો પ્રાણુપ્રિય મિત્ર શુહ મને ઉદ્દેશરહિત અને કુશળ જાણી ઘણો ખુશી થશે.^૫ નિષાદાધિપતિ શુહ તમને અયોધ્યાનો માર્ગ બતાવશે અને ભરતના સમાચાર પણ કહેશે. પછી તમે ભરત પાસે જઈ કુશળ

સમાચાર પૂછો અને કહેજો કે હું કુતકાર્ય થઈ સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે આવું છું. વળી ખબર વાન રાવણે કરેલું સીતાનું હરણ, સુશ્રીવ સાથેની મેત્રી, વાલીનો વધ,^{૬-૮} સીતાની શોધ, નદીઓના સ્વામી અગાધ મહાસાગરને ઓળંગી તમે તેની શોધ મેળવી તે,^૯ વાનરસેન્ય, સાગરદર્શન, સેતુ-બંધન, રાવણનો વધ,^{૧૦} ઇંદ્રે, બ્રહ્માએ તથા વરુણે આપેલાં વરદાન, મહાદેવની કૃપાથી પિતા દશરથ રાજનું દર્શન,^{૧૧} ઇત્યાદિ વૃત્તાંત સાથે હે સૌમ્ય ! તેમને કહેજો કે હું રાક્ષસરાજ વિભીષણ તથા વાનરરાજ સુશ્રીવ સાથે તમારી ઘાસે આવેલો છું.^{૧૨} વળી કહેજો કે રામ શત્રુઓને છતી અતુ-પન્ન કીર્તિ મેળવી સમુદ્ધાર્ય થઈ મહાભયવાન મિત્રો સાથે આવે છે.^{૧૩} આ વૃત્તાંત સાંભળતાં ભરતને જેવો અહોરો થાય, તે સર્વ લક્ષ્યમાં રાખી તમારે અહીં આવી મને જણાવવું.^{૧૪} તત્પરથી, સુખ પરના રંગથી, દહિથી અને વાતચીત પરથી તમારે ભરતનું સર્વ વૃત્તાંત અને ચોટાઓ જાણી લેવી.^{૧૫} સર્વ ઉપલોગથી ભરપૂર, હાથી, ઘોડા અને રથ વગેરેથી ગાળ રહેલું અને વંશપરંપરાથી આવ્યું આવતું રાજ્ય મળવાથી કેનું મન ચલિત ન થાય ? ઘણા વખતના સંગથી ભરતના મનમાં રાજ્ય પ્રતિ આસક્તિ થવી સંભવિત છે; માટે જો તેમ જ હોય તો ભલે તે આખી પૃથ્વીનું પાલન કરે. તે પણ રઘુનંદન-રઘુવંશના જ છે.^{૧૬, ૧૭} હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! અમે પાસે ન આવીએ ત્યાં સુધીમાં તમે ભરતની વૃત્તિ અને વ્યવસાય વગેરે જાણી સત્વર ખાજા આવો.’

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં પવનપુત્ર હંતુમાન મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી ઉતાવળે અયોધ્યા તરફ આવ્યો.^{૧૮, ૧૯} જેમ સર્વને પકડવા માટે ગરુડ વેગથી જોડે, તેમ મારુતાત્મજ હંતુમાન વેગથી જીલ્લો.^{૨૦} પિતૃપથ અને પક્ષીઓના ઊડવાના સ્થાનને ઓળંગી તથા ગંગાયસુનાને ભયંકર સંગમ પાર કરી,^{૨૧} વીર્યવાન હંતુમાન સત્વર શૃંગવેરપુરમાં શુહ પાસે આવ્યો અને આનંદપૂર્વક શુભ વાણીથી કહેવા લાગ્યો :^{૨૨} ‘હે નિષાદાધિપતિ ! તમારા

મિત્ર સત્ય-પરાક્રમી કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે સીતા તથા લક્ષ્મણ સહિત તમને કુશળ સમાચાર કહેવડાવ્યા છે. ૨૩ તેઓ આજની (પંચમીની) રાત્રિ ભરદ્વાજ સુનિની આજ્ઞાથી તેમના આશ્રમમાં ગાળી કાઢે અહીં આવશે ૨૪ આ પ્રમાણે કહી મહાતેજસ્વી વેગવાન હંતુમાન જરા પથુ વિસાસો ન લેતાં હર્ષભેર પાછો આકાશમાં ભિડ્યો. માર્ગમાં પરશુ-રામતીર્થ, વાહુકિની નદી, વરૂંધિ નદી, ગોમતી નદી તથા ભયંકર સાલવનાદિ દેશાન તેના ભોવામાં આવ્યાં. અનેક પ્રકારની પ્રજા, સુંદર નગરો અને પવિત્ર તીર્થો વગેરે જોતાં જોતાં કપિવર હંતુમાન ઘણો દૂરનો માર્ગ જોળી ગયો. હવે તે પુત્રપૌત્ર સહિત ઉત્તમ અલંકારોવાળા સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોથી અલંકૃત થયેલા ચૈત્રરથ તથા નંદનવન સમાન અયોધ્યા નગરની સમીપ આવેલા નંદિયામમાં આવી પહોંચ્યો. આ સ્થળે ચીર-વસુ તથા કૃષ્ણ મુગધર્મ ધારણ કરેલા, દીન અને સુકાર્ધ ગયેલા, બંધુવિયોગથી કૃશ થયેલા, કૂળ-કૂલનો આહાર કરનારા, જિતેન્દ્રિય, તપસ્વી, ધર્મચારી, જટાધારી, આશ્રમવાસી, સિદ્ધસ્વરૂપ, બ્રહ્મર્ષિ સમાન તેજવાળા અને રામચંદ્રની પાદુકાઓને નામે પૃથ્વીનું પાલન કરનારા; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનારા, પ્રધાનો, પવિત્ર પુરોહિતો તથા કાષાય વસ્ત્રવાળા સેનાપતિઓથી વીંટાયેલા મહાત્મા ભરતને હંતુમાને જોયા. ૨૫-૨૬ ધર્મવત્સલ નગરવાસીઓ પથુ ચીર વસુ ધારણ કરેલા એ ભરતને જોઈ સુખોપભોગ કરવાનું છોડી દેતા હતા. ધર્મ બળુનારાં અને સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ ભરત પાસે આવી પવનસુત હંતુમાન નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યા : ૨૭, ૨૮

‘હે દેવ ! ચીર તથા જટા ધારણ કરી દંડ-કારણ્યમાં ગયેલા જે રામચંદ્ર માટે આપ શોક કરો છો, તેમણે આપને કુશળ સમાચાર કહેવડાવ્યા છે. તમે આ ભયંકર શોકનો ત્યાગ કરો. હવે તમે સત્વર રામચંદ્રનાં દર્શન કરશો. મહાત્મા રામચંદ્ર રાવણને મારી સીતાને મેળવી સિદ્ધાર્થ થઈ મહાજળવાન મિત્રો સાથે અહીં આવે છે.

મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રની ઇંદ્રાણી જેવાં યશસ્વિની સીતા પથુ તેમની સાથે જ છે.’

હંતુમાનનાં વચન સાંભળી કેંકેયીનંદન ભરત આનંદાવેશમાં આવી થોડીવાર તો સ્થિર જ થઈ ગયા. પછી પ્રિય સમાચાર કહેનાર હંતુમાનને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કરી હેતના અશ્રુથી તેને નવ-કાલી નાખતા બોલ્યા : ‘હે સૌમ્ય ! તું તે દેવ છે કે મનુષ્ય ? ભલે, તું ગમે તે હો, પથુ મારા પર કૃપા કરીને તું અહીં આવ્યો છે. હે પ્રિય વાર્તા કહેનારા ! આ પ્રિય સમાચારની વધામણી બદલ તને શું આપી શકાય ? તોપણ એક લાભ ગાયો. એક સો ગામ અને કુંઠળવાળી, શ્રેષ્ઠ આચારવાળી, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળી, સુંદર નાસિકા તથા જંઘાઓવાળી, ચંદ્ર સમાન મુખવાળી. સર્વ બલતના અલંકારોથી સંપન્ન તથા કુદીન એવી આ સોળ કન્યાઓ તને આપું છું.’ ૨૭-૪૫

રાજકુમાર ભરત વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાનના મુખ-થી રામચંદ્રના જ્ઞાનમનના સમાચાર સાંભળી હર્ષાન્વિત થઈ તેમનાં દર્શન માટે તત્પર થયા અને પુનઃ પુનઃ હંતુમાનને તેમના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. ૪૬

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દાંડમાં ૧૨૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૬ મો

બ્રાહ્મવત્સલ ભરત-હંતુમાને
ગાયેલી રામકથા

વહ્નિ નામ વર્ષાણિ ગતસ્ય સુમહદ્દનમ્ ।

ઋણોમ્યહં પ્રીતિકરં મમ નાથસ્ય કીર્તનમ્ ॥ ૧ ॥

‘મોટા ભાઈ રામચંદ્રને વનમાં ગયે ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં છે. અત્યારે ઘણે લાભે સમયે હું મારા નાથ રામચંદ્રના મુખકર સમાચાર સાંભળું છું. હોકમાં કહેવાય છે કે, ‘જીવતા નર ભદ્રા પામે’ તે કહેવત અત્યારે મારે માટે કલ્યાણદાયી નીવડી છે. ૧’ હે વાનર ! રામચંદ્ર અને વાનરોનો સમા-ગમ કયા દેશમાં અને કઈ બાબતને લઈને થયો, એ સર્વ વૃત્તાંત તું મને કહે.’ ત્યારે કપિવર હંતુમાન

દર્શાવન પર યેસી રામચંદ્રનું સર્વ વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા. ૩૪

હે રાજકુમાર! દશરથ રાજાએ તમારી માતાને આપેલા છે વરદાનને લઈને તમારી માતાએ રામચંદ્રને વનવાસ આપ્યો અને તમારા પિતા દશરથ રાજા યુવશોકથી મરણ પામ્યા તથા તમેને તમારા મામાને ઘેરથી દ્રુતો દ્વારા સત્વર અયોધ્યા તેડાવ્યા; તે સમયે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરી તમે રાજ્ય ગ્રહણ કરવા ના પાડી અને સાધુધર્મનું આચરણ કરી ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈ તમે રામચંદ્રને પાછા વળવા અને રાજ્ય ગ્રહણ કરવા વિનંતિ કરી, પરંતુ પિતાની આજ્ઞા પાળવા માટે રામચંદ્રે તેનો અસ્વીકાર કર્યો અને તમે તેમની પાઠુકા લઈ પાછા વળ્યા. ૧૦-૧૮ એ સર્વ વૃત્તાંત હે મહાબાહુ! તમારી બાણમાં જ છે. હવે તમારા ગયા પછી શી હકીકત બની તે સાંભળો. ૬

તમારા ગયા પછી ત્રાસી ગયેલાં મૃગ અને પક્ષીઓવાળું એ વન અત્યંત દુઃખકારક લાગવા માંડયું; ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્રે હાથી, સિંહ, વ્યાઘ્ર અને મૃગેાથી ભરેલા મહાભયંકર દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૦, ૧૧ એ નિર્જનવનમાં આગળ જતાં સામેથી મોટો શબ્દ કરતો વિરાધ રાક્ષસ તેમના બેવામાં આવ્યો. શ્રીમાન રામચંદ્રે મહાનાદ કરતા, ઊંચા હાથવાળા અને નીચા મુખવાળા એ વિરાધને ઊંચકીને એક ઊંડા ખાડામાં નાખી દીધો. ૧૨ આતું ઢુબકર કર્મ કરી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ સંધ્યાકાળે શરભંગ ઋષિના રમ્ય આશ્રમમાં પહોંચ્યા. ૧૩, ૧૪ ત્યાં શરભંગ ઋષિ વિદેહ થઈ સ્વર્ગે ગયા. તે પછી રામચંદ્ર સર્વ સુનિઓને અભિવંદન કરી જનસ્થાનમાં આવ્યા. ૧૫ ત્યાં મહાતમા રાઘવે એ સ્થાનમાં રહેતા ચૌદ હબર-રાક્ષસોને માર્યા. ૧૬, ૧૭ શ્રીમાન રામચંદ્ર એકલાએ જ દિવસના ચોથા ભાગમાં તે સર્વ રાક્ષસોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા હતા. ૧૭ મહાતમા ઋષિસુનિઓને વિદ્ધ કરનાર, મહાભયંકર અને મહાપરાક્રમી દંડકારણ્યવાસી એ રાક્ષસોને રામચંદ્રે યુદ્ધમાં હણ્યા. એ રાક્ષસોને માર્યા પછી યુદ્ધમાં મહાભયંકર ખર અને

દૂષણને તથા ત્રિશિરા રાક્ષસને મહાબાહુ રામચંદ્રે હણી નાખ્યા. પછી શૂર્પણખા નામની રાક્ષસી રામની પાસે આવી, ત્યારે રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણે ઊઠીને ખડ્ગ વડે એ રાક્ષસીનાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં. આ પીડાથી દુઃખિત થઈને તે રાક્ષસી રાવણ પાસે ગઈ. ૧૮-૨૧

પછી રાવણનો મારીચ નામનો મંત્રી રત્નમય મૃગ થઈને સીતાને લોભાવવા માટે જનસ્થાનમાં આવ્યો. ૨૨ સીતાએ એ મૃગને બેઈ રામને કહ્યું કે, આ સુંદર મૃગથી આપણે આશ્રમ મનોહર લાગશે; માટે તેને પકડી લાવો, ત્યારે રામચંદ્ર ધનુષ્યબાણ લઈ એ મૃગની પાછળ પડ્યા અને એક બાણથી તે દોડતા મૃગને માર્યો. ૨૩, ૨૪ હે સૌમ્ય! આવી રીતે રામચંદ્ર મૃગયા માટે ગયા, ત્યારે લક્ષ્મણ પણ તેમની જોળ માટે (સીતાના કહેવાથી) પાછળ ગયા. આ તક બેઈ દશગ્રીવ રાવણ આશ્રમમાં પેઠો અને જેમ આકાશમાં ઠોઈ એક શ્રદ્ધ રોહિણીને પકડે, તેમ એકદમ સીતાને પકડ્યાં. એ સમયે સીતાનું રક્ષણ કરવા જતાં જટાયુ નામના વૃદ્ધ ગીધને રાવણે યુદ્ધમાં માર્યો. પછી સીતાને લઈ દશગ્રીવ રાવણ વેગપૂર્વક આકાશમાં જવા લાગ્યો. સીતાને હરી જતા રાવણને પર્વતના શિખર પર બેઠેલા આશ્ચર્યકારક ચંદ્રેરાવાળા વાનરોએ દીઠો. ૨૫-૩૨ રાક્ષસેશ્વર રાવણ સીતાને લઈ મન સરખા વેગવાળા યુગ્મક વિમાનમાં બેસી સત્વર લંકામાં પેઠો અને સીતાને સુવર્ણની ભીંતોવાળા એક મોટા મહેલમાં લઈ જઈ ઘણાં ઘણાં મીઠાં વાક્યોથી લલચાવવા માંડ્યા. સીતાએ તેનાં સઘળાં વચનોને તુલકારી કાઢ્યાં, ત્યારે દુરાત્મા રાવણે લથડે રાક્ષસીઓની યોદ્ધામાં સીતાને પોતાના અશોક વનમાં રાખ્યાં. ૩૩

રામચંદ્ર મૃગને મારી પાછા ફર્યા, ત્યારે ઘવાયેલા જટાયુને બેઈ અને તેની પાસેથી સીતા-હરણનું વૃત્તાંત બાણીને ઘણું જ ખેદ પામ્યા. તેઓ સીતાને જોળતા જોળતા ગોદાવરી નદીની આસપાસનાં પુષ્પિત વનોમાં ફરવા લાગ્યા. ૩૪ એ મહાન અરણ્યમાં તેમને કમંધ નામનો રાક્ષસ

મળ્યો. તે કબંધના કહેવાથી સત્યપરાક્રમી રામચંદ્ર અધ્યસૂક પર્વત પર આવી સુશીવને મળ્યા. તેના ભાઈ વાલીથી કુંદ શર્ધ તેને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો હતો; એટલે પરસ્પરનું સમાન વૃત્તાંત બાણી તેઓ વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ બંધાયો હતો. શ્રીમાન રામચંદ્રે પોતાના પરાક્રમથી મહાબળવાન અને મોટા શરીરવાળા વાલીને યુદ્ધમાં મારી સુશીવને તેનું રાજ્ય સોંપ્યું.^{૩૫-૩૮} આ પ્રમાણે રામચંદ્રે સુશીવને સર્વ વાનરો સહિત રાજ્ય અપાવ્યું, ત્યારે તેણે સીતાની શોધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.^{૩૯} મહાત્મા સુશીવે દશ કરોડ વાનરોને સર્વ દિશાઓમાં શોધ કરવા મોકલ્યા.^{૪૦} શોધમાં નીકળેલા પંક્રી કેટલાક અચો પશુ હતા. અચો વિંધ્યાચળનાં સર્વ શિખરો તથા દુર્ગમ પ્રદેશો ફરી વળ્યા, પશુ નીતાની ભાળ મળી નહિ.^{૪૧} અતે ગૃધ્રરાજ જટાશુનો ભાઈ વીર્યાવાન સપ્તાતિ અમને મળ્યો અને તેણે 'સીતા રાવણને ત્યાં છે' એવા સમાચાર કહ્યા.^{૪૨} તે વાત સાંભળી દુઃખી થતા મારા બહુઓનું દુઃખ દૂર કરવા માટે હું મારા પરાક્રમથી લંકા અને વિંધ્યાચળ પર્વત વચ્ચેનો સો ચોળનો સસુદ્ર ફૂદી ગયો. લંકામાં જઈ મેં અશોકવનમાં બેઠેલાં, એક જ વજ્ર ધારણ કરેલાં, આન દરહિત અને દંડ પતિવ્રત પાળતા સીતાનાં દર્શન કર્યાં અને તેમને મળીને સમાચાર પૂછ્યા.^{૪૩, ૪૪} મને જોળખવા મેં તેમને રામની સુદ્રિકા આપી અને તેમની પાસેથી અભિજ્ઞાન માટે ચૂકામણિ લઈ હું પાછો વળ્યો. પછી અકિંચક્રમાં રામચંદ્ર પાસે આવી તેમના હાથમાં મેં તે દિવ્ય કાંતિયુક્ત ચૂકામણિ મૂક્યો.^{૪૫, ૪૬} જેવી રીતે દુઃખી માણસ અંતકાળે અશ્રુત પી જીવિત થાય, તેમ રામચંદ્ર સીતાના સમાચાર સાંભળી સાવધ થયા. પછી પ્રલયકાળ વખતે સર્વ લોકને ભ્રમ કરવા ઇચ્છતા અગ્નિની પેઠે તેમણે લંકાનો નાશ કરવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા. સસુદ્રતટે આવી તેમણે નલ વાનર પાસે સેતુ બંધાવ્યો અને એ સેતુ વડે વાનર તથા રીછાની મોટી સેના સસુદ્ર તરી લંકાના દુર્ગ પાસે આવી.^{૪૭-૪૯} યુદ્ધમાં નીલ વાનરે પ્રહસ્તને માથે, રામચંદ્રે કુંભકણને

માથે, લક્ષ્મણે રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતને માથે અને અંતે રામચંદ્રના હાથથી જ રાવણ માથે ગયો. તે પછી ઇંદ્ર, યમ, વરુણ, ભગવાન શંકર, બ્રહ્મા તથા પિતા દશરથ રાજ વગેરે ત્યાં આવ્યા. તેઓ તથા ત્યાં એકઠા થયેલા ઋષિઓ અને અન્ય દેવોએ મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણને વરદાન આપ્યાં. આ પ્રમાણે વરદાન મેળવી વાનરો સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ કિંકિન્ધા થઈ ગયા તટે આવી આજની રાત્રિ ભરદ્વાજ સુનિના આશ્રમમાં રહ્યા છે. તે આવતી કાલે સવારે અહીં આવશે. હે ભરત! તમારે પુણ્ય નક્ષત્રમાં તેમનાં દર્શન કરવાં યોગ્ય છે.^{૫૦-૫૪}

હનુમાનનાં આવાં મધુર વાક્યો સાંભળી ભરત ઘણા પ્રસન્ન થયા અને સર્વના મનને આનંદ આપતાં તે બોલ્યા : 'અહો! ઘણા દિવસો મારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે.^{૫૫}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૨૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૭ મો

ભરતભેટ-રામચંદ્રના સત્કાર

શ્રુત્વા તુ પરમાનન્દં ભરતઃ સત્યવિક્રમઃ ।

દ્રુષ્ટમાહ્વાપવામાસ જાનુજ્ઞં પત્નીપદા ॥ ૧ ॥

હનુમાનનાં આનંદહાયક વચ્ચેનાં સાંભળી સત્યપરાક્રમી પરપક્ષવાતી ભરતે પ્રસન્ન થયેલા શત્રુધને કહ્યું : 'હે વીર! તું નગરજનોને વિદિત કર કે, શ્રીમાન રામચંદ્ર પધારે છે; માટે સર્વ દેવસ્થાનોમાં પવિત્ર પુરુષો દ્વારા અભિષેક કરાવો અને મંદિરે મંદિરે વાજિત્રો વગડાવો. પુરાણિકો, સ્તુતિપાઠકો, કુશળ વૈતાલિકો, નાચનારી તથા ગાનારી ગણિકાઓ, અમાત્યો, સૈનિકો, રાજકુટુંબ તથા નગરજનોની સ્ત્રીઓના સમૂહ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા અન્ય જાતિનાં પશુ સર્વ પ્રજાજનો ચંદ્ર સમાન સુખવાળા રામચંદ્રનાં દર્શન કરવા માટે નગરની બહાર તેમની સાથે આવે તેમ કરો.' ભરતનાં વચન સાંભળી શત્રુધને અસંખ્ય નોકરોને

ગોલાવી પ્રત્યેક કામની વહેંચણી કરી આપી અને આજ્ઞા કરી કે, નંદિઆમથી અયોધ્યા સુધીના સઘળા માર્ગ સરખા કરો અને શીતળ જળને છંટકાવ કરી ઠંડાણે ઠંડાણે સુગંધીદાર પુષ્પો તથા શાળ વેરો. રાજમાર્ગોમાં મોટી મોટી ધબપતાકાઓ લટકાવો. આવતી કાલને સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં નગરનાં સર્વ ગૃહો સુવર્ણ, ચાંદી તથા મોતી વગેરેનાં પુષ્પોથી શોભાવો અને સેંકડો માણસો રાજમાર્ગ પર સંભાળ રાખવા માટે ઊભા રહો. ૧૧-૧૦

શત્રુક્ષની આજ્ઞા સાંભળી હર્ષિત થયેલા ધૃષ્ટિ, જયંત, વિજય, સિદ્ધાર્થ, અર્થસાધક, અશોક, મંત્રપાલ અને સુમંત્ર એ આઠે પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરવા માટે નીકળી પડ્યા.

સવાર થતામાં તો આપું નગર અને રાજમર્ગ ધબપતાકા વગેરેથી શબ્દગાર્હ રહ્યું. રાજમંત્રીઓ તથા સૈનિકો સારી રીતે શબ્દગારેલા સૈનાની અંબાડીવાળા હજારો મહોન્મત્ હાથીઓ તથા હાથણીઓ પર બેસીને રામચંદ્રની સામે જવા લાગ્યા. કેટલાક ઘોડા પર બેસી તો કેટલાક મોટા મોટા રથોમાં બેસી નગર બહાર જવા લાગ્યા. કેટલાક વીરો શક્તિ, ઋષ્ટિ, પાશ અને ધબપતાકાવાળા હજારો ઘોડેસવારો તથા પાયદળ સૈનિકોથી વીંટાઈને ચાલવા માંડ્યા. તે પછી દશરથ રાજની સર્વ ઈચ્છા દૈશલ્ય તથા સુમિત્રાને આગળ કરી રથમાં બેસી નગર બહાર નીકળી. સુખ્ય બ્રાહ્મણો, નગરજનો, રાજપુરુષો તથા હાથમાં મોઢક અને પુષ્પમાળાઓ લઈ આવેલા મંત્રીઓ સહિત મહાત્મા ભરત રામચંદ્રની સામે જવા લાગ્યા. ૧૧-૧૧ એ સમયે શંખ, મૃદંગ, હોરી આદિના નાદથી તથા બદિજનોના ગાનથી સર્વત્ર આનંદમંગળ છવાઈ રહ્યો. ધર્મોત્તમા ભરતે આ વખતે પણ આર્ય રામચંદ્રની પાડકા પોતાના મરતક પર મૂકી હતી અને તેની આસપાસ સુવર્ણભૂષિત શ્વેત ચામર ઢળતાં હતાં. ઉપવાસથી કૃશ થયેલા, દીન અને કૃષ્ણ મૃગસર્પ ધારણ કરેલા મહાત્મા ભરત હાથમાં શ્વેત પુષ્પની

માળા ધારણ કરી પગે ચાલતા રામચંદ્રની સામા ગયા.

ઘોડાઓના ડાબલાના ખડખડાટથી, રથના ચક્રના ગડગડાટથી, શંખ, મૃદંગિ આદિ વાદ્યોના નાદથી અને હાથીઓના ચિત્કારથી આ વખતે પૃથ્વી કે પાયમાન થઈ ગઈ. આવી રીતે આખા નગરને નંદિઆમ સમીપ આવી પહોંચેલું જોઈ ભરત સહજ શંકિત થઈ હનુમાન પ્રત્યે બોલ્યા : 'હે વાનર ! તું મારી મશ્કરી તો નથી કરતો ? અથવા તો તારા વાનર સ્વભાવને તો નથી અજમાવતો ? અરે, હજી હું પરંતપ રામચંદ્રને કેમ નથી જોતો ? વળી તારા જેવા ધીબ ઇન્દ્રિત સ્વરૂપ ધરનારા વાનરો પણ કેમ નથી જણાતા ?'

ત્યારે કપિવર હનુમાન પોતાના કથનની સત્યતા દેખાડવા ભરદ્વાજ મુનિની કૃપાથી હમેશ માટે કળકૂલવાળા થયેલાં, મધુ ઝરનારાં અને મહોન્મત્ ભ્રમરોથી શુભ રહેલાં વૃક્ષોને દેખાડી બોલ્યા : 'હે પરંતપ ! ઇંદ્રે આપેલા વરદાનથી ભરદ્વાજ મુનિ અત્યારે સૈન્ય સહિત શ્રીમાન રામચંદ્રનું સર્વ પ્રકારે આતિથ્ય કરે છે. જુઓ, સાંભળો. આ હર્ષિત થયેલા વાનરોનો મહાન શબ્દ સંભળાય છે. હું ધારું છું કે વાનરસેના ગોમતી પાર ઊતરી ચૂકી છે. આ સાલ વન તરફ ઊડતી ધૂળની આંધી જુઓ ! ૧૭-૨૮ મારું માનવું છે કે, વાનરસેના અત્યારે એ સાલ વનને હુચમચાવી રહી છે. જુઓ, પેલું ચંદ્ર સરણું વિમાન દૂરથી દેખાય છે ! બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલા એ દિવ્ય પુષ્પક વિમાનને મહાત્મા રામચંદ્રે રાવણને તેના બંધુઓ સહિત હણીને પ્રાપ્ત કર્યું છે. ૨૯, ૩૦ પ્રભાતકાળના સૂર્ય સમાન કાંતિવાળું મહાત્મા રામચંદ્રને વહન કરતું એ દિવ્ય વિમાન કુબેરની કૃપાથી મનના વેગ સમાન ચાલે છે. ૩૧ આ વિમાનમાં વેદેહી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ બન્ને બાઈઓ મહા-તેજસ્વી સુગ્રીવ અને રાક્ષસરાજ વિશીષ્ણ સાથે આવે છે. ૩૨

એટલામાં તો સ્ત્રી, બાળક, યુવક તથા વૃદ્ધ સર્વનો 'રામચંદ્રજી આવ્યા' એવો ગગનભેદી

હોષેપાદક શબ્દ ઉત્પન્ન થયો.^{૩૩} સર્વ લોકો હાથી, ઘોડા તથા સ્થાદિ વાહનો પરથી જતીન પર ભિતરી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન જણાતા વિમાનમાં બેઠેલા રામચંદ્રને જોવા લાગ્યા. એ સમયે ધર્માત્મા ભરતે આનંદિત થઈ રામચંદ્રની સામે આવી નમસ્કાર કરી અર્ચ્ય, પાદ વગેરેથી તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી.^{૩૪,૩૫} બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા વિમાનમાં બેઠેલા મહાત્મા રામચંદ્ર આ વખતે વજ્રપાણિ ઇંદ્રની માફક શોભતા હતા. મેરુપર્વત પરના સૂર્યની પેઠે વિમાનમાં શોભતા મોટા ભાઈ રામચંદ્રને ધર્માત્મા ભરતે પ્રણામ કર્યા. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી હંસયુક્ત મહાવેગવાળું એ વિમાન પૃથ્વી પર ભિતર્યું; ત્યારે સત્યપશકમી ભરત વિમાનમાં જઈ રામચંદ્રને ભેટી ઘણા આનંદ પામ્યા અને તેમના ચરણમા ઢળી પડ્યા. ઘણે લાંબે વખતે બેઠેલા ભરતને ઊઠાડી મહાત્મા રામચંદ્રે આનંદિત થઈ આલિંગન કર્યું; ત્યાર પછી લક્ષ્મણને મળી પોતાના નામોચ્ચાર પછી ભરતે પ્રસન્નતાપૂર્વક સીતાને અભિવંદન કર્યું; પછી સુગ્રીવ, ભંબવાન, અંગદ, મૈત્ર, કિવિદ, નીલ, અષ્વત્થ, સુષેણ, નલ, ગવાક્ષ, ગંધમાદન, સરભ, પનસ આદિને લેખ્યા. તે વાનરો-એ પણ મનુષ્યરૂપે થઈ ભરતને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.^{૩૬-૪૪} પછી મહાતેજસ્વી ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજકુમાર ભરત વાનરરાજ સુગ્રીવને ભેટી બોલ્યા :^{૪૫} ‘હે સુગ્રીવ ! તમે અમારા પાંચમા ભાઈ છો. સૌજન્ય રાખ્યાથી મનુષ્ય મિત્ર થાય છે અને અપકારથી શત્રુ થાય છે.’^{૪૬} તે પછી ભરતે વિભીષણને કહ્યું : ‘આપની જ સહાયતાથી રામચંદ્રે આતું હુકર કર્યું છે.’^{૪૭}

વીર શત્રુને પણ લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને તથા સીતાને વિનયપૂર્વક અભિવંદન કર્યું. રામચંદ્રે પોતાની શોકકર્ષિતા વિવશ્યાં માતા કૌશલ્યાની પાસે જઈ તેમને હર્ષિત કરી પ્રણામ કર્યા. પછી યશસ્વિની કેકેયી અને સુમિત્રાને પ્રણામ કરી સર્વ માતાઓ સહિત પુરોહિત વસિષ્ઠીના સ્થાન પર ગયા. એ સમયે સર્વ નગરવાસીઓ કહેવા લાગ્યા : ‘હે મહાવીર ! હે કૌશલ્યાના આનંદને વધારનારા !

આપનું આગમન મંગળકારી થાયો.’ આવી રીતે જયધ્વનિ કરતા અને હાથ ભેડી રહેલા નગરવાસીઓની અજલિઓ ખીલેલાં પુષ્પો સમાન જણાવા લાગી, પછી ધર્માત્મા ભરતે બંને પાકુઓ પોતાના હસ્તે લોકનાથ રામચંદ્રના ચરણોમા પહેરાવી અને હાથ ભેડી બોલ્યા :

‘આપે જે રાજ્ય થાપણ તરીકે મને સોંપ્યું હતું, તે આજે હું આપને પાછું સોંપું છું. આજે મારો જન્મ સાથેક થયો છે અને મારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. ધન્ય છે ! આજે મેં અયોધ્યાના રાજને ફરી અયોધ્યામાં આવેલા બોયા. આપ ધનભંડાર તથા રાજમંદિર અને સૈન્ય વગેરે તપાસો. આપણાં તેજ અને બળના પ્રતાપથી મેં તે સર્વને દશગણ્યાં કર્યાં છે.’^{૪૮-૫૧}

બ્રાતૃવત્સલ ભરતનાં વચ્ચેના સાંભળી વાનરગણ અને રાક્ષસરાજ વિભીષણને આનંદાશ્રુ આવ્યા.^{૫૨} પછી રામચંદ્ર હર્ષિત થઈ ભરતને પોતાના બોળામાં બેસાડી વિમાનમાં બેસી ભરતના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા.^{૫૩} ભરતને આશ્રમ આવતાં સર્વ વિમાનમાંથી જતીન પર ભિતરી પડ્યા.^{૫૪} પછી રામચંદ્રે તે અનુપમ વિમાનને આજ્ઞા કરી કે, ‘હવે તું અહીંથી જઈ વિશ્રવાપુત્ર કુબેરને વહન કર.’ રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં તે ઉત્તમ વિમાન કુબેરના સ્થાન પર જવા માટે ઉત્તર દિશા તરફ બિડર્યું.^{૫૫,૫૬} રાવણ હરી આણેલું તે દિવ્ય પુષ્પક વિમાન રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વેગપૂર્વક કુબેર પાસે પહોંચ્યું.^{૫૭} પછી દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ પૃથ્વીપતિના ચરણ અંહણ કરે, તેમ વીર્યવાન રામચંદ્ર બ્રહ્મવેત્તા મહર્ષિ વસિષ્ઠના ચરણ અંહણ કરી તેમની પાસેના એક શુભ આસન પર વિરાજમાન થયા.^{૫૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના શુદ્ધકંઠમા ૧૨૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૮ મો

અયોધ્યામાં આનંદમંગળ-રામને રાજ્યા-
ભિષેક-રામરાજ્ય-રામચરિત્રં માહાત્મ્ય

શિરસ્યક્ષિમાઘાય કૈકેય્યાન્નંદવર્ધનઃ ।

વમાવે મરતો જ્યેષ્ઠ રામં સત્યપરાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

તે પછી કૈકેયીના આનંદને વધારનાર ભરતે નમસ્કાર કરી સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રને કહ્યું :^૧ 'હે શત્રુઓને તપાવનારા ! પ્રથમ આપે મારી માતાનું માન રાખીને જે રાજ્ય મને આપ્યું હતું, તે સર્વ-આપે મને આપ્યું હતું તેવું-હું આપને પાછું આપું છું'.^૨ જેમ જોકે નાનો વાછરડો બલિષ્ઠ ઋષભે ત્યાગ કરેલા ભારે યોગ્યને નથી ઉઠાવી શકતો, તેમ જ હું પણ આ રાજ્યભાર ઉઠાવવાને અસમર્થ છું'.^૩ જેમ પાણીના પ્રબળ વેગને લીધે તટીલી પાળતું છિદ્ર બંધ થઈ શકતું નથી, તેમ આ રાજ્યનાં છિદ્રોને પણ બંધ કરવાં કઠિન છે'.^૪ હે શત્રુદંભન ! જેમ ગધેડું ઘોડાની અને કાગડો હંસની ગતિ નથી મેળવી શકતો, તેમ હું પણ આપની પદવી પામવા અસમર્થ છું'.^૫ હે વીર ! કોઈએ પોતાના બગીચામાં મોટું વૃક્ષ રોપ્યું હોય અને તે વૃક્ષ મોટું થઈ તેને નાનીમોટી ડાળીઓ કૂટી પાંદડાં પણ આવ્યાં હોય અને ફૂલ પણ લણ્યાં થયાં હોય છતાં ફળ આવતા પહેલાં જ તે વૃક્ષ તૂટી પડે, તો જેમ તે વૃક્ષ રોપનારનો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, તેમ આપ જેવા રાજા થઈને અમારા જેવા સેવકોનું પાલન ન કરો, તો સૌનો અર્થ સિદ્ધ થવા વગરનો રહેશે. હે રાઘવ ! આજે સમસ્ત જગત મધ્યાહ્નના પ્રદીપ સૂર્ય સમાન પ્રતાપવાળા આપને રાજ્યાભિષેક થયેલા બુદ્ધિ. આજથી તમે રાજાઓને સૂવા યોગ્ય શય્યા પર રોતે શયન કરો અને નગારાંના તથા નૂરના ઝણકાર શબ્દો તેમ જ મધુર ગીતોથી પ્રભાતે બગત થાઓ. જ્યાં સુધી આકાશમાં નક્ષત્રમંડળ ઘૂમતું રહે અને જ્યાં સુધી પૃથ્વી કાયમ રહે, ત્યાં સુધી આપ આખી પૃથ્વીના રાજા થઈ સર્વ લોકોનું પાલન કરો.'

ભરતનાં આ વચનોને શત્રુના નગરને છૂત-
નારા રામચંદ્રે 'તથાસ્તુ' કહી સ્વીકાર કર્યો અને શુભ આશન પર વિરાજમાન થયા. ત્યાર પછી શત્રુની આજ્ઞા થતાં ચતુર અને હલકા હાથવાળા વાળાંદો પ્રણામ કરી રામચંદ્ર પાસે ઉપસ્થિત થયા.^{૧-૧૩} તે નાપિતોએ ક્ષૌર કરી ભરતને, મહા-
બળવાન લક્ષ્મણને, વાનરોના રાજા સુગ્રીવને તથા રાક્ષસેન્દ્ર વિભીષણને સ્નાન કરાવ્યાં.^{૧૪} શ્રીમાન રામચંદ્ર પણ બટા કાઢી નખાવી સ્નાન કરી ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો અને સુગંધીદાર દ્રવ્યો લગાવી મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરી પોતાના શરીરની શોભાથી બલ્લવલ્યમાન લાગતા તૈયાર થયા.^{૧૫} વીર્યવાન, લક્ષ્મીવાન, ઇક્ષ્વાકુવંશવર્ધન શત્રુએ રામચંદ્રને આવી રીતે શલ્યગાથી.^{૧૬} મોટા મનની દશરથ રાજાની ઈચ્છાએ પોતાના હાથે સીતાનાં સર્વ અંગોમા મનોહર ઘરેણાં પહેરાવ્યાં; તેમ જ પુત્રવત્સલા કૌશલ્યાએ હર્ષિત મનથી વાનરોની સર્વ ઈચ્છાને શલ્યગારી શૃંગાર સભળ્યા. પછી શત્રુની આજ્ઞાથી સુમત્ર સર્વ બાબુથી શોભાય-
માન રથને ભેડી ત્યાં લાવ્યો. શત્રુનગર છૂતનારા રામચંદ્ર અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન દીપતા એ દિવ્ય રથમા વિરાજમાન થયા.^{૧૭-૨૦} ઇંદ્ર તુલ્ય શોભા-
વાળા અને સુંદર કુંડળ પહેરેલા વાનરરાજ સુગ્રીવ તથા હંતુમાન પણ સ્નાન કરી દિવ્ય વસ્ત્ર તથા ભૂષણોથી સુશોભિત થઈ રામચંદ્રની સાથે આવ્યા. સર્વ શલ્યગારોથી શોભાયમાન થયેલાં સીતા તેમ જ સુગ્રીવની ઈચ્છા નગર ભેવાની વાસનાથી ઉત્કંઠિત થઈ તેમની પાછળ પાછળ આવવા લાગી.^{૨૧, ૨૨}

આ બાબુ અયોધ્યામાં રહેલા દશરથ રાજાના અશોક, સિદ્ધાર્થ અને વિજયાદિ મંત્રીઓએ પુરોહિત વસિષ્ઠ સાથે મળી રામના રાજ્યાભિષેક અને સ્વાગત માટે તૈયારી કરાવી. તેઓએ સર્વ સેવકોને આજ્ઞા કરી કે, રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેક માટે જે જે ઉત્સવો કરવા યોગ્ય હોય તે તે કરો.^{૨૩-૨૫} પુરોહિત વસિષ્ઠ તથા પ્રધાનો સેવકો-
ને આજ્ઞા કરીને રામચંદ્રનાં દર્શન સત્વર નગર

બહાર આવ્યા.

આ સમયે સહસ્રાક્ષ ઇંદ્રની માફક ઉત્તમ ઘોડા બેઠેલા રથમાં બેઠેલા પાપરહિત રામચંદ્ર નગર તરફ ચાલ્યા. ભરતે ઘોડાની લગામ લીધી, શત્રુદેને છત્ર લીધું અને લક્ષ્મણ આમર ઢોળવા લાગ્યા. એ સમયે રાક્ષસરાજ વિભીષણ પણ બીજી બાજુ ઊભા રહી રામચંદ્રને આમર ઢોળવા લાગ્યા. આ વખતે અંતરિક્ષમાં આવી ઊભેલા ઋષિઓ અને મરુતો સાથે દેવતાઓનો રામચંદ્રની સ્તુતિનો શબ્દ સંભળવા લાગ્યો.^{૨૬-૩૦} મહા-તેજસ્વી વાનરરાજ સુગ્રીવ શત્રુજય નામના પવત બેવા હાથી પર અને બીજા મનુષ્યરૂપધારી સર્વ વાનરો તેની પાછળ નવ હજાર હાથી પર બેસી સાથે ચાલતા હતા. આવી રીતે પુરુષશાહાંલ રામચંદ્રે શંખ અને નગારાંઓના શબ્દ સાથે મોટા રાજપ્રાસાદોથી શોભાયમાન થયેલી અયોધ્યા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૧-૩૩} તે વખતે નગર-વાસી હોકો પોતાના શરીરની કાંતિથી શોભતા અને સર્વ સાજ-સમાજ સાથે આવતા રામચંદ્ર-ને નીરખવા લાગ્યા. નગરવાસી હોકોએ મહાત્મા રામચંદ્રને જયજયકાર કરી વધાવી લીધા અને રામચંદ્રથી સત્કાર પાત્રી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. એ સમયે શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રભ, પ્રાદ્યુષ અને મંત્રીઓથી વીંટાયેલા હોવાને લીધે તારાગણ સહિત શોભતા ચંદ્રની જેઠે શોભવા લાગ્યા.^{૩૪-૩૬} નગારાં, કરતાલ તથા ઝાંઝર વગેરે વાજિત્રો વગાડનારાઓ અને મંગળપાઠ ભજનારા બંદિતો તેમની આગળ ચાલતા હતા.^{૩૭} રામચંદ્રને આવતા બેઠ ગાયો સામી આવી, તેમ જ કન્યાઓ, પ્રાદ્યુષો તથા નગરજનો સુવર્ણ, અક્ષત અને ચોદક ગ્રહણ કરી સામે આવી તેમને વધાવવા લાગ્યા.^{૩૮} તે સમયે રામચંદ્ર મંત્રીવર્ગની ધારે સુગ્રીવની મિત્રતા, હનુમાનનો પ્રભાવ અને વાનરોનાં અદ્ભુત પરાક્રમનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. મંત્રી સહિત અયોધ્યાવાસીઓ વાનરોનાં ભારે પરાક્રમ અને રાક્ષસોનાં બલાદિની વાતો સાંભળી વિસ્મય થયા.^{૩૯, ૪૦} આ પ્રકારે વાતો કરતા કાંતિમાન

રામચંદ્ર મંત્રીઓ, પુરજનો તથા વાનરો સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા.^{૪૧} એ સમયે નગરજનોએ ઘેરઘેર ધન્ય-પતાકા ચઢાવી તોરણો બાંધી સાચિયા પૂર્ણ હતા. આ સર્વ સત્કાર સ્વીકારતા શ્રીમાન રામચંદ્ર ઇક્ષ્વાકુવંશથી સેવાયેલા પોતાના પિતાના રાજમંદિરમાં આવી પહોંચ્યા.^{૪૨}

રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરી કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને દેકેયીને પ્રણામ કરી શ્રીમાન રામચંદ્રે મધુર વાણીથી ધર્મસંભરતને અર્થસુકત વચન કહ્યું : ‘સુકતા અને વૈદ્યમંથિથી સુશોભિત તથા અશોક-વાટિકાવાળા મારા મોટા ભવનમાં સુગ્રીવને તેડી બાંધો.’ રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં સત્યપરાક્રમી ભરત વાનરરાજ સુગ્રીવને તે ભવનમાં લઈ ગયા. તે પછી શત્રુઘ્નની આજ્ઞાથી રાજસેવકોએ તે ભવનમાં તેલના દીવા, પલંગો અને બિછાનાંચો તૈયાર કર્યા.^{૪૩-૪૪} એ સમયે મહાતેજસ્વી ભરતે સુગ્રીવ-ને કહ્યું કે, રામચંદ્રના અભિષેક માટે જળ લાવવા સારું હતોને આજ્ઞા આપો.^{૪૫} ત્યારે સુગ્રીવે ચાર શ્રેષ્ઠ વાનરોને રત્નથી મહેલા સુવર્ણકળશ આપી કહ્યું :^{૪૬} ‘હે વાનરો ! પ્રભાત થતાં પહેલાં તમે આ ચારે કળશોમાં ચારે સમુદ્રનું જળ લઈ આવો.’^{૪૭} સુગ્રીવની આજ્ઞા થતાં બંધવાન, હનુ-માન, વેગદશી અને ઋષભ વગેરે વાનરો ગરુડની માફક આકાશમાં ઊડ્યા અને સમુદ્રનું શુદ્ધ જળ ભરી લાવ્યા. વળી બીજા પાંચસો વાનરો ભુદી ભુદી પાંચસો નદીઓના જળ ભરી લાવ્યા. સત્ત્વ સંપન્ન સુરેષ્ઠ પૂર્વ સમુદ્રમાંથી, મહાબળવાન ઋષભ ઠક્ષિણ સમુદ્રમાંથી, કપિવર ગવય પશ્ચિમ સમુદ્ર-માંથી અને ગરુડ તથા પવન સમાન પરાક્રમવાળો ધર્માત્મા હનુમાન ઉત્તર સમુદ્રમાંથી શુદ્ધ જળ ભરી લાગ્યો.^{૪૮-૪૯}

વાનરશ્રેષ્ઠોએ આવેલા એ ઉત્તમ જળને મહાત્મા શત્રુદેને મંત્રીઓ સાથે બેઠેલા શ્રેષ્ઠ પુરોહિત વસિષ્ઠની સમક્ષ રજૂ કરી કહ્યું : ‘મહારાજ ! હવે રામનો અભિષેક કરો.’^{૫૦}

શત્રુઘ્નનાં વચન સાંભળી મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ સીતા સહિત રામચંદ્રને રત્નચરિત સિંહા-

સન પર બેસાડ્યા.^{૫૮} વસુ નામના દેવતાઓએ જેમ ઇંદ્રને અભિષેક કર્યો હતો, તેમ વસિષ્ઠ, વિશ્વથ, બાબાલિ, કાશ્યપ, કાત્યાયન, ગૌતમ તથા વામદેવાદિ મહર્ષિઓએ નિર્મળ અને સુગંધિત જળ વડે પુરુષવ્યાઘ્ર રામચંદ્રને અભિષેક કર્યો. તે પછી ઋત્વિજોએ, કુમારિકાઓએ તથા મંત્રીઓ, સૈનિકો અને પુરવાસીઓએ હર્ષિત મનથી રામચંદ્રને અભિષેક કર્યો. ત્યાર બાદ આકાશમાં રહેલા દેવતાઓએ ચાર લોકપાલોની સાથે મળીને સર્વ ઔષધિઓથી સુકૃત એવા દિવ્ય જળ વડે રામચંદ્રને અભિષેક કર્યો. બ્રહ્માએ બનાવેલો રત્નમય સુકૃત કે જે સુકૃત પૂર્વે મનુરાજને અભિષેક સમયે પહેરાવેલો હતો અને તે પછી ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓ યથાક્રમે ધારણ કરતા હતા, તે શ્રીમાન રામચંદ્રને પહેરાવી અભિષેક કર્યો. એ પ્રમાણે મહાત્મા વસિષ્ઠજીએ શ્રીમાન રામચંદ્રને વિવિધ રત્નોથી ચિત્રવિચિત્ર રીતે સુશોભિત કરેલી તે સુવર્ણમયી સભામાં અનેક રત્નજડિત બહુમૂલ્ય સિંહાસન પર બેસાડી રાજસુકૃત પહેરાવ્યો અને બીજા ઋત્વિજોએ તેમને અલંકારો સજાવ્યા. એ સમયે સ્વેત છત્ર ધરીને શત્રુજ્ઞ ભિષા રહ્યા અને વાનરેશ્વર સુગ્રીવ સ્વેત ચામર ઢોળવા લાગ્યો, તેમ જ બીજાં એક ચંદ્ર સમાન ચામર રાક્ષસેંદ્ર વિશ્વીષ્ણુ ઢોળવા લાગ્યો.^{૫૯-૬૦} તે સમયે ઇંદ્રની પ્રેરણાથી વાયુએ સો કમળદળવાળી સુવર્ણની બનાવેલી ઝળહળાટ કરતી માળા તથા સર્વ રત્નોથી જડિત અને મણિઓથી વિભૂષિત એક સુક્રાહાર રામચંદ્રને ભેટ કર્યાં. મહાત્મા રામચંદ્રને અભિષેક થતાં હોવા અને અંધર્વો મંજળગાન કરવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. પૃથ્વી ધનધાન્યથી ભરપૂર થઈ અને વૃક્ષો ફળોથી ઝૂકી રહ્યાં તથા પુષ્પો સુગંધથી બહેકી રહ્યાં.^{૭૦-૭૨}

અભિષેક થયા પછી મહાત્મા રામચંદ્રે એક લાખ થોડા, એક લાખ સપ્તસા ગાયો અને એકસો બળદ તથા ત્રીસ કરોડ સુવર્ણસુદ્રિકા અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકારોનું ગ્રાહણને દાન કર્યું. વાનર રાજ સુગ્રીવને સૂચકિરણો સમાન બાળવલ્લભાન

મણિજડિત સુવર્ણમાળા અને વાલીપુત્ર અંગદને ચંદ્રકિરણો સમાન પ્રકાશિત વૈદ્યમણિથી ચિત્રિત સુવર્ણના બાબુબંધ તથા કુંઠળ મહાત્મા રામચંદ્રે ભેટ કર્યાં. પવનપુત્ર હનુમાનને સતી સીતાએ દિવ્ય ધવલ વસ્ત્રની ભેડ તથા શુભ અલંકારો રત્નહર્ષક ભેટ કર્યા. એ સમયે મહાત્મા રામચંદ્રે શ્રેષ્ઠ મણિથી જડેલો બહુમૂલ્ય સુક્રાહાર સતી સીતાના કંઠમાં પહેરાવ્યો; ત્યારે સીતા પોતાના કંઠમાંથી તે હાર કાઢી હાથમાં રાખી સર્વ વાનરો પ્રતિ દંષ્ટિ નાખતાં પોતાના પતિ રામચંદ્ર સાસુ એવા લાગ્યાં.^{૭૩-૮૦} તે ભેઈસંકેત અને ઇંગિત બાજુનારા રામચંદ્રે કહ્યું: ‘હે સુભગે ! હે ભામિની ! તું જેના પર પ્રસન્ન થઈ હોય તેને એ હાર ખુશીથી આપ.’ તે સાંભળી કમળ સમાન નેત્રવાળાં સીતાએ એ હાર, તેજ, ધૃતિ, યશ, નિપુણતા, સામર્થ્ય, વિનય, નય, પૌરુષ, વિક્રમ અને યુદ્ધિ વગેરે શુભો જેનામાં હંમેશાં રહેલા છે, તેવા પવનકુમાર હનુમાનને ભેટ કર્યો, ત્યારે ચંદ્રકિરણોના સમૂહ સમાન ઉજ્જવળ એ હારથી સ્વેત વાદળાંઓથી શોભતા પર્વતની જેઠે કપિવર હનુમાન શોભવા લાગ્યો. એ સમયે બીજા વૃદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ વાનરોને પણ શ્રીમાન રામચંદ્રે વસ્ત્રો તથા અલંકારોથી સત્કાર કર્યો.^{૮૧-૮૪} અકિલક્રક્રમો રામચંદ્રે વિશ્વીષ્ણુ, સુગ્રીવ, બંધવાન, હનુમાનાદિ સુખ્ય સુખ્ય વાનરો સાથે બીજા સર્વ વાનરોને પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કરી તેઓ ની કામના પૂર્ણ કરી, તેમ જ વાનરશ્રેષ્ઠ મૈંદ, દ્વિવિદ અને નીલને પણ તેમની ઇચ્છાનુસાર ભેટ આપી સારી રીતે સત્કાર્યા. મહાત્મા રામચંદ્રથી સત્કાર પામેલા તેઓ સર્વ રામચંદ્રની આજ્ઞા મળતાં ખુશી થતા થતા કિષ્કિંધા પ્રતિ વિદાય થયા.^{૮૫-૮૮} વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ પણ રામાભિષેક ભેઈ તથા રામચંદ્રથી સન્માનિત થઈ તેમની આજ્ઞા મળતાં પોતાની રાજધાની કિષ્કિન્ધામાં ગયો. તે જ પ્રમાણે મહાયશસ્ત્રી ધર્માત્મા રાક્ષસેંદ્ર વિશ્વીષ્ણુ પણ રામચંદ્રથી સારી રીતે સત્કાર પામી પોતાના સંચિવો સહિત લંકા નગરીમાં

ગયો. ૮૯, ૯૦

ધર્મવત્સલ, ઉદાર સ્વભાવવાળા, મહાયશસ્ત્રી રામચંદ્ર અયોધ્યાના રાત્યાસન પર બેસી પરમ પ્રેમથી પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યા. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું : '૯૧ હે ધર્મજી ! આપણા મનુ આદિ પૂર્વજોએ સ્વપરાક્રમથી મેળવેલી અને પાલન કરેલી આ પૃથ્વીને તું મારી સાથે ભોગવ. હે લક્ષ્મણ ! તું યુવરાજ થઈ મારી સાથે આ રાત્યનો ભાર વહન કર. ૯૨ ઘણી રીતે સમજાવવા છતાં લક્ષ્મણે યુવરાજપદ સ્વીકારવા હા પાડી નહિ, ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્રે ધર્મોત્તમ ભરતને યુવરાજપદે અભિષેક કર્યો. ૯૩ મહાત્મા રામચંદ્રે પૌંડરીક, અશ્વમેધ તેમ જ વાલ્મીકેશિ અનેક યજ્ઞો કરી દેવતાઓને તૃપ્ત કર્યા. ૯૪

રઘુનંદન રામચંદ્રે દશ હજાર વર્ષ પ્રજાનું પાલન કરી એક એક કરતાં શ્રેષ્ઠ અને ઘણી મોટી દક્ષિણવાળા દશ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા. ઘીંચણ સુધી લાંબા હાથવાળા, વિશાળ છાતીવાળા, પ્રતાપી રામચંદ્ર આવી રીતે લક્ષ્મણ સાથે પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા. ૯૫, ૯૬ ધર્માત્મા રામચંદ્રે ઉત્તમ રાત્ય મેળવી પૂર્ણ મનોરથવાળા થઈ ભાઈઓ, મિત્રો, પુત્રો અને બાંધવો સાથે વિવિધ યજ્ઞો કરી ધર્મની વૃદ્ધિ કરી. ૯૭ રામચંદ્રના રાજકાળમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને વિધવાપણાનું દુઃખ ન હતું; પ્રજાને સંપત્તિ કે વાધિનો ભય ન હતો; ચોરી કે ચોરાનું નામ પણ ન હતું; કોઈ જાતના અનર્થ સંભળાતો નહિ; તેમ જ વૃદ્ધોને બાળક કે યુવાનનાં મૃતક કર્મ કરવાં પડતાં નહોતાં. ૯૮, ૯૯ સઘળી પ્રજા રામચંદ્રમાં પ્રીતિવાળી અને ધર્મપરાયણ રહી આનંદમંગળથી વર્તતી હતી. રામચંદ્રના રાત્યકાળમાં કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા થતી નહિ; તેમ જ સર્વ જીવ રોગ-શોકથી રહિત હતા. લોકો હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવતા હતા અને તેમને હજારો સંતાનો થતાં હતાં. તે સમયે સર્વ વૃદ્ધો હમેશાં કૃદ, કૃળ અને મૂળ ઉપજ કરતાં હતાં અને માગ્યા મેવ વરસતા હતા; પવન પણ અનુકૂળ રીતે વાતો હતો. ૧૦૦-૧૦૨ મહાત્મા રામચંદ્રના

રાત્યકાળે સઘળી પ્રજા ધર્માચરણ કરી સંતુષ્ટ મનથી પોતપોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતી અને અન્યાયી આચરણ કરતી નહિ. દરેક જણ સર્વ લક્ષણવાળા અને ધર્મવાન હતા અને તેઓ 'રામ-રાત્ય અમર તપો, રાજ રામચંદ્રનો જય,' એમ ઇચ્છતા. એ રીતે મહાત્મા રામચંદ્રે દશ હજાર વર્ષ રાત્ય કર્યું.

ધર્મ, યશ, આયુ અને બળ આપનાર તથા રાજાઓને વિજય આપનાર આ આદિકાવ્ય મહર્ષિ વાલ્મીકિએ ઘણા સમય પૂર્વે રચ્યું હતું. આ કાવ્ય વેદસંમત છે. જે માણસ આ કાવ્યનું હમેશાં શ્રવણ કરે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. આ આદિકાવ્યના શ્રવણથી પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુત્ર અને ધનની કામનાવાળા ધન મેળવશે. ૧૦૩-૧૦૫ આ લોકમાં જે રાજાઓ આ રામાભિષેકયુક્ત કાવ્ય શ્રવણ કરશે તેઓ પોતાના શત્રુઓને છતરો અને આખી પૃથ્વી છતવાને સમર્થ થશે. જેવી રીતે કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ને મેળવી સુપુત્રવાળી થઈ, તેવી રીતે આ લોકની સર્વ સ્ત્રીઓ આ આદિકાવ્યના શ્રવણથી સુપુત્રવતી થશે. ૧૦૬-૧૦૮ જેઓ પૂર્ણ પરાકર્મી રામચંદ્રનાં વિજયચરિત્રવાળું આ રામાયણ શ્રવણ કરશે, તે ઘીંચણવાળા થશે. ૧૦૯ જે કોઈ વાલ્મીકિએ નિર્માણ કરેલું આ પ્રાચીન કાવ્ય કોધથી રહિત થઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરશે, તે ઘણાં ઘણાં કષ્ટોથી પણ મુક્ત થઈ જશે. ૧૧૦ જે મનુષ્ય પ્રાચીન સમયમાં બનાવેલા વાલ્મીકિ મુનિકૃત આ આદિકાવ્યનું શ્રવણ કરશે, તે પ્રવાસમાં હશે ત્યાંથી નિર્વિદ્ને પાછો આવી પોતાના કુટુંબ અને બાંધવો સાથે આનંદ કરશે. જે કોઈ આ ચરિત્રનું શ્રવણ કરશે, તે રામચંદ્રની કૃપાથી કૃતકાર્ય થશે અને તેના પર દેવતાઓ પ્રસન્ન રહેશે. જેના ઘરમાં આ રામાયણ હશે ત્યાં વિદ્ય કરનારા દેવતાઓ ઉપદ્રવ કરી શકશે નહિ. આ ચરિત્રનું શ્રવણ કરનારા રાજા વિજયી થશે અને પ્રવાસી હશે તે કુશળ રહેશે. ૧૧૧-૧૧૩ આ રામાયણના શ્રવણથી ઋતુમતી સ્ત્રીને પુત્ર-

પ્રાપ્તિ થશે. આ પુરાતન ઇતિહાસનું પૂજન અને પાઠ કરનાર સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ દીર્ઘ આયુષ્ય પામશે.^{૧૧૪} ક્ષત્રિયોએ હમેશાં નમસ્કાર કરી બ્રાહ્મણ પાસેથી આ રામાયણનું શ્રવણ કરવું, એથી જરૂર તેમને ઐશ્વર્ય, પુત્ર વગેરેનો લાભ થશે.^{૧૧૫} આ સમગ્ર રામાયણનું શ્રવણ અને પઠન કરનાર પર, સનાતન આદિદેવ મહાબ્રાહ્મણ, રામચંદ્ર હમેશાં પ્રસન્ન રહેશે.^{૧૧૬, ૧૧૭} આ પ્રાચીન કલ્યાણકારક આખ્યાન નિરંતર શ્રવણ કરી આદિદેવ વિષ્ણુ ભગવાનરૂપ રામચંદ્રનાં ભજવીયું ગાન કરતા રહેવું.^{૧૧૮} તેમના ચરિત્ર, શ્રવણ અને પઠનથી સમસ્ત દેવો અને પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય

છે.^{૧૧૯} જે મનુષ્ય મહર્ષિ વાલ્મીકિ સુનિપ્રણીત આ રામસંહિતાને ભક્તિપૂર્વક લખશે, તે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરશે.^{૧૨૦} આ મંગળમય, સુખકારક, અર્થ-મુક્ત વચનોવાળું શુભ કાવ્ય શ્રવણ કરવાથી સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ મળશે અને તેમનાં સ્ત્રી-કુટુંબ તથા ધનધાન્યની વૃદ્ધિ થશે. આ શુભ આખ્યાન આયુષ્ય, આરોગ્ય, યશ, ધૃદ્ધિ અને ધંધુઓના પ્રેમને વધારનાર છે; માટે શુભાભિલાષીઓએ નિયમપૂર્વક તે સાંભળવું. જેઓ શ્રદાથી આ રામાયણનું શ્રવણ-પઠન કરશે, તેઓના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે.^{૧૨૧, ૧૨૨}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમા ૧૨૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીયુદ્ધકાણ્ડ સમાપ્ત

આદિત્રિ મહામુનિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૭-ઉત્તરકાણ્ડ

લંકા સ્થપાયાની હકીકત

સર્ગ ૧ લો

રામચંદ્રને ઋષિઓએ અભિનંદન

પ્રાસરાજ્યસ્ય રામસ્ય રાક્ષસાનાં વશે ક્રુતે । આજગર્મુસુનયઃ સર્વે રાષ્વં પ્રતિનન્દિતુમ્ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસકુળનો વિનાશ કરી રામ રાજ્યાસન પર બેઠા, ત્યારે સર્વ ઋષિઓ તેમને અભિનંદન આપવા માટે તેમની પાસે આવ્યા.^૧ પૂર્વ દિશામાં રહેનારા મહર્ષિ કૌશિક, યવકીત, ગાત્ય, ગાલવ અને મેધાતિથિનો પુત્ર કણ્વ, તેમ જ દક્ષિણ દિશામાં રહેનારા ભગવાન આત્રેય, નમ્બુચિ, પ્રસુચિ, અગસ્ત્ય, અત્રિ, સુસુખ અને વિસુખ ત્યાં આવ્યા.^૨ પશ્ચિમ દિશામાં રહેનારા તૃષંગુ, કવષી, ધૌમ્ય અને રૌદ્રેય આદિ મહર્ષિઓ શિષ્યો સહિત આવ્યા.^૩ નિત્ય ઉત્તર દિશામાં રહેનારા ભગવાન વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ એ સપ્તર્ષિઓ પણ ત્યાં આવ્યા.^૪ વેદ-વેદાંત અને વિવિધ શાસ્ત્રોને જાણનારા, અગ્નિ સરળી કાંતિવાળા એ સર્વ મહર્ષિઓ રાજમંદિરે આવ્યા. પછી તેમાંના સુનિશ્ચિત ધર્મોત્તમ અગસ્ત્યે દ્વારપાળને કહ્યું : ‘અમે ઋષિઓ આવેલા છીએ, એમ રામચંદ્રજીને જણાવો.’ અગસ્ત્ય સુનિના વચન સાંભળી દ્વારપાળ ઉતાવળે ઉતાવળે મહાત્મા રામચંદ્રજી પાસે ગયો.^૫ નીતિ અને સુખચેટા જાણનાર, દક્ષ અને ધીરજવાળો એ દ્વારપાળ પૂર્ણ-ચંદ્ર સરળી કાંતિવાળા રામચંદ્ર પાસે બેઠો બોલ્યો : ‘કેટલાક ઋષિઓની સાથે અગસ્ત્ય સુનિ પધારેલા છે.’ બાળસૂર્ય સમાન તેજવાળા તે સુનિઓને આવેલા સાંભળી રામચંદ્રજીએ દ્વારપાળને કહ્યું : ‘તેઓ સર્વને સુખથી પ્રવેશ કરાવ.’ પછી સુનિઓ અંદર આવ્યા, ત્યારે રામચંદ્રજી હાથ ભેડી બેઠા થયા અને અર્ધપાદથી તેમની પૂજા કરી આદરપૂર્વક પ્રત્યેકને એક એક ગાય આપી. પછી સ્વસ્થ થિતવાળા રામચંદ્રે સર્વને પ્રણામ કરી આસનો આપ્યાં; ત્યારે કસબથી ભરેલા મોટા સુંદર દર્બાસન અને મૃગચર્મ પર સર્વ સુનિઓએ સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે બિરાજ્યા. પછી રામચંદ્રજીએ મહર્ષિઓ-

શી માંડીને શિખ્ય પથ તના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા,
ત્યારે વેદવેતા મહર્ષિઓએ રામચંદ્રજીને કહ્યું :

‘હે રઘુનંદન ! હે મહાબાહુ ! અમે સર્વ
કુશળ છીએ અને જેના શત્રુઓ હણાઈ ગયા છે
એવા તમને અમે કુશળજોઈએ છીએ તેથી અમને
પરમાનંદ થાય છે. ૯-૧૪ હે રાજન ! સારા નસીબે
તમે લોકોને રહાવનાર રાક્ષસેશ્વર રાવણને હણ્યો.
હે રામ ! તમે પુત્ર-પૌત્રાદિ પરિવાર સહિત રાવણ-
ને હણ્યો એ તમારા મનથી કાંઈ મોટી વાત નથી;
કારણ કે તમારા જેવા ધનુષારી ત્રણે લોકોને જીતી
શકે એમાં કાંઈ સંશય નથી. હે ધર્મતમા ! તમારું
હિત કરનારા બંધુ લક્ષ્મણ, સીતાજી, માતાઓ
અને ભાઈઓની સાથે આજે અમે તમને જોઈએ
છીએ એ આનંદની વાત છે. એ મહાસંઘામમાં
પ્રહસ્ત, વિકટ, વિરૂપાક્ષ, મહોદર, અકંપન અને
હુર્ધર્ષ આદિ રાક્ષસોને તમે મારી નાખ્યા એ
આનંદની વાત છે. ૧૫-૧૯ હે રામ ! જેના શરીર
કરતાં મોટું શરીર આ જગતમાં કોઈ દૈત્યનું ન
હતું એવા કુંભકર્ણને પણ તમે રણમાં રોળ્યો એ
કાંઈ નાનુંસૂતું કાર્ય નથી. હે રામ ! ત્રિશિરા, અતિ-
કાચ, દેવાંતક અને નરાંતક આદિ ભયંકર પરાક્રમી
રાક્ષસોને તમે હણ્યા એ પણ ચોચ જ થયું છે.
કુંભકર્ણના ભયંકર દેખાવવાળા કુંભ અને નિકુંભ
નામના એ પુત્રોને તમે હણ્યા એ આનંદની વાત
છે. વળી યુદ્ધોન્મત તથા મત અને કાલાંતક યમ
જેવા યજ્ઞકોપ તથા ઘોર કૃત્ય કરનારા બળવાન
ધૂમ્રાક્ષને કાળ જેવાં બાણોથી તમે મારી નાખ્યા
એ પણ આનંદની વાત છે. દેવોથી પણ અવધ્ય
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ સાથે તમે ધંધયુદ્ધ કર્યું અને તેમાં
વિજય મેળવ્યો એ બહુ જ આશ્ચર્યકારક છે; ૨૦-૨૫
છતાં હે મહાબાહુ ! તેના કરતાં પણ વધુ આશ્ચર્ય-
કારક તો તમે રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતનો નાશ કર્યો
એ છે ! એ ઇંદ્રજિતે તો કાળને પણ ધિક્કારયુક્ત
જેથો હતો અને રાવણના વધ કરતાં પણ તેનો
પરાભવ કરવાનું સુરકેલ હતું, તે જ ઇંદ્રજિતને તમે

ધંધયુદ્ધમાં હણ્યો તે પરમ આનંદની વાત છે. હે
વીર ! હે મહાબાહો ! કાળની જેઠે અદૃશ્ય રીતે
ધસી આવતા, યુદ્ધમાં મહામાયા ધારણ કરનારા
અને પ્રાણીમાત્રથી અવધ્ય એવા એ દેવશત્રુના
સપાટામાંથી સુકત થઈ તમે વિજય મેળવ્યો તે
માટે અમે તમને પુનઃ પુનઃ અભિનંદન આપીએ
છીએ. દેવશત્રુ ઇંદ્રજિત હણ્યા એ સાંભળી અમે
સર્વ વિસ્મિત થઈએ છીએ. વળી હે રઘુકુળવર્ધન !
ઇન્દ્રજિત રૂપ ધારણ કરનારા અને ભયંકર પરાક્રમી
બીજા પણ જે અનેક રાક્ષસોને તમે હણ્યા તે માટે
તમને ધન્યવાદ ઘટે છે. હે કાકુત્સ્થ ! હે શત્રુ-
કર્ષણ ! હે વીર ! આ પવિત્ર, સુંદર, અભયદાન
આપી તમે વૃદ્ધિ પામે છે એ પરમ આનંદની
વાત છે.’

બ્રહ્મજ્ઞાનસંપન્ન સુનિઓનાં વચન સાંભળી
રામચંદ્રજી અતિશય વિસ્મય પામી હાથ જોડી
બોલ્યા : ‘હે ભગવન ! રાણુ અને કુંભકર્ણ જેવા
મહાબળિયા રાક્ષસોની અવગણના કરીને તમે ઇંદ્ર-
જિતને કેમ વખાણો છો ? મહોદર, પ્રહસ્ત, વિરૂ-
પાક્ષ, મત, ઉન્મત, હુર્ધર્ષ, દેવાંતક, નરાંતક આદિ
ભયંકર પરાક્રમી રાક્ષસો કરતાં તેની તમે કેમ
પ્રશંસા કરો છો ? ૨૬-૩૧ અતિકાચ, ત્રિશિરા, ધૂમ્રાક્ષ,
આદિ મહાવીર્યવાન રાક્ષસોને બાળ્યો એ રાખી
તમે તે ઇંદ્રજિતને કેમ વખાણો છો ? એને પ્રભાવ
કેવો હતો ? બળ કેટલું હતું ? પરાક્રમ કેટલું હતું ?
વળી કયા કારણને લીધે એ રાવણથી અડિયાતો
હતો ? ૩૨, ૩૩ એ સર્વ મારાથી શુભ રાખવા જેવું
ન હોય અને આપનાથી કહી શકાય તેમ હોય તો
હું તે સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૩૪ તેણે વરદાન કેવી રીતે
મેળવ્યું, ઇંદ્રને કેવી રીતે જીત્યો, તેના પિતા રાવણ
કરતાં પણ તે બળવાન શી રીતે થયો, એ સર્વ મને
કહો. ૩૫ ઇંદ્રજિત તેના પિતા કરતાં પણ અધિક
પરાક્રમી શી રીતે થયો, તેણે મહાયુદ્ધમાં ઇંદ્રને
કેવી રીતે જીત્યો અને વરદાન કેમ મેળવ્યો, તે
સર્વ હે સુનીંદ્ર ! હું સાંભળવા ઇચ્છું છું, કૃપા કરીને
કહો. ૩૬

હિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧ લો સર્ગ સંપૂર્ણ

* લક્ષ્મણ રામના અંશરૂપ હતા તેટલે અંશે જીવનું
કથન સત્ય કરે છે.

સર્ગ ૨ જો

મહર્ષિ પુલસ્ત્ય દ્વારા વિશ્વવાની ઉત્પત્તિ

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા રાઘવસ્ય મહાત્મનઃ ।
કુન્મયોર્નિર્મહાતેજા રામમેતદુવાચ હ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રભૂતું વચન સાંભળી મહા-
તેજસ્વી અગસ્ત્ય સુનિ કહેવા લાગ્યા : ‘ હે રામ !
રાઘવનો પુત્ર ઇદ્રજિત કે જે સર્વ શત્રુઓથી
અવધ્ય હતા અને જેણે સર્વ લોકોને જીત્યા હતા,
તેના મહાતેજ અને બળનું વૃત્તાંત કહું છું’ તે
સાંભળેા. હે રાઘવ ! પ્રથમ તો રાઘવનું કુળ, જન્મ
અને જે રીતે તેને વરદાન મળ્યું તે કહું તમને કહું
છું : હે રામ ! પૂર્વે સત્યયુગમાં પ્રજાપતિના જેવા
જ સમર્થ પ્રજાપતિના પુત્ર પુલસ્ત્ય નામે બ્રહ્મર્ષિ
હતા. ‘ પ્રજાપતિના પુત્ર’ એ નામથી જ એમના
શુણેા કહેવા શક્ય છે; તેથી ધર્મ અને શીલથી
ઉત્પન્ન થતા તેમના શુણેાનું વર્ણન થઈ શકે તેમ
નથી.^{૧-૫} તે પ્રજાપતિના પુત્ર હોવાને લીધે દેવોને
પ્રિય હતા તેમ જ શુભ શુણેાથી તે મહામતિ સર્વ
લોકોને રાજ કરતા હતા.^૬ તે સુનિશ્ચેષ્ઠ તપ કરવાની
ઇચ્છાથી મહાગિરિ મેરુની પાસે આવેલા તૃણગિંદુ
નામના ઋષિના આશ્રમમાં ગયા.^૭ ત્યાં સ્વાધ્યાયથી
ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખી તે ધર્મોત્તમા ઋષિ તપ
કરવા લાગ્યા; પરંતુ કેટલીક કન્યાઓ આશ્રમમાં
જઈને તેમને વિદ્વ કરવા લાગી.^૮ દેવોની, નાગની
અને રાજર્ષિની કન્યાઓ તથા અપ્સરાઓ વિહાર
કરવા માટે તે આશ્રમમાં આવવા લાગી. તે વન
સર્વ ઋણોમાં ઉપસોગ કરવા યોગ્ય અને રમ્ય
હોવાથી હંમેશાં ત્યાં જઈને એ કન્યાઓ ક્રીડા
કરતી હતી.^{૯-૧૦} જ્યાં તે દિવ પુલસ્ત્ય રહેતા હતા
તે પ્રદેશની રમણીયતાને લીધે ત્યાં જઈ ગાતી,
બળવતી, નાચતી એ આનંદિત કન્યાઓ તે તપસ્વી
સુનિને વિદ્વ કરવા લાગી. મહાતેજસ્વી સુનિશ્ચેષ્ઠ
એક દિવસ હરિશ્ચંદ્રના વિશ્લેષને લીધે ક્રોધ પામી
ઓટ્યા : ‘ જે કન્યાઓ મારી દષ્ટિએ પડશે તે ગર્ભ
ધારણ કરશે.’ મહાત્મા પુલસ્ત્યનું વચન સાંભળી
સર્વ કન્યાઓ ભય પામી ગઈ. તે વખતથી ફરીથી

એ પ્રદેશમાં જતી નહિ. ^{૧૧-૧૩}

રાજર્ષિ તૃણગિંદુની કન્યા કે જેને આ વાતની
ખબર ન હતી, તે એક દિવસે એ આશ્રમમાં
જઈ ચડી અને બીજી કન્યાઓને ફીડી નહિ તેથી
એકલી આમતેમ ફરવા લાગી.^{૧૪,૧૫} તે સમયે
પ્રજાપતિના પુત્ર, ભાવિતાત્મા, મહાતેજસ્વી મહર્ષિ
પુલસ્ત્ય સ્વાધ્યાય કરતા હતા. એ વેદધ્વનિ
સાંભળીને તે રાજર્ષિની પુત્રી એ તપોનિધિને
જોવા ભીષી રહી. ઋષિની દષ્ટિ પડતાં જ તે ક્રિયિત
પીળી પડી ગઈ અને ગર્ભનાં લક્ષણ પ્રકાશિત થયાં.
પોતાના શરીરમાં આ દોષ જોઈને તે ઉઠાસ થઈ
ગઈ અને આ શું થયું, એવી ચિંતા કરતી પિતાના
આશ્રમમાં આવી.^{૧૬-૧૮} ત્યાં તેના પિતા તૃણગિંદુ-
એ કહ્યું : ‘ હે પુત્રી ! તારું શરીર કન્યાવસ્થાથી
વંચિત થયા જેવું કેમ લાગે છે ?’ ત્યારે હાથ ભેડી
તે દીન કન્યાએ તપોધન તૃણગિંદુને કહ્યું : ‘ હે
તાત ! શા કારણથી મારું શરીર આડું થયું તે કું
પણ સમજી શકતી નથી.^{૧૯,૨૦} હું ભાવિતાત્મા
મહર્ષિ પુલસ્ત્યના દિવ્ય આશ્રમમાં મારી સખીઓની
શોધમાં એકલી ગઈ હતી, ત્યાં તો મેં કોઈ
પણ સખીઓને આવેલી ન જોઈ. ભિલટું મારા
શરીરમાં આવેા એકાએક ફેરફાર થઈ ગયેા, તેથી
ત્રાસ પામેલી હું ઉતાવળે અહીં આવી.^{૨૧,૨૨}

તપના પ્રભાવથી વિસ્તારથી પામેલા તેજવાળા
રાજર્ષિ તૃણગિંદુએ ધ્યાન ધરી જોયું, તો આનું
કારણ પુલસ્ત્ય ઋષિનેા શાપ જ છે એમ જણાયું.
તે આત્મનિષ્ઠ રાજર્ષિએ પુલસ્ત્યના એ શાપને બાંધી
પોતાની પુત્રીને લઈ તેમની પાસે જઈ કહ્યું : ‘ હે
ભગવન્ ! પોતાના શુણેાથી ભૂષિત થયેલી તથા
ઇચ્છાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી આ મારી કન્યાને તમે
અહ્વણ કરો. તપશ્ચર્યાથી ઇદ્રિયોને અગ્રિત કરનાર
આપની તે હંમેશાં પ્રેમપૂર્વક સેવા કરશે.’

રાજર્ષિ તૃણગિંદુનાં વાક્યેા સાંભળી પ્રાણ્વણ-
શ્રેષ્ઠ પુલસ્ત્યે તે કન્યા સ્વીકારવાની હા પાડી;^{૨૩-૨૭}
એટલે કન્યાદાન આપીને રાજર્ષિ તૃણગિંદુ પોતાના
આશ્રમે ગયા અને પોતાના સહશુણેાથી પોતાના
સ્વામીને રીજવતી તે કન્યા ત્યાં જ રહી.^{૨૮} તેની

સેવાશુશ્રૂષાથી સુનિશ્ચેષ્ટ પુલસ્ત્ય સંતોષ પામ્યા. પછી પ્રસન્ન થયેલા તે મહાતેજસ્વી સુનિએ કહ્યું :^{૨૬} 'હે સુશ્રોણિ ! હું તમારા સહશૃણોની સંપત્તિથી ઘણું જ પ્રસન્ન થયેલો છું, તેથી હે દેવી ! આજ હું તમને મારા જેવો એક પુત્ર આપું છું. તે પુત્ર માતા અને પિતાના વંશની વૃદ્ધિ કરનારો પુલસ્ત્ય ના નામથી પ્રખ્યાત થશે.^{૨૭} મારા વેદાધ્યયન કરવાના સમયમાં તમે વેદ સાંભળ્યો હતો, તેથી તેનું નામ વિશ્રવા પડશે, એમાં સંશય નથી.'^{૨૮} પ્રસન્ન થયેલા પતિરૂપી પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી શેઠા જ વખતમાં તૃણમિંદુની પુત્રીએ ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત અને યશસ્વી એવા ધર્મયુક્ત વિશ્રવા નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે વિશ્રવા સુનિ તપના પ્રભાવે પોતાના પિતા જેવા જ અને શ્રુતિમાન, સમદર્શી તથા યતાચારમાં રહેનાર થયા.^{૨૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૭૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૦

કુંભરની ઉત્પત્તિ

મથ પુત્રઃ પુલસ્ત્યસ્ય વિશ્રવા મુનિપુત્રકવઃ ।

અચ્ચિરેણૈવ કાલેન પિતેવ તપસિ સ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

મહર્ષિ પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવા સુનિએ શેઠા જ સમયમાં પિતાની પેઠે મહાન તપ કરવા પાડ્યું. તે સુનિ સત્યવાન, શીલવાન, વેદાધ્યયન કરવામાં તત્પર, પવિત્ર, સર્વ ભાવોથી વિરક્ત અને હમેશાં ધર્મપરાયણ હતા. વિશ્રવા સુનિને આવા આરિચ્ચ-શાળી બાણીને મહાસુનિ ભરદ્વાજે પોતાની દેવ-વર્ણિની નામની સૌંદર્યવતી અને શુભવાન કન્યા તેમને આપી. ભરદ્વાજની પુત્રીને ભાથાતરીકે ગ્રહણ કરી પ્રભાત શુભ ઇન્દ્રનારા ધર્મજ્ઞ સુનિશ્ચેષ્ટ વિશ્રવાએ પરમ હર્ષયુક્ત થઈ સર્વ પ્રાણીઓથી યુક્ત, વીર્યસંપન્ન અને પરમ અફલુત પુત્ર તેને પેટે ઉત્પન્ન કર્યો.^{૧-૫} તેને જોઈ પિતામહ પુલસ્ત્ય બહુ રાજી થયા અને જન્માક્ષર જોઈ યોલ્યા કે, 'કલ્યાણકારી યુદ્ધિવાળો આ પુત્ર તેના પિતા વિશ્રવા જેવો જ હોવાથી દેવોના ધનાધ્યક્ષ થશે, ' એમ યોદી તેનું

વૈશ્રવણ નામ પાડ્યું.

આશ્રમમાં રહેલો તે વૈશ્રવણ આહુતિ હોમ-વાથી વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની પેઠે વધવા લાગ્યો. આશ્રમમાં રહેનારા તે મહાત્માની યુદ્ધિ એવી થઈ કે ધર્મની પરમ ગતિ છે માટે હું ધર્મ આચ-રીશ.^{૧-૧૦} પછી એક હબ્દ વર્ષ સુધી મહાવન-માં ઉગ્ર નિયમબંધનથી તેણે ચોર તપ આદર્યું.^{૧૧} પાણી પીને, પવનાહાર કરીને અને નિરાહાર રહી-ને તેઓ તપ કરવા લાગ્યા. એ પ્રકારે હબ્દો વર્ષ એક વર્ષની પેઠે ચાલ્યાં ગયાં. મહાત્મા વૈશ્રવણ-ના તપથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માણ ઈન્દ્રાદિ દેવો સાથે તેની પાસે જઈને યોલ્યા :^{૧૨, ૧૩} 'હે વત્સ ! તારા તપ વડે હું પ્રસન્ન થયેલ છું. હે સુત્ર ! હે મહામતિ ! હવે તું વરદાન માગવા ચોગ્ય છે; માટે કલ્યાણકારી વરદાન માગી લે.' ત્યારે વૈશ્રવણે કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! હું ધનરક્ષક લોકપાલ થવા-ની ઇચ્છા કરું છું.' ત્યારે સર્વ દેવતાઓની સાથે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માણએ કહ્યું : 'હું ચોથો લોક-પાલ સ્થાપવાના વિચારમાં જ છું, માટે યમ, ઇન્દ્ર અને વરુણને જેવું પદ છે તેવું તારું પદ થાઓ. હે ધર્મજ્ઞ ! તું સર્વ ધનનિધિનેા અધ્યક્ષ થઈશ. ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ અને ચોથો લોકપાલ તું થઈશ. તારે ક્ષરવાને આ સૂર્ય સરખી કાંતિવાળું પુષ્પક વિમાન લે અને દેવોના જેવો થા. હે તાત ! તને યે વરદાન આપી કૃતકૃત્ય થયેલા અમે સર્વ જેમ આલ્યા તે જ પ્રમાણે હવે બંધનું, તારું કલ્યાણ થાઓ.' એ પ્રમાણે કહી દેવોની સાથે બ્રહ્માણ સ્વસ્થાનકે ગયા.^{૧૪-૨૧}

ત્યારે દેવો સહિત બ્રહ્માણ નભમંડળમાં ગયા, ત્યારે સાવધાન ચિત્તવાળા વૈશ્રવણે હાથ જોડી પોતાના પિતાને કહ્યું :^{૨૨} 'હે ભગવન્ ! મને પિતામહ બ્રહ્માણ પાસેથી મનમાન્યુ વરદાન મળ્યું છે, પણ તેમણે મારું નિવાસસ્થાન બતાવ્યું નથી.^{૨૩} હે પ્રભુ ! હે ભગવન્ ! જ્યાં કોઈ પ્રાણી-ને જરા પણ હુઃખ ન થાય તેવું સારું કોઈ એક નિવાસસ્થાન આપ મને બતાવો.^{૨૪} ત્યારે સુનિ-શ્ચેષ્ટ વિશ્રવા યોલ્યા : 'હે ધર્મજ્ઞ ! સાંભળો. દક્ષિણ-

સાગરના તીરે ત્રિકૃત નામનો પવત છે. તેના શિખર પર વિશ્વકર્માએ સર્જેલી અમરાવતી જેવી વિશાળ અને રમ્ય લંકાનગરી છે, તમે તે લંકામાં જઈ રહો. ૨૧, ૨૭ તે રમણીય પુરીને સોનાનો કોટ છે, તેને ફરતી અઞ્જશઞ્જી ભરેલી ખાઈ છે તથા સોના અને વૈદ્યમંથ્રિથી જડેલા તેના દરવાજા છે. વિષ્ણુના ભયથી પીડા પામેલા રાક્ષસોએ તે પુરીને જુના કાળથી ત્યજી દીધી છે. બધા રાક્ષસો રસાતળ નામના પાતાળમાં ગયેલા હોવાથી હમણાં તે પુરી શૂન્ય જ પડેલી છે અને તેનો કોઈ ધણી નથી; માટે હે પુત્ર! તું સુખથી ત્યાં નિવાસ માટે બ. ૨૮-૩૦ ત્યાં તારો વાસ સુખરૂપ થશે અને તને કાંઈ અડચણ નહિ પડે. ૩૧

પિતાનાં વચન સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા વૈશ્રવણ ત્રિકૃતાચળના શિખર પર વસેલી લંકામાં આવ્યા અને જ્યાં હજારો સેવકો સહિત રહેવા લાગ્યા. ૩૨ તેમના શાસનથી ચીડા જ વખતમાં તે નગરી આઘાત થઈ ગઈ. પુરી થયેલા ધનપતિ વૈશ્રવણ જેની ચોતરફ સસુદ્ર આવી રહેલો છે તેવી લંકામાં રહેતા હતા. ત્યાંથી પણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી માતાપિતા પાસે જતા હતા. દેવ અને ગંધર્વગણથી પ્રશંસા પામતા, અખસરાના નાચથી શોભતા મહાલયવાળા અને કિરણો વડે પ્રકાશતા સૂર્ય સરખા તે મહાત્મા કુબેર માતાપિતા પાસે વારંવાર જતા હતા. ૩૩-૩૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩ એ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪ થી

રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ

શ્રુત્વાગસ્ત્યેવિતં વાક્યં રમો વિસ્મયમાગતઃ ।

કયમાસીતુ લંકાર્યાં હંમવો રક્ષસાં પુરા ॥ ૧ ॥

અગત્યસુનિનાં આ વચનો સાંભળી રામચંદ્રજી વિસ્મિત થયા. તેમને વિચાર થયો કે કુબેરના વસવાટ પહેલાં પણ લંકામાં રાક્ષસો હતા તો તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે? આ વિચારથી રામચંદ્રજીએ અગ્નિ સમાન તેજસ્વી ક્રાંતિવાળા અગત્યસુનિ સાથે બેઠી કહ્યું: 'હે ભગવન!

પૂર્વેથી જ લંકામાં રાક્ષસો રહેતા હતા, એ તમારું વચન સાંભળી મને બહુ જ નવાઈ લાગે છે; કેમ કે પુલસ્ત્યથી જ રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે; પરંતુ આપ તો તેથી જુદું જ કહો છો. ૧-૪ એ રાક્ષસો શું રાવણ, કુંભકર્ણ, પ્રહસ્ત, વિકટ અને ઈંદ્રજિત આદિથી પણ વધારે બળવાન હતા? ૫ હે બ્રહ્મા! એ રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ હતી? એમના બાપદાદા કોણ હતા? એમનાં નામ શાં હતાં? તેઓ કેવા બળવાન હતા? વળી કયા અપરાધને લીધે વિષ્ણુએ તેઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા? ૬ હે પાપરહિત! એ બધું મને વિસ્તારથી કહો અને એમ સૂર્ય અધિકારને ફર કરે છે, તેમ તમે મારી આ શંકા દૂર કરો. ૭

રામચંદ્રજીનાં શુભ વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા અગત્ય સુનિએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું: 'પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી પ્રભપતિ ઉત્પન્ન થયાં. પછી યક્ષયોનિ પ્રભપતિએ તે જળના રક્ષણ માટે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં. ૮ કુધા, પિપાસા અને ભયથી પીડા પામતાં તે પ્રાણીઓએ સપ્ત ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માજીની પાસે જઈ વિનીતભાવથી 'અમે શું કરીએ?' એ પ્રશ્ન પૂછ્યું. ૯ ત્યારે બ્રહ્મા હસતા હોય એમ બ્રહ્માજીએ તે સર્વ પ્રાણીઓને સંબોધી કહ્યું: 'ચતુર્પૂર્વક આ જળનું રક્ષણ કરો.' એમાંનાં કેટલાંક ભૂખ્યા પ્રાણીઓએ 'રક્ષામઃ-અમે રક્ષણ કરીશું.' અને કેટલાંક કુધારહિત પ્રાણીઓએ 'ચક્ષામઃ-અમે યક્ષણ-પૂર્ણ કરીશું' એમ કહ્યું, ત્યારે ભૂતભાવન પ્રભપતિ બ્રહ્માએ તેઓને કહ્યું કે 'તમારામાંથી જેઓએ 'રક્ષામઃ' કહ્યું છે તેઓ રાક્ષસો થાઓ અને તમારામાંથી જેઓએ 'ચક્ષામઃ' કહ્યું છે તેઓ યક્ષો થાઓ.' એ રાક્ષસોમાં તેઓના સ્વામીરૂપ હેતિ અને પ્રહેતિ નામના, શત્રુને હઠાવેનારા મધુ અને દૈત્ય બેવા બે ભાઈઓ ઉત્પન્ન થયા. ૧૧-૧૪ તે બંનેમાં પ્રહેતિ ધર્મવાળો હોવાથી વનમાં ગયો અને હેતિ રાક્ષસ સંસારની કામનાવાળો હોવાથી વિવાહ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૫ અપાર શક્તિવાળા, મહામનિમાન હેતિ એ વૈવસ્વત યમની બહેન ભયા નામની મહા-

ભય'કર કન્યાની સાથે લગ્ન કર્યો. પુત્રવાનોમાં શ્રેષ્ઠ હેતિએ તે સ્ત્રીથી વિદ્યુત્કેશ નામનો એક વિખ્યાત પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. મહાદેવસ્ત્રી હેતિનો પુત્ર વિદ્યુત્કેશ પ્રદીપ સૂર્ય સમાન તેજવાળો હોઈ જળમાં ભોળેલા કમળ સમાન ખીલતો હતો.^{૧૧-૧૮} ત્યારે તે રાક્ષસ ભરથુવાવસ્થામાં આવ્યો, ત્યારે તેનું પિતા હેતિએ તેના વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ હેતિએ સંધ્યાની પુત્રી સાલકટકંટાને પોતાના પુત્ર સાથે પરણાવવાની સંધ્યા પાસે માગણી કરી. ત્યારે હે રામ ! એ સંધ્યાએ 'તે કન્યા કોઈને પણ જરૂર દેવી પડશે' એમ ધારી તેને વિદ્યુત્કેશની સાથે પરણાવી.^{૧૯-૨૧} પછી વિદ્યુત્કેશ સંધ્યાની પુત્રી મેળવીને જેમ ઇંદ્રાણી સાથે ઇંદ્ર લોળ લોળવે છે, તેમ તેની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યો.^{૨૨} હે રામ ! જેમ સસુદ્રમાંથી વાહળ ગર્ભ ધારણ કરે છે, તેમ જોડો સમય વીતતાં એ સાલકટકંટાએ વિદ્યુત્કેશ-થી ગર્ભ ધારણ કર્યો.^{૨૩} પછી અગ્નિએ છોડી દીધેલા મહાદેવજીના ગર્ભને જેમ યંગાળએ ધારણ કરી પ્રસવ્યો હતો, તેમ તે રાક્ષસીએ મંદરાચળ પર જઈ જળગર્ભ મેઘની સમાન પ્રભાવવાળા ગર્ભને જન્મ આપ્યો અને રતિકંડા કરવાની ઇચ્છા-થી એ પુત્રને ત્યાં ને ત્યાં છોડી દઈ પોતાના પતિ વિદ્યુત્કેશની પાસે આવી કીડા કરવા લાગી. ત્યારે માતાથી ત્યજાયેલો બાળક કે જે મેઘના સરખા ઘાટા સ્વરવાળો અને શરદઋતુના સૂર્ય સમાન કાંતિ-વાળો હતો, તે મોઢામાં પોતાના આંગળાં ઘાલીને ધીરે ધીરે રેવા લાગ્યો. એ વખતે આકાશમાર્ગે વૃષભ ઉપર મેસીને શિવજી પાર્વતી સાથે જતા હતા. તેમણે આ રેવાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે બંનેએ આ રેતા રાક્ષસપુત્રને ભ્રેયો. દયાવાળાં પાર્વતીના કહેવાથી ત્રિપુર રાક્ષસનો નાશ કરનાર મહાદેવજીએ તે રાક્ષસપુત્રને તેની માતાની સમાન ઉંમરવાળો કર્યો. વળી અક્ષર અને અવ્યય એવા મહાદેવજીએ એને અમર કર્યો; તેમ જ પાર્વતીજીને પ્રસન્ન કરવા માટે એમણે તેને આકાશમાં ગમન કરે એવું એક વિમાન આપ્યું. હે રામ ! પાર્વતીજીએ પણ રાક્ષસી-એને વરદાન આપ્યું : 'તમને શીઘ્ર ગર્ભ ધારણ

થશે અને તુરંત જ તેનો પ્રસવ થશે. તેમ જ પ્રસવ થતાં જ માતા સમાન ઉંમરવાળો તે થઈ જશે.' મહાસમર્થ મહાદેવજીની પાસેથી વરદાન મેળવીને અને આકાશગામી વિમાન મેળવીને વરદાનથી ગર્વ પામેલો મહામતિ તે સુકેશ નામનો રાક્ષસ જેમ ઇંદ્ર સર્વત્ર ફરે છે, તેમ ફરવા લાગ્યો.^{૨૪-૩૦}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪ થો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫ મો

રાક્ષસવંશની વૃદ્ધિ-લંકાની સ્થાપના
સુકેશં ધાર્મિકં દૃષ્ટ્વા વરલગ્નં ચ રાક્ષસમ્ ।
ગ્રામણીર્નામ ગન્ધર્વો વિશ્વાવસુસમપ્રમઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુકેશને ધર્મોચરણવાળો અને વરદાન પામેલો ભેઈસૂર્ય સમાન તેજસ્વી થામણી નામના ગંધર્વે ભણે ખીલ લક્ષ્મી જ હોય એવી રૂપ અને યૌવનસંપન્ન અને ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત પોતાની દેવવતી નામની પુત્રી તેને પરણાવી. જેમ નિર્ધન માણસ ધન મેળવીને ખુશ થાય, તેમ તે ગંધર્વકન્યા દેવવતી શિવજીના વરદાનથી ઐશ્વર્ય પામેલા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુકેશને પતિ તરીકે મેળવીને પ્રસન્ન થઈ. અંબન નામના દિગ્ગજથી ઉત્પન્ન થયેલો હાથણી પાત્રીને જેમ મહાગજ શેલે, તેમ તે સુકેશ રાક્ષસ પણ દેવવતીની સાથે શેલવા લાગ્યો. હે રાક્ષવ ! તે સમયે સુકેશ રાક્ષસે એ દેવવતીથી અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૧-૪} રાક્ષસપતિ સુકેશે મહાદેવજીનાં ત્રણ નેત્રો સરખા માલ્યવાન, સુમાલિ અને બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ માલિ નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૫-૭} સુકેશ રાક્ષસના એ ત્રણ પુત્રો ત્રણ લોક સમાન અવ્યય, એક જ સ્થાન પર સ્થાપેલા ત્રણ અગ્નિ જેવા, ત્રણ મંત્રો જેવા અતિ ઉગ્ર, ત્રણ રોગ જેવા મહાભય'કર તથા ત્રણ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી હતા અને ઉપેક્ષા કરવાથી જેમ વ્યાધિ વધે, તેમ તેઓ દહાડે દહાડે મોટા થતા હતા.^{૭-૮} એ ત્રણે ભાઈઓ પોતાના પિતાને તપોબળથી વરદાન મળ્યું હતું અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, તે બધીને પોતે પણ તપ કરવાનો નિશ્ચય કરી મેરુ પર્વત ઉપર ગયા.

હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! એ ત્રણે રાક્ષસોએ કઠોર મતો આદરીને સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરે એવું ઘોર તપ કરવા માંડ્યું. પૃથ્વી પર સત્ય, સરળતા અને શમાદિ શુભસંપન્ન હુંલંક તપ વટે તેઓએ દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સહિત ત્રણે લોકોને સંતપ્ત કરવા માંડ્યા, ત્યારે ચતુરાનન પ્રહ્લાદ વિમાન પર ચઢીને તેમની પાસે આવ્યા અને બોલ્યા : ‘હું વરદાન આપવા આવ્યો છું.’^{૧૦-૧૨} ઇર્ષાદિ દેવગણ સહિત પ્રહ્લાદને વરદાન આપવા આવેલા બાણી મૂર્ખતાં વૃક્ષોની માફક તે ત્રણે હાથ ભેડી બોલ્યા : ‘હે દેવ ! જે તમે અમારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો અમે અજેય, શત્રુને હણનારા, ચિરંજીવી, પ્રભાવશાળી અને પરસ્પર પ્રીતિવાળા થઈએ, એવું વરદાન આપો.’ ત્યારે પ્રહ્લાદ સુકેશના એ ત્રણે પુત્રોને ‘તમે કહો છો તે પ્રમાણે થશે,’ એમ કહી પ્રહ્લાદોકમાં ગયા.^{૧૩-૧૫}

હે રામ ! એ પ્રમાણે એ રાક્ષસોએ વરદાન મેળવીને અતિનિર્લય થતાં સુર અને અસુરને પીડા કરવા માંડી.^{૧૬} નરકમાં રહેલા માણસોને જેમ કોઈ રક્ષણ કરનાર મળતો નથી, તેમ તેઓથી પીડા પામતા દેવો, ઋષિગણો અને ગંધર્વોને કોઈ રક્ષક મળ્યો નહિ.^{૧૭} હે રઘુશ્રેષ્ઠ ! હર્ષિત ચિત્તવાળા તે રાક્ષસોએ શિલ્પીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ચિરંજીવ વિશ્વકર્મા પાસે જઈને કહ્યું :^{૧૮} ‘હે મહામતિ ! તમે શુભ શુભસંપન્ન, તેજસ્વી, બળવાન અને મહાન હોઈ સર્વ દેવોને મનમાન્યાં નિવાસસ્થાનો બનાવી આપનાર છો;^{૧૯} તો હિમાલય, મેરુ કે મંદરાચળ પર અમને પણ તેવું એક નિવાસસ્થાન બનાવી આપો. અમારા માટે મહેશ્વરના કેલાસ જેવું એક મોટું નિવાસસ્થાન બનાવો.’ ત્યારે તે મહાબળવાન રાક્ષસોનાં વચન સાંભળી વિશ્વકર્મોએ ઇર્ષની અમરા-પુરી સરખું નિવાસસ્થાન બતાવતાં કહ્યું કે, ‘દક્ષિણ સાગરને કાઠે ત્રિફટ નામે પર્વત છે. હે રાક્ષસેશ્વર ! એ ત્રિફટના જેવો જ બીજો એક સુવેલ નામનો પર્વત છે, બ્યાં પક્ષીઓ પણ જઈ શકતાં નથી અને જેની ચારે બાજુઓ ટાંકણાથી ઘડીને સાફ કરેલી છે, એવા તે પર્વતના ચેલં સમાન વચલા

શિખર પર ત્રીસ યોજનના વિસ્તારવાળી, સો યોજન પહોળી, સુવર્ણના કિલ્લાવાળી, સુવર્ણના દ્વારવાળી, લંકા નામની રમ્ય નગરી મેં ઇર્ષની આજ્ઞાથી નિર્માણ કરી છે.^{૨૦-૨૫} હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! જેમ ઇર્ષ સહિત દેવો અમરાવતીને મેળવી તેમાં રહે છે, તે જ પ્રમાણે તમે પણ તે લંકામાં જઈને વસો.^{૨૬} હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા રાક્ષસો ! સર્વ રાક્ષસોની સાથે લંકાગઢમાં વસીને તમે શત્રુઓને દુરાધર્ષ થશો.^{૨૭}

વિશ્વકર્મોનાં આ વચનો સાંભળી તે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો હંબરો સેવકો સાથે તે નગરીમાં જઈને વસ્યા. મજબૂત કિલ્લા અને ખાઈઓવાળી, સેંકડો સુવર્ણમય મંદિરોવાળી લંકાને મેળવી પ્રુથ થયેલા તે રાક્ષસો ત્યાં રહેવા લાગ્યા.^{૨૮,૨૯} હે રાઘવ ! ત્યાં પોતાની ઇચ્છાથી જ નર્મદા નામની એક ગંધર્વી ઉત્પન્ન થઈ.^{૩૦} અને તેને લબ્ધ, લક્ષ્મી તેમ જ કીર્તિ સમાન કાંતિવાળી ત્રણ કન્યાઓ થઈ. તે ત્રણે અરાક્ષસી હોવા છતાં બ્યેષ્ઠના કંમથી (એટલે મોટાંને મોટી, વચલાને વચલી અને નાનાને નાની) તે રાક્ષસોને વરી. પૂર્ણચંદ્ર સમાન સુખવાળી તે ત્રણે ગંધર્વકન્યાઓને તેની માતા ગંધર્વી નર્મદાએ ત્રણે મહાભાગ્યશાળી રાક્ષસેન્દ્રોને ઉત્તરાક્ષાદ્યની નક્ષત્ર માં પરજાવી, એટલે તે શુદ્ધસ્થાશ્રમી સુકેશપુત્રો, દેવો અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરે, તેમ પોતાની ઓંઝો સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યા.^{૩૧-૩૩} હે રામ ! તેમાંથી સુંદરી નામે માલ્યવાનની ભાગ્યોથી જે સંતાનો થયા તે સાંભળો. વજ્રસુદિ, વિદ્રપાક્ષ, હંસુષ, સુમક્ષ, યસ-કૌપ, મત્ત અને ઉન્મત્ત નામે પુત્રો અને અનલા નામની એક સુહર પુત્રી તેનાથી ઉત્પન્ન થઈ. હે રામ ! રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીની પ્રાણથી પણ વધારે વહાલી પૂર્ણચંદ્ર સખા સુખવાળી કેતુમતી નામની ભાગ્યો હતી. હે મહારાજ ! તેનાથી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીને જે સંતાનો થયાં તે હું અત્યંત મેં કહું છું.^{૩૪-૩૮} પ્રહસ્ત, અકંપન, વિકટ, કાલિકાસુખ, ધૂંઝાક્ષ, દંડ, મહાબળવાન સુપાર્શ્વ, સંહાક, પ્રઘસ અને ભાસકર્ણ નામના પુત્રો અને રાકા, પુષ્પોત્કટા પવિત્ર હાસ્યવાળી કેકયી અને કુંલીનસી નામની

કન્યાઓ થઈ. હે રામ ! માલી રાક્ષસની યક્ષાંગના સરખી રૂપવતી વસુદા નામે સ્ત્રી હતી. તેની આંખો કમળના ફળ જેવી હતી અને તેની દંષ્ટ્ર મધુર હતી. હે રાક્ષસ ! સુમાલીના નાના ભાઈ માલીની સ્ત્રીને જે જે સંતાનો થયાં તે તમે સાંભળો. અનલ, આનલ, હર અને સંપાતિ, એ માલીના પુત્રો થયા. એ ચારે રાક્ષસો વિશીષણના અમાત્યો થયા હતા. ૩૯-૪૩

એ રીતે સેંકડો પુત્રોથી વંદિતથેલાં અને અતિશય પરાક્રમને લીધે ગર્વિત થયેલા, માલ્યવાન, સુમાલી અને માલી, એ ત્રણે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો ઈંદ્રાદિ દેવો, ઋષિઓ, નાગલોકો અને યક્ષોને પીડા કરવા લાગ્યા. ૪૪ તેઓ વાણીની પેઠે જગતમાં ભ્રમનારા મૃત્યુ સરખા ભયંકર તેમ જ રણમાં સુરકેલીથી પશુ ન પકડી શકાય તેવા હતા અને વરદાનપ્રાપ્તિથી અત્યંત ગર્વિત થયેલા તેઓ સર્વેકા અન્નાદિ ક્રિયાઓને નાશ કરતા હતા. ૪૫, ૪૬

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૨૦ સર્ગ, સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬૦

દેવ-દાનવોડું ઝુલ

તૈર્વણ્યમાના દેવાશ્ચ ઋષયશ્ચ તપોવ્રતા ।

મયાતાઃ કારણં જગ્મુર્વેવેવં મહેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

પછી તે રાક્ષસોથી હજારો અને ભય પામતા દેવો અને ઋષિઓ દેવના દેવ મહેશ્વરને શરણે ગયા. ૧ જગતની ઉત્પત્તિ અને અંતને લાવનારા અજ, અવ્યક્ત, સર્વ લોકના આધારરૂપ, આરાધના કરવા યોગ્ય, પરમ શુર, કામશત્રુ, ત્રિપુરાધિ, ત્રિલોચન એવા મહાદેવજીની પાસે જઈ ભયથી ગદગદ વાણીવાળા તેઓએ હાથ ઝેડીને કહ્યું : ૨, ૩ 'હે ભગવન ! હે પ્રભુધેશ ! શત્રુને પીડા કરનારા અને પિતામહના વરદાનથી ઉદ્ધત થયેલા સુકેશ રાક્ષસના ત્રણ પુત્રો સઘળી પ્રજાને પીડા કરે છે. ૪, ૫ અમારા જીવનરૂપ આશ્રયોને તેમણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા છે અને સ્વર્ગમાંથી દેવોને હાંકી કાઢ્યા છે. વળી હું જ વિષ્ણુ, હું જ રુદ્ર, હું જ બ્રહ્મા, હું જ ઈંદ્ર, હું જ યમ, હું જ વરુણ, હું જ

ચંદ્ર, હું જ શિવ એ પ્રમાણે માલી, સુમાલી અને માલ્યવાન કહે છે. યુદ્ધોન્મત્ત આ રાક્ષસો તેમની સામે થનારાઓને પીડા કરે છે. ૬, ૭ તેથી હે દેવ ! ભયથી ત્રાસેલા અમને અલ્પ કરવાને આપ યોગ્ય છો. રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી આ દેવના કાંટારૂપ રાક્ષસોને આપ હણો. ૮

દેવોનાં વચ્ચેના સાંભળી નીલલોહિત પ્રભુ મહાદેવજીએ દેવતાઓને કહ્યું : 'હે દેવો ! હું તેને હણીશ નહિ; કારણ કે તેઓ મારે અવધ્ય છે; પરંતુ તે હણાય તેવા ઉપાય હું તમને બતાવીશ. ૯ હે મહર્ષિઓ ! તમે જરા પણ વિલંબ વિના વિષ્ણુને શરણે જાઓ, તે પ્રભુ તેઓને હણશે. ૧૦, ૧૧ ત્યારે રાક્ષસોના ભયથી પીડા પામેલા તેઓ સર્વે જય શબ્દથી મહાદેવજીને નમી વિષ્ણુની પાસે આવ્યા. ૧૨ અને શંખ-ચક્ર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાનને બહુ આનંદી પ્રણામ કરી સુકેશના પુત્રોને લીધે ગભરાયેલા હોય તેવી વાણી બોલવા લાગ્યા : ૧૩ 'હે દેવ ! ત્રણ આગ્રિ સમાન કાંતિવાળા સુકેશના એ ત્રણ પુત્રો વરદાનને લીધે મહોન્મત્ત થયા છે અને તેમણે અમારાં સર્વે સ્થાનો છીનવી લીધાં છે. ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર ઉપર આવેલી લંકામાં રહેલા તે રાક્ષસો અમને સર્વને હેરાન કરે છે. ૧૪, ૧૫ હે મધુસૂદન ! તમે અમારા હિત માટે તેઓને હણો. હે સુરેશ્વર ! અમે તમારે શરણે છીએ; માટે તમે અમારા આશ્રય થાઓ. ૧૬ હે દેવ ! એ દુરાત્માઓનાં મસ્તક તમારા ચક્રથી કાપી ચમરાબને નિવેદન કરો. ભયના સમયમાં અમને અલ્પ કરનારા તમારા વિના કોઈ નથી. ૧૭ હે દેવ ! જેમ સૂર્ય અંધકારને દૂર કરે છે, તેમ મહોન્મત્ત થઈ ઉદ્ધત થયેલા એ સર્વ રાક્ષસોને અનુચરો સહિત હણીને તમે અમારા ભય દૂર કરો. ૧૮

ત્યારે શત્રુઓને તપાવનારા ભગવાન જનાર્દને દેવોને અલ્પ આપતાં કહ્યું : ૧૯ 'શ કરના વરદાનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા સુકેશ રાક્ષસના એ ત્રણ પુત્રોને હું જાણું છું, તેમ જ તેઓમાં સૌથી મોટા માલ્યવાનને પશુ હું જાણું છું. ૨૦ તે અધર્મી રાક્ષસોએ ધર્મની મર્યાદાઓ તોડી છે, માટે ક્રોધ સહિત હું તેઓને હણીશ. હે સુરગણ ! તમે ભયરહિત

આગ્રો.' સમસ્ત દેવોના શિરોમણિ વિષ્ણુનાં આ વચનો સાંભળી સર્વ દેવો હર્ષિત થઈ તેમની સ્તુતિ કરતા કરતા પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા. ૨૧-૨૨

નિશાચર માલ્યવાન દેવોનો આ પ્રયત્ન સાંભળી પોતાના બે વીર ભાઈઓને કહેવા લાગ્યો : ૨૩
'આપણા વધને ઇચ્છતા દેવો અને ઋષિઓએ શંકરની પાસે ઝઈને કહ્યું હતું હં દેવ ! વરદાન ના બળથી ઉદ્ધત થયેલા, અતિશય ગર્વિષ્ઠ અને ઘોર કર્મવાળા એ સુકેશ રાક્ષસના પુત્રો અમને પ્રતિક્ષણે પીડા કરે છે. ૨૪, ૨૫ હે પ્રજાપતિ ! એ રાક્ષસોથી અમે પરાભવ પામેલા છીએ તે હારતાઓના ભયથી અમે અમારા ઘરોમા રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી; ૨૬ માટે હે ત્રિલોચન ! અમારા હિત સારુ તમે તેઓનો સંહાર કરો. હે ભસ્મ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે એમને એક હુકાર શબ્દથી જ ભસ્મ કરો; ૨૭ પરંતુ રા'પદકાસુરને મારનાર મહાદેવજીએ દેવોનાં આ વચનો સાંભળી માથું તથા હાથ ધુણાયાં અને કહ્યું : 'હે દેવો ! એ સુકેશ રાક્ષસના પુત્રો મારે અવધ્ય છે. રણમા એને એ હણુશે, તે હુ તમને બતાવુ છુ. ૨૭-૨૮ તમે સર્વ ગદાધર, ચક્રપાણિ, પીતામરધારી જનાર્દન ભગવાન વિષ્ણુનારાયણને શરણે બાજો. ૨૯ મહા-દેવજી પાસેથી એ ઉપાય મેળવી તેઓ સર્વ નારાયણની પાસે આવ્યા અને સર્વ હકીકત તેમને કહી. ૩૦ ત્યારે નારાયણે કહ્યું : 'હે દેવો ! તમે નિર્ભય થાઓ, હુ એ દેવોના શત્રુ ત્રણે રાક્ષસોને હણીશ. ૩૧ હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો ! ભયભીત થયેલા દેવોની પાસે વિષ્ણુનારાયણે આપણા વધની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે જે યોગ્ય હોય તે કરો. ૩૨ નારાયણથી હિરણ્યકશિપુ અને બીજા વીર શત્રુઓત્તું મૃત્યુ થયું હતું. નસુમિ, કાળનેમિ, વીરશ્રેષ્ઠ સંહાદ, મહામાયાવી રાધેય, ધાર્મિક લોકપાલ, ચમલ, અર્જુન, હર્દિકેય, શુભ અને નિશુભ આદિ મહાબળવાન સત્વશાળી અસુરો અને દાનવો વિષ્ણુ સાથેના યુદ્ધમાં પરાજિત થયેલા હતા. ૩૪-૩૬ એ સર્વ સો સો યજ્ઞો કરનારા હતા, માયાને બાણનારા હતા, સર્વ શાસ્ત્રવિશારદ હતા, શત્રુઓને ભયંકર

હતા, છતાં પણ નારાયણ ભગવાને એવા હબરોને હણ્યા હતા; માટે આ સર્વ બલ્લીને આપણા સૈન્ય કલ્યાણ થાય તેમ કરવાનો તમે પ્રયત્ન કરો; કેમ કે જે આપણને હણવા ઇચ્છે છે. તે નારાયણને જીતવાતું કાચું કંઠણ છે. ૩૭, ૩૮

માલ્યવાનનાં આ વચનો સાંભળી જેમ અશ્વિની-કુમારો ઇંદ્રને કહે, તેમ માલી અને સુમાલી એ બન્ને ભાઈઓ મોટાભાઈને કહેવા લાગ્યા : 'આપણે સારી રીતે વેદ ભણ્યા છીએ, દાન આપેલાં છે, યજ્ઞ કરેલા છે, ઐશ્વર્યનું પરિપાલન કરેલું છે, વ્યાધિરહિત આયુષ્ય મેળવેલું છે, કુલપરંપરા પ્રમાણે સુધર્મ સ્થાપન કરેલો છે. વળી ક્ષુભિત ન કરી શકાય એવા દેવરૂપી સાગરમાં શસ્ત્રો વડે સ્નાન કરી અપ્રમાણ બળવાળા શત્રુઓ જીત્યા છે, તેથી અમને મૃત્યુનો ભય લાગતો નથી. ૩૯-૪૧ નારાયણ, રુદ્ર, ઇંદ્ર અને ચમ આદિ સર્વ દેવો આપણી સન્નિધિ બેસી રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી. ૪૨ હે રાક્ષસેશ્વર ! આપણા તરફ વિષ્ણુનો દ્રેષ હોવાતું કોઈ કારણ નથી; માત્ર દેવોની ભંભિરણીથી જ વિષ્ણુ આપણા પર કોપાયમાન થયા છે; ૪૩ તેથી આજે જ અમે સર્વ બીજા એકઠા થયેલા રાક્ષસો સાથે જઈને જેઓથી આ દોષ ઉત્પન્ન થયેલો છે, તે દેવોને જ મારી નાખીશું. ૪૪

એ રીતે પરસ્પરની સંમતિ લઈને મહા-મત્ત થયેલા તે રાક્ષસોએ યુદ્ધનો ડંકો બજાવી સર્વ રાક્ષસોને તેડાવ્યા અને સૈન્યની ગોઠવણ કરવા માંડી. ૪૫ હે રામ ! કુદ્ધ થયેલા તે રાક્ષસોએ સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરી અને જગલાસુર અને વૃત્રાસુરની માફક યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. એ મહાકાય, બળવાન અને બળગર્વિત રાક્ષસોમાંથી કોઈ રથ, હાથી, ઘોડા, ગધેડા, બળદ, બીટ. શિશુમાર, સર્પ, ગરુડ સમાન ગતિવાળાં પક્ષી, સિંહ, વાઘ, વરાહ, સુવર, ચમર આદિ ઉપર બેસી યુદ્ધ કરવા માટે લંકાની બહાર નીકળ્યા. આ દેવશત્રુ રાક્ષસો દેવોની સામે લડવા ગયા, ત્યારે ત્યાં રહેલાં ગ્રાણીઓ સૂની લંકાને જોઈ ભયભીત અને ઉદાસ થઈ ગયા. હબરો અને સેંકડો રાક્ષસો ઉત્તમ રથ ઉપર બેસીને

પ્રથમપૂર્વક એકદમ દેવલોકમાં જવા લાગ્યા. લોકાના આમદેવતાઓ સુરકેલીમાં આવી પડ્યા હતા અને આવેલા ભયને ભણનાર હતા. તેઓ પણ રાક્ષસોને માર્ગે જ બહાર નીકળી પડ્યા.^{૪૧-૫૨} આ સમયે પૃથ્વી પરના અને અંતરિક્ષના ભયંકર ઉત્પાતો કાળે ગ્રેહલા રાક્ષસોના પરાજય માટે ઉત્પન્ન થવા માંડ્યા.^{૫૩} મેઘ ગરમ હોહીને અને હાડકાંને વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો, સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાને છોડી ઊછળવા લાગ્યો, પર્વતો ડોલવા લાગ્યા, બધાં પ્રાણીઓ મેઘના જેવા ગંભીર અવાજથી અટ્ટહાસ્ય કરવા લાગ્યાં, ભયંકર દેખાવનાં શિયાળો દારુણ અવાજ કરવા લાગ્યાં, મોટાટોળાબધ ગીધો મોંમાંથી આગ ઝરતી હોય તેમ કાળની માફક એ રાક્ષસોની ઉપર ઘુમવા લાગ્યાં, હોલા અને લાલ પગવાળી મેના વગેરે પક્ષીઓ ઉતાવળાં ઉતાવળાં ઊડવા લાગ્યાં.^{૫૪-૫૭} કાગડાઓ કાગારોળ કરવા લાગ્યા અને બે પગવાળાં બીજાં પ્રાણીઓ તેમ જ બિલાડીઓ ધૂરકવા લાગી, છતાં બળથી, ગર્વિષ્ઠ થયેલા રાક્ષસો આ ઉત્પાતો નહિ ગણકારતાં આગળ જ ગયા; કેમ કે સૃષ્ટિના પાશમાં સપડાયેલા કદી તેમાંથી પાછા ફરી શકતા નથી.^{૫૮} મહાભયંકર રાક્ષસોનાને મોખરે અગ્નિ જેવા સળગતા મહાબળવાન માલ્યવાન, સુમાલી અને માલી ચાલતા હતા. દેવો જેમ વિષાદાતો આશ્રય કરીને રહે છે, તેમ તે સર્વ રાક્ષસો માલ્યવાન પર્વતના જેવા રાક્ષસેન્દ્ર માલ્યવાનનો આશ્રય કરતા હતા. તે સૈન્ય મહામેઘસમૂહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યું.

માલીને વશ રહી વિજય ઇચ્છનારું તે સૈન્ય દેવલોકમાં પહોંચ્યું. દેવદૂતના મોઢાથી પ્રભુ નારાયણ દેવોની આ તૈયારી સાંભળી ચુક કરવાનો વિચાર કર્યો. હંભરો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળું દિવ્ય કવચ ધારણ કરી, બાણથી ભરેલાં બે મોટાં ભાથાં લઈ કમળનેત્ર નારાયણ કેંટે બાંધવાની દોરી, તીક્ષ્ણ ખડ્ગ, શંખ, ચક્ર, ગદા, ધનુષ્ય આદિ શ્રેષ્ઠ આયુધો સાથે પ્રૌઢ પર્વત સમાન ગરુડ પર બેસી રાક્ષસોનો નાશ કરવા તેમની સામે ગયા.^{૫૯-૬૧} જેમ કાંચન ગિરિના શિખર પર વીજળી સહિત વાદળ શોભે,

તેમ શ્યામવર્ણ પીતાંબરધારી નારાયણ ગરુડના ઉપર શોભતા હતા. ચક્ર, તરવાર, શારંગ વગેરે આયુધ અને શંખ આદિ જેણે ધારણ કરેલાં છે એવા તે નારાયણની સિદ્ધિ, દેવો, ઋષિઓ, નાગો, ગંધર્વો અને યક્ષો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ભેતભેતામાં અસુર-સેનાના કાળરૂપ નારાયણ ભગવાન દાનવસૈન્ય પાસે આવી પહોંચ્યા. નીલાચળના શિખર જેવી ગરુડની પાંખોમાંથી ઉત્પન્ન થતા પવન વડે રાક્ષસસૈન્ય ક્ષુલ્લિત થવા લાગ્યું; તેમનાં શસ્ત્રો પડી જવા લાગ્યાં અને ધબ્બો મૂલવા માંડી.^{૬૭-૬૯} એ સમયે મહાબળવાન રાક્ષસોએ આરે પાસથી ફરી વળીને માધવને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા દાહક અને હોહીમાંથી ખરડાયેલાં તીક્ષ્ણ આયુધો વડે પીડવા માંડ્યા.^{૭૦}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬ કો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭ મો

દેવ-દાનવતું યુદ્ધ-માલીનો વધ
નારાયણગિરિ તે તુ ગર્જન્તો રાક્ષસામ્બુદાઃ ।
મર્દયન્તોઽન્નવર્ષેણ વર્ષેણાદ્વિમ્મશ્વદાઃ ॥ ૧ ॥

જેમ વાદળાંઓ વરસાદથી પર્વતને પીડા કરે છે, તેમ રાક્ષસરૂપી મેઘસમૂહ નારાયણરૂપી પર્વત ઉપર અસોનો વરસાદ વરસાવી પીડા કરવા લાગ્યા. વરસાતાં વાદળાંથી જેમ અન્નગિરિ છવાઈ બધ, તેમ શ્યામ અને નિર્મળ વિષ્ણુ નીલરંગી નિશાબરોથી છવાઈ ગયા. તીકો પાણી ભરેલા ક્યારામાં, મચ્છર અગ્નિમાં, વનમક્ષિકાઓ મધપૂર્ણ ઘડામાં, મત્સ્યો સમુદ્રમાં અને કંધાંતે સર્વ લોક જેમ નારાયણમાં પડે છે, તેમ રાક્ષસોના ધનુષ્યમાંથી છુટેલાં, વજ્ર જેવાં તથા પવન અને મન જેવા વેગવાળાં બાણો નારાયણ હરિના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. રથીઓ રથી સાથે, હાથીસવારો હાથીસવારો સાથે, થોડેસવાર થોડેસવાર સાથે, પદાતિ પદાતિ સાથે અને આકાશમાં રહેલાઓ આકાશચારીઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જેમ પ્રાણ્યામ પ્રાણજનુને ઉજ્જવા સરહિત કરી દે છે, તે પ્રમાણે આ પર્વત સમાન રાક્ષસેન્દ્રોએ બાણ, શકિત, ઋદ્ધિ અને તોમર આદિ

શસ્ત્રોથી ભગવાનને ઉત્ખવાસરહિત કરી દીધા. મત્સ્યોથી પીઠા પામતા સમુદ્રની માફક રાક્ષસોથી પીઠા પામતા દુર્ધર્ષ નારાયણ પશુ શાર્દૂળ ધનુષ્ય-માંથી રાક્ષસો ઉપર ખાણે છોડવા લાગ્યા. ધનુષ્ય-ની દોરીને કાન સુધી ખેંચીને છોડેલા વજ્ર જેવાં, મનના વેગ સમાન ગતિવાળાં તીક્ષ્ણ ખાણોથી વિષ્ણુએ સેંકડો અને હજારો રાક્ષસોને વીધી નાખ્યા એકઠાં થયેલાં વાદળાં જેમ પવનથી વીખ-રાઈ બાય છે, તેમ પુરુષોત્તમ વિષ્ણુએ ખાણોના વરસાદથી રાક્ષસોને નસાડીને પાંચજન્ય નામનો મહાશંખ ફૂંક્યો.^{૧૦} જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એ શંખને હરિએ પૂરેપૂરા શ્વાસથી ફૂંક્યો, ત્યારે તેની ત્રણે લોકને વ્યથા ઉત્પન્ન કરનારી મહાભયંકર ગર્જના થઈ.^{૧૦} જેમ સિંહની ત્રાડથી મદમત્ત હાથી ત્રાસ પામે છે, તેમ આ મહાશંખના અવાજ-થી રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા. શંખના તુલુલ નાદથી બળહીન થઈ ગયેલા વીર રાક્ષસો રથમાંથી નીચે પડી જવા લાગ્યા. હાથીઓ મદનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા અને ઘોડાઓ કંપી ઊઠ્યા.^{૧૧, ૧૨} શાર્દૂળ ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં વજ્ર જેવાં ખાણે રાક્ષસોનાં વક્ત્રસ્થળ ચીરીને આરપાર નીકળી જમીનમાં પેસી જવા લાગ્યાં.^{૧૩} યુદ્ધમાં નારાયણના હાથથી છૂટેલાં ખાણોથી વીંધાઈ ગયેલા રાક્ષસો વજ્રથી હણાયેલા પર્વતોની માફક ભૂમિ ઉપર પડ્યા.^{૧૪} જેમ પર્વતો-માંથી ગેરુની ધારા વહે તે પ્રમાણે રાક્ષસોનાં શરીરો-માંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.^{૧૫} એ સમયે શંખરાજ પાંચજન્યના અવાજ અને શાર્દૂળ ધનુષ્યના ટંકા-રવ ઉપરાંત વિષ્ણુએ કરેલા હુંકાર વડે રાક્ષસોનાં માથુ-ચેતન ઊડી જવા લાગ્યાં.^{૧૬} શ્રીહરિએ વજ્ર સમાન ખાણોથી તેઓનાં મૂજતા ગળાં, શર, ધન, ધનુષ્ય, રથ, પતાકા તથા અસ્રો વગેરે કાપી નાખ્યાં.^{૧૭} સૂર્યમાંથી જેમ પુષ્કળ કિરણો, સાગર-માંથી જેમ જળસમૂહ, પર્વતમાંથી જેમ સર્પો અને વાદળમાંથી જેમ જળની ધારાઓ નીકળે છે, તેમ શાર્દૂળ ધનુષ્યમાંથી અતિવેગપૂર્વક સેંકડો ખાણો છૂટવા લાગ્યાં.^{૧૮, ૧૯} જેમ શરસથી સિંહ, સિંહથી હાથી, હાથીથી વાઘ, વાઘથી ચિત્તો, ચિત્તાથી

કૂતરો, કૂતરાથી બિલાડી, બિલાડીથી સર્પ અને સર્પથી બેદરે નાસી બચ છે, તેમ મહાશક્તિશાળી વિષ્ણુથી તે રાક્ષસો નાસી ગયા અને નાસવા જતાં કેટલાક લોંબ ઉપર પડી ગયા.^{૨૦-૨૨}

આ પ્રમાણે હજારો રાક્ષસોને હણી ધંદ જેમ મેઘગર્જના કરે છે, તેમ મધુસૂદને પાંચજન્ય શંખ ફૂંક્યો.^{૨૩} નારાયણનાં ખાણોથી ત્રાસ પામેલું અને શંખનાદથી વિકળ થયેલું રાક્ષસોનું સૈન્ય લંકા પ્રતિ નાસવા લાગ્યું, ત્યારે સુમાલી ખાણોના વરસાદથી નારાયણને રણમાં પીડવા લાગ્યો.^{૨૪, ૨૫} દુર્યમ્મસ જેમ સૂર્યને ઢાકી દે છે, તેમ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીએ નારાયણને છાઈ દીધા, ત્યારે પાછા ફરતા રાક્ષસોને કાંઈક ધીરજ આવી.^{૨૬} પછી બળથી ગર્વિત થયેલો, મહાગર્જના કરતો અને રાક્ષસોને ફરી જીવતા કરતો હોય, તેવો તે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલી ક્રોધથી હરિની સામે ધસ્યો; અને જેમ હાથી ગર્જના કરે, તેમ ભૂધણવાળા એવા લાંબા હાથને મુજવતો સુમાલી રાક્ષસવીજળી સહિત વાદળાંની માફક ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૨૭, ૨૮} ત્યારે નારાયણે ક્રોધ કરી ગર્જના કરતા સુમાલી ના સારથિના પ્રજ્વલિત કુંડળભૂષિત મસ્તકને ચક્ર વડે છેદી નાખ્યું; તેથી તેના રથના ઘોડા નાસવા લાગ્યા.^{૨૯} ધીરજ વિનાનો માણસ જેમ ઈંદ્રિયરૂપી અશ્વોથી ભ્રમ પામે છે, તેમ રાક્ષસે-શ્વર સુમાલી કબજમાં નહિ રહેલા એ અશ્વોથી આમતેમ ભ્રમવા લાગ્યો.^{૩૦}

આ પ્રમાણે સુમાલીના અશ્વોથી તેનો રથ અથડાતો-ફરતો ભેઈ ને માલી રાક્ષસ મોટું ધનુષ્ય લઈને ત્યાં ધસી આવ્યો.^{૩૧} અને જેમ કૌંચ નામના પર્વતના છિદ્રમાં પક્ષીઓ પેસે છે, તેમ માલીના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, મુવણું વિભૂષિત ખાણો શ્રીહરિ-ના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં;^{૩૨} છતાં જેમ જિતેન્દ્રિય માણસ આધિઓથી જરા પણ બળબળતો નથી, તેમ હરિ ભગવાન માલીએ છોડેલાં દુર્ઘટક ખાણોથી જરા પણ પીડા કે હોશ પામ્યા નહિ. પછી તરવાર અને ગદા ધારણ કરનારા, ભૂતબાવન ભગવાન વિષ્ણુ શાર્દૂળનો ટંકારવ કરી માલી રાક્ષસ

તરફ બાણોનો ઝોધ વરસાવવા લાગ્યા. જેમ નાગો અમૃત પીએ છે, તેમ વજ્ર અને વીજળી સરખાં પ્રકાશિત બાણો માલી રાક્ષસના શરીરમાં પેસીને તેનું લોહી પીવા લાગ્યાં. પછી શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર વિષ્ણુએ માલી રાક્ષસને વ્યથ કરીને તેનાં સુકુટ, ક્વજ ને ધનુષ્ય કાપી નાખ્યાં તથા તેના ઘોડાને પૃથ્વી ઉપર પાડ્યા. ^{૩૩-૩૬} રાક્ષસશ્રેષ્ઠ માલી જ્યારે રથ વિનાનો થયો, ત્યારે તે ગદા લઈને જેમ પર્વતના શિખર ઉપરથી સિંહ કૂદે, તેમ ભાંગેલા રથમાંથી ભગવાન નારાયણ ઉપર કૂદી પડ્યો ^{૩૭} અને યમરાજાએ જેમ શિવ ઉપર અસ્ત્ર ચલાવ્યું હતું તથા ઇંદ્રે પર્વતો પર જેમ વજ્રનો પ્રહાર કર્યો હતો, તેમ માલીએ પક્ષીરાજ ગરુડના માથામાં ગદા મારી. ^{૩૮} માલી રાક્ષસની ગદાથી ધ્વષાયેલો ગરુડ એકાએક ભિયો, એટલે નારાયણ હરિ રણભૂમિમાંથી પાછા હટ્યા જેવું થયું. આમ થવાથી આનંદ પામતા રાક્ષસોએ મહાન, ગર્જના કરી મૂકી. ^{૩૯, ૪૦}

રાક્ષસોની આ ગર્જનાઓ સાંભળી ક્રોધ પામેલા ભગવાન હરિએ પાછું વાળી ભેય અને માલી રાક્ષસનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી ચક્રને તેના તરફ મૂક્યું. તે ચક્ર સૂર્યમંડળ સરખું પ્રકાશિત હોવાથી પોતાના પ્રકાશથી આકાશને પ્રકાશિત કરતું માલી રાક્ષસના શિર પર પડ્યું અને લોહીથી ખરડાયેલું રાહુનું શિર નીચે પડે, તેમ તેનું કાયંકર શિર જમીન ઉપર પડ્યું, ત્યારે અતિશય રાજ્ય થયેલાં દેવતાઓ ‘હે દેવ! આ સારું થયું’ એમ કહી પૂજું બળથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. ^{૪૧-૪૪}

માલીને હણાયેલા ભેઈ શોકથી પીડા પામતા સુમાલી અને માલ્યવાન સહિત સર્વ રાક્ષસો નાસવા લાગ્યા, ^{૪૫} ત્યારે પક્ષીરાજ ગરુડે સાવધાન થઈને રણભૂમિમાં આવી પોતાની પાંખોના સપાટા વડે રાક્ષસોને પીડવા માંડ્યા. ^{૪૬} જો સમયે કેટલાકનાં સુખ ચક્રથી છેદાઈ ગયાં હતાં, કેટલાકની છાતી ગદાથી ચૂર્ણ થઈ ગઈ હતી, કેટલાકનાં ગળાં હળથી કચડાઈ ગયાં હતાં, કેટલાકનાં માથાં સુસળથી ભાંગી ગયાં હતાં, કેટલાક તરવારથી કપાઈ

ગયા હતા, કેટલાક બાણોથી વીંધાઈ ગયા હતા અને કેટલાક આકાશમાં લંઠનારા રાક્ષસો આકાશમાંથી એકદમ સાગરના પાણીમાં પડ્યા હતા. વિદ્યુત સહિત મહામેઘ જેમ વજ્રપ્રહાર વડે તટી પડે છે તેમ નારાયણના વિદ્યુત સરખા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણો છૂટા કેશવાળા રાક્ષસોને હણવા લાગ્યાં. રાક્ષસોની સેનામાં છત્રો કપાઈ ગયાં હતાં, શસ્ત્રો પડી ગયાં હતાં, પોશાક ફાટી ગયો હતો અને શરીરમાંથી આંતરડાઓ બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં; તેથી કાયલીત થયેલું તે સૈન્ય સ્વ-પરતું ભાન પણ ભૂલી ગયું. ^{૪૭-૫૦} સિંહથી પીડા પામેલા હાથીઓની પેઠે નૃસિંહથી પીડા પામેલા આ રાક્ષસો આતંત્રાદ કરતા નાસવા લાગ્યા. ^{૫૧} વાયુથી જેમ મેઘ વીખરાઈ જાય, તેમ રાક્ષસો પી કાળાં વાદળોવાળા મેઘ નારાયણની બાહુબળથી વીખરાઈ ગયો. ચક્રના પ્રહારથી છેદાઈ ગયેલા મસ્તકવાળા, ગદાના મારથી ચૂર્ણ થઈ ગયેલાં ગાત્રવાળા અને તરવારના ઘાથી કપાઈ ગયેલા શરીરવાળા રાક્ષસો પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા. ^{૫૨, ૫૩} મણિના હાર અને કુંડળોથી શોભતાં કાળાં વાદળોના સરખા રાક્ષસોના હણાઈ પડવાથી પૃથ્વી બળે નીલ પર્વત પડવાથી ભરાઈ ગઈ હોય, તેવી રીતે દેખાવા લાગી. ^{૫૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮ મો

કાનવોનો પરાજય-પાતાળમાં વસવાડ
હવ્યમાને બલે તસ્મિન્નગ્નિવૃત્તોડય નેલામિત્ય દ્વાર્ગવ્ય: ॥ ૧ ॥
માલ્યવાન્નંનિવૃત્તોડય નેલામિત્ય દ્વાર્ગવ્ય: ॥ ૧ ॥
જ્યારે નારાયણે પાછળ પડીને રાક્ષસસૈન્યને હણવા માંડ્યું ત્યારે સમુદ્રનું પાણી જેમ કિનારે જઈ પાછું આવે છે, તેમ માલ્યવાન પાછો રણ ભૂમિ પર આવ્યો ^૧ અને ક્રોધથી લાલચોળ આગે કરી માથું ધુણાવી પુરુષોત્તમ પદ્મનાભને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: ‘હે નારાયણ! તમે પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના ધર્મને ભણ્યું નથી; કેમ કે તમે સુદ ન કરવાના મનવાળા અને કાય પામેલા અમને

હુણે છે.^{૨૦} હે સુરેશ્વર ! યુદ્ધમાંથી નાસનારના વધતું પાપ જે કરે છે, તે પુણ્યકર્મોજીને પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગમાં જતો નથી.^{૨૧} હે શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર ! જે તમને યુદ્ધની ઇચ્છા હોય તો હું અહીં બિહો છું. તમારું બળ દેખાડો.^{૨૨}

પછી માલ્યવાન પર્વતની માફક માલ્યવાનને બિહોલો બોધ મહાબળવાન નારાયણે કહ્યું : ‘તમારા ભયથી ત્રાસ પામેલા દેવોને મેં અભય આપેલ છે, તેથી રાક્ષસોના નાશ કરીને હું મારી પ્રતિજ્ઞા પાળું છું. પ્રાણથી પણ દેવોનું પ્રિય કરણ એ મારું હમેશનું કર્તવ્ય છે, માટે હું તમને રક્ષાતળ-પાતાળમાં જશો, તોપણ જીવતા મૂકીશ નહિ.’^{૨૩-૨૮}

રાતાં કમળ સમાન નેત્રવાળા દેવના દેવ નારાયણને એ પ્રમાણે બોલતા બોધ, માલ્યવાને ક્રોધ-પૂર્વક તેમના વક્ષઃસ્થળ પર જોકે મહાશક્તિનો ઘા કર્યો.^{૨૯} ઘટની માફક અવાજ કરતી માલ્યવાનના હાથમાંથી છૂટેલી એ શક્તિ નારાયણની છાતી સમીપ આવી મેઘમાં રહેલી વીજળીની માફક શોભવા લાગી, ત્યારે તુરત જ કમળદળ-લોચન હરિએ તે શક્તિને હાથ વડે પકડીને માલ્યવાન સામે જ ફેંકી. માલ્યવાન રાક્ષસને હણવા ઇચ્છતા ગોવિંદે છોડેલી એ શક્તિ, કાર્તિક-સ્વામીએ છોડેલી શક્તિની પેઠે જેમ મહાન ઉલ્કા અંજનગિરિ તરફ બાથ, તેમ તેના તરફ ગઈ.^{૩૦-૩૨} જેમ પર્વતના શિખર પર વજ્ર પડે, તેમ તે શક્તિ માલ્યવાન રાક્ષસની હારમાળાથી વિભૂષિત વિશાળ છાતી ઉપર જઈ ચોટી^{૩૩} અને તેના પ્રહારથી તેનું કવચ ભેદાઈ ગયું તથા તેની આંખે અંધારાં આવી ગયા; તોપણ રાક્ષસેંદ્ર માલ્યવાન જરા પણ ન ગભરાતાં પર્વતની પેઠે અચળ થઈ બિહો રહ્યો.^{૩૪} પછી તેણે બહુ કાંટાવાળું અને કાળા લોહામાંથી બનાવેલું ભયંકર ત્રિશુળ વિષ્ણુની છાતીમાં બેરથી માર્યું. એ રણપ્રિય રાક્ષસે ક્રોધપૂર્વક હાથ ઉગામી વિષ્ણુને એક ચોટ લગાવી, એક ધનુષ્ય બેટલો પાછો હાલ્યો,^{૩૫,૩૬} ત્યારે રાક્ષસોને ‘સારું થયું’ ‘સારું થયું’ એ પ્રમાણે મહાન શબ્દ થયો.

વિષ્ણુને પ્રહાર કરી માલ્યવાને ગરુડને પણ પ્રહાર કર્યો, ત્યારે જેમ વાસુ સૂકાં પાંદડાંના સમૂહને ઉડાડી મૂકે છે, તેમ બળવાન, ક્રોધ પામેલા વિનતાના પુત્ર ગરુડે પાખોના પવનથી માલ્યવાનને ઉડાડી મૂક્યો.^{૩૭,૩૮}

પક્ષીરાજ ગરુડની પાંખોના પવનથી પોતાના ચોટા ભાઈ માલ્યવાનને બેઠેલો બોધ સુમાલી રાક્ષસ પોતાની લશ્કર સહિત લંકા તરફ નાસી ગયો. પાંખોથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનના બળથી ફેંકાયેલો માલ્યવાન રાક્ષસ પણ ચોડીવારે પોતાના લશ્કરને મળીને શરમાતો શરમાતો લંકામાં ગયો.^{૩૯,૪૦} એ પ્રમાણે હે રામ ! કમલલોચન હરિએ યુદ્ધમાં જેના શ્રેષ્ઠ નાથકો હણ્યા છે, એવા તે રાક્ષસોને અનેક વાર નસાવ્યા.^{૪૧} વિષ્ણુના બળથી પીડાયેલા તે રાક્ષસો યુદ્ધ કરવાને અશક્ત થવાથી લંકા ત્યજીને પોતાની બીજા સહિત પાતાળમાં વસવાને ગયા.^{૪૨} હે રણુશ્રેષ્ઠ ! સાલકટ-કટાના વંશમાં વિખ્યાત પરાક્રમવાળા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીનો આશ્રય કરી તેઓ સર્વ પાતાળમાં રહેવા લાગ્યા.

હે રામ ! જે રાક્ષસોને તમે હણ્યા છે, તે યૌલસ્ય વંશના હતા અને તેની પૂર્વે સાલકટ-કટાના વંશમાં માલી, સુમાલી, માલ્યવાન આદિ રાક્ષસો થયેલા હતા. તે સર્વ રાવણ આદિથી વધારે બળવાન હતા.^{૪૩,૪૪} શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર નારાયણદેવ સિવાય એ દેવશત્રુ રાક્ષસોને હણવા બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી.^{૪૫} તમે પણ તે જ આરણ્યબાળા સનાતન દેવ નારાયણરૂપ છો; તમે અવ્યય, અન્યથ પ્રભુ છો અને રાક્ષસોને હણવા ઉત્પન્ન થયા છો. તમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર છો,^{૪૬} શરણાગતવત્સલ છો અને નાશ પામેલી ધર્મવ્યવસ્થા કરવાને તેમ જ પાપીઓનો વધ કરવાને વખતોવખત અવતાર લો છો.^{૪૭} હે નરાધીપ ! મેં આ રાક્ષસોની બધી ઉત્પત્તિ બરાબર તમને કહી. હવે હે રણુશ્રેષ્ઠ ! રાવણ અને તેના પુત્રોની ઉત્પત્તિ તથા તેના અતુલ પ્રભાવને હું ફરીથી કહું છું, તે સાંભળો.^{૪૮}

વિષ્ણુના ભયથી પીડા પામેલો બળવાન

રાક્ષસેન્દ્ર સુમાલી પોતાના પુત્રપૌત્રો સહિત રસા-
તાળમાં જઈ રહ્યો. તે પછી ધનેશ્વર કુબેર લંકામાં
રહેવા લાગ્યો. ૨૯

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૮ મો સર્ગ ૨૯ પૃષ્ઠ

રાવણનું ચરિત્ર

સર્ગ ૮ મો

સુમાલીની કન્યા કૈકસી-તેના દ્વારા

રાવણ આદિની ઉત્પત્તિ

કસ્યચિત્સ્વય કાલસ્ય સુમાલી નામ રાક્ષસઃ ।

રસાતલાન્મર્ત્યલોકં સર્વે વૈ વિચચાર હ ॥ ૧ ॥

કૈટલીએક સમય ગયા પછી સુમાલી રાક્ષસ
રસાતાળમાંથી નીકળી મૃત્યુલોકમાં ફરવા લાગ્યો.
કાળા મેઘ સમાન ગંભીર અને તપ્ત સુવર્ણનાં
કુંડળવાળા તે રાક્ષસેન્દ્રને પણ ત્યજીને નીકળેલી
લક્ષ્મી જેવી સુંદર કન્યા હતી. તે પૃથ્વી પર ફરતો
હતો, ત્યારે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી પોતાના પિતાને
મળવા જતા ધનેશ્વર કુબેરને તેણે જોયા. ૨-૪ દેવ
સમાન અને અગ્નિ સમાન યવિત્ર કુબેરને જોઈ
વિસ્મય પામેલો તે રાક્ષસ રસાતાળમાં ગયો અને
શું કરવાથી રાક્ષસોનું શ્રેય થાય, શું કરવાથી રાક્ષસો-
ની અહતી થાય, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.
રાક્ષસોમાં મહામતિ, કાળા મેઘ સમાન ગંભીર,
તપાવેલા સુવર્ણનાં કુંડળવાળો એ રાક્ષસેન્દ્ર પોતાની
કૈકસી નામની રાક્ષસકન્યાને કહેવા લાગ્યો : ‘હે
પુત્રી ! હવે તું લગ્ન કરવા લાયક થઈ છે અને તારું
યોગ્ય વીતે છે; પરંતુ પરણવાની ના પાડવાના
ભયથી કોઈ પણ તારું માથું કરતા નથી. હે પુત્રી !
સર્વ શુભથી અલંકૃત સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી તને
વરાવવા માટે ધર્મસુહિવાળા અમે સૌ પ્રયત્ન
કરીએ છીએ. ખરેખર, સર્વ માનાક્ષિમાની પુરુષોને
કન્યાનું પિતૃત્વ એ હું; ખરૂં છે; કેમ કે હે પુત્રી !
‘કન્યા કેને વરશે ?’ એ બાણી શકાતું નથી. વળી
પરજ્યા પછી પણ માતાના કુળને, પિતાના કુળને
અને જે કુળમાં તેને આપવામાં આવે તે કુળને
હુએશાં સંશયમાં જ રહેતું પડે છે; ૫-૧૧ માટે હે

પુત્રી ! તું પ્રભવપતિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ
સુનિવર પૌલસ્ત્ય વિશ્વવાને સેવ અને તું
જાતે જ એમને પરણ. હે પુત્રી ! તને પણ
ધનેશ્વર કુબેર જેવા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી પુરો
પ્રાપ્ત થશે. ૧૨, ૧૩

પિતાનાં એવાં વચન સાંભળી તે કૈકસી :
ન્યાં વિશ્વવાસુનિ તપ કરતા હતા ત્યાં જ
હે રામ ! તે (પ્રદોષ) સમયે એકા અગ્નિ
પુલસ્ત્યપુત્ર વિશ્વવાસુનિ અગ્નિહોત્ર કરતા હતા
પિતાના કુળઔરવની સોટાઈ રાખી કૈકસીએ
સમયને વિચાર્યા વગર તેમની પાસે આંખ મેં
મોહું રાખી છોલી રહી. ૧૧ અન્નશાળા
વારંવાર જમીન જોતરતી, સુશોભિત,
સરખા સુખવાળી અને પોતાના તેજસ્વી કન્યા
કન્યાને જોઈ પરમ હિદાર વિશ્વવાસુનિ,
‘હે ભદ્રે ! તું કોની પુત્રી છે, તું કોની
આવેલી છે, હે શોભને ! તું શા હેલું
આવેલી છે, તે તું કહે. ૧૭, ૧૮

ત્યારે તે કૈકસી કન્યા હાથ મેં
‘હે સુનિ ! તમે તમારા તપના પ્રભુ
મનની વાત બાહ્ય શક્તિમાન છો. ૧૯
મારું નામ કૈકસી છે. હું મારા પિતાના
અને આવી છું, બાકીનું તમે તમારી જોઈ
સમજો છો, તે બાણી થયો. ૨૦

પછી સુનિએ ધ્યાન ધરી કહ્યું : ‘હે-
તારા મનોગત કારણને મેં બાંધ્યું છે તે-
માતંગયામિનિ ! મારાથી તને પુત્ર હોવું
એવી તને ઈચ્છા છે; પરંતુ તું આ કારણ
મારી પાસે આવેલી છે, તેથી હે ભદ્રે ! તું
પુત્રને ઉત્પન્ન કરીશ, તે તું સાંભળ, હે સુભાગી
દારુણ સ્વરૂપવાળા, દારુણ સ્વરૂપવાળા, જી-
સોભતીઓ જેને પ્રિય છે એવા અને જે
કરનારા રાક્ષસોને તું જન્મ આપીશ.’

સુનિનાં આવાં વચનો સાંભળી કૈકસી
કૈકસીએ પગે પડી કહ્યું : ૨૧-૨૪ હે ભગવન ! તમારો
સરખા પ્રજાવાદીથી હું એવા ફરમાવી પુરો
ઈચ્છતી નથી; માટે કોઈક કૃપા કરવાને આપ મેં

સવ અને કુશ બંને ધ્યાનનિષ્ઠ મુનિ વાલ્મીકિનું દર્શન કરે છે

આશ્રમના જ એક સ્થાનમાં બેઠેલી બાર વર્ષની બે પહેોએલા અને વાલ્મીકિ પાસે ગામગામ. હજારો શીખવા લાગેલા સવ અને કુશ બંને નિત્યનિયમ પ્રમાણે માત કાળમાં નાહીવોઈ મહામુનિ વાલ્મીકિ પાસે પહેોથી ગયા, તેમને ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં બેઠેલી ધીમેથી પ્રણામ કર્યા પછી પણ સહનસાવે અને મૂન કેરે તેમણે ધ્યાનદર્શન કરતા બોલા રહ્યા આ લીટીઓ તથા ચિત્ર રામાયણ કૃષ્ણથી તદિ ૫૫૨ ૨૦૫-૧૬૩ ચિત્ર કૃષ્ણથી જ તૈયાર કરાવ્યું છે

છો. ^{૧૨૫} કેકસીએ ત્યારે એ પ્રમાણે 'કહ્યું', ત્યારે પૂર્ણાંશ્ર્વ જેમ રોહિણીને કહે તેમ ફરીથી સુનિશ્ચય વિશ્રવાએ તેને કહ્યું : 'હે શુભ સુખવાળી ! તને જે સૌથી નાનો પુત્ર થશે, તે મારા વંશને અનુરૂપ ધર્માત્મા થશે એમાં બરાબર પશુ સંશય નથી. ^{૧૨૬, ૨૭}

હે રામ ! એ પ્રમાણે કહ્યા પછી કેટલેક વખતે તે કેકસીએ બીલાત્સ અને અતિશય હારણ શક્તિને જન્મ આપ્યો. ^{૨૮} તે બાળકને દશ માથા હતાં, મોટા હાંત હતા, કાળા આંજણસમૂહના જેવો તેનો રંગ હતો, લાંબાના જેવા લાલ હોઠ હતા, વીસ હાથ હતા, મોઢું મોઢું હતું અને વાળ અઘ્ઘકિત હતા. તે બાળકનો જન્મ થયો ત્યારે સુખમાંથી જ્વાળા કાઠતાં શિયાળો રહેન કરવા લાગ્યાં, ગુપ્તિ પક્ષીએ આકાશમાં આવળી ગતિએ ચાલવા લાગ્યાં, ^{૨૯, ૩૦} દેવોએ રુધિરનો વરસાદ વરસાવ્યો, વાદળો ગર્જાના ભૂંકવાના જેવા અવાજથી ગર્જવા લાગ્યાં, સૂર્યનો પ્રકાશ ઝાંખો પડ્યો, પૃથ્વી ઉપર મહાન ઉદકાપાત થવા માંડ્યો. ^{૩૧} પૃથ્વી ધ્રુજવા લાગી, ઘણા જ હારણ પવનો વાવા લાગ્યા અને કદી ન ખળભળે એવો નદીઓનો સ્વામી સસુર ખળભળી ઊઠ્યો. ^{૩૨} પછી બ્રહ્માણ સમાન તેના પિતા વિશ્રવાસુનિએ દશ માથા હોવાને લીધે તેનું 'દશગ્રીવ' એવું નામ પાડ્યું. ^{૩૩} તે પછી તેના શરીરના માથથી મોઢું શરીર આ જગતમાં ફેંટું નથી એવા મહાબળવાન કુંભકર્ણનો જન્મ થયો. ^{૩૪} પછી બેટોળ સુખવાળી શૂર્યજીવા નામની પુત્રી થઈ અને છેલ્લે સૌથી નાનો પુત્ર ધર્માત્મા વિશ્વીષ્ણુ થયો. મહા-સત્ત્વશાળી વિશ્વીષ્ણુનો જન્મ થયો, ત્યારે આકાશમાં રહેલા દેવોએ હુંદલિ વગાડ્યાં અને અંતરિક્ષમાં 'સાધુ ! સાધુ !' એવો હર્ષનાદ થયો.

પોતાના પિતાના અરણ્યાશ્રમમાં રહી મહા-તેજસ્વી અને લોકોને પીડા કરનારા દશગ્રીવ અને કુંભકર્ણ મોટા થયા. ^{૩૫-૩૭} પ્રમત્ત અને ગમે તેટલો ખોરાક મળે તોપણ હંમેશાં અસંતોષી રહેનારો, ધર્મવત્સલ મહર્ષિઓને ખાઈ જતો કુંભકર્ણ એજ લોકમાં ફરવા લાગ્યો; ^{૩૮} પરંતુ ધર્માત્મા અને

હંમેશાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરનાર વિશ્વીષ્ણુ ઈંદ્રિયો-ને કળબમાં રાખી, વેદાધ્યયન કરીને અને નિયમિત આહાર કરીને રહેતો હતો. ^{૩૯} કેટલોક કાળ ગયા પછી દેવ વૈશ્રવણ કુબેર પિતાને મળવા યુષ્ક વિમાનમાં બેસીને ત્યાં આવ્યા, ^{૪૦} ત્યારે રાક્ષસી કેકસીએ પોતાના તેજથી તેજસ્વી તે કુબેરને બોધ પુત્ર દશગ્રીવને કહ્યું : ^{૪૧} 'હે પુત્ર ! તારા તેજસ્વી ભાઈ વૈશ્રવણને બે અને બંધુતામાં સમાન હોવા છતાં પશુ તું કુબેરથી હીન અવસ્થામાં છે, તે પશુ બે. ^{૪૨} હે અમિત વિક્રમશાળી પુત્ર દશગ્રીવ ! તું પશુ વૈશ્રવણના સરખો થવાનો પુરુષાર્થ કર. ^{૪૩}

પ્રતાપવાન દશગ્રીવને માતાનાં એ વચનો સાંભળી ઈષી ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી : ^{૪૪} 'હે માતા ! હું ખરેખર પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું મારા પોતાના તેજ-પ્રભાવથી ભાઈની બટ્ટાબર કે તેથી પણ વધારે પરાક્રમવાળો થઈશ. હે માતા ! તું તારા હૃદયનો સંતાપ દૂર કર. ^{૪૫} આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તપ કરવા માટે નિશ્ચિંત અંતઃકરણવાળો દશગ્રીવ પોતાના ભાઈ સાથે મહાહંકર તપ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો : ^{૪૬} 'તપ કરવાથી મનવાચિત કૃળ મળશે' એવો નિશ્ચય કરી સ્વાર્થ-સિદ્ધિ માટે બન્ને ભાઈઓ ગોકર્ણના શુભ આશ્રમે ગયા. ^{૪૭} ત્યાં રહી ઉચ પરાક્રમી તે રાક્ષસે પોતાના નાના ભાઈ સાથે અતુલ તપ કર્યું અને પિતામહે વિભુને પ્રસન્ન કર્યા; ત્યારે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈ તેને વિજયપ્રદ વરદાનો આપ્યા. ^{૪૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦ મો

રાવણાદિની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ

અયાત્રવીન્યુતિ રામઃ કર્યં તે ક્ષાતરો વનં ।

કીદર્શં તુ તદા બ્રહ્મંસ્તપસ્તેયુર્મદાબલઃ ॥ ૧ ॥

પછી રામચંદ્રજીએ અગત્યસુનિને પૂછ્યું : હે બ્રહ્મ ! તે મહાબળવાન બંધુઓએ એ વનમાં કેવી રીતે તપ કર્યું ?' ત્યારે અગત્ય સુનિ તે ભાઈઓ બે બે ધર્મવિધિ કરતા હતા, તે તે વિધિ

અતિ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા રામચંદ્રજીને કહેવા માંડ્યા : હમેશાં ધર્મમાર્ગમાં રહેનારો મનોનિગ્રહી કુંભ-કર્ણ શ્રીમન્નતુમાં પોતાની આસપાસ પંચાશિ કરી તપ કરવા લાગ્યો.^{૧-૨} તે વર્ષાઋતુમાં વીરાસન વાળીને વરસાદના વારિમાં બિભવા લાગ્યો અને શિશિરઋતુમાં જળમાં વાસ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ધર્મતુ આચરણ કરતાં અને સત્ય માર્ગમાં રહેતાં તેને દશ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં.^{૪,૫} ધર્માત્મા વિભીષણ હમેશાં ધર્મપરાયણ અને પવિત્ર રહી પાંચ હજાર વર્ષ સુધી એકપગે ઊભો રહ્યો.^૬ જ્યારે તે મત સમાપ્ત થયું, ત્યારે અપ્સરાઓ નાચવા લાગી, પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા.^૭ પછી બીજા પાંચ હજાર વર્ષ સુધી તે વિભીષણ મનને વેદાધ્યયનમાં રોકી રાખી પોતાનું માથું અને બાહુ ઊંચાં રાખી સૂર્યનારાયણ સામે, તે દ્વેરે રોમ ફરતો રહીને ઊભો રહ્યો. જેમ સ્વર્ગમાં રહેનાર દેવોનાં વર્ષો નંદનવનમાં પસાર થઈ જાય, તેમ આત્મનિગ્રહી વિભીષણનાં દશ હજાર વર્ષો એ વનમાં પસાર થઈ ગયાં. દશાંનન રાવણ પણ દશ હજાર વર્ષનું નિરાહાર મત રાખી તપશ્ચરણ કરવા લાગ્યો અને એક હજાર વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે અગ્નિ-માં પોતાનું એકએક માથું હોમવા લાગ્યો. તપ કરતાં કરતાં નવ હજાર વર્ષો વીત્યાં. ત્યાં એક પછી એક એમ તેનાં નવ મસ્તકો અગ્નિમાં હોમાઈ ગયાં.^{૮-૧૧} દશ હજારમે વર્ષે જ્યારે દશમું માથું કાપવા તે તત્પર થયો, ત્યારે પિતામહ બ્રહ્મા ત્યાં આધ્યા.^{૧૨}

દેવોની સાથે આવેલા પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજી-એ કહ્યું : ‘હે દશગ્રીવ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.’^{૧૩} હે ધર્મસ ! તારી જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કર ! તારો પરિશ્રમ વૃથા નહિ જાય.^{૧૪}

ત્યારે દશગ્રીવે પ્રસન્ન થઈ પિતામહને માથું નમાવી હર્ષથી જાફગદ વાણી વડે કહ્યું :^{૧૫} ‘હે ભગવન્ ! પ્રાણીઓને સત્ય સમાન મોટો બીજો એકે ભય નથી, તેમજ તેના જેવો એકે શત્રુ નથી; માટે હું અમરત્વનું વરદાન માથું છું.’^{૧૬} દશગ્રીવે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રહ્માએ

ઉત્તર આપ્યો : ‘તને સર્વથા અમરપણું મળશે નહિ, માટે મારી પાસેથી બીજું વરદાન માગી લે.’

હે રામ ! એ પ્રમાણે લોકકર્તા બ્રહ્માજીએ કહ્યું, ત્યારે તેમની આગળ હાથ બેડી રાવણ બોલ્યો :^{૧૭,૧૮} ‘હે બ્રહ્મપતિ ! હે શાશ્વત દેવ ! હું પક્ષી, નાગ, યક્ષ, દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસ અને દેવોથી અવધ્ય થાઉં.’^{૧૯} હે પિતામહ ! મનુષ્યાદિ પ્રાણી-ઓને તો હું તુલ્યવત ગણું છું; તેથી એવાં પ્રાણી-ઓથી મને કાંઈ ભય નથી.’

દશગ્રીવે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવો સહિત પિતામહ બ્રહ્માજી બોલ્યા :^{૨૦,૨૧} ‘હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! બા, તારા માગવા પ્રમાણે થશે.’

હે રામ ! વળી પિતામહે તે દશગ્રીવને ફરીથી બીજાં પણ શુભ વરદાન આપતાં કહ્યું : ‘હે પાપ રહિત ! હે રાક્ષસ ! પૂર્વે તેં જે મસ્તકો અગ્નિમાં હોમ્યાં છે, તે તંને પૂર્વવત પ્રાપ્ત થશે અને હે સૌમ્ય ! મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય તેવું ત્રીજું વરદાન પણ હું તને આપું છું, તે એ છે કે, મનથી ઇચ્છા-પૂર્વક જે અને જેનું સ્વરૂપ તું ઇચ્છીશ તે અને તેનું સ્વરૂપ તને પ્રાપ્ત થશે, તેમાં સંશય નથી.’

હે રામ ! બ્રહ્માજીના વરદાનને લીધે તુરત જ અગ્નિમાં હોમેલાં મસ્તકો દશગ્રીવને પ્રાપ્ત થયાં. પછી પિતામહે વિભીષણને કહ્યું : ‘હે વત્સ વિભીષણ ! તારી ધર્મયુક્ત બુદ્ધિથી હું પ્રસન્ન થયો છું; માટે હે ધર્માત્મા ! હે સુમત ! તું વરદાન માગ.’

ત્યારે ધર્માત્મા વિભીષણ હાથ બેડી બોલ્યા : ‘હે ભગવન્ ! જેમ ચંદ્રમા કિરણોથી વ્યાપ્ત છે, તેમ તમે નિત્ય સર્વ શુભોથી વ્યાપ્ત છો. સર્વ લોકના શુભ આપ પોતે જ મને વરદાન આપવા આવ્યા છે, તેથી હું કૃતકૃત્ય થયો છું.’^{૨૨-૨૯} હે સુમત ! જે પ્રીતિથી તમે મને વરદાન આપવા માગતા હો તો સાંભળો. પરમ આપત્તિમાં આવી પડ્યા છતાં પણ મારી બુદ્ધિ ધર્મમાં જ રહે. હે ભગવન્ ! શીખ્યા વગર પણ મને બ્રહ્માજીનું જ્ઞાન થાય. જે આશ્રમમાં રહેવાની મને ઇચ્છા થાય, તે તે આશ્રમ ધર્મિષ્ઠ થાય અને તે તે ધર્મ મારાથી આચરી શકાય. હે પરમેશ્વર વિજી ! એ સર્વોત્તમ

વરદાન છે અને મારે તે જ ભેઈએ છીએ; કેમ કે ધર્મિષ્ઠ માણસને આ સંસારમાં કાઈ જ દુર્લભ નથી.' ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા પ્રહ્લાણએ વિભીષણને કહ્યું : 'હે વત્સ ! તું જેમ ધારે છે તે પ્રમાણે થશે. હે યતુનાશન ! રાક્ષસકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં તારી અધર્મમાં યુદ્ધિ થતી નથી, તેથી હું તને અમર કરું છું.' એ પ્રમાણે કહી પ્રહ્લાણ કુંભકર્ણને વરદાન આપવા ગયા.

એ સમયે સર્વ દેવોએ હાથ ભેડી પ્રભ-પતિને કહ્યું : 'આપે કુંભકર્ણને તો વરદાન ન જ આપવું ભેઈએ. હે પ્રહ્લાન ! આપ ભણો છો કે, એ દુર્યુધિએ લોકોને ત્રાસ આપ્યો છે, ઉપરાંત નંદનવનમાં સાત અપ્સરાઓ, ઈંદ્રના દશ સેવકો, ઋષિઓ અને માણસોનું ભક્ષણ કરેલું છે. વરદાન મળવા પૂર્વે જે રાક્ષસે આટઆટલું કંથુ' છે, તે વરદાન મેળવે તો કેવો અનર્થ કરે ? જરૂર તે ત્રણે ભુવનનું ભક્ષણ કરશે, માટે હે અમાપ તેજવાળા વિશ્વ ! વરદાનના નિમિત્તે તેને મોહ પમાડો. ૩૦-૩૯ એથી સર્વ લોકનું કલ્યાણ થશે; તેમ જ એના સન્માનની પણ રક્ષા થશે.' એ પ્રમાણે દેવોએ કહ્યું, ત્યારે પદ્મયોનિ પ્રહ્લાએ સરસ્વતીનું ચિંતન કરવા માંડ્યું. ૪૦ ચિંતન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં દેવી સરસ્વતી પ્રહ્લાણની પાસે પ્રકટ થયાં અને હાથ ભેડી બોલ્યાં : 'હે દેવ ! હું આવી છું, મારે શું કરવાનું છે ?' ત્યારે પ્રહ્લાણએ કહ્યું : 'હે ભારતી ! દેવો જે પ્રમાણે ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે બોલવા માટે તું રાક્ષસેત્રની જાણમાં વાસ કર.' ત્યારે 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહી સરસ્વતીએ કુંભકર્ણની જાણમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૧-૪૩

પછી પ્રભપતિએ કહ્યું : 'હે મહાબાહુ કુંભકર્ણ ! તું જે ઇચ્છતો હોય તે વરદાન માગ.' ત્યારે કુંભકર્ણ બોલ્યો : 'હે દેવોના દેવ ! અનેક વર્ષો સુધી નિદ્રાસુખ ભોગવવાની મારી ઇચ્છા છે !' ત્યારે પ્રહ્લાણ 'એ પ્રમાણે થશે' એમ કહી ત્યાંથી વિદાય થયા. ૪૪-૪૬

પ્રહ્લાણી સાથે દેવો આકાશમંડળમાં ચાલ્યા ગયા, ત્યારે સરસ્વતી દેવીએ પણ એ રાક્ષસનો ત્યાગ

કર્યો. ત્યારે સરસ્વતીએ તેનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તેને લાન આવ્યું અને તે દુષ્ટાત્મા કુંભકર્ણ દુઃખી થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો : 'આજે મારા મોહા-માંથી આહુ બલદું વાક્ય કેમ નીકળ્યું હશે ? અરે, મારું સર્વ તપ વૃથા જ થયું ! હું મારું છું કે, પ્રહ્લાણ સાથે આવેલા દેવોએ મને મોહ પમાડ્યો છે.' પછી વરદાન મેળવોને તેજસ્વી થયેલા તે ત્રણે ભાઈઓ શ્લેષ્માતક વનમાં ગયા અને ત્યાં સુખથી રહેવા લાગ્યા. ૪૭-૪૯

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧ મો

રાક્ષસકુળનો પુનરુદ્ધાર-રાવણે મેળવેલી લ'કા

સુમાલી વરલખાંસતુ ક્ષાત્વા સૈતાન્નિશાચરગુન્ ।

વદતિષ્ટદ્વમ્પત્યક્ત્વા સાનુગં સ રસાતલાલ ॥૧॥

રાવણાદિ રાક્ષસોએ વરદાન મેળવ્યા છે, એમ સાંભળી સુમાલી પોતાના અનુચરો સહિત ભય ત્યજી રસાતળમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો; ૧ તેમ જ ઘણી જ સારી તૈયારી કરનારા મારીચ, પ્રહસ્ત, વિરૂપાક્ષ તથા મહોદર આદિ તેના પ્રધાનો પણ બહાર આવ્યા. ૨ પોતાના પ્રધાનો અને રાક્ષસોથી વીંટાયેલો સુમાલી દશર્ચીવની પાસે જઈ તેને ભેટીને આ પ્રમાણે બોલ્યો : ૩

'હે વત્સ ! તે ત્રિભુવનશ્રેષ્ઠ પ્રહ્લાની પાસેથી જે ઉત્તમ વરદાન મેળવ્યું છે, તેથી રાક્ષસકુળ માટે જે મનોરથ હું વિચારતો હતો તે સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૪ હે મહાબાહુ ! ભયને લીધે અમે લ'કા ત્યજીને રસાતળમાં નાસી ગયા હતા, તે વિશ્વજી ઉત્પન્ન કરેલો અમારો ભય આજે નિવૃત્ત થયો. ૫ વિશ્વના ભયથી અનેકવાર ત્રાસેલા અને અમારું ઘર છોડી સર્વ સાથે પલાયન કરેલા અમે રસાતળમાં પેસી ગયા હતા. ૬ અમરાપુરી સરણી લ'કા નગરી અમે રાક્ષસોએ વસાવેલી હતી કે, ત્યાં હાલમાં તારો યુદ્ધિમાન ભાઈ ધનાધ્યક્ષ કુબેર રહે છે. ૭ હે પાપરહિત ! હે મહાબાહુ ! સામ, દામ અથવા બળથી તું તે લ'કાને પાછી મેળવવા શક્તિમાન થાય

તો રાક્ષસોનું શ્રેય થાય. ‘હે તાત ! તું લૈશ્વર થઈશ એમાં કંઈ સંશય નથી. તે’ નજ થતા રાક્ષસવંશને। પુનઃકેદાર કયો છે. ‘હે મહાબળ ! તું અમારા સર્વને। રાજા થઈશ.’

પોતાની પાસે આવેલા માતામહ સુમાલીને દશગ્રીવે કહ્યું : ‘તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી; કેમ કે ધનાઢ્ય કુબેરજી અમારા મોટાભાઈ હોવાથી પૂજ્ય છે. ‘૧૧ રાવણે જ્યારે આવો ધર્મયુક્ત ઉત્તર આપ્યો, ત્યારે તેના મનનું વલણ સમજી જઈ સુમાલી રાક્ષસે વધુ આશ્ચર્ય ન કર્યો; પરંતુ તક જોતાં તે સર્વ રાક્ષસો રાવણની પાસે રહેવા લાગ્યા.

પછી એક વખત તક જોઈને પ્રહસ્તે રાવણને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ દશગ્રીવ ! તમારા માતામહને આ પ્રમાણે કહેતું, એ તમને યોગ્ય નથી; ૧૨, ૧૩ કારણ કે શૂરવીરોને બંધુત્વ હોતું નથી. એ માટે હું દ્વંદ્વિ કહું છું તે સાંભળો. અદિતિ અને દિતિ એ બે બહેનો સમાન હિતવાળી હતી. તે બન્ને પરમ સ્વરૂપવાન પ્રભાપતિ કશ્યપને વરી હતી. પ્રભાપતિ કશ્યપથી અદિતિએ ત્રણે ભુવનના અધિપતિ દેવોને અને દિતિએ દેત્યોને જન્મ આપ્યો. હે ધર્મજ ! હે વીર ! પૂર્વે સસુદ્રરૂપી વજ્રવાળી પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી દેત્યોની હતી અને તેઓ તેના રાજા હતા; પરંતુ મહાશક્તિમાન વિશ્ણુએ દેત્યોને યુદ્ધમાં હણીને આ ત્રણે લોક દેવોને અપાળ્યા છે, તો તમે વિચાર કરો કે, કુબેરની પાસેથી લંકા લેવાથી તમે એકલા જ ભાઈની સાથે વેરભાવ કરશો એમ નથી. પૂર્વે સુર અને અસુરે એ પ્રમાણે કરેલું જ છે. ૧૪-૧૮

પ્રહસ્તનાં વચન સાંભળી મનમાં હર્ષિત થયેલા રાવણે થોડા વખત સુધી વિચાર કર્યો અને વધુ હર્ષવેશમાં આવી તે જ દિવસે રાક્ષસોની સાથે તેણે પ્રયાણ કર્યું. ત્રિકૃત પર્વત પર પહોંચ્યા પછી દશગ્રીવ રાવણે વાણીવિશારદ પ્રહસ્તને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ પ્રહસ્ત ! તું સત્વર લંકામાં જા અને મારા કહેવાથી વિરોધ કુબેરને તું યુક્તિપૂર્વક કહે કે, ‘હે રાજા ! આ લંકાનગરી પૂર્વે મહાત્મા રાક્ષસોની હતી. હે પાપરહિત ! હે સોમ્ય ! તમે તેમાં વસ્યા

છો તે તમને યોગ્ય નથી; માટે હે અતુલ પરાક્રમી ! એ તમે આજે જ અમને અમારી લંકાપુરી પાછી સોંપી દેશો, તો તમે અમારી પ્રીતિ મેળવશો અને ધર્મનું પાલન કર્યું ગણાશે. ૧૯-૨૪

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત રાક્ષસ કુબેરથી રક્ષાયેલી લંકાનગરીમાં જઈ પરમ ઉદાર કુબેરને કહેવા લાગ્યો : ‘હે સુવત ! મને તમારા ભાઈ દશગ્રીવે મોકલ્યો છે. હે મહાબાહુ ! હે સર્વ શસ્ત્રધારણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ ! હે સર્વશાસ્ત્રવિશારદ ધનેશ્વર ! દશાનને જે કહ્યું છે તે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. હે વિશાળ નેત્રવાળા ! પૂર્વકાળમાં આ રમણીય લંકાનગરી રાક્ષસોએ સ્થાપી છે અને ભયંકર પરાક્રમ કરનારા સુમાલિ આદિ રાક્ષસોએ તેને ભોગવેલી છે; ૨૫-૨૮ પરંતુ વિશ્ણુએ તેઓને હરાવીને તેમની પાસેથી તે પૂજ્ય લીધેલી છે. હે વૈશ્રવણ ! રાક્ષસાધિપતિ રાવણ તમને જણાવે છે કે, લંકા તમારે તેને સોંપી દેવી. હે તાત ! તમારે આ સામ ઉપાયથી સમજી રાક્ષસોની લંકા રાવણને સોંપવી ઘટે છે. ૨૯

પ્રહસ્તનાં વચન સાંભળી વાકચતુર વૈશ્રવણે કહ્યું : ‘૩૦ ‘હે રાક્ષસ ! નિશાચરો નાસી જવાથી ઉત્તજ થયેલી આ લંકાનગરી પિતાએ મને આપેલી છે અને દાન, માન આદિ બંનેક શુભોચી મેં તે આગાહ કરી છે; ૩૧ છતાં જ, તું દશગ્રીવને જઈને કહે કે, જે આ મારું રાજ્ય અને લંકાપુરી છે, તે તારું પણ છે અને તે રાજ્ય હે મહાબાહુ ! તું સુખથી ભોગવ. મારું જે રાજ્ય અને ધન છે તેનો તારી સાથે હું ભાગ પાડવા ઇચ્છતો નથી.’ એમ કહી ધનાઢ્ય કુબેર પિતાજી પાસે ગયા અને પ્રણામ કરી રાવણ જે ઇચ્છતો હતો તે વિહિત કરતાં કહ્યું : ‘હે તાત ! દશગ્રીવે એક દ્રવ મોકલી મને કહેવડાવ્યું છે કે, ‘પૂર્વે રાક્ષસોએ વસાયેલી લંકાનગરી મને પાછી સોંપો, ‘તો હે સુવત ! મારે કરવા યોગ્ય હોય તે મને કહો.’

ત્યારે સુનિશ્ચયપૂર્વક વિશ્રવાએ હાથ ભેડી ભોલેલા કુબેરજીને કહ્યું : ‘હે પુત્ર ! મારું આ વચન સાંભળ. ૩૨-૩૬ મહાબાહુ દશગ્રીવે મને એ પ્રમાણે

અરણ્યમાં લવકુશની રમત અને સીતાજીની દેખરેખ ।

સીતાજીની દેવવણી સુજળ લવ-કુશ બંને મહાપુત્રિ વાલ્મીકિ પાસે કશ'ન, અવધ, પદન કરવા જતા, તે આગલા વિનમાં સ્વલેખા પછી 'અરણ્યમાં મહુર્વિ'લા પણ તેઓ સુસિંહિત માતાના પ્રતાપે કેવી મોજમાં શીખતા' તે સૂચવતું આ વિન પણ એક જાન વિન હિપરથી તૈયાર કરાવ્યું છે

કહ્યું ત્યારે મેં તેને કપકો દીધો હતો અને એ દુર્મતિને એમ ન કરવા માટે વારંવાર કહ્યું હતું.^{૩૭} કોપ પામેલા મેં તેને વારંવાર કહ્યું કે, આમ કરવાથી તારો નાશ થશે; છતાં તેણે ન માન્યું, તો હું પુત્ર! તું શ્રેયસ્કર અને ધર્મયુક્ત મારું વચન સાંભળ.^{૩૮} તે દુર્મતિ વરદાન મેળવવાથી અતિશય મૂઠ થઈ ગયેલો છે. તે યોગ્યયોગ્ય બહુતો નથી. મારા શાપથી તેનો સ્વભાવ દારુણ થઈ ગયેલો છે.^{૩૯} તેથી હે મહાબ્રાહ્મ! લંકા છોડી દઈ તું તારા અનુચરો સહિત કૈલાસ પર્વત ઉપર જઈ વસ.^{૪૦} ત્યાં નદી-ઝોમાં ઉત્તમ રમ્ય ગંગા નદી વહે છે. સુવર્ણ અને સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી કમળો તેના પાણીમાં આવી રહેલાં છે.^{૪૧} કુસુમ, ઉત્પલ અને બીજાં સુગંધી-દાર ફૂલો પણ ત્યાં થાય છે. ત્યાં આગળ દેવો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, ઉરગો અને કિન્નરો વિહાર કરી નિત્ય આનંદ પામે છે. હે કુબેર! તું બહુ છે કે, દશગ્રીવે મોઢું ધરદાન મેળવ્યું છે, તેથી તેની સાથે તારે વેર કરવું યોગ્ય નથી.’ પિતાની આ આજ્ઞા માથે ચઢાવી કુબેરણ પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, મંત્રી, સમસ્ત વાહન અને ધન વગેરે લઈ કૈલાસ પર્વત પર ગયા.^{૪૨-૪૪} કુબેરણના ગયા પછી હર્ષિત ચિત્તવાળા પ્રહસ્તે મંત્રીઓથી વીંટાઈ બેઠેલા મહાત્મા રાવણને કહ્યું:^{૪૫} ‘ધનેશ્વર કુબેર લંકા ત્યજી ચાલ્યા ગયા છે અને હવે તે શૂન્ય થઈ છે; માટે અમારી સાથે તેમાં પ્રવેશ કરીને તમે તમારા ધર્મનું પાલન કરો.’ ત્યારે પ્રહસ્તતાં વચ્ચેના સાંભળી મહાબળવાન રાવણ પોતાના બળવાન અનુચરો અને લાઈઓ સહિત લંકામાં પેઠો.^{૪૬, ૪૭} જેમ ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે, તેમ દેવશત્રુ રાવણે કુબેરેતલેલી વિશાળ રાજમાર્ગોવાળી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪૮} પછી રાક્ષસોએ રાવણને ત્યાં અભિકેક કર્યો અને રાવણ તેનું પાલન કરવા લાગ્યો. થોડો સમય વીતતાં લંકા કાળાં વાહનાં સરખા રાક્ષસોથી ભરાઈ ગઈ. જેમ પૂર્વે ઇંદ્રરાજાએ સ્વર્ગમાં અમારાવતી વસાવી હતી, તેમ ધનેશ્વર કુબેરે પણ પિતૃઆજ્ઞાપાલનના પ્રભાવથી અંદ્ર જેવા ઉન્નત્ય કૈલાસ પર્વતના શિખર ઉપર ઘણાં જ

અલંકૃત અને શ્રેષ્ઠ ભવનોથી શોભતી અલંકાપુરી વસાવી તેમાં સુખથી વાસ કર્યો.^{૪૯, ૫૦} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકંઠમાં ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨ મો

રાવણ વગેરેના યુદ્ધસ્થાશ્રમ-રાક્ષસવંશની વૃદ્ધિ

રાક્ષસૈવોગમિષિકસ્તુ બ્રાહ્મિઃ સહિતસ્તદા ।

તતઃ પ્રદાત્ રાક્ષસ્યા મનિન્યાઃ સમચિન્તયત્ ॥

રાક્ષસાધિપતિ રાવણે લંકાનુ રાજ્ય મેળવ્યા પછી પોતાની બહેન શૂર્પણખાના લગ્ન માટે લાઈઓ સાથે વિચાર કરી તેને દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ કાલકેંદ્ર વિદ્યુલ્બિજહવની સાથે પરણાવી.^૧ હે રામ! બહેનને પરણાવ્યા પછી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ મુગ્ધા કરવા નીકળ્યો. ત્યાં તેણે દિતિના પુત્ર મય (દાનવ)-ને જોયો કે જેની સાથે લાવણ્યમયી એક કન્યા હતી. કન્યાસહિત મયદાનવને જોઈ દશગ્રીવે પૂછ્યું: ‘તમે કોણ છો? જ્યાં મનુષ્ય કે મૃગ પણ ફરતાં નથી, ત્યાં તમે વિચરો છો?’^૨ આ મુગ્ધનયની કન્યા સહિત તમે અહીં કેમ રહો છો?’ ત્યારે મયદાનવે રાવણને ઉત્તર આપ્યો: ‘તમારી પાસે હું સર્વ વૃત્તાંત કહું છું; તે તમે સાંભળો. પૂર્વે હેમા નામની એક અપ્સરા હતી.^૩ તે હેમા ઇંદ્રને જેમ ઇંદ્રાણી મળે, તેમ મને મળી હતી અને એક હબ્બર વર્ષ સુધી હું તેના ઉપર અતિશય પ્રીતિવાળો હતો.^૪ હાલમાં તે હેમા દેવતાઓના કાર્ય નિમિત્તે સ્વર્ગમાં ગઈ છે અને મારાં તેર વરસ તેના વિરહમાં ચાલ્યાં ગયાં છે. અરે, આ ચૌદમું વર્ષ પણ મેં બનાવેલી સુવર્ણમય પુરીમાં જ વીતી ગયું.’^૫ વજ્ર અને વૈદ્યુર્મહિષી ચીતરેલી અને માયાથી નિર્મોહ કરેલી તે નગરીમાં રહેવા છતાં હેમાના વિયોગને લીધે હું દુઃખી રહેતો હતો;^૬ તેથી હું મારી પુત્રીને લઈને આ વનમાં આવ્યો છું. હે રાજન! તે હેમા અપ્સરાની કુખથી જન્મેલી આ મારી પુત્રી છે;^૭ અને તેને યોગ્ય પતિની સાથે પરણાવવા હું ઇચ્છું છું. સર્વ માન ઇચ્છનારા યુરુષોને કન્યાના પિતા હોવું એ દુઃખકારક જ છે;^૮ કારણ કે કન્યા માતા અને પિતાના બંને

કુળને હંમેશાં સંશયમાં રાખે છે. મને એ સ્ત્રીથી બે પુત્રો પશુ થયા છે.^{૧૨} હે તાત ! તેમાં પહેલો માયાવી અને પછી હંદુલિ થયો હતો. એ પ્રમાણે તમે જે પૂછ્યું તે બધું યથાવિધિ મેં તમને કહ્યું. હે તાત ! તમે કૌણ છો ? હું તમોને કેવી રીતે બાળી શકું ?' ત્યારે રાવણે કહ્યું : 'હું બ્રહ્માણની ત્રીણ પેઢીએ થયેલા વિશ્રવા સુનિનો પુત્ર છું અને મારું નામ હશચીવ છે.'^{૧૩-૧૫}

હે રામ ! રાક્ષસેદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે દાનવશ્રેષ્ઠ મયદાનવે મહર્ષિપુત્ર બાણીને પોતાની કન્યા તેને આપવાની ઇચ્છા બાણી અને તુરત જ પોતાની કન્યાનો હાથ તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું : 'હે રાજન્ ! હેમા અન્ધરાથી ઉત્પન્ન થયેલી મારી આ મંદોદરી નામની પુત્રીને તમે પત્ની તરીકે ગ્રહણ કરો.' ત્યારે રાવણે 'તથાસ્તુ' કહી તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી દૈત્યેદ્ર મયદાનવે અગ્નિ સમક્ષ તેઓનું પાણિગ્રહણ કરાવ્યું. હે રામ ! રાવણને તેના પિતા વિશ્રવાથી શ્યામ મળ્યો, છે, તે મયદાનવ બાણીનો હતો; છતાં તે પિતામહના કુળનો છે, એમ બાણીને તેણે પોતાની પુત્રી તેને આપી હતી; તેમ જ પરમ અદ્ભુત અમેઘ શક્તિ પશુ આપી હતી કે જે શક્તિએ લક્ષ્મણને મૂરછી પમાડી હતી.^{૧૬-૨૧}

પોતાની પત્નીને લઈ રાક્ષસરાજ રાવણ લંકામાં ગયો. પછી પોતાના બે નાના ભાઈઓનાં લગ્ન માટે બે કન્યાઓ પશુ તે લઈઆવ્યો. વિરોચનની વજ્રવવાળા નામની પુત્રીને રાવણે કુંભકર્ણ સાથે પરણાવી અને ગંધર્વરાજ મહાત્મા શલ્યની સરમા નામની ધર્મજ્ઞ પુત્રીને વિભીષણ સાથે પરણાવી કે, જે સરમા માનસરોવરના કાંઠા પર જન્મી હતી તેના જન્મસમયે વર્ષાઋતુ હોવાથી માનસરોવરમાં પાણી વધતું હતું, ત્યારે કન્યા ઉપરની પ્રીતિને લીધે તેની માતાએ રોતાં રોતાં 'સરઃ મા વર્ષત' (સરોવર, વધ નહિ) એ પ્રમાણે કહ્યું, તેથી તેનું નામ સરમા પડ્યું. આ પ્રમાણે વિવાહ કરી એ રાક્ષસો જેમ ગંધર્વો નંદનવનમાં આનંદ ભોગવે તેમ પોતાપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ ભોગવવા લાગ્યા.^{૨૨-૨૮} સમય વીતતાં

રાવણની પટરાણી મંદોદરીએ સેવનાદ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, જે ઇન્દ્રજિત નામથી વિખ્યાત થયો. બ્યારે તેનો જન્મ થયો અને તે રોવા લાગ્યો, ત્યારે ઘણા પ્રયત્ન સેવસમૂહના ગડગડાટ બેવે તેનો અવાજ થયો. હે રાઘવ ! તેના અવાજથી આખી લંકા સ્તામ્બ થઈ ગઈ હતી; તેથી તેના પિતાએ એનું નામ સેવનાદ પાડ્યું. હે રામ ! રાવણના શુભ અંતઃપુરમાં લાકડામાં છુપાયેલા અગ્નિની માફક શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓથી રક્ષાતો, માતા તથા પિતાને મહાહર્ષ ઉપભવતો એ સેવનાદ વધતો હતો.^{૨૯-૩૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૩ મો

રાવણનો ઉત્પાત-કુંબેરની શિખામણ

અથ લોકેશ્વરોત્સુદા તત્ર કાલેન કૈનચિત્ ।
નિદ્રા સમભવતીત્રા કુમ્ભકર્ણસ્ય રુપિણી ॥ ૧ ॥

પછી કેટલેક દાયે લોકેશ્વર બ્રહ્માએ પ્રેરેલી ચોર નિદ્રા કુંભકર્ણની પાસે ગઈ.^૧ ત્યારે કુંભકર્ણે પોતાના ભાઈને કહ્યું : 'હે રાજન્ ! મને નિદ્રા પીડા કરે છે, મારે માટે એક સારું ગુહ કરાવો.'^૨ તેથી રાવણે વિશ્વકર્મા બેવા શિલ્પીઓને આજ્ઞા કરી. તેમણે એક ચોજન પહોણું ને બે ચોજન લાંબું, વિશાળ, સુંવાળું, સુંદર દેખાવવાળું, કોઈ પશુ ભતની પીડા વિનાનું, સ્ફટિક અને સુવર્ણના ચિતરામણવાળા થાંભલાથી સર્વત્ર શોભતું એક મંદિર કુંભકર્ણ માટે બનાવ્યું.^{૩, ૪} એ મંદિરને વૈદ્યમંથિનાં પગથિયાં હતાં. ધૂધરીઓવાળા પડદા ટાંચ્યા હતા, હાથીદંતાનાં આરણ્ય બનાવ્યાં હતાં તેમ જ હીરા અને સ્ફટિકના ચોતરા બાંધેલા હતા.^૫ ચેરુ પર્વતની પુષ્પગુફાની જેમ નિત્ય સંપૂર્ણ સુખ આપનાર એ મનોહર મંદિર રાક્ષસેદ્ર રાવણે બાંધાવ્યું,^૬ ત્યારે મહાબળવાન કુંભકર્ણ તેમાં જઈ સુખથી સૂતો, તે હજારો વર્ષ સુધી સૂઈ રહ્યો, પશુ બાળ્યો નહિ.^૭

આ પ્રમાણે બ્યારે કુંભકર્ણ નિદ્રાધીન થયેલો હતો, ત્યારે નિર્કુશ દશાનન દેવો, ઋષિઓ, યક્ષો

અને ગંધર્વોનો સંહાર કરવા લાગ્યો; એટલું જ નહિ પણ નંદન વગેરે જે જે વિચિત્ર ઉદ્યાનો હતાં, તે સર્વને કોંઈ પામેલા દશાનને ઉજ્જડ કર્યો. હાથી જેમ નદીમાં ક્રીડા કરી તેનો નાશ કરે છે, વાઘ જેમ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી તેનો નાશ કરે છે, વજ્ર જેમ પર્વત ઉપર પડીને તેને ભેદી નાખે છે, તેમ રાક્ષસાધિપતિ રાવણ સર્વનો નાશ કરવા લાગ્યો.^{૧૦} રાવણનું આતું દુરાચરણ બાણીને અને પિતાના કુળને અતુરૂપ વ્યવહારનું સ્મરણ કરીને બ્રાતૃપ્રેમી કુબેરે તેને સમભવવા એક દ્વંતને લંકા મોકલ્યો. તે દ્વંત લંકાપુરીમાં જઈ વિલીંબણને મળ્યો, ત્યારે ધર્માત્મા વિલીંબણે તેનું સન્માન કરી, આવવાનું કારણ તથા કુબેર અને બીજાં સર્ગાસંબંધીઓનું કુશળ પૂછ્યું, તે બાણીને સભામાં બેઠેલા રાવણની પાસે તેને લઈ ગયા. ત્યાં પિતાના તેજથી શોભતા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને બેઈને ‘મહારાજનો’ જય થાઓ’ એ પ્રમાણે બોલી વિનિતભાવે તે બોલો રહ્યો, પછી તે દ્વંતે ઉત્તમ પદ્મંગ ઉપર બેઠેલા રાવણને કહ્યું :^{૧૧-૧૬}

‘હે રાજન્! હે વીર! તમારા ભાઈ એ તમારાં માતા અને પિતાના કુળના સહાચારને યોગ્ય જે કહેલું છે, તે હું તમને કહું છું.’^{૧૭} તેમણે કહાલ્યું છે કે, ‘આટલાં કૃત્યોથી બહુ થયું. હવે તમારે સહાચારનો સંશ્લેષ કરવો ઘટે છે, તેમ જ ધર્મમાં આસ્થા રાખવી ઘટે છે.’^{૧૮} હે રાજન્! નંદનવનનો નાશ થયો તે મેં જોયો, ઋષિઓ હણ્યાનાં મેં સાંભળ્યું અને તમારા નાશ માટેની દેવોની પેરવીઓ પણ મારા બાણવામાં આવી છે.^{૧૯} હે રાક્ષસાધિપ! તમે મારો ઘણીવાર અનાદર કર્યો છે, છતાં અપરાધી બાળક મોટાંઓથી રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે; તેમ તમારું રક્ષણ કરવું એ મારું કામ છે.^{૨૦} બિતેન્દ્રિય અને નિયમને વશ રહીને રુદ્રને પ્રસન્ન કરવા માટે ત્રત ધારણ કરી હું હિમાલય ઉપર ધર્મોપાસના કરવા લાગ્યો હતો,^{૨૧} ત્યાં મેં ઉમા સહિત દેવાધિદેવ મહાદેવને જોયા. આ સમયે અનુપમ ત્ર્યધરીને રુદ્રાણી ત્યાં આવેલાં હતાં. હે મહારાજ! બીબા કોઈ પણ હેતુથી નહિ પણ માત્ર ‘આ કોણ

હશે?’ એ જ આકાંક્ષાથી મેં કમનચીએ તે દેવીને કાળી આંખે જોયાં.^{૨૨, ૨૩} ત્યારે દિવ્ય પ્રસાદથી દેવીએ મારી કાળી આંખ બાળી નાખી અને ધૂળ બિડવાથી જેમ તેજ ફિક્કું થઈ બચ તેમ મારું એ નેત્ર ફિક્કું પડી ગયું. તે પછી હું ગિરિના બીબા વિસ્તીર્ણુ શિખર ઉપર જઈને આઠસો વર્ષ સુધી મૌન રહેવાનું મહાત્રત ધારણ કરીને રહ્યો. તે તપ પૂરું થયું ત્યારે દેવ મહેશ્વરે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું : ‘હે ધર્મન્! હે સુત્રત! આ તપથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હે ધનેશ્વર! આવું તપ એક તેં કરેલું છે અને બીજું મેં આચરેલું હતું. આવું ત્રત આચરે એવો ત્રીજો કોઈ પુરુષ થયો નથી. આ ત્રત હુકર છે અને તે મેં જ પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલું છે.’^{૨૪-૨૮} હે ધનેશ્વર! હે સૌમ્ય! તું મારો મિત્ર થા. હે પાપહંત! તેં મને તપથી છતેલો છે, માટે તું મારો મિત્ર થા.^{૨૯} દેવીના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરવાથી તેણે તારું જે કાણું નેત્ર બાળી નાખ્યું છે અને હાલ જે પીછું પડી ગયું છે.^{૩૦} તેથી ‘એકાક્ષી પિંગલી’ એવા નામથી ઘણા કાળ સુધી તું પ્રસિદ્ધ રહીશ.’ એ પ્રમાણે શિવની સાથે મિત્રતા મેળવીને તેમ જ તેમની પાસેથી રત્ન મેળવીને ઘેર આવેલા મેં તમારો પાપી નિઃશ્વય સાંભળ્યો; માટે એ કુળને કલંક લગાડનાર અધર્મી લોકોની સોબત છોડી દે. ઋષિઓ સાથે દેવો તમારા વધના ઉપાયનો વિચાર કરે છે.’

દ્વંતે આ પ્રમાણે કહ્યું. ત્યારે કોપથી રુદ્રલોચન થયેલો દશાનન હાથ પછાડી અને હાંત પીસી બોલ્યો : ‘હે દ્વંત! તું જે બોલે છે તે હું બરાબર સમજ્યો છું.’^{૩૧-૩૪} તું અને તને અહીં મોકલનાર એ મારો ભાઈ હવે છવતો નહિ રહે. એ ધનેશ્વર આ મારા હિતની વાણી કહેતો નથી. પણ એ મૂઠ મને ‘મારે મહેશ્વરની મિત્રતા થઈ’ એમ સંભળાવે છે! તેં જે આ કહ્યું તે મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી.^{૩૫, ૩૬} હે દ્વંત! તેવું આટલા કાળ સુધી મેં સર્વ સહન કર્યું છે અને એ મારો શુરુ છે, મારાથી બચે છે, એમ હું માનું છું, તેથી જ મેં એને હણ્યો નથી;^{૩૭} પણ તેનાં આ વચનો

સાંભળી હવે મેં એવો નિશ્ચય કયો છે કે, તેના એકલાની ખાતર જ હું મારા બાહુબળથી ત્રણે લોકોને જીતીશ અને ચારે દિશાના લોકપાળોને ચમસદનમાં પહોંચાડી દઈશ. ૪૮, ૪૯ એ પ્રમાણે કહીને રાવણે તે દ્વંતને તરવારથી કાપી નાખ્યો અને હુરાત્મા રાક્ષસોને તેનું લક્ષણ કરી જવા કહ્યું. પછી ત્રણે લોકોને જીતવાની આકાંક્ષાવાળો રાવણ સ્વસ્તિવાચન કરાવી રથ પર ચઢી સત્વર ન્યાં ધનેશ્વર રહેતા હતા ત્યાં ગયો. ૪૦, ૪૧

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૪ મો

રાવણના ઉત્પાત-યક્ષો સાથે યુદ્ધ

ततः स सचिवैः सार्धं बद्धमिन्तिव्यबोद्धतः ।

महोदरप्रहस्ताभ्यां मारिचशुकसारणैः ॥ ૧ ॥

નિરંતર બળથી ઉદ્ધત રહેતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ જાણે ત્રણે લોકોને બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય, તેમ મહોદર, પ્રહસ્ત, મારીચ, શુક, સારણ અને પુષ્પાક્ષને સાથે લઈ કુબેરની સામે લડવા ગયો. ૧ શહેરો, નદીઓ, પર્વતો, વનો અને ઉપવનોને જાળળી એક સુદૃઢતામાં તે કૈલાસ પર્વત પર આવી પહોંચ્યો. ૨, ૩ યુદ્ધસ્થે હુરાત્મા રાક્ષસેન્દ્રને મંત્રીઓ સહિત કૈલાસ પર આવી પહોંચેલો જાણી ત્યાં રહેલા યક્ષોના તો હોશકોશ જ બિડી ગયા. શ્રીકૃષ્ણે સાવધ થઈ 'આ આપણા રાજા કુબેરનો લાઈ છે' એમ જાણી તેઓ ધનેશ્વર હતા ત્યાં ગયા. ૪, ૫ તેઓએ ત્યાં જઈ રાવણે જે કયું હતું તે સર્વ કહ્યું; ત્યારે કુબેરે તેની સામે લડવા માટે યક્ષસૈન્યને આજ્ઞા આપી. તે વખતે યક્ષોનું અને રાક્ષસોનું કઠોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. સમુદ્રના તરંગોની જેમ યક્ષ તથા રાક્ષસસૈન્ય બિજાબાજી કૈલાસ-ગિરિ કે પી બેઠો. ૬-૮ ભેતભેતામાં રાવણના સર્વ મંત્રીઓ ઘાયલ થયા, ત્યારે નિશાચર દશગ્રીવે પોતાના સૈન્યને મંદ પટેલું બેઈ કોધપૂર્વક મોટો નાદ કર્યો. રાવણના નાદથી વેગમાં આવેલા ભયંકર પરાક્રમ કરનારા તેના પ્રત્યેક પ્રધાનો એકેક હબ્બર યક્ષોની સાથે લડવા લાગ્યા, તેમ જ રાવણે પણ

ગદા, મુસલ, તરવાર, શક્તિ અને તોમર વડે યક્ષસેનાને હણવા માંડી. ૯-૧૨

એ સમયે વરસતાં વાદળોની ધારાઓની જેમ યક્ષોએ છોટેલાં બાણોથી વીંધાતો રાવણ કોધપૂર્વક પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૧૩ વાદળોની હબ્બરો ધારાથી પર્વત સિબાય છે, તેમ યક્ષોનાં શસ્ત્રોના ઘાથી રુધિરની ધારા વડે સિબઈ જવા છતાં તે જરા પણ ઠંડ્યો નહિ. પછી મહાત્મા રાવણ કાળદંડના સરખી ગદા ઉપાડી યક્ષસૈન્યમાં પેકો અને હબ્બરો યક્ષોને ચમદારમાં પહોંચાડ્યા. ૧૪ વાયુ સહિત અગ્નિ જેમ સૂકાં લાકડાંને સળગાવી મૂકે છે, તેમ તૃણની માફક વીખરાયેલા યક્ષસૈન્યને રાવણરૂપી અગ્નિ બાળી નાખવા લાગ્યો. ૧૫ વાયુ જેમ વાદળોને વિખેરી નાખે છે, તેમ બાકી રહેલા તે યક્ષોને મહોદર, શુક આદિ રાવણના વીર પ્રધાનોએ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા. ૧૬ કેટલાક અવયવો કપાઈ જવાથી ઘાયલ થઈ સુદૃઢભૂમિ પર પડ્યા અને કેટલાક તીક્ષ્ણ દાંતોથી હોંક કરડતા પૃથ્વી પર પડ્યા. ૧૭ જેમ નદીના પ્રવાહથી તેના કાંઠાઓ ધસી પડે છે, તેમ કેટલાક ચાકેલા હોવાથી શસ્ત્રો છોડી દઈને એકબીજાને વળગી પડીને સુદૃઢભૂમિમાં પડ્યા. સામે પગલે રહી લડવા છતાં બળવાન શત્રુથી હણાઈને હબ્બરો યક્ષો અંતરિક્ષમાં જવા લાગ્યા, જેથી સુદૃઢપ્રેક્ષક સ્થિતજનોને તેમ જ આ વીર લોકોને ત્યાં રહેવાને સ્થાન મળ્યું સુરકેલ થઈ પડ્યું. પોતાના મહાબળવાન યોદ્ધાઓને હણાયેલા બેઈ મહાબાહુ ધનાધ્યક્ષે બીજા હબ્બરો યક્ષોને રણભૂમિ પર મોકલ્યા. ૧૮, ૧૯ હે રામ! એ સમયે કુબેરે મોકલેલો સંયોધકેટક નામનો યક્ષ યુક્ત સૈન્ય અને વાહનો સહિત સુદૃઢભૂમિમાં આવ્યો. વિષ્ણુ જેમ વ્યંથી છે, તેમ તેણે મારીય રાક્ષસને સુદૃઢભૂમિમાં ઘાયલ કયો, જેથી પુણ્ય ક્ષીણ થયે જેમ ગ્રહ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે મારીય કૈલાસ પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૨૦-૨૨ તે નિશાચર મારીય ભાન આવ્યા પછી એક સુદૃઢ સુધીચર મારીય ભાન આવ્યા પછી એક સુદૃઢ સુધીચર વિસામો લઈ પુનઃ સુદૃઢભૂમિ પર આવ્યો અને મહાહારણે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, ત્યારે તેનાથી ત્રાસી સંયોધકેટક યક્ષ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયો.

પછી સુવણ્ણથી ચીતરેલા અને વૈકૃથં મણિ તથા રૂપાથી ભેમાં ભાત પાડેલી છે, તેવા રાજમહેલના દ્વારમાં રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પ્રવેશ કર્યો. હે રાજન્! તે નિશાચરને રાજમહેલમાં પેસતો ભેઈ સૂર્યભાતુ નામનો દ્વારપાળ તેને રોકવા લાગ્યો.^{૨૩-૨૫} હે રામ! દ્વારપાળે રોકવા છતાં રાવણ નજ રોકાયો, ત્યારે દ્વારપાળે તેને હરવાબનાં તોરણ વડે ઝૂકી નાખ્યો; તેથી ગેરુથી ભેમ પર્વત શોભી રહે, તેમ લોહી નીકળવાથી તે રાવણ શોભવા લાગ્યો. પર્વતના શિખર જેવા તોરણના પ્રહારથી ઘાયલ થયા છતાં પિતામહુ બ્રહ્માણના વરદાનને લીધે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનો જરા પણ ક્ષય થયો નહિ; બિલટો તેણે તે જ તોરણ વડે દ્વારપાળ સૂર્યભાતુને એવો તો પ્રહાર કર્યો કે જેથી તેનું શરીર વિદીણું થઈ ગયું. રાવણનું આ પરાક્રમ ભેઈને જીવતા રહેલા સર્વ ત્યાંથી નાસી ગયા અને ભયથી પીડા પામી શસ્ત્રો ત્વજી હઈ વીઠે મોટે નદી, કેાતરો તથા ગુફાઓમાં ભરાઈ ગયાં.^{૨૬-૩૦}

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૫ મો

રાવણનો ઉત્પાત-કુંભેર સાથે યુદ્ધ-
પુષ્પક વિમાનની પ્રાપ્તિ

તતસ્તાલ્લિખ્ય વિવ્રસ્તામ્યક્ષેન્દ્રાંશ્ચ સહસ્રશઃ ।

ઘનાધ્યક્ષો મહાયક્ષં મણિચારમયાવ્રવીત ॥ ૧ ॥

આ રીતે અનેક પ્રકારે ત્રાસ પામેલા તે યક્ષોને ભેઈને ધનાધ્યક્ષ કુંભેરે મણિભદ્ર નામના મહા-યક્ષને કહ્યું:^૧ 'હે યક્ષેન્દ્ર! હુરાચારી અને પાપી રાવણનો તું સંહાર કર અને ત્રાસ પામેલા વીર યક્ષોનું રક્ષણ કર.'^૨ ત્યારે મહાબાહુ મણિભદ્ર ચાર હજાર વીર યક્ષોને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. વીર યક્ષો ગદા, સુસળ, ત્રાસ, શક્તિ, તોમર અને સુદ્ધર આદિ આગુધે વડે રાક્ષસોને હણવા હણવા રણભૂમિમાં દોડવા લાગ્યા.^{૩-૪} બાજ ભેમ ઝડપથી નાનાં પક્ષીને પકડી પાડે, તેમ વીર યક્ષો રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ સમયે

'હીક,' 'યુદ્ધ આપ,' 'હું પાછો જવા ઇચ્છતો નથી,' 'તારાં શસ્ત્રો મને હઈ દે,' એ પ્રમાણે રાક્ષસો તથા યક્ષોના અવાજ થવા લાગ્યા. દેવો, ગંધર્વો અને ઋષિઓ આ ત્રુસુદ્ધ યુદ્ધ ભેઈ વિચિત્ર થવા લાગ્યા.^{૫-૬}

રાવણના મંત્રી પ્રહસ્તે યુદ્ધમાં પ્રચંડ પરાક્રમ કરી એકહજાર યક્ષોને મારી નાખ્યા અને મહોદરે બીજા હજાર યક્ષોને હણ્યા.^૭ હે રાજન્! યુદ્ધોન્મત્ત મહાકોપી મારીચે માત્ર એક નિરોધના અંતરમાં બે હજાર યક્ષોને હણી નાખ્યા.^૮ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! એ સમયે યક્ષો ધર્મયુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો કપટયુદ્ધ કરતા હતા; તેથી રાક્ષસોએ યુદ્ધમાં ચડિયાતા થયા. મહાબાહુ પૂત્રાક્ષે રણક્ષેત્રમાં આવી મણિભદ્રની છાતીમાં કોધથી સુસળનો ઘા કર્યો, છતાં તે વીર યક્ષ જરા પણ ઝૂલ્યો નહિ,^{૯, ૧૦} બિલટું તેણે ગદાને બરાબર વીંઝીને પૂત્રાક્ષના માથામાં મારી, તેથી તે રાક્ષસ વિકળ થઈ લોંબ ઉપર પડ્યો.^{૧૧} પૂત્રાક્ષને લોહીહોલાણુ થઈ પૃથ્વી પર પડેલો ભેઈને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ મણિભદ્રની સામે આવ્યો,^{૧૨} ત્યારે કોષ પામેલા દોડ્યા આવતા રાવણને યક્ષશ્રેષ્ઠ મણિભદ્રે ત્રણ શક્તિઓથી વીંધ્યો; છતાં કોષે ભરાયેલા મહાભળવાન રાવણે હોહી આવી તેના મસ્તક પર પ્રહાર કર્યો. રાવણના પ્રહારથી મણિભદ્રનું મસ્તક વાંકું થઈ ગયું અને તેથી તે યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થયો, ત્યારે રાક્ષસોએ મોટો હર્ષનાદ કરી આખો કૈલાસ પર્વત ગબગબી મૂક્યો;^{૧૩-૧૫} એટલામાં શુક અને પ્રૌઠપદ નામના બે પ્રધાનોની સાથે ધનાધ્યક્ષ કુંભેર મોટી ગદા ધારણ કરી રણભૂમિ પર આવ્યા.^{૧૬} એ સમયે મહાત્મા કુંભેરે પોતાના ભાઈ રાવણને યુદ્ધભૂમિમાં ભેઈને પોતાના મહાન કુળને છાજે તેવાં બુદ્ધિયુક્ત વચનો કહેવા માંડ્યાં:^{૧૭} 'હે દુર્મતિ! તું મારા વાઘો છતાં પાપકર્મથી અટકતો નથી, તો પાછળથી એવું ક્ષણ મેળવીને નરકમાં જઈશ, ત્યારે તને ખબર પડશે. કોઈ દુર્મતિ માણસ મોહને લીધે ઝેરની ઉપેક્ષા કરીને મોહને લીધે તે પી બચ અને પાછળથી ભેમ તેના પરિણામની તેને ખબર પડે, તેમ તું પણ તારાં પાપ-

કર્મનું પરિણામ પાછળથી જ સમજીશ. તારા અનાથાને લીધે દેવો તારાથી વિસુખ થયા છે અને તેથી તું આવો વેરભાવ પામ્યો છે, તેની તને પાછળથી જ ખબર પડશે. માતા, પિતા, વિપ્ર, આચાર્ય આદિનો તિરસ્કાર કરનાર તું બ્યારે યમરાજાને હાથ પડીશ, ત્યારે જ તને ખબર પડશે. ક્ષણભંશુર શરીર ધારણ કરીને ભે, તપ કરતો નથી, તે મૂઠં મૂઆ પછી પોતાનાં પાપ કર્મનું ફળ પામીને બહુ જ દુઃખી થાય છે. ૧૮-૨૨

ધર્મથી રાજ્ય, ધન આદિ સુખ મળે છે, પણ અધર્મથી તો દુઃખ જ થાય છે; માટે ધર્મ કર અને પાપનું વિસર્જન કર. માતાપિતાની સેવા કર્યા વિના કોઈ પણ માણસની બુદ્ધિ શુભ થતી નથી અને જીવ બેવાં કર્યો કરે છે, તેવા ફળ તેને જોગવવા જ પડે છે. પુણ્યકર્મ વડે જ આ લોકમાં સંમૃદ્ધિ, રૂપ, બળ, સુખ, ધન આદિ મળે છે અને પરલોક પણ તે વડે જ સધાય છે. ૨૩, ૨૪ હે હર્યુદિ! તારી બુદ્ધિ આવી થઈ ગઈ છે, જેથી તું નરકમાં જનારો થઈશ. અરે! તારા જેવા પાપાત્માની સાથે વધારે જોલણ, એ પણ મને થોડાં લાગતું નથી. ૨૫

મહાત્મા કુબેરે રાવણને તથા તેના પ્રધાનોને આ રીતે સમજાવ્યા છતાં તેઓએ ન માન્યું, ત્યારે ગદા વડે પ્રહાર કરવા માંડ્યા, જેથી રાવણના મારીય આદિ પ્રધાનો પલાયન કરી ગયા. ૨૬ પછી યજ્ઞેન્દ્ર કુબેરે દશગ્રીવને માથામાં ભેરથી ગદા મારી, પણ તેથી તે જરા પણ ડગ્યો નહિ. ૨૭ હે રામ! પછી તે મહાયુદ્ધમાં તે યજ્ઞ અને રાક્ષસ એકબીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા, પણ એમાંથી કોઈ થાક્યું નહિ, તેમ કોઈ વિહ્વળ પણ થયું નહિ. ૨૮ કુબેરે આગેનાશ્ર મૂક્યું, ત્યારે રાવણે તેના સાસું વરુણાશ્ર મૂકી તેનું નિવારણ કયું. ૨૯ પછી રાવણે માયા કરવા માંડી. રાવણે કુબેરના વિનાશ માટે સેંકડો માયાવી સ્વરૂપો ધારણ કર્યા. ૩૦ એ સમયે તે વાહ, વરાહ, વાહણ, પર્વત, સાગર, વૃક્ષ, યજ્ઞ અથવા દૈત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો અને અદૃશ્ય રહી અઓનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. હે રામ! છેલ્લે તે રાવણે મોટું

ભયંકર રૂપ ધારણ કરી પોતાની મોટી ગદા કુબેરના માથામાં મારી. ગદાના પ્રહારથી કુબેર વિહ્વળ થયા, લોહીકુહાણ થયા અને કપાયેલા મૂળવાળું ઝાંઝ જેમ પડી બધ, તેમ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા, ત્યારે તેમના પશ્ચાદિ પ્રધાનો તેમને નંદનવનમાં લઈ ગયા અને સાંત્વન કરવા લાગ્યા. પછી ધનાધ્યક્ષ કુબેરને જીતવાથી હર્ષ પામેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે વિજયના ચિહ્ન તરીકે તેનું પુષ્પક વિમાન લઈ લીધું.

તે પુષ્પક વિમાન સોનાના હબ્બરો ચાંભલાવાળું, વૈદ્યમંથિની કર્મોનાવાળું, મોટીના પંદાવાળું, કલ્પવૃક્ષ જેવાં સર્વ ઋતુમાં ફળ આપનારાં વૃક્ષોવાળું તેમ જ મનના જેવી ગતિવાળું, ઇચ્છા પ્રમાણે ગમન કરનારું, ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારું. આકાશગામી, મંથિ અને સોનાનાં પગથિયાંવાળું અને શુદ્ધ સુવર્ણની ઝેડકોવાળું હતું. એ વિમાન દેવોને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જનાર હતું અને તેમાં સર્વ વસ્તુઓ અક્ષય હતી. બધાં દર્શિ અને મન નિરંતર સુખ પામે છે, એવું આશ્ચર્યજનક અને ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રો યુક્ત હતું. એ વિમાન વિશ્વકર્મીએ બનાવેલું હતું. એ વિમાન સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારું, મનોહર અને અતુલ્ય હતું; તેમાં ઠાઠ કે તડકો લાગતો ન હતો અને તેમાં સર્વ ઋતુઓ શુભ સુખ આપનારી જણાતી હતી. ૩૧-૩૯ પરાક્રમથી મેળવેલા ઇચ્છિત ગતિવાળા તે પુષ્પક વિમાનમાં બેઠેલો હુમતિ રાવણ જાણે જાણે ભુવનને જીતી લીધા હોય એવો ગર્વ કરવા લાગ્યો. એ રીતે કુબેરને જીતીને રાવણ કૈલાસથી નીચે ભીતર્યો. ૪૦ તેજના પ્રભાવથી પ્રતાપવાન અને વિભવ કિરીટ તથા હાર ધારણ કરનાર રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તે મહાન જ્ય મેળવી પુષ્પક વિમાનમાં બેસી દેવોની સલામાં અગ્નિ શેલો તેમ શેલવા લાગ્યો. ૪૧

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૬ મો

રાવણનો ઉત્પાત-નંદીશ્વરનો શાપ

સ જિત્વા ઘનદં રામ આતરં રાક્ષસાધિપઃ ।

મહાસેનપ્રસૂતિ તદ્વયૌ શરવણં મહત્ ॥ ૧ ॥

હે રામ ! રાક્ષસાધિપતિ રાવણ પોતાના બાઈ ધનપતિ કુબેરને છતી કાતિંકરવામીનું જન્મસ્થાન શરવણ વન જે વિશાળ અને સુવર્ણ-મય કાંતિવાળું અને બહુ બીજે સૂર્ય જ હોય તેવું બળહળતું હતું ત્યાં આવ્યો. ^{૧,૨} હે રામ ! પર્વતશિખર પર રહીને જો રમ્ય વનને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ નિહાળતો હતો, એટલામાં પુષ્પક વિમાન એકાએક રથ બી ગયું. વિમાનની ગતિ બંધ થયેલી એઈ પ્રધાનોથી વીંટાયેલા રાવણે કહ્યું : ‘આ દિવ્ય વિમાન એકાએક સ્થિર કેમ થઈ ગયું ? ઇચ્છા પ્રમાણે આલનારું હોવા છતાં તે કેમ અટકી પડ્યું ?’ ^૩ બ્રહ્માજીએ નિર્દેશ આ વિમાનને રોકવા કોણ સમર્થ છે ? જરૂર, આ પર્વત પર રહેનારા કેઈ દેવે જ તેને અટકાવ્યું હશે.’

હે રામ ! રાવણનાં વચન સાંભળી બુદ્ધિ-શાળી મારીચ બોલ્યો : ‘હે રાજન્ ! આ પુષ્પક વિમાન અટકી પડ્યું છે, તેનું કંઈક કારણ તો હશે જ. કદાચ આ વિમાન કુબેર સિવાય બીજા કોઈને લઈ જતું નહિ હોય અને તેથી એમના વિના જો અટકી પડ્યું હશે. ^{૪,૫} મારીચ એમ કહેતો હતો, એટલામાં તેમની આગળ એક કરાળ, કાળો, પીળચટો, વામન, વિકટ, બોડા માથાવાળો, ટૂંકા હાથવાળો અને બળવાન નદી ત્યાં આવ્યો. શંકરના એ અનુચરે નિઃશંકપણે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને કહ્યું : ^{૬-૮} ‘હે દશગ્રીવ ! શંકર આ પર્વત ઉપર ક્રોડ કરે છે, માટે તું અહીંથી જ પાછો વળ. સુપણ, નામ, યક્ષ, ગંધર્વ, દેવ અને રાક્ષસ, એ સર્વ પ્રાણીઓને આ પર્વત ઉપર આવવાની મનાઈ છે; માટે હે દુષ્ટુદિ ! તું પાછો જા.’

નંદીનાં વચનો સાંભળી ગર્વોન્મત રાવણ એકાએક ક્રોધાવમાન થયો. તેના નેત્રો લાલપીળાં થઈ ગયાં, કુંઠળો કંપવા લાગ્યાં અને શેષમાં ને

શેષમાં વિમાનમાંથી નીચે ઊતરી ‘અરે, તે શંકર વળી કોણ છે ?’ એમ બોલતો કૈલાસ પર્વતના મૂળ પાસે દોડ્યો. ત્યાં ચક્રચકિત ત્રિશૂળને ધારણ કરી બહુ બીજા શંકર જ ઊભા હોય, તેમ તેણે મહા-બળવાન નંદીશ્વરને ઊલેલો. બોલો. ^{૧૦-૧૩} નંદીની સુખાકૃતિ વાનરના સુખ જેવી બોઈને બળવાન રાવણે વાદળાં ગજના કરે, તેમ ઘાટે સ્વરે હાસ્ય કયું ; એટલે શંકરના બીજા શરીરરૂપ નંદીશ્વરે ક્રોધ પામી કહ્યું : ^{૧૪,૧૫} ‘હે દશાનન ! તેં મારા વાનર જેવા સુખનો તિરસ્કાર કરી વજ્રપાત સરખા અવાજથી હાસ્ય કયું છે, ^{૧૬} તો મારા જેવા પશકંમવાળા, મારા જેવા તેજવાળા અને મારા જેવા સુખવાળા વાનરો જ તારા કુળનો નાશ કરશે. ^{૧૭} તે વાનરો નખ અને હાંતના આયુધ-વાળા, મનના જેવી ગતિવાળા અને યુદ્ધમાં ભ્રમત તથા પર્વત સમાન વિશાળ કાયાવાળા અને બળ-વાન હોવાથી તારા પ્રબળ અહંકારનો અને અનેક બાંતની તારી શુક્તિઓનો તારા અમાત્ય અને પુત્રપરિવાર સહિત નાશ કરશે. હે નિશાચર ! હમણાં જ તને હણવા હું શક્તિમાન છું ; પણ તું તારાં કર્મથી જ હણાઈ ચૂક્યો છે, એટલે તને જતો કરું છું. ^{૧૮-૨૦}

મહાત્મા નંદીશ્વરે રાવણને બ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવનાં હુંહુલિ વાગ્યાં અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. ^{૨૧} છતાં ગર્વોન્મત રાવણે તેને કંઈ પણ ગણકાર્યાં નહિ અને કૈલાસના મૂળ પાસે આવી બોલ્યો : ‘હે નંદી ! જેને લીધે મારા પુષ્પક વિમાનની ગતિ રોકાઈ ગઈ છે, તે આ પર્વતને હું મૂળથી જ ઉખાડી નાખું છું. ^{૨૨,૨૩} અરે, કયા બળનો આશ્રય કરીને તારો શંકર નિત્ય ક્રોડામય રહે છે કે જેથી તે આ બહુવાયોગ્ય લયની પણ દરકાર કરતો નથી ? ^{૨૪} હે રામ ! જો પ્રમાણે કહીને રાવણે પોતાના હાથ વિસ્તાર્યાં અને કૈલાસ-ગિરિને મૂળમાંથી પકડી એકદમ ટોલાવવા લાગ્યો. પર્વતના ધ્રુજવાથી શંકરના ગણો ધ્રુજવા લાગ્યા અને મહાદેવી પાર્વતી પણ કંપાયમાન થઈ મહે-શ્વરને બાઝી પડ્યાં. ^{૨૫,૨૬} ત્યારે હે રામ ! દેવોના દેવ મહાદેવે માત્ર અંજૂલા વડે જ તે પર્વતને

દુષાવી દીધો.^{૨૭} અને સ્ત્રીઓના જેવી રાવણની ભુજાઓ તે પર્વત નીચે કચરાવા લાગી.^{૨૮} તે પીડાને લીધે રાવણે કોપપૂર્વક એકદમ મોટી ચીસ પાડી કે જેથી ત્રણે લોક ગાળી ઊઠ્યા.^{૨૯} રાવણના પ્રધાનોને લાગ્યું કે આ તે શું થયું ? શું યુગાંત-કાળનો વજ્રપાત થયો કે સર્વ દેવો તેમ જ ઇંદ્ર પણ રાવણની રાડને લીધે ચલાયમાન થયા ? સસુદ્રી ખગલગી ઊઠ્યા, પર્વતો ધ્રુણી ઊઠ્યા અને ધક્કો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો આદિ સર્વે ‘આ શું થયું ?’ એ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા. પછી ખૂંચે પાડતા રાવણને તેના મંત્રીઓએ કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! ઉમાપતિ, નીલકંઠ મહાદેવને તમે પ્રસન્ન કરો. હે દશાનન ! તેમના સિવાય ખીણું કોઈ શરણુ અમે જોતા નથી. તમે અનેક સ્તુતિઓથી તથા પ્રણામ કરી ઉમાપતિ શંકરને પ્રસન્ન કરો, તો તે કૃપાળુ શંકર તમારા પર કંઈક દયા કરશે.’^{૩૦-૩૩}

અમાત્યોનાં વચનો સાંભળી રાક્ષસેંદ્ર રાવણે શંકરને પ્રણામ કરી વેદોક્ત ગિવિધ સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરવા માંડી. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં અને રુદન કરતાં જ્યારે એક હજાર વર્ષ વીતી ગયાં,^{૩૪} ત્યારે પર્વતના શિખર ઉપર ઘેઠેલા મહેશ્વર શંકર પ્રસન્ન થયા. હે રામ ! કૃપાળુ શંકરે દશાનનના હાથ છૂટા કરી કહ્યું :^{૩૫} ‘હે દશાનન ! તારી સ્તુતિથી તેમ જ તારી વીરતાથી હું પ્રસન્ન થયો છું. પર્વત નીચે દુષાવાથી તે’ જે ભયંકર રાડ પાડી હતી, તેથી ત્રણે લોક ખગલગી ઊઠ્યા હતા અને ભૂતપ્રાણીમાત્ર નાસવા લાગ્યાં હતાં; તેથી હે રાજન્ ! તું ‘રાવણ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈશ.^{૩૬,૩૭} દેવતાઓ, યક્ષો, મનુષ્યો, રાક્ષસો અને પૃથ્વી ઉપર રહેનારા ખીલ સર્વે લોકો તને રાવણ અર્થાત્ સર્વને રાવડાવનાર તરીકે ઓળખશે. હે પૌલસ્ત્ય ! તું જે ભાગે જવા ઇચ્છતો હોય, તે ભાગે સુખથી ગમન કર. હે રાક્ષસાધિપતિ ! હું તને આજ્ઞા આપું છું, માટે તું ઇચ્છિત સ્થળે આવ્યો બા.’^{૩૮,૩૯}

શંકરે જ્યારે રાવણને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો : ‘હે મહાદેવ ! બે તમે મારા ઉપર

પ્રસન્ન થયા હો તો મને વરદાન આપો.’^{૪૦} બ્રહ્માણ-નજ વરદાનને લીધે હું દેવ, ગંધર્વ, દાનવ, રાક્ષસ, શુદ્ધક, નાગ આદિથી અવધ્ય થયેલો છું અને હે દેવ ! મનુષ્યોને તો હું કશી વિસાતમાં જ ગણતો નથી; કારણ કે તેઓ અલ્પવીર્ય છે. વળી હે ત્રિપુરારિ ! બ્રહ્માએ મને દીર્ઘાયુષ્ય આપ્યું છે, છતાં તેમાંનાં મારાં જેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં હોય તેટલું વધુ આયુષ્ય તેમ જ એક એક અમોઘ શસ્ત્ર મને આપો કે જેથી સર્વ લોકોને હું જીતી શકું.’^{૪૧,૪૨} રાવણનાં વચન સાંભળી કૃપાળુ શંકરે મહાતેજસ્વી ચંદ્રહાસ નામનું ખડગ તેને આપ્યું ‘અને વીતેલું આયુષ્ય પણ તેને આપ્યું.’^{૪૩} એ પ્રમાણે આખીને શંકરે તેને કહ્યું : ‘ખડગની તું કદી પણ અવજા કરીશ નહિ. બે તેનો તિરસ્કાર કરીશ, તો તે તરત જ મારી પાસે આવ્યું આવશે.’^{૪૪}

એ પ્રમાણે મહેશ્વર શંકરે ‘રાવણ’ એવું બેનું નામ પાડેલું છે, એવો તે ‘રાક્ષસેંદ્ર મહાદેવને પ્રણામ કરી ગુપ્તક વિમાનમાં બેઠો.’^{૪૫} પછી હે રામ ! તે રાવણ આખી પૃથ્વી ઉપર ફર્યો અને મહાપરાક્રમી ક્ષત્રિયોને પૂજા હેરાન કર્યો. કેટલાક તેજસ્વી સૂરા અને યુદ્ધમાં પાછા ન હેઠનારા ક્ષત્રિય રાજાઓ રાવણ સાથે લડીને પરિવાર સહિત નાશ પામ્યા, ત્યારે કેટલાક ઠાઠા ગણાતા ક્ષત્રિયો ‘આ રાક્ષસ હુબ્ધ છે’ એમ જાણી ‘તમે ચક્રવર્તી છો, અમે તમારે આધીન છીએ’ એમ કહી નમી પડ્યા.^{૪૬-૪૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિપ્રભૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૭ મો

રાવણનેા ઉત્પાત-વેદવતીનેા શાપ

અથ રાજનમ્હાવાહુર્વિચરન્પૃથિવીતલે ।

હિમવદ્વનમાસાઘ પરિવ્રજામ રાણઃ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! મહાબાહુ રાવણ પૃથ્વી ઉપર ફરતો ફરતો એક વાર હિમાલયના વનમાં જઈ ચલ્યો.^૧ ત્યાં તેણે કૃષ્ણનમુગધમં અને જટા ધારણ કરી કઠોર તપ કરતી દેવકન્યા સમાન રૂપાળી એક કન્યા દીઠી. મહાવ્રત ધારણ કરનારી રૂપ-

સંપત્ત કન્યાને ભેઈ કામચોહિત થયેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણે સ્મિતપૂર્વક તેને પૂછ્યું : ‘હે ભદ્રે ! આ તારા યૌવન વિરુદ્ધ આચરણ તું કેમ કરે છે ? તારા સ્વરૂપ-સૌંદર્યને આતું કઠોર તપ ઘટતું નથી. ૨-૪ હે ભીરુ ! તારું આ અનુપમ રૂપ ભૈનારને કામ-ચોહિત કરનારું છે, માટે તારે તપ કરવું યોગ્ય નથી. હે ભદ્રે ! તું કોની પુત્રી છે ? તું આ તપ શા માટે કરે છે ? હે સુંદર સુખવાળી ! તારો ધણી કોણ છે ? હે ભીરુ ! તને ભોગવનાર માણસ ખરેખર ભાગ્ય-શાળી છે, અરે ! કયા હેતુથી તું આ કઠોર પરિશ્રમ કરે છે ?’ ૧.

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી યશસ્વિની તપોધન કન્યાએ વિધિ પ્રમાણે તેનું આતિથ્ય કરી કહ્યું : ‘હે દશાનન ! અમાપ તેજવાળા દેવતાઓના ચુરુ જૃહસ્પતિના પુત્ર ધ્રુવે કુશધ્વજ કે જે જૃહસ્પતિના જેવા જ બુદ્ધિમાન અને નિરંતર વેદાભ્યાસ કરતા હતા, તેમની હું વારુંમય કન્યા છું અને મારું નામ વેદવતી છે. હું મોટી થઈ ત્યારે દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને પતંગોએ મારા પિતા પાસે આવીને મારી માગણી કરી; પરંતુ મારા પિતાએ મને તેઓ સાથે પરણાવી નહિ. ૬-૧૦ હે રાક્ષસેશ્વર ! મારા પિતાની ઇચ્છા સુરેશ્વર, ત્રિલોકેશ વિષ્ણુને જ માર્છ કરવાની હતી, તેથી તેમણે મને કોઈની સાથે પરણાવી નહિ. મારા પિતા મને વિષ્ણુની સાથે પરણાવવાની ઇચ્છા રાખે છે, એ સાંભળી અળથી ગર્વિત થયેલા દેત્યોના રાજા શંભુ ક્રોધાવ-માન થયો અને તે પાપાત્માએ રાત્રિ સમયે મારા પિતા સુતેલા હતા ત્યારે તેમને મારી નાખ્યા. આ દુઃખને લીધે દીન થયેલાં મારાં મહાભાગ માતૃશ્રીએ મારા પિતાના શરીર સાથે અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી લઈ મારા પિતાના મનોરથ હૃદયમાં ધારણ કરી તેની સિદ્ધિ માટે હું તપ કરું છું. હે રાક્ષસેશ્વર ! મારો સંકલ્પ છે કે નારાયણ જ મારા પતિ થાય. એ પુરુષોત્તમ સિવાય બીજા કોઈને હું વરવાની નથી. ભગવાન વિષ્ણુ નારાયણને વરવાની ઇચ્છાથી જ હું આ ધોર તપ કરું છું. ૧૧-૧૭ હે રાજન ! તે મારું બધું વૃત્તાંત બધું છે, માટે તું પાછો

બા. હે પોદસ્વનંદન ! ત્રણે લોકમાં જે જે થાય છે, તે તે બધું હું તપના પ્રભાવે બાળું છું. ૧૮

કામબાણથી પીડાયેલા રાવણ વિમાનમાંથી ઊતરી તે મહામતધારી કન્યાને ફરીથી કહેવા લાગ્યો : ‘હે સુશ્રોણિ ! તું ગર્વિષ્ઠ થયેલી બધાય છે, જેથી તારી બુદ્ધિ આવી થઈગઈ છે. હે મુગ-લોચની ! પુણ્યનો સંચય કરવો એ વૃદ્ધોને યોગ્ય છે. તારા જેવી રૂપગુણસંપન્ન યૌવનાને આ પ્રમાણે કરવું યોગ્ય નથી. હે ત્રેલોક્યસુંદરી ! હે ભીરુ ! આ તારું યૌવન વૃથા વહી બાય છે. હે ભદ્રે ! હું દશગ્રીવ નામનો લંકાનો રાજા છું, માટે તું મારી પત્ની થા અને સુખ-લોગ ભોગવ. ૧૯-૨૦ તું જેને વિષ્ણુ કહે છે, તે કોણ છે ? હે ભદ્રે ! હે અંગને ! જેને તું ઇચ્છે છે તે પરાક્રમ, તપ, ભોગ અને બળમાં મારા જેવો તો નથી જ. ૨૧

નિર્લંબ રાવણનાં અયોગ્ય વચનો સાંભળીને વેદવતીએ કહ્યું : ‘અરે, રૂપ રહે, છાનો રહે; વિષ્ણુના સંપંક્ષમાં એમ બોલ નહિ. હે શક્ષસ ! સર્વ લોક જેને નમસ્કાર કરે છે, તે ત્રિલોકના નાથ વિષ્ણુની તારા જેવા મૂઢ સિવાય બીજા કયા બુદ્ધિ-માન પુરુષ અવગણતા કરે ?’ એ પ્રમાણે વેદવતી-એ કહેવાથી ક્રોધે બરાચેલા કામચોહિત નિશાચર રાવણે તે કન્યાને ચોટલો પકડીને પોતાની તરફ ખેંચી. ૨૪-૨૬ ત્યારે ક્રોધ પામેલી તે વેદવતીએ પોતાના હાથથી વાળ કાપી નાખ્યા. તેના પોતાના હાથે જ તરવાર રૂપ થઈને ક્રોધ કાપી નાખ્યા. ૨૭ પછી મરણ માટે આતુર થયેલી અને ક્રોધને લીધે બળતી તથા સામાને બાળી નાખતી તે વેદવતીએ અગ્નિ પ્રકટ કરતાં કહ્યું : ૨૮ ‘હે અત્યાર ! તે મારો સ્પર્શ કર્યો તેથી મારે હવે વધારે જીવન નથી. હે દુરાત્મા ! તારા દેખતાં જ હું અગ્નિપ્રવેશ કરું છું. ૨૯ તે પાપાત્માએ વનમાં જે કારણથી મારો સ્પર્શ કર્યો, તે કારણથી હું તારા નાથ માટે પૃથ્વી પર ફરીથી ઉત્પન્ન થઈશ. ૩૦ તારા જેવા પાપસંકલ્પવાળા પુરુષને હજીવો એ શ્રીઓના ગબની ઉપરવટ છે અને શાપ વડે તેમ કરતાં મારા તપનો ક્ષય થાય તેમ છે; માટે હું તેમ કરતી

નથી.^{૩૧} જો મેં દાન, હોમ કે એવું સત્કાર્ય કયું હોય, તો જો સર્વ પુણ્યના ફળથી હું અયોનિબ, પતિનતા અને ક્રોધમોત્સાહની પુત્રી થાઉં.^{૩૨} જો પ્રમાણે કહી તપસ્વિની કન્યા વેદવતીએ સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. જો સમયે આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.^{૩૩}

હે રામ ! જો વેદવતી તે જ આ જનકરાજની પુત્રી છે. હે મહાબાહુ ! જો તમારી ભાયાં છે અને આપ સનાતન વિષ્ણુ છો. પૂર્વે જેણે ક્રોધથી પોતાના શત્રુને તિરસ્કાર્યો હતો, તે વેદવતીએ આ જન્મે તમારા અમાત્યથી પરાક્રમનો આશ્રય કરીને પર્વત સમાન તેજસ્વી શત્રુનો સંહાર કર્યો છે. જો મહાભાગ્યશાળી દેવી હવેના કલ્પમાં પણ યજ્ઞની વેદીમાંથી અગ્નિ પ્રગટે તેમ હલાએ ખેડેલા ક્ષેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થશે. જો મહાદેવી પૂર્વે કૃતયુગમાં વેદવતી નામે ઉત્પન્ન થઈ હતી અને ત્રેતાયુગમાં રાક્ષસોના વધ માટે મહાત્મા જનકના મૈથિલ-કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ સીતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.^{૩૪-૩૭}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૮ મો

રાવણનો ઉપાત-મરુતરાજ સાથે યુદ્ધ પ્રવિઢાયાં હતાજાં તુ વેદવત્યાં સ રાવણઃ ।
પુષ્પકં તુ સમાવહ્ય પરિવ્રજામ મેવિનીમ્ ॥ ૧ ॥
વેદવતીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો, તે પછી રાવણ પાછો પુષ્પક વિમાનમાં બેસી આખી પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં તેણે દેવોની સાથે યજ્ઞ કરતાં મરુત રાજને જોયો. બૃહસ્પતિના ભાઈ ધર્મસં સંવર્ત નામના બ્રહ્મર્ષિ સંવર્ત દેવોની સાથે તે રાજને યજ્ઞ કરાવતા હતા.^{૧-૩} વરદાનથી હુંજાય થયેલા રાવણને જોઈ તેના ત્રાસથી ભય પામેલા દેવો તિથંગ્યોની ધારણ કરી સંતાઈ ગયા.^૪ જો સમયે ઈન્દ્ર મથૂર, ધર્મરાજને કાગડા, કુબેરે કળ-કળિયા અને વરુણે હંસવૃં સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^૫ હે શત્રુનાશન ! બીજા દેવોએ પણ જો પ્રમાણે બીજાં પક્ષીઓનાં સ્વરૂપ લીધાં. પછી શ્વાન જેવો

અપવિત્ર રાવણ તે યજ્ઞમાં પેઠો.^૬ ત્યાં તે મરુત રાજને મળ્યો અને તેને કહ્યું : ‘તું મને યુદ્ધ આપ અથવા તું મારાથી હાર્યો જોમ કહે. ^૭ રાવણનાં વચ્ચન સાંભળી મરુત રાજને કહ્યું : ‘અથા, તું કૈાણ છે ?’ ત્યારે સ્મિત કરતાં રાવણે કહ્યું : ‘હું કુબેરનો નાનો ભાઈ રાવણ છું. શું તું મને જોળખતો નથી ? હે રાજ ! તું મને જોઈ ભય પામતો, નથી તેમ જ મારો અનાદર પણ કરતો નથી, તે જોઈ હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું.’ ત્રણે લોકમાં મારા બળને ન બલ્યતો હોય એવો બીજો કોઈ નથી. હું કે જેણે મોટા ભાઈ કુબેરને પણ જીત્યો છે અને જેની પાસેથી આ વિમાન પડાવી લીધું છે, તેને કૈાણ ન જોળખે ?’

ત્યારે મરુત રાજને રાવણને (વ્યંગમાં) કહ્યું : (‘તને ધન્ય છે ! ખરે, તે’ યુદ્ધમાં મોટા ભાઈને જીત્યા છે ! તારા જેવો પ્રશંસાપાત્ર ત્રણે લોકમાં કોઈ નથી.) અધર્મ સંહિત અને લોકનિંદિત કર્મ વખાણવા લાયક નથી. મોટા ભાઈને પરાજિત કરવારૂપ હુંકર્મ કરનારો તું જરા પણ વખાણને પાત્ર નથી. અરે, તે’ કેવા પ્રકારના ધર્મનું આચરણ કરી વરદાન મેળવ્યું છે ? તું પોતે જે પ્રમાણે કહે છે, તેવું તો મેં પહેલાં કહી સાંભળ્યું નથી. હે હર્મતિ ! હવે જોશો રહે, હવે તું મારી પાસેથી જીવતો જઈશ નહિ. હું આજે જ તને તીક્ષ્ણ ખાણોથી યમસદનમાં મોકલી આપીશ. ^{૧૦-૧૩} આ પ્રમાણે કહેતો મરુત રાજ આશુધ ધારણ કરી કૌપાયમાન થઈ રણભૂમિમાં જવા લાગ્યો, ત્યારે સંવર્ત સુનિએ તેને રોડી રાખ્યો. મહર્ષિ સંવર્ત સુનિએ સ્નેહયુક્ત વચનોથી મરુત રાજને કહ્યું : ‘જો મારું માનો તો તમારે આ સમયે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી. આ માહેશ્વર યજ્ઞ અપૂર્ણ રહેશે, તો તમારા કુળને નાશ થશે. યજ્ઞમાં દીક્ષિતપણું કેવું ? યુદ્ધ કેવું અને કોષીપણમાં દીક્ષિતપણું કેવું ? વળી રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવામાં જયને માટે સંશય છે; કારણ કે જો રાક્ષસ મહામુરદેહોએ જીતી શકાય તેમ છે.’ શુરનાં વચનો સાંભળી મરુત રાજ પાછો વળ્યો અને ધતુબ્ધ તથા ખાણે ત્યજ દઈ

યજ્ઞકાર્યમાં ગૃધાચો. ત્યારે રાવણુ જીએ માનીને તેના પ્રધાન શુકે હર્ષથી રાવણુનો જ્ય યોદ્ધાઓ. પછી યજ્ઞભૂમિમાં આવેલા મહર્ષિ આદિત્ય ભક્ષણ કરી તેઓના રુધિરથી તૃપ્ત થઈ ગવોન્મત રાવણુ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. ૧૪-૧૬

રાવણુના ગયા પછી સ્વર્ગમાં વસનારા દેવો પોતપોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા અને પોતે જે જે રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે તે પક્ષીઓને વરદાન આપ્યાં.^{૨૦} હવે પામેલા દેવે દ્રે નીલ પીછાંવાળા મેારને કહ્યું : 'હે ધર્મરાજ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હવે તને સર્પનો ભય રહેશે નહિ.^{૨૧} આ મારાં સહસ્ર નેત્રોના ચિહ્ન તારાં પીછાંમાં થશે અને જ્યારે હું વરસાદ વરસાવીશ, ત્યારે તને મારી પ્રીતિનું ચિહ્ન પરમ આનંદ આપશે.' હે રામ ! આ વરદાન મળવા પહેલાં મેારને કાળાં પીછાં હતાં; તે ઇંદ્રની પ્રસન્નતાને લીધે મનોહર થયાં.^{૨૨, ૨૩} પછી હે રામ ! ધર્મરાજએ યજ્ઞશાળામાં આવેલા કાગડાને કહ્યું : 'હે પક્ષી ! હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું, તેથી મારાં પ્રીતિવાળાં વચનો તમે સાંભળો.^{૨૪} જેમ બીજાં પ્રાણીઓ મારાથી વિવિધ રોગો વડે પીડાય છે, તેમ હું ખુશી થયો છું, તેથી તમે રોગો વડે પીડાશે નહિ. હે પક્ષી ! મારા વરદાનથી તમને મોતનો જરા પણ ભય થશે નહિ અને જ્યાં સુધી માણસો તમારો વધ નહિ કરે, ત્યાં સુધી તમે જીવતા રહેશો. છુધાથી પીડાતા જે લોકો મારા લોકમાં હશે, તેમનાં સર્ગાવહાલાં તમારી ભતિને તૃપ્ત કરશે. ત્યારે તે લોકો તૃપ્ત થશે.' પછી વરુણે ગંગાના કિનારા પર ફરનારા હંસને કહ્યું : 'હે પક્ષીરાજ ! તમે મારા પ્રીતિ-યુક્ત વચનો સાંભળો :^{૨૫-૨૮} તમારી કાતિ અંદ્ર-મંડળ સરખી સૌમ્ય અને તમારો વર્ણ નિર્મળ ક્રીષ્ણના જેવો મનોરમ થશે;^{૨૯} એટલું જ નહિ પણ મારા જળશરીરની પ્રાપ્તિ કરી તમે નિત્ય મનોહર થશો અને અતુલ પ્રીતિ મેળવશો.^{૩૦} હે રામ ! આ વરદાન પૂર્વે સર્વ હંસોના વર્ણ ધોળો ન હતો. તેની પાંખોના છેડા કાળા હતા અને બે હાથ વચ્ચેનો છાતીનો ભાગ કૌમળ ઘાસના જેવા રંગનો

હતો. પછી કુબેરજીએ પર્વતોમા રહેનારા કળ-કળિયાને કહ્યું : 'હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તેથી તારો વર્ણ સુવર્ણ જેવો બનાવી દઉં છું. તારું મસ્તક હમેશા સુવર્ણ જેવું પીથું જ રહેશે. મારી પ્રીતિના ચિહ્ન તરીકે તારો વર્ણ આવો પીથો જ રહેશે' આ પ્રમાણે યજ્ઞોત્સવમાં આવેલા દેવો પક્ષીઓને વરદાન આપી મરુત રાજ સાથે પાછા પોતાના લોકમાં ગયા.^{૩૧-૩૪} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૮ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૯ મેા

રાવણુનો ઉત્પાત-અનરુચ રાજનો શાપ

અથ જિત્વા મરુતં સ પ્રથયૌ રાક્ષસાધિપ : ।

નગરાણિ નરેન્દ્રાણાં યુદ્ધકાંક્ષી દશાનન : ॥ ૧ ॥

યુદ્ધકાંક્ષી દશાનન મરુત રાજને જીત્યા પછી બીજા રાજનાં નગરો તરફ ગયો.^૧ રાક્ષસેંદ્ર રાવણુ ઇંદ્ર અને વરુણ જેવા પ્રભાવવાળા નરેન્દ્રોની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : 'મને યુદ્ધ આપો અથવા 'મે તમને જીત્યા છે' એમ કહો. આમ કર્યાં સિવાય તમારો કોઈ પણ રીતે છુટકો નથી.' ત્યારે સ્વભાવથી નીકર અને મહાબળવાન હોવા છતાં ધર્મમાં નિશ્ચય કરનારા તે કાંડા રાજઓમાંના હુબ્ધંત, સુરથ, ગાધિ, ગય અને પુરુષવ વગેરેએ પરસ્પર વિચાર કરીને તથા હુમંતિ રાવણુને વરદાનને લીધે બળવાન થયેલો જાણીને 'અમે પરાજય પામ્યા છીએ' એ પ્રમાણે કહ્યું. *

પછી રાક્ષસેંદ્ર રાવણુ ઇક્ષ્વાકુવંશે પાલન કરેલી અયોધ્યામાં ગયો. ઇંદ્ર જેમ અમરાવતીનું રક્ષણ કરે છે, તેમ અયોધ્યાનું રક્ષણ કરનાર ઇંદ્ર સમાન નરશાઈલ અનરુચ રાજની પાસે જઈ તેણે કહ્યું : 'મને યુદ્ધ આપો અથવા 'હું પરાજય પામ્યો છું' એ પ્રમાણે કહો.^{૧-૨} પાપાત્મા રાવણુનાં વચનો સાંભળી અનરુચ રાજ અતિથય કોધાતુર થયા અને યોદ્ધા : 'હે રાક્ષસપતિ ! તું મને દ્વંદ્વયુદ્ધ આપ. તું એક ક્ષણ બિલો રહે. હું તૈયાર થાઉં એટલામાં તું પણ તૈયાર થઈ જા.' એમ કહી

અનરણ્ય રાજા કે જેમણે રાવણના ઉત્પાત સાંભળી પોતાના મોટા સૈન્યને તૈયાર રાખ્યું હતું, તે સૈન્ય સાથે રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે બહાર પડ્યા. હે નરોત્તમ ! તે સૈન્યમાં ઠગહઠગર હાથી, એક લાખ ઘોડા, હજારો રથ અને પાંચઠગ હતું. હે યુદ્ધ-વિશારદ ! પૃથ્વીને છાઈ દેતું તે મોટું સૈન્ય રણ-ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યું અને મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું. ૧૦-૧૨ અનરણ્ય રાજાનું હરકર રાવણના હરકર સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યું અને લાખા કાળ સુધી ભારે પરાક્રમ સહિત યુદ્ધ કરીને અગ્નિમાં જેમ હુંતડ્ય નાશ પામે તેમ નાશ પામ્યું. વળી જેમ પતંગિયાં અગ્નિગતા અગ્નિમાં પડીને નાશ પામે, તેમ બાકી રહેલું થોડું સૈન્ય પણ રાવણની સાથે લડતાં નાશ પામ્યું. જેમ વનની સેંઠડો નદીઓ મહાસમુદ્રને મળીને નાશ પામે છે, તેમ પોતાના મહાસૈન્યને અનરણ્ય રાજાએ ત્યારે નાશ પામતું બોલ્યું, ત્યારે કોંધાવેશમાં આવી ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવું પ્રચંડ ધનુષ્ય લઈને તે પોતે રાવણની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૧૪-૧૮ મહાપરાક્રમી અનરણ્ય રાજાએ તે સમયે યુદ્ધભૂમિમાંથી મારીચ, શુક, સારણ અને પ્રહસ્તા આદિ રાવણના પ્રધાનોને મૃગયા ખેલનાર જેમ હરણોને નસાડે તેમ નસાડી મૂક્યા. વળી ઇંદ્રવાક્રનંદન અનરણ્યે આઠસો બાણ રાક્ષસરાજ રાવણ ઉપર મૂક્યાં. ૧૯, ૨૦ તે બાણો વાદળોમાંથી જેમ પાણીની ધારાઓ પડે, તેમ રાવણના પર્વત જેવા માથા ઉપર પડવા છતાં તે જરા પણ વિકળ થયો નહિ. ૨૧ ઊભટું તેણે કોંધાવેશમાં આવી એકા-એક ઢોટ મૂકી, અનરણ્યના માથા પર એક સખત પ્રહાર કર્યો, જેથી તે રાજા રથ પરથી નીચે પડ્યો. વજ્રપાતથી જેમ સાલવૃક્ષ પડી નાથ, તેમ તે રાજા ભૂમિ ઉપર પડ્યો, ત્યારે ગણરાટને લીધે ધ્રુજવા લાગ્યો. ૨૨, ૨૩ પછી ગર્વોન્મત્ત થયેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણે તેને કહ્યું : 'હે નરાધિપ ! મારી સાથે યુદ્ધ કરીને તો શું કળ મેળવ્યું ? ત્રણે લોકમાં મારી સાથે દંડયુદ્ધ કરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન નથી. હું ધારું છું કે ભોગવિદ્યાસમાં પડી રહી તો મારું બળ બળ્યું નહિ હોય !'

રાવણનાં વચનો સાંભળી અનરણ્ય રાજાએ કહ્યું : 'તું શું કરવા શક્તિમાન છે ? કાળની બતિ જ અતિ કંઠણ છે. ૨૪-૨૬ તારા જેવા પોતાનાં વખાણ કરનારા રાક્ષસથી હું જિતાયેલો નથી. હું કાળે કરીને જ આ દશા પામ્યો છું. તું તો માત્ર એક નિમિત્ત જ છે. ૨૭ અરે, મરવાની અણી પર આવેલો હું હવે તને શું કરી શકું ? છતાં હું યુદ્ધભૂમિથી વિસુષ્ઠ થયો નથી, લડતાં લડતાં જ હંણાયેલો છું. હે રાક્ષસ ! ઇંદ્રવાક્રવશને લાંછન લાગે તેવાં તારાં વચનોના ઉત્તરમાં હું કંઈ છું તે સાંભળ. જે મેં આપ્યું હોય, યજ્ઞ કયો હોય, કાંઈ પણ સુકૃત કર્યું હોય અને મારી પ્રભુનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું હોય, તો મારું આ વચન સત્ય થશે કે મહાત્મા ઇંદ્રવાક્રના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા દાશરથી રામ તારા પ્રાણ હરો.' અનરણ્ય રાજા આ શાપ યોદ્યા ત્યારે વાદળોની ગર્જના સરખો દેવના હુંદૂલિનો નાદ થયો અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. પછી હે રાજેંદ્ર ! અનરણ્ય સ્વર્ગમાં ગયા અને રાક્ષસેંદ્ર રાવણ પણ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. ૨૮-૩૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૯ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૦ મો

રાવણનો ઉત્પાત-નારદમુનિની શિખામણ-યમપુરી ઉપર અઢાઈ

તતો વિત્રાસવન્મર્તાન્યુચિલ્લાં રાક્ષસાધિપઃ ।

આસલાદ ઘને તસ્મિન્નારદં મુનિર્પુંગવમ્ ॥ ૧ ॥

મનુષ્યલોકને ત્રાસ પમાડતા તે રાક્ષસાધિ-

પતિ રાવણને ગગનમંડળમાં ફરતા મુનિશ્રેષ્ઠ નારદનો મેળાપ થયો. ૧ નિશાચર દશગ્રીવે તેમને પ્રણામ કરીને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને ત્યાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ૨ આકાશચારી અભિત કર્તિવાળા મહાતેજસ્વી દેવર્ષિ નારદે યુષ્ક વિમાનમાં ગેઠલા રાવણને કહ્યું : ૩

હે રાક્ષસાધિપ ! હે વિશ્રવાના પુત્ર ! હે ઔર્ય ! તું જરા ઊંચો રહે. હું તારાં મહાન પરાક્રમ સાંભળી ઘણો પ્રસન્ન થયેલો છું. ૪ વળી વિષ્ણુએ

કૈત્યેનો નાશ કર્યો; તેથી પશુ હું પુશી થયેલો છું અને હવે પછી ગંધર્વ અને નાગલોકનો નાશ કરવાવાળું તેનું અને તારું જે સુદ થશે તેથી પશુ હું અત્યંત પ્રસન્ન થઈશ; છતાં હું તને કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું, માટે જો તને સાંભળવું યોગ્ય લાગે, તો સાંભળ અને સાંભળ્યા પછી તને જે કરવા યોગ્ય લાગે તે કર જે હે તાત ! દેવોથી પશુ અવધ્ય એવો તું મૃત્યુવશ થઈને હણધર્ ગયેલા આ મનુષ્યલોકને શા માટે પીટે છે ? દેવ, દાનવ, કૈત્ય, રાક્ષસ, યક્ષ, ગંધર્વ એ વગેરેથી અવધ્ય એવા તારાથી આ મનુષ્યલોક કલેશ પામવા યોગ્ય નથી. આ લોકો હમેશાં પોતાના હાકામાં જ હેરાન છે, મહાન બસનોથી વીંટળાયેલા છે, જરા વગેરે સેંકડો બ્યાધિવાળા છે, એવા લોકોને કોણ હણે ? અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો વડે પીડાઈ રહેલા મનુષ્યો સાથે કયો ભુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે ?^{૧૦} છુપા, પિપાસા અને જરા વગેરેથી પીડા પામતા અને તેથી નાશ પામતા દેવથી જ હણાયેલા, વિષાદ અને શોકથી મૂઠ થઈ ગયેલા આ મનુષ્યલોકનો નાશ કરવાને તું યોગ્ય નથી.^{૧૧} હે મહાબાહુ રાક્ષસેશ્વર ! જેઓ પોતાનાં સુખદુઃખને ભણ્ણતા નથી, તેમજ સાધારણ પુરુષાર્થ માટે પ્રયત્ન કરનાર છે, એવા મૂઠ મનુષ્યલોકને તો તું જો.^{૧૨} કેટલાક આનંદમાં આવી જઈ વાદિત્ર અને નૃત્યનું સેવન કરે છે, ત્યારે કેટલાક દુઃખી પુરુષો આંસુઓની ધારા વહાવતા રુદન કરે છે.^{૧૩} વળી આ લોકો માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, બંધુ આદિના ક્ષણિક સ્નેહથી મોહ પામીને નાશ પામતા છતાં પોતાના દુઃખને ભણ્ણી શકતા નથી.^{૧૪} હે સૌમ્ય ! મોહથી નાશ પામતા આ મનુષ્યલોકને કલેશ આપવાથી તને શું લાભ થનાર છે ? અરે, તે મર્ત્યલોક તો જીતી જ લીધે છે, એમાં જરા પશુ સંશય નથી. હે પરપુરુષ ! હે પૌલસ્ત્ય ! જો તું બળવાન જ હોય, તો યમરાજને જીત, એમને જીતીશ ત્યારે તે સર્વ જીત્યુ ગણાશે એમાં જરા પશુ સંશય નથી.^{૧૫,૧૬}

નારદજીનાં વચન સાંભળી તેમને પ્રજ્ઞામ કરી

રાવણે હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘દેવ અને ગંધર્વલોકમાં ફરનાર તથા યુદ્ધ ભેડું જેને પ્રિય છે એવા હે મહર્ષિ ! હાલ તો હું વિજય મેળવવા માટે રસાતળમાં જવા તૈયાર થયો છું. પછી નાગલોક અને દેવલોકને વશ કરીને તથા ત્રણે લોક જીતીને અમૃત મેળવવા માટે અમૃતના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ સસુદ્રનું મંથન કરીશ.’

ત્યારે ભગવાન નારદ ઋષિએ કહ્યું : ‘આ માર્ગે તું કયાં જાય છે ? રસાતળમાં તો બીજા માર્ગથી જવાય છે.^{૧૭-૨૦} હે દુર્ધર્ષ ! હે શત્રુનાશી ! આ માર્ગ તો અત્યંત દુર્ગમ યમરાજની યમપુરી તરફ જાય છે.’ ત્યારે શરદન્નતુનાં વાદળાં સરખા તેજસ્વી નારદ તરફ ભેઈંને દશાનને કહ્યું : ‘વાહ, જો તો બહુ રૂડી વાત ! હે મહાબ્રહ્મા ! વૈવસ્વત યમરાજનો વધ કરવાને તૈયાર થયેલો હું હવે જ્યાં સ્થંપુત્ર યમરાજ રાજ્ય કરે છે, તે દક્ષિણ દિશા તરફ જઈ છું.’^{૨૧-૨૩} હે ભગવન ! હે પ્રભુ ! યુદ્ધને ઇચ્છનારા મેં કોધથી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, ત્યારે લોકપાલોને હું જીતીશ, તેથી અત્યારે હું જો યમના પિતૃરાજપુત્ર તરફ જઈશ અને પ્રાણીમાત્રને કલેશ આપનાર એ યમરાજને મૃત્યુલેષો કરીશ.’

મહાબળવાન રાવણ નારદ મુનિને એ પ્રમાણે કહીને તથા પ્રજ્ઞામ કરીને પોતાના પ્રધાનો સહિત દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો, ત્યારે પુષાઠા વિનાના અગ્નિ જેવા પ્રકાશિત અને મહાતેજસ્વી વિપ્રશ્રેષ્ઠ નારદજી ધ્યાન ધરી વિચાર કરવા લાગ્યા : ‘જ્યારે આયુષ્ય ઓછું થાય છે, ત્યારે જે યમરાજ ‘ઈદ્ર સહિત સચરાચર ત્રણે લોકને કલેશ આપે છે, તે કાળરૂપ યમને આ રાવણ કેમ જીતશે ?^{૨૪-૨૮} જે પ્રાણીમાત્રના દાન અને કર્મના સાક્ષી છે, જે બીજા અગ્નિ સમાન છે, જે મહાત્માની કૃપાથી સર્વ પ્રાણી ચેતના મેળવી પોતપોતાનાં કર્મ કરી શકે છે, જેના ભયથી પીડા પામીને ત્રણે લોક નાસતા ફરે છે, તે યમરાજની પાસે આ રાક્ષસેદ્ર રાવણ પોતાની મેળે કેવી રીતે જઈ શકશે ?^{૨૯,૩૦} જે ત્રણે લોકના ધાતા અને વિધાતા છે, સુકૃત-દુષ્કૃતના ફળદાતા છે અને જે ત્રણે લોકના વિજેતા

છે, તેને આ રાવણુ કેમ જીતશે ? કાળ જ સર્વનું સાધન છે, આ રાવણુ કાળ સિવાય બીજું કંઈ સાધન મેળવી કાળ ઉપર જય મેળવશે ? ઠીક છે, મારા મનમાં આ કુતહલ ઉત્પન્ન થયું છે, તો હું પોતે જ યમરાજા અને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું યુદ્ધ જોવા યમપુરીમાં બહી. ૧૩૧, ૩૨

ઇતિ શ્રીવાદ્મીકિ મહાભુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૧ મો

યમપુરીમાં રાવણનો ઉત્પાત
યમપુરીનાં દુઃખો

एवं संचिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुचिक्रमा ।

आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सवर्तं प्रति ॥ ૧ ॥

અતિશય ઉતાવળી ગતિવાળા વિપ્રેન્દ્ર નારદજીએ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા આ જે બન્યું હતું તે સર્વ કહેવાને યમપુરીમાં ગયા. ૧ ત્યાં જે પ્રાણીનું જેવું કર્મ હોય, તે પ્રમાણે અગ્નિદેવની સમક્ષ દૂળ આવતા યમરાજાને તેમણે જોયા. ૨ યમરાજાએ મહર્ષિ નારદજીને આવેલા ભોઈ ધર્મ પ્રમાણે અર્ધ ઈર્ષને સુખાસન આપી પૂછ્યું. ૩

‘હે દેવર્ષિ ! હે દેવગર્ધવસેવિત ! આપ ક્ષેમ-કુશળ છો ? ધર્મનો નાશ તો નથી થતો ? આપને પધારવાનું કારણ શું છે ?’ ત્યારે ભગવાન નારદ ઋષિએ કહ્યું : ‘હું કહું છું તે તમે સાંભળો, પછી જે કરવાનું હોય તે કરો. હે પિતૃરાજ ! દશગ્રીવ નામનો એક રાક્ષસ છે, તે મહાસુરકેલીથી જીતી શકાય એવા તમને વશ કરવા પોતાના પરાક્રમથી અહીં આવે છે. ૪, ૫ હે પ્રહુ ! એ કારણથી હું અહીં ઉતાવળો ઉતાવળો આવ્યો છું. તમારી પાસે દંડ, પ્રહરણ વગેરે છે છતાં તેની સામે તમારું શું થશે ?’

આમ વાત ચાલે છે, એટલામાં તો દ્વરથી બહાર સૂર્યનો ઉદય થયો હોય, તેવું તેજસ્વી પુષ્પક વિમાન આવતું દેખાયું. ૭, ૮ અને મહાભગવાન રાવણ પોતાના એ વિમાનના તેજથી તે પ્રદેશને અધિકાર વિનાનો કરી મૂકી યમપુરી સમીપ આવ્યો. ૯ ત્યાં મહાબાહુ દશગ્રીવે પોતપોતાનાં

સુકૂત અને હુબૂત લોગવતાં અનેક પ્રાણીઓને જોયાં. ૧૦ યમરાજાના ઉચ્ચ અને ઘોર રૂપવાળા ભયાનક અનુચરોની સાથે તેણે તેના સૈનિકોને પણ જોયા. ૧૧

કેટલાંક પ્રાણીઓનો વધ કરાતો, કેટલાંકને કલેશ કરાતો અને કેટલાંકનો દુઃખભયો આવત-નાશ કરાતો તેણે જોયો. કુમ્ભિઓથી અને કારણ કૂતરાઓથી ભય થતાં તેમ જ કાનને ત્રણ આવતાં ભયાવહ વચનો બોલતાં પ્રાણીઓને પણ તેણે જોયાં. લોહીરૂપ પાણીથી ભરેલી વૈતરણી નદીમાં તરતાં પ્રાણીઓને તેમ જ તપેલી ધગધગતી રેતી ઉપર ચાલતાં પ્રાણીઓને તેણે જોયાં. ત્યાં ઘણા અધર્મીઓને તરવારની ધાર ઉપર ચલાવીને કાપી નાખવામાં આવતા હતા, ઘણાને ચૌરવ નરકમાં, ઘણાને ક્ષારનદીમાં અને ઘણાને અગ્નીની ધાર ઉપર ચલાવવામાં આવતા હતા. ૧૨-૧૫ ઘણાં પ્રાણીઓ મુડકાં જેવાં કૂથ, દીન, વિવશ, છટા વાળવાળાં અને ક્ષુધાતુર તથા તૃષાતુર હતાં. તેથી ‘પાણી’, ‘પાણી’ એ પ્રમાણે યુમરાણ કરતાં હતાં. વળી મળ અને કાદવથી ખરડાયેલાં તથા દીન અને રૂક્ષ શરીરવાળાં સેકેડો તથા હબ્બેશ પ્રાણીઓ ચારે તરફ દોડાદોડ કરતાં હતાં, તેને પણ રાવણે જોયાં. વળી બીજા બાબુ પુષ્પકર્મીમાંનાં કેટલાંકને પોતાનાં સુકૂતોથી ઉત્તમ ગૃહોમાં ગીતવાદિત્ર આદિ સાધનોથી જ આનંદ પામતાં રાવણે જોયાં. ૧૬-૧૮ ગાયનું દાન આપનારને ગોરસ મળતું હતું, અન્ન-દાતાને અન્ન મળતું હતું અને ઘર આપનારને ઘર મળતું હતું. એ પ્રમાણે સર્વ પોતપોતાનાં કર્મનાં ફળો લોગવતાં હતાં. ૧૯ ત્યાં બીજા કેટલાંક ધાર્મિકો પોતાના તેજથી દીપી રહેતી અને સુવર્ણ, ચોલી તથા મણિઓના અલંકારોથી શબ્દગારાયેલી સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ કરતા હતા; ૨૦ તેમ જ કેટલાંક પોતાનાં દુષ્ટ કર્મોથી લેદાઈ જતા હતા. એ સર્વને રાક્ષસાધિપતિ મહાબાહુ રાવણે જોયાં. ૨૧

આ રીતે યમપુરીમાં રહેલા તે સર્વને બળવાન રાવણે પોતાનાં બળ અને પરાક્રમથી યમદતો પાસેથી છોડાવી મૂક્યા. રાક્ષસેન્દ્ર દશગ્રીવે તે પ્રાણીઓને છોડી મૂક્યા, ત્યારે તે સર્વેએ અચિંતિત અને

અતઃકિંતુ સુખ એક સુહૃદ્ સુધી લોગવ્યું. મહા-
બળવાન રાવણે બ્યારે સર્વ પ્રેતોને છોડી મૂક્યાં,
ત્યારે તેના રક્ષકો કોધાતુર થયા અને રાવણને
મારવા દોડ્યા. એ સમયે યમરાજના દોડતા શૂર-
વીર યોદ્ધાઓનો 'મારો, મારો,' એવો શબ્દ સર્વત્ર
ગાળી રહ્યો. તે સર્વ વીર યોદ્ધાઓ પ્રાસ, પરિઘ,
શૂલ, સુસલ, શક્તિ, તોમર આદિ આયુધો લઈને
પુષ્પક વિમાન તરફ ધસારો કરવા લાગ્યા અને
પુષ્પક વિમાનનાં આસનો, ઝોરડાઓ, ઘેઠકા અને
દરવાજાઓ તોડી નાખવા લાગ્યા; પરંતુ એ પુષ્પક
વિમાનમાં દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન કરેલું હતું, તેમ
જ પ્રકૃતજેથી અશ્વ્ય હતું એટલે તેને ભાંગી
નાખવામાં આવતું હતું છતાં તે નહું ને નહું જ
રહ્યાં કરતું હતું.^{૨૨-૨૭}

મહાત્મા યમરાજની સેના, બહુ જ બળવાન
અને અસંખ્ય હતી. તેમ જ તેના શૂરા સરદારો
પણ હજારો હતા. ^{૨૮} તેમની સાથે રાવણના મંત્રી-
ઓ ઇચ્છા પ્રમાણે અને શક્તિ પ્રમાણે સેંકડો વૃક્ષો,
પર્વતો અને લાલાઓ વડે લડવા લાગ્યા. એ સમયે
રાક્ષસેન્દ્ર દશાનન તેમ જ તેના સર્વ પ્રકારનાં અસ્ત્ર-
શસ્ત્ર ધારણ કરનાર મહાવીર પ્રધાનો લોહીથી
ખરડાયેલા હોવા છતાં ઘોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના અમાત્યો મહાન યુદ્ધ કરતા
હતા અને એકબીજાને સખત ધા મારીમારીને
હણતા હતા. ^{૨૯-૩૧} પછી મહાબળવાન યમરાજના
યોદ્ધાઓએ મહાબાહુ રાવણના મંત્રીઓ અને
અમાત્યોની સાથે લડવાનું છોડી દઈને રાવણ ઉપર
જ શૂલનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો; ત્યારે લોહીથી
ખરડાયેલો અને પ્રહારથી જર્જર થયેલો રાક્ષસા-
ધિપ રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં ખીલેલા અશોક વૃક્ષ
જેવો હીપવા લાગ્યો. ^{૩૨} પછી મહાબળવાન રાવણે
શૂલ, ગદા, પ્રાસ, શક્તિ, તોમર અને બાણોનો
યમસૈન્ય ઉપર વરસાદ વરસાવી એક મહાન અસ્ત્ર
બળપૂર્વક છોડયું; એટલે યમસૈન્યમાં વૃક્ષો, પશુદેવો
અને ભયંકર શસ્ત્રોના વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને
ટપોટપ યમહૂતો પડવા લાગ્યા. કેટલીક વારે યમહૂતો
તે સર્વ વૃક્ષાદિને હડાવી દઈને અને રાવણના અસ્ત્ર-

નો નાશ કરીને તેના પર તૂટી પડ્યા. ^{૩૩-૩૬} જેમ
વાદળો પર્વતોને ફરી વળે તેમ તે સર્વેએ રાવણને
ઘેરી લઈ તેને નિરુત્થવાસ કરવાને તેના ઉપર શૂલ
અને સિંહિપાલ નામનાં અસ્ત્રો ફેંકવા માંડ્યાં. ^{૩૭}
એ અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના પ્રહારથી રાવણનું કવચ તૂટી
ગયું અને આખા શરીરમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.
ત્યારે તે કોધ યાત્રીને તથા પુષ્પક વિમાન છોડી
દઈને જમીન ઉપર આવીને યમહૂતોની સાથે ભિલો
રહ્યો અને ક્રોધ પાત્રી પોતાના મહાધનુષ્યના ટંકા-
રવ વધારે ને વધારે ભેરથી કરવા લાગ્યો. ^{૩૮, ૩૯}
પછી યાત્રાપતાક નામનું દિવ્ય બાણ ધનુષ્ય ઉપર
ચઢાવીને યમહૂતોને 'ભિલા રહો, ભિલા રહો' એમ
કહી ઇંદ્રના શત્રુ રાવણે કાન સુધી ધનુષ્ય ખેંચીને,
જેમ શંકરે ત્રિપુર રાક્ષસ ઉપર બાણ ફેંક્યું હતું,
તેમ તે યમહૂતો ઉપર પોતાનું દિવ્ય બાણ છોડયું.
ઉનાળામાં વનને બાળી નાખનારા કાવાનળ જેવા
તે બાણનું સ્વરૂપ ધૂમ્ર અને જ્વાળામંડળથી ભરેલું
હતું. ^{૪૦-૪૨} જ્વાળાની માળાવાણું તે બાણ ધનુષ્ય-
માંથી છૂટી રણમાં જતા માર્ગમાંનાં ઝાડો અને
લતાઓને લસમ કરી નાખતું આગળ ને આગળ
જવા લાગ્યું. ^{૪૩} એ મહાબળના તેજથી વૈવસ્વત
યમરાજનું સર્વ સૈન્ય બળી ગયું અને મહેન્દ્રના
કેતુઓની માફક તે સર્વ ભૂમિ ઉપર પડયું; ^{૪૪}
ત્યારે ભીમ પરાક્રમ કરનાર રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે પોતાના
પ્રધાનો સહિત બાણે આખી પૃથ્વીને મુળની મૂકતો
હોય એવો મહાનાદ કર્યો. ^{૪૫}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુનિપ્રસૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૨૧ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨૨ મો

યમપુરીમાં લમસાણુ-રાવણનો વિજય

સ તસ્ય તુ મહાનાદં શ્રુત્વા વૈવસ્વતઃ પ્રમુઃ ।

શક્તું વિજયિયં મૈને સ્વવલસ્ય સ સંસયમ્ ॥ ૧ ॥

રાવણનો મહાનાદ સાંભળી યમરાજએ ધાતું

ફે શત્રુ વિજયી થયો અને પોતાના સૈન્યનો નાશ
થયો. ^૧ પછી યમરાજએ પોતાના હૂતોને હણાઈ
ગયેલા બાણીને ક્રોધથી લાલ આંખો કરી પોતાના

સારથિને સત્વર રથ તૈયાર કરવા કહ્યું.^૨ ત્યારે સારથિએ યમરાજને મહારથ તૈયાર કર્યો અને મહાતેજસ્વી યમરાજ તે રથમાં બેઠા.^૩ નિત્ય પ્રવાહની માફક વહી જતા આ સર્વ લોકોને જેના વડે સંહાર થાય છે, તે સાક્ષાત્ મૃત્યુ પ્રાપ્ત અને મુદ્-ગર હાથમાં લઈને યમરાજની આગળ બેઠો;^૪ તેમ જ યમરાજને સળગતા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી કાળદંડ સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન થઈને તેમની ત્થગે બેઠો.^૫ વળી નિઃસ્પર્શ કાળપાશ અને અગ્નિસ્પર્શ સરખો મુદ્ગર પણ સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન થઈ તેની બાજુમાં બેઠો. સર્વ લોકોને હાય ઉત્પન્ન કરનાર યમને ક્રોધ પામેલા બેઈને ત્રણે લોક બળભરી ભક્ષ્યા અને દેવો દુઃખવા લાગ્યા.^૬

પછી સુંદર કાંતિવાળા અશ્વોને સારથિએ હાંક્યા, ત્યારે હયંકર અવાજ કરતો તે રથ જ્યાં રાક્ષસપતિ રાવણ હતા ત્યાં આવ્યો.^૭ મન સરખા વેગવાળા ઇંદ્રના થોડા જેવા તે થોડાઓ યમરાજને એક સુહૃદ્માં રણભૂમિમાં લાવ્યા.^૮ રાક્ષસેંદ્ર રાવણના પ્રધાનો મૃત્યુ સહિત આ વિકરાળ રથ બેઈને એકદમ નાસવા લાગ્યા.^૯ બળહીનતાને લીધે જ્ઞાન ભૂલી ગયેલા અને હયથી પીડાતા રાવણના પ્રધાનો ‘અમે આ સ્થળમાં યુદ્ધ કરવા અસમર્થ છીએ’ એ પ્રમાણે બોલતા ચારે દિશામાં નાસવા લાગ્યા;^{૧૦} પરંતુ લોકમાત્રને હાય ઉત્પન્ન કરનાર યમને એવા હયંકર રૂપે બેવા છતાં દશગ્રીવ જરા પણ બળભર્યો નહિ, તેમ જ હાય પણ પામ્યો નહિ. પછી યમરાજએ રાવણની નજીક જઈ શક્તિ, તોમર આદિ અશ્વોનો તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો અને ક્રોધપૂર્વક રાવણનાં મર્મસ્થાનો છેદી નાખ્યાં; પરંતુ થોડી જ વારમાં સ્વસ્થ થઈ રાક્ષસેંદ્ર રાવણે મેઘ જેમ જળ વરસાવે, તેમ યમરાજના રથ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો; ત્યારે યમરાજએ સેંકડો મહા-શક્તિઓનો રાવણની છાતી પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો અને તેથી તે પીડા પામવા લાગ્યો.^{૧૧-૧૪} શત્રુને નાશ કરનાર યમરાજએ એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં અસ્ત્રશસ્ત્રથી સાત રાત્રિ સુધી યુદ્ધ કરી શત્રુને શુદ્ધ વિનાનો અને રણમાંથી વિસુખ કર્યો;

પરંતુ થોડી જ વારમાં રાવણ સાવધ થયો અને યમ-રાજ તથા તેનું મૃત્યુલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હે વીર! એ બન્ને જય ઇચ્છનારા હતા; તેમ જ યુદ્ધભૂમિમાં થી પાછા ફરવા ઇચ્છતા ન હતા. તે સમયે દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ પ્રભવતિને આગળ કરી યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા હતા.^{૧૫-૧૭}

રાક્ષસાધિપતિ રાવણ અને ત્રેતાના ઇશ્વર યમ એ બંને યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે બન્ને સર્વ લોકોને પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હોય એવું જણાતું હતું.^{૧૮} એ સમયે રાક્ષસેંદ્ર રાવણ ઇંદ્રના વજ્ર સમાન તેજસ્વી ધનુષ્યને ટંકારવ કરી આકાશને છાઈ દે, તેમ બાણો છોડવા લાગ્યો.^{૧૯} મહા-બળવાન રાવણ ચાર બાણો મૃત્યુને અને સાત બાણો સારથિને મારીને પછી હજારો બાણો યમ-રાજના મર્મસ્થાનમાં મારવા લાગ્યો;^{૨૦} ત્યારે ક્રોધ પામેલા યમરાજના સુખમાંથી નિઃસ્વાસરૂપે ધુમાડા સહિત બવાળાવાળો કૌપાળનપ્રકટી નીકળ્યો.^{૨૧} આ આશ્ચર્યકારક ઘટના બેઈ દેવો અને દાનવો સમક્ષ મૃત્યુ અને કાળ એ બંને અતિશય ક્રોધ પામ્યા અને યુદ્ધ કરવા તૈયારા.^{૨૨} એ સમયે ક્રોધ પામેલા મૃત્યુએ યમરાજને કહ્યું: ‘મને યુદ્ધભૂમિમાં છોડી મૂકો, હું આ પાપી રાક્ષસને હણી નાખું.’^{૨૩} મારી સ્વભાવસિદ્ધ મર્યાદા છે કે જેના તરફ હું બેઈ તે કદી પણ ધત્તી શકે નહિ. હે મહારાજ! હિરણ્યકશિપુ, નસુલિ, શંખર, નિસુદ, ધૂમકેતુ, વિરેન્દ્રવરુણ, પુત્ર બલિ, દૈત્યેશ્વર શંભુ, વૃત્રાસુર, બાણાસુર, શાત્રુજ રાજર્ષિઓ, મહા ઉરગ સહિત ગંધર્વો, ઋષિઓ, પદ્મવો, દેવો, યક્ષો, અસ-રાઓ અને સુગંધના પ્રલયકાળમાં મહાસસુત્રો, પર્વતો, નદીઓ અને વૃક્ષો સહિત પૃથ્વીનો પણ હું ક્ષય કરનારો છું.’^{૨૪-૨૭} વળી બીજા પણ મહા-સુરદેવીથી જીવી શકાય એવા મહાબળવાનોને પણ મેં ભેટભેટામાં નાશ પમાડી દીધા છે, તો આ રાક્ષસ તે શું જીવતરીમાં છે? હે ધર્મજ્ઞ! હે સાધુ! મને તમે એક વાર છોડી મૂકો એટલે હું તોને હણી નાખું; કેમ કે ક્રોધ પણ બળવાન મારી દઈએ પડ્યા પછી જીવતો રહી નથી. હે મહારાજ! આ કાંઈ

મારું બળ બતાવવા હું કહેતો નથી; પરંતુ એ મારું સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપ છે. હે યમરાજ ! હું તે રાક્ષસ પ્રતિ દંષ્ટિ કે'કું; તે પછી એક મૂઠતું પણ તે જીવતો રહેવાનો નથી. ૧૨૮-૩૦

મૃત્યુનાં વચનો સાંભળી પ્રતાપી યમરાજ-એ કહ્યું : 'તું જરા થોભ, હું જ એને હણી નાખું છું.' ૩૧ પછી હાલ આંખોવાળા કૌધ પામેલા વૈવસ્વત યમે અમેઘ કાળદંડ હાથમાં લીધેા કે, જેની એક બાજુમાં કાળપાશ અને બીજી બાજુએ અગ્નિ અને વજ્ર સમાન સુદૃઢર હડ્ડ. ૩૨, ૩૩ આ કાળદંડ કે જે દર્શનમાત્રથી જ પ્રાણીઓના પ્રાણને ખેંચી લે છે, પોતે જ્યારે સ્પર્શ કરે, ત્યારે અથવા કોઈના ઉપર પડે ત્યારે તો પ્રાણ બચ એમાં શું કહેવું ? બવાળારૂપ પરિવારવાળું આ મહાન આયુધ બળવાન યમરાજએ ઉગાર્યું, ત્યારે તે બાજુ હંમણું જ રાવણને બાળી મૂકશે એમ સજળવા લાગ્યું. ૩૪, ૩૫ એ સમયે ત્રાસ પામેલાં સર્વ પ્રાણીઓ સુદૃઢમિમાંથી નાસી ગયાં અને દંડ ખારણ કરેલા યમને બેઈદેવો પણ બળભાળી ભિક્ષા. ૩૬ રાક્ષસેંદ્ર રાવણને કાળદંડથી હણવા માટે જ્યારે યમે ઇચ્છા કરી, ત્યારે પિતામહ પ્રહ્માએ યમરાજને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું અને કહ્યું :

'હે વૈવસ્વત ! હે અમિત પરાક્રમી યમ ! તમારે આ કાળદંડથી આ રાક્ષસને હણવો બેઈ એ નહિ; કારણ કે હે દેવગ્રેષ્ઠ ! મેં એને વરદાન આપેલું છે અને તે મિથ્યા થઈ બેઈ એ નહિ. જે કોઈ દેવ કે મનુષ્ય મને મિથ્યા ઠરાવે, તેણે આ ત્રિલોકને અસત્ય કરાવ્યું છે એમ ગણાશે, એમાં સંશય નથી. ૩૭-૪૦ ત્રણે લોકને ભય ઉત્પન્ન કરનાર, સૌંદ્ર સ્વરૂપ આ કાળદંડને ક્રોધ પામેલા તમારા વડે છોડી મૂકવામાં આવે, તો તે ત્રિય કે અત્રિયને વિચાર કર્યો સિવાય સમસ્ત પ્રજાનો સ હાર કરે. સર્વને મૃત્યુ આગળ લઈ જનાર, અમાપ તેજસ્વી, કહી મિથ્યા ન બંધ તેવો આ કાળદંડ સર્વ પ્રાણીઓના નિયમન માટે મેં સરજ્યો છે. ૪૧, ૪૨ હે સૌમ્ય ! એ કાળદંડ હંમણું રાવણના માથા ઉપર તમારે ફેંકવો બેઈ એ નહિ; કારણ કે એના પડવા

પછી કોઈ પણ પ્રાણી એક સુહૃત્ પણ જીવી શકતું નથી. હાલમાં ધર્મસંકટ ભણું થયું છે; કેમ કે કાળદંડ પડવાથી રાવણ કદાચ મૃત્યુ ન પામે તો કાળદંડ મિથ્યા થાય છે અને મરણ પામે તો મારું વરદાન મિથ્યા થાય છે; માટે હું કહું છું તે સમજી રાવણ. ઉપર ઉગામેલો કાળદંડ તમે પાછો ખેંચો અને મારું વચન સત્ય કરો. ૪૩-૪૫

પ્રહ્માજીનાં વચન સાંભળી ધર્મતમા યમરાજ-એ કહ્યું : 'તમે અમારા પ્રભુ છો, માટે તમારી આજ્ઞાથી આ કાળદંડ હું પાછો ખેંચી લઉં છું.' ૪૬ અને તમારા વરદાનને લીધે બળવાન થયેલા આ રાક્ષસને બીજી રીતે હણવા તો હું સમર્થ નથી, માટે તેની દૃષ્ટિથી હું બલોપ થઈ બાઈ છું.' એમ કહી યમરાજ સારથિ, રથ અને અશ્વો સહિત અંતર્ધાન થઈ ગયા. ૪૭, ૪૮ ત્યારે રાક્ષસેંદ્ર રાવણ યમરાજને જીતી પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી પુષ્પક વિમાનમાં ખેસી યમપુરીમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી દેવો સહિત પ્રહ્માજીને આગળ કરી વૈવસ્વત, યમરાજ અને મહાસુનિ નારદજી હર્ષિત થતા થતા સ્વર્ગમાં ગયા. ૪૯

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રજ્ઞીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૩ મો

રસાતળમાં રાવણનો ઉત્પાત-નિવાત-કવચ તથા વરુણના પુત્રો સાથે યુદ્ધ

તતો જિત્વા દશગ્રીવો યમં ત્રિવશપુંગવમ્ ।
રાવણસ્તુ રણસ્થાથી સ્વસહાયાન્દર્શ્ય હ ॥ ૧ ॥

દેવગ્રેષ્ઠ યમને જીત્યા પછી યુદ્ધમાં વખણાયેલો રાવણ પોતાના સેવકોને મળ્યો, ત્યારે તે રાક્ષસો પ્રહારથી જબ્બર થયેલા અને રુધિરથી ખરડાયેલા રાવણને બેઈ વિસ્મય પામ્યા. એ સમયે તેના મારીચ આદિ પ્રધાનોએ 'બચ બચ' શબ્દ વડે તેની પ્રશંસા કરી અને સાંત્વન કર્યું. 'પછી સર્વ પુષ્પક વિમાનમાં બેઠા અને રસાતળમાં જવા માટે વરુણે રક્ષણ કરેલા તથા દેવો અને ઉરગેશી વસાયેલા મહાસયુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧-૪ માર્ગમાં વાસુકી

નાગથી રક્ષાયેલી લોગવતી નગરીમાં જઈને નાગ-લોકોને વશ કરી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ મહિમથી પુરી-માં ગયો.^{૧૫} તે નગરીમાં વરદાન મેળવેલા નિવાતકવચ નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો. રાવણે ત્યાં જઈ તેને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો.^{૧૬} ત્યારે મહાબળવાન, પ્રથમ પરાક્રમી, વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો, ધારણ કરનારા, હર્ષિત થયેલા અને યુદ્ધોન્મત્ત હત્યો, શૂલ, ત્રિશૂલ, કુલિશ, પદ્મિશ, ખડ્ગ અને ફરસી વગેરે આયુધો લઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યા અને રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરી એકબીજાને મારવા લાગ્યા.^{૧૭} તેઓને યુદ્ધ કરતાં કરતાં એક વર્ષ વીતી ગયું, છતાં કોઈ પણ પક્ષનો વિજય કે પરાજય થયો નહિ;^{૧૮} ત્યારે ત્રણે લોકમાં જેની ગતિ સર્વત્ર છે, તે દેવ પિતામહ વિમાનમાં બેસીને ત્યાં આવ્યા અને નિવાતકવચને યુદ્ધ કરવાનું છોડાવી સ્પષ્ટ અર્થવાળાં વચનો કહેવા લાગ્યા :

‘સુર કે અસુરોથી આ રાવણ યુદ્ધમાં જિતાવો સહેલ નથી; તેમ જ તમે પણ કોઈથી જિતાઓ તેમ નથી; માટે તમારે આ રાક્ષસોની સાથે મિત્રતા કરવી ચોખ્ખી છે; કારણ કે મિત્રોને ‘સર્વ આબતોમાં પરસ્પર સમાન અધિકાર છે.’ પિતામહની આજ્ઞા થતાં રાવણે અગ્નિની સાક્ષીએ નિવાતકવચની સાથે મિત્રતા કરી અને તેઓ પરસ્પર પ્રીતિવાળા થયા. પછી નિવાતકવચે સર્વ રાક્ષસોની યથાચોચ પૂજા કરી અને તેઓ સર્વ પોતાના નગરની પેઠે સુખપૂર્વક એક વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા.

મિત્રતાને અનુસરી સેંકડો માથાઓ શીખી લઈ એક વર્ષ પૂરું કર્યો પછી વરુણની રાજધાની-ને શોધતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ રસાતળમાં ભમવા લાગ્યો.^{૧૦-૧૧} ફરતાં ફરતાં કાલકેય કૈત્યના અધિકારવાળા અશ્વમનગરમાં તે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ તેણે બળવાન કાલકેયને હણ્યો.^{૧૭} વળી ત્યાં આગળ પોતાની બહેન શૂરેણબાના બળવાન પતિ વિદ્યુન્નિહને પણ તેણે તરવારથી કાપી નાખ્યો. તે વિદ્યુન્નિહ યુદ્ધમાં રાક્ષસોને જીલથી આટી જતો હતો, તેથી તેના ઉપર વિજય મેળવી

રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે બીજા પણ ચારસો દેવોને હણી નાખ્યા.^{૧૮, ૧૯}

પછી ધોળાં વાઢળાં બેવું અને કૈલાસ બેવું તેજસ્વી વરુણનું દિવ્ય ધામ તે રાક્ષસાધિપે બેયું. ત્યાં સુરહિ નામની કામધેનુ રહેલી હોવાથી તેના આંચળમાંથી દૂધ બરતું હતું અને એ દૂધથી ક્ષીરોદ નામનો સાગર થયો હતો.^{૨૦, ૨૧} રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે ત્યાં મહાવૃષભની માતા સુરહિને બેઈ તેમ જ શીતળ કિરણોવાળો નિશાકર ચંદ્ર બેમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, તે ક્ષીરોદસાગરને પૂજ્ય બોયો.^{૨૨} એ સાગરનો આશ્રય કરીને કેટલાક મહર્ષિઓ ત્યાં રહેતા હતા અને તેઓ તેનું દીપ્ત પીને જીવતા હતા. એ ક્ષીરસાગરમાંથી અમૃત ઉત્પન્ન થયેલું હતું; તેમ જ સ્વધા-લોબન ધરવાવાળા પિતૃલોકનું લોભન કબ્ય પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હતું.^{૨૩} ત્યાં જઈ બેને લોકો સુરહિ નામથી ઓળખે છે, તે મહાઅશ્વત્થ ગાયત્રી રાવણે પ્રદક્ષિણ કરી અને પછી અનેકવિધ સેવથી રક્ષાયેલા વરુણના નગરમાં તે પેઠો.^{૨૪} ત્યાં જઈ સેંકડો બળધારાવાળાં શરદન્તુનાં વાઢળાં બેવું અને ભયાં સર્વ લોકો હમેશાં હર્ષયુક્ત રહે છે, એવું વરુણનું ઉત્તમ સ્થાન રાવણે બેયું.^{૨૫} પછી વરુણના કેટલાક યોદ્ધાઓને હણીને તથા કેટલાકને ધાયલ કરી રાવણે કહ્યું : ‘તમે તમારા રાજને એકદમ બાહેર કરો.^{૨૬} કે, યુદ્ધ માટે રાવણ આવેલો છે, તેને યુદ્ધ આપો અથવા હાથ બેડી એમ કહો કે, ‘હું પરાજય પામ્યો છું.’^{૨૭}

રાવણ આ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં તે કોપ પાસેલા મહાત્મા વરુણના પુત્રો, પૌત્રો અને ગૌ તથા પુષ્કર નામના સેનાપતિઓ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર પડ્યા.^{૨૮} પોતાના લશ્કરથી વીંટળાયેલો, સર્વશુભસંપન્ન, ભિગતા સૂર્યના સરળો તેજસ્વી એવા વરુણનો તે પરિવાર ઇચ્છા સુજળ ગતિ કરનારા સ્થેમાં બેસી એકાએક યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો.^{૨૯} એ સમયે જીલ્દિમાન રાવણ અને બળરાજ વરુણના પુત્રોનું રૂવાંટાં બિલાં કરે તેનું કારણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૩૦} દશગ્રીવના મહા-

પરાક્રમી અમાત્યોએ એક ક્ષણમાત્રમાં વરુણના સર્વ સૈન્યનો સંહાર કર્યો અને વરુણના પુત્રો પણ યુદ્ધમાં પોતાના સૈન્યની આ સ્થિતિ ભેઈ બાણની બળથી પીડાઈ યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થયા. ૩૧, ૩૨ વરુણના પુત્રો પૃથ્વી ઉપર રહીને યુદ્ધ કરતા હતા અને રાવણુ પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં યુદ્ધ કરતો હતો, તેથી તેઓ શીઘ્ર ગતિવાળા રથમાં બેસી આકાશમાં આવ્યા. ૩૩ આ પ્રમાણે તેઓએ હવે સમાન સ્થળ મેળવેલું હોવાથી દેવ-દાનવના જેવું તુલ્ય આકાશયુદ્ધ થયું. ૩૪ પછી મહેાન પરાક્રમ કરીને યુદ્ધમાં અગ્નિ સરખાં બાણો વરસાવી રાવણુને તેમણે યુદ્ધથી વિરુદ્ધ કર્યો અને હર્ષ પાત્રી અનેક પ્રકારના અવાજ કરવા લાગ્યા. ૩૫ એ સમયે પોતાના રાજાને પરાજિત થયેલો ભેઈને ક્રોધ પામેલો યુદ્ધને ઇચ્છનારો મહેાદર નામનો રાક્ષસ મૃત્યુનો ભય ભય દઈને વરુણની સેનાને પીડવા લાગ્યો. ૩૬ અને મહેાન પરાક્રમ કરી પવન સમાન ગતિવાળા વરુણપુત્રના રથમાં થોડાંઓને તેમ જ ચોદાંઓને ગદાથી હણી ભૂમિ ઉપર પાડ્યા. ૩૭ વરુણપુત્રના થોડાંઓ તથા ચોદાંઓને હણીને અને તેઓને રથ વિનાના કરીને મહેાદરે મહેાનાદ કર્યો. ૩૮ મહેાદરે પોતાના શ્રેષ્ઠ સારથિ અને અશ્વો સહિત રથોનો નાશ કર્યો, ત્યારે મહેાત્મા વરુણના શૂરા પુત્રો પોતાના રથોને ત્યજી દઈને દિવ્ય પ્રભાવથી આકાશમાં પેઠા અને જરા પણ વ્યથા પામ્યા નહિ. તે પછી એકઠા થયેલા તેઓએ પોતાનાં ધનુષ્ય સજ્જ કર્યો અને મહેોદરને વીંધી નાખીને યુદ્ધમાં રાવણુને પણ રોકી રાખ્યો. જેમ વાદળાં મહાપર્વતને ચીરી નાખે, તે પ્રમાણે ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં વજ્ર બેવાં, મહેોભયંકર બાણોથી ક્રોધ પામેલા તેઓ રાવણુને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. ૩૯-૪૨ ત્યારે કાળાગ્નિ સરખા અને ક્રોધમૂર્ચિત થયેલા દશગ્રીવે બાણોનો મહેોદર વરસાદ તેઓનાં અર્ધસ્થાન ઉપર વરસાવ્યો. ૪૩ પછી દુર્ધર્ષ રાવણુ સ્થિર થઈને વિચિત્ર સુસળો, સેંકડો ભાલાઓ, પટ્ટિશોં અને સેંકડોને

હણી નાખે એવી મહેાન શક્તિઓ વરુણના પુત્રો ઉપર છોડવા લાગ્યો; ત્યારે સાઠ વર્ષની ઉંમરે પહેોંચેલા હાથીઓ જેમ મહેાન કાદવમાં ખૂંચી બધ, તેમ વીંધાઈ ગયેલા વરુણના પગપાળા વીર પુત્રો એકદમ શિથિલ થઈ ગયા. ૪૪, ૪૫ મહેોભયવાન રાવણુ વરુણના પુત્રોને વિહ્વળ અને શિથિલ થતા ભેઈ મહેોભયની માફક ગર્જના કરી. ૪૬ રાક્ષસેંદ્ર રાવણુ વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી તેમ જ પ્રચંડ બાણોના વરસાદથી મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતો વરુણના પુત્રોને હણવા લાગ્યો, ત્યારે તે સર્વમાંથી કેટલાક રણથી વિરુદ્ધ થયા અને કેટલાક પૃથ્વી ઉપર પડ્યા, બ્યારે બાકીના કેટલાક રણભૂમિમાંથી નાસી ગયા. ૪૭

પછી રાક્ષસેંદ્ર રાવણુ કહ્યું : ‘તમે વરુણને બહેર કરો કે, મને યુદ્ધ આપો.’ ત્યારે વરુણના મહેાસ નામના મંત્રીએ રાવણુને કહ્યું : ‘જેને તમે યુદ્ધમાં બોલાવો છો, તે જળેશ્વર વરુણ મહેોરાજ પ્રજાલોકમાં ગાનજ્ઞાન સાંભળવા માટે ગયેલા છે. ૪૮-૫૦ હે વીર ! તેના જે વીર કુમારો અહીં હતા તે સર્વ પરાજય પામેલા છે અને વરુણદેવ બહાર ગયેલા છે, તેથી વૃથા પરિશ્રમ કરવાથી શો લાભ ? ૫૧ ત્યારે રાક્ષસેંદ્ર રાવણુ સર્વને પોતાનો જય સંભળાવી હર્ષનાદ કરતો કરતો વરુણાદય માંથી બહાર નીકળ્યો અને જે માગે આવ્યો હતો તે જ માગે પાછો ફરી આકાશમાંગે લંકા તરફ જવા લાગ્યો. ૫૨

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહેાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૩ થો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૧ લો

રાવણુનો ઉત્પાત-અલિરાજની શિખામણ

તતોડરમનગરં મૂયો વિચેક્યુદ્ધદુર્મદાઃ ।

યત્રાપદ્યવદ્દશમીવો યુદ્ધં પરમમાત્વરમ્ ॥ ૧ ॥

યુદ્ધોન્મત રાક્ષસે ફરીથી પણ અશ્વમનગર-

૩ અહીંથી રાદ થતા પાંચ સર્ગો પ્રક્ષિપ્ત-ક્ષેપક અર્થાત્ મૂળ મત થયા પછી ઉપેસયેલા ગણ્યા છે; અને પ્રસિદ્ધ થયેલી સર્વ પ્રતોમાં તે ભવામાં આવે છે, તેથી આ લાપાતરમા પણ તે લીધા છે

માં કરવા લાગ્યા. ત્યાં દશગ્રીવે અતિશય પ્રકાશિત એક મંદિર ભેળુ. ^૧ એ મંદિર વૈદ્યમંથિના તોરણવાળું, મોતીના પડદાવાળું અને સુવર્ણના સ્થંભવાળું હતું તથા તેની આસપાસ સુંદર મેઠકો આવી રહેલી હતી. વજ્ર જેવા સચ્ચત સ્ફટિકનાં પગથિયાં હતાં, તેના પડદા પર ધૂધરીઓ હતી, પુષ્કળ સુંદર આસનો તેમાં આવેલાં હતાં અને ઈંદ્રના મહેલના સરખું તે શેભાયમાન હતું. ^{૨,૩} પ્રતાપી દશગ્રીવે આ સુંદર શ્રેષ્ઠ મંદિર ભેળું મેરુ અને મંદરપર્વત સમાન કાંતિવાળું આ રમ્ય મંદિર કોતું હશે, એમ વિચારી કહ્યું : ‘અલ્યા પ્રહસ્ત ! તું સત્વર જા, અને તપાસ કર કે આ સુંદર ભવન કોતું છે ?’

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત તે સુંદર ભવનમાં પેઠો અને તેના પ્રથમ જોરડો શત્રુ ભેળું બીજા જોરડામાં ગયો. એ પ્રમાણે સાત જોરડા જોળાં બી ગયો, ત્યારે એક બવાળા તેના બેવામાં આવી અને ત્યાં એક પુરુષને મેઠકેડો ભેળો. પ્રસન્ન મનવાળા તે પુરુષે અદ્વંદ્ય કહ્યું. ^{૪-૭} તે સંભળતાં પ્રહસ્તનાં રૂપાંટાં ઊભાં થયાં. ^{૪-૭} પ્રહસ્તે બવાળાની વચ્ચે વચ્ચે સુવર્ણમાળા ધારણ કરનારો, સાક્ષાત્ યમના જેવો, ધ્રુવની કાંતિ સમાન પ્રકાશિત અને વિમોહિત થઈ ગયેલો એક પુરુષ ત્યાં ભેળો. ‘આ પ્રમાણે ભેળું નિશાચર પ્રહસ્ત ત્યાંથી એકદમ બહાર નીકળ્યો અને સઘળું રાવણને નિવેદન કહ્યું.’ ^૮

હે રામ ! બીજા અંજનપર્વત સમાન ગ્રીઠ દશગ્રીવ પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે ઊતરી તે મંદિરમાં ચેસવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. ^{૧૦} તે મંદિરનાં બારણાંમાં બવાળા સરખો જીભવાળો ભયાનક અને જેના માથા ઉપર ચંદ્ર છે, એવો એક પુરુષ તેના બેવામાં આવ્યો. ^{૧૧} તેને રાત્રી આંગે, સુંદર દાંત, બીલાના સરખા સુંદર લાલ હોઠ, ભયંકર નાક, શંખ જેવો કંઠ અને મોટાં જઠરાં હતાં. ^{૧૨} તેનાં દાંતીમૂળ ભારાવહાર હતાં, તેણે હાંડ માંસથી ભરેલું હતું અને દાંડો રૂપાંટાં ઊભાં કરે તેની ભયંકર હતી. તે પુરુષ દોહાડું સુસળ હાથમાં લઈ દ્વાર રાંટીને ત્યાં ઊભો હતો. તેને ભેળું રાવણનાં રૂપાં બહાં થઈ ગયાં, હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને તે

અચર ધ્રુજવા લાગ્યો. હે રામ ! આતું ભયાનક દશ્ય ભેળું રાવણ વિચારમાં પડી ગયો, ત્યારે તે પુરુષે કહ્યું : ^{૧૩-૧૫}

‘અલ્યા રાક્ષસ ! તું શા માટે ચિંતા કરે છે ? વિશ્વાસ રાખીને મને બધું કહે. હે રજનીચર ! હે વીર ! હું તારું યુદ્ધથી આતિથ્ય કરીશ.’ આ પ્રમાણે કહીને વળી તેણે કહ્યું : ‘તું બલિરાજની સાથે લડીશ ? અથવા તું શું કરવા ધારે છે ? ત્યારે રાવણે કહ્યું : ‘હે વચન જોલનારમાં શ્રેષ્ઠ ! આ ઘરમાં કેણુ રહે છે, તે તમે મને કહો. હું તેની સાથે યુદ્ધ કરીશ, અથવા તમે કહેશો તેમ કરીશ.’ તે પુરુષે ઉત્તર આપ્યો : ‘આ સ્થાનમાં પરમ ઉદાર, શૂર, સત્યવાદી, પરાક્રમી દાનવેંદ્ર બલિરાજ રહે છે. ^{૧૬-૨૦} તે જેના હાથમાં પાશ છે એવા યમ જેવો સર્વશુભસંપન્ન વીર પુરુષ છે; તેમ જ પ્રભાતના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને યુદ્ધમાંથી કદી પાછો નહિ ફરનારો છે. ^{૨૧} એ અમરથી, હૃદય, વિજયી, બળવાન, શુભનિધિ, મીઠું જોલનારો, આશ્રિતને પાળનારો, હંમેશાં શુભ અને બ્રાહ્મણને પ્રિય, સમયને જોનારો, મહાસત્વ-શાળી, સત્યવાદી, સુંદર દેખાવનો, દક્ષ, સર્વશુભ-સંપન્ન અને સ્વાધ્યાયશીલ છે. તે સર્વ ગતિ કરે છે, તે વાચ છે, બળે છે, તપે છે. તેને પ્રાણીમાત્ર, દેવો, પક્ષગો અને પક્ષીઓથી ભય નથી. હે રાક્ષસેશ્વર ! હે મહાસત્વ ! જો તારી તે બલિની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય, તો તું સત્વર અંદર આવ અને યુદ્ધ કર.’

પછી ગયો-મત રાવણ એ રમ્ય મંદિરમાં પેઠો. ત્યાં મહાસુરદેવીથી જેની તરફ ભેળું શકાય એવી કાંતિવાળો અને સળગતા અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત દાનવશ્રેષ્ઠ બલિરાજ રાવણને ભેળું હસવા લાગ્યો. વિશ્વરૂપ બલિરાજ એ જોતજોતામાં રાવણને પકડી લીધો અને પોતાના જોળામાં એસાડી કહેવા લાગ્યો : ^{૨૨-૨૮} ‘હે દશગ્રીવ ! હે મહાબાહુ ! હું તારી કઈ ઇચ્છા પૂર્ણ કરું ? હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારું અહીં આવવામાં શું પ્રયોજન છે ?’ ^{૨૯}

બલિરાજની વચન સાંભળી રાવણે ઉત્તર

આપો : ‘હે મહાભાગ ! મેં સાંભળ્યું છે કે, તમને પૂર્વે વિષ્ણુએ બાંધ્યા હતા, ^{૩૦} તો હવે તે બંધનથી તમને મુક્ત કરવા માટે હું આવ્યો છું.’ ગર્વોન્મત્ત રાવણનાં વચન સાંભળી બલિરાજએ હસતાં હસતાં કહ્યું : ^{૩૧}

હે રાવણ ! હું કહું છું તે સાંભળ. આ દારમાં જે શ્યામ પુરુષ ભિલો છે, તેણે પૂર્વે સમસ્ત દાન-વેદો તેમ જ બીજા જે બળવાન પુરુષો હતા, તે સર્વને જેણે બળપૂર્વક છુટ્યા હતા તેવા મને વશ કર્યો છે. ^{૩૨, ૩૩} યમરાજથી પણ ગાંધ્યા ન બચ એવા આ પુરુષથી હું બંધાયેલો છું, તેને છૂટી શકે એવો કયો વીર પેદા થયો છે ? ^{૩૪} આ જે પુરુષ ભિલો છે, તે સર્વ પ્રાણીમાત્રનો કર્તા, ધાતા અને હતા, સર્વ ભુવનનો ધર્મશ્રેષ્ઠ છે. ^{૩૫} સર્વ ભૂત માત્રનો નાશ કરનાર અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળને બાબુનાર, કળિકાળરૂપ એ પ્રભુને હું બાબુતો નથી અને તું પણ બાબુતો નથી. તે આ ત્રણે લોકોના હતાં અને સ્રષ્ટા છે, તેમ જ સર્વ રથાવરજંગમનો તે સંહાર કરનાર છે. ^{૩૬, ૩૭} એ મહેશ્વર આદિ અને અંતરહિત આ સર્વ સૃષ્ટિને ફરીફરી ઉત્પન્ન કરે છે. હે નિશાચર ! દાન, યજ્ઞ અને હોમ સર્વનું વિધાન કરનાર તે જ છે. ^{૩૮} એ પરમ પુરુષ સર્વનો ધાતા અને રક્ષકકર્તા છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. ત્રણે લોકમાં એના જેવો બીજો કોઈ મહાપુરુષ નથી. ^{૩૯} હે પૌલસ્ત્ય ! જેમ પશુને દોરડાથી બાંધી દોરી જવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે પૂર્વે ઘઈ ગયેલા બળવાન દાનવો, હું અને તું એ સર્વને આ મહાપુરુષ દોરી જનાર છે. વૃત્ર, હવુ, શુક્ર, શંભુ, નિશુક, શુંભ, કાળનેમિ, પ્રહ્લ્લાદ, કૃત, વૈરોચન, મૃદુ, યમદ, અર્જુન, કંસ, કેટલ અને મધુ, એ સર્વ સૂર્યની માફક તપતા હતા, નક્ષત્રની માફક પ્રકાશતા હતા, પવનની માફક વાતા હતા અને ઇંદ્રની માફક વરસાદ વરસાવતા હતા. ^{૪૦-૪૨} તેમણે સેંકડો યજ્ઞો કર્યા હતા. તેઓ મોટા મહાત્માઓ હતા, યોગધર્મવાળા હતા, મોટાઈ મેળવીને ભાતભાતના ભોગ ભોગવતા હતા, તેમણે દાન આપ્યું હતું, યજ્ઞો કર્યા હતા તેમ જ

વેદાધ્યયન કર્યું હતું અને પ્રજાનું સારી રીતે પરિપાલન કર્યું હતું. તેઓ પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરનારા હતા અને શત્રુપક્ષનો નાશ કરનારા હતા. યુદ્ધભૂમિમાં એમના જેવો કોઈ ન હતો. જેઓ શૂરા, કુળવાન અને સર્વશાસ્ત્રવિશારદ હતા, જેઓ સર્વ વિદ્યા બાબુનાર તથા યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ ફરનાર હતા, ^{૪૩-૪૬} જેઓએ દેવો ઉપર રાજ કર્યું હતું અને યુદ્ધમાં દેવોને હલનૌવાર છુટ્યા હતા, ^{૪૭} જેઓ હમેશાં દેવોનું અગ્રિય કરવામાં અનુરાગી હતા અને પોતાના પક્ષનું પરિપાલન કરનારા હતા; જેઓ સદા પ્રમત્ત, દંભી અને ભિગતા સૂર્યની સમાન તેજસ્વી હતા તથા દેવોને સત્તાવતા હતા, તેઓનો પણ આ દેવોના ધર્મશ્રેષ્ઠ વિષ્ણુએ નાશ કર્યો છે. ^{૪૮, ૪૯} એ જ વિષ્ણુ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, તેના સંહાર કરે છે અને આત્માને આત્મામાં અધિકૃત કરી પરમાત્મસ્વરૂપે રહે છે, એ જ મહાત્મા દેવે બળવાન અને ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા ઉપસૃક્ત સર્વ દાન-વેદોને નાશ પમાડ્યા છે. જેઓ લડાઈમાં મહા-બળવાન અને અપરાજિત હતા, એમ મેં સાંભળ્યું હતું, તે સર્વ કાળના બળને પણ હાંપી કાઢે એવા મહાવિષ્ણુથી નાશ પામ્યા છે. ^{૫૦-૫૨}

એ પ્રમાણે કહ્યા પછી દાનેશ્વર બલિએ રાવણને કહ્યું : ‘હે વીર ! પણે સળગતા અગ્નિ સરખું જે કુંડળ દેખાય છે. તેને જાંચકીને તું અહીં લઈ આવ. તે પછી હું તને મારા છુટકારા સંબંધી વાત કહીશ. હે રાવણ ! હે મહાબાહુ ! તું તે વિના વિલંબે લઈ આવ.’ બલિના વચનો સાંભળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ હસતો હસતો તે કુંડળ પાસે ગયો. ^{૫૩-૫૫}

હે રઘુનંદન ! જે ઠેકણે એ મહાદિવ્ય કુંડળ હતું, ત્યાં જઈ બળગવિત રાવણે તેને રમતરનમાં ઉપાડવા ધાધુ ; પરંતુ ગર્વોન્મત્ત રાવણ તેને હલાવી પણ શક્યો નહિ, ત્યારે શરમાઈને કૂરી-કૂરીથી એને ઉપાડવાનો પ્રયત્ન તે કરવા લાગ્યો. મહામહેનને જેમતેમ કરી તેને જરા ડોંચકું ત્યાં તો સામે આંચકો ઢાગવાથી મહાબળવાન રાવણ

કપાયેલા મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે ભૂમિ પર પડી ગયો. ૧૧-૧૮ એ ભેદ તેના પુષ્પક વિમાનમાં બેઠેલા પ્રધાનોએ હાહાકાર કરી મૂક્યો. ૧૯ પછી રાવણને જ્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે બ્રહ્મા અને શરમથી મોહન નીચું રાખી બિભો રહ્યો; એટલે બલિએ તેને કહ્યું: ૧૦

હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! તું અહીં આવ ને મારું વચન સાંભળ. હે વીર ! તું જે મણિભૂષિત કુંડળ ઉપાડવા તૈયાર થયો તે હવે મારા પૂર્વજ હિરણ્યકશિપુના કાનડું ધરેલું. હે મહાબળ ! તેમાંનું એક અહીં પડેલું છે અને બીજું પર્વતના શિખર ઉપર પડેલું છે. એ કુંડળ સિવાય એનો સુકુટ પૃથ્વી ઉપર ચુદ્ધભૂમિમાં વેદીની સામે પડેલો હતો. ૧૧-૧૩ પૂર્વે મારા તે પ્રતિતામહ હિરણ્યકશિપુ કે જેને કાળ, મૃત્યુ, રોગ કે કોઈ હિંસક પ્રાણીથી ભય ન હતો; ૧૪ અને જેનું મરણ દિવસે, રાત્રે કે સંધ્યાકાળે થાય તેમ ન હતું; તેમ જ જેનું મરણ લીલાંથી, સૂકાંથી કે કોઈ અજ્ઞાતથી થાય તેમ ન હતું, તેણે પ્રહ્લાદની સાથે પરમ દારુણ વાદ માંડ્યો હતો. એ સર્વશ્રેષ્ઠ મહાત્મા પ્રહ્લાદની સાથે જ્યારે તેને વાદ ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! મહાપુરુષ વિષ્ણુ નરસિંહરૂપે ધારણ કરી ઉત્પન્ન થયા. તે રૌદ્ર સ્વરૂપ ભેદને આ સર્વ જગત ખળભળી બેઠું હતું. ૧૫-૧૮ પછી તેણે બે હાથોથી જાંચકીને હિરણ્યકશિપુને નખોથી ચીરી નાખ્યો હતો. તે જ આ ખારણાં ઉપર બિભેલા નિરંજન વાસુદેવ છે. ૧૯ તે દેવાધિદેવનાં જોવાં અનેક પરાક્રમ છે અને તે હું તને કહું છું તો તે તારા હૃદયમાં ઉતાર. ૨૦ જે આ ખારણાંમાં બિભો છે તે પુરુષે હજારો ઈંદ્રોને, લાખો દેવતાઓને, સેંકડો ઋષિઓને અને એવા કરોડો મુખ્ય પુરુષોને પણ પૂર્વે વશ કરેલા છે. ૨૧

બલિનાં વચનો સાંભળી રાવણે કહ્યું: ‘હે દાનેશ્વર ! મેં મૃત્યુ સહિત ત્રેતાના સ્વામી કૃતાંત ને પણ જોયો છે કે જેના હાથમાં પાશ હતો અને ચોંમાંથી મહાજવાળાઓ નીકળતી હતી; જેનાં રવાંટાં બિલાં થયેલાં છે તેવા મોટી દાઢો-

વાળા, વીજળીના સરખી જીભવાળા, સર્પ અને વીંછી સ્વરૂપી રવાંટાંવાળા, લાલ આંખોવાળા, ભયંકર વેગવાળા અને પ્રાણીમાત્રને ભયંકર, આદિ-ત્યની માફક સુરકેલીથી ભેદ શકાય તેવા, ચુદ્ધમાં પાછા ન હોય એવા, પાપીઓ ઉપર રાજ્ય કરનારા એ યમને પણ મેં ચુદ્ધમાં જીત્યો છે અને તેનાથી મને જશ પણ ભીતિ નથી, પણ આ પુરુષને તો હું જોળાળ્યો પણ નથી; માટે તમે તે મને કહેવા ચોખ્ખા છે. ૨૨-૨૭

રાવણનાં વચનો સાંભળી બલિરાજાએ કહ્યું: ‘આ ત્રણે લોકની ઉત્પત્તિ કરનાર મારાયણ પ્રભુ છે. તે અનંત, કપિલ, વિષ્ણુ, નરસિંહ, મહાભૂતિ, કંતુધામા, સુધામા, પાશહસ્ત અને ભયાનક એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે ખાર આદિત્ય સરખા તેજસ્વી, પુરાણપુરુષોત્તમ, કાળાં વાદળાં સરખા શ્યામવર્ણ, સુરશ્રેષ્ઠ, સુરનાથ, જવાળામુખી માળા ધારણ કરનાર, ચોગી અને ભક્તજનને પ્રિય છે. તે જ આ ત્રણે લોકને ધારણ કરે છે, સરજે છે અને મહાબળવાન કાળરૂપે સંહારે છે. તે જ યજ્ઞ છે અને તે જ યાજ્ઞ છે. ચક્ર-આયુધ ધારણ કરનાર તે હરિ છે. એ મહાભુજ બળદેવ સર્વદેવમય છે, સર્વભૂતમય છે, સર્વલોકમય છે અને સર્વજ્ઞાનમય છે. હે વીર ! વીરોને હજીનારો અક્ષુબ્ધાન હરિ ત્રિલોકીના શુરો એ અવ્યયસ્વરૂપી છે. ૨૮-૩૩ મોક્ષને ઇચ્છનારા સર્વ સુનિઓ એ જ મહાપુરુષનું ચિંતન કરે છે અને જે એને બાણ છે તે પાપથી લેવાતો નથી. તેનું સ્મરણ-સ્તુતિ કરીને અને પૂજા કરીને તેની પાસેથી સર્વ વસ્તુ મેળવી શકાય છે. ૩૪, ૩૫

આટલું સાંભળતાં સાંભળતાં તો રાવણ ક્રોધાતુર થયો અને એકાએક બહાર નીકળ્યો, ત્યારે ક્રોધથી લાલ આંખોવાળા અને ઉગ્રચેલા અજવાળા તેને સુસલ ધારણ કરનારા ભગવાન હરિ-એ પ્રહ્લાદનું વરદાન સત્ય કરવા માટે ‘હમણાં હું આ પાપીને નહિ હણું’ એમ વિચારી જવા દીધો. પ્રહ્લાદનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી હે રામ ! એ મહાપુરુષ એ વખતે અત્યંત ધર્મ થઈ ગયા. રાક્ષસ રાવણે તે પુરુષને ત્યાં જોયો નહિ એટલે હર્ષનાદપૂર્વક

ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો અને જે માગે આભ્યે હતો તે માગે પાછો ફર્યો. ૮૧-૮૮

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિખળીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિય ૧૬૧ સર્ગ ચ'પૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૨ નો

સૂર્યલોકમાં રાવણ

અથ સંચિન્ત્ય લંકેશઃ સૂર્યલોકં જગામ હ ।

સેરુગંગાવરે રમ્યે ઢાલત્વા તથ શર્વરીમ્ ॥ ૧ ॥

હવે લંકાપતિ રાવણે સૂર્યલોક જીતવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં જવા માટે પ્રથમ તો તે શ્રેષ્ઠ અને સુંદર સેરુપર્વત પર ગયો અને એક રાત્રિ ત્યાં ગુળરી. ત્યાંથી પછી સૂર્યના અશ્વ જેવા પવન જેવી ગતિવાળા, આકાશગામી દિવ્ય યુગ્મક વિમાનમાં બેઠી તે સૂર્યલોકમાં ગયો. ત્યાં તેણે સર્વતેજસમય શ્રેષ્ઠ સુવર્ણના કેયૂર ધારણ કરનાર, રત્ન સરખાં વસ્ત્રોથી વિભૂષિત, સુંખ ઉપર વિકાસી રહેલા શુભ કુંડળથી શોભતા, સુવર્ણના બાળુબધ પહેરેલાં, ચાતાં વસ્ત્રોથી શોભીતા, શરીરે રક્તચંદન ચોપડેલા, સહસ્રરશ્મિ ઉત્સેજવા અશ્વ પર બેઠેલા; આદિ, અંત અને મધ્યરહિત, લોકસાક્ષી જગત્પતિ આદિનારાયણ સૂર્યદેવને ભેટ્યા. ૧-૧

એ રવિના તેજથી પીકા પામેલા રાવણે પોતાના પ્રધાન પ્રહસ્તને કહ્યું : 'હે અમાત્ય ! તું બા અને સૂર્યને મારું શાસન જણાવ કે, રાવણ યુદ્ધ માટે આવેલો છે, તેને યુદ્ધ આપો અથવા 'હું' પરાજય પામ્યો છું' એ પ્રમાણે કહે. '

ત્યારે રાવણનાં વચન સાંભળી પ્રહસ્ત સૂર્યની પાસે ગયો. ત્યાં તેણે પિંગળ અને દંડિન્ નામના કારપાળોને બોલેલા ભેટ્યા પછી પ્રહસ્ત રાવણનો નિશ્ચય તે બંનેને જણાવીને ભાલ્યા વગર બોલે રહ્યો. ૭-૧૦ કારપાળ દંડિન્ સૂર્યદેવની પાસે ગયો અને રાવણનો સંદેશો વિદિત કર્યો. દંડિન્ દ્વારા રાવણનો આદેશ સાંભળી રાત્રિનો નાશ કરનાર ધીમાન સૂર્યદેવે શુદ્ધિપૂર્વક કહ્યું : 'હે દંડિન્ ! તું બા, એને જીત અથવા 'પરાજય પામ્યો છું' એમ કહે. આ બેમાંથી તારી ઇચ્છામાં આવે તેવો ઉત્તર

આપી એ રાક્ષસને હાલ થોડો કાળ થોભાવ. સૂર્યનાં વચનો સાંભળી લઈ કારપાળ દંડિન્ રાવણ પાસે આવ્યો અને ઉપયુક્ત વચનો કહી સંભળાવ્યાં, ત્યારે રાક્ષસેશ્વર રાવણ પોતાનો જય થયો માની ત્યાંથી પાછો ફર્યો. ૧૧-૧૩

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિખળીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિય ૨ નો સર્ગ ચ'પૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૩ નો

રાવણનો ઉત્પાત-માંધાતા સાથે યુદ્ધ

અથ સંચિન્ત્ય લંકેશઃ સોમલોકં જગામ હ ।

સેરુગંગાવરે રમ્યે રજનીમુખ્યે વીર્યવાન્ ॥ ૧ ॥

પાછા ફરતાં પરાક્રમી રાવણ હવે શ્રેષ્ઠ સુંદર સેરુપર્વત ઉપર એક રાત્રિ રહ્યો અને પછી ચંદ્ર-લોકમાં ગયો. ૧ ત્યાં રથમાં બેઠેલો, દિવ્ય માળા અને દિવ્ય લેપનથી વિભૂષિત, સુખ્ય અપ્સરાઓથી સેવાતો એક પુરુષ તેને સામે મળ્યો. ૨ એ દિવ્ય પુરુષ રતિથી ધાકીને અપ્સરાના જ ખોળામાં સૂતેલો હતો અને તેઓના મીઠાં યુગ્મનથી ભગતો હતો. આ પુરુષને ભેઈ રાવણને કુતૂહલ લાગ્યું. આસપાસ ભેતાં રાવણે એક ઋષિને ભેટ્યા. તેમને ભેઈ રાવણે કહ્યું : 'હે દેવર્ષિ ! હું તમારું સ્વાગત કરું છું, તમે ત્રણે કાળને બાણનારા છો. રથમાં બેઠેલો અને અપ્સરાઓથી સેવાતો આ નિર્લજ્જ કે જે ઉપસ્થિત થયેલા ભયને અર્થાત્ મને પણ ગણકારતો નથી તે કોણ છે ? ૩-૫

ત્યારે પર્વત ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો : 'હે મહામતિ ! હે વત્સ ! એ વિષે હું કહું છું, તે સાંભળ. ૬ બ્રહ્માથી વરદાન પામેલા એ પુરુષે સર્વ લોકોને જીત્યા છે અને તે અત્યંત સુખવાળા ઉત્તમ સ્થાનમાં શોક્ષ ભેળવવા માટે ભય છે. ૭ હે રાક્ષસાધિપ ! જે પ્રમાણે તે તપ કરીને સર્વ લોકોને જીતેલા છે, તે જ પ્રમાણે એ પુણ્યવાને સર્વ લોકોને વશ કરેલા છે. તે અત્યારે સોમરસતું પાન કરીને ભય છે, એમાં સંશય નથી. હે રાક્ષસશાહ ! તું પણ શૂરવીર છે અને સત્યપરાક્રમી છે, તો તારા જેવો બળવાન પુરુષ આ પ્રકારના ધર્મ આચરનાર

પુરુષ ઉપર કોષ કરે જ નહિ. ૧૮૫

આમ વાત ચાલે છે, એટલામાં રાવણે વળી એક બીજો શ્રેષ્ઠ રથ ભેગો. તે રથ મહાતેજસ્વી અને બળવલ્લભાન હતા તેમ જ તેમાં ગીત-વાદિત્ર ચર્ધરથાં હતાં. ૧૦ તે ભેઈ રાવણે વળી પૂછ્યું : 'હે દેવર્ષિ ! મહાવ્રુતિથી શોભતો, કિન્નરોનાં ગાયનને સાંભળતો અને સુંદર નૃત્યને ભેતો આ રથમાં બેઠેલો પુરુષ ક્યાં બળ છે ?' આ સાંભળી સુનિશ્ચય પર્વત ઋષિ બોલ્યા : 'એ યુદ્ધમાં શૂરવીર અને સંગ્રામમાંથી પાછો નહિ ફરનાર યોદ્ધો છે. તે ચતુર શૂરવીરે સ્વામી માટે જીવન તજનારા, પ્રહારથી જર્જરીભૂત થયેલા, યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓને રણમાં જીત્યા હતા અને ઘણાને સંહાર કર્યો હતો. તેણે સંગ્રામમાં બહુ યોદ્ધાઓને હણ્યા પછી તેના શત્રુઓએ તેને યુદ્ધમાં હણ્યો છે અને હવે તે ઈંદ્રનો અતિથિ થવા બળ છે. ૧૧-૧૪

એટલામાં ત્યાંથી એક ત્રીજો પુરુષ નીકળ્યો; ત્યારે 'રાવણે પૂછ્યું : 'આ સૂર્યના સરખો તેજસ્વી કેાણુ બળ છે ?' રાવણુનો પ્રશ્ન સાંભળી પર્વત ઋષિએ કહ્યું : 'હે રાજન ! હે મહારાજ ! સર્વ સુવર્ણમય વિમાનમાં પૂર્ણચંદ્ર સરખાં તેજસ્વી સુખવાળી બીજો સાથે જે બેઠેલો છે અને જેણે વિચિત્ર ધરેણાં તથા લૂગડાં પહેરેલાં છે તે ભદ્ર પુરુષે પૂર્વે સુવર્ણનાં મહાદાન કરેલાં છે અને હવે તે અક્ષય સુખ મેળવવા બળ છે. ૧૫-૧૮

પર્વત ઋષિનાં વચ્ચેનાં સાંભળ્યા પછી રાવણે કહ્યું : 'હે સુનિશ્ચય ! આ જે રાજાઓ બળ છે તેમાંનો કયો રાજા મારી સાથે યુદ્ધ કરે તેમ છે ? હે ધર્મજ્ઞ ! તમે ધર્મથી મારા પિતા જેવા છો, માટે મને યોગ્ય સલાહ આપો.' ત્યારે પર્વત ઋષિએ કહ્યું : ૧૯ હે મહારાજ ! એ સ્વર્ગની અભિલાષાવાળા છે, યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા નથી. હે મહારાજ ! જે તને યુદ્ધ આપશે તેનું નામ હું તને કહું છું. સાત દ્વીપનો મહાતેજસ્વી અને વીર રાજા જે માંધાતા નામથી પ્રખ્યાત છે, તે તને યુદ્ધ આપશે. ૨૦-૨૨

પર્વત ઋષિનાં વચ્ચેનાં સાંભળી રાવણે પૂછ્યું : 'હે સુમત ! તે રાજા ક્યાં રહે છે, તે મને કહો;

એટલે હું તે નરશ્રેષ્ઠની પાસે જઈશ.' ત્યારે પર્વત ઋષિએ કહ્યું : ૨૩, ૨૪ ' મહાબળવાન માંધાતા રાજા યુવનાશ્વનો પુત્ર થાય છે અને તે સાગરો સહિત સાત દ્વીપોને જીતીને અહીં જ આવશે. ૨૫ એટલામાં તો ત્રણે દોકમાં વરદાનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા મહાબાહુ રાવણે નૃપશ્રેષ્ઠ અયોધ્યાના રાજા વીર માંધાતાને ત્યાં આવતા બોલ્યા. ૨૬ ચંદનથી શોભતા અને ઇંદ્રના રથની સમાન વિચિત્ર કાંચનમય રથ ઉપર બેઠેલા સાત દ્વીપોના રાજા માંધાતાને રાવણે આવતા બોલ્યા. દિવ્ય સુગંધીદાર પદ્મશૈલુ જેના ઉપર લેપન કરવામાં આવ્યું છે અને જે સ્વરૂપે બળવલ્લભાન દેખાય છે, એવા તે માંધાતાને દશશીવે કહ્યું : 'મને યુદ્ધ આપો. ૨૭, ૨૮

દશશીવનાં વચ્ચેનાં સાંભળી માંધાતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું : 'હે રાક્ષસ ! બે, તું તારું જીવન ન ઇચ્છતો હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કર. ૨૯

ત્યારે રાવણે કહ્યું : 'વરણુ, કુમેર કે યમથી પણ હું વ્યથા પારખે નથી, તો તારા સરખા મનુષ્ય થી મને કેવી રીતે ભય થશે ?' પછી કોંધથી સળગી જતા રાક્ષસેંદ્ર રાવણે યુદ્ધોન્મત રાક્ષસોને એકદમ આજ્ઞા આપી; ત્યારે રાવણના અમાત્યો કોંધવાળા થયા. કોંધ પામેલા તે યુદ્ધવિશારદોએ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો, ત્યારે બળવાન માંધાતા રાજાએ મયૂરપિચ્છવાળાં અને શિલા ઉપર ઘસીને તીક્ષ્ણ ધાર કાઢેલાં બાણો પ્રહસ્ત, શુક્ર, સારણુ, મહોદર, વિરૂપાક્ષ અને અકંપન આદિ સર્વ પ્રધાનો ઉપર ફેંક્યા; ૩૦-૩૪ તેથી નહિ અકળાતાં પ્રહસ્તે માંધાતા ઉપર બાણોને વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે તે નૃપશ્રેષ્ઠે તે બાણો તેની પાસે પહોંચે તે પહેલાં જ તે સર્વને છેદી નાખ્યાં. ૩૫ જેમ ઘાસની ગંજ અગ્નિથી બાળી નાખવામાં આવે તેમ માંધાતાએ ભુશુંડિ, ભાલાં, લિંદીપાલ અને તોમર આદિ આયુધોથી તે સર્વને બાળી નાખ્યાં. કોંધ પામેલા તે નૃપશ્રેષ્ઠે પાંચ બાણોથી પ્રહસ્તને વીંધી નાખ્યો. અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલ કાતિકન્વાસીએ જેમ કૌંચ પર્વતને ચીરી નાખ્યો હતો, તેમ મહાબળવાન માંધાતાએ મહાવેગવાળા તોમરથી

પ્રહસ્તને ચીરી નાખ્યો અને ચમરાબ સરખા સુદગર-
ને વારંવાર ફેરવીને અતિ વેગથી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના
રથ ઉપર ફેંક્યું. વજ્ર સરખું તેજસ્વી મહાવેગવાળું
સુદગર રાવણ ઉપર પડ્યું, ત્યારે તુરત જ ઇદ્ર-
ધ્વજ જેમ પૃથ્વી પર પડે તેમ તે ભોંય ઉપર પડ્યો.
એ સમયે જેમ પૂર્ણચંદ્રને જોઈને ક્ષીરસાગરનું
પાણી ઊછળે છે, તેમ માંધાતા રાબ હૃષીવેશમાં
આવી શોભવા લાગ્યા. ૪૬-૪૭ રાવણના સૈન્યમાં
હાહાકાર થઈ રહ્યો અને સર્વે રાક્ષસો રાક્ષસેન્દ્ર
રાવણની આસપાસ વીંટળાઈને ઊભા રહ્યા. ૪૯

પછી લોકને રાવણાવનાર રાવણને થોડીવારે
જ્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે એકદમ તેણે કોપે ભરાઈ
માંધાતા રાબના દેહને પીડા કરવા માંડી. રાવણના
અચંડ પ્રહારથી માંધાતા રાબ મૂર્છા પામ્યા. એ
જોઈને નિશાચરો મુશી થયા અને હાથપગ ઉછા-
ળતા સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. ૪૨, ૪૩ અયોધ્યાપતિ
માંધાતાને થોડીવારે જ્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે
મંત્રીઓથી પૂજા પોતાના શત્રુ નિશાચર રાવણ
પ્રતિ તે કૌપાયમાન થયા. તેમણે બાણોના મહાન
વરસાદથી રાક્ષસસૈન્યને ભોંયભેળું કર્યું. ૪૪, ૪૫
જેમ સાગર ઊછળ્યો હોય, તેમ બાણના સુસવાટા-
થી અને ધનુષ્યના અવાજથી શત્રુનું સૈન્ય ખળ-
ભળી ઊઠ્યું. ૪૬ એ સમયે મનુષ્યો અને રાક્ષસોનું
ભયંકર યુદ્ધ થયું. ત્યાં આવેલા મહાત્મા માંધાતા
અને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણ ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કર-
નારા હતા, વીર હતા અને વીરાસન વાળીને લડતા
હતા. મહાક્રોધમાં આવેલા તેઓ પરસ્પર બાણોનો
વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા અને એકબીજાના હુમલા-
થી તથા પ્રહારથી કાયદા થવા લાગ્યા.

રાવણે ધનુષ્ય ઉપર ચૈદ્ર અસ્ત્રનું સંધાન કરીને
મૂક્યું, ત્યારે માંધાતાએ આસેયાત્રથી તેડું નિવા-
રણ કર્યું. ૪૭-૫૦ દશગ્રીવે ગાંધર્વોએ મૂક્યું, ત્યારે
મહારાજા માંધાતાએ વારુણાત્ર મૂક્યું. પછી રાવણે
પ્રાણીમાત્રને ભય ઉત્પન્ન કરનાર પ્રહારી હૃથમાં
લીધું, ત્યારે માંધાતાએ મહાન દિવ્ય પાશુપતાત્ર
ચલાવ્યું. તે પાશુપતાત્ર ત્રણે લોકને કંપાવનાર અને
ઘોરસ્વરૂપી હતું. ૫૧, ૫૨ રુદ્રના તપ વડે વરદાનથી

મેળવેલું એ મહાન અત્ર જોઈને સર્વ ચરાચર
પ્રાણીઓ ભય પામ્યાં. ત્રણ લોક અને દેવો મૂલ
ઊઠ્યા તથા નાગ સંતાઈ ગયા. ૫૩, ૫૪ એ સમયે
સુનિશાઈલ પુલસ્ત્ય અને ગાંધર્વે ધ્યાનયોગથી
આ સર્વ ઉત્પાત બંધ્યો, તેથી ત્યાં આવી તેમણે
માંધાતાને વાર્યા, તેમ જ રાવણને પણ વિવિધ
વચનોથી બોધ આપી સમજાવ્યો અને તે બન્ને
વચ્ચે પ્રીતિ કરાવી. પછી તે બન્ને ઋષિઓ જે માગે
આત્મા હતા, તે જ માગે આપ્યા ગયા. ૫૫, ૫૬

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિગ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્ષિપ્ત ૩ લે સર્ગ સ પૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૪થો

ચંદ્રસેનકાં રાવણ-શિવસ્તુતિ

નતામ્યામથ વિપ્રામ્યાં રાવણો રાક્ષસાધિપ: ।

દશયોજનસાહસં પ્રયમં તુ મલ્લપથમ્ ॥ ૧ ॥

સુનિગ્રહા ગયા પછી રાક્ષસરાજ રાવણ દશ-
હજાર યોજન પ્રમાણવાળા પ્રથમ વાયુમાર્ગમાં ગયો
કે જ્યાં સર્વશુભસંપત્તિ હોય તે રહે છે. પછી તેનાથી
ઊંચે દશ હજાર યોજન પ્રમાણવાળા બીજા વાયુ-
માર્ગમાં તે ગયો કે જ્યાં અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા
આસેય, ઇદ્રે પર્વતોની પાંખ ઠાપી તેથી ઉત્પન્ન
થયેલા પક્ષજ અને પ્રહારી શ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલા
પ્રાહ્લજ નામના રેષો રહે છે. ત્યાંથી પછી તે ઉત્તમ
ત્રીજા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જેનું માપ પણ દશ-
હજાર યોજન પ્રમાણનું છે અને જ્યાં મનસ્વી સિદ્ધ
અને ચારણો રહે છે. ૧-૫ પછી શત્રુને તપાવનાર
રાવણ તરત જ ચોથા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જ્યાં
વિનાયકો સહિત ભૂતો વસે છે. ૬ ત્યાંથી તે દશ-
હજાર યોજન પ્રમાણના પાંચમા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે
જ્યાં નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાનદી વહે છે અને કુંડુદાદિ
નાગો તથા કુંજરો વસે છે. ૭-૮ ત્યાં રહેતાં ભૂતો
ગંગાના પાણીમાં ક્રીડા કરે છે, તેથી ઊંડેલું જળ
સૂર્યમાં પડે છે અને ત્યાંથી આકળગી પૃથ્વી પર
આવે છે અને હિમનો વરસાદ વરસે છે. ૯-૧૦ હે
રાવણ! ત્યાંથી પછી રાવણ વાયુના છઠ્ઠા માર્ગમાં
ગયો. તે પણ દશહજાર યોજન પ્રમાણવાળો છે
અને ત્યાં પોતાના જ્ઞાતિપાંચવેએ જેનો સત્કાર

કયો છે, તે ગરુડરાજ રહે છે. તેની પશુ ઉપર દશહજાર યોજન માપના સાતમા વાયુમાર્ગમાં રાવણ ગયો કે જ્યાં સપ્તર્ષિઓ રહે છે. ત્યાંથી તેની ઉપર આવેલા એટલા જ માપના આઠમા વાયુ-માર્ગમાં રાવણ ગયો કે જ્યાં એક મહાનદી આવેલી છે. તે નદી આદિત્યમાર્ગમાં આવેલા વાયુને ધારણ કરનારી, મહાવેગવાળી, મહાન શબ્દ કરનારી, આકાશગંગાના નામથી વિખ્યાત છે. તેની ઉપર એશીહજાર યોજન પ્રમાણના અંતરે અંદ્રલોક આવેલો છે કે જ્યાં નક્ષત્રો અને ઘડો સહિત અંદ્રમા રહે છે અને જે પ્રાણીમાત્રને સુખ કરનાર એવાં કરોડો કિરણો સર્વ લોક ઉપર સ્રવે છે. ૧૧-૧૫

અંદ્રમાએ દુરાત્મા રાવણને આવેલો જોઈ પોતાનાં શીતળ કિરણો ફેંકી એકદમ તેને ઠંડોગાર કરી દીધો. શીતાગ્નિના ભયથી પીડા પામતા તેના પ્રધાનો વ્યા ઠંડી સહન કરી શક્યા નહિ. એ સમયે પ્રહસ્તે રાવણને કહ્યું : ‘હે રાજન! શીતાગ્નિથી અમે ઝરી જઈએ છીએ; કેમ કે અંદ્રનાં કિરણોના શીતાગ્નિથી સર્વ રાક્ષસો ભયભીત થયેલા છે.’

પ્રહસ્તાનાં વચનો સાંભળી કોપમૂર્ચિત થયેલો રાવણ પોતાતું ધનુષ્ય ખેંચીને બાણોથી અંદ્રને પીડવા લાગ્યો; ત્યારે બ્રહ્માણ ઉતાવળા ઉતાવળા અંદ્રલોકમાં આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ‘હે મહા-બાહુ દશગ્રીવ! હે વિશ્રવાના પુત્ર! હે સૌમ્ય! તું અહીંથી એકદમ ચાલ્યો જા અને અંદ્રને પીડા કર નહિ; કારણ કે મહાતેજસ્વી ક્રિજ્જરાજ અંદ્ર સર્વ-લોકોનું કલ્યાણ કરનાર છે. ૧૧-૨૩ મારું કહેલું માની તું અહીંથી પાછો વળીશ, તો બ્યારે મરણસંકટ આવશે, ત્યારે ભણવાનો મંત્ર હું તને આપીશ; એ મંત્રનો જપ કરનાર માણસને મૃત્યુ નહતું નથી.’ ૨૪

ત્યારે હાથ ભેડી દશગ્રીવે કહ્યું : ‘હે દેવ! હે લોકનાથ! હે મહામત! ભે તમે મારા પર પ્રસન્ન થયા હો અને તે મંત્ર ભે મને દેવા ગોચ હોય તો મને આપો. હે મહાભાગ! એ મંત્રનો જપ કરી હું સર્વ દેવોથી નિર્ભય થઈશ. ૨૫, ૨૬ હે દેવ! તમારી કૃપાથી જ મેં સર્વ અસુર, દાનવ અને પક્ષીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે.’ ૨૭

રાવણે એ પ્રમાણે કહ્યું; ત્યારે બ્રહ્માણે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસાધિપ! એ મંત્ર મરણસંકટ સમયે જ જપવાનો છે; નિત્ય જપવાનો નથી. ૨૮’ દ્રાક્ષની માળા ધારણ કરી આ શુભ મંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. હે રાક્ષસાધિપતિ! એ મંત્રનો જપ કયોથી તું અજેય થઈશ. ૨૯ તેનો પાઠ નહિ કરનારને સિદ્ધિ મળતી નથી. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! જે સ્તોત્રના પ્રભાવથી યુદ્ધમાં જય મળે, તે સ્તોત્ર હું તને કહું છું.

‘હે દેવદેવેશ! હે સુરાસુરનમસ્કૃત! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે ભૂતભવ્ય! હે મહાદેવ! હે હરિ! હે પિંગલલોચન! તમે બાળ અને વૃદ્ધ-સ્વરૂપી છો, તમે વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરનાર છો. હે દેવ! તમે ત્રણે લોકના ઈશ્વર અને પ્રભુ છો, તેથી તમે પૂજનીય છો. તમે હર, હરિતનેત્ર અને યુગતિ દહન કરનાર અગ્નિ છો. તમે ગણેશ, લોકેશ્વર, લોકપાળ, મહાભુજ, મહાભાગ, મહાશૂલી, મહા-દંબૂ અને મહેશ્વર છો. ૩૦-૩૪ તમે કાલ, અલરૂપી નીલગ્રીવ, મહોદર, દેવેના મનને બાળનારા, તપને પાર પામેલા, પશુપતિ અને અવ્યય છો. ૩૫

તમે શુભપાણિ, વૃષકેતુ, નાયક, રક્ષક, હર, હરિ, જટાવાળા, સુંડવાળા, શિખડી, લગ્નલગ્ન અને મહાવિશવાળા છો. ૩૬ તમે જ ભૂતેશ્વર, ગણ-ધ્યક્ષ, સર્વોત્તમા, સર્વભાવન, સર્વત્ર ગતિ કરનાર, સર્વહારી, સદા, શુર અને અવ્યય છો. ૩૭ તમે કમંડળુ ધારણ કરનાર દેવ, પિનાકી, પૂર્વદિ, માનનીય, ઈષ્ટકાર, ઉત્તમ અને અજેય સામવેદ ગાનાર, મૃત્યુ, મૃત્યુભૂત, પારિવાત્ર અને સુમત છો. ૩૮

તમે બ્રહ્મચારી, શુદ્ધવાસી, વીણા, પશુવ અને તૃણ નામનાં વાદિત્રોને વગાડનાર, અમર, દર્શનીય અને બાળસૂચ સરખા કાંતિમાન છો. તમે રમશાનવાસી, ભગવાન ઉમાપતિ, અનિર્દિત, ભગ દેવતાની આંખો ફાડનાર અને પૂષાદેવના દાંત પાડનાર છો. તમે ભવરહારી, પાશહસ્ત, પ્રલયકાળ, ઉલ્લાસુખ, અગ્નિકેતુ, તેજસ્વી, વિશાંપતિ સુનિ છો.

તમે ઉન્માદ, વેપનકર, ચોથા લોકમાં શ્રેષ્ઠ, વામન, વામદેવ, પ્રાક અને પ્રાક્ષિણ વામન છો. તમે લિહુ, લિહુરૂપી, ત્રિજટી, ઇંદ્રને હાથ

ઝાલનારા વસુદેવનો હાથ ઝાલનારા છે. તમે ઋતુ, ઋતુ કરનાર, કાળ, મધુ, મધુકલોચન, વાનરપત્ન, વાજસન અને ચારે આશ્રમમાં રહેનારાથી હંમેશાં પૂજાઓ છે. તમે જગદ્ધાતા, કર્તા, પુરુષ, શાશ્વત, ધ્રુવ, ધર્માધ્યક્ષ, વિરૂપાક્ષ, ત્રિધર્મા અને પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કરનાર છો. ^{૩૯-૪૫}

તમે ત્રિનેત્ર, બહુરૂપ, દશહજાર સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા, દેવના દેવ, અતિદેવ અને અંદ્રાદિત બટાવાળા છો. ^{૪૧} તમે નર્તક, લાસક, પૂર્ણચંદ્ર, સરખા મુખવાળા, બ્રહ્મણ્ય, શરણ્ય અને સર્વમય છો. ^{૪૨} તમે સર્વતુલ્યનિનાદી, સર્વે બંધનમાંથી છોડાવનાર, મોહ કરનાર, બંધન કરનાર અને સદા મુત્યુત્તરરૂપ છો. ^{૪૩} તમે પુષ્પદંત, વિભાગમુખ્ય, સર્વકર, હરિશ્ચન્દ્ર, ધતુર્ધારી, ભીમ અને ભયંકર પરાક્રમવાળા છો. ^{૪૪}

હે દશગ્રીવ! સર્વ પાપને હંધુનાર અને શરણુ મેળવવા ઇચ્છનારને શરણુ આપનાર આ એકસો આઠ પવિત્ર નામો મેં કહ્યાં, તેનો જપ કરવાથી શત્રુનો નાશ થાય છે. ^{૪૫૦}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્ષિપ્ત ૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૫ મો

રાવણને મહાપુરુષતું દર્શન

દત્ત્વા તુ રાવણસ્યૈવં વરં સ કમલોદ્ભવઃ ।

પુનરેવાગમત્સિમં બ્રહ્મલોકં પિતામહઃ ॥ ૧ ॥

કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પિતામહ રાવણને વરદાન આપી એકદમ બ્રહ્મલોકમાં આલ્યા ગયા. ^૧ લોકને રાવણાવનાર રાવણ પણ ઉત્તમ વરદાન મેળવી પોતાના નગરમાં ગયો અને ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યો. પછી તે પોતાના પ્રધાનો સહિત પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ ગયો. ત્યાં તેણે દ્વીપમાં રહેનારો, અગ્નિ સરખી કાંતિવાળો એક પુરુષ જોયો. તે પુરુષ એકલો જ બેઠેલો હતો અને તે પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખો ભયંકર જણાતો હતો. દેવોમાં મહાદેવ જેવા, થ્રેલોમાં સૂર્ય જેવા, શરણોમાં સિંહ જેવા, હાથીઓમાં ઐરાવત જેવા, પર્વતોમાં મેરુ જેવા

અને વૃક્ષોમાં પારિજાત જેવા તે મહાબળવાન પુરુષને જોઈ રાવણ બોલ્યો : ‘જે તું બળવાન છે, તો મને મુક્ત આપ.’

રાવણે આટલું કહ્યું એટલામાં તો તે પુરુષના પ્રભાવથી રાવણની આંખો ખેંચાવા લાગી અને તે બેઠેલો જેવો થઈ બલે કોઈ યમથી ખેંચાતો હોય તેમ અસ્થિર થઈ ગયો; છતાં પણ હિંમત રાખી દ્વાત કચકચાવી પોતાના પ્રધાનો સહિત મહાબળવાન રાવણે મહાન ગર્જના કરી. ^{૨-૮} વિવિધ નાદથી ગર્જના કરતા રાક્ષસપતિ રાવણે શૂલ, શક્તિ, ઋષ્ટિ અને પટ્ટિશથી લાંબા હાથવાળા, ભયાનક દાદોવાળા, શંખ સરખી ડોકવાળા, વિશાળ છાતીવાળા, દેહકાના જેવા પેટવાળા, સિંહ જેવા મુખવાળા, કેલાસશિખરની સમાન ચરણવાળા, લાલ તળિયાંવાળા, લાલ હાથવાળા, ભયંકર મહાનાદ કરનારા, મહાકાય, મન અને પવન સમાન વેગવાળા. ભયાનક શર અને ભાથાવાળા, ઘટા સહિત ચામરવાળા, બવાળાની માળાથી શોભતા, ઘૂઘરીનાં બળામાંથી અવાજ કરતા, ગળામાં સુવર્ણપદ્મની માળા પહેરેલા, ઋગ્વેદની માફક શોભતા, કમળમાળાથી અલંકૃત, અંબનપર્વતના સરખા ઘાટા અને કાંચનપર્વતના સરખા તેજસ્વી તે પુરુષ પર પ્રહાર કરવા માલ્યા; પરંતુ જેમ હાથીના પ્રહારથી સિંહ, બળદોના પ્રહારથી હાથી, નાગે દ્રના પ્રહારથી મેરુ અને નદીના પ્રહારથી સમુદ્ર જરા પણ ધ્રુએ નહિ, તેમ તે મહાપુરુષ જરા પણ કંપાયમાન થયો નહિ, ઊલટું તેણે રાવણને કહ્યું : ‘હે દુર્મતિ રાક્ષસ! અવશ્ય હું તારી મુક્તલાસનો નાશ કરીશ. ^{૧૦-૧૫}

રાવણનો સર્વ લોકને ભય ઉપજાવે એવો જે વેગ હતો, તેનાથી હત્તરગણો વેગ તે પુરુષમાં હતો. સર્વ સિદ્ધિનું સાધન જે તપ અને ધર્મ તે એ પુરુષની બાંધનો આશ્રય કરીને રહેલ છે અને કામદેવ તેના શિશ્નના આશ્રયે રહેલ છે. કેકના ભાગમાં વિશ્વેદેવો, અસ્તિપ્રદેશ અને પાનામાં મારુત દેવો, મધ્વભાગમાં આઠ વસુઓ, ઉદરમાં સસુદ્રો, પદખાંમાં સર્વ દિશાઓ, સર્વ સંધિમાં

મરુત દેવો, વાંસામાં ભગવાન રુદ્ર અને તેના હૃદયમાં પિતામહ બ્રહ્મા રહેલા હતા. ૧૧-૨૦ પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ગૌદાન, ભૂમિદાન તથા સુવર્ણદાન તેની કૃપનાં રવાડાંમાં આવી રહેલાં હતાં. ૨૧ હિમાલય, હેમકૂટ, મંદર અને મેરુ પર્વતો તે પુરુષના અસ્થિ-સ્વરૂપે તેના આશ્રય કરીને રહેલા હતા. ૨૨ વજ્ર તેના હાથના અને સ્વર્ગ તેના શરીરના આશ્રયે રહેલું હતું, તેમ જ સંધ્યા તથા જાળથી ભરેલા મેઘ તેની શીવાને આશ્રયે રહેલાં હતાં. ૨૩ ધાતા અને વિધાતા તેના બાહુને આશ્રયે રહેલા હતા. વિદ્યાધરાદિ દેવો, શેષ, વાસુકિ, વિશાલાક્ષ, ઇરાવત, કંબલ, અશ્વત્થ, કર્કેટક, ધનંજય, ચોરવિષ, તક્ષક અને ઉપતક્ષક, એ મહાવિષવાળા સર્પો તે પુરુષના નખને આશ્રયે રહેલા હતા. અગ્નિ મુખને અને રુદ્ર બન્ને બહાને આશ્રયે રહેલા હતા. ૨૪-૨૬ પક્ષ, માક્ષ અને ઋતુઓ તેનાં બન્ને બજાંની દાંડોના આશ્રયે, પૂષ્પિમા અને અમાવાસ્યા તેના નાકના, આશ્રયે, વાયુઓ તેનાં છિદ્રોના આશ્રયે, વીણા સહિત સરસ્વતી તેની બિહવાના આશ્રયે, બન્ને અગ્નિનીકુમારો તેના કણ્ઠના આશ્રયે તથા સૂર્ય અને ચંદ્ર તેનાં નયનોના આશ્રયે રહેલા હતા. સર્વ વેદો અને વેદાંગો, યજ્ઞો, તારાનાં સ્વરૂપો, સુવૃત વચનો તથા તેજ અને તપ એ સર્વ તે નરરૂપધારી મહાપુરુષના આશ્રયે રહેલાં હતાં. એવા એ મહાપુરુષે રાવણને રમતરમતમાં વજ્રપ્રહાર સરખો એક તમાચો માર્યો. ૨૭-૩૦ તે પ્રહારથી પીડાતો રાવણ ભૂમિ ઉપર પડ્યો. રાવણને ભૂમિ પર પડેલો જોઈ સર્વ નિશાચરો નાસી ગયા. ૩૧ ત્યારે પર્વત સમાન મહાન, ઋગ્વેદ સરખો પવિત્ર અને પદ્મમાળાથી વિભૂષિત તે મહાપુરુષ પોતાના પાતાળ નામના પ્રદેશમાં આવ્યો ગયો. ૩૨

પછી શુદ્ધિ આવી ત્યારે દશગ્રીવે ઊઠીને પોતાના પ્રધાનોને યોલાવ્યા અને કહ્યું : ‘હે શુક ! હે સારણ ! હે પ્રહસ્તા ! એ મહાપુરુષ ક્યાં ગયો તે કહો.’ ત્યારે રાક્ષસોએ કહ્યું : ‘દેવ અને દાનવના અર્ધકારને હણનારો તે પુરુષ આ શુકામાં જ પેચી ગયેલો છે. ૩૩, ૩૪ પછી ગરુડ જેમ

સાપને પકડીને વેગથી ગતિ કરે છે, તેમ હુમતિ રાવણ અતિ વેગથી તે શુકાના દ્વારમાં પેઠો, રાવણ નિર્ભય થઈને તે શુકાના દ્વારમાં પેઠો ત્યારે ત્યાં તેણે કાજળના સમૂહ સરખા, બાળુબંધ ધારણ કરનારા, શસ્ત્રીર, રાતા પુષ્પની માળાવાળા, રાતા અર્ધનથી અનુલેપન કરેલા, શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ અને રત્નના વિવિધ અલંકારોથી વિભૂષિત, ભય વિનાના, વિમળ અને અગ્નિ સરખા તેજસ્વી ત્રણ કરોડ મહાત્માઓને નૃત્યોત્સવ કરતા ભેથા. ભીમ પરાક્રમવાળો રાવણ દ્વારમાં ઊભો રહીને નિર્ભય થઈને તેઓને નાચતા બોલો હતો. પહેલાં એ પુરુષ ભેથો નહતો, તેના જેવા જ એક વર્ણના, એક રૂપના, એક વેશના, મહાતેજસ્વી ચાર ભુલવાળા અને મહાઉત્સાહી એ પુરુષોને જોઈને દશગ્રીવનાં રુવાંટાં ઊભાં થયાં; પરંતુ સ્વયં ભૂ બ્રહ્માએ વરદાન દીધેલું હતું તેથી નિર્ભય રહીને તે એકદમ આગળ ગયો. ત્યાં તેણે શમ્ભામાં પોટેલા એક પરમ યુરુષને ભેથો. તેની શમ્ભા, આસન અને મંદિર મહામૂલ્યવાન અને શ્વેત રંગનાં હતાં અને અગ્નિથી મુખને ઢાંકી તે પુરુષ સૂતો હતો. ૩૫-૪૩

દિવ્ય માળા, દિવ્ય અંગરાગ અને દિવ્ય વન્નાભૂષણથી વિભૂષિત, ત્રિલોકના ભૂષણરૂપ, પરમ સાધ્વી લક્ષ્મીદેવી હાથમાં પદ્મ તથા આમર લઈને સિંહાસન પર ત્યાં વિરાજતાં હતાં. સુહર હાસ્યવાળી લક્ષ્મીને જોઈ રાવણ કામચોદિત થયો અને એકદમ તેને પકડવાની ઇચ્છા કરી. પ્રધાનો વિનાનો હોવા છતાં હુમતિ રાવણ કામવશ થઈને એ દિવ્ય સ્ત્રીને પોતાના હાથમાં પકડવાને ઇચ્છવા લાગ્યો, ત્યારે જેમ કોઈ પુરુષ કાળક્રિત હોવાથી સૂતેલા ભયંકર વિષધરને જગાડે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિથી ઢાંકેલા મુખવાળા ત્યાં સૂતેલા મહાબાહુ પુરુષે રાવણની લક્ષ્મીને પકડવાની ઇચ્છા છે એમ જાણીને મોં ઉપરનું લૂગડું ફેર કરી રાવણની સામે જોઈને અર્ધહોસ્થ કહ્યું; તેથી જેમ કપાયેલા મૂળવાળું વૃક્ષ પૃથ્વી ઉપર પડી ભય છે, તેમ લોકને ત્રાસ આપનાર રાવણ તે મહાપુરુષના તેજથી સળગી ઊઠી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૪૪-૫૦

રાવણને પડી ગયેલા ભેઈ તે મહાપુરુષે કહ્યું :
‘હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! ભીસો થા, તારું મોત આજ નથી.
હે રાક્ષસ ! પ્રભપતિના વરદાનથી તું રક્ષાયેલો છે,
તેથી તું છવતો રહ્યો છે. હે રાવણ ! જા, વિશ્વાસ
રાખ, અત્યારે તારું મરણ નથી.’^{૧૫૧,૧૨}

પછી થોડીવારે રાવણને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે
જેમ તેમ કરીને તે ભીસો થયો અને એ મહા-
તેજસ્વી પુરુષને પૂછવા લાગ્યો : ‘હે દેવ ! પ્રલય
કાળના અગ્નિ સરખા વીર્યસંપન્ન આપ કોણ
છો અને કયાથી ઉત્પન્ન થઈને અહીં આગળ
રહેલા છો ?’^{૧૫૩-૫૫}

રાવણે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે એ દેવે હસતાં
હસતાં મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી કહ્યું : ‘હે
દશગ્રીવ ! મને જાણવાથી તને શું કશુંદો છે ? જાણ
કે, તારો થોડા જ સમયમાં મારે હાથે વધ થવાનો
છે.’^{૫૬} ત્યારે રાવણે હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે દેવ !
મને વરદાન મળેલું છે તેથી હું મંદશી નહિ. મારા
જેવો પરાક્રમી કોઈ થયો નથી અને થવાનો પણ
નથી. પ્રભપતિના વરદાનનું ઉલ્લંઘન કરવાને દેવો
પણ શક્તિમાન થયા નથી. તે વરદાન આગળ સર્વ
હારી ગયેલા છે અને સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા છે.
એ વરદાનને મિથ્યા કરે એવા કોઈ પણ પુરુષને
ત્રણ લોકમાં હું જાણતો નથી. હે સુરશ્રેષ્ઠ ! હું
અમર છું, તેથી મને જરા પણ ભય લાગતો નથી;
તોપણ હે પ્રભુ ! એ મૃત્યુ કાચ તો તમારા સિવાય
બીજા કોઈના હાથથી તે ન થાય; કારણ કે તમારા
હાથથી મારું મોત કાચ તે યશદાથી અને પ્રશંસ-
નીય છે.’^{૧૫૭-૧૦}

પછી ભયંકર પરાક્રમ કરનાર રાવણ એ મહા-
પુરુષના શરીરને નિહાળવા લાગ્યો. શય્યામાં
સૂતેલા તે દેવના શરીરમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં સકળ
સચ્ચાર્ય ત્રિલોક, આદિત્યો, મરુત, સાધ્યદેવો,
વસુઓ, ભક્ત અશ્વિનીકુમારો, રુદ્રો, પિતૃઓ, યમ,
કુબેર, સસુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, વેદો, સર્વ વિદ્યાઓ,
ત્રણે અગ્નિઓ, ગ્રહો, તારાઓ, આકાશ, સિદ્ધો,
અંધવો, આરણ્યો, વેદવિદ્ મહર્ષિઓ, ગરુડ, સર્પો,
સર્વ દેવસમૂહ, દેત્યો અને રાક્ષસો તેના જોવામાં

આવ્યા. ^{૧૧-૧૫}

પછી ધર્મોત્તમા રામે સુનિશ્ચેષ્ટ અગરત્યને પૂછ્યું :
‘દ્વીપમાં રહેનાર એ પુરુષ કોણ હશે ? તેમ જ
બીજા ત્રણ કરોડ મહાત્મા કોણ હતા ? દેત્ય અને
દાનવના અહંકારને નાશ કરનાર એ સૂતેલો પુરુષ
કોણ હશે ?’ ત્યારે અગરત્ય સુનિએ કહ્યું :^{૧૬,૧૭}
‘હે સંનાતન દેવ ! હું કહું છું તે તમે સાંભળો.
તે દ્વીપમાં રહેનાર પુરુષ ભગવાન કપિલ હતા.
જે નાચ કરતા હતા, તે સર્વ શુદ્ધિમાન કપિલ-
દેવના સ્વરો હતા. એ સર્વ કપિલના જેવા નરદેહ-
ધારી અને તેના જેવા શક્તિમાન હતા. હે રામ !
એ પરમ પુરુષે પાપી નિશ્ચયવાળા રાવણને કોધની
નજરથી ભોંયે ન હતો, તેથી જ દુરાત્મા રાવણ એ
વખતે ભસ્મીભૂત થયો નહિ.’^{૧૮,૧૯} પર્વતની સમાન
રાવણ શિથિલ થઈ પુષ્પી ઉપર પડ્યો, ત્યાં દુષ્ટ માણ-
સ જેમ ગ્રામ લેહને ખુલ્લો કરે છે, તેમ આ મહાપુરુષે
કેવળ વચનરૂપી ખાણોથી તેને વીંધી નાખ્યો.^{૨૦} પછી
લાંબે વખતે જ્યારે મહાતેજસ્વી રાવણને, શુદ્ધિ
આવી ત્યારે તે જ્યાં તેના મંત્રીઓ હતા ત્યાં ગયો.^{૨૨}
હતે શ્રીવાત્સની મહાયુનિમણીત આદિદામ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિયા પ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૪ મો

રાવણનો ઉત્પાત-નિર્દોષ કન્યાઓ તથા
સ્ત્રીઓનું હરણ-તેની બહેન શૂર્પણખા-
નો વિલાપ અને સાંત્વન

નિવર્તમાનઃ સંદ્રષ્ટો રાવણઃ સ દુરાત્મવાન્ ।

જહૃ પચિ નરેન્દ્રર્ષિર્દેવદાનવકન્યકાઃ ॥ ૧ ॥

વરુણાલયમાંથી પાછા ફરતી વખતે દુરાત્મા

રાવણે માર્ગમાંથી રાજર્ષિ, દેવ અને દાનવોની

કન્યાઓનું હરણ કરવા માંડ્યું.^૧ સુંદર કન્યા કે સ્ત્રી

જે કોઈ નજરે પડે તે સર્વને તેમના બંધુજનને

હાથીને દુરાત્મા રાવણ વિમાનમાં પૂરવા લાગ્યો.^૨

તેણે નાગ, રાક્ષસ, દેવ, મનુષ્ય, યક્ષ અને દાનવની

કન્યાઓને વિમાન ઉપર ચઢાવવા માંડી.^૩ સરખાં

દુઃખવાળી તે સર્વ સ્ત્રીઓ ભય પામીને અગ્નિની

ઝાળ સરખા શોકાક્રિં વડે આંસુ પાડવા લાગી.^૪

જેમ યવિત્ર નદીઓથી સાગર ભરાઈ જાય છે, તેમ

તે વિવિધ સ્ત્રીઓના ભય અને શોકથી ઉત્પન્ન થયેલાં અમંગળ આંસુઓથી આપું વિમાન ભરાઈ ગયું. તે વિમાનમાં નાગ, ગંધર્વ, મહર્ષિ, દૈત્ય અને દાનવોની સેંકડો કન્યાઓ રુદન કરવા લાગી. લાંબા કેશવાળી, સુંદર અંગવાળી, પૂર્ણચંદ્ર સરખાં મુખવાળી, કંઠણ સ્તનપ્રદેશની વચ્ચે વજ્રવેદી સરખી કાંતિવાળી, રથના બન્ને ઘૂમટ સરખાં મનોહર નિતાંબવાળી, તપાવેલાં મુવણું સરખી કાંતિવાળી અને સુંદર કટિવાળી, દેવકન્યા સરખી તે સ્ત્રીઓ શોક, દુઃખ અને ભયથી ત્રાસ પામીને વિહ્વળ થયેલી હતી. તેઓના નિસાસાથી યુધ્ધક વિમાન બધે સર્વ સ્થળેથી સળગી ઊઠ્યું હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું.^{૧૦૮} એ સમયે તે વિમાન અગ્નિથી શોભતા અગ્નિહોત્ર સમાન દેખાતું હતું. રાવણને વશ પડવાથી તે સર્વ સ્ત્રીઓ સિંહને વશ થયેલી હરિણીઓની સાફક દીન મુખવાળી અને શોકાકુળ થઈ ગઈ. તેમાંની કેટલીક ચિંતા કરતી હતી કે ‘શું આ રાક્ષસ અમારું લક્ષણ કરશે ?’ ઘણા જ દુઃખથી પીડાતી કેટલીક ધારતી હતી કે, ‘શું આ અમને મારી નાખશે ?’ વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માતા, પિતા, પતિ, ભાઈ વગેરેને સંભારીને વિદાય કરતી હતી કે, ‘અમારા વિના અમારા પુત્રોનું શું થશે ? અરે, અમારા વગર શોકસાગરમાં ડૂબેલી અમારી માતાઓ તેમ જ ભાઈઓ વગેરેનું શું થશે ? અરે, હું મારા પિતા વિના શું કરીશ ? હે મૃત્યુ ! તું મારા ઉપર કૃપા કર અને મારા જેવી, અભાગણીને તારી પાસે જોડી લે. પૂર્વજન્મમાં અમે શાં પાપ કર્યાં હશે !’ વળી દુઃખિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી કે, ‘અમારા આ દુઃખનો આશરો અત્યારે તો કાંઈ દેખાતો નથી. અહો ! મનુષ્યલોકને ધિક્કાર છે. ખરેખર, ઝોનાથી વધારે અધમ બીજો કોઈ લોક નહિ હોય ! જેમ સૂર્યોદય થતાં નક્ષત્રોનો નાશ થાય છે, તેમ અમારા નિર્જળ સ્વામીઓનો આ બળવાન રાક્ષસે નાશ કર્યો. હાય ! આ રાક્ષસ અતિશય બળવાન છે, તેથી નિરંતર બીજનો વધ કરવાના ઉપાયમાં જ આનંદ માને છે.^{૧૦-૧૮}

અહો ! જો દુરાચરણમાં આલસો હોવા છતાં પોતાની બલ માટે જરા પણ શરમાતો નથી ! જો દુરાત્માનાં સર્વ કર્મો ઝોવાં જ છે.^{૧૯} પરસ્પર ગમન કરવાનું કર્મ ઘણું જ અયોગ્ય છે, છતાં આ અધમ રાક્ષસ પરસ્પરમાં જ પ્રીતિવાળો છે, તેથી જ તે હુંમતિ રાવણ સ્ત્રી સંગ્રહી પાપ માટે હંજીશે.^{૨૦} જ્યારે શ્રેષ્ઠ આચરણવાળી સતી સ્ત્રીઓએ આ વચનો ઉચ્ચાર્યાં, ત્યારે દેવનાં હૃદયોમાં વાગ્યાં અને યુધ્ધવૃદ્ધિ થઈ. એ રીતે હરણ કરાયેલી સ્ત્રીઓએ શાપ આપવાથી મહાબળવાન રાવણ નિરંતર થયો અને શોકો ઉઠાસ પણ થયો છતાં તેને ન ગણકારતાં એ સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે તેણે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો.

લંકામાં જતાં જ દુરાત્મા રાવણની બહેન શર્પણખા હાથપીટ કરતી રાવણની સાથે આવી અને એકદમ ભૂમિ ઉપર પડી. રાવણે તેનું સાંત્વન કરતાં પૂછ્યું : ‘આ શું છે ? હે ભદ્ર ! તું શું કહેવા ઇચ્છે છે ?’ ત્યારે ક્રોધ અને શોકને લીધે લાલ થયેલાં અને આંસુ વરસતાં નેત્રે તેણે કહ્યું : ‘૨૧-૨૨’ ‘હે રાજન ! હે ભાઈ ! તારા બળનું પરિણામ મને વિધવા કરવામાં જ તે આવશ્યક છે ? અરે, તે તારા પરાક્રમ વડે કાલકેય વામની જે ચૌદ હજાર રાક્ષસોને હણ્યા છે તેમાં મારા પ્રાણથી પણ પ્રિય પતિને તે હણી નાખ્યો છે. હે તાત ! તું ભાઈ છતાં મારો તો બધો દુઃખન જ નીવડ્યો છે ! અરે, હાય ! મારા બધુંદ્રપ તારે લીધે જ હું વિધવાપણું જોગવીશ. ચુદ્ધભૂમિમાં તારે તારા બનેલીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, છતાં તે પોતે જ ચુદ્ધમાં તેમને હણ્યા છે, તેમ છતાં તું શરમાતો પણ નથી !’

ક્રોધાવિષ્ટ થયેલી ભગિની શર્પણખાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેને શાંત કરીને કથશીવ ચુક્રિતપૂર્વક બોલ્યો : ‘હે વત્સ ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે તું વિલાપ કરવો છોડી દે. તારે કોઈ પણ રીતે બીવાની જરૂર નથી. હું ચલન-પૂર્વક તારું દાન્ય માન આદિથી સન્માન કરીશ.

યુદ્ધોન્મત અને જયની આકાંક્ષાવાળા એ વિક્ષિપ્ત મનથી આણે ફેંક્યાં હતાં અને એ સમયે યુદ્ધમાં હું પારકા-પોતાનો ભેદ ભૂલી ગયો હતો, તેથી યુદ્ધમાં ગાંડા થઈ ગયેલા એ મારા અનેવીને ઝાળખેા નહિ. હે બહેન! તું શોક કરવો છોડી દે. તું કોઈ પક્ષ રીતે ભય ધર નહિ. હું તારી સર્વ ચિંતાને નાશ કરીશ. ૨૭-૩૫ જો, હવે તું ઐશ્વર્યયુક્ત આપણા ભાઈ ખરની સાથે રહેજે. રાક્ષસોમાં મહાબળવાન આપણે મસિયાઈ ભાઈ ખર ચૌદ હજાર રાક્ષસોના ત્યાગી થઈને દંડકારણ્યમાં રહેછે અને હમેશાં તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે. વળી મહાબળવાન આ દૂષણ રાક્ષસ ત્યાં સેનાધિપતિ થશે અને તે પક્ષ તારું વચન માનશે. ૩૬-૩૯ ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા એ રાક્ષસો તને પ્રસન્ન રાખશે. એ પ્રમાણે કહીને રાવણે તેઓને દંડકારણ્યમાં જવાની આજ્ઞા આપી. ૪૦ ત્યારે ભયંકર સ્વરૂપવાળા હજારો રાક્ષસોથી વીંટળાયેલો અને જેને કોઈ પક્ષ સ્થળે ભય નથી એવો ખર રાક્ષસ પરાક્રમી ચૌદહજાર રાક્ષસો સાથે એકદમ દંડકારણ્યમાં આવ્યો અને ત્યાં વસી નિષ્કંટક રાજ્ય કરવા લાગ્યો; તેમજ રાક્ષસી શૂંપણુખા પક્ષ ત્યાં આવીને વસી. ૪૧, ૪૨

ઈતિ શ્રીનાસ્તીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૫ મો

ઈંદ્રજિતનું તપ અને કુંભીનસીનું હરણ

સ તુ દત્ત્વા દશગ્રીવો વલ્લે જોરે હરસ્ય તત્ ।
મગિતોં ચ સમાધ્યાસ્ય દ્વણ્ સ્વસ્થતરોઽમવત્ ॥૧॥

ખર રાક્ષસને ભયંકર સેના આપીને તથા પોતાની બહેનને શાંત કરીને રાવણ પ્રસન્ન થઈ સ્વસ્થ થયો. ૧ પછી તે નિકુંભિલા નામના લંકાના ઉત્તમ ઉદ્યાનમાં પોતાના અનુચરો સહિત કરવા ગયો. ૨ ત્યાં તેણે સો યૂવવાળા સૌમ્ય દેવાલયથી શોભતો અને લક્ષ્મીથી ઉજ્જવળ એવો યજ્ઞ થતો જોયો. ૩ કુંભુ મૃગઅર્ધ, કમંડુલ, શિખા અને

દંડને ધારણ કરનારા પોતાના પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાહને એ યજ્ઞમંડપમાં બેઠેલો જોઈ રાવણ તેની પાસે ગયો અને આદિગન આપી બોલ્યો: ‘હે વત્સ! આ શું ચાલે છે, તે તું મને કહે.’ ત્યારે મેઘનાહે મૌનમત ધરેલું હોવાથી દ્વિજશ્રેષ્ઠ, મહાતપસ્વી શુકાચાર્યે યજ્ઞની અપત્તિ વધારવાને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણને કહ્યું :

‘હે રાજન્! તે સર્વ હું કહું છું તે સાંભળો. તારા પુત્રે બહું વિસ્તારવાળા સાત યજ્ઞો કૃણ મેળવ્યું છે. ૪-૭ અગ્નિદ્રોમ અશ્વમેધ, બહુસુવર્ણક, રાજસૂય, ગોરમેધ અને વૈષ્ણવજ્ઞ. એ તેણે સમાપ્ત કર્યા છે. ૮ વળી મનુષ્યોથી મહાસુરકેલી એ થઈ શકે તેવો આ માહેશ્વર નામનો સાતમે યજ્ઞ હવે શરૂ થયો છે. વળી તારા પુત્રે સાક્ષાત્ શિવની પાસેથી વરદાનેા મેળવ્યાં છે. ૯ ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા અને અતરિક્ષમાં પક્ષ ફરી શકનાર નિશ્ચલ દિવ્ય રથ તેમજ જેનાથી અધકારિ ફેલાઈ ભય છે, તેવી તામસી નામની માયા તેણે મેળવી છે; હે રાક્ષસેશ્વર! એ મીઠાથી યુદ્ધમાં સુર અને અસુરો યુક્તિ કરવા છતાં પક્ષ તેની ગતિ જાણવાને શક્તિમાન થશે નહિ. વળી હે રાજન્! તારા પુત્રે આણેાને અક્ષય ભાસે, અભય ધનુષ, તેમજ યુદ્ધમાં શત્રુઓના નાશ કરનાર દિવ્ય અશ્વો મેળવ્યાં છે હે દશાનન! આ સર્વ વરદાનેા મેળવીને આ તારો પુત્ર અને હું આ યજ્ઞ પૂરો થયા પછી તને મળવા આવવાના હતા. ૧૦-૧૭

રાવણે કહ્યું: ‘હે પુત્ર! તે ઇંદ્રાદિ દેવોદ્ યજ્ઞન કયું તે હીક નથી; છતાં ચાલો, જે થયું તે થયું; ફરીથી એણું કરીશ નહિ. હે સૌમ્ય! ચાલો; હવે આપણે ઘેર જઈએ.’ ૧૪ એમ કહી પુત્ર મેઘનાહ અને બંધુ વિભીષણ સહિત રાવણ પોતાને મંદિરે આવ્યો. ત્યાં આવી આંસુ સારતી અને હ્રસ્વકંઠ ભરતી સર્વ સ્ત્રીઓને તેણે વિમાન-માંથી હેઠે ઉતારી. દેવ, દાનવ અને રાક્ષસોની સુલક્ષણ તથા રત્ન જેવી એ સ્ત્રીઓ પ્રતિ રાવણ કામવાસના ધરાવે છે, એમ જાણીને ધર્માત્મા વિભીષણે કહ્યું: ૧૫-૧૭ ‘આવાં કૃત્યોથી પાપ

થાય છે, એ જાણવા છતાં સ્વમંદી થઈને તમે યશ, અર્થ અને કુળનો નાશ કરનારાં આવાં કર્મ શા માટે કરતા કરો છો? ૧૧૦ અરે, સંબંધી-જનોનો નાશ કરીને તમે આ સર્વ સુંદર સ્ત્રીઓને હરી આણી છે; તે જ પ્રમાણે હે રાજન્! તમારી અવગણના કરીને મધુ રાક્ષસે આપણી બહેન કુંભીનસીનું હરણ કરેલું છે, તેની તમને ખબર છે કે? ૧૧૧

ત્યારે રાવણે કહ્યું: ‘આ તમે શું કહો છો, તે હું સમજતો નથી. તમે કહેલો મધુ નામનો રાક્ષસ તે કોણ છે? ૧૧૨ ત્યારે કોષ પામેલા વિભીષણે કહ્યું: ‘પરશીહરણ્વૃષ તમારા પાપ-કર્મનું ફળ મળી ચૂક્યું છે. આપણા માતામહ સુમાલીના મોટા ભાઈ માલ્યવાન મહાબુદ્ધિમાન, પ્રખ્યાત અને વૃદ્ધ નિશાચર હતા. તે આપણી માતાના મોટા કાકા થાય. તેમની દીકરી અનલાની કુંભીનસી નામે દીકરી છે. અનલાથી ઉત્પન્ન થયેલી તે કન્યા આપણી માસીની દીકરી થાય, એટલે તે આપણું સર્વ ભાઈઓની ધર્મ પ્રમાણે બહેન થાય. જ્યારે તમારો પુત્ર યજ્ઞ કરતો હતો અને હું તપ કરવાને પાણીમાં રહ્યો હતો, ત્યારે હે રાજન્! બળવાન મધુ રાક્ષસ તે કુંભીનસીને હરી ગયો છે. ૧૧૩-૧૧૪ હે મહારાજ! એ સમયે કુંભકર્ણ પશુ નિદ્રામાં પડ્યો હતો અને તેથી એ મધુ રાક્ષસ શ્રેષ્ઠ રાક્ષસોને અને માનનીય અમારોને હણીને શુભ અંતઃપુર સુધી જઈને કુંભીનસીને હરી ગયો છે. હે મહારાજ! તે સંભાચાર બદલા છતાં મેં તેના ઉપર ક્ષમા કરી અને તેને હણ્યો નહિ; કારણ કે એ કુમારી કન્યાને અવશ્ય કોઈ પશુ પતિની સાથે પરણાવવાની તો છે જ. હે હુમ્તિ! આ કર્મ તમારા આ પાપનું જ ફળ છે. ૧૧૫-૧૧૬ આ લોકમાં જ કરેલા કર્મનું ફળ તમને મળ્યું છે, તે તમે જુઓ.’ વિભીષણનાં વચનો સાંભળીને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ગરમ પાણીથી બળભળી ઊઠતા સાગરની માફક પોતાના દુરાચરણથી પીડા પામવા લાગ્યો. પછી કોષને લીધે રક્તનેર થયેલા તેણે કહ્યું:

‘અરે! મારે સ્થ તૈયાર કરો, મારા ચોદા-

ઓ એ કદમ તૈયાર થાઓ. કુંભકર્ણોદિ જે જે મુખ્ય નિશાચરો છે, તે સર્વ વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો લઈને પોતપોતાનાં વાહનોમાં યેસીને બાજો. અરે, મારી અવગણના કરનાર મધુ રાક્ષસને યુદ્ધભૂમિમાં આજે જ હણીને સર્વ સુહૃદોની સાથે હું દેવ-લોકમાં જઈશ.’ રાવણની આજ્ઞા થતાં રાક્ષસોની ચારહબાર અક્ષૌહિણી સેના વિવિધ આયુધો અહણ કરી બહાર નીકળી. એ સમયે સર્વ સિનિકોને આગળ કરી મહાબળવાન ઇંદ્રજિત તેને મોખરે ચાલતો હતો. સૈન્યની મધ્યે રાવણ અને સૌની પાછળ કુંભ-કર્ણ ચાલતો હતો; ત્યારે ધર્મોત્તમા ત્રિભીષણ લંકા-માં જ ધર્મોચરણ કરતા રહ્યા હતા. સર્વ રાક્ષસો, ગદ્દોડા, ઊંટ, ઘોડા, શિશુમાર અને મહાસપ્ત વગેરે ઉપર યેસીને મધુપુરી તરફ જવા લાગ્યા. એ સર્વ જતા હતા ત્યારે આયુ આકાશ છવાઈ ગયું હતું. કેટલાક દેવો કે જેમને દેવતાઓ સાથે પૂર્વે વેર થયેલું હતું, તેઓ યજ્ઞ રાવણના સૈન્યમાં ભળવા લાગ્યા.

હંસજલ કરતો રાવણ મધુપુરીમાં પેઠો ત્યારે ત્યાં તેણે મધુ રાક્ષસને ન જોયા પશુ ભગિનીને જોઈ. કુંભીનસી રાક્ષસરાજને જોઈને ભય પામી અને હાથ જોડી તે પળે લાગી. ત્યારે રાવણે તેને ઊઠાડી ઘેડી કરી અને કહ્યું: ‘તું ભય પામ નહિ. હે વત્સ! બોલ, હું તારું શું પ્રિય કરું?’ ત્યારે કુંભી-નસી બોલી: ‘હે રાજન્! હે મહાબુજ! બે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો, તો હે માનહા! મારા પતિને તમારે અત્યારે હણવા યોગ્ય નથી; કારણ કે આ સંસારમાં કુળવાન સ્ત્રીઓને પતિમરણ જેવો ધીબે કોઈ ભય જણાતો નથી. ૧૧૭-૧૧૮ સર્વ દુઃખો-માં વિધવ્ય એ મહાન દુઃખ છે. હે રાજેન્દ્ર! તમે તમારું વચન પાળો અને યાચના કરવી મારા ઉપર હયા કરો. હે મહારાજ! તમે જ કહ્યું છે કે તું ભય પામ નહિ. ૧૧૯, ૧૨૦

ત્યારે રાવણે વિચાર કરી કહ્યું: ‘ઠીક, તેમ થશે. બા, તારા પતિને હું અભય આપું છું; પશુ તું કહે તો ખરી કે તારા પતિ ક્યાં છે? હું તેને મારી સાથે દેવલોક છોડવાને લઈ જઈશ. ૧૨૧, ૧૨૨

ત્યારે પતિને અક્ષય મળવાથી રાજી થયેલી કુંભી-
નસીએ શુભ રીતે સૂઈ રહેલા મધુ દેવની પાસે
બઈ કહ્યું : ‘ મહાબળવાન મારો ભાઈ રાવણ અહીં
આવેલો છે, તે સુરલોક છતવાની ઇચ્છા કરે
છે અને તેમાં તમારી સહાય માગે છે; માટે હે
રાક્ષસ ! તેને સહાય કરવા માટે બંધુજનો સહિત
તમે જાઓ; ^{૪૭, ૪૮} કારણ કે મારા પર પ્રીતિ રાખ-
નાર અને તમને બનેલી તરીકે ગણનારાને તમારે
સહાય આપવી વટે છે. ’ કુંભીનસીનાં વચનો સાંભળી
મધુ રાક્ષસે ‘ ઠીક છે ’ એમ કહ્યું. ^{૪૯} ત્યાર પછી
મધુ રાક્ષસે રાવણનાં દર્શન કરીને ઉપચારપૂર્વક
ધર્મવિધિથી તેનું પૂજન કર્યું. ^{૫૦} વીર્યવાન દશ-
ગ્રીવ આ પ્રમાણે પૂજા મેળવીને મધુ રાક્ષસને
ત્યાં એક રાત્રિ રહી બીજે દિવસે દેવલોકમાં જવા
નીકળ્યો. ^{૫૧} રાક્ષસેંદ્ર રાવણે કુંબેરના નિવાસ-
સ્થાન કેલાસ પર્વતના શિખર ઉપર બઈને સેનાનો
પકાવ નાખ્યો. ^{૫૨}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૨૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૬ મો

રાવણનો ઉત્પાત-રંભા ઉપર બળાત્કાર-
નલકુંબેરે આપેલો દારુણ શાપ

સ તુ તત્ર દશાગ્રીવઃ સહ સૈન્યેન વીર્યવાન્ ।

મસ્તં પ્રાપ્તે દિનકરે નિવાસં સમરોચય ॥ ૧ ॥

બ્યારે સૂઈ અસ્ત પાડ્યો, ત્યારે ધૈર્યવાન
દશગ્રીવે પોતાના સૈન્ય સાથે કેલાસ શિખર પર
પકાવ નાખ્યો. ^૧ શોહી વાર થતાં કેલાસ પર્વત સમાન
ઉજ્જવળ ચંદ્રમાનો ઉદય થયો અને રાત્રિ પ્રવૃત્ત
થતાં વિવિધ પ્રકારના અસ્ત્રશસ્ત્રને ધારણ કરનાર
મહાન સેના ત્યા સૂઈ ગઈ. ^૨ એ સમયે મહા-
વીર્યવાન રાવણ એક શિખર પર બઈને ચંદ્ર-
કિરણોથી શોભતાં વૃક્ષો અને લોગ લોગવવા યોગ્ય
પદ્મશૈભે બેઠા હાજ્યો. ^૩ એ કેલાસ પર્વત ઉપર-
નું વન તેજસ્વી કિરણો, કંદબ, બકુલ, પ્રકુંઠ,
પક્ષો, અંધક, અશોક, પુષ્પાંગ, મંદાર, આમો, પાટલ,
લોમ્ર, ત્રિવંશુ, અબુન, કેતકી, તાગર, નારિયેળ,

ત્રિશાલ, કુંજસ અને તમાલ ઇત્યાદિ અનેક વૃક્ષો-
થી શોભી રહેલું હતું અને તેની વચ્ચે પવિત્ર ગંગા-
નો જળપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. એ રમ્ય સ્થળમાં
મદનથી પીડાતા કિન્નરો મનને આનંદ પમાડનાર
પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે મળીને ત્યાં હર્ષિત ચર્ચ-
ને કીડા કરતા હતા. ^{૪-૮} કુંબેરના નિવાસસ્થાન-
માં ગાતી અપ્સરાઓનો ઘંટના જેવો મધુર અવાજ
ત્યાં સંભળાતો હતો. પવનથી ડોલતાં વૃક્ષો પુષ્પ-
નો વરસાદ વરસાવતાં હતાં અને વસંતઋતુમાં સર્વ
જાતનાં પુષ્પોની સુગંધ ત્યાં મહેકી રહી હતી. ^{૯-૧૦}
એ સમયે સુખકારક વાયુ મધુશુકત પુષ્પરજ તથા
ગંધને ગ્રહણ કરીને રાવણના કંમને વધારતો હતો.
રાત્રિનો સમય અને નિર્મળ ચંદ્રનું દર્શન તથા
ત્યાં થતાં નૃત્યગાનથી, પવનની શીતળતાથી અને
કામોદીપક પદ્મશૈભી મહાવીર્યવાન રાવણ કામવશ
થયો અને નિસાસા ઉપર નિસાસા નાખી ચંદ્ર
તરફ બેઠા હાજ્યો. ^{૧૧-૧૩}

એટલામાં દિવ્ય અલકારથી વિભૂષિત થયેલી,
સર્વ અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ, પૂર્ણચંદ્ર સરખા સુખ-
વાળી, દિવ્ય ચંદનનો બેણે અંગ ઉપર લેપ કર્યો
છે એવી, મંદારપુષ્પ બેણે વાળમાં વૂંધ્યાં છે એવી,
દિવ્ય પુષ્પોથી વિભૂષિત થયેલી. દિવ્ય ઉત્સવ-
નો આરંભ કરવા જનારી. મનોહર અશ્રુવાળી,
કંઠજ સ્તનવાળી, કટિમેખલાથી વિભૂષિત, રતિ-
ભાવ ઉપભવનારી, ઉત્તમ જલનવાળી, હરિચંદન
આદિથી બેણે કપાળમાં આદ કરેલી છે એવી,
છયે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કૂંડોના અલકારો-
વાળી, કાતિ, શોભા, તેજ અને કીર્તિથી બેણે
બીજી લક્ષ્મી જ હોય તેવી શોભતી, જળપૂર્ણ કાળાં
વાદળ સરખાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારી. ચંદ્ર સરખા
સુખવાળી, ધનુષ્ય સરખી સુંદર જમવાળી. હાથી-
ની સૂંઢ સરખી બાંધવાળી અને પાંદડાં સરખી
કોમળ હથેળીઓવાળી અમર રંભા ત્યાં થઈને
જતી હતી તેને રાવણે બેઠ. ત્યારે કામભાલુથી
પીડાયેલો રાવણ એકાએક હોસા થયો અને ત્યાંથી
આલી જવી તે રંભાને હાથથી પકડીને હસતો
હસતો કહેવા લાગ્યો :

‘હે વરાહો! તું ક્યાં બચ છે? તું કોની લોગવાસના તૃપ્ત કરીશ? જેની સાથે તું લોગ લોગવીશ એવા કયા પુરુષનો અભયુદયકાળ આવી પહોંચ્યો છે? તારા પક્ષ કમળ સરખા સુગંધીદાર સુધામૃત સરખા અધરામૃતના પાનથી આજ કોણ તૃપ્તિ મેળવશે? હે ભીરુ! સુવર્ણ કુંભ સરખાં સુંદર અને બંધની વચ્ચે જરા પણ અંતર વિનાનાં તારાં સ્તનો કયા પુરુષની છાતીને સ્પર્શ-સુખ આપશે? ^{૧૧૪-૨૨} સુવર્ણચક્ર સરખાં ગોળ અને સુવર્ણમેખલાથી અલંકૃત તથા વિસ્તારવાળાં અને સ્વર્ગ સરખાં સુખ આપનારાં આ તારાં બંધન ઉપર આજ કોણ આરોહણ કરશે? ^{૧૨૪} ઇંદ્ર, વિષ્ણુ કે અશ્વિનીકુમાર આદિ કોઈ પણ પુરુષ આજકાલ મારા કરતાં મોટો નથી, તો હે ભીરુ! તું મને છોડીને ક્યાં બચ છે? ^{૧૨૫} હે વિશાળ મિત્રબંધાળી! આ સુંદર શિલાતલ ઉપર તું વિસામો ખા. મારા સિવાય ત્રિદોકમાં બીજો કોઈ પણ સ્વામી વિદ્યમાન નથી. જે ત્રિદોકનો સ્વામી છે તેનો પણ હું (રાવણ) સ્વામી છું અને વિદ્યાતા છું, છતાં હું હાથ ભેડીને તારી આગળ પ્રાર્થના કરું છું કે, તું મારું સેવન કર. ^{૧૨૬, ૨૭}

રાવણનાં વચનો સાંભળી ધ્રુવતી રંભાએ હાથ ભેડી કહ્યું: ‘હે કશઝોવ! તમે મારા શુરુ છો, તેથી આવું કહેવું યોગ્ય નથી. તમે મારા ઉપર કૃપા કરો. ^{૨૮} જો બીજો કોઈ પણ મારા ઉપર હુમલો કરે તો તમારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈએ; કારણ કે હું તો ધર્મ પ્રમાણે તમારી પુત્રવધૂ છું. આ હું સત્ય કહું છું.’ એ પ્રમાણે કહી રાવણને જોતાં જ જેનાં રુવંદાં ખડાં થઈ ગયાં હતાં, તેવી રંભા પગ સામી દિધિ રાખીને બિંબી રહી.

ત્યારે રાવણે કહ્યું: ‘જો તું મારા પુત્રની પત્ની હોય તો મારી પુત્રવધૂ થાય.’ ત્યારે રંભાએ ઉત્તર આપ્યો: ‘હા એમ જ છે. ^{૨૯-૩૧} હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! ધર્મ પ્રમાણે હું તમારા પુત્રની ભાગ્ય છું. તમારા ભાઈ વૈશ્રવણના પ્રાણથી પણ વધારે વહોલા પુત્ર નલકુબેર છે, તે ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત છે. ધર્મથી તે બ્રાહ્મણ છે અને પરાક્રમથી તે ક્ષત્રિય જેવા છે,

કોષમાં તે અગ્નિ સરખા છે અને ક્ષમા કરવામાં તે વધુદા જેવા છે. તે લોકપાલ કુબેરના પુત્રની સાથે મગવાનો મેં સંકેત કરેલો છે. ^{૩૨-૩૪} તેના ઉપલોગ માટે જ મેં આ સર્વ આભૂષણો ધારણ કરેલાં છે. જેવો તેનો મારા તરફ ભાવ છે, તેવો મારો તેના તરફ ભાવ છે, તેના સિવાય બીજા કોઈની તરફ મારો ભાવ નથી; ^{૩૫} માટે હે શત્રુને હું ખ દેનાર! હે રાજન! આ સત્ય વાત બંધ્યા પછી તમારે મને છોડી મૂકવી જોઈએ. તે ધર્મોભા ઉત્સુકતાથી મારી વાટ જોઈને બેઠા હશે; તેથી તેમના કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવું યોગ્ય નથી. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! સંભળોએ આચરેલા માર્ગે આહીને તમે મને છોડી મૂકો અને જવા દો. જેમ તમે મારા માનનીય છો, તેમ હું તમારી પાલનીય છું. ^{૩૬-૩૮}

ત્યારે રાવણે કહ્યું: ‘હું તમારી પુત્રવધૂ છું’ એમ તે’ એ કહ્યું તે તો એક પતિવ્રત પાળનાર સ્ત્રીને માટે છે; પણ દેવલોકમાં નિરંતર આ સ્થિતિ રહેતી નથી. ત્યાં તો આ અપ્સરાઓને એકે પતિ નથી અને દેવોને એકે સ્ત્રી નથી.’ એ પ્રમાણે કહીને રાવણ તેને એક બાણુએ ખેંચી ગયો અને કામલોગમાં આસક્ત થઈ તેની સાથે મેથુન કરી તેને છોડી મૂકી. ^{૩૯-૪૧} રાવણે મર્દન કરેલી રંભા હાથીએ કોડા કરવાથી કહોળાઈ ગયેલી નદીની માફક વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી; એના દેશ છૂટા થઈ ગયા હતા; ^{૪૨} હાથ ધ્રુવતા હતા અને કૂલવાળી લતાને જેમ પવને ધ્રુવતી મૂકી હોય, તેમ તે પ્રમાણે તે ધ્રુવતી હતી. પછી શરમાતી શરમાતી અને ખીલી ખીલી તે હાથ ભેડી નલકુબેરની પાસે આવી પહોંચી અને તેના પગમાં પડી, ત્યારે મહાભા નલકુબેરે તેની આ સ્થિતિ જોઈ પૂછ્યું:

‘હે ભદ્રે! આ શું છે? તું મારા પગમાં કેમ પડેલી છે?’ ત્યારે લાખા નિસાસા નાખતી અને ધ્રુવતી રંભાએ જે પ્રમાણે બન્યું હતું તે સર્વ હાથ ભેડી કહેવા માંડ્યું: ‘હું અહીં આવતી હતી ત્યારે સ્વર્ગમાં જતો રાવણ દેહાસિખર ઉપર મને મળ્યો. ત્યાં તે પોતાના સૈન્ય સહિત રાત્રિ શુભરતો

હતો. હે અરિદમ ! અહીં તમારી પાસે આવતી અને તેણે જોઈ, એ પછી મને પકડીને પૂછ્યું : 'તું કોની પાસે જાય છે ?' મેં જે કાંઈ સત્ય હતું તે સર્વ તેને કહી દીધું. 'હે દેવ ! હે પ્રભુ ! હું તમારી પુત્રવધૂ છું' એ પ્રમાણે કહીને મેં તેને વીનવ્યો. છતાં કામચોડ્ડથી પોતાનું જ્ઞાન ગુમાવી દઈને તેણે મારાં એ વચનો સાંભળ્યાં નહિ. ૪૨-૪૪ પછી તેણે મારી ઉપર બળાત્કાર કરીને લોગ લોગવ્યો. હે સુનત ! મારો આ અપરાધ તમારે ક્ષમા કરવો ઘટે છે; કેમ કે હે સૌમ્ય ! સ્ત્રીઓમાં પુરુષના જેટલું બળ નથી. આ સાંભળી કુબેરના પુત્રને ક્રોધ થયો. ૫૦, ૫૧

આ સર્વ હકીકત સાંભળીને તે સાચી છે કે ખોટી તે જાણવા માટે તેણે ધ્યાન ધરી જોયું તો રાવણનું એ કર્મ જણાયું. ૫૨ તેથી ક્રોધથી લાલ થયેલી આંખોવાળા તેણે હાથમાં પાણી લીધું. પછી વિધિ પ્રમાણે સર્વ ઇંદ્રિયોને સ્થિર કરી તેણે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને હારણ શાપ આપ્યો : 'હે ભદ્રે ! તારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં રાવણે તારા ઉપર બળાત્કાર કર્યો, તેથી હવે જો તે બીજા કોઈ અકામ યુવતી ઉપર બળાત્કાર કરશે અથવા કામાંધ થઈ કોઈ પણ અકામ યુવતી ઉપર હુમલો કરશે, તો તેના માથાના સાત કકડા થઈ જશે.' સળગતા અગ્નિ સરખા મહાત્મા નલકુબેરે બ્યારે આ શાપનો જીવ્યાર કર્યો. ત્યારે દેવતાં હુંડુલિ વાળ્યાં. આકાશમાંથી યુષ્પત્વુષ્ઠિ ધઈ અને પિતામહથી માંડીને સર્વ દેવો જહું જ યુશી થયા. ૫૩-૫૪ સર્વ લોકોને ત્રાસ આપનાર રાવણનું મૃત્યુ જાણી નિધિઓ તથા પિતૃઓ પણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને રાવણે પણ રોમાંચ થઈ જાય તેવો એ હારણ શાપ સાંભળી અકામ સ્ત્રીઓની સાથે મેચુન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે રાવણે હરી આણેલી સર્વ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ મનને આનંદ પમાડે એવો નલકુબેરનો શાપ સાંભળી પ્રસન્ન થઈ. ૫૫, ૫૬

કવિ શ્રીવાસ્ત્વીક મહાભુવિપ્રણીત આશ્વિાવ્ય મીરામાયણના હિતકાંડમાં ૨૬મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૭ મો

ઇંદ્રલોકમાં રાવણનો ઉત્પાત-સુમાલીનું મરણ
કૈલાસં લંઘયિત્વા તુ સસૈવ્યલવાદનઃ ।
આસલાદ મહાતેજા ઇન્દ્રલોકં દશાનનઃ ॥ ૧ ॥

પછી મહાતેજસ્વી દશાનન કૈલાસ પર્વત જોળાંનીને પોતાના બળવાન સૈન્ય સાથે ઇંદ્રલોકમાં ગયો. ૧ મહાભય કર રાક્ષસસૈન્યનો ચોમેરથી ગર્ભતા સમુદ્રના જેવો મહાન કૈલાહલ દેવલોકમાં થવા લાગ્યો. ૨ 'રાવણ આવ્યો છે' એમ જાણી દેવરાજ ઇંદ્ર પોતાના આસન પરથી એકાએક ઊછળ્યો અને ત્યાં રહેલા આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો અને સાધ્યો આદિ સર્વ દેવોને તેણે કહ્યું : 'હરાત્મા રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ.' ઇંદ્રની આજ્ઞા થતાં યુદ્ધમાં જેનો કોઈ સામેવરિયો નથી, એવા મહાબળવાન એ સર્વ દેવો રાવણ સાથે લડવા તૈયાર થયા; ૩-૫ છતાં રાવણનાં ચોર પરાક્રમ અને બળને લીધે ત્રાસ પામેટો ઇંદ્ર તો હીન થઈને વિષ્ણુ પાસે દોડી ગયો અને કહેવા લાગ્યો : ૬

હે વિષ્ણુ ! આ રાવણને અમે શી રીતે શેડી શકીશું ? અરેરે, એ અત્યંત બળવાન રાક્ષસ આ તરફ આવે છે. ૭ ખરેખર, એ વરહાનને લીધે જ બળવાન છે. એ સિવાય તેનું એવું કંઈ પણ બળ નથી; પરંતુ બ્રહ્માણીનું વચન હું કેવી રીતે ભિથ્યા કરી શકું ? ૮ માટે મેં જેમ તમારા વડે નમુજિ, વૃત્ર, બલિ, નરક, શંખર આદિ રાક્ષસોને બાળી મૂક્યા હતા, તેમ અત્યારે પણ થવા દો. ૯ હે દેવ દેવેશ ! હે મહુસુદન ! સચરાચર ત્રિલોકમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ આશ્રય દેવાવાળો કે રક્ષક નથી. ૧૦ તમે જ સનાતન, પદ્મનાભ, શ્રીમાન નારાયણ છો. તમે જ આ સમસ્ત લોક સ્થાપન કરેલો છો, તેમ જ તમે જ મને સુરેશ્વર ઇંદ્ર બનાવ્યો છો. આ સર્વ સચરાચર ત્રિલોક તમે જ સંભર્યું છે. હે ભગવન ! યુગોતે સર્વ તમારામાં જ હીન થાય છે; તેથી હે દેવદેવેશ ! મને વિવશ મળે તેમ કરો અથવા તમે પોતે જ તરવાર અને ચક્ર લઈને હરાત્મા રાવણને હણો. ૧૧-૧૩

ત્યારે નારાયણદેવે કહ્યું : 'હે દેવરાજ ! તમારે લખભીત થવું ઘટતું નથી. તમારું કર્તવ્ય હું કહું છું તે સાંભળો. ^{૧૪} વરદાનપ્રાપ્તિથી દુર્બલ થયેલા એ દુરાત્માને હણવાને કે છોડવાને તમે સુર કે અસુર કોઈ શક્તિમાન નથી. ^{૧૫} મેં સહજ જ્ઞાન-શક્તિથી જોયું છે કે, પુત્ર સહિત આવેલો એ મહાભળવાન રાક્ષસ પ્રચંડ પરાક્રમપૂર્વક તમારા પર વિજય મેળવશે. ^{૧૬} હે સુરેશ્વર ! તમે મને કહ્યું કે 'યુદ્ધ કરો,' પણ અત્યારે તેની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ; ^{૧૭} કેમ કે શત્રુને હથેલા સિવાય હું પાછો ફરતો નથી અને રાવણને મળેલા વરદાનને લીધે હાલ તેને હથેલ તો મળી નથી. ^{૧૮} હે શત્રુકંટુ ! હે દેવેન્દ્ર ! હું તારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, એ દુરાત્માના મૃત્યુનું કારણ આગળ ઉપર હું જ થઈશ. ^{૧૯} જ્યારે સમય આવશે, ત્યારે આગળ આગળ ચાલનારા રાક્ષસો સહિત એ રાવણને હું જ હણીશ અને દેવતાઓને આનંદ પમાડીશ. ^{૨૦} હે દેવરાજ ! હે શચીપતિ ! આ બધું તમને કહ્યું માટે જરા પણ ત્રાસ પામ્યા સિવાય હે મહાભળવાન ! દેવાને સાથે લઈને તમે યુદ્ધ કરો. ^{૨૧}

પછી અગિયાર રોડો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, ઓગણપચાસ મરુતો અને જાણે અગ્નિની-કુમારો કવચો પહેરીને એકદમ રાક્ષસો સામે ધસ્યા. ^{૨૨} પ્રાતઃકાળ થતાં રાવણની સેનાના યુદ્ધનો અવાજ ચારે તરફ સંભળાવા લાગ્યો. ^{૨૩} બહુત થયેલા મહાવીર્યવાન યોદ્ધાઓ એકબીજાને જોઈને રાજી થતા થતા યુદ્ધભૂમિ તરફ ધસી જતા હતા. યુદ્ધભૂમિમાં રાવણનું અક્ષય મહાસૈન્ય જોઈને દેવાના સૈન્યમાં જળભળાટ થયો. પછી વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરનાર દેવ, દાનવ અને રાક્ષસોનું તુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું. આ સમયે રાવણના ભયંકર દેખાવના શૂરા રાક્ષસ સચિવો મહાન પરાક્રમ કરતા ચારે તરફ ધૂમતા હતા. ^{૨૪-૨૭} મારીચ, પ્રહસ્ત, મહાપાર્શ્વ, મહોદર, અકંપન, નિકુંભ, શુક, સારણ, સંહ્રાદ, ધૂમકેતુ, મહાદંડ, ઘટોદર, જંજુમાલી, મહાહ્રાદ, વિરૂપાક્ષ, સુમધ, યજ્ઞકૌપ, દુર્યુધ, દૂષણ, ખર, ત્રિશિરા, કર્ણીરાક્ષ,

સૂર્યશત્રુ, મહાકાય, અતિકાય, દેવાંતક અને નરાંતક આદિ મહાપરાક્રમી રાક્ષસોથી વીંટળાયેલો મહાભળવાન સુમાલી કે જે રાવણનો માતામહ થતો હતો, તે પણ યુદ્ધભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. વાયુ જેમ વાદળોનો નાશ કરે છે, તેમ વિવિધ પ્રકારના આયુધોથી તેણે ક્રોધ કરીને સર્વ દેવાનો નાશ કરવા માંડ્યો. હે રામ ! નિશાચરોથી સુખ્ય સુખ્ય યોદ્ધાઓને હણતા જોઈને સિંહથી જેમ મૃગો નાસી જાય, તેમ સર્વ દેવો સર્વ દિશામાં નાસવા લાગ્યા. એ જોઈને આઠ વસુઓમાંનો સાવિત્ર નામનો શૂરા અને પ્રખ્યાત વસુ યુદ્ધને ચોખ્ખરે આવ્યો. ^{૨૮-૩૪}

નાના પ્રકારનાં આયુધોથી યુદ્ધ કરતા સૈનિકો-થી વીંટળાયેલો અને શત્રુસૈન્યને ત્રાસ પમાડતો આઠમો વસુ સાવિત્ર રણભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. ^{૩૫} વળી તેની સાથે ત્વષ્ટા અને પૂષા નામના તેના જેવા જ મહાવીર્યવાન નિર્ભય આદિત્યો પોતાના સૈન્ય સાથે રણભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યા. ^{૩૬} તે સમયે યુદ્ધભૂમિમાંથી પાછા નહિ હટનારા અને રાક્ષસોની કીર્તિથી ક્રોધ પામેલા દેવાની સાથે રાક્ષસોનું મહાભયંકર યુદ્ધ થયું. વીર રાક્ષસો યુદ્ધભૂમિમાં આવેલા લાખો દેવાને વિવિધ પ્રકારનાં ઘોર આયુ-ધોથી હણવા લાગ્યા અને મહાભળવાન દેવો પણ પ્રચંડ પરાક્રમ કરનારા, ઘોરસ્વરૂપી રાક્ષસોને વિમલ અગ્નિ વડે યમપુરીમાં મોકલવા લાગ્યા. હે રામ ! મહાભળવાન સુમાલી રાક્ષસ અતિશય ક્રોધ કરીને વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી લડતો દેવો ઉપર ધસી આવ્યો અને જેમ વાયુ વાદળોને વિખેરી નાખે, તેમ ક્રોધ પામેલા તેણે વિવિધ પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ આયુધોથી દેવસૈન્યને વિખેરી નાખ્યું. ^{૩૭-૪૧} સુમાલીનાં તીવ્ર બાણોના વરસાદથી તથા દારૂણ શક્તિ અને પ્રાસથી માર ખાતા દેવો તેની સામે ટકી શક્યા નહિ. ^{૪૨}

આ પ્રમાણે સુમાલીએ દેવાને નસાવ્યા ત્યારે ક્રોધ પામેલો આઠમો વસુ સાવિત્ર તેની સામે આવ્યો. ^{૪૩} મહાતેજસ્વી અને પરાક્રમી તે વસુએ પોતાના રથ અને સેના સહિત માર ખાતા તે

સુમાલી રાક્ષસને યુદ્ધમાં રોકી રાખ્યો. યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હઠનારા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલી અને આઠ-મા વસુ સાવિત્રનું રૂપાંટાં ભિન્ન કરે એવું મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૪૪, ૪૫ મહાત્મા વસુએ પુષ્કળ બાણોથી સુમાલીના પત્તન રથને તોડી નાખી ભોંય-ભેગો કર્યો. ૪૬ સેંકડો બાણોથી સુમાલીના રથને નાશ કરી પછી તેના વધ માટે મહાત્મા સાવિત્ર વસુએ કાળદંડ સરખી મોટી ગદા તેના માથા ઉપર ફેંકી. ત્યારે પર્વત ઉપર ઇંદ્રે ફેંકેલા મહાન વજ્ર સરખી ગળાંના કરતી ઉલ્કા સમાન મહા-તેજસ્વી ગદા એકાએક સુમાલીના માથા ઉપર જઈ પડી. જેવી તે ગદા પડી કે સુમાલીના અંગના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને તેનું માથું, હાડકું કે માંસ એમાંનું કંઈ પણ દેખાડું નહિ. યુદ્ધમાં હણાયેલા સુમાલીને તે ગદાએ ભસ્મ કરી નાખ્યો. ૪૭-૫૦ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીને યુદ્ધભૂમિમાં હણાયેલા બેઈને તેની આસપાસના સર્વ રાક્ષસો ગયો પાડતા નાસવા લાગ્યા અને તે નાસતા રાક્ષસો સાવિત્ર વસુની સામે યુદ્ધમાં ટકી શક્યા નહિ. ૫૧ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૮મો

ઇંદ્રલોકમાં ઘમસાણુ-ભયાનકે યુદ્ધ

સુમાલિનં હતં દૃષ્વા વસુના મસ્મસાન્નિવત્ ।

સ્વસૈન્યં વિદ્રુતં જ્વાપિ લક્ષ્યતિવાર્દિતં સુરૈઃ ॥ ૧ ॥

સાવિત્ર વસુએ સુમાલીને હણી ભસ્મસાત્ કર્યો, એ બેઈને તેમજ દેવતાઓથી પીડાઈને પોતાના સૈન્યને નાસતું બેઈને રાવણને બળવાન પુત્ર મેઘનાદ ક્રોધાતુર થયો અને સર્વ રાક્ષસોને પાછા વાળી યુદ્ધ માટે તત્પર થયો. ૧ અભેદ અને ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા પોતાના મહાન રથમાં બેસીને અગ્નિ જેમ વનને બાળી મૂકતો હોય, તેમ મહારથી મેઘનાદ દેવસેનાની સામે દોડી ગયો. વિવિધ આયુધ ધારણ કરનારા મેઘનાદને ધસી આવતો બેઈ સર્વ દેવો ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા અને યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા મહારથી મેઘનાદની સામે કંઈ પણ થોડો ભોલો રહ્યો નહિ; ત્યારે ત્રાસ પામેલા

પોતાના થોડાઓને ઇંદ્રે કહ્યું : ૨-૫

‘હે દેવો ! તમારે ભય પામવો યોગ્ય નથી. યુદ્ધભૂમિ છોડીને તમારે પાછા હટવું ઘટિત નથી. જુઓ, મારો આ અપરાજિત પુત્ર જ્યંત હવે મોખરે ભય છે. ૨’ ઇંદ્રની આજ્ઞા મળતાં તેનો જ્યંત, નામનેા પ્રખ્યાત પુત્ર અદ્ભુત રચનાવાળા રથમાં બેસીને મોખરે આવ્યો. ૩ ત્યારે પાછા ફરેલા સર્વ દેવો પણ તેની આસપાસ વીંટળાઈને રાવણના પુત્રની સામે લડવા લાગ્યા અને રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા. ૪ એ સમયે રાવણપુત્ર મેઘનાદ તથા ઇંદ્રપુત્ર જ્યંત વચ્ચે મહાભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૫ મેઘનાદે જ્યંતના સારથિ માતલિપુત્ર ગોમુખ ઉપર સુવર્ણભૂષિત બાણોનો વરસાદ વરસાડ્યો; ત્યારે શયીપુત્ર જ્યંતે પણ ક્રોધાવિષ્ટ થઈ ઇંદ્રજિતના સારથિને ચારેકારથી ત્રીંધી નાખ્યો. ૬, ૭ પછી ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા અને રક્તનેત્ર થયેલા બળવાન ઇંદ્રજિતે શક્રપુત્ર જ્યંતને બાણના વરસાદથી ઢાંસી દીધો. ૮ અને ક્રોધ રામેલા તેણે સર્વ દેવસૈન્ય ઉપર પણ વિવિધ પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ ધારવાળાં હથોડો શાસ્ત્રાઓ છોડી મૂક્યાં. મહાબળવાન મેઘનાદે શતઘ્ની, સુસલ, પ્રાસ, ગદા, બડગ અને ફરસી તેમ જ પર્વતોનાં મોટાં શિખરો દેવો ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં. શત્રુસૈન્યને હણતા રાવણપુત્ર મેઘનાદે રથેલી માગથી ચારે તરફ અધારું થઈ ગયું; તેથી ત્રણે લોકમાં રહેનારી સર્વ પ્રજા અતિશય ગભરાઈ ગઈ અને ચારે તરફથી થતા પ્રહારો વડે પીડા પામતી સંઘળી દેવસેના પણ ગભરાઈ ગઈ. એ સમયે અધકારને લીધે દેવો અને રાક્ષસો એકબીજાને ઝાળળી પણ શક્યા નહિ અને તેઓ ગભરાઈને ચેતરફ નાસવા લાગ્યા ગાદ અધકારમાં પડેલા અને તેથી મૂઠ થઈ ગયેલા તેઓ-દેવો દેવાને અને રાક્ષસો રાક્ષસોને-એકબીજાને હણવા લાગ્યા અને બીજા કેટલાક નાસી જવા લાગ્યા. તે સમયે પરાક્રમી દૈત્યેંદ્ર વીર પુલોમા નામનો રાક્ષસ પોતાના દૌહિત્ર શયીપુત્ર જ્યંતને ભિચકીને સાગરમાં પેસી ગયો. તે પુલોમા રાક્ષસ ઇંદ્રની ત્રી શયીનો પિતા એટલે જ્યંતને

માતામહ થતો હતો. ૧૩-૨૦ જ્યંતને યુદ્ધભૂમિમાં ન ભેવાથી સર્વ દેવો અહુજ દુઃખી થઈ નાસવા લાગ્યા; ૨૧ ત્યારે પોતાના સૈન્યથી વીંટળાયેલો અને ક્રોધ પામેલો મેઘનાદ તેની પાછળ દોડ્યો અને મહાનાદ કરવા લાગ્યો. ૨૨

પોતાનો પુત્ર જ્યંત યુદ્ધભૂમિમાં નથી એવું જોઈને તેમ જ દેવોને નાસતા જોઈને કેવરાજ ઇંદ્રે માતલિને કહ્યું કે, 'મારો રથ લાવ.' ત્યારે સારથિ-શ્રેષ્ઠ માતલિએ મહાવેગવાળો અને મહાભયાનક દિવ્ય રથ તુરંત જ સજ્જ કર્યો અને મહારથી ઇંદ્રરાજ તેમાં બેઠો. ૨૩, ૨૪ એ દિવ્ય રથની આગળ વાયુથી ગતિ પામેલા વિસુતયુક્ત વાહનોએ મહા-ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ૨૫ એ પ્રમાણે કેવરાજ ઇંદ્ર યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે એકઠા થયેલા ગંધર્વો વિવિધ પ્રકારનાં વાદિને વગાડવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. એ સમયે કર્કે; વસુઓ, આદિત્યો, અશ્વિનીકુમારો અને મરુતો આદિ દેવો સહિત વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરીને ત્રિદશપતિ ઇંદ્ર રણભૂમિમાં ગયો. ૨૬, ૨૭ બ્યારે તે યુદ્ધભૂમિમાં જતો હતો, ત્યારે તેને અપ-શુકન થવા લાગ્યા. એ સમયે ખરાબ વા વાયા, સૂર્ય નિસ્તેજ થયો અને મહા ઉલ્કાપાત થયો. ૨૮

બીજા બાબુ પ્રતાપી દશગ્રીવ વિશ્વકર્માએ બતાવેલા દિવ્ય રથમાં બેઠો. એ રથ રુવાંટાં બિંદાં કરે તેવા મહાકાય સર્પોથી વીંટળાયેલો હતો અને તે સર્પોના ઉચ્છ્વાસના પવનથી બધે આખી યુદ્ધ-ભૂમિમાં અગ્નિ વરસતો હોય એમ જણાતું હતું. દૈત્યો અને નિશાચરોથી રક્ષાયેલા એ દિવ્ય રથમાં બેસીને મહાબળવાન રાવણ યુદ્ધભૂમિમાં ઇંદ્રની સામે જવા લાગ્યો. ૨૯-૩૧ ત્યાં જઈ તેણે પોતાના પુત્ર મેઘનાદને કહ્યું : 'હવે તું શૌરીવાર વિસામો હો અને મને યુદ્ધ કરવા દે.' ત્યારે મેઘનાદ યુદ્ધ-ભૂમિમાંથી બહાર આવી વિસામો ખાવા લાગ્યો. એ સમયે દેવો અને રાક્ષસોનું એવું તુચ્છ યુદ્ધ થયું કે તેમાં વાહનોમાંથી વરસાદ વરસતો હોય તેમ બાણોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ૩૨, ૩૩ હે રાજન! ઘણા વખત સુધી બીંધીને બેઠેલો, વિવિધ ભતનાં

આયુધોનો ઉપયોગ કરતો દુરાત્મા કુંભકર્ણુ એવું યુદ્ધ કરતો હતો કે, 'હું કૌની સાથે યુદ્ધ કરું છું' તેવું પશુ તેને જ્ઞાન ન હતું. ૩૪ ક્રોધ પામેલા કુંભકર્ણુ દાંત, પગ, હાથ, શક્તિ, તોમર, સુદગર વગેરે જે હાથ આવ્યું તે વડે દેવોને મારવા માંડ્યા. ૩૫ પછી તે રાક્ષસ મહાધોર કર્કેની પાસે જઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો; ત્યારે મહાપરાક્રમી કર્કેએ અનેક પ્રહારો વડે તેના શરીરને વીંધી નાખ્યું. ૩૬ એ સમયે મરુતોએ પણ મહાન પરાક્રમ કરી વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો વડે રાક્ષસસેનાને ત્રાહ્ય પોકરાવી તેમાંના કેટલાક મરણ પામેલા હતા, કેટલાક કપાઈ ગયેલા હતા, કેટલાક ભૂમિ ઉપર તરફડિયાં મારતા હતા, કેટલાક અશક્ત થવાથી વાહનમાં જ પડેલા હતા અને કેટલાક રણભૂમિમાં પડેલા હતા. ૩૭, ૩૮ કેટલાકો રથ, હાથી; ખર, ભેંટ, સર્પ, ઘોડા, શિશુ-માર, વરાહ, પિશાચવહન વગેરેને પોતાના હાથો-થી પકડીને બિલા રહેલા હતા. એ પ્રમાણે દેવોનાં શસ્ત્રોથી છેદાયેલા હબરો રાક્ષસો ત્યાં પડેલા હતા. પૃથ્વી પર પડેલા એ સર્વ રાક્ષસો યુદ્ધભૂમિમાં બધે કોઈ સિદ્ધે માયાથી ચિત્ર દોડ્યું હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. ૩૯-૪૧ યુદ્ધભૂમિના મોખરા પર તો બધે લોહીરૂપી જળવાળી નદી વહી રહી હતી અને મહેન્દ્ર-ઓના ઢગને લીધે બંધાયેલા તેના કાંઠા પર કાગડા અને ગીધ ફરતાં હતાં તથા તેમાં અગ્નિરૂપી મગરો આવી રહ્યા હતા.

એ સમયે પ્રતાપી દશગ્રીવ દેવોએ ભોંય-ભેગા કરેલા પોતાના સર્વ સૈન્યને જોઈને એકદમ ક્રોધાવમાન થયો અને વૃદ્ધિ પામતા દેવોના સૈન્ય સાગરમાં પેસી હબરો દેવોને હણતો ઇંદ્ર તરફ ધસી જવા લાગ્યો. ૪૨-૪૪ ત્યારે શકે મહાન ધનુષ્ય ચઢાવીને મોટો અવાજ કર્યો અને તેથી દરો દિશા ગાળ બિડી. પછી ઇંદ્રે રાવણના માથા પર અગ્નિ અને આદિત્ય સરખાં તેજસ્વી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ત્યારે મહાબાહુ દશગ્રીવ પણ પ્રયત્ન ધનુષ્યનો ટંકારવ કરી ઇંદ્ર ઉપર બાણો ફેંકવા લાગ્યો. ૪૫-૪૭ તે બન્ને યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે ઐતરશ્વ બાણોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો અને તેને લીધે ગાદ અંધ-

કાર ફેલાયો હતો, જેથી કાંઈ પણ જણાતું ન હતું.^{૪૮}

અતિ શ્રોતાશ્રી મહાપુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
દ્વિતીયકાંડમાં ૨૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૯ મો

મેઘનાદનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-ઇર્દનો પરાજય

તતસ્તમસિ સંજાતે સર્વે તે દેવરાક્ષસાઃ ।

આયુક્ષ્યન્તઃ કલોન્મત્તાઃ સુદૃયન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥૧॥

એ ગાદ અધારામાં યુદ્ધોન્મત થયેલા દેવો
અને રાક્ષસો પરસ્પર ચોર યુદ્ધ કરતા હતા અને
એકબીજાનો નાશ કરતા હતા.^૧ દેવસૈન્યે રાક્ષ-
સોના મહાન સૈન્યનો દશમે ભાગ રહેવા લીધો
અને બાકીના બધાને યમદારમાં મોકલી આપ્યા.
આ ભયંકર યુદ્ધમાં ગાદ અધિકારને લીધે દેવો
અને રાક્ષસો એકબીજાને ઝોળાળી પણ શકતા
ન હતા. માત્ર દેવરાજ ઇંદ્ર, રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ અને
તેનો મહાભળવાન પુત્ર મેઘનાદ, એ ત્રણ જણ જ
તે અધારાની ભળમાં મોહ પામ્યા નહિ. પોતાના
સર્વ સૈન્યનો નાશ થયેલો જોઈ મહાભળવાન
રાવણ કૌપાયમાન થયો અને તેણે ભયાનક ગર્જના
કરી રથ હાંકનાર સારથિને કહ્યું : 'શત્રુસૈન્યનો
ભયાંક સુધી અંત ન આવે, ત્યાં સુધી તું મને તે
સૈન્યની વચ્ચે લઈ જા. આજે જ એ સર્વ દેવોને
પરાક્રમ કરી તથા વિવિધ પ્રકારના અશ્વશત્રનો
વરસાદ વરસાવી હું યમસહનમાં મોકલીશ. હું
ઇંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ આદિ સર્વ દેવોનો
વધ કરીશ અને તુરંત એ સર્વની ઉપર મારું
આધિપત્ય સ્થાપીશ. તું ભય પામ નહિ; તું
મારા રથને શીઘ્ર લઈ જા. ફરીથી પણ હું તને
કહું છું કે, એ સેનાનો અંત આવે ત્યાં સુધી તું
મારા રથને લઈ જા. આ સેનાનો આરંભ ભયાં
આગળ આપણે જિલા છીએ તે નંદનવનના પ્રદેશ
થી થાય છે, અને તેનો અંત ભયાં ઉદયાચળ
પર્વત છે ત્યા છે. તું મને ત્યાં સુધી લઈ જા.'^{૨-૮}
રાવણની આજ્ઞા થતાં સારથિએ મનના વેગ સરખા
ગતિવાળા ઘોડાઓને શત્રુસૈન્ય વચ્ચે મહાવેગથી
ઠોડાવ્યા.^૯

રાવણનો નિશ્ચય બાણી રથમાં બેઠેલા દેવેશ્વર
ઇંદ્રે સર્વ દેવોને કહ્યું : 'હે દેવો ! જે વાત મને
ગમે છે તે તમે સાંભળો. તમે સર્વ મળીને દુરાત્મા
દશગ્રીવને જીવતા જ પકડી લ્યો. જેમ પૂર્ણિમા
અને અમાવાસ્યાની પર્વણીને દિવસે સમુદ્ર મોટાં
મોજાં ઉછાળે છે, તેમ પવન સમાન ગતિવાળા
રથ ઉપર બેસીને એ મહાભળવાન રાક્ષસ આ
સૈન્ય વચ્ચેથી નીકળવા ઇચ્છે છે; પરંતુ વરદાન-
થી નિર્ભય થયેલો તે આજે આપણાથી હણીવો
અશક્ય છે; માટે તમે સર્વ એવો પ્રયત્ન કરો કે,
જેથી આપણે તેને જીવતા જ પકડી શકીએ.^{૧૦-૧૩}
જેમ બહિને બાંધી લેવા હું ત્રિલોકનુ રાજ્ય ભોગવી
શકું છું; તેમ જ આ પાપીને પકડી લેવો મને
ગમે છે.'^{૧૪}

આ પ્રમાણે કહીને હે મહારાજ ! ઇંદ્ર રાવણ-
ને ત્યજીને બીજા બાણીએ યુદ્ધ કરવા ગયા. ત્યાં
રણભૂમિમાં રાક્ષસોને ત્રાસ આપતો તે યુદ્ધ કરવા
લાગ્યો.^{૧૫} જેને ક્રોધી રીતે પાછો ન વાળી 'શકાય
એવો દશગ્રીવ' દેવસેનામાં ઉત્તર તરફથી પેઠો,
ત્યારે ઇંદ્રે તેની પાછળ દક્ષિણ દિશામાં થઈ
રાક્ષસસેનામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} રાક્ષસાધિપ રાવણ
દેવસેનામાં એકસો ચોજન પેસી ગયો અને બાણના
વરસાદથી સર્વ દેવસેનાને ઠાંકી દેવા લાગ્યો.^{૧૭}
ઇંદ્રે જ્યારે પોતાના સૈન્યને નાશ પામતું જોયું,
ત્યારે તેણે સાવધાન ચિત્તથી પાછા વળીને
દશાનનને રોક્યો.^{૧૮} એ સમયે દેવરાજ ઇંદ્રે રાવણ-
ને ઘેરી લીધેલો જોઈ રાક્ષસોએ 'અરેરે !' અમે
મરી ગયા ' એ પ્રમાણે ભયંકર આતંકાદ કર્યો.
રાક્ષસોનો આતંકાદ સાંભળતાં જ રાવણપુત્ર મેઘ-
નાદ એકાએક કૌપાયમાન થયો અને રથમાં બેસી
દેવોની દારુણ સેનામાં પેઠો.^{૧૯,૨૦}

મહાભળવાન મેઘનાદ પૂર્વે શંકરની પાસેથી
મેળવેલી મહામાયા વિસ્તારીને એકાએક દેવ-
સેનામાં પેઠો અને સર્વને નસાડી ઝડપથી તે દેવ-
રાજ ઇંદ્ર તરફ દોડી ગયો; છતાં માયાને લીધે
મહાતેજસ્વી મહેંદ્રે તેને જોયો નહિ.^{૨૧,૨૨} વળી
એ રાવણપુત્રે કવચ કાઢી નાખેલું હતું અને મહા-

પરાક્રમી દેવો તેના ઉપર પ્રહાર કરતા હતા; છતાં તેને જરા પણ ભય ઉત્પન્ન થયો નહિ. ૨૩ તેણે અનેક બાણોથી ઇંદ્રના સારથિ માતલિને વીંધીને મહેંદ્રને પીડા કરવા માંડી. ૨૪ ત્યારે ઇંદ્રે રથ ત્યજીને ઘાયલ થયેલા માતલિને રબ આપી અને ઐરાવત હાથી ઉપર બેસી મેઘનાદને શોધવા લાગ્યો. ૨૫ પરંતુ તે તો માયાબળથી અદૃશ્ય રહીને લડતો હતો અને અંતરિક્ષમાં ગમે ત્યાં ગતિ કરી શકતો હતો, તેથી તેના બેવામાં આવ્યો નહિ. તેણે અદૃશ્ય રહી અનેક બાણો વડે મહેંદ્રને થાકેલા બણ્યો, એટલે એ જ માયાના આધારે એને બાંધી લીધો અને પોતાના સૈન્ય તરફ જવા લાગ્યો. ૨૬, ૨૭ સર્વ દેવો મહેંદ્રને આ મહાન રણભૂમિમાંથી બળાત્કારે તેનાથી હરી જવાતો બોધને 'આપણું શું થશે?' એમ ચિંતા કરવા લાગ્યા; છતાં આસુરી માયાનો નાશ કરવાની વિધાને બળુનારા ઇંદ્રનું, પણ જેણે માયાબળથી હરણ કરેલું છે એવો યુદ્ધ-વિજયી અને ઇંદ્રને જીતનાર તે માયાવી રાવણપુત્ર મેઘનાદ કોઈની નજરે પણ પડ્યો નહિ.

આ સમયે સર્વ દેવોએ મહાક્રોધ કરી બાણવૃષ્ટિ વરસાવીને રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોને રણમાંથી વિસુખ કર્યો. ૨૮-૩૦ શત્રુઓથી પીડાતો રાવણ જ્યારે યુદ્ધભૂમિમાં આક્રિત્યો અને વસુઓની સાથે લડવાને અસમર્થ થયો, ત્યારે પિતાને યુદ્ધમાં પ્રહારથી જર્જર થઈ ગયેલા અને અતિથય થાકી ગયેલા બોધને અદૃશ્ય રહેલા મેઘનાદે કહ્યું. ૩૧-૩૩ 'હે પિતાજી! આલો, લડાઈ બંધ કરો. હવે આપણે ઘેર બઈએ. તમે બાણીને રાજી થશો કે, આપણો જય થયો છે. ત્રિલોકનો અને દેવસેનાનો જે પ્રભુ છે, તે દેવરાજ મહેંદ્રને મેં કેદ કરેલો છે અને તેથી સર્વ દેવોનો ગર્વ ઊતરી ગયો છે. હવે તમે સ્વસ્થ થાઓ અને પોતાના તેજ વડે ત્રણે લોકને ઇચ્છા પ્રમાણે હોગવો. હવે વૃથા શ્રમ કરવાનું પ્રયોજન નથી. ૩૪, ૩૫

મેઘનાદનાં આ વચ્ચેનાં સર્વ દેવતાઓએ પણ સાંભળ્યાં, ત્યારે તેઓ યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થયા અને પોતાપોતાને સ્થાને ગયા. ૩૬ અત્યંત બળવાન

અને દેવશત્રુ રાક્ષસેંદ્ર રાવણ પોતાના પુત્રનાં આવાં પ્રિય વચ્ચન સાંભળી રણમાંથી પાછો વળ્યો અને બોલ્યો: 'હે વત્સ! અતુલ બળવાન દેવરાજ ઇંદ્રને જીતીને તેં આપણા રાક્ષસકુળને ખરેખર લીધાબુ છે. તારા સરખા પરાક્રમી પુત્રથી મારા કુળની જરૂર વૃદ્ધિ થશે. હવે તું સેના સાથે ઇંદ્રને રથ ઉપર બેસાડી આપણા નગર તરફ જ અને આનંદ પામેલો. હું પણ મારા પ્રધાનોને લઈને ઉતાવળે ઉતાવળે તારી પાછળ જ આવું છું.' રાવણની આજ્ઞા થતાં વીર્યવાન ઇંદ્રજિત ઇંદ્રને લઈને પોતાનાં વાહનો અને સેના સહિત લંકામાં ગયો અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરનારા સર્વ રાક્ષસોને પણ ઘેર જવાની રબ આપી. ૩૭-૪૦

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૬ થી ૪૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૦ મો

રાવણ સરપિ બ્રહ્માણું આગમન-શ્રદ્ધનો

છુટકારો-તેને મળેલા શાપનું વૃત્તાંત

જિતે મહેન્દ્ર-ઉત્તિબલે રાવણસ્ય સુતેન વૈ ।

પ્રજાપતિ પુરસ્કૃત્ય યયુર્લેહાં સુરાસ્તવા ॥ ૧ ॥

રાવણના પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાદે અતિ બળવાન મહેંદ્રને જીતી તેને કેદ કયો, ત્યારે સર્વ દેવો બ્રહ્માને આગળ કરી લંકામાં ગયા. ૧ ત્યાં પુત્ર અને ભાઈઓની સાથે બેઠેલા રાવણની પાસે પહોંચીને પિતામહે અંતરિક્ષમાં રહીને યુક્તિ-પુરઃસર કહેવા માંડ્યું: 'હે વત્સ રાવણ! તારા પુત્રનું પરાક્રમ બોધે હું પ્રસન્ન થયો છું. ખરેખર, તેનું પરાક્રમ અદ્ભુત છે. અહો! તારો પુત્ર તારા જેવો જ બલકે તેથી પણ વિશેષ પરાક્રમી છે. હવે તેં સર્વ ત્રિલોકને જીતેલું છે અને તારી પ્રતિજ્ઞા સફળ કરી છે; તેથી હું તારા પુત્ર સહિત તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. ૨-૪ હે રાવણ! તારો, આ અતિબળવાન અને પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાદ હવે 'ઇંદ્રજિત' નામથી પ્રખ્યાત થશે. ૫ હે રાવણ! જેની સહાયતાથી તેં દેવોને વશ કરેલા છે અને ઇંદ્રને જીત્યો છે, તે તારો આ પુત્ર મહાબળવાન અને હુબ્ધય યોદ્ધો થશે. ૬ હે મહાબાહુ! પવિત્ર

શાસનવાળા મહેંદ્રને હવે તમે છોડી મૂકો અને તેના છુટકારાના બદલામાં દેવો તમને શું આપે તે પણ તમે જણાવો.^{૧૭}

બ્રહ્માના પચન સાંભળી યુદ્ધમાં જય મેળવનાર મહાતેજસ્વી મેઘનાદે કહ્યું : 'હે દેવ ! જો મહેંદ્રને છોડાવવો હોય તો હું તમારી પાસેથી અમરત્વ માગું છું.'^{૧૮} ત્યારે મહાતેજસ્વી પ્રજાપતિએ કહ્યું : 'આ આખી સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પક્ષીઓ, પશુઓ કે મહાતેજસ્વી પ્રાણીઓને અમરત્વ નથી.' પિતામહનાં નિશ્ચિત વચ્ચેનાં સાંભળી મહાબળવાન મેઘનાદે કહ્યું : 'ડીક છે, ઇંદ્રને છુટો કરવા માટે મને જે સિદ્ધિઓની જરૂર છે, તે સાંભળો. શત્રુ ઉપર જય મેળવવા ઇચ્છતા હું હંમેશાં હુંતદ્રવ્ય અને મંગ્રોથી મારા ઇષ્ટ અગ્નિને પૂજીને યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થાઉં ત્યારે અગ્નિમાંથી મારા માટે અશ્વ બેઠેલો રથ બહાર નીકળે અને તે રથ ઉપર હું બધાં સુધી હોઉં, ત્યાં સુધી હું અમર રહું; એ મારી નિશ્ચિત માગણી છે, છતાં હે દેવ ! જો તે યજ્ઞ અપૂર્ણ રહે ને હું સંગ્રામ કરવા બઠું, તો ભલે મારો વિનાશ થાય.'^{૧૯} હે દેવ ! સર્વ પુરુષો તપ કરીને અમરતા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે હું તો પરાક્રમ કરીને અમરત્વ મેળવું છું.'^{૨૦} ત્યારે પિતામહે કહ્યું : 'ભલે, એ પ્રમાણે થાઓ.' પછી ઇંદ્રજિતે ઇંદ્રને છોડી મૂક્યો, એટલે દેવો સ્વર્ગમાં ગયા.^{૨૧}

હે રામ ! આ રીતે દેવત્વને દ્રુષણ લાગવાથી મહેંદ્ર ઘણો જ દીન થઈ ચિંતાચ્છત થઈ ગયો, ત્યારે પિતામહે કહ્યું : 'હે ઇંદ્ર ! હવે તું ચોક્કસ શા માટે કરે છે ? પૂર્વે હંધૃત્ય કહ્યું ત્યારે તે કેમ વિચાર ન કર્યો ?^{૨૨} હે અમરેંદ્ર ! મેં સર્વ પ્રકારે સરખા વર્ણવાળી, સરખા રૂપવાળી અને સરખી વાણીવાળી પ્રજા સરળ હતી.^{૨૩} તેઓના શુભ કે સ્વરૂપમાં કંઈ ન્યૂનાધિક ન હતું. પછી એકાંક મન કરી મેં પ્રજા સંખ્યાથી વિચાર કરવા માંડ્યો.^{૨૪} અને તેઓમાં વિશેષતા કરવા માટે એક ઓને નિર્મોહ કરી. તે પ્રભાઓમાં જે જે અંગો સુંદર હતાં, તે સર્વ તેનાં અંગો ઘડવામાં વાપર્યાં

હતાં. પછી અતિ રૂપવતી અને મહાશુભવતી અહલ્યા નામની ઓ ઉત્પન્ન કરી. તેમાં 'હલ' શબ્દનો અર્થ વિરૂપતા થાય છે. વિરૂપતાથી જે નિંદા જન્મે છે તેને હલ્ય કહે છે, જેનામાં હલ્ય એટલે નિંદાત્મક વિરૂપતા નથી તેવી ઓને અહલ્યા કહે છે; તેથી જે તે અનિંદિત રૂપવાળી ઓનું નામ અહલ્યા પાડ્યું.^{૨૫-૨૬} હે દેવેંદ્ર ! હે સુરશ્રેષ્ઠ ! આ નારીની ઉત્પત્તિ થતાં જ મને ચિંતા થઈ કે એ કોની પત્ની થશે ! હે ઇંદ્ર ! તું દેવેશ હોવાના કારણે લીધે તારા મનમાં એમ માનતો હતો કે આ મારી ઓ થશે; પણ જે તો તેને મહાત્મા ગૌતમને સોંપી અતે બહુ વરસ સુધી થાપણ તરીકે રાખેલી એ ઓને તે મહાત્મા મને પાછી સોંપવા આવ્યા, ત્યારે મહર્ષિનું જિતેન્દ્રિયત્વ બેઠંદ્રને અને તપની સિદ્ધિ બેઠંદ્રને મેં તે અહલ્યાને તેમની સાથે જ પરણાવી.^{૨૭-૨૮} પછી તે ધર્મોત્તમ મહર્ષિ તેની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા. અહલ્યાને ગૌતમ સાથે પરણેલી બેઠંદ્રે વિનાશ થયા. પછી કામાધ થયેલા અને કૌંધ પામેલા તેં એ સુનિના આશ્રમે બેઠંદ્રને સળગતા અગ્નિની જ્યેષ્ઠ સરખી એ ઓને કામવાસનાથી બેઠંદ્ર અને હે શક ! કામથી પીડાતા અને અહંકારવાળા તેં એ ઓનું સત્ત્વ નષ્ટ કર્યું. એ સમયે મહર્ષિ ગૌતમે તને બોલ્યો અને કોધ પામેલા તે પરમતેજસ્વીએ તને શાપ આપ્યો : 'હે દેવેંદ્ર ! તું મારી જે દશા છે, તેથી વિપરીત દશાને પામીશ. હે વાસવ ! તેં મારી ઓ ઉપર નિર્ભયપણે બળાત્કાર કર્યો છે, માટે તું યુદ્ધમાં શત્રુના હાથે પકડાઈ જઈશ.^{૨૯-૩૦} હે હણુડિ ! તેં અહીં જે ભાવ પ્રવર્તાવ્યો છે તે મનુષ્યલોકમાં પણ ચાલશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૩૧} તે કર્મનું અધુરું પાપ તેના કર્તાને અને અધુરું તને લાગશે અને આ પાપને લીધે તારું પદ પણ નિશ્ચય રહેશે નહિ; તેમ જ જે જે સુરેંદ્રો થશે તે સર્વ પણ નિશ્ચય નહિ રહે.^{૩૨-૩૫}

તને આ પ્રમાણે શાપ આપ્યા પછી કોપાય-માન થયેલા મહર્ષિ ગૌતમે અહલ્યાને ઘણી રીતે કપકો આપી કહ્યું : 'હે દુર્વિનીતે ! તું મારા

આશ્રમથી દૂર થા અને તારું સૌંદર્ય નાશ પામે. તને મળેલાં રૂપ-ગુણ-ચૌવનને લીધે તું મદમત થઈ ગઈ અને ચિત્તને વશ રાખી શકી નહિ; માટે હવે આ લોકમાં અનેક રૂપવતી સ્ત્રીઓ થશે અને તારું રૂપ-સૌંદર્ય સર્વ પ્રભામાં વહેંચાઈ જશે, એમાં જરા પણ શક નથી; કારણ કે એ રૂપ તારા એકની પાસે હોવાથી સર્વને મોહ ઉપજાવતું હતું.’ હે રામ ! ગૌતમના આ શાપ પછીથી સર્વ પ્રભા રૂપવતી થવા માંડી. પછી અહલ્યાએ મહર્ષિ ગૌતમને આજીજ્ઞ કરતાં કહ્યું : ‘હે વિપ્ર ! તમારા સરણુ જ રૂપ ધારણ કરી ઇંદ્ર મને છેતરીને મારા પતિમતનેા લાંગ કરેલો છે. મેં મારી કામેચ્છાથી એ કર્મ કયું નથી; માટે હે વિપ્રર્ષિ ! તમે મારા કપર કૃપા કરવા યોગ્ય છો.’ ત્યારે ગૌતમે કહ્યું : ‘હે ભદ્રે ! મહાબાહુ વિષ્ણુ નરેન્દ્ર ધારણ કરીને ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં મહારથી રામ નામે પ્રકટ થશે અને તે વિશ્વામિત્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે વનમાં નીકળશે. એ સમયે તું તેમનાં દર્શન કરજે એટલે પવિત્ર થઈશ; કારણ કે તેં જે હુકુલ્ય કરેલું છે, તેમાંથી પાવન કરવાને એમના સિવાય બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી. ૩૧-૪૧ હે ભદ્રે ! મહાત્મા રામચંદ્રનું દર્શન અને આતિથ્ય કરીને પવિત્ર થયા પછી તું મારી પાસે આવીશ, ત્યારે હું તારો સ્વીકાર કરીશ.’ એ પ્રમાણે કહ્યા પછી મહર્ષિ ગૌતમ આશ્રમમાં ગયા અને એ બ્રહ્મવાદી સુનિની સ્ત્રી અહલ્યાએ મહાન તપનેા આરંભ કર્યો.

‘હે ઇંદ્ર ! તે સુનિના શાપને લીધે જ આ બધું થયું છે. હે મહાબાહુ ! તેં જે હુકુલ્ય કરેલું છે તે તું સાંભળ. હે વાસવ ! તારા હુકમને લીધે જ તું શત્રુના હાથે કેદ પકડાયો છે; બીજું કંઈ કારણ નથી. હવે તું સાવધાન થઈને તુરત વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર. તે યજ્ઞથી પવિત્ર થયેલો તું દેવ-લોકમાં જઈ શકીશ. હે દેવેન્દ્ર ! તારો પુત્ર જયંત પણ સુદમાં હણાયેલો નથી. તેને તેનેા માતામહ પુલોમા પોતાની પાસે પાતાળમાં લઈ ગયો છે.’ બ્રહ્માતું કહેલું માન્ય કરી મહેન્દ્રે વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર્યો અને પછી સ્વર્ગમાં જઈ દેવરાજ થઈને રાજ્ય

કરવા લાગ્યો. હે રામ ! ઇંદ્રજિતના પરાક્રમનું સર્વ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું. તેણે ઇંદ્રને જીત્યો, તો પછી બીજા પ્રાણીની તો વાત જ શી કરવી ?

રામ, લક્ષ્મણ, વાનરો તથા રાક્ષસાદિ સર્વ અગત્યનાં આ વચનો સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી રામની બાજુમાં જ બેઠેલા વિશ્વિપણે કહ્યું : ‘પૂર્વકાળમાં જે જે બન્યું છે, તે સર્વ સાંભળીને મને બાળ આશ્ચર્ય સાથે એ બધું સાંભરી આવે છે.’ પછી રામચંદ્રજીએ કહ્યું : ‘હે મહાસુનિ ! તમે જે કહ્યું તે સત્ય જ છે, કેમ કે વિશ્વિપણની પાસેથી પણ મેં એ સુબળ સાંભળ્યું હતું.’ ત્યારે અગત્ય સુનિ બોલ્યા કે, ‘જેણે પુત્રને સાથે રાખી સંજામમાં સુરેશ્વર શકને જીત્યો હતો, તે લોકકંટેક રાવણ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયો હતો. ૪૨-૫૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩૦ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૧ મેા

નર્મદાતટે રાવણે કરેલું શિવપૂજન

તતો રામો મ્હાતેજા વિસ્મયાત્પુનરેવ હિ ।

હવાચ પ્રણતો વાક્યમગત્યમુવિસત્તમમ ॥ ૧ ॥

વિશ્વમય પમાટે તેણું રાવણ આદિનું વૃત્તાંત સાંભળી મહાત્મા શ્રીરામચંદ્રજીએ પ્રશ્નમપૂર્વકે સુનિશ્ચેષ્ટ અગત્યને પૂછ્યું : હે ભગવન ! હે દ્વિબોત્તમ ! બ્યારે કૂંર સ્વભાવવાળો રાવણ પૃથ્વી પર વિચરતો હતો, ત્યારે શું આ મૃત્યુલોક વીર-શૂન્ય હતો ? આ મૃત્યુલોકમાં રાક્ષસેશ્વર રાવણને કોઈની પણ સાથે લડવું ન પડ્યું, તો શું એ સમયે કોઈ વીર ક્ષત્રિય રાજા ન હતા ? શું તે વખતે સર્વ રાજાઓ હંતવિર્થ હતા અથવા દિવ્ય અશ્ત્ર વિનાના હતા કે જેથી તે સર્વ રાજાઓને રાવણે જીત્યા હતા ? ૧-૪

રામના પ્રશ્નો સાંભળી ભગવાન અગત્ય સુનિએ બ્રહ્મા જેમ ઇંદ્રને કહે તેમ હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘હે રાજશ્રેષ્ઠ રામ ! હે પૃથ્વીપતિ ! સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કરતો રાવણ પૃથ્વીમાં ફરતો હતો તે વખતે તેને પરાજિત કરનારા રાજાઓ પણ હતા, તે સાંભળો. ૧ એક સમયે જેની પડોશમાં સર્વદા

અગ્નિ રહે છે એવી અમરાપુરીના સરખી તેજસ્વી માહિમતી નામની નગરીમાં તે ગયો.^૭ તે નગરીનો રાજા પણ તેના જેવો જ હતો. તેનું નામ અર્જુન હતું. અગ્નિની કૃપા વડે તે અગ્નિ જેવો હતો અને શત્રુઓનો સત્કાર કરવા તેની આસપાસ બાણોથી ભરેલા કુંડોમાં અગ્નિ સર્વદા પ્રત્યક્ષિત રહેતો હતો. હૈહય દેશનો મહાબળવાન રાજા અર્જુન એક દિવસ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે નર્મદામાં ક્રીડા કરવા ગયો હતો. તે જ દિવસે રાવણે એના નગરમાં આવ્યો અને તેના અમાત્યોને પૂછવા લાગ્યો : ‘નરનાથ અર્જુન ક્યાં છે ? તમે શીઘ્ર તેને જઈને કહો કે, સુહૃદને ઇચ્છનારો રાવણ અહીં આવેલો છે. તમે સૌથી પહેલા મારા આગમનના સમાચાર તેને જણાવો.’ ત્યારે અર્જુનના પ્રધાનોએ વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યો : ‘રાજા અત્યારે નગરમાં નથી.’^{૧૮-૧૨}

અર્જુન નગરમાં નથી એ સમાચાર બાણી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે હિમાલય સરખા વિંધ્યાચળમાં આપ્યો. વાહણું જેમ આકાશમાં ઊંચે ઊંચે બાંધે છે, તેમ તે પર્વત પૃથ્વી ઉપરથી ઊંચે ઊંચે જતો હતો. જેની શુક્રાઓમાં સિંહો ગર્જના કરી રહેલા છે, જેને આકાશમાં ચિતરામણ કાઢ્યું હોય એવાં હબારો શિખરો છે, એવા વિંધ્યાચળને તે રાવણે જોયો. તે પર્વતોમાં ઝરણાંમાંથી પડતા શીતળ જળનો અવાજ બાણે અદ્દહાસ્ય કરતો હોય એવું જણાતું હતું અને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ અને કિન્નરો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે તેમ જ અપ્સરાઓ સાથે ત્યાં ક્રીડા કરી રહ્યા હતા; તેથી તે સ્થાન સ્વર્ગ સરખું સુશેષિત દેખાતું હતું. વળી સ્મૃતિકે જેવી નિર્મળ જળવાળી નદીઓ ત્યાં વહી રહી હતી.^{૧૩-૧૬} હિમાલય સમાન ઊંચો અને અનેક રમણીય શુક્રાઓવાળો એ પર્વત નદીઓના વહેવાથી લગભગ મારતી છલોવાળો બાણે સાક્ષાત્ શેષનાગ જ હોય તેવો દેખાતો હતો. આ વિંધ્યપર્વતને જોતો જોતો રાવણ પ્રચંડ જળપ્રવાહથી જેમાં પથ્થરો પણ તણાતા હતા તેવી પશ્ચિમસાગરને મળવા જનારી નર્મદા નદીના તટે આવી પહોંચ્યો.

ઉનાળાના તાપમાં તપેલાં અને તરસ્થાં થયેલાં મહિષો, યુગો, સિંહો, વાઘો, રીંછો અને ઉત્તમ ગળે નર્મદાના પવિત્ર પાણીમાં ખેલી રહ્યા હતા. ચક્રવાક, કારંડવ, હંસ, જળકૃકડી અને ત્રારસ આદિ પક્ષીઓ મત્ત થઈને તે નદીના કિનારા ઉપર કોલાહલ કરી રહ્યાં હતાં. પુષ્પિત થયેલાં વૃક્ષો સમાન કુંડળવાળી, ચક્રવાકના યુગલ સમાન સ્તનવાળી, વિસ્તીર્ણ કિનારારૂપ શ્રોણીપ્રદેશવાળી, કિનારા પરના હંસોની હારરૂપ મેખલાવાળી, પુષ્પરજના સરખા અંગરાગવાળી, જળના ક્ષીણ સમાન નિર્મળ વસ્ત્રવાળી, જળસ્નાન વખતે સુંદર સ્પર્શસ્પર્શ આપનારી, ખીલેલાં કમળો સરખાં સુંદર નેત્રોવાળી, શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય સ્ત્રી જેવી નર્મદા નદીમાં રાવણ પુરુષક વિમાનમાંથી ઊતરી એકદમ નાહવા પડ્યો. સારી રીતે નાહ્યા પછી પોતાના સચિવો સહિત જેના કિનારા ઉપર અનેક સુનિર્મિત વસેલા છે, એવી નર્મદા નદીના રમ્ય કિનારા ઉપર રાવણે ગેઠો. દશાનન રાવણે ‘અરે ! આ તો બાણે ગંગા જ છે’ એ પ્રમાણે નર્મદાની પ્રશંસા કરી અને તેનાં દર્શનથી તેને હર્ષ થયો.^{૧૮-૨૧}

પછી લોલાપૂર્વક હસીને રાવણે શુક, સારણાદિ પ્રધાનોને કહ્યું : ‘બાણો, આ હબાર કિરણો વાળો સૂર્ય બરોબર મધ્યાહને છે; છતાં તીક્ષ્ણ તાપ આપનારો તે, હું અહીં જોઠેલા છું એમ બાણીને ચંદ્ર જેવો શીતળ થઈ ગયો છે. વળી મારા ભયને લીધે પવન પણ નર્મદાના પાણીથી શીતળ થઈ શ્રમહતાં અને સુગંધીવાળો થઈને સારી રીતે વાંચા કરે છે.^{૨૭-૨૮} બાણો તો ખરા, આ મગર, મત્સ્ય અને તરંગવાળી નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ નર્મદા પણ ભયભીત થયેલી સ્ત્રીની પઠે સ્થિર રહી ભને શાંતિ આપી રહેલી છે.^{૩૦} હે વીર રાક્ષસો ! તમે ઇન્દ્ર સમાન બળવાળા રાજાઓ સાથે લડીને લાયક થયેલા છો અને ચંદ્રનરસ જેવા લોહીથી અરડાયેલા છો, તો સાવભોમ આદિ મત્ત મહાબળે જેમ ગંગામાં સ્નાન કરે, તેમ આ સુંદર સુગંધ આપનારી નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરો.^{૩૧,૩૨} આ મહાનદીમાં સ્નાન કરવાથી તમે પણ પાપસુક્રત થશો

અને હું પશુ અત્યારે શરદઋતુના ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળા આ કિનારા ઉપર પુષ્પહાર આદિથી શકરતું પૂજન કરીશ. ૪૩૩

રાવણની આરામ થતાં પ્રહસ્ત, શુક, સારણ, મહોદર અને ધૂમ્રાક્ષ આદિ તેના પ્રધાનો નર્મદામાં નાહવા પડ્યા. મહોગજ જેવા મહામત્ત રાવણના તે પ્રધાનોએ નર્મદા નદીને બળભાગી મૂકી. ૪૪, ૪૫ વામન, અંબન અને પદ્મ આદિ દિગ્ગજો જેમ જંગલને ચલાયમાન કરે, તે જ પ્રમાણે આ મહા-બળવાન રાક્ષસો નર્મદામાં નાહીને બહાર નીકળ્યા અને ગુપ્ત વીણવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં તે રાક્ષસોએ ધોળાં વાદળાં સરખી કાંતિવાળો નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર ફૂલોનો ચોટો પર્વત બનાવી દીધો. જ્યારે ફૂલો વીણાઈ રહ્યાં, ત્યારે રાક્ષસેશ્વર રાવણ ગંગામાં જેમ મહોગજ નાહવા ઊતરે, તેમ પાછો નાહવા પડ્યો. નાહી લીધા પછી વિધિ પ્રમાણે અત્યુત્તમ મંત્રોને જાપ જપીને નર્મદાના પાણી-માંથી તે બહાર નીકળ્યો અને પશુવત્ વસ્ત્ર તણને એક સુંદર સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. ૪૬-૪૦ પછી રાવણ હાથ ભેડી પુલ્કરણે તરફ જવા લાગ્યો, ત્યારે ગતિમાં આવેલા સાક્ષાત્ પર્વતોના જેવા સર્વ રાક્ષસો તેની પાછળ જવા લાગ્યા. ૪૧ ભયાં ભયાં રાક્ષસેશ્વર રાવણ જતો હતો, ત્યાં ત્યાં તેનું સુવર્ણ-મય શિવલિંગ પશુ લઈ જવાતું હતું. રાવણે રેતીની વેદીની વચ્ચે તે લિંગનું સ્થાપન કરીને અમૃત સમુદ્ર સુગંધીહાર ગંધા અને ફૂલથી તેનું પૂજન કર્યું. ૪૨, ૪૩ સંજનોના ડહોણેના નાશ કરનાર, પરમશ્રેષ્ઠ વરદાન આપનારા, ચંદ્રકિરણરૂપી આભ-પણવાળા શકરેની યથાવિધ પૂજા કર્યા પછી મહા-બળવાન જાવણ તેમની સમીપ નાચ અને ગાન કરવા લાગ્યો. ૪૪

નિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૨ મો

રાવણના ઉત્પાત-માહિત્વની નગરીના રાજ અર્જુન સાથે હુદ્-રાવણનું કેદ પકડાવું નર્મદાપુલિને યત્ન રાક્ષસેન્દ્ર: સ દાક્ષણ: ।

પુલ્પોપહારં કુચ્ચતે તસ્માદ્દેશાદદૂરતઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર શિવપૂજન કરી રહ્યો હતો, ત્યાંથી નળકમાં જ માહિત્વની બળવાન રાજ અર્જુન પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે નર્મદાના બળમાં ફોડા કરતો હતો. હજાર હાથથીઓની વચ્ચે આવેલા હાથીની પેઠે અર્જુન રાજ પોતાની સ્ત્રીઓની વચ્ચે એ સમયે મહાહતો હતો. ફોડા કરતાં કરતાં તેને પોતાના હજાર બાહુનું ઉત્તમ બળ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે પોતાના હાથે ઘણા પહોળા કરી નર્મદાના પ્રવાહને રોકવાની યોજા કરી, ત્યારે અર્જુન ના હાથથી રોકાયેલું નર્મદાનું નિર્મળ બળ કિનારા પરથી છલકાઈ જવા લાગ્યું અને તેનો પ્રવાહ પાછો વળવા લાગ્યો. ૧-૫ કિનારે ઊભારાયેલા બળમાં મત્સ્ય અને મગર ફરવા લાગ્યાં, તેમ જ કૂળ અને ફળાંસનો તણવા લાગ્યાં. પાછો વળેલો એ પ્રવાહ વર્ષાઋતુના પ્રવાહ જેવો થઈ ગયો. ૬ અર્જુને રોકવાથી ઊભારાયેલો બળપ્રવાહ રાવણે ચઢાવેલાં શિવપૂજનનાં ફૂલોના ભગવાને તણી ગયો; ત્યારે મહાબળવાન રાવણ હાથે લગાડ્યો અને પૂજા અધૂરી હતી તે પૂરી કર્યા વિના જ પ્રતિકૂળ થયેલી સ્ત્રીની માફક નર્મદા તરફ ભેવા લાગ્યો. ૭, ૮ તેણે સાગરની ભરતી સરખો વધતો જતો પાણીનો પ્રવાહ પશ્ચિમ દિશામાંથી પૂર્વ દિશામાં વહેતો ભેયો. નિર્વિકાર સ્ત્રીના સરખી નર્મદા નદી અત્યંત સ્થિર ભાવથી શોભતી હતી, તેથી ત્યાં આવેલાં પક્ષીઓ પશુ ભય પામ્યા વિનાનાં હતાં. ૯-૧૦ એ સમયે રાવણે ચોદેથી ચોલ્યા સિવાય જમણા હાથની આંગળીથી પાણીના આ વેગનું કારણ શોધવાનો પોતાના પ્રધાન શુક-સારણને સંકેત કર્યો, ત્યારે એ બંને ભાઈઓએ આકાશમાં ચઢી પશ્ચિમ તરફ ચાલવા માંડ્યું. ૧૧-૧૨

અર્થો ચોર્જન ગથા નહિ હોય, એટલામાં તે

તે રાક્ષસોએ ઓઝોની સાથે ક્રીડા કરતા અર્જુનને જોયો. ^{૧૭} મહાન સાહવૃક્ષ જેવો ઊંચો, નાહવાથી વીજરાયેલા વાળવાળો, મઠથી જેની આંખોના છેડા લાલ થયેલા છે એવો, તેમ જ મહાવ્યાકુળ ચિત્તવાળો, અરિનું મર્દન કરનારો, હજારો પગથી મેરુપર્વત જેમ ચેદિનીને રોકી દે છે, તેમ હજારો હાથોથી નદીના પ્રવાહને રોકી રાખનારો, હાથથી ઓની વચ્ચે ધ્રુમવા મઠમત્ત થયેલા હાથીની સમાન હજારો શ્રેષ્ઠ યુવાન ઓઝોથી ઘેરાયેલો મહા અળવાન અર્જુન તેમના બોવામાં આવ્યો. તે બેઈને તેઓ પાછા વળ્યા અને રાવણની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા : ‘હે રાક્ષસેશ્વર ! મોટા સાહવૃક્ષ જેવો કોઈ અદ્ભુત યુરુષ, કિનારો જેમ પ્રવાહને રોકી રાખે છે, તેમ નર્મદા નદીના જળને રોકી રાખીને ઓઝો સાથે ક્રીડા કરે છે. ^{૧૪-૧૮} તેણે પોતાના હજાર હાથ વડે નદીના જળને રોકી રાખ્યું છે, તેથી સાગરમાં ભરતી થયે તેમ આ પાણી પાછું વળી ઊછળી રહ્યું છે.’ શુક-સારણનાં વચન સાંભળી ‘એ અર્જુન હશે’ એમ ધારી યુદ્ધ કરવાની લાલસાવાળો રાવણ એકદમ તેના તરફ ગયો. ^{૧૯, ૨૦}

બ્યારે રાક્ષસાધિપ રાવણ રાજા અર્જુન તરફ જવા નીકળ્યો, ત્યારે ધૂળ સહિત ગર્જના કરતો ભયંકર વા વાવા લાગ્યો અને વાહળાંમાંથી એકાએક ગર્જના સહિત હોહીનો વરસાદ વરસ્યો, છતાં તેને નહિ ગણકારતાં રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતાના મહોદર, મહાપાર્શ્વ, ધૂમ્રાક્ષ, શુક અને સારણાદિ પ્રધાનો સહિત જ્યાં અર્જુન હતો ત્યાં ધસી ગયો. ^{૨૧-૨૩} ત્યાં જતાં કાળજના જેવી કાળી કાતિવાળા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે નર્મદાથી એક ભયંકર ધરામાં હાથણીઓથી વીંટળાવેલા હાથીની માફક ઓઝોથી વીંટળાયેલા નેન્દ્ર અર્જુનને ક્રીડા કરતો જોયો. રાવણી લાલ થયેલી આંખોવાળા અને ગવોન્મત્ત થયેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે ગંભીર વાણીથી અર્જુનના અમાત્યોને કહ્યું : ‘હે અમાત્યો ! હેહય દેશના રાજાને તમે તુરત જણાવો કે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા અહીં આવેલ છે.’

રાવણનાં વચનો સાંભળી અર્જુનના મંત્રીઓ

આયુધો ગ્રહણ કરી સાવધ થયા અને બોલ્યા : ‘હે રાવણ ! ઠીક છે. તે’ યુદ્ધ કરવાનો સમય તો સારો થોડી કાંઠ્યો છે. અમારા રાજા બ્યારે મધ્યાનથી મત્ત થઈ ઓઝો સાથે વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે તું યુદ્ધ ઇચ્છે છે, એ ઘટિત નથી. ^{૨૪-૨૬} હે રાવણ ! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા જ હોય તો આજની રાત્રિ અહીં રહી આવતી કાલે તું તેમની સાથે યુદ્ધ કરજે; ^{૨૭} છતાં બે તને યુદ્ધની ઉતાવળ જ હોય, તો તું પ્રથમ અમને હણુ અને પછી જ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની વાત કર.’

આવું સાંભળતાં જ રાવણના પ્રધાનોએ તે અમાત્યોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા અને બહુ જ ભૂખ્યા હોવાથી તેઓને ખાઈ ગયા. આ સમયે રાવણના મંત્રીઓનો તેમ જ અર્જુનના અનુચરોનો મોટો કોલાહલ નર્મદાતટે થઈ રહ્યો. બાણ, તોમર, પ્રાસ, શૂલ, વજ્ર, કર્ણ્ણ આદિ અસ્ત્રયોધો રાવણ તથા તેના અમાત્યોને પીડા કરતા અર્જુન રાજાના અનેક યોદ્ધાઓ ચોતરફથી તેઓના ઉપર ધસી આવ્યા. ^{૩૧-૩૪} એ યોદ્ધાઓનો વેગ અતિશય ભયંકર હતો અને તેઓ મહાન જળચર પ્રાણીઓવાળા સમુદ્રના સરખી ગંભીર ગર્જના કરતા હતા. ^{૩૫} એ સમયે પ્રહસ્ત, શુક, સારણ આદિ રાવણના પ્રધાનોએ કોંધે ભરાઈને પોતાના પરાક્રમ વડે યોદ્ધાઓને હણવા માંડ્યા; ત્યારે ભયથી વિહ્વળ થયેલા તેમાંના કેટલાકોએ જળ-ક્રીડા કરતા અર્જુન પાસે જઈને સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ^{૩૬, ૩૭}

આ સાંભળી મહાપરાક્રમી અર્જુન રાજા ઓઝોને ‘બીસો નહિ’ એમ કહીને જે પ્રમાણે અંજન હાથી ગંગાના પાણીમાંથી બહાર નીકળે, તેમ નર્મદાના જળમાંથી બહાર નીકળ્યો. અગ્નિના સરખો તેજસ્વી અર્જુન રાજા કોંધથી લાલ નેત્રવાળો થયેલો હોવાથી યુગાંતકાળનો અગ્નિ સળગતો હોય તેવો જણાતો હતો. ^{૩૮, ૩૯} જેમ સૂર્ય અધકાર તરફ દોડ્યો ભય છે, તેમ ઉત્તમ હેમનાં ઘરેણાં ધારણ કરનાર અર્જુન ગદા લઈને રાક્ષસો તરફ દોડ્યો. એ પ્રચંડ ગદાને ચોરેર ધ્રુમવાતો મહાઅળવાન અર્જુન

ગરુડ જેવા વેગથી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યો;^{૪૧} ત્યારે વિધ્ય પર્વત સૂર્યને ભાગે શેકી રાખે તેમ રાવણુનો મહાભગવાન પ્રધાન પ્રહસ્ત સુસળ લઈને અઠગ રીતે આઠો ભિલો રહ્યો.^{૪૨} મદોન્મત્ત પ્રહસ્તે ક્રોધથી હોહાના બંધથી બાંધેલું ચોર સુસળ અર્જુન તરફ ફેંક્યું અને યમરાજના જેવી ભયંકર ગર્જના કરી.^{૪૩} પ્રહસ્તે છોડેલા સુસળની આગળ અશોકપુષ્પની ટોચ સમાન બાળી નાખતી આગ ઉત્પન્ન થઈ. એ સમયે મહાભગવાન કાર્ત્તવીર્ય અર્જુને જરા પણ ભયભીત થયા વગર તે સુસળને શેકી દીધું અને પોતાના પાંચસો હાથથી મહાન ગદાને ધ્રુમવાળેને એકાએક પ્રહસ્ત સામે ધસી જઈ ઈંદ્ર જેમ પર્વતને તોડી પાડે, તેમ તે હેહયાધિ-પતિ અર્જુને અતિ વેગથી ગદાનો પ્રહાર કરી પ્રહસ્તને પાચ્યો. મારીચ, શુક, સારણુ, મહોદર અને ધૂર્માક્ષ આદિ રાક્ષસો રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયા.^{૪૪-૪૮}

પ્રહસ્તને જમીન ઉપર પડેલો ભેઈ અને ખીભ્યોને નાસી ગયેલા ભેઈ રાવણુ કૌપાયમાન થયો અને એકાએક નૃપશ્રેષ્ઠ અર્જુન સામે ધસી ગયો. એ સમયે સહસ્રબાહુ અર્જુન અને વીસ-બાહુ રાવણુ વચ્ચે રૂંવાડાં ભિલાં કરે એવું કારુણ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું. બળભેદેલા બે સાગરો જેવા, મૂળથી ભિખડી ગયેલા બે પર્વતો જેવા, તેજસ્વી આદિત્યો જેવા, સળગતા બે અગ્નિ જેવા, હાથછી માટે બળથી ઉદ્ભવેલા બે હાથીઓ જેવા, બે આખંડા જેવા, ગાજરાં બે વાઘરાં જેવા, બળવાન બે સિંહો જેવા અને ક્રોધ પામેલા રુદ્ર તથા કાળના જેવા એ બન્ને એકબીજાને ગદાથી સખત માર મારવા લાગ્યા.^{૪૯-૫૩} જેમ વજ્રના ચોર પ્રહારો પર્વતો સહન કરે છે, તે પ્રમાણે એ બન્ને જણા ગદાના પ્રહારો સહન કરતા હતા.^{૫૪} વજ્રપાતનો જેમ પહોળા પડે તેમ તેઓની ગદાના પ્રહારથી સઘળી દિશાઓ ગાળી ભડતી હતી.^{૫૫} જેમ સૌદામિની નામની વીજળીથી આકાશ ચળકી રહે છે, તેમ અર્જુનની ગદા રાવણુની છાતી ઉપર પડી ત્યારે તે તપાવેલા સુવર્ણની પેઠે ચળકવા લાગી.^{૫૬} અને

અર્જુનની છાતી ઉપર વારંવાર પડતી રાવણુની ગદા મહાગિરિ ઉપર ઉઠ્યા પડે તેમ પ્રકાશવા લાગી.^{૫૭} જેમ પૂર્વે બલિ અને ઈંદ્રનું એકસરખું યુદ્ધ થયું હતું તે જ પ્રમાણે રાવણુ અને અર્જુનનું સમાન યુદ્ધ થયું.^{૫૮} શિંગડાંથી લડતા આખલાના જેવા અને દંતુશળથી લડતા હાથીઓ જેવા તે બન્ને સામસામા લડતા હતા. ક્રોધ પામેલા અર્જુને અતિબળથી રાવણુની વિશાળ છાતીમાં ગદાનો પ્રહાર કર્યો, ત્યારે વરદાનને લીધે સુરક્ષિત થયેલા રાવણુની છાતીમાં તે ગદા વેગ પ્રમાણે પ્રહાર કરવાને અસમર્થ થઈ અને ભિલટા તૈના બે કંકડા થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.^{૫૯-૬૧} છતાં મહાભગવાન અર્જુનની ગદાના આઘાતથી રાવણુ એક ધનુષ્ય જેટલો પાછો હટી ગયો અને રાઠો નાખતો ભૂમિ પર ભસી ગયો.^{૬૨} અર્જુને દશશ્રીવને વિહ્વળ થયેલો ભેયો એટલે એકદમ ગરુડ જેમ નાગને પકડી લે, તેમ તેણે રાવણુને પકડી લીધો.^{૬૩} હંભર હાથ પહોળા કરી મહાન બળ વડે રાવણુને પકડીને જેમ નારાયણ ભગવાને બહિરાભને બાંધ્યો હતો, તેમ તેને અર્જુને બાંધી લીધો. આ સમયે અર્જુન રાજાના શિર ઉપર ‘આ ઠીક થયું’ ‘આ ઠીક થયું’ એમ કહેનારા સિંહ, ચારણુ આદિ દેવોએ પુષ્પ-વૃષ્ટિ કરી. વાઘ જેમ હરણુને પકડે અથવા સિંહ જેમ હાથી ઉપર વિજય મેળવે, તેમ અર્જુન રાજા રાવણુ પર વિજય મેળવી અને તેને કેદ પકડી મેઘની માફક ગર્જના કરવા લાગ્યો.

શેડીવારે પ્રહસ્તને મૂઝાઈ વળી, ત્યારે પોતાના રાજા રાવણુને બંધાયેલો ભેઈ તે કૌપાયમાન થયો અને એકદમ અર્જુન તરફ ધસી ગયો.^{૬૪-૬૭} ધસી જતા પ્રહસ્તનો વેગ વર્ષાકાળે સાગરમાં ધસી જતી નદી જેવો જણાતો હતો.^{૬૮} એ સમયે ‘છોડી દે, છોડી દે,’ બિલો રહે, ભિલો રહે’ એ પ્રમાણે બોલતા પ્રહસ્ત આદિ રાક્ષસોએ અર્જુન ઉપર સુસળ અને શલ આદિ આયુધો ફેંકવા માંડ્યા.^{૬૯} ત્યારે શત્રુદમન અર્જુને જરા પણ ભય પામ્યા સિવાય એ સર્વ આયુધોને વચ્ચેથી જ પકડી લીધા.^{૭૦} અને જેમ પવન વાઘબોને વિશેરી

નાખે. તેમ હુધર અને શ્રેષ્ઠ આયુધો વડે સર્વ રાક્ષસોને વિખેરી નાખ્યા. આ રીતે કાતવીય અર્જુન રાક્ષસોને ત્રાસ પમાડ્યો અને રાવણને પકડીને મિત્રો સહિત પોતાના નગરમાં ગયો. પૂર્વે સહસ્રલોચન ઇંદ્ર બલિને પકડીને જેમ અમરાવતીમાં પેઠા હતા, તેમ તે કાતવીય અર્જુન રાજ રાવણને પકડીને પોતાની નગરીમાં પેઠા. ત્યારે પુરજનો જયજયકાર કરતા પુષ્પ અને અક્ષત વડે તેને વધાવવા લાગ્યા. ૭૧-૭૩

હતિ શ્રીરામભક્તિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
હતરકાંડમાં ૩૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૩ મો

પુલસ્ત્યે કરેલો રાવણનો છુટકારો

રાવણગ્રહણં તત્તુ વાયુગ્રહણલ્લિનમ્મ ।

તતઃ પુલસ્ત્યઃ શુશ્રાવ કથિતં વિવિ દૈવતૈઃ ॥ ૧ ॥

તે સમયે સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો રાવણને પકડવો તે વાચુને પકડવા જેવું હુધર છે ઇત્યાદિ વાતો કરતા હતા, તે મહર્ષિ પુલસ્ત્યે સાંભળ્યું. ત્યારે મહાન ધીરજવાળા મહર્ષિ પુલસ્ત્ય પુત્રનેહને લીધે રાવણના છુટકારા માટે અર્જુન રાજ પાસે આવવા નીકળ્યા. મન અને પવન સમાન ગતિવાળા દિવ્ય શ્રેષ્ઠ પુલસ્ત્ય વાયુમાર્ગે થઈ માહિષ્મતી નગરીમાં આવ્યા અને જેમ પ્રહ્લા ઇંદ્રની અમરાપુરીમાં પેસે, તેમ હૃદયુષ્ઠ જનોવાળી તે નગરીમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. ઊગતા સૂર્યના સરખી તેજસ્વી કાંતિવાળા તે સુનિને જોળાળી અનુચરોએ અર્જુન રાજને એમના આવવાના સમાચાર જણાવ્યા. ૨-૫ હેહ-યાધિપતિ અર્જુને અનુચરોના કહેવાથી 'પુલસ્ત્ય આવે છે' એમ જાણ્યું, એટલે તુરંત જ બે હાથ ભેડી તે સુનિની સામે ગયો. ૬ એ સમયે ઇંદ્રની આગળ જેમ બૃહસ્પતિ ચાલે, તેમ રાજપુરોહિત અર્ધા અને મધુપર્કોદિ પૂજનસામગ્રી લઈ આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યો. ઊગતા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી ઋષિને આવતા ભેઈ પ્રહ્લાને ભેઈને જેમ ઇંદ્ર પ્રણામ કરે તેમ અર્જુન રાજને તેમને પ્રણામ કર્યો. પછી મધુપર્ક, અર્ધા, પાદ અને ગાય આદિ વડે સુનિનું પૂજન કરી ગૃહગદ થયેલી વાણી વડે

અર્જુન રાજને કહ્યું :

‘હે દિલ્લેંદ્ર! તમારું દર્શન જે અતિદુર્લભ છે, તે પામીને આજે હું ભાગ્યશાળી થયો છું. આજે અહીં પધારીને તમે મારી માહિષ્મતી નગરીને અમરાવતી જેવી બનાવી છે. હે દેવ! આજે મને ક્ષેમ પ્રાપ્ત થયું છે, મારું વ્રતાચરણ પણ સફળ થયું છે, મારા જન્મ કૃતાર્થ થયો છે અને આજે મારા તપની સિદ્ધિ થઈ છે. ૭-૧૧ હે દેવવંદ્ય સુનિ! હું આપને પ્રણામ કરું છું. આ રાજ્ય, આ પુત્રો, આ સ્ત્રીઓ વગેરે અમે સર્વ તમારા આશ્રયે છીએ પ્રહ્લા! હું તમારી શી સેવા કરું?’

ત્યારે મહર્ષિ પુલસ્ત્યે તે રાજને તેના ધર્મ, અગ્નિ અને યુગ આદિની કથાગતા પૂછીને કહ્યું : ‘હે કમલલોચન રાજેંદ્ર! હે પૂર્ણચંદ્ર સરખા સુખવાળા! તારું બળ અતુલ છે, તેથી તેં દર્શી શીવને જીત્યો છે. ૧૨-૧૪ જેના લયથી સાગર અને વાયુ એ બંને જન્મ પ્રણુ દરમ્યા સિવાય જેની સેવામાં હાજર થાય છે અને રણમાં જેને સુરકેલીથી જીતી શકાય છે એવા મારા પોત્ર રાવણને જીતીને તેં તેને કેદ કર્યો છે. તેં પરાક્રમ કરીને મારા પુત્રનો યશ છીનવી લીધો છે અને ‘રાવણવિજયી’ નામ પ્રાપ્ત કર્યું છે; તો હે વત્સ! હવે હું તારી પાસે માથું છું કે મારા વચન ખાતર તું દશાનનને છોડી મૂક.’

ત્યારે મહર્ષિ પુલસ્ત્યની આજ્ઞા મानीને અર્જુન રાજને કંઈ પણ સંકેત ન રાખતાં રાક્ષસેંદ્ર રાવણને છોડી મૂક્યો. ૧૫-૧૭ દેવશત્રુ રાવણને છુટો કરી અર્જુને દિવ્ય આભરણ, માળા અને વસ્ત્રો તેણે પૂજન કર્યું અને અગ્નિ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી પરસ્પર મૈત્રી સ્થાપન કરી પુલસ્ત્યે છોડાવેલો પ્રતાપી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ અર્જુન રાજનું આતિથ્ય સ્વીકારી તેને ભેટી, લગતો લગતો ભાંથો ચાલ્યો ગયો. સુનિશ્રેષ્ઠ પુલસ્ત્ય પણ દશગ્રીવને છોડાવી પ્રહ્લાકાંડમાં ગયા. ૧૮-૨૦ હે રઘુનંદન! એવી રીતે મહાબળવાન રાવણ બળવાનોમાં પણ બળવાન હતો, છતાં પણ કાતવીય અર્જુનથી હાર્યો હતો અને

કરીને તેણે સીતાની ભાળ મેળવી; એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે વાતચીત કરી તેને આશ્વાસન આપ્યું. મહાવીર હનુમાને એકલાએ જ સેનાના આગેવાનો, મંત્રીપુત્રો, રાજસેવકો અને રાવણના મહાબળવાન પુત્ર અક્ષકુમારાદિને હથેલા હતા. વળી ઈંદ્રજિતના પ્રહારાચળધનથી છૂટા થઈને રાવણ સાથે વિવાદ કર્યો અને અગ્નિ જેમ 'પૃથ્વીને ખાળી મૂકે તેમ તેણે લંકાને ભસ્મ કરી, નાખી હતી.^{૨૭} વળી યુદ્ધસમયે હનુમાને બે બે પરાક્રમો કરેલાં છે, તેવાં કામ ઈંદ્ર, વિષ્ણુ કે કુબેરે પણ કર્યાં સાંભળ્યાં નથી.^{૨૮} એના બાહુના પરાક્રમથી જ મને લંકા, સીતા, લક્ષ્મણ, રાવણ, મિત્રો અને બંધુજન આદિ સર્વ મળ્યું છે અને વિજય પ્રાપ્ત થયો છે.^{૨૯} વાનરરાજાનો મિત્ર આ હનુમાન જે ન હોત તો જાનકીની ખબર જાણવાને કાણ શક્તિમ્ન થાત ?^{૩૦} વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે બંધારે વેર ઉત્પન્ન થયું ત્યારે સુગ્રીવનું લાલું કરવાની ઇચ્છાથી મહાવીર હનુમાને વૃક્ષોના વેલાની માફક વાલીને શા માટે ખાળી નાખ્યો નહિ હોય ?^{૩૧} હું તો ધારું છું કે, તે વખતે હનુમાનને પોતાનું બળ જાણવામાં આવ્યું નહિ હોય, તેથી જ પોતાના પ્રિય વાનરાધિપ સુગ્રીવનું દુઃખ જોયા કર્યું હશે.^{૩૨} હે મહાસુનિ! હે દેવપૂજિત! હે ભગવન! આવા મહાવીર હનુમાનના પૂર્વચરિત્ર વિષે આપ બે કાંઈ જાણતા હો તે સર્વ વિસ્તારથી કહો.'

રામચંદ્રનાં હેતવાળાં વચનો સાંભળી અગત્ય ઋષિએ કહ્યું: '૧૩, ૧૪' હે રઘુશ્રેષ્ઠ! હનુમાન વિષે તમે જે કહ્યું તે બધું સાચું છે. બળ, ગતિ અને યુદ્ધિની બાબતમાં એની ખરાબર ખીન્ને કોઈ જણુતો નથી.^{૧૫} પૂર્વકાળમાં જેમનો શાપ મિથ્યા ન થાય એવા ઋષિઓએ એને શાપ આપ્યો હતો; તેથી હે અરિમર્દન! એ બળવાન હોવા છતાં પોતાના સર્વ બળને એ જાણી શક્યો ન હતો.^{૧૬} હે મહાબળવાન રામ! તેણે બાલ્યાવસ્થામાં રમત-રમતમાં પણ બે પરાક્રમો કર્યા છે તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી;^{૧૭} છતાં હે રાઘવ! તે સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા જ હોય તો યુદ્ધિ સ્થિર કરીને હું

કહું છું તે સાંભળો: ^{૧૮}

'સૂર્યના વરદાશથી સુવર્ણરૂપ થયેલો સુમેરુ નામનો એક પર્વત છે. હનુમાનના પિતા કેસરી વાનર ત્યાંનું રાજ્ય કરે છે.^{૧૯} તેને જગવિખ્યાત અંબની નામે પત્ની હતી. તેણે વાણ્થી ધારણ કરેલા ગર્ભરૂપે એક ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો.^{૨૦} તે અંબની શાલિના અગ્ર જેવા તેજસ્વી હનુમાનને જન્મ આપ્યા પછી તરત જ કુળ લાવવાની ઇચ્છાથી ગર્હન વનમાં ગઈ.^{૨૧} ત્યારે શરવણ વનમાં જેમ કાર્તિકેશ્વરની રહતા હતા, તેમ માતાના વિયોગ અને ભૂખથી અત્યંત પીડાતા હનુમાને રોવા માંડ્યું. એટલામાં જપાપુષ્પના સમૂહ સરખો ભિગતો સૂર્ય તેના જોવામાં આવ્યો. તે કોઈ કુળ છે એમ સમજી તેને પકડવાની ઇચ્છાથી મૂર્તિમાન બાળસૂર્યના સરખો, તેજસ્વી બાળ-સૂર્ય તરફ જતો બાળક હનુમાન એ સૂર્યકુળને પકડવા માટે આકાશના મધ્યમાગે દૂધો.^{૨૨-૨૪} બાળક છતાં મહાવીર હનુમાને અપાર આકાશમાં ફરવા માંડ્યું. તે જોઈ દેવ, દાનવ, યક્ષ એ સર્વને અતિશય આશ્ચર્ય થયું.^{૨૫} તેઓને લાગ્યું કે બે વેગથી આ વાણ્પુત્ર ઉત્તમ આકાશભ્રમણી બન્યો છે, તેટલી ગતિ વાણ્, ગરુડ કે મનની પણ નથી.^{૨૬} અરે, બાળપણમાં એ એની ગતિનો વેગ આવો છે તો યુવાવસ્થાનું બળ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તેની ગતિ કેટલી થશે ?^{૨૭} એ સમયે સૂર્યના તાપથી રક્ષણ થાય તેટલા માટે તુષારસમૂહથી શીતળ થયેલો વાણ્ પોતાના ફરતા પુત્રની પાછળ પાછળ વાવા લાગ્યો.^{૨૮} બાલ્યકાળની ચંચળતાથી અને પિતાના બળથી આકાશમાં ભિરતો હનુમાન હંબરો ચોળન આવ્યો ગયો અને છેક સૂર્યની પાસે બઈ પહોંચ્યો.

તેની નિર્દોષ બાળચેષ્ટા જોઈને લવિષ્યમાં તે અદ્ભુત કાર્યો કરનાર થશે એમ જાણી સૂર્ય તેને બાળ્યો નહિ. વળી બે દિવસે હનુમાન સૂર્યને પકડવા દૂધો હતો તે જ દિવસે રાહુ સૂર્યને પકડવા ઇચ્છતો હતો. (અર્થાત્ તે દિવસે સૂર્યગ્રહણ હતું) સૂર્ય અને ચંદ્રનું મર્દન કરનાર રાહુ સૂર્ય ભગ-

વાનના રથ ઉપર હનુમાને બેવે. સ્પર્શ કર્યો કે, તુરત જ ત્રાસ પારી નાસી ગયો. પછી કોંધ પામેલો. સિંહિકાપુત્ર રાહું દેવેથી વીંટાયલા ઇંદ્રની પાસે જઈ ભ્રમર ચઢાવી બોલ્યો કે, 'હે વાસવ! મારી ક્ષુધાતુષિ માટે તમે મને ચંદ્ર અને સૂર્ય એ પ્રથમ-થી જ આપેલા છે, તો હવે તે બીજને શા માટે આપો છો ?' ૧૨૯-૩૪ આજે પર્વણી હોવાથી સૂર્યનું ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી હું તેની પાસે ગયો, ત્યારે કોઈ બીજો રાહું આટે આવ્યો અને તેણે એકદમ સૂર્યને પકડ્યો છે.'

રાહુંનાં વચન સાંભળી સુવર્ણમાળા ધારણ કરનાર મહેન્દ્ર પોતાનું આસન છોડી કેલાસ પર્વતના શિખર બેવા બોલ્યા, ચાર દાંતવાળા, મદ બરતા અને સારી રીતે શણગારેલા અદ્વૈતાસ્થ કરતા ગબેન્દ્ર ઉપર બેસી હનુમાન સહિત બધાં સૂર્ય હતો ત્યાં આવ્યો. એ સમયે રાહું પણ અતિશય વેગથી સૂર્ય તરફ ધસ્યો, ત્યારે હનુમાને પર્વતના શિખરની માફક ધસી આવતો તેને ભેળ્યો; ત્યારે સિંહિકા-પુત્ર તે રાહુંને જ ફળ ધારીને મહાવીર હનુમાન સૂર્યને છોડી દઈ તેના તરફ ફૂંચો. ૩૫-૪૦ હે રામ! સૂર્યને ત્યજીને ધસી આવતા વાનરને ભેઈ બેને શરીરમાં માત્ર સુખ જ બાકી રહેલું છે એવો રાહું વિસુખ થઈ નાસવા લાગ્યો, લથળો માર્યો સિંહિકા-સુત રાહું પોતાનો અચાવ કરનાર ઇંદ્રને ઉદેશી 'હે ઇંદ્ર! હે ઇંદ્ર!' એ પ્રમાણે બૂમો પાડતો હતો. બૂમો પાડતા રાહુંની પ્રથમથી જ પરિચિત વાણી સાંભળી ઇંદ્રે કહ્યું: 'તું બીશ નહિ, હું એને હણું છું.' પછી ઇંદ્ર સહિત મહાન ઐરાવતને ભેઈને 'એ પણ એક મોડું ફળ છે' એમ ભણી મહાવીર હનુમાન તેના તરફ ધસી ગયો. ઐરાવત હાથીને પકડી દેવાની ઇચ્છાથી ધસી આવતા હનુમાનનું સ્વરૂપ ભેઈ ઇંદ્ર પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ધસી આવતા એ હનુમાન ઉપર તેની બાલ્યાવસ્થા ભણીને અતિક્રોધ કર્યો સિવાય ઇંદ્રે પોતાના હોથથી વજ્રપ્રહાર કર્યો. વજ્રપ્રહાર થતાં બાળક હનુમાન એક પર્વત ઉપર પડ્યો અને તેનું ડાણું જડણું ભાંગી ગયું.

વજ્રપ્રહારથી વિકળ થયેલો હનુમાન પર્વત પર પડેલો હતો, ત્યારે પવનદેવે પ્રભસમૂહનું અહિત કરવાની ઇચ્છાથી ઇંદ્ર ઉપર ક્રોધ કર્યો. સર્વના શરીરમાં રહેલા વાયુદેવ પોતાનો સંચાર બંધ કરી પોતાના બાળક પુત્રને લઈને એક શુદ્ધમાં પેસી ગયા. ૪૧-૪૯ ઇંદ્ર જેમ વર્ષો બંધ કરીને સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કરે છે, તેમ વાયુએ સર્વ પ્રાણીનાં મળ અને મૂત્રનાં સ્થાન રાકી દઈને બહુ જ પીડા કરવા માંડી. વાયુના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને લીધે સર્વ લોકો મૂંઝાવા લાગ્યા અને લોકકંડા બેવા થઈ ગયા. ૫૦, ૫૧ વાયુના પ્રકોપથી આણું ત્રિલોક સ્વાધ્યાય, વપદકાર વગેરે ક્રિયાઓ અને ધર્મરહિત થઈ ઘોર નરક બેવું બની ગયું. ૫૨

અતે દુઃખ પામેલી સર્વ પ્રજા બંધર્વ, દેવ અને મનુષ્યો સહિત સુખ મેળવવા માટે પ્રહ્લાણ પાસે ગઈ. ૫૩ વાયુ રોકાવાથી મહોદર રાગના રાગીઓના સરખાં ચોટાં પેટવાળા તેઓ સર્વ હાથ ભેડી બોલ્યા: 'હે ભગવન્! હે પ્રભનાથ! આપે ચાર પ્રકારે આં સહિ સર્વ છે. ૫૪ હે સત્તમ! તમે પવનને અમારા આયુષ્યને અધિપતિ બનાવ્યો છે અને તે અમારો પ્રાણેશ્વર છે; છતાં જીવોને જેમ અંતઃપુરમાં ગોંધી રાખવામાં આવે છે, તેમ આજે તે અમે સર્વને શા માટે રૂંધી રાખે છે? હે ભગવન્! એ વાયુના પ્રકોપથી મૂંઝાયેલા અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ; ૫૫, ૫૬ માટે હે દુઃખ હણનારા! વાયુરોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં અમારાં એ દુઃખો દૂર કરો.' પ્રભએ એમ કહ્યું એટલે પ્રભનાથ પ્રભપતિએ કહ્યું: 'એમ થવામાં કાંઈ કારણ હશે. જે કારણને લીધે વાયુએ ક્રોધ કર્યો છે અને ગતિ રોકી રાખી છે, તે તમારે સર્વેએ સાંભળવા યોગ્ય છે. તેના પુત્રને અમરેશ ઇંદ્રે રાહુંનું વચન માનીને હણ્યો છે; તેથી વાયુદેવે ક્રોધ કર્યો છે. અશરીરી વાયુ શરીરધારી સર્વ પ્રાણીઓને પાળે છે અને તેના વિના ક્ષણમાત્ર પણ જીવન નથી શકતું નથી. એ વાયુ એ જ પ્રાણ છે; વાયુ એ જ સુખ છે અને વાયુ એ જ સર્વ જગત છે. ૫૭-૬૧ જગતના આયુષ્યરૂપ તે વાયુએ પોતાની ગતિ રોકી

રાખી છે, તેથી જ જગતમાં સુખ મળતું નથી.^{૧૨} સર્વનો શ્વાસ રોકાઈ ગયો છે અને તેથી જ તરે લોકકાં કે ભીંત જેવા જડ થઈ ગયા છે. આલો આપણે સર્વ એ જ્યાં હોય ત્યાં જઈએ, અદિતિના પુત્ર પવનને પ્રસન્ન કર્યા સિવાય આપણે નાશ પામીશું.^{૧૩}

પછી દેવ, ગંધર્વ, ભુજંગ અને શુદ્ધક વગેરે પ્રભ સહિત પ્રભપતિ ઇંદ્રના ઘાથી ઘાયલ થયેલા પુત્રને લઈને વાયુદેવ જ્યાં ભારાઈ બેઠા હતા ત્યાં ગયા.^{૧૪} આદિત્ય, અનલ અને સુવર્ણ સરખા કાંતિમાન પુત્ર હંતુમાને ખોળામાં લઈને બેઠેલા એ પવનદેવ પ્રતિ દેવ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, યક્ષ અને ઋષિ સહિત આર મોંવાળા પ્રભપતિએ પ્રેમભરી દંષ્ટિથી બેઠો.^{૧૫}

ઈતિ શ્રીવાસ્ત્વીકિ મહાશ્વિનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

ઉત્તરકાંડમાં ૩૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૬ મો

હંતુમાનચરિત્ર-તેને મળેલાં વરદાન અને શાપ તતઃ પિતામહં દૃષ્વા વાયુઃ પુત્રવર્ધારિતઃ ।

શિશુકં તં સમાદાય લક્ષ્મ્યૌ ધાતુરગ્રતઃ ॥ ૧ ॥

પુત્રના વધથી પીડાયેલો વાયુ પિતામહને આવતા બેઈ પોતાના પુત્રને લઈને તેમની આગળ બિલો રહ્યો. કુંડળ, સુકુટ, માળા આદિ આભૂષણો ધારણ કરનાર વાયુદેવ પ્રહ્લાદને ત્રણવાર સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી પગે પડ્યો.^{૧૨} ત્યારે વેદાધર્ બાણનાર પ્રહ્લાદેએ અલંકારોથી શોભતા પોતાના હાથોથી વાયુદેવને ઉઠાડ્યો અને બાળક હંતુમાનને પાંખ્યા. પદ્મ્યોનિ પ્રહ્લદેવનો સ્પર્શ થતાં જળસિંચનથી જેમ ધાન્યનો છાંડ જીવતો થઈ જાય તેમ બાળક હંતુમાન જીવતો થયો. હંતુમાનને જીવતો થયેલો બેઈ ગંધ દેવાવનાર પ્રાણજીત વાયુ પ્રાણીમાત્રમાં પ્રથમની માફક દ્રવ્ય લાગ્યો અને વાયુના અટકાવથી મૂંઝાયેલી સર્વ પ્રજા તે છૂટો થતાં કમળ અને પોયણીની માફક આનંદ પામવા લાગી.^{૩-૧} પછી વાયુદેવનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા યશ, વીર્ય અને ઐશ્વર્ય તથા લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તેમ જ સ્વપ્ન, રજ અને તમ, એ સર્વના સમૃદ્ધિપત્રિમૂર્તિ

અને ત્રણે લોકમાં જેનું સ્થાન છે એવા પ્રહ્લાદેએ દેવોને કહ્યું :

‘હે મહેન્દ્ર ! હે અગ્નિ ! હે વરુણ ! હે મહેશ્વર ! હે ધનેશ્વર ! તમારું હિત તરે બધું છે; છતાં હું તમને કહું છું તે સાંભળો.^{૭-૮} આ બાળકથી ભવિષ્યમાં મોટું કાર્ય થવાનું છે, તો આ વાયુપુત્રના શ્રેય માટે તમે સર્વ તેને વરદાન આપો.^૯

પ્રહ્લાદનાં વચન સાંભળી પ્રસન્નવદન સહસ્રાક્ષ ઇંદ્રે પ્રીતિપૂર્વક સુવર્ણપદ્મની માળા હંતુમાનના કંઠમાં પહેરાવી કહ્યું :^{૧૦} ‘મારા હાથમાંથી છૂટેલા વજ્રથી એનું હંતુ (જડયુ) લાંગી બંધું છે, તેથી એ કપિશાર્દૂલ ‘હંતુમાન’ નામથી ઓળખાશે.^{૧૧} હું એને પરમ અદ્ભુત વરદાન આપું છું કે, આજથી તે મારા વજ્રથી પશુ અવધ્ય થશે.^{૧૨} પછી તિમિરનો નાશ કરનારા ભગવાન સૂર્યે કહ્યું : ‘હું’ મારા તેજને સોમો ભાગ એને આપું છું.’^{૧૩} અને જ્યારે એને શાસ્ત્ર ભણવાની શક્તિ આવશે ત્યારે હું એને શાસ્ત્રો ભણાવીશ, જેથી તે વાણીમાં પરમ કુશળ થશે.^{૧૪} શાસ્ત્રદર્શનમાં એના જેવો બીજો કેઈ પણ થશે નહિ.’ પછી વરુણે વરદાન આપ્યું : ‘મારા પાશથી કે બળથી દશ લાખ વરસ સુધી એનું મૃત્યુ થશે નહિ.’^{૧૫} પછી સંતોષ પામેલા યમરાજીએ વરદાન આપ્યું : ‘મારા હંડથી એનું મૃત્યુ નહિ થાય અને તે સદા નીરોગી રહેશે, તેમ જ યુદ્ધમાં જરા પણ વિષાદ પામશે નહિ.’^{૧૬} પછી ધનેશ્વર કુબેરે વરદાન આપ્યું : ‘યુદ્ધમાં મારી ગદાથી તેનો વધ થશે નહિ.’^{૧૭} પછી દેવેશ્વર શંકર મહાન વરુદાન આપતાં બોલ્યા : ‘મારાથી તેમ જ મારાં આયુધોથી આ બાળક અવધ્ય રહેશે.’ પછી શિવપીઝોમાં શ્રેષ્ઠ, મહામતિ અને મહારથી વિશ્વકર્માએ વરદાન આપ્યું : ‘મેં બનાવેલાં દિવ્ય અસ્ત્રો-શસ્ત્રોથી તે અવધ્ય રહેશે અને ચિત્રજીવ થશે.’ છેવટે દીધાયું મહાત્મા પ્રહ્લાદે તેને વરદાન આપ્યું : ‘તું સર્વ પ્રકારના પ્રહ્લદકોથી અવધ્ય રહીશ.’^{૧૮-૨૦}

પછી જગદ્ગુરુ ચતુરાનન પ્રહ્લાદે દેવોનાં વરદાનથી હંતુમાનને અલંકૃત થયેલો બેઈ પ્રસન્ન

સુખે વાયુને કહેવા માંડ્યું :^{૨૧} ‘હે મારુત ! તારા પુત્ર મારુતિ થતુને ભય આપનાર, મિત્રોને અભય દેનાર અને અભય થશે. વળી તે ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર, ઇચ્છાનુસાર ફેરી શકનાર, ઇચ્છા સુખ ભગિત કરનાર, કૃદનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને જેની ગતિને કૌંઈ શકી ન શકે એવો કીર્તિમાન થશે.^{૨૨,૨૩} આ બાળક રાવણનો નાશ કરનાર અને રામને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર ભાવિ યુદ્ધમાં રવાંટાં ઊભાં કરે એવાં દુષ્કર કાર્યો કરશે.’^{૨૪} વાયુ-દેવને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી દેવો સહિત પિતામહ પોતાને સ્થાનકે ગયા અને વાયુદેવ પણ પુત્રને લઈને અંજની પાસે જઈ સર્વ વરદાનો તેને કહી સંભળાવી પોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા.^{૨૫,૨૬}

હે રામ ! આ વરદાનો મેળવીને તેના બળથી બળવાન થયેલો હનુમાન, પોતામાં રહેલા વેગથી સમુદ્ર સમાન દેહિક બળમાં પૂર્ણ થયો;^{૨૭} ત્યારે વેગને લીધે પરિપૂર્ણ થયેલો એ વાનરશ્રેષ્ઠ નિર્ભય થઈને મહર્ષિઓના આશ્રમોમાં તોફાન કરવા લાગ્યો.^{૨૮} તે શાંત મુનિઓનાં યજ્ઞપાત્રો ફાડી નાખતો હતો, અગ્નિહોત્રોને અગ્નિ ઠારી દેતો હતો અને વલકલોના સમૂહને ફાડી નાખતો હતો. એ પ્રમાણે મહાબળવાન હનુમાન બંધા ઘસઘસંથી અવધ્ય હોવાથી નિર્ભયપણે તોફાન કરતો હતો. ઋષિઓ તેનાં વરદાન બળવા હતા, તેથી તેની શક્તિને લીધે એ બધું સહન કરતા હતા. વાયુદેવ તેમ જ તેના પિતા કેસરીએ અંજનીપુત્ર હનુમાનને ઘણીવાર વાર્યો હતો, છતાં તે વારંવાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો. અતે મહર્ષિશ્રી અને અંગિરાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિઓ હનુમાનના ઉત્પાતથી કંટાળ્યા અને તેઓએ શાપ આપ્યો કે, ‘હે વાનર ! તું જે બળને લીધે અમને પીડે છે, તે બળને તું અમારા શાપને લીધે લાંબા વખત સુધી પિછાની શકીશ નહિ. બ્યારે તને કૌંઈ તારી કીર્તિ થાદ કરાવશે, ત્યારે તારું બળ વધશે, મહર્ષિઓનો આપો શાપ થતાં હનુમાનનું તેજ અને પરાક્રમ હજારગુણ, એટલે તે નરમ થેં સ જેવો થઈને આશ્રમોમાં ફરવા લાગ્યો.

એ સમયે કિષ્કિન્ધામાં નક્ષત્રજ્ઞ નામનો મહાકવિ રાજ્ય કરતો હતો. તે સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અને સર્વ વાનરોનો રાજા હતો. તે વાનરે વાલી અને સુગ્રીવનો પિતા થતો હતો.^{૨૯-૩૧} લાંબા સમય સુધી રાજ્ય ભોગવી તે બ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે વિચાર કરવામાં કુશળ મંત્રીઓએ વાલીને તેના પિતાના પદે અને સુગ્રીવને વાલીના પદે સ્થાપ્યો. હે રામ ! હનુમાનને સુગ્રીવ સાથે બાલ્યાવસ્થાથી માંડીને, અગ્નિને અનિલ સાથે જેવી મૈત્રી છે. તેવી જરા પણ ભેદ વિનાની મિત્રતા થઈ હતી. પરંતુ બ્યારે વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે વેર થયું, ત્યારે શાપને લીધે તે પોતાનું બળ બળુતો ન હતો, તેમ જ વાલીએ ભમાવેલો સુગ્રીવ પણ આ હકીકત બળુતો ન હતો. ઋષિના શાપથી હજારોલા બળવાળો કપિશ્રેષ્ઠ મારુતિ હાથીઓની વચ્ચે જેરાયેલા સિંહની માફક સુગ્રીવ સાથે^{૩૨} એ જ કારણથી શાંત બેસી રહ્યો હતો.^{૩૩-૪૨}

હે રામ ! પરાક્રમ, ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, યંત્રતા, સુશીલતા, માધુર્ય, નીતિ, જ્ઞાન, ગંભીરતા, ચતુરાઈ, પરાક્રમ અને ધૈર્ય આદિ ગુણોમાં હનુમાનથી અધિક આ લોકમાં બીજે કોણ છે ?^{૪૩} એ મહાકવિને બ્યારે વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રો શીખવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે ભગવાન સૂર્યનારાયણ સામું સુખ રાખી છેક ઉદ્યાચળથી અસ્તાચળ સુધી તેમની સાથે જતો અને તે સમયે ‘અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર’, ‘તાત્કાલીય સૂત્રવૃત્તિ’, ‘વાર્તિક’, ‘મહાભાષ્ય’ અને વ્યાકરણ ‘સંગ્રહ’ આદિ ગ્રંથો શીખ્યો હતો. વળી બીજાં પણ ઘણાં શાસ્ત્રોમાં તે પારંગત છે. છંદશાસ્ત્રમાં તો તે એકો જ છે. વળી સર્વ વિદ્યાઓમાં અને તપોવિધાનમાં તે દેવોના ગુરુ ગૃહસ્થતિ જેવો છે.^{૪૪,૪૫} પ્રલયકાળમાં લોકોને બાળી નાખવા ઇચ્છતા બળભળેલા સાગર જેવા અશ્વત્થા બાળી નાખવા ઇચ્છતા પ્રવલિત અગ્નિ જેવા અથવા લોકનાશન યમ જેવા આ હનુમાનની આગળ કોણ ઊભો રહી શકે તેમ છે ?^{૪૬} હે રામ ! સુગ્રીવ, મૈંદ, દિવિદ, નીલ, તાર, તારાનો પુત્ર અંગદ, નલ, રંભ, એ વગેરે બીજા મહા-

કપીંદ્રો તમારા માટે જ દેવોએ સરજેલા છે. ૪૭
હે રામ ! ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, સુદૃઢ, જ્યોતિ-
સુખ એ વગેરે રીંછો પછી તે વાનરેંદ્રોની સાથે
તમારા માટે જ દેવોએ સરજેલા છે. ૪૮ હે રામ !
તમે જે પ્રમાણે પૂછ્યું, તે હનુમાને બાલ્યાવસ્થા-
માં જે જે પરાક્રમે કરેલાં તે સર્વ મેં તમને
કહ્યાં છે. ૪૯

રામ, લક્ષ્મણ અને રાક્ષસો સહિત વાનરો,
એ સર્વ અગસ્ત્યે કહેલું આ ચરિત્ર સાંભળી
વિરમય પામ્યા. ૫૦ પછી અગસ્ત્યે કહ્યું : ‘હે રામ !
મેં જે જે કહ્યું છે તે તમે સાંભળ્યું છે; અમને
તમારાં દર્શન પછી થયાં અને વાતચીત કરવાનો
પ્રસંગ પછી મળ્યો. હવે અમે અમારા આશ્રમે
જઈશું. ૫૧, ૫૨

ત્યારે હાથ જોડીને અને પ્રણામ કરીને રામ-
ચંદ્રજીએ કહ્યું : ‘હે બ્રહ્મા ! તમારાં દર્શનથી
આજ મારા યિતા, યિતામહ, પ્રયિતામહ, દેવતા-
ઓ, પ્રાંધવજનો આદિ સર્વ રાજી થાય છે; છતાં
મને એક ઇચ્છા થઈ છે તે હું તમને નિવેદન
કરું છું; માટે મારા ઉપર કૃપા કરીને તેનો સ્વીકાર
કરો. હે મુનિ ! વનવાસથી આવેલો હું પુરવાસી
અને ગામડાની રહેવાસી આદિ સર્વ પ્રભને
સુવ્યવસ્થામાં મૂકી ચૂક્યો છું અને હવે મને
યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, તે આપ જેવાની
કૃપાથી જ થઈ શકે તેમ છે. મારા એ યજ્ઞોમાં
મહાવીરવાન આપ મારા ઉપર દયા કરીને હમેશાં
વિધિવિધાનનાર સદસ્ય થાઓ. તપથી જેણે પાપો
બાળી નાખ્યાં છે એવા તમારો આશ્રય મળવાથી
મારા પિતૃઓ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરશે; માટે
આપ આ સર્વ ઋષિઓની સાથે મારા યજ્ઞમાં
અવસ્ય પધારશે.’ મહાત્મા રામચંદ્રનાં વચન
સાંભળી અગસ્ત્યાદિ મત ધારણ કરનાર ઋષિઓએ
કહ્યું : ‘ભલે એમ કરીશું.’ પછી તેઓ સર્વ જેમ
આવ્યા હતા તેમ ત્યાંથી વિદાય થયા. ૫૩-૫૮

પછી મહાત્મા રામચંદ્ર યજ્ઞ સંબંધી વિચાર
કરવા લાગ્યા અને જ્યારે સૂર્યાસ્ત થયો, ત્યારે
સભા વિસર્જન કરી, રાત્રીએ અને વાનરોને

તેમના ઉતારે મોકલ્યા. પછી રાજશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી
એ વિધિ પ્રમાણે સંધ્યા કરી અને રાત્રિ થતાં
અંતરૂપમાં પ્રવેશ કર્યો. ૫૯, ૬૦

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૩૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીરામચંદ્રનું રાજ્ય

સર્ગ ૩૭ મો

મહાત્મા રામચંદ્રનું જ્યૈશ્વર્ય

અભિષિક્ત તુ કાકુત્સ્થે ષમ્ભે વિદિતાત્મનિ ।
હ્યતીતા યા નિશા પૂર્વા પૌરણી હર્વજ્ઞિની ॥ ૧ ॥

જેણે આત્માને બાણેલો છે એવા કાકુત્સ્થ
રામચંદ્રને ધર્મવિધિથી રાજ્યાભિષેક કરવામાં તે
દિવસની રાત્રિ સર્વ પુરજનોએ હર્ષમાં વ્યતીત
કરી. ૧ પ્રાતઃકાળ થતાં રાત્રને જગડનાર સૌમ્ય
બંદીજનો રાજમંદિરે આવ્યા અને કિન્નરોની માર્ક
શિક્ષણ પામેલા તથા મધુર કંઠવાળા એ સર્વ
ગાયકો હર્ષ પામી રાત્ર રામચંદ્રને જગડવા
લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા : ૨, ૩

‘હે વીર ! હે સૌમ્ય ! હે કૌશલ્યાની પ્રીતિ
વધારનાર ! હવે જાગો. હે નરાધિપ ! જો તમે સૂઈ
રહેશો તો આપું જગત સૂઈ રહેશે. ૪ તમારું
પરાક્રમ વિજ્ઞાના જેવું છે, તમારું સ્વરૂપ અશ્વિની-
કુમારો જેવું છે, પ્રભપતિ બૃહસ્પતિના જેવી તમારી
બુદ્ધિ છે. ૫ તમારી ક્ષમા પૃથ્વીના જેવી છે, તમે
સૂર્ય સરખા તેજસ્વી છો, વાયુના જેવી તમારી
ગતિ છે, તમારામાં સાગર સરખું ગાંભીર્ય છે. તમે
સ્થાણુના જેવા અડગ છો, ચંદ્રના જેવા સૌમ્ય
છો, પૂર્વે તમાણ જેવા રાત્ર થયા નથી અને
ભવિષ્યમાં થનાર પછી નથી. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે
ધર્મપરાયણ રહી પ્રભનું હિત કરનાર છો; તેથી
કીર્તિ અને લક્ષ્મી તમારો ત્યાગ કરીને જઈ શકતી
નથી. ૬-૮ હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મ અને લક્ષ્મી નિરંતર
આપનામાં રહેલાં છે. ૯ બંદીજનોએ આ રીતે
પુષ્કળ મધુર વચનોથી સ્તુતિ કરી. ૧૦ ત્યારે સૂત-
લોકો પછી દિવ્ય સ્તુતિથી રામચંદ્રને જગડવા
લાગ્યા. સ્તુતિ કરનારાઓની સ્તુતિ સાંભળી રામ-

અર્થ, જેમ નારાયણ હરિ શેષશયનમાંથી ઊઠે છે, તેમ ધોળા બિહાનાવાળી શય્યામાંથી ઊઠીને જાગત થયા. ૧૦-૧૧

ત્યારે હજારો રાજસેવકો રવેત વર્ષુના પાત્રોમાં જળ લઈ હાથ-જોડી પ્રણામ કરતા ઊંઘમાંથી ઊઠેલા મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આવ્યા; ૧૨ એટલે મહાત્મા રામચંદ્ર જળસ્નાન અને યોગ્ય સમયે હોમહવન કરીને તરત જ ઇક્ષ્વાકુકુળે સેવેલા પવિત્ર દેવમંદિરમાં ગયા. ૧૩ ત્યાં દેવોને, પિતૃઓને અને વિગ્રોને યથાવિધિ પૂજીને પછી બીજાં માણસો સહિત રામચંદ્ર સલામંડપમાં આવ્યા. ૧૪ ત્યાં અગ્નિ સરખા તેજસ્વી વસિષ્ઠાદિ પુરોહિતો, મહાત્મા મંત્રીઓ, વીર યોદ્ધાઓ તેમ જ જુદા જુદા દેશના રાજાઓ, જેમ ઇંદ્રની આસપાસ દેવો હોય, તેમ રામચંદ્રની આસપાસ વીરોઈ વધ્યા. ૧૫ ત્રણ વેદો જેમયજ્ઞની ઉપાસના કરે છે, તેમ મહાયજ્ઞસ્વી ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન એ ત્રણ ભાઈઓ રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા હતા. ૧૬, ૧૭ બીજા અનેક સેવકો હર્ષિત સુખવાળા યથા રાજ થતા હતા, હાથ જોડી રામચંદ્રની પાસે જતા હતા અને તેમની પાસે એક પછી એક બેસતા હતા. કામરૂપ, મહાવીર, સુગ્રીવાદિ તેજસ્વી વીસ વાનરો પણ તે જ પ્રમાણે બેઠા હતા. જેમ શુદ્ધકો ધનેશ કુબેરની સેવા કરે છે, તેમ આર રાક્ષસ પ્રધાનોથી વીંટળાયેલા લોકોનો રાજા વિશ્વ-વશુ રામચંદ્રની સેવા કરતા હતા. વળી વેદ-પારંગત, કુળવાન અને વિચક્ષણ પુરુષો વિનીત-લાવે રાજા રામની સલામ આપ્યા હતા. આ સમયે શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ, રાજાઓ, વાનરો અને રાક્ષ-સોથી સેવાતા મહાત્મા રામચંદ્ર દેવરાજ ઇંદ્રની પેઠે શોભતા હતા અને પુરાણવેત્તા મહાત્માઓ તો સલામ બેઠેલાઓને ધર્મશુક્ત મધુર કથાઓ કહેતા હતા. ૧૮-૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

ઉત્તરકાંડમાં ૩૭ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

કોપક સર્ગ ૬ કો

વાલી અને સુગ્રીવની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ
પતચ્છુત્વા તુ નિલિલં રાઘવોઽગસ્યમમ્રવીત્ ।

ય વપક્ષરજા નામ વાલ્મિસુગ્રીવયોઃ પિતા ॥ ૧ ॥

અગસ્ય મુનિનાં વયનો સાંભળી મહાત્મા રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘આપે વાલી અને સુગ્રીવનો પિતા ઋક્ષરજસ નામનો વાનર કહ્યો તે ઠીક, પણ એમની મા કોણ, એવું જાણું, વાલી અને સુગ્રીવ એવાં નામ શા હેતુથી પડ્યાં, ઇત્યાદિ વૃત્તાંત જાણવાની અમને જિજ્ઞાસા થઈ છે; માટે હે પ્રહાન! આપ કે જે આશ્ચર્યકારક સર્વ ઇતિ-હાસને જાણો છો, તેમનાથી અમે તે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.’ ૧-૩

ત્યારે અગસ્ય મુનિ બોલ્યા : ‘હે રામ ! દેવર્ષિ નારદજી પાસેથી આ વિષે મેં જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે, તે હું તમને કહું છું.’ ૪ એક વખત ધર્મરક્ષક નારદજી ક્ષરતા ક્ષરતા મારા આશ્રમે આવી ચઢ્યા. ત્યારે-મેં તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી આસન આપ્યું. આસન ઉપર બેઠા પછી મેં કુતૂહલથી એ કથા પૂછી ત્યારે તેમણે કહ્યું : ૫, ૬

‘હે ધર્મત્મા મહર્ષિ ! પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ ચેરુ નામનો પર્વત છે. તે શુદ્ધ સુવર્ણમય અને અત્યંત સુદરતાની ખાણરૂપ છે અને તેણે મધ્યશિખર સર્વ દેવોએ પૂજેલું છે. ૭ તેના ઉપર પ્રહાણનો સો યોજન વિસ્તારવાળો દિવ્ય અને રમ્ય સલા-મંડપ છે; તેમાં ચતુર્મુખ પ્રહ્લાહમેશાં વિરાજે છે. ૮ એક વખત તેઓ યોગાભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે તેમની આંખોમાંથી એક અશ્રુમિંદુ ઝડ્યું. તે પોતાના હાથથી ઝીલી લઈ શરીર ઉપર ચોપડી દીધું. પછી લોકકર્તા પ્રહ્લાએ પૃથ્વી ઉપર હાથ ખેંચ્યો. હે રામ ! એ ખરેખરા અશ્રુમિંદુમાંથી એક વાનર પેદા થયો. ૯, ૧૦ હે નરશ્રેષ્ઠ ! જેવો તે ઉત્પન્ન થયો કે તરત જ મહાત્મા પ્રહ્લાજીએ મીઠાં

• આ રીતના પાંચ કોપક સર્ગો અગદ ૨૩ ૧ સર્ગ

પછી આવી ગયા છે અને બીજા પાંચ સર્ગો પછી અતીથી ગર થાય છે તે જૂના પ્રતાપા હોવાથી આ ભાષાનું-
પાપુ આપ્યા છે

વચ્ચનોથી તેને આધાસન આપતાં કહ્યું: ૧૧ ‘જ્યાં હમેશાં દેવો વસે છે એવા આ વિશાળ પર્વતને તું જો. તે રમ્ય ગિરિશ્રેષ્ઠ ઉપર ખાવા માટે પુષ્કળ ફળ અને મૂળ છે, તે ખાઈને હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! જો તું હમેશાં મારી પાસે રહીશ તો થોડા સમયમાં તારું શ્રેય થશે. ૧૨, ૧૩ હે રાઘવ ! બ્રહ્માજીનાં વચ્ચન સાંભળી તે વાનરશ્રેષ્ઠ વિનીતભાવે આદિદેવ જગત્પતિ લોકકર્તા દેવેશને પ્રણામ કરતો બોલ્યો: ‘હે દેવ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું વર્તીશ.’ એમ કહી રાજી થયેલા મનવાળો એ વાનર ફળ અને પુષ્પશુક્ર વૃક્ષોનાં વનમાં ગયો. ૧૪-૧૬ બ્રહ્માના પ્રભાવથી બળવાન થયેલા તે વાનરે ત્યાં જઈ અનેક પ્રકારનાં ફળ ને મૂળ ખાંધાં અને અનેક ફૂલો તથા મીઠાં ફળો એકઠાં કર્યાં. ૧૭ હે રામ ! એ રીતે દરરોજ સાંજે પુષ્કળ ફૂલો અને ફળો વીણીને તે પાછો બ્રહ્માજી પાસે જતો અને દેવોના દેવ બ્રહ્માજીના ચરણે એ સર્વ નિવેદન કરતો. એમ પર્વતમાં ફરતાં ફરતાં કેટલોએક કાળ બાલ્યો ગયો. ૧૮, ૧૯

હે રામ ! કેટલોક કાળ વીત્યા પછી એક વખત વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરાજ તરસથી પીઠાવા લાગ્યો ત્યારે તે મેરુપર્વતના ઉત્તરશિખર ઉપર ગયો. ત્યાં તેણે વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓના અવાજથી ગાજી રહેલું અને સ્વચ્છ જળથી ભરેલું એવું એક સરોવર જોયું. ૨૦, ૨૧ પોતાની કેસરોને મુલવતો તે એ સરોવરના કિનારા પર બેઠો હતો, એટલામાં તેની દૈષ્ટિ પાછી પર પડી. ૨૨ આ મહાન જળમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈને તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો કે, ‘આમાં આ મારો શત્રુ વળી કેાણ છે ?’ કેાપિત થયેલા તેણે ધાયું ‘કે આ મારું બહુ જ અપમાન કરે છે, તેથી એ દુષ્ટ ભાવવાળા દુર્મતિના સુંદર ગૃહને હું નાશ કરીશ. મનમાં એમ વિચારીને એ વાનરે વેગપૂર્વક એ સરોવરમાં બૂસકો માર્યો. ૨૩-૨૫ પછી થોડી વારમાં જ પાછી છલંગ મારી બહાર નીકળ્યો; પરંતુ હે રામ ! એ સરોવરના જળનો સ્પર્શ થવાથી તેને ઐત્ય પ્રાપ્ત થયું. ૨૬ તે સ્ત્રી મનોહર રૂપવાળી, સુંદર લાવણ્ય-

થી શોભતી, વિશાળ જઘનવાળી, સુંદર બ્રમરવાળી, કેશની કુણ્ણ લટોવાળી, હસતા મુખવાળી તથા માંસલ સ્તનવાળી દેખાવા લાગી અને પાતળી સોટા જેવી લતારાની માફક સરોવરના કિનારા ઉપર શોભવા લાગી. ૨૭, ૨૮ તે સ્ત્રી ત્રૈલોક્યસુંદરી જેવી, સર્વના મનને વિહ્વળ બનાવી દે એવી, કાંતા જેવી, પદ્મ વિનાની લક્ષ્મી જેવી અને ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના જેવી નિર્મળ લાગતી હતી. ૨૯ તે સ્ત્રી લક્ષ્મી અને ઉમાના જેવી સ્વરૂપ-સૌંદર્યવાળી જણાતી હતી અને તે વરાંગના સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી હતી. ૩૦

એ સમયે દેવનાયક ઇંદ્ર બ્રહ્માદેવની પૂજા કરી તે રસ્તે થઈને સ્વર્ગમાં જતો હતો; ૩૧ તેમ જ સૂર્ય પણ ફરતો ફરતો જ્યાં તે તત્તુમધ્યમા સ્ત્રી હતી તે જ સ્થળે આવેલો હતો. એ બંને દેવોએ એકીસાથે આ દેવસુંદરી સ્ત્રીને જોઈ અને બન્ને કામવશ થયા. ૩૨, ૩૩ આ સ્ત્રીનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈ એ બન્નેની ધીરજ ચાલી ગઈ અને તેઓ સાપની માફક ડોલવા લાગ્યા. અત્યંત વિવશ થવાને લીધે ઇંદ્રનું વીર્ય સ્ખલિત થયું અને તે એ સ્ત્રીના માથા પર પડ્યું; એટલે ઇંદ્ર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ૩૪, ૩૫ મહાત્મા વાસવનું વીર્ય નિષ્કળ ભય તેહું ન હતું, તેથી તે સ્ત્રીએ એક શ્રેષ્ઠ વાનરને જન્મ આપ્યો. ૩૬ ઇંદ્રનું વીર્ય વાળ ઉપર પડ્યું હતું તેથી તે વાનર વાલી નામથી ઓળખાયો. વળી એ જ વખતે કામવશ થયેલ સૂર્યનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ એ સ્ત્રીની ગરદન ઉપર પડ્યું, તેથી તે પણ સ્ત્રીને સ્પર્શ ન કરતાં ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સૂર્યનું વીર્ય ગ્રીષ્મ (રોક) ઉપર પડ્યું હતું તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા વાનરનું નામ સુગ્રીવ પડ્યું. જ્યારે મહાબળવાન એ બન્ને વીરો ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તેમાંના વાલીને સુરેન્દ્રે સર્વશુભકર્ત્ર અને અક્ષય સુવર્ણમાળા આપી અને સુગ્રીવને તેના પિતા સૂર્યદેવે પવનકુમાર હનુમાનજી સાથે ભેટો કરાવ્યો. પછી તે બન્ને આકાશમાં ગયા. ૩૭-૪૨

રાત્રિ પૂરી થઈ ને બીજે દિવસે સૂર્ય જોયો ત્યારે હે રામ ! સ્ત્રીરૂપ થયેલા ઋક્ષરાજે ફરીને

પોતાનું વાનરસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું અને પીળાં નેત્ર-
વાળા, મહાબળવાન, કામરૂપી પોતાના બે વાનર-
પુત્રોને તે અમૃત સમાન મધુ પાઈ ઉછેરવા
લાગ્યો. ૪૩, ૪૪ વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરજસ પોતાના બન્ને
પુત્રોને લઈ પ્રહાણ પાસે ગયો, ત્યાં પિતામહે પુત્રો
સહિત તે વાનરને બહુ પ્રકારે શાત કર્યો. પછી
એક દ્વતને આજ્ઞા કરી કે, 'હે દ્વત ! મારી આજ્ઞાથી
શુભશુભસંપન્ન મહાન કિષ્કિન્ધાપુરીમાં જા, કારણ
કે તે આને માટે લાયક છે. ત્યાં વાનરોનાં અનેક
ગુરૂઓ વસે છે, તેમ જ હંચા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ
કરનારા ઘણા વાનરો પણ ત્યાં રહે છે. તે નગરી
અનેક રત્નોથી પરિપૂર્ણ છે, ચારે વર્ણના લોકો
તેમાં રહે છે, મારી આજ્ઞાથી એ દિવ્ય અને સુંદર
કિલ્લાવાળી નગરી વિશ્વકર્મોએ બનાવી છે. ૪૫-૪૯
ત્યાં બર્હસામાન્ય વાનરોને અને બીજા સર્વ તેમના
સરદારોને ગોલાવી તે સર્વની સાથે અતિશય આદર-
માન સહિત તું આ ઋક્ષરજસને કિષ્કિન્ધાના મહાન
સિંહાસન ઉપર રાજ્યાભિષિક્ત કરાજે. ૫૦, ૫૧ તે
સર્વ યુક્તિમાન વાનરો આ મહાન વાનર ઋક્ષરજસ-
ને જોશે કે તુરત જ કાયમ માટે વશ થઈ જશે. ૫૨

પ્રહાણી આજ્ઞા થતાં તે દેવદત્ત વાનરશ્રેષ્ઠ
ઋક્ષરજસ તથા તેના બંને પુત્રોને સાથે લઈને
સુંદર કિષ્કિન્ધા નગરીમાં ગયો. ૫૩ અને શુક્રામા
વસેલી તે નગરીના રાજા તરીકે પવન સરખી ગતિ-
વાળા વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરજસને પિતામહની આજ્ઞાથી
રાજ્યાભિષિક્ત કર્યો. એ સમયે રાજ્યાભિષેકના
વિધિપૂર્વક શ્રીમાન ઋક્ષરજસને સ્નાન કરાવ્યું,
તેમ જ તેનું પૂજન કરાવ્યું અને વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષ-
રજસે મુકુટ અને બીજા અલંકારો ધારણ કર્યા.
પછી તેણે સંતુષ્ટ મનથી સાત ક્ષેપ અને સસુદ્રવાળી
પૃથ્વી ઉપર જેટલા વાનરો હોય તે સર્વનું શાસન
કરવા માંડ્યું. ૫૪-૫૬ આ પ્રમાણે વાનરેશ્વર ઋક્ષ-
રજસ વાલી અને સુગ્રીવ એ બંનેનો પિતા તેમ જ
માતારૂપ હતો. વાનરોનું આ વૃત્તાંત તમારું
કલ્યાણ કરે. ૫૭ જે વિદ્વાન આ કથાને સંભળાવે
અને જે માણસ આ સાંભળે તેના સર્વ કાર્યો યાર
ચડે છે. ૫૮ હે રામ ! આ પ્રકારે રાક્ષસો અને

વાનરેશ્વરોની ઉત્પત્તિ આદિ વૃત્તાંત બેવું બન્યું
હતું તેવું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે. ૫૯
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિય ૬ કો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૭ મો

રાવણ અને સનતકુમારોનો સંવાદ

एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौरोषीं राघवस्तदा ।
आरुमिः संहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥

અગત્ય સુનિના સુખથી પ્રાચીન અને દિવ્ય
કથા સાંભળી સર્વ બાઈઓ સહિત મહાત્મા રામ-
ચંદ્ર પરમ આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમણે પૂછ્યું :
'હે ભગવન ! તમારી કૃપાથી મેં મહાપુણ્યવાળી
આ કથા સાંભળી; તેથી બહુ જ કુતૂહલ થયું છે.
ખરેખર, સુગ્રીવ અને વાલીની ઉત્પત્તિ આવી દિવ્ય
રીતે થઈ છે. તો પછી હે પ્રહાણી ! ઇંદ્ર અને સૂર્યથી
'ઉત્પન્ન થયેલા એ શ્રેષ્ઠ વાનરશાહલો મહાબળવાન
હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ! ૧-૪

ત્યારે અગત્ય સુનિએ કહ્યું : 'હે મહાબાહુ !
એ જ પ્રમાણે પૂર્વે થયું હતું. ૫ હે રાજન ! હવે
એક બીજી સનાતન દિવ્ય કથા સાંભળો. રાવણે
જે હેતુથી પૂર્વે સીતાનું હરણ કર્યું હતું તેહું
તમને કહીશ; તે તમે ધ્યાન આપી સાંભળો. હે
રામ ! પૂર્વે કૃતયુગમાં એક વખત પ્રજાપતિના
પુત્ર, સૂર્ય સરખા દેહધારી અને તેજસ્વી સનતકુ-
મારની પાસે રાક્ષસાધિપ રાવણ બેઠેલો હતો. ૬-૮
હે રામ ! રાવણે અતિવિનીત ભાવે તેમને પ્રજ્ઞામ
કથા અને તે સત્યવાદી ઋષિને પૂછ્યું : ૯ 'જે
દેવનો આશ્રય કરી દેવો યુદ્ધમાં શત્રુને હતે છે,
એવો આ લોકમાં સૌથી વધારે બળવાન કયો
દેવ છે ? બ્રાહ્મણો નિત્ય કોનું પૂજન કરે છે ?
યોગીઓ નિત્ય કોનું ધ્યાન ધરે છે ? હે તપોધન !
હે ભગવન ! એ બધું મને વિસ્તારથી કહો. ૧૦, ૧૧

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાયશસ્ત્રી ઋષિએ
ધ્યાનદંડિથી તેના હૃદયનો અભિપ્રાય બાહ્યે કહ્યું :
'હે પુત્ર ! તું સાંભળ. ૧૨ જે આખા જગતનું
ભરણપોષણ કરનાર છે, જેની ઉત્પત્તિ બાહ્યમાં
આવતી નથી, સુર અને અસુર જેને હમેશાં નમે

છે, તે જ હરિ નારાયણ પ્રભુ છે. વિશ્વકર્તા આદિ-
દેવ પ્રહ્લાદ પણ એની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા
છે કે જેમણે આ સ્થાવરજંગમ વિશ્વ સરજેલું
છે. તે નારાયણ પ્રભુનો આશ્રય કરીને જ
દેવો વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞમાં અમૃત પીએ છે અને તે
દેવનું માનપુરઃસર યજ્ઞન કરે છે. ૧૩-૧૫ યૌગીઓ
પુરાણોથી, વેદોથી અને પંચરાત્રથી તેનું ધ્યાન
ધરે છે અને યજ્ઞો વડે તેનું પૂજન કરે છે. ૧૬ એ
નારાયણ પ્રભુ દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસો અને બીજા
સર્વ દેવશત્રુઓને યુદ્ધમાં જીતે છે, તેથી તે હંમેશાં
પૂજ્ય છે.'

મહાસુનિનું કહેવું સાંભળી દ્રીથી રાક્ષસાધિપ
રાવણ પ્રજ્ઞામ કરતો પૂછવા લાગ્યો : 'હે પ્રભુ !
દાનવ તથા રાક્ષસોને તેમના શત્રુ દેવોએ યુદ્ધમાં
હણ્યા હોય તેમની તેમ જ એ નારાયણ પ્રભુએ
જેમને હણ્યા હોય તેમની શી ગતિ થતી હશે ?'
ત્યારે મહાસુનિએ જવાબ આપ્યો : 'દેવોએ હણેલા
એ સર્વ સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, પણ ત્યાં પુણ્ય ક્ષીણ
થયે તેઓ દ્રીથી પૃથ્વી ઉપર જન્મે છે અને ત્યાં
પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોને આધારે તે જન્મે અને
મરે છે. ૧૭-૨૦ હે રાજન્ ! ત્રિલોકનાથ, જનાર્દન,
ચક્રધર વિષ્ણુએ જેને જેને હણેલા છે, તે સર્વ
વિષ્ણુના ધામને પામે છે. અરેખર ! એ નારાયણ
પ્રભુનો તો કોઇ પણ વરદાન તુલ્ય થાય છે. ૨૧, ૨૨

સનતકુમારના મુખમાંથી નીકળેલાં વચ્નો
સાંભળી રાક્ષસાધિપ રાવણ થયો અને મનમાં
વિચારવા લાગ્યો કે, 'એ એમ જ છે તો એ નારા-
યણ હરિની સામે મહાયુદ્ધમાં હું કેમ ન જાઉં ?' ૨૩
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્ષિપ્ત ૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૮ મો

રામાવતારની ભવિષ્યવાણી

एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुःखात्मनः ।
पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महासुनिः ॥ १ ॥
આ પ્રમાણે દુરાત્મા રાવણ વિચાર કરતો હતો
ત્યારે મહાસુનિ સનતકુમારે દ્રીથી બીજી કથા

કહેવા માંડી : 'હે મહાપ્રાહુ ! તું સુખી થા; થોડો
કાળ નિરાત રાખ. પછી તું મનમાં જેની સાથે
યુદ્ધ કરવાનું ઇચ્છી રહ્યો છે, તે જ તને મહાયુદ્ધમાં
મળશે. ૧, ૨

ત્યારે રાવણે મહાસુનિને પૂછ્યું : 'તેનાં લક્ષણ
કેવાં હશે, તે સર્વ વિસ્તારથી મને કહો.' ત્યારે
સનતકુમારે કહ્યું : 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! હું તને જે
કહું છું તે તું સાંભળ. તે દેવ સર્વવ્યાપક, સૂક્ષ્મ,
અવ્યક્ત અને સનાતન છે, તેનાથી આ બધું સચ-
રાચર ત્રિલોક વ્યાપી રહેલું છે. ૩-૫ તે દેવ
પૃથ્વી ઉપર, સ્વર્ગમાં, પાતાળમાં, પર્વત ઉપર,
વનમાં, સર્વ સ્થાવર પદાર્થોમાં, નદીઓમાં અને
નગરોમાં વ્યાપ્ત છે. ૬ તે દેવ ઝંકારસ્વરૂપ, સત્ત્વ-
સ્વરૂપ, ગાયત્રીરૂપ અને પૃથ્વીરૂપ છે; એટલું જ
નહિ પણ પૃથ્વી ધારણ કરનાર અનંત દેવના
નામથી તે વિખ્યાત છે. ૭ તે દેવ દિવસ, રાત્રિ,
અગ્ને સંધ્યા, ચંદ્ર, ચમ, કાલ, પવન, અગ્નિ, પ્રહ્લા,
રુદ્ર, ઇંદ્ર અને જળ, એ સર્વસ્વરૂપ છે. એ દેવ
પ્રકાશે છે, બાળે છે, શોભે છે; તેમ જ તે લોકોને
સરજે છે, સંહારે છે અને શાસન કરે છે. એ લોક-
નાથ, પુરાણ, અવ્યય, સંસારનાશક નારાયણ પ્રભુ
જ આ સર્વ કીડા કરે છે. હે હશાનન ! વધારે શું
કહેવું ? તેનાથી જ આ સચરાચર ત્રિલોક વ્યાપી
રહેલું છે. વર્ષોઋતુમાં વીજળી સહિત શોભતાં
વાહણાં જેવા એ નારાયણ કાળા કમળ સરખા
શ્યામ છે અને કેસર તુલ્ય અરુણ રંગનાં વચ્ચે
પહેરે છે. એમની છાતીમાં શ્રીવત્સલાંછન તથા
શશાંકતુ ચિહ્ન છે. અને હોંઆનો કમળ જેવાં
છે અને અંગ મૈથુના જેવું શ્યામ છે. સેવમાં
જેમ વિદ્યુત રહેલી છે, તેમ તેમના શરીરમાં હંમેશાં
યુદ્ધરૂપી લક્ષ્મી રહેલી છે. તે એવાને દેવો, અસુરો
કે પક્ષગો પણ શક્તિમાન થતા નથી. જેના ઉપર
એ દેવની કૃપા થાય છે તે જ તેને ભેદ શકે
છે. યજ્ઞક્ષેપથી, સચિત કરેલા તપથી, દાનથી કે
પૂજનથી એ ભગવાનનાં હૃદયન શક્ય નથી. જેઓ-
એ તેમનામાં પોતાનો પ્રાણ અને ચિત્ત સમર્પણ
કરેલાં છે અને જેઓ તેમના સ્વરૂપમાં જ નિરંતર

પરાયણ છે; તેમ જ જ્ઞાનરૂપી અસિધી જેનાં સર્વ પાપો ખળી ગયાં છે એવા ભક્તો જ ભગવાનનું દર્શન કરવા શક્તિમાન થાય છે. એ મહાપ્રભુને જેવાની જો તારી ઉઠક ઇચ્છા હોય, તો હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૮-૧૭

સત્યયુગના અંતમાં, ત્રેતાયુગના પ્રારંભમાં દેવ અને મનુષ્યનું હિત કરવા માટે એ નારાયણ પ્રભુ મનુષ્યદેહ ધારણ કરી જન્મ લેશે. ૧૮ પૃથ્વી ઉપર ઇક્ષ્વાકુવંશમાં દશરથ નામે એક રાજા થશે; તેને રામ નામે મહાતેજસ્વી પુત્ર થશે. ૧૯ એ રામ મહાબુદ્ધિમાન, મહાભળવાન અને મહાપરાક્રમી થશે; તેમ જ તે મહાત્મા વિશાળ બાહુવાળા અને પૃથ્વી સરખી ક્ષમા રાખનાર થશે. ૨૦ યુદ્ધમાં શત્રુ-ઝોથી સૂર્યની માફક મહાસુરકેલીથી ભેઈ શકાય એવા આદિદેવ નારાયણ પ્રભુ રામચંદ્રરૂપે પ્રકટ થશે. ૨૧ પિતાની આજ્ઞાથી મહામનસ્વી વિભુ રામચંદ્ર ધર્માત્મા ભાઈની સાથે હંડકાદિ વિવિધ વનોમાં જશે. ૨૨ તેમની પત્ની વસુધામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જનકની પુત્રી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી મહા-ભાગા સીતા થશે. ૨૩ તે રૂપમાં આ લોકમાં અપ્રતિમ હશે, સર્વલક્ષણસંપન્ન હશે. વળી ચંદ્રને જેમ ચાંદની અનુસરે છે તેમ તે છાયાની માફક રામચંદ્રને અનુસરનારી હશે. ૨૪ તે શીલવાન, શુભવાળી, ધૈર્યયુક્ત અને સૂર્યકિરણની માફક મૂર્તિ-મયી સામ્બી હશે. ૨૫ હે રાવણ! મેં તને એ મહાન, શાશ્વત, અવ્યય અને દેવના દેવનું સર્વ આખ્યાન વિસ્તારથી કહ્યું છે. ૨૬

હે રાવણ! આ વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી પ્રતાપી મહાબાહુ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તમારી સાથે વિરોધ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. સનાતકુમારનાં વચનો પર વારંવાર વિચાર કરતો શ્રીમાન રાવણ હર્ષ પામ્યો અને યુદ્ધ માટે ફરવા લાગ્યો. ૨૭, ૨૮

વિરમયથી વિકાસ પામેલાં નેત્રોવાળા એવા રામચંદ્ર તે કથા સાંભળી માથું ધ્રુણવી આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયા. રાજા રામચંદ્ર અગત્ય સુનિ-નાં વચનો સાંભળી હર્ષયુક્ત થઈ તથા વિરમયયુક્ત નેત્રોવાળા થઈ બોલ્યા: ‘હે સુનિશ્ચેષ! મને તમે

તે પુરાતન કથા કહો. ૨૯, ૩૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રશિષ્ઠ ૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૯ મો

કથાની પરંપરા

તતઃ પુનર્મહાતેજાઃ કુન્નમયોર્નિર્મહાયશ્ચાઃ ।

उवाच रामं प्रणतं पितामह इवैश्वरम् ॥ ૧ ॥

પિતામહ જેમ ઇંદ્રને કહે, તેમ મહાતેજસ્વી અને મહાયશસ્ત્રી અગત્યે પ્રભુામ કરતા રામચંદ્રને ફરીથી કહેવા માંડ્યું. તે મહાતેજસ્વી સુનિએ સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રને ‘તમે સાંભળો’ એમ કહી કથાનો શેષ રહેલો ભાગ કહેવા માલ્યો. તે મહાભતિ સુનિએ જે પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું અને જે પ્રમાણે એ બનાવો બન્યા હતા તે પ્રમાણે પ્રસન્નચિત્ત થઈને રામચંદ્રને એ કથા કહેવા માંડી. ૧-૩

હે મહાભતિ રામ! મહાબાહુ! દુરાત્મા રાવણે એટલા માટે જ જનકનંદિની જનકીનું હરણ કર્યું હતું. ૪ ગિરિશ્રેષ્ઠ ઉત્તમ મેરુ ઉપર મહાયશસ્ત્રી નારદે આ કથા મને કહી હતી. હે રાવણ! નારદેશ્વરે દેવ, ગંધર્વ, સિદ્ધ અને મહાત્મા ઋષિઓની કથા મને કહી હતી. હે માનદ! હે રાજેન્દ્ર! મહાતેજસ્વી નારદે હસતાં હસતાં જે કથા કહી હતી તે મહાપાપનો નાશ કરનારી કથા હું તમને કહું છું તે સાંભળો. ૫-૭ જેવતા સાથે મહાબાહુ ઋષિઓએ એ કથા સાંભળીને તે સર્વેએ હર્ષયુક્ત નેત્રવાળા નારદેશ્વરને કહ્યું: ૮ ‘જે ભક્તિપૂર્વક નિત્ય આ કથાને સંભળાવે અથવા સાંભળે તે પુત્ર અને પૌત્રવાન થઈને સ્વર્ગલોકમાં પૂજા છે. ૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

ઉત્તરકાંડમાં પ્રશિષ્ઠ ૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૧૦ મો

શ્વેતદ્વીપમાં સ્ત્રીઓને હાથે રાવણને।

પરાજય-રામચંદ્રને મૂળ સ્વરૂપનું

પ્રબોધન-ઋષિઓની વિદાય

તતઃ સ રાક્ષસો રામ પર્વટમ્પૃથિવીતલે ।

વિજયાર્થી મહાશૂરૈઃ રાક્ષસૈઃ પરિવારિતઃ ॥૧॥

હે રામ ! મહાશૂરવીર રાક્ષસોને સાથે લઈને રાક્ષસ રાવણ વિજય મેળવવા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરતો હતો.^૧ દાનવ, દેવ અને રાક્ષસોમાં જેને પણ વધારે બળવાન સાંભળતો, તેને બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો રાવણ યુદ્ધ માટે બોલાવતો હતો. હે પૃથ્વી-પતિ ! જે પ્રમાણે સર્વ પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ફરતાં તેને એક વખત બ્રહ્મલોકમાંથી પાછા ફરતા નારદજી મળ્યા. વાદળોની ઉપર આવેલા બીજા સૂર્ય સમાન સ્વરૂપી નારદજીને પોતાની તરફ આવતાં જોઈ તેમની સામે જઈ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે તેમને પ્રશ્ન કર્યો.^{૨-૪} પછી હર્ષિત થઈને તેણે નારદજીને કહ્યું : ‘ તમે બ્રહ્મલોકથી માંડીને બધા લોકનું અનેક પ્રકારે દર્શન કરેલું છે.^૫ હે મહાભાગ ! એમાંથી કયા લોકના માણસો વધારે બળવાન છે ? હું એવાઓની સાથે પ્રાપ્ત થયેલી ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું.^{૫,૧}

ત્યારે નારદજીએ એક સુહૃદ્ સુધી વિચાર કરી કહ્યું : ‘ હે રાજન ! ક્ષીરસાગરની પાસે એક મહા-દ્વીપ છે.^૭ ત્યાં ચંદ્રના જેવા મહાબળવાન, મહા-કાય, મહાપરાક્રમી અને મેઘના સમાન ગંભીરશબ્દ કરનારા શ્રીમાન ધૈર્યશાળી અને મોટા પરિવ્રજા સમાન બાહુવાળા માણસો મેં જોયા છે. તું આવા બળ અને પરાક્રમવાળા માણસોને ઇચ્છે છે.’

ત્યારે રાવણે ઉત્તર આપ્યો : ‘ હે નારદ ! જે શ્વેતદ્વીપમાં એવા મહાન બળવાળા માણસો કેમ પેઢા થતા હશે ? જે શ્વેતદ્વીપમાં તે મહાત્માઓ-નો વાસ કેવી રીતે થયો ? હે પ્રભુ નારદ ! જે બધું મને મૂળથી માંડીને કહો. તમે સર્વ જગતને હાથ-માંના આમળાની પેઠે જોયું છે.^{૧૮-૧૨}

ત્યારે નારદજીએ કહ્યું : ‘ હે રાક્ષસાધિપ ! જે

સર્વ લોકો નિરંતર બળન્ય મનથી નારાયણપરાયણ છે અને તેમનું આરાધન કરવામાં જ આસક્ત છે. તેઓ તેમનામાં જ પોતાનું ચિત્ત રાખનારા છે અને એકાંતભાવથી તે માણસો એમને શરણે ગયેલા છે. નિરંતર નારાયણમાં જ પોતાનું ચિત્ત અને પ્રાણ રાખનારા એ મહાત્માઓએ શ્વેતદ્વીપ-માં વાસ કર્યો છે. ચક્રને ધારણ કરનારા લોકનાથ દેવે શાસ્ત્રી ધનુષ્ય ધારણ કરી યુદ્ધમાં જે જે લોકોને હણ્યા છે, તે સર્વને ત્યાં નિવાસ આપ્યો છે. હે તાત ! યજ્ઞના કૃળ વડે, તપ વડે, સંયમ વડે કે સર્વોત્તમ દાનના કૃળ વડે પણ તે સુખદ લોક પ્રાપ્ત થતા નથી.^{૧૭-૧૭}

નારદજી પાસેથી આ વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી વિરમય પામેલો કશબોવ થોડી વાર વિચારમાં પડી ગયો અને કહ્યું : ‘ ઠીક છે, હું તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ.’ એમ બોલી તે શ્વેતદ્વીપમાં ગયો; તેમ જ યુદ્ધ જોતું જોને પ્રિય છે એવા નારદજી પણ થોડો વખત વિચાર કરી આ પરમ આશ્ચર્યને જોવાની ઇચ્છાથી તરત ત્યાં ગયા.

હે રાજન ! રાક્ષસોની સાથે ત્યાં જઈને મહા-બળવાન રાવણ મહાન સિંહનાકથી કર્ણે દિશાઓ ગબાવી મૂંઝવા લાગ્યો.^{૧૮-૨૧} ત્યારે નારદજી ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે મહાયશસ્ત્રના રાવણ દેવતાઓને પણ મહાદુર્લભ મહાદ્વીપ શ્વેતદ્વીપમાં પહોંચી ગયો હતો.^{૨૨} તે દ્વીપના તેજપ્રભાવથી બળવાન રાવણનું પુષ્પક વિમાન સામા પવનના વેગથી ઘટકી પડ્યું. જેમ સામા પવનના પ્રવાહમાં વાદળો સ્થિર રહી શકતાં નથી, તેમ તે વિમાન ત્યાં જઈને સ્થિર ન રહી શક્યું. રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના પ્રધાનો પણ કઠિન-તાથી જોવાય તેવા શ્વેતદ્વીપમાં ગયા, પછી ભય-ભીત થઈ રાવણને કહેવા લાગ્યા : ‘ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! અમે મૂંઝ થયા છીએ, સંસારહિત થયા છીએ, ચેતનારહિત થયા છીએ અને કેઈ પણ રીતે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન રહ્યા નથી,’ એમ કહી તે સર્વ રાક્ષસો પલાયન કરી ગયા.^{૨૪-૨૧} ત્યારે રાવણે સુવર્ણભૂષિત પોતાનું પુષ્પક વિમાન તેઓની સાથે પાછું મોકલી દીધું.

હે રામ ! પુષ્પક વિમાન ગયા પછી તેમ જ રાક્ષસોને રબા આપ્યા પછી રાક્ષસાધિપ રાવણે મહાભય કર રૂપ ધારણ કર્યું.^{૨૭, ૨૮} પછી તેણે શ્વેતદ્વીપમાં પ્રવેશ કર્યો કે તુરત જ કેટલીક સ્ત્રીઓએ તેને ભેળ્યો.^{૨૯} તેમાંની એકે હાસ્ય કરી રાવણનો હાથ ઝાઢીને 'તું અહીં શા માટે આવ્યો છે ? તું કોણ છે ? તું કેનો પુત્ર છે ? તને અહીં કોણે મોકલ્યો છે ?' એમ પૂછ્યું ત્યારે હે રાજન્ ! કોષ પામેલા રાવણે ઉત્તર આપ્યો:^{૩૦, ૩૧} 'હું વિશ્વવાનો પુત્ર છું, મારું નામ રાવણ છે. હું અહીં યુદ્ધ મેળવવા માટે આવેલો છું, પણ હું તો કોઈને અહીં ભેતો નથી.'^{૩૨} આ સાંભળી સુંદર અવાજવાળી સર્વ યુવતીઓ હસી પડી.^{૩૩} તેમાંની કોષ પામેલી એકે બાળકની માફક રમત રમતમાં રાવણને કેટેથી પકડીને સખીઓની વચ્ચે ફેરવ્યો; અને પોતાની એક સખીને બોલાવીને 'કાળા આંજણ સરખી કાંતિવાળા, વીસ હાથવાળા અને દશ મસ્તકવાળા એક ક્રીડાને જે પકડ્યો છે તે તું ભે, ' એમ બોલવા લાગી.^{૩૪, ૩૫} રાવણને ફેરવવાથી થાકેલી તે સ્ત્રી એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં લઈ તેને ફેરવવા લાગી. આમ બ્યારે બળવાન રાવણને ઘુમાવવામાં આવતો હતો, ત્યારે કોપથી તેણે તે સ્ત્રીને હાથ કરડી ખાધો, તેથી હાથની પીડાથી તેને ફેરવતી તે સ્ત્રીએ તેને છોડી દીધો. ત્યારે બીજી કોઈ સ્ત્રી તે રાક્ષસેન્દ્રને પકડીને આકાશમાં ઊડી; તેથી કોષ પામેલા તેણે નખથી વલ્લરિયાં ભર્યાં, એટલે તે સ્ત્રીએ તેને એકદમ છોડી દીધો; તેથી ભયભીત થયેલો રાવણ સાગરમાં પડ્યો.^{૩૬-૩૮} વજ્રપ્રહાર થતાં પર્વતનું શિખર જેમ તૂટી પડે, તેમ મહાબળવાન રાવણ સસુદ્રમાં પડ્યો.^{૪૦}

હે રામ ! એ પ્રમાણે શ્વેતદ્વીપમાં વસનારી સ્ત્રીઓએ રાવણને પકડીને અહીંથી તહીં ભ્રમ્યાવ્યો, ત્યારે મહાતેજસ્વી નારદજી પણ રાવણને સ્ત્રીઓથી હાર પામેલો. ભેઈ વિરમય પામ્યા તથા લાંબા વખત સુધી હસ્યા અને નાચ્યા. એટલા જ માટે હે મહાબાહુ ! દુરાત્મા રાવણે મરણની ઇચ્છા કરી-

ને તમારી પાસેથી સીતાજીને હરી લીધાં હતાં.

તમે શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા દેવ નારાયણ છો, તમારા હાથમાં ગાફૂં ધનુષ્ય, પક્ષ આદિ આયુધો આવેલાં છે; તમે સર્વ દેવતાઓથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છો; શ્રીવત્સલાંછનવાળા છો, હૃષીકેશ છો, સર્વ દેવોથી પૂજાયેલા છો, મહાયોગી છો, પક્ષનાભ છો, ભક્તોને અલય આપનારા છો, રાવણનો વધ કરવા માટે તમે મનુષ્યાવતાર લીધો છે. 'હું નારાયણ છું' એમ શું તમે નથી ભણતા ?^{૪૧-૪૬} હે મહાભાગ ! તમે મોહ પામે નહિ. આત્મજ્ઞાનથી તમે તમારા મૂળ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરો. તમે શુભમાં પણ શુભ તત્ત્વ છો, એમ પિતામહ બ્રહ્માજીએ કહ્યું હતું.^{૪૭} હે રાજવ ! તમે સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ શુભસ્વરૂપ છો; ઋક્, યજુર્ અને સામ એ ત્રણ વેદ છો; સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણે લોકમાં રહેનારા છો; ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, એ ત્રણે કાળમાં કાર્ય કરનારા છો; ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને આયુર્વેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને ભણનારા છો; દેવતાઓના શત્રુઓના સંહાર કરનારા છો,^{૪૮} તમે ઇંદ્રના નાના ભાઈ છો; તમે શ્રીમાન બળિ રાજને બાધ્યા ત્યારે તમારા ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપથી ત્રણે લોકોને ભયભીત કરી દીધા હતા.^{૪૯} તમે અદિતિના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા સનાતન વિષ્ણુ છો. અત્યારે સર્વ લોકના હિત માટે તમે મનુષ્યાવતાર લીધો છે.

હે સુરેન્દ્ર ! પુત્ર અને બાંધવજનો સહિત પાપી રાવણનો નાશ કરી તમે દેવોનું કાર્ય કરેલું છે.^{૫૦, ૫૧} હે સુરેશ્વર ! તમારી કૃપાથી સર્વ તપોધન ઋષિઓ અને દેવો રાજ થયા છે અને સર્વ જગત શાંતિ પામ્યું છે. હે પ્રભુ ! તમારા માટે જ મહાભાગ લક્ષ્મીના અવતારરૂપ સીતાજી જનક રાજને ત્યાં ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ મોટાં થયાં હતાં, અને લંકામાં હરી જઈને રાવણે તેમનું માતાની માફક રક્ષણ કર્યું હતું. હે રામ ! એ બધે તમારે મહાધર્મથી વૃત્તાંત કહ્યો.^{૫૨-૫૪} આ બધું સનત્કુમારે દીધીસુધી નારદજીને કહ્યું હતું અને નારદે અમને કહ્યું હતું. એ માણસ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની

સંનિધિમાં શ્રાદ્ધ વખતે આ કથા સંભળાવે તો તેણે આપેલું સંઘર્ષ અત્રિ પિતૃઓને મળે છે. ૧૫૫-૧૬૧

કમળનયનરામચંદ્રણ આ દિવ્ય કથા સાંભળીને વાનરો સહિત સુગ્રીવ અને રાક્ષસો સહિત વિલીપણ સાથે પરમ વિસ્મય પામ્યા. વળી અમાત્યો સહિત જે જે રાજાઓ, ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો ત્યાં એકઠા થયેલા હતા, તેઓ સર્વે પણ આંખો વિકસાવીને હર્ષયુક્ત થયા. પછી મહોત્તરની અગસ્ત્યે રામચંદ્રણને કહ્યું : 'હે રામ ! અમને તમારું દર્શન થયું તેમ જ અમે તમારી સલામાં કથા પણ કહી; હવે અમે જઈશું' એમ કહી સત્કાર પામેલા સર્વે સુનિઓ જે રસ્તે આગ્યા હતા તે રસ્તે પાછા ગયા. ૧૭૦-૧૭૧

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દકાંડમાં ૧૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

જનકાદિ રાજાઓની વિદાયગીરી

વવમાસ્તે મહાવાહુરહન્યહનિ તાવધ્વ !

પ્રણાસસર્વકાર્યોણિ પૌરજાનપદેયુ ચ ॥ ૧ ॥

મહાબાહુ રામચંદ્ર એ પ્રમાણે દરેક સર્વેથી પૂજાતા હતા અને પૌર અને જનપદ સંબંધી સર્વ કાર્યો કરીને રાજ્ય ચલાવતા હતા. કેટલોક સમય વીત્યા પછી એક દિવસ મહાત્મા રામચંદ્રણ હાથ ભેડી જનકરાજને કહેવા લાગ્યા :

'તમે અમારી નિશ્વજ ગતિરૂપ છો; તમે જ અમારું પાલન કર્યું છે; તમારા ઉત્તર તેજથી સવચ્ચને મેં હંધ્યો છે. ૧-૩ હે રાજન્ ! સર્વ ઇક્ષ્વાકુઓ અને સર્વે મેથિલ લોકોની વચ્ચે અતુલ પ્રીતિ અને અનુપમ સંબંધ પરાપૂર્વથી જ છે. ૪ હે પાર્શ્વ ! હવે તમે તમારા નગરમાં સુખથી પધારો, એટલે અમારા તરફની લેટનાં રત્નો લઈ મહાત્મા ભરત આપને વળાવવા આવશે. ૫

જનક રાજાએ રામચંદ્રણનાં વચ્ચેનાં સ્વીકાર કરી કહ્યું : 'હે રાજન્ ! તમારી નીતિ અને દર્શનથી હું પ્રસન્ન થયેલો છું. મારે માટે જે જે રત્નોના સંચય કરવામાં આવેલો હોય, તે મધો હું મારી બન્ને પુત્રીઓ સીતા અને ભીમલોને લેટ આપું

છું.' પછી પ્રસન્નચિત્ત જનક રાજા રામચંદ્રણની વિદાય લઈને મિથિલા નગરી ગયા. ૬-૭

જનક રાજા ગયા પછી સાથે હાથ ભેડી વિનયથી પોતાના મામા કેકય-રાજપુત્ર યુધાન્વિતને કહ્યું : 'હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હે રાજન્ ! હું, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન અને આ બધું રાજ્ય, એ સર્વ આપને આધીન છે અને આપતિમાં તમે જ અમારી ગણિ છો. કેકયરાજ વૃદ્ધ છે, તેથી તે તમારા માટે ચિંતા કરતા હશે, માટે હે રાજન્ ! હવે તમારે ત્યાં જઈ એ મને ઠીક લાગે છે. લેટ આપવાનું પુષ્કળ ધન અને વિવિધ રત્નો લઈને તમને વળાવવા માટે લક્ષ્મણ તમારી સાથે આવશે.' યુધાન્વિતે આ માગણી સ્વીકારી લઈ કહ્યું : 'હે રાઘવ ! તમારું ધન અને રત્નો અક્ષય થાવ.' પછી કેકય રાજાના હર્ષને વધારનાર યુધાન્વિતે રામચંદ્રણની પ્રદક્ષિણ કરી, ત્યારે રામચંદ્રણે મામા ભણીને તેમની પ્રદક્ષિણ કરી. પછી રામચંદ્રણની રજા લઈને અસુર વૃત્રને હણીને વિષ્ણુ સાથે ઇંદ્ર બધ તેમ લક્ષ્મણની સાથે યુધાન્વિત જવા લાગ્યો. ૮-૧૪

તેમને રજા આપીને મહાત્મા રામચંદ્રણે પોતાના મિત્ર અને જેને કૌંઈનાથી પણ લય નથી એવા કાશીના રાજા પ્રતર્દનને કહ્યું : ૧૫ 'હે રાજન્ ! તમે ભરતને રણસહાય આપવાનો ઉદ્દેશ ક્યો હતા; તેથી મેં તમારી પરમ પ્રીતિ દર્શવનારી મિત્રતા ભેઈ છે. હવે આજ તમે મજબૂત કિંદા અને દરવાજાઓથી રક્ષણ કરાયેલી, સુંદર, વારણ અને અસી નદીઓની વચ્ચે આવેલી તમારી કાશી નગરીમાં પધારો.' એમ કહીને ધર્માત્મા કાકુત્સ્થ રામચંદ્ર આસનઊપરથી ઊડી તે ધર્માત્મા રાજાને પરમ પ્રીતિથી ભેટી પડ્યા. ૧૬-૧૮ ત્યારે કૌશલ્યાની પ્રીતિને વધારનાર રામચંદ્રણની રજા લઈને જેને કૌંઈ રથયોથી લય નથી એવો કાશીનો રાજા પોતાના નગરમાં ગયો. ૧૯

ત્યાર પછી મહાત્મા રામચંદ્રે ખીલ તણસે રાજાઓને હસતાં હસતાં ચીકા શબ્દોથી કહ્યું : 'તમે સર્વેએ આપણા વચ્ચેની નિશ્વજ પ્રીતિ તમારાં બળ-પરાક્રમ વડે કાયમ રાખી છે. તમે

સર્વેએ નિરંતર ધર્મપરાયણ રહી સત્ય વ્યવહાર ભળવી રાખ્યો છે અને તમારા સરખા મહાત્માની પ્રીતિ અને પ્રતાપથી જ મેં દુરાત્મા, દુષ્ટબુદ્ધિ, રાક્ષસાધમ રાવણને હણ્યો છે. હું તો નિમિત્ત-માત્ર જ હતો. યુદ્ધમાં સેના, પુત્ર, પાંધવ, અમાત્ય એ સર્વ સાથે રાવણ માર્યો ગયો, એ તો ખરેખર તમારો જ પ્રતાપ હતો. વનમાંથી જનક રાજની પુત્રીનું હરણ થયું છે, એ સાક્ષી મહાત્મા ભરતે આપ સર્વ મહાત્માઓને સહાયાર્થે બોલાવ્યા હતા, તેને ઘણો કાળ વીતી ગયો છે; માટે હવે તમે સર્વ પોતપોતાનાં નગરોમાં પધારો એ મને ઠીક લાગે છે. ૧૨૦-૨૫

રામચંદ્રજીનાં વચન સાંભળી હર્ષયુક્ત થયેલા એ સર્વ રાજાઓએ ઉત્તર આપ્યો: ‘આપના જ ભાગ્યશ્રેયે આપ વિજયી થયા છો અને તમે તમારું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું છે; તેમ જ તમારા જ સારા ભાગ્યે તમે સીતાજી પાછાં મેળવ્યાં છે અને શત્રુને પરાજિત કર્યો છે. જેણે શત્રુઓને હણીને વિજય મેળવ્યો છે, એવા રામચંદ્રજીનાં દર્શન કરવાં એ જ અમારી પરમ ઇચ્છા હતી અને એ જ અમારી પરમ પ્રીતિ હતી; તમે જે અમારાં વખાણ કરો છો તે તો તમારી જ મોટાઈ છે; અમે તો એવી પ્રશંસા કરી શકવાને પણ શક્તિમાન નથી. આપની આજ્ઞા છે, તો હવે અમે સર્વ અહીંથી વિદાય થઈશું; છતાં તમે તો સહાય અમારા હૃદયમાં રહેશો. હે મહાબાહુ! આપની મહાન પ્રીતિથી વીંટળાયેલા અમે પણ આપના પ્રત્યે એવા જ પ્રીતિવાળા રહીશું. માટે હે મહારાજ! આપની પ્રીતિ અમારા ઉપર નિત્ય કાયમ જ રાખશો.’ એમ કહી જવા માટે ઉતાવળા થયેલા સર્વ રાજાઓએ હાથ ભેરી રામચંદ્રને વિનંતિ કરી, ત્યારે રાજા રામચંદ્રે તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી તેઓ સર્વ પોતપોતાનાં દેશમાં ગયા. ૨૬-૩૨

ધર્મ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૯ મો

વાનરો વગેરેના સહાર

તે પ્રયાતા મહાત્માનઃ પાર્થિવાસ્તે પ્રવૃદ્ધવત્ ।

ગજવાનિસહસ્રૌઘેઃ કમ્પયન્તો વસુંધરામ્ ॥ ૧ ॥

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા રાજાઓ હભરો હાથી-ઘોડાનાં સમૂહથી વસુંધરાને ધ્રુબવતા પોતપોતાનાં નગરોમાં જવા લાગ્યા. ભરતની આજ્ઞાથી ઉત્સાહ-વાળા સૈનિકો અને વાહનોવાળી અનેક અક્ષૌહિણી સેના રાવણને સહાય કરવા માટે અયોધ્યામાં એકઠી થયેલી હતી.^૧ તે સર્વ પોતપોતાને સ્થળે જતી હતી, ત્યારે બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા યોદ્ધાઓ અંદરઅંદર કહેવા લાગ્યા. ‘યુદ્ધમાં રામના શત્રુ રાવણને તો આપણે ભોંયે પણ નહિ.^૨ ભરતે આપણને પાછળથી નકામા બોલાવ્યા; આપણે સર્વ જરૂર એ રાક્ષસોને હણી નાખતા.^૩ રામ અને લક્ષ્મણના બાહુના પરાક્રમથી રક્ષાયેલા આપણે સમુદ્રને પેલે પાર જઈ જરા પણ કલેશ પારખ્યા વિના સુખથી યુદ્ધ કરતા.^૪ એવી અનેક ભતની વાતો કરતા કરતા સર્વ યોદ્ધાઓ અને રાજાઓ પોત-પોતાના રાજ્યમાં ગયા. તેઓના પ્રસિદ્ધ રાજ્યો આનંદથી ભરેલાં, ધનધાન્યથી પૂર્ણ અને મહાન સમૃદ્ધિવાળાં હતાં. પોતાનાં નગરોમાં ક્ષેમકુશળ ગયેલા હોવાથી તે રાજાઓ રામચંદ્રજીની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે વિવિધ રત્નો, અશ્વો, યાનો, મહાજરતા હાથીઓ, ઉત્તમ અંદન, દિવ્ય આભરણ, મણિ, મોતી. પરવાળા, રૂપવતી દાસીઓ, નાના પ્રકારનાં ચર્મ અને અનેક રથાદિની ભેટો તેમને વળાવવા આવેલા મહાભળવાન ભરત, લક્ષ્મણ અને , શત્રુજ આદિની સાથે મોકલવા લાગ્યા. તે સર્વ લઈને એ ત્રણ પુરુષશ્રેષ્ઠ ભાઈઓ પોતાની રમ્ય અયોધ્યા નગરીમાં આવ્યા તથા વિચિત્ર રત્ને વિવિધ રત્નોની ભેટો રામચંદ્રજીની આગળ ધરી. ત્યારે તે સર્વનો પ્રીતિ સહિત સ્વીકાર કરી મહાત્મા રામચંદ્રજીએ પોતાના પર કરેલા ઉપકારના બદલામાં વાનરરાજ સુગ્રીવને, રાક્ષસરાજ વિભીષણને અને યુદ્ધમાં જય અપાવનારા બીજા રાક્ષસો તથા વાનરોને તે બધી ભેટો વહેંચી આપી.^{૫-૧૪} એ

સમયે મહાત્મા રામચંદ્રજીએ આપેલાં સર્વ રત્નો મહાવીર વાનરો અને રાક્ષસોએ હાથ પર અને માથા ઉપર પહેરી લીધાં.^{૧૫}

પછી ઇક્વાકુઓમાં મહારથી અને પરાક્રમી, કમળદળ સરખી આંજોવાળા રાજા રામચંદ્રે મહા-બાહુ હંતુમાન અને અંગદને પોતાના જોળામાં બેસાડી સુગ્રીવને કહ્યું : ‘આ અંગદ તારો સુપુત્ર છે અને વાયુપુત્ર હંતુમાન તારો સુમંત્રી છે.^{૧૬,૧૭} હે સુગ્રીવ ! એ ખરે મંત્રજ્ઞા કરવામાં ચોક્કસ છે, તેમ જ મારા કાર્યમાં નિરંતર પ્રીતિવાળા છે. તેથી તેઓ વિવિધ પૂજાને ચોક્કસ છે.^{૧૮} એમ કહીને એ મહા-યશસ્વીએ પોતાના અંગ ઉપરનાં આભૂષણો ઉતારી અંગદ તથા હંતુમાનના શરીર ઉપર પહેરાવ્યાં. પછી રામચંદ્રે વાનરયૂથપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ નીલ, નલ, દેસરી, કુસુદ, ગંધમાદન, સુષેષ, પનસ, મૈંદ, દ્વિવિદ, બાંબવંત, ગવાક્ષ, વિનત, ધૂમ્ર, વલીસુખ, પ્રજંબ, સનાદ, દરીસુખ, દધિસુખ, ઇર્દમ્બિત આદિ વાનરોને મીઠી વાણીથી બોલાવી તેમના તરફ સૌમ્ય દષ્ટિથી જોતા કહ્યું : ‘તમે સર્વ મારા મિત્રો છો, મારા શરીર અને બાઈ સમાન છો.^{૧૯-૨૨} હે વનવાસીઓ ! તમે મને સંકટમાંથી છોડાવ્યો છે. તમારા જેવા ઉત્તમ મિત્રો જેને છે તેવા સુગ્રીવ રાજાને ધન્ય છે.’ એમ કહી સૌ સૌની ચોક્કસતા પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ અલંકારો અને મહામૂલ્યવાન હીરા-ઓ વગેરે તેમની વચ્ચે વહેંચી આપ્યા અને પછી નરશ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર તેઓ સર્વને ભેટ્યા.^{૨૩-૨૫}

પિંગળ વર્ણવાળા એ વાનરો અયોધ્યામાં રહ્યાં; ત્યાં સુધી સુગ્રીવદાર મઘ પીતા અને સારા સંસ્કાર પામેલું અજ્ઞ, કૃણ અને મૂળાદિ ખાતા હતા.^{૨૬} એવો વૈભવ ભોગવતાં તેમને એક માસ કરતાં વધારે સમય વીતી ગયો, છતાં રામચંદ્રજીની પ્રીતિને લીધે એક યુક્તજન ગયું હોય તેમ લાગ્યું.^{૨૭} ઇચ્છાનુસાર સ્વરૂપ ધારણ કરનારા વાનરો, મહાવીર્ય રાક્ષસો અને મહાબળવાન રીંછો સાથે રામચંદ્ર પશુ અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરતા હતાં. એ પ્રમાણે આનંદ પામતા રાક્ષસો અને વાનરોનો શિશિરઋતુનો બીજો માસ પણ વીતી ગયો.

ઇક્વાકુશબ્દના સુંદર નગરમાં રહેતાં, પરમ પ્રીતિ મેળવતાં, રામચંદ્રનું પરમ સન્માન પામીને તેઓ સર્વનો ઘણો સમય સુખમાં વીતી ગયો.^{૨૮-૩૦}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૦ મો

વાનરો અને રાક્ષસોની વિદાય
તથા સ્મ તેષાં વસતામ્ભક્ષવાનરરક્ષસામ્ ।

રાઘવસ્તુ મહાતેજા સુગ્રીવમિદમમ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રીંછ, વાનર અને રાક્ષસોનો અયોધ્યામાં ઘણો કાળ વીતી ગયો, ત્યારે મહાતેજસ્વી રાઘવે સુગ્રીવને કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! હવે તમે દેવ અને અસુરોથી જેની સામા ન થઈ શકાય એવી દ્વિધિક્ષ્માનઅરીમાં જાઓ. ત્યાં મંત્રીઓની સાથે રહી નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવો.^૨ હે મહાબાહુ ! તું પરમ પ્રીતિવાળો થઈને મહાબળવાન અંગદ, હંતુમાન અને નલની ખબર રાખજે.^૩ તારા સસરા સુષેષ, બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ તાર, દુર્ધર્ષ કુસુદ, મહા-બળવાન નીલ, વીર શતભલિ, મૈંદ, દ્વિવિદ, ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, મહાબળવાન શરભ, મહાબળવાન દુર્ધર્ષ, રીંછપતિ બાંબવંત, એ સર્વ તરફ પણ તું પ્રીતિથી વર્તજે. એ સિવાય ગંધમાદન, સુવિ-કાંત, ઋષભ, પ્લવંગ, સુપાટલ, કેસરી, શરભ, શુંભ, મહાબળવાન શંખચૂડ વગેરે જે જે મહાત્માઓએ મારે માટે પ્રાણની આહુતિ આપી હતી તેઓનું તું પ્રીતિથી પાલન કરજે.’^{૪-૯}

એ રીતે સુગ્રીવને કહીને તથા વારંવાર તેને ભેટીને પછી મીઠી વાણીથી મહાત્મા રામચંદ્રે વિલીપણને કહ્યું : ‘હું તમને ધર્મજ્ઞ બાહુ છું; તમે ધર્મ પ્રમાણે લંકાનું રાજ્ય કરો. હવે તમારા બાઈ કુબેરજી તમો સૌ રાક્ષસો પર પ્રીતિ ધરાવે છે, માટે તમે સુખથી લંકાનું રાજ્ય કરો. હે રાજા ! તમે ક્યારે પણ અધર્મયુદ્ધ કરશો નહિ. ખરેખર, યુદ્ધિમાન રાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય લાંબા કાળ સુધી ભોગવે છે.^{૧૦,૧૧} હે રાજા ! તમે મને તથા સુગ્રીવને પરમ પ્રીતિપૂર્વક હમેશાં સંભારશો. તમે

હૈશરહિત થઈને હવે પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક લોકમાં જાઓ.^{૧૨}

રામનાં વચન સાંભળી સૌ ‘ધન્ય છે, ધન્ય છે’ એમ કહી વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ‘હે રામ ! હે મહાબાહુ ! સ્વયંભૂ પ્રજ્ઞાની માફક તમારી બુદ્ધિ અને પરાક્રમ અદ્ભુત છે અને એવું જ પરમ માધુર્ય પણ તમારામાં છે.’^{૧૩, ૧૪}

વાનરો અને રાક્ષસો બોલી રહ્યા પછી હનુમાને પ્રણામ કરી રાઘવને કહ્યું :^{૧૫} ‘હે વીરરાજન ! મારો તમારામાં નિરંતર પરમ સ્નેહ રહે, લક્ષિત પણ નિરંતર તમારા ઉપર જ રહે અને મારો તમારા સિવાય બીજો કોઈ પણ સ્થળે લાવ ન થાય.’^{૧૬} બ્યાં સુધી પૃથ્વી પર રામકથા થયા કરે, ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ મારા શરીરને ન છોડે.^{૧૭} હે રઘુનંદન ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રામ ! આ દિવ્ય ચરિત્રની જે કથા છે, તે મને અપ્રસરાઓ સંભળાવ્યા કરે.^{૧૮} હે રામ, એ ચરિત્રામૃત સાંભળી પવન જેમ મેઘ-માળા હરી જાય તેમ હું તમારા કર્ષનની મને થતો ઉત્કંઠા પૂરી કરીશ.’

હનુમાનનાં વચન સાંભળી મહાત્મા રામ-ચંદ્ર એકાએક આસન પરથી ઊઠીને સ્નેહથી તેમને ભેટી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ‘હે કપિ-શ્રેષ્ઠ ! તું કહે છે તેમ જ થશે. તેમાં જરા પણ સંશય રાખવો નહિ. આ લોકમાં બ્યાં સુધી મારી કથા થશે ત્યાં સુધી તારી કીર્તિ તથા પ્રાણ રહેશે અને બ્યાં સુધી જગત હશે ત્યાં સુધી મારી કથા પણ થશે. હે કપિ ! તે મારા ઉપર અનેક ઉપકારો કર્યા છે, તેમાં એક ઉપકારના બદલામાં હું પ્રાણ આપું તોપણ તેનો બદલો વળે તેમ નથી, તો બીજા ઉપકારોનો તો હું દેવાદાર જ રહીશ. હે કપિ ! તે જે ઉપકારો કર્યા છે, તે મારા અંગમાં જૂના થઈ જાય, કારણ કે આપકાળ આવે છે ત્યારે માણસ પ્રત્યુપકારને પાત્ર થાય છે, માટે તારા ઉપર આપત્તિ ન આવે.’^{૧૯-૨૪} પછી રાઘવે ચંદ્ર સરણે પ્રકાશિત અને જેની મધ્યમાં વૈદ્યમંથ્રિ હોતો તેવો હાર પોતાના ગળામાંથી કાઢી હનુમાનના ગળામાં પહેરાવ્યો.^{૨૫} ત્યારે સુવર્ણશેલરાજ સુમેરુ પોતાના

ઉપર પહેલાં ચંદ્રકિરણોથી જેવો શોભી રહે તેમ છાતી પર પહેરેલા હારથી હનુમાન શોભવા લાગ્યા.

રામચંદ્રનાં વિદાય થવા માટે કહેલાં વચનો સાંભળી એક પછી એક મહાબળવાન વાનરો તેમના પગમાં પડી માર્ગે પકવા લાગ્યા. પછી જ્યારે સુગ્રીવ અને ધર્માત્મા વિભીષણની સાથે ગાઢ આલિંગન કરીને રામચંદ્રે તેમને વિદાય આપી, ત્યારે સર્વના નેત્રો આંસુથી ભરપૂર થઈ ગયાં.^{૨૬-૨૮} એ સમયે રામચંદ્રને ત્યજીને જતાં સર્વની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, કંઠ ગદગદ થઈ ગયા અને ચેતનારહિત હોય તેવા તેઓ જણાવા લાગ્યા. જેમ પ્રાણ મહાસુરકેલીએ દેહ ત્યજીને જાય, તેમ જેના ઉપર પૂર્ણ કૃપા થયેલી છે એવા તે સર્વ કપિવરો મહાત્મા રામચંદ્રને છોડીને પોતપોતાને ઘેર ગયા. રામચંદ્રની પાસે સુખમાં રહેલા રાક્ષસો, રીંછો અને વાનરો રઘુવંશવર્ધન રામચંદ્રને પ્રણામ કરી તેમના વિયોગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુઓથી પરિપૂર્ણ નેત્રોવાળા થઈ પોતપોતાના દેશમાં ગયા.^{૨૯-૩૧}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૧ મો

પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન

વિસૃજ્ય ચ મહાબાહુર્જીસવાનરાક્ષસાન્ ।

ઞાતુમિઃ સહિતો રામઃ પ્રસુમોદ સુલ્લં સુલ્લી ॥ ૧ ॥

રીંછ, વાનર અને રાક્ષસોને વિદાય કર્યા પછી મહાબાહુ રામચંદ્ર પોતાના ભાઈઓ સાથે અપાર સુખથી આનંદ લોગવતા હતા. એક વખતે પાછલા પહોરે મહાપ્રભુ રામચંદ્રે ભાઈઓની સાથે અંતરિક્ષમાં ત્રીડી વાણી સાંભળી : ‘હે સૌમ્ય રામ ! તમે મને પ્રસન્ન વદનથી નિહાળો. હે પ્રભો ! મને કુબેરજનનથી પ્રાપ્ત થયેલું પુષ્પક વિમાન જાણો.’^{૧-૩} હે નરોત્તમ ! તમારી આજ્ઞા માનીને હું કુબેરના ભવન તરફ તેની ઉપાસના કરવા ગયું હતું, ત્યારે તેણે મને કહ્યું :^૪ ‘મહાત્મા નરેંદ્ર રામચંદ્ર યુદ્ધમાં હુધર્ષ રાક્ષસેશ્વર રાવણને હણીને તને છતી લીધું છે.’^૫ દુરાત્મા

રાવણને પુત્ર, પૌત્ર અને બાંધવો સહિત હવશે એથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું.^{૧૬} પરમાત્મા રામે લોકમાં તને જીતેલું છે; માટે હે સૌમ્ય ! હું તને આજ્ઞા કરું છું કે તું તેમનું વાહન થા.^{૧૭} તું સર્વ લોકમાં જવાને સમર્થ છે; માટે બા, તું રણનંદનનું વાહન થા. એને માટે જરા પશુ કલેશ ન કર; કારણ કે મારી એ પરમ ઇચ્છા છે.' મહાત્મા કુબેરની આવી આજ્ઞા થતાં હું તમારી પાસે આવ્યું છું; માટે જરા પશુ શંકા રાખ્યા સિવાય તમે મારો સ્વીકાર કરો.^{૧૮} કુબેરની આજ્ઞાથી કોઈ પશુ પ્રાણીથી હું પાછું હટું તેમ નથી, એથી હવે હું તમારી આજ્ઞાનું પરિપાલન કરીને મારા પ્રભાવા-નુસાર સર્વત્ર ગતિ કરીશ.^{૧૯}

મહાબળવાન રામચંદ્રે પુષ્પક વિમાનનું કહેલું સાંભળીને તેમ જ તેને પાછું આવેલું જોઈને કહ્યું : 'હે વિમાનશ્રેષ્ઠ પુષ્પક ! જો એમ છે તો હું તારું સ્વાગત કરું છું.' કુબેરની અતુલ્લભતાથી મને સદ્વ્યવહારનું ઉદ્દેશન કરવાનો દોષ નહિ લાગે.' પછી મહાબાહુ રામચંદ્રે ડાંગર, પુષ્પ, સુગંધી, ધૂપ આદિથી પુષ્પક વિમાનની પૂજા કરી અને કહ્યું : 'હે સૌમ્ય ! હાલ તો તું સિદ્ધ પુરુષોના માર્ગરૂપ અંતરિક્ષમાં ગમન કર, મારા વિરોગ-થી ખેદ ન કર. હું તારું સ્મરણ કરું ત્યારે તું મારી આબળ આવશે.^{૨૦-૨૧} તું તારી મન-ગમતી દિશામાં ગમન કરીશ ત્યારે તને કોઈ રોકી શકશે નહિ.' ત્યારે પુષ્પકે કહ્યું : 'તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાઓ.' એમ કહી ચોતાની ઇચ્છેલી દિશા તરફ પુષ્પક વિમાન વિદાય થયું.^{૨૫, ૨૬}

પુષ્પસ્વરૂપ વિમાન અંતર્ધાન થયા પછી મહાત્મા ભરત હાથ જોડી રણનંદનને કહેવા લાગ્યા : 'હે બીર ! દેવના જેવા તમે જ્યારે રાજ્ય કરો છો, ત્યારે અમે ઘણાંયે અમનુષ્ય પ્રાણીઓને વારંવાર મનુષ્યની માફક બોલતાં બોલ્યાં. વળી કેટલાંક માસથયાં પ્રબળમાં કોઈ બાતનો રોગ થયો નથી.^{૨૭, ૨૮} હે રાઘવ ! વૃદ્ધ પ્રાણીઓને પશુ મૃત્યુ આવતું નથી; ઓઝો રોગરહિત સંતતિને જન્મ આપે છે અને મનુષ્યો હૃદયુષ્ઠ થયાં છે. હે રાજન !

પુરવાસીઓ અને જનપદવાસીઓને અધિકારિક હવે થાય છે. મેઘ પશુ આકાશમાંથી ચોર્ય સમયે અમૃત જેવું જળ વરસાવે છે.^{૨૯, ૩૦} કલ્યાણકારક તથા સ્પર્શ કરવા ચોર્ય પવન વાયા કરે છે. હે રાજન ! 'આવો નરેન્દ્ર અમારા ઉપર બહુ કાળ સુધી રાજ તરીકે રહો.'^{૩૧} એ પ્રમાણે પૌર અને જનપદ (ગામકામાં રહેનારા) લોકો સર્વ સ્થળે કહે છે.' ભરતે કહેલી આ અતિશય મીઠી વાણી સાંભળી નૃપશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રે આનંદમુગ્ધ થયા.^{૩૨} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૨ મો

અશોક ઉદ્યાનમાં રામચંદ્ર અને સીતાનો વિહાર-મુનિના આશ્રમમાં એક રાત્રિ રહેવાનો ફાહલ

સ વિસુજ્ય તતો રામઃ પુષ્પકં દેમમૂષિતમ્ ।

પ્રવિવેશ મહાવાહુરશ્ચોક્તવનિકાં તદા ॥ ૧ ॥

સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન કર્યા

પછી મહાબાહુ રામચંદ્રે અશોકવાટિકા નામની વાડીમાં ગયા.^૧ એ વાડી ચંદન, આંબો, પુષ્પાગ, રક્તચંદન અને દેવદાર વગેરે વૃક્ષોથી શોભતી હતી.^૨ અંપક, અશોક, મહુડો, કૃષ્ણ, સર્વ, ધૂમ-રહિત અસિ સમાન શોભતાં પારિભૂત આદિ વૃક્ષોથી એ વાડી શોભતી હતી. લોખ, નીપ, અબ્જુન, નાબકેસર, શતાવરી, અતિમુક્ત, મંદાર, કેળ વગેરે છાંડ, વેલ અને તેની ઘટાઓથી તે વાડી શોભતી હતી. પ્રિયંચ, કદંબ, બકુલ, બંધુનાં ગાડ, દાડમડીનાં અને કોવિદારનાં વૃક્ષો ત્યાં શોભી રહ્યાં હતાં.^{૩-૫} તે વાડી હરેશાં દિવ્ય ગંધ અને રસમુક્ત રમ્ય પુષ્પો તથા મનોરમ ફૂલોથી, કેમળ અંકુરવાળી કુંપળોથી, દિવ્ય વૃક્ષોથી, માળીઓએ નિર્મોણ કરેલાં સુંદર ફૂંપળ અને પુષ્પોના દગલા-ઓથી, ઉન્મત્ત ભ્રમરોના ચુંબનરવથી, કૌયલોથી, વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓથી અને આંબાના ચોરથી અનેક પ્રકારે શોભી રહી હતી.^{૬-૮} એ વાડીમાં કેટલાંક વૃક્ષો સુવર્ણ જેવા રંગનાં, કેટલાંક અસિની શિખા જેવા રંગનાં અને કેટલાંક કાળા આંબાંથી

જેવાં રંગનાં શોભતાં હતાં.^૯ તેમાંનાં સુગંધીદાર પુષ્પોની વિવિધ પ્રકારની માળાઓ ખનાવવામાં આવતી હતી. તે વાડીમાં પુષ્કળ પાણીથી ભરેલા જુદા જુદા આકારની વિહારવાડીઓ આવી રહી હતી.^{૧૦} તેનાં પગથિયાં માણેકનાં ખનાવેલાં હતાં અને વચ્ચેના પગથારો સ્ફટિકના ખનાવેલા હતા. તેમાં કમળો ખીલી રહ્યાં હતાં. તેના કિનારા ઉપર અકંવાક, કારંડવ, પોપટ, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓનો કલરવ થઈ રહ્યો હતો. વળી કિનારા ઉપર ભોળેલાં પુષ્પોથી ભરેલાં વૃક્ષોએ તે શોભી રહી હતી.^{૧૧-૧૨} એના કિનારા સુંદર શિલાઓથી વિવિધ આકારમાં બાંધેલા હતા. વળી તેની આસપાસ વૈકુંઠમણિ સરણું લીલું, અતિશય ઘાટું અને સુગંધિત વૃક્ષોવાળું વન આવેલું હતું. પુષ્પયુક્ત વૃક્ષોના પરસ્પર અથડાવાથી આકાશ જેમ તારાથી છવાઈ બન્યો, તેમ બધા પક્ષ્યો પુષ્પથી છવાઈ ગયા હતા. રાત્રી રામચંદ્રનું આ વિહારવન ઈંદ્રના વંદન અને કુબેરના ચિત્રરથ વન જેવું લાગતું હતું; તેમાં પુષ્કળ બેઠકો, ગૃહો, કુંજવાટિકાઓ અને લતામંડપો આવેલાં હતાં.

રામચંદ્ર પુગિપત થયેલી અશોકવાટિકામાં જઈને સુંદર આકારનાં પુષ્કળ પુષ્પથી છવાયેલા અને દર્ભનાં ખનાવેલા આસન ઉપર બેઠા અને સીતાનો હાથ પકડી મૈત્રેયક નામનું પવિત્ર મધ ઇંદ્ર જેમ શયીને સુધા પિવડાવે તેમ પોતે પાવા માંડણું; પછી તુરત જ સેવકે સારી રીતે રાંધેલું અન્ન અને વિવિધ ફળો રામચંદ્રના ઉપયોગ માટે લાવ્યા. ત્યાર બાદ નૃત્ય અને ગીતમાં કુશળ અસરાઓ, નાગલોકની ઊંઝો, કિન્નરીઓ અને દક્ષિણ દેશની ઊંઝો રાત્રી રામચંદ્રની આગળ નાચ કરવા લાગી. મનને આનંદ પ્રમાટે એવી નૃત્ય અને ગીતમાં કુશળ ઊંઝો રામચંદ્રની પાસે નાચતી હતી. ત્યાર પછી રમણ કરવામાં શ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા રામે તે સર્વને સંતુષ્ટ કરી વિદાય કરી. જેમ તેજસ્વી અરુઘતીની સાથે વસિષ્ઠ બેઠા હોય તેમ સીતા ની સાથે બેઠેલા રામચંદ્ર શોભતા હતા. એ પ્રમાણે દેવીપુત્રી જેવી સીતાની સાથે રામચંદ્ર

આનંદ ભોગવતા હતા.^{૧૩-૨૪}

આ રીતે દેવની માફક દરરોજ વિહાર કરતાં રામ અને સીતાને સર્વદા ભોગ ભોગવવા યોગ્ય શિશિરઋતુનો કાળ આવ્યો ગયો; એટલે કે વિવિધ ભોગો આપનારો શિશિરકાળ વીતી ગયો.^{૨૫-૨૬} ધર્મને બાણનારા રામચંદ્ર સવારમાં ધર્મવિધિથી ધર્મકાર્યો કરી દિવસનો બાકીનો ભાગ અંતઃપુરમાં પસાર કરતા હતા.^{૨૭} સીતા પણ સવારમાં સર્વ દેવકાર્યો કરી સર્વ સાસુઓની સમાનભાવે પૂજા કરતાં હતાં.^{૨૮} પછી સ્વર્ગમાં બેઠેલા સહસ્રાણ ઇંદ્રની પાસે જેમ શયી બન્યો, તેમ સુંદર આભરણ અને વસ્ત્ર ધારણ કરી રામની પાસે સીતા જતાં હતાં.

એ રીતે કેટલોક કાળ વીતી જતાં મહાદેવી સીતા ગર્ભવતી થયાં. પછી એક દિવસે દેવપુત્રી સમાન વસારોહા સીતા મહાત્મા રાવળની પાસે આવ્યાં, ત્યારે તેને બેઈને પ્રસન્ન થયેલા રાઘવે કહ્યું : 'વેદેહી ! મને તારાથી અપત્યલાભ, (પુત્ર-લાભ) થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. હે વસારોહા ! તું શું ઇચ્છે છે ? હું તારી શી ઇચ્છા પૂરી પાડું ?' ત્યારે સીતાએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું :^{૨૯-૩૨} 'હે રાઘવ ! ગંગાના તીર ઉપર વસતાં ઉગ્ર તેજસ્વી પવિત્ર તપોવન જેવા હું ઇચ્છું છું. હે દેવ ! કૃપા-મૂળ ખાનારા ઋષિઓના ચરણોનું વંદન કરવા હું ઇચ્છું છું. હે કાકુત્સ્થ ! વળી મારી પરમ ઇચ્છા એ છે કે કૃપા-મૂળ ખાનારા ઋષિઓના તપોવનમાં એકાદ રાત્રિ હું રહું.' ત્યારે અદ્વિલકવર્મા રાષ્ટ્રે 'હીક, હે વેદેહી ! તું જરૂર આવતી કાલે ત્યાં જઈશ, વિશ્વાસ રાખ,' એમ કહ્યું.^{૩૩-૩૪} રામચંદ્ર બનકર-રાત્રીની પુત્રીને એમ કહીને પછી પોતાના મિત્ર-મંડળ સહિત સલાલવનમાં ગયા.^{૩૫}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૨ માં સર્ગ સંપૂર્ણ

સીતાનો વનવાસ

સર્ગ ૪૩ મો

સીતા સંબંધી લોકવાયકા

તત્રોપવિષ્ટં રાજાનમુપાસન્તૈ વિવક્ષણાઃ ।

કથાનાં बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ ૧ ॥

સભાભવનમાં રાજા રામની આસપાસ અનેક પ્રકારની વાતો કરી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારા વિવક્ષણ પુરુષો એસતા હતા.^૧ વિજય, મધુમત્ત, કાર્યપ, મંગળ, કુલ, સુરાજિ, કાલિય, ભદ્ર, દંતવક્ત્ર અને સુમાગધ, એ સર્વ આનંદ પામી મહાત્મા રાઘવને ચરિહાસયુક્ત અનેક પ્રકારની વાતો કહેતા હતા.^{૨,૩} તેમની કોઈ એક વાત સાંભળી રામચંદ્રજીએ પૂછ્યું : ‘હે ભદ્ર ! આપણા શહેરમાં તેમ જ દેશમાં શી વાતો ચાલી રહી છે ? નાગરિકો તેમ જ ગ્રામ્યજનો મારા પોતાના વિષે, સીતા વિષે, ભરત, લક્ષમણ અને શત્રુઘ્ન વિષે તેમ જ મારાં માતા કૈકેયી વિષે શું કહે છે ? કેમ કે રાજા ધર્મના વિચાર વિનાનો થાય, ત્યારે વનમાં તપસ્વીઓ અને દેશમાં પ્રજા તેની નિંદા કરે છે.’^{૪-૬}

ત્યારે ભદ્રે હાથ જોડીને કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! સર્વ નાગરિકો તમારે માટે બહુ સારું બોલે છે.’^૭ હે સૌમ્ય ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આપણા નગરમાં નગરવાસીઓ દશગ્રીવનો વધ કરી ચેળવેલા વિજય માટે આપનાં બહુ જ વખાણ કરે છે.’^૮

ત્યારે રામચંદ્રજીએ ભદ્રને કહ્યું : ‘તું પુરવાસીએમાં જે પ્રમાણે સારી કે નકારી જે જે વાતો શ્રવી હોય, તે બધી જરા પણ છુપાવ્યા વિના કહે; કારણ કે તે સાંભળીને હું શુભ કરીશ, અશુભ નહિ કરું.’^{૯,૧૦} તું જરા પણ કંદેશ કર્યાં સિવાય વિશ્વાસ રાખીને અને નિર્ભય થઈને નગરમાં તેમ જ દેશમાં મારા માટે શુભ અથવા અશુભ જે બોલાતું હોય તે નિવેદન કર.’^{૧૧}

ત્યારે ભદ્રે અતિશય વિનયથી હાથ જોડી સાવધાન ચિત્તે કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! વનમાં, ઉપવનમાં, ચોરા ઉપર, હુકાનોમાં અને શેરીઓમાં નાગરિકો જે સારું અથવા નકારું કહે છે તે હું

તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. તેઓ કહે છે : ‘રામે સસુદ્રમાં સેતુબંધનનું દુષ્કર કાર્ય કયું’ એવું પૂર્વે કોઈ પણ દેવ કે દાનવે કયું’ સાંભળ્યું નથી. વાનરો અને રીંછોને વશ કરીને સર્વ સેના, વાહન અને રાક્ષસો સહિત મુરકેલીથી છતી શકાય તેવા રાવણને તેમણે હણ્યો; પણ રાવણે કરેલા સ્પર્શ માટે ક્ષમા કરીને સીતાદેવીને પાછાં આણી પોતાના ઘરમાં રાખ્યાં એ ઠીક કયું’ નથી; તેમ જ પૂર્વે રાવણે બળથી પકડીને સીતાને જોળામાં બેસાડેલાં હતા તે સીતાના સંભોગનું સુખ રામના હૃદયને કેવા પ્રકારનું થતું બેઈએ ? પૂર્વે લંકાની અશોકવાસીમાં રાખેલી અને રાક્ષસોને વશ પડેલી સીતાનો રામચંદ્રને કેમ અક્ષાય આવતો નથી ?^{૧૨-૧૮} રામચંદ્રની આવી વર્તણૂકથી સ્ત્રીની બાબતમાં આપણને પણ સહન કરવાનો પ્રસંગ આવશે; કારણ કે જેમ રાજા કરે છે તેમ જ પ્રજા અનુસરે છે.’^{૧૯} હે રાજન્ ! સર્વ નગર અને દેશમાં પુરવાસીઓ એવી એવી બહુ બતની વાણી બોલે છે.’^{૨૦}

મહાત્મા રામચંદ્ર આ વચન સાંભળી ઘણું દુઃખી થયા અને પાસે બેઠેલા સુહૃદોને કહ્યું : ‘શું મારે માટે લોકો આમ બોલે છે ?’ ત્યારે સર્વેએ માથું નમાવીને પ્રણામપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : ‘હા, એમ જ કહેવાય છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.’ સર્વના સુખથી આતું સાંભળી લીધા પછી શત્રુનો નાશ કરનારા રામચંદ્રે સર્વ મિત્રોને જવાની રજા આપી.^{૨૧-૨૩}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૪ મો

વિહંગ રામચંદ્ર અને ભાઈઓ

વિસુજ્ય તુ સુહૃદ્યં બુદ્ધ્યા નિશ્ચિત્ય રાષવા ।

સમીપે દ્વાઃસ્થમાસીનમિદં વચનમવ્રવીત ॥ ૧ ॥

મિત્રવર્ગને રજા આપ્યા પછી મહાત્મા રામચંદ્રે યુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરી દારપાળને કહ્યું :

‘હે દૂત ! શુભ લક્ષણવાળા લક્ષમણને, મહાભાઈ

ભરતને અને અર્જિત શત્રુક્ષને તું તરત અહીં

બોલાવી લાવ.’

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં દ્વારપાળ ઉતાવળે ઉતાવળે લક્ષ્મણને ઘેર તેમની સમીપ દોડી ગયો અને હાથ ભેડી આદરપૂર્વક બોલ્યો : ‘તમને રાજભણ મળવા ઇચ્છે છે; માટે તમે ત્યાં હંમણાં ને હંમણાં બંધો.’ ત્યારે લક્ષ્મણ ‘બહુ સારું,’ એમ કહી ઉતાવળે રામચંદ્ર પાસે જવા લાગ્યા. પછી તે દ્વારપાળ ભરતની પાસે ગયો અને હાથ ભેડી આદરપૂર્વક બોલ્યો : ‘મહારાજ આપને મળવા આહ્વા છે.’ રામે કહેવડાવેલું વચન દ્વારપાળના મોઢેથી સાંભળી મહાભળવાન ભરત તરત આસન પરથી ઊભા થઈ પગપાળા જ ચાલવા માંડ્યા. પછી તે દ્વારપાળ ઉતાવળે ઉતાવળે હાથ ભેડી શત્રુઘ્નને ઘેર ગયો અને કહ્યું : ‘હે રઘુશ્રેષ્ઠ! અહીં આવો. આઢો, મહારાજ તમને મળવા ઇચ્છે છે. મહાથશસ્ત્રી લક્ષ્મણ અને ભરત તો ક્યારનાય ત્યાં ગયેલા છે.’ તે સાંભળીને શત્રુઘ્ન શ્રેષ્ઠ આસન પરથી ઊઠી વિનીતભાવે જ્યાં રામચંદ્ર હતા ત્યાં ગયા. તેટલામાં દ્વારપાળ પણ રામચંદ્રની પાસે આવી પહોંચ્યો અને હાથ ભેડી ‘આપના સર્વે ભાઈઓ અહીં આવેલા છે,’ એમ બોલ્યો. કુમારો આવેલા છે, એમ સાંભળી ચિંતાથી વ્યાકુળ થયેલી ઇંદ્રિયોવાળા રામચંદ્રે દીનની માફક નીચું મોઢું રાખી દ્વારપાળને કહ્યું : ‘તું તે સર્વ કુમારોને મારી પાસે તરત તેડી લાવ; કારણ કે એ સર્વેમાં મારું જીવન રહેલું છે અને તેઓ મને પ્રાણથી વધારે પ્રિય છે.’ ૧૭-૧૪

પછી રાજની આજ્ઞા પામેલા પ્રવેત વરૂ ધારણ કરનારા કુમારો હાથ ભેડી સાવધાન ચિત્તવાળા થઈને ત્યાં આવ્યા; ત્યારે તેમણે રાહુથી ઝસાયેલા ચંદ્રના જેવું અને સધ્યાકાળના તેજ વિનાના સૂર્ય સરખું નિસ્તેજ સુખ તેમજ આસુથી ભરાઈ ગયેલી આંખોવાળા રામચંદ્રને જોયા. જેની શોભા હજારો ગઈ છે એવા કમળદળ સમાન રાજ રામચંદ્રને ભેઈને, તેમના પગમાં પોતાનાં માથાં નમાવીને સાવધાન ચિત્તથી તેઓ ત્યાં ઊભા રહ્યા અને તેઓની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. ૧૫-૧૭

પછી મહાભળવાન રામચંદ્રજીએ ઊભા થઈ તે સર્વને આદિંગન આપીને ‘આસન ઉપર બેસો,’ એમ કહી પોતાનું મનોગત કહેવા માંડ્યું. ૧૮ તેઓ બોલ્યા : ‘તમે સર્વે મારું જીવન છો, મારું સર્વસ્વ છો; હું તમે સંપાદન કરેલું જ રાજ્ય કરું છું. હે નરેશ્વરો! તમે સર્વે શાઓના અર્થને બંધુનારો છો. યુદ્ધિ તમારામાં સ્થિર થયેલી છે; માટે હે બાંધવો! હું તમને જે કહું તે તમે કરો.’

રામચંદ્રે એમ કહ્યું, ત્યારે ધ્યાનમગ્ન થયેલા તે ત્રણે ભાઈઓ ‘રાજ રામ શી આજ્ઞા કરશે’ એ વિચારથી ચિંતાતુર થયા. ૧૯, ૨૦

ઇતિ શ્રીવલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૪૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૫ મો

વિહ્વળ રામચંદ્ર-સીતાત્યાગનો નિશ્ચય
 શ્રેષ્ઠાં સમુપવિષ્ણાં સર્વેવાં દીનચેતસામ્ ।
 ઉવાચ વાક્યં કાકુત્સ્થો મુલેન પરિગુપ્તતા ॥ ૧ ॥
 જ્યારે સર્વ, કુમારો દીનચિત્ત થઈને, બેસી ગયા, ત્યારે સુકાઈ જતા સુખે રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે ભાઈઓ! તમારું કેલ્યાણ થાઓ. હવે હું તમને જે કહું તે સાંભળો, પણ તેમાં મારા અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ વાત કરશો નહિ. આજકાલ મારા ઉપર પુરવાસીઓ અને દેશજનોનો અતિશય મોટો અપવાહ આવ્યો છે અને તેને લીધે મારી જે નિંદા થાય છે, તે મારા મર્મસ્થાનને વીંધી નાખે છે; કારણ કે હું મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું અને સીતા પણ મહાત્મા જનક રાજના ઉત્તમ કુળમા ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે સૌમ્ય! જનરહિત દંડકારણ્યમાં રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું’ હવે, પછી મેં રાવણને નાશ કર્યો હતો, એ સર્વ હકીકત તમે જાણો છો. એ સમયે જનક રાજની પુત્રી સીતા વિધે મને વિચાર થયો : ‘લોકમાં રહેલી આ સીતાને હું અયોધ્યાપુરીમાં કેવી રીતે લઈ જઈ ૧૧-૧૨ હે લક્ષ્મણ! એ સમયે સીતાએ પોતાના પતિવ્રતધર્મની ખાતરી કરી આપવા માટે તમારી સમક્ષ સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને આકાશમા રહેલા દેવોના અભિક્ષાનને લઈ જનાર એ

અગ્નિદેવે પ્રકટ થઈને વાસુ, ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે સર્વ દેવોની તથા સર્વ ઋષિઓની સમક્ષ એ જનક વૈદેહી સીતાને પાપરહિત જણાવી. ત્યારે લંકામાં ઈંદ્રદેવે દેવો અને ગંધર્વોની સંનિધિમાં એ શુદ્ધ આચરણવાળી સીતાને મારા હાથમાં સોંપી હતી. મારો અંતરાત્મા પણ જાણે છે કે સીતા શુદ્ધ અને યશસ્વી છે. ૭-૧૦ આમ હોવાથી જ મેં એનો સ્વીકાર કર્યો છે અને હું તેને અહીં લાવ્યો છું; પરંતુ હાલ જે અસત્ય લોકાપવાદ ઊભો થયો છે, તે મારા હૃદયમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

પુરવાસીઓ અને દેશજનોમાં આ અપવાદને લઈ મારી નિંદા થાય છે અને અપકીર્તિ ગવાય છે. જે કોઈ પ્રાણીની આ લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે તથા જ્યાંસુધી અપકીર્તિ જોલાય છે, ત્યાંસુધી તે અધમ લોકમાં પડી રહે છે. દેવો અપકીર્તિને નિંદે છે અને કીર્તિ સર્વ લોકોમાં પૂજાય છે. ૧૨, ૧૩ સઘળા મોટા મહાત્માઓના સર્વ પ્રયત્નો કીર્તિ માટે જ હોય છે; માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠો! આ અપવાદથી સંતપ્ત થયેલો હું તમારો અથવા મારા પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરું તેમ છું; તો પછી જનક રાજની પુત્રીનો ત્યાગ કરવો, એમાં તે શું? હું અપકીર્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકસાગરમાં ડૂબેલો છું, તેનું આ જ કારણ છે. ૧૪, ૧૫ અપયશથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દુઃખ કરતાં વધારે મોટું દુઃખ હું બીજું કોઈ જોતો નથી; માટે હે સૌમિત્રિ! તું આવતી કાલે સવારે જ સીતાને સુમંત્ર સારથિએ જોડેલા રથમાં બેસાડીને મારા દેશની બહાર બીજા પ્રદેશમાં મૂકી આવ. હે ભાઈ! ગંગા નદીને સામે કાઠિતમસા નદીના કિનારે આવેલા મહાત્મા વાલ્મીકિના દિવ્ય આશ્રમ પાસેના જનરહિત પ્રદેશમાં તું એને મૂકી આવ.

હે સૌમિત્રિ! મારી આજ્ઞા સુજળ કરીને તું એકદમ પાછો આવશે. સીતાના પરિત્યાગના સંબંધમાં તમે કોઈ પણ મને કોઈ પણ કહેશો જ નહિ. ૧૬-૧૮ હે ભાઈ! અત્યારે કરવા ન કરવાનો વિચાર નહિ કરતાં મારી આજ્ઞા સુજળ જ કરો. જો તમે મને આમ કરતાં રોકશો, તો મારી તમારા

ઉપર પૂર્ણ અપ્રીતિ થશે. ૨૦ હું તમને તમારા બન્ને પગ અને જીવનના સોગંદ આપું છું કે તમે આ બાબતમાં મારી સાથે કોઈ જ કાલાવાલા કરશો નહિ. આ બાબતમાં મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થશે, તો આપણો સ્નેહ રહેશે નહિ. ૨૧ જો તમે મારી આજ્ઞા માનનારા હો તો મારી આજ્ઞા માનો અને હવે સીતાને અહીંથી લઈ જાઓ. એ આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરો. સીતાએ પ્રથમ મને કહેલું છે કે, ‘ગંગાતીર ઉપર આવેલા આશ્રમે જોવાને હું ઇચ્છું છું;’ તેની તે ઇચ્છા આ રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે. ૨૨

આંસુથી જેની આંખો ભરાઈ ગઈ છે એવા ધર્માત્મા રામચંદ્ર એમ કહીને ભાઈઓ સહિત રાજમંદિરમાં આવ્યા અને શોકથી ચિરાઈ જતા હૃદયવાળા હાથીની માફક ઉપરાઉપરી નિસાસા મૂકવા લાગ્યા. ૨૨-૨૪

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આફિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૬ મો

સીતાને વનમાં મોકલવાની ગાંઠવણ તતો રજન્યાં દ્યુષ્ટાયાં લક્ષ્મણો દીનચેતનઃ ।

સુમન્ત્રમત્રવીદ્વાક્યં મુલ્હેન પરિકુલ્યતા ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે દીનચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણે સુકાઈ જતા મોઢે સુમંત્રને કહ્યું: ‘હે સારથિ! રાત્ર રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ છે; માટે તું ઉતાવળી ગતિવાળા બોડાઓ જોડીને ઉત્તમ રથ તૈયાર કર અને તેમાં સીતા માટે સુંદર આસન પાથર; કેમ કે તેમને આજે પવિત્ર કર્મવાળા મહર્ષિઓના આશ્રમ દેખાડવા મારે લઈ જવાં છે.’ ત્યારે સુમંત્ર ‘જેવી આજ્ઞા’ એમ કહીને થોડોક વારમાં જ ઉત્તમ અરથો જોડીને સુખકારક ગેઠકવાળો સુંદર રથ ત્યાં લાવ્યો અને મિત્રોનાં માન વધારનાર સૌમિત્રને કહ્યું: ‘હે પ્રભુ! રથ તૈયાર છે; માટે હવે જે કરવા યોગ્ય હોય તે કરો.’ ૧-૫

પછી પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણે રાજભવનમાં સીતાને કહ્યું: ‘તમે સમર્થ, રાજા પાસે ઋષિઓના આશ્રમે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી વરદાન મેળવ્યું છે; તેથી રાજાએ તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા

માટે મને તમને ઋષિઓના આશ્રમમાં લઈ જવાની આજ્ઞા કરી છે. હે વેદેહી ! હે દેવી ! ગંગાના તીર ઉપર ઋષિઓના સુંદર આશ્રમો આવેલા છે. રાબ-છની આજ્ઞાથી આજે હું તમને ઋષિસુનિઓએ સેવેલા એ અરણ્યમાં લઈ જઈશ; માટે તૈયાર થાઓ.^{૧૬-૯}

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી સીતાને બહુ જ હર્ષ થયો અને વિવિધ પ્રકારના મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને રત્નો આદિ સામગ્રી લઈને જવા માટે તૈયાર થયાં. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘આ સર્વ અલંકારો, મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને વિવિધ પ્રકાર નાં દ્રવ્યો હું સુનિપત્તીઓને અર્પણ કરીશ.’ ત્યારે લક્ષ્મણે ‘હીક’ એમ કહીને તેમને રથમાં બેસાડ્યાં અને પછી રાબ રામચંદ્રની આજ્ઞાનુ-સ્મરણ કરી એ ઉત્તમ રથને હંકાર્યો એ સમયે ઉતાવળી ગતિએ જવા રથમાં બેઠેલાં સીતાએ લક્ષ્મણે વધારનાર લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘હે રઘુનંદન ! હું બહુ જ અશુભ ચિહ્નોને બેઠું છું. મારું જમણું નેત્ર ફરકે છે અને અંગોમાં ધ્રુબરી આવે છે. હે સૌમિત્રિ ! મારું હૃદય પણ અસ્વ-સ્થ હોય તેમ જબ્બાય છે અને મનમાં આશ્રયો બેવાનો અતિ હર્ષ હોવા છતાં પણ તે અતિશય આકુળ થઈ બળ છે. હે વિશાળદ્વૈત્યન ! હું પૃથ્વીને શૂન્ય બેઠું છું. હે બ્રાહ્મવત્સલ ! આ બધું શું તમારા ભાઈને કલ્યાણકારક હશે ?^{૧૦-૧૬} હે વીર ! મારી સર્વ સાસુઓ શું કુશળ હશે ? આપણા નગરમાં અને દેશમાં સર્વ પ્રાણીઓ શું કુશળ હશે ?’ આમ કહીને સીતા દેવોની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં, ત્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણે હૃદયમાં શોષ પડેલો હોવા છતાં તે ન જણાવતા મસ્તક નમાવી સીતાને કહ્યું : ‘તમે ચિંતા ન કરો; સર્વ કુશળ છે.’ સંધ્યાકાળ થતાં તેઓ ગોમતીતટે જઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાં આવેલા આશ્રમમાં રાતવાસો કર્યો.^{૧૭-૧૯}

બીજે દિવસે સવાર થતાં લક્ષ્મણે સુમંત્રને કહ્યું : ‘તું રથ બેઠે. આજે જેમ પરાક્રમથી ત્રિનેત્ર શંકર ભાગીરથીને માથા પર ધારણ કરે

છે, તેમ હું ભાગીરથીના જળને માથા ઉપર ધારણ કરીશ.’ પછી સુમંત્રે મન જેવી ગતિવાળા અશ્વોને રથમાં બેસાડ્યા અને હાથ બેઠી વેદેહીને કહ્યું : ‘રથમાં વિરાજો’ ત્યારે સીતા રથમાં બેઠાં.^{૨૦-૨૨} મધ્યાહ્ન થતાં સૌમિત્રિ અને ધીમાન સુમંત્ર સહિત વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા પાપનો નાશ કરનારી ગંગાનદીના તીર પર આવી પહોંચ્યાં.^{૨૩} ગંગાના પવિત્ર તટે પહોંચતા લક્ષ્મણે ‘હેયુ’ ભરાર્થ આવ્યું અને દીન થઈ તેઓ મોટે સાદે રોઈ પડ્યા.

પરમ નિઃશ્વાસરણવાળાં અને ધર્મ બાલુનારાં સીતાએ લક્ષ્મણને બેઠકુક્ત થયેલા બેઠને પૂછ્યું : ‘તમે કેમ રજ્યો છો ? અરે, ઘણા કાળથી બેવા ઇચ્છેલા ગંગાના તીર ઉપરના આશ્રમો સમીપ આપણે આવ્યાં છીએ, તો આપણને હર્ષ થવો બેઠકુક્ત; તેમ છતાં તમે કેમ બેઠ કરો છો ? હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે રાત્રિ અને દિવસ રામચંદ્રની પાસે રહો છો. તેમનાથી બે રાત્રિથી છૂટા પડેલા છો, તેથી તો શોક કરતા નથી ? હે લક્ષ્મણ ! મને મારા પ્રાણથી પણ રામ વહાલા છે, છતાં હું તો આવો શોક કરતી નથી; માટે તમે બાળકપુદ્ગિને ત્યાગ કરો અને મને ગંગા તરાવીને તપસ્વીઓનાં દર્શન કરાવો; એટલે હું તે મહાર્મમાં બેસી વસ્ત્રો અને અલંકારો અર્પણ કરીશ અને સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓનું પૂજન કરીશ. પછી એક રાત્રિ રહીને આપણે પાછાં અયોધ્યાનગરીમાં આવીશું; કેમ કે મારું મન પણ કમળ જેવું નેત્ર-વાળા, સિંહ જેવી છાતીવાળા, કૃશોદર અને આનંદ આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામને બેવાને ઉતાવળું થાય છે.^{૨૪-૩૧}

સીતાને આ મનોભાવ સાંભળી પોતાની સુંદર આંખો લૂછી નાખીને રિપુનાશકારી લક્ષ્મણે નાવિકોને બોલાવ્યા. તેઓએ હાથ બેઠી કહ્યું : ‘હે મહારાજ ! આ હોડી તૈયાર છે.’^{૩૨} ત્યારે ગંગાનદીને તરવા ઇચ્છતા લક્ષ્મણ સીતા સહિત હોડીમાં બેઠા અને સ્વસ્થ ચિત્તવાળા લક્ષ્મણ તથા સીતાને લઈને એ હોડી ગંગાના જળ

પ્રવાહમાં તરવા લાગી. ૩૩

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૪૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૭ મો

લક્ષ્મણનું કંઠણ કતવ્ય-રામે કરેલી

આજ્ઞાની સીતાને બાણ

અથ નાવં સુવિસ્તીર્ણાં નૈવાર્ધીં રાઘવાનુજઃ ।

આરુરોહ સમાયુક્તાં પૂર્વમારોચ્ય મૈથિલીમ્ ॥ ૧ ॥

નિષાદે આણેલી સારી ગોઠવણવાળી હોડીમાં

પ્રથમ સીતાને બેસાડી પછી તેમાં લક્ષ્મણ બેઠા.

શોકસંતપ્ત થયેલા લક્ષ્મણે સુમત્રને રથ સહિત

કિનારે ભ્રમણ રહેવાનું કહ્યું અને નાવિકને હોડી

ચલાવવા આજ્ઞા આપી. ૨ શોડીવારમાં ગંગાને

સામે કાઠે પહોંચ્યા પછી આંખમાં આંસુ લાવીને

મહાત્મા લક્ષ્મણે વિનિવૃત્તભાવે સીતાને કહ્યું. ૩

‘હે વૈદેહી! બુદ્ધિમાન રામચંદ્રે લોકનિર્દાના

હેતુભૂત જે કુકાર્યમાં મને યોગ્ય છે, તે જન-

સમાજમાં નિંદાપાત્ર છે અને આ પરિસ્થિતિ

મારા હૃદયમાં મહાશય સમાન ખૂંચે છે. ૪ મારે

તમને જે કહેવાનું છે અને કરવાનું છે, તે કરતાં

તો અત્યારે મને મૂંઝવણ આવે કે મોત આવે એ

વધારે સારું છે. ૫ હે શોકને! મારા ઉપર ક્રુપા

કરે; મારો દોષ બેવો યોગ્ય નથી. ૬ એમ કહેતાં

કહેતાં મહાત્મા લક્ષ્મણ શોકમૂર્ચિત થઈ ભૂમિ

ઉપર પડી ગયા. ૭

પોતાના મૃત્યુને ધમ્મજ્ઞતા અને હાથ બેડીને

રેતાં લક્ષ્મણને બેઠને શોકાતુર થયેલાં સીતા

બોલ્યાં: ‘હે લક્ષ્મણ! આ બધું શું છે? હું

કંઈ સમજતી નથી. અરે, જે હોય તે મને કહી

દો. હું તમને વ્યાકુળ કેમ બોલું છું? મહારાજ તો

કુશળ છે ને ૧૭. ૮ મહારાજના સોગંદ આપીને

હું તમને આજ્ઞા કરું છું કે, જે કારણથી તમને

આ સંતાપ થાય છે, તે તમે મને સત્વર જણાવો.’

સીતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દીનચિત્ત

થયેલા લક્ષ્મણે નીચું મોઢું રાખી ગદગદ વાણીથી

કહ્યું: ‘હે જનકપુત્રી! હે દેવી! તમારા વિષે

શહેરમાં તેમ જ આખા દેશમાં આલેલો મહાન

ભયંકર અપવાદ રાજસભા મંચે સાંભળીને સંતપ્ત-

થયેલા હૃદયવાળા રાજા રામચંદ્રે તમારો પરિ-

ત્યાગ કરીને તમને વનમાં મૂકી જવાની મને

આજ્ઞા કરી છે અને તેઓ મહાન શોકથી વ્યાકુળ

થઈ મહેલમાં બસાઈ ગયા છે. તેમણે સાંભળેલાં

પૌરુષોનાં નિંદા વચ્ચેના પોતાના હૃદયમાં જ

સમાવ્યાં છે એમ તે તમને કહી શકાય તેમ પણ

નથી. હે દેવી! અગ્નિદેવે સર્વ દેવતાઓ અને

ઋષિઓ સમક્ષ તમને નિર્દોષ બહેર કયાં હતાં

અને રાજા રામચંદ્ર પણ તેમ માને છે; છતાં

લોકાપવાદને લીધે હવે તેઓ તમારો ત્યાગ કરે

છે. હે દેવી! રાજાની આજ્ઞા સુજળ તમારો

અભિલાષ પૂરો કરવાને બદલે હું તમને અહીં

તેડી લાવ્યો છું અને હવે તમને અહીં ત્યજ દેવાં

પડશે. હે શુભે! તમે હવે વિવાદ નહિ કરતાં

અહીં આવેલાં પ્રજાપિંચોનાં પવિત્ર અને રમણીય

તપોવનમાં બંધો અને સુમિશ્રેષ્ઠ એવા મહાવંશસ્વી

વાલ્મીકિ ઋષિ કે જે મારા પિતાના પરમ સખા

છે, તેમનાં ચરણકમળ પાસે પહોંચી ઉપવાસાદિ

કરીને એકાગ્ર ચિત્તવાળાં થઈ ત્યાં સુખથી રહો.

હે દેવી! સદાય રામચંદ્રને હૃદયમાં ધારણ કરીને

તમે પતિવ્રતાધર્મ પાળી પરમ શ્રેય પામો. ૯-૧૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

ઉત્તરકાંડમાં ૪૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મો

શોકઞ્જરત સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સંકેશ

લક્ષ્મણસ્ય વચઃ ક્ષુભા દારુણં જનકામજ્ઞા ।

પરં વિવાદસામ્યસ્ય વૈદેહી નિપપાત હ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં દારુણ વચ્ચેના સાંભળી વૈદેહી

સીતા અતિશય વિવાદ પાટ્યાં અને ધરણી પર

ઢળી પડ્યાં. શોડી વારે ભાન આવ્યું, ત્યારે અજ્ઞ

ભરી આંખોએ તે બોલ્યાં: ‘હે લક્ષ્મણ! ખરે

ખર, વિધિએ મારું આ શરીર ડુંખ લોગવવા

માટે જ સરજેલું છે, તેથી જ સકળ ડુંખોનો

સમૂહ મને મૂર્તિમાન થાય છે. મેં પૂર્વે શાં પાપ

કયાં હશે? અરે! મેં પૂર્વે કેટલાંય બેડાંની

વિશેષ કરાવ્યો હશે કે બેથી હું શુદ્ધ આવશ્ય-

વાળી સતી હોવા છતાં મારા પ્રિય પતિ રામે મારો ત્યાગ કર્યો. ૧-૪ હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વકાળે બ્યારે હું વનમાં હતી, ત્યારે તો મારા પ્રિય રામની સેવામાં હોવાથી હું વનમાં દુઃખોને પણ સુખ માનતી હતી; પણ હવે તો હે સૌમ્ય ! વહાલાથી વિરોગ પામેલી હું આ આશ્રમમાં શી રીતે રહી શકીશ ? અરે, જન્મદુઃખિણી હું મારું આ દુઃખ કોની આંખળ કહીશ ? ૧-૫ હે પ્રભો ! હે મહાત્મા ! અધિ-સુનિઓ મને 'રાઘવે કયા કારણે ભણ્યો છે ? શું તે' કંઈ અચર્યક કહ્યું' હતું ? 'એમ પૂછશે, ત્યારે હું શું જવાબ આપીશ ? હે સૌમિત્રિ ! અરેઅર, આજે જ લાગીરથીના જળમાં હું મારું જીવન નવજન; પણ એમ નહિ કરું; કારણ કે એમ કરું તો મારા સ્વામીનો રાજવંશ નાશ પામે. ૧-૬ હે સૌમિત્રિ ! તમને રાખની આશ્રય થઈ છે, તો ભલે તમે મારા જેવી અભાગણીને અહીં છોડીને ચાલ્યા જાઓ અને તમારા સંભળ પ્રિય દરૌ; પણ મારું આટલું વચન તો સાંભળતા બંધો. ૬

‘પ્રથમ તો મારી વતી મારી સર્વ સાધુઓને હાથ ભેડી ચરણવંદન કરજો અને પછી મહારાજને મારા પ્રજ્ઞાપૂર્વક કુશળ સમાચાર પૂછજો. ૧૦ હે લક્ષ્મણ ! સર્વને માહું નમાવીને મારા પ્રજ્ઞામ કહેજો ધર્મમાં સદા સાવધાન રહેવાવાળા મહારાજને નિવેદન કરજો કે, ‘હે રાઘવ ! જેમ તમે સીતાને અરેઅર શુદ્ધ બંધો છો, તે જ પ્રમાણે તેને તમારામાં ક્ષતિવાળી અને અતુરજ્ઞ ચિત્તવાળી બાંધજો. ૧૧, ૧૨ હે રાઘવ ! હે વીર ! હું બાણું છું જ કે તમે મને લોકાપવાદના ભયને લીધે અને પોતાના કુળની કીર્તિ બળવધાને ધર્યો જ તણ છે, છતાં તમે જ મારી પરમ ગતિ છો. ૧૩ હે મહારાજ ! તમે ભાઈઓ સાથે જે પ્રકારે વર્તો છો, તે જ પ્રકારે પ્રભાવન સાથે પણ વર્તજો હે રાઘવ ! એ જ તમારા મહાન ધર્મ છે અને તેથી જ ઉત્તમ કીર્તિ પ્રમાય છે. હે રાજન્ ! પ્રભ ઉપર ધર્મ પ્રમાણે રાખ્ય કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. હે મહારાજ ! તમે હવે પ્રભાવનનો અપવાદ જેમ ન આવે તેમ જ વર્તજો. હે રણવંદન ! હું મારા દેહ માટે જરા

પણ શોક કરતી નથી; કેમ કે જોને તો પતિ એ જ પરમ દેવત છે, પતિ એ જ પરમ સહાય છે અને પતિ એ જ પરમ ગુરુ છે. જોને એ સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે કે તેણે પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિનું સદા પ્રિય જ કરવું અને તેમાં જ રાજ રહેવું. ૧૪ હે લક્ષ્મણ ! મારા આ સંદેશો તમે રાખ-જીને રહેજો. વળી તમે એ પણ ભેટા બંધો કે આ વાગતે હું ગર્હવતી છું.’

સીતાજીનાં વચનો સાંભળી દીનચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણ પૃથ્વી પર માથું ઝુકાવી તેમના પગમાં પડ્યા અને કાંઈ બોલી ન શકતાં મોઢા સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યા. શોડી વારે બીલા થઈને રૂદન કરતાં કરતાં તેમણે સીતાની પ્રદક્ષિણ કરી અને પછી બે ઘડી ધ્યાન ધરીને બોલ્યા : ‘હે શોભને ! તમે મને શું કહો છો ? હે પાપરહિત સીતે ! પૂર્વે ગુરુચવંદન કરતા મેં માત્ર તમારા પગ જ ભેટ્યા છે, મેં કદી તમારું સ્વરૂપ ભેટ્યું નથી; તો અત્યારે રામચંદ્ર વિનાનું વનમાં હું તે કેમ ભેઈ શકું ?’ એમ કહી નમસ્કાર કરીને પાછા વળી તે હોડીમાં બેઠા. ૧૫-૨૨ શોકના ભારથી દુઃખી થયેલા લક્ષ્મણ ગંગાને ઉત્તર કિનારે આવી દિગ્મૂઢની પેઠે રથમા બેઠા અને જતાં જતાં પાછું વળીને સામે કાઠે રહેલા, વિલાપ કરતાં અનાથ સીતા તરફ વારંવાર દષ્ટિપાત કરવા લાગ્યા. એ સમયે દૂર ચાલ્યા જતા રથને અને તેમાં બેઠેલા લક્ષ્મણને વારંવાર ભેઈને દુઃખથી દીન થયેલા સીતા અતિ-શોક કરવા લાગ્યા. ૨૩-૨૫ દુઃખના ભારથી નરી ગયેલાં યશસ્વિની અને પાતિમલને ધારણ કરનારાં પતિપરાયણ-અરે, દુઃખપરાયણ-સતી સીતા પોતાના પ્રિય પતિ રામને ન ભેવાથી પક્ષીનાદથી બાજ રહેલા મહાન અરણ્યમાં છૂટે માટે રૌવા લાગ્યા. ૨૬

હતિ મૌનાવસ્થાકે મહાભિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચળના ઉત્તરકાંડના ૪૮ ચો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૪૯ મો

શોકસ્થત સીતા-વાલ્મીકિ સુનિએ કરેલું
આત્માસન-આશ્રમનિવાસ

સીતા તું રુદતીં દષ્ટ્વા તે તત્ર સુનિદારકાઃ ।

પ્રાગ્વન્યત્ર મગવાનાસ્તે વાલ્મીકિરુઘ્રચીઃ ॥ ૧ ॥

સીતાતું રુદન સાંભળી અરણ્યવાસી સુનિ-
કુમારો તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને તેમને
વિહ્વળ તથા દુઃખમૂર્છિત બોલે તેમને કયાં આવ-
વાથી તેઓએ ઉચ્ચ તપમાં નિમગ્ન થયેલી યુદ્ધિ-
વાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિ સુનિ પાસે જઈ પ્રશ્નામૂર્વક
કહ્યું:^૧ ‘હે ભગવન્! કોઈ એક મહાત્માની
પૂર્વે ન બેઠેલી એવી લક્ષ્મી જેવી પત્ની છે. તે
અતિ શોકથી દીન વદને રહે છે.’^૨ હે ભગવન્!
આકાશમાંથી ઊતરેલી દેવી જેવી કોઈ એક શ્રેષ્ઠ
સ્ત્રી નદીના કિનારા પર રુદન કરે છે.’^૩ દુઃખ
અને શૌંક માટે અયોગ્ય હોવા છતાં, દુઃખ
અને શોકમાં જ ડૂબી ગયેલી અને અનાથની માફક
વિહાર કરતી જે સ્ત્રીને અમે બોલે છે, તેના પ્રતિ
આપ કૃપાદષ્ટિ કરો તો સારું.’^૪

(‘હે સુનિસત્તમ! અમે માનીએ છીએ કે
તે કોઈ માનુષી સ્ત્રી નથી. તે આપને જ શરણ
આવેલી જણાય છે, તો આપે તેના સંતકાર કરવો
બોધ્યો. આપણા આશ્રમથી થોડે દૂર રુદન કરતી
ઝેડેલી એ સાધ્વી સ્ત્રી રક્ષકને ઇચ્છે છે; માટે હે
ભગવન્! તમે તેનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો.’
સુનિકુમારોનાં વચનો સાંભળી તેમ જ યુદ્ધિપૂર્વક
નિશ્ચય કરીને, તપથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય દંષ્ટિવાળા
ધર્મજ્ઞ વાલ્મીકિ સુનિ જ્યાં સીતાજી હતાં ત્યાં
દોડી ગયા. મહામતિમાન વાલ્મીકિને જતા
બોધને એમના શિષ્યો પણ એમની પાછળ ગયા.
તે મહાયુદ્ધિશાળી સુનિ એ પ્રદેશ તરફ થોડાંક
પગલાં ચાલ્યા પછી અચ્ચં લઈને સુંદર ગંગાના
કાંઠા ઉપર આવ્યા. ત્યાં તેમણે રામચંદ્રની પ્રિય
પત્ની સીતાને અનાથ જેવાં બોધ્યાં.)

શોકભારથી દુઃખી થયેલાં સીતાજીની પાસે
જઈ સુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિએ શાંતિ આપે તેવાં
મધુર અને પ્રિય વચનો કહેવા માંડ્યાં:^૧ ‘હે

પતિમતા! તું દશરથની પુત્રવધૂ છે, રામની પ્રિય
પત્ની છે અને જનકની પુત્રી છે. તું અહીં બંદે
આવી.’^૨ મેં યોગસમાધિથી તને યોગાળી લીધી
છે, તેમ જ તારા અત્રે આવવાનું કારણ પણ મેં
બાધી લીધું છે.’^૩ મહાભાગ્યવતી! હું તારા
શુદ્ધાચરણને યથાર્થ બાંધું છું; કારણ કે તમે લોક-
માં જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ મારા બાણવામાં આવે
છે.’^૪ હે વૈદેહી! હે સીતે! તપથી મળેલી દિવ્ય
દંષ્ટિથી હું તને નિખાપ બોલું છું; માટે હમણાં
થોડો સમય ધીરજ રાખ અને મારા આશ્રમમાં
આવીને રહે.’^૫ મારા આશ્રમની પાસે તપસ્વિનીઓ
તપ કરે છે. હે પુત્રી! તેઓ સર્વ તારું
હમેશાં પુત્રીની માફક પાલન કરશે.’^૬ હવે તું
સ્વસ્થ થઈને કહેશોના ત્યાજ કર અને મારા
અર્ધનો સ્વીકાર કર. હે સીતા! જેમ તું તારા
પોતાના ઘરમાં જ આવેલી હોય તેમ માની હે.’^૭
સુનિનાં પરમ અદ્ભુત વચનો સાંભળી સતી
સીતાએ માથું નમાવી હાથ બેસીને સ્વીકાર
કર્યો. પછી વાલ્મીકિ સુનિ તપસ્વીઓના આશ્રમ
તરફ જવા લાગ્યા, એટલે સીતા પણ હાથ
બેસી તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. સીતાને
લઈ મહર્ષિને આવતા બોધ્યા, ત્યારે સર્વ તપ
સ્વિનીઓ હર્ષયુક્ત થઈને તેમની સામે આવી
અને બોલી: ‘હે સુનિરાજ! તમારું આગમન
શુભ હો, તમે બહુ દિવસે આવ્યા છો; અમે સર્વ
તમને અભિવંદન કરીએ છીએ. હવે અમને શી
આજ્ઞા છે?’ ત્યારે વાલ્મીકિએ કહ્યું: ‘યુદ્ધિમાન
રામચંદ્રની પત્ની, દશરથ રાજાની પુત્રવધૂ, જનક
રાજાની પુત્રી, સતી સીતા અહીં આવેલ છે. તે
નિખાપ છે, છતાં પતિથી ત્યજાયેલી છે; તેથી મારે
તેનું સર્વદા પરિપાલન કરવું બોધ્યું.’^{૮-૧૦} તમે
સર્વ પરમ સ્નેહથી એના તરફ બોલો. પ્રાસ કરીને
મારા ગૌરવયુક્ત વાક્યથી તમારે એને પૂજ્ય
ગણવી.’^{૧૧} એમ વારંવાર કહીને મહાયશસ્ત્રી
વાલ્મીકિ સુનિએ તે તપસ્વિનીઓના હાથમાં
સીતાને સોંપ્યાં અને પછી શિષ્યો સહિત આશ્રમ-
માં આવ્યા.’^{૧૨}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૪૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૦ મો

શોકમરત લક્ષ્મણ-સુમત્રે કરેલું આશ્વાસન
હૃદવા તુ મૈથિલી સીતામાત્રમે સંપવેશિતામ્ ।
સંતાપમગમદ્યોરં લક્ષ્મણો દીનચેતનઃ ॥ ૧ ॥

મૈથિલી સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં બેઈ દીનચિત લક્ષ્મણને મહાભાર સંતાપ થવા લાગ્યો. પછી તે મહાતેજસ્વીએ મંત્રસહાયક સુમત્ર સારથિને કહ્યું : ‘હે સારથિ ! સીતાના સંતાપથી ઉત્પન્ન થયેલાં રામના હુઝો તરફ નજર કર, ^૧ જનક રાજની પુત્રી અને શુદ્ધ આચરણવાળી પ્રિય પત્નીને ત્યજવાથી રામને થનારા હુઝથી વધારે હુઝ બીજું કયું હશે ? ^૨ હે સારથિ ! હું ધારું છું કે કમનસીબે રાઘવને સીતાનો વિયોગ થયો છે; કારણ કે દેવનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. અહો ! જો રાઘવ કોંઈ ભરાય તો ગંધર્વ સહિત સર્વ દેવો અને રાક્ષસો સહિત અસુરોનો નાશ કરવા પણ સમર્થ છે, તે પણ આજે દેવને વશ થાય છે. ^૩ પૂર્વે પિતાની આજ્ઞાના પાલન માટે જનરહિત દંડકારણ્યમાં ચૌદ વર્ષ સુધી વચ્ચા હતા તે તો ઠીક, પણ આજે તો પૌરજનનો લોકાપવાદ સાંભળી વેટેહી સીતાને ફરીથી વનવાસ આપ્યો, એ તો મહાન હુઝાઘાયક છે; એટલું જ નહિ પણ મને તો તે અત્યંત દૂર કમ લાગે છે. ^૪ હે સૂત ! ન્યાયરહિત વચ્ચનો બોલનાર પૌરજનોના અપવાદને ખાતર જ સીતાને ત્યજવામાં તે રાજ રામે કયા ધર્મનો આશ્રય કયો હશે ? ^૫

લક્ષ્મણે કહેલાં બહુ પ્રકારનાં એવાં વચ્ચો સાંભળી બુદ્ધિમાન સુમત્રે શ્રદ્ધાથી કહેવા માંડ્યું : ‘હે સૌમિત્રે ! સીતાના સંબંધમાં તમારે સંતાપ ન કરવો બેઈએ; કારણ કે તમારા પિતાની સમક્ષ ઋષિઓએ પહેલેથી જ ભવિષ્ય લાગેલું હતું કે, રામ અત્યંત દુઃખવાળો અને સુખનો વિયોગી થશે; એટલું જ નહિ પણ તે મહાબાહુને પોતાનાં પ્રિયજનનો વિયોગ ગંધર્વથી થશે. ^{૬-૧૧}

જો મહાન ધર્મોત્તમા લાંબા કાળે બનકી તો

શું પણ તમને અને ભરત-શત્રુઘ્નને પણ ત્યજશે. ^{૧૨} હે લક્ષ્મણ ! આ વાત તમે ભરત કે શત્રુઘ્નને કહેશે નહિ. હે નરશ્રેષ્ઠ ! તમારા પિતા દશરથ રાજાએ આ સંબંધી દુર્વાસા મુનિને પૂછ્યું હતું, ત્યારે તેમણે મહારાજની નિકટમાં બેઠેલા મારી તેમ જ વસિષ્ઠ ઋષિની સમક્ષ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. દુર્વાસા મુનિનાં આ વચ્ચો સાંભળી પુરુષશ્રેષ્ઠ દશરથ, રાજાએ મને કહ્યું હતું : ‘હે સૂત ! તારે આ વચ્ચ કોઈ પણ માણસને કહેવું નહિ.’ તેથી હે સૌમ્ય ! એ લોકપાલ દશરથનાં વચ્ચનની હું રક્ષા કરતો હોતો અને એમાં મેં જરા પણ અસત્ય વર્તન કયું નથી. ખરેખર હે સૌમ્ય ! મારે એ તમારી પાસે પણ કહેવું ન બેઈએ; છતાં હે રઘુનંદન ! જો તે સાંભળવામાં તમને જરા પણ શ્રદ્ધા હોય તો સાંભળો. ^{૧૩-૧૭} પૂર્વે દશરથ રાજાએ સંભળાવેલું આ રહસ્ય જે હું હમણાં તમને કહીશ તે પરથી જણાશે કે, દેવનું ઉલ્લંઘન કોઈથી થઈ શકતું નથી. ^{૧૮} એ દેવને લીધે જ આજે શોકથી ભરપૂર દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. આ રહસ્ય તમે શત્રુઘ્નની પાસે કહેશે નહિ. ^{૧૯} સુમત્રનું મહાન ગંભીર અર્થપદવાળું બોલવું સાંભળી સૌમિત્રિએ તેને કહ્યું કે જે હોય તે સત્ય કહો. ^{૨૦}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિશ્રીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ચતુરકાંડમાં ૫૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૧ મો

રામ અને સીતાના વિયોગનું કારણ

તથા સ્તબ્ધિતઃ સૂતો લક્ષ્મણે મહાત્મના ।

તદ્વાક્યમુપિણ પ્રોક્તં વ્યાહત્યુપચક્ષમે ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણે સુમત્ર સારથિને ઋષિએ

કહેલી વાત કહેવાની પ્રેરણા કરી, ત્યારે તે બોલ્યો : ^૧

‘એક વખતે ભગવાન અત્રિ ઋષિના કુમાર દુર્વાસા

મુનિ મહર્ષિ વસિષ્ઠના પવિત્ર આશ્રમમાં આતુર્માંસ

રહ્યા હતા, ત્યારે મહાત્મા પુરોહિત વસિષ્ઠજીને

મળવા ઇચ્છતા મહાદયસ્વી અને તેજસ્વી તમારા

પિતા દશરથ રાજા પોતાની મેળે જ તે આશ્રમમાં

ગયા હતા. ^{૨,૩} ત્યાં તેમણે પોતાના તેજસ્વી પ્રકા-

શતા મહાપ વસિષ્ઠની ઠાળી બાજુએ મહામુનિ

હુવાંસાને ઝેઠેલા જોયા.^૪ મહારાજ દશરથે તપસ્વી-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ તે બન્ને સુનિઓને પ્રજ્ઞામ કર્યાં અને
સુનિઓએ પણ રાજનો સત્કાર કરી આસન, પાદ,
ફળ, ચૂળ વગેરે આપ્યાં. પછી મહારાજ સુનિ-
ઓની પાસે બેઠા.^૫ એ વખતે મધ્યાહન થયેલો
હતો અને ત્યાં બેઠેલા બન્ને શ્રેષ્ઠ ઋષિઓની વચ્ચે
સારી રીતે વાતો ચાલી રહી હતી.^૬ વચ્ચે કોઈ એક
કથાપ્રસંગમાં વિનયી દશરથ રાજાએ હાથ જોડી
મહાત્મા અને તપોધન હુવાંસા સુનિને પૂછ્યું : ‘હે
ભગવન! મારો વંશ ક્યાં સુધી ચાલશે? મારા
પ્રિય પુત્ર રામનું તેમ જ બીજા પુત્રોનું આયુષ્ય
કેટલું હશે? ^૭ વળી રામને જે પુત્રો થશે તેમનું
આયુષ્ય કેટલું થશે? હે ભગવન! મારા ભાવિ
વંશની શી ગતિ થશે તે મને કહો.’^૮

દશરથ રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાતેજસ્વી
હુવાંસાએ ઉત્તર આપ્યો : ‘હે રાજન! પૂર્વે થયેલું
વૃત્તાંત સાંભળો. એક વખત દેવ અને અસુરના
યુદ્ધમાં દેવોએ નસાડેલા દૈત્યો ભૂચુરુષિની સ્ત્રીના
આશ્રયે ગયા અને ઋષિપત્નીએ તેમને અભય આપ્યું
તેથી જના પણ ભય પામ્યા વિના તેઓ ત્યાં વસવા
લાગ્યા.^૯ દૈત્યોને ભૂચુરુષિએ શરણ આપ્યું
તેથી ક્રોધ પામેલા વિષ્ણુએ તીક્ષ્ણ પારવાણા ચક્ર
વડે તેનું માથું કાપી નાખ્યું.^{૧૦} એ સમયે પોતાની
પત્નીને હણાતી જોઈને ક્રોધ પામેલા ભૂચુરુષિ-
એ શત્રુકુળનેા નાશ કરનાર વિષ્ણુને તરત શાપ
આપ્યો.^{૧૧} ‘ક્રોધમાં બેભાન થઈને વધ ન કરવા
યોગ્ય ન્હારી સ્ત્રીને તમે હણી છે, તેથી હે જનાર્દન!
તમે મતુષ્યલોકમાં જન્મ લેશો ત્યારે તમને પણ
લાંબા કાળનો પત્નીવિયોગ પ્રાપ્ત થશે.’ શાપ
આપતાં તો અપાર્ધ ગયો, પણ તેને લીધે તપ-
શીલ થવાથી ભૂચુરુષિ અંતરમાં ઘણો પરિતાપ
પામ્યા અને તેથી પશ્ચાત્તાપ કરીને તેમણે વિષ્ણુ-
ની પૂજા કરી, ત્યારે તપથી પ્રસન્ન કરેલા ભક્ત-
વત્સલ દેવે કહ્યું : ‘લોકના હિત ખાતર હું તમારો
શાપ સ્વીકારીશ.’ આ પ્રમાણે મહાતેજસ્વી ભૂચુ-
રુષિએ પૂર્વજન્મમાં રામચંદ્રને શાપ આપ્યો હતો.
હે રાજશ્રેષ્ઠ! હે માનદ! એ જનાર્દન અહીં તારા

પુત્રરૂપે અવતરેલા છે અને તે ‘રામ’ નામથી
ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત થશે; તેમ જ ભૂચુરુષિએ
આપેલા શાપનું ફળ પણ ભોગવશે. પરમ દુઃખી
રામ અગિયાર હજાર વરસ સુધી રાજ્ય કરીને
તેમ જ સમૃદ્ધિવાળા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને પ્રજ્ઞ-
લોકમાં જશે. તે મહાત્માને સીતાથી જે પુત્રો
થશે. વળી તેમના ભાઈઓ બહુ જ સુખ અને
સમૃદ્ધિવાળા થશે તથા અનેક પ્રકારે ઘણા રાજ-
વશે રથાપશે.’

આ પ્રમાણે ભાવિ વંશવિસ્તારનું વૃત્તાંત કહીને
મહાતેજસ્વી હુવાંસા સુનિ મૌન રહ્યા, ત્યારે બન્ને
મહાત્માઓને અભિવંદન કરીને મહારાજ દશરથ
પોતાના નગરમાં પાછા આવ્યા.^{૧૪-૧૫} સુનિએ
કહેલાં એ વચનો પૂર્વે વસિષ્ઠના આશ્રમમાં જે
સાંભળ્યાં હતાં અને હૃદયમાં સંઘરી રાખ્યાં હતાં.
તે મહાત્મા સુનિનું કહેલું મિથ્યા નહિ જ થાય.^{૧૬}
સુનિનાં વચન પ્રમાણે મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાના
બન્ને પુત્રોનો રાજ્યાભિષેક અયોધ્યામાં જ કરશે.^{૧૭}
હે લક્ષ્મણ! આ વૃત્તાંત બાધ્યા પછી તમારે સીતા
સંબંધી કે રામચંદ્ર માટે સંતાપ કરવો યોગ્ય
નથી. હે નરશ્રેષ્ઠ! હવે તમે નિશ્ચિંત થાઓ.^{૧૮}

સુમંત્રનાં પરમ અફભુત વાક્યો સાંભળી
લક્ષ્મણ બહુ જ રાજ થયા અને ‘ડીક કહ્યું’
એમ બોલ્યા.^{૧૯} સુમંત્ર અને લક્ષ્મણ આ પ્રમાણે
વાતો કરતા કરતા ન્યારે સૂર્ય આશર્યો, ત્યારે
કેશિની નદીના કાંઠે ચાલીને રાતવાસો રહ્યા.^{૨૦}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૫૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૨ મો

શોકગ્રસ્ત રામચંદ્ર-લક્ષ્મણે આપેલું આશ્વાસન
તત્ર તો રજનીમુખ્ય કૈશિન્યાં રચુનંદનઃ ।

પ્રમાતે પુનઃસ્થાય લક્ષ્મણઃ પ્રયયી તદા ॥ ૧ ॥

રચુનંદન લક્ષ્મણે કેશિની નદીના કાંઠે રાત્રિ
વિતાવી સવાર થતાં અયોધ્યા તરફ જવા માંડ્યું.^૧
બપોર થતાં મહારાજી લક્ષ્મણ રત્નપૂર્ણ અને
હૃદયુષ્ઠ માણસોથી ભરેલી અયોધ્યામાં આવી
પહોંચ્યા.^૨ એ સમયે મહાશુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ

અતિ હાથાર થઈ ગયા અને વિચારવા લાગ્યા :
 ‘અરે, રાજા રામની પાસે જઈને હું શું કહીશ ?’
 આવો વિચાર કરતા કરતા તેઓ અંદર સમાન ધવલ
 વિશાળ રાજભવન પાસે આવ્યા અને રથમાંથી
 કોતરીને કમ્બ પછુ ઘટક્યા સિવાય તેમાં પ્રવેશ
 કર્યો. દીનચિત્ત થયેલા અને નીચું ભેઈ રહેલા
 લક્ષમણે છેક અંદર ગયા, ત્યારે તેમણે અશ્રુપૂર્ણ
 નેત્રવાળા અને દીન થઈ ગયેલા રામચંદ્રને ત્યાં
 બેઠેલા જોયા.^{૩-૬} એ સમયે લક્ષમણે તેમના
 ચરણોનું વંદન કરી હાથ ભેટી સાવધ ચિત્તે બોલવા
 માંડ્યું.^૭ ‘માપની આજ્ઞા સુજળ ગંગાને સાથે
 પાર મહાત્મા વાલ્મીકિસ્થનિતા શુભ આશ્રમ પાસે
 હું સીતાને મૂકી આવ્યો છું.’^૮ પવિત્ર આચાર-
 વાળા યશસ્વિની સીતાને ત્યાં મૂકી આવીને યુનઃ
 આપની ચરણોપાસના કરવા હું અહીં આવ્યો
 છું.’^૯ હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! કાળની અતિ એવી જ છે;
 માટે શોક કરવો ભેઈએ નહિ. તમારા જેવા છુદ્ધ-
 માન અને મનસ્વી પુરુષો શોક કરતા નથી. સ પૂર્ણ
 ઐશ્વર્ય નાશવંત છે; ઉત્તરે માત્ર અવનતિરૂપ
 અંતવાળી છે; સચેતગમત વિચિત્રરૂપ અંતવાળા
 છે અને છવિત પણ મરણરૂપી અંતવાળું છે.^{૧૦, ૧૧}
 તેથી યુગ, પત્ની, મિત્ર અને ધન ઉપર અવિશય
 આસક્તિ નહિ રાખવી ભેઈએ; કાચુ કે અતે
 તેઓના વિચેગ થવાનો જ છે.^{૧૨} હે કાકુત્સ્થ !
 તમે તમારા આત્માથી આત્માને અને મનથી મનને
 નિયમમાં રાખવા સમર્થ છો; તો પછી તમારા
 જેવાએ શોકને વશમાં રાખવો એમાં તે શી ચીટી
 વાત છે ? તમારા જેવા પુરુષશ્રેષ્ઠો આવા પ્રસંગે
 મૂંઝાતા નથી. હે રાઘવ ! આમ શોક કરવાથી ફરી
 લોકાપવાદ લાગશે. હે રાજા ! જે અપવાદના ભયને
 સીધે તમે સીતાને ત્યજ્યાં છે, તે જ અપવાદ
 (પરશુરૂમાં રહેલી સ્ત્રીના ત્યાગ કરીને રાજા
 નિરંતર શોક કરે છે એવો) પાછો ચાલશે; માટે
 હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તમે સાવધ ચિત્તવાળા થઈ પીરજ
 ધાવજી કરી આ દુર્બળતાને ત્યજી દો અને સંતાપ
 કરો નહિ.^{૧૩-૧૬}

મહાત્મા લક્ષમણે રામચંદ્રને એ પ્રકારે આશ્વા

સન આપ્યું, ત્યારે મિત્રવત્સલ રામચંદ્રે પરમ
 પ્રીતિથી લક્ષમણને કહ્યું : ‘હે લક્ષમણ ! હે નર-
 શ્રેષ્ઠ ! તે’ જે કહ્યું તે યથાર્થ છે. હે વીર ! પ્રભ-
 પાલન કરવા માટે તું મને સૂચના કરે છે, એથી
 અને પરમ સંતોષ થાય છે. હે સૌમ્ય ! હે
 લક્ષમણ ! તારાં સુંદર વચનોથી મને આશ્વાસન
 મળ્યું છે, મને શાંતિ મળી છે અને મારો સંતાપ
 નાશ પ્રાપ્યો છે.’^{૧૭-૧૮}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 કિષકાદશમા પર મો સર્ગ સંપૂર્ણ

રાજધર્મ વિરોની કથાઓ

સર્ગ પઠ મો

પ્રભપાલનધર્મ-તે સંખધી નૃગરાજની કથા

હરમણસ્ય તુ તદ્વાચ્યં નિશ્ચય પરમાવસુતમ્ ।

સુપ્રીતચામવદ્વામો વાક્યમેતદુલ્લાહ ॥ ૧ ॥

લક્ષમણનાં પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી
 રામચંદ્રે અતિ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા : ‘હે
 સૌમ્ય ! તારા જેવો મહાપુરુષદિવાળો અને મારા
 મનને અતુલસરનારી ભાઈ મળવો દુર્લભ છે અને
 તેમાં પણ આવા સમયે તો મહાદુર્લભ છે. હે શુભ
 લક્ષણવાળા ! મારા મનમાં જે કાંઈ છે તે સાંભળ
 અને સાંભળીને મારા કહો પ્રમાણે કર.’^{૨, ૩} હે
 સૌમ્ય ! હે સૌમિત્રિ ! ચાર દિવસ થયા પ્રભપાલનનું
 કાંઈ પણ કાર્ય થયું નથી, તે મારા અર્મસ્થાનને
 છેદી નાખે છે.^૪ માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પ્રભજન,
 પુરોહિત, મંત્રીઓ અને અરજદાર-સૌ વર પુરુષ
 જે હોય તેને બોલાવો;^૫ કાચુ કે જે રાજા દરરોજ
 પ્રભપાલનનું કાર્ય કરતો નથી, તે રાજ વાચસ્પત્ય-
 થી રહિત એવા અઘોર નરકમાં પડે છે, એમાં જરા
 પણ સંશય નથી.^૬ આ સંખધી એક પ્રાચીન કથા
 કહેવામાં આવે છે તે સાંભળો :

‘પૂર્વકાળમાં નૃગ નામે મહાવ્યશસ્વી રાજા
 પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. તે રાજા પ્રાણીઓને
 પૂજ્ય ગણતાર, સત્વવાદી અને પવિત્ર હતો.^૭ તેણે
 એક વખતે પુષ્કરક્ષેત્રમાં સેનાના અલકારોથી
 શઘુચારેલી સવત્તી એક કરોડ ગાયો પ્રાણીઓને

દાનમાં આપી. હે પાપરહિત ! બ્રાહ્મણોને આપવા માટે ભેગી કરેલી એ સવત્સી ગાયોમાં એક ગાય એક અગ્નિહોત્રી પણ દરિદ્ર અને ઉચ્છવૃત્તિથી* આજીવિકા ચલાવનાર બ્રાહ્મણની આવી ગઈ હતી. તે ભૂમથી પીડાતા બ્રાહ્મણે પોતાની ખેવાયેલી ગાયને ચોતારફ શોધી, પણ ઘણા વખત સુધી તે કોઈ પણ સ્થળે તેના ભેવામાં આવી નહિ. ૮-૧૦ અતે તે બ્રાહ્મણ બ્યારે કનપલતીથે* ગયો, ત્યારે જેતું વાછરડું ફળગું થઈ ગયેલું છે એવી પોતાની નીરોગી ગાયને તેણે એક બ્રાહ્મણને ઘેર ભેઈ. ૧૧ એ સમયે તે બ્રાહ્મણે પોતે આપેલા નામથી એ ગાયને બોલાવી : 'હે શબલા ! ચાલી આવ.' પોતાના મૂળ પાલકનો સ્વર એ ગાયે તુરત જ બોળ્યો; તેથી દરિદ્ર છતાં અગ્નિ સરખા તેજસ્વી તે બ્રાહ્મણની પાછળ એ ગાયે ચાલવા માંડ્યું. એ સમયે તેતું પાલન કરનાર બ્રાહ્મણ તેની પાછળ દોડ્યો અને તેની પાસે જઈ બોલ્યો : 'આ તો મારી ગાય છે. તે મને રાજ્યોમાં સિંહ જેવા નૃગરાજ્યએ દાનમાં આપી છે.' આ રીતે બન્ને વચ્ચે એ ગાય માટે રક્ષક થવા લાગી. માંહોમાંહે વાદ કરતા તેઓ બન્ને તે ગાયનું દાન આપનાર નૃગરાજ્યની પાસે જવા નીકળ્યા. તેઓ રાજદ્વાર પાસે પહોંચ્યા, પણ તેમને અંદર જવાની રજા મળી નહિ. ઘણા દિવસ સુધી ત્યાં રોકાઈ રહેવા છતાં રાજ્યને મળવાની રજા ન મળી; તેથી તેઓ બન્ને ક્રોધાચ્છાદિત થયા. પછી ક્રોધ પામેલા તે બન્ને દિવ્ય-શ્રેષ્ઠ મહાધોર વચન બોલ્યા : 'કાર્યસિદ્ધિ માટે આવેલા અરજદારોને તું મળતો નથી, તેથી તને કોઈ પણ પ્રાણી ભેઈ શકે નહિ એવો કૃકલાસ પક્ષીનો દેહ મળશે અને ઘણા લાંબા કાળ સુધી તારે ભીંડા ખાડામાં રહેવું પડશે. બ્યારે સાક્ષાત્ વિશ્વ આ લોકમાં યાદવોની કીર્તિની વૃદ્ધિ કરનાર વાસુદેવ-રૂપે પુરુષદેહ ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તું શાપથી છુટીશ. હે રાજન્ ! કલિયુગમાં પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે મહાપરાક્રમી નર અને નારા-

* જેતરમાથી અનાજ લેવાઈ ગયા પછી તેમા પડી રહેલા અનાજના દાણા જેતરના ચાકિની રમથી વીણીને તેના પર નિર્વાહ કરાય તે ઉચ્છવૃત્તિ કહેવાય.

યણ પ્રકટ થશે તે તને અમારા શાપથી મુક્ત કરશે. તે પહેલાં તું શાપથી મુક્ત થઈશ નહિ.'

ઉપર્યુક્ત શાપ આપ્યા પછી બ્યારે તે બન્ને બ્રાહ્મણોનો ક્રોધ શાંત પડ્યો, ત્યારે તે બન્નેએ એ વૃદ્ધ ગાય કોઈ બીજા બ્રાહ્મણને આપી દીધી. પ્રતાપી નૃગરાજ્ય હજી પણ તે મહાદારુણ શાપ ભોગવે છે. આ રીતે અરજદારોના કલિયાઓનો નિકાલ નહિ કરનાર રાજ્ય દોષભાગી થઈ પડે છે; માટે અરજદારોને એકદમ મારી પાસે હાજર કરો. પ્રજાપાલનરૂપ ધર્મનું સારું-નરસું રૂળ રાજ્યને અવશ્ય મળે છે; માટે હે લક્ષ્મણ ! તું જા અને અરજદારોને બોલાવી લાવ. ૧૨-૨૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૪ મો

પ્રજાપાલનધર્મ-નૃગરાજ્યની શાપાવસ્થા

રામસ્ય માવિતં શ્રુત્વા લક્ષ્મણઃ પરમાર્થવિત્ ।

ઘવાચ પ્રાણ્લિર્વિકર્ણ રાઘવં દીપ્તતેજસમ્ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રનાં વચનો સાંભળી પરમ અર્થજ્ઞ-નાર લક્ષ્મણે હાથ ભેડી દેદીપ્યમાન રામચંદ્રને પૂછ્યું : 'હે કાકુત્સ્થ ! હે રાજર્ષિ ! મહાન નૃગરાજ્ય અદ્યાપરાધી હોવા છતાં ક્રોધાવેશમાં આવેલા એ બ્રાહ્મણોએ તેમને ચમદંડ જેવો ભયંકર શાપ દીધો, એ સમયે તેઓ શું બોલ્યા હતા ?'

ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે સૌમ્ય ! શાપિત થયેલા નૃગરાજ્યએ પૂર્વે જે કહ્યું હતું તે સાંભળો. બ્રાહ્મણો શાપ આપી ચાલ્યા ગયા છે, એમ બ્યારે તેમના બહુવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે સર્વ મંત્રીઓ, પુરોહિતો અને પ્રજાજનોની સલાહ બોલાવી. પછી તે મહાન રાજ્ય બોલ્યા : 'તમે સર્વ સાવધાન ચિત્તે મારી વાત સાંભળો. ૨-૧

નારદ અને પર્વત નામના બે બ્રાહ્મણો મને મહાભયંકર શાપ આપીને વાસુ જેવી ગતિથી પ્રજાલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે. તમે હવે મારા કુમાર વસુનો રાજ્યાભિષેક કરો અને મારા માટે સુખ બિપલે એવા ખાડાઓ ખોદાવો. ૭-૮ ત્યાં હું બ્રાહ્મણો-એ-આપેલો તે શાપ ભોગવીશ. એક ખાડો એવો બનાવો કે તેમાં વર્ષોન્નતુથી પીડા ન થાય; બીજો

જોવે બનાવે કે તેમાં ટાંઢની પીડા ન થાય; ત્રીજી જોવે બનાવે કે તેમાં ગરમીથી પીડા ન થાય; જોવા સ્પર્શસુખ આપનાર ખાડાઓ બનાવવાની તમે શિલ્પીઓને આજ્ઞા કરો. વળી ત્યાં ફળવાળાં વૃક્ષો, ફૂલવાળી વેલો અને અનેક પ્રકારના છાયાવાળા છોડો રોપાવો અને તે ખાડાઓને સર્વ પ્રકારે સુંદર બનાવો. ૯-૧૧ તેમાં હમેશાં સુગંધ રહે તેવાં ફૂલઝાડો પણ રોપાવો. મારા શાપનો અવધિ પૂરે! થતાં સુધી હું એ ખાડાઓમાં સુખથી રહીશ. 'રાત્રીએ આમ કહ્યાથી સર્વેએ મળીને અર્ધા યોજન વિસ્તારમાં ઊપયુક્ત રચનાવાળી વાડી તૈયાર કરી અને કુમાર વસુને રાજગાદી પર બેસાડ્યો. ૧૨, ૧૩

એ સમયે રાત્રીએ તેને કહ્યું: 'હે પુત્ર! નિત્ય-ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાવાળી પ્રભતું તું ક્ષત્રિયધર્મથી પાલન કરજે. અસાવધાનીતું ક્રૂપા આ તને પ્રત્યક્ષ છે કે જે બ્રાહ્મણોએ મને શાપ આપેલો છે. ૧૪ હે નરશ્રેષ્ઠ! મારો અલ્પ અપરાધ હોવા છતાં પણ મને ભયંકર શાપ મળ્યો છે એમ માની તારે દિલગીર થવું નહિ; કારણ કે હે પુત્ર! પૂર્વજન્મનાં કરેલાં કર્મો જ સુખ કે દુઃખ આપનાર છે; જે મળવા યોગ્ય હોય તે મળ્યે ભય છે અને જે જવા યોગ્ય છે તે ભય છે. ૧૫, ૧૬ જે સુખ કે દુઃખ મળવાનાં હોય, તે પૂર્વજન્મમાં કર્યા પ્રમાણે મળ્યે ભય છે; માટે હે પુત્ર! તું એક પાત્રીશ નહિ. ૧૭

હે લક્ષ્મણ! પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે કહીને તે મહાયશસ્ત્રી રાત્રીએ ખાડાઓમાં વસવા માટે ચાલ્યો ગયો. ૧૮ કોપાવેશમાં આવેલા બ્રાહ્મણોએ આપેલા શાપને ભોગવવા માટે તે મહાત્મા રાત્રીએ રત્નથી વિભૂષિત કરેલા તે ખાડામાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૯ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પપ્પમે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પપ્પમે

વસિષ્ઠ અને નિમિના પરસ્પર શાપની કથા

एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया ।

यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा कृणुर्वेहापरां कथाम् । ૧ ॥

રામચંદ્રે કહ્યું: 'હે લક્ષ્મણ! આ પ્રમાણે

નૃગરાજના શાપની વાત મેં તને વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. વળી એ તને જોવી બીજી કથા સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો હું કંઈ છું તે સાંભળ. ૧ ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું: 'હે રાત્રી! આશ્ચર્યચુકત કથાઓ સાંભળવાથી મને તૃપ્તિ થતી જ નથી. ૨ લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી ઇક્ષ્વાકુનંદન રામચંદ્ર પરમ ધર્મિષ્ઠ કથા કહેવા લાગ્યા. ૩

રામચંદ્રે કહ્યું: મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં બારમી પેઢીએ નિમિ નામે રાજ્ય થયો હતો. તે પરાક્રમ અને ધર્મમાં એકો હતો. ૪ તે વીર્યસંપન્ન રાત્રીએ ગૌતમ ઋષિના આશ્રમની પાસે અમરાપુરી જેવું એક નગર વસાવ્યું હતું. ૫ તે શ્રેષ્ઠ નગરનું નામ વૈજયંત હતું અને મહાયશસ્ત્રી નિમિ રાત્રી ત્યાં રહેતો હતો. ૬ એક સમયે તેને ઇચ્છા થઈ કે પિતા ઇક્ષ્વાકુના મનને આનંદ પમાડવા માટે હું એક દીર્ઘકાળનો યજ્ઞ આરંભું. આવે! વિચાર કરી પિતા ઇક્ષ્વાકુની આજ્ઞા મેળવી નિમિરાત્રીએ યજ્ઞકાર્ય માટે બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠનું વરુણ કહ્યું. ૭ વળી તે ઇક્ષ્વાકુનંદને ભગવાન ઋત્રિ, મહર્ષિ આંગરા અને તપોનિધિ ભૃગુઋષિનું પણ વરુણ કહ્યું. એ સમયે રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ નિમિને મહાસુનિ વસિષ્ઠે કહ્યું: 'તમારા પહેલાં મેં ઇદ્રનું વરુણ સ્વીકાર્યું છે; માટે તેનું કાર્ય કરાવી હું પાછો આવું ત્યાં સુધી તમે થોભો. ૮ એમ કહી તેઓ ઇદ્રલોકમાં ગયા. આ બાબુ નિમિ રાત્રીનું મન યજ્ઞ માટે ઘણું જ ઉતાવળ થયું હતું તેથી તેણે વસિષ્ઠની રાહ ન ભેટતાં તેને બદલે ગૌતમનું વરુણ કરી પોતાના નગર સમીપ નિમિ રાત્રીએ પાંચહજાર વર્ષની દીક્ષા લીધી હતી. ૯-૧૨ ઇદ્રનો યજ્ઞ પૂર્ણ થયા પછી મહાસુનિ વસિષ્ઠ નિમિ રાત્રીના નગરમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાને બદલે ગૌતમને યજ્ઞ કરાવતા જોયા ૧૩, ૧૪ એ સમયે બ્રહ્માના પુત્ર વસિષ્ઠઋષિ નિમિ રાત્રીને મળવાની ઇચ્છાથી શેડીવાર ત્યાં થોભ્યા; પણ ભોગભોગે તે દિવસે રાત્રીને ઘણી નિદ્રા આવી ગઈ તેથી તે બહાર આવ્યો નહિ. આમ બનવાથી મહાત્મા વસિષ્ઠને કોપ ઉત્પન્ન થયો. તે બોલ્યો: ૧૫, ૧૬ 'હે પાર્થિવ! તે' મારે તિરસ્કાર કરીને બીજાની પાસે યજ્ઞ

કરાયો, માટે તારો દેહ ચેતનથી રહિત થઈ જશે. ^{૧૭} એટલામાં રાજા જાગી ઊઠ્યો અને વસિષ્ઠે દીપેદ્વા શાપ સાંભળ્યો. એ સમયે કોપથી બેભાન થયેલા તે રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને કહ્યું : ^{૧૮} ‘તમને આવેલા ન જાણતાં નિદ્રાવશ થયેલા મને તમે કોપથી ચમત્કંઠ જેવો ભયંકર શાપ આપ્યો છે; ^{૧૯} માટે હે બ્રહ્મર્ષિ ! તમારો સુંદર દેહ પણ લાંબા કાળ સુધી ચેતનરહિત થશે.’ એ પ્રમાણે પરસ્પર ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને તે બન્નેએ સામસામા શાપો આપ્યા તેથી એકસરખી શક્તિવાળા એ બન્ને તરત જ ચેતનરહિત થઈ ગયા. ^{૨૦, ૨૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૬ મો

વસિષ્ઠનો પુનર્દેહ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન
રામસ્ય માર્પિતં છુત્વા લક્ષ્મણઃ પરવીરહા ।
ઉવાચ પ્રાજ્ઞલિર્મૂલ્વા રાઘવં રીતતેજસમ્ ॥ ૧ ॥

શંત્રુઓના વીરને હણનારલક્ષ્મણ મહાતેજસ્વી રામચંદ્રનાં વચનો સાંભળી હાથ ભેડી બોલ્યા : ‘હે કાકુત્સ્થ ! દેવપૂજ્ય એ બંને (દિવ્ય અને રાજા)એ ચેતનરહિત થયા પછી કેવી રીતે પોતાના મૂળ દેહો પ્રાપ્ત કર્યો હતા ? ^{૧, ૨}

ત્યારે ઇક્ષ્વાકુનંદન રામચંદ્રે કહ્યું : ‘તે ધર્મિષ્ઠ અને તપોધન પુરુષોએ પરસ્પર શાપ આપીને તરત જ પોતપોતાનો દેહ ત્યજી દીધો અને વાયુરૂપ ધારણ કરીને રહ્યા. ^{૩, ૪} પછી મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ સુનિ બીભ્વં શરીર મેળવવા માટે પિતામહ બ્રહ્મા પાસે ગયા. ^૫ ધર્મને જાણનાર વાયુરૂપ થયેલા વસિષ્ઠ જીએ દેવના દેવ પિતામહના ચરણમાં અભિવંદન કરી કહ્યું : ‘હે ભગવન્ ! હે અંડજ ! હે દેવેશ ! હું નિમિત્ત રાજના શાપથી વિદેહપણને પામ્યો છું અને વાયુરૂપ થયો છું. હે પ્રભુ ! દેહ વિનાના માણસો મહાદુઃખ પામે છે અને તેનાં સર્વ કાર્યો નાશ પામે છે; માટે મને બીજો દેહ મળી જાય એવી કૃપા કરો.’ ત્યારે અમાપ તેજવાળા બ્રહ્માએ કહ્યું : ‘હે મહાશયસ્વી ! તું મિત્રાવરુણથી ઉત્પન્ન

થયેલા તેજ-વીર્યમાં પ્રવેશ કર. હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં પણ તું અયોનિજ રહીશ અને મહાધર્મયુક્ત થઈ ફરીથી તું મારે વશ રહીશ. ^{૧-૧૦} બ્રહ્માજીનાં વચન સાંભળી તેમને વંદન કરી પ્રદક્ષિણા કર્યો પછી વસિષ્ઠ સુનિ સત્વર વરુણદેહમાં ગયા. ^{૧૧}

તે સમયે સુરેશ્વરોથી પૂજતા મિત્રે (સૂર્યે) વસિષ્ઠની સાથે ક્ષીરસાગર પાસે જઈને વરુણદેહ કાઢી કરવા માંડ્યું. તે જ વેળાએ દેવેયોગથી ઉર્વશી નામની દિવ્ય અપ્સરા સખીઓ સહિત ત્યાં આવી પહોંચી. વરુણાલયમાં આવીને ક્રોડા કરતી રૂપસંપન્ન ઉર્વશીને ભેઈને વરુણદેવને કામ ઉત્પન્ન થયો. ^{૧૨-૧૪} એ સમયે તેમણે કમળ સરખાં નેત્રવાળી અને પૂર્ણચંદ્ર સરખા સુખવાળી અપ્સરાશ્રેષ્ઠ ઉર્વશી પાસે મૈથુન માટે યાચના કરી. ^{૧૫} ત્યારે ઉર્વશીએ હાથ ભેડીને કહ્યું : ‘હે સુરેશ્વર ! પ્રથમ મને મિત્રદેવે બોલાવેલી છે.’ એટલે કામબાણોથી પીડાયેલા વરુણે કહ્યું : ‘ઠીક છે, એમ જ છે તો તારા દર્શનના નિમિત્તે રખલિત થયેલા આ વીર્યને હું દેવે નિર્માણ કરેલા આ કુંભમાં મૂકું છું. ^{૧૬, ૧૭} હે સુશ્રોણિ ! હે સુંદર વર્ણવાળી ! ભેટું તું મારો સંગ ઇચ્છતી નથી તોપણ હું આ પ્રમાણે વીર્યભાગ કરીને મારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. ^{૧૮} લોકનાથ વરુણનાં આ સુંદર વચનો સાંભળી પરમ આનંદ પામેલી ઉર્વશીએ ઉત્તર આપ્યો : ^{૧૯} ‘હે પ્રભો ! ભદ્રે, એ પ્રમાણે કરો. મારું હૃદય તમારામાં જ છે, પણ આ દેહ તો મેં મિત્રદેવને સોંપ્યો છે.’ ઉર્વશીનું આર્તુ લાપણ સાંભળી વરુણદેવે પોતાનું પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરયુ પરમ અદ્ભુત વીર્ય તે કુંભમાં મૂક્યું. ^{૨૦-૨૨}

પછી જ્યાં મિત્રદેવ હતા ત્યાં ઉર્વશી ગઈ ત્યારે ક્રોધ પામેલા મિત્રદેવે ઉર્વશીને કહ્યું : ‘હે દુષ્ટચારિણી ! મેં તને પ્રથમ બોલાવેલી હતી, છતાં શા કારણથી તે મને ત્યજીને બીજે પતિ કર્યો ? ^{૨૩} આ દુષ્ટકૃત્યને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધથી કહુપિત થયેલી તું કેટલાક સમય સુધી મનુષ્યલોકમાં રહીશ. હે દુષ્ટુંદે ! કાશીના રાજા યુધિષ્ઠે પુત્ર રાજર્ષિ પુરંદરા છે, તેની પાસે તું જ; તે તારો ધણી થશે.’

આ શાપને લીધે ઉર્વશી અપસરા પુરુરવાની પાસે ગઈ. તે પુરુરવા બુધનો ઔરસ પુત્ર હતો અને પ્રતિજ્ઞાનપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને આયુ નામનો મહાભગવાન અને શ્રીમાન પુત્ર થયો. તેને ઇંદ્ર સમાન કાંતિવાળો નહુષ નામનો પુત્ર થયો. ૨૪-૨૭ ન્યારે વૃત ઉપર વજ્રનો ઘા કરીને ઇંદ્ર થાકી ગયેલો હતો, ત્યારે આ નહુષે એક લાખ વરસ સુધી ઇંદ્રત્વ લોગબંધું હતું.

ઉપચુક્રા શાપ થવાથી સુંદર નેત્રવાળી ઉર્વશી મૃત્યુલોકમાં ગઈ અને ઘણાં વરસ સુધી ત્યાં રહી અતે શાપનો સમય પૂરો થયો, ત્યારે ઇંદ્રલોકમાં ગઈ. ૨૮, ૨૯

શ્રી શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૭ મો

વસિષ્ઠ અને નિમિને પુનર્હેહપ્રાપ્તિ

તાં છુત્વા દિવ્યસંકાશાં કયામદ્વસુતર્ધનામ્ ।

લક્ષ્મણઃ પરમમીતો રાઘવં વાક્યમભ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

આ અદ્ભુત દર્શનવાળી દિવ્યરૂપ કથા સાંભળી અતિશય આનંદ પામેલા લક્ષ્મણે રામચંદ્રને પૂછ્યું : ‘હે કાકુત્સ્થ ! દેવપૂજ્ય એ બન્ને (દિવ્ય અને રાજા)એ ચેતનથી રહિત થયા પછી કેવી રીતે પોતાનો દેહ પ્રાપ્ત કર્યો તે મને કહો.’ ત્યારે સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે રણુશ્રેષ્ઠ ! તે બન્ને (મિત્ર અને વરુણ)નાં વીર્યથી એ ઘટો ભરેલા હતા. તેમાંથી તે તેજસ્વી અને ઋષિશ્રેષ્ઠ યુનિઓ ઉત્પન્ન થયા તેમાંથી પ્રથમ ભગવાન અગસ્ત્ય ઋષિ ઉત્પન્ન થયા. તેઓ મિત્રદેવને ‘હું કાંઈ તમારો જ પુત્ર નથી, વરુણનો પણ છું.’ એમ કહી ત્યાંથી આલ્યા ગયા. ૧-૫ ત્યાં રહેલા કુંભમાં ઉર્વશીની સમક્ષ મિત્રદેવનું વીર્ય પ્રથમ મૂકવામાં આવેલું હતું અને પાછળથી તેમાં વરુણનું વીર્ય પણ મૂકવામાં આવેલું હતું. ૬ ત્યાર પછી કેટલાક સમયે મિત્રદેવ અને વરુણદેવથી ઉત્પન્ન થયેલા, તેજથી સુક્રા ધંધવાકુકુળના દેવતરૂપ વસિષ્ઠ ઋષિ ઉત્પન્ન થયા. ૭ હે સૌમ્ય ! એ પ્રશંસાને પાત્ર મહાતેજસ્વી ઋષિ

જન્મ્યા કે તરત જ ધંધવાકુ રાજાએ તેને આપણા વંશના હિત માટે પુરોહિત બનાવ્યા. હે સૌમ્ય ! મહાત્મા વસિષ્ઠ ઋષિના નૂતન દેહની ઉત્પત્તિ આ રીતે થઈ. હવે નિમિ રાજા વિષે જે બન્યું તે સાંભળો. ૮, ૯

નિમિ રાજાને વિદેહ ભોઈ સર્વ ઋષિઓ જે મહાબુદ્ધિવાળા હતા, તેમણે તેને યજ્ઞદીક્ષા આપીને યજ્ઞ કરાવવા માંડ્યો. ૧૦ દિવ્યશ્રેષ્ઠો, પૌરુષનો અને સેવકો, એ સર્વ મળીને સુગંધીદાર પદાર્થો અને વસ્ત્રાદિથી તેનું રક્ષણ કરતા હતા. ૧૧ પછી ન્યારે યજ્ઞ પૂરો થયો, ત્યારે ભૂય ઋષિ બોલ્યા : ‘હે પાર્થિવ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હું તારા દેહમાં પાછું ચેતન લાવીશ. ૧૨ વળી ત્યાં આવેલા સર્વ દેવોએ પણ કહ્યું : ‘અમે તારા દેહમાં ચેતન લાવીશું; માટે હે રાજર્ષિ ! તું વરદાન માગ કે અમે તારું ચેતન કયે સ્થળે સ્થાપન કરીએ ?’ સર્વ દેવોની આ વાણી સાંભળી નિમિરાજાના આત્માએ કહ્યું : ‘હે સુરશ્રેષ્ઠો ! હું સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં નેત્રોમાં વસવા ઇચ્છા કરું છું.’ પછી સર્વ દેવોએ નિમિ રાજાના ચિત્તને કહ્યું : ‘ભલે તેમ થાઓ તું સર્વ પ્રાણીઓનાં નેત્રોમાં વાચુરૂપ થઈ ને દૂર. ૧૩-૧૫ હે રાજા ! વાચુરૂપ થઈ ને તું દૂરીશ ત્યારે તારા વિશ્રામ માટે સર્વ પ્રાણીઓ વારંવાર પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડશે ને બંધ કરશે (નિમેષાન્મેષ કરશે).’ એમ કહી સર્વ દેવો પોતપોતાના સ્થાને ગયા. પછી સર્વ મહાત્મા ઋષિઓએ નિમિ રાજાના દેહને ઝરણી સાથે લોળવીને મંત્ર અને હોમ વટે તેનું મંથન કરવા માંડ્યું. ન્યારે તેનું મંથન કરવા માંડ્યું, ત્યારે તે મંથનમાંથી મહાતાપસ્વી પુરુષનો જન્મ થયો. મંથન કરવાથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી તે મિથિ નામથી અને નિમિના દેહમાંથી તેનું જનન થયું તેથી તે જનક નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. વળી તે નિમિ રાજાના વિદેહમાંથી ઉત્પન્ન થયો; એટલે વેદેહ કહેવાયો. એ પ્રમાણે પૂર્વે વિદેહરાજ જનકની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. વળી તે મહાતેજસ્વીનું મિથિ એવું નામ હોવાથી તેના વંશને મૈથિલ કહેવાયા. એ પ્રમાણે હે સમ્ય ! બ્રાહ્મણના શાપથી રાજાનું

અને રાબના શાપથી પ્રાણજન્યુ ચેતનારહિત થવાનું
અને તેઓની અદ્ભુત ઉત્પત્તિનું કારણ એ તને
સંપૂર્ણ કહ્યું છે. ૧૧-૨૧

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૫૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૮ મો

યથાતિચરિત્ર-શુકાચાર્યનો શાપ .

एवं भ्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा ।

प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રનાં આ વચનો સાંભળી શત્રુઓને
હજીનાર લક્ષ્મણે સ્વતેજથી પ્રકાશિત રામચંદ્રને
કહ્યું : ' હે રાજશાહૈવ ! વિદ્વદરાજની તેમ જ
વસિષ્ઠ સુનિની પુરાતન કથા બરેબર મહાન
આશ્ચર્યકારક છે. ^૧ નિમિ રાજ વીર ક્ષત્રિય હોતો,
ઝોટલું જ નહિ પણ યસદીક્ષા પામેલો હોતો; છતાં
તેણે મહાત્મા વસિષ્ઠને શાપ આપ્યો હોતો, એ
ચોખ્ખું ગણાય નહિ. ^૨

ત્યારે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ રાજ રામચંદ્રે શાસ્ત્રવિશારદ
લક્ષ્મણને કહ્યું : ' હે વીર ! મનુષ્યોમાં સર્વત્ર
ક્ષમા ભેવામાં આવતી નથી. હે લક્ષ્મણ ! નહુધ
રાબના પુત્ર પ્રબળાલક યથાતિ રાબજે સત્વગુણનું
અવલંબન કરીને હુંસહ ક્રોધ કેવી રીતે સહન
કર્યો હોતો, તે તું સાવધાન ચિત્તથી સાંભળ. હે
સૌમ્ય ! તેને રૂપમાં અપ્રતિમ એવી બે સ્ત્રીઓ
હતી. તેમાંની એક શર્મિષ્ઠા નામે દિતિની પૌત્રી
અને વૃષપરો દૈત્યની પુત્રી હતી અને તે રાબને
અતિ પ્રિય હતી. ^{૩-૮} તેની બીજી સ્ત્રી દેવયાની
દૈત્યશુર શુકાચાર્યની પુત્રી હતી, પણ તે સુસંધ્યમા
રાબને પ્રિય નહોતી. ^૯ તે બન્નેને બે રૂપાળા અને
સ્થિર ચિત્તવાળા બે પુત્રો થયા હતા. તેમાં શર્મિષ્ઠા-
ના પુત્રનું નામ પુરુ હતું અને દેવયાનીના પુત્રનું
નામ યદુ હતું. ^{૧૦} પુરુ માનીતી રાણીને હોવાથી
રાબને તેના પર ઘણું હેત હતું. એક વખતે
મહાદુઃખ પામતા યદુએ તેની માને કહ્યું : ^{૧૧} ' હે
માતા ! તું અદિવશકર્મવાળા દેવ ભાગવના કુળમાં
ઉત્પન્ન થયેલી હોવા છતાં આ હૃદયલેહી દુઃખ

અને અપમાન કેવી રીતે સહન કરી શકે છે ? ^{૧૨}
હે દેવી ! આલો, આપણે એકીસાથે અગ્નિમાં પ્રવેશ
કરીએ. પછી ભલે રાબ દૈત્યરાજની પુત્રી સાથે
સુખ ભોગવે. ^{૧૩} વળી જો તમને આ દુઃખ સહન
થતું હોય, તો પછી મને અગ્નિમાં પેસવાની આજ્ઞા
આપો. તમને ઠીક લાગે તો તમે ભલે રાબને
ક્ષમા કરો, પણ હું તો ક્ષમા કરીશ નહિ, હું તો
જરૂર મરીશ જ. ^{૧૪}

અતિથય પીડા પામતા અને રેદન કરતા
પુત્રની આ વાણી સાંભળી ક્રોધ પામેલી દેવયાની-
એ પિતાને સંભાર્યો ^{૧૫} પોતાની પુત્રીને મનોભાવ
બાણીને શુકાચાર્ય દેવયાની હતી ત્યાં ઉતાવળા
ઉતાવળા આવ્યા. તેમણે દેવયાનીને અસ્વસ્થ,
હર્ષરહિત અને ચિંતાતુર એઈ પૂછ્યું : ' આ શું
છે ? ' પ્રદીપ્ત થયેલા ચિત્તવાળા ભાગવે વારંવાર
પૂછ્યું ત્યારે ક્રોધ પામેલી દેવયાની બોલી : ^{૧૬-૧૮}
' હે સુનિશ્રેષ્ઠ ! હું જરૂર અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ,
વિષ ખાઈશ અથવા જળમાં ઝંપાપાત કરીશ; પણ
હું મારું જીવન નિભાવી શકીશ નહિ. ^{૧૯} હે બ્રહ્મન !
તમે બાંધતા નથી કે, હું કેટલી દુઃખી છું અને
તિરસ્કાર પામેલી છું ! વૃક્ષની અવસા(તેને
કાપણ કે એવી બીજ ક્યા)થી તેના ઉપર થનારા
ફૂલ, ફળ વગેરે નાશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે
મારા ઉપરની અવસાથી મારો પુત્ર મરી જશે. હે
ભાગવ ! આ રાજર્ષિ તિરસ્કારથી અમારો અનાદર
કરીને નિરંતર અમને દુઃખ આપે છે. '

દેવયાનીનાં વચનો સાંભળી ક્રોધ પામેલા
ભાગવ નહુધ રાબના પુત્ર વચાતિને શાપ આપવા
તત્પર થયા. તેમણે રાબની પાસે જઈ કહ્યું : ' હે
દુરાત્મા નહુધપુત્ર ! તું મારી અવસા કરે છે એથી
તું જરાથી જીલ્લું અર્ધશિલ્પણને પામ. ' રાબને
આ પ્રમાણે શાપ આપીને ભાગવે પોતાની પુત્રી
દેવયાનીને આશ્વાસન આપ્યું. પછી મહાકથાસ્ત્રી
ભાગવ ઋષિ પોતાના આશ્રમે ગયા. એ રીતે નહુધ-
પુત્ર વચાતિને શાપ આપી અને પોતાની પુત્રી
દેવયાનીને આશ્વાસન આપી સ્પર્ધા સમાપ્ત તેજસ્વી
અને પ્રાણજન્યુ ભાગવ ઋષિ પોતાના આશ્રમે

ગાથા. ૨૦-૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભૂતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૫૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદ્મ મો

યયાતિચરિત્ર-પુરુને રાજ્યપ્રાપ્તિ અને યદુને શાપ

શ્રુત્વા ત્દશનસં ક્રુદ્ધં તદાતોં નહુપાત્મજઃ ।

જર્ગ પરમિકાં પ્રાપ્ય યદું લ્લચનમન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

ક્રોધ પામેલા શુક્રાચાર્યનો શાપ સાંભળી નહું
રાજાનો પુત્ર, યયાતિ બહુ દુઃખ પામ્યો. અત્યંત
વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી તેણે પોતાના મોટા પુત્ર
યદુને કહ્યું : 'હે યદુ ! જો તું ધર્મજ્ઞ હોય તો
મારી અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થા અહંણ કર. હે મહા-
યશસ્વી પુત્ર ! તારી યુવાની મને મળતાં હું લોગ
લોગવીશ. હે નરશ્રેષ્ઠ ! વિષયો લોગવાને હજી હું
તૃપ્ત થયો નથી; માટે મને બ્યારે તૃપ્તિ થશે, ત્યારે
હું તારી પાસેથી ફરીથી જરા પ્રાપ્ત કરીશ.'

આ સાંભળી યદુએ યયાતિ રાજાને ઉત્તર
આપ્યો : 'તમારો પુત્ર પુરુ તમને વફાદો છે, માટે
તે તમારી જરા લેશે. હે રાજા ! તમે મને તમારી
સમીપથી તેમ જ અર્થથી દૂર કરેલો છે; માટે
તમે જેની સાથે ખાઓપીઓ છો તે પુત્ર તમારી
જરા લેશે.'

આવાં વચનો સાંભળી યયાતિ રાજાએ પુરુને
કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ! મારા માટે તું મારી વૃદ્ધા-
વસ્થા અહંણ કર.' ત્યારે પુરુએ હાથ જોડી કહ્યું :
'હું આપની આજ્ઞા માનનારો છું, તેથી હું મને
પોતાને ધન્ય માતું છું. હું આપની આજ્ઞા
સ્વીકારું છું.' પુરુનાં વચનો સાંભળી યયાતિ રાજા
અતિશય આનંદ પામ્યો અને તેને પોતાની વૃદ્ધા-
વસ્થા આપી પોતે તરુણ થયો. ત્યાર પછી તેણે
હજારો યજ્ઞો કરીને સેંકડો વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું
પાલનપોષણ કર્યું. ઘણા કાળ વીત્યા પછી યયાતિ
રાજાએ પુરુને કહ્યું : 'હે પુત્ર ! મેં તને જરા
સોંપેલો છે, તે તું મને પાછી આપ. ૧-૧૦ હે પુત્ર !
મેં તને મારી જરા શાપણ તરીકે સોંપેલી હતી

તેથી હું તે જરાને પાછી અહંણ કરીશ. તું જોઈ
કરીશ નહિ, હે મહાબાહુ ! તે મારી આજ્ઞા માની
તેથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું અને પ્રીતિયુક્ત
થયેલો હું તારા રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરું છું.'

યયાતિ રાજાએ પ્રસન્ન થઈને પુરુને આ
પ્રમાણે, કહ્યા પછી દેવયાનીના પુત્ર યદુને કહ્યું :
'તું મારાથી સુરકેલીથી વશ કરી શકાય તેવા
ક્ષત્રિયરૂપ રાક્ષસ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે મારી
આજ્ઞાનો લોપ કર્યો છે, માટે તું પ્રજાના આધિ-
પત્ય વિનાનો થા. હું શુરૂષ પિતાનો તે તિર-
સ્કાર કર્યો છે; તેથી તું હારુષ રાક્ષસો અને યાતુ-
ધાનોનો પિતા થઈશ. હે દુર્મતિ ! તું ચંદ્રથી
ઉત્પન્ન થયેલા વંશમાં પણ સ્વીકૃત નહિ અને તારો
વંશ પણ તારા જેવો જ દુર્વિનીત થશે. ૧૧-૧૨
જેમ કહી રાજર્ષિ યયાતિએ રાજ્ય વધારનાર
પુરુને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે વાનપ્રસ્થ-
શ્રમ સ્વીકાર્યો.

પછી લાંબાં વખતે પ્રારબ્ધકર્મ લોગવીને તે
યયાતિ રાજા સ્વર્ગમાં ગયો. ૧૩, ૧૪ તેનો પુત્ર મહા-
યશસ્વી પુરુ રાજા કાશીરાજ્યની રાજધાની પ્રતિ-
ષ્ઠાન (પ્રયાગ) પુરમાં ધર્મરાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૫
પિતાના શાપને લીધે રાજ્યવંશથી બહિષ્કાર પ્રાપ્ત
યદુને અનેક યાતુધાન પુત્રો થયા અને તે કૌચવન
કે બ્યાં મહાસુરકેલીથી જઈ શકાય છે તે સ્થળે
જઈ વસ્યો. જો રીતે શુક્રાચાર્ય આપેલો શાપ
યયાતિ રાજાએ ક્ષત્રિયધર્મથી સહન કર્યો, ત્યારે
નિમિત્તે તેવા શાપ સહન કર્યો નહોતો. ૨૦, ૨૧
પ્રજાપાલન કરનારનું આ સર્વ વૃત્તાંત મેં તને કહ્યું
છે. હે સૌમ્ય ! જેમ નૃગ રાજાને દોષ થયો હતો,
તેમ આપણને ન થાય તેવી રીતે આપણે વર્તીએ. ૨૨
મહાત્મા રામચંદ્રજી આમ વાતો કરતા હતા,
જ્યેષ્ઠલામાં આકાશ વિરલ તારાવાળું થયું અને પૂર્વ
દિશા અરુણનાં કિરણોથી લાલ થઈ, બધે પુષ્પરસ
જેવું લાલ વજ્ર પહેરી આવી હોય તેમ શેલવા
લાગી. ૨૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભૂતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૫૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

કોપક સર્ગ ૧૧ મો

રાજા રામચંદ્રની સભા-કાર્યોર્થીને આમંત્રણ
તતઃ પ્રભાતે વિમલે ક્લવા પૌર્ણિણિકીં ક્રિયામ્ ।
ધર્માસનગતો રાજા રામો રાજીવલોચનઃ ॥ ૧ ॥

નિર્મળ પ્રભાત થતાં પ્રાતઃકાળની સર્વ આહ-
નિક ક્રિયા કર્યો પછી કમળ સરખાં નયનવાળા
રાજા રામચંદ્રજી ધર્માસન ઉપર પધાર્યા. ^૧ ત્યાં વેદ
જાણનારા પ્રાદ્યક્ષો, પુરોહિત વસિષ્ઠ, કશ્યપ ઋષિ,
વ્યવહારસ મંત્રીઓ, ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર
જાણનારા સભાસદો અને રાજાઓ આદિથી રાજ-
સભા ભરાઈ રહી હતી અને રાજધર્મનું નિરીક્ષણ
થતું હતું. ^{૨,૩} આદિલકૃષ્ણો રાજશાસ્ત્ર રામચંદ્રની
આ સભા મહેડે, યમ અને વરુણની સભા જેવી
શોભતી હતી.

રામચંદ્રે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષમણને
કહ્યું : ‘હે મહાબુજ ! હે સુમિત્રાનંદવર્ધન ! તું
ખહારજા અને જો કોઈ કાર્યોર્થી હોય તો તેને
જોલાવ.’ આ સાંભળી લક્ષમણે પોતે દ્વાર પર
જઈ કાર્યોર્થીઓને જોલાવ્યા. ત્યારે ‘મારે અહીં
કામ છે,’ એમ જોલે તેમ કોઈ ત્યાં નહોતું. ^{૪-૭}
રામરાજ્યમાં આદિ કે વ્યાધિ નહોતાં; પૃથ્વી
પાકેલાં ધાન્યવાળાં જેતરો અને ઔષધિથી સુકત
હતી; બાળક, સુવાન કે મધ્યમ અવસ્થાવાળું કોઈ
મરી જતું ન હતું. એ સમયે ધર્મ પ્રમાણે શાસન
આણતું હતું; તેથી કોઈને કાંઈ પીડા નહોતી.
‘રામરાજ્યમાં કોઈ પણ કાર્યોર્થી જણાતો નથી.’
એમ હાથ ભેડી લક્ષમણે રામચંદ્રજીને નિવેદન
કયું. આથી પ્રસન્ન આત્માવાળા એવા રામચંદ્ર-
જીએ લક્ષમણને કહ્યું : ‘તું ફરીથી જા અને કોઈ
કાર્યોર્થી છે કે નહિ તેની તપાસ કર. ^{૮-૧૧} સારી
રીતે રાજ્ય ચલાવવાથી કોઈ કેકાણે અધર્મ થતો
નથી અને રાજના ભયથી સર્વ પરસ્પર સંપર્કપીને
ચાલે છે. ^{૧૨} જે છાંડેલાં બાણો જાણે પ્રભતું
રક્ષણ કરે, તોપણ હે મહાબાહુ ! તમે પ્રભતું
રક્ષણ કરવા તત્પર થાઓ. ^{૧૩}

આ સાંભળી લક્ષમણ રાજસભામાંથી બહાર

આવ્યા. ત્યાં તેમણે દ્વાર આગળ એક કૂતરાને
ઘેટેલો જોયો. ^{૧૪} તે લક્ષમણને જોઈને વારંવાર ચીસો
પાડતો હતો. તે જોઈ વીર્યવાન લક્ષમણે તેને પૂછ્યું :
‘હે મહાભાગ ! તમારે રાજસભામાં કાંઈ કામ છે’
જે કામ હોય તે નીકર થઈને કહો. ત્યારે શ્વાને
કહ્યું : ‘સર્વ પ્રાણીમાત્રના શરણરૂપ, અકલિદક્રમો,
ભયમાં અભયદાન દેનાર ભગવાન રામચંદ્રને હું,
કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું. ^{૧૫-૧૭} શ્વાનનાં આ વચનો
સાંભળી લક્ષમણે તે બાબત રામચંદ્રને નિવેદન
કરવા રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો. પછી રામચંદ્રને
તે નિવેદન કરી રાજસભામાંથી તે આવ્યા અને
જોલ્યા : ‘તારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે તું બતે-
જ રાજાજીને નિવેદન કર. ^{૧૮, ૧૯} લક્ષમણનાં વચન
સાંભળી શ્વાને કહ્યું : ‘હે લક્ષમણ ! અધમ યોગિ-
માં જન્મેલો હોવાથી દેવમંદિરમાં, રાજમંદિરમાં,
બ્રાહ્મણના ઘરમાં; અગ્નિ, ઈંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ-
નો જ્યાં જ્યાં વાસ હોય, ત્યાં ત્યાં પ્રવેશ કરવા
હું યોગ્ય નથી. ^{૨૦, ૨૧} વળી રાજા રામચંદ્ર ધર્મ-
મૂર્તિ, સત્યવાન, રણચતુર, પ્રાણીમાત્રના કિતસ્વી,
યશુષ્ણના પદને જાણનારા, નીતિ આચરનારા,
સર્વસ, સર્વદર્શી અને સર્વ આનંદ આપનારાઓ-
માં શ્રેષ્ઠ હોવાથી હું તેમની પાસે આવવાને શક્તિ-
માન નથી. ^{૨૨, ૨૩} વળી તે પોતે ચંદ્ર, સૂર્ય, યમ,
કુબેર, વરુણ, સૂર્ય, અગ્નિ અને ઈંદ્રચરણ છે; મોટે
હે લક્ષમણ ! પ્રભપાદન કરનાર રાઘવને જઈને
તમે કહો કે, તમારી આજ્ઞા સિવાય હું રાજસભા-
માં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો નથી. ^{૨૪}

શ્વાનનું આનું સૌભાગ્ય જોઈને મહાધૃતિમાન
લક્ષમણ ફરીથી રાજસભામાં ગયા અને રામચંદ્રને
નિવેદન કયું : ^{૨૫} ‘હે કૌશલ્યાનંદવર્ધન ! હે
વિદ્યો ! હે મહાબુજ ! મારી વિગત સાંભળો.
તમારી આજ્ઞાથી મેં કાર્યોર્થીઓને જોલાવ્યા તો
એક શ્વાન કાર્યોર્થી આવેલો છે.’ લક્ષમણનાં
વચન સાંભળી રામચંદ્રે આજ્ઞા કરી કે, ‘અહીં
આવેલ કાર્યોર્થીને શીઘ્ર મારી પાસે લાવ. ^{૨૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રકાશિત ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

લેખક સર્ગ ૧૨ મો

શ્યાનની કૃતિયાદ-અપરાધી બ્રાહ્મણને દંડ

શ્રુત્વા રામસ્ય વચનં-લક્ષ્મણસ્ત્વરિતસ્તદા ।

શ્વાનમાહ્વ મતિમાન્નાઘવાય ન્યવેદયત્ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં લક્ષ્મણે શ્યાનને સત્વર તેમની પાસે હાજર કર્યો.^૧ શ્યાનને હાજર થયેલો બેઈને રાત્રી રાત્રે કહ્યું : ‘હે શ્યાન ! તારે જે કહેવાનું હોય તે કહે. તારે કંઈ પણ બચ રાખવો નહિ.’^૨ ત્યારે જેનું માથું ફૂટેલું હતું એવા શ્યાને રાત્રી રામચંદ્ર પ્રતિ કહેવા માંડ્યું.^૩ ‘રાત્રી જ પ્રાણીઓના કર્તા છે; રાત્રી જ તેમનો નાયક છે; બ્યારે પ્રભ સૂઈ રહે છે, ત્યારે રાત્રી જાગે છે.’^૪ હંમેશાં સુનીતિથી રાત્રી ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. બ્યારે રાત્રી પ્રભાતનું રક્ષણ કરતો નથી, ત્યારે પ્રભાતે નાશ થાય છે.’^૫ રાત્રી જ કર્તા અને રક્ષક છે, તેમ જ સર્વ જગતનો પિતા છે; રાત્રી જ કાળ છે, યુગ છે, યોગ છે જ નહિ પણ રાત્રી જ સર્વ જગતરૂપ છે.^૬ રાત્રી જગતને ધારણ કરે છે, તેથી તે ધર્મરૂપ ગણાય છે. ધર્મથી પ્રભને પાળતો રાત્રી સર્વ સચરાચર ત્રિલોકનું રાખ્ય કરી શકે છે.^૭ રાત્રી ધર્મથી જ શત્રુને વશ કરી શકે છે અને તેથી જ પ્રજનન રંજન કરી શકે છે. આહું આચરણ કરવું એ જ સાચો રાજધર્મ છે.^૮ હે રાત્રી રામચંદ્ર ! આ જ પરમ ધર્મ છે અને પરલોકમાં ફળ આપનારો છે. એ ધર્મથી કંઈ પણ હુબ્રાખ નથી, એવો મારો નિશ્ચય છે.^૯ જ્ઞાન, કથા, સત્પુરુષોનો સહાર અને વ્યવહારમાં સરળતા, એ જ પરમ ધર્મ છે. એ ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાઘવ ! હે સુવત ! સર્વ પ્રમાણોમાં તમે શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ છો; સત્પુરુષોએ આશરેલો ધર્મ તમે બાંધ્યો છે.^{૧૦, ૧૧} સર્વ ધર્મોનું તમે પરમ ધામ છો. શુભોના સાગર છો. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! જે કંઈ મેં અજ્ઞાનથી કહ્યું છે, તેને માટે હું માથું નમાવી વિનંતિ-કરું છું કે મારા પર કૃપા કરો; કોષ કરવો યોગ્ય નથી.’ આ વચનો સાંભળી રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘હું તારું શું કામ

કરું ? તું બચ પામ્યા સિવાય તરત કહે.’ ત્યારે શ્યાને ઉત્તર આપ્યો : ‘૧૨-૧૪’ ધર્મથી રાખ્યપાલન કરવું બેઈએ અને ધર્મથી જ સર્વ બચને દૂર કરનાર રાત્રી સર્વનું શરણ થાય છે.^{૧૫} આ સર્વ બાણીને હે રાઘવ ! મારી કૃતિયાદ સાંભળો. એક સર્વાર્થસિદ્ધ નામે બ્રાહ્મણ તેના નિવાસસ્થાનમાં રહેતો હતો. તેણે વિના કારણે મારા જેવા નિરપરાધીને, પ્રહાર કર્યો છે.’ આ સાંભળી રાત્રી રામચંદ્રે તેને બોલાવવા કારપાળને મોકલ્યો.^{૧૬, ૧૭} કારપાળ તેને બોલાવી લાવ્યો, ત્યારે તે મહાતેજસ્વી બ્રાહ્મણ રાજસભામાં હાજર થઈને બોલ્યો : ‘હે પાપરહિત રામ ! તમારે મારું શું કામ છે, તે કહે.’ ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું :

હે દિવ ! તેં આ કૂતરાને પ્રહાર કર્યો છે ? હે વિપ્ર ! તેણે તારું એવું શું ખરાબ કરેલું હતું, કે જેથી આ પ્રમાણે પ્રહાર કરવાની જરૂર પડી ?^{૧૮-૨૦} કોષ પ્રાણ હરનાર શત્રુ છે, કોષ મિત્રના સુખ જેવો અર્થાત્ મિત્રના રૂપમાં શત્રુ છે, કોષ મહાતીક્ષ્ણ તરવાર જેવો છે, કોષ સર્વનો નાશ કરનાર છે.^{૨૧} તપ, યજ્ઞ અને દાન આદિ જે કરવામાં આવે તેનું પુણ્ય કોષથી નાશ પામે છે, તેથી કોષ ત્યજ્ય દેવો બેઈએ.^{૨૨} દોહતા ઘોઠાની માફક નિરંકુશ થયેલી ઇંદ્રિયોને યુદ્ધરૂપી રાજાથી ખેંચી રાણીને સાવધ સારથિની પેઠે તેને નિર્વિક્ક માળે ચલાવવી બેઈએ.^{૨૩} મન, કર્મ, વાચા અને આંખોથી જે પ્રાણીમાત્રનું શ્રેય કરે છે અને દ્વેષ કરતો નથી, તે કર્મમાં હે પાતો નથી. નિરંકુશ મન જે કામ કરે છે, તે તીક્ષ્ણ ધારવાળી તરવાર, છ છેડાયેલો સર્પ અથવા નિરંતર કોપી રહેનાર શત્રુ પણ કરી શકતો નથી. વિનયથી પણ વિનીત પુરુષની પ્રકૃતિ વશ રહેતો નથી. છતાં જે પુરુષ તેને વશ રાખે છે, તે જરૂર સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.^{૨૪, ૨૫}

અકિલ્બટકમાં રાત્રી રામચંદ્રે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રાહ્મણ સર્વાર્થસિદ્ધ બોલ્યા : ‘હે મહારાજ ! મેં કોષાવિષ્ઠ મનથી એને પ્રહાર કર્યો છે; કારણ કે તે વળતે હું ભિક્ષા માગવા ફરતો હતો. વળી ભિક્ષાનો વખત વીતી જતો હતો અને

આ કૃતરો શેરી વચ્ચેવચ્ચ બેઠો હતો. મેં તેને કહ્યું :
'ખસ, ખસ.' પણ તે તો શેરીમાં સહેલાઈથી જઈ
ન શકાય તેવી રીતે આડો ભ્રમો રહ્યો. ૨૭-૨૮ એ
સમયે હે રાઘવ ! ક્ષુધાથી પીઠાતા મેં કોષ્ઠથી એને
પ્રહાર કર્યો છે; માટે હે રાજરાજેન્દ્ર ! હું અપરાધી
છું, મને ગમે તે શિક્ષા કરો; કેમ કે હું તમારાથી
શિક્ષા પામીશ તો પછી મને નરકનો ભય રહેશે નહિ.'

આ વૃત્તાંત સાંભળી રામચંદ્રે સર્વ રાહા-
સદોને પૂછ્યું : 'હવે આતું શું કરવું ? આનો શો
દંડ કરવો ? કારણ કે ચોર્ય રીતે દંડ કરવાથી
પ્રભાતું રક્ષણ થાય છે.' એ સમયે ભૂચ, આગિ-
રસ, કુતસાધ, વસિષ્ઠ, કરચપ અને ધર્મશાસ્ત્ર બાણ-
નારા મુખ્ય પ્રધાનો, ઋષિઓ, પંડિતો આદિ જેઓ
ત્યાં હાજર હતા, તે સર્વ શાસ્ત્રવિદોએ કહ્યું :
'પ્રાણી અવધ્ય છે.' બીજા બાણ રાજધર્મ બાણ-
નારાઓએ રામચંદ્રને કહ્યું : 'રાજ સર્વને
શાસન કરનારા ભગવાન સનાતન વિષ્ણુ છે.' ૩૦-૩૧
તે સર્વેએ આવો નિર્ણય કર્યો ભેદ જ્ઞાન બાદ્યો :
'હે રામ ! જો તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો
મને એક વરદાન આપો.' ૩૨ 'હું તારું શું કામ
કરું ?' એવી પ્રતિજ્ઞા તમે લીધેલી છે અને એ મેં
સાંભળી છે, તો મહારાજ ! આ પ્રાણીને કુલપતિ-
નો-મહંતનો અધિકાર આપો. હે મહારાજ ! એને
કાલંજર પ્રદેશનું કુલપતિપણું આપો.' જ્ઞાનની
વિનંતિથી રાજ રામચંદ્રે તે પ્રાણીને એ પ્રદેશના
કુલપતિ-મહંતપદ ઉપર અભિષેક કર્યો. ૩૮, ૩૯

પછી મહાધીશનો અધિકાર પામેલો તે પ્રાણી
હાથીઉપર ચડીને મુશી થતો થતો ત્યાંથી ગયો. ત્યારે
વિસ્મય પામેલા રામચંદ્રના પ્રધાનોએ પૂછ્યું : ૪૦
'હે મહાદ્યુતિ ! આ પ્રાણીને તો દંડને બદલે તમે
તો વરદાન આપ્યું !' ત્યારે રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો :
'આમ કરવાનું કારણ તમે બાણના નથી પણ
જ્ઞાન બાણ છે.' પછી રામચંદ્રે કૃતરાને પૂછતાં
તેણે કહેવા માંડ્યું : ૪૧, ૪૨

'હે રાઘવ ! હું ત્યાં કુલપતિ-મહંત હતો; શિષ્ટ
પુરુષોનું અન્ન જમતો હતો; દેવો અને પ્રાણીઓની
પૂજા કરતો હતો; દાસદાસીઓને યોગ્યતાનુસાર

અન્ન દેતો હતો; દેવદ્રવ્યનું રક્ષણ કરતો હતો; શુભ
રતિવાળો હતો; વિનયી, શીલસંપન્ન અને સર્વ
પ્રાણીમાત્રનું હિત કરનારો હતો; છતાં હું અધમ
ગતિ આપનારી આ ઘોર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું.
એ જ પ્રમાણે આ કોષ્ઠી પ્રાણી ધર્મરહિત, સ્વાર્થ-
માં આસક્ત, નિર્દય, કઠોર, અવિદ્વાન અને અધર્મી
થશે અને તેથી તેની સાત પેઢી આગલી અને સાત
પેઢી પાછલીને અધમ દશામાં નાખશે. માટે કોઈ પણ
અવસ્થામાં કુલપતિપણું કરવું નહિ; કારણ કે જેને
પોતાના પુત્ર અને ભાઈઓ સહિત નરકમાં જવાની
ઇચ્છા હોય, તેણે જ દેવ, પ્રાણીને ન ગાયો ઉપર
અધિકાર લેવો. પ્રાણીનું દ્રવ્ય, દેવદ્રવ્ય, ઋદ્રવ્ય,
બાલદ્રવ્ય અને એકવાર આપીને પાછું લઈ લે છે
તે દ્રવ્ય ઇષ્ટજન સહિત સર્વનો નાશ કરે છે. હે
રાઘવ ! જે પ્રાણી અને દેવનું દ્રવ્ય હરણ કરે છે,
તે તરત જ અવીચિ નામના ઘોર નરકમાં પડે છે.
જે મન વડે પણ પ્રાણીને દેવના દ્રવ્યનું હરણ
કરવાનો વિચાર કરે છે, તે નરાધમ લાંબા વખત
સુધી નરકમાં રહે છે.' આ સાંભળી રામચંદ્ર
આશ્ચર્યથી દિગ્ધર્ષ થઈ ગયા. પછી મહાતેજસ્વી જ્ઞાન
પણ ન્યાયી આવ્યો હતો ત્યાં ગયો. પૂર્વજન્મમાં
તે પુદ્ગિમાન હતો અને આ જન્મમાં માત્ર દ્વિષિત
હતો તેથી તે મહાભાગ વારાહસ્ત્રીમાં ગયો ને અન્ન-
જળનો લ્યાગ કરી પ્રાણ છોડી દીધો. ૪૩-૪૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રકાશિત ૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શેષક સર્ગ ૧૩ મો

રાજ રામચંદ્રની રાજસભા-ગીધ અને
ધ્રુવની તકરાર-ગીધની શાપમુક્તિ
મય તસ્મિન્વનોર્હેરો રમ્ય પાદપદ્યોમિતે ।
નરીકીર્ણે ગિરિવરે કોકિલાનેકકૂજિતે ॥ ૧ ॥
રમ્ય વૃક્ષોથી શોભીતું, નરીયુક્ત પર્વતોવાળું,
ન્યાં અનેક કૌયલો ટહુકા કરી રહી છે એવું એક
વન હતું. ૧ તેમાં સિંહ, વાઘ અને વિવિધ પ્રકારનાં
પક્ષીઓ વસતાં હતાં. એ વનમાં સેંકડો વંશોથી
એક ગીધ અને ધ્રુવ રહેતાં હતાં. ૨ એક વખત
પાપી નિશ્ચય કરનાર ગીધે ધ્રુવના માળા પાસે

જઈ કહ્યું : ' આ તો મારો માળો છે. ચાલ, તું તેમાંથી નીકળી બા. ' એમ કહી લડાઈ ચલાવી.^૩ અતે રાજવદોચન રાજા રામચંદ્ર પાસે ન્યાય કરાવવા તેઓએ ઠરાવ કર્યો.^૪ અંદર અંદર લડતાં અને ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા તેમ જ કબિયાથી વ્યાકુળ-ચિત્ત થયેલા તે ગીધ અને ધ્રુવહ આ બંને પરસ્પરના ઝઘડાના ન્યાય માટે રાજા રામચંદ્ર પાસે ગયા. ત્યાં જઈ તે બંનેએ રાજા રામચંદ્રના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો.^{૫, ૬}

પછી ગીધે કહ્યું : ' હે મહારાજા ! તમે સુર અને અસુર' એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છો, એમ હું' માનું છું.^૭ હે મહાધૃતિમાન ! તમે યૃહરૂપિત અને શુકે કરતાં પણ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ છો, તમે પ્રાણી-માત્રમાં જૂતલવિષ્ણુની વાત બહુનારા છો. કાંતિમાં બીજા ચંદ્ર સમાન શોભો છો.^૮ સૂર્યની માફક તમે દુર્નિરીક્ષ છો, ગૌરવમાં હિમાલય જેવા છો, ગંભીરતામાં સાગર જેવા છો, લોકપાળોમાં યમ જેવા ન્યાયી છો.^૯ પૃથ્વી સમાન સહનશીલ છો અને પવન સમાન ગતિવાળા છો. હે રાઘવ ! તમે પરમ શુરુ છો, સર્વસંપન્ન છો, ક્રીતિયુક્ત છો,^{૧૦} ક્રોધ-રહિત છો, હૃદય છો, નેતા છો અને સર્વ અસ્ત્ર-યોજ્યવામાં પ્રવીણ છો. હે રામ ! હે નરશ્રેષ્ઠ ! મારી વિજ્ઞપ્તિ સાંભળો.^{૧૧} હે રાઘવ ! મારા બાહુબળથી મેં પૂર્વે મારું જે નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હતું, તે અત્યારે ધ્રુવહ પડાવી લે છે; માટે હે રાજા ! તેમાંથી બચાવવા તમે સમર્થ છો. ^{૧૨}

પછી ધ્રુવહ બોલ્યો : ' હે રામ ! ચંદ્ર, સૂર્ય, ઈંદ્ર, કુબેર અને યમ, એ વગેરે દેવોના અંશથી રાજાનું શરીર નિર્માણ થાય છે; છતાં તેમણે થોડો ઘણો મનુષ્યનો અંશ હોય છે; પણ તમે તો સર્વ દેવમય નારાયણના અંશ છો. હે વિશુ ! હે રાજા ! સમ્યક્ પ્રકારે પ્રજામ કરનાર તમારી પાસે સૌમ્યતા ચાચે છે. તમે સર્વ બાબતોની તપાસ કરીને સમાન દષ્ટિ રાખો, તેથી તમે ચંદ્રના અંશરૂપ છો. હે પ્રબળાત્મા ! તમે પાપ તથા ભયને હજીનાર છો, દાતા છો, હતાં છો અને રક્ષણ કરનાર છો, તેથી અમારા ઈર્ષ સમાન છો. ^{૧૩-૧૬} તમે સર્વ પ્રાણીઓ-

માં અધુષ્ટ છો, તેજસ્વી અગ્નિ સમાન છો અને લોકો ઉપર તપતા હોવાથી સૂર્ય સમાન છો. તમે સાક્ષાત્ કુબેર જેવા છો અથવા એનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છો; કારણ કે તે રાજશ્રેષ્ઠ ! કુબેરની માફક રાજ્ય-લક્ષ્મી નિરંતર તમારી પાસે વસે છે. કુબેરના જેવું ધન આપવાનું કામ તમે કરો છો તેથી તમે અમારા કુબેર સમાન છો. હે રાઘવ ! તમે સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં સરળી પ્રીતિ-વાળા છો, તેમ જ શત્રુ તથા મિત્ર ઉપર એક-સરળી જ દષ્ટિ રાખનારા છો, તમે ધર્મ પ્રમાણે નિરંતર શાસન કરો છો. તમે વિધિ પ્રમાણે વ્યવહાર ચલાવો છો. હે રામ ! જેના ઉપર તમે ક્રોધો છો તેના તરફ મુલ્ય દોરે છે; એથી તમે યમરાજા સમાન પરાક્રમી છો. ^{૧૭-૨૧} હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તમારો આ મનુષ્યભાવ પણ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સ્ખમાયુક્ત દયાવાળો છે. ^{૨૨} દુર્બળ અને અનાથનો રાજા એ દેવત છે, તે આંધળાનું લોકાચન છે અને પાંગળાનો પગ, છે. ^{૨૩} તમે અમારા નાથ છો. માટે હે ધાર્મિક રાજા ! મારા સ્થાનમાં પેટ્ટી આ ગીધ અને પીડા કરે છે તેનાથી મને બચાવો. હે દેવ ! હે નરશ્રેષ્ઠ ! મનુષ્યલોકમાં તમે શાસન કરનાર છો. '

આ સાંભળી રામચંદ્રજીએ પોતાના પ્રધાનોને બોલાવ્યા. ધૃષ્ટિ, જ્યોત. વિજય, સિદ્ધાર્થ, રાખૂ-વર્ધન, અશોક, ધર્મપાળ, મહાબળવાન, સુમંત્ર વગેરે મહારાજા દશરથ રાજાના તેમ જ રામચંદ્રજીના પ્રધાનો હતા. તે સર્વ નીતિમાન, મહાત્મા અને સર્વ શાસ્ત્રો બહુનારા હતા. ^{૨૪-૨૭} તેઓ મર્યાદાવાળા, કુળવાન, નીતિ અને મંત્ર કરવામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ સર્વને બોલાવી રજીઓમા ઉત્તમ ધર્મત્મા રામચંદ્રે સિદ્ધાસનથી નીચે આવી પ્રથમ ગીધને પૂછ્યું : ' હે ગીધ ! તે' આ સ્થાનમાં કેટલાં વરસ સુધી વાસ કર્યો છે ? જો તે તું બરાબર બહુતો હોય તો મને કહે. ' આ સાંભળી ગીધે રામચંદ્રજીને ઉત્તર આપ્યો : ' હે રામ ! આ પૃથ્વી બ્યારથી મનુષ્યયુક્ત થઈ અને માણસોએ બ્યારથી વાસ કરવા માંડ્યો, ત્યારથી એ મારું

ધર છે. ' ત્યારે ધ્રુવે કહ્યું : ' આ પૃથ્વી ન્યારથી ઝાડોથી શોભવા લાગી, ત્યારથી એ મારું ઘર છે. આ સાંભળી રામચંદ્રજીએ સલાસદોને કહ્યું : ૨૮-૩૨ ' જે સલામાં વૃદ્ધી નથી તે સલા નથી; જેમાં વૃદ્ધી હોય છતાં ધર્મ પ્રમાણે બોલે નહિ તે વૃદ્ધ પણ ગણાય નહિ; જે ધર્મમાં સત્ય ન હોય, તે ધર્મ સત્ય ગણાય નહિ અને સમય પ્રાપ્ત થયા પ્રમાણે બોલતા નથી તે સર્વ અસત્યવાદી જ છે. ૩૩, ૩૪ જે સલાસદ બાણતાં છતાં કામ, ક્રોધ કે ભયથી પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેતો નથી, તે પોતાની બાતને વરણના હબાર બંધમાં બંધાવે છે. ૩૫ અને એ બધા પાશો એક વર્ષે એક એમ છૂટે છે; એટલા માટે સત્ય બાણનારે સત્ય બોલવું જોઈએ. '

રાજા રામનાં વચનો સાંભળી મંત્રીમંડળે કહ્યું : ' હે મહાહુતિ ! ધ્રુવડનું વચન સત્ય છે અને ગીધનું વચન અસત્ય છે. ૩૬, ૩૭ હે મહારાજ ! આ વિષયમાં આપ જ પ્રમાણરૂપ છો; કારણ કે રાજા એ જ પરમ ગતિ છે, સર્વ પ્રાણનું મૂળ પણ રાજા જ છે અને રાજા એ જ સનાતન ધર્મ છે. ૩૮ જે માણસોનું રાજા શાસન કરે છે, તેની હુર્જિત થતી નથી; યમરાજા પણ તેને છોડી મૂકે છે. ૩૯ મંત્રીમંડળનાં આવાં વચનો સાંભળી રામે કહ્યું : ' પુરાણોમાં જે કહ્યું છે, તે હું તમને કહું છું; તે સાંભળો : ૪૦

ચંદ્ર, સૂર્ય અને નક્ષત્ર સહિત આકાશ, પર્વત અને મોટાં વનો સહિત પૃથ્વી તથા સ્થાવર-જંગમ ત્રણે દોક, એ સર્વ પ્રથમ જગરૂપ સસુદ્રથી વ્યાપ્ત હતું. ૪૧ તે સમયે બીજા મેરુ પર્વતના જેવા માત્ર એક વિષ્ણુદેવ જ હતો. તે સમયે પૃથ્વી સહિત લક્ષ્મી વિષ્ણુદેવના ઉદરમાં પેસી ગઈ. ૪૨ તે બચ્ચને ધારણ કરી મહાતેજસ્વી વિષ્ણુ મહાજળ-સાગરમાં પેસી ગયા. પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ નારાયણદેવે ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી શયન કર્યું. ૪૩ ન્યારે વિષ્ણુએ શયન કર્યું હતું, ત્યારે પ્રજાએ તેમના જંકરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. જેના સર્વ પ્રવાહો અર્થાત દેહદારો બંધ થયેલાં હતાં તેવા મહાયોગી વિષ્ણુની નાભિમાંથી સુવર્ણવિભૂષિત કમળ ઉત્પન્ન

થયુ અને તે દારથી બહાર નીકળી આદિદેવ પ્રજા ઉત્પન્ન થયા. ૪૪, ૪૫ પછી તેમણે પૃથ્વી, વાયુ, પર્વતો અને વૃક્ષો ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરી. ત્યાર પછી તે મહાતપસ્વીએ મનુષ્ય પેદા ચાલનાર સર્પો, જરા યુજ, અંડજ એ વગેરે સર્વ પ્રજા સરજી. તે સમયે કાનના મેલમાંથી મધુ અને કેટલા નામના દેત્યો પેદા કર્યો. ૪૬-૪૮ એ બન્ને દેત્યો મહાપરાક્રમી, ભયંકર સ્વરૂપવાળા અને મુશ્કેલીથી વશ કરી શકાય તેવા હતા. પ્રભવતિ પ્રજાને કમળમાં રહેલા જોઈને તે બન્ને જણ ક્રોધાવિષ્ટ થયા અને મહાવેગથી સ્વયંભૂ પ્રજા તરફ દોડી ગયા. ત્યારે પ્રજાએ બલરાવી દે તેવી રાડ પાડી. આ અવાજ સાંભળી ભગવાન નારાયણે એ બન્ને દેત્યો સાથે યુદ્ધ કરી ચ્ઠ વડે તેમનો નાશ કર્યો. તેઓના મેદ- (ચરખી) થી આ આખી પૃથ્વી ત્યારે તરફ ભિખાઈ ગઈ; ત્યારે સર્વ લોકોને ધારણ કરનાર નારાયણે ફરીથી આ પૃથ્વી શુદ્ધ કરી અને શુદ્ધ થઈ રહી ત્યારે તેને સર્વ સ્થળમાં વૃક્ષોથી પરિપૂર્ણ કરી દીધી, તેમ જ ત્યાં લાતલાતની ઝાંખિય અને અનાજ થવા લાગ્યાં. તે પ્રમાણે આ પૃથ્વી મેદની ગંધવાળી હોવાથી મેદિની એ નામથી યોગબાળ છે, એવી કથા પુરાણમાં છે. એ માટે એ ઘર ગીધનું નહિ પણ ધ્રુવડનું હોવું જોઈએ, એમ મારું માનવું છે. પારકાના ઘરનું હરણ કરનાર આ ગીધને તેના અપરાધ માટે દંડ આપવો યોગ્ય છે; આ અવિનયી પાપી ગીધ આ ધ્રુવડને પીડા કરે છે. ૪૯-૫૪

આ પ્રમાણે ન્યાય થતો હતો, ત્યાં આકાશ-માંથી અશરીરિણી વાણી થઈ : ' હે રામ ! આ ગીધને તમે હણશો નહિ. તે પહેલેથી જ બળી ચૂકેલો છે. ૫૫ હે નરેશ્વર ! તેને કાલગૌતમ સુનિએ બાળી મૂકેલો છે. એ પૂર્વે પ્રજાદત્ત નામનો શૂરો, સત્યવાદી અને પવિત્ર રાજા હતો. ૫૬ એક સમયે તેને ત્યાં કાલગૌતમ સુનિ લોબન કરવા માટે આવ્યા અને કહ્યું : ' હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! મારે સો વરસ સુધી લોબન કરવું છે. ' ત્યારે પ્રજાદત્ત રાજાએ એ મહાતેજસ્વી સુનિને અર્થપાદ આપી લોબન માટે આદર બતાવ્યો. તે મહાત્માના લોબનમાં

સોમભેગે માંસ આવી ગયું, તેથી કોંઈ પામેલા ઋષિએ એ રાત્રીને દારૂજી શાપ આપ્યો.^{૧૭,૧૮} હે રાજન્! તું ગીધ થા.' ત્યારે રાત્રીએ કહ્યું : 'એમ નહિ, એમ નહિ; હે ધર્મજી! કૃપા કરો. હે મહાત્મા! મારા આજ્ઞાનથી આ થયું છે, માટે હે મહાભાગ! હે પાપરહિત! શાપનો અત લાવો.' ત્યારે મુનિએ આજ્ઞાનથી આ કૃત્ય થયું છે એમ બધી રાત્રીને કહ્યું.^{૧૯-૨૧} 'હંધવાડું રાત્રીઓના કુળમાં મહાવૃક્ષથી, કમળાવન, મહાભાગ રાત્રી રામચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. હે નરશેષ! તેઓના વૃક્ષથી તું પાપમુક્ત થઈશ.'^{૨૨}

આ આકાશવાણી સાંભળી રામચંદ્રે તેને સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે તે ગીધપક્ષી ત્રણ હાથેને દિવ્ય ગંધ અને અતુલેપન કરેલો પૃથ્વીપતિ નરેન્દ્ર થયો અને દિવ્યસ્વરૂપી પુરુષ થઈને રામચંદ્રને ઠહેવા લાગ્યો : 'હે રાવણ! હે પ્રસિદ્ધ! હે ધર્મજી! તમે સારું ક્યું છે. આજે તમારી કૃપા વડે હું ચોર નરકમાંથી છૂટ્યો; આજે તમે મને શાપમુક્ત કર્યો છે.'^{૨૩,૨૪}

હંત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રભુન આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના જનકાદિમાં પ્રક્રિય ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૦ મો

યમુનાતટવાસી ઋષિઓનું આગમન

તપોઃ સંવદ્ધનોરેવં રામલક્ષ્મણયોસ્તદા ।

વાલ્મીકીનિશાપ્રાપ્તા ન શીતા ન ચ ઘર્મશા ॥૧॥

એ પ્રમાણે રાત્રી રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ પ્રસંગીયાત ધર્મસંવાદ કરતા હતા. એક વખત સુંદર વસંતઋતુના દિવસો ચાલતા હતા, ત્યારે માનિ વીત્યા પછી વિમલ પ્રભાત થતા બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરી પ્રભજનનાં કાર્યને બળવાના રામચંદ્ર રાજસભામાં ગયા. ત્યાં સુમત્રે આવી રાત્રી રામને કહ્યું : 'હે રાજન્! આપની પાસે આવવા ઇચ્છતા તપસ્વીઓ રાજદ્વાર ઉપર બેસ્યા છે. હે મહારાજ! હે નરબાહુ! યમુનાતીર ઉપર વસનારા મહર્ષિઓ બૃહકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અવન ઋષિને આગળ કરી તમારાં હર્શન કરવા માટે પ્રીતિવાળા હોવાથી ઉતાવળ થાય છે.' ત્યારે ધર્મજી રામચંદ્રે

કહ્યું : 'મહાભાગ ભાગવ, અવનાદિ સર્વ ઋષિઓને પ્રવેશ કરાવો.' રાત્રી રામની આજ્ઞા થતાં ચેતાના તેજથી પ્રકાશતા એ મહાત્મા તપસ્વીઓને દ્વાર-પાળે રાજસભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો.^{૧-૭}

એ સમયે તે સર્વ દિલે સર્વ વીરોનાં જળથી ભરેલા કળશો તથા અનેક પ્રકારનાં ફળમળો રામચંદ્રનાં સત્કાર માટે લઈ આવ્યા હતા; તે સઘળું એ મહાત્મા મુનિઓએ રાત્રી રામચંદ્રને પ્રીતિ-પુરસ્કાર ચોટ ક્યું.^{૮-૧૫} પછી મહાભાહુ રામચંદ્રે સર્વ મુનિઓને કહ્યું : 'આ આસનો ઉપર આપ સૌ વિરાજો.' રામચંદ્રનું વચન સાંભળી સર્વ મહર્ષિઓ સુવર્ણમય સુંદર આસનો ઉપર બેસ્યા. યમુના નગરો ઉપર જ્ય ચેળવનાર રાત્રે ઋષિઓને આસન આપ્યા પછી હાથ બેઠી નમન કરતાં કહ્યું : 'તમારા આગમનનું કારણ શું છે? હું તમારું કયું કામ કરું? આજ્ઞા આપો! હું આપ સોની જે કોઈ ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરવા તત્પર છું.'^{૧૦-૧૩} આ, મારું આયુ રાત્રી, જીવન અને હૃદયમાં રહેલી પ્રાણ, એ સર્વ તમારા જેવા પ્રાણીઓ માટે જ છે, એ હું સત્ય કહું છું.'

મહાત્મા રાવણનાં વચનો સાંભળી યમુનાતીરે વસનારા ઉચ્ચ તપસ્વી ઋષિઓએ 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એવા મહાન શબ્દ કર્યો.^{૧૪,૧૫} અતિશય હર્ષમાં આવી ગયેલા એ મહાત્માઓએ કહ્યું : 'હે નરશેષ! આ પૃથ્વી ઉપર તમારા સિવાય બીજો કોઈ એ પ્રમાણે કહી શકતો નથી. આ વચન ઠહેવાને તમે જ યોગ્ય છો.'^{૧૬} હે રાજન્! અમે અનેક મહાભગવાન રાત્રીઓની પાસે અમારું કાર્ય કહી સંભળાવ્યું; પણ કાર્યનું ગૌરવ બહીર્ષે કોઈએ પણ તે પૂર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા ન કરી; પણ તમે તો કાર્યનું કારણ બહુવા સિવાય પ્રાણીઓના ગૌરવના હેતુ માટે આ પ્રતિજ્ઞા કરી; તેથી તમે અમારું કાર્ય કરશો એમાં જરાય સંશય નથી. અરેબર, તમે ઋષિઓને મહાભયમાંથી બચાવવા સમર્થ છો.'^{૧૭,૧૮}

હંત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રભુન આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના જનકાદિમાં ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમારી આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી જોઈએ; તેમ જ હે મહાભાગ ! તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ પણ સુરકેલ છે.^{૧૩} આ ધર્મ મેં તમારી પાસે તેમ જ ધર્મશાઓમાંથી સાંભળેલો છે. ભરત પ્રતિજ્ઞા કરતા હતા, ત્યારે મારે કાંઈ પણ બોલવું જોઈતું ન હતું; છતાં 'લવણાસુરને યુદ્ધમાં હું હણીશ' એવું કથકર દુષ્ટ વચન હું બોલ્યો, એ દુષ્ટ વાણીને લીધે જ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! મોટા ભાઈ હાજર હોવા છતાં રાજગાદી પર અભિષેક થવા મારી આ હુગતિ થઈ રહી છે.^{૧૪} જ્યારે જ્યેષ્ઠભંધુ બોલતા હોય, ત્યારે કનિષ્ઠે વચ્ચે કાંઈ પણ બોલવું જોઈએ નહિ; કેમ કે એમ કરવું એ અધર્મયુક્ત છે તેમ જ નરકપ્રાપ્તિનું કારણ છે.^{૧૫} માટે હે કાકુત્સ્થ ! હવે હું બીજું કાંઈ બોલવા માગતો નથી. ભરતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાથી આ રાજ્યાભિષેકરૂપી કંડ મળ્યો, તે પછી 'આપની આજ્ઞાનો ઉત્તર આપવાથી હે માનહ ! મારા ઉપર બીજો કોઈ રાજકંડ આવી ન પડે એ વિનતિ છે.'^{૧૬} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! રાજન ! હું તો આપની ઇચ્છાનુસાર વર્તનાર છું, માટે હેરણુન કન ! રાજ્યાભિષેકની પ્રાપ્તિ થવારૂપ અધર્મ આપ દૂર કરો.^{૧૮}

શૂરવીર મહાત્મા શત્રુઘ્નનાં આવાં વિનયયુક્ત વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્રે ભરત તથા લક્ષ્મણને કહ્યું :^{૧૭} 'રાજ્યાભિષેકની સર્વ સામગ્રી તમે તરત લાવો. આજે જ હું પુરુષવ્યાઘ્ર શત્રુઘ્નનો રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છું છું.'^{૧૮} હે ભાઈ ! તમે મારી આજ્ઞાથી પુરોહિત વસિષ્ઠને, વેદશાસ્ત્રોને જાણનાર ઋત્વિજોને અને સર્વ મંત્રીઓને બોલાવી લાવો.^{૧૯} રાજ રામની આજ્ઞા થતાં સર્વ મહારથીઓએ તે પ્રમાણે કંથુ અને પુરોહિતને આગળ રાખી રાજ્યાભિષેકની સર્વ તૈયારીઓ કરવા માંડી.^{૨૦} પછી રાજ રામના રાજભવનમાં ગ્રાહણો એકઠા થયા અને મહાત્મા શત્રુઘ્નને રાજ્યાભિષેક થયો.^{૨૧} શ્રીમાન રામચંદ્રને તેમ જ પૌરજનોને હર્ષ ઉત્પન્ન કરનાર શત્રુઘ્ન રાજ્યાભિષેક થયા પછી સૂર્ય સમાન શોભવા લાગ્યા.^{૨૨} પૂર્વે દેવો સહિત ઈંદ્રે કાતિ ક્યેનો

રાજ્યાભિષેક કયો હતો, તેમ સફળ કર્મ કરનાર રામચંદ્રે શત્રુઘ્નનો રાજ્યાભિષેક કયો.^{૨૩} એ સમયે પૌરજનો અને બહુશ્રુત ગ્રાહણો આનંદ પામ્યા. કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કેકેયી અને રાજભવનની બીજી રાજાઓ સાથે મળીને મંગળ ગીત ગાવા લાગી અને યસુનાતીરે વસનારા મહાત્મા ઋષિઓએ શત્રુઘ્નના રાજ્યાભિષેકથી લવણાસુર હણાયો જ છે એમ માન્યું. પછી રાજ્યાભિષેક કરેલા શત્રુઘ્નને રામચંદ્રે ખોળામાં બેસાડી તેનાં બળ અને વીર્યની અભિવૃદ્ધિ કરે તેવી મીઠી વાણીથી કહ્યું :

'હે રણુન કન ! આ અમોઘ શરૂ તું લે. એ બાણ દિવ્ય અને શત્રુના નગર ઉપર જ્ય મેળવી આપે તેવું છે. હે સૌર્ય ! તું એનાથી લવણાસુરને હણવે. હે કાકુત્સ્થ ! પ્રલયકાળમાં અજિત સ્વયંભૂ વિષ્ણુએ ક્ષીરસાગરમાં શયન કર્યું હતું, ત્યારે આ દિવ્ય બાણ નિર્માણ કર્યું હતું અને તેને સુર કે અસુર કોઈ જોઈ શક્યું ન હતું. આ દિવ્ય બાણ પ્રાણીમાત્રને અદૃશ્ય હોવાથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. હે વીર ! દુરાત્મા મધુ, કેટલ અને બીજા સર્વ રાક્ષસોનો નાશ કરવા માટે કૌધાવિષ થયેલા વિષ્ણુએ એને સરભ્યું હતું અને ત્રણે લોકને સર્વવાની ઇચ્છાવાળા એ દેવે એ બળને યુદ્ધમાં હજ્યા હતા. એ મધુ તથા કેટલ એ બળને હણી સ્વયંભૂ વિષ્ણુએ આ ત્રણે લોક મનુષ્યના ભોગસ્થાન માટે નિર્માણ કર્યા. એ બધું આ બાણથી જ કર્યું હતું. હે શત્રુઘ્ન ! પૂર્વે રાવણનો વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા મેં આ બાણ છોડ્યું નહોતું; કારણ કે આથી પ્રાણીઓનો મહાન સંહાર થાય તેમ છે; અર્થાત્ લવણાસુર રાવણ કરતાં પણ બળિયો હોવાથી એની ખાતર જ આ બાણ રાખી મૂક્યું હતું. મહાત્મા ત્ર્યંબકે શત્રુના વિનાશ માટે આપેલું મધુ રાક્ષસદ્વ ઉત્તમ અને મહાન શૂલ લવણાસુરે પોતાના ઘરમાં સાચવી રાખ્યું છે અને વારંવાર તેની પૂજા કરે છે.^{૨૪-૨૬} જ્યારે કોઈ યુદ્ધ ઇચ્છનારો યુદ્ધ માટે તેને બોલાવે છે, ત્યારે તે શૂલને લઈને તેનાથી એને તે ભરમ કરી દે છે;^{૨૭} માટે હે પુરુષસિંહ ! જ્યારે લવણાસુર તે શૂલ લીધા વગર બહાર ગયો હોય, ત્યારે તું આધુધ દ્વારણ કરીને તેની સામે

હડવા નગરના દરવાજામાં જઈ જિલ્લો રહેજે.^{૨૮} હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે મહાજીવ ! તે પોતાના લવનમાં પેઠા ન હોય, ત્યારે તેને યુદ્ધ માટે બોલાવજે; તેથી તું તેને હુણી શકીશ.^{૨૯} બીજી કોઈ રીતે વર્તીશ તો તે અવધ્ય થઈ જશે; અને જો તું એ પ્રમાણે કરીશ, તો જરૂર જોનો નાશ થશે.^{૩૦} શૂલનું નિવારણ કરવાનો આ ખરો ઉપાય છે, તે સિવાય મહાદેવ-જીના શૂલનું ઉદ્ધેધન થઈ શકે તેમ નથી.^{૩૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૩ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મો

શત્રુઘ્નનું યુદ્ધે ચરતું

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रहास्य च पुनः पुनः ।

पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે શિખામણુ આપીને તેમ જ વાર-વાર પ્રશંસા કરીને રાજા રામચંદ્રે શત્રુઘ્નને વળી પણ કહ્યું :^૧ ‘હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આ ચાર હજાર અશ્વો, એ હજાર રથો અને એકસો ઉત્તમ હાથીઓ, વિવિધ જાતના કૃય-વિક્રયના પદાર્થો સહિત વેપારીઓ અને નટ તેમ જ નર્તકોને તમે સાથે લેતા જાઓ.^{૨,૩} હે નરશ્રેષ્ઠ શત્રુઘ્ન ! સેનાના અર્થ માટે એક લાખ સુવર્ણસુદ્રા અને યુદ્ધ માટે બેઠાંજો તેટલાં વાહનો તમારી સાથે લો.^૪ હે વીર ! હે નરોત્તમ ! બળવાન સેનાને સારી રીતે સંભાળણુ કરીને તેમ જ સારી રીતે સંતોષ પમાડી તમે રાજા રામશો તો તે ઉદ્ધત થશે નહિ.^૫ હે શત્રુઘ્ન ! એ યુદ્ધભૂમિમાં અતિશય પ્રસન્ન થયેલા સૈનિકો જ બિલા રહેવા શક્તિમાન છે; ત્યાં સ્વાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ કે બાંધવો બિંભાં રહી શકતા નથી.^૬ હર્ષ પામેલી ગોટી-સેનાને પ્રથમ છાવણીમાં રાખીને તમે પોતે હાથમાં ધનુષ લઈને મધુવનમાં જજો.^૭ મધુ-રાક્ષસોના પુત્ર લવણાસુર, તમે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવે છે, એમ ન જાણે તથા તેને તેવી શંકા ન બિપજે તેવી રીતે તમારે ત્યાં જવું.^૮ હે નરશ્રેષ્ઠ ! બીજા કોઈના હાથે એનું મૃત્યુ નથી. શૂલ ધારણ કરેલા લવણાસુરની દંષ્ટિમાં જે કોઈ આવે છે, તે

તેનો વધ્ય થઈ પડે છે.^૯ હે સૌમ્ય ! ગ્રીભન્કતુ પૂરી થાય અને વર્ષાઋતુ બેસે, ત્યારે તમે લવણાસુરને હણજો; કારણ કે એ સમય જ એ દુર્ભતિને હણવા માટે યોગ્ય છે.^{૧૦} મધુવનના ઋષિઓને આગળ કરીને તમારા સેનાનાયકોએ હવે તુરત જ પ્રયાણ કરવું, જેથી ગ્રીભન્કતુ પૂરી થતાં પહેલાં ગંગાપાર પહોંચી શકાય.^{૧૧} હે લઘુવિક્રમ ! એ નદીના સામે તીરે સર્વ સૈન્યનો પડાવ નાખીને પછી તમારે એકલાએ ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઈને આગળ જવું.^{૧૨}

આ પ્રમાણે રામચંદ્રે મહાબળવાન શત્રુઘ્નને શિખામણુ આપી અને પછી મુખ્ય સેનાધિપતિ-ઓને બોલાવી કહ્યું : ‘ન્યાં ન્યાં રાતવાસો કરવાનો છે, તે તે સ્થળ નક્કી થયેલું છે, તેથી ત્યાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ કર્યા સિવાય રહેજો.^{૧૩,૧૪} પછી તે મહાસેનાને રસ્તે પડવાની આજ્ઞા આપી એટલે નિઃમયુક્ત આત્માવાળા શત્રુઘ્ને કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયીને વંદન કર્યું અને રામચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી માથું નમાવી તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી લક્ષ્મણ અને ભરતને હાથ બેડીને પ્રણામ કર્યા, તેમ જ પુરોહિત વસિષ્ઠને પણ પ્રણામ કર્યા. ત્યારબાદ શત્રુને તપાવનાર મહાબળવાન શત્રુઘ્ને રામચંદ્રજીની આજ્ઞા મેળવીને તેમ જ તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રયાણ કર્યું.^{૧૫-૧૭} ઉત્તમ હાથી અને શ્રેષ્ઠ અશ્વોના સમૂહથી બળભળી બિઠેલી સેનાને આગળથી વિદાય કરી રાજા રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા લઘુવંશવર્ધન શત્રુઘ્ને રામચંદ્રની પાસેથી પ્રયાણ કર્યું.^{૧૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૪ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૬૫ મો

કલ્યાણપાદ રાજનું આખ્યાન

प्रस्थाप्य च वलं सर्वं मासमात्रोपितः पथि ।

एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ ૧ ॥

સેનાને વિદાય કર્યા પછી શત્રુઘ્ન એક માસ સુધી અયોધ્યામાં રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ઉતા-

વળે મધુવનમાં જવાને વિદાય થયા. માર્ગમાં જે રાત્રિઓ ગાળ્યા પછી ત્રીજે દિવસે શરવીર શત્રુજ્ઞ પવિત્ર અને ઉત્તમ રહેઠાણવાળા વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સુનિશ્ચિત મહાત્મા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી હાથ ભેડી તે બોલ્યા :^{૧-૩} ‘હે ભગવાન ! રાજા રામચંદ્રનાં કાર્ય માટે નીકળેલો હું આજની રાત અહીં રહેવા ઇચ્છું છું. પ્રભાત થતાં હું પશ્ચિમ દિશામાં પ્રયાણ કરીશ.’^૪

ત્યારે તે મહાયશસ્વી મહાત્માને સુનિશ્ચિત વાલ્મીકિએ હસીને કહ્યું : ‘તું ભલે આવ્યો.’^૫ હે સૌમ્ય ! આ મારે આશ્રમ રાઘવકુળના રાજાએ માટે જ છે. મારા તરફથી આસન, પાદ અને અર્ધ આપવામાં આવે, તેને તું કોઈ પણ ભતના સ કેવલ રાખ્યા વિના સ્વીકાર.’ પછી વાલ્મીકિ ઋષિને સત્કાર સ્વીકારીને ઈળ-પુષ્પાદિ જે મળ્યું તેનું ભોજન કરી શત્રુજ્ઞ ધરમ તૃપ્તિ પામ્યા. ભોજનક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી તેમણે વાલ્મીકિ ઋષિને પૂછ્યું : ‘આ આશ્રમની પાસે પૂર્વ દિશા તરફ જે ત્યજ્જમ્ભિ જણાય છે તે કેાની છે ?’^{૧-૮}

ત્યારે વાલ્મીકિ સુનિ બોલ્યા : ‘હે શત્રુજ્ઞ ! આ ત્યજ્જમ્ભિ પૂર્વે જેની હતી તેનું હું તને આખ્યાન કરું છું તે તું સાંભળ.’^૯ તમારા પૂર્વજોમાં સૌદાસ નામનો એક રાજા હતો. તે રાજાને વીર્યસહ નામનો અતિશય ધાર્મિક અને પરાક્રમી પુત્ર હતો. તે સૌદાસ રાજા એક વખત બાલ્યાવસ્થામાં જ આ પ્રદેશમાં મૃગયા કરવા આવ્યો હતો. ત્યાં તેણે જે રાક્ષસોને ચારે તરફ દ્રતા બેચા. ^{૧૦, ૧૧} રાક્ષસો સિદ્ધ બેવા ભયંકર હોવાથી અનેક મૃગોનો આહાર કરવા છતાં પણ ધરાતા ન હતા. ^{૧૨} તે બન્ને રાક્ષસોએ આખા વનને મૃગરહિત કરી દીધેલું બેઈ મહાક્રોધાવિષ્ટ થયેલા સૌદાસ રાજાએ તીવ્ર બાણથી તેમાંના એકને હણી નાખ્યો. ^{૧૩} પુરુષશ્રેષ્ઠ સૌદાસ એ બેમાંના એકને હણીને સંતાપ અને ક્રોધરહિત થયો. પછી તેણે તેના સહાયક બીજા રાક્ષસ તરફ ભ્રુ, ત્યારે એ બીજો રાક્ષસ ઘોર સંતાપ કરતો બોલ્યો : ‘મારા સહાયકને તે વિના અપરાધે હણ્યો છે, તેથી હે પાપિષ્ઠ ! હું તને તેનો

બદલો ખરાબર આપીશ.’

એમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાં અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી કેટલાક કાળે સૌદાસ શુભરી ગયો અને તેનો પુત્ર વીર્યસહ મિત્રસહ એવું નામ ધારણ કરી રાજા થયો. ^{૧૪-૧૭} એ રાજા આ આશ્રમની સમીપમાં અશ્વમેધ નામનો મહાયજ્ઞ કરતો હતો. તે યજ્ઞનું રક્ષણ વસિષ્ઠ ઋષિ કરતા હતા. ^{૧૮} તે મહાયજ્ઞ ઘણાં વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. તે યજ્ઞ પુષ્કળ ધન-ધાન્યથી સમૃદ્ધ હતો; તેથી તે દેવચક્ષુ બેવો હતો. યજ્ઞ પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂર્વનું વેર યાદ લાવતો તથા વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને પેલો રાક્ષસ સૌદાસના પુત્ર મિત્રસહ રાજાને કહેવા લાગ્યો : ^{૧૯, ૨૦}

‘આજે આ યજ્ઞની પૂણીહતિ થવાની છે; માટે આજે મને માંસયુક્ત ભોજન આપો; તેમાં જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસે આવી માગણી કરી, ત્યારે રાજાએ પાકશાસ્ત્રમાં કુશળ રસોધ્યાત્મીને કહ્યું : ‘જેમ ગુરુ વસિષ્ઠ સંતોષ પામે, તેમ આજનું હવિષ્ય ભોજન પવિત્ર માંસયુક્ત અને સ્વાદિષ્ટ બનાવો.’ ^{૨૧-૨૩}

રાજેંદ્રની આજ્ઞા થવા છતાં રસોધ્યા સંજ્ઞમમાં પડ્યા, ત્યારે પેલો રાક્ષસ વળી પાછું રૂપ બદલીને રાજાના રસોદામાં ઘૂસી ગયો. ^{૨૪} ત્યાં તેણે મનુષ્ય-માંસયુક્ત ભોજન તૈયાર કર્યું. પછી રાજાની પાસે જઈ તેણે નિવેદન કર્યું : ‘આ સ્વાદિષ્ટ માંસયુક્ત હવિષ્યાન્ન ભોજન લાગ્યો છું.’^{૨૫} હે નરશ્રેષ્ઠ ! રસોધ્યાનું રૂપ ધરનારા રાક્ષસે આણેલું તે ભોજન રાજાની મદ્યંતી વસિષ્ઠ ઋષિ સમીપ લઈ ગઈ. ^{૨૬, ૨૭} એ ભોજન ત્યારે પીરસવામાં આવ્યું, ત્યારે વસિષ્ઠ ઋષિ ભોજનમાં મનુષ્યમાંસ આવેલું છે એમ ભાણી મહા ક્રોધ પામ્યા. ^{૨૮} તેઓ બોલ્યા : ‘હે રાજા ! જેવી રીતે તું મને આ ભોજન આપવા ઇચ્છે છે, તે જ રીતે તે તારું ભોજન થયો, એમાં જરા પણ સંશય નથી; અશ્વોત તું રાક્ષસ થઈશ.’^{૨૯} આ સાંભળી ક્રોધ પામેલો સૌદાસનો પુત્ર પણ હાથમાં જળ લઈને પ્રતિશાપ આપવા તૈયાર થયો. એ સમયે તેની રાણીએ તેને વાથો અને કહ્યું : ‘હે રાજા ! ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિ તે આપણા ગુરુ છે;

એ દેવ તુલ્ય પુરોહિતને પ્રતિશાપ આપવાને તમે શક્તિમાન નથી.' રાણીનાં વચન સાંભળી તેજયુક્ત, બળયુક્ત અને ક્રોધયુક્ત જળ તે ધર્માત્મા રાજાએ પોતાના પગ પર રેડી દીધું; એટલે એ રાજાના બન્ને પગ કાળા થઈ ગયા ત્યારથી એ મહાવિશ્વેશ્વરી રાજા સૌદાસનેા પુત્ર કલ્પમાષપાદ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. પછી રાણી સહિત તે રાજાએ વારંવાર પગે લાગીને વસિષ્ઠ ઋષિને પ્રસન્ન કરી વસિષ્ઠરૂપધારી રાક્ષસે જે કહ્યું હતું અને કહ્યું હતું તે સર્વ વિદિત કયું.

આ વારે સાંભળીને તેમ જ રાક્ષસની છેતરપિંડી બાણી વસિષ્ઠ ઋષિએ તે નરશ્રેષ્ઠ રાજાને કહ્યું : 'તે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં જે વચનો કહ્યાં છે તે મિથ્યા તો થઈ શકે તેમ નથી; પણ હું તને એક વરદાન આપું છું.' ૨૯-૩૫ તે એ કે આ શાપનો અંત બાર વર્ષે આવશે અને હે રાજેન્દ્ર ! મારી કૃપાથી રાક્ષસાવસ્થામાં વીતેલી ઘટના તને બિલકુલ સાંભળશે નહિ.' એ પ્રમાણે શત્રુનો નાશ કરનાર તે રાજાએ શાપ લોગવી પુનઃ રાજ્ય સંપાદન કયું અને પ્રબળ પ્રતિપાલન કરવા માંડ્યું. હે રાઘવ ! આ આશ્રમની પાટાશમાં જેને માટે તું મને પૂછે છે એ કલ્પમાષપાદ રાજાની પવિત્ર યજ્ઞભૂમિ છે.

રાજેન્દ્ર કલ્પમાષપાદની અતિશય કરુણ કથા સાંભળીને અને મહર્ષિ વાલ્મીકિને પગે લાગીને શત્રુ પર્ણશાળામાં પેઠા. ૩૬-૩૯

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬ મો

સીતાએ આપેલો પુત્રજન્મ

યામેવ રાત્રિ શત્રુઘ્નઃ પર્ણશાલોં સમાવિશત્ ।

તામેવ રાત્રિ સીતાડપિ પ્રસૂતા દારુકદ્વયમ ॥ ૧ ॥

મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં શત્રુઘ્ન રાત વાસો રહ્યા, તે જ રાત્રિએ સતી સીતાએ ભેડ કુંવરોને જન્મ આપ્યો. અર્ધરાત્રિનો સમય થતાં ઋષિપુત્રોએ વાલ્મીકિ ઋષિની, સમીપ આવીને કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! રામપત્ની સતી સીતાએ ભેડ

(મે) પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે. હે સુનિવર ! તે બાળકને ગ્રહપીડા અથવા ભૂતબાધા નટે નહિ તેવી તેમની રક્ષા કરો.' ૧, ૩

કુમારોનાં વચન સાંભળી વાલ્મીકિ સુનિ બાલ-ચન્દ્ર સરખા કાંતિમાન અને દેવપુત્ર જેવા મહા જ્યોત્સ્નાવાળા રાજકુમારોને ભેવા ગયા અને પ્રસન્ન થયા. પછી ભૂતો અને રાક્ષસોનો નાશ કરે એવી રક્ષા કરી. ૧, ૫ (હજારના બે સરખા ભાગ કરીએ તો ઉપરનો અર્ધભાગ કુશ અને નીચેનો મૂળિયાંવાળો અર્ધભાગ લવ કહેવાય છે.) વાલ્મીકિ ઋષિએ કેટલાક હજારની કેળી હાથમાં લઈ વન્નેથી બે ભાગ કરી કુશ ભાગથી એકને અને લવ ભાગથી બીજાને સંભાળેન કરવા તપસ્વિનીઓને આપ્યા. વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ સંભાળેન કરી ભૂત અને રાક્ષસોથી તેની રક્ષા કર્યા પછી વાલ્મીકિ સુનિ બોલ્યા : 'આ બંને કુમારોમાં જે પ્રથમ જન્મેલા છે, તેને મંત્ર સહિત કુશભાગથી પાણીનું માળેન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ કુશ પાડો અને જે પાછળથી જન્મે છે તેને લવ ભાગથી પાણીનું માળેન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ લવ પાડો. ૧-૮ આ પ્રમાણે તે બંને ભેડે જન્મેલા પુત્રો મારાં આપેલા કુશ અને લવ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.' પછી ત્યાં એકઠી થયેલી પાપરહિત વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ વાલ્મીકિ સુનિએ આપેલી રક્ષા ગ્રહણ કરી અને તે બન્ને કુમારોનું સાવધાનીથી જતન કયું. વાલ્મીકિ સુનિએ 'આ શુભ પુત્રો રામ અને સીતાના છે' એમ બોલી તેમના ગોત્ર અને નામકરનું સંસ્કાર કર્યા. ૯-૧૧

પર્ણશાળામાં રાતવાસો રહેતા શત્રુઘ્ને પગ અર્ધરાત્રિ વીતતાં આ મિત્ર સમાચાર માંગ્યા. એ વખતે તે બોલ્યા : 'હે માતા બાનદ્રી ! બહુ સારું થયું કે, તમે બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો.' મહાત્મા શત્રુઘ્નની એ રાત્રિ આનંદમાં નાનંદમાં સત્વર વીતી ગઈ. ૧૨ પ્રભાત થતા સર્વ આનંદ કર્મ કરીને મહાપરાક્રમી શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિ ઋષિની આજ્ઞા મારી પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલ્યા રાત્રી રસ્તામાં સાત રાતવાસો કર્યા પછી ને પુનઃગીરે

પહોંચ્યા. ત્યાં તે પવિત્ર કીર્તિવાળા ઋષિઓના આશ્રમમાં રહ્યા હતા. ^{૧૪, ૧૫} ત્યાં તે મહાવશસ્વી રાજા ભાગવાદિ મુનિઓ સાથે સુંદર કથા શ્રવણ કરતો હતો. ^{૧૬} તે નરેન્દ્રપુત્ર અને રઘુઓમાં વીર શત્રુઘ્ન મહાત્મા ગ્યવનાદિ મુનિઓની સાથે અનેક પ્રકારની કથાઓ સાંભળવામાં જ રાત્રિ વ્યતીત કરતા હતા. ^{૧૭}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૭ મો

લવણાસુરના શૂલતું માહાત્મ્ય

अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनंदनम् ।

पपञ्च क्यवत्तं विप्रं लवणस्य यथाबलम् ॥ ૧ ॥

એ સમયે રાત્રિએ શત્રુઘ્ને ભૃગુનંદન ગ્યવન મુનિને પૂછ્યું : ‘હે બ્રહ્મન ! લવણાસુરનું અર્જો તેના શૂલતું બળ કેવું છે ? તેમ જ પૂર્વે તેની સાથે ઈન્દ્રયુદ્ધ કરવા આવેલા કથા કથા શરવીશો એ શૂલથી હણાયા છે ?’

મહાત્મા શત્રુઘ્નને પ્રશ્ન સાંભળી મહાતેજસ્વી ગ્યવન ઋષિએ કહ્યું : ‘હે રઘુનંદન ! એ શૂલનાં તો અસંખ્ય પરાક્રમે છે; તેમાંનું એક ઇલાકુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા માંધાતાના સંબંધી થયેલું છે, તે તું સાંભળ. પૂર્વે અયોધ્યા નગરીમાં સુવનાશ્વ રાજાને માંધાતા નામે પુત્ર થયો હતો. તે મહાબળવાન, પરાક્રમી અને ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત હતો. ^{૧-૫} તેણે આખી પૃથ્વી જીતી લીધા પછી દેવલોક જીતવાને પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. જ્યારે દેવલોકને જીતવાની ઇચ્છાથી માંધાતાએ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે ઇંદ્રને તેમ જ મહાત્મા દેવોને અતિશય ભય ઉત્પન્ન થયો. ^{૬, ૭} માંધાતાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે ગમે તે ભોગે પણ ઇંદ્રનું અધુનું રાજ્ય અને પદવી મેળવીને દેવોને નમાવવા. આવા નિશ્ચયપૂર્વક તે સ્વર્ગમાં જવા લાગ્યો. ^૮ માંધાતાનો આવો અભિપ્રાય બાળી ઇંદ્રે સાંત્વનપૂર્વક તેને કહ્યું : ‘હે નરશ્રેષ્ઠ ! હજી તું મનુષ્યલોકમાં સર્વનો રાજા તો થયો નથી; છતાં દેવરાજ્ય મેળવવા ઇચ્છે છે એ તે કેહું ? હે

વીર ! પ્રથમ તું આખી પૃથ્વીને વશ કર, પછી ભલે તારા સેવક, સૈન્ય અને વાહન સહિત તું અહીં જ આવજો. ^{૧૦, ૧૧}

ઇંદ્રનાં વચન સાંભળી માંધાતાએ પૂછ્યું : ‘હે શક ! પૃથ્વી ઉપર મારું શાસન ક્યાં નથી આવતું ?’ ત્યારે ઇંદ્રે ઉત્તર આપ્યો : ‘હે પાપ-રહિત ! મધુ રાક્ષસનો લવણાસુર નામનો પુત્ર જે મધુવનમાં રહે છે, તે તારી આજ્ઞા માનતો નથી.’

ઇંદ્રે કહેલું ભયંકર અને અપ્રિય ભાષણ સાંભળી માંધાતા રાજા શરમાઈ ગયો અને કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. ^{૧૨-૧૪} શત્રુઘ્નન માંધાતા નીચું મોહું રાખી ઇંદ્રની રજા લઈ ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને ક્રોધપૂર્વક પોતાના સેવક, સૈન્ય અને વાહનો સહિત પૃથ્વી પર આવ્યો. ^{૧૫, ૧૬} યુદ્ધ ઇચ્છતા તે નરશ્રેષ્ઠે લવણાસુરની પાસે યુદ્ધની માગણી કરવા માટે એક દૂતને મોકલ્યો. દૂતે ત્યાં જઈ મધુપુત્રને બહુ જ અપ્રિય વચનો કહ્યાં તેથી ક્રોધ પામીને લવણાસુર તેને ભક્ષી ગયો. ^{૧૭, ૧૮} દૂતને ભક્ષ થયેલો બાળી માંધાતા ઘણો જ ક્રોધાવિષ્ઠ થયો અને ચોમેરથી બાળની વૃદ્ધિની કરી તે રાક્ષસને ચીરી નાખવા લાગ્યો. ^{૧૯} એ સમયે લવણાસુરે સ્મિતપૂર્વક પોતાનું શૂલ અહણ્ય કયું અને માંધાતા તથા તેના સર્વ સૈન્યના વધ માટે તે ઉત્તમ આયુધ તેમના તરફ છોડ્યું. ^{૨૦} એટલે તે તેજસ્વી શૂલ સેવક, સૈન્ય અને વાહનો સહિત રાજાને ભસ્મ કરી પાછું લવણાસુરના હાથમાં ગયું. ^{૨૧}

હે સૌમ્ય ! એ પ્રમાણે સૈન્ય સહિત મહાન રાજાને હણી નાખ્યો. એવું એ શૂલતું અમાપ અને ઉત્તમ બળ છે, ^{૨૨} પણ તું આવતી કાલે પ્રભાતે લવણાસુરને વધ કરીશ એમાં જરા પણ સંશય નથી. જ્યારે તેણે શૂલ ધારણ્ય કયું ન હોય, ત્યારે તારો જરૂર વિજય થશે. ^{૨૩} તારા આ કૃત્યમાં સમસ્ત લોકોનું કલ્યાણ રહેલું છે, આ બધું દુરાત્મા લવણાસુરનું આપ્યાન કહ્યું. ^{૨૪} હે નરશ્રેષ્ઠ ! શૂલતું બળ ભયંકર અને અપ્રમેય છે અને તેથી જ માંધાતાનો નાશ થયો હતો. ^{૨૫} હે મહાત્મા ! તું આવતી કાલે પ્રભાતે લવણાસુરના વધ

કરીશ એમાં જરા પશુ સંશય નથી. તે શુભ લોધા વિના માંસ લેવા માટે બહાર બળ છે, તો તે સમયે હે નરેન્દ્ર ! તારો અવશ્ય બળ થશે. ૨૬

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૬૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૮ મો

લવણાસુર અને શત્રુઘ્ન

કથાં કથયતસ્તેવાં જયં વાકાંક્ષતાં શુભમ્ ।

ઘ્યતીતા રજની શીઘ્રં શત્રુઘ્નસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

કથા કહેતા કહેતા અને મહાત્મા શત્રુઘ્નનો શુભ વિજય ઇચ્છતા ઇચ્છતાં તો સર્વની એ રાત્રિ જલદીથી ચીતી ગઈ. ૧ પ્રભાતે વીર લવણાસુર પોતાનો ખોરાક શોધવા માટે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો. ૨ એ સમયે વીર શત્રુઘ્ન યસુના નદી કિતરી મધુપુરના દરવાજામાં ધનુષ્ય-બાણ લઈને બિલો રહ્યો. ૩ અપેાર થતા કૂર કમ કરનારો લવણાસુર અનેક પ્રાણીઓને ઉપાડી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ૪ તેણે આયુધ ધારણ કરી દરવાજામાં શત્રુઘ્નને બિલેલા જોયા. શત્રુઘ્નને જોઈને તે બોલ્યો : ‘ આ ધનુષ્ય-બાણથી તું શું કરીશ ? ૧ હે નરાધમ ! આવી રીતે આયુધ ધારણ કરનાર હજારો વીરોત્તમ મેં કોઈથી ભક્ષણ કરેલું છે અને આજે તું પશુ તારું મૃત્યુ આવેલું હોવાથી અહીં આવ્યો છે. ૨ હે પુરુષાધમ ! આજે મારો આહાર સંપૂર્ણ થયો નથી, માટે હે દુર્મત ! આજે તું તારી બતે જ મારા મોઢામાં બળે પ્રવેશ કરે છે. ૩

એ પ્રમાણે લવણાસુરને બોલતો અને વાર-વાર હસતો જોઈને વીરસંપન્ન શત્રુઘ્ન ક્રોધથી આંખમાંથી આગ વરસાવવા લાગ્યો. મહાત્મા શત્રુઘ્ન અતિશય ક્રોધાવિષ્ટ થવાથી તેમના સર્વ અવયવોમાંથી તેજોમય કિરણો વરસવા લાગ્યા. ૪ ક્રોધ પામેલા શત્રુઘ્નને લવણાસુરને કહ્યું : ‘ હે દુર્બુદ્ધ ! હું તારી સાથે ઢંઢ્યુદ્ધ કરવા ઇચ્છુ છું. ૧ હે હશરથ રાબનો પુત્ર અને શ્રીમાન રાજા રામનો ભાઈ શત્રુઘ્ન છું. તારો વધ કરવાની ઇચ્છાથી હું તારી પાસે આવેલો છું. ૨ યુદ્ધેષ્ટુ મને તું ઢંઢ્યુદ્ધ આપ. તું પ્રાણીમાનનો શત્રુ છે, તેથી હું

તને આજે જીવતો જવા દઈશ નહિ. ૩

પુરુષશ્રેષ્ઠ શત્રુઘ્નના વચનો સંભળી તે રાક્ષસ હસતો હસતો બોલ્યો : ‘ હે દુર્મત ! મારા નન્દીને તું આજ ઠીક આવી અચ્ચો છે. હે નરાધમ ! મારા માસીના કીકરા સવણને તારા ભાઈ રામે માત્ર જીને ખાતર હણ્યો છે અને સવણના કુળનો ક્ષય કર્યો છે. એ બધું મેં આજ સુધી સહન કર્યું છે, પણ આજે તો તે ખાસ કરીને મોઢામોઢ મારો તિરસ્કાર કર્યો છે. ૧૩-૧૫ તને ખબર નથી કે ભૂતકાળમાં થયેલા સર્વ વીર પુરુષોને એક તૃણની માફક મેં હણી નાખ્યા છે અને હવે પછી થનારા વીર પુરુષોને હું હણાયેલા જ સમજી છું; તો તારા જેવાને હણવો એમાં તે શી વિસાત છે ? ૧૬ હે દુર્મત ! યુદ્ધ ઇચ્છનારા તને હું યુદ્ધ આપું છું. હું મારું શસ્ત્ર નામતું આયુધ લઈ આણ ત્યાં સુધી તું બે ઘડી થોભ; તને હણવા માટે જેવું આયુધ જોઈએ તેણે હું ધારણ કરું ત્યાં સુધી તું થોભ. ૧૭

ત્યારે શત્રુઘ્નને તુરત જ કહ્યું : ‘ ગદિ દુષ્ટ ! તું હવે કયાં જીવતો જવાનો છે ? ૧૮ બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાની મેળે સપ્રકાશ ગયેલા શત્રુને છોડી દેવા જોઈએ નહિ. જે પુરુષ વિકળ બુદ્ધિ રાખીને શત્રુને અવકાશ આપે છે, તે મંદબુદ્ધિ પુરુષ કાયરની માફક માર્યો બળ છે. તું હવે આ જીવલોકને સારી રીતે જોઈ લેઃ એટલામા હું તને લોકના અને રાજવનાં શત્રુ તું પાપમૂર્તિને તીક્ષ્ણ બાણો વડે ધમસદનમાં પહોંચાડું છું. ૧૯, ૨૦

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૬૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૯ મો

શત્રુઘ્નનો વિજય-લવણાસુરનો વંધ

તત્ત્વેન્ના માપિતં તસ્ય શત્રુઘ્નસ્ય મહાત્મનઃ ।

ક્રોધમાહારયત્તીઘ્રં તિષ્ઠતિષ્ઠેન્નિ વાગ્ધર્મીનું ૨ ।

મહાત્મા શત્રુઘ્નનાં હૃદયવેદી વચનો નાગરજાને અતિશય ક્રોધ પામેલા લવણાસુરે કર્યું : ‘ હવે રહે, બિલો રહે. એ જોડીને કંઈ કરી દે. ધર્મીને અને દત્તો પીત્તીને લવણાસુરે રણનેમા સિદ્ધ

જેવા શત્રુને યુદ્ધ માટે આહવાન કર્યું. ભયંકર દેખાવવાળા રાક્ષસનાં આવાં વચનો સાંભળી દેવના શત્રુઓને હણનાર શત્રુને કહ્યું :^{૧-૩} 'હે હુદ્ર ! જ્યારે તે બીજાને જીત્યા હતા, ત્યારે શત્રુને જન્મ થયો નહોતો. હવે આજ તું મારાં બાણોથી હણાઈ ને યમલોકમાં જા. ^૪ હે પાપી ! જે પ્રમાણે દેવોએ રાવણને હણાયેલો એવો હતો, તે જ પ્રમાણે આજે વિક્રાંત પ્રાણીઓ અને ઋષિઓ તને હણાયેલો ભણે. તું આજે મારાં બાણોથી વિદીર્ણ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડીશ, ત્યારે દેશ અને નગરના લોકો તું કલ્યાણ ઝશે. જેમ સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં કિરણો કમળમાં પેસી બંધ છે. તે જ પ્રમાણે મારા હાથમાંથી છૂટેલાં વજ્ર સરખાં બાણો તારા હૃદયમાં પેસશે.'^{૫-૭}

આ સાંભળી ક્રોધથી બેભાન થયેલા લવણાસુરે એક મોટું વૃક્ષ શત્રુની છાતી ઉપર ફેંક્યું; પણ શત્રુને તીવ્ર બાણો વડે તેના કકડા કરી નાખ્યા. પોતાનું પરાક્રમ નિષ્ફળ થયેલું બોધને તે બળવાન રાક્ષસે ફરીથી પુષ્કળ વૃક્ષો ઉપાડીને શત્રુ ઉપર ફેંક્યા, પણ તેજસ્વી શત્રુ ધતુબ્યની દોરી ભેરથી ખેંચીને એવા ભેરથી બાણ ફેંકતો હતો કે જેથી દરેક વૃક્ષના ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર કકડા થઈ જતા;^{૮-૧૦} એટલું જ નહિ પણ તે રાક્ષસ ઉપર પણ તેનાં બાણોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો; છતાં વીર લવણાસુર જરા પણ વ્યથા પામતો નહોતો.^{૧૧} પછી વીર્યવાન લવણાસુરે મોટું વૃક્ષ ઉપાડી શત્રુના માથામાં એવા ભેરથી માર્યું કે જેથી શત્રુના માથામાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું અને તેને મૂર્છા આવી ગઈ.^{૧૨} આ સમયે ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો અને અસુરાઓમાં મહાન હાહાકાર થયો. આ રીતે શત્રુને ઘવાયેલો અને પૃથ્વી ઉપર પડેલો બોધને પાપાત્મા લવણાસુર પોતાનું શૂલ લેવા પોતાના મંદિરમાં ગયો નહિ. તે દુરાત્મા તો શત્રુને મરી ગયેલો સમજી પોતે બાણેલો ભક્ષ નિરાંતે ખાવા બેઠો. આ બાબત શોડી જ વારમાં શત્રુ સાવધ થયો અને આયુધ ધારણ કરી નગરના દરવાજામાં બિભો રહ્યો.^{૧૩-૧૬} તેણે બાણોમાં ઉત્તમ અર્થેષ દિવ્ય અસ્ત્ર હાથમાં લીધું. તે અસ્ત્ર

તેજથી પ્રગ્વલિત, ભયાનક અને દશે દિશાઓમાં પ્રકાશ આપતું હતું.^{૧૭} તે અસ્ત્ર વળે જેવા સુખવાણું, વળે જેવી ગતિવાણું, મેરુ અને મંદરાચળ જેવું ભારે, સર્વ સંપ્રાપ્તોમાં અપરાજિત અને નવેલાં પર્વવાણું હતું, તે રુધિરરૂપી ચંદનના લેપવાણું, સુંદર પીછાવાણું અને મોટા પર્વત જેવું ભયંકર હતું.^{૧૮, ૧૯} શત્રુને પ્રલયકાળના કાલાગ્નિ સરખું એ સળગતું બાણ ધતુબ્ય પર ચોળેલું બોધ સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામવા લાગ્યાં. અસુર, ગંધર્વ, ઋષિ, અસુરાઓ અને આયુ જગત અસ્વસ્થ થઈ ગયું અને પિતામહની પાસે ગયું.^{૨૦, ૨૧} દેવના દેવ, વરદાન આપનાર પિતામહ બ્રહ્માને તેઓએ કહ્યું : 'દેવોને મોટો ભય અને મોહ ઉત્પન્ન થયો છે કે, આજે શું લોકોનો સંહાર થઈ જશે ?^{૨૨} હે પિતામહ ! અમે એવું તેજ પૂર્વે ભયુ નથી તેમ જ સાંભળ્યું પશું નથી; તો આ તે શું કોઈ લોકોનો નાશ થવાનો છે કે યુગાંત આવ્યો છે ?' પિતામહ બ્રહ્માણે આ વચનો સાંભળી દેવોને અભય કરનાર આ ભયનું કારણ મધુર વાણીથી કહેવા માંડ્યું : 'હે દેવો ! તમે સાંભળો. લવણાસુરના વધ માટે શત્રુને યુદ્ધમાં એક બાણ ચોળેલું છે.^{૨૩, ૨૪} તમે સર્વ દેવો તેના તેજથી મોહ પામેલા છો. એ સનાતન બાણ જગત્કર્તા નારાયણે પૂર્વે બનાવેલું છે.^{૨૫} હે વત્સ ! જેનાથી તમને ભય ઉત્પન્ન થયો છે તે તેજોમય મહાશર મધુ અને કેટલના વધ માટે નારાયણે સરજેલું હતું અને તેથી તે બાણને એક વિષ્ણુ ભગવાન જ બાણે છે.^{૨૬, ૨૭} એ બાણ મહાત્મા વિષ્ણુની એક પ્રાચીન મૂર્તિ છે; માટે તમે સૌ નિર્ભય રહો અને રાજા રામના નાના ભાઈ મહાત્મા વીર શત્રુએ લવણાસુરને કેમ હણે છે તે જુઓ.' આદિદેવ બ્રહ્માણનાં એવાં વચનો સાંભળી દેવો ત્યાં શત્રુ અને લવણાસુર દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા હતા ત્યાં આવ્યા, ત્યારે શત્રુને ધારણ કરેલું પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખું દિવ્ય શર તેઓએ ભયું.

એ સમયે રઘુનંદન શત્રુને દેવોથી બધું આકાશ છવાઈ ગયેલું બોધને, ભયંકર સિંહનાં

કરી લવણાસુર સામે ભેટું અને તે મહાત્માએ એ પાપાત્માને ફરીથી યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો. ક્રોધાવિષ્ઠ થયેલો લવણાસુર પણ યુદ્ધ માટે તેની સામે ધસી આવ્યો. એ સમયે ધનુષ્યધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ શત્રુને કાન સુધી ધનુષ્યની દોરી જે ચીને તે મહાબાણ લવણાસુરની છાતીમાં માથું^૧ એટલે તુરત જ તે મહાબાણ તેની છાતી ચીરી નાખી સોંસરું^૨ નીકળી રસાતળમાં પેસી ગયું.^{૨૮-૩૪} તે દિવ્ય શર રસાતળમાં ગયું, ત્યારે તેને દેવોએ પૂજ્યું અને ફરીથી પાછું તરત ધંધવાકુકળનંદન શત્રુની પાસે આવ્યું.^{૩૫} શત્રુના આણુથી હણાયેલો લવણાસુર, વજ્રથી પર્વત હણાઈ બચ, તેમ એકાએક પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.^{૩૬} લવણાસુર હણાયો એટલે તેનું મહાદિવ્ય શૂલ પણ સર્વ દેવોના દેખતા રુદ્રની પાસે ગયું.^{૩૭} અધિકારનો નાશ થવાથી જેમ સૂર્ય પ્રકાશી રહે છે, તેમ જ ઉત્તમ ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારો, રણશ્રેષ્ઠ શત્રુ એક બાણથી ત્રણે લોકનો ભય દૂર કરી પ્રકાશવા લાગ્યો. ત્યારે સર્વ દેવો, ઋષિઓ, પત્રગો અને અપ્સરાઓ વગેરે તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં : ‘બહા! સફલાય છે કે ભય ત્યજીને સર્પ જેવા ઝેરી લવણાસુરને હણી દશરથનંદને વિજય મેળવ્યો છે.’^{૩૮-૪૦}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૦ મો

મધુપુરીની સ્થાપના

હૈતે તુ લવણે દેવાઃ સેન્ધ્રાઃ સાન્નિપુરોગમાઃ ।

ઋઙુઃ સુમધુરં વાર્ણી શત્રુઃ શત્રુતાપન્મ ॥ ૧ ॥

લવણાસુર હણાયો ત્યારે શ્રદ્ધ તથા અગ્નિને આગળ કરી સર્વ દેવોએ અતિશય મધુર વાણીથી શત્રુને તપાવનાર શત્રુને કહ્યું :^૧ ‘હે વત્સ ! સફલાએ તારો વિજય થયો અને તે લવણાસુરને હણ્યો; માટે હે પુરુષસિંહ ! હે સુવત ! તું અમારી પાસે કાંઈ વરદાન માગ.’^૨ હે મહાભુજ ! તારો વિજય ધંધાનારા સર્વ દેવો તને વરદાન આપવા ધન્ય છે; કારણ કે અમારું દર્શન નિષ્કળ જરૂરે એકાએક નહિ.^૩

દેવોનું આવું બાષણ સાંભળી મહાબાહુ આત્મસંયમી શૂરવીર શત્રુને માથું નમાવી હાથ બોલી વરદાન માગ્યું : ‘દેવોએ નિર્મોણ કરેલી રમ્ય અને મધુર આ મધુપુરી સત્વર મારી રાજધાની થાઓ. એ વરદાન મને આપો.’ ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ ‘તથાસ્તુ’ એમ કહ્યું અને જણાવ્યું કે, તે રમ્ય નગર શરસેન વંશની રાજધાની થશે. એમ કહી સર્વ દેવો સ્વર્ગમાં ગયા. પછી મહાતેજસ્વી શત્રુને પોતાની સર્વ સેનાને ત્યાં બોલાવી. તે સેના પણ શત્રુને વિજય થયો સાંભળી સત્વર ત્યાં આવી અને તુરત જ શ્રાવણ માસથી તે પુરી વસાવવાનું શરૂ કર્યું. તે પ્રદેશ પહેલાં બાર વરસમાં જ સર્વ સ્થળોથી ભયરહિત અને પૂર્ણ વસ્તીવાળો થઈ ગયો; તથા શરસેનવંશી રાજાઓને વસવા યોગ્ય થયો. તે પ્રદેશમાં યશા સમયે વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને ત્યાંનાં સર્વ જોતરે ધાન્યયુક્ત થઈ ગયાં. એ રીતે શત્રુના રાજ્યમહત્તી બધી વસ્તી નીરોગી અને વીરત્વશુભવાળી થઈ ગઈ. તે શોભાયમાન નગરી અર્ધચંદ્રાકારે યસુનાતીરે આવેલી હતી. તેમાં મોટાં મોટાં મંદિરો, રાજમાર્ગો અને બજારો આવેલાં હતાં; તેમ જ તે પુરી ચારે વર્ણના લોકો અને અનેક વેપારીઓથી શોભી રહેલી હતી. લવણાસુરે પૂર્વે તે શહેરમાં એક સુંદર અને મહાન ભવન બનાવ્યું હતું, તેને શત્રુને વિવિધ પ્રકારના રંગોથી રંગાવીને શોભાતું કહ્યું. તે નગરીની આસપાસ શોભતાં વિહારસ્થાનો અને ઉપવનો શોભી રહ્યાં હતાં, તેમજ દેવો અને મનુષ્યો પણ તેની શોભામાં વધારો કરતાં હતાં.^{૪-૧૦} દેશ-દેશાતરમાંથી આવેલી વેપારની ચીજો અને વેપારીઓથી તે પુરી દિવ્ય નગરી જેવી શોભતી હતી. સમૃદ્ધ અર્થવાળા ભરતના નાના ભાઈ મહાત્મા શત્રુ મધુપુરીને આ રીતે સુંદર અને આબાહ થયેલી જોઈ પરમ હર્ષ પામ્યા. એ નગરીમાં રહેતાં રહેતાં બ્યારે બાર વર્ષ થયાં, ત્યારે ‘રામચંદ્રના અરણ્યવિહાર દર્શન કરવા બાઈ’ એવી તેમને ઇચ્છા થઈ. રણકુળવંશની વૃદ્ધિ કરનાર નરસાજ શત્રુને વિવિધ ભતનાં માણસોથી વસાવેલી અમરા-

પુરી જેવી આ મધુપુરીમાં રહીને રામચંદ્રનાં
પાદારવિદનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરી. ૧૪-૧૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૭૦ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૧ મેા

વાલ્મીકિના આશ્રમમાં અદ્ભુત ગાન-

રાત્રુને સાંભળેલું રામચરિત .

તતો દ્વાવશમે વર્ષે શત્રુઘ્નો રામપાલિતામ્ ।

અયોધ્યાં ચક્રમે ગન્તુમ્પ્રત્યવલગ્નુગમ્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા શત્રુઘ્ન ખારમે વર્ષે થોડા સેવકો અને
થોડું સૈન્ય સાથે લઈને રામથી પાલન કરાતી
અયોધ્યા નગરીમાં જવા નીકળ્યા.^૧ સીમાડેથી
મંત્રી આદિ સેનાના સુખ્ય પુરુષોને પાછા વાળીને
પોતાની સાથે શ્રેષ્ઠ થોડા જોડેલા સેા રથો લઈને
શત્રુઘ્ન અયોધ્યા પ્રતિ જવા લાગ્યા.^૨ મહાયશસ્ત્રી
રઘુનંદન શત્રુઘ્ન માર્ગમાં સાત-આઠ રાતવાસ કર્યા
પછી વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા.^૩

ત્યાં આવી પુરુષશ્રેષ્ઠ શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિના ચરણમાં
નમ્યા અને સુનિશ્રીના હાથથી જં અર્ધ્ય,^૪ પાદ
વગેરે આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો. પછી વાલ્મીકિ
સુનિએ મહાત્મા શત્રુઘ્ન સાથે અતિથય મધુર
વાણીથી વાતચીત કરવા માંડી. તેઓએ લવણા-
સુરના વધ વિષે વાત ઉચ્ચારી અને કહ્યું: ‘હે
સૌમ્ય! તે લવણાસુરને હણ્યો તે ઘણું હુકર કાર્ય
કયું છે.’^{૫-૬} હે મહાહુજ! લવણાસુરે મહાભળ
વાન ઘણાય રાબળોને યુદ્ધ કરતાં કરતાં સર્વ
સૈન્ય અને વાહનો સહિત હણી નાખ્યા હતા.^૭
હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! એવા પાપીને તે રમતરમતમાં હણી
નાખ્યો છે અને તારા એ વીર્ય-પરાક્રમ વડે જગત
શાંત અને નિર્ભય થયું છે.^૮ રામચંદ્રે મહા-
પ્રયત્નથી રાવણનો ભયંકર રીતે નાશ કર્યો હતો,
પણ તે તો આ અતિથય મહાન કામ સહજ
પ્રયત્નથી કયું છે. એ પ્રમાણે લવણાસુર હણ્યાથી
તારા ઉપર દેવોની પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે;
કારણ કે તે જગતના પ્રાણીમાત્રનું પ્રિય કયું
છે.^{૯, ૧૦} હે રાધવ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! ઇંદ્રની સભામાં
ઘેઠાં ઘેઠાં મેં તારું તે યુદ્ધ બરાબર નિહાળ્યું.^{૧૧}

હે શત્રુઘ્ન! મને પણ અંતઃકરણમાં પરમ પ્રીતિ
ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હું તારું મસ્તક સૂધીય;
કેમ કે એ કાર્ય સ્નેહની પરિચીમારૂપ છે.’ એમ
કહી મહામતિ વાલ્મીકિએ શત્રુઘ્નનું મસ્તક સૂધ્ય.
પછી તેનું તેમ જ તેના અનુચરોનું આતિથ્ય કયું.

ભોજનકાર્ય ચાલતું હતું, ત્યારે મહાત્મા
શત્રુઘ્ને કૌર્ભ એક સ્થળમાં ગવાતું પ્રથમથી રચી
રાખેલું અને ઉત્તમ ગીત-માધુર્યવાળું રામચરિત
સાંભળ્યું.^{૧૨-૧૪} તે ગાન ઉર, કંઠ અને શિર, એ
ત્રણ સ્વરવાળું; વીણાના લય સહિત તાલવાળું,
વ્યાકરણ, વૃત્ત, કાવ્ય અને સંગીતશાસ્ત્રનાં લક્ષણો-
વાળું સંસ્કૃત ભાષામાં થતું હતું. તે સમયે પ્રથમથી
રચી રાખેલું, જે પ્રમાણે પૂર્વે બનેલ હતું તે પ્રમાણે
અક્ષરેઅક્ષર સત્યતાથી ભરેલું, રામચરિત શત્રુઘ્ને
સાંભળ્યું.^{૧૫, ૧૬} તે સાંભળી મહાત્મા શત્રુઘ્નની
આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી અને એક
સુદૂર્ત સુધી સ્તબ્ધ થઈ જઈ તે વારંવાર નિસાસા
નાખવા લાગ્યા.^{૧૭} મહાત્મા શત્રુઘ્ન પૂર્વકાળમાં
બનેલી હકીકત બાણે વર્તમાનકાળમાં જ બનતી
હોય એમ એ ગીતમાં સાંભળવા લાગ્યા. વળી તેની
સાથે આવેલા અનુચરો પણ એ ગીત સાંભળી
મોહું નીચું કરી દીન થઈ ગયા અને ‘આશ્ચર્ય’
આશ્ચર્ય, એમ બોલવા લાગ્યા. તેઓ અંદર અંદર
પૂછવા લાગ્યા: ૧૮, ૧૯ ‘અરે! આ શું છે? આપણે
ક્યાં છીએ? શું આ સ્વપ્નદર્શન તો નથી? આપણે
જે પૂર્વે જોયું હતું તે આજ પુનઃ આશ્રમમાં
સાંભળીએ છીએ?’^{૨૦} આ ઉત્તમ ગીતબંધ થું
આપણે સ્વપ્નમાં તો સાંભળતા નથી? એ પ્રમાણે
પરમ વિસ્મય પામેલા સૈનિકો શત્રુઘ્નને કહેવા
લાગ્યા: ૨૧ ‘હે નરશ્રેષ્ઠ! સુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિને પૂછો
કે આ શું છે?’ ત્યારે કુતૂહલવાળા તે સર્વને
શત્રુઘ્ને ઉત્તર આપ્યો: ૨૨ ‘હે સૈનિકો! સુનિને
આ પ્રમાણે પૂછવું એ મને યોગ્ય લાગતું નથી;
આ પ્રમાણે આશ્રમમાં આવાં ઘણાં આશ્ચર્યો
કારણ કે તેમના આશ્રમમાં આવાં ઘણાં આશ્ચર્યો
થાય છે.’^{૨૩} મારે કુતૂહલને વશ થઈ આ હકીકત
સુનિને પૂછવી યોગ્ય નથી.’ એ પ્રમાણે રઘુનંદન
શત્રુઘ્ને સૈનિકોને કહ્યું એટલે મહર્ષિને અભિવંદન

કરીને તેઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.^{૧૫}

હતિ શીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીમદભાગવત
ઉત્તરકાંડમાં ૭૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૨ મો

અયોધ્યા આવી રામચંદ્રનાં દર્શન

કરી શત્રુઘ્ન મધુપુરીમાં જયુ

તં શ્યાતાં નરહયાલં તિદ્રા તામ્યાગમત્તવા ।

ચિન્તયાનમનેકાર્યં રામગીતમનુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

અનેક અર્થવાળા ઉત્તમ રામચરિત્ર સંબંધી
વિચારમાં વૃક્ષીન થવાથી નરવ્યાઘ્ર શત્રુઘ્નને નિદ્રા
આવી નહિ.^૧ તે મહાત્માની એ રાત્રિ વીણાના લય
સહિત અતિશય મધુરશબ્દોવાળું ગાન સાંભળવામાં
શીઘ્ર વ્યતીત થઈ ગઈ.^૨ પછી સવાર થતાં આકુ
નિક કર્મથી પરવારી સુનિશ્ચય વાલ્મીકિને હાથ ભેડી
તેમણે કહ્યું :^૩ ‘હે ભગવન! સુનંદન રામચંદ્રનાં
દર્શનની મને અભિલાષા છે; માટે અતિ તીવ્ર
મત-તપ આચરનારા આ ઋષિઓ સહિત આપની
આજા માથું છું.’^૪ શત્રુઘ્નો સંહાર કરનાર શત્રુઘ્ને
એમ કહ્યું એટલે વાલ્મીકિસુનિ તેમને ભેટ્યા અને
જવાની રત્ન આપી.^૫ સુનિને અભિવંદન કરી
ઉત્તમ રથમાં બેસી મહાત્મા રામચંદ્રનાં દર્શનના
ઉત્સુક શત્રુઘ્ન તુરત જ અયોધ્યા જવા રવાના
થયા.^૬ અયોધ્યામાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં મહાતેજસ્વી
શ્રીમાન ઇક્ષ્વાકુનંદન રામચંદ્ર હતા ત્યાં તે
ગયા. એ સમયે દેવોની વચે જેમ છંદ્ર શોભે, તેમ
મંત્રીઓની વચમાં પ્રજ્ઞાચક્ર સરખા મુખવાળા રામ
શોભતા હતા. તેજથી ઝળકળતા, સ્વયંપગકેરી
મહાત્મા રામને હાથ ભેડી પથે લાગી શત્રુઘ્ને
કહ્યું :^૭

‘હે મહારાજ! જે પ્રમાણે તમે મને આજા
આપેલી હતી તે પ્રમાણે મેં મથું છે. મેં તે પછી
લવણાસુરને હતી નાખ્યો છે. તેમ જ મધુપુરીની
સ્થાપના કરી છે.’^૮ હે સુનંદન! તમારા વિદ.
મેં બાર બાર વરમ મહાકુરુકેરીએ પ્રત્યાપ્ત રી
સત્ત! હવે તમારા વિદા રહેવાને હું અનિચ્છુ ન
હતી.^૯ જેમ માતા વિદા છે. કનકેન્દ્રી કુરુકેન્દ્રી નથી.

તેમ તમારા વિદા હું લાઉં. તમારું નામ
નથી; માટે હે ઋષિન પરાકરથી તમારું નામ
મારા પર કૃપા કરો.’

ત્યારે રામચંદ્રે અભિવંદન કરાવ્યું.
‘હે શૂરવીર! તું નિત્યગી થા નહિત કલિને
આવા વચનો કોણે શોભા નથી. જે સુગતે મને
ઓપરેદેશમાં રહેવા માટે નિત્યગી રવાના નથી;
કારણ કે દરિયધર્મથી પ્રવળ પડિપત્ન્ય કનકેન્દ્રી
ગર્ભના ધર્મ છે.’^{૧૦} હે વીર! ન તારી પત્ની
રત્નીને વખતોવખત મને અપેક્ષા કરે; કારણ
આવળે. તું મને પ્રાણથી પણ અનિચ્છુ છોડી
છતાં રાત્ર્યન પડિપાલન તો અવગણ્ય કર્યું નથી
હે કાકુત્સ્થ! તું સાત દિવસ મુખી મારી નાખે
પછી તું તારા એવક-સંગ મને વારંવાર અભિવં
મધુપુરીમાં પાછો જાવે.’^{૧૧}

રામચંદ્રનાં અત્યંતકરુણા મેં વાંચ્યાં
વચનો શોભાળી શત્રુઘ્ને રીત વાંચીથી તેમણી
સ્વીકારી.^{૧૨} સાત દિવસ પૂરા થતાં શત્રુઘ્ન
શત્રુઘ્ને મધુપુરીમાં જવાની તૈયારી કરવા માંડી.
અન્યપરાકરથી શત્રુઘ્ન મહાત્મા રામ. કનકેન્દ્રી
ભરતની અનુજા મેળવી રથ ઉપર ચડી રહ્યો.
ત્યારે મહાત્મા હરમળ્યું અને ભગવત પદપાદ
કર મુખી તેને વળાવવા ગયા અને પાછી રીત જ
નિવસામાં તે મધુપુરીમાં પહોંચી રહેતા.

હતિ મહાત્મા મધુકેન્દ્રી મધુપુરીમાં પહોંચી રહેતા

ધર્મમતન્ય હેતુ દેવતા

સર્ગ ૭૩ મો

યુગ્મચરણથી દુઃખી થયેલા આશાખનાં વિદાર

પ્રમત્તમ નુલ શરણે પ્રમત્તમ નુલ શરણે

પ્રમત્તમ નુલ શરણે પ્રમત્તમ નુલ શરણે

પ્રમત્તમ નુલ શરણે પ્રમત્તમ નુલ શરણે

પ્રમત્તમ નુલ શરણે પ્રમત્તમ નુલ શરણે

પ્રમત્તમ નુલ શરણે પ્રમત્તમ નુલ શરણે

પ્રમત્તમ નુલ શરણે પ્રમત્તમ નુલ શરણે

પ્રમત્તમ નુલ શરણે પ્રમત્તમ નુલ શરણે

તે બ્રાહ્મણ પુત્રનેહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોવાળી અનેક પ્રકારની વાણીથી વિલાપ કરતો હતો અને 'હે પુત્ર! હે પુત્ર!' એમ અનેકવાર બોલતો હતો. 'હાય! મેં પૂર્વજન્મમાં કયાં પાપો કર્યાં હશે કે મારે આ એકનો એક પુત્ર મરણ પામ્યો!' એવી પુત્રનેહને લીધે દુઃખચુકત વાણી વારંવાર તે બોલતો હતો. 'પૂર્વજન્મમાં એવાં તે શાં કાળાં કર્મં કર્યાં હશે કે મારે મારા પુત્રનું મરણ ભોવાનો પ્રસંગ આવ્યો? હે પુત્ર! તું તો પંદર વરસનો યુવાની પ્રાપ્ત ન થયેલી હોય તેવા બાળક જેવો હતો, ત્યાં તો વને, મને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવા માટે અકાળે મરણ પામેલો ભેટું છું!'^{૩-૫} હે પુત્ર! તારા શોકને લીધે હું તથા તારી જનની શેડા જ દિવસમાં મરણ પારીશું, એમાં જરા પણ સંશય નથી.^૬ હે પુત્ર! હું કદી અસત્ય બોલ્યો હોઉં કે કાંઈ પણ હિંસા કરી હોય અથવા કોઈ પણ પ્રાણીનું ક્યારેય પણ મન, વચન કે કર્મથી અહિત કર્યું હોય એમ મને સાંભરતું નથી. તો કયા પાપને લીધે આજે મારે બાળશ્રુત પિતૃકાર્ય કર્યાં સિવાય યમસદનમાં ગયો?''^{૭-૮} મેં આપું અકાળ મૃત્યુપ્રાપ્તિનું ભયંકર દર્શન પૂર્વે થયું હોય એમ સાંભળ્યું પણ નથી અને ભેયું પણ નથી. એ તો રામના રાજ્યમાં બને છે! ખરેખર, રામનું કોઈ મહાન દુષ્ટત્વ હોયું ભેટું એ, એમાં જરાયે સંશય નથી. એના લીધે જ બાળકોનાં અકાળ મરણ થાય છે. બાળકોને મૃત્યુનો ભય ઉત્પન્ન થવાનું બીજું કોઈ પણ કારણ નથી, માટે હે રાજન! મારા મૃત્યુ-વશ થયેલા પુત્રને જિવાડો,^{૯-૧૧} નહિ તો હું મારી પત્ની સહિત રાજદ્વારમાં જ મરીશ. હે રામ! અમારી બ્રહ્મહત્યા લઈને તમે સુખી થાઓ.^{૧૨} અને ભાઈઓ સહિત દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવજો. હે મહાબળવાન! તમારા આ રાજ્યમાં અમે સુખે રહેતાં હતાં,^{૧૩} પણ અત્યારે તમારા રાજ્યમાં રહેવાથી જ અમે આ દુઃખમાં આવી પડ્યાં! કાળવશ થયેલાં એવાં અમને અત્યારે તમારા રાજ્યમાં જરાયે સુખ નથી.^{૧૪} મહાત્મા ઇકવાકુએ સ્થાપન કરેલા આ રાજ્ય પર હાલમાં રાજા રામચંદ્રનું

આધિપત્ય આવે છે; તેમાં બાળકોનાં અકાળ મૃત્યુ થાય છે, તેથી આખો દેશ અનાથ જેવો થઈ ગયો છે; કારણ કે રાજાના દોષોથી પ્રભુનું વિધિવત્ પરિપાલન થતું નથી. એથી પ્રભુ વિપત્તિમાં આવી પડે છે અને રાજાના દુરાચરણથી પ્રભાવન અકાળ મૃત્યુને અધીન થાય છે.^{૧૫-૧૬} અથવા જ્યારે નગરોમાં અને દેશમાં માણસો અત્યુચિત કર્યો કરે છે; છતાં રાજા તેનું નિવારણ કરતો નથી, ત્યારે અકાળ મરણનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૭} દેશમાં કે શહેરમાં કાંઈ પણ રાજદોષ અવશ્ય થતો હોવો ભેટું એ, તે સિવાય આવાં બાળમરણ થાય નહિ.' આ રીતે અનેક પ્રકારનાં વચનોથી રાજાને વારંવાર સંતાપ આપતો અને પુત્રમરણના દુઃખથી બળી રહેલો તે બ્રાહ્મણ પોતાના મૃતપુત્રના દેહને આલિંગન કરતો વિલાપ કરવા લાગ્યો.^{૧૮, ૧૯}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૭૩ મો સુર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૪ મો

નારદજીએ કહેલું બાળમરણનું કારણ

તથા તુ કારણં તસ્ય દિનસ્ય પરિદેવનમ્ ।

શુભ્રાવ રાઘવઃ સર્વે દુઃખજ્ઞોકલમન્વિતમ્ ॥ ૧ ॥

રાજા રામચંદ્રે તે બ્રાહ્મણનો દુઃખ અને શોકચુકત કરેણ વિલાપ સાંભળ્યો.^૧ પછી આ દુઃખથી અત્યંત બળી ગયેલા તેમણે મંત્રીઓ, વસિષ્ઠ અને વામદેવ વગેરે ઋષિઓ, ભાઈઓ અને પૌરજનો આદિ સર્વને સલામાં બોલાવ્યા. એટલે શેડીવારમાં માઠું થેય, મૌઘલથ. વામદેવ, કાશ્યપ, કાત્યાયન, બાળાદિ, ગૌતમ અને નારદ, એ આઠ ભૂદેવો સહિત વસિષ્ઠ મુનિ રાજસલામાં આવ્યા અને તેઓએ દેવ તુલ્ય રાજાને 'તમારો જય થાઓ' એમ કહ્યું.^{૨-૪} મહર્ષિ વસિષ્ઠની સાથે આવેલા એ સર્વે દિગ્બ્રહ્મોને આસન આપ્યા પછી રાજા રામચંદ્રે તેઓને હાથ ભેડી નમસ્કાર કર્યો.^૫ પછી મંત્રીઓ તેમ જ પૌરજનોનો યથાચોગ સંસ્કાર કરી રાજા રામચંદ્રે કહ્યું: 'આ દિગ્બ્રાજદ્વાર રોડીને બેઠો છે અને કહે છે કે, 'બાળકનું

મરણ્યુ થાય છે તે રાજના દોષથી થાય છે.' રાજ રામચંદ્રનાં દીન વચ્ચેનાં સાંભળી દેવર્ષિ નારદજીએ સર્વ ઋષિઓની સંનિધિમાં કહ્યું : ' હે રાજન્ ! આ બાળકનું અકાળ મરણ્યુ થવાનું કારણ સાંભળો અને પછી તે વિષે કરવા જેવું હોય તે કરો.

હે રાજન્ ! પૂર્વે કૃતયુગમાં બ્રાહ્મણો તપ કરતા હતા. ૧-૪ તે સમયે બ્રાહ્મણો વિના બીજું કોઈ તપ કરતું ન હતું; તે યુગમાં અજ્ઞાનના આવરણરહિત તેજસ્વી બ્રાહ્મણોના વર્ણ મુખ્ય હતા. ૧૦ સર્વ લોકો દીર્ઘદંશી ૧૧ હતા અને અકાળ મરણ્યુથી રહિત હતા, પછી ત્રેતાયુગમાં લોકો દેહાત્મબુદ્ધિવાળા થયા. ૧૨ જેમ સત્યયુગમાં બ્રાહ્મણો તપ અને વીર્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા, તેમ આ ત્રેતાયુગમાં એ જ બાબતોમાં ક્ષત્રિયો સૌથી શ્રેષ્ઠ થયા. ત્રેતાયુગ આવ્યો ત્યારે પૂર્વે જેઓ તપશ્ચર્યા કરવામાં બ્રાહ્મણોથી હીન હતા, તે મહાત્મા ક્ષત્રિયો તપશ્ચર્યા કરવામાં બ્રાહ્મણોની સમાન થઈ ગયા. આ યુગમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બન્ને વર્ણો તપ અને વીર્ય એ બન્નેમાં એક સરખા થઈ ગયા. ૧૩ આમ થવાથી બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોમાં કાંઈ વિશેષ ભેદ ન રહ્યો, એટલે સ્મૃતિકાર મનુ આદિએ ચારે વર્ણોને સર્વલોકસંમત ધર્મ (ધર્મશાસ્ત્રો લખીને) રચાધો. ત્રેતાયુગમાં જ્યારે અધર્મના આવરણરહિત યજ્ઞાદિ ધર્મ પ્રવર્તતા હતા, ત્યારે અનૃત, હિંસા, અસંતોષ અને વિગ્રહ એ ચાર પગવાળા અધર્મે એક પગ પૃથ્વી ઉપર મૂક્યો હતો; અર્થાત આ યુગમાં ધર્મને નામે અમત્ય શરૂ થયું. એ પ્રમાણે જ્યારે આ યુગનો ચોથો ભાગ અધર્મ યુક્ત થયો, ત્યારે ધર્મતેજ ગાંડું થઈ ગયું. ૧૪, ૧૫ પૂર્વે સત્યયુગમાં મનુષ્યોને જે પુર, દેશ, ઘર, ખેતર વગેરે સર્વશુભમાં પ્રેરતાં હતા, તે હવે ત્રેતાયુગમાં પરસ્પર રજેશુભયુક્ત ક્ષેત્રરૂપી મળ ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડ્યાં. પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તેલા ત્રેતાયુગમાં અધર્મનો ચોથો ભાગ ઉત્પન્ન થયો હતો; તેમાંથી અનૃત (અસત્ય) ઉત્પન્ન થયું. ૧૬ અધર્મનું એક ચરણ અસત્ય જ્યારે પૃથ્વી ઉપર વ્યાપી ગયું, ત્યારે અતિશય દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર માણસોનું આયુષ્ય ટૂંકું

થયું. ૧૭ અધર્મમાંથી પૃથ્વી ઉપર જ્યારે અનૃત ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે લોકો શુભ આચરણ પાળી સત્યરૂપ ધર્મ પાળવા લાગ્યા. એ યુગમાં બ્રાહ્મણો ને ક્ષત્રિયો તપશ્ચર્યા કરતા હતા અને બીજા લોકો તેઓની સેવા કરતા હતા, તેથી તેઓમાં વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બન્ને વર્ણોને શુશ્રૂષારૂપ પરમધર્મ થયો; તેમાં પણ ખાસ કરીને શૂદ્રો સર્વ વર્ણોની પૂજા કરતા હતા. ૧૮-૨૦ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! ત્રેતાયુગના અંતમાં જ્યારે અનૃતરૂપ અધર્મ વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણમાં પૂર્ણ પ્રવર્તી રહ્યો, ત્યારે એના સંગમાં આવતા બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના હ્રાસ શરૂ થયો. ૨૧ ત્યાર પછી અધર્મે પોતાનો હિંસારૂપી બીજો પગ પૃથ્વી ઉપર મૂક્યો, ત્યારે દ્વાપરયુગની શરૂઆત થઈ. ૨૨ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ચાલતા ત્રેતાયુગનો અંત આવવાથી દ્વાપરયુગ શરૂ થતાં અધર્મ અને અનૃતનું જોર વધતું ચાલ્યું. ૨૩ દ્વાપરયુગમાં, વૈશ્યોએ તપ કરવા માંડ્યું, અર્થાત તે ત્રીજા યુગમાં આ ત્રણે વર્ણોએ અનુક્રમે તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. ૨૪ હે નરશ્રેષ્ઠ ! એ તપરૂપ ધર્મ યુગયુગમાં ત્રણે વર્ણોએ પાળ્યો, પણ ત્રણે યુગમાં શૂદ્રને તપ કરવાનો અધિકાર મળ્યો ન હતો, તેઓ કલિયુગમાં મહાન તપશ્ચર્યા કરનાર થશે, પરંતુ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! અત્યારે તો દ્વાપરયુગ હોવા છતાં હીનવર્ણ શૂદ્ર પણ મહાતપ કરે છે. ૨૫, ૨૬ પરંતુ હે રાજન્ ! દ્વાપરયુગમાં શૂદ્રો તપશ્ચર્યા કરે તો મહાન અધર્મ થાય. અત્યારે તમારા રાજ્યમાં કોઈ મહાતપસ્વી દુષ્ટદિ શૂદ્ર તપ કરે છે, તેથી આ બાળકનું અકાળ મરણ્યુ થયેલું છે; કારણ કે જે રાજના રાજ્યમાં આવે અધર્મ કે અકાર્ય થાય છે, તેના નગરની બધી લક્ષ્મી નાશ પામે છે અને જે તેનું નિવારણ કરવામાં આવતું નથી, તો તે રાજ નિઃસંશય તરત જ નરકે જાય છે. ધર્મવિધિથી પ્રભવે પાળનાર રાજને પ્રભાના અધ્યયન, તપ અને સુકૃતના પુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ મળે છે. ૨૭-૩૦ પુણ્યના છઠ્ઠા ભાગને લાગીદાર રાજ પ્રભાનું રક્ષણ શા માટે ન કરે ? માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે તમારા રાજ્યમાં તપાસ કરો ૩૧ અને જ્યાં જ્યાં દુષ્ટત્ય ભેવામાં

સરણું વિચિત્ર અને દિવ્ય આભરણ આપું છું તે આપ સ્વીકારો. ૨૨૯-૩૩

ત્યારે ઇલ્લાકુઓમાં મહારથી અને યુદ્ધ-
માનોમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રે ક્ષત્રિયધર્મનું સ્મરણ
કરીને કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! બ્રાહ્મણની પાસેથી
દાન લેવું એ નિંદનીય છે. ૧ વિગ્રેએ ક્ષત્રિયો
પાસેથી દાન લેવું એ વિહિત છે; પણ ક્ષત્રિયે વિપ્ર
પાસેથી દાન કેવી રીતે લેવાય ? ૨ તેમાં અપ્રત્યા
જેવા બ્રહ્મવેત્તા પાસેથી તો તે કેમ જ લેવાય ?
આ વિષે કહેવાને આપ જ યોગ્ય છો.' રામનાં
વચનો સાંભળી મહર્ષિએ કહ્યું : ૩ 'હે રામ !
પૂર્વે બ્રહ્મજ્ઞાનપૂર્ણ સત્યયુગમાં સર્વ પ્રજા રાજ
વિનાની હતી, ત્યારે રાજાઓમાં તો માત્ર દેવોનો
રાજા ઇંદ્ર જ હતો. એ સમયે સર્વ પ્રજા રાજા
મેળવવા માટે આદિત્યે બ્રહ્માની પાસે જઈને
પ્રાર્થના કરવા લાગી : 'હે દેવ ! ઇંદ્રને તો તમે
દેવોનો રાજા બનાવ્યો; ૪ માટે હો લોકેશ ! અમને
નરશ્રેષ્ઠ રાજા આપો કે જેની પૂજા કરી અમે
પાપરહિત થઈ ત્યારે તરફ વિચરી શકીએ. અમે
નિશ્ચય કર્યો છે કે 'રાજા વિના વસતું નહિ.'
આથી દેવશ્રેષ્ઠ બ્રહ્માએ ઇંદ્ર સહિત સર્વ લોક-
પાલોને બોલાવી કહ્યું : ૫ 'તમે સર્વ તમારા
તેજનો અંશ આપો, જેથી હું રાજા નિર્માણ કરું.'
તેથી સર્વ લોકપાલોએ પોતાના તેજનો અંશ
તેમને આપ્યો. ૬ ત્યારે બ્રહ્માએ 'હ્રુપ' અર્થાત
'શબ્દ' કર્યો, જેથી હ્રુપ નામનો રાજા થયો. તેને
બ્રહ્માએ લોકપાલોના અંશયુક્ત બનાવ્યો હતો. ૭
તે હ્રુપ રાજાને પ્રજાના ઇન્દ્ર તરીકે નિર્માણ કર્યો,
ત્યારે તે રાજાએ ઇંદ્રના અંશથી આખી પૃથ્વી
વશ કરી. ૮ વરુણના અંશથી પોતાના શરીરનું
પોષણ કર્યું, તેમ જ કુબેરના અંશથી પ્રજાને
ધનનું દાન કર્યું. ૯ અને યમ રાજાના ભાગથી
પ્રજા ઉપર શાસન કર્યું. ૧૦ હે નરશ્રેષ્ઠ રઘુનંદન !
તમે ઇંદ્રસ્વરૂપ હોવાથી મને કૃતાર્થ કરવા ખાતર
આ અલંકાર ગ્રહણ કરો. તેથી અમારું કલ્યાણ
થશે. ૧૧ અગત્ય સુનિનાં વચન સાંભળી રામચંદ્રે

૧. અહીંથી ચર પતા ૧૪ શ્લોકો ક્ષેપક છે.

સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, દિવ્ય, વિચિત્ર અને ઉત્તમ
આભરણનો સ્વીકાર કર્યો; એટલે આ તેજસ્વી
આભરણો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયાં તે સંબંધી પૂછ્યું :
'હે બ્રહ્મન્ ! મહાયજ્ઞસ્વી ! કુતુહલતાથી હું તમને
પૂછું છું કે, અતિશય તેજસ્વી અને અદ્ભુત આકાર-
વાળાં આ દિવ્ય આભરણો આપને ક્યાંથી મળ્યાં ?
કેવી રીતે મળ્યાં ? અથવા કોણે કેાની પાસેથી હરી
લીધાં હતાં ? ૧૨-૧૪ આપ અનેક આશ્ચર્યોના પરમ
સાગર છો.' ત્યારે અગત્ય સુનિએ કહ્યું : 'હે
રામ ! પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં જે પ્રમાણે બનેલું છે, તે
પ્રમાણે કર્ણું છું તે સાંભળો. ૧૫, ૧૬

હિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્મલિત આદિકાવ્ય ઇતિરામાયણના
હિતરસાંકમાં ૭૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૭ મો

અગત્યને આભરણ આપનારી કંધા

પુરા ક્રેતાયુગે રામ વપુષ વહ્નિસ્તરણ્મ ।

સમન્તાલોજનશતં વિમુગ્ધં પશ્ચિર્વિજિતમ્ ॥

'હે રામ ! પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં સેંકડો યોજનના

વિસ્તારવાળું પશુપક્ષી વિનાનું એક મહાવન

હતું. હે સૌમ્ય ! મનુષ્ય વિનાના તે અરણ્યમાં

ઉત્તમ તપ કરનારો હું એક વખતે આશુ પન

જેવા બહાર નીકળ્યો. ૧ સુખ આપનારા અનેક

ભતનાં સ્વાદિષ્ટ ફળ અને મૂળોવાળું તે વનનું

અરેબરું સ્વરૂપ બાલુવાને કોઈ શક્તિમાન ન હતું.

તે અરણ્યની મધ્યમાં એક યોજન લાંબું-પહોળું

સરોવર હતું; તેના કિનારા ઉપર હંસ, કારંડવ અને

અકવાક વગેરે પક્ષીઓ શોભી રહ્યાં હતાં; તેમાં

પોચણી અને કમળે પીલી રહ્યાં હતાં. તેમાં કોઈ

પણ સ્થળે શેવાળ નજરે આવતી ન હતી. વળી

નવાઈ જેવું તો એ હતું કે, જેનું જળ પણ અતિ-

શય સ્વાદિષ્ટ હતું. ૨-૪ કાલપથી રહિત તેમ જ બ્રહ્મા

ભગાટ વિનાના અને પક્ષીઓથી શોભતા એ સરો

વરના કિનારા પર એક સુંદર આશ્રમ આવેલો

હતો. એ આશ્રમસ્થાન અતિશય પ્રાચીન અને

પવિત્ર હતું, છતાં તે તપસ્વીજનથી રહિત હતું.

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ઓમમઃકૃતની એક રાત્રિ હું એ આશ્ર-

મમાં જ રહ્યો. ૫ પ્રાતઃકાળમાં ભીડી નાહવા માટે

તે સંરોવરકિનારા પાસે ગયો, ત્યારે ત્યાં કોઈક માણસનું તર્ફન તાબું અને અતિશય યુષ્ઠ શબ્દ મેં બોયું. હે રાજા ! એ મોટું શબ્દ કોણું હશે અને ક્યાંથી આવ્યું હશે ઇત્યાદિ વિષયનો એક સુહૃત્ સુધી મેં વિચાર કર્યો. ‘આ શું હશે ?’ એમ વિચાર કરતો હું સરોવરના કિનારા ઉપર કેટલોક સમય બેસી રહ્યો; અંતે એક દિવ્ય અને અફસુત દર્શન મારા બેવામાં આવ્યું.^{૧૦}

‘હે રઘુનંદન ! હું સના આકારનું, મન બેવા વેગવાળું અને અતિ વિશાળ એક વિમાન ત્યાં આવ્યું. તેમાં અત્યંત સ્વરૂપવાળો એક સ્વર્ગીય પુરુષ બેઠેલો હતો.^{૧૧} હે વીર ! દિવ્ય આભરણ ધારણ કરનારી એક હબાર અસરાઓ તેની ઉપાસના કરતી હતી. વળી કેટલીક ગાત્રી હતી તેમ જ બીજી કેટલીક મૃદંગ. વીણા વગેરે રમ્ય વાજિત્રો વગાડતી હતી. કોઈક નાચતી હતી, કેટલીક કમળ સરખાં ઢોલનવાળીં સ્ત્રીઓ સુવર્ણના હાથવાળાં, મહાવટ અને ચંદ્રકિરણ સરખા બિજાળા આભરથી તે રાજાના મુખ ઉપર ધવન નાખતી હતી. પછી હે રામ ! એમ સૂચં સુમેરુ પર્વતના શિખર ઉપરથી ઊતરે, તેમ તે સ્વર્ગીય પુરુષ સિંહાસન ઉપરથી ઊતર્યો અને વિમાનમાંથી બહાર આવી મારા દેખતાં જ તે શબ્દને ખાવા મંડેચો.^{૧૨-૧૫} યુષ્ઠ અવયવોનું માસ ધરાતાં સુધી ખાઈ રહ્યા પછી જળ પીવા માટે તે પુરુષ સરોવરમાં ઊતર્યો. હે રઘુનંદન ! બેઈએ તેટલું જળપાન કર્યો પછી તે સ્વર્ગીય પુરુષ પોતાના શ્રેષ્ઠ વિમાનમાં ચડવા લાગ્યો, ત્યારે વિમાનમાં ચડતા દેવ સરખા તે સ્વર્ગીય પુરુષને મેં કહ્યું : ‘હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે કોણ છો ? આ નિઃશ આહાર તમે શા માટે કર્યો ? હે સૌમ્ય ! તેનું કારણ કહેવાને તમે ચેત્ય છો. હે સૌમ્ય દેવવર ! આવો આહાર કરવાનો કોને ભાવ થાય ? મને મહાન આશ્ચર્ય થયું છે. હું તમારું સર્વ વૃત્તાંત સાંભળવા ઇચ્છું છું; કારણ કે આ શબ્દસમૂહ તમારા બેવાને ચેત્ય નથી. હે નરેન્દ્ર ! મને કુતહલ લાગવાથી આ વાત પૂછું છું.’ ત્યારે તે સ્વર્ગીય પુરુષે મારાં વચ્ચેના સાંભળી સત્યતા અને નમ્રતાથી

પોતાનું વૃત્તાંત મને કહ્યું.^{૧૬-૨૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય મંદોદરના
ઉત્તરકાંડમાં ૬૭મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૮ મો

અગસ્ત્યને આભરણપ્રાપ્તિ

શ્રુત્વા તુ માપિતં વાક્યં મમ રામ મુખાસ્રણ્મ ।

પ્રાજ્ઞહિઃ પ્રત્યુવાચેવં સ સ્વર્ગી રઘુનન્દન ॥ ૧ ॥

‘હે રામ ! હે રઘુનંદન ! શુભાસ્રવાજા તારાં વચ્ચેના સાંભળી તથા હાથ બેસીને તે સ્વર્ગીય પુરુષે ઉત્તર આપ્યો : ‘હે બ્રહ્મન ! હે દિવ્ય ! બે તમે મને પૂછો છો. તો મારાં સુખદુઃખનું કારણ સારંગો. અત્યાર સુધી તે દ્વંદ્વ ન કરી શકાય એવું છે. પૂર્વે ત્રણે દોડમાં પ્રખ્યાત. પરાક્રમી અને મહાશક્તી સુદેવ નામે વિદલદેશના રાજા હતા. તે મારા પિતા થાય. હે બ્રહ્મન ! તેમને બે સ્ત્રીઓથી બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમાં મારું નામ પ્રવેત હતું અને મારા નાના ભાઈનું નામ સુરય હતું.’ ત્યારે મારા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. ત્યારે પૌરુષનોએ અને રાજ્યાભિષેક કર્યો. એટલે હું અતિશય સાવધાન થી ધર્મવિધિથી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. હે સુત્રત ! એ રીતે રાજ્ય કરતાં કરતાં અને ધર્મવિધિથી પ્રખતુ રક્ષણ કરતાં કરતાં એક હબાર વર્ષ વહી ગયા.^{૧૭} અંતે હે દિવ્યોત્તમ ! કોઈ પદ્ધતિ નિમિત્તથી હું મારું આયુષ્ય બાધી ગયો; ત્યારે દાળકર્મનો વિચાર કરી મારા ભાઈ સુરદેવના રાજા તરફે રાજ્યાભિષેક કરીને રાજપાટને ત્યાં કરી તપ કરવા મ.ટે હું પશુપક્ષી વિનાના આભરણ વનમાં આ સુંદર સરોવરની સમીપ આવ્યો હતો અને તેના કિનારા ઉપર લોખા દાળ સુધી મેં તપ કર્યું હતું.^{૧૮} આ મહાવનમાં ત્રણ હબાર વરસ સુધી લયંદ્ર તપ કરીને હું પરમશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મલોકમાં ગયો; પણ હે દિવ્યોત્તમ ! સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મને ક્રુદ્ધા અને પિપાસા અતિશય પીડા કરવા લાગી. જેથી મારી ઇચ્છા આકુળગ્યાકુળ થઈ ગઈ. નારદ ત્રણે દોડમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મલોકમાં બંદને મેં પિતાન્દનને કહ્યું : ‘હે ભગવન ! આ બ્રહ્મલોકમાં તો ક્રુદ્ધા અને પિપાસા લાગતી નથી.’^{૧૯-૨૦} છતાં મારાં

ક્યાં કમને લીધે આ ક્ષુધા અને પિપાસા મારે
કેડો મૂકતી નથી ? હે પિતામહ ! મારે શું આહાર
કરવો ? ૧૧૩

ત્યારે પિતામહે કહ્યું : ‘હે સુદેવપુત્ર ! તારો
આહાર તારું પોતાનું સ્વાદિષ્ટ માંસ જ થશે;
માટે તું તેનું નિત્ય લક્ષણ કર. ઉત્તમ તપ કરવા
છતાં તે તારા શરીરને યુદ્ધ કરેલું છે. હે મહાંભતિ
શ્રેવત ! ક્યારેય પણ વાન્યા વિના ખી ભ્રમતું
નથી. ૧૧૪ તે જરા પણ દાન કયું નથી, માત્ર
તપ જ આપ્યું છે અને તેથી જ હે વત્સ !
સ્વર્ગમાં આવ્યા છતાં તને ક્ષુધા અને પિપાસા
પીડા કરે છે. ૧૧૬ હવે તો તું અતિશય આહારથી
યુદ્ધ અનેલા તારા પોતાના જ શરીરના માંસનું
ભોજન કર અને તેથી જ તારી તૃપ્તિ થશે. ૧૧૭ હે
શ્રેવત રાજા ! જ્યારે તે વનમાં દુર્ધર્ષ મહેર્ષિ
અચર્ય આવશે, ત્યારે તે તને દુઃખમાંથી છોડાવશે.
હે સૌમ્ય ! તે મહાત્મા ઋષિ દેવોને તારવા પણ
શક્તિમાન છે, તો પછી હે મહાબાહુ ! ક્ષુધા અને
પિપાસાને વશ થયેલા તને તારવો એમાં શું ?’

હે દિગ્જેત્તમ ! દેવના દેવ ભગવાન બ્રહ્માજી-
નો આવો નિશ્ચય સાંભળ્યો, ત્યારથી હું આવો
નિશ્ચય આહાર કરું છું. ૧૧૮-૧૨૦ હે બ્રહ્મન્ ! મેં ઘણાં
વર્ષો સુધી આવો આહાર કર્યો છે; છતાં મારું
આ શરીર જુટતું નથી, તેમ મને તૃપ્તિ પણ થતી
નથી. ૧૨૧ હે પ્રભો ! તમે આ દુઃખમાંથી મુક્ત
કરો. તમે અગત્ય જ છો; કારણ કે એમના સિવાય
બીજા કોઈની પણ અહીં ગતિ નથી. ૧૨૨ હે દિગ્જે-
ત્તમ ! તમને પહેરવાને હું આ આભરણો આપું
છું, તે આપ સ્વીકારો. તમારું કલ્યાણ થાઓ અને
આ ગ્રહણ કરીને મારા ઉપર કૃપા કરો. હે દિગ્જ !
હે બ્રહ્મર્ષિ ! આ સુવર્ણ, વજ્ર, ધન, લક્ષ્ય, ભોજન,
આભરણ એ સર્વ આપને અર્પણ કરું છું. મને
તારવાને તમે જ શક્તિમાન છો માટે મારા ઉપર
કૃપા કરવી યોગ્ય છે. ૧૨૩-૧૨૫

એ સ્વર્ગીય પુરુષનાં આવાં દુઃખયુક્ત વાક્યો
સાંભળીને તેનો મોક્ષ કરવાની ખાતર મેં તે આભ-
રણો સ્વીકાર્યાં. ૧૨૬ હે રાજર્ષિ ! મેં તે શુભ આભ-

રણોનો સ્વીકાર કર્યો કે તુરત જ તેને પૂર્વદેહ નાશ
પામ્યો. ૧૨૭ પોતાના પૂર્વદેહનો છુટકારો થયેલો
બોધને તે રાજર્ષિ અતિશય પ્રસન્ન થયો, તૃપ્ત થયો
અને સુખથી સ્વર્ગમાં ગયો. હે કાકુત્સ્થ ! ઉપ-
યુક્ત હેતુથી તે ઇંદ્ર તુલ્ય સ્વર્ગીય પુરુષે મને આ
અદ્ભુત દેખાવવાળો દિવ્ય આભરણો આપેલાં
હતાં. ૧૨૮, ૧૨૯

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિવૃણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૭૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૯ મો

દંડ રાજત્વં વૃતાંત

તદ્વદ્મુત્તમં વાક્યં શ્રુત્વાગત્યસ્ય રાજત્વ : ।

ગૌરવાદિસપાચૈવ મૃગઃ પ્રપ્તું પ્રચક્રમે ॥ ૧ ॥

અગત્ય સુનિનાં અતિશય અદ્ભુત વાક્યો
સાંભળી તેમ જ સુનિનું ગૌરવ લક્ષમાં રાખી રામ-
ચંદ્ર બોલ્યા : ‘હે ભગવન્ ! વિલક્ષ દેશના શ્રેવત
રાજાએ જ્યાં ભયંકર તપ કર્યું હતું, તે વન
પશુપક્ષી વિનાનું કેમ હતું ? ૧ મનુષ્યોએ ત્યજી
હીધેલા શૂન્ય વનમાં તપ આચરવાને તે રાજાએ
શા માટે પ્રવેશ કર્યો હતો, તે સર્વ હું સાંભળવા
છું છું. ૨’

રામચંદ્રનાં કુતૂહલયુક્ત વચનો સાંભળી
પરમ તેજસ્વી અગત્ય ઋષિ બોલ્યા : ‘હે રામ !
પૂર્વે સત્યયુગમાં રાજદંડને ધારણ કરનાર મનુ
નામે રાજા હતા. તેમને, કુળને આનંદ આપનાર
ઇક્ષ્વાકુ નામે મહાન પુત્ર હતો. ૩, ૪ સુરકૈલીથી
જીતી શકાય એવા એ બેએ પુત્રને રાજગાદીએ
બેસાડીને મહાત્મા મનુએ કહ્યું : ‘પૃથ્વી ઉપર તું
રાજવંશનો વિસ્તાર કરનારો થા. ૫ હે રાઘવ ! પુત્રે
પિતાની પાસે એ પ્રમાણે કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી,
એટલે મનુ ભગવાન પરમ સંતુષ્ટ થયા અને
બોલ્યા : ‘હે પરમેશ્વર પુત્ર ! તારા ઉપર હું
પ્રસન્ન થયો છું; માટે તું જરૂર વંશવૃદ્ધિ કરતાં
થઈશ. ૬ ઠંડી તું પ્રબલ રક્ષણ કરજે, પરંતુ
ક્યારેય પણ અકારણ દંડ દર્શિ નહિ. અપરાધીને
કરેલો દંડ રાજાને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જાય છે. ૭
હે મહાબાહુ પુત્ર ! દંડ દેવામાં તું અતિ-

શય સાવધાન રહેજે; કેમ કે માત્ર વિધિપૂર્વક
હંડનીતિને ઉપયોગ કરવાથી જ આ લોકમાં
ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે.' એવી રીતે પુત્રને અનેક
પ્રકારે સમજાવી ભગવાન મનુ પ્રસન્ન થઈને
સમાધિયોગથી સનાતન બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ૧૦, ૧૧
પછી અત્યંત તેજસ્વી ઇક્ષ્વાકુએ વંશવૃદ્ધિ કરવા
માટે પુત્રો સર્જવાનું ચિંતન કરવા માંડ્યું. યજ્ઞ,
દાન, તપ આદિ અનેક કર્મોથી મનુના પુત્ર
ધર્માત્મા ઇક્ષ્વાકુએ દેવપુત્રો જેવા સો પુત્રો ઉત્પન્ન
કર્યા. ૧૨, ૧૩ હે રઘુનંદન! તેઓમાં સૌથી નાનો
પુત્ર વિદ્યાવિહીન હતો અને તે પોતાના બેઠ-
બધુઓની સેવા કરતો ન હતો. ૧૪ પિતાએ એ
અદ્ય તેજસ્વીનું નામ હંડ પાડ્યું; કારણ કે તેઓ
ધારતા હતા કે એ મૂઢ છે, માટે જરૂર એને હંડ
થશે. ૧૫ હે શત્રુસૂદન રામ! એ પુત્રને લાયક
કોઈ પણ પ્રદેશ એ રાજ્યના ભોખામાં આપ્યો નહિ.
ત્યારે તેણે શેષલ અને વિંધ્ય પર્વત વચ્ચેનું
રાજ્ય એને આપ્યું. પર્વતની તળેટીના રચ
પ્રદેશમાં તે હંડ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. હે રામ!
ત્યાં તેણે સુંદર શહેર વસાવ્યું. તે નગરનું નામ
તેણે મધુમાન શબ્દ અને ઉત્તમ આચરણવાળા
શુકાચાર્યને પોતાના પુરોહિત બનાવ્યા. ૧૬-૧૮
દેવલોકમાં જેમ ઈંદ્ર રાજ્ય કરે છે, તેમ એ રાજ્ય
પુરોહિત સહિત આનંદમાં રહેતા મનુષ્યોવાળા
પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. ૧૯ જેમ મહાત્મા
અતિ શુકાચાર્ય સહિત પાતાળમાં રાજ્ય કરે
છે, તેમ તે સમયે ઇક્ષ્વાકુ મહાત્માનો હંડ નામ-
નો પુત્ર શુકાચાર્ય સાથે પોતાના નગરનું રાજ્ય
કરવા લાગ્યો. ૨૦

[સ્તિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૭૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ]

સર્ગ ૮૦ મો

હંડ રાજતું દુષ્ટ કૃત્ય

વતદ્રાણ્યાય રામાય મહર્ષિઃ કુસ્મંદંભવઃ ।

અસ્પામેવાપરં વાક્યં કથાયામુપવક્ત્રમે ॥ ૧ ॥

કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિ અગસ્ત્યે
શમન્થ દ્રને આ પ્રમાણે કહીને આ કથાને

૭૫

બીજે ભાગ કહેવા માંડ્યો. ૧ તેઓ જોડ્યા: 'હે
કાકુત્સ્થ! હંડ રાજાએ ત્યાં ઘણાં વર્ષ સુધી
બિતોંદ્રિય રહીને નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું'. ૨ એક
વખત મનોરમ એવા ચૈત્ર માસમાં એ હંડ રાજા
શુકાચાર્યના સુંદર આશ્રમમાં ગયો, ત્યારે તેણે
સર્વોત્તમ અને રૂપરૂપના ભંડાર જેવી શુકાચાર્યની
પુત્રીને વનપ્રદેશમાં ફરતી જોઈ. ૩ તેને જોઈને
હીનમતિ થયેલો હંડ રાજા કામબાણથી પીડાવા
લાગ્યો. પછી કામાવેશને લીધે તે એ કન્યા પાસે
ગયો અને કહેવા લાગ્યો: ૪ 'હે સુશ્રોણિ! હે
શુભે! તું અહીં ક્યાંથી આવી અને તું કેાની
પુત્રી છે? હે સુંદર સુખવાળી! કામવાસનાવાળો
હું તને આહું છું'. ૫ મોહથી ગાંઠા થઈ ગયેલા
અને તે પ્રમાણે પૂછતા એ કામી રાજાને શુકાચાર્ય-
ની પુત્રીએ અતિશય નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: ૬
'હંદેશરહિત કર્મ કરનાર એવા દેવ શુકાચાર્યની
હું મોટી પુત્રી છું. હે રાજેન્દ્ર! મારું નામ અરિન્દ્ર
છે અને હું આ આશ્રમમાં રહું છું. ૭ મને બળા-
ત્કારે રૂપશી કર્યો નહિ, કારણ કે હું કુંભારી છું
તેથી પિતાને વચ છું. વળી મારા પિતા તમારા શુરુ
છે અને તમે એ મહાત્માના શિષ્ય છો. ૮ મારા મહા-
તપસ્વી પિતા ભોતમારા ઉપર ક્રોધ કર્યો, તો તમે
મહાદુઃખમાં આવી પડ્યો. તમોને જો મારી સાથે
વરવાની ઇચ્છા જ હોય, તો ધર્મમાર્ગ ચંદ્રલૂ કરો.
હે નરશ્રેષ્ઠ! તમે મારા મહાતેજસ્વી પિતા પાસે મારી
માગણી કરો. એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે વર્તશો,
તો મહાભય કર આપતિ આવી પડશે. મારા પિતા
ક્રોધથી ત્રણે લોકને બાળી નાખે તેવા છે; છતાં
મારા પિતા પાસે જઈ મારું માથું કરશો તો તમને
મારું દાન આપશે.'

અરિન્દ્રએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કામાતુર
અને ઉન્મત્ત થયેલો હંડ રાજા માથું નમાવીને
અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો: ૯ 'હે સુશ્રોણિ!
કૃપા કર, વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી. હે સુંદર
સુખવાળી! તારી ખાતર મારા પ્રાણ ચિરાર્ધ અથ
છે. ૧૦-૧૪ તને પ્રાપ્ત કરીને હું મારો વધ થવા
દઈશ અથવા ભયંકર પાપ વહોરી લઈશ; પરંતુ

હે લીરુ! અતિશય વિહ્વળ થયેલા અને તારું જ રટણ કરતા મને તું એકદમ આધીન થા.'^{૧૫}

આ પ્રમાણે કહીને તે બળવાન રાજાએ બળા-
ત્કારે તે કન્યાને એ હાથે પકડી લીધી. તે
કન્યાએ છટકવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેણે કાંઈ
આશ્ચર્ય નહિ. કામાતુર હંડ રાજાએ તેની સાથે
બળાત્કારે મૈથુન કર્યું.^{૧૬} આ પ્રમાણે મહાધૌર
અને અત્યંત દારુણ અનર્થ કરીને હંડ રાજા પોતાના
ઉત્તમ મધુમાન નગરમાં ગયો, ત્યારે અતિશય વાસ
પામેલી કુમારી અરણ આશ્રમની પાસે બેસી રાતી
રાતી પિતાની રાહ બેવા લાગી.^{૧૭, ૧૮}

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૮૦ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૧ મેા

શુકાચાર્યનો શાપ-હંડક રાજ્યનો નાશ

સંમુદ્ગત્પ્રપ્ત્યુત્પલ્ય લેવર્તિરમિતપ્રમઃ ।

સ્વમાધ્મમં શિષ્યવૃત્તઃ ક્ષુવાર્તઃ સંન્યવર્તત ॥ ૧ ॥

શેડી જ વારમાં શિષ્યનાં મુખથી અમિત
તેજવાળા દેવર્ષિ શુકાચાર્યે આ વૃત્તાંત સાંભળ્યો
અને તરત જ ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા આશ્રમમાં દોડી
આવ્યા.^૧ ત્યાં તેમણે ગ્રહે ગ્રહેલી પરોઢિયાની
જ્યોત્સ્ના જેવી નિસ્તેજ અને મલિન થયેલી દીન
અરબને રહતી દીડી.^૨ પોતાની પુત્રીની આ સ્થિતિ
બોધે તેથી તેમ જ ક્ષુધાતુર હોવાથી પરમ ક્રોધ
પામેલા શુકાચાર્યે બંધે ત્રણે લોકને બાળી નાખતા
હોય તેમ બોલ્યા : 'હે શિષ્યો! આતું વિપરીત
કૃત્ય કરનાર દુરાત્મા હંડ રાજા પર મારા ક્રોધથી
અગ્નિજ્વાળા જેવી ભયંકર વિપત્તિ આવી પડશે તે
તમે જોશો. ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં દુષ્ટા-
ચરણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તે રાજાનો પોતાના અતુ
ચરો સહિત વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે; કારણ
કે તેણે અગ્નિની સાગવતી જ્યોતનો સ્પર્શ કર્યો છે.
તેણે મહાભયંકર પાપ કરેલું છે, જેથી તે દુષ્ટ
પુલ્હિવાળી એ પાપી કર્મનું ક્ષણ જરૂર લોગવશે.
એ દુષ્ટ પુલ્હિવાળો રાજા પુત્ર, પરિવાર, સેના અને
વાહનો સહિત સાત રાત્રિમાં પોતાના પાપાચરણથી

નાશ પામશે; એટલું જ નહિ પણ એ રાજાનો
સો સો યોજન દૂરતો પ્રદેશ ઈર્ષ વરસાવેલા ધૂળના
વરસાદથી નાશ પામશે.^{૩-૮} એ મહાન ધૂળના
વરસાદથી સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો અને પ્રાણી-
ઓ જે જે પ્રદેશમાં હશે, તે સર્વ નાશ પામશે.^૯
દુરાત્મા હંડ રાજાનો પ્રદેશ જ્યાં સુધી હશે, ત્યાં
સુધી એ સર્વ ધૂળના વરસાદથી સાત રાત્રિમાં તબ્દન
અદૃશ્ય થઈ જશે.'

એમ કહી ક્રોધથી લાલ આંખોવાળા ભાગવે
(શુકાચાર્યે) પોતાના આશ્રમમાં રહેનારા સર્વ
માણસોને કહ્યું : 'જે જીવંત હોય તો આ રાજાના
રાજ્યની હદ છેડીને એકદમ આલ્પ બજો.'
આશ્રમવાસી જનો શુકાચાર્યનાં આવાં વચનો
સાંભળી એ રાજ્યપ્રદેશમાંથી બહાર નીકળી ગયા.
પછી તેમણે પોતાની પુત્રી અરબને કહ્યું : 'હે દુષ્ટ
પુલ્હિવાળી! તું એકાગ્રચિત્ત કરીને બહીયાં આ
આશ્રમમાં જ રહે. હે અરબે! આ એક યોજન
લાંબા પહોળા સુંદર સરોવર ઉપર તારાં કર્મનાં
ક્ષણ લોગવતી કાળની રાહ બેતી તું રહેજે.^{૧૦-૧૪}
તે રાત્રિએ જે પ્રાણીઓ તારી સરીપમાં આવીને
રહેશે, તેઓ એ ધૂળના વરસાદથી નાશ પામશે
નહિ.'^{૧૫} અતિશય દુઃખી થયેલી અરબ પ્રદર્શિ
પિતાની આજ્ઞા સાંભળીને બોલી : 'ઠીક, એમ
કરીશ.'^{૧૬}

પછી મહાત્મા શુકાચાર્ય પણ બીજે સ્થળે
નિવાસ કરવા આલ્પ ગયા. એ પ્રજ્ઞવાદી ઋષિએ
શાપ આપ્યો હતો તેથી હંડરાજનું રાજ્ય સેવક,
સેન્ય અને વાહનો સહિત સાત દિવસમાં ભસ્મ
થઈ ગયું. તે જ આ વિધ્ય અને શૈવલ પર્વત
વચ્ચેનો હંડ રાજાનો પ્રદેશ છે. કુતચુગમાં અધર્મ-
ચરણને લીધે ભ્યારથી એ પ્રજ્ઞર્ષિએ શાપ આપ્યો
હતો, ત્યારથી હે કાકુલ્થ! આ પ્રદેશ હંડકારણ્ય
નામે જાળખાય છે. જે સ્થાનમાં તપસ્વીઓ જઈને
રહ્યા હતા, તે સ્થાન જનસ્થાન નામથી જાળખાય
છે. હે રાઘવ! જે તમે મને પૂછ્યું તે બધું મેં
તમને કહી દીધું છે.^{૧૭-૨૦} હે બીર! હવે સંધ્યો-
પાસના કરવાનો સમય થયો છે. હે નરબ્યાઘ્ર!

આ સર્વ મહર્ષિઓ સ્નાન કરીને જળપૂર્ણ કમંડલુ લઈને સૂર્યને અર્ચ્યા આપી તેની ઉપાસના કરે છે. એ સર્વ વેદ બ્રહ્મનાર સુનિઓએ તીર્થમાં આવીને બ્રાહ્મણમત્રેનું અધ્યયન કરેલું છે. તેમની પૂજા પાર્શ્વે સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળ ઉપર જવા લાગ્યો છે; માટે હે રામ ! ઊઠો, તમે પણ સ્નાન-સંધ્યા કરો. ૨૧, ૨૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૮૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૨ મો

અગસ્ત્યાશ્રમમાંથી વિદાય-રામચંદ્રનું

અયોધ્યામાં આગમન

ઋષેર્વચનમ્નાય રામઃ સંઘ્યાભુપાસિતુમ્ ।

મપાક્રામસત્તરઃ પુણ્યમપ્સરોગણસેવિતમ્ ॥ ૧ ॥

અગસ્ત્ય ઋષિની આજ્ઞા થતાં રાજા રામ-ચંદ્ર અપ્સરાઓએ સેવેલા પવિત્ર સરોવરના કિનારા ઉપર સંધ્યા કરવા ગયા.^૧ ત્યાં જઈ સ્નાન કરી સાયંસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી તેઓ અગસ્ત્યના આશ્રમમાં પાછા આવ્યા.^૨ પછી અગસ્ત્યસુનિએ ભોજન માટે રામચંદ્રની આગળ સ્વાદિષ્ટ અને પવિત્ર કંદ, મૂળ, ઔષધ અને શાક આદિ મૂક્યાં.^૩ રાજા રામચંદ્રે અમૃત સરખા તે અન્નનું ભોજન કરી તૃપ્ત થઈ પ્રસન્નતાપૂર્વક તે રાત્રિ આશ્રમમાં જ વિતાવી.^૪ બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળનાં નિત્યકર્મથી પરવારી શત્રુઓને પીઠનારા રાજા રામચંદ્ર અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે આવ્યા.^૫ મહર્ષિને નમન કરીને રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે ભગવન્ ! હવે હું અયોધ્યા જવા માટે આપની આજ્ઞા માથું છું. આપનું દર્શન થવાથી હું ધન્ય થયો છું. વળી આપના અતુંગહને પાત્ર થયો છું; તેથી હવે પછી પણ આપનાં દર્શન માટે આવતો રહીશ. ૧, ૭ રામચંદ્રનાં મધુર અને નન્દ વચ્ચેના સાંભળી ધર્મરૂપ નેત્રવાળા અગસ્ત્ય સુનિ અતિશય પ્રસન્ન થયા.^૬ અને બોલ્યા : ‘હે રામ ! તમારાં આ સુંદર વાક્યો અતિશય અફલુત છે. હે રઘુનંદન ! તમે જ સર્વ પ્રાણીઓને

પાવન કરનારા છો.^૮ હે રામ ! જે લોકો માત્ર એ ઘડી આપનાં દર્શન કરે, તેઓ પણ પાવન થાય છે અને સ્વર્ગમાં જઈ દેવોથી પૂજાય છે.^{૧૦} વળી પૃથ્વી ઉપરનાં જે પ્રાણીઓ આપના તરફ દ્રેષદંષ્ટિથી જુઓ છે, તેઓ તરત જ અમહંકથી હણાઈને નરક-ગામી થાય છે.^{૧૧} હે રઘુશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે તમે સર્વ પ્રાણીમાત્રને પાવન કરનારા છો, તો હું શું તમને પાવન કરી શકું ? હે રાઘવ ! જેઓ તમારા શુભાનુવાદ જરૂરી તેઓ જરૂર સિદ્ધિ પામશે. ભલે, તમે ખુશીથી અયોધ્યા પધારો. તમારો માર્ગ સુખરૂપ અને ભયરહિત થાઓ. તમારી સર્વ ચિંતા ફર થાઓ અને તમે ધર્મવિધિથી રાજ્યશાસન કરો; કારણ કે આખા જગતનું તમે જ શરણ છો. ૧૨, ૧૩

પછી રાજા રામચંદ્ર સત્વવાદી અગસ્ત્ય ઋષિને તથા સર્વ તપસ્વી ઋષિઓને પ્રણામ કરી સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનમાં ચઢ્યા. એ સમયે દેવો જેમ ઇંદ્રનું પૂજન કરે છે, તેમ ઋષિઓનાં સસુહારે તેમનું આશીર્વાદથી પૂજન કર્યું.^{૧૪-૧૬} સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનને લીધે આકાશમાં ગયેલા રામચંદ્ર વર્ષાઋતુના વાદળની સાથે શોભતા ચંદ્ર જેવા જણાતા હતા. એ પ્રમાણે તે જ દિવસે બપોરે અનેક સ્થળેથી પૂજન પામતા રામચંદ્ર અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા અને નગર વચ્ચે આવેલા રાજમંદિરના ચોકમાં પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે ઊતર્યા.^{૧૭, ૧૮} પછી તુરત જ ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા સુંદર પુષ્પક વિમાનને વિસર્જન કરીને બોલ્યા : ‘હે પુષ્પક ! તું તારા પ્રભુના સ્થાનમાં જા. તારું કલ્યાણ થાઓ.’ મંદિરમાં આવ્યા પછી રામચંદ્રે દ્વારપાળને આજ્ઞા કરી : ‘શ્રેષ્ઠ ! પરાક્રમી લક્ષ્મણ અને ભરત એ બન્નેની પાસે જઈને મારા આગમનના સમાચાર જણાવ અને સત્વર એમને બોલાવી લાવ. ૧૯, ૨૦

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૮૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીરામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો

સર્ગ ૮૩ મો

રાજસૂય યજ્ઞ સંબંધી ચર્ચા

તજ્જ્વલા માવિતં તસ્ય રામસ્યાક્લિપ્તકર્મણઃ ।

દ્વાસ્યઃ કુમારાવાહ્ય રાઘવાય ન્યવેદયત્ ॥ ૧ ॥

અકિલષ્ટકર્મા રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં દારપાળ ભરત અને લક્ષમણને બોલાવી લાવ્યો અને રામચંદ્રને નિવેદન કર્યું કે, ‘બન્ને ભાઈઓ અહીં આવી ગયા છે. ત્યારે ભરત અને લક્ષમણને આવેલા ભેઈ રાજા રામચંદ્ર તેમને ભેટ્યા અને કહ્યું :^{૧૨} ‘મેં બ્રાહ્મણના કાર્યની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પૂર્ણ કરી છે. હે બંધુઓ ! હવે મને ધર્મની મર્યાદા રૂપ રાજસૂયાદિ યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થાય છે;^{૧૩} કારણ કે ધર્મના સેતુરૂપ એ યજ્ઞો અક્ષય અને અભયધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને એ ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરનાર યજ્ઞો સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે.^{૧૪} મારા આત્મસ્વરૂપ તમારા જેવા બન્ને યુવાનોની સહાયતાથી શ્રેષ્ઠ રાજસૂય યજ્ઞ કરવા હું ઇચ્છું છું; કારણ કે તેથી શાશ્વત ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્વે શત્રુતાપન મિત્રદેવે રાજસૂય નામે સારો યજ્ઞ કરીને વરુણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; તેમ જ સોમદેવે પણ વિધિ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત રાજસૂય યજ્ઞ કરીને સર્વ લોકોમાં શાશ્વત કીર્તિ અને સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં;^{૧૫} માટે આજે તમે બન્ને બાંધવો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે હિત-કારક હોય, તેનો વિચાર કરી મને સલાહ આપો.^{૧૬}

રામચંદ્રનાં આવાં વચનો સાંભળી વાણી-વિશારદ ભરતે હાથ ભેડીને કહેવા માંડ્યું :^{૧૭} ‘હે અમાપ પરાક્રમી મહાભુજ રામચંદ્ર ! હે સાધુ ! તમારામાં જ સંપૂર્ણ ધર્મ, યજ્ઞ અને સર્વ વસુંદરા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.^{૧૮} જેમ સર્વ દેવો મહાત્મા લોકનાથ પ્રભાવતિ તરફ પૂજ્યભુદિયી બુદ્ધિ છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓ અને અમે આપને નીરખીએ છીએ.^{૧૯} હે મહાબળવાન રાજન્ ! પુત્ર જેમ પિતા તરફ માનવપૂર્વક બુદ્ધિ છે, તેમ સઘળી પ્રજા તમારા તરફ બુદ્ધિ છે. હે રાઘવ !

તમે સર્વ બ્રાહ્મીમાત્રની ગતિના સાધનરૂપ પૃથ્વી સમાન છો.^{૨૦} જે રાજસૂય યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપરના અનેક રાજવંશોનો વિનાશ થાય છે, એવા વિધિ-વાળો યજ્ઞ સર્વની પ્રીતિનું પાત્ર કેવી રીતે થશે ? હે રાજન્ ! પૃથ્વી ઉપર જે પૌરુષપ્રાપ્ત પુરુષો છે, તે સર્વનો તમારા કૌપથી નાશ થશે.^{૨૧, ૨૨} અને હે અતુલ પરાક્રમી ! હે પુરુષસિંહ ! તમારા શુભોચી આખી પૃથ્વી તો તમારે વશ છે, માટે તે વીરોનો નાશ થોડોય નથી.^{૨૩}

ભરતનાં આવાં અમૃતમય વચનો સાંભળી સત્યપરાક્રમી રાજા રામચંદ્રને અતિશય હર્ષ થયો. તેમણે કૈકેયીના આનંદમાં વધારો કરનાર ભરતને ઉત્તર આપ્યો : ‘હે પાપરહિત ! હે પુરુષસિંહ ! વીરને શોભે એવાં ધર્મયુક્ત અને પૃથ્વીનું પરિ-પાલન કરે તેવાં તારાં વચનો સાંભળી હું પ્રસન્ન થયો છું અને સંતુષ્ટ થયો છું.^{૨૪-૨૬} હે ધર્મજ્ઞ ! તારાં સુંદર વચનોથી આ ઉત્તમ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો વિચાર હું માંડી વાળું છું;^{૨૭} કારણ કે લોકને પીડા કરે તેવું કામ વિચક્ષણ માણસો કરતા નથી. હે લક્ષમણાચર્ય ! બાળકની પાસેથી પણ શુભ શિખામણ અહંણુ કરવી ભેઈએ; માટે હે મહાબળ ! સારી રીતે ચોભયેલી તારી આ શિખામણ હું માન્ય રાખું છું.^{૨૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૪ મો

અશ્વમેધ યજ્ઞ સંબંધી ચર્ચા-વૃત્તાસુરહું વૃત્તાંત

તયોક્તવતિ રામે તુ મરતે ચ મહાત્મનિ ।

લક્ષ્મણોડય શુર્મ વાક્યમુવાચ રઘુનન્દનમ્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્ર અને ભરત એ પ્રમાણે બોલી રહ્યા પછી લક્ષમણે શુભ વચનો કહેવા માંડ્યા : ‘હે રઘુનંદન ! અશ્વમેધ નામનો મહાયજ્ઞ સર્વ પાપનો નાશ કરનાર અને પવિત્ર છે. જો આપને રુચે તો આપણે એ પવિત્ર અને દુર્ધર્મ યજ્ઞ કરીએ.^{૧, ૨} મેં એવું સંભળ્યું છે કે પૂર્વે મહાત્મા ઇંદ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી, ત્યારે તેઓ આ

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી પવિત્ર થયા હતા. ^{૧૩} હે મહાબાહુ! પૂર્વે દેવ અને અસુરના સંગ્રામ સમયે વૃત્ર નામનો લોકપુલ્લ્ય મહાન દૈત્ય હતો. ^{૧૪} તે ત્રણસો યોજન ઊંચો અને સો યોજન પહોળો હતો; ત્રણે લોક પોતાને વશ છે એમ માની સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તે પ્રીતિયુક્ત રહેતો હતો. ધર્મજ્ઞ, કૃતજ્ઞ અને બુદ્ધિમાન એ દૈત્ય સાવધાન થિતે ધર્મવિધિથી આખી પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. ^{૧૫} બ્યારે તે રાત્ર્ય કરતો હતો, ત્યારે પૃથ્વી કામડુલા બેળી હતી; તેના પરનાં બધાં ફળ, ફૂલ અને મૂળ સ્વાદિષ્ટ ઉત્પન્ન થતાં હતાં. ^{૧૬} તે મહાત્માના રાત્ર્યમાં ખેડ્યા વિના જ ધાન્ય પાકતું હતું. એવા અદ્ભુત સંપત્તિવાળા રાત્ર્ય ઉપર તે સત્તા ચલાવતો હતો. એક સમયે તેને એવો વિચાર થયો કે હું અતિ ઉત્તમ તપ કરું; કારણ કે તપ એ કલ્યાણકારક છે અને ખીન્ન સુખ તો મોહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. ^{૧૭} તેથી પોતાના મધુરેશ્વર નામના બ્યેષ્ઠ પુત્રને પ્રભજનના હાથમાં સોંપી એ દૈત્ય વનમાં ગયો અને દેવોને સંતાપ ઉત્પન્ન કરે તેહું ઉચ્ચ તપ કરવા લાગ્યો. ^{૧૮}

બ્યારે વૃત્ર આણું તપ કરતો હતો, ત્યારે ઇંદ્ર મહાહુબરી થઈ વિષ્ણુ ભગવાન પાસે બઈને બોલ્યો : ‘હે મહાબાહુ! વૃત્રે તપને લીધે ત્રણે લોકો ઇતી લીધા છે. એ ધર્મોત્તમા બળવાન છે, તેથી હું એના ઉપર શાસન કરવા શક્તિમાન નથી. ^{૧૯, ૨૦} હે સુરેશ્વર! બે એ ફરી તપ આદરશે તો બ્યાં સુધી આ જગત રહેશે, ત્યાં સુધી અમે એના હાસ થઈને રહીશું; છતાં હે મહાબળવાન! તમે એ પરમ ઉદાર વૃત્રની ઉપેક્ષા કરો છો. હે સુરેશ્વર! બે તમે કોષ પામો, તો એક ક્ષણ પણ એ ઇતી શકે તેમ નથી. ^{૨૧, ૨૨} હે વિષ્ણુ! બ્યારથી તેણે તમારી સાથે પ્રીતિ કરી છે, ત્યારથી તે લોકોનો ધર્મર થઈ ગયો છે; ^{૨૩} માટે હવે તમે સાવધાન થાઓ અને સર્વ લોકો ઉપર કૃપા કરો; એટલે આખા જગતમાં શાંતિ થશે અને સર્વ રાગનો નાશ થશે. ^{૨૪} હે વિષ્ણુ! આ સર્વ દેવો આપના તરફ બોઈ રહ્યા છે; માટે મહાન વૃત્રનો

ઘાત કરી અમને સહાય કરો. ^{૨૫} આ દેવોને તમે ઘણીયે વખત સહાય કરી છે. વળી તમારા સિવાય ખીન્ને કોઈ તેને સહાય કરી શકે તેમ નથી; એક તમે જ માત્ર અશરણું શરણુ છો. ^{૨૬} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આશ્વિન્ય શ્રીરામચર્યા ઉત્તરકાંડમાં ૮૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૫ મો

અશ્વમેધ યજ્ઞ સંબંધી ચર્યા-વૃત્તાસુરનો વધ
લક્ષ્મણસ્ય તુ તદ્વાક્યં શ્રુત્વા શશ્નિચર્હનઃ ।

વૃત્રઘાતમરોપેણ કથયેન્માહ સુવ્રત ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં વચનો સાંભળી યતુનો નાશ કરનાર રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘હે સુવ્રત! વૃત્રના ઘાતની આ સર્વ કથા અમને કહો. ^૧ રાઘવનાં વાક્યોના ઉત્તરમાં સુમિત્રાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનાર લક્ષ્મણે ફરીથી એ દિવ્ય કથા કહેવા માંડી. ^૨ તેઓ બોલ્યા : ‘પછી ઇંદ્રનાં અને સર્વ દેવોનાં આ વચનો સાંભળી વિષ્ણુએ ઇંદ્રાદિ દેવોને કહ્યું : ^૩

‘હે દેવો! મહાત્મા વૃત્તાસુરની સાથે હું પણ બૂના કાળથી પ્રીતિ વડે બંધાયેલો છું. તમારું પ્રિય કરવાની ખાતર હું એ મહા અસુરને હણીશ નહિ; પણ તમારા ઉત્તમ સુખનો ઉપાય તો મારે અવશ્ય કરવો બોઈએ. એથી એનો ઉપાય હું કેહું છું, બે બાણોને ઇંદ્ર પોતે જ તેને હણી શકશે. ^{૪, ૫} હે દેવો! હું મારી તેજોમય મૂર્તિનો ત્રીજો ભાગ ઇંદ્રમાં, એક ભાગ વજ્રમાં અને એક ભાગ પૃથ્વીમાં મૂકીશ. એ સમયે ઇંદ્ર વૃત્રને હણશે એમાં બરાબર સંશય નથી. ^૬

વિષ્ણુનાં વચનો સાંભળી દેવો બોલ્યા : ‘હે દેત્યોને મારનાર! બરેબર, આપ કહો છો એમ થશે, એમાં અમને હેશમાત્ર પણ સંદાય નથી. ^{૭-૮} હે ભગવન! તમારું કલ્યાણ થાઓ. વૃત્તાસુરનો વધ ઇન્દ્રનારા અમે બઈએ છીએ. હવે તમે ઘણા મોટા તેજથી વૃત્તિયાંશે ઇંદ્રમાં સંચાર કરો. ^૯ પછી ઇંદ્રને આગળ કરી સર્વ દેવો બ્યાં મહાન વૃત્તાસુર તપ કરતો હતો ત્યાં ગયા. ત્યાં આત્રીને તેઓએ તપ કરતા અસુરોષ્ઠ વૃત્રને તેજથી દેહીધ્ય-

માન થયેલો જોયો. મહાબળવાન વૃત્ર બાણે ત્રણે લોકને પોતાના તેજમાં પી જશે કે આકાશને પોતાના તેજથી બાળી નાખશે, એવો લાગતો હતો. તે અસુરશ્રેષ્ઠને જોઈને દેવો ત્રાસ પામ્યા અને ભય પામ્યા કે આને કેમ હણી શકીશું? અથવા આનો પરાજય કેવી રીતે કરી શકીશું? પછી સહસ્રલોચન ઇંદ્રે હિંમત કરી એ હાથે પોતાનું વજ્ર ઉપાડીને ભેરથી વૃત્રાસુરના માથા ઉપર ફેંક્યું.^{૧૦-૧૩} એટલે કાલાગ્નિ સમાન મહાઘોર અને મહાકાંતિયુક્ત વૃત્રાસુરનું માથું કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યું.

એ સમયે આપું જગત ત્રાસ પામ્યું.^{૧૪} નિરપરાધી અને તપમાં રત થયેલા વૃત્રાસુરને હણીને મહાતેજસ્વી ઇંદ્ર પ્રહ્લહત્યાના કરથી ત્રિલોકના અંતર્યામી બધાં ગાઢ અંધકાર વ્યાપ્ત હતો ત્યાં આંધ્યો ગયો.^{૧૫} પણ પ્રહ્લહત્યા તેની પાછળ અડધથી જવા લાગી અને અંતે તે પ્રહ્લહત્યા તેના અંગમાં મળી ગઈ, જેથી ઇંદ્ર મહાહુઃખી થયો.^{૧૬} બ્યારે વૃત્રાસુરનો નાશ થયો અને ઇંદ્ર નાચી ગયો, ત્યારે બ્રાહ્મીના અગ્નિ આદિ સર્વ દેવો ત્રિલુ-વનેશ્વર વિષ્ણુની વારંવાર પૂજા કરવા લાગ્યા.^{૧૭} ‘હે પરમેશ ! તમે જ અમારું શરણ છો; તમે જ જગતના પૂર્વજ છો; તમે જ જગતના પિતા છો અને સર્વ બ્રાહ્મીમાત્રનું રક્ષણ કરવા માટે તમે વિષ્ણુપદ ધારણ કરેછું’ છે.^{૧૮} ખરેખરી રીતે આ વૃત્રને તો તમે જ હણ્યો છો, છતાં પ્રહ્લહત્યા તો દેવરાજ ઇંદ્રની પાછળ પડી છે, તેથી તેના મોક્ષનો કાંઈ ઉપાય બતાવો તો સારો.’^{૧૯}

દેવોનાં આવાં વાક્યોના ઉત્તરમાં વિષ્ણુએ કહ્યું : ‘હે દેવો ! શુદ્ધ મારું યજ્ઞન કરશે એટલે હું તેને પાવન કરીશ.’^{૨૦} એ પવિત્ર શાસનવાળો ઇંદ્ર અશ્વમેધ યજ્ઞના પુણ્યથી ફરીથી ભયરહિત થઈને દેવોનું ઇંદ્રત્વ પ્રાપ્ત કરશે.’ દેવોને ઉપયુક્ત અનૃત જવી વાણી કહીને દેવોથી સ્તુતિ કરતા દેવેશ વિષ્ણુ સ્વધામમાં ગયા.^{૨૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિષ્ઠીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૬ મો

અશ્વમેધપ્રશંસા-પ્રહ્લહત્યાના પાપની નિવૃત્તિ તદા વૃત્રવધં સર્વમલિલેન સ લક્ષ્મણઃ ।
કથયિત્વા નરભ્રેષ્ઠઃ કથારોણં પ્રવક્ત્રમે ॥ ૧ ॥

પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણે વૃત્રાસુરના વધની ઉપયુક્ત કથા કહ્યા પછી બ્રાહ્મી રહેલી કથા કહેવા માંડી.^૧ તેઓ બોલ્યા : ‘બ્યારે દેવને ભીતિ ઉત્પન્ન કરનાર મહાપરાક્રમી વૃત્રાસુર હણાયો, ત્યારે પ્રહ્લહત્યાના પાપથી ઘેરાયેલો એવો વૃત્રાસુરને હણનારો દેવ-રાજ ઇંદ્ર ચેતનારહિત થઈ ગયો. એ સમયે યુદ્ધિ મંદ પડી ગઈ હોય તોવો અને સ્ફુર્તિરહિત થયેલો ઇંદ્ર ત્રિલોકના અંતમાં જઈ ભય પામેલા સર્પની માફક કેટલાક સમય સુધી ભરાઈ રહ્યો.’^{૨,૩} એ રીતે ઇંદ્ર બ્યારે અદૃશ્ય થયો, ત્યારે આપું જગત ઉદ્દેગ પામ્યું. વૃષ્ટિના અભાવે પૃથ્વી રેસ વગરની થઈ ગઈ, જંગલો સુકાઈ ગયાં અને સર્વજી ઉજ્જડ જેવું થઈ ગયું. નદીઓના પ્રવાહો બંધ પડી ગયા, પાણીના ધરાઓ સુકાઈ ગયા અને પ્રાણીઓમાં ભારે ખળભળાટ મચી રહ્યો.^{૪,૫} આ પ્રમાણે સમસ્ત લોકોને ક્ષય થતો જોઈને દેવતાઓ ગભરાયા, તેથી વિષ્ણુએ જે પ્રમાણે પૂર્વે સૂચવ્યું હતું, તે પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા માટે સર્વ દેવો ઉપાધ્યાય અને ઋષિ-ઓને લઈને બધાં પ્રહ્લહત્યાના પાપના ભયથી મૂંઝાઈ ગયેલો ઇંદ્ર હતો ત્યાં ગયા.^{૬,૭} પ્રહ્લહત્યાના પાપથી ઘેરાઈ ગયેલા ઇંદ્રને જોઈને દેવોએ તેને જ આગળ કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞની તૈયારી કરવા માંડી.^૮

‘પછી હે નરેન્દ્ર ! મહાત્મા ઇંદ્રે કરેલી પ્રહ્લહત્યાના પાપમાંથી તેને મુક્ત કરવા માટે મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞ થવા લાગ્યો.’^૯ એ યજ્ઞ બ્યારે સમાપ્ત થયો, ત્યારે પ્રહ્લહત્યા ઇંદ્રના અંગમાંથી નીકળી દેવો પાસે જઈ તેમને પૂછવા લાગી : ‘હે દેવો ! મારું સ્થાન ક્યાં નિર્માણ કરેછું’ છે ?^{૧૦} તેણે આમ કહ્યું ત્યારે પ્રીતિયુક્ત અને પ્રસન્ન ચિત્ત-વાળા દેવોએ તેને કહ્યું : ‘હવેસે ! તું તારી મેળે જ તારા ચાર વિશાળ કર.’^{૧૧} મહાત્મા દેવોની આ આજ્ઞા સાંભળી પ્રહ્લહત્યાએ પોતાના ચાર

વિભાગ કયો. પછી જેનો વાસ હુઃખજનક છે, એવી તે પ્રજાહત્યાએ ઇંદ્રમાંથી નીકળીને કહ્યું :^{૧૨} 'સર્વના અહંકારને હણનારી હું મારા એક અંશથી વધીકાળના ચાર માસ સુધી જળપૂર્ણ નદીઓમાં વાસ કરીશ અને સ્વચ્છ હે વિચરીશ. વળી મારા બીજા અંશથી હું નિરંતર પૃથ્વીમાં વાસ કરીશ. હે દેવો ! એ તમને સત્ય કહું છું.'^{૧૩, ૧૪} મારા ત્રીજા અંશથી હું સર્વનો દર્પ હંસનારી, યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી દર્પપૂર્ણ સ્ત્રીઓમાં દર માસે ત્રણ રાત્રિ વાસ કરીશ.^{૧૫} હે સુરશ્રેષ્ઠો ! મારા ચોથા અંશથી મિથ્યાવાદીને આશ્રય કરીને વેદનું માહાત્મ્ય જાણનારા નિર્દોષ પ્રાણીઓને મારનારામાં હું વાસ કરીશ.^{૧૬}

ત્યારે દેવોએ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો : 'હે હૃદયે ! જેમ તારી ઇચ્છા છે, તેમ તું તારા અભીષ્ઠ સ્થાનમાં જઈ વાસ કર.'^{૧૭} પછી પ્રીતિવાળા દેવોએ ઇંદ્રને વંદન કહ્યું અને ઇંદ્ર પણ પ્રજાહત્યાના પાપથી મુક્ત થવાથી સંતાપરહિત થયો. ઇંદ્રે રાજ્યાધિકાર હાથમાં લીધો કે તરત જ આખા જગતમાં શાંતિ થઈ. આ રીતે એ અદ્યક્ષત યજ્ઞ વડે ઇંદ્ર સુખ પામ્યો. હે રઘુનંદન ! અશ્વમેધનો આદો મહિમા છે; માટે હે મહાભાગ ! હે પાર્થિવ ! તમે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરો.^{૧૮-૨૦}

એ પ્રમાણે લક્ષમણનાં અતિશય મનોહર અને ઉત્તમ વચન સાંભળી ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમ કરનાર, તેજસ્વી મહાત્મા રાજા રામચંદ્ર પ્રસન્નચિત્તવાળા થઈ સંતોષ પામ્યા.^{૨૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૭ મો

ઇલરાબતુ આખ્યાન-સ્રીવપ્રાપ્તિ

તત્ત્વસ્વા લક્ષ્મણેનોત્ત વાક્યં વાક્યવિશાદઃ ।

પ્રત્યુવાચ મહાત્માઃ પ્રહસન્નાયો વચઃ ॥ ૧ ॥

લક્ષમણનાં આવાં વચનો સાંભળી વાણીવિશારદ મહાતેજસ્વી રાઘવે હસીને કહ્યું : 'હે નરશ્રેષ્ઠ લક્ષમણ ! તુ ત્રાસુરના વધની અને અશ્વમેધ યજ્ઞના કૃપાની સર્વ કથો તું કહે છે તેમ જ છે.'^{૧૨}

હે સૌમ્ય ! મેં સાંભળ્યું છે કે પૂર્વે કદંમ નામે એક પ્રભાપતિ થઈ ગયેલા છે. તેમને અતિશય ધાર્મિક અને શ્રીમાન ઇલ નામનો પુત્ર હતો અને તે બાહ્યલોક દેશનું પાલન કરતો હતો. હે નરશ્રેષ્ઠ ! તે મહાયશસ્ત્રી રાજાએ આખી પૃથ્વીને વશ કરી હતી અને તે તેનું પુત્રની માફક પ્રભાપાલન કરતો હતો.^{૧૩} હે રઘુનંદન ! પરમ ઉદાર દેવો તેમ જ મહા ધનવાન દેવો અને નાગ, ગંધર્વ, યક્ષ આદિ સર્વ એનું પૂજન કરતા હતા; એટલું જ નહિ પણ એ મહાત્માના રાષથી ત્રણે લોક ધ્રુજી ઊઠતા હતા. બાહ્યલોક દેશનો એ મહાયશસ્ત્રી અને મહાકૃષિમાન રાજા જેવો ધર્મનિષ્ઠ હતો, તેવો જ પરાક્રમી હતો.^{૧૪-૧૭}

એ મહાભાહુ ઇલ રાજા એક સમયે મનોરમ ચૈત્ર માસમાં પોતાના સેવક, સૈન્ય અને વાહનો સહિતએક સુંદર વનમાં મુગથા કરવા ગયો.^{૧૮} એ વનમાં સેંકડો મુગોનો શિકાર કરવા છતાં તે મુગથા-સક્ત રાજાને તૃપ્તિ થઈ નહિ.^{૧૯} વિવિધ પ્રકારનાં સેંકડો મુગોનો શિકાર કરતો કરતો તે રાજા જ્યાં કાર્તિકસ્વારીનો જન્મ થયો હતો, તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો.^{૨૦} એ દુર્ધર્ષ પ્રદેશમાં દેવેશ્વર મહાદેવ પોતાના અનુચર સહિત હિમાલયની પુત્રી સાથે વિહાર કરતા હતા.^{૨૧} તે પર્વતના ગરાવાળા પ્રદેશમાં દેવી પાર્વતીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા વૃષભધ્વજ ઉમેશ પોતાનું સ્વરૂપ સ્ત્રીરૂપે કરીને વિચરતા હતા.^{૨૨} એ સમયે તે પ્રદેશમાં જે જે પ્રાણીઓ, વૃક્ષો અને ધીનું જંધું જે નરનાતિમાં હતું, તે સર્વ સ્ત્રીરૂપ થઈ ગયેલું હતું. હજારો મુગોનો શિકાર કરીને કદંમ પ્રભાપતિનો પુત્ર ઇલરાજા તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો; ત્યારે તેણે સર્વ સર્પ, પશુ, પક્ષી વગેરે સૌંદર્યમાં ભેળ્યાં.^{૨૩-૨૫} એટલું જ નહિ પણ હે રઘુનંદન ! પોતાના સર્વ અનુચરો સહિત પોતાની જાતને પણ તેણે સૌંદર્યરૂપ થઈ ગયેલી ભેઈ. આથી તેને અતિશય હુઃખ થયું.^{૨૬} આ ઉમાપતિનો પ્રભાવ છે, એમ જાણીને તે ઘણો જ દીન થઈ ગયો. પછી તે રાજા પોતાના સેવક, સૈન્ય ને વાહન સહિત

દેવને શરણે ગયો. એ સમયે વરદાન આપનારા મહેશ્વરે પાર્વતી સહિત હસીને કદમ પ્રભપતિના પુત્ર ઇલરાજને કહ્યું : ‘હે કદમ પ્રભપતિના પુત્ર ! મહાબળવાન રાજર્ષિ ! ઊઠો, ઊઠો. ૧૭-૧૮ હે સૌમ્ય ! હે સુવત્, પુરુષત્વ સિવાયનું બીજું વરદાન માગો.’ મહાદેવે પુરુષત્વ માગવાની ના કહી તેથી તે રાજા અપાર શોક કરવા લાગ્યો. ૨૦ અને સુરશ્રેષ્ઠ મહાદેવણ પાસેથી સ્ત્રીરૂપ થયેલા તે રાજાએ બીજો વર માગ્યો નહિ. અતિશય શોક કરતા તે રાજાએ તેમ જ બીજા બધાએ શૈલરાજ હિમાલયની પુત્રી ઉમાદેવીની અંતઃકરણપૂર્વક આરાધના કરી અને કહ્યું : ‘હે દેવી ! હે વરદે ! તું સર્વ લોકને તેમ જ ઈશ્વરોને પણ વરદાન આપે છે. હે દેવી ! તારું દર્શન મિથ્યા થતું નથી, તો તું અમારા તરફ સૌમ્ય દૃષ્ટિથી જો.’ પછી તે રાજર્ષિની સ્તુતિ સાંભળી દેવી પાર્વતીએ મહાદેવની સંનિધિમાં તેમની સંમતિપૂર્વક શુભ વાક્યથી કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! અર્ધ વરદાન દેનાર મહાદેવ છે અને અર્ધ વરદાન દેનાર હું છું, તેથી સ્ત્રીત્વ કે પુરુષત્વમાંથી અધુ વરદાન જે આહો તે માગો.’ દેવીનું આતું અફણત અને ઉત્તમ વચન સાંભળી રાજા અતિશય રાજ થઈને બોલ્યો : ‘પૃથ્વી ઉપર જેના રૂપની તુલના ન થાય તેવી હે દેવી ! જો તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયાં હો, તો મને એવું વરદાન આપો કે હું એક માસ સ્ત્રી થાઉં અને એક માસ પુરુષ થાઉં.’ સુંદરસુખી દેવીએ રાજાના મનની ઇચ્છા જાણીને શુભ વાક્ય કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! જા, એ પ્રમાણે થશે. વળી તું જ્યારે પુરુષરૂપમાં હોઈશ ત્યારે તને સ્ત્રીભાવ સાંભરશે નહિ અને સ્ત્રીરૂપમાં હોઈશ ત્યારે પુરુષભાવ સાંભરશે નહિ.’ એ પ્રમાણે એ કદમ પ્રભપતિનો પુત્ર ઇલરાજ એક માસ પુરુષ રહી બીજે માસે ત્રણે લોકમાં સુંદર એવી ઇલા નામની સુંદરી થતો હતો. ૨૧-૨૭

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૭ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૮ મેા

ઇલરાજનું આખ્યાન-યુધનો મેળાપ

તાં કયામૈલસંવદ્ધાં રામેણ સમુદીરિતામ્ ।

લક્ષ્મણો મરતઘૈવ શ્રુત્વા પરમવિસ્મિતો ॥ ૧ ॥

રાજા રામચંદ્રે કહેલી ઇલરાજ સંબંધી અફણત કથા સાંભળીને લક્ષ્મણ અને ભરત એ બન્ને પરમ વિસ્મય પામ્યા. ૧ એ બન્નેએ હાથ બેઠીને તે મહાત્મા રાજાની સ્ત્રી અને પુરુષભાવની કથા કરીને વિસ્તારથી જાણવા માટે પૂછ્યું : ૨ ‘તે સ્ત્રીરૂપ દુર્ગતિમાં પડેલો રાજા એવી સ્થિતિમાં કેવી રીતે વર્તતો હતો ?’ ૩

લક્ષ્મણ તથા ભરતનો પ્રશ્ન સાંભળીને રાજા રામચંદ્રે કહ્યું : ‘તે ઇલરાજ સર્વ લોકમાં સુંદર સ્ત્રીરૂપ થઈને પોતાના અનુચરો, જેઓ સર્વ સ્ત્રીરૂપ થયા હતા તેઓથી વીંટળાઈને એ વનમાં ફરવા લાગ્યો. કમળદળ સરખી આંખવાળી, સર્વ લોકમાં સુંદર તે ઇલા સ્ત્રી વૃક્ષ, છોડ અને લતાથી પરિપૂર્ણ વનમાં પળે ચાલીને વિહાર કરતી, ત્યાં આવેલા પર્વતની વિશાળ શુક્રાઓમાં રમણ કરવા લાગી. ૪-૭ તે વનપ્રદેશમાં આવેલા એ પર્વતની પાસે વિવિધ જાતનાં પક્ષીઓથી સેવાતું એક અતિશય સુંદર સરોવર હતું. ૬ ત્યાં ઇલાએ પૂર્ણિમાના ઉદય પામતા ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને પોતાના દેહના તેજથી હીપતા ચંદ્રના પુત્ર યુધને જોયો. તે યુધદેવ, જળમાં ઊભો રહી યથા આપનાર, ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરનાર, અતિશય સુરકેલીથી આચરી શકાય તેવું અને કારણ ઉત્પન્ન કરે એવું તીવ્ર તપ આચરતો હતો. ૯-૧૦ હે રઘુનંદન ! યુધને જોઈ વિસ્મય પામેલી ઇલાએ સ્ત્રીરૂપ થયેલા પોતાના સર્વ અનુચરો સહિત તે સરોવરને બળભળાવી મૂક્યું; એટલે યુધ તેના સામે જોયું અને તે કામ-બાણથી ઘાયલ થયો. તે આત્મશુદ્ધિ ભૂલી ગયો અને પાણીમાં ને પાણીમાં જ કંપી ઊભો. ત્રેલોક્ય-સુંદરી તે ઇલા સ્ત્રીને જોઈને યુધદેવ મનનાં વિચાર કરવા લાગ્યા : ‘દેવતાઓથી પણ અધિક રૂપાળી આ સ્ત્રી કેણુ હશે ? દેવીઓમાં, નાગસ્ત્રીઓમાં,

અસુરગ્રીઓમાં અને અપ્સરાઓમાં આના કરતાં વધારે રૂપાળી કોઈ પણ સ્ત્રી મેં પૂર્વે જોયેલી નથી. જો એ હજી કોઈને ખસેલી ન હોય, તો તે મારે ચોખ્ખું છે.' એવું વિચારી યુધદેવ પાણીમાંથી બહાર નીકળી કિનારા ઉપર આવ્યા. ૧૧-૧૫

પછી પોતાના આશ્રમમાં જઈ ધર્માત્મા યુધદેવે તે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓને આમંત્રણ આપ્યું. ત્યારે તેઓ સર્વે ત્યાં ગઈ અને યુધદેવને પ્રણામ કર્યા પછી તે ધર્માત્માએ એ સ્ત્રીઓને પૂછ્યું: 'આ ત્રિલોકસુંદરી કેાની સ્ત્રી છે અને તે અહીં શા માટે આવેલી છે. તે સર્વ મને કહેા; વિલંબ ન કરો.' યુધદેવનાં સુંદર શબ્દોવાળા મધુર વચ્ચેના સાંભળીને તે સર્વ સ્ત્રીઓએ મધુર વાણીથી ઉત્તર આપ્યો: 'એ સુશ્રોણી સર્વદા અમારા ઉપરી તરીકે રહે છે. એને કોઈ પતિ નથી અને તે અમારી સાથે આ જગલમાં વિચરે છે.' તે સ્ત્રીઓનાં આવાં સ્પષ્ટ વચ્ચેનાં સાંભળી યુધદેવે પવિત્ર આવર્તની વિધાને સંભારી; એટલે તે રાજાને સર્વ દૃષ્ટાંત બહુવામાં આવ્યો. પછી તે સુનિશ્ચેતે તે સર્વ સ્ત્રીઓને કહ્યું: 'તમે સર્વ આ પર્વતની તળેટીમાં જઈને વસો અને આ ગિરિમાં તમારાં નિવાસ-સ્થાન તુરત તૈયાર કરી લ્યો. તમે નિત્ય પત્ર, ફળ, મૂળ વગેરેનાં આહાર કરી તમારો નિર્વાહ કરો. ત્યાં તમને કિંપુરુષ ભતિના પતિ મળશે. ચંદ્રના પુત્ર યુધદેવે આ વચ્ચેના કહીને પોતાના ચોગબળથી તે સ્ત્રીઓને કિંપુરુષી બનાવી દીધી અને કિંપુરુષોને પ્રાપ્ત થઈને તેઓ સર્વ એ પર્વત-પ્રદેશમાં વસવા લાગી. ૧૧-૨૪

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૯ મો

હલા અને યુધદેવથી પુરુષવાનો જન્મ

શ્રુત્વા કિપુરુષોત્પત્તિં લક્ષ્મણો મરતસ્તથા ।

આશ્ચર્યમિતિ ચ ભૂતામુર્તૌ રામં જનેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

કિંપુરુષની ઉત્પત્તિ સાંભળીને લક્ષ્મણ તથા ભરતે નરેન્દ્ર રામચંદ્રને કહ્યું: 'એ તો મોટું આશ્ચર્ય થયું.' ૧ પછી મહાયાજ્ઞસ્વી ધર્માત્મા રામ-

રામચંદ્રે કદંમ પ્રબળપતિના પુત્ર ઇલાની કથા આગળ કહેવા માંડી. ૨

વિહાર કરવા આવેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓને કિન્નરીઓ બનાવી દઈને ઋષિશ્રેષ્ઠ યુધદેવે રૂપસંપન્ન ઇલાને કહ્યું: ૩ 'હે સુંદર સુખપ્રાણી ! હું સોમનો અતિપ્રિય પુત્ર છું. હે વરારોહો ! મને તું પ્રેમવાળાં નેત્રોથી જોઈને પ્રીતિપૂર્વક સેવ.' ૪

ત્યારે નિર્જન અરણ્યમાં રહેલી તે ઇલાએ અતિશય સુંદર અને મહાતેજસ્વી યુધદેવને ઉત્તર આપ્યો: ૫ 'હે સૌમ્ય ! હું સ્વતંત્ર છું, છતાં તમારે અધીન થાઉં છું. હે ચંદ્રપુત્ર ! મને આજ્ઞા આપો અને તમારી જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કરો.' ઇલાનાં પ્રિય વચ્ચેનાં સાંભળી યુધદેવ હર્ષ પામ્યો અને કામાતુર થઈ ઇલાસુંદરી સાથે કોડા કરવા લાગ્યો. કામી યુધદેવનો ચૈત્ર માસ તો સુંદરમુખી ઇલાની સાથે કંકેશ કરવામાં એક લાક્ષ્મી માફક વીતી ગયો. એ રીતે બ્યારે એક માસ પૂરો થયો, ત્યારે કદંમનો પુત્ર ઇલ પૂર્ણચંદ્ર, સરખા સુખવાળો પુરુષ બનીને શય્યામાંથી બગી ઊઠ્યો. એ સમયે પૂર્વનું સ્ત્રીરૂપનું આચરણ તે ભૂલી ગયો ને આશ્રમથી બહાર નીકળ્યો. ત્યાં યુધદેવને સરોવરમાં જોયા હાથ કરીને તપ કરતા બેઠ્યા, ત્યારે તેમની પાસે જઈને ઇલરાજાએ પૂછ્યું: ૬ 'હે ભગવન્ ! થોડા કાળથી હું મારા અનુચરો સહિત આ ગહન પર્વતમય પ્રદેશમાં છું; છતાં મારા સૈન્યને હું દેખતો નથી, તો મારા અનુચરો ક્યાં ગયા હશે ?' પોતાની પૂર્વાવસ્થાનું જ્ઞાન ભૂલેલા તે રાજર્ષિના પ્રશ્નો સાંભળી યુધદેવે તેને શાંત પાડી ઉત્તર આપ્યો: ૭ 'પશ્ચરના પુષ્કળ વરસાદથી તારા તે સેવકો નાશ પામ્યા છે. વળી વટોળિયા અને વરસાદના ભયથી પીઠાઈને તું મારા આશ્રમમાં આવીને સૂતો હતો. ૮-૧૨ હે વીર ! તું ભયરહિત થઈ સંતાપ છોડી દઈને શાંત થા અને આ ફળમૂળ ખાઈને સુખથી અહીં જ વસ; તેથી તારું કલ્યાણ થશે.' ૯

યુધદેવનાં વચ્ચેથી તે મહાભુક્તિશાળી રાજા શાંત પડી કહેવા લાગ્યો: ૧૦ 'સેવકવર્ગના નાશથી દીન થઈ ગયેલો હોવા છતાં હું મારું રાજ્ય ત્યજીશ

નહિ, માટે હવે મને રબા આપો. હે બ્રહ્માન્ ! જો હું ત્યાં નહિ જાઉં તો મહાયશસ્ત્રી શશબિન્દુ મારી ગાદી પચાવી પડશે. મારા સુખ આપનારા સેવકો અને સ્ત્રીઓને ત્યજવા હું શક્તિમાન નથી; માટે હે તેજસ્વી ! તમે મને અહીં રોકાવા માટે કાંઈ પણ કહેશો નહિ. ^{૧૭૩-૧૮}

ઇલ રાબાએ બુધને આ પ્રમાણે કહ્યું; 'ત્યારે પરમ શાંતિથી તેમણે ઉત્તર આપ્યો: 'હમણાં તો તમારે અહીં રહેવાનું પસંદ કરવું જોઈએ. ^{૧૯} હે મહાબળવાન કર્મમક્રમાર ! જોને માટે તમારે જરા પણ સંતાપ ન કરવો જોઈએ. જો તું એક વરસ સુધી અહીં રહીશ, તો હું તારું શ્રેય કરીશ. ^{૨૦} પછી ઇલ રાબાએ કલેશહિત કર્મ કરનાર બુધદેવનાં આવાં વચ્ચેનાં સાંભળી એ બ્રહ્મવાદીના કલા પ્રમાણે એક વરસ સુધી ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ^{૨૧} તે બ્યારે સ્ત્રીરૂપે પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે બુધદેવની સાથે રમણ કરતો અને બીજે મંદિરે પુરુષ થતો, ત્યારે તેમની સાથે ધર્મ અર્ચા કરતો હતો. ^{૨૨} અતે સુંદર શ્રેણીવાળી ઇલાએ નવમે માસે ચંદ્રપુત્ર બુધદેવથી પુરુરવા નામે સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. ^{૨૩} પછી તુરંત જ એ મહાબળવાન બુધદેવના જેવા જ વર્ણના પુત્રને ઇલા-સુંદરીએ તેના પિતાના હાથમાં મૂક્યો. ^{૨૪} એ પ્રમાણે બુધદેવ એક વરસ સુધી સ્ત્રી તથા પુરુષરૂપે પ્રાપ્ત થતા કર્મમક્રમાર સાથે ક્રીડા તથા ધર્મઅર્ચા કરીને આનંદ મેળવતો હતો. ^{૨૫}

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૦ મો

અશ્વમેધની પ્રશંસા તથા ઇલાને પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ

તથોક્તવતિ રામે તુ તસ્ય જન્મ તદ્વસુતમ્ ।

હવાચ હક્ષમણો મૂયો મરતજ મહાયશાઃ ॥ ૧ ॥

બ્યારે રામચંદ્રે પુરુરવાના જન્મનું અફણુત વૃત્તાંત કહ્યું, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી ભરતે અને લક્ષ્મણે ક્રીડાંતે તેમને પૂછ્યું: ^૧ 'હે નરશ્રેષ્ઠ ! ઇલાએ સોમનાથ બુધદેવની સાથે એક વરસ સુધી રહી

બીજું શું શું કયું તે આપ અમને કહેવા યોગ્ય છે.' એવી રીતે પ્રશ્ન કરનારા મીઠા શંકરો સાંભળી રામચંદ્રે પ્રબળપતિ કર્મમના પુત્ર ઇલ-રાબાની કથા આગળ કહેવા માંડી: ^{૨-૩}

'એક સમયે બ્યારે ઇલાસુંદરી પુરુષત્વને પ્રાપ્ત થઈ હતી, ત્યારે મહાબુદ્ધિમાન બુધદેવે પરમ ઉદાર સંવર્તને, ભૂશુપુત્ર ચ્યવનને, અરિષ્ટનેમિને, પ્રમોદન અને મોહક સુનિને તથા હર્વાસા સુનિને પોતાના આશ્રમમાં જોડાવ્યા. તેઓનું સારી રીતે સન્માન કર્યો પછી વાઙ્મયે બાહુનારા અને તત્ત્વદર્શી બુધદેવે સાવધાન ચિત્તવાળાં તે સર્વને કહ્યું: ^{૪-૫} 'આ મહાબાહુ ઇલ રાબા કર્મ પ્રબળપતિને પુત્ર થાય છે. જોની શી ગતિ થયેલી છે તે તમે જાણો છો; માટે જેમ જોતું શ્રેય થાય તેમ કરો. ^૬ મહાત્મા ક્ષિએ એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા, તેટલામાં મહાતેજસ્વી કર્મ પ્રબળપતિ પોતે જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે પુલસ્ત્ય, કેતુ, વષટ્કાર અને મહાતેજસ્વી ઝંઙ્કાર ઋષિ પણ આવેલા હતા. પરસ્પર સમાગમને લીધે આનંદ પામેલા અને બાહુલિક દેશના ઇલ રાબાનું હિત ઇચ્છનારા, એ સર્વ સુનિઓ જુદા જુદા ઉપાયો બતાવવા લાગ્યા. ^{૭-૧૦} છેવટે કર્મ પ્રબળપતિ પોતાના પુત્રનું પરમ હિત થાય એવાં વચ્ચેનાં જોડ્યા: 'હે ક્ષિએ ! એ રાબાનું જેથી શ્રેય થાય એવું મારું વચન સાંભળો. જોને માટે વૃષભધ્વજ મહાદેવ સિવાય બીજું કોઈ ઋષિધર્મ જોતો નથી અને એ મહાત્માને અશ્વમેધ યજ્ઞથી વધારે બીજું કાંઈ પ્રિય નથી. ^{૧૧, ૧૨} તેથી આપણે સર્વ ઇલ રાબાના હિત માટે એ દુરાસદ યજ્ઞ કરીએ. કર્મ પ્રબળપતિનાં વચ્ચેનાં સાંભળી સર્વ ક્ષિએ રજૂતું આરાધન કરવા માટે તે યજ્ઞ પસંદ કર્યો. પછી સંવર્ત ઋષિને શિષ્ય અને શત્રુઓના પુરને જીતનાર મરુત નામના રાજર્ષિ ત્યાં આપ્યો હતો; તેણે યજ્ઞસામગ્રી એકઠી કરવા માંડી અને સર્વેએ સળી મહાત્મા બુધના આશ્રમની પાસે જ એ મહાયજ્ઞ કર્યો. ^{૧૩-૧૫}

યજ્ઞ સમાપ્ત થયો, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી રજૂ દેવ પરમ સંતાપ પામ્યા. એમણે પરમ પ્રીતિપૂર્વક

ઇલ રાજાની સંનિધિમાં જ સર્વ દેવોને કહ્યું : ‘હે દિવ્યશ્રેષ્ઠો ! હું આ ભક્તિપૂર્વક કરેલા અશ્વમેધથી પ્રસન્ન થયો છું, આપ બાહ્લિકપતિનુશ્ચિ પ્રિય કરું ?’ ત્યારે સમયનો બરાબર ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિવાળા દિવ્યેએ રુદ્રદેવને કહ્યું : ‘જો તમે પ્રસન્ન થયા હો તો આ ઇલ રાજા સહાને માટે પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કરે.’ ત્યારે મહાતેજસ્વી રુદ્રદેવે પ્રસન્ન થઈને ઇલાને સહાને માટે પુરુષત્વ આપ્યું અને તુરંત જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. મહાદેવજી અંતર્ધાન થયા કે તરત જ અશ્વમેધ યજ્ઞ પશુ સમાપ્ત થયો અને હીર્ષ દંષ્ટિધાળા સુનિયો પશુ ભ્યાથી આવ્યા હતા ત્યાં ગયા. પછી ઇલ રાજા બાહ્લિક દેશથી આગળ મધ્ય પ્રદેશમાં ગયો અને ત્યાં સુંદર નગર વસાવી, શત્રુના પુરને જીતનારા રાજર્ષિ શશભિ દુને બાહ્લિક દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું. એ રીતે પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં પ્રભાપતિ કઈમનો બળવાન પુત્ર ઇલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અતે લાંબે કાળે તે ઇલ રાજા ઉત્તમ બ્રહ્મલોકમાં ગયો.^{૧૧-૨૩} ત્યાર પછી ઇલનો પુત્ર પુરુરવા પ્રતિષ્ઠાનપુરનો અધિપતિ થયો. હે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ! અશ્વમેધ યજ્ઞનો આલો પ્રભાવ છે. પ્રથમ સ્ત્રીરૂપ થયેલા પુરુષને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું; એટલું જ નહિ પશુ બીજું જે હલંકા હોય છે, તે પશુ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨}

અતિ શ્રીવાસ્ત્મિક મહાપુનિમજ્જીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૧ મો

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય-તેની

તૈયારી માટે રામચંદ્રની આજ્ઞા

પલદાઘ્યાય કાકુત્સ્થો આતુર્યભ્રમિતપ્રભઃ ।

લક્ષ્મણ પુનરેવાહ ધર્મયુક્તમિદં વચઃ ॥ ૧ ॥

અમાપ તેજવાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે ભરત તથા લક્ષ્મણને આવાં ધર્મયુક્ત વચનો કહીને વળી પશુ કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! તું વસિષ્ઠ, વામદેવ, બાળાદિ, કશ્યપ આદિ સર્વ અશ્વમેધ યજ્ઞના કાર્યમાં કુશળ બ્રાહ્મણોને સન્માન કરીને અહીં બોલાવી લાવ. પછી હું સાધધાન ચિત્તથી સર્વ લક્ષ્ણોવાળા અશ્વને છોડીશ.’^{૧-૩}

રાઘવની આજ્ઞા સાંભળતાં જ વચિત ગતિવાળા લક્ષ્મણે એ સર્વ બ્રાહ્મણોને બોલાવી લાવી તેમને પુરસ્કૃત કર્યો.^૪ ત્યારે રાજા રામચંદ્રે દેવતુલ્ય એ સર્વ બ્રાહ્મણોને અભિવંદન કર્યું અને તેઓ સર્વેએ તેમને આશીર્વાદ દીધા. પછી સૂળા રામચંદ્રે હાથ બેંડીને એ દિવ્યશ્રેષ્ઠોને અશ્વમેધ યજ્ઞ સંબંધી ધર્મયુક્ત વચનો કહ્યાં. ત્યારે તે સર્વ બ્રાહ્મણોએ શિષ્યજીને નમસ્કાર કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞની પ્રશંસા કરી. બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સુનિયોનાં અશ્વમેધની પ્રશંસાનાં અફણુત વાક્યો સાંભળી રાજા રામચંદ્ર અતિશય પ્રસન્ન થયા.

બ્રાહ્મણોએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનું સ્વીકાર્યું, એટલે રાજા રામચંદ્રે લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘હે મહા-બાહુ ! મહાત્મા સુગ્રીવને આમંત્રણ કરવા દ્વૃત મોકલો અને કહાવો કે અનેક મહાન વાનરો અને વનવાસીઓ સહિત આ મહોત્સવ જોવા માટે આવવો.’^{૫-૧૦} વળી ઇચ્છા સુજળ ગતિ કરનારા અનેક રાક્ષસો સહિત અતુલ પરાક્રમી વિલીપશુ પશુ આ મહાધનનું દર્શન કરવા આવે એમ કરો. વળી મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જે મહા-ભાગ્યશાળી રાજાઓ છે, તે સર્વ પોતાના અનુચરો સહિત આ યજ્ઞભૂમિની નિરીક્ષા કરવા સત્વર આવે એમ કરો.^{૧૧,૧૨} હે લક્ષ્મણ ! ધર્મચિંતન કરનારા જે જે બ્રાહ્મણો પરદેશ ગયા હોય, તે તે સર્વને આ અશ્વમેધ યજ્ઞ માટે નિમંત્રણ કરો.^{૧૩} હે મહાબાહુ ! દેશાંતરવાસી સર્વ તપોધન ઋષિઓને કુટુંબ પરિવાર સહિત આવવાનું નિમંત્રણ કરો; તેમ જ જાંઝ વગાડનારાઓ, નટો અને નાચનારાઓને પણ બોલાવો. હે લક્ષ્મણ ! નૈમિષારણ્યમાં ગોમતી નદીના તીરે યજ્ઞભૂમિ રચાવો. હે મહાબાહુ ! તે અતિશય પવિત્ર ભૂમિ છે અને તેની ચારે તરફ શાંતિ ફેલાઈ રહી છે. હે રણુનંદન ! હે ધર્મજ્ઞ ! એ નૈમિષારણ્યમાં સેકંડો ધર્મજ્ઞ ઋષિઓ યજ્ઞમાં મુગ્ધ અને અનુત્તમ અશ્વમેધ યજ્ઞનાં દર્શન કરી સંતોષ પામીને તેમ જ આપણાથી સન્માન પામીને પાછા જાય, તે માટેની સર્વ ગોઠવણ સત્વર કરો. હે મહાબલ ! યજ્ઞમાં હોમવા માટે એક લાખ ડાંગરની પોઠ, દશ હજાર

તલની પોઠ અને તેટલી જ પોઠ મળ બેઈશે. તે જ પ્રમાણે કળથી, ચણા, અડદ અને લવણની પોઠ પણ મોકલો. વળી અનાજના પ્રમાણમાં તેલ અને ઘી પણ મોકલો. આ ઉપરાંત ઘસ્યા વિનાના સુગંધીદાર પદાર્થો મોકલો. ૧૪-૨૦ ત્યાં દેખરેખ રાખવા માટે ભરત કરોડો સુવર્ણસુદ્રા અને સેંકડો હીરાઓ લઈને અત્યારથી જ બંધ તેમ કરો. ૨૧ માર્ગમાં તેમ જ ત્યાં કેટલાક વેપારીઓની દુકાનો મંઠાવો અને નટ, નર્તક, રસોઇયા અને યૌવનસંપન્ન કેટલીક સ્ત્રીઓને પણ ત્યાં મોકલો. ૨૨ વળી ભરતની સાથે સૈન્ય, વેદ બ્રહ્મનારા અને સાવધાન ચિત્તવાળા ગ્રાહણો, ખાળકો, વૃદ્ધો, અંતઃપુરમાં કામ કરનારા સેવકો, શાસ્ત્ર બ્રહ્મનારાઓ, કૌષાધ્યક્ષ, કૌશલ્યાદિ સર્વ માતાઓ, અંતઃપુરમાં રહેતા નાના રાજકુમારો, યજ્ઞ દીક્ષા માટે બનાવેલી મારી પત્નીની સુવર્ણમય મૂર્તિ, એ સર્વ યથાસમય મોકલી આપો. હે નરશ્રેષ્ઠ! ત્યાં મહાબળવાન અને પૂજનીય ઘણાંચે રાજાઓ પોતાના અનુચર સહિત આવશે; તેમને રહેવાં માટે ત'બુ આદિની વ્યવસ્થા કરજો; તેમ જ અજ્ઞ તથા વસ્ત્રની સંગવડ કરજો. ૨૩-૨૬

આ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં અજ્ઞ, પાન, વસ્ત્ર અને નોકરોને લઈને શત્રુજ્ઞ સહિત ભરત નૈમિષારણ્યમાં જવા નીકળ્યા. એટલામાં સુગ્રીવ સહિત સર્વ મહાત્મા વાનરો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રાહણોની સેવામાં લાગી ગયા. અનેક રાક્ષસો અને રાક્ષસ-પત્નીઓ સહિત વિભીષણે પણ ત્યાં આવીને ઉચ્ચ ર્તપ કરનારા મહાત્મા ઋષિઓનું પૂજન કર્યું. ૨૭, ૨૮ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૨ મો

રાજા રામચંદ્રનો અશ્વમેધ યજ્ઞ તત્સર્વમલિલેનાયુ પ્રસ્થાપ્ય મરતાપ્રજઃ ।
હયં લક્ષ્મણસંપન્નં કૃષ્ણસારં મુમોષ હ ॥ ૧ ॥
ભરતના મોટા ભાઈ રામચંદ્રે આ સર્વ વ્યવસ્થા કર્યા પછી તરત જ યજ્ઞોચિત સર્વ લક્ષણ-

સુકત નીલવર્ણનો ઘોડો છોડ્યો. અશ્વત્તુ રક્ષણ કરવા માટે લક્ષ્મણની નિમણૂક કરી ઋષિવ્રજોની સાથે તે અશ્વ મોકલ્યો અને સર્વ સૈન્ય સહિત રામચંદ્ર પણ તેમની પાછળ નૈમિષારણ્યમાં ગયા. ૧-૨ ત્યાં મહાબાહુ રામચંદ્રે પરમ અદ્ભુત યજ્ઞસ્થાન બ્રહ્મ અને અતિશય હ્રસ્વ પામ્યા. તેઓ બોલ્યા : 'આ પ્રદેશ ઘણો રમ્ય છે.'

રાજા રામચંદ્ર નૈમિષારણ્યમાં રહ્યા, તે સમયે બીજા અનેક રાજાઓ વિવિધ પ્રકારની લેટો લાવવા લાગ્યા. ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરીને રાજા રામચંદ્ર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. એ રાજાઓની અજ્ઞ, પાન, વસ્ત્ર અને એવાં બીજાં સાહિત્યોથી સરભરા કરવા માટે ભરતની સાથે શત્રુજ્ઞની નિમણૂક કરેલી હતી. ૩-૫ તે જ પ્રમાણે પ્રથમ કરનારા મહાત્મા વાનરો સહિત સુગ્રીવ પણ વિગ્રોની સેવા કરતા હતા. ૬ ત્યારે અનેક રાક્ષસો સહિત સાવધાન ચિત્તવાળો વિભીષણ ઉચ્ચ તપ કરનારા ઋષિઓની સેવામાં રહ્યો હતો. ૭ અનુચરો સહિત આવેલા રાજાઓની સરભરા ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે થવી બેઈએ, એવી મહાબળવાન નરશ્રેષ્ઠ રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા હતી. ૮ એ પ્રમાણે પૂર્ણ વિધિપૂર્વક યજ્ઞારંભ થઈ ચૂક્યો અને લક્ષ્મણથી રક્ષાયેલો અશ્વ પણ ત્યારે તરફ ફરવા લાગ્યો. ૯ બ્યારે આ ઉત્તમ યજ્ઞ થતો હતો, ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્રે એ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞમાં યાચકો સંતોષ પામે, ત્યાં સુધી કાન આપ્યાં જ કરવું એવી આજ્ઞા આપેલી હતી, તેથી સર્વ શાંત હતા અને માત્ર વૈદિક મંત્રોનો જ ઉચ્ચાર સંભળાતો હતો; કારણ કે માર્ગનારના મોઢામાંથી કાંઈ પણ વચન નીકળે તે પહેલાં તો ગોળ, ખાંડ, અજ્ઞ અને વસ્ત્ર વગેરે વિવિધ વસ્તુઓ વાનરો કે રાક્ષસો યાચકોને પૂરી પાડતા, એટલે તેનો ઘોંઘાટ થતો જ નહિ. એ યજ્ઞમાં કોઈ પણ માણસ મેલો, થેલો કે દૂધળો ન હતો. ૧૦-૧૩ સર્વ હ્રદયપુષ્ટ હતા. એ યજ્ઞમાં કેટલાક ચિરંજીવી મહાત્મા સુનિઓ આવ્યા હતા- તેઓ કહેતા હતા કે કાનના પ્રવાહથી અલકૃત થયેલો આવો બીજો કોઈ પણ યજ્ઞ પૂર્વે થયો હોય

તેહું અમને યાદ નથી. આ યજ્ઞમાં તો સુવર્ણની ઇચ્છાવાળાને સુવર્ણ, ધનની ઇચ્છાવાળાને ધન, રત્ન માગનારને રત્ન અને વસ્ત્ર માગનારને વસ્ત્ર, એમ સૌને સુવર્ણ, ધન, રત્ન અને વસ્ત્ર વગેરેમાંથી જે ભેઈએ તે મળતું હતું.^{૧૪-૧૬} દાનમાં આપવાની વસ્તુઓના ઢગલે ઢગલા ત્યા પડેલા હતા. ત્યાં આવેલા તપોધનેા કહેતા હતા કે, ઇંદ્રનેા, ચંદ્રનેા ચમનેા અને વરુણનેા યજ્ઞ અમે આગળ ભેયેા હંતેા, પણ તે આની તોલે આવે નહિ. સર્વ સ્થાનમાં વાનરેા અને રાક્ષસેા વસ્ત્ર, ધન, સુવર્ણ કે અજ્ઞ વગેરે ચાચકેાને જે ઇચ્છા હોય તે છૂટે હાથે તુરત આપતા હતા. રાજસિંહ રામનેા સર્વ શુભશુક્લ યજ્ઞ આખા વરસ સુધી ચાલેા હંતેા, છતાં તેમાં જરા પણ ભ્રષ્ટ્રપ આવી ન હતી.^{૧૭-૧૯}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૯૨મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૩ મો

યજ્ઞપ્રસંગે વાલ્મીકિ સુનિહં આગમન
લવકુશને રામચરિત ગાવાની આજ્ઞા

વર્તમાને તથા મૂલે યજ્ઞે ચ પરમાદ્યુતે ।

સશિષ્ય ભાજગમાશુ વાલ્મીકિર્મગવાનુષિઃ ॥ ૧ ॥

‘ મહાસુનિ વાલ્મીકિઃ ઋષિના આશ્રમમાં રામ-પત્ની સતી સીતાજી રહેતાં હતાં અને તેઓએ પ્રતાપી લવ-કુશને જન્મ આપ્યેા હંતેા; તેને બાર વર્ષ વીતી ગયાં હંતાં. એ સમય દરમિયાન વાલ્મીકિ સુનિહં લવ-કુશને યૌગ્ય વિદ્યા શીખવીને પોતે રચેલું ‘રામચરિત’ તાલ-લય સાથે શીખવ્યું હતું. તેઓ સતી સીતાને રામચંદ્રનેા મેળાપ થાય અને કુમાર લવ-કુશને સદાયે તપોવનમાં રહેવું ન પડે, તેવા વિચારમાં નિમગ્ન હતા, એટલામાં રાજ રામ-ચંદ્રના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પધારવા માટેનું આમંત્રણ મળતાં યૌગ્ય પ્રસંગ આવ્યેા માનીને પોતાના પ્રિય શિષ્ય લવ-કુશ સહિત તેઓ પધાર્યા. ’

ન્યારે આ પરમ અદ્ભુત યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતેા, ત્યારે ભગવાન વાલ્મીકિ ઋષિ પોતાના શિષ્યેા સહિત ત્યાં આવ્યા. આ અદ્ભુત દેખાવના દિવ્ય

યજ્ઞનું દર્શન કરીને તે સુનિશ્ચેષ્ટ પોતાના સાથીઓ સહિત ત્યાં આવેલી પશુશાળામાં ઉતારેા કર્યેા.^૨ પછી રાજ રામચંદ્રના સેવકેાએ સુંદર કૃણમૂળથી ભરેલાં અનેક ગાડાંઓ વાલ્મીકિના ઉતારેા મોકલ્યાં. (રાજાએ અને મહાત્મા સુનિહંએ તેમની સારી રીતે પૂજા કરી એટલે એ મહાત્મજીવી પરમાત્મા સરખા વાલ્મીકિ ઋષિ ત્યા વિસામે લેવા લાગ્યા)

સુનિશ્ચેષ્ટ વાલ્મીકિએ સાવધાન ચિત્તવાળા, સુધાન અને અતિશય હર્ષ પામેલા પોતાના બે શિષ્યેાને પરમ આનંદથી રામચરિતનું ગાન કરવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું,^{૩,૪} ‘ હે પુત્રે ! ઋષિઓનાં પવિત્ર સ્થાનોમાં, બ્રાહ્મણોના નિવાસસ્થાનોમાં, શેરીઓમાં, રાજમાર્ગોમાં, રાજમહેલોમાં, બધા બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે છે. તે વેદીના કાર પર અને ઋત્વિજોની પાસે તમે આ ચરિત ખાસ કરીને ગાઓ.^{૫,૬} આ પર્વતનાં શિખરેા ઉપર જે વિવિધ સ્વાદવૃણાં કૃણેા થાય છે તે ખાતા બજેા અમે મેં શીખવેલું રામચરિત ગાતા બજેા.^૭ એ અતિશય મીઠાં કૃણેા અને મૂળેા ખાવાથી તમને જરા પણ થાક લાગશે નહિ અને તમારે રાગ પણ બગડે નહિ. ^૮ બે તમને ઋષિઓની વચ્ચે બેઠેલા રાજ રામચંદ્ર બોલાવે, તો વિનયપુરઃસર તેમની પાસે જાએ. ^૯ અને બે તેઓ પશુ સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવે; તો ત્રીઠી વાણીથી મેં બતાવેલા પ્રમાણાનુસાર પ્રતિહિન વીસ સર્ગ ગાએ. ^{૧૦} હે પુત્રે ! ધનની ઇચ્છાને લીધે તમે જરા પણ લલચાશે નહિ; કારણ કે કૃણમૂળ ખાનારા આશ્રમવાસીઓને ધનની શી જરૂર છે ? ^{૧૧} કદાચ રામચંદ્ર તમને પૂછે કે તમે બન્ને કેના પુત્રે છો ? તો તમે રાજા-છને કહેજે કે અમે બન્ને વાલ્મીકિના શિષ્યેા છીએ. ^{૧૨} આ વીણા અતિશય મીઠાં અવાજ ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેમા તાલ, સ્થાન, લય અને મૂર્છનાનો બરાબર યોગ સાધીને નિશ્ચિત ઘઈ તમે મધુર વાણીથી મેં શીખવેલું રામચરિત ગાએ. ^{૧૩} આદિ-સર્ગથી ગાવાનેા આરંભ કરજે તમે ગળછની જરા પણ અવજ્ઞા કરશે નહિ; કારણ કે રાજ બ્રાહ્મી-ભાત્રનેા ધર્મથી પિતા છે. ^{૧૪} હે પુત્રે ! આનંદી

ચિત્તવાળા અને સાવધાન મનવાળા તમે બન્ને આવતી કાલે પ્રાતઃકાળ થતાં વીણા સાથે એ મધુર કાવ્ય ગાવાનું શરૂ કરજો.”^{૧૫}

પરમ ઉદાર વાલ્મીકિ ઋષિ આ રીતે તે બન્ને કુમારોને પ્રેરણા કરીને શાંત થયા. ત્યારે શત્રુદમન એવા સીતાના તે બન્ને કુમારોએ ‘તેમ જ કરીશું’ એમ ઉત્તર આપ્યો. જેમ શુકાચાર્યે રચેલી નીતિસંહિતા અશ્વિનીકુમારોએ હૃદયમાં રાખી હતી, તેમ તે બન્ને કુમારોએ વાલ્મીકિ ઋષિએ કહેલી અદ્ભુત વાણી હૃદયમાં રાખીને ‘પ્રાતઃકાળે આપણે ગાન કરવા જઈશું’ એવા ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં આખી રાત્રિ આનંદમાં ગાળી.^{૧૬-૧૮} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૩ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મેા

યજ્ઞમંડપમાં રામાયણનું ગાન

તૌ રજન્યાં પ્રમાતાયાં સ્તાતૌ હૃત્પ્રહારાશૌ ।

યયોક્તમૃષિણા પૂર્વે સર્વે ત્વજોપગાયતામ્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ને પ્રભાત થયું, ત્યારે લવ ને કુશ બન્ને ભાઈઓએ સ્નાન, હોમ આદિ કર્મથી પરવારીને વાલ્મીકિ સુનિના કહ્યા પ્રમાણે રામાયણનું ગાન શરૂ કર્યું. પૂર્વે ગાનાઆચર્ય ભરત સુનિએ નિમોણ કરેલી અપૂર્વ પાઠ્ય ભતિયુક્ત ગેયતાવાળું, અનેક પ્રકારનાં પ્રમાણવાળું, વીણા સાથે ગવાતું, રામાયણનું એ સંગીત સાંભળીને રાજા રામચંદ્રને અતિશય કુતૂહલ થયું.^{૧-૩} તે ઉપરથી યજ્ઞવિરામનો સમય થતાં પુરુષર્ષિ હ રાજા રામચંદ્રે મહાસુનિઓને, પાશ્વિવેનો, પંડિતોને, વેદ બાણનારા દ્વિજોને, પુરાણ બાણનારાઓને, શબ્દશાસ્ત્ર બાણનારા વૃદ્ધોને, સંગીતના સ્વરોનાં લક્ષણો બાણનારાઓને, રામાયણ સાંભળવાને ઉત્સુક દ્વિજશ્રેષ્ઠોને, સાસુદ્રિક લક્ષણો બાણનારાઓને, ગંધર્વોને, પૌરજનોને; યદ્ધ, અક્ષર અને સમાસ બાણનારાઓને, ગાયત્રી આદિ છંદશાસ્ત્રનાં માપ બાણનારાઓને; કળા, માત્રા, પ્રસ્તાર, મૈત્ર આદિ યિંબળશાસ્ત્ર બાણ-

નારાઓને, ભૈરવોતિષમાં પારંગત થયેલાઓને, ભાષાઓ બાણનારાને, સનોભાવ બાણનારાઓને, વ્યવહાર સમયમાં યુક્તિ વાપનારાઓને, તાકિંકોને, બહુશ્રુતોને; છંદ, વેદ અને પુરાણ બાણનારાઓને, દ્વિજશ્રેષ્ઠ વેદજ્ઞોને, ચિત્રકળા બાણનારાઓને, વૃત્તજ્ઞ અને સૂતશાસ્ત્ર બાણનારાઓને; ગીત, નૃત્ય આદિમાં વિશારદોને, સર્વ શાસ્ત્ર બાણનારાઓને, નીતિનિપુણોને, વેદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરનારાઓને, એ સર્વ સમાજને સન્માનપૂર્વક ઘોલાવીને રામાયણનું ગાન કરનારા તે બન્ને ભાઈઓને સલામ માંડાવ્યા. પછી રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં વાલ્મીકિ સુનિના તે શિષ્યોએ શ્રોતાજનોને હર્ષ ઉપભવનાં રામાયણનું ગાન કરવા માંડ્યું.^{૪-૧૦} મનુષ્યની ગતિ ન પહોંચે તેવું એ મધુર સંગીત સાંભળીને સર્વ શ્રોતાજનો સુગ્ધ થઈ ગયા અને વારંવાર તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરવાં લાગ્યા.^{૧૧} સર્વે મહાબળવાન રાજાઓ અને સુનિઓ રાણ થયા અને તેઓ વારંવાર એ બન્ને કુમારો સામે નિહાળીને બાણે તેના રૂપનું પાન કરતા હોય તેમ ભેદ રહ્યા.^{૧૨} એ સર્વ સાવધાન ચિત્તવાળા ધરસ્પર એવું કહેતા હતા : ‘જેમ પાણીમાં રવિનું પ્રતિબિંબ તેના જેવું જ ભેવામાં આવે છે, તેમ જ આ બન્ને કુમારો રામચંદ્ર જેવા જ છે. એ સાથે જટા ન હોત અને વલ્કલ ધારણ કર્યાં ન હોત, તો તે બન્ને કુમારો અને રાઘવમાં કાંઈ ફેરફાર ભેદ શકાત નહિ.’^{૧૩, ૧૪} એમ બ્યારે પૌરજનો અને દેશજનો અંદર અંદર સંભાષણ કરતા હતા, ત્યારે નારદજીએ કહેલો પહેલો સર્ગ શરૂ થયો.^{૧૫} પહેલા સર્ગથી માંડીને વીસ સર્ગ સુધી તેમણે ગાયું, ત્યારે બપોર થયા. એ રીતે વીસ સર્ગો સાંભળ્યા પછી મહાત્મા રાઘવે પોતાના ભાઈને કહ્યું : ‘હે કાકુત્સ્થ ! આ મહાત્માઓને આકાર હજાર સુવર્ણ મહેરોશ અને બીબું જે કાંઈ તે ઇચ્છતા હોય, તે સર્વ તુરંત અર્પણ કરે.’ મહાત્મા રાઘવની આજ્ઞાનુસાર લવ-કુશને ધન વગેરે આપવા માંડતાં તેમણે કહ્યું : ‘એ ધનસંપત્તિની અમને શી જરૂર છે? અમે વનવાસીઓ વનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કૃણમૂળમાં સંતોષ માનનારા છીએ, તો અમે

યજ્ઞસંકલ્પે મર્યાદા પાલનથી જોઈને ગણેશ કવચુકલ, રાત્રે આઠાઠા નવા મુળ્ય મળાતે અંગેક સ્વર્ગે રામાચલુ ગાતા વિચારી જો ગાનથી સાંન માથે
 પાગેલા શ્રીમંતે યજ્ઞસંકલ્પે મર્યાદા પાલનથી જોઈને ગણેશ કવચુકલ, રાત્રે આઠાઠા નવા મુળ્ય મળાતે અંગેક સ્વર્ગે રામાચલુ ગાતા વિચારી જો ગાનથી સાંન માથે
 મારા ચાપે આ નાં પાલન જોઈને ગણેશ કવચુકલ, રાત્રે આઠાઠા નવા મુળ્ય મળાતે અંગેક સ્વર્ગે રામાચલુ ગાતા વિચારી જો ગાનથી સાંન માથે
 રહે અને વિરમવા ગણેશ કવચુકલ, રાત્રે આઠાઠા નવા મુળ્ય મળાતે અંગેક સ્વર્ગે રામાચલુ ગાતા વિચારી જો ગાનથી સાંન માથે
 નાં તેમ તે આપણે જ શ્રી ? પહેલુ આ તો રજા જ વચી (૧) પાલનથી જોઈને ગણેશ કવચુકલ, રાત્રે આઠાઠા નવા મુળ્ય મળાતે અંગેક સ્વર્ગે રામાચલુ ગાતા વિચારી જો ગાનથી સાંન માથે
 પાલનથી જોઈને ગણેશ કવચુકલ, રાત્રે આઠાઠા નવા મુળ્ય મળાતે અંગેક સ્વર્ગે રામાચલુ ગાતા વિચારી જો ગાનથી સાંન માથે

એ સુવર્ણને શું કરીએ ? ૧૧૯-૨૦

લવ-કુશનો આશ્ચર્યકારક ઉત્તર સાંભળી સર્વ શ્રોતાઓનો તેમ જ રાજા રામચંદ્ર અતિશય વિસ્મય પામ્યા. ૨૧ પછી મહાતેજસ્વી રાજા રામચંદ્ર બન્ને સુનિશ્ચિત્તે એ કાવ્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ, એ કાવ્ય કેવડું મોટું છે, એ કાવ્યનો વિષય શો છે, એ મહાન કાવ્યના નિર્માણ કરનારા સુનિશ્ચિત્ત કયાં રહે છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે તે સુનિશ્ચિત્તે ઉત્તર આપ્યો : 'કાવ્યના કર્તા ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિ છે. તેઓ આ યજ્ઞમાં આવેલા છે. તેમણે આ આયુર્ચરિત તમને સંભળાવવાની ઝમને આજ્ઞા આપી છે. ભૂયુક્તવંશી મહાતપસ્વી વાલ્મીકિ સુનિએ આ આયુર્ચરિત ચોવીસ હબ્દ રથોકોતુ રચેલું છે. તેમાં એકસો ઉપાખ્યાનો ગોઠવેલાં છે. હે રાજન્ ! એ મહાત્માએ પહેલેથી માંડીને છેલ્લે સુધી પાંચસો સર્ગો અને છ કાંઠા રચ્યા છે અને છેલ્લે ઉત્તરકાંઠ રચ્યો છે. ૨૨-૨૬ અમારા શુર વાલ્મીકિ ઋષિએ આપનાં ચરિત્રને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખ્યું છે. જ્યાં સુધી સ્મરિ રહેશે, ત્યાં સુધી આ કાવ્યની પ્રતિષ્ઠા રહેશે. ૨૭ હે રાજન્ ! હે મહારથ ! બે બે ચરિત્ર સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો યજ્ઞપ્રવેશના વિરામસમયે પ્રાપ્ત સુખવાળા થઈને સર્વે ભાઈઓ સહિત તમે તે સાંભળજો. ૨૮

કુમારોનાં વચન સાંભળી રાજા રામચંદ્રે તેમની પ્રશંસા કરી અને ફરી આવવાનું કહી તેઓને રજા આપી. ત્યારે તે બન્ને ભાઈઓ જ્યાં સુનિ વાલ્મીકિ હતા ત્યાં ગયા અને રાજા રામચંદ્ર પશુ મહર્ષિઓ અને રાજાઓ સાથે એ મધુર ગીત સાંભળી યજ્ઞશાળામાં ગયા. ૨૯,૩૦ રાજા રામચંદ્રે તાલ અને લયયુક્ત, સુંદર, સ્વર અને શબ્દરચનાવાળું, વીણાના લય અને મૂચ્છના-યુક્ત, કુશ અને લવથી ગવાતું રામાયણનું સંગીત સાંભળ્યું હતું. ૩૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંઠમાં ૬૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ દ્વય મો

સીતાને આમન્ત્રણ

રામો વહ્ન્યહમ્યેવ તર્ણીતં પરમં શુભમ્ ।

શુભાવ મુનિભિઃ સાર્થે પાર્થિવૈઃ સહ વાનરૈઃ ॥૧॥

એ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્રે ઘણા દિવસ સુધી સુનિઓ, રાજાઓ અને વાનરો સાથે એ પરમ શુભ સંગીત સાંભળ્યું. ૧ તે સંગીતવૃત્તાંત ઉપરથી કુશ, અને લવ એ બન્ને સીતાના પુત્રો છે એમ રામને જણાયું; ત્યારે તુરત જ રાજા રામચંદ્રે સાચા સમાચારો લાવનાર ફત્તને યોદ્ધાવીને પોતાના મનની ઇચ્છા જણાવતાં કહ્યું : 'તું અહીંથી ભગવાન વાલ્મીકિ પાસે જ અને મારા નામથી તેમને કહે : 'બે સીતા શુદ્ધ આચાર પાળનારી હોય અથવા વનવાસ કરવાથી તેનાં પાપ બળી ગયાં હોય, તો તે આપની અનુમતિ લઈ આપ્રની સાથે આવી આ જનસભામાં પોતાની આત્મશુદ્ધિની ખાતરી કરી આપે. હે ફત્ત ! તું સુનિનાં હાઈ સ્મરણને તેમ જ સીતાની મનોભૂત ઇચ્છા જણીને જે સત્ય વાત જણાય તે તુરત મને વિદિત કર. ૨-૫ વળી તેમને જણાવજે : 'બે જનકપુત્રી આવવી કાલે સવારે આ સભામાં જ સોગંદ લે, તો હું અસૌક્યથી દોભાયો નથી, એ દોષાપવાદથી મુક્ત થાઉં. ૬

રાધવનાં આ પરમ અદ્ભુત વચન સાંભળી તે ફત્ત વાલ્મીકિ સુનિના નિવાસસ્થાને ગયો અને અમાપ તેજથી પ્રકાશતા તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને તેમને રામચંદ્રનાં મુંઝૂ અને મધુર વચનો વિદિત કર્યાં. ફત્તે કહેલા રામચંદ્રના અંતરના વિચારો જણીને મહાતેજસ્વી વાલ્મીકિ સુનિ સર્વ પરિસ્થિતિ સમજી ગયા. પછી તેઓ યોદ્ધા : ૭-૮ 'હે ફત્ત ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. સતી સીતા મહાત્મા રાધવ કહે છે તેમ જ કરશે; કારણ કે ઓતું દેવત તેનો સ્વામી છે,' સુનિનાં વચન સાંભળી મહાભગવાન રાજા ફત્તે મહાત્મા રાધવની પાસે જઈને જે પ્રમાણે સુનિએ કહ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે વિદિત કર્યું. મહાત્મા વાલ્મીકિ-

નો આવો ઉત્તર 'સાંભળીને રાજ રામચંદ્ર
બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં એકઠા થયેલા ઋષિ
ઓ અને રાજાઓને કહ્યું :^{૧૦-૧૨} હે ભગવન !
સશિષ્ય સર્વ ઋષિઓ અને અનુચર સહિત સર્વ
રાજાઓ, તેમ જ અન્ય જે કોઈને ઇચ્છા હોય
તે સર્વને આવતી કાલે થનાર સીતાશપથ વખતે
આ સભામાં પધારવા વિનંતિ છે.' મહાત્મા રાઘ-
વનાં આવાં વચન સાંભળી સર્વ મુખ્ય ઋષિઓ-
એ 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એમ કહ્યું અને પ્રશંસા
કરવા લાગ્યા : 'હે નરશ્રેષ્ઠ ! તમારા જેવા બીજો
કોઈ રાજા પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયો નથી.' શત્રુનો
નાશ કરનાર મહાત્મા રાઘવે પોતાનો નિશ્ચય
જણાવ્યા પછી તે સર્વ ઋષિઓને 'આવતી કાલે
આવજો' એમ કહી વિદાય કર્યો. મહાનુભાવ
મહાત્મા રાજસિંહ રામચંદ્રે આવતી કાલે
બનકીના શપથસમયે સર્વને પધારવાનું કહી
સભાને વિસર્જન કરી.^{૧૩-૧૬}

પતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિરૂપીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૯૫ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૬ મો

સીતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી-
વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यक्षवाटं गतो नृपः ।

अर्चनीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १ ॥

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે યજ્ઞ
શાળામાં ગયેલા રાજ રામચંદ્રે મહાતેજસ્વી
સર્વ ઋષિઓને ત્યાં બોલાવ્યા.^૧ મહાત્મા વસિષ્ઠ,
વામદેવ, બળાદિ, કાશ્યપ, વિશ્વામિત્ર, દીર્ઘતમા,
મહાતપસ્વી હર્વાસા, ઉલ્કત્ય, શક્તિ, ભાગવ,
વામન, દીઘોષ્ટુ માકંઠેય, મહાધશસ્ત્રી મૌઘલ્ય,
ગર્ગ, વ્યવન, ધર્માત્મા શતાનંદ, તેજસ્વી ગૌતમ,
કાત્યાયન ભરદ્વાજ, અક્ષિપુત્ર સુપ્રભ, નારદ, પર્વત,
મહાધશસ્ત્રી સુયજ્ઞ, તપોનિધિ અજત્ય આદિ
અનેક વ્રતધારી સુનિચો તેમ જ મહાપરાક્રમી
સાક્ષસો, મહાબળવાન વાનરો, સેકંદો ક્ષત્રિયો,
વૈશ્યો અને શૂદ્રો સીતાશપથ બેવા માટે ત્યાં એકઠા

થયા.^{૨-૭} જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલા વ્રતધારી,
જ્ઞાનનિષ્ઠ, કર્મનિષ્ઠ અને યોગનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો પણ
સીતાશપથ બેવા માટે ત્યાં આવ્યા હતા.^૮ એ
રીતે ગોઠવાયેલી સર્વ સભા ચિત્રવત સ્થિર હતી.
તેવામાં ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિ સતી સીતા સહિત
ત્યાં આવતા જણાયા.^૯ મહાત્મા રાઘવનું જ
ચિંતન કરતાં સતી સીતા મોહું નીચું કરી હાથ
બેઠીને રોતાં રોતાં ઋષિની પાછળ પાછળ આવતાં
હતાં. ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિની પાછળ એ રીતે
આવતાં સતી સીતા બધે પિતામહ બ્રહ્માની પાછળ
શ્રુતિ હોય તેવાં લાગતાં હતાં. એ સમયે કોઈ
'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એમ બોલતા હતા, ત્યારે
કેટલાક આદ્યસ્થને બેઈ મહાદુઃખમાં ગરકાવ થઈ
જતા હતા. એ સમયે શોકાતુર થયેલા સર્વ દ્રષ્ટા-
ઓએ અતિ આતંરવ કરી મૂક્યો. કોઈ 'ધન્ય
રામ !' તો કોઈ 'ધન્ય સીતા !' તો વળી કોઈ
'ધન્ય સીતારામ' એ પ્રકારે કોલાહલ કરતા
હતા. સીતાને સહાય કરનાર ભગવાન વાલ્મીકિ
સુનિએ સભામાં આવીને કહ્યું :^{૧૦-૧૪}

'હે દાશરથી રામ ! આ સીતા શુભ આચરણ-
વાળી અને ધર્મવત્સલ છે, છતાં લોકાપવાદને લઈ
તમે તેનો મારા આશ્રમની પાસે ત્યાગ કર્યો છે.^{૧૫}
હે મહાવ્રતશાળી રામ ! લોકાપવાદથી ભય પામેલા
તમને આ સીતા પોતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી
આપવા ઇચ્છે છે; માટે તેને રજા આપવી બેઈ એ.
હે રઘુનંદન ! હું સત્ય કહું છું કે બનકીના ઉદરથી
બેઠે જન્મેલા આ બન્ને મહાદુર્ધર્મ કુમારો
તમારા જ પુત્રો છે. હું પ્રયેતાનો દશમેા પુત્ર છું.
હું કહી અસત્ય બોલ્યો હોઈ એમ મને સાંભરવું
નથી; તેથી હું કહું છું કે આ બન્ને તમારા પુત્રો
છે.^{૧૬-૧૮} મેં હંબરો વર્ષો સુધી તપ કર્યું છે.
તે તપના સોગંદ ખાઈને હું કહું છું કે બે આ
મૈથિલી દુષ્ટ આચરણવાળી હોય, તો મારા તપકં
ફળ મને જરા પણ ન મળે.^{૧૯} મેં ક્યારેય પણ
મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પણ પાપ કર્યું નથી.
તે તપનું ફળ પણ બે આ બનકી પાપી હોય તો
મને ન મળે.^{૨૦} હે રાઘવ ! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને

સીતાજી સુનિ વાલ્મીકિની પાછળ પાછળ શ્રીરામની અધિષ્ઠાતા વગરે જઈ પવિત્રતાની સાબિતી દેવા માટે બૃષિ માતા પ્રતી દાસ્યે જોડી અણુ
 સારથી થાણાં : 'તો મન-વચન-કર્મ' વડે જે શ્રીરામજી જ પૂજન-સેવક સહુ' હોય, તે મને વસારામાં સમાવી દેતો : પછી જા. જ. પૂજાની ફાંદી અને
 સિંહાસનને ભરેલાં દિવ્ય દેહમાંથી પૂજી માતા નીચળાં સીતાજીને આભિનંદન આપી ચોળામાં લીધાં અને ઘડિયાળો ઉઠવવા લાગ્યાં । હાથાણુ, લાવ-કેરી અને
 સેવનાં દુઃખ-સાક્ષી પાદ રહી નહિ, શ્રીરામ પણુ અર્ચન દિગ્ધાસાં અણુ સાચાં અને બધાં દેવા । (વા. રા. ઉપરથી)

શ્રદ્ધા મન, એ સર્વથી વિચરીને ‘આ સીતા શુદ્ધ છે’ એવી મારી ખાતરી થઈ, ત્યારે જ હું વનમાંના અરાના કિનારેથી તેને મારે આશ્રમે લઈ ગયો હતો. આ રીતે શુદ્ધ આચરણવાળી, નિષ્પાપ અને પતિને દેવ તરીકે માનનારી આ સીતા લોકાપવાદથી ભય પામેલા તમને પોતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી આપશે. હે હશરથપુત્ર ! તમારી આ પ્રિયતમા વિશુદ્ધ છે એમ તમે જાણો છો, છતાં લોકાપવાદના ભયથી ખિન્નચિત્ત થઈ તમે તેને ત્યજી દીધી છે. હું મારી દિવ્યદંષ્ટિ અને જ્ઞાનદંષ્ટિ વટે તમને ખાતરી આપું છું કે, તે વિશુદ્ધ છે; માટે તમે તેને સ્વીકારો. ૨૧-૨૪

શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણયિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૯૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૭ મો

સતીની આત્મશુદ્ધિ અને ભૂમિપ્રવેશ

વાલ્મીકિનૈવલુકસ્તુ રાઘવઃ પ્રત્યમાષત ।

પ્રાજ્ઞહિર્જગતો મય્યે દૃષ્ટ્વા તાં વરવરર્ણીનમ્ ॥૧॥

સતી સીતાને સહારમાં આવેલાં બેઠાં અને ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ગળ-ગળા થયેલા રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘હે મહાશાશુ ! હે ધર્મવિદ્ ! તમે કહો છો તે યથાર્થ છે. હે શ્રદ્ધાન્ ! મને તમારાં નિષ્પાપ વચનોમાં વિશ્વાસ છે. પૂર્વે વેદેહીએ દેવાની સમક્ષ લીધેલા સોગંદથી એની વિશુદ્ધિની મને ખાતરી થઈ હતી અને તેથી જ મેં એને મારી સાથે રાજમંદિરમાં રાખી હતી; પણ બ્યારે લોકાપવાદ અતિશય પ્રવર્ત્યો, ત્યારે એ અપાપી છે એમ જાણીતા છતાં રાજધર્મ અભવવાની ખાતર મારે તેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હે સુનિ ! તેને માટે ક્ષમા કરો. હું જાણું છું કે, આ બેઠે જન્મેલા લવ અને કુશ તે બન્ને મારા પુત્રો છે અને આ મૈથિલી આખા જગતમાં વિશુદ્ધ છે, તેથી મારી એના ઉપર પ્રીતિ હો. ૨૨-૫

આજે સીતા સોગંદ લેશે, એ વાત સાંભળી પિતામહે શ્રદ્ધાને આગળ કરીને આદિત્યો, વસુઓ,

રુદ્રો, વિશ્વદેવો, વાયુદેવો, સાધ્યદેવો, મહર્ષિઓ, નાગદેવો, સુપ્રણો, સિદ્ધો વગેરે અનેક સુરશ્રેષ્ઠો ત્યાં આવેલા હતા. ૧-૮ એ સર્વ દેવો અને ઋષિઓને બેઠાને રાઘવે કૃતીથી કહ્યું : ‘હે સુરશ્રેષ્ઠો ! મને આ ઋષિનાં અપાપી વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં વેદેહી વિશુદ્ધ છે અને એના ઉપર મારી પૂર્ણ પ્રીતિ છે.’

રામચંદ્રના મનનો અસિપ્રાય બદલીને સૌ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે સુંદર, દિવ્ય ગંધવાળો, પવિત્ર અને શુભકારક વાયુ વાવા લાગ્યો, તેથી બધા સુરશ્રેષ્ઠો અને આજો જનસમાજ આનંદ પામ્યો. ૯-૧૧ જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલા માણસો જાણે સત્યયુગ પ્રવર્ત્યો હોય તેવું આ અદ્ભુત અને ન સમજી શકાય તેવું દૃશ્ય બેવા લાગ્યા. ૧૨ તે સમયે કાષાય વચ્ચે ધારણ કરેલા સતી સીતા બે હાથ બેઠી નીચું મોહું રાખી, ભૂમિ તરફ દંષ્ટિ કરતાં બોલ્યા : ૧૩

‘યથાહં રાઘવાદન્યં મનસાપિ ન ચિન્તયે ।

તથા મે માધવી દૈવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૪ ॥

જે મે રાઘવ સિવાય અન્યતું મન વડે પણ ચિંતન કયું ન હોય, તો હે માધવીદેવી ! મને તારામાં શમાવી દે; હે પૃથ્વી-માતા ! મને માર્ગ આપ. ૧૪

‘મનસા કર્મેણા વાચા યથા રામં સમર્ચયે ।

તથા મે માધવી દૈવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫ ॥

જે મે મન, વચન અને કર્મ વડે નિરંતર રામનું જ આરાધન-પૂજન કયું હોય, તો હે માધવીદેવી ! મને તારામાં સમાવી દે; હે પૃથ્વી-માતા ! મને માર્ગ આપ. ૧૫

‘યથૈતત્સત્યમુક્તં મે વેદિ રામાત્પરં ન ચ ।

તથા મે માધવી દૈવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૬ ॥

જે હું રામ સિવાય બીજા કોઈને જાણતી ન હોઉં; અર્થાત્ મન, વચન અને કર્મથી રામચંદ્રને જ ભજનારી છું, તે સત્ય હોય તો હે માધવીદેવી ! મને તારામાં સમાવી દે; હે પૃથ્વી-માતા ! મને માર્ગ આપ. ૧૬

સતી સીતાએ બ્યારે ઉપરાઉપરી આવા ત્રણ

સોગંદ લીધા, ત્યારે ત્યાં એકાએક આશ્ચર્ય-
કારક દંશ્ય ઉત્પન્ન થયું. સર્વ સભા સમક્ષ સતી
સીતા ઊભાં હતાં, ત્યાંની પૃથ્વી ક્રાંતી અને તેમાંથી
એક ઉત્તમ અને દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું.
એ દિવ્ય સિંહાસનને દિવ્ય દેહધારી, દિવ્ય રત્નનાં
આભૂષણ ધારણ કરનારા એવા અમિત પરાક્રમી
નાગોએ માથા ઉપર ધારણ કરેલું હતું અને તેના
ઉપર ધરણીદેવી બેઠેલાં હતાં. તેમણે સીતાને બન્ને
હાથથી આલિંગન કરી, 'હે પુત્રી! કલ્યાણ
થાઓ' એ પ્રમાણે આલિંગન આપી તેમને
પોતાના બોળામાં બેસાડી લીધાં અને રસાતળ-
માં બવા લાગ્યાં. એ સમયે દિવ્ય સિંહાસન
ઉપર બેઠેલાં ધરણીદેવી સાંહત સીતાણ ઉપર
આકાશમાંથી દિવ્ય ગુપોની અવિગ્નિજ વૃદ્ધિ
થવા લાગી. વળી દેવોમાં પણ મહાન સાધુઓ
એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે,
'એવું આલું શીલ છે તે સીતા તને ધન્ય છે!
ધન્ય છે!' ૧૭-૨૧ સીતાણને ભૂમિપ્રવેશ બેઠને
અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અનેક દેવોએ
એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ધન્યવાદ આપ્યો. રાજ
રામચંદ્રના યજ્ઞમાં આવેલા સર્વ સુનિઓ તથા
પુરુષસિંહ રાજાઓ તો આ દંશ્ય બેઠને દિગ્બજ
થઈ ગયા. એ જરીતે મહાકાય દાનવો અને પાતાળ-
વાસી પક્ષગો, તેમ જ અંતરિક્ષમાં રહેલાં ભૂમિ
ઉપરનાં સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પણ આ દંશ્ય
બેઠને દિગ્બજ થઈ ગયાં. કેટલાક પ્રસન્ન થઈને
'જય જય' બોલવા લાગ્યા, કેટલાક આનંદપરાયણ
થઈ ગયા, કેટલાક મહાત્મા રામચંદ્ર તરફ બેઠ રહ્યા,
ત્યારે કેટલાક જઈ બેવા થઈને ભૂમિપ્રવેશ કરતાં
સતી સીતા તરફ બેઠ રહ્યા. એ સમયે ઋષિઓનો
સમાગમ અને સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ બેઠને આપું
જગત એક સુહૃત પયંત સંમોહ પાર્યુ. ૨૨-૨૬

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૯૮ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૮ મેા

રાજ રામચંદ્રને દેવોએ આપેલું આશાસન
રસાતલ પ્રવિષ્ટામાં વેઢેલાં સર્વવાનરા ।

સુકુશુલ સાયુષાન્વિત મુનયો રામહંસિણી ॥ ૧ ॥

ત્યારે વેટેહીએ રસાતળમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે
રામની સનિધિમાં રહેલા સર્વ વાનરો અને
સુનિઓએ 'સતી સીતા, તને ધન્ય છે! ધન્ય છે!' ^૧
એવો હર્ષનાદ કર્યો. એ સમયે રાજ રામચંદ્ર
યજ્ઞદંડને ટેકવી નીચે સુગ્રે બેઠા હતા, તે બેંચું
પણ બેઠ થકયા નહિ. તેમની આંખોમાં અશ્રુ
ભરાઈ આવ્યાં અને કીનચિત્ત થયેલા હોવાથી તેઓ
અતિશય દુઃખી જણાતા હતા. ^૨ અંતે તેઓએ
મહાન શોકસાગરમાં ડૂબી રહેન કરવા માંડ્યું અને
તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ઘણી વાર
રહેન કર્યા પછી તેમણે કહ્યું: ^૩ 'લક્ષ્મી જેવી સ્વરૂપ-
વાન સીતાએ મારા દેખતાં જ ભૂમિપ્રવેશ કર્યો,
તેથી કેઈ દિવસ નહિ થયેલો એવો અપાર શોક
મારા હૃદયને ભેદી નાખે છે. ^૪ પૂર્વે મહાસાગરને
સામે કાંઠે આવેલી લંકામાં બ્યાં કોઈને એવું
દર્શન પણ થયું ન હતું, ત્યાંથી પણ મેં એને પાછી
આણી હતી, તો પછી પૃથ્વીના તળમાંથી તેને પાછી
આણવી તે મોટી વાત નથી. હે દેવી ભગવતી વસુધે!
મને મારી સીતા પાછી આપો, નહિ તો તમે મને
બોળાપો છો તે પ્રમાણે હું તમારા ઉપર ક્રોધ
કરીશ. ^૫ અરેખર, તમે મારાં સાસુણ છો; કારણ
કે હળથી ખેડ કરતા જનક રાજને સીતા તમારી
પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી હતી. ^૬ હે વસુધે! તમે મને
સીતા પાછી આણી આપો; કારણ કે તેના વિના હું
ગંડો થઈ ગયો છું. જો તમે સીતા જેવી હતી તેવી
મને પાછી નહિ આપો, તો હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ
કરીશ. આટલું છતાં પણ તમે નહિ માનો, તો હું
પર્વત અને વનો સહિત આખી પૃથ્વીને વ્યાકુળ
કરી સર્વ ભૂમિ જળમય કરી દઈશ અને અંતે
તમારો નાશ કરીશ.'

રાજ રામચંદ્ર ક્રોધ અને શોકયુક્ત વચ્ચેના
બોલવા લાગ્યા, ત્યારે દેવી સહિત પ્રજાઓં કહ્યું :

‘હે રામ ! હે રામ ! હે સુમત ! તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. હે શત્રુનાશન ! પૂર્વે કરેલા મંત્ર અને ભાવનું સ્મરણ કરો. ૮-૧૨ હે મહાબાહુ ! તમારા એ ઉત્તમ વિષ્ણુભાવનું અમે કાંઈ તમને સ્મરણ કરાવતા નથી. માત્ર ઇશારો જ કરીએ છીએ. હે દુર્ધર્ષ ! આ પળે તમે તમારા જન્મનો હેતુ અને કાર્યનો વિચાર કરો. ૧૩ વેદેહી સીતા વિમલ સાધ્વી હતી અને નિરંતર તમારું જ ચિંતન કરનારી હતી, તે તમારા આશ્રયથી તેમ જ તેના તપોબળથી નાગલોકનું સુખ ભોગવવા ગયેલી છે. ૧૪ તે જરૂર કરીથી સ્વર્ગમાં તમને મળશે; માંટે હવે આ સભામાં હું જે વચનો કહું તે સાંભળો :

હે રામ ! જે કાવ્ય તમે સાંભળ્યું છે, તે સર્વ કાવ્યોમાં ઘણું ઉત્તમ છે અને મેં ‘પણ પૂર્વે સાંભળેલું છે. તમારાં સર્વ ચરિત્રોની તેમાં વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરેલું છે. ૧૫-૧૬ હે વીર ! જન્મથી માંડીને તમે જે સુખદુઃખ ભોગવેલાં છે અને ભવિષ્યમાં જે ભોગવવાના છે, તે સર્વ વાલ્મીકિ ઋષિએ એમાં વર્ણવેલા છે. ૧૭ હે રામ ! આ આપું આદિકાવ્ય તમારા વિષે જ રચેલું છે. ખરેખર, રાધવ સિવાય ખીજે કોઈ એ કાવ્યનો યશ ભોગવવા યોગ્ય નથી. દિવ્ય, અદ્ભુતતત્ત્વરૂપી અને સત્ય વાક્યવાળું આ કાવ્ય પૂર્વે મેં દેવોની સાથે સાંભળેલું હતું. ૧૮, ૧૯ હે પુરુષસિંહ ! હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મને લીધે સાવધાન ચિત્તવાળા તમે ભવિષ્યના રામાયણનો શેષભાગ સાંભળો. ૨૦ હે મહાતેજસ્વી ! હે મહાયશસ્વી ! એ કાવ્યનો ખાકીનો ઉત્તમ ઉત્તરભાગ તમે ઋષિઓની સાથે સાંભળો. ૨૧ હે વીર ! હે રઘુનંદન ! તમારા જેવા પરમ રાજર્ષિએ એ રહસ્યવાળો ભાગ ખીજ કોઈ ભાઈની સાથે સાંભળવો ન બેઈએ. ૨૨ એ પ્રમાણે કહી ત્રિભુવનપતિ પ્રહ્લા, દેવો અને ખીજ સર્વ પોતાના બાધવો સાથે સ્વર્ગલોકમાં ગયા. ૨૩

એ સમયે પ્રહ્લાલોકમાં નિવાસ કરનારા જે ને મહાત્મા ઋષિઓ હતા, તે તે સર્વ પ્રહ્લાણની આજ્ઞાથી પોતપોતાના સ્થાનેકે જવા નીકળ્યા હતા; પરંતુ રાજા રામચંદ્રનું હવે ચનારું ઉત્તરચરિત

સાંભળવાની ઇચ્છાથી તેઓ સભામાં પાછા આવ્યા. પછી શુભ વાણીથી રાજા રામચંદ્રે ભગવાન વાલ્મીકિને ખાકીનો ભાગ સંભળાવવા વિનંતિ કરી, ત્યારે પરમ તેજસ્વી વાલ્મીકિ બોલ્યા : ‘હે ભગવન ! પ્રહ્લાલોકનિવાસી ઋષિઓ તમારું ભવિષ્ય શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો હવે તે આવતી કાલ સવારથી શરૂ કરીશું.’ એવો નિશ્ચય બહેર કરી કુશ અને લવને સાથે લઈને તે સભામંડપ છોડીને રામચંદ્ર પર્ણશાળામાં ગયા અને સીતાનો શોક કરતાં કરતાં તે રાત્રિ વિતાવી. ૨૪-૨૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૯ મો

રાજા રામચંદ્રની માતાઓનું સ્વર્ગગમન

રજન્યાં તુ પ્રમાતાયાં સમાનીય મહામુનીચ્ ।

ગીર્વતામિવિશ્વકામ્યાં રામઃ પુત્રાનુશ્ચ હ ॥ ૧ ॥

રજની વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે મહર્ષિઓને સ્નમ્માંનપૂર્વક બોલાવી રામે લવ-કુશને કહ્યું : ‘હે પુત્રો ! કાંઈ પણ શંકા રાખ્યા સિવાય ગાઓ. ૧ પછી મહાત્મા મહર્ષિઓ પોતપોતાને સ્થાને બેસી ગયા એટલે કુશ અને લવે રામના ભવિષ્યચરિત્રરૂપે ઉત્તર કાવ્ય ગાવા માંડ્યું.

પોતાની સત્ય સંપત્તિથી સીતાએ ભૂમિ-પ્રવેશ કર્યો અને તે યજ્ઞ પૂરો થયો; ત્યારે રામચંદ્ર અતિશય દુઃખી થયા. ૨-૩ સીતા વિના તેમને આપું જગત શૂન્ય બેરું જણવા લાગ્યું અને એ પરમશોકને લીધે તેમનું મન અશાંત થઈ ગયું. તેમણે સર્વ રાજાઓને, રીંછોને, વાનરોને, રાક્ષસોને, પ્રાણીઓને અને સર્વ મનુષ્યોને ધન-માન આપી વિદાય કર્યા. એ પ્રમાણે રાધવે વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો. કમળલોચન રામચંદ્ર સર્વ સમાજને વિદાય કરીને અયોધ્યામાં પેઠા અને હૃદયમાં નિરંતર સીતાનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. તેઓ સીતા સિવાય ખીજ કોઈ પણ સ્ત્રીને પરવ્યા નહિ અને દરેક યજ્ઞમાં સહધર્મચારિણીની જગાએ સીતાની સેનાની ભૂતિથી ચલાવી લીધું. તેમણે

દશ હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેમાં અનેક અશ્વમેધ યજ્ઞો, જેમાં પુષ્કળ ધનનો વ્યય થાય છે તેવા અને અશ્વમેધથી દશગણુ દુન આપનારા વાલ્મીકેય યજ્ઞો તથા અગ્નિહોત્ર, અતિરાત્ર અને ગોસવ આદિ બીજા અનેક યજ્ઞો પુષ્કળ ધનાદિની દક્ષિણા આપીને કર્યા. ૪-૯ એ પ્રમાણે ધર્મવિધિથી રાજ્ય કરતાં મહાત્મા રાઘવનો ઘણો કાળ વીતી ગયો. ૧૦ એમના રાજ્યશાસનમાં રાંછિ, વાનરો અને રાક્ષસો વગેરે એમની આજ્ઞા પાળતા; એટલું જ નહિ પણ પ્રતિદિન દેશદેશના રાજાઓ એમને પ્રસન્ન કરતા. ૧૧ વખતસર વરસાદ વરસતો હતો, તેથી તેમના રાજ્યની સર્વ દિશામાં સુકાળ રહેતો. નગરોમાં તેમ જ ગામડાંઓમાં રહેતા સર્વ લોકો હૃદયુષ્ઠ હતા. ૧૨ કોઈનું અકાળ મરણ થતું ન હતું, તેમ જ પ્રાણીઓને કોઈ જાતનો રોગ પણ થતો નહિ. રામરાજ્યમાં કોઈ પણ જાતનો અનર્થ થતો નહિ. ૧૩

ઘણો લાંબો વખત વીતી ગયો, ત્યારે રામ-અર્ચનની યશસ્વિની માતા કૌશલ્યા ગુપ્ત-પૌત્રોને કુશળ ભેટાં ભેટાં કાળને વશ થઈ ગયાં. પછી સુમિત્રા અને યશસ્વિની કેકેયી પણ અનેક પ્રકારનાં ધર્મકર્મ કરીને એમની પાછળ સ્વર્ગમાં ગયાં. સ્વર્ગમાં એ સર્વ મહાભાગ રાણીઓને દશરથ રાજાને મેળાપ થવાથી તેઓ સર્વ ધર્મનું પુણ્ય મેળવવા લાગી. ૧૪-૧૬ રામઅર્ચન પણ વખતે વખતે એ સર્વ માતાઓના કલ્યાણનિમિત્તે પૂજ્ય-ભાવમાં જરા પણ લેહભાવ રાખ્યા વગર તપસ્વી પ્રાણીઓને મહાદાન આપ્યા કરતા હતા. ધર્મોત્તમ રામઅર્ચન પિતૃઓને સુખ ઉત્પન્ન કરનારી અને પ્રાણીઓને યોગ્ય અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓનું દાન કરતા હતા; તેમ જ પિતૃઓ અને દેવોને સંતોષવા માટે અતિશય સુરકેલ અનેક યજ્ઞો કરતા હતા. એ પ્રમાણે અનેક રીતે યજ્ઞાતુષ્ઠાન કરીને સર્વદા ધર્મની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં અનેક હજારો વર્ષો રાજ્ય રામઅર્ચને સુખમાં વિતાવ્યાં. ૧૭-૧૮

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિત્યશ્રી રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૦ મો

ગંધર્વ પ્રદેશ પર ચઢાઈ

કસ્યવિત્ત્વ્ય કાલસ્ય યુવાજિત્કેયો નૃપઃ ।
સ્વર્ગું પ્રવેષામાસ રાઘવાય મહાત્મને ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ કેકયદેશના યુધા-જિત રાજાએ અપાર તેજવાળા અગિરાના યુવ પ્રહર્ષિ ગાર્ગ્ય નામના પોતાના શુરને મહાત્મા રાઘવની પાસે મોકલ્યા. તેમની સાથે દશ હજાર ઉત્તમ અશ્વો, કાંબળાઓ, રત્નો, ઉત્તમ ચિત્રવાળાં વસ્ત્રો તથા સુંદર આભૂષણો ભેટ તરીકે મોકલ્યાં હતાં. ૧-૩ ન્યારે શ્રીમાન રાઘવે મહર્ષિ ગાર્ગ્ય અહીં આવેલા છે અને મામા અશ્વપતિએ તેમની સાથે પુષ્કળ ધન મોકલ્યું છે એમ સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને એક કોશ સુધી એ ઋષિને સીમા લેવા ગયા અને જેમ ઇંદ્ર બૃહસ્પતિની પૂજા કરે, તેમ તેમણે ગાર્ગ્ય ઋષિની પૂજા કરી. પછી લાવેલી ભેટને સ્વીકારીને મામાના કુટુંબના દરેક માણસના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને છેવટે મામાના પણ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. પછી સર્વ સભામંડપમાં આવ્યા. ત્યાં મહાભાગ ગાર્ગ્ય ઋષિ સુખપૂર્વક બેઠા. પછી રાજા રામઅર્ચન બોલ્યા : ‘વાક્યવિશારદોમાં શ્રેષ્ઠ અને સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ જેવા આપને મામાએ શા હેતુથી અહીં મોકલ્યા છે ?’ એ સાંભળી મહર્ષિએ પોતાનો હેતુ કહેવા માંડ્યો : ‘હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે મહાબાહુ ! મામા યુધાજિતે પ્રીતિપૂર્વક જે સમાચાર કહેવડાવ્યા છે તે તમે સાંભળો. ૪-૮

‘જેમાં દુળમૂળ પુષ્કળ પાકે છે, એવા એક ગંધર્વ નામે દેશ છે. તે અતિશય શોભીતો પ્રદેશ સિંધુ નદીના બન્ને કિનારે આવેલો છે. એ પ્રદેશનું સુદ્ધવિશારદ શસ્ત્રધારી ગંધર્વો રક્ષણ કરે છે. ત્યાં શૈલપ રાજાના ત્રણ કરોડ અને બળવાન વીર પુત્રો રાજ્ય કરે છે. હે કાકુત્સ્થ ! તેઓને છતી લઈને તમે એ સુંદર ગંધર્વનગરમાં પ્રવેશ કરો અને એ રાજ્યને તમારા રાજ્યમાં ભેળવી દો. એ પરમ શોભાવમાન દેશમાં બીજા કોઈ જઈ શકે તેમ નથી;

માટે હે મહાબાહુ! જો તમને જોમ કરવું જ્યોત્સુ
હોય તો તેમ કરો. હું તમારું અહિત થાય તેહું
કહેતા નથી. ૧૧૦-૧૧૩

મહર્ષિ ગાર્ગ્યના મોટેથી મામાને સંદેશો
સાંભળી રાજા રામચંદ્રે તેમ કરવાની હા પાડી
અને ભરતના સાચું જોયું ૧૪ પછી રાઘવે પ્રસન્ન
થઈ હાથ જોડી વિનયપૂર્વક કહ્યું : 'હે પ્રહર્ષિ!
ભરતના તક્ષ અને પુષ્કલ નામના આ બન્ને વીર
કુમારો તે ગંધર્વદેશ જીતવા જશે. ધર્મમા સાવ-
ધાન ચિત્તવાળા અને મામાથી રક્ષાયેલા આ બન્ને
કુમારોને, આગળ કરી પોતાના સૈન્યની પાછળ
ભરત ત્યાં જશે અને ગંધર્વકુમારોને હજીને જો
પ્રદેશના બે ભાગ કરી તે બન્નેને આપશે. જોમ
પોતાના કુમારો માટે નગરોની વ્યવસ્થા કરીને
તેમ જ રાજ્યકારભાર સોંપીને અતિ ધર્મિષ્ઠ ભરત
કૂરીથી મારી પાસે પાછા આવશે. ૧૧૪-૧૧૮ પ્રહર્ષિ-
ને જોવા ઉત્તર આસી રાજા રામચંદ્રે ભરતને સૈન્ય
સાથે ગંધર્વનગર પર જવાની આજ્ઞા કરી અને
કુમારોના સેનાપતિપદે અભિષેક કર્યો. ૧૧૯ સૌમ્ય
નક્ષત્રમાં અગિરાના પુત્ર ગાર્ગ્ય ઋષિને આગળ
કરી ભરત પોતાના બન્ને પુત્રો અને સૈન્ય સહિત
નગર બહાર નીકળ્યા. ઈંદ્ર સહિત દેવસેના જેમ
અમરાપુરીમાંથી બહાર નીકળે, તેમ દેવો પશુ જેની
અવગણના ન કરી શકે તેવી આ સેના નગરમાંથી
બહાર નીકળી, ત્યારે મહાત્મા રાઘવ પશુ તેને દૂર
સુધી વળાવવા ગયા. ૧૨૦, ૨૧ માંસાહારી પ્રાણીઓ
અને રૂધિર પીવાની ઇચ્છાવાળા મહાન રાક્ષસો
ભરતની સેનાની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા, ૨૨
તેમ જ હજારો ગંધર્વપુત્રોના માંસનુ ભક્ષણ કર-
વાની ઇચ્છાવાળા માસભક્ષક અને ભયંકર પુષ્કળ
પ્રાણીઓ પશુ જો સેનાની પાછળ જવા લાગ્યાં. ૨૩
સિંહ, વાઘ, વરાહ અને આકાશમાં ફરનારા પક્ષી-
ઓ જો સેનાની આગળ આગળ જતાં હતાં. જો
નીરોગી અને હૃદયપુષ્ટ જનોવાળી સેના દડમજલ
કરતી અથવા માસ કરતાં વધુ સમયના પ્રવાસ પછી
કેકય દેશમાં પહોંચી. ૨૪,

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રીયત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૧ મો

ભરતપુત્રોના રાજ્યાભિષેક

ધૃત્વા સેનાપતિ પ્રાપ્તં મરતે કેત્યાગિષ્ઠ : ।

યુવાજિત્ ગર્ગ્ગસહિતં પત્તં પ્રીતિસુપાગમત્ ॥ ૧ ॥

મહર્ષિ ગાર્ગ્ય સહિત ભરત સેના લઈને
અહીં આવેલા છે, જોમ કેકયદેશના રાજા યુધા-
જિતે સાંભળ્યું, ત્યારે તે પરમ આનંદ પામ્યો.
તે પોતાની માટી સેના સાથે તુરત ગંધર્વોને
જીતવા માટે ભરત પાસે આવ્યો. પછી મહા-
પરાક્રમી ભરત અને યુધાજિત, જો બન્ને જોકકા
થઈને પોતાનાં સન્ય, પાયદળ, વાહન તથા
અનુચરો સહિત ગંધર્વનગર પર ધસી ગયા. ૧-૩
જો નગરમાં ભેગા થયેલા ગંધર્વોએ ભરત ચડી
આવેલા છે જોમ સાંભળ્યું એટલે યુદ્ધ કરવાની
ઇચ્છાવાળા તે મહાપરાક્રમી ગંધર્વો ત્યારે તરફ
ગર્જના કરવા લાગ્યા. ૪ પછી જો બન્ને સૈન્ય
વચ્ચે સાત દિવસ સુધી રવાંટા ભીમાં કરે એહું
મહાભયંકર અને તુસલ યુદ્ધ થયું, છતાં તેમાં
જોકે પક્ષનો જય કે પરાજય થયેલો જણાયો
નહિ. ૫ ત્યારે તરફ લોહીના પ્રવાહવાળી નદીમાં
ખડંગ, શક્તિ, ધતુઅરૂંધી ગ્રાહો અને માણસના
કલેવરરૂપી તરાપા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. ૬ અતે
કોધ પામેલા રામાનુજ ભરતે સંવત્ નામનુ મહા-
ભયંકર કાલ-અશ્વ ગંધર્વો ઉપર મૂક્યું. તે
અશ્વના પ્રભાવથી સર્વ ગંધર્વો કપાઈ ગયા અને
કાળને વશ થઈ ગયા. જો પ્રમાણે મહાત્મા ભરતે
ત્રણ કરોડ ગંધર્વોને તે જ ક્ષણે હણી નાખ્યા. ૭-૮
જોક નિમિષમાત્રમાં જોવા યુદ્ધવિશારદ ગંધર્વો
હજીઈભય એવું ઘોર યુદ્ધ પૂર્વે થયું હોય જોમ
દેવોને પશુ સાંભરતું ન હતું. ૯ ત્યારે જો સર્વનો
નાશ થયો, ત્યારે કેકયપુત્ર ભરતે નગરોમાં શ્રેષ્ઠ
અને સમૃદ્ધિવાળા બે નગરો ત્યાં વસાવ્યા. ૧૦
મહાત્મા ભરતે ગંધર્વ દેશમાં વસાવેલી તક્ષશિલા
નગરીમાં તક્ષને અને ગાધાર દેશમાં વસાવેલી પુષ્ક-
લાવતી નગરીમાં પુષ્કલને રાજગાદીએ બેસાડ્યા. ૧૧
જો બન્ને નગરો ધન-રત્નોના સમૃદ્ધથી સંપૂર્ણ,

વન-ઉપવનથી શોભતાં અને શુશ્રુવિસ્તારમાં એક
 ઘીળની સ્પર્ધા કરે એવાં હતાં. એ નગરોમાં
 કપટરહિત વ્યવહાર ચાલતો હતો. તેની આસપાસ
 આગભગીચાઓ આવેલા હતા અને વિશાળ રાજ-
 માર્ગો તથા મોટાં બજારો એ નગરના મધ્યભાગમાં
 આવી રહ્યાં હતાં. ૧૪, ૧૭ એ બન્ને રમ્ય અને શોભીતાં
 નગરોમાં વિસ્તારવાળાં મોટાં મોટાં મંદિરો
 આવેલાં હતાં, તેમ જ અનેક સુંદર વિમાનો ત્યાં
 ક્રૂરતાં હતાં. વિસ્તારવાળાં અને શોભીતાં જેવ-
 મંદિરોની આસપાસ તાલ, તમાલ, તિલક, બકુલ
 આદિ વૃક્ષો શોભતાં હતાં. ૧૪, ૧૫ રાઘવના નાના
 ભાઈ કૈકેયીસુત મહાબાહુ ભરત પાંચ વર્ષ સુધી
 ત્યાં રહી અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા. ૧૬ અને ઇંદ્ર
 જેમ પ્રહ્લાને વંદન કરે, તેમ સાક્ષાત ધીબ ધર્મ-
 રાજા જેવા મહાત્મા રામચંદ્રને અભિવંદન કરી,
 જે રીતે ગંધર્વોનો વધ કર્યો હતો અને બન્ને નગરો
 વસાવ્યાં હતાં તે સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો, જે સાંભળી
 મહાત્મા રાઘવ અતિશય પ્રસન્ન થયા. ૧૭, ૧૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય ળીરામાયણના
 ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૨ મો

કાંડપથ અને મહાપ્રદેશ પર લક્ષ્મણ-

કુમારનો રાજ્યાભિષેક

તચ્છત્વા હર્ષમાયેવે રાઘવો બ્રાતૃમિ: સહ ।

વાક્યં વાદ્મુતસંકારાં બ્રાતૃમ્મોવાચ રાઘવ: ॥ ૧ ॥

આ સર્વ સાંભળી ભાઈઓ સહિત રાઘવ હર્ષ
 પામ્યા. પછી તેમણે ભાઈઓને પ્રસન્ન કરનારાં
 અદ્ભુત વાક્યો કહ્યાં: ૧ 'હે સૌમિત્રે! રાજ્યની
 ખાતર દંઢ પરાક્રમ કરનારા આ તારા અંગદ અને
 ચંદ્રકેતુ નામના બે ધર્મવિશારદ પુત્રોનો પથ
 રાજ્યાભિષેક કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું; માટે કોઈ
 એવો દેશ શોધી કાઢો કે જે રમણીય તથા બાધા-
 રહિત હોય અને જ્યાં એ બન્ને ધનુષધારીઓ સુખથી
 રહે. ૨, ૩ હે સૌમ્ય! તેઓને સારુ એવો પ્રદેશ
 શોધી કાઢો કે જેથી કોઈ રાજાને પીડા ન થાય,
 આશ્રમેનો નાશ ન થાય અને આપણે કોઈના

અપરાધમાં ન આવીએ.'

રાજા રામચંદ્રના એ અભિપ્રાયના ઉત્તરમાં
 ભરતે જણાવ્યું: 'આ કાંડપથ નામે દેશ છે, તે
 રમણીય છે અને નીરાગ્રી છે; ૪ માટે મહાત્મા
 અંગદને એ પ્રદેશમાં ગાદીએ બેસાડો અને ચંદ્ર-
 કેતુને સુંદર અને નીરાગ્રી ચંદ્રકાંત નગરનું રાજ્ય
 આપો. ૫'

મહાત્મા રામચંદ્રે ભરતે આપેલી સલાહ માન્ય
 રાખી, અંગદ માટે તે દેશ તાબે કર્યો અને ત્યાં
 એક નગરી વસાવી. પછી એ રમ્ય અને સારી રીતે
 રક્ષાયેલી અંગદીઆપુરીમાં કલ્લેશરહિત નકમં કર-
 નારા રાજા રામચંદ્રે લક્ષ્મણપુત્ર અંગદનો અને
 મહા લોકોની મહાભૂમિમા વસાવેલી રમ્ય અને
 અમરાપુરી જેવી ચંદ્રકાંત નામની પ્રખ્યાત નગરી-
 માં ચંદ્રકેતુનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. એ કાર્ય કરીને
 દુરાધર્મ રામ, લક્ષ્મણ અને ભરત પરમ આનંદ
 પામ્યા. ૭-૧૦ એ બન્ને સાવધાનનૈયત્તવાળા કુમારો-
 નો અભિષેક કર્યા પછી, સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણની
 સાથે અંગદને પશ્ચિમ દિશા તરફ અને ભરત
 સાથે ચંદ્રકેતુને ઉત્તર દિશા તરફ મોકલ્યો.
 લક્ષ્મણ અંગદીઆપુરીમાં એક વર્ષ સુધી રહ્યા
 અને જ્યારે પુત્ર કોઈથી ભૂતી શકાય નહિ એવી
 સ્થિતિમાં આવ્યો એટલે તે અયોધ્યામાં પાછા
 આવ્યા. ૧૧-૧૩ મહાત્મા ભરત પથ્થુ એકાદ વરસ-
 થી જરા વધારે વખત સુધી ચંદ્રકાંતપુરીમાં રહ્યા
 અને ત્યાંનું રાજ્ય સચકિત કર્યું. પછી અયોધ્યામાં
 રામના પાદની ઉપાસના કરવા પાછા આવ્યા. ૧૪
 અતિધાર્મિક લક્ષ્મણ અને ભરત બન્નેને રામચંદ્રની
 સેવા કરતાં કરતાં કૈટલો કાળ વીતી ગયો, તે
 સ્નેહને લીધે જાણવામાં આવ્યું નહિ. ૧૫ એ પ્રમાણે
 નિરંતર ધર્મવિધિથી પૌરજનનાં કાર્ય કરતાં કરતાં
 તેમનાં દશ હજાર વરસો ચાલ્યાં ગયાં. સુંદર મહા-
 યજ્ઞમાં હોમેલી આહુતિથી પ્રકાશતા તેજવાળા
 દક્ષિણ, ગાહપત્ય અને આહવનીય નામના ત્રણ
 હુતાશિઓ જેવા આ ત્રણે ભાઈઓ સર્વ ઇચ્છાથી
 પરિપૂર્ણ મનવાળા હોવાથી લક્ષ્મણી વીંટાયેલા
 રહીને ધર્મસાધના કરી શકાય એવી અયોધ્યામાં

ચહેતા હતા. ૧૧, ૧૭

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૨મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીરામનું સ્વર્ગારોહણ

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામચંદ્ર પાસે કાળદૂતનું આગમન
‘કસ્યચિત્ત્વચ કાલસ્ય રામે ધર્મપરે સ્થિતે ।
કાલસ્તાપસરૂપેણ રાજદ્વારમુપાગમત્ ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા પછી બ્યારે રામચંદ્ર ધર્મપરમથણુ સ્થિતિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તપસ્વીનું રૂપ લઈ કાળદૂત રાજદ્વાર પર આવ્યો. તેણે ધીરજવાળા યશસ્વી લક્ષમણને કહ્યું : ‘તમે રામચંદ્રને નિવેદન કરો કે હું (કાર્યના ગૌરવને લીધે તમારી પાસે આવ્યો છું.) અતિમુગ્ધવાન અને અપાર તેજવાળા મહર્ષિનો મહાભગવાન દૂત છું અને રામચંદ્રને કાંઈ કામ માટે મળવા આવ્યો છું.’

કાળદૂતરૂપી તપસ્વીનાં વચનો સાંભળી લક્ષમણ ઉતાવળા ઉતાવળા રામચંદ્ર પાસે આવ્યા અને બોલ્યા : ૧-૩ ‘હે મહાદ્યુતિમાન ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં રાજધર્મથી તમારો જય થાયો; તપને લીધે સૂર્ય સરગો તોજસ્વી એક દૂત અહીં આપને મળવા માટે આવ્યો છે.’
લક્ષમણનાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો : ‘હે તાત ! તે સંદેશો લાવનાર મહા-તોજસ્વી સુનિને તું સત્વર પ્રવેશ કરાવ.’ એટલે લક્ષમણે તેજને લીધે પ્રકાશતા અને ફિરણથી બાણે સળગાવી ચૂકતા હોય તેવા તે સુનિને રાજ-સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યારે તે ઋષિએ પોતાના તેજથી દીપતા રઘુશ્રેષ્ઠ રાધવને મધુર વાણીથી ‘તમારો જય થાયો’ એમ આશીર્વાદ આપ્યો. ૪-૭ પછી મહાતોજસ્વી રામે અર્ધ, પાદ આદિથી તેનું પૂજન કર્યું અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ‘વાણીવિશારદ રામચંદ્રે કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી એ મહાધયશસ્વી દૂતને સુવર્ણના દિવ્ય આસન ઉપર બેસાડ્યો અને કહ્યું : ‘હે મહામતિ ! હું તમારું સ્વાગત કરું છું. તમે જેના તરફથી દૂત

થઈ આવ્યા છો તેનો સંદેશો હવે મને સંભળાવો.’ રાજસિંહ રામનાં આવાં વચનો સાંભળી તે સુનિએ ઉત્તર આપ્યો : ‘એ સુનિશ્રેષ્ઠે જે કહ્યું છે તેના ઉપર તમારે ધ્યાન આપવું હોય અને જો તમે તમારું હિત ધૃષ્ટતા હો, તે એ સંદેશો આપણે જે એકલા હોઈએ ત્યા જ કહી શકાય. તે સંદેશો જો કોઈ ત્રીજો સાંભળે કે આપણા બંનેને તે સમયે જુએ, તો તે માણસનો તમારે વધ કરવો જોઈએ.’ એટલે રામચંદ્રે એ શરતોનો સ્વીકાર કર્યો અને લક્ષમણને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! તું બારણા ઉપર જઈ ઊભો રહે અને પ્રતિહારીને વિદાય કર; કારણ કે હે લક્ષમણ ! હું અને આ ઋષિ એ બંને વાતચીત કરીએ, તે જે કોઈ સાંભળે અથવા અમને વાત કરતા જુએ તેનો વધ કરવો, એવી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.’ ૧૮-૧૪ એમ રામે લક્ષમણને બારણા ઉપર ચોક્કી કરવા નીમ્યા, પછી ‘હે સુનિ ! જે સંદેશો કહેવાનો હોય તે મને કહો’ એમુ રાધવે કહ્યું, ‘વળી તમરૂા મનમાં જે હોય તે અથવા તમને જેણે અહીં મોકલ્યા હોય તેનો જે સંદેશો હોય, તે તમે શ કારણિત થઈ મને કહો; કારણ કે (સાંભળવાની મને બહુ જ ઇચ્છા છે.) જે તમે કહેવા ઇચ્છો છો, તે મારા હૃદયમાં જ છે.’ ૧૫, ૧૬

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૩મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૪ મો

બ્રહ્મલોકમાંથી તેડું-પિતામહનો સંદેશો

ઋણ રાજમ્હાસત્ત્વ યદર્થમ્હમાગત. ।
પિતામહેન દૈવેન પ્રેપિતોઽસ્મિ મહાયલ ॥ ૧ ॥

હે રાજન ! હે મહાસત્ત્વ ! હું જે હેતુથી અહીં આવેલો છું તે તમે સાંભળો. હે મહાભગવાન ! આદિદેવ પિતામહે મને અહીં મોકલ્યો છે. હે પરપુરજ્ય ! હે વીર ! પૂર્વકાળમાં ત્રિપિની ઉત્પત્તિ સમયે તમારી માયામાથી ઉત્પન્ન થયેલો સર્વનો સંહાર કરનારો હું તમારે કાળ નામનો યુત્ર છું. લોકપતિ પ્રભુ ભગવાન પિતામહે

મારી સાથે કહેવડાવ્યું છે કે, 'હે સૌમ્ય ! લોકનું રક્ષણ કરવાનો જેટલો સમય નક્કી કર્યો હતો, તેટલો હવે પૂરો થયો છે.^૩ પૂર્વે પ્રલય-કાળના સમયે તમારી માયા વડે સર્વ લોકને તમારા પોતામાં જ સમાવી દઈને ક્ષીરસાગરના જળ ઉપર તમે શયન કર્યું હતું અને સૌથી પહેલો મને ઉત્પન્ન કર્યો હતો;^૪ તેમ જ જળમાં શયન કરી શકે એવા કૃષ્ણવાળા અનંત નામના નાગ ઉત્પન્ન કરીને તેના ઉપર તમે શયન કર્યું'. પછી તમારી માયા વડે બે મહાબળવાન સત્ત્વો તમે ઉત્પન્ન કર્યાં. એ બન્ને મધુ અને કેટલાનાં મેદ અને અસ્થિમાંથી પર્વત અને જમીનવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી.^૫ અતે તમારી નાભીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા સૂર્ય સરખા દિવ્ય પદ્મમાં મને ઉત્પન્ન કર્યો અને પ્રભુ ઉત્પન્ન કરવાનું સર્વ કામ મને સોંપી દીધું'.^{૬,૭} એમ સંપ્રિતી ઉત્પત્તિનો ભાર વહેનાર મેં તમારી જગત્પતિની ઉપાસના કરી કે, હે દેવ ! જો તમે સંપ્રિતી ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ આપી છે, તો મારાં સર્જેલાં પ્રાણીઓનું તમે રક્ષણ કરો.^૮ સનાતન અને દુર્ધર્મ ધર્મ બળવી તમે પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તમે વિષ્ણુપદ મેળવનાર થયા છો.^૯ એક વખતે તમે અદિતિના પેટે પરાક્રમી ઉપેન્દ્ર (વામન) રૂપે જન્મ્યા હતા અને ભાઈઓના (દેવોના) બળની વૃદ્ધિ કરી હતી; તેમ જ જ્યારે જ્યારે તેમને વિપત્તિ આવી પડતી, ત્યારે ત્યારે તમે તેઓને સહાય કરતા.^{૧૦} હે જગન્નેશ્વર ! તે જ પ્રમાણે જ્યારે પ્રભુ શવણથી પીડાતી હતી, ત્યારે તેનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તમે મતૃબ્યાવતાર લીધો છે.^{૧૧} તમે પોતે જ પૂર્વે અગિયાર હજાર વરસ સુધી અહીં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.^{૧૨} તમે દશરથરાજના મનોમથ- (સ્વસંકલ્પ)થી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર છો. આ લોકમાં તમારું આયુષ્ય પૂરું થયું છે. હે નરનેશ્વર ! હવે એ આયુષ્યમાં બહુ થોડો દિવસ બાકી છે. હે મહારાજ ! એ તમે વધારે વાર પ્રભુપાલન કરવાની ઇચ્છા કરતા હો, તો ભલે અહીં રહો; તમારું કલ્યાણ થાઓ.' એમ પિતામહે કહેવડાવ્યું છે.

વળી હે રાઘવ ! એ દેવલોકમાં આવવાની ઇચ્છા હોય, તો વિષ્ણુસ્વરૂપથી દેવોને સનાથ કરી ચિંતા-રહિત કરો.'

કાળે કહેલાં અને પિતામહે કહેવડાવેલાં પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રાઘવે હસીને સર્વને સંહાર કરનારા કાળને કહ્યું : 'તમારા આગમનથી હું અતિશય પ્રસન્ન થયો છું. ત્રણે લોકના કાર્ય માટે મારો જન્મ થયો છે, તમારું કલ્યાણ થાઓ; હું જ્યાંથી આવ્યો છું, ત્યાં હવે જઈશ.^{૧૩-૧૮} હે સર્વ-સંહારક કાળ ! મેં મનથી તમારું ચિંતન કર્યું હતું, તેથી સ્વધામ જવા માટે મારે કંઈ પણ વિચાર કરવા જેવું નથી. મને અત્યુક્ત રહેનારા સર્વ દેવોનાં કૃત્યોમાં મારે તત્પર રહેવું એઈ એ તેથી પિતામહે ઇચ્છ્યું છે તેમ કરીશ'.^{૧૯}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૫ મો

દુર્વાસાનું આગમન

તથા તવોઃ સંવત્સરોર્દુર્વાસા મગવાનુષઃ ।

રામસ્ય દર્શનાકાંક્ષી રાજદ્વારમુપાગમત્ ॥ ૧ ॥

કાળ અને રામ એ બન્ને વાતચીત કરતા હતા, ત્યારે રામચંદ્રના દર્શનની અભિલાષાવાળા દુર્વાસા સુનિ રાજદ્વાર પાસે આવીને બેસા રહ્યા.^૧ લક્ષ્મણ પાસે જઈને ઋષિશ્રેષ્ઠ બોલ્યા : 'હે સૌમિત્રિ ! મારે બહુ જરૂરનું કામ છે; માટે મને રામચંદ્રનાં એકદમ દર્શન કરાવ.^૨ સુનિની આ આજ્ઞા સાંભળી શત્રુઘ્નત્વ લક્ષ્મણે અભિનંદન કરી કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! તમારે રામનું શું કામ છે ? તમારે એમને મળવાની શી મતલબ છે ? હું તમારું શું કામ કરું, તે મને કહો; કારણ કે હું ક્રોધાન્ન ! અત્યારે રામચંદ્ર એક ગ્રામ કાંઈમાં રોકાયેલા છે; માટે એક સુકૃત સુધી તમારે રાહ બેસી પડશે.'

આ સાંભળી ક્રોધને લીધે ખિન્નયેલા અને સિંહ જેવા ઋષિએ બાળી નાખે તેવી આંખથી લક્ષ્મણને કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! આ જ ક્ષણે

મારા આગમનનાં સમાચાર રામને જણાવ; બે તેમ નહિ કરે, તો હું તારા આખા દેશને, નગર-ને, તને અને રાધવને પણ શાપ આપીશ. હે લક્ષ્મણુ ! ભરતને તેમ જ તારી સંતતિને પણ શાપ આપીશ; કારણ કે એક વાર મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધ ફરીથી તું સમાવી શકીશ નહિ.' તે મહાત્માનાં આવાં ભયંકર વચનો સાંભળી અને મનથી તેમનાં વચનોની ઉચ્ચતાનો વિચાર કરી લક્ષ્મણે નિશ્ચય કર્યો : ' મારા એકલાનો નાશ ભલે થાઓ, પણ સર્વનો નાશ તો ન જ થાઓ.' એમ યુદ્ધિપૂર્વક વિચારી રાધવને હુવાંસાના આગમનનું નિવેદન કર્યું.

મહાત્મા રાધવે લક્ષ્મણનાં વાક્યો સાંભળી કાળને વિદાય કર્યો અને એકંતરમાંથી સત્વર બહાર આવી અને સુનિના પુત્ર હુવાંસાનાં દર્શન કર્યાં. તેથી દેદીપ્યમાન તે મહાત્માને પગે લાગી મહા-ત્મા રાધવે હાથ બેસીને પૂછ્યું : ' આપને શું કામ છે ? ' રાધવનો આવો વિનય બોધ સુનિશ્ચેષ્ટ હુવાંસા-એ કહ્યું : ' હે ધર્મવત્સલ ! હે રાધવ ! હે અનન્દ ! સાંભળો, મારા એક હબાર વરસના ઉપવાસની આજે સમાપ્તિ થાય છે; માટે તમારે ત્યાં જો હોય તે લોજન લેવા ઇચ્છું છું.'^{૧૩-૧૪} આ આજ્ઞા સાંભળી પ્રસન્ન મનવાળા રાજા રામચંદ્રે સુનિશ્ચેષ્ટને જો હાજર હતું તે લોજન કરાવ્યું.^{૧૫} સુનિશ્ચેષ્ટ હુવાંસા અચૂત સમાન અન્નનું લોજન કરીને ' હે રામ ! હે રામ ! તને ધન્ય છે' એમ કહી પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૬}

પછી કાળ સાથે કરેલી શરત યાદ કરીને રાજા રામચંદ્ર પોતાના મનમાં અતિશય ખિન્ન થયા, તેમ જ તેમનું ભયંકર દર્શન યાદ કરીને હંઘને લીધે અતિશય મૂઝાઈ ગયા. તેઓ દીન મનથી નીચું મોઢું રાખીને એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ. મહાત્મા રાધવે કાળનાં વાક્યોનો યુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કર્યો, ત્યારે તેમને નિશ્ચય થયો : ' આ કંથ્યુ હવે અહીં રહેવાનું નથી.' તે પરથી એ મહાદયશસ્ત્રી તર્કન મૂંઝા રહ્યા.^{૧૭-૧૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિવૃત્તીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૬ મો

લક્ષ્મણુલું સ્વર્ગગમન

અવાહ્નમુલમયો દીપ્ત દ્રુવા લોમમિવાહ્નતમ્ ।

રાઘવં લક્ષ્મણો વાક્યં દ્રુષ્ટો મધુરમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રાહુથી ગ્રસાયેલા ચંદ્રની માફક નીચું સુખ કરી દીન થઈ ગયેલા રાધવને લક્ષ્મણે પ્રસન્ન થઈને મધુર વાણીથી કહ્યું : ' હે મહાબાહુ ! મારી ખાતર સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી; કાળની પૂર્વથી નિર્માણ થયેલી ગતિ આવી જ હોય છે.^{૧-૨} હે સૌમ્ય ! તમારી પ્રતિજ્ઞાનું પરિપાલન કરી મારો વધ કરો અને શાંત થાઓ; કારણ કે હે રામ ! પ્રતિજ્ઞાભંગ કરનાર નરકમાં જાય છે.^૩ હે મહારાજ ! હે રાધવ ! બે તમારી મારા ઉપર પ્રીતિ હોય અને તમે મારા પર અનુચ્છેદ કરવા ઇચ્છતા હો, તો કાંઈપણ શકા રાખ્યા સિવાય તમે મારો વધ કરો અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરો.'

લક્ષ્મણનું આવાં ધર્મવાક્યો સાંભળી રાજા રામચંદ્રની સર્વ ઇદ્રિયો અગ્રત થઈ ગઈ. તેમણે સર્વ મંત્રીઓ અને પુરોહિતને બોલાવ્યા. તે સર્વ આવ્યા એટલે જ પ્રમાણે ખન્યુ હતું તેમ હુવાંસાનું આગમન અને તપસ્વીરૂપે આવેલા કાળની સાથે કરેલી પ્રતિજ્ઞા તેઓએ કહી સંભળાવી.^{૪-૬} આ સાંભળી સર્વ મંત્રીઓ અને પુરોહિતો મૂંઝા થઈ ગયા. પણ મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો : ' હે મહાબાહુ ! હે મહાદયશસ્ત્રી ! હે રામ ! રૂંવાડાં ભેલાં કરે એવો આ મહાહાસ્ય, તેમ જ તારો અને લક્ષ્મણનો વિયોગ મેં તપોબળથી બાણેલો છે. માટે એને ત્યજ દે, કારણ કે કાળ બળવાન છે. તમે પ્રતિજ્ઞાભંગ કરશો નહિ; કારણ કે પ્રતિજ્ઞાભંગ થતાં ધર્મનાશ થાય છે અને ધર્મનાશથી સચરાચર ત્રિલોક નાશ પામે છે. વળી અતે સર્વ દેવ અને ઋષિઓ પણ નાશ પામશે, એ નિઃસંશય છે. માટે હે પુરુષશાસ્ત્રી ત્રિલોકનું પરિપાલન કરવા લક્ષ્મણ-નો ત્યાગ કરી સમસ્ત જગતને સ્વસ્થ કરો.'^{૭-૧૧}

તે સલામાં એકઠા થયેલાઓનાં ધર્મ અને અર્થયુક્ત એવાં વાક્યો સાંભળી મહાત્મા રાધે-

લક્ષ્મણને કહ્યું :^{૧૨} 'હે સૌમિત્રે ! ધર્મને નાશ ન થાય જોટલા સારું હું તારા ત્યાગ કરું છું. તું જાણે છે કે, સાધુપુરુષ માટે ત્યાગ અને વધ એ બન્ને સમાન જ છે !'

રામે એવાં વૃથાને કહ્યાં, ત્યારે લક્ષ્મણે ત્યજી વ્યાકુળ થઈ ગયું અને આંખમાંથી અશ્રુ-ધારા ચાલવા માંડી. તેઓ ત્યાંથી તુરંત, ચાલી નીકળ્યા અને પોતાના ઘરમાં પહોં ન પેસતાં સીધા સરયૂકિનારે જઈ જળનો સ્પર્શ કર્યો. પછી હાથ ભેડી ઇંદ્રિયોના સર્વ માગે રોકી શ્વાસોચ્છવાસ બંધ કરી યોગસમાધિ લીધી. શ્વાસ રૂંધીને યોગા-રૂઢ થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ ઉપર ઇંદ્ર સહિત દેવો, અપ્સરાઓ અને સર્વ ઋષિઓએ એ સમયે પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. મહાભળવાન લક્ષ્મણને દેવરાજ ઇંદ્ર અદૃશ્ય રીતે સ્વદેહે સ્વર્ગલોકે લઈ ગયા. ત્યારે વિષ્ણુને ચતુર્થાંશ સ્વર્ગમાં પાછો આવેલો જોઈ સર્વ સુરશ્રેષ્ઠોએ રાજી થઈ આનંદપૂર્વક તેમની પૂજા કરી.^{૧૩-૧૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્યશ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૬ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૭ મેા

કૌશલપ્રદેશ પર લવકુશનો રાઘ્યાભિષેક વિસુજ્ય લક્ષ્મણે રામો દુઃશ્લોકસમન્વિતઃ ।

પુરોહસો મન્ત્રિજનશ્ચ નૈગમાંચેદમગ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણને ત્યાગ કરીને દુઃખ અને શોકથી પીડાતા રામચંદ્રે પુરોહિત, મંત્રીઓ અને પૌરજનોને કહ્યું :^૧ 'હું આજે અયોધ્યાના રાજા તરીકે ધર્મવત્સલ વીર ભરતને રાઘ્યાભિષેક કરીશ અને પછી વનમાં જઈશ.^૨ એ વિધિ કરવાની સર્વ સામગ્રી અત્યારે જ અહીં લાવો. એમાં વિલંબ ન કરો; કારણ કે જે ગતિ લક્ષ્મણની થઈ છે, તેને હું આજે જ અનુસરવા માગું છું.'^૩

મહાત્મા રાઘવનાં વા વચનો સાંભળી સર્વ પ્રજા એકદમ ભૂમિ પર મસ્તક મૂકી પ્રણામ કરવા લાગી અને સર્વ પ્રાશુરહિત થઈ ગયેલા હોય તેમ જણાયું.^૪ રામચંદ્રનું ભાષણ સાંભળી ભરતે તો એભાન જ થઈ ગયા. રાઘવની નિંદા કરતા કરતા

તે કહેવા લાગ્યા : 'હે રાજા ! હે રઘુનંદન ! સત્યના તેમજ સ્વર્ગના સોગળા સોગંદ બાઈને હું કહું છું કે, તમારા વિના હું આ રાઘવ ઇચ્છતો નથી.'^૫ હે રાજા ! હે નરાધિપ ! આ કુશ અને લવ એ બન્નેમાંથી કૌશલદેશમાં વીર કુશનો અને ઉત્તરદેશમાં લવનો રાઘ્યાભિષેક કરો.^૬ અને આપણા મહાપ્રસ્થાનના આ સમાચાર ઉતાવળી ગતિવાળા દ્રોતો દ્વારા શત્રુમુખે સત્ત્વરે કહેવડાવો.^૮

ભરતનાં વચન સાંભળી તેમજ અતિદુઃખને લીધે સંતાપ પામતા અને નીચું મોડું કરી બેઠેલા પૌરજનોને જોઈને વસિષ્ઠે કહ્યું : 'હે વત્સ રામ ! આ સર્વ પ્રજા દુઃખને લીધે ધરણી ઉપર ઢળી ગઈ છે તેને તું જો. વળી એમની ઇચ્છા જાણીને તેમનું ઇતિસત કાંઈ કર અને એમનું જરા પણ અપ્રિય ન કર.'^{૧૦} વસિષ્ઠ ઋષિનાં વચનો સાંભળી પ્રભજનોને સાવધ કરીને રામચંદ્રે એ સર્વને પૂછ્યું : 'હું તમારું શું પ્રિય કરું ?'^{૧૧}

ત્યારે તે સર્વ પ્રજાએ રામચંદ્રને ઉત્તર આપ્યો : 'હે રામ ! તમે જ્યાં જશો ત્યાં અમે તમારી પાછળ આવીશું.'^{૧૨} જો તમારી અમારા પર પ્રીતિ હોય અથવા ઉત્તમ સ્નેહ હોય તો પત્ની અને પુત્રો સહિત અમે સર્વ તમારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવા ઇચ્છીએ છીએ. જો અમે સર્વ ત્યાગ કરવા યોગ્ય ન હોઈએ તો હે ઇન્દ્ર ! તપોવન, દુર્ગમ સ્થાન, નદી, સાગર વગેરે જે સ્થળે તમે જવાના હો ત્યાં અમને સાથે લઈ જાઓ.^{૧૩, ૧૪} હે રાજા ! નિરંતર તમારું અનુગમન કરવું જો અમારું ઇતિસત છે.^{૧૫} પૌરજનની આવી દૃઢ બક્ષિત જોઈને તે સર્વને સાંથે લેવાની મહાત્મા રાઘવે હા પાડી. પછી પોતાનો કાળ પાસે આવેલો જોઈને મહાત્મા રાઘવે તે જ દિવસે કૌશલદેશમાં કુશનો અને ઉત્તરદેશમાં લવનો રાઘ્યાભિષેક કર્યો. પછી મહાત્મા રામે એ બન્ને પુત્રોને પોતાના જોળામાં બેસાડીને છાતી સરસા ચાંપ્યા અને અનેક વાર માથું સૂંઘ્યું ને તેમને શેતપોતાની રાજધાનીમાં મોકલી દીધા.

પછી એ દરેક બાઈને કેટલાય હબારસથ, દશ

હજાર હાથી, એક લાખ ઘોડા અને પુષ્કળ ધન આપ્યું. ૧૧-૧૮ કુશ અને લવ એ બન્ને ભાઈને પુષ્કળ રત્ન અને ધન આપ્યું અને તેમની સેવામાં હુષ્પુષ્ટ માણસો મૂક્યા અને પછી તેમની રાજધાનીમાં એમને રવાના કર્યા. ૧૯ એમ એ બન્ને ભાઈઓને રાજ્યાભિષેક કરીને તેમ જ તેમને તેઓની રાજધાનીમાં વિદાય કરીને મહાત્મા શત્રુઘ્નને યોદ્ધાવવા માટે મહાત્મા રામચંદ્રે દ્વેતો મોકલ્યા. ૨૦

શ્રીત ઔવાલ્મીકિ મહાસુનિવૃણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કીર્તકાકમાં ૧૦૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૮ મો

શત્રુઘ્નના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક અને શત્રુઘ્ન-સુગ્રીવ-વિલીપણાદિનું રામ સમીપ આગમન તે દૃતા રામવાલ્મ્યેન ચોવિતા લઘુવિક્રમાઃ ।

પ્રજગ્નમર્મણુર્વાં શીઘ્રં વલ્કુર્મણુર્વાં નં ચાન્વતિ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રની, આજ્ઞાથી મોકલાયેલા ત્યજિત બાતિવાળા એ દ્વેતો માર્ગમાં કંઈ પણ સ્થળે રાત વાસો કર્યો સિવાય ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ પ્રવાસ કર્યો પછી શીઘ્રતાથી મધુપુરીમાં આવી પહોંચ્યા અને શત્રુઘ્નને જોયો હતા તેવો સર્વ સંદેશો કહ્યો. રામની પ્રતિજ્ઞા, લક્ષ્મણનો ત્યાગ, બન્ને પુત્રોનો રાજ્યાભિષેક, પૌરજનનું અનુગમન આદિ સર્વ સમાચાર કહ્યા. ‘યુદ્ધિમાન રામે વિધ્ય પર્વતની તળેટીમાં કુશ માટે કુશાવતી નામની રમ્યનગરી વસાવી છે. ૧-૪ અને લવ માટે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી શ્રાવસ્તી નામની રમ્ય નગરી વસાવી છે. હવે મહારથી રાષ્ટ્ર અને ભરત એ બન્ને અયોધ્યાને વેશન કરી સ્વર્ગમાં જવાનો ઉદ્ધોગ કરે છે.’ તે સર્વ સમાચાર મહાત્મા શત્રુઘ્નને વિદિત કર્યા અને કહ્યું: ‘હે રાજન! હવે ઉતાવળ કરો.’ એમ કહી તેઓ શાંત થયા. ૫, ૬

ભયંકર કુલસંય ઉપસ્થિત થયો સાંભળી મહાત્મા શત્રુઘ્નને સર્વ પ્રબળ અને કાંચન નામના પુરોહિતને યોદ્ધાવી એ પ્રમાણે રઘુનંદનનો સંદેશો હતા, તે પ્રમાણે કહી સાંભળાવ્યો અને ભાઈઓની સાથે હું પણ સ્વર્ગમાં જઈશ એમ બહાર કહ્યું.

પછી નરાધિપ શત્રુઘ્નને પોતાના સુખાહુ નામના પુત્રને મધુરામાં અને શત્રુઘાતી નામના પુત્રને વિદિશામાં રાજ્યાભિષેક કર્યો અને મધુરામાંની સેનાને ધનના બે ભાગ કરી બન્ને ભાઈઓને વહેંચી આપ્યા. ૭-૧૦ વીર શત્રુઘ્ન સુખાહુને મધુરાનું અને શત્રુઘાતીને વિદિશાનું રાજ્ય સોંપી પોતે રથમાં બેસી સત્તર અયોધ્યામાં ગયા. ત્યાં તેમણે અક્ષય સુનિઓની વચ્ચે, ઝીલ્વાં રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કરીને સળગતા અગ્નિ સરખા મહાત્મા રામના દર્શન કર્યા. ૧૧, ૧૨ ઇન્દ્રિયનિગ્રહી શત્રુઘ્નને હાથ બેઠીને મહાત્મા રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યા. પછી ધર્મને બળનારા સાક્ષાત્ ધર્મ જેવા રામચંદ્રને તે વિનવવા લાગ્યો: ૧૩

‘હે રઘુનંદન! હે રાજન! મારા બન્ને પુત્રોનો મેં રાજ્યાભિષેક કર્યો છે અને મેં આપને અનુસરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૪ હે વીર! હવે આપ કાંઈ બીજું કહેશે નહિ અથવા બીજા કંઈ આજ્ઞા કરશે નહિ; કારણ કે ખાસ કરીને હું તમારી આજ્ઞાનું ઉદ્ધેશન કરવા ઇચ્છતો નથી. ૧૫ એટલે રામચંદ્રે નીરપુરુષને છાજે એવી એની બુદ્ધિ ભેળંને તે વિનતિ સ્વીકારી. ૧૬

આ વાતચીત થઈ રહી, ત્યાં તો ઇન્દ્રાણુસાર સ્વરૂપ ધરનારા અનેક રીંછો, વાનરો અને શલ્યો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૧૭ સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છાવાળા એ સર્વ સુગ્રીવને આગળ કરી મહાત્મા રામચંદ્રનાં દર્શન માટે આવ્યા. ૧૮ વળી રામચંદ્રને સ્વર્ગે જતા સાંભળી ઘણા દેવો, ઋષિઓ અને ગંધર્વો ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. ૧૯ તેઓ કહેતા: ‘હે રાજન! અમે સર્વ તમારી પાછળ આવવા અહીં’ એકઠા થયા છીએ. હે રામ! હે પુરુષોત્તમ! બે તમે અમારા વિના સ્વર્ગમાં જશો, તો યમ જેમ પોતાના દંઠથી સર્વનો નાશ કરે તેમ અમે સર્વ પીડાશું.’ એટલામાં મહાભળવાન સુગ્રીવ પણ વિધિપૂર્વક મહાત્મા રામને પગે લાગ્યો. અને બોલ્યો: ‘હે નરશેષ! વીર અંગદનો રાજ્યાભિષેક કરીને તમારી પાછળ આવવાનો નિશ્ચય કરી હું અહીં આવ્યો છું.’ ૨૦-૨૨

સુગ્રીવનાં વનયુક્ત વચ્ચનો સાંભળી રામે તેની

માગણીને સ્વીકાર કર્યો. પછી હસતાં હસતાં મહા-
યશસ્વી રાક્ષસેંદ્ર વિલીંબણને કહ્યું : ‘હે મહાવીર્ય
રાક્ષસેંદ્ર વિલીંબણ ! જ્યાં સુધી પ્રભા હોય, ત્યાં
સુધી તું સ્વદેહે લંકાતું રાજ્ય કરજે. ^{૨૭} જ્યાં સુધી
સૂર્ય અને ચંદ્ર તપ્ત છે તથા પૃથ્વીની હયાતી છે
અને જ્યાં સુધી મારી કથા ચાલુ છે, ત્યાં સુધી તું
રાજ્ય કરજે. હું જે આજ્ઞા કરું છું તે મિત્રભાવે
કરું છું, તેથી તમારે પાળવી જોઈએ. તમે તમારી
પ્રભાતુ ધર્મવિધિથી રક્ષણ કરજો. આ વિષે તમારે
કાંઈ પણ ઉત્તર આપવો યોગ્ય નથી. હે મહાબળ-
વાન રાક્ષસેંદ્ર ! હું બીજું કાંઈક કહેવા ઇચ્છું છું.
તે એ છે કે દેવો સહિત ઇંદ્ર જેની પૂજા કરે છે, તે
ઇક્ષ્વાકુકુટાના દેવતા જગન્નાથની તમે નિરંતર પૂજા
કરજો.’ રાક્ષસોમાં સુખ્ય એવા વિલીંબણે રાઘવની
આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી માથે ચઢાવી. તે જ પ્રમાણે
રાઘવે હનુમાનને કહ્યું : ‘તમે લાંબા કાળ સુધી
જીવવાની ઇચ્છા કરેલો છે, માટે તમારી તે પ્રતિજ્ઞા
વૃથા કરજો ઇચ્છતા નહિ. ^{૨૪-૨૯} હે હંસીશ્વર ! જ્યાં
સુધી મારી કથા લોકમાં ચાલતી હોય, ત્યાં સુધી
મારી આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતા કરતા આનંદપૂર્વક
સર્વ સ્થળે રમણ કરજો. ^{૩૦}

મહાત્મા રામે હનુમાનને એ પ્રમાણે કહ્યું તેથી
તેને બહુ જ આનંદ થયો અને પ્રસન્ન થઈને ઉત્તર
આપ્યો : ‘જ્યાં સુધી તમારી પવિત્ર કથા આ
લોકમાં થતી હશે, ત્યાં સુધી તમારી આજ્ઞાનું પરિ-
પાલન કરતો હું તે સ્થળે વસીશ. ^{૩૧, ૩૨} પછી
બ્રહ્માના જુદા પુત્ર બંધવંત, મૈત્ર, કિષિક આદિ
પાંચે જણાએ મહાત્મા રાઘવને કહ્યું : ‘જ્યાં સુધી
કળિકાળ આવશે નહિ, ત્યાં સુધી અમે અહીં
જીવતા રહીશું. ^{૩૩} પછી મહાત્મા રામચંદ્રે બાકીના
રીંછ, રાક્ષસ અને વાનરોને કહ્યું : ‘હાલે, તમારા
કહ્યા પ્રમાણે તમે મારી સાથે ચાલો. ^{૩૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિગ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૯ મો

રામચંદ્રાદિ સર્વેશુ મહાપ્રસ્થાન
પ્રમાતાયાં તુ શર્વૈર્વા પૃથુવક્ષા મહાયશાઃ ।
રામઃ કમલપત્રાક્ષઃ પુરોષસમયાત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે
વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા, મહાયશસ્વી અને કમળ-
પત્ર સન્માન આંખોવાળા રામચંદ્રે પુરોહિતને કહ્યું :
‘આ મહાન માર્ગમાં બ્રાહ્મણોની સાથે દેવીઅમાન
અગ્નિહોત્ર અને શોભીતાં વાજપેય છત્ર મારી
આગળ ચલાવો. ^{૧-૨} જોટલે તેજસ્વી વસિષ્ઠ ઋષિએ
મહાપ્રસ્થાનને લગતી સર્વ વિધિ ધર્મ પ્રમાણે કરી.
પછી સૂક્ષ્મ વક્ષ ધારણ કરી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની
વેદસ્તુતિ કરતા કરતા મહાત્મા રામચંદ્ર હાથમાં
હલો લઈને સરયૂ નદી તરફ જવા લાગ્યા. ^{૩-૪} સૂર્ય
સન્માન પ્રકાશિત રામચંદ્ર કાંઈ પણ યોલ્યાચાલ્યા
સિવાયની બીજી કાંઈ પણ ચૈષ્ટ્યા કર્યો વિના સર્વ
સુંખોને ત્યાગ કરીને પોતાના મંદિરમાંથી બહાર
નીકળ્યા, ત્યારે તેમની ઠાપી બાજુએ લક્ષ્મીજી,
જમણી બાજુએ મહાદેવી અને આગળ સંહાર-
શક્તિ ચાલવા લાગી. નાના પ્રકારનાં બાણો અને
મહાધનુષ્યો તથા સર્વ આયુધો મનુષ્યનું રૂપ
ધારણ કરીને એમની સાથે ચાલવા લાગ્યાં. વેદો
બ્રાહ્મણોનું સ્વરૂપ લઈને, ગાયત્રી સર્વનું રક્ષણ
કરનાર દેવીસ્વરૂપે, ઝંજાર (જ્ઞાનયોગ) અને વધદ-
કાર (કર્મયોગ) જુદાં જુદાં રૂપ લઈને તેમની
પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. ^{૫-૮} સ્વર્ગનું દ્વાર ઊધડેલું
જેઈ મહાત્માઓ, ઋષિઓ અને ભૂદેવો એ મહા-
ત્માની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. ^૯ એ જનારા-
ઓની પાછળ અંતઃપુરની તમામ સ્ત્રીઓ, સર્વ
વૃદ્ધો, બાળકો, દાસીઓ અને ધંડો પણ ચાલી
નીકળ્યા. મહાત્મા ભરત અને શત્રુઘ્ન પોતાના
અંતઃપુર સહિત અગ્નિહોત્રને આગળ કરી તેમની
પાછળ જવા લાગ્યા. ^{૧૦, ૧૧} એમ સર્વ મહાત્માઓ
અગ્નિહોત્રને આગળ કરી પોતાનાં છાંકરછાંચાં
સહિત મહામતિ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ
ચાલવા લાગ્યા. ^{૧૨} સૂર્ય મંત્રીઓ અને અધિકારી-

જો પોતપોતાના નોકરો, પુત્રો અને બીજા સર્વ
પરિવાર સહિત રાણ થતા થતા તેમની પાછળ
પાછળ જવા લાગ્યા. રાઘવના શુભેચ્છી રાણ થયેલી
તેમની સર્વ હૃષ્ટયુષ્ટ પ્રભાએ સર્વ જનારાની
પાછળ જવા લાગી. ૧૩, ૧૪ પાપરહિત થયેલા અને
રાણ થયેલા રાઘવના સર્વ અનુચરો પોતાના
પરિવાર સહિત તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.
અતે સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલા હૃષ્ટયુષ્ટ વાનરો
હૂક હૂક કરતા પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. આ
સર્વમાં કોઈ પણ દીન ન હતો, કોઈ પણ પીડાતો
ન હતો, તેમ જ કોઈ દુઃખી પણ જણાતો ન હતો.
સર્વ પરમ આનંદમાં અને પરમ મહાપ્રસાદન
કરતા મહાત્મા રામને ભેવા માટે અનેક લોકો
દેશદેશાવરથી આવેલા હતા, તેઓ પણ એ ભેઈને
એમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રીંછો, વાનરો,
શક્ત્તો, માણસો, પુરવાસીઓ, એ સર્વ એક
ચિત્તથી અને પરમ ભક્તિથી રામની પાછળ સ્વર્ગ
જવા નીકળ્યા. ૧૫-૧૮ એટલું જ નહિ પણ નગર-
માં જે જે અતિદીન થયેલાં ભૂતો વસતાં હતાં
તે પણ તેમની પાછળ જવા લાગ્યાં. જે જે સ્થાવર-
જંગમ પ્રાણીઓ રામને ભેતાં હતાં, તે તે સર્વ
તેમના મહાપ્રયાણને સમયે તેમને અનુસરવા
લાગ્યાં. તે સમયે અતિસૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુ પણ
અયોધ્યામાં બાકી રહેલું જણાતું ન હતું; તેમ જ
તિર્થંકૃતોનાં રહેલાં પ્રાણીઓ પણ રામચંદ્રની
પાછળ પાછળ જવા લાગ્યાં. ૧૯, ૨૦

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ભૂતકાંડમાં ૧૦૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૦ મો

નિર્વાણ-પરમ પદ્મી પ્રાપ્તિ

અર્ચયોજનં ત્વા નર્તી પદ્માન્સુલાભિતામ્ ।

સર્વં પુણ્યસંહિતાં વર્ણ્યં રણુનવના ॥ ૧ ॥

અર્ધ ચૌજન ગયા એટલે રણુનંદને પશ્ચિમ

તરફ વહી જતી પવિત્ર જળવાળી સ્વરૂપ નદીનાં
કર્ણ કયાં. ૧ પોતાની પ્રભા સહિત ત્યાં આવેલા
રાજા રામચંદ્ર ત્યાં ચારે તરફ સોજવાળી નદી
આવી રહેલી છે તે પ્રદેશ તરફ ગયા. ૨ તે સમયે
સર્વ મહાત્મા અને શૌભીતમ્ દેવોથી વીંટળાયેલા
પિતામહ પ્રદાતા ત્યાં સ્વર્ગમાં જવાને રામ આવેલા
છે, ત્યાં હબરો દિવ્ય વિમાનો સહિત પધાર્યા. ૩, ૪
એ સમયે પ્રથમ જ દિવ્ય તેજથી વ્યાપેલું
આકાશ પોતાની પ્રભાથી પ્રકાશિત અને પુણ્યકર્મો
સ્વર્ગવાસીઓના તેજથી તેજસ્વી થઈ ગયું; ૫ તેમ
જ સુગંધવાળો સુખ આપનાર પવિત્ર વાયુ વાવા
લાગ્યો અને પાણીના મહાન પ્રવાહના જેવી પુષ્પ-
વૃષ્ટિ થવા લાગી. અનેક વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં
અને અપ્સરાઓ નાચ કરવા લાગી. એ દિવ્ય
સમયે મહાત્મા રામે સ્વરૂપા જળમાં પ્રવેશ કર્યો
કે તરત જ અંતરિક્ષમાં રહેલા પિતામહે કહેવા
માંડયું: ‘હે ત્રિભુવ ! હે રાઘવ ! પધારો, પધારો,
તમારું કલ્યાણ થાઓ. આજ અમારાં સદ્ભાગ્ય
કે આપ આપના લોકમાં આવો છો. ૬-૮ તમે
તમારા સ્વદેહે તમારા દેવતાઓ સરખા તેજસ્વી
ભાઈઓ સહિત અહીં પધારો. હે મહાબાહુ !
તમને જે દેહમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય, તે
દેહમાં પ્રવેશ કરો. હે મહાતેજસ્વી ! કાં તો તમે
તમારા વૈષ્ણવી તેજમાં સમાઈ જાઓ અથવા
સનાતન આકાશમાં સમાઈ જાઓ. તમે સર્વ લોકનું
શરણુ છો. તમારી ગતિ કોઈ બાણતું નથી. ૯, ૧૦
વિશાળ નેત્રવાળી તમારી માયારૂપ ભનકી સિવાય
બીજું કોઈ તમારું સમભૂત ન શકાય તેવું; અક્ષય,
અજર, અદ્વિત્ય સ્વરૂપ બાણતું નથી. હે મહાતેજસ્વી !
ઇચ્છામાં આવે તે દેહમાં આપ પ્રવેશ કરો. ૧૧

પિતામહેનાં એવાં વચનો સાંભળી મહા-
મતિ રામે સર્વ બંધુ સહિત સશરીર વૈષ્ણવતેજમાં
પ્રવેશ કર્યો. ૧૨ એ સમયે સાધ્યદેવો, મરુદ-
ગણો, અગ્નિ આદિ દેવો અને ઇન્દ્ર-એ સર્વ તે

તેભેમય દેવની પૂજા કરવા લાગ્યા. એ સિવાય બે દિવ્ય ઋષિગણો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સુપણો, નાગો, યક્ષો, દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસો વગેરે ત્યાં હતા, તે સર્વ કહેવા લાગ્યા: 'અમે હુટપુટ થયા છીએ; અમને પરમઆનંદ થયો છે; અમારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થયા છે. આ સર્વ પાપરહિત થયું છે.' અંતે સર્વ 'જય શાઓ, જય શાઓ' કોવો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫

તેજસ્વી વિષ્ણુએ પિતામહને કહ્યું: 'હે સુનત! અમારી સાથે આવેલા આ સર્વ સમાજને આ ઉત્તમ લોકનો વાસ દેવા આપ યોગ્ય છે. ૧૬ સ્નેહને લીધે મારી પાછળ આવેલા અને મારી ખાતર પ્રાણ ત્યજનારા આ સર્વ યશસ્વી ભક્તોની મારે સેવા કરવી બેઈએ.' વિષ્ણુનાં કોવાં વચનાં સાંભળી લોકશુર પ્રહ્લાએ કહ્યું: 'અહીં એકઠા થયેલા સર્વ લોકો સંતાનક લોકમાં જશે. ગમે તે યોનિમાં ગયેલો છવ અથવા તિર્થસ્ક યોનિમાં ગયેલો છવ પણ તમારું જ ચિંતન કરતાં કરતાં પોતાના પ્રાણ તજશે, તો સર્વ સંતાનક લોકમાં વસશે. એ સંતાનક લોક પ્રહ્લાશુભી સુકત અને પ્રહ્લાલોકની સમીપમાં જ છે. સુગ્રીવાદિ વાનરો અને રીંછો, સ્વભાતિ ત્યજીને જે જે દેવોના અંશ હશે, તે તે દેવોમાં લીન થઈ જશે અને સુગ્રીવ તો સૂર્યમંડળમાં લીન થઈ જશે. ૧૭-૨૧ પ્રહ્લા છોમ કહેતા હતા ત્યારે ગોપતાર તીર્થમાં એકઠા થયેલાં એ સર્વ સઘળા દેવોના દેખતાં પોતા પોતાના પિતૃઓમાં લીન થઈ ગયા. ૨૨ આનંદપૂર્ણ હર્ષાશ્રવાણા તે સર્વ લોકો સરયૂ નદીમાં નાહવા લાગ્યા અને નાદા પછી આનંદપૂર્ણ દશામાં પોતાના પ્રાણો ત્યજીને અશ્વત્ મનુષ્યદેહ ત્યજીને દિવ્ય દેહ ધારણ કરી વિમાનમાં બેઠા. તે જ પ્રમાણે સરયૂ નદીના જળમાં રહેલા સેંકડો તિર્થસ્ક-યોનિનાં છવો પણ દિવ્ય દેહ પામીને સ્વર્ગમાં

સિધાવ્યા. અતિશય પ્રકાશિત દેહની પ્રાપ્તિ થતાં તેઓ સર્વ સ્વર્ગમાં ગયા, ત્યારે દિવ્ય શરીરને લીધે દિવ્ય અને તેજસ્વી દેવો બેવા શોભવા લાગ્યા. સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણી સરયૂજળના સ્નાનમાત્રથી પોતાના દેહ ત્યજી દેવલોકમાં ગયાં. ૨૩-૨૬ રીંછ, વાનર, રાક્ષસાદિ જે જે છવો સરયૂજળમાં પોતાના દેહને ફેંકવા લાગ્યા, તે સર્વ સ્વર્ગલોકમાં જવા લાગ્યા. લોકશુર રામચંદ્ર એકઠા થયેલા એ સર્વને સંતાનકલોકમાં વસાવીને પછી પોતે પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉત્તમ વિષ્ણુલોકમાં પધાર્યા. ૨૭, ૨૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૧૦ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૧ મેા

શ્રીરામાયણમાહુરમ્ય

પંતાવદેતદાલ્યાનં સોત્તરં બ્રહ્મજૂજિતમ્ ।

રામાયણમિતિ ક્ષ્યાતં મુખ્યં વાલ્મીકિના કૃતમ્ ॥૧૧

પ્રહ્લાએ પૂબેહું અને વાલ્મીકિએ રચેહું, ઉત્તરકાંડ સહિત રામાયણ નામનું આ મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ કાવ્ય અહીં પૂરું થાય છે. જેનાથી આ સર્વ સચરાચર ત્રિલોક વ્યાપી રહ્યું છે, એવા ભગવાન વિષ્ણુની આમાં કથા છે અને તેમના ભક્ત-જનો સહિત સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો, મહર્ષિઓ વગેરે સર્વ નિરંતર પ્રસન્ન ચિત્તે તેનું ગાન-શ્રવણ કરે છે. ૧-૩ આ આખ્યાન દીર્ઘાયુષ્ય આપનારું છે, સૌશાલ્યવધારનારું છે, પાપનો નાશ કરનારું છે અને વેદ તુલ્ય છે. કાદા માણસોએ શ્રાદ્ધપક્ષમાં તો અવશ્ય એનું શ્રવણ કરવું બેઈએ. જેઓ શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાપૂર્વક આ મહા-કાવ્યના એક ચરણનો જ પાઠ કરે છે, તેઓ અપુત્ર-વાન હોય તો પુત્ર મેળવે છે, નિધન હોય તો ધન મેળવે છે અને સર્વ આપથી સુક્ર થાકે છે. પ્રતિદિન અનેક પ્રકરનાં પાપો કરનાર પણ બે આ

મોહાકાવ્યના એક શ્લોકનો જ પાઠ કરે છે, તો પાપ-
સુક્રત થાય છે. આ મહાકાવ્યનું શ્રવણ કરાવનારને
વચ્ચે, ઘેતું અને સુવણ્ણું ઠાન આપવું જોઈએ;
કારણ કે કથાકાર સતોષ પામે એટલે સર્વ દેવો
સતોષ પામે છે. આ રામાયણ આખ્યાનનો પાઠ
કરનાર માણસ દીર્ઘાયુષી થાય છે અને પુત્રપૌત્રા-
દિકંતું સુખ ભોગવી સ્વર્ગમાં પૂજાય છે.^{૪૮} જે
માણસ રામાયણનો પાઠ ગાયોને ધણમાં છોઠતી
વખતે, મધ્યાહ્ને, ત્રીજા પહોરે અને સાયંકાળે

એકચિત્ત થઈને કરે છે, તે કદી ક્ષુધી થતો
નથી.^{૪૯} હાલ તો અયોધ્યાપુરી બહુ વર્ષો સુધી વેરાન
રહેશે, પણ જ્યારે ઋષભ વામનો રાજ થશે, ત્યારે
તે આભાદ થશે.^{૫૦} આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ભવિષ્ય-
તથા ઉત્તરકાંઠ સહિત આ અપુષ્પ કાવ્ય પ્રચેતા-
ના પુત્ર ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિએ રચેલું છે અને
તે બ્રહ્માએ પણ માન્ય કરેલું છે.^{૫૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંઠમાં ૧૧૧ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

શ્રીઉત્તરકાણ્ડ સમાપ્ત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

સમાપ્ત

